

1593

(Bonds)

1348/6

1-3;

2000

134. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

A MILLENNIUMI ÉV TISZTELETÉRE

Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában
Pálosfalvi Tamás: Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért
 (1440–1448)

Zsoldos Attila: Confinium és marchia. (Az Árpád-kori határ-
 védelem néhány intézményéről)

Szovák Kornél: Szent László alakja a korai elbeszélő forrá-
 sokban (A László-legenda és a Képes Krónika 139. feje-
 zete forrásproblémái)

Rácz György: A magyarországi káptalanok és monostorok
 magisztrátus joga a 13–14. században

Csukovits Enikő: A római Szentlélek-társulat magyar tagjai
 (1446–1523)

Kötetes

Tisztelt Olvasó!

1998. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából szerkesztőségünk egy Sony márkájú nagyképernyős monitort vásárolt, 312 375 Ft értékben.

A korábbi támogatásból megmaradt, és a remélt következő „1%”-ból számítógépeinket szeretnénk korszerűsíteni, amihez várjuk az Ön segítőkész támogatását is.

Köszönettel és tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985-1-41

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

134. ÉVFOLYAM (2000)

1–6. SZÁM

TANULMÁNYOK

- Baráth Magdolna*: Pártközi kapcsolatok (MKP–SZK(b)P 1943–1947 . . . . . VI/1335
- Boulet, François*: A vesztes államok delegációi és a francia közvélemény a Párizs környéki békeszerződések tükrében (1919–1920) III/503
- Engel Pál*: A török dúlások hatása a népeiségre: Valkó megye példája II/267
- Gebei Sándor*: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében IV/801
- Kéri Henrik*: A hidasi (bonyhádi) uradalom tulajdonosai 1660 és 1740 között.
A birtok betelepülése a törökök kiűzése után II/323
- Kristó Gyula*: Magyarország népei Szent István korában I/3
- Nagy Péter Tibor*: A húszas évek középiskola-politikájának kialakulása VI/1313
- Pálosfalvi Tamás*: Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440–1448) I/45
- Takács Tibor*: A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon V/1029
- Tilkouszky Loránt*: Területi integritás és területi autonómia. A magyar kormány 1920. évi felvidéki szlovák autonómia-terve III/555
- Tilkouszky Loránt*: A budapesti osztrák követség politikai jelentései (1937 április–1938 március) V/1103
- Tóth István György*: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltság misszióban IV/747

KÖZLEMÉNYEK

- Ablonczy Balázs*: Francia diplomaták Magyarországon 1920–1934 . . . . . V/1149
- Borián Elréd*: Lippay érsek és Zrínyi Miklós politikai vitája a jezsuita történetíró Kazy Ferenc alapján IV/913
- Bur Márta*: A katolikus bolgárok szerepéről Havasalföld, Erdély és a Bánság gazdasági életében (17–18. század) IV/933
- Buza János*: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza IV/881
- Csösz László*: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül”. Gettósítás Szolnokon III/633
- Csukovits Enikő*: A római Szentlélek-társulat magyar tagjai. (1446–1523) I/211
- Erdélyi Gabriella*: Vita a helytartóságról. (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához) II/341
- Kecskés Gusztáv*: Franciaország politikája az ENSZ-ben a „magyar ügy” kapcsán: 1956–1963 . . . . . V/1171
- Molnár Antal*: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon II/373
- Rácz György*: A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus joga a 13–14. században I/147
- Sallai Gergely*: Az első bécsi döntés diplomáciai és politikai előtörténete III/597
- Szatmári Péter*: Az osztrák nemzet és nemzettudat (küldetéstudat) kérdései az 1920–30-as években VI/1361
- Szita Szabolcs*: Ebensee. Magyar deportáltak Mauthausen altáborában III/631
- Szommer Gábor*: Angol–holland kereskedelmi versengés Japánban (1613–1632) IV/849
- Szovák Kornél*: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban (A László-legendája és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái) I/117
- Tusor Péter*: Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia (A magyar klérus és a római kúria kapcsolatainak válsága és reformja) II/431
- Vitári Zsolt*: A testi felkészítés szerepe és fejlődése a Hitlerjugendben, 1933–1939 . . . . . VI/1377
- Zsoldos Attila*: Confinium és marchia. (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről) I/99

MŰHELY

Hoffmann Tamás: Parasztházak – kőfalakkal (Európai vázlat az erdők fogyásáról) IV/951

DOKUMENTUMOK

Gecsényi Lajos–Vida István: Iratok az osztrák–magyar kapcsolatok történetéhez.
1953. október–1956. január 21. . . . . V/1195
Papp István: Angyal Dávid 1942-es naplója VI/1429
Soós László: Dokumentumok a kétszintű magyar bankrendszer létrehozásáról VI/1449
Solymosi Péter: Svéd diplomáciai jelentések az 1956. évi magyar forradalom napjaiból V/1235

KISEBB CIKKEK

Tóth Gyula: Markó Árpád III/701
Veszprémy László: Mítosz és történelem a 13. századi Európában. Adalék Kézai com-
munitas-elméletének hátteréhez I/245
Vida István: Egy polgár az 50-es évekről, az 56-os forradalomról és az első benyomá-
sairól. Szöllösy Pál levele Pfeiffer Zoltánhoz. Bécs, 1957. június 2 . . . . . V/1279

TÖRTÉNETI IRODALOM

A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak (Ism.: *Ronkovicz Attila*) III/717
A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben
(Ism.: *Fazekas Csaba*) IV/1013
A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956 (Ism.: *Palasik Mária*) IV/1022
A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága titkárságának jegyzőkönyvei.
1957. július 1–december 31. (Ism.: *Ripp Zoltán*) VI/1520
Anderle Ádám: Latin Amerika története (Ism.: *Rákóczi István*) IV/1018
Andrew, Christopher – Mitrokhin, Vasilii: The Mitrokhin Archive (Ism.: *Berky*
Tamás) V/1306
Bak Borbála: Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig (Ism.:
Tringli István) I/251
Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai I–II. (Ism.: *Keré-*
nyi Ferenc) II/474
Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a kö-
zép-kori Magyarországon (Ism.: *C. Tóth Norbert*) I/260
Borhi László: A vasfüggöny mögött (Ism.: *Kozma István*) VI/1515
Buda Attila: Gróf Károlyi István élete (Ism.: *Urbán Aladár*) II/471
Chakravarti, Sudeshna: German racism. An Old or New Disease (Ism.: *Jemnitz*
János) III/732
Deák, Ladislav: Viedenská Arbitráž (Ism.: *Janek István*) III/718
Dinyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei.
1947. június 2–szeptember 19. (Ism.: *Gáspár Ferenc*) VI/1513
Diószegi István: Bismarck és Andrassy. Magyarország a német hatalmi politikában
a XIX. század második felében (Ism.: *Tokody Gyula*) II/482
Dombrády Lóránd: Katonapolitika és hadsereg 1920–1944 (Ism.: *Tilkouszky Loránt*) VI/1507
Duhamelle, Christopher: L'héritage collectif: la noblesse d'église rhénane,
17e–18e siècles (Ism.: *Sahin-Tóth Péter*) IV/1008
Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára
(Ism.: *Horn Ildikó*) III/725
Erdélyi történelmi adatok. VI.2. Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei (Ism.: *Horn Ildikó*) II/461
1956 Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára (Ism.: *Szakolczai Attila*) V/1297
Fiatal egyháztörténészek kollokviuma (1998. november 3.) (Ism.: *Dóka Klára*) II/468
Foster, Lynn: Mexikó története (Ism.: *Rozsnyai Jenő*) IV/1020

<i>Goetz, Hans Werner: Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im hohen Mittelalter (Ism.: Veszprémy László)</i>	IV/1006
<i>Hajdu Tibor: Tisztikar és középosztály 1850–1914, Ferenc József magyar tisztjei (Ism.: Gyáni Gábor)</i>	VI/1503
<i>Három érdekes munka Bosznia-Hercegovináról (Ism.: Nyomárkay István)</i>	IV/1016
<i>Hermann Róbert: Mindig az elsők között. Poeltenberg Ernő a szabadságharc tábornoka (Ism.: Urbán Aladár)</i>	II/477
<i>Hobsbawm, Eric–Popovic, Nenad: Leipziger Buchpreis zur Europäischen Verständigung 1999 (Ism.: Jemnitz János)</i>	III/724
<i>Hoffmann István, Rácz Anita, Tóth Valéria: Helytörténeti adatok a korai ómagyar korból (Ism.: Tulok Péter)</i>	IV/1005
<i>Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. A korai kádárizmus ideológiája (Ism.: Donáth Péter)</i>	V/1301
<i>Kéza, Simonis: Gesta Hungarorum. Simon of Kéza: The Deeds of the Hungarians (Ism.: Szovák Kornél)</i>	I/253
<i>Kézai Simon Magyar Krónikája – Priszkosz rétor Töredékeiből (Ism.: Veszprémy László)</i>	I/257
<i>Kosovo and the Albanian Dimension in Southeastern Europe: the need for regional security and conflict prevention (Ism.: Berky Tamás)</i>	III/721
<i>Köblös József: A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának magyar vonatkozású középkori oklevelei 1256–1525 (Ism.: Tringli István)</i>	I/252
<i>Kubinyi, András: Mathias Corvinus (Ism.: Tringli István)</i>	I/258
<i>Kutatási füzetek (Ism.: Lengvári István)</i>	IV/1024
<i>„Magyarország legkedvesebb embere” Göndöcs Benedek munkássága (Válogatott dokumentumok) (Ism.: Gergely Jenő)</i>	V/1295
<i>Makk, Ferenc: Ungarische Außenpolitik (Ism.: Tringli István)</i>	I/250
<i>Martin Eve remembered (Ism.: Jemnitz János)</i>	V/1304
<i>Metianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1989 (Ism.: Vesztróczy Zsolt)</i>	III/728
<i>Michelet, Jules: Leçons au Collège de France. 1847. (Ism.: Csetri Elek)</i>	II/466
<i>Muchenhaupt Erzsébet: A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985 (Ism.: Veszprémy László)</i>	I/264
<i>Napló Buda avagy Offen erős városának híres ostromáról (Ism.: Tulok Péter)</i>	II/464
<i>Nyezabütaja Revolucija. Epoha Oktjabrja glazami rosszijan (Ism.: Jemnitz János)</i>	VI/1506
<i>Ormos Mária: Hitler, Krausz Tamás: Sztálin (Ism.: Rozsnyai Jenő)</i>	III/733
<i>Pietsch, Walter: Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba. Magyar Zsidó Történelem (Ism.: Bácskay Vera)</i>	V/1293
<i>Pokorny Hermann: Emlékeim. A láthatatlan hírszerző (Ism.: Pollmann Ferenc)</i>	VI/1512
<i>Portugália 1974–1975 The Forgotten Dream (Ism.: Jemnitz János)</i>	V/1305
<i>Rethinking the international conflict in communist and post-communist states. Essays in honor of Miklós Molnár (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	II/489
<i>Saját kezébe, ott ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból (Ism.: Urbán Aladár)</i>	II/480
<i>Socialisme, cultures, histoire: itinéraires et représentation. Mélanges offerts à Miklós Molnár. (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	II/491
<i>Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete. Band 23, Jahrgang 1997. (Ism.: Veszprémy László)</i>	II/460

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Buldakov, V. P.: A birodalom válsága és a XX. sz. eleji forradalmi nacionalizmus Oroszországban</i>	VI/1529
<i>Caron, François: Egy nagyléptékű technikai rendszer születése</i>	VI/1525
<i>Doyle, Barry M.: Az elit hatalom szerkezete a 20. század elején Norwichban (1900–1935)</i>	III/741
<i>Flint, James: Az angol katolikusok és a tervezett brit–szovjet szövetség</i>	III/742
<i>Maver, Irene: Glasgow közparkjai és a város, 1850–1914. A skót civil társadalom szerepe a város környezeti politikájának alakulásában</i>	III/736

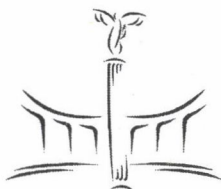

<i>Merle, Isabelle: A Mabo-ügy</i>	VI/1523
Nemzetközi kapcsolatok a 20. században	VI/1531
<i>Pooley, Colin G. és Turnbull, Jean: Az otthon és a munkahely változása a viktoriánus Londonban. Henry Jacques, ingkészítő munkás élete</i>	III/737
<i>Proszkurjakova, N. A.: A paraszti földbank (1883–1916)</i>	III/740

KRÓNIKA

Bartha Antal (1927–1999) (<i>Sárkány Mihály</i>)	II/499
Beszámoló az ausztriai Mogersdorfbán megtartott „Egyház, állam és társadalom a Pannon térségben – népi vallásosság, oktatás és szociális gondozás” című konferenciáról (<i>Bubnó Hedvig</i>)	VI/1533
Szinai Miklós (1918–1999) (<i>Gáspár Ferenc–Szűcs László</i>)	II/497

A SZÁZADOK MEGJELENÉSÉT A 2000. ÉVBEN A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP TÁMOGATTA

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTERIUMA

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

134. ÉVFOLYAM 2000. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Kristó Gyula*: Magyarország népei Szent István korában 3
Pálosfalvi Tamás: Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440-1448) 45

KÖZLEMÉNYEK

- Zsoldos Attila*: Confinium és marchia. (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről) 99
Szovák Kornél: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban (A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái) 117
Ráczy György: A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus joga a 13-14. században 147
Csukovits Enikő: A római Szentlélek-társulat magyar tagjai. (1446-1523) 211

KISEBB CIKKEK

- Veszprémy László*: Mítosz és történelem a 13. századi Európában. Adalék Kézai *comunitas*-elméletének hátteréhez 245

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Ferenc Makk*: Ungarische Außenpolitik (Ism.: *Tringli István*) 250

<i>Bak Borbála</i> : Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig (Ism.: <i>Tringli István</i>)	251
<i>Köblös József</i> : A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának magyar vonatkozású középkori oklevelei 1256–1525 (Ism.: <i>Tringli István</i>)	252
<i>Simonis Kéza</i> : Gesta Hungarorum. Simon of Kéza: The Deeds of the Hungarians (Ism.: <i>Szovák Kornél</i>)	253
<i>Kézai Simon</i> Magyar Krónikája – Prizkosz rétor Töredékeiből (Ism.: <i>Veszprémy László</i>)	257
<i>András Kubinyi</i> : Mathias Corvinus (Ism.: <i>Tringli István</i>)	258
<i>Bónis György</i> : Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon (Ism.: <i>C.Tóth Norbert</i>)	260
<i>Muchenhaupt Erzsébet</i> : A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985 (Ism.: <i>Veszprémy László</i>)	264

A szám szerkesztésében közreműködött: *Zsoldos Attila*

Kristó Gyula

MAGYARORSZÁG NÉPEI SZENT ISTVÁN KORÁBAN

A jelen tanulmány címe erősen hasonlít annak a munkának a címére, amelyet Kniezsa István 1938-ban tett közzé a 11. századi Magyarország népeiről.¹ Azt is lehetne mondani a címek felületes összehasonlítása alapján, hogy magam egy részét, a Szent István király korára, az 1000/1001–1038 közé eső részt fogom elvégezni annak a munkának, amit Kniezsa több mint 70 évvel ezelőtt vállalt és teljesített. Valójában nem egészen erről van szó. Kniezsa ugyanis — elsőként és mindmáig utolsóként is — azt tűzte ki célul és azt valósította meg, hogy Magyarország etnikai viszonyairól, lakóinak népi-etnikai megoszlásáról tudományos igényű feldolgozást készítsen a 11. század egészére érvényes hatállyal. Ez — bátran mondható — úttörő vállalkozás volt, még ha nem is teljesen töretlen utakon kellett haladnia, hiszen egy évtizeddel Kniezsa vállalkozása előtt már Melich János tett kísérletet arra, hogy egy korábbi időszak, a honfoglalás kori Magyarország etnikai állapotáról rajzoljon nagyszabású tablót.² Maga Kniezsa hivatkozott arra, hogy „munkánkban Melich Jánosnak a honfoglaláskori Magyarország népeiről írott úttörő művét vettük alapul. E könyvnek számos eredményén kívül különösen a módszerét tettük magunkévá, amelyet a mi feladatunknak megfelelően fejlesztettünk tovább”. Kniezsa két jelentős ponton látott különbséget Melich munkája és a sajátja között. „A mi dolgozatunk legfontosabb része a magyar szállásterületekkel foglalkozik, ami Melich munkájában természetszerűen csak másodrendű fontosságú. Az egyéb népekre vonatkozó fejezetekben viszont tekintetbe esik az a kerek két évszázad, amely a honfoglalás kora óta a XI. század végéig lefolyt. Ez idő alatt ugyanis Magyarország népi összetételében igen nagy eltolódások történhettek”. Kniezsa igencsak tiszteletreméltó és egyszersmind mindenkor megszívlelendő alapelveket fogalmazott meg módszertani tekintetben: „feladatunk kényes természete miatt az adatok megválasztásánál is, a belőlük levont következtetéseknél is a legszigorúbb kritikát alkalmaztuk. Azt a biztos alapot, amelyre a jövő kutatás is nyugodtan támaszkodhatik, csak úgy vethetjük meg, ha minden tekintetben megbízható tényekből indulunk ki és a belőlük levonható következtetéseknél óvatos körültekintéssel járunk el”.³

A Kniezsa által joggal elvárt „jövő kutatás” azonban e téren nem következett be. Kniezsa fundamentális munkájának jobbára csak felhasználói akadtak,⁴ to-

¹ *Kniezsa István: Magyarország népei a XI-ik században.* In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. II. Bp. 1938. 365–472.

² *Melich János: A honfoglaláskori Magyarország.* A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I/6. Bp. 1925–1929.

³ *Kniezsa István:* az 1. jegyzetben i. m. 367., 368.

⁴ L. pl. *László Gyula: A „kettős honfoglalás”.* Gyorsuló idő. Bp. 1978. 44.; *Benkő Loránd: A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik.* In: Honfoglalás és nyelvészet.

vábbfejlesztői, netán bírálói alig. Bizonyára elrettentő szerepet játszott ebben Kniezsa óriási anyaggyűjtése, komplexitásra törekvő feldolgozásmódja („a munka gerincét alkotó nyelvészeti adatokon kívül történeti, régészeti és földrajzi érveket is felhasználunk”⁵), egyáltalán a téma megközelítésének megannyi tárgyi-módszertani buktatója. Nem haszon nélküli megjegyezni, hogy Györffy György, aki pedig terjedelmes monográfiát szentelt Szent Istvánnak és korának, lényegében nem tette vizsgálat tárgyává az e korbéli Magyarország etnikai viszonyait, és a magyar-szláv együttélés bonyolult kérdéskörét is mindössze két rövid megjegyzéssel intézte el.⁶ A vita arról a kérdésről, hogy a honfoglalás idején milyen számban érkeztek magyarok a Kárpát-medencébe, illetve mekkora tömegű „őslakossággal” (azaz már bent élőkkel) kellett a magyaroknak itt találkozniuk, csak az 1990-es évek közepén robbant ki. Magam — nem minden előzmény nélkül — arra a következtetésre jutottam, hogy az itteni őslakosság „legalább másfélszeres, legfeljebb két és félszeres számbeli túlsúlyban volt a honfoglaló magyarok nomádállamának a Kárpát-medencébe jövő népességével szemben”, vagyis ez utóbbi 100 ezres száma állt szemben az előbbiei 150–250 ezres létszámával.⁷ Ezt az álláspontomat számos kutató vitatta.⁸ Fontosnak tartom leszögezni: a jelen tanulmány nem e — néhány éve lezajlott — vita folytatásának célzatával íródott, hiszen egészen más a vizsgálat tárgyává tett korszak (a honfoglalás idejével szemben ezúttal a 11. század első négy évtizede), más a bizonyításba bevont forrásanyag (az ott gyakorta érvként használt régészeti jellegű emlékekkel, megfigyelésekkel szemben itt szinte kizárólag írott kútfőkből merített információk jutnak szóhoz). Az azonban nem vitatható el, hogy a jelen tanulmány témája végső fokon szoros kapcsolatban van a honfoglalás kori Kárpát-medence etnikai viszonyainak megállapítására irányuló kutatások témáival. Ennyiben tehát a jelen vizsgálat eredményei — ugyan közvetve — szóba jöhetnek a honfoglalás korra vonatkozó etnikai állapotok megítélésénél is, de kétségtelen, hogy a Szent István kort illető vizsgálatokat szuverén módon, „zárt rendszerben”, azaz önmagában és önmagáért kell elvégezniem.

Azt természetesen rendes körülmények között aligha kellene hangoztatnom, hogy az adatok összeállításában és a következtetések levonásában csakis és kizárólag a tudományos módszerekkel kideríthető teljes igazság elérésének (annak híján lehető megközelítésének) szándéka vezetett. De, sajnos, nem tekinthető rendes körülménynek az, ha — némely újságok gyalázkodó megjegyzéseiről itt és most természetesen nem szólva — még a tudósok is egy-egy megállapítás mögött politikai kicsengésű párhuzamokat, netán ideológiai-politikai indítékokat vélnek felfedezni. Révész László éppen a honfoglaló magyarok általam vallott — nomád

Szerk. Kovács László–Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel. III. Bp. 1997. 170., 176.; Kiss Lajos: Korai magyar helységnevtípusok. Uo. 179. stb.

⁵ *Kniezsa István*: az 1. jegyzetben i. m. 368.

⁶ *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 72., 436.

⁷ *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. Szegedi középkortörténeti könyvtár. 8. Szeged 1995. 136., 143–144.

⁸ *Takács Miklós*: A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). Századok 131 (1997) 172–177.; *Révész László*: Kristó Gyula könyvéről. Uo. 219–230.; *Mahkay János*: Hungaroslavica. Bp. 1997. passim, stb.

— életmódja és a népességszám imént említett kérdésében elfoglalt álláspontom kapcsán írta azt: „Végiggondolta vajon Kristó Gyula, hogy mindezzel mit állít? Mondatai ugyanis félelmetes módon összezsengenek néhány szomszédos ország azon — szerencsére ott is kisebbségben lévő — »kutatójának« aktuálpolitikai céllal megalkotott irományaival, amelyek 1100 év múltán is képtelenek mást látni a magyarokban, mint pusztító, véres kezű, vad ázsiai hordát”.⁹ Makkay László hasonlóan fogalmazott: „Kristó Gyula nem gondolta át, vagy nagyon is átgondolta (a kérdést döntse el ő maga, de alighanem jól tudja), milyen károkat fog okozni, hogy immáron a külföld számára is hozzáférhető módon sajátos prekoncepció, nem megfelelő indokok és fura logika alapján a magyar etnogenezis döntő évszázadában döntő szerepet juttat a szlávságnak”.¹⁰ Takács Miklós egyenesen arról oktatott ki engem, hogy „a tudományos tételek ideológiai felhangjairól pedig 1995-ben [ekkor jelent meg a vita tárgyát képező könyvem – K. Gy.] sem lett volna szabad meglepedkezni – hiszen bizonyos megnyilatkozások éppen ezen »erőtérben« nyerik el igazi értelmüket”.¹¹ Magam úgy vélem, a tudományos tételeknek (ezen belül persze a tudományos igazságoknak), általában egy-egy tudományos megállapítás „igazi értelmének” — ha már a mindennapokban olykor elferdülnek is — a tudomány berkein belül politikai áthallások nélkül kell élniük, egészen addig, amíg elfogulatlan vizsgálatok eredményeképpen, a tények erejével (és nem különböző indítékokból gerjesztett indulatokkal) meg nem döntik, meg nem cáfolják azokat.

KNIEZSA ISTVÁN MEGÁLLAPÍTÁSAINAK BÍRÁLATA

Mindenekelőtt annak kell okát adnom, hogy Kniezsa István munkája után miért vállalkozom a kérdés (illetve annak egy része) újratárgyalására. Már közel két évtizeddel ezelőtt erős gyanú élt bennem, hogy „a Kniezsa-féle térkép — még erős megszorításokkal is — csak a XI. század végi etnikai állapotok bemutatására alkalmas, amikor már hosszabb idő óta bizonyosan éltek ott magyarok, akikről a terület magyar helynévanyaga származik”.¹² Ha azonban nem felületes benyomásokra támaszkodom, hanem elvégzem a tüzetes szemlét Kniezsa István „Források és módszer” cím alatt közzétett fejtegetései felett, érdekes megállapításokat találhatok ott, és összességében (de talán külön-külön is) figyelemre méltó észrevételeket tehetek. Kniezsa elsőként saját vizsgálata történeti bizonyítékairól szolt.¹³ Két adatsort említett meg itt. Az egyik „a honfoglaló törzsek szállásterületére vonatkozó adatok”, amelyeket Hóman Bálint eredményeire¹⁴ támaszkodva sorolt elő. Ezzel mindjárt két gond van. Egyrészt az, hogy ezen adatok csak a 9–10. század fordulójának viszonyaira, legfeljebb a 10. század első évtizedeire le-

⁹ Révész László: a 8. jegyzetben i. m. 216.

¹⁰ Makkay János: a 8. jegyzetben i. m. 75.

¹¹ Takács Miklós: a 8. jegyzetben i. m. 194.

¹² Kristó Gyula: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. In: A 80-as évek társadalomtudománya: eredmények és perspektívák. Szegedi bölcsész-műhely '82. Szerk. Róna-Tas András. Szeged 1983. 180.

¹³ Kniezsa István: az 1. jegyzetben i. m. 369–370.

¹⁴ Hóman Bálint: A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul 30 (1912) 89–114.; *uő.*: A magyar honfoglalása és elhelyezkedése. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I/7. Bp. 1923.

hetnek mérvadók, vagyis közel száz évnyi távolságra vannak a 11. század elejétől, és csaknem 200 évnnyire a 11. század végétől. E távolságokat csupán akkor lehetne gond nélkül áthidalni, ha bizonyítani lehetne — de éppen ez az, amit nem lehet, sőt az ellenkezője igaz —, hogy a honfoglaló magyarok szállásterülete a 11. század végéig egy jottányit sem változott. Másrészt az vethető ellen — s ez talán még az iménti kifogásnál is erősebb —, hogy a honfoglalás korának magyar települési viszonyait nem ismerjük, nem tudjuk, hogy melyik törzs hol szállt meg. Több tudós nemzedék ennek megállapítására irányuló erőfeszítései ellenére is azt kellett mondanom a közelmúltban: „Valamelyes biztonsággal csak a X. század második felétől, végétől kezdődően lehet a települési viszonyok körvonalait felvillantani. Ekkor azonban a magyarok már nem csupán a honfoglaláskor elfoglalt területet népesítették be, hanem — a mozgó életmód feladásával, a földművelés terjedésével — újabb térségekben jelentek meg a honfoglalók utódainak szállásai, egyre inkább házai és falvai”.¹⁵

Kniezsa másik történeti bizonyítékát „az Árpád-kori magyar határvédelemre vonatkozó adatok” alkotják. Karácsonyi János kutatásai¹⁶ alapján azt állapította meg, hogy „ahonnan sem régészeti leletekkel, sem korhatározó helynévi adatokkal nem rendelkezünk, a magyarság X–XI. századi szállásainak határát főképpen a legrégebb gyepűvonal alapján határozzuk meg”, mivel „a magyarságra vonatkozó adataink határa a legrégebb időben pontosan összeesik a határvédelem vonalával”. Kniezsa ezúttal ismeretlent próbált ismeretlennel meghatározni, aminek természetesen csak ismeretlen lehet a végeredménye (nem pedig biztos ismeret), ugyanis nem csupán a honfoglalás kori szállásterület szélső határait nem ismerjük még megközelítő pontossággal sem, de hasonlóan nincs megbízható ismeretünk arról, hogy hol húzódott a legkorábbi határvédelmi vonal. Az újabb kutatások arra mutattak rá, hogy a 9–10. századi magyaroknál a határvédelem funkcióját többnapos járóföldre kiterjedő lakatlan területek biztosították, a mesterséges határvédő objektumok az 1000 utáni időben jelentek meg, első adat ilyenre 1043-ból való. További nehézség forrása, hogy amiként a magyarság birtokába vette, benépesítette vagy benépesíttette a Kárpát-medencét, „oly módon tolódtak mind kijjebb a gyepük. Mivel nem egy esetben a már túlhaladt gyepű is megmaradt, így a gyepük többszörös rétegben helyezkedtek el (mélységben tagozódott védelmi vonalként). Magyarország gyepűvonalának rekonstrukcióját nagymértékben megnehezíti, hogy fénykorukban, a 11–12. században alig vannak adataink gyepűkről, hogy a még rendelkezésre álló adatok sem egyazon időpontra vonatkoznak, s az sem bizonyos, hogy folytonos, az egész Kárpát-medencét körülölelő, önmagába visszatérő vonalat alkotott”.¹⁷ Kétséges továbbá, hogy mit kell értenem „legrégebb idő”-n, mert ha a 10. század elejét értem, akkor nincs írott adat, ha pedig a 11. század végét, akkor a pogány sírok elenyészésével a viszonylagosan nagyobb biz-

¹⁵ *Kristó Gyula*: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk. Veszprémy László. Bp. 1996. 218.

¹⁶ *Karácsonyi János*: Halovány vonások hazánk Szent István-korabeli határaitól. *Századok* 35 (1901) 1039–1057.; *uő.*: A honfoglalás és Erdély. Bp. 1916.

¹⁷ *Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegefi László*: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 20 (1973) 639–660.; *Kristó Gyula*: Gyepű. In: *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp. 1994. (a továbbiakban: *KMFL.*) 242.

tonsággal etnikumjelölő régészeti leletek hiányoznak. A határvédelem a Szent István előtti időben kizárólag az idegenek, a csatlakozott katonai segédnépek (kavarok) feladata volt,¹⁸ ez a szerepük a várispánságok (határispánságok) 1000 utáni megszervezésével sem enyhészt el, sőt bizonyos határszakaszokon igen jelentős maradt.¹⁹ Azaz, ha ismernénk is a határvédelem szélső (külső) vonalát, az az idegenek (oroszk, besenyők, székelyek, kálizok stb.) őrhelyeit jelölné, és nem a magyarok szállásterületeit, amelyek (jóval) e vonalon belül helyezkedtek el. Kniezsa történeti érvei tehát nem alkotnak szilárd bázist ezen alapuló következtetések levonásához.

Sokban más a helyzet a nyelvészeti bizonyítékokkal.²⁰ Feltétlenül helyeseltető itt leszögezett két alapelve: „Az elbeszélő kútfők adatait — mivel itt a múltba való visszavetítés lehetőségével állandóan számolnunk kell — elvből nem vettük fel. Kivételt csupán a nagyobb vizek neveivel tettünk, amelyeket későbbi előfordulásuk ellenére is felhasználtunk bizonyítékul”. Meg kell azonban jegyezni: amennyiben az elbeszélő kútfő bizonyítottan egykorú, az abban foglalt adatok hasznosításának nincs különösebb akadálya. A nyelvészeti érvek sorában Kniezsa hét-féle adattípussal dolgozott. Vegyük ezeket sorra! Az első csoportban „a XI. századból, legkésőbb a XII. század elejéről származó forrásokban előforduló... hely- és személynévek”-et vette számba, ezek sorából a legkorábbi a veszprémvölgyi apácakolostor általa 1001-re tett, a legutolsó pedig az almádi monostor 1121. évi alapítólevele. Önmagában szemet szúr, hogy az írott források keletkezési ideje közti legnagyobb távolság 120 esztendő, ami négy-öt emberöltőnek felel meg. Ennyi idő alatt nyelvcsere mehet végbe, vagyis a nyelvi viszonyok teljesen átalakulhatnak, azaz e 120 év adatait aligha lehet közös nevezőre hozni. Egy 1001. évi irat a 10. század vége nyelvi viszonyaira vet fényt, egy 1121. évi pedig már a 12. század elejire. Ekkora távolság esetén szerfelett nehéz megállapítani, hogy mi volt a 11. századi „sztenderd”. Nem lehet azonban kellően fájlalni, hogy Kniezsa az 1001–1121 közti időszak írott forrásaiban előforduló helynévi adatokat erős selekcióval közölte. Mint írta: ezeket „e munka megszabott terjedelme miatt nem sorolhatjuk elő. Csupán csak egyes fontosabb esetben támogathatjuk megállapításainkat néhány ilyenmű adat bemutatásával”. Sajnos, azon megállapítását sem tudjuk maradéktalanul megerősíteni, miszerint „minden eredményünkre, akár megemlítjük külön, akár nem, kivétel nélkül mindig ezeknek az adatoknak a szemeltartásával és tekintetbevételével jutottunk”.²¹ Ha így járt volna el, további összefüggésekre deríthetett volna fényt.

Távrolról sem problémamentes a második és harmadik helyen említett csoport adatainak felhasználása. Ide Kniezsa a „legrégibb királyi vármegyéink... központjai”-t, illetve a „honfoglaló magyar törzsek neveiből alakult helynevek”-et sorolta. A magyeközpontokat illetően Kniezsa Pauler Gyula és Hóman Bálint ku-

¹⁸ Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. In: *u.ő.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság könyvtára. Bp. 1959. 93.

¹⁹ Kristó Gyula: A székelyek eredetéről. Szegedi középkortörténeti könyvtár. 10. Szeged 1996. 62–65.

²⁰ Kniezsa István: az 1. jegyzetben i. m. 370–373.

²¹ Uo. 375.

atásaira épített.²² Pauler 45, Hóman 39 megyével számolt a 11. században, illetve Szent István korában. A legutóbbi áttekintés a Szent István-i várispánságok számát 25–30 közötti értéktartományba helyezte.²³ A szélső határok eltérése (45, illetve 25) óriási, s egész országrészek betelepültségének vagy be nem települtségének kérdése függ attól, hogy számolunk-e várispánsági (megye-) központtal egy régióban a 11. század különböző szakaszaiban, vagy nem. (Mint ismeretes ugyanis, a közigazgatási szervezet léte és a megtelepedés meghatározott foka a legszorosabb kapcsolatban van egymással.) Még több problémát hordoz a törzsneves helynevek kérdése. Nem térve most ki ennek a valóban bonyolult matematikát hordozó kérdéskörnek a megbeszélésére,²⁴ csupán Kniezsa egyik, mindenképpen alaptalannak minősülő megállapítását idézem: „A törzsnevekből [valójában a törzsneves helynevekből – K. Gy.] még abban az esetben is következethetünk a magyarság XI. századi telepeire, ha a helynevet egyébként csak az újkorból tudjuk kimutatni”.²⁵ Benkő Loránd helyesen állapította meg, hogy a törzsneves helynevek „településtörténeti, időelhatároló jelentőségűek, ugyanis a magyar honfoglalás utáni kb. másfél-két évszázadban keletkeztek”.²⁶ Magam úgy vélem, hogy törzsneves helynevek legalább a 11. század végéig alakulhattak, de hozzá kell tenni egy megszorító kitétel: természetes úton, vagyis a törzshöz való tartozás kifejezésekként. Más módokon: elvándorlással, új telepítések alapításával, névköltöztetéssel „jóval későbbi időben is jöhettek létre törzsneves helynevek”. Az Adriai-tenger partján 1308-ban felbukkanó Megyer (*Meger*) nyilván nem természetes úton került oda.²⁷ Maga Kniezsa ütött egyébként rést saját merev, kivételt nem ismerő tételén, amikor úgy foglalt állást: a magyarok által meg nem szállt Pozsega megyében fekvő Keszi „helynév hitelében... kételkednünk kell”.²⁸ Pedig e Keszi (Kesző) ráadásul nem is csak az újkorból dokumentált, hanem vannak középkori (15. századi) előfordulásai.²⁹

A nyelvészeti bizonyítékok negyedik-hetedik helyén olyan magyar helynevek szerepelnek, amelyek vélekedés szerint meghatározható korai időpontban kerültek át a szlávból, vagy pedig — nem szláv eredetű magyar helynevekben tükröződő — magyar hangtörténeti változásokat szláv helynévi adatok révén lehet időhöz kötni. Ezek sorából magam a Kniezsa által is legrészletesebben tárgyalt (sorrendben negyedik) bizonyítéokra térek ki, azokra a szláv eredetű magyar helynevekre, „amelyekben az eredeti szláv orrhangú magánhangzók... megmaradtak”. Kniezsa megállapítása szerint az „orrhangú magánhangzók ugyanis a magyarság szomszédságában lakó szláv népek nyelvében, a tótban, a ruténban, a szlovénban és a szerb-horvátban, mindenütt igen korán, már a X. század végén elvesztették

²² Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I.² Bp. 1899. 53–56., 403–405.; Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. I. Bp. 1934. 220.

²³ Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988. 514–515., 518.

²⁴ Álláspontom kifejtését l. Kristó Gyula: a 7. jegyzetben i. m. 269–275.; uő.: A magyar nemzet megszületése. Szegedi középkortörténeti könyvtár. 12. Szeged 1997. 155–157.

²⁵ Kniezsa István: az 1. jegyzetben i. m. 371.

²⁶ Benkő Loránd: Adalékok a székelyek korai történetéhez. Új Erdélyi Múzeum 1 (1990) 116.

²⁷ Kristó Gyula: a 7. jegyzetben i. m. 273.

²⁸ Kniezsa István: az 1. jegyzetben i. m. 396.

²⁹ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Bp. 1894. 414.

orrhangúságukat. Ha tehát a név magyar alakjában orrhangot találunk, ez kétségtelenül arra mutat, hogy a magyarság ezt a nevet a X. század folyamán, illetve — mivel a hangfejlődés nem minden területen megy végbe egy időben — legkésőbb a XI. század közepéig vette át. Az ilyen nevek természetesen azt is bizonyítják, hogy az illető terület a X–XI. században vegyes magyar–szláv lakosságú volt”. Kniezsa itteni kormeghatározása a magyar hangtörténet egyik alaptételévé vált. Benkő Loránd pl. így írt: „A szláv nazálisok magyar magánhangzó + *n* vagy *m* folytatása még XI. század előtti átvételt jelez”,³⁰ hasonlóan H. Tóth Imre: e „hangtani vonás csak a 11. század előtti kölcsönzésekre érvényes”.³¹ Kniezsa idézett tételét két összefüggésben tehetem mérlegre. Egyrészt vizsgálhatom azt, hogy valóban minden ilyen — a hajdani szláv nazálist őrző — magyar névforma 10. századi kölcsönzés eredménye-e. Ennek valóban az (lenne) a feltétele, hogy az orrhangú magánhangzók minden, a magyarral hajdan kapcsolatot tartó szláv nép (illetve népcsoport) nyelvéből a 10. század végére kivesszenek. Mert bár a szerb nyelvjárások nagy részében a nazálisok eltűnése „már a 10. század második felében megtörtént”, s a horvátban is hasonlóan alakult a helyzet, de a pannóniai — kajszlovén nyelvű — szlávtság szempontjából leginkább fontos ószlovén nyelvben ez csak „a 11. században kezdődik. Legkorábban a déli dialektusokban ment végbe, az északi nyelvjárásokban valamivel később következett be. Úgy látszik, hogy a Freisingi töredékben még megvoltak”. Nos, a pannóniai szlávok az ószlovén északi nyelvjáráshoz tartoztak, ahol a nazális eltűnésének folyamata még későbbi fejlemény, de a Freisingi töredéket is csak a 11. század első felében jegyezték le.³² Az elmondottakból természetesen nem következik az, hogy azon, szlávból átvett magyar helynevek, amelyek az orrhangú magánhangzót megőrizték, nem származhatnak a 10. századból, de e folyamat megtörténtét nem hogy a 11. század elején-közepén, de az egész 11. század folyamán nem szabad befejezettnek gondolni. Egyetlen konkrét eset kapcsán maga Kniezsa is csorbát ejtett saját tételén. Teljesen valószínűtlennek ítélte, hogy „a magyarság a körösmegyei *Dombró*... környékét már a XI. században megszállta volna, mivel a környéken messze távolban semmiféle határozott magyar nyomot felfedezni nem tudunk. Úgy látszik tehát, hogy az itteni szlávok nyelvében az *o* nazális — legalább is *-b* előtt — csak a XII. század közepe után tűnt el”.³³ Másrészt éppen ennek tükrében több mint kétséges, hogy a szlávban nazálist vesztő, a magyarban viszont azt megőrző összes helynév földrajzi környezete a 10–11. században már eleve vegyes magyar–szláv lakosságot tételez fel. Nemcsak a Körös megyei *Dombró* imént idézett esete mond ellent ennek, de az Al-Dunától délre fekvő, Magyarország határain kívül eső *Galambóc* (szerbül *Golubac*) példája is. Itt ugyanis — a Duna jobb partján, *Belgrád* (*Beograd*) és *Bodony* (*Vidin*) között — aligha éltek a 10–11. század folyamán együtt

³⁰ *Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Szerk. Benkő Loránd. Bp. 1967. 287.*

³¹ *H. Tóth Imre: Magyarok és szlávok a 9–11. században. In: Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged-könyvek. 2. Szeged 1996. 76.*

³² *H. Tóth Imre: Rövid összehasonlító szláv nyelvtan. I. Szeged 1999. 9–10.; uő.: a 31. jegyzetben i. m. 77.*

³³ *Kniezsa István: az 1. jegyzetben i. m. 396.*

szlávok és magyarok. A földrajzi fekvésen túl az is bizonyossá teszi ezt, hogy Galambóccal szemközt az Al-Duna bal (Magyarországhoz tartozó) partja sem népesülhetett be korán, hiszen ott a magyarokat megszállásra nem csábító Feketehegy rengetege terült el.³⁴ A Kniezsa nyelvészeti bizonyítékai sorában ötödik-hetedik helyen álló, szintén szláv nyelvtörténettel összefüggő érvekre azért nem szükséges kitérnem, mivel ebből egy igen szűk körre érvényes, további kettőről pedig Kniezsa állapította meg, hogy korhatározó értékük csak a 12–13. századra nézve van.

Végezetül Kniezsa régészeti bizonyítékai³⁵ azért esnek csekély súllyal a latba, mivel a lovastemetkezés adatokat adta közre, amelyek nagy része bizonyosan a 10. századból származik, ezeknek tehát kevés szavuk van a 11. századi viszonyok rekonstruálásában. Különben is a régészeti emlékművek etnikai minősítés céljára való felhasználása kérdésében ma inkább szkeptikus lehetek,³⁶ mint voltak a kutatók 70 évvel ezelőtt. Ugyancsak aggályokat ébreszt Kniezsa azon — alapjaiban bizonyára helyes — tételének merevsége is, hogy amíg a magyarság a 10. században egyetemlegesen idegenkedett a bükk- és fenyőerdővel övezett területek megszállásától, addig a 11. századtól kezdve a bükkhatár már „nem tekinthető többé a magyar terjeszkedés akadályának”. Végezetül két olyan, preconcepcióval felérő megállapítását idézem Kniezsának, ami árnyékot vethet vizsgálatai teljesen megalapozott voltára. Az egyikben azt közölte: „behatóan csupán a magyar nyelvhatár széleit vizsgáljuk”, (ami azért szemet szűrő, mert azt sugallja, mintha a nyelvhatár széleitől beljebb egységes magyar tömb lett volna, mindamelllett Kniezsa számol itt is szláv szigetekkel), a másik viszont alátámasztja az iménti idézet kapcsán felmerült gyanút: „a XI. századi okleveleink túlnyomó többsége magyarulta területekre vonatkozik, ahol a szlávoknak csak kevés nyomuk van”.³⁷ Mindent egybevéve úgy tűnik: Kniezsa István vizsgálatai nem szorítkoztak a 11. századra, hanem a 10–12. század (bizonyos pontokon még a 13. század) jellemzőit is magukban foglalták, az általa alkalmazott eljárások számos ponton aggályosnak bizonyultak, vagyis összességükben megítélésem szerint nem tűnnek alkalmasnak arra, hogy a 11. századi Magyarország népeiről, etnikai viszonyairól — a csekély forrásanyag által megszabott mértékben — megbízható, hiteles képet adjanak. A Kárpát-medence általa szövegesen kifejtett és térképen ábrázolt etnikai állapotai sokkal inkább a kései (12. századi, helyenként a 13. század eleji), semmint a korai (11. század eleji) Árpád-korra érvényesek. Ez a körülmény tette indokolttá, hogy magam a kora Árpád-kori, azaz a Szent István kori etnikai viszonyok felvázolására vállalkozzam.

AZ ETNIKUM ÉS AZ ETNIKAI MEGHATÁROZÁS FORRÁSAI

Ugyanakkor teljes bizonyossággal állítható: az itt említett feladatnak a hiánytalan megoldása lehetetlen. Ennek alapvető oka a források hiánya. Annak érdekében, hogy etnikumot nagy biztonsággal meghatározzak, azaz más etnikum-

³⁴ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) III. 471–472.

³⁵ Kniezsa István: az 1. jegyzetben i. m. 373–374.

³⁶ Kristó Gyula: a 7. jegyzetben i. m. 180.

³⁷ Kniezsa István: az 1. jegyzetben i. m. 375., 400.

tól elhatároljak, csak olyan forrásanyagra szabad támaszkodni, amely az etnikumot legalább egy elemében jellemzi. Mi is az etnikum a 11. században? Az ekkori „hivatalos” (azaz a király és a hatalmi elit álláspontját tükröző) felfogás szerint „a magyar népbe (*gens Hungarorum*) sorolás legfontosabb kritériumának az államkeretbe való tartozás számított”, azaz mindenki magyar, aki a magyar király(ság) alávetettje.³⁸ A korabeli írott források (elbeszélő kútfők, törvények, királytükör) frazeológiája tehát nem az etnikumot, hanem a politikai keretet tükrözi. A homogenizáló szemlélet mögött húzódott meg az etnikum; az emberek különbözőségét az eltérő eredet, származás (ebből következően más egyénekek alkotott közösségtudat), ennek folyományaként más életmód, más szokások, viselkedésnormák, más lakáskultúra, más öltözködési sajátosságok és más nyelv jellemezhetik. Ha mindezeket tanulmányozni lehetne Szent István korában, azaz ha mindennek lenne kútfőanyaga, azok alapján lehetne kerek képet rajzolni a 11. század eleji Magyarország etnikai viszonyairól. Ám az itt felsorolt, etnikumokat elválasztó ismérvek közül a legtöbbnek nincs forrásos bázisa, ennél fogva kívül esnek a tudományos vizsgálódás határain. Egyetlen komponensre van anyag, a nyelvre. Ez persze nem azt jelenti, hogy az etnikai identitások közül a nyelv lenne ekkor a legfontosabb (magam a közös leszármazás tudatát ennél fontosabbnak ítélem), de a nyelvvel kapcsolatban legalább akad valamiféle támpont. Persze, ami akad, az még nem maga az etnikum, hanem olyan kapaszkodó, kiindulópont, amihez további megfontolások alapján etnikum köthető. A szükségszerűen a nyelvre korlátozódó vizsgálódásokon belül a legoptimálisabb állapot az lenne, ha azt tudnánk, hogy mely emberek, embercsoportok milyen nyelven beszéltek akkor. A napi sajtó kedvenc témája uborkaszegzonban, hogy milyen nyelven folyt a társalgás Árpád fejedelem és az Árpád-házi uralkodók udvarában. Ezt azonban nem tudjuk, főleg a 10. század vonatkozásában nem, de alapos a gyanú, hogy magyarul. Ismerünk viszont helyneveket, személyneveket és közszavakat. Az etnikum megállapítására vonatkozó vizsgálatoknak ezekre kell épülniük. Nem azért, mert ez a tökéletes megoldás, hanem azért, mert ez az egyetlen lehetőség, hogy egyáltalán a témát valamilyen módon megközelítsem. A hitelesség szempontjából elengedhetetlen, hogy csakis a bizonyítottan egykorú, vagyis esetemben — ha Szent István idejére vonatkozóan végzek vizsgálatokat — kizárólag a Szent István korából való adatokat vegyem számba. Ezzel persze magam szűkítem a felhasználható — amúgy sem bőséges — forrásanyag körét, de cserébe támadhatatlan forrásbázist kapok.

Milyen források jöhetnek tehát szóba a téma kutatása kapcsán? Alapvetően írott kútfők, oklevelek, elbeszélő források. Ezek közül is csak az, amiről a tudomány jelenlegi állapota szerint Szent István kori volta igazolható. A tartalmi hitelesség mellett a formai hitelesség elengedhetetlen követelmény. Jó példa erre Szent Istvánnak az egri püspökség számára adott birtokairól szóló oklevél. Ez az 1009 körüli diploma kétszeres (1261/1271) átírásban maradt ránk. Györffy György helyesen mutatott rá arra, hogy bár alapjaiban hiteles, de „a falvak neve és felsorolása nem a 11. századi formának és helyzetnek felel meg, hanem a 13. század

³⁸ *Kristó Gyula*: a 24. jegyzetben i. m. (A magyar nemzet) 166–167., 177.

első felének, amikor a nevek már rögzültek, és egy birtok területén több falu feküdt”.³⁹ Ugyanez mondható el Gizella királynénak a bakonybéli monostor számára juttatott birtokokat feltüntető, kései említésben ránk maradt okleveléről.⁴⁰ Hitelességét nem vonhatom kétségbe, de nem lehetek meggyőződve arról, hogy a birtokok neve a 11. századi formát őrzi-e. Éppen ezért Szent István oklevelei közül csak az 1001. évi pannonthalmi, az 1009. évi veszprémi és pécsi, valamint a — mérvadó, de nem feltétlenül helytálló vélemények szerint 1018 körülre keltezett — veszprémvölgyi görög nyelvű diplomát vonhatom be a vizsgálatba. Szent István korának megbízható forrásai közül lehetne támaszkodni az Intelmekre, de nincs szempontból felhasználható adata, illetve hasznosítani lehet a törvények szövegét, a koronázási palást feliratát, az István-érmék köriratát. Az elbeszélő források közül — legalábbis első „körben” — a teljes hazai krónika-, illetve legendaanyagot figyelmen kívül hagyhatom, mivel nem István koriak, s a külföldiek közül is csak az a néhány használható fel (Thietmar, *Passio S. Brunonis* stb.), ami 1038 előtt keletkezett. Az e forrásokból nyert adatok természetesen nem tekinthetők reprezentatív mintavételnek, de esetlegességük, elfogulatlanságuk okán komoly mondanivalót hordoznak, valóság tartalmuk nem kérdőjelezhető meg. A kérdés inkább az, hogy milyen körre vonatkozatható érvényességük. Ennek eldöntése érdekében szükség lesz majd egy másik „körre” is, de egyelőre az első „kör” (a szorosán vett Szent István kor, a 997–1038 közti időszak) adatait tekintem át három területen, a helyneveket, a személyneveket és a közszavakat illetően. (A latin forrásokban ránk maradt névalakokat betűhíven adom, a görög neveket latin betűs fonetikus — és nem akkori kiejtés szerinti — átírásban, a helynevek mai megfelelői után a középkori megyebesorolást tüntetem fel.)

HELYNEVEK

A Szent István korának tekinthető kútforranyagban az alábbi helynevek szerepelnek.

1. 1009/+1257: *Alba civitas, Albensis comitatus*, DHA. I. 52.; 1031: *Alba civitas*;⁴¹ 1031–1043: *Wzenburch civitas*.⁴² Ma: Székesfehérvár (Fejér megye), illetve Fejér megye.
2. 1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404: *Almas aqua*, DHA. I. 58. Ma: Almás patak (Baranya megye).
3. 1009/+1257: *Apurig rivus*, DHA. I. 52. Ma: Bükkös patak (Pilis megye).
4. 1009/+1257: *Avsy villa*, DHA. I. 52. Ma: Ósi (Fejér megye).
5. 1005 körül: *Baluanis villa*, DHA. I. 41. Ma: Bálványos (Somogy megye).
6. 1009/+1257: *Beren ~ Bergeni villa*, DHA. I. 52. Ma: Börgönd (Fejér megye). *Besprem l. Wesperen*.

³⁹ *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA.) 61.

⁴⁰ DHA. I. 120.

⁴¹ *Lovag Zsuzsa*: A magyar koronázási jelvények. Bp. 1986. [16.]

⁴² *Albinus Franciscus Gombos*: *Catalogus fontium historiae Hungariae*. I–III. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: G.) II. 845.

7. 1009/+1257: *Cari villa*, DHA. I. 52. Ma: Hajmáskér (Veszprém megye).
  8. 1009/+1257: *Cari villa*, DHA. I. 52. Ma: talán Sárszentmihály⁴³ (Fejér megye).
  9. 1005 körül: *Chimudi villa*, DHA. I. 41. Ma: Nyalka (Győr megye).
  10. 1009/+1257: *Colon civitas*, DHA. I. 52., *Colocensis* [∪: *Colonensis*] *civitas*, DHA. I. 52. Ma: Kolom helynév Balatonmagyaród határában (Zala megye).
  11. 1001: *Cortou curtis*, DHA. I. 40., *Curtov villa*, DHA. I. 41. Ma: Kurtó Somogyvár határában (Somogy megye).
  12. 1009/+1257: *Danubius*, DHA. I. 52.; 1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404: *Danobyus*, DHA. I. 58.; 1018 körül/1109: *Dounabis*, DHA. I. 85. Ma: Duna folyó.
  13. 1031–1043: *Dordomest civitas*, G. II. 845. Ismeretlen, a Dunántúlon, a Drávától északra kereshető (talán Baranya megye).⁴⁴
- Dounabis* l. *Danubius*.
14. 1031–1043: *Duldumast civitas*, G. II. 845. Ismeretlen, Eszék (Osijek) és Belgrád (Beograd) között volt.⁴⁵
  15. 1009/+1257: *Fyley villa*, DHA. I. 52. Ma: Füle (Fejér megye).
  16. 1005 körül: *Fizeg villa*, DHA. I. 41. Ma: Almásfüzitő (Komárom megye).
  17. 1018 körül/1109: *Grintzari* [*khóron*], DHA. I. 85. Ma: Gerencsérpuszta Bakonytamási határában (Veszprém megye).
  18. 1018 körül/1109: *Hagia Trias nésos*, DHA. I. 85. Dunai sziget volt (Fejér megye).
  19. 1031–1043: *Hanenburch civitas*, G. II. 845. Ismeretlen, a Kelet-Dunántúl középső vidékén feküdt,⁴⁶ talán a mai Kakasd (Tolna megye).
  20. 1009/+1257: *Hurhyda civitas*, DHA. I. 52. Ma: Úrhida (Fejér megye).
  21. 1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404: *Jauryana civitas*, DHA. I. 58.; 1031–1043: *Raua civitas*, G. II. 845. Ma: Győr (Győr megye).
  22. 1018 körül/1109: *Knésa* [*khóron*]. DHA. I. 85. Ma: Balatonkenese (Veszprém megye).
  23. 1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404: *Kopus* [*aqua*], DHA. I. 58. Ma: Kapos folyó (Somogy megye).
  24. 1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404: *Lupa aqua*, DHA. I. 58. Ma: Lápa(-fő) (a víznév a 19. században még élt, ma a Lápafő településnévben van meg) (Somogy megye).
  25. 1018 körül/1109: *Mama* [*khóron*], DHA. I. 85. Ma: Mámapuszta Balatonkenese határában (Veszprém megye).
  26. 1001: *Mons supra Pannoniam*, DHA. I. 39. Ma: Pannonhalma (Győr megye).

⁴³ ÁMTF II. 391.

⁴⁴ Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szegedi középkortörténeti könyvtár. 15. Szeged 1999. (a továbbiakban: ÁKÍF) 161. 490. jegyzet.

⁴⁵ ÁKÍF 161. 488. jegyzet.

⁴⁶ ÁKÍF 161. 487. jegyzet.

27. 1009/+1257: *Morzolfew villa*, DHA. I. 52. Ma: Sümeg (Veszprém megye).
 28. 1005 körül: *Murin villa*, DHA. I. 41. Ismeretlen.
 29. 1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404: *Ozora [aqua]*, DHA. I. 58. Ma: Ozora (a víznév ma már nem él, csak a településnév) (Tolna megye).
 30. 1018 körül/1109: *Padrougou [khórion]*, DHA. I. 85. Ma: Padragkút (Veszprém megye).

Pannonia I. Mons supra Pannoniam.

31. 1018 körül/1109: *Patadi [khórion]*, DHA. I. 85. Bizonytalan azonosítású.
 32. 1018 körül/1109: *Pólosnikou [khórion]*, DHA. I. 85. Ma: Paloznak (Zala megye).
 33. 11. század eleje: *Preslavva civitas*.⁴⁷ Ismeretlen.
 34. 1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404: *Quinqueecclesiensis episcopatus*, DHA. I. 58. Ma: Pécs (Baranya megye).

Raua I. Jauriana civitas.

35. 11. század eleje: *Regia civitas*, KÁP. 34., 52.; 1009–1025: *Sobottin* [érseki székhely].⁴⁸ Ma: Esztergom (Esztergom megye).
 36. 1018 körül/1109: *Sagarbruen khórion*, DHA. I. 85. Ma: Vörösberény (Veszprém megye).
 37. 1018 körül/1109: *Samtag khórion*, DHA. I. 85. Ma: Szentgyörgypuszta Tass határában (Fejér megye).
 38. 1018 körül/1109: *Sandror [khórion]*, DHA. I. 85. Ma: Sándor-hegy Balatonkenese határában (Veszprém megye).

Sobottin I. Regia civitas.

39. 1009/+1257: *Sool*, DHA. I. 53. Ma: Sóly (Veszprém megye).
 40. 1018 körül/1109: *Sombótou*, DHA. I. 85. A 37. számú hely határában volt.
 41. 1001: *Sumigiensis comitatus*, DHA. I. 39. Ma: Somogy megye.

Suouua I. Zauus.

42. 1005 körül: *Temirdi villa*, DHA. I. 41. Ma: Tömördpuszta Mocsa határában (Komárom megye).
 43. 1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404: *Thapeon vicus*, DHA. I. 58. Ma: Kistapé Bikács határában (Tolna megye).
 44. 1018 körül/1109: *Tzitoum [khórion]*, DHA. I. 85. Ma: Csittény-hegy Balatonakarattyán (Veszprém megye).
 45. 1009/+1257: *Wesperen civitas, Wesprimiensis comitatus, ecclesia*, DHA. I. 52., 53.; 1018 körül/1109: *Besprem*, DHA. I. 85. Ma: Veszprém (Veszprém megye), illetve Veszprém megye.
 46. 1005 körül: *Wisetcha villa*, DHA. I. 41. Ma: talán Hegymagas (Zala megye).

⁴⁷ Kovács László: A kora Árpád-kori pénzverésről. *Varia Archaeologica Hungarica*. VII. Bp. 1997. (a továbbiakban: KÁP) 62.

⁴⁸ *Monumenta Germaniae historica. Scriptores. Hannoverae–Lipsiae 1829–1934.* (a továbbiakban: MGH. SS.) XV/2. 706.

47. 1009/+1257: *Vyssegrad civitas, Vyssegradiensis comitatus*, DHA. I. 52. Ma: Visegrád (Pilis megye), illetve a hajdani Visegrád megye.
48. 1005 körül: *Vuosian villa*, DHA. I. 41. Ma: Veszprémvarsány (Veszprém megye). *Wzzenburch* l. *Alba civitas*.
49. 1018 körül/1109: *Zalesé [khórion]*, DHA. I. 85. Ma: Magyarsarlós (Baranya megye).
50. 1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404: *Zemogny viculus*, DHA. I. 58. Ma: Dunaföldvár (Tolna megye).
51. 1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404: *Zauus fluvius*, DHA. I. 58.; 1031–1043: *Suouua flumen*, G. II. 845. Ma: Száva folyó.

Összesen tehát 51 későbbi és mai település Szent István kori elődjét, annak fennállását lehet a kortárs hiteles források alapján kimutatni. Valójában ez 54 települést jelent, hiszen Székesfehérvár, Győr és Esztergom két-két elnevezéssel szerepel a listán. Nyilvánvaló, hogy nem csupán ennyi emberi lakóhely létezett a 11. század első négy évtizedében Magyarországon, de ezek bizonyosan megvoltak akkor, következtetéseket tehát az első „körben” ezekből kell levonni. Ebből az 54-ből először is levonandó öt, ezek ugyanis latin, illetve görög alakban szerepelnek a forrásokban (*Alba civitas*, [*Mons supra*] *Pannonia[m]*, *Quinqueecclesiensis [episcopatus]*, *Regia civitas*, *Hagia Trias [nésos]*), s ebbeli alakjukban etnikai következtetések levonására nem nyújtanak lehetőséget. A fennmaradó 49-ből akad néhány, amely biztosan nem etimologizálható. Amennyiben a *Cortou*–*Curtov* falu neve, ahol *curtis* ’udvarház’ állt, ebből a latin köznévből eredne — miként Tolna neve a szintén latin *telona* ’vámok’ szóból —, akkor ez is a fenti öt latin-görög elnevezéshez csatlakozhatna. Ilyen módon 48 helynév besorolását kell elvégezni. Ebből a 48-ból három minősítése igen problematikus. A *Sandrou* név származhat latin előképre (*Alexander*) visszamenő személynévből magyar névadással, de felvetődött török közszói eredete is. A továbbiakban ennek a névnek a besorolásától tartózkodom. A *Jauryana civitas* előtagja nyilván olyan eredetű, mint a magyar Győr névé, erről viszont nem lehet biztosat mondani. Ha viszont a magyar *gyűr* ’domb’ szó van meg benne, akkor magyar eredetű. A későbbiekben e nevet magyarként veszem számba. Ismeretlen a *Murin* név megfejtése, de tekintettel *-in* végződésére, amelyek szláv nyelvtérületen gyakoriak (a régi Cseh- és Morvaországban pl. Mařin, Malin, Kolín stb.),⁴⁹ nagy valószínűséggel a szláv eredetű toponimák közé sorolhatom. A fennmaradó 45 név olyan, amely — legalábbis első megközelítésre — alkalmasnak látszik arra, hogy eredetük szempontjából minősítsem őket. E 45-ből kettő német eredetű (*Wzzenburch* ’fehér vár’, *Hanenburch* ’kakasvár’). Az előbbi tükörfordítás eredményeképpen alakult, az utóbbi létrejötté magyarázatra vár, amit nehezé tesz a biztos lokalizáció hiánya is. A Kárpát-medencében a 11. században élő német szórványtól kaphatta nevét, hiszen tudjuk, hogy Péter király (de már Szent István is) állított németeket várak élére,⁵⁰ de Szentföldre igyekvő német zarándokok is elnevezhették.

⁴⁹ Školský atlas československých dejín. Praha 1965.

⁵⁰ *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. *Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. Budapestini 1937. (a továbbiakban: SRH.) 324.

A fennmaradó 43 földrajzi név értékelését megelőzően azonban egy elvi jelentőségű problémával kell szembenéznem, nevezetesen a köznévi és személynévi eredeztetés megítélésével. E 43-ból egy helynév török köznévi eredete valószínű, bár személynévi származtatása is felmerült, jelentéstani szempont viszont inkább köznévi eredete mellett szól: a *Tzitoum* helynévben a 'kosár, fonadék, sövény, gyepű' jelentésű ótörök szavak egyike rejtőzhet, amely jelentések inkább illenek településre, mint személyre. A pontosan nem lokalizálható *Patadi* lehet 'lemez' jelentésű török közszó származéka, de visszamehet 'tevecsikő' értelmű török főnévből eredt személynévre, s ez utóbbiból önmagában, mindenféle képző, jel vagy rag nélkül vált helynév (ezt nevezzük pusztá személynévből alakult helynévnek). Vajon gyökeresen másként kell-e minősíteni helyneveket köznévi és megint másként személynévi eredet esetén? Szerintem valóban sokban más, de nem alapvetően különböző a kétféle helyzet megítélése. Mindezt persze nem praktikus okból állítom, azaz nem azért, mert gyakorta nehéz dönteni a kétféle származtatás között (miként az imént magam sem foglaltam állást a *Sandrou* név esetében). A köznévi származtatás esetén természetesen egyértelmű az etimológia és a mögötte meghúzódó etnikai tartalom. A személynévi eredet gyanújába vont, általunk tárgyalandó helynevek a névadás korai szakaszából valók, olyan korai időben jegyezték le, amikor a magyarok még alig három emberöltő óta éltek csak a Kárpát-medencében. Ha tehát történetesen személynévből alakult is egyik-másik helynév, a személynév viselője „karnyújtásnyira” (emlékezethatáron belül) élt, s a személy török, illetve szláv neve pontosan annyira etnikumjelölő, mintha egyenesen köznévből, azaz személynévi lépcsőfok közbeiktatása nélkül jött volna létre a földrajzi név. Erre éppen a fenti adattár két helyneve szolgáltat példát. *Temirdi* falu neve elvileg alakulhatott volna közvetlenül az ótörök *temir~temür* 'vas' szóból is, de a pannonhalmi apátság javainak 1093–1095 között készült összeírása azt jegyezte le, hogy a monostor 12. sorszámú prédiума *Tumurdi* nevét telepestől (*colonus*) kapta. Mivel *Temirdi* falu már 1005 táján szerepel, így a névadó telepesnek az ezredforduló táján kellett élnie. A veszprémvölgyi alapítólevél 1109. évi megújítása szerint *Podruc* faluban élt azon *Podruc* fia, akiben a Szent István kori *Padrougou* falu névadóját láthatom.⁵¹

Hogy általában miként célszerű megítélni az olyan eseteket, amikor helyneveknél felmerül a pusztá személynévi eredet (magyar névadás) gyanúja, a következő példát célszerű szem előtt tartani. Ha Padrag település neve szláv közszóból (*podrug* 'felebarát') származnék, kétség sem férne annak szláv eredetéhez. Ha viszont a szláv eredetű *Podruc* nevet viselő személy a névadó, akkor a névadás magyar jellegűnek minősül. Ezt Kniezsa István oly túlzó formában érvényesítette, hogy teljesen mellőzte is „azokat a helyneveket, amelyek szláv személynévekből magyar helynévadási szabályok szerint alakultak (pusztá személynév mint helynév)”.⁵² Ha szláv vagy török eredetű nevet viselő személy nevéből alakult pusztá helynév a 13–15. század folyamán bukkan fel, ez az eljárás indokolható, hiszen nem lehet tudni, hogy a névadó mikor élt, és a névadás mikor történt. 1000–1010

⁵¹ DHA. I. 300., 366. L. *Kristó Gyula*: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 55 (1976) 20–21.

⁵² *Kniezsa István*: az 1. jegyzetben i. m. 402.

körül adatok esetén azonban ez aligha megengedhető eljárás. Ilyen esetekben ugyanis teljesen egyértelmű: a szláv, török személynevet a magyarok nem adhatták a 8–9. században a településnek, hanem csakis a honfoglalást követően, vagyis valamikor 900 után, amikor maguk is megjelentek a térségben, de ekkor a névadó személy szláv, török neve egyszersem etnikumjelölő is volt. A különbség tehát nem az a szláv vagy török köznévből származó, illetve szláv vagy török eredetű személynevet viselő település között, hogy az utóbbinak nincs tanúságtétele az etnikum szempontjából (illetve csak a magyar jelenlét szempontjából van), hanem az, hogy a köznévi eredetűek nem tételeznek fel a közelben magyarságot, míg a személynévi eredetűek igen, tekintettel arra, hogy a szlávok személynevet nem tettek önmagában településnévvé, míg a magyarok (meg a törökök!) pusztá személynévből tudtak alkotni helynevet.⁵³

Ez azt a további kérdést veti fel, hogy a településnév az abban lakókat vagy annak a környezetét minősíti-e etnikai szempontból. Az iménti példánál maradvamire jogosít fel egy Padrag-féle helynév? Úgy vélem, szemben Kniezsával, hogy általános szabály, szinte matematikai egzaktuságú képlet nem alkotható. Kniezsa ugyanis ekként foglalt ebben a kérdésben állást: a helyneveket „az egész vidék ismeri, használja és hagyományozza az utókorra, tehát a helynévből elsősorban a környék lakosságának népi viszonyaira lehet következtetni”.⁵⁴ Ez legfeljebb az esetek egy részére bizonyulhat helytállónak. Ha pl. egy szláv személy neve önmagában helynévvé válik, ez arra mutat, hogy a környéken éltek magyarok (vagy törökök), akik alkalmazták a települések elnevezésének ezen módját. Amikor Veszprém elnyerte nevét, nyilván egy személy nevét ruházták a településre. A név szláv nyelven értelmezhető: 'makacs, önfejű, békétlen embert' jelent. Tekintettel arra, hogy a személynév önmagában vált helynévvé, a névadók magyarok (esetleg törökök?) voltak, viszont a településen szláv ember (alkalmasint szláv népcsoport) élt. Vagyis még ebben az esetben sem csak a környék etnikai viszonyaira nézve vonhatók le következtetést, hanem magára az emberi lakhelyre vonatkozóan is. Hogy többféle népesség élt a 11. század első évtizedeiben egymás mellett, annak az szolgáltatja bizonyosságát, hogy a mai Esztergom, Székesfehérvár és Győr területén különböző etnikumokra utaló eltérő elnevezésekkel találkozunk. Esztergom *Regia civitas* nevében nem kell feltétlenül „mai fogalmaink szerinti hivatalos nevet” látnunk;⁵⁵ a korai névadásban éppen az a hivatalos jelleg hiányzik, ami a modern kornak annyira sajátja.⁵⁶ Esztergom Szent István-érmén (és csak ott!) előforduló *Regia civitas* neve minden bizonnyal az induló magyar pénzverésben mintának tekintett regensburgi bajor denárok *Regina civitas* köriratával van kapcsolatban.⁵⁷ Esztergom szláv *Sobottin* ('szombat'), bolgár-török ('bőrrel kapcsolatos' jelentésű) *Estrogin*~*Estrigin* (Esztergom, ami a Szent István kori toponimában nem fordul elő) és német *Gran* 'Garam' neve⁵⁸ a korai Esztergom etnikumairól ad számot, és a

⁵³ Melich János: a 2. jegyzetben i. m. 400–401.

⁵⁴ Kniezsa István: az 1. jegyzetben i. m. 405.

⁵⁵ Vö. Zsoldos Attila: Visegrád megye és utódai. Történelmi Szemle 40 (1998) 10–11.

⁵⁶ Mező András: A magyar hivatalos helységnevadás. Nyelvészeti tanulmányok. 22. Bp. 1982. 43.

⁵⁷ KÁP 233. L. másképpen *Gerics József-Ladányi Erzsébet*: A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése. Levéltári Szemle 40 (1990) 2. szám, 9.

⁵⁸ ÁMTF II. 237–245,

névadásban megnyilvánuló eltérő szemléletről tanúskodik. Az Árpádok királyságának első magyar székvárosa nem jutott magyar névhez, legalábbis ez nem őrződött meg. Persze, egy másik lehetőséget is kell mérlegelnem, azt, hogy a különböző elnevezések eredendően egy nagyobb terület más-más részeire vonatkoztak, de a nevek különböző jelentése, a névadás eltérő indítéka — pl. hogy Esztergom területének alkalmasint csak egyik része viselte a szombati vásárra utaló *Sobottin* nevet — mégiscsak különböző etnikumok egyidejű jelenlétére vall. Székesfehérvár latin (*Alba civitas*) és német (*Wzzenburch*) neve mellett 1055-ben felbukkan a magyar Fehérvár (*Feheruuaru*) elnevezés, majd legkésőbb az a szláv Belgrád (*Belegrava*),⁵⁹ amely településtörténeti, névtani stb. megfontolások alapján Székesfehérvár időben legelső nevének látszik, s a többi ennek tükörfordítása alapján keletkezett.⁶⁰ Vagyis itt — szemben Esztergommal — a névadásban egyetlen indíték jutott csak szerephez. Már az eddig felsorolt példák is arról tanúskodnak, hogy van a helyneveknek szavuk a belső viszonyokhoz, sőt az esetek másik részében a helynév döntően a település belső viszonyaira utal, ha annak nevét kívülről adták is. A Kér településnév ugyanis csak úgy értelmezhető, hogy a településen Kér törzsbeliék éltek, környezetükben viszont nem, mivel csak így tudta betölteni megkülönböztető funkcióját. Hasonló a helyzet a Varsány névvel is, ahol alánok laktak, s környezetük nevezte el ekként őket.

A fentiek ismeretében talán nagyobb sikerrel vállalkozhatom a fentmaradt 43 helynév etimológiai (etnikai) minősítésére. *Tzitoum* falu nevét tehát török köznévi eredetűnek gondolom, *Temirdiét* puszta személynévi eredetűnek. Még további négy település vonható a török eredet gyanújába, a már tárgyalt *Patadi*, illetve további három személynévi áttételen keresztül. *Bergeni* falu neve 'ad, fizet' jelentésű tóvel rendelkező, *Colon* vár neve 'csikó' értelmű, *Thapeon* település pedig 'szolgálat, tisztelet' jelentésű ótörök személynévből eredeztethető. Ha megvonom a török eredetű helynevek mérlegét, akkor — az alán eredetű, de török közvetítésű *Vuosian* nevet is itt véve számba — összesen hat helynév minősül ilyennek. A fentmaradó többi helynév magyar és szláv eredet között oszlik meg. Magyar köznévi eredetű az *Almas* (annak ellenére, hogy a szó töve, az *alma* főnév ótörök eredetű, de az -s melléknévképző bizonyossá teszi, hogy a szó a 11. század elején — idegen eredete ellenére is — már beépült a magyar szókincsbe), a *Baluanis* (bár töve, a *bálvány* szláv eredetű), a *Kopus* (a *kapu* ótörök eredetű), a *Fizeg* és a *Sumigfiensis*] (a finnugor eredetű *fűz* fanév és az ótörök eredetű *som* növénynév -gy képzős származékai), valamint a *Samtag* (az ismeretlen eredetű *szánt* igéből képzett folyamatos melléknévi igenév). Mint korábban már említettem, talán ide vonható a Győr helynév is, amennyiben a *gyűr* köznévből származtatható. Négy, két tagból összetett helynév található a fenti adattárban. Mindegyiküket magyarnak tekintem alapvetően a szóösszetétel magyarban szokásos módja, egy esetben pedig még az -a birtokos személyjel alapján. E földrajzi nevek a következők: *Apurig* (magyar *apa* meg *ügy* 'víz' szavak összetétele), *Hurhyda* (ismeretlen eredetű *úr* + alán eredetű *híd*), *Morzolfew* (a szláv közvetítéssel a

⁵⁹ Uo. 363–375.

⁶⁰ *Kristó Gyula*: Székesfehérvár legkorábbi nevééről. In: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár 1996. 163–179.

magyarba került Marcal folyónév és a magyar *fő* összetétele), valamint a mindkét elemében eredetileg ótörök *Sagarbruen* ('sárga' jelentésű közszó meg egy népnév [berény] összetétele). Végezetül puszta személynévből magyar névadással alakult az *Avsy* (benne az uráli eredetű *ős* szó), a *Chimudi* (a szintén uráli *hím* szóból), a *Fyley* (benne a finnugor *fül* szó vagy a Fülöp személynév) és a *Sool* (a Saul személynévből). A magyar eredetre visszamenő, illetve magyar névadással magyar (uráli, finnugor eredetű) köznévből vagy személynévből alakult helynevek száma — amennyiben a két *Cari* (Kér) települést is ide lehet vonni, amelyekben persze törökök is lakhattak — 17.

A szláv eredetű helynevek háromféle formában kerülnek elénk. Közülük három ugyan nem szláv eredetű, de a magyarba szláv közvetítéssel került. Ilyen a Duna és a Száva folyó neve, valamint a Győr másik neveként használt *Raua*, amely voltaképpen a Rába folyó neveként került át a mellette fekvő település nevére. Meglepően nagy számúak a szláv köznévi eredetű helynevek. Ezek az alábbiak: *Dordomest* 'erős hely', *Duldumast* 'hosszú híd', *Grintzari* 'fazekasok', *Knésa* 'a fejedelemé', *Lupa* (< szláv *vapa* 'mocsár, tó'), *Mama* 'anya' (felmerült puszta személynévi eredete is), *Pólosnikou* 'szőlőtövek melléki [település]', *Pre-slavva* 'igen dicső [település]' (mivel István király pénzének feliratában szerepel, magyarországinak kell tekinteni), *Sobottin* és *Sombótou* 'szombat', *Wisetcha* 'magas', *Vyssegrad* 'magas vár', *Zalesé* 'erdőn túl', *Zemogny* 'földből való [vár]'. *Ozora* neve egy szláv *Ozor* személynév képzős (tehát nem magyar névadással alakult) származéka. Szláv eredetre visszamenő puszta személynév volt a forrása *Padrougou* ('felebarát') és *Wesperen* ('makacs, önfefű, békétlen [ember]') településnek. Ha a fentebb említett *Murint* is ideveszem, a szláv eredetre visszamenő helynevek száma 20-at tesz ki.

Foglaljuk táblázatba elemzésünk eredményét!

	köznévi eredetű és egyéb	puszta személynévi eredetű	összesen
magyar	11	6	17 (36%)
szláv	19	2	21 (45%)
török	3	4	7 (15%)
német	2	—	2 (4%)

A táblázat nem tartalmazza a *Sandrou* helynevet, továbbá a latin-görög alakban feljegyzett hat településnevet. (Összehasonlítás céljából említem meg: Kniezsa István adattárában ezen 51 névből mindössze 15 szerepel: 10 magyar; 2 szláv név — Visegrád, Kenese —, a 2 Kér törzsnév, valamint a Varsány név.)

A táblázat adatait nem szabad túlértékelni, de alulértékelni sem. Ha egyik-másik helynév besorolása kétes lehet is (a már érintetteken kívül pl. megfontolandó, hogy a *Sombótou* név minősülhet-e 1000 körül már magyarrá vált *szombat* köznévnék, a *Sobottin* azonban, amiként a szláv *-in* képző mutatja, semmi esetre sem), de ez az arányokon érdemben nem változtat. A táblázat számai szerint a szláv helynevek kevéssel meghaladták a magyart, nem elhanyagolható a török eredetű nevek száma, és jelen vannak német nevek is. A besorolási bizonytalanságok (no meg az adatbázis szűkössége) nem teszik lehetővé, hogy ezeket abszolút

értelemben általánosítsam. A fentiekén túl elég, ha arra utalok, hogy a szláv eredetű puszta személynévből alakult két helynév magyar névadásra vall, vagyis e települések környékén magyarok (is) éltek. Mindent figyelembe véve nagyjából azonos számban állhattak magyar és szláv nevű települések azon a területen, amelyet a források megvilágítottak. Nem tudjuk viszont, hogy az itt megtárgyalt neve(ke)t viselő falvak mikor kapták nevüket, s ez nem közömbös az etnikumok ottlakásának meghatározásánál sem. Ha ugyanis egyes szláv elnevezések esetleg visszamennek a 9. századra (amire persze nincs adat), lehet, hogy 1000 táján egyikben-másikban már nem vagy alig élt szláv népesség, csak a név őrizte a hajdani lakosok emlékét. Ezzel szemben a magyarok a 10. század második felétől kezdtek állandó falvakat kialakítani,⁶¹ így tehát a magyar nevű településeken biztosan magyarok éltek. Az adattár jól tükrözi, hogy számos helynév az évszázadok során megváltoztatta Szent István korában viselt nevét (ami az elnevezések kiforratlanságára, eseti jellegére is utalhat), főleg a szláv helynevek esetében nagy a pusztulás. Nyoma sem maradt pl. *Dordomestnek*, *Duldumastnak*, *Murinnak*, *Preslavvának*, *Sobottinnak*, *Sombótounak*, *Wisetchának*, *Zalesének* (pedig többségük nem jelentéktelen település volt, hiszen érseki székhely, királyi pénzverőhely és két vár is akadt közöttük), *Zemogny* esetében pedig magyar tükörfordítása maradt meg. Ez nyilván arra mutat, hogy utóbb a magyarok más nevekkel váltották fel ezeket. Ez a tendencia arra figyelmeztet, hogy a 11. századra következő évszázadok során a szláv helynevek — főleg egyre inkább magyarrá vált környezetben — gyakran eltűntek, a magyar helynevek viszont dinamikusan gyarapodtak. Nem nehéz azt sem észrevenni, hogy az adattárba foglalt helynevek igen egyenetlenül oszlanak meg a Kárpát-medencében, nagy többségük a Dunántúl északi és középső részén összpontosul, s alig egy-kettő lépi át (akkor is szinte csak alig) a Duna vonalát. Hatalmas területek tátonganak üresen, források fényétől be nem világítottan a Szent István kori Magyarországon. Vajon az az arány, amit fentebb egy kisebb területre nézve megállapítottam, mennyire érvényes a Szent István-i Magyarország más tájaira? Itt kell belépnem a második „körbe”, és meg kell vizsgálni részint azon intézmények (várispánságok, püspökségek, kolostorok) nevét, amelyek Szent István korában a legnagyobb valószínűség szerint léteztek (bár rejt némi kockázatot, hogy egykorú adatok híján nem lehet kideríteni, vajon utóbb nem változtatták-e meg nevüket), valamint azokat az 1038 utáni, de még igazolt módon a 11. századból való helyneveket, amelyek segítségével az ország más régióiról is képalkotható (itt meg az a bizonytalansági tényező, hogy vajon léteztek-e Szent István idején). Nyilván ezek tanúsága nem ér fel az első „kör”-ével, de ugyanakkor figyelembevételük alkalmasint nem haszon nélküli, hiszen kontrollanyagként szolgál.

Kezdjük a várispánságokkal! Magam 29 várispánságot tételeztem fel Szent István korában,⁶² ennél valószínűleg több, semmint kevesebb volt. A 29-ből magyar köznévi eredetű *Bodrog* (a *bodor* származéka), *Fehér*, *Fejér* (színnév), feltételesen *Győr* (ha a *gyűrből* magyarázható), *Somogy* (növénynévből alakult), valamint összetételben *Kapuvár*, *Újvár*, *Úrhida*. Ugyancsak magyar eredetűnek tekinthető a puszta személynévi *Csanád*, de a részletek bizonytalanok. Bár *bors*

⁶¹ *Kristó Gyula*: A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. *Magyar Nyelv* 93 (1997) 129–135.

⁶² *Kristó Gyula*: a 23. jegyzetben i. m. 515.

köznevünk török eredetű, *-d* képzős *Borsod* származéka bízvást magyarnak vehető. Szláv köznévre megy vissza *Csongrád* 'fekete vár', *Komárom* 'szúnyogos' (személynévi eredete is felmerült), *Nógrád* 'új vár', *Visegrád* 'magas vár', *Zemplén* 'földből való [vár]'. Szláv közvetítéssel került a magyarba *Nyitra*. *Karakó* neve egy *Krak* személynév képzős (tehát nem magyar névadással alakult) származéka. Szláv eredetű puszta személynév magyar névadással vált helynévvé *Baranya*, *Bihar*, *Doboka*, *Veszprém* és *Zaránd* esetében. Török köznév az alapja *Esztergom*-nak ('bőrrel kapcsolatos'), török személynév *Bácsnak*, *Barsnak* (ha a név alapját képező *bars* köznév régi átvétel a törökből, már elképzelhetően magyarnak tekinthető) és *Kolonnak*. Német személynévből származott *Hont*, latin közből *Tolna* 'vámok' neve, míg nem lehetett minősíteni *Szabolcsot*, bár puszta személynévi eredete magyar névadásra vall. Az utóbbi kettő mellőzésével 29 várispánsági névből tehát 27-et foglalhatunk táblázatba.

	köznevi eredetű és egyéb	puszta személynévi eredetű	összesen
magyar	9	1	10 (37%)
szláv	7	5	12 (44%)
török	1	3	4 (15%)
német	—	1	1 (4%)

Ha az így nyert értékeket összevetjük a Szent István korában bizonyosan létezett, fentebb adattárba foglalt értékekkel, meglepő egyezést találunk. Ott a magyar nevek számaránya 36, itt 37%, a szlávoké 45, illetve 44%, a török és a német nevek részesedése pedig teljesen azonos mindkettőben (15-15, illetve 4-4%). Ezt persze nem szabad abszolutizálni (de bagatellizálni sem), hiszen szűk az adatbázis, több esetben bizonytalanság terheli a besorolásokat, ugyanakkor a szláv puszta személynévi eredetű helynevek magyar környezetre (is) vallanak. Nagyjából azonos számban vezethetők vissza magyar, illetve szláv eredetre a Szent István korinak tekinthető várispánsági központok. Ugyanakkor — kisebb számban — török és német eredetű nevek is képviselve vannak.

Sajnos, a második „kör” további, egy-egy témára, illetve területre vonatkozó adatai általában nem lépik túl a 20-at, így statisztikai összesítésnek itt aligha lenne értelme. Mindenesetre ez esetekben maguk a számok, illetve a számok által kifejezett tendenciák igazítanak el bennünket. Szent István korához 10 püspökség létesítését szokták kapcsolni. Ezúttal nem vizsgálom, hogy vajon mindegyik 1038 előtti alapítású-e, hiszen az esetleges későbbiek is megszülettek néhány évvel, egy-két évtizeddel Szent István halálát követően. A 9 püspökségi székhelyből magyar eredetű nevet visel 3 (*Csanád*, *Eger*, *Győr*), szlávot 4 (*Bihar*, *Pécs*, *Vác*, *Veszprém*), törököt pedig 2 (*Esztergom*, *Kalocsa*). A területről elnevezett erdélyi püspökség ma használatos neve magyar eredetű. Kísértetiesen a korábban már tapasztalt arányok jelentkeznek e kis merítési bázis esetén is, mindazokkal a megfontolást, óvatosságot igénylő momentumokkal, amelyeket fentebb már ismételtlen közöltem. Bizonyosra vehetően legalább öt bencés és egy bazilita monostor létezett Szent István korában. A mai nevek 11. század elejére történő visszavetítése itt is félrevezető. Várad neve Pécsvárad jelölésére hiteles oklevélben legkorábban 1212-

ben fordul elő, az apátságot ez ideig kizárólag latin megnevezéssel a Vashegy lábánál levő monostornak, illetve Szent Benedek-monostornak nevezték.⁶³ A Várad nevet tehát aligha vezethetem vissza Szent István korára. Ugyancsak ezt mondhatom el a pannonhalmi apátságról. Végig az Árpád-korban latinul a Pannónia fölötti hegyen, Pannónia hegyén, a Szent Hegyen levő monostornak, Szent Márton-monostornak stb. írták,⁶⁴ a Pannonhalma név csak a 19. század első felében született meg. Még abban sem lehetek bizonyos, hogy a bakonybéli apátság Bél elnevezése élt-e már Szent István korában, annak ellenére, hogy a Szent István nevére hamisított 1037. évi oklevél tartalmazza: +1037/+1246/1330: *locus, qui Bel dicitur, in silva Bocon... sub titulo Beati Mauricii, Christi martiris*. Más István kori analógiák alapján feltehető, hogy a bakonyi apátságot eredetileg mint Szent Móric-monostort (így 1023–1038/XV. Reg.: *Sanctus Mauricius*), illetve mint a Bakony erdőben levő monostort nevezték meg. A Bél adat hiteles iratban először a 11. század végén szerepel (1086: *abbas Beliensis*, de itt is csak egyetlen alkalommal, az oklevél többi helyén pedig Szent Móricként, illetve Szent Móric-monostorként fordul elő).⁶⁵ A zalavári apátság eredeti neve Zala-szigeti Szent Adorján-egyház volt (+1019/+1328/1347/1370: *monasterium in Insula Zaladiensi; ecclesia Beati Adriani, que est in Zala*; +1024/+1339/1350: *ecclesia Beati Adriani... de Insula Zaladiensi*).⁶⁶ Az utóbb somlóvásárhelyiként ismert apácakolostor 1075-ben *Tornowa* néven szerepel,⁶⁷ amely eredendően víznév volt. A Zobor hegyi monostort (*monasterium Sancti Ypoliti de monte Zobur*) 1111. évi adat szerint Szent István király megadományozta.⁶⁸ A *Marosvárról* áttelepített bazilita monostor új székhelyének, *Oroszlámosnak* a neve minden bizonnyal „olyan román stílusú monostorépületre vonatkozott, amelynek bejáratát oroszlánok díszítették”.⁶⁹ Amennyiben a görög szerzetesek 1030 után kerültek át új helyükre, Szent István haláláig ott aligha épült fel a névadás indítékául szolgáló, oroszlánkapus kolostorépület. A Szent István kori monostorok közül magyar neve van a bakonyinak (a Bél viszont magyarázható 'irtvány, tisztás' jelentésű szláv köznévből, vagy alakultatott pusztaszemélynévből magyar névadással), szláv közvetítéssel került a magyarba a Maros és a Zala folyó neve, ahonnan a marosi (marosvári) bazilita, illetve a zala-szigeti (zalavári) bencés monostort nevezték. Szláv köznévi eredetű a *Tornova* ('tűskés, tövises, kökényes') és a *Zobor* ('gyűlés, gyülekezet, testület'). A szláv eredetű helynevek tehát a Szent István korára visszamenő monostorok nevéként is magas arányban képviseltetik magukat.

Hogy a Szent István kori helynévanyag főleg szláv rétege milyen pusztulást szenvedett el a későbbi évszázadok során, és mennyi szláv név tűnt el nyomtalanul, fentebb már néhány példa révén bemutattam. Most egy további adattal ilusztrálom ezt. Querfurti Szent Brúnó szenvedéstörténetének (*Passio*) kései (15–

⁶³ ÁMTE I. 362–363.

⁶⁴ ÁMFT II. 626–629.

⁶⁵ DHA. I. 118., 120., 250., 252–254.

⁶⁶ DHA. I. 91., 191.

⁶⁷ DHA. I. 215.

⁶⁸ DHA. I. 382.

⁶⁹ Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1988.⁴ (a továbbiakban: FNESz.)

16. századi), de alkalmasint 1039 előtti előképre visszamenő szövege szerint Szent Leó pápa [!] Brúnót a magyarok földjére irányította igehirdetésre. Brúnó felvéve az evangéliumot *ad opidum quod dicitur Prago* (a Prago nevű városhoz) érkezett, de az ottaniak közül néhányan a gonoszságtól eltelve rátámadtak, és husángokkal meg akarták őt ölni, de csak sebesülést okoztak neki, amiből felépült.⁷⁰ A város bizonyonnyal a Kárpát-medencében feküdt, Györffy György a Maros és az Al-Duna közé lokalizálta.⁷¹ Mivel azonban Brúnó a fekete magyarok között térített, akiket a legnagyobb valószínűség szerint a későbbi pécsi püspökség területén kereshetünk,⁷² alapos a gyanú, hogy Prago is ott állott. Adott esetben azonban fekvése helyének nincs igazán jelentősége, hiszen a Kárpát-medence akármelyik pontján feküdt is a 11. század legelején (Brúnó 1009-ben halt meg), utóbb e névvel nem találkozunk, tehát elenyészett. A *Prago* név szláv köznévi eredetre ('kiszáradt, kiégett [föld]') megy vissza. Eltűnése része a szláv nevek kipusztulásának, főleg a Kárpát-medence belső, magyarok által sűrűbben megszállt területein.

Ugyancsak a második „kör” részeként kell számba vennem, hogy az ország más, Szent István korából való adatok révén meg nem világított részein mi volt a helyzet a helynevek terén a szent király halála utáni évtizedekben. Adataink összesen öt (illetve hat) helyszín szemrevételeire nyújtanak lehetőséget. Az első a Dunántúl közepe és a Duna–Tisza köze középső része az 1055. évi tihanyi alapítólevél tükrében. Itt megfigyelhető, hogy a nagyobb helyek, az irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő, mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településeken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el. Szláv köznévi eredetű mindenekelőtt magának a monostornak, *Tichonnak* a neve ('csendes', de felmerült szláv személynévi eredete is), ugyancsak ilyen a Tihany melletti nagy állóvíz, a *Balatin~Bolatin* tóé ('sáros'). Kisebb jelentőségű határjelként is bukkan elő szláv közszó (*brokina* 'berkenyefa'). Talán egy 'vágás' jelentésű szláv *rez* szó rejtőzik a *Kangrez* összetételben. Szláv név továbbá a *Knez, Castelic~Keztelic, Lupa*. Szláv szavakból áll, de magyar birtokos személyraggal van ellátva az *U[gr]in baluana*, szláv eleme van a *Bagat mezee, Babu humca, uluues megaia* magyar birtokos személyragot tartalmazó kifejezéseknek, ahol az első három kifejezésben a birtokos neve (a *Babu* esetében ez bizonytalan), míg az utolsó összetételben a birtokos személyragot viselő szó a szláv származású. Az *uluues megaia* kifejezés kivált érdekes, mivel első tagja török, második tagja szláv eredetű, a birtokviszonyt kifejező szerkezet viszont magyar. Olyan kétnyelvűségre utal ez, mint amikor az amerikai magyarok *soppingolnak* (vásárolnak). Az *uluues* maga is magyar -s melléknévképzőt visel, a szó tehát korábbi átvételnek tűnik, amelyet a magyar már sajátjének érzett 1055-ben, hasonlóan a *megához* (hiszen saját szavaként ragozta), bár ott még a hangrendi kiegyenlítődéss nem ment végbe. Az e vidéken élő magyar közösség nyilván számbeli túlsúlyban volt a szlávokkal szem-

⁷⁰ MGH. SS. XXX/2. 1363–1364.

⁷¹ Györffy György: a 6. jegyzetben i. m. 163.

⁷² Kristó Gyula: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 82 (1985) 11–16.

ben, törökökkel pedig már nem is kellett találkoznia, azoknak csak kiveszőfélben levő nyelvi hagyatékát örökölte tovább. Ugyanakkor a tihanyi alapítólevélben számos, többnyire személynévi eredetű török (*Turku, Ursa, Gisnav, Culun*) és elvéve német (*Ecli*) helynév is található.⁷³ Minél messzebb vagyunk ugyanis a névadás korától, annál kisebb a valószínűsége annak, — figyelembe véve a névdivatot, illetve főleg a hagyomány erejét —, hogy egy szláv vagy török eredetű személynév viselője ténylegesen szláv vagy török etnikumú személy. Helynévi (és ebből következően etnikai) szempontból egészen más képet mutat a második helyszín, a Dél-Dunántúl (ezen belül is kiváltképpen Dél-Somogy), amint ezt az 1061. évi zselicszentjakabi alapítólevél alapján meg lehet állapítani. A biztosan ide lokalizálható, nem nagy számú helynévből csak a *Kopus* folyónév tekinthető magyarnak, ezzel szemben szláv a *Luppa* víz, szláv közvetítéssel került a magyarba a *Drava* folyó neve, a településnevek közül szláv köznévi eredetű *Drugh* ('barát', de származhat szláv személynévből is), *Noa* ('új', de eredhet Noé nevéből is), *Lucisy* ('hagyma'), szláv személynévi eredetű *Sudan*, szintén szláv *Zenmye* (ma Zimona), szláv lehet *Stiruilli* neve. Az e vidéken fekvő⁷⁴ *Papa* helynév⁷⁵ német eredetű személynévre megy vissza. Dél-Somogynak tehát a 11. század első felében nagyrészt szláv lakossága lehetett. Aligha véletlen, hogy az egész tájegység 1093–1095-ben erdőként előforduló *Selez* (Zselic) neve⁷⁶ is szláv eredetű személynévből eredt. E térség zalai részéről Kniezsa István azt állapította meg (döntően ugyan későbbi előfordulású helynévanyag alapján), hogy itt található „Magyarország területének magyaroklakta részén” a legnagyobb számarányú szláv földrajzi név.⁷⁷

A harmadik terület, ahonnan az 1067 körüli százdi alapítólevél interpolálatlan része révén ismereteket nyerhetek, Északkelet-Magyarország (Szabolcs, Szatmár, Zemplén megye). A szláv toponima gyakorta váltakozik a magyarral, és nagyjából azonos számban fordul elő. A zempléni *Scyrnyk* (Szürnyeg) *marchia* neve szláv személynévi eredetű, határpontjai is szláv nevű objektumok (*Branka, Boytyn, Cheyey*). A dél-szabolcsi *Chartybak* (Hortobágy) *marchia* magyar eredetű nevet visel, az oklevél szerint 20 magyar és 10 besenyő lovász élt itt. Az alább idézendő, Zsurkra vonatkozó megjegyzéssel együtt a legkorábbi 11. századi adat ez, amikor írott forrás egy településen lakók etnikai hovatartozására vonatkozóan adatot szolgáltat. Határpontjainak többsége szintén magyar nevet visel, de *Zondonek* (Szandalik) szláv személynévi eredetű. A prédiom-, illetve falunevek közül magyar *Zekeres* (Szekeres), *Leweluky* (Levelek), *Ceda* (Taktaszada), szláv köznévi ('átkelés') vagy személynévi eredetű *Prouod* (Pród), szláv személynévi eredetű *Damarad* (Dombrád) és *Suruk* (Zsurk). Ez utóbbi prédiomon az oklevél magyarokat tüntet fel (*sunt autem ibi Hungarii*). Ez arra a — már említett — körülményre hívja fel a figyelmet, hogy a 11. század elejétől távolodva a személynévre visszamenő településnevek esetében a név etimológiája egyre kevésbé tükrözi meg-

⁷³ DHA. I. 149–150.

⁷⁴ *Kristó Gyula*: Néhány megjegyzés Pápa korai középkoráról. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. 2. Szerk. Hermann István. Pápa 1996. 14–16.

⁷⁵ DHA. I. 172–174.

⁷⁶ DHA. I. 301.

⁷⁷ *Kniezsa István*: az 1. jegyzetben i. m. 428.

bízhatóan azt, hogy milyen etnikum élt az oklevél keltének (az adat felbukkanásának) idején a településen. Ugyanakkor az is valószínűnek látszik: ha minden prédiomon csak és kizárólag magyarok éltek volna Zsurk közelebbi és távolabbi környezetében, akkor aligha kellett volna az oklevél írójának feltüntetnie azt, hogy Zsurkon magyarok vannak. Az oklevélben *Zalda* prédiom neve nyilván tollhiba, ha *Zalkára* javítható, abban az esetben talán török személynévi eredetű.⁷⁸

A negyedik térség, ahonnan az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevél nem interpolált része jóvoltából 11. századra érvényes ismeretekhez juthatok, a Tisza középső folyásának a mai Szolnok és Csanytelek közé eső szakasza (Dél-Szolnok és Észak-Csongrád vidéke). *Zounuk* (Szolnok) magyar személynévi, *Chonu* (Csany) szláv személynévi eredetű. Az egész régió helyneveire ez a kettőség jellemző. A víznevek közül magyar *Hucu~Huger*, *Kesekun*, *Scilu*, *Meler*, *Kengelu*, *Cunutou*, *Surchuer*, szláv a Tiszán kívül (amely szláv közvetítéssel került a magyarba) *Zirega*, *Uztura*, *Wolue*, *Curice* és talán *Cundura* neve. A település- és határrésznevek jórészt szláv (*Cernigradenses*, *Unuri*, *Zunde*, *Zebeli*) és török (*Gehgi*, *Alpar*, *Nandirdi*, *Taka*) eredetűek, igaz, jobbra személynévi áttételen keresztül. Ezt az oklevél azon megjegyzései hitelesíthetik, amelyek cseheket (*Cehiti*) és — nyilván már eltörökösödött — varsányokat (*Wossciani*) említenek a térségben, és a *Nandirdi* név is közvetve etnikai értékű, ugyanis a török nyelvű dunai bolgárok magyar nyelvben használatos *nándor* nevéből származik. A magyar településnevek sem hiányoznak a vidéken: *Zeku* és *Sapi* képviseli ezt. (Bizonytalan, illetve ismeretlen *Sulko*, *Sorul*, *Pelu* és *Gugtha*). Ugyanebből az oklevélből nyerhetek képet a nyugati Felvidék (Északnyugat-Magyarország) 11. századi helyneveiről. Itt némi szláv túlsúly állapítható meg. A térség folyói közül szláv közvetítésű a Vág, a Garam és a Nyitra, szláv a *Sitoua* (Zsitva), a *Tapla*, a *Radmera*, a *Sikua*, a *Compa*, magyar a *Tarmas*. A helynevek közül több szláv köznévi eredetű: *Pagran* 'hegyvidéklakók', *Semlar* 'zsemlesütők', *Tazzar* 'ácsok' (ez az oklevélben a besenyők falujaként fordul elő!), *Nazal* 'nagy orrú', emellett szláv még a *Susolgi* és talán a *Ludan*. Magyar *Sceulleus*, *Samto*, *Gegu*, *Wagetuin*, *Sitoatuin*, valamint *Hudword[iensium]* neve. A *Borsu* név török köznévre megy vissza, *Talmach* neve török (besenyő) eredetű. A besenyő névadást igazolja az a körülmény, hogy besenyők két faluban (Taszáron és Udvardon) éltek az oklevél szerint.⁷⁹ Sajnos, Kelet-Magyarországról a 11. században alig van adatunk, pedig ez lehetne a hatodik régió, ahonnan adatokat nyerhetnék. Mindössze Gizella királynénak a bakonybéli monostor számára tett, de csak 15. századi említésben ránk maradt oklevele jön szóba, amely (Erdélyben) *Lapat* falut és (Arad megyében) *Macrát* említi.⁸⁰ Az előbbi a szláv eredetű magyar *lapu* közszó -d képzővel ellátott származéka, az utóbbi pedig szláv köznévi ('nedves') vagy szláv személynévi eredetű.⁸¹

⁷⁸ DHA. I. 184–185.

⁷⁹ DHA. I. 213–217.

⁸⁰ DHA. I. 120.

⁸¹ A helynevek etimológiai minősítésében alapvetően a FNESz. köteteire támaszkodtam, de felhasználtam további munkákat is: *Melich János*: a 2. jegyzetben i. m.; *Kniezsa István*: az 1. jegyzetben i. m. 456–472.; *Pais Dezső*: A veszprémi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 50. Bp. 1939.; *Bárczi Géza*: A tihanyi apátság alapí-

Végezetül még egy szempontot lehet figyelembe venni a helynevek tanúságtételeként: a — főleg nagyobb — vizek neveinek vallomását. Ezt Kniezsa István is — helyesen — fontos elvként szögezte le a helynevek alapján etnikai helyzetet rekonstruálni kívánó vizsgálatai elején.⁸² Bár ezekről már itt-ott szóltam, de most összefoglalóan elmondható: „Az ősi indoeurópai (kelta, dák, germán, gót stb.) eredetű víznevek közül szláv közvetítéssel került a magyarba a Duna, Tisza, Dráva, Száva, Maros, Szamos, Körös, Temes, Olt, Vág, Garam, Nyitra, Ikva, Rába, Marcal, Zala, Kerka, Mura, német közvetítéssel az Ipoly, Lajta, Lapincs neve, szláv eredetű a Zagyva, Zsitva, Rábca, német eredetű a Hernád... A nagyobb vizek közül csak a Sajó, Bodrog és Berettyó neve fejthető meg a magyarból”. Az is fontos, hogy a víznevek közül az Ablanc, Torna és Vulka neve már a magyarok megérkezése előtt, a 9. századból kimutatható, ezek közül az első kettő szláv eredetű, a harmadik pedig szlávból német közvetítéssel került a magyarba.⁸³ Ez felveti annak lehetőségét (mi több: erős valószínűségét), hogy a 10. század utáni kárpát-medencei szláv (elvértve német) helynévanyag egy része már a magyar honfoglalást megelőzően létezett. A víznevek tehát amellettt tanúskodnak, hogy a magyarok a Kárpát-medence legtöbb pontján szlávokat találtak a honfoglaláskor, akiktől a folyók, patakok nevét átvették.

A helynevek (település- és víznevek) áttekintése után megállapítható, hogy a Kárpát-medencében a 11. század első harmadában négyféle etnikumra utaló helynév lelhető fel: magyar, szláv, török és német. A magyar és a szláv településnevek nagyjából egyenlő arányban lehettek (némely területen azonban enyhe szláv túlsúly figyelhető meg), hozzájuk képest jóval kisebb a török nevek részeseése, míg a legcsekélyebb mértékben a német helynevek vettek részt a kárpát-medencei toponímia kialakításában. Bár egy vonatkozásban már érintettem a kérdést (a köznévi és személynévi eredetű nevek vonatkozásában), most egy másik oldalról teszem ezt meg: vajon a helynevek (főleg a település-, illetve határrésznevek) mennyire alkalmasak közvetlen etnikai következtetések levonására? Arra kellene ezúttal választ találni, hogy a helynévadásban mennyire játszott szerepet maga az állam, illetve a társadalom felsőbb rétege, továbbá mennyire hagyta rajta lenyomatát a lejegyzett szövegeken azok írójának személye, etnikuma. Ez régóta vitatott kérdés (az 1930-as években magyar és szlovák történészek is vitatkoztak már róla), Kniezsa István ebben ekként foglalt állást: „Magyar nevű határrészekkel a XII–XIV. századi oklevelekben sűrűn találkozunk olyan területeken is, ahol

tőlevele mint nyelvi emlék. Nyelvészeti tanulmányok. 1. Bp. 1951.; *Mihesy Sándor*: in: Ila Bálint-Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. passim; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Főszerk. Benkő Loránd. Szerk. Kiss Lajos-Kubinyi László-Papp László. Bp. 1967–1976. (a továbbiakban: TESz.); *Mező András-Németh Péter*: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai szótára. Nyíregyháza 1972.; *Hévízi Sándor*: in: A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban. Szerk. Blazovich László. Dél-alföldi évszázadok. 9. Szeged 1996. passim. A történeti és mai helynevek azonosítása céljából felhasználtam a most folyó helynévgyűjtés eredményeit közreadó köteteket, pl. Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg 1964.; Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974.; Tolna megye földrajzi nevei. Bp. 1981. stb. A korai helynévadás kérdéseire l. *Kristó Gyula*: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulója táján. Névtani Értesítő 15 (1993) 200–205.

⁸² *Kniezsa István*: az 1. jegyzetben i. m. 370.

⁸³ *Kristó Gyula*: a 7. jegyzetben i. m. 264.

a magyarságot nagyobb számban kimutatni nem tudjuk. Ezek a szórványos magyar nevek nyilván a magyar birtokos nemesség ajkán éltek és tőlük kerültek be a magyar emberek által írt oklevelekbe”.⁸⁴ Természetesen az állam szerepét kizárhatjuk, hiszen központilag irányított helynévadás és központilag nyilvántartott helynév-regisztráció a középkorban nem létezett. Ugyanakkor igenis volt (legalábbis lehetett) szerepe annak, hogy milyen nyelvű írások végezte a helynevek lejegyzését. Arról szó sem lehet, hogy megmásította volna a helyneveket (hiszen ez esetben a jogbiztosító szerepet betöltő oklevelek hitelét kérdőjelezte volna meg), de kétnyelvű közegben maga választhatott, hogy latinul adja-e meg a nevet, vagy hogy a beszélt névalakok közül melyiket használja (valószínű, hogy még ebben sem kizárólag egyedül döntött, hanem informátorai játszották a fontosabb szerepet). Márpedig a 11. században számos településnek élt több neve. Egyáltalán a 11. században jóval nagyobb szerepe volt (lehetett) a — legalábbis részleges — kétnyelvűségnek, mint később. A főleg szláv településnevek későbbi elenyészése arra mutat, hogy a magyarság fokozatosan teret nyert a névadásban: maga adott nevet egyes objektumoknak, a maga nyelvére fordította az idegen elnevezést, a kétnyelvű vidékeken a maga nyelvén foglalta írásba a helynevet. Ennek a tendenciának etnikai szempontú értékelése akként szólhat: a magyarság eléggé erős szláv helynévi szöveggel átfont matériát talált (kapott készen) a Kárpát-medencében, ezek közül általában a zivők, a nagyobb települések nevét megőrizte, legfeljebb saját hangállományához igazította, kisebb településeknek maga adott spontán módon nevet, illetve maga nevezte el általa megszállt területen alapított településeit. Részletes analízisem mindenben megerősítheti, egzakton bizonyíthatja Benkő Loránd megállapításait: „A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencének mindazokon a területein, amelyeket korán megszállt, nagyszámú helynevet vett át az akkor itt lakott *idegen nyelvű népektől*. E helynevek túlnyomóan nagy hányadát szláv nyelvű népek kölcsönözték a magyarba... A szlávból való helynévi átvételek úgyszólván az egész korai magyar nyelvterületet behálózzák... A korai szláv helynévanyag jelentékeny hányada... a magyarságot a nyelvi interferencia szempontjából előző szláv szubsztrátumra utal, világosan jelezve a honfoglaláskor és azt követően az itt lakó idegen népességben a szláv nyelvű elem erős dominanciáját. Az itt talált és a magyarságba olvadt szlávosság a magyar nyelvterületté vált vidékek jó részén a helynévi szubsztrátum alapján nem lehetett kisszámú”.⁸⁵ Azt természetesen a helynevek alapján nem lehet meghatározni, hogy mekkora volt e népességszám, de hogy jelentős szlávossággal kell számolni, azt a fentebbi adatok (táblázatok) egyértelműen mutatják, ugyanakkor az is hangsúlyozandó, hogy ez nem statikus érték: nyilván más volt a szlávosság magyarsághoz viszonyított aránya a honfoglaláskor, más Szent István korában és megint más utóbb.

SZEMÉLYNEVEK

Az etnikai viszonyok meghatározását célzó korábbi kutatásokban a helyneveknél sokkal kisebb hangsúly esett a személynevekre. Ennek számos oka van. A korai magyarországi személynévanyag egésze a mai napig nincs összegyűjtve,

⁸⁴ Knieza István: az 1. jegyzetben i. m. 403.

⁸⁵ Benkő Loránd: a 4. jegyzetben i. m. 170.

ugyanakkor éppen a korai időszakra az anyaghiány még győtrőbb, mint a helynevek esetében. Külön nehézség forrása, hogy a Szent István kori személyek egy része keresztény nevet viselt — így maga a király, *Stephanus* (István), *Dominicus* (Domokos) érsek, *Sebastianus* (Sebestyén) érsek, *Anastasius* (Anasztáz) apát és érsek, *Stephanus* (István) püspök⁸⁶ —, vagyis nevük etnikai következtetések levonására alkalmatlan. Másik részük ismert módon német földről jött Magyarországra, mint egykorú híradás szerint *Poznanus dux*, *Cuntius dux*, *Orzius dux* (azaz Paznan, Hont és Orci), valamint a későbbi kútfőből ismert *Vecellinus* (Vecelin),⁸⁷ az ő nevük németből fejthető meg. Az ezredforduló tájáról két család személynévanyagát ismerjük több nemzedéken keresztül, az Árpádok és a Gyulák neveit. Az Árpádok esetében a 10. század második felében befejeződött a török nevek adásának gyakorlata (ilyen nevet viselő utolsó képviselői Géza = Gyeücsa, Koppány, Vajk = Szent István).⁸⁸ Szent István unokatestvérei, (Szár) László és Vazul az elsők, akiknek a dinasztíában szláv eredetű vagy szláv közvetítésű a nevük,⁸⁹ ugyancsak szláv névvel nevezték Szár László fiát, Bonuszlót. Szent István fiai, Ottó és Henrik (= Imre) német uralkodók nevét kapták,⁹⁰ a német névadásnak politikai indítékai voltak. A Gyulák családjában a névadó Gyula (közel kortárs német forrásban *Iulus*) neve török eredetű ('fáklya'). Ebben a családban tovább élt a török névadás, mint az Árpádoknál, hiszen e Gyula testvérei, Sarolt (Szent István anyja) és Karold mellett Gyula fiai, *Bua* és *Buhna* is török nevet viseltek. Ugyanakkor a szláv hatás itt is megjelent, hiszen ismerjük Sarolt szláv *Beleknegini* ('fehér fejedelemasszony') nevét.⁹¹ Bármennyi tanulsággal is szolgál e nevek elemzése, a Szent István kori Kárpát-medence etnikai viszonyaira nézve belőlük nem következtethetünk, hiszen csak egy-egy kis — bár igen nagy fontosságú — közösségre jellemzőek, és nem a magyarországi társadalomra. A hiteles okleveles forrásanyagban két (esetleg három) Szent István kori személy neve maradt fenn, amely etnikai szempontból figyelmet kelt, *Ceba comesé* (ispáné), *Melekdís ampelourgósé* (szőlőművesé) és esetleg — amennyiben Pais Dezső szövegjavítása helyes — *Mira ampelourgósé*. *Ceba* (Csaba) neve török eredetű ('ajándék'), *Melekdísé* magyar (a *meleg* közszó származéka), *Miráé* pedig szláv.⁹² Mindössze ennyi a személynévek első „köre”.

Nem sokkal gazdagabb a második „kör” sem. Mint fentebb már említettem, közvetett módon lehet valószínűsíteni, hogy az ezredforduló táján élt egy *Tumurdi* nevű *colonus* meg egy *Podruc* nevű személy (birtokos),⁹³ akiktől Tömörd és Padrag település kapta nevét. Ők a társadalom alacsonyabb rétegeibe tartoztak. Az előbbi

⁸⁶ DHA. I. 39., 41., 43., 52.

⁸⁷ DHA. I. 39.; SRH. I. 296., 297.

⁸⁸ *Czeglédy Károly*: Géza nevünk eredete. Magyar Nyelv 52 (1956) 325–333.; FNESz. I. 143., *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Közvetési Berta Árpád. Bp. 1991.² 281–282.

⁸⁹ *Melich János*: László, Ulászló. Magyar Nyelv 37 (1941) 145–146., 151., 154.; FNESz. II. 744.

⁹⁰ *Kristó Gyula–Makk Ferenc*: Az Árpád-ház uralkodói. I. P. C. könyvek. Bp. 1995. 39–40.

⁹¹ *Annales Altahenses maiores*. Recognovit L. B. ab Oefele. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. Hannoverae 1891.² (a továbbiakban: AAm.) 16.; *Németh Gyula*: a 88. jegyzetben i. m. 251–255.: *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 534.

⁹² DHA. I. 41., 85. L. FNESz. I. 185.; Pais Dezső: a 81. jegyzetben i. m. 37., 15–16.

⁹³ DHA. I. 300., 366.

neve török ('vas'), az utóbbié szláv eredetű ('felebarát').⁹⁴ Szent István korára, illetve a közvetlenül Szent István halálát követő évekre vonatkozóan későbbi forrásokban több személy neve előfordul. István hadvezérét, Csanádot talán magyar eredetű néven nevezték (bár a részletek bizonytalanok), ellenfele, Ajtony neve viszont bizonyosan török ('arany').⁹⁵ A királyi méltóságig jutott Aba ('atya, ős'), valamint a pogánylázadás élére állt Vata ('elsüllyed, elmerül'; 'tevecsikő') egyaránt török nevet viselt.⁹⁶ A korai időszak nem keresztény nevű püspökei közül *Buldi* (*bő* 'gazdag') neve török eredetű,⁹⁷ *Beztricusé* ismeretlen, *Beneta* neve a Benedek (*Benedictus*) származéka lehet.⁹⁸ Úgy tűnik, a török nevek visszaszorulóban levő divatja legtovább az új állammal szemben álló, pogány érzelmű, illetve a latin kereszténységig nem vagy csak színlelésből eljutó törzsi vezetőknél élt (a sorba a korábban tárgyalt Gyula család tagjai is beletartoznak, viszont — ha jó a névfejtés — *Buldi* kilóg belőle). A Szent István alatt vértanúhalált halt és a 11. század végén szentté avatott *Zoerardus* neve szláv,⁹⁹ ami érthető, hiszen lengyel származású volt.

A 11. század második feléből származó Altaichi Évkönyv közvetlenül Szent István halálát követő időben néhány magyarországi főember (*princeps*) nevét örökítette ránk. Itt *Schebis*, *Budo*, *Ztoizla*, *Pezili*, *Zaunic* szerepel, körüket a 14. századi magyarországi krónikakompozíció *Deuecher* és *Wisce-Visca* nevű személyekkel bővítette.¹⁰⁰ E hét név azért fontos, mert egy meghatározott — bár szűk — csoport, a korai világi elit összetételére enged következtetni 1040 tájáról. Amennyiben nevükből etnikumukra következtetni lehet, többféle népet képviseltek. Feltehetőleg szláv eredetű nevet viselt Buda, Devecser, Stojzsláv és esetleg Viske, magyart Szolnok és Sebes (bár a magyar *sebes* köznévi eredete ismeretlen), németet Pezli.¹⁰¹ Még egy metszet van Szent István korához közeli időből, 1055-ből a főúri elit etnikai összetételére vonatkozóan, hála annak, hogy a tihanyi alapítólevél a hitelesítő formulában (*signum*) fenntartotta ezeket. Összesen 19 név olvasható itt,¹⁰² közülük 10 a latin, keresztény és biblikus név (*Benedictus* érsek, *Maurus*, *Clemens*, *Nicolaus* püspökök, *Lazarus* apát, *Zachefus*] nádorispán, *Vitus*, *Martinus*, *Helias*, *Andreas* ispánok). A további 9-ből német eredetű 3 (*Gulco* ispán, *Lutouic* ispán, *Nana* lovász), szláv 2 (*Woiteh* ispán, *Preca* asztalnok), török (*Cupan* bíró) és magyarnak tekinthető (*Ernei* ispán) 1–1, ismeretlen eredetű 2 (*Fancel* ispán — esetleg olaszból lehet származtatni —, *Celu minister*).¹⁰³

⁹⁴ FNESz. II. 675., 307.

⁹⁵ FNESz. I. 305.; *Németh Gyula*: a 88. jegyzetben i. m. 257–259.

⁹⁶ FNESz. I. 47., II. 744.

⁹⁷ *Pais Dezső*: *Bő. Magyar Nyelv* 23 (1931) 502–503.

⁹⁸ Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*. II. Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mályusz. Adiuvante Julio Kristó. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova. VIII. Bp. 1988. 315. Itt passim a 11. század első felében a magyar történelemben szerepet játszó valamennyi előkelő személy neve megtalálható.

⁹⁹ *Melich János*: *Zoerardus*. *Magyar Nyelv* 30 (1934) 129–135.

¹⁰⁰ AAm. 23., 25., 26., 43.; SRH. I. 326, 336.

¹⁰¹ FNESz. I. 261., 369., II. 590.; *Pauler Gyula*: a 22. jegyzetben i. m. 416.; TESz. III. 505–506.; a 98. jegyzetben i. m. 271., 297–288., 310. Vö. *Jakubovich Emil*: *Viska, Stojzsló, Pécel*. *Magyar Nyelv* 23 (1927) 228–229.

¹⁰² DHA. I. 152.

¹⁰³ *Bárczi Géza*: a 81. jegyzetben i. m. 59–64.

Összességében tehát a személynévadásban is — a latin keresztény névadást leszámítva — ugyanazon eredetű nevek fordulnak elő a 11. század első felében és közepén, amit a helynevek esetében már láttunk, vagyis magyar, szláv, török és német nevek, legfeljebb a különböző eredetű nevek számarányában mutatkozik eltérés a helyneveknél tapasztaltaktól. A fentebb említett valamennyi (a 10. századtól — Gézát és Vajkot is beszámítva — az 1055. évig terjedő adatokig előforduló), összesen 43 személy közül török eredetű nevet visel 15, szlávot 13, németet 10 és magyart 5. A tihanyi alapítólevél kapcsán már Bárczi Géza szövére tette „a magyar eredetű nevek igen csekély számát”, s ezt azzal magyarázta, hogy „e korban a személynévdivat két kulturális hatás határmezsgyéjén éppen a magyar eredetű úri neveknek kevés teret engedett”, ő az „új divatú, idegen eredetű személynév” közé a szláv és a német neveket sorolta.¹⁰⁴ A névdivat egyébként nagymértékben korlátozza annak lehetőségét, hogy a személynévekből viselőik biztos etnikai hovatartozására vonatkozó megállapításokat lehessen tenni. Knieza István egyenesen úgy fogalmazott: „a személynév... elsősorban divat kérdés”.¹⁰⁵ Részint a divattal van kapcsolatban (de ugyanakkor társadalmi folyamatokat is tükrözhet) a személynév változékonysága, így pl. az idő múltával a török nevek csökkenése, ami a névdivat változásán túl azzal is magyarázható, hogy a magyarság a Kárpát-medencében már egyre kevésbé tartott kapcsolatot a steppe török ajkú népeivel, míg a szláv nevek megszorodása a magyar-szláv kapcsolatok intenzívvé válásának bizonyossága. De más megfontolások is szólnak a személynévekből történő etnikai minősítések széles körű alkalmazhatósága ellen. Ilyen korlátozó tényező maga a személynévanyag alacsony száma, nyilván nagyobb anyagon biztosabbak a következtetések is. Ráadásul e 43 név viselője túlnyomórészt a hatalmi elitbe tartozott, számosan közülük frissen érkeztek idegenből Magyarországra, sokukról azt sem tudjuk, hogy mikor, így idegen nevékből a helyi (kárpát-medencei) etnikai viszonyokra következtetést levonni aligha lehet. Mindent egybevéve azt kell mondanom: e 43 személynév a Szent István kori magyarországi társadalom egészének etnikai összetétel szempontjából való reprezentálására sokkal kevésbé alkalmas, mint a nagyjából hasonló nagyságrendben ránk maradt Szent István kori helynévanyag.

Van azonban a személyek vonatkozásában két olyan metódus, amelyek alkalmazása révén mégsem teljesen kilátástalan Magyarország lakosságának etnikai minősítése Szent István korára nézve, ha nem is közvetlenül uralkodása 41 esztendejére, de arra a hosszabb időszakra (az Árpád-kor egy részére), amelynek nem csekély részét István országlása tette ki. Az egyik eljárás továbbra is a névtanhoz kapcsolódik. Amennyire kevés ugyanis a Szent István kori személynévanyag, és ezen belül is amennyire egyoldalú (hiányzik a társadalom döntő tömegét kitevő, etnikai besorolásra lehetőségét biztosító alsóbb rétegekbe tartozók névanyaga), oly mértékben nem érvényes ez az állítás a 1138–1240 közötti évszázadra nézve, amelyből öt nagy összeírás (1138: dömösi, 1202: aradi, 1211: tihanyi, 1237–1240: pannonhalmi összeírás, 1208–1235: Váradi Regestrum) maradt fenn, s ezek együt-

¹⁰⁴ Uo. 67.

¹⁰⁵ *Knieza István: A nyugat-magyarországi besenyők kérdéséhez.* In: Emlékkönyv Domonvsky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 344.

tesen mintegy 6800 nevet tartalmaznak, túlnyomórészt szolgák, alacsonyabb társadalmi presztízsű emberek nevét.¹⁰⁶

Erről a névanyagról összességében — történeti fejtegetések bizonyítékképpen — Kniezsa István 1938-ban nyilvánított véleményét. Saját, a 11. századi Magyarország etnikai viszonyaira vonatkozó kutatásaiból arra a következtetésre jutott: „Azok a szlávok..., akik a XI. századi magyar szállásterületeken belül laktak, sőt részben azon túl is, egy-két vidéket leszámítva, teljesen beolvadtak a magyarságba. Már a beolvadás ténye önmagában is valószínűtlenné teszi azt a sokat hangoztatott nézetet, hogy a honfoglaló magyarság az itt talált szláv lakossághoz képest elenyészően csekély lett volna. Ugyanez okból nem fogadható el az a vélemény sem, hogy a magyarság mint vékony uralkodó réteg települt rá az őslakókra. Ezekben az esetekben ugyanis nem kerülhette volna el a kis számú hódító népek közös sorsát, amelyek a meghódított népekbe hamarosan beolvadtak... Hogy a magyarság mégsem vesztette el a nyelvét, sőt egy-két évszázad alatt ő olvasztotta magába az itt talált őslakosságot, valamint a később érkezett jövevények egész seregét, az feltétlenül arra mutat, hogy a magyarság számát a honfoglalás korában nagyon csekélyre nem tehetjük, mindenesetre azonban az itt talált népeket messze felül kellett múlnia és hogy a magyarság nemcsak mint uralkodó felső réteg telepedett rá az őslakókra, hanem már az őshazából nagyszámú finn-ugor nyelvű magyar szolgaréteget kellett magával hoznia, amely aztán az itt talált meghódított szolgaréteggel összekeveredve, azt teljesen felszívta magába... Hogy ez a szolgaréteg valóban nagyszámú és finn-ugor magyar jellegű volt, bizonyítják azok a régi okleveleink, amelyek az adományozott birtokokon található szolgák neveit részletesen felsorolják”. (Itt Kniezsa az 1138. évi dömösi és az 1211. évi tihanyi összeírásra hivatkozik.) „Ennek a nagytömegű szolgarétegnek a magyarságát az oklevelek névnyaga világosan bizonyítja. Egy-két helységeen kívül ez a névanyag jóformán teljesen magyar, amelyben alig egy-két törökös és szláv jellegű név található. Ezek a magyar nevek... élesen különböznek a pogány magyarság vezető rétegének a neveitől is, mert míg ezek túlnyomóan török jellegűek..., addig a szolgaréteg óriási többségükben a magyarból származnak... Ez a magyar szolgaréteg volt tehát az, amely nemcsak a magyarság török eredetű uralkodó osztályát, hanem az itt talált szláv és esetleg egyéb őslakosságot is teljesen magyarrá tette... Végeredményben tehát minden szláv nyom ellenére azt a területet, amelyet a magyarság a XI. században megszállva tartott, lényegében magyarnak vagy legalább is túlnyomóan magyar többségűnek tekinthetjük”.¹⁰⁷

Kniezsa ebben az — általam szándékoltan hosszán és döntően szó szerint idézett — okfejtésben saját anyaggyűjtése és módszertani eljárásai hiányosságainak esett áldozatul. Téves ugyanis a kiindulópont. Mint fentebb már rámutattam: Kniezsa — szándékaival ellentétben — valójában nem a 11. századi, hanem a késő Árpád-kori Magyarország etnikai viszonyait vázolta fel (ráadásul nem is teljes adatbázis alapján), s így az a megjegyzése, hogy a 11. századra már lezárult a kárpát-medencei szlávok teljes asszimilációja, téves. Értelemszerűen minden további, erre építő megállapítása is ingatag talajon áll. További súlyos tévedés for-

¹⁰⁶ *Fehértói Katalin*: Árpád-kori közsői eredetű személyneveinkről. *Magyar Nyelvőr* 121 (1997) 72.

¹⁰⁷ *Kniezsa István*: az 1. jegyzetben i. m. 454–455.

rása volt, hogy Kniezsa 1938-ban nem elemezte e csaknem 7 ezer személynevet, hanem egy rossz tétel indokaként, prekoncepció alapján döntő többségében magyarnak minősítette. Hogy Kniezsának a magyar eredetű szolganevek tömegéről vallott nézete mily „megtermékenyítő” hatást gyakorolt a kortárs és a későbbi kutatásra, másutt már bemutattam. Röviden e helyütt csak annyit: Kniezsának — akaratán kívül — oroszánrész jutott a kárpát-medencei régészeti emlékegyanyag kizárólagosan vagy túlnyomórészt magyarrá minősítésében, a kettős honfoglalás elméletének „argumentálásában”, valamint további olyan állásfoglalások megszületésében, amelyek a nagyszámú magyar szolgaelem létrehozására alapozva egy erőteljesen tagolt, szociálisan nagyon differenciált magyar társadalom képét vázolták fel a 10–11. században.¹⁰⁸ Mindenesetre Kniezsa István 20 évvel később, 1958-ban már úgy foglalt állást: az ómagyar személyneveket illetően „két nagy csoportot különböztethetünk meg: a közszoói és nem közszoói eredetű nevek csoportját. Az elsőt, amely a magyar névanyagnak jelentéktelen százalékát alkotja, feldolgozta Pais Dezső..., de a másik csoportot még senki sem próbálta elrendezni. Ami pedig a török, a német és a szláv eredetű névanyagot illeti, jobb, ha ebből a rendszerből egyelőre kimarad, mert lehet, hogy nem is magyar személyek viselték”. Az 1958 előtti kutatásról — beleértve Pais munkáját¹⁰⁹ is — Kniezsa úgy vélekedett: „tulajdonképpen nem nyúlt az ómagyar személynévadás zöméhez, hanem csupán mazsolákat szedgetett belőle”.¹¹⁰ Kniezsa 1958-ban leírt sorai alapvetően különböznek attól, amit 1938-ban megfogalmazott, hiszen itt maga ismerte el a korai személynevekre vonatkozó kutatás hiányait (amin 1938-ban oly könnyedén éppen ő tette túl magát), itt beismerte, hogy e korai személynévanyagban igen kis hányadban van csupán képviselve köznévi eredetű (tehát vitán felül magyarnak tekinthető) anyag, illetve itt már reálisan számolt azzal a lehetőséggel, hogy — mivel a második csoport névanyaga számra jócskán felülmúlja az elsőt — az idegen eredetű nevek viselői között nagyobb számban nem magyar személyek voltak. Kniezsa e nagy súlyú, 1958-ban tett megállapítása jelentős következményeivel a magyar kutatás egészen 1997-ig nem nézett szembe.

Ez évben tette közzé Fehértói Katalin azon vizsgálódásai eredményét, amelyek a 6800 személynév etimológiájára vonatkoznak. Előljáróban a fogalmakat tisztázta, illetve a levonható következtetések érvényét illetően tett megjegyzéseket: „Az egyelemű ómagyar kori neveknek két nagyobb csoportját különböztetjük meg: a közszoói és nem közszoói eredetűeket. A közszoói vagy eredeti nevek elsődleges névadási mód szerint a nép nyelvének közszoóiból alakultak, függetlenül attól, hogy a közszoó milyen eredetű. Például az *Unoka*, *Szombat* szláv eredetű közszoóból alakult személynevek, a *Gyöngy*, *Árpád*, *Bors* török eredetű közszoóból alakultak. Történészeink az e csoportba tartozó személyneveket tekintik magyarnak. A nem közszoói eredetű nevek közé soroljuk a idegen népekkel való érintkezés és az idegen etnikumú (szláv, olasz, flamand, vallon, német, besenyő, káliz, örmény, zsidó, kun, román stb.) elemek betelepítése során, illetőleg a kereszténység felvétele idején

¹⁰⁸ Kristó Gyula: a 7. jegyzetben i. m. 129–133.

¹⁰⁹ Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. Magyar Nyelv 17 (1921) 158–163, 18 (1922) 26–34., 93–100.

¹¹⁰ Kniezsa István: Egy új magyar történeti nyelvtan felé (Észrevételek az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzeteiről). Nyelvtudományi Közlemények 60 (1958) 482.

átvett jövevényneveket. Számolnunk kell az egyelőre ismeretlen eredetű nevekkel is. A névdívat mindenkor szerepet játszott és játszik a névadásban, azaz egy-egy név eredete alapján nem következtethetünk biztonsággal a nevet viselő személy etnikumára... Mégis, ha az Árpád-korban a személy magyar, azaz közszói eredetű nevet viselt, akkor valószínűleg magyar etnikumú volt. Ha környezetétől jövevénynevet kapott, akkor feltehető, hogy ő maga vagy valamelyik őse idegen etnikumú volt”. Nos, Fehértói szerint a számba vett 6800 személy megközelítően „25%-a (1700 [fő]) egyházi eredetű keresztnéven szerepel; 20%-a (1340) közszói eredetű (magyar) néven szerepel; 55%-a (3760) jövevény (szláv, német stb.), továbbá ismeretlen eredetű néven szerepel”. Fehértói maga így vonta meg kutatásai mérlegét: „A fenti adatokban csak az arányokat és nem a pontos számokat kell figyelembe venni. A sok ismeretlen és bizonytalan eredetű név miatt, valamint a gyakran ingadozó minősítések következtében lehetetlen egyértelműen meghatározni a különféle eredetű nevek számát. Azonban így is nyilvánvalóvá válik, hogy a XII–XIII. században hazánk területén élő szolgáló népek, illetőleg az alsóbb néposztályhoz tartozók névhasználatát nem a magyar nevek túlsúlya jellemezte. Az itt talált földművelő réteg bizonyosan szláv etnikumú volt, majd a kereszténység felvétele és a Kárpát-medencébe beköltöző nyugati papok, lovagok, földművelők a névhasználat alakulásában igen nagy szerepet játszottak”.¹¹¹

Észrevehető ellentmondás feszül Kniezsának és Fehértóinak a közszói eredetű (tehát magyar) nevek arányára tett megjegyzése között. Ez Kniezsánál „jelentéktelen százalék”-ot tett ki, Fehértóinál viszont 20%-ot. Eltekintve attól, hogy Kniezsa ítélete becslésen, Fehértóié pedig „mérésen” alapul, a nagy eltérést mégis inkább a következő szempont magyarázhatja: míg Kniezsa „a nem magyar eredetű appellatívumokból származó neveket” a második csoportban (a nem köznévi eredetű nevek között) tárgyalta volna,¹¹² addig Fehértói a magyar közszói eredetű személynevek közé bevette „a török eredetű (Bese, Tivan, Bor) és a szláv eredetű (Drága, Péntek, Szombat, Unoka stb.) neveket is”.¹¹³ Amennyiben későbbi korban, akkor élt személyről van szó, amikor a török vagy szláv eredetű köznevek immár teljesen magyarnak minősültek, Fehértói besorolása helyes, viszont minél korábbi időben bukkan elő idegen eredetű néven szereplő személy, annál kevésbé indokolt ez az eljárás, mivel akkor még az idegen szó csak úton volt (vagy még úton sem), hogy a magyar szókincs részévé, jövevényyszóvá váljék. (Magam fentebb ezt az elvet alkalmaztam a korai helynevek besorolása esetén, persze, a Szent István kori helyneveknél későbbi időből való személynevek esetében az állásfoglalás nehezebb.) Mindenesetre helyénvaló, ha különös figyelem illeti a legkorábbi összeírás — az 1138. évi dömösi — adatait. Az itt szereplő birtokok egy részét még a 12. század első évtizedében Álmos herceg adta az általa alapított prépostságnak, az összeírásban előforduló személyek nem kis része nyilván még a 11. század második felében, vége felé született, egy-két nemzedéknyire Szent István korától. A dömösi összeírás adatai tehát a személynevek vonatkozásában ha nem

¹¹¹ *Fehértói Katalin*: a 106. jegyzetben i. m. 73., 75.

¹¹² *Kniezsa István*: a 110. jegyzetben i. m. 482.

¹¹³ *Fehértói Katalin*: Eltérő nézetek legrégebbi személyneveink eredetéről. In: a 4. jegyzetben i. m. (Honfoglalás) 245.

is Szent István korának, de — legalábbis egy részében — Szent István századának viszonyaira vethetnek fényt. Nos, Fehértói szerint a dömösi oklevélben 1300 személyből 300 fő visel közszoí eredetű személynévet, vagyis az ő besorolási rendje szerint 23% a magyar nevek aránya. Az itt észlelt 23% markánsan nem különbözik az öt összeírás (amelyből négy a 13. század első feléből való) magyar neveire vonatkozóan megállapított 20%-tól. Persze, ha — Kniezsa vélekedése alapján — a szláv, török stb. eredetű appellatívumok nem itt vétetnének számításba, abban az esetben nem 23%, hanem jóval kisebb érték adódna. Nem kevésbé fontos az sem, hogy az öt összeírás közül éppen a legkorábbi, az 1138. évi dömösiben „meghatározó a szláv és ismeretlen nevek előfordulása”, míg a közel 80 évvel (két-három nemzedékkel) későbbi „1211. évi tihanyi összeírás tartalmazza a legtöbb köznévi eredetű személynévet, de még ez sem éri el a nevek egyharmadát”.¹¹⁴ Persze, nem kell feledni, hogy a számok és számarányok eredendően attól függnnek, hogy az összeírás milyen (mely népek által lakott) területeket fogott át, de mivel a különböző vidékeken mindenütt számottevő kisebbségben van a magyar (közszoí eredetű) személynévanyag, ez útbaigazítást adhat a magyar népesség számarányára nézve országos méretekben is. Ami az országrészek közti különbségeket illeti, Fehértói Katalin publikált anyagából annyi mindenesetre kiderül, hogy a kelet-magyarországi székhelyű és nagy részben ottani területek személyeiről számot adó egyházi testületek (az aradi és a váradi káptalan) összeírásaiban nagyságrenddel kisebb a közszoí eredetű (magyar) névanyag (az előbbiben 16, az utóbbiban mindössze 12%), mint a dunántúliakéban (Dömös: 23, Tihany: 28, Pannonhalma: 20%).¹¹⁵ Mivel pedig 1138 és 1211 között a két, dunántúli székhelyű és meghatározó jelleggel ottani birtokokkal rendelkező egyházi intézmény (Dömös és Tihany) névanyagában a magyar és a szláv személynévanyag a magyar javára és a szláv rovására módosul, ez arra mutat: a korábbi tendenciák folytatódhattak, vagyis a honfoglalás korában és Szent István idejében még nagyobb lehetett az idegen (döntően szláv) és még kisebb a magyar személynévanyag. S amennyiben ezt — megfelelő óvatossággal — etnikai értékekre vonatkoztatom, csak az következhet: a honfoglaló és a kora Árpád-kori Kárpát-medencében (Magyarországon) a magyarság számbeli kisebbségben volt az idegen etnikumokkal (főleg szlávokkal) szemben.

Ugyanerre a végeredményre mutatnak egy másik eljárás, egy másik tudományág, az embertan (nevezetesen Éry Kinga) vizsgálati eredményei a 10–13. századi Kárpát-medence etikai viszonyait illetően. Éry Kinga az 1990-es évek első felében jutott el annak kimondásáig, hogy „a honfoglalók és az Árpád-kori népesség embertani jellege összességében nem azonos, ebből következően az Árpád-kori népesség jelentős része nem tekinthető a honfoglalók leszármazottainak. Valószínű tehát, hogy az Árpád-kori lakosság egy része már a magyar honfoglalás előtt a Kárpát-medencében élt, továbbá hogy a honfoglalókkal történt keveredésük embertani jegyei számottevően csak a késő középkor népességében érzékelhetők”.¹¹⁶ Ez a megállapítás nem szolgálhat a kettős honfoglalás elmélete bizonyosságául, hi-

¹¹⁴ *Fehértói Katalin*: a 106. jegyzetben i. m. 74.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ *Éry Kinga*: Embertani jegyek. In: KMTL. 187.

szen az alföldi honfoglalók embertani jegyei „*gyökeresen különböznek a Kárpát-medence korábbi, avar lakosaitól*”, s ez a dombvidéki honfoglalók esetében is valószínűsíthető.¹¹⁷ Éry Kinga újabb vizsgálattal valószínűsítette azon tételét, hogy „az Árpád-kori népesség zöme nem tekinthető a honfoglalók leszármazottainak”, még hozzá a testmagassági adatokkal. Megállapítása szerint „a bemutatott számok egészükben és részleteikben is igazolják, hogy az Árpád-kori népesség testmagassága alacsonyabb volt a honfoglalókéénál, egy alacsonyabb népesség pedig nem vezethető le egy magasabb termetű népességből, már csak azért sem, mert nincs okunk feltételezni, hogy a XI–XII. században a táplálék mennyisége és minősége lényegesen eltért volna a X. századtól”.¹¹⁸ Az antropológia alkalmas embertani jegyek (eltérő etnikumra utaló sajátosságok) kimutatására, de nem képes az etnikumokat néven nevezni. Nem az embertantól kell tehát várni, hogy megnevezze az Árpád-kor domináns népességét. Erre a nyelvészet — mint a jelen vizsgálati módszerek alapján a leginkább etnikus jegyet, a nyelvet kutató tudomány — eredményeire építve a történettudomány jogosult. Kniezsa helyesen írta: a nyelvi (személynévi és helynévi) adatokból településtörténeti következtetések levonása „magától értetődően teljes mértékben a *történészre* hárul, ezt nyelvésztől elvárni... nem lehet”.¹¹⁹ Mielőtt azonban erre vállalkoznánk, a helynevek és a személynevek vallatása után a közszavakat kell még vizsgálat tárgyává tennem.

KÖZSZAVAK

Az alábbiakban természetesen nem a közszavak lexikográfiai vizsgálatát végzem el, vagyis nem azt, hogy a 11. századi írásos emlékekből (döntően az 1055. évi tihanyi alapítólevélből) kiírom a magyar közszavakat meg a szláv jövevényszavakat, ezzel tudniillik az etnikai viszonyok vizsgálatában sehová nem jutnék. Értelemszerű ugyanis, hogy a Kárpát-medencében élő magyar közösségek a 11. században magyarul beszéltek, illetve hogy szlávok is éltek itt, akiknek szavai utat találtak a magyarba, és jövevényszavakként beépültek a magyar nyelvbe. (Ha maradtak volna ránk a 11. századból a Kárpát-medencéből olyan szövegek, amelyek az itt beszélt szláv nyelven íródtak volna, abban viszont valószínűleg szép számmal fordultak volna elő magyar szavak.) Tárgyunk szempontjából a közszavak akkor juthatnak fontos (majdnem döntő) szerephez, ha segítségükkel arra lehet feleletet kapni, hogy a Kárpát-medencében élő társadalmat vezetői társadalmi méretekben milyen szavakkal szólították meg, illetve e társadalom miként szólította meg a vezetőket. A társadalmi kommunikáció, a társadalom egésze számára szóló „üzenet” kell, hogy vizsgálatom tárgyát képezze. Természetesen itt is van „első” és „második” kör, vagyis külön kell tárgyalnom a Szent István korából, illetve a Szent István utáni évtizedekből származó nyelvi anyagot. Miután a Szent István-i állam nyelve a latin volt, az alábbiakban a latin szövegekben előforduló

¹¹⁷ Éry Kinga: A honfoglalás és az Árpád-kor népességének embertani vázlata. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1997. 87.

¹¹⁸ Éry Kinga: Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság a testmagasság tükrében. In: Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem. Szerk. Pálfi György–Farkas L. Gyula–Molnár Erika. Szeged 1996. 103., 105–106.

¹¹⁹ Kniezsa István: a 105. jegyzetben i. m. 333.

köznyelvi (vulgáris) szavakat veszem számba (végeredményben a hely- és a személynevek is vulgáris nyelvi képződmények a latin textusban), de csak azokat a közsavakat, amelyek nem emberi lakhelyeket és nem személyeket neveznek meg, hanem a társadalom egésze — és nem egy kis és zárt közösség — számára fontos és érthető, társadalmiasult tudattartalmat fejeznek ki.

Szent István korából (vagyis az „első” körben) összesen két ilyen szavunk van. Az egyik az *udvornich*, amely Szent István II. törvénykönyvében (21. tc.) vulgáris (köznép által használt) formában szerepel: „Ha valaki azok közül, akiket köznyelven udvornoknak neveznek (*qui vulgo udvornich vocantur*), lopást követ el, ... ítéljék el”.¹²⁰ Az udvarnok a „királyi udvari birtokszervezet legnagyobb létszámú népeleme... A királyi udvar napi élelmezését biztosították, így elsősorban terménnyel (gabona) adóztak, bár lehetett munkajáradékuk is. Földre ültetett házas-földes szolgálknak... tekinthetjük őket”.¹²¹ A szó szláv eredete bizonyos, „a baj azonban az — írta Kniezsa —, hogy a szolgarendű, gazdasági munkát végző társadalmi réteg neve sehol, semmiféle szláv nyelvben nem volt *dvornik*! A *dvornik* mindenütt, ahol megvolt vagy megvan, mást jelentett vagy jelent”, általában eredetileg valami magas méltóságot, utóbb kisebb méltóságokat.¹²² Ez természetesen nem baj, hiszen világosan arra mutat, hogy a magyar nyelvbe nem Kárpát-medencén kívüli szláv néptől került át a szó, hanem itt élő szláv nyelvű népeségtől, amelynek nyelvéről viszont nem maradtak ránk emlékek, tehát ottani meglétét ebbeli jelentésében kimutatni nem lehetséges. De hogy mégis ehhez a feltevéshez kell folyamodnom, arra egyfelől a szó vitathatatlan szláv eredete, másfelől a szónak 'szolga' jelentésben valamennyi szomszédos szláv nyelvben való hiánya önmaga a bizonyosság. Az udvarnok az ezredforduló körüli kárpát-medencei társadalom nagy létszámú csoportja volt, földművelő tevékenységet folytatott, s mivel ezt — főleg a 10. században — még döntően nem magyar etnikumúak végezték, hanem szolgálai állapotba süllyesztett szlávok,¹²³ így azon, hogy e szolganépet az István-törvény szláv nevéen említette, aligha kell csodálkoznunk. E szláv alávetett népeség *udvornich* szava a kárpát-medencei szlávok nyelvében alakult ki a 11. század elejét megelőzően, arra utalva, hogy e szlávok az udvarnak (ami lehet 8. századi avar, 9. századi frank vagy 10. századi magyar fejedelmi udvar) teljesített szolgálatot, s a szlávól vette át a magyar nyelv. A szó 11. századi bevett használatára mutat, hogy a László-féle III. törvénykönyvben (3. tc.) szintén előfordul: *qui vocantur udornic* (akiket udvarnoknak hívnak),¹²⁴ továbbá latinositott alakban (*udvornici*) az Árpád-korban gyakran szerepel, végül pedig mintegy két tucat helynév viselte az Udvarnok elnevezést szerte a Kárpát-medencében.¹²⁵

¹²⁰ *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege). Bp. 1904. (a továbbiakban. Z.) 156. Magyar fordítása: ÁKÍF 77.

¹²¹ *Draskóczy István*: Udvarnok. In: KMTL. 696.

¹²² *Kniezsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. Bp. 1974.² 540. L. még *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 53. Bp. 1970. 128.

¹²³ *Kristó Gyula*: a 7. jegyzetben i. m. 192–202.

¹²⁴ Z. 174.

¹²⁵ *Heckenast Gusztáv*: a 122. jegyzetben i. m. 128–130.

A másik, Szent István korában köznyelvi alakban biztosan használt társadalmi szakkifejezés a király szó volt. A veszprémvölgyi görög nyelvű oklevélben annak István nevű kibocsátója magát *kral[és] pasés Ungriasnak* (egész Magyarország királyának) titulálta. Hogy a görög szöveg méltóságjelölő szavát *kralnak* vagy *kralésnek* kell-e olvasni, bizonytalan. A *kral* olvasat kétségtelenné tenné, hogy nem bizánci görög alakkal van dolgunk. A *kralés* olvasat ugyan formálisan görög névformára mutat, de „görögnek csak úgy tarthatjuk, ha feltesszük, hogy a horvátoktól vagy a magyaroktól származott el Bizáncba – az 1000 előtti időben”. Mivel azonban — egy István nevű — magyar királyra vonatkozóan fordul elő, az adatban — olvasattól függetlenül — magyar (illetve görögösített magyar) szó kereshető.¹²⁶ Sokat nyom a latban, hogy a *király* szó a magyarban szláv eredetű, s „mivel pedig a szó a görög kultúrájú szlávoknál sohasem volt honos, valószínű, hogy a magyarban horvát eredetű. Annál inkább, mert a X. században, amikor a magyarság ezt a szót átvette, szomszédságában a német királyon kívül csak a horvát király volt ismeretes”. A szlávban a szó Nagy Károly frank uralkodó (768–814) *Karl* nevének átvétele.¹²⁷ Feltevésem szerint ez esetben is lehetséges arra gondolni, hogy a kárpát-medencei szlávok — és nem az Adriai-tenger mellett élő horvátok — nyelvéből került a *király* szó a magyarba az *udvarnok*hoz hasonlóan. Ezt több körülmény teszi valószínűvé. Egyrészt az, hogy a latin nyelvű adatok tanúsága szerint „a dunavölgyi szláv és magyar uralkodókat — időnként — már a IX–X. században is a *rex* címmel illették, de a *rex* méltoságnévnek nemcsak 'király', de 'fejedelem, vezér' jelentése is volt”, másrészt és főleg az, hogy „a pannóniai-morva nyelvterületen a *kralb* szó a IX. században már ismert lehetett”. Nem perdöntő, de említésre érdemes, hogy szerb-horvát nyelvterületről a *kralb* szó legrégebb adata csak 1100 tájáról származik.¹²⁸ Harmadrészt pedig figyelmet kelt, hogy a kárpát-medencei szlávok egy részére ténylegesen is kiterjedt Nagy Károly, majd frank utódai uralma a 8. század végétől, e szlávoknak tehát módjuk volt közvetlenül átvenniük a *Karl* névből az uralkodó, vezető megnevezésére szolgáló s utóbb nyelvükön *kralb* formára alakított szót. A görög szöveg *kral[és]* alakjában ez a szláv (illetve szlávból kölcsönvett magyar *kral* vagy *krály*) szó található meg.

Persze, akár még pusztán véletlen is lehetne, hogy Szent István kora két, társadalmi viszonyokra utaló szava egyaránt szláv eredetű. Hogy azonban nem erről van szó, azt a második „kör” anyagának, azaz a 11. század Szent István kora utáni évtizedei társadalmi terminológiát tükröző köznévi adatainak áttekintése bizonyítja. Szent László törvényeiben — a már tárgyalt *udornic* adaton kívül — összesen további négy, a társadalom egyes csoportjaira alkalmazott szakkifejezés fordul elő. Ebből újabb kettő szláv eredetű. Ilyen a kóborlókra a III. törvénykönyvben (2. tc.) kétszer is használt *izbég~üzbég* szó (*qui dicuntur wzbeg*, illetve a szót vulgáris nyelvi alaknak minősítő *qui dicuntur vulgo wzbeg*).¹²⁹ Aligha lehet helyes az a magyarázat, amely szláv földről Magyarországra bemenekült ember-

¹²⁶ Pais Dezső: a 81. jegyzetben i. m. 3–5.

¹²⁷ Kniezsa István: a 122. jegyzetben i. m. 268–269.

¹²⁸ Király Péter: A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 141. Bp. 1974. 49., 52.

¹²⁹ Z. 174.

ként értelmezi az üzbég megnevezést.¹³⁰ A László-féle törvényből kitetszően egy részük szabad volt, hiszen önként mentek a királyi udvarba, más részük viszont szolgál, mert vitték őket az uralkodóhoz.¹³¹ Úgy tűnik tehát, hogy a szolgává tett, illetve szabad népelemek olyan összefoglaló elnevezése az üzbég, amely menekülő, kóborló voltokra utalt. Helynevekben is megmaradt emlékük.¹³² Maga az *üzbég* 'szökevény' értelmű szláv szó volt, amely sem a magyarban nincs meg, sem „ebben a jelentésben a szláv nyelvekből nem mutatható ki”.¹³³ Ez megint arra hívja fel a figyelmet, hogy a helyi, kárpát-medencei szlávok által használt szó lehetett, s egyáltalán kérdés, hogy bekerült-e valaha is a magyar nyelvbe. Ismeretes, hogy a 11. század közepén Magyarországon mekkora gondot jelentett az államhatalom számára a szolgaság elől elvándorló és az alávetés alól menekülő tömegek „befogása”, földre ültetése.¹³⁴ Az üzbég szó ennek a sajátos magyar problematikának, a kóbormozgalomban résztvevőknek a kifejezésére szolgált. Mivel az elvándorlásba nagyjából szláv nyelvű társadalmi réteg (a szolgák tömege) kapcsolódott be, érthető, ha szláv nyelven nevezték mind őket, mind a szolgálat elől elfutó, szabadságukat megtartani igyekvő magyarokat. A másik szláv eredetű szó, amely László II. törvénykönyvében (18. tc.) latinosított alakban fordul elő, a *pristaldus*.¹³⁵ Ennek magyar megfelelője a *poroszló* szó, amely a magyarban használatos jogi jelentésében ('az ügy tanúja, a bíró segédje, az ítélet végrehajtója') csak a déli szlávban van meg, így Kniezsa azt az ószerbből-óhorvátból eredeztette.¹³⁶ A 11. század második feléig tehát írott forrásokban az *udvarnok*, a *király*, az *üzbég* (üzbég) és vélhetően a *poroszló* szláv, illetve szláv eredetű szavak fordulnak elő.

E négy szóval áll szemben László törvényeiben két társadalmi terminus technicus, ami nem szláv eredetű. Az egyik a köznyelven öröknek mondott egyének neve (László III:1. tc.: *qui vulgo ewrii vocantur; quosque nominant ewrii*; László II:17. tc.: *qui vulgo ewrii vocantur*).¹³⁷ Az idézett esetekben az *ewr(i)* 'ör' szó kapta meg a latin többes szám -i jelét. *Ör* szavunk bizonytalan (talán ótörök) eredetű szócsalád tagja.¹³⁸ A másik szó a szolgál szíronimájaként használt *in* szó (László III:2. tc.: *qui dicuntur ewnek vel servi*).¹³⁹ E helyütt az *eün* > *in* szó magyar többes jellel szerepel. E régen kihalt szavunk ismeretlen eredetű.¹⁴⁰ Vagyis a 11. század vége előtt adatolható társadalmi terminológia hat ismert szava közül négy szláv, egy bizonytalan (török?), egy pedig ismeretlen eredetű. Azt kell mondanom: e hat szó vallomása a Kárpát-medencében a 11. században beszélt nyelvekről bizonyonnyal több tanulsággal bír, mint a személyneveké, és eléri vagy meghaladja a helynevekből levonható következtetések erejét is. És még nem jutottunk a dolog végére! A társadalom alsó rétegét alkotó szolgáló (szolgáltató) népek szolgálatok

¹³⁰ Györffy György: a 6. jegyzetben i. m. 517–518.

¹³¹ Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. 75.

¹³² Kristó Gyula: Üzbég és tolvaj. Magyar Nyelv 71 (1975) 63–64.

¹³³ Kniezsa István: a 122. jegyzetben i. m. 544.

¹³⁴ Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Osiris tankönyvek. Bp. 1998. 128–129.

¹³⁵ Z. 171.

¹³⁶ Kniezsa István: a 122. jegyzetben i. m. 439–440.

¹³⁷ Z. 172–173., 170.

¹³⁸ TESz. III. 31–32.

¹³⁹ Z. 174.

¹⁴⁰ TESz. II. 208.

neme szerinti megnevezésében igen sok a szláv szó. A teljesség igénye nélkül említek néhányat: *arács* 'szántó', *bobrovník* 'hódász', *bocsár* 'pohárnok', *csatár* 'fegyverkészítő', *daróc* 'vadász', *esztergár* 'esztergályos', *gerencsér* 'fazekas', *igric* 'mulattató', *konyár* 'lovász', *kovács* 'vasverő', *lócs* 'vadász', *meccsér* 'kardműves', *molnár* 'malmos', *peszér* 'kutyagondozó', *?piricse* 'mosó', *ribnik* 'halász', *rudnik* 'vasas', *?szakács* 'főző', *szenyér~szinyér* 'disznópásztor', *takács* 'szövő', *taszár* — *teszér* 'ács', *vinár* 'szőlőművelő' stb. Ezek döntő többségükben helynevekben és nem közszóként maradtak fenn.¹⁴¹ Viszont kétség sem fér hozzá, hogy a helynevek ilyen közszavakból keletkeztek. Erre a kutatás már régóta felfigyelt, és ennek hangot adott. Heckenast Gusztáv szerint „igaz ugyan, hogy iparos településeink egy részének (Bocsár, Csatár, Gerencsér, Kovács stb.) neve szláv eredetű, de azért Ács, Fazekas, Fonó, Szűcs stb. helynevekről sem kell megfélekednünk, amelyek finnugor vagy török eredetűek”.¹⁴² Ezzel Heckenast — ki nem mondva bár — arra utalt, hogy a legtöbb helynévnek van szláv és van magyar alakja. Magam úgy látom, hogy a Kárpát-medence peremterületein döntően csak szláv névalakok fordulnak elő, míg a középső területeken vegyesen szláv és magyar nevek. Györffy György is arra mutatott rá: a foglalkozásnévi falunevekben „szép számmal akadnak szláv eredetűek”.¹⁴³ Engel Pál úgy foglalt állást: „A szolgálónépi falvak párhuzamait a szomszédos szláv népeknél, elsősorban Cseh- és Lengyelországban találjuk meg, és valószínű, hogy a magyarországiak többsége is szláv eredetű volt. Feltehető, hogy a honfoglaláskor »foglalul ejtett« népességet szervezték meg ezen a módon”.¹⁴⁴ Mivel a társadalom túlnyomó része (a honfoglaláskor itt talált és leigázott szlávság) alávetett, szolgáltatásra kényszerített volt, nem kell csodálkoznia azon, hogy a szolgálónépi falvak többsége szláv nevet viselt. Ugyanakkor a magyarok számos, szolgálattal összefüggő (foglalkozás-) nevet magyarul adtak meg, illetve magyarra fordítottak, s így alakult ki az elnevezésbeli kétnyelvűség. Szimbolikus jelentőségű, hogy a korai időből való veszprémvölgyi oklevélben két foglalkozásnévi eredetű falunév szerepel, az egyik (*Grintzari* 'fazekasok' = Gerencsér) szláv, a másik (*Samtag* = Szántó) magyar név.¹⁴⁵

A Szent István által alkotott törvényekben az egyes társadalmi kategóriák nevéül — a már tárgyalt *rexet* (királyt) leszámítva — a *comes*, a *miles*, a *liber* és a *servus* szerepel gyakrabban.¹⁴⁶ Bár ezek magyar megfelelői nem fordulnak elő a 11. században, de aligha lehetnek kétségeink, hogy már ekkor megnevezték őket magyarul is. Márpedig úgy tűnik, ezek mindegyikének magyar neve szláv eredetű, illetve kapcsolatban van szláv szóval. A *liber* magyar párja a *szabad*, ami régi átvétel a szlávból. A *servus*nak a magyarban a szláv eredetű *szolga* felel meg, ez a 12. században közszóként (vulgáris nyelvben használt szóként) adatható (*qui dicuntur ulgo Sulga*). Valószínű, hogy a *milest* e korai időben a *vitéz* szóval nevezték meg. Nehézséget az jelent, hogy a *vitéz* átvétele nyelvészeti kritériumok

¹⁴¹ Etimológiájukat l. FNEsz., TESz.

¹⁴² Heckenast Gusztáv: a 122. jegyzetben i. m. 62.

¹⁴³ Györffy György: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. Történelmi Szemle 15 (1972) 262.

¹⁴⁴ Engel Pál: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában. I. Bp. 1990.

¹⁴⁵ DHA. I. 85.

¹⁴⁶ Z. 145–156.

alapján „aránylag későn, a XI. sz. eleje után... történt”.¹⁴⁷ A legtöbb gondot a *comesszel* egyeztethető *ispán* szó származtatása okozza. A részleteket mellőzve annyit lehet röviden megállapítani: az *ispán* (illetve a *nádorispán*) szó eredetében is játsz(hat)ott valamilyen szerepet a szláv *zsupán* szó.¹⁴⁸ Ha a 11. századi kárpát-medencei társadalomra vonatkozó (ránk maradt vagy feltételezett) szavakat — amelyek megítélésem szerint kimerítik a társadalmi kommunikáció, az egyes nagy embercsoportok egymás közti megszólítása fogalomkörét — összesítem, az derül ki, hogy minden korábbi, a hely- és személyneveket meghaladó mértékben dominál bennük a szláv jelleg, ilyennek kell tekinteni a *király*, a *szabad*, a *poroszló*, az *udvarnok*, az *izbég* (*üzbég*), a *szolga* szavakat, egy sor szolgálatónépi kategória megnevezését, valamint feltételeesen az *ispán* (*nádorispán*) és a *vitéz* szavakat.

Ezzel kapcsolatban azonban fontos azt hangsúlyozni: a szláv nevek és szavak mögött nem kell (és nem is szabad) szláv intézményeket keresni. Nem arról van tehát szó, hogy a magyarok egy tagolt szláv társadalmat igaztak le, és egy, azt keretbe fogó szláv államiságot vettek át. Minderre semmi nyom nem mutat. Pontosan ellenkezőleg: a tagolt társadalmat éppen a magyarok hozták létre a szlávok alávetésével, és a magyarok alkották meg azt az államot, amely szlávokra, magyarokra és más népelemekre terjedt ki. Hogy mekkora tévedést hordoz magában például a kétségtelenül szláv eredetű *megye* szóból a magyar vármegye mintájául szolgáló szláv „megyének” a létrehozásához, arra magam mutattam rá.¹⁴⁹ Ugyancsak felhívtam a figyelmet arra is, hogy a szintén szláv eredetű *vajda* szavunk „Erdély bennszülött szlávjaitól ered”, és nem áll mögötte semmiféle román (romanoszláv) vajdaság. Hogy a 10. század közepén a szlávok ismerték a *vajda* szót, annak az szolgálatja bizonyosságát, hogy Báborszületett Konstantin szláv tolmácsa is vajda (*voevodos*) névvel illette a magyar törzsfőket. A magyar törzsfőként viselkedő Keánra a helyi szlávok által használt vajda megnevezés adja magyarozatát az erdélyi vajdaság kifejezésnek.¹⁵⁰ Természetesen a magyar *király* szó szláv eredete sem támaszthat senkiben sem olyan gondolatot, mintha a Magyar Királyság szláv eredetű lenne. Amennyiben tehát elvetem — és a legteljesebb joggal vetem el — azt a feltevést, hogy a magyarok az intézményekkel, a berendezkedéssel együtt vették át a szlávoktól az elnevezéseket, akkor nem marad más hátra, mint annak feltételezése: a szláv nevek és szavak a Kárpát-medencében élő szláv lakosságra vallanak rá, (amint hogy alapos, de adatok híján igazolhatatlan gyanú szerint a magyar nyelv számos jövevényszava sem a szomszédos országokban élő szlávoktól — horvátoktól, szlovénoktól, csehektől —, hanem a kárpát-medencei szlávoktól ered). A magyarok által létrehozott állam tisztségviselői, a szláv tömegek alávetésével a magyarok révén megvalósított társadalmi polarizáció csoportjai csak úgy viselhetnek rendre (bár természetesen korántsem kizárólagosan) szláv neveket, ha ennek az államnak és ennek a társadalomnak számra leg-

¹⁴⁷ *Kniezsa István*: a 122. jegyzetben i. m. 484., 508., 560.; TESz. III. 777.

¹⁴⁸ *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Bp. 1997.² 101.; *Bálint Csanád*: Új könyv a nagyszentmiklósi kincsről. Századok 132 (1998) 245–247.; *Róna-Tas András*: Nagyszentmiklós. Zsupán. Megjegyzések Bálint Csanád cikkéhez. Századok 132 (1998) 945–948.

¹⁴⁹ *Kristó Gyula*: a 23. jegyzetben i. m. 45–46.

¹⁵⁰ *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 111–114.

jelentősebb komponense szláv nyelven beszélt. Ez megfelel annak a megállapításnak, amit a honfoglalás kori Kárpát-medence etnikai viszonyairól sokban más bizonyítékok alapján feltételeztem: a honfoglaló magyarok nomádállamának 100 ezer fős (magyar mellett nyilván még törökül is beszélő) népességével szemben az itt talált népesség 150–250 ezer főre becsülhető.¹⁵¹

ÖSSZEGZÉS

Fejtegetéseim végére érve, arra a kérdésre, hogy melyek voltak Magyarország népei Szent István korában, közvetett választ adhatok csak, mivel az adatok természetéből adódóan nem elsősorban — és főleg nem közvetlenül — etnikumot lehet megállapítani, hanem nyelvi állapotot. Az etnikum jellegzetességei természetesen magukban foglalják a nyelvet, de a nyelven kívül a szokások széles, az egész emberi életet átfogó körét is. A vizsgálathoz igénybe vett, döntően nyelvi adatok alapján az derül ki, hogy a 11. század első évtizedeiben a Kárpát-medencében a számra legnépesebb csoportot a szláv nyelven beszélők tették ki. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy ők valamennyien szláv öntudattal rendelkeztek. Mivel tudjuk, hogy a Kárpát-medencében a 9. század közepe után „az avarok mintegy három generáción keresztül fokozatosan elszlávosodtak”,¹⁵² és így ők a szláv ajkúak számát növelték, de nyilván az etnikai minősítés más ismérvei (eredettudat, hagyományok stb.) alapján nem minősültek szlávnak. Mivel azonban adataink — természetükből adódóan — csak a nyelvi hatásokra vetnek fényt, így az elszlávosodott törökök (avarok, onogurok) is a szláv nyelvi szubsztrátum mennyiségét növelik. Más szavakkal: az etnikai komponensek sokkal bonyolultabbak voltak annál, mint ami az egysíkú, egyveretű forrásanyagból kitetszik. Amikor tehát szláv túlsúlyról kell beszélnem a 11. század első felében a Kárpát-medencében, akkor nem etnikai, hanem nyelvi túlsúlyról van szó. A szláv nyelv a Kárpát-medencében akkor jutott zenitre, amikor lényegében befejeződött a török ajkúak nyelvi elszlávosodása. Ez erősen hozzávetőleges dátumként a 10. század közepére tehető. Ezt követően a szláv ajkúak létszáma tovább nem növekedett, hanem hamarosan inkább csökkent. A szomszédos szláv országok területéről a 11. században történt szórványos betelepedések ezt a deficitet nem tudták ellensúlyozni. A szláv ajkúakat a beszélt nyelvek nagyságrendje alapján a magyar nyelvűek követték. A magyar nyelvet beszélők köre a 10. század folyamán erőteljesen növekedett, hiszen a század végére lényegében befejeződhetett a török nyelvű kavarak (voltaképpen kazárok) nyelvi értelemben vett elmagyarosodása, akik már a 10. század közepén kétnyelvűek voltak,¹⁵³ azaz közel álltak a nyelvvesztéshez. Etnikai értelemben a kavarak sem váltak ezzel magyarrá (hiszen például a hajdan a kavarak közé tartozott székelyek ma is őrzik — tudatuktól függetlenül — a magyaroktól való különállásuk számos elemét és emlékét annak ellenére, hogy már vagy ezer esztendeje magyarul beszélnek¹⁵⁴), de a magyar nyelvi szubsztrátum számát növelték. A szláv és a magyar ajkúak mellett nagyságrendekkel kisebb

¹⁵¹ *Kristó Gyula*: a 7. jegyzetben i. m. 144.

¹⁵² *Róna-Tas András*: a 148. jegyzetben i. m. (A honfoglaló) 254.

¹⁵³ *Moravcsik Gyula*: A magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. 46.

¹⁵⁴ *Kristó Gyula*: a 19. jegyzetben i. m. 114–116.

számban élhettek Szent István korában török és még kisebb számban német nyelvű népek. A két nyelv sorsa a Kárpát-medencében ellentétes irányban mozgott: a török visszaszorult, a német — főleg a 12. századi betelepítések következtében — előretört. A 11. század első évtizedeiben tehát a Kárpát-medencében — nagyságrend szerint említve őket — szláv, magyar, török és német ajkú népeket találunk. Létszámukra, vagyis az abszolút lélekszámra még merészebb vállalkozás lenne becslést tenni, mint létszámuk egymáshoz viszonyított százalékos megoszlására. Meg kell tehát elégednem azzal, hogy a szláv nyelvet beszélték a legtöbben, utána — feltételezhetően nem nagy lemaradással — következett a magyar, míg a török és a német jóval kisebb elterjedtségnek örvendett. Az efféle arányokat a hely- és személynevek, valamint a közszavak vizsgálata egyaránt gyámolítja. Ugyanakkor roppant valószínű, hogy az a becslés, amit a honfoglalás korára nézve a Kárpát-medence nem magyar és magyar népessége arányára (1,5–2,5: 1) vonatkozóan tettem, nem érvényes Szent István korára, a 895-től eltelt 100–150 év alatt a magyarság javára történ(hetet)t ebben — alkalmasint nem is kis mértékű — eltolódás.

Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy az itt kifejtettek ellenére mégis miért a magyar nyelv lett a középkor végére a Kárpát-medence legszélesebb körben használt (legelterjedtebb) nyelve, nem tartozik a jelen tanulmány körébe. Magam erre másutt már próbáltam választ adni,¹⁵⁵ e helyütt csak arra hivatkozom: a tény attól még tény marad, hogy tudásunk jelenlegi szintjén képesek vagyunk-e azt kielégítően magyarázni, arról nem is szólva — lévén tudományon kívüli tényező —, hogy e tény (és általában *a* tény) tetszik-e nekünk vagy nem. Szent István Magyarországá tehát — amint ezt elsősorban az egykorú és másodsorban a közel korú tényekből (amelyek nagyon jelentős része nyelvi tény, azaz etnikum meghatározására közvetlenül és egyenesvonalúan nem feltétlenül alkalmas) — nyelvi értelemben és még inkább a szokásokban kifejezésre jutó etnikai értelemben is sokszínű, sokarcú állam volt. Szerencsére a legilletékesebb, a magyar állam első koronás királya, Szent István ezt nem érezte elpalástolandó szégyennek, hanem kifejezetten az erő jelének és büszkeség tárgyának tekintette: „Az egy nyelvű és egy szokás szerint élő királyság gyenge és törékeny”.¹⁵⁶

¹⁵⁵ *Kristó Gyula: a 7. jegyzetben i. m. 146–147.*

¹⁵⁶ *ÁKÍF 136. A mondat értelmezésére l. Kristó Gyula: a 24. jegyzetben i. m. (A magyar nemzet) 158–162.*

Gyula Kristó

LES ETHNIES DE LA HONGRIE À L'ÉPOQUE DE SAINT ETIENNE

(Résumé)

Le point de départ de l'analyse est la critique de l'étude d'István Kniezsa portant sur les circonstances ethniques de la Hongrie du XIe siècle, parue en 1938 par laquelle il devint évident que Kniezsa — malgré ses intentions — n'avait pas présenté les ethnies des débuts de l'époque Arpadienne (celles de la Hongrie du XIe siècle), mais celles des fins de l'ère des Árpáds (XIIe, débuts du XIIIe siècles). L'auteur a divisé en deux parties ses analyses pour reconstruire en réalité les circonstances de l'époque de Saint Etienne (entre 997–1038). Premièrement on prend en considération les sources incontestablement relatives à l'époque de Saint Étienne (premier „cercle”), ensuite celles qui se dataient quelques décennies après le décès d'Etienne, mais avant la fin du XIe siècle (deuxième „cercle”). On estimait les noms de lieu, des noms de personnes et des noms communs représentant la terminologie sociale en tant que sources. On essaya de les énumérer sans défauts dont on établit une base de données. Étant conscient du fait que les données linguistiques ne représentent pas exactement les ethnies, car l'ethnie ne se définit pas seulement par la langue, mais aussi par un groupe large des coutumes, par conséquent, on traite les données qu'elles ne portent pas indirectement sur les ethnies, plutôt sur les langues pratiquées. On suppose aussi que le tableau ethnique était plus diversifié que celui des langues. D'après l'analyse, quatre langues furent pratiquées dans la Hongrie du XIe siècle, le slave se présentait le plus répandu (nombreux mots d'emprunt slaves du hongrois pouvaient provenir non pas des Slaves des pays voisins, mais ceux du bassin des Carpates), le hongrois le suivit peu après, pendant que le turc et l'allemand furent pratiqués moins remarquablement que les deux premiers. Ces tendances montrent que le slave perdait des ses positions après le milieu du Xe siècle, le hongrois faisait — grâce surtout au fait que les Kavares commençaient à pratiquer de plus en plus le hongrois — des avancements constants. La répartition que l'auteur précisa par estimation (c'est-à-dire 1,5-2,5:1) concernant les Magyars et les peuples non hongrois portant sur l'époque de la Conquête (vers 895) n'est pas valable pour l'époque de Saint Etienne, elle se changea en faveur de la langue hongroise. Cependant le turc perdait de terrain en Hongrie après le début du XIe siècle, alors que l'allemand — dû surtout aux immigrations des XIIe–XIIIe siècles — connaissait un certain avancement. Le fait que Saint Etienne prenait en considération le caractère d'une richesse linguistique et des coutumes, ainsi qu'il l'estimait un état nécessaire, se prouve par cette phrase de l'Admonition adressé à son fils: „le royaume qui vie d'une langue et d'un coutume est faible et fragile”.

THE PEOPLES OF HUNGARY IN THE DAYS OF SAINT STEPHEN

(by Gyula Kristó)
Summary

Gyula Kristó's paper provides a criticism of István Kniezsa's paper published in 1938 on the question of ethnicity in Hungary in the 11th century. The author states that Kniezsa, despite his own intentions, depicted the peoples of the late Árpád era, i.e., 12th and the beginning of the 13th centuries, instead of the early Árpád era, i.e., 11th century. In order to reconstruct the conditions of the time of Saint Stephen (997–1038), Kristó divided his research into two parts. First he always analyses the sources that are proved to have come down to us from the age of Saint Stephen, then turns to sources dated to the period between the death of Stephen and the end of the 11th century. He regarded place names, personal names and social terminology as being historical sources. He endeavoured to examine all of them without exception and compiled a reference book. He was aware of the fact that linguistic data did not reflect ethnicity precisely, because ethnicity was not only defined by language but by a wide range of customs as well. He therefore arranged the data in such a way that it provides information on the spoken languages of the time rather than on the ethnic groups directly, as the ethnic composition of the country, according to him, showed a much more

varied picture than the languages spoken. According to his findings, four languages were spoken in Hungary in the 11th century, of which Slavic was the most widely used one; several loan words in the Hungarian language were not borrowed from the neighbouring Slav nations but from the Slavs who inhabited the Carpathian Basin. Hungarian was the second most frequently spoken language, not much behind Slavic, then Turkic and German followed en suite. In the second half of the 10th century the Slav language had lost its leading position to Hungarian due to the gradual Magyarization of the Kavars. The author estimates that the ratio between non-Hungarian and Hungarian-speaking peoples at the time of the Hungarian Conquest (895 A. D.), being 1.5-2.5:1, was no longer valid at the time of Saint Stephen; the ratio had changed to the advantage of the Hungarian language. At the same time Turkic was rapidly losing its ground after the beginning of the 11th century, whereas German, especially as a result of the settlements in the 12-13th centuries, had become more important. The fact that Saint Stephen had taken into account the multi-lingual and multi-ethnic nature of his country is substantiated by one of the passages from his Admonitions to his son Imre, 'The kingdom where one language is spoken and one custom prevails is weak and fragile.'

Pálosfalvi Tamás

CILLEIEK ÉS TALLÓCIAK: KÜZDELEM SZLAVÓNIAÉRT (1440–1448)

A 15. század közepének politikatörténete változatlanul a magyar középkor legkevésbé feltárt területei közé tartozik. „Minden kutató, aki legalább egyszer vette magának a fáradságot, hogy egy rövidke időszak... eseményeibe a forrásokon keresztül belemerüljön, szükségképpen tapasztalhatta, hogy ismeretlen, mondhatni feltáratlan terepen tapogatódzik”.¹ E sorokat tizenöt esztendeje vetették papírra, de a mai napig sem vesztettek semmit aktualitásukból. Nincs ez másként az Albert király halálát követő évtized mozgalmas és meglehetősen zavaros időszakával sem. Tagadhatatlan, hogy rendkívül jelentős eredmények születtek, elsősorban Mályusz Elemér kutatásainak köszönhetően,² mégsem állíthatjuk, hogy megbízhatóan és hitelt érdemlően tudjuk rekonstruálni e — bátran kijelenthetjük — kulcsfontosságú és váratlan fordulatokban bővelkedő évtized eseménytörténetét. Ennek oka, amint az lenni szokott, elsősorban a rendelkezésre álló forrásanyag feltáratlansága. Bár ezen a területen az utóbbi időben örvendetes változások történtek,³ még rengeteg tennivalónk van annak érdekében, hogy lehetőség szerint a teljes elérhető forrásanyag birtokában láthassunk hozzá a 15. század középső évtizedeinek modern szemléletű kutatásához.

A jelen tanulmány, mely adalékul kíván szolgálni e nyilván hosszú évekig tartó munkához, egy 1998 májusában Celjében rendezett konferencián tartott előadásból nőtt ki. Akkor, a konferenciára készülve, megkíséreltem összefoglalni mindazt, amit az utolsó Cilleiek, Frigyes és Ulrik magyarországi tevékenységéről tudni lehetett, s néhány hetes levéltári kutatás nyilvánvalóvá tette, hogy ez irányú ismereteink elképesztően hiányosak, és egész sor tévedés él tovább gyakorlatilag változatlan formában gróf Teleki József munkáinak megjelenése óta. A konferencia után kutatásaimat már szisztematikusabb formában folytattam, de hamarosan kénytelen voltam belátni, hogy a hatalmas anyag egészének áttekintése éveket fog igénybe venni. Az 1448-ig átnézett okleveles és egyéb források azonban annyi új ismerettel szolgáltak, s annyira más megvilágításba helyezték a korszak történetéről közkezen forgó álláspontokat, hogy célszerűnek látszott a vizsgált időszakot két részre bontani s az eddig elért eredményeket már most közreadni.

¹ *Engel Pál*: Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452). Századok 1984, 974.

² Mályusz Elemérnek csaknem minden írása tartalmaz hasznosítható adatokat, de mindenképpen külön említendő 1957-es nagy tanulmánya (A magyar rendi állam Hunyadi korában. Budapest 1958), amely szinte kimeríthetetlen információforrás, a történelem bármely aspektusáról legyen is szó.

³ A Rácz György által szerkesztett levéltári CD-ROM óriási mértékben megkönnyíti a levéltár anyagában való búvárkodást, természetesen nemcsak az eseménytörténet vonatkozásában.

Ami a tanulmány kezdő- és végpontját illeti, az előbbi, úgy vélem, nem szorul különösebb magyarázatra: Albert király halála és rokonuk, V. László világra jötte minőségileg új szakaszt nyitott a Cilleiek magyarországi politikájában. A végpont kiválasztását viszont az indokolja, hogy több jel szerint 1448-ban szilárdult meg végleg a Cilleiek uralma Szlavóniában, s Tallóci Frankó bán hősi halálával végleg eldőlt az az elkeseredett küzdelem, amely Cillei Hermann halála óta látenszen, 1440 után pedig nyíltan állította szembe egymással Zsigmond király politikájának két oszlopát, a Tallóci és a Cillei családot. Mivel e küzdelem homlokterében kezdettől a szlavón bánóság és a zágrábi püspökség fölötti uralom megszerzése állt, kézenfekvőnek tűnt az eseményeket a Szlavóniáért folytatott harc vezérfonala köré rendezni. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a szlavóniai történéseket nem lehet elválasztani a magyarországi politika jelentős fordulataitól, mint ahogy a Cillei-Tallóci konfliktust sem lehet csupán a két család „magánügyeként” kezelni. Ebből következik, hogy helyenként nagyobb figyelmet kellett fordítanunk az országos politika fordulataira, mert azok ismerete elengedhetetlennek tűnt a szlavóniai események megértéséhez. Végezetül szükséges leszögezni: a jelen tanulmány politikatörténeti jellegű. Arra keresi a választ, milyen körülmények között szereztek meg a Cillei grófok a Szlavónia feletti uralmat, milyen erők próbálták őket ebben megakadályozni, s milyen tényezők segítették végső győzelmüket. Nem Szlavónia történetéről lesz tehát szó, hanem a tartomány életét döntően befolyásoló családok és személyek tetteiről és törekvéseiről, illetve azok következményeiről.

Az Albert halálát követő szlavóniai események logikájának megértéséhez Zsigmond uralkodásának utolsó évtizedében kell kezdenünk vizsgálódásunkat. Az régóta ismeretes, hogy Zsigmond adománypolitikájának kezdeti, külső kényszerek által irányított szakasza alapvetően módosította az ország birtokstruktúráját. A király hatalmának megszilárdításában kulcsszerepet játszó bárók olyan óriási vagyonhoz jutottak, amelyhez foghatók a tartományúri hatalom felszámolása óta nem léteztek. E bárók között is élen járt Cillei Hermann, a király apósa, aki nem kevesebb, mint 14 (többségükben egy tömbben fekvő) Varasd és Zágráb megyei várral gyarapította már egyébként is tekintélyes vagyonát.⁴ A birtokkoncentrációval párhuzamosan zajlott egy másik, nem kevésbé súlyos következménnyel járó folyamat, nevezetesen a szlavón báni birtokok elapadása. Az utolsó várbirtokokat Zsigmond adományozta el 1419 után, s az általunk tárgyalt időszakban már egyedül Körös városa tartozott a báni honorhoz.⁵ A két folyamat következménye az lett, hogy „a báni hatalom helyett a Cilleiek magánvagyonra vált elsőrangú politikai tényezővé” Szlavóniában.⁶

Úgy tűnik, hogy az így kialakult helyzetben rejlő veszélyeket maga Zsigmond is felismerte, de azokat véglegesen elhárítani nem volt képes. A „korrekció” legfontosabb eszközei a Tallóci fivérek voltak, akiknek viharos gyorsaságú felemel-

⁴ Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 83. Bp. 1977. (A továbbiakban: Engel P.: Királyi hatalom) 50.

⁵ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája. 1301–1457. I-II. Bp. 1996. (A továbbiakban: Engel P. Archontológia) I. 16. Engel Pál adattárának az egész munka során óriási hasznát vettem, és nem csak ott, ahol arra közvetlen hivatkozás történik.

⁶ Engel P.: Királyi hatalom 67.

kedése az 1430-as években nyilvánvalóan a Cilleiek hatalmának ellensúlyozására szolgált.⁷ A legidősebb fivér, Tallóci Matkó egyéb fontos megbízatásai mellett már Cillei Hermann halála előtt átvette a zágrábi püspökség és a vránai johannita perjelség birtokainak kormányzását, majd a király apósának halála (1435 október) után a szlavón bánság is neki jutott az elhalt Cillei fia, Frigyes, ill. unokája, Ulrik helyett. 1436-ban aztán a horvát-dalmát bánság megszerzésével tette teljessé délvidéki hatalmát, s Zsigmond halálakor már egyike volt azoknak a báróknak, akiknek politikai állásfoglalása döntően meghatározta az ország további sorsának alakulását.

A Tallóciák példátlanul gyors felemelkedése és azzal párhuzamosan növekvő ambícióik több ponton is keresztetkék a Cilleiek terjeszkedésének irányait. Ilyen ütközőpont volt mindenekelőtt Bosznia. 1427-ben Cillei Hermann elérte, hogy II. Tvrtko bosnyák király törvényes utód nélküli halála esetére rá és fiúutódaira ruhazza a Bosznia feletti uralmat (Cillei Hermann anyja I. Tvrtko leánya volt).⁸ A szerződés megkötésének időpontjában semmi nem utalt arra, hogy a Cilleiek boszniai örökösödését bárkinek módjában állna megakadályozni. A helyzet akkor változott meg gyökeresen, amikor 1434 végén Tallóci Matkó sereg élén helyezte vissza trónjára az elűzött II. Tvrtkót, s jutalomképpen, igaz Zsigmond nevében, de a saját kezében tartott meg több boszniai várat.⁹ Ehhez járult, hogy 1435-ben adományul kérte Sandalj boszniai nagyvajda örökségét, a később Hercegovinának nevezett területet, amivel világosan jelezte, hogy Boszniát a Tallóciák is a saját érdekszférájuk részének tekintik.

A másik olyan terület, ahol a két család érdekei keresztetkék egymást, Horvátország volt. Itt 1436-ban Tallóci Matkó ugyancsak a király nevében foglalta le magának az elhalt Nelipčić Iván hagyatékát, fegyverrel kényszerítve engedelmesre az örökségre ugyancsak igényt tartó Frangepán fivéreket.¹⁰ Tallóci győzelmét teljessé tette, hogy 1436-ban a szlavón bánság mellett a horvát-dalmát báni méltóságot is ráruházta Zsigmond, amelynek honorijához még mindig jelentős számú várbirtok tartozott.¹¹ Csakhogy a Tallóciák horvátországi terjeszkedése nem csak a Frangepánok érdekeit sértette: Cillei Ulrik az anyja, Frangepán Erzsébet jogán igényt tartott a Frangepán vagyron egy részére,¹² s nyilvánvaló volt, hogy ha sikerül megvetnie a lábát Horvátországban, igényei nem fognak törvényes jussára korlátozódni.

Konfliktus forrása volt végül maga a szlavón bánság, illetve azok a zömében egyházi javak, amelyeken, mint láttuk, a bán hatalma a báni honor elapadása után alapult. A zágrábi püspökség és a vránai perjelség birtokai és várai mindkét család „tartományépítő” ambíciói szempontjából kulcsszerepet játszottak, csak éppen egymást keresztetkő irányok mentén. Míg a Tallóciák esetében a terjeszke-

⁷ A család felemelkedésére l. *Mályusz Elemér*: A négy Tallóci fivér. Történelmi Szemle 22. (1980) (a továbbiakban: *Mályusz E.*: Tallóci) 532–576.

⁸ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 111.

⁹ *Mályusz E.*: Tallóci 553.

¹⁰ *Mályusz E.*: i. m. 554.

¹¹ *Engel P.*: Archontológia. I. 22.

¹² A Frangepán család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus. Kiadják: Dr. Thallóczy Lajos, Barabás Samu. I. 1133–1453. Bp. 1910. 258–259.

dés iránya Valkó és Pozsega megyei birtokaik felől Szreberniken és Jajcán keresztül Horvátország felé mutatott, s ezt a tengelyt a Zágráb és Körös megyei birtokok észak felől voltak hivatva biztosítani, addig a Cilleiek ambíciói stájerországi és Varasd megyei birtokaik felől Zágráb és Körös megyéket délkeleti irányban metszve vezettek Bosznia és (Ulrik házassága révén) Szerbia felé. Mivel mindkét család kíméletlenül¹³ és rendkívül célratorően munkálkodott saját hatalmának növelésén, a konfliktus elkerülhetetlennek látszott. A két familia vetélkedésének ráadásul sajátos „ízt” adott az társadalmi különbség, amely őket származásukat tekintve elválasztotta, s amelynek a Cilleiek nagyon is tudatában voltak.¹⁴

Zsigmond halálakor a Tallóciak látszólag óriási helyzeti előnyt élveztek. Övék volt a szlavón és a dalmát-horvát bántság, amelyekhez még Tallóci Frank szörényi bánága járult, ők igazgatták a kalocsai érsekség, a zágrábi és a csanádi püspökség, valamint a vránai perjelség birtokait,¹⁵ s rokonuk ült a váradi püspöki székhelyben, miközben a Cilleiek semmilyen hivatalhoz nem jutottak. 1437-ben a négy Tallóci fivér majdnem 50 vár fölött diszponált, de ezek közül csupán egy (a Pozsega megyei Kővár) illetve őket örökjogon, s további kettő (a Körös megyei Szentgyörgyvára és a boszniai Szrebernik) zálogul, miközben a Cilleiek további négy várral (a Körös megyei Nagykemlékkel és Kővárral, valamint a Zágráb megyei Krupával és Medvevárral) gyarapították vagyonukat.¹⁶ A Cilleiek több tucat stájerországi vára, az azokhoz szervesen illeszkedő Varasd megye a maga tíz váruradalmával és a Zágráb megyei várak olyan hatalmat képviseltek, amelyek birtokában Hermann gróf utódai messze kiemelkedtek a magyarországi arisztokrácia soraiból, s már-már uralkodói ambíciókat dédelgettek. Így, bár pusztán földrajzi kiterjedését tekintve a Tallóciak domíniuma túlszárnyalta a vetélytárs Cilleiek „birodalmát”, annál lényegesen törékenyebb maradt, s gyakorlatilag csak addig maradhatott egyben, amíg a fivérek tisztségviselése tartott. A helyzet tehát Zsigmond halála idején úgy festett, hogy a Tallóciak a szlavón bán joghatósága alá eső terület határain belül mindössze a Körös megyei Szentgyörgyvár uradalmát bírták, míg birtokaik jelentős része a szomszédos Pozsega és Valkó megyékben feküdt. Szlavóniai hatalmuk ennek megfelelően nem családi birtokaikon, nem is az időközben jelentéktelenné zsugorodott báni honoron, hanem az általuk igazgatott egyházi javadalmakon, a zágrábi püspökségen és a vránai perjelségen és azok tartozékain alapult. Nem véletlen, hogy Zsigmond halála után a Tallóciak „tartományépítő” törekvéseinek középpontjában éppen e két gazdag egyházi javadalom megtartása, ill. megbízható személyekre bízása állt.

Habsburg Albert rövid uralkodása érdemben nem módosított a kialakult erőviszonyokon. A német és cseh királlyá ugyancsak megválasztott Albert Magya-

¹³ Látni fogjuk, hogy Tallóci Matkó családjának megerősítése érdekében ugyanúgy nem válogatott az eszközökben, mint riválisai, a Cilleiek.

¹⁴ A Cilleiek, mint birodalmi grófok nyilván nem kevés irigységgel figyelték a „kereskedő” Tallóciak üstököszerű felemelkedését. Tallóci Matkóról a család házi krónikása epésen jegyezte meg, hogy „nem volt nemesi születésű, hanem Zsigmond császár emelte fel és tette banná” (*Der was nicht von edler art, sondern kayser Sigmund het ihn erhebt und zu einem wan gemacht*). Krones, Franz: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Graz 1883. (A továbbiakban: Krones: Chronik) 96.

¹⁵ Engel P.: Királyi hatalom 79–80.

¹⁶ Engel P.: Archontológia *passim*. (A vonatkozó információ megtalálható az egyes várak alatt.)

rországban kénytelen volt az őt trónra segítő bárókra támaszkodni, akik között Tallóci Matkó éppenséggel kulcsszerepet játszott.¹⁷ Tallóci határozott állásfoglalása nem maradt jutalom nélkül: ő és a fivére Frankó örökjogon is megkapták a Körös megyei Szentgyörgyvárát, ráadásul sikerült három egyházi javadalmat megbízható kezekbe juttatniuk. A zágrábi püspökséget Tallóci Matkó unokaöccse, az alig húsz esztendőes Korcsulai Ábel kapta, míg a vránai perjelséget maga a legifjabb Tallóci fivér, Jován, mindketten Albert kinevezése alapján. Az is nagyon valószínű, hogy Monoszlói Csupor Demeter kinevezése a knini püspökség élére ugyancsak a Tallóciak közbenjárására történt, lévén a püspök fivére, Csupor Ákos, Tallóci Matkó familiárisa. Bár 1438 második felében Albert, nyilvánvalóan Erzsébet és a mögötte álló Cilleiek nyomására, lépéseket tett a pápánál Korcsulai Ábel elmozdítása érdekében, ez a törekvése eredménytelen maradt.¹⁸

Az igazi fordulat akkor következett be, amikor 1439. október 27-én Albert a déli végekről visszatérőben meghalt, özvegyen hagyva várandós feleségét. A Cilleiek számára ekkor jött el a cselekvés pillanata: joggal remélték, hogy rokonuk (Frigyes nagybátyja, Ulrik unokatestvére volt a királynénak) révén visszaszerezhetik azt a hatalmat és befolyást, amelyet valaha Hermann bán élvezett Zsigmond uralkodása alatt. A magyar bárók és a nemesség többsége ugyanakkor nem óhajtott a uralkodójának Erzsébetet: az ifjú lengyel királyt, Ulászlót hívták meg a magyar trónra, aki beleegyezett, hogy feleségül veszi a királynét. Annak fényében, amit Erzsébet önálló politikai ambícióiról tudunk,¹⁹ nem valószínű, hogy valaha is komolyan gondolta volna ígéretét, miszerint hajlandó feleségül menni a nála sokkal fiatalabb Ulászlóhoz. Tény ugyanakkor, hogy maga is hozzájárult a követség elküldéséhez, melynek egyik vezetője éppen Tallóci Matkó volt. Megjegyzendő, hogy bár Tallóci nyugodt szívvel hagyhatta ott Szlavóniát, hiszen a fivérei, Frankó és Perkó a távollétében is biztosították a bánságok nyugodt kormányzatát,²⁰ maga a tény, hogy a család feje vállalkozott a lengyelországi követségre, azt bizonyítja, hogy személy szerint komolyan vette Erzsébet ígéretét, és semmilyen ellenséges lépésre nem számított a királyné vagy a rokonai részéről.

Miután Ulászló hajlandónak mutatkozott a magyar trón elfoglalására, a magyar követek közül Tallóci és Marcali Imre egyenesen a királynéhoz siettek, akinek időközben megszületett a fia, László. Valamikor március végén érkeztek Komáromba,²¹

¹⁷ 1437. december 5-én ő tartóztatta le az Albert ellen szervezkedő Borbála királynét, ami aligha javította a Cilleiekhez fűződő viszonyát. *Mályusz Elemér*: A kancelláriai tevékenység Albert király uralma alatt (1438–1439). In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth*. Bp. 1978. (A továbbiakban *Mályusz E.*: Kancellária) 289.

¹⁸ *Fraknoi Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895 (A továbbiakban: *Fraknoi V.*: Kegyúri jog) 131–132.

¹⁹ *Mályusz E.*: Kancellária *passim*.

²⁰ Egy 1440. márc. 7-én kelt csonka oklevél (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény — a továbbiakban: DL — 44284.) arról tudósít, hogy Dalmácia, Horvátország és Szlavónia bánja (a címzésből csak a *Croacie ac tocius Sc* szavak látszanak) átvette Grebeni Hermann körösi ispántól a néhai zágrábi püspök (utóbbi neve sem olvasható) értéktárgyait, s erről igazolást állított ki. Mivel az oklevél Prodavizen kelt, a kiadó nem lehet az éppen Lengyelországból hazafelé tartó Tallóci Matkó, csak Frankó vagy Perkó, minden valószínűség szerint az előbbi, aki korábban is mindig a legidősebb fivér jobbkezeként tevékenykedett.

²¹ Tallóci Matkó 1440. márc. 16-án még Kisszebenből utasítja szegedi sókamarását, hogy utaljon ki 60 forint értékű söt familiárisának, Dóci Mihálynak. DL 55199.

ahol értesítették Erzsébetet Ulászló megválasztásáról, és sürgették, hogy menjen hozzá feleségül. Erzsébet ekkor rendkívül szorongatott helyzetbe került, és szorongatott helyzetében meggondolatlan és politikailag kifejezetten káros lépésre szánta el magát: lefogatta a két bárót.²² Kottanerné emlékirataiból világosan kiderül, hogy az ötlet a folyamatosan Erzsébet kíséretében tartózkodó Cillei Ulriktól eredt,²³ s a királynéval ugyancsak rokonságban álló Garai László macsói bán nem tudott róla. Bizonyos jelekből úgy tűnik, hogy itt nem Cillei kicsinyes elégtételéről volt szó, hanem arról, hogy a gróf megpróbálta Erzsébet segítségével kitűrni Tallóciát a tisztségeiből. Erzsébet csupán röviddel azelőtt küldte a két magyar bárót a Cillei fennhatósága alá tartozó Sopronba, hogy kíséretével elindult volna a fehérvári koronázásra, Cillei Frigyes első (és ebben az évben egyetlen ismert) szlavón báni oklevele viszont május 7-én kelt.²⁴ Ebből talán nem elhamarkodott arra következtetni, hogy Tallóci és Marcali lefogatásával egyidőben, vagy kevéssel azután Erzsébet Cillei Frigyesre (esetleg Ulrikra is) ruházta a szlavón báni méltóságot, s Frigyes gróf birtokba is vette új tisztségét. Erzsébet lépésében nem volt semmi meglepő: azzal, hogy ellopatta a koronát, majd fogságra vetett két nagytekintélyű bárót, átlépett egy határt, ahonnan már csak előre menekülhetett; ebből a szempontból teljesen logikusan járt el, amikor Tallóciát megfosztotta báni címétől²⁵ és a tulajdon nagybátyjára ruházta azt.

Azt lehetetlen megállapítani, hogy Cilleinek volt-e ideje ténylegesen is megszállni a bánságot és a saját familiárisait ültetni a Tallóciák embereinek helyére. Személyes jelenlétének nincs nyoma Szlavóniában, és báni oklevelek sem keltek a nevében az év hátralevő részében. Tallóci fogsága mindenesetre nem tartott

²² Hogy milyen visszatetszést keltett a magyar bárók körében Erzsébet lépése, az világosan kiderül Rozgonyi István pozsonyi ispánnak a pozsonyiakhoz írott leveléből: „*Ex alio autem amicitii vestris multum conquerimus in eo, quin agnovistis quod domina nostra regina barones illos qui iuxta sue serenitatis mandatum et bonam voluntatem tociusque regni Hungarie beneplacitum pro communi bono in electione regis Polonie viceversa abunde erga suam serenitatem in legacionibus sunt reversi, omnino iussit spoliari demumque fecit detinere, quos et detentos pro presentí gravissimis suis tenet in vinculis, nobis non intimastis, cum nos singularem in vobis habuerimus confidenciam. Licet tamen ipsa domina regina cuius maligni fecerit id consilio, certe ipsius sue serenitati signanterque filio suo et domino nostro magnum intulit obprobrium...*” Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 239755. Rozgonyi szavai tanúsítják, hogy nemcsak Tallóci vette komolyan a királyné ígérését.

²³ A korona elrablása. Kottaner Jánosné emlékirata 1439–1440. Ford. és közzéteszi: Mollay Károly. Bp. 1979. (A továbbiakban: Kottaner) 16. Dlugosz szerint a királyné „*iam erat Almanorum et signanter Australium et comitis Ciliae Ulrici seducta consiliis*”. Joannes Dlugossus seu Longinus: *Historiae Polonicae*. Tom. II. Lipsiae. Joannes Ludovicus Gleditsch, 1740. (A továbbiakban Dlugoss) 723.

²⁴ DF 288122. A Körösön kelt báni oklevél pecsételési záradéka (*Vicebani [!] et comitis nostri Crisiensis sigillo fecimus consignari*) arra utal, hogy Cillei nem is tartózkodott a városban az oklevél kiállításának idején. Hogy ki volt a szóban forgó körösi ispán, sajnos nem tudjuk.

²⁵ Bizonyos jelek arra utalnak, hogy Rozgonyi István fentebb idézett szavai (*omnino iussit spoliari*) voltaképpen Tallóci és Marcali valamennyi tisztségüktől való megfosztását jelentette. Azt ugyanis bizonyosan tudjuk, hogy a Tallóci által irányított erdélyi sókamarák lefoglalására 1440 áprilisában egyértelmű parancsot adott a királyné, minden bizonnyal Losonci Dezső vajdának, s valószínűleg ugyanez a sors várt a Tallóci-rokon váradi püspök váraira is. DL 55202. Úgy tűnik továbbá, hogy Erzsébet Marcalit is igyekezett megfosztani somogyi (és bizonnyal verőcei) ispánságától, legalábbis erre utal Prodavizi Ördög Miklós feltűnése 1440-ben somogyi ispánként, igaz, az egyetlen adat az év második feléből való. *Engel P.: Archontológia*. I. 177.

sokáig: a Siklóson tartózkodó Garai László már április 29-én értesült kiszabadulásáról, s május 2-án a Marcaliak uradalmához tartozó Somogy megyei Patán egy megbeszélésre is sor került Garai, Kórógyi János, Marcali János és Tallóci részvételével.²⁶ Garainak itt komoly erőfeszítésébe került lecsillapítani a rajta esett sérelemért bosszúra szomjas bánt, ami egyszerre bizonyítja a királyné meggondolatlan lépése által keltett felháborodást és Garai (minden bizonnyal őszinte) közvetítési szándékát. A tanácskozás résztvevői követeket küldtek Erzsébethez Marcali Imre kiszabadítása érdekében, s Tallóci ígéretet tett, hogy azok visszatértéig békében marad. Patáról Tallóci nyugatnak vette az útját, s május 16-án már az ugyancsak a Marcaliak birtokában levő Verőcén tartózkodott.²⁷ Időközben visszatértek Siklóra az Erzsébethez küldött követek (s nyilván beszámoltak a csecsemő László fehérvári koronázásáról), majd május 23-án befutott Ulászló megbízottja is, aki ugyancsak megbeszélésre hívta Garait; utóbbi arról tájékoztatta Töttös Lászlót, hogy május 30-án Tallócival, Kórógyival és Marcali Jánossal együtt indulnak Ulászlóhoz, hogy békét teremtsenek közte és Erzsébet között, s kérte, hogy (Báta)széknél csatlakozzon hozzájuk.²⁸

Nem tudjuk, hogy milyen híreket kapott Tallóci Grebeni Hermanntól Verőcén, de tény, hogy nem Buda felé vette az útját, hanem délkeletnek fordult, s május 30-án már a Garai László birtokában levő Atyináról utasította váraljai várnagyát, hogy Jama birtokot adja vissza Cristannus kővári várnagynak.²⁹ Valószínűleg útközben találkozott a fivérével, Frankóval,³⁰ Atyináról pedig minden bizonnyal együtt mentek tovább Bélára, ahol Matkó és a felesége, Lévai Margit oklevélben kötelezték magukat, hogy a Garai László által Atyina várában a zűrzavaros idők miatt *pro descensu* átengedett tornyot Garai vagy a felesége kérésére bármikor hajlandók visszabocsátani.³¹ Nem világos, miért volt szükség arra, hogy Tallóci Garaitól kérjen szállást Atyinán, mivel nincs jele annak, hogy akár saját Valkó és Pozsega megyei birtokai, akár a tisztségül bírt szlavóniai várak idegen kézre kerültek volna távolléte és rövid fogsága alatt. Mindenesetre június 15-én már Tallóci Matkó és Frankó is Budán tartózkodott, s Matkó, úgy tűnik, nem is tért vissza Szlavóniába 1440 szeptembere előtt. Annyi bizonyos, hogy Tallóci végül nem Garai és Kórógyi társaságában érkezett Budára, mivel a fivérével együtt ő is azok között a magyar és lengyel urak között szerepel, akik éppen Ulászló Garai és a társai számára adott oltalomlevelét szavatolták.³² Budáról Frankó minden

²⁶ A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghegyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. I-XII. Pest, Bp. 1871–1931. (A továbbiakban: Zichy) IX. 9–10.

²⁷ DL 106972. Tallóci kéri a császári káptalant, hogy megbízottja legyen jelen Grebeni Hermann birtokainak meghatárolásánál és felbecslésénél, mert Grebeni azokból Gorbonoki Miklóst ki akarja elégíteni. Grebeni Hermann (márc. 7-én még körösi ispán) személyesen jelent meg a bán előtt Verőcén, és nyilván tájékoztatta a szlavóniai eseményekről.

²⁸ Zichy IX. 10.11.

²⁹ DF 259693.

³⁰ Frankó május 20-án a Körös megyei Szalatnokról címezi parancsát familiárisának, Dóci Mihálynak. *Thallóczy Lajos-Áldásy Antal: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*. Bp. 1907 134.

³¹ DL 88160.

³² DL 13554.

bizonytal a törökök által szorongatott Nándorfehérvárra ment, amelyben a legifjabb Tallóci fivér, Jován szervezte a védelmet, míg Matkó Ulászló mellett maradt.³³

Időközben azonban több olyan esemény is történt, amelyek végül tragikus szakadáshoz vezettek a magyar arisztokrácián belül. A gyermek László koronázása (1440. május 15.) után Cillei Ulrik sikertelenül próbálta megakadályozni Ulászló bevonulását Budára, mire Erzsébet a kíséretével együtt Pozsony felé vette az irányt. Június 20. körül Rozgonyi Simon egri püspök foglyul ejtette a Győrből menekülni próbáló Cillei Ulrikot, akinek személyében a királyné legelszántabb híve került Ulászló fogságába. Június végén Ulászló oltalomlevelében bízva megérkezett Budára Szécsi érsek és Garai László is, akik az Ulászló párti főurakkal együtt hűséget esküdtek a lengyel királynak. Turóci állításával ellentétben semmi nem utal arra, hogy Ulászló erőszakkal kényszerítette volna az érseket és a bánt a hűségeskü letételére.³⁴ Az ellentétek Dlugosz szerint a koronázás kapcsán törtek felszínre: a budai gyűlés résztvevői azzal vádolták Garait, hogy maga is részes volt a korona elrablásában. „Bizonyos bárók” egyenesen a bán életére törtek volna, ha Ulászló nem lép közbe.³⁵ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha az akció mögött azt a Rozgonyi Simon püspököt sejtjük, aki ekkoriban páratlan energiával szinte egymaga szervezte a lengyel király magyarországi trónra juttatását, és később a legnagyobb falatokat próbálta kiharítani a hűtlennek nyilvánított bárók, köztük Garai László birtokaiból.³⁶ Bárhogy történt is, a Rozgonyi, Hédervári és Újlaki őrizetére bízott Garai néhány nap múlva kiszabadult fogságából, és a ceremóniát végző Szécsi érsekkel együtt részt vett Ulászló fehérvári koronázásán. Ekkorra azonban délen már megindultak a harcok, amelyekbe hamarosan a Garai körül tömörülő bárók is bekapcsolódtak.

Úgy tűnik, hogy a polgárháború új szakaszát³⁷ Cillei Frigyes kezdte, már Ulászló koronázása előtt. Legalábbis erre utal Erzsébet királyné egy 1440. júl.

³³ Pecsétjét ráfüggesztette mind az Ulászló megválasztását megerősítő 1440. jún. 29-i, mind a fehérvári koronázás alkalmából július 17-én kibocsátott oklevélre. *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Bp. 1958 (A továbbiakban *Mályusz E.*: Rendi állam) 31–32.

³⁴ Turóci szerint addig nem engedték őket szabadon, amíg le nem tették a hűségesküt. *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Edd. Elisabeth Galántai, Julius Kristó. Bp. 1985. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova. 7.) (A továbbiakban: Turóci) 237–238. Ulászló saját szavaiból inkább valamiféle politikai alkura következtethetünk: (Dénes érsek) „*hiis diebus... ex nostra ac prelatorum et baronum nobiscum existencium invitatione et voluntate ad nos veniens, habitis tractatibus et conclusionibus cum bona et matura deliberacione secundum nostre serenitatis desiderium nobis et predictis prelatibus et baronibus totaliter adhesit, cum eisdemque necnon tota communitate nunc hic regnum hoc representante in nostram electionem factam et coronacionem fiendam consensit et de fidelitate nobis observanda instar aliorum fidelium nostrorum, juramento deposito, nostram certificavit serenitatem.*” DL 59262. A király jóhiszeműségét bizonyítja, hogy cserében utasította Lévai Lászlót: hagyjon fel az érsek és a káptalan javainak és népeinek háborgatásával.

³⁵ Dlugosz 740.

³⁶ Az is valószínű, hogy Rozgonyi nem bocsátotta meg Szécsinek, hogy az elfoglalta előle az esztergomi érsekséget. Bár közvetlen jele nincs, nem elképzelhetetlen, hogy Simon püspök Ulászló segítségével próbálta elfoglalni Szécsi helyét az érsekség élén.

³⁷ Maga Ulászló király értékelte úgy, hogy fehérvári koronázásával lezárult a királyné „pálfordulása” következtében előállt zűrzavar, s végre hozzáláthatott a meglazult belső rend helyreállításához. Hazai Okmánytár: *Codex diplomaticus patrius Hung.* IV. Kiadják: Nagy Imre, Stummer Arnold, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győrött 1867. (A továbbiakban: HO.) IV. 331.

9-én kelt levele, amelyben Körmöcbánya városát tájékoztatta a politikai eseményekről. E levélből kiderül, hogy ekkorra Cillei Frigyes már két sereget is mozgósított, és a sógora, Brankovics György szerb despota is „nagy sereggel” készült az országba törni.³⁸ A királyné által említett két sereg egyike minden bizonnyal azonos azzal, amelyik Vitovec János vezetésével, Szécsi János csapataival szövetségben a dunántúli várakat foglalta el a nyári hónapok folyamán.³⁹ Hogy a másik Cillei-sereg merre hadakozott, csak találgatni tudjuk. Az bizonyos, hogy a kezdetől Ulászlóhoz hű Maróti László birtokait más „lázadók” mellett Cillei csapatai is dúlták, s a harcok során Maróti több erősségét is elfoglalták vagy felégették.⁴⁰ Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy 1440 folyamán Cillei Frigyes familiárisai a Blagaiak szövetségében Osztrozsac várának ostromában is részt vettek,⁴¹ s nem kizárt, hogy mindkét esetben ugyanarról a kontingensről van szó. Ezzel egyidőben Horvátországban is fellángoltak a harcok, ahol Frangepán Bertalan mozgósította az Erzsébethez hű erőket.⁴² Cilleihez valamikor július végén vagy augusztus elején csatlakozhatott Garai és Kórógyi,⁴³ akik Botos Andrással, Tamási Henrikkel, Bátmonostori Töttös Lászlóval és Racsa Jüga Jánossal együtt fokozatosan ellenőrzésük alá vonták az ország déli részeit.⁴⁴

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a háborúskodás Szlavóniát a jelek szerint nem érintette, s az egyetlen itteni „illetékességű” hűtlen (ha Töttös Lászlót nem számítjuk) az imént említett Racsa Jüga János volt. A dolog érdekessége az, hogy, mint láttuk, ebben az időben sem Tallóci Matkó, sem a fivérei nem tartózkodtak

³⁸ „Und wisset daz wir hilff genug haben..., so hat unser oheim graf Fridreich von Cili graf Ulrichs vater iecz wol zuway veld, so zeucht sein sweher der dispot iecz in das land mit grosser macht, allez uns zu dinst...” DF 249990.

³⁹ Vitovec hadjárataról a Cillei krónika is megemlékezik, csak az időrendet zavarja össze teljesen. A szerző szerint a hadjáratra azután került volna sor, hogy Frigyes gróf közvetíteni próbált Erzsébet és Ulászló között, s Erzsébet Rozgonyi Rénold felbujtására megkísérelte őt lefogatni. A közvetítés, mint látni fogjuk, valóban megtörtént, de 1442 végén, és nem követte semmiféle becsapás Vitovec részéről. A Frigyes elleni állítólagos merényletről ez az egyetlen forrásunk, de egyértelműen elvetni nem lehet. Nagyon valószínű, hogy a krónikás itt összekeverte a két gróft, apát és fiát, s hogy Frigyes gróf valójában Ulrik fia foglyul ejtésére válaszul küldte hadvezérét a dunántúli várak ellen, amelyek elfoglalásáról egyébként maga a krónika is hírt ad: „gaben sich auch in den zug etlich castell und geschloss”. *Krones: Chronik* 100.

⁴⁰ I. Ulászló király Maróti László érdemei között említi, hogy az „persona et rebus suis fortune casibus pro nobis submissis, possessionumque suarum tam per comitem Cilie quam per alios rebelles nostros factam occupationem, ambuscionem ac desolacionem et expugnacionem castellarum non curando, copioso familiarium agmine stipatus” csatlakozott a királyhoz és tartott ki mellette. DL 71964.

⁴¹ *Thallóczy Lajos–Barabás Samu: A Blagay család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay. Bp. 1897. 341. Az 1442. júl. 3-án kelt oklevélből kiderül, hogy az ostrom in anno cuius iam secunda instaret revolutio történt.*

⁴² Egy bizonyos Mihach de Tragurio 1440 nyarán „copiosam armatam gentem spectabilis et magnifici Bartholomei de Frangepan Segnie, Wegle et Modrusse comitis partem domine Elizabeth regine tenentis in sue infidelitatis manifestum indicium in castellum suum in (dicta) Tersecz habitum intencione regnicolas nostros illarum parcium nostre maiestati fidelitatem servantes opprimendi” beengedve esett hűtlenség bűnébe. DF 231286.

⁴³ Mivel a két báró és társaik valamennyien részt vettek I. Ulászló július 17-i koronázásán, a hónap vége előtt nem érhettek le délre, és bandériumaik mozgósítása is időbe telt.

⁴⁴ „partes inferiores regni comitatus de Baranya et alias circumvicinas pene universas sibiipsi obedire coegisset”. HO. IV. 331.

Szlavóniában. Ott voltak viszont a familiárisaik, akik az eredményből ítélve kitűnően végezték munkájukat, s uraik távollétében is biztosították a tartomány belső békéjét. Szentléleki Kasztellánfi Gáspárról tudjuk, hogy királyi parancsra szerte Szlavóniában gyűléseket tartott a nemesek és más rendű és rangú emberek számára, s a „hűségükben megingókat” megerősítette a király iránti engedelmességben.⁴⁵ Bár Ulászló oklevele királyi parancsról szól, az akció mögött nyilvánvalóan Kasztellánfi dominusa, Tallóci Matkó állt, hiszen a frissen az országba érkezett Ulászlónak aligha állt módjában közvetlenül beavatkozni Szlavóniában. Grebeni Hermannról és Bikszádi Györgyről ugyancsak kimutatható, hogy végig hűek maradtak Matkó bánhoz és rajta keresztül Ulászló királyhoz.⁴⁶

Cillei Frigyes azonban nemcsak katonai úton próbálta befolyását kiterjeszteni. Korcsulai Ábel halála után Erzsébet királynéval magára ruháztatta a zágrábi és császmái káptalani javadalmak adományozásának jogát, s a királynéval együttműködve elérte IV. Jenő pápánál Zólyomi Benedek zágrábi püspökké történő kinevezését.⁴⁷ Lehetetlen eldönteni, hogy a rendelkezésére álló rövid idő alatt mennyire tudta ellenőrzése alá vonni a zágrábi káptalant, de tény, hogy — legalábbis a pápa szerint — a testület egyhangúlag választotta meg Zólyomit,⁴⁸ és Cillei a muraközi tizedek régóta húzódo ügyében is képes volt egyezségre kényszeríteni a káptalant. Utóbbi 1440. július 14-én állította ki oklevelét, amelynek értelmében cserében azért, hogy Cillei Frigyes és Ulrik grófok kiterjesztették oltalmukat a zágrábi egyház és annak birtokai fölé, a káptalan a Cilleiek fiágon történő kihálásáig meghagyta őket a muraközi tizedek élvezetében. Cillei már július 11-én, közvetlenül a megegyezés után felszólította embereit, köztük Vitovec Jánost, hogy a káptalant és annak jószágait ígéretének megfelelően vegyék védelmükbe.⁴⁹

⁴⁵ Szentléleki Kasztellánfi Gáspár „*primum in diversis convencionibus in regno nostro Sclavonie per nobiles et alterius status homines eiusdem regni nostri Sclavonie de nostro mandato super firmanda fidelitate eorum nobis observanda replicatis vicibus factis et celebratis, in quibus scilicet res nostra in facto assecutionis domini totalis huius regni agebatur, tanquam vir animi constancia decorus fideliter nobis adherendo et constanter inter alias ipsam rem nostram dirigendo adeo etiam apud nonnullos in illis partibus in fide nostra pusillanimitate vacillantes laudabiliter cum certis nostris fidelibus agendo, ut eos in nostram obedienciam convertit in observandaque fidelitate solida roboracione reliquit...*” DF 252397 (1441. május. 16.).

⁴⁶ Már láttuk, hogy Grebeni Hermann kiszabadulása után közvetlenül találkozott Tallóccival. 1441. január 1-én Dombai János és István „*iuxta honorem et voluntatem domini Mathkonis bani et ad fidelia servicia eiusdem domini bani*” ígéri meg Grebeni Hermannnak és a fiának, Andrásnak, hogy szükség esetén Greben várában és egyebütt is készek szolgálni őket, s az oklevelet kérésükre Bikszádi György is megerősítette pecsétjével (DL 102091.). Majdnem bizonyosan Grebeni Hermannal azonos az a „Gercheni” Hermann, aki 1443. augusztus 12-én „*ex commissione specialique mandato domini nostri magnifici Mathkonis bani*” vesz át Bátmonostori Töttös Lászlótól 640 forintot (Zichy IX. 64.). Mindehhez járul, hogy 1443 februárjában a Grebeniek éppen a Cillei grófok és a varasdi polgárok birtokfoglalásai miatt voltak kénytelenek tiltakozni a zágrábi és a császmái káptalanok előtt (DL 100563, 103597). Azzal az adattal kapcsolatban, amely Grebeni Hermann 1442-es varasdi ispánságát tanúsítja (Engel P.: Archontológia. I. 225.). l. lejjebb a 98. jegyzetet.

⁴⁷ *Frahnói V.*: Kegyúri jog 33.

⁴⁸ Amennyiben a pápai oklevél szavai („*tam concordie electione*”) valóban a káptalani választás eredményére vonatkoznak. Látni fogjuk ugyanis, hogy a káptalan végig megosztott maradt, a káptalanok egyik része a Cilleieket és Benedek püspököt, másik része a Tallóciakat támogató volt.

⁴⁹ Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije (1421–1440). Kršćanska sadašnjost/Hrvatski Državni Arhiv. Zagreb 1994. 613.

Mindeme lépéseknek azonban gyakorlati következményük egyelőre nem volt. Tallóci Matkó bán legkésőbb 1440 szeptember végére visszatért Szlavóniába,⁵⁰ s Korcsulai Ábel halála okán — önhatalmúlag vagy Ulászló király jóváhagyásával — ismét átvette (de talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy folytatta) a zágrábi püspökség javainak kormányzását.⁵¹ Az év hátralévő hónapjaiban bejárta Körös megyét,⁵² s minden bizonnyal rendezte a távollétében esetleg megbolydult viszonyokat. Zágráb megyében ugyanekkor familiárisai, Monoszlói Csupor Ákos vicebán és Zelnavári Bicskele László zágrábi ispánok uruk nevében intézték az ügyeket.⁵³

Eközben Ulászló is rendezte sorait, és végre elszánta magát a cselekvésre. Először értékes foglyát, Cillei Ulrikot próbálta felhasználni arra, hogy visszaszeresse az 1440 nyarán elvesztett területeket. A közvetítő szerepét Rozgonyi Rénold játszotta, csak éppen az nem világos, hogy kinek a kezdeményezésére.⁵⁴ Mivel a Rozgonyiak csicsvai ága közismerten Erzsébet királyné pártját fogta, nem lett volna abban semmi meglepő, ha Rénold az ugyancsak Erzsébet-párti Cillei kiszabadítása érdekében munkálkodik. Ulászlónak szintén kapóra jött a békés megegyezés lehetősége, hiszen Erdélytől a Felvidéken és a Dunántúlon át a Délvidékig ekkor még jelentős területek álltak a királynéhoz hű bárók ellenőrzése alatt. Csak-hogy a Cillei kiszabadulása alkalmával kiadott oklevelek nem egy helyen és nem is egy időben keltek. Először, még november 6-án Budán, Cillei arra kötelezte magát, hogy „azon kötelezvények és feltételek mellett, melyeket Trencsén és más várak visszaszolgáltatása” esetében kötöttek ki, visszaadja azokat a várakat, melyeket a saját emberei tartanak megszállva, és közbenjár a többi Erzsébet-párti bárónál (elsősorban nyilván a Szécsieknél), hogy ők is hasonlóan cselekedjenek.⁵⁵ A feltételeket csak találgatni tudjuk,⁵⁶ de az bizonyos, hogy a gróf ígéretéért Rozgonyi Rénold 10 000 forint erejéig kezességet vállalt.⁵⁷ A másik két oklevél viszont

⁵⁰ 1440. szept. 21-én már Prodavizen datál (DL 104705.).

⁵¹ Tallóci mint a zágrábi püspökség kormányzója: DF 231250. (1440. okt. 10: a kemléki nemesek kérésére ismét megtiltja, hogy a zágrábi püspökség tizedbehajtói a tizedet tőlük is követeljék). DL 35568. (1440. dec. 14: utasítja a zágrábi püspökség tizedbehajtóit, hogy a garicsi pálosokat ne háborgassák a kolostorukhoz tartozó földön telepített szőlők után nekik járó tized élvezetében).

⁵² Itineráriuma: okt. 1: Grubescnic (DL 44302.), okt. 6. és 10: Csázma (DF 256610., 231250.), dec. 14: Pekrec (DL 35568.).

⁵³ DF 275051.

⁵⁴ Maga Cillei Ulrik mondja 1440. nov. 11-i oklevelében, hogy ha Rozgonyi Rénold „*prudentibus sermonibus et consiliis agilibus... hincinde in legacionibus nostris et... domini Wladislai regis*” nem közvetített volna, nem szabadult volna ki fogságából (DL 13590.). Tóth-Szabó Pál (A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 176.) téved, amikor erre az oklevélre hivatkozva azt állítja, hogy Cillei Frigyes és Ulrik hűséget esküdtek Ulászlónak és közvetíteni próbáltak a két rivális között; ilyesmiről az oklevélben nincs szó.

⁵⁵ Zala vármegye története. Oklevéltár. I-II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Bp. 1886–1890. (A továbbiakban Zala) I. 504.

⁵⁶ I. Ulászló király 1441. április 21-i oklevele (DF 287163.) „*in facto... captivitatis et obligacionis sue* (sc. Ulrici comitis) *ad redeundum*”, kiadott oklevelekről beszél, elképzelhető tehát, hogy a grófnak vissza kellett volna térnie Ulászló fogságába, amennyiben nem tudja kieszközölni az Erzsébet-párt által elfoglalt várak visszaadását.

⁵⁷ 1445. december 13-án Rozgonyi nyugtát állít ki Cilleinek „*super illis decem milibus florenis auri, pro quibus nos erga serenissimum dominum Wladislaum Polonie etc. regem pro liberatione ipsius domini Ulrici comitis fideiusseramus*”. DF 258321.

öt nappal később már Esztergomban, Szécsi érsek székhelyén kelt. Az egyikben Cillei a közvetítés jutalmaként a karintiai Traburg várát kötötte le Rozgonyinak élethossziglan, amiben semmi meglepő nincsen. A másikban, amelyet Cillei saját kezűleg írt német nyelven, már annál inkább: ebben ugyanis a gróf hálája jeléül segítséget ígér, de már nemcsak Rozgonyi Rénoldnak, hanem Ulászló két leghűségesebb támogatójának, Rozgonyi Simon egri püspöknek és fivérének, a Pozsony várát Erzsébettel szemben megvédő István pozsonyi ispánnak is.⁵⁸ Ebben talán nem túlzás annak jelét látni, hogy Cillei kiszabadulásában a főkancellár is fontos szerepet játszott (talán maga a közvetítés gondolata is tőle származott), de Ulászló tudtán kívül: a ravasz Simon püspök valószínűleg a királyné pártjával sem akart végleg szakítani, s Cillei személyében Erzsébet esetleges győzelmének esetére is fontos pártfogót biztosított magának és családjának.⁵⁹ Ulászló mindenesetre nem elégedett meg Cillei írásos kötelezvényeivel, s arra kényszerítette, hogy maga helyett a saját hívei közül állítson tűszokat.⁶⁰ Ennek ellenére, mint a későbbi események mutatják, Cillei nem tudta vagy nem is akarta megtartani Ulászlónak tett ígéretét, s a király végül fegyverrel volt kénytelen érvényt szerezni akaratának. A gróf kiszabadulása után minden bizonnyal Esztergomban maradt, s ott várta be a Garai győzelmében reménykedve az érseki székhelyre érkező királynét.⁶¹ Amikor aztán értesültek a bátaszéki csata kedvezőtlen kimeneteléről, együtt indultak nyugat felé.⁶²

A Cillei szabadon engedéséről folytatott tárgyalásokkal párhuzamosan Ulászló felkészült az Erzsébettel tartó bárók által ellenőrzött vidékek pacifikálására. A délvidéki lázadók megfékezésének nehéz feladatát Maróti László, Újlaki Miklós és Hunyadi János kapták. Maróti előbb a Zaránd megyei Világosvárat foglalta vissza,⁶³ majd a Pozsega megyei Gotót és Gradistyét,⁶⁴ miközben Újlaki és Hunyadi a „Bács megyei részeken” hadakozott.⁶⁵ A két hadtest minden bizonnyal még valahol a Duna-Tisza közén egyesült, majd a Dunán átkelve 1441 januárjának első napjaiban Bátaszék mellett döntő vereséget mértek a Garai vezette Erzsébet-párti csapatokra.⁶⁶ Maga Garai nem esett fogságba, és hamarosan ő is csat-

⁵⁸ Cillei azért a segítségért, melyet „*der erwürdig her Symon von Rossgon pischoff zu Heger und obrister kanczler zu Hungern und auch her Steffan von Rossgon span zu Presspurug und her Rinolt von Rossgon mit andern iren prudern und freuntten*” adtak neki, megígéri nekik, „*das ich yn und den vorbenanten von Rossgon mit allen dem ich hab und vermag ritteren und chnechten und geslossen widerumb hilfflich und peystendig sein will*”. DL 13591.

⁵⁹ A Rozgonyi család különböző ágainak együttműködésére nem ez az egyetlen példa, hiszen például adományaikba is belefoglaltatták egymást. (l. pl. DL 13589., 13605.). Erdemes lenne megvizsgálni, kimutatható-e a család különböző tagjainak tevékenysége mögött valamiféle „egyeztetett” politika a „zavaros esztendő” túlélésére.

⁶⁰ *Kronos*: Chronik 98.

⁶¹ Erzsébet Esztergomban datál 1441. január 5-én (DF 239772.), 7-én (DF 241826.) és 11-én (DF 249993.).

⁶² Cillei Erzsébet relátora Komáromban 1441. január 16-án: DL 39424.

⁶³ DL 71964.

⁶⁴ DL 13613.

⁶⁵ „*in partibus Bachiensis*” [!]. HO. IV. 331.

⁶⁶ *Engel Pál*: János Hunyadi: The Decisive Years of his Career, 1440–1444. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. Ed. by J. M. Bak and Béla K. Király. Columbia University Press, 1982 117, 123.

lakozott a királynéhez.⁶⁷ Ezzel azonban a küzdelem még nem ért véget. A csata után a két hadtest a jelek szerint ismét szétvált, és míg Maróti a Kórógyit uraló Baranyavárat foglalta el, Újlaki és Hunyadi Garai várait, Siklóst és Simontornyát ostromolta sikertelenül.⁶⁸ Mivel Hunyadi, immár mint erdélyi vajda, április 8-án már Kolozsváron volt, ezek a hadműveletek legkésőbb február közepén lezárultak.

Mindeközben Szlavóniában a jelek szerint nyugalom uralkodott, egészen februárig, amikor egy nagyobb magyar sereg, legalábbis a Cillei-krónika állítása szerint, a Cilleiek ellen vonult, de Szamobornál vereséget szenvedett Vitovec Jánostól. Ugyanerről a seregről Erzsébet királyné egy leveléből is értesülünk, aki viszont azt állítja, hogy az Erzsébet-párti csapatokat nem Vitovec vezette, hanem Szécsi János.⁶⁹ A királyné a magyar sereg vezérei közül Marcali Jánost,⁷⁰ Bánfi Istvánt és Bánfi Derst nevezi meg. Egyebekben a két szöveg meglepően egybevág, s mindkettő kiemeli a magyarok szekereinek nagy számát. A kérdés az, hogy mit keresett ez a magyar sereg Szamobornál? Elképzelhető, hogy Marcaliék feladata volt az ellenség lekötése délen, amíg Ulászló a királyi sereg élén visszafoglalta a dunántúli várakat. Ha igaz a krónika állítása, hogy az ütközetre március 1-én került sor, akkor a két hadmozdulat valóban egyszerre indulhatott, hiszen Ulászló már február 12-én a Veszprém megyei Rédén tartózkodott.⁷¹ Pápán viszont a jelek szerint két teljes hetet töltött, ami csak azzal magyarázható, hogy itt várta be az őt támogató főurak bandériumait. Ulászló a késlekedés és Marcaliék veresége ellenére teljesítette a tervet, hiszen március végére így is visszafoglalta azokat a várakat, amelyeket Szécsi és Vitovec az előző év folyamán elfoglaltak.⁷²

Ulászló vezéreinek bátaszéki győzelme és a király fenyegető hadmozdulatai láttán Erzsébet kétségbeesetten igyekezett a békét fenntartani legalább a saját támogatói, jelesül Frigyes király és a Cilleiek között. Ez nem ütközhetett különösebb nehézségbe, mert Ulászló készülődő támadása egyaránt nyugtalaníthatta a királyt és a grófokat is.⁷³ Erzsébet ennek megfelelően elérte, hogy a Habsburg-Cillei fegyverszünetet 1441. szeptember 29-ig meghosszabbítsák.⁷⁴ Az óvatosság

⁶⁷ 1441. február 19-én Rozgonyi István pozsonyi ispán úgy tudja, hogy „*de presenti Ladislaus banus unacum serenissima domina nostra regina est constitutus*”. DF 250460.

⁶⁸ Turóci 239.

⁶⁹ Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526. Bp. 1910. 68. Iványi a levelet Wagner (Diplomatarium Comitatus Sarosiensis. Poonii et Cassoviae 1780) után közölte, azzal, hogy az Nagyböjt valamely vasárnapja utáni szerdán kelt Sopronban. Telekinél (Hunyadiak kora Magyarországon. I. Pest 1852. 254. 2. j.) a dátum am Mitichen nach dem Samstage in Forfasten. Bár a levél eredetijét az Országos Levéltárban nem találtam meg, annak hiteléhez nem férhet kétség.

⁷⁰ A szövegben szereplő „Wayde Janusch” nem lehet más, csak Marcali János. Teleki (l. az előző jegyzetet) Hunyadival azonosította, s szerepeltetését a királyné tévedésének tulajdonította, de nyilvánvaló, hogy itt a vajda nem tisztség, hanem név.

⁷¹ Sroka, Stanislav: I. Ulászló itineráriuma (1440–1444). Történeti Tanulmányok IV. Debrecen 1995. (A továbbiakban Sroka, Itinerárium) 26. Március 9. és 11. között az itineráriumban Körmeny helyett értelemszerűen Kemend értendő.

⁷² Engel P.: Archontológia, Lenti, Pölöske, Kemend, Kígyókö várak alatt.

⁷³ 1441. március 22-én Jonann von Schauberg stájer főmarsall egy pozsonyi polgártól kéri, hogy „*du wellest uns ettwevil már und schickung als von wegen des kunigs von Polan oder in andern sachen, so dir dann yezzo wissenleich sein, pey disem unsern poten weiser des briefs verkunden*”: DF 241838.

⁷⁴ Az 1441. március 12-én Cilliben kiállított oklevél kiadását l. Gr. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. X-XII. Okmánytár. Pest 1853–1857. (A továbbiakban: Gr. Teleki J.: Okmánytár.) 96–97.

indokolt volt, hiszen április 5-én Ulászló már a Muránál állt, készen arra, hogy betörjön Stájerországba.⁷⁵ Hogy erre mégsem került sor, annak oka valószínűleg a másik magyar sereg Szamobornál elszenvedett veresége volt. Mivel az teljesen valószínűtlen, hogy Ulászló csak ekkor értesült volna a vereségről, valószínűbb, hogy a Muránál valamiféle előzetes tárgyalásra került sor a magyar király, Frigyes és a Cilleiek megbízottai között. A megegyezés Ulászlónak is, Frigyesnek is, a Cilleieknek is érdekében állt: a magyar királynak továbbra is fenyegetést jelentett Giskra, Erdély pacifikálása éppen hogy csak elkezdődött, s bármikor újra támadhatott a török; Frigyesnek Ausztriában akadtak gondjai,⁷⁶ Cillei Ulrik túsza pedig továbbra is Ulászló vendégszeretetét élvezték. Annyi bizonyos, hogy Ulászló végül nem lépte át a Murát, hanem észak felé vonult, és Szombathelyen állapodott meg, ahol létrejött a végleges megállapodás a Cilleiekkel.

A tárgyalásokon, melyek során a Cillei grófokat tanácsosaik képviselték, szemmel láthatóan igyekeztek minden vitás kérdést rendezni, mégpedig, mint a kiadott oklevelekből nyilvánvalóan kiderül, végig egyenrangú felekként. Az egész megállapodás legfontosabb eleme a felek kölcsönös esküje volt. A grófok nevében a két tanácsos esküdött hűséget Ulászlónak,⁷⁷ mire Ulászló ugyancsak esküben kötelezte magát, hogy ettől kezdve „királyi jóindulatával” fordul a grófok mint a „magyar korona tagjai” felé, őket mindenkor kegyeiben részesíti, és ellenségeikkel szemben is megvédi.⁷⁸ Ezután az Ulrik gróf fogságával kapcsolatos ügyeket rendezték. Ulászló a gróftól ünnepélyesen felmentette azon ígérete alól, hogy visszatér a király fogságába, egyben elengedte valamennyi foglyát, annak a tíz túsznak a kivételével, akiket Cillei „bizonyos várak átadása fejében” állított.⁷⁹ Nem kizárt, hogy ezeket a foglyokat valóban a Szamobornál fogságba esett magyar előkelőkért cserélték ki, bár ennek az oklevelekben nincs nyoma. A király ugyancsak megadta a felmentvényt azoknak, akik Ulrik gróftól kezességet vállaltak, s ígéretet tett a kezességvállalással kapcsolatos oklevelek átadására is.⁸⁰ Ulászló emellett kötelezte magát, hogy a grófok birtokainak rovására tett adományait visszavonja, őket birtokaikban, ha kell, megerősíti. Végül, de nem utolsó sorban, a megállapodást kiterjesztették azokra is, akik a Cilleiek szolgálatában estek hűtlenségbe, s Ulászló, őszinte szándékát bizonyítandó, az előtte személyesen megjelent négy Cillei-familiárisnak: Boldogasszonyfalvi Boldizsárnak, Szentmihályi Istvánnak, Szentbalácsi

⁷⁵ A hadmozdulatokból szembetűnik, hogy a két magyar sereg kétfelől, Marcali délről, Ulászló északról kerülte meg a zagorjei Cillei birtokokat, mintha az egyik Krajnába, a másik Stájerországba akart volna behatolni.

⁷⁶ *Guttkas, Karl*: Der Mailberger Bund von 1451. *MIÖG LXXIV. Band* (1966) 57.

⁷⁷ DL 67807: „accepta de eorundem comitum benivola subiectione ac fidelitate per depositionem juramenti ipsorum plena certitudine”; *Fejér, Georgius*: *Authentia et vis probandi diplomatum*. Budae 1838. 123–124: (a Cilleiek) „nobis obediencia subiecti fidelitatem nobis tenaciter observandam promiserunt et firmanter”.

⁷⁸ *Katona, Stephanus*: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*. Tom. VI. Ordine XIII. (A továbbiakban Katona XIII.) 151–153.

⁷⁹ A szóban forgó várak csak Trencsén és a hozzá tartozó erősségek lehetnek, hiszen a dunántúli várakat Ulászló már visszafoglalta.

⁸⁰ Elképzelhető, hogy ez magyarázza Rozgonyi Rébold jelenlétét Ulászló táborában 1441. március 14-én (Sopron vármegye története. Oklevéltár. II. Szerk.: Nagy Imre. Sopron 1891. 302.), bár április 19-én már nem szerepel azok között a magyar urak között, akik Ulászló ígéretéért szavatosságot vállaltak.

Zeke Balázsnak és Hahóti Antalnak ünnepélyesen megbocsátott és a rovásukra tett adományait visszavonta.⁸¹

A király ígéreteiért a kíséretében tartózkodó magyar országnagyok vállaltak szavatosságot, s köztük már ott találjuk Tallóci Matkót is. Úgy tűnik, hogy a bán csak Szombathelyen vagy kevéssel korábban csatlakozott Ulászlóhoz, mert a dunántúli hadjárat során nem találjuk a király környezetében. Ugyanakkor szlavóniai tevékenységéről sincs adat. Az mindenesetre bizonyos, hogy április 12-én a szlavóniai nemesség Izdencen tartott gyűlést, és Ulászlóhoz intézett levelében egyetemlegesen kérte, hogy a király a hozzá mindvégig hű Pekri László birtokait ne adományozza Maróti Lászlónak.⁸² Ez a gyűlés biztosan nem volt független a bán akaratától, mert semmi nem utal arra, hogy ezekben az években a szlavóniai nemesség saját elhatározásából gyűléseket tartott volna. Ennek fényében viszont megkockáztatható a feltételezés, hogy a gyűlést maga Matkó bán tartotta, vagy az ő megbízásából a fivére, Frankó, s a nemesség egyetemének nevében kiállított petíció az ő jóváhagyásával született.⁸³ Hogy a feltételezés nem egészen alaptalan, az bizonyítja, hogy Tallóci más hűtlenek érdekében is fellépett. Bátmonostori Töttös Lászlónak például „együtttérzésből” adta vissza azokat a birtokokat, amelyeket Ulászló korábban Töttöstől elkobozva neki adományozott.⁸⁴ Pekri érdekében egyébként nemcsak Tallóci járt közben (amennyiben feltételezésünk megállja a helyét), hanem a bán egykori fogolytársa, Marcali Imre is.⁸⁵

Tallóci Matkó a szombathelyi táborban egy nagyon fontos lépést tett hatalmának megszilárdítása érdekében: a királlyal (ideiglenesen persze) megerősítette magát a zágrábi püspöki várak birtokában, azzal az ürüggyel, hogy azokra szüksége van Szlavónia védelme érdekében.⁸⁶ Mivel az intézkedés hatálya a király

⁸¹ DL 67807. Szentbalázsi Zele Jakabról és Balázsról maga Ulászló mondja 1441. március 27-én, hogy „*nonnullis nostris infidelibus tam incolis huius regni quam eciam forensibus Teutunicis scilicet et Bohemis possessiones et bona fidelium nostrorum igne et preda vastantibus adherendo partemque ipsorum favendo et cum eisdem signanterque iamfatus Blasius Zele cum Nicolao Wrdugh de Prodawyz domino videlicet suo, rebelli et infideli nostro in familiaritate eiusdem procedendo*” estek hűtlenség bűnébe (DL 93950.). Az adatból kiderül, hogy Prodavizi Ördög is a Cilleiekhez csatlakozott, ami nem is meglepő, hiszen az utóbbiak legnagyobb ellenfele, Tallóci Matkó tartotta kezén a tőle elkobzott Szentgyörgyvárat tartozékaival, köztük a család névadó birtokával, Prodavizzal.

⁸² A levelet „*universitas procerum seu nobilium regni Sclavonie*” küldi a királynak (DL 103594.).

⁸³ Elképzelhető, hogy nem akart Maróttal konfliktusba keveredni, azért nem adta a nevét az akcióhoz.

⁸⁴ Zichy IX. 32. Ulászló oklevele megemlíti, hogy Töttös érdekében is „számos prelátus és báró” járt közben.

⁸⁵ DL 102092. – Ebben a rendkívül érdekes levélben Marcali Rozgonyi főkancellártól kéri, hogy járjon közben a királynál azoknak a birtokoknak a visszaadása érdekében, amelyeket még Zsigmond vett el Pekritől „a lelkiismerete ellenére” (*contra suam conscienciam*), és adományozott Marótinak. Marcali közbenjárását azzal magyarázza, hogy Maróti haláláról (!) értesült. Nem lehetetlen, hogy Maróti ekkor valóban megbetegedett, mert, bár a bátaszéki csata után csatlakozott a királyhoz, a dunántúli hadműveletekben személyesen nem vett részt. Marcali a levelet a Száva menti táborából (*in descensu nostro campestri prope fluvium Zawa*) írta 1441. július 9-én. Elképzelhető, hogy Marcali táborozása ahhoz a hadjáratához köthető, amelyet éppen ekkortájt vezetett Hunyadi a szendrői bég ellen. Ez viszont annak volna a jele, hogy János vajda első győzelmében Ulászló más hívei is részt vettek.

⁸⁶ *Fraknoi Vilmos*: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bp. 1899. (A továbbiakban: *Fraknoi*: Oklevéltár) 20–21.

szavai szerint csak az esztendő végéig tartott volna, s erről a kíséretében lévő magyar országnagyok (köztük maga Matkó bán) is kezeskedtek, azt nyilván nem a török fenyegetése indokolta, hanem a Cilleieknek az a mozgolódása, amelyről a szombathelyi tárgyalások folyamán értesült a király. A Zágráb elleni támadás híre valószínűleg a Cilleiek követeivel egyszerre érkezett Ulászló táborába, de az sem lehetetlen, hogy maga Tallóci Matkó hozta magával. Mivel a két Cillei, apa és fia, 1441. március 12-én már Cilliben állította ki a Frigyes királlyal kötött fegyverszünet meghosszabbításáról szóló oklevelet, valószínű, hogy nem személyesen támadták Zágrábot. Ugyanezt tanúsítja egyébként egy későbbi utalás is.⁸⁷ Az ostromról ugyan semmi közelebbit nem tudunk, de minden valószínűség szerint a Szamobornál győztes sereg vagy annak egy része (Vitovec vezetésével) fordult Zágráb ellen, amelyet (bár erre semmi bizonyítékunk nincs) talán Tallóci Frankó védett. A támadásra az adhatott ürügyet, hogy Erzsébet királyné még az előző év végén a Cilleiekre ruházta a zágrábi püspökség feletti kegyúri jogát,⁸⁸ s a grófok mint újdonsült kegyurak igyekeztek bejuttatni Benedek püspököt székvárosába. A szombathelyi béke hírére azonban felhagytak a hadműveletekkel, mert az év hátralévő részében nincs nyoma ellenségeskedéseknek. A nyugalom biztos jeleként Matkó bán ismét hosszabb időre otthagya Szlavóniát, és királyával maradt.⁸⁹

A Tallóciak kánoni szempontból kétségkívül kifogásolható „egyházpolitikája” a következő év elején végérvényesen alátámasztást nyert, bár ezért a család súlyos árat fizetett. Ulászló király még 1441 végén seregével a gazdaságilag létfontosságú észak-magyarországi bányavárosok visszafoglalására indult,⁹⁰ hamarosan kénytelen volt azonban irányt változtatni és a szorongatott pozsonyi vár felmentésére sietni, dacára azoknak a híreknek, melyek a készülő nagy török támadásról érkeztek, elsősorban Raguzából.⁹¹ Az a tény, hogy sem Hunyadi János erdélyi vajda, sem a Tallóci fivérek nem vettek részt Pozsony ostromában,⁹² arra mutat, hogy Ulászló az északnyugaton veszélyessé váló helyzet ellenére sem gyengítette meg a déli védelmi vonalat. A király előrelátása meghozta a maga eredményét, hiszen, mint látni fogjuk, az 1442 tavaszán indított török offenzíva mindenütt hatékony ellenállásba ütközött.

⁸⁷ Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Collegit et sumptibus eiusdem civitatis edidit Joannes Bapt. Tkalcic Vol. I-XIV Zagrabiae 1889–1932. (A továbbiakban: *Thalci*: Monumenta). VI. 364. (1442. június 1.) Egy Antal nevű zágrábi polgár „*nuperrime per quosdam exercitantes illustrissimorum principum et dominorum Friderici et Ulrici nati eius dei gracia Cilie... comitum... civitatem nostre habitacionis supradictam obsidentes et expugnantes crudeliter et subito interfectus est*”

⁸⁸ *Fraknói*: Oklevéltár 18–19.

⁸⁹ 1441. május 30: Buda (Teleki X. 97.); június 23: Buda (Teleki X. 99–101., az eredeti: DF 255716, ennek kancelláriai jegyzete: *Relacio Mathkonis bani*); július 6: Buda (DL 13635, kancelláriai jegyzete ugyanaz).

⁹⁰ Mindenképpen erre a szándékára utal, hogy december 18-án már Korponán tartózkodott, s innen fordult vissza Pozsony felé. L. *Sroka*: Itinerárium 30.

⁹¹ *Gelcich J. – Thallóczy L.*: Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae. Ragusa és Magyarország összeköttetéeseinek oklevéltára. Bp. 1887. 436–439.

⁹² A másik vajda, Újlaki Miklós viszont igen, nyilván a saját bandériuma élén, nem az erdélyi csapatokkal. Vö. *Pálosfalvi Tamás*: Some Remarks on the Political History of Transylvania in the Years 1440–1443. *Mediaevalia Transilvanica*. Tom. II, 1998. nr. 2. 198.

A török 1442. márciusi támadása Erdély ellen régóta ismert, az viszont nem, hogy ezzel valószínűleg egyidőben Szlavóniát is nagy török támadás érte. 1442. április 28-án ugyanis egy közjegyzői oklevél záradéka arról tájékoztat, hogy „a nagyságos Tallóci Matkó, Szlavónia, Horvátország és Dalmácia bánja Szlavónia összes nemeseivel és a köznéppel” a Szlavóniába betört törökök ellen vonult.⁹³ Mi több, úgy tűnik, hogy ehhez a támadáshoz köthető Szrebernik ostroma is, amelynek során a várba élelmet vivő (és küldetését sikerrel teljesítő) Tallóci Frankó szlavón bán török fogságba esett.⁹⁴ Azt sajnos nehéz eldönteni, hogy a két esemény, Matkó bán védekező hadjárata és öccsének önfeláldozó akciója milyen viszonyban állt egymással. Valószínű, hogy a törökök egyszerre több ponton támadtak, megosztva a védelmet, s miközben Matkó bán a Szlavóniába betört csapatok kiszorításával volt elfoglalva, egy másik török sereg Szreberniket fogta ostromgyűrűbe.⁹⁵ Még érdekesebb kérdés, hogy milyen viszonyban állt egymással Mezid bég erdélyi betörése és a Szlavónia elleni támadás. Ha, ami több mint valószínű, a két akció összefüggött egymással, csak arról lehetett szó, hogy a török a déli magyar védelmi vonal teljes hosszában megpróbálta felmérni az erőviszonyokat. Minden jel arra utal, hogy Szlavóniában kevés sikerrel jártak, mivel a

⁹³ „*magnificus vir Mathko de Tollowcz regnorum Sclavonie, Croacie Dalmacieque banus cum omnibus nobilibus regni Sclavonie et toto communi populo processerat contra rabiem perfidissimorum Crucis Christi persecutorum puta Turcorum qui protunc Sclavoniam irruerant...*” (DL 34666.). Az oklevél regesztáját Mályusz Elemér már 1933-ban közölte (A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. III. közlemény. Levéltári Közlemények VI. (1928) 129–130.), ennek ellenére tudomásom szerint még senkinek nem tűnt föl, hogy ez a betörés időben egybeesett Mezid bég Erdély elleni offenzívájával.

⁹⁴ Az ostromra vonatkozó legfontosabb forrásunk I. Ulászló király 1443. február 27-i oklevele, amely Szentléleki Kasztellánfi Gáspár érdemeit beszéli el (DL 34715.). Eszerint Kasztellánfi nemrégiben (*nuper*) Tallóci Frankó szlavón bánnal együtt élelmiszert vitt a törökök által szorongatott Szrebernik várába, de, miután feladatukat sikeresen teljesítették, és hazafelé indultak, a hitszegő bosnyákok árulása következtében mindketten fogságba estek. Kasztellánfi azonban nemsokára kiszabadult (minden bizonnyal a váltságdíj összegyűjtése végett), s megjelent Budán a király előtt. Ulászló ekkor a főpapok, a bárók és a nemesek tanácsára követségbe küldte Kasztellánfit Murád szultánhoz, s az megbízatásának sikeresen eleget is tett (*peractis inibi tam prudenter et provide ac sapienter quam solerter cum ipso domino Turcorum huiusmodi rebus et negociis pro quibus expediendis illac deputatus fuerat*), majd visszatért az udvarba. Az események idejének meghatározásához véleményem szerint abból kell kiindulnunk, hogy Kasztellánfi az oklevél szerint *ad instar ceterorum regnicolarum nostrorum* ment Budára, s onnan a király *de consilio prelatorum et baronum nostrorum ac regni nobilium* küldte a szultánhoz. Ezek a kifejezések egyértelműen országgyűlésre utalnak, márpedig itt csak az 1442. júniusi budai gyűlés jöhet szóba, hiszen az 1442. esztendő másik ismert országgyűlését nem Budán hanem Hatvanban tartották (Mályusz E.: Rendi állam 37.). Márpedig, ha Kasztellánfi 1442 júniusában tartózkodott Budán, a fogságban töltött időt is számolva éppen március-áprilist kapjuk az ostrom időpontjául, amikor, mint láttuk, Tallóci Matkó bán is fegyverben állt a szlavón nemesekkel. Matkó bán egyébként 1442. február 5-én Garicson datál (Zichy IX. 39.), s legközelebb ugyanott tűnik föl június 18-án *cum quibusdam nobilibus dicti regni Sclavonie* (DL 35578.).

⁹⁵ Alighanem a szreberniki akcióhoz köthető az az 1442. október 30-án kelt oklevél, amelyben Pekwr-i Pál mester özvegye, Klára asszony azt állítja, hogy „*dum et quando magnificus dominus Franko banus unacum suo exercitu contra sevissimos Turcos emulos Crucis Christi proficisceretur; tunc domus ipsius domine Clare per stipendiarios ipsius domini Frankonis bani depredata omniaque bona ipsius asportata... fuissent*” (DI 35579.). Nagyon is elképzelhető, hogy a bán fogságba esésével uratlanul maradt zsoldosok kezdtek prédálni.

továbbiakban nincs nyoma újabb török próbálkozásoknak.⁹⁶ A tapasztalt és megfontolt Tallóci fivérek minden bizonnyal hallgattak a raguzaiak figyelmeztetésére, s nem érte őket váratlanul a támadás.

Talán nem túl merész a feltételezés, hogy a Tallóciak szlavóniai helytállásuk jutalmaként (illetve kárpótlásként a Frankót ért szerencsétlenségért) kapták meg Ulászló királytól a Nelipčić-hagyatékot, és vele együtt a cetinai grófságot.⁹⁷ Az ugyanis semmiképpen sem véletlen, hogy Tallóci Matkó és Perkó is első ízben a török betörést követő hónapokban viseli a cetinai grófi címet.⁹⁸ Ezzel a Tallóciak (bár meglehetősen nagy árat fizettek érte) újabb nagy lépést tettek a társadalmi emelkedés hosszú és rögös útján, és—legalábbis ami a címeiket illeti—egy szintre jutottak a délvidék másik nagy családjával, a Frangepánokkal, s egy fokkal nagy riválisaikhoz, a Cilleiekhez is közelebb kerültek: ettől fogva nekik is kijárt a *spectabilis et magnificus* megszólítás, függetlenül attól, hogy töltöttek-e be valamilyen bárói hivatalt. Ráadásul a bánok sikeres helytállása újabb érvet szolgáltatott Ulászlónak, amelyre hivatkozva a kezükön hagyhatta a zágrábi püspökség és a perjelség várait. Tallóci a király állhatatos támogatásának köszönhetően figyelmen kívül hagyta a Benedek püspök által hozott egyházi szankciókat, sőt, maga fordult a pápához azok feloldása érdekében.⁹⁹ Mivel a Szentszéknak érdekében állt Ulászló hatalmának megerősödése, Tallócinak nem kellett tartania szlavóniai hatalmának meggyengülésétől.

Murád szultán nyilvánvalóan tisztában volt azzal, mekkora halat fogott Tallóci Frankó személyében, és megpróbálta a lehető legnagyobb árat kicsikarni értékes foglyáért. Ha abból az imént bizonyítani próbált hipotézisből indulunk ki, hogy a török fogságból elengedett Kasztellánfi 1442 júniusában érkezett Budára,¹⁰⁰ lehetetlen nem észrevenni az időbeli egybeesést azzal a török követséggel, amely Dlugosz szerint ugyanezen év júliusában érkezett Ulászló udvarába, mégpedig Tallóci Matkó bán közvetítésével.¹⁰¹ A lengyel krónikás szerint Tallóci azzal biztatta a török szultánt, hogy a békéért vagy legalább fegyverszünetért cserében megkaphatja Nándorfehérvárt, vagy pedig a magyar király adót fizet neki. Az

⁹⁶ Egy másik tanulmányomban (*Pálosfalvi T.*: i. m.) megkíséreltem bizonyítani, hogy Hunyadi 1442. tavaszán Erdélyen kívül várta a török támadást, s ezért érkezett későn tartománya védelmére. A Szlavóniában, illetve Boszniában történtek ismeretében most már nincs okunk kételkedni abban, hogy a raguzaiak által előre jelzett nagy török támadás valóban megtörtént 1442 tavaszán; nem kizárt, hogy a törökök éppen Hunyadi előkészületeiről értesülve oszlottak kétfelé, s az egyik sereg Mezid bég vezetésével meglepetésszerűen Erdély ellen fordult, míg a másik Szlavónia felprédálására indult.

⁹⁷ A hagyatékkal kapcsolatban l. *Mályusz E.*: Tallóci 564.

⁹⁸ *Tallóci Perkó*: 1442. máj. 31. (Katona XIII. 195.), Tallóci Matkó: 1442. jún. 15. (Zichy XII. 196.); jún. 18. (DL 35578.). Matkó bán június 15-i levelében először és utoljára a *comes Cetine Zagorieque* címet használja, ami azt sejteti, hogy legalább névleg a Cilleiek domíniuma fölötti hatalmat is magának vindikálta, nyilván Ulászló jóváhagyásával. Azt ugyan nem remélhette, hogy Varasd megéjt ténylegesen is képes lesz birtokba venni, de nyilvánvalóan ezzel az igénnyel hozható összefüggésbe Grebeni Hermann varasdi ispánsága 1442. júl. 1-én (*Engel P.*: Archontológia I. 225.). Grebenit, aki, mint láttuk, mindvégig hú maradt a Tallóciakhoz, nyilván Matkó bán tette meg varasdi ispánjának, bár ispáni hatalmát aligha állt módjában gyakorolni. Tallóci lépése inkább csak szimbolikus jelentőséggel bírt, gyakorlati következménye nem volt.

⁹⁹ *Fraknói V.*: Kegyúri jog 138.

¹⁰⁰ L. a 94. jegyzetet.

¹⁰¹ Dlugoss 771: „*Matkone de Thalencz praeside Dalmatiae et Croatiae operante*”

felettlőbb valószínűtlen, hogy Tallóci azzal a várral próbált volna üzletelni, amelyet a tulajdon fivérei védtek meg hősiességükkel alig két esztendővel korábban. Az viszont teljesen természetes, hogy Matkó bán mindent elkövetett Frankó kiszabadítása érdekében.¹⁰² Kasztellánfi és a török követ alighanem együtt jött Budára, utóbbi nyilván azért, hogy meghallgassa azt az ajánlatot, amelyre Tallóci utalt „közvetítő útján”. Az ajánlat megfontolása Mezőbég erdélyi veresége és a másik török seregetest valószínűsíthető szlavóniai kudarca után a szultánnak sem lehetett ellenére. Kasztellánfi és a török követ nyilván ezzel az egyébként ismeretlen tartalmú ajánlattal tértek vissza a szultánhoz, aki azonban, talán túlbecsülve Matkó bán befolyását vagy lehetőségeit, Nándorfehérvár átadását követelte Tallóci Frankó szabadon bocsátásáért cserében. Ajánlatát csak ezzel magyarázhatjuk, hiszen egyébként nem gondolhatta komolyan, hogy a magyar udvar akár csak fontolóra veszi a legfontosabb magyar végvár esetleges török kézre adását. Ha valóban így történt, a szultán nagyon rosszul számított. Kizárt ugyanis, hogy Tallóci (nem is beszélve Ulászlóról) kész lett volna ekkora árat fizetni Frankó szabadulásáért. Ez egyszersmind arra is magyarázatot adna, miért maradt Frankó bán több, mint másfél esztendőn át török fogságban.¹⁰³ Ha Murád egyszerűen csak váltságdíjat követelt volna foglyáért, Matkó, a kereskedőből lett báró, akinek korábban sem okozott gondot jelentős összegek előteremtése,¹⁰⁴ bizonyosan összegyűjtötte volna a követelt összeget, bármilyen hatalmas legyen is az.

Jóllehet bizonyos, hogy a Szlavóniában (is) nagybirtokos Cilleieket nem hagyta hidegen a törökök fokozódó katonai aktivitása, ezzel kapcsolatos reakcióikról semmit sem tudunk. Annyit mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy a szlavóniai török betörés előestéjén (vagy azzal egyidőben) Cillei Ulrik is Szlavóniában tartózkodott. 1442. március 18-án a Körös megyei Kaproncán a város polgárainak kérésére Zsigmond király 1411. augusztus 29-i oklevelét erősítette meg,¹⁰⁵ majd négy nappal később, március 22-én már Varasdon tette ugyanezt a II. András 1209-es (hamis) oklevelével.¹⁰⁶ Hogy Cillei rövid szlavóniai tartózkodása kapcsolatban állt-e a fenyegető török támadással, nem áll módunkban eldönteni, mint ahogy azt sem, hogy Varasd megye nemessége részt vett-e a betörés elhárításában. Annyi bizonyos, hogy a Cilleieknek ugyanúgy tudniuk kellett a készülődő török támadásról, mint a Tallóciaknak és a magyar udvarnak. Annak a gyakran hangoztatott gyanúnak, hogy a Cilleiek legalább „hallgatólagosan” együttműködtek a törökökkel,¹⁰⁷ sem ekkor, sem később nincs semmilyen nyoma, s egyébként sem valószínű, hogy örömmel figyelték volna a saját érdekszférájuk részének tekintett tartomány felprédálását. Emellett azt is érdemes figyelembe

¹⁰² Tallóci Frankó fogsága egyben magyarázatot ad Dlugoss egyébként teljesen érthető megütözésére az „egyébként megfontolt és elszánt” (*virum alioquin prudentem et industrium*) Matkó bán eljárása láttán. Tallóci korábbi pályafutása valóban nem indokolt volna egy ilyen radikális fordulatot.

¹⁰³ *Mályusz E.*: Tallóci 569.

¹⁰⁴ *Mályusz E.*: i. m. 553, 555.

¹⁰⁵ DF 267996.

¹⁰⁶ DF 287982.

¹⁰⁷ *Elekes Lajos*: Hunyadi. Bp., 1952. (a továbbiakban: *Elekes L.*: Hunyadi) 283. Ismeretes, hogy Cillei Ulrik sógornője, Brankovics György másik lánya, Murád szultán felesége volt.

venni, hogy Ulrik gróf apósának, Brankovics szerb despotának éppen nem volt érdeke a törökök további térnyerése Magyarországra rovására.

A Cilleiek figyelme egyébként hamarosan másfelé fordult. Albert, Frigyes király testvére, mint a Cillei-krónika mondja, „meg akarta osztani bátyjával az országot, és követelte az őt illető örökséget”,¹⁰⁸ de Frigyes erre nem volt hajlandó. Albert számára a megfelelő pillanat 1442 tavaszán jött el, amikor bátyja Németországba utazott, hogy onnan csak a következő év elején térjen vissza. Törekvései nagy „megértésre” találtak a Frigyesselel ugyancsak ellenséges viszonyban álló Cilleieknél, akikkel 1442 májusában szövetségre lépett a távollévő Frigyes király ellen.¹⁰⁹

Szinte biztosan ezzel az új szövetséggel függött össze a Cilleiek magyarországi politikájának hirtelen fordulata. 1442 tavaszára ugyanis világossá vált, hogy Erzsébet képtelen lesz érvényt szerezni fia jogainak Ulászlóval szemben. Bár a Felvidék szilárdan Giskra uralma alatt állt, egyebütt mindenhol Ulászló hívei kerekedtek felül, s a török elleni sikerek tovább erősítették a fiatal király helyzetét. Erzsébet viszonya Frigyesselel már 1441 őszén megromlott, miután kénytelen volt belátni, hogy a királynak eszében sincs kiadni a kezéből a gyermek Lászlót és a szentkoronát.¹¹⁰ Ugyanakkor afelől sem lehetett kétsége, hogy Albert herceg is csupán a saját önző érdekeinek előmozdítása végett követeli magának a gyermekkirály fölötti gyámságot.¹¹¹ Ebben a reménytelen helyzetben okkal remélhette, hogy legalább rokonai, a Cilleiek kitartanak mellette. Csakhogy az utóbbiaknak már semmilyen érdekük nem fűződött a királyné támogatásához, akinek politikai súlya a gyermekkirály nélkül a nullára csökkent. Ugyanakkor a grófoknak azt is tudomásul kellett venniük, hogy Ulászló hatalmának fokozatos erősödésével a szlavóniai terjeszkedés lehetősége (legalábbis egyelőre) elenyészik, sőt, Frigyesselel kibontakozó konfliktusuk inkább valamiféle békés együttélést tesz szükségessé Ulászlóval. Nem véletlen tehát, hogy 1442 tavaszán-őszén Frigyes gróf jelentős szerepet vállalt az Erzsébet és Ulászló közötti közvetítésben.

A Cillei krónika szerint Frigyes gróf rendszeresen küldött követeket Ulászlóhoz, hogy kieszközölje a fiáért állított túsok szabadon engedését, s a rendszeres érintkezés közben „barátság” szövődött Cillei és a király között,¹¹² olyannyira, hogy maga Ulászló hívta Frigyesselel az udvarába. A krónika szerzője ugyan nyilván túloz, de az tény, hogy Cillei a király képviselőjében vett részt a béketárgyalásokban, ami a korábbi események ismeretében legalábbis meglepő fordulat. Talán nem túl merész a feltételezés, hogy Erzsébet elszigetelődésén túl a közeledésben Ulrik gróf apósának, Brankovics György szerb despotának is szerepe volt. Mivel Ulászlónak kezdettől fennen hangoztatott szándéka volt, hogy a török ellen fordul,

¹⁰⁸ *Krones: Chronik* 88.

¹⁰⁹ *Gr. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon*. I. Pest. 1852. (a továbbiakban: *Gr. Teleki J.: Hunyadiak kora*) 299.

¹¹⁰ Erzsébet 1442. április 13-án Ulrich von Rosenberget kérte, hogy járjon közben a római királynál, „*das er uns unsern sun, unserr kinder und dy cron noch solichem hohen vertrauen, als wir im gleubt und vertraut haben und als er sich gen uns verscriben hat, widergeb.*” Listár a listinár Oldřicha Rožmberka 1418–1462. Vydává Československý Státní Ústáv Historický. (A továbbiakban: *Rosenberg*) II. 1438–1444.

¹¹¹ *Gr. Teleki J.: Hunyadiak kora* 272.

¹¹² „*Und durch solch pottschaft der könig und der graff Friederich gewonnen ein freundschaft zu einander*” *Krones: Chronik* 99.

mihelyt lecsillapította belső ellenzékét, s a pápai legátus, Giuliano Cesarini is azzal a megbízatással érkezett Magyarországra, hogy a török elleni hatékony fellépés érdekében teremtsen békét a viszálykodó felek között, az országát veszített despotának elemi érdeke volt, hogy Ulászló végre a törökök ellen fordulhasson, hiszen egyedül tőle remélhette birtokainak visszaszerzését. Mivel Brankovics már 1441 folyamán meghódolt Ulászlónak, valószínű, hogy leányán, Katalinon keresztül maga járt közben a Cilleieknél a béke érdekében. Ez mindenesetre magyarázatot adna arra a meglepő tényre, hogy 1442 augusztusában Frigyes gróf és a despota olyan „ösi ellenségek” társaságában szavatolják a király Erzsébet számára adott oltalomlevelét, mint Rozgonyi püspök és maga Tallóci Matkó szlavón bán.¹¹³

Nincs okunk kétségbe vonni a Cillei krónika állítását, miszerint Frigyes gróf többször utazott Budáról Győrbe és vissza,¹¹⁴ hiszen ezt bizonyítja az az oltalomlevél is, melyet Erzsébet állított ki „legkedvesebb nagybátyja” számára 1442. október 11-én.¹¹⁵ Ugyanakkor már maga az oltalomlevél is (bár a királyné hangsúlyozta benne, hogy Frigyesnek nincs oka a félelemre), annak jele, hogy a viszony nem volt harmonikus a két rokon között. Annak viszont semmi nyoma nincs a többi forrásban, hogy a királyné haragjában Rozgonyi Rénold és más magyar hívei révén megpróbálta volna lefogatni nagybátyját, aki csak egy idejében jött figyelemzetetésnek köszönhetően tudott megszökni.¹¹⁶ Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy a királyné egy ilyen utolsó, kétségbeesett lépéssel próbálta megakadályozni a számára vereséggel felérő békét. Az viszont nem világos, hogy magyar párthíveinek, köztük is elsősorban Rozgonyi Rénoldnak, aki, mint láttuk, 1440-ben tevékenyen közreműködött Cillei Ulrik kiszabadításában, mi érdeke fűződött volna Frigyes gróf lefogásához. Nem kizárt, hogy a krónikás csupán azért keverte bele történetébe a magyar urakat, hogy a felelősséget Erzsébetről elhárítsa. Az eset, ha megtörtént is, hamarosan jelentőségét veszítette, hiszen Erzsébet 1442. december 19-én váratlanul elhunyt. Bizonyos jelekből arra következtethetünk, hogy a királyné halála után a Cilleiek elismerték Ulászlót királyuknak.¹¹⁷

Cilleinek és Tallóci Matkónak budai tartózkodásuk alatt módjukban állt tisztázni a vitás kérdéseket, s valamiféle *modus vivendi*-ben nyilván meg is állapodtak, mert ettől kezdve Ulászló haláláig nincs nyoma ellenségeskedésnek a két család között. Tallóci a jelek szerint távol tartotta magát a Cilleiek szlavóniai birtokaitól, cserében viszont (azokon kívül) háborítatlanul gyakorolhatta báni hatalmát, miközben a grófok Benedek püspök jogainak elismerését nem erőltették. A korrekt viszonyra jó példa az 1443. évi adó szlavóniai behajtásának jól ismert esete.¹¹⁸ A rendek Berzevici Pohárnok Detrét és Töttös Lászlót bízták meg az adó behajtá-

¹¹³ Gr. Teleki J.: Okmánytár 118–120.

¹¹⁴ (Frigyes) „reit in taedingen zwischen ihn von Offen gen Rab mehr dann zu einem mahl”. Kronos: Chronik 99.

¹¹⁵ Gr. Teleki J.: Okmánytár 121–122.

¹¹⁶ Kronos: Chronik 99–100. Vö. fentebb a 39. jegyzettel.

¹¹⁷ Zichy IX. 55., ahol Cillei Frigyes Ulászlót a saját királyának nevezi (*serenissimi principis domini nostri regis*)

¹¹⁸ Az ügyre l. Mályusz Elemér: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és a rendiség problémája. In: Lukinich Imre (szerk.): Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I. Bp. é. n. 416. 67. j., ill. Elekes L.: Hunyadi. 187–188.

sával, akik saját követük útján tájékoztatták Cillei Frigyeset a szándékaikról. A gróf válaszul elküldte nekik a kért *salvus conductus*, s egyben utasította a saját várnagyait és tisztartóit, hogy az adóbehajtókat ne akadályozzák feladatuk végrehajtásában.¹¹⁹ Való igaz, hogy, mint a követek elbeszéléséből kiderült, Frigyes gróf csak a saját birtokaira nézve adott felhatalmazást az adószedésre, de ígéretet tett arra, hogy értesíti a fiát, s nincs nyoma annak, hogy az utóbbi a későbbiekben a saját birtokain megakadályozta volna az adó kirovását és behajtását.¹²⁰ Matkó bán ugyancsak követet küldött a Cillei grófokhoz, s arra kérte őket, hogy a saját embereiket adják a dikátorok mellé, munkájukat segítőnek. Június elején aztán a bán Szentbenedeken gyűlést tartott a szlavón nemesség egyeteme részére,¹²¹ minden bizonnyal a készülő nagy török elleni hadjárattal kapcsolatos ügyek megvitatása céljából, ahol megjelentek Frigyes gróf szlavóniai familiárisai is, hogy meghallgassák uruk válaszát,¹²² vagyis azt, hogy a dikátorok beléphetnek a szlavóniai Cillei birtokokra. Jellemző, hogy a gyűlés után nem hallunk többé panaszt az adó behajtásával kapcsolatban.

A Cilleiek figyelmét egyébként sem a szlavóniai adó behajtása kötötte le, hanem a Frigyes királlyal küszöbön álló megegyezés. A béke feltételeit Ulrik gróf tárgyalta meg a július végén Bécsújhelyre érkező Frigyesselel, s augusztus 16-án már írásba is foglalták a megállapodást.¹²³ A békeszerződést azzal egészítették ki, hogy Frigyes király a rokonai, László király, illetve Albert és Zsigmond hercegek nevében is, valamint a Cilleiek kölcsönös segítséget ígértek egymásnak minden ellenségükkel szemben.¹²⁴ Ez a békeszerződés alapjaiban módosította a regionális hatalmi viszonyokat, hiszen mindkét fél számára jelentős energiákat szabadított fel, amelyek addig az egymás elleni küzdelemben voltak lekötve. Ugyanakkor a szabaddá vált energiák egyelőre legalábbis nem Magyarország rovására érvényesültek. Frigyes esetében a gátló tényezőt a Cesarini legátus által közte és Ulászló között tető alá hozott fegyverszünet jelentette, míg a Cilleiek egyelőre a görzi grófság megszerzésével voltak elfoglalva.¹²⁵ Bécsújhelyről Ulrik gróf a király kíséretében ment Grácsba, ahol apjának is ratifikálnia kellett a megállapodást.¹²⁶

¹¹⁹ Zichy IX. 55. Érdemes megjegyezni, hogy a Marcaliak mint Verőce ispánjai ugyancsak külön levélben szólították fel a megye birtokosait az adó befizetésére (Zichy IX. 52.). Berzevici és Töttös nyilván ugyanilyen parancslevelet kértek a Cilleiektől mint Várasd megye ispánjaitól.

¹²⁰ Töttös embereinek félelmét „*ex parte castellanorum et servorum comitis Cilie*” valószínűleg az magyarázza, hogy Ulrik gróf familiárisai még nem kaptak parancsot uruktól az adószedés engedélyezésére (Zichy IX. 59.). Ulrik tartózkodási helyéről nincs pontos információ, de Aeneas Silvius 1443 augusztusában azt írja, hogy a július végén kezdődő bécsújhelyi tárgyalások előtt hosszan (*diu*) időzött Bécsben. *Fontes Rerum Austriacarum. Zweite Abteilung. Diplomataria et acta.* LXI. Band. Wien 1907. — a továbbiakban: FRA II/61. — 178.). Nyilván időbe telt, míg Frigyes gróf megszerezte fia hozzájárulását.

¹²¹ „*nobis (Tallóci Matkó bán) feria secunda proxima post festum Ascensionis domini unacum universitate huius regni Sclavonie nobilium in possessione Besenezentbindyk vocata congregatis ac constitutis et existentibus*” (DF 256531.).

¹²² Zichy IX. 59–59.

¹²³ *Gr. Teleki J.*: Okmánytár 130–132.

¹²⁴ *Gr. Teleki J.*: i. m. 133–134.

¹²⁵ *Wiesflecker, Hermann*: Die politische Entwicklung der Grafschaft Görz und ihr Erbfall an Österreich. *MIÖG* 56 (1978) 359.

¹²⁶ FRA. II/61. 178.

Erre szeptember 21-én került sor, s ekkor derült csak ki, milyen jól tette Ulászló (vagy a tanácsosai), hogy magánál tartotta az Ulrik grófért állított túszokat. Az 1443. augusztus 16-án kötött kölcsönös segítségnyújtási szerződés hatályba lépését Magyarország ellen ugyanis éppen azért kellett elhalasztani, mert a túszok még mindig Ulászló hatalmában voltak.¹²⁷ Ez azonban mit sem változtatott azon a tényen, hogy a Habsburg-Cillei szerződés elsősorban Magyarország ellen irányult, és távlataiban súlyos fenyegetést jelentett Ulászló számára.

A szerződés ratifikálása után a két Cillei, apa és fia útjai ismét elváltak, és míg Frigyes Szlavóniába ment, hogy az időközben ott felmerült ügyeket intézze,¹²⁸ Ulrik előbb a görzi grófság ügyében próbált megoldásra jutni egy újabb örökösödési szerződés formájában,¹²⁹ majd az év utolsó napjaiban a karintiai St-Veitben találkozott ismét Frigyes királlyal és a fivérével, Albert herceggel,¹³⁰ s együtt is maradtak a következő év elején.¹³¹

Noha Frigyeset kötötte a fegyverszünet, a Cilleieket pedig Ulászló túsza, talán nem véletlen, hogy Tallóci Matkó bán nem kísérte el királyát a török elleni hadjáratra. Július-augusztus folyamán Szlavóniában maradt,¹³² ahol nyilvánvalóan az elsők között értesült a Habsburg-Cillei megegyezésről, majd Budára ment, ahol az Ulászló által kinevezett vikáriusokkal együtt vett részt az ügyek intézésében.¹³³ A tény, hogy dacára Frankó fogságának, minden jel szerint hosszabb időre ott merte hagyni bánágát, megint csak annak bizonyítéka, hogy távollétében megbízható familiárisok intézték az ügyeit, s továbbra is érvényben volt az a hallgatóságos „be nem avatkozási politika”, amelyről, mint láttuk, még 1442 végén Budán állapodott meg Cillei Frigyesel. Bizonyítani ugyan nem lehet, de nagyon valószínű, hogy a bán távollétében a legifjabb Tallóci fivér, Jován tartotta szemmel Szlavóniát, akit talán júliusi pekreci tartózkodása idején látott el instrukciókkal a „családfő”.¹³⁴

1444 első hónapjaiban azonban a „be nem avatkozás politikája” csorbát szenvedett, bár ennek látható jelei egyelőre még nem voltak. A változás alighanem Ulászló király diadalmas visszatéréseivel állt kapcsolatban. A sikeres hadjárat óriási mértékben emelte Ulászló tekintélyét, és vele együtt azokét is, akik Magyarországon uralmának oszlopai voltak. A „törökverő” Ulászlót már nem lehetett egyszerűen bitorlóként kezelni, és minden olyan cselekedet, amely a keresztes

¹²⁷ Gr. Teleki J.: i. m. 140–146.

¹²⁸ Frigyes gróf 1443. szeptember 27-én még Grácból ír Ulrich von Rosenbergnek (Rosenberg II. 269–270.), október 4-én azonban már Csáktornynán van (DF 218766.), s ugyanott ad ki oklevelet október 8-án (DL 68701.). Valószínűleg ugyanehhez a szlavóniai tartózkodáshoz kapcsolható az a csonka oklevél is, amelynek dátumából csak annyi állapítható meg, hogy október 9. körül kelt, de az ügy tartalma az 1443. évet valószínűsíti (DL 104597.). Mivel a panaszos egy varasdi polgár, Frigyes alighanem Varasdon is megfordult ekkor.

¹²⁹ Wiesflecker: i. m. 359.

¹³⁰ FRA II/61. 256.

¹³¹ FRA II/61. 277.: „comes Cilie et dux Albertus ambo in consilium regis sunt recepti...”

¹³² Itineráriuma a következő: július 1.: Hrasztovica (DF 256258.); július 18.: Pekrec (DL 44351.); augusztus 5. és 7.: Csázma (DL 44351, DL 103598.).

¹³³ 1443. december 16-án Szécsi érsek, Rozgonyi egri püspök és Hédervári nádor *vicarii generales* mellett mint *Matko comes Cetine regnorumque Dalmacie, Croacie et totius Sclavonie banus* szerepel, de ő nem viseli a vicarius címet (DF 237766.).

¹³⁴ L. a 132. jegyzetet.

hadjárat új erőre kapó eszméjét fenyegette, a pápaság rosszallásába ütközött. Mivel a tervezett újabb török elleni hadjárat Ulászlóra (és mögötte Hunyadi Jánosra) épült, a pápaságnak eszében sem volt gyengíteni a király belpolitikai helyzetét, és azok sem számíthattak támogatásra, akik ilyesmiben törték a fejüket. Ezt Benedek zágrábi püspök a saját bőrén tapasztalhatta, mivel Cesarini legátus, akinek a jelekből ítélve a zágrábi püspökség ügyét is rendeznie kellett volna,¹³⁵ nem volt hajlandó a Tallóciak ellen dönteni, és egyre csak halogatta a nyílt állásfoglalást. Ez érthető keserőséggel töltötte el az egyébként a pápa által törvényesen megerősített Benedek püspököt, s mellesleg protektorait, a Cilleieket is, mert féltő volt, hogy a Tallóciak előbb-utóbb ugyanúgy a saját emberüknek szerzik meg a püspökséget, mint tették azt 1438-ban. Ezt a grófok nem nézhették tétlenül, de minden nyíltan ellenséges lépéstől is tartózkodniuk kellett. Egyelőre csupán annyit tettek, hogy 1444 márciusában Frigyes gróf saját követet küldött Jenő pápához, akinek feladata volt a pápa és a bíborosok figyelmét felhívni a zágrábi püspökség körül kialakult törvénytelen helyzetre, és elérni, hogy a pápa gyakoroljon nyomást legátusára Benedek püspök érdekében.¹³⁶

Időközben, valamikor 1443 végén, kiszabadult török fogságából Tallóci Frankó bán, de nem lehet tudni, hogy kinek a közreműködésével és milyen feltételek mellett.¹³⁷ Az biztos, hogy haladéktalanul bekapcsolódott a „családi cég” irányításába, hiszen 1444. áprilisában már szlavón báni címmel vett részt a budai országgyűlésen.¹³⁸ A legkisebb testvér, Jován esete ugyanakkor arra is rávilágít, hogy a pápa és legátusa, ha érdekeik úgy kívánták, akartak és tudtak is gyorsan intézkedni. De talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy a Tallóciak rendkívül ügyesen használták ki a maguk számára a kedvező nemzetközi fejleményeket. Aligha véletlen ugyanis, hogy Jován éppen a küszöbön álló újabb török elleni hadjárat előtt erősítette meg magát a pápával a vránai perjelség birtokában. Szinte bizonyos, hogy Jován nem a saját elhatározásából cselekedett, hanem fivérei jóváhagyásával tette meg ezt a fontos lépést, akik közül Frankóra fontos szerep várt a tervezett hadjáratban. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy Jován lépése nem áll összhangban a magyarországi törvényekkel, hiszen közvetlenül, a király megkerülésével fordult a pápához kinevezéséért. Hogy Ulászló mégsem tiltakozott, ez annak bizonyítéka, hogy a dolog felett szemet hunyt, de az sem lehetetlen, hogy az egész akció az ő tudtával és beleegyezésével történt. Annyi bizonyos, hogy Benedek püspökkel ellentétben a Tallóciaknak nem volt okuk panaszkodni Cesarini legátus késlekedése miatt.¹³⁹

¹³⁵ A pápa 1444. február 12-én utasította Cesarinit, hogy próbáljon egyezséget közvetíteni Tallóci és Benedek püspök között. *Fraknoi V.*: Kegyúri jog 138.

¹³⁶ DF 248746: „*illustris princeps dominus Fridericus comes Cilie principalis promotor meus huiusmodi premissa absque effectu ipsius domini legati et dolosa subterfugia Matkonis bani et suorum fratrum et aliorum adherencium in ea re non ferens adhuc de mense Martio suum specialem procuratorem et nuncium ad sanctissimum dominum nostrum Eugenium papam et sacrum collegium reverendorum patrum et dominorum cardinalium pro explanacione talismodi justicie mee... dimiserat*” írja Zólyomi Szécsi érseknek Krapináról 1444. június 28-án.

¹³⁷ *Mályusz, E.*: Tallóci 569.

¹³⁸ *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt... Georgius Bónis, Vera Bácskai.* (Publicaciones Archiví Nationalis Hungarici. II. Fontes. 11.). Bp. 1976. (a továbbiakban: DRH.) 324.

¹³⁹ *Mályusz E.*: i. m. 568–569.

Eközben folytak az újabb török elleni hadjárat előkészületei, melyek egyik legfontosabb eleme volt az 1444. május 21-én Ulászló és Frigyes között létrejött kétéves fegyverszünet.¹⁴⁰ A hadjáratot megelőző taktikázásról, nyílt és burkolt tárgyalásokról Engel Pál jóvoltából immár meglehetősen világos képpel rendelkezünk.¹⁴¹ Azt viszont csak találgathatjuk, milyen állásontra helyezkedtek a Cilleiek az 1444 nyarán folyó, súlyos következményekkel terhes tárgyalások kapcsán. Ne feledjük, hogy a június-júliusi manőver egyik főszereplője nem volt más, mint Ulrik gróf apósa, Brankovics despota, nagyon valószínű tehát, hogy a Cilleiek pontos információkkal rendelkeztek a tárgyalásokról és a készülő megállapodásról is.¹⁴² Mindent összevéve nem tűnik alaptalannak a megállapítás, hogy a Cilleiek inkább hasznot remélhettek abból, ha Brankovics békés úton szerzi vissza Szerbiát (vagy annak egy részét), és Ulászló király tartós békét köt a szultánnal. Túl azon, hogy Cillei Ulrik természetszerűleg érdekelt volt apósa államának helyreállításában, a törökkel kötött tartós béke meggátolta volna Ulászló nimbuszának további növekedését, ráadásul kifogta volna a szelet a Tallóciak vitorlájából, akik éppen a török veszélyre hivatkozva tartották megszállva a zágrábi püspökség várait. A dolog szépséghibája csupán az volt, hogy Brankovics alkupartnere éppen az a Hunyadi János erdélyi vajda volt, akinek ösztönzésére Ulászló király 1444. februárjában Tamás Istvánt segítette a bosnyák trónra, nem törődve II. Tvrtko és Cillei Hermann 1427-ben kötött örökösödési szerződésével. Hunyadi gyakorlatilag már ekkor önhatalmulag építgette a saját befolyási övezetét az ország déli határai mentén, ugyanott, ahol a Cilleiek is nagyratörő terveket dédelgettek. Ahhoz kétség sem férhetett, hogy a despotát egy életre lekötöleztetjévé teszi, ha békés úton visszaserzi az országát, az új bosnyák király trónra segítése pedig újabb „hálás” szövetségest biztosított a vajda számára, amint erről Tamás István 1444. június 2-i oklevele tanúskodik.¹⁴³ Cesarini legátus nagyratörő politikai ambíciói és Hunyadi leküzdhetetlen hatalomvágya azonban hamarosan minden elképzelhető számítást keresztülhúzott, és teljesen új helyzet elé állította a történet kulcsszereplőit, köztük a Cilleieket és a Tallóciakat.

De ne szaladjunk ennyire előre. A négy Tallóci fivér közül csupán Frankó indult királyával a török ellen, a többiek egyelőre Szlavóniában, ill. Horvátországban maradtak.¹⁴⁴ Ami a Cilleieket illeti, 1444. május 27-én Aeneas Silvius még úgy tudta, hogy Ulrik gróf Frigyes királlyal együtt Nürnbergbe készül,¹⁴⁵ s még

¹⁴⁰ A fegyverszüneti szerződés Ulászló által kiállított példányának másolata Kassa város levéltárában maradt fenn: DF 271349.

¹⁴¹ Engel Pál: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerkesztette H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984 77–96.

¹⁴² Aeneas Silvius a rigómezei csatával kapcsolatban írja, hogy Cillei Ulriknak „*ex socero Ruscie dispoto illarum partium novitates facile conscribuntur*”. Fontes Rerum Austriacarum. Zweite Abteilung. Diplomataria et acta. LXVII. Band. Wien 1912. (a továbbiakban: FRA II/67.) 75.

¹⁴³ Fejér, Georgius: Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad. Budae 1844. (a továbbiakban: Fejér: Genus) 68–70.

¹⁴⁴ Matkó 1444. április 30-án Hrasztovicán (DF 288124.), július 16-án Garicson (DF 252011.) datál. Perkó július 27-én Kninben ad ki oklevelet (DF 230502.), Jovánt augusztus 12-én a perjelség Bozyako nevű birtokán idézik (DF 231211.).

¹⁴⁵ FRA. II/61. 322.

június 25-én kelt levelében is hasonló értelemben nyilatkozott.¹⁴⁶ A gróf azonban a jelek szerint megváltoztatta szándékát, mert július 22-én, amikor Frigyes és Albert már Passaunál jártak,¹⁴⁷ ő Varasdon bukkant fel.¹⁴⁸ Szinte bizonyos, hogy szlavóniai tartózkodása összefüggésben állt a törökkel folyó tárgyalásokkal, hiszen azok kimenetele az ő szempontjából sem volt mindegy. Apja ugyanekkor Cilliben várta a híreket,¹⁴⁹ ahová ekkortájt érkezett meg a zágrábi püspökség ügyében a pápához küldött követ a kért bullákkal.¹⁵⁰ Valamikor szeptember folyamán Matkó bán Budára ment, ahol csatlakozott a Szegedről visszatérő bárókhoz, s minden bizonnyal bekapcsolódott a régenstanács munkájába.¹⁵¹ Úgy tűnik azonban, hogy már a várnai csatavesztés hírének megérkezése előtt visszatért Szlavóniába, mert november 20-án már Prodavizen találjuk.¹⁵² Lehet, hogy a saját balsejtelmei vezették haza, hiszen a szultáni csapatok október közepi sikeres átkelésének nyugtalanító híre már korábban befuthatott Budára. Akár megérezte a készülő katasztrófát, akár nem, elhatározta, hogy pontot tesz a zágrábi püspökség régóta húzódoó ügyének végére, mégpedig a kánoni előírások tökéletes semmibevitelével. Nyilván erre ösztönözte az is, hogy tudomást szerzett a Cilleiek buzgólkodásáról Benedek püspök érdekében. Az elképzelés roppant egyszerű volt: a püspökség élére familiárisa, Monoszlói Csupor Ákos vicebán fivérét, Csupor Demeter knini püspököt kívánta állítani. Az eljárás nem volt új, hiszen a Csákiak például 1427-ben ugyancsak a saját alvajdájuk fiának, Lépes Györgynek járták ki az erdélyi püspökséget,¹⁵³ és, mint láttuk, hasonlóan cselekedett maga Matkó bán 1438-ban rokonával, Korcsulai Ábellel. A különbség annyi volt, hogy ezúttal a bán nem törődött a formaságokkal, legalábbis nincs nyoma bármiféle hivatalos folyamodványnak Csupor érdekében. Nyilván úgy gondolta, hogy ha Ulászló visszatér, majd utólag szentesíti az eljárást, ha pedig nem, legalább elébe megy a Cilleiek várható fellépésének. Mindenesetre Demeter püspök, amikor 1444. november 4-én a fivé-

¹⁴⁶ i. m. 342: „*Albertus et Sigismundus Austrie duces, comes Sillaceus et dominus de Walsee preter familiam solitam regem (sc. Fridericum) sequentur.*”

¹⁴⁷ *Heinig, Paul-Joachim*: Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Hof, Regierung und Politik. I–III. Böhlau, 1997. 1356.

¹⁴⁸ DL 44374.

¹⁴⁹ DF 286466.

¹⁵⁰ DF 248746.

¹⁵¹ Nem tartozik ugyan a tanulmány szűken vett témájához, de talán nem felesleges néhány adalékkal szolgálni ahhoz a régi vitához, mely arra a kérdésre kereste a választ, hogy kikre bízta Ulászló a kormányzást távolléte idejére. Azok közül, akik 1443-ban vikáriusként tevékenykedtek, Szécsi érsek minden bizonnyal ismét tagja lett a kormányzó tanácsnak, akárcsak Hédervári nádor, bár egyikük sem használta a vikárius címet. Elképzelhető, hogy a királlyal tartó Rozgonyi kancellár helyét Gatalóci Mátyás veszprémi püspök foglalta el (Zichy IX. 91, Zala II. 260). Ugyancsak állandó tagja volt a tanácsnak Rozgonyi György országbíró, az egyetlen, aki következetesen használta a vikárius címet 1445 első felében (*regni Hungarie vicarius*, ill. *vicarius deputatus*: DL 31524, DL 83719, DF 284128.). Rajtuk kívül nyilván azok a prelátusok és bárók kapcsolódtak be a tanács munkájába, akik éppen Budán tartózkodtak. Így például 1444. október 3-án Hédervári nádor Rozgonyi György országbíró, Marcali Imre és Ország Mihály főkinstartó társaságában ítélik: DL 69467. Nyilván ugyancsak külön cím nélkül vett részt az ügyek intézésében Tallóci Matkó bán, aki szeptember 30-án (Teleki 152–153) és október 1-én (DL 33792.) tartózkodik biztosan Budán. Ugyanott van Újlaki Miklós is október 20-án (DL 35559.).

¹⁵² Zichy IX. 89. November 23-án ugyanonnan ír Frangepán Mártonnak (DF 218770.).

¹⁵³ *Engel P.*: Királyi hatalom 69.

reivel együtt oklevelet állított ki, már zágrábi püspöknek nevezte magát, igaz, ekkor még családi várukban, a Kőrös megyei Szarvaskőn.¹⁵⁴ Nemsokára azonban óriásit fordult a helyzet. Matkó bán, miután értesült a várnai csata kimeneteléről, nem latolgatott tovább, hanem, valamikor az év vége előtt, a zágrábi kanonokok egy részének közreműködését kihasználva lehetővé tette, hogy Demeter püspök birtokba vegye székhelyét, s a biztonság okáért fegyvereseket is adott mellé.¹⁵⁵ Mivel egy 1447-es adatból tudjuk, hogy Csupor Demeter mint knini püspök birtokolta a zágrábi olvasókanonoki stallumot,¹⁵⁶ nyilván az történt, hogy Matkó bán a hozzá hű kanonokokkal¹⁵⁷ megválasztatta Csuport, majd a választásra hivatkozva, a többi kanonok tiltakozásával nem törődve, be is vezette a püspöki palotába.

Tallócit arra, hogy a zágrábi püspökség megbízható kezekbe juttatásával biztosítsa uralmát annak birtokai fölött, még egy rá és családjára nézve kedvezőtlen fordulat ösztönözhetette. E fordulat nem volt más, mint egy szövetségi szerződés Frangepán István gróf és Cillei Ulrik között, amelyről az előbbi 1444-ben Szent Mihály napján állított ki oklevelet.¹⁵⁸ A szövetség, deklarált célját tekintve, nem irányult közvetlenül a Tallóciák ellen, hiszen István gróf azok ellen ígért segítséget Cilleinek, akik annak anyai örökségét visszatartják, vagyis a tulajdon rokonai ellen.¹⁵⁹ Ugyanakkor a lehetséges ellenfelek közül, akikkel szemben Frangepán segítségre kötelezte magát, csupán a római és a magyar királyt vették ki, mindenki mással szemben érvénybe léphetett. Márpedig Frangepán István volt az, akit a fivérével, Jánossal együtt Tallóci 1437-ben fegyverrel szorított ki a horvát bánságból és Jánost mellékesen még a Nelipčić hagyatékából is, amelynek egyik darabja, Cetina, 1442 nyaratól a Tallóciák állandó címévé vált. Nagyon is elkép-

¹⁵⁴ „*reverendus in Christo pater et dominus Demetrius episcopus Zagrabienensis*” (DF 219275.). Az oklevél Erdődy Péter királyi kamarás 1517-es átírásában maradt ránk, és Engel Pál még úgy gondolta, hogy a dátuma módosítandó, esetleg 1454-re (Engel P.: Archontológia I. 422). Az események alább vázolandó menete azonban azt bizonyítja, hogy az oklevél valóban 1444-ben kelt.

¹⁵⁵ Az események menetére fő forrásunk Benedek püspök 1445. április 6-án írt saját kezű levele, amelyben Szécsi érseket tájékoztatta az eseményekről (DF 248747.). Ebben a levélben olvassuk, hogy 1445. márciusában a püspök csak azután vehette birtokba a püspöki curiát, hogy a Cilleiek segítségével kiverte onnan Csupor Demeter zsoldosait: „*prius tamen quibusdam hominibus et stipendiariis reverendi domini Demetrii Chuppor pretensi episcopi Thininiensis de eadem (sc. curia episcopali) eiectis seu exclusis, qui timore dei postposito, nullo jure sibi suffragante, contra prohibitionem meam et juris hostiliter occupaverat adhuc vivente prefato Matkone bano et ante Christi natalem, ex ipsius annuencia ac quorundam confratrum meorum canonicorum dolosa interveniente practica*”

¹⁵⁶ Fraknói V.: Oklevéltár 30–31.: „*Demetrius Chupor episcopus Zagrabienensis, dum esset episcopus Tininiensis... tenebat in comendam (sc. lectoratus ecclesie Zagrabienensis)*”

¹⁵⁷ A zágrábi káptalan összetételéről sajnos kevés az információ, de azért van néhány érdekes adatunk. Egyértelműen a Cilleiek híve volt az a János főesperes, aki Frigyes gróf megbízásából a pápai bullát vitte a legátusnak és Szécsi érseknek (DF 248746.). Ugyanez mondható el Wyzoka-i István kanonokról, aki 1444-ben mint a Cilleiek prokurátora mond ellent egy iktatásnak (DF 288125.). Érdekes Vitus prépost esete, akinek *uterinus frater*e, Bocskai László, Ulászló király híve (1441. márc. 27: DF 262056.), s birtokvitája is van a Cilleiekkel (DF 262150.). Nyilván a Tallóci-pártiak voltak többségben, mert Benedek püspök panaszkodott, hogy Matkó bán „*per iniquam et dolosam confratrum meorum canonicorum rebellium adhesionem*” tudta megszállva tartani a püspökség birtokait (DF 248746.).

¹⁵⁸ DF 258351.

¹⁵⁹ „*sunderlich auch wider all unser bruder und nemlich wider die, die im sein mütterlich erb vor halden*” – uo.

zelhető volt tehát, hogy egy esetleges Tallóci-Cillei konfliktus esetén Frangepán majd az utóbbiak oldalán próbál elégtételt venni az 1437-ben Matkó bántól elszenvedett sérelemért. Márpedig egy ilyen szövetség adott esetben igen-igen veszélyessé válhatott.

A várnai csatavesztés és a király eltűnése, úgy tűnik, kijózanítólag hatott a tisztábban látó államférfiakra, akik közös erővel próbáltak úrrá lenni a helyzeten. Miközben Hédervári nádor megpróbálta titokban tartani a tragédiát, Rozgonyi György országbíró még 1444 végén Észak-Magyarországra utazott, hogy tárgyalásokat kezdjen Giskrával és a neki engedelmeskedő városokkal.¹⁶⁰ Fáradozásai a jelek szerint nem voltak hiábavalóak, mert 1445. február 11-én már arról értesítette Pozsony városát, hogy a felső-magyarországi városokkal és „a nagyságos Brandis-i Giskra Jánossal, szeretett fiunkkal, és az ő híveivel a béke üdvös szeretetében” egyezsége lépett, a harcoknak és rablásoknak véget vetettek, s készülnek az országgyűlésre, amely az egész ország nyugalmaról lesz hivatva gondoskodni.¹⁶¹ Eközben a többi báró, élükön Szécsi érsekkel és a nádorral, akikhez Újlaki Miklós mellett a csatából hazasiető Hunyadi János is csatlakozott, Székesfehérváron tanácskozott, s az ügyek fontosságára való tekintettel valamennyi előkelőt és a megyéket is külön levélben hívták meg az áprilisban Pesten tartandó országgyűlésre.¹⁶² Úgy tűnt tehát, hogy közös erővel sikerül elejét venni az anarchiának, s fenntartani a keserves erőfeszítések árán éppen csak megszilárdított belső rendet. Csakhogy mire az országgyűlés április végén összeült, Szlavóniában ismét óriásit fordult a helyzet.

Valamikor 1445 februárjában meghalt Tallóci Matkó.¹⁶³ Január 31-én Maróti Lászlóval együtt még személyesen volt jelen a Valkó megyei Beletinc vár iktatásánál,¹⁶⁴ ahonnan talán a fehérvári gyűlésre készült, de oda már biztosan nem érkezett meg. A bán haláláról értesülve Benedek püspök és mentorai, a Cilleiek azonnal akcióba léptek. Előbb fegyveres erővel kiverték Zágrábból a néhai Matkó bán által Csupor Demeter mellé adott zsoldosokat és a hozzá szító kanonokokat,

¹⁶⁰ 1445. január 12-én már Kassán van. DL 83719.

¹⁶¹ „scitis quomodo dante domino cum dominis civibus civitatum superiorum sed et cum magnifico Johanne Gyskra de Brandis etc. filio nostro carissimo ac ad eosdem pertinentibus in bona pacis caritate uniti sumus et concordati, omnesque guerre et depredaciones nunc partibus in istis per nostri medium bonomodo sunt disposite atque condescense, nuncque in instantibus diebus unacum ipsis dominis civibus civitatum ipsarum et cum ipso filio nostro aliisque prelati et baronibus huius regni pro communi bono et tranquilo statu regni insimul intendimus convenire, agendo cum eisdem omnia illa que comodum dicti regni et statum concernunt pacificum” DF 250467.

¹⁶² Zichy IX. 91–92, Zala II. 524–525. A gyűlésről és a meghívókról az országnagyok 1445. június 18-i oklevelükben így emlékeztek: „post emanacionem... litterarum pro habenda convencionem generali regnicolarum proxime in civitate Pesthiensi celebrata per certos ex nobis pociores nuper ex Albaregali per singulos comitatus transmissarum” DF 222233.

¹⁶³ Az időpont meghatározását Benedek püspök 1445. április 6-i levele teszi lehetővé (DF 248747.), amelyben azt írja, hogy március 10-én, Matkó bán halála után vette birtokba püspökségét. A püspök „decessum... satis miserabilem” említ, de úgy vélem, nincs okunk feltételezni, hogy a bán erőszakos halált halt, mert ennek egyetlen forrásban sincs nyoma. Ellenkező esetben legalább a Cillei-krónika megemlékezett volna erről a körülményről, amint ezt Jován perjel esetében tette. A püspök szavaiból alighanem csupán a „zágrábi püspökség javainak bitorlójával” szembeni gyűlölet sugárzik.

¹⁶⁴ Radvánszky Béla – Závodszy L.: A Héderváry-család oklevéltára. I. Budapest 1909. 219.

majd március 10-én Benedek püspök a zágrábi és a császmái egyház klerikusai, valamint a zágrábi polgárok illő hódolata közepette birtokba vette rezidenciáját.¹⁶⁵ A püspök semmit nem bízott a véletlenre, és már két héttel korábban, február 24-én átiratta a császmái káptalannal Cillei Frigyes 1440. október 1-én kelt oklevelét, amelyben a gróf a püspökre ruházta a káptalani javadalmak betöltésének jogát.¹⁶⁶ Ennek birtokában aztán már a saját embereit nevezhette ki a legfontosabb pozíciókba.

A Cilleiek 1445. február-márciusi akciója Zólyomi Benedek érdekében általában a magyar történetírók rosszallását váltotta és váltja ki, nyilvánvalóan azért, mert annak szenvedő alanyai a népszerű Tallóciák, „elkövetői” pedig a „hatalomvágyó” Cilleiek voltak. Ráadásul, mivel a korábbi feldolgozások elsősorban az elbeszélő forrásokon alapultak, összekötöttek olyan eseményeket, amelyek, mint az oklevelekből kiderül, nem is egyidőben történtek. A különböző események szétválasztása sajnos még az okleveles adatok ismeretében sem egyszerű, mégis meg kell próbálni, mert bármiféle történelmi ítélet csakis a tények lehető legalaposabb ismeretén alapulhat.

Ami az első epizódot, Benedek püspök hatalomra juttatását illeti, vitathatatlan tény, hogy adott körülmények között az igazság (vagy annak egy nagyobb szelete) Zólyomi és a Cilleiek oldalán állt. Zólyomit érvényes káptalani választás nyomán a pápa nevezte ki a zágrábi püspökség élére 1440. július 29-én, és bár ekkor Ulászló már megkoronázott magyar király volt, a pápa bullájában hangsúlyozta, hogy az ő döntésének fenntartott szék betöltéséről intézkedett.¹⁶⁷ Maga Benedek püspök is hivatkozott az eljárás szabályosságára, amikor azt állította, hogy ő Erzsébet királyné mint főkegyúr kegyelméből, Szécsi érsek kinevezéséből és a Szentszék megerősítésével lett püspök.¹⁶⁸ Arról, hogy Erzsébet királynét megillette-e a főkegyúri jog, persze lehetett vitatkozni,¹⁶⁹ de az mindenképpen sokatmondó tény, hogy Ulászló Rozgonyi Simon egri püspöki kinevezésével kapcsolatban soha nem próbált nehézségeket támasztani. Zólyomival ellentétben Csupor Demeternek semmilyen jogalapja nem volt a püspökség elfoglalásához, eltekintve

¹⁶⁵ „*decima mensis Marcii, post decessum quondam Matkonis bani, illiciti bonorum ecclesie Zagrabienensis occupatoris, satis miserabilem, universi archidiaconi, canonici, altariste, prebendarii, tam dicte ecclesie mee Zagrabienensis quam Chasmensis collegiate concordii voluntate, adunatis sibi religiosus viris monasteriorum loci, cum multitudine cleri et populi civitatis Montisgrencensis me indignum episcopum diucius exulatum per mandatum apostolicum honorifice, adhibitis videlicet sollempnitatibus in talibus consuetis, ad sedem induxerunt, et prout eorum requirebant statuta, salutarem ac debitam exhibendo obedienciam, ubi etiam per auxilium illustrium principum dominorum Cilie etc. comitum, dominorum et promotorum meorum graciousorum tamquam filiorum obediencie sancte matris ecclesie ac justicie zelatorum pro reverencia sedis apostolice et prout habebant in commissis per eandem, realem curie episcopalis cum universis pertinenciis suis apprehendi possessionem*” DF 248747.

¹⁶⁶ DF 287185.

¹⁶⁷ Fraknoi V.: *Kegyúri jog* 133.

¹⁶⁸ DF 248746: *kéri az érsek segítségét „pro conservacione honorum et juris patronatus bone reminiscencie quondam serenissime domine Elizabet regni Hungarie regine et veri heredis, cuius gracia et ex vestra nominacione ac presentacione scio me per eandem sedem apostolicam legitime confirmatum”*

¹⁶⁹ A főkegyúri jog körüli bizonytalanságból többen is megpróbáltak hasznot húzni, mint később látni fogjuk.

attól, hogy Tallóci mint a püspökség kormányzója őt támogatta, s a jelek szerint valamiféle választást is megrendezett az érdekében. Ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha Tallóci Matkó és a Cilleiek helyzetét hasonlítjuk össze. Utóbbiak, akikre Erzsébet királyné Zágrábot illetően főkegyúri jogait ruházta, végső soron egy szabályosan kinevezett püspököt segítettek hatalomra, míg Tallócinak, mint a püspökségi birtokok kormányzójának, nem volt joga sem jelöltet állítani, sem más módon beavatkozni a püspökség betöltésébe. Ez akkor is tény, ha törekvéseit egyébként megértésünk kíséri.

A püspökség székhelyének birtokba vétele természetesen csak az első lépés volt: ezt követte a hozzá tartozó várak és egyéb birtokok elfoglalása április-május folyamán. Tudjuk azonban, hogy a Cilleiek offenzívája nem korlátozódott a püspökségre és tartozékaira, hanem kiterjedt a vránai perjelség szlavóniai váraira és a Tallóciak saját váraira is. De vajon mikor és milyen sorrendben? A Cillei-krónika a püspöki várak, Gomnec, Garics és Hrasztovica elfoglalását egy füst alatt említi a vránai perjelség erősségeinek kiostromlásával, s csak a Szentgyörgy elleni támadást kezeli külön eseményként.¹⁷⁰ Ivanich Pál már három különböző szakaszt különböztet meg: előbb a püspöki várak elfoglalását, azután Szentgyörgy ostromát, végül a perjelség szlavóniai birtokainak megszállását.¹⁷¹ A krónikából ráadásul az is kiderül, hogy míg a püspöki várak birtokba vételét a Cilleiek zsoldoskapitánya, Vitovec János hajtotta végre, Szentgyörgy ostromát Cillei Ulrik maga vezette. Mivel, mint látni fogjuk, 1445 utolsó hónapjaiban Cillei Ulrik bizonyosan hadat vezetett a Tallóciak ellen, és ekkor foglalta el tőlük Atyinát,¹⁷² előtte, szeptember-október folyamán viszont személyesen bekapcsolódott a magyar országnagyok és Frigyes király közötti tárgyalásokba, bizonyos, hogy a bánság birtokba vétele és a Tallóciak kiverése legalább két szakaszban történt, ami némiképp alátámasztja Ivanich állítását. Bár kétségen kívül bizonyítani nem lehet, mégis nagyon valószínű, hogy az első szakaszban történt a püspökség birtokainak elfoglalása, míg Szentgyörgyvár és Atyina, illetve a perjelség erősségeinek elfoglalása, köztük Pekrecé, amelynek védelme közben Tallóci Jován életét vesztette, Cillei téli hadjáratához köthető, és erre az immár teljesen nyilvánvalóan minden jogalapot nélkülöző offenzívára volt válasz Hunyadi János büntető hadjárata. Ha ugyanis mindeme események már 1445 tavaszán megtörténtek volna, Hunyadi aligha várt volna egy teljes esztendeig a bosszúval a régi harcostársát és barátját, Tallóci Frankót ért sérelemért, nem is beszélve Jován perjel erőszakos haláláról. Ami az első szakaszt illeti, annak ideje viszonylag pontosan meghatározható: Hrasztovicában, amelynek ostroma közben Vitovec megsebesült, 1445. június 18-án már Cillei kapitánya ül,¹⁷³ ami következő adatunkkal együtt egyértelműen bizonyítja, hogy a püspöki várak kiostromlása ekkorra már befejeződött. 1445. június 14-én ugyanis Frigyes király arra kéri a bécsieket, hogy mivel levelének

¹⁷⁰ *Krones*: Chronik 107.

¹⁷¹ Idézi *Mályusz E.*: Tallóci 570., 174. j.

¹⁷² Hogy Atyina mikor került a Tallóciak kezére, nem tudjuk. Valószínű, hogy a szállásul átadott torony visszaadására Garai hűtlenné nyilvánítása miatt már nem került sor, s így az a Tallóciak kezén maradt. De az is elképzelhető, hogy Ulászló elkobozta Garaitól és szabályosan a Tallóciakra ruházta.

¹⁷³ Zichy IX. 95.

felmutatója, Jan Wittowitz puskalövéstől megsebesült (*wundt und geschossen worden ist*), neki pedig szüksége van a szolgálataira, kerítsék elő a legjobb sebészt, s gondoskodjanak róla, hogy minél hamarabb felépüljön.¹⁷⁴ Ez arra utal, hogy ekkorra Vitovec még nem heverte ki teljesen a Hrasztovica ostrománál szerzett sebesülését,¹⁷⁵ de legkésőbb június elején már Bécsbe érkezett, és a Cilleiek egyelőre nem tartottak igényt a szolgálataira. Úgy tűnik tehát, hogy április-május folyamán csupán a püspökség birtokainak elfoglalása történt meg. Szó sem volt azonban arról, hogy ezeket átadták volna Benedek püspöknek: a birtokok igazgatását a grófok familiárisa, Pyers György vette át a zágrábi püspökség *vicarius temporalis*aként.¹⁷⁶

A zágrábi püspökség birtokainak megszállásával párhuzamosan a Cilleiek a politikai hatalmat is magukhoz ragadták Szlavóniában, és mindketten felvették a báni címet. Ennek időpontja viszonylag pontosan megragadható: március 18-án Ulrik gróf még a báni cím nélkül ad ki oklevelet Rakonokon,¹⁷⁷ május 4-én viszont már a császmái káptalan mindkettejüket, Ulrikot és Frigyeset is kitünteti a báni címmel.¹⁷⁸ Bizonyos jelekből úgy tűnik, hogy a hatalomátvétel nem okozott különösebb megrázkódtatást a tartományban, s júniusban már a normális kerékvágásban mentek a dolgok. Június 7-én ugyanis, amikor az imént említett Pyers György szlavóniai nemesek társaságában tart törvényszéket Csázmán, és az ítélettel elégedetlen alperes Ulrik gróf elé kíván fellebbezni, kérésének a bírák minden további nélkül eleget tesznek, noha Cilleit még a saját embere sem címezi bánnak.¹⁷⁹ Augusztusban pedig, mint látni fogjuk, már teljesen szokásszerűen működött a zágrábi oktavális törvényszék.

Már Mályusz Elemér megfigyelte, milyen nagy súlyt helyeztek a Cilleiek a törvényesség látszatára.¹⁸⁰ A zágrábi püspökség ügyében Ulrik gróf gondosan hangsúlyozta, hogy Erzsébet főkegyúri jogát nemcsak a saját, hanem fia, László király hatalmának teljességéből is adományozta neki.¹⁸¹ Valószínűnek tűnik, hogy a szlavón báni méltóság birtokba vételénél is Erzsébetnek arra a kinevezésére hivatkozott, amelynek létét korábban bizonyítani próbáltuk.¹⁸² A Cilleiek a jelek szerint egy olyan „*ex lex*” állapotot használtak ki, amely Ulászló eltűnésétől az 1445. májusi országgyűlésig tartott. Ebben az időszakban az országnak csupán egyetlen törvényesen megkoronázott királya volt, V. László, aki fölött Frigyes ki-

¹⁷⁴ Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. Bearbeitet von Dr. Karl Uhlirz. Wien 1900. (a továbbiakban: QGW) 260.

¹⁷⁵ Kronos: Chronik 107.

¹⁷⁶ DF 231216.

¹⁷⁷ DL 102099.

¹⁷⁸ DL 106973: Goricha-i László fia Márton „*ab illustribus principibus et dominis, dominis Friderico et Ulrico dei gracia Cilie etc. comitibus necnon regni Sclavonie banis, dominis videlicet suis*” vesz kölcsön kétezer forintot birtokainak kiváltására.

¹⁷⁹ DF 231216: Az alperes az ítélettel nem lévén megelégedve „*dictam causam vestre illustritatis in presenciam appellavit, quam causam lucidiori examinationi et deliberacioni eiusdem vestre illustritatis in presenciam transmisimus*”

¹⁸⁰ Mályusz E.: Rendi állam 12.

¹⁸¹ Az oklevél szövegét idézi Mályusz E.: i. m. 13. 47. j. Bizonyára nem véletlen, hogy Cillei László király teljhatalmára is hivatkozik, noha Erzsébet 1440. december 6-i oklevelében (*Fraknói V.*: Oklevéltár 18.) a fiáról nem történik említés!

¹⁸² L. följebb a 25. jegyzetet.

rály gyakorolta a gyámi jogokat, nem volt viszont olyan központi kormánya, amely saját hatáskörben intézkedhetett volna a hatalmi vákuum betöltéséről. Ulászlót a rendek választották királlyá, a halálával kialakult helyzetre is a rendeknek kellett megoldást találni, de ez időbe telt. A két hivatalban lévő szlavón bán közül az egyik, Tallóci Matkó meghalt, a másik, Tallóci Frankó, még nem érkezett vissza a várnai ütközetből. Az Ulászló által kinevezett vikáriusok felhatalmazása a bárói hivatalok betöltésére nyilván nem terjedt ki. Ebben a bizonytalan helyzetben ragadták magukhoz a báni hatalmat a Cilleiek, akik, mint láttuk, legalább Erzsébet királyné felhatalmazására hivatkozhattak. Ezt azért fontos megjegyezni, mert Erzsébet hatalmának jellegével és intézkedéseinek érvényességével kapcsolatban a rendek álláspontja sem volt egyértelműen negatív: az 1445. májusi országgyűlés nem hatálytalanította őket, csupán a döntést tolta ki az új uralkodó hatalomra lépéséig.¹⁸³ Úgy tűnik egyébként, hogy a Szlavóniában kialakult helyzetet maguk a rendek is kénytelenek voltak tudomásul venni, s jobb híján, egyelőre, áldásukat adni a Cilleiek hatalmára. Maga Cillei Ulrik hivatkozik ugyanis egy 1445. augusztus 23-án kelt báni oklevelében arra, hogy az 1445. májusi országgyűlés őt és az apját, Frigyes grófot mint a magyar királyság tagjait kérték meg, hogy egy szlavóniai ügyben szerezzenek érvényt az országgyűlés határozatainak.¹⁸⁴

Ilyen előzmények után ült össze 1445 májusában a pesti országgyűlés, hogy megoldást találjon az ország problémáira. A király személyével kapcsolatban a rendek határozata egyértelmű volt: amennyiben Ulászló király 1445. május 30-ig nem tér vissza, a gyermek Lászlót ismerik el királyuknak, de csak abban az esetben, ha Frigyes király a szentkoronával együtt kiadja a kezéből. Ha nem, maguk döntenek az új uralkodó személyéről. Addig is a királyi *personalis presencia* jogkörét az ország *communitas*-a, illetve annak nevében és pecsétjével Agmándi Péter váci püspök vette át.¹⁸⁵ A kormányzás gyakorlati munkáját minden bizonnyal a még Ulászló által kinevezett vikáriusok végezték, akikhez, úgy látszik, a két erdélyi vajda, Hunyadi és Újlaki csatlakozott.¹⁸⁶ Hogy a vikáriusok hatásköre pon-

¹⁸³ DRH. 341. cap. II.

¹⁸⁴ DF 276853: „*pridem prelati, barones, proceres, nobiles et tota communitas regni Hungarie mediantibus litteris eorum iuxta generale decretum per eos nuper in opido Pestiensis stabilitum, pro parte nobilis domine Ursula vocate relictæ ac Nicolai, Michaelis, Georgii, Petri et Pauli filiorum quondam Georgii dicti Bakxicz de Bribich in dicto opido Pestiensis feria quarta proxima post festum Ascensionis domini proxime transactum, editum et stabilitum, illustrem principem dominum Fridericum eadem gracia similiter Cilie, Ortumburge et Zagorie comitem, genitorem nostrum carissimum sed et nos tanquam principale membrum [!] ipsius regni Hungarie diligenter postulassent*”, hogy a sértetteknek adassanak elégtételt. Ha a bán írnoka pontosan írta át a rendek utasítását, ami távolról sem biztos, elképzelhető, hogy a rendek a báni cím helyett „*membrum regni*” kifejezéssel kerülték meg a Cilleiek hatalmának nyílt elismerését.

¹⁸⁵ Azt, hogy voltaképpen mit is kell értenünk a „*prelati, barones, nobiles et proceres regni Hungarie*” kifejezés alatt, Mályusz Elemér tisztázta (Rendi állam 131. és a jegyzetek).

¹⁸⁶ Dlugoss tudósít arról, hogy a pesti országgyűlés vikáriusokat nevezett ki (idézi Gábor Gyula: A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban. Bp. é. n. 43. és 162. j.). A krónikás állítását alátámasztja Hunyadi 1446. január 3-i oklevele, amelyben a vajda azt állítja, hogy a peres felek neki mint „*vicario regni per regnicolas constituto*” adták elő panaszukat (DL 13901.). Azt láttuk, hogy Rozgonyi országbíró még június 23-án is vikáriusnak címezi magát. Hunyadi először 1445. július 20-án viseli a vikárius címet (DL 29480.), Újlaki 1446. február 22-én (DL 93002.), de a cím használata egyiküknél sem állandó. Az egész kérdés alaposabb vizsgálatot igényelne, de erre e tanulmány keretein belül nincs lehetőség.

tosan miben állt, egyelőre nem lehet meghatározni, azt viszont nagyon pontosan tudjuk, hogy mi volt a hét kinevezett kapitány feladata, mivel a dekrétum szövege napnál világosabb: a kapitányok megbízatása kizárólag arra szolgált, hogy azokat, akik a kijelölt időn belül nem volnának hajlandók lerombolni az engedély nélkül épített erősségeket, fegyverrel kényszerítsék engedelmességre.¹⁸⁷ Ami a dekrétum szövegében feltűnő, az az, hogy a területi hatáskörök kijelölésénél sem Erdélyről, sem Szlavóniáról nem esik szó. Ez pedig csak azt jelentheti, hogy a két területi különkormányzatra a kapitányok hatásköre nem terjedt ki. Ez Erdély esetében azért nem feltűnő, mert a Tiszától keletre illetékes kapitány, Hunyadi, egyben erdélyi vajda is volt. Mivel a Tiszától nyugatra és a Dunántúlon Újlaki volt az illetékes kapitány, elvileg Szlavónia is hozzá tartozott volna, de míg egyebütt végzett tevékenységére több adatunk van, szlavóniai eljárásának semmi nyoma.¹⁸⁸ Ezzel szemben láttuk, hogy az országtanács a Cilleieket szólította fel egy olyan birtokvisszavételre, amely tipikusan a kapitányok hatáskörébe tartozott volna. Jóllehet az adat önmagában áll, amíg ezzel ellentétes információ fel nem bukkan, kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy Szlavóniában a bánok, és pedig a rendek által elismert Cilleiek (legalábbis Ulrik) látták el a kapitányok feladatait.

Bár az adataink meglehetősen hézagosak, úgy tűnik, hogy 1445 júniusától az élet a szokott kerékvágásban folyt Szlavóniában. Június folyamán Cillei Ulrik biztosan Szlavóniában tartózkodott, és semmi rendkívülit nem művelt: megjutalmazta a híveit és adományokat tett a helyi egyházi intézmények javára.¹⁸⁹ Intézkedései azt sugallják, hogy maga is igyekezett hangsúlyozni a folytonosságot. Bár a zágrábi püspöki várak élére természetszerűleg saját híveit állította,¹⁹⁰ egyebekben átvette a Tallóciak familiárisait,¹⁹¹ s magát Tallóci Matkó bán törvényes u-

¹⁸⁷ DRH 342. cap. V

¹⁸⁸ Újlaki kapitányi tevékenységéről több forrás is felvilágosítást nyújt. A legkorábbi az ország-nagyoknak még a pesti országgyűlésen kelt oklevele, amely a kijelölt királyi embert arra utasítja, hogy Alsólendvai Bánfi Istvánt és Pált szólítsa fel egy elfoglalt Fejér megyei birtok visszaadására, s a Bánfiak válaszárol „*magnifico Nicolao de Wylak wayvode Transsilvano et capitaneo necnon ceteris capitaneis illarum parcium per nos deputatis*” tegyen jelentést, akik „*superinde illud faciant iuxta formam prescripti decreti nostri, prout secum in talibus rebus et factis disposuimus, quid justius sibi videbitur faciendum.*” (1445. máj. 12.: DL 13851.). A második a fehérvári káptalan 1445. június 28-i oklevele, amelyben Rozgonyi János amiatt panaszkodik, hogy Újlaki mint „*generalis capitaneus regni Hungarie*” ahelyett, hogy „*de commissione prelatorum, baronum procerumque tocius regni Hungarie*” visszaadná neki a zavaros időkhöz tőle jogtalanul elvett Döbrököz, Tata, Csókakő és Vitány várakat, „*ob favorem illorum qui dicta sua castra iniuste tenent*” megtagadja az intézkedést (DL 13856.). A harmadik oklevélből, mely a pozsegi káptalan jelentését tartalmazza, az derül ki, hogy az országnagyk Pozsega megye hatóságát és Újlaki Miklós erdélyi vajdát mint kapitányt (*capitaneo*) utasították, hogy végezzenek vizsgálatot Orjavavár elzálogosításának és elfoglalásának ügyében, s a megye törvényszékén Miklós vajdát Parowcha-i János mint „*homo et familiaris prefati domini Nicolai wayvode per eundem sua in persona litteris suis mediantibus ad id specialiter deputatus*” képviselte (DL 33796.). Ezekből az adatokból világosan kiderül, hogy a kapitányok eredeti feladata az igazságszolgáltatás meggyorsítása volt, s minden esetben az országtanács parancsára jártak el.

¹⁸⁹ DL 34720. (Várasd, június 25.), DL 34786. (ua.), DL 34731. (Várasd, június 27.)

¹⁹⁰ Ez ugyan csak Hrasztovica esetében adatolt (Zichy IX. 95.), de nyilván a másik két vár esetében is hasonló volt a helyzet.

¹⁹¹ Ciráki Tamás mellett, aki 1442 óta szolgálta a Tallóciakat (*Engel P.*: Archontológia II. 45.), vicebánja az a Bikszádi György, aki Matkó bán idejében zágrábi ispán és horvát vicebán is volt (uo. 37. és DL 34787). Zágrábi ispánná Zelnavári Bicskele Lászlót nevezi ki, aki 1441-ben még a Tallóciak szolgálatában töltötte be ugyanezt a posztot (DF 276853.).

tódjának tekintette.¹⁹² Szent Jakab oktávján a szlavóniai nemesekkel tartott törvényszéket Zágrábban,¹⁹³ s a helyi hiteleshelyekkel is mindenben a szokásoknak megfelelően levelezett.¹⁹⁴ Mindent összevéve elmondhatjuk, hogy a Cilleiek hatalomátvételének „legitim” szakasza különösebb megrázkódtatások nélkül zajlott le, és semmi nem jelezte előre a kitörni készülő vihart. Szlavóniában valószínűleg senki nem tudta, milyen óriási változások érlelődnek. Ezek a változások pedig, úgy tűnik, az országos, sőt, a nemzetközi politikával is összefüggésben álltak.

Mielőtt azonban továbbmennénk, még egy fontos kérdésre kell választ keresnünk: hol volt eközben az Ulászló által kinevezett másik szlavón bán, az elhunyt Matkó öccse és jobbkeze, Tallóci Frankó? Egyetlen, kései adatunk szerint a várnai csata után először 1445. február 24-én tűnik fel Váradon, mint szlavón bán és a váradi püspökség kormányzója.¹⁹⁵ Önmagában a címben nincs semmi meglepő, hiszen Matkó bán már korábban is igazgatta a váradi püspökség jószágait,¹⁹⁶ s jogos a feltételezés, hogy a fehérvári gyűlésre siető Hunyadi János megbízható hívét, régi harcostársát hagyta hátra e fontos püspökség és egyben az egész régió biztosítására. Az viszont már egyáltalán nem világos, hogy Frankó, értesülve bátyja haláláról és a Szlavóniában bekövetkezett fordulatról, miért nem sietett vissza bánágába, különösen azt figyelembe véve, hogy a legifjabb fivér, Jován perjel, még életben volt, s a helyzete nem lehetett irigylésre méltó?¹⁹⁷ Ez egyáltalán nem állna összhangban azzal a képpel, amely a fivérek korábbi összetartásáról kialakult bennünk.¹⁹⁸ A dolog annál is érthetlenebb, mivel Frankó Valkó megyei birtokai mellett ekkor még Atyina, s minden valószínűség szerint Szentgyörgyvár is érintetlenül állott, volt tehát hova visszatérni. Többet mondani források hiányában egyelőre sajnos nem lehetséges, de a kérdés mindenképpen válaszra vár. Most pedig térjünk vissza az ősz eseményeire.

Bár a Frigyes királyhoz küldendő követeket már május végén kijelölték, elindulásukra még sokáig nem került sor. A kapitányok, akik közül Újlaki maga is a jelöltek között volt, elhagyták Budát, s ki-ki a maga területén vette kézbe a dolgok intézését.¹⁹⁹ Hogy milyen bárói pártküzdelmek késleltették a követség

¹⁹² A felperes özvegye a per tárgyát képező birtokrészeket „*prefatis domine et filiis suis per quondam Mathkonem de Tallowch pridem similiter regni Sclavonie banum, tandem nobis in ipsum honorem banatus sublimatis per nos patui debere commisisse manifeste comprobavit*” (DF 276853.).

¹⁹³ uo.

¹⁹⁴ DL 34731.

¹⁹⁵ *Iványi Béla*: A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. Szeged 1931. 127. Anélkül, hogy kételyeket akarnánk támasztani az oklevéllel kapcsolatban, az megjegyzendő, hogy egy 1548. évi oklevél 1552-es átírásáról van szó, elírás lehetőségével tehát mindenképpen számolni kell.

¹⁹⁶ *Engel P.*: Archontológia I. 77.

¹⁹⁷ Perkó helyzete annyiban más, hogy ő Horvátországban nem volt kitéve közvetlen nyomásnak.

¹⁹⁸ *Mályusz, E.*: Tallóci *passim*.

¹⁹⁹ Rozgonyi országbíró Pestről Eger érítésével Varannóra, majd onnan Szinára ment, ahol a nevezetes gyűlésre került sor a felsőmagyarországi nemesekkel és Giskra követivel (DF 284128, DL 31524, DL 74906, DF 222226, DF 264433.). Még szeptember 7-én is Varannón datál (DF 262922.). Újlaki először Szekszárdon tűnik fel június 13-án (DL 44396.), majd Újlakon június 20-án (DL 24955.), és úgy látszik, ott is időzött legalább július 31-ig (DF 265605.). Hunyadi még május 25-én is Pesten van (DF 267761.), június 8-án már Aradon (A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család

elindulását, nem tartozik a jelen tanulmány témájához. Az mindenesetre bizonyos, hogy Rozgonyi püspök és Tallóci Matkó bán halála súlyos csapást mért az egykori Ulászló-pártra, és mivel, mint látni fogjuk, a két vajda, Újlaki és Hunyadi egyre nyilvánvalóbban a saját pecsenyéjét sütögette, úgy tűnt, hogy a gyermek László hívei kerekednek felül. Ez a követség összetételében is meglátszott: Szécsi érsek, Giskra és Garai László, immár újra macsói bán, egyértelműen László hívei voltak, s az öntörvényű Újlaki mellett csupán Marcali Imre képviselte a valamikori Ulászló pártot.

A magyar követek első csoportja szeptemberben érkezett Bécsbe, ugyanakkor, amikor a jelek szerint Cillei Ulrik is elhagyta Szlavóniát, és (szeptember 21. előtt) visszatért Cillibe.²⁰⁰ A Frigyessele folytatott tárgyalások fordulatainak részletes ismertetésére, amelyeket jórészt Aeneas Silvius levelein keresztül ismerünk, itt most nincs módunk.²⁰¹ Mindenképpen ki kell viszont térnünk arra a szerepre, amelyet Cillei Ulrik játszott az alkudozások folyamán. A jólértesült Aeneas egyértelműen azt állítja, hogy Cillei a tárgyalások miatt érkezett Bécsbe,²⁰² de azt nem tudjuk, hogy saját elhatározásából, a magyar követek, vagy Frigyes hívására. Cilleinek mindenképpen érdekében állt a megegyezés, mert őt biztosan kedvezőtlenül érintette volna, ha a magyar rendek a rokona helyett mást választanak királlyá. Frigyes hajthatatlansága pedig elkerülhetetlenül ebbe az irányba taszította a magyarokat. Ulrik gróf a jelek szerint akkor lépett közbe, amikor a magyar követek október 13-án megismerték Frigyes király abszurd feltételeit,²⁰³ amelyeket még a gyermek László őszinte hívei sem fogadhattak el. Ekkor Cillei és Schlick kancellár próbálták jobb belátásra bírni a magyar követeket, akik meglepő javaslattal álltak elő: László koronázása történjen az Újlaki hatalma alatt álló Fehérváron, melyet arra az időre átengednek Frigyesnek, majd a szertartás után a gyermekkirályt Frigyes magával viheti Hainburgba, s ezt a magyar urak mellett Cillei és Giskra garantálják. A szentkoronát viszont a magyar királyságot kormányzó vikáriusok őriznék, vagy, ha ez Frigyesnek nem felelne meg, Cillei Ulrik őrizetére bíznák.²⁰⁴

oklevéltára. Szerk.: Nagy Gy. I-II. Bp. 1887–1889. II. 366–67.), onnan Hunyadra ment tovább (*Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története. III. k. Oklevéltár Kiadja Krassó-Szőrény vármegye közönsége. Bp. 1882., ill. DL 29480.), majd Nagycsúrré (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bearbeitet von F. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, G. Gündisch. I-VII. Hermannstadt, Bukarest 1892–1991. — a továbbiakban: ZW. — V 158.)

²⁰⁰ Tkalčić közölte Cillei Ulrik szlavón bán egy mandátumát, melynek dátumából csak a hónap és a nap látszik (Monumenta II. 209.). Az oklevélben a bán vicebáncjait és körösi ispánjait, Bikszádi Györgyöt és Ciráki Tamást utasítja egy ügy kivizsgálására, mivel ő „*aliis multum arduis pro nunc occupati negociis et peragendis*” nem tud vele érdemben foglalkozni. Tkalčić a levelet feltételelesen 1450-re datálta, de az biztosan 1445-ben kelt, mivel a szóban forgó vicebának egyébként csak 1445. október 8-tól 1446. január 22-ig szerepelnek együtt. (Engel P.: Archontológia I. 21.). A Cillei által emlegetett sürgős tennivalók pedig egyértelműen a bécsi tárgyalásokkal álltak kapcsolatban.

²⁰¹ A tárgyalások menetét részletesen ismerteti *Teleki J.*: Hunyadiak kora I. 481–489., s elbeszélése ma is kitűnően felhasználható.

²⁰² „*propter huiusmodi tractatus advenerat*” (FRA II/61. 577.) Október 4-én már biztosan Bécsben van (Rosenberg III. 1445–1448. V Praze 1937. 49.).

²⁰³ László király a koronázás után a szentkoronával együtt kerüljön vissza Frigyes hatalmába, s a magyarok adják át Frigyesnek Pozsony városát, ahol majd a gyermekkirály székel, természetesen a római király felügyelete alatt. *Teleki J.*: Okmánytár 174–177.

²⁰⁴ FRA II/62. 577.

Nem tudni, kiben merült fel az ötlet, hogy a koronát Cillei Ulrikra bízzák, de az eleve hamvába holt. A László-párti bárók soha nem tudták volna elérni a rendeknél, hogy a koronát Frigyes helyett egy másik idegenre bízzák. Abban a javaslatban viszont volt ráció, hogy a szentkoronával megkoronázott gyermekkirályt Frigyes őrizze, magát a diadémot viszont a magyar vikáriusok, imígyen mintegy kölcsönösen ellenőrizve egymást László király nagykorúságáig. Ez a megoldás Cilleinek sem lehetett ellenére, hiszen ő csak hasznot húzhatott abból, ha Magyarországot egy bárói tanács vezeti, amelynek tagjai adott esetben kijátszhatók egymás ellen. Hogy ennek a megoldásnak milyen visszhangja lett volna az országgyűlésen, nem tudjuk, mert Frigyes hajthatatlansága, aki ragaszkodott a királyhoz és a koronához is, minden kompromisszumot megghiúsított. Ugyanakkor lehetetlen nem összefüggést látni a javaslat és általában Cillei közvetítése, illetve az avval egyidőben megkötött Cillei-Újlaki örökösödési szerződés között.²⁰⁵ Ha a szerződés szövegét figyelmesen szemügyre vesszük, nyilvánvalóvá válik, hogy abból igazán csak Újlakinak származhatott haszna, a Cilleieknek nem. Bár Újlaki a Nyitra megyei birtoktest kivételével szinte valamennyi magyarországi birtokát belefoglalta a szerződésbe, ezek között olyan várak is voltak, amelyeket csupán tisztségül bírt (Szeged, Görgény, Déva), és olyanok is, amelyekre más családok is igényt tartottak (Kaposújvár, Tamási). A várak és más birtokok ráadásul egymástól távol, Erdélytől egészen Körös megyéig elszórva feküdtek. A Cilleiek viszont kilenc, egy tömbben fekvő zagarjei várukat kötötték le, kiegészítve a Körös megyei Kóvárral és a hozzá tartozó Kapronca várossal. A szerződés idejében fennálló körülmények ismeretében azt kell mondanunk, hogy Újlaki jó üzletet csinált. Miklós vajda ekkor a harmincas éveie elején járó, még mindig fiatal ember. Cillei ezzel szemben 1444-ben a második fiát, Hermannt is eltemette, s már csak a lánya, Erzsébet élt.²⁰⁶ Márpedig a szerződés azt mondta ki, hogy az fiúutód hiányában lép érvénybe. Egyáltalán nem tűnhetett tehát az elérhetetlen távolban felsejlő ábrándnak, hogy a zagarjei várak előbb-vagy utóbb tényleg Újlakira szállnak. Ulrik gróf ugyanakkor, mint a gyermekkirály rokona, Szlavónián messze túlmutató politikai terveket dédelgetett, s ezek megvalósításához első lépésben szüksége volt a vajda támogatására. Hosszú távon ez László király uralmának elismerését jelentette, s ennyiben a szerződés az egész László-párt érdekeit szolgálta. Rövid távon viszont azt volt hivatva biztosítani, hogy a vajda semleges marad abban a háborúban, amelyre Cillei Ulrik már minden bizonnyal elszánta magát, s melynek célja a Tallóciak végleges kiverése volt Szlavóniából.

A szlavóniai háború eseményeinek rekonstruálása meglehetősen nehéz, mivel többségében későbbi oklevelek és más dokumentumok segítségével vagyunk kénytelenek a feladatot elvégezni, s távolról sem biztos, hogy teljes sikerrel. Legfontosabb forrásunk az alábbiakban bővebben tárgyalandó békeszerződés-tervezet,²⁰⁷ amely viszont csak az 1447 elejére kialakult állapotokat tükrözi, azt nem,

²⁰⁵ HHStA, Archiv Erdődy, D 11079. Az oklevél fénymásolatának átengedéséért Engel Pálnak tartozom köszönettel. Frigyes király első felelete a magyar követek számára október 13-án kelt, a szerződés két nappal később, október 15-én.

²⁰⁶ *Kronos*: Chronik 93.

²⁰⁷ DL 37615. A szerződés datálását l. lejjebb.

hogy azok miként alakultak ki. Szilárd időbeli fogódzónk kevés van. Mint láttuk, október folyamán (15-ig biztosan) Cillei Ulrik Bécsben tartózkodott. Legközelebb, 1445. december 20-án már a Körös megyei Izdencen tűnik fel, mégpedig hadjáraton.²⁰⁸ Ekkor azonban a szlavóniai nemeseket már elbocsátotta seregéből,²⁰⁹ tehát egy hadjárat (vagy a hadjáratnak egy szakasza) már lezárult. Ekkor megint eltűnik, és legközelebb Aeneas Silvius 1446. március 8-i leveléből értesülünk arról, hogy Cillei hosszú ostrom után elfoglalta Tallóci Frankó Atyina nevű várát, ahol is a bán egyik fia életét vesztette, a másikat pedig a feleségével együtt Cillei fogságba hurcolta.²¹⁰

Mivel tudjuk, hogy 1446. február 16-án Cillei már Cilliben tartózkodott,²¹¹ Atyina ostromát meglehetősen nagy biztonsággal helyezhetjük 1445. december 20. és 1446. január vége közé. Ugyanakkor az is világos, hogy ebben a hadjáratban a szlavóniai nemesek már nem vettek részt,²¹² Atyinat tehát Cillei a saját zsoldosaival ostromolta és foglalta el. Mivel fentebb azt a hipotézist próbáltuk bizonyítani, hogy 1445 tavaszán a Cilleiek csak a zágrábi püspökség várait vették birtokba, ebből adódik a következtetés, hogy a perjelség várainak és Szentgyörgyvárnak 1445. november eleje és december 20-a között kellett Ulrik gróf kezére jutniuk. A perjelség esetében Ivanich világosan azt mondja, hogy a Cilleiek csak a perjelség *szlavóniai* birtokait foglalták el, és ezt a források is igazolják: a Cillei krónika Gorát és Pekrecet említi, míg az alább még bőszégesen idézendő 1447-es békeszerződés Drasovcot,²¹³ melyekhez nyugodtan hozzávehetjük még a Pekrec közelében fekvő Csáktornyát is. Drasovcra azt is tudjuk, hogy 1447 elején Racsai Juga János kezében volt, nyilván nem Cillei akaratától függetlenül. Ez viszont egy nagyon fontos támponthoz vezet bennünket: Juga János ugyanis 1446. január 3-án, tehát két héttel Cillei Ulrik idézett mandátuma után, a saját és Geszti János²¹⁴ jobbágyai mellett csehekkkel, németekkel és más idegenekkel hatalmaskodik Pekri László Pethyakovcz nevű birtokán.²¹⁵ Mivel Pekri László birtokai nem messze Pekrec várától terültek el, ezt a hatalmaskodást bátran köthetjük a perjelség várának ostromához, melynek során Jován perjel életét vesztette.

Nyilvánvaló tehát, hogy 1445 október végén vagy november elején Cillei Ulrik szlavón bán fegyverbe hívta a szlavón nemességet. De vajon milyen ürüggyel? Kézenfekvő az akciót összekötni azzal a hadjáratral, amelyet ugyanezen

²⁰⁸ DF 231254: „Datum in descensu nostro exercituali in opido Zdench vocato”

²⁰⁹ Uo: „prefatos regni nobiles de presentí nostro exercitu ad propria ambire et transsire permisimus”

²¹⁰ Fontes Rerum Austriacarum. Zweite Abteilung. Diplomataria et Acta. LXVII. Band. Wien 1912 (A továbbiakban FRA II/67.) 33: „Ulricus, Cilie comes, post diutinam obsidionem castrí Atile, quod est in Hungaria ac per Franconem, germanum Mathiconis bani, tenebatur, tandem victoria potitus est unoque illius occiso filio alium cum uxore et omni gaza secum in captivitatem abduxit.”

²¹¹ Rosenberg IV. 1449–1462. Praha 1954. 461.

²¹² 1446. január 15-én Ciráki Tamás és Bikszádi György vicebánok már „unacum regni nobilibus” ítéleznek a körösi széken (DF 231254.).

²¹³ Drasovc alighanem azonos az Engel Pál által közölt várjegyzékben szereplő Orasovccal. Engel P.: Királyi hatalom 204. Fekvését sajnos a szerződés alapján sem lehet megállapítani.

²¹⁴ Figyelemre méltó tény, hogy Geszti János Újlaki Miklós familiárisa (Engel P.: Archontológia 85.).

²¹⁵ DL 103608: „unacum... quampluribus Bohemis, Tewtunicis et extraneis hominibus”

évben szeptember-október folyamán vezetett Hunyadi János a török ellen. Erre a hadjáratra Hunyadi valószínűleg nemcsak az erdélyi nemességet mozgósította, hanem a kapitányi hatásköre alá tartozókat is,²¹⁶ mivel a szabolcsi nemesek biztosan fegyvert fogtak.²¹⁷ Az akció szeptember második hetében kezdődött, és november 9-én már véget is ért.²¹⁸ A híre alighanem Bécsben érte Cilleit, aki (vagy apja, Frigyes gróf, akiről sajnos nincsenek információink) az 1445. évi XIII. törvénycikkre hivatkozva fegyverbe szólította a szlavóniai nemeseket,²¹⁹ s egyben valószínűleg a saját seregeit is mozgósította Vitovec vezetésével. Mire a szlavóniai haderő összegyűlt, Hunyadi már alighanem visszaérkezett Erdélybe, de Cillei, nyilván a várható török ellensapásra hivatkozva, elfoglalta a perjelség szlavóniai várait. Ezután feloszlatta a báni haderőt, s immár a saját seregei élén fordult Atyina ellen, majd annak elfoglalása után visszatért Cillibe.

De vajon hogyan illik bele ebbe a képbe Szentgyörgyvár elfoglalása? A dolog első látásra elképesztően zűrzavarosnak tűnik, mivel a forrásaink egymást kizáró állításokat tartalmaznak. A legfontosabb dokumentum Pálóci László országbíró 1450-es ítéletlevele, amely a Szentgyörgyvárhoz tartozó Swppancz birtok ügyében indított pert volt hivatva lezárni.²²⁰ Ezt a birtokot még 1444-ben adományozta Tallóci Matkó sáfárjának, az olasz Jánosnak.²²¹ Az utóbbi ügyvédje 1450-ben azt állította, hogy Tallóci Frankó és Perkó rögtön Tallóci Matkó halála után, április 24-e körül Swppancz birtokot a tartozékaival együtt várnagyaik, Gordovai Fánecs István és Péter, valamint (Berzsenyi) Kis Kelemen révén visszafoglalták és újra a várukhoz csatolták.²²² Tallóci Perkó ügyvédje erre azt válaszolta, hogy Perkó bán még Tallóci Matkó életében visszavonult *ad partes Dalmacie et Croacie*, s az egész háborús idő alatt ott is maradt, Szentgyörgyvárba várnagyot nem állított. Frankó bán fiának ügyvédje ezzel szemben azzal védekezett, hogy a néhai Frankó bán sem utasította a várnagyokat a birtok visszavételére, hanem közvetlenül Tallóci Matkó halála után Cillei Ulrik szlavón bán hadseregével ostrom alá vette a várat, azt hosszasan vívta, s erővel vette el a nevezett várnagyoktól.²²³ A Tallóciak ügyvédjei kétségtelenül hihető magyarázatokkal álltak elő, csak hogy elbeszélésük több helyen is sántít. Először is nem igaz, hogy Tallóci Perkó a zavaros idők alatt egyáltalán nem hagyta el Horvátországot: 1445. december 9-én ugyanis a császári

²¹⁶ L. lejjebb a 238. jegyzetet azzal kapcsolatban, milyen sajátosan értelmezte Hunyadi kapitányi megbízatását.

²¹⁷ DL 55312–55321: perhelasztások 1445. Szent Mihály nyolcadára, mivel „*nobiles comitatus de Zabolcz unacum magnifico Johanne wayvoda in exercitum contra Turcos motum universaliter sunt profecturi*”. Perhelasztások ugyancsak Szent Mihály nyolcadára „*propter exercituum mocionem in quampluribus partibus regni Hungarie instauratorum*”: DL 59305, 62291, 73291.

²¹⁸ 1445. november 9-én Hunyadi már Hunyadon van (DL 93001.).

²¹⁹ Nem lehetetlen, hogy ez az esemény ihlette az 1447. márciusi országgyűlés VIII. cikkelyét, amely a bánoknak csak különlegesen nagy veszedelem esetén engedélyezte a *generalis exercitus* összehívását. DRH. 363.

²²⁰ DL 67434.

²²¹ Teleki J.: Okmánytár 152–155.

²²² „*per Stephanum et Petrum filios Fanch de Gordowa et Clementem parvum eotunc castellanos ipsorum in castro Zenthgeurgwara per ipsos constitutos circa festum beati Georgii martiris... occupari (fecissent)*”

²²³ „*ipsum castrum Zenthgeurgwara cum gentibus suis exercitua libus circumvallando, idem castrum diucius expugnari faciendo, a manibus dictorum castellanorum violenter recepisset*”

káptalan előtt személyesen megjelenve zálogosította el a Körös megyei Kloko-csovc birtokát ötszáz aranyforintért, nem másnak, mint Cillei Ulrik szlavón bán-nak (!).²²⁴ Másodszor, ha a Tallóciák várnagyai valóban védték a várat Cillei se-regével szemben, nem világos, miért adományozza el 1446-ban Hunyadi János kormányzó Gordovai Fáncs Péter és István Komárom megyei birtokrészét azzal, hogy ők a Cilleiekhez csatlakozva tűzzel-vassal pusztították Szlavóniát, s várait idegen kézre adták (*castra tradendo*).²²⁵ A dolgot még tovább komplikálja, hogy a békeszerződés szerint a Fáncsok elvesztették Gordovát, viszont 1447 elején kezükön tartották Kókaproncát, ráadásul Fáncs Péter fivérei (?) a Cillei-párti Juga János fogságában vannak. Az már csak hab a tortán, hogy Újlaki Miklós minden-nek tetejébe elfoglalta Fáncs Péter birtokait.

A megfejtéshez talán maga Tallóci Frankó visz közelebb, aki 1446. augusztus 26-án a boszniai káptalan előtt úgy nyilatkozott, hogy birtokjogait igazoló oklevelei várainak „idegen kézre adása és kiostromlása során” veszték el.²²⁶ Az világos, hogy a Tallóciák két várukat vesztették el a zavaros idők alatt, Atyinát és Szentgyörgyvárat. Mivel Atyináról Aeneas elbeszéléséből kétséget kizáróan kiderül, hogy Cillei ostrommal foglalta el, az *alienacio* kifejezés csak Szentgyörgyvárra vonatkozhat. Ebből némi joggal következtetünk arra, hogy a Fáncsok valóban átadták Cilleinek a gondjaikra bízott várat, valószínűleg a harmadik várnagy, Berzsenyi Kis Kelemen tudta nélkül vagy akarata ellenére, mert ő továbbra is Tallóci Frankó szolgálatában maradt.²²⁷ Így önmagától elesik a Tallóciák ügyvédjének az az állítása, hogy Cillei rögtön Tallóci Matkó halála után ostrommal foglalta el a várat.²²⁸ Most már csak arra a kérdésre nem tudjuk a választ, hogy ha a Fáncs testvérek valóban átálltak a Cilleiekhez, miképpen vesztették el Gordovát, és hogy került hozzájuk 1447 januárjára Kővár? Az biztos, hogy nem Hunyadi hadjáratának következtében, hiszen, mint látni fogjuk, a vajda egyedül Kapronca mezővárost tudta elfoglalni. Az első kérdésre a legvalószínűbb magyarázat az, hogy mi-közben Cillei Szentgyörgyvár ostromához fogott, Vitovec (vagy maga Cillei Frigyes) elfoglalta a Tallóci szolgálatában álló Fáncsok családi várát, mire azok, érthető okból, feladták uruk erősségét. Ezzel teljesen egybevág, hogy Juga János fogságba hurcolta Fáncs Péter fivéreit,²²⁹ amire minden bizonnyal Gordova elfoglalása során nyílt alkalma. Azt viszont őszintén meg kell vallanunk, hogy arra

²²⁴ DL 34069. A káptalan Tallóciat ugyan magnificusnak nevezi, de nem címezi horvát bánnak. Tallóci Perkó császári tartózkodására egyelőre nincs logikus magyarázat. Talán túl merész a feltételezés, de nem teljesen kizárt, hogy Perkó kiegyezett Cilleivel, aki ekkoriban még szemmel láthatóan nem mutatott érdeklődést Horvátország iránt. Az tény, hogy Tallóci haláláig háborítatlanul birtokolta a horvát bánágot.

²²⁵ DL 13933.

²²⁶ „in alienacione et expugnacione castrorum suorum in hiis disturbiorum temporibus facta” (DL 13443.).

²²⁷ Engel P.: Archontológia II. 34.

²²⁸ Ennek egyébként a Cillei-krónika elbeszélése sem mond ellent, amelynek szerzője csupán annyit állít, hogy nem egészen egy éven belül megszerezte tőle (Matkótól) Szentgyörgyvárat (*gewann ihm auch nit gar in einem jahr das geschloss S. Georgen*). *Krones*: Chronik 107. Az ügyvédnek különben az volt az egyetlen lehetősége, hogy az egész dolgot a Cilleiek nyakába varrja.

²²⁹ A szövegben „fratres eorundem Fanch” áll, ami nyilvánvalóan téves, hiszen előtte Fáncs Péterről volt szó. Elképzelhető, hogy atyafiakat kell értenünk.

a kérdésre, miként került Kóvár Fáncs Péter birtokába, egyelőre nem tudunk válaszolni.

Az eseményeket tehát, számtalan kérdőjellel és fenntartással, a következőképpen rekonstruálhatjuk: 1445. október végén (vagy még korábban) Cillei Frigyes²³⁰ vagy Ulrik, valószínűleg a török veszélyre hivatkozva, fegyverbe szólította a szlavóniai nemeseket, s egyben mozgósították a saját csapataikat is. A Cilleiek serege kétfelől tört be Szlavóniába: Ulrik gróf Stájerország felől, előbb elfoglalta a Tallóci-párti Grebeniek várát, majd ostrom alá fogta Szentgyörgyvárát. Ezzel párhuzamosan Vitovec délnyugatról nyomult előre, elfoglalta Gorát, majd a szlavóniai seregekkel egyesülve Pekrecet — amelynek védelmének életét veszttette Tallóci Jován perjel —, Csáktornyát és az ismeretlen fekvésű Drasovcot. Szentgyörgyvárát a Tallóciak várnagyai alighanem megpróbálták védeni, ezért Vitovec északra fordult, elfoglalta Gordovát, mire a Fáncs testvérek kénytelenek voltak feladni a küzdelmet és átadni a várat Cilleinek. Ekkor Cillei elbocsátotta a fegyverbe hívott nemeseket, maga pedig zsoldosaival Atyina ellen fordult. Atyina azonban már veszélyes közelségben feküdt az Újlaki birtokokhoz, ezért a támadás előtt megerősítette az előző év októberében kötött szövetségi szerződést. Követeket küldött a Veszprém megyei Palota várában időző Újlakihoz, aki 1446. január 6-án állította ki a szövetségi szerződésről szóló oklevelet.²³¹ Január folyamán ostrom alá fogta Atyinát, amelyet Frankó bán fiai védtek,²³² elfoglalta, s a bán egyik fiát a feleségével együtt fogságba hurcolta.²³³ Hogy maga a bán mindeközben hol tartózkodott, lehetetlen megmondani. Bár a Cilleiek támadása nyilván meglepetésszerű volt, mindenképpen érthetetlen, miért nem tudott Tallóci a családja védelmére sietni.

A tény, hogy Atyina ostrománál Tallóci fia és annak felesége is fogságba esett, egyszersmind magyarázatot ad azokra az egyébként érthetetlen eladási és zálogosítási ügyletekre, amelyekre Frankó 1446–1447 folyamán kényszerült. Már 1446. július 26-án kénytelen volt 7000 aranyforintért eladni familiárisának, Berzsenyi Kelemennek és a fivéreinek a már korábban nekik adományozott Vervár maradék tartozékait és további Valkó megyei birtokokat, ráadásul arra az esetre, ha azok birtokában nem tudná megvédeni az adományosokat, utolsó jelentős uradalmát, Váralját kötötte le nekik.²³⁴ 1447. március 23-án már a nádor előtt zálogosította el két Vas megyei uradalmát Haraszi Tapán Kelemen országbírói ítélmesternek, ezúttal is Váralja tartozékai közül kötve le egyet biztosítékkul.²³⁵

²³⁰ Frigyes tevékenységéről a magyarországi források alapján sajnos sokkal kevesebbet tudunk, mint Ulrikéről. Külföldi levéltári kutatások ezen a helyzeten természetesen még sokat javíthatnak.

²³¹ DF 286303. Újlaki aztán a „segítségnyújtási” szerződést olyan sajátosan értelmezte, hogy Cillei akciójának ürügyén elfoglalta a szorult helyzetbe került Fáncsok birtokait. Az is elképzelhető persze, hogy Újlaki a Fáncs fivérek hűtlenné nyilvánítását használta ki a birtokok lefoglalására.

²³² Aeneas azt mondja, hogy Atyina „*per Frankonem, germanum Mathikonis bani, tenebatur*”, ez azonban nem jelenti azt, hogy maga Frankó bán védte a várat. Ellenkező esetben Aeneas biztosan megemlítette volna, mi történt vele az ostrom után.

²³³ Noha Aeneas azt írja, hogy Tallóci egyik fia életét veszttette, ez az információ biztosan téves, mert 1444-ben és 1450-ben is ugyanazt a négy fiút sorolják föl az oklevelek (Mályusz E.: Tallóci 571., 179. j.).

²³⁴ DF 263377.

²³⁵ DF 276945.

E kétségbeesés szülte lépések nyilvánvalóan a váltságdíj előteremtését szolgálták, de közben végleg aláásták a család nagybirtokosi állásának gazdasági alapját.

A Cilleieknek ezt a támadását²³⁶ már aligha lehetett a törvényesség bármiféle látszatával felruházni, s nyilvánvaló volt, hogy nem maradhat megtorlás nélkül. Ehhez azonban egelőre hiányzott az egységes akarat. Az országnagykok a Székesfehérvárra hirdetett országgyűlést Hunyadi hadjárata miatt kénytelenek voltak 1446. februárjára halasztani, s az előjelek nem voltak túl kedvezőek. Minden jel arra mutat, hogy a két erdélyi vajda, Hunyadi és Újlaki, függetleníteni kívánta magát a többi vikáriustól, és a saját kezébe kívánta venni az ország sorsának irányítását. Újlakiról már Kubinyi András megállapította, hogy ekkoriban „gátlástalan birtokfoglalási tevékenységet folytatott”,²³⁷ s a Cilleiekkel kötött két szerződés, valamint a Gordovai Fánccok szlavóniai birtokainak lefoglalása ugyanebbe az irányba mutat. Hunyadi esetében csupán arról volt szó, hogy az évek óta nyilvánvaló hatalmi ambíciók immár minden gáttól megszabadulva törtek elő.²³⁸ Ennek fényében nincs okunk kétségbe vonni Aeneas állítását, miszerint a

²³⁶ Világosan az év utolsó szakaszának eseményeire utal a kormányzó egy 1446. augusztusi oklevelében, amikor azt mondja, hogy a panaszos „*hinc preteritis disturbiorum temporibus, quibus comites Cilie regnum Sclavonie subintrando idem igne, preda et gladio vastassent*” vesztette el a Kőrös megyei Praszchowcz birtokra vonatkozó okleveleit (DF 231287.).

²³⁷ Kubinyi András: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához.). Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. Kaposvár 1973. 8.

²³⁸ Ha egymás mellé helyezük mindazokat a tényeket, melyek Hunyadi hatalmi ambícióit tükrözik, nagyon szépen formált fejlődési ívet kapunk. Hunyadi a jelek szerint már Erdélybe is különleges hatalommal felvértezve érkezett: Ulászló engedélyezte, hogy adományokat tegyen a nevében. Legalábbis ez derül ki a vajda saját okleveléből, amelyben a familiárisainak ad birtokot „a király nevében és annak hatalmával felruházva” (DL 37600.). 1443-ban a gyulafehérvári káptalan egy birtokát mentesíti a püspöki tized fizetése alól a király, illetve vajdatársa, Újlaki Miklós nevében (*in personis serenissimi domini nostri Wladislai regis etc.* – DL 28238). 1444-ben megint a király hatalmára hivatkozva (*auctoritate regia nobis in talibus concessa*) erősít meg egy, a gyulafehérvári káptalan javára tett adományt (DF 277501.). Még ugyanebben az évben valósággal példátlan dolgokat művel a király nevében. Az még rendjén való, hogy Ulászló engedélyével elcseréli Zsidóvárat Solymosért a Guti Ország fivéreivel és Berekszói Hagymás Lászlóval. Minden bizonnyal ugyancsak a király tudtával vesz ki egy egész sereg román nemeset az elcserélt vár joghatósága alól és ígér nekik védelmet az új birtokokkal szemben, természetesen a király nevében. Akkor viszont már bizonyosan nem a király tudtával jár el, amikor kijelenti, hogy mivel ő megvizsgálta e nemesek birtokjogait igazoló dokumentumokat, felmenti őket és utódaikat minden további oklevélvizsgálat alól! Még ennél is tovább megy azonban, és megígéri, hogy ha a Guti Országok és Berekszói nem törődnének bele Zsidóvár tartozékainak megcsonkításába, királyi birtokokból fogja kielégíteni őket. Hogy mindez valóban nem a király tudtával történt, maga Hunyadi árulja el, amikor megígéri, hogy intézkedéséhez megszerzi az azokhoz szükséges királyi jóváhagyást *sub sigillo regali* (DL 59745.). Mondanunk sem kell, hogy ha Hunyadi idáig jutott Ulászló uralkodása alatt, milyen messzire ment a király halála után. Alig érkezett haza a várnai csatából, máris kiváltságokkal ruházta fel a Brankovicsról frissen megszerzett Munkácsot (*Engel P.: A szegedi eskü 95.*). 1445 áprilisában „meggyűlésen” vitatta meg a váradi püspökség betöltésének kérdését, és kérte a pápától Vitéz János kinevezését. Elekes Lajos szerint Hunyadi mint kapitány cselekedett (Hunyadi i. m. 267–268.), s ez az állítás az újabb szakirodalomban is tartja magát (l. pl. Kovács Péter: A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt (1437–1490) In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk.: Zombori stván. Budapest, 1996. 102.). Holott világosan láttuk, hogy a kapitányokat csak a pesti országgyűlésen jelölték ki, s azok megbízatása egyébként sem terjedt ki az egyházi javadalmak betöltésére. Léguil még egy adat: 1445 július 20-án román kenézeket erősít meg birtokaikban *regia auctoritate mediante nostro beneplacito perdurante* (DL 29480.).

két vajda szövetséget kötött egymással, Frigyesselel megerősítették magukat vikáriusi hivatalukban, s (nyilván László király nevében) olyan felhatalmazást kaptak, hogy maguk dönthessenek a hivatalok betöltéséről.²³⁹ Ezt a veszedelmes duumvirátust akarta megbontani Hédervári nádor intrikáival, sikertelenül. Törekvése inek eredménytelenségét mutatja, hogy a fehérvári gyűlésen Hunyadi kieszközölte Újlaki jelöltjének, Debrentei Tamásnak jelölését arra az egri püspökségre, amelyet Rozgonyi országbíró tartott elfoglalva, s melyre a nádor Rozgonyival közös jelöltje Hédervári László pannonhalmi apát volt.²⁴⁰

Ilyen előzmények után került sor arra a bosszúhadjáratra, amelyet az országtanács megbízásából Hunyadi János mint kapitány (*tamquam capitaneus*)²⁴¹ vezetett a Cilleiek ellen. Hunyadi seregével, melynek tagjai közül csupán Hunyadi néhány familiárisát ismerjük,²⁴² március közepén indult el Fehérvárról, de nem a perjelség várainak visszafoglalására, nem is a Tallóciak elrabolt javainak visszaszerzésére, hanem egyenesen a grófok stájerországi törzsbirtokai ellen. Útvonalát a Cillei-krónika révén rekonstruálhatjuk,²⁴³ amelyet itt, legalábbis néhány ponton, az okleveles adatok is igazolnak. Varasd felégetése után Ankenstein érintésével tört előre Feystritz (a mai Slavovska Bistrica) felé, amelyet ostrom alá vett, közben azonban Székely Jánost a Cilli környéki falvak dúlására küldte. Ekkor, úgy tűnik, fegyverszünet jött létre a Feystritz-et védő Vitoveccel, amelynek örve alatt a magyar sereg visszafordult, majd Pettaunál átkelt a Dráván, végigdúlta a Muraközt, egészen Légrádig; itt Hunyadi délnek fordult, elfoglalta Kapronca mezővárost, ahol újabb fegyverszünetet kötött a nyomában haladó Vitoveccel. Ezzel Hunyadi a hadjáratot befejezettnek tekintette, de nem hagyott kétséget afelől, hogy azt újabb lépésnek tekinti a központi hatalom megszerzése felé vezető úton: 1446. május 10-én Kaproncán kiadott oklevelében ugyanis megszokott címeit kiegészítette a „Magyar és Szlavónország kapitánya és általános helytartója” titulussal,²⁴⁴ amelynek már az égvilágon semmi köze nem volt az 1445 májusában létrehozott kapitányi jogkörhöz. Hogy nemcsak Szlavónia, hanem a vránai perjelség urának is tekintette magát, mutatja, hogy egy olyan birtokot erősített meg Bocskai László birtokában, amelyet Tallóci Matkó azzal a feltétellel adományozott Bocskainak, hogy az hadjárat esetén két lándzsával köteles szolgálni a perjelségnek. Önmagára ruházott hatalmánál fogva Szlavónia, Horvátország és Dalmácia bánjává nevezte ki rokonát, Szentgyörgyi Székely Jánost,²⁴⁵ majd hadseregével és a kormányzóválasztás kész forгатókönyvével vonult Pestre.

²³⁹ 1446. február 22-én Újlaki mint *vicarius et capitaneus regni Hungarie generalis* erősíti meg a Gersei Petők kegyúri jogát (!) a vasvári káptalan fölött (DL 93002.). Ez ugyancsak nehezen összeegyeztethető a kapitányok limitált hatáskörével. Aeneas levelét l. FRA II/67. 25.

²⁴⁰ DL 102498.

²⁴¹ *Fejér*: Genus 92.

²⁴² Bátori Lászlót (DF 260756.), Roskoványi Antalt (DL 90889.) és Csapi Mátyást (DL 13962.)

²⁴³ *Krones*: Chronik 103–106.

²⁴⁴ *Johannes de Hunyad wayvoda Transsilvanus Sicularumque et Themesiensis comes, banus Zewiriensis regnorumque Hungarie et Sclavonie capitaneus ac vicarius generalis*: DL 33324.

²⁴⁵ Székely első báni oklevele 1446. június 12-én kelt Kaproncán (DL 44418.), ami nyilvánvalóvá teszi, hogy nem vett részt a kormányzóválasztó országgyűlésen, hanem Hunyadi hátrahagyta Szlavónia biztosítására. Ez egyben azt is jelenti, hogy Hunyadi saját hatáskörben nevezte ki banná.

Hogy a hadjáratnak a Cillei-birtokok felpredálásán túl mi volt a stratégiai célja, nehéz meghatározni. A Cilleiek által elfoglalt várak közül egyet sem vettek vissza, Tallóci Frankót nem helyezték vissza báni hatalmába (előbb csupán dalmát-horvát bánnak nevezik, majd következetesen volt bánnak).²⁴⁶ Ellenkezőleg, mintha Hunyadi már nem számolt volna régi barátjával és annak egyetlen életben maradt fivérével: legalábbis erre mutat, hogy Székelyt nemcsak a Cilleiek helyére állította a szlávón bánszágban, hanem Perkónak is meg kellett osztania vele a horvát-dalmát bányságot. Mindez egyértelművé teszi, hogy Hunyadi Erdély után immár Szlavónia urának is tekintette magát, s azt a lehető legmegbízhatóbb kezekben akarta tudni. A helyzet azonban ezzel még nem volt megoldva: a Cilleiek ugyan „hivatalosan”²⁴⁷ kiszorultak Szlavóniából, de óriási (és a zavaros idők alatt tovább gyarapított) birtokaik érintetlenül megmaradtak, és ők magukat továbbra is Szlavónia bánjainak tekintették és címezték.²⁴⁸

Hunyadi kormányzóvá választása a Cilleiek szempontjából egyértelműen kedvezőtlen fejlemény volt. Ám a helyzet hamarabb fordult, mint azt akár ők maguk gondolták volna. Ez a fordulat, úgy tűnik, Frigyes király nyakasságának és Hunyadi tehetetlenségének volt köszönhető. A pesti országgyűlés után a frissen választott kormányzó előbb Erdélyben és a déli végeken tevékenykedett,²⁴⁹ de szeptemberre visszatért Budára, és kénytelen volt szembenézni azzal a problémával, amelyet Frigyes király hódításai jelentettek. A római király a nyugati határszél jelentős várai mellett Győrt is uralma alatt tartotta, ami az érintett bárók mellett a rendek önértetét is nyilván sértette. Jogos volt tehát az elvárás, hogy a kormányzó tegyen valamit a makacs király jobb belátásra bírása érdekében. Hunyadi nem is tért ki a feladat elől, és 1446 novemberében betört Stájerországba, egy hónapon keresztül ott időzött, de kézzelfogható eredményt nem tudott elérni. Fellépésével azt mindenesetre elérte, hogy Frigyes tárgyalásokat kezdeményezett, melyeken a királyt Schlick kancellár mellett megint Cillei Ulrik képviselte.²⁵⁰ Schlick és Cillei a jelekből ítélve őszintén igyekezett kompromisszumot találni, de Frigyeset semmilyen engedményre nem tudták rábírní. Frigyes jól ismert csökönyösségén túl ebben az is szerepet játszott, hogy a király világosan felismerte: Hunyadi serege várostromra alkalmatlan, s így előbb-utóbb dolgavégezetlenül lesz kénytelen visszavonulni.²⁵¹ Várakozásaiban nem is csalódott. Hunyadi, miután még az egyetlen Győr átadására sem kapott garanciát, tehetetlen dühében feldúlta Bécs környékét, majd megkezdte visszavonulását.

²⁴⁶ 1446. júl. 26: *comes Cethiniensis, regnorumque Dalmacie et Croacie banus* (DF 263377.); aug. 26: *alias regni Sclavonie banus* (DL 13952.); 1447. jan. 16: *alias regni Sclavonie banus* (DL 13443.); márc. 23: *comes Cetine alias regni Sclavonie banus* (DF 276945.).

²⁴⁷ Az 1446. júniusi országgyűlés valószínűleg jóváhagyta Hunyadi döntését, leváltotta a Cilleieket és a helyükre Székely Jánost nevezte ki.

²⁴⁸ L. lejjebb a 264. jegyzetet.

²⁴⁹ *Engel Pál*: Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452). Különnyomat a Századok 1984. évi 5. számából. Bp. 1984. (A továbbiakban *Engel P.*: Itinerárium) 980–982.

²⁵⁰ A tárgyalások menetét ismerteti: *Teleki J.*: Hunyadiak kora II. 10–20., ill. *Hufnagel, Otto*: Caspar Schlick als Kanzler Friedrichs III. MIOG. VIII. Ergänzungsband. Innsbruck 1911375–377.

²⁵¹ Mint láttuk, ugyanez volt a tanulsága Hunyadi Cilleiek ellen vezetett hadjáratának is: a sereg a sík vidékek felpredálásában jelesre vizsgázott, de várak megvívásában megmutatkozó, tartós eredményt nem tudott felmutatni.

A hadjárat kudarcával és az annak nyomán várható elégedetlenséggel maga a kormányzó is tisztában volt, s valószínűleg ez érlelte meg benne azt az elhatározást, amely végül a Cilleiek szlavóniai hatalmának végleges elismeréséhez vezetett. December 2-án Hunyadi még arról tájékoztatta Pozsony városát, hogy hamarosan befejeződnek a Frigyessel folytatott tárgyalások, s azt követően személyesen megy Pozsonyba, hogy elsimítsa a pozsonyiak és Bazini György, illetve Kapler János között a vámok ügyében kialakult konfliktust.²⁵² Ekkor tehát, igaz, még a tárgyalások sikeres befejezésében reménykedve, Pozsony felé akarta elhagyni Ausztriát. Ehhez képest azt látjuk, hogy Bécs alól nyílegyenesen dél felé veszi az útját, s az újesztendő első napjaiban a Cilleiek territóriumának határán fekvő Bélavárra (Somogy megye) érkezik.²⁵³ Vajon miért változtatta meg szándékait?

A választ alighanem egy 1447. február 11-én kelt levél adja meg, amelyben Opez von Seidlitz arról tájékoztatja Ulrich von Rosenberget, hogy a magyarok az idősebb Cillein keresztül kérnek békét Frigyes királytól.²⁵⁴ Ebből pedig adódik a feltételezés: Hunyadi éppen azért utazott délre, hogy Cillei Frigyeset felkérje a közvetítésre, s cserében nem kevesebbet ajánlott, mint hogy a Cilleiek, immár normalizált viszonyok közepette, és a legkirívóbb jogsértések orvoslása után, ismét birtokba vehetik a szlavón bánsgót. Az egész ügyet, amelyben a szlavón bánsgó ügye mellett szinte minden vitás kérdést rendeztek, sőt, Cillei Erzsébet és Hunyadi László házasságában is megállapodtak, Frigyes gróf unokaöccse, Garai László macsói bán közvetítette. Garai személyesen is érdekelt volt a kompromisszumban, hiszen várai közül Divényt Frigyes király, Atyinát viszont a Cilleiek tartották elfoglalva. Ekkor született tehát az a többször hivatkozott békeszerződés tervezet, amely a kormányzó és a Cilleiek jövőbeli viszonyát volt hivatva megalapozni.²⁵⁵ Hogy ez nem pusztán feltételezés, azt az elkövetkezendő események mellett egy önmagában kevésbé érdekes egybeesés mutatja: Bélavárról ugyanis Hunyadi Pécsre ment tovább, ahol a társaságában találjuk Garai Lászlót és, ami még érdekesebb, Tallóci Frankót, volt szlavón bánt.²⁵⁶ Szinte bizonyos, hogy Tallóci nem vett részt a megbeszélésen, hanem Pécsen találkozott Hunyadival és Garaival, akivel egy korábbi egyezség értelmében egyébként is meg kellett jelennie a pécsi káptalan előtt. A (nyilván titokban tartott) megállapodásról eszerint nem volt tudomása, és ezt, mint látni fogjuk, a szerződés egyes pontjai is alátámasztják. A megállapodás tehát úgy történhetett, hogy Garai a Cilleiekkel folytatott egyeztetés után

²⁵² DF 239915: „peractis in brevis diebus cum domino rege Romanorum nostris tractatibus in quibus iam laboramus, versus illas partes necnon ad vos deo propicio aggressum habebimus”

²⁵³ Engel P.: Itinerárium 982.

²⁵⁴ „izunt begeren sy (dy Ungern) frede als durch den alden von Cili” Rosenberg III. 182–183. Ebből a rendkívül érdekes levélből kiderül, hogy ekkor már Bécsben is ismert volt a Hunyadival szembeni elégedetlenség, s hírek keringtek arról, hogy egyes bárók a leváltását fontolgatják: „Und sein faste zornig fil prelaten und dy mechtigsten herrn von Ungern an den Hunyanus, das er gebrant hat. Auch haben dy herren willen den Hutyanus von der haubtmanschaft abzusetzen, ader ander reden, er wil sich nicht lassen absetzen und tracht noch dem kunigreich (!)”

²⁵⁵ DL 37615. A keltezetlen dokumentumot Elekes Lajos is ismerte és használta (Hunyadi 405.), de teljesen érthetetlen okból 1451-re datálta. A tervezet szerzője Garai Lászlót egyértelműen macsói bánnak nevezi, márpedig 1451-ben Garai már negyedik esztendeje nádor volt.

²⁵⁶ Engel P.: Itinerárium 982., ill. DL 13443.

Bélaváron tájékoztatta Hunyadit, annak jóváhagyása után írásba foglalták a szerződést, majd Garai és Hunyadi együtt ment tovább Pécsre.

A szerződés első pontja a Hunyadi János kormányzó és a Cillei grófok között létrejött barátságot volt hivatva megerősíteni Cillei Erzsébet és Hunyadi László²⁵⁷ házassága révén, amelynek elrendezését közös akarattal Ulrik gróf apósára, Brankovics despotára bízták, akihez a Cilleiek, valamint Hunyadi és Garai és követeket küldenek. A második pont azt mondta ki, hogy a Cillei grófok mostantól fogva a „korábbi bánok módjára” kormányozhatják a szlavón bánsgót.²⁵⁸ A harmadik pont foglalkozott a zágrábi püspökség problémájával. Úgy rendelkezett, hogy Benedek püspök megtarthatja hivatalát, azzal a feltétellel, hogy a püspökség visszakapja a zavaros idők alatt elvesztett birtokait, s Benedek püspök ettől kezdve mindenben engedelmeskedik a „szentkorona rendeleteinek”.²⁵⁹ Nagyon érdekes a vránai perjelséggel kapcsolatos rendelkezés: abban állapodnak meg ugyanis, hogy a perjelség birtokaival együtt Garai László kezébe kerül, aki azt a közte és a Cilleiek között létrejött megegyezésnek megfelelően köteles tartani.²⁶⁰ A szerződés többi pontja a viszony normalizálását célozta: megállapodtak az egymástól elfoglalt birtokok kölcsönös visszaadásában, a foglyok szabadon bocsátásában,²⁶¹ a kereskedők szabad mozgásának biztosításában, a jövőben esetleg felmerülő vitás ügyek békés elintézésében.²⁶² Egyenként rendezték a várak sorsát, de kettő ügyében a szerződés, nyilván szándékosan, homályban hagyta a megoldást: Greben és Szentgyörgyvár esetében „a megállapodásnak megfelelően” kellett eljárni, s ugyanez vonatkozott Frankó bán fiaira.²⁶³ Végül leszögezték, hogy Garai László fogja kijelölni azt a helyet és napot, ahol és amikor a szerződő felek személyesen találkoznak, és minden vitás kérdést véglegesen rendeznek.

²⁵⁷ A szöveg Hunyadi fiát (*filio suo*) említi, de az csak Hunyadi László lehet.

²⁵⁸ „*ad morem aliorum quondam banorum regere, gubernare et possidere debent et possunt*”

²⁵⁹ A szöveg szerint a Cilleiek főkegyúri hatalmuknál fogva adták a püspökséget Benedeknek, akit a grófok előterjesztésére erősített meg a Szentszék (*auctoritate regalis jurispatronatus, ipsis dudum concessa, cuidam domino Benedicto contulerunt, et idem dominus Benedictus ex eorum dominorum comitum promotione a sancta apostolica sede ad eundem episcopatum legitime confirmatus extitit et eum tenet et possidet de presenti*). Ez, mint láttuk, nem felel meg a valóságnak, hiszen Benedeket már azelőtt megerősítette a pápa, hogy a Cilleiek Erzsébettől elnyerték volna a főpapki-nevezés jogát.

²⁶⁰ „*iuxta dispositiones inter ipsos videlicet dominos comites Cilie et Ladislaum de Gara conclusas*” Ez a pont arra utal, hogy a szerződés írásba foglalását Garai és a Cilleiek egyeztetése előzte meg, amelynek során bizonyos dolgokban megállapodás született. Ezek bővebb kifejtését azonban a szerződéstervezetben, érthető okokból, nyilván nem tartották indokoltnak.

²⁶¹ Két személy kivételével: Ravazdi Pétert és Cestregh Osvát mestert a Cilleiek Garainak adták át, s neki kellett kitűznie a napot, amikor sorsukról közösen döntenek.

²⁶² Hunyadi kötelezte magát, hogy visszaadja Fánccs Péternek a birtokait, „*quas dominus Nicolaus de Wylak minus iuste occupavit*”, s egyben „*ob favorem minorum comitum Cilie*” megbocsát a Fánccs testvéreknek.

²⁶³ „*Item ex parte castris Sancti Georgii, filiorum Frankonis bani et castris Greben eciam modus servetur quemadmodum conductum et dispositum existit.*” Mivel a későbbiekben mindkét vár a Cilleiek kezén maradt, valószínű, hogy a nyilvánvalóan szóbeli megállapodás éppen ezt tartalmazta. Ha pedig így történt, Hunyadi itt egyértelműen feláldozta Tallóci érdekeit. Az is elképzelhető viszont, hogy ez volt az ára Tallóci fia és az utóbbi felesége szabadon engedésének, akkor pedig Hunyadi semmit nem tehetett. A Frankó bán fiaira vonatkozó, ismeretlen tartalmú megállapodás azt bizonyítja, hogy az egyezség Tallóci tudta nélkül kötöttet.

A megállapodás, amely sem datálva, sem megpecsételve nincs, nyilvánvalóan informális jellegű volt, és Hunyadinak még el kellett fogadtatnia az ország „közvéleményével”. Az ugyanakkor teljesen nyilvánvaló, hogy a pontok túlnyomó többsége a Cilleiek érdekeit szolgálta: kezükön hagyta a bánáságot, a zágrábi püspökséget és az elfoglalt várakat is. Hunyadinak közvetlen haszna nem származhatott belőle, hosszú távon viszont joggal remélhette, hogy az hozzájárul hatalmának megerősödéséhez. Először is azért, mert érdekszférája a Tiszától keletre terült el, sem birtokok, sem familiárisok nem kötötték Szlavóniához, s így könnyebben lemondhatott a tartomány fölötti befolyásáról. Másodszor, mivel a Cilleiek és Frigyes elleni hadjáratai meggyőzték arról, hogy nyugaton nem számíthat katonai babérokra, hírnevének és azáltal hatalmának gyarapítását csak a Balkánon és a török elleni harcban kereshette, ehhez viszont arra volt szüksége, hogy nyugaton és délnyugaton a háta biztosítva legyen. A Cillei-Hunyadi házassági kapcsolat ráadásul a Brankovicshoz fűződő viszonyát is megjavíthatta volna, márpedig a despota jóindulata a sikeres török elleni fellépés elsőszámú feltétele volt. Vegyük most sorra, hogy mi valósult meg a szerződésből, és mikor.

Ami a szlavón bánaságot illeti, természetesen abból kell kiindulnunk, mikor és kik címezik a Cilleieket szlavón bánoknak, és mikor indul újra a nevükben a rendszeres bírósági tevékenység a szlavóniai törvényszékeken, mert az nyilvánvaló, hogy ők magukat mindvégig szlavón bánoknak tekintették.²⁶⁴ A helyzetünk még így sem könnyű, mert az 1446-os helyzet meglehetősen zavaros. Amikor Cillei Ulrik 1446. október 13-án (Cilliben) familiárisának adományozza a Körös megyei Dobowcz-on álló kúriáját, szabályszerű iktatásra utasítja a zágrábi káptalant és a báni embert, és az esetleges ellentmondókat a körösi székre, vicebánja és körösi ispánja elé rendeli idézni.²⁶⁵ Bár a káptalan válaszát nem bírjuk, ez alapján valószínűnek tűnik, hogy a Cilleiek vicebánja a bánok hivatalától való megfosztása után is tovább működött, mert nehéz elképzelni, hogy Cillei egy nemlétező törvényszék elé idéztetett volna. Ugyancsak nehezen feltételezhető, hogy a Cilleiek által megszállt Zágrábba Székely János bán saját ispánt állíthatott volna. Tény egyébként, hogy Székelynek sem albánjairól sem ispánjairól nincs tudomásunk.²⁶⁶ Ugyanakkor hatalma egyáltalán nem volt névleges, mert 1446. október 2-án Izdencen a szlavóniai nemeseknek legalább egy részével tartott gyűlést.²⁶⁷ Úgy tűnik tehát, hogy 1446. májusától 1447. elejéig egyfajta kettős hatalom működött Szlavóniában: a hivatalos (vagyis az országnagyok által elismert) bán, Székely János és az önmagukat bánoknak tekintő (de az országnagyok által el nem ismert) Cilleiek egyaránt gyakorolták a báni jogokat az uralmuk alatt álló területeken.

²⁶⁴ Pl.: Rosenberg IV. 461. (Cilli, 1446. feb. 16.); DF 231219. (Cilli, 1446. feb. 20.); DF 233189. (Cilli, 1446. okt. 13.); DL 94478. (Bécs, 1447. feb. 26.). Valamennyi felsorolt adat Cillei Ulrikra vonatkozik.

²⁶⁵ DF 233189, DF 275152: „*in presenciam vicebani et comitis nostri Crisiensis in sedem nostram Crisiensem*”

²⁶⁶ Engel P.: Archontológia I. 21.

²⁶⁷ DL 103615: „*magnifico Johanne Zekel de Zenthgywrgh... pro certis tractatibus statum et comodum huius regni concernentibus unacum regni Sclavonie nobilibus in opido Zdench existente causaque quorumlibet litigancium justo juris tramite (sic) discuciente*”.

Ebből sajnos az következik, hogy az átmenet meghatározása meglehetősen nehéz. 1447. Vízkereszt oktávján mindenesetre már Cillei Ulrik szlavón bán nevében működik a zágrábi oktávális törvényszék,²⁶⁸ március 20-án pedig Cillei Frigyes bán rendel iktatást azzal, hogy az esetleges ellentmondókat jelenléte elé idézzék a zágrábi székre.²⁶⁹ Hunyadi János kormányzó április 1-én kelt parancsára a császmái káptalan április 15-én jár el, s a válaszát már Cillei Ulrik szlavón bánnak címezi.²⁷⁰ Április 29-én Cillei Frigyes már szlavón vicebánját és egyben körösi ispánját, Szentléleki Kasztellánfi Gáspárt, Tallóci Frankó egykori harcostársát utasítja vizsgálatra.²⁷¹ Ezek az adatok már önmagukban is arra utalnak, hogy legkésőbb 1447. február elejétől a két Cillei teljesen rutinszerűen gyakorolta a báni jogokat,²⁷² s már az ügyeket a nevükben intéző familiárisaikat is név szerint ismerjük.²⁷³ Hogy mindez nem csupán érzékcsalódás, világosan mutatják Cillei Frigyes bán saját szavai, aki 1447. április 26-án egyértelműen a zavaros idők végéről beszél.²⁷⁴ Az pedig már valóban eloszlát minden kétséget, amikor 1447. április 2-án maga Hunyadi János kormányzó a két Cilleit mint szlavón bánokat kéri, hogy a nevében vegyék védelmébe (a török elleni harcokban eltűnt) Bocskai László feleségét.²⁷⁵ A Cilleiek tehát hivatalosan visszakapták báni címüket, s azt meg is tartották halálukig (1454, ill. 1456). De vajon mi lett Székely Jánossal?

A választ alighanem Hunyadi János kormányzó sajátos hatalmi rendszerében kell keresnünk. Ismeretes, hogy Hunyadi, kormányzóvá választása után megválván az erdélyi vajdai címtől, Erdély élére alkormányzói címmel a saját emberét, Vizaknai Miklóst állította.²⁷⁶ Mivel az erdélyi vajdák, Újlaki Miklós és Bebek Imre, nemigen törődtek Erdély ügyeivel, és csupán alvajdáik révén képviseltették magukat a tartományban, azok viszont minden kétséget kizáróan alá voltak vetve az alkormányzónak,²⁷⁷ Erdélyben nyilvánvalóan az történt, amit Hunyadi akart. Nos, úgy tűnik, hogy Hunyadi valami hasonló dolgot akart meghonosítani Szlavóniában is. Legalábbis erre engednek következtetni Cillei Ulrik szlavón bán szavai, aki 1447. május 16-án Székely Jánost Dalmácia és Horvátország bánjának,

²⁶⁸ 1447. február 2. körül: DL 107562. Az oklevelet Glaynar György zágrábi ispán pecsétjével erősítik meg.

²⁶⁹ DF 274967. Oklevelét „*propter absenciam sigilli nostri*” Glaynar György zágrábi ispán pecsétjével erősítette meg.

²⁷⁰ DF 256814.

²⁷¹ DF 218972.

²⁷² Igaz ugyanakkor, hogy az országnagyok 1447. február 20-án, megerősítvén Cillei Ulrik 1445. június 25-i adományát a zágrábi pálosok javára, Cilleit még nem címezik bánnak (DL 34734.). „Hivatalos” elismerésről ekkor tehát még nem beszélhetünk.

²⁷³ Egyébként már önmagában az a tény, hogy Kasztellánfi vicebáni hivatalt vállalt a Cilleiek szolgálatában, a viszonyok normalizálódására utal.

²⁷⁴ DF 256508: „*hiis disturbiorum temporibus jam dante domino sedatis*”

²⁷⁵ DF 261833: Hunyadi János kormányzó „*illustribus principibus dominis Friderico et Ulrico Cilie, Orthomburge Zagorieque comitibus necnon regni Sclavonie banis, dominis et fautoribus nostris honorandis.*”

²⁷⁶ Először 1446. december 22-én nevezi magát annak: „*alias vicevavoda nunc vero inter ceteras honorum dignitates vicegubernator parcium Transsilvanarum.*” ZW. V. 184.

²⁷⁷ 1447. május 23-án Hunyadi Herepei Márkot, vagyis Újlaki alvajdáját (Engel P.: Archontológia I. 15.) utasítja, hogy adja vissza Losonci Zsigmond özvegyének lefoglalt birtokait, egyben utasítja Vizaknai alkormányzót, hogy az özvegyet mindenkiel, különösen pedig Herepeivel szemben (*contra te*) védje meg jogaiban (DF 218787.).

egyben Dalmácia, Horvátország, Szlavónia és a vránai perjelség kormányzójának nevezi.²⁷⁸ Hogy miként képzelte Hunyadi az együttműködést Székely és a Cilleiek között, akikről egyáltalán nem lehet azt mondani, hogy nem foglalkoztak Szlavónia ügyeivel, nem világos. Az sem valószínű, hogy a kormányzó rokona beérte volna a másodhegedűs szerepével a Cilleiek mellett. A rendszer mindenesetre nem működött, mert ez az utolsó nyoma Székely szlavóniai ténykedésének. Dalmát-horvát báni címét és a vránai perjelség kormányzatát megtartotta, de legkésőbb 1448 elején elhagyta a délvidéket, mert 1448. február 20-án már Erdélyben találjuk.²⁷⁹

A zágrábi püspökséggel viszonylag egyszerű a dolgunk: láttuk, hogy Benedek püspököt 1445-ben a Cilleiek juttatták be székvárosába, ott volt 1446-ban végig és 1447 elején is, és a helyzet 1447 folyamán sem változott.²⁸⁰ A kialakult viszonyokba, úgy tűnik, Hunyadi is belenyugodott.²⁸¹ Ennek az sem mond ellent, hogy IV. Jenő pápa 1447. február 13-án Hunyadi kérésére helyezte át Csupor Demetert a zágrábi, Zólyomit pedig a knini püspökségre, mert nagyon is meglehet, hogy a kormányzó még a Cilleiekkel kötött megegyezés előtt küldte el kérvényét Rómába. Mivel az új pápa, V. Miklós Zólyomi panaszára vizsgálatot rendelt el, az áthelyezés a vizsgálat lezárulásáig nem léphetett hatályba, s az ügy egyelőre nyugvópontra jutott.²⁸²

A vránai perjelséggel kapcsolatban, mint láttuk, úgy rendelkeztek, hogy azt birtokaival együtt a Cilleiek kötelesek átadni Garai Lászlónak, amelyet utóbbi a grófokkal kötött megállapodásnak megfelelően köteles tartani. Hogy ez a megállapodás miben állt, nem tudjuk, de nincs nyoma, hogy a perjelséget Garai valaha is a kezén tartotta volna. Ellenkezőleg: Hunyadi kormányzó már útban a tárgyalásokra parancsot küld Székely János szlavón bánnak és gorai ispánjainak, hogy adassanak vissza Blagai János özvegyének egy tőle elvett birtokot.²⁸³ Ebből az következne, hogy legalább Gorát Székely már 1447 januárja előtt birtokba vette, s annak élére ispáni címmel a saját embereit állította. Mivel teljességgel valószínűtlen, hogy Székely erővel foglalta volna vissza a várat, kénytelenek vagyunk

²⁷⁸ DL 103615: „*magnifico Johanne Zekel de Zenthgywrgh regnorum Dalmacie et Croacie bano eorundemque et tocius Sclavonie ac prioratus Aurane gubernatore necnon Comanorum etc. comite*”

²⁷⁹ ZW V. 241. Az igazsághoz tartozik, hogy 1448. szeptemberében ismét feltűnik egy Hunyadi familiáris, Temesközi János deák, szlavóniai alkormányzó (*vicegubernatori vestro per vos in regno Sclavonie constituto*) címmel (Zala II. 544; az eredeti: DF 253886.). Temesközi talán azonos Hunyadi „kedves familiárisával”, aki a kormányzótól Erdélyben kap birtokadományt (*Elekes L.*: Hunyadi 311. 46. j.). Nehéz elképzelni, hogy miután a Székely-féle megoldás sem vált be, a kormányzó szívéhez mégoly közelálló Temesközi milyen befolyást tudott volna gyakorolni a tartományban. Alkormányzói működésének egyelőre ez az egyetlen nyoma, s ez sem kötődik közvetlenül Szlavóniához. Kormányzói parancsra Pál argesi püspököt, a glogoncai prépostság kormányzóját kellett volna visszaiktatnia a zalavári apátság birtokába a Marcaliakkal és (a nyilván általuk kinevezett) János apáttal szemben, tehát Zala megyében volt hivatva eljárni. Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy feladata abban állt, hogy szlavóniai illetékességű személyeknek a tartományon kívüli ügyeiben járjon el. Az ugyanis kétségen kívül áll, hogy tevékenysége Szlavóniában egyáltalán nem mutatható ki, s a Cilleiek hatalmát semmiben nem korlátozta, de még csak nem is ellenőrizhette.

²⁸⁰ Zágrábban datál pl. 1447. március 16-án: DL 34735.

²⁸¹ Nem érdektelen megjegyezni, hogy Hunyadi még közvetlenül a tárgyalások előtt, vagy azok közben is adományoz a zágrábi püspökséghez tartozó prédiomot a saját hívének (DF 252410.).

²⁸² Az egész ügyre l. *Fraknoi V.*: Kegyúri jog 147–148.

²⁸³ DF 274923: Hunyadi János kormányzó „*magnifico Johanni de Zenthgyergh regni Sclavonie necnon Dalmacie et Croacie bano ipsiusque comitibus in Gara constitutis*”

feltételezni, hogy az nem is volt a birtokában, és ispánjai a címük ellenére nem Gorában székeltek. Hipotézisünknek némi alátámasztást ad az a tény, hogy a kormányzó parancsát csak több, mint négy hónappal később, 1447. május 4-én hajtotta végre az immár valóban Gora várában székelő Csűrös Mihály.²⁸⁴ Ekkorra pedig már a perjelség többi tartozéka is Székely birtokába került, bár ezt csak egyetlen birtok példáján tudjuk illusztrálni. Bosyako (a Zelna folyó közelében) biztosan a Cilleiek kezére került, mert 1446. február 20-án Ulrik gróf rakonoki várnagya egyben a birtok officiálisa.²⁸⁵ Majdnem napra pontosan egy esztendővel később, 1447. február 22-én viszont már Székely János officiálisai igazgatják a birtokot.²⁸⁶ Úgy tűnik tehát, hogy a perjelség birtokai, Garai közvetítésével vagy attól függetlenül, 1447 februárjában Székely János kezére kerültek, aki, mint látjuk, kormányzói címmel igazgatta őket. Az már jól ismert, hogy a perjelséget 1450-ben végül Székely fia, Szentgyörgyi Tamás kapta meg,²⁸⁷ de hogy addig, különösen pedig Székely János távozása után mi történt, további kutatásnak kell kiderítenie.

Egyértelmű tehát, hogy a legfontosabb pontokban a megállapodás nem maradt írott malaszt: a Cilleiek jogszerűen visszavették a szlavón bánágot, Zólyomi Benedek a zágrábi püspökséget, Hunyadi kormányzó viszont, illetve általa Székely János, a vránai perjelséget. 1447. júniusára pedig Cillei Frigyes is beváltotta ígéretét: tető alá hozta a fegyverszünetet Frigyes királlyal. A magyar követek és Frigyes király tanácsosai a stájerországi Radkersburgban gyűltek össze 1447 májusában, s már maga a hely kiválasztása is arra utal, hogy a találkozó létrehozása Cillei műve volt. Ezt egyébként levelében, amelyben fiának, Ulriknak számolt be a történekről, maga is hangsúlyozta.²⁸⁸ Miután a két fél ismertette feltételeit, a tárgyalás megrekedni látszott,²⁸⁹ Frigyes gróf azonban nem adta fel, személyesen kereste fel a római királyt, magával hozta Radkersburgba, s igyekezeteit végül siker koronázta.²⁹⁰ A megegyezés pontjai régóta ismertek,²⁹¹ elismételésük itt nem szükséges. A mi szempontunkból csupán annak van jelentősége, hogy Hunyadi Cillei — távolról sem önzetlen — segítségének köszönhetően két esztendőre felszabadult nyugaton, s a Cilleiektől sem kellett tartania. Nyugodtan foglalkozhatott azokkal az ellenfelekkel, akikkel szemben komolyabb sikerre számíthatott: Giskrával és a törökökkel.

²⁸⁴ DF 255722.

²⁸⁵ DF 231219.

²⁸⁶ DF 256532.

²⁸⁷ Engel P.: Archontológia I. 82.

²⁸⁸ DF 289289: A követek mindkét részről teljhatalommal felruházva jelentek meg, „*dazwischen wir uns trulich und vast gemüet und auf alleweg versucht haben, ob wir indert einmüet und einen fügliehen wege zwüschien in hetten furnemem mögen*”. A magyar országnagyok egyértelműen azt állítják, hogy a találkozót Cillei Frigyes hozta tető alá (Fejér: Authentia 139.).

²⁸⁹ uo.: a megegyezés „*nach baiden partheien fürbringen rede und widerrede swerlich furzumenen gewesen ist, nach dem als die sachen ettwas grös und treffenlich an in selbs sein*”

²⁹⁰ uo.: „*und sein dazwüschien wir selbs zu unserm herren dem Römischen kunig gen Leibnitz geritten und den herab mit sampt uns gen Raggenspurg bracht und verrer gedacht, damit die sachen in solich fride und taiding so hernachgeschrieiben steet komen sein.*”

²⁹¹ A magyar országnagyok oklevelét kiadta Fejér: Authentia 138–144, elhanyagolható hibákkal. Az eredeti: DF 287192.

Miután az 1447. márciusi országgyűlés rendezte az ideiglenes kormányzat egy évvel korábban nyitva hagyott kérdéseit,²⁹² a nyugalom visszatérni látszott az országba, a pártharcok tüze alábbhagyott. Hunyadi és a Cilleiek egyelőre elérték céljukat, Újlaki birtokokban gyarapodva került ki a viharos évekből, Garai közvetítésének jutalmaként visszanyerte az öt megillető helyet a magyarországi politikában, s — az eseményeket alighanem keserűséggel eltelve figyelő Hédervári nádor halála után — apja egykori méltóságát is elnyerte. Igazi vesztes egy volt: Tallóci Frankó. Ő maga ugyan egy darabig még megtartotta horvát bánságát, amelyen Perko fivérével és Székely Jánossal osztozott, de arról a hatalomról, amelyet valaha Matkóval együtt élvezett, már csak álmodhatott. Várait nem kapta vissza, s halála után gyermekei a legteljesebb jelentéktelenségbe sülyedtek. Hogy fia és annak felesége mikor szabadultak ki Cillei fogságából, nem tudjuk, de talán nem is érdekes: 1447 után ugyanis már senkinek nem állt érdekében a szlavóniai status quo megbolygatása. Tallócinak nem maradt más választása, mint a kormányzó védőszárnyai alá húzódni, s végül Hunyadi oldalán halt hősi halált a rigómezei csatában.

Két dolgot nem vizsgáltunk még a szerződéssel kapcsolatban: mi lett a sorsa a tervezett házasságnak, és létrejött-e végül a kilátásba helyezett találkozás? Utóbbit a jelek szerint egyik fél sem sürgette. Hunyadi kormányzó a márciusi budai országgyűlés után előbb Giskrával alkudozott Bujákon, és valamiféle megállapodás is született, mivel Giskra megígérte részvételét a pünkösdre tervezett országgyűlésen.²⁹³ Ezután leviharzott a déli végekre,²⁹⁴ majd visszatért Pestre, ahol mégiscsak tartottak országgyűlést.²⁹⁵ A kormányzó kimeríthetetlen energiájának bizonyítéka, hogy ezután véglegesítette a Giskrával kötött megállapodást,²⁹⁶ majd hadjáratot vezetett Talafúz ellen.²⁹⁷ A szeptemberi újabb országgyűlés után aztán Erdélybe sietett, s még az év telén sor került nevezetes havasalföldi hadjáratára.²⁹⁸ 1447 folyamán tehát nem is igen lett volna ideje nyugodt körülmények között véglegesíteni az 1447. januári megállapodást. 1448 két első hónapját Er-

²⁹² DRH 360–372.

²⁹³ *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245–1526. Szeged 1931. (Acta litterarum ac scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscosephinae. Sectio iuridico-politica. Tom. 2.) (A továbbiakban *Iványi B.*: Eperjes) 143.

²⁹⁴ *Engel P.*: Itinerárium 982.

²⁹⁵ Mályusz Elemér szerint (Rendi állam 45.) a pünkösdi országgyűlés végül elmaradt, de az igazság az, hogy megtartották, és ezt paradox módon a kitűnő szerző idézett művének egy jegyzete is bizonyítja. Maga idézi ugyanis Pálóci László országbírónak 1447. június 24-én a pesti országgyűlésen kiadott oklevelét (i. m. 41. 170. j.) Ugyancsak „*in nostra generali Pestiensis congregatione*” kelnek az országnagyok oklevelei június 9. és 26. között (*Knauz Nándor*: Az országos tanács és az országgyűlések története 1445–1452. Pest 1859. 69.) Pesten tartózkodik Hunyadi kormányzó (*Engel P.*: Itinerárium 982.), Hédervári Lőrinc nádor (Máj. 28.: DF 263381, jún. 18.: uo.), Pelsőci Bebek István (jún. 21.: DF 263380.). A nádor idézett oklevele (DF 263381.) szerint Putnoki János is Pesten tartózkodik, ami köznemesi résztvevők jelenlétére utal.

²⁹⁶ Zichy IX. 169–171.

²⁹⁷ A hadjáratot maga Hunyadi kormányzó említi már idézett oklevelében (DF 260756.), ahol a csehек elleni akciót a havasalföldi hadjárat előtt említi („*adversus... Bohemos et infidelem condam Wlaad waywodam Transalpinum*”). Hogy az ellenfél Talafúz volt, Giskra leveléből derül ki (*Iványi B.*: Eperjes 144.), aki Eperjes tanácsát arról tájékoztatja, hogy a cseh vezér az ő tudta nélkül kezdett háborút.

²⁹⁸ *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. 207.

délyben töltötte, s innen a többször is követett Temesvár-Csanád-Szeged útvonalon indult Buda felé.²⁹⁹ Szegedről azonban nem a főváros irányában folytatta útját, hanem Madaras érintésével a Körös megyei Berzöce alá vonult, ahol már hadseregével és több báróval együtt találjuk. De vajon ki ellen indult a hadjárat? Hunyadi kormányzó világosan *generalis exercitus*ról beszél,³⁰⁰ márpedig láttuk, hogy az 1447. márciusi országgyűlés a kormányzónak is csak különösen nagy veszély esetén engedélyezte annak kihirdetését. Salánki Ágoston győri püspök *proclamata exercitua expediciot*³⁰¹ említ, amely Vas, Zala és Sopron megyék nemességét biztosan érintette. Mivel a püspök levele április 1-én kelt, a hadjárat kihirdetésére valamikor március közepe táján kerülhetett sor, a kormányzó tehát még a déli végekről rendelke el. Kézenfekvő arra gondolni, hogy a kormányzó vizsgálja újult ki a Cilleiekkal, csak hogy erre az égvilágon semmi nem utal, márpedig ha a Cilleiek akkora felfordulást okoztak volna, ami általános mozgósítást tesz szükségessé, ennek biztosan maradt volna valami nyoma a forrásokban. Egy ilyen vizsályt ráadásul sem a már tárgyalt előzmények, sem a még tárgyalandó események nem indokolnak. Az biztos, hogy 1447 végén és 1448 első felében Cillei Ulrik Schlick kancellár oldalán aktívan bekapcsolódott a Habsburg-burgundi tárgyalásokba, ami nem arra utal, hogy Szlavóniában újabb nagyszabású expanziót tervezett volna.³⁰² Baranya megye hatóságának júliusi okleveléből egyenesen arra lehet következtetni, hogy a hadjárat célja maga Berzöce volt.³⁰³ Ezt alátámasztja, hogy a kormányzó innen nem vonult tovább, hanem meglehetősen gyorsasággal Fehérvárra igyekezett. Berzöce vára ekkor Újlaki Miklós birtokában volt, és nem tudunk róla, hogy akár a Cilleiek akár más elfoglalta volna tőle.³⁰⁴ Jobb híján azt kell gondolnunk, hogy az 1448 kora tavaszi mozgósítás inkább a balkáni eseményekkel állt kapcsolatban,³⁰⁵ bár ezt bizonyítani egyelőre nem lehet. Azt viszont nyugodtan kizárhatjuk, hogy a hadjáratnak bármi köze lett volna a Cilleiekhez.

Éppen ellenkezőleg: Hunyadi mintha arra használta volna berzöcei tartózkodását, hogy Garai segítségével előkészítse az 1447-es megállapodásban kilátásba helyezett találkozót. Újabb balkáni expedíciója előtt nyilván szüksége volt hátszágának biztosítására, s erre semmi sem látszott alkalmasabbnak, mint egy házassági szerződéssel kombinált békeszerződés a Cillei-Brankovics klánnal. Brankovics támogatása a hadjárat sikerének elsőszámú feltétele volt, márpedig Hunyadinak minden oka megvolt arra, hogy ne bizzon a despotában (s nem elsősorban az utóbbi hibájából). Ennek megfelelően valamikor 1448 tavaszán Brankovics és a felesége az apa, Cillei Ulrik és a másik nagyapa, Cillei Frigyes jóváhagyásával eljegyezte Cillei Erzsébetet a kormányzó nagyobbik fiával, Lászlóval, s az eljegye-

²⁹⁹ Engel P.: Itinerárium 981. A térképen és az adatokból jól látszik, hogy Hunyadi többször is használta ezt az útvonalat.

³⁰⁰ Zichy IX. 184–185: „*unacum dominis baronibus proceribusque et regnicolis preacti regni in presenti nostro exercitu generali hic nobiscum existentibus*”.

³⁰¹ DL 49766.

³⁰² Hufnagel, i. m. 444–447.

³⁰³ Zichy IX. 197: „*dum... dominus Johannes de Hunyad gubernator huius regni Hungarie post festum Pasce domini versus Berzewcze exercitum statuisset*”.

³⁰⁴ Engel P.: Archontológia I. 279.

³⁰⁵ L. Elekes L.: Hunyadi 362–364.

zést a grófok június 18-án utólag is megerősítették.³⁰⁶ Ezzel egyidőben sor került a végleges békekötésre is, bár a felek nem személyesen jelentek meg, csak követekeket küldtek a szlavóniai nemesség körösi gyűlésére, amelyet minden jel szerint Hunyadi és Garai áprilisi berzöcei tartózkodása idején készítettek elő. A kormányzót bizalmi embere, Vizaknai Miklós erdélyi alvajda képviselte, Cillei Frigyes pedig tekintélyes familiárisait: udvarmesterét, marsallját és két várnagyát küldte. Hogy valóban formális békekötésről volt szó, világosan bizonyítja, hogy Vizaknai nemcsak a kormányzó, hanem Magyarország egész *communitasa* képviselőjében jelent meg Körösön.³⁰⁷ A békekötés szövege, ha volt ilyen, nem került elő, de annak alapját nyilván az 1447. januári megállapodás alkotta.

Ezzel Hunyadi elérte, hogy kizárólag a török elleni háborúra összpontosíthassa a figyelmét. Fegyverszünet kötötte Frigvest és Giskrát, helyreállt a béke a Cilleiekkel. Az országnak ugyan egyik megállapodásból sem származott különösebb haszna, hiszen mind a status quo alapján köttetett, de legalább az állandó háborús állapotnak véget vetettek. Az igazi nyertesek természetesen a Cilleiek voltak, akik ettől kezdve már nemcsak egy félig-meddig titkos „zsebszerződés”, hanem törvényes kinevezés alapján álltak a szlavón bánság élén. 1445. évi akciójuk végül meghozta eredményét: foglalásaikat megtartották, s Szlavóniában nem maradt a hatalmukat akárcsak a legkisebb mértékben veszélyeztető politikai tényező. Ekkor úgy tűnhetett, hogy a kialakult hatalmi viszonyok sokáig nem fognak változni. Hunyadi, ha nem is nyugodt szívvel, de legalább annak tudatával indulhatott 1448 augusztusában a Balkánra, hogy többé-kevésbé rendezett viszonyokat hagyott maga mögött. Reményei végül, mint az közismert, Rigómezőnél összeomlottak, de ez a mi szempontunkból már nem érdekes: veresége Szlavónia sorsát közvetlenül már nem érintette. Hogy a Cilleiek milyen érzésekkel fogadták a régi ellenfél, Tallóci Frankó halálának hírért, nem tudjuk. Az azonban bizonyos, hogy az öreg harcos halála egyszerre tett pontot egy család káprázatos pályafutásának és egy elkeseredett párviadalnak a végére. A Cilleiek politikai csillaga tovább emelkedett, a Tallóciak számára pedig maradt a fényes múlthoz méltatlan, lassú agónia.³⁰⁸

³⁰⁶ DL 44516. Az oklevél, amelyet a két Cillei június 18-án Cilliben állított ki, világosan a már megtörtént eljegyzésről beszél, amelyet a kormányzó „elmondhatatlan érdemei” indokoltak: „*idem dominus despotus et domina despotissa propter inenarrabilia serviciorum merita magnifici Johannis de Hunyad modo gubernatoris regni Hungarie Ladislao filio suo naturali et legitimo prefatam principissam juvenulam Elizabeth hac vice unicam nostram carissimam filiam in sponsam et legitimum conthoralem suis pollicitacionibus et promissionibus desponsarunt et matrimonialiter copularunt*”.

³⁰⁷ DF 231245, 231238: „*Nos Nicolaus de Vyzakna vicewayvoda Transsilvanensis ex parte spectabilis et magnifici domini Johannis de Hunad regni Hungarie gubernatoris sed et tocius communitatis ipsius regni Hungarie, item Georgius Aphaltrer dictus magister curie, necnon Akacius Mynderfer capitaneus in Crappyna, Georgius Glaynar castellanus in Zthenychnyak et Sigismundus Sebreher marsalcus consiliarü illustris principis et domini, domini Friderici Cilie, Ortenburge et Zagorie comitis necnon regni Sclavonie bani, consimiliter ex parte eiusdem domini Friderici ad id specialiter deputati memorie commendamus, quod nobis pro sedandis et conplanandis quibusvis amplioribus guerris differentiisque et motibus hucusque pro dolor in ipso regno Sclavonie undecunque secutis et subortis, ne in maiorem erumpant flammam, ymmo pro reformanda et stabilienda firma pace atque utili concordia his Crisi in presenti generali regnicolarum regni Sclavonie predicti convocacione existentibus etc.*”

³⁰⁸ Ezen az sem változtat, hogy Perkó haláláig horvát bán maradt, hiszen érdemben már ő sem tudott beleszólni a politika irányításába.

Tamás Pálosfalvi:

CILLEI AT TALLÓCI: LA LUTTE POUR LA SLAVONIE 1440–1448

(Résumé)

L'étude résume l'histoire politique de la Slavonie aux années 1440 en s'appuyant sur un grand nombre de documents inédits. Cette période a vu la lutte de deux grandes familles, les comtes de Cilli en Styrie et les frères Tallóci de Raguse, toutes les deux élevées par le roi Sigismund, pour l'hégémonie sur la Slavonie et l'évêché de Zagreb. Après une succincte discussion des événements des dernières années de l'empereur, les conséquences de la double coronation de 1440 sont examinées. En Avril 1440 la reine Élisabeth, veuve d'Albert de Habsbourg, a privé Matkó, chef de la famille Tallóci, qui avait joué un rôle décisif dans l'élection de Wladislaw de Pologne, de ses offices et confia le gouvernement de la Slavonie à son oncle, Frédéric de Cilli. Mais cette première tentative des comtes de Cilli de s'arracher le pouvoir dans la province demeura sans conséquence, la victoire du roi Wladislaw sur les partisans de la reine menant au rétablissement des Tallóci dans la Slavonie. En Avril 1441 les comtes de Cilli firent la paix avec le roi Wladislaw et la lutte ouverte entre les deux familles fut suspendu jusqu'au début de l'an 1445. Toutefois, la tension demeura grande, parce que les comtes, profitant de leur droit de nomination, jadis reçu de la reine Élisabeth, s'efforçaient de poser leur propre candidat, Benedek Zólyomi, à la tête de l'évêché de Zagreb. En 1444 Frédéric de Cilli envoya un messenger au pape, demandant une solution favorable à Zólyomi dans l'affaire de Zagreb. Se sentant menacé par les machinations du comte, Matkó Tallóci profita de l'absence du roi Wladislaw au Balkans pour installer, se souciant peu de l'usage canonique, le frère de son vassal, Demeter Csopor, à Zagreb. Mais Matkó mourut peu avant le 10 Mars 1445, et les comtes de Cilli expulsèrent Csopor de la cité, occupant les possessions de l'évêché pour eux-mêmes. En Mai 1445 les deux comtes de Cilli prirent le titre de banus de Slavonie. A l'hiver de 1445–1446 Ulrich de Cilli mena une campagne contre les frères de Matkó Tallóci et occupa leurs châteaux en Slavonie. L'expédition d'Ulrich fut suivie au printemps suivant par une attaque punitive, d'ailleurs infructueuse, de János Hunyadi contre les propres domaines des comtes. Bien que les derniers aient été privé de leur titre de banus, et Hunyadi ait nommé son parent gouverneur de la Slavonie, leur pouvoir dans la province ne fut jamais sérieusement contesté. Les échecs de Hunyadi contre les comtes de Cilli et plus tard contre le roi Frédéric l'amenèrent à chercher un compromis avec ses rivaux Styriens. Le résultat de ces efforts fut un traité secret, conclu par l'intermédiaire de László Garai dans les premiers jours de 1447. Dans ce traité Hunyadi, élu gouverneur de la Hongrie, reconnut l'autorité des comtes sur la Slavonie, une concession que le comte Frédéric retourna par concluant un accord entre le roi Frédéric et le gouverneur. Le traité fut suivi par une paix signée en Juin 1448 par les émissaires des deux parties. L'ultime épisode de la lutte fut la mort héroïque de Frankó Tallóci dans la bataille de Kossopolje en Octobre 1448.

CILLEI AND TALLÓCI: THE STRUGGLE FOR SLAVONIA 1440–1448

(by Tamás Pálosfalvi)
Summary

The present study tries to shed new light on the political history of Slavonia in the 1440s. This critical period saw the struggle of two important families, the Styrian counts of Cilli and the Ragusan Tallóci brothers, both owing their career to king Sigismund, for the possession of the banate of Slavonia and the bishopric of Zagreb. After a short discussion of the events of the emperor's last years the consequences of the double coronation of 1440 are examined. In April 1440 queen Elizabeth, widow of Albert of Habsburg, seems to have deprived Matkó, head of the Tallóci family, who played a leading role in the election of Wladislaw of Poland, of his honours and conferred the banate of Slavonia upon her uncle, Frederick of Cilli. This first attempt on the part of the counts to wield power in Slavonia was a short-lived one, however, for Wladislaw I's victory over the partisans of queen Elizabeth led to the reestablishment of Matkó and his brothers in Slavonia and the main ecclesiastical benefices attached to the office of banus. In April 1441 the counts of Cilli made peace

with Wladislaw I, which meant that open strife between the two families was suspended until 1445. Latent struggle never ceased, however, for the counts, making use of their right to nominate the bishop of Zagreb, conferred upon them by queen Elizabeth, tried to obtain this important benefice for their own protégé, Benedek of Zólyom. In 1444 Frederick of Cilli sent an envoy of his own to the pope, asking him to resolve the problem of Zagreb in favour of bishop Benedek. Alerted by count Frederick's manoeuvres, Matkó Talóci profited from king Wladislaw's absence on the Balkans to put his own man, Demeter Csupor, bishop of Knin, at the head of the see of Zagreb in a totally uncanonical way. Before 10 March 1445 Matkó died, however, whereupon the counts of Cilli drove bishop Demeter from Zagreb and occupied the bishopric and its castles, Benedek of Zólyom having to content himself with the mere title of bishop. In May 1445 both counts of Cilli took the title of banus. In December 1445 and January 1446 count Ulrich launched a large-scale campaign against the brothers of Matkó Tallóci, and occupied their Slavonian castles. This offensive was followed by János Hunyadi's retaliatory attack in the spring of 1446, which yielded no results, however. Though the counts of Cilli seem to have been officially deprived of their title of banus, and Hunyadi appointed his own man to govern Slavonia, their power in the province could not be seriously challenged. Hunyadi's failure against the counts and then against king Frederick led him to seek a compromise with his Styrian opponents, which led in the very first days of 1447 to a secret treaty between the governor and the counts of Cilli through the mediation of László Garai. The most important element of the treaty was the acknowledgment of the counts of Cilli's authority in Slavonia, in return for which Frederick of Cilli mediated a truce with king Frederick, a precondition of Hunyadi's grandiose plans against the Ottomans. The treaty was then turned into a peace in June 1448. The final accord of the long struggle was the heroic death of Frankó Tallóci in the battle of Kossovopolje in October 1448.

KÖZLEMÉNYEK

Zsoldos Attila

CONFINIUM ÉS MARCHIA

(Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről)

Az Árpád-kori határvédelem korai intézményeivel kapcsolatosan rendszeresen találkozhatunk történetírásunkban a határvármegye, a határvárispánság, a határvár és a határispánság fogalmával. Ezek a kifejezések — feltéve persze, hogy használatuk következetes — valóban alkalmasaknak látszanak arra, hogy az Árpádok királyságának különböző határvédelmi intézményeit jelöljék, mégpedig annál is inkább, mert a közöttük meglévő tartalmi eltérések viszonylag egyszerűen leírhatók. Csakhogy a kérdéses fogalmak használata sem következetesnek, sem egységesnek nem mondható. A jelenség oka végső soron alighanem abban a nagy múltra visszatekintő vitában gyökeredzik, amely a korai határvédelem intézményi hátterét illetően jelenleg is megosztja a magyar történetírást. A terminológiai bizonytalanság, miként általában, a határvédelem kérdésében is számos félreértés forrása lehet, s ezért nagyon is kívánatos lenne felszámolása. A „végleges megoldás” — ha annak elérése egyáltalán lehetséges, ami a kor forrásadottságainak ismeretében szerfelett kérdéses — az Árpád-kori határvédelem egészének vizsgálatától lenne várható, erre azonban jelen tanulmány már csak korlátozott terjedelme miatt sem vállalkozhat. Köztudomású ugyanis, hogy a téma meglehetősen szerteágazó: a szorosan vett had- és intézménytörténeti vonatkozások mellett társadalom-, sőt, gazdaságtörténeti kérdések is felmerülnek, ide vonhatók továbbá a kor Magyarországon élt idegen (pl. besenyők, izmaeliták), illetve annak tekintett (székelyek) etnikai csoportokra vonatkozó kutatások jó része, s akkor még szó sem esett olyan, elsősorban a régészet eszközeivel és módszereivel kutatható és értelmezhető objektumokról, amelyekről okkal gyanítható, hogy szintén a határvédelem körébe tartozóknak tekinthetők. Az alábbiakban következő tanulmány ezért csupán néhány, a korai határvédelem intézményeivel szorosan összefüggő kérdést vizsgál abban a reményben, hogy az előadottak, ha mégoly csekély mértékben is, de hozzájárulnak majd a korai határvédelemmel kapcsolatos vitakérdések tisztázásához.

Mindenekelőtt célszerűnek látszik röviden áttekinteni az előljáróban említett négy fogalom használatában megmutatkozó főbb jellegzetességeket. *Határvármegyének* azokat a megyéket szokás tartani, amelyeknek az ország határaival érintkező területén a megyéével azonos néven emlegetett várispánság működött (pl. Nyitra, Újvár stb.).¹ Nem tartoznak közéjük tehát azok a megyék, amelyek

---

¹ Ld. pl. Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 208–209.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 192–193.

a királyi vármegyék klasszikus típusába sorolhatók ugyan, de az ország belsejében fekszenek (pl. Fejér, Veszprém stb.), sem pedig azok, amelyek, bár határ mentiek, várispánságuk nem volt, mivel királyi erdőuradalmakból a 12. század közepén vagy inkább végén megszervezett erdőispánságként alakultak megyévé a 13–14. század folyamán (pl. Sáros, Bereg stb.).² A *határvárispánságot* ugyanazon a módon választhatjuk el a határvármegyétől, ahogy a várispánság és a vármegye intézményét általában is megkülönböztetjük egymástól. A várispánságok (*comitatus castris*) ugyanis a sajátos feladatkörrel rendelkező uralkodói birtoktípus, a királyi várszervezet egyes helyi egységei voltak, amelyeknek a szórta elhelyezkedő birtoktestei egyfajta, területileg össze nem függő uradalmat alkottak a központként szolgáló várral együtt. A vármegye ellenben — amint az az utóbbi évtizedek eredményei nyomán³ ma már egyértelműen megállapítható — területileg zárt⁴ igazgatási egységként írható le, amelynek területéhez a helyi várispánság földjein túlmenően az egyéb királyi (királynéi, hercegi), valamint az egyházi és a világi (magán)birtokok is hozzátartoztak. A „várispánság” és a „vármegye” tehát különböző intézményeket jelölő fogalmak, jöllehet Árpád-kori forrásaink gyakorta mindkettőre ugyanazt a kifejezést, a *comitatust* ('ispánság') alkalmazzák. A határvárispánság minősítés történetírásunkban azokhoz a várispánságokhoz kapcsolódik rendszerint, amelyek várai a mai fogalmaink szerinti országhatárokhöz közeli helyeken létesültek, s ily módon felmerül velük kapcsolatban a határvédő funkció gyanúja, ugyanakkor viszont — ellentétben a várispánságok többségével — nem szerveződött körülöttük vármegye. Ilyen megfontolások alapján tartják általában határvárispánságnak a Vág folyó völgyében épült várak (pl. Szolgyagyőr, Bolondóc stb.) ispánságait, s néhány más, az ország egyéb vidékein létesült hasonló várispánságot (pl. Locsmánd, Kovázd stb.).⁵ A határvármegyék és a határvárispánságok határvédő jellege mellett szóló érvként földrajzi helyzetük mellett azt is figyelembe szokás venni, hogy 13. századi adataink szerint ezek ispánsági népei között ott találjuk a határörökként azonosított örök (*speculatores*)⁶ és lövők (*sagittarii*),⁷ valamint a várispánság tisztségviselőinek sorában szerepel az őrnagy (*maior speculatorum*).⁸

² Vö. *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.; *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV Bp. 1987–1998. I. 45–48., 191–194., 522–523., 740.; *Szűcs Jenő*: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. *Történelmi Szemle* 35. (1993:1–2.) 1–57. (különösen: 23–24.)

³ *Váczy Péter*: A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok* 92. (1958) 335.; *Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig I. *Századok* 92. (1958) 28–30.; *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 100–114.

⁴ Néhány megye esetében (pl. Újvár, Hont) több, egymástól bizonyos távolságra fekvő tömbből állt a megye területe, ám a lényegét illetően ezek az egyedi sajátosságok elhanyagolhatóak.

⁵ *Györffy Gy.*: István király i. m. 329.; *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 304., 352.

⁶ 1208: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (= RA) I/1. 75.; 1213: Urkundenbuch des Burgenlandes und des angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz-Köln-Wien 1955–1985. (= UB) I. 64.; 1245: *Codex diplomaticus Hungariae et epistolaris Slovaciae I–II*. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (= CDES) II. 132. stb.

⁷ 1268: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae II–XV*. Ed. Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (= CDCr) V. 481.; Hazai okmánytár I–VIII. *Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső*. Győr-Bp. 1865–1891. (= HO) VIII. 438–440., 1272: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (= CD) V/1. 184. stb.

⁸ 1262–1265 k.: A Héderváry-család oklevéltára I–II. Szerk. Radvánszky Béla, Závodszy Levente. Bp. 1909–1922. I. 3.; 1268: Árpád-kori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest-Bp. 1860–1874. (= ÁÚO) VIII. 208.; 1270: *Történelmi Tár* 1908. 381. stb.

A határvármegye és a határvárispánság fogalma tehát rendben lévőknek látszik, két megjegyzés mindazonáltal vizsgálatunknak már ezen a pontján is ide kívánkozik. Egyfelől ugyanis maga a határvédelmi feladat az ún. határvármegyék esetében mindenekelőtt a helyi várispánságra, illetve annak bizonyos népeire hárult, s a várispánságtól megkülönböztetendő megyei intézménynek a szorosan vett határvédelemhez viszonylag kevés köze lehetett. Ebből a szempontból a határvármegye kifejezés nem mondható szerencsésnek, hiszen a határvármegye és a határvárispánság fogalmak párhuzamos használata legfeljebb annak a különbségnek az érzékeltetésére alkalmas, amely például az újvári és a szolgagyőri várispánság között a megyeszervezettel való kapcsolatukban vitathatatlanul fennállt. Ez a különbség a határvédelem feladatainak ellátásában bizonyos szerephez juthatott ugyan — például a várszervezethez nem tartozó megyebeliek által teljesített vármunkák⁹ révén —, mégis nehéz lenne lényegi különbséget találni az újvári és a szolgagyőri várispánság egyéb jellemzői között. Határvédő szereppel rendelkező várispánságként mind a kettő határvárispánságnak tekinthető, s ebből a szempontból másodlagos jelentőségű, hogy az újvári várispánság történetesen egy vármegyéhez, jelesül Újvárhoz kapcsolódott. Másfelől azonban, miként azt a *confiniumok* mibenlétével kapcsolatosan az alábbiakban látni fogjuk, a határ menti vármegyéknek — a területiális igazgatás egységeiként — mégiscsak volt olyan jellemzőjük, ami indokoltá teszi a „határvármegye” terminus használatát.

A másik megjegyzés az előljáróban említett, s az alábbiakban részletesebben is tárgyalandó vita szempontjából bír jelentőséggel, amennyiben megállapítható, hogy mind a határvármegye, mind a határvárispánság fogalma azon az elgondoláson alapul, mi szerint az Árpád-kori határvédelem már a korai időkben, a 11–12. században is — legalább részben — a várispánságok intézményére támaszkodott.

Az akár megyével együtt, akár attól függetlenül megszervezett, s határvédelmi feladatokat (is) ellátó várispánságok várai magától értetődően határváraknak is minősíthetők lennének, ez azonban nem kívánatos terminológiai zavart támasztana. Ebben az esetben ugyanis elsikkadna, de mindenesetre túlságosan a háttérbe szorulna az az éppen nem elhanyagolható körülmény, hogy ezek a várak nem önmagukban álltak, hanem egy-egy népekkel és földekkel rendelkező ispánság központjai voltak. A *határvár* kifejezést ezért célszerű azon erősségek megjelölésére fenntartani, amelyekkel kapcsolatban felmerül a határvédelmi funkció lehetősége, ám anélkül, hogy a vár ispánsági központ lenne. Ez utóbbi minden kételyt eloszlató igazolása, mint minden negatív állításé, meglehetősen nehéz, ha éppen nem lehetetlen. Jellemző példaként említhető a Sopron megyében fekvő kapuvári és babóti vár esete, amelyeket a 14. századi krónikakompozíció egy 1074. évi eseménnyel összefüggésben szerepeltet,¹⁰ s amelyek okleveles említései sem hiányoznak.¹¹ A határvédő szerepet a földrajzi megfontolásokon túlmenően a közeli Mihályinál emlegetett királyi gye-

⁹ 1231: 28. tc. – A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. Szerk. Marczali Henrik. Bp. 1901. (= EFHH) 140.

¹⁰ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1938.* (= SRH) I. 394., vö. még uo. 331.

¹¹ 1162: UB I. 24.; 1296: UB II. 303.; ill. 1253: RA 996–997. sz-ok.

pük (*indiganes regis*)¹² valószínűsítik, valamint — Kapuvár esetében — magának a várnak a neve.¹³ Másfelől azonban Kapuvár megítélésének kérdését nehezíti, hogy a rába(köz)i főesperesség,¹⁴ illetve a rábaközi *districtus*¹⁵ létrehozva felmerült: Kapuvár eredetileg „kisebb várkerület”,¹⁶ más vélemény szerint pedig Szent István-kori vármegye központja¹⁷ lett volna. E sejtések, bár további adatok nem hozhatók fel mellettük,¹⁸ a főesperességek és a világi igazgatás intézményeinek összefüggései¹⁹ miatt megalapozatlanoknak nem tekinthetők, s a két megoldás bármelyikének beigazolódása esetén határvár helyett ispánsági várnak kellene gondolnunk Kapuvárt. Hogy a feltételezett kapuvári ispánság, ha egyáltalán volt ilyen, milyen jellegű volt, vizsgálatunk szempontjából nem bír jelentőséggel, annál is kevésbé, mert bármiként is vélekedünk Kapuvárról, a közeli Babót mindenképpen megfelel a határvár előzőekben felvázolt jellemzőinek, s ezért a határvárral mint a korai határvédelem ténylegesen létező intézményével Kapuvár esetétől függetlenül is indokolt számolni. Néhány korai dél-erdélyi várral kapcsolatban egyébiránt szintén megfogalmazódott, hogy határvárak lennének.²⁰

Az eddig szóba került mindhárom fogalom — határvármegye, határvárispánság, határvár — közös vonása, hogy a határvédelem korai intézményei között szerepet juttatnak a váraknak. Az előljáróban említett negyedik kifejezésnek, a *határispánságnak* ugyanakkor csak abban az esetben van értelme, ha annak használatakor olyan — kizárólag vagy részben — határvédelmi feladatot ellátó ispánságra gondolunk, amely egyfelől, ha rendelkezett is várral, ispánságának szerve-

¹² 1233: CD III/2. 333., idézi *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények (új folyam.)* 20. (1973) 648., (97. sz. jegyz.)

¹³ *Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.:* i. m. 648–650.; *Györffy Gy.:* István király i. m. 213.

¹⁴ *Belitzky János:* Sopron vármegye története I. Bp. 1938. 604–609.; *Kristó Gy.:* A vármegyék i. m. 270.

¹⁵ *Belitzky J.:* i. m. 437.; *Kristó Gy.:* A vármegyék i. m. 270.; *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. Bp. 1996. I. 178.

¹⁶ *Györffy Gy.:* István király i. m. 209.

¹⁷ *Kristó Gy.:* A vármegyék i. m. 270–271.

¹⁸ Itt jegyzendő meg, hogy *Belitzky* a rábaközi terület különállását a besenyők itteni jelenlétével hozta összefüggésbe, ld. *Belitzky J.:* i. m. 172–174. és 351., vö. még *Belitzky János:* Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. In: *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV (1934) 65–72.*

¹⁹ Összefoglalóan ld. *Kristó Gy.:* A vármegyék i. m. 214–235.

²⁰ *Entz Géza:* Erdély építésze a 11–13. században. Kolozsvár 1994. 22.; *Bóna István:* Az Árpádok korai várainról (11–12. századi ispáni várak és határvárak). Debrecen 1995. 25–28., 37. – Megjegyzendő, hogy *Bóna Ó-Hunyadvárat* „István-kori ispáni vár”-nak minősíti (i. m. 27.). Ennek a felfogásnak azonban ellentmond az írott források teljes hallgatása egy feltételezett „hunyadi ispánság”-ról (vö. *Kristó Gy.:* A vármegyék i. m. 505.), s maga „Hunyad megye” (*comitatus de Hunod*) is viszonylag későn, 1276-ban tűnik fel először (Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens I. Ed. G. D. Teutsch, F. Firnhaber. Wien 1857. 111.). Ezt a helyzetet a magyar történetírás többnyire azzal magyarázza, hogy Hunyad területe eredetileg a Dél-Erdély nagy részét felölölő Fehér megyéből szakadt ki, hogy pontosan mikor, a felől már eltérnek a vélemények (vö. *Kristó Gy.:* A vármegyék i. m. 505.). Egyébiránt a Hunyad megye Szent István-kori létrejöttét valló feltételezés is azzal számol, hogy „ispánja nem volt önálló, hanem a [gyula]fehérvári ispán tiszttét betöltő erdélyi vajdától függött” (*Györffy Gy.:* Tört. földr. i. m. III. 281.). Az írott források és a régészeti megfigyelések között feszülő ellentét feloldására az a magyarázat kínálkozik, mely szerint Ó-Hunyadvár az erdélyi Fehér vármegye területén létesített, szervezeten kívül ahhoz tartozó határvár lehetett.

zete mégis lényegesen különbözött a várispánságok ismert modelljétől, másfelől pedig ispánja és területe nem tartozott egyetlen megyésispán és vármegye joghatósága alá sem. Az előbbi feltétel arra szolgál, hogy a határispánságot fogalmilag elhatárolhassuk a már említett határvárispánságoktól, az utóbbi nem teljesülése viszont magától értetődően a kérdéses intézmény önálló ispánság voltát kérdőjelezné meg.²¹ Általánosan elfogadott feltételezés szerint ilyen határispánságot létesített Szent István a Szerémségben, mely azonban 1072 után felbomlott. Területének keleti része megyévé alakult (Szerém), a nyugati pedig beolvadt a szomszédos megyébe – az egymástól ezen a ponton eltérő vélekedések szerint Baranya vagy Valkó jöhet szóba. A szerémségi határispánság (*marchia*) emlékét őrizné e szerint a pécsi püspökség egyik főesperességének, a marchiainak a neve (*archidiaconatus de Marchia*).²² Ez a rekonstrukció nem mentes ugyan bizonyos, az alábbiakban még részletezendő nehézségektől, ezek azonban érdemben nem változtatnak azon, hogy egy korai határispánság léte valóban feltételezhető a Szerémségben.

Amint az az eddigiekből látható, történetírásunk az előjáróban említett négy fogalom mindegyikéhez társít bizonyos konkrét példákat. A kérdéses fogalmak használatának létjogosultsága ugyanakkor mindenekelőtt annak függvénye, hogy mennyiben állják ki a kor forrásaiban a határvédelemmel összefüggésben felmerülő terminusokkal való egybevetés próbáját. Éppen ezzel a kérdéssel kapcsolatosan fogalmazódtak meg egymással ellentétes álláspontok a magyar történetírásban. A vita lényege abban áll, hogy a 11. század végének törvényeiben szereplő *confinium* és *marchia* kifejezések²³ 'határispánság'-ként vagy 'határvármegye'-ként értelmezendők-e. Az egyik nézet képviselői úgy vélik, hogy a *confinium* (*comitatus confinii*) és a *marchia* kifejezésekkel jelölt intézmények önálló, a várispánságokkal együtt létesített királyi vármegyéktől független határispánságok voltak, ám különállásuk a 12. század folyamán fokozatosan megszűnt, s a 13. század elejére betagozódtak a várispánságok, illetve azokon keresztül a vármegyék rendjébe. Mások ezzel szemben a mellett érvelnek, hogy a határvédelem a királyság megalapításától fogva a várispánságok hálózatán nyugodott, s a „határvidékek ispánjai” (*comites confiniorum*) kifejezés is az ún. határvármegyék — tehát a határmenti királyi vármegyék — megyésispánjaira vonatkozik. A királyi várszervezettől független határispánság legfeljebb egy-két helyen tételezhető fel, ám ezek is még a 12. század dereka előtt megszűntek, helyüket és szerepüket a várispánsággal rendelkező királyi vármegyéknek adva át.²⁴

²¹ Vö. ellenben *Borosy András*: Határország és határőrök az Árpádok korában. Hadtörténelmi Közlemények (új folyam) 24. (1977) 554.

²² *Györffy György*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei 1952–1953. 38–340.; *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 299–302., 456–458.

²³ *Szt. László* II. 15–17. c., *Kálmán* I. 36., 76–77., 82. c. – *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp. 1904. 170., 188., 193–194.

²⁴ A kutatástörténetre ld. *Borosy A.*: i. m. 543–548., vö. még *Veszprémy László*: Határispánság. In: Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Főszerk. *Kristó Gyula*. Bp. 1994. 255–256.

Ha mármost állást kívánunk foglalni a kérdésben, akkor a törvények szövegében néhány ponton biztos fogódzókra lelünk. Kiderül mindenekelőtt, hogy akár *confinium*ról, akár *marchiaról* esik szó, annak élén ispán (*comes*) áll.²⁵ Ez mindenesetre beleillik abba a képbe, amely az Árpádok korai királyságát különböző jellegű és rendeltetésű ispánságok (*comitatus*) halmazának mutatja. Az „ország semelyik határvidékén” (*in aliquo huius terre confinio*)²⁶ és a „határvidékek ispánjai” (*comites confiniorum*)²⁷ megfogalmazások egyértelműen arra vallanak, hogy legalábbis *confinium*ból kettő vagy több lehetett.

Szembetűnő ugyanakkor, hogy a kérdéses törvénycikkelyek megfogalmazása terminológiai tekintetben távolról sem egységes. Bár önmagában ez a jelenség sem nem szokatlan, sem nem meghökkentő, mégis tény, hogy a terminológiai eltérések a törvények kronológiai rendjével párhuzamosan jelentkeznek. Míg Szent László ún. II. törvénye, melynek keletkezési ideje nem ismert,²⁸ kizárólag a *confinium* terminust használja, Kálmán királynak a tarcali zsinaton hozott ún. I. törvénye — 1100 körül²⁹ — ugyanakkor nem ismeri ezt a kifejezést, ellenben felbukkan benne a nyelvileg közel álló *finis*³⁰ és a fogalmilag rokon *marchia*,³¹ miközben a Szent László-kori *comes confiniuival* alighanem indokoltan állítható párhuzamba az „ispán aki a[z ország] kijáratát őrzi” (*comes, qui exitus [sc. regni] tenet*)³² megfogalmazás. A terminológiai eltérések a legszembetűnőbbben Szent László ún. II. törvénye 17. és Kálmán ún. I. törvénye 77. cikkelyének egybevetése révén mutatkoznak meg. Az előbbi tilalmazza, hogy a „határvidékek ispánjai” a király engedélye nélkül hozzájáruljanak lovak vagy ökrök külföldre történő eladásához.³³ Kálmán törvénye szintén bizonyos javak kivételét korlátozza, megengedi viszont az ökrök exportját. A két törvénycikkely nyilvánvalóan ugyanazon kérdésre, jelesül a modern fogalmaink szerinti külkereskedelemre vonatkozik. A rendelkezések eltérései közül szempontunkból természetesen nem az ökrök eladásának tilalmazása vagy engedélyezése bír jelentőséggel, hanem az, hogy míg Szent László törvénye az intézkedés esetleges megszegőiként a „határvidékek ispánjai”-t veszi számításba, Kálmáné ugyanezen vonatkozásban a minden külön jelző vagy értelmező nélkül említett „ispánok”-at szerepelteti.³⁴ Világos tehát, hogy ugyanazon összefüggésben a Szent László-kori „határvidékek ispánjai” helyén Kálmán idejében az „ispánok” álltak. Önmagában e párhuzamból azonban kockázatos lenne messzemenő következtetéseket levonni. Bár aligha lehet alaptalannak tartani a kérdéses cikkely *comes*einak ’megyéispán’-ként való értelmezését — ugyanez a törvény számos más cikkelye esetében természetesnek tűnő

²⁵ Szt. László II. 16–17. c., Kálmán I. 36. c. (*Závodszy L.*: i. m. 170–171., 188.)

²⁶ Szt. László II. 15. c. (*Závodszy L.*: i. m. 170.)

²⁷ Szt. László II. 17. c. (*Závodszy L.*: i. m. 170–171.)

²⁸ Vö. *Jánosi Monika*: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. Szeged 1996. 104–120.

²⁹ Vö. Magyarország története tíz kötetben. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp. 1984. 1/2. 963. (a vonatkozó rész *Kristó Gyula* munkája)

³⁰ Kálmán I. 76. c. (*Závodszy L.*: i. m. 193.)

³¹ Uo. 36. c. (*Závodszy L.*: i. m. 188.)

³² Uo. 82. c. (*Závodszy L.*: i. m. 194.)

³³ Szt. László II. 17. c. (*Závodszy L.*: i. m. 170–171.)

³⁴ Kálmán I. 77. c. (*Závodszy L.*: i. m. 193.)

megoldás³⁵ —, mégis óvatosságra int, hogy a pusztá „ispán” (*comes*) kifejezés köztudottan számos jelentésben volt használatos az Árpád-kor latinságában, s ráadásul Kálmán törvényének más helyein felbukkan a ’megyésispán’ szabatos megfelelőjeként a *comes parochianus* és a *comes comitatus/civitatis* forma.³⁶ A két törvénycikkely párhuzama alapján ily módon a *comites confiniorum* azonosítása a megyésispánokkal lehetséges ugyan, de nem szükségszerű.

Jóval határozottabb eredményre vezet, ha Szent László ugyanezen törvénycikkelyének (II. 17.) a *confiniumok* szervezetére vonatkozó adatait vesszük szemügyre. E szerint a *confiniumok* élén, mint arról már szó esett, ispánok (*comites*) állottak, a határ őrzésének feladatát pedig „a határvidékek őrei, akiket közönségesen öröknek mondanak” (*custodes... confiniorum, qui vulgo ewrii vocantur*) látták el, s ez utóbbiaknak közvetlen előljárói is voltak (*illis... custodibus, qui presunt*). Ez a szervezeti modell ugyan megfelel a 13. századi várispánságokra jellemző őr — őrnagy — vár(megyés)ispán (*speculator — maior speculatorum — comes castr/comitatus*) hármasságnak, de a párhuzam ez esetben sem perdöntő, hiszen elvileg lehetséges, hogy az az egykor önálló határispánságoknak a várispánságokba történt beolvadását követően, másodlagosan jött létre. Hogy mégsem erről van szó, arra a határőrök népnyelvi elnevezése mutat rá, mégpedig nagy nyomatékkal. Az „örök” (*ewrii*) kifejezés ugyanis felbukkan egy másik, közelkorú forrásban, nevezetesen Szent László ún. III. törvényének 1. cikkelyében. Ennek szövege a várak közönségesen „örök”-nek nevezett népeit említi, akiknek az élén száznagyok és tíznagyok állnak.³⁷ Vitán felül áll, hogy az ebben a törvénycikkelyben szereplő várak (*civitates*) a várispánságok váraival, maguk az örök pedig az az idő szerint többnyire *civis* vagy *civilis*, a 13. századtól többnyire *castrensis* néven szereplő³⁸ várnépbeliakkal azonosak. Kérdéssé legfeljebb az tehető, hogy az „ör” kifejezés azonos társadalmi csoportra vonatkozik-e Szent László törvényeinek e két cikkelyében. A várispánságoktól független határispánságok egykori létének hívei a kérdésre határozott „nem”-mel felelnek. Érveik mindmáig legteljesebb gyűjteménye Tagányi Károly tanulmányaiban lelhető fel. Tagányi szerint a határőrök azért nem lehetnek azonosak a várnépbeliakkal — vagy ahogy ő emlegeti őket: „várszolgák”-kal —, mert (1.) csak a határőrök szerepelnek az oklevelekben örökként, a várszervezet népei viszont soha; (2.) a határőrök a határokat őrizték, s nem a határszéli várakat; (3.) a határvédelem régiebb a várszervezetnél, s ezért nem is tartozott ahhoz; (4.) a várnépbeliek német vagy szláv szolgák, a határőrök viszont magyarok, besenyők vagy székelyek voltak; (5.) a várnépbeliek félszabadok, a határőrök ellenben szabadok voltak; s végül (6.) a várnépbeliek tízes és százas szervezetbe osztva, míg a határőrök őrnagyaik irányítása alatt éltek.³⁹

³⁵ Ld. pl. Kálmán I. 2., 5., 13., 24., 25., 38., 78., 79. c. (*Závodszy L.*: i. m. 184., 185., 186., 188., 193.)

³⁶ Uo. 11. és 28. c. (*Závodszy L.*: i. m. 185., 187.) – Megjegyzendő, hogy a 28. cikkelyben szereplő *comes comitatus/civitatis* a megyei bíró (vö. uo. 37. c. – *Závodszy L.*: i. m. 188.) említése miatt tekinthető inkább ’megyésispán’-nak, semmint ’várispán’-nak.

³⁷ Szt. László III. 1. c. (*Závodszy L.*: i. m. 172–173.)

³⁸ Vö. *Zsodos Attila*: Jobbágycok a királyi várszervezetben. *Történelmi Szemle* 34. (1992:1–2.) 3. és *Uő*: A várjobbági jogállás kialakulása. *Hadtörténelmi Közlemények* 106. (1993:2.) 27.

³⁹ *Tagányi Károly*: Gyeprü és gyeprüelve. *Magyar Nyelv* 9. (1913) 100–102.; *Uő*: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak »Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire«. *Történelmi Szemle* 5. (1916) 301–303., 409–448.

Tagányi etnikumokkal kapcsolatos és társadalomtörténeti jellegű érvei felett oly mértékben elszállt az idő, hogy azokkal nem szükséges részletesebben foglalkozni.⁴⁰ Az, hogy központilag szervezett határvédelem lett volna már a királyság megalapítását megelőzően, nagyon is kétséges — vagy inkább valószínűtlen —,⁴¹ mindenesetre Tagányi ezzel kapcsolatos érve logikailag sem állja meg a helyét. Abban, hogy a határőrök feladata elsősorban a határok őrzete volt, s nem a váraké, egyetérthetünk Tagányival, ám nyilvánvalóan a bácsi és a szabolcsi vár halászái⁴² vagy a bihari vár vadászái⁴³ sem a várban halásztak, illetve vadásztak, mégis nehéz lenne ezen az alapon kétségbe vonni várnépbeli mivoltukat. Azt a vélekedést, mi szerint a várszervezet népei közé tartozókhoz soha nem kapcsolódott volna az „őrök” (*custodes*) kifejezés, nem csak Szent László ún. III. törvényének említett cikkelye cáfolja, de azok az adatok is, amelyek a bihari vár kapuinak őreit, a borsodi vár börtönének őreit vagy éppen a vasi várhoz tartozó rábai híd őreit emlegetik.⁴⁴ Igaza lehet végül Tagányinak abban, hogy a határőrök nem *centurionatusok*ba oszta szolgáltak,⁴⁵ ám ebből nem következik a várszervezettől való különállásuk, már csak azért sem, mert ismeretes a várszervezeti népek olyan, hasonlóképpen sajátos szolgálatot ellátó csoportja, ti. a hirdetőké (*precones*), amelynek tagjai szintén a *centurionatusok* szervezetén kívül, hirdetőnagyaik (*maior preconum*) vezetése alatt éltek,⁴⁶ mely tisztség e tekintetben pontos megfelelője az őrnagyinak.

Mindebből az következik, hogy nincs olyan ok, mely indokoltá tenné a Szent László két törvényében (III. 1. és II. 17.) szereplő „őrök” egymástól való megkülönböztetését. A „határvidékek őrei” a várszervezet népei közé tartoztak, jogállásukat (*status*) tekintve várnépbeliek, szolgálatuk (*officium*) szerint⁴⁷ pedig határőrök voltak. A népnyelvi „őr” szó ezek szerint ’várnépbeli’ jelentéssel (is) bírt a 11. század utolsó negyedében, s hogy — legalábbis egy ideig — később is ez lehetett a helyzet, arról az tanúskodik, hogy a 13. század elején író Anonymus a ’várnépbeli’-t jelentő *civilisszel* azonos értelemben használja a *custos castris* kifejezést.⁴⁸ Idővel aztán a szó jelentéstartalma leszűkül, s a ’határőr’ értelmű *speculator* megfelelőjévé vált,⁴⁹ meglehet azért, mert a *speculatorok* voltak a várnép-

⁴⁰ Vö. Borosy A.: i. m. 554.; Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. passim (különösen 42.).

⁴¹ Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: i. m. 640.

⁴² 1192: ÁÜO XI. 62.; 1245: ÁÜO VII. 187–188.

⁴³ 1177: Levéltári Közlemények 33. (1962) 215.

⁴⁴ 1177: Levéltári Közlemények 33. (1962) 215.; 1219: Az időrendbe szedett váradi tüzespróba-lajstrom. Kiadják Karácsonyi János és Borovszky Samu. Bp. 1903. (= VR) 223. sz.; 1280: UB II. 145.

⁴⁵ Vö. ellenben Györffy Gy.: István király i. m. 454.

⁴⁶ 1213: VR 36. sz.; 1214: VR 103. sz.; 1229: VR 369. sz.; 1230: HO VII. 18.; 1253: CDES II. 292.; 1260: HO VI. 106. stb.

⁴⁷ A különbségtételre ld. Zsoldos Attila: A királyi várszervezet és a tatárjárás. Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991:1.) 49.

⁴⁸ 21. c.: „Tunc Zobolsu et socii sui de incolis terre ad castrum illud multos ordinaverunt servientes, qui nunc civiles vocantur” és 37. c.: „ordinatis custodibus castrorum” – SRH I. 62. és 79.

⁴⁹ 1273: terra speculatorum nostrorum vulgariter ewr dictorum Ffyntha vocata – HO V. 46–47.; 1306: condicionales custodes viarum sive speculatores, vulgariter evr dicti – Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény (= DL) 68 770.

beliek rétegén belül a legnépesebb olyan csoport, amelynek az *officiuma* ténylegesen az őrzéssel, ti. a határok őrzésével állt kapcsolatban. A 14. század elején a körösi vár börtönének őrzésére rendelt várnépbelieket (*custodes carceris castris*) ennek megfelelően „tömlöcívó”-knak nevezték, amit földjük neve — *terra Themlechow* — bizonyít.⁵⁰ Az „őr” szónak a várszervezet népeivel való összetartozása mutatkozik meg ugyanakkor abban a jelenségben, hogy az erdőispánságok latinul *custodes silvarum* névvel illetett⁵¹ jellegzetes szolgálónépi csoportját magyarul nem „erdőőr”-nek, hanem „erdőóvó”-nak (*erdeuouou*) mondták.⁵² Márpedig, ha a „határvidékek őrei” várnépbeliek voltak, akkor szükségképpen ispánjuk is várispán volt, azaz a *confiniumok* nem lehettek a várispánságoktól független határispánságok.

Arról, hogy a határőrök már jóval a 13. század eleje előtt is a várispánságok kötelékébe tartoztak, a 14. századi krónikakompozíció őrzött meg figyelemre méltó tudósítást. A krónikás előadása szerint az 1068. évi besenyő-üz betörés idején „egy bizonyos őr, név szerint Fanciska, aki Újvárból való volt” (*quidem de speculatoribus, nomine Fanciska, qui erat de Novo Castro*) értesítette a Dobokavárott tartózkodó Salamon királyt, valamint Géza és László hercegeket a zsákmanýukkal együtt visszavonuló nomádok közeledtéről.⁵³ Az ehelyütt említett „Újvár” meghatározása nem egyértelmű: a kutatók egy része Abaujvárral azonosítja,⁵⁴ felmerült azonban az is, hogy az erdélyi Marosújvárról lenne szó.⁵⁵ Bármelyik értelmezés mellett foglaljunk állást, az bizonyos, hogy az őr illetőségét a tudósítás megfogalmazója egy várra, mégpedig egy várispánsági központra való hivatkozással határozta meg, akár a Szolgagyőr-típusú marosújvári, akár a megyével összekapcsolt (aba)újvári várispánságra gondolt. A kérdéses szöveg a 11. századi krónikaszerkesztés Kálmán-kori folytatójának munkája,⁵⁶ melyet utóbb interpoláltak.⁵⁷ Az, hogy az interpoláció az említett Fanciska újvári illetőségét érintené, meglehetősen valószínűtlen, az „őr” (*speculator*) kifejezés pedig Kálmán korában korszerűnek minősíthető.⁵⁸ A kérdéses krónikahely tehát ugyanarra vall, mint Szent László néhány évtizeddel korábbi törvényei: a 11–12. század fordulóján a határőrök a várispánságok szervezetébe tartoztak.

Ha mármost az érem másik oldala felől vesszük szemügyre a *confiniumok* mibenlétének kérdését, megint csak a várispánságok intézményével találjuk magunkat szembe. Köztudomású, hogy az Árpád-kori várispánságok egy részét megyei háttér nélkül szervezték meg, s különösen nagy számban találunk ilyen vá-

⁵⁰ 1325: CDCr IX. 248., vö. még 1318: CDCr VIII. 496.

⁵¹ 1216: CDES I. 165.; 1237: DL 61 136.; 1273: HO VIII. 151. stb.

⁵² 1353: Magyar erdészeti oklevéltár I–III. Szerk. Tagányi Károly. Bp. 1896. I. 74. sz.

⁵³ SRH I. 366–367.

⁵⁴ *Kristó Gy.*: Háborúk i. m. 193.; *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum II. Commentarii* 1. Ab initiis usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Bp. 1988. 359.

⁵⁵ *Györffy Gy.*: *Tört. földr. i. m. II.* 189.

⁵⁶ *Gerics József*: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp. 1961. 84–88.

⁵⁷ *Mályusz E.* – *Kristó Gy.*: *Commentarii* i. m. 355.

⁵⁸ Vö. 1113: *Diplomata Hungariae Antiquissima I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy*. Budapestini 1992. (= DHA) 393.

rispánságokat a Vág völgyében. Ezek kialakításának idejét a kutatás egyöntetűen a 11. század első felére teszi, a vélemények csak abban térnek el egymástól, hogy az új várispánságok létrehozása a Bátor Boleszló lengyel fejedelemmel 1018 előtt vívott harcokkal, vagy a német-magyar viszony 1024 után bekövetkezett megromlásával hozható-e összefüggésbe.⁵⁹ Az Altaichi Évkönyvek III. Henrik 1042. évi hadjáratára vonatkozó híradása mindenesetre arra vall, hogy ekkor már léteztek a Vág-völgyi várispánságok.⁶⁰ Mivel a határvédelem erősítésén kívül nehéz lenne bármi más indokát találni a Vág-völgyi várispánságok megszervezésének, pusztán létükből is meglehetősen biztonságosan következtethetünk arra, hogy a határvédelem Szent István korától kezdve mindenekelőtt a várispánságok intézményére támaszkodott, nem pedig az azoktól független határispánságokra: ellenkező esetben ugyanis nyilván nem várispánságok, hanem határispánságok megszervezésére került volna sor.

Mivel a Szent László ún. II. törvényében szereplő *confinium*okat, amint az az előzőekből kiderült, a várispánságok intézményéhez kell kapcsolnunk, maga a kifejezés ugyanakkor jól felismerhetően területet jelöl,⁶¹ megállapítható, hogy a „határvidékek” (*confinia*) az ország határai mentén elterülő vármegyék — a „határvármegyék” — területéhez tartoztak, s ez az a körülmény, ami ezeket a megyéket „határvármegyé”-kké tette. A *confinium*ok katonai szervezete ezen vármegyék várispánságainak részeként működött: ispánjuk azonos volt a kérdéses várispánság — és vármegye — ispánjával, a „határvidékek őrei” (*custodes confiniumorum*) pedig a várispánság speciális szolgálatot, ti. a *confinium* őrzését ellátó várnépei voltak.

A határvármegyék belső, sűrűbben lakott területei és az attól a mai fogalmaink szerinti országhatár felé akár tekintélyesebb távolságra eső *confinium* kapcsolatát területi vonatkozásban a legérzékletesebben talán a gömörörök példája szemlélteti. A Szepesség nyugati része eredetileg Gömör megye területéhez számított, jöllehet a tornai Feketeerdő területileg elválasztotta attól. A Gömör megye *confinium*át alkotó szepesi részeken letelepített határörök felett a gömöri ispán fennhatósága érvényesült, amit a vidéken feltűnő Gömör helynév, valamint a határörök „gömörör” (*Gumureur*) elnevezése igazol.⁶² Hasonlóképpen voltak az újvári ispánságnak is határőrei az utóbb erdőispánsággá szervezett, majd önálló megyévé alakuló sárosi *confinium* területén.⁶³ A gömörörök csoportja a tornai és

⁵⁹ Györffy Gy.: István király i. m. 329.; Kristó Gy.: A vármegyék i. m. 352–354.

⁶⁰ Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. (= Cat. font.) 96., értelmezéséhez ld. Györffy Gy.: István király i. m. 329. és Kristó Gy.: A vármegyék i. m. 353–354.

⁶¹ Szt. László II. 15. és 16. c. (*Závodszky L.*: i. m. 170.)

⁶² *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 18., ám az ott felsorakoztatott adatok helyes értelmezéséhez ld. Györffy Gy.: Tört. földr. i. m. II. 466–467. – A Szepesség keleti része ugyanilyen módon tartozhatott Borsod vármegyéhez, ld. Györffy Gy.: Tört. földr. i. m. I. 737–740. (Megjegyzendő, hogy Kristó Gyula elvitatja Gömör határvármegye voltát, s a legkorábbi időkben a Szepesség egészét Borsodhoz tartozónak véli, ld. Kristó Gy.: A vármegyék i. m. 386–390.)

⁶³ 1272: HO V. 47. és 1282: RA II/2–3. 290. – Arra nézve, hogy Sáros eredetileg Újvár megyéhez tartozott ld. Györffy Gy.: Tört. földr. i. m. I. 45–48. és Kristó Gy.: A vármegyék i. m. 398–409.

a szepesi ispánságok 12. század végére tehető kialakulása⁶⁴ után szakadhatott ki a gömői várispánság kötelékéből. Ezt követően az örök nem kerültek a területileg illetékes szepesi ispán joghatósága alá, hanem „szepesi jobbágyfiúk”-ként, utóbb „szepesi nemesek”-ként sajátos partikuláris nemesi csoportot alkotva éltek önálló ispánságuk keretei között. Az ország más vidékein fekvő *confiniumok* őreinek sorsa ugyanakkor a szepesiekétől eltérően alakult. A 12. század végén ispánsággá szervezett, nagy kiterjedésű zólyomi erdőuralom területe eredetileg Bars⁶⁵ — és valószínűleg Hont⁶⁶ — megyéhez tartozott. Ennek megfelelően a későbbi zólyomi erdőispánságban feltűnő turóci és lipthói jobbágyfiúk, illetve „nemesek” elődei, a szepesi gömörörökhöz hasonlóan, Bars (és Hont) megye *confiniumán* letelepített határörök lehettek. A zólyomi erdőispánság kialakítását követően a helyi jobbágyfiúk — szepesi társaikkal ellentétben — az erdőispánságot igazgató *comes* joghatósága alá kerültek.⁶⁷ Azokon a vidékeken viszont, ahol nem ékelődött a vármegye és *confiniuma* közé erdőispánság, a *confinium* a határszéli területek fokozatos benépesülésével közvetlenül az illető megyébe tagolódott be, a „határvidékek őrei” pedig, mint *speculatorok*, megmaradtak a helyi várispánság népei sorában.

A *confiniumok*nak a megyéjük központi területeitől való távolsága lehetett elsősorban az a tényező, amelynek következtében az őrnagy (*maior speculatorum*) tisztség különleges jegyei kifejlődtek. E sajátos vonásokról a vasi várispánság Mogyorósdon élő őreinek (*speculatores de Monorosd*) köteles szolgálatait (*condiciones ac debita*) írásba foglaló 1270. évi kiváltságlevél rajzol viszonylag részletes képet. Ennek rendelkezései önmagukban is sokat mondóak, kár lenne azonban kihasználatlanul hagyni azt a lehetőséget, amelyet a várszervezet alá rendelt népek egy másik csoportjának hasonló jellegű oklevelével való összehasonlítás kínál. Az elődei által tett „felesleges és haszontalan” adományok visszavonása érdekében indított akciói befejeztével IV. Béla a királyi birtokszervezetek belső ügyei rendezésének szentelte figyelmét.⁶⁸ Ezzel kapcsolatos intézkedéseiről több oklevele tájékoztat,⁶⁹ melyek közül az egyik a győri várispánság Ság, Nyúl, Tarján és Écs falubeli szőlőműves várnépeinek helyzetét szabályozza.⁷⁰ Az örök és a szőlőművesek oklevelének rendelkezései mind tartalmukat, mind nyelvi megformálásukat tekintve igen közel állnak egymáshoz. Némely pontokon ugyanakkor szembetűnők az eltérések, s a továbbiakban éppen ezek a különbségek érdemelnek megkülönböztetett figyelmet. (Az összehasonlítás megkönnyítése érdekében a két oklevél tartalmilag összevethető rendelkezéseit egymás mellé rendeztük.)

⁶⁴ Vö. 1243: CDES II. 89. és *Fekete Nagy A.*: i. m. 253–301.

⁶⁵ *Györffy Gy.*: Tört. földr. i. m. I. 416.; *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 371.

⁶⁶ *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 376–377.

⁶⁷ Összefoglalóan ld. *Mályusz É.*: Turóc i. m. passim (különösen: 157–159.); a turóci és lipthói jobbágyfiúk „nemesség”-ére ld. *Gericz József – Ladányi Erzsébet*: A magyarországi birtokjog kérdései a középkorban. Levéltári Szemle 41. (1991.4.) 13.

⁶⁸ *Rákos István*: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica XLVII. Szeged 1974. 20.

⁶⁹ 1240: CDES II. 51., 56–57., 62–63.

⁷⁰ 1240: HO III. 5–7.

Szőlőműves várnépek, 1240.

– háznépneként 20 bolgyáni köből bort adjanak az *ispánnak* és 1 pondust fizessenek a királyi pohárnokok ispánjának (korábban a megtermelt bor felének kétharmada járt a királynak, egyharmada az *ispánnak*)

– sem szállásadást az *ispánnak*, sem a *száznagy* járandóságát ne fizessenek

– sem az *ispánnak* ajándék vagy lakoma címén, sem a királynak ne adjanak ennél többet, csak ha külön királyi levél azt előírja

– az *ispán* ne szálljon meg közöttük

– az *udvarispánnak* ne legyen helyettese, csak ha eltávozik a várból

– és [az *udvarispán*] ne ítéljen olyan perben, mely a falu lerombolásával vagy a szabadság elvesztésével jár, az ilyen ügyeket az *ispán* ítélje meg

– az *udvarispán* ne éljen vissza bírói hatalmával

– az *udvarispán* ne ítéljen a szőlőművesek ügyében eljáró saját szerviense felett, ilyen esetben az *ispán* ítéljen, de ő is csak a várjobbágyok jelenlétében

– csak az *ispán* és az *udvarispán* ítélkezhet felettük

– a fiúörökös nélkül meghalt személy után örököljön annak fitestvére;

ha nincs fitestvér, a vagyon fele az *ispánnak*, fele az özvegynek és leánya(i)nak jusson;

ha leánygyermek(ek) sincs(enek), a vagyon kétharmada az *ispánnak*, egyharmada az özvegynek jusson.

Vasi örök, 1270.

– minden tíz háznép 1 birkát, 4 tyúkot, 1 ludat, 20 kenyeret, 1 köből sört és 5 köből gabonát adjon az *örnagynak*, ezen felül járandóság vagy szállásadás fejében semmit se adjanak az *örnagynak*

– sem az *ispánnak*, sem az *örnagynak* ne adjanak ajándék címén semmit, csak ha külön királyi levél azt előírja

– az *örnagy* ne szálljon meg közöttük és az említettek felül semmit se szedjen szállásadás címén

– az *örnagynak* ne legyen helyettese, de ha elmegy, visszatérteig állíthat helyettes az örök közül

– az *örnagy* ne ítéljen olyan perben, mely a falu lerombolásával vagy a szabadság elvesztésével jár, az ilyen ügyeket az *ispán* — és ne az *udvarispánja* — ítélje meg

– az *örnagy* ne éljen vissza bírói hatalmával

– az *örnagy* ne ítéljen az örök ügyében eljáró saját szerviense felett, ilyen esetben az *ispán* ítéljen

– csak a maguk bírása [=örnagy] és az *ispán* ítélkezhet felettük

– a fiúörökös nélkül meghalt személy javaira se az *ispán*, se az *örnagy* ne tegye rá a kezét, hanem azok a meghalt személy fivéreinek juszanak, ám az *örnagy* az ingóságok közül — kivéve a szolgákat — választhat egy dolgot magának; ha nincs fitestvér, a vagyon fele az *örnagynak*, fele az özvegynek és leánya(i)nak jusson; ha leánygyermek(ek) sincs(enek), a vagyon kétharmada az *örnagynak*, egyharmada az özvegynek jusson.

Az előjáróban említett különbségek, mint látható, azokban a rendelkezésekben mutatkoznak meg, amelyek a szőlőművesek, illetve az örök terheivel,⁷¹ az ezek rendszerébe illeszkedő öröklésjogi intézménnyel, a *mortuariummal*,⁷² valamint a bíraskodással kapcsolatos kérdéseket szabályozzák. A szőlőművesek *officiumuk* szerint a megtermelt borral adóztak, melynek egy része a győri (vár)ispánt illette.⁷³ Ennek párhuzamát az öröknél értelemszerűen hiába is keresnénk, hiszen szolgálatuk nem anyagi javak előállításának kötelezettségét róttá rájuk,

⁷¹ Összefoglalóan ld. *Zsoldos Attila*: Jobagio castri possessionem habens. A várjobbágyi jogállás anyagi hátterének kérdései. Századok 128. (1994) 260–262.

⁷² *Solymosi László*: Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. Századok 121. (1987) 547–583. (különösen 564–566., 572. és 578.)

⁷³ Bővebben ld. *Solymosi László*: A szőlő utáni adózás első korszaka. Agrártörténeti Szemle 32. (1990) 22–50. (különösen 33.)

hanem a határok őrzését. A jogállásukat (*status*) tekintve a várnépbeliek közé tartozó szőlőművesek, más várnépbeli csoportokhoz hasonlóan, eredetileg *centurionatus*-ba szervezve éltek, melynek élén a várjobbágyok közül kikerülő száznagy (*centurio*) állott. Száznagyuknak a szőlőművesek korábban „járandóság”-gal (*debitum centurionis*) tartoztak, míg IV. Béla meg nem szüntette száznagyságukat — a választott falusi bírót (*villicus*) állítva a száznagy helyébe — s fel nem mentette egyúttal a szőlőműveseket e teher fizetése alól.⁷⁴ Hasonló „járandóság” az örök terhei között is szerepel, ez azonban a száznagy helyett az őrnagynak járt. Ez a körülmény egyfelől megerősíti azt, az adataink hallgatásából adódó feltételezést, mely szerint az örököt nem szervezték *centurionatus*-okba, s így száznagyuk sem volt. Másfelől pedig, mivel néhány státusper tanúsága szerint a „(száznagy) járandósága” magához a várnépi jogálláshoz kapcsolódott,⁷⁵ ismételtén igazolódik, hogy az örök a várszervezet népeinek hierarchiájában a várnépbeliekkel azonos fokon álltak, azaz maguk is várnépbeliek voltak. Helyzetük annyiban lehetett kedvezőbb a várnépbeliek átlagánál, amennyiben fegyveres szolgálatuk megbecsültebbnek számított a várnépbeliek többségét terhelő *officium*-okhoz képest, jóllehet a várjobbágyi szabadságok által biztosított szintnek még így is alatta maradt.⁷⁶

A szőlőművesek eredeti terhei között ott találjuk az ispánnak járó szállásadást (*descensus*), melynek teljesítése alól megint csak az 1240. évi oklevél rendelkezése mentette fel őket. *Descensus*-szal az örök is tartoztak, ám annak joga esetükben az ispán helyett az őrnagyot illette. A mogyorósi kiváltságlevele összevonva, „járandóság vagy megszállás” (*debitum seu descensus*) néven említi a két terhet, s figyelmet érdemel, hogy az őrnagy ez alkalommal olyan összefüggésben szerepel, mint amilyenben a szőlőművesek esetében a várispánnal találkoztunk.

Ugyanez a jelenség figyelhető meg két további kérdés kapcsán. Az „ajándék” (*donum*) követelésétől a szőlőművesek esetében az ispánt, az örökében az őrnagyot és az ispánt tiltja el a király; az öröklési jog szabályozásakor pedig az örökös nélkül meghalt szőlőműves javainak fele, illetve harmada — bizonyos meghatározott feltételekkel — az ispánnak jutott, az öröknél ellenben ugyanilyen módon az őrnagy részesült a hagyatékból.

A szőlőművesek és az örök feletti bíraskodással foglalkozó rendelkezések az őrnagyti tisztség újabb jellemzőit világítják meg. A szőlőművesek kisebb jelentőségű pereiben eredetileg vélhetően épp úgy a száznagyuk járt el, miként az más várnépbeli csoportok esetében is szokásos volt.⁷⁷ A száznagyság megszüntetése után ügyeiknek az udvarispán (*curialis comes*) elé utalása magától értetődő fejleménynek tartható, annál is inkább, mert megfelel az 1222. évi Aranybulla egyik rendelkezésének.⁷⁸ Az udvarispán a vár(megyés)ispán bírói ügyekben illetékes

⁷⁴ 1240: HO III. 5.

⁷⁵ *Zsoldos* A.: *Jobagio castris* i. m. 261.

⁷⁶ 1269: UB I. 358.

⁷⁷ 1213: VR 25. sz.

⁷⁸ 1222: 5. c. (EFHH 136.) – Az intézkedés háttérében álló tényleges gyakorlatra ld. *Bolla Ilona*:

Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* I. Bp. 1957. 98.

helyetteseként gyakorolt joghatóságot a várnépbeliek felett.⁷⁹ Mindazon rendelkezések, amelyek az udvarispánnak a szőlőművesek feletti bíraskodását szabályozzák, az örök kiváltságlevelében is feltűnnek, ám azzal a különbséggel, hogy a szöveg megfelelő helyein ott nem az udvarispán, hanem az őrnagy szerepel.

A szőlőművesek és az örök oklevelének egybevetése révén kibontakozó kép az őrnagyti tisztség legszembetűnőbb jellemzőjeként azt mutatja, hogy az olyan hatásköröket és jogokat egyesített magában, amelyek más várnépbeli csoportok esetében megoszlottak a száznagy, az udvarispán és a vár(megyés)ispán között. Ez a sajátos helyzet minden bizonnyal annak következményeként állt elő, hogy az őrnagy egyszerre volt — a száznagy helyett — az örök közvetlen várszervezeti előljárója és az ispáni hatalom — viszonylag széles hatáskörrel felruházott — képviselője a távoli *confinium*-on.⁸⁰

A Szent László-kori *confinium*-emléteket tehát nem lehet a várispánságoktól független határispánságokkal összefüggésbe hozni, egy efféle intézmény létét mindazonáltal nehéz lenne tagadni. Forrásainkban ugyanis, ha nem is gyakran, felbukkan a *marchia* kifejezés, mely 'határvidék, határőrgrófság' értelemben volt használatos a középkor latinságában.⁸¹ Az Árpádok királyságában, amint arról már szó esett, egy terület, nevezetesen a Szerémség tulajdonneveként (is) szerepel ez a közszó,⁸² s ezért a kutatás egyöntetűen feltételezi, hogy a Duna és a Száva között egy *marchia* létezett egykoron. Maga a kifejezés — eltekintve a Szent István neve alatt ránk maradt, s a német császári oklevéladás hatását tükröző oklevelek *marchio*-emléteitől⁸³ — felbukkan még az Altaichi Évkönyvek tudósításai között, ahol is az 1039. évnél megemlékeznek bizonyos Sebes *marchio Ungarie* haláláról,⁸⁴ valamint Konrád salzburgi érsek életírásában, mely szerint a főpap követe felkereste a *marchia Ruthenorum*-ban tartózkodó magyar királyt.⁸⁵ Az előbbi adat az ország nyugati határvidékéhez köthető,⁸⁶ az utóbbi inkább az északkeletihez,⁸⁷ bár van vélemény, mely ezt is a nyugati végekre, a mosoni Oroszvár környékére vonatkoztatja.⁸⁸ Szerepel végül a kifejezés Kálmán király ún. I. törvényében, mely elrendeli, hogy ha valamely fontos hírről szerez tudomást a

⁷⁹ Holub József: A főispán és alispán viszonyának jogi természete. In: Emlékkönyv Fejérváry László életének hatvanadik évfordulója ünnepére. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1917. 190–191.; *Uő*: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs 1929. 38–39.

⁸⁰ Vö. Zsoldos A.: *Jobagio castri* i. m. 262.

⁸¹ Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Conditum a Carolo du Fresne domino du Cange. Editio nova I–X. Niort 1883–1887. V. 270.; *Novum Glossarium Mediae Latinitatis de anno DCCC usque ad annum MCC*. "Ma" Huic fasciculo conficiendo praefuit F. Blatt. Hafniae 1959. 159. (vö. még uo. 191.); *Mediae Latinitatis lexicon minus*. Composuit J. F. Niermeyer. Leiden 1976. 654. (vö. még uo. 651.)

⁸² A kifejezést a korai magyar oklevelek használják 'birtokhatár' értelemben is, ld. DHA I. 183–185., 250–252., 259–260.

⁸³ DHA I. 40., 53., 58., 80., 119.

⁸⁴ *Cat. font.* I. 93.

⁸⁵ *Cat. font.* III. 2326.

⁸⁶ *Veszprémy L.*: i. m. 256.

⁸⁷ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp. 1899. I. 476. (436. sz. jegyz.)

⁸⁸ *Kristó Gyula*: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: *Uő*: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 202–207.

marchia ispánja, követei útján értesítse arról a királyt.⁸⁹ A szakirodalom által feltárt adatok száma tehát meglehetősen csekély, s ráadásul a két külföldi forrás által fenntartott említés esetében az sem áll vitán felül, hogy valóban témánkhoz tartoznak. Nem zárható ki ugyanis sem az, hogy az Altaichi Évkönyvek szerzője valamelyik határmenti magyar vármegye — „határvármegye” — ispánját tekintette a maga fogalmai szerinti *marchionak* — azaz „örgróf”-nak —, miként az sem lehetetlen, hogy a *marchia Ruthenorum* egyszerűen csak az ’oroszok felé eső határvidék’ formában értelmezendő. A Szerémség *Marchia* neve és Kálmán említett törvénye ugyanakkor kétségtelenné teszik, hogy a *marchia* intézménye jelen volt az Árpádok királyságában, s valamiképpen a határvédelemmel állt összefüggésben. A „határvármegye” fogalmának használói a kifejezést e fogalom latin nyelvű megfelelőjének tartják, a *marchiot* pedig az ilyen megye ispánjának.⁹⁰ E megelégedéssel szemben azonban kételyt ébreszt annak megfontolása, hogy a *marchia* ’határvármegye’ jelentésének elfogadásából következően jónéhány *marchiával* kellene számolnunk az országban, éppen annyival tudniillik, ahány határmenti megye volt. Ez esetben viszont nehezen lenne megválaszolható az a kérdés, hogy az ország számos területére alkalmazott közszó miképpen válhatott csupán egyetlen vidék, jelesül a Szerémség tulajdonnévévé. Ez az ellentmondás a legegyszerűbben oly módon oldható fel, ha feltételezzük: *marchianak* nevezett intézmény csak a Szerémségben létezett, vagy — tompítva e kijelentés élet — legalábbis ott működött elég hosszú ideig ahhoz, hogy a szerémségi *marchia*, nevet adván az egész vidéknek, „a” *Marchiává* válhasson.

A szerémségi *marchia* létevel azonban a kutatás eddig csak egy rövid időszakot, a 11. századot illetően számolt, felbomlásának idejét részint 1072 utánra,⁹¹ részint az 1075 és 1096 közötti évekre⁹² helyezve. A lényegyet tekintve egymáshoz közel álló vélekedések nehezen egyeztethetőek össze azzal a már említett ténnyel, hogy a pécsi püspökség egyik főesperessége utóbb „marchiai” (*de Marchia*) néven szerepel. A főesperességek kialakulását ugyanis a 11. század végéhez lehet kötni, s ezen egyházkormányzati intézmények területi szempontból az az idő szerinti világi igazgatási egységekhez igazodtak,⁹³ amelyek azonban, amint arra a győri egyházmegye pápai vagy a veszprémi püspökség segesdi főesperessége figyelmeztet, nem feltétlenül voltak vármegyék. Ha a szerémségi *marchia* valóban felbomlott volna a 11. század vége előtt, magyarázatra szorulna, hogy miképpen kaphatta a főesperesség egy (már) nem létező igazgatási egység nevét. Elvileg ugyan feltételezhető lenne, hogy a főesperesség neve nem a már megszűnt *marchiara*, hanem a *Marchia* tájnévre utal — ez esetben analógiaként kínálkoznék az egri püspökség kemeji főesperessége⁹⁴ —, csak hogy a *marchia* mint tájnév az egész Szerémséget jelentette,⁹⁵ az annak keleti részén fekvő, a kalocsai főegyházmegyéhez tartozó

⁸⁹ Kálmán I. 36. c. (*Závodszy L.*: i. m. 188.)

⁹⁰ Ld. pl. *Györffy Gy.*: István király i. m. 208.; *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 192.

⁹¹ *Györffy Gy.*: A szávaszentdemeteri i. m. 340.

⁹² *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 302., 456–457.

⁹³ Összefoglalóan ld. *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 214–235.

⁹⁴ Kemejre ld. *Györffy Gy.*: Tört. földr. i. m. III. 106–107., vö. még *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 405–406.

⁹⁵ *Györffy Gy.*: A szávaszentdemeteri i. m. 338–339., *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 301.

szerémi főesperesség területével együtt, s nem csupán a marchiai főesperességet alkotó nyugati részt. Jóval valószínűbbnek tűnik, hogy esetünkben inkább Borsova vármegye és a borsovai főesperesség példája alkalmazható, ahol is a vármegye felbomlását követően — egyfajta nyelvi konzervativizmus érvényesüléseképpen — továbbra is borsovainak mondták a főesperességet. Ehhez persze az kellett, hogy előzőleg közel másfél évszázadon keresztül párhuzamosan létezzen egymás mellett Borsova vármegye és a borsovai főesperesség.⁹⁶ A marchiai főesperesség elnevezésére — a borsovai példát alapul véve — kielégítő magyarázatnak tekinthető annak feltételezése, hogy a szerémségi *marchia* még évtizedekkel a 11. század végét követően is létező igazgatási egység volt, jóllehet Szerém megye kialakulásával kiterjedése hozzávetőleg a marchiai főesperesség területére szorult vissza. Ezt a megoldást látszik alátámasztani az a megfigyelés is, mely szerint a valkói várispánság földjei feltűnő módon hiányoznak a főesperesség területéről.⁹⁷ A jelenség magyarázata alkalmasint abban lelhető fel, hogy ezen vidék eredetileg nem tartozott Valkó megyéhez, hanem attól független határispánság volt. Bátorítja a feltevést, hogy a szerémségi *marchia* határai között számításba vehető szerémségi muszlimok közössége még 1220 táján is létezett.⁹⁸

A (szerémségi) *marchia* élén Kálmán törvénye szerint ispán állott, a kérdés mármost az, hogy ez az ispánság mi módon illeszkedett a vármegyék és várispánságok rendszerébe. Mivel a *marchia* 'határvármegye'-ként való értelmezése az előzőekben elmondottak miatt esleik, okkal gondolhatjuk a kifejezés szabatos megfeleelőjének a 'határispánság'-ot. Az így értelmezett *marchia* szükségképpen kívül állt a megyeszervezeten, s erre Kálmán említett törvényének szövegében is találunk — igaz, meglehetősen halvány — utalást. A törvény rendelkezése szerint a *marchia* ispánjának négy hadi lóval (*equis exercitualiibus*) ellátva kellett útnak indítania a királyhoz hírvívőit. Ugyanez a törvénycikkely más összefüggésben is említést tesz „hadi lovak”-ról, elrendelvén, hogy amikor a király vagy a herceg valamely megyébe látogat, vezessenek elé egy ilyen lovat.⁹⁹ A két említés között szembevetendő az a különbség, hogy az utóbbi esetben — amikor is kétségtelenül a megyéről van szó — a lovak a „megyei” (*megalīs*) jelzővel szerepelnek, míg a *marchia* ispánjának követői által használt lovaknál hiányzik ez a jelző. Hogy ez az apróság jelentőséggel bírhat, azt az valószínűsíti, hogy ugyanez a törvénycikk megint csak a „két megyei bíró” (*iudices II megalēs*) formában említi meg a megyénként két-két önálló bírói kerületben ítélkező királybírákat,¹⁰⁰ s így nem indokolatlan bizonyos fokú következetességet feltételezni e tekintetben a törvény megfogalmazásával kapcsolatban.

A 11. századi törvényekben szereplő *confinium* és *marchia* kifejezések vizsgálatának eredményeiből — feltéve persze, hogy azok helyesek — a magyar ha-

⁹⁶ Borsovára ld. Györffy Gy.: Tört. földr. i. m. I. 520–523.; Németh Péter: Borsova határvármegye kialakulása. Debrecen 1975.; Kristó Gy.: A vármegyék i. m. 421–425.

⁹⁷ Kristó Gy.: A vármegyék i. m. 303.

⁹⁸ Szűcs Jenő: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. In: Magyarországtudás. A Magyarországtudó Csoport évkönyve. Főszerk. Juhász Gyula. Bp. 1987. 18–20.

⁹⁹ Kálmán I. 36. c. (*Závodszy L.*: i. m. 188.)

¹⁰⁰ A királybírákra összefoglalóan ld. Váczy Péter: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI–XII. században. Miskolc 1930.

tárvédelem korai intézményrendszerére vonatkozóan az alábbi következtetések vonhatók le. A határvédelem legáltalánosabb, s vélhetően legkorábbi intézményei a határ menti vármegyék várispánságai voltak. E megyék „határvármegye” jellegét az adta meg, hogy az ország „határvidékei”, a *confiniumok* ezen megyék területéhez számítottak, s a „határvidékek őrei” (*custodes confiniorum*) az említett megyékben működő várispánságok sajátos, a határvédelemmel közvetlenül összefüggő szolgálatot ellátó várnépei voltak. Egyes határvármegyék esetében a *confiniumokra* telepített őrök mellett az ispánsági vártól megkülönböztetendő, de szervezetenként a várispánsághoz tartozó határvárak egészítették ki a határvédelem rendszerét.

A határvédelem további — de még mindig korai, azaz Szent István-kori — kiépítése során keltek életre a megyei háttérrel nem rendelkező határvárispánságok. Ezekkel elsősorban az ország leginkább veszélyeztetett nyugati és déli határai mentén találkozunk, ami egyértelművé teszi: kialakításuk háttérében az a szándék állt, hogy sűrűbbé tegyék a határvédelem intézményeinek hálózatát ezeken a területeken. További kutatásokat igényel annak a viszonyoknak a pontos feltárása, amely a 13. századot megelőzően a határvárispánságok és a központjukul szolgáló várnak helyet adó vármegye — és annak várispánsága — között volt. Néhány korai időkből való, illetve azokra utaló forrásadat ugyanis azt sugallja, hogy eredetileg a Szolgagyőr-típusú várispánságok nem voltak önállóak, hanem a — központjuk szerint — területileg illetékes megyésispán joghatósága alá tartoztak. Ha ez valóban így volt, akkor elsősorban ezek lehettek azok a várak, amelyek élére esetenként szolgát állított a király.¹⁰¹ A különböző határvédelmi intézmények sajátos kombinációját a soproni példa szemléltetheti, ahol is Sopron határvármegye várispánságához határvárak is tartoztak (Babót és talán Kapuvár)¹⁰² s a megye területén határvárispánság (Locsmánd) is létesült. Ez a struktúra inkább a nyugati végekre lehetett jellemző, hiszen a határvárispánságok többsége (Bolondóc, Szolgagyőr, Sempete, Locsmánd, Karakó) a Német-római Birodalommal határos területekről ismert, míg délen feküdt az egyetlen olyan határispánság, amelynek egykori léte kétségtelennek tekinthető. Ennek földrajzi fekvése szerfelett valószínűvé teszi azt az elgondolást, hogy létrehozását a Nyugat-Európát a Balkánnal összekötő szárazföldi útvonal Magyarországot elhagyó szakaszának ellenőrzése indokolta. Nem lehetetlen tehát, hogy hasonló határispánság létesülhetett ugyanezen útvonal magyarországi szakaszának másik végpontján, a Mosoni kapu¹⁰³ táján. Ennek feltételezését a Sebes *marchiora* vonatkozó 1039. évi adat egyfajta értelmezése is lehetővé teszi.¹⁰⁴

A határvédelem ezen korai intézményrendszere a későbbiekben részint új elemekkel bővült, részint átalakult. A 13. század második harmadára a határispánság (*marchia*) típusa eltűnt, bár megjegyzendő, hogy az Erdély délkeleti szeg-

¹⁰¹ Szt. István II. 16. c. (*Závodszy L.*: i. m. 155.)

¹⁰² Ha beigazolódna Kristó Gyula feltevése arról, hogy az eredeti ispáni központ Sopron helyett Kapuvár lett volna, akkor az említett struktúra értelemszerűen akként módosulna, hogy a soproni lenne a kapuvári ispánság határvára, s nem fordítva.

¹⁰³ SRH I. 357., vö. *Kristó Gy. – Makk F. – Szegfü Gy.*: i. m. 648–650.

¹⁰⁴ Vö. *Kristó Gy.*: A vármegyék i. m. 301–302. – Kristó Gyula részben más megfontolások alapján számol egy korai nyugat-magyarországi határispánság létével, ld. *Kristó Gy.*: Oroszok i. m.

létében kialakított székely ispánság¹⁰⁵ főbb vonásai — a megyeservezettől független, határvédelmi funkcióval (is) rendelkező, önálló ispánság — szembetűnően egyeznek a (szerémségi) *marchia* ismert jellemzőivel. Az új elemek között említendő ugyanakkor a német és a johannita lovagrendeknek a határvédelemmel összefüggő, s mindkét esetben kudarcba fulladó letelepítése a Barcaságban, illetve a Szörénységben.¹⁰⁶ Az átalakulás említett folyamatában mindenekelőtt a várispánságok intézményének a 13. század folyamán bekövetkező megroppanása, majd a 13–14. század fordulója körüli évtizedekben végbemenő felbomlása jutott szerephez, párhuzamosan a tatárjárás után nagy számban épített várak megjelenésével¹⁰⁷ és a várispánsági központok *hospes*közösségeinek kiváltságolásával.¹⁰⁸

---

¹⁰⁵ A székelyispán tisztségének első okleveles említése IV. Béla 1235. évi oklevelében szerepel egy 1228. évi esemény (vö. *Senga Toru*: Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz. Századok 122. (1988) 41–48.) előadása során „comes et ductor Siculorum” formában (CDES II. 4.). Említést érdemel, hogy az 1146. évi Fischa menti csata leírásakor Freisingi Ottó a magyar elővéd két csapatának élén egy-egy ispánt (comes) szerepeltet (Cat. font. III. 1768.). Mivel a magyar krónikák párhuzamos előadásából kitűnik, hogy az elővédet a besenyők és a székelyek alkották (SRH I. 456.), okkal merülhet fel az az elgondolás, hogy a székelyispán tisztsége már 1146-ban is létezett. Megnehezíti azonban az adatok effajta értelmezését, hogy külső szemlélőként a német püspök nem feltétlenül tekinthető jól értesültnek a székelyek igazgatásának kérdését illetően, ugyanakkor viszont nyilvánvaló, hogy valamilyen módon már a 11–12. században is megtörtént a székelyek beillesztése a Magyar Királyság intézményrendszerébe. Bár erről nincsenek ismereteink, az aligha tagadható, hogy a lehetséges megoldások között számolnunk kell egy — a területiális jelleget alkalmasint nélkülöző — székely ispánság létével már a délkelet-erdélyi székely ispánság létrejötté előtt is.

¹⁰⁶ 1211: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I. Ed. F. Zimmermann, C. Werner. Hermannstadt 1892. 11–12., vö. 73–76. *Pauler Gy.*: i. m. II. 44–45. és 92–94., valamint *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 18–19.

¹⁰⁷ Ld. pl. 1265: CD IV/3. 257., vö. 1275: RA II/2–3. 14.; 1274: UB II. 62–63.; 182: ÁÚO XII. 355. stb.

¹⁰⁸ *Ladányi Erzsébet*: Sopron és a normandiai katonai kommunák. Hadtörténelmi Közlemények 109. (1996) 3–10., vö. még *Uő*: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és a hazai városfejlődés korai szakaszában. Bp. 1996. 137–140.

Szovák Kornél

SZENT LÁSZLÓ ALAKJA A KORAI ELBESZÉLŐ FORRÁSOKBAN

(A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái)

A politikai körülmények folytán korai, 11–12. századi történetíróinkat erősen foglalkoztatta a hatalomgyakorlás mikéntje. A kérdésben a Karoling kortól fogva folyamatosan kimunkált, egymástól jól elhatárolható eszmék álltak szemben egymással, melyeknek lecsapódása krónikáinkban a 11. század második felében lezajlott trónküzdelmek ábrázolása kapcsán figyelhető meg.¹ I. András király ugyanis öccsének, Béla hercegnek tett ígérete ellenére Salamon nevű gyermekét kenette királlyá, halála után az uralom mégis I. Béla kezébe került. Bár az ő halála után egy bő évtizednyi időre András fiának sikerült hatalomhoz jutnia, a Béla-fiak, Géza és László hercegek azonban VII. Gergely pápa eszmei támogatása mellett a császárt segítségül hívó Salamont végül megfosztották trónjától, s annak ellenére, hogy Salamon 1087-ig életben volt, meg is tartották az uralmat, amely immár I. Béla ágán öröklődött tovább. Az uralomgyakorlás jogossága kérdésében ily módon két felfogás különült el egymástól. Az egyik szerint Salamon a királykenéssel eljárhatatlan jogot (*ius legitimum*) nyert a hatalomra, a másik nézet ezzel szemben az volt, hogy Salamon uralmával szemben unokatestvéreit a tetteikben (*opera*) kifejezésre jutó keresztény erényeik (*virtutes*) tették alkalmassá (*idoneus*) a trónra. A Karoling állammisztika gondolatköre ugyan már Szent Istvánnak a fiához intézett Intelmeiben is tételes és szabatos megfogalmazást nyert, pontos terminológiájának használata pedig a krónika korábbi szövegein is megfigyelhető,² az alkalmasság, illetve a törvényesség uralomra jogosító mivoltáról vallott felfogás valamelyikének hatása azonban a Salamon és a hercegek küzdelmét előtáró krónikarész szinte minden fejezetén kimutatható, s a krónika korai eredetű szövegeinek belső időrendjét illetően következtetések levonására ad lehetőséget. A kérdés lényege, hogy az idoneista felfogást tükröző szövegrészek keletkeztek-e korábban, s a legitimitás uralomra jogosító tételét valló író már ennek ismeretében hozta létre saját folytatását, vagy éppen fordítva. Mivel más forrásból tudni lehet,

¹ Gericz J.: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22). Budapest 1961, 88–112.

² Az 1042. év eseményeinek leírásakor a Krónika elmondja, hogy a püspökök és az előkelők keresték, hogy vajon találnak-e valakit az országban a királyi nemzetségből, aki alkalmas lenne az uralomra (*qui ad gubernandum regnum esset idoneus*), s megszabadítaná őket Péter zsarnokságától (*tyrannide*). *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I-II. *Edendo operi praefuit E. Szentpétery*. Budapest 1937–1938, I, 324–325.

hogy az idoneista felfogás Kálmán király uralkodása alatt különösen is időszerű volt, ez támpontot nyújt az abszolút kronológia meghatározásához is. Tekintve, hogy szinte az összes 12. századi Árpád-házi uralkodónak külföldi támogatást élvező trónkövetelével kellett szembenéznie, különös jelentőséggel bírt az uralom birtoklásának eszmei alátámasztása, ezt pedig elsősorban a krónikás feljegyzések szemléletének mindenkori korszerűsítésével, átdolgozásával lehetett leginkább elérni. A korai krónikaszövegek szemlélete bizonyítottan hatással volt a később élt krónikaírók által létrehozott szövegekre — így nem egy esetben mutatható ki egyazon krónikafejezeten belül két, egymással ellentétes álláspont érvényesülése —, de nem maradt hatástalan azon művek szövegére sem, amelyek a krónikákat forrásul használták. Közismert, hogy a László-legenda a krónikakompozícióival azonos szövegrészeket tartalmaz. Ezekről megállapítást nyert a szakirodalomban, hogy egy korai krónikából kerültek a legenda szövegébe, nem véletlen tehát, hogy a legendában minden korábbinál élesebb körvonalakkal domborodik ki László ábrázolása kapcsán a keresztény erények uralomra jogosító mivoltának hangsúlyozása. Mivel Szegfű Lászlónak ezen kérdésben közzétett tanulmánya³ pusztán tartalmi megfigyelésekre szorítkozik, Gericcs Józsefé viszont a László-legendák egymáshoz való viszonyát hagyja figyelmen kívül,⁴ indokoltnak látszik a László-ábrázolás egyes kérdéseit újfent szemügyre venni. Alábbi megjegyzéseink a László-legenda és a krónika fenti szempontból további tanulságokkal szolgáló szöveghelyekre vonatkoznak.

A legenda László-ábrázolása

Az 1152-ig bő szövegezésben rendelkezésünkre álló krónikának az eseményekkel nagyjából egykorú szövegezéséből aprólékos mikrofilológiai vizsgálatokkal sikerült megállapítani különböző krónikaíróknak a keresztény *idoneitas*, illetve a dinasztikus *legitimitas* alapján megfogalmazott nézeteit.⁵ E két felfogás ütközőpontjában Szent Lászlónak és testvéreinek Salamonnal, a törvényesen felszentelt királlyal a 11. század végén dúlt viszálya helyezkedik el.⁶ A trónharcok eseménymenetének megítélése valószínűleg III. István alatt a korábbi, határozottan idoneista beállítottságú szöveghez képest jelentősen megváltozott, a korábban alkalmasságot hirdető felfogás helyett a törvényesen megkoronázott uralkodó eljátszhatatlan trónjogának hangoztatására került a hangsúly. Ennek a felfogásnak látszatra szöges ellentétét mutatja a László idoneitását végtelenen hangsúlyozó⁷ László-legenda, de Gericcs József ennek szövegében is megállapította a letompított legitimista felfogás meglétét, melyről úgy vélekedett, hogy „*a legenda szövegeteket*

³ Szegfű L.: I. László alakja a középkori forrásokban. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1978. Első rész. 37–46.

⁴ Gericcs J.: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: Horváth J. – Székely Gy. (Memoria saeculorum Hungariae 1.) Budapest 1974, 113–136.

⁵ Gericcs J.: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink 88. s. köv. Sok tekintetben Gericccsel ellentétes módon ítéli meg az egyes szövegrészek korát és eszmetörténeti aktualitásait Kristó Gy.: Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz). Századok 108 (1974) 585–621.

⁶ Bartoniek E.: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok 70 (1936) 359–406, különösen 375–378.

⁷ Bartoniek E. in: Scriptores rerum Hungaricarum II, 513.

lecsiszoló, egyeztető magatartása fontos bizonyítéka annak, hogy egyrészt a kérdés legitimista megoldását adó krónikarésznek a XII-XIII. század fordulóján léteznie kellett, de másrészt annak is, hogy ez a legitimista felfogás a maga éles következetességében a XII. század végén már kevésbé volt 'korszerű'.⁸ Gerics ugyanakkor azt is elismeri, hogy aligha képzelhető el királyábrázolás, mely hőse trónra való alkalmasságát erősebben hangsúlyozná, mint a László-legenda.⁹ A 12. század végének korszerű felfogása tehát a László-legendából olvasható ki, ennek is a Gerics által kiragadott passzusai hangsúlyozzák ezt a legélesebb körvonalakkal: „*Ipsa quoque species regio diademate dignum ipsum declararet.*”¹⁰ „*Natus monstrabat infantulus, qualis esset rex futurus. Providentia nimirum conditoris ... ad similitudinem suam in operis sui vicario, bone spei et venture dignitatis fundamenta coniecit, ut ex prima compositione decoris sui corporis et mentis elegans puer ostenderet, cuius vicem adultus tenere natus esset.*”¹¹ „*Aderat iam tempus opportunum, quo scilicet Deus ... electum suum declararet.*”¹²

Az Isten és választottja, az uralkodó közötti közvetlen kapcsolat ilyesfajta hangsúlyozása erősen hasonlít a Barbarossa Frigyes udvarában (és egyébként ekkoriban egész Nyugat-Európában) tapasztalható felfogásra. A király *imago Dei*-ként, ill. *vicarius Christiként* való beállításának nyugat-európai eszmetörténeti hátterét az Isten Bárányát ábrázoló idézőpecsét elemzésekor Kubinyi András ismertette.¹³ Vajay Szabolcs vázolta fel azt a nagy léptékű változást, mely III. Béla uralkodása idején vagy közvetlenül azt követően az uralmi szimbolika kimunkálása terén bekövetkezett, minden valószínűség szerint ekkor született meg ma ismert formájában a Szentkorona, az országalma, az Árpádok dinasztikus címere, mindennek hátterében pedig ott állt a 12. század végének politikai-kormányzati valósága, az *Archiregnum Hungaricum*, mely az eszmeiség és a szimbolika síkján egyaránt megalapozást kívánt.¹⁴ Marosi Ernő a kései olajfestményről ismert, egykori esztergomi *Porta Speciosa* márványkép-sorozatából a *regnum* és a *sacerdotium* békés osztozkodását vélte kiolvashatónak, egy ilyen ikonográfiai program szintén Nyugaton elterjedt államelméleti gondolatok hazai jelenlétét dokumentálja.¹⁵ Az említett három jelenség egyaránt arra mutat, hogy III. Béla udvarában különösen erős érdeklődés és igény mutatkozott a királyi hatalom mibenlétének elméleti megalapozása és uralkodói reprezentációban történő kifejezése iránt. Mindamellet, hogy László 1192. évi szentté avatásának minden bizonnyal voltak legitimációs tendenciái is, csakúgy mint Nagy Károly 1165. évi kanonizációjá-

⁸ Gerics J.: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink 106–107.

⁹ uo. 106.

¹⁰ *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 517.

¹¹ uo. 515–516.

¹² uo. 517.

¹³ Kubinyi A.: Isten Bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog). *Folia Archaeologica* 35 (1984) 139–159.

¹⁴ Vajay Sz.: Az Árpádkor uralmi szimbolikája. In: Középkori kútfoink ... 339–373.

¹⁵ Legutóbb a kérdést összefoglalta Takács I.: *Porta patet vitae*. (Az esztergomi székesegyház nyugati díszkapujáról.) In: *Strigonium Antiquum* 2. Kezdet és újrakezdés. A Szent Adalbert székesegyház és Oláh Miklós jubileuma. Szerk.: Beke M. Budapest 1993, 53–60. A *Porta Speciosa* programjának összefüggéseit P. mester Gestájával tárgyalta Szilágyi L.: Az Anonymus-kutatás újabb eredményei és problémái. *Századok* 123 (1989) 273–297, különösen 288–297.

nak,¹⁶ megfogalmazódtak benne az éppen uralmon lévő királlyal szemben támasztott éreynkövetelmények is, vagyis sajátos eszközökkel foglalta össze az állam működésére vonatkozó korabeli nézeteket. Ezek a jelenségek indokoltá teszik, hogy először a legenda szövege kapcsán vegyük szemügyre azt az eszköztárat, mellyel a legendaíró szándékát igyekezett alátámasztani. Ezen vizsgálat elvégzésére legalkalmasabbnak látszik a László testi alkalmasságát bizonyítani kívánó, naturalisztikusan ható László-leírás.

Már Horváth János reális mintát sejtett P. mester Álmos-ábrázolása mögött, s ezt II. Andrásban vélte fellelhetőnek.¹⁷ Györffy Györgynek feltűnt a hasonlóság, mely a *Gesta* leírása és III. Béla király földi maradványainak méretei között mutatkozik.¹⁸ Sólyom Károly tüzetesebben megvizsgálta a kérdést, az illető passzuszt tartalmi szempontok szerint összevetette a Szent Lászlóról legendájában fennmaradt László-leírással, s így nyert következtetések ellenőrzése végett bevonta vizsgálatába a III. Béla testi valójáról fennmaradt leírásokat, a csontjaiból kikövetkeztethető testméreteket és Szent László győri fej-ereklyetartóját, az ún. Szent László-hermát. Kiindulópontja az volt, hogy P. mester minden valószínűség szerint „ugyanúgy gondolkodott, ... mint a Váradi Legenda írója: mivel az utódok gyakran hasonlítanak az ősökre, s egyes vonások egy családon belül öröklődhetnek, az utód tulajdonságait átruházta az elődre,” röviden: a középkori irodalomban oly szívesen alkalmazott módszert követve típust ábrázolt. A tanulmány szerzője végül arra a nagyon is valószínű következtetésre jutott, hogy a Szent László-legenda és a *Gesta Hungarorum* írója előtt egyaránt III. Béla markáns, uralkodói megjelenése lebegett, midőn hőseik említett ábrázolásait szavakba öntötték. Vizsgálata során Sólyom a tanulmányában utalt két, a 12. század végén vagy a 13. század elején fogant szöveg figyelemreméltó tartalmi hasonlóságára, a Szent László-legenda és Londoni Ricardus művének egy-egy passzusára.

Ricardus:

„*Rex Hungarorum, Bela nomine, in occursum cesaris letus procedit, vir quidam multiplici nature dote conditus, statura productior, vultu insignis, cui si cetera non suppeterent, sola imperiosi vultus elegantia regno dignissima censeretur.*”¹⁹

Szent László-legenda:

„*statura quippe procerus ceterisque hominibus ab humero supra preeminens ita, quod exuberante in ipso donorum plenitudine ipsa quoque corporis species regio dyademate dignum ipsum declararet.*”

¹⁶ Klaniczay G.: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. Modellek, minták, kultúrtörténeti párhuzamok. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Fügedi E. Budapest 1986, 15–32, 297–303, különösen 30, valamint *u.ő.*: A középkori magyarországi szentkultusz kutatásának problémái. Történelmi Szemle 24 (1981) 273–286, különösen 276, továbbá az ő nyomán Landgraf I.: A történeti források és a mondák László királya. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 27 (1992) 113–121, különösen 113. Klaniczay modelláló törekvéseivel nem érthetek egyet.

¹⁷ Horváth J.: Die Persönlichkeit des Meisters P. und die politische Tendenz seines Werkes. Acta Antiqua Scientiarum Academiae Hungaricae 19 (1971) 347–382, különösen 359. Kurcz Á.: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Budapest 1988, 198–199. Utóbbi éppen azt állapította meg, hogy a leírás éppen abban tér el Dares szó szerinti követésétől, hogy Álmost a lovagkirály jellemzőivel ruházta fel.

¹⁸ Györffy Gy.: István király és műve. Budapest 1977, 58. Nagy Károlyról is fennmaradt az a hagyomány, hogy meglehetősen magas volt, de mikor 1861-ben feltárták a sírját, meglepetést okozott a 192 cm-es csontváz, ugyanúgy, mint III. Béla esetében is, vö. Lehmann, P.: Das literarische Bild Karl des Grossen vornehmlich im lateinischen Schrifttum des Mittelalters. In: *U.ő.*: Erforschung des Mittelalters. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze. (I.) Leipzig 1941, 154–207, különösen 166.

¹⁹ MGH SS 27, 200.

Sólyom az angol eredetű szöveg szerzőjéről elmondta, hogy az ugyan részt vett a III. kereszties hadjáratban, mely Magyarországot is érintette, de Oroszlán-szívű Richárd kíséretében a tengeri utat választotta, így soha nem került kapcsolatba magyarokkal, a magyar király leírását okvetlenül az országon átvonult és valóban fejedelmi fogadtatásban részesült szentföldi német lovagoktól kellett hallania. Ha ez így van, akkor a két szöveg mondanivalójának feltűnő tartalmi és kifejezésbeli azonosságára más magyarázatot kellett keresnie, amit pedig a bizánci uralkodó-eszme tradíciójában meg is lelt, nevezetesen Anna Komnéné munkájában.²⁰ A valóban zavarbaejtő szövegpárhuzam azonban felveti a kérdést, vajon valóban bizánci minta állt-e a László-kép megfogalmazásának hátterében?

Sólyom Károly Passuth László és Kapitánffy István fordításaiban idézi Anna Komnéné Alexiászának azon részleteit, ahol Nikéforosz Brüennioszra emlékezve a bizánci író az így írja: „Az isteni kegyelemnek oly mértékben volt birtokában, hogy nemcsak egyetlen trónra lett volna méltó, hanem a világ legmagasabb és leg-szentebb birodalmának vezetésére is.” Majd később férje nagybátyját jellemezve: „Magas termete és arcának szépsége is díszére volt; gondolkodásának méltóságával és karjának erejével is kitűnt a kortársai közül; méltó lett volna az uralkodásra.” Miután a bizánci történeti irodalomból még jónéhány példát felsorol, arra a következtetésre jut, hogy „a Ricardusnál olvasható jellemzés Béla királyról elhangozhatott már a bizánci udvarban is, görögül, s körülbelül úgy, ahogyan ezt Anna Komnénénel olvashatjuk a két Nikéforosz Brüenniosz jellemzésénél,” s ez aztán elkísérte Bélát egész életére. A híradás tehát a bizánci udvarból kiindulva Magyarországon át német lovagok közvetítésével jutott volna az angol szerzőhöz.

Ennél persze rövidebb utat is feltehetnénk. Radulphus de Diceto történeti művéből köztudott, hogy II. Henrik angol király követe, Ricardus Barre a francia, a német és a kelet-római udvar mellett Béla udvarába is eljutott, ahol is átadta királya levelét és átvette Béla válaszát, ha nem csalódunk, ekkor magyar követek is elkísérték hazafelé vezető útján a kor szokásrendjének megfelelően.²¹ Ha a bizánci eredetű hír magyar közvetítéssel jutott az angol Ricardus Londoniensis tudomására, minden bizonnyal ezt a rövidebb utat járta, nem került a Szentföldön keresztül. Bizonyos megfontolások azonban arra indítanak bennünket, hogy a felfogás gyökereit s angol földre való eljutását más úton keressük.

Már Georg Pertz felvetette Londoni Ricardus művének a *Monumenta Germaniae Historica Scriptores*-sorozatában történt kivonatos közreadása során,²² hogy a szerző felhasználta a III. kereszties hadjárat eseményeinek egy francia nyelvű verses összegzését, ma már pontosan tudjuk, Ambroise *Estoire de la guerre*

²⁰ Sólyom, K.: Trois portraits du Moyen Age. Études Finno-Ougriennes 17 (1982–1983) 147–194 = Három középkori portré. Szent László, III. Béla, Álmos. Kortárs 38 (1994) 4. sz. 57–83, itt különösen 72–73.

²¹ Radulfi de Diceto: Ymagines historiarum. In: Radulfi de Diceto decani Lundeniensis opera historica. The Historical Works of Master Ralph de Diceto, Dean of London. Edited by W. Stubbs. I-II. (Rolls Series 68.) London 1876. I, 51: „Rex Anglorum post susceptionem crucis familiarem clericum Ricardum Barre, Luxoviensem archidiaconum, direxit imperatoribus tam Romano quam Constanti-nopolitano. Direxit etiam eundem Ricardum Belae regi Hungarorum, scribens in haec verba ...” Vö. Laszlouszky J.: Angol-magyar kapcsolatok a 12. század második felében. Századok 128 (1994) 223–253, különösen 239.

²² Ed. Pertz, MGH SS 27, 190. sk.

*sainte*²³ című művét, tehát maga is használt írott forrásokat. Az Oroszlánszívű Richárdnak és lovagjainak cselekedeteit dicsőítő *Estoire*-ba azonban nem talált utat a magyar király alakjának ábrázolása. Hans Eberhard Mayer az *Itinerarium Peregrinorum* szövegahagyományának tisztázása során ugyanakkor azt állapította meg, hogy az ágostonrendi londoni kanonok, a Holy Trinity ötödik perjele (1222–1250), ugyan korábban templomos káplán volt, de a III. keresztes hadjáratnak nem volt szemtanúja, hanem *Gesta regis Ricardi* című művének első könyvébe csekély változtatással egyszerűen átemelte az övénel korábban elkészült *Itinerarium peregrinorum* című, a hadjárat eseményeit Balduin canterburyi érsek haláláig elmondó munkát, majd ennek adatait a 2–6. könyvben kiegészítette az *Estoire* információival, felhasználta Roger Howden krónikáját és egy ismeretlen angol keresztes élménybeszámolóját is. Ezek után valószínűleg csak 1216 után zárta le munkáját. Ennek fényében elveszti jelentőségét Sólyom Károlynak az a megfontolása, mely szerint Ricardus nem járt volna Magyarországon, hisz a Bélát illető szöveg az *Itinerarium Peregrinorum* törzsszövegéhez tartozik, annak minden szerkesztésében megvan. Ezen írás szerzőjéül a régebbi kutatás egy ismeretlen templomos káplán személyét fogta gyanúba, újabban felmerült a lehetősége annak is, hogy Balduin canterbury érsek unokaöccse, Joseph Iscanus áll szerzőként az írás mögött, aki legkésőbb 1194-ben le kellett zárja művét, bár minden valószínűség szerint tervei között szerepelt az események ismertetésének későbbi folytatása is. Nem teljesen kizárt, hogy Joseph Iscanus Oroszlánszívű Richárd kíséretében tért vissza, a magyar uralom alatt lévő Dalmácián és Szlavónián keresztül hazájába. Még ennek sincs azonban nagy jelentősége, mert Mayernak azt is sikerült megállapítania, hogy az *Itinerarium* is használt forrást, nevezetesen egy korunkra nem maradt, de egykor kétségkívül megvolt német beszámolót: „Az *IP 1 Barbarossa Frigyes utazásának ábrázolásához használt egy résztvevőtől származó írásbeli beszámolót, mely nem maradt fenn,*” de amelynek adatait az *Itinerariumon* kívül Giraldus Cambrensis is kiaknázza, összegzi véleményét a keresztes hadjáratok neves német szakértője.²⁴

A Ricardusnál olvasható híradás III. Béla külleméről minden kétséget kizárólag erre a német szemtanúi beszámolóra vezethető vissza, mely az *Itinerarium peregrinorum* közvetítésével jutott az angol szerzőhöz, aki azután a királyi küllem-típust előszeretettel alkalmazta hőseinek ábrázolásában. A német szemtanúnak bőven volt alkalma megismerkednie a III. Béla udvarát foglalkoztató kérdésekkel, nevezetesen azzal a ténnyel, hogy Bélának gondjai támadtak uralkodói mivoltának általános elismertségével, s az sem teljesen kizárt, hogy a ma ismert László-legendák Bartoniek Emma által megállapított közös őse már ekkor formálódóban volt, sőt esetleg el is készült már.

Ezen a ponton felvetődik a kérdés, hogy vajon valóban Bizáncból ered-e a királyi küllemre való hivatkozás az uralom legitimálása, eszmei alátámasztása érdekében? Ezt persze teljes bizonyossággal nem zárhatjuk ki. A Sólyom Károly

²³ A normann költőre és művére vö. Kroll, W., in: Lexikon des Mittelalters I (1980) col. 521.

²⁴ Mayer, H. E.: Das Itinerarium peregrinorum. Eine zeitgenössische englische Chronik zum dritten Kreuzzug in ursprünglicher Gestalt. Herausgegeben und kritisch untersucht von — (Schriften der Monumenta Germaniae historica [Deutsches Institut für Erforschung des Mittelalters] 18). Stuttgart 1962, 172–179.

által felhozott görög nyelvű szövegek és a László-legenda, valamint az *Itinerarium* megfelelőjére azonban kínálkozik más magyarázat is. A nyugati (latin) és a bizánci (görög) uralkodói eszme végső soron ugyanarra az eredetre vezethető vissza, vagyis mindkettő szerves kapcsolatban áll a későrómai uralkodó-kultusszal. Ebből is elsősorban két uralkodó, Constantinus és I. Theodosius képében fogalmazódott meg az uralkodói ideál. A „*XII panegyrici Latini*” utolsó darabjában, az állítólagos Latinus Pacatus Drepanus Theodosiusról mondott dicsőítő beszédében olvashatjuk a következőket: „*Mennyire megfelel a te tiszteletreméltó alakod az ő (ti. atyád) szerencsésének! Mennyire szembeötlően ajánl császárunk! Hogy igencsak kétséges, vajon vitézséged sugalmaz-e józan megfontolásunknak, vagy inkább kinézeted pillantásunknak? Egyáltalán nem hiábavaló a bölcseknek az a közkeletű vélekedése, ... hogy a fölöttébb felséges alaknak vonása az égből van. ... Vitézséged is kiérdemelte a császári méltóságot, de alakod vitézségedhez segítségül járult. Az megadta, hogy szükségképpen császárrá légy, ez meg, hogy méltóképpen.*”²⁵ A fentebb bemutatott bizánci uralkodóeszményben kétségkívül ez a késő római felfogás élt tovább, mely maga is a görög-római nemesi éthoszban gyökeredzett, s amely a latin Nyugat elbeszélő forrásaiba is megtalálta az utat, hisz mindenfajta irodalmi uralkodódicsőítés szívesen kölcsönzött rekvizitumokat az antik császárság gondolatköréből.

Az antik minta középkorba vezető útját jól szemlélteti Einhardus munkája. A szerző Nagy Károly-vitájának megfogalmazásakor köztudottan erősen kötődött ókori mintáihoz, s Károly egyébként valóban impozáns méretekkel rendelkező alakjának ecsetelésekor Suetonius Tiberius-leírását választotta előképül, amely szerint Tiberius „*corpore fuit amplo atque robusto, statura eminenti, quae iustam excederet.*” Ezen a képen csak annyit változtatott Einhardus, hogy a középkori testi harmónia követelményének megfelelően „*quae iustam non excederet*”-et írt.²⁶

A királyi megjelenésre Reginónál olvashatunk jellegzetes passzusokat. A lotharingiai szerző a 853. évnél többek között feljegyezte, hogy Jámbor Lajost apja gyermekkorában papi pályára szánta, de a testvére, Lotár nem engedte megnyírni, hanem erőszakkal kiragadta apja kezéből: „*erat enim isdem puer, ut aiunt, ingentis pulchritudinis.*”²⁷ A 878. évnél tett megjegyzésben szoros kapcsolat mutatkozik a külső szépség és a lelki tulajdonságok között, Hebegő Lajosnak tudniillik két fia született „*elegantis forme ac ingentis animi virtute prestantes.*”²⁸ A 880. esz-

²⁵ XII panegyrici Latini. Recensuit Ae. Baehrens. Lipsiae 1874, 275–276: „*Velut tua haec forma venerabilis quam fortunae suae par est! quam longe lateque conspicua commendat imperatorem! ut plane in ambiguo sit utrumne te magis nostris mentibus uirtus an optutibus uultus insinuet. non frustra plane opinione sapientum ... augustissima quaeque species plurimum creditur trahere de caelo. ... uirtus tua meruit imperium, sed uirtuti addidit forma suffragium. illa praestitit ut oporteret te principem fieri, haec ut deceret.*”

²⁶ Lehmann, P.: Das literarische Bild Karls, 166. A 15. században Johann Gieleman (1427–1487) már a következőképpen festette le Nagy Károlyt: „*statura eius gyganteam proficiens elegantiam octo pedes obtinuit. ... Quem quidem iuuenum elegantissimum cum Stephanus pontifex unxisset ac in regem consecrasset etc.*” uo. 206.

²⁷ Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi. Recognovit Fr. Kurze. (Script. rer. Germ. [50.] Hannoverae 1890, 76. Hivatkozik rá Fichtenau, H.: Lebensordnungen des 10. Jahrhunderts. Studien über Denkart und Existenz im einstigen Karolingerreich. München 1992, 228, 53. jz.

²⁸ Reginonis Chronicon 114. Hivatkozik rá Fichtenau, H.: Lebensordnungen 229, 53. jz.

tendónél Karlmannról ugyanott azt olvashatjuk, hogy „*pulchritudo eius corporis insignis, vires quoque in homine admirabiles fuere, nec inferior animi magnitudine*,” egyebek mellett semmi sem hiányzott ily módon belőle, amit a királyi méltóság megkövetelt.²⁹ Mivel ennek törvényes házasságából felesége terméketlensége miatt — így a történetíró — utóda nem született, „*ex quadam nobili femina filium elegantissimae speciei suscepit*,” akinek utódlási jogát apja azzal is igyekezett megtámogatni, hogy a Karolingok ősapjának, Arnulf metzi püspöknek a nevére kereszteltette.³⁰ Ez utóbbi esetben a királyi küllem már nemcsak szükségszerű tulajdonsága volt az uralkodó dinasztia tagjának (jelen esetben Karintiai Arnulfnak), hanem a legitim örökösödés elbírálásában is szerepet kapott. Ez még világosabban nyer kifejezést a 866. év bejegyzésénél, ahol a szerző Salomon breton herceg trónra kerülését ismerteti: „*anno dominicae incarnationis DCCCLXVI. Herispoiux rex Brittonum a suis interficitur et Salomon dux in loco eius subrogatur. Erat enim isdem vir strenuus et bellicosus et tam forma quam animo ad regni gubernacula coaptatus*.”³¹ A breton őgrófság történetében Erispoë nyerte el először a király címet, utóda, Salomon uralma a legnagyobb fokú önállóság időszaka volt, aki „*gratia Dei totius Britannie rex*”-nek címezte magát.³² A Regino-passzus nyilván a nyugati terület szuverenitási igényének jegyében fogant hagyományt örökített meg.

Bár az 1048 körül elhunyt Fleury-i Helgaldus Jámbor (II.) Róbertet alázatos tekintetű szentnek ábrázolta róla írt életrajzában, mégis kénytelen volt hangsúlyozni arisztokratikus megjelenését: „*initio autem descriptionis omnem vultus illius habitudinem corporisve elegantiam, prout ipsi perspeximus, propalamus*.” A király rendkívüli módon magas volt („*statura corporis eminens*”), koronával a fején bárki láthatta róla, hogy ősi királyi vérből származott („*corona capiti imposta decernebat eum avis et atavis stirpe processisse regia*”).³³

Abbo, Fleury apátja (940–1004) Szt. Eadmund Horatius-reminiszcenciát is idéző életrajzában az uralkodói küllemre való hivatkozás már megtévesztően hasonlít László legendabeli ábrázolásához, olyannyira, hogy belőle akár forrásként való felhasználására is következtethetnénk. Eadmund testi kiválósága eszerint ugyanis eleve megmutatta, hogy a főhős uralomra termett: „*fuit rex ex antiquorum Saxonum nobili prosapia oriundus, a primaevo suae aetatis tempore cultor veracissimus fidei Christianae, qui atavis regibus editus, cum bonis polleret moribus, omnium comprovincialium unanimes favore non tantum eligitur ex generis successione, quantum rapitur, ut eis praeesset sceptrigera potestate. Nam erat ei species digna imperio, quam serenissimi cordis iugiter venustabat tranquilla devotio. ... Iamque vir sanctus praeferebat in vultu, quod postea manifestatum est divino*

²⁹ „*Ut nihil ei deesse regiae maiestatis competens videretur*.” Reginonis Chronicon 116. Idézi Fichtenau, H.: Lebensordnungen 228, 53. jz.

³⁰ uo.

³¹ Reginonis Chronicon 93.

³² Handbuch der europäischen Geschichte. Hrsg. von Th. Schieder. I. Stuttgart 1976 (31992), 488.

³³ Migne, J. P. Patrologiae Latinae cursus completus 141, 910^B, 909–910^D. Vö. Repertorium Fontium V. Fontes Gh-H. Roma 1984, 403–404. Hivatkozik a forrásra Fichtenau, H.: Lebensordnungen 228. Az *Epitoma vitae Rotberti regis* eleje megtévesztő módon hasonlít Szent László legendájára,

nutu, quoniam puer toto conamine virtutis arripuit gradum, quem divina pietas praesciebat martyrio finiendum."³⁴ Abbo apát megfogalmazása mindenesetre vitathatatlanra teszi, hogy a kérdéses felfogásnak megvolt az egyenes vonalú nyugati fejlődése is, mely a hagiográfiára is élénk hatást gyakorolt, s a szentek életrajzai gyakorta szolgálták a maguk eszközeivel az uralkodói hatalomról vallott elképzelések széles körű elterjesztését.

A korai középkor a késő-római császárokban többnyire az egyetemes zsinatok császárait magasztalta, ezért ennek a kornak a császárkánonja változatos volt, Constantinuson és Theodosiuson kívül belefoglaltak több keleti és nyugati uralkodót is. A 9. században azonban a kánon lerövidült, ettől fogva Constantinus képe mellett csak Theodosiusé szerepelt, s a hangsúly az orthodoxiáról az uralkodói éthoszra tolódott. Ezen felfogás szerint Theodosius már nem azt a császártípust testesítette meg, aki az első konstantinápolyi egyetemes zsinaton az ariánus vitát lezárta, hanem azt az uralkodót, aki az egyház autonómiáját a maga szférájában elismerte és alávetette magát a bűnbánati fegyelemnek. Az új Constantinus-Theodosius kánon kitűnően reprezentálta a Karoling fénykor kéthatalmi felfogását.³⁵ Reimsi Hincmarus *De divortio* című munkájában a két bűnbánó uralkodót, Dávidot és Theodosiust állította követendő példaul.³⁶ A rövidebb kánon azután feltűnt VII. Gergely pápának abban az 1081. évi levelében is, amelyet Gericus József ismertetett a magyar szakirodalomban, s ahol a pápa kifejtette álláspontját a császárok és királyok szent mivoltát illetően. Kegyes emlékü császároknak tartotta a pápa az igazságosság pártfogóit, a keresztény vallás terjesztőit és az egyházak védelmezőit, nevezetesen Constantinust, Theodosiust, Honorium, Nagy Károlyt és Jámbor Lajost, anélkül azonban, hogy szentként való tiszteletüket elismerte volna.³⁷ Míg Bizáncrian az egyházi és a profán hagyomány szerves egységben nőtt bele a Súlyom Károly által bizánci szövegekkel illusztrált elképzelésekbe, addig a latin Nyugaton a 12. század folyamán erősödött fel a hatalomgyakorlás profán hagyományának hangsúlyozása, elsősorban Barbarossa birodalmában. Ha hihetünk abban, hogy Ricardus Londoniensis okoskodása más helyütt független a forrásától, az *Itinerarium peregrinorum* Béla-ábrázolásától, akkor az uralkodói küllemről vallott, az antik császárok profán hagyományában gyökerező

csakúgy, mint a *Vita Oudalrici episcopié*, valószínű azonban, hogy ez kizárólag műfaji azonosságból ered.

³⁴ Migne, J. P.: *Patrologiae Latinae cursus completus* 139, 509^D-510^A. Ordericus Vitalis (1075–1142) *Historia ecclesiastica*jánban Fulco, Anjou grófja leányáról hangzanak el hasonlók: „*cuius probitas et pulchritudo ac summa ingenuitas imperio digna existeret*”, uo. 188, 901^B. Teulfus francia szerzetes (1147 k.) VI. Lajos szerencsétlenségben elhunyt fiáról, Fülöpöpről („*veluti puer regius et totius orbis dignus imperio, quippe qui forma corporis et egregia faciei simplicitate prae cunctis mortalibus sui temporis et aetatis eminebat*”, uo. 180, 160^B), Meaux-i Fulcoius (†1084 u.) Dudo apátról („*Cuius nobilitas sedes possedit avitas, imperio digna specie per idonea signa exstitit illustris*”, uo. 150, 1558^B) jegyezt fel hasonló hagyományt. Utóbbi helyek feltárásában nagy segítségünkre volt a Chadwyck-Healey Ltd által forgalomba hozott *Patrologia Latina Database*.

³⁵ Ewig, E.: *Das Bild Constantins des Großen in den ersten Jahrhunderten des abendländischen Mittelalters*. *Historisches Jahrbuch* 75 (1956) 1–46, különösen 39–40.

³⁶ Anton, H. H.: *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit*. (Bonner Historische Forschungen 32). Bonn 1968, 329 sk.

³⁷ Hivatkozik rá Gericus J.: *Judicium Dei a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban* (A Szent László-kori jogi és politikai ideológia történetéhez). In: *Athleta Patriae*. Tanulmányok Szent

felfogás közhely lehetett a 12. század vége táján egész Európában. Ricardus ugyanis egy másik helyen ezt írja: „*ut rex regis splendescat obsequio, et eius virtutem exterior predicet apparencia, vulgo namque dicitur: 'Qualem te video, talem [te] spero.' Porro modus habitudinis formam trahit ex animo presidentis: talis nimirum erit forma predicati, qualem promiserit natura subiecti.*”³⁸ Amikor aztán Ricardus főhőse, az angol király Itáliában partraszállt, a tömeg az ő alakját meglátva összesúgott: „*Hic quidem dignus imperio! Hic merito constituitur super gentes et super regna, cuius fama olim audita multo minor est ipsa veritate quam videmus.*”

A fentebbiekhez hozzátartozik, hogy a korai középkor felfogásában nemeslelkűség csak finom felépítésű testben lakozhatott, amint azt a Heinrich Fichtenau felsorolta 10–11. századi példák is bizonyítják (Gerhardus, *Vita s. Oudalrici*: „*statura... eligans*”; Thietmar VI, 36: „*egregius et statura et facie*”; *Vita s. Adalberti*: „*pre nimia pulchritudine*”). Ebben a vonatkozásban kétségkívül találkozott egymással a királyi küllem és a szentség szépség-ideálja, ami azonban nem jelenti azt, hogy a kettőt ne kellene megkülönböztetnünk.³⁹ A vonzó megjelenés tehát korántsem tekinthető az udvari (lovagi) kultúra kizárólagos velejárójának, évszázadokkal azt megelőzőleg már fontos szerepet játszott a különböző típusok, ideálok megfogalmazásában, elsősorban is az uralomról vallott felfogás terjesztésében.

Az elmondottakból arra is következtethetünk, hogy a László-ábrázolás hátterében lévő, elveszett német keresztes úti beszámoló Béla-jellemzésének megvoltak a bizánci felfogáshoz rendkívül hasonló nyugati mintái, s Barbarossa Frigyes udvarának a profán hagyomány iránt rendkívül érzékeny elméi minden valószínűség szerint ezt a latin mintát választották véleményük megfogalmazásához, ha ugyan az nem valóban a magyar udvarban nyerte el először, esetleg éppen a László-legendában, fentebb olvasott formáját.

A legendabeli ábrázolás forráskapcsolata a krónikával

Mivel Súlyom Károly lényegében meggyőzően bizonyította, hogy P. mester Álmos-ábrázolásának és a Szent László-legendá László-jellemzésének az alapjául III. Béla uralkodói külleme szolgált, az ábrázolás további vizsgálata azzal a reménnyel kecsegtet, hogy kitapinthatunk még valamit Béla udvarának az eszményi uralkodóról vallott felfogásáról. Szent László testi kiválóságának leírását annál is inkább szükséges behatóan megvizsgálni, mivel szövegkritikailag perdöntő tanulságok levonására ad lehetőséget.

László történetéhez. Szerk.: Mezey L. (Hungaria Sacra 1.) Budapest 1980, 111–134, különösen 123–124.

³⁸ Ricardus Londoniensis, *Gesta regis Ricardi* II, 13 (ed. Pertz, MGH SS 27, 210–211).

³⁹ Fichtenau, H.: *Lebensordnungen* 190. *Klaniczay G.* véleménye szerint László szépsége szent mivoltával van összefüggésben. Fichtenau is felveti *J.-C. Poulin* tanulmányára hivatkozva ezt a lehetőséget, de az idézett helyeken határozottan különbséget tesz az uralomra való alkalmasságot propagáló királyi küllem és a szentség attribútuma között. Utóbbira értékes adatokat idéz még Mezey L.: *Athleta Patriae*. Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása. In: *Athleta Patriae...* 19–55, különösen 28 sk. Jellemzően a szent szépsége nyilvánul meg pl. Ottó bambergi püspök vitájában: „*quod illustri esset parentela et ab ipsis cunabulis ad monasterium translatus, et quod esset*

László király a kora középkori (gregoriánus reform előtti) uralkodóeszmény utolsó igazi megtestesítője volt Magyarországon, amennyiben királyi egyházkor-mányszati jogosítványait teljességükben gyakorolta. I. Géza (1074–77) halála után Hartvik püspök szerint László „*administrabat rem publicam*”,⁴⁰ hisz a törvényes király, Salamon még élt, nem koronáztathatta meg magát.⁴¹ Uralkodására vonatkozóan a királyi hatalom régi, VII. Gergely előtti szakrális értelmezéséből és a Balogh József által felvázolt szótérikus spekulációkból származhatott a lengyel Anonymus Gallus krónikásnak az a megfogalmazása, mely szerint László király uralkodása soha nem látott termékenységet hozott Magyarország számára. Ebből arra is szoktak következtetni, hogy Lászlót szentté avatása előtt mintegy 60–70 esztendővel Magyarországon már szentként tisztelték. Mindamellet, hogy vannak jelei a korán jelentkező *fama sanctitatis*nak is, a lengyel krónikás hír helyes értelmezését Gerics József adta meg, mikor rámutatott, Anonymus Gallus felfogása az uralom termékenységet biztosító mivoltáról vallott ősi spekulációk körébe tartozik.⁴² II. Orbán pápa azonban mint a népét az egyháztól elszakító rossz uralkodót jellemezte Lászlót, láthatólag személyében a Róma elvárásainak eleget nem tevő királyt s a régi, gregorianizmus előtti királyeszményt ítélte el súlyos kifejezésekkel.⁴³ A helyi tisztelet nyomán, száz esztendővel az első magyarországi szentté avatások után került sor László kanonizációjára, vélhetőleg az ekkorra már kiforrott hivatalos procedúra keretében.⁴⁴ 1192-ben III. Béla uralkodása alatt került sor a szentté avatási eljárásra.⁴⁵ Ez adott alkalmat László legendájának megszerkesztésére.⁴⁶

puer gracie pulchritudinis”, Jaffé, Ph. (ed.): Bibliotheca rerum Germanicarum. Tomus quintus: Monumenta Bambergensia. Berolini 1869, 705.

⁴⁰ Általában a László korához közeli írók nagyon óvatosan nyilatkoznak László uralkodásának minősítése dolgában. Az István-legendákhoz közeli időben keletkezett Szent Imre-legenda sem mondja, hogy „*regnavit*”, hanem ehelyett úgy nyilatkozik, hogy „*tunc temporis Pannonie prefuit*”, *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 459–60.

⁴¹ A kérdésre ld. *Gerics J.*: Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában. *Aetas* 1994/1. sz. 28–35.

⁴² Anonymus Gallus jegyezte fel a hagyományt: „*Dicunt talem numquam regem Ungariam habuisse, neque terram iam post eum fructuosam sic fuisse.*” Idézi és magyarázza *Gerics J.*: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai 129–131. II. Paszkál pápa 1106. november 2-án, Hugo Saint Gilles-i apát kérésére kiadott bullájában László földi maradványait a következőképpen említi: „*ubi et corpus eius venerabile requiescit.*” Migne, J. P.: *Patrologiae Latinae cursus completus* 163, 198 = *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII.* Ed. Ph. Jaffé – W. Wattenbach. Leipzig 1885–88, nr. 6098.

⁴³ II. Orbán pápa Kálmánhoz 1096. július 27-én intézett levele: „*Iam diu enim Ungarorum populi errorum devia sunt secuti et derelictis salutis suae pastoribus alienorum gregum vestigiis adhaeserunt; ... iam diu regnum tuum ab apostolicae sedis obedientia descivit et erroris huius principibus administris deditum per latioris viae devia seductum est.*” *Baumgarten F.*: A Saint-Gillesi apátság összekötései Magyarországgal. (Diplomatikai tanulmány). *Századok* 40 (1906) 389–411, különösen 407–409 = *Jaffé – Wattenbach*, *Regesta* nr. 5662. *Váczy, P. von.*: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs 1935, 100–101.

⁴⁴ *R. Kiss I.*: Szent László kanonizációs jegyzőkönyvének nyomai. In: Pap Károly Emlékkönyv. Debrecen 1939, 159–169. A kései hagyomány értékelésére ld. *Gerics J.*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink 105.

⁴⁵ *Török J.*: Szent László szentté avatása. *Műemlékvédelem* 36 (1992) 197–202.

⁴⁶ *Pražák, R.*: A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és topológiai besorolásának néhány kérdéséről. *Történelmi Szemle* 25 (1982) 444–457, különösen 454.

Ma a legendának kétféle, egy bővebb és egy rövidebb redakcióját ismerjük, melyek Bartoniek Emma meggyőző bizonyítása szerint egymástól függetlenek, de mindkettő egy, a 12–13. század fordulóján íródott őselegendára vezethető vissza, amelynek legfőbb forrása egy nálánál korábbi magyarországi krónikaszcöveg volt, de ismerte és használta Hartvik István-életrajzát, Szent Imre *vitáját*, s minden bizonnyal István király Intelmeit is. A bővebb fogalmazás két 15. századi kódexből, a rövidebb szövegezés egy 14. és egy 15. századi kódexből, valamint egy ősnymotatványból ismeretes. Míg a bővebb szöveg két kódexe szinte szóról-szóra egyezik, a rövidebb szövegek nem vezethetők le egymásból, hanem egy archetípusra mennek vissza.⁴⁷ A legenda jelentőségét olyan művelődéstörténeti értékein túl, mint az antik reminiscenciák és a római jogi ismeretek jelentkezése, valamint László csodái kapcsán a csoda-folklor megjelenése, az adja, hogy meggyőzően bizonyítja egy, a 12. században már létezett magyarországi krónikaszerkesztmény meglétét.⁴⁸ A mű fő tendenciáját, az uralkodói idoneitásnak szinte vételeket súroló megfogalmazását már Bartoniek Emma megállapította. Gerics József határozta meg azt az eltérést, mely a krónika László-ábrázolása és a legendáé között áll fenn. Amíg ugyanis a krónika László korához jóval közelebb állván nem emelhetette ki a király „*iustus*” mivoltát, s ábrázolása középpontjába a *kegyességet* állította, ezzel szemben a legenda a krónika felfogásával nyíltan vitatkozva a „*largitas*,” a bőkezűség megtestesülését kívánta láttatni hőisében.⁴⁹ Ez utóbbi két körülmény önmagában is II. András királyra tereli a figyelmet. Bátyjával, Imrével és annak fiával szemben neki is érdekében állhatott trónra való alkalmasságát végtelen megfogalmazásban hangoztatni, uralkodói programjának pedig a középpontjában a „*generalis distributio*” állott, melyet pénzügyi jellegű reformokkal kiegészítve a „*novae institutiones*”, az új berendezkedés alapelemének tekintettek a korabeli királyi udvarban.⁵⁰ A legenda szerzője eszerint II. András uralkodásának elején

---

A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy a legenda „*kétségkívül III. Béla ösztönzésére*” jött létre. Azt azonban már bajos lenne bizonyítani, hogy a László-kultusz Bizáncból hozta volna magával a szentté avatást elrendelő uralkodó.

⁴⁷ Bartoniek, E.: Praefatio. In: *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 509–514. Az újabban előkerült kéziratokra ld. Szovák K. – Veszprémy L.: *Krónikák, legendák, intelmek. Scriptores rerum Hungaricarum* (reprint-kiadás) Budapest 1999, 721–799, különösen 784.

⁴⁸ Bartoniek, E.: *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 513. Eredményeit Gerics József finomította: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink 88–112. Bartoniek előszavának megjelenése után is fenntartotta a 14. századra történt keltezését Erdélyi L.: Ötven historikus szentistváni emlékművei. Budapest 1941, 37–39.

⁴⁹ Gerics J.: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai* 118–120.

⁵⁰ Horváth J.: Die Persönlichkeiten des Meisters P 357–358. A „*generalis distributio*”, 1217: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I-II/4. Szerk.: *Szentpétery I. – Borsa I.* Budapest 1923–1987, 317. sz. (Mon. Strig. I, 216–217). A „*novae institutiones*”, 1217: *Szentpétery – Borsa*, *Regesta* 320. sz. A programot az oklevelek arengái az ideális uralkodó képében fogalmazták meg, vö. 1210: „*Cum inter ceteras virtutes regiam maiestatem decorantes immensitas largitatis commendabilior atque prepotens iudicetur*” *Szentpétery – Borsa*, *Regesta* 255 sz. (Árpád-kori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. Közzéteszi Wenzel G. I–IX. Pest 1860–1871, I–XII. Budapest 1873–1874 [= ÁUO] VI, 341). 1214: „*Cum inter universa virtutum genera regiam maiestatem adornancia largitas tota pre ceteris prepolleat et primum videatur obtinere, regie benignitatis inter[est] videlicet illos pre ceteris honoribus sublimare, pro quibus fidelium servitorum longanimitas intercedit et experta probitas dignoscitur allegare.*” Érszegi G.: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der

írhatta művét, de egy megjegyzése („*nostris quoque temporibus*”)⁵¹ szerint bizonyonnyal résztvevője volt az 1192-es szentté avatási ünnepegeknek.⁵²

Legendánk legfontosabb forrása a krónika valamelyik korai változata volt, melynek szövegét többé-kevésbé a 14. századi krónikakompozíció tartotta fenn, vélhetőleg a Kálmán kori krónika Gerics József által megállapított III. István kori átfogalmazásában. Ennek ábrázolása szerint László király az erények teljességével volt ékes („*vestitum consummatione virtutum*”),⁵³ hitében keresztény („*fide catholicum*”), kegyességben kiváló („*pietate precipuum*”), adakozásban bőkezű („*largitate munificum*”) és az emberbaráti szeretetben jeles („*caritate conspicuum*”). Az erénykatalógust a krónika leírásában hat bibliai idézetből álló dicséret követi Sirák fiának a középkorban egyébiránt meglehetősen népszerű könyvéből. Az első három idézet a Szentírásban Simon főpapot jellemezte, aki felépítette a templomot, a választott népet megvédte a pusztulástól s a várost az ellenségtől. A hátramaradó idézetek eredeti szövegösszefüggésükben Dávid királyra, a középkori királyok biblikus előképére vonatkoztak, aki ragyogó volt, mint a tiszta háj, bátran játszadozott az oroslánokkal és medvékkel, megölte az óriást és elűzte népe ellenségét.⁵⁴ Lászlóról megtudjuk továbbá, hogy a királyi koronát ugyan

Herrschaft Borils. *Bulgarian Historical Review* 3 (1975) No 2. 91–97, különösen 96. Az „*optima in principe donandi mensura immensitas*” közhelyszámba menő arenga-típus bevezetése Róbert fehérvári prépost kancellárságához köthető 1208-tól (*Szentpétery – Borsa*, Regesta 234, 235, 237, 240 sz.), akitől Tamás alkancellár is átvette Róbert okleveleinek az átírása során (*Szentpétery – Borsa*, Regesta 240, 242, 304 [a 234. sz. átírása!], 306, 307. sz.); ennek változata a *Szentpétery – Borsa*, Regesta 324 sz.: „*Immensa regum dapsilitas licet nullis dandi limitibus cohartari debeat ...*” Ehhez hasonló arengák: *Bartal de Beleháza*, G.: *Commentarium ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV Posonii 1847*, II, 110. Az arenga-típus értékeléséhez ld. *Kurcz, Á.: Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts*. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 70 (1962) 323–354, különösen 336.

⁵¹ Ennek értékelésére vö. *Gerics J.: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai* 127.

⁵² A ma ismert szövegváltozatok *terminus post quem*jeként biztosnak látszik az 1204. esztendő, ami azonban csak a kisebb legenda szövegében olvasható, *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 526, vö. *Gerics J.: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai* 126–127. Az évszám problematikus voltára vö. *Guoth K.: Esmény és valóság Árpádkori királylegendáinkban*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 187.) Kolozsvár 1944, 42. 98. jz. Guoth úgy vélte, hogy a legenda szövegének mindenképpen 1217 előtt kellett megfogalmazódnia ma ismert formájában, mert célzata az, hogy a kereszties hadjáratra buzdítsa II. Andrást, vö. uo. 43–44. *Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV században*. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.) Budapest 1967, 259, a legenda keletkezését mindenképpen 1205 utánra, II. András uralkodásának első évtizedére teszi, mivel a szöveg sorszámmal említi I. Andrást királyt („*rex Bela primus, primi Andree regis clarissimi germanus extitit*,” *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 515). A ma ismert nagy legenda tehát az összevöeghez képest biztosan tartalmaz interpolációkat.

⁵³ A szöveg magyarázói, úgy látszik, az eddigiekben nem vették észre, hogy a kifejezés bibliai reminiscencia: László tudniillik oly módon volt az erények teljességével felruházva, mint a bibliai Sirák fia könyvében a választott nép hivatalos képviselője, az oltárhoz lépő Simon főpap, aki az áldozathoz a dicsőség és a szentség ruháját öltötte magára, hogy az erények teljességébe öltözzék („*vestiri eum consummatione virtutis*”). Vö. *Eccli.* 50, 11.

⁵⁴ „*Omnes enim noverant ipsum esse vestitum consumatione virtutum, fide catholicum, pietate precipuum, largitate munificum, caritate conspicuum. Emicuit quippe quasi stella matutina in medio nebule, fugans tedia tenebrarum et quasi luna plena lucet in diebus suis, velut etiam sol refulgens, sic effulsit in populo suo; quasi adeps separatus a carne. Et cum leonibus et ursibus (sic) lusit, quasi cum agnis ovium. Numquid non occidit gygantem et abstulit obprobrium ex Israel. Convertit enim*

nem nyerte el azonnal, de erényeiből való kiválósága mindenki előtt kétségtelenné tette, hogy egyedül ő alkalmas a királyságra.⁵⁵ A krónika koncepciója tehát tökéletesen megfelelt a legendaíró elképzeléseinek, idézeteivel csakúgy az uralomra való alkalmasság elvét hangsúlyozta, amint azt az életrajzíró szándéka is megkívánta.⁵⁶ Ebben az összefüggésben jelentős a Dávid királyra való utalás, hisz a középkor ikonográfiai programja szerint az ő személyében fogalmazódott meg az a gondolat, hogy a királyi hatalom Istentől ered, sőt maga Isten ruházta azt közvetlenül választottjára.⁵⁷ Hogy a felfogás III. Béla udvarában élénken élt, azt meggyőzően bizonyítja egy 1188. évi oklevél arengája: „*ego Bela ... cognoscens et firmiter tenens regii esse officii ad honorem et exaltacionem ecclesie totis intendere viribus et ecclesiastica pro iure suo servare, augere, ab invasoribus potestate celitus sibi data defendere.*”⁵⁸ Emellett, úgy tűnik, a szerző P. mesterhez hasonlóan ismerte a *Historia de preliis* valamelyik változatát, amit egy szöveg hely párhuzama alapján feltehetőleg a László-ábrázoláshoz, ill. László isteni kiválasztottságának alátámasztásához is forrásul használt:

Legenda: „*Rex Ladislaus ... in ipso nativitatis sue exordio gratie Dei propositum habitu corporis et animi preferebat et natus monstrabat infantulus, qualis esset rex futurus.*”

HP I, 13: „*Qualis debet in posterum fieri, figura illius significabatur.*”⁵⁹

Iustinus II, 9, 15: *Inter ceteros tamen Themistoclis adolescentis gloria emicuit, in quo iam tum indoles futurae imperatoriae dignitatis apparuit.*⁶⁰

---

inimicos suos undique et extirpavit adversarios. Erat enim magnus...” (az idézetek: Eccli. 47,2; 47,8; 50,6), *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 404.

⁵⁵ „*Et quamvis ipsum Hungari in regem absque voluntate sua elegerunt, nunquam tamen in capite suo coronam posuit, propter quod potius celestem coronam optabat, quam terrenam et vivi regis coronam. Sed usque legitime coronari et coronam habere noluit in eius animo, ut si firma pax inter eos esse posset, regnum Salomoni redderet et ipse ducatum haberet.*” *Scriptores rerum Hungaricarum* I, 404–405.

⁵⁶ *Gerics J.*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink 88–112. *Bollók J.*: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk.: *Fügedi E.* Budapest 1986, 61–75, 309–313. *Bollók, J.*: Die Gesta regis Ladislai. In: *Epik durch die Jahrhunderte.* Hrsg. von *I. Tar.* (Acta Universitatis de Attila József nominatae, Acta antiqua et archaeologica XXVII.) Szeged 1998, 223–229.

⁵⁷ *Schramm, P. E.*: Das Alte und das Neue Testament in der Staatslehre und Staatssymbolik des Mittelalters. In: *La Bibbia nell'Alto Medioevo. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo X.* Spoleto 1963, 229–255, különösen a *David and the kings of Old Testaments* című fejezete: 234–240. *Anton, H. H.*: Fürstenspiegel und Herrscherethos 419–431. A legenda szövegében egy jeromoszi etimológia formájában egyéb Dávid-utalás is található, melyre ld. *Szovák, K.*: The Image of the Ideal King in Twelfth-Century Hungary. (Remarks on the Legend of St Ladislas). In: *King and Kingship in Medieval Europe.* Edited by *A. J. Duggan.* (King's College London Medieval Studies X). London 1993, 241–264, különösen 259–260.

⁵⁸ *Szentpétery – Borsa, Regesta* 147. sz. (= *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomaticki zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.* Coll. T. Smičiklas. II–XVI. Zagreb 1904–1976, II, 225).

⁵⁹ *Historia Alexandri Magni.* (*Historia de preliis*). Rezension *J¹*. Hrsg. von *A. Hilka – K. Steffens.* (Beiträge zur klassischen Philologie, Heft 107). Meisenheim am Glan 1979.

⁶⁰ *Iustini, M. Iuniani Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi, accedunt prologi in Pompeium Trogum.* Post *Fr. Ruehl* iterum edidit *O. Seel.* (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). Stuttgart 1972, 28.

További támpontot talált a legendaíró az eszményi király bemutatásához a krónika Szent Imre-jellemzésében, ez ugyanis Imre erénykatalógusát azzal vezeti be, hogy „*isteni adomány folytán a közönséges emberi természet fölé magasodott*”, Istentől származó adottságai eleve királyságra jelölték.⁶¹ Bollók János meggyőző érvelése szerint a fenti, a krónikából és az Imre-legendából vett passzusok szorosan összefüggenek és idoneista beállítottságú szerzőtől származnak.⁶²

Guoth Kálmán hívta fel a figyelmet arra az újdonságra, mely a 12. század végének jelentős eszmei újdonsága volt, hogy tudniillik a gótikus szellem ébredésével az ábrázolni kívánt eszmény és a valóság közelebb kerültek egymáshoz, a szellemiséget húsból és vérből lévő test egészítette ki.⁶³ A László-legendája forrásában olvasott erénykatalógust kibővítette, és három különböző felsorolásra bontotta, végül pedig a meghatározó erény tekintetében vitába is kezdett forrásával, mert szerinte a bőkezűség volt a szent király legfontosabb erénye, nem a kegyesség.⁶⁴ Polémikus hangvételén kívül a legenda másik jelentős bővítése forrásához képest László testi kiválóságának erőteljes hangsúlyozása volt. Guoth Kálmán, majd az ő nyomdokain Kurcz Ágnes és többen ebből a képből az eszményi lovag alakját vélték kiolvashatónak,⁶⁵ Sólyom Károly azonban megállapította, hogy az ábrázolás háttérében valójában a mecénás markáns alakja rejlik. Felmerül a kérdés ezek után, hogy ez az ábrázolás valóban olyannyira lovagi jellegű-e, valóban olyan élesen szembeállítható-e egymással a legenda királytükör-jellege és az alakábrázolás? Ha ugyanis a szöveget közelebbről megvizsgáljuk, a Guoth Kálmán és mások által megállapított és az Anjou-kori szentkirály-kultusz nyomán agyonhangsúlyozott lovageszménynél többet, de mindenképpen mást olvashatunk ki ebből a leírásból.

Az első erényfelsorolás végén tehát a következő, sokak szerint naturalisztikus jellemzést találjuk: „*in naturalibus autem bonis divine miserationis gratia speciali eum prerogativa preeminentie supra communem hominum valorem pretulerat. Erat enim manu fortis et visu desiderabilis et secundum phisonomiam leonis magnas habens extremitates, statura quippe procerus ceterisque hominibus ab humero supra preeminens ita, quod exuberante in ipso donorum plenitudine ipsa quoque corporis species regio dyademate dignum ipsum declararet. Cum vero*

⁶¹ „*Supra communem naturam hominum divino munere sublimatus*” Scriptores rerum Hungaricarum I, 319.

⁶² Bollók J.: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban 61–75.

⁶³ Guoth K.: Eszmény és valóság 40.

⁶⁴ Forrásában tudniillik azt olvasta, hogy László legfőbb erénye a „*pietas*” volt. Gerics J.: Krónikáink és a Szent László-legendája szövegkapcsolatai 118. sk.

⁶⁵ Guoth K.: Eszmény és valóság 44. János István annak a véleményének adott hangot, miszerint „azzal a középkorban nem mindennapos jelenséggel állunk szemben, hogy egy alapvetően szakrális funkciójú szöveg ... hiteles emberi portrérészleteket villant fel. Mindjárt a legenda elején a lovagi szépség, a *pulchritudo* külső és belső harmóniáját ecseteli a szerző, ellentétben a többi magyarországi keletkezésű legenda ... aszkétikus szigorával, ahol is az író a test mint az önsanyargatás tárgya, avagy az evilági lét esendő, bűnös objektuma érdekli. ... A legenda többi része a középkori királytükörök hagyományos *rex pius* felfogását követi, s sajátosan ellenpontozza ezt a lovagi habitust a jámbor király glóriás alakja. János I.: „Légy hazádnak bajnoka. Szent László alakja a régi magyar irodalomban. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 27 (1992) 137–147, különösen 139–140. A szerzőnek is feltűnt, hogy meglehetősen korainak látszik a lovageszmény felbukkanása a László-legendában, id. mű 137.

*tanta bonorum preeminentia se videret gloriosum, non in superbie tumorem est elevatus, non aliorum iura dolose seu violenter occupavit ...*⁶⁶

A László-legenda korai változatainak időrendje

A László-legendák szöveghagyományára vonatkozó felfogást Bartoniek Emma alakította ki. Eszerint a feltételezett, minden valószínűség szerint a szentté avatásra írt őslégenda forrásul használta a krónika valamelyik korai szövegezését, majd ebből az összövegből egymástól függetlenül még a 13. század első évtizedében létrejött először a bővebb szövegezés, majd valamivel ezután a kisebb legenda.⁶⁷ Ezt (a szerzősége és a keletkezési helyre vonatkozó módosításokkal) Csóka J. Lajos is elfogadta,⁶⁸ Gerics József azonban kimutatta, hogy bizonyos helyeken a kisebb legenda közelebb áll az őslégenda forrásához, a krónikához,⁶⁹ ami ismételtén megerősíti Bartoniek azon feltevését, hogy az őslegendából egymástól függetlenül jöttek létre a ma ismert szerkesztmények.

A fent idézett alak-ábrázolás mind a rövidebb, mind pedig a bővebb legendaszövegben azonos helyen van, de a kisebb legendában a tartalmi hangsúly jelentősen eltolódott:

VM (Nagy legenda):

„quod exuberante in ipso donorum plenitudine ipsa quoque corporis species regio dyademate dignum ipsum declararet.”

BAC (Kis legenda):

„quod exuberantem in ipso donorum plenitudinem ipsa quoque corporis species imperio digna declararet”

Míg a bővebb szövegezésben a passzus hangsúlya azon van, hogy László méltó volt a királyi diadémra,⁷⁰ a rövidebb szövegezésben a hangsúly a benne túlradó adományokra toldott, s ezzel a „*regium diadema*” felcserélése az „*imperium*”-mal a kisebb legenda megfogalmazását érdekes megvilágításba helyezi, mivel ennek szövege épp a fentebb Sólyom Károly nyomán elemzett célzatot homályosította el, ily módon lehetőséget ad a két legenda-változat időbeli egymás utánjának meghatározására. A két szöveg közti hangsúlyeltolódást annál is inkább érdemes szemügyre vennünk, mivel a krónika egy nehezen értelmezhető fejezetének megoldásához is közelebb vihet.

⁶⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 517.

⁶⁷ *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 509–514.

⁶⁸ Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon 226.

⁶⁹ Gerics J.: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai 125.

⁷⁰ Bélának valóban támadtak nehézségei az uralommal: sem koronázása nem volt törvényesnek tekinthető, sem az elsőszülöttség nem támogatta uralomra kerülését. Kristó Gy.: Legitimitás és idoneitás 606. A X-XI. század fordulóján Fleury-i Abbo, egy évszázaddal később pedig Chartres-i Ivó fogalmazták meg tételelesen azt a jogelvet, melynek alapján Béla uralmának törvényessége kétségbevonható volt: „*iure in regem est consecratus, cui iure haereditario regnum competebat et quem communis consensus episcoporum et procerum iampridem elegerat,*” – Kern munkája nyomán idézi Gerics J.: Az úgynevezett Egbert (Dunstan)-ordo alkalmazásáról a XI. századi Magyarországon. (Salamon koronázásának előadása a krónikákban). In.: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Székely Gy. (*Memoria saeculorum Hungariae* 4.) Budapest 1984, 243–254, különösen 244. A „*consensus episcoporum*” biztosan hiányt szenvedett a koronázó érsek ellenkezése miatt. Nem látszik valószínűnek ugyanakkor, hogy Lukács érsek Béla ortodoxiáját kifogásolta volna. Meggyőződésünk szerint Lukács ellenkezését Béla egyházkormányzatról vallott (nem feltétlenül bizánci eredetű) nézetei váltották ki, melyek az előzetes tárgyalások során válhattak Lukács előtt nyilvánvalóvá.

Mindkét legenda-variáns szoros rokonságot mutat a krónika egy-egy fejezetével. Az általunk a vizsgált hely esetében eredetibbnek vélt változat (VM) a Képes Krónika 131. fejezete visszhangjának látszik, ahol a Kálmán kori szerző (vagy a szöveg III. István kori átfogalmazója)⁷¹ Lászlóról azt jegyezte fel, hogy „*quamvis ipsum Hungari in regem absque voluntate sua elegerunt, nunquam tamen in capite suo coronam posuit, propter quod potius celestem coronam optabat, quam terrenam et vivi regis coronam. Sed usque legitime coronari et coronam habere noluit in eius animo, ut si firma pax inter eos esse posset, regnum Salomoni redderet et ipse ducatum haberet.*”⁷² Ez a királyi koronával kapcsolatos megjegyzés nyilvánvalóan kapóra jöhetett a László-őslegenda vélhetőleg III. Béla kori megfogalmazójának, ebben a tekintetben ugyanis saját uralkodójának éppúgy nehézségei támadtak megkoronáztatásával, nevezetesen Lukács érsek nem volt hajlandó III. Béla fejére tenni a koronát, s csak bonyodalmak árán sikerült magát megkoronáztatnia a kalocsai érsekkel. Természetesen ettől bizonyonnyal ugyanúgy gyakorolta a királyi hatalmat, mint a krónika ábrázolása szerint az akarata ellenére királlyá választott, de meg nem koronázott László.

A László-legenda rövidebb szövegezése egy olyan krónikafejessel áll a fenténél is szorosabb kapcsolatban, melynek korát a kutatás az eddigiekben végérvényesen még nem tisztázta. Ez pedig a 139. fejezet, ahol is László kapcsán a következő megjegyzés olvasható: „*Qui non solum in Hungariam, sed etiam in universa regna Christianitatis respersit suavitatis odorem. Unde mortuo Romanorum imperatore duces et tetrarche Theutonicorum cunctique barones et optimates communiter et concorditer rogaverunt ipsum, ut susciperet imperium. ... Suis itaque terminis contentus esse maluit, quam supra mensuram iuris augere affectans alienigenarum et ignotarum gentium regimen suscipere recusavit.*”⁷³ Ez a megfogalmazás kétségkívül azonos töről fakad a kisebb László-legenda azon gondolatával, mely szerint László alakja „*imperio digna,*” tehát császárságra volt méltó, ezeken a helyeken az „*imperium*” kifejezést ugyanis aligha fordíthatjuk pusztán „*hatalom*”-nak.⁷⁴ Ugyanakkor a kormányzat elfogadásától való tartózkodás, s annak kánonjogi alátámasztása⁷⁵ a 131. fejezettel is rokonságot mutat.

⁷¹ Gerics J.: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink 89–112. *Mályusz E. – Kristó Gy.*: Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*. II. *Commentarii* 1–2. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova VIII–IX). Budapest 1988, II/1, 392–400.

⁷² *Scriptores rerum Hungaricarum* I, 404–405.

⁷³ *Scriptores rerum Hungaricarum* I, 416–417.

⁷⁴ Véleményünknek egy korábbi megfogalmazásában a kérdést még nyitva hagytuk, vö. *Szovák, K.*: The Image of the Ideal King 252. Elképzelhető, hogy a jelenség alapját a Nagy Sándor-vulgáta jelentette, ugyanis a regény egyik változata Cleophis királynőről azt mondja, hogy „*Alexandro facies mulieris pulchra visa est; erat enim statu ac dignitate ea, uti nobili loco orta atque imperio digna videretur.*” *Epitoma rerum gestarum Alexandri et liber de morte eius*. Edidit P. H. Thomas. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.) Lipsiae 1960, 45, 14. old. (A helyre Monostori Martina hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök). Ezen a helyen alighanem csak „*hatalom*” jelentésben szerepel az „*imperium*”, hacsak nem valamiféle házasság terve őrződött meg a nem túl bőbeszédű szövegben. Ugyanakkor a legendánkkal nagyjából egykorú Londoni Richárd alább idézendő kitétele világosan II. Henrik Anjou birodalmában megfogalmazódott imperatori igéyekre vet fényt.

⁷⁵ Gratianus *Decr. c. un., C. XIII. qu. 1* (*Corpus iuris canonici*. Edd. Ae. L. Richter – Ae. Friedberg. Leipzig 1879, 718): „*unusquisque terminis suis sit contentus*”. A krónika pontos forrása

A 139. krónikafejezet tartalmi és történeti nehézsége abból a nyilvánvaló tényből adódik, hogy László előbb halt meg, mint IV. Henrik, s egyébként is nehezen képzelhető el, hogy a megürült nyugati császári trónra az Árpád-kor folyamán valamikor is a magyar uralkodót akarták volna meghívni.⁷⁶ Egy Kálmán kori író bizonytalannal nem számíthatott hitelre kortársai előtt ilyesfajta beállítás megfogalmazásával, de Horváth János szerint III. István korának krónika szerzője már talán elfogadtathatta kortársaival, hogy Lászlónak valóban felajánlották a császári trónt.⁷⁷ Pauler Gyula a 13. század közepe utánra keltezte a krónika kérdéses szövegét.⁷⁸ A legújabb kommentárok teljes mértékben kitalálnak vélik a történetet, Mályusz Elemér és Kristó Gyula lehetségesnek tartják, hogy IV. Lászlót a dürnkruti győzelem után ily módon tisztelték volna meg a német fejedelmek, s ennek a lecsapódása lenne a krónikában olvasható megfogalmazás.⁷⁹ Legutóbb Veszprémy László foglalkozott behatóan a 139. fejezet tartalmi kérdéseivel és kronológiai besorolásával.⁸⁰ Véleménye szerint a passzus a III. Béla uralkodása alatt működött krónikaírónak tulajdonítható, s a szöveg bizonyos tartalmi megfelelései valóban alátámasztják ezt a nézetet. Lényegében helyesen állapítja meg a szerző, hogy az író László imperátorrá választásának kigondolására a 12–13. század fordulójának bizánci irányú magyar külkapcsolatai inspirálták. Bár Makk Ferenc kétségbe vonta III. Béla bizánci trónaspirációit, Veszprémy a fejezetet azzal a forrással hozza összefüggésbe, mely szerint II. Izsák meggyilkolása után a bizánci előkelők Bélát is megkeresték az utódlás kérdésében. Valóban megnyerő a krónikában olvasható, a maga országaival megelekedő uralkodó képe párhuzamaként a szerző által felhozott 1193. évi levél, melyben II. Izsák császár arról panaszkodott III. Celesztin pápának, hogy a magyar király nem elégszik meg saját országaival. Ugyanakkor ezen kombinációnak egyetlen, de nehezen megkerülhető nehézsége, hogy a németek („*Theutonicici*”) által történt választást nem tudja magyarázni, az interpolátor tévedésének kénytelen azt tulajdonítani.

Bár az „*optimates*” kifejezés előfordulása (hiszen 1146 után nem használták), valamint a kétségtelenül III. Béla korára utaló adatok lehetetlenné teszik a

---

azonban a C. VII. qu. 1. c. 31 (uo. 578): „*Suis igitur terminis quisque contentus sit, nec supra mensuras iuris sui affectet augeri*”. A forrásra legutóbbi dolgozatában Veszprémy László mutatott rá: *Veszprémy, L.: Dux et praeceptor Hierosolymitanorum. König Ladislaus (László) von Ungarn als imaginärer Kreuzritter. In: ... The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ... Festschrift in Honor of János Bak. Edited by B. Nagy and M. Sebők. Budapest 1999, 470–477, különösen 475, 16. jz. A krónika szövegének hatását sejtjük abban, hogy a „regni regimen”, ill. „gubernaculum suscipere” kifejezés feltűnik András hercegnek a magyar szakirodalomban az eddigiekben figyelemre nem méltatott gubernátori oklevelében is (*Migne, Patrologia Latina* 215, 543^B).*

⁷⁶ Mályusz – Kristó, *Commentarii* II/1, 407.

⁷⁷ Horváth J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954, 274. sk.

⁷⁸ Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. ²1899, II, 611.

⁷⁹ Mályusz – Kristó, *Commentarii* II/1, 407. Képes Krónika. Ford.: *Bellus I. a kísérettanulmányokat Dercsényi D., Kristó Gy. és Csapodiné Gárdonyi K., a jegyzeteket Kristó Gy. írta. (Pro memoria). Budapest 1986, 350.*

⁸⁰ Veszprémy L.: Középkori forrástanulmányok. Hadtörténeti Közlemények 104 (1991) 58–77, különösen 75–76. Újabbban Veszprémy is felvetette a Latin Császárság politikai valóságának a krónikaszövegre gyakorolt hatásának lehetőségét: *Veszprémy, L.: Dux et praeceptor Hierosolymitanorum* 474, 3. jz.

fejezet és a kérdéses passzus egyöntetű megítélését,⁸¹ véleményünk szerint a 139. fejezet (egyik?) interpolátorának működését valamivel későbbre kell tenni. Erre ösztönöz a fejezetben használt terminológia egyik kifejezése, nevezetesen a „*baro*” szó. A terminus köztudomásúlag a 13. században jelenik meg a magyarországi forrásokban,⁸² első hiteles előfordulása 1203-ból való, ekkor még idegenekre használták, 1217-től kezdve fordult elő használata a magyar urakra vonatkoztatva.⁸³ Sajátos egyezést mutat ezzel az „*imperium*”-ot a magyar királlyal kapcsolatosan szintén felelőlegesebb kisebb László-legenda (CAB) 1204-es évszáma, illetve II. András 1217. évi szentföldi útja.⁸⁴ Köztudott azonban, hogy a bizánci birodalom 1204-ben áldozatul esett a negyedik keresztshadjárat lovagjainak, tehát — amennyiben hitelt adunk a fentebbi évszámoknak és Veszprémy kétségtelenül helyes eredményének, hogy tudniillik a szöveg létrejöttének hátterében a bizánci kapcsolattrendszert kell keresni — csakis a latin császárság jöhet számításba.

Míg III. Béláról csak bizonyos kombinációk árán tehető fel, hogy bizánci trónigényét választás is támogatta,⁸⁵ II. András konstantinápolyi latin császárrá való megválasztásáról pontos forrásadat áll rendelkezésünkre. 1216-ban ugyanis fiúörökös nélkül halt meg Flandriai Henrik (1205–1216) latin császár, és a frank főurak egy része Andrást, Flandriai Henrik unokahúgának a férjét látta volna szívesen a konstantinápolyi trónon. Erről III. Honorius pápa 1217 januárjában Andrásához intézett levelében így nyilatkozott: „*universitas Latinorum in Graecia commorantium ad te suos nuncios destinarunt in imperatorem Constantinopolitanum te vel nobilem virum, comitem Antissidoriensem, tuum socerum electuros.*”⁸⁶ A magyar uralkodó ennek érdekében szárazföldön kívánt indulni a Szentföld felé, tervét azonban megváltoztatta az, hogy 1217 áprilisában a pápa Cour-

⁸¹ Szilágyi L.: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 71 (1937) 1–54, 136–202, különösen 18.

⁸² Mályusz – Kristó, Commentarii II/1, 407.

⁸³ 1203: *Szentpétery – Borsa*, Regesta 209. sz. (= ÁUO VI, 239): „*barones Francie cruce signatos ... pro malis factis eorum ... publice redarguistis.*” Imre király levelének csak XVIII. századi másolata ismeretes. 1217: *Szentpétery – Borsa*, Regesta 317. sz. (= Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI in 44 tomis. Opera G. Fejér. Buda 1829–1844, III/1, 255: „*usque dum quorundam nostrorum principum consilio terrae nostrae statum ab antiquis illibate conservatum alterantes castra, comitatus, terras, et ceteros opulentis Hungariae proventus in perpetuas hereditates nostris baronibus et militibus distribuimus.*” Utóbbi idézi Horváth J.: Anonymus és a Kassai Kódex. Középkori kút-főink... 81–110, különösen 100. A kérdésnek az elbeszélő forrásokkal kapcsolatos tudománytörténetét röviden összefoglalja és a fentebbi adatokra is hivatkozik Vékony G.: Anonymus kora és korhűsége. I–IV. Életünk 29 (1991) 58–73, 135–158, 263–275, 355–375, különösen 146. *Marczali* tollhibájára már Erdélyi László is rámutatott: Történeti Szemle 3 (1914) 197–198. Erdélyi adatait kiegészíti *Szentpétery I.*: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Budapest 1916, 11–15.

⁸⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 526.

⁸⁵ *Vajay Sz.*: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. In: Középkori Kút-főink 339–373, különösen 359 és az ott idézett irodalom.

⁸⁶ *Fejér*, Codex III/1, 187. Az eseményekre ld. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története II, 60 és *Moravcsik Gy.*: Les relations entre Hongrie et Byzance a l'époque des croisades. In: *Uő.*: Studia Byzantina. Curavit J. Harmatta. Budapest 1967, 314–319, különösen 319. A trónprobléma magyar vonatkozására *Runciman, S.*: Geschichte der Kreuzzüge. München 1989, 924. A pontos családi összefüggéseket vizsgálta *Vajay Sz.*: *Dominiae reginae milites. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején.* In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs É. – Fügedi E. – Maksay F., Budapest 1984, 395–414, különösen 400–401. *Sweeney, J. R.*: Magyarország és a kereszties hadjáratok a 12–13. században. Századok 118 (1984) 114–124, különösen 122, aki tagadja Runciman állítását, miszerint Andrást apja fogadalmának teljesítésére 1216-ban pusztán latin császári ambíciói készítették volna.

tenay Péter auxerre-i grófit koronázta latin császárrá Rómában. II. András így reményeiben csalatkozva a tengeri utat választotta, útján Spalatóban augusztus 23-án németek vártak rá.⁸⁷ Közben Courtenay Péter Rómából Konstantinápolyba vezető útján epiruszi (görög) fogságba esett, majd hamarosan meghalt.⁸⁸ Feleségének két esztendeig tartó, közjátékszerű kormányzata után a korona középső fiára a „*quasi rudis et idiota*” Courtenay Róbertra szállt.⁸⁹ Ha a krónika németjeit nem kívánjuk a Latin Császárságnak a bizánci forrásokban frank néven emlegett, nyilvánvalóan vegyesen francia és német főuraival azonosítani, akkor nagy a valószínűsége annak a feltevésnek, hogy Courtenay Péter fogságba esésének, illetve halálának hírére a Spalatóban Andrást fogadó német lovagok ejthették meg a választási aktust, jól ismerve II. András igényének természetét. Egy ilyen választásból mellesleg a hadjáratban az uralkodó körül tüsténkedő meráni rokonság is tetemes hasznot remélhetett volna.⁹⁰

Elképzelésünket látszik támogatni a 139. krónikafejezet szóhasználata is. A választókat a krónika „*duces et tetrarche Theutonicorum cunctique barones et optimates*” fogalmakkal írta körül. Veszprémy László úgy véli, hogy a bibliai eredetű „*tetrarcha*” kifejezés államjogi értelemben nem fordul elő a középkori forrásokban, így a magyarországiakban sem, s ez így is van. A középkori görög nyelv szótára szerint a *tetrarcha* az ország negyedrészenek a kormányzóját (az Újszövetség „negyedes fejedelmeit”), illetve általánosabb értelemben kisebb, jelentéktelenebb uralkodót is jelenthet.⁹¹ A nyugati forrásokban Du Cange szótára szerint a *Gesta consulum Andegavensium* 1164 táján írásba foglalt negyedik recenziójában⁹² fordul elő, s itt Jámbor Lajos testvéreivel együtt részuralkodóvá tett fiára, az ily módon negyedmagával kormányzó Kopasz Károlyra vonatkozik.⁹³ Ez kétségtől arra mutat, hogy az egyébként ritkán használt terminust adott esetben

⁸⁷ Spalatói Tamás forrásadatát nem lehet magyarországi szászokra magyarázni. Köztudott, hogy András vállalkozása német-osztrák rokonsága körében folyt le, erre ld. *Sweeney, J. R.*: Magyarország és a kereszties hadjáratok 123. *Gombos, A. F.*: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I-III.* Budapest 1937–1938, IV Index. *Composuit Csapody, Cs.* Budapest 1943, 2229: „*Precessit autem regem et Hungaros ingens Saxonum multitudo, qui omnes pacifici et mansueti erant, cum devocione et desiderio navigationem regiam prestolantes, omnes enim cruce signati erant.*”

⁸⁸ *Runciman, S.*: *Byzanz. Von der Gründung bis zum Fall.* (Kindlers Kulturgeschichte Europas Bd. 8.) München, 1983, 75. *Ostrogorsky, G.*: *Geschichte des byzantinischen Staates.* (Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft. Erster Teil, zweiter Band [Handbuch der Altertumswissenschaft, zwölfte Abteilung, erster Teil, zweiter Band]). München ³1963, 358.

⁸⁹ *Mayer, H. E.*: *Geschichte der Kreuzzüge.* Stuttgart–Berlin–Köln ⁷1989, 182–183.

⁹⁰ *Sweeney, J. R.*: Magyarország és a kereszties hadjáratok 123. *Sweeney* vette észre, hogy az ötödik kereszties hadjárat II. András vezette magyar részlegének résztvevőit szoros vérrokonság fűzte egybe, ugyanúgy, mint a negyedik kereszties hadjárat észak-francia báróit. Emellett szomszédos területek kormányzói voltak, s azonos gazdasági régióhoz, a friesachi dénárok területéhez tartoztak.

⁹¹ *E. A. Sophocles*, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods* (from B. C. 146 to A. D. 1100). I-II. New York é. n. II, 1078. *Isidorus* enciklopédiájában természetesen megvan a pontos meghatározás: „*tetrarchae sunt quartam partem regni tenentes, ... qualis fuit apud Iudaeam Philipus.*” (*Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive originum libri XX.* Ed. *W. M. Lindsay.* I-II.) (*Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis.* Oxonii 1911, IX, 3,24.

⁹² *Repertorium fontium III.* Fontes C. Roma 1970, 269–270.

⁹³ *d'Achery, L.*: *Spicilegium sive Collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis delituerant.* III. Paris 1723, 237 (II, 2): „*circa id temporis, quo Carolus Calvus Lodovici filius, Caroli Magni nepos ex tetrarcho monarchus factus non longo regnavit spatio...*”

eredeti jelentésének megfelelően használták. Elsősorban olyan államszerkezet jöhet tehát szóba a magyar krónikaszcveg valóságbeli mintájaként, melyben többben, ha pontosítjuk elvárásunkat, legalább négyen gyakorolják a kormányzatot.

Ha felidézük az 1204. évi katasztrófát követő időszak hatalmi viszonyait az egykori Keletrómai Birodalom területén, találónak kell minősítenünk a kérdéses kifejezést. A konstantinápolyi latin császártól a velenceiekkel kötött egyezmény értelmében három vazallusállam függött: a Thessáliai Királyság, az Athéni és Thébai Hercegség, valamint az Achaiai / Moreai Fejedelemség, s ezek mellett önálló hatalmi területet alakított ki, főleg az égei-tengeri szigetvilágban, Velence. A nagy osztozkodásban a Birodalom latinok kezére került területeit négy részre osztották fel („*Partitio regni Graeci*” v. „*Romaniae*”), melyből ki-ki méltányosan részesedett.⁹⁴ Enrico Dandolo halála után a velencei doge konstantinápolyi utóda ezen osztozás révén vehette fel a „*quartae partis et dimidiae totius imperii Romaniae dominator*” címet, melyet a „*potestas*” és a „*protosebastos*” kifejezésekkel egyetemben még a 14. század közepén is használt.⁹⁵ A vazallusállamok élén álló személyek erejükhez mérten igyekeztek befolyást gyakorolni az új császár megválasztására, függésük attól azonban teljességgel névleges volt, ez adta a rendszer ingatag mivoltát. A latin államok belső berendezkedése a nyugati és a görög hűbériség vonásait egyesítette magában, melyek mindenesetre számos hűbéri tartományra oszlottak.⁹⁶ A krónikaíró keresve sem találhatott volna tehát szabatosabb kifejezést a vazallusállamok uralkodóinak megnevezésére, mint a „*duces et tetrarche*”, mely a latin császárságnak névleg alávetett, különböző rangú uralkodóval rendelkező királyság, hercegség, fejedelemség és a velencei „negyedes” (valójában három nyolcados) fejedelemség uralkodóit jelölte meg, míg a „*barones et optimates*”-szel minden valószínűség szerint ezen államok hűbérurait, esetleg u-

⁹⁴ Ekkortól „*Romania*” lett a latin utódállam latin nyelvű megnevezése, s ez még a 15. századi magyarországi latin forrásokban, így pl. egy 1444. évi I. Ulászló-oklevélben is imígyen szerepel, Dl 29 479: „*duo fratres sui nobiscum per omnes fere partes Rascie et Bulgarie usque ad confinia partium Romaniae procedendo ... felici morte decubuisse perhibentur.*” A „*Romania*” alakra vö. Schramm, P. E.: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechszehnten Jahrhundert von P. E. Schramm mit Beiträgen verschiedener Verfasser. I–III. (Schriften der Monumenta Germaniae Historica [Deutsches Institut für Erforschung des Mittelalters] 13/I–III). Stuttgart 1954–1956, III, 845 sk.

⁹⁵ Nicol, D. M.: Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations. Cambridge – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney 1988, 153. Vasíliev, A. A.: History of the Byzantine Empire 324–1453. I–II. Madison – Milwaukee – London ⁵1970, II, 463. Ostrogorsky, G.: Geschichte des Byzantinischen Staates 350. Schramm, P. E.: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik I, 864.

⁹⁶ Az előzetes megállapodásban még a négy részre osztás szerepel („*debet imperator habere universam quartam partem acquisiti imperii ... relique vero tres partes per medietatem inter nos et vos dividantur*”, Tafel, G. L. Fr. – Thomas, G. M. (hrsg.): Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante von neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts. I–III. (Fontes rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-Quellen. Zweite Abtheilung. Diplomataria et acta XII–XIV) Wien 1856–1857., I, 447, 460.), de a *Partitio* maga csak három részt sorol fel, ám 1204 végére ezekhez jött a Thessalonikéi Királyság. A görög és a latin források már többnyire négy részről emlékeznek meg, melyekhez egy kisebb ötödik is járult. A *Partitio* és az osztozkodásra vonatkozó elbeszélő források szövegét közli Tafel – Thomas, Urkunden 452–464. Vö. Handbuch der europäischen Geschichte II, 1143 sk. Ostrogorsky, G.: Geschichte des byzantinischen Staates 349 sk. Moravcsik Gy.: Bevezetés a bizantinológiába. Budapest 1966, 121.

ralkodói tanácsát kívánta megnevezni a krónikairó. Eszerint a krónikafejezet átdolgozója a 13. század második évtizedében dolgozhatott.⁹⁷

Fentebb láthattuk Ricardus Londoniensisnek az angol királyra alkalmazott kifejezéseiből („*Hic quidem dignus imperio! Hic merito constituitur super gentes et super regna*”), hogy a több ország felett uralkodó királyok előszeretettel játszottak el imperátori mivoltuk gondolatával, II. Henrik uralmi területét Anjou-birodalomként tartja számon a történeti irodalom.⁹⁸ A keresztes hadjáratok forrásai nem ritkán tüntették fel hősüket oly módon, hogy az a meghódított területek felett az „*Endzeitkaiser*” szerepét nyerheti el a nemes feladat teljesítése árán.⁹⁹ A III. Béla és II. András idejére kiépült középkori magyar államszerkezet gyökerei Szent László korában keresendők, alapos oka, szimbolikus alapja lehetett tehát annak, hogy Lászlót legendájának II. András kori átfogalmazója „*quasi imperator*” szerepben tüntesse fel.

Ha a vizsgálatunkba bevont krónikafejezetről elmondottak megállják a helyüket, akkor kétségünk nem lehet afelől, hogy ugyanezen szemlélet jegyében dolgozott a kisebb László-legenda írója is, aki ezek szerint a krónikafejezet átdolgozójával egyidőben, 1216–1217 táján rövidítette le az őslenda szövegét liturgikus szempontok figyelembevételével. Ekkor már nyilvánvalóan nem II. András koronához való jogának kérdése állt a középpontban, bátran mellőzhette a nagyobb legenda által megőrzött kijelentést a „*regio dyademate dignus*” uralkodóról. Mivel a bővebb szövegezés eredetibb mivoltát az *Itinerarium peregrinorum*ban megőrződött német keresztes beszámoló igazolja, mindez világos jele annak, hogy a nagy legenda ehelyütt közelebb áll a feltételezett őslendához, mint a kis legenda.

A korai László-ábrázolás viszonya az újabban előkerült változatokhoz

Ezen a ponton szükségszerűen felvetődik az időközben megszorodott legenda-változatok egymáshoz való viszonyának kérdése. Fodor Adrienne 15–16. századi breviáriumból adott közre olyan legenda-variánsokat, melyeket a korábbi kutatás kevésbé méltatott figyelemre.¹⁰⁰ Mezey László stílus- és motívum-

⁹⁷ Az átdolgozó működési idejének kérdésében ezzel közel kerülünk Kristó Gyula elképzeléséhez: *Kristó Gy.*: Legitimitás és idoneitás 616. Ebből azonban nem következik, hogy bizonyítottan látnánk a szerzőnek a teljes krónikaszöveg 13. század első felében történt stilisztikai egységesítésére vonatkozó felfogását. Vö. *Kristó Gy.*: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól. (Ricardus és Albericus tanúsága). In: *Középkori kútfőink ...* 229–238. *Kristó Gy.*: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. (Irodalomtörténeti füzetek 135.) Budapest 1994.

⁹⁸ *Poole, A. L.*: From Domesday Book to Magna Carta. 1087–1216. (The Oxford History of England edited by Sir George Clark). Oxford – New York ²1993, 318 sk. Az ezredforduló előtti brit viszonyokra vö. *Zsoldos A.*: A főkirályi hatalom címei az angolszászoknál. *Levéltári Közlemények* 56 (1985) 201–214, valamint *Gerics J.*: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest 1987, 152–153. A hispániai igényekre *Gerics J.*: A korai rendiség 158 sk. A francia király imperatori címét a német kutatás inkorrekt terminushasználatnak minősítette: *Fichtenau, H.*: *Lebensordnungen* 227–228. A magyar király „*tronus imperandi*”-jának összefüggéseiről *Gerics J.*: A magyar király „birodalmi trónusa” a 13. században. *Levéltári Szemle* 35 (1985) 2. sz. 45–48.

⁹⁹ *Abramowski, L.*: Der Bamberger Reiter. Vom Endzeitkaiser zum heiligen König Stephan von Ungarn. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 98 (1987) 206–229.

¹⁰⁰ *Fodor A.*: László legendák a XV–XVI. századi magyarországi breviáriumban. In: *Athleta Patriae ...* 57–72, különösen 61–70.

vizsgálatai alapján Fodor arra a következtetésre jutott, hogy az általa közölt II. csoport régibb keletű, mint a Bartoniek által közölt kisebb legenda.¹⁰¹ A Temesvári Pelbárt által feljegyzett legendát szintén nem regisztrálta Bartoniek kiadásának apparátusa, holott újabban ezzel kapcsolatban Szelestei Nagy László feltételezte, hogy mindhárom (nagyobb, kisebb és gráci) legendánál bővebb legendaváltozatot használt forrásul.¹⁰² Szelestei Nagy publikálta a jelenleg legkorábbi szövegterületét, a 14. századi gráci kódexben olvasható legendát, melynek kapcsán elutasította ugyan Mezey és Fodor következtetését,¹⁰³ újra felvetette ugyanakkor a krónika és a László-legendá egymáshoz való viszonyának kérdését,¹⁰⁴ s ami szempontunkból jelen esetben fontosabb, azt a problémát is, hogy a Bartoniek-féle változatok esetleg másodlagosak a gráci legenda variánsaihoz képest. Ezt éppenséggel a „*manu fortis*” és „*manu robustus*” kettősségében látta leginkább bizonyíthatónak, mivel szerinte a „*robustus*” konkrétabb, a „*fortis*” szenthez illőbb kifejezés, az utóbbi lenne a későbbi.¹⁰⁵ Mivel időközben sikerült azonosítani a szöveg helyi forrásait,¹⁰⁶ ebben újabb bizonyítékát látjuk a Bartoniek-féle szövegek vitathatatlan elsőbbségének.

Az említett változatok ugyanis éppen ezen a helyen mutatnak fel jelentős eltéréseket a *Scriptores*-ben közölt változatokhoz képest:

Bartoniek:

„*Erat enim manu fortis et visu desiderabilis et secundum phisonomiam leonis magnas habens extremitates, statura quippe procerus ceterisque hominibus ab humero supra preeminens ita, quod exuberante in ipso donorum plenitudine ipsa quoque corporis species regio dyademate dignum ipsum declararet.*”

Temesvári:

„*In naturalium quoque gratia donorum erat quasi angelici reverendi vultus, statura procerus et ceteris hominibus ab humero supra preeminens. Fortis, strenuus et manu robustus, ut ipsa corporis species dignum imperio declararet.*”

Fodor II.:

„*Unde et exuberantem ipso donorum plenitudinem divine miserationis gratia speciali tamen praeeminentiae prerogativa ipsa corporis physonomia uti species Priami imperio digna declararet. Erat enim manu fortis magnas habens scapulas, statura denique procerus, visu sine dubio desiderabilis.*”

Grazi:

„*Talibus autem virtutibus animi decenter ornatus corporis et viribus et venustate in se laudabilem exhibebat. Erat enim manu robustus et reverendi admodum vultus, statura procerus et ceteris hominibus ab humero supra eminens ita, quod exuberantem in ipso donorum plenitudinem ipsa quoque dispositio corporis imperio digna declararet.*”

¹⁰¹ Mezey L.: *Athleta Patriae* 28. Fodor A.: László legendák 64.

¹⁰² PELB. TEM. Pom. sanct. aest. XV, F (39^r). Szelestei Nagy L.: A Szent László-legendá szöveggyűjteményéről (Ismeretlen legendaváltozat). Magyar Könyvszemle 100 (1984) 176–203, különösen 201–203. Az ő nyomán Landgraf I.: A történeti források és a mondák László királyá 115.

¹⁰³ Szelestei Nagy L.: A Szent László-legendá szöveggyűjteményéről 184–196.

¹⁰⁴ Szelestei Nagy L.: A Szent László-legendá szöveggyűjteményéről 197–198. Nyomában Landgraf I.: A történeti források és a mondák László királyá 115. Ez a feltevés esetleg valóban bővebb vizsgálatokat igényel, de csak abban az esetben igazolható, ha bebizonyosul, hogy a gráci legenda minden tekintetben jobb variáns leltiót őriz, mint a kis és a nagy legenda. Ennek önmagában is ellentmondani látszik az, hogy a bevett szöveggyűjteményben szereplő, nagy Karoling-kori műltra visszatekintő (bibliai eredetű) „*felix regnum tali rectore decentium*” kitétel helyett a gráci szöveg teljesen romlott alakot hoz („*felix regnum tali ratione dicentium*”), ami Szelestei Nagy L.: id. mű 199–200 szerint „*a jobban megokoltságához illőbb.*”

¹⁰⁵ Szelestei Nagy L.: Szent László-legendá szöveggyűjteményéről 203.

¹⁰⁶ A „*manu fortis et visu desiderabilis*” Szt. Jeromos héber név-etimológiáiból Dávid nevének a latin megfelelője. A „*magnas habens extremitates*” pedig Aristoteles *Analytica priorá*jának 12. századi latin fordításából ered. Minderre ld. Szovák, K.: *The Image of the Ideal King* 255–260.

A „*species imperio digna*” tételének egyöntetű jelentkezése az idézett variánsokban világosan mutatja, hogy ezek a kisebb legenda szövegével mutatnak szoros rokonságot.¹⁰⁷ A Fodor Adrienne által közölt, II. csoportba sorolt breviáriumi szövegek elválasztják egymástól a szervesen összetartozó „*manu fortis*”-t és a „*visu desiderabilis*”-t, az „*extremitates*”-olvasatot pedig „*scapulas*”-szal adják vissza. Temesvári legendája az összefüggő részeket szintén szétválasztja, a „*fortis*”-t önmagában hagyja, a „*visu desiderabilis*”-t „*angelici reverendi vultus*”-szal helyettesíti (ahol is az „*angelicus*” jelző feltehetőleg a 15. századi ferences lelki-séggel magyarázható), az „*extremitates*”-t pedig „*manu robustus*”-szal pótolja. A jelek szerint a Temesvári Pelbárt lejegyezte változat egy töről fakadhatott a gráci legendával, mely a „*manu fortis*”-t „*manu robustus*”-ra változtatja és ehhez a „*visu desiderabilis*” helyén a „*reverendi admodum vultus*” fordulatot alkalmazza.¹⁰⁸ Láthatólag a későbbi változatok szerzői nem ismerték fel a „*manu fortis et visu desiderabilis*” Dávid-etimológia szoros összetartozását, ezért könnyű szívvel választhatták szét egyes kifejezéseit, az „*extremitates*”-t pedig nem értették, ezért az értelmezésére egyértelmű kifejezéseket használtak. Ily módon mindkét szövegrészt elrontották a mögöttes forrásokhoz képest. A *lectio difficilior* elvének mondana ellent egy ezzel ellentétes folyamat feltételezése, vagyis hogy a különböző rusztikusan ható szövegváltozatokban a későbbi szerző ismerte volna fel a Dávid-etimologizálás lehetőségét és a szövegnek Aristoteles gondolatával való összecsengését, s ő igazította volna hozzá forrásaihoz a legenda szövegét.¹⁰⁹

A *physiologus*-irodalom átvizsgálásának sikertelensége vezette Mezey Lászlót arra a következtetésre, hogy a legenda feltételezett összövegéhez közelebb állhat az esztergomi és a pannonhalmi breviáriumok variánsa (Fodor II.), mely a tárgyalt helyen nem oroszlánhoz, hanem Priamus királyhoz hasonlítja főhősét. Ezt az a közismert tény is alátámasztani látszott, hogy a Trója-mondakör a 13. század elejének aktuális ismeretanyaga volt Magyarországon.¹¹⁰ Ezen elméletnek azonban megkerülhetetlen nehézsége, hogy Priamus királyról nem ismeretes olyan leírás, amely a király testi kiválóságát hangsúlyozná, amint ezt Mezey is

¹⁰⁷ Természetes, hogy a liturgikus használatra szánt kisebb legenda örvendett nagyobb népszerűségnek és elterjedtségnek, s ennek alapján fogalmazták a legendát forrásul használó másodlagos szövegeket, mint pl. a 14. századi verses officium *versus*-át: „*Ladislai species digna fuit imperio, / veneranda facies angelorum consorcio,*” *Dankó J.*: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Budapest 1893, 179. A nagyobb legendáról ebben a tekintetben annyit tudunk, hogy Benedek váradi püspök ezt használta László-sermői megfogalmazásához, vö. *Csóka J. L.*: A latin nyelvű történeti irodalom 226. Ezt alátámasztani látszik Bartoniek Emma harmadik szövegpárhuzama, vö. *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 512. A „*regium diadema*” emlegetése talán annak halvány jele, hogy Bonfini is használta a bővebb szövegezést, vö. Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decades*. Edd. *I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász*. I-IV. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum). Lipsiae 1936–1941, 79 (II, 4, 104).

¹⁰⁸ A gráci legenda egyes helyeken a László-*sermók* hatását mutatja, ugyanakkor eredetiségének a kérdéses helyen ellene mond a többi változatban egyöntetű „*corporis species*” fordulatával szemben a „*dispositio corporis*” kifejezés alkalmazása is.

¹⁰⁹ A gráci legenda szövegével kapcsolatban más úton ugyanerre az eredményre jutott Gerics József is. Vö. *Gerics J.*: Szent László uralmának vitás kérdései 30.

¹¹⁰ *Mezey L.*: *Athleta Patriae* 27–31. A variáns szövegeket közölte *Fodor A.*: László legendák 57–72. Felfogásukat láthatóan nem helyeselte *Szelestei Nagy L.*: A Szent László-legendája szöveggyományszórásáról 176–203.

elismerte.¹¹¹ Szelestei Nagy humanista fogásnak minősítette a Priamus-hasonlat alkalmazását, de nem zárta ki teljesen azt, hogy ennek is lehetett valami halvány szöveghagyománya, még ha nem is a többi legenda-változatával egyformán mérhető. Ezt azonban csak a hasonlat értékelésére korlátozná a szerző, s nem volna le messzemenő következtetéseket belőle a teljes szöveg egészére.¹¹² Madas Edit egy 1300 táján, magyar eredetű mintapéldány alapján írt heiligenkreuzi kódexben olyan sermókat talált, melyek erős rokonságot mutatnak a Pécsi Beszédek néven közismert gyűjtemény darabjaival.¹¹³ Ezek közt az egyik Szent Lászlóról szóló szentbeszéd feltehetőleg olyan legendaváltozat emlékét őrzi, mely mind az orosz-lános, mind a Priamusos változatot magában foglalhatta. Mivel pedig időben ez a kódex megelőzi az eddig ismert összes legendaváltozatok kézirati hagyományát, feltétlenül figyelmet érdemel a László-legenda hagyományozódása szempontjából. A *sermo* alapján rekonstruálható őslégenda Madas Edit szerint nem testi mivoltában hasonlította volna Szent Lászlót Priamushoz, hanem abban, hogy királyi megjelenése tette őt is méltóvá az uralomra, miként Priamust. Mivel a fentebbiekben láthattuk, hogy a László-legenda és a vele nagyjából egykorú *Itinerarium peregrinorum* célzata közt olyan azonosság mutatható ki, mely ezen a helyen a bővebb szövegezésű László-legenda ma ismert változatának az eredetiségét igazolja, a magunk részéről úgy hisszük, hogy a 13. század második felében kontaminálódott az eredeti változat a Priamus-hasonlattal, egyrészt azon Madas Edit által említett ok miatt, hogy a beszédek szerzője előszeretettel idézett klasszikus auctorokat (ilyen értelemben Szelestei Nagy tétele is megállja a helyét a hasonlat kigondolójának humanista mivoltáról), másrészt, mert a korábbi legenda-polémia („*dyadema regium – imperium*”) ekkorra teljességgel aktualitását veszítette, s valószínűleg ezáltal indulhatott útjára a Priamusos változat.¹¹⁴

A szövegrész létrejöttének folyamatát tehát a következőképpen gondoljuk rekonstruálhatónak. Valószínűleg a szentté avatás idején, III. Béla alakjának és legitimitással támadt problémáinak hatása alatt fogalmazódott meg az őslégenda László-alakábrázolása, melynek szövegét a leghívebben a nagyobb legenda őrzi. Ezt 1204 után egy szerző kibővítette, egy másik pedig 1217 táján II. András latin császári ambícióinak megfelelően átalakítva lerövidítette, talán a liturgikus szempontok szem előtt tartásával. A kisebb legenda szövegét a 13. század végén, nyil-

¹¹¹ Joseph Iscanus eposzának leírása azonban mégiscsak felmutat valami hasonló céltatot: „*Celsa duci Priamo late surgentibus armis / Effulcit roseum cervix caput, ardua scribunt / Membra virum, blandoque genas terrore minaces / Regius ornat honos. Placide vox nuncia mentis / Nil tumidum, nil triste sonat propiorque precanti / Mollibus imperiis famulantes instruit aures.*” Joseph Iscanus, Werke und Briefe. Hrsg. von L. Gompf. (Mittellateinische Studien und Texte, Bd. IV). Leiden-Köln 1970, 139. Nem könnyű Dares leírásának az értékelése sem ebből a szempontból: „*Priamum Troianorum regem vultu pulchro, magnum, voce suavi, aquilino colore*”, Daretis Phrygiæ de excidio Troiæ historia. Recensuit F. Meister. Lipsiæ 1873, 14–15 (cap. 12).

¹¹² Szelestei Nagy L.: A Szent László-legenda szöveghagyományozódásáról 197.

¹¹³ Madas Edit kéziratos kandidátusi disszertációját a szerző lekötelező szívességéből olvashattam, amiért ezúton is fogadja hálás köszönetemet. Vö. még Madas E.: A „Pécsi Egyetemi Beszédek”. BUKSz 8 (1996) 415–419, különösen 418.

¹¹⁴ A megfelelő, nem kis értelmelési nehézséget okozó szöveg Madas Edit olvasatában így hangzik: „*Unde dicitur de ipso in Legenda sua, quod secundum phisionomiam leonis magnas habuit extremitates, ubi est enim de corpore, ibi congruit esse honorem dignitatis regie, scilicet quod dicitur, quod species Priami digna est imperio.*” Idézett disszertáció 86.

ván Váradon, a heiligenkreuzi *sermó*ban nyomokban felismerhető legenda szerzője, s nem sokkal később a *sermo*-irodalom hatására a gráci legenda írója is átfogalmazta, s ezek az egyértelműen a kisebb legendából leágazó változatok szolgáltathattak alapul Temesvári Pelbárt legendájához és a breviáriumi lectiókhoz egyaránt. Mindebből egyértelműen következik, hogy a Bartoniek Emma által közölt kis és nagy legenda időbeli elsőbbsége megalapozottan továbbra sem vonható kétségbe.

László királlyá választásának története a krónikában

Krónikakutatóink mindezekig még nem mutattak rá arra az elvi jelentőségű tényre, amely szintén alkalmas az idoneista szemléletű fejezetek időbeli elsőségének alátámasztására s egyes krónikafejezetek forráskérdéseinek tisztázására. A 14. századi krónikaszerkesztmény két Árpád-házi uralkodóval kapcsolatban is megörökítette azt a felfogást, hogy nem saját akaratukból, hanem alattvalóik unszolására fogadták el a királyi hatalmat. I. Géza királyról a 124. fejezetben jegyezte fel a krónikás, hogy „akkor Géza Magnus herceg, mivel a magyarok kényszerítették erre, elfogadta az ország koronáját.”¹¹⁵ Később a 131. fejezetben az öccséről, László hercegről olvashatjuk, hogy „öt közös egyetértéssel, azonos kívánsággal és egybehangzó akarattal az ország kormányzásának elfogadására egyhangúlag megválasztották, sőt igazából igen szenvedélyes és állhatatos kéréseikkel kényszerítették.”¹¹⁶ Valamivel alább a bővebb szöveget fenntartó Bécsi Képes Krónika még azt is hozzáteszi, hogy „öt a magyarok saját akarata ellenére (*absque voluntate sua*) választották királlyá.” A 124. fejezet álláspontja a szakirodalom megállapítása szerint vitathatatlanul idoneista, a 131. fejezeté viszont egyértelműen legitimista, így két ellentétes szemléletű szöveg tartott fenn azonos (egymástól bizonyosan nem független) hagyományt a Béla-ág uralmával kapcsolatban. Mikrofilológiai vizsgálatokkal azt is sikerült bebizonyítani, hogy a királyavatás hatását szem előtt tartó szerző ismerte az uralkodói alkalmasságot valló elődjének szövegét, és saját véleményét oly módon támasztotta alá, hogy érvelésébe beépítette az idoneista szerző által felsorakoztatott érveket.¹¹⁷ A kérdés ez esetben tehát az, hogy Géza és László ellenkezése melyik érvelésbe illik inkább. Felületes megközelítéssel a megállapítás a legitimista szerző felfogását igazolná inkább, hisz eszerint a hercegek nyilván azért ódzkodtak az uralom elfogadásától, mert maguk is tisztában voltak azzal, hogy királlyá kenése révén Salamont illeti törvény szerint a királyság. Ha azonban a szertartásos ellenkezés eredetét is szemügyre vesszük, más eredményre jutunk.

Köztudott ugyanis, hogy a királykenő rítus kora középkori mintája a püspökszentelés szertartása volt. Mielőtt a püspököt felszentelték volna, a szentelők-

¹¹⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum* I, 394: „*Tunc Geysa dux Magnus compellentibus Hungaris coronam regni suscepit.*”

¹¹⁶ „*Eum communi consensu, parili voto et consona voluntate ad suscipiendum regni gubernaculum concorditer elegerunt, ymo vere magis affectuosissimis et instantissimis precibus compulerunt. ... Et quamvis ipsum Hungari in regem absque voluntate sua elegerunt ... etc.*” *Scriptores rerum Hungaricarum* I, 403–404.

¹¹⁷ *Gerics J.*: Kálmán kori krónikáink és legendáink koronafogalmához. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs É., Fügedi E., Maksay F. Budapest 1984, 131–140.

nek kötelességük volt meggyőződni a választott képességeiről, vagyis alkalmasságáról. Egy 750 körül keletkezett *ordo* szerint a szertartást megelőző napon a szentelő főpap feltette a kérdést a jelöltnek: „*Miért fáradoztál, testvérem?*” (*Quid te fatigasti, frater?*) Szabály szerint erre a következő válasz következett: „*Amire nem vagyok méltó, szolgálótársaim rávettek arra.*” (*Ad quod non sum dignus, isti confamuli mei me adduxerunt.*) A leendő püspök ellenkezése nem szerénységének a kifejezését szolgálta, hanem a keresztényi alkalmasságnak (*idoneitas*) a bizonyossága volt, melynek bizonyítása nélkül a szentelő főpap nem tehetette meg a következő lépéseket. A „kánoni ellenkezést” I. Leó császárnak egy 469. évi, a *Codex Iustinianus*ban hagyományozódott ügylevele szerint egyenesen megkövetelték a jelölttől, azzal a megokolással, hogy az illető „*tulajdonképpen nem méltó a papságra, ha nem akarata ellenére szentelik fel*” (*profecto enim indignus est sacerdotio, nisi fuerit ordinatus invitus*, Cod. Iust. I, 3, 30). Eszerint csak olyat tekintettek alkalmasságnak a papi, illetve püspöki hivatalra, aki eleve elutasította magától ennek elvállalását. A dolog teológiai alapja az a tétel, mely szerint a kegyelem nem a szolgálat fizetsége, hanem a megléte tesz alkalmassá a szolgálatra.¹¹⁸ Legutóbb Gerics József vizsgálta a László ellenkezését ismertető mondatokat, s azok hátterében VII. Gergely pápa híres 1081. évi levelének kitételeit, illetve ezek magyarországi ismeretét állapította meg.¹¹⁹ Ebben a levelében az egyházfő éppen a világi hatalomra törekvő becsvágyat ítéli el és minden korábbinál egyértelműbb szavakkal ad hangot azon meggyőződésének, hogy „*kényszerítve lépjen a kormányzáshoz az, aki bővelkedik az erényekben* (Gerics J. ford., *virtutibus pollens coactus ad regimen veniat*).¹²⁰ VII. Gergely pápa ezen tétel megfogalmazásához szó szerint idézte Nagy Szent Gergely pápa *A lelkipásztorság törvénykönyve* (*Regula pastoralis*) című, a középkorban közismert és a kormányzati kötelességek kapcsán gyakran idézett munkáját, melynek első része kilencedik fejezetében olvashatók a következők: „*Ilyen körülmények között tehát mi a követendő, mi a teendő? Az, hogy az erényes ember csak kényszerítéssel vállalja a lelkek kormányzását, az erények híján lévő pedig még kényszerítve se fogadja el*” (Félegyházy J. ford.).¹²¹ A fentiek ismeretében nem lehet kétséges, hogy a krónika idézett kitételei Géza és László hercegek keresztény alkalmasságát kívánják alátámasztani, s mint ilyenek, uralomgyakorlásuk jogosságának bizonyítékai, hisz aki „*virtutibus pollens*,” az egyben alkalmas is a kormányzásra.

¹¹⁸ Fichtenau, H.: Zur Geschichte der Invokationen und Devotionsformeln. In: Fichtenau, H.: Beiträge zur Mediävistik. Ausgewählte Aufsätze. Bd. 2: Urkundenforschung. Stuttgart 1977, 37–61, különösen 51–52.

¹¹⁹ Gerics J.: Szent László uralmának vitás kérdései 28.

¹²⁰ Das Registrum Gregors VII. Hrsg. von E. Caspar. (MGH Epp. selectae II/1–2). Berlin 1920–1923, II, 560–561. Idézi Gerics J.: uo. VII. Gergely már egy 1073. évi levelében is megemlékezett arról, hogy kényszer hatására vállalta a pápaságot: „*Quanta violentia quantaque fratrum impulsione universalis ecclesie multis perturbationum fluctibus concussa, et pene quasi quodam naufragio periclitata onus et regimen suscipere sim coactus, occultum vobis et inauditum esse non credimus*”, Das Registrum Gregors VII. I, 39 (I, 61. o.).

¹²¹ Migne, J. P.: Patrologiae Latinae cursus completus 77, 22^C: „*Inter haec itaque quid sequendum est, quid tenendum, nisi ut virtutibus pollens coactus ad regimen veniat, virtutibus vacuus nec coactus accedat?*”

Géza és László ellenkezése nem kivételes a nyugat-európai történelem eseményei során. Hasonló hagyományt olvashatunk Iohannes diaconus (1008 u.) velencei történetében a szentéletű I. Orseolo Péter dózse (976–978) megválasztása kapcsán. Miután ugyanis IV. Candiano Péter dózsét a feldühödött velenceiek meggyilkolták, választásra jöttek össze Szent Péter egyházában, „*ibique communi voto quendam virum Petrum, videlicet Ursoylum cognomine, preclarum generositate et moribus in ducatus honorem sublimare decreverunt. Qui a puerili etate nil aliud quam Deo placere studens, ad tante dignitatis propectum scandere contempebat, timens ne secularis honoris ambitione propositum amitteret sanctitatis. Tandem inportune populo interpellante, non humano favore, sed totius reipublicę comoda huiusmodi principatus apicem accipere non recusavit. Deinde sacramentorum fide ab omnibus confirmatus, ... Ceperat namque isdem dux Veneticorum causas bene et utiliter tractare, censuramque legis in omnibus studiosissime observare et omnium virtutum gratia pollere.*”¹²² Orseolo Péter az idézett forrás szerint szintén nem a törvényes örökösödés rendje szerint jutott a velencei dózse székébe, s ellenlábasa, a bizánci uralkodónál támogatást kereső Vitale Candiano, a meggyilkolt előd fia, az ő halála után vissza is nyerte a hatalmat. A szöveg figyelemre méltó tartalmi egyezései szerencsésen támasztják alá az ellenkezés uralkodói kötelme kapcsán fentebb ismertetett összefüggéseket.

Mivel azonban a „kánoni ellenkezés” szabálya a 12. századtól fokozatosan feledésbe merült, a fentiek ellenpróbáját jelentheti annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy más, a Krónikával közel egykorú magyarországi forrásaink tudnak-e hasonló esetről. Úgy tűnik, a kérdésre igennel válaszolhatunk. A bővebb szövegezésű Gellért-legenda a következőket tartotta fontosnak feljegyezni főhősével kapcsolatban: „*Miután a monostor apátja elhunyt, Gellért mestert választják apáttá, ennek elfogadását visszautasítván a konventi szerzetestestvérek mint engedetlen korholták, s végül, jóllehet akarata ellenére, a monostor apátjává avatták.*”¹²³ A Gellért-legendák összövege, melyhez a bővebb szöveg áll közelebb, köztudottan a 12. század közepe táján íródott, felfogása tehát nagyjából ugyanannak a kornak a szemléletét tükrözi, melynek eszmetörténeti összefüggéseiben a krónikaszövegek is megfogantak. A jelenségben tehát újra csak az idoneista történetíró működését véljük felismerhetőnek. Az idoneista alapréteget igazolni látszik a krónikafejezetnek a 131. fejezettel parallel felépítése is. Gerics József ugyanis

¹²² Cronache veneziane antichissime. I (Fonti per la storia d'Italia, Scrittori, Secoli X-XI. [9] 59). Ed. G. Monticolo. Roma 1890, 140–141. A szerzőre vonatkozó ismeretek és irodalom: Szovák K.: Az itáliai kútfők. In: A honfoglaláskor írott forrásai. [A honfoglalásról sok szemmel II.] Budapest 1996, 162–172, különösen 170–172. A történeti körülményekre ld. Nicol, D. M.: Byzantium and Venice 38–39.

¹²³ 3. fejezet, Scriptorum rerum Hungaricarum II, 483: „*Defuncto itaque patre monasterii magister Gerhardus eligitur in abbatem, quod suscipere renuentem fratres conventus tanquam inobedientem increpabant, per quos tandem pater monasterii licet invitatus ordinatus est.*” A Gellért-legendák korára ld. Horváth J.: A Gellért-legendák forrásértéke. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 13 (1958) 21–82. Jelenits I.: Adalékok legendáink dogma- és liturgiátörténeti vizsgálatához. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely Gy. (Memoria saeculorum Hungariae 4). Budapest 1984, 227–234. A kánoni ellenkezés és az idoneitás összefüggésének 12. századi végi megítélésére ld. Gratianus p. I. d. LXXIV. c. VII (Friedberg I, 263) kapcsán: Stephan von Doornick (Étienne de Tournai, Stephanus Tornacensis): Die Summa über das Decretum Gratiani. Hrsg. von J. F. von Schulte. Giessen 1891, 96–98.

kimutatta, hogy a 131. fejezet szerzője egyenesen papoktól megkívánt tulajdonsággal ruházta fel Lászlót egy Pseudo-Augustinus-hely idézésével, hogy hősének a *iustitiához* való viszonyát ily módon kerülje meg.¹²⁴ A 139. fejezet szerzője Lászlónak a keresztések vezérévé történt felkérése kapcsán hősének újra a kormányzat elfogadásától való tartózkodását említi („*alienigenarum et ignotarum gentium regimen suscipere recusavit*”), majd ezt két kánonjogi idézettel támasztja alá. Mindkét idézet sajátos kapcsolatba hozható László uralkodásával. A „*suis igitur terminis contentus*” kezdetű mondat eredeti kontextusában a jelentősebb, de mindenestre más székre pályázó főpap büntetéséről szól oly módon, hogy a sajátját is veszítse el („*qui alienam cathedram appetit*” C. VII. qu. I. c. 31). Az ezt követő „*leges convenienti vigore sancciendo*” (C. XXIII. qu. IV. c. 42) tétel pedig eredetileg arról értekezik, hogy az egyház joggal üldözi a gonoszokat, majd végül a királyokról azt állítja, hogy „*másképpen szolgál ugyanis, mivel ember, s megint másképpen, mivel király. Mivel ember, hites étellel, mivel király, a jogos dolgokat megparancsoló és az ezekkel ellentétes dolgokat tiltó törvényeket megfelelő érvénnyel szentesítve megtartja.*”¹²⁵ Mivel Gratianus idézett tételei korábbi joggyűjteményekben is megvoltak, ezek nem korhatározóak a krónikasözevegre nézve, azonban mégis a 139. fejezet többretegűségének bizonyítékai. Az első ugyanis mentegeti László királyként való uralkodását, tehát legitimista színezetet visz a szövegbe, a másik azonban kifejezetten László Salamonnal kapcsolatos eljárásának az elvi alátámasztását jelenti. Kulcsfontosságú ebből a szempontból a 139. fejezet László-jellemzése: „*tempore suo non solum sua, sed que Iesu Christi sunt, querebat*”, vagyis nem a saját hasznát kereste, hanem Jézus Krisztusét. A kifejezést Deér József nyomdokain haladva Veszprémy László a Nagy Károly-legendával hozta összefüggésbe, amit nem is lehet kizárni.¹²⁶ Van azonban egy másik lehetőség is a forrásazonosításra, hasonló szövegezés fordul ugyanis elő Nagy Szent Leó pápa egyik levelében, mely azután Reimsi Hinkmár és Benedictus Levita közvetítésével általános ismertségnek örvendett: „*ut unusquisque non ambitione illectus, non cupiditate seductus, non persuasione hominum depravatus, ubi ordinatus est, perseveret. Ita ut si quis sua quaerens, non quae Iesu Christi, ad plebem suam et ecclesiam suam redire neglexerit, et ab honoris privilegio, et a communionis vinculo habeatur extraneus.*”¹²⁷ Az idézett helyen éppen a László-jellemzés ellentétét olvashatjuk, ami azt állítja, hogy a „*privilegium honoris*”-tól, vagyis ez esetben hivatalától és az azzal járó kiváltságtól fosztható meg az, aki papként elhagyja a rábízott népet és egyházat. Ha ezt a szöveghelyet tartotta szem előtt a krónikás, bizonyosan észébe jutott László ellenfele, Salamon is.

¹²⁴ Gerics J.: Krónikáink és a Szent László legenda szövegkapcsolatai 119–124.

¹²⁵ Az idézetet azonosította Veszprémy L.: Dux et praeceptor Hierosolymitanorum 476, 16. jz.

¹²⁶ Uo. 476, 22. jz.

¹²⁷ Migne, J. P.: Patrologiae Latinae cursus completus 54, 596^B, 125, 795^{B-C}, 130, 863^D.

Rácz György

A MAGYARORSZÁGI KÁPTALANOK ÉS MONOSTOROK MAGISZTRÁTUS-JOGA A 13–14. SZÁZADBAN

A hetvenéves Kubinyi Andrásnak tisztelettel.

Az alábbi tanulmány megírásához a kiindulópontot egy alapvetően helytörténeti vizsgálódás során fellelt oklevél értelmezésének nehézsége adta. A páratlan művészettörténeti értékű, de a rá vonatkozó írott források feldolgozása terén elhanyagolt jáki bencés monostor okleveles anyagának rendezése közben került előtérbe az az oklevél, amely egy 13. századi, de a későbbiekben elfelejtett egyházi jogintézményhez és ezen keresztül a kanonokok magiszter címének eredetéhez vezetett el.¹

I. A *ius magistratus*

1. Egy félreértett oklevél

1249. június 18-án Artolf győri püspök előtt megegyezett egymással két pereskedő fél. Az egyik, a jáki monostor apátja és konventje (*inter abbatem et conventum monasterii de Jaak ex una parte*), a másik a Rába melletti jáki monostor és kegyurai: Terestyén és rokonsága (*... monasterii de Jaak iuxta Rabam ac patronos dicti monasterii scilicet Tristanum et cognatos eius ex altera*) volt. Az erről szóló oklevél csak átírásban maradt fenn és ez olyannyira sérült, hogy a megegyezés részleteiről szinte alig tudunk meg valamit. 1332-ben, amikor az akkori győri püspök, Kőszegi Miklós átírta ezt az oklevelet, úgy beszélt róla, hogy a Rába melletti jáki Szent Mihály egyház magisztrátusáról (*super facto magistratus*) szólt.² A töredékes szövegből az derül ki, hogy a megegyezés tizedekről, oblációkról és más egyházi jövedelmekről történt. A szöveg első kiadója, Nagy Imre pontatlan fejregesztája („Artolf győri püspök a jáki convent és ennek kegyurai között tett egyezséget megerősíti”)³ hatására az oklevelet jóformán minden későbbi kutató félreértette, a jáki Szent György monostor és kegyurai közti megegyezésnek véelve. Nem meglepő tehát, hogy ennek nyomán a fenti értelmezés terjedt el az irodalomban, amelyet Ortvyay Tivadar, Balics Lajos és Karácsonyi János is magáénak vallott.⁴ Lényegében ugyanígy vélekedett a jáki apátság mo-

¹ Köszönettel tartozom Engel Pálnak és Solymosi Lászlónak alapos lektori véleményükért és munka közbeni segítségükért, amellyel hozzájárultak a dolgozat elkészítéséhez.

² 1249: DF 209138 (Győr-Sopron-Moson megyei lt. Sopron, 4637. – Niczky cs. lt. 35.) Kiadása HO IV. 33–34. Utánközlései: Wenzel VII. 303, és Urk. Burg. I. 225 (323. sz.). Az átíró oklevél szövegének közlése: 1332: HO IV. 139–140.

³ HO IV. 33.

⁴ Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV. e tabulis rationes collectorum ponti-

nográfusa, Széchenyi Miklós is, bár ő észrevette, hogy az oklevélben két jáki „monostorról” van szó és a két intézmény kapcsolatát anya- és leányegyházi viszonyként értelmezte.⁵ Az elenyészett bencés apátságok monográfusa, Sörös Pongrác a jákfai templom kegyurasága fölötti megegyezésnek vélte.⁶ Nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a csonka oklevél sejtethető, jövedelmekkel kapcsolatos kulcsszavának, a *magistratus*-nak. Mivel a fogalom helyes értelmezése túlmutat a jáki apátság ügyén és figyelemre méltó adalékkal szolgálhat a középkori magyar egyházi társadalom egy mindmáig vitatott kérdésének tisztázásához, szükséges, hogy számba vegyük mindazokat a forrásokat, amelyek a magisztrátust az egyházi terminológiában használják.⁷ Először célszerű azokat a forráshelyeket megvizsgálnunk, amelyekkel kapcsolatban a történetírás már megkísérelte a fogalom magyarázatát.

Régi egyháztörténeti irodalmunk általános felfogása szerint a 13. századi oklevelekben felbukkanó *magistratus* annyit jelentett, mint *rektoratus*, azaz igazgatóság: a kései középkorban oly gyakori oltár- és kápolnaigazgatói intézmények egyik névváriánsának tekintették. Batthyány Ignác is így vélekedett már a 18. században: Lodomér esztergomi érseknek az érsekség Vadkerti falujában (Nógrád vm.) levő egyház *magistratusa* ügyében 1283-ban hozott ítéletéhez fűzött magyarázatában azonosította a két intézményt, de részletesen nem foglalkozott vele.⁸ A hivatkozott oklevélből azonban kiderül, hogy nem a székesegyház oltárának, hanem más, vidéki egyház fölötti magisztrátusról van szó. Az utazó érsek oltárát és más egyházi szereit szállító kondicionáriusai ugyanis panaszt tettek terheik, szolgáltatásaik nagysága miatt. Szerintük ugyanis régtől fogva csak a vadkerti papnak tartoznak mansionként adni évenként a tizedből egy szapu gabonát és egy tyúkot. Marcell esztergomi örkanonok ugyanakkor, aki a vadkerti egyház magisztere, ugyanezt követelte magának a kosárvivóktól (*curbúngiones*), míg a szentség hordozóktól (*sanctiferi*) és szekerezőktől (*plaustrales*) két szapu gabonát kért ugyanennyi tyúkkal magisztrátusa címén (*ratione magistratus sui*). Kérésének jogossága érdekében a régebbi és az akkori nógrádi főesperesre, valamint az esztergomi

ficiorum a. 1281–1375. referentibus eruta digesta illustrata. A vatikáni okirat-bizottság rendeletére szerk.: Ortvy Tivadar. I/2. Budapest, 1892. 809–810. szerint „Artolf győri püspök megerősíti azon egyezséget, melyet inter Abbatem et Conventum Monastery de Jaak ac patronos dicti Monastery scilicet Tristanum et cognatos eius létrejött;” *Balics*, Egyháztörténet, II/2. 175–176. szerint 1249-ben a „győri püspök megerősítette az apátság és ennek kegyurai, Tristian között létrejött egyezséget;” *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Budapest, 1900–1901. Reprint: 1995. 710. szerint Terestyén a jáki apátság kegyura volt. Vö. még *Bónis*, Szentszéki regeszták 320. sz.: „Artolf győri püspök jóváhagyja a jáki konvent és kegyurai, Trisztán és rokonai perében létrejött egyezséget.” Az alábbiakban elemzett oklevelek esetében csak akkor utalok erre, a csak segédletként használható kiadványra, amennyiben Bónis értelmezése eltér az enyémtől. Ugyanis a kiváló jogtörténésznek ebben a formában nem kiadás számára gyűjtött anyagát a szerkesztő a legalapvetőbb javítások és helyesbítések, pontosítások nélkül, szinte nyers formájában adta közre.

⁵ *Széchenyi*, Jáki apátság 12: „az egyezkedő felek a szent Mihály arkangyal Rába melletti egyháza feletti joghatóság kérdésében elegettek vizzályba”, amely egyház „mint leányegyház állott összeköttetésben a monostorral”.

⁶ PRT XII/B 221.

⁷ Ezek összegyűjtésekor elsősorban a Magyarországi középkori latinság szótára cédulaanyagából indultam ki, amelynek rendelkezéseimre bocsátásáért Szovák Kornéllet illeti köszönet.

⁸ *Eodem modo dicitur Magistratus, quo dicitur Rektoratus, passim enim iidem sunt Magistri, qui Rectores et quemadmodum Rectoratum gerere dicitur, qui Rector est, ita Magistratum tenere dicitur; qui Magister est. Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium opera et studio I. comitis de Battyán episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae. I. Albae Carininae, Claudiopolis 1875. 474.*

éneklőkanonokra, Bálint magiszterre hivatkozott utóbbi sokáig a vadkerti egyház magisztere volt (*diucius tenuit magistratum*) akik szerint a kondicionáriusok igen is tartoznak a magisztrátust viselő (*custodi et suis antecessoribus magistratum tenentibus*) örkanonoknak a nevezett kötelezettségekkel. Vallomásuk szerint Kilián vadkerti pap az említett jövedelmeket több éven keresztül az örkanonok nevében beszedte, ezek kétharmadát az örkanonoknak juttatva, míg a tizedjövedelmek egyharmadát a maga számára tartotta meg egyháza tulajdonában. Az érsek az említett egyháziak eskü alatt tett vallomása alapján ítéletében az örkanonok javára döntött, kétharmad-egyharmad arányban szabva meg az örkanonok javára a magisztrátus-jogért (*magistratus pro iure*) neki járó jövedelmeket. Az oklevél szövege annak köszönheti fönmaradását, hogy 1313-ban az akkori örkanonok, nyilván saját jogai biztosítására átíratva és megerősítette Tamás esztergomi érsekkel.⁹

A szakirodalomban tehát az ilyen ügyekkel kapcsolatos okleveleket alkalmanként többféleképpen értelmezték. A magisztrátust a már említett kegyúri viszony mellett általában az oltár- és kápolnaigazgatósággal, esetenként a főesperesi joghatósággal, illetőleg a leányegyházi viszonytal kapcsolattal össze, mert a kánonjogi gyűjteményekben és a nyugati egyháztörténeti irodalomban nem találtak magyarázatát. Fel kell tennünk tehát a kérdést, hogy mi az értelme a fenti *magistratus*oknak és kapcsolatban van-e a magiszter¹⁰ címmel?

Az ókori latinságban lényeges tartalmat hordozó *magistratus*¹¹ fogalom alapvető jelentését megőrizve fejlődött tovább. A magisztrátus a középkori Európában ugyanis olykor egyházi, de főként világi kormányzati „hivatal”-t, tisztséget jelentett, elsősorban a városi vezető testületet nevezték így.¹² Volt azonban egy olyan, a frank területen használatos hűbérjogi jelentése is, amely gondoskodást, szállásadást jelentett. A *magistratus*nak ez a jelentése azt a megvendéglési jogot takarta, ami a hűbérúrnak járt vazallusai birtokain. Az urat ugyanis a vazallusok megegyezés szerint váltakozva saját házaikban szállással és lakomával tartoztak ellátni (*hospitium, ius, quod dominis feudalibus competebat in vassallorum suorum prediis, qui statis ac conductis vicibus eos in domibus suis hospitio et conviviiis excipere tenebantur*). Ezt az adófajtát többféle kifejezéssel illették (*alberga, gistum,*

⁹ DF 237972 (Esztergomi székesfőkápt. magánlt. 51–1–32), kiadása: Mon. Strig. II. 160–161. Az átíró oklevél regesztája AOkl. III. 572. sz. Említi az oklevelet Kollányi, Párbér 112. de csak a plébánosnak járó jövedelmekkel kapcsolatban. Ugyanó Marcell custosról (1277–97) már korábban megállapította, hogy „örkanonok és egyúttal hosszabb időn keresztül a vadkerti egyház igazgatója” (Esztergomi kanonokok 20.), de az intézményt nem értelmezte. Szabó István is csak a helyi pap jövedelme szempontjából értékesítette: „A vadkerti szekeresektől és szentségördöktől az esztergomi érsek fejenként két mérő gabona és 1 tyúk papi bért kívánt.” (A középkori magyar falu. Budapest, 1969. 200.). Györffy IV. 316 a magisztrátust nem említi, szerinte az oklevél a tizedfizetés szabályozásáról szól. Meg kell jegyezni, hogy a *curbungio*-kra a középlelatin szótár is csak ezt az egy adatot ismeri, jelentése ezért csak valószínű (Lexicon Hung. III. 447).

¹⁰ A cím szerzteágazó középkori használatáról az eddig legjobban szerkesztett áttekintés az alábbi szótárak mellett: Lexicon mediae et infimae Latinitatis Polonorum. I. Wrocław–Warsawa–Kraków–Gdańsk, 1953–. V. Fasc. 1. (45) 19–22, mely szerint leegyszerűsítve elsődlegesen ’kormányzó’, ’gondnok’, ’vezető’, másodlagosan pedig a tanultsággal összefüggő ’tanár’-i cím.

¹¹ Thesaurus linguae latinae. 1936–1966. VIII. 91–99.

¹² Erre újabban szakirodalommal: Köbler, G.: Magistrat. In: Lexikon des Mittelalters VI. München und Zürich, 1993. 91.

procuratio, pastus), amelyek közül egyik volt a *magistratus*.¹³ Magyarországon a fogalom az alábbiakban még szóba kerülő 1216-os oklevélben bukkan fel először egyházi terminológiában, majd egy évvel később királyi oklevél *magistratus*nak nevezi a pohárnokmester méltóságát (*dignitas, officium, honor*), amelyről megtudjuk, hogy jelentős jövedelemmel jár, bár ekkor még nem számít későbbi értelemben vett bárónak. A királyi oklevelek méltóságsorában 1222-től figyelhető meg a *comitatus* mellett a *magistratus* jelenléte a terminusok között, ami II. András kormányzati rendszerének reformjával hozható összefüggésbe.¹⁴ Annak ellenére, hogy a magyarországi magisztrátus adófajtaát is jelent, mégsem hozhatjuk összefüggésbe a nyugati vazallusi szállásadóval, mivel egyrészt Magyarországon hűbérjogi intézményekről nem beszélhetünk, másrészt a királyi, földesúri, kegyúri és egyházi szállásadásnak a jelölésére a *descensus* és a *procuratio* kifejezéseket használták,¹⁵ továbbá a magisztrátus ‘adó’, ‘jövedelem’ jelentése amúgy is csak az egyházi terminológiában volt használatos. Egyetlen 13. század végi adatunk van arra, hogy a magisztrátust, azaz méltóságot viselő bárónak a jövedelmét „magisztrális” jövedelemként említik. 1291-ben János tárnokmester okleveléből arról értesülünk, hogy a királyi tárnokmesternek Szalacsról és Szatmárról a kamaraispánok és tárnokuk által elszámolandó magisztrális jövedelme volt (*proventus magistrates, qui in Zoloch et in Zutmar magistro tawernicorum domini regis provenire consueverunt*), amit Szent György napján kellett kifizetni a tárnokmester emberének.¹⁶ A magyar világi magisztrátus fogalmába tehát a világi hivatali jövedelmet is beleértették, de ez egyértelműen a már több évtizedes egyházi szóhasználat következménye volt. A hűbérjogi és a magyar egyházi jogintézmény eredetében és lényegében is különbözik egymástól. Legfeljebb arról lehet szó, hogy különböző területeken a szónak azonos jelentésváltozatai alakultak ki. Az egyházi magisztrátust az eddigi magyar szakirodalom a *magister* címből eredeztette.

2. Mályusz Elemér értelmezése és a magiszter cím

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a jáki magisztrátus-egység előtt két esztendővel, 1247-ben Henrik prépost és a veszprémi káptalan is kiadott hasonló ügyben egy oklevelet, amely szabatosan értelmezi a *ius magistratus*-t és biztonsággal következtethetünk belőle a magiszterek kilétére. A páratlanul értékes forrásban a kibocsátó elmondja, hogy püspöke, Zlaidus kérésére bizonyos, teljes jogon a káptalanhoz tartozó kápolnákat a magisztrátus-jog alól felmentve adófizetővé teszi (*capellas ... ad nos pleno iure pertinentes ad sua beneplacita a iure magistratus absolventes fecimus censuales*). Nevezetesen, a végedi Szent György kápolnának évente fél fertót kell fizetnie, a nyirádi Mindenszentek kápol-

¹³ *Lexicon Manuale ad Scriptores Mediae et Infimae Latinitatis, ex Glossariis Caroli Dufresne D. Ducangii, D. P. Carpentarii, Adelungii, et Aliorum In Compendium Accuratissimae Redactum. Publié Par. M. L'Abbé Migne. I. Paris, 1866. 124, 1048, 1337, 1636; Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Conditum a Carolo du Fresne domino du Cange. Editio nova. V. Niort, 1885. 174;*

¹⁴ 1216: Theiner I. 4; 1217: Marsina I. 173. (Reg. Arp. 334. sz.). *Nógrády Árpád*: „Magistratus et comitatus tenentibus” II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. *Századok* 129 (1995) 186.

¹⁵ *Solymosi*, Földesúri járadékok 55–73.

¹⁶ DL 93908, ld. *Györffy* I. 664.

nának hasonlóan évi fél fertót, a szántói Szent Kozma és Damján kápolnának évi négy pondust. Az említett kápolnák papjai ezt mind a magisztrális részhez tartozó tizedek, mind pedig a fönti kápolnák oltárainak jövedelmei után tartoznak fizetni (*tam pro decimis parti magistrali pertinentibus, quam etiam pro redditibus altarum earundem capellarum*), de csak ennyit és nem több censust. A rajki Szent Erzsébet egyházat, Hermanus fia, Pál Zala melletti Szent Kozma és Damján egyházát igen nagy szegénységük miatt a magisztrális jog alól teljesen felmenti (*a iure penitus absolvimus magistrali*), a keszthelyi Szent Márton és Szent Lőrinc, az egerszegi Szent Mária Magdolna és a bocföldei Szent Margit kápolnák oltárai jövedelmének magisztrális részét teljes egészében átengedi a mindenkor oda helyezett papoknak, viszont a tizedekből a magisztrális részt az egyház magiszterei számára sértetlenül fenn kell tartani.¹⁷

A *magistratus* tehát két fél: bizonyos vidéki kápolnák papjai és a székesegyházi kanonokok között létrejött anyagi vonatkozású egyházi jogviszony volt, és azt jelentette, hogy az ezt birtokló egyháznak (konkrétan: káptalan) a magisztrátusi-joga alá tartozó másik egyház (konkrétan: vidéki kápolna) jövedelméből bizonyos rész (valamennyi jövedelemfajta nagyobbik része) járt. Hogy mekkora, az a jelek szerint szokás és megegyezés kérdése volt. Egyrészt a teljes tized negyedének fele vagy háromnegyede, másrészt az oblációjövedelmek¹⁸ egy része (*proventus altarium capellarum ... partem magistralem contingentes*). A magisztrális részt a kápolna papja fizette a magiszterének, akit a püspök nevezett ki kanonokjai közül és akinek a jelek szerint semmit sem kell tenni mindezért. A jogviszonynak fokozatai voltak. A magisztereknek a legkedvezőbb és a joguk alá tartozó egyháznak legkedvezőtlenebb volt, ha *pleno iure* tartoztak a magiszterekhez. Ebben az esetben ugyanis a falusi kápolnának mind a tizedjövedelme (valójában a tized egynegyede, mert a többi a püspöké), mind az oltárok jövedelmének (*proventus, redditus*) jelentős része nem maradt helyben, hanem a magisztereké lett. Ebben az állapotban volt 1247-ig az oklevélben említett valamennyi zala megyei kápolna. Eme teljes magisztrális jog alól a magiszterek felmentéssel, átadással lazíthattak, azaz a nekik járó jövedelmekből többet engedhettek át a kápolna papjának. A felmentés, azaz jövedelemmegosztás esetünkben úgy történt, hogy vagy mindkét jövedelemformát a kápolna papja kapta, amiért cserébe évi megállapított összegű adót fizetett, azaz *censualis* lett (a végedi, nyirádi és szántói kápolnák tartoztak ide 1247-től), vagy pedig az oltár jövedelmeit meghagyták a kápolnának illetve a kápolna papjának, a tizedrészt pedig teljes egészében elvitték, azaz a magisztrális joghoz tartozó tizedeket sértetlenül fenntartották maguknak (a keszthelyi, egerszegi és bocföldei kápolnák tartoztak ebbe a kategóriába). Végül a káptalan oklevele a teljes felmentésre is ad példát, ugyanis a rajki Szent Erzsébet és Hermanus

¹⁷ DF 262 491 (Vas Megyei Levéltár 1033, Vasvár–szombathelyi káptalan hiteleshelyi levéltára). Kiadásai: HO. VI. 46–47; Zalaegerszeg, Dokumentumok 59–60 (magyar fordítással), az előbbi helyes olvasatától több helyen eltér. Legutóbbi kiadása: Rácz György: Egerszeg első említése 1247-ből. In: Zalaegerszeg évszázadai. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből. Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1997. 90. ahol a kilencedik sorban a helyes *dimidium* helyett *dimisium* olvasható. Kivonata: Vasvári regeszták 11. sz.

¹⁸ Az oblációkról, vagyis az oltároknak felajánlott ajándékokról legújabban *Solymosi, Mortuarium* 556–562.

fia Pál Zala melletti egyházát szegénységük miatt teljesen felmentették a magisztrális jog alól, azaz ezt követően nem fizettek semmit sem a tizednegyedből, sem a többi jövedelmekből. Fontos, hogy ebben az esetben sem — amikor is a kápolnákat a magisztrátusi-jog alól teljesen (*penitus*) felszabadítják — térnek ki a pap kijelölésére és beiktatására, valamint nem említenek bármiféle magisztrális joghatóságot. Az oklevél szerint tehát a pap kiválasztásába eddig sem volt beleszólása a magisztereknek, ez nyilvánvalóan a kegyúrra tartozott. Balics Lajos¹⁹ és Erdélyi László helyesen mutatott rá arra, hogy ebben az oklevélben arról van szó: „természetbeni adózást pénzbelire” változtattak. Erdélyinek a magisztereket jószágkezelőként történő értelmezése²⁰ azonban a későbbiekben nem talált visszhangra.

Ez az oklevél fontos sarokköve volt Mályusz Elemér magisztrátus-elméletének, amelyet a középkori magyar egyházi társadalomról szóló monográfiájában az egyházi középréteg, a kanonokok értelmiségivé válása kapcsán fejtett ki. Szerinte ugyanis a királyság kormányzatában az írásos munkát végző, és általa „magister-réteg”-nek nevezett 13. századi értelmiségiek álltak az egyházi rend 1222-es privilégiumának a háttérében. A tanult klerikusok azonban nem érték be annyival, hogy ezáltal felemelkedtek a felszentelt papok közé, hanem munkájuk jelentőségéhez méltó anyagi ellenszolgáltatásokra is igényt tartottak. A püspökök és a király kanonokjaik jövedelmét előszeretettel növelték az alsópapság kárára, mégpedig úgy, hogy javadalmuk kiegészítésére egyes parochiák jövedelmeit használták fel. Ezek ellen több zsinati rendelkezés is született (1179, 1215), míg végül Magyarországon az a gyakorlat valósult meg, hogy azokat a parochiákat, amelyek jövedelmére a kanonokok igényt tartottak, véglegesen káptalanukhoz csatolhatták, abba bekebelezhatték. „Az inkorporációval együtt járt ugyanis, hogy a káptalan magára vette a plébánia fenntartásának terhét és gondoskodott a plébánososok javadalmazásáról.”²¹ Mályusz behatóan elemezte és néhány forrás alapján kitűnően mutatta be az 1220-as évektől kezdődő négy évtizedes küzdelmet, amelyet a kanonokok az alsópapsággal vívtak a jövedelmek meghatározott hányadéért, és amely küzdelem a káptalanok győzelmével és az alsópapság kényszerű meghátrálásával zárult, többnyire királyi segítséggel. „Végleges szabály lett: a papoknak a tizedből a tizenhatod jár, ennél több csak kivételesen.”²² Mivel szerinte a káptalanok egyetemet — többnyire a párizsi *artium facultas*-t — végző és végzett tagjait hívták ekkor magiszternek, a cím „átment azután a kapcsolat megjelölésére, amely a kápolnajakavadalmakat a káptalani tagokhoz fűzte. *Ius magistratus* vagy *ius magistrale* elnevezés szolgált a censuálissal ellentétben a káptalantól függő viszonyban lévő egyház megjelölésére, *pars magistralis*nak pedig az egyházak birtoklásán a plébánosokkal osztozó félt hívták.”²³ Mályusz tehát a magisztrátust a kanonokok javadalmazási formájaként értelmezte és elnevezését is ebből vezette le. Az 1247-es oklevélből szerinte egyértelműen kiderül, hogy abban az esetben, ha a falusi kápolnák magisztrátusi-jog alá tartoztak, ez azt jelentette:

¹⁹ Balics, Egyháztörténet, II/2. 462–463.

²⁰ A kápolnákat kivették a „magiszterek (jószágkezelők?) — itt a Du Cange-ra hivatkozik — hatalma alól.” PRT VII. 464.

²¹ Mályusz, Egyházi társadalom 49.

²² Mályusz, Egyházi társadalom 53.

²³ Mályusz, Egyházi társadalom 53–54.

tized- illetve oblációjövodelmeikből a nagyobb rész a magiszter címmel élő kanonokokat illette. Pápai, illetőleg legátusi fellépésre az ilyen „inkorporált egyházak egy része kikerült a szoros függőségből és nevük magistralis helyett censualis lett. A változásnak az a lényege, hogy a kápolnák bevételeiből a káptalan eleve meghatározott részt, censust kapott. Ez az összeg 1247-ben egyes Zala megyei egyházak esetében évi félfertót, másokéban négy pondust tett ki. Előnye volt az új rendnek, hogy a pap tartozása leróvása esetén mentesült a hosszadalmas vitáktól és elszámolásoktól.”²⁴ Mályusz könyvében az egyetemi magiszter fokozatból kiindulva eljutott a magisztrátus-jog felismeréséig és a legfontosabb források bemutatásával rámutatott történetének kezdetére. A jogintézmény későbbi sorsával azonban nem foglalkozott, illetőleg azt sejteti, hogy a 13. század közepe táján általánosan átalakult censuális rendszerré. Természetesen nem róható fel neki, hogy a magisztrátus-jogra vonatkozó további 13–14. századi források elemzésével adós maradt, hiszen monográfiájának témáját a továbbiakban nem érintette.

A szakirodalomban ugyanakkor régóta ismeretes, hogy a kanonokok a későközépkorban is részesedtek az eredetileg plébánosoknak járó tizednegyedből. Holub József Zala megye történetéről szóló monográfiájában az egyházi igazgatást is részletesen tárgyalta.²⁵ A veszprémi egyházmegye 15. századi történetén végighúzódo és a 16. századba is átnyúló, a veszprémi káptalan és a zalai plébánosok között folyó tizedperekben, amelyek az ún. „quarta” körül zajlottak, egymásnak gyakran ellentmondó ítéletek születtek. A plébánosok a negyed felére tartottak igényt, a kanonokok viszont úgy gondolták, hogy az övék a negyed háromnegyede és a plébánosoknak csak az egész egytizenhatoda jár. Mivel a veszprémi egyházmegyében a negyeden fele-fele arányban osztozott a káptalan a plébánosokkal, a zalai főesperességben is ez a gyakorlat érvényesült. Holub részletesen tárgyalta ezt a küzdelmet, s ezzel megírta a kanonoki negyed későközépkori zalai történetét, azonban bevallottan nem tudta kideríteni, hogyan jutott a káptalan ennek birtokába. „A tizedek egy része — néhol a negyede, néhol pedig a negyed fele — a káptalané volt. Hogy mikor és milyen körülmények között kapta meg ezt, azt nem tudjuk, mert csak a 15. századtól kezdve szólnak erről emlékeink, de valószínű, hogy hamarosan az önállósulása után jutott a püspök adományából ennek a birtokába.”²⁶ Holub nem használta fel az ügyben kulcsfontosságú — később Mályusz által idézett — 1247-es zalai oklevelet, (jóllehet ismerte²⁷), úgy tűnik tudatosan el akarta kerülni a magisztrátus fogalmának a tizednegyed ügyeibe való beleszövését.

Már a fenti áttekintés után is megállapítható, hogy a Mályusz által vizsgált probléma és a Holub által leírt jelenségek szorosan összetartoznak, ugyanazon intézmény kezdetéről és végéről van szó. Mivel egyfelől az eddigi esetekből — a jáki ügyet kivéve — és az alább szóba kerülő oklevelekből is az derül ki, hogy a magisztrátus-jog egyértelműen a kanonokokhoz kapcsolódik, másfelől pedig tud-

²⁴ Mályusz, Egyházi társadalom 50–51.

²⁵ Holub, Zala megye 329–404.

²⁶ Holub, Zala megye 393.

²⁷ Zala megye helységei a középkorban című (kézirat a Zala Megyei Levéltárban) munkájában (186. o. 297. sz.) az Egerszegre vonatkozó oklevelek élén említi: „Egerszeg 1247-ben tűnik fel először, amikor a veszprémi püspök (!) az itteni Mária-Magdolna kápolna jövodelmeiről rendelkezett.”

juk, hogy a kanonokokat gyakran illették a magiszter címmel, arra kell gondolnunk, hogy a magisztrátus-jog valóban a magiszter címből intézményesült. A kérdés mármost csak az, hogy valóban a Mályusz-által kizárólagosan hangoztatott egyetemi magiszter címből eredt-e, vagy sem?

Annál inkább meg kell kérdőjeleznünk Mályusz elméletét, mert nem foglalkozott sem az Erdélyi által fölvetett jószágkezelői értelmezéssel, de nem részletezte Hajnal István megállapításait sem, aki a magiszter-kérdést először vette alaposabban szemügyre. Kutatásai szerint a szó tágabb jelentésű és nem feltétlenül jelölt egyetemi végzettséget. Bizonyos, hogy szoros kapcsolatban állt a párizsi típusú főiskolákkal és nézete szerint a 13. század közepéig azokat jelölték így, akik tanítottak is, majd hivatali címmé vált. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy több körülmény (mások között egyedül használt cím, következetes használat stb.) figyelembe vételével állítható csak bizonyosan egy-egy személyről, hogy tényleg „igazi” magiszter lehetett.²⁸ Bónis György Mályusz könyvével egyidőben megjelent munkájában alapvetően Hajnalra támaszkodott a kérdésben, azonban elképzelhetőnek tartotta a cím hazai káptalani iskolákban való megszerzését is.²⁹ Ezek után nem meglepő, hogy a kutatás Mályusz elméletét vegyesen fogadta. Míg Szűcs Jenő átvette megállapításait,³⁰ Mezey László bírálta azt és határozott ellenvéleményének adott hangot. Szerinte ugyanis a Mályusz által felsorakoztatott jelentős mennyiségű 13. századi magiszter közül egynél sem lehet bizonyítani a külföldi egyetemjárást és a magiszter terminust egyetemi végzettség nélkül, „más értelemben” — valamilyen ars mesteri fokú gyakorlója — is használták. Álláspontja szerint a „XIII. századi magyar magiszterek — túlnyomó többségükben legalább — egyetemi végzettség nélkül viselték a magiszter címet.” Mályusszal szembeni fenntartásai teljes mértékben jogosak, annak ellenére, hogy érvei közé téves állítások is kerültek.³¹

Solymosi László is azt hangsúlyozta, hogy „bár a magister cím magyarországi használatának átfogó vizsgálata nem történt meg, annyi bizonyos, hogy még klerikusok esetében sem utalt feltétlen egyetemi fokozatra”.³² Hasonló eredményre jutott az egri kanonokok esetében E. Kovács Péter is.³³ Köblös József főképpen Mályusz későközépkori adatainál cáfolja meggyőzően a cím egyetemi fokozatra utaló jelentését. „Valójában ez a jelző egyáltalán nem jelenti azt, hogy viselőjének magister artium fokozata van, legalábbis vizsgált korszakunkban semmi esetre sem. Nincs tehát igaza Mályusz Elemérnek ...”³⁴ Udvardy József a kalocsai káp-

²⁸ Hajnal István: *L' enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Budapest, 1954. (Studia Historica Acad. Scient.... Hung. 7.) 142. második kiadása ed. par L. Mezey, Budapest 1959. 191–195.

²⁹ Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971. 28–29.

³⁰ Szűcs Jenő: *A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán: IV. Béla király és az egyház*. Történelmi Szemle 21 (1978) 176–178.

³¹ Mezey, Deákság 163. Mindenképpen ilyen az, hogy a plébániák tizedének püspöki (!) jóvelmelmét kapták a kanonokok és ezeket a káptalantól függőségbe került egyházakat capellanak, függő egyháznak mondták. Uo.

³² Solymosi, *Könyvhasználat* 84.

³³ E. Kovács Péter: *Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevélkiadói tevékenysége az Árpád-korban*. Archivum 12. A Heves Megyei Levéltár Közleményei. Eger, 1990. 22–24.

³⁴ Köblös, *Egyházi középréteg* 44.

talán történetének feldolgozásakor úgy fogalmazott, hogy az egyetemi címtől egészen „más magisterség volt az”, amikor a kápolna javadalmában ténylegesen ülő pap mellé kineveztek egy kanonokot, aki elvitte a tizednegyed háromnegyed részét. „Ezeket a kanonokokat is magisternek hívták.”³⁵ Nem csodálkozhatunk tehát, ha ezek után a *magister* szócikk összeállításánál Engel Pál az egyetemi fokozatra utaló jelentést figyelembe sem vette.³⁶ Legutóbb azonban Szovák Kornél a német szakirodalom alapján arra hívta fel a figyelmet, hogy a 12–13. század fordulóján még mindenképpen számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a név elé kitett magiszter cím egyetemi fokozatra is utalhatott.³⁷

3. Az egyházak egyesítésének magyarországi sajátossága

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a hazai helyzet némileg eltért a Mályusz által is idézett zsinati rendelkezésekből megismert általános viszonyoktól, szemléletében mintegy fordítottja volt annak. A IV. Lateráni zsinat utáni — és közvetve természetesen az 1215 előtti — magyarországi szokásokról ugyanis több értékes adat is tájékoztat. Honorius pápa Bertold kalocsai érsek számára küldött 1216-os levele elkerülte Mályusz figyelmét, pedig belőle arra következtethetünk, hogy Magyarországon nem a „bekebelező”, nagyobb egyházi javadalom birtokosa gondoskodott a lelkipásztori teendőket elvégző állandó helyettes állításáról, megfelelő jövedelem biztosítása mellett, hanem itt köznyelven az egyházak magisztrátusának nevezik azt a *beneficiumot*, amely nem jár lelkipásztorkodással (*quedam beneficia, que magistratus ecclesiarum vulgariter nuncupantur, non habentia curam animarum annexam*) és amely javadalmakat ezidáig az érsek olyan klerikusoknak szokott adományozni, akik bizalmi emberként szakadatlanul szolgáltak neki (*illis consueveris hactenus clericis exhibere, quorum tibi merita per conversionem familiaritatis assidue nota erant*). A pápa kegyet gyakorolva megengedi az érseknek, hogy az említett *beneficiumokat* alkalmas személyeknek adományozhassa (*beneficia supradicta personis possis idoneis assignare*).³⁸ Pápai oklevelünk nem részletezi az alkalmasság kritériumát, Mályusz elmélete szerint ez mindenképpen a magiszteri címnek kellene lenni. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Bertold udvarában szolgálók közül ismerünk egy M. kezdetű klerikust, akit az érsek a pannonhalmi apát birtokügyében foglalkoztatott, mint tekintélyes vá-

³⁵ Udvardy, Kalocsai főszékeskáptalan 18.

³⁶ KMTL 422.

³⁷ Szovák Kornél: P. mester Gesta Hungarorum és a Szent László-legenda. (A magyar király uralmának Karoling-kori vonásai a XII. század végén). Kandidátusi értekezés kézírata. Budapest, 1996. 19–27.

³⁸ Theiner I. 4. Balics, Egyháztörténet II/2. 89. annak illusztrálására idézi az adatot, hogy a lelkipásztori teendők teljességét (prédikálás, szentségkiszolgáltatás stb.) birtokló plébániaegyházak, mint anyaegyházak mellett léteztek leányegyházakként ún. kápolnák, ahol az istentiszteletet a plébános mellett alkalmazott külön pap látta el, akit magisternek, vagy kápolnaigazgatónak neveztek. Az oklevél szövege azonban nem ad lehetőséget efféle értelmezésre. Udvardy József is templomigazgatóságoknak tartja az efféle *beneficiumokat*: III. Honorius „megerősítette a kalocsai érseket abban a jogában – melyet eddig is gyakorolt, hogy bizonyos egyházi javadalmakat, tudniillik templomigazgatóságokat, melyek nincsenek összekötve lelkipásztori teendővel... arra érdemes egyházi férfiaknak adományozhasson”. (Kalocsai érsek 111.)

lasztott bírót és végrehajtót. Az 1214-ben kelt oklevél az érseknek szolgáló bácsi kanonokot a magiszter titulus mellett (*magistrum M canonicum Baciensem fidelem nobis in pluribus*), mint „*virum discretum, nobilem et honestum, ex genealogia Geuriensi ortum*” említi. Egy 1223-as oklevélből az is kiderül, hogy a kanonokot Mártonnak hívták és időközben bodrogi főesperes lett.³⁹ Személyéről többet nem tudunk, de benne fedezhetjük föl annak a bizalmas klerikusnak a típusát, akinek komolyabb jövedelmű méltóság (főesperesség) elnyerése előtt szüksége volt a kanonoki prebendán felüli jövedelemre. Honorius pápa 1216-os levelének háttérében lehet, hogy éppenséggel Márton magiszter kápolnajavadalma állt.

Az 1220-as években aztán megszorodnak az adatok a püspökök által a kanonokjaiknak átengedett részleges kápolnajövedelmek pápai megerősítéséről. A gyakori kérés-engedély új oklevélformulát teremtett, amelynek visszatérő elemei a kanonokok szegénységére, a zsinati határozatokra, valamint a károsulandó helyi pap megfelelő jövedelmének biztosítására való hivatkozások. Róbert veszprémi püspök, hogy kanonokjai anyagi helyzetén javítson, 1221-ben 100 márkát adott jövedelméből nekik,⁴⁰ majd néhány év múlva személyesen panaszkodott a pápánál, hogy a zsinat óta kanonokjai ellátása komoly nehézségekbe ütközik, mert megszűnt a kápolnák átadásának lehetősége. Prebendájuk silány jövedelméből nem tudják magukat eltartani, ezért közülük többen elhagyták az egyházat és mások szolgálatába állottak. Ezért a püspök arra kérte a pápát: mégis engedje meg, hogy a kápolnák jövedelméből növelhesse a kanonokok ellátását. III. Honorius 1225-ben tudatta a veszprémi püspökkel, hogy az egyetemes zsinat határozata ellen nem akar intézkedni, de ha az egyháza érdeke úgy kívánja, egyes kápolnákat állandó jelleggel a kanonoki javadalmakhoz csatolhat azzal a feltétellel, hogy a kápolna papjának is megfelelő jövedelme maradjon.⁴¹ Róbert püspök jogával élve 1226-ban úgy rendelkezett, hogy egyházmegyéje összes kápolnáit — kivéve azokat, amelyek már valamely méltósághoz vannak csatolva (*que dignitatibus sunt adnexe*) — a káptalan prebendáihoz kapcsolja. A rendelkezésből kiderül: ezt megelőzően a negyed kétharmad-egyharmad arányban illette a kanonokokot, illetőleg a papokat, ezentúl pedig fele-fele arányban osztoznak a tizednegyeden. Mivel a kápolnák papjai eddig a jövedelmekből csak a harmadrészt kapták meg, a többi két rész a magisztereké avagy rectoroké (*magistri sive rectores*) volt, ezentúl az alalmazsnaként kapott javak (juhok, ökrök, erdők, szántók, rétek, legelők stb.) teljesen a kápolnák papjait illetik meg. Ez alól kivétel a malmok és a szőlők, amelyek jövedelmén a pap a káptalannal egyenlően osztozik.⁴² Nem vitás, hogy a püspök a jövedelmeket arányosan kívánta elosztani. Az új rendelkezés értelmében azonban a kanonokok látszólag a rövidebbet húzták. Az ellentmondás úgy oldható fel, ha figyelembe vesszük: 1226 előtt az egyházmegyében csak egyes kápolnák tized-

³⁹ PRT I. 628, 659.

⁴⁰ Pápai megerősítése: Mon. Vesp. I. 54–55.

⁴¹ Mon. Vesp. I. 64.

⁴² Mon. Vesp. I. 68. *Kollányi*, *Kegyúri jog* 183. és *Békefi*, *Balaton környékének egyházai* 67. helyesen, míg *Mályusz*, *Egyházi társadalom* 50. hibásan értelmezi az oklevelet. Láthatóan nem értette, miért lenne jó a kanonokoknak az új, kedvezőtlenebb arányú megosztás és szerinte a püspök a gyakorlatban éppenséggel fönntartotta a korábbi kétharmad-egyharmad arányt. *Solymosi*, *Mortuárium* 549. a kiadások alapjául szolgáló 18. századi másolat ellenőrzésével helyesbített.

negyedéből kapott kétharmadrészt a káptalan, míg Róbert püspök rendelkezését követően az egyházmegye összes kápolnáját a kanonoki prebendákhoz csatolták. Annak ellenére, hogy így csak fele-fele arányban osztottak a negyeden a kanonokok a káplánokkal, mégis sokkal nagyobb jövedelemre tettek szert. A káptalan a befolyt jövedelmet a kanonokok között egyenlően osztotta el, csupán a prépost kapott két részt. A püspök rendelkezése nem vonatkozott a káptalani méltóságokhoz már hozzákapcsolt kápolnákra. Ezekre nézve csak akkor lép életbe az elosztás új rendszere, ha megüresednek a káptalani méltóság magisztrátusi-joga alól. Ez az oklevél alkalmas arra, hogy minden kétséget kizáróan kimondhassuk, hogy a magisztereken a székeskáptalani kanonokokat kell érteni. Csak két fél szerepel ugyanis benne: egyfelől a lelkészkedő helyi papok, másfelől a káptalan tagjai, a kanonokok. Ezt követően más rendelkezés nem maradt ránk a veszprémi egyházmegyéből, tehát arra kell következtetnünk: az 1247-es oklevél az 1226-ban létrejött helyzetet módosította néhány zalai település esetében. A negyedekért folyó küzdelem azonban, mint az alábbiakban látni fogjuk, továbbra sem lanyhult, a helyi papok számára a legjobb megoldást, úgy tűnik, a kegyurak és a káptalan egyezkedése teremtette meg. A zalai települések papjainak helyzete is ezért javulhatott 1247 után. Hasonló esettel az alábbiakban később is találkozunk.

4. Egy lehetséges következtetés: létezett külön főesperesi és magisztrátusi joghatóság?

Nem szabad megkerülnünk eddigi forrásainkban egy feltűnő hiányosságot, valamint egy terminológiai jellegzetességet, mert ezek összekapcsolásával látszólag messzemenő következtetéseket kellene levonnunk a magyarországi egyház-kormányzat sajátosságairól. Figyelemre méltó ugyanis, hogy a magisztrátusi-joggal kapcsolatos eddigi oklevelekben nem merült fel a főesperes, csak a vadkerti perben tanúként. Az egyházi igazgatásban betöltött fontos szerepük és széles jogkörük pedig elvileg megkívánná szereplésüket az említett esetekben. Volt-e köze a magisztrátus jognak a főesperesi joghatósághoz? A szakirodalomban már fölvetődött a magisztrátus jognak a főesperesi joghatósággal való azonosítása, illetőleg e mellett kialakult külön joghatósága is. A magyarországi tized történetének összefoglalója, Csizmadia Andor szerint a lelkészi quarta sokszor csak a tized egynyolcadára, vagy éppen egytizenhatodára olvadt, mert a lelkészi negyed többi részét a káptalan, illetve annak tagja, a főesperes élvezte (szerinte ez volt a *magistratualis quarta*).⁴³ A helytörténeti irodalomban is találkozhatunk ezzel a nézettel.⁴⁴

A terminológiai jellegzetesség pedig az, hogy az oklevelekben magiszteri jogok mindig *kápolnákhöz* kapcsolódnak, vagyis a *kápolnának* voltak magiszterei, fölöttük érvényesült mások magisztrátus-joga. A kápolnát pedig általános vélemény szerint a leányegyház (filia) szinonimájaként, azaz parochiális jogokkal nem

⁴³ Andor Csizmadia: Die rechtliche Entwicklung des Zehnten (Decima) in Ungarn. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 61 (1975) 228–230. Mályusz könyvét nem idézi.

⁴⁴ Éppen az idézett 1247-es oklevél kapcsán olvashatunk arról, hogy a magisztrátus jog alól felmentett egyházakat „a püspök kiemelte a főesperesi felügyelet alól és közvetlenül a hatáskörébe vonta.” Simonffy Emil, Zalaegerszeg, Dokumentumok 9.

rendelkező, alávetett egyházként értelmezik.⁴⁵ Ezt az álláspontot képviselte már Balics Lajos kanonok is, akinek 1885-ben megjelent egyháztörténeti összefoglalása szerint a parochiális pap melletti leányegyház „segédlelkészi” javadalmának birtokosát kell látnunk a magisztrátust viselő magiszterekben, ugyanis az anyaegyháztól függő kápolnában „az isteni tiszteletet vagy a plébános mellett alkalmazott káplán, vagy, mint ez több esetben volt, külön pap látta el. Az ily pap magister vagy rector capellae, kápolnamester vagy igazgató nevet nyert, misézésen és a breviarium elmondásán kívül egyéb kötelezettsége nem volt.”⁴⁶ Mezey László helyesen látta azt, hogy a magisztrátus-jog a kanonokokkal kapcsolatos jelenség, de szerinte a kanonokok „magisteri jövedelme” onnan eredt, hogy a „XII. század végétől ... egyes plébániák tizedjövedelmének püspöki negyedét a káptalanok kapták meg”, ily módon a kanonokok a tőlük függőségbe került kápolna javadalma felett rendelkező személyek, azaz magiszterek lettek.⁴⁷

Mindebből a történész számára az a következtetés is kínálkozna, hogy a főesperesi jogok a parochiális egyházakra szorítkoztak. Vagyis a hívek fölötti egyházi joghatóság minden egyházmegyén belül meg lehetett osztva a főesperes és a „közönséges” kanonokok között. Előbbiek — a parochián belül — az anyaegyházat és annak rectorait ellenőrizték, utóbbiak pedig a filiákat (a kápolnákat) kormányozták. Mivel ez utóbbiaknak nem volt semmiféle rectora, bennük kánonjogilag a kanonokok számítottak egyházi előljárónak (*magistri*), ami megmagyarázza címüket is. A kápolnák igazgatása fejében járt nekik a parochia tizedének negyede. A kápolnában ugyanis ők feleltek meg a *parochialis sacerdos*-nak. Más szóval a parochia vezetőjének egyházi joghatósága ekkor még nem terjedt ki a parochia egész területére, csak a saját falujára. Az egyházas faluban a főesperesek, a parochia többi településén a székeskáptalan tagjai, a magiszterek voltak az urak. Meg kell vizsgálnunk tehát: igazolható-e ez a logikusnak látszó hipotézis? Ezért szükséges olyan forrásokat is megszólaltatnunk, amelyek még jobban megvilágítják a kanonokok magisztrátus jogának mibenlétét.

Főntebb már említett 1216-ból való pápai forrásunk a magisztrátus „püspöki” oldalát mutatta. Az arra alkalmas klerikusok illetén megjutalmazását a pápa is támogatta, és beneficiumnak nevezte. A most szóba kerülő 1233-ból származó levél a jogintézmény másik oldaláról szól. Értékét külön emeli, hogy külső megfigyelő helyzetértékeléseként, mintegy az alsópapság szempontját tükrözi. Jövedelmüknek nagy részét elvesztő és egyházi jogi tekintetben elvileg *perpetuus vicarius*-sá „süllyedő” helyi papok természetesen nem örültek az egyházi tisztségek efféle egyesítésének. Számukra az egész főként azt jelentette, hogy többen viszik el a jövedelmüket, ezért nyilván magát az intézményt tartották fölöslegesnek. Mivel pedig bajaik orvoslását nem remélhették a püspököktől, ha lehetőségük nyílt rá, Rómához, vagy a pápa legátusához fordultak. Az alsópapság és az egyházi középréteg küzdelmének egyik közbülső állomását ritka pontossággal és szemlé-

⁴⁵ Lexicon Hung. IV. 37.

⁴⁶ Balics, Egyháztörténet II/2. 89. Más helyütt „mesteri jövedelem”-ről és „magistratusi kötelelem”-ről írt (Balics, Egyháztörténet II/2. 95., 461–463).

⁴⁷ Mezey, Deákság 163.

letesen világítja meg a Magyarországon tartózkodó Pecorari Jakab⁴⁸ pápai legátusnak küldött 1233. évi pápai levél, amely szerencsére a legátus helyzetjelentését is megismétli. Eszerint az alsópapság általános (*omnes et singuli*) panasza: olyan kevés a jövedelme, hogy nem tud belőle megélni, ezért alig van más pap az országban, aki nem szolgál állapotú (*servilis conditionis*). Befolyó jövedelmeiket a magyarországi szokás értelmében (*ex consuetudine ... regni Ungarie*) elviszik a fölötteseik: először is a főesperesek, akik a kerületükben levő papokat behelyezik és felmentik, vizitációik alkalmával *cathedraticum*-ot és *procuratio*-kat szednek tőlük. Aztán a püspöké a tized háromnegyede, és végül a püspök által a kápolnához kinevezett *magisterek* — akiknek egyébként sem a kápolnában, sem a kápolnák népei fölött semmi joghatóságuk sincs (*qui magistri vocantur, nullam iurisdictionem in eisdem habentes, vel in populis capellarum*) — elveszik a megmaradt tizednegyed háromnegyedét, azaz a papoknak a teljes tized egytizenhatoda marad csak meg, sőt a nevezetesebb ünnepeken az oblációkból is két rész a magisztereknek jár. A panaszt a pápa úgy kívánta orvosolni, hogy utalva a IV. Lateráni zsinat határozatára, miszerint a papoknak *portio sufficiens* adassék, a döntést a főpapokkal való tanácskozást követően a legátusára bízta.⁴⁹ Utóbbi döntéséről sajnos nem maradt írott forrás, de a későbbiek ismeretében azt állíthatjuk, hogy nem történt érdemi változás az ügyben. Számunkra most elsősorban az oklevélnek az a megállapítása fontos, amely szembeállítja a főesperes *iurisdictionis*-ját — amely a papok beiktatását és elmozdítását és egyházlátogatás formájában történő ellenőrzését foglalta magába — a magiszterek hiányzó joghatóságával. A püspök által kinevezett főesperes ugyanazokban az egyházakban élvezi joghatóságát, amelyikben az ugyancsak a püspök által kinevezett magiszter. A papok mindkettőnek adóznak, a főespereseknek a *visitatio*-kor ellátás (*procuratio*) járt, a magiszterek-

⁴⁸ Tevékenységére összefoglalóan: *Almásy Tibor: Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab magyarországi legációja. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 5 (1993/1–2) 129–140.*

⁴⁹ *Ex consuetudine, sicut intelleximus, regni Ungarie generali, archidiaconi in capellis archidiaconatus sui instituunt et destituant sacerdotes, per episcopos vero instituuntur in eis alii, qui magistri vocantur, nullam iurisdictionem in eisdem habentes, vel in populis capellarum. Archidiaconi quoque cathedraticum et procurationem recipiunt a sacerdotibus, quum eos duxerint visitandos et episcopi tres partes omnium decimarum, ac dicti magistri de quarta residua tres, et in precipuis festiuitatibus de oblacionibus duas percipiunt portiones, sola quarta, quinta, sexta decima videlicet presbyteris reservata; sicque, quum decime pauce sint et exiles, et non habeant sacerdotes, unde valeant sustentari, omnes et singuli conuerantur idemque accedit, quod vix nisi servilis conditionis presbyter invenitur; super quo devotio tua duxit ad sedis apostolice consilium recurendum ...* Theiner I. 113–114. *Lányi Károly Magyar egyháztörténelme. Átdolgozta Knauz Nándor I. (889–1526). Esztergom, 1866. 462. értelmezése is csak találgatás: „a főesperesi székdfőn kívül a püspök vevé a tized három negyedét, a negyedikből csak egy rész kapott a plébános, a legtöbb járt belőle azon papnak, kit a püspök a plébános házába önkényesen küldött” *Balics, Egyháztörténet, II/2. 461. helyesen idézi az oklevelet. Nem értelmezi a magisztereket, de félre is érti a szöveget Füssy Tamás: „Magyarországban a főesperesek beiktatnak és letesznek papokat, a püspökök pedig másokkal rendelkeznek, kik fölött semmi joghatóságuk nincsen; azonfölül lefoglalják a dézsmák háromnegyedét, úgy, hogy a plébánosoknak nincsen miből megélniük.” (PRT VII. 60.) *Békefi, Káptalanok 46. is helyesen idézi, de a magiszterek kiletét nem magyarázza. Hibásan értelmezi a „mestereket” a nagyobb plébániák papjaiként *Bedy 222. Tévesen értelmezte Szabó István: „«Servilis» állapotú papot alig lehet találni, mondták 1233-ban a pápai legátusnak.” (A középkori magyar falu. Budapest, 1969. 197.) Nyilván elírás miatt az oklevelet 1236. évi dátummal idézi *Mályusz, Egyházi társadalom 50, 53.*****

nek tizedrészesedés, de a forrás maga is mintegy rácsodálkozik, hogy nem tudni miért.

Úgy tűnik, az alsópapság a legátus 1233-as látogatása után sem törődött bele sorsába és a valószínűleg országos küzdelem a 13. század derekán pápai ill. királyi intézkedésekkel ért ideiglenesen véget. Az egri egyházmegyében született az alsópapság számára a legkedvezőbb, míg a kanonokok számára a leghátrányosabb rendezés: IV. Ince pápa 1245-ös döntése értelmében a tized negyede teljesen a parochiák rectorait és vikáriusait illette meg, a második negyedet az egyházak fenntartására kellett fordítani, míg a többi rész a püspöké. 1255-ben IV. Sándor pápa ugyanezt erősítette meg, a kanonokok esetleges részesedéséről ebben sincs szó. Korábban valószínűleg nem ez lehetett a helyzet, miként erről tanúskodik egy 1217-es oklevél. Ekkor a pápa ugyanis megerősítette Kilit egri püspök rendelkezését, aki a vidi Szent Kereszt egyház papjainak átengedte saját parochiális egyházuk tizedének negyedét (*quartam decimarum parrochie ecclesie vestre*). Figyelemre méltó körülmény: mindezt káptalana beleegyezésével tette. A püspök székesegyháza kanonokjainak esetleges jogsérelmét akarta consensusuk írásba foglalásával megelőzni. Egy 1248-as adat pedig már arra mutat, hogy az egri egyházmegyében a papoknak negyed járt.⁵⁰ A győri egyházmegyében a kanonokok és a plébánosok közti hosszan tartó viszályt a király 1255-ben a kanonokok javára döntötte el. Ők kapták a tizednegyed háromnegyedét, vagyis a helyi papoknak a teljes tized tizenhatodával kellett beérniük. Kárpótlásul az oblációkat és egyéb jövedelmeket teljesen megtarthatták, a templom védőszentjének ünnepén kaptak kivételével, amelyeket a magiszterek kaptak, de fölvételükkel világi személyt nem bízhatnak meg.⁵¹ Talán a legnagyobb pereskedés⁵² a veszprémi rendezést előzte meg, amely az egri és a győri helyzet közé sorolható a megosztást illetően. Az 1255-ös királyi ítélet ugyanis a tizednegyedből fele-fele arányban részesíti a papságot és a kanonokokat. Ez a megosztási mód a veszprémi egyházmegye papságának korábbi, már tárgyalt egyezkedéseiből következett. A vitát azonban nem sikerült lezárni.⁵³

A győri és a veszprémi rendezés a magiszternek nevezett kanonokoknak járó jövedelmek mellett kitér a főespereseknek fizetendő illetekekre is. Maga a megegyezés a főesperesek és a kanonokok, illetőleg az egyházmegye papsága (*sacerdotes*) között történt. Az oblációkon, mortuáriumon a pap a magiszterekkel osztozott, míg a főespereseknek látogatás esetén legfeljebb hatlovas kísérettel volt szabad menniük és évente csak egyszer fogadhattak el gondoskodást (*procuratio*). „A király egyúttal megszabta a másik főesperesi jövedelem, a katedratikum mennyiségét, s mivel ezt ahhoz viszonyította, hogy az egyháztól a főesperes ellátásban

⁵⁰ 1217: Theiner I. 7. Az oklevélben említett Vid a Bereg (Vid) vagy talán a Szabolcs megyeivel (Szentvid) azonosítható; 1245: Fejér IV/1. 372–374; 1255: Wenzel VII. 390; Vö. *Balics*, Egyháztörténet, II/2. 462; *Mályusz*, Egyházi társadalom 51; *Kovács Béla*: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger, 1987. 32; *Kollányi*, Párber 49–50. 1248: Heves Megyei oklevelek 13; Ez a helyzet a későbbiekben is: a Tarcamenti részeken a Rikolfiak új irtásfalvaiban is a papoké a negyed, AOKl. VII. 514. sz.

⁵¹ A győri (1255: HO VIII. 63., *Kollányi*, Párber 51.) és az alább szóba kerülő veszprémi rendezés forrásainak és irodalmának kritikai áttekintése: *Solyosi*, Mortuárium 549–550.

⁵² 1253-ból való adataink erre utalnak: Mon. Vespri. I. 134, 385.

⁵³ A per folytatására 1260: Mon. Vespri. IV. 309.

részesült-e vagy sem, közvetve a gondoskodás értékét is megadta. A főesperes az egyházlátogatás során a főesperesség minden anya- és leányegyházában megfordult, de mindenütt nyilvánvalóan nem szállt meg. Ahol nem részesült gondoskodásban, ott teljes katedratikumot kapott, ahol viszont vendégül látták, ott csak felet, és pedig az anyaegyházról fél fertót, a filiától pedig ennek felét, 3 pondust vehetett fel. Ugyanennyi: 3 vagy 6 pondus volt tehát a *procuratio* értéke.⁵⁴ Ezek az adatok kétségtelenné teszik azt, hogy a püspök nem osztotta meg a joghatóságot a főesperes és a kanonokok között, valamint azt is, hogy nem csak a kápolnáknak nevezett leányegyházak kaptak a püspöktől magisztereket, hanem a parochiák is. Ez utóbbi állítást még egyértelműbben bizonyítja a Sopron megyei Besenyő faluban építendő kápolna engedélyezése. Teodor győri püspök ugyanis 1299-ben engedélyt adott Simon és Mihály comeseknek, hogy Besenyő falubeli jobbágyaik számára egyházat építhessenek, mert a hívek különböző (politikai és földrajzi) nehézségek miatt nem mindig tudtak a bogáti Szűz Mária egyházukhoz járulni a szentségek felvételére. Az új egyház alapításának többek között feltétele volt, hogy az a bogáti filiája kell, hogy legyen és a besenyőiek tizednegyedén az anyaegyház mindenkori magisztere osztozik a bogáti anyaegyház papjával.⁵⁵

A tanulmány végén közölt táblázatból a magisztrátusi-joggal kapcsolatos egyházak forrásban szereplő terminusát és valódi egyházi jogállását tekinthetjük át, ami alapján megállapítható, hogy a filia jogállására nem elégséges bizonyíték a *capella* terminus, mert ennek 13.-14. századi használata nem következetes: jelölhet parochiát és filiát egyaránt. Csak akkor minősíthetünk egy *capella*-t filiának, ha más forrásokkal is alá tudjuk ezt támasztani. Annak a magyarázata pedig, hogy a magisztrátusi-joggal kapcsolatban főként *capella*-t említenek forrásaink, sokkal inkább a szó 12. században elterjedt 'hordozható oltár' jelentésére vezethető vissza.⁵⁶ Ugyanis, mint az alábbiakban látni fogjuk, a magisztrátus-jog az oltáralapításokkal függ össze. A szóhasználatban inkább arra a jellegzetességre kell figyelniünk, hogy a *plebania* sosem szerepel: minden nem plébánia jogállású egyház kaphatott tehát magisztert. A magisztrátus-jog, azaz az obláció- és tizedjövedelem megosztása szempontjából teljesen közömbös volt, hogy anya- vagy leányegyház volt-e a vidéki kápolna. A korai királyi alapítású, következésképpen a főesperes és a megyéspüspök joghatósága alól kivett (*exempt*) egyházak — 13. századi terminológiában plébániák — papjaik megillette a teljes tizedjövedelem, míg a többi parochia papja csak a negyedből részesült.⁵⁷ A tizedrészesedés felől tekintve tehát a kiváltságos plébániák és a többi egyház között húzódtott az éles határ.

⁵⁴ *Solymosi*, Földesúri járadékok 58–59.

⁵⁵ Urk. Burg. II. 323–324, (466. sz.) Az oklevél értelmezéséhez lásd *Solymosi*, Mortuárium 552, aki arra is rámutatott, hogy az anyaegyház magisztere az illetékes székesegyházi kanonok volt és részesedés aránya feltehetően a már szóba került 1255. évi rendezés három az egyhez aránya szerint alakult.

⁵⁶ *Lexicon Hung.* II. 37; *Érszegi*, Pannonhalmi oklevél 56–57.

⁵⁷ A plébánia (= kiváltságos egyház) fogalmára *Mályusz*, Egyházi társadalom 120–127. A területileg illetékes megyéspüspöki illetőleg az esztergomi érseki kiváltságolt plébániák különböző jogállására újabban *Szűcs* Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuraldom. Történelmi Szemle 35 (1993) 10–11, a régebbi irodalommal.

Ismeretes, hogy a hospes- és városprivilegiumok tartalmazhattak egyházi kiváltságokat is, amelyek a polgárság szabad plébánosválasztására és a tizedfizetés módjára vonatkoztak.⁵⁸ Amikor II. András király 1233-ban megerősítette az esztergomi egyház és szobellébi német hospeseik közötti egyezséget, úgy rendelkezett, hogy a német pap a település patakon túli németek lakta részéből teljes tizedet és oblációt kapjon, míg a magyarok, szlávok és németek által vegyesen lakott, patakon inneni részből csak a tized negyedének negyedét. Arról nem szól a szöveg, hogy a tizednegyed háromnegyedét ki kapta, de nyilván a káptalan és nem a földesuraság jogán. Bár a szöveg nem említi magisztrátust, annak meglétére következtethetünk. A település egy részéből megkapott teljes tized fejében ugyanis adóznia kellett a papnak: a káptalannak másfél, az éneklőkanonoknak (az egyház magiszterének?) pedig egy márkát fizetett évente.⁵⁹

IV. Béla király által a beregszászi hospeseknek 1247-ben adott kiváltságlevél kitért az egyházi előjogokra is. Nevezetesen: gabona és bortizedeiket az általuk választott pap kapja, egyházuk az esztergomi egyházmegye alá tartozzon és mentes legyen a magisztrátus-joghatóságtól (*sit sine iurisdictione magistratus*).⁶⁰ Az oklevélben az esztergomi érsek alá tartozás magában foglalta a főesperesi joghatóságtól való mentességet is, a teljes tized birtoklása és a plébánosválasztás ténye együttesen kizárja, hogy az esetleges főesperesi joghatóságot értsük a magisztrátus alatt, ez utóbbi kiemelése értelmetlen lett volna a szövegben. A főesperesi joghatóságtól való mentességnek csak az illetékes megyéspüspök joghatósága alatt volna értelme. A beregszászi hospesek által választott pap tehát a teljes tizedjövedelmet élvezhette, és ez azt jelentette, hogy az érsek nem nevezhetett ki oda senkit magiszternek. Magyarán az egyház plébániai jogállást kapott (miként 1284-ben annak is nevezik),⁶¹ amelyet az oklevél magisztrátus-joghatóságtól való mentességgel definiált. Szatmár 1264-es privilegiuma szerint ennél alacsonyabb egyházi kiváltságot kapott, mert az általuk választott papot a megyéspüspök erősíti meg hivatalában és csak a főesperesi és magisztrátusi-joghatóságtól mentesülnek (*ecclesia ipsorum penitus sit exempta a iurisdictione archidiaconatus et magistratus pleno iure*).⁶²

A Szatmárral szomszédos és szintén az erdélyi egyházmegyében fekvő Németi jóval korábban, még 1230-ban jutott kiváltságlevélhez, amely kitért a szabad papválasztás lehetőségére is. Papjuk mentesült a sasvári főesperes minden joghatóságától és hatalmától a tizedek negyedével együtt (*ab omni iurisdictione et potestate archidiaconi de Sasvar cum quarta parte decimarum*), amiért a király az erdélyi püspököt kárpótolta.⁶³ Ezek szerint az erdélyi egyházmegyében a főesperesnek járt a „negyed”, arról azonban nem ad felvilágosítást forrásunk, hogy ez

⁵⁸ *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest Múltjából 14 (1961) 81–82. adatait több helyen helyesbítette és kiegészítette Solymosi László: Hospeskiváltság 1275-ből. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk.: Kredics László. Veszprém, 1984. (Veszprém megyei levéltár kiadványai 3) 71, 85.

⁵⁹ Az oklevél legújabb kiadása: Solymosi, Földesúri járadékok 206–207. Értelmezésére Solymosi, Hospeskiváltság 85.

⁶⁰ Fejér IV/3. 206, Endlicher 471–472, (Reg.Arp. 867 = DL 314.)

⁶¹ Heves Megyei oklevelek 63.

⁶² Reg. Arp. 3768.

⁶³ Endlicher 427. Vö. Mályusz, Egyházi társadalom 126.

a püspöki háromnegyed részből került-e ki, vagy a lelkészi egynegyedből. Szentirmay Sándor a magyarországi főesperességekről szóló tanulmányában úgy foglalt állást, hogy némelyik püspökségben a püspöki tized negyedét kapta meg a főesperes. Szerinte ez a szokás kétségtelenül megvolt az erdélyi, zágrábi és részben a váradi egyházmegyében.⁶⁴ Hivatkozott adatai alapján, valamint az alábbi esetekből ítélve inkább arról beszélhetünk, hogy Erdélyben a főesperes a lelkészi negyeden osztozott a helyi pappal. Az erdélyi káptalan 1298-as oklevele szerint ugyanis amikor Péter püspök Mikud bánnal és fiaival birtokokat cserélt, átengedte nekik néhány faluban neki járó azévi püspöki dézsmát is, de hangsúlyozta, hogy ez nem érinti a főesperesi negyedet és a papi részt (*hoc anno provenientes episcopatumque contingentes preter quartam archidiaconalem et portionem sacerdotum*).⁶⁵ 14. század végi eset is utal arra, hogy a küküllői főesperesség jövedelmei közé tartozhattak tizednegyedek is.⁶⁶ A váradi egyházmegyében pedig bizonyos főesperességeket illetett csak meg a kerületükben levő tizedek negyede. Ebben az esetben biztosan tudjuk, hogy a negyed nem a püspöki részből származott, hanem a lelkészi negyedből.⁶⁷

Az egyházmegyék többségében a kanonokok tizedrészesedése volt az általános és a főespereseké a kivétel. Az Árpád-kor végéről egy esztergomi kanonok magisztrátus-peréből szintén arról értesülünk, hogy a főesperesnek van bírói joghatósága, a magiszternek pedig csak jövedelme. Az esztergomi stefanita konvent előtt Salamon magiszter kanonok ugyanis a néhainak mondott Lodomér érsek egy döntése ellen tiltakozott, amely miatt Salamon az esztergomi Kovácsiban levő Szent Kozma és Damján egyházának kápolnája ügyében kápolnájának papja ellen kellett forduljon; Lodomér ugyanis a Salamon magiszternek a kovácsi egyháztól járó magisztrális jövedelmeit (*redditus magistrates de ecclesia memorata ipsi magistro Salomoni provenientes de iure*) az említett kápolna papjának adta valamilyen nézeteltérés miatt, nem ügyelve egyházának, sőt Esztergom város falán belül és kívül alapított minden egyháznak az emlékezetet meghaladó idő óta birt szokására és szabadságára, a legszentebb esztergomi egyháztól, ennek főpapjaitól szentesített és elrendelt magisztrális szabadság ellenére (*nec attendendo consuetudinem seu libertatem ipsius ecclesie a tempore, cuius non extat memoria, approbatam, immo omnium ecclesiarum, tam intra, quam extra muros civitatis Strigoniensis constitutarum, contra libertates magistrates a sacrosancta Strigoniensis ecclesia et ipsius prelatibus sancitas et pariter ordinatas ... assignavit ... sacerdoti ... in detrimentum seu diminucionem iurium magistratum*). Az érsek ráadásul oklevelet is adott Salamon és a pap közti állítólagos szerződésről. Ezt a rendel-

⁶⁴ Szentirmay, Das Recht der Erzdechanten 197.

⁶⁵ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von Franz Zimmermann, Carl Werner. Hermannstadt 1892. I. 210. Regesztája: Erdélyi Okmánytár 566. sz.

⁶⁶ 1390: ZsO I. 1827/a.

⁶⁷ Ld. alább. A zágrábi egyházmegyében is járt a főesperesnek negyed. István zágrábi püspök ugyanis amikor 1232-ben Újcsázmán társaskáptalant alapított 12 kanonokkal, saját káptalana beleegyezésével, a jövedelmek szegénysége miatt a prépostsághoz csatolta a gercsei főesperességet ennek minden jogával, minden tizednegyedével és a főesperesség többi jövedelmével (... *propter tenuitatem reddituum anneximus prepositure supradicte archidiaconatum de Gesse pleno iure archidiaconatus, cum quarta videlicet omnium decimarum et ceteris redditibus archidiaconatus provenientes*). Mon. Zagr. I. 69-71.

kezést Salamon nem akarta elfogadni, de nem tehetett semmit, míg Lodomér élt. Tiltakozásának jogosságát azzal támasztotta alá, hogy a székesegyházi férfiakon kívül a parochiális papok közül senkinek sem szabad magisztrális jövedelmet kapni. Éppen ellenkezőleg, az esztergomi papoknak is, mint a falusiaknak, fizetni kell az ő magisztereiknek. Ugyanis semmiben, sem *katedraticumban*, sem *descensusban*, sem bármiféle adóban nincsenek alárendelve a saját székesegyházi főesperesüknek az engedelmisségen és a bírói hatóságon kívül, csak a saját magisztereiknek, akik a székesegyházban vannak, tartoznak szolgálni alkalmanként kijelölt időkből bizonyos tartozásokkal és meghatározott jövedelmekkel (*quia nullus parochialium sacerdotum preter viros cathedralis ecclesie percipere debet proventus magistrates. Cum alia de consuetudine et modo solutionis alio sacerdotes civitatis Strigoniensis, quam rurales, magistris suis respondere teneantur. Nam in nullo, videlicet katedratico, nec descensu, nec aliquibus exactionibus archidiacono suo katedrali, preter obedientiam et astare iudicio, sunt subiecti; sed solum magistris suis, in ecclesia katedrali constitutis, certis debitis et proventibus limitatis tenetur deservire, temporibus seu terminis ad hoc deputatis*).⁶⁸

A 14. századi — javarészt a veszprémi egyházmegyéből származó — adataink már a magisztrátus-jog átalakulására vetnek fényt. A jogviszony lényege idővel elenyészett, csak a tizedrészesedés vagy az azt megváltó census maradt meg, a magisztrátus-fogalom elhomályosult. Mesko veszprémi püspök 1337-ben elhalasztott egy tárgyalást, amelyen a zalai főesperesség papjai álltak szemben főesperesükkel, Egyed magiszterrel. A tárgyaláson a főesperesi és magisztrális jogokat (*super iuribus archidiaconalibus et magistralibus ipsius archidiaconatus Zaladiensis*) kellett volna rendezni a püspök korábbi egyházmegyei zsinata szellemében. Az oklevélben a főesperes áll szemben a kerületéhez tartozó papokkal és kánokok nem szerepelnek az ügyben.⁶⁹

A Zala megyei Dörögdon két egyház volt. Felsődörögdon Szent András tiszteletére szentelték és Miklós egri püspöké volt, az alsódörögdi az előbbinek filiálisan alárendelt Szűz Mária kápolnának pedig bizonyos Kilián fiai, István és András mesterek voltak a kegyurai. Mesko veszprémi püspök, főpaptársa Miklós egri püspök kérésére a felsődörögdi egyházat káptalanba beleegyezésével kivette a zalai főesperes joghatósága és hatalma alól, hogy csak a veszprémi püspöknek tartozzon engedelmisséggel. Az addig mindkét egyházból neki járó püspöki tizedeket a Szent András egyház papjának adta (*sacerdoti vel plebano duxissemus annectendam*)

⁶⁸ DF 237972 (Esztergomi székesfőkápt. magánlt. 51–1–21). Kiadása: Fejér VI/2. 46 és 237, 1299-es dátummal, Knauz (Mon. Strig. II. 393) 1296-os dátummal. Keltezését Karácsonyi János (A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve. Szerk.: Koszta László. Szeged 1988. (Aetas könyvek 1) 84. 168. sz.) elírásnak tartja, azt 1300-ra javítja. *Kollányi*, Esztergomi kanonokok 28. említi az oklevelet, de nem értelmezi. *Balics*, Egyháztörténet II/2. 95. a kápolnák káptalanokkal való egyesítésére, *Mezey*, Deákság 163. pedig a káptalantól függő egyházak helyzetére hozza példának. *Györffy* II. 272. szerint „Salamon kánok tiltakozott, hogy a Kozma-Damján egyház magistralis jövedelmét (katedraticum, descensus) az érsek elvette tőle.”

⁶⁹ DF 200854 (Veszprémi Székesfőkápt. magánlt. Caps. 16), kiadása Zala I. 328, regesztája Veszprémi Regeszták 295. sz. *Holub*, Zala megye 346. az oklevéllel kapcsolatban megjegyzi, hogy „úgy látszik a XIV. század harmincas éveiben a főesperesség papjai és a főesperes közt ellentét merült fel a főesperesi jogokat illetően, s Mesko püspök egyik zsinatán foglalkozott ennek a rendezésével”.

Csanád esztergomi érsek beleegyezésével. Az alsódörögdi nemesek az esztergomi érseknél tiltakoztak a kápolna *annexio*ja miatt, mire 1339-ben Mesko püspök módosította előbbi intézkedését. Az oklevél szerint az említett tizedek magisztrális negyede ugyanis a Szűz Mária kápolna papját illesse (*quarta vero magistralis decimarum, tam maiorum (quam) minorum ut premissimus, ipsi capelle beate virginis deserviant et eius sacerdoti, prout ab antiquo consuetudo requirit ...*), akit a kegyurak választanak és aki a főesperesnek és a püspöknek engedelmességgel tartozik. Arról nem beszél a szöveg, hogy korábban kié volt a *magistralis quarta*, de mivel a kiváltságoláshoz a káptalan is hozzájárult, nyilvánvaló, hogy a negyed egy része ezt megelőzően azt illette.⁷⁰ Amikor az egri püspök 1347-ben a pápához folyamodott az intézkedés megerősítése érdekében, a kérvényben a tizednegyedről nem esik szó, ellenben arról igen, hogy a Szent András egyház rectorát plébánosnak nevezzék és a magisztrális szó a főesperes mellé került a joghatóság és hatalom jelzőjeként (*ab omni iurisdictione, potestate et prestatione archidiaconali et magistrali*).⁷¹ 1349-ben János veszprémi püspök már nem említi a magisztrátus jogot, amikor egy kápolna építésére engedélyt adott és a tizednegyed felét a helyi papnak, másik felét a székeskáptalannak juttatta egyházmegyéje általános szokása szerint.⁷²

Ezekből az esetekből arra következtethetünk, hogy a veszprémi egyházmegyében a magisztrátus-jog terminusa ekkor már eredeti értelmét elvesztve a főesperesi joghatóság mellé került. A hajdan ezen a címen szedett jövedelem maradt a kanonokoknál (ez a *quarta*, valójában a *quarta fele* az 1255-ös megegyezés értelmében), a régi adó neve pedig odacsapódott a főesperesi joghatóság mellé.

5. A magisztrátus a kanonokok jövedelmeiben

Miután egyértelmű, hogy a magisztrátus a kanonoki jövedelem egyik fajtája volt, célszerű olyan forrásokhoz nyúlnunk, amelyek a kanonokok jövedelmeit egységes rendszerbe foglaltan tárgyalják és feltehető, hogy a minket érdeklő sajátos jövedelem is részletesen megtalálható bennük. Kézenfekvőnek tűnik ezért, hogy a pápai tizedjegyzékek kanonoki jövedelmeit is szemügyre vegyük, mert a magisztrátus-jog jövedelem volt és adózni kellett utána. A kanonokok jövedelmeit is részletező káptalani statútumok, mint egységes szemléletű és típusú források is segíthetnek a probléma megoldásában, ilyenek azonban csak a 14. századtól maradtak fenn, amikor már a magisztrátus-jog átalakult, vagy megszűnt.

A magisztrátus-joggal kapcsolatos legtöbb adatunk a veszprémi egyházmegyéből származik, viszont ennek fennmaradt tizedjegyzéke nem teljes és egyébként is eléggé szűkszavú a káptalani jövedelmeknél, így nem említi a magisztrátusi jövedelmeket. Talán ott sejtethjük meglétét, ahol arról olvashatunk, hogy a kápolnákból (*de capellis suis*) származó jövedelmük volt a kanonokoknak.⁷³ Ehhez

⁷⁰ Zala I. 350–353, regesztája Veszprémi Regeszták 313. sz. Említi az oklevelet *Szentirmay*, Das Recht der Erzdechanten 144.

⁷¹ Mon. Veszpr. II. 123.

⁷² Mon. Stirg. III. 685. Vö. *Holub*, Zala 395. és *Solymosi*, Mortuárium 550.

⁷³ 1333–35: Mon. Veszpr. II. 71. 79, 83.

hasonló, de a veszpréminél jóval több információt tartalmaz viszont a váradi egyházmegye 1332–37 évekbeli jegyzéke. A jövedelemforrásként minduntalan felbukkanó *capellarum suarum* mellett gyakran szerepel a *pro magistratu vinee* kifejezés is, sőt közelebbről nem részletezett *pro magistratu* után is fizettek.⁷⁴ Sokat mond, hogy Miklós dékán először fizet a dékánatusáért, majd *pro magistratu*, külön tételben. János prebendárius *pro magistratu et pro decimis* fizeti az adót. Általában háromféle magisztrátus adóköteles: a szőlők, a kápolnák és egyetlen esetben a Szent Anna oltár magisztrátusa utáni jövedelem. Bár Lodomér néhai püspök privilégiumából az egész váradi egyházmegyében a káptalant illetve a bortized fele,⁷⁵ a szőlők magisztrátusát azzal magyarázhatjuk, hogy a kanonokok a vidéki kápolnák után csak a bor quartája után fizettek. A kápolnák és oltárok magisztrátusa pedig a székesegyházi kápolnák és oltárok javadalmait jelenti. Ugyanezek a kifejezések előfordulnak a káptalan 1374-ben összeállított satutumaiban is, amely felsorolja a székesegyház oltárait és kápolnáit, leírja az ezekhez kapcsolódó oltárigazgatósági intézményrendszert is. Következetes terminológiája ezt a *magistratus altaris* vagy *capellarum et altarium magistratus* kifejezéssel illeti, és a javadalmat birtokló személyt pedig *magister misse*-nek titulálja.⁷⁶ Hasonló értelemben, a főként a székesegyház kápolnáinak és oltárainak jövedelmét „igazgató” magiszterekről beszél másutt is, amikor pl. az istentiszteletről távolmaradó prebendáriusok, kápolna- és oltárigazgatók büntetéséről van szó.⁷⁷ A káptalani szabályzat tizedfizető helyek felsorolása utáni részében azonban olyan magisztrátusról is olvashatunk, amely nem azonosítható az előbbiekkkel:

„A váradi egyházmegye határain belül termő minden tizedjövedelem negyed részének bevétele a váradi egyház klérusát illetve — kivéve a kalotai, szeghalmi és békési főesperességekből⁷⁸ — Demeter püspök idejéig jóváhagyott és békésen megtartott szokás szerint, úgy, hogy a püspöknek járó három résztől elválasztott negyedét a kanonokok, néha a váradi egyház más alkalmas papjai kapták, s az ilyeneket a kápolnák negyedes mestereinek hívták. A plébániák vagy falvak tizednegyedeit vagyis saját magisztrátusukat Nagyboldogasszonykor vagy más ünnepen kapták meg, amikor akarták, az egész offertoriumot is, pénzben vagy más javakban, semmit sem hagyva hátra azokból a plébánosoknak. Demeter püspök

⁷⁴ *magister Magnus ... pro magistratu capellarum ac vinearum suarum...* (Mon. Vat. I. 48.); *magister Ladislaus ... de magistratu suo* (61.); *magister Egidius ... de magistratu suo* (62.) stb.; Uo. 62–63. oldalon a többi adat is.

⁷⁵ *Bunyitai*, Váradi statútumok 52.

⁷⁶ *Bunyitai*, Váradi statútumok 68–76.

⁷⁷ *quare vos omnes prebendarios et capellarum magistros atque altaristas, qui alias rectores seu magistri altarium intra et extra ecclesiam nostram predictam consistentium dicimini...* *Bunyitai*, Váradi statútumok 76; másutt: *vineam magistratus altaris Sancti regis Ladislai...* 86.

⁷⁸ Erzsébet királyné 1382-es okleveléből úgy tűnik, hogy ezekből a főesperességekből a tized negyede a főespereseknek járt. DL 52434, regesztája A nagykállói Kállay család levéltára (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai). II. kötet 1351–1386. Budapest, 1943. 1931. sz. Vö. *Szentirmay*, *Das Recht der Erzdechanten* 197.

⁷⁹ *Praeterea perceptio quartae partis omnium decimarum provenientium ex fructibus exrescentibus infra limites diocesis Waradiensis, exceptis archidiaconatibus de Kalatha, de Zugholm et de Bekes, ex probata et usque ad tempus praedicti Demetrii episcopi pacifice observata consuetudine, pertinuit ad clerum ecclesiae nostrae ita, ut eadem quarta decimarum, ab aliis tribus partibus episcopò debitis separata, conferebatur canonicis et interdum etiam aliis idoneis presbiteris dictae eccle-*

azonban kapzsiságból egymás után mindenkit megfosztott az említett negyedtől és azt saját hasznára fordította.”⁷⁹ A kanonokok számára úgy tűnik igencsak sérelmes lehetett a negyedek elvonása, mert a szabályzat a püspökök rövid bemutatásánál csak Meszesi Demetert ítéli el, amiért „sokféleképpen megsértette jogaikban” őket.⁸⁰ Határozottan megkülönbözteti tehát forrásunk a negyedek magisztrátusát a székesegyházi oltárigazgatóságoktól.

A legkorábbi magyarországi, a zágrábi egyházmegyében 1334-ben összeállított káptalani statútumok bár részletesen beszélnek a zágrábi kanonokok kötelezettségeiről és jövedelmeiről, a magisztrátusi jövedelmek nem fordulnak elő benne.⁸¹ Úgyszintén nem szerepel a kifejezés a kanonoki negyed megjelölésére a 14. század végéről származó esztergomi statútumokban sem. Itt magisztrátuson következetesen a Szent Adalbert székesegyház oltárigazgatóságait értik.⁸² Egy helyütt ugyan nyomára akadhatunk ilyen, censuálissá vált egykori magisztrátus jövedelemnek, de magát a terminust már nem említik.⁸³ Nem szerepel a kifejezés abban az 1353-ból való oklevélben sem, amelyben az esztergomi Szent Györgyi kanonokok és a csetneki pap (rector) csetneki tizednegyeden való pereskedése után az esztergomi érsek döntött. Csupán *ratione quarte* járó jövedelmekről beszéltek, ami jól bizonyítja a kifejezés használatból való kikopását.⁸⁴ Úgy látszik, a váradi statútumok 1374-es adata az utolsó olyan előfordulása az intézménynek, amelyben még egyértelműen felismerhetők 13. századi sajátosságai. Eredetéről, a jövedelem céljáról persze ez a forrás sem beszél, feltehetően azért, mert a kanonokok ekkorra már maguk sem tudták, miért jár nekik ez a jövedelem. Nem tudjuk meg azt sem, mi volt az itt is felbukkanó alkalmasság kritériuma. Azt viszont nyugodtan kijelenthetjük, hogy Váradon sem tudtak arról, hogy bármilyen kötelezettsége lenne a negyedes mesternek. Az utóbbi kifejezés egyébként a 14. században nemcsak a váradi egyházmegyében szerepel, hanem másutt is. A nyitrai káptalan 1335-ös oklevele szerint Csanád esztergomi érsek a nyitrai püspökkel birtokokat cserélt és ez tizedeket is érintett. A Nyitra megyei Ludány, Ürmény, Csitár és a két Bodok nyitrai püspöki birtokokért megkapta az érsektől e falvak

siae nostrae, et tales quartarii magistri capellarum vocabantur, et parochiarum seu villarum quartae decimationis seu magistratus sui in die assumptionis beatae Mariae virginis seu alio festo, quo volebant, singulis annis recipiebatur pro se totum offeritorium, sive in pecunia, sive in aliis rebus, nil pro tunc sacerdoti parochiali ex illis reliquendo; sed idem Demetrius episcopus, cupiditate ductus, spoliavit successive dicta quarta omnes indifferenter et eam in usus proprios convertendo. Bunyitai, Váradi statútumok 48–49.

⁸⁰ *Bunyitai*, Váradi statútumok 18. A püspökség és a káptalan történetének feldolgozásakor Bunyitai a következőképpen értelmezte a forráshelyet: „A boron kívül a bihari, homorogi s köleséri főesperességek egyéb tizedeiből is kaptak a káptalan némely tagjai úgynevezett negyedet, de ezt Meszesi Demeter püspök legalábbis egy időre megszüntette”. (*Bunyitai*, Váradi püspökség II. 298.) Az oltárigazgatók javadalmaival kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy a begyült tizedekből s offeritoriumokból osztalékot nyertek. (Uo. III. 45–46.)

⁸¹ Mon. Zagr. II.

⁸² *Kollányi*, *Visitatio* 32, 36.

⁸³ ... *plebanus de Zokolya ex antiqua dispositione omni anno in festo beati Martini... lectori tenetur solvere unam marcam argenti puri, et hoc pro quarta, quam lector habere deberet ex decimis vini et frumenti de dicta Zokolya, quam plebanus ipse percipit.* *Kollányi*, *Visitatio* 25.

⁸⁴ Mon. Strig. IV. 96–97.

tizedeit, kivéve a negyedek mesterének fizetendő magisztrális quartát (*exceptis ... quartis magistratualibus magistro quartarum persolvendis*).⁸⁵

Magisztrális negyedet, jogot alkalmas személynek adományozó püspöki oklevél nem maradt fenn. Formuláskönyvben viszont korunkra maradt egy olyan szöveg, amiből arra következtethetünk: a papok alkalmasint a tizedszedéskor tudták meg, ki is a magiszterük, kinek kell fizetniük jövedelmükből. A 14. század derekán Uzsai János által készített Ars Notaria-ban⁸⁶ a káptalan tizedügyeivel kapcsolatos, többek között a tized kiutalásának formulái között szerepel egy olyan oklevél,⁸⁷ amely Bónis György szerint a tizedszedő megnevezéséről szól.⁸⁸ A szöveg azonban nem említi a decimator szót, ami a tizedszedő általános megnevezése volt, hanem arról beszél, hogy a magiszter közli a magisztrátusa alá tartozó egyházak papjaival, hogy a jövedelmeket (*proventus seu redditus suos magistrates de ... ecclesiis ... vestris anno in presenti sibi ratione sue custodie provenire debentes*) a procuratorának büntetés terhe alatt fizessék ki.

Ha püspöki magisztrátus adományt nem is, érdekes módon pápait sikerült találni. XXII. János pápa 1331-ben az esztergomi egyházmegyei tardoskeddi, szőlgyéni, sellyei (valamennyi Nyitra vm.) és a vatai (Pozsony vm.) kápolnák (!) parochiái után járó tizedek negyedének — amelynek értéke nem haladja meg a 120 aranyforintot — adományozási jogát pápai auctoritas-ából Miklós egri püspöknek engedte át, minden jogával és tartozékával alkalmas személynek adományozhatja. Az oklevél szemlélete követi az eddigi hasonló esetekben megnyilvánuló (1216, 1233) pápai gyakorlatot, és szabatos kánonjogi meghatározást is ad a magyarországi, ekkor már hanyatló korszakába lépett magisztrátus-jogról, amikor az adomány tárgyáról azt mondja: „bizonyos állandó, egyszerű, lelkipásztorkodással nem járó egyházi javadalmak, amelyeket közönségesen kápolnák magisztrátusának vagy tizednegyednek neveznek.”⁸⁹ A magyarországi magisztrátus jogintézménye tehát a kánonjog szerint *beneficium*-nak minősül, és olyan egyházi javadalom, amely az adományozott élete végéig élvezhetett (*perpetua*). A javadalom *sine cura* jellege mellett *simplex* is volt: nem járt helybenlakási kötelezettséggel és igazgatási

⁸⁵ Mon. Strig. III. 266.

⁸⁶ Bónis György: Uzsai János Ars Notariája. Filológiai Közlemények 6 (1961) 229–260.; és Bónis György: Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv. Filológiai Közlemények 9 (1963) 373–388.

⁸⁷ Kovachich, Martinus Georgius: Formulae solennes styli... Pest, 1799. 76–77.

⁸⁸ Bónis, Szentszéki regeszták 1135. sz.

⁸⁹ ... *sicut accepimus, quedam perpetua simplicia beneficia ecclesiastica sine cura, que magistratus capellarum seu quarte decimales vulgariter nuncupatur, ex decimis debitis a parochianis de Tardoskeddi, de Scendinio, de Salia, et de Watha Capellarum Strigoniensis diocesis provenientes, quorum fructus, redditus et proventus centum et viginti florenorum auri valorem annuum, ut asseritur, non excedunt, tanto tempore vacaverint, sicut adhuc vacare noscuntur, quod eorum collatio iuxta Lateranensis statuta concilii est ad sedem apostolicam legitime devoluta: fraternitati tue conferendi hac vice auctoritate nostra beneficia supradicta, si est ita, et tempore date presentium non sit in eis alicui alteri specialiter ius quesitum, cum omnibus iuribus et pertinentiis eorumdem personis idoneis, de quibus tibi videbitur, ipsasque personas vel procuratores suos eorum nomine per te vel alium seu alios in corporalem possessionem beneficiorum, ac iurium et pertinentiarum predictorum inducendi et defendendi inductas, amotis quibuslibet illicitis detentoribus ab eisdem, sibi que faciendi de ipsorum beneficiorum fructibus, redditibus, proventibus, iuribus et obventionibus universis integre responderi, contradictores auctoritate nostra, appellatione postposita compescendo ...* Theiner I. 532.

hatalommal és joghatósággal.⁹⁰ A magisztrátus-adomány Magyarországon eddig ismeretlen pápai kiváltságát egyrészt az évszám is magyarázhatná. A 14. század elejétől vált általánossá ugyanis az a gyakorlat, hogy a pápák az addig a püspöki jogokhoz tartozó kisebb egyházi javadalmak felett is rendelkezési jogot igényeltek maguknak, egyszerűen csak pápai hatalmukból kifolyólag.⁹¹ Ezt látszik igazolni az oklevélnek az a kijelentése, hogy a javadalmak éppen üresek és ezek adományozása a lateráni zsinati rendelkezések értelmében a pápát illetik. Magyarországon azonban a pápai rezervációs jog sohasem tudott kiteljesedni a királyok erős főkegyúri joga miatt, az I. Károly idején történt pápai próbálkozások rendre kudarcot vallottak. A magyarországi magisztrátus-adományozási joga a püspöké volt, ráadásul esetünkben a pápa az egri püspököt ruházta fel az esztergomi egyházmegyében fekvő egyházak magisztrátus-adományozási jogával. XXII. János intézkedésének más oka lehetett, talán egy félbemaradt ügyet rendezett el. Boleszló esztergomi érsek 1328-ban bekövetkezett halála után ugyanis a káptalan Dörögdi Miklós pozsonyi prépostot választotta meg annak utódául, noha a király Telegdi Csanád egri püspököt ajánlotta. A király nem ismerte el a káptalan választását, az érsekséget üresedésben lévőnek tekintette, majd többévi huzavona után Miklós „bizonyos okok miatt” választáson alapuló jogairól „önként” lemondott, mire a pápa 1330-ban Telegdi Csanádot helyezte át Esztergomba. Helyére pedig hamarosan az a Dörögdi Miklós került Egerbe, akinek a pápa néhány hónap múlva a magyarországi gyakorlattól eltérően a főnti kiváltságot adta.⁹² Dörögdi esztergomi választott érsekként esetleg eladományozta az említett egyházak magisztrátusát esztergomi kanonokoknak, vagy erre ígéretet tett és ez az intézkedése Egerbe kerülése után kellemetlen helyzetbe hozhatta a már megerősített esztergomi utódát és a javadalmat élvezőket egyaránt. Ezért a pápától valószínűleg kieszközölte, hogy a helyzet törvényesítése érdekében rendelkezhesen a negyedek jogával.⁹³ Mivel úgy tűnik Egerben nem volt lehetőség magisztrátus jogok adományozására, esetleg a pápa az egri püspököt csak tovább kárpótolta elveszett érsekségéért.⁹⁴

⁹⁰ Vö. Plöchl, Kirchenrecht II. 362–363.

⁹¹ R. W. Southern: A nyugati társadalom és az egyház a középkorban. Budapest, 1987. 193–203.

⁹² Rác György: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). Magyarország és a Szentszék kapcsolatainak ezer éve. Szerk.: Zombori István. Budapest, 1996. 60–67.

⁹³ A magisztrátus adomány a tizedjegyzékekben is felmerül, a javadalmak üresedésével kapcsolatban (*beneficia vacantia*) Rajmund pápai adószedő Appendix-ében (1332): Mon. Strig. I. 408. 1352-ből Dörögdi Miklós püspöksége idején ismét szerepel egy negyedűgy, ezúttal a magisztrátus valószínűleg tollban maradt: *De fructibus decimarum qui in illis partibus quarte seu capelle nuncupantur, in illis vadis Vagida, Agriensis diocesis, vacantibus per consecrationem electi Agriensis (Miklós II. 1330–58) fuit provisum Andree Demetrii archidiacono de Ponkata XIII kal. Oct. Dominicus solvit X flor.* Mon. Vat. I/1. 448.

⁹⁴ 1332-es adat szerint, talán mert Egerben nem volt ilyen lehetőség, a pápa engedélyt adott egy újonnan lett egri kanonoknak, hogy *mediam prebendam in ecclesia Waradiensi, et quoddam altare S. Catherine, situm in eadem ecclesia, quod magistratus inibi nuncupatur, ac quartam decimarum quarundam capelliarum in Waradiensi diocesi retinere possit.* Theiner I. 548. A székesegyházi és „vidéki” magisztrátust a szöveg összemosza.

II. A magisztrátus-jog nevének eredete

Feleletet kell most már adnunk a pápai kancellária által magyarországi specialitásnak nevezett (*vulgariter nuncupatur*) egyházi jogintézmény nevének eredetét firtató kérdésre, hiszen egyértelmű: a kánonjogban nem az intézmény a különleges, hanem annak magyarországi elnevezése. Nemcsak legújabbkori egyházmegyei schematizmusaink nevezik mesterkanonoknak azokat az „egyszerű” kanonokat, akik nem voltak lektor-, kántorkanonokok stb. azaz nem viseltek káptalani méltóságot (*dignitas*), vagy tisztséget (*officium*), például dékánátust, hanem a történeti szakirodalomban is elfogadott tétel ez a középkori káptalanokat illetően.⁹⁵ Solymosi László megfogalmazása szerint a „hierarchikusan felépülő káptalani testületekben a méltóság (*dignitas*), vagy *officium* birtokában levő kanonokokat a dominus, a többieket pedig a magister cím illette meg”.⁹⁶ Állítását nemcsak az okleveles forrásokra, a veszprémi káptalan egy későközépkori könyvkölcsönzési bejegyzésének szövegére, hanem a veszprémi káptalan számadáskönyvére is alapozta.⁹⁷ Köblös Józsefnél is a „mesterkanonok” és „egyszerű kanonok” terminusok „ugyanazt a kategóriát jelentik”. A magiszter a 15. században „általános magyarországi gyakorlatban minden kanonoknak kijáró cím volt”.⁹⁸ Mivel mind Solymosi, mind Köblös 15. századi viszonyokról írtak, fel kell tennünk a kérdést: a kanonokokat megillető magiszter cím mikortól általános Magyarországon és a magiszter melyik jelentéséből eredhetett.⁹⁹ Érdemes tehát bevonnunk vizsgálatunk körébe azokat a 11–12. századi szövegeket, amelyekben előfordul a magiszter kifejezés.

1. Egyik lehetséges magyarázat: a magiszter ‘tanár’ jelentése

Az első, hiteles oklevélben előforduló magyarországi magiszterről, a Guden adománylevelében a tanuk között említett Gerardusról nevének és címének kívül semmit sem tudunk, így csak találgathatjuk, mire vonatkozott a megjelölés.¹⁰⁰ Szent László ún. II. törvénykönyvének 13. cikkelye szerint, amely az egyházi személyek lopásáról szól, a libát, tyúkot, gyümölcsöt, vagy ehhez hasonlót eltulajdonító egyházi rendű személyt csupán a mesternek kellett megfenyítenie vesszőzéssel és a

⁹⁵ Engel Pál a *magister* harmadik jelentéseként „egyházi személyek esetében az ún. mesterkanonokat megillető cím”-ről írt. KMTL 422. A korábbi irodalomból ld. Kollányi, Esztergomi kanonokok 2–3; Erdélyi, Magyarország társadalma 42; Udvardy, Kalocsa-i főszékeskáptalan 18–19;

⁹⁶ Solymosi, Könyvhasználat 84.

⁹⁷ Veszprémi számadáskönyv.

⁹⁸ Köblös, Egyházi közlépréteg 45.

⁹⁹ Egyik elterjedt vélemény (*Bedy* 3.) szerint „minden kanonokot megilletett tanulmányai után a mester cím, azért a nagypréposttól kezdve mindegyik kanonok neve után olvassuk is okmánytárainkban a mester jelzőt – mégis általában, legalábbis a 15. század végétől a főesperesek utáni kanonokokat nevezték mester-kanonoknak”. Udvardy József szerint ugyanakkor (Kalocsa-i káptalan 20.) csak a *dignitas*ok és főesperesek után következő egyszerű kanonokok tiszteleti címéről van szó. „Ilyen értelemben maradtak meg a mai napig is a magyarországi káptalanokban a mesterkanonokok. (Uo. 19.)

¹⁰⁰ DHA I. 224. Vö. Kumorovitz Lajos Bernát: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka. XI–XII. század. Századok 97 (1963) 3. Egyik lehetőség, hogy „valószínűleg tanítónak kell értelmezni.” Árpád-kori oklevelek. 1001–1196. Főszerkesztő Györfy György. Budapest, 1997. 111.

lopott holmit vissza kellett adni. Amennyiben a klerikus nagyobb értékű dolgot lopna, szól a törvény, püspöke fokozza le és a világi bíróságtól nyerjen büntetést.¹⁰¹ Az 1100 körülre keltezett, ún. Kálmán-kori esztergomi zsinat 60. cikkelye ugyan csak intézkedik az egyházi személyek lopásáról, itt azonban nem szerepel a *magister*. Eszerint, ha egyházi személyt vádolnak lopással, az ügyet a püspöknek és az esperesnek kell megvizsgálnia. Ha a klerikusra rábizonyosodik a bűnösség, le kell tenni és javait is elveszíti, ha azonban nincs semmije, eladják rabszolgának.¹⁰² A Szent László törvényében említett magisztert főként tanárként értelmezte történetírásunk,¹⁰³ figyelembe véve azt, hogy egyházi személyen, azaz klerikuson elsősorban az írástudót értették.¹⁰⁴ Ahhoz, hogy klerikussá váljon valaki, tanulnia kellett a (tanár jelentésű) magisztertől, akinek a törvény efféle értelmezése szerint fenyítő hatalma is volt tanítványai felett. A magiszter tanár, tanító értelmű használatát a Biblián¹⁰⁵ kívül az elbeszélő források is alátámasztják. Szent Gellért legendájában többször előfordul ebben a jelentésben.¹⁰⁶ A III. (18. kánon) és IV. (11. kánon) lateráni egyetemes zsinati határozatok is magiszternek nevezik a felállítandó és javadalmazandó székeskáptalani iskolai tanárt, az „iskolamestert”.¹⁰⁷ A kanonokok magiszteri címe származhatott tehát a káptalan tagjai közül kiképzett, az egyházmegye kispapjainak és szegény tanulóinak ingyenes tanítását ellátó iskolamester nevéből is, hiszen joggal gondolhatunk arra: az ingyenes tanítás ellenértékeként kaphatták a kápolnajavadalmakat. Magyarországon ezt a feladatot általában a lector és az allektor látta el, más helyen a *scolasticus*.¹⁰⁸ Látszólag alátámasztja ezt az is, hogy a székeskáptalanok hiteleshelyi kiadványaiban a lectort kezdettől fogva szinte mindig magiszternek nevezik.¹⁰⁹ Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk azt a körülményt, hogy egyrészt ez a tisztség káptalanonként egy, a helyettessel együtt legfeljebb két személyt érintett csak, másrészt, mint láttuk a magisztrátus-jog számos esetben éppen nem a lector méltóságával függ össze, hanem a *custos*éhoz (Esztergom), illetőleg minden kanonokhoz (Veszprém) kapcsolódva bukkan föl a forrásokban.

¹⁰¹ *Ordo clericalis si anserem et gallinam, poma vel his similia furatus fuerit, scopis tantum a magistro corrigatur, sed quod furatus est, restituat; mañus his si furatus fuerit, ab episcopo suo degradetur et iudicio vulgari dampnetur.* Závodszy, Törvények 170.

¹⁰² *Si quis clericum furti argiatur, ab episcopo vel archidiacono iudicetur. Si reus inventus fuerit, deponatur, et bona sua perdat; si nichil habuerit, vendatur.* Závodszy, Törvények 204.

¹⁰³ Erdélyi, Magyarország társadalma 35; és Békefi, Káptalani iskola 240. értelmezése szerint a káptalani iskola magiszteréről van szó.

¹⁰⁴ Az esztergomi zsinati határozat megfogalmazása szerint: *litteras docuerit, seu clericum fecerit* Závodszy, Törvények 205.

¹⁰⁵ A Vulgata újszövetségi részében a *magister* főként Jézus mások általi megszólításaként, címeként fordul elő (Mt. 8,19; 12,38; 19,16 stb.), gyakran a szövegből egyértelműen kiderül, hogy a tanítványok mesterét értik alatta (Mt. 10,25; 26,18 stb.) összesen 45 helyen. Csupán egy helyütt mondja magáról Pál apostol, hogy ő maga a népek tanítója (Tim. 2. 1,11.)

¹⁰⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Ed. Emericus Szentpétery. I-II. Budapest, 1937–38. (Reprint: Nap Kiadó, Budapest, 1999.) II. 481, 486, 494, 495.

¹⁰⁷ *Conciliorum decreta* 220, 240. vö. Békefi, Káptalani iskolák 284–85, 368.

¹⁰⁸ Békefi, Káptalani iskolák 38; Mályusz, Egyházi társadalom 62–63.

¹⁰⁹ Esztergom, 1210: PRT I. 618; 1226: Marsina I. 232. (DL 95538); Veszprém, 1226: Wenzel VI. 436. (DL 129); 1227: Wenzel VI. 447–448. (DL 104878).

2. Másik lehetséges magyarázat: a magiszter 'kormányzó', 'jóságigazgató' jelentése

Az említett, tolvaj papról szóló törvény más értelmezése szerint ugyanakkor az ilyen vétkeket közvetlen előjárójának kellett megfenyítenie, tehát a magiszter általában előjáró jelentésben szerepel az idézett szövegben.¹¹⁰ Ezt látszik igazolni nemcsak a szó eredeti, klasszikus értelme, hanem az is, hogy a későbbi, Kálmán-kori törvénytörvény azonos szituációban a magiszter helyett archidiaconust említ. Valószínű tehát, hogy a László-törvény magisztere is előjáró, közvetlen felettes értelemben szerepel. A Kálmán-kori zsinati szövegben azonban máshol is olvashatunk magiszterekről. A 43. cikkely a templomok adásvételének eltiltása kapcsán arról beszél, hogy ha valaki feljelenti azt a személyt, aki egyházat ad el, vagy papját, anélkül, hogy az vétket követett volna el, elbocsájtja, akkor az a vádló megkapja annak a mesternek az azévi jövedelmét.¹¹¹ A 67. cikkely pedig a papok lakhelyének kijelölése mellett arról intézkedik, hogy az egyház és szolgálói hogyan osztozzanak közös jövedelmeiken. Ha ugyanis az egyház szolgálói saját ökrökkel rendelkeznek, abból, amit szántottak, mestereik a fele részt kapják, ha pedig mestereik ökreivel szántottak, az egyházak mesterei a kétharmad részt kapják.¹¹² Általában a helyi papot értik az utóbbi magisztereken,¹¹³ a szöveg így valóban jól értelmezhető. A törvény ugyan nem mondja meg, ki fizesse ki a feljelentőnek a jutalmat, de valószínűleg a magánegyház urát kívánták erre kényszeríteni. Az idézett helyeken előforduló magiszterek tehát az egyházközséggel rendelkező, parochiális egyházat vezető személyt takarják. A zsinati szövegben a parochiális egyházat vezető személyt máshol presbiternek is mondják és ez a kettősség kiegészíti egymást. A presbiter vagy sacerdos a felszentelt, papi hatalmat birtokló személyre utal, aki misézhet, kiszolgáltathatja a szentségeket. A magiszter szóval pedig arra a tisztségviselőre utalnak, akinek vagyonnal rendelkező parochiája van, amit kormányoz és amiért felelősséget kell vállalnia.¹¹⁴ A vidéki pap eme kettős megjelölése a későbbiekben is általános, azzal a különbséggel, hogy a magiszter terminust ebben a parochiális pap értelemben felváltja a *rector ecclesie* kifejezés.¹¹⁵

A magiszter szónak anyagi javakat igazgató önálló jelentése a magyarországi latinságban is ismeretes. A veszprémi egyházmegyében egy sajátos gazdasági vezető tisztség elnevezése volt, amelyet magyarul leginkább előjáró, felügyelő, (birtok)igazgató jelentéssel adhatunk vissza. Bizonyosan már a 12. században meggyökeresedett az a gyakorlat, amelyről egy 1209-es oklevélből szerzünk tudomást. Eszerint Róbert veszprémi püspök és egyháza egy világi birtokostól megkapta Szent János egyházának kegyuraságát és kérte a pápát: jogaiban erősítse meg.

¹¹⁰ Bónis György: Az egyházi bíraskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon. In: Bónis, Szentszéki regeszták 625.

¹¹¹ *Nullus ecclesiam emere vel vendere presumat. Si quis ecclesiam vendiderit, aut presbiterum suum sine culpa abiecerit, delator illius culpe partem magistri illius eo anno accipiat.* Závodszyk, Törvények 202.

¹¹² *Servi ecclesiarum si boves proprios habuerint, magistri sui dimidiam partem de his, que araverint, sin autem cum bubus magistrorum suorum araverint, duas partes inde magistri ecclesiarum habeant.* Závodszyk, Törvények 205.

¹¹³ Erdélyi, Egyházi vagyon 21; Mályusz, Egyházi társadalom 28; Solymosi, Torlók 234.

¹¹⁴ A szónak erre a jelentésére Mezey, Deákság 157.

¹¹⁵ Szépen mutatják ezt a ZsO IV. mutatójának *rector* címszavaihoz tartozó oklevelek.

Miután ez megtörtént, a püspök az egyházat különös védelme alá vonta, és nem állított oda senkit magiszternek, felügyelőnek. De nehogy a pap az egyház javait hanyagul és meggondolatlanul eltékozzolja, elrendelte: a papnak kötelessége évente négyszer Szent György, Szent István király, Szent Mihály napján és Vizkereszt nyolcadán megjelenni előtte és számadást tenni az egyház vagyonáról.¹¹⁶ Az oklevélből arra következtethetünk: a püspök itt egyedi esetként nem bízta magiszterre az egyház feletti anyagi ellenőrzést, tehát minden más esetben egy magiszternek nevezett felügyelő feladata volt a püspök kegyurasága alá tartozó vidéki egyházak feletti őrködés. A kinevezett magiszter feladata talán csak annyi volt, hogy meghallgassa a számadást és ha kellett, beavatkozzon. Az alsópapság számára maga a tudat, hogy egy névleges „vagyonellenőr” áll felettük, elég visszatartó erő lehetett ahhoz, hogy jól sáfárkodjanak az egyházközségi vagyonnal. Oklevelünk ugyan nem szól róla, de későbbi adatokból tudjuk: a magiszterek (=jóságkormányzók) a székeskáptalan kanonokjai közül kerültek ki, akiknek a felügyeleti munkáért fizetség is járt, amelyet a helyi jövedelmekből kaptak. A veszprémi káptalan nemrégiben kiadott későközépkori számadáskönyvéből¹¹⁷ pedig egyértelműen kiderül, hogy nemcsak a püspöki birtokokon, hanem a káptalani birtokok élére állított birtokigazgatókat is magiszternek, rectornek, olykor dékánnak is nevezték. „A birtokigazgatók alapvető tevékenysége az volt, hogy a kormányzatuk alatt álló területen az egyházi és földesúri jövedelmeket, elsősorban gabonából és borból az egyházi tizedet, illetve a földesúri kilencedet behajtsák és adminisztrálják.”¹¹⁸

Veszprémben tehát a későközépkorban is magisztrátusnak hívták a jóságigazgatói „hivatalt”. A merenyei birtokigazgatóság (*magistratum ville de Merene*) 13. századtól való működésére több okleveles adat is maradt, egy 1327-es tanúvallomásban úgy emlegetik, mint hivatalt (*officium*) és kanonok betöltőjének régóta feladata volt három zalai falu tizedének adminisztrációja és a káptalan számára történő beszéde is.¹¹⁹ Tartalmazza ezt a veszprémi káptalan 1341-es bizonyáglevelé is, amelyben a kegyúr, Ákos nembéli Mikcs szlavón bán és fiai kérésére a káptalan évi meghatározott cenzusra változtatta Pölöske (Zala vm.) faluból a tizednegyedből a káptalant illető részt. Ezt a mindenkori merenyei birtokigazgatónak tartoznak fizetni (*rectori prediorum nostrorum de Merene*). Az egyezés értelmében a papé lett a teljes tizednegyed, azaz öt magisztrátus címén (*ratione magistratus*) többé nem háborgathatják. Fontos, hogy csak a tizednegyedről történt megegyezés, az oltár jövedelmei ekkor már nem képezték vita tárgyát. Ami különös az ügyben, az a merenyei birtokigazgató világi birtokosok templomai

¹¹⁶ ... *ecclesiam specialiter ad nostram traximus protectionem, et nulli eam magistro respondentam statuimus. Verum ne sacerdos res dicte ecclesie tractet negligenter et improvide, firmiter instituimus, quatenus dictus sacerdos quater in anno... ad visitandum nos accedat de dote predicte rationem redditurus.* DF 230074 (Veszprémi Székesfőkápt. mlt. Bullae Ponticalae 6.), kiadásai: Fejér IX/7. 643–644; Mon. Veszpr. I. 18. Az oklevelet említi *Kollányi*, *Kegyúri jog* 242–243, de a *magister* terminus nélkül. Fontos megállapítása: „Felesleges talán megjegyeznünk, hogy ezt az intézkedést a püspök nem mint egyházmegyéjének főpásztora, hanem mint az egyház kegyura tette.” Erre és több más oklevélre Solymosi László hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is megköszönök.

¹¹⁷ Veszprémi számadáskönyv 3, 14, 150, 173.

¹¹⁸ *Solymosi*, Veszprémi számadáskönyv forrásértéke 92.

¹¹⁹ Zala I. 201–205.

fölötti joghatósága. A pölöskei pap ugyanis engedelmességgel is tartozik neki (*obedientiam debitam eidem rectori seu magistro nostro de Merene iudicio adstare tenebuntur*), sőt a falu lakói is kötelesek megjelenni előtte lelki ügyekben (*ceterum tam populi quam sacerdos sepedicte ville in iudiciis ecclesiasticis seu spiritualibus predicto magistro nostro de Merene iudicio adstare tenebuntur*).¹²⁰ Merenyén tehát eredetileg egy kanonok magiszterként felügyelt az ottani egyház anyagi javaira. Majd, miután Merenye birtokközpont lett, a káptalan itteni jószágigazgatója a 14. század közepén már nemcsak a káptalani birtokszervezet irányítását látta el, hanem a szomszédos birtokosok falvaiból is beszédte a tizedet a káptalan számára, sőt a püspök bírói joghatóságát is delegálta rá és lelki ügyekben intézkedhetett a püspök nevében. Ez nyilván a zalai főesperes hatalmának csökkenését jelentette, más oldalról viszont tehermentesítette azt. A pölöskei egyház jövedelméből eredetileg a székesegyházi kanonokok fél részt kaptak a negyedből magisztrátus címén. Amikor 1341-ben ez alól mentesült a falu papja, azaz censualis lett, akkor kaphatta a merenyei magisztert közvetlen egyházi felettesként. Az 1209-es adat birtokában tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a szempontot, hogy a püspök esetleg a nem egyházi, tehát mondjuk a világi birtokosok kegyurasága alatti egyházakhoz is nevezhetett ki felügyelőként magisztereket.

Mint a legkorábbi hazai zsinati határozatokból értesülünk, az egyházmegye vezetőjének állandó gond lehetett a joghatósága alatti falvakban az egyházi vagyon feletti őrködés. Az esetleges hűtlen kezelés kezdettől fogva gyakori lehetett a magánegyházak szegény papjai körében. Már az 1092-ben megtartott szabolcsi zsinat határozatai között szerepelnek olyan cikkelyek, amelyek arról szólnak, hogy a papok az egyház dolgait saját területeikre viszik, s ott eladják, vagy gondatlanságból elveszíthetik ezeket. Az ilyen pap háromszorosan tartozik azt visszaadni az egyháznak (6. c.). Bárhol találják meg az egyházak eltékozolt javait, azokat vissza kell juttatni az eredeti tulajdonosnak (24. c.).¹²¹ Az esztergomi zsinat határozatai között is olvashatunk arról, hogy „ha valaki azok közül, akik az egyházak élén állnak, ezeknek a javait szétszórja, kétszeresen térítse vissza. Ha nincs neki miből, tegyék le (tisztéből), amíg azt jóvá nem teszi” (14. c.).¹²² Sajnos a szöveg arról nem szól, hogy a papnak milyen irányban volt elszámolási kötelezettsége, és korai okleveles forrásaink is hallgatnak arról, hogy a kanonokok részt vettek volna a kápolnák felügyeletében. Ez a magánegyházi rendszerből adódóan a birtokosnak, később a patronusnak a dolga volt. Világosan bizonyítja ezt Euzidinus 1156-os barátai egyházalapítása,¹²³ valamint a következő századból Gug comesnek a Veszprém megyei Dém faluban valószínűleg általa alapított egyház javadal-

¹²⁰ HO I. 184–185. = DL 105163. Vö. *Solymosi*, Veszprémi számadáskönyv forrásértéke 91–92.

¹²¹ *Závodszy*, Törvények 159, 62, 162.

¹²² *Si quis eorum, qui ecclesiis presunt res earum dissipaverit, duplo restituat. Si non habet, deponatur, donec emendet.* *Závodszy*, Törvények 199. Vö. *Erdélyi*, Egyházi vagyon 21.

¹²³ Euzidinus az egyháznak úgy adta a javakat, hogy jövedelmét a pap, a klerikusai és harangozói élvezték és ezeket ne a püspök, se pedig valamely beosztottja, hanem kizárólag az egyház papja bírja, az adományos fiainak védelme alatt. Marsina I. 80. Értelmezéséhez *Kollányi*, *Kegyúri jog* 51; *Mályusz*, *Egyházi társadalom* 25–27; *Ladányi Erzsébet*: *Az Euzidinus-oklevél hitelességének kérdéséhez.* *Levélári Közlemények* 48–49 (1978) 51–57.

mazása is (1231). Utóbbi részletesen szól a pap és a kápolna elkülönülten kezelt, nem egyházi jövedelmeiről, de a püspök által kirendelt felügyelőről mit sem tud.¹²⁴

A Fülöp fermói püspök által megtartott 1279-es budai zsinat ránk maradt végzéseinek több pontja is érintette az egyházi vagyon problémáját. Ráadásul megint egy olyan forrással állunk szemben, amelyik újra egy legátus, tehát kívülről külföldi szemszögéből nézi a magyarországi jelenségeket. Különös gondot fordított a zsinat az egyházak régi időkben elveszett javainak visszaszerzésére és általában az egyházi vagyon felügyeletére és megőrzésére. Az egyházmegyéje területén levő intézmények vagyonaért a püspök a felelős, engedélye nélkül nem idegeníthető el az egyházi vagyon semelyik része semmilyen formában: sem az ingatlanok (36. c.), sem az ingó javak, állatok, vagy kegytárgyak és könyvek, ezek zálogba sem adhatók (29. c), ezekről az egyháziak nem is végrendelkezhetnek (30. c). A már elidegenített javak visszaszerzése az egyházak rektorainak a feladata, őket hanyagság esetén a megyéspüspök figyelmezteti kötelességük teljesítésére, de a kerületi főesperesnek is gondot kell erre fordítani és az észlelt problémákról a püspöknek jelentést kell tenni (30. c.). Nem említi forrásunk magisztereket ott sem, amikor megtiltja az egyházak rektorainak a pénzkölcsonzást (35. c.), amelyet szintén csak a püspök engedélyétől teszi függővé. Az egyházak rektorain a zsinat szövege olyan, az alsópapsághoz tartozó, áldozópappá szentelt klerikusokat ért (20. c.), akiknek lelkipásztorkodást kell végezniük (21. c.) a vezetésükre bízott parochiális egyházakban (18, 33. c). A szentségek kiszolgáltatása (18, 33. c.) és a már említett egyházi vagyon védelme mellett feladatukhoz tartozott a templomuk és temetőjük rendjének, tisztaságának felügyelete (43. c.), az egyházmegyei zsinatra való eljárás (18. c.). A területileg illetékes főesperes joghatósága alá tartoznak, akit a parochiára látogatván descensus illet meg (14. c.). A IV. Lateráni zsinat szellemében nem állíthatnak önkényesen helyettest maguk helyett (16. c.), különösen nem házas papot (10. c.), a javadalomban kell megtelepedniük, csupán püspöki engedéllyel állított állandó helyettes (*vicarius perpetuus*) kinevezése megengedett számukra (16, 18. c.).¹²⁵ A zsinat szövege nem említi a magisztrátus-terminust, ott sem kerül elő, ahol a korábbi pápai, legátusi ügyekben várhatnánk: a parochiális papokat sújtó descensus korlátozása, illetőleg „jogos és ésszerű” mérték szerinti kivetése (14. c.), a parochiák vagyona feletti felügyelet, illetve az egyházi vezetők számadása kapcsán (34. c.).

Van azonban a zsinati végzések között egy cikkely, amely félreérthetetlenül keresett jogintézményünkre utal. Bár a külföldi tollából megszokott „vulgáris”-nak minősített kulcsszó (*magistratus*) hiányzik belőle, a *magister* szót nem kerülte meg. A 37. cikkelyben a legátus elrendelte, hogy „a parochiális egyházakat, más egyházakat vagy monostorokat ne terheljük új, jogtalan és illetéktelen adókkal az egyházak nagyobb vagy kisebb személyiségei, magiszterei vagy székeskáptalanjai vagy az egyházak más vezetői, és ne rójanak ki új censust azokra és a régi fizetés ne növekedjen. Akiket pedig a fentebb említett egyházak zaklatásában és meg-

¹²⁴ Legutóbbi kiadása: *Solymosi*, Földesúri járadékok 203–204. Értelmezéséhez *Kollányi*, Kegyúri jog 69–70; *Bolla Ilona*: A királyi és egyházi birtok népei a korai feudalizmus idején. Jogtörténeti tanulmányok IV. Szerk.: Csizmadia Andor. Budapest, 1980. 29. és *Solymosi*, Torlók 233–234.

¹²⁵ A zsinati határozatok kiadásai közül Endlicherét használtam (571–580).

terhelésében vétkeseknek találunk, ha püspökökről van szó, akkor érsekeik, ha alacsonyabb rangú személyekről, akkor pedig megyéspüspökeik kényszerítsék őket egyházi fenyték alkalmazásával, vagy más megfelelő eszközzel arra, hogy az ilyesmivel hagyjanak fel.”¹²⁶ Az idézett határozatból egyértelműen megállapítható: az alsópapság székeskáptalani magiszterek elleni panasza 1279-ben is a felszínre tört. Megtudjuk, hogy régebb idő óta meghatározott cenzus illeti a magisztereket, de ők esetenként ennél is többet követelnek. Ami számunkra különösen fontos a szöveghely értelmezése kapcsán, az az, hogy a legátus ezt az adófajtát nem kapcsolja össze a parochiális egyházak vagyonának felügyeletével (erről a már említett külön cikkelyben beszél), nem mondja meg, hogy a magisztereket milyen címen illeti ez az adó. Itt is a jogos mértéken felülit kárhoztatja és tiltja, ezeket minősítve a parochiális egyházak zaklatásának.

A magisztrátusi-jog nevének eredetével kapcsolatban tehát a számbavett megoldási lehetőségek közül az elsőt határozottan elvethetjük. A második mellett — miszerint a kanonokok egyházi vagyonfelügyelői magiszterségéből származtasuk a magisztrátus jogot¹²⁷ — szólnak ugyan bizonyos érvek, de az imént bemutatott források ez irányú hallgatása miatt ez a magyarázat sem tűnik elég meggyőzőnek.

3. Harmadik lehetséges magyarázat: a magiszter ‘oltárigazgató’ jelentése.

Úgy gondolom, közelebb jutunk az igazsághoz, ha azon a nyomon haladunk, amelyen Batthyány Ignác, amikor azonosította a magisztrátust a kápolna- és oltárigazgatói intézménnyel. Egy tőről fakadt ugyanis mindkettő. Lényegében ezek is a magiszter ‘kormányzó’, ‘gondnok’ jelentéskörébe tartoznak — kegyes célú adományokból létrejött alapítványokat, javadalmakat kormányoz — és kizárólag azért választottam külön, hogy határozottan elkülönüljön a plébániák vagyonának és az egyházi birtokok jószágigazgatói intézményétől.

A kanonokok anyagi ellátását segítő első oltáralapítás a 12. század közepéről ismeretes. Önállóan élvezett jövedelmeikről azonban jóval korábbi adat is tájékoztat. Guden ugyanis — valószínűleg 1079-ben — paloznaki birtokát a veszpremi

¹²⁶ *Statuimus, quod ecclesie parochiales, vel alie ecclesie seu monasteria per maiores seu minores, vel personas, seu magistros, aut capitula cathedralium ecclesiarum prelatos novis iniustis et indebitis exactionibus non graventur, nec eis novi imponantur census, aut indebitas exactiones inducant, nec veteres augeantur pensiones. Qui vero inventi fuerint in talibus ecclesiis molestare aut aggravare predictas, si episcopi per metropolitanos eorum, si inferiores persone per suos diocesanos a talibus per censuram ecclesiasticam, ac alia opportuna remedia desistere compellantur.* Endlicher 581. szövegét mai közlési szempontok szerint adom, Almási Tibor jó fordításán (In: Kun László emlékezete. Szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5. Szeged, 1994. 159.) alig változtattam.

¹²⁷ Az egyházközségi vagyon felügyeletének problémája a kései középkorban a plébánosok mellett működő templomgondnoki (*vitricus*) intézménnyel oldódott meg, amelynek legfontosabb feladata a plébániái vagyonnak a templom karbantartására és építésére elkülönített részéről való felügyelet volt. Ezt elválasztották a papi javadalomtól, ami a pap ellátását szolgálta. A Solymosi László (*Mikóczy Alajos-Solymosi László: Nagybjom története.* Kaposvár, 1979. 36, 260.) és Kubinyi András által hozott főként későközépkori adatok szépen bizonyítják ennek az Európában elterjedt intézménynek a magyarországi gyakorlatát is (Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. *Aetas* 1991/2. 35–38.)

székesegyház védőszentjének, Szent Mihálynak adta, és hasznát kifejezetten a kanonokok szolgálatára — hogy ebből évente étkezésük legyen és lelkéről megemlékezzenek — és nem a püspöknek szánta.¹²⁸ Ez a magyarországi székesegyházi kanonokok püspöktől való független jövedelmükre a legkorábbi okleveles adatunk. A magyarországi püspöki és kanonoki vagyon elkülönülése általában a 13. századtól fokozatosan, s olyanformán ment végbe, hogy a püspökök az eredetileg egységes székesegyházi birtokok egy részét átadták a káptalannak és ezzel párhuzamosan, vagy ezt követően a királyok és a magánszemélyek is külön vagy a püspöknek, vagy a káptalannak ajánlották fel adományait. A veszprémi egyházmegyében például, Kumorovitz L. Bernát megállapítása szerint a 13. századi oklevelek arról tanúskodnak, hogy a „püspökök a püspökség birtokainak a káptalannal való megosztása során a kedvezőbb fekvésű helyeket és a jelentősebb tizedeket maguknak tartották meg, a távolabbiakat, s jogi vagy más természetű problémákkal terhelteket pedig a káptalannak engedték át.”¹²⁹ Valószínűleg a többi egyházmegyében sem történt másként.¹³⁰

A 12. és 13. századi adatok arról vallanak, hogy a káptalanok saját birtokaik és javaik ellenére igencsak szegények voltak. A szegénység Békefi Remig¹³¹ szerint következménye volt a püspöktől való önállósodásnak, mert ez a közös élet, a közös asztal, az együttlakás megszűntét is jelentette. A székesegyházi kanonokok anyagi helyzetük javulását kisebb részben világiaktól, nagyobb részben pedig saját püspöktől remélhették. Megoldási lehetőségként kínálkozott a pénzadomány.¹³² Emellett már a 12. században feltűnt a kanonokok javadalmazásának ennél biztosabb megoldási formája, amely a legnagyobb egyházi jövedelmi forrásból, a tizedből engedett át nekik. A tizeddel ugyanis Magyarországon kezdettől fogva a püspök rendelkezett.¹³³ Szent István rendelkezése folytán ugyanis nem honoso-

¹²⁸ ...*dedi Sancto Michaeli, non ad servitium episcopi, sed fratrum, ut inde refeccionem per singulos annos haberent et memoriam anime mee tenerent.* DHA 225–225.

¹²⁹ Veszprémi Regeszták 7. o.

¹³⁰ Vö. Koszta László: Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig. *Acta Historica* 103 (1996) 73–74. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae)

¹³¹ Békefi, Káptalanok 25–40; Békefi, Káptalani iskolák 18–27. Vö. még Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története (1243–1307) II. Makó, 1933. 85–88.

¹³² János veszprémi püspök 1184–88 között keletkezett oklevele szerint a káptalannak élelemre, itálra és építkezésre 27 márka plébániák után járó jövedelmet biztosított. Mon. Vesp. I. 4–5, vö. Solymosi, Veszprémi püspökök 52; Solymosi László: Az esztergomi érseki oklevéladás kezdetei. *Strigonium Antiquum* 2. Szerk.: Beke Margit. Kezds és újrakezds c. konferencia. Budapest, 1993. 85.

¹³³ Szent István II. törvénykönyvének nevezetes 18. cikkelyéből teljesen világosan kitűnik ez: Závodszky Törvények 156. Szent István tizedtörvényéről ld. még: Jánosi Mónika: Gondolatok az Admonti Kódexből hiányzó kapitulumokról. *Acta Historica Tomus LXXXII.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Szeged, 1985. 42–44. A tizedről összefoglalóan: H. E. Feine: *Kirchliche Rechtsgeschichte.* Weimar, 1955. 3. kiad. I. 155., II. 176–177.; Balics, *Egyháztörténet*, II/2. 423–434.; PRT I. 144–185.; Holub, Zala megye 355–404.; Mályusz Elemér: *Az egyházi tizedkizsákmányolás. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században.* Szerk.: Székely György. Budapest, 1953. 320–333.; Mályusz, *Egyházi társadalom* 11–12.; Andor Csizmadia: *Die rechtliche Entwicklung des Zehnten (Decima) in Ungarn.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 61 (1975) 228–257.; *Csizmadia Andor: A tized Erdélyben.* Jogtörténeti tanulmányok IV. Szerk.: Csizmadia Andor. Budapest, 1980. 43–58.; Érszegi Pannonhalmi oklevél 51–53.; Érszegi Géza: A székesfehérvári Boldogasszony egyház kiváltságairól. A székesfehérvári

dott meg nálunk az az egyházi törvények által is megerősített nyugati szokás, hogy a tizedet négy részre kell bontani, amelyből egyenlő arányban részesedik a püspök, a papság, a szegények, valamint az egyházközség (az egyház fenntartása, felszerelése céljára). Magyarországon az egyházmegye vezetője csak a tized negyedét engedte a lelkészkedő alsópapságnak,¹³⁴ háromnegyed része felett saját maga rendelkezett. Amikor a 12–13. század folyamán a kanonokok elváltak a püspöki menzától és az egyházi jövedelmeken a püspökkel megosztottak, részben a püspöki javakból nekik jutó birtokok tizedét kapták meg, részben más helyeken is engedhetett át a püspök nekik tizedrészesedést. Saul kalocsai érsek például több falu tizedét adta káptalanának és ezt 1198-ban a pápa is megerősítette.¹³⁵

A kanonoki szegénységnek és az ezen enyhíteni szándékozó püspöki törekvéseknek a szakirodalomban leggyakrabban idézett példája az az eset, amikor Martirius esztergomi érsek 1156-ban 70 falu tizedét adta kanonokjainak.¹³⁶ Az adománynak nagyon fontos körülménye, hogy nemcsak egyszerű, közvetlen tizedátengedéstről van szó, hanem oltáralapításról. Az érsek ugyanis az esztergomi székesegyházban Szűz Mária tiszteletére oltárt alapított, amelynek szolgálatára az oklevél szerint a kanonokok kötelesek voltak minden nap megjelenni és imádkozni. Mivel pedig írva van, hogy aki az oltárnak szolgál, az az oltárból éljen és a kanonokoknak eddig nem volt élelmük (azaz a püspöki menzán éltek), nekik adta 70 falu tizedét azon a jogon, ahogyan ezek őt illetik *parrochialiter*. Egyértelmű tehát, hogy itt püspöki tizedekről van szó, amelyet az érsek nem egyszerűen csak átengedett, hanem a tizedeket oltárhoz „kötötte”, oltárjavadalommá tette. Bizonyára ezt megelőzően is előfordult hasonló eset, de ezt követően még inkább, főként a főpapok jóvoltából. Sok székesegyházi oltár alapítása nagyon korai időbe vész. Váradon az első oltárigazgató említése 1217-ből való.¹³⁷ Bizonyos, hogy a székesegyházakban is több oltár létezett már a 12. században is, hiszen ha Euzidinus barátai magánegyházában 1156-ban három oltár állt egy-egy hozzájuk rendelt klerikussal, sokkal inkább így lehetett ez a székesegyházakban. A 13. századtól fokozatosan növekszik a létszámuk, elsősorban misealapítványokból.¹³⁸ Ezekhez az alapvetően kanonoki oltárjavadalmakhoz nyilvánvalóan szükség volt felelős irányítóra, aki felügyelte, beosztotta a megszabott zsolozsmázás, misézés rendjét, ügyelt a jövedelmek beszedésére. Martirius oklevele nem említi, hogy nevezett volna ki oltárigazgatót, meglehet azért, mert ez csak ezután vált gyakorlattá. Az alapítványt irányító tisztség neve viszont más nem lehetett, mint a rector, vagy a magiszter, mert ezek a kifejezések egyházi jövedelem felett rendelkező személy, jószágigazgató értelemben közismertek lehettek már ekkor is. A

Boldogasszony Bazilika történeti jelentősége. Az 1996. május 16-án rendezett tudományos tanácskozás előadásai. Székesfehérvár, 1996. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből) 128–129.

¹³⁴ Az esztergomi zsinat 1100 körül kelt egyik határozata szerint az egyházközséggel rendelkező papot megillette a negyedrészt. *Závodszy, Törvények* 205. *Alexander Szentirmay: Die Anfänge des Rechts der Pfarrei in Ungarn. Österreichisches Archiv für Kirchenrecht.* 10 (1959) 33.

¹³⁵ Fejér II. 327; vö. *Udvardy, Kalocsai főszékeskáptalan* 28.

¹³⁶ CAH 61–62.

¹³⁷ *Bunyitai, Várad püspökség* II. 60.

¹³⁸ *Kollányi, Kegyeri jog* 71–72; *Takács Sándor: Az oltármesterség és az ispotálymesterség.* In: *Történelmi miniatűrök.* H. és é. n. 325–349, különösen 333–339; *Mályusz, Egyházi társadalom* 146–158; *Plöchl, Kirchenrecht* II. 375.

Szűz Mária oltár igazgatójáról 1297-ből újra értesülünk. Ekkor ugyanis Lodomér érsek újjá szándékozott építeni azt és e célból az oltárnak adta Maros királyi villa tizedeit, az oltárigazgatóságot pedig (... *altaris ... magistratum seu rectoriam, que vulgato nomine magistratus misse Sante Marie consuevit nuncupari ...*) egyben Péter magiszter kanonok kapta.¹³⁹

A későbbiekben az egyházmegye vezetője mellett bizonyára már maguk a tehetősebb kanonokok is tettek alapítványt az egyes székesegyházi oltárok számára. 1272-ben IV. László király jóváhagyta két esztergomi kanonok, Sixtus *magister lector* és Bálint *magister cantor* végrendeletét, amelyben Bálint magiszter a székesegyházi Szent Margit oltárnak (... *Margarete et eius aree*) adta egyik szerzett birtokát, hogy két magisztrális pap misét mondjon érte (*duobus sacerdotibus magistralibus, missam pro defunctis celebrantibus ...*), és az oklevél szerint a falura vonatkozó okleveleket már át is adta az oltár mestereinek (*magistris aree*).¹⁴⁰

Bár ez az alapítványi forma a 12. század közepétől adatolhatóan még évszázadokkal később is szokásban volt,¹⁴¹ a püspökök a saját jövedelemből tett alapítvány mellett, és esetenként ahelyett a támogatást a lelkészkedő papság jövedelmének terhére háríthatták. A parochiális papot megillető tizednegyed egy része kiválóan alkalmas volt e célra, ezt azonban jogilag is alá kellett támasztani. Új székesegyházi oltárok alapítása helyett, minden bizonnyal már a 12. század közepétől a már létező vidéki egyházak meglévő oltáraihoz nevezhetett ki a püspök kanonokokat oltármagiszternek, aki nemcsak a tizedekből, hanem (oltár)igazgatóként az oltár jövedelmeiből is részesedett. Talán eleinte meghatározott, nagyobb ünnepekkor az (oltár) magiszter mondott misét vidéki oltáránál, esetleg továbbképezte a helyi papot. Az egykor talán meglévő kötelezettség mindenesetre hamar elsorvadt, hiszen a 13. század első harmadában már nem tudnak róla, az intézmény anyagi szolgáltatás jellege azonban megmaradt és a jelek szerint országosan elterjedt.

Ennek az intézménynek azonban ebben a formában már nem volt kánonjogi alapja, de ez nem jelentett problémát egészen addig, amíg a IV. Lateráni zsinat (1215) részletesen nem szabályozta azt az Európában is általánossá váló szokást, miszerint a főpapok a szolgálatukban álló, főként tanult személyiségeket (*personae litteratae*) szívesen neveztek ki parochiális egyházak vezetőivé (kirchenrector), akik az egyház jövedelmeinek nagy részét a maguk hasznára fordították.¹⁴² Ez lényegében azt jelentette, hogy a kápolnák vagy plébániák ideiglenes kiutalásán keresztül egészítették ki jövedelmeiket a kanonokok. A visszaélések elkerülésére, az alsópapság védelme érdekében a IV. Lateráni zsinat határozatot hozott az egyházi jövedelmek elosztásáról.¹⁴³ A 32. kánon ugyan nem tiltotta meg, hogy parochiális egyházat javadalomhoz vagy méltósághoz csatoljanak, és így ezek bevételét

¹³⁹ Mon.Strig. II. 399–400. Az oltárjavadalmakat az 1397-es jegyzőkönyv is hol *magistratusok*-nak, hol *rectoratus*-nak mondja (*Kollányi*, *Visitatio* 13, 35, 36 stb.).

¹⁴⁰ Mon.Strig. I. 608. = Reg. Arp. 2325, amely ezt a kiadást nem tüntette fel.

¹⁴¹ 1403-ban például István erdélyi püspök székesegyháza Szent Kereszt oltárának adta Tövis falu minden püspöki tizedét. Ezeket az oltár igazgatója szedhette be, a püspök fenntartotta magának az oltárigazgatóság (*rectoratus seu magistratus altaris*) betöltésének jogát. ZsO II/1. 2511.

¹⁴² *Plöchl*, *Kirchenrecht* II. 368.

¹⁴³ *Conciliorum decreta* 249–250. *Mályusz*, *Egyházi társadalom* 47–48;

a parochiális egyházak jövedelméből kiegészítsék, a „javadalmak ilyen egyesítését azonban az alsópapság megélhetése és műveltségi szintjének biztosítása érdekében ahhoz kötötte, hogy a parochiális egyházban lelkipásztori teendőit végző pap egyháza jövedelméből megfelelő részt (*congruentem portionem*) kapjon.”¹⁴⁴ A lelkipásztorkodással ténylegesen foglalkozó klerikus státusa állandó helyettes (*perpetuus vicarius*) lett. Ebből következik, hogy a javadalmak ideiglenes kiutalását, ideiglenes *vicarius* állításával lényegében megtiltotta. Hasonlóképpen megtiltotta (a 29. kánon) két lelkipásztori szolgálattal összekötött *beneficium* birtoklását is. Ezek az intézkedések vitathatatlanul az alsópapság és a hívek minél jobb lelki gondozása érdekében születtek és a zsinat utáni gyakorlatban bizonyára javított is a helyzeten. A III. Honorius pápa által engedélyezett állandó helyettesi intézménnyel mindenesetre Nyugaton létrejöttek a káptalanok plébániai javadalmai. Megkülönböztettek ún. lelkészi (*prebende sacerdotales sive presbyterales*) és ún. szabad javadalmakat (*prebendae exempte sive liberae*). Utóbbiak a doktorok és egyetemi professzorok megélhetésére voltak fenntartva és nem voltak összekötve helybenlakási kötelezettséggel.¹⁴⁵ Figyelemreméltó, hogy ezt az intézményt Nyugaton nem nevezik magisztrátusnak és a jövedelmet élvezőket sem magiszternek. Jellemző, hogy Willibald Plöchl alsó-ausztriai tizedekről szóló tanulmányában a magiszter kifejezés csak a tizedekből egyházakra fordítandó építési kötelezettséggel kapcsolatos építőmesterek nevében szerepel.¹⁴⁶

4. Mályusz Elemér koncepciójának módosítása

A magyarországi magisztrátus-jog vizsgálata alapján megállapítható tehát, hogy Mályusz Elemérnek e tárgyról kifejtett megállapítása két ponton is módosításra szorul. Egyrészt nem nevezhetjük a jelenséget egyértelműen az egyházjogi terminológiában a 13. században megszilárdult *incorporatio* fogalmával, mert ezzel az egyházi testületeknek (monostoroknak, káptalanoknak, egyetemeknek) átengedett, a patronatus jogot meghaladó „birtoklási” módot jelölték. Az inkorporációnak fokozatai voltak attól függően, hogy a testület a pap behelyezésének és megerősítésének jogát is megkapta, vagy csak a jövedelmeket fordíthatta saját hasznára.¹⁴⁷ A magyarországi magisztrátus-jog *pleno iure* esetét sem szabad összekeverni a koraközépkori magánegyházi rendszer egyik utódával sem, nevezetesen a *patronatussal* vagy az *incorporatioval*. A veszprémi káptalan nevezetes 1247-es oklevelében szereplő „Hermanus fia Pál Zala melletti Szent Kozma és Damján tiszteletére szentelt egyháza,” amelynek nyilván ő maga volt a kegyura, 1247-ig *teljes jogon* a káptalan *magistralis* joga alá tartozhatott, még sem volt abba „bekebelezve”. Ugyanakkor nálunk az annektált parochia felelősségét sem a magiszter kanonok sem a káptalan testülete nem vette magára még elvben sem,

¹⁴⁴ *Solymosi*, Mortuarium 549.

¹⁴⁵ *Plöchl*, Kirchenrecht II. 144.

¹⁴⁶ *Willibald Plöchl*: Das kirchliche Zehentwesen in Niederösterreich. Ein Beitrag zur mittelalterlichen kirchlichen Rechtsgeschichte und zur Geschichte Österreichs. (Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich) Wien, 1935. 45, 76, 85. 102.

¹⁴⁷ *Plöchl*, Kirchenrecht II. 371–376. A monostorok és káptalanok „hozzácsatolással” szerzett lelkészségek feletti jogairól ld. *Kollányi*, Kegyeri jog 182.

a papot nem ők jelölték és iktatták, hanem a kegyúr, illetőleg a főesperes, és a magiszter csak a jövedelmek egyrésze fölött rendelkezett. Ennélfogva a magyarországi magisztrátusi-jog ténylegesen nem jellemezhető az egyházak egyesítésének, az inkorporációnak a fogalmával (az 1215-ös zsinati szöveg egyébként az egyesítést *annexio*-nak nevezi, az *incorporatio* kifejezést egyetemes zsinati határozat először 1414-ben említi). Sokkal jobban hasonlít a magyarországi magisztrális jog arra a 12-13. századra kifejlődött egyházi jövedelemre, amelyet *pensionak* neveztek. Ennek elsősorban az volt a célja, hogy olyan klerikusoknak, akiknek másképpen nem lenne jövedelmük, a megélhetését biztosítsa. Ezt azonban elsősorban az egyházi javadalomról bármilyen okból lemondott vagy megfosztott klerikusok szokták megkapni egy már betöltött egyházi javadalom terhére.¹⁴⁸ A terminust magyar viszonylatban ebben az értelemben tudtommal nem használták. A már említett 32. zsinati kánon utolsó mondata mintha kifejezetten hasonlóra célozna. Ebben ugyanis megtiltják, hogy a papnak járó jövedelemből csalárd módon mások *beneficium* gyanánt *pensio*-t kapjanak.¹⁴⁹ A zsinat után a magyarországi egyházak magisztrátus jogának további kiutalása eme passzus miatt nehezedett meg és pápai engedélytől függött. Ezért a püspöki kérvényekben alkalmazkodni kellett az általános egyházi terminológiához, érdekes módon azonban a magyar püspökök nem a *beneficium* és *pensio* jelleget hangsúlyozták, hanem az egyházak anektálásával írták le a jogintézményt.¹⁵⁰ Egy, a katolikus egyházban másutt is érvényesülő jelenséggel állunk szemben, amelynek specialitása nem magában a jogintézményben van — 1331-es pápai oklevelünk ezt kánonjogi fogalmakkal pontosan meghatározta —, hanem a „közönséges” magyarországi elnevezésében, a magisztrátusban.

Másrészt Mályusz megállapításait ott is pontosítanunk kell, amennyiben a 13. század első felében említett plébániákon „élősködő” magiszterek rétegét kívánjuk körülhatárolni. Elsősorban nem az egyetemi magiszterekre kell gondolnunk, hanem azokra az egyszerű kanonokokra, akik a 12. század közepe tájától vidéki oltár- vagy kápolnaigazgatóként magiszteri címet kaptak, akiknek tisztségéből származhatott az új jogintézmény. Természetesen hozzájárulhatott a jog elnevezéséhez az is, hogy a magasan kvalifikált, a párizsi típusú iskolákban járt, majd (*magister* címmel) hazatérve a kormányzati munka elvi részében meghatározó tevékenységet kifejtő diplomatákat a király a püspökök támogatásával, a püspökök pedig saját udvaruk írástudó-szakember (=mester) bizalmasait a székeskáptalanok stallumaiban helyezte el „megélhetésre”, így a magisztrális negyedekből is ők részesültek. Természetesnek tűnik, hogy a székeskáptalani iskolákban kiemelkedő, később a kanonokok közé jutó klerikusok mentek elsősorban a nyugati főiskolákra, és hazatérve, amíg a szerencsésebbek püspöki széket nem kaptak, főként a püspök melletti testületben találták meg a helyüket. Egy intel-

¹⁴⁸ Plöchl, Kirchenrecht II. 394.

¹⁴⁹ *Illud autem penitus interdicimus, ne quis in fraudem de proventibus ecclesiae, quae curam proprii sacerdotis debet habere, pensionem alii quasi pro beneficio conferre praesumat.* Conciliorum decreta 249–250.

¹⁵⁰ Róbert veszprémi püspök említett kérelmén kívül további ilyenek: 1198: Mon. Strig. I. 155; 1216: Theiner I. 6; 1223: Theiner I. 42; 1227: Fejér III/2. 98–99 = Theiner I. 70; 1225: Fejér III/2. 55–56 = Theiner I. 63; 1257: Theiner I. 235. = Wenzel II. 285; 1269: Wenzel III. 201.

lektuális értékeket szem előtt tartó, tudományokkal, irodalommal foglalkozó kanonok számára az önálló háztartás, a liturgikus munkába való mind kevesebb bekapcsolódás, megfelelő anyagi fedezettel lehetővé tette a káptalani könyvtár gyakoribb felkeresését, önálló művek alkotását, a kormányzati munkában való aktív részvételt. A magiszter hármas jelentése összekapcsolódhatott, hiszen az alapvetően kevés jövedelmű székesegyházi kanonoki javadalmakat birtokló „igazi” azaz egyetemi magiszterek a püspöki udvarban írástudó szakemberként (=mester) is tevékenykedve részesedhettek *sine cura* javadalomként a vidéki kápolnák magisztrális jövedelméből. Azaz alkalmanként egyetemi magiszterek is lehettek vidéki kápolnák magiszterei jövedelmük kiegészítésére. A jogintézmény elnevezése azonban nem egyetemi címükből és nem mesterségbeli tudásukból eredt, hanem egyházigazgatói beneficiumukból. Az egybeesés legfeljebb erősítette a gyors elterjedést. Egyetemi magiszterek ugyanis összehasonlíthatatlanul kevesebben voltak, mint a székesegyházi kanonokok együttevén, akik valamennyien viselhettek vidéki magiszterséget, mint ahogy Veszprémben ezt megfigyelhettük.

A szakirodalomban elfogadott mesterkanonok elnevezés eredetére is logikus magyarázattal szolgálhat a magisztrátus fenti értelmezése. Egyelőre részletes összehasonlító feldolgozás hiányában úgy tűnik, a 14. században vált általánossá az a szokás, hogy a káptalanoknál a hiteleshelyi kiadványok méltóságsoraiban az egyszerű kanonokok közül is többet megneveztek és őket következetesen *magistri canonici*-nek titulálták. Főlöttebb valószínű, hogy ez a tiszteleti cím a kanonokok által birtokolt magisztrális jog révén ragadt rájuk, és nemcsak a 15. században. Bár a 13. századi hiteleshelyi kiadványok méltóságsoraiban még nem szerepel, csak a 14. század elejétől, de néhány figyelemre méltó korai adat arra mutat, hogy a cím együtt járt a kanonoki stallummal már a 13. század első felében. A zágrábi káptalan egy 1228-as oklevelében egyik kiküldött tagját magiszternek nevezi (*unum ex nobis virum utique fidedignum magistrum scilicet Dragozlaum ... transmisimus*). Bertalan veszprémi püspök egy 1231-ben kiadott oklevelében a kanizsai egyház kegyurának rendelkezését örökítette meg. A tanúk között felsorolja néhány kanonokját is, valamennyiüket magiszter címmel illetve (*magistris Gerardo, Favo, Petro, Gregorio canonicis Wesprimiensibus*).¹⁵¹ Eléggé valószínűtlennek tűnik, hogy a jogeset megtörténtekor és az oklevél helyszínen történt kiadásakor csak a magiszter fokozattal rendelkező kanonokjai lettek volna jelen, sokkal valószínűbb, hogy a cím a kanonoki méltóság velejárója volt. Hasonlóképpen fogalmaz a császári káptalan 1232-es alapítólevele is, amelyben István püspök a káptalannak adta a monoszlói tizedeket (mindent ami dézsmaköteles volt *perpetuo pleno iure*). A gabonátizedekből azonban a császári kanonokok kötelesek voltak fizetni egy fertőnyt a püspök mindenkori notariusának, de a többi magiszternek semmit sem tartoztak fizetni. (*Illud tamen, sciendum, quod de predictis decimis frugum notario tantum nostro et nostrorum successorum fertonem debent persolvere, aliis vero magistris in nullo penitus teneantur*).¹⁵² Gutkeled nembéli István

¹⁵¹ Wenzel VI. 499. = DL 165. *Solymosi*, Veszprémi püspökök 57, az oklevél facsimiléje 53. A következő évekből származó hiteleshelyi kiadványokban ugyanakkor csak a lektor szerepel magiszterként, a prépost, a *cantor* és a *custos* nem (DL 180, 186, 91103).

¹⁵² Mon. Zagr. I. 69–71.

országbíró 1245-ös oklevele pedig, amelyben egy, a püspöke nevében előtte megjelenő nyitrai kanonokot magiszternek nevezi (*magistro Peccha canonico*),¹⁵³ azt mutatja, hogy nemcsak a püspöki oklevelekben illetik a kanonokokat ezzel a címmel. A hiteleshelyi méltóságsoroknak az oklevél kiállításáért felelősök körét is megnevezni kívánó szempontja és a magiszter cím hiteleshelyi használatának következetlenségei miatt érdemes figyelniük egy-egy olyan oklevélre, amelynek szóhasználata egyértelműen elárulja, miért jár a kanonokoknak (sőt, prebendáriusoknak is olykor!) a magiszter cím. Benedek veszprémi püspök 1304-ben a székesegyháza kriptájában levő Szűz Mária-oltár igazgatóságát Jekminus *magister* volt dékának, az oltárigazgatóságról való lemondása miatt egyháza prebendáriusának, Mátyás *magister*nek adományozta és be is iktatta a javadalomba.¹⁵⁴

A fenti gondolatmenettel szemben azonban felmerülhet egy terminológiai ellenvetés. Nevezetesen, hogy ha a magisztrátus-jog a főntebb tárgyalt sajátos jövedelmi lehetőséget jelentette és ez eredetében a székesegyházi oltár-, illetve kápolnaalapítványokkal függ össze, de hamarosan el is vált attól, akkor a 13. században miért nem különböztették meg következetesebben a kétféle intézményt egymástól. Miért nevezték a székesegyházi oltárigazgatóságot felváltva *rectoratus*nak vagy *magistratus*nak, míg a vidéki egyházigazgatóságot mindig magisztrátusnak. Való igaz, hogy nem rendelkezünk olyan adattal, amely a magisztrális jogot rectorátusi jognak írná. Figyelembe kell vennünk viszont azt a körülményt, amit már láttunk: a 11–12. század fordulóján Magyarországon a „plébánost” is nevezték magiszternek. A kánonjogi terminológiában viszont a 13. században már a *rector* terminust következetesen alkalmazták a parochiális egyházak vezetőjére, ezért nem lett volna logikus lépés, hogy a parochiális *rector* fölé helyezett névleges felügyelőt szintúgy *rectornak* nevezzék. A székesegyházi oltárigazgatóságok esetében viszont nem okozhatott semmiféle problémát vagy félreértést a javadalom birtokosának *rector* elnevezése sem a magiszter mellett. A fogalmak szétválasztása nyilván nem ment egyik napról a másikra, miként ezt Róbert veszprémi püspök már említett 1226-os rendelkezéséből, amelyben egyházmegyéje kápolnáit kanonoki javadalmakhoz csatolta, világosan láthatjuk. Az oklevélnek az a kijelentése, mely szerint a korábbi állapot szerint a jövedelmek egyharmada maradt a lelkészeknél (akiket a *sacerdotes* terminussal illet), míg kétharmadát *magistri sive rectores* kapták, azt mutatja, hogy alkalmanként a székesegyházi kanonokok vidéki magisztrátusára is alkalmazhatták a másik terminust.¹⁵⁵ Az egyházi jöve-

¹⁵³ Wenzel VII. 199.

¹⁵⁴ DF 200766 (Veszprémi Székesfőkáptalan magánlt. Veszpr. eccl. et. capit. 14.) Regesztája: Veszprémi Regeszták 22. sz. és AOkl. I. 560.

¹⁵⁵ Az oklevélnek ezeket a szavait a régebbi szakirodalomban többféleképpen értelmezték. *Békefi* szerint (Balaton környékének egyházai 6–7) a kétharmad rész az oltárigazgatóké, míg *Kollányi* szerint a „plébánosoké” volt (Kegyúri jog 183). Ezen a ponton vissza kell utalnunk a már említett, a szakirodalmat jellemző terminológiai zűrzavarra, amely a fogalmak esetenkénti értelmezését illeti. *Rectornak* nevezték olykor, szűkebb értelemben az oltár és kápolnaigazgatókat is (*rectores altarium*), a magiszter szinonimájaként. Ez a kettősség megfigyelhető az 1397-es esztergomi *visitatio*s jegyzőkönyvből is (*Kollányi*, *Visitatio* 35.) A *rector ecclesie* a mai egyházbjogban is többféle értelemben használatos. Jelentheti egyrészt azt a papot, aki olyan templom gondját viseli, amely sem nem plébániai, sem nem káptalani vagy szerzetesrendi. Lényegében ide sorolandó a kápolna- és oltárrektor értelmű használata. Tágabb jelentése is, miszerint „a templom felelős vezetését ellátó papot

delmeket a győri egyházmegyében elosztó 1255-ös királyi oklevél is hasonlóképpen fogalmaz: a *sacerdos*-okkal a helyi jövedelmen részesedőket *rectores seu magistros canonicos videlicet ecclesie cathedralis*-nak nevezvén.¹⁵⁶ Meg kell tehát különböztetnünk a vidéki és a székesegyházi magisztrátus intézményét: az egyik jövedelemmegosztást takar, míg a másik, a székesegyházi nem, ez teljes jövedelem birtoklására jogosítja tulajdonosát.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy a magisztrátus-jog nevének eredetét kutatva a harmadik megoldási lehetőség a legvalószínűbb, bár hangsúlyozni kell, hogy ez is csak hipotézis.

III. Magisztrátus-jog a nem székesegyházaknál

1. A szerzetesrendek tizedjoga

Mivel adataink egy része — köztük a jáki monostorral kapcsolatos is — szerzetesrendeknél és egy társaskáptalannál is beszél magisztrátusi-jogról, a továbbiakban már csak az maradt hátra, hogy megvizsgáljuk: miként juthatott egy szerzetesrend alapvetően székesegyházi kanonoki jövedelem birtokába?

A monostorok többféle módon juthattak tizedrészesedéshez, elsősorban saját birtokaik után.¹⁵⁷ Magyarországon már az első monostornak, a pannonhalmi apátságnak más földesurak birtokain is volt tizedszedési joga, amelyet a Koppány-lázadás leverése után kapott meg az eredetileg a veszprémi püspököt illető somogyi részeken, miután a király kárpótolta a püspökséget. Ezt a kivételes, nem saját birtokon élvezett tizedkiváltságot a 12–13. század fordulójától kétségbe vonták az egyházi birtokosok — Róbert veszprémi püspök, a somogyvári apát, a fehérvári káptalan és johannita konvent, a pilisi apát és a veszprémi káptalan —, ugyanis tisztázatlan volt: a somogyi tizedekbe beletartozik-e a parochiáknak és a káptalannak járó negyedrészt vagy sem? Valójában a tizedek háromnegyedét kapta a monostor, a tizednegyeden a „13. századtól kezdve a plébánosok és a veszprémi székesegyházi kanonokok osztoztak.”¹⁵⁸ A somogyi tizedügy a monostor és a veszprémi püspökség között hosszú jogvitába torkollott, amely érintette a tizednegyed problémáját is, de a magisztrátus fogalma nem szerepel a periratokban. Ennek ellenére a 14. század végén Pannonhalma úgy tudta: a Szent István király által a monostornak adott tizedkiváltság a teljes tizedet jelenti, beleértve a quartát is.¹⁵⁹

A magyarországi királyi monostorok általában saját birtokaikon kapták meg a püspöki tizedet. Ez kapcsolatban lehetett a területileg illetékes püspöki joghatóság alóli mentességükkel. Bizonyára ilyen tizedkiváltsággal rendelkezett a Szent

értjük rajta általánosságban” (Az egyházi törvénykönyv. A Codex Iuris Canonici hivatalos latin szövege magyar fordítással és magyarázattal. Szerkesztette, fordította és a magyarázatot írta Erdő Péter. Budapest, 1985. 444–445.), archaikus eredetű, éppen az 1279-es zsinati szövegben és sok más forrásban következetesen használt „parochia vezetője” (ma plébános) értelemből ered.

¹⁵⁶ HO VIII. 63–64.

¹⁵⁷ A monostorok tizedszedési jogáról általában: *Constable, Giles*: Monastic tithes from their origins to the twelfth century. Cambridge, 1964.

¹⁵⁸ *Solymosi László*: Veszprémi püspökség. KMTL 732.

¹⁵⁹ 1397: ZsO I. 4600. sz. A tizedper összefoglalása: PRT I. 143–186.

István-i alapítású zalavári, bakonybéli és pécsváradi monostor is, amelyek később összeállított hamis alapítólevelei nem beszélnek a magisztrátusról. Nagyobb jelentősége volt számukra egyházaiknak a megyéspüspök joghatósága alóli mentességének hangoztatása. Zalavár a 13. századtól mások birtokai után is kapott tizedeket, a koloni, magyaródi és stolci dézsmákat azonban törvénytelenül szerezte meg a veszprémi káptalantól. Az ezzel kapcsolatos forrásokból azonban nem derül ki, hogy a tized mekkora és melyik részéről volt szó, ahogyan a magisztrátus sem szerepel ez ügyben sem.¹⁶⁰ 1111-es adat szerint Szent István a zobori monostornak adta az egyház népeinek minden dézsmáját.¹⁶¹ I. Géza király adományából a garamszentbenedeki apátság 1075-ben megkapta minden szabad és szolgálópotú népeinek dézsmáját, illetőleg bizonyos dézsmanegyedeket is. Miként III. Ince pápa okleveléből kiderül, 1209-ben három falujában maga szedhette a tizednegyedet. Azt, hogy itt nem a kanonokokat illető negyedre kell gondolnunk, nemcsak az igazolja, hogy az ezzel kapcsolatos oklevelekben nem említenek magisztrális-jogot, hanem az is, hogy amikor Tamás érsek 1314-ben lemondott ezek behajtásáról, egyértelműen megmondja, hogy az érseket illető tized negyedéről van szó.¹⁶² A bélháromkúti apátság pedig Kilit egri püspöktől kapta meg birtokai után a tizedet és ezt a rendelkezést a pápa is megerősítette (1240, 1253).¹⁶³

Ilyen esetekben a későbbiekben általában hangsúlyozták, hogy a magisztrális részt sértetlenül fenn kell tartani annak, akit eredetileg illet. A csöti monostor Csepel-szigeti birtokaiból a veszprémi püspöknek járó tizedeket engedett át 1295-ben Benedek püspök a monostornak, de úgy, hogy a magisztrális és főesperesi jogokhoz tartozókat sértetlenül fenn kell tartani (*decimas ... episcopales ... exceptis iuribus magistralibus, archidiaconalibus debitis consuetis*).¹⁶⁴ A pilisi ciszterci apátság is úgy kapta meg a Pozsony megyei Csákány birtokáról az esztergomi érseknek járó tizedet, hogy arról Csanád érsek 20 évre lemondott 20 márka fizetése ellenében. A szerződés szerint az érsek minden tizedet átengedett a magisztrális negyed kivételével (*absque quarta magistrali*): a monostor ugyanis a fennmaradó negyedet a tizedek mindenkori mesterének fogja megfizetni (*quam vero quartam residualem magistro quartarum, qui pro tempore fuerint, similiter eidem persolvemus*).¹⁶⁵ Amikor 1349-ben Tamás zobori apát birtokot cserélt az esztergomi érsekkel a monostor 23 felsorolt birtokának tizedéért, kikötötték, hogy ez nem érinti a magisztrális részeket és a főesperesi joghatóságot (*salvis tamen portionibus magistratualibus et etiam in iurisdictionibus archidiaconalibus secundum antiqui modum constitutum et ordinatum plene et integre remanentibus*).¹⁶⁶

Arra is találunk példát forrásainkban, hogy egy monostor saját birtokairól nem a püspöki tizedet, hanem a magisztrális negyedet kapta meg. Dénes győri püspök 1275-ben a borsmonostori apátságnak adta a monostor négy birtokán a kápolnák magisztrátusának jogát, amelyek némelyikét püspökelőde jóvoltából a

¹⁶⁰ DHA I. 63–80, 86–92, 98–102, 113–119; PRT VII. 85–89.

¹⁶¹ DHA I. 383.

¹⁶² DHA I. 218, vö. Györffy I. 443; Mon. Stig. I. 191; AOkI. III. 747. sz.

¹⁶³ Theiner I. 174–175, 217, vö. Györffy I. 755–756.

¹⁶⁴ Mon. Stig. II. 368–369.

¹⁶⁵ *Békefi Remig*: A pilisi apátság története. I. 1184–1541. Pécs, 1891. 335–337.

¹⁶⁶ Mon. Stig. III. 672.

szerzetesek már birtokoltak, visszavonva az ez ügyben mások javára tett intézkedését (*ius magistratus capellarum ... in usus fratrum ... contulimus pleno iure, provisionem in persona alterius factam revocantes in hac parte*). Nyilván a káptalanról, annak jogainak csorbításáról lehetett szó.¹⁶⁷

2. A veszprémvölgyi apácamonostor magisztrátus-joga

A tatárjárás előtt kapta meg a ciszterci rend a Szent István alapította veszprémvölgyi görög apácamonostort,¹⁶⁸ amelynek magisztrátus-jogáról 13. század végi forrásból értesülünk. Benedek veszprémi püspök 1297. március 20-án kelt oklevele szerint az apácák kérésére azok négy Veszprém egyházmegyei birtokán — Kenesén, Szárberényen, Mámán és Padragon — levő egyházakat a maga és utódai idejére is mentesítette a magisztrátus-jog alól, amelytől az egyházak már püspökelődei idején is szabadok voltak azok kegyéből, miként erről az idősebb kanonokoktól értesült.¹⁶⁹ Az oklevelet hamarosan bemutatták Lodomér esztergomi érseknek, aki *auctoritate metropolitana* átírta és megerősítette (1297. jún. 5.).¹⁷⁰

A püspöki privilégium hosszú küzdelem után született meg, az apácáknak a veszprémi püspökökkel folytatott tizedperének lezárásaként. Az ügy kezdetéről Róbert veszprémi püspök 1210-es okleveléből értesülünk. Eszerint Stella apátnő előadása szerint monostora saját népeinek dézsmáját régtől fogva, tudniillik Szent István idejétől (*decimationes proprii populi ex antiquo, scilicet a tempore sancti regis Stephani – ex privilegio*) magának szedte be, de mivel a náluk őrzött kiváltságlevél egy tűzesetben megsemmisült, azt nem tudták bemutatni János püspöknek (1181–89), aki ezért a tizedeket elvette tőlük. Az apátnő ezek visszaadását kérte Róberttől, aki az öregebb kanonokoktól megtudta, hogy a monostor saját népeinek tizedeit valóban régtől fogva békésen és ellentmondás nélkül birtokolta, ezért a tizedeket örökre átengedte az apácáknak.¹⁷¹ Az apátnő előadásával szem-

¹⁶⁷ Kovács Ignác: A borsmonostori apátság története. Sopron, 1910. 242. az oklevél szövegét Wenzel IX. 130. után közölte. A magisztrátus-jogot „egyházak hasznai”-ként (54.) és a „kápólnák igazgatósági járuléka”-ként (242.) fordítja. Szentpétery Imre szerint „a győri püspök ... kápolnákra vonatkozó intézkedéséről” szóló oklevél „egészen kifogástalan”, az értelmezésére azonban nem tér ki (A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Budapest, 1916. 40.). Legutóbbi kiadása: Urk. Burg. II. 76. (104. sz.)

¹⁶⁸ Ferenc L., Hervay: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Róma, 1984. (Bibliotheca cisterciensis 7) 193. Vö. Solymosi László: Észrevételek a ciszterci rend magyarországi történetének repertoriumáról. Levéltári Közlemények 55 (1984) 242.

¹⁶⁹ ... *infrascriptas ecclesias nostre diocesis, videlicet ecclesiam beati Michaelis de Kense, sancti Martini de Zaarberen, sancti Ladislai de Mama, filiam videlicet eiusdem ecclesie sancti Martini et ecclesiam sancti Michaelis de Podrug in possessionibus religiosarum dominarum monasterii sancte Marie de valle Vesprimiensi constitutas, ad ammonitionem et requisitionem predictarum dominarum, a iure magistratus, sicut temporibus predecessorum nostrorum de beneplacito et convenientia eorundem libere fuerunt, quemadmodum a fratribus nostris senioribus scire potuimus, permisimus nostris et successivis temporibus fore liberas et exemptas ...*

¹⁷⁰ Lodomér oklevelét Fejér a kamarai levéltár eredetijéről közölte (Fejér VI/2. 93–94.), ez ma már nem lehet fel, de Demeter esztergomi érsek két átírása igen: 1379: DL 6481 és 1381: DL 6665. *Hóman* szerint az oklevél a püspöki fennhatóság alóli mentességről szól (Veszprémvölgyi oklevél 169). Az oklevél hitele ellen gyanú nem merült fel, sőt épp Lodomér eme hiteles oklevelének mintájára készítették el a 14. század első felében az érsek nevében 1296. ápr. 26-ra keltezett hamis oklevelet. (*Hóman*, Veszprémvölgyi oklevél 172–173).

¹⁷¹ Fejér III/1. 103. = DL 60.

ben tudjuk, hogy Szent István adománylevelének szövegét ismerték a 12. század végén, mert Kálmán király 1109. évi átírásában szövege ma is megvan. Az eredeti Szent István-i oklevél időközben természetesen elpusztulhatott, de minden bizonnyal az átírást az apácák azért nem mutatták be a püspöknek, mert abban nem szerepelt a tizedkiváltság. Nem szerepelt a Szent István-i eredetiben sem és a Kálmán-kori renovatio új szerzeményekkel való kibővített változatában sem.¹⁷² Ennek ellenére nem kell kétségbe vonnunk a vizsgálattal igazolt, szokásjogon alapuló kiváltságukat a saját népeik fölötti tized rendelkezéséről, amely származhatott akár Szent Istvántól is, de valószínűbb, hogy inkább valamelyik utódától. Ahogy a veszprémi püspökök kétségbe vonták a pannonhalmi monostor somogyi tizedjogát és emiatt hosszú jogvitába keveredtek egymással, úgy a veszprémvölgyi apácák kiváltságát is megtámadták. Róbert intézkedését, amellyel írásba foglalt egy meglévő szokásjogot, utódai hol megerősítették, hol kétségbevonták mint Kőszegi Péter. Ez derül ki Lodomér érsek 1280-as ítéletleveléből, amelyben a püspököt örök hallgatásra ítélte ez ügyben.¹⁷³ Sem az 1210-es, sem az 1280-as oklevél még nem említ magisztrátusi-jogot, csak a tizedekről beszélnek általában. Az említett négy egyház magisztrátusi-jogának rögzítése már azután következett be, amikor az apácák Rád nembeli Benedek veszprémi püspök újabb jogi támadására elkészítették (interpolálták) a Kálmán-féle renovatio-s oklevél par-ját 1290–95 között. Ebben kilenc Szent István-i birtokadományhoz — köztük az említett egyházakhoz is — kiegészítésképpen hozzátették, hogy sem a tizedek miatt, sem a kápolnák magisztrátusa ügyében ne zaklassa őket a veszprémi püspök (*tam in decimis, tam in magistratibus capelle episcopus in nullo debeat molestare*). Egyúttal természetesen többi vitatott szerzeményeiket is biztosítani akarták.¹⁷⁴ Míután Lodomér érsek metropolitai jogából kifolyólag átírta és megerősítette az interpolált oklevelet és utasította a püspököt és a káptalant, hogy az apácákat ne háborgassák, Benedek püspök úgy tűnik kiegyezett a monostorral: a kilenc birtokból az egyházmegyéjébe eső említett négynél elismerte, hogy egyházaik nem tartoznak a magisztrátusi-jog alá. Ez azt jelentette, hogy a tizednegyedükön a helyi pap nem a káptalannal osztozott, hanem az apácákkal. Ezeket és a többi birtokaikon a tized háromnegyede amúgy is a monostoré volt.

Az interpoláció tényének és valószínűsíthető idejének felfedezője, Hóman Bálint a magisztrátus-jogon az egyházak feletti püspöki joghatóságot értette általában. Szerinte az 1297-es oklevélben említett egyházak a püspök „fennhatósága alól mentesek és szabadok”, az adománylevel *magistratibus capelle* beszúrásai pedig azt a célt szolgálták, hogy a veszprémi püspökkel szemben igazolja: a monostor birtokain a „tizedszedés és a lelkészségek feletti hatóság joga kizárólag őket illeti.”¹⁷⁵ Királyi alapítású, érseki monostor lévén, az esztergomi érsek lelki joghatóságát nem lehetett elvitatni, mert ezt nem engedte át egyik érsek sem. A vita arról folyt, hogy a területileg illetékes megyéspüspököt tizedszedési jog illeti-e vagy sem. Az interpolált 1109-es, valamint Benedek püspök oklevelének bizony-

¹⁷² DHA I. 81–85; 365–367, az oklevél irodalmával.

¹⁷³ Ennek szövege is Demeter érsek említett átíró okleveleiben van meg (kiadása: Fejér V/3. 514–517.). Vö. továbbá: DL 5981, 5982.

¹⁷⁴ DHA I. 368–380.

¹⁷⁵ Hóman, Veszprémvölgyi oklevél 130, 168. Az oklevél kritikai kiadása: DHA I. 379.

sága alapján a száz éves pereskedés lényegében lezárult, bár az Anjou-korból is maradt emlék az apácák jogainak megsértéséről.

Erről két oklevél is tanúskodik. Egyrészt Meskó veszprémi püspök 1342-es oklevele, amelyben visszaadta a monostornak a birtokain élő népektől szedett tizedeket,¹⁷⁶ másrészt Lajos király 1368-as parancslevele Péter veszprémvári Mindenszentek egyházának prépostjához, egyben veszprémi főespereshez, — amelyben átírta tartalmilag Kálmán király interpolált oklevelét és szóról szóra a Lodomér által átírt Benedek-féle privilégiumot, — és megparancsolta neki, hogy az átírt oklevelekbe foglalt kiváltságokat tartsa tiszteletben. Az apátnő panasza szerint ugyanis Péter székesegyházi főesperes a magisztrátus-jog alól felmentett egyházaik ügyeibe oly mértékben beleavatkozott, hogy papjait jogtalanul megadóztatta és joghatósága alá csatolta (*in factum dictarum ecclesiarum adeo intromississetis, ut sacerdotes earundem censuales vobis fecissetis et eosdem simulcum dictis ecclesiis vestre iurisdictioni et dominio vestro subdentes aplicassetis*).¹⁷⁷ Ez az oklevél is megerősíti azt a korábbi feltételezésünket, miszerint a 14. század közepére a magisztrális jog eredeti jelentése Veszprémben elenyészett és a főesperesi joghatóságot értették már alatta. A Mindenszentek egyházának préposti állása ugyanis egyesítve volt a székesegyházi (veszprémi) főesperességgel.¹⁷⁸

3. A pétervárad-i ciszterciak magisztrátus joga

Kiváltságos királyi ciszterci monostor, veszprémi püspök és esztergomi érsek hármasa bukkan fel újra a sasadi és a budaörsi egyházak tizedperében is, ahol a ciszterek ugyancsak oklevél-interpolációkkal igyekeztek a kérdést megoldani. A pétervárad-i ciszterci monostor¹⁷⁹ sasadi és budaörsi tizednegyedének kérdése régóta ismert a szakirodalomban.¹⁸⁰ Nemrég kiderült, hogy Róbert érsek eddig valódinak hitt két 1236-ra keltezett oklevele, amelyek közül a bővebb a magisztrális jogra is kitér, bizonyosan hamis és az apátság alapítólevele is legalábbis interpolálnak tekinthető.¹⁸¹ Ezért hasznos, ha a kétségtelenül hitelesnek minősülő oklevelek alapján röviden áttekintjük a kérdést, mert a jelek szerint a hamisítások hátterében a magisztrátus-jog húzódott.¹⁸²

¹⁷⁶ Veszprémi regeszták 356. sz. = DL 5982.

¹⁷⁷ A királyi oklevél szövegét két példányban is közölte Fejér (először 1363. évi évszámmal: IX/3. 354–356, majd 1367. évi kelettel: IX/4. 125–127, bár a szövegben *octavo* áll.). Az előbbi alapján készített róla regesztát *Kumorovitz Bernát*, amely szerint az egyházak „a tized és a rajtuk létesített egyházak dolgában a püspök joghatósága alól kivételezettek” (Veszprémi regeszták 561. sz.), eredetijét a veszprémi levéltárban nem találta. A királyi oklevél legkorábbi, Tamás esztergomi érsek általi átírása: DL 5672 (1368. jún. 10.).

¹⁷⁸ *Gutheil*, Veszprém 124.

¹⁷⁹ Történetére összefoglalóan: *Takács Miklós*: A bélakúti/pétervárad-i ciszterci monostor. Újvidék, 1989.

¹⁸⁰ *Kollányi*, *Kegyúri jog 184–185*; *Gárdonyi Albert*: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933 október 7. Budapest, 1933. 172.

¹⁸¹ *Érszegi*, Róbert érsek oklevelei, a magisztrális rész kérdésére azonban nem tér ki.

¹⁸² Annál is inkább indokolt ez, mert monostor és a veszprémi egyház közti per egyik 1291-es egyezséglevele adott alkalmat a tizedügy egyik feldolgozójának, *Pataki* Vidornak, hogy megmagyarázza a *quarta magistralis*-t. „A dézsma negyedrészt értették alatta, mely a beszéd tiszttségének fejében a helyi lelkész életfenntartását szolgálta.” *Pataki*, Pétervárad 11. 30. jegyzet.

A sasadi és örsi leányegyházak a kelenföldi plébániához tartoztak. Királyi alapítású és kegyuraságú egyházak lévén, az esztergomi érsek lelki joghatóságának engedelmességek annak ellenére, hogy területük a veszprémi püspökséghez tartozott. Emiatt azonban a veszprémi egyház is igény tartott a tizedekre, nemcsak a pesti plébános, aki királyi egyház vezetőjeként tizedkiváltsággal rendelkezett. Már 1225-től adatolható a kelenföldi dézsmákért köztük kialakult konfliktus. A probléma akkor tört újra a felszínre, amikor IV. Béla király 1243-ban mindhárom egyházat teljes jogon a péterváradi cisztercieknek adta, azaz ő maga lemondott a kegyuraságról, a pap kijelölésének jogáról és az addig az esztergomi érseket illető beiktatás (institutio) jogát is a monostorra ruházta. Béla oklevelével kapcsolatban fel sem merült a hamisítás gyanúja, sőt állításait megerősíti IV. Kelemen pápa hiteles 1265-ös bullája.¹⁸³ Mivel a királyi oklevélben még utalás sincs arra, hogy ez az 1243-i adományozás egy korábbi adomány megerősítése lenne,¹⁸⁴ arra kell gondolnunk, hogy az apátság csak ekkor kapta meg a kelenföldi plébániát.¹⁸⁵ Az oklevél teljes egészében királyi rendelkezés, nem említi az esztergomi érsek esetleges hozzájárulását sem,¹⁸⁶ és azt sem, hogy a kérdéses egyházak a veszprémi püspökség területén helyezkednek el. Ellenben azt igen, hogy a sasadi és örsi leányegyházak tizedeinek magisztrális negyed része (*decimarum quarta pars magistralis*) a kelenföldi anyaegyházat illeti. Az említett 1299-es besenyői esetből arra következtethetünk, hogy a leányegyházak magisztrális negyedéből a filia papja nem kapott semmit, azon az anyaegyház papja és a kanonokok osztozkodtak. Az 1243-as királyi oklevélnek azt a rendelkezését, miszerint a sasadi és örsi kápolnák magisztrális negyedei az anyaegyház papját illetik — mert a kelenföldi plébánia királyi egyházként valóban tizedkiváltságot élvezett, de kápolnái negyedeire a veszprémi káptalan is igényt tarthatott, — kifejezetten a veszprémi kanonokok sérelmére elkövetett intézkedésként könyvelhetjük el. Igazolja ezt majd az 1291-es megegyezés is, mint látni fogjuk. A péterváradi ciszterciek hamarosan éltek is jogukkal és a kelenföldi Szent Gellért egyházat dézsmástul elfoglalták.

¹⁸³ *Érszegi*, Róbert érsek oklevelei 33.

¹⁸⁴ *Pataki Vidor* az oklevél szövegével ellentétes módon a „jövedelemforrás újramegerősítéséről” szól. (Pétervárad 8.)

¹⁸⁵ Az adományozás okát *Érszegi* abban látja, hogy a püspök megneheztelt a veszprémi káptalanra, amely nem a szándékainak megfelelően választott az egyházmegye élére új püspököt. Zelandus püspök megválasztásának idejét pontosan nem tudjuk megállapítani. Az azonban biztos, hogy elődje, Bertalan püspök 1243. június 5-én fordul elő utoljára oklevélben, s csak 1244. április 21-én említik újra a veszprémi püspöki széket, immár úresen, mivel Zelandus megválasztását nem ismerte el a király. Ezek alapján sem lehetetlen, hogy a két esemény összefügg, vagyis, hogy a szándékai ellenére megválasztott püspök miatt vette el a veszprémi egyháztól IV. Béla király a kelenföldi Szent Gellért egyházat, s adta a belakúti monostornak. *Érszegi*, Róbert érsek oklevelei 36–37. IV. Bélának az új veszprémi püspök megválasztásának módját illető haragjáról világosan beszél 1269. okt. 3-án kiállított sokat vitatott oklevele: Mon. Strig. I. 568. (=Reg. Arp. 1617. sz.) Kritikájához ld. *Kumorovitz L. Bernát*: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából 19 (1972) 27–29. Látszólag kronológiai nehézséget okoz, hogy Bertalan püspök 1243. június 5-én még él, augusztus 29-én pedig már a királyi „bosszú”-ról szóló oklevél is megszületett. Mégis, *Érszegi*vel együtt úgy gondolom, ebben a szűk három hónapban zajlott le Bertalan püspök halála és Zlandus gyors megválasztása.

¹⁸⁶ Ezzel szemben vö. *Érszegi*, Róbert érsek oklevelei 34: „IV. Béla király oklevelében első ízben találkozunk azzal, hogy az esztergomi érsek is beleegyezését adta a kegyúri jog átruházásához” talán az 1237-es péterváradi alapítólevélre gondolva.

Ez ellen nem maradhatott el a veszprémi egyház tiltakozása, mert IV. Béla adományát jogtalanak tekintették. Erre IV. Ince pápa 1245-ben a veszprémi káptalan levéltárában eredetiben fennmaradt, hiteles oklevél értelmében vizsgálatot rendelt el.¹⁸⁷ Az ügy még ez évben világi törvényszék előtt valamilyen egyezséggel zárult.¹⁸⁸ Az ezután figyelembe veendő kétségtelen hitelű oklevelet a szerzetesek kérték a pápától, amelyben IV. Kelemen a kelenföldi, sasadi és örsi egyházak Béla által a monostornak adott kegyúri jogát, egy néhai esztergomi érsek által pedig a monostornak adott behelyezési (institutio) jogát erősítette meg. A pápa egy közelebről nem azonosított oklevélre hivatkozott (*prout in litteris inde confectis plenius dicitur contineri*), amelyet Róbert érsek nevére hamisított 1236-os oklevelekkel azonosítottak.¹⁸⁹

Gondot okoz, hogy ezek a hamis oklevelek olyan elemeket tartalmaznak, amelyek nem illeszkednek a királyi és pápai oklevél tematikájához, sőt a péterváradai monostor jogait csorbítják ezekhez képest. A Róbert érsek nevében kelt oklevelek ugyanis fenntartják az érsek jogát a lelki joghatóságra, és ezzel ellentmondanak az 1243-i királyi és 1265-i pápai rendelkezéseknek. A két hamis oklevél tehát az esztergomi érsek lelki joghatóságát emeli ki a nevezett plébánia felett, valamint a plébánia tizedjövödelmeit, amelyek nem szerepeltek sem IV. Béla 1243-as adományában, sem a pápai megerősítésben. Véleményem szerint a rövidebb szövegű oklevél a régebbi, ezt az 1243-as adomány után készítették feltehetően az 1237-ből való alapítólevéllel együtt, amelynek eredeti szövege ekkorra elavult. Olyan birtokai is voltak ugyanis a monostornak, amelyek az alapítólevélben még nem voltak benne, de igencsak kívánatos volt, hogy benne legyenek. Ezért interpolálhatták az eredeti alapítólevelet a kelenföldi plébániával (*contulimus insuper eidem ecclesie de consensu ... Roberti archiepiscopi plebanias utriusque Pesth cum patronatibus et omnibus proventibus in decimis maioribus et minutis et capellis*), amely az eredetiben nem volt benne, és ennek igazolására készítették a Róbert érsek consensusairól szóló két oklevelet. A legutóbbi alapos vizsgálat szerint először a bővebb szövegű oklevél készült el a veszprémi püspökkel való pereskedés miatt, majd 1279 körül a rövidebb szövegű, amelynek oka a megyéspüspök kegyuraságadományhoz való hozzájárulási igénye lehetett.¹⁹⁰ A bővebb szövegű oklevél is tartalmazza azonban az érseki hozzájárulást (*ex consensu nostro*), tehát e célból még egy oklevél írásának nem volt értelme. Sokkal logikusabb, ha feltesszük, hogy a rövidebb szövegű a régebbi, ezt az 1243-as adomány után készítették az alapítólevél interpolációjával egyidejűleg. Ez a szöveg csak a kelenföldi egyházzal tesz említést „minden tizedével” együtt, azaz a későbbi pereskedés szempontjából nem részletezte kellőképpen a jövedelmeket. Ezért ezt kell fiatalabbnak tekintenünk, amely az 1290-es évekbeli nagy per idején készülhetett a rövidebb mintájára és felhasználásával. Az 1291-es megegyezés ugyanis nagyon részletesen szabályozza a magisztrális jövedelmeket is, erről pedig csak Róbert érsek bővebb szövegű oklevelében olvashatunk. Tehát éppen a tizednegyed volt

¹⁸⁷ Mon. Veszpr. I. 122. = Mon. Bp. I. 43–44.

¹⁸⁸ Mon. Bp. I. 311. Az ekkori egyezséget 1297-ben a szerzetesek jogtalanak állították.

¹⁸⁹ *Érszegi*, Róbert érsek oklevelei 34.

¹⁹⁰ *Érszegi*, Róbert érsek oklevelei 37.

az, amely arra sarkallta a monostort, hogy hamis okleveleket készítsen vélt jogai igazolására. A veszprémi püspökség is úgy vélte, joga van a tizedhez, mert róla sem IV. Béla oklevele, sem a pápai megerősítés nem szólt bővebben. IV. Béla 1243-as adománya volt tehát a kiindulópontja a nevezetes sasadi tizedpernek és csak ezt követően készülhetett nemcsak Róbert érsek két oklevele, hanem maga az alapítólevél is mai formájában. Az esztergomi érsek lelkiekben való joghatóságának elismerése a helyi papoknak is előnyösebb volt, mert az érsek nem követelt tizedet. A két oklevél hamisításának időpontja feltehetően valamilyen módon kapcsolódik ahhoz, hogy a veszprémi egyház 1277-ben kárpótlást kapott a kelenföldi egyházért, valamint éppen 1279-ben ír(at)ják át a péterváradi alapítólevelet.

Nem tudni, hogy a két fél között az esztergomi érsek előtt 1291-ben létrejött megegyezést milyen hosszú per előzte meg. A pereskedés a kelenföldi egyház teljes tizede, valamint a sasadi egyház magisztrális negyede körül zajlott. Az egyezség szerint mindkettő fele a monostort illeti, a kelenföldi dézsma másik fele a veszprémi püspöké, míg a sasadi negyed fele a káptalané. A püspök azonban káptalana védelmében följánlotta, hogy a sasadi teljes quarta legyen a kanonokoké, cserébe a kelenföldi püspöki tized neki járó feléből kárpótolja az apátságot úgy, hogy a fél gabonadézsmát teljesen átengedi neki, csak a bordézsmát tartván meg magának. Gondoskodtak arról is, hogy az egyházakban szolgáló lelkészeknek is meglegyen évente a megfelelő *portio*.¹⁹¹ A vita 1295-től megint kiújult,¹⁹² és 1302-ig húzódott, amikor is a kelenföldi dézsmálást határokkal kettéosztották: a veszprémi egyháznak jutott részen a tizednegyed és a sasadi *quarta magistralis* a veszprémi káptalané lett, utóbbiból a káptalan évi öt hordó bort ad a sasadi papnak.¹⁹³

4. A jáki monostor magisztrátus joga

Kiinduló forrásunk, az 1249-es jáki egyezség az egyetlen olyan oklevél eddig, amely magánkegyuraság alatti monostor magisztrális jogáról szól. Választ kell tehát adnunk arra a kérdésre, hogy miként juthatott egy magánkegyúri monostor, a jáki konvent ilyen jövedelem birtokába. A jáki monostor magisztrátus-jogának megszerzésében bizonyára szerepet játszott az a körülmény, hogy a tizedrészesedés ilyen formája ismert volt a környéken. A már említett borsmonostori példa mellett tudjuk, hogy a vasvári társaskáptalan is rendelkezett vele, bár ez bizonyíthatóan a győri székeskáptalantól származott. A káptalan alapításáról és javadalmazásáról nem maradt 1217-nél korábbi írás, a legutóbbi kutatás azonban több körülmény figyelembe vételével ezt a 12. század közepére valószínűsítette.¹⁹⁴ Ezt kifejezetten támogatja a káptalan magisztrátus-jogáról szóló ismeretünk. A vasvári *monostor* első említését tartalmazó 1217-es királyi oklevél éppen a káptalan szegénységéről emlékezik meg és megerősíti azt javaiban. Megtudjuk az oklevélből azt is, hogy az addig szegény káptalannak III. Béla két falut adomá-

¹⁹¹ Mon. Bp. I. 275–277. = DF 200046 (Veszprémi Püspökség Levéltára, Oklevelek, Dec. Bu-denses 4.)

¹⁹² Összefoglalta: *Pataki*, Pétervárad 10–14.

¹⁹³ AOkl. I. 272. sz.

¹⁹⁴ *Zágorhidi*, Vasvár 393–395.

nyozott.¹⁹⁵ Fölöttébb valószínű, hogy már ezidőtájt átengedhette a győri püspök a szegénységgel küszködő vasvári káptalan részére azoknak a falvaknak a tizednegyedét és magisztrátus-jogát, amelyeket név szerint csak a 14. század közepétől a győri püspök előtt felújuló pereskedésekből ismerhetünk meg. 1342-ben ugyanis a győri püspök káptalana egyetértésével a vasvári káptalannal megegyezett. Ekkor név szerint felsorolták azokat a többnyire köznemesi kegyuraság alatt lévő plébániákat és filiákat, amelyek a vasvári káptalanhoz voltak csatolva (*quasdam capellas sive jura magistralia habuissent annexas*), következésképpen tizednegyedük, illetőleg magisztrátus joguk (*quartas ... , quartam magistralem ... , quartas ecclesiarum et iura magistralia ...*) külön-külön a vasvári prépostot, az örkanonokot, az éneklőkanonokot, illetőleg az egész káptalant illették. A plébániák felsorolására nyilván azért volt szükség, mert a két káptalan (a győri székes és a vasvári társas) között vita támadt a magisztrális jogról. Ezeknek a templomoknak a többsége elhelyezkedésük és titulusaik alapján a Vasvár környéki plébániahálózat legkorábbi rétegéhez tartoztak, és amikor a 12. század közepén a vasvári (fő)esperes a káptalan megszervezésével prépost lett,¹⁹⁶ azoknak a templomoknak a magisztrátus-jogát kapta meg a püspöktől, amelyek a legkorábbi alapításúak, vagyis tizedjövedelem szempontjából igen előkelők voltak. A főesperesek székesegyházakba költözésével a 13. századtól pedig a Vasváron székelő prépost székesegyházi feladatokat látott el amely különleges tekintéllyel is járt Vas megye nagy részén gyakorolt főesperesi jogkörével. A vasvári káptalan magisztrális jogai kapcsán a későbbiekben különösen fontossá vált az a körülmény, hogy nagyon szoros kapcsolata volt a székesegyházzal. 1342-ben a két káptalan közti egyezségről a püspök mellett a győri káptalan is állított ki oklevelet, amelynek indoklása némileg eltért a püspöki szövegtől. A magisztrális negyedeket elsősorban Szent Mihály iránti tiszteletből adják vissza a vasvári káptalannak, valamint azért is, mert az a győri egyházból vált ki (*quia dicta ecclesia de membro ecclesie nostre fore dignoscitur*). A magisztrális negyed korábbi eredetére, kiváltságlevelek meglétére utal, hogy az egyezséggel párhuzamosan a vasváriaknak le kellett mondani azokról a jogaikról, amelyeket ez ügyben korábban szereztek. Mindebből a győri egyházmegyében ez időben általánosan végrehajtott „negyedreformra” következtethetünk, ugyanis a püspök az egyházmegye összes magisztrális quartáit vissza akarta vezetni abba a korábbi állapotába, amelyben a jogtalan elfoglalások előtt voltak.¹⁹⁷

Mint ahogy a vasvári egyház magisztrális-joga is régebbi időre nyúlt vissza 1342-nél, a feszültség sem oldódott meg véglegesen ekkor. Három évvel később ugyanis a vasvári kanonokok panaszkodtak Kálmán győri püspöknél, mert a tized-, vagy magisztrális negyedeiket (*quartas eorum decimales seu magistrales*) a győri

¹⁹⁵ Urk. Burg. I. 72–74. (105. sz.) = Reg. Arp. 322. sz.

¹⁹⁶ Erre ld. *Zágorhidi*, Vasvár 393–395.

¹⁹⁷ Az egyezségről szóló oklevelek (Kálmán püspöké 1342. okt. 1-én, a győri káptalané okt. 28.-án, a következő pedig 1345. jan. 21-én kelt) szövegét *Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek. 5. közlemény. *Vasi Szemle* 22 (1968) 270–272. közlésében használtam. Német regesztájuk: Urk. Burg. IV. 351. (550. sz.), 354 (554. sz.), magyar regesztájuk: Vasvári regeszták 92, 93, 94. A vasvári káptalan magisztrátus jogára már *Sill Ferenc* felhívta a figyelmet (A Vasvár-Szombathelyi székeskáptalan történetének vázlata. In: A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve. Szombathely, 1977. 188–189.) miszerint a „mesteri jogok... tartalma nem tisztázott”.

kanonokok elvették. A vita újbóli fellángolásáról a 15. század közepétől vannak adataink (1450–57). 1505-ben pedig a vasvári káptalan a kapornaki konvent előtt tiltotta a győri káptalant attól, hogy az 1342-ben már megismert több mint 20 helységben a dézsma negyedét a maga számára beszedje, mivel az régi időtől fogva a vasvári káptalant illeti meg.¹⁹⁸

Szerencsére arra is van adat a magisztrátus-jog kialakulását megelőző korszakból, hogy nemzetségi monostor számára hogyan történt a tizedek átengedése. Amikor 1067 körül Péter comes megalapította a százdi (Borsod vm.) Szűz Mária monostort, az apátságnak juttatott birtokok felsorolása után az alapítólevél szerint végül megkérte a királyt és a hercegeket, *hogy ezek a népek tizedeket ne adjanak, kivéve két kepét és egy tyúkot, de ezt a parochiális papnak a temetésért és keresztelésért, és ezt a kérést a király és az érsek teljesítette.*¹⁹⁹ Bánd fia Atyusz 1121-ben az almádi monostornak adta többek között a két Pákán levő prediumát, megkérte a veszprémi püspököt, hogy engedje át a monostornak az ott élő hospesek tizedeit, amit a király kedvéért az meg is tett.²⁰⁰ A nagypákai Szent György egyház a monostornak lelkiekben alá is volt rendelve (*que est obedientia ad idem monasterium*). Az almádi nemzetségi monostor ezáltal saját birtokáról szedhette a teljes tizedet. Ercsi mellett, a mai Csepel-sziget területén Szt. Miklós tiszteletére (1186 előtt) szentelt eredetileg bencés monostort is igyekezett az alapító, Tamás nádor tizedjövedelemhez juttatni.²⁰¹ Nemcsak a királyi, hanem a világi főúri alapítású monostorok is kaphattak valamilyen formában tizedkiváltságot, ehhez azonban az uralkodó és a püspök jóváhagyására volt szükség. A konventek a 12. századtól úgy is juthattak tizedhez, hogy némely birtokaikon az ott épített templom fönntartására és új telepítés címén kezdték el szedni. Ez a törekvésük csak a 13. században nyert jogi elismerést.²⁰² A kegyúri kieszközlés lehetőségére kell gondolnunk Ják esetében is. Akár maga az alapító Nagy Márton személyére is gondolhatunk, aki a jelek szerint gyengén javadalmazott monostora számára inkább egyházi jövedelmet járt ki, talán még II. András idején. De talán hihetőbb, hogy inkább fia, az 1243-tól veszprémi püspöki székben ülő Zlaudus²⁰³ befolyására engedte át győri püspöktársa a jákfai magisztrális jogot a jáki bencéseknek. A győri püspök az 1249-es megegyező oklevél végén valaminek vagy valakinek a consensusát is megemlíti, ami nem lehet más, mint a magisztrális jogot eredetileg birtokló káptalana.

¹⁹⁸ A per későbbi fázisairól: Vasvári regeszták 398, 412, 414, 418, 419, 423, 428, 430 (1450–57); 605 (1505).

¹⁹⁹ *Tandem ego Petrus rogavi regem cum duce Magno et cum duce Ladislao, ut hii populi decimas non darent preter duas capecias et unam gallinam, sed hoc sacerdoti parochiano pro sepultura et baptismo, quam petitionem rex et archiepiscopus fieri concesserunt.* DHA I. 185.

²⁰⁰ *Decimas etiam earundem villarum hospitum pro gratia predicti regis ab episcopo parochiano ad predictum monasterium dari impetravi.* DHA I. 412. Az adatot Holub, Zala megye 392. is felhasználta.

²⁰¹ *Decimationem ... de Waal, quam Thomas quondam palatinus, fundator monasterii de Erchy eidem monasterio ... fecerat applicare.* Mon. Budapest, I. 105. Vö. Solymosi, Észrevételek 250.

²⁰² PRT I. 144–185., Holub, Zala megye 355–404., Mályusz, Egyházi társadalom 16–17. A német lovagrend pl. 1213-ban megkapta az erdélyi püspöktől a Borza földjére telepítendő, nem magyar és székely lakosság tizedét. Erdélyi Okmánytár 62. sz.

²⁰³ A jáki monostor javadalmazásáról és Zlaudusról legújabbban: *Rácz György: A Ják nemzetség és monostoralapításai.* Vasí Szemle 54 (2000) megjelenés alatt.

A párhuzamok azonban csak eddig tartottak, a kieszközlés módját illetően. A jáki apátság ugyanis nem saját birtokáról és nem a teljes tizedet kapta meg Jákfán. Ami az utóbbit illeti, itt egyértelműen a jákfai templom magisztrátusáról, a magisztrátusi-joghoz tartozó (... *in magistralibus pertinere* ...) tizedekről (... *decimis* ...) és más jövedelmekről (... *oblaciones* ...), ezek elosztásának arányáról folyt a vita és történt meg a megegyezés mindkettő felettes hatósága, a győri püspök előtt. A megállapodás lényege úgy rekonstruálható, hogy a jáki monostor a jákfai egyház oblációit — amelyeket főként a védőszent, Szent Mihály ünnepén kaphatott (... *que in festo Sancti Michaelis* ...) —, tizedeit és más jövedelmeit teljesen (?) átengedte neki, cserébe a jákfai egyház censualis lett, azaz fél márkát volt köteles fizetni (... *tenetur solvere dimidiam marcam monasterio antedicto*). Ami pedig a birtokviszonyokat illeti, megállapítható, hogy nemcsak az apátság nem volt tulajdonosa a jákfai egyháznak, hanem Jákfán a nemzetség Jákmonostori főága, az apátság kegyurai sem birtokoltak. Az 1249-es oklevél pontosan közli, hogy a Rába melletti jáki egyház kegyura ugyanaz a Terestyén (és rokonsága) volt, akik majd 1270-ben felosztják a falut.²⁰⁴ Ok azért részesei a jogesetnek, mert a saját kegyuraságuk alá tartozó egyház jövedelmeiről volt szó, ami rájuk is tartozott. Arról viszont nem szól a szöveg, hogy az apátság kegyura is részt vett volna akár a perben, akár az azt lezáró megegyezésben. Ehhez az apátságot illető egyházi jogviszonyhoz a másik kegyúrnak viszont semmi köze sem volt, így nem véletlen a monostoralapító jáki Mártonnak, vagy azonos nevű fiának a mellőzése.

Egyértelműen leszögezhetjük tehát, hogy a jáki Szent György monostor és a jákfai templom kapcsolatát nem minősíthetjük sem inkorporációnak, sem anya- és leányegyházi viszonyoknak és az 1249-es megegyezés nem érintette semelyik kegyuraság kérdését sem. Az oklevéllel kapcsolatos félreértéseket valószínűleg az okozta, hogy a szövegben a győri püspök mindkét egyházat határozottan a „monostor” terminussal illette. A kifejezés tökéletesen illik a jáki apátságra, a jákfai Szent Mihály templomra azonban nem. A későbbiekben sem nevezik soha monostornak, hanem csak *ecclesia*-nak, amely parochiális egyházként működött.²⁰⁵ Ha nem tudnánk, hogy a jákfai egyház nem volt „belebelezve” az apátságba, könnyű megoldásként kínálkozna az a lehetőség, amelynek magyarországi gyakorlatát jól megvilágítja Bruno olmützi püspök 1272-es jelentése a pápának. E szerint a világi kegyurak gyakran monostorokra ruházzák a birtokaikon levő egyházak kegyúri jogait. A szerzetesek pedig elviszik az általuk kinevezett helyi pap jövedelmének nagy részét és alig hagynak meg valamit abból nekik. Sőt, a monostorok előszerzetettel küldenek világi pap helyett szerzetest a templomba, hogy ha a jövedelmeken vita támadna, az bármikor visszahívható legyen.²⁰⁶ Mivel fentebb láthattuk, hogy nincs szó átruházott kegyuraságról, nem kell feltétlenül *monachus*-okat keresnünk a monostor kifejezés mögött. A probléma megoldásában segíthet az a tény, hogy a „jákfai templom a korabeli magyarországi falusi templomok igényességét jelentős mértékben meghaladja, elsősorban nyugati homlok-

²⁰⁴ Urk. Burg. I. 365–366. (547. sz.)

²⁰⁵ 1290: Urk. Burg. II. 221–222. (316. sz.); 1291: Urk. Burg. II. 264. (381. sz.); 1327: Urk. Burg. III. 242. (443. sz.); 1339: Sopron I. 143.

²⁰⁶ Theiner I. 309.

zatának megformálásában ...”²⁰⁷ és talán ezért nevezték monostornak. Terestyén és rokonsága sokkal szerényebb anyagi körülmények között, mint a méltóságviselőkkel büszkélkedhető Jákmonostori főág, de azért az átlagnál igényesebben próbált egyházat építeni. Ehhez a jáki bencések és kegyuruk esetleg (építészeti?) segítséget is nyújtott, amiért cserébe megkapták a jákfai, de nem lehet kizárni, hogy több más templomnak a magisztrátus-jogát.

Bizonyára a jáki monostor tizedszedési kiváltságára, illetőleg magisztrátus jogára gondolt Jeromos apát, amikor 1332-ben I. Károly kancelláriájában Visegrádon azt mondta, hogy a „monostort az alapításkor elődei, Magyarország szent királyai oly nagy jövedelmekkel, szabadságokkal, kiváltságokkal ... látták el, hogy abban ötven szerzetes evilági javak és élelmek hiánya nélkül kényelmesen élhetett Isten szolgálatának ... , de a monostor szabadságait ... elidegenítették.”²⁰⁸ Ezt tekintették a monostor „kiváltságának” és „szabadságának” — mert egyéb *libertas*-ok nem mutathatók ki — és ez tette lehetővé azt is, hogy a monostor javadalmazását a szentkirályokhoz kössék. A királyi kegyuraságú monostorok is a szentkirályoktól eredeztették tizedkiváltságaikat. Jeromos apát tehát először 1332. január 29-én átíratta a győri püspökkel az 1249-es egyezséglevelet a monostor magisztrátus jogáról, azaz tizedkiváltságáról, majd május 11-én a királytól oltalomlevelet kért a monostor kiváltságait elidegenítő Ják nembeli kegyurak ellen. A későbbiekben nem hallunk a monostor egyedi magisztrátus-jogáról, de feltehetően kapcsolatban volt vele egy későbbi eset. 1372-ben Szécsi Miklós országbíró rendelkezése értelmében a veszprémi káptalan előtt a monostor akkori kegyurai, Szentiványi János fia, János és Nicki András fiai, Miklós és István kilenc hozzájuk hasonló nemessel együtt — fejenként harmadmagukkal — Kálmán győri püspök és a káptalan ellenében esküt tettek arról, hogy az ő, valamint a jáki Szent György monostor birtokaiból a tizedet és a jövedelmeket a monostor apátja mindig teljesen megkapta és ők abból maguknak semmit sem tartottak vissza. A püspök és a káptalan ügyvédvalló levelével, ezek nevében a személyesen megjelenő János éneklőkanonok az esküt tudomásul vette. Az oklevelet a feleknek Mihály nyolcadán az országbíró előtt be kellett mutatni.²⁰⁹

5. Összegzés

A magisztrátus fogalmának egyik jelentése szerint tehát a 13. századi Magyarországon létezett egy sajátos egyházi jövedelemadó, amelyet a vidéki plébániák fizettek a székesegyházi kanonokoknak, mint magisztereiknek. Eredetileg természetbeni adózás volt, a papok tizednegyedükből és az oltár oblációiból tartoztak meghatározott részesedést átadni a kanonokoknak, akik a megyéspüspök jóvoltából a 12. század második felétől szegénységükön így enyhítettek. Később a

²⁰⁷ D. Mezey Alice – Szentesi Edit: Új kutatások Jákon források segítségével az „eltűnt” építéstörténet nyomában. Borszalmann Lapok 1994. 14.

²⁰⁸ Ráczy György: Pannonhalma és Ják. Egy királyi és egy magánkegyúri bencés monostor a középkorban. Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerk.: Takács Imre, a történeti tanulmányok társszerk.: Monostori Martina, Szovák Kornél. Pannonhalma, 1996. 527–537.

²⁰⁹ Eredetije papíron, zárópecsét nyomával: DL 41871 (Múzeumi Törzsanyag). Szövegét közölte Széchényi, Jáki apátság 70.

természetbeni adózást pénzbelire változtatták, a magisztrátus-jog *censualis* adó lett. Az adót jelölő eredeti terminus, a magisztrátus-jog a 14. században egyre inkább kikopott a használatból, az intézményből a kanonokok tizednegyedből való részesedése viszont megmaradt. A székeskáptalanokon kívül egy társaskáptalan-nál, a vasvári esetében bukkantunk magisztrátus-jogra, ami nem véletlen. Kubinyi András mutatott rá a 12. századi kancelláriai tevékenység vizsgálata kapcsán arra, hogy amíg a királyi alapítású társaskáptalanok többnyire megfelelő vagyonnal rendelkeztek, a püspöki hatalomtól nagyobb mértékben függő székeskáptalanok tagjai szegények voltak. Ez volt az oka a társaskáptalani kanonokok kancelláriai munkában való aktívabb részvételének is.²¹⁰ Ezzel magyarázható, hogy a magisztrális-jog elsősorban székesegyházi kanonokokhoz kapcsolódik és a társaskáptalanok közül a kifejezetten a szegényebbek közé sorolható vasvári magisztrátus-jogáról tudunk csak. A káptalanok mellett nemcsak királyi kegyuraságú monostorok kaptak magisztrátus-jogot az illetékes megyéspüspöktől, a káptalan beleegyezésével, vagy kárpótlásával, hanem magánkegyúri apátság is. Adataink arról is tanúsítanak, hogy a középkori katolikus egyházban az egyes országok részegyházai e területen is rendelkeztek sajátos szokásjoggal, amely a maga módján illeszkedett a kánonjog rendszerébe.²¹¹

RÖVIDÍTÉSEK

- AOkI. = Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. 1301–1387. I–IV. Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990–1996. VII. Szerk. Blazovich László–Géczi Lajos. Uo. 1991. VIII. Szerk. Blazovich László. Uo. 1993. XI. Szerk. Almási Tibor. Uo. 1996.
- Balics, Egyháztörténet = Balics Lajos: A római katolikus egyház története Magyarországon. I– II. Budapest 1885–1890. .
- Bedy = Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938.
- Békefi, Balaton = Békefi Remig: A Balaton környékének egyházi és várai a középkorban. Budapest 1907.
- Békefi, Káptalanok = Békefi Remig: A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang regulája. Budapest 1901.
- Békefi, Káptalani iskolák = Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910.
- Bónis, Szentszéki regeszták = Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette Balogh Elemér. Budapest, 1997. (Jogtörténeti Tár 1/1.)
- Bunyitay, Váradi püspökség = Bunyitay Vincze: A váradi püspökség története I–III. Nagyvárad 1883, IV. Debrecen 1935.

²¹⁰ Kubinyi András: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. Levéltári Közlemények 46 (1975) 98–100.

²¹¹ Elképzelhető, hogy a magyarországi magisztrátus-jog párhuzamai fellelhetők külföldi jogintézményekben is, a párhuzamok helyi szintű felderítése további kutatásokat igényel.

- Bunyitay, Váradi statutumok = Bunyitay Vincze: A váradi káptalan legrégibb statutumai. Nagyvárad 1886.
- CAH = Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Composuit Georgius Györffy. Budapest 1994.
- Conciliarum decreta = Conciliarum oecumenicorum decreta. A cura di Giuseppe Alberigo – Giuseppe L. Dossetti – Perikles-P Joannuo – Claudio Leonardi, Paulo Prodi. Consulenza di Hubert Jedin. Editione bilingue. Versione italiana a cura di Angelina Nicora Alberigo. Edizioni Dehoniana Bologna, 1991.
- DF = Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteménye, Budapest.
- DHA = Diplomata Hungariae Antiquissima I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Adiuerunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992.
- DL = Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára, Budapest.
- Du Cange = Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Conditum a Carolo du Fresne domino du Cange. Editio nova. I–X. Niort 1883–1887.
- Endlicher = Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Edidit Stephanus Ladislaus Endlicher. Sankt Gallen, 1849. (Unveränderter Neudruck 1931, Leipzig)
- Erdélyi, Magyarország társadalma = Erdélyi László: Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. Budapest, 1907.
- Erdélyi Okmánytár = Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I. 1023–1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Budapest, 1997. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26.)
- Érszegi, Pannonhalmi oklevél = Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár). Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerk.: Takács Imre, A történeti tanulmányok társzserk.: Monostori Martina, Szovák Kornél. Pannonhalma, 1996. 47–89.
- Érszegi, Róbert érsek oklevelei = Érszegi Géza: Róbert érsek oklevelei. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 7 (1995/1–2) 31–52.
- Fejér = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae 1829–1844.
- Györffy = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest. 1963–1998.
- Heves Megyei oklevelek = Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Diplomata aetatis Arpadiana in Archivo Comitatus Hevesiensis conservata. Válogatta, fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel ellátta és a mutatót készítette Kondorné Látkóczki Erzsébet. Eger, 1997. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 4.)

- HO = Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–V. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghelyi Dezső. Győrött 1865–1873, VI–VIII. Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghelyi Dezső. Budapest 1876–1891.
- Holub, Zala megye = Holub József: Zala megye története a középkorban. I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929.
- KMTL = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század) Főszerkesztő Kristó Gyula, szerkesztők Engel Pál és Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- Kollányi, Esztergomi kanonokok = Kollányi Ferencz: Esztergomi kanonokok. 1100–1900. Esztergom, 1900.
- Kollányi, Kegyúri jog = Kollányi Ferencz: A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban. Budapest 1906.
- Kollányi, Párbér = Kollányi Ferencz: A párbér jogi természetéhez. Budapest, 1908.
- Kollányi, Visitatio = Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397. Közli Kollányi Ferencz. Budapest, 1901.
- Köblös, Egyházi középréteg = Köblös József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával). Budapest, 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.)
- Lexicon Hung. = Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. Ad edendum praeparavit Iván Boronkai et Kornél Szovák. I. Budapest, 1987.
- Mályusz, Egyházi társadalom = Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971.
- Marsina = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. I. Brtatislavae 1971.
- Mezey, Deákság = Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest, 1979.
- Mon. Budapest = Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Első kötet (1148–1301) Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Budapest, 1936.
- Mon. Strig. = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Edidit Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874–1882. III. Edidit Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1924. IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érsegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Budapestini – Strigonii 1999.
- Mon. Vat. = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I. Budapest, 1885.
- Mon. Vesp. = Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–III. Közrebocsájtja a Római Magyar Történeti Intézet. IV. Közrebocsájtja Lukcsics József. Budapest, 1896–1907.
- Mon. Zagr. = Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis saec. XII. et XIII. Povjestni spomenici Zagrebacke biskupije, XII. i XIII. stoljeca. Edidit Ioannes Bapt. Tkali I–II. Zagrabiae 1873–1874.

- Pataki, Pétervárad = Pataki Vidor: A péterváradai ciszterciek a középkori Kelelendön. Különlenyomat „A Ciszterci Rend budapesti Szent Imre Gimnáziumának évkönyve az 1941–42 iskolai évről. Közzétette Brisits Frigyes. Budapest, 1942.” című kötetből.
- Plöchl, Kirchenrecht = Willibald M. Plöchl: Geschichte des Kirchenrechtes. Zweite, erweiterte Auflage. I–II. Wien–München 1960–1962.
- PRT = A Pannonhalmi Szent–Benedek-Rend története. Szerk.: Erdélyi László, (később) Sörös Pongrácz. I–XII/B. Budapest, 1902–1916.
- Reg. Arp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Budapest, 1923–1943, II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1961–1987. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9, 13.)
- Solymosi, Észrevételek = Solymosi László: Észrevételek a ciszterci rend magyarországi történetének repertóriumáról. Levéltári Közlemények 55 (1984) 237–51.
- Solymosi, Könyvhasználat = Solymosi László: Könyvhasználat a középkor végén. (Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban. In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerkesztette Szelestei N. László. Budapest, 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 3.) 77–119.
- Solymosi, Földesúri járadékok = Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Hn., 1998.
- Solymosi, Mortuarium = Solymosi László: Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. Századok 121 (1987) 547–581.
- Solymosi, Torlók = Solymosi László: Hozott-e törvényt Szent István király a torlókról? In: Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok. Szerk. Török József. Budapest, 1994. 229–271. (Studia Theologica Budapestinensia)
- Solymosi, Veszprémi püspökök = Solymosi László: Az Árpád-kori veszprémi püspökök tevékenysége okleveleik tükrében. In: Veszprém kora középkori emlékei. Felolvasások az Árpád-korból 2. Szerk.: V. Fodor Zsuzsa. Veszprém 1994. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 5.)
- Solymosi, Veszprémi számadáskönyv forrásértéke = Solymosi László: A veszprémi káptalan középkor végi számadáskönyvének forrásértéke In: Szabó István emlékkönyv. Kovács Ágnes közreműködésével szerkesztette Rácz István. Debrecen, 1988. 88–104.
- SRH = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Budapest, 1937–38.
- Széchenyi, Jáki apátság = Széchenyi Miklós gróf: A Szent György vértanúról nevezett jáki apátság története. Budapest 1901.
- Szentirmay, Das Recht der Erzdechanten = Alexander Szentirmay: Das Recht der Erzdechanten (Archidiakone) in Ungarn Während des Mittelalters.

- Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 43 (1957) 133–201.
- Theiner = *Vetera monumenta historicam Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae 1859–1860.*
- Udvardy, Kalocsai érsekek = Udvardy József: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln, 1991. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.)*
- Udvardy, Kalocsai főszékeskáptalan = Udvardy József: *A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban. Budapest, 1992. (METEM-könyvek 3.)*
- Urk. Burg = *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Herausgegeben im Auftrage der Burgenländischen Landesregierung, I. Bearbeitet von Hans Wagner, II–IV. Bearbeitet von Irmtraut Lindeck-Pozza. I–II. Graz-Köln 1955–1965, III–IV. Wien-Köln-Graz 1979–1985. (Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Siebente Reihe)*
- Veszprémi Számadáskönyv = *A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534. Krónika (1526–1558). Javadalmások és javadalmak (1550, 1556). Közzéteszi Kredics László, Madarász Lajos, Solymosi László. Veszprém, 1997. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 13.)*
- Veszprémi Regeszták = *Veszprémi Regeszták (1301–1387). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Budapest, 1953. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2.)*
- Wenzel = *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest, Budapest 1860–1874. (Mon. Hung. Hist. Dipl.)*
- Zala = *Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: Nagy Imre, Véghelyi Dezső és Nagy Gyula. I–II. Budapest 1886–1890.*
- Zágorhidi Czigány Balázs: *Az Árpád-kori Vasvár topográfiája. Vasi Szemle 50 (1996) 389–397.*
- Závodszyk, Törvények = *Závodszyk Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Budapest, 1904. (Művelődéstörténeti Értekezések 10. sz.)*
- Zalaegerszeg, Dokumentumok = *Zalaegerszeg. Dokumentumok a város történetéből. Szerk.: Gyimesi Endre. Zalaegerszeg, 1985.*
- ZsO = *Zsigmondkori Oklevéltár. Összeállította Mályusz Elemér. I–II. Budapest, 1951–1958. III–IV–V. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1993–1997. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3, 4, 22, 25, 27.)*

FÜGGELEK

A magisztrátus-jogra vonatkozó adatok áttekintő táblázata

év	helység (vm.)	egyházmegye	kibocsátó	eredeti terminusa	magistratus terminus	archidiaconus említése	forrás	valódi status	hivatkozás	magisztrátus birtokos
1156	Baratka (Bars)	esztergomi	érseki és magán	ecclesia	nincs	nincs	csak a püspök alárendeltjeit említik (aliquis minor)	Marsina I. 80.	parochia	Uo.
1216	ismeretlen	kalocsai	pápa	beneficium	magistratus ecclesiarum	nincs	Theiner I. 4.			persona idonea (familiaris)
1225	ismeretlen	veszprémi	pápa	capella-k	nincs	nincs	Mon. Vespr. I. 64.			
1226	minden	veszprémi	püspök	capellas omnes	magistri sive rectores	nincs	Mon. Vespr. I. 68.			veszprémi kanonokok
1230	Németi (Szatmár)	erdélyi	király	ecclesia, sacerdos-sal	nincs	van: iurisdictio et potestas	Endlicher 427			
1231	Dém (Veszprém)	veszprémi	magán	capella (7), ecclesia (3), altar (1)	nincs	nincs	Solymosi, Földesúri járadékok 203.			
1233	ismeretlen	minden	legátus	capella-k	magistri nullam iurisdictionem in ecclesiis vel in populis capellarum habentes	van: archidiaconi cathedrae et procuraciones recipiunt a sacerdotibus	Theiner I. 113.			per episcopos instituuntur magistri
1243	Kelenföld (Pest)	esztergomi	király	ecclesia, capella	quarta pars magistralis	nincs	Érszegi, Róbert érsek oklevelei 49.	plebania (1332)	Mon. Vat. I/1. 217, 219.	két leányegyházának magisztrális részét kapja
1243 (1243-1300 között, 1236-ra keltezve)	Kelenföld (Pest)	esztergomi	érsek	ecclesia	nincs	nincs	Érszegi, Róbert érsek oklevelei 51.	plebania (1332)	Mon. Vat. I/1. 217, 219.	
1243	Örs (Pilis)	esztergomi	király	capella	quarta pars magistralis	nincs	Érszegi, Róbert érsek oklevelei 49.	plebania (1332)	Mon. Vat. I/1. 182.	kelenföldi Sz. Gellért egyház
1243 (1243-1300 között, 1236-ra keltezve)	Örs (Pilis)	esztergomi	érsek	capella	ecclesia magistralis	nincs	Érszegi, Róbert érsek oklevelei 51.	plebania (1332)	Mon. Vat. I/1. 182.	péterváradi monostor

év	helység (vm.)	egyházmegye	kibocsátó	eredeti terminusa	magistratus terminus	archidiaconus említése	forrás	valódi status	hivatkozás	magisztrátus birtokos
1243	Sasad (Pilis)	esztergomi	király	capella	quarta pars magistralis	nincs	Érszegi, Róbert érsek oklevelei 49.	plebania (1332)	Mon. Vat. I/1. 182.	kelenföldi Sz. Gellért egyház
1243 (1243- 1300 között, 1236-ra keltez- ve)	Sasad (Pilis)	esztergomi	érsek	capella	ecclesia magistralis	nincs	Érszegi, Róbert érsek oklevelei 51.	plebania (1332)	Mon. Vat I/1. 182.	péteváradi monostor
1247	Beregszász (Bereg)	esztergomi	király	ecclesia, plebanus-eal	iurisdictione magistratus sit sine	nincs	Endlicher 471.	plebania (1284)	Heves megyei oklevelek 63.	mentes
1247	Bocföldre (Zala)	veszprémi	káptalan	capella	ius magistratus, pars magistralis	nincs	HO VI. 46.			veszprémi káptalan
1247	Egerszeg (Zala)	veszprémi	káptalan	capella	ius magistratus, pars magistralis	nincs	HO VI. 46.			veszprémi káptalan
1247	Keszthely Szt. Márton (Zala)	veszprémi	káptalan	capella	ius magistratus, pars magistralis	nincs	HO VI. 46.	parochia (1368)	Mon. Vespr. II. 199.	veszprémi káptalan
1247	Keszthely Szt. Lőrinc (Zala)	veszprémi	káptalan	capella	ius magistratus, pars magistralis	nincs	HO VI. 46.	filia (1368 Szt. Mártoné)	Mon. Vespr. II. 199.	veszprémi káptalan
1247	Kozmadamján (Zala)	veszprémi	káptalan	ecclesia	ius magistratus, pars magistralis	nincs	HO VI. 46.			veszprémi káptalan
1247	Nyirád (Zala)	veszprémi	káptalan	capella	ius magistratus, pars magistralis	nincs	HO VI. 46.			veszprémi káptalan
1247	Rajk (Zala)	veszprémi	káptalan	ecclesia	ius magistratus, pars magistralis	nincs	HO VI. 46.			veszprémi káptalan
1247	Szántó (Zala)	veszprémi	káptalan	capella	ius magistratus, pars magistralis	nincs	HO VI. 46.			veszprémi káptalan
1247	Véged (Zala)	veszprémi	káptalan	capella	ius magistratus, pars magistralis	nincs	HO VI. 46.			veszprémi káptalan
1249	Jákfa (Vas)	győri	püspök	monasterium	in magistralibus pertinere	nincs	Urk. Burg. I. 225.	parochia (1339 kerülettel)	Sopron I. 143.	jáki monostor

év	helység (vm.)	egyházmegye	kibocsátó	eredeti terminusa	magistratus terminus	archidiaconus említése	forrás	valódi status	hivatkozás	magisztrátus birtokos
1253	ismeretlen	veszprémi	pápai megbízott	plebanos capellarum et ecclesiarum	nincs	van	Mon. Vesp. I. 385.			
1255	minden	egri	pápa	ecclesia, parochia, rectores et vicarii	nincs	van mellette	Wenzel VII. 390.			
1255	minden	győri	király	sacerdotes	rectores seu magistratos canonicos	van mellette	Wenzel VII. 387.			rectores seu magistratos canonicos videlicet ecclesie cathedralis
1255	minden	veszprémi	király	sacerdotes	rectores seu magistratos canonicos	van mellette	Wenzel II. 255.			rectores seu magistratos canonicos videlicet ecclesie cathedralis
1264	Szatmár (Szatmár)	erdélyi	király	ecclesia, sacerdos-sal	iurisdictione archidiaconatus et magistratus pleno iure sit exempta	van: iurisdictione archidiaconatus et magistratus pleno iure sit exempta	Reg. Arp. 3768.			mentes
1267	Vitéz (Moson)	győri	püspök	oratorium sive cappella	de quarta nullam habeat portionem	nincs	Urk. Burg. I. 336.	a lébényi és szilasi filiája	Uo.	valószínűleg a győri káptalan, esetleg az anyaegyház papjával osztozkodva
1275	Kethely (Sopron)	győri	püspök	capella	ius magistratus	nincs	Urk. Burg. II. 76.			győri káptalan, majd borsmonostori apátság
1275	László (Sopron)	győri	püspök	capella	ius magistratus	nincs	Urk. Burg. II. 76.			győri káptalan, majd borsmonostori apátság
1275	Micske (Sopron)	győri	püspök	capella	ius magistratus	nincs	Urk. Burg. II. 76.			győri káptalan, majd borsmonostori apátság

év	helység (vm.)	egyházmegye	kibocsátó	eredeti terminusa	magistratus terminus	archidiaconus említése	forrás	valódi status	hivatkozás	magisztrátus birtokos
1275	Peresznye (Sopron)	győri	püspök	capella	ius magistratus	nincs	Urk. Burg. II. 76.			győri káptalan, majd borsmonostori apátuság
1283	Vadkert (Nógrád)	esztergomi	érek	ecclesia	ius magistratus	van	Mon. Stig. II. 160.	parochia pleb. (1332)	Mon. Vat. I/1. 229.	esztergomi órkanonok
1291	Sasad (Pilis)	esztergomi	érek	ecclesia	quarta magistralis, magistralis portio	nincs	Mon. Bp. 275.	plebania (1332)	Mon. Vat. I/1. 182.	veszprémi káptalan
1295	Csót (Pest)	veszprémi	püspök	nincs	exceptis iuribus magistralibus, archidiaconalibus	van: exceptis iuribus magistralibus, archidiaconalibus	Mon. Stig. II. 369.	parochia pleb. (1332/34)	Mon. Vat. I/1. 384.	valószínűleg a veszprémi káptalan
1295	Háros (Csepelsziget)	veszprémi	püspök	nincs	exceptis iuribus magistralibus, archidiaconalibus	van: exceptis iuribus magistralibus, archidiaconalibus	Mon. Stig. II. 369.			valószínűleg a veszprémi káptalan
1295	Kocsola (Pest)	veszprémi	püspök	nincs	exceptis iuribus magistralibus, archidiaconalibus	van: exceptis iuribus magistralibus, archidiaconalibus	Mon. Stig. II. 369.			valószínűleg a veszprémi káptalan
1295 (előtt, 1109-re keltez- ve)	Padrag (Veszprém)	veszprémi	káptalan	capella	magistratus capelle	nincs	DHA I. 379.	parochia (1297)	Fejér VI/2. 93.	veszprémvölgyi apácamonostor
1295 (előtt, 1109-re keltez- ve)	Szántó (Fejér)	váci	király	capella	magistratus capelle	nincs	DHA I. 379.			veszprémvölgyi apácamonostor
1297	Kenese (Veszprém)	veszprémi	püspök	ecclesia	a iure magistratus libere fuerunt	nincs	Fejér VI/2. 93.			mentes
1297	Szárberény (Veszprém)	veszprémi	püspök	ecclesia	a iure magistratus libere fuerunt	nincs	Fejér VI/2. 93.	parochia	Uo.	mentes
1297	Máma (Veszprém)	veszprémi	püspök	ecclesia, filia	a iure magistratus libere fuerunt	nincs	Fejér VI/2. 93.	filia (Szárberényé)	Uo.	mentes

év	helység (vm.)	egyházmegye	kibocsátó	eredeti terminusa	magistratus terminus	archidiaconus említése	forrás	valódi status	hivatkozás	magisztrátus birtokos
1297	Padrag (Veszprém)	veszprémi	püspök	ecclesia	a iure magistratus libere fuerunt	nincs	Fejér VI/2. 93.			mentes
1299	Besenyő (Sopron)	győri	püspök	parochialis ecclesia et mater ecclesia	magister matricis ecclesie kap quartát	nincs	Urk. Burg. II. 323.	mater	Uo.	nincs megnevezve, bizonyosan győri kanonok
1299	Bogát (Sopron)	győri	püspök	ecclesia	quartából semmit sem kap	nincs	Urk. Burg. II. 323.	filia (Besenyőé)	Uo.	nincs megnevezve, bizonyosan győri kanonok
1300 körül	Esztergom- Kovácsi (Esztergom)	esztergomi	konvent	capella	redditus et libertas magistrales, ius magistratus	van	Mon. Strig. II. 393.	parochia pleb. (1332/37)	Mon. Vat. I/1. 224-225	esztergomi kanonok
1327	Merenye (Zala)	veszprémi	érseki bírák		magistratus de Merene	van	Zala I. 201.			
1331	Sellye (Nyitra)	esztergomi	pápa	capella	perpetua simplicia beneficia ecclesiastica, que magistratus capellarum seu quarte decimales vulgariter nuncupantur	nincs	Theiner I. 532.	parochia	Uo.	egri püspök eladományozhat ja
1331	Szógyén (Esztergom)	esztergomi	pápa	capella	perpetua simplicia beneficia ecclesiastica, que magistratus capellarum seu quarte decimales vulgariter nuncupantur	nincs	Theiner I. 532.	parochia	Uo. és Mon. Vat. I/1. 232.	egri püspök eladományozhat ja

év	helység (vm.)	egyházmegye	kibocsátó	eredeti terminusa	magistratus terminus	archidiaconus említése	forrás	valódi status	hivatkozás	magisztrátus birtokos
1331	Tardoskedd (Nyitra)	esztergomi	pápa	capella	perpetua simplicia beneficia ecclesiastica, que magistratus capellarum seu quarte decimales vulgariter nuncupantur	nincs	Theiner I. 532.	parochia	Uo. és Mon. Vat. I/1. 201.	egri püspök eladományozhat ja
1331	Vata (Pozsony)	esztergomi	pápa	capella	perpetua simplicia beneficia ecclesiastica, que magistratus capellarum seu quarte decimales vulgariter nuncupantur	nincs	Theiner I. 532.	parochia	Uo.	egri püspök eladományozhat ja
1332	ismeretlen	váradai	tizedjegyzék	ismeretlen	pro magistratu capellarum	nincs	Mon. Vat. I. 48.			váradai mesterkanonok
1332	Jákfa (Vas)	győri	püspök	ecclesia	magistratus ecclesie, ius magistratuale	nincs	HO IV 149.	parochia (1339 kerülettel)	Sopron I. 143.	jáki monostor
1335	Bodok (Nyitra)	esztergomi	káptalan, püspök		exceptis quartis magistratualibus magistro quartarum persolvendis	nincs	Mon. Strig. III. 266.			valószínűleg esztergomi kanonok
1335	Csitár (Nyitra)	esztergomi	káptalan, püspök		exceptis quartis magistratualibus magistro quartarum persolvendis	nincs	Mon. Strig. III. 266.			valószínűleg esztergomi kanonok

év	helység (vm.)	egyházmegye	kibocsátó	eredeti terminusa	magistratus terminus	archidiaconus említése	forrás	valódi status	hivatkozás	magisztrátus birtokos
1335	Ludány (Nyitra)	esztergomi	káptalan, püspök		exceptis quartis magistratualibus magistro quartarum persolvendis	nincs	Mon. Strig. III. 266.			valószínűleg esztergomi kanonok
1335	Úrmény (Nyitra)	esztergomi	káptalan, püspök		exceptis quartis magistratualibus magistro quartarum persolvendis	nincs	Mon. Strig. III. 266.	plebania (1332)	Mon. Vat. I./1. 225.	valószínűleg esztergomi kanonok
1337	ismeretlen	veszprémi	püspök	sacerdotes	super iuribus archidiaconalibu s et magistralibus archidiaconatus Zaladiensi	van: super iuribus archidiaconalibus et magistralibus archidiaconatus Zaladiensi	Zala I. 328.			valószínűleg a zalai főesperes
1339	Dörögd Sz. András (Zala)	veszprémi	püspök	ecclesia, sacerdos-a legyen plébanus	nincs	van: a iurisdictio et potestate archidiaconali	Zala I. 350.	parochialis ecclesia	Uo.	veszprémi káptalan, majd mentesül
1339	Dörögd Sz. Mária (Zala)	veszprémi	püspök	capella (dörögdi Sz. Andrásé)	quarta magistralis decimarum	van: archidiacono obedientiam tartozik	Zala I. 350.	annectált filia	Uo.	veszprémi káptalan, majd mentesül
1341	Csákány (Pozsony)	esztergomi	apát	nincs	quarta magistralis, magister quartarum	nincs	Békefi, Pilis 335.			nincs megnevezve, valószínűleg esztergomi káptalan
1341	Pölöske (Zala)	veszprémi	püspök	ecclesia	ratione magistratus	nincs	HO I. 184.			veszprémi káptalan, majd a merenyei birtokigazgató
1342	Acsád (Vas)	győri	püspök	filia	quarta ecclesie et ius magistralis	nincs	Házi, Oklevelek 270.	filia (Szilvágyé)	Uo.	vasvári kanonokok
1342	Csehi (Vas)	győri	püspök	ecclesia	quarta ecclesie et ius magistralis	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári kanonokok
1342	Egerköz (Vas)	győri	püspök	ecclesia sive parochia	capella sive iura magistralia	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári prépost

év	helység (vm.)	egyházmegye	kibocsátó	eredeti terminusa	magistratus terminus	archidiaconus említése	forrás	valódi status	hivatkozás	magisztrátus birtokos
1342	Egervár (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia sive parochia	capella sive iura magistralia	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári prépost
1342	Gerse (Vas)	gyóri	püspök	filia	capella sive iura magistralia	nincs	Házi, Oklevelek 270.	filia (Mákfáé)	Uo.	vasvári prépost
1342	Hidvég (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia sive parochia	quarta	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári órkanonok
1342	Jeli (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia sive parochia	capella sive iura magistralia	nincs	Házi, Oklevelek 270.	parochia	Uo.	vasvári prépost
1342	Kám (Vas)	gyóri	püspök	filia	capella sive iura magistralia	nincs	Házi, Oklevelek 270.	filia (Jelié)	Uo.	vasvári prépost
1342	Kolta (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia	quarta ecclesie et ius magistralis	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári kanonokok
1342	Kopács (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia sive parochia	capella sive iura magistralia	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári prépost
1342	Mákfá (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia sive parochia	capella sive iura magistralia	nincs	Házi, Oklevelek 270.	parochia	Uo.	vasvári prépost
1342	Molnári (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia	quarta magistralis	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári éneklőkanonok
1342	Polány (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia sive parochia	quarta	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári órkanonok
1342	Szecsöd (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia	quarta ecclesie et ius magistralis	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári kanonokok
1342	Szentcecília = Töttös (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia	quarta ecclesie et ius magistralis	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári kanonokok
1342	Szentkirály = Per bese (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia sive parochia	quarta	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári órkanonok
1342	Széplak (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia	quarta ecclesie et ius magistralis	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári kanonokok
1342	Szilvagy (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia	quarta ecclesie et ius magistralis	nincs	Házi, Oklevelek 270.	parochia	Uo.	vasvári kanonokok
1342	Újlak (Vas)	gyóri	püspök	ecclesia	quarta ecclesie et ius magistralis	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári kanonokok

év	helység (vm.)	egyházmegye	kibocsátó	eredeti terminusa	magistratus terminus	archidiaconus említése	forrás	valódi status	hivatkozás	magisztrátus birtokos
1342	Unyom (Vas)	győri	püspök	ecclesia sive parochia	quarta	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári örkanonok
1342	Vasvári Sz. Mária (Vas)	győri	püspök	processionalis ecclesia (Vasvári Szt. Mihályé)	capella sive iura magistralia	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári prépost
1342	Vát (Vas)	győri	püspök	ecclesia	quarta ecclesie et ius magistralis	nincs	Házi, Oklevelek 270.			vasvári kanonokok
1347	Dörögdi Szt. András (Zala)	veszprémi	supplicatio	ecclesia parochialis legyen plebanus	van: a iurisdictione, potestate et prestazione archidiaconali et magistrali	van: a iurisdictione et potestate et prestazione archidiaconali et magistrali	Mon. Vespr. II. 123.	parochia	Uo.	mentes
1347	Dörögdi Sz. Mária (Zala)	veszprémi	supplicatio	capella seu oratorium	nincs	nincs	Mon. Vespr. II. 123.	filia (dörögdi Szt. Andrásé)		dörögdi Szt. András papja
1349	21 falu (Nyitra)	esztergomi	zobori apát	nincs	portio magistralis	salvis portionibus magistralibus et in iurisdictionibus archidiaconalibus	Mon. Strig. III. 672.	nem szerepelnek		valószínűleg esztergomi kanonok
1349	Mocsonok (Nyitra)	esztergomi	zobori apát	nincs	portio magistralis	salvis portionibus magistralibus et in iurisdictionibus archidiaconalibus	Mon. Strig. III. 672.	parochia pleb. (1332)	Mon. Vat. I/1. 186.	valószínűleg esztergomi kanonok
1349	Negyed (Nyitra)	esztergomi	zobori apát	nincs	portio magistralis	salvis portionibus magistralibus et in iurisdictionibus archidiaconalibus	Mon. Strig. III. 672.	parochia pleb. (1332)	Mon. Vat. I/1. 231.	valószínűleg esztergomi kanonok
1349	Zobor = Monostoraljafalu (Nyitra)	esztergomi	zobori apát	nincs	portio magistralis	salvis portionibus magistralibus et in iurisdictionibus archidiaconalibus	Mon. Strig. III. 672.	parochia pleb. (1332)	Mon. Vat. I/1. 229.	valószínűleg esztergomi kanonok
1350	ismeretlen	ismeretlen	formula, kanonok	ecclesia seu capella	proventus seu redditus magistrales, sacerdotibus in capellis ad magistratum	van	Kovachich, Formulae 76.			főesperes, örkanonok, kanonok

év	helység (vm.)	egyházmegye	kibocsátó	eredeti terminusa	magistratus terminus	archidiaconus említése	forrás	valódi status	hivatkozás	magisztrátus birtokos
1374	bihari, homorogi, köleséri főesperességek minden egyháza	váradi	káptalani statútum	capella-k	quarta decimarum, tales quartarii magistri capellarum vocabantur, parochiarum seu villarum quarte decimationis seu magistratus	csak főesperesség	Bunyitai, Váradi statutumok 48- 49.	parochialis sacerdos részét hátrahagyták	Uo.	váradi egyház klérusa, kanonokok

A RÓMAI SZENTLÉLEK-TÁRSULAT MAGYAR TAGJAI

1475 januárjában, a jubileumi szentév kezdetén magyar követek érkeztek Rómába. A küldöttség vezetésével Mátyás az egyik leggyakrabban foglalkoztatott követét, Vetési Albert veszprémi püspököt, valamint azt a Laki Thuz Jánost bízta meg, aki néhány év múlva — immár kegyvesztettként — végleg Itáliában, Velencében telepedett le.¹ A február 2-án lezajlott pápai audiencián azonban nem ők, hanem Vetési ifjú unokaöccse, a Ferrarában humanista műveltséget szerzett Vetési László jutott szereplési lehetőséghez. Az ifjú Vetési nagybátyja jóvoltából nem akárhol: az egyházfő és udvara előtt tehetett tanúbizonytságot retorikai ismeretéről. IV. Sixtus előtt elmondott üdvözlő beszéde, mely a török elleni összefogás ösztönzésére részletesen taglalta a magyar királyoknak és a magyar népnek a kereszténység és a szentszék iránt tanúsított hűségét, nagy sikert aratott, hamarosan nyomtatásban is megjelent.² A magyaroknak a szentszék irányába megnyilvánuló ragaszkodását hirdeti az a tény — mondta a szónok az éppen folyó szentév eseményeire utalva —, mely szerint „egyetlen nemzet fiai sem látogatják e szent ünnepeket nagyobb számban, mint a magyarok”.³ Humanista túlzás vagy valóság? Elképzelhető, hogy valóban a magyarok lettek volna a szentévek legszorgalmasabb látogatói?

Szent Péter és Pál apostolok sírja szinte eltemetésük napjától kezdve vonzotta a híveket, a kereszténység hivatalos elismerése után, a 4. század végén pedig ereklyéik hírneve az egész keresztény világban elterjedt. A sírjukhoz zarándoklók száma évszázadról-évszázadra nőtt, a 14. század elejétől kezdve pedig a szentévek gondolatának köszönhetően a korábbi létszám sokszorosára duzzadt. A szentévet először 1300-ban hirdették meg. VIII. Bonifác pápa bullája teljes bűnbocsánatot adott minden kereszténynek, aki 30 egymást követő napon felkereste Szent Péter és Pál kegyhelyét. Rómát minden elképzelhető felülmúló sokaság özönlötte el: a krónikás Giovanni Villani 200 ezer, Guglielmo Ventura 2 millió zarándokról számolt be, egy névtelen colmari krónikás szerint naponta 30 ezer ember (ami egész

¹ *Fraknói Vilmos*: Mátyás király magyar diplomatái. (A továbbiakban *Fraknói*: Mátyás diplomatái) Bp. 1898. 45–49. Thuz Jánosra: *Tringli István*: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk.: Csukovits Enikő Bp. 1998. 291–318.

² A beszédet 1475-ben illetve az 1480-as években Rómában adták ki. A két kiadás szövegének kritikai kiadása: *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis*. A veszprémi püspökség római oklevéltára. (A továbbiakban: *Mon. Vespri*) I–IV Bp. 1896–1908. III. CDLXXXI. sz. Említi: *Borsa Gedeon*: A török ellen Magyarországon hirdettet 1500. évi búcsú és az azzal kapcsolatos nyomtatványok. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1960. 273. 40. jegyz. (A továbbiakban: *Borsa*: 1500. évi búcsú)

³ „Quod non parvi pendendum est, sanctam hanc Romanam ecclesiam sacre celebritatis tempore a nulla natione magis frequentari, quam Pannonia” *Mon. Vespri*. III. 326.

évre számolva már több, mint 10 milliót tenne ki!) érkezett Rómába.⁴ A nagy sikerre való tekintettel az eredetileg százévenként tervezett szentévek jóval sűrűbben követték egymást: a jubileumi szentéveket 50 évenként rendezték meg, az egy-egy búcsú közti közel két emberöltőnyi időt pedig az úgynevezett megváltás-szentévek megrendezésével kívánták áthidalni. Az 1350-es szentévben — a bátyja krónikáját annak halála után folytatató Matteo Villani szerint — a zarándokok száma elérte az 1 milliót, s száz év múlva, 1450-ben újra hatalmas tömegben érkeztek a zarándokok Európa valamennyi országából, természetesen a Magyar Királyságból is. Lehet, hogy Vetési túlzott szónoklatában, de úgy tűnik, alapvetően nem állított valótlanúságot. Több adat igazolja ugyanis, hogy a magyar zarándokok száma nem lehetett kevés. Az 1350-es szentévben az olaszok is felfigyeltek a magyarok tömeges érkezésére. Matteo Villani feljegyzése szerint az „óriás tömegekben és csapatokban érkező németek és magyarok a hideg miatt sűrűen összetolagva s nagy tüzekkel segítve magukon, a mezőkön töltötték az éjt”.⁵ Közel száz évvel később, 1445-ben készült VII. Károly francia király udvari emberének, Gilles Le Bouvier-nek „Le livre de la description des Pays”, azaz „Az országok leírása” című műve. Bouvier munkája lakonikus tömörséggel foglalta össze azokat az ismereteket, amelyekkel egy műveltebb nyugati rendelkezett Magyarországról és a magyarokról, a viszonylag rövid terjedelmű szöveg azonban meglepően nagy teret szentelt a magyar zarándokoknak: (Magyarországon) „az emberek mind nagy szakállt hordanak, s igen csúf emberek, s gyakran járnak zarándoklatra Rómába, többben, mint a világ bármely más országából; s odavezető útvonalon igen sok lovat adnak el Velence, Bologna és Toscana vidékén”.⁶ E rövid szöveg esetünkben azért különösen fontos, mert nem szentévben íródott, vagyis — eszerint — a magyarok mindig nagy számban zarándokoltak Rómába, de e szám a szentévekben a szokásos sokszorosára nőtt. A rendszeres zarándoklás tényét az okleveles adatok, az átlagosnál jóval nagyobb szentévi zarándok-számot a fennmaradt oklevelek mellett elsősorban a pápai kérvénykönyvek igazolják.⁷ A Vatikáni Levéltárban őrzött sok ezer regisztrum-kötet — amelyek a pápához érkező illetve a pápa által küldött iratokról készült másolatokat tartalmazzák — magyar vonatkozású bejegyzéseinek nagy része ugyan mindmáig feltáratlan, publikálatlan, a kiadott források azonban így is módot adnak bizonyos tendenciák felismerésére. XV. századi pápák oklevelei címmel Lukcsics Pál az 1417–1455 közötti közel négy évtized regisztrum-köteteiben talált magyar adatokat jelentette meg.⁸ Ebben az időszakban két szentévet hirdettek meg: az 1423-as megváltás-szentévet és az 1450-es jubileumi

⁴ *Pierre André Sigal*: Isten vandorai. Bp. 1989. 109–111. A középkori számadatok megbízhatóságának kérdéséhez: *Bernard Guenée*: Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval. Paris 1980. 179–184. Illetve *Philippe Contamine*: Contribution à l'histoire d'un mythe: les 1 700 000 clochers du royaume de France (XVe – XVIe siècles) In: *uő*: La France au XIVe et XVe siècles. Hommes, mentalités, guerre et paix. London, 1981. 414–427.

⁵ Villani Máté krónikája. In: *Középkori Krónikások*. Szerk.: Gombos F. Albin. 8–9. A három Villani. Bp. 1909. 219.

⁶ *Csernus Sándor*: A XV. századi francia útleírások Magyarország-képe. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Bp. – Szeged 1993. II. 1013.

⁷ A fennmaradt oklevelek említése illetve az e célra használható magyar vonatkozású vatikáni forráskiadványok felsorolása megtalálható: *Csukovits Enikő*: „Cum capsula...cum bacillo” Középkori magyar zarándokok. (A továbbiakban: Csukovits: Cum capsula) Aetas 1994/1. 20.

⁸ *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei. I-II. Bp. 1931–1938.

szentévet. A pápai kúriához beadott kérvények, supplicatiók száma mindkét évben jóval több, mint egy-egy átlagos esztendőben.

A pápához beadott magyarországi kérvények megoszlása

Év	Kérelmek száma	Év	Kérelmek száma
1420	95	1447	64
1421	121	1448	48
1422	92	1449	25
1423	169	1450	130
1424	69	1451	44
1425	68	1452	41

A különbség annak ellenére szembetűnő, hogy a táblázat valamennyi az évben kelt bejegyzés számának egyszerű összegzésével készült. Ha a Rómába zárandokként érkezők kérvényeit teljes biztonsággal el tudnánk választani a többi kérvényezőtől (például a javadalomért folyamodó egyháziak száma független a szentévtől, s többségük nem személyesen adta be kérelmét), az eltérés még nagyobb lehetne. Több, mint valószínű ugyanis, hogy az 1423-ban és 1450-ben a korábnál jóval nagyobb számban bűnbocsánatért, vagy szabad gyóntatóválasztással kombinált teljes bűnbocsánatért folyamodó magyarok nagy része a zárandokok közül került ki. 1423 júniusában például több szegedi, novemberben pedig a pécsi illetve a veszprémi egyházmegyéből származó kérvényezőt találunk – vélhetőleg együtt mentek Rómába is.⁹ A két táblázatot összevetve az is feltűnik, hogy az 1420-as években több bejegyzés keletkezett, mint az 1440–50-es években, s az 1423-as regeszták száma is felülmúlja az 1450-ben bejegyzetteket. A Rómába zárandoklók számának csökkenése elsősorban a török támadások következménye. Zrínyi Péter már 1426-ban kelt kérvényében arra hivatkozott, hogy azért nem tud személyesen Rómába menni, mivel állandó harcban áll a törökökkel.¹⁰ Különösen igaz lehetett ez Hunyadi János nagy hadjáratainak időszakában, az 1440–50-es években. 1450-ben a pesti országgyűlés Hunyadi János gubernátorral az élén azzal a kérelemmel fordult a pápához, hogy a szentév alkalmából Rómába készülő magyarok a jubileumi búcsút itthon is elnyerhessék, a megmaradt úti-költségből befolyó pénzt pedig a török elleni háborúra fordíthassák. A pápa engedélye szerint a jubileumi búcsút azok nyerhették el a három római főtemplom meglátogatása nélkül, akik Szent László váradi, vagy Szent István székesfehérvári sírját három egymást követő napon felkeresték, a római zárandokútra szánt pénz felét pedig adományul adták. Az így összegyűlt pénzüsszeg felét, vagyis jelentős summát lehetett a török elleni fegyverkezésre költeni. Magyarországon ekkor kapcsolódott először össze a jubileumi és a keresztes búcsú, s mivel a török veszély akut probléma maradt, az 1450-et követő szentévekben — egészen a mohácsi csatavesztést megelőző 1525-ös szentévig — hasonlóképpen római zárandoklás

⁹ Lukács i. m. I. 608–611. 666–671. 674–680. sz. kérvények

¹⁰ Lukács i. m. I. 893. sz.

nélkül is bűnbocsánathoz lehetett jutni, ennek ellenére a zarándokok száma is mindvégig jelentős maradt.¹¹

A középkorban a magyarok számára a legnépszerűbb külföldi zarándokhely Róma és Aachen volt. Mindkét várost olyan nagy számban keresték fel, hogy ellátásuk az évek folyamán intézményes kereteket öltött. Rómában a Szent Péter bazilika mellett magyar zarándokház állt (a hagyomány szerint Szent István alapította), s ispotályok gondoskodtak az „Aachfahrt”-ra induló magyarokról is – a kölni ispotályt Ungarnhausnak is hívták.¹² A magyarok szálláshelyéül szolgáló zarándokházakban, ispotályokban azonban jelenlegi ismereteink szerint nem maradtak fenn olyan anyakönyvek, lajstromok, amelyek középkori magyar zarándokok neveit tartalmazzák.¹³ Egyetlen olyan forrással rendelkezünk, amely több ezer olyan magyar nevet őrizte meg számunkra, akik – legalábbis többségükben – zarándokúton jártak, ez pedig a római Szentlélek-társulat anyakönyve. A kötetre a múlt század derekán Rómában Morvaországra vonatkozó adatokat kutató Beda Dudik bukkant, s az ő könyve hívta fel a páratlan forrásra a magyar kutatók figyelmét.¹⁴ Az anyakönyvből először Nagy Iván közölt néhány – általa különösen érdekesnek tartott – adatot a Magyar Történelmi Társaságban,¹⁵ de a római kutatásokat fáradhatatlanul szervező Fraknoi Vilmos megítélése szerint az értékes kötet ennél többet érdemelt. 1887-ben Bunyitay Vince kapott arra megbízást, hogy az anyakönyv magyar vonatkozású adatait kigyűjtse. 1888 telén, amikor – ahogy előszavában írta – „a narancsok szép hónapban...oly tél volt, hogy a hó és a jég többször a kocsiközlekedést is megakasztotta, nekünk, fűtött szobákhoz szokott magyaroknak pedig római lakásunkat még emlékeztetésebbé tette”, lemásolta, időrendbe rendezte a bejegyzéseket, amelyek a következő évben már meg is jelentek a Monumenta Vaticana sorozat I/5. köteteként.¹⁶ Az ily módon több mint egy évszázada nyomtatásban, idehaza is olvasható anyakönyv alapos elemzésével azonban érthetetlen módon mindmáig nem foglalkozott senki – talán épp a kötet lapjain található adatok mennyisége riasztotta el a kutatókat. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az anyagot először használó Fraknoitól kezdve a magyarság későközépkori vallásos életéről disszertációt készítő Pásztor Lajoson át mindenki

¹¹ *Borsa*: 1500. évi búcsú. i. m. 243. Az 1525-évi szentév sikertelenségére lásd: *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940. 123.

¹² *Fraknoi Vilmos*: A Szent Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház. (A továbbiakban *Fraknoi*: Magyar zarándokház) Bp. 1893., *Győrffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 304–305., *Elisabeth Thoemmes*: Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein. Aachen, 1937. 76–80.

¹³ A kölni ispotályban, amelyet 1334-ben alapítottak, a 16. század második felétől kezdve maradtak fenn az elszámolások, illetve a zarándokokra vonatkozó feljegyzések. *Thoemmes* i. m. 76–80. A cheŝtochowi pálos kolostorban őrznek egy olyan regisztrum-kötetet, amely az 1517–1740 közötti idők olyan zarándokainak tartalmazza a nevét, akik a kolostor Konfraternitásába beléptek, vagy a kolostornak adományt tettek, köztük számos magyar is szerepel, ők azonban – kevés kivétellel – Mohács után jártak a lengyelországi kolostorban. Címe: Registrum confraternitatis ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite ab anno 1517–1740. Ismerteti: *Csontos János*: Lengyelországi könyvbúvárlatok. Magyar Könyvszemle 1891. 249–251.

¹⁴ *Beda Dudik*: Iter Romanum. I. Wien, 1855. 89–90.

¹⁵ *Nagy Iván*: Római magyar regeszták. Magyar Tört. Társ IV. 235–237.

¹⁶ Liber confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. A római Szentlélek társulat anyakönyve 1446–1523. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/5. Bp. 1889. (A továbbiakban: LC)

csupán a kötet átlapozásával kialakult, gyakran hamis benyomásait írta meg.¹⁷ Magam először a középkori magyar zarándokokról készült rövid áttekintésemhez használtam a kötetet, melynek feldolgozását azóta terveztem.¹⁸ Az elmúlt hónapokban a számítógép előtt töltött idő figyelemreméltó tapasztalattal szolgált: a forrás szemelgetésével levont korábbi következtetések szinte mindegyike helytelenek, vagy legalábbis pontatlannak bizonyult. A gép könyörtelenül számolt, futó benyomásról ez esetben nem lehetett szó. Az anyakönyv gépre vitele kapcsán szerzett tanulság úgy vélem, túlmutat a konkrét forráson: vélhetőleg számos jól ismert forrás nyújtana teljesen új adatokat egy hasonló jellegű feldolgozás után.

***

A Szentlélekről elnevezett ispotályos rend egyike volt a középkor legelterjedtebb betegápoló rendjeinek. A 12. század második felében Montpellier-ben alapított — eredetileg laikus — társulat a 13. században az ágostonos kanonokok regulája alapján élő szerzetesrenddé szerveződött, s a 14. századra egész Európában már több, mint ezer házzal rendelkezett. Magyarországon három szervezeti egységre tagolódva 9 házuk volt, a rend magyarországi központjának a budafelhévízi ispotályt tartották.¹⁹ A római házat III. Ince pápa alapította „Isten dicsőségére és a kitett gyermekek és szegény betegek testi-lelki ápolására”.²⁰ A római ispotály fenntartására confraternitást, azaz társulatot szervezett, a pápák avignoni fogsága idején azonban a társulat működése megszűnt, s magát az ispotályt is a pusztulás fenyegette. A nehéz helyzetben lévő kórházat IV. Jenő pápa mentette meg: 1446. március 25-én kiadott bullájával az ispotály fenntartásához szükséges anyagiak biztosítására újra megszervezte a confraternitást.²¹ Mindazok, akik a társulat tagjainak sorába léptek, a halál órájában minden túlvilági szenvedéstől mentesítő teljes búcsút nyerhettek, és életükben egy alkalommal a gyónás keretében feloldozást kérhettek még a legsúlyosabb, egyébként pápai jogkörbe tartozó bűnök alól is. A társulati tagok számára egy aranyozott vörös selyembe kötött, oldalán két kapoccsal záródó könyvet nyitottak, melynek első lapjára IV. Jenő pápa bullájának szövege került. A tagság gyarapodása azonban jócskán a várakozások alatt maradt. A belépés díját meglehetősen magasán, három forintban állapították meg, beiratkozni pedig csak személyesen lehetett, e két feltétel együttes hatásának köszönhetően a kötet 482 oldalából az első harminc év alatt 64 sem telt meg. Az ispotályon 1477-ben újra egy pápa, ezúttal IV. Sixtus segített. A körülmények

¹⁷ *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal. II. Bp. 1902., 403–405. *Pásztor* i. m. 119–122.

¹⁸ *Csukovits*: Cum capsá i. m.

¹⁹ *Borsa Gedeon*: A Szentlélekről elnevezett ispotályrend búcsúlevele Esztergomban. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982–83.* 207–219. (A továbbiakban: *Borsa*: A Szentlélek ispotályrend), *Pásztor* i. m. 50–65., *Somogyi Zoltán*: A középkori Magyarország szegényügye. Bp. 1941., *Kubinyi András*: Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon. In: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* Bp. 1999. 260–267.

²⁰ LC – Előszó, XVII.

²¹ Az alapító levél szövegét mind *Nagy Iván* i. m., mind a LC Előszavában Bunyitay közli, XVIII–XIX.

mérlegelésével új bullát bocsátott ki, amelyben megerősítette a társulat korábbi kiváltságait, ugyanakkor megkönnyítette a belépés lehetőségét. A korábbi, szabott tagdíj helyett mindenki annyit fizetett be, amennyit tudott illetve akart, s módot adott arra is, hogy a távollevők meghatalmazott útján iratkozzanak be.²² A pápai kiváltságnak köszönhetően a tagok száma ezután már gyorsan gyarapodott, s a kötet lapjaira Európa számos uralkodója, püspökök és világi előkelők mellett sok ezer ismeretlen név is került. Nagy Iván szerint a confraternitásba az olaszok és a magyarok léptek be a legnagyobb számban.²³

Az anyakönyvet 1653-ig használták, lapjain különböző évszázadok sokféle kézírásával. Az 1446–1477 közötti években a bejegyzések még minden rendszert nélkülöztek: mindenki oda írta a nevét, ahova akarta. A jelentkezők általában a kötet elejére jegyezték be magukat, de került 1449. évi bejegyzés a 234b, 1475-ös beírás a 458a oldalra. 1477 után e téren is változás történt. A kötetet az ABC betűi szerint felosztották, s ettől kezdve a társulatba lépő a keresztnéve kezdőbetűje szerint írhatta vagy írathatta be magát. Az így kialakított rendszer sem működött persze hibátlanul: például amikor az M betű, amelyre pedig viszonylag sok helyet hagytak, megtelt, a kötet végén újabb M betűvel kezdődő sorozatot kezdtek. E rend azonban számunkra használhatatlan, hiszen itt egy lapra kerültek a Nicolausok vagy a Johannesek, lakóhelytől, országtól függetlenül, és külön lapokra, egymástól esetleg több száz oldalnyi távolságra az egy helyről vagy egy családból egy időben, de önálló bejegyzésben jelentkezők. A kötetben való keresést Bunyitay is nehézkesnek találta, ezért a kiadásnál nem követte a könyv eredeti szerkezetét. Kiadásában egyszerű időrendet alkalmazott: a teljes anyagból kigyűjtött magyar vonatkozású bejegyzések a keltezésük sorrendjében követik egymást.

A beiratkozás módja meglehetősen egyszerű volt: a belépni szándékozó vagy meghatalmazottja megjelent a Szent Péter bazilikától nem messze, a Borgo-ban fekvő ispotályban, befizette a belépési díjat, és beírta vagy beíratta magát az anyakönyvbe. A beiratkozás díja 3 aranyforint, azaz dukát volt belépéskor, utána pedig évi egy garas. 1477-től, mint tudjuk, kevesebb pénzzel is be lehetett lépni. Az első magyarországi belépő, a szepességi Újfaluról érkező Jodok nevű pap 1446. április 6-án a szabályoknak megfelelően befizette a 3 dukátot, ígéretet tett az évi 1 garas fizetésére, két héttel később újra visszatért, s lelke üdvéért még egy dukátot adott át. A másik az évi belépő, Galsai Albert már több évnyi garast fizetett be előre.²⁴ Nála is körültekintőbben, egy életre rendelkezett a fizetés módjáról Nagyfalui Ézsaiás, aki a Kraszna megyei Zoványban volt pap, és 1493 márciusában szüleivel, rokonaival lépett a társulatba. Az anyakönyvben olvasható bejegyzés

²² LC Előszó XIX.

²³ Nagy Iván i. m. 236.

²⁴ LC 1/1. 1/2. Mivel az egyes bejegyzésnek a kiadásban nem adtak sorszámot, a gyors azonosíthatóság kedvéért minden bejegyzésre két, / jellel elválasztott számmal hivatkozom: az első a kiadás oldalszáma, a második szám azt jelöli, hogy a bejegyzés hányadik azon az oldalon. Ha valamelyik bejegyzés szövege a következő oldalon is folytatódik, a következő oldal első számát az azt követő első szöveg kapja. Fontos megemlíteni, hogy a Bunyitay által közölt bejegyzések és az anyakönyvben található bejegyzések száma nem teljesen azonos, Bunyitay ugyanis több esetben egy egységben közölt láthatóan önállóan belépő személyeket, akik külön bekezdésben, gyakran ego-val vagy item-mel kezdődő szöveggel jelentkeztek. (pl. LC 29/1–2.) Ezeket a számításkor külön egységként kezeltem.

szerint Nagyalui egy magyar dukátot fizetett, és ígéretet tett arra, hogy amíg él, minden évben egy aranyat küld, halálakor pedig 25 magyar dukátot hagy a kórháznak. Fogadalmát az éppen jelen lévő Lónyai Máté, valamint az ígéretet a kötetbe beíró Pál esztergomi prépost előtt esküvel erősítette meg.²⁵ A bejegyzések tömegessé válásával a szövegek lerövidültek, a befizetett összegről már nem esett szó. A pénzösszegek pontos feltüntetésének szokása csak az 1510-es években éledt fel újra, amikor a jelentkezők száma jelentősen visszaesett, így megint több idő jutott az új társulati tagokra. A belépők különböző pénznemekben fizettek. A tagdíj hol dukátban, hol juliusban,²⁶ hol úgynevezett magyar pénzben, hungaricalisban folyt be a kasszába. Ez utóbbi jelenthetett magyar forintot és dénárt egyaránt,²⁷ itt azonban egyértelműen dénarról van szó. Hungaricalisban ugyanis 20–40–60 pénzegységnyit fizettek, s ilyen összegeket tüntet fel az anyakönyv abban a néhány esetben is, amikor denarius Hungaricalisban adták meg a summat.²⁸ Egy esetben fizettek magyar forintban, az ekkor feljegyzett összeg, 1/2 forint ugyanakkor megfelel a vele egy évben beírt 1/2 dukátos befizetéseknek.²⁹ Az összegek nagysága alapvetően a kérvényben szereplő családtagok számától függött. A példa kedvéért most csak azonos pénznemben megadott tagdíjakat vetünk össze: 1520-ban Bárti Tamás és felesége 20 dénárt fizetett, s ugyanannyit költött a belépésre Szita Simon illetve Gyalog Tamás és felesége.³⁰ Barta Antal és Csernel Ambrus — mindketten harmadmagukkal — 25–25 dénárt, a hasonlóképpen két családtaggal jelentkező Csaholyi Ferenc ellenben már 40 dénárt fizetett.³¹ Szilágyi György hatodmagával 50-et, az erdélyi Boldizsár Péter, Fábíán János valamint Kelemen Tamás — mindhárman heted magukkal jelentkeztek a társulatba — 60 dénárt adott belépéskor.³² A többé-kevésbé elfogadott átlagtól azonban felfelé is, lefelé is volt eltérés. Akadtak néhányan, akik ingyen kapták a belépést igazoló oklevelet,³³ s voltak olyanok is, akiknek társadalmi helyzete, jövedelmei lehetővé tették nagyobb summa befizetését. Befizette például az évtizedekkel korábban megállapított 3 dukátot György szentkozmadamjáni plébános, egy aranyforintot — plusz tíz évre egy aranyat — fizetett Dobozi Mihály fehérvári olvasókanonok.³⁴ A jómódú dunántúli köznemesi család tagjai, a Paksiak — igaz, heten iratkoztak be együtt — 5 dukátot adtak, és évi 1/10 dukát fizetésére tettek ígéretet.³⁵

Az új tagokat általában a legegyszerűbb, csak a lényegre korlátozódó szöveggel jegyezték be az anyakönyvbe. A minimális szöveg a belépő nevét, egyházmegyéje nevét és a belépés időpontját tartalmazza. Egy ilyen, valamennyi alapin-

²⁵ LC 21/8.

²⁶ A pápai garas II. Gyula pápa alatt kapta a julius nevet. *Camillo Serafini*: La monete e la bulle plumbee pontificie del medagliere Vaticano. I. Milánó, 1910. 160–164.

²⁷ Lásd a hungaricalis címszót A magyarországi középkori latinság szótára 4. kötetében.

²⁸ LC 144/1. 144/2. 145/1. 145/2.

²⁹ LC 142/2.

³⁰ LC 139/6. 140/1. 140/2.

³¹ LC 140/6. 141/1. 141/6.

³² LC 143/5. 143/1. 144/4. 145/1.

³³ LC 140/3. 140/4. 141/5.

³⁴ LC 145/6. 138/5.

³⁵ LC 138/1.

formációt magában foglaló beírás a következőképpen néz ki: „Ego Johannes de Filetinz laicus Zagradiensis diocesis intravi die 17. junii 1478.”³⁶ A nevek optimális esetben — mint választott példánknál is — *de* prepozícióval tartalmazzák a belépő lakóhelyét is, ez a névjelölés azonban — elsősorban a sok bejegyzést tartalmazó 1500-as évnél — gyakran elmaradt, ilyenkor csak keresztnév, esetleg kereszt- és ragadványnév került a kötetbe. Filetinci Jánosról annyi plusz információt kapunk, hogy laikus volt. A belépők egyházi vagy világi státusa jelen példánkhoz hasonlóan valamennyi szövegből kiolvasható, az egyháziak esetében ugyanis mindig feltüntették, ha pedig valaki minden külön megjelölés nélkül feleségével, gyermekeivel együtt szerepelt, egyértelmű, hogy nem tartozott az egyházi rendhez. Csupán egyetlen olyan adatunk van, hogy valaki, aki feleségével együtt jelentkezett, klerikusként íratta be magát.³⁷ Az egyháziaknál mindig közölték, hogy az adott személy világi pap vagy szerzetes, és hogy milyen javadalmat töltött be. Világiak esetében már jóval ritkább esetben, de olykor-olykor megadták, hogy valaki nemes vagy polgár, esetleg a szakmáját is feltüntették, vagy adott esetben éppen országos méltóságát. A bejegyzésekben jóval ritkább esetben, de néha az is olvasható, hogy — mint már említettük — mennyit fizettek be az ispotály pénztárába, és hogy mi volt a belépés indoka. Mivel a tagok többsége nem egyedül, hanem családtagokkal, rokonokkal, szomszédokkal lépett a társulatba, a beírások nem csak az együtt jelentkezők nevét, hanem az őket egymáshoz fűző rokoni kapcsolatokat is megőrizték. A jelentkezők egy része meghatalmazott útján vetette fel magát a társulatba – ezekben az esetekben a meghatalmazott neve is szerepel a szövegben. Azok a kevesek, akik nevüket saját kezűleg tüntették fel az anyakönyvben, természetesen ezt a tényt is írásban rögzítették.

A beiratkozó szerepelhet a kötetben egyes szám első személyben, egyes szám harmadik személyben, többes szám első, vagy többes szám harmadik személyben. Az együtt belépőket néha egyszerűen alanyesetben felsorolták, de a szövegek többségében csak egy személy szerepelt alanyesetben, a velé együtt beírt többi személy cum előljáró után ablatívuszban következik egymás után. A meghatalmazott (*procurator*) vagy a saját neve alatt írta be a jelentkezőket,³⁸ vagy a belépő nevében fogalmazta a szöveget, feltüntetve saját szerepét.³⁹ Nézzünk egy olyan bejegyzést, amely meglehetősen sok információt tartalmaz: 1516. október 25-én lépett a tagok közé enyingi Török Imre nándorfehérvári bán és felesége, Krisztina.⁴⁰ A kötetbe saját kezűleg jegyezte be magát, és ígéretet tett arra, hogy évenként tized dukátot fizet a társulatnak. Rómába rangos társasággal érkezett: vele együtt lépett a confraternitásba ákosházi Sárkány Ambrus és bajnai Both Ferenc, akik szintén maguk írták be a könyvbe jelentkezésüket. A bejegyzés tulajdonképpen csak a belépés okát nem rögzítette, pedig meglehetősen izgalmas lenne megtudni, miért utazott

³⁶ LC 4/2. Néhány esetben valamilyen oknál fogva az egyházmegye vagy a dátum is hiányzik, ezek azonban szerencsére ritkán fordulnak elő.

³⁷ LC 95/2. Vélhetőleg az alsóbb egyházi rendekkel rendelkezett.

³⁸ LC 4/5.: „Ego L.... procurator...dicte nomine me inscripsi”, LC 15/3.: „Ego J... de speciali mandato scripsi...”

³⁹ LC 9/2.: „E... intravit. Scripti per me P”, LC 10/2.: „Item intrarunt...Et ego... procurator... manu propria scripsi et subscripsi”

⁴⁰ LC 136/3.

Török Imre Rómába, s miért tartotta fontosnak, hogy támogassa a Szentlélek-rend ispotályát. Kortársa, Szerémi György, aki tucatjával jegyezte fel, s hagyta ránk az akkoriban közszájon forgó pletykákat, mindenesetre nem akármilyen magyarázattal szolgál: „Csoda dolog: Korvin János ivadékaiknak kiirtása után sem Török Imre, sem Sárkány Ambrus egész Magyarországon nem merte érvényesen meggyónni vétkeiket. Utasították őket, hogy zarándokoljanak Rómába gyónásuk búcsújáért. A pápát méltónak tartották, s amikor a boldogságos pápát nagy ajándékokkal felkeresték, a szentséges ugyanabban az időben bőségesen ellátta őket. Egy hét múlva kérték a szentségest, hogy méltóztassék őket meghallgatni.... Török Imre megvallotta, hogy sokszor esküszegő volt, s miképpen irtotta ki Korvin Mátyás király nemzetségét saját kezéből való mérgezésekkel; így bitorolta urának, Korvin Jánosnak birtokát...És a másik lator, Ambrus szintúgy emberölésről és másokról gyónt.”⁴¹

Azok, akik az anyakönyvben feltüntették belépésük okát, ennél kevésbé érdekesítő magyarázatát adták elhatározásuknak. Az indok eszerint alapvetően kétféle lehetett. Az egyik típusra mindössze három példa található: Fábián zágrábi presbiter és egy bizonyos Tóth Gál nevezetű laikus a Szentháromság, Barnabás pécsváradi szerzetes Isten és Szűz Mária tiszteletére döntött a belépés mellett.⁴² A többiek azért fizettek be az ispotály társulatába, hogy elnyerjék a pápai bulla által ígért bűnbocsánatot. A viszonylag kevés ilyen tartalmú szöveg meglehetősen változatos módon rögzítette a jelentkezők ebbéli kívánságát. Frangepán Dorottya azért lépett be, hogy bűnbocsánatot nyerjen, Tamás plébános Erdélyből — meglehetősen profán módon — csak búcsúleveleket kívánt.⁴³ Sánkfalvi Antal váci kanonok és Filipec János váradi püspök — láthatólag megfontolva, mit vetnek papírra — a belépéssel ki akarták érdemelni mindazt, amit a pápai bulla ígért.⁴⁴ A legválasztékosabban a Rómában élő, számos magyar által meghatalmazott Váradi Pál esztergomi prépost fogalmazta meg bejegyzéseit. 1490-ben testvére, Váradi Péter kalocsai érsek és más rokonai bejegyzésekor, két évvel később Szerdahelyi Imrefi Miklós és rokonai, társai beírásakor egyaránt arra helyezte a hangsúlyt, hogy a társulat új tagjai III. Sixtus pápa útját követik, így óhajtanak búcsúban részesülni.⁴⁵ Egyetlen olyan bejegyzést találunk, ami valóban személyes indokot tüntet fel, egy bizonyos Gergely nevű pap jelentkezéséről. Gergely 1491.

⁴¹ Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Bp. 1979. 354. Hogy Sárkány Ambrust valóban fogadta a pápa, azt 1522-ben készült végrendelete is bizonyítja, itt ugyanis egy olyan nyakláncról is rendelkezett, amelyet az egyház fejétől kapott ajándékba. *Füssy Tamás*: Ákosházi Sárkány Ambrus végrendelete 1522. évből. Történelmi Tár (1901) 138–145. Életéről lásd: *Kubinyi András*: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: *Művészettörténet – műemlékvédelem*. Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Bp. 1994. 263–289.

⁴² LC 6/3. 6/4. 21/8.

⁴³ LC 5/6.: „ut consequatur indulgentias”, LC 43/2.: „optat litteras indulgentionales”

⁴⁴ LC 8/1.: „ut indulgentiarum et aliarum, que in bulla desuper confecta continentur, mediante Dei gratia particeps esse merear”, 8/2.: „ut merear consequi illa, qui continentur in bulla desuper confecta”

⁴⁵ LC 10/2.: „Sequentes vestigia Sanctissimi domini nostri pape III. Sixti et desiderantes assequi superscriptas indulgentias”, hasonló szövegű: LC 17/5. További indoklások a belépésre: LC 4/1. 10/3. 14/4. 15/2. 22/2.

április 5-én Bátori István erdélyi vajda és Szapolyai István seregével Kassáról épp délnek tartott, amikor a Miskolc közelében fekvő Arnót falu határában az odaválósiaik fegyverrel támadtak rájuk. A közelharc során Szentgróti János egyik embere lándzsájával úgy megsebzett egy falusit, hogy az egy órán belül meghalt. „Ez a szolga azt mondta, hogy én mondtam neki, hogy ölje meg. De Isten a tanúm, hogy ezt nem mondtam” – jegyezte be a kötetbe a neki komoly lelkiismereti válságot okozó eseményt a pap. Őt egyértelműen ez az eset indíthatta arra, hogy a meggyilkolt arnóti haláláért — még ha annak nem is ő volt a kiváltója — zárándoklással, kegyes adományokkal vezekeljen.⁴⁶

***

A kötetben — a kihúzottakat, tévedésből kétszer beírtakat leszámítva — 1253 magyar vonatkozású bejegyzésben összesen 3833 nevet találunk. Ez a 3833 személy 505 magyarországi településről érkezett.⁴⁷ Köztük volt, aki királyi követként,⁴⁸ volt, aki ügyei — egyházi per vagy éppen valamilyen javadalom megszerzése — intézéséért tette meg a Rómába vezető hosszú utat, voltak éveken át ott élő klerikusok,⁴⁹ a társulatba lépők többsége azonban zárándokként érkezett az örök városba. Egy külföldi zárándokút nem volt veszélytelen vállalkozás. Aki útnak indult, végrendeletet készített, hiszen visszatérésére nem volt garancia: az utazást magas hegyek, sebes folyású folyók, az időjárás viszontagságai nehezítették, az egyébként is nehezen járható utak mentén ráadásul rablók is leselkedtek. A kockázatot általában úgy próbálták csökkenteni, hogy lehetőleg nagyobb csoportokban keltek útra: az előkelők saját fegyveres kísérettel utaztak,⁵⁰ akik ezt nem teheték meg, legalább a társaság létszámával próbálták az esetleges támadókat elriasztani, s gondoskodni arról, hogy szükség esetén valakitől segítséget kapjanak. Az 1494-es év különösen nem kedvezett a római utazásnak. VIII. Károly francia király serege élén Itáliába nyomult, hogy megszerezze Nápoly trónját, s ezzel három évtizedes harc vette kezdetét Itália birtokáért. A hadjárat a zárándoklatok számára is érezhető befolyást gyakorolt. A társulat anyakönyvében például május 30-án kelt az utolsó magyar bejegyzés, a következő jelentkező 1495

⁴⁶ LC 11/4. Az esetet szintén idéző Pásztor Lajos szerint a vajda hada élén szintén zárándokútra indult, ez azonban félreértés. Bátori hada a Kassát elfoglaló János Albert elleni hadjáratban vett részt, s a február végi békekötés után onnan tért vissza. Az arnóti támadás vélhetőleg kapcsolatos volt a hadieseményekkel. *Pásztor* i. m. 113. Az 1491. év eseményeire: *Kubinyi András*: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491) *Történelmi Szemle* 1991/1–2. 36. (A továbbiakban *Kubinyi*: Két esztendő)

⁴⁷ A bejegyzések megoszlása nem volt egyenletes. (Lásd *Pásztor* i. m. 119–122.) A beírások 40%-a, szám szerint 502 darab az 1500-as szentévből került a kötetbe, s nagyarányú volt a beíratkozás az 1490-es években is, 1490–99 között több, mint 600 bejegyzés készült, az összes bejegyzés fele.

⁴⁸ Például Sánkfalvi Antal vagy Werbőczy István. LC 8/1. 138/3. Követségükre lásd *Fraknói*: Mátyás diplomatai i. m. 77., valamint *Fraknói Vilmos*: Werbőczy István életrajza. (Magyar történelmi életrajzok) Bp. 1899.

⁴⁹ Emódi Pál aradi prépost 1446. április 3-án folyamodott a pápához a megüresedett veszprémi prépostságért. A társulatba október 19-én lépett be, ekkorra a supplicatio eredményeként már elnyerte az óhajtott tisztséget. Lukacsics i. m. II. 891. sz.

⁵⁰ Újlaki Miklós bosnyák király például száznál több lovas élén zárándokolt Rómába. Mon. Veszpr. III. Bevezetés LXXXIV.

márciusában kereste fel az ispotályt. Hogy a két dátum közti közel 10 hónap alatt mi történt, arról szemléletes képet nyújt János bártfai káplán fennmaradt levele.⁵¹ Jánost 1494 novemberében Bártfa városa küldte Rómába, bizonyos ügyek elintézésére. Velencéig minden gond nélkül eljutott, itt azonban a már hazafelé tartó magyaroktól riasztó hírekről értesült. Az egymással hadban álló felek — és főleg zsoldosaik — nem kímélték az utazókat sem, korra, nemre való tekintet nélkül a zarándokokat és más utasokat egyaránt kifosztották, legyilkolták. Turzó Péter Rómából visszatérőben Firenze közelében esett fogságba, ahonnan megkínozva, kirabolva öt nap múlva szabadult ki. A bácsi segédpüspököt a vele utazó szerzetesekkel együtt éppúgy kifosztották, mint a salzburgi érsek követét és famulusait. A rablók miatt több magyar zarándok csoport kényszerült visszafordulni. Erdélyből 72 egyházi és világi utazott együtt, akiket Loreto és Ancona között raboltak ki. Velencében a hazatérés mellett döntöttek a bártfai káplán Pozsonyból jött útítársai, és hozzájuk hasonlóan visszafordult egy 28 fős temesvári csoport, valamint többen Körmöcbányáról és a Szepességből. A fehérvári prépost famulusa, Béla Simon aki Rómából jött, egyenesen azt mondta, hogy „nincs a világon olyan ember, aki el tudna jutni Rómába”, de ha mégis eljutna, ott mindent zárva talál. Ezért a káplán Bélaival a tél beállta ellenére újra átkelt az Alpokon. Villachban azonban új útítársai akadtak — két esztergomi kanonok 6 lóval, valamint Szegedi Tamás, a margitszigeti apácák officíálisa 3 lóval — így ismét Itália felé vette útját, s meglehetősen kalandosan, de eljutott Rómába.

Mint a levélből kiderül, a pórul járt zarándokok valamennyien társakkal utaztak, az úti társaságok létszáma azonban nagy eltéréseket mutat: a néhány fős kompániától az erdélyiek 72 fős csoportjáig terjedt, s mint láthattuk, a rablók ellen még ez a szám sem bizonyult elegendőnek. Az anyakönyvben található bejegyzésekből szintén hasonló csoportok léte olvasható ki. Igaz, azok az együtt utazók, akik nem egy bejegyzésben szerepelnek, mind az eredeti, mind a kiadott kötetben gyakran távol kerültek egymástól, az együtt utazó társaságok azonban könnyen rekonstruálhatók. Joggal tételezhetjük fel ugyanis, hogy azok, akik egy helyről, egy időben jelentkeztek a confraternitásba, együtt tették meg a Rómába vezető utat is. Az együtt utazók lehettek rokonok, egy város- vagy falubeliek, egymáshoz közeli településekről együtt útra kelők, esetleg egy vidékről vagy megyéből valók. Az anyakönyvben négy külön bejegyzésben, négy egymástól távoli oldalon szerepelnek azok a győri klerikusok, akik biztosan együtt mentek Rómába: György és Mihály karpapok, Osvát, a Szent Katalin ispotály rektora, valamint János kanonok – valamennyien 1496. május 12-én jelentkeztek.⁵² Egy úti társasághoz tartozott az a három erdélyi plébános is, akik — Prodról, Holdvilágról és Hégenből — 1497. március 19-én iratkoztak be.⁵³ Egy városból, Nagyszebenből érkeztek azok a zarándokok, akik 1496. március közepén öt külön bejegyzéssel vetették fel magukat a társulatba, s feltehetőleg velük utazott az a brassói polgár és felesége is, akik ugyanakkor léptek be.⁵⁴ Az 1500-as szentév kezdetén, január

⁵¹ MOL DF 215943, az útról készült elszámolás DL 46282 jelzet alatt található. Kiadta *Iványi Béla*: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1501. Bp. 1910. 3167. sz.

⁵² LC 54/6–9.

⁵³ LC 64/1–3.

⁵⁴ LC 46/5–9. 47/1.

6-án hasonlóképpen egyszerre belépő brassóiakat találunk.⁵⁵ Számos esetben találunk olyan zarándokokat, akik egymáshoz közel fekvő településekről indultak útnak. A Balatontól északra, egymás mellett fekszik Papkeszi, Sóly és Szárberény (a mai Vörösberény), ahonnan 1500-ban öten léptek be egyszerre, köztük két pap.⁵⁶ Hasonlóképpen nem volt nagy a távolság a Kolozs megyei Péntek és Teke, a zempléni Pazdics és Bánóc, a baranyai Hímesháza és Mohács, vagy a bihari Orod, Szil és Érpály között, ahonnan feltehetőleg közösen mentek Rómába az együtt beiratkozók.⁵⁷ Ugyan nem egy napon jelentkeztek, de egy társasághoz tartozhattak azok, akik 1493. március 30-án, április elsején, illetve 6-án léptek a társulatba a Szerém megyei Szalánkeménről, Karomról és Solnokról.⁵⁸

Nézzünk néhány példát arra, hogyan állt össze egy nagyobb létszámú társaság! A csoportösszetétel illusztrálására két városi és egy megyei csoportot választottam. Az első példa egy budai csoport. 1493. március 29-én, 30-án illetve április 1-én — a kötetben 4 bejegyzésben szereplő — 7 budai férfi lépett családjával együtt a társulatba: Barnabás János és Bodó Benedek polgárok, Imre és Benedek deákok, András mészáros, és két szabó, Máté és Imre. Benedek deák kivételével valamennyien közvetlen hozzátartozóikkal: feleségükkel, gyerekeikkel szerepelnek az anyakönyvben, a vélhetőleg korosabb Bodó Benedek fiával, unokájával és annak férjével. Az egyik szabó, Máté csak említette, de nem sorolta fel a gyerekeit, így az ő családjának létszámát nem tudjuk megállapítani – a Szentlélek társulat új budai tagjainak összlétszáma így (Máté gyermekeit nem számítva) 24 fő volt.⁵⁹ Hasonlóan egy úti társasághoz tartozhattak azok a rimaszombati zarándokok, akik 1500. január 10–11-én léptek be a confraternitásba. Tamás plébános és Lőrinc prédikátor Tamás fivérével, egy asszonnyal és három családdal, Tót Péter, Varga János és Kovács Dénes családjával iratkozott be. Itt a gyerekek közül név szerint csak Tót Péter lányát említették, így az öt bejegyzés összesen 11 rimaszombati nevet tartalmaz.⁶⁰ 1493. március végén különösen nagy létszámú csoport érkezett Bihar megyéből. A kötet 10 különböző lapján, 17 bejegyzésben összesen 23 egyházi és világi belépő nevét olvashatjuk, akik családjukkal, közeli és távoli rokonaikkal szomszédaikkal léptek be – mindenkit számba véve a belépők létszáma a csak említett, de fel nem sorolt gyerekek nélkül is eléri a 77 főt. A csoport tagjai főként Váradról és Debrecenből indultak útnak, de csatlakoztak hozzájuk egyháziak Szoboszlóról, Szántórol, Pályiból, Böszörményről, Sámsonról vagy éppen Vajáról. Vélhetőleg a csoporttal tartott az ugyanakkor beiratkozó két tasnádi pap és néhány társa is. Mihály debreceni pap például 3 testvérével és azok feleségével, Zsigmond pap ugyanonnan anyjával, két asszonnyal valamint azok férjével lépett a társulatba.⁶¹ Mint példáinkból is kitűnik, a társulat anyakönyvéből valóban rekonstruálhatók az együtt utazó csoportok, azok létszámának pontos meghatározása

⁵⁵ LC 84/6. 85/1. 85/5. A velük egyszerre belépő, de lakóhely nélkül szereplő esztergomi egyházmegyeiek is vélhetőleg velük utaztak.

⁵⁶ LC 91/6.

⁵⁷ LC 18/3. 20/1. 34/2–3. 43/6. 44/1.

⁵⁸ LC 24/1. 27/2. 30/5.

⁵⁹ LC 23/3. 23/5. 25/2. 27/3.

⁶⁰ LC 87/8. 88/3. 88/4. 88/6. 89/1.

⁶¹ LC 24/5. 25/3. 26/1. 27/4. 28/1–4. 29/1–2.

azonban nehézségbe ütközik. A problémát egyértelműen a középkori ember mentalitása okozza: a társulatba lépők szeme előtt a társulat minden tagja által elnyerhető búcsúkiváltság lebegett, így érthetően beírták-beíratták mindazokat, akiket részesíteni kívántak e kiváltságban. Ők valamennyien bűnbocsánatot a-kartak, nem pedig jelenléti ívet készítettek.

Ezzel tulajdonképpen vizsgálatunk legfontosabb kérdéséhez érkeztünk: a kötetben szereplők közül kik, hányan léptek be valóban a társulatba, s kiket írtak be mások, elsősorban legközelebbi hozzátartozóik? Mindazok, akik eddig az anyakönyv bejegyzéseivel foglalkoztak, egyszerűen a beiratkozások számát vették alapul, jelezve, hogy a tényleges belépők száma ennél mindenképpen több volt.⁶² Ez a megoldás éppúgy nem nyújt biztos megoldást, mint bármilyen más válogatás, az önálló bejegyzésben szereplők közt is volt ugyanis olyan, aki biztosan nem volt ott, a társaik sorában sokadikként szereplők egy része pedig biztosan jelen volt. A confraternitás fennállásának első éveivel még nincs gond: 1479-ig mindenki egyedül, saját személyében lépett a társulatba, csupán Gatalóci Mátyás veszprémi püspök nevében fizette be a belépti összeget a hosszabb ideje Rómában tartózkodó Emódi Pál.⁶³ Az első együtt belépő család, a Tolna megyei Paksiak 1479 januárjában meghatalmazott útján jelentkeztek – esetükben nem csak az kérdéses, hányan voltak ott Rómában, hanem az is vitatható, megjelent-e ott valamelyikük. Jelenlétük mellett érvként hozható fel, hogy a családban — úgy tűnik — hagyománnyá vált a római út. Paksi Imre és unokatestvére, Szemere 1433-ban Zsigmond király kíséretében járt Rómában, és részesült bűnbocsánatban.⁶⁴ 1479-ben Szemere 6 fiú unokája és azok feleségei lettek a társulat tagjai, 40 évvel később, 1518-ban pedig ismét újabb generáció szerepelt az anyakönyvben, s velük együtt két matróna, Paksi Pál és Albert özvegye, akik már 1479-ben a belépők közt voltak.⁶⁵ Gyerekeket csak 1492-től kezdve találunk a kötetben, az „újítók” ismét köznevesek voltak, a Pest megyei Versegiek és társaik.⁶⁶ Az 1494-ben ügyeit intéző bártfai káplán útítársa, Szegedi Tamás margitszigeti hivatalos szintén szerepel az anyakönyvben. 1494-ben — mint tudjuk — 3 lóval, kísérőivel indult Rómába. Az anyakönyvbe azonban nem 1495 elején, hanem 1494 áprilisában íratta be magát feleségével, fiával és két lányával.⁶⁷ Esetében az lehet a legvalószínűbb, hogy a kolostor ügyeiben eljárva többször is megtette a Buda-Róma közti utat – ebből azonban az is következik, hogy „szolgálati” útjaira aligha vitte magával a családját. Feltett kérdésünket talán érdemes tovább pontosítani, s négy külön kérdésre bontani: 1. Kik azok, akik biztosan beléptek? 2. Kik azok, akik biztosan nem léptek be? 3. Kikről feltételezhetjük, hogy ott voltak? 4. Kikről gondolhatjuk, hogy nem voltak ott?

⁶² Pásztor i. m., újabban *Kubinyi András: Magyarok a késő-középkori Rómában.* (A továbbiakban *Kubinyi: Magyarok Rómában*) In: *Studia Miskolcinsensia* 3. Miskolc, 1999. 86–89.

⁶³ LC 1/5.

⁶⁴ Lukcsics i. m. II. 212. 218. Az útról, a kíséret többi tagjáról: *Csukovits Enikő: Egy nagy utazás résztvevői* (Zsigmond király római kísérete) In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére.* Szerk.: *Csukovits Enikő* Bp. 1998. 11–35.

⁶⁵ LC 138/1.

⁶⁶ LC 12/1.

⁶⁷ LC 38/2.

1. Biztosan jelen voltak mindazok, akik saját kezükkel írták be nevüket a kötetbe. Számuk nem volt nagy, összesen 23 ilyen bejegyzést találunk. Saját kezűleg írta ~~be~~ magát a kötetbe például 1480-ban Benedek egri segédpüspök, Filipec János váradi püspök és Pál erdélyi prépost, vagy a már említett enyingi Török Imre és két társa.⁶⁸ A manu propria beiratkozók közt az egyháziak és a világiak aránya 19 volt a 4-hez – meglehetősen árulkodó a magyar világi társadalom középkorvégi műveltségéről. Biztosan ott voltak azok is, akiknél a személyes jelenlétre utaló „kiszólást” találunk a szövegben. Ilyen kiszólásnak tekinthető az is, amikor az élőbeszéd szóhasználata érződik a szövegen: például a Szászföldről, Váldhídról érkezett György bejegyzésében azt olvashatjuk, hogy a társulatba lépett „ma, 1480. január 15-én”. Itt tehát csupán a hodie szó utal a fogalmazás frissességére.⁶⁹ Csobádi János 1482 nyarán lépett a confraternitásba, ahova azért íratta be magát mással, mert — mint bejegyeztette — nem tudott írni.⁷⁰ Hasonlóképpen ott volt, de mással íratta be magát Fábián, a zágrábi székesegyház prebendarius, vagy a világi Zágrábi Tamás.⁷¹ Szerdahelyi Imrefi Miklós személyesen — perszonaliter — jelent meg az ispotályban, őt és népes rokonságát azonban Pál prépost jegyezte be a kötetbe.⁷² Jelen volt természetesen az is, aki külön bejegyzésben, esetleg más lapra valaki mást is beírt. 1493-ban például György kácsi apát jelentkezett, s ugyanaznap került a kötetbe Daróci Katalin bejegyzése is, az apát tollából.⁷³ 2. Biztosan nem személyesen ment Rómába 1490 augusztusában a Mátyás halála után börtönéből frissen kiengedett Váradi Péter kalocsai érsek és családja – Váradi esetleges római útjáról más forrásból is tudnunk kellene, a családtagok közt ráadásul két elhalt testvérét is felsorolják. A társulatba az érseket és rokonait Rómában élő testvére, a már többször említett Pál esztergomi prépost jegyezte be.⁷⁴ Szintén „per proprium nuntium” jelentkezett 1485-ben Vetési Albert veszprémi püspök. Vetési évtizedeken át mint az egyik legtöbbször foglalkoztatott királyi követ meglehetősen gyakran járt Rómában, élete végén azonban alig hagyta el Veszprémet, súlyos betegsége miatt ugyanis ekkor már mozogni is alig tudott.⁷⁵ Egyértelmű a helyzet Sárjai Tamás esztergom-szentgyörgymezei kanonok bejegyzése nyomán: a szöveg szerint ő belépett, és beírta anyját és testvéreit, a rokonok tehát nem tartottak vele. Ugyanez olvasható ki pl. Imre jánki plébános 1520-as bejegyzéséből is: ő maga belépett, búcsúlevelet pedig magának és — távollévő — apjának kért.⁷⁶ 3. Egyszerű lenne a helyzet, ha az egyes vagy többes szám használata egyértelműen azt jelentené, hogy valaki egyedül illetve társakkal lépett a társulatba, ez azonban nem így van. Együtt jelentkező házaspárok esetén hol a

⁶⁸ LC 5/2. 8/2. 8/3. 136/3.

⁶⁹ LC 5/4. Ugyanarra példa: 34/3.

⁷⁰ LC 8/4. „quia ego scribere nesciebam”

⁷¹ LC 6/3. 6/5.

⁷² LC 17/5.

⁷³ LC 21/5–6.

⁷⁴ LC 10/2. Váradi szabadulására lásd: *Kubinyi: Két esztendő* i. m. 13.

⁷⁵ LC 9/3. Vetési életére *Fraknói: Mátyás diplomatai* i. m. 385–404. Újabbán *Rainer Pál: Vetési Albert veszprémi püspök*. In: *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986) 227–232. Betegségéről említést tesz *Fügedi Erik: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai*. Bp. 1974. 125.

⁷⁶ LC 31/5. 140/5.

„belépett a feleségével”, hol az „X és felesége beléptek” szófordulat szerepel, ráadásul a szóhasználat ciklikusan változik. Amikor azonban a szövegben a többes számot következetesen végig használták — például „beléptünk — fizettünk — oklevelet kaptunk” — feltételezhetjük, hogy valóban közös belépés történt. 1518-ban például együtt jelentkező Veszprém megyei nemeseket találunk, köztük Kinizsi Pál feleségét, Magyar Benignát immár harmadik férjével.⁷⁷ Nagyobb létszámú család, főleg sok gyerek esetén joggal kételkedhetünk abban, hogy valamenynyien útra keltek, de ha például két testvér jelentkezett a feleségével, vagy anya a fiával, akkor elképzelhetőbbnek tartom azt, hogy együtt utaztak, mint az ellenkezőjét.⁷⁸ 4. Legkevésbé a gyerekeket vihették el zarándokútra, s ugyanúgy valószínű, hogy a társulatba lépő egyháziak szülei is többségükben idehaza maradtak. Pontosabban, minél több gyerek szerepel a kérvényben, annál valószínűbb, hogy őket nem vitték el, egyháziak családja esetén pedig a már idős szülők szinte biztosan nem utaztak, a már felnőtt testvérek azonban valószínűleg szívesen tartottak együtt náluk műveltebb testvérükkel.

Meglehetősen hosszú fejtegetés eredményeként tehát annyit állapíthattunk meg, hogy a társulatba lépett magyarok többségénél nem állapítható meg biztonsággal, hogy személyesen is jelen volt a beiratkozásnál. Emiatt a további vizsgálat során ahhoz, hogy a valós helyzetet valamelyest reálisabban lássuk, az anyakönyvben szereplő adatokat kétféleképpen fogom mérni: 1. Azok szerint, akiknek a neve alatt a bejegyzés kelt. 2. Valamennyi a kötetben szereplő személy bevonásával. Hogy pontosan miben különbözik a két megközelítés, annak illusztrálására álljon itt a már említett budai és bihari csoportból egy-egy példa: Barnabás János budai polgár feleségével, két fiával, Imre deákkal, annak feleségével és két lányával, András mészárossal, asszonyával és két fiával lépett a társulatba.⁷⁹ Az első megközelítés szerint csak Barnabás János, a második szerint valamennyiük adatai részt vesznek az elemzésben. A bihariak utolsó csoportja egy oldalon, két bejegyzésben olvasható, Lőrinc böszörményi és Márton sámsoni plébános nevével az élen.⁸⁰ Az első verzió szerint ők ketten, a második szerint 8 személy kerül figyelmünk középpontjába. Jó lenne ugyan egy olyan vizsgálatot is elvégezni, ahol az adatok összesítésében mindazokat a személyeket figyelembe vennénk, akikről jó okunk van feltételezni, hogy személyesen iratkoztak be — a fentebb idézett kérvényben például ilyen lehetett Imre deák és András mészáros —, ebben az esetben azonban túlságosan nagy teret kapnának a szubjektív benyomások.

***

Az anyakönyvben található magyar adatokat táblázatos formában vittem számítógépre. Valamennyi személy külön sorba került, így az adatbevitel eredményeként egy 19 oszlopos, 3833 soros táblázatot kaptam. Az adatbevitelből csupán azok maradtak ki, akik valamilyen gyűjtőszó alatt többen, név nélkül szerepeltek,

⁷⁷ LC 138/2. Hasonló bejegyzés: 137/2.

⁷⁸ Például LC 119/3. 120/5. 57/8–9.

⁷⁹ LC 23/3.

⁸⁰ LC 29/2.

például valakinek a gyerekei, testvérei, rokonai.⁸¹ A munkához a következő oszlopokat alakítottam ki:

1. Sorszám: minden egyes személy külön sorszámot kapott, ez a sorszám értelemszerűen vonatkozik az adott személy sorában szereplő valamennyi adatra.

2. Belépő: a társulatba lépő személy teljes nevét tartalmazza abban a formában, ahogy az anyakönyvbe került, vagy családtag esetén a bejegyzésben szereplő adatokból értelemszerűen kiegészítve. Erre azért van szükség, mert a lakóhelyet általában csak egyszer tüntették fel a bejegyzésben, a legtöbbször a családfő neve tartalmazza. Például Debreceni Tóth László a feleségével, Margittal lépett be: adataik két egymást követő sorban kerültek a számítógépbe. A belépő rovatba a férjnél Ladislaus Toth de Debrecen, a feleségnél Margareta ux. Lad. de Debrecen került.⁸²

3. Első: ebben az oszlopban csak azoknak a nevével jelöltem meg egy x jellel, akiknek a neve alatt a bejegyzés kelt

4. A belépés dátuma: az év, hónap és nap feltüntetésére.

5. A belépő lakóhelye: amennyiben a bejegyzésben szerepel ilyen adat. Világiaknál a lakhely, egyháziaknál a szolgálati hely kerül ide, mai helyesírás szerinti névalakkal, például az anyakönyvben olvasható Zechen helyett Szécsény, Roycha helyett Rojcsa stb.⁸³

6. Megye: ez az adat az anyakönyvben nem szerepel, az elemzéshez azonban nélkülözhetetlen. Ahol a bejegyzésben szereplő helynév alapján meg tudtam állapítani, ott mindenütt feltüntettem. Ahol az azonosítás kérdéses, ott a megye neve után kérdőjelet tettem. Ahol a települést nem tudtam azonosítani, vagy a sok azonos nevű falu — például Nagyfalva, Tótfalva, Szentmárton — közül nem lehetett megállapítani, honnan származhattak, ott csak kérdőjelet tettem. Ha egy sorban a lakóhely cella üresen maradt, akkor a megye cellába sem került adat.⁸⁴

7. Egyházmegye: ide akkor került adat, ha a bejegyzésben szerepelt, hogy a belépő melyik egyházmegyéből származott. Az egyházmegyét a belépő által megadott módon tüntettem fel, azon nem módosítottam. A budaiakat tehát nem az esztergomiba, hanem a veszprémi egyházmegyébe írtam be, mivel maguk a budai polgárok is így jelölték magukat.⁸⁵

8. Egyházi tisztség: akár szerzetes, akár világi pap a belépő egyházi, az egyházban viselt tisztsége ebbe az oszlopba kerül. Az itt szereplő adatok így a 5. illetve a 9. oszlopban olvasható adatokkal együtt értelmezhetők, például frater Barnabás pécsváradi szerzetes sorában a 5. oszlop cellájába került a Pécsvárad, a 8.-ba a monachus megjelölés, a 9.-be pedig a közismert OSB rövidítés.⁸⁶

⁸¹ Például LC 31/2.: „cum tribus personis”, 31/3.: „cum omnibus suis fratribus carnalibus”, 37/1.: „cum liberis suis”, 37/1.: „ac cum aliis filiis et filiabus”

⁸² LC 35/1.

⁸³ LC 2/2–3. 7/1.

⁸⁴ Az adatbevitel során nyújtott segítségért Szántay Antalnak, egyes települések azonosításáért Engel Pálnak tartozom köszönettel.

⁸⁵ Például LC 2/5. Bodó Benedek budai polgár bejegyzésében ennél pontosabban szerepel: „diocesis Vesprimiensis, iurisdictionis vero Strigoniensis” LC 27/3.

⁸⁶ LC 6/4.

9. Szerzetesrend: szerzetesek esetén itt tüntettem fel annak a szerzetesrendnek a rövidített nevét — mint a fenti példa is mutatja —, amelynek a belépő tagja volt.

10. Világi tiszttség: alapvetően három csoport esetében található itt adat. A kötet bejegyzéseiben feltüntették foglalkozásukat az iparosok, a litterátusok, valamint az országos méltóságot viselők (például Bocskai Péter vicebán⁸⁷). Mindazoknál a világiaknál, ahol ebben az oszlopban nem szerepel adat, a cellába egy L betűt (a laicus szó kezdőbetűjét), gyerekek esetében pedig GY betűt írtam, hogy ezeket a csoportokat is összegezni tudjam.

11. Megszólítás: a bejegyzésben talált valamennyi rangra, iskolázottságra stb. utaló megjelölést felvettem — például dominus, magnificus, magister stb. — alapvetően azonban a nemesek illetve a polgárok önazonosítása érdekelt.

12. A belépő neme: a férfiak F, a nők N betűvel jelölve.

13. Családi állapota: ha a családi állapot megállapítható, a cellába az azt jelölő szó — nős, nőtlen, özvegy, hajadon stb. — került, ha nem állapítható meg, kérdőjelet tettem. Egyháziaknál ebbe az oszlopba az Egyh. megnevezés került.

14. A családban elfoglalt helye: ebben az oszlopban a bejegyzésben szereplő családtagoknak az elsőként feltüntetett családtaghoz viszonyított rokoni kapcsolatát tüntettem fel. Egy együtt belépő család esetében tehát az apa a belépő (B), az anya mint az ő felesége (B. fel.), a gyerekek mint az ő fiai illetve lányai (B. fia, B. lánya) szerepelnek. Ha valaki egyedül, vagy vele rokonságban nem álló társakkal jelentkezett, akkor ebbe a cellába nem került adat.

15. A belépés módja: jelzi, hogy valaki egyedül (E), saját kezűleg (SK), családdal (Cs), nagycsaláddal (Ncs) vagy másokkal (Más.) együtt lépett a társulatba.

16. Családtagok száma: nem mindenkinél, csak a belépő családfőknél (B) tüntettem fel. Valamennyi együtt belépő családtag együttes száma került ebbe a cellába.

17. Gyerekek száma: szintén csak a belépő családfőknél tüntettem fel, ez a belépő családfő azonban lehetett az anya is, amennyiben a bejegyzésben csak ő szerepel a gyerekeivel.

18. Megjegyzés: ide kerültek a belépés okára, a fizetés módjára stb. vonatkozó adatok, valamint minden olyan adat, amely ugyan fontos, de önálló oszlopot nem kapott, például az írni nem tudás emlegetése.

19. Jelzet: a már hivatkozott módon azt tüntettem itt fel, hogy a kiadott szövegben hányadik oldalon hányadik bejegyzésben olvasható a szöveg.

Az így számítógépre vitt anyakönyv alapján négy alapvető kérdéskört vettem vizsgálat alá: 1. Honnan érkeztek a társulatba lépett magyarok? 2. Milyen volt az egyháziak és világiak közti arány, milyen képet kapunk az egyházi társadalomról? 3. Milyen adatokat találunk a belépők társadalmi helyzetére? 4. Mit tudhatunk meg családi kapcsolataikról?⁸⁸

1. Elsőként tehát a kötetben szereplő személyek földrajzi megoszlását vizsgáljuk. Az elemzés legegyszerűbb módja, ha megnézzük, hogy a belépők melyik egyházmegyéből milyen számban, milyen arányban jelentkeztek. Két táblázatot

⁸⁷ LC 9/4.

⁸⁸ A több száz család adatai alapján levonható demográfiai következtetésekkel külön tanulmányban szeretnék foglalkozni.

és a táblázatok alapján két diagramot készítettem, az elsőben a bejegyzésekben szereplő első belépők, a másodikban valamennyi belépő adatai szerepelnek.

[A táblázatok alapján készített diagramokat lásd a Függelékben!]

A diagramok az egyházmegyék abc-sorrendjében tartalmazzák az összesített számadatokat. Az üres megjelölés azokat a belépőket takarja, akik nem tüntettek fel egyházmegyét, a kérdőjel pedig ott szerepel, ahol a megnevezett lakóhely egyházmegyei hovatartozását — elvben lehetett volna, gyakorlatilag — nem sikerült megállapítani. A néhány külföldön élő magyar egyházit és a kevés horvátországi belépőt a továbbiakban nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk, mint ahogy százalékosan nem mérhető a gnesói érsek joghatósága alá tartozó podolini férfi és Mihály milkói püspök sem.⁸⁹ A két diagram között egy-egy százaléknyi eltérés ugyan tapasztalható, érdemi eltérés azonban nem mutatkozik a két adatsor közt. A legtöbben az erdélyi egyházmegyéből jelentkeztek (19 illetve 18%), utánuk következik az esztergomi (17 ill. 16%), fej-fej mellett a pécsi (12%) az egri (11 ill. 12%) és a váradi (10 ill. 11%), kevéssel lemaradva a veszprémi (8 és 9%), majd a kalocsai (6%), a zágrábi (6 ill. 4%), és messze lemaradva a váci (3%) és a győri (2%), legvégül a csanádi és a nyitrai, amely még az 1%-ot sem érte el. Az arányok tovább módosulnak, ha a vizsgálatba a megyéket is bevonjuk,⁹⁰ az egyes egyházmegyék területén belül ugyanis korántsem volt egyenletes a jelentkezési hajlandóság. [A táblázatokat lásd a Függelékben!]

Az erdélyi belépők jelentős része a Szászföldről származott (67 illetve 126 fő). Az egri egyházmegyéből Zemplénből (21 ill. 61 fő), a váradi egyházmegyéből Biharból (66 ill. 202), a veszprémi egyházmegyéből Somogyból (19 ill. 79) jelentkeztek a legtöbben. A megyék bejegyzések száma szerinti sorrendjét — ide számítva a megyényi területet magában foglaló Szászföldet és Székelyföldet is — a Szászföld, Bihar és Baranya (50 ill. 114) megye vezeti, az élbolyba számítható még 15-nél több bejegyzéssel Pest (23–73), Tolna (22–90), Zemplén, az erdélyi Fehér (20–31), Somogy és Csongrád (18–60), valamint egyformán 16 bejegyzéssel, de eltérő számú belépővel Szatmár (16–41), a Székelyföld (16–39), Heves (16–38) és Zágráb (16–27) megyék. A sereghajtó Moson, Árva, Máramaros és Ugocsa, valamint a Temesköz déli megyéi, ahonnan egyetlen nevet sem találunk az anyakönyvben. Kevesen léptek be a társulatba az egész Nyugat-Dunántúlról és a Felvidékről is. A látszólagos ellentmondást — miszerint az egyházmegyék sorában az esztergomi a második, miközben az egyházmegye területén fekvő megyékből feltűnően kevesen jelentkeztek — könnyű feloldani. Közös táblázatba foglalva az egyházmegyék és a megyék szerinti megoszlást, azonnal kitűnt, hogy a szászföldi jelentkezők közül csak 35 fő tartozott az erdélyi egyházmegyébe, a belépők többsége, összesen 91 fő a szebeni prépostság területén lakott, amely egy 1191-es kiváltságnak köszönhetően közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott.⁹¹ Ráadásul a szászok aránya a társulatban még a kimutathatónál is na-

⁸⁹ LC 47/3. 32/1.

⁹⁰ A vizsgálatban a továbbiakban a kérdőjellel feltüntetett nevek együtt szerepelnek a biztos adatokkal. Tehát például 10 Bodrog megyei adat + 2 Bodrog? adat összesítve, 12 bodrogi említésként vesz részt a számításban.

⁹¹ A szászok egyházi szervezetére: *Georg Müller*: Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten. Hermannstadt, 1936.

gyobb volt. Az összes belépő több, mint a felénél (1899-nél) hiányzik a lakóhely, így a megye is. A legtöbb üres cella az egri (449), az erdélyi (412) és az esztergomi (290) egyházmegyénél található. Joggal tételezhetjük fel, hogy mind az erdélyi, mind az esztergomi egyházmegye közigazgatási egységbe nem sorolható belépői közt nagy számban fordulhattak elő szászföldiek. Többször is előfordult ugyanis, hogy egy időben léptek be a társulatba szászföldiek és — lakóhely feltüntetése nélkül — esztergomi egyházmegyeiek.⁹² Térképen ábrázolva adatainkat, egy az országot DNY-ÉK irányban átszelő széles sáv rajzolódik ki, amely Szlavóniától a Dél-Dunántúlon, Pest megyén át Zemplén és Ung megyéig terjed, e sáv két ponton is kiszélesedik, délen a Duna-Tisza közének déli megyéi, középtájon pedig Bihar megye kapcsolódik hozzá — az így kijelölt területről érkezett a társulatba lépők zöme. A sávból csak az Erdély déli részén élő szászok maradtak ki.

A társulat tagjainak földrajzi megoszlása számos olyan kérdést vet fel, amelyre aligha lehet megnyugtató választ adni: Miért maradt ki szinte a teljes Nyugat-Magyarország, amikor arról a területről kellett a legkevesebbet utazni Rómáig?⁹³ Miért szerepeltek az erdélyi szászok olyan nagy számban, amikor a szepességi szászok, vagy a felvidéki városok hasonlóképpen német ajkú polgársága alig bukkan fel forrásunkban? Kubinyi András rövid tanulmányában felvetette, hogy azokból az egyházmegyékből jelentkeztek a legtöbben, amelyeknek a legnagyobb a jövedelme.⁹⁴ E két adat azonban véleményem szerint csak annyiban függhet össze, hogy az alapvetően tizedből eredő egyházi jövedelem ott a legmagasabb, ahol a lakosság a legnépesebb — ahol pedig nagyobb a népesség, ott értelemszerűen nagyobb lehet a zarándokok (és köztük a társulatba lépők) száma is. Ez a megállapítás részben igaz is. Magyarország 15. század végi népsűrűségét épp Kubinyi András állapította meg és vitte térképre, adatainkat mindenképpen érdemes az ő térképével összevetnünk.⁹⁵ Az anyakönyvben számos adattal képviselt Baranya, Tolna és Somogy valóban a nagy népsűrűségű megyék közé tartoztak, az ugyancsak sok belépőt felvonultató Bihar azonban csak a közepesen, Zemplén pedig a ritkán lakott területek közé tartozott.⁹⁶

A magyarázatok körébe bevonnék két, talán szubjektívnek tűnő tényezőt is. Az egyik a belföldi zarándokhelyek utazásra serkentő szerepe. A középkorvégi Magyarországon Várad, Budaszentlőrinc, Bába és Újlak volt a leglátogatottabb kegyhely. A hazai zarándoklatokról fennmaradt forrásanyag szerint mindegyik helyre a szűkebb régióban élő hívek zarándokoltak elsősorban, de ha útjukat nem

⁹² Például LC 80/4–6. 82/2–4. 84/6–85/2. stb.

⁹³ Elvben magyarázatul kínálkozik, hogy erről a vidékről inkább Aachenbe utaztak zarándokútra. A magyarázatnak ellentmond, hogy a fennmaradt pozsonyi, soproni végrendeletekben nem csak aacheni, hanem római zarándoklatra utaló adatot is jelentős számban találunk: SNA Bratislava, Protocollum testamentorum = MOL DF 277056, Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története II/1–6. Sopron, 1930–1943.

⁹⁴ Kubinyi: Magyarok Rómában i. m. 88–91.

⁹⁵ Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 38 (1996)2–3.161.

⁹⁶ Számítása szerint Baranya 24,8, Tolna 21,1, Somogy 16,6 fő/km² népsűrűségű, Bihar már csak 11,9, Zemplén pedig 8,9 fő/km². Kubinyi a megyéket népsűrűség szerint 7 csoportba osztotta, Baranya és Tolna a második, Somogy a harmadik csoportba került, Bihar az ötödik, Zemplén a hatodik csoport élén kapott helyet.

ítélték eredményesnek, gyakran kerestek fel másik kegyhelyet is, így találhatunk adatot Bátáról Budaszentlőrincre vagy Újlakra, Váradról Újlakra vagy Budaszentlőrincre tartó zarándokokról.⁹⁷ Talán nem helytelen levonni a következtetést: arról a településről, ahonnan gyakran, esetleg rendszeresen — akár egyénileg, akár csoportosan — felkeresték a közeli kegyhelyet, könnyebben dönthettek egy távolabbi kegyhely felkeresése mellett, mint ahol ez a szokás nem rendelkezett hagyománnyal. A Bába vonzáskörzetébe tartozó Dél-Dunántúlról, az Újlak körzetének számító Szerémből és a Duna-Tisza közének déli megyéiből, valamint a Bihar illetve Pest megyéből belépők nagy száma azt indokolná, hogy ezt a magyarázatot semmiképpen ne vessük el. Valamelyest magyarázatot ad a belépők földrajzi megoszlására a Szentlélek-rend magyarországi szervezete is. A rend Budán, Nagyszébenben, Besztercén, Székelyvásárhelyen, Segesváron, Királynémetin, a barcasági Földváron, a Csanád megyei azonosíthatatlan Azrán, valamint Pécssett rendelkezett házzal.⁹⁸ Mivel a rend házainak többsége — a kilenc ismert ispotályból hat — Erdélyben feküdt, ésszerű a feltételezés, hogy az Erdélyből érkezett zarándokok közül többen léptek be a társulatba, mint például az ispotályos kanonokokat nem ismerő győri egyházmegyei zarándokok közül. Úgy gondolom, ez a szempont alapvetően nem módosítja a képet — hisz például a bártfai káplán levelében említett csoportok közül is messze az erdélyieké volt a legnagyobb — kisebb eltérést azonban valóban eredményezhet: az erdélyi Besztercevidékéről például biztosan azért szerepel több (9 illetve 16) belépő, mint a szomszédos Doboka (1 ill. 2) vagy Belső-Szolnok (2 ill. 5) megyékből, mert területén a rend két ispotályal is rendelkezett, a beszterceivel és a királynémetivel.

2. „Egyházi és világi, főúr, nemes és polgár egyaránt szerepelnek a zarándokok és a Szentlélek-társulat tagjainak a sorában... Legtöbben azonban mégis az egyházi rend tagjai közül kerültek ki.” – írta Pásztor Lajos többször idézett munkájában.⁹⁹ Ez a megállapítás azonban nemcsak hogy nem helytálló, de meg sem közelíti a valós helyzetet. Az összes bejegyzés (1253) közül 365 kelt egyházi nevében, s a 3833 belépő közül 447 fő tartozott az egyházi rendbe. Ez azt jelenti, hogy a bejegyzések 30%-át írta vagy íratta egyházi, az összes belépőnek azonban az egyháziak már csak 12%-át alkották.¹⁰⁰ Igaz viszont, hogy a társulatba lépő egyháziak lefedik a hierarchia teljes skáláját, az érsektől egészen az egyszerű falusi káplánig.¹⁰¹ A bejegyzések alapján megállapítható, hogy többségük valóban

⁹⁷ *Fügedi Erik*: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 26., *Knapp Éva*: Remete Szent Pál csodái. (A budaszentlőrinci ereklyéhez kapcsolódó mirakulumfőljegyzések elemzése) Századok 1983/3. 537. 545.

⁹⁸ Lásd 19. jegyzet

⁹⁹ *Pásztor* i. m. 121. Hasonlóképpen vélekedtem én is: *Csukovits*: Cum capsza i. m. 18.

¹⁰⁰ Hogy pontos összegzés nélkül miért tűnik többnek az egyháziak aránya, annak egyszerű a magyarázata: számarányukhoz képest nagyobb számban iratkoztak be egyedül, amellől arányuk az első évtizedekben valóban magas. Mint Kubinyi András kimutatta, 1446–89 közt a bejegyzések 63,6%-a volt egyházié. Arányuk épp a nagy világi tömegeket vonzó szentévbén esett vissza látványosan, 14,7%-ra. *Kubinyi*: Magyarok Rómában i. m. 86.

¹⁰¹ Káplán például Marjáncról: LC 19/7., Bösörményből: LC 29/2.

személyesen iratkozott a confraternitásba.¹⁰² A főpapságot a megbízott útján belépő Váradi Péter kalocsai érsek, 5 püspök (a már említettek kivül Geréb László erdélyi püspök¹⁰³) és 2 segédpüspök képviselte. A 447 egyházi közül 60 fő tartozott biztosan a középrétegbe: 7 prépost (aradi, vasvári, titeli, gyulafehérvári, esztergomi, kalocsai és veszprémi) és összesen 53 kanonok. Közülük 10–10 a pécsi illetve a váradi egyházban, 9 fő a zágrábi, 7 az erdélyi, 6 a kalocsai egyházmegyében rendelkezett stallummal. A veszprémi egyházmegyéből hárman (egyikük Fehérváron volt olvasókanonok), Gyórból és Csanádról 2–2, Vácról és Esztergomból 1–1 kanonok lépett be. Az esztergomi székeskáptalant érdekes módon csak a Rómában élő Váradi Pál képviselte, az előbb említett esztergomi belépő ugyanis esztergom-zöldmezei kanonok volt. Az alsópapságba tartozó oltárigazgatók (20), kápolnaigazgatók (2), prebendáriusok (2), kórusbeli papok (2) viszonylag kis számban jelentkeztek a confraternitásba, az alsópapság többségét a gyakran híveikkel együtt útra kelő plébánosok (97) és a presbyterek (203) tették ki, káplán is már csak 6 szerepelt. A plébánosok között ugyan akadtak olyanok is — például az egyetemi fokozattal is rendelkező Pécsi Jakab kolozsvári plébános¹⁰⁴ — akiknek jövedelme elérte az átlagos kanonoki stallum bevételeit, nagyrésztük azonban egyszerű falusi pap volt, mint például a Torna megyei Szögliget, vagy a Heves megyei Varsány plébánosa.¹⁰⁵ A világi egyház képviselőihez viszonyítva a szerzetesek igencsak kisebbségben maradtak. Számuk valóban elenyésző volt: 1 prior, 1 priorissa, 1 monachus, 5 monialis és 16 frater szerepel csupán a kötetben. Az apátnő és az öt apáca Pécsről kelt útra.¹⁰⁶ A szerzetesek közt találunk budaszentlőrinci pálost, toplicai és pécsváradai bencést, a pesti fráterek — egyikük a teológia borostyánkoszorúsa, a másik hallgatója — valószínűleg domonkosok lehettek.¹⁰⁷ A származási hely pontosabb feltüntetése nélkül beírt szerzetesek közt a fentebbiek mellett megtalálhatjuk a premontrai és az ágostonos kanonokrend képviselőit, egy zágrábi egyházmegyei belépő pedig a Szentlélek-rend tagjaként iratkozott.¹⁰⁸ A kolostorok fegyelme — még akkor is, ha a középkorvégi feljegyzések szerint sok gond volt vele¹⁰⁹ — ugyan nem akadályozta meg, de alaposan megnehezítette a szerzetesek külföldi zarándokútját.

3. A belépők társadalmi helyzetéről sajnos jóval kevesebbet tudunk meg, mint szeretnénk. A jelentkezőkről ugyanis — kevés kivételtől eltekintve — csupán annyi adattal rendelkezünk, amennyit ők maguk fontosnak tartottak belépéskor megemlíteni. A kivételek közé tartozik például a társulatba 1519-ben lépő Werbőczy István, akinek életútját e bejegyzés nélkül is meglehetősen jól ismerjük,¹¹⁰

¹⁰² Például LC 133/4. – egyszerre nyolcan iratkoztak, tisztségeiket összevontan, többes számban olvashatjuk.

¹⁰³ LC 11/1–2.

¹⁰⁴ LC 7/6.

¹⁰⁵ LC 20/5. 18/4.

¹⁰⁶ LC 61/6.

¹⁰⁷ LC 147/7. 15/3. 26/3. 135/5.

¹⁰⁸ LC 13/6. 15/4. 104/7. 5/5.

¹⁰⁹ *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 220–304.

¹¹⁰ LC 138/3. Mindmáig legrészletesebb életrajzát Fraknói Vilmos száz éve írta: *Fraknói: Werbőczy i. m.*

de már egy pécsi vagy brassói bíróról is csak úgy tudhatjuk, hogy ezt a tisztséget viselte, ha ezt a bejegyzésben feltüntette.¹¹¹ A társadalmi helyzetet a világi tisztség és a megszólítás tükrözi, amelyekhez adott esetben a lakóhelyet is érdemes figyelembe venni. A 3833 személy közül 132-nél a laicus, azaz világi megjelölés szerepelt csupán. A táblázatban szintén laikusként — egy erre utaló L betűvel — írtam be valamennyi külön megjelölés nélküli felnőttet, ők összesen 2183-an voltak, gyereket 733-at találtam. A világi tisztségek oszlopban 460 cella üres maradt — elvben ennyi egyházinak kellett volna lennie, számuk a valóságban 466 volt. A néhány számszerű eltérést az magyarázza, hogy egyes esetekben egyháziak is viseltek olyan tisztséget, amely ebbe az oszlopba került — Vetési Albert veszprémi püspök például a megye ispánja is volt.¹¹² Az összes belépőből kivonva a fentebb említetteket, csak 325 esetben szerepel foglalkozásra illetve szakmára utaló kifejezés. A kivonások sorozata még itt sem ér véget. Leszámítva az iparos stb. feleségeket, végül csupán 178 személy marad, az összes beiratkozónak egészen a töredéke. Maroknyi adatból lehet csupán következtetéseket levonni — kérdés, hogy ez a 178 fő mennyiben reprezentálja a többi felnőtt, világi belépőt?

Mint az oszlopok felsorolásánál már említettem, alapvetően 3 kategóriában találhatunk adatokat: az ország igazgatásában betöltött tisztségek viselői, deákok és iparosok esetében. Nézzük először a világi archontológiába illő tisztségeket! Bárói méltóságot csupán két fő viselt: 1492-ben Egervári László dalmát-horvát-szlavón bán, és 1516-ban Török Imre nándorfehérvári bán, és találhatunk egy vicebánt is, Bocskai Pétert.¹¹³ Ispán összesen 6 szerepel az anyakönyvben, várnagy csupán négy.¹¹⁴ Számuk tehát jelentéktelen, szinte elvesznek a több ezer belépő közt, ráadásul ez esetben nehezen képzelhető el, hogy némelyek inkognitóban, azaz tisztségük feltüntetése nélkül léptek volna be. Az írástudókat 27 fő képviselte: 23 deák (litteratus), közülük 16 a feleségével, 1 notarius, 1 borostyánkoszorús és két scolaris — az utóbbiak még nem fejezték be a tanulmányaikat. Az ismertté vált iparosok száma 125 fő, őket érdemes külön táblázatban is feltüntetni. [Lásd a Függelékben !]

A 125 mester 30 különböző szakmát képviselt. Többségük a mindennapos mesterségek közé számított: borbély, fazekas, fuvaros, késes, kovács stb. A leggazdagabb szakmák művelői közé számító aranyműveseket 5 fő, a kereskedőket 9, a mészárosokat 8 belépő képviselte. A társulatba szabóból és vargából jutott a legtöbb, 32, ill. 18 fővel — viszonylag nagy számuk arra mutat, hogy a hazai iparosok közt is ők lehettek a legszamosabbak. Az öt aranyműves közül négy jelentősebb városból érkezett: Szegedről, Nagyszébenből, Kolozsvárról és Besztercéről, az ötödik lakhelyét, Pereget nem sikerült azonosítani.¹¹⁵ A 32 szabó közt jóval nagyobb társadalmi-anyagi különbségek lehettek. Feltehetően mások voltak a le-

¹¹¹ LC 78/4. 124/7.

¹¹² LC 9/3. A veszprémi püspökök a megye örökös ispánjai voltak.

¹¹³ LC 17/5. 136/3. 9/4. Egervárit rokona, Szerdahelyi Imrefi Miklós íratta be, nem valószínű, hogy személyesen is jelen volt.

¹¹⁴ LC 9/3. 17/5. 90/3. illetve 42/3. 76/6. 88/5. 135/6. A várnagyok közül csupán egy, a gyulai várnagy azonosítható. Nem ismerem azt a Benedek ispánt sem, aki 1500-ban járt Rómában.

¹¹⁵ LC 14/4. 48/3. 63/4. 95/4. 126/5.

hetőségei egy-egy budai, brassói szabónak,¹¹⁶ mint aki valamelyik kis faluban űzte ugyanezt az ipart, például a borsodi Szalonnán, a tolnai Aporon, vagy a somogyi Eddán.¹¹⁷ Ispánok, iparosok, deákok – a megismert személyek a társadalom nagyon szűk szeptétét képviselték. Kikből állt akkor össze az anyakönyvbe iratkozó tömeg?

Pásztor már idézett megállapítása szerint a világiakat számos főúr, nemes és polgár képviselte, s elsősorban a fennmaradt okleveles források alapján magam is úgy láttam, hogy a külföldi zarándokutatót a társadalom előkelőbb, módosabb rétegei engedhették meg maguknak elsősorban. Most, a társulat anyakönyvét alaposabban megismerve úgy vélem, a külföldre zarándoklók köréből nem lehet kizárni az ország lakosságának fennmaradó nagyobbik részét. A társulat tagjai között a nemesség korántsem képviselte magát nagy számban. A családtagokkal együtt 15 magnificus, 5 egregius, 7 generosa domina és 96 nobilis szerepelt a kötetben. Magnificus dominusként, azaz nagyságos úrként iratkoztak be a Dunántúlon birtokos Szerdahelyi Imrefiek, velük a valóban bárói méltóságot viselő Egervári László, a Paksiak Mesztegnyői Szerecsen Györggyel, valamint az erdélyi Sándor János.¹¹⁸ Egregius, azaz vitézlő 5 bukkant fel: Hodricher Gáspár, Doroszlói István, Apafi Lénárt és Ferenc, valamint Kereki Gergely.¹¹⁹ Egyszerű nemesként jelentkezhetek jól ismert, híres családok képviselői éppúgy, mint jelentéktelen kismesek: Szécsényi Frank László felesége és fia, Pásztói István vagy a másodszorra csak nemesként iratkozó Paksiak – a másik oldalt az ismeretlen Zala megyei Aracsai Gergely, vagy a baranyai csehszlovák Nemes család képviselte.¹²⁰ A nemesek száma mindamellett több a fentebb említetteknél, érdekes módon ugyanis a belépők egy része nem tartotta fontosnak megemlíteni rendi hovatartozását. A kötetben 38 olyan jelentkezőt találtam, akinek nemessége 100%-os biztonsággal megállapítható. Közéjük tartozik Blagai János özvegye, Frangepán Dorottya, Pongrácz János vajda özvegye és fia, a somlyói Bátoriak, Werbőczy István és az általa beírt Szobi Mihály, vagy Török Imre már említett kompániája.¹²¹ A csak származási hellyel jelölt több ezer személy között persze akadtak még jócskán nemesek — például a Békés megyei Bajoni Széki család¹²² — számuk azonban feltehetőleg nem lehetett a bejegyzések alapján összegyűlt 161 fő sokszorosa.

A tagság viszonylag jobban körülhatárolható társadalmi csoportját képviselték a városi polgárok. A civis megjelölést — családtagokkal együtt — 50 személynél találtam meg, megoszlásuk több, mint tanulságos. Magukat polgárnak nevezők jelentkeztek Medgyesről, Budáról, Váradról, Pestről, Pécsről, Szebenből, Szegedről és Székesfehérvárról.¹²³ Ugyanakkor találunk beiratkozókat — minden megjelölés nélkül — Pozsonyból, Selmecebányáról, Besztercebányáról, Bártfáról.¹²⁴ Brassóból

¹¹⁶ LC 12/2. 23/5. 25/2. 134/5.

¹¹⁷ LC 26/5. 60/1. 103/3.

¹¹⁸ LC 4/5. 17/5. 52/6. Magnificus mivoltuk okát nem ismerem. Asszonyaik generosa dominaként, nemzeti asszonyként szerepelnek.

¹¹⁹ LC 13/6. 17/5. 107/1. 138/2.

¹²⁰ LC 2/2–3. 52/5. 138/1. 84/4. 23/1.

¹²¹ LC 5/6. 23/3. 116/5. 138/3–4. 136/3.

¹²² LC 71/2.

¹²³ LC 5/3. 12/2. 23/3. 23/5. 24/5. 55/1. 56/5. 63/4. 72/8. 92/2.

¹²⁴ LC 8/5. 9/2. 50/6. 72/6.

46 személyt gyűjthetünk össze a kötetből, a civis megnevezés egyetlen esetben sem szerepelt, a budai 36 beiratkozóból 26 tüntette fel polgár mivoltát. Városi polgárnak a magyar medievisztika hagyományosan a szabad királyi városok polgárjoggal rendelkező lakóit tekinti, a korban azonban láthatóan szélesebben értelmezték ezt a fogalmat: ide tartoztak a püspöki városok polgárai éppúgy, mint például a jelentősebb — de nem csak a legjelentősebb — szász városok polgárai is, igaz, a városok minden lakója nem számított polgárnak. A városi polgárok számát emiatt nem, a városi lakosokét azonban össze lehet gyűjteni. A fentebb említett Buda és Brassó mellett például Váradról 57, Pestről és Szegedről 40–40, Pécsről 29, Nagyszébenből 19, Kolozsvárról 13, Pozsonyból viszont már csak 5 személyt találunk. A szabad királyi városokból és a püspöki székhelyekről jelentkezők együttes száma 337 fő. A városi lakosnak számítóak száma a Medgyeshez hasonló nagyságú, jelentőségű városok figyelembe vételével sem haladja meg a 400 főt.

Leszámítva az egyháziakat, a nemeseket, a polgárnak tekinthetőket, a 3833 beiratkozó többségét még mindig nem azonosítottuk, s azonosításukra nem is igazán maradt több lehetőség. A helynévből levonható társadalmi következtetések ingoványos talajára nem kívánok tévedni, két megye, Baranya és Bihar esetében azonban részletesen megnéztem a jelentkezők lakhelyét: Baranyából 35, Biharból 32 településről léptek a társulatba, mindkét megyéből a püspöki székhelyről szerepeltek a legtöbben. A 35 település közül Csánki Dezső szerint 9 volt mezőváros (Baranyavár, Eszék, Laskó, Mohács, Nekcse, Pécsvárad, Siklós, Szombathely és Valpó), Biharban 6, de közülük igazi mezővárosnak csak Belényes, Bihar, Böszörmény és Debrecen tekinthető. A tagok többsége tehát faluról érkezett, ráadásul többségükben olyan falvakból, amelyek nevét nem viselte nemesi család. A társulatba 1493 tavaszán lépett be egy bizonyos Nyakas Péter, 1520-ban pedig Szita Simon és Gyalog Péter feleségükkel együtt¹²⁵ – ezek a ragadványnevek semmiképpen nem tűnnek túl előkelőnek. A Rómába zarándoklók, és azok, akik közülük a Szentlélek-társulat anyakönyvébe iratkoztak, véleményem szerint nem csak a teljes egyházi, de a teljes világi társadalmat is lefedték. A szórványadatok ugyan — jellegükből fakadóan — hallgatnak a mezővárosi, falusi, jórészt jobbágyi jogállású zarándokokról, ennek ellenére meggyőződésem, hogy nagy számban kelhettek útra.¹²⁶ Nagyrészt ők alkothatták azt a tömeget, amely a külföldiek figyelmét is felkeltette. A 16. század második felében Szántó István jezsuita atya, római magyar gyóntató emlékirataiban feljegyzett hagyomány szerint: „Gyakran egész zarándokseregek mezítláb jöttek Magyarországból Róma szent helyeinek látogatására, s az ereklyék iránti tiszteletben minden más népet felülmúltak; és amikor a pápa Szent Péter bazilikájának erkélyéről áldást adott, a lépcsőzeten a magyarok részére mindig külön hely volt fönntartva.”¹²⁷

4. Az egyháziak esetében már tapasztalhattuk, hogy a világiakhoz viszonyított százalékos arányukban jelentős eltérés tapasztalható aszerint, hogy vala-

¹²⁵ LC 31/2. 140/1–2.

¹²⁶ Egyetlen ilyen jellegű okleveles forrást ismerek jelenleg, amely a 14. század elejéről a cséfalvi falusi bíró római zarándoklatáról tudósít. A nagykállói Kállay-család levéltára. Bp. 1943. I. 1047. sz.

¹²⁷ *Frañnoi*: Magyar zarándokház i. m. 15.

mennyi belépőt vagy csak a bejegyzésekben elsőként szereplő jelentkezőket veszünk figyelembe. A családi kapcsolatokat vizsgálva egyes esetekben jóval nagyobb eltéréseket tapasztalhatunk. Gyerekek nevében értelemszerűen nem is kelt bejegyzés, s figyelemreméltó a nők és férfiak arányában megfigyelhető jelentős különbség is. Az összes belépő között 2267 férfi és 1566 nő szerepelt, az 1253 bejegyzésből ugyanakkor 1154 született férfi, és csak 99 nő nevében. Az összes belépőnek tehát 60%-a volt férfi, 40%-a nő, a beírások száma szerint vizsgálva ellenben a belépők 92%-a tartozott a férfinemhez, s mindössze 8%-a maradt a nőknél.¹²⁸ Nézzük adatainkat kissé részletesebben, elsőként a családi állapotra vonatkozó adatsorok összevetésével! [Lásd a Függelékben!]

Mint a diagramokból kiolvasható, a bejegyzések több, mint fele, 53%-a családostól maradt fenn, számuk 24%-kal meghaladta az egyháziakét. Arányuk az összes belépő között azonban már csak 22%, csupán egy százalékkal több, mint mindkét nembeli gyerekeiké összesen. Az első táblázatban a női nemet csupán a 4% özvegy képviselte, miközben az összes belépő között csak a férjes asszonyok 23%-ot tettek ki. Vizsgálatunkba ezen a ponton érdemes bevonni a belépés módjára vonatkozó adatsorokat is.

A belépők megoszlása a belépés módja szerint

belépés módja	első belépők	összes belépő
egyedül	210	210
házastárssal	138	328
családtaggal	89	191
családdal	299	1082
nagycsaláddal	390	1757
másokkal	127	265
összesen	1253	3833

A tagok többsége családjával együtt lépett a társulatba: 89 bejegyzésben csak családtagok (pl. apa-gyerekek, anya-gyerekek, felnőtt testvérek) szerepeltek együtt, 138 esetben házaspárok, 299 alkalommal egy-egy kiscsalád (apa – anya – gyerekek) nevében kelt a bejegyzés. 390 esetben szerepelt együtt a kötetben a szélesebb család, például egy egyházi a szüleivel, felnőtt testvéreivel és azok családtagjaival. Nagycsaládoknál 4,5 fő, kiscsaládoknál 3,6 fő az átlagos családlétszám. A kötetbe beírt-beíratott családtagok közt a legnagyobb számban a belépő felesége (701 fő), testvére (493) és fia (489) illetve lánya (277) szerepelt, de találhatunk 21 unokát, 17 unokaöccsöt és 11 unokahúgot is. A bejegyzések jól tükrözik a családi együttélés hagyományosan patriarchális módját is, ahol a rokoni kapcsolatokban a férj családja a domináns: a felsorolt családtagok közt 149 esetben szerepel a családfő anyja, és csupán 11 esetben az anyósa, 31 alkalommal az apja és csak egy bejegyzésben az apósa, 39-szer a családfő menyje, ugyanakkor csak egyszer a veje.¹²⁹

¹²⁸ Ez utóbbi szerint számította ki arányukat *Kubinyi*: Magyarok Rómában i. m. 86–87.

¹²⁹ Az arisztokrácia családi kapcsolataira, a nők házasságban játszott szerepére: *Fügedi Erik*: A 15. századi arisztokrácia mobilitása. 77–96.

A legizgalmasabb kérdés minden bizonnyal az, mennyi lehetett a női jelentkezők aránya, 40% vagy 8%. Természetesen a két szám között, de nagyságrendjét tekintve melyikhez állt közelebb? Nézzük először azokat a lányokat-asszonyokat, akik saját nevükben iratkoztak a társulatba! Három hajadont, 9 férjes- és 58 özvegyasszonyt találunk, valamint 15 olyan asszonyt, akinek özvegy mivoltát feltételezni lehet. Az egyháziak között a női nemet csak a pécsi apátnő (és a kérényben vele szereplő néhány apáca) képviselte. Az özvegyek közül tizennégyen, a férjzettek közül heten léptek be egyedül, a három hajadon közül egyedül a borsodi Szolgai Orsolya.¹³⁰ A többiek vagy családtagjaikkal, vagy másokkal együtt keresték fel a római ispotályt. Noha találunk köztük bárói, polgári származásút is, többségük ismeretlen családból származott.¹³¹ Egy úti társaságot alkothattak például azok az asszonyok, akik egy időpontban, de külön-külön bejegyzésben iratkoztak be 1447. június 17-én: Szécsényi László felesége, Borbála, Kóvári Pál ítélőmester özvegye, Dorottya, Kálnói Etre Mihály özvegye, Ilona, valamint a gyöngyösi kántor özvegye, Erzsébet. A Rómába láthatólag együtt zarándokló asszonyokkal tartott Szécsényiné fia, László, valamint egy Benedek nevű pap.¹³² Hasonlóképpen közösen utazhattak azok a pécsi asszonyok, akik 1496 májusában gyerekeikkel együtt írták nevüket az anyakönyvbe.¹³³ A férjes asszonyok többsége azonban férjével együtt vállalkozhatott az útra – az illem és a biztonság egyaránt így kívánta.

A kötetben szereplő asszonyok közül minden bizonnyal Magyar Benigna a legismertebb. Kinizsi Pál özvegye híres férje halála után előbb Horvát Márk, majd másodszor is megözvegyülve Kereki Gergely felesége lett. Vallásosságáról, az egyháznak nyújtott jelentős adományairól számos forrás tudósít. A korból egyedülálló módon két magyar nyelvű imádságos könyve is fennmaradt, mindkettőt a nagyvázsonyi pálosok készítették: a még Kinizsi életében másolt ún. Festetics-kódex, és a harmadik házasság idején írt Czech-kódex.¹³⁴ A vázsonyi pálos kolostort Benigna apja, Magyar Balázs és első férje, Kinizsi Pál alapították 1483-ban, a barátokat azonban az asszony is támogatta. 1511-ben például két Veszprém megyei falut adott a kolostornak, de egy későbbi feljegyzés szerint a pálosok kapták például egyik értékes fátylát is.¹³⁵ Magyar Benigna adakozó kedve azonban nem állt meg birtokai határánál. A híres szent vér erekljét őrző bátai bencés apátság templomát például egy értékes, arany kereszttel ékesített bíborvörös miseruhával ajándékozta meg.¹³⁶ A római confraternitásba 1518. április 5-én férjével,

¹³⁰ LC 52/1.

¹³¹ Férjzettek: LC 2/2. 20/3. 36/5. 40/5. 45/1. 72/3. 75/9. 108/7. 137/4. Hajadonok: 60/2. 73/9. Özvegyek egyedül: 2/4. 5/6. 15/1. 29/3. 44/1. 73/6. 74/2. 86/3. 104/8. 106/7. 108/9. 109/7–8. 117/1.

¹³² LC 2/1–6.

¹³³ LC 55/7.

¹³⁴ *Hoffmann Edith*: Régi magyar bibliofilek. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette Wehli Tünde. Bp. 1992. 139–140. 264., *Gondán Felicián*: Kinizsyné Magyar Benigna imádságos könyvei. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Bp. 1912. 196–211.

¹³⁵ *Documenta artis Paulinorum*. Bp. 1978. III. 201. 204.

¹³⁶ *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Monumenta ecclesiastica temporis innovatae in Hungaria religionis illustrantia*. (A továbbiakban: Egyht. Eml.) I–V. Bp. 1902–1912., I. 278. 1526-ban, a mohácsi csatát követően az apátság kincseit a pannonhalmi monostorba mene-

anyósával és három veszprémi egyházmegyei nemes asszonnyal együtt iratkozott be.¹³⁷ Belépésükről, a számukra erről kiállított oklevélről, a további fizetésre tett ígéretükről egyaránt többes számban szól a szöveg – nehéz elképzelni, hogy Rómába ezek után csak a kicsapongó életéről hírhedt Kereki Gergely ment volna el, egyházpártoló tevékenységéről ismert felesége pedig itthon maradt. Kereki Gergelyen azonban a római zarándokút sem segítette – alig egy évvel később Benigna, megelégtelve férje tetteit, embereivel meggyilkoltatta Kerekit. A férjgyilkosságért járó fej és jószágvesztés büntetése alól II. Lajos király csak az első férj, Kinizsi Pál érdemeire való tekintettel adott felmentést.¹³⁸ Magyar Benigna sajátos életpályája persze általánosításra nem alkalmas. A kérdés, hogy mekkora lehetett a nők aránya a társulatban, s — közvetve — a zarándokok között, továbbra is nyitott. Más kegyhelyek zarándokairól tudósító források — akár a magyarok által szintén nagy létszámmal látogatott Aachenben, akár a hazai Budaszentlőrincen vagy Újlakon keletkeztek — szintén sok női zarándokról tesznek említést.¹³⁹ A fennmaradt női végrendeletekben, elsősorban a városiakban ugyancsak gyakran találunk zarándokútról történt rendelkezést,¹⁴⁰ most azonban olyan forráscsoportra van szükségünk, amely a ténylegesen elvégzett zarándoklatokról tudósít. Zágráb városának fennmaradt birtokkönyveiben és a bírói idézéseket és végzéseket rögzítő könyveiben 1390–1513 között 15 római zarándokútról találunk említést.¹⁴¹ A 15 különböző okból útra kelt zarándok közt 3 nőt találunk, ez esetben tehát a férfiak-nők aránya 4 az 1-hez, a zágrábi ismert zarándokok között 20% a nők aránya. Talán nem járunk rossz úton, ha feltételezzük, hogy ennél kevesebb a római Szentlélek-társulatba lépő asszonyok-lányok aránya sem lehetett.

***

Az anyakönyv adatainak gépre vitelével, elemzésével szerzett ismereteink részben megerősítik, részben módosítják a középkori magyar zarándokok megoszlásáról kialakult képet. Rómába rendszeresen, a szentévekben pedig kiugró számban érkeztek magyarországi zarándokok. A külföldi zarándokutak elterjedt-

kítették. Az ekkor készített leltár szerint a bátai apátságot Török Imre is megajándékozta egy értékes miseruhával.

¹³⁷ LC 138/2. Kerekiné itt „Benigna de Leva”-ként szerepelt, a Trencsén megyei Illaváról, amelyet apja, Magyar Balázs 1470-ben kapott Mátyás királytól. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 10. Trencsén vármegye. Írta Fekete Nagy Antal. Bp. 1941. 72.

¹³⁸ Az oklevél szövege megjelent: Régi magyar nyelvemlékek. 1–5. Szerk: Döbrentei Gábor-Volf György-Toldy Ferenc. Buda, Budapest, 1838–1846, 1888. II. köt. VIII. Kegyes egyházpártolás, zarándokút és gyilkosság szokatlan párosításnak tűnik, a korban azonban korántsem számított ritkának. A túlfűtött vallásosság és az egyéni indulatok együttélésére számos esetet találhatunk például a művelődéstörténet klasszikus alapművében: *Johan Huizinga: A középkor alkonya*. Bp. 1982.

¹³⁹ *Thoemmes* i. m. 76–80. 94., *Fügedi: Kapisztrán* i. m., Knapp i. m. Az újlaki jegyzőkönyv magyar nyelvű, nem teljes kiadása: *Népelet és jogalkotás a középkori Újlakon*. A jegyzőkönyvet és a jogkönyvet fordította és a kísérő szövegeket írta Hegedűs Antal. Újvidék, 1983.

¹⁴⁰ A pozsonyi *Protocollum testamentorumból* (lásd 93. jegyzet) számos példát idéz: *Ortway Tivadar: Pozsony város története*. Pozsony, 1903. II/4. 388–393.

¹⁴¹ *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae. Povjestni spomenici slob. kralj. Grada Zagreba. Collegit et edidit I. B. Tkalčić, E. Laszowski. I–XIV. Zagrabiae-Zagreb. VI. 34. 214. 294. 298. 354. 373. 443. VII. 3. 7. 30. 89. VIII. 142. IX. 49. 216. XI. 293.*

ségét jelzi, hogy a társulatba lépők az ország szinte valamennyi vidékét képviselték, igaz, megoszlásuk korántsem volt egyenletes. Kiemelkedően sokan jelentkeztek a Szászföldről, Biharból, Zemplénből és a Dél-Dunántúl területéről, feltűnően kevesen az ország nyugati megyéiből. A társadalmi összetételt, az egyháziak és világiak, illetve a férfiak és nők közti arányt vizsgálva adataink, illetve az azok alapján levonható következtetések szinte minden ponton ellentmondanak eddigi ismereteinknek: az egyháziak jelenléte arányát tekintve kisebb, a Rómába zárandoklók társadalmi palettája jóval színesebb, mint gondoltuk, s a női zárandokok aránya is nagyobb lehetett az eddig feltételezettnél. A vizsgálat tanulságai mégsem tekinthetők evidenciának, s ennek alapvetően két oka van. Az egyik magyarázatot a vizsgálat módja hordozza magában. Hiába pontos az adatok gépre vitele, hiába pontos a számítás, ha az eredmények alapvetően feltételezések eredményeként születtek meg: Feltételezés, hogy a társulat tagjairól szerzett ismereteink hozzávetőleges pontossággal megjelenítik a Rómát felkereső zárandokokat. Mivel pontosan nem különíthető el, hányan léptek be valóban, a feltételezésből eredő pontatlanságok kiküszöbölésére a méréseket kétféleképpen is elvégeztem. Így azonban a kapott számok, százalékarányok közt több esetben is olyan nagyfokú volt az eltérés, hogy végül az eredményt ismét csak megbecsülni lehetett. Másrészt pedig ezek a következtetések csupán egyetlen — igaz, meglehetősen gazdag — forrás elemzésén alapulnak. Bármelyik külföldi kegyhelyen vagy az oda vezető út mellett előkerülhet még hasonló jellegű névjegyzék, amely az itt vázolt képet ismét átrajzolhatja.

A kötet tanúsága szerint a magyar zárandokok száma — és köztük a társulatba lépők is — az 1500-as jubileumi szentévből szökött a legmagasabbra. Az természetes jelenség, hogy a szentéveket követő néhány esztendőben visszaesett a búcsújáró kedv, itt azonban azt tapasztalhatjuk, hogy ez a visszaesés tulajdonképpen maradandónak bizonyult. Amíg 1490–1500 között minden évben találunk bejegyzéseket az anyakönyvben, a szentévet követő két évtizedben 13 évben egyáltalán nem található magyar vonatkozású bejegyzés, s ami van, az is kevés. 1520-ban viszonylag sok, 42 magyar beírás került a kötetbe, 1523-ban már csak kettő, s ezzel véget is ért a magyar belépők sorozata. 1523-ban Rómában pestis szedte áldozatait, a magyarok azonban a járvány elmúltával sem jelentek meg. Elmaradásuk okaként a török előretörést és a reformáció megjelenését szokták felhozni.¹⁴² Azokon a területeken, amely a török terjeszkedés útjába esett, átmenetileg valóban visszaeshetett a zárandoklási kedv, ez azonban nem magyarázza, miért szűntek meg szinte teljesen a zárandoklatok az ország egész területén, még az ország három részre szakadása előtt. Annál jelentősebb szerepet játszott ebben a folyamatban a reformáció, amely mind a zárandoklatokat, mind a búcsújárás nélkül, pénz befizetésével elnyerhető búcsút elítélte.¹⁴³ A reformáció hívévé sze-

¹⁴² LC Előszó XXVII., *Pásztor* i. m. 122–124.

¹⁴³ A magyarországi reformációról született összefoglaló munkák közül elsősorban: *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 1922. (1986), *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp. 1985., *Péter Katalin*: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: *Magyarország története 1526–1686*. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. Magyarország története tíz kötetben. 3/1. Bp. 1985. 506–542.

gődött magyarországi hívek e kérdésről alkotott véleményét szemléletesen közvetíti egy fennmaradt jegyzőkönyv. 1526 októberében, a mohácsi vereség után néhány hónappal vizsgálatot tartottak a lutheranizmussal vádolt dévai várnagy ügyében. A jegyzőkönyv írója csak félve merete lejegyezni a várnagy szavait: „Hol vannak azok a latrok: Alamizsnás Szent János, Kapisztrán János és a többi magyarországi szentek? Ha szentek, miért nem védelmezik meg most Budát és Magyarországot a töröktől? És hol van a bátai szent vér? Miért engedte az a bálvány, hogy felégessék és elpusztítsák a helyét és Magyarországot, ha valóban szent?”¹⁴⁴ A reformáció terjedésével egyre kevesebben szánták rá magukat a zarándokútra, s ők is ki voltak téve a reformátusok gúnyolódásának. 1527-ben Kálnai Imre erdélyi főesperes Oláh Miklós székesfehérvári őrkanonok, királyi titkárhoz írt levelében megemlítette, hogy fogadalma szerint Chęstochowába kell zarándokolnia, s hamarosan a Szentföldre is el akar menni, „bármennyire kinevetik is érte a lutheránusok”.¹⁴⁵ Kálnai levele alapján úgy tűnik, a zarándoklatok csökkenésének a reformátusok gúnyolódásától való félelem a magyarázata, ez azonban csak az igazság egyik oldala. A valódi magyarázat véleményem szerint sokkal inkább az lehet, hogy a korábbi zarándokok — vagy potenciális zarándokok — jelentős része vált a reformáció hívévé. Mint az anyakönyv bejegyzései szemléletesen tükrözik, a társulat legszorgalmasabb támogatói az erdélyi szászok voltak, s ugyancsak ők elsők között váltak az országban Luther tanainak követőivé. 1524-től kezdve oklevelek sora tanúsítja, hogy a reformáció Szebenben, Brassóban, és közvetítésükkel az egész Szászföldön egyre több hívet szerzett. 1524 februárban még csak a szebeni iskola igazgatóját vádolták azzal, hogy gúnyiratokat írt a papok ellen, augusztusban már több egyházi és világi ellen merült fel ugyanez a vád.¹⁴⁶ A reformáció szászföldi terjedését azonban már nem lehetett megállítani: 1529-ben a szerzeteseket végleg kiutasították Szebenből,¹⁴⁷ s végül 1544-ben Honterus János az egész szász nemzet összes templomában és iskolájában végrehajtotta a reformációt.¹⁴⁸

A reformáció a felvidéki és nyugat-magyarországi városok mellett épp azokon a területeken terjedt el a leghamarabb, ahonnan a Szentlélek-társulat anyakönyve szerint korábban a legnagyobb volt a zarándoklasi kedv: Biharban és környékén, Zemplénben és vidékén, valamint a Dél-Dunántúlon.¹⁴⁹ A protestáns prédikátorok első generációjának nagy nevei – Szkárosi Horvát András, Sztárai Mihály, Szegedi

¹⁴⁴ „Ubi sunt illi latrones: Sanctus Johannes Eleemosinarius ac Johannes Capistranus et ceteri Sancti de Hungaria? Si sancti sunt, quare non defendunt nunc Budam et Hungariam a turcis? Et ubi est in Batha sanguis sanctus? Quare permisit ille *Kabala Werh* comburrere et desolare locum suum et Hungariam, si est sanctus?” Egyht. Eml. I. 287.

¹⁴⁵ „Quod Lutherani quamvis irrideant, ego tamen talia pro vera duco pietate et religione, brevi etiam in Terram Sanctam iturus, ut totus bonus christianus evadam.” Egyht. Eml. I. 345.

¹⁴⁶ Egyht. Eml. I. 114. 140. Ugyanott további példák is találhatóak.

¹⁴⁷ Egyht. Eml. I. 436.

¹⁴⁸ *Bucsay* i. m. 37.

¹⁴⁹ A reformáció korai feltűnési helyeiről szemléletes képet ad az a térkép, amely a protestáns iskolák és nyomdák elhelyezkedéséről készült: *Péter Katalin* i. m. 544. Illetve némileg átdolgozott formában: Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig. História Könyvtár. Atlaszok Magyarország történetéhez. Magyarország története térképeken elbeszélve. I. Összeállította és szerkesztette Glatz Ferenc. Bp. é. n. 63.

Kis István, Ozorai Imre vagy Kálmáncsehi Sánta Márton – épp ezekről a vidékekről származtak, vagy itt tevékenykedtek.¹⁵⁰ Szkárosi például a Zemplén megyei Tállyán, Sztárai és Szegedi Kis Tolnában, Baranyában prédikátorkodott. Arra a jelenségre, hogy ebben a generációban jelentős szerepet játszottak a ferencesek, Szűcs Jenő figyelt fel: Sztárai például a pataki ferences rendházból indult, Szkárosi a váradiból.¹⁵¹ Az indíttatás, amely végül az áttéréshez vezetett, a római zarándokúttal felhagyók esetében is hasonló lehetett. 1499-ben a brassói bíró, és a korábbi bíró özvegye Rómába zarándokolt, és a társulat tagja közé lépett.¹⁵² Jó két évtizeddel később, az 1520-as években Pemfflinger Márk szebeni szász ispán már meglehetősen leplezetlenül a reformátusokat támogatta.¹⁵³ A társulatba lépett előkelők közül a 16. század közepére a reformáció hívévé váltak a Zrínyiek, a Bátoriak és a Törökök.¹⁵⁴ A jelenség korántsem korlátozódott Magyarországra, a reformáció németországi pártfogói közül például többen is közismertek voltak ereklyegyűjtő szenvedélyükről.¹⁵⁵ Sokan azok közül, akik korábban zarándoklással, ereklyék vagy búcsúlevelek vásárlásával, mise- illetve oltáralapítványokkal igyekeztek lelki üdvüket biztosítani, a protestáns tanok megjelenésével teljes szívvel szegődtek az egyház megreformálásának hívéül.

Megye	Első belépők megyék szerint (Fő)	Belépők megyék szerint (Fő)
?	71	182
Abaúj	3	4
Arad	6	9
Bács	14	32
Baranya	50	114
Bars	1	1
Békés	5	24
Bereg	5	14
Be-Szolnok	2	5
Beszterce	9	16
Bihar	66	202
Bodrog	10	28
Bodrog ?	2	4
Borsod	8	21
Csanád	5	16
Csongrád	18	60
Doboka	1	2
Esztergom	3	15
Esztergom?	2	3
Fehér	19	29
Fehér ?	1	2
Fejér	10	28
Fejér ?	1	2
Fejér-Solt	3	3
Gömör	4	8

¹⁵⁰ Az életükre vonatkozó irodalmat lásd *Péter Katalin* i. m. 3/2. 1783.

¹⁵¹ *Szűcs Jenő*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. Irodalomtörténeti Közlemények 78 (1974) 426.

¹⁵² LC 78/4–5.

¹⁵³ *Fabritius Károly*: Pemfflinger Márk szász gróf élete. 1875.

¹⁵⁴ *Bucsay* i. m. 39. 40. 42.

¹⁵⁵ *Pásztor* i. m. 98.

Megye	Első belépők megyék szerint (Fő)	Belépők megyék szerint (Fő)
Győr	4	4
Heves	14	35
Heves ?	2	3
Hont	4	15
Hont?	1	2
HORVÁTO	1	2
Hunyad	3	10
Kishont	5	11
Kolozs	12	26
Komárom	1	1
Körös	13	21
Körös ?	1	1
Kő-Szolnok	9	20
Kraszna	1	1
Kunság	1	2
Küküllő	5	10
Kü-Szolnok	2	9
Liptó	2	7
Nógrád	14	28
Nyitra	3	15
Pest	23	73
Pilis	13	50
Pilis ?	1	7
Pozsega	8	19
Pozsony	5	20
Sáros	5	5
Somogy	18	77
Somogy ?	1	2
Sopron	1	1
Szabocs	8	25
Szászföld	66	125
Szászföld ?	1	1
Szatmár	15	40
Szatmár ?	1	1
Székelyföld	16	39
Szepes	6	14
Szerém	13	38
Temes	4	12
Tolna	20	83
Tolna ?	2	7
Torda	9	15
Torna	1	5
Torna ?	1	3
Trencsén	1	6
Üng	11	29
Valkó	11	23
Valkó ?	1	2
Varasd	2	5
Vas	4	8
Vas ?	1	2
Veszprém	9	27
Zágráb	16	27
Zala	7	21
Zaránd	4	6

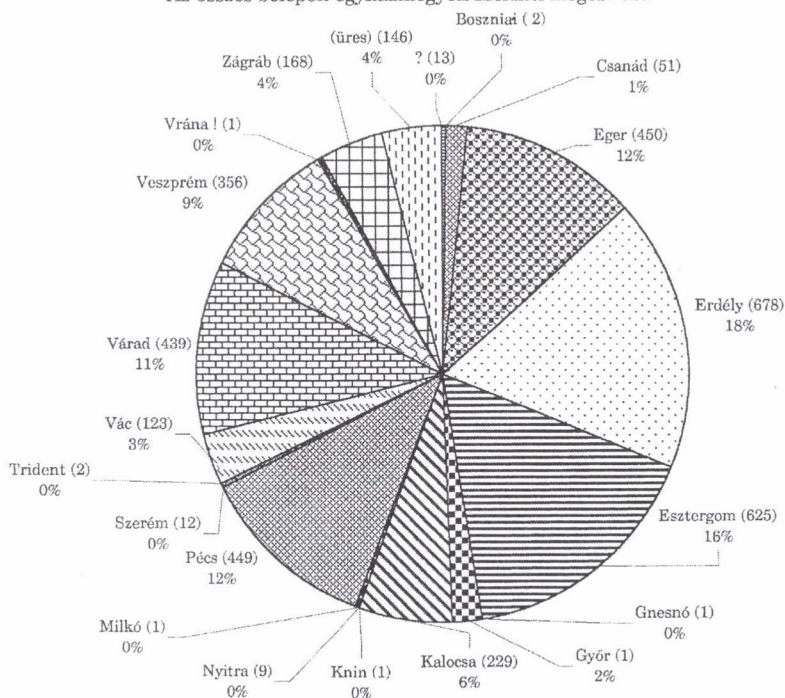
Megye	Első belépők megyék szerint (Fő)	Belépők megyék szerint (Fő)
Zemplén	20	60
Zemplén ?	1	1
Zólyom	5	8
(üres)	505	1899
Végösszeg	1253	3833

A Szentlélek-társulat iparos tagjai

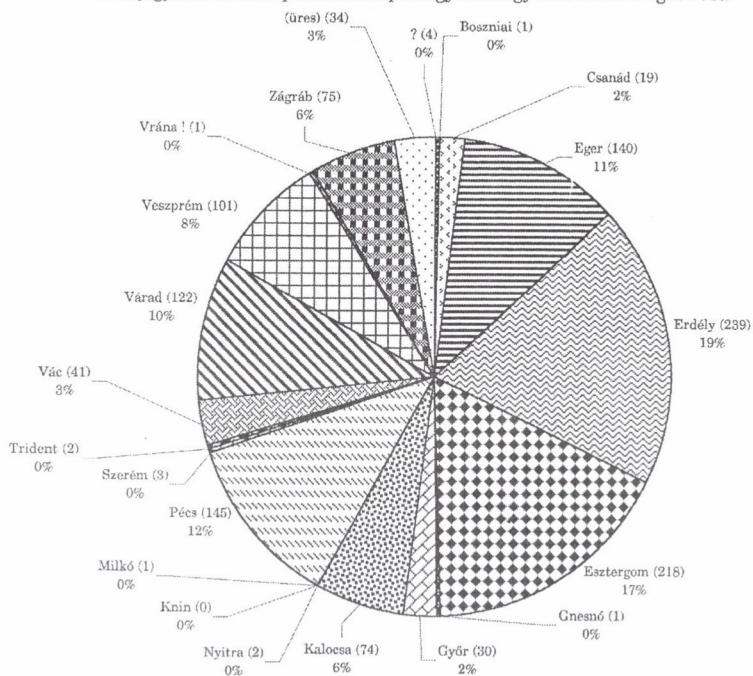
Ipar	Össz.	Ipar	Össz.
aranyműves	5	lakatos	1
aszalós	1	mészáros	8
bába ?	1	molnár	4
bányász	2	nyerges	1
borbély	2	sáfár	1
esztergyályos	1	serfőző	3
fazekas	2	süveggyártó	1
festő	1	szabó	32
fuvaros	1	szekeres	1
kalános	2	szijgyártó	2
kardos	1	szűcs	6
kereskedő	9	takács	2
késes	1	tímár	3
kovács	9	varga	18
kőfaragó	2	(üres)	3708
kulcsár	2	Végösszeg	3833

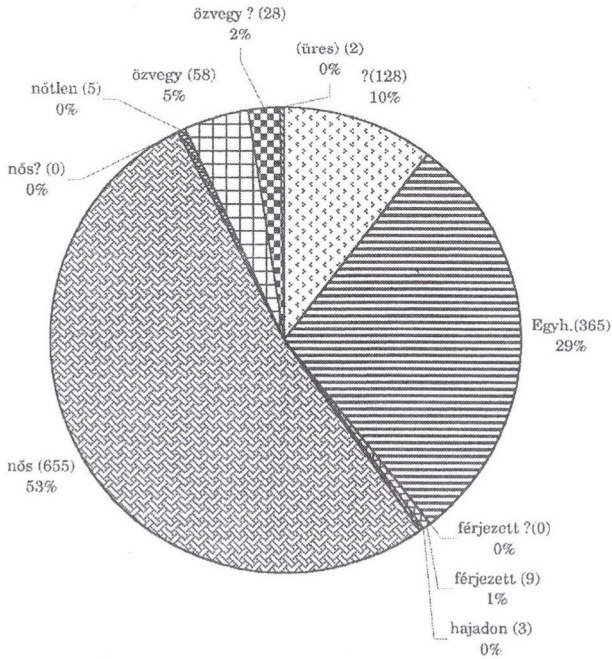
Az összes belépők egyházmegyéik szerinti megoszlása

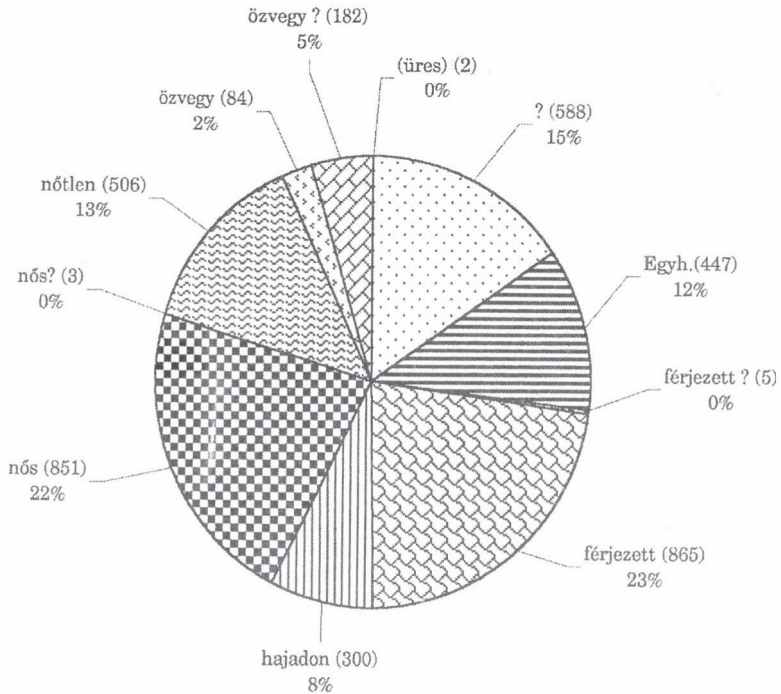
A bejegyzésben szereplő első belépők egyházmegyéik szerinti megoszlása

Az első belépők családi állapot szerinti megoszlása

Az összes belépő családi állapot szerinti megoszlása

Veszprémy László

MÍTOSZ ÉS TÖRTÉNELEM A 13. SZÁZADI EURÓPÁBAN

*Adalék Kézai communitas-elméletének
hátteréhez*

A magyarországi történeti és jogtörténeti kutatás már sokoldalúan feltárta a legteljesebben Kézai Simon krónikájában olvasható hun-magyar mondanokör forrásterületét és magyarországi historiográfiai jelentőségét.¹ Legutóbb a hispániai és magyarországi historiográfia közös motívumai kapcsán mutattunk rá olyanokra, amelyek esetében a közvetlen átvétel kizárható ugyan, mégis az érintkezési pontok az európai jogi oktatás központjaiban valószínűsíthetőek.² Kézai krónikáját és a skót történeti mitológia alakulását egy korábbi munkámban teljesen véletlenül említettem meg egymás után, de Norbert Kersken historiográfiai szintézise meggyőzött arról, hogy a kérdés áttekintése a magyar történetírás kutatói számára is tanulságos betekintést enged a 13–14. századi európai történetírók alkotói gyakorlatába.³

Skóciában is — nem függetlenül az angliai jogfejlődéstől, illetve éppen az angol jogi és politikai érvrendszerrel szemben⁴ — a 13. század utolsó évtizedeiben tűnnek fel a Kézai-féle kommunikatás elmélettel még szóhasználatában is rokon nemesi önszerveződés írásos dokumentumai. Ennek leglényegretörőbb megfogalmazása egy, valószínűleg 1290–1291-ben íródott dokumentumban, az ún. „Hét gróf memorandumában” olvasható: „A Skót Királyságban a királyság hét grófjának és a királyság közösségének joga és kötelessége és kiváltsága időtlen idők óta máig élő törvényeinek és szokásainak megfelelően, hogy e királyságban királyt állítsanak, a királyi trónusra ültessék és a Skót Királyság kormányzatát megillető honores-t átadják neki, akárhányszor az említett trón de facto és de jure megüresedett.”⁵ Nyilvánvaló, hogy a trón megüresedése idején a hatalmat magukhoz ragadó arisztokraták magukat a királyság nemesi közössége képviselőinek tekintették. Amint azt már 1286-ban megfogalmazták: „...őket, a Skót Királyság őreit (custodes) a királyság közössége választotta meg”.⁶ A hetes szám eredete kide-

¹ Erre általában ld. az új Kézai-kiadás bibliográfiáját In *Veszprémy L. – Frank Schaer*: *Simonis de Kéza, Gesta Hungarorum, Simon of Kéza, The Deeds of the Hungarians*. Bp.-New York, 1999. és korábban összefoglalóan *Gerics József*: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp. 1987, 253–259.

² *Veszprémy L.*: *Közös motívumok a 12–13. századi magyarországi és hispániai historiográfiában*. AETAS 1994:1. sz. 36–48.

³ *N. Kersken*: *Geschichtsschreibung im Europa der „Nationes”*. Nationalgeschichtliche Darstellungen im Mittelalter. Köln-Wien-Graz, 1985. Skóciára vonatkozó rész 368–398. A kérdés áttekintésére ld. *František Graus*: *Nationale Deutungsmuster der Vergangenheit in Spätmittelalterliche Chroniken*. In *Nationalismus in vorindustrieller Zeit*. Hg. Otto Dann. München, 1986. 39–40.

⁴ *Gerics*: *Korai rendiség* im. 256–257.

⁵ „Per leges et consuetudines regni Socie a tempore a quo non exstat memoria usque in presens, ad jus et proprietatem et ad libertatem septem comitum regni Socie et communitatis eiusdem pertineat regem in eodem regno facere, et in sede regia instituere et honores ad regimen regni Socie pertinentes eidem attribuire, quandocumque predicta sedes regia de facta et de jure vacaverit.” Idézi Andreas Kalckhoff: *Nacio Scottorum. Schottischer Regionalismus im Spätmittelalter*. Frankfurt am Main-Bern, 1983. 372. (Europäische Hochschulschriften, Ser. III. Bd. 142.). Ld. még *G. W. S. Barrow*: *Robert Bruce. The Community of the Realm of Scotland*. Edinburgh, 1988 (3. kiad.), 44–45.

⁶ *Kalckhoff*: *Nacio Scottorum*, im. 373.

ríthetetlen, mivel a 12. században már kilenc ősi skót grófság ismeretes. A hagyomány szerint az ország hét grófságból állt, s ezek fejei választották meg az első királyukat.

E hagyomány skóciai feltűnése kétségbevonhatatlanul hasonlít a magyarországi közösség elméletéhez. Tekintették azt is a skótok ősi alkotmányos érzelme bizonyítékának. Ugyanakkor a mai modern történészek helyesen utalnak arra, hogy az elképzelés egy, a királyi hatalom gyengeségét kihasználó, a királlyal szembeni hatalommegosztás jogi kereteit jelölte ki. Egy olyan jogi burok volt, amely nem a nemesség teljességének az érdekeit szolgálta, hanem a legfelső arisztokrata és főpapi körök fogalmazták a többiek nevében, miként az Magyarországon is történt. A történeti körülmények mindkét országban igen hasonlóak. Nálunk a gyerekfejjel trónra lépő IV. László egyre nagyobb belpolitikai viharokat kavará, de adhatott okot a közösség-elmélet kidolgozására, míg Skóciában a régensi intézmény (*custodia, la garde*) bevezetése. Elsőként II. Sándor 1249. évi halála után, a 8 éves III. Sándor mellé neveztek ki régenseket, majd 1286-ban annak fiatalos unokája, Norvégiai Margit mellé. A régensek száma több volt, s a közösség nevében történő kiválasztásban a nemesi csoportosulások közötti erőviszonyok voltak meghatározóak. A későbbi magyarországi fejlődéshez hasonlóan, hatalmukat 1286-ban a régensek pecséttel próbálták intézményessé tenni. Ez a királyi pecsét-hoz hasonlóan egyik oldalán a skót országot, a másikon Szt. Andrászt ábrázolta.

III. Sándor kiskorúsága idején (1249–1257) használt királyi pecsét egyik oldalán a király térdére helyezett karddal, „Légy ravasz mint egy kígyó és ártatlan mind egy galamb”, „Isten kegyelméből a skótok királya” felirattal, míg a másikon a királyi címer oroszlánjával frappánsan jellemezte az uralkodásra még csak készülő uralkodót.⁷ Hasonlóan érdekes a régensek 1286. évi pecsétjének felirata, amely Szt. Andrásról szól, hogy legyen a skótok vezére.⁸

A közös európai jogi nyelvből a „*communitas regni*” fogalom skóciai meghonosodásához kétségkívül hozzájárult a királyi hatalom egyébként is gyenge volta. Ez részben az állandó angol fenyegetettségéből fakadt, illetve abból a tényből, hogy a királykoronázáshoz sokáig nem is volt joguk. Ilyet a pápa először majd csak 1329-ben engedélyez számukra. Ha az angol koronához hasonlóan, a királyi hatalmat megtestesítő szimbólumot keressük, akkor azt az oroszlánban találhatjuk meg. 1304-ből és 1336-ból is van adatunk, hogy a skótok az oroszlán uralma alatt állónak tekintették magukat.⁹ A későbbi parlamenti, értsd rendi képviselői rendszer kezdetei is ekkorra tehetőek. III. Sándor halála után kezdődnek meg, évente egyszer illetve kétszer a nemesi gyűlések, amelyeket angol mintára „*parlamentum*”-nak (*Parliamentum, parlement*) hívták. A történészek a modern parlamenti kritériumokat figyelembe véve — intézményesülés, professzionalizálódás és képviselő — a skót parlamentarizmussal az 1350-es évektől számolnak. Addig a parlament elsősorban a skót királyok hatalomgyakorlásának egyik eszközének te-

⁷ Grant K. Simpson: *Kingship in Miniature: A Seal of Minority of Alexander II, 1249–1257. In Medieval Scotland. Crown, Lordship and Community. Essays Presented to G. W. S. Barrow. Ed. Alexander Grant-Keith J. Stringer. Edinburgh, 1993, 131–139.* A szöveg latinalul: „*Esto prudens ut serpens et simplex ut sicut columba*”, „*Dei gratia rex Scot-*

torum”, könnyen felismerhető biblikus utalással Máté 10,16-ra.

⁸ R. R. Davies: *The Peoples of Britain and Ireland, 1110–1400. II. Names, Boundaries and Regional Solidarities. In Transactions of the Royal Historical Society, 6th Series, vol. 5. 1995, 17.*

⁹ Kalckhoff: *Nacio Scottorum* im. 109, 384.

kinthető. A gyűlések rendszeressége esetleges maradt, feladata, funkciója, jogköre tisztázatlan és esetleges, a harmadik rendnek tekinthető közép- és kisbirtokos nemesek pedig 1326-ban kaptak először meghívást a parlamentbe.

A „status” szó jelentésbővülése is nem véletlenül ezekre az évekre tehető. 1298-ban az angol király a skótokkal kapcsolatban a korona mellett a királyság rendjeit (status) emlegeti” (la dite Corone e lestat du dit Roiaume Dengleterre). Úgy tűnik azonban, hogy a skót forrásokban éppen az angliai „status” kifejezésnek felelt meg a „communitas”, ill. „universitas regni” fordulat. Eredetileg, városi, testületi kommuna, „communitas” jelentésében még többes számban állt, míg az ország közössége értelemben már egyes számban. Az angliai gyakorlattal szemben, ahol a „communaute” a 13. század végére az arisztokráciával szembeni réteget foglalta magában (gentry), skóciai jelentésének tartalma vitatott, azaz kiforrottabb. Előfordulásai, „nobiles et magnates et communitas regni”, „barones et liberetenentes ac tota communitas regni”, arra engednek következtetni, hogy a 14. század elejére már a nemes középréteget is beleértették. A kommunitás nem egyesítette a királyt és az alattvalókat, sokkal inkább a király mellett, adott esetben a királlyal szemben a jogképes alattvalók, „incole terre” összességét foglalta magába. Az elmélet értelmezése szempontjából fontos az 1314. évi bannockburni angol vereséget követő bizakodó hangulatban megszületett, 1320. évi „Declaration of Arbroath”, amelyben a skót bárók fordultak levelükkel a pápához. Eszerint a királyságok természetűl fogva szabadok

s a királyoknak sincsen más feladatuk — „nullo alienigena interveniente” —, mint e szabadságot megőrizni, s ha nem így tenne, akkor az alattvalók közössége azt nem fogadná el. A régi forrásokra való hivatkozás szerint — „ex antiquorum gestis et libris colligimus” — királyaik előkelőségét és függetlenségét igazolja, hogy maga András apostol térítette meg őket a keresztény hitre.¹⁰ E szemlélet már előbbre helyezi a kommunitás véleményét, amelyet magától értetődően az arisztokraták érdekei határoznak meg, szemben pl. 1291-gyel, amikor a kommunitás a király véleményét még hajlandó volt követni, vagy a skót klérus és nemesek 1309. évi „Declaration of St. Andrews”-ával, ahol a korona és a kommunitás kapcsolatában még mindig az előbbié volt a főszerep.¹¹ A király maga is a kommunitás és a kommunitás céljainak a szolgálatában áll. Az 1320. évi dokumentum már azért is érdekes, mert míg az 1309. évi kiáltványt 39 nemes nevében készítették, s még annál is több pecsétet függesztettek rá, addig az utóbbi most már valóban a kommunitás, mint képviseleti testület nevében készült.

Az angolok skótok elleni lépései a 12–13. században csak még fokozottabban hozzájárultak az Európában amúgy is népszerű nép-eredet, az „origo gentis” mondák helyi kialakulásához. Ennek része volt Angus piktkirály megtérítésének 300 évvel való visszadatálása a 400 körüli évekre, majd Szt. András ereklyéi közbenjárásának a kiemelése. Scota mítosza, és a szkítáktól való leszármazás pedig ősi időkre vezette vissza a skót múltat és felülmúlhatatlan tárházat kínált a skót nemzeti öntudat számára.¹² Együttal

¹⁰ F. Graus: Nationale Deutungsmuster, im. 40. James Fergusson: The Declaration of Arbroath. Edinburgh, 1970, 6.

¹¹ Vö. Alexander Grant: Independence and Nationhood. Scotland 1306–1469. London, 1984, 26–31.

¹² Vö. Norman H. Reid: Crown and Community under Robert I. In Medieval Scotland, im. 206.

a 14. században is tovább használták a „communitas regni” kifejezést.

John of Fordun, az aberdeen-i katedrális káplánjának skót krónikája, a „*Chronica gentis Scottorum*”-ja első fogalmazása már a 1360-as években elkészülhetett, míg az utolsó 1385-re tehető. Művét mindvégig meghatározza a törekvés, hogy az angolokkal szemben a skótok önálló, ősi eredetét bizonyítsa. E hagyomány szerint a nép ősszülei Gaythelos és Scota, egy görög királyfi és egy fáraó leánya voltak. Az elűzött görög herceg Egyiptomban vette feleségül a fáraó leányát, de miután a zsidók Egyiptomból való kivonulását nem elleneztek, s helyzetük lehetetlenné vált, menekülniük kellett, s többen követtek őket (I, 8–13). Hosszas vándorlás után a menekülő görög és egyiptomi nemesek Gaythelost királyukká választva, felesége nevére pedig skótoknak nevezvén el magukat, Afrika és Hispánia érintésével, s már Gaythelos fia, Iber vezetésével érték el Hiberniát (I, 14–16). A skótok közben az egyiptomi törvényeket kapták első királyuktól, amiket a mai napig megőriztek. Gaythelos előtt Mózeshez hasonlóan látomás fedte fel jövődő hazájukat, de meghal, mielőtt odaérnének. Fordun még a honfoglalás előtt hangsúlyozza, hogy a skótoknak mindig saját királyságuk volt (*regnum ab aliis distinctum*, I, 20), és saját királyuk (*rex semper proprius*, I, 20). Először Írországot éri el, majd az első Fergus királysága alatt hódítják meg Skóciát (II, 49). Átmenetileg kiszorulnak ugyan onnan, de utódja 44 generációval később, a szintén Fergusnak nevezett későbbi királyuk alatt egyszer s mindenkorra visszafoglalják. Ezt a második honfog-

lalást, „*reditus*” már pontosan datálja, e szerint időszámításunk utáni 403. évben került rá sor (III, 1). 1903 évvel a skótok Egyiptomból való elvándorlása után, s 703 évvel azután, hogy Fergus először elfoglalta hazájukat. Harcaik során, miként az angol mondakörben is, a rómaiakkal, Julius Caesarral is megütköznek (II, 15). A „communitas” kifejezésnek ekkor már jól megragadható a „nacio” értelme, miként pl. „*pro treugis capiendis inter ipsum Edwardum et communitatem Scociae...*”, *Gesta Annae* 104, 331, „*communitas Scociae tota ad pacem regis Angliae est recepta...*”, 110, 36.¹³

Egyáltalán nem meglepő, hogy hasonló érvelést találunk az írek angolokkal szembeni történeti és jogi argumentációjában. Függetlenségük védelmében az ír királyok is a pápához fordultak, így 1317-ben XXII. Jánoshoz. Levelük szerint 3500 évvel ezelőtti, hangsúlyozottan jogszerű partraszállásuk óta Szent Patrick kortársának, Legarius király idejéig 136 „tisztavérű” királyuk — „*sine admixtione sanguis alieni*” — uralkodott. Sikerült is megőrizniük továbbra is tisztavérű uralkodóiknak velük született szabadságukat — „*innata libertas*”, egészen az angolok 1170. évi hódításáig. Az ír érvelés Kézaiinak a „*missitalius*” fogalmához kínál érdekes párhuzamot. Csak megerősíti a már korábban valószínűsített jogi hátterét a magyar krónikás vérségi szemléletének.¹⁴ Kézai szöveghelye párhuzamai között az itáliai gyakorlat mellett most már az írországbeli angol jogrendszer megfogalmazását is számon tarthatjuk, ahol az angol jog határozott különbséget tett a született angolok és írek között, termé-

¹³ *Kersken*: *Geschichtsschreibung* im. 375–398., *Hans Utz*: *Traces of Nationalism Fordun's „Chronicle”*, In *Scottish Language and Literature. Medieval and Renaissance*. Ed. Dietrich Staruss-Horst

W. Drescher. Frankfurt am Main-Bern-New York, 1986. 139–149. (*Scottish Studies*, vol. 4.)

¹⁴ *Veszprémy L.*: Kézai Simon a „fajtisza” Magyarországról. *Magyar Könyvszemle* 109, 1993:4. sz. 430–433.

szetesen az előbbieik javára. A jogforrásokban nem véletlenül tűnik fel a „*merus Anglicus*”, „*verus betagius*” fogalma.¹⁵

A fenti historiográfiai párhuzamok kétségkívül tovább árnyalják a 13. századi magyarországi krónikák múltképeinek értelmezését. Egyre inkább az derül ki, hogy amit korábban egyéni írói leleménynek, olykor provincializmusnak gondoltunk, az a korabeli európai historiográfiai és jogtörténeti irodalom eszköztárába már bekerült. Nemcsak Anonymus, Kézai Simon is ezek korszerű hazai adaptálásával szállt

síkra a magyar királyság és dinasztiája szuverénitása és függetlensége mellett. Gerics József találó jellemzése szerint „A jogtudós magyarországi klerikusoknak mind terminológiai, mind elméleti mintát a római és kánoni jogi stúdiumok szolgáltatták ebben az esetben — ti. az universitas és *communitas* fogalmai esetében — éppen úgy, mint a királyi szuverénitás kifejtésénél és védelménél, a külföldi politikai tapasztalatok pedig a terminológiának és elméletnek a hazai követelmények szerinti alkalmazására ösztönöztek.”¹⁶

---

¹⁵ *F. Graus*: *Nationale Deutungsmuster* im. 39.; *G. J. Hand*: *English Law in Ireland 1290–1324*. Cambridge, 1967, 194–201.

¹⁶ *Gerics J.*: *Korai rendiség* im., 250.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Ferenc Makk

UNGARISCHE AUßENPOLITIK (896–1196)

(Studien zur Geschichte Ungarns 3.)

Tibor Schäfer Verlag, Herne 1999. 147 o.

Magyarul 1993-ban a Szegedi Középkortörténeti Könyvtárban jelent meg Makk Ferenc könyve, amelyet Schäfer Tibor fordításában most németül is olvashatunk. A mű a német kiadó jóvoltából remélhetőleg könnyebben eljut a német olvasókhoz, mint a Magyarországon kiadott, amúgy sem túl nagy számú német nyelvű szakkönyv. A magyar eredetihez képest a német kiadás alig változott valamit: kiegészült néhány, külföldiek számára szükséges kiegészítő mondattal, egyébként azonban pár helyen inkább rövidebb lett. A fordítás alapos, a fordító erősen ragaszkodott a magyar szöveghez, hungarizmusok azonban nem fedezhetők fel benne. Jelentősen megváltozott azonban az irodalomjegyzék, amit a német olvasók igényeihez szabtak.

Az elkülönült kül- és belpolitika fogalmát nem ismerte a középkori gondolkodás, főleg nem a korai középkoré. Mégis indokolt a témaválasztás, hiszen Magyarország a külföld szemében elsősorban külkapcsolatai révén vált ismertté. Makk Ferenc könyvét hét fejezetre osztotta: az első a honfoglalástól Szent Istvánig terjedő időszakot, a második az első király uralkodását, a harmadik a trónviszályok korát, a negyedik Szent László uralmát, az ötödik Kálmán és II. István, a hatodik az Álmos-ág, a hetedik III. István és III. Béla külkapcsolatainak történetét mutatja be. A dinasztikus alapú témafeleltetés egészen indokolt, a külpolitika mindig is a legszűkebb hatalmi elit monopóliuma, nem volt ez másként a korai középkorban sem. A korszak történései túl jól ismertek ahhoz, hogy egy könyvismertetésben szükséges lenne azokat előadni, helyette inkább Makk módszerét érdemes közelebbről megvizsgálni.

Makk Ferenc könyvének műfaja kismonográfia. Nem az összes ránk maradt magyar – külföldi kapcsolatokra vonatkozó említést elemzi, hanem azokat az eseményeket veszi sorra, amelyek eme említésekből rekonstruálhatók. A szerző szigorúan tartja magát az időrendhez, a földrajzi elv csak egy-egy bekezdésen belül érvényesül, egy-egy fejezeten belül is többször visszatér ugyanahhoz a külpolitikai irányhoz. Elsősorban ez a korszakoló és súlyozó tendencia menti meg a művet attól, hogy a történések olyan végelethatalatlan folyamattá változzanak, miként ez Pauler Gyula sok esetben máig meg nem haladott Árpád-kori történeténél történt. Makk önállóan korszakolja az egyes uralkodók külpolitikájának szakaszait, ez a korszakolás sehol sem erőltetett. Különösen jó az investitúra-harc során tanúsított magyar politikai változások megállapítása és ezek magyarázata, valamint a 12. századi bizánci–magyar konfrontáció periodizációja. Az egyes csomópontok kijelölése azonban nem történhet meg csupán külpolitikai magyarázatok alapján, Makk Ferenc könyve ezért a 12. század végéig terjedő, egész magyar politika rövid foglatát is tartalmazza.

A korai magyar történelem számos eseményéről csupán egyetlen, szűkszavú említést ismerünk, így aztán természetes, hogy a történész dolga a mozaikok összeillesztése. A mozaikok száma igencsak véges, a rekonstrukcióké ha nem is végtelen, de számos. Nem véletlen, hogy a korai magyar történelem egyes kérdései körül egészen eltérő nézetek fogalmazódtak meg. Néhány helyen szükséges lett volna azt közölni, hogy a könyv megállapítása csak egy a lehetséges olvasatok közül; nem a vita ismertetése kedvéért, hanem ezért, hogy a forrásokat nem ismerő külföldi olvasó is tudja, hogy itt nem tényről, hanem rekonstrukcióról találkozunk. Ilyen pl. Erdély 900-as évek elején történt feladásának, majd későbbi újra elfoglalásának ügye (7, 13). Ugyanakkor a szerző több helyen látványosan törekedett arra, hogy fogalmazását a magyar szöveghez képest árnyaltabbá tegye. Így járt el pl. Kalocsa és Pécs egyházkormányzati szerepének a fekete magyarok térítése körüli megítélésében (37.). (Kár, hogy éppen e helyen a fordítás Pécsset érsekséggé tette meg.) A guastallai lemondó nyilatkozat kérdésében célszerűbb lett volna az új kiadásban árnyaltabban fogalmazni. Szovák Kornél 1996-ban publikált tanulmánya a nyilatkozat hitelességét igencsak kétségessé tette. Már csak a német olvasók kedvéért is el kellett volna hagyni azt a kitétel, hogy a IV. Henrikkel szemben

megválasztott ellenkirály, Rudolf, a feudális decentralizációt képviselte a központi hatalom erősödésével szemben (71).

Tringli István

Bak Borbála

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI TOPOGRÁFIÁJA

A honfoglalástól 1950-ig. Példatár Magyarország történeti topográfiajához.

(História Könyvtár, Monográfiák 9/ I - II.) Bp. 1997. I. k. 183 o. + 5 térkép; II. k. 99 o.

Két évtized oktatási gyakorlatának eredménye ez a sok tekintetben rendhagyó könyv. Rendhagyó már a címválasztás is. Nem történeti földrajzot tart kezében az olvasó, hanem történeti helyrajzot, azaz a történeti Magyarország bizonyos helyeinek, közigazgatási egységeinek, tájainak, vizeinek azonosításához szükséges könyvet. Előszavában a szerző joggal állapította meg ugyanis, hogy az Árpád-kortól a tanácsrendszer bevezetéséig terjedő átfogó történeti földrajzot írni a kutatás jelenlegi állapotában szinte lehetetlen feladat. Bak Borbála könyve azonban így is úttörő vállalkozás. Eltekintve egykori tanítványa, Kálniczky László szűk körben ismert jegyzetétől, hasonló munka még nem készült Magyarországon.

A műfaját tekintve felsőoktatási tankönyvnek készült mű módszere is rendhagyó. Bak Borbála szakított az egyetemi tankönyvek egyszerű leíró módszerével. Saját szavaival élve, a térképek „nézegetése” nem elég a helyrajzi ismeretanyag elsajátításához. A mai magyar pedagógiában „munkatankönyvnek” vagy „programozott tankönyvnek” hívják ezt a műfajt. Minden fejezet élén egy leíró rész áll, ezt követi az adatbázis, ami azokat a földrajzi fogalmakat tartalmazza, amelyeket a könyv felhasználójának a térképre kell vinnie, ezután következnek a feladatok. A szerző aktív felhasználást követel meg olvasóitól. Nem „megmutatni” kell az adott fogalmat egy térképen, hanem a mellékelt vízrajzi vaktérképre kell berajzolni, a helyrajz készségi szintű elsajátítása ugyanis csak így lehetséges. A mai felsőoktatásban már fehér hollónak számító, nemcsak tartalmilag, hanem pedagógiai módszertanilag is logikusan végiggondolt szeminárium vezethető Bak Borbála tankönyve segítségével.

A könyv három részre tagolódik. Az első rész a Kárpát-medence természeti földrajza címmel három téma köré csoportosította a szükséges ismeretanyagot: a vízrajz, a hágók-szorosok és a tájegységek köre. Ez utóbbiba nem a földtani-földrajzi morfológia által a 19–20. században alkotott fogalmakat sorolta, hanem a történeti, néprajzi tájegységeket, olyan neveket, amelyeknek több évszázados múltjuk van. Itt kapott helyet a gazdasági földrajz egyetlen aspektusa, a bányászat és az ahhoz szorosan kapcsolódó kohászat rövid történeti földrajzi ismertetése. A mű nagyobbik részét a világi igazgatástörténeti fejezet teszi ki, ami szintén három alfejezetre oszlik. Ezek az ország és az országhatár, a városok és a középszintű közigazgatási egységek változásait mutatják be.

Az egyes alfejezeteket nagyobb történeti korszakokra bontva tárgyalja a szerző a változó fogalmakat, és ütköztet gyakran vitatott történetirői nézeteket. Nem egyoldalúan jogias megközelítéssel találkozhatunk. A Szászföld leírásánál pl. nem elégszik meg a székek, districtusok felsorolásával, hanem a 17–18. századi térképeken különösen szembetűnő ősi tájneveket: Altland, Weimland, Unterwald is tárgyalja. A könyv záró korszakhatára 1950. A művet vízrajzi térkép-vázlatok ún. vaktérképek zárják. A sok adatot tartalmazó könyvek esetében mindig az az első kérdés, hogy adataik mennyire megbízhatók. Bak Borbála gondosan ellenőrizte adatait, évszámait, törvényhely-megjelöléseit, felsorolásait mindenütt pontosak. A tankönyvet záró helynévmutatóban néhány szűrőpróbaszerű ellenőrzés után sem fedezett fel a recenzens hiányosságokat.

A tankönyv második kötete a példatár, ami csak az adatbázist, a feladatokat és a térképlapokat tartalmazza. Minden történeti földrajzi munka alapja a jó térképi ábrázolás. Kilenc térképlap és négy vízrajzi vázlat (vaktérkép) készült a könyvhöz. A jó minőségű, korrekt térképek egy részét a szerző tervezte, Petrovicsné Tihanyi Éva és Nagy Béla rajzolta.

Magyarország történeti topográfiaja a történeti földrajzot történeti szempontból tárgyalja. Kiemelt helyet kapott benne a világi igazgatás. Igaz ugyan, hogy történész-hallgatók számára készült, de nemcsak topográfiai tankönyvként, hanem kormányzattörténeti adattárként is használható.

Tringli István

Köblös József

A DUNÁNTÜLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET LEVÉLTÁRÁ- NAK MAGYAR VONATKOZÁSÚ KÖZÉPKORI OKLEVELEI 1256–1525

(A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Forrásközlések 1.) Pápa, 1997. 157 o.

A teljes szövegű középkori oklevélközlés mind ritkább ma Magyarországon. Főleg a késő-középkori oklevelek esetében a regeszta-forma már-már egyeduralmódóvá válik. Pedig az ilyen közlés nélkül nem léphet előre a magyar diplomatika és a jogtörténeti kutatás. Az oklevelek teljes terjedelmű közreadásának szükségessége nem lehet kétséges politikátörténetileg, államjogilag fontos szövegek esetében. Csakhogy az ilyen tartalmú iratok éppen egyediségük miatt fontosak, a lassan változó szokásjog elveiről, az oklevelek változó szóhasználatáról keveset árulnak el. A nagy terjedelmű levéltári állagok teljes szövegű közlésébe merész dolog belevágni: a nagy okmánytárak készítésére fordított munka és a kiadás költségei nem állnak arányban a felhasználók számával. Kiutat jelenthet azonban a kisebb gyűjtemények, levéltári állagok in extenso kiadása. A pápai Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában található középkori oklevelek közlése ebbe az irányba haladt.

A gyűjtemény okleveleit eredetileg a pápai főiskola könyvtára őrizte. Oda a 19. században jutottak, jórészt lelkészek hagyatékából. A legtöbb irat (14 db) a padányi László-család és a köveskáli Györffy-család (5 db) levéltárából került a lelkészekre keresztül a könyvtárba. Az elmúlt években az egyházkerületi levéltárat az oklevelek kiadója Köblös József rendezte. Az ő javaslatára helyezték át a levéltári jellegű iratokat a könyvtárból a levéltárba, az 1526 előtti iratokat pedig az országban legtöbb helyen bevett elvnek megfelelően a többiektől elkülönítették és kialakították a sorszámos rendszerű helyi Diplomatikai Levéltárat. Az ily módon létrejött 1526 előtti gyűjtemény okleveleit adta ki Köblös József.

Az oklevéltár összesen 44 dokumentumot tartalmaz. Az első 1265-ből származik, amelyben IV. Béla a besenyőfiaknak nevezett padányi tárnokokat a nemesek közé emelte, az utolsó 1525-ből, amelyben a dóbrési nemesek határuk egy részének felmérését erősítették meg. A 44. dokumentum egy 18. században készült regesztafüzet, amely a padányi László-család birtokában levő oklevelekről készült.

Az oklevelek majdnem fele újkori másolatban maradt fenn, az eredetiek egy része pedig elveszett, ezeknek csak a fényképe található a levéltárban, a kiadás ezek után készült. A 44 dokumentum közül eddig 16-ot már közöltek — köztük van az összes Árpád-kori oklevélszöveg —, azonban eddig nagy részük rossz, hibás kiadásban került sajtó alá. Az eddig ki nem adott oklevelek közül tartalma miatt külön ki kell emelni Zsigmond király 1398-as pátensét, amelyben a szentgáli, horhi, nempti vadászoknak Lajos királytól kapott kiváltságait megerősítette a Bakony és a Kab erdeinek használatával egyetemben. Az oklevél eddig a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményében sem volt hozzáférhető. A vadászok kiváltságlevele fontos adalék Nagy Lajos eddig kevés figyelemre méltott „társadalompolitikájához”: az udvarnokok nemesítéséhez, a maradék királyi szolgálatonépek kiváltságos helyzetének megerősítéséhez, amely a magyar nemesség középkori kialakulásának utolsó nagy fejezete volt. Három oklevél mellett fennmaradt későbbi fordításuk is, Köblös ezeket is közölte. A 29. és 30. számú oklevelek 18. századi fordítása különösen tanulságos: a korabeli fordítás-technika mellett a nyelvújítás előtti magyar jogi szóhasználatból is sokat megőrzött e két dokumentum.

Az oklevelek közlése pontos, a dokumentumokhoz alapos kritikai jegyzetek készültek. Külön ki kell emelni a latin oklevélszövegek logikus bekezdésekre tagolását. Névmutató és az oklevelek provenienciájának összeállítása teszi teljessé a kötetet, amelyet néhány oklevél fényképének közlése zár. A fényképek közül azonban némelyik csaknem teljesen olvashatatlan (6, 7, 11, 13. sz. kép). A rossz minőség láthatólag nem a fényképész hibája, egyik-másik oklevél maga is foltos volt, ráadásul nagyon le lettek kicsinyítve.

Mivel mind gyakrabban mellékelnek forráskiadásokhoz a forrás eredetijéről készített fényképet, Köblös könyvének kapcsán érdemes elgondolkozni azon, hogy mi az értelme a kiadáshoz csatolt fényképmellékletnek. Az oklevélfénykép nem illusztráció, erre egy oklevéltárban amúgy sincs szükség. Eltekintve néhány címeres levéltől meg néhány mives iniciálétól, egy szokványos oklevél képe fölött meg egy okmánytár olvasójának szeme sem akad meg. Nem feladata a fényképnek

az ellenőrzés sem. A kiadás fáradságos munkáját általában azok vállalják magukra, akik a szakma fortélyait jól ismerik. Írástörténetileg sem nyújt sokat egy ilyen fénykép. A késő-középkori és újkori paleográfia az eredeti iratokkal dolgozik, azaz dolgozna, ha valaki művelné e stúdiumokat Magyarországon. A rossz állapotú, sérült oklevelek, iratok fényképeinek közlésére végképp nincs szükség. Mindez természetesen nem vonatkozik bizonyos kiemelkedően fontos oklevelekre és palaeográfiai tudományos vagy oktatási céllal készülő fénykép-gyűjteményekre. Egy-egy forráskiadás költségeit jelentősen csökkenteni lehetne a felesleges fényképek elhagyásával.

Tringli István

Simonis Kéza

GESTA HUNGARORUM

Simon of Kéza: The Deeds of the Hungarians. Edited and translated by László Veszpremy and Frank Schaer. With a study by Jenő Szűcs.

(Central European Medieval Texts). CEU PRESS [Budapest 1999]. CIV + 236 o.

Új sorozatot indítottak útjára a Közép-Európai Egyetem középkorkutatói, mely azt tűzte ki céljául, hogy a közép-európai népek írott történeti hagyományait mutassa be korszerű formában Nyugat-Európa művelt nagyközönségének és egyetemi hallgatóinak. A kiadói előszó (VII–VIII. o.) leszögezi, hogy az e régióban élő népek történészei felismerték ugyan, hogy a fordításoknak mily nagy szerepe van országuk történetének megrajzolásában, el is készítették középkori forrásaik anyanyelvi fordításait, annak érdekében azonban már nem sokat tettek, hogy a közép-európai nyelveket nem ismerők számára is hozzáférhetővé tegyék a középkor magyarországi, horvátországi, csehországi és lengyelországi krónikáit. Az utóbbi megjegyzés azonban nem teljesen méltányos, megfelelkezik ugyanis arról a felmérhetetlen jelentőségű szerepről, melyet éppen kettős identitás-tudatukból kifolyólag a háború utáni emigrációk játszottak szülőhazájuk kultúrájának választott hazájukban történő megismertetésében.

A Bogyay Tamás és mások által útjukra bocsájtott sorozatok (Ungarns, Serbiens stb. Geschichtsschreiber) éppen nem elhanyagolható tényei a közép-európai történelem nyugati népszerűsítésének, még ha csupán válogatásokat nyújtanak is. Ugyanakkor azonban a hazai tudományosság is kivette részét a munkából, hisz a legfontosabb kora középkori magyarországi elbeszélő forrást, a Képes Krónikát (amely egyébiránt tartalmilag jórészt magába foglalja Kézai munkáját is) több ízben kiadták teljes fordításban németül és angolul, és újabban Anonymus *Gestájának* is van minden igényt kielégítő német nyelvű fordítása. Úgy hiszem, az induló vállalkozás jelentőségét mindez nem csökkenté, hisz tudományos és népszerűsítő irodalmunk palettája színesedik és gazdagabbá válik az új kiadvány segítségével. Ami azonban valóban lényeges szempont e tekintetben, az az, hogy a szövegek, melyek eddig nehezen voltak hozzáférhetőek, most ismét akadály nélkül kézbe vehetők. A Kiadó ugyanis alapul véve az *Oxford Medieval Texts* példáját, azt ígéri, hogy minden egyes kötet hozza majd a latin vagy népnyelvű eredetit is, s a korszerű formához természetesen az is hozzátartozik, hogy az angol fordításhoz bevezető tanulmányok, bő kommentárok, indexek és tudományos apparátus is csatlakozik, melyek ma már valóban elengedhetetlen kellekei a magára valamit is adó forráskiadványnak. A tervek szerint a latin szöveg megállapításához a közreadók nem végeznek új kéziratvizsgálatokat, hanem a korábbi kritikai kiadások apparátusából válogatják ki a fontosabb olvasatokat, s ezeket közlik az apparátusban. A Kiadó úgy tervezi, hogy évente egy kötetet ad közre, s ily módon egy évtized leforgása alatt napvilágra kerülhetnek a legfontosabb elbeszélő és hagiografikus források: IV. Károly életrajza, Anonymus Gallus krónikája, Spalatói Tamás történeti munkája (mindezek a hátsó borító szerint már előkészületben), Prágai Kozma krónikája, a magyar Névtelen gesztája, Vincentius Kadhubek lengyel története, Szent István, Szent Imre, Szent László és Szent Vencel legendái, a Képes Krónika stb. Az előtünk fekvő kötet valóban ígéretes vállalkozást vezet tehát be, küllemében rendkívül szép könyv, aggodalomra legfeljebb az ára ad okot: valóban hozzáférhetőnek-e itthon is mindazok, akiket érdekel, netán munkaeszköz is számukra a jó könyv?

Nyilvánvalóan az sem véletlen, hogy éppen Kézait választotta a Kiadó, hogy a sorozatot a köztudatba bevezesse. Alapvetően a magyar krónikaírás történetében is határpont a mű, hisz a hun történet kidolgozása révén kialakította azt a kettős szerkezetet, mely későbbi krónikaírnak is egytől-egyig jellemzi, s szövege jelentős részben, kisebb módosulásokkal bekerült a bővebb szövegű

krónikákba, az ún. 14. századi krónikaszerkesztménybe is. Köztudomásúlag Kézai az első olyan magyar történeti mű szerzője, amely egyrészt egészen egyértelműen elméleti szinten tükrözi saját korának társadalmi és politikai változásait, s keresi a választ azokra az okokra és kérdésekre, melyek e közsímsert változásokat kiváltották az Árpád-kor végén, másrészt ami Thuróczy (96–99.) és Werbőczy (I,3) munkáinak közvetítésével maga is hatással volt késő középkori társadalmunk formálódására, s alapjaiban határozta meg az újkori magyar nemesség történeti- és nemzettudatát. A műben megfogalmazott társadalomelmélet vizsgálja a szabad birtokos társadalom összetételét: ha az ősfoglaló nemzetségek (*pura Hungaria*) 108-an voltak (6. fejezet vége, jelen kiadás 22–24. o.), honnét a többi birtokos familia? Nem elégedvén meg az ősbűn alapján való magyarázattal kutatja a szolgai jogállapot kérdését (7. fejezet): ha minden magyar egy apától és egy anyától származik, honnét a különbség közöttük? Az appendixben pedig felöleli a magyar arisztokrácia összetételét (76–94. fejezet), s olyan sajátos, Kézai korában már eltűnőfélben lévő társadalmi csoportok eredetét és mibenlétét, mint a várjobbágyok (97. fejezet) és az udvarnokok, valamint más kondicionáriusok (95–99. fejezet). A politikai teóriává kerekedő hun *communitas*-elmélet (7. fejezet) elvi támpontokat kínál a kormányzat különböző fórumainak gyors és látványos átrendeződéséhez: a királyi tanácsnak hatalomkorlátozó szervvé, az országos gyűlésnek országgyűléssé, alsóbb szinten pedig a királyi megyének autonóm nemesi megyévé alakulásához, mintegy lerakva a központi kormányzat korai rendi jellegű átalakításának és a nemesség megyei szerveződésének elméleti alapjait. Mindezek mellett és előtt pedig kidolgozza a politikai jogokkal rendelkező nemesi *natio* fogalmát, az újkori magyar nemzettudat egyik középkori előzményét. A műből magából tudjuk, hogy mindemögött külföldi jogi tanulmányok és diplomáciai küldetések állnak, s Kézai megszerzett ismeretei révén a korabeli Európa szellemi-eszmei közkincsét foglalta sajátosan magyar keretbe. Szűcs Jenő a nemzettudat előzményeit kutatva alapvető tanulmányokban tisztázta a gesztában foglalt teoretikus elemek összefüggéseit, vizsgálódásainak legvilágosabb és legtömörebb összefoglalását éppen azon angol nyelvű tanulmányában adta, melyet a kötet gondozói szerencsés döntéssel a bevezető tanulmány második részeként közöltek (XXIX–CII. o., kisebb, technikai jellegű változtatásokkal ill. szerkesztői megjegyzésekkel pl. XLIV, LV. stb. o., a német kiadásból vett alcímekkel stb.).

Az előszó Szűcs tanulmányát megelőző részében Domanovszky Sándor és saját kutatásai alapján Veszprémy László foglalja össze a magyar forrástani irodalom egyik legizgalmasabb rejtélyét, Kézai kódexének kézen közön való eltűnését (XV–XIX. o.): a 13. századi kódexet Hevenessy Gábor találta meg az Eszterházyak kismartoni könyvtárában, ahol 1701-ben másolatot készített róla, majd miután Kósa Jenő ferences provinciális a kismartoni házban kiűtött tűzvész után Pozsonyba vitte s átadta a piarista Horányi Eleknek, Horányi 1782-ben ennek alapján jelentette meg Kézai-kiadását Budán. Ugyanebben az évben Pesten még Cornides Dánielnek alkalmá nyílt részletesen leírni a kéziratot egy levelében, aminek ezután nyoma veszett, s különböző 18. századi másolatai önálló életet kezdtek élni. Kósa 1783-ban bekövetkezett halála után rendtársai nyilván megfélemlítettek az „egynapos kölcsönzésről”. A kódex eltűnését végül 1833-ban Podhraczký József állapította meg. A kisalakú és kis terjedelmű kódex talán bekerült egy kolligátumba, ahol mind a mai napig lappang, annak ellenére, hogy tudósok egész sora vizsgálta át magyarországi és külföldi ferences és piarista rendházak kéziratárait. Veszprémy megállapítja, hogy a helynevek romlott alakja legtöbb esetben bizonyíthatóan paleográfiai okokra vezethető vissza, így a kódex semmiképpen sem lehetett autográf. Említésre méltó ehelyütt, hogy az előszó szerzője számbavesz olyan másolatot is, melyet a *Scriptores*ben közölt szöveg gondozója eliminált, mivel másolat másolatáról van szó (XVII. o.). Ezt követően az előszó ráter a mű keletkezésének és hatásának kérdésére (XX–XXII. o.): a munka 1282–1285 között keletkezett, talán a magyar király itáliai propagandájának célzatával, amihez jó eszköznek bizonyult Kézai olasz nyelvismerete, s a számos italicizmus a szövegben, amit az olasz közönség minden bizonnyal nagyra értékelt. A geszta egyik alapgondolata, hogy Magyarország mindenkor a jog alapján működő politikai egység volt (a lawful polity), az itt élők viszonyait az írott ill. a szokásjog szabályozta. A hatást a recepciótörténet mutatja: a 14. század első felében Paolino da Venezia, XXII. János pápa gyóntatója hosszan idézett Kézai munkájából, tehát röviddel megírása után valóban eljutott egy kézirat Itáliába, ez egyben a mű egyik legkorábbi testimóniuma. De kellett maradniuk másolatoknak Magyarországon is, hisz a 14. századi krónikaszerkesztmény különböző kéziratcsaládjainak szövegébe bedolgozták a hun történetet, s kimutathatóan egymástól függetlenül használták fel Kézai gesztáját a Budai Krónika I. Károly kori alapszövegének és a Képes Krónika Nagy Lajos kori textsusának bővítéséhez. A 15. század végén a később Zsámboki János által Itáliában megszerzett Sambucus-kódexbe bemásolták Kézai ajánlólevelét, amiről a ferences Lucas Wadding Kézai neve alatt adott hírt, s ezért a 17–18. századi irodalomban nem ritkán Kézai

neve alatt a Budai Krónika egy változatát értették. Végül az előszó ismerteti Kézai forrásait (XXII–XXIV. o.), itt merül fel a hun történet szerzőségének kérdése is. Ma már szinte kétségek nincsenek afelől, hogy a mű Kézai munkája, amihez a magyarországi hagyományból felhasználta a korai geszták valamelyik változatát, Anonymus szövegét és az Ákos mesternek tulajdonított történeti munkát. A szerző saját szövegének bizonyultak az ajánlás, a hun történet, a IV. László koráról szóló két fejezet, az udvarnokokról írott appendix s az advena-lista egyes részei. Ezekhez a részekhez a magyar történeti hagyományon kívül forrásul használta Jordanes, Paulus Diaconus, Viterbói Gottfried munkáit és a Nagy Sándor történetet, valamint saját személyes úti élményeit (nyilván ezek közé kell értenünk a velencei történeti hagyományt is, 58. o.). A hun hagyomány tekintetében megállapítja a tanulmányíró, hogy a hun történetnek egyes elemei megvoltak ugyan a magyarországi hagyományban, de ennek teoretikusan és meseszövésként tekintetében egyaránt kerek formája Kézai saját teljesítménye, melybe bedolgozta a római romokról való ismereteit, helyi legendákat, az irodalmi Attila-utalásokat és a német nyelvű költészet egyes darabjait (Nibelungenlied).

Végül tájékoztatást kap az olvasó a szövegközlés alapelveiről (XXIV–XXVI. o.). Eszerint a latin szöveg nem lép fel a kritikai kiadás igényeivel, megtartotta a Domanovszky-kiadás címhasználatát (mivel jobban tükrözi a műfajt szemben a 19. századi kiadói hagyomány *Chronicon Hungaricum*ával), fejezetbeosztását, szögletes zárójelben feltünteteti a *Scriptores* eredeti oldalszámait és szem előtt tartja annak központosását. A fordítási nehézségeknél említi az előszó Kézai szokincsenek széles spektrumát, s leszögezi, hogy nem szó szerinti, hanem olvasható fordítást kívánt készíteni a fordító, s emellett az 1938-as állapothoz képest számos új jegyzet is segíti a szöveg megértését. Az előszó és Szűcs tanulmánya után következik Kézai Simon történeti munkájának latin szövege (bal oldalon) és az angol fordítás (jobb oldalon, 1–185. o.), ahol indexbe tett kisbetűk utalnak a kései másolatok jelentősebb variánsaira, indexbe tett arab számok a jegyzetekre. A kommentár jellegű jegyzetek főleg a helynevek, személynevek ill. *terminus technicusok* magyarozatát ill. a forrásbázist tartalmazzák (néhol zavarólag hat, hogy a jegyzetszám nem közvetlenül a szó szerinti idézethez csatlakozik, hanem a parafrázis, de a jegyzetben nem idézett folytatáshoz, pl. 8.o.). A kötetet bibliográfia (korábbi szövegközlések: 187–188. o., bibliográfiai feldolgozások: 188. o., szakirodalom: 189–216. o.), helynév-konkordancia (217–219. o.), valamint személy- és népnév- (221–227) ill. helynévmutató (229–235. o.) zárja. A kötetben három térkép vázlat (kettő Itália-térkép Szűcs tanulmányához, CIII–CIV. o., egy Magyarország-térkép a kötet végén a szövegben említett dunántúli helynevekhez, 236. o.), és egy fényképmásolat található a Sambucus-kódex első oldaláról (XIV. o.), valamint egy genealógiai tábla az Árpádok leszármazásával (227. o.), ezek listáját (XIII. o.) és a rövidítések feloldását (kézikönyvek, forráskiadványok: IX–XI. o., szövegtanúk: XII. o. és egyéb rövidítések: XII. o.) az előszó előtt találja meg az olvasó.

Míg a sajátos latin műszavak magyar jelentése mögött a magyar történészek szakmai körének azonos fogalomhasználata (szakzsargonja) áll, a fordítás valóban nem volt egyszerű feladat egy olyan nyelvre, ahol a gesztában olvasható terminológiának egyáltalán nincs háttéroidalma, sem igényes lexicája. Az *advenae* még csak visszaadható az *of foreign origin* kifejezéssel (159. o.), a *iobagio castri* többé kevésbé a *castle-warrior* összetétellel (bár talán a *tiszt* vagy *előkelő* jelentésű *officer*, *major*, ill. *dignitary* szavak kevésbé keltenék azt a benyomást, hogy a várjobbágyok csak hadakoztak ill. hogy csak a várjobbágyok hadakoztak a várszervezetben élők közül) és egy hosszú szöveges magyarozattal (182–183. o., irodalmi hivatkozásként szerencsésebb lett volna talán Zsoldosnak valamelyik szakfolyóiratban megjelent cikkére utalni), az *udwornicus* szóra azonban valóban nehéz más megoldást javasolni, mint amit a fordító választott, aki is megtartotta a magyar *udvarnok* kifejezést és hosszú magyarozatot fűzött hozzá, amiből azonban nem derül ki pontosan az udvarnokok nevének és az udvarszervezet mibenlétének az összefüggése (176–177. o.).

A Kézaira oly jellemző *erecto banerio* angol megfelelője (*with the royal banner flying*) sem tükrözi pontosan azt a ténnyt, ami a fogalom mögött meghúzódik, mivel itt nem a *kibontott zászló* (mintha a magyar *zászlót bont* modern jelentése köszönne vissza az angolból) a lényegi elem, hanem a zászló ünnepélyes fehérvári felemelésének a szertartása (többek között 150–151. o.). Vannak kifejezések, melyeknek a magyarban is eltérő fordítási hagyományai vannak. Ilyen pl. az *in castris* kifejezés, ahol a hun kikiáltók hadba hívják a népet. Az angol fordítás láthatólag a Császár–Bollók hagyományhoz igazodik az *in the camp* fordítással (Déri Balázs is így sorolta be a szót a megfelelő jelentéskategóriába: *MKLSz* II, 68, 33–34a), jöllehet Erdélyi a *várahban* magyarozata talán logikusabb lenne (s Kézai kora viszonyainak jobban is megfelelné a vár mint településszerkezetet formáló tényező) annak ellenére, hogy a másik esetben ez a kifejezés is besorolható Kézai nyelvhasználatának antik elemei közé. Ha valóban nem *várat* akart írni a szerző, akkor a *castra* fordításának a *szállás*

(= *settlement*) kell, hogy megfeleljen, mint a 11. fejezetben is (28–29. ill. 45. o.), de katonai (= hadi) tábornok aligha érthetünk rajta, lévén, hogy a hadbahívás történetileg a szállásokon, Kézai korában pedig a várakban történhetett.

A latin szöveg eltérően Domanovszky *editió*jától nem egy kézirat nyomtatott reprodukcióját tűzte ki célul, hanem egy folyamatosan olvasható, másolási hibáktól lehetőleg mentes, értelmezett szöveg közlését, s ebben valóban korszerűen jár el. Minden egyes problematikus helyen egyenként mérlegeli a 18. századi másolatok és szövegkiadások olvasatait, s ezek közül választja ki a szöveg értelmének leginkább megfelelőt. További erénye a latin szövegnek, hogy számos új forráspárhuzamot említ a kommentárban (pl. 13. o. Agnellus) ill. forrásazonosítást jelöl kurzív szedéssel, ami szintén nagyban segíti a kötet használatát. Rögtön az ajánlólevélben találunk mindkét jelenségre példát. A kiadás az *illum aspirare* után elhagyja a *Scriptores sic*-jét, felismerve, hogy szabályos *salutatio*s formulával van dolga, az infinitívus a mondat tárgya, állítmánya pedig odaértendő. A *salutatio* vége (*cuius pulchritudinem...*) pedig szó szerinti idézet. A kommentár felismerte Isidorus Hispalensis műveinek Kézai szövegére gyakorolt hatását is a bibliai eredet kapcsán (10–15. o.), mégsem kamatoztatta minden lehetséges párhuzamát. Feltehetőleg Isidorustól került ugyanis Kézai munkájába a bábeli torony alakjának leírása:

12. o.: *Trecentorum autem passuum grassitudo fuerat fundamenti, sublevata siquidem paulatim artabatur, quod grassities inferior pondus praeminens* (helyesen talán: *praeminens*, a Sambucus-kódex is ezt az alakváltozatot részesítette előnyben, jelen kiadásban: *prominens*) *sustineret*.

ISID. chron. II,9 (MPL 83,1022^D-1023^A): *paulatim a latioribus in angustias coarctata, ut pondus imminens facilius sustentaretur*

A nehézséget okozó változatok mérlegelésénél láthatólag a *lectio difficilior* elve érvényesült, így nyert szellemes és meggyőző magyarázatot az *abstractas* alak (13. o.). Ugyanakkor a *coridati* esetében (162. és 164. o.) az említett italicizmusok ugyan érdekes párhuzamot jelentenek, de alakilag nem támogatják az előnyben részesített változatot, elképzelhető, hogy itt mégiscsak egy *cordatus* (= bátor, vitéz, lelkes, vö. Boronkai I., *MKL*, Sz II,405,6–10^b) alakkal érdemes számolni (miként a P egyértelműen, s egyik helyen a H is ajánlják). Kézai több helyütt is tanúbizonyosságát adja természettudományos, nevezetesen asztrológiai érdeklődésének, egyik ezek közül IV. Lászlónak Marssal való kapcsolatba hozása (150. o.). A helyet Domanovszky egyértelműen romlottaknak ítélte meg, s ezt *sic*-kel jelölte, majd saját konjekturáját és a H,P változatát az apparátusban megadta. A mondat a *Scriptores*ben olvasható alakban valóban nehéz, de nem teljesen értelmezhetetlen: *akinek csillagállása az ő napján fogantatásának és születésének bátorságban és egyéb természetes érényekben szolgálatára áll* (Erdélyi László fordítása, Császár és Bollók a Domanovszky által javasolt értelmet fordítják). Az előttünk fekvő kiadás gondozója helyesen vette észre, hogy Domanovszky javításával újabb értelmezési nehézség keletkezik, nevezetesen a mondat állítmánya (*subministrat*) indirekt tárgy, vagyis dativusi vonzat nélkül marad. Ezért a Domanovszky alapján megtartotta a *conceptionis nativitatisque* javítást, s az *eius die* helyett *ei deinde* alakokat hoz, amivel értelmessé lesz a szöveg, de jelentősen eltér az eredeti értelmezési lehetőségektől. A *deinde* ugyan valóban szerepel Horányi *editio princeps*ében (amihez tényleg a 13. századi kéziratot használta), de az *ei* alakot egyetlen másolat sem támogatja. Mint javítási kísérlet persze elfogadható, szerencsésebb lett volna azonban jegyzetben bővebben foglalkozni vele, mert a sokszoros, több lépcsőben történt javítás nem feltétlen indokolt, s nem is követhető egyértelműen az átlag használó számára. A *Perside* alakoknál (12., 14. és 16. o.) viszont megfontolandóak a változatok, s a helyeket Domanovszky a variánsok alapján feltétlenül javítandóaknak ítélte, az új kiadás azonban nem jelzi, hogy lennének alakváltozatok.

Sajátos problémája a közép-európai történetírásoknak a középkori helyneveknek a modern írásmódja. A kötet e tekintetben a Habsburg-utóállamok érzékenységét tartotta szem előtt a magyar névhasználattal szemben, s a fordításban a ma használatos idegen alakokat hozza (pl. 135. o. Bratislava, 139. o. Oradea stb.). Az eljárás talán indokolható (ti. a magyar történetben járatlan olvasó mai térképeken ezeket a neveket találja meg az említett településeket), de ahistorikus szemléletet tükröz: Kézai korában ezeket a helyneveket véletlenül sem használták. Némi vigaszt nyújtanak a latin szöveg eredeti alakjai ill. a helynévkonkordancia. Az előszóban a helynevek hol idegen alakban zárójelbe tett magyar változattal jelennek meg, hol fordítva (Kismarton [Eisenstadt], de Bratislava [Pozsony, Pressburg], XVII. o.) A személynevek írásmódjában némi következetlenség

tapasztalható: Daniel Cornides és Joseph Teleki, de Gábor Hevenesi, Jenő Kósa és Elek Horányi olvasható a bevezetés több helyén (XVI–XVII. o.). A latin központozás szinte kifogásolhatatlan, a szép szövegtükröben és a szedésben sajtóhibák alig találhatók, s a latin elválasztás is csak ott bajos, ahol néha eltér az angoltól (pl. gener-andi: 6. o., perreX-Isse: 14. o. stb.).

A bibliográfia bő tájékoztatást nyújt a szakirodalom legfrissebb állásáról, szinte semmi nem hiányolható belőle, többletei néhol talán kifogásolhatók. Igen tiszteletreméltó teljesítmény ugyan Vajay Szabolcs regénye, az *Én, Anonymus* (198. o.), hogy azonban bármi köze lenne a tudományos megközelítéshez, azt bizonytalanságba sodorja maga sem gondolja (saját maga tilalmazza is a tudományos idézést!). Nem világos teljesen, mennyiben segíti elő Klaniczay Gábornak a női szentség modelljeiről írott olasz nyelvű, idézett (203. o.) tanulmánya Kézai megértését. Györffy történeti földrajza pedig természetesen már négy kötettel rendelkezik, s nem csak hárommal (IX. o.).

A fentebbiekhez hasonló problémák nyilván sorolhatók lennének még, de mindezek jelentőségét a szöveg gördülékenysége, a kommentárok tartalma és a bennük foglalt új eredmények, a bibliográfia bősége és a bevezetés szempontgazdagsága elhomályosítják. A kötet formailag és tartalmilag igényes, felépítése pedig minden tekintetben kielégíti a korszerű forráskiadvánnyal szemben támasztható kívánalmakat. Általa a magyar forrástani irodalom jelentős nyereséghez jutott. Csak remélhetjük, hogy a további kötetek is hasonló színvonalon látnak napvilágot, s ugyanilyen nagy haszonnal lesznek forgathatók.

Szovák Kornél

KÉZAI SIMON MAGYAR KRÓNIKÁJA – PRISZKOSZ RÉTOR TÖREDEKEIBŐL

Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Bálint István János.

Főmunkatárs Cseh Ágnes.

Budapest, 1999. Magyar Ház, 128 o.

Csinos kiállítású könyvecske adja közre Kézai krónikájának ill. Priszkosz rétornak a töredékeit magyar fordításban. Kézai szövegét Császár Mihály, Priszkosz művét 1904. évi fordításából vették át, azzal az eltéréssel, hogy utóbbinál hasznosították Kertész János 1905. évi kritikai megjegyzéseit. Jelen ismertetésünk Kézai műve kapcsán a régi fordítások újrakiadásának a problémájáról kíván néhány megjegyzést tenni. Egyébként bizonytalanok vagyunk abban, hogy vajon tényleg Császár 1901. évi fordítását követik-e, mert attól számtalan helyen jelöletlenül, és nem mindig szerencsésen eltérnek.

A legfontosabb hiányossága a kötetnek, hogy a szerkesztők sem az olvasó sem saját maguk számára nem fogalmazták meg a kötet célját, s a fordítások közreadásának elveit. Az ötlet remek: Kézait és Priszkoszt egy kötetben közre adni, hogy a magyar olvasó jól láthassa, mily csekély Kézai hun-történetének valóságátartalma, s mennyire szabadon engedte fantáziáját, illetve hagyta magát szépirodalmi forrásaitól vezetett, amikor Attila hadjáratait, a hun király udvarát írta le. A mai szerkesztők célja persze jól érthető, az először Kézai által lejegyzett hun–magyar azonosság hagyományára a későbbi magyar nemzettudat meghatározó elemévé emelkedett, s mindmáig — a körülötte kibontakozó viták dacára — az is maradt.

Véleményünk szerint a szerkesztők több megoldás között választhattak volna: közreadhatták volna reprintben az eredeti fordítást, az eredeti jegyzetekkel, egy, az újabb szakirodalom és fordításirodalom figyelembevételével készített javított fordítást, esetleg készíthettek volna a modern szakirodalom megállapításait tükröző teljesen új jegyzet-apparátust. A jelenlegi megoldás a legszerecsétebb, ti. a címben, alcímében nem jelezték, hogy egyik esetben sem teljes szöveget adnak közre — ez Kézai esetében meglepő, hiszen jelentéktelen rész, néhány sor elhagyásáról van szó —, a jegyzetek esetleges és ötletszerű javításával pedig azt a látszatot keltik, mintha a jegyzetek tartalma tükröznék a legfrissebb szakirodalmat. Ebben a tévedésében az olvasót az irodalomjegyzék is megerősíti, hiszen abban 1998-as művekre is történik hivatkozás, úgy tűnik inkább csak formális okokból. Hasonlóképpen az olvasó nem tudja meg, hogy a jegyzetek szövegének túlnyomó része is Császártól származik, akinek fordítása olvasmányos, s általában pontos, jegyzetei pedig informatívak. Ugyanakkor, még ha jelen kötet az érdeklődő nagyközönség számára lett is volna kiadva, egy középkori krónika sokkal több magyarázó és értelmező jegyzetet kívánna, igaz, nem azzal a részletességgel, mint amit egy akadémikus kiadvány megkövetelne.

A továbbiakban közreadott példákkal nem azt akarjuk jelezni, hogy mit nem tudott Császár a következő évszázad latin filológiájáról, inkább a közreadó szerkesztők következetlenségét akarjuk vázolni. Teljesen feleslegesen olvassuk el a Kézainak nevet adó helyről szóló fejtegetéseket az Ajánlólevél előtt, hiszen mára a kutatás teljesen egyértelműen a Fejér megyei Kinza pusztát fogadja el. A későbbi fordítások jegyzetei az itt olvashatónál sokkal többet elárulnak a Szkítia kapcsán említett földrajzi nevekről. Az itt a 16. oldalon említett Szemere helyett ma inkább Szemény nemzetséget írunk, Keveházát azaz Keveaszót furcsa módon Túrkevével („talán”) azonosítja, Marchegg helyett Merchegg, Litvánia helyett Lajta, – és megjegyzéseinket még hosszan lehetne folytatni. Ugyanakkor persze szembetűnő, hogy a későbbi fordításokban és jegyzetekben sok minden elhomályosult, ami még Császárnak világos: elfelejtődött Priszkoszra tett kitűnő megjegyzése Attila udvarának leírása kapcsán, elfelejtődött, hogy Abbach egy Regensburg melletti gyönyörű fekvésű kisváros, vagy a „castrensis” magától értetődő ‘várnép’ fordítása. Mindezek ellenére úgy véljük, hogy Császár Mihály fordítása mellett csak a szerzői jogdíjaktól való mentesség szólt, s a kötet összességében többet veszített mint nyert a legújabb Bollók János-féle fordítás figyelmen kívül hagyásával.

A legnagyobb gond, hogy a Kézai-szöveg a Scriptorum-kiadásban új fejezetszámokat kapott, ami a modern fordítások és a régiek közötti hivatkozásokat mérhetetlenül megnehezíti és áttekinthetlenné teszi. Az már inkább filológiai problémákat vet fel, hogy Császár Mihálynak még ne állt módjában a Scriptorum-ban (1937) kiadott szöveget követni, mint ő — jelen kötet kiadóival szemben — bevallja, Mátyás Flórián latin szövegét és fejezet-beosztását követte. E kis kötet jó példáját nyújtja a reprint vagy inkább félreprint-kiadások által kínált lehetőségeknek, de ugyanakkor a közreadóra leselkedő csapdákra és nehézségekre is figyelmeztet. Az érvek józan mérlegelése igényes reprint-kiadásokhoz vezethet, amelyben laikus és szakember egyaránt örömet lel. Miként Anonymus, úgy Kézai esetében is változatlanul aktuális egy fordítás-történeti áttekintés, akár régebbi fordítások változatlan újraközlésével. Ha jelen kötet szerkesztői nem nyúltak volna bele Császár fordításába, akkor már egy Kézai-fordítással kevesebbet kellene újra kiadni. Így azonban az olvasóknak, történelemtanároknak és könyvtárosoknak nem árt résen lenniük, ha e kötetet kézbe veszik.

Veszprémy László

András Kubinyi

MATTHIAS CORVINUS. DIE REGIERUNG EINES KÖNIGREICHS IN OSTMITTELEUROPA 1458–1490

(Studien zur Geschichte Ungarns 2.)

Tibor Schäfer Verlag Herne, 1999. 245 o.

Az 1999-es frankfurti könyvvásárra jelent meg Kubinyi András német nyelvű tanulmánykötete a Schäfer kiadó gondozásában. A könyvet Kubinyi kilenc munkájából állították össze. A kilenc közül nyolc már 1982 és 1994 között máshol is megjelent nyomtatásban, az utolsó mű azonban e kötet számára készült. A témaválasztás közösségét a cím nem fejezi ki tökéletesen. Nem egyszerűen az a közös bennük, hogy mindegyikük Mátyás király korszakával foglalkozik, hanem az, hogy a mátyási államszervezet egyes kérdéseit vizsgálják. Ebben az esetben joggal használhatjuk az állam szót. Míg korábban csak országról, királyról beszélhetünk, Magyarországon Hunyadi Mátyás uralkodása adott jelentős impulzust az állam kialakulásának. A szerző tanulmányai nagy forrásapparátussal és mélységgel ennek az új hatalomnak a működését vizsgálják.

A *Mátyás-kori államszervezet* című tanulmánynak a tagolása is elüt a szokásos kormányzattörténeti munkákétól. Korábban az ország első emberének, a királynak a jogairól csak nagyon keveset írtak, Kubinyi azonban ezzel kezdi mondandóját. A tanulmány további fejezetei is mind azt vizsgálják, hogyan tudott a király befolyást gyakorolni az állam egyes területeire. A király rendes hatalmát meg kell különböztetni a teljhatalmától, amelyet az oklevelek általában a *plenitudo potestatis* kifejezéssel adtak vissza. Ezt a kifejezést akkor vették igénybe a magyar uralkodók, ha nem a szokásos módon jártak el, pl. a rendestől eltérő bírói eljárásra adtak utasítást, kiváltságot, korabeli szóval szabadságot adományoztak alattvalóiknak. A királyi rendelkezésekhez azonban az ország reprezentánsainak hozzájárulását is meg kellett szerezni. Ez két helyen történhetett: a királyi tanácsban és az országgyűlésen. Kubinyi a kötet szinte mindegyik tanulmányában kiemeli, hogy a két szerv között nem létezett az a

hatásköri elkülönülés, ami a későbbi újkorban jött létre. Még a Jagelló korban is alkottak olyan törvényt, amit csak a királyi tanács hozott meg, volt úgy hogy a rendkívüli adó kivetéséhez is elegendő volt a tanács döntése. A tanács véleményét a király a megyéspánok kinevezésénél is kikérte 1486 után, sőt a koronázás (1464.) előtt még sok adomány esetében is kiemelték ezt. A király általános feladata az alattvalók védelme, ennek speciális formája volt, ha valakit különös védelmébe vett az uralkodó. Kubinyi ennek is több alfaját mutatja be. A tágabb értelemben vett királyi udvar két részből állt: az *aulából*, amit magyarra általában palotának fordítottak és a tulajdonképpeni kúriából, amit magyarul többnyire udvarnak neveztek. Az előbbihez tartozott a kancellár és a palotások, az utóbbihoz a bíróságok, de a két szervezetet tökéletesen nem lehet szétválasztani egymástól. Az aulikusok által kormányzott ország már nem a honor-rendszer szerint működött, a palotás sokkal közelebb volt az „állami hivatalnok” fogalmához, mint amaz. A királyi tanácsot a kortársak egységnek tekintették, valójában azonban kétféle megjelenési formája volt: a mindennapi ügyek vitelét ellátó szűkebb és a ritkán összeülő tágabb tanács. Az országgyűlésen alkotott dekrétumok egyes cikkelyeinél el tudjuk választani egymástól a királyi iniciatívára született rendelkezéseket a rendi befolyásra megalkotottaktól. A városok rendje azonban szinte egyáltalán nem hallatta hangját a Mátyás-kori országgyűléseken. 1464 után összesen egyetlen diétára hívták meg őket. A kancellária nem hatalmi, döntéshozó szerv volt, hanem oklevélíró segédhivatal, még akkor is, ha vezetője, a kancellár az ügyek vitelére komoly befolyással lehetett. Korábbi korszakokban a kancellária egyes részeit úgy szokás megkülönböztetni egymástól, hogy milyen pecsétet használtak, a Mátyás-kori kancelláriában azonban ez a módszer már nem alkalmazható a pecsétek nagy száma miatt. A kincstári szervezetben Mátyás uralkodása nagy változásokat hozott. Az addigi széttagolt szervezetből egységes hivatal lett, még ha a hivatal modern fogalma nem is alkalmazható mindenben e képződményre, az alsóbb szinteken ugyanis a kincstári alkalmazottakat továbbra is familiarisi viszony fűzte a kincstartóhoz. A királyi bevételek számba vétele a középkori jogfelfogásnak megfelelően történt: a rendes és a rendkívüli bevételek szerint. A királyi rendes bevételei közé számított a só- és harmincadjövedelem, a bányákból és a pénzverésből származó haszon, a városok és a kiváltságolt népek adója. Ez utóbbiaknál azonban gyakran nehéz a rendes bevételeket a rendkívüli adótól elválasztani. A változások az adórendszert sem kerülték el: a kamara haszna először nevet cserélt majd csaknem azonnal beleolvadt a rendkívüli adóba. Politikai mérleget vonva Mátyás államáról, Kubinyi megállapítja, hogy fel kell adnunk néhány régi elképzelést, a köznemességpárti kormányzatot és azt, hogy a mátyási berendezkedés centralizáció lett volna.

Mátyás király és a vidéki Magyarország is leszámol egy mítosszal. Mátyás nem tartozott a különösen sokat utazó királyok közé. A magyar vidéket általában akkor látogatta meg, ha azt valamilyen katonai esemény indokolta. Nem mutatható ki az sem, hogy valamelyik tájegység különösen a szívéhez nőtt volna, és azt rendkívüli módon támogatta. A vidéken élő nemesek érdekeit legjobban az országgyűléseken hallathatták. Az országgyűlések összehívásának leggyakrabban megfogalmazott célja ugyanaz volt, mint a néhány megye számára tartott közgyűléseké: a közrend helyreállítása. A megye feladatainak számba vételekor legcélszerűbb az ispáni kinevező oklevelek formuláiból kiindulnunk: az ispán feladatainak túlnyomó többsége pénzügy-igazgatási teendő volt. A vidéki jobbágság élete is sokban függött a megyétől, még költözésüket is a megye engedélyezte, ezt 1504-től törvény mondta ki, de a jobbágyköltözés törvényességének elbírálásában a megyék korábban is részt vettek. A megyék befolyása egyébként Mátyás uralma alatt emelkedett. Hogy e megnőtt hatalmat a király a saját hasznára fordítsa, két módszert követhetett: előkelő, gazdag helyi birtokost nevezett ki a megye élére, vagy több megyéből álló egységet adott megbízható aulikusai kezére. Mátyás mindkét módszerrel megpróbálkozott.

A megyéspánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái az előbbi kérdést járta körül. Vajon mi volt a célja a királynak azzal, hogy a nyolcvanas években három alacsonyabb rangú nemesre, Cecei Kis Mátéra, Ráskai Balázusra és Kinizsi Pálra hatalmas országgrészeket bízott? Az új módszer Corvin János trónöröklését volt hivatva szolgálni. A három *aulicus* közül az első kettő 1490-ben végül a herceg mellé állt, Kinizsi azonban szembe fordult vele, sőt különösen nagy része volt abban, hogy Mátyás természetes fia nem lett király. A király azonban nemcsak a világiak tanácsával élt, hanem a főpapokéval is. *Mátyás király és a magyar püspökök* kiindulópontja a ratibori krónika egy megjegyzése. Eszerint Mátyás uralmat az egyháznak köszönhetette, végül azonban az egyház elnyomója lett. A magyar püspökök — nem kevésbé Mátyás főkegyúri jogának gyakorlásából fakadóan — nem egyszerűen egyházmegyéjük főpásztorai voltak, hanem bárók is. Mint prelátsukat, őket említették a királyi tanácsban részt vevők élén, súlyos összegekkel járultak hozzá a hadjáratokhoz. Az 1471-es felkelés után lassan átalakult a prelátsuk köre: a király tőle függő embereket tett püspökké, ami erőteljes elvilágiasodást eredményezett. A főpapok királyi

szolgálatba állítása nem volt szokatlan jelenség Európában, hasonló tendencia zajlott le máshol is. A püspökök azonban sosem felelték el az egyház érdekeit: Mátyás halála után nagy részük szembe fordult a király végakaratával és nem támogatták Corvin János megválasztását.

Három tanulmány is az állam működésének egyik legfontosabb területét, a hadsereget vizsgálja. A *mozgósítás és logisztika problémái Mátyás alatt* címűben a szerző megállapítja, hogy 1471 után e területen is változás figyelhető meg. A telekkatonaság helyébe a zsoldosok és a mágnások, a főpapok, az előkelő nemesek bandériumai, a városi csapatok léptek. A *városok háborús terhei Corvin Mátyás alatt* az előbbi kérdéshez kapcsolódik: mi volt a városok szerepe a hadsereg-ellátásban? *Magyarország déli végvárai a középkor végén* Rajki Miklós és Jovanovics Miklós várleltáraiból kiindulva elemzi a végvárak felszereltségét, építészeti kialakítását.

A háború persze ritkán öncél, célja a hatalom kiterjesztése. *Corvin Mátyás bécsi kormányzata* a meghódított osztrák tartomány magyar uralmával foglalkozik. Mátyás egy 1487. február 24-én kiállított oklevélben nevezte magát először Ausztria hercegének. Legalább négyszer tartott a tartomány rendjei számára országgyűlést. Ugyanúgy viselkedett az osztrák rendekkel, mint a magyarokkal: érdekeiket nem sértette, de minden alkalmat megragadott arra, hogy azokat a jogokat, amelyeket a szokás számára megengedett, kihasználjon. Az osztrák kancellária és pénzügyigazgatás látszólag önálló maradt, valójában azonban a magyarral közös igazgatás alá került. Bécs azonban nem játszott alárendelt szerepet. A város bevétele után a király több időt töltött Bécsben mint Budán. A mátyási közös kormányzat a Habsburgok államszövetségének előfutára volt.

Királyság, rendek, kormányok a középkorvégi Magyarországon arra a kérdésre keres választ, hol húzódtak a király és rendjei hatalmának határai. A köznemesek a királyi tanácsban először 1298-ban jelentek meg, utána csak száz évvel később bukkantak fel. Szerepük jelentéktelen volt, ráadásul tanácsbéli szereplésükre általában csak akkor volt szükség, ha a királyi hatalom épp a mélyponton volt. A pénzügyek intézése egészen Mátyás koráig a király feladat volt. 1474-ben szóltak bele először a rendek e kérdéskörbe. Az adó behajtását nem a kincstartó embereire bízták, hanem a megyei választott nemesekre, ráadásul a sóügy felügyelete is két választott nemes feladata lett. A rendi adminisztráció megteremtése ekkor azonban nem sikerült.

Tringli István

Bónis György

SZENTSZÉKI REGESZTÁK

Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon.

A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette Balogh Elemér

Püski, Budapest, 1997. 664. o.

1997-ben, közel 13 évvel Bónis György halála után megjelent Balogh Elemér gondozásában és szerkesztésében az elhunyt posztumusz műve, a Szentszéki regeszták. A Bónis György által ötven éven keresztül készített „cédulák” elsődlegesen a megirandó monográfiához: az egyházi bíróságok középkori történetéhez készültek. Öt évtizednyi munka után belátta, hogy egyrészt az anyag nagysága, másrészt betegsége, és hozzátehetjük az előtanulmányok nem léte miatt, ő már nem tudja megírni a tervezett művet. Ezért, hogy összegyűjtött cédulái kárba ne vesszenek, elhatározta regeszta formában való közzétételüket, azokat időrendezetten legépelte, sorsa azonban a 4377 darabos cédulagyűjtemény további rendezését már nem engedte meg neki.

A gyűjtemény révén páratlan forrásanyag tárul elénk a középkori szentszéki bíráskodásról, amely különösen azért értékes, mert Bónis az Országos Levéltárban található Diplomatikai Levéltár 108 190 eredetije közül 108 000-ig kicédulázta az okleveleket. A másik nem elhanyagolható előnye, hogy az általa elérhető forráskiadványokon kívül több más levéltár anyagát is feldolgozta és a kiadott forrásokban szükös — jobbra csak családi oklevéltárakban kiadott — későközépkori történetre rengeteg eddig kiadatlan oklevelet használt fel. A gyűjtés jellegeből adódóan az egyszer már az eredeti alapján kicédulázott okleveleket nem vetette össze a később nyomtatásban megjelentekkel és nem közölte kiadási helyüket, illetve a kiadott forrásanyagnak mellőzte a levéltári jelzetét. Természetesen a cédulaanyag magán viselte, hogy egyes darabjai több évtizednyi eltéréssel készültek és így minőségi és terjedelmi különbségek is voltak köztük. Erre legjobb példa a *váradai regestrum* adatai, amelyeket csak címszavakban cédulázott ki a szerző. Ugyanakkor a kiadott anyag átnéző-

sekor valamilyen okból elfelejtette kicédulázní Reg. Arp. II. kötetének már megjelent füzeteit és Smičiklas művének is csak I–VII. köteteit nézte át. Összefoglalva: a cédulaanyag igen messze állt a forrás publikációk elfogadott szakmai színvonalától.

A kézirat gondozója és szerkesztője ezáltal nem kis terhet vett a vállára a szöveg sajtó alá rendezésével. Ugyanakkor rendelkezésére állt a kézirat átadása előtt Borsa Iván Klaniczay Tibor kérésére 1988-ban készített lektori véleménye, amelyben a kiadást megelőző feladatokat foglalta össze. A 18 oldalas lektori vélemény az elvégzendő legszükségesebb teendőket tartalmazza ahhoz, hogy az anyag publikálásra kerülhessen. Mivel — mint írja — a kézirat általánosan elfogadott színvonalra való felhozatala csak minden egyes szöveg „kollacionálásával” lenne elképzelhető és ez a feladat „egy gyakorlott medievistának — ha semmi mással nem foglalkozna — legalább egy évet venne igénybe”, a mihamarabbi megjelenést szem előtt tartva tette meg kompromisszumos javaslatait, amelynek egyik sarkalatos pontja volt, hogy a kötet elején szerepeljen a **kézirat gyanánt** kitétel. Az ő lektori tevékenysége ezzel befejeződött, s a szerkesztővel az elmúlt idő alatt kapcsolata nem volt, így a nyomdába adott kéziratot sem láthatta.

Balogh Elemér a bevezetésben hangsúlyozza, hogy a Borsa Iván által készített „rendkívül alapos lektori véleményt ... messzemenően igyekezett figyelembe venni”. A megjelent kötet és a lektori vélemény — amelyet Borsa Iván kérésre a rendelkezésemre bocsájtott — összevetése után a következőket mondhatjuk:

Nem került kiegészítésre a regesztákban a címzetek pontos megjelölése (lektori 3. pont): „két ill. három plébános” (1944, 1951, 1964, 2024, 2065 reg.).

Nem került pótlásra a hivatkozott folyóiratoknál a szerző neve és közleményének címe (lektori 5/f. p.).

Nem történt változás a nevek monogrammal való megjelölésében sem (lektori 6/h. p.): 1473, 3086, 3108, 3211, 3212, stb.

A helynevek írásmódjára a lektor kétféle módszert javasolt (lektori 9/c. p.): a betűhívet, amelyhez a ragok kötőjellel kapcsolódnak, vagy az eredeti alakot mai helyesírással, mivel az akkori — és hozzátéhetjük a jelenlegi — formában a hely- és a személynév mutató készítése szinte lehetetlen feladat: 756: *sumbuni*, 770: *somboni*, 789: *Sunbun-i*, 811, 865, 867, 878: *somboni főesperes* (magyarul *zombolyai*, a későbbi *pankotai főesperesség*). 2369: *Charnavoda-i*, 2376: *Charnavodai*, 2378: *Csarnavodai*. 1952: 4. sor: *dobrakucsai*, 5. sor: *Dobrakucha*.

A nevek kírása továbbra is hiányos (lektori 10. p.): 369, 371, 2060, 2138, 2966, 2968, a személyek rangja szintúgy: 249, 1695, 1953–56, 1959, 1962–64, 1966–68, 2089, 3259.

Nem került javításra (lektori 11. p.) a 376-os regesztában az oklevél kiadójaként szereplő IV. Ince, aki 1264-ben már rég nem élt.

Az esküre kötelezetteknel ugyan javításra kerültek az arab számmal kiírtak (pl. 15. magukkal), de az 1585: „Anna három nemes magával az esküt letette” és 2154: „az alperesi nőnek harmad nemes magával ... esküt ítél meg” továbbra sem a legjobb formula.

A lektori 12. pontjában az *archidiaconus* és a *diaconus* fordításáról leírtakat teljesen figyelmen kívül hagyta a szerkesztő (a legtöbbnél latin tudás sem kellett volna a helyes alakhoz): 211: *barsi esperes*, 212: *szerémi esperes*, 215: *somogyi esperes*, 275: *soproni esperesség*, 542: *honti esperes*, 1024: *Pozsony vármegyei esperes*, 1333: *Szabolcs vármegyei főesperes*, 1761: *baranyai esperes*, 1947: *Balázs pálóci plébános és alesperes* – természetesen mindegyik esetben *főesperest*, az utolsónál pedig *esperest* kellett volna írni.

A 13/e. pontban említett *Christianus* név fordítása csak a felsorolt két regesztában került javításra és továbbra is kétféle formában szerepel: 2167, 2230: *Krisztián*, 1975: *Keresztély*.

A 13/f. pontban az esztergomi és felhézvi kereszties konventek esetében az elhagyásra javasolt Szent Sír-rendi kitétel ugyan eltűnt, de helyette a johanniták, illetve az ispotályos kitétel jelent meg: 459, 496, 524, 532, 814, 1542. [Vö. *Korai Magyar Történeti Lexikon*. (9–14. század) Főszerkesztő *Kristó Gyula*, szerkesztők *Engel Pál* és *Makk Ferenc*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994. 610. o. *Kosztá László*]

Végül az utolsó, 14. pont: a kötetre nem került rá a *kézirat gyanánt* megjelölés.

A kötet alapos átnézése után — a teljesség igénye nélkül — az alább következő hiányosságokat és hibákat találtam:

A *Források* részben *Beke Antal* neve alatt szereplő mű nem azonos azzal, amelyre az egyes regesztáknál hivatkozást találunk, a közlemény helyes címe: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyula-fehérvárott. Tört. Tár 1889. I. és 1892. II. közemény*. Ugyanitt az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékét *Szentpétery* neve (1–5, 8, 10) és *Reg. Arp.* (481, 491, 496) alatt is megtaláljuk.

A szerkesztő a jelek szerint célul tűzte ki, hogy a Bónis által ismeretlen oknál fogva nem kicédulázott, illetve a halála után megjelent oklevéltárakat — az említett lektori véleménytől eltérően — pótolja, így megmagyarázhatatlan, hogy az 1131–1290 között uralkodó királyok esetében miért nem találjuk a regesztáknál a Reg. Arp. megfelelő számait? Ugyancsak kérdéses, hogy Smičiklas művének miért csak a X. és XI. kötetét pótolta és a VIII., IX. és XI. kötetet követők miért maradtak ki. A Zsigmondkori oklevéltár kötetének vonatkozó kivonat- és regesztaszámait közül az 1522-nél (ZsO I. 1221), 1967-nél (ZsO IV. 1374) és az 1979-nél (Uo. 1934) kimaradt, az 1940-nél feleslegesen maradt ott a tételszám.

A kötetben az átlagosnál is több sajtó- és helyesírási hiba van (ezek közül néhány):

241: „johanni-ták”.

1015: „Uztörfalu-si” helyesen Ösztövérfalusi.

1051: „Jakabvágára” helyesen Jakabvágása.

1263: „Gombos-sevo”.

1365: „vármegyeii”.

1518: „Anglus” helyesen Angelus.

1563: „szankcók”.

1805: „Gzula” helyesen Gyula.

1934: A 7. sorban nem kell nagybetűvel a „vagy”.

2336: „fel-lebbezett”.

3832–37: „Benéthy” formuláskönyv!

3: Nem „ab omni episcoporum potestate” hanem „ab omnium episcoporum potestate” szerepel a DHA-ban!

4: Nem „archiepiscopus” hanem „choepiscopus” szerepel a DHA-ban!

8: „domno” helyett domino!

9: Az Augustinus személynév kisbetűvel.

1762: A székely ispán egybeírva.

1922: A *magister* hibásan elválasztva.

A következő regesztáknál nem tudni, hogy a nyomda ördöge, avagy más figyelmetlenség okán maradhattak benne a következő hibák és hibás szövegrészek (mintha a cédulákat olvasnánk):

9: „Felicián esztergomi érsek ítélete: Sudengna elfoglalta László király adományát, a dombrói erdőt”!

74: „küldött bírával visszahelyezteteti az Aianus fiaitól és társaitól megfosztott cisztercieket”?

266: „IX. Geregely pápa a bünpartoló kalocsai érsek ellen bírakat rendel.”

470: „Ladomér esztergomi érsek Pál esztergomi prépost...” kimaradt, hogy *előtt*!

638: „néhai Szerafin prépost előtt ... egyezés jön létre.”

917: „László ... elfoglalva tartják”.

953: „Eljárás és macacsság után a káptalan a tizedelés birtokába bevezeti.”

980: „azután kívánhatja Katus asszony, ha akarja”

1308: „birtokaiból járó negyed fejében járó 6 és 2/3 forintot”

1338: „emberölő és pazarló János szepesi ciszterci apátot”

1566: „emberölő Crispus János zágrábi kanonok”

1568: „emberölő Mihály temesi főesperes”

1595: „emberölő Miklós fia: György pozsegaszentpéteri kanonok”

1630: „emberölő Olmud Péter sasadi rector”

1813: „aki ebben az ügyben különösen ki van küldve”

1835: „pápai küldött bíró-féle”

2037: „időközi gyümölcsök”?

2142: „V. Márton pápa (Zólyomi Benedek) székesfehérvári prépost engedélyt kap a pápától,!”

2244: „V. Márton pápa Pécsváradi Demeter fia: Balázs ... pápai felmentést kap ..., mert részegen egy kéjntöt vett feleségül.”!

3375: „Balázs prépost szájával a következő concorditer hozott ítéletet közölték.”

446: „A csázmái káptalan közjegyzők nem létében jelenti a 445. sz. tartalmát a legátusnak.”

772: „A Szent György-rend alapszabályaiban bírói hatáskörét is szabályozza.” – E két utóbbi és az összes *váradai regestrum*-ból kiírt regeszta kiegészítésre szorulna, hiszen ebben a formában semmilyen segítséget nem nyújtanak a kötet használóinak.

A hibák érdekes fajtája, amikor a regeszták rendjében az időrend felborult:

216: júl. 22. 217: júl. 23. 218: júl. 22

1393: 1375. okt. 8. 1394: 1379. okt. 8. 1395: 1376. jan. 16. 1396: 1375. ápr. 5. 1397: 1376. máj. 8. 1398: 1376. máj. 6. Hasonlóképpen a 2014–16, 2293–41, 2393–5.

Az összes tartalmilag hibás regesztá felsorolására nincs módunk és terünk, de íme egy kis izelítő:

90: II. András király nem Benz comes fiainak, hanem ellenükben Aenz comes fiainak ítéli oda a kapornaki monostor kegyuraságát. – Vö. Reg. Arp. 274.

123: Nem a nagyhalmi besenyők népei elleni, hanem a pannonhalmi konvent és a Nagyhalmon élő besenyő népei közötti bortized ügyében rendeli a bírakat.

293: Az ügyvéd nem „homo natus”, hanem „homo notus”! – Fejér kiadásában is helyesen.

400: Nem hitbére és jegyruhája, hanem hitbére és hozománya (dos et res paraphernales) szerepel az oklevélben.

401: A regesztának a Reg. Arp. 1520-as számmal való összevetése esetén kiderült volna, hogy az oklevél kétes hitelű.

407: A Reg. Arp. 1590-es az oklevelet 1268-ra helyezi.

481: Nem Ladomér érsek, hanem III. András király előtt jött létre az egyezés.

542: Bálint nem sereki pap, honti esperes, hanem gyerki pap, honti főesperes.

720: A regesztában szereplő *Chelleus* nem ismert, annál inkább az eredetiben lévő Ehelleus vajda!

785: Szlavón helyett szlavóniai eretnekek.

808: *Doris* zólyomi ispán helyett Doncs szerepel az eredetiben!

922: A Magyar Királyság megyéi közül kezdetben mindegyik új volt, de Új vármegye sohasem létezett!

993: Pál nem deztenyei, hanem leszenyei (Hont m.) plébános.

1118: Szentpétersvári helyett szentpéteri rector!

1157: Nem Bodsza, hanem Boksa nembeliek az oklevélben szereplők.

1454: Malgerius nem lubusi püspök, mivel az oklevélben lubrensis szerepel, azaz a mai Massa Lubrense (Olaszország).

1536: Nem Gergei, hanem Gerke-i a felperes.

1598: Nem Kanizsai Miklós fiát: Jánost, hanem János fiát: Miklóst menti fel a házasságkötési fogadalom alól a pápa.

1723: Nem Teme fia, hanem Tamás fia: István szerepel az oklevélben.

1839: Wolawia-i Miklós nem Magyarország követe, hanem az apostoli szentszék Magyarországra küldött követe.

1927: Zsigmond király a bakonybéli monostornak a bírságait nem elengedi, hanem elhalasztja azok kifizetését.

1943: Nem Lőkőrsardón, hanem Szőlőrsardón zajlott az esemény!

2107: Herencsényi Ilonának nem a fia, hanem a férje Balog Péter!

2336: Nem az argói, hanem az argyasi püspökről van szó az oklevélben.

2825: A tokaji várnagy nem Pordagyi, hanem Parlagi Pál volt.

2141: Benedictus de Maria (Macsa) és 2150: Massa-i Benedek helyett mindkét esetben helyesen Benedictus de Macra szerepel az oklevelekben. (Makrai Benedek a kor híres jogtudósa és ismert szereplője volt!)

Az alábbi regeszták helyes keltezése:

49: 1200. márc. 9. 57: máj. 5. 304: aug. 27. 313: márc. 26. 341: 1255. okt. 2. 947: 1339. 1546: okt. 26. (ZsO I. 1768, nov. 26-i kelettel.) 1912: márc. 26. 1936: 1413. jan. 13. 2052: 1415. dec. 6. 2055: ápr. 26. 2073: dec. 22. 2079: febr. 10. 2090: 1428. máj. 3. 2104: 1417. okt. 19. 2106: dec. 10. 2133: ápr. 3. 2143: jún. 10. 2154: nov. 22. 2251: dec. 12. 2341. jún. 25. 2394: máj. 19. 2413: ápr. 29.

A helyes kiadási hely a következő regesztáknál:

303: Mon. Vespr. I. 121. 416: Mon. Strig. III. 708. 1634: TT 1901, 73. 1677: ZsO I. 6221. 1769: ZsO II. 1595. 2146: Sopron várm. II. 52.

A helyes levéltári jelzetük az alábbi regesztáknak:

469: DF 263061. 1416: DL 13485. 1504: DF 220047. 1772: DL 93143. 1913: DL 72996. 2026: DF 232860. 2048: DF 201193. 2069: DF 228166. 2138: DL 106894. 2251: DF 212827. 2413: DF 263055. 3384: DF 207936.

A 682, 687-es és az 1996, 2012-es regeszták ugyanazokról az oklevelekről készültek!

Néhány regesztában a személynevek szigilával jelölten maradtak, ezeket egy igényes forrás-publikációban illik feloldani:

38: N. és A. püspökök (Miklós? és Adorján erdélyi püspök).

247: B. pécsi püspök (Bertalan).

290: B. fehérvári prépost (Benedek).

326: P. aquinói püspök (Péter).

A „Datum pro memoria” kifejezést, ha már lefordította, elég lett volna egyféleképpen is:

409: „Névtelen oklevél”

514-5, 590: „Emlékeztető”

Végül néhány kiegészítés:

Az **1723**-as regeszta valószínű kelte: 1388. (Vö. **1517, 1524** és ZsO I. 489.)

Az **1728**-as regesztái: 1302–1328. (János ekkor volt nyitrai püspök.)

A **2118**-as regeszta közelebbi kelte: 1418. márc. 9.—máj. 10. (ZsO VI. 1616.)

Az **1879–80**-as regeszták között hiányzik az utaló a **3114**-es regesztára:

„Nagykőrösi Benedek váci püspöki helynök oklevele. – Pest megye 126.; ZsO II. 6874. – Helyes kelte: 1469. júl. 7. Lásd: **3114**.

Végül de nem utolsósorban következnek az a regeszta, amely megkaphatja az anekdotában szereplő „állatorvosi ló” címet:

2053: „Ferenc nyitrai kanonok és helynök Hinkó püspök *officialisa* előtt sokáig per folyt Bálint fia: György nemes, Stupiczna-i **ügyvéd (advocatus)** és Márton fia: János atyjafia közt világi bíróság előtt bizonyos **ügyvédség (advocatia)** fölött, melyet György magáénak vallott. Végre a püspök a felek beleegyezésével a helynökre bízta az ügyet. Ő megidézte a feleket, publikálta a tanúvallomásokat, lezárta az ügyet és úgy ítélte, hogy György fizessen mielőbb 66 kis márkát és 3 pénz híján 27-et, akkor János örökre átadja a soltészséget neki és örököseinek; amíg nem fizet, János és örökösei használják és élik.” – Az *advocatus* és *advocatia* nemcsak ügyvédet és ügyvédséget jelent, hanem soltész és soltészséget is. Az ügyvédségért nem pereskedtek, nem fizettek érte és kiváltképp nem örökölték, ezzel szemben a soltészséget lehetett örökölni, fizetni és pereskedni érte! – ezt egy jogtörténésznek illendő tudnia.

A leírtakban korántsem törekedtem teljességre, hiszen szinte mindegyik regesztában lenne javítandó. Úgy vélem, közel 10 év elegendő lett volna a 4377 darab regeszta szöveg egyenkénti átnézésére és ellenőrzésére is, de sajnálattal kell megállapítani, hogy az elkészült kötet Bónis György ismert és elismert emberi, szakmai tisztességét és hírnevét szóval nem kifejezhető mértékben rombolja. Ugyanakkor az a vigasz sem marad meg számunkra, hogy a „kötet jobb a semminél”. A rengeteg benne lévő hiba miatt minden egyes regesztát ellenőrizni kell, e mellé járul, hogy a kötethez nem készült név- és tárgymutató, amely a kötet használatát könnyítené meg.

Sajnos nem elég egy kézirat sajtó alá rendezéséhez „nagy alázattal” hozzáfogni!

C. Tóth Norbert

Muckenhaupt Erzsébet

A CSÍKSOMLYÓI FERENCES KÖNYVTÁR KINCSEI

Könyvleletek 1980–1985.

Balassi Kiadó-Polis Kiadó, Budapest-Kolozsvár, 1999. 248 o. és 83 képoldal

A kötet a csíksomlyói ferences rendház 1980-ban és 1985-ben megtalált régi nyomtatványait és kéziratait veszi számba. A kötet első felében (11–90. l.) a szerző röviden áttekinti a rendház történetét, könyvvállományának sorsát, a címben említett felfedezések körülményeit. Alapos fejezetben értékeli a possessorok személyeit, a kötetek tartalmát, a kötések, miközben visszaül az egyes darabok régebbi katalógustételeire is. A könyv második része adattár formájában nyújtja (93–200. l.) a fellelt kötetek leírását 62+111 tételben.

A Hunyadi János idején alapított csíksomlyói ferences rendház gyűjteményének jelentőségét az adja, hogy az egyetlen erdélyi katolikus egyházi könyvtár, amely túlélte a reformáció idejét, nemkülönbön a csíki tatárjárásokat és Székely Mózes vagy éppen Thököly dúlásait. A könyvtárba később több székelyföldi világi és egyházi gyűjtő anyaga is beolvadt, ami csak még inkább növeli művelődéstörténeti jelentőségét. A könyvtár megpróbáltatásai valójában a rend 1951 évi felszámol-

lásával és a gyűjtemény államosításával kezdődtek. Szerencsés körülmények folytán 1961-ben a Csíkszeredai Múzeumba szállították, ahonnan 1978-ban az újabb kori köteteket (10445 db.) elkülönítették és azokat a helyi Megyei Könyvtárban helyezték el. Így a Múzeumban jelenleg is kutatható régi ferences állomány, azaz 15–19. századi nyomtatványok és kéziratok száma 5042. Ez 118 kéziratról, 89 ősnymtatványból, 593 antiquából, 824 17. századi, s a fennmaradó számban 18. századi nyomtatványból áll. Ezt a számot tovább növeli a rendházban maradt könyvek száma.

A korábbi katalógusok alapján már 1980 előtt feltűnt a gyűjtemény legértékesebb részének — ősnymtatványok, zenei kéziratok, a Kájoni-kéziratok, csíksomlyói iskoladramák — hiánya, de azt a háború pusztításainak tulajdonították. E hiányzó tételek első része 1980-ban, teljesen véletlenül a kolostor-templom egy Mária-szobrának a talapatának javítása közben kerültek elő. A 62 tételnyi anyag, egy 17. századi Kájoni arcképpel a rendház gyűjteményébe került. Feltételezhető, hogy a szerzetesek 1944 és 1948 között, értékeiket féltve falazták el a két részletben megtaláltak műveket.

Ennél sokkal kalandosabb sors jutott kolostor refektóriumában 1985-ben, tudatos keresés során előkerült „kincsekre”, 123 kötetre és a csíksomlyói orgona feliratára. Nemcsak sokkal rosszabb állapotban kerültek elő, néhány kötet teljesen megsemmisült, hanem a lelet a milícia és securitate figyelmét is magára vonta. A megtalálás másnapján elszállították azokat, először a Csíkszeredai Múzeumba, majd Bukarestbe, s 1990-ig tartó hírzárlatot rendeltek el. A könyvek végül is, restaurált állapotban 1992 végéig kerültek vissza a Csíkszeredai Múzeumba. (Csíki Székely Múzeum).

A 89 kötet ősnymtatvány, az ősnymtatványok jellegének megfelelően egyidejűleg közvetítette az antik, késő-antik művelődést, a középkori klasszikus enciklopédiákat és kézikönyveket, modern, naprakész segédkönyvekkel együtt. Érthető, hogy jól reprezentált a lelkipásztori és prédikációs műfaj, Durandus „Rationalé”-jától Nicolaus de Lyra Postilláig, Szent Agostontól Nagy Szent Albertig. Érthető, hogy a két nagy obszerváns magyarországi ferences, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveinek különböző kiadásai, több példányban megvoltak. A historiográfiai irodalmat képviselte Antoninus Florentinus Világkrónikája (1457-ig), a Szent István feleségére, Gertrúdra tett megjegyzései miatt is ismert Philippus de Bergamo „Supplementum chronicarum”, valamint Jacobus Werner Rolewinck „Fasciculus temporum”-jának példányai.

Értékes adatok olvashatók a possessorok, és bejegyzéseikkel foglalkozó fejezetben. A csíksomlyói könyvtár több más középkori egyházi intézmény könyvtárából származó művet is megőrzött, pl. Lövoárolól, Brassóból, de éppúgy áttekinthetjük a Kájonihoz kapcsolható műveket is. A székelyföldi könyvgyűjtők, Rétyi János, Benkes János, Kászoni Budoly Péter, Ebecki Pál, de moldvai misszionárius és csángó papok könyvei is kerültek ide. A szerző megállapításai szerint az 1444. évi pápai bulla után támogathatták először könyvajándékokkal a kolostort, majd a 15. század 80-as éveitől leginkább erdélyi százakkal bővült az adakozók köre. A kötetéről további információkkal szolgál a kötések vizsgálata, a történeti kötések vizsgálata, a díszítő motívumok és a kötéstáblák felépítésének meghatározása, a magyarországi és erdélyi kötések szétválasztása. Többükről megállapítható ugyanis, hogy ugyanabban a műhelyben kötötték őket. A restaurálás során a középkori magyarországi kódextörédek száma is szerencsésen gazdagodott, pl. 14. századi itáliai kánon jogi kódexszel, 15. századi erdélyi antifonáléval és egy berniarum notatum-mal., miként 15. századi oklevéltörédeink gyűjteménye is újjabbakkal gazdagodtak.

A példás alapossággal összeállított mutatókkal ellátott könyv megjelenését az OKTK „Kulturális hagyományaink...” kutatási főiránya és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának támogatása tette lehetővé. Érdemes megemlíteni a szakmai közreműködők széles körét — Borsa Gedeon, Rozsondai Marianne, Jakó Zsigmond, Szócs János, Benkő Elek, Sarbak Gábor, Madas Edit, Papp Ágnes, Wehli Tünde stb. —, akik a felmerülő azonosítási problémák megoldásával segítették elő a kötet elkészültét. Öröndetes, hogy az utóbbi években a középkori ferences gyűjteményekre vonatkozó ismereteinket és emlékeinket a gyöngyösi és csíksomlyói felfedezések gazdagították. Madas Edit és Monok István „A könyvkultúra Magyarországon” című kiváló kézikönyvének csíksomlyót tárgyaló része máris kiegészíthető jelen kötet meggyőző eredményeivel. Remélhető, hogy az erdélyi és magyarországi közös kutatások és kiadások száma gyarapodni fog, jelen kötet mind szakmai színvonalában mind kiadói előkészítésében, nyomdai kivitelében követésre méltó kiadvány.

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES – *Gyula Kristó*, Les ethnies de la Hongrie à l'époque de Saint Etienne – *Tamás Pálosfalvi*, Les Cilleis et les Tallóci: Combats pour la Slavonie (1400–1448) – COMMUNICATIONS – *Attila Zsoldos*, Confinium et marchia. (De quelques institutions de la défense de frontière de l'époque Arpadienne) – *Kornél Szovák*, Le personnage de Saint Ladislas dans les premières sources narratives (Les problèmes de sources de la Légende de Saint Ladislas et du chapitre 139 de la Chronique Enluminée) – *György Rác*, Le droit de magistrat des chapitres et des monastères hongrois aux XIIIe–XIVe siècles – *Enikő Csukovits*, Les membres hongrois de la Société de Saint-Esprit de Rome – PETITS ARTICLES – *László Veszprémy*, Mythe et histoire dans l'Europe du XIIIe siècle. Contributions aux origines de la thèse de *communitas* de Kézai – LITTÉRATURE HISTORIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES – *Kristó, Gyula*: The Ethnic Groups of Hungary in the Age of Saint Stephen – *Pálosfalvi, Tamás*: The Cillei and Tallóci: Struggle for Slavonia, 1440–1448 – ARTICLES – *Zsoldos, Attila*: Confinium and Marchia (On Some of the Institutions of Frontier Defence in the Árpád Era) – *Szovák, Kornél*: The Figure of Saint Ladislaus in the Early Chronicles (On the Problems of the Saint Ladislaus Legend and of Chapter 139 of the Illuminated Chronicle) – *Rác, György*: Magistracy Privileges of the Hungarian Chapters and Monasteries in the 13th and 14th Centuries – *Csukovits, Enikő*: Hungarian Members of the Society of the Holy Spirit in Rome – SHORTER ARTICLES – *Veszprémy, László*: Myths and History in 13th-century Europe – On the Background of Kézai's *Communitas* Theory – LITERATURE

Következő számaink tartalmából

- Jélyi Gabriella*: Vita a helyhatóságról (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához)
- Sor Péter*: Az 1639. évi Nagyszombati Püspöki Konferencia (A magyar klérus és a római kúria kapcsolatának válsága és reformja)
- Ólnár Antal*: A belgrádi kápolna-vizsoly (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon
- Kósszky Loránt*: Területi integritás és területi autonómia (A magyar kormány 1920. évi „tőtföldi” autonómia-terve)
- Ónyák Árpád*: A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és IV. Károly első restaurációs kísérlete
- Kács Tibor*: A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon

E számunk munkatársai

- Tóth Norbert* tudományos segédmunkatárs (MTA–MOL Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoport, Budapest) — *Csukovits Enikő* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)
- Kristó Gyula* akadémikus, egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem, BTK, Középkorász Műhely)
- Pálosfalvi Tamás* tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) — *Óz György* egyetemi adjunktus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) — *Szovák Kornél* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) — *Óngli István* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) — *Veszprémy Lóránd* kandidátus, könyvtárigazgató (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Könyvtár, Budapest) — *Zsoldos Attila* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el*. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kézirátán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. *(A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!)*

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát*. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi.

5. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készítetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 1500,-Ft
Egy szám ára: 250,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

2000-05-26

Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája

Kéri Henrik: A hidasi (bonyhádi) uradalom tulajdonosai 1660 és 1740 között. A birtok betelepülése a törökök kiűzése után

Erdélyi Gabriella: Vita a helytartóságról (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához)

Molnár Antal: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon

Tusor Péter: Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia. (A magyar klérus és a római kúria kapcsolatának váltsága és reformja)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

134. ÉVFOLYAM 2000. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Engel Pál*: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája 267
Kéri Henrik: A hidasi (bonyhádi) uradalom tulajdonosai 1660 és 1740 között.
A birtok betelepülése a törökök kiűzése után 323

KÖZLEMÉNYEK

- Erdélyi Gabriella*: Vita a helytartóságról. (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához) 341
Molnár Antal: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon 373
Tusor Péter: Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia (A magyar klérus és a római kúria kapcsolatainak válsága és reformja) 431

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete.
Band 23, Jahrgang 1997. (Ism.: *Veszprémy László*) 460
Erdélyi történelmi adatok. VI.2. Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei (Ism.: *Horn Ildikó*) 461
Napló Buda avagy Offen erős városának híres ostromáról (Ism.: *Tulok Péter*) 464
Jules Michelet: Leçons au Collège de France. 1847. (Ism.: *Csetri Elek*) 466
Fiatalkorú egyháztörténészek kollokviuma (1998. november 3.) (Ism.: *Dóka Klára*) 468

<i>Buda Attila</i> : Gróf Károlyi István élete (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	471
Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai I–II. (Ism.: <i>Kerényi Ferenc</i>)	474
<i>Hermann Róbert</i> : Mindig az elsők között. Poeltenberg Ernő a szabadságharc tábornoka (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	477
Saját kezébe, ott ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	480
<i>Diószegi István</i> : Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében (Ism.: <i>Tokody Gyula</i>)	482
Rethinking the international conflict in communist and post-communist states. Essays in honor of Miklós Molnár. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	489
Socialisme, cultures, histoire: itinéraires et représentation. Mélanges offerts à Miklós Molnár. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	491

KRÓNIKA

Szinai Miklós (1918–1999) (<i>Gáspár Ferenc–Szűcs László</i>)	497
Bartha Antal (1927–1999) (<i>Sárkány Mihály</i>)	499

Engel Pál

A TÖRÖK DÚLÁSOK HATÁSA A NÉPESSÉGRE: VALKÓ MEGYE PÉLDÁJA*

Általánosságban régóta tudjuk, hogy a 15. századi török betöréseknek súlyos és maradandó hatásuk volt az érintett régió településhálózatára. Nemcsak falvak százai semmisültek meg ezekben az évtizedekben, legtöbbször nyomtalanul, hanem mezővárosok, sőt igen jelentős városok is végleg elenyésztek. Arról azonban, hogy mi is történt valójában és milyen mérvű volt a rombolás, mindmáig nincs semmiféle képünk. Magukról az egyes betörésekről csak szórványos és semmitmondó adatok maradtak fenn, arra pedig nem történt eddig kísérlet, hogy a pusztulás mértékét közvetett módon, például egy nagyobb régió módszeres vizsgálatával próbáljuk felbecsülni. Az alábbi tanulmányban erre teszek kísérletet, terepül a középkori Valkó megyét választva, amelynek középkori forrásanyagát a közelmúltban összegyűjtöttem.

Valkó, déli határmegye lévén, Magyarország ama területei közé tartozott, amelyeket az oszmán birodalom támadásai a leghosszabb időn át sújtottak. A törökök 1389-ben, a rigómezei ütközet folytán váltak a magyar királyság szomszédaivá, és a megye már a következő évtől, 1390-től portyáik egyik fő színtere lett.¹ 1403-tól, amikor Szerbia Magyarországgal szemben is vazallusi kötelezettségeket vállalt, néhány évtizeden át valószínűleg viszonylagos nyugalom volt errefelé. Az talán nem állítható, hogy mindvégig szüneteltek a törökök betörései, de a Belgrádtól nyugatra eső magyar területeket nehezebben tudták elérni, és ezért valószínűleg csak ritkán dúlták. Megváltozott a helyzet 1459-ben, amikor Szerbia teljes egészében és tartósan oszmán uralom alá került, és még inkább 1463-ban, amikor a bosnyák királyság is a szultán birodalmának része lett. Ettől kezdve a török-magyar határt jókora darabon, éppen Valkó megye mentén, a Száva képezte, és a határmenti oszmán csapatoknak mindössze a folyón kellett átkelniük, hogy magyar területen találják magukat. Bár betöréseik részleteiről nincsenek adataink, nehéz elképzelni, hogy az országhatárnak épp ezen a szakaszán béke honolt volna. Bizonyára enyhített a nyomáson az a körülmény, hogy a Száva túloldalán Szabács vára 1476-tól magyar kézen volt, de megszüntetni a veszélyt aligha tudta. 1512-ben aztán elesett a boszniai Szrebernik, 1521-ben Szabács és maga Belgrád is, és ezzel a Dráva-Száva köze gyakorlatilag védelem nélkül maradt.

---

* Készült az OTKA (Ny. sz.: F 023410) támogatásával.

¹ Vö. *Veljan A. Trpković*: Tursko-ugarski sukobi do 1402. Istoriski Glasnik 1959. No. 1–2. 93–121; *Engel Pál*: A török-magyar háborúk első éve. 1389–1392. Hadtörténelmi Közlemények 111 (1998) 561–577.

A mohácsi vereség után a magyar fennhatóság hamarosan meg is szűnt itt, a megyének előbb a keleti, majd 1536-ban a nyugati felében is.²

Az egyes településeket ért károkról közvetlenül csak elvétve értesülünk, és még ezek a híradások sem igazán értékesek. A Valkó megyére vonatkozó iratanyagból nem több mint két ilyen utalás került elő, mindkettő 1408-ból. Az egyik a Duna melletti Szata (ma Sotin) templomának pusztulását említi, a másik a Szávaszentdemeter mellett nyugatra fekvő Szentpéter faluét, amelyet földesurak ekkor készültek újraterlepitni.³ Vélhetően mindkét hír korábbi, 1390–1402 közti eseményekre vonatkozik, de történetesen egyik sem végleges pusztulásról szól, mert mindkét hely — Sotin, ill. Petrovci néven — lakott volt még 1570 táján is.

A pusztulás mértékének megállapításához tehát másféle módszert kell keresnünk. A legkézenfekvőbb az 1526 előtti források módszeres egybevetése a törökkori s a 17. század végi állapotokkal, és az alábbiakban erre teszek kísérletet. Sajnos, a lehetőségek nagyon korlátozottak. Valkó megye középkori forrásanyaga annyira hézagos, hogy még a településhálózatról sem ad teljes képet. Nem maradt fenn semmiféle jegyzék Ujlak vár tartozékairól, a kalocsai érsekség és a bácsi káptalan falvairól, a boszniai püspökség és káptalan óriási uradalmának településeiről, nem is szólva más kisebb-nagyobb birtokegyüttesekről. Nem csoda tehát, hogy számtalan helység nevével csak a török összeírásokban találkozunk először.

Igy tehát a probléma első, legegyszerűbb megközelítése a pápai tizedjegyzékekből ismert 14. századi plébániák névsorának egybevetése az oszmán defterekkel, mert a plébániákat legalább hiánytalanul ismerjük. Igaz, a jegyzékek az 1332–35 között létező egyházas helyekről adnak számot, de nincs okunk azt hinni, hogy az akkori állapot 1390-ig érdemben változott volna. Azt fogjuk tehát vizsgálni, hány hajdani egyházas hely pusztult el 1390 után, és hány létezett még faluként a 16. század közepe felé. Mivel az egyházas helyek voltak általában a legrégebb és legnépesebb helységek, és csaknem minden jelentős birtokközpontot megtalálunk köztük, első közelítésben ezzel a módszerrel is kaphatunk valamiféle elnagyolt képet a pusztulás mértékéről. A továbbiakban majd megpróbáljuk ezt pontosítani más módszerekkel.

A felhasználható törökkori forrásanyag nem teljes. Az oszmán hódítás után vidékünket a szerémi és a pozsegai szandzsák között osztották meg, és mindegyikről több adóösszeírás (ún. tahrir defter) készült, de a magyarországi kutató számára sajnos nem mind hozzáférhető. Végeredményben négynek az adataira lesz módom hivatkozni, de a célhoz ennyi is elegendő. Legkorábbi a szerémi szandzsák egy részének keltezetlen összeírása az 1550 körüli évekből, amely még magába foglalja az eszéki kaza helységeit is. Ahol tehettem, elsősorban ezt használtam.⁴ Ama náhijék esetében (Vukovar, Ilok, Morović, Grgurevci), amelyek ebben

² Összefoglalóan ld. *Szakály Ferenc*: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsás Lajos, Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 11–57.

³ *Mályusz Elemér–Borsa Iván*: Zsigmondkori oklevéltár. I–V. Budapest, 1951–1997 (=Zs.) II. 6010, 6184.

⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri No. 1000 (Magyar Országos Levéltár, Filmtár) (=Tapu 1000)*. Vö. *Engel Pál*: A Drávántúl középkori topográfiája: a történeti rekonstrukció problémája. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 299, 3. jegyzet.

nem találhatók meg, a szandzsák 1570 körüli, Bruce W. McGowan által publikált defterének adatait vettem alapul.⁵ A pozsegai szandzsákhoz tartozó gorjani kaza településeire sajnos egyedül az 1565. évi defter volt elérhető számomra, igaz, hogy ez nagyon jól olvasható és részletes.⁶ Néhány elpusztásodott helysége csak az eszéki kaza későbbi, 1580 tájára datálható összeírásában találtam adatot.⁷

1. A plébániás helyek pusztulása

Az egyházi igazgatás szempontjából Valkó megye legnagyobb része a pécsi püspökséghez tartozott, és annak négy főesperessége, az aszúági, pozsegai, valkói és marchiai között oszlott meg. Mindegyik főesperesség plébániáiról több jegyzék maradt fenn a tizedlajstromban az 1332–1335. évekből, így a számuk elég megbízhatóan megállapítható. Legnagyobb részüket ma már lokalizálni is tudjuk, ezeket fogjuk az alábbiakban egybevetni a török összeírások adataival.

Az aszúági főesperesség Valkó, a Dráván túli Baranya és Kőrös megye egy-egy darabjára terjedt ki. Valkó megyéhez számítható részébe 28 egyház esett.

A pécsi egyházmegye marchiai főesperessége — ilyen körülményesen kell meghatározni, mert a kalocsaiban is volt ugyanilyen nevű főesperesség — 35 egyházat foglalt magába. (További két egyház neve megfejtethetlen, valószínűleg elírt név.)⁸ Csánki a három legkeletibbet, Koruskát, Császárt⁹ és Nagyolaszt Szerém megyéhez számította, de mivel ezt igazából semmilyen adat nem támogatja, az egyszerűség kedvéért ezeket is Valkó megyeinek vettem.

A pozsegai főesperesség Pozsega megyét és Baranya egy kis részét foglalta magába, de Valkó területéből is hozzá tartozott délnyugaton egy darab, 6 egyházzal.

A valkói főesperesség teljes egészében Valkó megyei területen volt. Plébániáit a jegyzékek két csoportba osztva sorolták fel: előbb a Valkó (a mai Vuka) folyón innen fekvőket, majd az azon túliakat. (Egyedül az 1335. évi második jegyzék kivétel, ebben a két csoport elegyesen található.) Ez a körülmény eddig elkerülte a kutatók figyelmét, még Csánkiét is, aminek több téves lokalizálás lett az eredménye.¹⁰ Igaz, a nevek négy listában (1333 I-II, 1334 I-II) folyamatosan következnek, és alapos vizsgálat nélkül nem vesszük észre, hogy egy láthatatlan vonal vágja ketté őket. Az 1335. évi első jegyzék azonban, amely kivételesen csak a névsor második felében olvasható neveket közli, világosan megmondja, hogy ezek azok, amelyek „a Valkó folyó alatt” (*de inferiori parte fluvii Wolko*) fekszenek.¹¹

⁵ Bruce W. McGowan: Sirem sancağı mufassal tahrir defteri. Ankara, 1983. (=McGowan)

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri No. 351 (=Tapu 351). Nincs mikrofilmezve. Fénymásolatának megszerzéséért Fodor Pálnak és Hegyi Klárának tartozom köszönettel.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri No. 437 (Magyar Országos Levéltár, Filmtár) (=Tapu 437).

⁸ A főesperesség plébániáinak lokalizálását megkísérelte, de meg nem oldotta, Antun Bošnjaković: Smjestaj župa moravičkog arhidjkonata od 1332. do 1335. godine. Kačić Zbornik Franjevačke Provincije Priesvetog Otkupitelja 13 (1981) (=Bošnjaković) 227–247.

⁹ Császár helyét valójában nem ismerjük, ld. az Adattárat.

¹⁰ A Valkón túli kerület egyházai közül Csánki tévesen keresi a folyótól északra Deszk (Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III, V. Budapest, 1890–1913. [=Cs.] II. 303), Dombramindszent (306), Jenke (321), Komár (325), Lider (330), Mikola (284), Szent-szalvátor (287) helységeket, a Valkón inneniek közül pedig a folyótól délre Vadakolt (360).

¹¹ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I. Budapest, 1885. (=Vat. I/1.) 303.

A többiről valóban kimutatható, hogy a folyótól északra estek. A főesperesség 59 plébániából állt, ebből 23 jutott a Valkón inneni és 36 a rajta túli kerületre; az adattárban ezt a beosztást követem.

Vizsgálatunk nem fog kiterjedni Valkó megye egész területére. Figyelmen kívül kellett hagynom a boszniai püspökség és káptalan uradalmát, amelynek határán belül az egyházas helyek is a püspök alá tartoztak. Ezekről sajnos nem készültek olyan alapos listák, mint a pécsi püspökség plébániáiról, a legtöbbjüknek a helyét és valódi nevét sem ismerjük, csak patrocíniumukat, ezért alkalmatlanok a török forrásokkal való egybevetésre.

A megyének a pécsi egyházmegyéhez tartozó részén tehát az 1330-as években összesen 128 plébánia meglétéről van tudomásunk (ld. az *Adattárat* a tanulmány végén). Hatot közülük (Császárs és Mindszent a marchiai főesperességben, Dombromindszent, Szentdemeter, Szentmárton és Kápolna-Szentmihály a valkói főesperesség Valkón túli kerületében) egyelőre nem sikerült sem lokalizálni, sem török kori helységekkel azonosítani. Így ezeket a továbbiakban figyelmen kívül hagyom, és csak 122 plébánia sorsát vizsgálom.

Adattárunkat elkészítve és az adatokat összeszámálva a következők állapíthatók meg.

A 122 egyházas településből 74 létezett még 1550 táján, 48 pedig pusztá lett, ami kerekén 40%-os pusztásodást mutat. Három egykori plébánia (Kámánd, Darnó és Leve) egyáltalán nem is szerepel az általam ismert defterekben, ezek feltehetően annyira feledésbe merültek, hogy még pusztaként sem vették őket számba. Az ilyesmi könnyen megeshetett, hiszen további négy helység (Jama, Kuni, Nemdi és Németi) szintén nem található az eszéki kaza 1550 körüli defterében, csak egy későbbiben, amely 1580 táján készült.

A települések elnéptelenedése korántsem volt azonos mértékű a megye területén. Középen, a Valkón túli kerületben volt a legsúlyosabb, itt az egyházas helyeknek épp a fele (50%) — az azonosított 32-ből 16 — tűnt el. Sőt, ha a négy azonosítatlan plébániát is, ami valószínű, az elpusztultakhoz kell számítanunk, akkor az arány már 20: 36, azaz 56%. Szintén igen nagy mérvű — bár az előbbinél azért kisebb arányú — elnéptelenedés figyelhető meg a megye nyugati harmadában, az aszúági főesperességben és a Valkón inneni kerületben. Az utóbbiban 23 egyházas helyből 10, az előbbiben 28-ből 12 vált lakatlanná, ami egyformán 43%-os pusztulást jelent. Érdekes módon lényegesen kedvezőbb képet nyújt a megye keleti harmada, a marchiai főesperesség: itt a 33 plébániás hely közül 25 még lakott volt a 16. század közepén, és csak 8 vált végleg néptelenné. Ez pedig „mindössze” 24%-os pusztulást jelez, ami az előző arányokhoz képest szinte kedvező.

Más országrészekben — pl. az egri, váradi vagy erdélyi egyházmegyéiben, ahol jól ismerjük a 14. századi plébániák névsorát — elvéve fordult csak elő, hogy egy egyházas falu a késő középkor folyamán elnéptelenedett. Valkó megyében ellenben azt találtuk, hogy egyházas helyeinek 40%-a szűnt meg 1550 tájára. Ez olyan magas hányad, ami csakis a kivételes körülményeknek — vagyis a módszeres pusztításnak — tudható be. *Mindazonáltal súlyos hiba volna az eredményből arra következtetni, hogy a népességpusztulás is csak 40%-os arányú volt.* Hogy miért, azt Eng példáján illusztrálhatjuk.

Eng a török támadások előtti korban legalább két évszázadon át a szerémi borvidék egyik központja és kétségtelenül a megye legnépesebb települése volt. Új telepítésű szőlőit már a tatárjárás előtt említik.¹² A király földesurasága alá tartozott, elég következetesen városnak (*civitas*) címezték, és kivételesen nagy hely lehetett, mert a pápai tizedjegyzék szerint *három* plébánosa volt, egyikük esperesi rangban (1337, 1351).¹³ Egybevág ezzel, hogy 1342-ben a helység 60 márkát fizetett kamarahaszna címén, többet, mint Szávaszentdemeter (50) vagy Pécs (40).¹⁴ Kereskedői — úgy látszik — vámmenteséget élveztek az ország egész területén és rendszeresen jártak Budára, mert 1298-ban III. András a nagyolasziakkal együtt őket is kötelezte a nyulakszigeti apácák budavári vámjának lerovására, tekintet nélkül arra, hogy van-e ezzel ellentétes kiváltságuk.¹⁵ A ferencesek valamikor 1316 előtt, feltehetően igen korán, megtelepedtek a városban.¹⁶ Az ide vezető utakat — Görögmező, Szávaszentdemeter és Valkóvár felől — 1275 óta számos oklevél említi,¹⁷ és feltűnően gyakran szerepel Eng keltezési helyként, mutatva, hogy a térség legfontosabb útvonalán feküdt. 1309-ben itt találjuk Gentilis bíborost, 1319-ben — a királlyal együtt útban Szerbia felé — Lampert országbíró, 1368-ban Nagy Lajost és 1391-ben Zsigmondot.¹⁸ 1408 nyarán a király még két ízben időzött itt, mindkét alkalommal több napon át.¹⁹

Azért taglaltam ennyire bőven Eng korai történetét, mert a nevével ekkor, 1408-ban találkozunk utoljára. Hihetőleg az 1391. évi szultáni támadáskor érték a várost olyan súlyos károk, hogy többé nem tudott talpra állni. Magyar forrás ezentúl nem tesz róla említést, Lázár deák térképéről is hiányzik. Minden bizonynyal megsemmisült. Később mégis újra kellett települnie, mert a szerémi szandzsák 1570 körül készült defterében megtaláljuk Vengince néven, ekkor már mint

¹² 1240: vinee nove plantationis ... iuxta v-m Enge in t. capelle ... S. Nic-i de Marchia; Theiner, Augustinus: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I. Romae, 1859. 173.

¹³ 1310: civitas nostra [regis] Engh (Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I-VII. Budapest, 1878-1920. [=A.] I. 196); 1339: civitas Engh (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai levéltár [=Dl.] 90 911); 1403 [1391-re]: penes civitatem Nogengh (*Véress Endre*: Gyula város oklevéltára [1313-1800]. Budapest, 1938. 4); 1332-37: Vat. I/1. 242, 269, 281, 287, 300, 304, 305, 307; 1337/413/421: mg. Mart. f. Emer-i a-diac. de Engh (Zs. IV. 1068); 1351: Math. vicea-diac. noster [a-diac-i de Marchya] de Engh (Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai fényképgyűjtemény [=Df.] 285 249). Mivel a várost a 14. század végén rendszeresen Nagyengnek nevezték, és más Engről nem tudunk, elképzelhető, hogy volt mellette egy Kiseng helység, és az egyik plébánia ebben állt.

¹⁴ Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301-1457. Edd. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976. 112, 121.

¹⁵ [1298]: universi mercatores et ... hospites de Eng et de Franca villa (Gárdonyi Albert: Budapest történetének okleveles emlékei. I. Budapest, 1936. 289 [=Bp.], vö. *Szentpétery Imre-Borsai Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I-II. Budapest, 1921-1987. [=Reg. Arp.] 4171. sz.).

¹⁶ *Karácsonyi János*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Budapest, 1922. 161.

¹⁷ Görögmezőről: +1275: via ... ve. Engh, que via ducit ad Magyarmezzev (Dl. 74 457); 1399: via de S. Nic-o ad Engh (Df. 257 486, reg.: Zs. I. 5952). Szávaszentdemeterről (Pordány falu határában) 1339: magna via ... in civitatem Engh, Dl. 90 911). Valkóvárról: 1377/380/489: magna via ... de Walkow ad Engh, Hosszúbácsinál (Df. 265 580).

¹⁸ 1309: Vat. I/2. 160; 1368: Történelmi Tár 1898. 366; 1391: Zs. I. 2216.

¹⁹ Zs. II. 6241-6244, 6280-6286.

szerbek lakta, viszonylag népes falut, 32 hánéval.²⁰ Szerencsénk, hogy még létezett, mert különben a helyét sem tudnánk megállapítani. A defterből megtudjuk, hogy a grgurevci náhijéhez tartozott, és közelében volt a Szent Száva, másik nevén Kuveždin kolostor, amely a mai ilyen nevű helység mellett, Ilok és Sremska Mitrovica között található. Ennél is fontosabb adatokat szolgáltat a defter részletes leírása Büyük Remete falu (a középkori Nagyremete) és Duboki Dol pusztta közös határáról. Ez, mint megtudjuk, az Ilijašból (a középkori Illyésiről) Remetére jövő út mellett kezdődött, keresztezte a Dimitrovica (Szávaszentdemeter, ma Sremska Mitrovica), majd a Lakjarak (ma Laćarak) felől jövő utat, ismét érintette az Ilijaši utat, különböző szántóföldeken haladt át, Duboki Dol pusztát is útba ejtve, majd a Dimitrovicáról Ilokra vezető utat átszelvén Vengince falu határát érintette, mielőtt véget ért. Remete neve ma egy patak és egy hegy nevében él Divoš és Ležimir területén,²¹ Ilijaš pedig szintén helynévben Mandjelos és Ležimir területén.²² Összes információnkat térképre rakva megállapíthatjuk, hogy Remete a róla nevezett patak partján, nagyjából a mai Čalma helyén feketett, Vengince pedig tőle északra, körülbelül ott, ahol ma Divošt találjuk. (A török kori Divoš nem itt volt, hanem jóval északabbra, a mai Stari Divoš helyén.) Eng tehát a Fruška Gora lábánál, a szerémségi borvidék egyik központi helyén keletkezett, szinte pontosan félúton Újlak és Szávaszentdemeter között. Egy pillantás a térképre elárulja, hogy miért lehetett egykor a térség legfontosabb települése.

A történeti adatok azt mutatják, hogy Eng város a szó szoros értelmében eltűnt a föld színéről, nyilván a törökdulások következményeként. Ennek ellenére statisztikánkban a mérleg pozitív oldalára került, mert formailag a továbbélő települések közé kellett számítanunk. Ráadásul a megyének abban a részében feküdt, a marchiai főesperességben, amelyről azt állítottuk, hogy aránylag a legkevésebbé pusztult el. Eng példája arra figyelmeztet, hogy számításunk eredményét nagyon nagy óvatossággal kell kezelnünk. Az egyházas helyek pusztulási aránya csak annyit árul el, hogy a károk igen nagyok voltak. Hogy valójában mekkorák, azt egyéb forrásokból kell megpróbálnunk kideríteni.

A 13–15. századi helynévanyagot és a plébániák fekvését tanulmányozva az a benyomásunk, hogy Valkó megye a 14. században még elég világosan különült el egy északi és egy déli régióra. Északi felét, amely a megtelepedésre sokkal kedvezőbb lehetőségeket kínált, jóval sűrűbben lakták, mint a délit, és az egyházas helyek zöme, a 123-ból mintegy 90–95, ezen a részen volt található. A déli rész, amely eredetileg a Bosutig, nyugaton pedig nagyjából a Vukáig ért fel, merőben más volt. Itt hatalmas erdőségek és lápvidékek húzódtak, és köztük csak itt-ott

²⁰ McGowan 195–196, az alább idézett határjárás: 104–105. McGowan ennek a helységnek nevét is, mint a legtöbbét, jól olvasta el, de nem lévén jártas a magyar forrásanyagban, nem tudta azonosítani. Ezért az arab betűket Vanćinica (?) alakban vokalizálta, kérdőjellel utalva az olvasat bizonytalanságára. Az a (elif) betű a szokásos a helyett ezúttal nyílt e-nek olvasandó (mint az Erdevik, Erdefarka, Medjerić stb. nevekben).

²¹ 1910. térk.: Remeta; Dušan J. Popović: Srbi u Sremu do 1736/7. Istorija naselja i stanovništva. Beograd, 1950. (=Popović) 59: Remete, 79: Remetsko brdo. Vö. Georg Heller–Karl Nehring: Comitatus Sirmiensis. (Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 1.) München, 1973. (=Heller–Nehring) 153.

²² Popović 79, 81.

találunk néhány nagyobb, központi helyet, többnyire plébániával, körülvéve apró, könnyen pusztuló falucskák sokaságától.

A továbbiakban a két tájegység sorsát külön vizsgáljuk. Részint azért, mert forrásaink is különbözők, de főleg azért, mert a pusztulásuk sem volt egyforma, és talán nem is egy időben következett be.

2. A déli rész pusztulása

Felhasználható középkori forrásaink erről a régióról kétfélék. Egyfelől, noha az összes települést korántsem ismerjük, vannak jegyzékeink az 1500 körüli évtizedekből számos uradalom tartozékairól. Ezek zöme persze csak a helységek nevét közli, jobbágyaik számát nem. Ezért a későbbi adatokkal egybevetve őket csupán arról kaphatunk képet, hogy az *eredeti faluhálózat mekkora hányada tűnt el* a 16. század közepéig. Van azonban szerencsére egy olyan forrásunk is, amelyből a jobbágytelkek számát is megismerjük, és a segítségével megkísérelhetjük majd a képet finomítani.

Atak mezőváros tartozékait (*ld. az 1. táblát*) 1478-ból ismerjük utoljára, amikor Mátyás megerősítette Matucsina Gábor érseket és testvérét a Tallóciaktól 1476-ban vásárolt uradalom birtokában.²³ A szorosán vett uradalmat a 15. században Atakkal együtt 44 helység alkotta, mind Atak (a mai Otok) környékén feküdt, láthatóan egy tömbben. Majdnem pontosan ugyanezeket a településeket, de más sorrendben, már 1437-ben is felsorolták,²⁴ amiből nyilvánvaló, hogy eredetileg nem puszták, hanem lakott helyek voltak. 1550 körül Atakkal együtt, amelyet már csak falunak neveznek, tíz helységben éltek még jobbágyok. Rajtuk kívül további 14 név szerepel még pusztaként egyik vagy másik defterben, 20 név azonban egyikben sem. Nyilván ezek is puszták lettek, de összeírni már nem volt érdemes őket, noha kettő helynévként ma is megvan. Élő településként mára egyedül Atak (Otok) maradt fenn.

Az ataki uradalom részeként sorolják fel 1478-ban Szelna helységet további 32 faluval (*2. tábla*), de Szelna valójában külön birtoktestet képezett korábban is és később is. 1428-ban Atakkal együtt az Alsániak egyik uradalma volt, 1513-ban pedig a Száván túli Barka kastély tartozékaként találkozunk vele.²⁵ Ekkor már Szlaninoszelo (*Zlanynazela*) néven szerepel, és korábbi tartozékai közül 14-et tartottak még szükségesnek megemlíteni, bizonyára azokat, amelyek lakottak voltak. 1550–70 körül három létezett még faluként: Slaninci, „más néven Slaninik” (Szelna), Bošnjak és Bučje, kettő pedig pusztaként. További ötnek az emléke még felfedezhető mai helynevekben, de 23 falu nyomtalanul elenyészett. Mára egyedül Bošnjaci létezik az eredeti 33 közül.

A hatalmas kiterjedésű maróti uradalom tartozékait (*3. tábla*) abból az alkalomból ismerjük meg, hogy Mátyás 1484-ben Korvin János hercegnek adományozta.²⁶ Ekkor Marót mezővároson (a mai Moroviçon) kívül 77 falu tartozott

²³ Dl. 74 531. Vö. Cs. II. 278, aki ugyanennek a felsorolásnak 1476. évi változatát használta.

²⁴ Dl. 44 167, vö. Cs. II. 277. Egy részüket 1446-ban is felsorolják: Df. 263 377. Az oklevél eredetijét Csánki nem ismerte, vö. i. h. 278, jegyzet.

²⁵ 1428: p-es Gwnya, Zelna, Athak et Chetertekhel, Dl. 43 761; 1513: Df. 233 512.

²⁶ Df. 219 012. Vö. Cs. II. 272.

hozzá. A lista első felében a Bosuttól keletre, a másodikban a tőle nyugatra fekvő helységeket sorolták fel. Azokat, amelyeket 1570 körül még összeírásra méltattak, nagyrészt természetesen a morovići náhijében találjuk meg, de egy-kettő a szomszédos grgurevci, posavjei, ill. njemci náhijébe esett.²⁷ Itt, ami a falvak túlélési arányát illeti, sokkal kedvezőbb helyzetet találunk, mint Otok vagy Bošnjaci környékén. Morovićot nem számítva 33 helység még falunak minősült, 24 fordul elő pusztaként, és csak 20 merült teljesen feledésbe. Ma az akkor lakott falvakból Višnjićevo (egykor Görögmező), Kukujevci, Martinci, Bačinci (egykor Hosszúbács), Lipovac és Vašica (egykor Kisfalud) létezik még.

Következő példánk a szintén igen nagy kiterjedésű garai uradalom (4. tábla), amelynek tartozékairól két, teljesen tűnő és majdnem egyező jegyzék tájékoztat 1491-ből, ill. 1508-ból.²⁸ Mindegyik sokkal bővebb, mint az uradalom 1478. évi összeírása,²⁹ mert abban csak a Garaiak nádori ága által 1398 előtt szerzett falvakról esik szó, míg ezekben az összesről. Magukba foglalják a szentmártoni birtoktestet, amelyet a család 1438-ban, a Mikolaiak kihaltával kapott adományul, továbbá azokat a falvakat, amelyek kezdettől fogva a Garaiak Bánfi-ágának birtokrészét képezték. Garával együtt 1508-ban 87 (1491-ben 91) helység nevét találjuk a listán. Néhány apró falu, amely 1478-ban már pusztá volt, nincs köztük (vö. a 9. táblával), ezért úgy tűnik, hogy csak a lakott településeket vették számba. Közülük Garán (ma Gorjani) kívül, amely a török időkben egy kaza székhelye lett, 35 azonosítható lakott faluként 1565-ben. További 26 faluból pusztá lett, 25 pedig nem fordul elő egyik defterben sem. Ma Pauče, Ostrošinci, Buče Gorjansko, Slatnik Drenjski, Tomašanci, Ivanovci Gorjanski, Viškovci, Beketinci, Koritna, Vodjinci és Markušica helységeket találjuk meg közülük lakott helyként.

Jelentős kiterjedésű uradalom volt Ivánkaszentgyörgy is, eredetileg 53 helység tartozott hozzá (5. tábla), de Zsigmond néhányat elidegenített s ezek csak 1500 táján kerültek vissza. 1483-ban ezért a birtok csak 43 helységből állt, közülük 21 ekkorra már elpusztult. 1520 tájáig, amikor még mindig 23 falut laktak, nem történt nagyobb változás, annál inkább a következő évtizedekben. 1550 tájára az 53 településből már csak 10 állt, és 30-ról még pusztaként sem emlékeztek meg.

Az 1469-ben kihalt Zsámbokiak Morović környéki *sarkadi* uradalma (6. tábla), amelynek falvairól 1470-ből való az utolsó jegyzékünk, 31 helységet foglalt magába, mind fennállt már 1404-ben is.³⁰ Megjegyzendő, hogy néhány a megye északi felébe esett, de ezt a körülményt figyelmen kívül hagyhatjuk. 1570 körül mindössze hatot minősítettek még falunak, 17-ről, köztük magáról Sarkadról (Sarkudin) pusztaként emlékeztek meg, nyolcra pedig már nem is tudtak. Ma az egész uradalomra csak néhány dülönév emlékeztet.

²⁷ Itt jegyzem meg, hogy McGowan a morovići náhije kiterjedését nem jól határozta meg. A defter kiadásának 72–85. lapján csak egyik része található a náhije településeinek; másik, nagyobbik felük a grgurevci náhije után következnek. A 108. lapon Grubiševci faluhoz írt bejegyzés (tabi-i Morović) mutatja, hogy az összes további helység a 128. lapig nem Grgurevcihez, hanem Morovićhoz számítandó.

²⁸ 1491: Df. 233 472; 1508/509: Df. 265 814. Az 1508. évi névsort különben egy előző évi oklevélben is megtaláljuk: Df. 265 809.

²⁹ Dl. 18 145. Vö. Cs. II. 371.

³⁰ 1470/471: Df. 252 613; 1404: Zs. II. 3029. Vö. Cs. II. 383, a Zsámboki család birtokainál.

1491-ben ismerjük meg a Száva közelében fekvő, egymással határos *babagerendai* és *cernai* uradalmak összesen 28 települését (7. és 8. tábla).³¹ Közülük nyolc volt még lakott 1550 körül, mindössze kettőt említettek pusztaként, a többi 18-ról nem hallunk.

Számításainkat összesítve az alábbi eredményt kapjuk:

Uradalom	Települések száma	Ebből 1550–70 k.		
	1476–1508	Lakott	Pusztá	Nincs említve
1. Atak	44 (1476)	10 (23%)	14 (29%)	20 (48%)
2. Szelna	33 (1476)	3 (9%)	2 (6%)	28 (85%)
3. Marót	78 (1484)	34 (44%)	25 (32%)	19 (24%)
4. Gara	87 (1508)	35 (40%)	26 (30%)	26 (30%)
5. Ivánkaszentgyörgy	53 (1507)	10 (19%)	13 (24%)	30 (57%)
6. Sarkad	31 (1470)	6 (19%)	17 (55%)	8 (26%)
7. Babagerenda	15 (1491)	3 (20%)	—	12 (80%)
8. Cerna	13 (1491)	5 (39%)	2 (15%)	6 (46%)
Összesen:	354	106	99	149
%-ban:	100	30	28	42

Viszonylag jelentékeny mintánk szerint a megye déli felében a 15. századi településeknek kevesebb mint *egyharmada (30%) állt még a 16. század közepén, és 70%-a vált pusztává.* (Úgy tűnik, mintha a törökök a pusztá helyeket nagyon hiányosan írták volna össze, de ez nem így van. Egyedül a posavjei azaz Száva menti náhije területén voltak nagyon felületesek: Szelna 30 pusztájából csak ötöt említettek meg, Babagerendából egyet sem. Mintánkat ez eléggé eltorzítja; a vizsgált régió többi részén a településeknek csak kb. 35%-a maradt ki a defterekből.)

A települések eredeti méretéről és az elpusztult telkek arányáról egy kivételes forrás tájékoztat, Garai Jób birtokainak 1478. évi összeírása, amelynek gazdaságtörténeti és egyéb tanulságaival Kubinyi András foglalkozott behatóan.³² A rendkívül becses dokumentum minden település részletes leírását tartalmazza a birtokbecsú szabályai szerint, megadva többek között a lakott és pusztá telkek számát. Valkó megyéből Gara mezőváros és 100 helység adatait találjuk meg benne. Ezekben 1478-ban 1041 jobbágygazdaság volt, minden egész, fél és negyed jobbágytelket egy-egy gazdaságnak véve. (Alább valamennyit telkeknek nevezem, méretükre való tekintet nélkül.) A 101 településből már csak 45-ben éltek jobbágyok, a többit „pusztaként” írták össze. A telkek közül 293 (28%) volt lakott és 748 (72%) állt pusztán.

Ez utóbbiak zöméről azt olvashatjuk, hogy „teljesen elhagyott”, és csak 25-ről jegyezték meg, hogy „épülete van”, amiből arra lehetne következtetni, hogy a pusztá telkek 97%-a már régesrégóta lakatlanul állt. Ez azonban nem volt így. Nagyfalunak mind a 76 telkét „teljesen pusztaként” regisztrálták, de történetesen tudjuk, hogy 1472-ben, 1498-ban, 1525-ben, sőt 1565-ben is éltek benne jobbá-

³¹ *Babagerenda*: Df. 233 473; *Cerna*: Df. 276 734.

³² A nagybirtok és jobbágyai a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18 (1986) 197–226. Az eredeti oklevél: Dl. 18 145.

gyok,³³ tehát csak átmenetileg néptelenedett el. A házas és házatlan telkek között tehát nem érdemes különbséget tennünk.

A Garai-összeírásnak köszönhetően abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy két kisebb birtokegyüttes sorsán részleteiben is végigkísérhetjük a pusztulási folyamatot a kezdetektől a 16. század közepéig. Azoknak a falvaknak a történetét tudjuk nyomon követni, amelyek a Horvátiaktól 1387 és 1395 között a Garai család kezére kerültek, és még 1478-ban is Garai Jób birtokolta őket. E birtokok két tömbben, egymástól meglehetősen távol feküdtek: az egyik Gorjanitól kelet és délkelet felé, két hajdani egyházas hely, Horváti és Nagyfalú körül (9. tábla), a másik Szentlőrinc vár körül, a mai Podgradje és Šid környékén (10. tábla). A rövidség kedvéért mégis együtt tárgyaljuk őket, mert a sorsuk nagyon hasonló.

A két uradalom eredetileg 43 települést foglalt magába. Legkésőbb a 14. században keletkeztek, tehát a török támadások kezdete előtt, mert mindnek a neve olvasható már Zsigmond 1395. évi adománylevelében. Ez a forrásunk „falunak vagyis birtoknak” nevezi őket, és biztosra vehetjük, hogy ekkoriban még csakugyan lakottak voltak.³⁴ 1478-ban, amikor közelebbről is megismerjük az állapotukat, a 43-ból már csak 38 volt meg, illetve ennyit volt érdemes összeírni, de ezekben még mindig 400 jobbágytelket találtak. Ennyi lehetett a 38 falu lakott telkeinek száma hajdan, valamikor 1400 táján. Jobbágyok azonban mindössze 10 faluban éltek már, összesen 72 telken, míg a telkek 82%-a (328) üresen állt. Igaz, Nagyfalú példáján láttuk az imént, hogy a kép túlságosan sötétre sikerült, nem mindegyik település halt ki véglegesen, és hosszabb távon nézve a pusztulás nem volt ilyen mértékű.

Mindenesetre nagyon jelentős lehetett, mert az eredeti 43 faluból további 25–30 év múlva már csak 21 volt meg: 14 Horváti és 7 Szentlőrinc körül. A garai uradalom tartozékainak 1508. évi jegyzékébe nyilván azért vettek fel csak 14-et, mert a többi elpusztult. Szentlőrincen 1503-ban számba vették — részben már megváltozott néven — mind a 18 eredeti (1395-ből ismert) helységet, de 11-ről megmondták, hogy pusztá.³⁵

A történet folytatásáról, vagyis a 16. század közepére kialakult helyzetről deftereink világosítanak fel. Abban a 8 faluban, amely az eredeti 43-ból (ill. 38-ból) még ekkor is lakott volt (vagyis a falvak 19–21%-ában), 400 telek helyett most 99-et találtak a török összeírók. Ez kereken 75%-os népességsökkenést jelent a 15. század első feléhez képest.

A Horvátihoz és Szentlőrinchez tartozó falvak számának apadását az alábbi tábla teszi áttekinthetővé:

³³ 1472: Dl. 34 136; 1498: Df. 265 832; 1525/526: Df. 285 364. Az 1472. évi oklevél szerint a Grabarjaiak teljesen elpusztították, amit ezúttal úgy látszik szó szerint kell értenünk. Ezért állhatott üresen 1478-ban.

³⁴ Dl. 8028, reg.: Zs. I. 3826. Nyolc helységet, amelyek később nem voltak a Garaiak kezén, nem vettem figyelembe

³⁵ 1503: item [helységnevek] prediis, Df. 276 739.

Idő	Lakott települések száma			Puszták száma		
	Horváti	Szentlőrinc	Együtt	Horváti	Szentlőrinc	Együtt
1395	25	18	43	—	—	—
1478	8	2	10	17	16	33
1503-08	14	7	21	11	11	22
1550-70	6	2	8	19	16	35

Az eddigiekben Valkó megye déli felének 1390–1550 közötti pusztulását vizsgáltuk. A Horváti-birtokok elemzéséből kitűnt, hogy a megyének ebben a részében a pusztulás legkritikusabb szakasza az 1390 utáni évszázad lehetett. 1478 és 1550 között nagyon sok falu pusztult még el, de a pusztá telkek óriási hányadából úgy tűnik, hogy a népesség java 1478-ra már áldozatul esett a betöréseknek. Az arányokat illetően számításaink meglepően hasonló értékeket hoztak. Azt találtuk, hogy elpusztult:

a 15. század közepén még létező falvak legalább 70%-a
a volt Horváti-birtokok falvainak 79, ill. telkeinek 75%-a.

Ennyivel be is érhetnének, megállapítva, hogy a népességpusztulás mértékét ebben a régióban úgy nagyjából 70–75%-ra becsülhetjük.

Valójában ennél sokkal többre, 80–90%-ra kell gondolnunk. Nem vettük ugyanis tekintetbe, hogy időközben a településszerkezet is gyökeresen átalakult. Nem az történt, amit feltételeznénk, hogy az apró falvak elenyésztek, a nagyok pedig megfogyatkoztak, hanem valami egészen más.

A két uradalom három legnagyobb helysége eredetileg a három plébániás hely volt: Nagyfalu 76, Horváti 47 és Podgradje, azaz Szentlőrinc 33,5 telekkel. E három helyen élt 1400 körül — az 1478. évi adatokból ítélve — a lakosság 39%-a, míg a többi 35 helységben a fennmaradó 61%. Míg a nagy helyekre átlag 52 jobbágy jutott, a többire átlag 7. A különbség szembetűnő, és minden bizonnyal ez — néhány igen nagy és sok apró helység — jellemezte a vizsgált régió egészét. A pusztulási folyamat azonban — emlékezzünk Eng példájára — épp a legnépesebb helyeket érintette a legsúlyosabban. Csakugyan, Horváti 1565-re eltűnt, Nagyfaluban 3 háztartás volt a hajdani 76 helyett, egyedül Szentlőrinc (Podgradje) maradt viszonylag népes falu 23 hánéval. Marinci azonban, ahol 1478-ban még csak 11 telek állt, az is pusztán, ekkorra már túlszárnyalta a maga 29-ével.

Ezek a sajátos változások csakis úgy magyarázhatók, hogy a népesség időközben kicserélődött. Nem a 70–75%-a tűnt el, hanem sokkal nagyobb hányada, és a pusztásodás számaiban ez azért nem jelentkezik, mert a megölt, elhurcolt vagy elűzött lakosokat új — bizonyára a Száván túlról érkező — jövevények pótolták.

A megye déli felének a pusztulása folyamatosnak mutatkozik az 1390-es évektől az 1526 utáni évekig. Három uradalomban vannak adataink a folyamat 15. századi szakaszáról, és mindhárom eset a településhálózat súlyos sérüléseiről tanúskodik. (Az 1478. évi összeírást, mivel átmeneti romlást tükröz, ne vegyük figyelembe.) Ivánkaszentgyörgyön (1483-ig) 42-ből 20 helység tűnt el (ld. az 5. tábla 1. oszlopát), Szentlőrincen (1503-ig) 18-ből 11, Horvátiban (1508-ig) 25-ből 11, összesítve 85-ből 42, azaz minden második falu.

Ezek a falvak azonban még aprócskák voltak; emlékszünk, hogy átlagosan hét telek jutott egyre. A településhálózat a 16. századra csak lyukacsossá vált, de még nem semmisült meg. A döntő csapást úgy látszik az 1526. év és az azt követő évtized hozta. Jelzésértékű, hogy az ivánkaszentgyörgyi uradalom 22 még lakott falujából 12 tűnt el 1520–1550 között; még inkább, hogy Szentlőrinc 11 megmaradt tartozékából 9 a 16. században pusztult el. Ekkor — mindenestre 1513 után — vált csaknem lakatlanná a szelnai uradalom is: 14 falujából 3 maradt (ld. a megfelelő táblákat). A katasztrófa súlyosságát azonban a nagy helyek pusztasodása jelzi: Horvátié, ahol Garai Bánfi Lőrincnek még tiszttartója volt 1521-ben, és Jaromnáé, amely 1519-ben még egy kis uradalom központja volt.³⁶

Tudom persze, hogy a fenti meg a még következő számítások a népességszám alakulásáról nem kevés ellenérzést fognak kiváltani a komoly szakemberek körében. Annak, aki ilyesféle munkára adja a fejét, illenék tudnia, hogy más fogalom a jobbágytelek, más a jobbágynévsor (ezzel mint forrással később találkozunk) és más a háne, holott itt a szerző úgy kezeli őket, mintha ugyanazt jelentenék. Illenék tudnia azt is, hogy pusztá telek korántsem kizárólag szándékos rombolás eredményeként keletkeztek; sőt, hogy a pusztasodás természetes jelenség volt, amely ott is tömegesen mutatkozott, ahol sohasem járt ellenség.

Ez természetesen mind igaz, és a számítások, amelyeket végeztem, korántsem problémamentesek. Más adataink azonban nincsenek, így vagy ezekkel próbálunk számolgatni, vagy semmivel. Úgy gondolom, az eredmények minden lehetséges fenntartás ellenére annyit mégis sejtetnek, hogy a háborús pusztulás igen nagy mérvű volt. Végére a telkek, a jobbágyok és a hánék száma ugyanazt a változót, a település nagyságát jellemezte, nem ugyanolyan, de hasonló fogalmakkal. Nagyfalut véve példaként: az 1478-ban összeírt 76 pusztá telek mindegyike talán sohasem volt lakott, de az kétségtelen, hogy olyan helységekre kell gondolnunk, amely eredetileg igen népes volt, 1565-ben pedig, mint láttuk, 3 háne volt benne. Lehet, hogy ez akár öt-hat hajdani teleknek is megfelel, de változtat ez valamit a lényegen? Hogy ti. egy valamikor igen nagy település az idők folyamán gyakorlatilag megsemmisült? Lehet, hogy a lakosságnak valójában nem 90, hanem csak 80%-a tűnt el; de mondhatjuk-e ezért, hogy a pusztulás nem volt számottevő?

Ami a telekpusztasodást illeti, valóban tömegesen találkozunk vele más országrészekben is, de hangsúlyozni kell, hogy a *falupusztasodás* — egész falvak pusztává válása — a késő középkori Magyarországon *kivételes jelenség*. Szinte kizárólag aprófalvak tűntek el, azok sem nagy számban. Próbaképpen elvégeztem egy hevenyészett számítást ama öt északkeleti megye (Abaúj, Gömör, Sáros, Torna és Ung) falvairól, amelyek névsorát és portaszámát elég pontosan ismerjük mind 1427-ből, mind a 16. század közepéről.³⁷ Azt tapasztaljuk, hogy az öt megyében mintegy száz falu vált ebben az időközben lakatlanná. Túlnyomó részük aprócska volt, ötnél is kevesebb portával 1427-ben. Ami pedig a leglényegesebb: *az összes településnek kevesebb mint 10%-a pusztult csak el. Ez bizony nem összemérhető jelenség a Valkó megyében tapasztaltakkal.*

³⁶ 1521: Df. 265 816; 1519: Df. 285 332.

³⁷ Engel Pál: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Budapest, 1989; Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. Budapest, 1990.

3. Az északi rész pusztulása

A megye északi felének pusztulási folyamatát az előbbiekhöz hasonló módon próbáljuk meg nyomon követni. Itt is előbb a falupusztulás arányát becsüljük fel, egybevetve néhány uradalom tartozékainak 15. századi jegyzékét a török összeírásokkal. Egyelőre azokat vizsgáljuk, amelyekben csak a tartozékok névsora ismert, a jobbágyok száma nem. Ezek Atya (1481),³⁸ Boró (1491),³⁹ Hermán és Szentlászló (1491),⁴⁰ Ibrány (1492)⁴¹ és Szlakovc (1508)⁴² (11–16. tábla). A számítás eredményét az alábbi táblázat mutatja:

Uradalom	Települések száma	Ebből 1550–70 k.		
	(1481–1508)	Lakott	Pusztta	Nincs említve
11. Atya	24 (1481)	10	11	3
12. Boró	48 (1491)	8	27	13
13. Hermán	33 (1491)	7	14	12
14. Szentlászló	32 (1491)	11	15	6
15. Ibrány	10 (1492)	3	7	—
16. Szlakovc	33 (1508)	7	16	10
Összesen:	180	46	90	44
%-ban:	100	26	50	24

Az eredmény alátámasztja azt, amit az egyházas helyek pusztulási arányát számítva figyeltünk meg: hogy a megye középső része szenvedett a legtöbbet. Míg a megye déli felében, ahol plébánia — legalább is a 14. században — alig volt, a falvaknak „csak” 70%-a tűnt el és 30%-uk maradt fenn a 16. század közepére, itt az arány 26:74. Az egyházas helyek pusztulását figyelve sem kapunk sokkal kedvezőbb eredményt. A hat uradalomban összesen 26 korai plébániás helységről tudunk,⁴³ közülük mindössze 9 (35%) volt még lakott 1550 körül.

Az eredeti faluhálózat, legalább is a Valkótól keletre, igen sűrű volt. A borói uradalom Valkón túli falvainak zöme a mai Vukovar, Bogdanovci és Marinci területén feküdt, egymástól legfeljebb 2–3 km-re. A szlakovci uradalomban a települések fekvése ritkán állapítható meg pontosan, de annyi világos, hogy a 33 helység legtöbbje a mai Stari és Novi Jankovci, Slakovci, Srijemske Laze és Orolik területén keresendő, tehát szintén igen közel kellett lenniük egymáshoz. Itt, északon azonban a falvak minden jel szerint *jóval népesebbek voltak*, mint a megye déli részén, ennek tudható be, hogy pusztaként is sokkal gondosabban vették őket

³⁸ Dl. 18 483. Vö. Cs. II. 268.

³⁹ Dl. 33 451, 33 454. Vö. Cs. II. 269.

⁴⁰ Df. 233 472.

⁴¹ Df. 233 475.

⁴² 1508: Df. 265 814. Vö. Cs. II. 276, aki egy 1506. évi listát használt (Df. 265 809), ebből azonban Jenke véletlenül kimaradt. Ugyanezek a helységek, de a szentillyei uradalommal együtt és zavaros felsorolásban, olvashatók 1491-ben is (Df. 233 472).

⁴³ Atya, Babafalva, Balazs, Belesz (4, atyai urad.); Boró, Dombó, Hedreh, Ireg, Lider, Mikola, Polgár, Vadakol (8, borói urad.); Ant, Bática, Jardán, Páznán (4, hermáni urad.); Liszkó, Németi, Szentlászló, Szentszalvátor, Szócs (5, szentlászlói urad.); Ibrány (ibrányi urad.); Diós, Gát, Jenke, Udvarhely (4, szlakovci urad.).

számba. Míg ott, mint láttuk, a 15. századi települések 42%-a nem fordul elő a defterekben, itt csak 24%-ukról tapasztaljuk ugyanezt.

A népességpusztulás mértékét három forrás segítségével lehet valamelyest számszerűsíteni. Az egyik Eszék, a másik Erdut, a harmadik Vukovár környékére vonatkozik. Mivel azonban a tanúságuk távolról sem egybehangzó, különválasztjuk őket, és előbb azokat vizsgáljuk, amelyek a terület nagyobbik, keleti felét illetik.

1480-ban egy hatalmaskodás alkalmából az óbudai apácák név szerint összeírták ellenfeleik, a titeli prépost és a tallóci Bánfiak erdői, ill. váraljai uradalmának összes jobbágját: az Erdődhez tartozó 12 faluban 199-et, Váralján és a Bánfiak többi négy falujában 90-et, összesen tehát 289 főt (17. tábla). Természetesen valamennyien férfiak és — a nevükből ítélve — magyarok voltak, mint ahogy a falvak neve is kizárólag magyar.⁴⁴ A 17, viszonylag népes település — az átlag 17 fő/falu — meglepően kis területen zsúfolódott össze: a mai Erdut és Dalj körül, részben a Duna túlsó partján, ahol egy darab ekkor még Valkóhoz tartozott.⁴⁵ Ez a vidék aránylag messze esett az országhatártól, és mint látható, viszonylagos békében élt még Mátyás uralkodásának vége felé.

1550 körül, amikor ugyanez a vidék az erdői náhije defterében tűnik a szemünk elé, elvileg még élhetett itt egy-két olyan öregember, aki kisgyermekként tanúja volt az egykori hatalmaskodásnak. A valóságban aligha akadt ilyen. Az 1480-ban még virágzó 17 településből már csak kettőben laktak, Dálon (a mai Dalj) és Bogárdon, a Bánfiak két egykori falujában. Dálon 1550 körül 21 keresztény háne volt (éltek itt muzulmánok is), Bogárdon 19, ez összesen 40. A többi 15 település két-három nemzedék alatt feledésbe merült, köztük Váralja mezőváros is, amely az 1330-as években a vidéknek Erdőd után a leggazdagabb plébániája volt, és még 1480-ban is 52 jobbágy lakta. Kilencet az elnéptelenedett helységek közül — köztük Váralját Varola néven — még bejegyezték a defterbe pusztaként, de nem sokára ezek is elenyésztek, és ma már helynév sem emlékeztet egyikre sem.

Ne gondoljuk, hogy ennek a 15 helységnek ennyire tragikus pusztulását valamely különösen kedvezőtlen körülmény okozta, és másutt kedvezőbben alakultak a dolgok. Még súlyosabb katasztrófa képét mutatja a Garaiak vicsadali uradalma, amely az előbbi helyszíntől nem több mint 20–25 km-re, Vukovar szomszédságában feküdt (18. tábla). Az itteni négy népes faluban 1478-ban még 50 lakott és 115 pusztta telek volt. A helységek az 1490-es években még lakottak lehettek,⁴⁶ de néhány évtized alatt megsemmisültek, és az 1570 körüli defterbe már csak ugyanennyi pusztát tudtak helyettük bejegyezni.

Erdőd környékén tehát, mint tapasztaljuk, 1550 körül mindössze 14%-a élt a hetven évvel korábbi lakosságnak, Vicsadalon és tartozékain pedig már egy teremtt lélek sem. 21 egykori helységből 19, 454 telekből 414 semmisült meg 1550 tájára. *Ezek az adatok az eredeti népesség elképesztő arányú, 90%-os pusztulásról tanúskodnak.*

⁴⁴ Dl. 18 313. Vö. Cs. II. 382, a titeli prépostság birtokai alatt. A tallóci Bánfiak birtokait tévedésből mind Bács megyébe helyezte (uo. 180), ezért Dált sem tudta a mai Daljjal azonosítani.

⁴⁵ Így mutatja még Lipszky térképe is.

⁴⁶ 1495-ben [Szvinnai] Albertfi János szentgyörgyi officialisa, Török Péter, és bírása, Bíró Demeter Ibrány szomszédosa (Df. 276 737), 1497-ben Fülegházi Jánosné vicsadali bírása, Bodrogi Mihály szerepel (Df. 233 488).

tulására mutatnak. Az eredmény megdöbbentő, de azok az adatok, amelyeket a megye más részében gyűjtöttünk, egyáltalán nem cáfolják, sőt inkább megerősítik. A különbség a megye déli feléhez képest abban mutatkozik, hogy *itt a pusztulás túlnyomó részben 1526 táján következhetett be.*

Meg kell jegyezni, hogy 90%-os, vagy akár azt meghaladó pusztulás korántsem elképzelhetetlen a korban. Bács megyéről történetesen nemcsak sejteni lehet, hanem biztosan tudni, hogy csaknem egész lakossága eltűnt, nem száz év alatt, hanem az 1526 utáni egy-két évtizedben. 1522-ben és 1525-ben még szinte kizárólag magyar jobbágyok lakták, a török defterek szerint pedig már kizárólag szerbek.⁴⁷ Miért gondolnánk, hogy Valkó népességének a sorsa százötven év háború során másképp alakult?

Egyetlen kis szeglete volt a középkori Valkó megyének, ahol az eddig megállapítottaktól eltérő jelenségeket tapasztalunk. Ez a megye északnyugati sarka, Eszék környéke. Eszék város a közeli Kórógy várral együtt 1467–1471 között Rozgonyi János tárnokmester birtoka volt, így valószínűleg ő volt az a földesúr, aki 1469-ben részletes jegyzéket készíttetett a kórógyi uradalom jobbágysai által fizetett rendkívüli adó behajtásáról.⁴⁸ Ebben — a bennünket most nem érdeklő baranyavári uradalmat és Draszád mezővárost⁴⁹ nem számítva — 31 helységet és azokban összesen 628 lakost írtak össze, beleszámítva azokat is, akik valami okból nem fizettek adót (19. tábla). Az összeírtak 61%-a a két nagy mezővárosban, Eszéken (217) és Hagymáson (ma Aljmaš, 168) élt, és csak 39% jutott a többi 29 helységre. Ezek nagy része ennek megfelelően igen apró volt: 21 helység volt olyan, ahol 10-nél kevesebb jobbágy lakott, Horvátkán éppenséggel csak egy.

Mármost a vidék kereken 80 évvel későbbi állapota, ahogyan az 1550 körüli defterből megismerhető, korántsem mutatja a katasztrofális pusztulásnak azt az általános képét, amit az eddigiekben megszoktunk. Igaz, a falvak nagyobbik fele eltűnt, 31 helyett már csak 14-nek voltak lakói. Másik 14-et pusztaként vettek számba, és csak a három legkisebb: Horvátka, Bekefalva és Palina tűnt el nyomtalanul. Ámde a megmaradt helységekben még mindig 527 hánét tudtak összeírni, ami — ha hánét és jobbágyot egyformán egy egységnek vesszünk — 84%-a az 1469. évinek. Eszéken és Hagymáson, ha az eszéki muzulmán lakosságot nem számítjuk, már csak 109-en laktak (91, ill. 18), Tehinye (ma Tenja) népessége is alaposan lecsökkent (37-ről 13-ra), 11 település lakossága viszont megnőtt. A növekedés

⁴⁷ A magyar lakosságra vö. *Szabó István*: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Budapest, 1954; *Engel Pál*: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. Történelmi Szemle 37 (1995) 353–365. A lakosságcsereéről a szegedi szandzsák török tahrir defterei tájékoztatnak. Ezek közül az 1578. évinek a teljes szövege hozzáférhető Halasi-Kun Tibor átírásában (*Hóvári János* jóvoltából, aki annak idején megszerezte a kéziratot az MTA Történettudományi Intézete számára).

⁴⁸ Dl. 32 365. A számos szempontból elsőrangú forrásnak két — magyar- ill. horvátországi — kiadása is van. *Török Gábor*: Ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról. Magyar Nyelv 57 (1961) 236–242, 360–363; *Ive Mažuran*: Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek i njegove okolice 1469. godine. Starine 58 (1980) 125–166.

⁴⁹ Draszád, noha igen népes hely volt, még pusztaként sem fordul elő a vidék deftereiben. Arra kell gondolnunk, hogy ekkor már a Dráva északi partjára esett, és Baranyában írták össze. A Káldy-Nagy Gyula által kiadott defterekben (Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Budapest, 1960) ugyan nem találjuk, de ez nem cáfolja feltevéseinket, mert a szomszédos baranyai falvakat (Kopács, Daróc) is hiába keressük.

többnyire jelentős volt, Csapán (ma Čepin) például kétszeres (31: 63), Kapornán (ma Koprivna) háromszoros (11: 33), Orosziban (Eszéktől délre, ma nincs meg) ötszörös (17: 84), néhol meg egyenesen elképesztő. Dopsza (ma Dopsin) nyolc évtized alatt a kilencszeresére nőtt meg (4: 36) Kiskórógy (ma Korodj) közel a tizenháromszorosára (4: 51).

Úgy vélem, az eszéki régió sajátos példája két, régóta ismert jelenséget illusztrál. Az egyik a hódoltsági településszerkezet gyökeres átalakulása, ami a lakosság tömörülésében nyilvánult meg kevés, de viszonylag népes településen, és végül a 18. századra a ma ismert szerkezetet eredményezte; a másik a parasztok menekülése a viszonylag védettebb vagy nyugalmasabb vidékek felé, általában délről északra. Feltehető, hogy Eszék környékének 1550 körüli lakosságában is nagyon sok volt a menekült; hogy a máshol, például a közeli Erdőd körül megemmisült falvak lakosságának egy töredéke itt talált menedéket. Nem hosszú időre persze, mert 1580 körül a 14 helységben 525 helyett már csak 268 hánét találtak, és egyikük, Koprivna időközben ki is halt.

Ne felejtjük azonban, hogy még Eszék „biztonságos” vidékén is csökkent a népesség! Nem nőtt, hanem csökkent, csak nem a szokásos 70–80–90%-kal, mint máshol, hanem 16%-kal. Ez ahhoz képest kevés, amit a megye többi részén tapasztalhattunk, de azért fogyás volt, és mint ilyen, nem pótolhatta más tájegységek még nagyobb arányú vérvesztéseit. Tudomásul kell vennünk, hogy a déli országrészben — és ez nagyon sok hasonló sorsú megyét jelent — a 15. századtól a 16. század közepéig mérhetetlen, 90%-hoz közeli pusztulás ment végbe emberben és anyagi javakban; olyan mérvű pusztulás, amit más országrészek semminő gyarapodása nem ellensúlyozhatott.

VALKÓ MEGYE PLÉBÁNIÁI 1332–1335

(*Adattár*)

I. Aszúági főesperesség (a Valkó megyébe eső plébániák, 28 helység):

1. **Asszonyfalva** Geo. sac. de Assumfelua, Petr. de Azurifolua, ~ Asunfolua, ~ Azunfolua (Vat. I/1. 244, 270, 289, 300). Egyháza Szűz Máriának volt szentelve (1366: Zs. IV. 1068; 1429: Lukcsics Pál: XV. századi pápák oklevelei. I-II. Budapest, 1931–1938. [=Lukcsics] I. 1150. sz.). 1550 k. Asonfalva puszta az eszéki náhijében, Tardija közelében (Tapu 1000, p. 12). Tenja és Klisa között feküdt. (Cs. II. 291; Georg Heller: Comitatus Veroecensis. München, 1976. [=Heller: Ver.] 7.)
2. **Bencenc** Jo. (sac.) de Benchen, ~ Benchench, ~ Benchech, ~ Benchench, ~ Benchen, ~ Recheus (Vat. I/1. 244, 270, 280, 288, 299, 314). Egyháza Szt. Jakabnak volt szentelve (1226–1365: Dl. 5359). 1550 k. Kiš Bečence falu az eszéki náhijében (Tapu 1000, p. 10), és Büyük (Nagy) Bečence puszta ugyanott, Seleuš közelében (Tapu 1000, p. 8). Ma hn. Tenja mellett Ny-ra. 1910. térk.: Pečenica, Beenica. (Cs. II. 294; Heller–Nehring 14.)
3. **Borroba** eccl. de Bunaba, ~ Barraba, ~ Barnaba (Vat. I/1. 244, 289, 299). 1550 k. Borob puszta az eszéki náhijében, Velika Bolda közelében (Tapu 1000, p. 14). Ma hn. Bijelo Brdo mellett DNY-ra. 1910. térk.: Borojevo brdo, Borojeva medja. (Cs. II. 297; Heller–Nehring 25.)

4. **Csapa** Mart. sac. de Chapa, Mart. sac., Marcus de Chappa, Mart. (sac.) de Cappa, ~ Chapa (2x) (Vat. I/1. 244, 270, 280, 289, 300, 313). Egyháza Szűz Máriának volt szentelve (1415: Zs. V. 52; 1430: Lukcsics I. 1357). 1550 k. Čepin város az eszéki kazában, egy náhije székhelye (Tapu 1000, p. 51). Ma Čepin. (Cs. II. 280; Heller:Ver. 33.)
5. **Császár** Egid. de Chusar, ~ Chazar, Ben. de Chasar, ~ Chazar (2x) (Vat. I/1. 244, 270, 288, 299, 314). 1550 k. Časar puszta az eszéki náhijében, Jakobovce közelében (Tapu 1000, p. 10). Čepin területén K-re, a kórógyi vár romja közelében (É vagy ÉK felé) fekkent. (Cs. II. 300 Császár, 326 Kórógy; Cs. III. 420, tévesen Tolna m.-ben; Heller–Nehring 35.)
6. **Derzs** eccl. de Dero, Egid. sac. de Ders (2x) (Vat. I/1. 244, 288, 299). 1550 k. Deržan puszta a hermani náhijében, Novoselo után írják össze (Tapu 1000, p. 49). Ma hn. Eszéktől DNy-ra, Jovanovac helyén. 1910. térk.: Deržanica. (Cs. II. 303; Heller: Ver. 82.)
7. **Hermán** Beke sac. de Herman (4x), ~. [de] Hirznan, Mich. de Harman (Vat. I/1. 244, 270, 281, 289, 300, 314).. Egyháza Szt. Györgynek volt szentelve (1326: Dl. 72 267; vö. 1421/422: Hermanzenthgurg, Dl. 33 554). 1550 k. Herman Varoš, puszta a róla nevezett náhijében (Tapu 1000, p. 50). Ma hn. Antin mellett DNy-ra. 1910. térk.: Herman. Mivel azonban ez a hely már a valkói főesperességhez tartozott, a középkori falu vele szemben, a Vuka túlsó, Ny-i partján keresendő, a mai Markušica mellett. (Cs. II. 270, 316; Heller–Nehring 67; Heller: Ver. 72.)
8. **Horváti** Blas. sac. de Hurnasy, sac. de Hurachi, Hencellinus de Hudwarcy, Fab. de Wduari (!), ~ Chorwati, ~ Arroad (Vat. I/1. 245, 270, 280, 288, 299, 314). 1565-ben Hrvat puszta a jošavai náhijében, Mikanovci közelében (Tapu 351, p. 283). Vodjinci és Stari Mikanovci között, nagyjából a mai Novi Mikanovci helyén feküdt. (Cs. II. 317; Heller–Nehring 176.)
9. **Ivánkaszentgyörgy** St. (sac.) de Iwanka Zegurke, ~ Iwankazegurge, ~ Bonakazengurge, ~ Iwankagurge (Vat. I/1. 270, 280, 289, 300). 1550 k. Varoš Ivankovo falu a szerémi szandzsákban, egy náhije székhelye (Tapu 1000, p. 139). Ma Ivankovo. (Cs. II. 270, 283; Heller–Nehring 76, 193 Vanka.)
10. **Jaromna** Ypolitus (Yppolitus) (sac.) de Jarumpna, ~ Harumma, ~ de S. Nic-o, ~ Harumna, ~ Jaurumna (Vat. I/1. 245, 270, 280, 288, 299). Egyháza Szt. Miklósnak szentelve (1324: A. II. 130: vö. 1455: Jaromma-zentmyclos, Dl. 33 806). 1550 k. Jarmina puszta az ivankovói náhijében (Tapu 1000, p. 139). Ma Jarmina. A mai kzs.-tól DK-re hn. jelzi hajdani templomának helyét. 1910. térk.: Staro crkvište. (Cs. II. 321; Heller–Nehring 79.)
11. **Kaporna** Marcus de Kopurna, Geo. de Kapurna, Hench sac. de Kaparna, Hench de Kaporna, Henslinus de Coporna (Vat. I/1. 270, 280, 288, 299, 314). 1550 k. Koprivna falu a čepini náhijében (Tapu 1000, p. 55). Ma Koprivna. (Cs. II. 321; Heller: Ver. 92.)
12. **Karatna** Jo. de Karachna, ~ Karatna (Vat. I/1. 288, 299). Egyháza Szt. János evangelistának lehetett szentelve (vö. 1447: Karathnazenthjanos,

- Dl. 14 050; 1525: Korothnazenthjanos, Df. 265 638). 1565-ben Koritna puszta a gorjani náhijében (Tapu 351, p. 360). Ma Koritna. (Cs. II. 352, 322 Karatna-Szent-János; Heller: Ver. 93.)
- 13. Keresztúr** (Zuza) Geo. de S. Cruce (3x), Geo. sac., Geo. de Zuza (Vat. I/1. 244, 270, 280, 289, 300). 1550 k. Križevce falu a karaši náhijében, Brodjance előtt írják össze (Tapu 1000, p. 57). Ma hn. Brodjanci mellett K-e. 1910. térk.: Križevačko polje. (Cs. II. 323; Heller: Ver. 87.)
- 14. Kese** Fab. de Kesee, Jo. de Keze, ~ Kesse (Vat. I/1. 270, 288, 299). 1565-ben Keišnce falu a gorjani náhijében (Tapu 351, p. 355). Ma Kešinci. (Cs. II. 323; Heller: Ver. 88.)
- 15. Kölgyes** Nic. sac. de Relges, sac. de Gelges, Blas. de Kewlhec, ~ Golges, ~ Kelges, ~ Kuldies (Vat. I/1. 244, 270, 280, 288, 299, 314). 1550 k. Köjdješ falu az eszéki náhijében (Tapu 1000, p. 8). Antunovac Tenjski környékén feküdt. (Cs. II. 322, egynek véve Kórógyal; Heller-Nehring 88.)
- 16. Kuni** eccl. de Rani, sac. de Kulni, Paul. de Kunni, ~ Kulni, ~ Kuni (Vat. I/1. 244, 270, 280, 288, 299). Egyháza Szűz Máriának volt szentelve (1423: Luksecs I. 554. sz.). 1580 k. Kuni puszta az eszéki náhijében, Sirač aga čiftlikje; közelében van Seleuš puszta (Tapu 437, p. 33, 36). Bencenc határjárása szerint mellette feküdt (1366: Dl. 5451). Valószínűleg templomának romját jelzi az 1910. térk. Tenjától távolabb D-re, a Petrova adica nevű helyen. (Cs. II. 328; Heller-Nehring 97, 100.)
- 17. Nagyfal** Henchilau sac. de Magna Villa, Blas. (sac.) de Magna Villa (2x), ~ Noglfelw, ~ Noglfolwi, ~ Nogfal (Vat. I/1. 245, 270, 280, 288, 299, 314). 1565-ben Velika Vas falu a gorjani náhijében (Tapu 351, p. 354). Úgy látszik templomának helye maradt fenn Semeljci mellett ÉNy-ra. 1954. térk.: Klise. (Cs. II. 336; Heller-Nehring 119.)
- 18. Németi (Szentdomonkos)** Ben. sac. S. Dominici, ~ de Nemethi, ~ Nemepty, ~ Nempti (2x), ~ Nemit (Vat. I/1. 244, 270, 280, 288, 299, 314). 1580 k. Nemetino puszta az eszéki náhijében (Tapu 437, p. 34). Ma hn. Eszéktől K-re, a Dráva mellett. 1910. térk.: Nemetin. (Cs. II. 337; Heller: Ver. 128, 163 Sancti Dominici.)
- 19. Páznán** Marcellus (sac.) de Poznan, ~ Posnan, Marcellinus de Paznan (Vat. I/1. 280, 288, 299). 1550 k. Pasnan más néven Poznan puszta a čepini náhijében, Koprivna népe műveli (Tapu 1000, p. 55). 1697-ben elhagyott falu, Kaporna és Bellefalva határosa (Tade Smičiklas: Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije. II. Zagreb, 1891. [=Smičiklas] 42, 56). Koprivna mellett K-re, a Vuka tulsó partján feküdt. (Cs. II. 341; Heller-Nehring 137.)
- 20. Rosd** capella de Rusd, ~ Rustd, ~ Rostd (Vat. I/1. 245, 289, 300). 1550 k. Roždivina falu az ivankovói náhijében (Tapu 1000, p. 141). Ma hn. Ivankovótól Ny-ra, Vodjinci területén É-ra. 1780/82. térk.: Rosd. (Cs. II. 347; Heller-Nehring 155; Heller: Ver. 161 Rwz.)
- 21. Rűcs** Doklend de Buch, Deglinus sac. de Ruch, Duglus de Bach, Duclin sac. de Ruth (Vat. I/1. 270, 280, 288, 299). Egyháza úgy látszik Szt. Andrásnak volt szentelve (1447: Anth. presbiter de Rwchzenthandreas,

- Dl. 14 050). 1565-ben Ručeva falu a gorjani náhijében (Tapu 351, p. 353). Ma hn. Forkuševci mellett ÉNy-ra. 1910. térk.: Ričavina. (Cs. II. 347; Heller: Ver. 161.)
- 22. Rüks (Szentmihály)** Thom. (sac.) de Buch, ~ de S. Michaele (4x) (Vat. I/1. 270, 280, 288, 299, 314); vö. 1448: Mich. aut Jo. de Rwchzyenthandreas, Dom. seu Lad. de altera Rwch, Dl. 14 186; 1503: Thom. Rwchy de Rwchzyenthyhal, Df. 285 301). Rüks mellett sorolják fel, és minden bizonnyal a közelében feküdt, de pontos helyét nem tudni. Esetleg azonos az 1565-ben összeírt, ismeretlen fekvésű Mihanovce pusztával a gorjani náhijében (Tapu 351, p. 366). (Cs. II. 352.)
- 23. Szentiván (Duar, Chinar?)** Nic. sac. de S. Johanne, Petr. [sac.] S. Jo-is baptiste, Jo. (sac.) de S. Johanne, ~ de Duuar, ~ de Chinar (Vat. I/1. 244, 270, 280, 289, 300). 1550 k. Ivanci falu a čepini náhijében (Tapu 1000, p. 54). Ma hn. Martinci Čepinski mellett Ny-ra. 1910. térk.: Ivanska bara. (Cs. III. 451, tévesen Tolna m.-ben; Heller: Ver. 78.)
- 24. Szentlászló Egid.** (sac.) de S. Lad-o (4x), Marcellus de ~ (Vat. I/1. 245, 281, 288, 299, 314). 1550 k. Sveti Laslo falu a hermani náhijében (Tapu 1000, p. 47). Ma Laslovo. (Cs. II. 276, 352; Heller: Ver. 103.)
- 25. Szentmárton** Petr. sac. capelle S. Mart-i, sac. eccl-e S. Martini, Petr. S. Martini, Petr. de capella S. Martini, Petr. de S. Martino (Vat. I/1. 245, 270, 288, 299, 314; vö. 1513: Mych. Kys de Zenthmarthon, Df. 233 512; 1520: Mych. Kys de Marthyncz, Df. 285 335). Egyházát Szentlászló után, Rüks és Asszonyfa' ra között, Horváti előtt, majd Jaromna és Horváti között sorolják fel. 1570 k. Martinci falu a vukovari náhijében (McGowan 155). Ma hn. Ivankovótól ÉNy-ra, Markušicától Dny-ra. 1910. térk.: Martince. (Cs. II. 352; Heller-Nehring 213.)
- 26. Tehnye** St. (sac.) de Cehne, ~ Thehene (2x), ~ Chehne, ~ Thehne, ~ Tenha (Vat. I/1. 244, 270, 280, 288, 299, 314). 1550 k. Tehinje falu az eszéki náhijében (Tapu 1000, p. 11). Ma Tenja. A középkori falu mellette ÉK-re feküdt. 1910. térk.: Selište. (Cs. II. 356 Tenye; Heller: Ver. 184.)
- 27. Tolmány** Geo. (sac.) de Telinan, ~ Tolman, ~ Tulman, Greg. (sac.) de Thulmari, ~ Tolman (2x) (Vat. I/1. 245, 270, 280, 288, 299, 314). Egyháza Szt. Mihálynak volt szentelve (1300: Smič. VII.). 1550 k. Tolman falu a hermani náhijében (Tapu 1000, p. 50). Ma hn. Laslovo mellett D-re. 1910. térk. (1:25 000): Tolman. (Cs. II. 357, 531; Heller: Ver. 46 Dolman; Heller-Nehring 186.)
- 28. Újlak** Paul. sac. de Vilog, Gallus de Wylok, ~ Jwlak, eccl. de Wylak, eccl. de Wylog, Beke de Vlok (Vat. I/1. 244, 270, 280, 288, 299, 313). Egyháza a Mindenszenteknek volt szentelve (+1283: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. II-XVIII. Zagrabiae, 1904–1990. [=CD] VI. 432, vö. Reg. Arp. 3223). 1565-ben Iločac falu a gorjani náhijében (Tapu 351, p. 358). A mai Vuka helyén állt. (Cs. II. 288; Heller: Ver. 101, 202 Vuka.)

II. Marchiai főesperesség (35 helység):

29. **Atya** [...] eccl-e B. Petri de Achan, eccl. de Agay, Jac. (sac.) de Agka, ~ Aga (2x), Nic. de Aga, Jac. de Acha (Vat. I/1. 243, 269, 282, 288, 301, 304, 307). Szt. Péter-egyházzal. 1570 k. Vočín falu az iloki náhijében, a Duna mellett (McGowan 23, 24). Ma Šarengrad. Egykori nevét hn. őrzi itt és a szomszédos Molovin területén. 1910. térk.: Vočín. (Cs. II. 268, 279; Heller-Nehring 159; Bošnjaković 233.)
30. **Bába** [...] B. Virg. de Baba, Geo. (sac.) de Baba (4x), ~ Baka, ~ Baaba (Vat. I/1. 243, 269, 282, 288, 301, 305, 307). Szűz Mária-egyházzal. 1570 k. Bapska falu az iloki náhijében (McGowan 54). Ma Bapska. (Cs. II. 291; Heller-Nehring 10; Heller: Ver. 7; Bošnjaković 233.)
31. **Berekszó** [...] eccl-e S. Regis St-i de Berbilsa, Petr. de Perukza, ~ Borugzo, Val. (Wal.) (sac.) de Berukzo, ~ Berukzo (2x), ~ Berizo (Vat. I/1. 243, 269, 281, 288, 301, 304, 307). Szt. István királynak szentelt egyházzal. 1570 k. Berkas város az iloki náhijében (McGowan 26). Ma Berkasovo. (Cs. II. 269, 295; Heller-Nehring 18; Bošnjaković 234.)
32. **Biklab (Biklak)** [...] sac. OOSS de Blublac, 1333: eccl. OOSS, Jo. (sac.) de Byngula (!), ~ Byglab, ~ Byglas, ~ Bygklak, ~ Bicla (Vat. I/1. 243, 268, 281, 287, 300, 304, 307). Mindenszentek-egyházzal. 1570 k. Biklab falu az iloki náhijében (McGowan 66). Ma hn. Vizić mellett Ny-ra. McGowan LXXXIX: Biklav. (Bošnjaković 234.)
33. **Bingula** Jo. (sac.) de Bingla, ~ Bingula, ~ Byngula (3x), ~ Tingula, ~ Byngela; Ben. (sac.) de Bingla, ~ S. Laurentii, ~ Byngula (3x), ~ de S. Laur-o, ~ Byngela (Vat. I/1. 243, 269, 281, 282, 288, 301, 304, 305, 307). Két plébániája volt, az egyik Szt. Lőrincnek szentelve. 1570 k. Bingula falu az iloki náhijében (McGowan 58). Ma Bingula. A régi falu helye hn. ennek területén ÉÉK-re. 1910. térk.: Stara Bingula. (Cs. II. 280 Bingula és 352 Szentlőrinc; Heller-Nehring 21, 158; Bošnjaković 234 és 237, Szentlőrincet külön véve.)
34. **Császár** [...] S. Nic-i de Chausar, And. (sac.) de Chasar (2x), ~ Casar (2x), ~ Kasar, ~ Charaz (Vat. I/1. 243, 269, 281, 287, 300, 304, 307). Szt. Miklós-egyházzal. A helye nem ismert. 1550 k. találunk ugyan egy Časar pusztát a [petro]varadini náhijében (Tapu 1000, p. 36), amely ma hn. Beočin mellett K-re. 1910. térk.: Časarski p(otok). (Cs. II. 300; Heller-Nehring 34). Ez azonban mélyen a bácsi egyházmegye területére esett, így a mi plébániánkkal nehezen azonosítható (Bošnjaković 235).
35. **Eng** Jo. (sac.) de Heng (2x), ~ Engh (3x), ~ Enhgh, ~ Eigh; And. (sac.) de Heng, ~ S. Leonardy, ~ de S. Leonardo (4x), ~ de S. Leonardo de Hengh; Mathias (sac.) de Heng, ~ Engh (3x), ~ de eccl. B. Virginis ibidem [scil. de Enhgh], ~ B. Virginis Marie de Engh, ~ Hengh (Vat. I/1. 242, 269, 281, 287, 300, 304, 305, 307). Három egyháza közül egy Szt. Lénárdnak, egy pedig Szűz Máriának volt szentelve. 1570 k. Vengince falu a grgurevci náhijében. Fekvésére ld. a jelen tanulmányt. (Cs. II. 281; Heller-Nehring 125 Nougengh; Bošnjaković 236, tévesen.)

- 36. Erdőfark (Erdővég)** 1332–7/Pp. Reg: Erdefark, Jo. (sac.) de Herdefork, ~ Herdevfark, ~ Herdefark, ~ Herduferch (Vat. I/1. 269, 282, 287, 301, 305). Később Erdővég nevet viselt (pl. 1507: Erdeeweg, Df. 265 631). 1570 k. Erdevik falu az iloki náhijében (McGowan 52). Ma Erdevik. (Cs. II. 307, tévesen azonosítva Erdőszáddal; Heller–Nehring 51; Bošnjaković 236.)
- Megjegyzendő, hogy volt még egy ilyen nevű falu a megyében (1483: p. Erdefwark, Dl. 75 683), ez azonban a valkói főesperesség területére esett, így nem azonosítható az előbbi plébániával. Ez 1550 k. Erdefarka falu a podgorjei náhijében (Tapu 1000, p. 123), és ma hn. Tompojevci területén. Popović 107: Erdevarka.
- 37. Fūr** sac. de Fur, Ben. (Bonda) (sac.) de Fyyr, ~ Fyuter!, ~ Fyur (3x), ~ Fur (Vat. I/1. 243, 269, 281, 288, 301, 305, 307). 1570 k. Firovce falu az iloki náhijében (McGowan 51). Ma hn. Bingula és Erdevik területén É-ra. 1910. térk.: Virojevci dol. (Cs. II. 282; Heller–Nehring 54; Bošnjaković 236, tévesen.)
- 38. Füzegy** Thom. de Fizeg, ~ Fyzeg, ~ Fyzegh (2x), ~ Fyzig, ~ Fyzec (Vat. I/1. 269, 281, 288, 301, 304, 307). Egyháza Szt. Benedeknek volt szentelve (1424: Lukcsics I. 726. sz.). 1570 k. Fizić falu az iloki náhijében (McGowan 29). Ma Vizić. (Cs. II. 309; Heller–Nehring 197; Bošnjaković 236.)
- 39. Gibárt** Gybarch, Egid. (sac.) de Gybard (2x), ~ Kybarch, ~ Ginbard (Vat. I/1. 269, 287, 300, 305, 307). 1570 k. Gibarat falu az iloki náhijében (McGowan 53). Ma Gibarac. (Cs. II. 311; Heller–Nehring 57; Bošnjaković 237.)
- 40. Gyümölcsény** Ben. de Gymulchen (2x), Cosmas de Gymulchen!, ~ Gumulchen, Blas. de Jumilchin (Vat. I/1. 269, 282, 287, 301, 307). 1570 k. Djimućin falu az iloki náhijében (McGowan 46). Sot szomszédságában feküdt É felé (1410: Révay lt. Sirm. 2–2). Ma hn. Ilok területén. Popović 65: Demećin. (Cs. II. 314; Heller–Nehring 64; Bošnjaković 237.)
- 41. Hosszúbács** sac. B. Marie de Helysubec et de Seulchin (Vat. I/1. 243). Szűz Mária-egyházzal. 1550 k. Hosjubač falu az ilinci náhijében (Tapu 1000, p. 116). Ma Baćinci. (Cs. II. 318; Heller–Nehring 6; Bošnjaković 238, nincs azonosítva.)
- 42. Ilyési** Mich. sac. de Helyas, Ben. de Helyas, Briccius/Brixius (sac.) de Elyas (4x) (Vat. I/1. 243, 281, 288, 301, 305, 307). 1570 k. Ilijaš falu a grgurevci náhijében (McGowan 102, 104). Ma hn. Ležimir és Mandjelos területén. Popović 79, 81: Ilijaš. E két helység között fekkhetett. (Cs. II. 283; Heller–Nehring 72 Ilača; Bošnjaković 237, tévesen.)
- 43. Kámánd (Kemend)** Jo. (sac.) de Kamant, ~ Kamarid, Lucacz sac. de Kamond, Marcus sac. (2x), Marcus de Kamand, ~ Karmanc (Vat. I/1. 242, 269, 282, 287, 301, 305, 307). 1483-ban még említik (p. Kemend, Dl. 75 683). A szerémi defterben nem szerepel, bizonyára elpusztult. Ma hn. Baćincitól K-re. 1910. térk.: Kamonta. (Cs. II. 321; Heller–Nehring 86 Kemend; Bošnjaković 238.)

44. **Koruska** Reg: [...] eccl-e de Kuska, eccl. Koruska (Vat. I/1. 243, 269). 1570 k. Koruška falu a čerevići náhijében (McGowan 41, 186). Ma hn. Susek és Banoštor határán, a Duna mellett. 1910. térk.: Koruška. (Cs. II. 326; Heller–Nehring 91; Bošnjaković 238.)
45. **Kozmadamján** eccl. SS. Cosme et Dam., Ben. (sac.) SS. Cosme et Dam (4x) (Vat. I/1. 243, 287, 300, 305, 307). 1570 k. Kozma Damjan falu a Morovići náhijében (McGowan 80). Ma Kuzmin. Valószínűleg a helység korábbi helyére utal ma egy hn. ennek területén É-ra. 1910. térk.: Stari Kuzmin. (Cs. II. 328; Heller–Nehring 97; Bošnjaković 236.)
46. **Lak** [...] S. Nic-i de Loky, eccl. [de] Leg, Jo. de Lok, (sac.) Nic. de Log (2x), ~ Loqui, ~ Lok (Vat. I/1. 243, 269, 282, 288, 301, 304, 307). Szt. Miklós-egyházzal. Valószínűleg megfelel neki 1570 k. Lak-Jarak (Lak-Jarka) falu a grgurevci náhijében (McGowan 98, 104), a mai Laćarak. A középkori falu helyére hn. utal ennek területén. Popovič 78: Stari Laćarak. (Heller–Nehring 99; Bošnjaković 239, másként.)
47. **Léka** sac. de Lewka (Vat. I/1. 269). 1570 k. Lovka puszta az iloki náhijében, Ilok közelében (McGowan 15). Ma hn. Ilok területén Ny-ra, a Duna mellett. 1868. és 1910. térk.: Lovka; Popović 65: Velika Lovka. (Cs. II. 331 Lóka; Heller–Nehring 101; Bošnjaković 239.)
48. **Lezsemér** Nic. de Lemeser, ~ Lesemer, Laur. (sac.) de Lesemer (2x), ~ Lesomer, Fab. de Lesemer (2x) (Vat. I/1. 242, 269, 281, 288, 301, 305, 307). 1570 k. talán Büyük (Veliki) Ležimir falu a grgurevci náhijében (McGowan 106), a mai Ležimir. (Cs. II. 329; Heller–Nehring 101; Bošnjaković 239.) Lehet azonban, hogy Mali Ležimir falunak felel meg az iloki náhijében, amely 1570 k. az előbbinél jóval népesebb volt (McGowan 41, 65, 66). Ez ma hn. Susek területén. Popović 105: Ležimir.
49. **Lyuba** [...] eccl-e B. Margarethe de Luba, Geo. (sac.) de Liba, ~ Lyba (2x), ~ Lymba, ~ Lyppa (Vat. I/1. 243, 281, 287, 300, 304, 307; vö. 1362: v. Lyuba, Dl. 5124). Szt. Margit-egyházzal. 1570 k. Luba falu az iloki náhijében (McGowan 49). Ma Ljuba. (Cs. II. 330 Lipa; Heller–Nehring 102; Bošnjaković 239.)
50. **Marót** Mich. (sac.) de Marchan, ~ Morod (2x), ~ Morag, ~ Morod, ~ Moral, ~ Morhoch (Vat. I/1. 243, 269, 282, 287, 300, 304, 307). Egyházas Szűz Máriának volt szentelve (1415: Zs. V. 187). 1570 k. Morović város a szerémi szandzsákban, egy náhije székhelye (McGowan 72). Ma Morović. (Cs. II. 272, 284; Heller–Nehring 116; Bošnjaković 240.)
51. **Medves** Jo. sac. de Medunes, Iuanka (Iwanka) de Menddues, ~ Medwd, ~ Medduus, ~ Medwus (2x), ~ Meddius (Vat. I/1. 243, 269, 282, 287, 300, 305, 307). 1570 k. Medveš puszta az iloki náhijében, Berkas közelében (McGowan 27). Berkasovo mellett feküdt. (Cs. II. 333; Heller–Nehring 111; Bošnjaković 240, tévesen.)
52. **Mindszent** Val. sac. de eccl. OOSS, eccl. OOSS (Vat. I/1. 243, 269). Fekvése ismeretlen, törökkori helységgel nem azonosítható. (Heller–Nehring 130 Omnium Sanctorum; Bošnjaković 241.)

- 53. Nagyolaszi (Frankavilla)** Paul. (sac.) de Funchovilla, ~ Frankauilla, ~ Frangauilla (2x), ~ Fragauilla (2x), ~ Nogolasy (Vat. I/1. 243, 269, 281, 287, 300, 305, 307). 1570 k. Nadj Djelos falu a grgurevci náhijében (McGowan 100). Ma Mandjelos. (Cs. II. 236, Szerém m.-ben; Heller–Nehring 108.)
- 54. Nyest** 1332–7/Pp. Reg: [...] sac. de Kest, Petr. de Nest, ~ Nestd (3x), ~ Nostd, ~ Restd (Vat. I/1. 243, 269, 281, 287, 300, 304, 307). 1570 k. Neštin falu az iloki náhijében (McGowan 43). Ma Neštin. (Cs. II. 273, 338, helytelenül Neszt; Heller–Nehring 123; Bošnjaković 240.)
- 55. Pegye** sac. de Prege, ~ Pega (Vat. I/1. 243, 304). 1570 k. Pedjin puszta az iloki náhijében, Nemptin faluhoz tartozik (McGowan 32). Ma hn. Erdevik mellett Ny-ra. 1954. térk.: Pegin. (Cs. II. 341; Heller–Nehring 138; Bošnjaković 242.)
- 56. Porzsony (Porocsinfalva)** [...] S. Mart-i de Pusan, sac. de Pursun, Petr. (sac.) de Pursun (2x), ~ Porson, ~ Porsan (Vat. I/1. 243, 269, 282, 300, 304, 307; vö. 1398: Porochnfalua, Zs. I. 5226). Szt. Márton-egyházsal. 1570 k. Borovčín puszta Gibarat közelében (McGowan 54). Ma hn. Gibarac területén ÉK-re, Berkasovo mellett D-re. 1910. térk.: Borovčín. (Cs. II. 344; Heller–Nehring 147; Bošnjaković 242.)
- 57. Szentandrás Cosmas** (sac.) de S. Andrea (3x) Jo. de S. Andrea (2x), Ben. sac. de ~, Cosmas de S. Andrea (Vat. I/1. 243, 269, 281, 287, 301, 305, 307). 1570 k. Andrejovci falu a Morovići náhijében, Djepuš népével együtt műveli Petrovci pusztát (McGowan 78, 79). Ma hn. Adaševci mellett DK-re. 1954. térk.: Andriovačka b(ara). (Cs. II. 351; Heller–Nehring 212; Bošnjaković 233.)
- 58. Szentmiklós (Virci?)** Dem. (sac.) de S. Nic-o (6x), ~ de Wirzi (Vat. I/1. 243, 269, 282, 288, 301, 305, 307). 1570 k. Mikulinci puszta a Morovići náhijében, Čipanovci közelében (McGowan 117). Višnjicevotól K-re, Čipanovci (hn.) mellett D-re helyezhető el. (Cs. II. 334 Mikulicz, 353 Szentmiklós és 362 Virci; Heller–Nehring 205, 214; Bošnjaković 240 és 243, tévesen.)
- 59. Szentpéter** Paul. (sac.) de S. Petro (5x), Dem. de S. Petro (Vat. I/1. 243, 269, 282, 288, 301, 308). 1570 k. Petrovci falu a dimitrovicai náhijében, Liget és Tudjinci között írják össze (McGowan 288). Ma hn. Martincitől K-re és D-re. 1910., 1954. térk.: Petrovci. (Cs. II. 353; Heller–Nehring 214; Bošnjaković 241.)
- 60. Szilszeg** Greg. (sac.) de Silsezeg, ~ Zilzegn (2x), ~ Zilsek, ~ Sylzek, Geo. de Silsquech (Vat. I/1. 243, 269, 281, 288, 301, 304). 1570 k. Susek falu az iloki náhijében (McGowan 39). Ma Susek. (Cs. II. 276, 354; Heller–Nehring 180; Bošnjaković 243.)
- 61. Tagyala** [...] eccl-e B. Geo-i de Gagala, Geo. de Thagala!, Ben. (sac.) de Thagala, ~ Tagala (2x), ~ Tegela, ~ Tagela (Vat. I/1. 243, 269, 281, 288, 301, 304, 307). Szt. György-egyházsal. 1570 k. Todila puszta az iloki náhijében, Sot közelében (McGowan 31). Ma hn. Sot mellett K-re. 1910.

- térk.: Todilo. (Cs. II. 355; Heller–Nehring 184; Bošnjaković 242, tévesen.)
62. **Újlak** [...] de Vilak, Jac. (sac.) de Vylak, ~ Jwnlak, ~ Wylak (3x), ~ Wlhoc (Vat. I/1. 243, 269, 281, 287, 300, 304, 307). 1570 k. Ilok város a szerémi szandzsákban, egy náhije székhelye (McGowan 7). Egyháza Szt. Péternek volt szentelve (1451: Lukcsics II. 1252, 1253. sz.; 1521: Dl. 106 083/813). Ma Ilok. (Cs. II. 277, 289; Heller–Nehring 73; Bošnjaković 242.)
63. **Véka** [...] eccl-e S. Mich-is de Veq(uere?), sac. de Weka, Marcus de ~ (5x) (Vat. I/1. 243, 269, 281, 287, 300, 304, 307). Szt. Mihály-egyházzal. 1570 k. Veka puszta az iloki náhijében, Ilok közelében (McGowan 19). Ma talán hn. Ilok mellett D-re. 1910. térk.: Vukovo. (Cs. II. 361; Heller–Nehring 203; Bošnjaković 243.)

Bizonytalan olvasat:

- Brosca** (?) [...] B. Virg. de Brosca (Vat. I/1. 243). Szűz Mária-egyházzal.
Seulchin (?) sac. B. Marie de Helysubec et de Seulchin (Vat. I/1. 243).

III. Pozsegai főesperesség (a Valkó megyébe eső 6 egyház):

64. **Azariás** Fab. sac. de Stimuas, ~ Azirias, Gall. de Agrias (Vat. I/1. 241, 268, 314). Egyháza Szűz Máriának volt szentelve (1478: Dl. 18 145). 1565-ben Zorjaševa puszta a gorjani náhijében, Gorjan városhoz tartozik (Tapu 351, p. 337). Ma hn. Gorjani mellett NyÉNy-ra. 1910. térk.: Gorioševo [=Zorioševo]. (Cs. II. 339; Heller: Ver. 138.)
65. Erdőszád Jo. sac. de Erdewasd (: Erdewsad) (Vat. I/1. 268). Az uradalomhoz tartozó Preslatinci és Kučanci Djakovački közelében feketett. Valószínű megfelelője 1565-ben Pridvorje falu a polanai náhijében (Tapu 351, p. 334), a mai Pridvorje. (Cs. II. 307; Heller–Nehring 51; Heller: Ver. 152 Pridvorje.)
66. **Gara** Blas. sac. de Gorra, St. sac. de Gara, Fab. de Gara (Vat. I/1. 241, 268, 314). Plébániája, amennyiben Csütörtökfalván azaz a hetipiacon állt, Ker. Szt. Jánosnak volt szentelve (1417: Dl. 33 547), de tudunk egy Szt. Pál-egyházról is (1414: Zs. IV. 2383). 1565-ben Gorjan város a pozsegai szandzsákban, kaza és náhije székhelye (Tapu 351, p. 337). Ma Gorjani. (Cs. II. 270, 282; Heller: Ver. 63.)
67. **Nevna** Laur. de Neyna (Vat. I/1. 268). 1565-ben Varoš Nevna falu a djakovói kazában, egy náhije székhelye (Tapu 351, p. 307). Ma Levanjska Varoš. (Cs. II. 273, 285; Heller: Ver. 105.)
68. **Palina** Nic. (sac.) de Polina (2x), Jo. de Polena (Vat. I/1. 241, 268, 314). 1565-ben Polana vár pusztája a róla elnevezett náhijében (Tapu 351, p. 335). Ma Paljevina. (Cs. II. 340; Heller–Nehring 135; Heller: Ver. 138.)
69. **Szentmárton** Paul. de S. Mart-o, Jo. de ~ (Vat. I/1. 268, 314). Erdőszád és Palina között, majd Gara után sorolják fel. 1565-ben Martince falu a gorjani náhijében (Tapu 351, p. 346). 1702: Szt. Márton egyház

romjai Ivanovci közelében (Smičiklas II. 316). Ivanovci Gorjanski mellett feküdt. (Cs. II. 352; Heller–Nehring 213.)

IV. Valkói főesperesség. 1. Valkón inneni kerület (23 helység):

- 70. Ant** Dyon. de Onoch, Dyon. (sac.) de Onch (3x), Cosmas de Hand (Vat. I/1. 267, 279, 289, 301, 308). 1550 k. Ontin falu a hermani náhijében (Tapu 1000, p. 44). Ma Antin.. (Cs. II. 290; Heller–Nehring 3.)
- 71. Bática** Paul. (sac.) de Baka, ~ Baga (3x). ~ Bacha (Vat. I/1. 267, 279, 290, 301, 308). 1550 k. Bačin puszta a hermani náhijében, Ontin után írják össze (Tapu 1000, p. 45). Ma hn. Antin mellett Ny-ra. 1868. térk.: Bačina. (Cs. II. 292 Baja, 293; Heller–Nehring 5 Babafalwa, 13 Bathya.)
- 72. Boró** Thom. de Borh, Pet. (sac.) de Burch, ~ Burch, ~ Bork (Vat. I/1. 267, 289, 301, 308). 1550 k. Borova (Borhió) város az erdői náhijében (Tapu 1000, p. 19: Borova, p. 42). Ma Borovo. Mai helyét a középkorban Ireg foglalhatta el (ld. alább). Boró úgy látszik tőle ÉK-re állt, ahol kastélya helyére utaló hn. található. 1910. térk.: Gradac. (Cs. II. 269, 280; Heller–Nehring 25.)
- 73. Darnó** Thom. (sac.) de Derno, ~ Torno, ~ Dorno (3x) (Vat. I/1. 267, 279, 289, 301, 308). Egyik defterben sincs nyoma, nyilván puszta volt. Itteni nemesek a németi (1482: Dl. 18 650) és erdői (1464: Dl. 16 024) uradalom, valamint a Tenja melletti Arosfalva (1472: Dl. 34 307) szomszédosai. Ma hn. Bijelo Brdo mellett D-re. 1954. térk. (1: 25 000): Trnovo. (Cs. II. 303; Heller: Ver. 185; Heller–Nehring 47.)
- 74. Erdőd** St. (sac.) de Erdewd (3x) (Vat. I/1. 281, 290, 302). Egyháza Szt. István királynak volt szentelve (1407: Zs. II. 5278; 1422: Lukcsics I. 329). 1550 k. Erdőd város az eszéki kazában, egy náhije székhelye (Tapu 1000, p. 15). Ma Erdut. (Cs. II. 270, 282; Heller: Ver. 55.)
- 75. Hagymás** Ben. (sac.) de Hagmas (4x), ~ Agmas (Vat. I/1. 267, 279, 289, 301, 308). 1550 k. Halmaš falu az erdői náhijében (Tapu 1000, p. 18). Ma Aljmaš. (Cs. II. 283; Heller: Ver. 3.)
- 76. Ireg** eccl. de Irugh, [eccl.] de Irugd (Vat. I/1. 290, 301). Egyháza — amennyiben az adat nem a Pécs melletti Üröggre vonatkozik — Szt. Andrásnak volt szentelve (1430: Lukcsics I. 1371. sz.). 1550 k. Irizac puszta az erdői náhijében, Borovo közelében (Tapu 1000, p. 42). Határjárásaiból (1386: Dl. 7182; 1412: Zs. III. 2543) ítélve nagyjából Borovo helyén feketett. (Cs. II. 319; Heller–Nehring 74.)
- 77. Iván** Mich. (sac.) de Iuan, ~ Iwan (2x), ~ Iwani (2x) (Vat. I/1. 266, 279, 289, 301, 308). 1550 k. Ivanin puszta a hermani náhijében, Tordinci közelében (Tapu 1000, p. 44). 1697-ben Ivanin elpusztult falu Pačetin területén, templomrommal (Smičiklas II. 53). Pačetin mai helyén feketett. (Heller–Nehring 77, téves azonosítással.)
- 78. Jama** Jo. de Sania, Nic. sac. de Hyama, Ben. de Jaina, ~ Jama (2x) (Vat. I/1. 267, 279, 289, 301, 308). 1580 k. Jaman puszta az erdői náhijében, Dal faluval és Nemtin pusztával együtt írják össze (Tapu 437, p. 38). Nevét 1697-ben még őrizte Jama tó Dalj árterületén, a Dunán

- túl (Smičiklas II. 48–9). Daljtól DK-re, Vajska területén feküdt. 1780/82. térk.: Sredna Jama. (Cs. II. 320; Heller: Ver. 80; Heller–Nehring 159 Sania.)
- 79. Jardán** Nic. de Jordan (2x), ~ Jordan, ~ Chordan, ~ Bardan (Vat. I/1. 267, 279, 289, 301, 308). 1550 k. Jordan falu az erdődi náhijében, közelében vannak Küçük Gödfalu, Andrejovce és Gabonaš puszták (Tapu 1000, p. 42). 1697-ben elpusztult falu Pačetin területén, templomrommal (Smičiklas II. 53). Ma hn. Pačetin mellett ÉK-re. 1780/82. térk.: Jordan polie; 1868. térk.: Jordan. (Cs. II. 320; Heller–Nehring 81.)
- 80. Kecsenye (Kercsenye)** Jo. de Kerene, Egid. (sac.) de Kerchene, ~ Cherchene, sac. de Kerchene, Jo. de Cathine (Vat. I/1. 267, 279, 289, 301, 308). 1550 k. Kečine falu az erdődi náhijében (Tapu 1000, p. 19). Borovo mellett ÉK-re feküdt. 1780. térk.: Kecsinska Ada. (Cs. II. 322; Heller–Nehring 85.)
- 81. Kórógy** Mich. (sac.) de Korogh (2x), ~ Korok (2x), ~ Horok (Vat. I/1. 267, 279, 290, 301, 308). 1550 k. Kiš Korodj, más néven Korodjica falu a hermani náhijében (Tapu 1000, p. 45). Ma Korodj. (Cs. II. 326; Heller–Nehring 90.)
- 82. Leve** Nic. (sac.) de Lewe (3x), ~ Lewa (Vat. I/1. 279, 289, 301, 308). Egyik defter sem ismeri, nyilván elpusztult. Több adat utal arra, hogy Tordinci mellett K-re feküdt, ahol egy hn. úgy látszik az itteni kastély helyét tartotta fenn. 1954. térk.: Gradina. (Cs. II. 284, 329; Heller–Nehring 101.)
- 83. Liszkó** Cosmas de Lyzko, ~ Lysko, Jo. de Lysko (3x) (Vat. I/1. 267, 279, 290, 301, 308). 1550 k. Liskova falu az erdődi náhijében (Tapu 1000, p. 40). 1697: Lezkovecz elhagyott falu, templom romjaival (Smičiklas II. 57). Ma hn. Bobota mellett É-ra. 1910. térk.: Staro Lieskovo. (Cs. II. 330; Heller–Nehring 102 Lezkovacs.)
- 84. Nemdi** Cosmas (sac.) de Nendy, ~ Nepdi, ~ Nemdy (3x) (Vat. I/1. 267, 279, 289, 301, 307). 1580 k. Nemtin pusztá az erdődi náhijében, Dalj faluval és Jaman pusztával együtt írják össze (Tapu 437, p. 38). Valahol Dalj közelében feküdt, valószínűleg a Dunán túl, Vajska területén. (Cs. II. 158, tévesen Bács m.-ben, és 285; Heller–Nehring 121.)
- 85. Pacsinta** Jo. de Bachunta, ~ Pachanka, St. de Pachunka, Jo. de Pachunka, ~ Posnica (Vat. I/1. 267, 279, 289, 301, 308). Egyháza Sz. Péternek volt szentelve (1391: Zs. I. 1864; 1499: Df. 233 299). 1550 k. Pačetin falu az erdődi náhijében (Tapu 1000, p. 18). 1697: pagus Pachetin, templomának romjaival (Smičiklas II. 53). Ma Pačetin. Az egykori ~ falu helye ma hn. tőle 4 km-re ÉK-re. 1910. térk.: Stari Pačetin. (Cs. II. 286; Heller–Nehring 133.)
- 86. Polgár (Palagár)** Paul. (sac.) de Palakar, ~ Purgar (2x), ~ de Pugar (2x) (Vat. I/1. 267, 279, 289, 301, 308). Egyháza Szt. Mártonnak volt szentelve (1417: Df. 218 666). 1550 k. Palagar falu az erdődi náhijében (Tapu 1000, p. 40). Ma hn. Trpinja mellett ÉK-re. 1954. térk. (1: 25 000): Palagar. (Cs. II. 344; Heller–Nehring 146.)

- 87. Szentmária** Val./Wal. (sac.) de B. Virgine Maria, ~ Zemaria, Wal. sac., Val. sac. de Zemariafolua, ~ Semaria (Vat. I/1. 266, 279, 290, 301, 308). A Dráva mellett feküdt (1272: Bp. I. 128), középkor végi birtokosáról (1491: Jo. Maryn de Zenthmarya, Df. 233 472; 1515: relictá Jo-is Maryn de Zenthmarya, Df. 282 488) később új nevet kapott. 1550 k. Marinovce falu az eszéki náhijében (Tapu 1000, p. 13). Ma hn. Bijelo Brdo mellett DK-re. 1910. térk.: Marinovačka bara. A középkori falu feltehetően e helytől É-ra, a Dráva partján állt. (Cs. II. 352; Heller: Ver. 113, 212.)
- 88. Szócs** Nic. (sac.) de Such, ~ Zewch, ~ Zeuch (2x), ~ Zuch (Vat. I/1. 267, 279, 290, 301, 308). Egyháza Nagyszőcsön állt és Szt. István királynak volt szentelve (1430: eccl. S. St-i regis de Nogzeech, Quinq. dioec., Lukcsics I. 1369. sz.). 1550 k. Nadj Selčeva pusztá a hermani náhijében, Küçük Korog és Küçük Selčeva népe műveli (Tapu 1000, p. 46). Ma hn. Korodj mellett Ny-ra, a Vuka partján. 1954. térk. (1: 25 000): Nadj Seč. (Cs. II. 288; Heller–Nehring 215.)
- 89. Tard** Thom. (sac.) de Tord (5x) (Vat. I/1. 266, 279, 289, 301, 308). Egyháza Szt. Péternek volt szentelve (1308: A. I. 143–4, 1359: Sopron vm. I. 309). 1550 k. Trdija falu az eszéki náhijében, közelében van Assonfaluja pusztá (Tapu 1000, p. 12). Ma Klisa. A török eredetű név nyilván a falu egykori egyházára utal (*kilise* 'templom'). (Cs. II. 356; Heller–Nehring 189, mindkettő tévesen Tordincival azonosítja.)
- 90. Tordafalva** Jo. de Torda, ~ Tordafolua (2x), ~ Tordofolo (Vat. I/1. 279, 290, 301, 308). 1550 k. Tordince falu a hermani náhijében (Tapu 1000, p. 43, 46). Ma Tordinci. (Cs. II. 356 Tardafalva; Heller–Nehring 187, 189.)
- 91. Vadakol (Várasí)** Ben. de Vodach, eccl. B. Andree de Vodakal, Gallus de Wodacol, Jo. de Wodokak (Vat. I/1. 267, 289, 301, 309). Egyháza Szt. Andrásnak volt szentelve és tulajdonképpen a szomszédos Várasí helységben állt (1378/497/497: p. Warasy totaliter cum eccl. in honore S. And-e in ibidem [!] constructa, Df. 276 735; 1427: p. Varasi cum eccl. lapidea B. And-e ap-i, Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I-XI. Budae, 1829–1844. [=F.] X/6. 864). 1570 k. Vodokol és Varoševci puszták a vukovari náhijében, Valkovar közelében, a Vuka folyón túl (McGowan 136, 137). Vukovar mellett Ny-ra feküdt. (Cs. II. 360; Heller–Nehring 201.)
- 92. Váralja** Jac. de Subcastro, ~ de Waralca, ~ Wahallia, ~ Barralia, ~ Warhalhia (Vat. I/1. 267, 279, 289, 301, 308). Egyháza Szűz Máriának volt szentelve (1402: Vat. I/4. 443). 1550 k. Varola pusztá az erdői náhijében, Erdőd és Dalj lakosai művelik (Tapu 1000, p. 17). Mint egy 1430 körüli határjárásból kitűnik, Erdut és Aljmaš között feküdt, a Duna partján. (Cs. II. 360 és 277, Bács m.-ben is; Heller–Nehring 193.)

IV. Valkói főesperesség. 2. Valkón túli kerület (36 helység)

- 93. Balazsé** St. (sac.) de Balase, ~ Balafe, ~ Blase, ~ Balase, Petr. sac. de Balaso (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 304). Csak K-i határosa (1330: Dl.

- 87 013). 1550 k. Blažojovce puszta a podgorjei náhijében, Tompojevci közelében (Tapu 1000, p. 122). Tompojevci közvetlen szomszédságában feküdt. (Cs. II. 292; Heller–Nehring 7.)
- 94. Belesz** Nic. de Belesa, ~ Pelesy, ~ Helyas (Vat. I/1. 267, 279, 304). 1570 k. Beles puszta az iloki náhijében, Novak népe műveli (McGowan 61). Ma hn. Šarengrad mellett Ny-ra. 1910. térk.: Beles. (Cs. II. 294; Heller–Nehring 15, 16.)
- 95. Beletinc** Jo. de Belotak!, eccl. B. Mich-is de Kelotoch, Beke sac. de Belatoh, ~ Belethoch, Ben. sac. de Bodalik (Vat. I/1. 268, 280, 290, 302, 304). Szt. Mihály-egyházzal. 1570 k. faluként említik egy bejegyzésben, amely szerint Otok, Blaževci, Neradovci, Cerjan és Beletinci falvak együtt kaszálják Gorica pusztát (McGowan 417), a falvak között azonban nem találjuk. A felsorolt falvak helyéből ítélve valahol Donje Novo Selo környékén feküdt, de pontos helye nem ismert. (Cs. II. 268, 294; Heller–Nehring 16.)
- 96. Csák** Jo. de Chak, Paul. de Chaak, Ben. de Ocak (Vat. I/1. 268, 304, 308). 1550 k. Čakovce falu a podgorjei náhijében (Tapu 1000, p. 124). Ma Čakovci. (Cs. II. 300; Heller–Nehring 31.)
- 97. Csütörtökhely** Symon sac., Symon de Chuturtukhel (2x), ~ Guturtuhel, ~ Sycudrehel (Vat. I/1. 267, 280, 290, 302, 308). 1550 k. Četvrtište falu a njemci náhijében (Tapu 1000, p. 89). Otok mellett K-re, Vrdovo (hn.) mellett feküdt. (Cs. II. 302; Heller–Nehring 36, 182 Sycudrehel.)
- 98. Damján (Mindszent)** eccl. OOSS (2x), Nic. de Damyan (2x), ~ Demian (Vat. I/1. 268, 280, 290, 302, 308). 1550 k. Damjanovce puszta a podgorjei náhijében, Bukojovci közelében (Tapu 1000, p. 126). Orolik és Djeletovci között feketett. (Cs. II. 303; Heller–Nehring 40, 45 Doman, 130 Omnium Sanctorum.)
- 99. Deszk** Luc. (Lucacz, Lubach) (sac.) de Dech (3x), ~ Doch., ~ Och, ~ Dezek (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 304, 309). 1570 k. Deskovci falu a vukovari náhijében, népe Gaboš faluval együtt műveli Liševac pusztát (McGowan 137, 138). Gaboš területén K felé feküdt. (Cs. II. 303; Heller–Nehring 41.)
- 100. Diós** eccl. S. Nic-i de Gyos, Barth. de Dyos, ~ Dyog, sac. de Dyos, Nic. de Dios (Vat. I/1. 268, 280, 290, 302, 308). 1550 k. Orešje puszta a slakovci náhijében, Slakovci közelében (Tapu 1000, p. 131). Ma hn. Slakovci mellett DNy-ra: Orašje. (Cs. II. 304; Heller–Nehring 132, tévesen Orolikkal azonosítva.)
- 101. Dombó** Egid. de Dumbo, Mich. (sac.) de ~ (5x) (Vat. I/1. 267, 280, 290, 302, 304, 308). Egyháza a Szt. Keresztnek volt szentelve (1356: A. VI. 435–6; 1427: F. X/6. 864). 1570 k. Dambova puszta a vukovari náhijében, Bogdanovci után írják össze (McGowan 150). Ma hn. Vukovar mellett DNy-ra. 1910. térk.: Dambo. (Cs. II. 305; Heller–Nehring 45, 46, 48.)
- 102. Dombra(mindszent)** Lad. (sac.) de Dubra (2x), ~ Dubramenzeud, ~ Dumbramenzenzthe, ~ Dumbradmenzenche!, ~ Dobra (Vat. I/1. 267,

- 280, 290, 302, 304, 308). Fekvése ismeretlen, a defterekben nincs vele azonosítható helynév. (Cs. II. 305; Heller–Nehring 44.)
- 103. Garáb** Miko de Garab, Mille sac. de Garab, Mike de Karab (2x), Myke (sac.) de Karob, ~ Garab (Vat. I/1. 267, 280, 290, 302, 304, 307). Valkóvár K-i határosa volt (1378: Df. 276 735). 1570 k. Grabovci falu a vukovari náhijében (McGowan 140). Ma psz. Mikluševci mellett É-ra. 1910. térk. Grabovo. (Cs. II. 310; Heller–Nehring 60.)
- 104. Gát** Paul. (sac.) de Gach, ~ Gad (3x), ~ Kad (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 308). Szvinjarevccel együtt említik (1456: possessiones Gaad, Zwynareecz, Dl. 75 887). A defterekben nem szerepel, nyilván elpusztult. Ma hn. Svinjarevci mellett ÉK-re. 1910. térk.: Gatina. (Cs. II. 310; Heller–Nehring 55.)
- 105. Gyanté** eccl. de Gantha, eccl. B. Marie Virg. de Gante, eccl. de Kagante B. Marie, sac. de Gance (Vat. I/1. 268, 280, 290, 302). Szűz Mária-egyházzal. Tárnok határosa (1436: Dl. 12 855). 1550 k. Djentojevci puszta, Djulvez és Kondorovci falvak népe műveli (Tapu 1000, p. 120). Tovarniktól ÉNy-ra, Kundrovac (hn.) mellett feküdt. (Cs. II. 312; Heller–Nehring 63.)
- 106. Heri(h) (Hedreh, Szentmargit)** Barth. de Hedruch, eccl. B. Margarethe, Barlabas de Hedredh, Barrabas (sac.) de Hedroh, ~ Herii (Vat. I/1. 267, 280, 290, 302, 303). Egyháza Szt. Margitnak volt szentelve (1427: F. X/6. 864). 1570 k. Herihovci puszta a vukovari náhijében, Tihalovci közelében, a Vuka erdejével (McGowan 141). Ma hn. Vukovar területén Ny-ra. 1954. térk. (1: 25 000): Erovac. (Cs. II. 315 Hedreh; Heller–Nehring 68.)
- 107. Ibrány** Dom. (sac.) de Ybram, ~ Ibran (4x), ~ Ybron (Vat. I/1. 267, 280, 290, 302, 304, 308). Dombó (1323: Smič. IX. 155) és Valkóvár (1378: Df. 276 735) D-i határosa volt, egyik tartozéka volt Negoslavci (1498/504: p. Noguzlofalwa, Dl. 29 353). Helyén 1570 k. Brestovo falut találjuk a vukovari náhijében (McGowan 153). Ez ma hn. Negoslavci mellett ÉNy-ra. 1910. térk.: Brestovo. (Cs. II. 319; Heller–Nehring 71.)
- 108. Jenke** Ben. (sac.) de Jenke (2x), ~ Denche, ~ Henke (2x), ~ Jenka (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 304, 307). A mikolai uradalom D-i határosa (1364: Dl. 281). 1550 k. Jankovci puszta a slakovci náhijében, Djuraševci népe műveli (Tapu 1000, p. 131). Ma Stari Jankovci. (Cs. II. 321; Heller–Nehring 81, 176.)
- 109. Komár (Kamár)** Petr. (sac.) de Kamars, ~ Kamar (3x), ~ Lamar, ~ Kumaron (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 304, 308). Egyháza Szt. Györgynek volt szentelve (1425: Komarizenthgywrgh, Dl. 87 984). Kisfalud határosa (1353: CD. XII. 184). 1550 k. Komarovce puszta az ilinci náhijében, Mala Vas közelében (Tapu 1000, p. 116). Ma hn. Vašica mellett ÉNy-ra. 1910. térk.: Komarnice. (Cs. II. 325; Heller–Nehring 89.)
- 110. Lider** St. (sac.) de Lyder (2x), ~ Gyduer, ~ Kydwer, ~ Lydwor, ~ Lydur (Vat. I/1. 267, 280, 290, 302, 304, 308). Egyháza valamelyik Szt. Jánosnak volt szentelve (1427: F. X/6. 864). 1570 k. Lidrovci (Lidurevci)

- puszta a vukovari náhijében, Ceriéhez és Marincihoz tartozik (McGowan 145, 148). Marinci és Cerić között feküdt. (Cs. II. 330 Lider; Heller–Nehring 104.)
- 111. Mikola** Thom. de Mikola, Thom. sac. de Myskola, eccl. de Mykola, sac. de Mikola, Petr. de Mykola, ~ Mikola (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 303, 308). Egyháza Szt. Andrásnak volt szentelve (1427: F. X/6. 863–4). 1570 k. Mikulinci puszta a vukovari náhijében, Bogdanovci közelében (McGowan 150). A Vuka D-i partján feküdt, kb. a mai Bogdanovci helyén. (Cs. II. 272, 285; Heller–Nehring 114.)
- 112. Moha (Mohó)** Nic. de Moho, ~ Moha, ~ Noho (Vat. I/1. 290, 302, 304). 1570 k. Mohovo falu az iloki náhijében (McGowan 48). Ma Mohovo. (Cs. II. 335; Heller–Nehring 115.)
- 113. Monostor (Berzété-, Szentlélek, Püspökfalva)** Dom. de Monustor, Dom. de S. Spiritu (3x), Dom. sac. de eccl. episcopi, Dom. de Monostur (Vat. I/1. 267, 280, 290, 302, 304, 308). Egyháza Szt. Miklósnak volt szentelve (1381: Dl. 6829; 1427: F. X/6. 864). 1570 k. Pešta város a vukovari náhijében (McGowan 146). Ma Nuštar. A középkori város tőle kissé ÉK-re feküdt. 1954. térk. (1: 25 000): Pešta. (Cs. II. 269, 279 Berzétémonostora; Heller–Nehring 128.)
- 114. Náné** Alb. (sac.) de Naue (2x), ~ Nane (4x) (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 304, 308). 1570 k. Nanojevac puszta az iloki náhijében, Donji Berak közelében (McGowan 39, 65). Berkasovótól ÉNy felé feküdt. (Cs. II. 337; Heller–Nehring 122, mindkettő téves azonosítással.)
- 115. Németi** Blas. (sac.) de Nemeth, ~ Nempty (2x), ~ Nemety, ~ Nemeti, ~ Nempti (Vat. I/1. 267, 280, 290, 302, 304, 308). Egyháza talán Szt. Mártonnak volt szentelve (amennyiben az adat erre a Németire vonatkozik; 1430: par. eccl. S. Mart-i de Nemeti, Quinq. dioec., Lukcsics I. 1368. sz.). 1550 k. Njemci város, egy náhije székhelye (Tapu 1000, p. 79). Ma Nijemci. (Cs. II. 285; Heller–Nehring 124.)
- 116. Peretics (Szentlőrinc)** And. (sac.) de Pepech, ~ Perepych, ~ Pereche, ~ Perepich (2x) (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 304; 1387/388: p. Peretych, Smič. XVII. 89). Később Precvetovc néven szerepel, amely közvetlenül Szentlőrinc mellett feküdt és azzal olykor egynek veszik (1503: opp. Pryczewethowo sub castro Zenthlewrynczwaro, Df. 276 739). A plébánia maga nyilván Szentlőrincen állt. Ez 1550 k. Podgradje falu az ilinci náhijében (Tapu 1000, p. 111), ma is Podgradje. (Cs. II. 276, 287; Heller–Nehring 145.)
- 117. Perlak** Mich. (sac.) de Porlac, ~ Purlak (3x), ~ Jeka, ~ Parlak (Vat. I/1. 268, 280, 290, 302, 304, 308). Uradalma a cernai uradalom szomszédosa (1491: Df. 276 734). 1550 k. Privlaka falu a njemci náhijében (Tapu 1000, p. 87), ma is Privlaka. (Cs. II. 342; Heller–Nehring 18, tévesen Berakkal azonosítva.)
- 118. Sályi** Jac. (sac.) de Sauli (2x), ~ Saly (3x), ~ Zauły (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 304, 308). Atya helységgel valószínűleg határos volt (1482/482: p. Saly, Dl. 18 693). 1570 k. Šavlovce falu az iloki náhijében (McGowan

- 50). Šarengrad mellett DNy-ra fekketett. (Cs. II. 347 Sályi, 348 Sauli; Heller–Nehring 168, tévesen azonosítva Soljanival.)
- 119. Szata** Mich. (sac.) de Zatha, ~ Zata, ~ Zaca (2x), Nic. de Sata (Vat. I/1. 267, 280, 290, 302, 308). Egyháza Szűz Máriának volt szentelve (1408: Zs. II. 6010). 1570 k. Sotin város az iloki náhijében (McGowan 69). Ma Sotin. (Cs. II. 287; Heller–Nehring 170.)
- 120. Szentandrás (Chorus?)** 1332–7/Pp. Reg: eccl. S. Andree de Chorus, eccl. B. Andree, sac. S. And-e (Vat. I/1. 280, 290, 302). Talán azonosítható a későbbi Andrásfalvával (1518/519: p. seu v. Andrasfalwa, Df. 265 637). Ez 1550 k. Andrijaševci falu az ivankovói náhijében (Tapu 1000, p. 137), ma is Andrijaševci. (Cs. II. 347; Heller–Nehring 36 Chorus; Heller: Ver. 160.)
- 121. Szentdemeter** Abr. sac. de S. Demetrio (4x) (Vat. I/1.280, 290, 302, 304). Többé nem említik, fekvése nem ismert, a defter egyik helységével sem azonosítható.
- 122. Szentillye 1.** Jac. de S. Elya (4x), ~ S. Helya (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 307). 1550 k. Vinkovci, más néven Ilinci falu az ivankovói náhijében (Tapu 1000, p. 136). Ma Vinkovci. (Cs. II. 351; Heller–Nehring 72, 212.)
- 123. Szentillye 2.** Mich. de S. Elya (4x), Mich. sac. de S. Helya (2x) (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 304, 308). 1550 k. Ilince falu, egy náhije székhelye (Tapu 1000, p. 112). Ma Ilinci. (Cs. II. 351; Heller–Nehring 72.)
- 124. Szentmárton** Mart. (sac.) de S. Martino (6x) (Vat. I/1. 267, 280, 290, 302, 304, 308). A 15. század végén tagyolai Csáki László birtokai között emlegetik (1483: p. Zenthmarthon, Dl. 75 683; 1495 496: ~, Df. 265 873), de nem tudjuk lokalizálni, és a defterekben sincs vele azonosítható település. (Cs. II. 352.)
- 125. Szentmihály (Kápolna-)** Dem. de capella S. Michaelis, Dem. sac., capella S. Mich-is (2x), capellanus S. Mich-is, Petr. de capella S. Mich-is (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 304, 308; vö. 1411: Kapolnazenthmihal, Zs. III. 1144). Valószínűleg Vinkovci környékén feküdt, de közelebről nem lokalizálható. 1506-ban már délszláv nevet visel (p. Myholayancz [!], Df. 259 592), de a defterekben nincs megfelelője.
- 126. Szentszalvátor** Ben. de S. Salvatore, ~, Thom. (sac.) de ~ (3x) (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 308). 1550 k. Žolvar puszta Terbušance közelében (Tapu 1000, p. 134). Cerić és Terbušance (hn.) között feküdt, nagyjából a mai Mirkovci helyén. (Cs. II. 287; Heller–Nehring 214.)
- 127. Udvarhely** Ben. (sac.) de Wduarhel, ~ Hodwarhel, ~ Odrwahel, ~ Odowarhel, ~ Hoduorhel (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 308). 1570 k. Dvorište, más néven Brod puszta az ivankovói náhijében, Laz közelében (McGowan 481). Ma hn. Slakovcitól D-re a Bosutnál. 1910. térk.: Bradarica. (Cs. II. 299, 359; Heller–Nehring 27, 69 Hoduorhel.)
- 128. Valkóvár** Aug. (sac.) de Volkowar, ~ Wolkowar (5x) (Vat. I/1. 267, 279, 290, 302, 303, 308). Egyháza Szt. Mihálynak volt szentelve (1495: Df. 233 240). 1570 k. Valkovar város a szerémi szandzsákban, egy náhije székhelye (McGowan 129). Ma Vukovar. (Cs. II. 289; Heller–Nehring 200.)

FÜGGELÉK

1. Atak tartozékai 1437-1570

	Atak tartozékai	Vérvár tartozékai	Helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1478: Dl. 74 531	1513: Df. 233 512	1550-70			helység		
1	Athak	1 Athak opp.	Otok	falu	njemci		OTOK	Tapu 1000, p. 86
2	Godynowczy	25 Godenowcz	—	—	—			
3	Zthorothynczy	21 Zkorotyncz	Skorotinci	falu	njemci		Otok EK: Skorotincea	Tapu 1000, p. 90
4	Werdy	22 Werdy	Virda	falu	njemci		Otok K: Vrdovo	Tapu 1000, p. 90
5	Chetherthekhel	23 Chyeterysthye	Četvrtište	falu	njemci			Tapu 1000, p. 89
6	Kemethyncz	24 Kemetyncz	Kemetinci	puszta	posavjei!	Skorotinci		McGowan 492
7	Crysewzad	26 Crysewzaad	Križevasanci?	puszta	njemci	Cerjan		McGowan 415
8	Hlapothyncz	27 Hlapotyncz	Lapotince	puszta	njemci	Cerjan	Otok D: Lapovča	McGowan 415
9	Hathyn	28 Hatino	Hatino	falu	njemci			Tapu 1000, p. 83
10	Cheryancz	29 Cheryany	Cerjan	falu	njemci			Tapu 1000, p. 84
11	Mylsycz	30 Mylsycz	Mišinci	puszta	njemci	Cerjan	Otok K: Miliš blato	McGowan 415
12	Berdo	31 Berdo	—	—	—			
13	Bosycz (!)	32 Rosycz	—	—	—			
14	Mozthacz	33 Moztacz	Mostač	falu	njemci		Otok DK: Mostač	Tapu 1000, p. 85
15	Borywlcz (!)	34 Borenowcz	Borinovci	puszta	njemci	Vitkovci		McGowan 415
16	Dobrasewcz	2 Dobrosewcz	—	—	—			
17	Wythkowcz	3 Vithkowcz	Vitkovci	falu	njemci		Otok DNy: Vitkovce	Tapu 1000, p. 85
18	Clethyncz	4 Klehyncz	Klečinci	puszta	njemci	Vitkovci	Otok DNy: Klišin	McGowan 414
19	Mylkowcz	5 Milkowcz	Milčevci	puszta	njemci	Gradinci		McGowan 422
20	Brankowcz	7 Brankowcz	—	—	—			
21	Gardocz	8 Gerdowcz	Girdovci	puszta	njemci	Vitkovci	Otok DNy: Grdovac	McGowan 415
22	Wyhrowcz	—	—	—	—			
23	Merenowcz	10 Merenowcz	—	—	—		Otok Ny: Merinovec	
24	Zthraynycz	11 Ztrahynycz	—	—	—			
25	Kopthenowacz	6 Kopchewcz	—	—	—			
26	Radenowacz	9 Radenowcz	—	—	—			
27	Zelynczy	39 Zelyncz	Selinci	puszta	njemci	Gradinci		Tapu 1000, p. 87
28	Sagrowcz	—	—	—	—			
29	Jakobowcz	14 Jacobowcz	Jakobovci	puszta	njemci	Gradinci		McGowan 422
30	Gradyncz	15 Gradyncz	Gradinci	falu	njemci			Tapu 1000, p. 86
31	Markowcz	13 Markowcz	—	—	—			
32	Zwynnygerin (!)	12 Zwynygerm	Svinigerm	puszta	njemci	Privlaka		Tapu 1000, p. 88
33	Wydesewcz	17 Wydosewcz	—	—	—			

1. Atak tartozékai 1437-1570								
	Atak tartozékai	Vérvár tartozékai	Helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1478: Dl. 74 531	1513: Df. 233 512	1550-70			helység		
34	Ozdanowcz	18 Ozdanowzz	Ozdanovci	falu	njemci		Otok : É Ozdanovac	Tapu 1000, p. 87
35	Mythrasewceze	—	—	—	—			
36	Chreth	20 Chreth	—	—	—		Otok É: Crito	
37	Reskowacz (!)	16 Beskowcz	—	—	—			
38	Dymythrowacz	19 Dimitrowcz	—	—	—			
39	Werfalwa	36 Wyrowzkawaz	Virova	puszta	njemci	Vitkovci	Otok DNy: Virovi	McGowan 414
40	alia Werfalwa	—	—	—	—			
41	Werwarabele	castellum Weruar	—	—	—		Otok DDNy: Grad	
42	Zlobodnyaczy	37 Zlobochyna	Slobodinci	puszta	njemci	Vitkovci	Otok DNy: Slobodnjace	Tapu 1000, p. 86
43	Zywachyno	35 Sywaczno	—	—	—		Otok DNy: Živačine	
44	Halmos	38 Halmos	Holmoš	puszta	ivankovói	Obramovci	Novi Jankovci: Oljmoš	McGowan 479

2. Szelna tartozékai 1478-1570								
	Szelna tartozékai	Barka tartozékai	A helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1478: Dl. 74 531	1513: Df. 233 512	1550-70 k.			helység		
1	Zelna	2 Zlanynazela	Slanince = Slaninik	falu	posavjei			Tapu 1000, p. 97
2	Dragmylczy	—	—	—	—			
3	Therthawcze	10 Therthawczy	Tertavci	puszta	posavjei	Županje Blata		McGowan 489
4	Kopeca	15 Copeza	—	—	—			
5	Bosnyaczy	14 Bosnyaczy	Bošnjak	falu	posavjei		BOŠNJACI	Tapu 1000, p. 97
6	Kwmanoczy	—	—	—	—			
7	Swsalynczy	—	—	—	—			
8	Chedoyewczy	—	—	—	—			
9	Repochy	—	—	—	—			
10	Bwchye	12 Bwchye	Bučje	falu	posavjei		Bošnjaci ÉNy: Buče	Tapu 1000, p. 98
11	Graboczy	—	—	—	—			
12	Karasew	11 Karassewo	Karaš	puszta	posavjei	Bučje	Bošnjaci Ny: Karaševa	McGowan 495
13	Thwerdysigzelo	—	—	—	—			
14	Mylywoyczy	—	—	—	—			
15	Cruthanowczy	7 Krwthanowcz	—	—	—			
16	Draguszy	—	—	—	—			
17	Bwdyslawczy	—	—	—	—			
18	Koronynczy	—	—	—	—			
19	Popowczy	22 Popowcz	—	—	—			

2. Szelna tartozékai 1478–1570								
	Szelna tartozékai	Barka tartozékai	A helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1478: Dl. 74 531	1513: Df. 233 512	1550-70 k.				helység	
20	Derskowczy	—	—	—	—		Bošnjaci D: Deržkovac	Zelna,
21	Drwgowczy	—	—	—	—			
22	Melowczy	16 Mylchy	—	—	—		Bošnjaci D: Milevce	
23	Gywrkowyzelo	19 Gywrkawazela	—	—	—			
24	Bebryna	23 Bebrynye	—	—	—		Bošnjaci D: Bebrina	
25	Izynczy	17 Izyncz	—	—	—			
26	Myloradigzelo	—	—	—	—			
27	Zladowozelo	—	—	—	—			
28	Thomyzlawczy	24 Thomyzalczy	—	—	—			
29	Swsoly	18 Swsewy	—	—	—		Bošnjaci DNY: Žuželj	
30	Zlawynyzelo	—	—	—	—			
31	Mylothygzelo	—	—	—	—			
32	Perwchewygzelo	—	—	—	—			
33	Nezythygzelo	—	—	—	—		Bošnjaci ÉNY: Nežilovo	

3. Marót tartozékai 14884–1570							
	Marót tartozékai	A helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás:
	1484: Df. 219 012	1570 k.				helység	McGowan
1	Maroth opp.	Morović	város	morovići		MOROVIC	72
2	Herzynyrz	Hrženica = Filetinci	falu	morovići		Višnjjevo : Viletinci	110
3	Obowcz	Obovci	puszta	morovići	Hrženica		110
4	Kerczanowcz	Krčanovci	puszta	grgurevci	Vlaštinci		107
5	Chwkowcz	Čukovci	falu	morovići		Kuzmin Ny: Čukovač	123
6	Chypanowcz	Čipanovci	falu	morovići		Kuzmin Ny: Čipanovci	116
7	Saczafalwa (!)	Gačlovci	puszta	morovići	Čipanovci		117
8	Thysthewcz	Teštevc	puszta	morovići	Čipanovci		117
9	Zagolyncz	Zagolinci	falu	morovići			113
10	Wladamerowcz	Vladimirovci	falu	morovići			120
11	Jarynowcz	Jarinovci	falu	grgurevci			91
12	Marthyncz	Martinci	falu	dimitrovicai		MARTINCI	327
13	Zybyecz	—	—	—			
14	Hlapowcz	Hlapovci	falu	morovići			112
15	Thomasewcz	Tomašovci	falu	morovići			127
16	Bagyncz	Bokšinci	puszta	morovići	Tomašovci		128
17	Peklend	Pakledin	falu	iloki		Bačinci É: Pakledin	55

3. Marót tartozékai 14884-1570

	Marót tartozékai	A helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás:
	1484: Df. 219 012	1570 k.			helység	McGowan	
18	Hozwbachy	Bačinci	falu	iloki		BACINCI	61
19	Bathoyecz	Botovci	falu	morovići			119
20	Markowcz	Markovci	puszta	morovići	Hazaševci	Višnjjevo: Markovča	112
21	Henyncz	Helinci	falu	morovići			124
22	Kerekmezew (!)	Grk	falu	morovići		VIŠNJICEVO	118
23	Brathyncz	Bratinci	puszta	rači	Opojovci		515
24	Braad	Brodica	puszta	morovići	Morović		74
25	Kalothyncz	Kalotinci	falu	iloki		Bačinci ÉK: Kalatinci	34
26	Chewz[ow]chy	Čosovci	falu	morovići		Adaševci É: Čezovci	117
27	Zenthmyhal	Mihajlovci	falu	morovići		Bačinci Ny: Mihajlovci	110
28	Theleg	Telug	puszta	morovići	Bratoševci		82
29	Romonowcz	Romanovci	puszta	morovići	Bratoševci		82
30	Brathesewcz	Bratoševci	falu	morovići			81
31	Wlasthyncz	Vlaštinci	falu	grgurevci			107
32	Zaradfalwa	-	-	-			
33	Kwkwyewcz	Kukujovci	falu	morovići		KUKUJEVCI	79
34	Kernamargaretha	Krnaja	falu	morovići			114
35	Kysfalwd	Mala Vas	falu	njemci		VAŠICA	434
36	Pege	Pedjin	puszta	iloki	Nemtin	Erdevik Ny: Pegin	32
37	Lewedyn	Livadín	falu	morovići	Kukujevci		79
38	Omaroth	-	-	-			
39	Prozorewcz	Prozarovci	puszta	morovići	Štitar	Jamena ÉK: Prozorovci	77
40	Stythar	Štitar	falu	morovići		Jamena ÉK: Štitar	77
41	Zombathel	Subotište	falu	posavjei		Jamena K: Subotište	492
42	Damsyncz	-	-	-			
43	Drasyncz	Dražinci	puszta	morovići	Ostrošinci		109
44	Wezelynowcz	-	-	-			
45	Cherya	Cerje	falu	morovići		Soljani D: Cerje	121
46	Lethewecz	Letojevci	puszta	morovići	Cerja		121
47	Stherwacz	-	-	-			
48	Prethoka	Popovci = Pretoka	falu	morovići			126
49	Symonowcz	Šimonci	puszta	morovići	Ostrošinci		109
50	Brood	-	-	-			
51	Woythysthye	-	-	-			
52	Boyg	Bojić	falu	morovići		Štrošinci É: Bojtište	125
53	Grubsycz	Grubiševci	falu	morovići			108

3. Marót tartozékai 14884-1570							
	Marót tartozékai	A helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás:
	1484: Df. 219 012	1570 k.			helység		
54	Thernye	Trnovci	puszta	morovići	Morović		73
55	Dywalkowcz	Divankovci	puszta	morovići	Morović	Morović DNY: Divankovci	73
56	Draganech	-	-	-			
57	Merkowcz	Mirkovci	puszta	morovići	Morović	Batrovci D: Mirkovce	73
58	Welchewcz	-	-	-			
59	Wrathysyncz	Vratišinci	puszta	morovići	Morović	Morović DNY: Vratina	73
60	Wadasowcz	-	-	-			
61	Ometha	-	-	-		Djurići K: Omete	
62	Kysometha	-	-	-		Djurići K: Omete	
63	Strwg	Strug	falu	posavjei		Djurići D: Strug	Tapu 1000, p. 103
64	Glossya	Gloš	falu	morovići			82
65	Swmanowcz	Šumanovci	puszta	posavjei	Drenovci	Djurići ÉNY: Šumanovac	498
66	Belosewcz	-	-	-			
67	Royncz	Rojinci	puszta	morovići	Jakobovci		122
68	Mykwlycz	-	-	-			
69	Mylosewcz	Miloševci	puszta	morovići	Jakobovci		122
70	Kolosewcz	Kaluševci	puszta	morovići	Grubiševci		109
71	Thy[nyncz]	-	-	-			
72	Brood	-	-	-			
73	Dragowcz	-	-	-		Lipovac É: Dragovac	
74	Lypowcz	Gornji Lipovac	falu	morovići		LIPOVAC	116
75	Lwko	Luka	puszta	morovići	Gornji Lipovac		116
76	Lwchycha	-	-	-		Lipovac Ny: Lučica	
77	Oprycha	Opreća	falu	morovići		Lipovac D: Oprećava	85
78	Rwzethyncz	Rusetinci	puszta	morovići	Jakobovci		122

4. Gara tartozékai 1478-1570									
	Gara tartozékai	Gara tartozékai	Garai összeírás	A helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1508: Df. 209 814	1491: Df. 233 472	1478: Dl. 18 145	1550-65 k.			helység		
1	opp. Gara	1 Gara	1 Gara	Gorjan	város	gorjani		GORJANI	Tapu 351, p. 336
2	Ozoryas	55 Azaryas	20 Ozorias	Zorjaševa	puszta	gorjani	Gorjan	Gorjani Ny: Zorioševo	Tapu 351, p. 337

4. Gara tartozékai 1478–1570

	Gara tartozékai	Gara tartozékai	Garai összeírás	A helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1508: Df. 209 814	1491: Df. 233 472	1478: Dl. 18 145	1550-65 k.			helység		
3	Kyswylak	2 Kyswylak	28 Kyswylak	Iločac	falu	gorjani		[VUKA]	Tapu 351, p. 358
4	Somogyncz	3 Somogyncz	47 Somoghka	Šomodjince	puszta	gorjani			Tapu 351, p. 357
5	Zymanowcz	4 Zymanowch	37 Zymanfalwa	Zimanowce	puszta	gorjani	Kuniševci		Tapu 351, p. 340
6	Berntholowcz	5 Bertholowcz		Berndolowce	puszta	gorjani	Radevci	Beketinci É: Bartolovac	Tapu 351, p. 346
7	Myrkyncz	6 Mydkyncz (!)	33 Merkyncz						
8	Bekethyncz	7 Bekethyncz	32 Bekefalwa					BEKETINCI	
9	Merchyncz	8 Merchyncz	31 Merchyncz						
10	Kessyncz	9 Keessee	29 Kesse					Vuka Ny: Kešinci	Tapu 351, p. 355
11	Hermancz	10 Hermancz	—,	Hermance	puszta	gorjani			Tapu 351, p. 359
12	Zlameryewcz	11 Zlamaryewcz	51 Slamerfalwa	Slamerjowce	puszta	čepini	Dopsin		Tapu 1000, p. 56
13	Radyewcz	12 Radyewcz	39 Radafalwa	Radevce	falu	gorjani		Koritna ENy: Radljevac	Tapu 351, p. 346
14	Korythna	13 Corithna	48 Korothna	Koritna	puszta	gorjani		KORITNA	Tapu 351, p. 360
15	Zahowcz	14 Zahowcz	52 Zaholcz	Zahodce (!)	puszta	gorjani			Tapu 351, p. 358
16	Podgaychy	15 Podgaychy	57 Podgaycz pred.	Podgajce	falu	gorjani			Tapu 351, p. 357
17	Tholkowchy	16 Th[olko]wcz	38 Thalkowcz	Tolkowce	puszta	gorjani	Kuniševci	Široko Polje DK: Tolkovac	Tapu 351, p. 340
18	Naghfalw	17 Naghfalw	53 Nagyfalw pred.	Velika Vas	falu	gorjani			Tapu 351, p. 354
19	Zlethkowcz	18 Zlethkowcz	55 Zlethkowcz	Svetkovac	falu	gorjani			Tapu 351, p. 362
20	Hozywfalw	19 Hozywfalw	54 Hozywfalw	Uzun Lovas	falu	gorjani			Tapu 351, p. 340
21	Danechyncz	20 Danethincz							
22	Benethyncz	21 Benethyncz							
23	Bwdyncz	22 Bwdyncz	68 Lak pred.						
24	Nowazelchy	23 Nowozelchy	70 Nozelcz pred.	Novaselec	falu	gorjani			Tapu 351, p. 360
25	Marksewcz	24 Markwsy	67 Markosy	Markuševece	falu	gorjani		MARKUŠICA	Tapu 351, p. 340
26	Kwssydewcz	25 Kwssygewcz	66 Kyssyd						
27	Hybyncz	26 Himbyncz	73 Hymba pred.						
28	Petrosowcz	27 Peth[r]osewcz	59 Petrosyncz	Petrošinci	puszta	ivankovái	Retkovci		Tapu 1000, p. 144
29	Pazakowcz	28 Pazkowczy	60 Pazakowcz	Pasakovce	puszta	gorjani			Tapu 351, p. 358
30	Komynych	29 Cominchy	58 Komyncz	Komince	puszta	gorjani	Velika Vas		Tapu 351, p. 354
31	Thomasancz	30 Thomasancz	—,	Tomince	falu	gorjani		TOMASANCI	Tapu 351, p. 363

4. Gara tartozékai 1478–1570									
	Gara tartozékai	Gara tartozékai	Garai összeírás	A helység neve	állapota	Náhije	A puszta élő	Mai megfelelője	Forrás
	1508: Df. 209 814	1491: Df. 233 472	1478: Dl. 18 145	1550-65 k.			helység		
32	Bagynchy	31 Bagynchy		Bagince	falu	gorjani	Tomašanci DK: Baginci		Tapu 351, p. 341
33	Marthyncz	32 Marthynchy		Martince	falu	gorjani			Tapu 351, p. 346
34	Iwanowchy	33 Iwanowchy		Ivanovce	falu	gorjani		IVANOVC GORJANSKI	Tapu 351, p. 341
35	Dolynczy	34 Dolynchy							
36	Wyskowczy	35 Wyskowczy		Viškovce	falu	jošavai		VIŠKOVCI	Tapu 351, p. 284
37	Hwzaryewczy	36 Hwzaryewchy		Husarevce	falu	gorjani		Viškovi Ny: Husarevce	Tapu 351, p. 342
38	Dworysche	37 Dw[orysch]e		Dvorište	falu	gorjani			Tapu 351, p. 345
39	Pethewalchy	38 Pethewalchy		Petevalce	falu	gorjani			Tapu 351, p. 354
40	Galwesewczy	39 Galwesewchy							
41	Hervathy	40 Horwathy	61 Horwathy	Hrvat	puszta	jošavai	Mikanovci		Tapu 351, p. 283
42	Wagynczy	41 Vogynczy	65 Vogyncz	Vodjinci	falu	ivankovái		VODJINCI	Tapu 1000
43	Dobrozlawczy	42 Dobrozlawcz	22 Dobrozlawcz pred.	Dobroslavce	falu	gorjani			Tapu 351, p. 343
44	Kwkawychycz	43 Kwkawychyncz	10 Kwkawysyncz pred.	Kukavičince	puszta	gorjani	Bračevce		Tapu 351, p. 347
45	Wyfalw	44 Wyfalw	11 Vyfalw pred.						
46	Laczlawyewczy	45 Lachlawyewchy	12 Lazlowancz pred.	Laslovas	puszta	gorjani			Tapu 351, p. 366
47	Garygowycz	46 Garigowych	—	—	—	—	—	—	
48	Powchye	47 Polwclhya	13 Podwowchya	Poučje	falu	gorjani			Tapu 351, p. 345
49	Brathewcz	48 Brachewcz	23 Braythawaz pred.	Bračevce	falu	gorjani		BRACEVCI	Tapu 351, p. 347
50	Dworancz	49 Dworanch	24 Dworancz pred.						
51	Werbanowcz	50 Yerbanowcz	14 Varbanowcz	Vrbanovac	falu	gorjani			Tapu 351, p. 356
52	Kweczowcz (!)	51 Kwchkwowchy	15 Kyczkolcz	Kuckovac	falu	gorjani			Tapu 351, p. 343
53	Elwancy	52 Elwanchy	26 Klwancz (!) pred.	Olvenovce	puszta	gorjani			Tapu 351, p. 358
54	Imrehowcz	53 Ymrehowych	16 Emrehowaz	Imrehovce	falu	gorjani			Tapu 351, p. 344
55	Galosewcz	54 Galwsewcz	18 Galosecz	Donji Galoševci	puszta	gorjani		Bračevci K: Galoševci	Tapu 351, p. 358
56	Berschanycza	56 Ber[schany]cza	17 Bresthyenowcz	Bršlanica	puszta	gorjani	Gorjan		Tapu 351, p. 338
57	Podlypye	57 Podgorya		Podlipa	puszta	djakovái	Djakovo		Tapu 351, p. 280
58	Jeskowcz	58 Yeskowcz	9 Jezkowcz						
59	Thyzowychy	59 Thyzowychy	8 Thyzolczy pred.						
60	Oresancz	60 Oressancz	7 Oresancz	Orešance	puszta	gorjani			Tapu 351, p. 358

4. Gara tartozékai 1478–1570

	Gara tartozékai	Gara tartozékai	Garai összeírás	A helység neve	állapota	Náhije	A puszttát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1508: Df. 209 814	1491: Df. 233 472	1478: Dl. 18 145	1550-65 k.			helység		
61	Dobrawacz (!)	61 Dobowach	6 Dobowacz						
62	Brathynowcz	62 Brathinowcz							
63	Ozthrosynczy	63 Ozthrosynchy	3 Ostrosyncz	Ostrošince	falu	gorjani		OSTROŠINCI	Tapu 351, p. 349
64	Powchye	64 Powchya	2 Pwcha						
65	Berschyanycze	65 Berschyaniche	5 Brethyanowlcz pred.	Brsanica	puszta	gorjani			Tapu 351, p. 359
66	Herchegowcz	66 Herchegowcz							
67	Sebwszewcz	67 Sebwszewcz		Šebuševe	falu	gorjani			Tapu 351, p. 352
68	Pazakowcz	68 Paza[kow]ch		Pasjakowce	puszta	gorjani			Tapu 351, p. 352
69	Bwthyncz	69 Bwthyncz							
70	Kwtha	70 Kuca							
71	Sezthyke	71 Isezthyke		Šestika	falu	gorjani			Tapu 351, p. 347
72	Popowcz	72 Popowch		Popowce	falu	gorjani		Bučje Gor. DK: Popowce	Tapu 351, p. 348
73	Drasewcz	73 Drasewcz		Draževce	falu	gorjani		Slatnik Dr. EK: Draževica	Tapu 351, p. 348
74	Zlathynyk	74 Zalathnok		Slatinik	falu	gorjani		SLATNIK DRENJSKI	Tapu 351, p. 348
75	Fylethyncz	75 Phylethynch		Filjetince	falu	gorjani			Tapu 351, p. 343
76	Banowacz	76 Banowacz		Banovac	puszta	gorjani	Vrbanoševe		Tapu 351, p. 350
77	Kokoryancz	77 Kokoryacz (!)		Kokoranc	puszta	gorjani	Vrbanoševe		Tapu 351, p. 350
78	Thworyewcz	78 Thwdryewcz							
79	Gywryncz	79 Gwryncz							
80	Lypowacz	80 Lypowacz		Lipovac	falu	gorjani		Slatnik Dr. DNy: Lipovac	Tapu 351, p. 344
81	Dragosewcz	81 Dragosewch							
82	Werbanossewcz	82 Verbanosewcz		Vrbanoševe	falu	gorjani			Tapu 351, p. 350
83	Thwlaryewcz	83 Thwlaryewcz							
84	Chwlyanowcz	84 Chwlenowcz		Čulanovce	puszta	gorjani	Vrbanoševe		Tapu 351, p. 350
85	Powchye	85 Powchya		Poučje	falu	polanai	PAUČJE		Tapu 351, p. 328
86	Bwchye	86 Bwchya		Bučje	falu	gorjani	BUČJE GORJANSK O		Tapu 351, p. 349
87	Pethrowewcz	89 Pethrvsewcz		Petrošance	puszta	gorjani			Tapu 351, p. 359

4. Gara tartozékai 1478-1570									
	Gara tartozékai	Gara tartozékai	Garai összeírás	A helység neve	állapota	Náhije	A puztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1508: Df. 209 814	1491: Df. 233 472	1478: Dl. 18 145	1550-65 k.			helység		
—		87 Preznothyncz		Preslotince	falu	polanai	PRESLATI NCI		Tapu 351, p. 332
—		88 Dobrethyncz		Dobretince	falu	polanai			Tapu 351, p. 332
—		90 Akocz							
—		91 Dw]...Iowacz							

5. Ivánkaszentgyörgy tartozékai 1483-1570									
	Ivánkaszentgyörgy tart.	Ivánkaszentgyörgy tart.	Ivánkaszentgyörgy tart.	A helység neve	állapota	Náhije	A puztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1483: Df. 285 335	1507: Df. 265 631	[1520 k.]: Df. 285 367	1550-70 k.			helység		
1	^{opp.} Iwankazenthgewrgh	1 Iwankazenthgyergh	1 Iwanka Zenthgergh	Varoš Ivankovo	falu	ivankovói		IVANKOVO	Tapu 1000, p. 139
2	Herkynczfalwa	3 Herkchech	25 pr. Herkchyewcz falwa	Hrčevci	puszta	ivankovói	Ivankovo		Tapu 1000, p. 140
3	Hodyczkafalwa	4 Hodyczfalwa	2 Hewdichfalwa	Hodičko Selo	puszta	ivankovói	Ivankovo		McGowan 462
4	Zalaghfalwa	6 Zalogfalwa	3 Zalogfalwa	Soladinci	puszta	ivankovói	Nadiševci		McGowan 471
5	Androfalwa	8 Andreasowcz	4 Andrasfalwa	Andrijaševci	falu	ivankovói		ANDRIJAŠEVCI	Tapu 1000, p. 137
6	Mlynsthye	9 Mynyczko	6 Mlinischya falwa	Mlinište	falu	ivankovói			McGowan 471
7	Pothok	13 Pathak	7 Potok falwa	—	—	—			
8	Markfalwa	11 Markolcz	29 pr. Markocz falwa	—	—	—			
9	Threwkocz	16 Cherenchkowcz	8 Cherkoucz falwa	—	—	—			
10	Syskowcz	19 Syskolcz	9 Syskowcz falwa	Šiškovci	falu	ivankovói		ŠIŠKOVCI	Tapu 1000, p. 145
11	Zlawenowcz	20 Narokolcz	10 Slawenocz falwa	Slavinovci	falu	ivankovói			Tapu 1000, p. 144
12	Welyxyncz	23 Welyksyncz	12 Veliksincz falwa	Velikšinci	puszta	ivankovói	Šiškovci	Šiškovci É. Velšince	McGowan 474
13	Perkowcz	27 Prepkolcz	13 Perkocz falwa	Prkovci	falu	ivankovói		PRKOVCI	Tapu 1000, p. 144
14	Rethkowcz	31 Rethkolcz	11 Retkocz falwa	Retkovci	falu	ivankovói		RETKOVCI	Tapu 1000, p. 143
15	Nadasfalwa	38 Nadisewlcz	17 Nadisfalwa	Nadiševci	falu	ivankovói		Ivankovo DNy: Nadiševce	Tapu 1000, p. 143
16	Krywcyz	39 Krywycze	16 Kriwcz falwa	Krivavce	puszta	ivankovói	Nadiševci		McGowan 471
17	Brayncyz	40 Brayncz	15 Brayncz falwa	—	—	—			
18	Bozyas	48 Bozyas	40 pr. Bozyas falwa	—	—	—			

5. Ivánkaszentgyörgy tartozékai 1483–1570

	Ivánkaszentgyörgy tart.	Ivánkaszentgyörgy tart.	Ivánkaszentgyörgy tart.	A helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1483: Df. 285 335	1507: Df. 265 631	[1520 k.]: Df. 285 367	1550-70 k.			helység		
19	Palyna	—	14 Polyana falva	Polana	puszta	ivankovói	Vodjinci		McGowan 468
20	Werewfyn	43 Pryzoncza	22 Werewfen falva	Prisunce	puszta	ivankovói	Roždivina		McGowan 468
21	Forrow	42 Forro	45 pr. Foro falva	Voreva (Forova)	falú	ivankovói			Tapu 1000, p. 142
22	Bolyanczy	41 Balathyncz	18 Bolenincz falva	Bolovica	puszta	ivankovói	Nadiševci		McGowan 471
23	pr. Brezth	47 Brewsth	46 pr. Brezth falva	Brest	puszta	ivankovói	Ivankovo	Ivankovo ENy: Brest	McGowan 462
24	pr. Merkynczy	46 Myrsyncze	48 pr. Mersincz falva	—	—	—			
25	pr. Lassynczy	2 Lasyncz	24 pr. Lasincz falva	—	—	—			
26	pr. Woxynczy	5 Woksycz	26 pr. Voksincz falva	Vokšinci	puszta	ivankovói	Leskovac		McGowan 465
27	pr. Kysfalw	7 Kysfalw	27 pr. Kisfalwa	—	—	—			
	pr. Zolaghfalw [=4]								
28	pr. Meryewczy	10 Myryolcz	5 Meryewczfalva	—	—	—			
29	pr. Gregynczy	12 Gergencz	30 pr. Gergelfalwa	—	—	—			
30	pr. Draxynczy	14 Dragathyncz	50 pr. Dragathincz falva	—	—	—			
31	pr. Thamasfalwa	21 Thamasyncz	31 pr. Thamasfalwa	—	—	—			
32	pr. Zelenczy	22 Zelencze	32 pr. Zelencz falva	—	—	—			
33	pr. Grabowczy	17 Grabolcz	33 pr. Grabocz falva	—	—	—			
34	pr. Lepisnowczy?	—	—	—	—	—			
35	pr. Kwthyany	26 Welykygroya	34 pr. Kewchyan falva exterior	—	—	—			
36	pr. aliud Kwthyany	25 Malygroya	35 pr. Kewchyan falva interior	—	—	—			
37	pr. Dragowczy	24 Druskolcz	—	—	—	—			
38	pr. Gabwsewczy	29 Grabyolcz	37 pr. Gabayewcz falva	—	—	—			
39	pr. Prihanowczy	28 Pryhanocz	36 pr. Prihanocz falva	Prijanovce	—	—		Retkovci Ny: Prijanovce	McGowan 468
40	pr. Zlobochyna	30 BaloczZobochyna	—	—	—	—			
41	pr. Korlathy	35 Korlath	43 pr. Korlath falva	—	—	—			
42	pr. Kwchynczy	36 Kwchyncz	44 pr. Kwchincz falva	Kuinci	puszta	ivankovói	Ivankovo		McGowan 461
43	pr. Saramynczy	32 Saranycz	38 pr. Saronicz falva	—	—	—			
44	—	15 Lewchar	28 pr. Lonchyar falva	—	—	—			
		18 alia Grabolcz [=29]							
45	—	33 Napryncze	39 pr. Naprincz falva	—	—	—			

5. Ivánkaszentgyörgy tartozékai 1483-1570									
	Ivánkaszentgyörgy tart.	Ivánkaszentgyörgy tart.	Ivánkaszentgyörgy tart.	A helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1483: Df. 285 335	1507: Df. 265 631	[1520 k.]: Df. 285 367	1550-70 k.			helység		
46	—	34 Lwkachywez	20 Lukachfalwa	Lukačevci	puszta	ivankovói	Ivankovo		McGowan 462
47	—	37 Mwzynyth	42 pr. Mwsincz falwa	—	—	—			
48	—	44 Malygradez	47 pr. Kysgerecz falwa	—	—	—			
49	—	45 Welykygradez	23 Gerecz falwa	Gradac	puszta	ivankovói	Roždivina		Tapu 1000, p. 141
		49 Prepkolcz [=27]							
50	—	50 Rosd portio	21 Rosda falwa	Roždivina	falu	ivankovói		Ivankovo ÉNy: Rosd	Tapu 1000, p. 141
51	—	—	19 Wyfalwa	—	—	—			
52	—	—	41 pr. Kispolyana falwa	—	—	—			
53	—	—	49 pr. Boskocz falwa	—	—	—			

6. Sarkad tartozékai 1404-1570								
	Sarkad tartozékai	Zsámboki-javak	A helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1470: Df. 252 613	1404: Zs. II. 3029	1550-70 k.			helység		
1	Sarkad	—	Šarkudin	puszta	morovići	Morović	Adaševci DK: Šarkudin	McGowan 74
2	Zenthandras	1 Zenthandreas	Andrejovci	falu	morovići		Adaševci DK: Andriovac	McGowan 78
3	Gelethfalwa	10 Gelethfalwa	Čeletovci	falu	podgorjei		DJELETOVCI	Tapu 1000, p.121
4	Gyanthe	9 Gyanthe	Djentojovci	puszta	podgorjei	Djulvez		McGowan 456
5	Heren	14 Heren	Hranje	puszta	iloki	Kalotinci		McGowan 34
6	Farkfalwa	15 Farkfalwa	Francija?	puszta	morovići	Andrejovci		McGowan 78
7	Kezefalw	2 Kezefalwa	—	—	—	—		
8	Naghhozyw	3 Naghozyo	Hosju	puszta	morovići	Andrejovci		McGowan 78
9	Kishozyw	4 Kyshozyo	—	—	—	—		
10	Radonyafalwa	5 Radonyafalwa	Radoninci	puszta	morovići	Bratoševci	Adaševci D: Radinska	McGowan 81
11	Wenecye	6 Wenecye	—	—	—	—		
12	Chuzfalwa	7 Chezfalw	Čšovci	falu	morovići		Adaševci E: Čšovci	McGowan 117
13	Sarlath	8 Sarlath	Šarlat	puszta	morovići	Čšovci		McGowan 118
14	Damand	11 Damyand	Damjanovci	falu	podgorjei			Tapu 1000, p.126
15	Nesthenyefalwa	12 Nezpenyefalwa	—	—	—	—		
16	Zenthmyhal	13 Zenthmyhal	Mihojlovci	falu	morovići		Adaševci K: Mihajlovci	McGowan 110
17	Penthekfalwa	17 Pentekfalwa	Pentekovce	falu	morovići		Višnjicevo E: Petakovica	McGowan 111
18	Lwkachfalwa	18 Lukachfalwa	—	—	—	—		

6. Sarkad tartozékai 1404-1570								
	Sarkad tartozékai	Zsámboki-javak	A helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1470: Df. 252 613	1404: Zs. II. 3029	1550-70 k.			helység		
19	Thothorman	19 Totorman	-	-	-		Višnjičevo: Totrman	
20	Medwes	20 Medwes	Medveš	puszta	iloki	Berkas		McGowan 27
21	Chernoyafalwa	21 Chernoyafalwa	Crnojevci	puszta	morovići	Grk		McGowan 119
22	Kwchyncz (!)	22 Luchynch	Lučica	puszta	morovići	Čipanovci		McGowan 116
23	Iwanocz	23 Iwanoch	Ivanovci	puszta	morovići	Grk		McGowan 119
24	Thorgasyncz	24 Tergosynch	Trgoševci	puszta	morovići	Grk	Višnjičevo E: Trgešić	McGowan 119
25	Nybylfalwa	25 Nybilfalwa	Nibilovci	puszta	morovići	Grk		McGowan 119
26	Darocz	26 Daroch	Dolnje Dravce	puszta	morovići	Donji Lipovac		McGowan 122
27	alia Darocz	27 alia Daroch	Gornje Dravce	puszta	morovići	Donji Lipovac		McGowan 122
28	Wgrathyncz	28 Vgrathynch	Ugratinci	puszta	račai	Budrovci		McGowan 514
29	Wdwarhel	29 Vdwarhel	Odvorac	puszta	račai	Palacka		McGowan 513
30	Grubethynfalwa	30 Grubetenfalwa	-	-	-			
31	Kisginy	31 Kyzgny	-	-	-			

7. Babagerenda tartozékai 1491-1550							
	Babagerenda tartozékai	Kosztormánszentdienes tartozékai	A helység neve	állapota	Náhije	Mai megfelelője	Forrás
	1491: Df. 233 473	1506: Df. 265 809	1550-70 k.				
-		castellum Kozthormanzenzthyenes	-	-	-	Kruševica K: Kostroman	
1	opp. Babagerenda	1 Babagerenda	Babina Greda	falu	posavjei	BABINA GREDA	Tapu 1000, p. 100
2	Repowcz	13 Repowcz	-	-	-	Babina Greda D: Repovica	
3	Schthar (!)	11 Chythar	Štitar	falu	posavjei	ŠTITAR	Tapu 1000, p. 104
4	Zasthar (!)	12 Zazchythaar	-	-	-	Štitar D: Stari Štitar	
5	Lypowacz	-	-	-	-	Babina Greda D: Lipovac	
6	Zablathye	10 Zablathya	-	-	-	Štitar Ny: Zablajte	
7	Hraztheyczy	9 Hrazthowcz	-	-	-	Štitar E: Rastovica	
8	Hrazthych	8 Hrazthycz	-	-	-	Štitar Ny: Rastevce	
9	Bryzowyczca	7 Brezowyczca	-	-	-	Babina Greda DK: Brezovica	
10	Zelcze	-	-	-	-		
11	Werbicze	2 Werbycze	Vrbica	falu	posavjei	Slav. Šamac K: Vrbica	Tapu 1000, p. 100
12	Popowcz	-	-	-	-		
13	Myłowcz	-	-	-	-		
14	Zathnycza	-	-	-	-		
15	Lyzkowacz	-	-	-	-	Gundinci DNY: Liskovac	

8. Cerna tartozékai 1491–1570								
	Cerna tartozékai	Cerna tartozékai	A helység neve	állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1491: Df. 276 734	1508: Df. 265 814	1550-70 k.					
1	Czerna	1 op. Cherna	Varoš Cerna	falu	cernai		CERNA	Tapu 1000, p. 93
2	Pobrissie	7 Pobresya	Paprež(je)	falu	cernai			Tapu 1000, p. 94
3	Brathochewczy	9 Brathachewcz	Bratoševci	puszta	cernai	Cerna		Tapu 1000, p. 93
4	Zlobochyna	8 Zlobochyna	–	–	–			
5	Boryewczy	10 Boryewcz	–	–	–			
6	Nowakowczy	3 Nowakowcz	Novakovci	falu	cernai		Cerna D: Novakovac	Tapu 1000, p. 95
7	Jazwne	–	–	–	–		Cerna K: Jasenje	
8	Buczye	2 Bwcha	Bučje	falu	cernai		Cerna DNY: Bučje	Tapu 1000, p. 95
9	Zagradye	4 Zagradya	–	–	–			
10	Zenethowanchy	–	–	–	–			
11	Popowczy	6 Popowcz	Popovci	puszta	[cernai]	Papreže	Cerna DK: Popovci	McGowan 507
12	Jacobowczy	5 Jakobowcz	Jakovovci	falu	cernai		Cerna NY: Jakobovce	Tapu 1000, p. 95
13	Laschyanchy	–	–	–	–			

9. Horvát tartozékai 1395–1565									
	Horvát tartozékai	Nagyfalu tartozékai	Gara tartozékai	Népes telek	Pusztá telek	Összes telek	Háne	A helység neve	Állapota
	1395: Zs. I. 3826	1478: Dl. 18 145	1508: Df. 265 814					1550-65	
1	Horuathy	9 Horwathy	Heruathy	12	35	47		Hrvat	puszta
2	Zeulews	11 Vynnyak	–			3	3	–	
3	Oztrigonch	–	–					–	–
4	Pechkowch	12 Peczkocz	–		3	3		Peckovci	puszta
5	Voginch	13 Vogyncz	Wagynczy	4	2	6	5	Vodjince	falu
6	Balásfalua = Pezkowch	8 Pazakowcz	Pazakowcz	1	6	7		Pašakovce	puszta
7	Petrusfalua	7 Petrosyncz	Petrosowcz	3	3	6		Petrošinci	puszta
8	Zenthmiclos	–	–					–	–
9	Gurefalua	10 Gywrincz	–		6	6		–	–
10	Nogfalua	1 Naghfalw	Naghfalw		76	76	3	Velika Vas	falu
11	Kaminch	6 Komyncz	Komynchy		5	5		Komince	puszta
12	Gyala	5 Podgaycz	Podgaychy		10	10	7	Podgajce	falu
13	Beskwvch	4 Beskowcz	–		6	6		Beškovec	puszta
14	Zelechk	3 Zlethkowcz	Zlethkowcz	3	10	13	10	Svetkovac	falu

9. Horváti tartozékai 1395-1565									
	Horváti tartozékai	Nagyfalu tartozékai	Gara tartozékai	Népes telek	Pusztátelek	Összes telek	Háne	A helység neve	Állapota
	1395: Zs. I. 3826	1478: Dl. 18 145	1508: Df. 265 814				1550-65	1550-65	
15	Hozyofalu	2 Hozywfalw	Hozywfalw	2	22	24	0	Úzun Lovas	falu
16	Peterspanfalua	-	-					-	-
17	Buda	16 Lak	Bwdyncz		2	2		-	-
18	Vylak	18 Nozelcz	Nowazelchy		6	6	11	Novaselce	falu
19	Farkasfalua	19 Farkasfalua	-		3	3		-	-
20	Markusy	15 Markosy	Markwsewcz	5	13	18	11	Markuševece	falu
21	Kysidfalua	14 Kyssyd	Kwssydwcz	2	3	5		-	-
22	Krabanfalu	22 Krabanfalu	-		2	2		-	-
23	Hlapona	17 Halapnya	-		6	6		-	-
24	Himbafalu	21 Hymba	Hybyncz		3	3		-	-
25	Cherefalu	20 Cherefalu	-		2	2		-	-
	Összesen:			32	227	259	47		

Forrás: lsd. a Gara tartozékai táblázatát

10. Szentlőrinc tartozékai 1395-1570													
	Szentlőrinc tart.	Szentlőrinc tart.	Szentlőrinc tart.	Népes telek	Pusztátelek	Összes telek	Háne	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1395: Zs. I. 3826	1503: Df. 276 739	1478: Dl. 18 145					1550 k.			helység		
1	Zenthlewrinch	1 opp. Prczewethowo	1 Zenthlewryncz	29	4.5	33.5	23	Podgrad(je)	falu	ilinci		POD-GRADJE	Tapu 1000, p. 111
2	Perethinch	1 opp. Prczewethowo	15 Prczethowlcz		9	9		Prczetovci	puszta	njemci	Njemci		McGowan 411
3	Felsuperethinch	16 pr. Kysprezethowcz	-					-	-	-			
4	Dragilowch	15 pr. Dragylowcz	14 Dragylowcz		9	9		-	-	-			
5	Budathelekee	14 pr. Bwdyncz	13 Bwdyncz		6	6		Budinci	puszta	ilinci	Marinci		Tapu 1000, p. 112
6	Sabowch	13 pr. Sabowcz	5 Zabolczy		6	6		-	-	-			
7	Chomortan	3 Chemerthan	11 Themerthayn		11	11		Cemertan	puszta	ilinci	Marinci		Tapu 1000, p. 112
8	Bathowch	11 pr. Bathowcz	9 Bathoczy		3.5	3.5		-	-	-			
9	Papkerekee	12 pr. Popowcz	10 Papoczy		5	5		-	-	-			
10	Varyas	8 pr. Podlwse	3 Podlwse		5	5		-	-	-			

10. Szentlőrinc tartozékai 1395-1570													
	Szentlőrinc tart.	Szentlőrinc tart.	Szentlőrinc tart.	Népes telek	Pusztatelek	Összes telek	Háne	A helység neve	Állapot a	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1395: Zs. I. 3826	1503: Df. 276 739	1478: Dl. 18 145					1550 k.			helység		
11	Radamil	10 pr. Radonyncz	2 Radomyncz		6	6		Radinovci	puszta	njemci	Podgradje		McGowan 412
12	Sederowch	9 pr. Sedrowcz	8 Sedrowcz		5	5		Žedrovce	puszta	njemci	Podgradje		McGowan 412
13	Rorinch	-	4 Rorinczy		6	6		-	-	-			
14	Nemilowch	7 pr. Nemylowcz	-					-	-	-			
15	Berkinch	4 Brekyncz	16 Berekyncz	11	2	13		Berekinci	puszta	ilinci	Podgradje		Tapu 1000, p. 111
16	Vsurinch	2 Maryncz	12 Maryncz		11	11	29	Marinci	falu	ilinci		Šid: Marinci	Tapu 1000, p. 112
17	Nenasfalua	5 Nenasewcz	7 Nenasewcz		12	12		Naniševci	puszta	njemci	Podgradje		McGowan 412
18	Kwlwch	6 Klwch	6 Klwch		4	4		Gluči	puszta	njemci	Podgradje		McGowan 412
	Összesen:			40	105	145	52						

11. Atya tartozékai 1481-1570							
	Atya tartozékai	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1481: Dl. 18 483	1550-70 k.			helység		
1	opp. Athya	Vočín	falu	iloki		ŠARENGRAD	McGowan 23
2	Okwth	Okop (!)	puszta	iloki	Vočín		McGowan 25
3	Erwenyes	Erveniš	puszta	iloki	Bapska		McGowan 55
4	Nemczin	-	-	-			
5	Zagulian	-	-	-			
6	Babafalua	Babska	falu	iloki		BAPSKA	
7	Nowak	Novak	falu	iloki		NOVAK	McGowan 60
8	Kardos	Kordoš	puszta	iloki	Novak	Novak ÉNY: Kordoš	McGowan 61
9	Beelcz	Beles	puszta	iloki	Novak	Šaregrad Ny: Beles	McGowan 61
10	Belwelgh	Belvedj	falu	iloki		Lovas DNY: Bijeli dol	McGowan 37
11	Hozywlowaz	Uzun Lovas	falu	iloki		LOVAS	McGowan 36
12	Tomteleke	Tonpojevci	falu	podgorjei		TOMPOJEVCI	Tapu 1000, p. 122
13	Balase	Blažojovce	puszta	podgorjei	Tonpojevci		Tapu 1000, p. 122
14	Pachyrfalwa	Pačujovci	puszta	podgorjei	Erdefarka		Tapu 1000, p. 123
15	Drasinfalua	Dražinovci	falu	podgorjei		Čakovci ÉK: Dražinovac	Tapu 1000, p. 122
16	Petrocz	Petrovci	puszta	podgorjei	Čakovci		McGowan 442
17	Radasfalua	Radaševci	puszta	podgorjei	Čeletovci	Šidski Banovci: Radoševac	Tapu 1000, p. 122

11. Atya tartozékai 1481–1570							
	Atya tartozékai	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1481: Dl. 18 483	1550-70 k.			helység		
18	Banocz	Banovci	puszta	podgorjei	Zonborovci	ŠIDSKI BANOVC	Tapu 1000, p. 121
19	Sigfalwa	Segevci	puszta	podgorjei	Kondorovci		Tapu 1000, p. 120
20	Condorfalwa	Kondorovci	falu	podgorjei		Tovarnik É: Kundrovac	Tapu 1000, p. 119
21	Zenthiwan	Ivanci	falu	podgorjei		Ilač D: Ivanci	Tapu 1000, p. 128
22	Razazthincz	-	-	-			
23	Heryn	Hranje	puszta	iloki	Kalotinci		McGowan 34
24	Hilythfew [=Hilyefew]	Mali Ilač	falu	podgorjei		ILÁČ	Tapu 1000, p. 120

12. Boró tartozékai 1491–1570							
	Boró tartozékai	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1491: Dl. 33 451	1550-70 k.			helység		
1	Boroh opp.	Varoš Borhič	falu	erdódi		BOROVO	Tapu 1000, p. 42
2	Lowazy	Lovas	puszta	erdódi	Kečine	Borovo ÉNy: Lovas	Tapu 1000, p. 19
3	Polgary	Palagar	falu	erdódi		Borovo ÉNy: Palagar	Tapu 1000, p. 40
4	Igregh (!)	Irizac	puszta	erdódi	Borhič		Tapu 1000, p. 42
5	Warasy	Vároševeci	puszta	vukovari	Vukovar		McGowan 136
6	Wakadal (!)	Vodokol	puszta	vukovari	Vukovar		McGowan 137
7	Pwlyá	-	-	-			
8	Wyfalw	Ujfalw = Novasel	puszta	vukovari	Vukovar		McGowan 136
9	Mykola	Mikolinci	puszta	vukovari	Bogdanovci		McGowan 150
10	Hothysyncz	Otišince	puszta	vukovari	Tihalovci		McGowan 139
11	Saskowcz	Sačkovci	puszta	vukovari	Račinci		McGowan 152
12	Bodanowcz (!)	Bogdanovci	falu	vukovari		BOGDANOVCI	McGowan 149
13	Madaras	Madaraševci	puszta	vukovari	Bogdanovci		McGowan 150
14	Kosarewcz	Kozarovci	puszta	vukovari	Marinci	Marinci D: Kozarevac	McGowan 148
15	Zobynch	-	-	-			
16	Morynch	Marinci	falu	vukovari		MARINCI	McGowan 147
17	Hashagh	Hašag	puszta	vukovari	Marinci		McGowan 148
18	Halmos	Holmoš	puszta	ivankovói	Obramovci	Novi Jankovci: Oljmoš	McGowan 479
19	Azonfalwa	Gospodjin Vas	puszta	vukovari	Cerič		McGowan 145
20	Wayda	Kučük Vojvodinci	puszta	vukovari	Vladislavci		McGowan 151
21	Somogh	Somodj	puszta	erdódi	Pačetin		Tapu 1000, p. 18
22	Pawlócz	Pavlovci	puszta	vukovari	Bogdanovci	Vukovar DNY: Pavlovce	McGowan 150
23	Mylkowcz	Milkovce	falu	vukovari		Vukovar D: Milkovci	McGowan 152
24	Bachyncz (!)	Račinci	falu	vukovari			McGowan 151

12. Boró tartozékai 1491–1570							
	Boró tartozékai	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1491: Dl. 33 451	1550-70 k.			helység		
25	Lepsynfalwa	–	–	–			
26	Vtholyncz	–	–	–		Marinci D: Otolinac	
27	Pazadasyncz	–	–	–			
28	Kozyncz	Gazince	puszta	vukovari	Vukovar		McGowan 135
29	Lwdrowcz	Lidrovci	puszta	vukovari	Marinci		McGowan 148
30	Gozdasyncz	–	–	–			
31	Naasfalwa	–	–	–			
32	Bodofalwa	–	–	–			
33	Arpazo	Arpasovci	puszta	vukovari	Tihalovci		McGowan 140
34	Andrasfalwa	Andince?	puszta	vukovari	Tihalovci		McGowan 139
35	Bwchkowcz	–	–	–			
36	Wayda	–	–	–			
37	Vrbanfalfa	Vrbanoševci	puszta	vukovari	Tihalovci		McGowan 140
38	Petherkyncz	–	–	–			
39	Monyaros	Monjaroš	puszta	vukovari	Marinci		McGowan 148
40	Pehanowcz (!)	Plehanovci	puszta	vukovari	Marinci	Marinci D: Plejanovac	McGowan 148
41	Naghlypowcz	Lipovac	falu	vukovari		Marinci D: Lipovac	McGowan 145
42	Zawalazeg	Seksoval	puszta	erdódi	Kečine	Borovo É: Savulja	Tapu 1000, p. 19
43	Dombo	Danbova	puszta	vukovari	Bogdanovci	Vukovar DNY: Dambovo	McGowan 150
44	Chalafalwa	–	–	–			
45	Thehal	Tihalovci	falu	vukovari		Bogdanovci ÉK: Tialevce	McGowan 139
46	Dwkyncz	Dukinci	puszta	vukovari	Tihalovci	Bogdanovci K: Dukinci	McGowan 139
47	Kasyne	–	–	–			
48	Hery	Herihovci	puszta	vukovari	Tihalovci	Bogdanovci K: Erovac	McGowan 140, XCV

13. Hermán tartozékai 1491–1570								
	Hermán tartozékai	Szócs és Gabos tart.	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1491: Df. 233 472	1437: Dl. 44 167	1550-70 k.			helység		
	castellum Herman	–	–	–	–		Antin Ny: Hermangrad	
1	Edesfalwa	3 Eddesfalwa	Idušovce	puszta	hermani	Korodj	Korodj DNY: Edesfalva	Tapu 1000, p. 46
2	Bathya	–	Bačin	puszta	hermani	Antin	Antin Ny: Bačina	Tapu 1000, p. 45
3	Belle	2 Belye	–	–	–			
4	Yarda (!)	–	Jardan	falu	erdódi		Pačetin ÉK: Jordan	Tapu 1000, p. 42
5	Zeepfalwa	–	Sokvala	puszta	erdódi	Pačetin		Tapu 1000, p. 18

13. Hermán tartozékai 1491-1570								
	Hermán tartozékai	Szócs és Gabos tart.	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1491: Df. 233 472	1437: Dl. 44 167	1550-70 k.			helység		
6	Gethfalwa	-	Küçük Godfaluja	puszta	erdői	Jardan	Pačetin K. Gutvala	Tapu 1000, p. 42
7	Som[...]ja	-	-	-	-	-	-	-
8	Kezthencze	-	Kestence	falú	erdői	-	Aljmaš Ny: Kestence	Tapu 1000, p. 41
9	Zerdahel	-	-	-	-	-	-	-
10	Gabos	18 Gabos	Gaboš	falú	hermani	-	GABOŠ	Tapu 1000, p. 45
11	Myslanowcz	19 Mylyenfalwa (!)	Mislenovce	puszta	hermani	Gaboš	-	Tapu 1000, p. 45
12	Bewfeldye	-	-	-	-	-	-	-
13	Zenthmihal	27 Zenthmyhal portio	-	-	-	-	-	-
14	Vetherkowach	26 Wecherfalwa pred.	Večerkovci	puszta	vukovari	Deskovci	-	McGowan 137
15	Chobogatha	-	-	-	-	-	-	-
16	Thothfalw	-	Todfaluj	puszta	hermani	Tordinci	-	Tapu 1000, p. 44
17	Anth	-	Ontin	falú	hermani	-	ANTIN	Tapu 1000, p. 44
18	Bwskincz	-	-	-	-	-	-	-
19	Myzlethe	-	-	-	-	-	-	-
20	Ga[czal]	4 Gachal	Gačal	puszta	hermani	Küçük Selčova	Markušica ĚNy: Gačale	Tapu 1000, p. 47
21	Zereche	11 Zerewcze	Serevce	puszta	gorjani	Bečin	-	Tapu 351, p. 362
22	Becze	10 Beche	Bečin = Bečince	falú	gorjani	-	-	Tapu 351, p. 362
23	Gywlyancz	16 G[w]lyancz	Dulanci	puszta	hermani	Hrastin	-	Tapu 1000, p. 49
24	Paznam	15 Paznan	Pasnan = Poznan	puszta	čepini	Koprivna	-	Tapu 1000, p. 55
25	Mathefalwa	6 Mathefalwa	Matejovce	puszta	gorjani	Tolman	Markušica Ny: Matijevec	Tapu 351, p. 365
26	Komarowcz	8 Komarowcz	Komarovce	puszta	gorjani	Krtovlanci	Markušica Ny: Kamarinci	Tapu 351, p. 361
27	Kaythornafalwa	14 Kaytornafalwa	Krtovlanci	falú	gorjani	-	-	Tapu 351, p. 361
28	Myklosfalwa	9 Myklosfalwa	Mikloševce	falú	gorjani	-	Markušica Ny: Mikloševac	Tapu 351, p. 365
29	Warofalwa	17 Warofalwa pred.	-	-	-	-	-	-
30	Kysgaczal	12 Kysgachal	Kiš Gačal	puszta	gorjani	Sveti Laslo	-	Tapu 1000, p. 47
31	Rawazwar	13 Rawazwar	-	-	-	-	-	-
32	Thysthenfalwa	5 Tyzthenfalwa	-	-	-	-	-	-
33	Wyfalw	7 Wyfalw	-	-	-	-	-	-

14. Szentlászló tartozékai 1491-1570							
	Szentlászló tartozékai	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1491: Df. 233 472	1550-70 k.			helység		
1	Zenthlázlo	Sveti Laslo	falú	hermani	-	LASLOVO	Tapu 1000, p. 47
2	Wyfalw	Novasel	falú	hermani	-	-	Tapu 1000, p. 48

14. Szentlászló tartozékai 1491–1570							
	Szentlászló tartozékai	A helység neve	Állapota	Náhíje	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1491: Df. 233 472	1550-70 k.			helység		
3	Balyafalwa	Balinca	falu	hermani		Laslovo ENy: Bajafalva	Tapu 1000, p. 48
4	Nebozsa	Nebojsa	puszta	hermani	Balinca		Tapu 1000, p. 48
5	Kyszwcz	Kučúk Selčova	falu	hermani			Tapu 1000, p. 46
6	Waryas	Varjaš	puszta	hermani	Novasel		Tapu 1000, p. 49
7	Gyjerfalwa	–	–	–		Laslovo DNY: Gerfalva	
8	Myhali	Mihalice	puszta	hermani	Novasel		Tapu 1000, p. 49
9	Naghzwcz	Nadj Selčova	puszta	hermani	Kučúk Selčova	Laslovo DK: Nadj Seč	Tapu 1000, p. 46
10	Bathfalwa	Badofalva	puszta	hermani	Sveti Laslo		Tapu 1000, p. 47
11	Zekere	Sekere	puszta	hermani			Tapu 437
12	Thorsok	–	–	–			
13	Lyzko	Liskova	falu	erdódi		Bobota E: Staro Lieskovo	Tapu 1000, p. 40
14	Werfyn (!)	Ferefin	puszta	eszéki			Tapu 1000, p. 14
15	Kelwd	Kilod	puszta	eszéki	Velika Bolda		Tapu 1000, p. 14
16	Zylas	Silaš	puszta	erdódi	Doman	Bobota E: Silš	Tapu 1000, p. 41
17	Bela	–	–	–			
18	Thythos	–	–	–			
19	Naghterpenye	Trpina	puszta	erdódi	Pačetin	TRPINJA	Tapu 1000, p. 18
20	Lapanch	–	–	–			
21	Zarwas	Sarvaš	falu	eszéki		SARVAŠ	Tapu 1000, p. 13
22	Nemethy	Nemetino	puszta	eszéki		Sarvaš Ny: Nemetin	Tapu 437, p. 17
23	Arosfalwa	Orosfalja	puszta	eszéki	Tehine		Tapu 1000, p. 14
24	Mochar	Močar	falu	eszéki		Sarvaš Ny: Močari	Tapu 1000, p. 12
25	Thyzthenfalw [=Thyzen]	Tizinova	falu	eszéki		Eszék K: Tičina	Tapu 1000, p. 6
26	Warathka	Varatka	puszta	eszéki	Sarvaš		Tapu 1000, p. 13
27	Zylghez	Bresta	puszta	eszéki	Sarvaš		Tapu 1000, p. 14
28	Pethrowcz	Petrovci	falu	slakovci		PETROVCI	Tapu 1000, p. 130
29	Cherygh	Ceríc	falu	vukovari		CERIC	McGowan 144
30	Thwrbosancz	Terbušance	falu	slakovci		Mirkovci DNY: Terbušnice	Tapu 1000, p. 134
31	Galosfalwa	–	–	–			
32	Zenthsaluator	Zulvar	puszta	slakovci	Terbušance		Tapu 1000, p. 134

15. Ibrány tartozékai 1492–1570								
	Ibrány tartozékai	Ibrány tartozékai	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1492: Df. 233 475	1498: Dl. 29353	1570 k.			helység		
1	Ibran	1 Ibran	Brestovo	falu	vukovari		Negoslavci ÉNy: Brestovo	McGowan 153
2	Nogozthofalwa	2 Noguzlofalwa	Negoslavci	falu	vukovari		NEGOSLAVCI	McGowan 142
3	Abraďfalwa	3 Abraďfalwa	Obradovci	falu	vukovari		Negoslavci É: Obradovci	McGowan 141
4	Werczkynfalwa	4 Wereskenfalwa	Vereskinovci	puszta	vukovari	Milkovce		McGowan 153
5	Iwanowcz	5 Iwanfalwa pred.	Ivanovci	puszta	vukovari	Negoslavci		McGowan 143
6	Phylypowcz	6 Phylepfalwa pred.	Filipovci	puszta	vukovari	Negoslavci		McGowan 143
7	Kazafalwa	7 Pozafalwa (!) pred.	Kozince	puszta	vukovari	Negoslavci		McGowan 143
8	Wagatocz	8 Welghfalwa pred.	Vagatovci	puszta	vukovari	Negoslavci		McGowan 143
9	Belchanocz	–	Belčan	puszta	vukovari	Negoslavci	Negoslavci Ny: Belčani	McGowan 143
10	–	9 Kysfalw pred.	Mala Väsica	puszta	vukovari	Obradovci		McGowan 142

16. Szlakove tartozékai 1508–1570								
	Szlakove tartozékai	Szlakove tartozékai	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1508: Df. 265 814	1491: Df. 233 472	1550-70 k.			helység		
1	Zlakowcz	–	Islavkovci	falu	slakovci		SLAKOVCI	Tapu 1000, p. 132
2	Kysfalw	29 Kysfalwd	Mala Väs	puszta	slakovci	Laz		Tapu 1000, p. 133
3	Blasowcz	22 Blasewcz	Laz = Blažovci	falu	slakovci		SRIJEMSKE LAZE	Tapu 1000, p. 132
4	Warapchyan	30 Werbchan	Virapčani	falu	slakovci		Novi Jankovci D: Vrabcana	Tapu 1000, p. 133
5	Obranowcz	32 Obranowcz	Obramovci	falu	slakovci		[NOVI JANKOVCI]	Tapu 1000, p. 133
6	Merdessyncz	31 Merdesyncz	Mirdešinci	puszta	slakovci	Obramovci		Tapu 1000, p. 135
7	Gwrasowcz	25 Gwrasewcz	Djurašovci	falu	slakovci			Tapu 1000, p. 131
8	Kowachewcz	26 Koachewcz	Kovačevci	puszta	ivankovái	Djurašovci	St. Jankovci K: Kovačevac	McGowan 482
9	Cherquancz	50 Cerquancz	Črkvanci	puszta	slakovci	Rogožina		Tapu 1000, p. 130
10	Sybrythowcz	28 Sebretchowcz	Žebritovci	falu	podgorjei		[OROLIK]	Tapu 1000, p. 126
11	Merzakowcz	–	–	–	–			
12	Gaath	20 Gath	–	–	–		Svinjarevci ÉK: Gatina	
13	Brood	21 Dwaristhye	Idvorište = Brod	puszta	ivankovái	Laz	Slakovci D: Bradarica	McGowan 481
14	Wythezfalwa	23 Wythezowcz	Vitozovci	puszta	slakovci	Djurašovci	St. Jankovci Ny: Vidoševci	Tapu 1000, p. 131
15	Dyos	27 Dyos	Oresje	puszta	slakovci	Slakovci	Slakovci DNy: Orašje	Tapu 1000, p. 132
16	Thrinchen	38 Trenchyn	Trenčil	falu	slakovci			Tapu 1000, p. 130
17	Kornysewcz	37 Kornysowcz	–	–	–		Slakovci D: Krnište	

16. Szlakovc tartozékai 1508–1570								
	Szlakovc tartozékai	Szlakovc tartozékai	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1508: Df. 265 814	1491: Df. 233 472	1550-70 k.			helység		
18	Golyncz	36 Golyncz	Golinci	puszta	ivankovói	Laz	Sr. Laze É: Golinci	McGowan 480
19	Jenke	58 Jenke	Jankovci	puszta	slakovci	Djurašovci	STARI JANKOVCI	Tapu 1000, p. 131
20	Wokoyewcz	53 Wokoyechy	Vokojevci	puszta	slakovci	Djurašovci		Tapu 1000, p. 131
21	Okolychye	52 Okolysthye	–	–	–			
22	Popowcz	51 Popowchy	Popovci	puszta	slakovci	Petrovci	St. Jankovci É: Popovac	Tapu 1000, p. 131
23	Markowcz	56 Markowcz	Markovci	puszta	slakovci	Rogožina		Tapu 1000, p. 130
24	Antholowcz	54 Antholowcz	Antolovci	puszta	ivankovói	Obramovci		McGowan 478
25	Symunowcz	55 Simonocz	Šimunovci	puszta	vukovari	Lipovac		McGowan 146
26	Chernach	57 Chernacz	–	–	–			
27	Whnowcz	–	–	–	–			
28	Chwethanowcz	–	–	–	–			
29	Chytharowcz	–	–	–	–			
30	Mylasewcz	45 Mylasfalwa	Milašovci	puszta	ivankovói	Leskovac (?)	Sr. Laze: Milaševci	McGowan 465
31	Pethrowcz	–	–	–	–			
32	Nowakowcz	–	Novakovci	puszta	ivankovói	Leskovac (?)		McGowan 465
33	Gradysthye	–	–	–	–			

17. Erdőd és Váralja tartozékai 1480–1580									
	Erdőd tartozékai	Jobbágyok	Háne	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1480: Dl. 18 313	száma	1550 k.	1550-80 k.			helység		
1	Ablos	23	–	–	–	–	–	–	–
2	Eghhazasfalw	11	–	–	–	–	–	–	–
3	Bethfalwa	21	–	–	–	–	–	–	–
4	Wasarhel	8	–	–	–	–	–	–	–
5	Gyerky	13	–	Djurkin	puszta	erdődi	Erdőd		Tapu 1000, p. 17
6	Itho	10	–	Ito	puszta	erdődi	Erdőd		Tapu 1000, p. 17
7	Naghlezna	20	–	Büyük Lesna	puszta	erdődi	Erdőd		Tapu 1000, p. 17
8	Kyslezna	18	–	Küçük Lesna	puszta	erdődi	Erdőd		Tapu 1000, p. 17
9	Dyznorew	21	–	Dismorin	puszta	erdődi	Bogarda		Tapu 1000, p. 40
10	Horwath	13	–	Hrvat	puszta	erdődi	Erdőd		Tapu 1000, p. 17
11	Darocz	27	–	–	–	–	–	–	–
12	Halaz	14	–	Halas	puszta	erdődi	Erdőd		Tapu 1000, p. 17

17. Erdőd és Váralja tartozékai 1480–1580									
	Erdőd tartozékai	Jobbágyok	Háne	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás
	1480: Dl. 18 313	száma	1550 k.	1550-80 k.			helység		
Váralja tartozékai									
1	Waryalya	52		Varola	puszta	erdői	Erdőd		Tapu 1000, p. 17
2	Bogard	18	19	Bogarda	falu	erdői			Tapu 1000, p. 40
3	Daal	12	21	Dal	falu	erdői		DALJ	Tapu 1000, p. 17
4	Hernyeffalwa	3		-	-	-			
5	Nemdy	5		Nemtin	puszta	erdői	Dal		Tapu 437
	Összesen:	289	40						

18. Vicsadal tartozékai 1478–1570										
	Vicsadal tartozékai	Vicsadal tartozékai	Népes telek	Pusztá telek	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás: McGowan
	1497: Df. 233 488	1478: Dl. 18145			1570 k.			helység		
1	Wychadal	op. Vychadal	16, 21	Vučedol	puszta	vukovari	Vukovar	Vukovar K: Vučji dol	p. 135	
2	Zenthgywrgh	Zenthgyewrgh	12	9	Djurdjevci	puszta	vukovari	Vukovar		p. 135
3	Bakowch	Bakowcz	20	59	Bokovci	puszta	vukovari	Vukovar	Vukovar DK: Bokovci	p. 136
4	Sthanafalwa	Zanafalwa (!)	2	26	Stanijovci	puszta	vukovari	Vukovar		p. 135
	Összesen:		50	115						

19. Kórógy tartozékai 1469–1550									
	Kórógy tartozékai	Jobbágyok száma	Háne	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás: Tapu 1000
	1469: Dl. 32 365	száma	1550 k.	1550 k.			helység		
1	Chapa	31	64	Čepin	város	čepini		ČEPIN	p. 51
2	Iwanfalwa	3		Ivanovce	puszta	čepini	Čepin		p. 51
3	Pomočhya	7	22	Pomočinci	falu	čepini		MALI POMOCIN	p. 52
4	Mosson	7	17	Mošon	falu	čepini		Dopsin Ny: Moršun	p. 52
5	Dopza	4	36	Dopsin	falu	čepini		DOPSIN	p. 56
6	Sypkacz	3		Šipkovce	puszta	čepini	Koprivna		p. 55
7	Palina	2		-	-	-			
8	Kaporna	11	34	Koprivna	falu	čepini		KOPRIVNA	p. 55

19. Kórógy tartozékai 1469–1550									
	Kórógy tartozékai	Jobbágyok száma	Háne	A helység neve	Állapota	Náhije	A pusztát élő	Mai megfelelője	Forrás: Tapu 1000
	1469: Dl. 32 365		1550 k.	1550 k.			helység		
9	Horwatka	1		–	–	–			
10	Waydafalwa	4		Vojvodince	puszta	čepini	Dopsin		p. 56
11	Kys Papfalwa	3		Kuš Papfalwa	puszta	čepini	Čepin		p. 51
12	Nagh Papfalwa	2		Nadj Papfalwa	puszta	čepini	Čepin		p. 51
13	Kiskorogh	4	51	Küçük Korog	falu	hermani		KORODJ	p. 45
14	Babafalwa	5		Babafalwa	puszta	eszéki	Kődjéš		p. 8
15	Kelges	12	26	Kődjéš	falu	eszéki			p. 8
16	Orozi	17	84	Orosin	falu	eszéki		Eszék D: Orosin	p. 9
17	Yakabfalwa	6	31	Jakobovce	falu	eszéki		Eszék D: Jakovala	p. 10
18	Bekefalwa	3		–	–	–			
19	Chazar	8		Časar	puszta	eszéki	Jakobovce		p. 10
20	Zelfalwa	4		Selfalwa	puszta	eszéki	Jakobovce		p. 10
21	Kisfalwd	3		Málvašica	puszta	čepini	Ivanci		p. 54
22	Markusfalwa	7		Markušfaluj	puszta	eszéki	Petruš		p. 14
23	Pachana	3	5	Zablača	falu	čepini		Čepin Ny: Zablajte	p. 53
24	Gergfalwa	14		Djurdjanci	puszta	čepini	Ivanci		p. 54
25	Miclosfalwa	8		Mikloševce	puszta	eszéki	Seluš		p. 8
26	Tehyne	37	13	Tehine	falu	eszéki		TENJA	p. 11
27	Azonfalwa	13		Asonfalwa	puszta	eszéki	Trdija		p. 12
28	op. Ezeek	217	91	Osek	város	eszéki		ESZÉK	p. 1
29	Alsopetrus	9		Küçük Petruš	puszta	eszéki	Osek		p. 14
30	Felswpetrus	12	35	Petruš	falu	eszéki		Eszék Ny: Petruš	p. 11
31	op. Hagmas	168	18	Halmaš	falu	erdődi		ALJMAS	p. 18
32	Drazaad	92		–	–	–			
	Összesen:	720		–	–	–			
	Draszád nélkül:	628	527						

Pál Engel

LES EFFETS DÉMOGRAPHIQUES DES DÉVASTATIONS: EXEMPLE DU COMITAT VALKÓ

(Résumé)

Valkó fut un des comitats situés au Sud de la Hongrie, limité au Nord du Drave et du Danube, au Sud du Save. Il fut le premier territoire dévasté par des campagnes militaires turques. Les premières attaques commencèrent en 1390. Entre 1526 et 1536 le territoire du comitat tomba sous la domination turque, il appartenait ensuite au sandjak de Szerém et de Pozsega dont plusieurs registres de taxe (tahrir defter) furent conservés du XVIe siècle.

La première partie de l'étude offre une comparaison de ces registres et des inventaires enregistrés entre 1332-1335 qui contient les localités paroissiales. Des localités paroissiales remontant à 122 du XIVe siècle, appartenant à l'évêché de Pécs 74 furent habitées vers 1550, la désertion fut 40%. La perte est due aux campagnes turques, étant donnée que la désertion naturelle des villages ne fut quère fréquente en Hongrie dans le bas Moyen Age. Le plus des localités disparurent au milieu du comitat, le moindres d'elles furent enruinées à l'est. Non seulement de petits villages furent abandonnés. mais p. ex. Nagyeng, située entre Újlak et Száva-szentdemeter qui fut une des plus importantes villes du pays avant 1390 et qui fut entièrement ruinée au cours du XVe siècle. Des Serbes s'y installèrent au cours de la domination turque, elle fut nommée ensuite Vengice.

D'autres conscriptions médiévales affirment que le comitat se séparait en deux parties, en une entité du Nord et en une partie méridionale. La deuxième partie de l'étude analyse leurs données. La dévastation de la partie méridionale commençait véritablement après 1526: 70% des villages fut abandonné au milieu du XVIe siècle, au moins 80% de la population disparut, elle fut remplacée par des Serbes. Dans la région du Nord la désertion des villages fut 74%, à des localités 90% de la population disparut. Seul la région de Eszék restait à peu près intacte.

THE INFLUENCE OF OTTOMAN INCURSIONS ON THE POPULATION: THE EXAMPLE OF VALKÓ COUNTY

by Pál Engel
(Summary)

Valkó was one of the southernmost counties of medieval Hungary, its boundaries being the Drava and the Danube in the North, the Sava in the South. This was one of the first territories to be affected by the Ottoman incursions, which began in 1390. After the county had been conquered by the Ottomans between 1526 and 1536, it belonged to the sanjaks of Szerém and Pozsega, whence a number of tax assessments (tahrir defter) prepared by the Ottoman administration in the 16th century have been handed down to us.

In the first part of the study the author compares these assessments with the registers prepared between 1332 and 1335, which contain all the localities with a parish church. Out of the 122 parishes belonging to the see of Pécs 74 were inhabited around 1550, which hints at a depopulation of 40%. Since in Hungary natural depopulation was extremely rare in the later Middle Ages, this phenomenon is rightly attributed to the influence of the Ottoman devastations. Destruction was greatest in the central part of the county, the greatest number of localities surviving in the eastern region. Besides small villages important settlements such as Nagyeng (Between Újlak and Száva-szentdemeter), which had been one of the most important towns of the kingdom, were also totally destroyed during the 15th century. Under Ottoman rule it was occupied by Serbs and renamed it as Vengince.

Other medieval sources show that important differences existed between the northern and the southern parts of the county. The last part of the study is consecrated to their analysis. In the South destruction was most intensive after 1526: by the middle of the 16th century 70% of the villages had become uninhabited, and at least 80% of the population disappeared and was replaced by Serbs. In the North some 74% of the villages were affected, in some places 90% of the population disappeared. Only the region of Eszék was relatively spared.

Kéri Henrik

A HIDASI (BONYHÁDI) URADALOM TULAJDONOSAI 1660 ÉS 1740 KÖZÖTT

A birtok betelepülése a törökök kiűzése után

A volt hidasi (bonyhádi) uradalom falvairól készült helytörténeti tanulmányok (*Wilhelm Knábel* Bonyhád, *Heinrich März* Majos, *Allinger János* Hidas, *Szilágyi Mihály* Mórág, *Peter Glöckner* Mórág) egymásnak ellentmondó adatokat közölnek az uradalom tulajdonosairól a 17. század második és a 18. század első felében. Az ellentmondások oka, hogy a szaktudomány e kérdést eddig kellően nem tisztázta. Az 1990-es bonyhádi történészkonferencián¹ ezzel egy előadás részletesen², további kettő érintőlegesen³ foglalkozott, néhány kérdés azonban további tisztázásra vár.⁴ Már Ódor Imre, az egyik előadó, megjegyezte, „a szövevényes leányági örökösödés útja aligha rekonstruálható”; a több ízben adott teljhatalmi megbízás, valamint a természetes és a törvényesen megbízott gyámság miatt is nehezen áttekinthetők a birtokos viszonyok. A tisztázást ez a tanulmány kísérli meg, kitér továbbá az újratelepülés körülményeire, részben olyan adatok alapján, amelyeket a helytörténészek nem ismertek vagy nem használtak fel.

*

1660. január 13-án Lipót császár Jurassin György tihanyi kapitánynak, Gyurgyevics Györgynek és Nagy Andrásnak hűségükért és állhatatos szolgálataukért az elhunyt és magvaszakadt idős Bosnyák Tamás Zala, Somogy, Tolna, Veszp-

---

¹ Anyaga nyomtatásban is megjelent: A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián. Szerkesztette Szita László - Szöcs Zoltán. Bonyhád 1991, 269 l.

² Ódor Imre, Hidas földesurai a hódoltság után, i. m. 175–184. l.

³ Glósz József, A köznemesség birtokviszonyai a Völgységben a XVIII. századi újratelepítéstől a feudális viszonyok felbomlásáig, i. m. 11–20. l., Dobos Gyula, A Perczelek kereskedelmi kísérlete: a „Compania Tergestiana”, i. m. 165–174. l.

⁴ Ódor Imre - egyébként széles forrásanyagra támaszkodó - tanulmányának néhány téves adata azzal magyarázható, hogy nem vette figyelembe a szekszárdi levéltárban őrzött Perczel-archívum anyagát. Dobos Gyula azt írja, hogy „Perczel József... 1743-ban sógorával, Gaál Sándorral megvásárolta báró Schilson János Mihálytól Bonyhád és Hidegkút felét...”. E vételre Glósz József ebben a formában tér ki: „1723-tól a jószág báró Schilson és Kun Ferenc birtokában volt. Húsz évvel később Schilson a birtok felét eladta Perczel Józsefnek és apósának [Dobosnál sógorának], Gaál Sándornak, 1755-ben a másik felét a Kliegl családnak.” Előjáróban megjegyezzük, hogy Schilson már 1714-től, Kun 1719-től kezdve ügködött az uradalom körül, de nem tulajdonosként (feleségük örökrésze volt), így Schilson (János Mihály) el nem adhatta a birtok felét 1743-ban (különben is már 1739-ben meghalt), a másik felét meg végképp nem, mert azt a Kliegl család a Kéthelyi-Somogyi-Kun ágon örökölte, illetve részben a családon belüli tranzakciók révén jutott hozzá

rém és Pozsega megyében és a Szerémségben a török iga alatt levő, részben lakott, részben néptelen helységeit adományozza; az adományozás mindkét nembeli utódaikra is kiterjed.⁵ Összesen 46 helységről van szó, az azonosíthatók többsége Tolna megyében feküdt. Volt köztük baranyai és somogyi község is, azonosítható helységet a többi megyéből az adományozó oklevél nem közöl. Jurassin György az adománynak nem sok hasznát vehette, mert rövidesen meghalt, és a török uralom alatt levő ország részben egyébként is nehezen juthatott a birtok jövedelméhez. Tihany kapitányi tisztét 1664-ben már Kéthelyi János tölti be.

Kéthelyinek Rákóczi György igazolja, hogy 1656-ban török rabságból tért haza, 1657-ben már Kiskomárom, 1762-ben Pápa vajdája. 1664-ben Eszterházy János generális nevezi ki Tihany kapitányává. Hamarosan szőlőt vesz a Sághegyen, megszerzi a Jurassin-birtok egy részét. 1677-ben megveszi Bottka Zsigmond özvegyének, Hencz Annának apai örökségét, pápai házáat. A férj után maradt apari (később hógyészi) uradalmat a Bottka-örökösök 1702-ben eladják Sinzendorf grófnak. – Kéthelyi János felesége Novák Anna, Júlia nevű gyermeküket 1662-ben Pápán keresztelik.⁶

Kéthelyi János 1677-ben egy másik jelentős vagyontárgyhoz is jut: Jurassin György, a volt tihanyi kapitány fia, átadja az apjának, továbbá Gyurgyevics Györgynek és Nagy Andrásnak adományozott birtokot Kéthelyi Jánosnak, feleségének, Éva és Julinka nevű gyermekeiknek, mivel Kéthelyi őt több mint 2000 tallérért és egy török fogolyért a török rabságból kiváltotta; a birtok fele már korábban Kéthelyi János tulajdonában volt, a szerzés körülményeiről nincs adatunk. Kéthelyi ezen kívül megkapta Jurassintól annak anyai örökségét is, a Somogy megyei Visz helységet, valamint Csicsal, Póca és Kötse prédiúmokat.⁷ A birtokos váltást a gyér számú jobbágyosság is tudomásul vehette. 1685-ből fennmaradt egy levél, amelyben a hidasi rácok panasszal fordulnak földesurukhoz, Kéthelyihez, a tihanyi kapitányhoz, mert különböző török és magyar urak jószágukat elhajtották és megsarcolták őket.⁸ A jobbágyok panaszait rendszerint az is motiválta, hogy az uraságnak nyújtandó szolgáltatásoktól mentesüljenek vagy kedvezményt kapjanak.

A törökök kiűzése után a Kéthelyi-örökösök tulajdonjoguk biztosítására töreksznek: másolat készül a korábbi adománylevélről, szerződésről, összeírják a falvakat, prédiúmokat, azt is feltüntetve, hogy kívülük még ki tart rájuk igényt.⁹ Kéthelyi Júlia és Kéthelyi Éva 1696. dec. 12-én Kismartonban Eszterházy Pál nádornak eredetiben és másolatban bemutatja a birtokjogukat igazoló okmányokat, majd megbízottjuk útján 1697. február 19-én Bécsben is benyújtják azokat.¹⁰ Nevükben a férjek intézkednek: Júlia nevében Somogyi Ádám és Éva nevében Kersnerics Mihály.

Somogyi Ádám Pápa kapitánya volt, 1699-ben szolgabírónak, 1713-ban alispánnak választják, ezt a tisztét a 30-as évekig viseli. Az 1715. évi országgyűlésen

⁵ Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára (TMÖL), XIII. 14, A Perczel család iratai. 4. sz. A továbbiakban a csak arabs számmal jelölt dokumentumok a Perczel levéltárban találhatók.

⁶ 2., 3., 4., 5., 7., 9. és 11. sz.

⁷ 12. sz.

⁸ 13. sz.

⁹ 12. és 18. sz.

¹⁰ 20. sz.

Veszprém megye követe. 1736-ban még él, Bél Mátyás Veszprém megyére vonatkozó iratainak felülvizsgálatánál elnököl.¹¹

Kersnerics Mihály 1682-ben Sopronban esküszik fel polgárnak, fontos tisztségeket tölt be, városi tanácsos, több éven át a város polgármestere. Tehető ember, a városnak is kölcsönt nyújt. A kurucháborúk alatt ügyes politizálással, jelentős összeg leűzetésével menti meg a várost, először a kurucok, másodszer a császári csapatok dúlásától.¹²

Az 1699. évi május 19-i Simontornyán tartott megyei közgyűlésen felolvassák Somogyi és Kersnerics levelét, ebben Blagotta Gergely úpalánkai harmincadost (a későbbi földvári főszolgabíró) bízzák meg éves képviseletükkel és birtokok kezelésével.¹³ Szükségesnek tartják azonban, hogy a dolgok állásáról személyesen is tájékozódjanak. Kersnerics egyetértésével ispánjuk kíséretében Somogyi a „Somogyságba” megy (ebbe beleérti látogatását Tolna-Baranya-Somogyba), s mint írja,¹⁴ „az mint mentünk úgy gyöttünk, mivel Blagotta úr semmit sem vitt véghez, sőt nem hogy az árendát kérte volna rajtok megbeszélésünk szerint, de még egyszerűen többször nem is volt náluk, az mint az hidasi jobbágyok beszéllék.” Azzal mentegette magát, hogy a tizedet a császár számára szedték, „az ki világos hazugság, mert szintég olykor találtunk alámenni, az mikor mindjárt harmad napján az vármegye gyűlés lett, kit is megvártunk és jelen voltunk, az hol megvilágosodott, hogy az tekintetes adminisztratio absolute semmi közit nem ártja az császár részéről.” Az is kiderült, hogy Blagotta pusztákat adott bérbe, a bérleti díjat a maga hasznára fordította; jobb híján azonban továbbra is Blagottát bízzák meg képviseletükkel. Arról is tájékoztatja a soproni sógort, hogy Sinzendorf gróf a szintén pápai Bottkáné asszonynak a „Rácságon” levő 35 faluból és pusztából álló jószágáért kilencezer forintot ígért. Itt a már említett apari uradalomról van szó, mely a császár által 1702. július 27-én jóváhagyott szerződés szerint 38 helységből állt és 10500 forintért kelt el. Somogyi felveti Kersnericsnek, adják el a birtokot Sinzendorfnak, aki azt is kérte; többet is kaphatnának érte, mert szebb és nagyobb, mint Bottkánéé. Az eladás jobb, mintha költenének rá, mert távollétükben semmi hasznuk nincs belőle, „az egyik is húzza, a másik is húzza, az egyik mondja, enyim, a másik mondja, enyim, semmi igazságok sincsen pedig hozzá”. A puszták egy részét más uraságok használatba vették, ami pedig még a kamara kezén van, azt a pécsi kamara-adminisztráció nem adja ki, amíg erre felsőbb utasítást nem kap. Arra bízta Kersnericset, menjen a budai kamara-adminisztrációhoz vagy pedig Bécsbe, hogy a pécsi számvevőszéket a birtok kiadására utasítsák. Somogyi szerint a jogi helyzet egyszerű: Bosnyák Tamás halálával a birtok a királyra szállt, az átengedte a Jurassin-családnak, attól a Kéthelyi-család szerezte meg, így semmi akadálya nincs a szerződés ratifikálásának, s ezáltal eladáskor a birtok nagyobb értéket képviselne.

Csakhogy ezzel némileg elkéstek. Az udvar a török alól felszabadított területeket a kamara számára lefoglaltatta, eleve azzal a céllal, hogy a régi birtoko-

¹¹ Az adatok a Veszprém Megyei Önkormányzat Levéltára megyegyűlési jegyzőkönyveiből valók.

¹² További részleteket l. *Házi Jenő*, Soproni polgárcsaládok 1535–1848, I–II. k., Budapest 1982.

¹³ TMÖL, Prot. Cong.

¹⁴ 21. sz.

soknak tulajdonukat csak a felszabadító háborúk költségeinek részarányos viselésével adják vissza.¹⁵ A kérdés intézményes rendezésére csak a karlócai béke után, 1702–1703-ban került sor, addigra azonban a gazdátlanak tekintett birtokokat jórészt szétosztották a felszabadító háborúkban érdemeket szerzett hadvezérek között. Kéthelyi Éva és Kéthelyi Júlia 1696-ban beadott kérelmét — nyilván Kersnerics Mihály sürgetésére — 1702-ben oly módon rendezték, hogy a Bosnyák-birtok 46 községét a fegyverjog megváltásával, 2000 forint lefizetésével megkapja Kersnerics és felesége, Kéthelyi Éva, kivéve azonban azokat a községeket, amelyeket már korábban Eszterházy Pál nádor, Monasterly János rác kapitány, Sinzendorf gróf és mások adomány vagy vétel útján megszereztek. A király leirata nem tesz említést a somogyi Visz községről és pusztákról (Póca, Kötcsse, Csicsal), amelyeket az ifjabb Jurassin anyai örökségéből adott át Kéthelyinek. Lipót az adományozásról 1702. december 8-án tájékoztatta a budai kamara-adminisztrációt.¹⁶ Miután Kersnerics befizette a 2000 forintot, a király utasítására a budai adminisztráció a pécsi számvevőszéknél intézkedik a birtok átadásáról. A kiküldött számvevő megbízatása azonban már úgy szól, hogy a birtokot Kersnericsnek és Somogyinak adják át; a megtörtént átadást 1703. június 10-én jelentik a budai adminisztrációnak.¹⁷ Ide tartozik még, hogy Schaumburg, simontornyai kincstári számvevő Kersnericset értesíti, átadta Somogyi Ádámnak az adományozott javakat, kivéve azokat, amelyek a kamara útján már korábban mások tulajdonába kerültek.¹⁸

Ez azonban már egy erősen megcsappant birtok volt. A hajdani Bosnyák-birtok néhány észak-baranyai helysége Eszterházy nádor kezében volt, Monasterly két évvel korábban Tevelt, Kovácsit, Patlant, Szent Gált kapta meg, néhány helység az egyházi javak között volt. Érthetetlen módon nem adtak át néhány falut illetve pusztát, amelyeket akkor még a kamara kezelt (pl. Mágocs, Nagyhajmás, Köblény). Hidas központtal megmaradt egy összefüggő terület számos pusztával, ezek között Cikó, Mórág, Mőcsény, Majos, Börzsöny, Szerdahely, Csöcske stb. Jogai biztosítására Kersnerics egy sor tiltást jelentett be a megyénél olyan földesurak (pl. Eszterházy nádor, Monasterly-Dőry, Amadé Ádám) ellen, akik szerinte az ő birtokát bitorolták.¹⁹ Amikor Monasterly egy sor más tulajdonosra hivatkozva tiltakozik Kersnerics birtokba iktatása ellen, a simontornyai kamarai számvevő szükségesnek látta a királyra hivatkozva Kersnericsnek megismételni a korábbi rendelkezést, hogy a birtokátadás a már a nádornak, Monasterlynek, Sinzendorfnak és másoknak átadott falvakra nem vonatkozik.²⁰ Egy-egy esetben önkényeskedésre is sor kerül. Kersnerics Szárazd határában disznóit legeltethette, magának tudván annak határát. Monasterly azokat lefoglalta, a visszaadást azzal tagadta meg, hogy Szárazd is, a rajta legelő disznó is az övé.²¹ Mérey Mihály

¹⁵ Részletesebb tárgyalást l. *Mezősi Károly*, A fegyverjog (jus armorum) megváltása a töröktől visszafoglalt területen, Századok 1942 (LXXVI. évf.) p. 179–195.

¹⁶ 23. sz.

¹⁷ 31. és 35. sz.

¹⁸ 37. sz.

¹⁹ 26. sz.

²⁰ 29. sz.

²¹ 36. sz.

szekszárdi apát amiatt tiltakozott, hogy Kersnerics kb. 65 rác fegyverrel elfoglalta Széplakot, az apát embereit elűzte és tüzet okozott.²² Nyolc évvel később, 1711-ben viszont a pécsi jezsuiták követelik Kersnericstől Széplakot.²³

Pontos képet a birtok népességéről a közgyűlési jegyzőkönyvekben, összeírásokban közölt adatok alapján aligha rajzolhatunk meg. A birtok túlnyomóan rácokból álló lakossága állandó mozgásban volt, a magyar és német etnikum nagyobb számban az 1720-as években jelent meg, fokozatosan kiszorítva innen a rácokat. A keresztnévek alapján ítélve néha a magyar családnév viselője is rác, a név gyakran viselőjének korábbi lakóhelyét, foglalkozását vagy valamilyen személyes jegyét jelzi. Hidason és Cikón 1696-ban hat-hat katonát szállásolnak el, tehát mindkét hely lakott. 1703-ban Cikón öt, Szerdahelyen tizenegy család lakik. A kuruc háborúk alatt a lakosság feltehetően ideiglenesen Szlavóniában keres menedéket. Elsőnek a hidasiak térhetek vissza. 1711-ben a birtok felügyeletével megbízott Virág Ferenc jelenti Kersnericsnek, hogy a hidasi rácok semmiképp sem akarják megadni a kilencedet, a tizedet meg a pécsi káptalan követeli. Ha a cikóiak és a többiek visszatérnének, egy háztól három forint bért fizetnének; kilencedet nem akarnak fizetni, viszont három szabad év elteltével robotszolgáltatást vállalnának.²⁴ Cikón aztán 1713-ban hat, 1715-ben nyolc családot írnak össze, az 1717-es összeírás öt családot említ („kóborló rác népséggel újratelepítve”), 1718-ban tizenegy családot találnak. Az 1720-as országos összeírás szerint 1719-ben a régi lakók egy kivételével mind elmenekültek, s helyükre két különböző (a nevek alapján rác és német) nemzetiségű telepések érkeztek. Majoson 1715-ben és 1716-ban éltek rác családok, a húszas összeírás szerint a régi lakók a falut elhagyták, s az aratás előtt 12 személyből álló frank (német) csoport révén újra betelepült; 1722-ben a faluban már harminc családot számolnak össze. Bonyhádon 1715-ben 17 család él, többségük délszláv (meglehet, hogy horvát), köztük magyarok is lehetnek. Hamarosan ismét továbbállnak, az 1720-as országos összeírás szerint a település négy év óta lakatlan (bár az 1717-es összeírás szerint még két szláv család és egy Jován nevű igény szegény [miserrimus] bíró élt ott. Néhány család Börzsönyben, Berekalján, Csöcske pusztán is élt. Mórágyról a korai összeírásokban nincs adat, egy 1723-ra datálható beadványból kiderül, hogy elűzték a községből a nem kis létszámú rác lakosságot, mely nagyobb számban már két évvel korábban költözött oda, sőt földesurukkal írásos szerződést is kötött.²⁵ 1724-ben németek települnek meg a községben.

Az uradalomnak nevet adó Hidason a pécsi provizorátus 1695-ös összeírása szerint Jányi György nagyszombati püspököt nevezik meg tulajdonosként, akinek évi három forint adót fizetnek. Igényt tart még a községre a pápai Somogyi Ádám, de neki nem adóznak. Viszont adót szed tőlük mint török földesúr a szigetvári Disztraka. Az 1796-os összeírás szerint 3 forint adót fizettek Somogyi Ádám pápai kapitánynak, de adóztak Huszan Bulyuk basának és a török császárnak is. Lakosai

---

²² 33. sz.

²³ 42. sz.

²⁴ 43. sz.

²⁵ TÖML, Közgy. ir. 10:372.

kálvinisták és rác vallásúak, azaz magyarok és rácok.²⁶ A kuruc háborúk alatt elnéptelenedett faluba először a rácok térnek vissza, 1711-ben 22 családot írnak össze, ők frissiben jöttek Szlavóniából.²⁷ Többüket Hidasi névvel illetik, feltehetően ők már a kivonulás előtt is a faluban éltek. Az 1719-es általános összeíráskor 36 család él a faluban, az 1720-as országos összeírás 32 családot említ, a nevek alapján ítélve kilenc család magyar nemzetiségű, meglehet, hogy a korábbi magyar lakosság tért vissza. Az összeírók még megjegyzik, hogy nincs elég földjük, ezért a szomszédos Tolna megyében is művelés alá fogtak földet. Megemlítik még, hogy kitűnő szőlők vannak. 1723-ban 70 rác és magyar család él Hidason. Mind a lakosok száma, mind azok viszonylagos stabilitása miatt kézenfekvő, hogy az uradalom központja kezdetben Hidas volt, a tulajdonosok a baranyai megyegyűléseken jelentek meg, illetve Baranya megyei tisztségek viselésére törekedtek. Tudunk Hidason egy Jovan nevű ispánról, az újratelepülő községek első szerződéseit Hidason kötik, sőt Hidason irodája is lehetett az uradalomnak, amelyet „Cantzley Hitasch” névvel illet egy 1720-as, 1722-es telepítési és egy 1723-as adásvételi szerződés. Az 1724-es szerződések Bonyhádon kötöttek, s ettől az időponttól kezdve helyesebb bonyhádi uradalomról beszélni, amelynek egyik birtoka Hidas. A tisztázatlan birtokos viszonyok a birtok elnevezésében is mutatkoznak, így a Baranya megyei közgyűlési jegyzőkönyv Hidast 1729-ben „bona Domini Kun”-ként említi, 1730-ban egyszerűen, Possessio Hidas”-t írnak, 1732-ben pedig „Somogyiana Hidas” néven szerepel a jegyzőkönyvben. Az 1710-es években még „bona Kersnericsiana” volt.

Az újratelepítés időszaka egybeesik a tulajdonos váltással. Kéthelyi Éva 1711-ben hunyt el, birtokrészének tulajdonjoga gyermekeire, Kersnerics Jánosra és Annamáriára száll. Az ügyek intézését Kersnerics János veszi át, 1710-től 1718-ig mint Hidas földesura többször részt vesz a baranyai megyegyűléseken.²⁸ A Kersnerics-érdekeket a húszas években Annamária férje, báró Schilson János Mihály védi.

Ebben az időben a másik ágon is végbemegy a birtokos váltás: erre az időre eshetik Kéthelyi Júlia halála, a továbbiakban Somogyi Ádám helyett az örökös Somogyi Anna Mária második férje, Kun Ferenc intézkedik. Az 1720-as években Baranya megye közgyűléseinek jegyzőkönyvében többször jelenik meg a neve mint Hidas földesura. Kun is, Schilson is, akárcsak Somogyi Ádám és Kersnerics Mihály, földesúri jogukat feleségük nevében és felhatalmazásával gyakorolták, az előbbieket megjelenése azonban véget vetett a családi békének. Megkezdődött a pörösködés és osztozkodás, melyet újabb pör és osztozkodás követett.

Mit tudunk Kun Ferencről és báró Schilson János Mihályról?

Kun Ferencről kevés biztos adatunk van. Somogyi Mária első férjének, Rizács Jánosnak halála után házasodhatott össze Kun Ferencel. Az első házasságból született lányt, Rizács Júliát 1717 májusában keresztelik Pápán, 1719 decemberében már Kun Ferenc jelent be tiltakozást Jáni bátai apát ellen Mórág, Nána

²⁶ *Timár György*, A pécsi provizorátus faluösszeírásainak a török időkre vonatkozó feljegyzései (1685, 1696). Baranyai Helytörténetírás 1982, 71. l.

²⁷ Baranya Megyei Önkormányzat levéltára (=BMÖL), Conscriptio (=Ö), Conscriptio rascianorum ex Slavonia redeuntium.

²⁸ *Angyal Pál*, Báró Nesselrod püspök és főispán kora, 1703–1732, Pécs, Baranyai Múzeum Egyesület Évkönyve, II. évf. 1909, p. 119–126.

és Kürtös használata miatt.²⁹ Neve Kun Jánoséval együtt (testvéröccse lehet) 1721-ben a Tolna megyei kétségtelen nemesek között szerepel.³⁰ Az 1727-es nemesi összeírásban ismét megjelenik a nevük a kétségtelen és vagyonnal rendelkező nemesek között (*indubitati et possessionati nobiles*),³¹ de sem kétségtelen nemeségükről, sem vagyoni állapotukról nincs további adatunk, – azon kívül, hogy Kun Ferenc teljes joggal jár el feleségének birtokügyeiben. Az 1725-ös baranyai nemesévizsgálatban szerepel egy Kun Pál, 1754-ben ennek fia, Kun Sándor,³² velük való rokonsági kapcsolat nem mutatható ki. A magyarországi nemesi családokat tárgyaló munkák az ország területén számos, egymással rokonságban nem álló Kun-családot ismernek, de egyik sem hozható össze biztonsággal Kun Ferencsel. Megjegyezzük azonban, hogy a Veszprém megyei szentkirályszabadjaiak már 1702-ben kérték Lipóttól nemességük igazolását, s a veszprémi káptalan 1721 hirdeti ki III. Károly oklevelét, mely elismeri a szabadiak nemességét, köztük a Kun családot is, – s ebben az évben Tolna megye is felsorolja Kun Ferencet a kétségtelen nemesek között. Meglehet, hogy Kun Ferenc mint a szabadi kispap Kun család tagja vette el a viszonylag tehetősebb pápai özvegyet, Somogyi Máriát. Kun Jánosról azt tudjuk, hogy a jó vagyoni körülmények között elhunyt dombóvári jószágigazgatónak, Egry Lászlónak özvegyét, Kulcsár Erzsébetet vette feleségül, a vagyon itt is a feleség vagyonát jelentette.³³ Kun Ferenc az 1720-as években mint Hidas földesura többször is megjelent a baranyai megyegyűléseken, — az 1710-es években ezen a címen Kersnerics János vett részt, — sőt az 1723-as tisztújításon alispánjelöltként indul, de Petrovszky Józseffel szemben alulmarad. Felesége, Somogyi Anna Mária halála után (1728 körül hunyhatott el) 1730-ban bekövetkezett haláláig mint az árvák gyámja ő intézi a birtok ügyeit, a gyámsági teendők ezután átmenetileg a nagyapára, Somogyi Ádámra szállnak. Ő azonban már 1734-ben elfoglaltságára és a nagy távolságra hivatkozva — még mindig Veszprém megye alispánja és Pápán lakik — lemond a gyámságról, és a Kun árvák és a vagyon sorsát a legidősebb unoka, Rizács Júlia férjére, Kajdacsy Zsigmondra bízta. 1738-tól bírósági döntés alapján Pinczés Imre, a szekszárdi apátság tisztartója a Kun-árvák gyámja, mivel Kajdacsy az árvák vagyonát a sajátjaként kezelte és a jövedelemmel nem számolt el.³⁴

Schilson János Mihály a Würzburg melletti Tauber-Königshofenben született egy kocsmáros gyermekeként. 1707-ben I. József császár Sopron belső tanácsosi állására javasolja, ezt a város parancsnak tekinti s megválasztja. 1708-ban nőül veszi Kersnerics Annamáriát. Nemes ember, az 1715-i országgyűlésen honosítják. A győri püspök fertőrákosi uradalmának jószágigazgatója.³⁵ 1714-ben szécsényi kastélyában Kersnerics Jánosnak átad a tolnai, baranyai birtokra vonatkozó okmányokat,³⁶ s

²⁹ TMÖL, Közgy. ir. 10:201.

³⁰ TMÖL, Közgy. ir. 5:42: Kun Francisci et Joanni in numerum indubitatorum nobilium facta insertio. (1721), csak az indexben szerepel, az okmány nincs meg.

³¹ TMÖL, Közgy. ir. 5:57/7.

³² BMÖL, Ö:115 és Ö:117.

³³ TMÖL, 10:765.

³⁴ 1738.09.06, nyilatkozat a győri káptalan előtt.

³⁵ Az adatokat Házy Jenő idézett könyvéből vettem.

³⁶ 45. sz.

1720-tól a különböző okmányokon neve mellett a báró, *L. B.* (liber baro), *Freiherr* és *Erbherr von Szécsény und Egyed* (Sopron megyei községek) megjelölés is szerepel, de sem a bárói cím, sem a két község megszerzésének körülményeiről nincsen adatunk. Mind a Kersnericsek, mind Schilson Tolna megyében nem honorálták meg, a megyétől távol éltek és Sopronban temették őket: részben hivataluk, részben jelentősebb vagyonuk oda kötötte őket.

Schilson és Kun helyzetükből adódóan eltérően viszonyultak a hidasi uradalomhoz.

Schilson elsősorban a jogi háttért próbálta biztosítani, jogi úton akarta a birtokot növelni. Ehhez némileg megvolt a jogi alap. Az eredeti Bosnyák-féle birtoknak csak töredékét kapták, nagyobb része a különböző adományozások révén már más kezekben volt, ezeknek jogszerűségét lehetett vitatni, persze, nem sok eredménnyel. Már 1703-ban ismételtlen leszögezték a királyra hivatkozva, hogy a már eladományozott birtokok átadásáról nem lehet szó. 1717-ben Schilson (és Kersnerics János) azzal próbálkozik, hogy a volt Bosnyák-birtoknak még kincstári kezelésében levő falvait, Mágocsot, Hajmást és Köblényt megszerzik, ilyen értelmű beadvánnyal fordulnak a királyhoz.³⁷ Az eredmény: 1719-ben felszólítják Kersnericset és Schilsont e birtokok tulajdonjogát bizonyító okmányok bemutatására.³⁸

A kevésbé tehetős Kun inkább a meglevő birtok jövedelmezőségének biztosításában érdekelt. Céljainak elérésére gyakran használt jogilag vitatható és erőszakos eszközöket, s ez jobbágyaival, a szomszédos birtokosokkal és a társtulajdonos Schilsonnal való összütőközéshez vezetett. De az ő nevéhez fűződik a Hidas kivételével jóformán néptelen birtok betelepítése, a gazdálkodás megindítása, úgyhogy tíz éves működése után egy virágzásnak indult uradalmat hagyott örökösire, sőt birtokszervező tevékenységéből a Kersnerics-ág is sokat profitált.

Kun Ferenc jobbágyaival való kapcsolatát szerződésekben rögzítette, ezek egyúttal telepítési szerződések. A betelepült Hidasról ilyen szerződés nem maradt fenn. Az első szerződést Kun Hidason, 1720. április 30-án a Bonyhádra települő magyarokkal kötötte.³⁹ Pontosabban Szücs András nevű szabadossal, aki fáradtságos szolgálatáért, a betelepítésért („megszállításért”) kapta a szabadosságot. A bonyhádiakkal kötött magyar nyelvű szerződés mintája lehetett a német nyelvű szerződéseknek, az utóbbiak azonban bőbeszédűek, nehézkes fogalmazásúak. A hozzá közel álló majosi szerződéssel összehasonlítva a magyar szerződésből hiányoznak a 13-tól 17-ig terjedő pontok, meglehet, hogy az egyébként is késői (1767-es) másolatból egy lap elveszett. Lényeges eltérés van továbbá a szabad évek számában: a feltehetően a megye vagy Baranya területéről érkező bonyhádiak egy szabad évet, a külföldről betelepülők három szabad évet kaptak. A bonyhádi szerződésnek egy további lényeges pontja a szabad vallásgyakorlás engedélyezése, feltételekkel: „Engedtem nékiek magok hitin levő Praedicator és Mestert tartani olly conditioval miglen Koronás Király Urunk, eő Felsége parancsolatja azt nem tartja, hogy azon religion levő Praedicator semminemű Földes Ur, maga jóságában meg ne szenvedjen hasonloképpen országunktol ha éppen meg nem enged-

³⁷ 47. sz.

³⁸ 49. sz.

³⁹ TMÖL, 6:46. Hitelesített másolat 1767-ből. Szövegét a függelékben közöljük.

tetik.” Az oda települő református magyarok éltek is a lehetőséggel: már 1720-ban választottak prédikátort.⁴⁰ Hasonló megfogalmazást találunk a majosi szerződésben is.

A Szűcs Andrással kötött szerződés egyik kitétele volt, hogy „ tartozik öö kegyelme tovább is azon igyekezni, mentül jobb is több embereket szállíthasson, úgy hogy száz gazda légyen mentül előbb”. E kikötésnek Szűcs nem tudott eleget tenni. A földesurak a megye hathatós támogatásával akadályozták saját jobbágyaik továbbköltözését, a nagyobb arányú telepítésekhez további népességre csak a határokon túlról lehetett számítani. Szerb (rác) lakosság betelepítésétől a földesurak általában ódzkodtak, így örömmel fogadták a német területekről érkező bevándorlókat. Eltekintve a Dóry László-féle szervezett telepítéstől, Tolnába és Baranyába valószínűleg nem ügynökök által szervezett csoportok érkeztek, hanem túlnyomóan protestánsok, akik a kincstári birtokokra, így a temesi Bánságban nem telepedhettek le, és sokszor katolikusok is, akik a bánsági viszonyoktól visszariadva a szervezett csoportoktól elszakadtak és a magánuradalmaknál kerestek szabad telket. Szervezőre akkor is szükség volt. Kun Ferencnél ezt a tevékenységet akkori hidasi intézője, Holzinger Mátyás láthatta el. 1723. január 1-én kelt az az adásvételi szerződés, amely szerint Holzinger Mátyás — felesége, Hartling Anna Mária részére — Kuntól Cikón szabad telket vesz. Kun az új tulajdonost mindenfajta szolgáltatás alól mentesíti, mivel Holzinger — a német szöveg szerint — „mint intéző sok jót tett velem, emberekkel támogatott és szervezett, hogy nekem és a nemes vármegyének ebből haszna legyen, először Majoson támogatott és szervezett, aztán Cikón, harmadszorra Börzsönyben, ezért e szabadosságért keresett meg és kérte [a szabad telket], amit nem tudtam tőle megtagadni, és kegyesen, olcsó vételárért, százötven forintért átengedtem neki”.⁴¹ Holzinger Mátyás a telepítésért ugyanazt a jutalmat kapta, amit Szűcs András Bonyhádon, illetve, amivel az Eszterházyak is jutalmazták a telepítést szervező és embereket toborzó bandagazdáikat: szabad telekkel.

Majosra az 1720-as összeírás szerint aratás után tizenkét frank személy érkezett, valószínűleg még saját szervezésben. A telepítést már Holzinger intézhette, a szeptember 28-án Hidason kelt szerződést a faluból négyen írták alá, s ígérték, hogy a telepesek számát hetvenre emelik.⁴² Időbe telt azonban, amíg ezt a számot elérték. Mórágyon már Holzinger szervezte a „megszállást” Szlavóniából visszatelepülő rácokból. Egy feltehetően 1723-ból származó okmány szerint a rác lakosság két évvel korábban telepedett meg a faluban (de volt, aki már 1720-ban is ott volt) s Kun Ferencsel szerződést is kötöttek.⁴³ Ez a szerződés nem maradt ránk, a lakosságot még ebben az évben Kun Ferenc elűzte. Holzinger telepítése még Cikó és Börzsöny. A cikóiakkal, ugyancsak a hidasi irodában, 1722. június 10-én

⁴⁰ TMÖL, 3:463.

⁴¹ 28. sz.

⁴² Az eredeti szerződés is és az 1874-ből való másolat is elveszett. Utóbbit *Gottlieb Schuon* közölte (Die nordöstliche Schwäbische Türkei, Stuttgart 1936, 75–77. l.). Nem hiteles másolat, hanem nyelvi és helyesírásilag is átírat, tartalmilag azonban azonos a többi községgel kötött eredeti szöveggel.

⁴³ TMÖL, 10:372.

kötötték szerződést.⁴⁴ A cikóiai részéről a szerződés bevezetésében négy német nevet említenek: ők a már nagyobb létszámú lakosság nevében járnak el. A korábbi gyér számú rácság erre az időre eltűnt.

Nem tudni, hogy az 1724-es telepítések szervezője Holzinger volt-e még. Arra, hogy Kun közvetlenül Fuldából vagy a Pfalzból hívott telepeseket, mint azt egyes szerzők korábban állították, semmiféle bizonyítékunk nincs. Valószínűleg most is önszerveződő csoportok kerestek letelepedésre alkalmas helyet, s Kun illetve megbízottjai ezeket örömmel fogadták. 1724. július 1-én Kun tizenöt Mórágóra települő jobbággal köt szerződést.⁴⁵ Ugyanezen a napon kelt a hidasi németekkel kötött szerződés is, érdekessége azonban, hogy bevezetőjében mindkét tulajdonost említi: Schilsont hosszú címmel, Kunt pedig csak a szokott „hoch- und wohlgeboren” jelzővel, a szerződést azonban csak Kun Ferenc írta alá és látta el saját pecsétjével.⁴⁶ A két szerződés egyazon kéztől származik, eltér azonban a korábbi, valószínűleg Holzinger által írt szerződések kézírásától. A hidasi szerződésen tíz jobbággy neve is fel van tüntetve. A Baranya megyei 1727-es házadó-összeírás közli az 1724-ben betelepültek névsorát, összesen 23 nevet, ezekből csak egy, legfeljebb kettő lehet azonos a szerződésen előforduló nevekkel; a többiek valószínűleg jobb szerződés reményében továbbvándoroltak. 1724. augusztus 1-én szerződött Kun bonyhádi német telepeseivel, a szerződés tizennyolc telepes nevét is közli. – Ez a betelepülők teljes névsora lehet, hozzájuk hamarosan újabb telepések csatlakoznak.⁴⁷

E három, 1724-ben kötött szerződést már Bonyhádon keltezték, ami annak a jele, hogy az uradalom ügyintézését Bonyhádra helyezték át. A hidasi uradalomból (*dominium Hidas*) bonyhádi uradalom lett, s Hidas a továbbiakban mint az uradalom része, mint hidasi birtok, Hidas falu (*possessio Hidas*) szerepel az okmányokban.

A telepítés a földesuraknak is pénzükbe került. A telepítéshez, jószágigazgatáshoz alkalmazottakat kellett beállítani, földmértőt fizetni, a telepeseket az első évek nehézségein átsegíteni. A jelek szerint sem Somogyinak, sem Kunnak nem volt ehhez megfelelő anyagi háttere. Már a fegyverjog megváltását is Kersnerics egyedül állta, és nincs adatunk arról, hogy Kunnak valamennyi saját vagyona lett volna. Ez indokolhatta, hogy Kun Ferenc és Somogyi Mária már 1720-ban Csöcske pusztát bérbé adják Dávid Lászlónak és Diósy Ferencnek.⁴⁸ 1721. március 11-én Kun Hidegkút, Csicsó és Csernyéd pusztákat húsz évre elzálogosítja Zsitkovszky Sámuel ügyvédnek, aki 700 forintnyi beruházását beszámítva 1726. május 26-án 1000 forintért Mercy-Argenteau Antal grófnak, a hógvérszi uradalom örökösének adja el.⁴⁹

⁴⁴ 52. sz.

⁴⁵ 56. sz. A Tafferner által közölt szöveg (Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte, Band 5, München 1995, 88–89. l.) hibás szövegen, illetve átiraton alapul.

⁴⁶ 61. sz. Az 1767-es úrbérendezés idején a magyar-, német- és ráchidasiak a kilenc pontra adott feleletben csak egy 1730-as szerződést említenek, az 1724-es feledésbe merült. Ezért nincs kizárva, hogy a már korábban ott élő rácoknak és magyaroknak is volt szerződésük s elveszett, akár csak a mórággyi rácoké.

⁴⁷ 56. sz.

⁴⁸ 83. sz. Az okmányt 1720. január 20-án Hidason írják alá.

⁴⁹ Az adatokat *Elsa Triebnigg-Pirkherttől* vettem (Anton Graf Mercy d'Argenteau, Deutsch-Ungarische Heimatblätter, II. [1930], 247–251, 336–339. l.). Az eredeti okmányokat nem találtam meg.

Az elzálogosítás azért meglepő, mivel e puszták közül csak Hidegkút szerepel az I. Lipót-féle 1702-es átadási rendelkezésben a hajdani Bosnyák birtok részeként. A Kéthelyi-Kersnerics ág már június 18-án tiltakozást jelent be amiatt, hogy Mercy-Argenteau Hidegkutat használatba vette.⁵⁰ A meginduló hosszan tartó pereskedés azzal ér véget, hogy Mária Terézia 1745. jún. 25-én kelt adományozó levelével az egykori pusztákat Mercy-Argenteaunak juttatja.

A csöcskei bérlettel kapcsolatban is gondjai támadnak Kunnak. 1723. december 17-én a környéken garázdálkodó haramiák behatoltak Dávid és Diósy Csöcske pusztai házába, két cselédet megöltek, az uraság feleségét és gyermekét megsebesítették s 325 arannyal és értékes házi felszereléssel távoztak. A rablást szervező Jezmenica tizennyolc társával Mórággyra ment, ahol itallal, élelemmel látták el őket. December végén, majd 1724. januárjában az ügyben több tanút hallgattak ki, főleg mórággyiakat. A kihallgatás során egyéb dolgok is kiderültek: egy Jovica nevű haramia Mórággyon elvágta Kun hidasi ispánjának, Jovannak a nyakát, mert közös pécsi börtönbüntetésük alatt Jovan ellene vallott, pontosabban: „köpött”.⁵¹ Két évvel később Jovan özvegye a Tolna megyei előjáróság közbenjárását kéri Baranya megyénél, hogy visszakapja három évvel korábban Pécssett ártatlanul raboskodó férjének tulajdonát, egy vasabroncos szekeret, három lószerszámot, skarlát posztóból készült, aranyozott és ezüst gombokkal díszített ingét, vörös övét. Férjét kirabolták és megölték, neki pedig a négy árváról kell gondoskodnia.⁵² A Tolna megyei levéltárban az 1725-ös közgyűlési iratok (*Judicialia*) között található a mórággyi jobbágyoknak a megyéhez intézett keltezetlen kérelme,⁵³ keletkezését Szilágyi Mihály 1723-ra teszi és a Csöcske pusztai rablótámadással hozza összefüggésbe.⁵⁴ Alig két évvel ezelőtt, írják a mórággyiak, a vármegye, majd a földesurak biztatására és csalfa ígéretére jöttek át erre a helyre s még írásos szerződést is kötöttek velük. Gyanakvás és rosszindulat vette őket körül és börtönbüntetéssel sújtották őket. Nem tudják, mi az oka annak, hogy Kun Ferenc, a megye hozzájárulása nélkül, magának követelve az ítélkezés és a végrehajtás jogát, embereivel kiraboltatta őket, s az elrablott javakat visszatartja. Úgy vélik, hogy börtönbüntetésükkel eléggé megbűnhődtek, s ezért kérik a megyét, kötelezze Kun Ferencet az elrablott javak visszaadására. Ha pedig a földesúr a velük kötött szerződés alapján visszafogadná őket, ők továbbra is vállalnák a szerződésben foglalt feltételeket. A dolgok jelenlegi állása szerint azonban kénytelen lesznek máshová költözni. – Egy mellékelt listán összeírták az egyes telepesektől elrablott javakat: tehenet, ökröt, szemes termést, kendert, pálinkát, házi felszerelést.

A rác lakosság visszaköltözésére nem került sor. A következő évben német telepések szállták meg Mórággyot.

Ez nem egyedülálló önkényeskedő eljárása Kun Ferencnek. Emberei Holczer János kényi bérlő méneséből lovakat hajtanak el. A kiküldött szolgabíró Kun fele-

⁵⁰ TMÖL, Közgy. ir. 10:435.

⁵¹ TMÖL, Causae Criminales III, 34, 36, 39.

⁵² TMÖL, Közgy. ir. 10:395. A beadvány dátuma: 1725. május 25.

⁵³ TMÖL, Közgy. ir. 1:372.

⁵⁴ Szilágyi Mihály: Mórággy, Morágy 1992, 104 l + 14 tábla.

letéből a következőket jegyzőkönyvezi (1723.06.24): „1. Tudja azt kegyelmeitek maga, mivel énnekem ezen jószágokhoz csak feleségem után vagyon jussom, a dologhoz nem is szólhatnak, mindazonáltal ne engemet, hanem keressék ő kegyelmek Pápán ipam uramat, ő meg fog felelni. 2. A lovakat nem hajtotta úgymond be a vetésekből, hanem Szerdahely valóságos határáról. 3. Ámbár miként lett is a dolog, hogyha Holczer uram maga requirálta volna említett Kun Ferenc uramat, a jószágot visszaadta volna, de csak az őkegyelme emberei kérték a lovakat, így tehát kezdvén a dologhoz, törvényt áll mindenben.”⁵⁵

Kun Ferenc megjegyzését („énnekem ezen jószágokhoz csak feleségem után vagyon jussom, a dologhoz nem is szólhatnak”) figyelemre méltónak tartjuk, mert jelzi, hogyan funkcionált az ősiségi törvény: Kersnerics Mihály és Somogyi Ádám, valamint báró Schilson János Mihály és Kun Ferenc csak feleségük révén tekinthették magukat a hidasi-bonyhádi birtok földesurának. Feleségük halálával — mindegyik hitves férjénél korábban hunyt el — a juss a gyerekekre szállt, s csak mint a kiskorú gyermek gyámja intézhették a birtok ügyeit.

Időközben a másik ágon is megindult a tevékenység. Kun osztatlanul használta a birtokot, mely jogilag nem volt az övé, sőt felesége tulajdonjoga is tisztázatlan volt: a fegyverjog megváltásáért egyedül Kersnerics fizetett. Schilson, Szécsény és Egyed ura aláírásnál hamarosan a „Bonyhád ura” kitételt is használja, és lépéseket tesz az egész birtok megszerzésére: kinnlevőségeit gyűjti be,⁵⁶ sógorától, Kersnerics Jánostól megveszi 4300 forintért minkét ágon örökölhetően annak tolnai, baranyai, somogyi, veszprémi birtokrészét, gyakorlatilag a hidasi-bonyhádi uradalomnak ráeső részét.⁵⁷ Kersnerics János soproni hivatali elfoglaltsága s valószínűleg gyenge egészségi állapota miatt sem törődhetett tolnai-baranyai birtokrészével. A szerződéskötés másnapján Kun Ferenc Hidason keltezett elismervényen igazolja Kersnericsnek, hogy az Somogyi Mária részére illetve helyette 1715 és 1718 között különböző összegeket fizetett ki, amelyek kamatokkal együtt 481 rajnai forintot tesznek ki.⁵⁸ 1724-ben Sopronban, nyilván házi használatra, több jegyzéket is összeállítanak a Kéthelyi, ill. Kersnerics-birtokokról. A felsorolás szerint lakott hely Hidas, Bonyhád, Cikó, Majos, Mórág, prédiuumok Börzsöny, Hidegkút, Szerdahely, Szentmária, Csöcske, Széplak, Újfalu, Ófalu, Ösztör, Kismecsény, Nagymecsény, Sziács és Kürtös.⁵⁹ A prédiuumok kisebb mértékben szintén lakottak voltak. A felsorolt helységeket az adott időben magukénak tudták, bár mások még igényt tartottak rájuk, ahogy a Kéthelyi-utódok sem tettek még le végleg a hajdani Bosnyák-birtok itt fel nem sorolt helységeiről.

A tisztázatlan birtokviszonyok rendezését Schilson sürgette. Kun Ferenc, illetve a tulajdonos Somogyi Mária kényszerhelyzetben volt. A szombathelyi hiteles helyi káptalan előtt Somogyi 1725. május 5-én elismerte, hogy a fegyverjogot a Kéthelyi-örökségre teljes egészében Kersnerics Mihály váltotta meg, így utódai joggal tartanak igényt a teljes birtokra. A maga részét örök jogon átengedi Schil-

⁵⁵ TMÖL, Közgy. ir. 10:308.

⁵⁶ Ez ügyben 1723-ban két levél Szécsényből Draskovics grófnőnek, MOL, P 428, 1. doboz I. 2.

⁵⁷ 53. sz. - l. még BMÖL, Pécsi Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, hiteleshelyi jegyzőkönyvek 1701–1750 (=PKLJ), p. 545. Az adásvételi szerződés kelte: 1723. október 15.

⁵⁸ 54. sz.

⁵⁹ 55. sz.

sonnak és mindkét nembeli utódainak, aki ezzel szemben átvállalja a birtok minden terhét, a kötelezettségeket a kamarával szemben, továbbá Somogyi Máriának Kersnerics Jánossal szemben fennálló adósságát s tehermentesen, a szükséges hatósági eljárások és terhek átvállalásával átengedi Somogyi Máriának az 1000 forintra becsült Hidegkút, Csernyéd és Csicsó prédiúmok tartozékaikkal, az ott található felszereléssel együtt. A latin nyelvű szerződés szövegét Somogyi Máriának anyanyelvén a szokott fordulatokkal: örök időkre, visszavonhatatlanul stb. megmagyarázták.⁶⁰

A valóságban azonban minden másképpen alakult. Három hónapra rá, augusztus 25-én Somogyi Mária a pécsi káptalan előtt visszavonja a szombathelyi káptalan előtt tett nyilatkozatát és az eladást semmisnek tekinti, mert az ősi jussnak ilyen eladása az utódokra nézve hátrányos, ellentétes a hazai törvényekkel, így önmagában is érvénytelen.⁶¹ A király által adományozott birtok nem elidegeníthető, csak egyenes (fiú vagy mindkét) ágon örökölhető, ajándékozható, eladható, s a család kihalása esetén a koronára száll vissza. A további bajokat elkerülendő, Somogyi Mária a javak ügyintézésével megbízza férjét, Kun Ferencet, bízva tapasztalatában és hűségében, mivel ő maga neméből fakadó gyengesége és a hazai törvényekben való járatlansága, továbbá házi gondjai és egyéb elfoglaltsága miatt erre nem alkalmas.⁶²

Tehát minden maradt a régiben. Schilson a kőszegi kerületi táblánál perre vitte az ügyet, a pert azonban átmenetileg felfüggesztették és a bíróság előtt ugyancsak átmenetileg megegyeztek.⁶³ Kersnerics Annamária ebben az évben halt meg, így Schilson mint három gyermekének gyámja, Kun pedig mint Somogyi Mária teljhatalmú megbízottja 1726. június 5-én állapodtak meg. E megállapodás lényeges pontjai:

1. A birtok jövedelmén fele-fele arányban osztozkodnak. Az osztozkodás igazságos voltát Tolna és Baranya alispánja, Daróczy Ferenc és Petrovszky József, vagy ha hivataluktól megválnak, utódaik ellenőrzik. Vitás esetekben döntésüket mindkét fél elfogadja.

2. Mivel a felperes Schilsonnak tudomása van arról, hogy az alperes a birtokból valamennyit bérbe adott illetve elzálogosított, esetleg el is adott, a felkért alispánok e birtokok jövedelmét megbecsülik és a Schilsonra eső részt Kun jövedelméből levonják.

3. A leendő osztozkodásnál Kun 1000 forintot tartozik visszafizetni a fegyverjog korábbi megváltásáért, különben a ráeső birtokrészből kártalanítják a Kersnerics-örökösöket. Kun Ferenc azonban kiköti, amennyiben az osztozkodásig az összeg korábbi megfizetését igazolni tudja, újrafizetésre illetve kártalanításra nem kerülhet sor.

4. A megosztás költségeit közösen viselik.

5. A birtokkal kapcsolatos pereknél a birtokra vonatkozó iratokat elismervény ellenében kötelesek egymásnak átadni és a per lezárásával visszaszolgáltatni.

⁶⁰ 200. sz. A hiteles másolat 1794. febr. 18-án készült.

⁶¹ PKLJ, p. 249.

⁶² PKLJ, p. 251.

⁶³ 63. sz.

Az osztozkodásra 1729. szeptember 26-án, Bonyhádon, a Tolna megyei alispán, Daróczy Ferenc jelenlétében került sor.⁶⁴ Somogyi Mária 1728 táján hunyhatótt el, így mindketten mint kiskorú gyermekeik törvényes gyámja jártak el. Schilson Mihály gyermekei Károly Antal, Ágost Keresztély és Marianna Terézia, Kun pedig saját lányain (Klára, Terézia, Ágnes, Rozália) kívül felesége elő házasságából származó gyermekének, Rizács Júliannának érdekeit is képviselte. Az osztálylevél bevezetőjében megállapítják, hogy a költséges pereskedés helyett a békés, jó szomszédi viszonyon alapuló megállapodást választották. A Kersnerics Jánosra eső részt Schilson tulajdonának tekintik, mivel azt 4300 forintért megvásárolta. Nem kerül szóba a Kersnerics Mihály által fizetett összeg a fegyverjog megváltásért, sem Somogyi Mária adóssága Kersnerics Jánosnál. Ha erről nem is esik szó, valójában beszámíthatták (volna), hogy a működő gazdaságot Kun teremtette meg.

Bonyhádot mint az uradalom központját, ahol mindkét félnek háza, szokott lakhelye (*solita residentia*) van, két egyenlő részre osztják. A nyugati rész a német telepések között épült kocsmával, a hússzékkal és az ahhoz kelet felől csatlakozó két elhagyott telekkel Schilsont illeti meg az ide tartozó szántók, rétek és egyéb hasznot hozó objektumok használatával. A keleti rész a magyar kocsmával, a sörfőzdével és minden egyéb, ami ebben az utcában jövedelmet hoz, Kuné. Szerdahely közös marad, s az eddigi szokásnak megfelelően mindegyik jobbágy továbbra is saját földesurának szolgál és adóz. Majos, Cikó, a puszták közül Börzsöny, Csöcske és Széplak, illetve a Baranya területén fekvő Ösztör (Eszter) és Ófalu Schilsoné, Hidas és Mórág, valamint a puszták közül Kürtös, Sziács, Mőcsény, a részben Tolnában, részben Baranyában fekvő Szent Mária és a baranyai Újfalu Kun, helyesebben Somogyi Mária örökösei birtokába jut.

A következő napon, szeptember 30-án Schilson és Kun még egy kiegészítő megállapodást köt.⁶⁵ Kun Schilsonnak Hidason száz fontnyi⁶⁶ szőlőterületet enged át teljes joggal, örökre, eladhatóan. Ellentétképpen Kun megkapja hasonló feltételekkel a bonyhádi templomtól északra elterülő szérút.

Ezzel formailag lezárult a hajdani hidasi uradalom felosztása két bonyhádi uradalomra. Jelzésszerűen még a következőket mondjuk el: Kun Ferenc 1730-ban meghal, a kiskorú árvák gyámja átmenetileg Somogyi Ádám, majd Kajdacsy Zsigmond, végül Pinczés Imre. Később azonban teljhatalmú megbízottként ismét Kajdacsy Zsigmond, illetve Kun Klára megbízásából férje, Kliegl Ignác jut szóhoz. 1733-tól kezdve az immár nagykorú Schilson-gyermekekre száll az intézkedés joga az osztozkodásban nekik jutott birtokrészben. Károly teljhatalmat ad birtokügynök testvérének, Ágostnak. Az apa, Schilson János Mihály a birtokrész felére ugyan igényt tarthatna, hiszen azt Kersnerics Jánostól megvette, de el nem adhatná, mert az ősiség alapján ez is a Kéthelyi-Kersnerics-utódokat illeti. Ilyen

⁶⁴ 60. sz.

⁶⁵ 69. sz.

⁶⁶ A font (libra) mint a szőlőterület mértékegysége német-osztrák területen volt ismert. *Bogdány István* (Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874, Budapest 1990, 634 l.) néhány nyugati határszéli adatot ismertet. Hidasra az elnevezést nyilván a Sopron megyei Schilson hozta. Bogdány szerint Sopronban egy librával 64 négyszöglet jelöltek, a 100 libra tehát négy katasztrális hold szülő.

igénnyel a báró nem is lép fel, 1739-ben meghal, s Kersnerics Annamária örökösei 1743-ban eladják bonyhádi uradalmukat, amely pörök árán, királyi adománylevéllal a Perczel-család kezébe jut.

*

FÜGGELÉK

Kun Ferenc szerződése a bonyhádi telepésekkel, 1720

Én alább megirt recognoscalom per praesentes edszersmind adom tudtára mindeneknek az kiknek illik ez levelemnek rendiben, hogy Bonyhad névű Pusztát szalítottam meg illetén formán, és conditiokkal edjesztem meg és contrahaltam Szűcs Andras Szabadosommal iranta.

Primo. Emlittizett Szűcs András Uramnak fáradságos szolgálatáért mint hiven valo meg szallitásáért, holtig való szabadságot adtam, ugy hogy minden nemű urassági adománytól exemptus léssen, ellenben tartozik eő kegyelme, tovább is azon igyekezni, mentül jobb, és több embereket szallithasson ugy hogy száz Gazda légyen mentül előbb.

Secundo. Mint hogy Bonyhad névű Pusztám elegendő nem léssen feles Marháiknak legeltetésére és vetésekre, adtam szerdahelyi Pusztámát nékiek elő földül.

Tertio. Ugyan azon Lakosoknak adtam esztendeig való szabadságot, ugy mint következő Szent György naptul fogva, utanna való Sz. György napig.

Quarto. Azon egy esztendőnek el folyássa után mint hogy Robottátul immunitaltatnak tartozik adni minden Gazda, egész ház helytül az az ki jobb gazda négy forintot; fél ház helytül ki alább valo gazda, két forintot, firtál helytül vagy is serlértől egy forintot, mely árendának felét Sz. Mihál napkor, hátra maradot részét pedig Szent György napkor tartoznak le tenni az Uraságnak

Quinto. Hasonlo képpen azon szabad esztendejek ki telvén buzából árpából, zabból, Tenkőből, kölesből, kukoritzából, égy szoval mindenémű mezei veteményből, bárányokból, méhekből is tartoznak igasságos kilentzedet adni, minthogy erdeje nintsen arra valo Sertésekből nem tartoznak adni.....[A folytatás erősen romlott].

Sexto. Tovább is hogy jobban gyarapothassanak és épülhessenek, engedem falu számára két esztendeig kortsmát és mészárszéket, azon két esztendő pedig elmulván, az kortsma Sz. György naptól fogva, Sz Mihál napig az Uraságé, Szent Mihál naptól fogva, Szent György napig az falué, hasonloképpen az mészárszékéből járandó bérnek fele az falué léssen.

Septimo. Mivel ujonan szőlőket épittének adtam hét esztendeig való szabadságot nekik, hét esztendő pedig el telvén tartoznak, borokból járandó kilentzedet ki adni az Uraságnak.

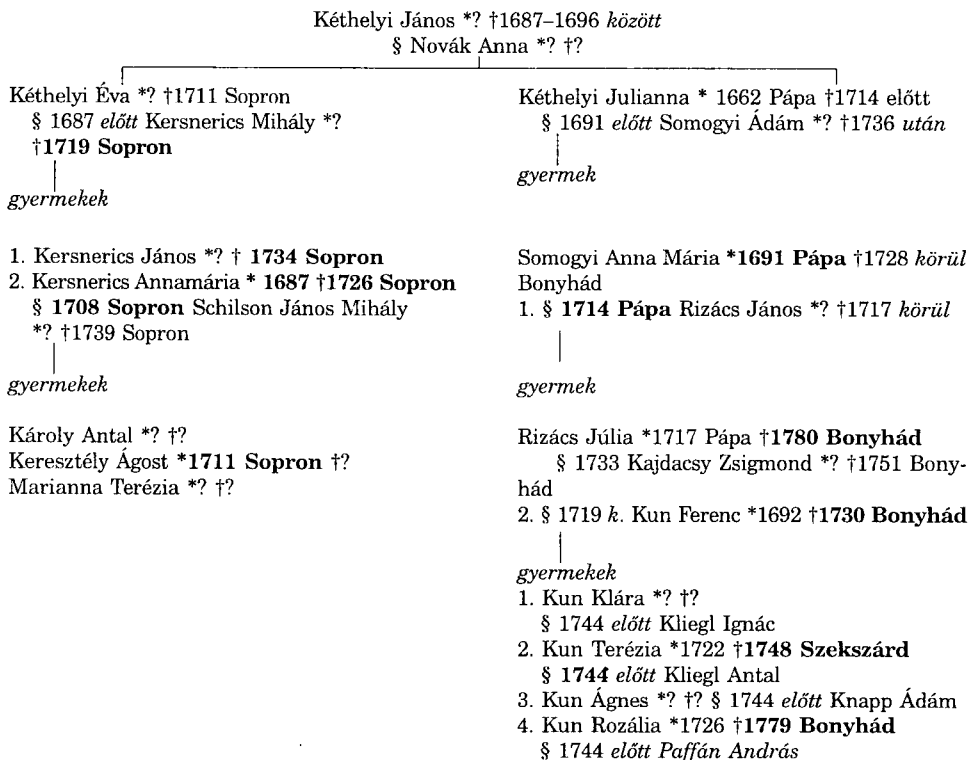
Octavo. Engedtem nékiek magok hitin levő Praedicatorot és Mestert tartani olly conditioval miglen Koronás Király Urunk, eő Felsege parancsolatja azt nem tartja, hogy azon religion levő Praedicatorot semminemű Földes Ur, maga jóságaban meg ne szenvedjen hasonloképpen országunktól ha éppen meg nem engedtetik.

Nono. Ugyan fellül említet Pusztámon lévő vizen engedtem Falu Számára hogy malmot Szabadon tsinálhassanak valamennyit akarnak, égytől égytől tartoznak két forint aréndát adni úgy hogy esztendeig semmi aréndát ne adjanak tőle.

Ezen Contractusnak meg masolhatatlanul valo meg állására contradictio-nem, revocationem aliis excogitabilibus remediis non obstantibus neque obstari valentibus kezem adásával köteleztem magamat, mellynek tovább is nagyobb bizonyosságára adtam ezen contractualis levelemet mind kezem irásával, s mind Pöt-sétemmel meg erősítvén Hidas die 30. Apr. Ao 1720.

Kun Ferentz

[Másolat 1767-ből] *TMÖL, Közgyűlési iratok, 6.46.*

Jelmagyarázat: *született, †meghalt, § házasságot kötött (évszámok).

A vastagon szedett adatok az illető helység katolikus anyakönyvéből valók. A soproni adatokat Házi Jenő idézett könyvéből vettem. A többi adat kikövetkeztetett, illetve feltételezett.

Henrik Kéri

LES PROPRIÉTAIRES DU DOMAINE DE HIDAS (DE BONYHÁD) ENTRE 1660 ET 1740

L'impopulation du domaine après l'expulsion des turcs

(Résumé)

Plusieurs affirmations contradictoires sont connus des propriétaires de l'ancien domaine de Hidas (de Bonyhád) de la deuxième moitié du XVIIe et de la première partie du XVIIIe siècle. Un état difficile à déchiffrer se formait par la suite de l'héritage multiplié de la ligne féminine, la commission de pouvoir plein offerte à maintes occasions, la charge de la tutelle naturelle et légitime portaient à une situation inextricable. Cela se manifeste dans la dénomination du domaine. Le domaine de Hidas qui fut nommé auparavant „bona Kersnericsiana” fut enregistré en 1729 dans le procès-verbal de l'assemblée du comitat Baranya comme „bona Domini Kun”, en 1730 tout simplement en tant que „Possessio Hidas”, en 1732 il se présenta dans le procès-verbal comme „Somogyiana Hidas”.

L'ancien domaine à grande étendue de Bosnyák fut pris dans les années 1670 par le capitaine papal János Kéthelyi. Après l'expulsion des Turcs, dans ces années désordonnées, ce domaine fut transmis en grande partie par la Chambre, par donation ou par achat à des autres propriétaires. Les filles de János Kéthelyi, Éva et Júlia ne conservaient des propriétés remarquables que Hidas et son entourage. D'après leur autorisation, après leur décès prématuré leurs maris, Mihály Kersnerics et Ádám Somogyi exerçaient les droits seigneuriaux en tant que tuteurs de leurs enfants mineurs. Après le mariage de leurs enfants – Annamária Kersnerics, Maria Anna Somogyi – Mihály János Schilson et Ferenc Kun procédaient dans les affaires du domaine d'abord en tant que maris, puis tuteurs de leurs enfants. Schilson et Kun établirent en 1726 un contrat sur la répartition du domaine qui se réalisa véritablement en 1729. La parcelle du terrain de Kéthelyi-Kersnerics-Schilson parvint à la famille Perczel par achat, puis par donation de la reine, la partie de Kéthelyi-Somogyi-Kun devint propriété de la famille Kliegl et de Kajdacsy par mariage et des transactions faites à l'intérieur de la famille.

Premièrement les Serbes revinrent de la population réfugiée lors des guerres des kouroutz. De nouveaux colons furent accueillis par Ferenc Kun à partir de 1720, d'abord des Magyars s'installèrent à Bonyhád. Le contrat écrit en hongrois qu'il signa avec eux pouvait être l'exemple des contrats de langue allemande. Les seigneurs se méfiaient généralement d'installer une population serbe, mais ils accueilleraient volontiers les immigrants allemands. Eux, seuls ou en groupes se présentèrent dans les années 1720 dans le comitat Tolna, car, méfiant des circonstances de la région de Bácság, en détachant des groupes organisés ils cherchaient des terrains libres, ou bien en tant que protestants il ne pouvaient pas s'installer dans les domaines de la Chambre.

THE OWNERS OF THE ESTATE OF HIDAS (BONYHÁD) BETWEEN 1660 AND 1740

Resettlement after the expulsion of the Ottomans

by Kéri Henrik

(Summary)

Many contradicting views have been presented on the owners of the former estate of Hidas (Bonyhád) in the second half of the 17th century and in the early 18th. Ownership of the estate was largely confused by multiple inheritances on the female line, and the situation was further complicated by plenipotentiary commissions and by natural or legally ordered wardships. This confusion can be detected in the names of the estate. Thus Hidas, formerly mentioned as „bona Kersnericsiana” is referred to as „bona domini Kun” by the registers of the congregation of Baranya county in 1729. In 1730 it appears simply as „possessio Hidas”, and in 1732 it turns up again in the registers as „Somogyiana Hidas”. The immense Bosnyák-estate was acquired in the 1670s by János Kéthelyi, captain of Pápa. Yet after the expulsion of the Ottomans large parts of the estate changed hands through the Chamber, grants of purchases, the daughters of Kéthelyi, Éva and Julianna, only retaining Hidas itself and its surroundings. After their premature death the estate was administered by their husbands, Mihály Kersnerics and Ádám Somogyi as wardens of their children. After the two daughters, Annamária Kersnerics and Anna Mária Somogyi, had been married, the estate was taken

over by János Mihály Schilson and Ferenc Kun, first as husbands then as wardens. In 1726 Schilson and Kun agreed on a division which in fact took place in 1726. The Kéthelyi-Kersnerics-Schilson part later passed through purchase and grant by the queen on the Perczel family, whereas the Kéthelyi-Somogyi-Kun part devolved through marriages and intra-familial transactions on the Kliegl and Kajdacsy families.

Of the people who had fled during the anti-Habsburg wars the Serbs were the first to return. Newcomers, at first Hungarians, were settled by Ferenc Kun at Bonyhád from 1720 onwards. Their Hungarian contract could have served as a model for the later German contracts. While the immigration of Serbs was generally not welcomed by the lords, Germans were encouraged to come. The latter arrived to Tolna both individually and in groups, either because they were scared by the situation in the Banate and looked for free land under private lordship, or because as protestants they were not allowed to settle on lands belonging to the Treasury.

Erdélyi Gabriella

VITA A HELYTARTÓSÁGRÓL

(Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához)

I. A kérdéskör

I. Ferdinánd 1531 májusában arra utasította magyar tanácsosait, hogy menjenek prágai udvarába az ügyek megtárgyalására.¹ Ekkorra ugyanis egyre sürgetőbbé vált, hogy magyarországi berendezkedésének intézményes kereteit — amelyet noha 1527–1528 során már egyszer felállított,² de az elmúlt évek háborús viszontagságai elsodortak — újjászervezze. Az általánosabb rendezésre pedig ekkor kiváló lehetőséget nyújtott a János királlyal májusban egy évre meghosszabbított és a Porta által is jóváhagyott fegyverszünet.³ Fontos volt ugyanakkor a magyar politikai vezetőkkel való személyes találkozó is, hiszen már évek óta — leszámítva egy rövid brünni tárgyalást, amely a jelek szerint a prágai rendezést készítette elő⁴ — csak levelezés és követek útján érintkeztek. Ennek ellenére a cseh fővárosban júniusban — amint alább látni fogjuk — csak két magyar tanácsos, Thurzó Elek országbíró és Szalaházy Tamás egri püspök, kancellár jelent meg.

A tárgyalást szóbeli eszmecsere vezette be, majd az uralkodó 25 pontban írásban is tanácsosai elé terjesztette elképzeléseit, és hasonló formában kérte tőlük további tanácsaikat. A kormányzat ügyével a propozíció tizenegyedik pontja foglalkozott: Ferdinánd itt arra tett javaslatot, hogy az addigi gyakorlat folytatásaként ismét a királyi *consiliarius*okból álló, néhány fős állandó tanácsot állítsanak az ország élére. Abban Thurzóék is egyetértettek vele, hogy hasznos lenne egy ilyen testület működése, mégis úgy vélték, hogy „mivel csak ketten érkeztünk ide, úgy tűnik, hogy Felsőged az országgyűlésen, amelyet Magyarországon először kihirdet, számos okból kifolyólag sokkal stabilabban és szilárdabb alappal állít-

---

¹ Ferdinánd levele Szalaházy Tamáshoz, 1531. május 3. Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten (=HHStA UA AA) fasc. 17. Konv. E. 1531. V. fol. 12–13.

² Magyar Országgyűlési Emlékek. I. köt. 1526–1536. Szerk. Fraknói Vilmos. Budapest, 1874. /Monumenta Hungariae Historica [=MHH] III/A./ (=MOE I) 189–196; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet, 1.) Budapest, 1946. 92–93, 119–122; *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526–1564. Budapest, 1888. 50–51.

³ *Christine Turetschek*: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532. Wien, 1968. (Dissertationen der Universität Wien 10.) 205–219.

⁴ Erről a márciusi–áprilisi találkozóóról csak a prágai tanácskozás iratainak utalásaiból tudunk. Ld. 5. jegyzet.

hatja majd fel a tanácsot és az általa kívánt kormányzati formát”.⁵ Érdekes, hogy arra egyik fél sem tért ki, hogy ki vezeti majd ezt a kormányt a jövőben. A korábbi gyakorlat ugyanis az volt, hogy annak élén egy a király által kinevezett helytartó állt: először Mária királyné (1527. január 19.–1527. augusztus), majd Báthori István nádor (1528. március 7.–1530. május 8.).⁶ A kormányzat kérdése az ezt követő tárgyalások irataiban, Ferdinánd úgynevezett nyilvános és titkos válaszaiiban,⁷ nem szerepel, így csak a végső döntésről tudunk: a király 1531. június 29-én a rendeket az ügyek vitelével és az igazságszolgáltatás gyakorlásával a következő országgyűlésig megbízott Thurzó és Szalaházy iránti engedelmességre szólította fel,⁸ akik ezek után csaknem másfél évig vitték az ügyeket Pozsonyban.

Az értekezlet iratai alapján joggal feltételezhetnénk, hogy az országbíró és a kancellár átmeneti megbízatása a felek közötti egyetértést tükrözi: vagyis hogy Ferdinánd a végső döntést az országgyűlésre halasztotta, amint azt két tanácsosa javasolta neki. Ez esetben azonban alaposan tévednénk. Ugyanis újabb források, nevezetesen Thurzó és Ferdinánd egy levélváltása arra utal, hogy Prágában éles vita folyt nemcsak az uralkodó és két magyar tanácsosa, hanem Thurzó és Szalaházy között is arról, hogy ki álljon a kormányzat élén. Tehát a hivatalos tárgyalások dokumentumainak hallgatása erről nem az egyetértést takarja, hanem azt, hogy ez ügyben nem a nyilvánosság előtt tárgyaltak. Az, hogy alkalmunk van bepillantani a színpalak mögé, annak a kivételes szituációnak köszönhető, hogy Thurzó Prágában, noha ott volt az uralkodó mellett, mégis levelet írt neki. Olyan bizalmas, illetve titkos tárgyalások közepébe csöppenünk így bele, amelyhez foghatókról az esetek többségében mit sem tudunk, mivel szóban folytak. Hogy érzékeltessük az eset rendkívüliségét, érdemes idézni a droyseni klasszikus sorokat a történész forrásairól: „Ezekre az anyagokra [mindenféle ügyek írásbeli lefolyásának maradványaira] az a jellemző, ... hogy véletlenszerűen és részlegesen fennmaradt pillanatok az ügyek folyamatosságából, valójában nem is maguk az ügyek,

⁵ A prágai értekezlet – a tárgyalás menetét pontról pontra rögzítő – terjedelmes iratait már a múlt században részletesen ismertette *Franz Bernhard von Bucholtz* I. Ferdinándról írt monumentális munkájában (*Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Aus gedruckten und ungedruckten Quellen. Bd. 1–9. Wien, 1831–1838. 4. Bd. 93–95, 547–549*), a magyar történetírás mégis kevésbé hasznosította adatait. Ferdinánd prozódiaja, 1531. június 17.: „Sequuntur causae propter quas Sacra Regia Maiestas Ro. ac Hungariae et Bohemiae etc. Dominus noster Clementissimus Reverendissimum dominum Thomam de Zalahaza Episcopum Agriensem Regni Hungariae Cancellarium ac Magnificum dominum Alexium Turzonem de Bethlenfalwa Judicem Curiae aliosque consiliarios et dominos Hungaros ad se vocavit” (HHStA UA AA fasc. 18. Konv. A. 1531. VI. fol. 45–53; fogalmazvány, 62–68: tisztázat). A tanácsosok válasza, dátum és aláírás nélkül (1531. június 17. és 20. között), uo. fol. 73–78; Ferdinánd viszonzásai, 1531. június 20.: „Replica communis super consultationem” (uo. fol. 54.) és „Replica secreta super consultationem” (uo. fol. 55–56, javított változat fol. 57–58).

⁶ A helytartóság történetével foglalkozó munkák (*R. Kiss István: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve. Budapest, 1908. XIV–XXVI; Ember Gy.: i. m. 91–93*) vonatkozó eredményeit ezáltal Mária királyné helytartósága kezdetének dátumával egészítettem ki a kinevezési oklevél ismeretében, amelyből egyúttal a királyné mellé állított magyar tanácsosok korábban nem ismert névsora (Báthori István nádor, Szalaházy Tamás veszprémi püspök, Brodaries István szerémi püspök-kancellár, Thurzó Elek tárnokmester, Vingárthi Horváth Gáspár főtekfő) is kiderül. (Az oklevél közölve: *Die Korrespondenz Ferdinands I. Bd. 2/1: Familienkorrespondenz 1527 und 1528. Bearb. Wilhelm Bauer, Robert Lacroix (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 30. Wien, 1937) (= Korrespondenz 2/1. No 5. (Ferdinánd Máriához, 1527. január 21) 3. jegyzet.*

⁷ Ld. az 5. jegyzetet.

⁸ A rendeletet közölte *R. Kiss I.: i. m. Függelék. No. IX.*

mivel messze nem minden, gyakran épp a legfontosabb nem írásban, hanem szóban történt.⁹ Hogy ez esetben miért ért minket e szerencse, vagyis Thurzó miért bízta levélre azt, amit szóban is elmondhatott volna, hamarosan kiderül. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy e páratlan lehetőséget kihasználja: Thurzó levelét és Ferdinánd válaszát — amit az uralkodó már az országbíró gyors távozása után írt — elemezve, a bennük jelentkező ellentmondások nyomán elindulva a szóbeli, vagyis titkos vita szálait igyekszik kibogozni. De lássuk először magukat a forrásokat.

II. Thurzó és I. Ferdinánd levélváltása

Thurzó I. Ferdinánd királyhoz, s. k., s.d. [Prága, 1531. június utolsó napjai]:¹⁰

Legszentebb király, legkegyelmesebb uram. Még mielőtt tegnap magánbeszélgetés céljából felkerestem volna Felségedet, már akkor értesültem és előre megéreztem, hogy Felséged az egri püspök közbenjárására megváltoztatta azt a döntését, hogy Magyarország élére olyan helytartót állít, akinek a jelenléte és tekintélye nélkül aligha lehet a közügyek végrehajtását elvárni. Erről ekképpen értesülvén akartam tehát Felségeddel a tisztesség okán korábban erről az ügyről beszélni, hogy előadjam azokat a nehézségeket, amelyek miatt jeleztem, hogy nehezen tudnék a helytartó ilyen hivatalában működni.

Amikor Felséged úgy döntött, hogy azonnal tárgyal velem ez ügyben, megértettem, hogy elfogadja mentségeimet azzal a hivatkozással, miszerint úgy tájékoztatták, hogy a rendek sérelmesnek tekintenék, ha valakit az ő megkérdezésük nélkül tennének helytartóvá, mivel erről őket is meg kell kérdezni.

Az, aki Felségedet erről az ügyről ilyen módon tájékoztatta, eltért a valóságtól, és saját előmenetelét kereste. Bizonyos ugyanis az, hogy a nádor az ország törvénye és szokása szerint mindig helytartó, akinek a halálával, vagy az országtól való távollétében a király az urak rendjéből, de nem a prelátusokéból, azt állít helytartónak, akit akar. Sőt, semmilyen király nem nélkülözheti, soha nem is nélkülözötte ezt a helytartót sok és hathatós okból, amelyeket most nem érdemes felsorolni, és majd a jövő megmutat.

⁹*Johann Gustav Droysen: Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte.* Hrsg: Rudolf Müller. München und Berlin, 1937. 47.

¹⁰ HHSStA UA AA fasc. 16. Konv. D. 1530. s. d. fol. 10–11. = *Erdélyi Gabriella: Bethlenfalvi Thurzó Elek levelei, 1526–1532.* Szakdolgozat. Budapest, 1996. II. rész: Iratok. No. 70. (A további Thurzó Ferdinándhoz írt leveleire levéltári jelzetük és okmánytárbeli sorszámuk alapján = Thurzó levelei); Thurzó és Ferdinánd keltezetlen, ráadásul a levéltári rendezés által egymástól szétválasztott (ld. a 11. jegyzetben Ferdinánd levelének jelzetét) *missiliseinek* szoros kapcsolata tartalmuk alapján egyértelmű. Thurzó levelének kapcsolatba hozása a prágai értekezlettel a levelek belső összefüggései mellett pedig kronológiailag is indokolható. Ismerjük ugyanis Ferdinánd szóban forgó válaszelevelére a Thurzó által adott viszonzás keltét, ami 1531. július 14. (Ferdinánd Thurzóhoz 1531. július 25-én írt levele alapján, Uo. fasc. 18. Konv. B. 1531. VII. fol. 40), vagyis az általunk tárgyalt Thurzó-level a postaidő beszámításával ezek szerint is valamikor június vége felé íródhatott, mielőtt Ferdinánd udvara június 30-án a pestis miatt Budweisba menekült (Die Korrespondenz Ferdinands I. Bd. 3.: Familienkorrespondenz 1531 und 1532. Bearb. Herwig Wolfram, Christiane Thomas Wien, 1973–1984, /Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 58./ [= Korrespondenz 3.] No. 503). Thurzó és Szalaházy pedig a tárgyalások befejeztével távozott Prágából (július 1-jén Thurzóék Deutsch-Brodban vannak útban hazafelé, HHSStA UA AA fasc. 18. Konv. B. 1531. VII. fol. 11. Thurzó levelei, No 71.).

Amikor a minap Johannes Hoffman erről az ügyről Felséged nevében tárgyalt velem, azt jövendöltem neki, ami meg is történt. Először, hogy meggyőződésem szerint Felséged megváltoztatja ezt az elhatározását, mihelyt mások követelésekkel megtámadják. Másodsor, hogy a viszály magját és forrását helyezi közém és az egri püspök közé, és ezért kértem, hogy erről a dologról szélesebb körben ne tárgyaljanak. Ő azonban újra és újra biztosított arról, hogy Felséged véglegesen úgy döntött, hogy Felséged nevében legyenek helytartó, és ezt a trentói bíboros útján az egri püspökkel is közölte.

Ez az ügy Felséged udvarában majdnem mindenkinek tudomására jutott, és így Felségednek sikerült az általam megjósolt ellentétet közöttünk, urak között létrehozni. Én pedig kénytelen vagyok elviselni azt a gyalázatot, mintha tudniillik Felségednél erre a hivatalra törekedtem volna, s ilyen visszautasítást szenvedtem volna el.

Helyesebb lett volna, Legszentebb Király, és Felséged érdekének is megfelelőbb, ezt az ügyet soha elő nem hozni, mint megkísérelten félbehagyni, és sajátjai között tüzet szítani. Én mindenképpen gyalázatot viszek vissza magammal Magyarországra, pedig hogy azzal beszennyeződjek, semmivel sem érdemeltem ki Felségedtől. Nem is azért ismétlem ezeket a dolgokat, mintha még ezután is kívánnám elnyerni Felségedtől azt a hivatalt, hanem avégett, hogy mivel Felséged ezután már nem remélheti, hogy az egri püspökkel őszinte szívvel együtt tudunk működni, emiatt talán Felséged ügyeinek köteles teljesítése is kárt szenved. Biztosabbnak és hasznosabbnak tartanám, ha Felséged akár a helytartóság, akár valamilyen előljáróság címén (ha ugyan ilyen címek egyháziakat megilletnek), neki adná át teljes hatalmát a magyar ügyek tárgyalására. Mert mondjuk meg az igazat, semmilyen tanács nem lehet fő és olyan személy nélkül, aki ha másban nem is, legalább a többi tanácsos összehívásában, sürgetésében és biztatásában lássék Felséged helyett eljárni, máskülönben ki lesz az, aki az ellentmondó véleményeket egyeztetni, vagy legalább azt megteszi, amit a falusi bíró tanácsbeli társai között szokott cselekedni, és egyébként minden államban látunk.

Rosszul tájékoztatták tehát Felségedet abban az ügyben, hogy tudniillik ne kellene Magyarországon Felséged szerepében és helyében valamely fő, bárki legyen is az. Ugyanis mivel Felséged igen kevés tanácsost nevezett ki, lehetetlen lesz, hogy mindig jelen legyenek, sőt közülük ha talán egy a helyén marad – de akkor milyen címen fordulnak majd hozzá? Hogyha azonban lenne helytartó, még ha egyedül is volna csak a kijelölt helyen, címe megfelelő jogalapot szolgáltatna ahhoz, hogy elé járuljanak mint Felséged képviselője elé.

Magamról Felségednek mást nem ígérhetek, mint azt, hogy otthonomban Felséged jó és hű szolgáljaként ellátom tisztemet, a fent előadott okok miatt azonban Felséged tanácsosai között csak ritkán jelenhetek meg, ami nem is nagyon lenne hasznos dolog, mindazt azonban, amivel engem Felséged nevében ők megbíznak, kész vagyok végrehajtani. Azt azonban nem viselhetem, hogy Felséged bármely módon más becsvágyának akar kiszolgáltatni és alávetni engem, akkor, amikor egyébként is szerte mindenhol már sokak előtt folyik jogszolgáltatás hivatalból Felséged nevében. Méltóztassék Felséged mindezt, ami nem másból, mint őszinte lélekből fakad, kegyesen a legjobb irányban értelmezni. Legalázatosabban

Felséged kegyelmébe ajánlom magamat. Georgius Lozanus nevemben beszél még minderről Felséged előtt, kérem kegyes meghallgatását.

Hűséges szolgája

A. T.

s. k.

A király válasza Thurzónak, fogalmazvány, s. d. [Prága vagy Budweis, ahová június végén a pestis elől menekült az udvar,¹¹ a Thurzó levelét követő napokban].¹²

Szeretett hívünk. Leveledből, amelyet minap nekünk adtál, kegyelmesen megértettük mindazt, amit ezen országunk helytartóságáról írsz, és összes ehhez fűzött, lelkedet mozgató érvedet bőségesen megismertük.

Szándékodban állt pedig, hogy amikor nálunk voltál, ezeket és másokat, amelyeket akkor lelkedben hordoztál, és most is hordozol, megtárgyaljad, és véleményedet nekünk bizalmasan feltárjad. Mi is leginkább azért hívtunk magunkhoz, hogy mint hűséges tanácsosunk ezekről és más dolgokról előttünk is kinyilvánítsd szándékodat és véleményedet, s akkor mindazt, ami az ügyre tartozik, s ami levélben kevésbé alkalmas, szemtől-szemben, kölcsönösen oda-vissza megvitathattuk volna. Csodálkozunk tehát, hogy végül mégis levélben — kiváltképp, hogy azt még az udvarban való tartózkodásod idején írtad — tudatod azt, amit színünk előtt alkalmasan és kellően feltárhattál volna. Ha ugyanis akkor világosabban tudomásunkra jutott volna szándékaid lényege, úgy kétségkívül találhattunk volna módot arra, hogy te is elégedetten távozz el tőlünk.

Tévedsz pedig és — mint mondják — a fellegekben jársz, ha a vétket valamely halandónak akarod felróni, akinek az ösztönzésére elmulasztottuk megtenni azt, amit először tárgyalni és végrehajtani elhatároztunk, vagy ha azt gondolod, hogy eme változtatással szégyenbe akartunk téged hagyni, mivel senki sincs, és nem is volt nálunk olyan személy, aki rólad másként érezne és ítélné mint mi: tudniillik mint derék és hűséges szolgánkról, s aki számodra mást, mint szerencsét és boldogulást kívánna, s ne óhajtaná nevednek és tisztednek gyarapodását. Ráadásul a történetek által semmiféle szégyen sem érhet, mivel ezt a dolgot igen kevesekkel beszélünk meg, s még kevesebbekhez jutott el. S amikor majd ezen országunkba visszatérünk, erről és más dolgokról sokkal alkalmasabban tárgyalhatunk, mint most, mely esetben (amint még mielőtt ide visszajövünk) semmit sem veszítesz el nálunk abból, ami tiszted és megbecsülésed javát látszik szolgálni. A népi mondással élve: ami késik, nem múlik.

Ám miután a jelen idők és dolgok állását magunkban megfontoltuk és korábban szavaidból is hasonlóképp értettük, hogy te ezt a neked felajánlott hivatalt az általad felhozott és elégséges okok miatt visszautasítod és arról lemondasz, és ennél fogva úgy véltük, hogy előadott szavaid mindenben megfelelnek lelkednek,

¹¹ Ld. a 10. jegyzetet.

¹² HHStA UA AA fasc. 19. Konv. C. 1531. s. d. fol. 39.

megfelelőbbnek látszott számunkra az, hogy Magyarországot néhány fő (ha nincs is olyan, aki személyünket és tisztünket egyedül el tudná látni) személyes kormányzatával irányítsuk és vezessük, minthogy egyéb megoldásokat keressünk. Ezen okok által vezérelve tárgyalunk veled kegyesen eltávoztodban, s kértünk meg arra, hogy többi tanácsosunk mellett, akiket e feladatra rendeltünk, ügyekben olyannak mutasd magad, mint eddig tetted.

És mivel még mindig nem határoztunk másként, most is meg vagyunk győződve arról, hogy te — mint mondtuk — a veled folytatott korábbi tárgyalásunk szerint a tőlünk való távolléted alatt többi tanácsosunkkal együtt azt fogod tenni, ami nekünk és az országnak, neked és önékik valamint a köznyugalomnak és -biztonságnak hasznosnak és alkalmasnak fog látszani, s hogy te emiatt vagy azon dolgok miatt, amelyeket esetleg másként vélekedve magadnak elképzelnél, nem gördítesz akadályokat a dolgok bármely változása elé, amely talán a maga idejében összes hívünk hasznára és biztonságára elérhető és végrehajtható lesz, amelyről téged kegyelmesen biztosítani akartunk.

1. A király és Thurzó négyszemközt: a kommunikáció kudarca

Rekonstruáljuk először az eseményeket. Thurzó és Szalaházy kizárólagos jelenléte a fenti két levél és a 25 pontos uralkodói előterjesztésre adott hivatalos válasziratuk („csak mi ketten jöttünk Prágába”) alapján egyértelmű. A Ferdinánd melletti pápai nuncius kíséretének egyik tagjától még azt is megtudjuk, hogy az udvarba a június 16-át megelőző napokban érkeztek.¹³ Az is bizonyos, hogy a kormányzat kérdésében a lényegi tárgyalásokra a hivatalos tanácskozásokkal párhuzamosan, a színpalak mögött, négyszemközti megbeszéléseken került sor.

Kiderült továbbá, hogy Ferdinánd Prágában helytartót akart állítani Magyarország élére, s a tisztségre az országbíróat kérte fel. Döntését azonban nem személyesen közölte Thurzóval, hanem Hans Hofmann, az Udvari Kamara elnökét és a Titkos Tanács tagját bízta meg a vele való tárgyalásokkal. Az országbíró azonban valamiért vonakodott, nehézségekre hivatkozott. Amit Thurzó a Hofmann-nal való tárgyalásairól ír, azt elhihetjük neki, hiszen amikor a levelét írta, maga is tudhatta, hogy a titkos tanácsos nyilván mindenről részletesen beszámolt a királynak. Úgy gondolta tehát, és ezt jelezte is a Kamara elnökének, hogy Szalaházy nem fog belenyugodni az ő kinevezésébe, ezért kérte a helytartóságról folyó tárgyalások titokban tartását. Hofmann azonban valószínűleg több beszélgetés során ismételten megnyugtatta Thurzót afelől, hogy a király határozata megváltoztathatatlan.

Az országbíró előléptetéséről Ferdinánd eközben mégis értesítette az egri püspököt is, akivel a király nevében Bernhard Cles udvari főkancellár, a Titkos Tanács elnöke tárgyalt párhuzamosan. Thurzót ilyen előzmények után, közvetlenül az udvarból való távozása előtt fogadta a király négyszemközti beszélgetésre. Thurzó azt állítja, hogy már korábban is akart személyesen tárgyalni Ferdinánddal, hogy neki is elmondja a hivatallal kapcsolatos problémáit. Ez lehetséges. Az

¹³ Johannes Fruticenus levele Andrea da Burgohoz, Prága, 1531. június 16. (HHStA, Staatenabteilung [=St. Abt.] Rom, Varia, 1396-1550. fol. 248.)

azonban teljesen kizárt, hogy amikor a király elé ment, már tudott volna az uralkodó döntésének megváltozásáról, illetve annak háttéréről. Ebben az esetben előre felkészült volna, és amit írásban utólag közölt a királlyal, szóban mondta volna el. Amikor levelében mégis azt állítja, hogy mindenről tudott, ezáltal azt a tényt próbálja szépíteni és talán önmagával is feledtetni, hogy jól átverték.

Valójában tehát a következő történhetett: Thurzó arra számított, hogy a Hofmann-nal való előzetes megbeszélések után az uralkodóval már csak a végleges egyeztetés és kinevezése következik. Így hidegzuhanyként érte, amikor Ferdinánd közölte vele: az ország rendjeinek megkérdezése nélkül ő nem nevezhet ki helytartót, ezért amíg erre sor kerülhet, Szalaházyval közösen vezessék az újonnan felállított — Thurzó szerint túl kicsire méretezett — tanácsot. Az országbíró első meglepetésében és felháborodásában, hogy így elbántak vele, úgy tűnik, szóhoz sem jutott. Valószínűleg némán és gyorsan távozott Ferdinándtól, de mielőtt az udvarból Szalaházyval együtt hazaindult,¹⁴ tollat ragadott, s levelét és további mondanivalóját Georg von Lokschanra, az Udvari Kancellária lausitzi titkárára (hamarosan cseh alkancellárra) bízta. A sziléziai származású humanista főúrba vetett bizalmán nincs mit csodálkoznunk, hiszen Lokschan annak idején Budán II. Lajos titkára volt, s ennek következtében számos magyar főúrral baráti kapcsolatban állt.¹⁵

2. A diskurzus papíron: mi rejlik a sorok között?

Thurzó saját kezűleg írta meg levelét az uralkodónak. Sorai a távozás utáni első felindultságának termékei. Az állandóan váltakozó hangnem és retorikai eszközök a levélíró zaklatottságát jelzik: a logikus érvelést fenyegetések, vádaskodások követik, a néhol higgadtabb hang hirtelen a magasba szökik. A megszólítás és a búcsúformula szokásos alázatossága és az egész levél sértődött, önérzetes, dacos hangja sajátos feszültséget kelt. Az a tény, hogy Thurzót hirtelen haragja vezérelte, kizárja azt a lehetőséget, hogy előre kitervelt, szándékos hazugságot vetett papírra. Így az egyébként kortársai által ravasznak, folytonos taktikázása miatt nehezen kiismerhetőnek tartott főúr¹⁶ szavai itt nagy valószínűséggel őszinte meggyőződéseit tükrözik. Az azonban egyáltalán nem biztos, hogy Thurzó ügynevezett belső valósága mindenben megfelel a tényeknek.

¹⁴ Ld. a 10. jegyzetet.

¹⁵ Thomas Fellner–Heinrich Kretschmayr: Von Maximilian bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). Die österreichische Zentralverwaltung. I./1–3. Wien, 1907. /Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 5–7./ I/2: 147, 159 stb.; Szalaházy Tamás 1528-ban Ferdinándnak mint régi barátját ajánlotta Lokschant. (Szalaházy Ferdinándhoz, 1528. április 15. Urkunden und Aktenstücke der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte. Hrsg. Anton von Gévay. I. [1527–1532] Wien, 1840. Gesellschaft König Ferdinands I. an Sultan Suleiman I. 1528. No. VIII.); Nádasdy Tamással szintén tovább ápolta a baráti kapcsolatot (Magyar Országos Levéltár, Budapest [=MOL] E 185, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdy, Loxanus György [=Georg von Lokschan] Nádasdy Tamáshoz, 1543. március 12.; 1545. július 20.).

¹⁶ Nádasdy Tamás 1528-ban arra panaszkodott a kamara nevében Thurzóval folytatott pénzügyi tárgyalásai során, hogy e „csalárd ember” (*homo lubricus et anguillarís*) mindent megígér neki, de aztán valahogy mégis mindig kicsúszik a keze közül (Nádasdy Tamás Ferdinándhoz, 1528. április 24. HHSa UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. I–VI. fol. 120–121). Ld. még alább a Fugger-faktor véleményét Thurzóról.

Az országbíró, mint láttuk, biztos abban, hogy Ferdinánd az ő helytartói kinevezését Szalaházy Tamás hatására vonta vissza. Az egri püspököt azzal vádolja, hogy közjogi érvekkel félrevezette a királyt a helytartó kinevezésének jogi háttéréről, amivel az ő előléptetését akarta megakadályozni. Ezt pedig Thurzó szerint a kancellár azért tette, mert maga is vágyott a hatalomra. Noha Thurzó nyíltan továbbra sem mondja ki magáról, hogy helytartó akar lenni, erről tanúskodik az egész levél és a szituáció: maga a szóláskényszer, a helytartó szükségessége melletti érvelése és sértődöttsége – utóbbi egyben azt a meggyőződését sugallva, hogy olyan dologtól esett el, ami igazság szerint járt volna neki. Nyilvánvaló tehát hogy nem őszintén, hanem inkább dacból ajánlja, hogy a király nevezze ki inkább Szalaházyt helytartójának, mivel ő a püspökkel a történetek után már nem fogja tudni az ügyeket együtt továbbvinni, ugyanakkor helytartó nélkül sem maradhat az ország, amit hosszas közjogi érveléssel támaszt alá. Végül közli, hogy ő birtokaira vonul vissza, és csak a király nevében kapott utasításoknak hajlandó engedelmeskedni.

A Ferdinánd válaszáról fennmaradt fogalmazványt — abból ítélve, hogy egész bekezdésnyi, bonyolult szerkezetű (tehát tartalmi), s nemcsak a megfogalmazást (illetve amint alább látni fogjuk, a fordítást) simító formai javításoktól hemzseg — a király szórol szóra maga diktálta le, vagyis ez esetben kivételesen nem egy titkár öntötte végső formába az uralkodó által csak körvonalazott mondanót. Mindez két dologra is utal: egyrészt arra, hogy ez Ferdinánd számára is fontos ügy volt, másrészt, hogy — szemben Thurzóval — ő alaposan végiggondolta mondanivalóját. A kevés konkrét tény, de annál több utalást és burkolt célzást tartalmazó sorok között így nemcsak a valóságot, de Ferdinánd saját gondolatait is nehéz megragadni. Hangjában finom ironia érződik, amint a pórul járt főúrnak írja: őszintén csodálkozik azon, hogy Thurzó mindezt nem szóban beszélte meg vele, hiszen ő mint bizalmas tanácsosát hívta maga elé. Majd nyugtatgatja a hiúságában sértett nagyurat: az ügyet az udvarban bizalmasan kezelték, attól nem kell félnie, hogy nevetség tárgya lesz. (Ami egyáltalán nem biztos. Azt hogy Thurzó joggal aggódott emiatt, a Cles száján ránk maradt korabeli mondás is igazolja: a király udvarában semmi nem marad titokban.¹⁷) Ferdinánd továbbá tagadja, hogy döntését másvalaki hatására változtatta meg. Azt mondja, hogy erre inkább az adott számára okot, hogy Thurzó nem akarta elvállalni a helytartóságot. Ezáltal azonban beismeri — miután Thurzó is tisztában volt vele —, hogy a négy szemközti találkozáson felhozott érv (nevezetesen hogy ebben a kérdésben az országgyűlést is meg kell hallgatnia) csak ürügy volt. Noha Ferdinánd elhatározását egy átmeneti kormány felállításáról Thurzó sértődése és fenyegetőzései hatására sem változtatja meg, az országbíró, talán visszavonulása kilátásba helyezésével, annyit mégiscsak elért, hogy a király szükségesnek tartja kiengesztelését: várj türelemmel, mert „ami késik, nem múlik” — hangzik a Thurzót a helytartósággal kecsegtető ígéret.

¹⁷ Cles Ferdinándhoz, Nápoly, 1536. március 17. *Andreas Cornaro*: Die Reise des Kardinals Bernhard Cles zu Kaiser Karl V. nach Neapel im Jahre 1536 nach seinen Briefen an Ferdinand I. Ungedr. phil. Dissertation. Wien, 1956. Texte: No. 15.

A király tehát, mint látjuk, megértette, mit akar Thurzó. S érdemes itt egy rövid kitérő erejéig a levelek tartalmi elemzése mellett a formai jegyekre is koncentrálnunk. Az imént arra a következtetésre jutottunk, hogy Thurzó célja a levélírással az volt, hogy a prágai félreértést tisztázandó most egyértelműen az uralkodó tudtára adja, hogy a helytartóságra igenis igényt tart, noha ezt most sem mondja ki nyíltan. A kérésnek-követelésnek ezt a formáját, vagyis amikor az nyelviileg rejtve marad és létére csak az általános kontextusból, a szituációból következtethetünk, a nyelvtudomány ún. „elliptikus” vagy „indirekt” követelésnek nevezi. Thurzó az uralkodóval folytatott diskurzusában a követelés explicit formáit óvatosan kerüli, csupán indirekt eszközökkel él: a helytartóság (nemlétező) hazai hagyományait ecseteli, alább a helytartó nemlétéből várhatóan eredő kaotikus állapotokra utal. Mi több, egyenesen követelése ellenkezőjét, a riválisnak tekintett Szalaházy kinevezését tanácsolja. Ennek a sajátos érvelési stratégiának a nyilvánvalóan tudatos választása — ismét a nyelvtudomány megállapításait hasznosítva — konkrét célt szolgált. Nevezetesen azt, hogy a beszélő ezáltal tekintélyvesztés nélkül kerülhetett ki a helyzetből abban az esetben is, ha kérése nem teljesült. Vagyis Thurzó ezzel a stratégiával a minimumra igyekezett csökkenteni az elutasítás érzésének és látszatának kockázatát és a belőle rá háruló szégyent. Így próbálta a további sebektől oltalmazni a Prágában már igencsak súlyos csorbát szenvedett büszkeségét.¹⁸

3. *Mire megy ki a játék?*

A fenti két levél alapján egyértelmű, hogy Prágában vita volt, de legalábbis valamiféle felszín alatti, ki nem mondott huzavona folyt uralkodó és tanácsosa(i) között. A kérdés csak az: mi volt a tétje? Kiderült ugyanis, hogy Ferdinánd Prágában helytartót akart kinevezni, és hogy erre a tisztségre Thurzót kérte fel. Nem tudjuk azonban, hogy az országbíró miért vonakodott azt elfogadni, ha valóban helytartó akart lenni. Miként az is homályban maradt, hogy ténylegesen minek a hatására állt el az uralkodó Thurzó kinevezésétől: az országbíró vonakodását unta meg, az országgyűlésre való tekintettel, vagy netán valami egyéb indokkal. Azt látjuk ugyanis, hogy Ferdinánd és Thurzó nem volt őszinte egymáshoz, de hogy mi végre taktikáztak és valójában mit akartak elérni, az nem világos.

További kérdés, hogy mi az igazság Szalaházy Tamás szerepéről? Míg Thurzó meg volt győződve arról, hogy a püspök beszélte le Ferdinándot az ő helytartói kinevezéséről, a király ezt tagadta. Melyiküknek higgyünk? Thurzó indulatból beszélt, a királynak pedig nyilván nem volt célja két tanácsosa egymásra haragítása, mivel Magyarország kormányozhatósága az ő együttműködésükön állt vagy

---

¹⁸ Robert Jütte: Sprachliches Handeln und kommunikative Situation. Der Diskurs zwischen Obrigkeit und Untertanen am Beginn der Neuzeit. In: Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und Früher Neuzeit (Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Nr. 15.) Wien, 1992. 159–182, különösen 177–179. Az általa idézett nyelvtudományi munkák: D. Wunderlich: Was sind Aufforderungsätze? In: G. Stieckel (Hrsg.), Pragmatik in der Grammatik Düsseldorf, 1984. 92–117.; K. Zimmermann: Indirekte Sprechakte im sozialen Kontext. In: W. Bergerfurth - E. Diekmann - O. Winkelmann (Hrsg.): FS Ruprecht Rohr zum 60. Geburtstag. Heidelberg, 1979. 595–613.

bukott. Mindenesetre reális lehetőségnek tűnik, hogy az országbíró és a kancellár rivalizálása miatt, a békesség kedvéért döntött úgy Ferdinánd, hogy átmenetileg együtt vigyék az ügyeket. Ez esetben tehát személyi kérdések álltak a vita központjában. Annak a lehetőségét sem zárhatjuk ki azonban, hogy Szalaházy közbelépését nem karriervágya motiválta — amint a talán haragjától elvakított Thurzó vélte —, hanem tényleg a rendi érdekek, az országgyűlés jogainak védelme mellett szállt síkra.

Azt a problémát kell tehát megfejtenünk, hogy a Thurzó által szuggerált személyes és a csak a sorok között lappangó közjogi nézeteltérés közül melyik volt a lényegi vita tárgya Prágában. Ehhez először azt kellene tudnunk eldönteni, hogy volt-e, lehetett-e rivalizálás Thurzó és Szalaházy között a helytartóság tekintetében, és ha igen, ki milyen esélyekkel szállt ringbe. A kérdésre a szereplők — Thurzó, Szalaházy és Ferdinánd — egymás közti kapcsolatának vizsgálata adhatja meg a választ. A személyes kapcsolatoknál már csak azért is érdemes kicsit hosszabban időznünk, mivel a prágai események alapvető ellentmondása is itt húzódik. Az a tény ugyanis, hogy Prágában az uralkodó Thurzó feje fölött döntött olyan ügyben, ami az országbíró saját személyét a legközelebről érintette, a köztük lévő bizalom hiányának a jele. A Thurzó részéről a király irányában tapasztalt szokatlanul merész hang és magatartás pedig ezen túl egyenesen arra utal, hogy személyes kapcsolatuk kifejezetten rossz és feszült volt. Ferdinánd ennek ellenére őt akarta és nevezte is ki végül 1532 őszén helytartónak, amely bizalmi tisztség volt: hatékonyan csak a kölcsönös bizalom és egyetértés alapján működhetett. Végül mivel Thurzó egy évtizeden át helytartóként (1532. október 4.–1542. december 30., lemondása időpontja) az ország első embere volt, így az uralkodóval való kapcsolata a korszak meghatározó kérdése is egyben.

III. Uralkodó és tanácsosai (személyes) kapcsolata

1. A bizalom hiánya

Amikor Thurzó Ferdinánddal négy szemközt volt — ő maga a helyzetet „mágnabeszélgetés”-ként definiálta —, az őt ért váratlan szituációban ledermedt, nem tudott szólni, nem volt képes az uralkodóval rögtönzött formában, szabadon beszélni. Mintha király és tanácsosa között nem alakult volna ki a kötetlen, közvetlen, a kötelező formáságoktól lehetőség szerint mentes beszélgetésmód. De ha jobban meggondoljuk, ez tulajdonképpen nem is meglepő, hanem inkább természetes, hiszen egy ilyen kapcsolat keretét a királyi udvar, alkalmait az itt zajló élet mindennapjai teremthették volna meg. Erre Ferdinánd és magyar hívei rövid közös múltjában csak 1527 ősztől 1528 tavaszáig, az uralkodó budai és esztergomi tartózkodása alatt nyílt lehetőség. Azóta azonban a király idegenben, többnyire a Birodalomban időzött, Buda pedig (1529 óta) János király és a török kezén volt.

Király és hívei kapcsolattartásának fő eszközeként így a levelezés szolgált. Thurzó könnyed és gyakorlott levélíró volt: Ferdinándnak többnyire saját kezűleg írt, amiben még betegségtől remegő keze vagy a sietség sem gátolhatta meg.¹⁹

¹⁹ Az uralkodóhoz 1527 és 1532 között írt eddig ismert leveleinek megoszlása e tekintetben: 29 saját kezű, 25 titkári (HHStA UA AA fasc. 3. – fasc. 21. passim, Thurzó levelei, passim); „Supplicio

Ilyen szempontból is érthető tehát, hogy a prágai kínos helyzetben is a már ket-tejük között bejáratott kommunikációs formához folyamodott, s noha az udvarban is vele volt egy írnoke, maga fogott tollat.²⁰ A királlyal való levelezés mégsem lehetett bizalmas érintkezési forma. Thurzó ugyanis valamennyi levelét latinul írta a latinul nem olvasó²¹ Ferdinándhoz, holott ha a németet használta volna — amint például Mária királyné esetében tette²² —, az uralkodó, aki eddigre megtanult németül,²³ nem szorult volna titkár segítségére. Egyébként csak a német lehetett a király és magyar tanácsosa „magánbeszélgetés”-ének is a nyelve.²⁴ Mindez azt jelzi, hogy Thurzó levelei magától értetődően, mindkét fél számára a legtermészetesebb módon, csak közvetett csatornákon és formában jutottak a király elé: jobb esetben Ferdinánd egy titkár tolmácsolásában végighallgatta az ország-bíró sorait,²⁵ de az általánosabb gyakorlat szerint csak a kancellária rövid levél-kivonatai szolgáltatták a szóbeli referátumok alapját.²⁶ Ez a sokszereplős, hivatalos érintkezési forma pedig semmiképpen sem válhatott a két fél közötti bizalom kialakulásának eszközévé.

Uralkodó és magyar tanácsosa közti bizalmas kapcsolat kialakulásának bizonyára az eltérő politikai és udvari hagyományokból eredő feszültség és meg nem értés is gátja volt. Legalábbis erre utal az a körülmény, hogy noha végre Prágában lett volna alkalom a szemtől-szembeni megbeszélésekre, Ferdinánd mégsem személyesen, hanem közvetítők beiktatásával tárgyalt magyar tanácsosaival. Az uralkodó távolságtartását talán a fiatalkorában magába szívott spanyol és németalföldi politikai és udvari kultúra írta elő számára,²⁷ ennek kötöttségei

---

ignoscit Mtas Vra currenti calamo, nam scripsi citissime et littera satis mala est” (Thurzó Ferdinándhoz, 1529. november 11. Uo. fasc. 13. Konv. A. 1529. XI. fol. 94, Thurzó levelei, No. 50); „Scripsi enim haec et paucis et raptim, ex tremula manu debilis ab aegritudine” (Thurzó Ferdinándhoz, 1534. január 4. Uo. fasc. 24. Konv. A. 1534. I-II. fol. 7).

²⁰ A Prágában Thurzóék érkezéről is tudósító Johannes Fruticenus (ld. a 13. jegyzetet) írta novemberben, hogy „cum scriba domini Turzonis amplius in Curia non sit, qui ex mandato domini sui quicquid rerum in Hungaria novarum significaret” – ami alapján valószínűnek tűnik, hogy a titkár (Szerémi Sebestyén vagy Nádasdi János) együtt érkezett Thurzóval az udvarba júniusban (de nem ment haza urával). (HHStA St. Abt., Rom, Varia, 1396–1550. fol. 252).

²¹ „Addo copiam recessus esse Latinam, opinionis vero cesariae lingua Gallica scriptam, quod caesar ideo elegit fieri, ut tam Sua Mtas intelligeret, quod non aequae fuisset, si Latine scripta fuisset, qua etiam ut a Vra Mte sola legatur neque ullo interprete opus habeat”. Bernhard Cles Ferdinándhoz, 1536 március 21–23. A. *Cornaro*: i. m. No. XIX.

²² Thurzó Máriához, 1528. augusztus 1., 10. s. k. HHStA UA AA fasc. 9. Konv. A. 1528. VIII-IX. fol. 1–2, 15–16.

²³ *Herwig Wolfram*: Einleitung. In *Korrespondenz* 3. XXI/10.

²⁴ Thurzó a Ferdinánd által beszélt egyéb nyelveken, spanyolul és franciául nemigen tudhatott.

²⁵ Valószínűleg erre azon levelek esetében került sor, amelyek címzése a király megnevezése mellett az „Ad manus proprias” kitétel is tartalmazta (ld. pl. HHStA UA AA fasc. 18. Konv. E. 1531. X. fol. 28–29).

²⁶ Thurzó (és mások) leveleinek listaszerű kivonatai nyilvánvalóan a hivatali ügymenet termékei (ld. pl. Uo. fasc. 24. Konv. A. 1534. I-III. fol. 77–78); Thurzó leveleit (és bizonyos magyar ügyeket általában véve) nemcsak a magyar titkár (ekkor Újlaky Ferenc), de az alsó-ausztriai titkár (Andreas Adler) is gyakran referálta az uralkodónak a Titkos Tanács ülésein. (Ld. Adler jegyzékeit Johannes Maius latin titkárhoz az expedíálendő válaszokról, Uo. fasc. 19. Konv. C. 1531. s. d. fol. 38, 50, 54 stb.).

²⁷ *Berthold Sutter*: Einleitung. Reprint von Franz Bernhard von Bucholtz, *Geschichte der Regierung Ferdinands des Ersten*. Graz, 1971, 13–31. (Ferdinands Jugend in Spanien [1503–1518] und sein Aufenthalt in Burgund).

azonban minden bizonnyal furcsák és idegenek voltak a Jagelló udvar hírhedt lazaságához, a királyi pár közvetlenségéhez²⁸ szokott magyar uraknak. Különösen Thurzó számára, aki Budán a király és a királyné személyes környezetében nőtt fel,²⁹ így a (nála ráadásul 13 évvel fiatalabb) Habsburg- király távolságtartása felettből megalázó és érthetetlen lehetett. Persze Ferdinánd ugyanilyen megütközéssel tapasztalhatta azokat a budai szokásokat, amelyek az uralkodó és a magyar arisztokrácia egymáshoz való közvetlen viszonyát tükrözték. E kölcsönös sokkot példázza a királyi vadászkereszt esete is. Az történt ugyanis, hogy miután Ferdinánd 1527-ben Budán azt látta, hogy a magyar urak és emberei szabadon vadásznak a királyi vadászkeresztben, nem habozott onnan kitiltani őket. Rendelkezése végrehajtását Lamberg Kristófra, a győri királyi hadak osztrák kapitányára, egyben újdonsült fővadászmesterére bízta, aki azonban hamarosan kétségbeesve számolt be a királynak, hogy a magyar urakkal, „akiknek minden dolog szabad, s mindenre joguk van”, nem megy semmire, szóba sem állnak vele. A nádor, Báthori István együttműködéséért szintén sikertelenül folyamodott: kérésre, hogy tiltsa meg övéinek a vadászatot, „haragosan felelt, hogy ő Felsőéd híve s legjobban tudja, mennyiben legyen Felsőéd kegyes akaratának a kedvére, de én ne merészeljem neki s a többi uraknak megtiltani a hajtást”, végül pedig „nem felelt, s bosszúsán vált el tőlem” – jelentette a fővadászmester Ferdinándnak.³⁰

Nem nehéz észrevenni a budai és a prágai jelenet kísérteties párhuzamait. Ferdinánd mindkét esetben — az ő szempontjából teljesen érthető módon — a már jól ismert és megbízható osztrák tanácsosok közvetítésével tárgyalt a kiszámíthatatlan és furcsa magyarokkal. Báthori és Thurzó pedig a megalázónak érzett helyzetben, amelybe Ferdinánd juttatta őket, felindultságukban szótlanul faképnél hagyták beszélgetőpartnerüket, ami haragjukon túl azt is jelzi, hogy a szokatlan szituációkkal nem tudtak mit kezdeni.

Miként idegenek voltak Ferdinánd és osztrák tanácsosai Budán, idegenek voltak a magyarok is a Habsburg- király soknemzetiségű — németek mellett főleg a Ferdinánddal érkezett spanyoloktól és németalföldiektől nyüzsgő³¹ — udvarában. Az ebből fakadó rossz közérzet is, s nemcsak a rendszeres hivatali munkától való ódzkodás,³² a költségek és birtokaik gondja,³³ arra készíthette a kormány-

²⁸ Vö. *Fögel József*: II. Lajos udvartartása (1516–1526). Budapest, 1917. passim.

²⁹ *Erdélyi Gabriella*: Egy kivételes karrier előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek. In R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Budapest, 1998. 118–132; 1525-ben Thurzó maga mondja: „semper fui in Curia a iuventute” (ÖStA Hofkammerarchiv [=HKA] Vermischte Ungarische Gegenstände, Rote Nummer [=VUG RN] 5 A. fol. 249).

³⁰ *Thallóczy Lajos*: Lamberg Kristóf, I. Ferdinánd király fővadászmestere Budán. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1 (1894) 117–119.

³¹ Az „udvari-spanyolok”-ra ld. *Christopher F. Laferl*: Die Kultur der Spanier in Österreich unter Ferdinand I. 1522–1564. Wien–Köln–Wiemar, 1997. /Junge Wiener Romanistik 14./ 88–102, 123–131. A németalföldi jelenlétre: *Sylvia Koretz*: Das Niederländische Element am Hofe Ferdinands I. Ungedr. phil. Dissertation. Wien, 1970; *Christiane Thomas*: Von Burgund zu Habsburg. In Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas. Wien, 1993. /Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 20./ 35–48.

³² Ezzel indokolta Ember Győző a kancellária vezetőinek itthonmaradását Ferdinánd azon kérése ellenére, hogy költözzenek az udvarba. *Ember Gy.*: i. m. 58.

³³ „Etsi Mtas Vra paulo ante scripserat nos ideo latere consilia Mtis Vrae, quod nolimus visitare, etiam vocati accedere Curiam suam. Id si fit, non aliam ob causam, nisi quod amissis rebus

zati munkát végző magyar urakat, hogy az uralkodó kérését, aki állandóan maga mellett akarta tartani őket, elutasítsák. A kancellária vezetői mellett Ferdinánd az országbíró is arra ösztönözte, hogy kövesse udvarát – legalábbis erre utal Thurzó azon nyilatkozata 1528 márciusában, a magyar központi kormánysszervek szervezése idején, hogy az országból soha el nem megy, hacsak el nem űzik innen.³⁴ Híven tükrözi a hazájukban mindenható urakként élő magyar főurak idegenben való kiszolgáltatottságát Thurzó évekkel későbbi keserű kifakadása: királyát arra kérte, hogy ne kényszerítse bizonyos jogai Bécsben való megvédésére, ahol belőle csak játékot űznek.³⁵

Hogy a Ferdinánd melletti magyar politikai vezetőség nem vállalta a fedelem közelségében való tartózkodást, még nem jelenti azt, hogy nem ismerték fel ennek jelentőségét és a benne rejlő lehetőségeket. Ezt jelzi, hogy sokan közülük fiaikat, unokaöccseiket, fiatal rokonaikat az udvarba küldték, hogy az uralkodó személye körüli szolgálat során elsajátítsák az egyéni érvényesüléshez szükséges nyelvtudást, viselkedésmódot, megalapozzák kapcsolatrendszerüket, és megismertessék magukat az uralkodóval.³⁶ Thurzó a legelső között volt, aki ezt belátva unokaöccsét az udvarba küldte, elkerülendő az ő Ferdinánddal való korai kapcsolatára jellemző nehézségeket.³⁷

Úgy tűnik tehát, hogy a Thurzó és Ferdinánd kapcsolatában Prágában észlelt bizalmatlanság jórészt a kedvezőtlen körülmények (az uralkodó távolléte, eltérő politikai hagyományok, idegen királyi udvar) okozta egymás nem ismeréséből fakadt. Amiből az következik, hogy ez nemcsak kettejük, de általában véve a Habsburg-király és magyar hívei kapcsolatát is meghatározta. Az országbíró szilárd hűségét kísérő királlyal szembeni merész magatartása azonban teljesen egyedi jelenség Ferdinánd magyar táborában. Vagyis a nemcsak Prágában, de már korábban is többször elhangzott fenyegetése, hogy az őt ért sérelem miatt visszavonul a politikától, nem magyarázható a valószínűleg általánosan érvényes bizalmhiánnyal.

---

et bonis non suppetant nobis viaticum” (Thurzó Ferdinándhoz, 1532. március 5. HHSTA UA AA fasc. 20. Konv. B. 1532. II–III. 39–40; Thurzó levelei, No. 102).

³⁴ Thurzó Batthyány Ferenchez, 1528. márc. 4. (MOL P 1314 Családi Levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles, No. 50468; Thurzó levelei, No. 23)

³⁵ „nam coram dominis bellicis Wienneae unquam ego ius meum consequi potero, ludus sit istic de me” (Thurzó Ferdinándhoz, 1531. november 1. HHStA UA AA fasc. 19. Konv. A. 1531. XI. fol. 1–2; Thurzó levelei, No. 82).

³⁶ A fenti megállapítást a HHStA (Obersthofmeisteramt, Sonderreihe, 181, 182, 183) udvartartási jegyzékeiben végzett kutatás eredményeire alapozom. Ugyanis Fellner és Kretschmayr (ld. a 15. jegyzetet) csak a központi kormányzati vezetőket és beosztottakat, illetve részben az udvari főtisztviselők neveit tartotta fontosnak közreadni, de az udvartartásnak az uralkodó személye körül szolgáló és ellátásáért felelős alsóbb udvari tisztviselőket, köztük a kamarásokat, pohárnokokat, étkefogókat és egyéb szolgálókat (*diener*), akik között a magyar ifjak is megjelennek, nem közölte. Az I. Ferdinánd személye körül szolgáló udvari-magyarok kérdése egy külön tanulmány témáját képezi. Itt csak annyit jelzek, hogy az 1540-es és 1550-es években jelennek meg először nagyobb számban (tíz–húsz fő), az 1530–40-es évek politikai elitjének ifjú rokonai: a jegyzékekben többek között az Erdődy, Pemflinger, Thurzó, Perényi, Báthori, Karlovics, Makedóniai, Ország, Török, Székely és Újlaky nevekkal találkozunk.

³⁷ Thurzó Bernátot 1539-től étkefogóként jegyzik Ferdinánd udvarában (HHStA Obersthofmeisteramt, Sonderreihe, 181/16).

2. Thurzó és Ferdinánd feszült viszonya

Thurzó kapcsolata Ferdinánddal azt követően vált feszültté, miután a király az ország nagy részének birtokába jutva sem adta az országbíró kezére azokat a javakat, amelyeket korábban szolgálatai jutalmaként neki ígért, s amelyek Thurzót — papíron — egy tucatnyi vár uraként s jelentős kamarai jövedelmek élvezőjeként az ország egyik legnagyobb birtokosává és leggazdagabb urává tették.³⁸ Az országbíró ezért 1528 nyarától éveken át egyre türelmetlenebbül követelte birtokai átadását.³⁹ Ennek során többször célzott rá, kezdetben burkoltan, majd egyre nyíltabban, hogy ha kérései nem teljesülnek, tisztségéről lemond, és a közeletről kivonja magát.⁴⁰ A szóbeli fenyegetéseket a király türelemre intó utasításai, illetve be nem tartott ígéretei követték.⁴¹ Thurzó ezt megunva beváltotta szóbeli fenyegetéseit: 1530 tavaszától birtokaira vonult vissza, ahonnan terjedelmes memorandumokkal ostromolta az uralkodót. Az eddigi érdemeit és a cserébe várt „méltó fizetség”-et hosszan soroló emlékiratok pedig már hűsége megvonását helyezték kilátásba követeléseivel további mellőzése esetére:

„Ha tehát Ófelsége ezután nem méltóztatik rólam gondoskodni, és nem akar engem adományai és zálogai jogában megtartani, Ófelségét úgy mint eddig, ezután szolgálni nem tudom, mivel arra kell dolgaimat irányoznom, hogy magamat és családomat el bírjam tartani. [...] Evégből és ilyen megfontolásból írtam Ófelségének a minap, hogy Ófelsége szolgálatából a szükségtől kényszerítve vissza kell vonulnom, mivel annak, amint eddig, eleget tenni nem tudok mindig teljes hűséggel, amelyet most megszegni készülök.”⁴²

Ferdinánd ekkor engedni kényszerült: 1531 áprilisában Thurzó a király osztrák várkapitányától átvehette Szepesvár kulcsát, amely eddigi fő követelése volt.⁴³

³⁸ Az előző évek során Thurzónak adományozott, de át nem adott birtokok és jövedelmek: a Szapolyaiak család birtokaiból hat felvidéki vár (Szepes, Richnó, Gölnic, Bajmóc, Árva, Likava) és hét mező-, illetve bányaváros (Gölnic, Szomolnok, Hernádnémeti, Vámos, Rudabánya, Gönc, Telkibánya), a trencsényi harmincad bevételei (MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii, 1. köt. 54–57), Sárospatak és Sátoraljaiújhely (HHStA Reichsarchiv, Reichsregister Ferdinands I. vol. 1. [1525–1529] [=Reichsreg. Ferd. I.] fol. 120), a győri püspökség zálogjoga (Korrespondenz 2/1. No. 112).

³⁹ Ld. főleg Thurzó Ferdinándhoz, 1528. május 2. és 25., július 6., 1529. április 2., július 25. HHStA UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. I–VI. fol. 146–148. és 165–166, Konv. B. 1528. VII. fol. 16–17, fasc. 11. Konv. A. 1529. IV. fol. 6–7, fasc. 12. Konv. A. 1529. VII. fol. 80–81; Thurzó levelei, No. 25, 27, 29, 30, 44, 49 stb.; Thurzó Máriához, 1528. augusztus 1. és 10. Uo. fasc. 9. Konv. A. 1528. VIII–XII. fol. 1–2. és 15–16; Thurzó levelei, No. 33–34.

⁴⁰ Mária királyné Ferdinándhoz, 1528. június 26. Korrespondenz 2/1. No. 197; Thurzó Ferdinándhoz, 1528. július 10.: „forte hijs meis querelis Mtas Vra liberabitur, qui unde servire debeam, non habeo” HHStA UA AA fasc. 8. Konv. B. 1528. VII. fol. 35; Thurzó levelei, No. 30.

⁴¹ „Iubet Mtas Sua, ut super castris et bonis illis, quae Mtas Sua gratiose mihi se collatura promiserat, interea temporis, donec Mtas Vra in hoc regnum suum rediret, habeam patientiam” (Thurzó Ferdinándhoz, 1528. szeptember 1. Uo. fasc. 9. Konv. A. 1529. VIII–IX. fol. 57; Thurzó levelei, No. 36); Ferdinánd 1528. decemberben írásban is biztosította Thurzót néhány birtoka és javadalma átadásáról (Uo. fasc. 9. Konv. B. 1528. X–XII. fol. 73–78), amiből aztán semmi sem teljesült.

⁴² Thurzó emlékirata Ferdinándhoz, kancelláriai átirat, s. d. (1530. március) Uo. fasc. 14. Konv. C. 1530. III. fol. 108–115; Thurzó levelei, No. 57/24. Még egy ilyen emlékirata ismert (Uo. fasc. 16. Konv. A. 1530. X. fol. 53–57; Thurzó levelei, No. 62), de több létére is van utalás (Ferdinánd Thurzóhoz, 1530. március 9. Uo. fasc. 14. Konv. C. 1530. III. fol. 53–57).

⁴³ Conradi Sperfogel senatoris et iudicis Leutschoviensis Annales contract Scepusienses ab Anno 1526–1537. In *Wagner Carolus: Analecta Scepusii sacri et profani*. 2. köt. Leutschoviae, 1774–

Prágában Thurzó tehát csak azt tette, amit korábban: a közügyektől való elvonulással zsarolta a királyt annak érdekében, hogy megkapja azt, ami szerinte járt neki. Ferdinánd erre szintén a már megszokott módon reagált: ígéretet kezdett, amivel az országbíró átmenetileg leszerelte, maga pedig időt nyert. A Prágából utánaküldött üzenet, vagyis a kinevezésére kapott ígéret most is megnyugtatta a nagyurat. Erről legjobban az árulkodik, hogy 1531 júliusától a királlyal való levelezésének mind hangvétele, mind témája gyökeresen megváltozott: az egymás közti alkudozás helyét hirtelen az országos ügyek intézése és gondjai vették át.⁴⁴ Hogy Thurzó eddigi passzivitását és sérelmeit félretéve ismét az országos ügyeknek szentelte magát, egyben azt is jelzi, hogy a helytartóság kérdése a ket-tejük közti elszámolás, a főúr szolgálataiért járó jutalom része volt.

Mivel az országbíró az 1529-es török hadjárat által kiváltott menekülés óta, s Báthori István nádor halálát (1530. május) követően is többnyire a közügyektől távol, birtokain időzött, a közigazgatás folyamatosságát elsősorban Szalaházy Tamás jelenléte biztosította.⁴⁵ Így őt bízta meg a király a Thurzóval való állóháború idején a közvetítéssel is: 1530 áprilisában a kancellár Ferdinánd hivatalos biztosaként tárgyalt Thurzóval kielégítése ügyében.⁴⁶ Ezenkívül a király többször kérte levélben is a püspököt, hogy beszéljen a makacs nagyúrral, szilárdítsa meg hűségében és ösztönözze további szolgálatokra. Mi több, még a Thurzó birtokait ért török pusztítások és kegyetlenkedések kapcsán is az egri püspök útján tolmácsolta együttérzését az országbírónak. Mindez egyrészt arra utal, hogy Szalaházy olyan ember volt, aki tudott hatni Thurzóra (legalábbis a király erre képesnek tartotta). Ugyanakkor a királlyal való jó viszonyáról is árulkodik, aki a kancellár előtt nem titkolta, mennyire felháborítja az országbíró viselkedése. Thurzónak nemhogy türelemmel kellene tudnia egy kis időt várni, de szó nélkül kellene továbbra is a kapott parancsokat teljesíteni – írta Szalaházy.⁴⁷ A jelek szerint tehát a kancellár nemcsak kötelességtudóbb hivatalnok volt, de azáltal, hogy emberi kapcsolatait — sem a király, sem kollégái irányában — nem terhelték olyan feszültségek és ellenségeskedések, mint Thurzót (aki olykor tanácsostársaival is nehezen értette meg magát),⁴⁸ Ferdinánd megbízhatóbb híve is tudott lenni. Erre az indulatos főúrral szemben feltehetően higgadtabb, türelmesebb természete

1778. 162.; Thurzó kötelezvénye a király várkapitánya, Riby Sebestyén részére (HHStA UA AA fasc. 19. Konv. C. 1531. s. d. fol. 7–8).

⁴⁴ Thurzó és Ferdinánd levelezése 1531 júliusától Thurzó helytartói kinevezéséig, uo. fasc. 18. Konv. B. 1531 VII. – fasc. 21. passim; Thurzó levelei, No. 72–121.

⁴⁵ Ennyiben módosíthatjuk azt a megállapítást, hogy az ügyeket Szalaházy és Thurzó vitte tovább. (*R. Kiss I.*: i. m. XXVIII); Szalaházy 1530. december 25-i levelében arról értesítette a királyt, hogy egyedül van Pozsonyban, mivel a többiek mind hazamentek (HHStA UA AA fasc. 16. Konv. C. 1530. XII. fol. 18).

⁴⁶ Ferdinánd Thurzóhoz, 1530 április 15. Uo. fasc. 14. Konv. D. 1530. IV. fol. 20–22.

⁴⁷ Ferdinánd Szalaházyhoz, 1531. augusztus 23., október 10. Uo. fasc. 15. Konv. D. 1530. VIII. fol. 39. és fasc. 16. Konv. A. 1530. X. fol. 104.

⁴⁸ Thurzó 1528 júniusában Magyaróvárról, ahová Mária királynét ment meglátogatni, nem akart visszamenni Budára, mivel – mint írta – „michi [...] summum odium et displicentiam apud nostros, taceo de expensis, quas illic gravissimas facere cogor, nec ingenii mei est convenire posse cum praesenti modo regiminis”. (Thurzó Ferdinándhoz, 1528. június 1. Uo. fasc. 8. Konv. A. 1528. I–VI. fol. 183; Thurzó levelei, No. 28); Ld. még későbbi ellenséges viszonyát Várdai Pál esztegomi érsekkel (*R. Kiss I.*: i. m. XLVI–XLVII).

tette képessé, amiben papi hivatása is segíthette.⁴⁹ Az uralkodó irányában tanúsított nagyobb alázata szintén ezt tanúsítja: válságos anyagi körülményei javítását csupán visszafogott hangú panaszával remélte elérni.⁵⁰

Ugyanez az önmérséklet jellemzi Szalaháznak az országos sérelmek ügyében megfogalmazott panaszait is, szemben Thurzó sokkal radikálisabb hangvételével. Az országbíró számos alkalommal tiltakozott már az ellen is, hogy Ferdinánd a hadügyeket és a török diplomáciát nélkülük irányítja,⁵¹ de amikor a János királlyal folyó béketárgyalások is (a magyar tanácsosok mellőzésével) az osztrák főhadparancsnokok (Wilhelm von Rogendorff, majd Hans Katzianer) kezébe kerültek, Thurzó végképp elveszítette a türelmét:

„Úgy gondoltam az egri püspökhöz és hozzám írtak alapján, hogy ezen ügyek megtárgyalására a mi tudtunkkal és tanácsunkkal fog sor kerülni, de másképp történt. Valójában nem tudom, hogy honnan kapja Felsőged a késztetést arra, hogy azon dolgokat, amelyek leginkább ezt a királyságot s a mi állásunkat, életünket és javainkat érintik, sohasem szokta velünk megtárgyalni, hacsak nem utólag. Hogyha valamikor is Felsőged a magyar ügyeket a magyarokkal intézte volna, a dolgok ebben a királyságban messze nem úgy állnának, mint ahogy most” – írta a megyeri tárgyalások kapcsán.⁵² Szalaházy Tamás a kizárásukkal folyó visegrádi béketárgyalások idején ezzel szemben megelégedett egy lakonikus megjegyzéssel: „Sokak panaszát és mormogását hallom, hogy az ország ügyeit német, lengyel és török biztosok intézik. Felsőged, igen bölcs fejedelem lévén, hogy mi válik leginkább maga és országa hasznára, majd meglátja.”⁵³

Mindent egybevetve úgy tűnik tehát, hogy az uralkodó személyes kapcsolata a kancellárral jobb és kiegyensúlyozottabb volt, mint az országbíróval. Ugyan Thurzó lojalitása sem vált soha kétségessé, de saját érdekeit az uralkodó kegyének elvesztését kockáztatva a végsőkig, a nyílt ellenszegülésig is képviselte, jóval többet megengedve magának, mint püspök politikustársa. Büszkesége és indulatosága szintén hozzájárult ahhoz, hogy Ferdinánddal való kapcsolata feszültségektől volt terhes. Az uralkodó mégis őt akarta helytartójának kinevezni.

Az alábbiakban tehát — hogy az ellentmondást feloldjuk — arra kell választ adnunk, hogy mi volt az a kapocs kettejük között, ami feledtetni tudta Ferdinánddal személyes rossz viszonyukat. Másként fogalmazva: mitől volt Thurzó ilyen

⁴⁹ Pályáját beregszászi plébánosként kezdte, s csak későn, 35 éves korában került az udvarba királyi titkárnak. Kortársai nemcsak humanista műveltségét, de jellemét is felettébb dicsérték (*Főgel* J.: i. m. 43–44).

⁵⁰ Szalaházy Ferdinándhoz, 1530. december 25. HHStA UA AA fasc.16. Konv. C. 1530. XII. fol. 18.

⁵¹ „Nichilominus erat fama Mtem Vram oratores suos [Joseph von Lamberg és Leonhard von Nogarola] ad Turcam misisse, id credo et optimo consilio et bona spe factum, si tamen et nos consiliarii Mtis Vrae aliquid ex Mte Vrae intelligeremus, quid inde sperandum sit, foret et apud nos secretum [...] id ipsum velim fieri de ista expeditione, quam Mtas Vrae commemorat se facturam in ipsa expiratione indutiarum [ti. a visegrádi fegyverszűnet], multum enim refert haec quoque nos intelligere [...] pro firmandis negotiis Mtis Vrae in hoc suo regno Hungariae” – írta például a királynak Pozsonyból 1532. február 29-én (uo. fasc. 20. Konv. B. 1532. II–III. fol. 33–34; Thurzó levelei, No. 101).

⁵² Thurzó Ferdinándhoz, Nagyszombat, 1533. január 3. Uo. fasc. 22. Konv. A. 1533. I. fol. 4–6.

⁵³ Szalaházy Ferdinándhoz, 1531. április 20. Uo. fasc. 17. Konv. D. (1531 IV) fol. 46–48.

magabiztos az uralkodóval szemben, és az miért volt kénytelen mindent elnézni neki?

3. Miért mégis Thurzó?

1528 első hónapjaiban, mielőtt Ferdinánd elhagyta az országot, gondoskodnia kellett az előző ősssel félbemaradt hadjárat folytatásának és hátramaradó kormányának anyagi fedezetéről. Ezt, mint 1527 nyarán, ismét a Fuggerektől várta és kapta is meg. A Habsburg-ház és a bankárok nagyobb múltú összjátéka ugyanis Magyarországon is megvalósult: az ország elfoglalását lehetővé tevő kölcsönök fejében Ferdinánd biztosította számukra a magyar rézbányák művelését, ami kulcsfontosságú volt az augsburgiaknak a réz- és ezüstkereskedelem európai monopóliumának megszerzése érdekében. Az újabb hitelekről folyó esztergomi tárgyalások 1528 februárjában, amelyeket a király nevében Hans Hofmann folytatott a Fuggerek faktorával, az augsburgi vállalkozók szempontjából ismertek. Innen tudjuk, hogy ennek keretében Ferdinánd felvállalta annak a 206 ezer forintos kárpótlási összegnek a megtérítését, amelyre még II. Lajos kötelezte magát, amikor a Fugger-vagyon lefoglalásának 1525-ös kudarcba fulladt akciója után ismét velük szerződött a besztercebányai bányák művelésére. Hosszas tárgyalások után a Fuggerek elfogadták kárpótlásnak az erdélyi sóbányák bevételeire való kiutalást, s 40 ezer forint újabb hitelt nyújtottak, amelynek visszafizetését a király az ország északnyugati megyéinek esedékes *subsidiuum*ából ígérte.⁵⁴

Mint közismert, a Thurzók a Fuggerekkel rokoni és üzletársi kapcsolatban is álltak, így a kárpótlás egy része őket, Eleket személy szerint egészen pontosan annak egytizenkettede illette meg.⁵⁵ A Fuggerek ezenkívül jelentős évjáradékot fizettek rokonuknak az úgynevezett „magyar üzlet” érdekeinek udvarbeli képviselőlért, ezért faktoruk Esztergomban Thurzó hathatós támogatását remélte a minél kedvezőbb feltételek kiharcolásában a koronával való tárgyalások során. Ferdinánd mint országbírójától ugyanakkor szintén joggal várta el Thurzótól, hogy saját részesedéséről a korona javára lemondjon.⁵⁶

A kárpótlás erdélyi sóbányákra való kiutalása kétségkívül ügyes húzás volt Ferdinánd részéről, hiszen ezáltal szövetségesévé tette a bankházat a tartomány János királytól való meghódításában. A Habsburg-uralkodó környezetének Magyarországon nem érdekelt körei azonban úgy látták, hogy alapvetően a Fuggerek jártak jól, mivel a király az adósság törlesztésére nem lett volna köteles. Szerintük a királyt e számára kedvezőtlen alkura az augsburgiakkal összejátszó Hofmann és Thurzó vette rá.⁵⁷ Hogy az utóbbi valóban lobbizott a kárpótlás felvállalása érdekében, az igen valószínű, hiszen abból ő maga is részesedett. A magyar ka-

⁵⁴ Götz Freiherr von Pölnitz: Anton Fugger Bd. 1: 1453–1535. Tübingen, 1958. /Schwäbische Forschungsgemeinschaft bei der Kommission für Bayerische Landesgeschichte Reihe 4, Bd. 6. Studien zur Fuggergeschichte 13./ 105–107 és 443–444/105, 118–119 és 459/172.

⁵⁵ HKA VUG RN 5 A. fol. 249.

⁵⁶ G. Pölnitz: i. m. 403/55, 119 és 460/174.

⁵⁷ Cornelius Schepper császári diplomata emlékirata 1542-ből az elmúlt évtizedről. In Karl Lanz (ed.): Staatspapiere zur Geschichte des Kaisers Karl V. Stuttgart, 1845. /Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart 11./ (=Schepper) 311–312.

mara irataiból és az országbíró levelezéséből pedig az is kiderül, hogy nem volt hajlandó lemondani Ferdinánd javára az őt megillető bányarészről, inkább cserébe azt ajánlotta fel, hogy a király magyarországi uralmának támogatására egy vára elzálogosítása révén a Fuggerektől szerez 16 000 forint készpénzt, ami a kárpótlás őt illető részével egyenrangú összeg volt.⁵⁸

Szintén az esztergomi Ferdinánd–Fugger–Thurzó egyezkedések részét képezte egy 1528. február 17-én kötött szerződés, amely szerint Thurzó egy korábbi, ugyancsak 16 000 forintos kölcsönét a király a besztercebányai bányák bevételeire, illetve — a Fuggerek által fizetett — bérleti díjára utalta ki.⁵⁹ Ezzel az üggyel szoros összefüggésben állt a király, az országbíró és az Udvari Kamara elnöke közötti egyezség, hogy a győri püspökség jövedelmeit, a zálogidő májusi leteltével Hofmanntól Thurzó válthatja majd vissza, vagyis a király nem adja másnak.⁶⁰ A püspökség javainak élvezetére az országbíró még Mária királynétől szerzett jogot 1527-ben, de erről Ferdinánd kérésére lemondott Hofmann javára, akit a király így kárpótolta a tőle kapott kölcsönök egy részéért.⁶¹ Úgy tűnik tehát, hogy az a 16 000 forint készpénz, amelyet a fenti, 1528. február 17-i szerződés szerint Thurzó adott a királynak, ugyanaz a 16 000 forint volt, amelyet az országbíró Hofmanntól kapott az átengedett püspökség zálogösszegeként. Így végül is mindenki jól járt: a király ideiglenesen megoldotta pénzügyi nehézségeit, miniszterei pedig a kiutalt jövedelmekből — Hofmann a püspökség tizedeiből, Thurzó a bányák hasznából — idővel többszörös hasznot húzhattak.

Az országbíró a királynak Esztergomban ígért újabb 16 000 forintot, a püspökség kiváltásához szükséges pénzzel együtt, ezután a Fuggerektől igyekezett megszerezni. Az üresen álló pozsonyi kamara részére 8000 forintot sikerült is kijárnia tőlük, a püspökség visszaszerzésében Augsburgban azonban nem támogatták Thurzót, amitől így végleg el is esett. Amikor a Fuggerek óriási adósságait emlegették rokonuknak, ő azt ígérte, hogy mindent törleszt: egyrészt az augsburgiak magyarországi üzleti érdekeinek Ferdinánd előtti képviselote révén, másrészt a királyért tett szolgálatai fejében remélt jutalomból való részesedéssel.⁶²

Thurzó érvelése jól tükrözi karrierjében a politikai és az üzleti szálak szoros összefonódását. Ferdinánd állandóan készpénzszűkében volt, ami nemcsak a költséges magyarországi vállalkozás eredménye, vagy a Habsburg-dinasztia ekkori helyzetének sajátja, hanem a korai kapitalizmus korszakának általános jellemzője volt. Csakúgy, mint politika és gazdaság szétválaszthatatlansága, ami a két szféra csúcán: az európai birodalmat építő Habsburgok és a modern világgazdaság létrejöttében vezető szerepet vivő Fugger-család egymásra utaltságában és együttműködésében nyilvánult meg talán a legszemléletesebben.⁶³ A fenti tranzakciók

⁵⁸ A magyar kamara Ferdinándhoz, 1528. március 27. HHSa UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. I–VI. fol. 84–86.

⁵⁹ Ferdinánd kötelezvénye Thurzónak, 1528. február 17. Uo. fasc. 5. Konv. A. 1527. VII. fol. 19.

⁶⁰ *G. Pölnitz*: i. m. 460/174.

⁶¹ Mária Ferdinándhoz, 1527. szeptember 25. Korrespondenz 2/1. No. 112; Thurzó Ferdinándhoz, 1528. május 2., május 25. és július 6. Ld. a 39. jegyzetet.

⁶² A magyar kamara elismervénye Thurzónak a 8000 Ft-ról, 1528. május 6. HHSa UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. I–VI. fol. 149; *G. Pölnitz*: i. m. 460/174.

⁶³ *G. Pölnitz*: i. m. passim

azt mutatják, hogy ennek az összetett rendszernek az egyik területén, Magyarországon, Thurzónak kulcsfontosságú szerep jutott. Ami a király és tanácsosa kapcsolatának relációjában azt jelenti, hogy Fugger Anton sógorának mindenekelőtt rendkívüli hitelképessége révén sikerült magát a politikában nélkülözhetetlenné tennie.

Thurzó nemcsak a Fuggerektől felvett pénzeket, de családi ékszereit, a birtokaiért másoktól kapott zálogösszegeket is Ferdinánd magyarországi hatalma kiépítésébe investálta.⁶⁴ Azáltal azonban, hogy az ifjabbik Habsburg fivér magyarországi uralmába személyes támogatásán túl ennyi tőkét forgatott bele — részt vállalva egyben a teljes kudarc lehetőségét is magába foglaló kockázatból —, az alattvaló már inkább mint szövetséges követelte magának kamatostul befektetése gyümölcsét: birtokadományokban, kamarai (harmincadvám, bányabérlet) és egyházi jövedelmek bérleteiben, és nem utolsósorban tisztségekben, ami a politikai befolyás révén persze anyagi előnyöket is jelentett. Íme Thurzó uralkodó irányában tanúsított szokatlan merészségének alapja. Nemcsak Ferdinánddal, de volt üzlettársaival — 1528 során a Thurzók végleg kiváltak a Fuggerekkel közös „magyar üzlet”-ből — való kapcsolata sem volt egyébként feszültségektől mentes. A nagy dolgokban való egyetértés ugyanis még nem jelentette azt, hogy a részletekben nem kívánta mindenki a saját részérdekeit érvényesíteni. Jakob Fugger 1525-ben Eleket hibáztatta az őket ért veszteségekért, s az esztergomi rendezés során a Fuggerek faktora is sokat panaszkodott a családfőnek a magyar főúr megbízhatatlanságára: „Tetteiben igen lassú, kitartó férfi, s a tárgyalások során teljesen megőrijtett, mivel egyszerre akar a kedvébe járni a királynak és Önnek, s ezt akarja mindig összeegyeztetni”⁶⁵ — ami jelzi, hogy Thurzó tudatosan próbálta kamatoztatni a sajátos helyzetéből adódó lehetőségeket.

Az esztergomi politikai-üzleti megállapodások egyben arról is tanúskodnak, hogy Thurzó és Hofmann úgymond „egy húron pendültek”. Komolyabban és pontosabban fogalmazva: mindketten a Ferdinándot szolgáló tisztviselők — egyébként alacsonyabb szinten is megtalálható — azon sajátos típusába tartoztak, helyesebben szólva ők maguk testesítették azt meg legtökéletesebben, amely státusát és vagyonát a koronának nyújtott anyagi támogatás révén szerezte meg.⁶⁶ Hofmann, három évtizedig (1526–1556-ig) a pénzügyek hivatalos első irányítójaként, miként Thurzó a Fuggerek révén, kedvező helyzetben volt ahhoz, hogy készpénzt tudjon felhajtani a szükségbe kerülő uralkodónak, aki ezt neki utóbb szintén örökös- és zálogbirtokok, bánya- és vámbérletek, tisztségek juttatásával honorálta.⁶⁷ Az Udvari Kamara elnöke (a hétköznapokban persze egyszerűen kincstartónak hívták), akinek apját tisztségében elkövetett visszaélések miatt Miksa császár idején jó-

⁶⁴ Így pl. 1529 decemberében az oszlásnak induló királyi hadak zsoldját abból a 10 000 forintból fizették ki, amit Thurzó felesége ékszerei zálogba adásával szerzett (HHStA UA AA fasc. 14. Konv. A. 1530. I. fol. 6–7; Thurzó levelei, No. 52). 1527-ben Vöröskő várát adta zálogba csulai Móre Lászlónak 15 000 Ft-ért, amit a pozsonyi kormányzat új hívek szerzésére fordított (Korrespondenz 2/1. No. 68, 72).

⁶⁵ G. Pölnitz: i. m. 119.

⁶⁶ A Ferdinánd-korabeli hivatalnokréteg e sajátos típusát osztrák példák – köztük Hofmann – alapján jellemezte *Karl Wilke*: *Österreichische Beamte als Geldgeber und Amtswalter in den ersten Regierungsjahren Ferdinands I. 1522–1532*. Ungedr. phil. Dissertation. Wien, 1934.

⁶⁷ Uo. passim, pl. 85–86, 88–90, 105–106, 108.

szágvesztésre ítélték,⁶⁸ nemcsak visszazerezte a család vagyonát, de Ferdinánd szolgálatában rövid idő alatt az örökös tartományok leghatalmasabbjai sorába emelkedett.⁶⁹ Thurzó a Mohácsot közvetlenül megelőző évek *homo novus*a volt, elsősorban Mária királyné régi arisztokráciát letörő központosító politikájának köszönhető első birtokszerzeményeit,⁷⁰ de a csúcsra ő is Ferdinánd mellett jutott. Egyszóval mindketten a Ferdinánd által felemelt új — magyar, illetve osztrák — arisztokrácia azon képviselői voltak, akik a király kegyét anyagi támogatásuk révén érdemelték ki, vagyis tulajdonképpen megvásárolták. Az azonos érvényesülési stratégia hasonló kísérőjelenségekkel járt: hirtelen meggazdagodásukat kortársaik gyanúja és ellenszenve övezte. A ravasz és becsvágyó Hofmannnt főleg a pénzek hűtlen kezelésével vádolták, Thurzót pedig elítélték, hogy „a magat javát a közérdek elé helyezi”.⁷¹ Számunkra azonban ennél érdekesebb, hogy a király lekötelezettségének tudatában a kincstartó — a Thurzónál már tapasztalt — bátorsággal, a királlyal is szembeszegülve védte saját érdekeit és jogait.⁷² Hasonló tevékenységet folytattak, amelynek során egymással is rendszeresen kapcsolatba kerültek, bizonyosan tehát jól ismerték egymást, és értették egymás szavát. Nem véletlen hát, hogy Prágában is a kincstartót bízta meg a király, hogy Thurzóval a helytartóság ügyében egyezkedjen.

Érdekes momentum, és egyben Ferdinánd jó emberismeretére és diplomáciai érzékére vall, hogy Szalaházy Tamás és a vele tárgyaló Cles bíboros pályája — s talán egyénisége is — közel állt egymáshoz. Mindketten főpap-politikusok, továbbá Cles udvari főkancellárként egyben a magyar kancellár felettese is. Az I. Ferdinánddal foglalkozó osztrák történészek figyelme, felismerve, hogy a fiatal és tapasztalatlan uralkodóra közvetlen környezete szokatlanul nagy befolyást gyakorolt, az utóbbi időben elsőként a trentói püspök felé irányult. Választásukat provizórikus eredményeik is indokolták: ő volt az, aki 1530-tól megkérdőjelezhetetlenül Ferdinánd első tanácsosa volt. A király a főkancellár elgondolásait követte nemcsak a birodalmi és az itáliai kérdésekben — amelyeknek kimondott szakértője volt —, hanem a keleti politikában is, s a valláspolitikában éppúgy, mint a pénzügyekben. Mivel a király feltétlen bizalma a köztük lévő kivételes személyes barátságon nyugodott, így azt semmi — még Cles gyakori távollétei, a politikai kudarcok kiváltotta többszöri lemondása — sem veszélyeztethette.⁷³

⁶⁸ Schepper, 312.

⁶⁹ Birtokaira ld. *Joseph Bergmann*: *Medaillen auf berühmte und ausgezeichnete Männer des oesterreichischen Kaiserstaates*. Bd. 1. 1844. 207–208.

⁷⁰ *Erdélyi G.*: i. m. 123.

⁷¹ Vélemények Hofmannról: *Helmut Goetz*: *Die geheimen Ratgeber Ferdinands I. (1503–1564) Ihre persönlichen in Urteil der Nuntien und Gesandten*. Tübingen, 1963. 467–470; Thurzóra ld.: Johann Wese lund érsek V. Károlynak, 1534. október 16. Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. 1. köt. Szerk.: Hatvani Lajos. /MHH I. Diplomataria/ No. 100; Frangepán Ferenc kalocsai érsek találó és egyben lesújtó véleményét nemcsak Thurzóról, hanem az osztrák–cseh–magyar új arisztokráciáról általában – beszélgetésük alapján – Schepper írta le (Schepper, 309–310).

⁷² *K. Wilke*: i. m. 104–105.

⁷³ *Gerhard Rill–Christiane Thomas*: *Bernhard Cles als Politiker. Kriterien für das Verhaltensbild eines frühneuzeitlichen Staatsmannes*. Graz, 1987. /Kleine Arbeitsreihe zur Europäischen und Vergleichenden rechtsgeschichte 18./ passim, különösen 15–17, 26–28, 30–32.

Hofmann tehát Ferdinánd környezetében a Cles után következő második vonal kulcsfigurája volt, aki annak érdekében, hogy megőrizze befolyását az uralkodó döntéseire, a visszahúzódó természetű főkancellárral ellentétben állandóan az udvarban tartózkodva exponálta magát.⁷⁴ Köréje csoportosult az úgynevezett „liga”, vagyis egy főúri klikk, amely a gazdasági életben kiépített érdekközösséget házasságokkal is megerősítette. Érdekszférájuk és befolyási övezetük az örökös tartományok mellett elsősorban Magyarország és Csehország volt. Tagjai — Hofmann kivételével — a hadszíntéren szolgálták Ferdinándot, elsősorban a Magyarországra vezényelt királyi csapatok főhadparancsnokaiként.⁷⁵ Legbefolyásosabb köztük a kincstartó mellett sógora, Wilhelm von Rogendorff und Mollenburg főudvarmester volt, egyben a Titkos Tanács elnökének helyettese. Szintén Rogendorff sógora volt Niklas Graf zu Salm, az 1529-es bécsi védő. Kapcsolatait hasonló nevű fia örökölte meg, aki az 1540-es években vezette Magyarországon a királyi hadakat. Végül ennek a körnek volt még jelentősebb tagja Leonhard Freiherr von Vels, udvari marsall (Cles unokaöccse), és rokoni szálakkal idekötődött az 1537-es eszéki hadjárat veszteseként elhíresült Hans Katzianer is.⁷⁶ E „liga” sokat vitatott működésének eredménye a kortársak meglátása szerint saját meggazdagodásuk, s az uralkodó szegénysége volt.⁷⁷ Hogy szolgálataikat maga a király is terhesnek érezte, jelzi, hogy az 1534-ben a látszólag Károly udvarából öccse pénzügyeinek ellenőrzésére kiinduló akciót a ligával feszült viszonyban álló Cles aktív közreműködésével — osztrák történészek feltételezése szerint — titokban maga Ferdinánd kezdeményezte. A királynak azonban a nagy körültekintéssel előkészített tervek ellenére sem sikerült lazítania e befolyásos udvari csoporttól való függésén.⁷⁸

Thurzó, aki a korábban említett okok miatt nem tudott, és nem is akart folyamatosan Ferdinánd udvarában tartózkodni, természetesen megpróbálta érdekeit az uralkodói döntéshozásban részt vevő titkos tanácsosokon keresztül érvényesíteni. A kézenfekvő szövetséges ebben Hofmann volt, aki cserébe Thurzó Fugger-kapcsolatait aknáztta ki a maga számára.⁷⁹ A Ferdinánd udvarának viszonyait 1534-ben éberrel figyelő császári diplomaták is felfigyeltek kapcsolatukra: „Thurzó titkos egyetértésben van Hofmann-nal, aki a királyt és az összes dolgot

⁷⁴ *K. Wilke*: i. m. 87; *H. Goetz*: i. m. 469.

⁷⁵ A „ligára” általában ld. Schepper, 299–316. Magyar–cseh–osztrák ügyekben való befolyásukra ld. még: Wese lundi érsek levelei 1534-ből, idézve *Goetznél*: i. m. 472. A tagok magyarországi főhadparancsnoki szolgálataira *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. In *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Eger, 1997. /*Studia Agriensa*, 17./ Függelék II: 68–73; Ferdinánd bizalmában Cles után állnak: *G. Rill–C. Thomas*: i. m. 17/84.

⁷⁶ Rogendorffra: *C. Thomas*: i. m. (Von Burgund): 38, 43–44; id. Salmra *Johann Newald*: Niclas Graf zu Salm. *Nachträge zur Biographie desselben*. In *Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien* 22 (1884) 127–167; Rokoni kapcsolatokra Rogendorff–Hofmann és a Salmok között: *Roman Freiherr von Proházka*: *Genealogisches Handbuch erloschener böhmischer Herrenstandfamilien*. Neustadt an der Aisch, 1973. 246–248; Moravsky Zemsky Archiv v Brni, Rogendorffische Sammlung, 1400–1698 Urkunden, No. 37, 76; Velsre: *H. Goetz*: i. m. 470–472; Katzianerre: @: Hans Katzianer: *eleni Feldherr Ferdinands I. Ungedr. phil. Dissertation*. Wien, 1939.

⁷⁷ Az egyik velencei követ meglátását idézi *K. Wilke*: i. m. 108.

⁷⁸ *G. Rill–C. Thomas*: i. m. 9–10, 34.

⁷⁹ Évente több mint 6000 dukátot kapott Thurzó révén a Fuggerektől (Schepper, 311).

a saját megítélése szerint kormányozza” – tájékoztatták a császárt.⁸⁰ Amikor pedig Thurzó a 30-as évek második felében nehéz helyzetbe került amiatt, hogy a Ferdinándtól kapott adományok jelentős részét a volt Szapolyai-birtokok alkották, amelyek visszaadását János király a Ferdinánddal való megegyezés feltételeként követelte, hozzáfogott a Cles halála után nyilván még befolyásosabb „ligá”-hoz kötődő szálak szorosabbra fűzéséhez. Felesége, Ormosdi Székely Magdolna első házasságából született lányát, Szécsi Margitot, 1540-ben hosszas előkészítés után az ifjabb Salmhoz adta feleségül,⁸¹ ezáltal megnyerve magának a férj nagybátyja, Rogendorff támogatását is. Hogy ez fontos stratégiai lépés volt, jelzi, hogy Elek a Fugger-családfőre sem hallgatott, aki a vőjelölt kora és adósságai miatt megpróbálta lebeszélni rokonát erről a tervéről.⁸²

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy Thurzó Ferdinánd magyar kormányzatának kulcsfigurája volt: kiterjedt gazdasági és politikai kapcsolatait ügyesen kihasználva nélkülözhetelenné tudta tenni magát az uralkodó számára. A mélyben rejlő érdekszövetség és kölcsönös függőség olyan szilárd alapokat adott a király és tanácsosa kapcsolatának, hogy azt a köztük lévő bizalmatlanság és személyes rossz viszony sem ingathatta meg. Mindez pedig — visszatérve szűken értelmezett témánkhoz — azt jelenti, hogy az uralkodóhoz ilyen szoros szálakkal kötődő hatalmas és befolyásos nagyúrnak a helytartóság elnyerésében a lojálisabb és megbízhatóbb, de politikailag és gazdaságilag sokkal súlytalanabb püspök-kancellár Prágában nem lehetett egyenrangú riválisa. Ebből pedig az következik, hogy ha Szalaházy nem érzékelve esélytelenségét mégis — amint Thurzó állítja — maga ajánlkozott Ferdinándnál a helytartóságra, ezzel igazi dilemmát a királynak nem okozhatott. Benne ugyanis a helytartóság kapcsán az a kérdés, hogy Thurzó vagy Szalaházy, fel sem merülhetett. Ha tehát személyi kérdés Prágában valójában nem volt, ezzel indirekt úton oda jutottunk, hogy a tárgyaló felek a helytartóság közjogi vonatkozásai terén kellett hogy ellentmondásba kerüljenek egymással.

IV. A vita igazi tétje

Értelmezzük most újra, a fenti eredmény tudatában Thurzó alábbi sorait:

„Amikor Felsőged úgy döntött, hogy azonnal tárgyal velem ez ügyben, megértettem, hogy elfogadja mentségeimet azzal a hivatkozással, miszerint úgy tájékoztatták, hogy a rendek sérelmesnek tekintnék, ha valakit az ő megkérdezésük nélkül tennének helytartóvá, mivel erről őket is meg kell kérdezni. Az, aki Felsőgedet erről az ügyről ilyen módon tájékoztatta, eltért a valóságtól, és saját előmenetelét kereste. Bizonyos ugyanis, hogy a nádor az ország törvénye és szokása szerint mindig helytartó, akinek a halálával, vagy az országtól való távollétében a király az urak rendjéből, de nem a prelátusokéból, azt állít helytartónak, akit akar. Sőt, egy király sem nélkülözheti, soha nem is nélkülözte ezt a helytartót sok és hathatós okból kifolyólag, amelyeket most nem érdemes felsorolni, és majd a jövő megmutat.”

⁸⁰ Wese V. Károlynak, 1534. október 16. (ld. a 71. jegyzetet).

⁸¹ Thurzó Pozsony városához, 1540. augusztus 17. Archiv Hlavného Mesta Slovenskej Republiky Bratislavy, Zbierka listín a listov. Listiny a listy novoveké No. 5698; Schepper, 311.

⁸² G. Pölnitz: i. m. Bd. 2.: 1536–1548. Tübingen, 1963. /IV/8. Studien zur Fuggergeschichte 17./442/130.

Most már tudjuk, hogy Thurzó azon állításának, hogy Szalaházy egyéni kariervágyból hozakodott elő valótlan közjogi kifogásokkal annak érdekében, hogy az ő helytartói kinevezését megfűrja, nem az első része a fontos. Noha a lényegen tehát nem változtat, egy kis kitérőt mégis megér eltűnődni azon, hogy megalapozott-e Thurzó ezen vádja. Először is valószínűnek tartom, hogy a kancellár maga is tiszttában volt a számára kedvezőtlen erőviszonyokkal. Thurzó tévedése mellett szól továbbá az is, hogy a püspök minden bizonnyal nem is a helytartói tisztségre vágyott, hanem sokkal inkább az esztergomi érseki székre. Nemcsak azért, mert mint felszentelt papnak a hazai legfelső egyházi méltóság elérése szívéhez közelebb álló volt, hanem egyben realisabb célkitűzésnek is tűnhetett számára: ezt ugyanis már 1527 júliusában neki ígérte a király, és a neve azóta is (mint például 1530 őszén) szóba került az érsekséggel kapcsolatban⁸³ Várdai Pállal, az eredetileg János király által kinevezett érsekkel szemben, aki még mindig nem döntötte el véglegesen, hogy a két uralkodó közül melyik mellé áll. A prágai tanácskozás idején pedig Szalaházy esélyei különösen megnövekedtek, mivel Ferdinánd Várdait ezidőtájt újabb árulási terveken fogta, s éppen arra készült, hogy az érsekség javait lefoglalja, és a főpapot megbüntesse.⁸⁴ Hogy Thurzó miért élt mégis személyeskedő vádakkal a kancellár ellen, annak rossz személyes viszonyuk sem nagyon lehet indoka, legalábbis ennek írásos nyomát nem találtam. Az pedig, hogy Ferdinánd — amint korábban szó volt róla — Szalaházyt kérte meg még nemrég Thurzó kiengesztelésére, inkább a két tanácsos kifejezetten jó viszonyát sejteti. Így már csak arra gondolhatunk, hogy az egyéni ambíciók vádja Thurzó részéről a meglepetés okozta feltétlen reflex: önmagából kiindulva hirtelen csak erre tudott gondolni.

Joggal feltételezhetjük tehát, hogy amikor Szalaházy a rendi jogokra hivatkozva emelt szót Thurzó kinevezése ellen, akkor ez nem csupán egy indirekt érvelési stratégia volt részéről saját ambíciói elérése érdekében, hanem szavait szó szerint érthetjük, vagyis valóban a rendi kiváltságokat védte. Végül is ha a kancellár Thurzó kinevezéséről értesülve arra hivatkozott, hogy erről az országgyűlés véleményét is ki kellene kérni, csak kitartott korábbi véleménye mellett. Hiszen — mint láttuk — a nyilvános tanácskozás során az egri püspökkel együtt még az országbíró is azon a nézeten volt, hogy „mivel csak ketten érkeztünk ide, biztosabb alappal a következő országgyűlésen állíthatja fel a király az általa kívánt kormányzati formát”.⁸⁵ Hogy Thurzó ezen álláspontja azután, hogy az uralkodó őt kérte fel a helytartóságra, megváltozott, teljesen érthető. Az ő magatartását illetően a kérdés ezért továbbra is inkább az, hogy mi volt a célja a színlelt elutasítással, illetve vonakodással.

Szintén probléma, hogy mit értsünk konkrétan az országgyűlésre való — közös, majd Szalaházy által fenntartott — hivatkozás alatt. A fenti sorok ugyanis

---

⁸³ Collatio Archiepiscopatus Strigoniensis, Bécs 1527. július 6. (HHStA, Reichsreg. Ferd. 1. fol. 112); Thurzó emlékirata Ferdinándhoz (1530. október): „Quod vero episcopatum Agriensem domino Agriensi translato in ecclesiam Strigoniensem michi ad tempus [...] conferendum optabam” — bizonyítja Szalaházy előléptetésének későbbi aktualitását (ld. a 42. jegyzetet).

⁸⁴ Ferdinánd prágai prozójának 16. pontja (ld. a 5. jegyzetet); Supplicatio Rmi Domini Strigoniensis ad Mtem Regiam. HHStA UA AA fasc. 18. Konv. C. 1531. VIII. fol. 6.

⁸⁵ Ld. az 5. jegyzetet.

jelenthetik egyrészt azt, hogy a tanácsosok is dönthetnének e kérdésről Prágában, ha nagyobb számban lennének jelen, de mivel nincsenek, ezért azt tanácsolják, hogy a helytartót az országgyűlésen — vagyis a rendek jelenlétében és ha lehet beleegyezésével — nevezze ki Ferdinánd. Ez történt ugyanis a két korábbi esetben is: Mária kinevezése előtt az országgyűlésről Bécsbe küldött követség, 1528-ban pedig a Budán egybegyűlt rendek véleményét kérte ki a király helyettesítésének módozatáról s a helytartó személyéről (amelynek érdekessége, hogy nemcsak a szűk Ferdinánd-párti csoport, de egy évvel később az országot szinte teljes egészében reprezentáló rendek is nagyobb bizalommal és lojalitással voltak az özvegy királyné,⁸⁶ mint az általuk választott nádor iránt, akit a törvények szerint e tiszttal megilletett volna⁸⁷). Hogy 1528-ban mégis Báthori lett a helytartó, az csak Mária elutasításán múltott. Az országgyűlésre való hivatkozás azonban ennél többet is jelenthetett. Ugyanis Mária mint megkoronázott királyné és egyben az új uralkodócsalád tagja szemmel láthatóan széles elfogadottsággal bírt, így csak az ő Németalföldre való távozása (1531. március) és a Mohács előtt választott nádor halála után vált az a kérdés teljesen nyitottá, hogy ki legyen a tartósan idegenben tartózkodó király helyettese. Éppen ezért nehéz elképzelni, hogy ezen új szituáció körülményei között Prágában ne került volna terítékre ez a probléma, nevezetesen a nádorválasztás ügye.

Az ország szokásjoga ugyanis arra kötelezte a királyt, hogy a nádor halála után a rendeket újabb nádor választására egybehívja – amikor tehát Szalaházy és Thurzó a kormányzat kérdését az országgyűlés hatáskörébe utalta, burkoltan erre hívta fel az uralkodó figyelmét, aki egyébként ezzel teljesen tisztában volt. 1527-ben maga írta: „mely hivatal megüresedése esetén a király kötelessége a rendeknek országgyűlést hirdetni, s a kihirdető levélben világossá tenni, hogy új nádor választására gyülekezzenek.”⁸⁸ Thurzót azonban úgy tűnik annyira érzékenyen érintette helytartói kinevezésének visszavonása, olyannyira az egeri püspökkel való viszály töltötte be gondolatait, hogy közjogi realitásérzékét is elvesztette. Ugyanis nem Szalaházy, hanem ő maga érvel tévesen, amikor azt állítja, hogy a királynak a nádor halála esetén helytartót kell kineveznie, s hogy ez eddig is mindig így történt.

Ferdinánd Prágában nemcsak azt tudta, hogy nádorválasztás kiírását joggal várhatják el tőle a rendek, de azt is, hogy az ország első közjogi méltósága törvénybe fektetett széles — katonai, bírói és közigazgatási — hatáskörrel bír.⁸⁹ Az elmúlt évek tapasztalatai — a Báthori István nádor vezette helytartói tanács Hans Katzianer főhadparancsnokkal vívott hatásköri küzdelmei — pedig arról győztették meg, hogy a nádor jogosítványa az országos katonaság vezetésére akadályt jelent számára annak megvalósításában, hogy a magyarországi (magyar és idegen) királyi hadakat általa kinevezett osztrák főhadparancsnokok egységes irányítása alá rendelje. A nádor halála után ezért egyszerű megoldásnak tűnhetett számára

⁸⁶ R. Kiss I.: i. m. XV; MOE I. 196.

⁸⁷ Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici). 1000–1526. évi törvénycikkek. Budapest, 1899. 1485. évi nádori cikkelyek, 10. cikkely.

⁸⁸ Ld. 1527. március 11-én VIII. Henrik követének előterjesztésére adott válaszát. Idézi *Frah-nói Vilmos*: Az 1485. évi nádori cikkelyek. Századok 33 (1899) 505.

⁸⁹ Uo.

a nádor helytartóval való pótlása, akinek nem volt törvényben rögzített hatásköre.⁹⁰ Az uralkodó tervét és a kérdés jelentőségét minden bizonnyal a magyar tanácsosok is átlátták. Thurzó valószínűleg azért kérette tehát magát, ahelyett, hogy rögvest elfogadta volna az ajánlatot, mert a helytartóság elvállalását a katonaság vezetése terén szerzett jogokhoz akarta kötni. Erre utal nemcsak a későbbi analógia (1532 őszén ugyanis szintén a hadvezetés terén próbál — sikertelenül — feltételeket szabni kinevezéséhez),⁹¹ de a Prágában elért eredmény is: Ferdinánd Thurzó és Szalaházy átmeneti megbízatása idejére egy kapitányt rendelt alájuk lovas és gyalogos katonaság élén határozataik foganatosítására, ami kivételes engedménynek tekinthető.⁹² Amint az uralkodó és tanácsosai prágai értekezletet követő levelezéséből kiderül, ez konkrétan azt az ígéretet takarta, hogy Pekry Lajosnak, a király szlavóniai főkapitányának huszárai, valamint Pekry alá rendelve további 500 spanyol gyalogos áll ezután rendelkezésükre.⁹³ Hogy mindez végül papíron maradt,⁹⁴ nem változtat azon, hogy a hadsereg irányítása és az ezzel szorosan összekapcsolódó nádorság kérdése Prágában minden bizonnyal alku tárgyát képezte.

A nádorkérdés igen összetett, a kettős királyi hatalom felszámolására irányuló törekvésekkel szorosan összefüggő problematikájának elemzése nem lehet jelen tanulmány feladata. De anélkül is, hogy ez ügyben teljesen tisztán látnánk, az a trend látszik körvonalazódni, hogy azokban az időszakokban, amikor az országgyűlési rendek, illetve a vezető politikusok közelinek vélték az egységes uralom megvalósulását, nádorválasztást követeltek. Ferdinánd pedig erre rendszerint úgy reagált, hogy kérésüket nem tagadta meg, de az ügyet addig halogatta, amíg végül a kedvező alkalom elmúltával a saját akaratát érvényesíthette helytartó kinevezésével.⁹⁵ Az eseményeknek ez a logikája kétszer is megismétlődött 1554, Nádasdy Tamás nádorrá választása előtt. Számunkra ebből az az érdekes, hogy a nyírbátori egyezség időszakának (1548–50) forgatókönyve kísértetiesen hasonlít a prágai megállapodásra és fejleményeire: amikor a helytartó halála után, 1549 őszén a tanácsosok az uralkodónak felvetették a nádorválasztás szükségességét,

⁹⁰ A nádor vezette tanács és Katzianer ellentétére ld. a helytartó és a tanácsosok Ferdinándhoz, 1528. [június közepe táján] és július 12. HHStA UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. I–VI. fol. 226–227 és Konv. B. 1528. VII. fol. 37–39. A problémára összefoglalóan ld. *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *Történelmi Szemle* XXXVIII (1996/2–3.) 175–179.

⁹¹ *R. Kiss I.*: i. m. XXXII–XXXVI.

⁹² Uo. Függelék No. IX; *Ember Gy.*: i. m. 145.

⁹³ Szalaházy Tamás, Thurzó Elek, Kretschmer Lőrinc és a többi tanácsos Ferdinándhoz, 1531. július 20. HHStA UA AA fasc. 18. Konv. B. 1531. VII. fol. 34–35; Thurzó levelei, No. 72; Ferdinánd Thurzóhoz, 1531. július 17. és 25. Uo. fasc. 18. Konv. B. 1531. VII. fol. 31. és 40; Ferdinánd Pekryhez, 1531. szeptember 15. Uo. fasc. 18. Konv. D. 1531. IX. fol. 26–27.

⁹⁴ Az egyik bán, Torquatus János, Korbávia grófja elhalálózásával (1531. július) Pekryt a horvát végekre küldte Ferdinánd. Ezáltal a kormányzat továbbra is katonai végrehajtó eszköz nélkül maradt: Thurzó ezután már hiába próbálta érvényesíteni a Don Aloysio de la Curva kapitánysága alatt álló spanyolok feletti rendelkezési jogukat. (Szalaházy Tamás a királyhoz, 1531. szeptember 16. Uo. fol. 38; Ferdinánd Szalaházyhoz, 1531. október 9. Uo. Konv. E. 1531. X. fol. 23; Thurzó Ferdinándhoz, 1531. október 6. (Uo. fasc. 18. Konv. E. 1531. X. fol. 13–16; Thurzó levelei, No 76); Ferdinánd Thurzóhoz, 1531. november 25. Uo. fasc. 19. Konv. A. 1531. XI. fol. 48–50.

⁹⁵ *R. Kiss I.*: i. m. LI–LX, LXX–LXXX.

Ferdinánd a következő országgyűlésig való hatállyal átmenetileg Újlaky Ferenc győri püspököt bízta meg a kormány vezetésével, mígnem a sokáig halogatott országgyűlésen a rendeket személyes uralkodása, illetve fia, Miksa jövetelének ígéretével lecsillapítva 1550 áprilisában végül ismét helytartót nevezett ki az ügyeket eddig is vivő Újlaky személyében.⁹⁶

Mindezek fényében még nagyobb biztonsággal tekinthetjük Thurzó és Szalaházy átmeneti kinevezését is az uralkodó időhúzó, nyílt szembefordulást kerülő taktikájának, amelyet feltehetően Prágában is az váltott ki és tett szükségessé, hogy tanácsosai felvetették a nádorválasztás ügyét.

V. Összegzés

Próbáljuk meg végezetül összefoglalni, hogy mi is történhetett valójában 1531 nyarán Prágában. Először is nem kétséges, hogy Ferdinánd eredeti szándéka az volt, hogy minél előbb — az 1527–28-ban kialakított, de 1530 után felbomlott kormányzati forma folytatásaként — helytartót és mellé a királyi tanács tagjai közül néhány tanácsost nevezzen ki. A helytartóságra az adott körülmények között csak Thurzó lehetett a jelöltje, akit a kormányzati munka mielőbbi hatékonysága érdekében Prágából már a ráruházott felelősséggel akart hazabocsátani. Az udvarba a magyar ügyek megtárgyalására érkezett Thurzó és Szalaházy azonban ragaszkodott ahhoz, hogy ebben a fontos kérdésben ne szülessen döntés az országgyűlés megkerülésével, amely által kimondva vagy kimondatlanul felvetették a nádorválasztás ügyét. Ferdinánd ekkor a saját bevallása szerint apai nagyapjától, Miksa császártól ellesett és gyakorta használt „megosztási stratégiához” folyamodott: külön-külön folytatta az ellene egységesen fellépő felekkel a tárgyalást, hogy azok válaszaikat ne tudják egymással egyeztetni, s ne tudjanak saját szavaira hivatkozni.⁹⁷ Ráadásul a nem is saját, hanem a közvetítők szájából elhangzott ígérek végül — mint láttuk — semmire nem kötelezték a királyt. A Thurzónak tett ajánlattal pedig Ferdinándnak végképp sikerült egymással szembefordítania a két tanácsost. Bár Thurzó ebbe a csapdába belesétált (lásd a kancellárt ért alaptalan vádjait), most is szívós tárgyalópartnernek bizonyult. Ugyan a rendi kiváltságok érvényesítésétől valóban sikerült a helytartóság megcsillogtatásával eltéríteni (lásd sántító közjogi érvelését), de azok pótlására minél szélesebb helytartói hatáskört próbált magának kialakítani. Ferdinánd azonban a jelek szerint nem volt hajlandó a katonai hatáskör terén engedelményekre. Ennek nemcsak a Thurzóval való ellentmondásos kapcsolata — akitől ugyan nem remélhetett teljes engedelmességet, de mégis őt kellett helytartójává megtennie — volt az oka, hanem az is, hogy a számára kulcsfontosságú hadügyekben általában véve s a jövőben sem volt hajlandó kompromisszumra a magyar politikusokkal, akik azonban nem mondtak le könnyen régi jogaikról.⁹⁸ Ferdinánd ezért inkább úgy gondolta Prágában, hogy kívárja azt az alkalmat, amikor Thurzó majd elfogadja az ő feltételeit. Addig pedig a kancellárral és a többi itt kinevezett (név szerint pontosan egyelőre

⁹⁶ Uo. LXXII–LXXIV.

⁹⁷ *Gerhard Rill*: Fürst und Hof in Österreich von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/22–1526). Bd. 1: Außenpolitik und Diplomatie. Wien–Köln–Weimar, 1993. /Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte 7./ 223–224.

⁹⁸ *Pálffy G.*: i. m. 173–199.

nem ismert)⁹⁹ tanácsossal való együttműködésre kérte az országbíró, akinek színelig az országgyűlés jogaira hivatkozott – saját korábban nyilvánosan hangoztatott érveit fordítva ezáltal Thurzó ellen. A játszma 1532 őszén, a török hadak elvonulta utáni kétségbeeséssel és reményekkel vegyesen telített hónapokban Ferdinánd teljes győzelmével ért véget: Thurzó ezúttal Bécsben az ismét felajánlott helytartóságot a korábbiakból okulva sietve elfogadta, feltételei számonkérése azonban utólag már reménytelennek bizonyult.

FÜGGELEK

1.

Thurzó Elek I. Ferdinándhoz

(HHStA UA AA fasc. 16. Konv. D. 1530 s.d. fol. 10–11. s.k., s.d.)

Sacrat^{me} Rex Domine michi Clement^{me}. Heri antequam accessissem ad M^{tem} V^{ram} ad privatum colloquium iam tum intellexeram et praesenseram M^{tem} V^{ram} opera domini Agriensis mutasse decretum suum, quod constituerat de praeficiendo locumtenenti in Hungaria, sine cuius praesentia et autoritate vix negotia publica executioni demandari possunt. Hoc itaque intelligens volui M^{tem} V^{ram}¹⁰⁰ causa honestatis prior alloqui in eo negotio exponendo difficultates, ob quas significabam me non facile posse fungi eo officio locumtenentis.

Sensi M^{tem} V^{ram} statim locum dare excusationibus meis, cum de hac ipsa re mecum constituerat tractare, allegans se esse informatam regnicolas moleste laturos, si ipsis non requisitis locumtenens aliquis constitueretur, nam in hoc etiam illi deberent esse requisiti.

Ille, qui M^{tem} hoc pacto de hac re informavit, pepercit veritati et suae ambitioni studuit. Nam certum equidem est, quod palatinus de iure et consuetudine regni est semper locumtenens, quo vel mortuo, vel absente extra regnum ponit rex locumtenentem quemcunque voluerit ex statu dominorum, sed non dominorum prelatorum, imo non potest eo locumtenenti carere aliquis rex, neque unquam caruit propter multas et efficaces causas, quas nunc producere non videtur operaepretium et eventus postea docebit.

Cum nuper de hoc negotio nomine M^{tis} V^{rae} dominus Johannes Hoffman mecum tractaret, praesagiebam illi hoc ipsum in¹⁰¹ hoc negotio futurum, quod scilicet evenit. Primo, quod verebar M^{tem} V^{ram} mutaturam hoc suum propositum quamprimum aggressa foret impetitionibus aliquorum. Pro secundo, quod poneret inter me et dominum Agriensem seminarium et fonntem [*sic!*] simultatum, et

⁹⁹ De talán nem nagy eltérést mutatott ennek a tanácsnak az összetétele az egy évvel később Thurzó mellé kinevezett *consiliumétól*, amelynek névsorát az „Aliqui articuli dominorum Hungarorum Viennae presentati mense Aprili 1533” címzésű iratban (HHStA UA AA fasc. 23. Konv. A. 1533. IV–VIII. fol. 8–10) találjuk meg: Várdai Pál esztergomi érsek-főkancellár, Szalaházy Tamás egri püspök-kancellár; Gerendy Miklós erdélyi püspök, Makedóniai László váradi püspök, Kretschmer Lőrinc fehérvári prépost, Thurzó Elek helytartó-országbíró, Batthyány Ferenc horvát bán, Horváth Gáspár főkamrás, Szalay János pozsonyi ispán.

¹⁰⁰ sorközi beszúrás

¹⁰¹ sorközi beszúrás

proinde rogabam ne quidquam amplius in hoc negotio tractaretur. Ille tamen iterum atque iterum affirmavit M^{tem} V^{ram} omnino ita decrevisse, ut essem locumtenens nomine M^{tis} V^{rae}, rem hanc etiam medio R^{mi} domini Cardinalis Tridentini significavit domino Agriensi.

Pervenit negotium hoc ad notitiam fere omnium in Curia M^{tis} V^{rae}, et ita iam habet M^{tas} V^{ra} 102, de qua praesagebam, paratam inter nos dominos simultatem. Ego autem cogor hanc ferre ignominiam, quod scilicet laboraverim apud M^{tem} V^{ram} pro eo officio et passus sim hanc repulsam.

Satius erat Sacrat^{me} Rex et etiam rebus M^{tis} V^{rae} commodius rem hanc nunquam tractasse, quam tentatam relinquere et ignem inter suos excitare. Sed ego utcumque referam in Hungariam hanc turpitudinem, qua certe affici nullis meis demeritis per M^{tem} V^{ram} demerebar; neque in eum finem ista repeto, ut vel deinceps quoque cupiam michi illud officium per M^{tem} V^{ram} imponi, sed ob eam causam, ut postquam non sit M^{ti} V^{rae} sperandum, ut sincero animo possimus cum domino Agriensi convenire, atque per hoc res forsan M^{tis} V^{rae} debitam executionem assequi non possent. Tutius et utilius esse iudico, ut illi M^{tas} V^{ra} tradat omnem auctoritatem suam tractandi res hungaricas, sive illud sit sub titulo locumtenentis, sive praefecti alicuius (si modo hi tituli in ecclesiasticos [*sic!*] competant). Nam ut dicamus id, quod verum est, non potest aliquid consilium carere capite et tali homine, qui si non in aliis, saltem in convocandis, in urgendis, admonendis aliis consiliariis videatur vicibus M^{tis} V^{rae} fungi, alioquin quis erit, qui dissidentes sententias concordabit, vel haec faciet tantummodo, quae iudex villagii inter suos socios consules facere consuevit, et quod videmus alioquin in omni republica fieri. Male igitur est M^{tas} V^{ra} in hac causa informata, quod scilicet aliquid caput vice et loco M^{tis} V^{rae} in Hungaria esse non debeat, quiscunque ille sit. Nam et cum paucissimos M^{tas} V^{ra} nominarit consiliarios, non erit possibile, ut illi semper sint praesentes, imo vix aliquando ex his unus in loco permansurus est, quo nomine ad illum ab omnibus recurretur. Quod si sit locumtenens, est honesta ratio tituli et accessus ad eum sub nomine M^{tis} V^{rae}, etiam sit unicus in eo loco praesens.

De me M^{ti} V^{rae} aliud polliceri non possum, nisi quod faciam domi officium boni et fidelis subditi et servitoris M^{tis} V^{rae}, praesentia mea autem ob causas iam superius enarratas apud M^{tis} V^{rae} consiliarios raro esse poterit, nec enim illa prodesset, ea tamen, quae michi alioquin nomine M^{tis} V^{rae} ab illis iniungentur; paratus sum exequi, ferre autem hoc non possum, ut M^{tas} V^{ra} velit me quodammodo esse oppressum et subiectum alienae ambitioni, cum alioquin undequaque apud plerosque satis habeatur iurisdictionis ex officio M^{tis} V^{rae} nomine. Haec omnia M^{tas} V^{ra} gratiose in optimam partem interpretari dignetur, quae non nisi ex animo sincero proficiscuntur; et me gratiae M^{tis} V^{rae} humillime recomendo. Dicet aliqua nomine meo in hanc sententiam his dominus Georgius Lozanus M^{ti} V^{rae}, quae dignetur eum clementer audire etc.

Fidelis Servitor

Alexius Thurzo
manu propria

102 eredetiben tévesen M^{tas} V^{ram}

2.

I. Ferdinánd válasza Thurzónak

(HHS_{tA} UA AA fasc. 19. Konv. C. 1531 s.d. fol. 39. s.d. fogalmazvány)

M^{ce} fidelis dilecte,¹⁰³ Ex litteris tuis,¹⁰⁴ quas proxime ad nos dedisti, clementer intelleximus, quae de locumtenentia regni huius nostri scribis, omnesque tuas, quas ad hoc adduxisti, rationes¹⁰⁵ animum tuum¹⁰⁶ moventes abunde cognovimus¹⁰⁷.

Tuum vero erat¹⁰⁸ haec et alia, quae tibi tum erant et nunc¹⁰⁹ sunt in animo nobis dum¹¹⁰ apud nos esses¹¹¹ agere tuaque iudicia nobis confidenter aperire.¹¹² Cum ea causa te potissimum ad nos vocaverimus, ut nobis quoque¹¹³ tamquam fidus consiliarius noster¹¹⁴ super iis et aliis mentem et opinionem tuam revelares, et¹¹⁵ tum praesens praesenti ac alter alteri¹¹⁶ quod¹¹⁷ litteris non aequè¹¹⁸ fieri potest¹¹⁹, ultro citroque communicari potuisset, quod ad rem faceret. Submiramur itaque te¹²⁰ iam tandem id litteris, iis praesertim, quae te¹²¹ adhuc praesenti¹²² datae fuerunt,¹²³ apud nos agere, quod coram oportune et necessario tibi¹²⁴ facere licuisset.¹²⁵ Nam¹²⁶ si ergo¹²⁷ eo tempore nobis clarius innotuisset consilii tui ratio, nimirum¹²⁸ inveniri via potuisset per quam et tu¹²⁹ contentus a nobis discederes.¹³⁰

Erras autem et toto quidem, ut aiunt, coelo, si ulli mortalium¹³¹ culpam ascribere velis,¹³² ad cuius¹³³ instinctum id agere omiserimus, quod primo¹³⁴

¹⁰³ utána áthúzva: Ac¹⁰⁴ utána áthúzva: sine data¹⁰⁵ utána áthúzva: p¹⁰⁶ utána áthúzva: plur¹⁰⁷ utána áthúzva: quas te¹⁰⁸ utána áthúzva: simi¹⁰⁹ lapszéli beszúrás¹¹⁰ utána áthúzva: praesens¹¹¹ utána áthúzva: aperte¹¹² lapszéli beszúrás¹¹³ sorközi beszúrás¹¹⁴ utána áthúzva: est de¹¹⁵ lapszéli beszúrás¹¹⁶ sorközi beszúrás¹¹⁷ utána áthúzva: commodius¹¹⁸ lapszéli beszúrás¹¹⁹ potuisset-rdl javítva¹²⁰ utána áthúzva: cum ipse apud nos ageres rem non eo, quo in litteris fecisti modo singula nobis patefeceris¹²¹ sorközi beszúrás, utána áthúzva: cum¹²² utána áthúzva: esses¹²³ lapszéli beszúrás¹²⁴ sorközi beszúrás¹²⁵ áthúzott potuisses fölé írva¹²⁶ áthúzott quod fölé írva¹²⁷ sorközi beszúrás¹²⁸ utána áthúzva: nobis viam¹²⁹ áthúzott tua quoque desy fölé írva¹³⁰ utána áthúzva: potuisses¹³¹ utána áthúzva: hanc¹³² utána áthúzva: quod¹³³ áthúzott aliorum fölé írva¹³⁴ utána áthúzva: facere et

tractare et facere constitueramus, aut si putas nos per¹³⁵ hanc mutationem tibi verecundiam facere voluisse,¹³⁶ cum¹³⁷ nemo sit¹³⁸ aut fuerit apud nos, qui aliter¹³⁹ quam nos ipsi de te, ut de fideli et bono servitore nostro¹⁴⁰ sentiret et iudicaret,¹⁴¹ et qui tibi non nisi¹⁴² omnia¹⁴³ prospera et laeta cuperet tuique nominis et honoris ampliacionem videre desideraret,¹⁴⁴ atque etiam nulla tibi per hoc verecundia possit accidere, cum res ista cum¹⁴⁵ paucissimis¹⁴⁶ tractata,¹⁴⁷ ad pauciores sit deventura, et nos cum regno huic nostro redditi fuerimus, circa haec et alia longe commodius, quam nunc, agere possimus, ubi et tu (sicut¹⁴⁸ etiam antequam¹⁴⁹ illuc redeamus) nihil in nobis ex eo perdas, quod honori et existimationi tuae conducere¹⁵⁰ videatur,¹⁵¹ cum vulgari proverbio iactetur nihil in eo auferri, quod differi quoque solet.¹⁵²

Sed¹⁵³ cum rerum et temporum praesentium statum¹⁵⁴ apud nos perpendemus¹⁵⁵ atque etiam non aliter ex tuis verbis intellexissemus,¹⁵⁶ quam te¹⁵⁷ hoc officium tibi oblatum¹⁵⁸ ex causis per te allegatis eisque sufficientibus renuere et abdicare, et perinde non aliter¹⁵⁹ existimarem, quam verba¹⁶⁰ a te prolata tuo animo per omnia respondere.¹⁶¹ Satius¹⁶² fore nobis visum est¹⁶³ Regnum nostrum Hungariae¹⁶⁴ privato personarum¹⁶⁵ aliquot (etiam si non esset, qui nostras vices aut munia solus obiret) gubernio regere et moderari, quam ad¹⁶⁶

¹³⁵ sorközi beszűrás

¹³⁶ lapszéli beszűrás

¹³⁷ utána áthűzva: *non*

¹³⁸ utána áthűzva: *apud nos*

¹³⁹ utána áthűzva: *de te*

¹⁴⁰ lapszéli beszűrás

¹⁴¹ utána áthűzva: *quam [fölette olvashatatlan szó áthűzva] de fideli et bono servitore nostro*

¹⁴² sorközi beszűrás

¹⁴³ utána áthűzva: *bene*

¹⁴⁴ utána áthűzva: *Nos vero ex se*

¹⁴⁵ sorközi beszűrás

¹⁴⁶ utána áthűzva: *sit*

¹⁴⁷ utána áthűzva: *et ad paucos sit deventura*

¹⁴⁸ utána áthűzva: *nec*

¹⁴⁹ utána áthűzva: *ante priusquam*

¹⁵⁰ lapszéli beszűrás a beszűrásban; utána áthűzva: *nihil perdas quod [iitt további áthűzött beszűrás: honori et existimationi tuae] ad honorem*

¹⁵¹ utána áthűzva: *per*

¹⁵² lapszéli beszűrás

¹⁵³ áthűzött *Nam* fölé írva

¹⁵⁴ utána áthűzva: *qui in praesenti [?] exactius*

¹⁵⁵ utána áthűzva: *ex multis causis et respectibus*

¹⁵⁶ *intellegemus*-ról javítva

¹⁵⁷ utána áthűzva: *id*

¹⁵⁸ sorközi beszűrás

¹⁵⁹ utána áthűzva: *arbitraremur*

¹⁶⁰ utána áthűzva: *tua*

¹⁶¹ lapszéli beszűrás; utána áthűzva: *atque etiam ex aliis*

¹⁶² eldtté áthűzva: *ex multis causis et respectibus*

¹⁶³ utána áthűzva: *rem*

¹⁶⁴ utána áthűzva: *gubernitium*

¹⁶⁵ áthűzött *ac* fölé írva

¹⁶⁶ utána áthűzva: *alia [...]*

alia descendere. Eaque¹⁶⁷ causa permoti tecum in tuo discessu gratiose¹⁶⁸ egimus¹⁶⁹ teque requisivimus, ut iuxta ceteros consiliarios nostros, quos inibi teneri decreveramus, te proinde in rebus et negotiis nostris talem exhiberes,¹⁷⁰ sicut hucusque fecisti.¹⁷¹

Et¹⁷² quia necdum aliter apud nos constituimus, quam nobis propterea persuasum adhuc habemus, te iuxta priorem tractationem nostram¹⁷³ tecum, ut diximus, interpositam in tuo a nobis degressu unacum ceteris consiliariis nostris omnia ea¹⁷⁴ esse facturum et actu[rum], quae et nobis et regno tibi et ipsis ac¹⁷⁵ communi quieti et¹⁷⁶ securitati utilia et oportuna esse iudicabuntur, et quod per hoc aut alia, quae aliter forte persuasus tibi imaginari posses, non sis daturus ausam alicui¹⁷⁷ rerum mutationi,¹⁷⁸ quae¹⁷⁹ suo forsitan tempore¹⁸⁰ cum omnium fidelium nostrorum commodo et¹⁸¹ assecuritate reperiri et consequi¹⁸² poterit, de quo te clementi animo certiore efficere volumus. Datum.

---

¹⁶⁷ utána áthúzva: *rat*

¹⁶⁸ utána áthúzva: *tecum*

¹⁶⁹ utána áthúzva: *et*

¹⁷⁰ *exhibere velis*-rdl javítva

¹⁷¹ *fecisses*-rdl javítva, utána áthúzva: *quod*

¹⁷² lapszéli beszúrás

¹⁷³ utána áthúzva: *quam*

¹⁷⁴ sorközi beszúrás

¹⁷⁵ utána áthúzva: *quibus*

¹⁷⁶ utána áthúzva: *in*

¹⁷⁷ sorközi beszúrás

¹⁷⁸ utána áthúzva: *cum nos ipsi pro ea cura et diligentia, quam in hoc idem regnum et eius*

*incolas h[...]*simus omnia semper

¹⁷⁹ utána áthúzva: *forsan aliquando*

¹⁸⁰ lapszéli beszúrás

¹⁸¹ utána áthúzva: *secu*

¹⁸² *sequi* vagy *consequi*

Molnár Antal

A BELGRÁDI KÁPOLNA-VISZÁLY (1612–1643)*

Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon

Bevezetés

A hódolt Magyarország (és tágabban a Balkán-félsziget északnyugati részének) 17. századi egyházi viszonyait kutató történészek számára nem ismeretlen a belgrádi katolikus híveket évtizedeken át megosztó, botrányos jeleneteket sem nélkülöző viszálykodás története, amelynek tétje a város katolikus kápolnájának birtoklása volt. A belgrádi Keresztelő Szent János templom a raguzai csarsia délkeleti végén állott, a 16. század közepétől vannak létezésére adataink.¹ A kápolna körüli viszály két szerzetesrend, a ferencesek és a jezsuiták hódoltsági képviselői, illetve a mögöttük álló bosnyák és raguzai kereskedők között zajlott, de a felek bevonták a helyi és isztambuli török hatóságokat, a raguzai köztársaságot, Pázmány Péter esztergomi érseket, Esterházy Miklós nádort, és mindenekelőtt a katolikus egyház római főhatóságait: a Szent Hivatalt és a missziókat irányító Propaganda Kongregációt. A konfliktus 1612-ben robbant ki, amikor a raguzai kereskedők támogatásával az első jezsuita misszionáriusok megjelentek a városban, a pozícióikat és jövedelmeiket féltő bosnyák ferencesek pedig megpróbálták őket eltávolítani. A jezsuiták azonban hamar felismerték a belgrádi letelepedésben rejlő lehetőségeket, így római és raguzai kapcsolataikat felhasználva ellenálltak a ferencesek támadásainak. A raguzaiak segítségével házat vásároltak a belgrádi csarszában és letelepedési engedélyt szereztek a török hatóságoktól, sőt még azt is elérték, hogy a Szentszék Belgrád székhellyel missziópüspököt nevezett ki, aki egyházzogilag védelmet nyújtott a misszió számára.

A konfliktus több mint három évtizeden át tartott, és az egyháziak viszálya sokkal nagyobb szellemet szabadított ki a palackból. Az 1620-as évektől kezdve a szembenállás igazi tétje már nem a jezsuiták belgrádi megtelepedése vagy a kápolna kegyurasága, hanem sokkal inkább a hódoltsági kereskedelem kézben tartása és a piacok birtoklása volt. A megerősödött bosnyák kereskedők, összefogva a szellemi vezetőiknek és politikai képviselőiknek tekintett ferencesekkel, illetve a hozzájuk ezernyi szállal kötődő helyi török hatóságokkal, megpróbálták megszerezni a raguzaiaktól a belgrádi kápolna kegyúri jogait, ez által a belgrádi kereskedőkolónia vezetését és az innen kiinduló magyarországi kereskedelem monopóliumát. A raguzaiak elleni frontális támadás részeként a bosnyákok ösztönzésére a váci mukátaa názirja (felügyelő) és a budai pasa kísérletet tettek a ra-

* A római és dubrovniki levéltári kutatásaimat a Faludi Ferenc Akadémia és a Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány támogatta, segítségükért ezúton is köszönetet mondok.

¹ *Zeljko Škalamera-Marko Popović*: Novi podaci sa plana Beograda iz 1683. Godišnjak grada Beograda 23 (1976) 46. 53.

guzaiak kereskedelmi privilégiumainak korlátozására, és vámmal sújtották a legfontosabb kiviteli terméket, a marhabőröket. A folyamatosan kiszélesedő és egyre inkább gazdasági jellegűvé váló konfliktus-sorozatot a jezsuiták Belgrádból való kiűzése (1632) sem tudta megállítani. A viták csak az 1640-es évek elejére csillapodtak le, amikor Raguza kompromisszumos megoldással rá tudta venni a tartományi török vezetést a szultáni rendeletek végrehajtására, és a belső válsággal küzdő ferences provincia mérsékeltebb szárnya hajlandó volt kiegyezni a városállam vezetésével.

A belgrádi kápolna-viszály történetét először egy horvát jezsuita, *Miroslav Vanino* ismertette a jezsuiták belgrádi működésének 17–18. századi történetét elbeszélő írásában.² Vanino érdeme, hogy ráirányította a figyelmet a jezsuiták római levéltárában található hódoltsági forrásanyagra,³ ugyanakkor az általa használt jezsuita levelek egyoldalúsága (illetve talán rendtársi elfogultság) miatt előadása teljesen a jezsuiták szemszögéből íródott, szinte említés nélkül hagyva a bosnyákok és a ferencesek érveit. Vanino munkáját felhasználva ferences részről *Mladen Barbarić* foglalta össze a vita eseményeit,⁴ és ugyancsak Vanino alapján ismertette a történeteket sok kritikát kiváltott művében *Jovan Radonić* szerb történész is.⁵ A belgrádi kápolna-viszály önmagán jóval túlmutató jelentőségét a bosnyák eszmetörténet talán legkiválóbb (és legelfogulatlanabb) kutatója, *Srećko Mato Džaja* ismerte fel. A török uralom alatti Bosznia felekezeti és nemzetiségi viszonyait elemző alapvető monográfiájában kitért a kápolna-vitára. Bár ő is Vanino tanulmányából indult ki és levéltári kutatásokat nem folytatott, ennek ellenére nemcsak azt sejtette meg, hogy a vita feltáratlan forrásanyaga igen nagy lehet, hanem arra is rámutatott, hogy az egyházi konfliktus háttérében a felemelkedő bosnyák középréteg (kereskedők és iparosok) és a hanyatló raguzai kereskedelmi szervezet konkurencia-harca húzódik meg. Džaja külön hangsúlyozta az ügy alapos feltárásának szükségességét a balkáni katolicizmus történetének jobb megértése érdekében.⁶

Talán nincs még egy eseménysora a 17. századi balkáni katolikus egyháztörténelemnek, amelyről olyan nagy mennyiségű forrás maradt volna fenn, mint a belgrádi kápolna körüli viszályokról. A Szentszék (mindenekelőtt a *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), a jezsuita rend és a Raguzai Köztársaság levéltáraiban több száz dokumentum őrzi konfliktus emlékét. A szembenálló felek levelei és beadványai, a római hatóságok jegyzőkönyvei és válaszlevél-regisztrumai, a török

² *Miroslav Vanino*: Isusovci u Beogradu u XVII. i XVIII. stoljeću. Vrela i prinosi 4 (1934) 1–47. (itt: 4–19.)

³ A hódolt Magyarországon és Erdélyben működő jezsuita missziók forrásanyagának első része már nyomtatásban is hozzáférhető: *Balázs Mihály–Fricsy Ádám–Lukács László–Monok István*: Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1–2 (1609–1625). Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez XXVI/1–2.) (a továbbiakban EHJM I/1–2.)

⁴ *Mladen sen. Barbarić*: Bivši beogradski fratri i njihova relikvija u Zemunu. Franjevački vijesnik 42 (1935) 277–283.

⁵ *Jovan Radonić*: Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka. Beograd, 1950. (Posebna izdanja SAN 155. Odeljenje društvenih nauka. Nova serija 3.) 80–87.

⁶ „Eine Gesamtdarstellung dieser Affäre, mit dem Schwerpunkt auf den Argumentationsmustern der streidender Parteien und den historischen Hintergründen, würde viel Aufschluss über den Balkankatholizismus unter den Osmanen überhaupt geben.” *Srećko M. Džaja*: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804. München, 1984. (Südosteuropäische Arbeiten 80.) 171.

fórumok által kiállított okiratok, a raguzai szenátus követutasításai, a raguzai követek és a belgrádi kolónia vezetőinek jelentései alapján sokszor szinte napról napra követni tudjuk az eseményeket, pontosan kirajzolódnak az erőviszonyok, megismerjük a vitázók érveit, kimondott és valós szándékait, a római és raguzai döntéshozók álláspontját és határozataik hátterét. A kivételesen gazdag forrásanyag értékét a balkáni keresztény közösségek történetére jellemző krónikus forráshiány teszi egészen rendkívülivé. A dokumentumokból ugyanis nemcsak a török alatt élő helyi egyházak és a római missziószervezés bonyolult kapcsolatrendszere, hanem a magyar hódoltsághoz tartozó kutatásban annyira elhanyagolt délszláv (bosnyák, raguzai) kereskedelem szervezetének és társadalom-történetének kontúrjai is felsejlenek.⁷

Raguzai kereskedelem a hódolt Magyarországon

A jezsuiták belgrádi meglepedése 1612-ben egy közel négy évtizedes folyamat betetőzése volt. A Trienti Zsinatot követő katolikus megújulás nem hagyta figyelmen kívül az Oszmán Birodalmat sem, amely nemcsak a keresztény Európa állandó fenyegetettségéből adódó politikai aktualitása következtében, hanem az ortodox keresztények hatalmas tömegeinek esetleges visszatérése, és az ekkor még gyakorlatilag alig ismert számú balkáni katolikus lakosság teljes lelkipásztori elhagyatottsága miatt is állandó kihívást jelentett a Szentszék számára. Első lépésként XIII. Gergely pápa (1572–1585) apostoli vizitátorokat küldött a birodalom európai területeire, akik az albán partoktól Konstantinápolyig és Temesvárig bejárták a Balkán-félsziget városait és falvait, majd részletes beszámolóikban tudósítottak a katolikus közösségek nagy számáról, az óriási paphiányról és a missziók lehetőségeiről. Már a legkorábbi jelentésekből is világossá vált: a Balkán belsejében élő katolikus közösségek lelkipásztori ellátása csak a Raguzai Köztársaság segítségével szervezhető meg.⁸

A kicsiny Adria parti városállam kiterjedt kereskedelmi hálózattal rendelkezett az Oszmán Birodalomban, amelynek előzményei a középkorra nyúltak vissza. Raguz a hosszú ideig osztozott Dalmácia sorsában, kezdetben bizánci, 1205–1358 között velencei, majd ezt követően egészen 1526-ig (illetve egyes szerb történészek szerint *de facto* csak 1458-ig) magyar fennhatóság alatt állott.⁹ Rendkívül

⁷ A kápolna-viszály részletes eseménytörténete és jelentősége a hódoltsági missziószervezés szempontjából: *Molnár Antal*: A hódoltsági missziószervezés és a Szentszék (1572–1635). PhD értekezés. Szeged, 1998. (Kézirat)

⁸ *Adolf Gottlob*: Die lateinischen Kirchengemeinden in der Türkei und ihre Visitation durch Petrus Cedulini, Bischof von Nona, 1580–81. *Historisches Jahrbuch* 6 (1885) 42–72. *Antun Trstenjak*: Alessandro Kumulović S.I., 1548–1608. *Profilo biografico*. Archivum Historicum Societatis Iesu 58 (1989) 48–52. *Tóth István György*: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582). *Történelmi Szemle* 39 (1997) 447–472.

⁹ Raguz a történetének legmodernebb, de elsősorban a politika- és eseménytörténetre koncentrált feldolgozása: *Vinko Foretić*: *Povijest Dubrovnika I–II*. Zagreb, 1980. A nemzetközi szakirodalomban a legtöbbet forgatott munka: *Francis W. Carter*: *Dubrovnik (Ragusa)*. A Classic City-state. London–New York, 1972. Rövid, jól használható áttekintés a köztársaság újkori történetéről: *Josip Lučić*: *Dubrovačka Republika od XVI. do XIX. stoljeća (povijesno-kulturno-društveni pregled)*. *Dubrovački horizonti* 14/22 (1982) 20–51. A Raguzával foglalkozó újabb irodalomra lásd: *Josip Lučić*: *Povijest Dubrovačke Republike*. *Historijski zbornik* 31–32 (1978–1979) 45–64. (1965–1975 közötti historiog-

kedvező fekvése és az állandó gabonahiány miatt a 13. századtól kezdve intenzív kereskedelmi kapcsolatokat épített ki Dél-Itáliával, majd a Balkán félsziget születő államaival. Ragusa a 14–15. században jelentős kereskedelmi hálózatot hozott létre Szerbiában és Boszniában, de kereskedőit megtaláljuk Bulgáriában és Albániában is. Első kereskedelmi birodalmának (kb. 1300–1450) alappillérei a balkáni kolónia-hálózat, illetve az itáliai városokban élvezett kiváltságok voltak, amelyek segítségével Ragusa az első számú közvetítővé vált az Adria két partja között. A város közvetítő kereskedelmének hanyatlását az oszmánok európai előrenyomulása idézte elő, amely gyakorlatilag szétrombolta a balkáni kereskedőtelepeket.¹⁰

Ragusa a kezdeti vonakodás ellenére sem kerülhette el, hogy a Balkánon tartósan berendezkedő hódítókkal rendezze a kapcsolatait. Az első szultáni kiváltságlevél 1430-ban született, a végleges rendezés az 1458-ban kibocsátott áhdnáméval történt meg. Ennek értelmében Ragusa éves adófizetés fejében (ennek összege 1481-től 12500 dukátban állapodott meg) megőrizhette szabadságát, és az Oszmán Birodalom területén rendkívül kedvező kereskedelmi kiváltságokkal rendelkezett.¹¹ A nagy horderejű privilégiumok háttérben nyilván Ragusa egyedülálló lehetőségeit kell keresnünk. Az Oszmán Birodalomnak szüksége volt a nyugati kereskedelem életben tartására, ezt a közvetítő feladatot leginkább egy az ő fennhatóságát adófizetéssel elismerő, ugyanakkor jó nyugati kapcsolatokkal rendelkező semleges állam tudta ellátni.¹² Az Oszmán Birodalom emellett Ragusa számára sok szempontból kedvezőbb gazdasági lehetőségeket teremtett, elsősor-

ráfiai áttekintés). *Miljenko Foretić*: *Historiografija o Dubrovačkoj Republici, 1975–1985*. *Historijski zbornik* 43 (1990) 317–363.

¹⁰ Jó összefoglalások: *F. W. Carter*: i. m. 214–292. *Desanka Kovačević-Kojić*: *Il commercio raguseo di terraferma nel Medio Evo*. In: *Ragusa e il Mediterraneo: ruolo e funzioni di una repubblica marinara tra medioevo ed età moderna*. A cura di Antonio Di Vittorio. Bari, 1990. 61–78. *Zdenko Zlatar*: *Between the Double Eagle and the Crescent. The Republic of Dubrovnik and the Origins of the Eastern Question*. New York, 1992. 3–8.

¹¹ Az áhdnámék mindenekelőtt biztosították Ragusa területi integritását, polgárainak sérthetlenségét és szabad kereskedelmét a birodalomban. A gazdasági jellegű kiváltságok közül a legnagyobb jelentősége az igen kedvező (2%) vámtarifának volt, amely még a muzulmán kereskedőknél is jobb helyzetet biztosított a raguzaiaknak, ugyanis a muzulmánok 3%, míg az adófizetők 4%, a külföldiek pedig 5% vámot fizettek. A raguzaiaknak a vámot csak az eladott áru után, évi egy összegben kellett kifizetniük. A kereskedelmi tevékenységet az áhdnáme háború idejére is engedélyezte. A török alattvaló és a raguzaiak közötti viszályokban a kádi volt illetékes; a raguzaiak behajthatták adósságaikat, de egy raguzai adósságát nem lehetett másik raguzain vagy a közösségen behajtani; a birodalom területén elhunyt raguzaiak örökségét nem foglalhatták le a török hatóságok, hanem a jogos örökösöket illette; a szultán alattvalói a raguzaiaknak okozott károkat kötelesek voltak megfizetni. Az 1458. évi áhdnáme kommentált kiadása: *Branislav M. Nedeljković*: *Dubrovačko-turski ugovor od 23. oktobra 1458. godine*. *Zbornik Filozofskog fakulteta (Beogradski Universitet)* 11/1 (1970) (Spomenica Jorja Tadića) 363–392. (a forrás szövege: 390–391). Az 1431–1481 közötti fontosabb Raguzával kapcsolatos török fermánok francia fordítása kiváló bevezető tanulmányokkal: *Boško Bojović*: *Dubrovnik et les Ottomans (1430–1472)*. 20 actes de Murad II et de Mehmed II en médio-serbe. *Turcica* 19 (1987) 119–173. *Uő.*: *Dubrovnik (Raguse) et les Ottomans II*. Onze actes de Mehmed II en vieux-serbe (1473–1476). *Turcica* 24 (1992) 153–181. *Uő.*: *Dubrovnik (Raguse) et les Ottomans III*. 19 actes de Mehmed II en vieux-serbe (1476–1481). *Turcica* 28 (1996) 271–298. Ragusa kiváltságainak ismertetése és elemzése: *Ivan Božić*: *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*. Beograd, 1952. (Posebna izdanja SAN 200. Istoriski Institut 3.) 218–232.

¹² Ragusa semlegességi politikájára és ennek gazdasági háttérére: *Sergio Anselmi*: *Motivazioni economiche della neutralità di Ragusa nel Cinquecento*. In: *Uő.*: *Adriatico. Studi di storia secoli XIV–XIX*. Ancona, 1991. 145–182.

ban a belső határok és vámok eltörlésével, valamint az egységes feltételrendszer kialakításával.¹³

A fentieknek köszönhetően Raguza a 15. század második felétől kezdve helyreállította balkáni kereskedőhálózatát, és kiépítette második kereskedelmi birodalmát, amelyben a balkáni nemesfémkivitel helyett a gabona- és nyersanyagexport vette át a vezető szerepet. A balkáni kereskedelem jogi és gazdasági alapegységei továbbra is a kolóniák maradtak. A történészek általában minden kereskedőtelepet megkülönböztetés nélkül kolóniának neveznek, holott csak a legnagyobbak érték el ezt a rangot, amelyek a kisebb telepek központjaiként működtek. A kolóniák (*colona*, *opština*) a raguzai állam kicsinyített másai voltak, közgyűléssel (*skup*), választott vezetővel (*colonier*) és saját káplánnal. Minden kolóniának volt jegyzőkönyve (*libro di colona*, *knjiga od kolone*), statútuma, pecsétje, önálló költségvetéssel rendelkezett, bizonyos adókat szedett a kereskedőktől, a tagok egymás közti viszályaiban bíraskodott, sőt adott esetben a kereskedelmi tevékenység szabályozásával is foglalkozott. A kolóniák tehát a városállam részét képező, önálló jogi egységek voltak, és mint ilyenek tárgyaltak a helyi török hatóságokkal és a köztársaság szerveivel. Életüket kizárólag a raguzai törvények szabályozták, működésük felett a központi kormányzat fennhatóságot és szigorú ellenőrzést gyakorolt.¹⁴

A raguzai kereskedők már első kereskedelmi birodalmuk kiépítése során, a 13. század második felében megjelentek Magyarországon, és különösen a Szerémségben folytattak jelentős kereskedelmi tevékenységet, legfontosabb kolóniájuk Szávaszentdemeter (Mitrovica) volt. Innen az 1389. évi török dúlás után Újlakra települtek át, amely a 15. században a dél-magyarországi kereskedelmük másik központjává vált. A szerémségi városok mellett működtek még Belgrádban, Kevén, Nagybányán, Budán és Székesfehérvárott. 1430 után meglepedtek a szerb despota székhelyén, Szendrőn (Smederevo) is: innen irányították a Magyarország és a szerbiai bányák közötti ezüstkereskedelmet.¹⁵ Az igazi kereskedelmi expanzió Magyarország területén csak 1521-ben, Belgrád elfoglalásával kezdődött. A török kézre került városban az első két évtizedben csak kisebb vagyonú, utazó kereskedők jelentek meg, huzamosabb tartózkodásra csak kevesen vállalkoztak. Elsősorban a hadizsákmány felvásárlásával és a török katonaság iparcikk- és textilárú-igényének kielégítésével foglalkoztak. Nem véletlen tehát, hogy Belgrád mellett

¹³ Raguza 16–17. századi kereskedelmére összefoglalóan: *F. W. Carter*: i. m. 349–404.

¹⁴ *Sergije Dimitrijević*: Dubrovačka trgovina u Leskovcu i okolini i uloga dubrovačke kolonije u Prokuplju. *Naše Stvaranje* (1955) 32–48. Az ő nyomán halad: *Zdenko Zlatar*: Dubrovnik's Investments in Its Balkan Colonies, 1594–1623: a Quantitative Analysis. *Balkanica* 7 (1976) 103–118. *Uő.*: Our Kingdom come. The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs. New York, 1992. 115–137. *Dimitrijević* és *Zlatar* a 16–17. század folyamán mindössze öt településnek (Belgrád, Szófia, Prokuplje, Novi Pazar és Provadija) tulajdonítanak kolónia-jogállást.

¹⁵ *Dušanka Dinić-Knežević*: Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku. Novi Sad, 1986. (Filozofski Fakultet u Novom Sadu. Institut za istoriju. Vojvodanska Akademija nauka i umetnosti. Monografije. Knjiga 28.) 174–203. *Bogumil Hrabak*: Dubrovčani u Ugarskoj i njihove veze sa Beogradom i Srbijom (1300–1541). *Godišnjak grada Beograda* 27 (1980) 57–70.

az első telepeik a katonai táborok mellett, Eszéken és Újlakon jöttek létre.¹⁶ 1536-ban megjelentek a török kézre került Pozsegán is, ahová azonban nem Szerbiából és Szendrőről, hanem a Szarajevóból és Zvornikból érkeztek, pozsegai telepük tehát a boszniai kereskedőhálózat meghosszabbítása lett.¹⁷

Az áttörés 1541-ben, Buda török kézre kerülésével következett be. A magyar királyság fővárosának elfoglalása és a magyarországi török hódoltság területének kiszélesedése hatalmas lehetőségeket jelentett a raguzai kereskedelem számára. A raguzai üzletemberek az 1540-es években gyakorlatilag elfoglalták a magyarországi piacot: 1542-ben Budán, 1544-ben Pesten, 1545-ben pedig már Pécsen is megjelentek – ez utóbbi telepüket a pozsegai kereskedők alapították.¹⁸ Szendrő csakhamar háttérbe szorult a jelentős török katonai székhellyé váló Belgrád mögött. Belgrád 1521-től a magyarországi hadműveletek kiindulópontja, a török seregek egyik legnagyobb támaszpontja lett a Balkánon, hatalmas raktárakkal és mintegy 100000 fős lakossággal. A város a szendrői szandzsák központja volt, majd 1541 után a budai vilajethez csatolták, a pasát a városban helytartója, a kajmakám képviselte. A hatalmas felvevő piacot jelentő településen az Oszmán Birodalom legnagyobb raguzai kereskedő kolóniája jött létre, amely kiindulópontul szolgált a magyarországi kereskedelem számára. Jelentősége mindenekelőtt abban állt, hogy Raguzán mellett a balkáni kereskedelem második számú pénzközpontja lett. A magyarországi kereskedők a 16. század közepétől fogva immár sokszor nem raguzai hitelezőktől, hanem belgrádi nagykereskedőktől vettek fel pénz- és áruhitelt, amellyel a Száván túl kereskedtek. 1542 után új kereskedő-generáció települt meg a városban, patrícusok és plebejusok vegyesen, akik 1546/47-re kialakították a város vezető szerepét a magyarországi kereskedelemben. Számos faktoruk működött a hódoltságban, többen át is települtek (ideiglenesen vagy állandó jelleggel) Budára és Pestre.¹⁹

1552-ben, Temesvár elfoglalásával újabb területek nyíltak meg a raguzaiak előtt. Az első Temesváron működő kereskedőről 1554-ből van adatunk. A nagyobb arányú megtelepedés és üzleti tevékenység az 1560-as években kezdődött, és Temesvár Buda mellett a belgrádi kolónia másik magyarországi alközpontjává fejlődött. A belgrádi üzletemberek általában egyszerre több budai, pécsi és temesvári kereskedővel is kapcsolatban álltak, a négy város által közrefogott hódolt ország-rész a számtalan hitelügylet és kereskedőtársaság révén egyetlen közös piaccá

¹⁶ *Bogumil Hrabak*: Dubrovački privrednici u Smederevu u doba Osmanlija. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 17 (1979) 186–191. *Uő.*: Dubrovčani u Ugarskoj i. m. 66–67. *Uő.*: Dubrovački trgovci u Beogradu pod Turcima 1521–1551 godine. Godišnjak grada Beograda 13 (1966) 29–33. *Uő.*: Dubrovački trgovci u osmanlijskom delu Panonije do 1570. godine. Zbornik Matice Srpske za istoriju 30 (1984) 8–12.

¹⁷ *Bogumil Hrabak*: Slavonska Požega u sklopu dubrovačke trgovine. Zbornik Matice Srpske za istoriju 41 (1990) 43–44.

¹⁸ *B. Hrabak*: Dubrovački trgovci u osmanlijskom delu Panonije i. m. 13–15.

¹⁹ *B. Hrabak*: Dubrovački trgovci u Beogradu i. m. 33–41. A török kori Belgrád történetének és a raguzaiak belgrádi tevékenységének viszonylag bőséges irodalma van: *Dušan Popović*: Beograd kroz vekove. Beograd, 1964. 61–113. *Radovan Samardžić*: Dubrovčani u Beogradu. Godišnjak Muzeja grada Beograda 2 (1955) 47–94. *Uő.*: Belgrad, centre économique de la Turquie du Nord au XVIe siècle. In: *Studia Balcanica III. La ville Balcanique XVe–XIXe siècles*. Sofia, 1970. 33–44. *Vasa Čubrilović* (ur.): *Istorija Beograda I*. Beograd, 1974. 425–462 (a fejezetet *Radovan Samardžić* írta).

vált a raguzai kereskedők számára.²⁰ Az 1550-es és 1560-as években több kisebb kereskedőtelepet is létrehoztak illetve felújítottak: Eszék és Újlak mellett működtek még a szerémségi Karlovciban, a Temesközben Lippán, a Drávától északra pedig Székesfehérvárott, Esztergomban,²¹ Ráckeven,²² Tolnán,²³ Szegeden,²⁴ és nyilván a többi török-balkáni lakossággal rendelkező hódoltsági városban is. A temesvári kereskedőtelepről Karánsebesen és Lippán át megnyílt az út az Erdélyi Fejedelemség és a román vajdaságok irányába.²⁵

A raguzaiak magyarországi kereskedelme balkáni kereskedelmi birodalmuk északi meghosszabbítása volt, ezt tükrözte a forgalom áruösszetétele és a kereskedelem szervezete. A legfontosabb importárut Magyarországon is a szövetek jelentették. A különböző textilfajtákra, az import nagyságára a számos kereskedelmi szerződésből (hitelfelvétel és társaságok alapítása) és a néhány fennmaradt belgrádi, temesvári és budai boltleltárból következtethetünk. A textilárak túlnyomórészt Itáliából, azon belül Velencéből származtak, leginkább gyapjúsövetek (főleg posztó, karasia, skarlát) és különféle selymek (pl. atlasz és damaszt), illetve az ezekből készített ruhák voltak. A boltok árukészlete szinte kizárólag szövetekből állt, mellette a különböző iparcikkek, csecsebecsék (pl. prémek, tükrök, elefántcsont és nemez tárgyak, ezüst ékszerek, lakatok, kardok, egyéb használati eszközök) csak mutatóban voltak jelen.²⁶

Belgrádot és a fokozatosan elfoglalt magyarországi területeket a raguzaiak kezdetben csak felvevőpiacnak tekintették, az importból nyert pénzt nem fektették be, hanem visszavitték Raguzába. Így az 1550-es évek végéig Magyarországon alig vásároltak exportra nyersanyagokat, ugyanis a távolságok miatt a szállítási költségek igen magasaknak bizonyultak, a magyarországi termékeket sokkal olcsóbban tudták Szerbiából és Bulgáriából exportálni.²⁷ A nyugati piacok nyersa-

²⁰ B. Hrabak: Dubrovački trgovci u osmanlijskom delu Panonije i. m. 17–18. 26–35.

²¹ B. Hrabak: Dubrovački trgovci u osmanlijskom delu Panonije i. m. 26–37.

²² Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp., 1974. (Humanizmus és reformáció 4.) 133. Miskei Antal: Ráckeve középkori pecsétje és címere. Fons 3 (1996) 42–43. 46–47. *Uő.*: Délszláv kereskedők és hírszerzők a Duna mentén. (Adalékok a kevei rákok történetéhez a 16. század második felében). In: Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen, 1999. 126–127.

²³ Kathona G.: i. m. 50–51. Szakály Ferenc: A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526–1711. In: Tolna mezőváros monográfiája. Szerk. Glósz József–V. Kápolnás Mária. Tolna, 1992. 103.

²⁴ Toma Popović: Dubrovačka arhivska građa o Beogradu III (1593–1606). Beograd, 1986. 110. 324–325. 347. 378. 440–442. 450. 452. 455.

²⁵ Mihail Dan–Samuel Goldenberg: Regimul comercial al negustorilor balcano-levantini în Transilvania în sec. XVI–XVII. Apulum 7 (1968/1) 545–560. Samuel Goldenberg: Caransebeșul în comerțul sud-est european din secolul al XVI-lea. Banatica 1 (1971) 163–177. *Uő.*: Italieniși raguzani în viața economică a Transilvaniei în secolul al XVI-lea. Studii. Revistă de Istorie 16 (1963) 606–616. Andrei Pippidi: Rapports de Raguse avec les seules roumains. In: *Uő.*: Hommes et idées de Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne. București–Paris, 1980. 67–124.

²⁶ A raguzaiak 16. századi belgrádi kereskedelméről egy háromkötetes szerb forráskiadvány tájékoztat. Sajnos azonban ezt a kiadványsorozatot várostörténeti céllal állították össze, így a raguzai kereskedők magyarországi tevékenységéről csak érintőlegesen tájékoztat: Jorjo Tadić: Dubrovačka arhivska građa o Beogradu I (1521–1571). Beograd, 1950. Jorjo Tadić–Toma Popović: Dubrovačka arhivska građa o Beogradu II (1572–1593). Beograd, 1976. T. Popović: Dubrovačka arhivska građa i. m. III.

²⁷ B. Hrabak: Dubrovački trgovci u Beogradu i. m. 41.

nyagigénye azonban rövidesen bevonta a magyarországi hódoltságot is a raguzai exportkereskedelem rendszerébe. A legjelentősebb kiviteli termék a marhabőr lett: a század második felétől kezdve a raguzai üzletemberek elárasztották az itáliai (mindenekelőtt anconai, másodsorban velencei, továbbá barlettai, nápolyi, messinai) piacokat a magyarországi bőrökkel. Belgrád, Buda és Temesvár ettől kezdve már nemcsak a nagyszámú, tehető török és balkáni lakosság vásárlóereje révén kialakult piacok voltak, hanem a magyarországi bőrök legfontosabb felvásárló központjává is váltak, ahová a helyi (magyar, bosnyák és török) felvásárlók révén érkezett a Száva és Duna menti piacokról a bőraru. A bőrexport a század végére a szövetimport mellett a raguzai kereskedelem legfontosabb ága lett. A Belgrádból exportált bőroket szárították, az itáliai piacokon a magyar bőroket belgrádi bőrnek (*cuor di Belgrado*), vagy az olasz *secco* (száraz) szóból *secatizzának* hívták. A marhabőr exportja mellett az egyéb nyersanyagok kivitele lényegesen szerényebb méretekben történt, nagyobb mennyiségben csak viaszt exportáltak a hódoltságból.²⁸

A kereskedelem-szervezet szintén a balkáni kereskedelemben kialakult gyakorlatot követte. A Magyarországon működő raguzaiak túlnyomó többsége Raguzában vagy Belgrádban felvett hitelekkel üzletelt, illetve kereskedelmi társaság tagjaként működött. A kölcsönt a hitelezők sokszor szövetekben vették fel, a törlesztés pedig marhabőrökben történt.²⁹ A kereskedőtársaságok nagyobb tőkével (általában több ezer dukáttal) alakultak. Legtöbbször 2–3 kereskedő állt össze 3–6 évre, beadva a közösbe pénzének egy részét, áruit (legtöbbször szövetek és bőrök), belgrádi, budai és temesvári bolthelyiségeit. A szerződések sokszor külön tiltották, hogy törököknek hitelezzenek, mivel tőlük csak nagy nehézségek árán tudták visszaszerezni a pénzt, ennek ellenére ez a gyakorlat mindennapos volt.³⁰

A raguzai levéltár szinte hiánytalanul megőrizte a balkáni kereskedelemmel kapcsolatos szerződéseket, a 17. századból pedig az egyes kolóniákkal folytatott levelezés is fennmaradt. Ezek alapján össze tudnánk állítani a hódoltságban működő raguzai kereskedők gyakorlatilag teljes névsorát. Jelenleg a Balkánon és Magyarországon működő raguzaiak számával kapcsolatban csak becslésekre hagyatkozhatunk: *Vuk Vinaver* szerint a 17. század első felében kb. 700 raguzai kereskedő működött a Balkánon, ennek mintegy fele a belgrádi kolónián.³¹ Pietro Massarecchi antivari érsek egyházlátogatási jegyzőkönyve szerint a raguzaiaknak 30 üzlete (tehát nyilván ugyanennyi kereskedő) volt Belgrádban, a szolgálkával együtt kétszázan voltak.³² Az üzleti tevékenység volumenének különbségeit te-

²⁸ *Bogumil Hrabak*: Sirovine Podunavlja u trgovini dubrovcana iz Beograda 1521–1640. Godišnjak grada Beograda 32 (1985) 86–97. Vö. még a 26. jegyzetben idézett forráskiadvány számos vonatkozó adatát.

²⁹ A belgrádi kereskedők hitelfelvételeinek jegyzéke 1533–1606 között: *J. Tadić*: Dubrovačka arhivska grada i. m. I. 188–468. *J. Tadić–T. Popović*: Dubrovačka arhivska grada i. m. II. 307–363. *T. Popović*: Dubrovačka arhivska grada i. m. III. 461–473.

³⁰ *J. Tadić*: Dubrovačka arhivska grada i. m. I. 9–12. 25. 27. 28. 34–37. 69–70. 87. 95–96. 139. *J. Tadić–T. Popović*: Dubrovačka arhivska grada i. m. II. 47–49. 74–76. 92. 112–113. 149–150. 182–185. 196–197. 200–201. 267–269.

³¹ *Vuk Vinaver*: Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (XVI–XVIII vek). Beograd, 1970. (Istorijski institut. Posebna izdanja 13.) 231.

³² *Molnár Antal*: Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1633). Fons 2 (1995) 207.

kintetbe véve Budán és Temesváron talán 15–20, Pécssett még kevesebb raguzai bolt lehetett.

Raguzai papok és bosnyák ferencesek

A raguzai kereskedők rendkívül fontos szerepet játszottak a Balkán-félszigeten a katolikus egyházi élet kereteinek megőrzésében vagy adott esetben megteremtésében. Minden Rómából érkező egyházi személy számára Raguza volt az utolsó keresztény állomás, az Oszmán Birodalomba való belépéshez szükséges engedélyeket raguzaiak szereztek be, kereskedők kísérték a vizitátorokat és védtek meg őket a török hatóságok előtt. Egyházi szerepvállalásuk vallási-szellemi hátterét a kereskedőváros intranszigenz katolicizmusa, jogi alapjait pedig az Oszmán Birodalomban élvezett széleskörű kiváltságaik biztosították. Mindebből logikusan következik, hogy Róma a balkáni missziók szervezésében kezdettől fogva épített Raguza támogatására, a köztársaság és kereskedőhálózata a missziószervezés egyik alappillére lett.³³

Egyházi tevékenységük legfontosabb eleme kétségtelenül a kereskedőtelepek kápolnáinak működtetése volt. Az újabb szakirodalom a kolónia-státuszhoz köti a káplánok működését,³⁴ de adataink inkább arról győznek meg, hogy a káplán meghívása és eltartása nem a település jogállásától, hanem a közösség igényeitől és főleg anyagi teherbírásától függött. A városállam második balkáni kereskedelmi birodalmának kiépítésével egyidőben, a 15–16. század fordulójától kezdve találkozzunk raguzai papokkal a kereskedőtelepeken. A raguzai történeti hagyomány a szófiai kápolnát tartja az első katolikus templomnak az Oszmán Birodalom európai részében.³⁵ A 16. második felében már szinte valamennyi fontosabb raguzai közösség tudott papról gondoskodni a maga számára: Skopjében, Janjevón, Novo Brdóban, Trepčában, Novi Pazaron, Prokupljában, Szófiában, Drinápolyban, Provadijában és Tarnovóban a vizitációs jelentések és a raguzai források is gyakran említik a helyi káplánokat.³⁶

A hódolt Dél-Magyarország két kereskedelmi központjában, Szendrőn és Belgrádon az 1530-as évektől kezdve vannak adataink káplánok működésére. A két másik jelentős hódoltsági városban, Budán és Temesvárott is találunk raguzai

³³ A raguzai egyházi intézmények és egyházpolitika történetére máig alapvető: *Kosto Vojnović*: Crkva i država u dubrovačkoj republici. Rad JAZU 119 (1894) 32–142. 121 (1895) 1–91. Vö. még: *Z. Zlatar*: Our Kingdom come i. m. 149–175. A raguzai karavánokra és postaszolgálatra: *Sergije Dimitrijević*: Dubrovački karavani u južnoj Srbiji u XVII veku. Beograd, 1958. (Posebna izdanja SAN 304. Istoriski Institut 10.) 19–38. 64–80. 119–130. *Antonio Di Vittorio*: Un grande nodo postale fra Oriente e Occidente in età moderna: la Repubblica di Ragusa. In: Ragusa (Dubrovnik). Una repubblica Adriatica. (Saggi di storia economica e finanziaria). A cura di Antonio Di Vittorio – Sergio Anselmi – Paola Pierucci. Bologna, 1994. 57–83.

³⁴ *Z. Zlatar*: Our Kingdom come i. m. 115–122.

³⁵ *Francesco Maria Appendini*: Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei I. Ragusa, 1802. 174.

³⁶ *A. Gottlob*: i. m. 52–53. *Eusebius Fermendžin*: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752. Zagrabiae, 1892. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 23.) 390–391. *Jorjo Tadić*: Dubrovčani po južnoj Srbiji u XVI stoljeću. Glasnik Skopskog naučnog društva 7–8 (1930) 201.

papokat. 1565-ben érkezett Budára (pontosabban Pestre) Seraphinus Pantanus raguzai ferences, akinek Szegedi Kis István ráckevei prédikátorral való hitvitájáról és csúfos vereségéről Skaricza Máté tudósított.³⁷ 1587 és 1589 között Budán működött a raguzai egyházmegyes Don Vincenzo di Augustino, akinek a Szent Hivatal Kongregációjához 1599-ben beterjesztett részletes jelentése a raguzai kereskedőkolóniák vallásos életének egyik legizgalmasabb forrása.³⁸ A temesvári kereskedők papja az 1580-as években a kalandos életű fra Domenico Georgi domonkos szerzetes volt.³⁹ Belgrád és Szendrő kivételével (ahol a boszniai ferences rendtartomány tagjai működtek) a kereskedőtelepeken elsősorban a raguzai érseki tartomány világi papjai, illetve raguzai ferencesek, domonkosok és bencések látták el a lelkipásztori szolgálatot.⁴⁰ A raguzai kereskedőkolóniák egyházigazgatási szempontból a raguzai érsek joghatósága alá tartoztak, a káplánokat az érsek nevezte ki a kereskedők kérésére.⁴¹

Az észak-nyugat-balkáni katolicizmus másik alappillére a boszniai ferences rendtartomány volt, az Oszmán Birodalom egyetlen olyan katolikus egyházi intézménye, amely a hódítást követően nemcsak hogy nem semmisült meg, hanem az új hatalmi keretek között kibővült funkciókkal megerősödött.⁴² Ennek okait a boszniai ferenceseknek a helyi társadalomhoz való rendkívül szoros kötődésében és az új viszonyokhoz történő igen rugalmas alkalmazkodásában kell keresni. A ferencesek a 13. század végén jelentek meg Boszniában, mint a boszniai eret-

³⁷ *Kathona G.*: i. m. 105. Egy 1591-ben kelt végrendelet két budai káplánt is említ (frate Jacomo, frate Giovanni). *J. Tadić–T. Popović*: Dubrovačka arhivska građa i. m. II. 261.

³⁸ Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede (=ACDF) Stanza Storica (=St. St.) vol. Q3-b (oldalszámozás nincs).

³⁹ *Stjepan Krašić*: Regesti pisama generala dominikanskog reda poslanih u Hrvatsku (1392–1600). Arhivski vjesnik 21–22 (1978–1979) 264. 273. 278. 284–285. *E. Fermeždžin*: i. m. 325. 337.

⁴⁰ A raguzai ferencesek működésére számos adatot találhatunk a rendtartomány nekrológiájában: *Benvenutus Rode*: Necrologium Fratrum Minorum de Observantia Provinciae S. P. Francisci Ragusii. In: *Analecta Franciscana VI. Quaracchi*, 1917. passim. Vö. még: *Justin V. Velnić*: Samostan Male braće u Dubrovniku – povijesni prikaz života i djelatnosti. In: *Samostan Male braće u Dubrovniku*. Zagreb, 1985. 168–169. A raguzai domonkosok szintén jelentős (bár a ferenceseknél kisebb) számban képviselték magukat az oszmán területeken: *S. Krašić*: Regesti pisama generala i. m. 249. 251. *Uő*: Congregatio Ragusina Ord. Praed. (1487–1550). Romae, 1972. (Institutum Historicum FF Praedicatorum Romae ad S. Sabinae, Dissertationes Historicae XIX.) 124–128.

⁴¹ A raguzai érseknek ez a joga a 17. században számos surlódásra adott okot a misszióspüspökök és a raguzai érsek között. Vö.: *Ivan Dujčev*: Il cattolicesimo in Bulgaria nel sec. XVII secondo i processi informativi sulla nomina dei vescovi cattolici. Roma, 1937. (Orientalia Christiana Analecta 111.) 18–19. Don Vincenzo kinevező oklevele budai káplánná (Šipan, 1587. szeptember 23.): ACDF St. St. vol. Q3-b (oldalszámozás nincs).

⁴² A boszniai ferencesek történetére máig alapvető: *Mijo Vjenceslav Batinić*: Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka I–III. Zagreb, 1881–1887. *Julijan Jelenić*: Kultura i bosanski franjevci I–II. Sarajevo, 1912–1915. A témával foglalkozó legújabb monográfia: *Dominik Mandić*: Franjevačka Bosna. (Razvoj i Uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340–1735.) Rim, 1968. A boszniai ferencesek középkori történetének modern feldolgozása: *Jozo Džambo*: Die Franziskaner im mittelalterlichen Bosnien. Werl/Westfalen, 1991. (Franziskanische Forschungen 35.) Jól használható összefoglalások: *Basilio Pandžić*: I Francescani di Bosnia. Sette secoli della loro attività. Frate Francesco 59 (1992/1) 14–26. *Srećko M. Džaja*: Od bana Kulina do austro-ugarske okupacije. In: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1993. 37–78. A magyar szakirodalomban az egyetlen feldolgozás: *Unyi Bernardin*: Sokácok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története. Budapest, 1947.

nekeket térítő misszionáriusok. Sajátos megbízatásuknál (*officium inquisitionis*) fogva kezdetben a politikailag jelentősebb székhelyeken telepedtek meg, később azonban — felvállalva a raguzai és szász polgárság lelkigondozását — tevékenységük súlypontja a gazdaságilag jelentősebb városokba helyeződött át. Ilymódon nemcsak kísérői, hanem alakítói is voltak az ország urbanizációjának, elsősorban a bosnyák eredetű polgárság létrejöttében játszott szerepükkel. A 15. századra a rend annyira megerősödött Boszniában, hogy a szomszédos országok felé is képes volt terjeszkedni. Részben ennek a körülménynek, részben pedig a török hódítók gazdaságpolitikai megfontolásainak köszönhetően a ferencesek az oszmán hódítás után is — a szultáni kiváltság értelmében — legálisan működhettek Boszniában a középkori egyházi és politikai struktúrák egyetlen örököséiként.⁴³ A legendás körülmények között született milodraži áhdnámében II. Mehmed szultán 1463-ban a milodraži táborban színe elé járuló Andeo Zvizdović fojnicai gvardián kérésére biztosította a ferencesek számára az élet- és vagyonszabadságot: maradhattak a szultán országaiban, a menekültek visszatérhettek, templomaikat szabadon használhatták és ebben senki sem akadályozhatta őket.⁴⁴ Ezeket a jogokat a későbbi fermánok a 16–18. században számos egyéb kiváltsággal kiegészítve (mozgásszabadság, templomok birtoklásának és helyreállításának joga, bányák használati joga, adómentesség, ingyen szállásadási kötelezettség és vérdíj-fizetés alóli mentesség, vámmentesség, védelem az ortodox püspökök zaklatásai ellen, lóháton és fegyverrel való utazás engedélyezése stb.) folyamatosan megerősítették.⁴⁵

A számtalan jogbiztosító irat ellenére az írott jog és a mindennapi gyakorlat bizony jelentősen különbözött egymástól. A török uralom első századában a ferences kolostorok nagy része elpusztult, a megmaradtak a városok perifériájára, vagy kifejezetten a városoktól távoli helyekre szorultak ki. A 16. század végére a 39 középkori kolostorból mindössze 14 maradt fenn.⁴⁶ A ferencesek élete állandó küzdelem volt az oszmán hatóságokkal a fennmaradásért. A zaklatások a birodalom belső hanyatlásával, a 16. század második felétől kezdve lettek mindennapo-

⁴³ J. Džambo: i. m. 164–202.

⁴⁴ Az 1463. évi áhdnáme eredetije elveszett, csak a 16–17. század fordulóján készült másolata (vagy inkább egy 1483. évi fermán alapján készült kompilációja) maradt fenn. A történészek az eredeti hiánya ellenére az áhdnáme kibocsátásának tényét és tartalmát nem vonják kétségbe. Szövege: *Donato Fabianich*: Firmani inediti dei sultani di Constantinopoli ai conventi francescani e alle autorità civili di Bosnia e di Erzegovina. Firenze, 1884. 41–43 (az áhdnáme latin fordítása). *Josip Matašević*: Fojnička regesta. Srpska Kraljevska Akademija. Spomenik 67. Drugi razred 53 (1930) 103–104 (az áhdnáme horvát fordítása). *Dominik Mandić*: Hercegovački spomenici franjevačkog Reda iz turskoga doba I (1463–1699). Mostar, 1934. (Monumenta Franciscana Iugoslavica II.) 3–6 (török, latin és horvát szöveg). *Hazim Šabanović*: Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća. Istorisko-pravni zbornik Pravnog fakulteta Sarajevo 1–2 (1949) 200–208. Az áhdnáme tartalmi és diplomatikai elemzése: *Dominik Mandić*: Autentičnost ahd-name Mehmeda II. B. H. franjevcima. In: Radovi Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu 3–4 (Sakačev zbornik). Rim, 1971. 61–90. *Vančo Boškov*: Pitanje autentičnosti fojničke Ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 28–30 (1977–1979) 87–105. *S. M. Džaja*: Konfessionalität und Nationalität i. m. 181–185.

⁴⁵ *D. Fabianich*: i. m. 53–123. *J. Matašević*: i. m. 59–432 passim. *Nicoară Beldiceanu*: Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris II. Règlements miniers 1390–1512. Paris–La Haye, 1964. (Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Age VII.) 273–277.

⁴⁶ *S. M. Džaja*: Konfessionalität und Nationalität i. m. 163–164.

sak: egyre gyakrabban és egyre nagyobb összegeket követeltek rendkívüli adók, bírságok, büntetéspénzek, vérdíjak és különféle engedélyekért (különösen a templomok helyreállításáért) járó illetékek címén, a katonák mind sűrűbben keresték fel a kolostorokat, ahol napokig ettek-ittak a ferencesek kamrájából, nem is beszélve az ortodox püspökökkel való viszályokról, amelyek mindig a török bíróságok előtt végződtek, és hatalmas anyagi veszteséget jelentettek mindkét félnek.⁴⁷

A számtalan nehézség ellenére a bosnyák ferencesek alapvetően sikeresen alkalmazkodtak az 1463 után teljesen megváltozott viszonyokhoz, szultáni és pápai kiváltságaikra támaszkodva a hódolt Észak-Balkán legfontosabb katolikus egyházi intézményévé váltak. A középkori missziós egyházmodellt a török uralom nemcsak konzerválta, hanem az oszmán valláspolitikához való alkalmazkodás szükségszerűségei szerint tovább is fejlesztette. Az oszmán hatóságok a ferenceseket a boszniai katolikusok egyházi és világi képviselőinek, vezetőinek tekintették. Ez a szerep a középkori bosnyák állam egyetlen legitim örökösévé tette őket, és amíg a bosnyák királyságban csak az egyházi funkciók összességét töltötték be, a török korban ez egyfajta politikai képviselettel is kibővült (akárcsak a szerb vagy bolgár ortodox papság esetében). A ferencesek saját és híveik megmaradása érdekében foggal-körömmel ragaszkodtak a kialakult struktúrákhoz, a Trienti Zsinat után sem voltak hajlandóak a római kúria által irányított reformnak alávetni magukat, és a boszniai katolicizmus szerkezetét a tridentinumi episzkopális egyházmodell alapján átalakítani. A rendtartomány vezetése a ferencesek közül kinevezett boszniai püspökök tevékenységét a szakrális cselekményekre (bérmálás, papszentelés) kívánta korlátozni, az egyházkormányzatot pedig továbbra is a kezében tartotta. Ennek értelmében a plébániák betöltésének joga a ferences tartományfőnököt és a kormánytanácsot illette, a püspök (vagy később az apostoli vikárius) csak a megerősítés jogával bírt. Ez a sok vitára alkalmat adó kiváltság eredményezte a boszniai katolikus egyház egészen sajátos szerzetesrendi jellegét.⁴⁸

A bosnyák ferencesek missziós hagyományaik jegyében és követve a folyamatosan észak felé vándorló katolikus lakosságot a török hódítással együtt megjelentek a Száván túli területeken. A szlavóniai, szerémségi és bácskai települések plébániáit már a 16. század folyamán elfoglalták, jórészt az itteni gazdag egyházközségek jövedelmeiből tartották fenn a boszniai kolostoraikat.⁴⁹ A boszniai püspök 1600. évi jelentése alapján a bosnyák ferencesek elsősorban a hódolt Szlavónia középső és nyugati felében, a Pozsega környéki, illetve a velikai és našicei kolostorok vonzáskörzetébe tartozó plébániákat látták el. A püspök Temesvárra is küldött helynököt, ami temesközi terjeszkedésük kezdeteire utal.⁵⁰ Az 1580-as években már a kalocsai egyházmegye területén is működtek: egy 1584-ben kelt beszá-

⁴⁷ S. M. Džaja: Konfessionalität und Nationalität i. m. 184–190. 207–212.

⁴⁸ Petar Čapkun: De organisatione curae pastoralis Franciscanorum apud Croatorum gentem. Sibenici, 1940. 29–109. Bonitius (Ivan) Rupčić: Entstehung der Franziskanerpfarreien in Bosnien und der Herzegowina und ihre Entwicklung bis zum Jahre 1878. Breslau, 1937. (Breslauer Studien zur historischen Theologie. N. F. II.) 71–91.

⁴⁹ Franjo Emanuel Hoško: Djelovanje franjevaca Bosne Srebrene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI. i XVII. stoljeća. In: Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katerine. Sarajevo, 1979. (Analecta Croatica Christiana 11.) 103–115.

⁵⁰ Hodinka Antal: Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből. Budapest, 1898. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből XVII/3.) 103–114. Karlo Horvat: Novi historijski

moló szerint fra Gaspar Olovčić nagyszámú „lutheránust” térített meg Koluton és környékén.⁵¹ A bosnyák ferencesek terjeszkedésének egyik legfontosabb egyházi következménye az lett, hogy a soraikból kinevezett boszniai püspökök a 16. század második felétől Belgrádban és a püspök nélküli hódoltsági településeken vizitálhattak, püspöki tevékenységet folytathattak, és általában apostoli vizitátori megbízással rendelkeztek.⁵² A ferencesek az elfoglalt plébániákat az egyes kolostorokhoz csatolták, amely ezután felelős volt a település gondozásáért.⁵³ A dinamikus terjeszkedéssel párhuzamosan számuk is egyre nőtt: 1587-ben a ferences rendfőnök, Francesco Gonzaga tizennégy kolostorról és nyolcvan szerzetesről számolt be nagy művének Boszniáról szóló fejezetében.⁵⁴ A Rómába küldött jelentések 1600-ban 149,⁵⁵ 1623-ban pedig 355 rendtagról írtak.⁵⁶

A bosnyák ferencesek és a raguzai kereskedők között az együttműködés a 17. század elejéig teljesen zavartalannak bizonyult. Raguzai portái követői többször közbenjártak a bosnyák ferencesek és katolikusok érdekében a török hatóságoknál: gondoskodtak fermánjaik megerősítéséről és megvédték őket az adót követelő szerb püspökök zaklatásaitól.⁵⁷ A kereskedők és a ferencesek „szövetségének” egyik legfontosabb záloga a belgrádi kápolna volt. Belgrádba a hódítás utáni első évtizedekben a raguzai érsek küldött világi papokat: az első ismert káplánt Giovanni Allegrettinek hívták, 1532 és 1535 között működött a városban. A század hatvanas éveiben a raguzai papokat felváltották a bosnyák ferencesek, és ettől kezdve folyamatosan ők gondozták a belgrádi katolikusokat.⁵⁸ A váltás okát elsősorban a belgrádi kolónia megerősödésében és központtá válásában, illetve a bosnyák ferencesek északi irányú expanziójában kell keresnünk. A belgrádi kápolna a srebrenicai kolostorhoz tartozott, ezért a boszniai rendtartomány gyakorlatához híven a káplánokat a tartományfőnök, illetve srebrenicai gvardián dele-

spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 21 (1909) 68–75.

⁵¹ Archivio Segreto Vaticano (=ASV) Archivum Arcis, Armaria I-XVIII. N° 4760. fol. 42rv.

⁵² *Julijan Jelenić*: Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437–1878). *Starine JAZU* 36 (1918) 87. *Stanislaus Melchior Cerretus*: Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum XXII (1585–1590). Quaracchi, 1934. 22. 463. *Uő.*: Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum XXIII (1591–1600). Quaracchi, 1934. 94–95. ACDF Decreta Sancti Officii (=Decreta S. O.) vol. 1608. pag. 381.

⁵³ Vö. 48. jegyzet.

⁵⁴ *Franciscus Gonzaga*: De origine Seraphicae Religionis Franciscanae eiusque progressibus. Romae, 1587. 513–515. Az általa említett kolostorok a bennük élő szerzetesek létszámával: Srebrenica (Argentina) (3 fő), Kraljevska Sutjeska (Curia Bani) (9 fő), Fojnica (nincs adat), Olovo (Plumbum) (7 fő), Visoko (5 fő), Kreševo (6 fő), Gradovrh (Salinae Superiores) (7 fő), Tuzla Donja (Salinae Inferiores) (6 fő), Modriča (6 fő), Rama (8 fő), Makarska (7 fő), Zastrog (6 fő), Velika (5 fő).

⁵⁵ *K. Horvat*: i. m. 72–73.

⁵⁶ *Basilius Pandžić*: Relatio de Provincia Bosnae Argentinae O.F.M. an. 1623 S. Congregationi de Propaganda Fide exhibita. In: Mandićev zbornik u čast o. dra. Dominika Mandića prigodom njegove 75-godišnjice života. Rim, 1965. (Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu 1–2.) 215.

⁵⁷ *Nicolaas H. Biegan*: The Turco-Ragusan Relationship according to the Firmans of Murad III (1575–1595) extant in the State Archives of Dubrovnik. The Hague–Paris, 1967. 154–155. 169–170. *Vančo Boškov*: Turski dokumenti u Dubrovačkom arhivu iz druge polovine 16. vijeka o odnosu pravoslavne i katoličke crkve. In: Zbornik radova o Matiji Divkoviću. Sarajevo, 1982. 307–315.

⁵⁸ *J. Tadić*: Dubrovačka arhivska građa i. m. I. 4–7. 11–13. 25–26. 102. *J. Tadić–T. Popović*: Dubrovačka arhivska građa i. m. II. 52. 62–63. 88. 114. 130. 140. 211–213. 261. *T. Popović*: Dubrovačka arhivska građa i. m. III. 192. *B. Hrabak*: Dubrovački trgovci u Beogradu i. m. 40.

gálta. A belgrádi kápláni állásnak számos nem lebecsülendő haszna volt. Egyrészt a ferencesek és a nagy számú bosnyák katolikus kézműves és kereskedő a raguzai kolónia védelme alatt élhették vallási életüket. Másodsorban a megbízás igen komoly jövedelmet jelentett a provincia számára: a fizetésen felül a belgrádi kereskedők végrendeleteikben mindig megemlékeztek káplánjaikról, illetve a raguzai templomok mellett rendszeresen hagytak pénzt a srebrenicai kolostornak, illetve Bosznia leghíresebb ferences búcsújáróhelyének, az olovói kolostornak.⁵⁹ Nem csoda tehát, hogy a belgrádi káplánsághoz a ferencesek foggal-körömmel ragaszkodtak.

A jezsuiták megtelepedése Belgrádban: a kápolna-viszály kezdetei (1612–1622)

1612. december 15-én napnyugtakor egy raguzai kereskedő karaván érkezett Belgrádba, éppen abban az órában, amikor a város muszlim lakossága a mecsetekben az esti imához gyülekezett. A karaván utasai (kereskedők, hajcsárok, janicársók) között három áruhás katolikus misszionárius is volt: Bartol Kašić és Szini István jezsuiták, illetve egy bosnyák világi pap, Don Simone Matkovich. A kimerült papokat a raguzai kereskedők már várták és rögtön szállásukra kísérték őket, ahol a bőséges vacsora feledtette a kéthetes utazás gyötrelmeit.⁶⁰ A csarsiban poroszkáló fáradt utazók láttán valószínűleg senki sem gondolta, hogy ez a nap a belgrádi katolikusok életét három évtizeden át megkeserítő áldatlan viszálykodás nyitánya lesz. A páterek ugyanis nem holmi kóbor szerzetesek, hanem a pápa és a jezsuita rendfőnök személyes felügyelete alatt álló török misszió első munkatársai voltak.⁶¹

A misszió szervezése 1612 elején kezdődött, ekkor érkezett Raguzába nagy tervekkel Don Simone. A hódoltsági katolikusok képviselőjeként fellépő bosnyák pap Rómába készült, hogy papokat hozzon a hódolt Magyarországra, de továbbindulása előtt összeismerkedett a raguzai jezsuita misszió egyik tagjával, Bartol Kašić-csal, aki felkarolta a tervet és a rendfőnökhöz küldte Matkovichot. Kašić ajánlására jezsuita rend első embere, Claudio Acquaviva örömmel fogadta a hódoltsági misszió tervét, és két-két páttert küldött Pécsre, illetve Belgrádba, hogy mérjék fel a lehetőségeket és vessék meg a misszió alapjait. A belgrádi csoport a római provinciához tartozott és Raguzából indult el, a pécsiek pedig az osztrák rendtartomány és a gráci kollégium fennhatósága alatt álltak. A misszió kulcsembere a hódoltsági viszonyokat és a török hatóságok megpuhításának módjait kiválóan ismerő Don Simone lett. A vállalkozás (különösen a déli tagozat) elsősorban a raguzai kereskedők támogatására épített, ezért döntöttek úgy: a magyarországi munkát Belgrádból kiindulva kezdik meg.⁶²

⁵⁹ *J. Tadić–T. Popović*: Dubrovačka arhivska grada i. m. II. 114. 130. 211–213. 261. *T. Popović*: Dubrovačka arhivska grada i. m. III. 111. 129. 238.

⁶⁰ *Miroslav Vanino*: Autobiografija Bartola Kašića. Grada za povijest književnosti hrvatske 15 (1940) 36–42. Kašić a rendfőnökhöz címzett összefoglaló jelentése az útról és első belgrádi tapasztalataikról (Belgrád, 1613. január 8.): Archivum Romanum Societatis Iesu (=ARSI) Fondo Gesuitico (=FG) vol. 540. fol. 273r–275v.

⁶¹ *EHJM* I/1. 52–53. 182–183. *M. Vanino*: Autobiografija Bartola Kašića i. m. 34–36. *ASV Segreteria dei Brevi, Registra Brevium* (=Sec. Brev. Reg.) vol. 483. fol. 35r–36v.

A Rómából kiinduló hódoltsági misszió azonban igen komoly helyi érdekeket sértett. A bosnyák ferencesek már korábban is rossz szemmel nézték a különböző pápai felhatalmazásokkal és missziós megbízásokkal érkező (elsősorban raguzai) papokat, és mindent megtettek eltávolításuk érdekében. A konfliktusok különösen a 17. század első évtizedében erősödtek fel, amikor a raguzai bencések önálló missziót szerveztek Szlavóniában és a Temesközben, a misszió vezetői pedig apostoli vizitatori felhatalmazást eszközöltek ki a Szentszéktől.⁶³ A bencések jelentéseikben meglehetősen sötét színekkel ecsetelték a ferencesek kicsapongó életét, tudatlanságát, és a török hatóságokkal való együttműködését.⁶⁴ Vádakkal persze a ferencesek sem maradtak adósak. Franjo Baličević boszniai ferences püspök (és szintén apostoli vizitátor) Rómába küldött leveleiből szintén bőségesen áradnak a raguzai, dalmát és velencei kereskedők és papjaik miatti panaszok: a kereskedők által hívott bencés papok aposztaták, együtt kereskednek honfitársaikkal, mindenféle felhatalmazásokat és megbízásokat járnak ki maguknak a Szentszéknél, és semmibe veszik a boszniai püspök tekintélyét. Baličević nagyon kérte a pápát, hogy jogilag is eljárhasson az idegen papok ellen.⁶⁵ Maga Don Simone sem volt különösebben jó viszonyban a ferencesekkel és Baličević püspökkel, akik elleneztek a pap szervezőmunkáját, féltvén lelkipásztori hegemoniájukat. 1612 nyarán a püspök írt Rómába a pápának, Scipione Borghese államtitkárnak és a velencei nunciushoz, hogy a tudatlan és alávaló Don Simone törekvéseit ne támogassák, és főleg ne hogy püspökké szenteljék.⁶⁶ Aknamunkája a hódoltsági misszió megindulását legfeljebb késleltette, de megakadályozni nem tudta. A harc színtere áthelyeződött a hódoltságba.

Az eredeti terv szerint a jezsuiták Belgrádban csupán rövid pihenőt akartak tartani, utána rögtön indultak volna északra, Magyarország felé. Az események azonban másképpen alakultak. Belgrádban a raguzaiak nagy szeretettel fogadták őket, egyikük, a francia származású Bartolomeo de Coreis adott nekik szállást üresen álló házában, étkezésükről és egyéb szükségleteikről pedig a kereskedők közösen gondoskodtak. Erre a célra rögtön érkezésük után 30 scudo adományt gyűjtöttek össze. Eltartásuk mellett a török hatóságok előtti védelmet és a missziós utakhoz szükséges kíséretet is biztosították, sőt rendelkezésükre bocsátották a belgrádi kápolnát. Mivel a városban — Kašić első becslései szerint — mintegy 500–600 katolikus élt, a környékbeli falvakban pedig még nagyobb szükség volt papokra, ezért lelkipásztori munkájuk is akadt bőven. A belgrádi katolikusok mértékadó, de szám szerint kisebb részét a raguzai kereskedők alkották, mellettük

⁶² *Molnár Antal*: Egy katolikus misszionárius a hódolt Dél-Magyarországon: Don Simone Matkovich. In: R. Várkonyi Agnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998. 235–238. *Uő.*: Jezsuiták a hódolt Pécsen (1612–1686). In: Pécs a törökkorban. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs, 1999. Tanulmányok Pécs történetéből 7. 179–183.

⁶³ ASV Sec. Brev. Reg. vol. 143. fol. 205r–207v. vol. 189. fol. 392r–393r. vol. 191. fol. 114rv. 118rv. vol. 356. fol. 324r–327v. 330r–333r.

⁶⁴ Biblioteca Casanatense (Roma) Cod. 2672. fol. 205r–206v. Kiadása sok hibával: *E. Fermandžin*: i. m. 390–391.

⁶⁵ Biblioteca Apostolica Vaticana (=BAV) Fondo Boncompagni-Ludovisi vol. E 23. fol. 128rv. BAV Barberiniani latini (=Barb. lat.) vol. 6872. fol. 47r–48r. Archivio di Stato, Massa, Archivio Cibo-Malaspina, Archivio Cardinale Alderano Cibo vol. 90. fol. 88rv. 91r. Ezt az adatot *Tusor Péter*nek köszönöm.

⁶⁶ BAV Barb. lat. vol. 6872. fol. 46r–55r. 62v–64v.

a századfordulótól kezdve rohamosan megnövekedett a bosnyák katolikusok száma. Ellátásukról a bosnyák ferences káplánok gondoskodtak. A városban élő magyar anyanyelvű katolikusoknak viszont 40 éve nem volt papjuk, így egy környékbeli „lutheránus” prédikátor járt hozzájuk, az ő gondozásuk a magyar Szini páter feladata lett. A jó lehetőségekkel számot vetve a páterek a továbbmenetel helyett a hosszabb belgrádi tartózkodás mellett döntöttek.⁶⁷

A nagy reményekkel megkezdett munkájuk elé azonban több, előre nem látott akadály tornyosult. A belgrádi kolónia ferences káplánjai a jezsuitákban veszélyes konkurenciát láttak, és mindent megtettek, hogy a tartós belgrádi megtelepedéstől elvegyék a kedvüket. A káplán, fra Toma Poženanin először a jubileumi búcsú kihirdetését akarta megakadályozni, mondván: kérjenek előbb engedélyt a boszniai püspöktől, ezután pedig a kápolnában való misézéstől és prédikációtól próbálta meg eltiltani az új papokat. Fra Toma szerint a jezsuitáknak tovább kellett volna menniük Belgrádból, hiszen a pécsi és szerémségi katolikusoknak sokkal nagyobb szükségük volt a lelki segítségre. A raguzai kereskedők viszont ragaszkodtak a jezsuiták munkájához, mondván: a pápa küldte őket, a kápolnának pedig ők, és nem a ferencesek a kegyurai. A konfliktus eldurvulását jelezte, hogy karácsony este Don Simone és a káplán között majdnem tettelegességig fajult a vita afelett, hogy melyikük mondja a misét.⁶⁸

1613 első hónapjai a missziós körutak jegyében teltek: Kašić a Szerémségbe és Szlavóniába, Szini pedig a Temesközbe és Baranyába ment. Ezek az utazások mutatták meg a belgrádi megtelepedés igazi előnyeit, hiszen a Dél-Magyarországon kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező raguzai kereskedők kíséretében a misszionáriusok biztonságosan közlekedhettek. A jezsuiták felkeresték a katolikus közösségeket, tanítottak és kiszolgáltatták a szentségeket, közben döbbenten tapasztalták a hívek teljes lelki elhagyatottságát és a nyomasztó paphiányt.⁶⁹ Az utazások során szerzett tapasztalatok hatására a jezsuiták a misszió folytatása mellett döntöttek. A jogi keretek és az anyagi feltételek megteremtése érdekében 1613 nyarán Don Simone és Kašić visszatértek Rómába. Kašić 1613–1614 telén számos beadványt intézett a pápához a hódoltsági katolikus egyház újjászervezése ügyében. Kašić tervezeiből egy tagolt balkáni katolikus hierarchia (szerémi érsekség Belgrád székhellyel, ennek joghatósága alatt négy püspökség), viszonylag nagy létszámú missziók, szépen működő iskolák és végül egy konstantinápolyi pápai követség vágyálma rajzolódott ki.⁷⁰

A jezsuita rendfőnök és a hódoltsági missziókat felügyelő Szent Hivatal (*Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis seu Congregatio Sancti Officii*) Kašić nagyszabású missziós programját a maga teljességében természetesen nem fogadták el. Az új rendfőnök, Muzio Vitelleschi a ferencesekkel való konfliktustól félve inkább a pécsi állomás erősítését szorgalmazta,⁷¹ a Szent Hivatal pedig (a rá jellemző merevséggel) a viták miatt mind a ferences, mind a jezsuita misszio-

⁶⁷ EHJM I/1. 63–67. ARSI FG vol. 540. fol. 273r–275v.

⁶⁸ ARSI FG vol. 540. fol. 274v. EHJM I/1. 63.

⁶⁹ EHJM I/1. 86–87. 115–132. *M. Vanino*: Autobiografija Bartola Kašića i. m. 43–56.

⁷⁰ *Miroslav Vanino*: Predlozi Bartola Kašića Svetoj Stolici za spas i procvat katoličanstva u Turskoj (1613. i 1614.) Croatia Sacra 4/8 (1934) 217–254.

náriusokat vissza akarta hívni a hódoltságból, a rendcsinálást pedig egy apostoli vizitátorra bízta volna.⁷² A végső döntések csak 1615-ben születtek meg: a jezsuita generális megegyezett a ferences rendfőnökkel, hogy a jezsuiták nem működnek a ferences kolostorok által ellátott területeken, a ferencesek viszont nem lépik át a Drávát.⁷³ Ezt követően két új páttert (Jakov Tugolin, Marin De Bonis) küldött Belgrádba.⁷⁴ A Szent Hivatal a ferencesek és a jezsuiták kibékülésének hatására 1615. szeptember 10-én megadta a jezsuita misszió számára a kért fakultásokat.⁷⁵

A római szervezőmunka másfél éve alatt a hódoltságban maradó Szini István megteremtette a belgrádi megtelepedés helyi feltételeit. 1613 második felében iskolát alapított a kereskedők gyermekei számára, amelyet kezdetben 12–14, év végén már 32 diák látogatott. A békés természetű páter a ferences káplánokkal viszonylag jól megfért, Matija iz Sutjeske és Martin Brguljanin (későbbi tartományfőnök) ugyan nem nézték jó szemmel a munkáját, viszont Jeronim Lučičról (a későbbi dravastói püspök) kifejezetten jó véleménnyel volt.⁷⁶ 1614 második felében számot vetett az elmúlt két év munkájával, eredményeikkel, lehetőségeikkel, és a rendfőnökhöz írott leveleiben ő is megfogalmazta a folytatáshoz szükséges feltételeket. Mindenekelőtt új misszionáriusok küldését sürgette; fontosnak tartotta egy, a jezsuiták iránt jóindulatú és a bosnyák ferencesektől független püspök kinevezését. Javaslatainak középpontjában azonban a tartós megtelepedés zálogát jelentő belgrádi ingatlanvásárlás állt. Erre 1613 augusztusában kiváló lehetőség kínálkozott, amikor házigazdájuk, Bartolomeo de Coreis a Szini szállásául szolgáló ház eladása mellett döntött. Az épület a raguzaiak utcájában állt, nem messze a kápolnától, megfelelő méretű volt, utcai homlokzattal és mögötte szép kerttel. A páter világosan látta, hogy saját épület nélkül csak ideiglenes és megtűrt vendégek lesznek a városban, ráadásul lelkipásztori és iskolai munkájukat sem tudják megfelelően ellátni. A házukban misézhetnének a városi szegényeknek, akik a kereskedők kápolnájába már nem fértek be, bővíthetnék az iskolát, megszervezhetnék a vallásos társulatokat és a konviktust. A ház 700 scudóba került, a pénz összegyűjtésére a tulajdonostól két-három hónap haladékot kaptak.⁷⁷

⁷¹ EHJM I/1. 245.

⁷² ACDF Decreta S. O. vol. 1615. pag. 51. 154. 229–230. 568.

⁷³ ACDF Decreta S. O. vol. 1615. pag. 386.

⁷⁴ EHJM I/1. 203–244 passim. A két jezsuita a Raguzai Köztársaság ajánlólevelével érkezett: Povijesni Arhiv u Dubrovniku (=PAD) Litterae et commissiones Levantis (=Litt. Lev.) vol. 43. fol. 2v. 27v.

⁷⁵ Ezek közül a legfontosabbak: a hódolt területeken kihirdethetik a jubileumi búcsút; feloldozhatnak a Szentszéknek fenntartott esetek alól, kivéve a *Coenae Domini* bullában foglaltakat (ezek alól csupán egyszer, a jubileumi búcsú kihirdetésekor); egyéb búcsúhirdetési lehetőségek; bizonyos házassági és szentelési akadályok alól felmentést adhatnak; eretnokség és szakadárság alól feloldozhatnak; aposztata szerzeteseket visszafogadhatnak; templomokat megáldhatnak; engedélyt kaptak tiltott könyvek olvasására; plébánosi funkciókat végezhetnek és plébánosokat deputálhatnak, ahol nincsen plébános. ACDF Decreta S. O. vol. 1615. pag. 433–437. A hódoltsági misszionáriusok számára adott pápai felhatalmazások jelentőségét mutatja, hogy az iratnak számos egykorú másolata maradt fenn az általános ügyvivő levéltárában. Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (=APF) Informazioni (=Inf.) vol. 136. fol. 27r–28v. 57r–58r. 95r–96v. 139r–141r. 143rv. 144r–145v.

⁷⁶ EHJM I/1. 112–171. passim.

A misszionáriusnak ilyen nagy összeg előteremtésére nem sok esélye lett volna, ugyanis a rendfőnöktől ennyi pénzt nem kérhetett, illetve az őket támogató kereskedőket sem terhelhette túl. A szorult helyzetben a szultán bécsi követe, Gaspar Graciani sietett a segítségére. A követ a missziószervezés történetében 1614 nyarán tűnt fel, és tevékenysége révén a hódoltsági jezsuita misszió szoros kapcsolatba került a nagypolitikával is. Graciani, korának egyik legtehetségesebb diplomatája és politikai kalandora volt, aki nyelvtudása és tehetsége révén az 1610-es években (katolikus hitét megőrizve) igen nagy befolyásra tett szert a szultáni udvarban, 1614-től kezdve pedig a Bécs–Konstantinápoly közötti diplomáciai kapcsolat egyik kulcsfigurája, a szultán bécsi követe, és az 1615. évi bécsi béke egyik létrehozója lett.⁷⁸ Szinivel 1614 nyarán, linzi küldetése alkalmával került először kapcsolatba, és vélhetően rögtön felismerte a misszió támogatásában rejlő politikai lehetőségeket. Bécsbe érve felvette a kapcsolatot az osztrák tartományfőnökkel, és a hódoltsági misszió kibővítését javasolta. Az új támogatót mind a bécsi, mind a római előljárók örömmel fogadták, a követ politikai aspirációitól azonban kezdettől fogva elzárták.⁷⁹

A ferencesek, látva Szini előkészületeit a házvásárlásra és az állandó megtelepedésre, frontális támadásra szánták el magukat: december 1-én fra Martin kitiltotta a templomból és súlyosan megfenyegette a jezsuitát. A páter, számot vetve a helyzet kilátástalanságával, két nap múlva Temesvárra ment át, a belgrádi iskolát pedig egy klerikusra bízta. A közelmúlt tapasztalatai végképp Belgrád feladása és a temesközi munka fontossága mellett győzték meg, különösen mivel időközben (elsősorban a rendfőnök beleegyezésének és segítségének késése miatt) a belgrádi ház is kicsúszott a kezükből. Szini felismerte, hogy „hazai pályán” nem érdemes a bosnyák ferencesekkel konfrontálódniuk, főleg mivel számos olyan terület található a hódolt Magyarországon, ahol sokkal nagyobb szükség van a missziós munkára.⁸⁰

Időközben azonban Rómában már másképpen döntöttek: 1615 őszén megérkezett Belgrádba az erősítés Tugolin és Bonis személyében, 1616-ban pedig mégiscsak sikerült 750 scudóért megvásárolniuk a kiszemelt belgrádi házat, elsősorban Graciani 500 scudós támogatásának köszönhetően.⁸¹ Az önálló ingatlan jelentős mértékben megnövelte lehetőségeiket, másrészt viszont még inkább ellenük hangolta az állandó megtelepedésük miatt egyre féltékenyebbé váló bosnyák ferenceseket. A jezsuiták azonban nem hagyhatták el a belgrádi központot, ugyanis a raguzai kereskedők támogatása nélkül működésük ellehetetlenült volna. Az 1615. évi egyezés ellenére a következő években a viszályok csak tovább mélyültek.⁸² Az új ingatlan elsősorban a raguzaiak kápolnájától való függetlenedésüket, illetve az iskola fejlesztését tette lehetővé, amely révén a hódoltsági papi utánpótlást kívánták biztosítani.⁸³ Az iskola-alapításnak azonban jelentős akadályai

⁷⁷ EHJM I/1. 207–210. 222–225.

⁷⁸ Modern életrajza: *Manfred Stoy*: Das Wirken Gaspar Gracianis (Gratianis) bis zu seiner Ernennung zum Fürsten der Moldau am 4. Februar 1619. Südost-Forschungen 43 (1984) 49–122.

⁷⁹ EHJM I/1. 207–215.

⁸⁰ EHJM I/1. 219–231.

⁸¹ EHJM I/1. 210–211. 219–220. 245–253.

⁸² A viszályok kezdeteiről részletesen ír Bonis 1617. évi jelentéseiben: EHJM I/2. 285–301.

voltak, a belgrádi szeminárium létrehozását a rendfőnök sem támogatta, az intézményt 1620 elején be is zárták.⁸⁴

1616 és 1618 között a belgrádi jezsuita misszió anyagi, személyi és hatalmi szempontból egyaránt jelentős mértékben megerősödött, elsősorban Gaspar Graciani támogatásának köszönhetően.⁸⁵ Graciani úgy látta, hogy politikai ambícióihoz a jezsuiták támogatása révén Rómából hathatós támogatást szerezhet, ezért az erőviszonyokat felmérve a bosnyák ferencesek ellen fordult, még inkább egymásnak ugratva a két rend hódoltsági képviselőit. Rómába küldött leveleiben gyakorlatilag minden elképzelhető rosszat (iszákosság, konkubinátus, züllöttség, fősvényesség, nagyravágyás, civakodás, bosszúállás, szentségtörés stb.) elmondott a ferencesekről, vádaskodásának hangneme már a következő évtized viszályainak hangulatát idézi.⁸⁶ Véleménye szerint a ferencesek azért rettegnek a jezsuitáktól, mivel azok kiválósága mellett élesebben előtűnik hitványságuk, ezért egyszerűen el kell tiltani őket a lelkipásztori munkától, és jezsuitákat (elsősorban raguzai származásúakat) kell a helyükre küldeni.⁸⁷ Nemcsak Rómában igyekezett a misszió ügyét előmozdítani, hanem Raguzában és Prágában is: a raguzai szenátust a bosnyák ferencesek ellen bujtogatta,⁸⁸ a császári udvarban pedig elsősorban Alessandro Vasoli nunciatúrai ügyvivővel állt szoros kapcsolatban.⁸⁹

Graciani és a jezsuiták javaslatára a Szentszék majd két éves tapogatózás után, 1618 február 12-én kinevezte Petar Katicót, a Róma melletti Monterotondo archipresbiterét prizreni püspökké, és rábízta a szerbiai és szerémségi katolikusok lelkigondozását, székhelyéül pedig Belgrádot jelölte ki.⁹⁰ Ezzel az óvatos megoldással Róma — legalábbis látszólag — egyrészt megkerülte a magyar király főkegyúri jogát (hiszen a szerbiai Prizren sohasem tartozott Magyarországhoz), másrészt nem sértette a bosnyák ferencesek joghatóságát sem, ugyanakkor biztosította a belgrádi jezsuita misszió működéséhez szükséges ordináriust. Katic a császári követ, Ludwig von Molart és Graciani társaságában 1618 novemberében érkezett Belgrádba, a török hatóságoknál Don Simone szerezte meg a szükséges engedélyeket. A belgrádi bosnyák ferences káplán, Vinko Stipančić azonban nem engedte át neki a kápolnát, mondván, hogy az a scardonai püspök és boszniai adminisztrátor, Antun Matic joghatósága alá tartozik. Katic a pápai breve értelmében Belgrádban rezideálhatott, ez értelemszerűen a város egyetlen templomának használati jogát is jelentette.⁹¹ A ferencesek viszont szintén magától értetődően védték a jogaikat a hosszú évtizedek óta általuk gondozott kápolnában. Egyik

⁸³ EHJM I/2. 288–289.

⁸⁴ EHJM I/2. 252. 348. 362. 372. 383. 388.

⁸⁵ Erről Graciani Bécsbe és Rómába küldött levelei tanuskodnak: EHJM I/2. 271. 315. APF Inf. vol. 136. fol. 494r–495v. 499r–501v. BAV Barb. lat. vol. 6905. fol. 135r–141r. 1616–1618 közötti útjairól és politikai tevékenységéről: *M. Stoy*: i. m. 92–117.

⁸⁶ APF Inf. vol. 136. fol. 499r.

⁸⁷ APF Inf. vol. 136. fol. 494v–495r. 501rv. BAV Barb. lat. vol. 6905. fol. 135rv.

⁸⁸ PAD Litt. Lev. vol. 43. fol. 70r.

⁸⁹ BAV Barb. lat. vol. 6905. fol. 136r. 139r. vol. 6928. fol. 281r. EHJM I/2. 315.

⁹⁰ *Miroslav Premrou*: Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd. Archivum Franciscanum Historicum 17 (1924) 499–500.

fél sem volt hajlandó engedni, és mind a bosnyák ferencesek, mind a Katic érdekében buzgólkodó Don Simone a török hivataloknál igyekeztek saját igazuknak érvényt szerezni, ezért az új püspök kinevezése csak újabb torzszalkodásokhoz vezetett, illetve a török előtti pereskedések a hívek számára komoly anyagi veszteségeket okoztak. A két követ is megosztott volt a kérdésben: Graciani a jezsuiták, Molart viszont a ferencesek ügyét támogatta.⁹²

Katic érkezése tehát nem oldotta meg a hozzá fűzött reményeket, viszont felszínre hozta a belgrádi kolónia 1612 óta húzódo belső feszültségeit. Az egyháziak viszálya ugyanis óhatatlanul megosztotta a város katolikus kereskedőit, ezt a megosztottságot a jezsuiták házvásárlása tovább fokozta. 1617 elején a ferencesek már arról panaszkodtak a Raguzai Köztársasághoz írott levelükben, hogy a kereskedők egy része kegyúri jogaikra hivatkozva el akarja távolítani a barátokat a kápolnából.⁹³ A raguzai szenátus az egyházi joghatóság és a bosnyák ferencesek ügyében az első pillanattól kezdve nagyon határozott álláspontot képviselt: a kegyúri jogaikból egy jottányit sem engedhetnek, ugyanakkor a ferencesekkel minden áron meg kell őrizniük a békét, és továbbra is őket kell alkalmazniuk a kápláni szolgálatra.⁹⁴ Az új püspök belgrádi megjelenése és a kápolnában való működése a kegyuraság kérdését minden korábbinál élesebben vetette fel. Amennyiben ugyanis a kereskedők a kegyurak, akkor a püspök működése az ő engedélyüktől függ. Ha ellenben a ferenceseké a kápolna, abban az esetben az egyébként prizreni címre felszentelt püspök csak az ő jóváhagyásával használhatja a templomot.

Ez utóbbi álláspontot védte foggal-körömmel Vinko Stipančić belgrádi káplán 1618 novemberében, majd a segítségére siető rendtársa, Luka Kačić. A rövidesen tartományfőnökké választott ferences 1619 januárjában érkezett Belgrádba negyedmagával, hogy megpróbálják a javukra elrendezni a viszályt. A püspök, a jezsuiták és az őket támogató kereskedők a pápai brevére hivatkozva hajthatatlanok maradtak, mire Kačić a raguzai szenátushoz fordult. Hosszú és számunkra is nagyon tanulságos leveleiben kertelés nélkül kimondta, hogy a viszályok gyökerei a jezsuiták érkezéséig nyúlnak vissza. A kereskedők egy része ugyanis a jövevények mellé állt, míg a másik részük hú maradt a régi káplánokhoz. Kačić egy olyan szenátusi határozatot szeretett volna kieszközölni, amely egyszer és mindenkorra a ferencesek számára biztosítja a belgrádi kápláni állást. Ennek érdekében még a raguzaiak kegyúri jogát is hajlandó volt elismerni. Véleménye szerint egyébként a jezsuitákra és az általuk kreált prizreni püspökre az égvilágon

⁹¹ Az 1618. február 12-én kelt brevét közzétette: *Ivan Dujčev*: Sofijskata katoliška arhiepiskopija prez XVII vek. Sofija, 1939. (Materiali za istorijata na Sofija 10). 121–122.

⁹² Az 1618–1619. évi belgrádi eseményekről valamennyi érdekelt fél beszámolója fennmaradtak. Katic és a jezsuiták levelei: EHJM I/2. 336–357. passim. Az itt kiadott válaszlevelekből az is egyértelműen kiderül, hogy a jezsuita rendfőnök nem helyeselte Katic és a jezsuiták akcióját a kápolna használatbavételére, mivel előre látta az ebből származó komoly veszélyeket. Don Simone 1622-ben kelt jelentése: *Tóth István György*: A mohácsi plébános, a budai pasa, és a kálvinista konstantinápolyi pátriárka. Don Simone Matkovics levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához (1622–1635). A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 8 (1997) 209–216. Vinko Stipančić 1628-ban összeállított beszámolója: APF Scrittura Originali riferite nelle Congregazioni Generali (=SOCG) vol. 388. fol. 76r–77v. Ez utóbbit részben kiadta: *E. Fermendžin*: i. m. 383–384.

⁹³ PAD Acta Sanctae Mariae Maioris 17. stoljeće (=Acta 17. st.) 2222/3.

⁹⁴ PAD Litt. Lev. vol. 43. fol. 61v–62r. 149rv. 153v.

semmi szükség sincs a városban, hiszen azt könnyedén ellátta a bosnyák ferences provincia és a boszniai püspök. Emellett a prizreni püspök a magánháiban be rendezett belgrádi kápolnát székesegyházként kezelte, ünnepélyes bevonulást rendezett, ezzel egyrészt veszélybe sodorta a belgrádi katolikusokat a török hatóságok előtt, másrészt pedig a raguzaiak a missziós püspök miatt el fogják veszíteni a kápolna kegyúri jogát, ahogyan ez Szófiában is történt. Mindenki számára az lenne tehát a legjobb, ha a püspök székhelyére, Prizrenbe távozna, vagy legalább ne követeljen a kápolna felett joghatóságot – hangzott a levelek konklúziója. Javaslatainak a török bíróság bevonására való célozgatással adott némi nyomatékot.⁹⁵

A köztársaság a viták elmérgesedését meglehetősen rosszállással vette tudomásul, a felelősséget pedig saját kereskedőire hárította. Mindenekelőtt azt vetette a szemükre, hogy belső viszályaikkal veszélybe sodorták az Oszmán Birodalomban élvezett kiváltságaikat, és ezzel egész kereskedelmi tevékenységüket kockáztatták. A szenátus szerint három dolog biztosíthatja a fennmaradásukat: a belső egység helyreállítása, a veszélyes újítások elkerülése és a bosnyák ferencesekkel való kibékülés. Az utasítás szerint ügyeiket csakis raguzai fórumok előtt intézhetik, a török bíróság bevonását a szenátus súlyos büntetéssel fogja sújtani.⁹⁶

Az egymásnak feszülő érvanyag talán legmeglepőbb sajátossága a raguzai szenátus és a fennhatósága alatt álló belgrádi kolónia szembenállása. Ennek megértéséhez számításba kell vennünk a központi kormányzat és a balkáni kereskedőtelep eltérő perspektíváját. Az állami vezetés minden eszközzel megpróbálta a város gazdasági életének legfontosabb szektorát, a balkáni kereskedelmet változatlan jogi keretek között fenntartani, ebből a szempontból (az Oszmán Birodalom belső viszonyait ismerve) minden helyi zűrzavar végzetessé válhatott. A bosnyák ferences provincia, mint az oszmán berendezkedéshez szorosan kötődő egyházi intézmény, a raguzaiak ideális szövetségesének bizonyult. A belgrádi kereskedők ezt az „érdekházasságot” bontották fel azzal, hogy a barátok ellen fordultak, és a jezsuiták pártjára álltak. A szenátus ugyan nem zárkózott el a jezsuiták támogatásától,⁹⁷ de ragaszkodott a ferencesek megtartásához. A belgrádiakat ugyanakkor az egyháziak viszálya érthető módon több pártra osztotta, amit Raguzában aligha tűrhettek el.

A püspök helyzete végül azért vált tarthatatlanná, mivel természetes szövetségeseivel, a raguzai kereskedőkkel is összetűzésbe került kápolnájuk néhány hiányosságá miatt, annak bizonyítékeként: végképp nem tud a hódoltsági viszo-

⁹⁵ PAD Acta 17. st. 2222/5. 6. Ugyanilyen értelemben írt a köztársaságnak Toma Ivković tartományfőnök is (Fojnica, 1619. március 10.): PAD Acta 17. st. 2202/1. A levélben említett szófiai kápolna-viszály Petar Zlojutrić szófiai püspök joghatósági igényei miatt kezdődött. A püspök a szófiai káplán (Agostino di Vincenzo volt budai káplán!) felett ordináriusi joghatóságot akart gyakorolni, megakadályozva a kereskedők szabad káplánválasztását és kivonva őket a raguzai érsek fennhatósága alól. A raguzai szenátus a püspök ellen fordult, és a missziós ügyekben illetékes Szent Hivatal Kongregációja sem állt ki egyértelműen mellette, hanem a kereskedőkkel való együttműködésre ösztönözte. A vitára vonatkozó források: ACDF St. St. vol. Q3-b (Zlojutrić levelei, oldalszámozás nélküli kötet). ACDF Decreta S. O. vol. 1613. pag. 141. 524. vol. 1614. pag. 219. vol. 1615. pag. 358. vol. 1617. pag. 289. PAD Litt. Lev. vol. 43. fol. 28r. 40r–41r.

⁹⁶ PAD Litt. Lev. vol. 43. fol. 153v–155r.

⁹⁷ 1618. augusztus 18-án újra ajánlotta Bonist a kereskedőknek: PAD Litt. Lev. vol. 43. fol. 150v.

nyokhoz alkalmazkodni. Katić 1619. február 20-án jelentkezett először a raguzai szenátusnál, levelében dicsérte a kereskedők buzgóságát és támogatását, de néhány megátalkodott fiatal kereskedő (így a név szerint is említett Paolo Nepoti) megfélemezését kérte.⁹⁸ A püspök 1621 nyarán (az eddigi eseményekből semmit sem okulva) a kápolna zsinati normák szerinti átalakítására határozta el magát. A templomban ugyanis nem volt megfelelő keresztelőkút, illetve a nők helyéül szolgáló külső emelvények ablakredőit szűkebbre akarta ácsoltatni, hogy az ifjak a lányok bámulása helyett a misére figyeljenek. A raguzai kereskedők természetesen semmiféle változtatásról sem akartak hallani, hiszen a polgárok Raguzában sem engedtek beleszólást az egyháziaknak a templomok anyagi ügyeibe. Katić végül *interdictummal* sújtotta a kápolnát, lehetetlenné téve ezáltal az egyházi életet a városban.⁹⁹ A viták során ráadásul egy helybeli janicsárral is meggyűlt a bajuk, ami végképp feldühítette a szenátust. Raguzából határozott hangú levelekben utasították a kereskedőket, hogy a kápolnájukkal kapcsolatban semmilyen változtatást sem tehetnek, és kötelesek a belső egység azonnali helyreállítására, ugyanis ennek megbomlása minden baj közvetlen oka. A jezsuitákat pedig csak addig támogassák, amíg ez nem veszélyezteti a kápolna feletti jogaikat.¹⁰⁰ A köztársaság 1621/1622 fordulóján kettős diplomáciai akcióba kezdett: egyrészt utasította két portai követét, hogy azonnal szerezzenek védőlevelet a belgrádi kápolna számára,¹⁰¹ másrészt Marcantonio Gozze római ágens és Alessandro Farnese bíborosprotektor révén a Szentszéknél megpróbálták elérni Katić megfélemezését.¹⁰² A Rómába írott levelekből kirajzolódik a raguzai vezetés álláspontja: kereskedőik önként, saját pénzükön tartják fenn kápolnáikat az Oszmán Birodalomban. Ezek tehát nem az ordinárius joghatósága alatt álló formális templomok, amelyek működtetését a török számukra sem engedélyezné, hanem magánházakban berendezett imatermek. Ez magyarázza, hogy miért nem engedelmkedtek a püspöknek, aki szigorú fellépésével a kápolna pusztá létét is veszélybe sodorta.

Ezek az események különösen is érdekesek Raguza kiváltságainak értékelése szempontjából. A Konstantinápolyba írott levelekben ugyanis ősi szultáni privilégiumaikra hivatkozva kérték a kápolna védelmét, míg a Rómába küldött utasításokban kifejezetten arról panaszkodtak, hogy a török törvények miatt kénytelenek eltitkolni a kápolnájukat. Emögött a kettős érvelés mögött nyilván elsősorban az a felismerés áll, hogy más argumentumokkal lehet a nagyvezírt és ismét másokkal a pápát meggyőzni, de mindamellett a raguzaiak kiváltságainak ambi-

⁹⁸ PAD Acta 17. st. 2231/1.

⁹⁹ *Krunoslav Draganović*: Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilika ma katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624. *Starine JAZU* 39 (1938) 34. *APF SOCG* vol. 262. 13rv. 18v.

¹⁰⁰ PAD Litt. Lev. vol. 43. fol. 247r. 249r. 258v–259r. 260v.

¹⁰¹ PAD Litt. Lev. vol. 43. fol. 258r. A Raguzai Köztársaságnak nem volt állandó portai követsége, hanem az éves adót Konstantinápolyba szállító két „poklisar harača” révén intézte hivatalos ügyeit a központi oszmán vezetéssel, illetve a helyi hatóságokkal. Vö.: *Bogdan Krizman*: Dubrovački „poklisari harača” u XVIII. stoljeću. In: *Uő.*: Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku. Zagreb, 1957. 35–63. *Vesna Miović-Perić*: Metode dubrovačke diplomacije u kontaktima s Osmanlijama. In: *Međunarodni simpozij Diplomacija Dubrovačke Republike*. Zagreb, 1998. (Zbornik Diplomatske akademije br. 3 – posebno izdanje.) 243–252.

¹⁰² PAD *Litterae et commissiones Pontis (=Litt. Pon.)* vol. 13. fol. 18r–19r. 57r. 66v.

valenciájára is rámutatnak. A török hódítás után alakult raguzai kereskedőtelepek ugyanis első pillantásra sokkal korlátozottabb jogi autonómiát élveztek, mint középkori elődeik. Az áhdnámék nem biztosították számukra a bírósági szabadságot, amelyet a szerb uralkodók kiváltságlevelei alapján egykor élveztek. Az 1442. évi iratban még szerepelt az a kiváltság, hogy a raguzaiak egymás közötti viszályaikat saját bíróságuk előtt intézhetik, de az 1458. évi és a későbbi áhdnámékból ez a kitétel — a raguzaiak erőfeszítései ellenére — már kimaradt.¹⁰³ Ezzel szemben 15. század második felétől kezdve számos adat tanúskodik arról, hogy a raguzai kereskedők egymás közötti vitás ügyeiket saját konzuljaik vagy portai követeik előtt rendezték, a városállam vezetése pedig kifejezetten tiltotta a török kádihoz való folyamodást.¹⁰⁴ A raguzai konzulok a következő századra eltűntek a Balkánról,¹⁰⁵ a nagyobb kereskedőtelepek (kolóniák) jogi autonómiája viszont a későbbiekben is megmaradt.

A raguzai-török kapcsolatokkal foglalkozó történészek regisztrálták ugyan ezt a kettősséget, de az okait nem tudták megfejteni.¹⁰⁶ A legvalószínűbb magyarázat véleményem szerint Ragusa rendkívül nagyfokú belső autonómiájának tényében rejlik. Az áhdnámék teljes belső szabadságot biztosítottak a városállamnak, kormányzatát, törvényeit, a vallásgyakorlatot nem szabályozták.¹⁰⁷ Ezt az autonómiát hallgatólagosan a birodalom területén kialakult raguzai közösségekre (mint a raguzai állam szerves részeire, törvényes egységeire)¹⁰⁸ is kiterjesztették, hiszen a 15. század derekától kezdve valamennyi adat erről a gyakorlatról tanúskodik. Mindezt azonban érthető módon nem kívánták írásba foglalni, ugyanis az áhdnámék révén Ragusa az oszmán hatalmi rendszer részévé vált, a birodalom területére vonatkozó külön szabályozás pedig ezt az elvet sértette volna. Minden bizonnyal ez a magyarázata annak a ténynek, hogy például a Franciaországnak adott kapitulációk külön biztosítják a francia alattvalók számára a bírósági autonómiát és a szabad vallásgyakorlatot a birodalom területén.¹⁰⁹ Egy független országgal kötött megállapodásban ennek deklarálása szükséges volt, míg Ragusa esetében az áhdnáme azáltal, hogy kimondta: „városukat és területeiket továbbra is törvényeik szerint igazgassák, és továbbra is élvezhessék szabadságaikat”,¹¹⁰ gyakorlatilag biztosította ezt az autonómiát a birodalom területén élő raguzai közösségek számára is. A raguzai polgárok egymás közötti viszonyára, jogi kap-

¹⁰³ B. Bojović: Dubrovnik et les Ottomans i. m. 129–130. 146. 149.

¹⁰⁴ I. Božić: i. m. 233–235.

¹⁰⁵ A 14. századtól kezdve a konzulok egyrészt a balkáni kolóniák bírái és vezetői voltak, másrészt a raguzai állam képviselői a fontosabb földközi-tengeri kikötővárosokban. Ez utóbbiak az esetek döntő többségében nem raguzaiak, hanem Ragusa szolgálatában álló helyi tisztviselők voltak. A 16. századra a balkáni konzulátusok eltűntek, viszont a fellendülő tengeri kereskedelem hatására mintegy 50 konzulátus működött a mediterrán térségben. Ilija Mitić: Dubrovačka država u medunarodnoj zajednici (od 1358. do 1815.) Zagreb, 1988. 115–134.

¹⁰⁶ N. H. Biegman: i. m. 41–42. I. Božić: i. m. 233–235.

¹⁰⁷ N. H. Biegman: i. m. 51–52.

¹⁰⁸ Radovan Samardžić: Ragusa come sistema di funzioni. In: Ragusa e il Mediterraneo i. m. 3–11. Uő: L'organisation interne des colonies ragusaines en Turquie aux XVIe et XVIIe siècles. In: La culture urbaine des Balkans (XVe–XIXe siècles) 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du moyen âge jusqu'au debut du XXe siècle. Belgrade–Paris, 1991. 53–58.

¹⁰⁹ Gabriel efendi Noradounghian: Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman I (1300–1789). Paris–Leipzig–Neuchatel, 1897. 84–85.

csolataira tehát ugyanazokat a jogelveket tekintették érvényesnek az Oszmán Birodalom területén, mint Raguzában, az áhdnámék így csak a török hatóságokkal való kapcsolatokat szabályozták.

Ez az alapelv érvényes a kápolnák tartásának és a nyilvános vallásgyakorlat jogára is. Az egykorú beszámolókból egyértelműen kiviláglik, hogy a kortársak a raguzai polgárok kiváltságos pozíciójának egyik alapvető összetevőjeként kezelték a nyilvános vallásgyakorlatra és a balkáni katolikusok védelmére való jogot.¹¹¹ Ebből kiindulva a régebbi történeti irodalom továbbszőtte a gondolatmenetet, és a törököktől kapott olyan kifejezett kiváltságról beszélt, amely lehetővé tette a raguzaiak számára nyilvános templomok állítását török területen és a balkáni katolikusok védelmét.¹¹² Az áhdnámékban és fermánokban viszont egyetlen szó sem esik nyilvános kápolnatartási jogról, vagy egyéb, egyházi jellegű kiváltságról.¹¹³ Ez az ellentmondás a raguzai-török kapcsolatokkal foglalkozó történészek figyelmét nem keltette fel.¹¹⁴ Egyedül *Nicolaas H. Biegan* foglalkozott Raguzai egyházi kiváltságainak kérdésével, ő arra az (első látásra talán paradoxnak tűnő) eredményre jutott, hogy a raguzai kiváltságlevelek értékét a hiányaik adják meg. Azáltal ugyanis, hogy ezek a szultáni iratok nem beszélnek a belső igazgatásról, a szabad vallásgyakorlatról, külpolitikáról vagy a törökökkel való katonai együttműködésről, éppen Raguzai teljes autonómiáját ismerik el. A vallásgyakorlat jogának említése (például a naxosi vagy a galatai áhdnámékban) a vazallus államok polgárait a *zimmi* státushoz közelíti, ebben az értelemben tehát bizonyos szempontból a jogok csorbítását, és nem kiterjesztését jelenti.¹¹⁵ A kolóniák jogi autonómiájáról fentebb elmondottakat a vallásgyakorlat jogára is értelmezve megállapíthatjuk, hogy a szabad és nyilvános vallásgyakorlat és a templomállítást jogát nem valami külön erre szóló kiváltságban kell keresnünk, hanem egyszerűen Ra-

¹¹⁰ *B. Bojović*: Dubrovnik et les Ottomans i. m. 145.

¹¹¹ Itt a bőséges forrásanyagból csupán Matteo Gondola konstantinápolyi követ 1674. évi, ebből a szempontból különösen is tanulságos beszámolójára utalok: *K. Horvat*: i. m. 382–389.

¹¹² *F. M. Appendini*: i. m. I. 174. *Lujo Vojnović*: Dubrovnik i Osmansko Carstvo I (1365–1482). Beograd, 1898. 102–113.

¹¹³ *Čiro Truhelka*: Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 23 (1911) 1–162. *Ljubomir Stojanović*: Stare srpske povelje i pisma. Dubrovnik i susedi njegovi I/2. Beograd–Sr. Karlovci, 1929–1934. (Srpska Kraljevska Akademija. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Prvo odeljenje. Spomenici na srpskom jeziku 24.) 217–408. *Gliša Elezović*: Turski spomenici I/1–2 (1348–1520). Beograd, 1940–1952. (Srpska Akademija Nauka. Zbornik za istočnjačku istoriku i književnu gradju. Odeljenje društvenih nauka. Serija prva. Knjiga I.) Ugyanakkor a 16. századból jónéhány olyan török fermán ismeretes, amelyek a raguzaiak tényleges közbenjáró szerepét bizonyítják egyházi ügyekben: többször támogatták a török hatóságoknál a hercegovinai török alattvalók templomjavítási kérelmeit, és kijárták, hogy a bosnyák ferenccsek mentesüljenek a szerb ortodox püspökök adóköveteléseitől. Vö.: PAD Traduzioni di capitulazioni e firmani (1459–1756). pag. 168–169 (1540). 185–186 (1567). *N. H. Biegan*: i. m. 169–170. *V. Bošković*: i. m. A Raguzai Történeti Levéltárban őrzött mintegy 12000 török irat módszeres átvizsgálása ezt a képet nyilván tovább árnyalná. A levéltár török anyagára: *Hazim Šabanović*: Turski dokumenti Državnog Arhiva u Dubrovniku. Prilozi za orientalnu filologiju 12–13 (1962–1963) 121–149.

¹¹⁴ *I. Božić*: i. m. *Toma Popović*: Turska i Dubrovnik u XVI veku. Beograd, 1973. 315–316. *M. M. Frejdenberg*: Dubrovnik i Osmanskaja imperija. Moskva, 1984. *Z. Zlatar*: Between the Double Eagle i. m. *Uő*: Our Kingdom come i. m.

¹¹⁵ *N. H. Biegan*: i. m. 52–53. A galatai fermán szövege (az 1453. évi irat 1612. évi megerősítése): *G. Noradounghian*: i. m. 111–112.

guza nagyfokú autonómiájának tényében, amelyet, mint a városállam alkotóelemei, a török területen levő kereskedőkolóniák is élveztek. A balkáni katolikusok képviselőjét pedig magától értetődően nem szabályozhatta semmiféle hivatalos dokumentum, hiszen az Oszmán Birodalom mint szuverén állam nem engedhette meg, hogy egy idegen ország (még ha adófizető is) jogokat gyakoroljon alattvalói felett. Ez a magyarázata annak, hogy a francia királyokkal kötött kapitulációk sem tartalmazzanak a katolikusok feletti védnökségre utaló részeket.¹¹⁶ A raguzaiak egyházi privilégiumai tehát papíron nem léteztek, csupán hallgatóságos, adófizető jogállásukból többé-kevésbé automatikusan következő kiváltságuk volt a török területen való nyilvános vallásgyakorlatra. Ugyanakkor kápolnáikat az oszmán hódítás után rendezték be, ami az alapvető templomállítási tilalommal ellenkezett. Ez a kettősség a továbbiakban a raguzaiakkal szemben egyre ellenségesebb helyi hatóságok kezében állandó ütőkártya lesz a kereskedőváros polgárai ellen.

A kápolna-viszálytól a kereskedelmi háborúig (1622–1632)

Az 1622. év fordulópontot jelentett a katolikus missziók történetében: január 6-án XV. Gergely pápa megalapította a Hitterjesztés Szent Kongregációját (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*).¹¹⁷ Ez az aktus egy hosszú folyamat tetetőzése volt. A Szentszék a 16. század közepe óta többször kísérletet tett, hogy a missziók ügyét a kezébe vegye és központilag, egységes elgondolások szerint szervezze meg. Ennek ellenére az V. Pius és V. Pál közötti időszak (1566–1621) tervei a megfelelő szervezettség és a szükséges anyagi alapok hiánya, illetve a tengerentúli missziók jelentős részét felügyelő spanyol és portugál uralkodók ellenállása miatt kudarcba fulladtak.¹¹⁸ Az új kongregáció joghatósága az alapító bulla értelmében minden, a missziókkal kapcsolatos ügyre kiterjedt, ugyanakkor számos esetben mégis osztotnia kellett más kongregációkkal, mindenekelőtt a Szent Hivatallal.¹¹⁹ Ugyanígy nem volt mindig zökkenőmentes az új intézmény és a jelentős missziós múlttal rendelkező szerzetesrendek (különösen a jezsuiták) együttműködése sem. A jezsuita rendfőnök ugyanis a Társaság kiváltságai alapján maga irányította a rend misszióit, és így a Propaganda a jezsuita missziókat nem tudta fennhatósága alá vonni. Ez a tény különösen a kongregáció mindenható titkárát, a missziószervezés

¹¹⁶ Bernard Heyberger: Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la réforme catholique. (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe–XVIIIe siècles). Rome, 1994. (Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome 284.) 249–250. A kapitulációk szövege: G. Noradounghian: i. m. 83–102. 108–110.

¹¹⁷ Josef Metzler: Foundation of the Congregation „de Propaganda Fide” by Gregory XV. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. (350 anni a servizio delle missioni 1622–1972). I/1 (1622–1700). Dir. Josef Metzler. Rom–Freiburg–Wien, 1971. 79–111.

¹¹⁸ Josef Metzler: Wegbereiter und Vorläufer der Kongregation. (Vorschläge und erste Gründungsversuche einer römischen Missionszentrale). In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum i. m. I/1. 38–78.

¹¹⁹ Giuseppe Metzler: Controversia tra Propaganda e S. Uffizio circa una commissione teologica (1622–1658). In: Pontificia Universitas Urbaniana. Annales 1968–1969. Romae, 1969. 47–62. Aman-dus Reuter: De iuribus et officiis Sacrae Congregationis „de Propaganda Fide” noviter constitutae seu de indole eiusdem propria. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum i. m. I/1. 136–141. Josef Metzler: Orientation, programme et premières décisions (1622–1649). In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum i. m. I/1. 185–196.

valamennyi szálát kézben tartó Francesco Ingolit irritálta, és a feszültségeknek köszönhetően a jezsuiták és az új missziós főhatóság között szinte semmilyen együttműködés nem jött létre.¹²⁰

A kongregáció rögtön megalapítása után foglalkozni kezdett Magyarországgal, hiszen annak mindhárom része missziós területnek számított. A hódolt országrész különösen is nagy súllyal szerepelt az üléseken, ugyanis mind a helyi egyház képviselői, mind pedig Carlo Caraffa bécsi nuncius és Pázmány Péter esztergomi érsek nyomatékosan felhívták az új intézmény figyelmét a hódoltság missziók fontosságára.¹²¹ A missziós főhatóság a török által megszállt országok (Bulgária, Szerbia, Bosznia és Magyarország) vizitációját egy albán származású világi papra, Pietro Massarecchire bízta, aki feladatának 1623–1624 folyamán tett eleget.¹²² Az ő javaslatai alapján a kongregáció első lépésként 1624-ben kinevezett négy püspököt Bulgária, Szerbia, Bosznia és Magyarország katolikusai számára.¹²³ Massarecchi tanácsára Róma nem volt hajlandó bosnyák ferences püspököt küldeni a magyar hódoltságba, pedig a barátok ezt külön beadványokban kérték.¹²⁴ A jelöltek közül végül Albert Rengjić raguzai ferencest választották, akit hosszas tárgyalások után 1624 december 17-én szendrői címmel és belgrádi székhellyel neveztek ki püspökké, és rábízták a Dráva, Száva, Duna és Tisza között, különösen pedig a Bácskában és Temesvár vidékén élő katolikusok gondozását.¹²⁵

Rengjić kinevezése és különösen a székhely kérdése felújította a belgrádi kápolna körüli joghatósági vitákat. A bosnyák ferencesek ugyanis Katic távozása, majd halála (1622) után keresztülvitték Rómában, hogy a kápolnát a kongregáció (újabb rendelkezésig) visszahelyezze Antun Matic scardonai püspök és ezáltal a bosnyák ferencesek joghatósága alá.¹²⁶ A római határozattal a ferencesek megakarták akadályozni, hogy a jövőben egy velük szemben ellenséges püspök a jezsuiták belgrádi pozícióit erősítse.¹²⁷ Ezúttal a Katicra az egyházi tilalom miatt dühös raguzai kereskedők támogatását is sikerült megszerezniük — a prizreni püspök szerencsétlen fellépése most utoljára terelte egy táborba a raguzaiakat a bosnyák ferencesekkel, ugyanis mindkét fél érdeke a régi állapotok sértetlen megtartása volt.¹²⁸

1624/1625 folyamán úgy tűnt, hogy sikerült rendezni a konfliktust. A bosnyák ferencesek látták el a raguzaiak kápolnáját, míg a jezsuiták a házukban

¹²⁰ Josef Metzler: Francesco Ingoli, der erste Sekretär der Kongregation In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum i. m. I/1. 226–229.

¹²¹ Összefoglalóan: Djuro Kokša: L'organizzazione periferica delle Missioni in Ungheria e in Croazia. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum i. m. I/2. 274–278. A balkáni szervezőmunkára általában: Bazilije Pandžić: L'opera della S. Congregazione per le popolazioni della Penisola Balcanica centrale. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum i. m. I/2. 292–315.

¹²² K. Draganović: Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija i. m.

¹²³ APF Acta Sacrae Congregationis (=Acta) vol. 3. fol. 109v–110r.

¹²⁴ APF SOCG vol. 384. fol. 332r. 339r.

¹²⁵ A püspökkel nem rendelkező egyházmegyékben apostoli adminisztrátorként, a nem rezideáló püspökök egyházmegyéiben pedig apostoli delegátusként kell működni. APF Acta vol. 3. fol. 167v–168r. M. Premrov: i. m. 505. Josip Buturac: Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanja. Zagreb, 1970. (Analecta Croatica Christiana 1.) 72–76.

¹²⁶ APF Acta vol. 3. fol. 95v–96r.

¹²⁷ E. Fermežin: i. m. 369–370.

felállított imateremben miséztek. Az új belgrádi székhelyű püspök kinevezésének hírére viszont ismét éleződni kezdtek a feszültségek. Rengjić Belgrádba menetele előtt többször kérte a kongregációt, hogy külön rendelkezésben biztosítsa számára a templom használati jogát. Erre különösen azért volt szükség, mivel olyan híreket kapott Belgrádból, hogy a raguzai kereskedők és a bosnyák ferencesek kiújult viszállyai miatt a ferencesek nem akarják megengedni az új püspöknek a kápolna használatát.¹²⁹ Valószínű, hogy az új püspök személye iránt élenként érdeklődő jezsuita misszionáriusok tájékoztatták Rengjićet az elődjét ért kellemetlenségekről, és javasolták a szükséges óvintézkedések megtételét.¹³⁰ A kongregáció augusztus 22-én elrendelte a püspök brevéjének a kápolna használati jogára vonatkozó záradékkal való kibővítését, és a bosnyák ferenceseket rendfőnökükön keresztül külön is óvta az esetleges renitens magatartástól.¹³¹

Rengjić 1625. október 28-án érkezett egy raguzai kereskedőkaravánnal Belgrádba, első Rómába küldött levelében meleg fogadtatásról számolt be.¹³² A raguzai kereskedők és a jezsuita misszionáriusok részéről ez minden bizonnyal igaz is volt. Az előbbieket külön levélben biztosították a kongregációt, hogy az új püspökkel (elődjével ellentétben) meg tudják őrizni a jó viszonyt, ugyanis Rengjić raguzai, tehát pontosan ismeri a városállam polgárainak jogait.¹³³ A jezsuitáknak pedig létérdekük volt a püspökkel való jó kapcsolat, hiszen tőle várták az évtizedes viták elrendezését.¹³⁴ Toma Ivković bosnyák tartományfőnök, akit a kongregáció Matic halála után scardonai püspökké és boszniai apostoli adminisztrátorrá nevezett ki, szintén együttműködési készségéről biztosította Bandini bíboros rendi protektort, az elkövetkező hónapok eseményei azonban a szándék őszinteségét erősen megkérdőjelezték.¹³⁵

Rengjić elődjéhez hasonlóan székesegyházként kezelte a belgrádi kápolnát. A templombúcsú ünnepére (Keresztelő Szent János napjára) teljes búcsú kiváltságát kérte a kongregációtól, amelyet hét évre meg is kapott azzal az indoklással, hogy a templomot a hívek plébénia templomként és székesegyházként is használják.¹³⁶ Emellett élni kívánt ordináriusi joghatóságával, ezért fenntartotta magának a káplán és a püspöki helynök kinevezésének a jogát, holott nyilván tisztában volt azzal, hogy a belgrádi káplánokat a srebrenicai kolostor gvárdiánja és a boszniai ferences tartományfőnök nevezi ki. A belgrádi kápolna ügye ekkor már amúgy

¹²⁸ APF SOCG vol. 262. fol. 13rv. 18r.

¹²⁹ APF SOCG vol. 385. fol. 146r. APF Scritture riferite nei Congressi (=SC) Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 5r–6v. 164r. APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (=Lettere) vol. 4. fol. 77rv.

¹³⁰ EHJM I/2. 422. 425. 459. ARSI Epistulae Nostrorum (=Epp. NN.) vol. 2. fol. 271r. ARSI Romana (=Rom.) vol. 18 II. fol. 363v. 386v. 392r. 474v. 517v. 532r. vol. 19 I. fol. 34v. 50rv. 88v. 96v–97r. Ezekről a vitákról mindössze egyetlen adat szól: a raguzai szenátus augusztus 4-én és szeptember 13-án kelt leveleiben felszólította a belgrádi kereskedőket, hogy a ferencesek követeléseinek ellenállva mindenképpen őrizzék meg a kápolnájukat. PAD Litt. Lev. vol. 44. fol. 85r.

¹³¹ J. Jelenić: Spomenici i. m. 91–92. E. Fermendžin: i. m. 374. APF Lettere vol. 4. fol. 139r. 163rv.

¹³² E. Fermendžin: i. m. 376. APF Acta vol. 4. fol. 12r. APF Lettere vol. 5. fol. 23r.

¹³³ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 50r. APF Lettere vol. 5. fol. 22v–23r.

¹³⁴ ARSI Rom. vol. 19 I. fol. 96v–97r. 173v. 174v.

¹³⁵ APF SOCG vol. 56. fol. 286r.

is feszültségeket okozott a ferencesek és a raguzai kereskedők között, emiatt ez utóbbiak 1625-ben, megbízatásának lejárta előtt megfosztották kápláni állásától Andrija Tomanovićot, Ivković püspök bizalmasát és leendő titkárát.¹³⁷ Rengjić talán nem is látta át, hogy darázsfészekbe nyúl, amikor 1626 elején a Tomanović és Ivković támogatását élvező káplánt, a pécsi származású fra Ivant visszaküldte Boszniába, és helyette kinevezte Jeronim Lučićot, aki a ferencesek mérsékeltebb frakciójához tartozott, és annakidején P. Szinivel is jó viszonyban volt. Nikola Braiković tartományfőnök természetesen nem túrta a püspök beavatkozását a provincia eme stratégiai fontosságú előjogába, és azonnal hazarendelte Lučićot, aki azonban nem engedelmeskedett, és továbbra is Belgrádban maradt.¹³⁸

A belgrádi bosnyák kereskedők és a ferencesek, látva a püspök és a raguzaiak összefogását, 1626 áprilisában Rómába küldték az elcsapott káplánt, Andrija Tomanovićot. A bosnyákok panaszos levele szerint a raguzai kereskedők nem engedték meg számukra a templom használatát, sőt török bíróság elé citálták őket, és be akarták zárni a kápolnát. „Gaztetteikben” hű szövetségesre letek a szendrői püspökben és annak rossz szellemében, a jezsuita Marin Dragóban.¹³⁹ Ingoli (nyilván Tomanović hatására) hitelt adott az egyébként minden pontjában túlzó és meglehetősen mocskoló hangvételű beadványnak,¹⁴⁰ és az ő javaslata alapján a bíborosok 1626. április 20-i ülésükön jóváhagyták a bosnyákok kérelmét. A dekretum előírta, hogy a kápolnát valamennyi belgrádi katolikus szabadon használhassa, illetve a raguzaiak mellett a bosnyákok is válasszanak prokurátorokat, akik a saját nemzetük egyházi ügyeiben illetékesek.¹⁴¹

A kongregáció döntése természetesen egyáltalán nem segítette elő a békés megoldást. A raguzai kereskedők egy pillanatig sem gondoltak arra, hogy az ellenük egyre határozottabban fellépő bosnyákoknak engedjenek. Rengjić pedig minden felelősséget a kongregációra hárított azzal, hogy ismét a megkérdezése nélkül, egy bajkeverő barát beszámolója alapján döntöttek. A püspök és honfitársai beadványaiból számos érdekes részletet megtudunk a belgrádi kápolna múltjából. A raguzai kereskedők a török hódítás után rögtön megjelentek a városban, eleinte magánházaknál végezték az istentiszteletet, káplánnak pedig kezdettől fogva a bosnyák ferenceseket fogadták meg. Idővel egy telket vásároltak az üzleteik mellett, ahol először sövénytemplomot, majd kőtemplomot építettek, amelyet 1576 táján bővítettek ki. A kápolnát igazából csak a magyarországi háború idején kapott kiváltságaik révén tudták jogilag teljesen biztosítani, azóta nevezik az épületet hivatalosan is templomnak. A belgrádi katolikusok pedig mindig a raguzai kolónia védelme alatt álltak, ezen a címen mentesültek az adófizetés alól is. A tizenöt éves háború idején annyira megnövekedett a bosnyák katolikusok száma a városban, hogy a raguzaiak többé nem tudták őket az adófizetéstől megvédeni. Részben emiatt, részben pedig az elmozdított káplánok (például Tomanović) lázítására követeltek maguknak olyan jogokat, amelyeket valójában sohasem bírtak, hiszen a

¹³⁶ APF SOCG vol. 56. fol. 241r. APF Acta vol. 4. fol. 31v.

¹³⁷ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 56v. APF SOCG vol. 320. fol. 28r.

¹³⁸ APF SOCG vol. 56. fol. 229rv. vol. 67. fol. 264r. 265v–266r.

¹³⁹ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 59r–60r.

¹⁴⁰ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 60v.

¹⁴¹ J. Jelenić: Spomenici i. m. 95.

kápolna tulajdonjoga kizárólag a raguzaiakat illette. Ők viszont soha senkit sem zártak ki a kápolnájukból, oda bármely katolikus szabadon betérhetett.¹⁴² A kongregáció a másik fél heves ellenállását tapasztalva megpróbált finomítani az előző határozatán. A kápolna közös jellegét továbbra is hangsúlyozva felhívta a bosnyákok figyelmét, hogy tisztségviselőiket kizárólag a raguzaiak jogainak sérelme nélkül választhatják meg, és új követeléseket sem támaszthatnak.¹⁴³

A második kápolna-dekrétum már csak kétértelmősége és zavarossága miatt sem oldhatta meg az egyre akuttabbá váló problémát, de a szembenálló felek nem is várták meg az újabb római döntést, hanem a helyi török fórum előtt próbálták meg döntésre vinni a dolgot. Tomanović Rómából hazatérve világosan látta, hogy a bosnyákok számára kedvező határozatot a raguzaiak és püspökük nem fogják önszántukból végrehajtani, és a belgrádi bosnyákoknak sohasem lesz beleszólásuk a kápolna és az egyházközség ügyeibe – hacsak nem lépnek fel a helyszínen is egy kissé határozottabban. Ennek érdekében a bosnyák tartományfőnök néhány „frontember” (pl. Andrija Tomanović, Ivan iz Pečuha, Vinko Stipančić, Antun iz Sutjeske) kíséretében augusztus 24-én megjelent Belgrádban. Arra, hogy ezután pontosan mi történt, valószínűleg sohasem fogunk választ kapni. A raguzaiak és a bosnyákok kölcsönös feljelentéseiből csupán annyit lehet minden kétséget kizáróan megállapítani, hogy a felek között komoly perpatvar keletkezett, amelyet aztán egyikük (bár mindegyik a másikra mutogatott, valószínűleg a bosnyákok) a török bíróság elé vitt. A raguzaiak tíz pontos feljelentést terjesztettek fel a kongregációnak, amelyben a négy barát bűneit számlálták elő: ezek mindegyike a pápai és püspöki tekintély nyilvános semmibevétele, illetve a török bírósághoz való fordulás körül forog. Mivel a belgrádi kádi a bosnyákoknak adott igazat, ezért a raguzaiak a szultáni udvarban kerestek sérelmükre orvoslátot. Szerintük a bosnyák ferencesek végső célja az volt, hogy a püspöki joghatóságtól megszabadulva kolostorra alakítsák át a kápolnát.¹⁴⁴ A raguzaiak pártján álló püspök szokásától eltérően eléggé visszafogottan nyilatkozott a történelekről, nyilván maga is érezte, hogy mindkét fél elvesztette a mértéket. Fő ellenségének (teljes joggal) Andrija Tomanovićot tartotta, akitől török kapcsolatai és félelmetesen rabiátus természete miatt egyre jobban rettegett.¹⁴⁵

¹⁴² APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 56r–57v. 65rv. A Rómába küldött leveleket aláíró raguzai kereskedők: Marco Poli, Thomaso Gloghie, Nicolo di Piero, Giovanni Gliubani, Stefano Sturani, Troiano Santolo, Jacomo Hispani, Marino Lupi, Giovanni di Rado Slavazzati, Giovanni Coreis, Michiel Bosdari, Nicolo Marini, Francesco Vlatchi, Michiele Medanni, Michiele di Giovanni, Nicolo Ciquantini, Jacomo Pieri, Biagio Medanni, Andrea di Pietro Lupi, Luca Lupi, Francesco Nale, Luca di Marco, Christoforo di Marco, Giovanni Regazzi, Piero Michaeli, Rafeale di Piero Aligretti, Francesco Lalich, Michiel di Mateo, Paulo di Mateo, Luca Nale, Giovanni Gaspari, Michiel di Vichenzo Slavieni, Paulo Nepoti, Marco Cavalcanti, Pietro Betera, Gregorio Dobrosaglich, Marino di Pietro Rusinovich, Nicolo di Piero Calugieri, Marco Natali. APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 44v. 47rv. 57r. APF SOCG vol. 67. fol. 293v–294r. Rengijć szerint a belgrádi kápolnának helyet adó házat 1557-ben vásárolták a raguzai kereskedők. APF SOCG vol. 388. fol. 85r.

¹⁴³ J. Jelenić: Spomenici i. m. 97. (1626. szeptember 11.) APF Lettere vol. 5. fol. 202v–203r.

¹⁴⁴ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 44r–45r. 46r–47v. Ez utóbbi dupluma: APF SOCG vol. 386. fol. 539r–540r. A kongregáció először elhalasztotta a feljelentés kivizsgálását, majd 1627. április 16-án átküldte a Szent Hivatalnak. APF Acta vol. 4. fol. 155v. 209v.

A bosnyákok sem késlekedtek a magyarázkodással: augusztus 30-án, Tománovics által fogalmazott levelükben ellenfeleik beszámolóitól teljesen eltérő verziót adtak elő: a ferenceseket Rengjić és a raguzaiak hívták Belgrádba, hogy együtt rendezzék el a kápolna ügyét. Ez utóbbiak azonban minden kompromiszum elől elzárkóztak, végül egy római ajánlólevéllel kolduló bosnyák megsegítése miatt annyira nekitámadtak a ferenceseknek, hogy azok kénytelenek voltak önvédelemből a kádi előtt tisztázni magukat. A török bíróság pedig (lám, van igazság a földön) megerősítette a kongregáció határozatát, és lehetővé tette a bosnyákok számára a prokurátorok választását. A levél végén a bosnyákok Rengjićet tették felelőssé a történetekért, mivel a közvetítés helyett egyoldalúan támogatta honfitársai törekvéseit.¹⁴⁶

A kölcsönös vádaskodásokból Ingoli azt a következtetést vonta le, hogy a kápolna ügyében a kongregáció „tűzoltás” jellegű döntései nem hozhatnak tartós eredményt. A felek ugyanis egymásnak teljesen ellentmondóan nyilatkoztak a kápolna tulajdonjogáról: a raguzaiak szerint kizárólag az övék, a bosnyákok szerint közösen emelték és tartották fenn, tehát közös, míg a ferencesek állítása alapján a pápa tulajdona (mint minden ferences templom), a használat joga pedig a rendé. A titkár helyesen mérte fel konfliktus kiváltó okát is: a megnövekedett számú bosnyákok kiváltak a raguzai kolóniából, és most egyenlő jogokat követelnek maguknak egyházi téren is. Mivel jogi természetű kérdésről volt szó, Ingoli szerint ezért csakis alapos jogi vizsgálat után lehet végleges döntést hozni a vitában, addig pedig kompromisszumos, a kápolna közös használatát hangsúlyozó (tehát alapvetően bosnyák-párti) megoldásra kell rávenni a szembenálló feleket. Ez különösen a raguzaiak esetében tűnt nehéz feladatnak, pedig a bosnyákok növekvő száma és befolyása miatt ez számukra létérdek lenne.¹⁴⁷ A kongregáció 1626. november 20-án Ingoli és bizalmasa, Marnavics Tomkó János sebenicói kanonok javaslatának megfelelő határozatot hozott: a bosnyákok számára kedvező április 20-i döntés érvényben maradt, a raguzai kereskedőket pedig a köztársaság római ágense és Antonio Barberini bíborosprotektor révén a raguzai szenátuson keresztül kell inteni a határozat betartására.¹⁴⁸

Az immár harmadik dekrétum, amelyet a kongregáció a kápolna ügyében alig fél év leforgása alatt hozott, nem ért el semmilyen eredményt, viszont ennek hatására a raguzaiak és a bosnyákok 1627 első hónapjaiban Rómába küldött leveleiből végre fény derült a viszály igazi természetére és a felek tényleges céljaira. A bosnyák kereskedők a római támogatás hatására felbátorodtak és előrukkoltak valós szándékaikkal: hosszú beadványukban ugyan továbbra is a kápolna fenntartásában szerzett érdemeikre hivatkozva kértek beleszólást az egyházi ügyek intézésébe, de az érdemek indoklásánál már kiléptek a szűkebb értelemben vett egyházi érvelés kereteiből, és demográfiai-gazdasági jelentőségükre helyezték a hangsúlyt. Beszámolójuk szerint a raguzai kolónia csupán 30 kis üzletet tart

¹⁴⁵ APF SOCG vol. 56. fol. 247r. vol. 67. fol. 257r. 262r–263r. 268r.

¹⁴⁶ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 54r–55v. APF SOCG vol. 386. fol. 511r.

¹⁴⁷ Ingoli feljegyzései: APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 21r–23v. 32rv. APF SOCG vol. 386. fol. 517v.

¹⁴⁸ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 170 rv. *J. Jelenić*: Spomenici i. m. 100. APF Lettere vol. 5. fol. 231v–233r. A kongregáció levelében különösen óvta a feleket a török bíróság bevonásától.

fenn a városban, létszámuk nem haladja meg a 100 főt, és azok is csak ideiglenesen tartózkodnak a városban. Ezzel szemben a bosnyákok újonnan alapított kolóniája mintegy 1000 személyt foglal magában, akik állandó jelleggel laknak Belgrádban. Különválásuk okát a raguzaiak zsarnokságában jelölték meg, az egyetlen megoldást pedig abban látták, ha a ferencesek által gondozott kápolnában önállósulásuk után ugyanannyi jogot kapnak, mint a raguzaiak.¹⁴⁹ A belgrádiak kérését a szarajevói bosnyák kolónia is támogatta, hangsúlyozva: a belgrádi kápolna mindannyiuk közös ügye, a raguzaiak ellen pedig valamennyi hódoltsági kereskedő összefogott, hogy kiváltságos pozícióikat megtörjék.¹⁵⁰

Ugyanilyen értelemben, csak a másik oldalról interpretálták az eseményeket a raguzaiak is. A belgrádi török bíróság előtt kétségtelenül alulmaradtak a jó helyi kapcsolatokkal rendelkező bosnyákokkal szemben, de Budán és Konstantinápolyban sikerült érvényt szerezniük jogaiknak – igaz, mindez 2000 dukátjukba került. Tehát a számukra kedvező török határozatra és római döntésre hivatkozva megtagadták, hogy a bosnyákoknak bárminemű beleszólást is engedjenek a kápolna igazgatásába. Itt a raguzaiak is túlléptek az egyházi jellegű érveken és nyíltan kimondták: a bosnyákokat semmilyen szinten sem tekintik egyenrangúaknak, hiszen azok nem is kereskedők, csupán szegény és jórészt írástudatlan kézművesek, akiket a ferencesek fellázítottak jötevőik és patrónusaik, a raguzaiak ellen. A botrányokért a ferenceseket tették felelőssé, akik féltékenységükben nem tűrnek meg más papot a vidéken, és az általuk keltett zavargások miatt a törökök a kápolna mecsetté való átalakításáról döntöttek.¹⁵¹ A legegységelműbben a raguzai szenátus foglalta össze a problémát Ludovico Ludovisi bíboros prefektushoz írott levelében: a köztársaság számára a kápolna kérdése valójában másodlagos, ugyanis itt a kápolna ürügyén sokkal komolyabb veszély fenyegeti őket: a bosnyákok a helyi török hatóságok segítségével el akarják űzni a raguzai kereskedőket Belgrádból.¹⁵²

A raguzai szenátus félelmeinek megalapozottságát az 1626. év hódoltsági eseményei, illetve tágabb értelemben az elmúlt félszázad tapasztalatai teljes mértékben alátámasztották. Az évtizedeken át monopol helyzetben levő raguzai ke-

¹⁴⁹ Az új bosnyák kolónia vezetője (*coloniere*) Lorenzo di Marco de Boroviza lett, oficiálisai: Gabriel di Tomaso, Martino di Marino, Matteo di Tomasso da Camengrado, Stefano di Ziorzio. APF SOCG vol. 67. fol. 299rv. Az önállósult bosnyák kolónia saját pecsétet kért VIII. Orbán pápától, Szent István pápa alakjával. A raguzai kolónia pecsétjén Szent Lázár volt megmintázva. Uo. fol. 298r. Vö. még: *E. Fermežin*: i. m. 407.

¹⁵⁰ APF SOCG vol. 67. fol. 303r.

¹⁵¹ APF SOCG vol. 67. fol. 293rv. 296rv. „Le Signorie Vostre Illustrissime e Reverendissime devono sapere che qui non v'è nissuno mercante bosnese, ma tutto artiste christiani di diverse nationi: pellizzari, sartori, orefici, cassilieri, mulinari, fabri et simili. Tutto persone devote et grati alli benefattori ragusei, ridotti però in ultimo estermínio per le spese, che li innova dua o tre capriciosi pellizzari, che seguono l'openione di frat'Andrea sudetto, il quale a portato costì fede false di molte genti. E pure infra tutti i christiani di qua sono dieci persone, che sappino scrivere...” Uo. fol. 293v. A szenátus nevében a köztársaság római ágense, Gabriele Cerva, és a Szent Jeromos káptalan archipresbitere, Antonio Deodati tárgyaltak a kongregációval. PAD Litt. Pon. vol. 14. fol. 103rv. 159v–160r. 174r.

¹⁵² APF SOCG vol. 147. fol. 4r. (Raguza, 1627. január 15.) „...noi siamo stati astretti di far gagliarde provisioni per li rappresentanti del Gran Turco per la difesa delli nostri mercanti di Belgradi, che naturalmente come sudditi nostri, siamo tenuti di difendere, non tanto per causa delle

reskedelem pozíciói ugyanis a hosszú török háborút követően érezhetően meginogtak. Ennek hátterében egy hosszú és soktényezős folyamat összetevői tapintathatók ki. A 16. század második felében megerősödő bosnyák kereskedelem előzményei a középkorba nyúlnak vissza. A boszniai bányák és kereskedőtelepek mellett kialakuló kézműipari központokban hamarosan megjelentek a helyi kézművesek és kereskedők, a három etnikum (raguzai, szász, bosnyák) a 15. század folyamán fokozatosan olvadt egybe. A bosnyák kereskedők felemelkedését nagyban elősegítették a raguzaiaktól kapott hitelek, amelyek révén bekapcsolódhattak a balkáni kereskedelembe. Akárcsak a 13. században a raguzaiak Velencétől, úgy tanulták el a 15. században a kereskedés mesterségét a bosnyákok is Raguzától.¹⁵³ A török hódítás után bosnyák kereskedők jelentős részt vállaltak a balkáni kereskedelem újjáélesztésében, a hitelfelvelek révén ezután is szoros kapcsolatban maradtak Raguzával. Bár a boszniai csarsiak iszlamizációja már a 15. század végén megkezdődött, az adriai kereskedelemben résztvevő bosnyákok nagy része továbbra is katolikus maradt.¹⁵⁴ A boszniai kereskedők a 16. század második felétől kezdve látványosan megerősödtek, és egyre komolyabb konkurenciát jelentettek a raguzaiak számára. Először a boszniai piacokról szorították ki őket (1570-es évek), és önálló kereskedelmi hálózatot építettek ki a boszniai kereskedőtelepeik és az itáliai kikötők (Velence, Ancona, Barletta) között.¹⁵⁵ A bosnyák kereskedelem központja a boszniai vilajet székhelye, Szarajevó lett. A város a 15. században még a legjelentősebb raguzai kereskedőtelepek egyike volt, a 16. század második felében azonban a velencei kereskedőkkel egyre szorosabban együttműködő bosnyákok megingatták a raguzaiak vezető szerepét.¹⁵⁶ A bosnyák kereskedők Szlavóniában és Magyarországon szintén viszonylag korán megjelentek: az 1540-es évek végén már üzleteltek Budán és Belgrádban, a század második felében pedig ők is bekapcsolódtak a marhabőr-kivitelbe.¹⁵⁷

A Velencével való együttműködés igazi haszna 1592 után mutatkozott meg. A törökkel kötött hosszúnak ígérkező békét az adriai városállam mindenekelőtt

molestie dategli dalli Bosnesi per opera de' Turchi da loro corrotti per denari, per spogliarli del possesso di una casa in detta piazza compra et ab antiquo posseduta da nostri mercanti, della quale per particular privilegio del Gran Turco si sono serviti per oratorio, constandoci, che in ciò li facevano torto evidentissimo, ma soprattutto per riparar a più importanti motivi con tal occasione fatti contro essi nostri mercanti dalli medesimi per mezzo de Turchi da loro instigati, con i quali tendono per privargli totalmente del traffico di quella piazza per mero interesse.”

¹⁵³ *Desanka Kovačević*: Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni. Sarajevo, 1961. (Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine. Djela. Knjiga XVIII. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka. Knjiga 13.) 108–136. *Desanka Kovačević-Kojić*: Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo, 1978. 145–226. *Ignacije Voje*: Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku. Sarajevo, 1976. (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Djela. Knjiga XLIX. Odjeljenje društvenih nauka. Knjiga 29.) passim.

¹⁵⁴ *Marko Vego*: Bosanski trgovci i dubrovački financijeri u drugoj polovici XV i prvoj polovici XVI stoljeća. Analí Historijskog instituta u Dubrovniku 15–16 (1978) 53–68. *Mirjana Popović-Radenković*: O trgovačkim odnosima Dubrovnika sa Bosnom i Hercegovinom (1480–1500). Istorijski glasnik 1–4 (1952) 3–20. A bosnyák katolikus középréteg török kori történetének sokoldalú és reflektív megközelítése: *S. M. Džaja*: Konfessionalität und Nationalität i. m. 151–218.

¹⁵⁵ *Bogumil Hrabak*: Dubrovčani u zapadnoj Bosni 1463–1669. godine. Prilozi. Institut za istoriju Sarajevo 20 (1984) 119–120.

¹⁵⁶ *Behija Zlatar*: Sarajevo kao trgovački centar bosanskog sandžaka u XVI vijeku. Prilozi za orijentalnu filologiju 38 (1988) 227–231.

levantei kereskedelmének felélesztésére használta fel. A 16. századi velencei-török háborúk során a balkáni kereskedelmet Ragusa sajátította ki, és a pápai állam legfontosabb adriai kikötőjével, Anconával épített ki szoros kapcsolatokat.¹⁵⁸ Velencének a Ragusa–Ancona tengely háttérbe szorításához létre kellett hoznia egy nagy dalmáciai kikötőt, amely felvehetette a versenyt a raguzaival, illetve gondoskodnia kellett saját kereskedelmi hálózatának kiépítéséről a Balkánon. A feladat végrehajtásához az elűzött spanyol és portugál zsidókban talált megfelelő szövetségest, akik az 1580-as években váltak jelentős tényezővé a Balkán és Itália közötti kereskedelemben, és ezért fokozottan érdekelték voltak a közvetlen velencei összeköttetés megteremtésében.¹⁵⁹ A spatatói kereskedelmi kikötő (*scala di Spalato*) alapításának ötlete is egy velencei zsidó kereskedő, Daniel Rodriguez nevéhez fűződik. A kikötő 1592-ben nyílt meg, és ettől kezdve a bosnyák és zsidó kereskedők Ragusa helyett egyre inkább Spalato felé szállították áruikat a Balkán belsejéből. A 17. század elején Ragusa és Velence között valóságos kereskedelmi háború kezdődött, amelybe bekapcsolódott az Ancona–Ragusa kapcsolat hegemoniájának fenntartásában érdekelt pápaság, és a velencei érdekeket támogató boszniai török vezetés is.¹⁶⁰ Ez utóbbi megnyeréséhez és a boszniai kereskedelem kézben tartásához Velence mindenekelőtt a bosnyák kereskedőkre számított. A velencei támogatás és a spatatói kikötő által teremtett exportlehetőségek három évtized alatt a helyi kereskedőréteg nagyfokú megerősödését eredményezték. A spatatói kikötő mindenekelőtt Szarajevóval állt szoros kapcsolatban, amely ekkor vált a Balkán egyik legfontosabb kereskedelmi központjává. A bosnyák üzletemberek jó kapcsolatokat ápoltak a (szintén bosnyák származású) oszmán tisztviselőkkel, az ő támogatásukkal jogi úton is felléptek a raguzaiak ellen, akadályozva kereskedelmüket és mozgásszabadságukat Boszniában. A bosnyákok a 17. század húszas éveiben Bosznián kívül Belgrádból, illetve a szlavóniai és magyarországi városokból is megpróbálták kiszorítani a raguzaiakat.¹⁶¹

A kápolna körüli viszályok világosan jelzik: bosnyák kereskedők megerősödése a ferencesek számára sem volt közömbös. A ferencesek és a bosnyák katolikus középréteg közötti évszázados, rokoni szálak és a közös hagyományok által átszőtt rendkívül szoros kapcsolatrendszer a 16–17. század fordulóján új tartalmi elemekkel bővült. Egyrészt a kolostorokat fenntartó kereskedők maguk is beleszólást igényeltek az egyház ügyeibe, így a 17. század elejére ők váltak a boszniai és dél-magyarországi katolicizmus talán legfontosabb alakító tényezőjévé. Ez a szerepük különösen akkor lett igen jelentős, amikor a Szentszék Ragusa balkáni

¹⁵⁷ *B. Hrabak*: Dubrovački trgovci u osmanlijskom delu Panonije i. m. 16–17. *B. Hrabak*: Sirovine Podunavlja i. m. 88–89.

¹⁵⁸ Ragusa és Ancona kapcsolatáról a legjobb áttekintés: *Sergio Anselmi*: Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento: un momento della storia mercantile del Medio Adriatico. Atti e Memoria della Deputazione di Storia Patria per le Marche. Serie VIII. 6 (1968–1970) 41–87.

¹⁵⁹ *Bogumil Hrabak*: Trgovina jevreja u Bosni i Hercegovini do sredine XVII stoljeća. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 31–33 (1982) 151–185. *Z. Zlatar*: Between the double Eagle i. m. 20–22.

¹⁶⁰ *Renzo Paci*: La scala di Spalato e la politica veneziana in Adriatico. Quaderni storici 13 (1970) 48–105.

¹⁶¹ *Vuk Vinaver*: Bosna i Dubrovnik 1595–1645. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 13 (1962) 220–229.

intézményeire támaszkodva megkezdte a hódoltsági missziók megszervezését, komolyan veszélyeztetve ezzel a ferencesek pozícióit és sajátos egyházszervezetét. A másik oldalról viszont a ferencesek a lelkipásztori gondoskodáson túl a bosnyák katolikusok szellemi vezetőivé is váltak. Vallásos könyveikkel nemcsak a bosnyák katolikus irodalom, írás (az un. *bosančica*) és irodalmi nyelv alapjait teremtették meg, hanem híveiknek európai mértékkel mérve is színvonalas vallásos műveltséget közvetítettek. A Velencében és Rómában kiadott könyvek mecénásai és olvasói is a bosnyák kereskedők közül kerültek ki.¹⁶² A ferencesek emellett a középkori bosnyák állam utolsó fennmaradt intézményének tekintették magukat, és kötelességüknek érezték ennek az örökségnek az ápolását.¹⁶³ Ez a bosnyák öntudat a 17. század elején kapott különös jelentőséget, amikor a katolikus közép- és kelet-európai gazdaságilag felemelkedett, megingatta a raguzai kereskedők hegemoniáját és emancipálta magát azok gyámközlésének alól. A gazdasági győzelem legitimációjához a ferencesek által képviselt bosnyák-tudat szolgáltatotta a szellemi hátteret. A bosnyák ferencesek és a kereskedők Róma- és Raguz ellenes törekvései tehát szorosan összefonódtak, és táplálták a három évtizeden át húzóódó belgrádi kápolna-viszályt.

A fentebb vázolt folyamatok 1626-ban értek el a csúcspontjára, amikor a bosnyák kereskedők, a ferencesek és a helyi török hatóságok koncentrált támadást indítottak a raguzaiak és a támogatásukat élvező egyháziak ellen. Ebben az évben ugrottak egymásnak Szarajevóban a raguzaiak (különösen vezetőjük, Antun Radović) és a bosnyákok, amelynek következtében a török hatóságok megtiltották a raguzaiaknak a városban való kereskedést.¹⁶⁴

Ennél is sokkal súlyosabb következményekkel járt a váci názírral és a budai pasával való évtizedes vita, amely szoros összefüggésben állt a belgrádi kápolna körüli konfliktussal. Raguz vámkiváltsága a 16. század elejétől kezdve neuralgikus pontja volt a magyarországi török hatóságokkal való kapcsolatoknak. 1521-ben, Belgrád elfoglalásakor II. Szulejmán az új hódításra is kiterjesztette a vámkedvezményt, és évi 100000 akce átalányösszegben szabta meg a fizetendő vámot (*džumruk*), amelyet a raguzai szenátus által háromévente kijelölt vámbérlő (*džumrukđžija*) szedett be. A magyarországi hódítások után viszont a raguzaiak nem kérték a kiváltság kiterjesztését, így a trónra lépő szultánok által kiadott áhdnámék továbbra is csak Ruméliát jelölték meg kiváltságolt területként. Ezt a hanyagságot a magyarországi török közigazgatás és pénzügyigazgatás képviselői rögtön ki is használták, és 1545-től kezdve rendszeresen próbálkoztak a Magyarországra bevitt áruk megvámolásával. Arra hivatkoztak, hogy az évi 100000 akce a sokszorosára növekedett kereskedelmi tevékenységgel nem áll arányban, és különben sem vonatkozik az 1521 után meghódított területekre. A vitákból a 16.

¹⁶² *Dragutin Prohaska*: Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina von den Anfängen im XI. bis zur Nationalen Wiedergeburt im XIX. Jahrhundert. Zagreb, 1911. 99–110. *M. Murko*: Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven. Prag–Heidelberg, 1927. 35–45. *Luka Markešić*: Katolička reforma i njezin značaj „za narod puka slovinškoga” prema djelima fra Matije Divkovića (1563–1631). In: Povijesno-teološki simpozij i. m. 151–163.

¹⁶³ *S. M. Džaja*: Konfessionalität und Nationalität i. m. 216–218.

¹⁶⁴ *V. Vinaver*: Bosna i Dubrovnik i. m. 220–225.

század folyamán mindig Raguzza került ki győztesen, ugyanis sohasem a helyi tisztviselőkkel egyezkedtek, hanem Konstantinápolyban kerestek orvoslást.¹⁶⁵

A 17. század elején azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. A helyi apparátus mind jobban függetlenítette magát a központi hatalomtól, a gazdasági hanyatlás miatt pedig egyre súlyosabb adókat és illetékeket vetettek ki a hódolt népességre. 1625-ben két szultáni fermán a váci mukátaa illetékessége alá rendelte a balkáni bőrexport utáni vámot, ugyanis az ebből származó bevételekből kívánták fizetni a Magyarországon állomásozó török várkatonaságot. Ugyanebben az évben egy janicsárkapitány feltartóztatott Fočán egy raguzai borszállítmányt, és minden marhabőr után 14 akcese vámot követelt. A raguzai követeknek ezúttal még sikerült kiszabadítani az elfogott bőröket, de a következő évben már kevesebb szerencsével jártak. A szultáni rendeletekkel megerősített váci mukátaa 1626-ban kísérletet tett a raguzai bőrkivitel megvámolására. 1626 őszén a váci názír emberei Fočában, Novi Pazarban és Budán lefoglalták a raguzai borszállítmányokat, és követelték az utánuk fizetendő vámot. A názír akcióját teljes mértékben támogatta a budai pasa és a magyarországi török apparátus, ugyanis a vámbevételek nagyban hozzájárultak a budai vilajet várkatonaságának eltartásához. A raguzai szenátus rögtön követeket küldött Novi Pazarba és Budára, hogy a követelést elhárítsa és a lefoglalt bőröket kiszabadítsa. A helyi török hatóságok a várkatonaság szükségleteire hivatkozva ragaszkodtak a raguzaiak vámfizetéséhez, mondván: a városállam kiváltságai Magyarországra nem érvényesek. A köztársaság ezt követően minden befolyását latba vetve majd tíz évig küzdött a konstantinápolyi udvarban és a magyarországi török hatóságok előtt, hogy a budai pasával és a váci názírral szemben elismertesse kereskedőinek régi vámmentességét.¹⁶⁶

A fentiekből egyértelmű, hogy a hagyományos ferences-jezsuita ellentét nem véletlenül vált éppen 1626-ban a raguzai és bosnyák kereskedők harcává, amely az önálló bosnyák kolónia megalakulásához vezetett. Rengijć érkezése csak aktíválta a régóta meglevő feszültségeket, és a kereskedelmi rivalizálásnak egyházi kereteket adott, összekapcsolva a bosnyák kereskedők ügyét a ferencesekével. A kápolna megszerzésével bosnyák kereskedők a szarajevói forgatókönyv szerint megszabadulhattak volna gyengülő, de még mindig hatalmas vetélytársuktól. A Propaganda Kongregáció az egyre elkeseredettebbé váló küzdelemben menteni szerette volna a menthetőt, és mindenképpen meg akarta akadályozni a belgrádi kápolna végleges megszűnését. Ezért írtak a konstantinápolyi francia követnek és a velencei bailónak, hogy járjanak közbe, nehogy a viszályok miatt a belgrádi hatóságok elvegyék és mecsetté alakítsák a kápolnát. A bosnyák ferences tarto-

¹⁶⁵ T. Popović: Turska i Dubrovnik i. m. 79–82. 124–130. 321–324. B. Hrabak: Dubrovački trgovci u osmanlijskom delu Panonije i. m. 22–26.

¹⁶⁶ A váci vám-vitáról két tanulmány is napvilágot látott. Török források alapján: Sulejman Bajraktarević: Spor između Dubrovačke Republike i turskog zakupnika skele u Vacu u vezi s trgovinom kožama. Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije 3 (1960) 343–371. A raguzai diplomáciai levelezés alapján: Bogumil Hrabak: Spor dubrovčana oko carine na kože iz Ugarske u drugoj četvrtini XVII veka. Matica Srpska. Zbornik za istoriju 28 (1983) 7–36. A vám-vita és a kápolna-vita összefüggésére egyik szerző sem figyelt fel. A váci vámról lásd: Vass Előd: A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról. Agrártörténeti Szemle 14 (1972) 120–155. (különösen 124–128.)

mányfőnököt utasították, hogy a felfordulást okozó barátokat hívja vissza. A raguzaiak által összeállított feljelentést a bosnyák ferencesek viselt dolgairól átküldték a Szent Hivatalnak.¹⁶⁷

A bosnyák ferencesek, mintegy előre érezve a számukra kedvezőtlen döntést, már kora tavasszal offenzívát indítottak Belgrádban. Rengjić távollétében a provinciális egy nagy tapasztalatokkal rendelkező barátot, Vinko Stipančićot nevezte ki belgrádi káplánnak. Stipančić annak idején jól vizsgázott előjárói előtt, mivel megakadályozta, hogy a prizreni püspök birtokba vegye a kápolnát. Nyilván az újabb kiélezett helyzetben sem véletlenül esett rá a választás, feladata a bosnyák ferencesek lelkipásztori monopóliumát biztosító szultáni parancslevél végrehajtása volt.¹⁶⁸ Érkezése után rögtön szembekerült a Rengjić által kinevezett helynökkel, Jeronim Lučić-csal, akit a püspökkel való együttműködése miatt a kemény vonalas barátok árulónak tartottak. A nyílt konfliktus Nagycsütörtökön robbant ki, amikor a káplán megakadályozta a helynököt a liturgikus cselekmények elvégzésében.¹⁶⁹ A kongregáció sorrendben immár negyedik kápolna-dekrétumát Rengjić Rómába való elutazása után, 1627 augusztusában vették kézhez az érintettek, és a jól bevált forgatókönyv szerint ezúttal a raguzaiak biztosították engedelmességükről a római hatóságot, míg a bosnyákok méltatlankodtak az őket ért súlyos igazságtalanság miatt.¹⁷⁰ Az áprilisi határozat azonban ennek ellenére meglehetősen kevés visszhangot váltott ki, ugyanis ősszel a két fél viszállya minden korábbinál nagyobb méreteket öltött. A nem minden cinizmustól mentes Rengjić távozása előtt „búcsúajándékkul” Belgrádba hívta és általános helynökének nevezte ki a patvarkodásai miatt ekkor már hírhedt Don Simone Matkovichot.¹⁷¹

A háttérbe szorított és életében először egyházi tisztséget kapott pap végre jogszerűen léphetett fel a bosnyák ferencesek ellen, és ezt a lehetőséget nem is hagyta ki. A bosnyákoknak viszont, akik annakidején a két belgrádi székhelyű püspök joghatóságát sem ismerték el, eszük ágában sem volt az öreg Matkovichot feljebbvalójuknak tekinteni. A két fél között elkeseredett küzdelem kezdődött meg 1627 szeptemberében, Don Simone Belgrádba érkezése után. A helynök megpróbálta különböző intézkedésekkel az ekkor már négy belgrádi bosnyák ferencest (Matej Olovčić, Marko iz Kreševa, Grgur Tuzlak és Ilija Poženanin) joghatóságának elismerésére kényszeríteni, a ferencesek pedig minden elképzelhető módon akadályozták Matkovich tevékenységét, és a bosnyák kereskedőket ellene lázítva többször súlyosan megfenyegették. Közben mindkét fél a helyi és központi török hatóságoknál igyekezett a maga számára biztosítani a kápolna birtokjogát. Októberben ez a raguzaiaknak és Don Simonének sikerült is, amikor Konstantinápolyban kijárták, hogy eltávolíthassák a ferenceseket. Emiatt a ferencesek kénytelenek voltak elhagyni a kápolnát, az egyik kereskedő, Matej Piculo házába köl-

¹⁶⁷ APF Acta vol. 4. fol. 209rv. (1627. április 16.) APF Lettere vol. 6. fol. 47v–49r.

¹⁶⁸ A bosnyák ferencesek számára kiállított szultáni parancslevél latin fordítása: *D. Fabianich*: i. m. 95–98.

¹⁶⁹ APF SOCG vol. 67. fol. 279v. 287r. 292r. 297r. APF Acta vol. 4. fol. 283rv.

¹⁷⁰ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 92r–93r. APF SOCG vol. 146. fol. 218r. 219r. 220r. 226r.

¹⁷¹ A kinevezés pontos időpontját nem ismerjük, feltehetőleg 1627 nyarán, Rengjić Rómába indulása előtt történt. APF SOCG vol. 390. fol. 491r.

töztek és egy másik kereskedő, Ivan Novak házában miséztek. A raguzaiak kápolnáját Don Simone vette birtokba, a ferencesek pedig megtiltották híveiknek, hogy oda betegyék a lábukat. A raguzaiak azonban feltehetőleg túllőttek a célon, mivel az új bosnyák kolónia négy vezetőjétől is meg akartak szabadulni, és szultáni parancslevéllel Konstantinápolyba idéztették őket. Természetesen a bosnyákok sem hagyták annyiban a dolgot: a pártjukra állították a belgrádi kajmakámot, aki a helyi fórum megkerülésével vádolva a raguzaiakat, a budai pasához küldte a veszekedő feleket. November folyamán egy hosszadalmas és főleg igen költséges per során a bosnyákok Budán elérték, hogy a kápolna a ferencesek tulajdona lett, és ezután csak török engedéllyel hagyhatták el állomáshelyüket. A diadalittasan visszatérő bosnyákok természetesen azonnal elzavarták Don Simonét és birtokba vették a nehéz küzdelem árán megszerzett templomot.¹⁷²

Míg Belgrádban a szokásos forgatókönyv szerint, a török bíróság bevonásával váltogatták egymást a raguzaiak és a bosnyákok a kápolna birtokában, addig Rómában Ingoli igyekezett mindkét részről megbízható információkat szerezni az újabb határozat előkészítéséhez. A raguzaiak érdekében Pietro Benessa, a közársaság volt római ágense, a bosnyákok oldaláról pedig a már jól ismert Vinko Stipančić, a scardonai püspök és a ferences provinciális római prokurátora állította össze a hatásosnak vélt érveket.

Stipančić szerint a kápolna kegyúri joga a Szentszékét illeti, a ferencesek pedig pápai kiváltságaik értelmében működnek benne. Emellett a belgrádi hívek (nagyobbrészt bosnyákok, kisebbrészt raguzaiak) kezdettől fogva a bosnyák provinciától kértek lelkipásztorokat, a kápolna alapjául szolgáló ingatlant is egy pozsegai származású bosnyák (Lupus Georgii de Posega) hagyta az egyháza. A kápolnát a bosnyák ferencesek tartották fenn a hívek közös adományaiból, amint azt a hódoltság annyi más településén is tették. A bosnyák provincia tényleg szerződést szokott kötni a raguzaiakkal, de nem azért, mert a raguzaiak a kegyurak, hanem mert nem állandó lakosok, így szükséges a feltételeket írásban rögzíteni. A ferences külön kitért a raguzaiak szultáni privilégium-levelének ismertetésére,

¹⁷² Az 1627 őszi eseményekről valamennyi érintett fél részletes beszámolót küldött Rómába, elsősorban azt hangsúlyozva, hogy csakis ellenfeleik kényszerítésére fordultak a török hatóságokhoz. APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 94r–95v. (raguzai kereskedők). Uo. fol. 26r. 27r. 29r. 30r. 91r. 107r–108v. 111r–112r. 113r–115r. (bosnyák kereskedők és ferencesek). Uo. fol. 96r. 97r–98v. APF SOCG vol. 320. fol. 28v–29v. *Tóth I. Gy.*: A mohácsi plébános i. m. 222–233. (Don Simone). A raguzaiak ismét arra hivatkoztak, hogy a bosnyákok a kápolna megszerzésével fel akarják számolni vetélytársaik kereskedelmi tevékenységét a városban. Ezt Don Simone is hangsúlyozta 1630. évi jelentésében: „...quali [a bosnyák ferencesek] con tutto ciz con desperata ostinatione non si acquietano mai, ne vogliono permettere, che in questi paesi vi stiano vescovi o preti o altri religiosi, anzi sempre machinano, almeno occultamente ogni sorte di disturbi e scandali, vedendo che li signori ragusei difendevano il vescovo e li gesuiti contro di loro, si risolsero de impadronirsi del ius della loro capella con animo di fare un monasterio, e poi pianpiano distruggere li negotii della piazza de Ragusei, come hanno fatto un pezzo fa a Buda et al Serraglio in Bosna. Così da per se chiuderebbono i passi al vescovo et alli Gesuiti mandativi da Sua Santità et a tutti i preti che vi mandasse la Sagra Congregazione de Propaganda Fide.” APF SOCG vol. 320. fol. 27v. Don Simone szerint a bosnyák ferencesek Belgrádban kolostort akartak alapítani, amely a szerémségi expanziójuk központja lett volna, amint a velikai és naišicei kolostorok a szlavóniai lelkipásztorkodás bázisai voltak.

amely csak ingóságok birtoklására és ideiglenes tartózkodásra vonatkozik, ez alapján tehát nem lehetnek a kápolna tulajdonosai.¹⁷³

A raguzai ágens ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a belgrádi kolónia fennmaradása a köztársaságnak és a Szentszékek közös érdeke, márpedig a bosnyákok akciójával éppen ez került veszélybe, hiszen a kápolna megszerzésével a raguzai kolónia megszüntetése a céljuk. Ennek egyetlen módon lehet gátat vetni: ha meg tudják őrizni a kápolna tulajdonjogát, ellenkező esetben elvesztik kiváltságaikat, és a török alattvalók jogállására süllyednek le. Az Oszmán Birodalomban ugyanis a kolónia jogállása a tagok jogi helyzetétől függ, ezért nem lehet közös a raguzaiak kolóniája a bosnyákokéval a bosnyákok neve alatt, míg a raguzai kolónia visszafogadja a kivált bosnyákokat, ha azok hajlandók visszatérni. Emiatt ragaszkodnak a kápolna kizárólagos tulajdonjogához, és elzárkóznak minden közös jogi aktustól (közös prokurátorok, adománygyűjtés, felszerelések őrzése), hiszen csak így tudják templomukat megvédeni és fennmaradását biztosítani. A kápolna használata természetesen minden belgrádi katolikus számára biztosított. A bosnyák ferenceseket pedig csak abban az esetben hajlandók tovább alkalmazni, ha felhagynak a patvarkodással.¹⁷⁴

Mindkét fél érvelésében sok részizgagság volt, jogilag természetesen a raguzaiaknak, lelkipásztori szempontból viszont a bosnyákoknak volt alapvetően igazuk. Az is magától értetődik, hogy a belgrádi kereskedelmi központ felügyeletének szimbólumaként kezelt kápolnára mind az emancipálódó bosnyák, mind pedig a megrendült pozícióikhoz foggal-körömmel ragaszkodó raguzai kereskedők is igényt tartottak. Benessa beadványából kiderült, hogy a bosnyákok a szétválásig a raguzai kolónia számos kiváltságát élvezték. Ezek közül az egyik legjelentősebb a vámmentességben való részesülés volt. A vám-vita miatt azonban a raguzai szenátus szigorúan megtiltotta, hogy kereskedői a jövőben idegen árút raguzaiként vámoljanak el, megkárosítva és tovább hergelve ezzel a török vámszerveket.¹⁷⁵ Ez a lépés nyilván még inkább ösztönözte a bosnyákokat az önálló kolónia megalapítására.

¹⁷³ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 33r–34v. „Dall’istesso privilegio, che li Ragusei hanno dal Gran Turco, si manifesta che loro non hanno ne meno haver possono ius detto. Perchè nel detto privilegio il Gran Turco li dice che in paese suo non possono haver beni stabili, ma solo mobili e mercantili, et starsene in paese suo un tempo prefisso, come anche fanno e poi se ne vanno via. Et essendo detto ius una cosa stabile, dunque essi non lo hanno ne haver lo possono, ma lo ha il Pontefice Romano.” Uo. fol. 34r.

¹⁷⁴ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 28r. 39r–40v. „La ragione, perchè non vogliono i mercanti ragusei la compagnia d’altre nationi suditte al Turco, è perchè verebbono a soggiacere a tutti i pesi, alli quali soggiacciono i suditti del Turco, essendo lege nell’Imperio Ottomano, che le colonne e le adunanze siano tenute per gl’oblighi de particolari, che entrano in detta colonna, in maniera tale che se i Ragusei facessero communanza con li Bosnesi sotto titolo di Bosnesi suditti del Gran Signore, sarebbono sottoposti a tutti i pesi, alli quali sono sottoposti i Bosnesi, come suditti, due al presente sono liberi et essenti. Che se i Bosnesi vogliono far communanza con Ragusei sotto nome di Ragusei, conforme è stato sin hoggi, i Ragusei non ricusano di riceverli et abbracciarli, et i Bosnesi hanno tanto maggior torto a non accettar questo partito utile per loro, perchè con tal dichiarazione si sottrarebbono dalla tiranide ottomana, essendo che fra li patti che sono tra il Gran Signore e la Repubblica di Ragugia vi è questo capitollo, che ogni suditto del Gran Signore possa dichiararsi ragugeo e dichiarandosi tale goder tutti i privilegi e tutte l’essentioni della natione ragugea, e che soggiaccia alle legi et alli giudicati di quella republicca, et immediatamente venga liberarsi da tutte l’impositioni turchesche.” Ingoli megjegyzése az ágens ezen érvével kapcsolatban: „Non est probatum. Deinde hoc procedit, quantum ad communionem temporalium, non quoad communionem spiritualium.” Uo. fol. 39rv.

A Propaganda Kongregáció előtt mindenestre a lelkipásztori szempontnak nagyobb súlya volt a jogi tradícióknál és a gazdasági érveknél, ez magyarázza Ingoli bosnyák szimpátiáját. A rendelkezésre álló információk birtokában a kongregáció végül 1627. november 23-án hozta meg a belgrádi kápolnára vonatkozó ötödik dekrétumát. Ennek értelmében a végleges döntést egy alapos jogi vizsgálatnak kell megelőznie, amelynek lefolytatásával Ivković püspököt és Don Simonét bízták meg. Ennek megtörténteig a kápolnát valamennyi belgrádi katolikus közösen használja, viszont egyikük se gyűjtsön adományokat a kápolnában. A végleges rendezésig a kongregáció régi hű emberét, az egykori bácskai misszionáriust, fra Pavao Papićot nevezte ki belgrádi káplánnak, azzal a nem titkolt céllal, hogy ezáltal a legvadabb barátokat, Tomanovićot és Stipančićot távol tartsa a belgrádi tűzfészekről.¹⁷⁶

1628 első felében a vita történetében új elem jelent meg: a raguzai állami vezetés elérkezettnek látta az időt, hogy közvetlenül is beavatkozzon a kereskedői számára egyre reménytelenebbé váló küzdelembe. A szenátus először 1626 szeptember 15-én, Konstantinápolyba írott levelében utasította portai követeit, hogy a belgrádi kápolna-viszály ügyében támogassák a kereskedőket. Az utasítás nyíltan kimondta: a bosnyák kereskedők, a ferencesek és a helyi török hatóságok egyértelmű célja, hogy a szarajevói példa alapján innen is eltávolítsák őket.¹⁷⁷ A köztársaság irányítói számára a váci názír és a budai pasa jogtalan vám-követelése volt az utolsó csepp a pohárban, ezért a szenátus 1627 december 1-én a két konstantinápolyi követ, Marino Proculo és Paolo Gradi Belgrádba és Budára küldéséről döntött.¹⁷⁸ A december 7-én kelt részletes követutasításban három feladatot róttak az oszmán fővárosból hazatérő követekre. Mindenekelőtt Belgrádba érve készítsenek részletes vizsgálatot a történekről, ennek eredményéről haladéktalanul tájékoztassák a szenátust. Tárgyaljanak a bosnyák ferencesekkel, nyugtassák meg őket a szenátus szándékai felől, hiszen Raguzában sohasem egyeznének bele eltávolításukba. Ennek viszont feltételei vannak: hagyjanak fel minden joghatósági törekvéssel, a viszály rendezését pedig a római vagy budai hatóságok helyett bízzák a köztársaságra. Az utasítás legrészletesebben budai küldetésüket szabályozta, mivel a bőrök után fizetendő új vámot rendkívül veszélyes precedensnek tartották, amely alapjaiban rengette meg kiváltságaikat. Az új illeték eltörlése érdekében a budai pasával való tárgyalás során mindent meg kell tenniük, összesen 2000 dukátot kaptak a célra, emellett díszes kötőfékeket, bort, citromot, narancsot, édességeket, gyertyatartókat és egyéb ajándéktárgyakat küldtek Raguzából. Bár a tárgyalások lebonyolításában nagy szabadságot kaptak, de az utasítás külön hangsúlyozta a takarékoskodás fontosságát, nehogy túlzott bőkezűséggel elkapassák a török hatóságokat. A raguzai kormány (rövidesen beigazolódó) előérzete

¹⁷⁵ B. Hrabak: Spor dubrovčana i. m. 28–29.

¹⁷⁶ APF Acta vol. 4. fol. 317r–318v. APF Lettere vol. 6. fol. 181v–183r. 191rv. A Raguzai Köztársasághoz küldött levél eredetije: PAD Acta 17. st. 1344.

¹⁷⁷ PAD Litt. Lev. vol. 44. fol. 119v–120r. Ez az ajánlás 1627 elején is megismétlődött: uo. fol. 136r. 142v. 165r.

¹⁷⁸ PAD Acta Consilii Rogatorum (=A. Cons. Rog.) vol. 90. fol. 196v.

szerint a kápolna és a vám ügye szorosan összefüggött, ezért úgy vélték: az egyik elintézésével a másik is megoldható.¹⁷⁹

A két követ január 16-án érkezett Belgrádba, és két hét eltelte után tájékoztatták a szenátust a kialakult helyzetről. Mindenekelőtt az utasítás szellemében tárgyaltak a bosnyák kereskedők képviselőivel és a ferencesekkel. A ferencesek a kápolnából való kiűzésük, a bosnyákok pedig a raguzai kolóniából történt kizárásuk miatt panaszkodtak. A barátok vissza kívántak térni káplánként, míg bosnyák híveik a raguzaiakkal egyenlő jogokat követeltek a kápolna igazgatásában, a raguzaiak persze hallani sem akartak egyikről sem. A küldöttek ebben a patthelyzetben ismertették a bosnyákokkal a köztársaság békejavaslatát, azok látszólag beleegyeztek, de a követek továbbra sem bíztak bennük, mint a történetek mutatják, jó okkal. A két raguzai patrícius meglehetősen sötét színekkel festette le a bosnyák nációt: faragatlan és nagyravágyó emberek, mindössze hat tehetősebb kereskedőjük van, a többiek a Száva mellékéről, illetve a Belgrád és Pozsega környéki falvakból bevándorolt sokác (*Scioczhi*) kézművesek. A kápolna megszerzésére eddig 5000 dukátot költöttek és súlyos adósságokba verték magukat. Adott szavuk ellenére máris két világi személyt és egy ferencset küldtek Banjalukából Budára, hogy a raguzai követeket megelőzzék. Proculo és Gradi még egy érdekes információhoz jutott: a vám-vita valóban szorosan összefüggött a kápolna ügyével. A raguzaiak ugyanis a budai pereskedés folyamán a kapudzsi basinál (kapuőrök parancsnoka) hagytak letétben 60000 akcsét a kethüda (a pasa helyettese) számára, aki a per kedvező kimenetelét ígérte. Miután a pert elvesztették a bosnyákok 140000 akcséjával szemben, a kethüda nem akarta a neki szánt pénzt visszaadni, ezért megengedte a váci názírnak, hogy a raguzaiak nyersbőr-exportjára is vámot vessen ki. Az ügyhöz látszólag nem kapcsolódó lépés rögtön értelmet nyert, mihelyt a tiltakozó és a kethüda parancsára bebörtönzött kereskedők szabadulásuk fejében nála hagyták a 60000 akcsét, hiszen a kápolna-pert ügyis elvesztették, így a pénzre Budán már nem volt szükségük.¹⁸⁰

A követek február 3-a után mentek Budára, de küldetésük teljesen eredménytelenül zárult. Murteza pasával való tárgyalásaikról a szenátusnak sem számoltak be, így mi sem tudunk róla közelebbit. Feltehetőleg március végén tértek vissza Belgrádba, a szenátus engedélye nélkül. A raguzai vezetés a két diplomata munkájával nagyon elégedetlen volt, különösen a vesztegetésben tanúsított szűkeblúségüket vetették szemükre – teljes ellentmondásban korábbi, takarékoskodásra és megfontoltságra figyelmeztető intelmeikkel.¹⁸¹ A szenátus menteni akarta a menthetőt, ezért (Proculo májusi hazarendelése után) Gradinak Belgrádban kellett maradnia, hogy legalább a kápolna ügyét elrendezze, elsősorban a veszekedő kereskedők kibékítésével.¹⁸² Gradi a belgrádi kádival egyezkedett, de a bosnyákok ismét túljártak az eszén, és a budai pasától szerzett parancslevelüket jó pénzért regisztráltatták, ugyancsak a kádival.¹⁸³ Júliusban azonban a helyi

¹⁷⁹ PAD Litt. Lev. vol. 44. fol. 169r–173r. A raguzai diplomácia ajándékozási szokásaira: *Zdravko Šundrica*: O darovima u dubrovačkoj diplomaciji. Naše more 1 (1959) 53–57.

¹⁸⁰ Minderről a két követ 1628. január 31-én Belgrában írott beszámolója tájékoztat: PAD Acta 17. st. 2231/2.

¹⁸¹ PAD Litt. Lev. vol. 44. fol. 191v–194v. 196v.

erőviszonyok váratlanul a raguzaiak javára változtak meg. A kethüda ugyanis a hónap elején Belgrádba érkezett, ahol a neki szánt helytartósághoz szüksége volt a helyi vezetők támogatására, akik közül viszont többen a raguzaiak lekötelezettjei voltak. Ezek a kegyeiket kereső kethüdával ajánlólevelet írtak Murteza pasához a raguzaiak érdekében, míg a kádi helyettese, a naib az ő javukra döntött a helyi bírósági fórumon – mindez a raguzaiaknak 1700 dukátjába került. Az ítélet birtokában július 20-án elzavarták a bosnyák ferences káplánokat, visszahívták Mohácsról Don Simonét, a bírósági döntést pedig az ajánlólevelek kíséretében felküldték Budára.¹⁸⁴ A jól időzített akció valóban meghozta a gyümölcsét: a kápolnát ezúttal nekik ítélte a budai pasa.¹⁸⁵

A szenátus és a gyengekező követ az események felett mindinkább elvesztették az irányítást. A kethüda belgrádi szereplése Raguzában nagy reményeket szült, és azonnal utasították Gradi: kezdje újra a tárgyalásokat a vám ügyében.¹⁸⁶ A bosnyák ferencesek kiebrudalását viszont mélységesen elítélték, és felszólították a kereskedőket: azonnal hívják vissza egykori káplánjaikat. A szenátus (érthető módon) sokkal jobban örült volna, ha a ferencesek irántuk lekötelezve és teljesen a raguzai kereskedők akaratától függve dolgoznak a kápolnában, mint ha onnan kiűzve uszítják ellenük a bosnyák kereskedőket és a török hatóságokat.¹⁸⁷ A szembenálló felek gyűlölete azonban már elzárta a béküléshez vezető utat, aminek újabb áldozata a kongregáció által Belgrádba rendelt Pavao Papić lett.

Papić 1628 júliusában érkezett a városba, de a kápolnájukat éppen visszanyert raguzaiak kezdetben vonakodtak elfogadni a Rómából rájuk oktrojált papot, mondván: arra még sohasem volt példa, hogy a Szentszék nevezzen ki számukra káplánt a hódoltságban, ami teljesen ellentmondott kiváltságaiknak. Emellett számos joghatósági és liturgikus kérdésben sem egyeztek ki a római álláspontot következetesen képviselő új papjukkal.¹⁸⁸ Papić ugyanakkor komolyan vette felada-

¹⁸² PAD Litt. Lev. vol. 44. fol. 196r. 197r–198r. 212v.

¹⁸³ PAD Acta 17. st. 1857/6.

¹⁸⁴ PAD Acta 17. st. 1857/7. 1935/5. 6. APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 119rv. A raguzai kereskedők lelkiismerete ezügyben nem volt teljesen tiszta, ugyanis morálteológiai szakvéleményt kértek a jezsuitáktól: a török bíróság igénybevétele miatt nem vontak-e magukra egyházi büntetést? A teológiai vélemény szerint a vizsály világi jellege, az egyházi bíróság hiánya, a szükséghelyzet, a jóhiszeműség és végül a püspöki helynök engedélye felmenti a kereskedőket az egyházi cenzúra alól. ARSI Opera Nostrorum vol. 160. fol. 62r. 63rv. Vö. még: ARSI Rom. vol. 20. fol. 145v.

¹⁸⁵ PAD Litt. Lev. vol. 44. fol. 230rv. A döntés szultáni megerősítése (1628. október 20–28.): *Dušanika Bojanić*: Sultanska akta izdata na zahtev Dubrovačke Republike od 1627. do 1647. godine. (Dubrovački defter br. 3.) In: *Mešovita grada* (Miscellanea) 10. Beograd, 1982. (Istorijski Institut. Grada knj. 22.) 52.

¹⁸⁶ Az 1628. július 27-én kelt új követutasítás: PAD Litt. Lev. vol. 44. fol. 216r–222r.

¹⁸⁷ PAD Litt. Lev. vol. 44. fol. 220rv. 222v–223r. 228rv. 230rv. Gradi július végén a belgrádi pestis miatt néhány kereskedővel Szendrőre húzódott át, a szenátus augusztus 21-én hívta vissza Raguzába. PAD A. Cons. Rog. vol. 91. fol. 47r. Követjárásuk sikertelensége miatt a szenátus mindkettőjüket élethosszigan kizárta a követté választhatók sorából: uo. fol. 133rv.

¹⁸⁸ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 117r–118v. A raguzaiak által képviselt joghatósági igényekre elfogultsága ellenére is jellemzőek Papić sorai: „Dicono [a raguzaiak]: a noi mai habbi mandato il Sommo Pontifice i capellani, manco ci comandato in cosa veruna, principalmente in questo parti, perciò manco volemo che in questo ci comandi. Di più si vantano dicendo: si li signori ragusei a Ragusa sono bastanti di non acettar l'archivescovi, quali Sua Santità li mandi, etiam i quali accettano, si non faccino a lor modo, li privano e cacciano via, quanto maggiormente noi siamo

tát, és igyekezett a két felet összebékíteni, de ennek a végén ő maga fizette meg az árát. Míg a raguzaiak idővel felismerték, hogy Papićban sokkal engedékenyebb partnert nyertek, mint elődeiben, és ezért hamarosan mellé álltak,¹⁸⁹ addig néhány renitens bosnyák kereskedővel hamarosan meggyűlt a baja. Ehhez járult, hogy 1628 nyarán a provincia (Ivković püspök közbenjárására) a ferences kiváltóságok legelszántabb védelmezőjét, fra Andrija Tomanovićot választotta meg tartományfőnöknek. Tomanović megválasztása természetesen Belgrádban is éreztette „áldásos” hatását. 1629 elején a városba ment, és alkut ajánlott a raguzaiaknak: a bosnyák kolónia hét vezetőjét a raguzaiak vegyék be kolóniájuk tanácsába, továbbá a prokurátorok engedjék át a káplánnak a kápolna ügyeinek intézését. A feltételek természetesen elfogadhatatlanok voltak, a tartományfőnök pedig a török bíróság előtt sem érte el a célját. Ezután ismét a felsőbb, budai és konstantinápolyi fórumok előtt próbáltak szerencsét. Tomanović akciója miatt a bosnyák ferencesek kénytelenek voltak ismét elhagyni a kápolnát, és a kereskedők házában végezni az egyházi funkciókat.¹⁹⁰

Az új provinciális és Papić már évek óta rossz viszonyban voltak, emellett Tomanović (a rendi krónika feljegyzése szerint is) vaspálcával irányította szerzeteseit.¹⁹¹ Az új elöljáró nehezményezte, hogy a káplán a vele jó kapcsolatban álló bosnyák kereskedőkkel huzakodik, míg a raguzaiakkal túlságosan engedékeny. Különben is dühítette a kongregációval az ő megkerülésével jó kapcsolatokat ápoló, illetve a provincia ellenségeinek számító Rengjić-csel és a raguzaiakkal „lepaktáló” rendtársa működése, ezért 1629 nyarán egy mondvacsinált ürüggyel megfosztotta hivatalától és a visokói kolostorba száműzte. Papić hányattatásai ezzel még nem értek véget, ugyanis Tomanović példát akart statuálni az „áruló” szerzetesen, megfenyegette, hogy eltávolítja a rendből és megöleti, emellett többször tetteg bántalmazta, börtönbe záratta, állandó rettegésben tartva a kiszolgáltatott barátot.¹⁹²

Papić és Tomanović konfliktusa nemcsak hódoltsági *invidia clericalis* eldurulását mutatta, hanem egy merőben új frontvonal megnyitását is jelentette. Eddig ugyanis még nem volt arra példa, hogy a bosnyák ferences provincián belül is léteznek eltérő álláspontok. Lučić és Stipančić nézeteltérése 1627 Nagycsütörtökén ugyan már utalt erre a tényre, míg Tomanović hatalomra jutása felszínre hozta a nyilván korábbi eredetű belső feszültségeket. Tomanović megválasztása a ferencesek „intranszigenens” szárnyának győzelmét jelentette, akik semmilyen en-

---

bastanti di non accettar li capellani mandati dalla Sua Santità (la quale a noi non comanda in queste parti) et cacciarlo via. Perciò vogliamo capellani al nostro modo et al nostro comando.” Uo. fol. 118r.

¹⁸⁹ Ebben a raguzai szenátus szigorú hangú utasításai is közrejátszottak: PAD Litt. Lev. vol. 44. fol. 230rv. 249v. Vö. még: PAD Acta 17. st. 1913/1. (A raguzai kereskedők beszámolója Papić érkezéséről. Belgrád, 1628. október 22.)

¹⁹⁰ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 122r–124r. 127r. 128r. APF SOCG vol. 320. fol. 29v–30r.

¹⁹¹ *Juraj Božithović*: Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala (1339–1735). Beograd, 1935. 64.

¹⁹² APF SOCG vol. 73. fol. 137rv. vol. 148. fol. 333r–340v (ezek közül kettő részben publikálva: *E. Fermeđžin*: i. m. 387–388. 392–393.) A kongregáció megpróbált tájékozódni a provinciális és a káplán viszályában, és többször megintette az elöljárót brutalitása miatt: APF Acta vol. 7. fol. 47v–48r. 78v–79r. 92v. 113r. APF Lettere vol. 10. fol. 64rv.

gedményt sem tartottak elképzelhetőnek a hódoltságon kívülről érkező papokkal szemben, elsődleges céljuk a provincia középkori kiváltságainak megvédése volt, amelyek közül a legfontosabb a tartományfőnök joga a plébániák betöltésére.¹⁹³ Ez az irányzat élvezte a bosnyák kereskedők leggazdagabb rétegének a támogatását, akik fontos szövetségeseket láttak a barátokban a raguzai kereskedők visszaszorítására. A Tomanović által vezetett csoport székhelye a fojnicai kolostor lett, amely ettől kezdve teljesen kisajátította magának a provincia irányítását, és a kezében tartotta Ivković püspököt is. Velük szemben állt a mérsékelt álláspontot képviselő barátok kisebb és ekkor még igen halk csoportja, akik elsősorban az egykori püspöki helynök, Jeronim Lučić, valamint Pavao Papić körül csoportosultak. Ez az irányzat elfogadta a Tridentinumra épülő, püspök-centrikus egyházmodellt, a Rómából érkező misszionáriusokkal és püspökökkel való kompromisszumos megegyezés híve volt, ennek jegyében dolgoztak együtt Rengjić-csel is. Számukra valóságos katasztrófát jelentett Tomanović megválasztása, aki igyekezett teljesen megsemmisíteni belső ellenzékét: többeket eltávolított a rendből, másokat az állandó áthelyezésekkel és gyakran fizikai bántalmazással terrorizálva elhallgattatott.¹⁹⁴ Ezek az események azonban fokozatosan egyesítették a fojnicai barátok uralmával elégedetlen szerzeteseket, és az évtized második felétől kezdve súlyos belső válságba sodorták a rendtartományt.¹⁹⁵

Tomanović viharos belgrádi fellépésének ezen kívül még egy súlyos következménye lett: a raguzai szenátus is felismerte, hogy a bosnyák ferencesekkel nem lehet egyezkedni. A köztársaság vezetése a vizsályok kitérésétől, 1617-től kezdve a bosnyák ferencesekkel való megbékélésben látta a válság megoldásának egyetlen lehetséges módját. Ezek a remények Tomanović működése nyomán egy csapásra szertefoszlottak. A tartományfőnök belgrádi „békéltető útja” után a szenátus még egy utolsó kísérletet tett az egyeztetésre,¹⁹⁶ majd ennek sikertelenségét látva április 28-án kelt levelében hozzájárult, hogy a belgrádi kereskedők a raguzai ferences provinciából hívjanak két barátot káplánnak.¹⁹⁷ A raguzai provinciálissal való tárgyalás után 1629 júniusában indult útnak fra Clemente da Terranova és fra Honorio da Stagno a hódoltságba.¹⁹⁸

Az erőszakkal eltávolított Papić helyett a tartományfőnök 1629 nyarán a maglaji származású fra Lovrét küldte Belgrádba. A barátnak igen gyorsan meggyűlt a baja a helynökként továbbra is Belgrádban működő Don Simonéval. 1629

¹⁹³ A középkori kiváltságaikhoz ragaszkodó csoport törekvéseinek irodalmi téren is hangot adott: *Frater Aelias Bulicih de Deranissa: Privilegia Provinciae Bosnae Argentinae*. Ancona, 1635. A szerző művét fra Andrija Tomanović egykori provinciálissnak ajánlotta. A füzet két példányát ismerem: APF SOCG vol. 157. fol. 266r–273v. vol. 218. fol. 266r–272r. A munkát elemzi: *Krista Zach: Die bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im südöstlichen Niederungarn*. München, 1979. (Studia Hungarica 13.) 48–52.

¹⁹⁴ APF SOCG vol. 148. fol. 338r. 339r.

¹⁹⁵ A bosnyák provincia válságáról a Propaganda Kongregáció levéltára rendkívül sok, eddig kiaknázatlan levelet őriz. A problémát a szlavóniai lelképástorkodás aspektusából vizsgálja: *J. Buturac: i. m. 84–142 passim*.

¹⁹⁶ PAD Litt. Lev. vol. 44. fol. 265r–266r. 268rv. 269v. Tomanović levele a köztársasághoz: PAD Acta 17. st. 1932/5.

¹⁹⁷ PAD Litt. Lev. vol. 45. fol. 19v–20r.

¹⁹⁸ PAD Litt. Lev. vol. 45. fol. 29v. 32v. A két ferences személyére: *B. Rode: i. m. 434. 438.*

novemberében a káplán bosnyák kereskedők társaságában megjelent Don Simone előtt, mondván, ha ők elismerik helynöknek, akkor a káplán is. Erre azok ordítózni kezdtek: a bosnyák ferences provinciálison és a boszniai püspökön kívül nem fogadnak el más egyházi elöljárót. Ezután fra Lovre önhatalmúlag kihirdette a jubileumi búcsút a saját házában. Don Simone ezt meglegelve kiközösítette a káplánt, végleg elmérgesítve a helyzetet.¹⁹⁹ Persze mindez fra Lovre elmondásában kissé másképpen hangzott: szerinte Don Simone irgalom nélkül üldözte a bosnyák ferenceseket, őt magát pedig hívei előtt gyalázta, és csak ekkor csúszott ki a káplán száján, hogy a vikárius neki nem is feljebbvalója. Egyébként Don Simonétól utána rögtön bocsánatot kért, a jubileumi búcsút pedig a Belgrádban működő Jakov Tugolini jezsuitától kapta kihirdetés céljából.²⁰⁰ Don Simonének hamar rá kellett döbbernie, hogy ezúttal is csak magára számíthat. A Propaganda Kongregáció nem nagyon igazodott el az ellentmondó vádaskodások között,²⁰¹ a jezsuita rendfőnök pedig nem volt hajlandó az érdekében közbenjárni, hiszen ezzel a rend belgrádi misszionáriusait hozta volna ismét kínos helyzetbe.²⁰²

Az 1628/1629. év történései ismét teljesen nyilvánvalóvá tették, hogy a Propaganda Kongregáció jó szándékú, de a tényleges erőviszonyokkal nem mindig számoló és távoli határozatai az események alakulására tulajdonképpen nincsenek hatással. A római hatóság hol az egyik, hol a másik fél számára tett engedményeket, hiszen mind a raguzai kereskedők, mind a bosnyák ferencesek fontos helyet foglaltak el a hódoltsági missziószervezésben. Ugyanakkor egyre világosabban látszott, hogy a problémára tulajdonképpen (legalábbis Rómából) nincs megoldás, a hódoltsági erőviszonyokat nem a római, hanem a török hatóságok határozatai döntik el. Ingoli 1628 elején készített feljegyzései már világosan tükrözik a kongregáció szkepszisét: az egyházi hatóság teljesen feleslegesen hoz döntéseket, ha a vitázó felek a török bíróság előtt keresik az igazukat, a kongregáció rendelkezéseit pedig csak akkor tartják be, ha az érdekükben áll.²⁰³ Ekkorra már a titkár számára is beigazolódott a raguzaiak által annyira súlykolt tény: a vita tétje nem a kápolna, hanem a kereskedelmi monopólium birtoklása, és csak az egyik fél teljes veresége esetén lehet békére számítani.²⁰⁴ Ingoli személy szerint Don Simonét szörnyű alaknak tartotta, aki nagyrészt felelős a vizály elmérgesedéséért.²⁰⁵ A titkár pártállása egyértelmű volt: a kongregációnak a bosnyákokat kell támogatni, egyrészt ők vannak többségben, másrészt pedig a ferencesek munkája a hódoltsági katolicizmus megőrzése szempontjából nélkülözhetetlen. Ebben pedig a belgrádi kápolna jövedelmei komoly segítséget jelentenek a számukra.²⁰⁶

¹⁹⁹ APF SOCG vol. 320. fol. 25r–31v.

²⁰⁰ APF SOCG vol. 58. fol. 131rv.

²⁰¹ APF Acta vol. 6. fol. 3v. 44r. APF Lettere vol. 8. fol. 30v. A kongregáció főleg azt helytelelítette, hogy a felek a török bíróság segítségét kéri.

²⁰² ARSI Austria (=Austr.) vol. 20. fol. 224r. ARSI Germania vol. 113 I. pag. 327–328.

²⁰³ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 89r–90v. 116rv. APF Acta vol. 6. fol. 3v. APF Lettere vol. 8. fol. 28v.

²⁰⁴ „Non si finirà mai questa lite sinchè una parte non caccia l'altra di quel luogo, perchè sotto pretesto di questa capella si coprono grandi interessi temporali, li quali non si possono aggiustare in altra maniera.” APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 89v.

²⁰⁵ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 90r.

²⁰⁶ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 116v.

1629 nyarán a bosnyák ferencesek új taktikához folyamodtak. A kényszer szülte helyzetben felismerték, hogy önállósulásukhoz nem szükséges feltétlenül a raguzaiak kápolnájának megszerzése, hanem önálló kápolna, majd később nyilván kolostor létesítésével függetleníthetik magukat a raguzaiaktól és az általuk támogatott egyháziaktól. Erre a káptalanon rábeszéltek a bosnyák kereskedők küldötteit, akik számára ez a megoldás szintén kedvező volt, hiszen így egyházilag is biztosítva látták kolóniájuk önállóságát. Ezért levélben kérték a kongregációt: hagyja jóvá az önálló kápolna felállítását, így ugyanis békében élhetnek a raguzaiakkal.²⁰⁷ Az 1630. november 21-én hozott római döntés jóváhagyta a két náció külön kápolnáját, és nyomatékosan figyelmeztette a raguzaiakat, hogy ne akadályozzák a bosnyákokat az új templom építésében, és az egyházi felszerelések felét adják át nekik.²⁰⁸ Ezzel a határozattal Róma hivatalosan is elismerte a bosnyák kolónia önállóságát, és a kápolna-viszály új stádiumába lépett: immár névleg sem a kápolna birtoklása, hanem Belgrádban való megmaradás lett a tét.

1630 márciusában Bécsben meghalt Albert Rengijé szendrői püspök.²⁰⁹ A hír hallatán az érdekelt felek rögtön megrohanták a kongregációt, hogy számukra kedvező döntést érjenek el Rómában. A belgrádi bosnyák kereskedők az elmúlt évek viszályaira emlékeztetve óvták a kongregációt, hogy idegen (tehát nem bosnyák) püspököt nevezzen ki Belgrádba. Mivel a városban 160 bosnyák család lakik állandó jelleggel a 26 boltot fenntartó és csak ideiglenesen ott tartózkodó raguzaiakkal szemben, ezért nagyon kérték a bíborosokat: ezúttal az ő kérésüket vegyék figyelembe.²¹⁰ A bosnyákok törekvéseit a leghatározottabban a raguzai köztársaság és Don Simone elleneztek. A szenátus 1629 augusztusában utasította római ágensét, Pietro Benessát, illetve Antonio Deodatit, hogy minden eszközzel akadályozzák meg egy bosnyák ferences püspök kinevezését. Az instrukció érvelése úgyesen mutat rá a Szentszék és Raguza közös érdekeire ebben a kérdésben. A bosnyákok ugyanis eddig nem tudták megszerezni a kápolnát, amely a kereskedőtelep birtoklásának kulcsa. Amennyiben a pápa ferences püspököt nevez ki, akkor ez a céljuk valóra válik, és a raguzaiakat véglegesen kiszorítják Belgrádból. Ezzel viszont az egész hódoltsági forgalmat Raguzá és Ancona helyett Velence felé fogják irányítani, ahogyan azt tették a boszniai kivittel a szarajevói kereskedőtelep megkaparintása után. Akciójuk tehát nemcsak a köztársaság, hanem a pápaság alapvető gazdasági érdekeit is fenyegeti. Az ágensnek küldött utasítás emlékeztetett VIII. Orbán azon ígéretére, amely a fentiekre való tekintettel kizárta a bosnyákokat a szendrői püspökségből, és amelyet Ingolinak is tiszteletben kell tartania.²¹¹ A püspöki székre áhító hódoltsági papok rivalizálásából ezúttal az egykori vizitátor, Pietro Massarecchi antivari érsek került ki győztesen. Az érsek

---

²⁰⁷ APF SOCG vol. 57. fol. 56r. vol. 148. fol. 317r. *E. Fermentžin*: i. m. 391–392. 394. A bosnyákok döntésében nyilván az is szerepet játszott, hogy a raguzaiak 1629 nyarán követik révén újra megerősítették Konstantinápolyban a kápolnára vonatkozó jogaikat: PAD Litt. Lev. vol. 45. fol. 14r. 32v.

²⁰⁸ APF Acta vol. 7. fol. 113v. 160rv. APF Lettere vol. 8. fol. 168r–169v.

²⁰⁹ *M. Premrou*: i. m. 507–508.

²¹⁰ APF SOCG vol. 98. fol. 282r–283r. 288r. 289r.

²¹¹ PAD Litt. Pon. vol. 15. fol. 56bv–57v. 91v.

először 1628-ban ajánlkozott fel közvetítőül a raguzaiak és a bosnyákok között.²¹² A kongregáció örömmel vette a jelentkezését és Ivković-csal együtt megbízta a békítés-sel.²¹³ Mérsékelt álláspontjának és nagy tapasztalatainak köszönhetően Rómában benne látták a megfelelő embert a belgrádi viszályok lecsillapítására, ezért a kongregáció 1630 október 1-én kinevezte a hódolt Magyarország apostoli adminisztrátorává.²¹⁴

Miközben a kongregáció a hódoltsági missziópüspökség betöltésével volt elfoglalva, Belgrádban a széküresedést kihasználva a bosnyákok megpróbálták érvényt szerezni a legutóbbi római dekrétumnak, amely értelmében külön kápolnát állíthatnak maguk számára a városban. Ennek kivitelezésében azonban korántsem volt könnyű dolguk, ugyanis a raguzaiak komoly ellenállást tanúsítottak, és a kápolna felszereléseinek sem kívántak osztozkodni velük. A bosnyákok ezt mély-ségesen igaztalannak érezték, ezért 1630 telén és 1631 folyamán többször fordultak jogorvoslatért a kongregációhoz. A további viszályok elkerülésének egyetlen módját abban látták, ha Róma a boszniai püspök fennhatósága alá rendeli a belgrádi katolikusokat.²¹⁵ A raguzaiak ezzel szemben a török törvényekre hárították a felelősséget. Szerintük a bosnyákok közvetlenül az ő kápolnájuk mellett (valószínűleg a ferencesek lakhelyén) akarták felállítani saját imatermüket, veszélybe sodorva ezzel a régi kápolnát is. A török hatóságok ugyanis azt hihetnék, hogy a raguzaiak engedély nélkül szélesítették ki a templomukat, és emiatt elvesztenék a nyilvános templom tartására vonatkozó kiváltságukat. A felszereléseket pedig nem adhatják oda, hiszen azokat ők vásárolták, a többi katolikus segítsége nélkül. A raguzaiak egyébként támogatnák a külön bosnyák kápolna felállítását, de csak azzal a feltétellel, ha legalább tíz lépésre áll az övéktől.²¹⁶ A Propaganda Kongregáció egyre fáradtabban reagált az újra feléledő viszályokra, mivel az új adminisztrátor kinevezésével a római illetékesek úgy gondolták, hogy az eddig megoldhatatlannak tűnő problémákra végre pontot lehet tenni. 1631 tavaszán hozott újabb határozataiban a kongregáció a régi egyensúlyi politika jegyében ragaszkodott a felszerelések megosztásához, ugyanakkor a bosnyákokat is kötelezte, hogy a kápolnát a békekés megőrzése érdekében legalább tíz lépésre állítsák fel a raguzaiakétól. A boszniai püspök alá rendelésükről pedig az új apostoli adminisztrátor kinevezése után természetesen szó sem lehetett.²¹⁷

A Massarecchi Belgrádba érkezése előtti hónapok nem teltek tehát idilli békekésben, ugyanakkor az elmúlt évek botrányos csetepatéinál mindenképpen nyugodtabban zajlott a város katolikusainak élete. A későbbi események tükrében azonban mindez csak vihar előtti csend volt. A raguzaiak ugyanis nem véletlenül nem akarták a bosnyák kápolnát a sajátjuk mellett látni. A bosnyák kápolna új templomnak számított, és így bármikor magára vonhatta a helyi török hatóságok haragját. Ha viszont a két kápolna megfelelő távolságra van egymástól, akkor a raguzaiakat semmilyen veszély nem fenyegette, és egyúttal veszélyessé vált rivá-

²¹² APF SOCG vol. 57. fol. 38rv.

²¹³ APF Acta vol. 6. fol. 309rv. APF Lettere vol. 8. fol. 57r. 125rv.

²¹⁴ Molnár A.: Pietro Massarecchi i. m. 177.

²¹⁵ APF SOCG vol. 72. fol. 262r. 264r. 268r. vol. 98. fol. 282r-283r. 288r. 289r.

²¹⁶ APF SOCG vol. 72. fol. 263rv. vol. 73. fol. 71rv. 77rv. PAD Acta 17. st. 1913/7.

²¹⁷ APF Acta vol. 7. fol. 298r. 304r. 361r. APF Lettere vol. 10. fol. 139v-140r. vol. 11. fol. 46rv.

lisaiktól is megszabadulhattak volna. A bosnyákok ezzel pontosan tisztában voltak, ezért ragaszkodtak ellenfeleik közelségéhez, nyilván abban bízva: azok kiváltsági talán az ő templomuknak is védelmet biztosítanak, arról nem is beszélve, hogy reményeik szerint a két egymás mellett álló kápolnával az új templom állításának tilalmára igencsak ügyelő törökök éberségét is ki lehetett volna játszani. A két náció egymás ellehetetlenítése érdekében folytatott és meglehetősen szűklátókörű politikája azonban rövidesen mindkét irányba visszaütközött.

A kápolna-viszály tulajdonképpen elindító, a jezsuiták az 1620-as évekre teljesen az események perifériájára kerültek. Jelenlétük immár szétválaszthatatlanul összefonódott a szendrői püspök és a raguzai kereskedők ügyével. Bár ekkor már nem elsődleges céltáblái a bosnyák kereskedők és a ferencesek támadásainak, ugyanakkor továbbra is őket sejtették Rengjić és a raguzaiak lépéseinek hátterében.²¹⁸ A jezsuiták számára a legnagyobb veszélyt éppen saját házuk jelentette, amelyet Gaspar Graciani támogatásával vásároltak 1616-ban. Fő támogatójuk, az 1619-ben moldvai fejedelemmé lett egykori követ fellázadt a szultán ellen, lengyel és magyar segítséggel megkísérelte Erdély és Havasalföld elfoglalását. A Szentszék viszont a vakmerő lépéshez Graciani kérése ellenére sem nyújtott semmiféle támogatást, a fejedelem belebukott a vállalkozásba, és 1620 szeptemberében menekülés közben meggyilkolták.²¹⁹ A kegyvesztett Graciani által vásárolt ház tehát bármikor kijátszható kártya volt a jezsuiták ellenfeleinek kezében, hiszen azt a török hatóságok emiatt elkobozhatták. A ház tulajdonjogi problémái mellett az épületben felállított kápolna is kiválthatta a törökök haragját, mivel ezzel a jezsuiták megszegték az új templom állításának tilalmát.²²⁰ A jezsuiták missziójuk megtartása érdekében még a magyar katolikus megújulás vezéralakját, Pázmány Péter esztergomi érseket is igyekeztek bevonni a vitába. A jezsuita rendfőnök, látva a bosnyák ferencesek hódoltsági és erdélyi térnyerését, a Rómában nagy tekintélynek örvendő bíboros révén kívánt kedvezőbb pozíciókat szerezni a jezsuita misszionáriusok számára a Propaganda Kongregációnál.²²¹ Pázmány 1630 őszén régi munkatársát, Keresztessy Máté gyöngyösi plébánost küldte Belgrádba, majd Keresztessy és Jakov Tugolin jezsuita misszionárius beszámolóí alapján próbált a jezsuiták érdekében közbenjárni, Ingoli bosnyák-pártisága és jezsuita-ellenessége miatt természetesen sikertelenül.²²²

Massarecchi, az új apostoli adminisztrátor 1631 novemberében érkezett a székhelyéül kijelölt Belgrádba.²²³ A bosnyák kereskedők elkeseredve vették tu-

²¹⁸ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 59v. 117v. Ennek oka többek között a püspök és a jezsuita Marin Drago szoros együttműködése volt. ARSI Austr. vol. 20. fol. 204rv. 236rv. ARSI Rom. vol. 19 II. fol. 271rv. 274r. vol. 20. fol. 98v. 102v. 135v. 145v. 217r. vol. 21. fol. 39r. 64v. 96v. 107r.

²¹⁹ *Rudolf Gassauer*: Gaspar Graziani. Ein Fürst der Moldau von Habsburgs Gnaden. Buletinul Bibliotecii Române 4 (1957–1958) 31–44.

²²⁰ ARSI Austr. vol. 20. fol. 208v. APF SOCG vol. 320. fol. 30v.

²²¹ ARSI Austr. vol. 4 I. pag. 345. 390. 455–456.

²²² APF SOCG vol. 72. fol. 240rv. 247r–251r. 252r–253r. Tugolin a Pázmánynak küldött beszámolóval nagyjából megegyező tartalmú, olasz nyelvű memorialét küldött Raguzába is: Knjižnica Male Braće u Dubrovniku Ms. Cod. 266. fol. 4r–7v. Pázmány levele a kongregációnak: *Hanuy Ferenc*: Petri Cardinalis Pázmány ecclesiae Strigoniensis archi-episcopi et regni Hungariae primatis epistolae collectae II. Budapestini, 1911. 166–167. Ingoli feljegyzésében kifejtette, hogy a kongregációnak nem szabad a bosnyák ferenceseket elkeserítenie, mivel mintegy 150-en vannak, és 200 éve ők tartják

domásul kinevezését, és kereken kijelentették a kongregációhoz írott levelükben: nekik a scardonai püspökön kívül más főpap nem kell, tehát Massarecchi sem.²²⁴ Massarecchi úgy értékelte a helyzetet, hogy túlzott szigorral nem fog sokat elérni, ezért megpróbált engedményeket tenni a bosnyákok felé. Rögtön felajánlotta tehát a bosnyák káplán, fra Lovre feloldozását a Matkovich által kimondott kiközösítés alól. Ezt a bosnyák kereskedők nem akarták elfogadni, mivel nem ismerték el a Don Simone-féle *excommunicatio* jogosságát. Erőfeszítéseit végül siker koronázta, mivel hosszas rábeszélés után a barát bűnbánatot gyakorolt, és öt tanú jelenlétében *in privato* feloldozta.²²⁵

1632 februárjában azonban újra felbolydult a belgrádi méhkas. Az új budai pasa, Muszá vezír rögtön Belgrádba érkezése után szétcsapott a veszekedő kereskedők között. Megemelte a raguzai boltok telekbérleteit, az épületek tetejét lebontatta a túlzott magasság miatt, és anyagi hozzájárulást követelt a raguzai csarsia területéhez tartozó mecset helyreállításához. Ezután hodzsák panaszára megbüntette a raguzaiakat kápolnájuk engedély nélküli felújítása miatt, majd a bosnyákokkal fizettetett mintegy 2000 tallért az új templom állításáért, nyolc képviselőjüket pedig börtönbe vetette. A barátot karóba húzással fenyegette meg, a templomukat le akarta rombolni. Ezek után embereit elküldte a jezsuiták házába, amelyről számára is kiderült, hogy a hűtlenné vált Gaspar Graciani vásárolta. A katonák feldúlták a házat és megtalálták a kápolna felszerelését (újabb engedély nélküli templom!), Tugolininak csak azért nem esett bántódása, mert járóképtelen beteg volt. Massarecchi utasítására később elhagyta a házat és raguzai kereskedőknél húzta meg magát. Egy ideig félő volt, hogy az ingatlan viszszaáll a török kincstárra. Ezzel a jezsuita misszióknak és vele az iskolához fűzött reményeknek örökre vége lett: a raguzai kereskedők könyörgő hangú levelekben kérték a szenátust: ne engedje a pátereket a városba, különben végük.²²⁶

A török zaklatások ezután is változatlan intenzitással folytatódtak. A basa rájött, hogy a bosnyákok a nagyszámú bevándorló után nem fizettek fejadót, ugyanis a raguzai kolónia védelme alá helyezték magukat, ennek ismét óriási pénzbüntetés (mintegy 5000 tallér) lett a következménye.²²⁷ A raguzaiak csak szeptemberre tudtak a szenátus hathatós közbenjárására szultáni védőlevelet szerezni kápolnájuk érdekében, amely egyúttal a bosnyák templom lerombolását rendelte

fenn a katolikus hitet a hódoltságban. APF SOCG vol. 72. fol. 246r. APF Acta vol. 7. fol. 296rv. APF Lettere vol. 9. fol. 25rv. vol. 11. fol. 34v.

²²³ APF SOCG vol. 58. fol. 127r.

²²⁴ APF SOCG vol. 72. fol. 262r. 268r.

²²⁵ APF SOCG vol. 58. fol. 127r–129r. APF Acta vol. 8. fol. 4v. APF Lettere vol. 12. fol. 8v–9r.

²²⁶ Molnár A.: Pietro Massarecchi i. m. 187–188. PAD Acta 17. st. 1913/ 16. 17. 18. 19. A jezsuiták egyébként 1617-ben szereztek szultáni és pasai védőlevelet a házuk érdekében, viszont azok „imaházra” és főleg iskolára vonatkoztak, szó sem volt templomállítási engedélyről, így a török hatóságok törvényeik értelmében végső soron jogosan jártak el. A fermán olasz fordítása: EHJM I/2. 270–271.

²²⁷ Az eseményekre összefoglalóan a fentebb idézett raguzai dokumentumokon kívül: APF SOCG vol. 75. fol. 405r–408v. APF Vis. e Coll. vol. 10. fol. 7r–9v. Marko Jačov: Spisi Kongregacije za Propagandu Vere u Rimu o Srbima I (1622–1644). Beograd, 1986. (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda SANU. II Odeljenje 26.) 173. A zaklatások oka a raguzaiak értesülése szerint Mustafa efendi Rascich, Musza vezír rokona és kethüdája volt, aki így kívánt elégtételt venni egy évekkel ezelőtti sérelmért, amely a raguzai követekkel való novi pazari konfliktus során érte.

el.²²⁸ Nem nehéz elképzelni, hogy az amúgy sem barátságos viszonyokra az újabb fejlemények milyen hatással voltak. A bosnyákok szidták a raguzaiakat, hogy ők árulták el az új kápolna építését, a raguzaiak pedig meg voltak győződve, hogy a jezsuiták elleni akció hátterében a bosnyákok álltak, akik így akarták megszerezni az árverésre kerülő házat. Massarecchi szerint a raguzaiaknak volt igazuk a vitában, de hosszú távon az állandó perpatvarokkal maguk a felek szoktatták hozzá a törököt a zsarnokoskodás és pénzgyűjtés eme formájához.²²⁹

A török hatóságok zaklatásai szinte törvényszerűen vezettek a marakodás teljes elmergesedéséhez. Nagyhéten a török hatóságok egy névtelen feljelentés alapján keresték Massarecchit. A vád az volt, hogy a hitetlenek földjéről érkezve a pápa papjainak adja a plébániákat és ezzel elárulja az országot. Az érseket a raguzai kereskedők vették védelmükbe, akik kimentették a töröknél és kiderítették, hogy a feljelentő az olovói kolostor bosnyák ferencesei közül került ki. Massarecchi személy szerint a gvárdiánra gyanakodott, akivel volt némi nézeteltérése márciusban a njemci plébánia körül.²³⁰ A feljelentés végképp elvágta a békülés lehetőségét. A raguzaiak elkeseredve panaszkodtak a Kongregációnak a bosnyákok mindenkit veszélybe sodró akciójáról, míg ez utóbbiak mindent tagadtak, mondván, az egészet a raguzaiak művelték lefizetve a törököt, hogy fogja a gázteket a bosnyákokra. Érvelésük jól mutatja saját maguk értékelését a törökhöz fűződő viszonyukról: ha tényleg ők jelentették volna fel az érseket, bizony nem úszta volna meg ilyen könnyen.²³¹ A kongregáció immár az érseknek és pártfogóinak hitt, ezért utasította a scardonai püspököt, hogy indítson vizsgálatot az ügyben, mélyen elítélve az akciót. A kápolnák ügyében ugyanakkor mindkét felet önmérsékletre intette.²³² A feljelentés ügyét a scardonai püspök halála miatt a provinciális, Martin Brguljanin vizsgálta ki Fojnicán 1633 pünkösdjén.²³³ Kihallgatták a három gyanúsított barátot (Marijan Olovčić olovói gvárdiánt, Ivan Tuzlak morovići plébánost és a Bácskában tevékenykedő Pavao Papićot), akik azonban értelemszerűen tagadták, hogy bármi közük is lett volna az üggyhöz. A provinciális öntudatos hangú levél kíséretében küldte Rómába a vizsgálati jegyzőkönyvet a barátok ártatlanságáról – ami természetesen semmit sem bizonyított, hacsak nem azt, hogy zárt világukban idegen befolyás és joghatóság nem érvényesülhetett.²³⁴

1632 tavaszának viharos eseményei több meghatározó következménnyel jártak a belgrádi katolikus egyház életében. Egyrészt a jezsuita misszió két évtizedes munkája ezzel végetért. Massarecchi különösen a hódoltság papi utánpótlását biztosítani hivatott iskola lehetetlenné válását sajnálta, ugyanakkor úgy látta, hogy ezek után a raguzaiak sem vállalják a felelősséget a jezsuitákért, ezért a misszió megszüntetését és a ház eladását javasolta.²³⁵ Másrészt az események hatására maga az érsek is elvesztette azon csekély objektivitását, amellyel 1631 őszén még

²²⁸ PAD Litt. Lev. vol. 45. fol. 256v. 261v–262r. A fermán szerb fordítása: *D. Bojanić*: i. m. 79.

²²⁹ Lásd a fentebb idézett Massarecchi leveleket. APF SOCG vol. 58. fol. 97r. 137r.

²³⁰ APF SOCG vol. 75. fol. 406r–407v.

²³¹ APF SOCG vol. 58. fol. 97rv. 109r–110r. 137r.

²³² APF Acta vol. 8. fol. 67v. 83v. 140v. APF Lettere vol. 12. fol. 78v–80v.

²³³ *E. Fermendžin*: i. m. 410–411.

²³⁴ APF SOCG vol. 75. fol. 246r–247r. 250r–252r. *J. Jelenić*: Spomenici i. m. 106.

békíteni igyekezett a szembenálló feleket, és teljesen a raguzaiak szószólója lett, akiknek támogatására egyébként hódoltsági püspök-társaihoz hasonlóan ő is rá volt utalva.²³⁶ A botrányok hatására Ingoli lassanként elfordult eddigi védenecitől, a bosnyák ferencesektől, és a kongregáció által küldött világi papok mellé állt. Az elmúlt évtized tapasztalatai alapján kritikusabb szemmel nézte a ferencesek minden ordináriusi joghatóságtól független tevékenységét, amely együttjárt a világi papok elűzésével, a török hatóságokkal való egyre szorosabb összefonódással, és általában az egyházi fegyelem súlyos válságával.²³⁷

A kompromisszum felé (1633–1643)

Az 1626–1632 közötti események a raguzai kereskedelem hódoltsági pozícióinak megrendülését eredményezték, a vám-vita és a kápolna-viszály hatalmas költségei miatt a kereskedők anyagilag is nagyon meggyengültek. Ennek jelei már 1633-ban jelentkeztek. A megszorult raguzaiak a szenátus szigorú tilalmai ellenére áruba bocsátották üzleteiket, amelyeket a gazdag bosnyák kereskedők vásároltak fel: a kolónia tanácsa sem tudta megakadályozni, hogy Giovanni Regazzi ne adja el boltját Lovre Markovićnak, a bosnyák kolónia egyik legbefolyásosabb tagjának.²³⁸ A váci názírral való huzavona eredményeként az export legfontosabb szektorából, a bőrkereskedelemből is kezdtek kiszorulni. 1634-ben már nem bírták tartani a versenyt a zsidó kereskedőkkel, akik sokkal magasabb áron vásárolták a marhabőröket, majd az árut Spalato felé szállítottak ki Velencében és Anconában működő honfitársaiknak. A belgrádi kereskedők panaszai szerint 1634 első hónapjaiban a zsidók és a bosnyákok már kétharmad résszel nagyobb mennyiségű bőrt exportáltak, mint a raguzaiak. Mindez különösen a vám-vita során költött óriási összegek ismeretében tűnt tragikusnak, hiszen a fejlemények arra utaltak, hogy a köztársaság erőfeszítései és áldozatai hiábavalóak voltak.²³⁹

Hasonlóképp sok fejfájást okozott a belgrádi kereskedőknek a jezsuiták belgrádi háza is. Graciani egykori adományja miatt állandóan fenyegetett az elkobzás réme. A jezsuita generális Marino Gondola raguzai házfőnök 1632. március 22-i leveléből értesült a belgrádi eseményekről, és rögtön megtette a szükségesnek vélt intézkedéseket a misszió fennmaradása érdekében: mindenekelőtt utasította Tugolint, hogy ne hagyja el Belgrádot, illetve írt a konstantinápolyi francia követnek, hogy járjon közbe a Portán a misszió érdekében.²⁴⁰ A belgrádi misszió folytatásának és a komoly anyagi értéket jelentő ház eladásának ügyében a rendfőnök teljesen Gondola véleményére bízta a döntést. Ez utóbbi szerint a raguzai kereskedők és a francia portai követ segítségével mindenképpen meg tudják tar-

²³⁵ APF SOCG vol. 75. fol. 410r–411v. 413v–414r.

²³⁶ APF Vis. e Coll. vol. 10. fol. 20r–21r. APF SOCG vol. 75. fol. 400r–401v. 405v–406r. vol. 76. fol. 256r. 265r–266r. 274rv. A raguzaiak támogatására jó példa, hogy Massarecchi főpásztori működéséhez szultáni védőlevelet is a raguzaiak közbenjárására kapott. A fermán szerb fordítása: *D. Bojanić*: i. m. 74–75.

²³⁷ APF SOCG vol. 58. fol. 98rv. vol. 392. fol. 183rv. 186v.

²³⁸ PAD Acta 17. st. 1913/ 24. 25.

²³⁹ PAD Acta 17. st. 2223/4. 5.

²⁴⁰ ARSI Rom. vol. 22. fol. 239r. 261r–262r. 269v. ARSI Epp. NN. vol. 3. fol. 58v.

tani a belgrádi ingatlant, ennek elvesztése ugyanis a teljes hódoltsági missziós vállalkozás végét jelentené. A befolyásos belgrádi kereskedők biztosították a pátert a ház minden körülmények között való megőrzéséről. Decemberre a francia követ válasza is megérkezett Raguzába, aki szintén jó esélyt látott a ház megmentésére.²⁴¹ A kedvező információk hatására Vitelleschi a belgrádi misszió folytatása mellett határozott: jóváhagyta ugyan Tugolin ideiglenes átköltözését Temesvárra, de a belgrádi állomás végleges feladásához sem 1632-ben, sem pedig az elkövetkező években nem járult hozzá.²⁴² A Temesvárra átköltözött jezsuiták azonban többé nem térhettek vissza a városba, számukra a ház csak gondot és további veszélyeket jelentett.²⁴³ 1634 második felében Dzsáfer budai pasa a helyi török hivatalnokok sugalmazására újra felmelegítette az ügyet, és le akarta foglalni a kincstár számára a jezsuiták házát a mellette levő boltokkal együtt. A ház ugyan formálisan nem a hűtlenné vált követé, hanem a raguzai jezsuitáké volt, viszont a kereskedők nem tudták ezt bizonyítani, hiszen egyikük sem volt tulajdonosa az épületnek.²⁴⁴ A bajt ezúttal a szenátus késlekedő segítségnyújtásával szemben a pasa raguzai származású orvosa, Francesco Crasso hárította el: az ő kérésére Dzsáfer meghagyta a raguzaiak birtokában az ingatlant.²⁴⁵

A raguzai köztársaság kormányzata a század elejétől jelentkező és a gazdasági élet valamennyi szektorát sújtó válságjelenségek ellen szigorú állami intézkedésekkel vette fel a harcot: növelte flottáját, támogatta a manufaktúrák létesítését, emelte az adókat és a vámokat, csökkentette az állami (mindenekelőtt diplomáciai) kiadásokat, szabályozta az élelmiszerek árát és könyörtelen harcot indított a luxus ellen. Az új gazdaságpolitika természetesen nem hagyta figyelmen kívül a balkáni kereskedelmet sem, mindenekelőtt diplomáciai offenzívát indított a spalatói kikötő ellen. Sokkal feszesebbé vált a kolóniák feletti állami ellenőrzés, a szenátus beavatkozott belső vizsgálataikba, megpróbálta felszámolni a frakciókat, és kényszerítette a kereskedőket a békesség helyreállítására.²⁴⁶ Raguzai kereskedőinek térvesztését szigorú rendeletekkel próbálta megakadályozni, így például súlyos büntetés terhe mellett tilos volt balkáni kolónián ingatlant idegen nemzetbeli kereskedőnek eladni.²⁴⁷ A következetes gazdaságpolitika már az 1630-as évek derekára meghozta gyümölcseit. Mindenekelőtt még szorosabbá vált a szövetség a pápaság és Raguzai között, számos raguzai nagykereskedő települt át Anconába. Az intenzív és sokszálú kapcsolatrendszernek köszönhetően a Raguzai–Ancona tengely 1630 után ismét átvette a vezetést a Velence–Spalato útvonallal

²⁴¹ ARSI Rom. vol. 117. fol. 152r–156v. 158rv.

²⁴² ARSI Rom. vol. 22. fol. 298r. 299r. 310v. 352r. vol. 23. fol. 69r. 312r. vol. 24. fol. 41v–42r. 53r.

²⁴³ ARSI Austr. vol. 20. fol. 240r.

²⁴⁴ PAD Acta 17. st. 2223/10.

²⁴⁵ APF SOCG vol. 152. fol. 9rv. PAD Acta 17. st. 1913/27. 2223/12. PAD Litt. Lev. vol. 46. fol. 209r–210r. Crassót a Raguzai Köztársaság 1626-ban fogadta fel városi orvosnak, később Budán és Konstantinápolyban dolgozott orvosként, és mint ilyen, jelentős információs szolgálatot végzett hazája számára. Vö.: PAD A. Cons. Rog. vol. 90. fol. 18v. 19v. vol. 91. fol. 3r. APF SOCG vol. 58. fol. 135r–136r. Az orvos Budáról és Konstantinápolyból Raguzába küldött levelei: PAD Acta 17. st. 1861.

²⁴⁶ *Vuk Vinaver*: Dubrovačka nova ekonomska politika početkom XVII. veka. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 5 (1956) 417–453. *Antonio di Vittorio*: Finanze e moneta a Ragusa nell'età delle crisi. Napoli, 1983. 32–46.

²⁴⁷ PAD A. Cons. Rog. vol. 90. fol. 139v–140r. (1627. június 1.)

szemben. Spalato ugyanis sohasem vált valódi kereskedelmi központtá: Velence kolonialista politikája miatt a helyi nemesség nem kapcsolódott be a forgalomba, az üzleti élet mindvégig a zsidók kezében maradt. A kandiai háború kitörése (1645) után Velence ismét eltűnt a balkáni kereskedelemről.²⁴⁸

A szívós diplomáciai erőfeszítések a váci názírral való vitában is eredményre vezettek. A köztársaság három irányban indított harcot az új vám eltörléséért. Sorra küldte követeit (köztük a később Habsburg szolgálatba állt Vincenzo Brattutit) Novi Pazarba, hogy a kádinál elérjék a lefoglalt bórszállítmányok kiszabadítását, illetve megakadályozzák az elárverezésüket. A szenátus évente adott megbízást a portai követeknek, hogy eszközöljenek ki szultáni fermánt a korábbi vámkiváltságuk megőrzése érdekében. A legkeményebb harcot azonban a helyszínen, Budán és Belgrádban vívták, hiszen meg kellett akadályozniuk a vámfizetést a szultáni parancs megérkeztéig. Míg a szultáni udvarban viszonylag könnyebben boldogultak, addig budai pasa és a magyarországi török pénzügyi hatóságok hallani sem akartak a raguzaiak vámmentességéről, ugyanis a bőrexport után fizetett vám jelentős mértékben hozzájárult a várkatonaság eltartásához. A budai török apparátus Raguzához hasonlóan menesztett követeket a Portára, akik a budai, egri, kanizsai és temesvári műsztahfizok éhezésére panaszkodtak, így győzködve a divánt a vámfizetés szükségességéről. A raguzaiak szorult helyzetéből megint csak a zsidók húztak hasznot, akik olcsón felvásárolták a kényszereladásra kerülő bőrt. A kaszabák muzulmán kereskedői sem szerették a kiváltságos raguzaiakat, a vám-vita során ezt a hatóságok ki is használták. A hodzsák olykor annyira felhergelték a népet, hogy néhány kereskedő a nagyobb baj elkerülése végett kifizette az illetéket — ezzel viszont a szenátus haragját és súlyos pénzbüntetést vontak magukra. A helyzet különösen Dzsáfer budai pasa idején tűnt kilátástalannak, aki elődeinél is kíméletlenebbül fogott hozzá a vám behajtásához. Dzsáfer bukása után (amelyhez a raguzaiak is hozzájárultak) világossá vált: a vám ügyét kizárólag a helyi hatóságokkal lehet elrendezni, ugyanis egyedül tőlük függött, hogy végrehajtják-e a portai rendeleteket vagy sem. 1635 szeptemberében kiegyeztek a váci názírral, Davud agával, és egyszeri 400000 akcse lefizetésével megváltották magukat a vámfizetés alól.²⁴⁹

Az erőviszonyoknak a raguzaiak javára történő változása a kápolna körüli harcokban is éreztette hatását. 1635 után viszonylagos csend volt Belgrádban, legalábbis a források hiánya erre enged következtetni. Az 1632. évi szultáni fermán a kápolnát a raguzaiaknak ítélte, a bosnyákok ismét kénytelenek voltak magánháznál misézni. A templomot a raguzai ferences rendtartomány tagjai látták el, lelkipásztori szempontból is biztosítva a kápolna raguzai jellegét. A tartományfőnök ugyan szívesen szabadult volna ettől a feladattól, és 1633-ban vonakodott újabb káplánt küldeni Belgrádba, mire a szenátus kifejezetten utasította folyamatos utánpótlás biztosítására, nehogy a bosnyák ferencesek a paphiányra hivatkozva szivárognak vissza a templomba.²⁵⁰

²⁴⁸ *Renzo Paci*: La concorrenza Ragusa-Spalato tra fine Cinquecento e primo Seicento. In: *Ragusa e il Mediterraneo* i. m. 193–195.

²⁴⁹ *S. Bajraktarević*: i. m. 352–369. *B. Hrabak*: *Spor dubrovčana* i. m. 18–35.

²⁵⁰ *PAD Acta* 17. st. 1913/26. 2223/2. *PAD Litt. Lev.* vol. 46. fol. 104v.

A viták 1638-ban kezdődtek újra, ekkor már minden bizonnyal a raguzaiak voltak a kezdeményezők. A vám-vitában elért győzelmüket kiaknázandó kísérletet tettek a bőrkivitel monopóliumának megszerzésére a belgrádi piacon.²⁵¹ Nyilván ennek az akciónak a része volt a bosnyák ferencesek háza elleni támadás. December 20-án a török hatóságok (nyilván a templomállítási tilalom megszegése miatt) kiűzték házukból a ferenceseket, letépték a falról a szentképeket és feldöntötték az oltárokat, majd lepecsételték a házat, nehogy lakói visszatérhessenek.²⁵² A bosnyákok káplánja, Marko Bandulović (a későbbi marcianopolisi érsek) a raguzai ferenceseket sejtette a támadás mögött,²⁵³ de valószínűbb, hogy maguk a kereskedők bujtották fel a törököket. A raguzai szenátus a viszályok felújulására meglehetősen ingerülten reagált: szigorúan megtiltotta kereskedőinek, hogy a bosnyákokkal huzakodjanak, viszont a bosnyák ferencesek visszafogadását sem tartotta lehetségesnek.²⁵⁴ A bosnyákok 1639/1640 folyamán pénzt és fáradságot nem kímélve próbálták meg visszaszerezni a budai pasa bírósága előtt a házukat, illetve egyúttal török segítséggel visszavenni a kápolna igazgatását – hiába.²⁵⁵ Fő ellenségüknek a raguzai kolónia egyik öreg tagját, Thomaso Gloghiét tartották. Gloghie az 1610-es évektől kezdve az egyik legjelentősebb bőrexportőr volt, a bosnyákok elleni harc vezéralakja és többször összetűzésbe került saját honfitársaival is.²⁵⁶ Ő védte meg annakidején Massarecchit a török bíróság előtt, 1639 elején pedig szintén ő állt ki a raguzai ferencesek mellett.²⁵⁷

A bosnyákok a régi módszer szerint Rómában is próbálkoztak a kápolna visszaszerzésével. A bosnyák kolóniája vezetője, Lovre Tomašić és Bandulović a kongregációhoz küldték a másik belgrádi káplánt, Ivan Desmanićot, hogy segítséget kérjen a szentségek és lelkigondozás nélkül maradt 600 belgrádi bosnyák számára. A 30–40 raguzai miatt kialakult helyzetre az egyetlen megoldást abban látták, ha a kongregáció elrendeli a bosnyák ferencesek visszatérését a kápolnába. A kongregáció ugyanakkor már nem kívánt közvetlenül beavatkozni a viszályba.²⁵⁸ A római hatóság két irányban igyekezett felszámolni az évtizedes viszályokat. Egyrészt egy semleges, a hódoltsági egyháziaktól és kereskedőktől független személyt, Giacomo Boncarpi olasz minoritát nevezte ki 1640-ben belgrádi székhellyel és himériai címmel a hódolt Magyarország apostoli adminisztrátorává. Ez a kísérlet teljes kudarccal zárult: Boncarpi alig egy évet (1643–1644) töltött a hódoltságban, tevékenysége és gyors távozása végképp világossá tette: a hódoltsági missziós hierarchia megszervezésekor csak a helyi egyházi intézményekre, min-

²⁵¹ B. Hrabak: Spor dubrovčana i. m. 34–35.

²⁵² APF SOCG vol. 81. fol. 250r.

²⁵³ APF SOCG vol. 399. fol. 559r.

²⁵⁴ PAD Litt. Lev. vol. 47. fol. 88r–90r. 109rv. 119r–120r. 128v. 132v.

²⁵⁵ APF SOCG vol. 81. fol. 200r. 241r–242r. vol. 82. fol. 230r. vol. 164. fol. 131r. PAD Acta 17. st. 1913/44. 49. 51. 52. PAD Litt. Lev. vol. 47. fol. 233v. A raguzaiak egy volt loreói növendéket, a bolgár Marko Babićot alkalmazták káplánnak: APF SOCG vol. 81. fol. 234r. vol. 82. fol. 198r. vol. 83. fol. 208r.

²⁵⁶ B. Hrabak: Sirovine Podunavlja i. m. 95. PAD Acta 17. st. 2222/7. 8. PAD Litt. Lev. vol. 43. fol. 202rv.

²⁵⁷ APF SOCG vol. 75. fol. 405r–408v. PAD Acta 17. st. 2222/10. PAD Litt. Lev. vol. 47. fol. 129rv.

²⁵⁸ APF SOCG vol. 82. fol. 199r. 230r. 234v.

denekelőtt a bosnyák provinciára lehet építeni.²⁵⁹ A konfliktusok feloldásának másik lehetséges irányát Jeronim Lučić püspöki kinevezése mutatta. Lučić 1636-ban drivastói címmel a scardonai püspökség apostoli adminisztrátora és Bosznia apostoli vikáriusa lett, a ferencesek mérsékelt és Rómával együttműködő csoportja immár saját püspök védelme alatt vehette fel a küzdelmet az intranzigens fojnicai klikkel. A Tomanović által vezetett csoport természetesen mindent megtett Lučić ellehetetlenítése érdekében. Boszniában és Szlavóniában minden eszközzel igyekeztek akadályozni főpásztori tevékenységét, nem gondoskodtak az eltartásáról és iszlamizált rokonsága miatt bevádolták Rómában.²⁶⁰ Ennek ellenére Lučić püspöksége alatt a mérsékelt csoport jelentősen megerősödött, és az 1640-es évek elejétől jelentős pozíciókat szerzett a rendi vezetésben. Ezt jelezte Marijan Maravić és Petar Lipanović tartományfőnökökké választása 1637-ben, illetve 1643-ban.²⁶¹

A bosnyák ferencesek 1640/1641 folyamán még egy utolsó kísérletet tettek az önálló belgrádi kápolna és rezidencia megalapítása érdekében. Ingoli sugalmazására Althan Mihály Ferdinánd grófhhoz, a hódoltság katolikusok buzgó támogatójához fordultak, hogy adományával tegye lehetővé a ferencesek számára egy belgrádi ház megvételét.²⁶² Ennek érdekében Bandulović 1641 őszén Bécsbe utazott, de eredményt nem ért el. Althan ugyanis Morvaországban volt, így hat hétig hiába várta. A sikertelenségtől kedvét veszve visszaindult Boszniába, de találkozott Esterházy Miklós nádorral, aki hajlandónak mutatkozott a ház megvételére, a ferenceseknek csak a török engedélyekről kellett gondoskodniuk.²⁶³ A kiválasztott ház a jezsuiták már jól ismert ingatlana volt, amelynek karbantartása komoly összegeket emésztett fel, ezért maguk a temesvári misszionáriusok is állandóan szorgalmazták az eladását. A rendfőnök azonban továbbra sem engedett, negatív válasza mögött a raguzai jezsuiták álltak, akik a bosnyák ferencesek és kereskedők térnyerésének megakadályozása végett a ház megtartására ösztönöztek a rendi vezetést.²⁶⁴

A bosnyák ferencesek a házvásárlás kudarca után kénytelenek voltak szembenézni a valósággal: vagy kiegészzenek a raguzai kereskedőkkel, vagy pedig el kell hagyniuk Belgrádot. A mérsékelt szárny részéről a megbékélés lehetősége már 1635-ben felmerült, amikor néhány, Lučić köréhez tartozó ferences egy névtelen

²⁵⁹ *M. Premrou*: i. m. 18 (1925) 40–45.

²⁶⁰ *Krunoslav Draganović*: Biskup fra Jeronim Lučić (o. 1575–1643) i njegovu doba. *Croatica Christiana Periodica* 7/11 (1983) 33–79. *Franjo Emanuel Hoško*: Euzebije Fermentžin crkveni upravnik i povjesnik. Zagreb, 1997. (Biblioteka Orientacije 15.) 173–189 (*Fermentžin* kiadatlan Lučić-biográfiájának *Hoško* által újraírt változata).

²⁶¹ *M. Mandić*: *Franjevačka Bosna* i. m. 183–187.

²⁶² APF SOCG vol. 81. fol. 241v. vol. 124. fol. 88r. 131rv.

²⁶³ APF SOCG vol. 83. fol. 120r. vol. 85. 420r. A magyarországi segítség lehetősége nyilvánvalóan összefüggésben állt a bécsi udvarban jelen levő bosnyák lobbí és ennek vezetője, Juraj Bielavić bosnyák ferences szerzetes, tininni püspök tevékenységével. Bielavić Tomanovićék embere volt, egy bécsi kolostorban élt, és igen jó udvari kapcsolatokkal rendelkezett. Vö. APF SOCG vol. 396. fol. 451rv. *Fr. Mareš*: Aufstandversuche der christlichen Völker in der Türkei in den Jahren 1625–1646. *Mittheilungen für Oesterreichische Geschichtsforschung* 3 (1882) 281–283.

²⁶⁴ ARSI Rom. vol. 24. fol. 93r. 154v. 156r. vol. 25. fol. 183v. 224r. 245r. 300v. vol. 26. fol. 10r. 58r. 64r. 101rv. 112rv. 202v. ARSI Epp. NN vol. 5. fol. 395r. 410r. A ház még 1653-ban is a jezsuiták tulajdona volt, évi 30 scudóért adták bérbe, és egy raguzai kereskedő gondoskodott róla. ARSI Austr. vol. 20. fol. 284r. 294r.

levélben ajánlatot tett a szenátusnak, hogy együtt lépjenek fel Tomanović ellen.²⁶⁵ Bandulović, Lučić és Marijan Maravić tartományfőnök 1639-ben újra megkísérelték a szenátus megpuhítását, és két ferencset küldtek Raguzába, hogy rávegyék a köztársaság vezetőit a megegyezésre. A barátok minden baj okát a két külön kápolna létében látták, és a béke érdekében immár hajlandóak voltak elismerni a raguzaiak kegyúri jogait, csak engedjék őket vissza a kápolnába.²⁶⁶ A köztársaság a ferencesek közeledését értékelte ugyan, de az elmúlt évek rossz tapasztalatai miatt nem bízott bennük és elvetette a javaslatot.²⁶⁷

A szenátus negatív válasza azonban csak késleltette, de nem hiúsította meg a kiegyezést. 1643-ban Petar Lipanović tartományfőnökké választásával a békülékeny frakció átvette a hatalmat a bosnyák provinciában, és újra békejobbot ajánlott Raguzának.²⁶⁸ A bosnyák ferencesek kompromisszumkészsége mögött az elmúlt évek tapasztalatai és változásai álltak. A felek húsz év alatt sem bírtak egymással, óriási összegeket fizettek, gyakorlatilag értelmetlenül, a török hatóságoknak, ezek pedig tudatosan törekedtek a patthelyzet fenntartására. Spalato hanyatlásával és a raguzai kikötő megerősödésével a bosnyák kereskedők expanziójának is leáldozott, többé esélyük sem volt a raguzaiak legyűrésére, sőt az 1630-as évek második felében már ismét defenzívába szorultak. A raguzai kereskedők fölényét az egész vita során biztosította államuk diplomáciai és anyagi támogatása, ilyen háttérrel a bosnyák vagy a zsidó kereskedők nem rendelkeztek. A bosnyákokat támogató Propaganda Kongregáció az évtized második felére gyakorlatilag kivonult a viszályból, és sorsára hagyta a veszekedő feleket. A bosnyákok érdeke tehát a egyértelműen a régi állapotok visszaállítása lett. 1643-ban ez a törekvés találkozott a raguzai köztársaság vezetőinek szándékával, akik szintén a bosnyák ferencesekkel való kiegyezésben látták a belgrádi konszolidáció kulcsát.

Lipanović megválasztása után rögtön két szerzetest, Franjo Budimirovićot és Juraj Kačićot küldte Raguzába, akik 1643. augusztus 4-én a boszniai ferences rendtartomány nevében megkötötték a békét a raguzai szenátussal. Ebben elismerték, hogy a belgrádi kápolnát magánházként a raguzai kereskedők alapították és tartották fenn, a kegyúri jogokat a köztársaság felügyelete alatt álló kolónia gyakorolja, amelynek kizárólagos joga a káplánok kinevezése és elmozdítása, a ferencesek csak a megállapított fizetségre tarthatnak igényt, az egyéb adományok sorsáról a raguzai prokurátorok döntenek; bármely vitás ügy elintézésére a továbbiakban a raguzai szenátus a kizárólagos fórum; a belgrádi kolónia ennek fejében köteles a kápolnában folyamatosan két bosnyák ferencset tartani, és a bosnyák híveket a szentségek vételére és misehallgatásra a kápolnába beengedni. Az okmányt mindkét félnek regisztráltatni kell a belgrádi török bíróságon.²⁶⁹

Lipanović és Maravić nem kis büszkeséggel jelentették a kongregációnak a béke megkötését, amit Ingoli is elégedetten nyugtázott.²⁷⁰ A belgrádi kolónia ígéretet tett az egyezmény pontos végrehajtására, és hamarosan megérkezett a két

²⁶⁵ PAD Acta 17. st. 1932/6.

²⁶⁶ PAD Acta 17. st. 1935/15. 16. 2222/11.

²⁶⁷ PAD Litt. Lev. vol. 47. fol. 133r. 227v–228v.

²⁶⁸ PAD Acta 17. st. 2081/7.

²⁶⁹ PAD Acta 17. st. 1913/123.

²⁷⁰ APF SOCG vol. 179. fol. 34r. 37v. 98r. 103v. E. *Ferrendžin*: i. m. 445.

káplán, akiket ünnepélyesen visszahelyeztek a kápolnába.²⁷¹ Ezzel véget ért a három évtizedes viszály, amely igazából egyik fél számára sem jelentett győzelmet, ugyanakkor mindkét tábor elégedett lehetett az elért eredményekkel. A raguzaiak megőrizték kegyúri jogaikat, ezzel együtt kiváltságos pozíciójukat a belgrádi és a magyarországi piacon. A bosnyák ferencesek megszabadultak a jezsuitáktól és az őket támogató püspököktől, lelkipásztori hegemoniájuk elismeréseként 1647-től Róma az ő soraikból töltötte be a belgrádi püspökséget is.²⁷² Egyedül a bosnyák kereskedők önállósulási törekvései nem vezettek eredményre, annyit viszont ők is elértek, hogy anyagilag megerősödve és hatalmi pozíciók birtokában az észak-balkáni kereskedelem döntő tényezőivé váltak.²⁷³ A legtöbbet természetesen a magyarországi török tisztviselők nyertek, akik feneketlen kúthoz hasonlóan nyeltek el (minden ellenszolgáltatás nélkül) a vita során vesztegetésre költött óriási összegű pénzt és ajándékokat.

***

A kápolna-viszály részleteiben és egészében is számos tanulással szolgál a keresztény-oszmán együttélés vizsgálata számára. A lehetséges értelmezési lehetőségekre az események ismertetésekor részben már kitértem, részben pedig a további összehasonlító vizsgálatok során kell az eseménysort és annak csomópontjait újra elemezni és a további következtetéseket levonni. Az elmondottak összegzése helyett zárásképpen csupán egyetlen igen általános tanulásra szeretnék utalni. Ez pedig a kereskedelem és az egyház igen szoros kapcsolata a hódoltságban. A török uralom alatti országokban a keresztény uralkodó osztály hiánya miatt a hódolt társadalom elitjévé a gazdag kereskedők lettek. Ez a kereskedőréteg vált az egyház anyagi fenntartójává, a templomok kegyurává, ők határozták meg a közösség felekezetét. Ezt a jelenséget a magyar kutatás a reformáció hódoltsági útjával kapcsolatban már régen konstataulta és újabban számos esettanulmánnyal igazolta.²⁷⁴ A kereskedők és az egyház kapcsolatát általánosabb érvényű modell szintjére emelve megállapíthatjuk, hogy a török területeken a felekezetképződés legfontosabb társadalmi közege és alakító tényezői a kereskedők voltak. Nem lehet tehát hódoltsági egyháztörténelemmel foglalkozni kereskedelem-történet nélkül, de a megállapítás visszafelé is igaz: az egyháztörténet szintén igen komoly tanulságokkal szolgál a kereskedelem-történet számára.

Az egyházi élet korlátozott lehetőségei az Oszmán Birodalomban sokkal nagyobb jelentőséget kölcsönöztek a vallásosság bizonyos megnyilvánulásainak és azok színtereinek, mindenekelőtt a templomoknak, mint a keresztény országokban. Ez magyarázza a belgrádi kápolna szimbolikus jelentőségét, amelynek birtoklása egyet jelentett a belgrádi piac kézben tartásával. A gazdasági kapcsolat-

²⁷¹ APF SOCG vol. 127. fol. 134r. PAD Acta 17. st. 2222/19.

²⁷² M. Premrov: i. m. 45–47. F. E. Hoško: Djelovanje franjevaca i. m. 115.

²⁷³ Vuk Vinaver: Dubrovačka trgovina u Srbiji i Bugarskoj krajem XVII veka (1660–1700). Istorijski časopis 12–13 (1963) 213–218.

²⁷⁴ Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.)

rendszer és az egyházi érdekcsoportok összefonódása, a római egyházi intézmények és azok hódoltsági képviselőinek beavatkozási kísérletei, valamint a török hatóságok valláspolitikája — megannyi tényező, amely felelős a kápolna-viszály három évtizedes elhúzódásáért. Esetünkben nem két különböző felekezet, hanem két azonos felekezethez tartozó kereskedő-náció és a hozzájuk kötődő egyházi csoportok harcoltak a templom birtokáért. Küzdelmükben — mint láttuk — szinte szétválaszthatatlanul összefonódott az egyházjogi-ekkléziológiai, kereskedelmi, sőt etnikai-nemzeti motivációs rendszer, ez utóbbi alakításában szintén egyértelmű az egyháziak szerepe. A felek valós szándékait és az események igazi mozgatórugóit csak ezek együttes vizsgálatával fejthetjük fel, az eredmény különösen az egyház és a kereskedelem nem várt mélységű összefonódása tekintetében meglepő. A hasonló esettanulmányokból és az ezeken alapuló összehasonlító elemzésekből reményeink szerint kirajzolódnak a török uralom alatti keresztény felekezetképződés alakító tényezői és törvényszerűségei, amelyek a hódoltsági és balkáni történelem jobb megértésén túl új szempontokkal és tanulságokkal gazdagíthatják az európai felekezetek történetének kutatását is.

Tusor Péter

AZ 1639. ÉVI NAGYSZOMBATI PÜSPÖKKARI KONFERENCIA

(A magyar klérus és a római Kúria kapcsolatainak válsága és reformja)

1637. március 19-én 67 éves korában elhunyt Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek. A magyarországi katolikus megújulás és ellenreformáció vezetőjének halálhírére a primási birtokok protestáns lakossága kisebb zavargásokkal fogadta.¹

A katolikus klérus soraiban egészen másfajta zavar jelei mutatkoztak. Pázmány életműve: szellemi alapvetése, az utánpótlást biztosító intézmények sora, mintaszerű egyházkormányzati tevékenysége ugyan szilárd alapokat biztosított az ellenreformáció továbbviteléhez, a hazai katolicizmus előtt mégis számos újabb és régebbi keletű probléma tornyosult. Az utódlás kérdése, a *pisetum*-jog újbóli visszaszerzése, az egyháziakra kirótt honvédelmi költségek (Érsekújvár) csökkentése, a félbemaradt alapítások (soproni kollégium, nagyszombati egyetem) folytatása, gyarapítása, az egyházfegyelem folytatólagos megszilárdítása, az elzálogosított egyházi birtokok visszaszerzésének (például Szentgotthárd) befejezése stb. mellett az egyik legégetőbb feladat a magyar egyház római ügyeinek rendbetétele, képviselőitének megszervezése volt.

Már az 1628. évi tartományi zsinat szükségesnek tartotta a kérdés napirendre tűzését:

„Rómában elhanyagolódnak dolgaink, a püspökök bulláinak megszerzése rendre elhúzódik. Azelőtt a püspökök közös költségen tartottak valakit Rómában, most is így legyen. És kerüljön meghatározásra, hogy ki-ki mennyit fizessen évente. A püspökök megerősítéseiben, a díjfizetésekben és más dolgokban is nehézségek támadnak, a nemtörődömség miatt félok, hogy visszaélésekre, jogaink károsodására kerül sor. Mit kell hát tenni? [...] A főpapok és a haza egyéb ügyeinek a római Kúrián való intézésére szerfölött szükségesnek látszik, hogy a korábbi idők példájára egy ott tartózkodó ágens alkalmaztassék, aki dolgainkról saját költségén gondoskodna, nem számítva azonban ide a kibocsátandó okiratok illetékeinek megfizetését. E célra tehát a sági prépostságot kell öfelségétől elnyerni, ha majd az megüresedik.”²

¹ A Pázmány halála utáni helyzetről Malatesta Baglioni bécsi pápai nuncius 1637. márc. 21-ei, ápr. 4-ei, 11-ei és 18-ai jelentései tudósítanak. Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Fondo Barberiniani Latini, vol. 6984, fol. 69^v–104^v. – Itáliai kutatóútjaimhoz a MÖB a Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány és a Faludi Ferenc Akadémia, a bécsi levéltári munkához az ÓAD adott köszönettel fogadott támogatást.

² Péterfy, Carolus: Sacra Concilia Ecclesiae Romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata II, Posonii 1742, 229 és 231. Az 1628. április 4–8 között tartott gyűlést formailag nem nevezték tartományi zsinatnak, de résztvevői alapján olyasminek tekinthető. — Pázmány előterjesztései és a

A magyar egyház állandó római agentúrájának megteremtését előirányzó rendelkezés csupán óhaj maradt, az anyagi fedezetére szánt sági prépostságot II. Ferdinánd (1619–1637) nem sokkal később — éppen Pázmány közreműködésével — Lósy Imre váradi püspöknek adta.³ Pedig a helyzet rendezése már ekkor sem tűrt volna halasztást, hiszen az 1630-as évek csak további bonyodalmakat hoztak magukkal. Rómában egyre több magyarországi püspökség esetében vonták kétségbe a királyi adományozási jogot, s a kiterjedő pápai bürokrácia útvesztőiben a viták által nem érintett főpapi székek uralkodói betöltésének szentszéki jóváhagyását is egyre nagyobb nehézségek árán sikerült csak kieszközölni. 1633-tól kezdődően csupán Lósy Imre nyert egri püspöki (1634–1637) és esztergomi érseki (1637–1642) kinevezéséhez pápai megerősítést (*confirmatio*), s a Pázmány halálát követő áthelyezések és újabb püspökkinevezések nyomán egyházz jogilag teljes káosz uralkodott el a hazai katolikus hierarchia soraiban. 1639 őszére az ország területén Zenggtől Nagyszombatig mindössze 6 felszentelt püspök működött, s közülük csak az agg Agatich János zengg-modrusi püspök, valamint az esztergomi és kalocsai érsekek kormányozták kánoni érvénnyel egyházmegyéjüket.

Mindez már súlyosan veszélyeztette a katolikus restauráció sikerét, hiszen a trienti zsinat által szabályozott reformok kulcsfigurája éppen a hívei között lakó, azokat rendszeresen vizitáló, tanító felszentelt püspök volt.⁴ A magyar egyház római dolgainak elrendezését nem lehetett tovább halogatni. A hazai katolicizmus és a Szentszék viszonyaiban mérőföldkőnek számító püspökkari konferencia 1639. szeptember 25-én ült össze a nagyszombati primási palotában.⁵

I. A konferencia közvetlen előzményei

Az értekezlet összehívásához a végső lökést az 1639 tavaszát az Örök Városban töltő⁶ és onnan dolgavégezetlenül hazatérő Jakusith György veszprémi

neve alatt kiadott határozatok megtalálhatók még: *Pázmány Péter* összegyűjtött levelei I–II, kiad. Hanuy Ferenc, Budapest 1910–1911 (*PÖL*), I 693–699, n. 466–477.

³ 1628. júl. 7-én. Archivio Segreto Vaticano (ASV), Archivio della Nunziatura in Vienna, Processi dei Vescovi e degli Abbatì, n. 64.

⁴ A trienti zsinatnak a püspöki renddel kapcsolatos tárgyalásaira: *Trisco, Robert*: The Debate on the Election of Bishops in the Council to Trent, *The Jurist* 34 (1974) 257–291. A püspök szerepének értékelésére: *Alberigo, Giuseppe*: L'episcopato nel cattolicesimo post-tridentino, *Christiansimo nella Storia* 6 (1985) 79–91.

⁵ A értekezlet ténye eddig sem volt ismeretlen a történeti kutatás előtt. *Fraknói Vilmos* tért ki rá két oldal erejéig a Magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig c. munkájában, ám az ülésről készült terjedelmes memorandumot — mint írja — nem sikerült megtalálnia (Budapest 1895, 355–357.). *Fraknói* a néhány nunciusi jelentésben és államtitkári jegyzéken, valamint a főpapak kérésére Rómába küldött uralkodói leveleken alapuló áttekintését néhány évvel később szinte szó szerint újraközölte. *Vö. Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal. III: A mohácsi vésztől Magyarországnak a török járom alól felszabadításáig*, Budapest 1903, 355–356 és 543–544, 1204–1208. j. – *Galla Ferenc* csupán egy rövid hivatkozás erejéig említi a ülés határozatait: „az 1639-iki nagyszombati püspöki értekezlet határozatának másolata megvan a primási levéltár Lósy-csomójában is”. Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye, *Notter Antal* Emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről (szerk. Angyal Pál–Baranyay Jusztin–Móra Mihály), Budapest 1941, 586, 1.j.

⁶ 1639. április 26-án, szálláshelyéről, a jezsuiták római Sant'Andrea noviciátusából írt levelében kért először kihallgatást Francesco Barberini bíboros-államtitkártól. *Galla Ferenc*: *Harminckilenc kiadatlan Pázmány-level*, (Olaszországi Magyar Oklevéltár), Vác 1936, 76*–77*, n. 105. – A Rómába utazó veszprémi püspök néhány kisebb ügy elintézését is magára vállalta. Így Bethlen Gábor konvertita özvegyének, kérésére, apácakolostorok klauzúrájába való belépési engedélyt igyekezett kieszközölni. *Vö. Brandenburgi Katalin* levelét Francesco Barberinihez, Bécs, 1639. április 26., BAV

püspök (1637–1642) augusztus eleji beszámolója adta meg.⁷ Hatására a magyar kancellária az egyéb udvari hivatalokból összegyűjtötte, véleményezte, majd III. Ferdinánd (1637–1657) elé terjesztette Scipione Gonzaga (*Duca di Bozzoli e Sabionetta*) római császári követ (1633–1641) korábbi jelentéseit, javaslatait.⁸ A további tárgyalások ezen a módszeresen összegyűjtött háttéranyagon alapultak.

1. A császári követ jelentései

A császári követ számos alkalommal arról volt kénytelen tudósítani, hogy a Szentszék akadályokat támaszt a magyar király — elsősorban a délvidéki egyházmegyék feletti — főkegyúri, azaz püspökkinevezési joga körül. Vagyis Róma szerint néhány püspökség (mint például a tinini és a novi) nem tartozik Magyarországhoz, továbbá több esetben bizonyíthatatlan a királyi kinevezési jog, amely csak a Szent István-i alapításokra érvényes. Következésképp mindezek a pápa szabad adományozása alá esnek. (Gonzaga ez utóbbi felfogást abból eredezteti, hogy az elmúlt időkben több idegen származású jelölt úgy állította ki pápai kinevező bulláit, hogy elmulasztották belefoglalni a királyi kegyuraság tényét.)⁹ A boszniai püspökségnél nemcsak az uralkodó jogát, hanem a kinevezett személy alkalmasságát is vitatják,¹⁰ az ansariai püspökség létezését pedig egyenesen kétségbe vonják.¹¹ Bár a konferencia napirendjén szerepelt, az előkészítő anyagban az erdélyi püspökség régóta elhúzódó és a rosoni püspökség újonnan elindított ügyéről nem esik szó.¹²

Barb. Lat., vol. 6906, fol. 106^v. – Jakusith római tartózkodásáról tudósít még Levakovich Ráfael 1639. június 27-én Vinkovich Benedek zágrábi püspökhöz intézett levele. Eszerint a püspök a pápánál írásban tiltakozott a Szentszéknek a magyar püspökségek ügyében tanúsított magatartása miatt. Kiadva: Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku X, ed. Kukuljević, Ivan Zagreb 1869, 181–182, n. 23.

⁷ Jakusith szóbeli jelentéséről csak közvetett információink vannak. A tanácskozást előkészítő kancelláriai kivonatok utalnak rá több ízben.

⁸ A több diszacciból készített datálatlan kivonatok Litterae et scripta per principem Bozzoli Roma transmissa” címmel megtalálhatók: Magyar Országos Levéltár (MOL), Magyar Kancelláriai Levéltár (MKL) Magyar Királyi Kancellária, Propositiones et opiniones (A 33), propositio sine dato, fol. 1041^r–1043^v. Néhány követjelentés eredetijét is megtaláltam Bécsben, ezeket lásd alább. – A következőkben csak a konferencia közvetlen előzményeként szolgáló forrásokat hozom, az egyes évek óta húzódó ügyek részletes ismertetését — bár a fennmaradt iratanyag lehetővé teszi — itt mellőzöm.

⁹ MOL MKL Prop. et op. (A 33), prop. s.d. fol. 1041.

¹⁰ MOL MKL Prop. et op. (A 33), Prop. s.d., fol. 1040. – Ezt a valószínűleg 1639. jún. 16-án kelt levelet latin fordításban mellékeltek a római ügyiratokhoz. Eredetije megtalálható volt a királyi kancellária Litterae Roma exaratae állagában (MOL MKL A 29), innen azonban elveszett. Vö. a kancellária római vonatkozású iratairól készült 18. századi jegyzéket: MOL MKL Acta particularia (A 94), n. 54, fol. 306. – Gonzaga 1639. ápr. 16-ai jelentésében beszámolt arról, hogy a pápával a magyar püspökségek között külön tárgyalt Boszniáról is. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Staatenabteilungen, Staatsabteilung Rom, Diplomatische Korrespondenz, Fz. 54, Gonzaga an Ferdinand III./1639, 6 Apr.

¹¹ Az ansariai püspökséget a kancelláriai kivonatok nem említik, de a konferencia tárgyalta. A követ 1639. április 2-ai levelében tett jelentést a vele kapcsolatos problémákról. ÖStA HHStA St.abt., Rom, Dipl. Korr., Fz. 54, Konv. Gonzaga an Ferdinand III./1639 [ord. cron.]; 2 Apr. Kiadva: *Fraknoi Vilmos*: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez, Budapest 1899, 196–197, n. 154.

¹² Erdélyre lásd *Galla*: Simándi c. tanulmányát. A rosoni püspökség érdekében pedig inkább a későbbiekben történtek erőteljes lépések. Vö. Gonzaga 1639 szept. 3, okt. 8, és 30-ai jelentéseit ÖStA HHStA St.Ab., Rom, Dipl. Korr., Fz. 54; konv. Gonzaga an Ferdinand III. / 1639 [ord. cron.] ;valamint ASV Miscellanea [Armadi I–XV], Arm. I, vol. 11, fol. 341^r–346^v.

Másrészt a császári követ arra hívta fel Bécs figyelmét, hogy ezek és számos más nehézség valójában a római képviselet hatástalan és szervezetlen működéséből eredeztethetőek, s nemcsak magyar, hanem birodalmi viszonylatban is. A császári követ meglátása szerint egy hatékonyabb képviselet létrehozásával „tolletur dubium et difficultas iuris nominationis suae maiestatis”, azaz a kegyúri jog körüli viták szintén könnyen kiküszöbölhetőek lesznek. Az általa javasolt új szisztéma szerint nemcsak a politikai, hanem az uralkodót érintő egyházi ügyek képviselete és felügyelete is a császári követ kizárólagos joga lenne. Az összes iratot ő továbbítaná a Szentszékhez, beleértve a nunciások által a püspökjelöltek alkalmasságáról és egyházmegyéik állapotáról tanúkihallgatások útján készített kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveket is (*processus informativus*).

Gonzaga egy másik lényeges újításként a pápai iratok kiállítását előkészítő szentszéki hivatalban, a *Dataria Apostolica*n spanyol mintára egy olyan állás létesítésének ötletét vetette fel, amelyet kizárólag császári alattvaló tölthetne be, és akinek illetékességi körébe tartozna a Habsburgokat valamiképp érintő összes szentszéki irat fogalmazványának elkészítése (*agente delle spedizioni Cesaree o dell'imperio o di Germania*).¹³ Az új tisztviselőnek minden brevét, bullát kötelessége lenne egy külön *registrum*-kötetben iktatni, így a jövőben az esetleges kérdések eldöntéséhez (például a különféle illetek: *taxák*, *annaták* megállapításához) nem kell hosszas és időigényes kutatásokat folytatni a pápai levéltárakban. A császári *expeditor* működésének megkönnyítésére az uralkodó rendelje el, hogy a megkerülésével megszerzett pápai iratok érvénytelenek országai területén, sőt a püspökök kinevezésükkor írásban kötelezzék magukat arra, hogy Rómában külön utakon semmit sem intéztek.¹⁴ Gonzaga hosszasan fejtegeti annak fontosságát is, hogy az új szentszéki tisztviselő semmiképpen se függjön azoktól a főpapoktól, akiknek az ügyeit intézi, hanem kizárólag csak az uralkodótól. Ellenkező esetben a dolog visszaüthet, s az eddigieknél is tágabb tér nyílna a magánérdekek érvényesítésére — hangoztatta.¹⁵

¹³ Forrásaink szerint tehát a korszakban a konzisztoriális beneficiumok bulláinak előkészítése is a *Dataria* bonyolult ügykezelési mechanizmusán futott végig, bár ez nem tartozott a pápai hivatal alapfeladatai közé. Ezek felsorolását lásd *N. Storti*: La storia e il diritto della *Dataria Apostolica* dalle origini ai nostri giorni (Contributi alla storia del diritto canonico. Nuova serie di studi storico-giuridici 2), Napoli 1968, 229–335. – Sem *Storti*, sem a pápai megerősítések ill. a konzisztoriális javadalmak osztásának Kúrián belüli technikai részleteivel foglalkozó újabb kutatások nem ismerték fel, hogy a *Dataria*, — amelynek egyik alapfeladata a kisebb, nem konzisztoriális javadalmak adományozása volt — ekképpen belefolyt a konzisztóriumon hozott döntések végrehajtásába. (Vö. *Pásztor, Lajos*: Le cedole concistoriali, *Archivum Historiae Pontificiae* 18 (1980) 209–265, valamint *Fokciski, Hieronim*: Le relazioni consistoriali nel cinquecento, *Archivum Historiae Pontificiae* 11 (1973) 211–261.) *Pásztor* csupán azt feltételezi, hogy a 18. század első évtizedétől vett részt a bullák per viam Curiae és viam segretam spedíciójában, de forrásaink szerint már egy századdal korábban a normál ügymenet (per viam cancellariae) is a *Datárián* futott keresztül. (*Pásztor, Lajos* Guida delle fonti per la storia dell'America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d'Italia (Collecanea Archivi Vaticani 2), Città del Vaticano 1970, 46. – A spedizioneri apostolici kulcsfontosságú szerepe — egyéb teendőik mellett — abban állt, hogy ők fogalmazták meg a bullák szövegét, s ők küldték tovább végleges formába öntésre a pápai kancelláriára. A bullák kiállításának teljes folyamatát ugyancsak *Storti* ismerteti: La storia, 244–245.

¹⁴ MOL MKL Prop. et op. (A 33), prop. s.d. fol. 1042.

¹⁵ MOL MKL Prop. et op. (A 33), prop. s.d. fol. 1041.

A követi javaslatokban a speciális magyar viszonyokra vonatkozóan is az adminisztráció tökéletesítése a leglényegesebb elem. Gonzaga egy hitelesített katalógust kért a magyar kancelláriától mindazon püspökökről, akik az ország törvényei szerint résztvevői az országgyűlésnek, valamint hivatalos igazolást arról, hogy királyi kinevezés nélkül nem jelenhetnek meg a diétán. (Tudniillik a délvidéki címzetes püspökségek betöltésének legfontosabb indoka Róma felé a főrendház katolikus szavazatainak gyarapítása volt.) Szükségesnek tartotta továbbá a korábbi kinevezési okmányok és az országban fellelhető pápai bullák összegyűjtését a jogigények igazolására.¹⁶

Az elképzelések java része korántsem volt új keletű, s nem tekinthetők kizárólag a császári követ egyéni akciójának. Elsősorban a német egyház problémái miatt már 1637 decemberében megfogalmazásra kerültek a Gonzaga, a Németország és az örökös tartományok (ideszámítva ezúttal Magyarországot is) érdekeit a Kúrián képviselő bíboros-protectorok és komprotectorok, valamint a pápai bíróság (*Sacra Rota Romana*) egyik hagyományosan német származású auditorának részvételével tartott római tanácskozáson.¹⁷ Éppen emiatt feltűnő, hogy a követésnél régebbi eredetű bíboros-protectorátus akár az ekkor elfogadott tervezetben, akár az 1639-i konferencián alig kap szerepet,¹⁸ jóllehet az örökös tartományok komprotectora, Carlo Emmanuele Pio di Savoya bíboros a követ mellett a későbbiekben is rendszeres résztvevője a pápával folytatott tárgyalásoknak, s a protektori hivatal működése a magyar bírálókat állandó céltáblája volt.¹⁹ A római tanácskozás előterjesztései a birodalmi udvari tanács (*Reichshofrat*) elé kerültek,²⁰ érdemi hatást azonban 1637-ben nem értek el, hiszen a magyar ügyek kapcsán Gonzaga 1639. április 2-ai levelében kénytelen volt újbóli megfontolásra ajánlani őket.²¹

2. A magyar kancellária opinója, a püspöki kar összehívása

Az összegyűjtött követi előterjesztéseket a magyar kancellárián 1639 augusztusában a kancellár, Lippay György egri püspök (1637–1642) és a két állandó tanácsos Jakusith György — részleteiben sajnos nem ismert — római beszámo-

¹⁶ MOL MKL Prop. et op. (A 33), prop. s.d., fol. 1042. – A követnek már 1639. február 26-án elküldték a tinini püspökség szabad pápai adományozásának cáfolata érdekében néhány magyar törvény másolatát, s Pázmánynak a királyi kegyúri jogok védelmében írt emlékiratát. Gonzaga III. Ferdinándhoz, Róma, 1639. április 2. ÖStA HHStA St.abt., Rom, Dipl. Korr., Fz. 54, Konv. Gonzaga an Ferdinand III./1639, 2 Apr. Vö. *Frañnói*: Oklevéltár, 194–195, n. 152–153.

¹⁷ Scipione Gonzaga III. Ferdinándhoz, Róma, 1637. december 5. ÖStA HHStA Reichshofkanzlei, Protektorat, Fz. 1, fol. 146. A római ülésen elfogadott felterjesztés: Uo., fol. 147–148.

¹⁸ Csak legfontosabb joga kapcsán kerül említésre, mármint hogy a pápa és a Bíborosi Kollégium együttes ülésén (consistorium), a kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvek alapján proponálja a püspökségek betöltését, illetve hogy a konzisztoriális kongregáció ülésén elsimítsa az esetleges ezekkel kapcsolatban felmerülő nehézségeket. ÖStA HHStA Reichshofkanzlei, Protektorat, Fz. 1, fol. 147.

¹⁹ Vö. 1639. június 23-án az uralkodóhoz intézett levelét. MOL MKL Prop. et op. (A 33), prop. s.d. fol. 1039. Eredetije szintén elveszett a magyar kancellária levéltárából. Lásd a 10. j-t. – Pio bíboros 1635–1641 között volt Magyarország és az örökös tartományok komprotectora. *Wodka, Joseph*: Zur Geschichte der nationalen Protektorate der Kardinäle an der römischen Kurie (Publikationen des ehemaligen Österreichischen Historischen Instituts in Rom 4/I), Innsbruck–Leipzig, 1938, 66.

²⁰ A felterjesztést — hátíratra szerint — 1637. dec. 23-án utalták a Reichshofrat elé, amely dec. 30-án tárgyalta azt meg. ÖStA HHStA Reichshofkanzlei, Protektorat, Fz. 1, fol. 149.

²¹ Az újonnan megküldött tervezet most a magyar kancelláriára került. E példány megtalálható: MOL MKL Act. part. (A 93), n. 54, fol. 334.

lóját is felhasználva véleményezte.²² Opiniójukban mindenekelőtt azt szögezték le, hogy a magyar püspökségek és a főkegyúri jog körüli helyzet súlyosságára való tekintettel elengedhetetlenül szükséges a püspöki kar összehívása: a hazai prelátnusok gyűlésükön kérik az uralkodót hathatós fellépésre, s szolgáltassanak meg-alapozott érveket a magyar érdekek védelméhez.²³ Az összes részletkérdést a konferencia elé utalták,²⁴ viszont a legfontosabbal, a római képviselő ügyével kivételt tettek. Erről a problémáról ugyanis már előzetesen véleményt nyilvánítottak.

A követ érdemi újításával kapcsolatban, vagyis hogy a *Datarián* egy közös, a birodalmi és magyar ügyeket egyaránt intéző, különféle jogosítványokkal felruházott tisztviselőt alkalmazzanak, kétkedésüknek adtak hangot, bár a magyar kancellár — ha az uralkodó úgy látná jónak — úgymond hajlandó lett volna ennek érdekében tárgyalásokat folytatni a birodalmi alkancellárral.²⁵ Helyette egy magyar képviselő kiküldését szorgalmazták, aki a problémák rendezéséig a császári követség munkatársaként tevékenykedhetne, és akinek Magyarországról finanszíroznák a működését. Küldetésének végeztével pedig a magyar egyház egészét képviselő ágenset kell alkalmazni, aki ugyan a követség alárendeltségében dolgozna, fizetéséről azonban a püspökök gondoskodnának, s akiktől az ágens így bizonyos mértékben függene is. Gonzaga eredeti elképzeléseit nemcsak abban módosították, hogy a magyar ügyek intézését külön kívánták választani a birodalmiakétól, hanem a téren is, hogy bár a magyar püspökkari ágens is monopóliumot kapott volna a hazai képviselő felügyeletére, a Rómába küldött királyi bemutatató iratokban ennek említése, a hivatalos szöveg megváltoztatása a kancellária szerint nem célravezető.²⁶

A konferencia szükségességéről a magyar egyház vezetése Lippayékkal egyező álláspontot képviselt.²⁷ Lósy Imre prímás III. Ferdinánd jóváhagyásával 1639. augusztus 26-án küldte ki az értekezletre szóló meghívókat eredetileg Pozsonyt megnevezve helyszínként:

Egyházi rendünk nem kevés ügyei, s leginkább azok, amelyek ő szent császári és királyi felsége, legkegyelmesebb urunk püspöki és érseki kinevezései, választásai és bemutatásai, valamint a pápai megerősítések kapcsán az Apostoli Szentszéknél tárgyalás alatt állnak, arra kényszerítenek bennünket, akik érseki és püspöki tisztet gyakorlunk, hogy tanácskozás és azok megvitatása érdekében, amelyek e téren és más dolgokban felvetődnek, egy helyen és időben összegyűl-

²² MOL Prop et op. (A 33), prop. s.d., fol. 832–833.

²³ MOL Prop et op. (A 33), prop. s.d., fol. 832.

²⁴ MOL Prop et op. (A 33), prop. s.d., fol. 833.

²⁵ MOL Prop et op. (A 33), prop. s.d., fol. 832.

²⁶ MOL Prop et op. (A 33), prop. s.d., fol. 833. – A püspöki kar összehívásáról és javaslatainak magyar szempontok alapján történő újratárgyalásáról valószínűleg Gonzagát is értesítették. A követ 1639. aug. 20-ai jelentésében jelezte vissza, hogy megkapta az uralkodó aug. 4-i levelét „intorno alle chiese d’Vngaria.” ÖStA HHStA St.abt., Rom, Dipl. Korr, Fz. 54, Konv. Gonzaga an Ferdinand III/1639, fol. 20.

²⁷ „Jakusith uram nem tudom ha megérkezik, az confirmatiók dolgában valamit kellene rendelnünk, mert nem jó sokára halasztanunk. Az én ágensem azt írja, hogy sokat agálván, még csak ott akadott meg az dolog, hogy az kiknek proventusok vagyon aliquid pendant, de nem az régi taxa szerint hanem pro rata status praesentis. Valami consiliumot kölletnék az dologban tartanunk, ne haereret res is suspenso.” Lósy Imre Lippay Györgyhöz, Pozsony, 1639. július 26. Prímási Levéltár (PL), Archivum Saeculare (AS), Acta radicalia, capsula X, No. 196, 61. cs., 72–73. fol.

jünk. Erre a legszentebb császári és királyi felség is kegyelmesen kért bennünket. Ezért — hogy a többiek számára is a tanácskozás ideje és helye mihamarabb ismert legyen — néhány közelben lakó prelátus tanácsát kikérve, gyűlésünk kezdetét Pozsonyba, az elközélő szeptember hó 25. napjára rendeltem. Főtisztelendőségedet tehát komolyan, állhatatosan és atyailag arra kérem, buzdítom és intem, sőt primási tekintéllyel előírom és meghagyom, hogy a mondott helyen és időben minden egyéb ügyét félretéve feltétlenül jelenjék meg. Hiszen mindazok, amelyekről tanácskoznunk kell, az egész magyar egyház helyzetét és szükségéit, sőt a királyi tekintély és méltóság ismérveit érintik.”²⁸

A primási felszólításnak hat főpap tett eleget. Thelegdy János kalocsai érsek és nyitrai adminisztrátor, az előkészítésben részt vevő Lippay kancellár, továbbá Draskovich György győri, Simándy István erdélyi, Böythe Miklós szerémi és Püsky János csanádi püspök.²⁹ A földrajzi távolság magyarázza Vinkovich Benedek zágrábi, Hosszútóthy László szepesti prépost, váradi, Marnavich Tamás boszniai s a zenggi ordinárius távolmaradását. A délvidéki címek olasz, német, bosnyák stb. származású birtokosai rendszerint nem vettek részt a magyar egyház életében, így Giuseppe Caccavelli ansariai, Giovanni Crisostomo de Santa Petronilla rosoni, Michael a Chumberg (Chunar) novi, Pavel Posilovich scardonai, Nikolaus Mrau svídnici, Martino di Angelo Lusitano cattarói püspök távolléte magától értetődő. Ugyanez mondható Bielavich György tinini és Levakovich Ráfael szendrői püspökről is, jöllehet ők korábban megjelentek az esztergomi egyháztartomány 1638. évi zsinatán.³⁰ Pécs júliustól novemberig üresedésben volt.³¹ Egyedül a korábban Rómában tárgyaló és az ügyben magát igencsak exponáló Jakusith hiányzása feltűnő, ő furcsa mód épp ekkor utazott királyi megbízásból Felső-Magyarországra.³²

II. A konferencia napirendi pontjai

A konferenciáról jegyzőkönyv nem maradt fenn, így nem rekonstruálható, hogy a résztvevők közül ki milyen álláspontot képviselt, bár az érzékenységre miatt jelentős véleménykülönbség aligha tételezhető fel. Az elhangzottakat a négy-

²⁸ Lósy Imre Böythe Miklós vasvári prépost, szerémi püspökhöz. Esztergomi Főszékeskáptalan Magánlevéltára, Capsae ecclesiasticorum, caps. 14, fasc. 4, n. 7. – A zágrábi ordináriushoz intézett meghívó kiadva: Arkiv za povjestnicu X, 184–185, n. 25.

²⁹ A határozatokkal az uralkodónak küldött kísérőlevél aláírásai alapján. Ennek eredetije: Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Kézirattár, Jesuitica (118), vol. A 35/II. A levelet említi, s a küldők nevét hozza: Szabó Flóris: A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa, Budapest 1981, 128. – Másolatát Molnár Antalnak köszönöm.

³⁰ Péterffy: Sacra Concilia II, 375.

³¹ Lásd Lósy levelét III. Ferdinándhoz, Nagyszombat 1639. júl. 27. MOL MKL Litterae archiepiscoporum (A 30), n. 99/1639, ill. MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Collationes ecclesiasticae (E 229), vol. 1, fol. 434–435. Az ekkor már szokatlanul hosszú üresedést az magyarázza, hogy Pécsre, valószínűleg mint Rómával könnyebben megerősíthető püspökségre Püsky János csanádi püspök is igényt tartott. Lósy Imre Lippay Györgyhöz, Nagyszombat 1639 aug. 5. PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 9. cs, 139. fol.

³² Lásd Gaspare Mattei nuncius alább idézendő aug. 6-ai jelentését. – Augusztus közepén már az erdélyi állapotokról informálja az udvart. Bécs szept. 1-ei válaszában a Homonnai Drugeth János és Csáky István közötti ellentétek elsimitásával is megbízta. MOL MKL Conc. exp. (A 35), n. 263/1639.

napi tárgyalás után elfogadott s az uralkodóhoz intézett terjedelmes felterjesztésből, voltaképpen az ülés határozataiból ismerhetjük meg.³³ A határozatok jórészt a császári követ fentebb vázolt tudósításaira hivatkoznak, és annak elképzeléseire reflektálnak. Az előterjesztéseket tehát gyakorlatilag ismertnek tekinthetjük, s következtethetünk az előterjesztő személyére a követi jelentéseket a kancellárián kivonatoló Lippay György egri püspök, kancellár személyében. A római híreket hozó (igaz a konferenciáról hiányzó) Jakusith veszprémi püspök, s az értekezleten elnöklő Lósy primás mellett ő az események fő mozgatója.

A püspökök néhány, a problémák gyökerére rávilágító kijelentéssel vezetik be felterjesztésüket. Mindenekelőtt leszögezik, hogy a mohácsi csata és a protestantizmus elterjedése nyomán megroppant katolicizmus restaurációjának két fő akadálya van.

Az egyik, hogy „a királyi főkegyuraság, amely a magyar egyházat a nép megtérésétől kezdve létrehozta és megalapította, bizonyos részeiben megingott. Nélküle az egyház aligha létezhetett volna kezdetől fogva, így hajdani állapotába visszaállítani és megtartani csak ennek segítségével remélhető”.

A másik akadály az egyházi javak és jövedelmek pusztulása és elvesztése, amelyek híján „az ifjúság nevelését az egyház szolgálatára, iskolák emelését, templomok helyreállítását és más hasonló dolgokat a legkevésbé sem lehet előmozdítani”³⁴

A püspökök, mivel úgy látták, hogy a szentszéki tisztviselőknél újabban eluralkodó felfogás mind a főkegyúri jogot, mind a hazai egyházi bevételeket veszélyezteti, az eddiginél hatékonyabb uralkodói fellépést tartottak szükségesnek. Ennek támogatására felterjesztésükben részletesen szóltak a főkegyúri jogról és a magyar egyházat a Kúrián megillető kedvezményekről, valamint érdekeik érvényesítésének akadályairól. Azaz — a kancellária eredeti elképzelésével ellentétben — a császári követ javaslataira reflektálva a római képviselőlet hatékonyságának növeléséről.

1. A főkegyúri jog

A püspökkari értekezleten az egyes püspökségek körüli problémákat tételesen igyekeztek tisztázni.³⁵ A püspökök felterjesztésükben Ansaria és Novi létezését igazolandó, Miraeus és Beierlink közkezen forgó egyházmegye katalógusait idézik, valamint Mária királynő 1384. évi és Zsigmond két (1405. és 1425. évi) dekrétumára hivatkoznak. A pápa szabad adományozási jogának cáfolatára I. (Nagy) Lajos és az említett uralkodók okleveleinek méltóságsoraiból állítják össze az ott szereplő püspöki címek sorozatát.³⁶ Az uralkodói kinevezési jognak a Szent-

³³ Scriptura, quam domini regni Hungariae praelati ex conventu suo Tirnauiae in curia archiepiscopali die 25 Septembris ac sequentibus diebus anno domini 1639 celebrato suae maiestati Caesareo regiaeque transmiserunt Viennam per reverendissimos Georgium Draskouit Iauriensem et Ioannem Püski Csanadensem. PL Archivum Ecclesiasticum Vetus (AEV), n. 204, fol. 22–33. (A cím Lósy primás s.k. hátíratá.) – Egy másik, az arengaszerű bevezetés valamint az ansariai és novi püspökségek létezésére vonatkozó fejtegetés nélküli, egykorú másolata: MOL MKL Act. part. (A 93), n. 54, fol. 311–317.

³⁴ PL AEV n. 204, fol. 22.

³⁵ PL AEV n. 204, fol. 23–25.

³⁶ Meglepően hiányosan. A szorosabban vett magyarországi püspökségek mellett (ideértve a szerémit is) a spalatói és zárai érsekséget, majd a tinini, novi, trauai, sebenicói, phariai, macarscai,

szék által történt elismerésére számos közelmúltbeli példát hoznak. Tininre Ivánczi János, Boszniára Ergelich Ferenc, Thelegdy János és Marnavich Tomkó János, Rosonra Zalatnaky György korabeli pápai megerősítését citálják.³⁷ Számos példát azonban egyáltalán nem említenek.³⁸ A főpapok kitérnek Erdély kérdésére is, s rövid történeti áttekintés kíséretében leszögezik, hogy a török függőség és a protestáns uralom ellenére az ország a magyar korona integer része. Hasonló álláspontra jutnak a hódoltsági és délvidéki egyházmegyékkel kapcsolatban is: „Ugyanis jóllehet a mostoha idők az országokat és tartományokat a magyar koronától nagyobbbrészt a török és mások megszállása alá juttatta, mindazáltal tény, hogy felségtek ezen országoknak most is kétségbevonhatatlanul királya. Mivel pedig régebben is ezen országok említett püspökségeinek adományozási joga a királyhoz tartozott, úgy napnál világosabb, hogy most is felségtekhez tartozik, s hogy ez a jog töretlen.” A püspöki kar szerint nem engedhető meg, hogy a pápa az úgynevezett felszentelésre történő *electiön* (vagyis gyakorlatilag a királyi kinevezés egyházi megerősítésén) kívül a személy kiválasztásában bármi jogosultságot nyerjen, „ha nem akarjuk, hogy a püspökségek nemcsak hogy eljelentéktelenedjenek, hanem egyenesen meg is semmisüljenek Magyarországon, mit Isten ne adjon” — írják. Mindemellett hangsúlyozzák, hogy az országgyűlésen csak az uralkodó által kinevezett főpapoknak van szavazati joguk, s részletesen idézik a Szentszék befolyását a hazai javadalmak adományozásában visszaszorító késő középkori törvényeket.³⁹ III. Ferdinándot felszólítják, hogy a magyar koronához tartozó összes érsekségre és püspökségre tartsa fenn jogigényét, még azok esetében is, amelyek velencei és raguzai uralom alatt állnak, bár ezek esetében elismerik, hogy a nehézségek egykönnyen nem hidalhatók át.⁴⁰

A konferencia főkegyúri jogra vonatkozó fejtegetéseinek fontosabb elemei az eddigi kutatások nyomán már ismertek voltak, s gyakorlatilag Pázmány 1635-ben papírra vetett két értekezésén alapultak. Ezek egyikét mellékelték is a konferencia határozataihoz.⁴¹ A püspökök tehát felterjesztésükben nem szolgáltattak új érvt a királyi jogok érvényesítéséhez. Az elhangzottak jelentősége abban áll, hogy a magyar egyház vezetése most először állt ki egy kiélezett helyzetben testületileg és határozatilag az egyházi javadalmak betöltésében Róma felfogásával ellentétes hazai álláspont mellett. Méghozzá nem egy alkalmi tanácskozás során, hanem

scardonai, korbáviai, valamint a zenggi és boszniai püspökségeket említik. (Rosonról külön szólnak.) A magyar igények teljesebb felsorolása 1619-ből Lépes Bálint nyitrai püspök, kancellár összeállításában: Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli (o de Propaganda Fide), Scritture, Dalmazia, Miscellanea, vol. 3, fol. 135^{rv}. Ezzel gyakorlatilag megegyezik (csupán Svidnicet hagyja el) Levakovich Ráfael 1645. évi kimutatása. Ez utóbbit lásd *Fraknoi*: Oklevéltár, 205–206, n. 157.

³⁷ Talán Zalatnaky kivételével helyesen. Vö. Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi IV, ed. *Gauchat, Patritius*: Monasterii 1935 (HC IV), 337. 119. 297.

³⁸ Vélhetően mert külföldiek voltak, mint például Requesenz rosoni, Montopoli ansariai, Strasser tinini (Temnensis) püspökök, s az idegeneknek történő — mint azt az alábbiakban látni fogjuk — címadományozásokat elleneztek.

³⁹ 1495/III. tc. és 1514/LXV tc.

⁴⁰ Ez utóbbi PL AEV n. 204, fol. 26–27.

⁴¹ PL AEV n. 204, fol. 30–32. Kiadva: PÖL II, 565–568, n. 945. (1635. április 10.) – Valószínűleg Pázmány másik, 1635. jún. 16-án írt értekezését (PÖL II, 589–592, n. 960.) küldték meg februárban Gonzagának. Lásd fentebb a 16. j-t.

egy az államhatalom által támogatott, s primási tekintéllyel, kötelező érvénnyel összehívott értekezlet keretében. Jóllehet a püspöki karoknak ekkoriban semmilyen egyházi hatáskörük nem volt (ez csak a legújabb jogfejlődés eredménye)⁴², a konferencia összeülése — mint látni fogjuk — minden eddiginél nagyobb figyelmet keltett a Kúriánál.

Ami lényeges újításként mégis kiemelhető, az nem a konferencia határozataiban, hanem az azokhoz mellékelte, imént említett 1635. évi Pázmány-diskurzusban eszközölt változtatásban érhető tetten. Míg a bíboros a királyi kegyúri jogokat védő írását azzal zárta le, hogy gondolatait a magyar kiváltságokról Rómában másként vélekedők ellenében vetette papírra, ám „sine ullo derogamine auctoritatis pontificiae”, vagyis „a pápai tekintély bármely sérelme nélkül”,⁴³ a konferencia felterjesztéséhez csatolt másolatból ezt törölték. Helyére a magyar püspökök azon nézetük kifejtését illesztették, amely szerint a pápának az érvényes püspökszenteléshez adandó megerősítési joga hazai téren valójában a magyar királyoknak az Apostoli Szék irányában mutatott különös tiszteletén alapul. A hajdani uralkodók ugyanis — írják — az Ósegyház azon gyakorlatát is foganatosíthatták volna, hogy a királyi választás után az ország püspökeit metropolitájuk szentelje fel két püspök közreműködésével; mégis a királyi választásnak a felszentelést lehetővé tévő megerősítését Róma legszentebb főpapjára ruházták át, és számára rezerválták, jóllehet az Ósegyház gyakorlatát [...] a magyarság megtérésének kezdetétől a Szentszék beleegyezésével bevezethették volna.”⁴⁴

E korai-episzkopalista tétel felállításában egy olyan jellegű, Rómától függetlenedő nemzeti egyház megeremtésének elméleti lehetősége fogalmazódik meg, amelyhez hasonlót a korszakban kiváltképp a francia katolicizmus gallikán mozgalmában érhetünk tetten.⁴⁵ Az egyház feletti uralkodói jogosítványok ilyen túlzó formában történő kánonjogi megalapozása pedig egyedülállónak tűnik, hiszen a magyar püspökök egyenesen azt állítják, hogy az *institutio canonica* eredendően a világi uralkodónak mint egyházszerzőnek a jogosítványa, s ezt Róma — legalábbis magyar viszonylatban — csak királyi kedvezmény nyomán gyakorolja. Azt az évszázados historiográfiai vitát, amely a királyi főkegyuraság kánonjogi realitását firtatja, most is meddő vállalkozás lenne bármilyen állásfoglalással lezárni.⁴⁶ Annyit azonban feltétlenül le kell szögezni, hogy az 1639. évi püspökkari konfe-

⁴² Vö. Erdő Péter: A püspöki kar szerepe a modern államban, *Vigilia* 63 (1998) 2–8.

⁴³ PÖL II, 568.

⁴⁴ PL AEV n. 204, fol. 30.

⁴⁵ Vö. Venard, Marc: Ultramontaine or Gallican? The French episcopate at the end of the sixteenth century, *The Jurist* 52 (1992) 142–161. – A birodalmi egyháznak a Kúriával kapcsolatos számos alkalmi problémájára ekkor még kevésbé volt jellemző az ideologikus háttér. (Vö. *Vigener; Fritz*: Gallikanismus und episkopalistische Strömungen im deutschen Katholizismus zwischen Trientinum und Vaticanum. Studien zur Geschichte der Lehre von dem Universalepiskopat und der Unfehlbarkeit des Papstes, *Historische Zeitschrift* 111 [1913] 494–581; A., *Franzen*: Eine Krise der Deutschen Kirche im 17. Jahrhundert?, *Römische Quartalschrift* 49 [1954] 56–111.) Inkább csak alkalmi problémák vetődtek fel. (Vö. *Tüchle, Hermann*: Die Wiener Karfreitagskommunion von 1630. Zugleich ein Beitrag zum Früh-Episkopalismus, *Festschrift Franz Loidl I* [hrsg. v. Viktor Fiedler], Wien 1970, 396–412.)

⁴⁶ Ennek legújabb áttekintése a korábbi szakirodalom felsorolásával: Erdő Péter: A pápaság és a magyar királyság Zsigmond király idején (1387–1437), Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve (szerk. Zombori István), Budapest 1996, 83–95.

rencia egy a késő középkortól folyamatos történeti hagyomány alapján minden eddig ismertnél túlzóbb formában védelmezte a Szentszék ellenében az uralkodói kiváltságokat.

A miéltre némileg könnyebb választ találni. Már Pázmány kezdte felismerni, 1639-re pedig teljesen világhosszá vált a magyar egyház vezetése számára, hogy a késve megindult hazai katolikus restauráció sikeres véghezvitelében érdemben nem Rómára, hanem elsősorban a Habsburg-államhatalomra támaszkodhat. Miként az értekezlet határozatainak bevezetője leszögezi, a kellő mértékű állami beavatkozás — a rendi dualizmus viszonyai között — csupán az uralkodó egyházi jogosítványait megtestesítő főkegyúri jog integritásának fenntartása révén volt lehetséges. Hiszen így — fűzhetjük tovább a gondolatmenetet — minden olyan egyházzervezési aktus, amely a királyi főkegyúri jog megkerülésével zajlik, a magyar közjog alapján törvénytelen és megszüntethető: jelesül a protestáns egyházak püspökeikkel és egyházkerületeikkel együtt.⁴⁷ Vagyis a Róma primátusát elutasító protestantizmus a törvények és az államhatalom alól már nem vonhatja ki magát. Az országgyűlési és királyi tanácsbeli szavazatok gyarapítása (valamint a töröktől, Velencétől és Raguzától való majdani visszaszerzés reménye) mellett a főkegyúri jog csorbítatlanságára való törekvés magyarázza a délvidéki püspöki címek fenntartásához való garaszkodást is.

Mindazáltal a magyar főpapok tisztában voltak azzal, hogy egy esetleges szakítás a Szentszékkel kivédhetetlen fegyvert adna a hazai protestánsok kezébe, így egyházi jogi fejtegetésük elsősorban a Rómára történő nyomásgyakorlás eszközeinek tekinthető. A főkegyúri jog abszolutizálásából következő önálló püspökszentelések lehetőségét csak később fogalmazták meg nyíltan,⁴⁸ az egyházmegyék kormányzásának királyi kinevezés utáni azonnali átvételére — ezt Róma többször kifogásolta — a kánonjogban is elégséges magyarázatot véltek találni.⁴⁹ A magyar püspökök a főkegyúri jogra vonatkozó fejtegetésüket 1639-ben, mint látni fogjuk, még csak áttételesen hozták a Szentszék tudomására, hiszen annak esetleges segítségét a problémák ellenére is biztosítani kívánták az ország és önmaguk számára.

2. Annáták, taxák, illetékek

Az értekezlet másik fő napirendi pontja a pápai bullák kiállításáért a közép-kor óta fizetendő díj, az annáta elengedésének kérdése volt. Jelen esetben a konzisztóriumon odaitélt javadalomért fizetendő úgynevezett *servitia communia*, amely a javadalom egyéves bevételével volt egyenértékű, fele a pápát, fele a bíbo-

⁴⁷ Ennek egy konkrét példáját 1644-ből lásd PL AEV Acta Religionaria, n. 1772/3–4, fol. 249–271.

⁴⁸ Vö. Jakusith György levelét Francesco Barberinihez, Róma s.d. (1645. február–március körül), kiadva *Galla*: Harminckilenc Pázmány-levelél, 78*–80*, n. 107.

⁴⁹ Ezért 1639-ben feleslegesnek is tartották e kérdés bolygatását: „legelsőben de usu iurisdictionis nostrae, mellyet usurpálunk mihelen Ófelsége conferálja az püspökségeket: és ebben jól considerálja kegyelmed, hogy semmi quaestiót ne kellessék moveálnunk, mert ebben etiam sacros canones habemus faventes ob necessitates ecclesiarum, igen messzi lévén Romatul.” Lósy Lippayhoz, Nagyszombat 1640. jan. 3. PL AS Act. rad., caps. X, 9. cs., 279–282. fol. – Az esztergomi érsek nézetét már 1637-ben tudatta Rómával. Lásd Lósy levelét Malatesta Baglioni bécsi pápai nunciushoz, Nagyszombat, 1637. máj. 15. ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc., n. 64.

rosi kollégiumot illette meg. Az iratokat kibocsátó tisztviselők taxája *servitia minuta* néven az éves jövedelem 3,5%-a volt.⁵⁰ Mindezen felül az egyes tételekért (kérvények, különféle fogalmazványok, tisztázatok, ólompecsét stb.) külön kellett fizetni.⁵¹ Az annáta mértékétől függött az ügyintéző (*agens/sollicitator*) díjazása, valamint az ügyet a konzisztórium elé terjesztő bíboros-protoktornak és hivatalának járó illeték, az *propina*. Bár ez utóbbi eltörlése érdekében korábban magyar részről számos eredménytelen lépés történt, a konferencián erről nem, hanem csak a legnagyobb tételről,⁵² a *servitia communiáról* esett szó. A Szentszék ugyanis biztosított lehetőséget arra, hogy indokolt esetben ennek megfizetését mellőzzék, ilyenkor az iratokat rendhagyó eljárással (*per viam secretam*) állították ki.⁵³

A püspökök a problémát az uralkodó számára szintén történeti visszatekintés keretében világították meg.⁵⁴ Felterjesztésükben hosszasan taglalják a Mohács utáni zavaros helyzetet, a Habsburg- és Szapolyai-párt küzdelmeit. Ezek következményének tulajdonítják, hogy a csatában elesettek helyére kinevezett főpapok a megfelelő háttér: székhelyük és javaik hiányában a Kúriánál bulláik megszerzését nem tudták elintéztetni. Következésképp felszentelésükre nem került sor, így „az egyház és a lelkek nagy kárára a papszenteléseket és a püspöki funkciókat, miközben az egyház szolgálóinak és papjainak száma napról napra csökkent, a legkevésbé sem tudták elvégezni, s míg a vallás pusztulásnak indult, az eretnekség egyre inkább erőre kapott.”⁵⁵ A felsorolt (politika- és eszmetörténetileg kissé leegyszerűsített) problémák orvoslását az 1548/IX. és az 1550/XIV. tc.-nek tulajdonítják, amelyek előírták az uralkodónak, hogy a Szentszéknel tegyen lépéseket a magyar ügyek *gratis* intézésére. (A két törvény szövegét szintén mellékeltek.)⁵⁶ A konferencia szerint a Szentszék — tekintettel a magyarországi egyházi viszonyokra — megadta a kedvezményt, s ezzel a hazai főpapok azóta is folyamatosan élnek. Erélyes uralkodói fellépést sürgetnek tehát néhány szentszéki tisztviselő magyar érdekekkel ellentétes törekvéseivel szemben. Leszögezik, hogy a kedvezmény megadása óta a magyar egyház helyzete nem lett kedvezőbb, a főpapok csekély jövedelmüket „a haza védelmére, növendékek tartására, iskolák emelésére, katonák fizetésére és egyéb közfeladatokra fordítják, olyannyira, hogy az ezenfelül megmaradt rész alig fedezi mindennapi megélhetésük szükségleteit.”⁵⁷

A püspöki karnak azon felfogása, amely a magyar egyház évszázados és szerzett jogának tekinti a római ügyintézés díjmentességét, nem állja ki a történeti kritika próbáját. A jogigény valószínűsíthető alapja az 1550. július 4-én kiadott konzisztoriális dekrétum. Ez azonban csak hét teljesen vagy részben hódoltsági egyházmegye számára, s egyszeri alkalomra biztosított kedvezményt.⁵⁸ A taxa

⁵⁰ LThK³, I 696.

⁵¹ A számos apróságért járó díjak tételenkénti részletezése 1616-ból: PL AEV n. 170.

⁵² Ezek egyházmegyeenkénti összege: *Frañói*: Oklevéltár, 200–201, n. 156.

⁵³ *del Re, Niccol*: La Curia Romana (Sussidi Eruditi 23), Roma 1970, 288.

⁵⁴ PL AEV n. 204, fol. 28–29.

⁵⁵ PL AEV n. 204, fol. 28.

⁵⁶ Ezek nyomtatásban: Magyar Törvénytar. 1526–1608. évi törvényczikkek, kiad. Márkus Dezső–Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen, Budapest 1899, 224–227 és 262–265.

⁵⁷ PL AEV n. 204, fol. 28–29.

⁵⁸ Szövegét lásd *Frañói*: Oklevéltár, 101–102, n. 79.

megfizetése alóli felmentés megadását esetről esetre kérelmezték, s az 1620-as évek második feléig a kisebb-nagyobb zökkenők ellenére nem is hiába.⁵⁹ A főkegyúri jog miatti viták által nem érintett püspökségek kánoni betöltésének, vagyis a pápai megerősítések esetenkénti elhúzódnását, illetve elmaradását az illetékfizetés alóli alkalmankénti felmentések folyamatos kiváltságként értelmezése és az ekörüli huzavonák okozták. A konferencia ez ügyben hozott állásfoglalása ugyan egy szerzett jog elismertetésére tett évtizedes lépések⁶⁰ egyik fontos állomásának tekinthető, ezt a hazai felfogást azonban a Kúriánál sem ekkor, sem a későbbiekben nem tudták érvényre juttatni, bár olykor és a század második felétől ismét egyre rendszeresebben sikerült — más nemzeti egyházakkal együtt — kedvezményeket kieszközölni.⁶¹

Miként a magyar egyháznak a királyi főkegyuraság érvényesítése érdekében tapasztalható jogvédő magatartását elsősorban az magyarázta, hogy a protestantizmus elleni küzdelemben a közeli Bécsben hatékonyabb támaszt láttak, mint a távoli Rómában, az annáták körül folytatott jogszerző törekvéseket szintén koncepcionális okokkal magyarázhatjuk. A hazai egyházi hierarchia saját fizetékép telenségének kodifikációjával igyekezett biztosítani, hogy ne neki kelljen hozzájárulnia a Kúria működtetéséhez, hanem Róma támogassa a katolikus reform intézményi hátterének fejlesztését, valamint a török elleni védelmi rendszer fenntartását. A magyar klérus nem azért nem akart egyáltalán nem fizetni, mert nem lett volna képes megadni a szóban forgó összegeket, hanem mert így szárnyaszegetté vált volna a Szentszék anyagi segítségére irányuló felfokozott igénye.⁶² A magyar püspökök ebbéli törekvését mi sem mutatja jobban, mint Lósy primásnak a konferenciát követő időszakban Rómába küldött levelei. Ezekben a Szentszékét feltétlen hűségéről biztosítja, az oszmán veszély nagyságát ecsetelve állhatatosan kéri a török elleni fellépésre, s a problémákat csak mellékesen érinti.⁶³

⁵⁹ Lásd pl. Pázmány levelét Franz Dietrichstein és Maffeo Barberini bíborosokhoz, Pozsony 1617. jan. 14–15. PÖL I, 94–95, n. 55–56; Dietrichstein levelét római auditorához, Pier-Francesco Paolihoz, Bécs, 1633. aug. 20., és Pázmányhoz uo., 1634. április 29. Archivio di Stato Roma, Archivio Sforza-Cesarini, parte I, busta 228 [ord. cron.], ill. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Collectio Prayana, tom. 32, n. 83.

⁶⁰ A magyar prelátusok első ismert közös kérvénye a pápához a díjmentesség érdekében: s.l., s.d. (valószínűleg az 1620-as évek vége), BAV Barb. Lat., vol. 6905, 16^r–17^v. – Pázmány 1632. évi római követségekor szintén tett lépéseket az annáták elengedése érdekében: PÖL II, 301–302, n. 747.

⁶¹ Az 1658. szept. 9-én kiadott, érdemi könnyítést hozó konzisztoriális dekrétum alapján. Erre lásd Pietro Giacomo Larzona-Favilla levelét Harrach prágai érsek, bíboros-protectorhoz, Róma, 1660. márc. 26. ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Gräfllich Harrach'sches Familienarchiv, Kardinal Ernst Adalbert, Korrespondenz, Kart. 145 [ord. alph.]. – Az annáták kérdése nem csak a hazai katolicizmusnak okozott gondot, az 1658. évi konzisztoriális dekrétum egy évszázados problémát igyekezett rendezni, hiszen már a trienti zsinaton széles körű vita folyt eme kúriai adónémről: *Ganzer, Klaus: Das Konzil von Trient und die Annaten, Römische Kurie, Kirchliche Finanzen, Vatikanisches Archiv. Studien zu Ehren von Hermann Hoberg I (Miscellanea Historiae Pontificiae 45), Rom 1979, 215–247.*

⁶² Ennek szép példája Lippay ekkortájt írt egri ad limina jelentése, amelyben óriási összeget, 8000 aranyat kért a pápától a magyarországi katolicizmus támogatására. Egri Főegyházmegyei Levéltár (EFL), Egri Érseki Egyházi Levéltár, 173. cs., n. 1056.

⁶³ Levelei Francesco Barberinihez, Nagyszombat, 1639. nov. 12 és 1640. jan. 1. (BAV Barb. Lat., vol. 6894, fol. 22^r–23^v és 25^v; 28^v); és Girolamo Colonna bíboroshoz, Nagyszombat, 1640. jan. 1. (Biblioteca Statale Santa Scolastica [Subiaco], Archivio Colonna, Carteggio Girolamo I, n.

3. A római képviselet megszervezése

Amint arról már korábban szó volt, a császári követ, Scipione Gonzaga a problémák megoldásának kulcsát egy hatékonyabb római ügyintézési mechanizmus kialakításában látta. A magyar prelátusok teljes mértékben osztották ezt az álláspontot. Elképzeléseik főbb pontjai — a megfelelő adminisztráció kiépítése és a képviselet egypólusúvá tétele — lényegüket tekintve egybevágtak, a helyzet rendezését ugyanakkor más-más úton látták megvalósíthatónak.⁶⁴

A püspökök részletesen illusztrálják a szervezetlenség káros következményeit. Elsősorban a Habsburg-uralkodók által a hazai címzetes püspökségek élére kinevezett idegen származású szerzeteseket kárhoztatják. Ők ugyanis mihelyt a Kúrián bármilyen, a címükkel kapcsolatos nehézséggel találkoztak, lemondtak királyi kinevezésükről, s ugyanezt vagy esetleg más titlust a pápa szabad adományozásából (*libera collatio*) fogadták el, sőt olykor a Szentszék a lemondással megüresedett püspökséget más személynek adta. Ez azután már jogalapot adott a királyi kegyuraság kétségbevonásához.

A konferencia által végzett eljárásra csupán egy konkrét példa ismeretes. Az 1637-ben az ansariai címre — egyébként Gonzaga közbenjárásával — kinevezett nápolyi karmelita, Giuseppe Caccavelli igyekezett a Kúriánál karrierjét ekképpen előmozdítani.⁶⁵ A megelőző évtizedekben mások a felmerülő nehézségek láttán Béctől kértek újabb címet.⁶⁶

Ebben a pontban egyébként az uralkodónak címzett burkolt kritikáról lehet szó, hiszen a hazai klérus ellenérzésekkel fogadta idegenek ilyen módon történő jutalmazását,⁶⁷ s ezt a gyakorlatot az 1638. évi esztergomi tartományi zsinat is rosszallotta.⁶⁸ A magyar egyház vezetése, miközben Rómával szemben hathatósan védelmezte a címzetes püspökségek létjogosultságát, a császári udvarban is igyekezett e titulusokat — módjával — a hazai katolicizmus érdekének megfelelően hasznosítani.⁶⁹

389/1640.) – A Szentszék török elleni mozgósítására irányuló törekvésekbe Esterházy Miklós nádor is bekapcsolódott. Lásd a bécsi nunciusokhoz Lakompakról, 1639. júl. 21-én, és Kismartonból 1639. dec. 12-én írt leveleit, valamint a nunciusok júl. 20-ai és dec. 24-ei jelentéseit. BAV Barb. Lat., vol. 7014, fol. 33^r–35^v; vol. 7038, fol. 85^v és 91^r. – E téren a primás és nádor összehangolt akciójáról volt szó. Lásd Gaspare Mattei bécsi nuncius jelentését Francesco Barberini bíboros-államtitkárhoz, Bécs, 1640. jan. 14. BAV Barb. Lat. vol. 7028, fol. 9^r.

⁶⁴ PL AEV n. 204, fol. 26–28.

⁶⁵ Gonzaga III. Ferdinándhoz, Róma 1639. ápr. 2. ÖStA HHStA St.abt., Rom, Dipl. Korr., Fz. 54, Konv. Gonzaga an Ferdinand III./1639, 2 Apr. Kiadva *Fraknoi*: Oklevéltár, 196–197, n. 154.

⁶⁶ Extrém példaként a ferences Henricus Fastroyer, császári táborig vikárius említhető, aki 1623–1630 között egymásután 6 (!) püspökségre (Arbensis, Stagnensis, Corbaviensis, Tribunicensis, Novensis, Samandriensis) nyert Bécsben kinevezést, s ezek közül a korbáviait 1638-ban ismét sürgette Rómában, hasztalanul.

⁶⁷ „Az tinnini püspökséget más idegen franciscánus barátnak adták, nem tudom micsoda correspondentiák ígéretivel ámitotta el őket, hogy szerez Boszniában. Ezt nyertük vele, hogy ki adtnak Cardinál Uram ó nagysága commendatióin az püspökségek állapotjában, hiszem Istent hogy ezen az ajtón többen is mennek ki ez napokban az mi beneficiumink közül.” Lippay György veszprémi püspök, kancellár Esterházy Miklós nádorhoz, Regensburg, 1636 szeptember 14. MOL Esterházy cs. lt. (P 108), Repositorium 71, vol. 452, n. 67.

⁶⁸ Cap. IX, 2. *Péterffy*: Sacra Concilia II, 370.

⁶⁹ Nem csak az uralkodónál, hanem a döntéseket valójában sokszor meghozó Titkos Tanácsnál is lépéseket tettek magyar származású jelöltek kineveztetésére. Erre példa Lósy levele Maximilian

A prelátusok további kifogása az volt, hogy a különféle ügyintézők nem fordítottak kellő figyelmet a pápai bullák tartalmára, s azok kibocsátására az uralkodói kinevezés említése nélkül került sor, igazolhatatlanná téve azt a jövőre nézve.⁷⁰ Súlyosbította a helyzetet a bécsi pápai nunciusoknak azon törekvése, hogy a Szentszék és a magyar egyház érintkezését mindkét irányban monopolizálni kívánták. Mint olvashatjuk, a pápai követek a püspök alkalmasságáról és egyházmegyéje állapotáról a hivatalukban készített kihallgatási jegyzőkönyveket a közelmúltban már át sem adták a jelöltnek, hogy az legalább maga irányíthassa a római procedúrát. Ezzel szemben a nunciusok az iratokat saját embereiknek küldték el Rómába, akik a minél magasabb illetékek kirovásában voltak érdekeltek, hiszen ennek mértékétől függött ügyintézői részesedésük. Következésképp a magyarországi püspököket hatalmas költségekbe verték, s azok mindeközben sokszor azt sem tudták, hogy dolgaik valójában hol tartanak.⁷¹

Az elhangzottak jogosságát néhány egyéb forrás is alátámasztja. 1629-ben például Lósy váradi püspökségének ügye Carlo Caraffa nuncius római megbízottjának hanyagsága miatt állt.⁷² 1638-ban az akkori nuncius Cseh János proceszuszusát a püspök kérelmeinek kíséretében egyenesen római ágensének, Fabroni apátnak küldte el és rábízta a teljes ügymenetet.⁷³ Francesco Tinti, a nunciatúra *uditoréja* pedig arra hívta fel még 1637 májusában az újonnan kinevezett esztergomi érsek figyelmét, hogy a bécsi nuncius joghatósága alá tartozó főpapok szokása szerint pápai megerősítésének kieszközlését a nunciatúrával intéztesse, s egyben fel is ajánlotta ebbéli szolgálatait.⁷⁴

Míg Lósy a legkevésbé sem volt megalégedve a nunciatúrai tisztviselő működésével, és 1638-tól külön római ágenst alkalmazott a nápolyi származású Pietro Giacomo Favilla személyében,⁷⁵ Lippay kancellár a szolgálati idejét letöltő és Rómába végleg visszatérő Tintit favorizálta.⁷⁶ Feltehetően a kancellária éppen e

---

Trauttmansdorffhoz, Nagyszombat, 1640. jún. 9. ÖStA AVA Familienarchiv Trauttmansdorff, I [Alte Reihe], sub litt. Ff, fasc. 2, n. 4 [Bischöfe 1622–1640], fol. 55–56 [Kart. 137]. – E törekvése további példa a novi és tinini címek alább említendő cseréje is.

⁷⁰ A megfelelő szövegű bullák felmutatásával valóban igazolhatták volna a jogigényeket, ugyanakkor a Kúrián a megerősítések előtt rendszerint a konzisztóriumokon készült pár soros jegyzőkönyveket vizsgálták át, s sokszor ezek sem említik királyi nomináció tényét. Lásd pl. ASV Archivio Concistoriale, Congregatio Consistorialis, Acta, vol. 1640–1643, fol. 905^v. – Olykor magyar részről is a konzisztoriális aktákat használták fel: Uo., vol. 1622–1626, fol. 100^v.

⁷¹ PL AEV n. 204, fol. 26–28.

⁷² Lósy sürgető kérvényére az akkori két bíboros-protector, Ludovico Ludovisi és Franz Dietrichstein auditorai csak hosszas keresgélés után akadtak rá az ügyet elfektető és Rómán kívül tartózkodó Antonio Bisciára. Lásd Jacomo Olivieri leveleit Franz Diterichsteinhez, Róma 1629. jún. 21., júl. 9., szept. 8., Moravsky Zemsky Archiv, Rodiny Archiv Dietrichstejnü, kart. č. 438, s.f.

⁷³ Malatesta Baglioni bécsi nuncius jelentése Francesco Barberini bíboros-államtitkárhoz, 1638. febr. 12. BAV Barb. Lat., vol. 6896, fol. 37^v (ciffre).

⁷⁴ Levele Lósy Imréhez, Bécs, 1637. május 3. PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 8. cs., 1–3. fol. – Mivel Tinti hivatalánál fogva rendszerint Bécsben tartózkodott, a tényleges római ügyintéző a fent említett Fabroni volt. Tinti Lósyhoz, Bécs, 1637. okt. 1. Uo., 5. (!) cs., 241–242. fol.

⁷⁵ Lósy Pozsonyban, 1638. aug. 16-án kelt levelében tudatta Francesco Barberinivel, hogy Favillát bízta meg kúriai képviselővel. Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Stanza Storica, vol. TT1-b [quasi ord. cron.].

⁷⁶ Erre a konferencia után folytatott Lósy–Lippay vitából következtethetünk. Lásd Lósy levelét Lippayhoz, Nagyszombat, 1639. dec. 15., PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 9. cs., 253–254. fol.

személyi kérdések miatt véleményezte a római képviselet kérdését saját hatáskörében, és ezért nem akarta azt a konferencia elé vinni. Az értekezlet ugyanis — bár lényegében a kancellária elképzeléseit ismételte meg a problémák orvoslására — a magyar egyház egészét képviselő római ügyvivő (*agens praelatorum regni Hungariae*) tisztét nem Lippay jelöltjére, hanem az esztergomi érsek egy évvel korábban alkalmazásba vett ágensére, Favillára ruházta (Lippay hónapokkal később is berzenkedett e döntés ellen).⁷⁷

A római képviseletet tárgyaló határozat szerint bármilyen, a magyar egyházat érintő ügy csak a közös ágensen keresztül juthat el a Kúriához, feladatát mindazáltal a császári követtel szoros egyetértésben, annak felügyeletével és segítségével kell ellátnia. (A követ mellé küldendő hazai „szakértőre” vonatkozó kancellári javaslatról — talán annak anyagi vonzata miatt — nem esett szó.) A hazai vonatkozású bullák kiállításának intézésében egyedül a püspökkari ágensnek lehet tárgyalási joga, ugyanakkor az ő felelőssége is, hogy ezek a megfelelő formában kerüljenek kiadásra. Javasolják továbbá, hogy az udvari kancellária mind a követet, mind az ágenszt lássa el a magyarországi püspökségek hiteles katalógusával.⁷⁸ Az uralkodó pápának címzett és püspökökre vonatkozó leveleiről⁷⁹ mindketten kapjanak másolatot, s ezeket mind a követségen, mind az agentúrán vezessék be egy-egy protokollumkötetbe.

A magyar klérus tehát a római Habsburg-követ elképzeléseivel ellentétben a lehetséges keretek között ugyan, de a magyar képviseletet mind a birodalmiétól, mind az örökös tartományokétól el kívánta különíteni. Sőt a püspöki kar még arra is tett egy halovány kísérletet, hogy a magyar képviselet függetlenül működjön a császári diplomáciától. A legcélravezetőbb és a leggyorsabb megoldásnak ugyanis azt tartották volna, ha a kancelláriától közvetlenül az érdekelt püspökök

⁷⁷ Lásd az előző jegyzetet, és még Lósynak Nagyszombathból, 1639. dec. 11-én Lippayhoz írt levelét: „Ha Tinctustól hirtelen meg nem válhatik kegyelmed fogadásához képest, én úgy hiszem, hogy maga meg válik az kegyelmedtől” PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 61. cs., 76–78. fol.

⁷⁸ Ennek végleges összeállítását a középkori oklevelekből és országgyűlési végzésekből a kancellária — ahol, mint hangsúlyozzák, szintén gondosan kell majd őrizni — feladatául szánják. Ehhez segítséget nyújtandó megemlítik, hogy a bácsi és kalocsai, a modrusi és zenggi, továbbá az almisiai és a spatatói, valamint a tribunici és a macarscai egyházmegyék kánonilag egyesítve vannak; néhány püspökségnek pedig több neve is van: a boszniaiinak diakovói, a rosoninak Castrum Novum. PL AEV n. 204, fol. 26–27.

⁷⁹ A hazai adminisztráció javítása érdekében a konferencia azt is javasolta, hogy ezeket az ún. bemutató- és kinevezőiratokat (*litterae praesentationales et collationales*) a korábinál gondosabban vezessék be a királyi könyvekbe. (PL AEV n. 204, fol. 27.) A bemutatóiratokat ennek ellenére a továbbiakban sem protokollizálták a kancellárián, a kinevezések közül viszont csupán hét esetben nem került sor erre 1639–1689 között: Scopie/1645, Zengg/1652, Csanád, Erdély, Almisia/1653, Trebinje/1654, Vác/1655. (Vö. MOL MKL Libri Regii [A 57] és Conc. exp. [A 35] passim.) – Az iratok terminológiájával kapcsolatban azzal találkozhatunk, hogy a kinevezéseknél ragaszkodni kell a Róma által vitatott *nominamus* et *eligimus*, *damus* et *conferimus* kifejezésekhez, mivel „Magyarország királyai ezt jogként bírják”; viszont elhagyható a *praesentamus* kifejezés, mivel a pápának a bemutatásról külön iratot küldenek. (Ez utóbbit csak a kisebb javadalmak esetén kell meghagyni, amikor a királyi kinevezés kánoni megerősítése az ország területén lakó ordinárius joga.) E fejtegetés nyomán felvetődhet bennünk egy esetleges kettős adminisztrációra való törekvés, ti. hogy a kinevezőiratokban a királyi jogot teljességgel körülíró kifejezések szerepeljenek, a pápának küldendő bemutatólevélben viszont csak a Róma számára elfogadhatóak. (PL AEV n. 204, fol. 27.) A bemutatóiratok formulája azonban mit sem változott 1639 után.

kapnák kézhez a szükséges iratokat, s ők maguk küldenék el ezeket Rómába az ágenshez, aki azután rögvest megtehetné a szükséges lépéseket.

Halvány próbálkozásnál viszont erőteljesebb lépéseket figyelhetünk meg a nunciatúra kikapcsolására. Az értekezleten nemcsak arra vonatkozólag fogalmaztak meg határozott követelést, hogy a kánoni kivizsgálási eljárást befejezve a nunciatúra tisztviselői ne vegyenek részt a további teendőkből, hanem magát a kánoni pert is ki akarták venni a nunciatúra hatásköréből:

Mindazon hátrányok kiküszöbölésére, amelyeket a nuncius szolgálai okozni szoktak, mindenképp lényegesnek látszik, hogy visszatérjen az a Magyarországon nem is olyan rég még érvényben volt szokás, hogy tudniillik az esztergomi érsek mint prímás és született követ [legatus natus] vizsgálja meg a választott püspököket, az erről szóló jegyzőkönyvét ő küldje meg a megerősítés elnyerése végett Rómába öfelsége követének és a főpapok ágensének. Így ugyanis rövid idő alatt megszerezhető a bullák, most ugyanis a nunciatúra alkalmazottainak csűr-csavaros eljárása miatt évek elteltével is alig haladnak előre az ügyek, az iratok el-elvesznek, olykor sok fáradsággal és költséggel újakat kell készíttetni.”⁸⁰

Figyelemre méltó, hogy ebben a Szentszék előtt előreláthatóan nem egykönnyen kivitelezhető változatban a főpapok a fentebbivel ellentétben — talán az udvar támogatását kieszközölendő — a császári követ közreműködését tanácsosabbnak látták megemlíteni. Nem lehet szó véletlenről, hiszen a püspöki kar a kánoni pereknek az esztergomi érsek alá történő rendelésében a trienti zsinat reformrendeleteinek egyik alapvető pontját kívánta módosítani. A kivizsgálás lefolytatása eredetileg Róma jogköre volt, a procedúra Trient nyomán került könnyítésképpen a helybéli nunciatúrákhoz. A hosszas zsinati viták során az iménti tervezethez hasonló elképzelések, vagyis hogy az illetékes egyháztartomány metropolitája tartson vizsgálatot, ugyan sokáig napirenden voltak, azonban ezt mint túlzó formát elvetették. A magyar püspökök most ezt a kérdést bolygatták meg, a korábbi hazai gyakorlatra való hivatkozásuk azonban — eddigi ismereteink alapján — nem igazolható.⁸¹

III. A konferencia következményei

A püspökkari értekezlet javaslatait illetve határozatait a gyűlés két tagja, Draskovich György győri és Püsky János csanádi püspök vitte Bécsbe az uralkodó elé egy külön levél kíséretében. Ebben a püspökök röviden újra összefoglalják gyűlésük indokait, ismételten felszólítják az uralkodót kegyúri jogainak és a ma-

⁸⁰ PL AEV n. 204, fol. 28. – Az esztergomi érsekek korábbi ilyen tevékenységéről nem lehet tudni. A kivizsgálást eredetileg Rómában folytatták le, Trient egyik fontos újítása volt, hogy e kötelezettségnek a nunciusok előtt is eleget lehetett tenni. A magyar püspökök által javasolt mód a zsinat egyik sok vitát kiváltott, de végül elvetett napirendi pontja volt. Vö. Eszterházy Károly kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei a vatikáni levéltárban, Eszterházy Károly Emlékkönyv (szerk. Kovács Béla), Eger 1999, 23–42. Itt vázoltam fel nagyon röviden a pápai megerősítések római hivatali procedúráját.

⁸¹ Az ötlet előzményeként az 1611. évi nemzeti zsinat (amelyen a konferencia két tagja, Lósy és Thelegdy is részt vett) azon javaslata szolgálhatott, amelynek keretében azt tervezték kérni V. Páltól, hogy a processus lefolytatására a magyar püspökök közül jelöljön ki egy arra alkalmas személyt. Kívánságukat azonban kizárólag gyakorlati okokkal (pl. hogy a nuncius messze van) indokolták. Péterffy: *Sacra Concilia II*, 217.

gyar egyház kiváltságainak maradéktalan védelmére — ez miként a múltban, úgy továbbra is a katolicizmus megmaradásának záloga —, s hitetlenkedésüket fejezik ki azzal kapcsolatban, hogy a Szentszék ezek csorbítására törne:

„Részint a főtisztelendő választott veszprémi püspök úr, Jakusith György beszámolójából, aki néhány hónapja megerősítésének kieszközölése végett az Örök Városban, az Apostoli Székhez utazott, s onnan dolgavégezetlenül tért vissza, részint pedig legszentebb felségtek szentszéki követe, Sabionetta herceg úr őexcellenciája közléséből értesültünk arról, hogy az Apostoli Széknél a magyar koronához tartozó püspökségek pápai megerősítő bulláinak kiállítása oly nagy nehézségekbe ütközik, hogy ezek megoldása aligha látszik lehetségesnek. E dolgot kimondhatatlan fájdalommal vettük tudomásul. Nem mulaszthattuk el tehát, hogy összegyűljünk, az ügyet komoly megfontolás alá vegyük, s e nehézségek pontjait legszentebb felségtek elé tárjuk. Sorainkból pedig főtisztelendő Draskovich György győri és Püsky János csanádi püspököket választottuk ki arra, hogy mindazon dolgokat, amelyek e nehézségeket okozzák, s amelyek legszentebb felségtek főkegyúri jogának gyakorlását akadályozni látszanak, feltárják és lehetőség szerinti orvoslásukat kérik, ugyanis azt óhajtjuk, hogy bár törődött helyzetben vagyunk, e téren a királyi tekintély és az ország szabadsága épen és sértetlenül maradjon meg, különösen mivel úgy gondoljuk, hogy a magyar egyház, amilyen módon növekedett, megőrizni is ugyanazon módon lehet és kell, s úgy véljük, hogy mindenki más, aki megőrzését más úton képelné el, csalatkozik. Alázatosan kérjük tehát legszentebb felségteket, hogy amelyeket követeink által javasolunk, jóságosan megfontolni és állásfoglalásainkat kegyelmesen elfogadni méltóztassék. Mivel az Apostoli Szentszéknek engedelmes fiai vagyunk, sohasem tudjuk magunkat arról meggyőzni, hogy az Apostoli Szék ne tartana meg minket legszentebb felségtek főkegyúri jogaival egyetemben az ország szabadságaiban.”⁸²

A két püspököt III. Ferdinánd csak október második felében fogadta kihallgatáson, s a hazai részről sürgette, de jócskán külügyi vonatkozású kérdést a Titkos Tanács november első hetében tartandó ülése elé utalta.⁸³ A tanács helyt adott a magyar prelátusok kérelmének, s hozzájárult a magyar egyház érdekében a Szentszéknél teendő diplomáciai lépésekhez. Az ügy ezután visszakerült a magyar kancelláriára, ahol a Rómába küldendő iratok végleges megfogalmazása egészen a következő év elejéig elhúzódott. Ennek oka részben a kancellár betegeskedése, részben pedig az volt, hogy a konferencia néhány elképzelését korrigálni kellett. A problémák tisztázására Lippay intenzív levelezést folytatott az esztergomi érsekkel, aki egyre inkább aggódott a késlekedés miatt.⁸⁴

A primás először december 11-én sürgette meg a római levelek szövegezésének mielőbbi befejezését: „Az mit az mi dolgainkban ulterius akar kegyelmed írni, ne halassza, és az pápának s az protectoroknak való írást is. Meg volt az mi írásunkban is, hogy se az Ragusinusokat, se az Velenczeseket most ratione epis-

⁸² Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Kézirattár, Jesutitica (118), vol. A 35/II.

⁸³ Lásd a pápai nuncius alább idézendő jelentéseit.

⁸⁴ „Bánom az kegyelmed betegeskedését, mert látom hogy az dolgok is késnek miatta.” Lósy Lippayhoz, Nagyszombat 1639. okt. 24. és november 12., PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 9. cs., 209–210 és 225–227. fol. – A kancellár csak november végén gyógyult fel teljesen. Lásd a nuncius nov. 22-ei jelentését.

copatum nem impetálhatni, hanem in suspenso kell az őfelsége jussát tartani.”⁸⁵ Négy nappal később Lósy ismét írt Bécsbe: „Az Romai expeditiót ne halassza kegyelmed, mert noha az oly püspökségek, az melyeknek nincs jövedelmek procedálhatnak per viam secreti, de az másféle püspökségekben fönntartják még az difficultást, hogyha nem az régi taxa szerint is, de hogy mégis valamit proportionaliter füzessenek, mely difficultást az ő felsége protectiójával kellettnek suprálunk: procedálhatna ezekben is az confirmatio és az expeditiók.”⁸⁶ Majd a primás 1640. január 3-ai levelében a kancellár észrevételeire⁸⁷ válaszolva hozzájárult ahhoz, hogy a kánoni kivizsgálási eljárásnak az ő hatáskörébe rendelését, valamint a velenceiek és raguzaiak által birtokolt püspökségek érdekében teendő lépéseket halasszák kedvezőbb időkre.⁸⁸ Még azt az időközben felmerült kérdés feszegetését is tanácsosabbnak látta mellőzni, miszerint a pápai nunciatura helyett a primási szentszék jogosult a különféle (házassági, örökösödési stb.) perek harmadfokú elbírálására.⁸⁹ A kiváló egyházi műveltségű Lósy arra is felhívta Lippay figyelmét, hogy az annáta elengedésének ügyében — tekintettel illetékeségére — az egész bíborosi kollégiumhoz külön levelet kell intézni, nem elegendő csupán a bíboros-protectoroknak írni, akik egyébként is nemrég lemondtak az őket illető részről (tudniillik a már említett *propinár*ról).⁹⁰ A délvidéki püspökségek közül a szendrőivel kapcsolatban az esztergomi érsek nem látott reményt, hogy bármilyen eredményt el lehetne érni Rómában, s részben hasonló véleményen van a novi címről is.⁹¹ (Ezt a csupán újonnan használatba vett címet Michael Chunar lemondása után Lippay saját egri helynökének, Czeglédy Albertnek adományoztatta, s a primás — Chunar sikertelen próbálkozásai után — nemcsak megerősíthetőségében, hanem abban is kételkedett, hogy a protestáns rendek engedni fogják, hogy viselőjének az országgyűlésben szavazata legyen. Ezért inkább azt tartotta célravezetőnek, hogy a hazai közéletben részt nem vevő Bielavich György mondjon le a Rómában ugyanúgy problémákat okozó, de az országgyűléseken már bejáratott tinini címről Czeglédy javára, s cserébe a novit kapja meg.)⁹² Lósy ugyanakkor állhatatosan ragaszkodott az értekezlet római képviselőt átszervezésére vonatkozó döntéséhez: „Ötödik dolog az Agens dolga: ebben én nem láthatok egyéb módot, hanem hogy magán való Ágensünk legyen, mert az mi dolgainkat ex magnis rationibus nem jó az más ország dolgaival egybe kevernünk,

⁸⁵ Lósy Lippayhoz, Nagyszombat, 1639. dec. 11., PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 61. cs. 76–78. fol.

⁸⁶ Lósy Lippayhoz, Nagyszombat, 1639. dec. 15., PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 9. cs., 253–254. fol.

⁸⁷ Lippay levele nem maradt fenn, Lósy hivatkozik rá: „Meg adák az kegyelmed levelét, melyben egy néhány consideratiói vadnak az Romai dolgok felől”. Lósy Lippayhoz, Nagyszombat 1640. jan. 3. PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 9. cs., 279–282. fol.

⁸⁸ PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 9. cs., 279–282. fol.

⁸⁹ Lósy Lippayhoz, Nagyszombat, 1639. dec. 11., PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 61. cs.; 76–78. fol.

⁹⁰ Lósy információit a püspökkari ágenstől, Favillától szerezte. PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 61. cs., 76–78. fol.

⁹¹ PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 61. cs., 76–78. fol.

⁹² Lósy Lippayhoz, Nagyszombat, 1639. dec. 6., PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 9. cs., 246–248. fol.

mert az mi dolgaink gaudent specialibus praerogativis.”⁹³ Az esztergomi érsek január 5-ei levelében a kancellár közelebről nem ismert ellenvetéseire megismételte két nappal korábbi javaslatait,⁹⁴ s újra hangsúlyozta a magyar képviselőlet önállóságának szükségességét: „Az mi dolgainkat pedig nem kell az más országok dolgai közé elegyíteni ob diversitatem: annak okáért magunk ágensének, az magunk directiójából kell azokat forgatni, de cum auxilio et favore domini oratoris. Fauilla elég dexter az dolgokban, csak impendálja az maga auctoritását az Őfelsége oratora. Ezen dolgokban szóval is izentem kegyelmednek Weszprimi püspök uramtul.”⁹⁵

A kancellária — csak részben megfogadva a primás tanácsait⁹⁶ — a fenti eszmecserek után állította ki a Rómába VIII. Orbán pápának (1623–1644), Francesco Barberini bíboros-államtitkárnak⁹⁷ (1624–1644), továbbá a Habsburg-képviselőlet irányítóinak: Scipione Gonzaga császári követnek és Németország, valamint az örökös tartományok bíboros protektorainak küldendő uralkodói iratokat.⁹⁸

A pápának szóló királyi levél — a megszokott udvarias és részletekbe rendszerint nem bocsátkozó stílusban — a magyar prelátusok jelentésére és instanciájára hivatkozva röviden összefoglalja a püspökök királyi főkegyúri jog mellett szóló érveit. Kifejti, hogy nem mondhat le a korona jogairól, és felkéri VIII. Orbánt ezek elismerésére, és az évszázados fizetési kedvezmények folytatólagos megadására. A magyar kancellárián megfogalmazott szöveg azon túl, hogy hangsúlyozza a felszentelt püspökök számának csökkenése miatt a katolicizmust fenyegető veszély nagyságát, minden további érv ismertetését a császári követre bízta.⁹⁹ A bíboros-államtitkárnak küldött szokásos kísérőlevél a Barberini-pápához intézett kérések elfogadásának támogatására szólít fel.¹⁰⁰

⁹³ Lósy Lippayhoz, Nagyszombat 1640. jan. 3. PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 9. cs., 279–282. fol.

⁹⁴ Lósy Lippayhoz, Nagyszombat, 1639. jan. 5. PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 61.cs., 80–81. fol.

⁹⁵ PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 61.cs., 80–81. fol.

⁹⁶ Lósy 1640. jan. 13-án a lépések mielőbbi megkezdése érdekében maga is viszkozott attól az elképzeléstől, hogy az egész bíborosi kollégiumnak írjanak az annáták elengedéséért: „Igen akarom, hogy az Romai dolgokat expedialtatta kegyelmed, igen akarnám, ha végbe mehetne az dolog absque literis ad collegium cardinalium scribendis.” PL AS Act. rad., caps. X, No. 196, 9.cs., 302. fol. – Az e kérdés körüli huzavona talán azzal magyarázható, hogy a kollégiumhoz, mint testülethez fordulni csupán sede vacante estén volt kánonilag teljesen szabatos.

⁹⁷ Valójában a pápai diplomáciát is irányító bíboros-nepos. Az államtitkárság adminisztratív vezetője ekkor még csupán érseki rangot viselő, alárendelt személy. A mai értelemben vett bíboros-államtitkárról valójában csak X. Ince pápaságától beszélhetünk. Barberini egyházkormányzati szerepére *Kraus, Andreas*: Das päpstliche Staatssekretariat unter Urban VIII. 1623–1644 (Römische Quartalschrift Supplementheft 29), Rom–Freiburg–Wien 1964, 9–35.

⁹⁸ Lósy és Lippay levelezéséből egyértelműen kitűnik, hogy az iratok január elején még fogalmazás alatt álltak, a fogalmazványaikon szereplő dátum ugyanakkor 1639. dec. 17. Inkább feltételezem azt, hogy Rómát sürgetendő az idővesztés pótlására az iratokat egy hónappal antedatálták, mintsem hogy a kancellár csak „alibiből” levelezgetett volna a primással.

⁹⁹ Többszörösen javított fogalmazványa: MOL MKL Conc. exp. (A 35), n. 383/1639. – magyar fordításban hozza *Frañói*: A Magyar királyi kegyúri jog, 356; Magyarország egyházi és politikai összeköttetései, 355. – *Frañói* a pápához és a követhet intézett levelek esetében a bécsi udvari, a Barberinihez és a bíboros protektorokhoz írtaknál pedig a magyar kancelláriai levéltárra hivatkozik. Én az összes iratot ez utóbbiban találtam meg.

¹⁰⁰ Egy utólagos javítás miatt el nem küldött első tisztázata: MOL MKL Conc. exp. (A 35), n. 381/1639.

A bíboros-protectorokkal és a követtel nemcsak a pápai levél tartalmát közölték, hanem kaptak néhány speciális utasítást is. A két savoyai kardinálisnak, az amúgy kevésbé aktív Mauriziónak¹⁰¹ és Carlo Emmanuele Piónak meghagyták, hogy a bíborosi kollégiumnál érjék el az annátából való részesedésről és a propináról való lemondást. Ez utóbbi, mivel maguknak a protektoroknak a járandósága volt, a két bíborosnak címzett célzásnak tekinthető.¹⁰² Lósy fentebbi információja ugyanis tévesnek bizonyult, s a portektorok továbbra is ragaszkodtak az őket megillető összeghez.¹⁰³

Gonzagához, hogy teljes képe legyen a megtett lépésekről, eljuttatták a Rómába küldött levelek másolatait. Másrészt a szokásostól eltérően az eljárásmodot illetően nem kapott részletes végrehajtási utasítást. Ehelyett instrukció gyanánt a pápai audienciákon és a kúriai hivatalokban személyesen előadandó érvei megalapozására a püspökkari konferencia határozatait és az azokhoz csatolt mellékleteket kapta meg. Bécs az esztergomi érsekkel történt egyeztetésnek megfelelően mindössze két pontban korlátozta a magyar püspökök javaslatait. A császári követnek előírták, hogy — mivel e követelés csak további feszültségeket gerjesztene — a kánoni kivizsgálási eljárásnak az esztergomi érsek jogkörébe utalása érdekében ne tegyen lépéseket. Továbbá bár elismerték a felterjesztés azon érvelésének jogosságát, hogy számos tengeremelléki püspökség, amelynek főkegyuraságát Vence és Ragusa gyakorolja, jog szerint a magyar koronához tartozik, külön is szükségesnek tartották hangsúlyozni, hogy a követ ezt a kérdést a jelen helyzetben szintén ne feszegetse.¹⁰⁴

Az 1639. évi püspökkari értekezlet határozatai tehát elnyerve az uralkodó jóváhagyását a magyar ügyekben Rómával folytatott Habsburg-politika alapjává váltak. A császári követnek instrukcióként való megküldésük egyúttal azt is jelentette, hogy a római képviselőt átszervezésében nem Gonzaga, hanem a hazai klérus elképzelései kaptak lehetőséget a megvalósulásra.¹⁰⁵ A magyar agentúra mindazonáltal sohasem nyert diplomáciai jogosítványokat, így a hazai vonatkozású uralkodói leveleket, üzeneteket, kéréseket továbbra is a követ juttatta el szokásos pénteki audienciáin a pápának. A magyar—szentszéki kapcsolatok mindennapjaiban Favilla és utódai működése annak ellenére meghatározónak bizonyult, hogy a magyar ügyek képviselőjében sohasem sikerült monopóliumot biztosítani számukra a század során. Különösen a zágrábi püspökök mellőzték szolgálatait

¹⁰¹ 1638–1642 között Magyarország és az örökös tartományok bíboros-protectora. *Wodka*: Zur Geschichte, 67.

¹⁰² Fogalmazványa: MOL MKL Conc. exp. (A 35), n. 385/1639.

¹⁰³ Spettano al signor cardinal di Sauoia protettore etiandio nella sua assenza le propine della proposizione delle chiese d'Vngheria, onde a me non resta luogo d'ubbidire in ciò a vostra maestà, siccome son per far sempre in tutte l'altre cose di servizio della maestà vostra e di coteste chiese. Pio kardinális III. Ferdinándhoz, Róma, 1639. nov. 24. ÖStA HHStA St.abt., Rom, Hofkorrespondenz, Fz. 11, Konv. Kardinäle ad Ferdinand III 1639–1643, fol. 17.

¹⁰⁴ A követnek szóló levél fogalmazványa: MOL MKL Conc. exp. (A 35), n. 384/1639.

¹⁰⁵ A követ elképzelése a Datarián alkalmazandó, a Habsburg-országok ügyeiben illetékes tisztviselőről csupán egy évszázad múlva vált valóra. E hivatalnok szerepére — az előzmények említése nélkül — többször kitér: *Blass, Richard*: Die k.k. Agentie für geistliche Angelegenheiten, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 7 (1954) 47–89.

kat,¹⁰⁶ és javadalmazásuk kérdése szintén számos kívánnivalót hagyott maga után. Ugyanakkor nemcsak a prelátusok, hanem olykor a magyarországi főurak képviselőit is ellátták,¹⁰⁷ sőt arra is találunk adatokat, hogy egyes esetekben hivatalos megbízás útján a Habsburgok is igénybe vették szolgálataikat.¹⁰⁸

IV. A konferencia és Róma

Róma nem csupán a megérkező uralkodói levelekből és a császári követ előterjesztéseiből értesült a magyar egyház igényeiről. Az eseményeket nunciusa révén már a kezdetektől figyelemmel kísérte, sőt azok befolyásolásával is megpróbálkozott.

A szolgálati ideje végén járó bécsi nuncius, Malatesta Baglioni¹⁰⁹ 1639. július 30-ai jelentésében arról tudósította az államtitkárságot, hogy az Örök Városból visszatért veszprémi püspök módfelett panaszkodott az uralkodó előtt amiatt, hogy a Kúriánál tapasztalt méltánytalan bánásmód miatt az országban már alig található felszentelt püspök. Jakusith állítólag — a nuncius Michael Chunartól, Németország ferences kommisszáriusától szerezte értesüléseit — arra tett javaslatot, hogy hívják össze a tartományi zsinatot, s a problémákat régebbi kánonok, valamint az esztergomi érsek ősi kiváltságainak érvényesítésével orvosolják, a pápához pedig küldjenek követet eme „zavaros gondolatok” elfogadtatása érdekében. Malatesta azonnal szükségét látta, hogy beszéljen Lippay kancellárral és Martinitz gróf titkos tanácsossal, akik megígérték neki, hogy semmi olyasmi nem fog történni, ami az Apostoli Szék tekintélyét sértené.¹¹⁰

A nuncius egy héttel később már valamivel megalapozottabb információkkal tudott szolgálni. Augusztus 7-én értesítette Rómát arról, hogy Lósy primás Jakusith beszámolója nyomán a nehézségek megvitatására nem a zsinat, hanem csak a püspöki kar összehívását tervezi. Malatesta ismét beszélt Lippayval, aki újfent ígéretet tett arra, hogy „csak olyan határozat elfogadását fogja megengedni, amely kellő tisztelettel viseltetik az Apostoli Szék irányában [...] s rajta tartja a kezét, nehogy valami meggondolatlanságot kövessenek el”. Lippay szerint csupán az várható — jelentette a nuncius —, hogy a püspökök ismét folyamodnak a pápához a díjmentes ügyintézés folytatólagos megadásáért, és ehhez az uralkodó közbenjárását is kérni fogják, ami aligha tiltható meg nekik. A kancellár főként azt han-

¹⁰⁶ Csupán egy a számos példa közül: Petrechich Péter zágrábi püspök 1648-ban Matthias Szlouencisch nevű kanonokját küldte Rómába a bullák megszerzésére. Levele Harrach bíboroshoz, Zágráb, 1648. aug. 28. ÖSTA AVA Gräfllich Harrach'sches Familienarchiv, Kardinal Ernst Adalbert, Biographica, Kart. 172 [ord. cron.]. – I. Lipótnak külön is meg kellett erősítenie az akkori ágens, Giovanni Giani jogositványait. Levele Carlo Pio di Savoya (II.) bíboros-protectorhoz, Bécs, 1679. aug. 21. PL AEV Acta Suffraganeorum Nitriensium, n. 2105/5.

¹⁰⁷ Esterházy Miklós Francesco Barberinihez, Nagyszombat, 1642. február 12. Barb. Lat., vol. 6905, 5^r-6^v.

¹⁰⁸ III. Ferdinánd mandátumai Pietro Giacomo Favillához, MOL MKL Conc. exp. (A 33), n. 205[b]/1648; n. 534/1651.

¹⁰⁹ Bécsi nunciusi tevékenységére: *Becker, Rotraut*: Aus dem Alltag des Nuntius Malatesta Baglioni. Nichtdiplomatische Aufgaben der Wiener Nuntiatur um 1635, Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken 65 (1985) 307–341.

¹¹⁰ Malatesta Baglioni pápai nuncius Francesco Barberini bíboros-államtitkárhoz, Bécs, 1639. júl. 30. BAV Barb. Lat., vol. 7014, fol. 61^{rv} (ciffre). – Gerog Adam v. Martinitz 1637-től volt a Tanács tagja, különösebb befolyás nélkül. Vö. *Schwarz, Henry Frederick*: The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century, Cambridge 1943, 299.

goztatta a pápai diplomata előtt, hogy a (szűkebben vett) országterületen csupán két érsek és két felszentelt püspök működik, s hogy a kereszténység védelmében a török ellen vérét hullató nemzet ennyi kedvezést igazán megérdemelne Rómától. Válaszában Malatesta a bíboros-államtitkár Magyarország iránti különös jóindulatát emlegette, amit az esztergomi érsek már (pápai megerősítésekor) személyesen is megtapasztalhatott. Eszmeeseréjük során érintették a címzetes püspökségek kérdését is. A nuncius e téren az uralkodó önmérsékletét tartotta kívánatosnak, s a Szentszék arra vonatkozó álláspontját hangsúlyozta, hogy a hódoltsági címekre olyan főpapokat kell kinevezni, akik gondját is viselik az ott élő katolikusoknak, és nem méltatlan, karrierista szerzeteseket. Lippay ezt a kifogást annak az uralkodói döntésnek a felemlítésével hártotta el, amely szerint ezentúl csak arra érdemeseket fognak a püspöki címekre kinevezni.¹¹¹

Míg a leköszönő nuncius némileg már tárgyilagos képpel szolgált a fejleményekről, utóda, a később bíborosi méltóságra emelt Gaspare Mattei (címzetes) athéni érsek¹¹² ugyancsak augusztus 6-ai jelentésében csupán Jakusith visszatérésével foglalkozott. Eszerint a veszprémi püspök fennen hangoztatta, hogy Francesco Barberini bíboros-államtitkár csak egyszer volt hajlandó fogadni őt. Bár a nuncius úgy látta, hogy a püspök egy befolyás nélküli, szószátyár alak, mégis — elmagyarázva neki a bíboros-államtitkár számos egyéb irányú elfoglaltságát — megpróbálta kedveskedéssel és ajándékokkal hallgatásra bírni, bár ennek sikeréhez nem fűzött sok reményt.¹¹³

Barberini államtitkár augusztus 20-ai immár Matteinek címzett válaszában értetlenségének adott hangot a veszprémi püspök magatartásával kapcsolatban, hiszen Jakusithot római tanulmányi éve alatt és mostani útja során is kedvező bánásmódban részesítette minden segítséget megadva számára.¹¹⁴ A veszprémi székben történő megerősítését azonban a kánoni előírások szerint mindaddig nem lehet megadni, amíg elődje, az Egerbe áthelyezett Lippay György ki nem eszközli Veszprémtől való feloldását.¹¹⁵ Az államtitkár csodálkozását fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy Jakusith vajon mit is akarhat elérni a régi kánonokra való hivatkozással és a tartományi zsinat összehívásával, s jóváhagyta a kancellárnál és a Martinitz titkos tanácsosnál tett lépéseket.¹¹⁶

Mattei nuncius még október 1-jei jelentésében is egyedül a veszprémi püspök izgatásának tudja be a magyar püspökök mozgolódását, ami a konferencia összehívását kiváltó okok ismeretében kétségkívül túlzásnak tűnik, még ha — a kollégái közül talán a legradikálisabb — Jakusith beszámolójának hatását nem is szabad lebecsülni.¹¹⁷ A jelek szerint a veszprémi püspök megsejthetett valamit a nuncius

¹¹¹ Malatesta Barberinihez, Bécs, 1639. aug. 6. BAV Barb. Lat., vol. 7014, fol. 77^v és 80^v.

¹¹² Életrajzi adatai: HC IV, 25.

¹¹³ Gaspare Mattei bécsi pápai nuncius Francesco Barberini bíboros-államtitkárhoz, Bécs, 1639. aug. 6. BAV Barb. Lat. vol. 7037, fol. 64^r (ciffre).

¹¹⁴ Vö. *Galla*: Harminckilenc Pázmány-levél, 75*, n. 103.

¹¹⁵ A veszprémi püspök 1640 tavaszán nyugodott csak bele a helyzetbe. Lásd levelét Matteihez, Pruszká, 1640. márc. 30. ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc., n. 65.

¹¹⁶ Barberini Matteihez, Róma, 1639. aug. 20. BAV Barb. Lat., vol. 7076, fol. 88^r (ciffre).

¹¹⁷ Mattei Barberinihez, Bécs 1639. okt. 1. BAV Barb. Lat., vol. 7038, fol. 1^v (ciffre).

róla alkotott véleményéről, ezért nem exponálta magát a továbbiakban, s maradt távol a nagyszombati ülésről.¹¹⁸

Magának a konferenciának az összehívása kifejezetten meglepte a pápai diplomácia új bécsi képviselőjét. Mattei ugyancsak október 1-jén bizonytalan szóbeli híresztelésekre alapozva azt közölte Rómával, hogy a magyar prelátusok Esterházy nádorral együtt Nagyszombatban gyűltek össze, s az a szándékuk, hogy legalább részben kivonják magukat a Szentszék joghatósága alól. A nuncius aggodalmait nagyban növelte — alaptalanul — a nádor esetleges részvétele, úgyhogy pontosabb információk szerzése végett szükségesnek látta, hogy alkalmas ürüggyel egy obszerváns ferencest küldjön a tanácskozás helyszínére. Ő maga az udvarba már visszatért Lippay kancellártól igyekezett felvilágosítást nyerni a történetekről. Világosan mutatja a pápai diplomaták lemaradását az eseményekről, hogy Mattei akkor még Bécsben tartózkodó elődje, Baglioni pesarói püspök is azt bizonygatta, hogy csupán egy régebbi üggyről lehet szó, amelyről annak idején — valószínűleg imént idézett augusztus 6-ai jelentésére gondolt — tudósította is az államtitkárságot.¹¹⁹

Mattei csupán október 8-án tudott részletesebb tájékoztatást nyújtani arról, hogy valójában mi is történt szeptember végén Nagyszombatban. Jelentésében egyrészt visszakozott a püspökök úgymond lázadását és a nádor részvételét illetően, másrészt röviden tudatta, hogy a magyar prelátusok azért gyűltek össze, hogy III. Ferdinándtól segítséget kérjenek a pápai megerősítések gyorsabb és olcsóbb kieszközléséhez, valamint a főkegyúri jog körüli viták elsimításához. Ennek érdekében a győri és a csanádi püspököt küldték Bécsbe, akik azonban még nem kaptak audienciát. A nuncius remélte, hogy a kancellártól további információkat nyerhet, amire valóban szüksége lehetett, hiszen még mindig Jakusithot tette meg bűnbaknak, akiről ezúttal sem mulasztotta el megjegyezni, hogy mily kevés megbecsülésnek örvend az udvarban.

Mattei, biztos, ami biztos, mindeközben jónak látta felhívni a Titkos Tanács elnökének, Maximilian Trauttmansdorffnak a figyelmét arra, hogy Spanyolország nem nézne jó szemmel semmiféle a Szentszék tekintélye ellen indított támadást, a császári kormányzat irányítója azonban kitért a válaszáadás elől, mondván, semmit sem tud az üggyről.¹²⁰ A nuncius következőképp október 9-én, a szokásos hétfői uralkodói kihallgatáson maga III. Ferdinánd előtt hozakodott elő a kérdéssel. Amint azt október 15-ei jelentésében írja, miután a nagyszombati konferenciáról általa tudottakat felvázolta az uralkodónak, az nyíltan megmondta neki, hogy a magyar főpapok valóban a Rómában irányukban tanúsított bánásmódot, a hosszadalmas ügyintézés, a hatalmas költségeket, s a királyi püspökkinevezések elutasítását fájlatják módfelett. A nuncius replikája szerint Rómában a dolgoknak megvan a saját ügymenetük, s a költségeket főleg az ágensek és ügyintézők visszaélései okozhatják. Válaszában Mattei kárhóztatta és feleslegesnek nevezte az

¹¹⁸ Sőt nem sokkal később Matteit arra invitálta, hogy családi birtokán gyógykezeltesse magát. Lásd Jakusith imént idézett levelét Matteihez, Pruszká, 1640. márc. 30. ASV Arch. Nunz. Vienna, Proc., n. 65.

¹¹⁹ Mattei Barberinihez, Bécs 1639. okt. 1. BAV Barb. Lat., vol. 7027, fol. 1^v (ciffre [titkosítással]).

¹²⁰ Mattei Barberinihez, Bécs, 1639. okt. 8. BAV Barb. Lat., vol. 7027, fol. 9^v (ciffre). – Trauttmansdorff befolyására lásd *Schwarz*: The Imperial, 372–374.

ilyen püspökkari gyűléseket, mondván, elegendő és hatékonyabb is, ha a magyar főpapok őt keresik meg problémáikkal, s a kéréseiket ő majd továbbítja Rómába. A Szentszéknél pedig mindig a legnagyobb megértésre számíthatnak, hiszen mind a pápa, mind a bíboros-államtitkár azon van, hogy az Itálián kívüli egyházakkal különösen jól bánjanak. A kihallgatáson a nuncius végül arra kérte az uralkodót, hogy a püspökök semmilyen követelésének ne adjon helyt, s III. Ferdinánd megígérte neki, hogy audienciájuk után hozzá utasítja őket.¹²¹ A nuncius október 29-én mindezek ellenére arról panaszkodik, hogy az uralkodó — nyilatkozata ellenére — a prelátusokat nem hozzá küldte, hanem az ügyet a következő hétre a Titkos Tanács elé utalta, így kénytelen lesz egyéb alkalmat keresni a magyar főpapok megzabolázására.¹²²

Az államtitkárság mindeközben csupán két rövid jegyzékben reagált a fejleményekre. 1639. október 22-én Francesco Barberini kételkedésének adott hangot azzal kapcsolatban, hogy a magyar püspökök ki akarnák vonni magukat a Szentszék joghatósága alól. Mindazonáltal szükségesnek látta, hogy egy buzdító levelet írjon az esztergomi érseknek, s helyeselte a Lippay kancellárral történő együttműködést az indulatok féken tartásása végett.¹²³ (Lósyt érseki megerősítése és palliuma együttes megadása miatt, Lippayt a rezidenciakötelezettség alóli felmentése nyomán Róma a saját lekötelezettjeként tartotta számon.) November 5-én pedig arra utasította a bécsi nunciust, hogy ha nem kerül pont az ügy végére, a magyarok összes sérelméről és törekvéséről szerezzen pontos információkat, és küldjön egy részletes jelentést, hogy Rómában a kérdést alaposan megvizsgálhassák, és a bajokat, ahol szükséges, orvosolhassák.¹²⁴

A nuncius november 22-én válaszolt Rómának. Eszerint a magyar püspökök ügyében az elmúlt hetekben semmi sem történt, mivel Lippay kancellár beteg volt, de már jobban van. Részletes beszámolót mindaddig nem tud küldeni, amíg meg nem szerzi a püspökök uralkodónak benyújtott felterjesztését. Így jobb híján megismételte az október 15-ei jelentésében foglaltakat.¹²⁵

A Szentszék érdemben csak december 3-án reflektált a szeptember végi püspökkari konferenciára, illetve az erről tudósító október 15-ei nunciusi beszámolóra. Barberini bíboros — mint írja — előbb tájékozódni akart a sérelmek jogosságáról, s előrebocsátja, hogy amíg részletesen meg nem ismeri a magyar püspökök álláspontját, csupán általánosságban tud választ adni. Mégpedig azt, hogy a Kúrián az ügyintézés rendszerint megfelelő és gyors — ez az egész pápai udvar érdeke —, s késlekedések csupán az egyes ügyekben felmerülő speciális nehézségek esetén fordulnak elő. Az ügyintézők, illetve ágensek esetleges ravaszkodásával ellentétben Barberini nem tartotta valószínűnek, hogy bármelyik kúriai tisztviselő baksist követelt volna, de kilátásba helyezte, hogy ez esetben az illetővel visszafizettetik a pénzt. (Amint láthattuk, korrupcióról egyáltalán nem volt szó

¹²¹ Mattei Barberinihez, Bécs, 1639. október 15. BAV Barb. Lat. vol 7027, fol. 25^v (ciffre).

¹²² Mattei Barberinihez, Bécs, 1639. okt. 29. BAV Barb. Lat. vol 7027, fol. 47^r (ciffre).

¹²³ Barberini Matteihez, Róma, 1639. okt. 22. BAV Barb. Lat., vol. 7079, fol. 46^r (ciffre).

¹²⁴ Barberini Matteihez, Róma, 1639. nov. 5. ASV Segreteria di Stato, Germania, vol. 135, fol. 63^r (ciffre). Másolata: MOL Mohács utáni Gyűjtemény, Fraknói Vilmos hagyatéka (R 57), 6. tétel (Nunziatura Germaniae), fol. 455. – Ez esetben a másolatot használtam.

¹²⁵ Mattei Barberinihez, Bécs, 1639. nov. 26. BAV Barb. Lat. vol 7027, fol. 72^r (ciffre).

Nagyszombatban.) Az államtitkárság tudakolódzására pedig a *Datarián* egyenesen azt állították, hogy VIII. Orbán pontifikátusa alatt a magyar egyház érdemi öszszezetet nem utaltatott át Rómába, a fizetések alól mindig felmentést kaptak, úgy-hogy inkább hálálkodniuk kellene, mintsem lázongani. Barberini befejezésül utasította a nunciust, hogy próbáljon hatást gyakorolni az uralkodóra, többé ne engedje meg hasonló gyűlések összehívását, és tartassa be III. Ferdinánddal azt az ígéretét, hogy a hozzá forduló püspököket a Szentszék képviselője elé fogja utasítani.¹²⁶ A bíboros-államtitkár december 17-én újból megerősítette fenti instrukcióit,¹²⁷ és felhívta a nuncius figyelmét arra, hogy az annáta nem a *Datariát*, hanem — mint azt Lósy is kifejtette — a bíborosi kollégiumot s részben az ügyeket intéző tisztviselőket illeti. Ez szerfölött bonyolulttá teszi a dolgokat, így ő egyedül nem is dönthet a kérdésben. Egyébként pedig az a véleménye, hogy a magyar püspökök csak „pénzt akarnak, s Rómát kiszipolyozni”.¹²⁸

A nuncius egész december–januárban valósággal üldözte Lippay kancellárt, hogy megszerezze tőle a konferencia határozatait, s így végre minden eddiginél részletesebb tájékoztatást tudjon Rómának nyújtani. Mint december 17-én jelenti, titkárát küldte a kancellárhoz, aki azt üzenete vissza, hogy az uralkodó is megbízta azzal, hogy számoljon be neki a konferencián történekről, de betegsége kiújulása miatt feladatának most nem tud eleget tenni.¹²⁹ 1640. január 7-én még mindig ugyanez volt a helyzet.¹³⁰ Időközben újabb — alaptalan — híresztelések kaptak szárnyra arról, hogy a kancellár Magyarországra utazik, és ott a püspökök megsegítésének lehetőségéről fog a nádorral tárgyalni. Mattei némileg bosszúsan jegyzi meg, hogy ha a magyar főpapoknak bármi problémájuk van, azt írják le és tudassák a bíboros-államtitkárral.¹³¹

Lippay végül csak február közepén kereste fel a nunciust, hogy az uralkodó nevében tájékoztassa őt a magyar püspökök kívánságairól. Mattei — azon kívül, hogy a római császári követ kapott megbízást a konferencián megfogalmazottaknak a Szentszék elé terjesztésére — sok újdonságot a már eddig ismerteken kívül nem tudott meg. A találkozó egyben egy hallgatólagos kompromisszum megkötését eredményezte. Ez rendkívül furcsa módon ment végbe. A nuncius tudniillik — beszámolója szerint — azt a kérdést szegezte a kancellárnak, hogy vajon fizettek-e már akár egy annátát is Rómában, illetve hogy egyáltalán követelte-e ezt tőlük valaki. Lippay elérte a kérdést mindkettőre engedelmesen nemmel felelt. Mattei ezután már csak azt tudakolta, hogy akkor valójában mi is a panaszkodásuk oka. Vagyis a nuncius közvetve azt hozta a kancellár tudomására, hogy a Szentszék legfelső döntéshozó szintjén hajlandóak lesznek felülbírálni a kúriai bürokrácia követeléseit, s nyomást gyakorolni a bíborosi kollégiumra az annáták elengedésének érdekében. A címzetes püspökségekkel kapcsolatban pedig úgy egyeztek meg, hogy a kancellár mint magánember papírra veti a nuncius számára az

¹²⁶ Barberini Matteihez, Róma, 1639. dec. 3. BAV Barb. Lat., vol. 7079, fol. 70^v (ciffre).

¹²⁷ Barberini Matteihez, Róma, 1639. dec. 17. BAV Barb. Lat., vol. 7084, fol. 30^r (ciffre).

¹²⁸ Barberini Matteihez, Róma, 1639. dec. 17. BAV Barb. Lat., vol. 7084, fol. 31^r (ciffre). – Barberini álláspontjáról Favilla is tudósította Lósyt. Lásd ez utóbbi fentebb idézett jan. 3-ai levelét.

¹²⁹ Mattei Barberinihez, Bécs 1639. dec. 17. BAV Barb. Lat., vol. 7027, fol. 93^r (ciffre).

¹³⁰ Mattei Barberinihez, Bécs, 1640. jan. 7. BAV Barb. Lat., vol. 7028 fol. 5^r (ciffre).

¹³¹ Mattei Barberinihez, Bécs, 1640. jan. 21. BAV Barb. Lat., vol. 7039, fol. 33^r (ciffre).

ezzel kapcsolatos elképzeléseit.¹³² Február 18-ai beszámolója szerint Mattei nem sokkal később ismételten biztosította a kancellárt arról, hogy amennyiben elismerik a kötelezettségeiket, s a díjkedvezmények terén nem kiváltságokat követelnek, hanem csak úgymond kegyet kérnek, a Kúria teljesíteni fogja kéréseiket.¹³³

Ezt követően a nunciusi jelentések magyar vonatkozásai már csak a Bécsbe küldött felső-magyarországi protestáns követek ellen tervezett, a kancellárral közös akció részleteiről tudósítanak.

Február 25-ei jegyzékében a bíboros-államtitkár megkönnyebbülten vette tudomásul, hogy a magyar kancellár úgymond visszakozott, s Barberini szerint ezzel az ügy végére pont került, a problémák további feszegetésének nincs helye — bár Lippay fejtegetéseit a címzetes püspökségekről ezután is kíváncsian várta.¹³⁴

***

Az események gyors elcsitulását tehát Róma engedékenysége magyarázza. Míg 1639. augusztus 20-án Francesco Barberini arról értesítette a nunciust, hogy a konzisztoriális kongregáció újonnan hozott dekrétuma szerint a bíborosi kollégium nem ad engedményeket a magyar püspököknek,¹³⁵ s még decemberben is saját inkompetenciáját hangoztatta, a nunciusi jelentések hatására már az uralkodói levelek megérkezte előtt, 1640. január 28-ai jegyzékében kilátásba helyezte az államtitkár, hogy — amennyiben a magyar főpapok nem követelőznek tovább — néhány püspökség ügyét Rómában gyorsan és *gratis* intézik el.¹³⁶ S valóban néhány hosszú évek óta húzódó pápai megerősítés végére hamarosan pont került. Így a váradi szék helyzetének kánoni rendezése már 1639 decemberében, Csanádé, Vácé valamint az időközben betöltött Pécsé pedig 1640 folyamán végbement, igaz viszont, Tinin ügye félúton ismét elakadt, s Zágrábé csak 1642 elején fejeződött be.¹³⁷ Erdély és a címzetes püspökségek (többek között Roson, Ansaria) kérdésében ugyanakkor nem történt előrelépés, s a fizetési kedvezmények csupán alkalmi jellegűek voltak.

Az eddig tárgyalt sikerek azonban csak részben tulajdoníthatók a konferencián elhangzottaknak. A fentiekben rekonstruált események világosan megmutatják, hogy elsősorban maga az értekezlet összeülésének ténye, a körülötte csapott hírverés és a tanácskozást övező titkolózás gyakorolt érdemi hatást Rómára.¹³⁸ A Barberinik kü-

¹³² Mattei Barberinihez, Bécs, 1640. febr. 4. BAV Barb. Lat. vol. 7028, fol. 27^r (ciffre).

¹³³ Mattei Barberinihez, Bécs, 1640. febr. 18. ASV Segr. Stato, Germania, vol. 135, fol. 118^{rv}. (ciffre) Másolata: MOL Mohács utáni Gyűjt., Fraknoi hagy. (R 57), 6. tét., fol. 452^r.

¹³⁴ Barberini Matteihez, Róma 1640. febr. 25. BAV Barb. Lat., vol. 7079, fol. 114^r (ciffre). – Barberini az ügyet lezártnak nyilvánító álláspontját március 10-én újból megerősítette. Jegyzéke Matteihez, Róma 1640. márc. 10. ASV Segr. Stato, Germania, vol. 135, fol. 119^{rv}. (ciffre) Másolata: MOL Mohács utáni Gyűjt., Fraknoi hagy. (R 57), 6. tét., fol. 452. –Itt is a másolatot használtam.

¹³⁵ Barberini Matteihez, Róma, 1639. aug. 20. BAV Barb. Lat., vol. 7076, fol. 88^r (ciffre).

¹³⁶ Barberini Matteihez, Róma, 1640. jan. 28. BAV Barb. Lat., vol. 7084, fol. 44^r (ciffre).

¹³⁷ HC IV 359. 168. 356. 290. ASV Arch. Concist., Acta Camerarii, vol. 17, fol. 207^r. és HC IV 337. 376. – A boszniai püspök bulláit a konferenciától függetlenül már 1639. október 3-án kiállították. HC IV 11.

¹³⁸ Olyannyira, hogy amikor három év múlva tartományi zsinat összehívását tervezték, a nuncius előzetesen szóban és írásban is felhívta Lósy és Lippay figyelmét, nehogy valami, az Apostoli

lönösen a franciaországi események miatt, a gallikán tendenciák továbbgyűrűzésétől tartva irtóztak — nem egészen alaptalanul — az 1639-es konferenciához hasonló egyházi gyűlésektől. A magyar püspökök külön figyelmet fordítottak arra, hogy a nuncius — minden próbálkozása dacára — ne tudja befolyásolni a történeteket, s hogy az ügy a császári udvar és diplomácia csatornáin kerüljön a Szentszék elé, ahol Mattei olykor jócskán túlzó jelentéseinek is köszönhetően a magyar egyház problémái ezúttal nem akadtak el a kúriai bürokrácia labirintusában, hanem végre a legfelső szinten is kellő figyelmet kaptak.¹³⁹ A magyar főpapok tisztában voltak azzal, hogy pusztán egy újabb uralkodói levél vagy a Szentszékhez intézett kérelem csekély eredménnyel járt volna.

A püspökkari konferencia összehívásával ugyan közvetlen eredményeket is el tudtak érni, ám a történetek jelentősége mindezekon messze túlmutat. Egyrészt azt bizonyítja az utókor számára, hogy a magyar egyház vezetése: — a közvetlen utód Lósy Imre, a majdani prímás Lippay György, Jakusith György veszprémi püspök és a teljes püspöki kar — Pázmány halála után is képes volt a hazai katolikus megújulás szükségleteit felismerni s azokra a körülményekhez képest érdemi megoldást találni, még a Szentszékkel való kapcsolattartás számos nehézséggel járó területén is. Az egyre terebélyesedő kúriai bürokrácia ellenében is hathatós érdekérvényesítést szolgáló állandó és egységes képviselőt hoztak létre; amennyiben úgy látták, hogy a római központ csak terhet jelent, ott hol az egyházi jogi előírások segítségével, hol azok megkerülésével igyekeztek könnyíteni a helyzetükön, amikor pedig előnyöket véltek felismerni, akkor a lehetőségek maximális kihasználására törekedtek.

Nem mondhatjuk azt, hogy a pápai politika mindezen elvárásokkal ne lett volna tisztában. A bécsi nuncius a magyar püspökök mozgalmának leszerelésére tett lépéseivel párhuzamosan, 1639. december 7-én terjedelmes emlékiratban fogalmazta meg a magyarországi katolicizmus Szentszék általi megsegítésének szükségességét és ennek módjait, ezzel is jelentős mértékben hozzájárulva a részengedmények megadásához.¹⁴⁰ Róma tehát felismerte az igényeket, amelyekre azonban történelmének ebben a szakaszában még egy rendkívül erőteljes fellépés nyomán is átmeneti választ tudott csupán adni.¹⁴¹ Ennek okai szerteágazóak, s mindenekelőtt VIII. Orbán pontifikátusának jellemvonásaiban találhatóak meg, amelyek közül politikai téren az Itáliára való koncentráció, vallási viszonylatban pedig a katolikus reform lelassulása, kánonjogi merevség, a nemzet/ál-

Szék tekintélyét sértő dolgot vigyenek végbe. Mattei jelentése az államtitkárságnak, Bécs, 1642. nov. 8. BAV Barb. Lat., vol. 7024, fol. 129^r.

¹³⁹ Az információk ellenkező irányba történő áramlásának nehezítésével Róma is megpróbálkozott, Favilla ágenssel kapcsolatban tudniillik azt nehezményezték, hogy leveleiben eltúlozza a nehézségeket. Lósy ezzel szemben az ágens szavahihetőségét hangoztatta. Levele Barberinihez, Nagyszombat, 1639. nov. 12. BAV Barb. Lat., vol. 6894, fol. 22^r–23^v.

¹⁴⁰ Mattei az államtitkárság felkérésére készítette el memorandumát, amelynek feldolgozását már egy újabb írás keretében látom célravezetőnek. Lelőhelye: BAV Barb. Lat., vol. 7038, fol. 78^r–83^v. – A nuncius egyébként kezdeti ódzkodása után a későbbiekben is szimpatizált a magyar egyházi vezetéssel. Lásd jelentését Barberinihez, Bécs, 1642. márc. 1. BAV Barb. Lat., vol. 7023, fol. 62^r (ciffre).

¹⁴¹ Róma korabeli politikai felfogását példázza Lósy török elleni fellépést sürgető 1639. nov. 12-ei levele által kiváltott elutasító reakció. Lásd Barberini jegyzékét Matteihez, Róma, 1639. dec. 24. BAV Barb. Lat., vol. 7079, fol. 84^{rv} (ciffre).

lamegyházi törekvésektől való félelem, továbbá növekvő államháztartási deficit voltak a legfontosabbak. VIII. Orbán alatt a Szentszék a 16. század végének reformpápaiéhoz hasonló expanziót csak a világmisziók terén tudott felmutatni.¹⁴² Az episzkopalizmus pár évig élő hazai csíráját az ugyan még számos fogyatékossággal bíró magyarországi katolikus megújulás lendülete és igényei, valamint a pápaság kényszerű tehetetlensége között feszülő ellentét bújttatta ki a 17. század derekán.¹⁴³

Másrészt 1639 fordulópont Magyarország és a Szentszék kapcsolatainak történetében. Ebben az 1645-ig tartó intenzív szakaszban a magyar egyházi elit aktív és kezdeményező szerepet játszik, a problémák szisztematikus rendezésére törekszik, él a császári diplomácia nyújtotta lehetőségekkel. Új fejezet kezdődik a királyi főkegyúri jog körüli viták történetében: a hazai igények történeti alapjainak igazolására Jakusith 1639-es római útja során megbízást ad Inchoffer Menyhért jezsuitának az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* megírására, s a római jezsuitát műve elkészítésében Lósy primással együtt — biztatással, könyvek küldésével — állandóan segíti.¹⁴⁴ Rómában a negyvenes évek elejétől külön bíborosi bizottság foglalkozik a magyar problémákkal. Ennek az időszaknak a végét egy újabb Jakusith-követség jelentette: az immár egri püspök egyrészt az I. Rákóczi György felső-magyarországi támadása elleni védekezéshez akarta — eredménytelenül — a Szentszék segítségét megszerezni, másrészt a hamarosan újból akuttá váló nehézségeket kívánta áthidalni. Ez utóbbi tevékenysége minden korábbinál erősebb nyomásgyakorlás s a szükséges kompromisszumok árán is csak korlátozott sikerrel zárult.

A viták az 1639–1645 közötti időszakhoz hasonló, átfogó mértékben és súlyllyal az 1660-as években újulnak majd ki ismét, de immár teljesen megváltozott történelmi környezetben.

---

¹⁴² Vö. *Georg, Lutz*: Rom und Europa während des Pontifikats Urbans VIII. Politik und Diplomatie. Wirtschaft und Finanzen. Kultur und Religion, Rom in der Neuzeit. Politische, kirchliche und kulturelle Aspekte (hrsg. v. R. Elze–H. Schmidinger–H.S. Nordholt), Wien–Rom 1976, 72–167.

¹⁴³ E feszültséget szemlélteti Lippay már idézett ad limina jelentésének az a része, amelyben Indiával, Perzsiával és Angliával ellentétben a Magyarországnak nyújtott pápai segítség hiányát hánytorgatja fel. EFL Egyh. lt., 173. cs., n. 1056.

¹⁴⁴ Mindezt *Inchoffer* említi könyve előszavában. *Annales ecclesiastici regni Hungariae* I 1, Posonii 1795², ix–xxvi.

TÖRTÉNETI IRODALOM

UNGARN-JAHRBUCH

Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete. Band 23, Jahrgang 1997.
Verlag Ungarisches Institut, München, 1998, 463 o.

Az Ungarn-Jahrbuch legújabb kötetének tanulmányai leginkább Magyarország legújabb kori történelmét vizsgálják, a középkori történelemmel mindössze kettő foglalkozik. A Nagymorávia-könyvről Magyarországon is ismert Martin Eggersnek (München) a magyarság kialakulásával és honfoglalását tárgyaló hosszabb tanulmánya első részét vehettük e kötetben kézbe. A magyarországi és nyugati szakirodalom alapos ismeretén alapuló tanulmánya a Kárpát-medencéig követi nyomon a magyarokat, legalábbis a histográfiában. A Charles R. Bowlusnak ajánlott tanulmányában a szerző dicséretes módon igyekszik távolságot tartani Boba és Bowlus számos kritikátlan tézisétől és megállapításától, illetve azokat pontosítja. Munkájában érinti a magyar honfoglalás előtti Kárpát-medencei onogurok problémáját, a kavarok és magyarok szövetségre lépésnek folyamatát, elemzi a muszlim szerzők, Biborbaszületett Konstantin híradásainak forrásértékét, a korabeli régészeti leletek értékelését. Többek között jó érzékkel hívja fel a figyelmet arra, hogy Metód életírásában szereplő, morvákkal szövetségre lépő "magyar király" életre hívása egyszerű szöveggromlás eredménye.

Kosztza László (Szeged) a magyarországi ciszterci kolostorok bő első évszázadát vizsgálta, 1141 és 1270 között. Felvázolta a rend terjedésének, a rend különböző ágaihoz való kapcsolódásának jellegzetességeit, a létszámproblémákat és a konvertiták magyarországi szerepének kérdését. A rend terjedésének megtorpanásában arra utal, hogy a premontreiekhez hasonlóan nem állt rendelkezésükre elég idő, hogy valóban jelentős rendi szervezetet építsenek ki, amit majd a koldulórendek megjelenése végleg meg is hiúsított.

A modern korról foglalkozó tanulmányok részben az egyháztörténeti tematikát folytatják. Joachim Bahlcke (Leipzig) azt vizsgálta, hogy milyen szerepet tölthettek be a Birodalomból 1689 és a 18. század második fele között magyar püspökségek élére kerültek a magyar egyházpoltikai életben. A birodalmi arisztokrácia 16 képviselőjének az életútjáról, egyházi karrierjéről ad képet, a Kollonitsch családtól, Migazzi grófon át Harrach grófig. Tanulmánya záró, tematikus részében elemzi a püspökök és a helyi nemesség közötti konfliktusokat, az újratelepítés, egyházszervezés eredményeit. A prozopográfiai áttekintés konklúziója, hogy Bécs számára a püspökök kiválasztásában, amit ekkor Róma még kivétel nélkül elfogadott, a politikai lojalitás, a magyarországi politikai rendszer stabilizálásában játszó szerepük volt az elsődleges.

Reinert-Tárnoky Ilona (Köln) tanulmányának itt közölt első részében Giesswein Sándor prelátus, a hazai keresztényszocialista mozgalom megalapítója alakjának életútját rajzolta meg az első világháború végéig. Nemcsak írásait (pl. "Társadalmi problémák és keresztény világnézet, 1907) elemzi részletesen, hanem nyomon követi nézeteinek alakulását meghatározó kérdésekben, pl. választójog, bériminimum, világháború befejezése. Mindvégig nemzetközi összehasonlításban mutatja be Giesswein személyét, műveit, nézeteit és a magyarországi keresztényszocialista mozgalmat.

A további történeti-művelődéstörténeti tanulmányok között találjuk Gombocz István (Vermillon, USA) írását a magyarországi Herder-recepcióról. Herder "Ideen..." c. munkájának finn, lett és porosz fejezetének sokat idézett irritáló mondatával kapcsolatban utal arra, hogy a 18. századi, német telepesektől hangos Magyarország államjogi önállósága, a magyar nyelv jövője nehezen meghatározható volt. Ráadásul, mint bizonyítja, Herder Wilhelm Schlözer "Allgemeine Nordische Geschichte"-jéből veszi át a magyarokra vonatkozó megállapításait, ami figyelembe véve Herder általános politikai célkitűzéseit, teljesen más megvilágításba helyezi a kérdéses mondatot is.

Németh László (Freiburg) Erkel Ferenc Bánk bánját helyezte el a korabeli magyar és európai zene- és politikátörténeti összefüggések rendszerében. Felvázolja ugyanakkor, részben a nem magyar olvasók kedvéért, Erkel életútját, zeneszerzői karrierjét, az opera tartalmát, Katona József drámáját. A tanulmány érdemi része az opera sorsát, keletkezéstörténetét, s zenei motívumait követi nyomon,

igyekszik megvilágítani annak okát, miért is kellett librettóját 1940-ben átdolgozni — a szöveg 95%-át érintette ez —, s mind a mai napig abban a formában játszani.

Tomka Béla (Szeged) tanulmánya a bankok és az ipari világ magyarországi kapcsolatát értékeli, némiképpen értékelve azt az 1895 és 1913 közötti időszakban. A hagyományos finánciókés megközelítéssel Kövér György nyomdokain haladva szakít, s statisztikai táblázatokkal alátámasztott érveivel bizonyítja, hogy a ipari beruházási tevékenysége a nagybankoknak, s az itt bemutatott Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak az egész periódus alatt a többi üzemághoz viszonyítva alárendelt maradt. Személyes összefonódások fennálltak, ám ezeknek hatása a banki tevékenységekre alig, vagy igen korlátozott maradt.

Bárdi Nándor (Budapest, Teleki Alapítvány) tanulmányában azt vizsgálta, hogy Magyarországról miként támogatták anyagiakkal a romániai magyar intézményeket az 1920-as években. Az erdélyi intézmények támogatásának feladata a Népies Irodalmi Társaság feladata lett. A társaság céljai közé tartozott a magyar nemzetiségre vonatkozó anyaggyűjtés -ld. a MOL megőrzött Erdélyi sajtógyűjteményt-, a romániai kisebbségek aktuális problémáiról információ-gyűjtés és adatbank létrehozása, ugyanakkor fenntartott Magyarországon kollégiumokat, szervezett tanár és diák továbbképzéseket, ösztöndíjakat adományozott, az erdélyi egyházakat is támogatta. A NIT levéltári anyaga 1943-al zárul, hazai kollégiumai 1949-ig megmaradtak. Tanulságos képet kapunk a Társaság anyaggyűjtéséről, publikációs tevékenységéről, különféle hazai és erdélyi programjairól, a pénzügyi keretek elosztásának problémáiról, az egyházak, az egyéb oktatási intézmények, a kolozsvári központ, a politikai pártok és régiók közötti elosztás egyenetlenségeiről.

A "Kutatás beszámoló" rovatban Szerdahelyi István és Vekerci Józsefnek (Budapest) a magyar verstan vitás kérdései c. tanulmányát, valamint Kulcsár-Ebeling Kinga (Budapest) és K. Lengyel Zsoltnek (München) összeállításában a magyar emigrációs sajtó 1975–1990 közti bibliográfiáját olvashatjuk. A "Közlemények" rovatban pedig Adriányi Gabrielnak (Bonn) a török hódításnak a királyi Magyarország egyházára gyakorolt hatásáról írott, némiképpen elavult szakirodalmat hasznosító, de izgalmas tanulmányát olvashatjuk.

A kötetet a periodika színvonalas része, a terjedelmes (375–450.o.) recenziós rovat, valamint az 1996-ban elhunyt Dávid Zoltánra emlékező "Kronika" rovat zárja.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a hazai Acta Historica szünetelése óta az Ungarn-Jahrbuch a magyar történelmet, a magyar történeti kutatásokat idegen nyelven bemutató nemcsak legrangosabb, de gyakorlatilag egyetlen periodika. Kritikai megjegyzésként talán csak arra utalunk, hogy a magyar szerzők hazai cikkeinek lábjegyzetei idegen nyelvi környezetben átdolgozást igényelnének, többek között az témára vonatkozó idegen nyelven hozzáférhető szakirodalom felsorolásával. A szerkesztők jó érzékkel választanak a nyugaton élő kutatók mellé hazai szerzőtársakat, megteremtve ezzel a világon élő magyar történészek olyan fórumát, aminek irányába a Magyar Történelmi Társulat is lépett az utóbbi esztendőkbén. A rangos folyóiratnak a német nyelvterület könyvtárai mellett a hazai bibliotékák polcain is ott van a helye.

Veszprémy László

ERDÉLYI TÖRTÉNELMI ADATOK VI.2

Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei

Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Kovács András

Kolozsvár, 1998 (Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása) 370 o.

Gyulafehérvárt, az erdélyi fejedelmek székhelyét sokszor pusztították és égették fel ellenséges hadak. Ezzel magyarázható, hogy nagyon kevés, a város történetére vonatkozó iratanyag maradt fenn. Nem tudjuk, milyen volt a város mint szervezet, nem ismerjük pontosan privilégiumait, szinte semmi adat nem maradt a céhek számáról, működéséről. Kevés az ismeretünk az egyházi szervezetről, az iskolákról, sőt még a fejedelmi udvar és a város együttéléséről is. A város kora újkori helyrajzát szintén későbbi adatok segítségével próbálták rekonstruálni. Kovács András a gyulafehérvári jegyzőkönyvek első kötetének publikálásával ezeken a hiányokon enyhít.

A gyulafehérvári Batthyaneumban található forrás két, jól elkülönülő részre oszlik; a városkönyvre és a törvénykezési jegyzőkönyvekre. Közülük a városkönyv ismertebb, ezt már a 19. század derekán felfedezett a történetírás. Előbb Ötvös Ágoston, majd Veszely Károly szemelgetett belőle,

de Szilágyi Sándor is ennek alapján adta ki a nevezetes 1588-as megyesi országgyűlés törvényeit. A városkönyv adatainak módszeres feldolgozására azonban nem került sor.

A könyv 1588 és 1674 közötti bejegyzéseket tartalmaz. Valójában csak 1620-ig vezették rendszeresen, utána mindössze hét évből (1624, 1630, 1656, 1657, 1659, 1672 és 1674) olvasható néhány rendszertelen bejegyzés. A könyvbe az "örök emlékezetre" méltó eseményeket vezettek be. Egy hosszabb rész szól a város privilégiumleveleinek elveszéséről, illetve Szakmári Sziggyártó István érdemeiről, aki 1614-ben a vásárvám és a városi szántóföldek visszaszerzésével felbecsülhetetlen szolgálatakat tett a városnak. A fontos tanácsi határozatokat is ide vezették be. Az 1601 és 1604 közötti beírások a legszakszerűbbek és a legfontosabbak: ekkor jegyezték fel először a belső és a negyven tagú tanács tagjait, meghatározták a bíró fizetését, a bírságok díjait a széktöréstől a rágalmazásig, valamint az ingatlanok felbecslése és a magántermészetű ügyekben végzett jegyzői munka illeteit. Érdekes a "város boltjairól szóló végzés" 1601-ből, amely egy szigorúbb rendszert feltételez, mint amilyen más erdélyi városokban volt: a főtéri városi boltokat nem lehetett sem eladni, sem a bérleti jogot másnak átjátszani. Elvben csak egy évre lehetett bérebe venni, és a bérlőt a bíró választotta ki. A városkönyvi bejegyzések jelentős csoportját örökség feletti osztozások, tiltó és jogfenntartó nyilatkozatok alkotják. A városkönyvet olvasva hiányérzetünk támadhat; hiányzik a teljes jogú polgárok névsora, vagy legalább a frissen felvett polgárok beiktatása, a helyi joggyakorlat szerinti szabályrendeletek, árszabások esetleg végrendeletek. Lehet, hogy ezeket más jegyzőkönyvben vezették, és a privilégiumlevelekkel együtt elvesztek. (Az 1597-es és 1598-as bíróváltáskor több, az új bírónak átadott könyvet említenek.) A városkönyv csonkulásáról, hányattatásáról, külséjéről, vezetéséről módjáról, íróiról Kovács András a bevezető tanulmányban részletesen beszámol.

A forráskötet másik részét a törvénykezési jegyzőkönyvek 1603 és 1616 közötti sorozata alkotja. A város történetének roppant nehéz periódusa ez a tizenhárom év. 1603-ban Basta és Székely Mózes csapatai dúlták, égették fel, Báthory Gábor uralkodása alatt pedig fejedelmi székhelyi státusza is veszélybe került. Első pillanatra talán nem tűnik túl vonzóknak a sok perszöveg, de ez tipikusan az a fajta forrás, amely az olvasó figyelmét megragadja. A történetek önmagukban is érdekesek, bár nagy részükön átütnek a háború borzalmai. Ott van például a rác katonák által agyonvert főbíró esete, vagy az éhen halt árva kisfiúé, akit mostohaapja és tartására rendelt gyámja is sorsára hagyott az 1603-as nagy meneküléskor, és akinek kis vagyonkáján késhegyig menő harcot vívtak később. A háborús helyzetet és az emberek lelkiállapotát is mutatja talán, hogy nagyon sok a becsület- és testi sértéses eset, és apró dolgon kipattanó ellentétek gyakran fájulnak súlyos sérüléseket okozó verekedésig. Szintén sok kárvallott kereste igazát a bíróság előtt. Az egyik eset-típus, amikor valaki, a katonaság prédálásától félve, más házában helyezte biztonságba vagyonát, vagy más szekerén menekítette ki értékeit, de ezeket később nem, vagy csak részben kapta vissza. Gyakran ítélik meg tolvajok felett; legtöbbször olyan együgyű alkalmi lopó, mint az, aki egy udvarból szénát vitt el, és az útközben elhullajtott szénaszálak nyomán egészen a lakhelyéig lehetett követni. A perek széles skálán mozognak; az erőszakos cselekedetek, csalások és a lopások mellett, a tiltott húsméréstől a rágalmazásig, az étetéstől a paráznaságig mindennel találkozhatunk.

Ha túljutunk az első felfedezés örömein, az újabb olvasáskor már a részletekre is odafigyelve, az elejtett megjegyzéseket felcsipegetve számos fontos, a városlakók életére vonatkozó adathoz juthatunk. Nagyon fontosak a város térképének megrajzolásához felhasználható adatok; a fertályok nevei, a 16 utcanév, saroképületek, utcakereszteződések említése, a fejedelmi vadaskert létét bizonyító feljegyzések. Kovács András bevezető tanulmányában ezek alapján ismerteti is a város helyrajzát, amely jelenleg a 17. század eleji állapotnak legpontosabb és legrészletesebb rekonstrukciója. (Teljesen korrekt térképet sajnos még ennek alapján sem lehet rajzolni, de az olvasó eligazodását a leírás mellett az is segítette volna, ha egy térképvázlat is kerül a kötetbe.) A jegyzőkönyvek alapján Kovács András pontosan meghatározta a város ispotályának helyét, pedig csak egyszer, szinte mellékesen említették: tetthelyként szerepelt egy tárgyalás során, ahol azt vizsgálták, hogy a gyanúba keveredett lovászegény valóban csak az ispotályba betévedt lovát akarta onnan kihozni, vagy pedig a vád állítása az igaz, miszerint az ispotályházban tartózkodó tehénnel "nem jót cselekedett." (12. és 308–310. l.) Képet kaphatunk arról is, hogy milyen problémákkal járt a házak bérbeadása: az egyik esetben pl., amikor a bérlőt nem sikerült kitenni, a tulajdonos erőszakos módszerekkel próbálkozott, és végül két személyt még forró lúggal is leöntött. (293. l.) Máskor pedig a házat túlzottan "lelakó" bérlő öli meg kis híján az ezt szóvá tevő tulajdonost. (130. l.) Szintén fontos adalékok nyerhetők a céhes életről; a kontár ellen fellépni nem akaró céhmester és a többiek vitájáról, a súlyokkal manipuláló mészáros inasról, a vásárbíró vitáiról. Olvashatunk

zálogügyletekkel foglalkozó jezsuitáról, a pénz elrejtésének fortélyairól, a városban élő nemesasszonyok életmódjáról.

Tetten érhető a városiak szépítkezési vágya is, van "kontycsináló asszony", és egy írődeákat is akkor ér váratlan támadás, amikor a borbélyhoz tért be haját mosatni és fejét "tarolni". Nagyon sokat tanulhatunk a mindennapi szokásokra vonatkozóan, és arról, hogyan beszéltek egymással az emberek. A vallomások sokszor egész párbeszédet adnak vissza, igaz, néha erőteljes kifejezésekkel megtűzdelve.

Kovács András a bevezető tanulmányban minden fontos információt megad, ami az anyag megismeréséhez, használatához szükséges. A források alaki és rövid tartalmi leírása és a topográfia mellett felvázolja a történeti háttérét és a városi többlépcsős jogszolgáltatás rendszerét, amely a jegyzőkönyvek használatához nélkülözhetetlen. Mégis a bevezetőt olvasva az embernek hiányérzete támad. Kovács András ma Gyulafehérvár (talán nem csak) kora újkori történetének legjobb kutatója és ismerője. Az általa felhalmozott hatalmas ismeretanyagból azonban nagyon keveset ad át a bevezető, tényleg csak a legszükségesebb tudnivalók közlésére korlátozódik. Ugyanez a szűköség jellemző a forrásokat kísérelő jegyzetanyagra is. Ezek főleg filológiai megjegyzések és utalások a Szamosközyvel való párhuzamokra. Egy teljesen más forráskiadói habitussal találkozhatunk, mint a sorozat előző kötetében, ahol a Torda város jegyzőkönyveit kiadó Wolf Rudolf szinte minden egyes nevet — főként levéltári kutatások alapján — megjegyzetelt.

A forráskiadványok ismertetésénél szokás a szövegek közlés módját és szempontjait is górcső alá venni. A gyulafehérvári jegyzőkönyvek esete azonban speciális. Az elmúlt másfél évtizedben már többször eljutott a kiadás kapujába, de a pénz és a lehetőségek hiánya miatt a publikálásra eddig nem került sor. Kovács András többször és többféleképpen kész állapotba hozta a szöveget; készült betűhív változat és más szempontú átirat is. Végül az ETA égisze alatt jelent meg a kötet, és értelemszerűen a szövegek közlés a sorozatszerkesztő, Jakó Zsigmond által kidolgozott és már az előző, VI.1 kötetben alkalmazott elvekhez igazodik: a sorozat nem csak a szakemberek számára indult, így a "teljes átirás és a szintén szélsőséges betűhűség közötti józan átmenetet" igyekszik képviselni, ahol a szöveg jellegzetességeinek megőrzése nem megy az olvashatóság rovására. A gyakorlat azt mutatja, hogy minden megváltoztatott szöveg támadható, és támadják is. Hogy ki mit kifogásol, azt többnyire az határozza meg, hogy a bíráló mire szeretné felhasználni a közölt szöveget, melyik forráskiadási irányzat híve stb. Így a magam részéről a szövegek közlés módjáról csak annyit jegyeznék meg, hogy ez az átirás, amely többek között megőrizte a kettőzött magánhangzókat (pl. *aa á* helyett), a szóvégi *h* betűket, és a *z* hangot helyenként az *sz* betűvel (pl. *pénszt*) jelöli, nem váltja be a sorozatszerkesztőnek azt az elvárását, hogy a nem szakmabeli érdeklődők számára is könnyen olvasható legyen.

A kötet a név- és tárgymutatóval zárul. Ez az erdélyi kiadványoknál gyakran használatos összevont mutatók rendszerét követi. A külön tagolt név- helynév- és tárgymutatók általában hasznosabbak, mert a gyorsabb áttekintést segítik, de itt — a forrás jellegéből adódóan — az összevonás kifejezetten előnyös. A személynevek önmagukban ugyanis nem sokat mondanak, nem valószínű ugyanis, hogy valaki azzal a szándékkal veszi kezébe a kiadványt, hogy Bagoly Mártonról vagy Gyolcsos Mihályról jusson újabb adatokhoz. A történelmi nevek legtöbbször csak idő- és helymeghatározásra szolgálnak. Pl.: "... mikor Sigmondh fejedelmöt Basta György megveré, akkor időben Makai Lakatos István vött vala egy darab földet hét forinton Lakatos Dánieltől." (179. l.) vagy: Apafi Miklós háza szomszédságában (118. l.). A helyneveket sem lett volna értelme külön kezelni, mert nagy többségük családnévhez kapcsolódik, és az illető személy származási helyére utal, pl.: Nagycsergei Bolgár János, Karánsebesi Borbély Jakabné.

A mutató, műfaja ellenére hihetetlenül érdekes olvasmány, ha a családnéveket nézzük. A megszokott, foglalkozásra utaló nevek (pl. Kannagyártó Gergely, Fosztáncsináló Apostol, Feredős János, Erszénygyártó Ambrus) mellett, a ragadványnevekkel bővült családnévek érdekesebbek: Bottalnősző Bessenyei Menyhárt, Nagylábú Mészáros Gergely, Fületlen Szabó István, Perzsiái Örmény György stb.

A tárgymutató kisebb hibái ellenére is alapos munka, nélküle szinte használhatatlan lenne a szöveg. Hála azonban a sokrétű szempontrendszernek, könnyen és gyorsan eligazodhatunk a kötetben, akár a város közbiztonságára, erkölcsi normáira, akár orvoslásra, kuruzslásra, az árvak helyzetére, vagy tanítóira szeretnénk adatokat gyűjteni. A művészettörténet iránt érdeklődők számára is kincsebánya a kötet; ruházatra, arany- ezüsttárgyakra, egyéb ötvösművekre egyaránt bőségesen találunk anyagot. Ha valakit például kifejezetten a korajkori poharak érdekelnek, 15

új adattal gazdagodhat, amelyek közül talán a legérdekesebb az a "lábas pohárocшка, mellyön az gyermek neve, Istóké rajta vagyon" (32. l.).

A mutató hibái a mechanikus elkészítési módból fakadnak. Az egyszerű, egytagú kifejezésekkel (pl. becsű, cinterem, vincellér, zsbivásáros asszony stb.) nincs gond. A problémák az összetett kereső szókkal vannak. Ha valaki például a gyulafehérvári házak árára kíváncsi, elvileg nem kell visszakeresnie a *ház szó* alatti összes, mintegy 75 helyet, mert a készítők a *ház ára* kifejezést is felvették a mutatóba. De sajnos csak mechanikusan, ott, ahol pont így szerepelt a szövegben. (18. l. Ráadásul itt csak a *ház ára* kifejezés olvasható, a tényleges ár nem. Viszont számos esetben van még szó a ház áráról, összegszerűen is megfogalmazva (19. l.: 150, ill. 225 Ft, 20. l.: 60 Ft. stb.), ezek azonban nincsenek jelölve a mutatóban.

A gyulafehérvári jegyzőkönyvek első kötetének megjelenése hatalmas előrelépést jelent mind Gyulafehérvár mind az erdélyi várostörténet kutatásában. Emellett a forrást, ahogy az ismertetésből kiderülhetett, más kérdéskörök és tudományágak iránt érdeklődők is nagy mértékben hasznosíthatják. Reméljük, hogy a jegyzőkönyvek további részei is napvilágot látnak, és hogy a következő kötet megjelenetésére már nem kell másfél évtizedet várunk.

Horn Ildikó

NAPLÓ BUDA AVAGY OFFEN ERŐS VÁROSÁNAK HÍRES OSTROMÁRÓL

A kötetet összeállította a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Czigány István és Hankó Ágnes. A bevezetőt írta Czigány István. Fordította Balogh Tamás és Hankó Ágnes

Balassi Kiadó. Budapest. 1998. 160 o. Régi Magyar Könyvtár 7.

Közel 315 évvel ezelőtt kimagasló jelentőségű esemény következett be nemcsak a török elleni immár három éve folyó háború menetében, hanem az egész magyar nemzet történetében is. A magyar királyság egykori központja, Buda felszabadult a 150 éves török uralom alól. A sors iróniája, hogy a történelmi esemény csaknem ugyanarra a napra esett, mint 1541-ben az, amikor Szulejmán szultán augusztus 29-én elfoglalta a várat, és ezzel az ország három részre szakadt.

Buda visszafoglalásáról és ennek előzményeiről sok könyv jelent meg, különösen a háromszáz éves évforduló alkalmából. Sok tekintetben mégis újdonságot jelentő és rendkívül fontos, Magyarországon eddig ismeretlen forrást tartalmazó kiadvány a *Napló Buda, avagy Offen erős városának híres ostromáról* című holland napló amelyet Hankó Ágnes fordításában Czigány István előszavával a Balassi Kiadó jelentetett meg.

Az először megjelenő napló egy névtelen önkéntes által lejegyzett munka, melyet Aart Dircs Oossaan könyvtáros, könyvkiadó még az ostrom évében jelentetett meg Amszterdamban. A könyv német fordítása ugyan eddig még nem került elő, de a bevezető tanulmány írója rábukkant egy olyan, 1686. évi német nyelvű naplóra, amelynek szövege 50–60%-ban megegyezik a holland nyelvű változattal. Az illusztrációk és azok magyarázatai szintén azonosak a két munkában. Valószínűsíthető, hogy a közvetlenül Buda bevétele után megjelent művek nagy része néhány alapforrásból táplálkozik, melyekből azután önálló munkákat készítettek.

Bár a naplóíró személyét eddig nem sikerült azonosítani, az általa lejegyzett események kétségtelenül elsődleges forrásnak minősülnek, számos ponton kiegészítik az ostromról szerzett ismereteket. Az eredeti kézirat ma Amszterdamban található, és magyar fordítása most elsőként látott napvilágot.

Aligha vonható kétségbe, hogy Buda 1541. évi elfoglalása nagy jelentőségű katonai és politikai esemény volt a magyarországi török uralom kialakulása, és annak tartós fennmaradása szempontjából is. Arról azonban megoszlanak a kutatói vélemények, milyen felelősség terheli a Habsburg-uralkodókat, és milyen a magyar rendeket a másfél évszázados török uralomért, illetve, volt-e egyáltalán reális lehetőség a török berendezkedés magyar önerőből történő felszámolására. Buda stratégiai fontossága miatt török kézre kerülése után már egy évvel kísérlet történt visszafoglalására. A birodalmi segéderekek késedelmes gyülekezése miatt azonban az ostromló sereg csak szeptember végére érkezett a kijelölt területre, azonban akkor sem Budát, hanem Pestet vették ostrom alá. Amikor Brandenburgi Joachim, a birodalmi hadak vezére értesült az Ahmed ruméliai beglerbeg által vezetett felmentő sereg közeledéséről, félbeszakította Pest ostromát, és tábornok bontva azonnal elvonult.

E kudarcba fulladt vállalkozás után egészen 1598-ig nem került keresztény sereg Buda közelébe. Ekkor a tizenötéves éves háború ötödik esztendejében Mátyás főherceg Győr visszafoglalása után Buda alá vonult, és megkezdte annak ostromát. A Víziváros és a Gellérthegy elfoglalása után a kedvezőtlen időjárás beköszönté miatt november 3-án felhagyott az ostrommal és ő is elvonult. A következő évben Pálffy Miklós és Adolf Graf-zu Schwarzenberg irányítása alatt kétszer is megpróbálták bevenni a várost mindkétszer sikertelenül. 1602-ben végül a Hermann Russworm tábornagy által vezetett ostromló sereg azonban elfoglalta a Vízivárost és a Gellérthegyét, majd Pestet is bevette. Több sikertelen roham után, és a hír hallatán, hogy török felmentő sereg közeledik, a zord idő által sanyargatott sereg visszavonult, de Pestet megtartotta. A következő évben újabb ostromra nem nyílt alkalom, és 1604 szeptemberében a császári csapatok Pestet is feladták.

A könyv bevezetése az 1686. év előzményeit részletesen mutatja be. 1683 tavaszán úgy látszott, a Habsburg-ellenes fegyveres mozgalom Thököly Imre javára dől el. Fő szövetségese természetesen a török volt. Kara Musztafa nagyvezír Székesfehérvárnál egyesült a krimi tatár Girej dinasztia vezetője, Murad Girej kán seregével és a hódoltsági török erőkkel. Elfoglalták Pápa, Szentmártonhegy, Tata és Veszprém várát, majd Győr alá érkeztek. Thököly Imre előtt meghódoltak az alsó-magyarországi vármegyék, várak, városok is. Musztafa nagyvezír ezután Bécs ostromára vonult de Lotharingiai Károly a Német-Római Birodalom hadaival és Sobiesky János lengyel király seregével 1683. szeptember 12-én Kahlenbergnél szétverte a császárvárost ostromló török sereget.

XI. Ince pápa hathatós közreműködésével 1683 legvégén már körvonalazódott a Szent Liga létrejötte. Az egyértelműen politikai érdekek által létrehozott szövetség 1684 tavaszán formálisan is megalakult. A kötet részletesen bemutatja Buda 1684. évi már a Liga csapatai által végrehajtott ostromát is. A város körülrázása július 15-én kezdődött meg. A Víziváros elfoglalása után az ostromlók felkészületlensége sok gondot okozott a fővezérnek, Lotharingiai Károly főhercegnek. A tűzérési előkészítés elégtelennek bizonyult, az aknászok az ostromlók soraiban több kárt okoztak, mint a védőkében. Az osztrák várvédők elszántsága is jelentősen hozzájárult az ostrom sikertelenségéhez. A helyzeten nem sokat javított Miksa Emánuel bajor választófejedelem 8000 fős seregének megérkezése sem. Az addigi, kudarccal végződő rohamok után a tábori haditanács elhatározta, hogy egy helyre összpontosítva indítanak támadást. Az október 4.-én, a Déli Nagyrondella ellen indított roham azonban szintén kudarcba fulladt. Ahmed egri pasa eközben elfoglalta Pestet, és katonákat juttatott be Budára. A szövetséges csapatok harci elszántsága tovább csökkent, többek között a zsold kifizetésének elmaradása miatt. A császári hadvezetés november 3-án mindezek következtében végül elrendelte a csapatok visszavonulását.

A most megjelent kötet sorra veszi a sikertelen ostromok tanulságait is. Rámutat arra, hogy a zavartalan utánpótlás kiépítése, és az ellenséges felmentő sereg felvonulásának megakadályozása mellett a rohamok alaposabb ostromtechnikai előkészítése is fontos lett volna. A szövetséges haderő alapvető hibája az volt, hogy nem rendelkezett tapasztalatokkal a török várak ostromában. Az első pillantásra korszerűtlennek tűnő magyarországi török várak fanatikus őrségeinek harci szelleme gyakran többszörösen felülmúlta a szövetséges sereg harci morálját.

1685-ben Aeneas Caprara tábornagy visszafoglalta Érsekújvárt, Jakob Leslie tábornagy seregei pedig felégették a török sereg utánpótlását biztosító észéki hidat. Kevéssel ezután elfoglalták Thökölytől Eperjest, és a kuruc seregek egymás után adták fel a legjelentősebb felső magyarországi várakat: Tokajt, Kállót, Kisvárdát, Szerencset. Thököly Imre uralma szinte pillanatok alatt semmivé vált, elfogása egyes vélemények szerint záloga lehetett a békekötéseknek.

December elejéig mintegy 17 000 kuruc katona állt át császári oldalra. Az 1685. évi hadjárat eredményeként tehát biztonságossá vált a szövetséges seregek legfontosabb utánpótlási útvonala, Érsekújvár elfoglalása pedig Bécsét megmentette az állandó török fenyegetéstől, és Thököly Imre sem veszélyeztette többé a hadműveletek kimenetelének sikerét, hiszen katonáinak nagy része átállt a császár pártjára. Így a török megszállta Buda szinte egyre reménytelenebbé vált.

A bevezető tanulmány az 1686. évi ostrom előzményeit részletesen tárgyalva, háttérrel ad a történések alapos megértéséhez. Az ostromló seregben az önkéntesek száma több ezer főre volt tehető, akik saját költségen, vagy az ellátás fejében harcoltak. Sok zsoldos katona a pogányok elleni küzdelem keresztényi kötelessége miatt vállalta a harcot, számuk jelentős volt. Az ostromló sereg létszáma mintegy 60 000 főre rúgott. A sereg élelmiszer-ellátása a korábbi ostromokhoz képest jelentősen megjavult.

A kötet bevezetőjének mindezekon túl egyik központi kérdése, hogy a magyarok milyen létszámban képviseltették magukat az ostromló seregben. E szempontból igen figyelemreméltó hogy a napló írója külön kitér a magyar egységek bemutatására is. Az általa közölt számadatok alapján

valószínűnek tűnik a 14 000 fős magyar összlétszám. A napló lejegyzője többször elismerően nyilatkozik a magyar hajdúk hősie rohamairól mind a löporraktár, mind a Duna felőli várfal esetében.

Mivel Buda ostroma és a magyarországi nagy háború élénken foglalkoztatta a korabeli Európa lakosságát a róla tömeges mennyiségben napvilágot látott röplapok naplók és leírások a hírek közlésén túl a politikai propagandát is szolgálták, sőt a hadjáratok következtében emelkedő adók könnyebb elviselését is segíthették. A Buda ostromáról szóló első nyomtatott magyar nyelvű munka, amely egy másik holland mű magyarítása, 1688-ban jelent meg: „Jetzö könyvecske, az kibeminden-napi (sic) dolgokat írtunk...”. Az 1686. évi ostrom első részletes leírását végül a XVIII. század magyar polihisztorja, Bél Mátyás latin nyelvű munkájának, a *Notitia Hungariae novae historico geographica III.* kötetében jelentette meg 1737-ben. Buda ostromáról szóló hírek iránt tehát a magyar társadalom minden rétege később is érdeklődött. A kötet a bevezető tanulmánnyal, az önkéntes naplójával, és a függelékben közölt hírlevelekkel együtt kerék egészét alkot és ékes bizonyossága annak hogy mennyi fontos és érdekes forrás vár még feltárára az egykor a magyar hadszíntérré figyelő Európa levél és kéziratáiraiban.

Tulok Péter

Jules Michelet

LEÇONS AU COLLÈGE DE FRANCE. 1847

Publiées par Ambrus *Miskolczy* avec la collaboration de Szabics et Patrick *Quillier*.
Budapest 1999. 191 1.

Kiemelkedő alkotómunkája mellett születésének 200. évfordulója különösen indokolja, hogy a művelődés munkásainak figyelme Jules Michelet (1798–1874) felé fordult. Hatalmas szellemi öröksége értékének jeleként az utóbbi évtizedekben folyamatosan jelennek meg összes műveinek kötetei; ennek kiadása során történeti és irodalmi munkáinak, valamint levelezésének mennyisége kötetekben kifejezve már jóval meghaladja a félszázat és jelenleg is újabb kötetek várnak publikálásra.

A Michelet-bicentenáriumi és műveinek újrakiadása nyilván fokozta a nemzetközi történet-tudomány eredményei iránt annyira érzékeny Miskolczy Ambrus figyelmét a francia szellemiség nagy alakja iránt. Annál inkább, hiszen a magyar–román közös múlt hűségese kutatójaként Miskolczyban a többi magyar történésznél fokozottabban él a népeink történetével, kapcsolataival annyi rokonszenvvel foglalkozó Michelet-életmű iránti érdeklődés. Hiszen Michelet ébresztgette Nyugat-Európa lelkiismeretét emigyen szólván: „Nyugat népei, akik oly régóta, távol a barbárságtól műveltek a béke művészeit, mindig elismeréssel emlékeztek a keleti nemzetekre, amelyek Európá határainál megvédték és megóvtak titeket a tatár áradattól, a török és orosz fegyverektől; ne felejtsetek, hogy mivel tartoztok Magyarországnak, Lengyelországnak és Romániának.”

A Michelet esetében olyan kézenfekvően kínálkozó kérdések mint a történettudomány értelme, célja és módszertana elméleti szinten is közelítették Miskolczyt a kérdéshez. Nem is beszélve arról, hogy a mítoszok és azok születése, köztük a román mitológia és annak forrásvidéke, az Illyés Gyula által lefordított Miorita (Báránka), a Michelet-t is érdeklő folklór mind időszerűvé tették, hogy a jelen kötetben jelentkező problematika napvilágot lásson.

Az előttünk fekvő kötet, a *Leçons* (Leckék) sajátos hozzájárulás a Michelet-életmű felméréséhez és értékeléséhez. Felépítése szerint a sajtó alá rendezés munkájának oroszlanrészét vállaló Miskolczy Ambrus bevezetőjével kezdődik a kötet. Mikor azt megelőzően Marin Bucurnak ajánlja könyvét, Miskolczy annak a kiváló román irodalomtörténésznek adózik elismeréssel, aki Michelet román vonatkozású levelezését kiadta és a könyv alapjául szolgáló és a Román Tudományos Akadémia Könyvtárában található kéziratra felhívta figyelmét. Így vált aztán lehetővé Miskolczy munkája, a *Leçons* kéziratának kiadása, amely Micheletnek — egyik diákja lejegyzésében — a Collège de France keretében 1847-ben tartott tíz előadását tartalmazza.

A nyitottságáról, sokoldalúságáról, anyagismeretéről és szeszgazdagságáról ismert Miskolczy az Eötvös Loránd Tudományegyetem Román tanszékének műhelyéből bocsátja útjára ezt a kötetet, amelynek tanszékvezető professzora. Bevezetőjében magas szintű, tömör, találó és színes portréban mutatja be a francia Michelet alakját, a „történész és prófétát”, akinek tanulmányozásával disszertációjában alaposan foglalkozott s akiről a folyóirat hasábjain mutatványt is közölt (Jules Michelet „demokratikus legendái” és a magyar–román párbeszéd. Századok. 1999. 2. sz. 388–419. o.) A bevezető,

az idézett tanulmány és a francia professzor előadásainak szövege alapján kirajzolódik a múlt századnak mintegy öt évtizedét átívelő pályakép és értékelés Michelet személyiségéről, akinek neve elválaszthatatlan a történettudomány 19. századi romantikus vonulatától, kontinensünk, sőt a világ művelődésétől. Ahogyan 1843-ban az Edgar Quintet és Adam Mickiewicz társaságában tartott előadáson maga Michelet mondta: „Lengyelország és Franciaország között, körülvéve oly kiváló külföldiekkel, olaszokkal, magyarokkal, németekkel, keblemben egyetlen lelket éreztem, Európáét.”

A könyv címlapjáról egy határozott, önbizalommal teli öregúr tekint a szemlőre, akinek saját magához viszonyulását Lefebvre találóan az „önkultusz” értékeléssel illette. De hogy is ne lett volna büszke önmagára, mikor egyetemi előadásai nemcsak zsúfolt tantermekben hangzottak el, válogatott, nemzetközi összetételű diákságot és közönséget vonzottak, hanem a hallgatóság gyakori tapssal is ünnepelte a Mestert és névesséssel fejezte ki elismerését a kiváló szónoki erényekkel is rendelkező előadó szellemessége és iróniája hallatán.

Tekintélyét persze nagy és széleskörű, hatalmas munkásság alapozta meg. Két monumentális alkotása, a tizenhét kötetes *Franciaország története*, a kereken egy tucat kötetnyi összefoglalása a francia forradalomról; számos és változatos tárgyú történeti, művelődéstörténeti, művészettörténeti munkája és esszéje, történelem és irodalom határán mozgó műfajú más írása olyan hírnevet biztosított számára, melyhez fogható még a nagy személyiségekben bővelkedő 19. századi francia kultúra is keveset tud felmutatni.

Noha főművei franko-centrikusak voltak, s maga is a *grande nation*nak nevezte a franciát, de széleskörű műveltségével és nagy memóriájával igen járatos volt az emberiség egész történetében, az antik világtól a maga koráig. Nagyhatású előadásokat tartott és könyveket írt a középkortól az első polgári forradalmokon keresztül 1848-ig, a gótika és reneszánsz művészetétől kezdődőleg a reformáción át egészen a felvilágosodásig, sőt romantikáig. Könyvet írt a népről, a nőről, a szerelemről, a hegyről, a madárról, az élet és a természet megannyi jelenségéről. E művek egyik legodaadóbb tisztelője, Gustave Flaubert számára „nem könyvek voltak. Hanem egy egész világ.”

Sikereinek másik titka, hogy saját korának legkorszerűbb áramlatait, a demokráciát és republikanizmust vallotta magáénak s annak megfelelően alakult történetfilozófiai felfogása is. Értékelői levéltárosnak, történésznek és írónak nevezik, de vitathatlan, hogy historikus voltával emelkedett ki. Kedvenc diszciplináját, a történelmet szent tudománynak tartotta, művelőjét felelős írástudónak. Tudománya feladatának a múlt rekonstrukcióját tartotta a maga sokoldalúságában, középpontjába állítva a népet, a személyiséget, az ember közösségi és egyéni életét, atyáink történetét.

A kötet második része, a *Leçons* a bizonyíték rá, hogy Michelet kutatóként és történészként szívesen beszélt tudományága módszertanáról. Levéltárosként, professzorként és történétíróként is az eredményesség, az alkotás kiindulópontjára, az egyéni forráskutatásra, élet- és emberismeret megszerzésére serkentette hallgatóit. Az analízis, szintézis, interpretáció tekintetében azt vallotta, hogy Proserpinával az igazság fonalat kell értékelésén végigszönie a történésznek, miközben a tanulmányozott korszakot belsőleg szükséges átélnie. Munkája során a nagy horderejű kérdéseknek, a mozgalmaknak és nemes eszméknek kell irányítaniok a történetíró tollát s azok köré kell fonódniok a többi mozzanatoknak, miközben a feltételeknek, előzményeknek is meg kell adni a maguk súlyát. Olyan magas erkölcsi normákra építette a történelmi személyiségek megítélését, mint a szegénység, az áldozat vállalása és a hősiesség, közben kötetei majd minden sorát áthatotta az emberszeretet. Azért hirdette, hogy értékelése rendjén a történésznek szigorúan kell bánnia a rendszer megítélésével, de jóindulatúan a résztvevőkkel. Mindaz csak úgy érhető el, ha a historikus nemcsak bemutatja a múltat, hanem írásainak kisugárzása van, szavain keresztül erjesztőleg hat a közvéleményre, jó irányban befolyásolja azt. Hiszen a történelem ablak a jövőbe. Azért az auditorium résztvevőit, sőt a közvéleményt könyvein, leckéin át mozgósítani akarta. Ifjú hallgatóitól cselekvő életet kívánt, nemcsak szakmai munkásságot, hanem a jövő építésében való részvételt. Modernségét módszerének olyan elemei is biztosították, mint a nála érvényesülő interdiszciplinaritás, emberközpontúság, tömeglelktan ismerete és a szép, de egyszerű és közérthető nyelvezet.

Előljáróban említettük már, hogy Michelet nagy rokonszenvvel írt a magyarokról, sokra becsülte népünk múltját, küzdelmeit, szabadságharcait, függetlenségi küzdelmeit, felhalmozott értékeit. Ismert közeli viszonya Erdélybe szakadt honfitársaival, August de Gerandóval, akinek munkáit Michelet nagy haszonnal forgatta. Leánya, a Párizsban született Degerando Antonia lefordította Michelet nagy forradalmi monográfiáját (*A francia forradalom története*. 12 kötetben. Kolozsvár 1885–1891.) Hívei közé tarozott a szabadságharcban fiatalon elpusztult nagy történész-reménység, Vasvári Pál, aki annak idején *Élethépek*-ben közölt és e kötetben franciára fordított írásában francia

mesterek védelmére ragadott tollat. Mellette a Michelet-vel sokban vitázó Alfred Meissner eredetileg németül írt, majd itt lefordított írásai is helyet kaptak a jelen kötetben.

Ezek az írások, Miskolczy bevezetőjével együtt, a kötetbe foglalt *Leçons* eredetijének megfelelően francia nyelven jelentek meg s így az egyik világnyelven hozzáférhetőek nagy tudásunk hazájának történészei és érdeklődői, ugyanúgy a szélesebb tudományosság számára. Összegezve: Miskolczy és csapatának munkája adalék egy teljesebb Michelet-kép kialakításához és tisztelges ez európai rangú tudós bicentenáriuma alkalmából.

Csetri Elek

FIATAL EGYHÁZTÖRTÉNÉSZEK KOLLOKVÍUMA (1998. NOVEMBER 3.)

Szerk.: Kósa László.

**Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest. 1999. 220 o.**

Több évtizedes hallgatás után az egyháztörténetírás az 1980-as évek óta dinamikusan fejlődik. Örvedetes dolog, hogy nemcsak e diszciplína korábban elhallgattatott képviselői írnak újra, hanem nagyszámú fiatal is. Az 1990 óta rendszeresen tartott egyháztörténeti tanácskozásokon, konferenciákon is sok fiatal előadó szerepel a különböző felekezeteket érintő beszámolókkal. A közelmúltban Miskolcon jelent meg a "Fiatal egyháztörténészek írásai" című összeállítás (szerk.: Farkas Csaba), 1999. — és a hasonló kiadványok sorába tartozik a Kósa László szerkesztette jelen kötet is.

Mint a szerkesztő bevezetőjében leírja, az ELTE Művelődéstörténeti Tanszéke az 1980-as évek második felétől vette fel oktatási és kutatási feladatai közé az egyháztörténetet. Ennek eredményeként a témához kapcsolódó szakdolgozatok készültek. 1994 óta külön program segíti azokat, akik speciális egyháztörténeti tanulmányokat szeretnének folytatni. Megemlíthető végül, hogy a Bölcsészettudományi Kar Történész Doktori Iskolájának Művelődéstörténeti Alapprogramja ajánlja a doktoranduszoknak az egyháztörténetet is.

1996-ban az Alapprogram hallgatói egynapos konferencián mutatkoztak be, majd az itteniek folytatásaként 1998. november 3-án került sor a fiatal egyháztörténészek kollokviumára, akiknek ott elhangzott előadásaiból készült e kiadvány. Összesen 10 dolgozatot tartalmaz, melyek az elhangzottak szerkesztett változatai. A szerkesztő lehetőséget adott az eredeti szövegek kibővítésére, így az előadásokhoz kötődő dolgozatok mellett a kötetbe két terjedelmes tanulmány is bekerült (Sarnyai Csaba Máté és Szentgáli Zsolt munkája).

A szerzők — egyházi terminológiával élve — a világiak vagy laikusok közé tartoznak, de mindnyájan rendelkeznek egyháztörténeti alapismeretekkel. Köztük Hegedűs András, Kertész Bontond és Szatmári Judit egyházi levéltár munkatársa. A feldolgozott témák változatosak. Összesen három tanulmány nevezhető a szó eredeti értelmében egyháztörténetinek, kettő forrás-ismertetés, kettő 1848-cal foglalkozik a 150 éves évforduló kapcsán, három pedig az egyház és társadalom kapcsolatát vizsgálja a polgári korban különféle szempontokból.

Az első dolgozat *Szilágyi Csaba* "Domine Pater Stephane" című munkája a 16. század utolsó évtizedeibe, a hitújítás korába kalauzol. Szántó (Arator) István, célratörő jezsuita szerzetes és Beregszászi Lőrinc Péter református lelkész 1584–1587 közti hitvitáit írja le. A jezsuiták 1579-ben telepedtek le Erdélyben, azonban a protestáns környezetben működésük sok nehézségbe ütközött. Nagyváradon, Erdély kapujában a lakosság szintén jórészt református volt, amit indokolt Debrecen közelsége is. A két pap vitái az Oltáriszentség, a szentek tisztelete, a pápa személye és az 1582-ben, XIII. Gergely által bevezetett naptárreform körül folytak. Szántó István általában győzött a gyakran eldurvult vitákban. 1586-tól Báthori halála után a jezsuiták helyzete lehetetlenné vált. Szántónak is el kellett hagynia Váradot, majd a megyesi országgyűlés után a rend valamennyi tagjának Erdélyt. Ennek nem Szántó István volt az oka, de fellépésével maga is hozzájárult az eseményekhez.

Szintén a jezsuiták tevékenységével foglalkozik *Dénesi Tamás*, "A katolikus megújulás kezdetei Pozsonyban" című tanulmánya. Az ekkor német és evangélikus Pozsonyban Pázmány Péter 1622-ben telepítette le a rend tagjait, akik kezdetől fogva segítettek a templomi szolgálatban. A magyar, német, szlovák nyelvet egyaránt ismerték, így a néphez tudtak szólni. 1627-ben a kardinális kollégiumot alapított számukra, ahol az oktatás színvonalának ellenőrzésére nagy gondot fordított

tak. A lakosság megnyerésében szerepet kaptak az iskolai színjátékok, melyeket megtekintettek a protestánsok is.

A kollégiumhoz könyvtár és nyomda is tartozott. Mint más jezsuita intézményben, a pozsonyi iskolában is vallásos társulatot szerveztek a diákok és a polgárok hitéletének elmélyítésére. E társulat vezetésével gyakran indultak zarándokútra a közeli búcsújáró helyre, Máriavölgybe. A városban a szertartásokat fényes körülmények közt végezték, hogy ezáltal is vonzzák az alkalomra a tömegeket. Az 1635-ig eltelt években kb. 300 ember lett katolikus. Bár az evangélikus városi tanács igyekezett a jezsuitákat visszatartani, de a katolikus udvar, az egyházi vezetés (főként a Nagyszombatban székelő Pázmány Péter) és az iskolázott magyar hivatalnokréteg segítette a megújulást.

A kötet szélesebb olvasó közönség számára legérdekesebb dolgozatát *Kiss Réka* készítette "Matrimoniális causák a küüllői református egyházmegye jegyzőkönyveiben" címmel. Forrását ismertette a szerző a 17. századi Erdély egyik egyházmegyéjének családi viszonyairól (házasság, válás) ad szemléletes képet. Mint ismeretes, a reformáció elvetette a házasság szentségét, és ki-mondta felbonthatóságát, melynek engedélyezésében az egyház nagy szerepet játszott. Mivel az egyes püspökségek függetlenek voltak, az egyházkerületekben sőt az egyházmegyéekben is külön szabályok érvényesülhettek.

A vizsgált egyházmegyében az 1567-ben tartott debreceni zsinat határozatai, a Méliusz Juhász Péter által összeállított hitvallás, illetve az 1619-es erdélyi országgyűlésen elfogadott articulusok voltak érvényben. 1649-ben vált törvénnyé a Geleji Katona Istvánról elnevezett kánonoskönyv, melyet a 19. század elejéig használtak. A kánonok csak általánosságban vázolták a házasságra vonatkozó előírásokat, melyeket az esperesek a helyi gyakorlatnak megfelelően egészítettek ki.

A jegyességet és a házasságot egyaránt fel lehetett bontani. Az előbbinél az okoknak az elhidegülést, a részegeskedést, a kevés hozományt, az eljegyzésnél a szülői kényszert említették legtöbbször, míg a házasság felbontásának oka volt például a társ elhagyása, elkergetése, a bigámia, a feleség verése, a társ bűnöző életmódja (pl. lopás). A háborús időszakban a házastárs elhagyása gyakori volt, és könnyen el is választották az érdekelteket. Az újrահázasodást azonban — a zavaros viszonyokra való tekintettel — nem engedték. A hűtlenség bűnnek számított, aminek következménye akár halális ítélet is lehetett. Ha a hűtlent felmentették a bíróságok, az egyház előírásai szerint újra akkor sem házasodhatott meg.

Nagy Zsombor "A múlt század második feléből származó magyar református canonica visitációs jegyzőkönyvek kutatásának problémái" című dolgozata forráselemzésnek tekinthető. Jelentőségét az adja, hogy eddig kevésbé használt iratcsoportot von vizsgálat alá. E jegyzőkönyveket a kutatók a feudális korból szokták vizsgálni, és az első látásra sematikus, polgári kori dokumentumokkal általában már nem foglalkoznak.

Mint Nagy Zsombor leírja, a katolikus egyházlátogatásokhoz hasonlóan a protestánsok is éltek az egyházkormányzatnak e lehetőségével. A református egyházban az első jegyzőkönyvek 1550-ből maradtak fenn. A püspökök generális, az esperesek partikuláris vizsgálatokat tartottak. Mivel a lelkész felettese az esperes volt, az utóbbiak tekinthetők fontosabbaknak.

Az 1881. évi egyesítő zsinatig a látogatások menetét a már említett Geleji Katona István 1679-ben kiadott LXXXVIII. kánonja határozta meg. Alapvető előírás volt, hogy a vizitátor a lelkész tudománya felől érdeklődjék, ezen kívül főként a gyülekezet vallásosságát, az iskola és tanító viszonyait, az egyház anyagi helyzetét vizsgálják. A látogatásokra minden évben, az év első hónapjaiban került sor. Előre megfogalmazott és szétküldött kérdőpontokra maga a lelkész állította össze a válaszokat, aki igyekezett az őt foglalkoztató gyülekezetről a valóságosnál jobb képet festeni. A jegyzőkönyveket az esperesek foglalták írásba, majd azokat a lelkész, a gondnok és a presbiterek is aláírták. 1881-től egységesítették a kérdőpontokat, és a vizitáció valóban formálissá vált.

A kötetben 1848-as témával *Kertész Botond* és *Sarnyai Csaba Máté* foglalkozik. *Kertész Botond* Az evangélikus egyház ... Líceum forradalma " "Az evangélikus egyház 1848-ban, a Soproni Líceum "forradalma" — című dolgozatában három kérdés vizsgálatát tűzi ki célul: — milyen hatással voltak az evangélikus egyházra az áprilisi törvények — hogy alakult az állam és egyház viszonya a forradalom idején; — milyen ellentétek voltak az egyházon belül. Kiemeli, hogy az evangélikus lakosság az ország északi részén szlovák nemzetiségű volt, papjaik, tanítóik vezették a szlovák nemzeti mozgalmat. Az egyházi vezetésben a liberális teológia érvényesült, de maga a vezetés ellenozte a forradalmi megmozdulást. A soproni iskola diáksága velük került szembe. A fellázadt fiatalok követelték, hogy ne a gyülekezet, hanem az egyházkerület (azaz a püspök) alá tartozzanak, a tanárok — akik éppen Eötvös József kinevezését ünnepelték — tanítanak korszerű ismereteket. Hunfalvy Pál, a kismárki liceum tanára igyekezett leszerelni a radikális fiatalokat.

Ügyük végül a Dunamelléki Egyházkerület közgyűlése elé került, ahol kompromisszum született. Az 1848. évi 20. tc.-kel bevezetett valláseyenlőség új kihívások elé állította az evangélikus egyházat, és szeptemberben a szabadságharcban a tantestület és az ellene fellépő diákság már egy oldalon állt.

Sarnyai Csaba Máté "Oktatás-laicizálási törekvések és a katolikus felsőoktatás 1848-ban" című problémagazdag tanulmánya a törvényhozás és az egyházak kapcsolatába nyújt bepillantást. Az áprilisi törvények közül a 19. számú az országi egyetemét a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá rendelte, és így felsőfokon az állam és egyház szétválásának megvalósult. A kihirdetést követően Eötvös József hasonló szellemű törvényjavaslatot készített a népoktatásról is, mely az alsóházban kemény vitákat váltott ki. Főként az oktatás finanszírozása, a hitoktatás kérdése, a felekezeti közti ún. közös iskolák ügyében csaptak össze az indulatok. A törvényjavaslat ellenállásba ütközött a felsőházban is, majd a szabadságharc miatt lekerült a napirendről.

1848. augusztus 24-én Eötvös József a középiskolák reformjáról adott ki rendeletet. Hogy a népképviselői országgyűlésen az újabb vitát elkerülje, nem állt elő új törvényjavaslattal. Intézkedése szerint 10 gimnáziumot adtak volna állami kezelésbe, a valláskülönbség nélküli, szakszerű oktatás megvalósításának szándékával. Köztük a piaristák pesti és budai iskoláját is, melyeket a rend egyébként sem tudott fenntartani. Így tárgyalások kezdődtek az átadásról, ezek azonban a püspöki kar tiltakozása miatt megszakadtak. A szerző kiemeli, hogy az egyház oktatási kérdésekben kezdetben hajlandó volt kompromisszumokra, majd a liberális állam ellen fordult. Ugyanakkor voltak saját reformtörekvéseik is, melyek a pécsi egyházmegyéből indultak ki. Ezekben az alsófokú iskolák felügyeletét, középfokon a tanárok pályázatát és a püspöki főfelügyeletet tüzték ki célul.

Szatmári Judit: „Török Pál útja a püspökséghez 1850–1860” című dolgozata a szabadságharc utáni évtizeddel foglalkozik a püspök sorsán keresztül, aki 1839-től lelkész, 1847-től 1860-ig alesperes volt a dunamelléki egyházkerületben. Mint ismeretes, 1855-ben megszületett a konkordátum Bécs és Róma között, és ezt követően tanácskozások kezdődtek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban (Bécsben) a protestáns egyházak képviselőivel, melyekben részt vett Török Pál is. Alkotmánytervezetek készültek, majd 1859. szeptember 1-jén megjelent a protestáns pátens. Ez előírta új egyházkerületek alakítását, melyek határai között lehetett csak a gyűléseket megtartani. 1860. május 15-én visszavonták a rendelkezést, és az érintett egyházak újra az 1848 előtti állapotba kerültek, Török Pál pedig a püspöki székbe.

Hegedűs András: „Politikai motivációk a dualizmus-kori püspöki kinevezésekben” című dolgozata szintén a múlt század második felének egyházpolitikai kérdéseivel foglalkozik. Bevezetőben megemlíti, hogy az 1848. évi 3. tc. szerint érsek, püspök, prépost, apát kinevezéséhez a felelős magyar miniszter ellenjegyzése volt szükséges. Ezt a gyakorlatot követte az 1867 utáni vezetés is, vagyis a főkegyúri jog a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon keresztül a magyar kormány kezében volt. Az egyes személyekről a primás és a kormány, az uralkodó és a Szentszék olykor a színtalalkozások mögött egyeztettek. Ez történt 1891-ben is, amikor Simor János halála után a hazai közvélemény és a király az egri érseket, Samassa Józsefet kívánta primásnak. A Szentszék tiltakozása és többszöri levélváltás után végül Vaszary Kolos pannonthalmi főapátra esett a választás.

1887-ben a kassai püspök kinevezése kapcsán a politikai és egyházi szempontok összeegyeztetése okozott gondot. A jelölt Bubits Zsigmond volt szabadelvű országgyűlési képviselő ellen — akit a szabadkőművesség vádjával is illettek — a magyar egyház tiltakozott. Trefort Ágoston mégis őt terjesztette fel kinevezésre az uralkodónak, és a Szentszék hozzájárult személyéhez. 1911-ben az eperjesi püspöki székre jelölt Novák Istvánt illetően a kormány és Róma nem tudott sokáig megegyezni, de végül megtörtént a kinevezés. A szerző megállapítja, hogy az ilyen vitás esetekben a kormány feltétele az együttműködési készség volt, míg az egyház a felkészültséget, a nyelvismertet és az egyházigazgatási gyakorlatot tekintette fontosnak.

Szentgáli József „A keresztény községi párt felekezeti viszonyai és egyházi kapcsolatai” című adatgazdag dolgozata elsősorban társadalomtörténeti tanulmány, és csak érintőlegesen kötődik az egyházak kérdéséhez. A szerző által bemutatott párt 1920. július 11., a keresztény oldal győzelmét hozó községi választások után, július 14-én alakult. 19 éven keresztül a főváros legerősebb pártjaként működött, majd 1939-ben beolvadt a Magyar Élet Pártjába. Soraiban a történelmi keresztény pártok tagjai kaptak helyet: katolikus, református, evangélikus sorrendben, de képviselve voltak a görögkeletiek és az unitáriusok is. A város felekezeti összetételének megfelelően itt is kialakult a katolikus túlsúly, de nem kizárólagosan. A felekezeti pártban voltak lelkipásztor tagok is, de a vezetés a világiak kezén maradt. Összefonódott az egyházközségekkel, aminek a szervezet nagy tömegbázisát köszönhette.

Végül meg kell említeni *Hatos Pál* „A protestantizmus születése a 19. századi Genfben” című, az egész kötetet lezáró dolgozatát, melyben a szerző külföldi témával, és pedig a „protestáns” szó jelentésének váltoásaival foglalkozik német nyelvterületen. Leírja, hogy először 1529-ben, a speyer birodalmi gyűlésen nevezték így magukat a Zwingli-féle reformációt elítélő többséggel szemben az öt német fejedelemség és 14 város képviselői. 1537-ben a schmalkaldeni szövetség tagjait hívták így a császári udvarban. 1649-ben John Miltonnál a „protestantizmus” a Róma-ellenes szolidaritást jelenti. Genfben a protestáns szó a 19. század elejéig alig fordult elő, bár a tartomány lakói két évszázad óta nem voltak katolikusok. Az 1842-es alkotmány már protestáns nemzeti vallásról beszél.

Mint az elmondottakból látszik, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténeti Tanszéke tartalmas, sokoldalú kiadványt adott kezébe az érdeklődőknek, amelynek folytatásában joggal reménykedhetünk. Ezt még akkor is állíthatjuk, ha felhívjuk a figyelmet bizonyos terjedelmi aránytalanságokra, illetve megállapítjuk, hogy a dolgozatok minden erényük mellett nem mentesek a fiatal kutatókra jellemző buktatóktól. Ide sorolhatjuk a túlbonyolított fogalmazást, a megfelelő magyarázat nélküli, átlagos olvasótól nem ismert adathalmazokat, illetve azt a gondot, hogy a konkrét témát nem helyezik el tágabb összefüggésekben, ami még bizonyos közhelyek leírása árán is a mondanivaló mélységét növelné.

Dóka Klára

Buda Attila

GRÓF KÁROLYI ISTVÁN ÉLETE

Újpest Önkormányzata, 1997. 285 o.

Napjainkban ritka történeti műfajt képvisel ez a kötet: egy 19. századi arisztokrata életútját mutatja be, aki a maga idején jelentős közéleti személyiség volt, de hosszú életének egyetlen szakában sem emelkedett a politikai vezetők élvonalába. Gróf Károlyi Istvánról van szó, akiről a szűkebb szakma jó esetben vagy azt tudja, hogy 1848-ban saját pénzén szerelt fel egy huszázrezdetet, vagy azt, hogy bőkezű mecénása volt karitatív, művészpártoló vagy hitbuzgalmi célkitűzéseknek. Buda Attila, a maga gazdagságában sértetlenül fennmaradt Károlyi levéltár kutatója, most a nagy múltú család történetének és vagyoni gyarapodásának felvázolása után a gróf tevékenységét és személyiségét ismerteti gondos, sok irányú anyaggyűjtésének eredményeként. A szerző tudatában van annak — amint erre a bevezetésben rámutat —, hogy egy 1945 után elhanyagolt vagy elszürkült műfajt művel, amelyet a társadalmi és gazdasági tényezők hangsúlyozottan igényelt kutatása szorított háttérbe.

A családtörténeti kutatások elhanyagolása, illetve a korábbi eredmények feledésbe merülése arra készítette Buda Attilát, hogy három részre tagolt munkájának *Adottságok* címet viselő, valójában a bevezetés szerepét betöltő részében tömör áttekintést nyújtson a Károlyi családról. Ez a Kaplony nemzetség, majd hitelesen a 14. századtól ismert Károlyiak nevezetesebb személyiségeinek és felésegeiknek bemutatásával, életvitelük megrajzolásával vezet el a szatmári békét megkötő gróf Károlyi Sándor (1669–1743), az ő fia Ferenc (1705–1758), annak fia Antal (1732–1791), s utóbbi fia József (1768–1803) legidősebb fiának, Istvánnak (1797–1881) bemutatásáig, illetve az ő leszármazottait röviden ismertette Károlyi Mihályig és az 1931–32-ben a miniszterelnöki tisztséget betöltő Károlyi Gyuláig.

A család egyes tagjainak tevékenysége során szó esik a birtokok gyarapításáról, a bárói majd a grófi cím megszerzéséről, de Károlyi István későbbi gazdasági tevékenységének megismerése érdekében az előzményekről szólva az első rész nemcsak a családdal, hanem a Károlyiak birtokaival, azok kiterjedésével és igazgatásával külön is foglalkozik. Ennek kapcsán értesülünk arról, hogy a család életében később olyan nagy szerepet játszó fői birtokot József özvegye 1808-ban vásárolta meg, hogy ennek a birtoktestnek Káposztásmegyer szomszédságában létrehozott — eredetileg szőlőművelés alá fogott — részén létrejött település 1840-től a mai Újpest csírájának tekinthető. (A második részben olvashatunk a továbbiakról is, mivel a kötet Újpest várossá nyilvánításának 90. évfordulójára jelent meg.)

A munka második része: a *Lehetőségek* Károlyi István életútjával foglalkozik 1848-at követő bebörtönzéséig, illetve szabadulásáig. A szerző azonban — ha csak néhány mondattal is — a

továbbiakban mindig utal István grófnak az első részben már bemutatott öccseire: Lajosra (1799-1863) és Györgyre (1802-1877). Előbbi udvarhű arisztokrata volt, felesége révén kapcsolatba került a Kaunitz családdal, az utóbbi a reformmozgalmak résztvevője és 1848-ban Szatmár megye főispánja, akinek felesége, Zichy Karolin Batthány Lajos feleségének, Zichy Antóniának volt a huga. (Károlyi Lajost 1849 augusztusában a komáromi erődből portyázó huszárok a győri országúton elfogták. Sógornője, Károlyi Györgyné Komáromba utazott és Klapkánál elérte, hogy sógorát szabadon engedjék. Ellenszolgáltatásként Károlyi Lajos október 5-én segítette sógornőjének, hogy kieszközölje Batthányné számára a látogatást siralomházban lévő férjénél.) Ebben a részben a szerző végigkíséri Károlyi István gyermekkorát, neveltetését, középiskolai és egyetemi tanulmányait. A gróf 1818-tól katonai szolgálatra jelentkezett az egyik huszárezrednél, ahonnan hivatalosan csak 1823-ban bocsátották el, de már 1818-tól diplomáciai szolgálatot teljesített Párizsban, mint az osztrák nagykövetség attaséja. Itt ismerkedett meg a restauráció korának szellemi irányzataival (romantika, az erősödő katolicizmus, liberalizmus, nacionalizmus), és itt ismerte meg Georgine Dillont, akit 1820 májusában vett feleségül. A házaspár és gyermeke 1821 végén elhagyta Párizst, de valójában csak 1824-ben telepedtek meg a fői birtokon. Ezt véglegesen István gróf csak 1827-ben kapta meg — más birtokrészekkel együtt —, amikor a legfiatalabb testvér, György is elérte a nagykorúságot és megtörtént az apai örökség felosztása. Külföldi gyógykezelése során ebben az évben — 1827 májusában — elhunyt a gróf törekeny alkatú felesége, aki hatéves fiút és ötéves lánygyermeket hagyott férjére.

Hazatérve Párizsból Károlyi István bekapcsolódott a magyar arisztokrácia pest-budai társadalmi életének eseményeibe, csendes reformtevékenységébe. Az 1827. évi első pesti löversenyre serleget ajánlott fel a győztesnek, majd 1834-ben létrehozta a róla elnevezett díjat. Ott volt a Széchenyi által 1826-ban kezdeményezett Kaszinó, majd 1832-ben a Hídegylet alapítói között. Támogatta a pesti Magyar Színház létrejöttét, s 1837-ben elsősk között jegyzett annak részvényeiből. Károlyi István az első pillanattól együttműködött Széchenyivel, akit mint az 1825. évi országgyűlés részvevője támogatott az Akadémia megalapítására tett kezdeményezésében. Ez az egyetértés — mutat rá a szerző — a legnagyobb magyar és a „hallgatag mágnás” között az 1840-es évek közepén a legintenzívebb, ami azt jelenti, hogy a grófnak nincsen szorosabb politikai kapcsolata az egyre szervezettebben fellépő liberális főúri ellenzékkel. Ebben szerepe lehetett gyászának is, mivel második felesége, gróf Esterházy Franciska — akit 1831-ben vett nőül — 1844 februárjában Fóton elhalálozott. Ezek az évek egyébként a gróf figyelmét gazdasági gondjaira — kezdeményezéseire — irányították: a 40-es évek közepén zajlott a fői kastély immáron harmadik átalakítása, s 1845-ben kezdődött a nevezetes fői templom építése is. Ez utóbbi elhatározás végső indokát felesége halála adta.

Károlyi István a forradalomnak és szabadságharcnak is csendes, de nem jelentéktelen szereplője volt. Elvállalta Pest megye főispánását, maga is hozzájárul felajánlott ezüstnemével Kossuth felszólítására a tervezett Nemzeti Bank ércalapjához. Részt vett a törvény értelmében felállított nemzetőrség kiképzésében, ezért Batthány július elején a Főt és környéke nemzetőrsége őrnagyának nevezte ki, — természetesen díj nélkül. (Ennek következtében az ajánlatára mellé kinevezett segédtszjtjét a grófnak kellett fizetnie.) Amikor a nemzetőrség táborigazgatójára került sor, 1848 augusztus elején Károlyi István is zászlóaljával tartott. Az önkéntes nemzetőrség szervezésekor Károlyi 100 lovat ajánlott fel, de ezt az ajánlatát Batthány kérésére úgy módosította, hogy a megfelelő összeget biztosította ahhoz, hogy az alakuló honvéd tüzérség számára hámoslovakat vásároljanak. A gróf igazi hozzájárulása a honvédelemhez az a páratlan gesztus volt, amikor 1848 novemberében saját költségén egy 1800 főre tervezett huszárezred toborzását kezdeményezte. Ennek élére Kossuth Károlyi Istvánt nevezte ki. Ez azonban nem jelenti, hogy a gróf vezényelte volna ténylegesen az ezredet. Szerepe inkább a cs. kir. hadseregben létező „ezredtulajdonos” helyzetére emlékeztetett, hiszen ez a 16. sorszámot kapott ezred az ő nevét viselte. A gróf tehát nem vonul hadba ezredével, sőt amikor a kormány és az országgyűlés Debrecenbe távozott, ő Pesten maradt. Palotájában tartóztatták le a Windisch-Grätznel békeküldöttségben járt Batthányt 1849 január 8-án. Néhány nap múlva megkezdték Károlyi István kihallgatását is, de egyenlőre szabadlábban maradhatott. A gróf jóhiszemű érvelését, hogy egyszerre kívánta szolgálni hazáját és királyát, az osztrák katonai hatóságok nem méltányolták, s április elején letartóztatták. Amikor a magyar csapatok megjelentek Pest előterében, a budai várban őrzött politikai foglyokat Laibachba szállították, így Batthányt és Károlyi Istvánt is. Szeptember elején is együtt hozták vissza a két gróft, együtt raboskodtak az Új épületben, s mindkettőjük ítéletét is egy napon: október 5-én hirdették ki. Károlyi gróft két év várfogságra és 150 000 forint büntetésre ítélték, 1850-ben szabadult.

Károlyi István életútjának hátralevő szakaszát e könyv harmadik része *Tanulások* cím alatt tárgyalja. Ez az időszak a gróf tevékenységét — annak lehetőségeit — illetően két részre oszlik: az 1860-ig terjedő időszakra, majd az azt követő két évtized eseményeire. A szerző részletesen mutatja be azt, hogy az abszolutizmus kezdeti éveiben a mélyen vallásos gróf számára a vallási intézmények és egyesületek biztosítottak teret tevékenységének. Ennek során a hivatalosan 1854-ben jóváhagyott Szent István Társulat könyv- és lapkiadó tevékenységét jelentős anyagi hozzájárulással támogatta, s annak elnöki tisztét is betöltötte. 1855-ben az udvar engedélyezte az újjáalakult Gazdasági Egyesület működését, amelynek elnöke Károlyi István lett. A gróf egyre növekvő tekintélyét — állapítja meg a szerző — börtönbüntetése biztosította, de szerepet játszott ebben a közös iránti elkötelezettsége és integráló személyisége is. Ez utóbbi tette lehetővé, hogy mind az arisztokrácia, mind a köznemesség különböző politikai csoportosulásainak nézeteltérését ki tudta küszöbölni a Gazdasági Egyesület munkájában. Kulturális téren is példamutató szerepet játszott, így 1858-ban a Nemzeti Színház alaptökéjének emeléséhez 10 000 pengő forinttal járult hozzá.

Az 1860-as év eseményei visszahozták Károlyi grófot a politikai életbe. Az októberi diploma után Pest megye ragaszkodott ahhoz, hogy az 1848-as jogfolytonosság kifejezéséeként ismét Károlyi István legyen a főispán. Ez csak a császári kinevezés elfogadása esetében volt lehetséges, de ennek november végén Károlyi eleget tett, s december 10-re már összehívta a megye ünnepi közgyűlését. Itt megtörtént a gróf beiktatása, majd az újraválasztott megyebizottmány megkezdte munkáját. 1861 április elején megnyílt az uralkodó által összehívott országgyűlés, amelyen — mint ismeretes — Teleki László öngyilkossága után a felirati párt győzött. A feliratot azonban az uralkodó elutasította és az országgyűlést feloszlatta. A megyebizottmány folytatni akarta munkáját, a Helytartótanács azonban betiltotta az ülésezést és felfüggesztette a főispáni hivatal tevékenységét. Károlyi István ekkor lemondott a főügyési tisztségről. A politikától visszavonulva a gróf lemondott Gazdasági Egyesületben viselt elnöki tisztségéről is. Ugyanakkor 1861 őszén e kezdeményezésével és támogatásával jött létre az Írói Segédegylet, amelynek létrehozását 1854-ben a hatóságok megakadályozták. A Szent István Társulat elnökségét megtartotta, de — mutat rá a szerző — az 1860-as évek közepétől Károlyi Istvánnak szembe kellett néznie a Renan: Jézus élete című munkája (1863) nyomán kialakult vitával, majd a pápai csalhatatlanság dogmájának meghirdetése (1870) következtében az egyházon belül is jelentkező feszültségekkel.

Az 1860-as évek végétől bekövetkezett fokozott visszavonulása előtt a gróf még egyszer bekapcsolódott a politikai eseményekbe: 1867 áprilisában elfogadta a kinevezést Pest megye főispáni székébe. A megye közgyűlésén elhangzott, a kiegyezést illető kritikák miatt azonban — azokat a szándéka iránti bizalmatlanságnak tekintve — nem sokkal a június 8-án tartott koronázás után lemondott. A Társulat elnökségét megtartotta ugyan, de részvételi aktivitása egészségi állapotának romlása miatt egyre csökkent. Ugyanakkor részt vett a társadalmi életben, ami harmadik feleségének köszönhető. 1865-ben ugyanis a nála 18 évvel fiatalabb Orczy Mária bárónőt vette feleségül. A házaspárt 1868-ban Rudolf trónörökös látogatta meg, s 1870-ben egy hadgyakorlat alkalmából Ferenc József volt három napra a fői kastély vendége. Ez a látogatás betetőzte az előző évben a grófnak adott kitüntetést, amikor az uralkodó valóságos belső titkos tanácsosnak nevezte ki. A kitüntetést nyilván nem a „lázádo” Károlyi grófnak szólt — akitől 1850-ben visszavonták a királyi kamarási címet is — hanem a magyar arisztokrácia nem aulikus, de 1867 utáni is lojális csoportjainak tett gesztus volt. A gróf általános tiszteletét jól mutatták az 1877-ben, nyolcvanadik születésnapján rendezett ünnepségek, amelyet az tett teljessé, hogy Ferenc József Rudolf trónörökös kíséretében látogatta meg Fótot és nyújtotta át a Szent István Rend nagykeresztjét. Az 1880-tól véglegesen mankók használatára szorult idős, a társadalmi és politikai elit, valamint az udvar tiszteletét kivívott gróf 1888. június 12-én hunyt el Fóton.

Az életút hosszúra nyújtott ismertetését menti az a körülmény, hogy Károlyi István tevékenysége szinte ismeretlen. Buda Attilának köszönhetően olyan egyéniséget ismerhetünk meg, aki bizonyosságát adta annak, hogy aki királypárti, nem biztos hogy királyhű is, (37.1.), valamint annak, hogy legitimista elvei nem akadályozták meg abban, hogy különbséget tegyen az alkotmányos és az abszolút monarchia között. (178.1.) A szerző a 19. század családtörténetének fehér foltját tüntette el könyvével. Elismeréssel kell nyilatkoznunk gazdag forrásanyagáról, amelynek legértékesebb része családi levéltárból került ki, de amelyet jól egészít ki a korabeli sajtó intenzíven hasznosított anyaga, valamint az eddigi irodalom. A szerző vállalkozása — mint utal rá — akkor lesz teljes, ha közzéteszi a már kiadásra kész okmánytárat és feldolgozza a Károlyi huszárezred történetét.

A szép, illusztrált kiadványról még el kell mondanunk, hogy azt Újpest Önkormányzat adta ki, s nem került könyvárusi forgalomba. A kötet végén viszont ott találjuk az „előfizetők” (a támogatók) közel 300 nevet tartalmazó felsorolását. A dicséretes kezdeményezésről csak elismeréssel szólhatunk.

Urbán Aladár

GRÓF BATTHYÁNY LAJOS MINISZTERELNÖKI, HADÜGYI ÉS NEMZETŐRI IRATAI I-II.

A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár.
Argumentum Kiadó, Budapest, 1999. 1790 o.

Az elmúló évfordulók tudománytörténeti súlyát azok a kiadványok adják meg, amelyek a rendezvények, megemlékezések után könyvtárakból tartósan segítik az ünnepeelt időszak, esemény vagy személy jobb megismerését. Az 1848/49-es magyar polgári forradalom és nemzeti szabadságharc 150. évfordulója e téren sikerültnek mondható. Mivel a politika részéről ezúttal nem érkezett megrendelés, enyhült a monográfiakényszer, és a mozgósítható anyagi források is jobban, célszerűbben támogathatták a forráskiadványok közreadását. Mindezt jól szemléltette már Hermann Róbert elsődleges könyvészeti áttekintése (*A 150. évforduló termése*, Magyar Napló 1999. július, 42-55.). Ebben azonban még nem szerepelhetett Urbán Aladár régóta várt kétkötetes okmánytára gr. Batthyány Lajos 1848-as miniszterelnöki tevékenységéről, amely 1999 őszén hagyta el az Argumentum Könyvkiadó nyomdáját. (Bocsássuk rögtön előre: mind a szerkesztés — Róna Judit munkája —, mind a nyomda példamutató gondos-pontos munkát végzett.)

A vállalkozás grandiózus: a részletes tartalomjegyzék az 1848. március 17. és október 3. közötti időszakból 1546 dokumentumot tartalmaz, míg a Függelék hét tétellel (1848. október 5 — 1849. január 5.) utal Batthyány további sorsára. Mindez az ésszerű teljesség jegyében történt: a felvett iratok körét lényegesen sem bővíteni, sem szűkíteni nemigen lehetne. István főherceg-nádor idevont levelezése Béccsel igen fontos háttér — tevékenységeket világít meg, amint arra még viszsztatérünk; a szövegtörzspusz igazi újdonsága a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány 1848. március 23. és április 20. közötti irattára pedig a párhuzamos végrehajtó hatalmi szervek működésének további kutatásához ad készíttést. Hiányérzetünk legfeljebb az lehet, hogy érdemes lett volna újraközölni Vasvári Pál beszédét, amellyel a Középponti Választmány nevében a Pestre érkező kormányt 1848. április 14-én este üdvözölte. Hogy-e választott testületek rendfenntartó szerepét Batthyány milyen nagyra értékelte, azt jól mutatja a Rottenbiller Lipótnak, a fővárosi nemzetőrség ideiglenes ezredesének felmentésekor, 1848. június 25-én küldött levél, amelyben a miniszterelnök március 15-ét, a vér nélküli pesti forradalom napját „új történetünk legelső napjára”-nak nevezte (712. sz. dokumentum). Így viszont a kettős kötetből közvetlenül nem tudható meg, mikor érkezett a kormány Pestre, miután ez a dátum a II. kötet fűlszövegébe szorult (?) kronológiában sem szerepel.

A szövegtörzsek elvei pontosan megfogalmazottak, és következetesen érvényesülnek is. A szoros időrend az egyetlen kínálkozó közlési mód egy olyan történelmi korszakban, ahol nemcsak a napoknak, de olykor az óráknak is jelentősége volt. Az óriási iratanyag átjárhatóságához ebben a metódusban nélkülözhetetlen belső utalásmódszer és a tárgymutató kitűnő és megbízható. (Mindössze két olyan esetet találtunk, ahol a visszautalás hiányzik: a 323. sz. iratnál a 239. számúra, a 671.-nél pedig az 581. számúra — bár a mutatók ezt az apró hibát is korrigálják.) A betűhív közlés ezúttal új lehetőségeket teremt. Urbán Aladár, aki mindig is fogékony volt a társ- és rokontudományok szempontjai iránt, most joggal érvel „a korabeli nyelvhasználat és helyesírás” vizsgálati lehetőségeivel. Valóban ritka a pillanat, amikor a vármegyei stílust felváltani igyekvő, korszerűbb, polgári hivatali stílus ilyen mennyiségű iratanyagban, személyekhez pontosan köthetően tanulmányozható. Ugyanez áll az ortográfia olyan rész kérdéseire is, mint például a cz használatára.

Áttérve a történelmi kérdésekre, a forráskiadvány szellemi hozadékának meghatározása céljával, mindenek előtt örömmel rögzíthető a tény, hogy több Batthyány-legenda utalható segítségével a múltba. Ezek forrása a fiatalkori portré kiforratlan személyiségvonásainak automatikus kiterjesztése volt a státusfűri tevékenységére. Most egyértelművé válhat bárki számára, hogy Batthyány — aki német anyanyelvűnek tekinthető, és a latin kötelező ismerete mellett franciául is órákon át tudott diplomáciai tárgyalást folytatni, vö. a 250. sz. dokumentummal! — 1848-ban már anyanyelvi szinten kezelte a magyart, és semmiféle segítségre nem szorult a stílus tekintetében sem. A vármegyei politikai gyakorlattal nem rendelkező Batthyány nemcsak a jól megválasztott munkatár-

saknak, mindenek előtt Jászay Pálnak köszönhetően igazodott el a magyar közjog részletkérdéseiben, hanem igen szerencsésnek bizonyult számára a MOIB átmeneti időszaka is: Szemere Bertalan nagy számú fogalmazványa tanúsítja, hogy a bizottmányon belül mennyire jól és hatékonyan érvényesült a közigazgatási gyakorlattal az új kormányban is egyedül rendelkezett Szemere gyakorlottsága. Batthyány romantikus személyiségvonásai, a szenvedélyesség, a türelmetlenség most határozottságként és erélyként szolgáltak a felismert történelmi szerepet, amelyre egyébként magát — az utolsó nemzeti nádort adó család tagjaként — mindig is alkalmasnak tartotta. Nyilván 1848-ra sem tűnt el a kormány arisztokrata, nagy hagyományú családból származó, (korántsem mellesleg) gazdag és ezért szinte kedvtelésből, történelmi kötelességtudatból, nagy étosszal politizáló minisztereinek idegenkedése a megélhetésből (is) tevékenykedő új típusú politikusok — Kossuth, Nyáry iránt — (erre Széchenyi naplója 1848-ból is szép példákkal szolgál), ám Batthyány ezt a problémát a maga számára már korábban, az 1847. évi, Pest vármegyei követválasztás kapcsán megoldotta, amikor Kossuth megválasztását támogatta.

A magyar reformkor sokféle szakembert kitermelt, kettő kivételével. A király személye körüli miniszter (akit kezdetről külügyminiszternek tekintettek) evidensen lett Esterházy Pál herceg az egyetlen nagyteljesítéssel és tapasztalattal diplomata; a hadügyminiszter pedig a legmagasabb rangú magyar katonatiszt, Mészáros Lázár huszárezredes. 1848 nyarára kiderült, hogy az előbbi (életkora és egészségi állapota miatt is) valóban nem több egy, külügyminiszterétől ismételt és minél részletesebb utasításokat váró nagykövetnél, az utóbbi viszont a délvidéki harctéren, vezénylőként érezte igazán jól magát. A tárca nélküli miniszterelnök hallatlan munkabírással mindkét terület elvi irányítását is elvégezte.

Noha az iratokban — közjogi hivatkozási alap gyanánt — csak a *pragmatica sanctio* és az 1848. áprilisi törvénykönyv szerepelt, a forráskiadvány birtokában teljességgel igazat kell adnunk Urbán Aladárnak, aki már 1979-ben, egy angol-magyar történésztanácskozáson kifejtette (*Magyarország mint alkotmányos monarchia*, in: *A nagy év sodrában*, Bp. 1981. 582. 602.): Batthyány az 1791: X. tc., a „*regnum liberum independentens*” alapján gondolkodott és cselekedett. Intézkedései a *de facto* perszonálunió állapotát célozták. A külügyek terén mindez jól dokumentálható a frankfurti német parlamenthez küldött delegátus ügyében, a külföldön kiépítendő konzulátusok tervében, a Magyarországra küldendő angol megbízott körüli tárgyalásokban, a hazai szláv mozgalmak orosz támogatottságának firtatásában stb., de az elfoglalt közjogi állásra a legfrappánsabban mégis a bukovinai magyarok, a csángók ügyében hozott állásfoglalás világít rá: „egy nemzetbeliek” lévén, helyzetük jobbítást igényel — annak ellenére, hogy „nem magyar, hanem ausztriai alattvalók” (924. sz. dokumentum), azaz az intézkedés nem a magyar kormány feladata, hanem legfeljebb (azt segítő) a külügyminiszter hatáskörébe utalandó.

Urbán Aladár történészi pályafutása jelentős hányadát szentelte annak, hogy most — a kötetek címében is — mellérendelhesse a miniszterelnöki tevékenységnek a „hadügyi és nemzetőri” jelzőket. Valóban, Batthyány kinevezése első pillanatától kezdve az alkotmányos rend megőrzésén és az ehhez szükséges fegyveres erő kiállításán fáradozott. Állásfoglalásai itt is következetesek: ugyanaznap, 1848. június 30-án intézkedett, hogy a lelkes Perczel Miklós nemzetőr őrnagy ne mobilizálja a Tolna megyei nemzetőrségbe bevett és felfegyverzett zselléreket („mi miatt a nép között nagy nyugtalanság mutatkozik”), Csány László kormánybiztos ne rendelje idő előtt tábori szolgálatra a felszeretlen és kiképzetlen önkéntes honvédeket, és Vitális Sándor őrnagy, a Kassán alakuló 9. honvédszázalaj parancsnoka ne támasszon a sorkatonaságnál is szigorúbb követelményeket a jelentkezőkkel szemben (738., 739., és 742. sz. dokumentum). A különböző okok miatt csaknem folyamatosan távol levő hadügyminisztert helyettesítő Batthyány a legkülönbözőbb részfeladatokkal is bajlódni kényszerült: az iratok sorából kirajzolódik ez az irdatlan aprómunka, a hadfogás-szervezés és felszerelés megannyi gondja. Ha semmi más nem, ez önmagában is bizonyítja Batthyány szervezőképességét, hiszen sem előképzettsége, sem hazai hagyományok és gyakorlat nem segítettek ebben. (Nem véletlenül fogalmazódott meg vádpontként vele szemben a második bécsi forradalom nagy, sőtét organizátorának képe.)

Az első magyar miniszterelnök elvi politizálást folytatott; annak a liberális, ellenzéki politikának szellemében, amelynek hitelfedezetét nemcsak a reformkori eredmények adták, de az erőszak nélkül kivívott 1848. áprilisi törvények is. Mindez az eddigieknél is jobban észlelhető, egybevetve az udvari kamarilla-politika dokumentumaival, amelyeknek felvételét, mint említettük, elsősorban e szándék indokolhatta. Amíg Doblhoff osztrák belügyminiszter egyenesen a hegeli világszemlélem megvalósulásában (értsd: a szabadság, egyenlőség, testvériség hármásának Habsburg-birodalmi, kisméret értelmezése szerint) látta politikájuk filozófiai alapját a nyilvánosság előtt szónokolva (l.

a 939. sz. dokumentumot!), addig a nádor-főherceg és a királyt helyettesíthető Ferenc Károly levelezése ismételten latolgatta a szláv mozgalmak felhasználásának lehetőségét, azokat még mindig a kisebb rossznak tartva (akár a cári befolyás dél-európai növekedése árán is). István főherceg-nádor királyi helytartó szerepe azért is érdemel külön említést, mert az elmúlt évtizedben a történettudományban — a napi politikával összefüggésben — újra felerősödött a „magyar Habsburgok” mítosza, akik már-már a magyar polgárosodás motorjaként jelennek meg. Most tetten érhető (l. elsősorban a 331. sz. dokumentumot!), mennyire rettegett a nádor a hadügyek civil kontrolljától és Batthyány szervezőkészségétől. (Innen indulhatott útjára az említett vádpontig keményedett minősítés.) Noha Zsófia főhercegnő neve ebben a levélben csak egy hódoló utalásban szerepel, az utólagos események ismeretében tudható, hogy a kamarilla nemcsak a Frankfurtban csődöt mondott (horribile dictu: Szalay László megbízólevelét is átvett) János főherceget, a trónutódlás rendjében mellőzött Ferenc Károlyt, de István főherceget szintén „feláldozta”, eltávolítva őt a nagypolitikának akár csak a közeléből is. Az meg egyenesen komikus, hogy amíg Batthyány magánlevelezését szigorúan távoltartotta a hivatalostól (egy-két darab keveredett csupán át a miniszterelnöki irattárba), addig István főherceg politikai helyzetelőzmő levelei rendszeresen kisserző protekciókérésekkel zárultak.

Batthyányt már kortársai is a „magyar Egmont”-nak tekintették. Ez nemcsak abból vezethető le, hogy mindkét, általa vezetett terület a leginkább kényszerpályákon mozgó közepé tartozott, hanem főleg abból, hogy a miniszterelnök a liberális reformpolitikának erényei mellett annak illúzióit is markánsan megjelenítette, közöttük a következményeiben legsúlyosabbat: azt a feltételezést, hogy a kormány szabadságjogok megadása automatikusan és törvénytörően a magyar kormányzat mellé állítja majd a hazai nemzetiségeket, mintegy magasabb fokon, korszerűbb formában újítja fel a „hungarus”-tudatot. A forráskiadványban ott sorjáznak a kudarc dokumentumai. Miután ellenjegyezte a nádor utasítását, hogy a verőcei főispán akadályozza meg Rajasics metropolita birtokán a jobbágyok majorsági földfoglalását (194. sz. dokumentum), örömmel fogadta azt a javaslatot, hogy a kormány Rajasicon keresztül próbálkozzon a délvidéki szerb felkelés lecsillapításával (676. sz. dokumentum) — amire csattanós volt az érsek vezetete delegáció bécsi igénybejelentése az autonóm Vajdaságról (734. sz. dokumentum), majd Rajasicsnak János főherceghez intézett levele, amelyben a szerb nemzeti követelések élére állva, azokat „rendkívüli és törvénytelen eszközökkel” is érvényre kívánta juttatni (926. sz. dokumentum). Az a hadügyminiszter-helyettes, aki a honvédtoborzás során ügyelt arra, hogy román legénységű zászlóaljhoz osszanak be egy román nemzetiségű altisztet (843. sz. dokumentum), miniszterelnökként megdöbbenhetett hadügyminiszterének és erdélyi királyi biztosnak jelentéseiben, hogy a délvidéki harctérre rendelt román határőr zászlóalj megtagadta a harcot, és Szeged alól megszökött (951. és 1033. sz. dokumentumok). Innen az út egyenesen, logikusan vezetett tovább az Újépületig. Azt azonban észlelnünk kell, hogy amíg a hármas szöktetési-szabadítási kísérlet elhárításában (Deák Ferenc, saját felesége és a jánosházi nép ellenében) még akár az arisztokrata büszkeségére is gondolhatunk, addig a lovas nemzetörként tábora vonulás szándékában (vö. Függelék 3.), a várható megalázás vállalásában országgyűlési képviselőként Windisch-Grätz táborában (vö. Függelék 7.), majd a parlamenti mentességben való hiábavaló reménykedésben már a miniszterelnöki időszak új típusú citoyen-öntudata mutatkozik meg.

Urbán Aladár kitűnő forráskiadványa idejében megjelent mű: pontosan illeszkedik az évforduló kontextusába, és — ezúttal ez nem közhely — kijelöli a Batthyány Lajos körüli teendőket. Hermann Róbert a Zala megyei Levéltár kiadásában 1998-ban adta közre két kötetben *Csány László kormánybiztosi és miniszteri iratait*. A miniszterelnököknek küldött jelentések révén a kapcsolat hiánytalan: a hatáskörök két különböző szintjén tanulmányozható 1848 nyárvégének és koraőszeinek egyik legfontosabb régiójában a forradalom önvédelmének készülődése. A forrásközléseknek maradványa, a sor folytatható: a Molnár András szerkesztette, *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere* című kötet — két tanulmány mellett — Deák Ferencnek 62 iratát is tartalmazza, vö. Századok 1999. 1360. o. Ami a Batthyány-kutatást illeti, minden adott egy korszerű monográfia megírásához. Molnár András Zalaegerszegien adta ki a *Batthyány Lajos reformkori beszédei, levelei* című kötetet, továbbá rendelkezünk relikviakatalógusával és ikonográfiájával. Ez utóbbiak a Nemzeti Múzeum *Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök emlékezete* című, 1998-as kiadványában találhatók; az ugyancsak itt olvasható két tanulmány, Molnár András és Urbán Aladár tollából, nyolcívés terjedelmével pedig lényegesen több, mint egy életrajzi vázlat Batthyány Lajosról.

Hermann Róbert

MINDIG AZ ELSŐK KÖZÖTT

Poeltenberg Ernő a szabadságharc tábornoka

A Magyar Hadi Történetírást Támogató Alapítvány kiadása, Bp. (1998) 151 o.

Az 1848/49-es szabadságharc története feldolgozásának egyik hiányossága, hogy a magyar hadsereg kiemelkedő tábornokainak — beleértve az Aradon kivégzetteket — nincs korszerű életrajza. 1979-ben Pásztor Emil *A tizenötödik aradi vértanu*” címmel Kazinczy Lajos ezredes életrajzát írta meg, s 1997-ben Hévíz városa kiadta Szarka Lajos *“A tábornok bére”* című munkáját Gyulai Gaál Miklós tábornokról. Valóban kiemelkedő és jól ismert nevű katonai vezetőről, az elérhető német és magyar források alapján készült életrajzot most vehettük kézbe az aradi tizenhárom egyikéről:

Pölsenberg (helyesen: Poeltenberg) Ernőről. (Az igazság kedvéért meg kell azonban említenünk, hogy Domahidy Miklós: *Az osztrák vádlott c. 1955-ben Bernben megjelent munkájában szép emléket állított Poeltenbergnek.*)

Poeltenberg személye nem pusztán azért figyelemre méltó, hogy osztrák születésű volt, s egyike azoknak a nem magyar származású tábornokoknak, akiket Haynau bitófára juttatott. Szerépét az utókor számára az teszi példaszerűvé, hogy 1848 nyarán számos kísérletet tett, hogy Magyarországra vezényelt huszárezredétől az itáliai hadszíntérre helyeztesse magát, de ennek sikertelensége után nemcsak maradt, de az önvédelmi háborúban az utolsó pillanatig elszántan és eredményesen vett részt. Így lett a bécsi születésű lovag Poeltenberg, akinek felesége lengyel volt, s akivel — valamint apjával — franciául levelezett, a magyar szabadságharc vértanúja.

Ernst Poelt Ritter von Poeltenberg Bécsben született, de születése időpontja bizonytalan; a katonai minősítési lapján az 1807-es évszám szerepel. Ifjúsága gyakorlatilag ismeretlen, s életútja csak 1829-től követhető — legalábbis részlegesen — amikor saját költségén szolgáló kadétként (hadapródként) belépett a 7. Hardegg vértesezredbe. Poeltenberg közel három és fél évig szolgált ebben a Magyarországon állomásozó ezredben, ahol 1831-ben lett hadnagy. 1833 márciusában áthelyezték a 4. Sándor huszárezredhez, amely 1823 óta Galíciában állomásozott. Poeltenberg még ez évben megkapta a főhadnagyi, majd a ranglétrán fokozatosan előrehaladva 1844-ben a főszázadosi (Erste-Rittmeister) rangot. Itt nősült 1842-ben Galíciában, nem vagyonos lengyel hölgyet véve feleségül. Poeltenberg ezrede 1846-ban részt vett a galíciai felkelő parasztok elleni fellépésben, de személyes szerepléséről és reakcióiról nincsenek ismerteink.

Az ezredet 1847-ben a császárvárosba és környékére rendelték, ahová május 15-én érkezett meg. Az 1848. március 13-i bécsi forradalom kitörésekor a josefstadi lovassági laktanyában elszállásolt alezredesi osztályt riasztották, s a 2. századot a Burg udvarára vezényelték. (Az 1. század már nem tudott hozzájuk csatlakozni, mivel a felkelt nép ellen — amely feltartóztatta őket — fegyvert nem használhattak.) A forradalom után az ezred osztályai Bécs környékén állomásoztak, de június elején az ezredesi osztályt Grazba rendelték. Rövidesen értesült a tisztikar arról, hogy az osztrák és a magyar HM közötti tárgyalás eredményeként a Magyarországon állomásozó idegen legénységű lovasezredekért huszárok térnek haza, köztük a 4. huszárezred is. Az ezred tisztjeinek jelentős része — élén gróf Apponyi Károly ezredessel — mindent megtett, hogy ezt megakadályozza. Amikor augusztus elején parancsot kaptak, hogy vonuljanak a délvidéki táborba, Verbászra, Poeltenberg ezredese kíséretében felkereste Latour osztrák hadügyminisztert, kérve, hogy helyezték át őt valamely Itáliában harcoló ezredhez. Latour ezt megtagadta, s azt ajánlotta Poeltenbergnek: saját kezdeményezésére kísérelje meg a cserét valamely olyan tiszttel, aki vállalja a magyarországi szolgálatot. Ez a kísérlet azonban nem sikerült. Amikor eljött az indulás ideje, Apponyi ezredes szabadságra ment, az ezred pedig az alezredes vezetésével megindult Magyarországra, soraiban Poeltenberg főszázadossal.

Az egyelőre a Grazba vezényelt ezredesi osztály nélkül hazatelepült ezred nem került a bácskai táborba, hanem részben Pozsony megyében maradt egy osztálya, két osztályát Pécsre rendelték, s ezek azután a drávai magyar sereggel vonultak vissza Székesfehérvárra, ahol a Pozsony megyében visszamaradt osztály is csatlakozott. A Sándor-huszárok részt vettek a pákozdi csatában, de Poeltenberg — akinek pontos ekkori beosztása nem ismert — valószínűleg az ezred tartalékként Velencénél állomásozó két osztályánál tartózkodott. Amikor a sereg megindult Jellasics üldözésére, ezt a két osztályt is útnak indították, s a fősergellel Miklósfalvára települt. (A Grazból századonként szökve hazatért két század itt csatlakozott az ezredhez.) A Lajta mentén állomásozó seregben

rövidesen ismertté vált Poeltenberg neve, mivel ő is tiltakozott a határ átlépése ellen. Csány László kormánybiztos ezért Poeltenberg és a vele egyetértő tisztek eltávolítását javasolta a Honvédelmi Bizottnak, amelynek jóváhagyása után Moga tábornok október 18-án közölte ezt az érintettekkel. Ekkor azonban Poeltenberg — és a vele együtt elbocsájtott Vécsey Ödön — kijelentették, hogy engedelmessé válnak az országgyűlés és az OHB rendeleteinek. Mivel tisztársaik is kérték visszavételüket, a táborban lévő biztosok pedig támogatták a kérelmet, az OHB rendeletben közölte a két tiszt visszamaradásának okát. (Poeltenberg a hadbíróság előtt — érthetően — a táborba küldött biztosok "rábeszélésének" tulajdonította tisztázó nyilatkozatát.)

Poeltenberg visszavételével elindult fényes katonai karrierje — és megpecsételődött sorsa. Az osztrák fősergessel való összecsapás előtt a "hangulatjavító" kinevezések sorában Poeltenberg megkapta az 1. őrnagy elöléptetését. A schwecháti csatában Poeltenberg két százada a magyar sereg jobbszárnyán kapott elhelyezést, de valószínűleg nem került az ellenséggel harcérinkezésbe. A visszavonuláskor azonban az utóvéd szerepét töltötte be. Ezt követően a Sándor huszárokat a Simunich ellen küldött, Nádoson állomásozó dandárhoz vezényelték. Mivel az ezred parancsnokát Schweidel Józsefet tábornokká nevezték ki és hadosztályparancsnoki beosztást kapott, Karger alezredes pedig az egyik dandár parancsnoka lett, a rangidős Poeltenberg őrnagy vette át az ezred vezényletét. Ezt a megbízatást egy december 14-i, Moson előterében két huszárszázaddal végrehajtott bravúros áttérés után követte az alezredesi kinevezés. Az ekkor már Görgey seregével visszavonuló Karger-dandár Győr feladása után Bábólnán át Csákvárra, majd tovább vonult. December 30-án a hadosztály hallotta Mór felől az ágyúzást, de Karger sokáig tétovázott, hogy Perczelnek segítségére menjen, így csak annak a vereség után visszavonuló erőivel találkozott. Másnap beteget jelentett és átadta a dandár parancsnokságát Poeltenbergnek.

A főváros kiürítése után a feldunai hadtest Vácon keresztül indult, s az eredeti elképzeléstől eltérően nem a kevéssé jelentős Lipótvár felmentését kísérelte meg, hanem a bányavárosokba vonult. Ezekben az eseményekben Poeltenberg dandára Piller János ezredes hadosztályába volt beosztva. Az ellenség által kiürített Kassa megszállása után Görgey Piller hadosztályát Schlick üldözésére indította. A vállalkozás azonban nem járt sikerrel, mert csak az osztrák utóvédet érte el a hadosztály. Belátva azt, hogy a kudarcért ő a felelős, február 19-én — szembetegségére hivatkozva — Piller lemondott és hadosztály parancsnokságát a rangidős Poeltenbergnek adta át. Közben Görgey sürgette, hogy az engedély nélkül betegszabadságra távozott Karger ezredest szólítsák fel: képes-e átvenni ezrede parancsnokságát. Mivel Karger február közepén ismét egyhónapi betegszabadságot kért, a HM március 10-ig adott neki türelmi időt. Mikor az ezredes azt nyilatkozta, hogy orvosi véleményre sem télen, sem tavasszal nem teljesíthet szolgálatot, törzsorvosi felülvizsgálatra utasították, amely április 14-én nyugdíjazta. Közben elindult Poeltenberg ezredesi kinevezése, de azt Kossuth csak május 1-én erősítette meg.

Időközben Görgey feldunai hadtestét február 12-én Dembinski altábornagy főparancsnoksága alá rendelték. A beosztott négy hadosztály parancsnokai közül kettő (Alulich és Kmety) tiltakoztak, de Poeltenberg véleménye — állapítja meg a szerző — ugyanúgy ismeretlen, mint ahogyan nem tudjuk, volt-e véleménye Görgey váci kiáltványáról. Poeltenberg február 20-án kapott először parancsot Dembinskitől, majd 26-án Feldebrő térségében, a Tarnán átkelve csapott össze Colloredo vezérőrnagy dandárával, amely erősítést kapva visszavonulásra készítette Poeltenberget. Másnap a hadosztály, különösen a Sándor huszárok sikerrel állították meg Schlick vérteseinek rohamát, de a Klapka hadtestébe tartozó Dessewffy- és Poeltenberg-hadosztály visszavonulni kényszerült Kápolna irányába. 28-án Poeltenberg hadosztálya felfejlődött az előnyomuló osztrák erőkkel szemben, de a főparancsnok visszavonulást rendelt. Poeltenberg Poroszló irányába vonult vissza, ahol a tiszai átkelőhely védelme lett volna Görgey hadosztályának feladata, de a tábornok helyzetét veszélyesnek tartva, március 2-án és 3-án visszavonult a Tisza vonala mögé.

Március 3-án a tisztakar elégedetlensége miatt a táborban tartózkodó Szemere Bertalan leváltotta Dembinskit, s ezt a megérkező Kossuth is megerősítette. A főserg vezérletét azonban az OHB nem Görgeyre, hanem Vetter Antal altábornagyra bízta. A bekövetkezett átszervezés Poeltenberg hadosztályát nem érintette, beosztása is megmaradt Görgey hadtesténél. Amikor március végén Vetter beteget jelentett, Görgey vette át ideiglenesen a főparancsnokságot. A Tisza vonaláról meginduló hadműveletekben Poeltenberg Hatvannál játszott jelentős szerepet Schlick visszaszorításában, részt vett az Isaszegnél lezajlott ütközetben, majd a Vácon át a Garam vonalához indított főerőkben ott volt a Poeltenberg-hadosztály is. Átkelve a Garamon Nagysallónál az ütközetet Poeltenberg lovassága döntötte el, ahol személyesen vezette a Sándor- és Miklós-huszárok 16 századának rohamát. Az előretörő magyar sereg rövidesen felszabadította a körülzárt Komáromot is.

Ekkor már a Függetlenségi Nyilatkozat hírére lemondott Gáspár András tábornok helyett Görgey Poeltenberget nevezte ki hadtestparancsnoknak.

Komárom felmentése után a hadvezetésnek azt a kérdést kellett eldöntenie, hogy megkísérli-e a további előnyomulást Bécs felé, vagy visszafoglalja Buda várát. A szerző kifejti, hogy az előbbi lehetőség az erőviszonyok miatt nem volt reális, s hogy ezért döntött Görgey Buda ostromáról. Poeltenberg pedig azt a feladatot kapta, hogy vonuljon a Rába vonaláig és foglalja el Győrt, — amelyet egyébként az osztrák csapatok harc nélkül kiürítettek. A hadtest ezt követően a térségben megfigyelőszolgálatot teljesített. Ekkoriban, június 7-én kapta meg Poeltenberg a tábornok (vezérőrnagy) kinevezést. Míg a Duna balpartján Görgey június 16-án a Vág mentén kísérelte meg a támadást, Poeltenberg a jobbparton Klapka alárendeltségében Győr védelmét kellett, hogy biztosítsa. Haynau június 26-án megindult támadásakor a magyar sereg balszárnyán elhelyezkedő Kmetty-hadosztály feladata a Rába-vonalat és visszavonult Pápa felé. Győr védelmét ez megnehezítette, s a helyszínre érkező Görgey június 27-én elrendelte a város kiürítését. A Komárom alá vonult magyar erők július 2-án mérköztek meg Haynau főserégeinek egy orosz gyaloghadosztállyal kiegészített részével, ahol Görgey és Poeltenberg személyesen vezették a lovasrohamot. (Ebben az ütközetben kapott Görgey súlyos fejsébet.) A harc eredménye csupán csak az volt, hogy Klapka erői visszafoglalták a monostori sáncokat. Július 11-én a sáncokat körülfogó osztrák erők gyűrűjét nem sikerült áttörni, így a Duna jobb partja helyett a bal parton kellett — visszahagyva Komárom erős helyőrségét — visszavonulni.

A visszavonuló magyar sereg Vácnál orosz erőkbe ütközött, s csak a legnagyobb nehézségek árán tudott átvonulni a városon. Az elvonulásnál az utóvédet Poeltenberg vezette és sikerrel tartóztatta fel az üldöző orosz lovasságot. Görgey Vác után a Losonc-Miskolc kerülő útvonalon indult meg, majd nagy ívben Tokaj-Nyíregyháza-Debrecen érintésével tovább, mindez állandó harcérintkezésben az oroszokkal. Debrecen után érkezett el Poeltenberg önálló küldetésének pillanata. Görgey már július 24-én levelet kapott Rüdiger lovassági tábornoktól, amely megadásra szólította fel. Görgey válaszában azt javasolta, hogy Paszkevics a magyar kormánnyal vegye fel a kapcsolatot. Augusztus 1-én Szemere Bertalan miniszterelnök és Batthyány Kázmér külügyminiszter érkeztek a magyar táborba, hogy az oroszokkal lépjenek érintkezésbe. Egy július 30-án kelt memorandumot nyújtottak át Görgeynek, aki azt — Poeltenberg francia fordításában — egy kíséreléssel eljuttatta az orosz előőrskökhöz. Majd az augusztus 6-án a két miniszter által fogalmazott állásponttal Poeltenberg és Beniczky alezredest augusztus 7-én az orosz táborba küldték. A két követ feladata az 1848. évi alkotmány és az ország függetlenségének elismertetése lett volna. Augusztus 8-án fogadta őket Rüdiger, majd vacsora után Frolov tábornok vezérkari főnök látta őket vendégül. A szerző részletesen ismerteti a beszélgetést, amely kölcsönös tapogatózás volt, s amelynek egyetlen tanulsága lehetett: az orosz fél csak a feltétlen megadásról hajlandó tárgyalni, de csak a sereggel. Hajnalban megérkezett a futár Paszkevicstől, aki tudatta, hogy nem fogadja a békeköveteket. Frolov tábornok egyben átadta Rüdigernek a levelét, amelyben kijelentette, hogy az orosz sereg egyetlen feladata, hogy harcoljon, s ha Görgey törvényes uralkodójával a meghódolásról óhajt alkudozni, úgy forduljon az osztrák sereg főparancsnokához. A követek augusztus 9-én indultak vissza (ezen a napon szenvedett a magyar sereg katasztrófális vereséget Temesvárnál), 10-én értek Borosjenőre, s 11-én Világosra. Aznap délután megérkeztek Aradra, ahol Görgey már kézhez kapta mind a katonai, mind a polgári főhatalmat. A szerző szerint nem állapítható meg, hogy a békekövetek érkezése előtt megszületett-e a döntés az oroszok előtti fegyverletételről, vagy csak Poeltenbergék beszámolója után. Mindenesetre Görgey Rüdiger levelének kézhezvétele után tudatta az orosz tábornokkal a kormány lemondását és feltétel nélküli fegyverletételi szándékát. Egyben közölte azt is, hogy milyen útvonalon kíván haladni. Augusztus 12-én Görgey táborába érkezett Frolov tábornok a részletek megbeszélésére, s másnap Világosnál megtörtént a fegyverletétel. A következő napon Rüdiger ebédet adott a tábornokok tiszteletére, majd Görgeyt Nagyváradra kísérte, Paszkevics főhadiszállására. Augusztus 23-án a tiszteket Sarkadon, a tábornokokat Gyulán átadták az osztrákoknak.

Az Aradra szállított tábornokok ellen Haynau utasítására még augusztus 25-én megkezdődött a hadbíróági vizsgálat. Poeltenberget augusztus 26-án hallgatták ki először. A tábornok hivatkozott arra, hogy 1848 augusztusában több ízben tett kísérletet áthelyezésére, hogy október közepén el akarták távolítani a hadseregből, s hogy Swechéat után sokáig reménykedtek valami kiegyezésben. Szolgált a trónfosztás után is, de az elszakadással nem értett egyet, s a szolgálatban a katonai becsület tartotta vissza. Poeltenberg második kihallgatására szeptember 13-án került sor. Több részletkérdés mellett a hadbíró egyrészt arra volt kíváncsi, hogy miért nem élt a lehetőséggel, amikor az OHB el akarta bocsájtani, illetve miért maradt meg a magyar sereg kötelékében a trónfosztás

után, amikor a lázadás már felségsértéssé vált. Poeltenberg az első kérdésre azt válaszolta, hogy ezt a kormánybiztosok rábeszélése miatt tette, valamint azért, mert tartott tőle, hogy a Jellasiccsal történt összecsapás után nincs helye az osztrák hadseregben. A második kérdésre azzal érvelt, hogy sem neki, sem a hadseregnek nem volt szándéka elszakadni Ausztriától.

Poeltenberg védekezése nem volt — nem lehetett — meggyőző a hadbíró számára. A tábornok börtönből írott, fennmaradt levelei azonban reménykedést, optimizmust sugároznak. Bizott az osztrák foglyokkal való — köszönőlevéllel igazolt — emberséges bánásmódjának méltánylásában, apjának Bach belügyminiszternél, illetve Bécsben tartózkodó feleségének — a három gyerek kíséretében — a császárnál benyújtott kegyelmi kérvényében. (A foglyok nem tudtak — említi meg a szerző — arról, hogy Haynau teljhatalmat kapott.) De optimisták voltak a többiek is, mert abban bíztak, hogy a magát még védelmező Komárom, amelyet csak nagy áldozatok árán lehetne bevenni, ha kapitulál, úgy általános amnesztiát fog kieszközölni. Klapka október 2-án feladta a várat, de amnesztiát csak a védőknek tudott biztosítani. (Volt egyébként olyan reménység is, hogy majd az uralkodó fog megkegyelmezni az elítélteknek.) A hadbíróság szeptember 27-én terjesztette fel az ítéleteket Haynauhoz, aki az ácsi táborban jóváhagyta azokat, köztük Poeltenbergét, akit bitófára ítélték. (Két ítéletet "kegyelemből" főbelövésre változtatott.) Haynau meghagyása úgy szólt, hogy az ítélet kihirdetése után 24 órával azt végre kell hajtani. Ismeretes, hogy erre október 6-án reggel került sor.

Hermann Róbert az epilógusban utal rá, hogy Poeltenberg személye és szereplése meglehetősen homályban maradt, jóllehet a kortársak többnyire jó véleménnyel voltak róla. Az életrajzi adatok hiányos volta sem készítetett a vele való foglalkozásra. A Görgey alárendeltségében végzett szolgálata, illetve részvétele a Görgey által vezetett hadműveletekben, lehetővé tette Poeltenberg 1849. évi szereplésének bemutatását. A munka ennyiben több is mint Poeltenberg életútjának rajza, hiszen Görgey hadvezéri dilemmáit (pl. a Bécs vagy Buda elleni hadműveletek kérdését) is megismerjük. Anélkül, hogy ennek a hézagpótló kötetnek a jelentőségét ezzel lebecsülnénk, Hermann Róbertnek ezt a munkáját nyugodtan tekinthetjük a Görgey-kutatás melléktermékének.

A munka a Magyar Hadi Történetírást Támogató Alapítvány kiadásában jelent meg, annak első kiadványa. A kötet végén megtaláljuk Perjés Gézának, mint az Alapítvány kuratóriuma elnökének ajánlását és felhívását. Az abban kifejtett szép programot a recenziens csak azért nem ismerheti, mert — információi szerint — forráshiány miatt az Alapítvány egyelőre tervezett kiadványi munkáját nem tudja folytatni.

Urbán Aladár

SAJÁT KEZÉBE, OTT AHOL ...

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárában őrzött katonai irataiból.

Szerk. Farkas Gyöngyi

Petit Real Könyvkiadó Bp. 1998. 271 o.

A 150. évforduló egyik első kiadványa ez a kötet, amelynek anyaga döntő többségében a Hadtörténelmi Levéltár úgynevezett 1848/49-es gyűjteményének állományából került publikálásra. Ez a kronológiai rendben tárolt gyűjtemény elsősorban olyan katonai iratokból áll, amelyeket az első világháború után, mint Magyarországot illetőket eredeti tisztázatok, fogalmazványok vagy korabeli másolatok formájában kapott vissza a magyar fél, illetve a magyar vonatkozásokban is fontosnak vélt iratokról a Kriegsarchivban az 1920-as években kézzel vagy géppel írott és hitelesített másolatokat készítettek. Természetesen ez eredetiben hazakerült iratok között nemcsak magyar nyelvű tisztázatok vagy fogalmazványok voltak, de szép számmal akadtak német szövegek is. Ez utóbbiak magyarázata az, hogy az 1848/49-es honvédségnek a cs. kir. seregben nevelkedett törzstisztjei és tábornokai parancsaitak vagy jelentéseiket általában németül írták, mivel szakmai ismereteiket ezen a nyelven sajátították el, s így nem fenyegetett az a veszély, hogy a szöveg félreérthető.

A kötet természetesen nem csak a magyar fél iratait tartalmazza, hanem a szemben álló erők fontosabb dokumentumait Jellasicstól és Puchnertől Windisch-Grätzten át Haynauig és Rüdigerig. Az ellenség iratai az egész anyagnak mintegy hatodát teszik, míg a fordítások száma eléri a dokumentumok közel egy harmadát. A különbözet azt jelzi, hogy a magyar hadügyminisztérium, az országos főhadparancsnokság, vagy egyes tábornokoktól származó iratok között a közlésre szánt anyagban milyen arányban voltak német — vagyis lefordítandó — dokumentumok. Az iratanyag

válogatását (pontosabban egy nagyobb volumenű korábbi válogatásból a jelen gyűjtemény összeállítását) Dr. Böhm Jakab ny. főlevéltáros végezte, s az ő munkája a fordítás is. Ennek gondosságáról és megbízhatóságáról csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk, miként a fordítónak arról az eljárásról, hogy az eredeti szövegben szereplő helynevek magyar megfelelőjét visszakereste, továbbá, hogy korban használatos, de ma már kevésbé ismert fogalmakat magyarázattal látta el. Minden dokumentum esetében nemcsak annak jelenlegi lelőhelyét adta meg, s jelezte, hogy a fordítás milyen jellegű okmányon (eredeti tisztázat, fogalmazvány, korabeli v. későbbi másolat) alapul, de — ha az irat Bécsből került elő — azt is feltüntette, hogy ott milyen állapotban, milyen őrzési szám alatt szerepelt. A dokumentumok használatát megkönnyíti, hogy sorszámaának, keletkezési helyének és idejének feltüntetése után rövid tartalmi kivonatban ismerteti annak kibocsátóját (ha megállapítható), címzettjét és tartalmát. A szerkesztő megjegyzéséből megtudjuk, hogy minden iratot teljes terjedelmében közölnek, az eredetieket — a szokásos korrekciók mellett — a korabeli helyesírás szerint, a fordításokat a mai gyakorlatnak megfelelően.

A kötet időhatára 1848. március 27-től 1849. szeptember 9-ig terjed. A legkorábbi irat azonban, amelyben a Miniszteri Bizottmány a budai főparancsnokságtól fegyvereket igényel a nemzetőrségnek, valójában csak szimbolikusan áll a gyűjtemény élén. A legközelebbi dokumentum ugyanis már július közepén kelt, s csak december közepétől (a 12. sz. irattól) válik valóban érdekessé az anyag. Az iratok kronológiai rendje miatt térben távol levő fejlemények híradásai követik egymást, de néha azonos folyamatok dokumentumai közel kerülnek egymáshoz. Ilyenek pl. Görgey december 29-i és 31-i jelentései (25. és 28. sz. irat), vagy Klapka január 14-i intézkedései (51-52., 54-55. sz. irat). A tavaszi hadjárat fontosabb eseményeinek jelentései vagy rendelkezései (119., 123-125., 128-133., 136-147., 152-159. sz. irat) ugyanúgy fellelhetőek, mint ahogyan követhető Perczel Mór sikeres délvideki hadjáratának eseménysora (166., 170., 179., 188., 196., sz. irat), vagy Budavár ostroma (156., 159., 161., 165., 167-168., 172., 176., 180., 183-184. sz. irat). Találunk jelentést a csornai ütközetről (200. sz. irat), Arad vára császári helyőrségének kapitulációjáról (214. sz. irat) — s a példákat még sorolhatnánk Bem jelentéseitől, vagy a július-augusztusi nagy jelentőségű eseményekről tájékoztató dokumentumokig. Ehelyett csak néhány érdekességet szeretnénk megemlíteni: az iratok között találjuk Görgey június 30-án Komáromból kelt levelét Kossuthnak (220. sz. irat), amelyben a Bécs elleni támadás tervét közli, s Ludvig János kormánybiztos ugyanaznap, s ugyancsak Komáromból írott levelét Kossuth-hoz (221. sz. irat), amelyben a szegedi koncentráció tervét helyteleníti, valamint Szabó Imre ezredes július 24-én Szegedről Görgeyhez intézett levelét (248. sz. irat), amelyben a kormányon belüli megosztottságról tájékoztat.

Az ellenség oldaláról kezdetben Windisch-Grätz megindulásáról kiadott jelentései és rendelkezései érdemelnek figyelmet (12., 24., 40-41., 47-48., 99., 109. sz. irat), megjelennek Haynau rendelkezései (185., 225., 233-234., sz. irat), megtaláljuk Lüders orosz tábornok jelentését a temesvári csatáról (263. sz. irat), továbbá számos érdekes jelentést a világos fegyverletételt megelőző és követő osztrák intézkedésről, hadmozdulatokról. Az előbbieken hivatkozott dokumentumok természetesen csak a válogatás jellegét akarják érzékeltetni, s nem kívánunk akár érték, akár terjedelm szempontjából rangsorolni. (A legterjedelmesebb jelentés egyébként a 274. sz. alatt található, amelybe Colloredo-Mansfeld cs. kir. altábornagy számolt be az ácsi és pusztaharkányi ütközetről.)

A kiadvány 306 dokumentuma révén tehát a szabadságharc fontosabb eseményeit vagy intézkedéseit mutatja be gyakorlatilag ismeretlen, sokszor nehezen hozzáférhető (pontosabban: olvasható) iratok, vagy azok fordításának publikálásával. A kialakult forráskiadási gyakorlat azonban megkívánta volna annak ellenőrzését, hogy a már kiadott Kossuth- vagy Szemere-iratok között nem jelent-e meg a gyűjtemény valamely dokumentuma, s akkor azt jelezni kellett volna. Ez számszerűségében könnyen ellenőrizhető lett volna, s akkor a kötet jelezte volna, hogy Kossuth és a kormány július 6-án Klapkához intézett utasítása megjelent már Kossuth Lajos Összes Munkáinak XV. Kötetében. Ugyanígy jelezni lehetett volna, hogy Szemere három nyomtatványa és egy levele (43., 53., 69., és 113., sz. irat) már 1990-ben napvilágot látott a Hermann Róbert és Pelyvach István által kiadott kötet okmánytárában, amely munkát a szerkesztő felsorolja a kötet végén lévő irodalomjegyzékben. Az pedig kifejezetten sajnálatos, hogy ha leközlötték Molnár Ferdinándnak Görgeyhez intézett levelét (150. sz. irat), amely a tábornoknak a katonai diktatúra bevezetését javasolta, akkor jelezni kellett volna: a kutatás kimutatta, hogy a levél utólag készült hamisítvány. (Ld. Hermann Róbert: Molnár Ferdinánd memorandumai. *Magyar Tudomány* 1993. (11. sz.)

A kötet — ahol szükségesnek látszott — a szöveghez lábjegyzetben tájékoztatást, vagy fogalmi magyarázatot adott. Ezek döntő többségükben pontos, megbízható információkat nyújtanak. A recenzióknak azonban néhány esetben fenntartásai vannak. Így a *passus* nyilvánvalóan szorost

jelent (34.1.), az *aviso piquet* valószínűleg felderítő (lovas) őrző (59.1.), az *aviso post* pedig megfigyelő őrs (60.1.), amely tehát egy helyben állomásozik. A *galoppin* nem egyszerűen küldönc, hanem magasabb parancsnok mellé rendelt lovastiszt. (60.1.) s ez érvényes az *ordinánc* (Ordonanz) esetében is (69.1.). Ez a két kifejezés azonos a nyargonc (136.1) fogalmával. A *cernírozás* bekerítés vagy körülzárás (149.1.), a *Blockhaus* pedig nem egyszerűn favár, hanem farönkökből épített „kiserőd” (korabeli elnevezés szerint védház vagy várház szorosok védelmére (168.1.); végül a *szerviánus* nem egyszerűen szerb (188.1.), hanem a szerb fejedelemségből érkezett önkéntes.

Végezetül: hasznos „A szabadságharc foglalatá” című tömör bevezető tanulmány, amelyet Csikány Tamás készített. Úgy tűnik azonban, hogy szerencsés lett volna, ha a kötet a kívülálló tájékoztatására tartalmaz egy olyan bevezetést, amely egyrészt ismerteti a kiadvány alapjául szolgáló gyűjteményeket, szól azok történetéről és a válogatás szempontjairól. Az egyoldalas, tömör *Ajánlás* sok információt tartalmaz ugyan, de a Hadtörténelmi Levéltárnak — amelynek ez az első reprezentatív forráskiadványa — élni kellett volna a lehetőséggel, hogy ismerteti önmagát, gyűjtőkörét. Egy történeti visszatekintést hiányolunk, amelynek megírására Böhm Jakab lett volna a legalkalmasabb. Sajnálatos, hogy erre nem vállalkozott.

Urbán Aladár

Diószegi István

BISMARCK ÉS ANDRÁSSY

Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében

Teleky László Alapítvány, Budapest 1998. 457 o.

Aligha akad olyan történész kortársunk, aki Diószegi Istvánnál nagyobb következetességgel és eredménnyel koncentrálna immár négy évtizede arra a témakörre, amely mellett már pályája kezdetén elkötelezte magát. Kutatásai és írásai ugyanis első nagyobb munkájának („Ausztria-Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (1878–1879)” 1961-es megjelenése óta elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikájának feltárására irányulnak. Jelenlegi monográfiájának témaválasztása ennek megfelelően nemcsak azért indokolt, mert annak címe — miként az Előszó megjegyzi — önmagáért beszél, hanem azért is, mert logikusan következik eddigi életművéből.

A témakör fontosságát meg-megújuló tudományos és politikai aktualitását jelzi, hogy több mint egy évszázada kiemelt helyet foglal el a nemzetközi történeti irodalomban. Elég egy pillantást vetnünk a könyv irodalomjegyzékére, hogy erről meggyőződünk: a szakkönyvek, összefoglalók, monográfiák és tanulmányok, valamint kiadott forrásgyűjtemények és memoárok sokasága mellett a szerzőnek fel kellett kutatnia és dolgoznia az idevágó osztrák, magyar, német, francia és orosz levéltári forrásokat is, hogy a teljesség igényével tárhassa elénk témája apró diplomáciatörténeti részleteit csakúgy, mint annak egész Európát érintő összefüggéseit.

Mindenekelőtt ez a nagy és sikeres forrásfeltáró munka tette lehetővé az eddigi történeti irodalom eredményeinek meghaladását, méghozzá nemcsak Andrássyra és a Monarchiára, hanem Bismarckra és Németországra vonatkozóan is. Bármennyire gazdag ugyanis a Bismarckkal foglalkozó történeti irodalom, a két államférfi és a két birodalom kapcsolatainak terén számos fehér folt, feltáratlan esemény és összefüggés várt még tisztázásra és kapott Diószegi feldolgozásában és felfogásában tudományos megalapozott magyarázatot.

A szerzőnek azonban — minden jel szerint — nagyobb úttörő munkát kellett végeznie Andrássy, mint Bismarck esetében, mivel az előbbi életpályája, benne külpolitikai szerepe és tevékenysége jórészt még feldolgozatlan volt. Tulajdonképpen csupán a 20. század eleji magyar történetírás néhány, ma már kissé avittnak tartott, mindamellett figyelemre érdemes termékéről, valamint az utóbbi fél évszázad egy-két idesorolható írásáról beszélhetünk vele kapcsolatban. Ezért nem érezzük túlzásnak azt állítani, hogy jóformán mindaz, amit mi a Monarchia 1879 előtti Németországhoz fűződő diplomáciai kapcsolatairól, kiváltéppen pedig Andrássy Gyula külpolitikai tevékenységéről ma tudunk, elsősorban Diószegi István eddigi könyveiből és tanulmányaiból, mindenekelőtt pedig a korábbi eredményeket nemcsak összegző, hanem jelentősen kiegészítő mostani monográfiájából tudjuk.

Szerkezetét tekintve a mintegy 450 oldalas monográfia 9 fejezetből és 69 alfejezetből áll, kronológiai és tematikai szempontból pedig voltaképpen hat nagyobb időszakot és problémakört

foglal magában. Az 1867–1871 közötti éveket, különös tekintettel a Monarchia álláspontjára a készülő, majd kiborobáló porosz-francia háborúval kapcsolatosan, ezt követően az új európai erőegyensúly, pontosabban a három császár szövetségének a létrejöttét és kezdeti működését, hozzávetőleg az 1871-től 1875-ig tartó időszakot, majd a balkáni kérdés előtérbe kerülését, az 1877/78-as orosz-török háború előzményeit, negyedikként magát az orosz-török háborút és a San Stefanó-i békeszerződést, ötödikként a berlini kongresszust 1878-ban évekre és a kettős szövetség megkötését 1879-ben végül — kitekintve az 1880-as évekre — a hármasszövetség megkötését, a viszontbiztosító szerződést és a balkáni krízis újbóli jelentkezését 1887/88-ban.

A könyvismertetések íratlan szabályai szerint a recenzius feladata most az lenne, hogy összefoglaló tájékoztatást adjon a felsorolt kronológiai és tematikai egységekről. Erre azonban ezúttal nem vállalkozhatunk, mert az — tekintetbe véve a számos fő- és alfejezetbe sűrített információk hatalmas mennyiségét — csupán valamiféle bővített tartalomjegyzéket eredményezne. S ami ennél fontosabb, a terjedelmi kötöttségek kiemelt helyet szükségeszerűen az ismertebb események, szerződéseknek, találkozásoknak juttatna, nem pedig az azokhoz vezető, többnyire igen göröngyös és kanyargós utaknak, diplomáciai manőverezéseknek, meghíúsult és megvalósult terveknek, a hatalmi érdekek és célok ütközéseinek és összeegyeztetéseinek, azoknak a kérdéseknek tehát, amelyekről a könyv valójában szól, s amelyek részletes ismertetése adja a legtöbb tudományos újdonságot a történeti szakirodalom számára. Mindezt figyelembe véve a továbbiakban csupán néhány általánosabb észrevétel megfogalmazására szorítkoztunk.

A könyv rövid bevezető fejezete „Megkésített államiság” címen összefoglalja a német centralizált állami egység sok évszázados történetét. A szerző szerint e tekintetben nincs figyelembe veendő különbség az általa dicstelennel nevezett német-római birodalom és az 1815-ben létrehozott Német Szövetség között: az utóbbi is csupán „alkalmi védelmi társulás” volt, amelynek funkciója abban merült ki, hogy keretet adott „a kisállami konzervatizmusnak és az osztrák-porosz dualizmusnak.” (10. o.)

Következésképpen még utalás formájában sem kapnak említést azok a történelmi folyamatok és események, amelyek a 19. század első felében előkészítették és megalapozták a német nemzetállam megteremtését. Általában a „kisállami konzervatizmussal” szembeni liberalizmus terjedésére, részbeni sikereire, a német reformkorra (Vörmärz), leginkább azonban 1848/49-re, a német nemzeti egység megvalósításának első nagyszabású és demokratikus kísérletére gondolunk. Bukása csakúgy, mint Poroszország délnémet intervenciója, ezt követően pedig a porosz vezetésű Németország létrehozásának Ausztria és Oroszország fellépése miatti kudarca — meggyőződésünk szerint — szintén olyan események voltak, amelyekre hivatkozva érthetőbbé válhatott volna az „osztrák-porosz dualizmus” háborúkhöz vivő belső konfliktusa az 1860-as években. Egyúttal az is magyarázatot kaphatott volna, hogy — Diószegi szavaival élve — a „rivális kiszorítását” miért kellett Bismarcknak a liberális többségű porosz parlament ellenében végbevinnie.

A szerző különös fontosságot tulajdonít az 1867–71 közötti éveknél — könyve egyharmada ezzel a periódussal foglalkozik —, noha a könyv Bismarck melletti másik címlapszereplője, Andrassy Gyula, ekkor még csak közvetve, magyar miniszterelnökként gyakorolhatott befolyást a külpolitika alakulására. Mégis akceptálható ez az eljárás, s nemcsak azért, mert a témából következően elsőbbség járt Bismarcknak és a porosz-német diplomáciának, hanem azért is, mert az ezekben az években végbement történelmi fordulat teremtette meg a Monarchia és Németország közötti későbbi kapcsolatok alapjait, s mert e fordulat sikerében az Andrassy által képviselt magyar álláspontnak nem lebecsülendő szerepe volt.

1866 után a Bismarck előtt álló fő feladatot a „felülről jövő forradalom” befejezésének belnémet előkészítése jelentette.

Diószegi egyfajta patthelyzetnek látja azokat a nemzetközi körülményeket, amelyek között a német nemzeti mozgalom 1867-et követően átmenetileg „lendületét veszítette”. Az érintett hatalmak ugyanis nem voltak érdekeltek a bismarcki egyesítési stratégia sikerében, de a nyílt elutasítást és a vele járó feltételezhető konfrontációt sem akarták — legalábbis idő előtt — felvállalni. Így a belnémet változások fogadtatása nehezen, vagy egyáltalán nem volt előre látható. De Franciaország esetleges ellenséges lépéseivel és Oroszország semlegességével azért számolni lehetett, — s ha jól értelmezzük Diószegi fejtegetéseit — a Monarchia várható magatartása látszott a leginkább kérdésesnek az adott időszakban.

Ezzel összefüggésben értékelődött fel Magyarország — az 1866 előtti és alatti történelmi pillanat után immár másodszor — Bismarck szemében, s Diószegi adatai és elemzése szerint ezúttal jóval nagyobb mértékben, mint Königrätz esetében. Nem csökkentette, sőt bizonyára növelte a

nemzetközi érdeklődést, hogy egyrészt bizonytalan volt Magyarország befolyásának ereje a még nem eléggé konszolidálódott, s Európában helyét kereső Monarchia külpolitikájára, másrészt pedig nem lehetett előre látni, hogy az orosz-ellenesnek ismert Andrássy és kormánya francia-porosz konfliktus esetén a Pétervár által támogatott Poroszország, vagy az orosz kérdésben megbízhatóbb partnernek ígérkező Franciaország híveként lép-e majd fel.

Diószegi az első kérdésre, a Monarchia külpolitikájára kifejthető hatás kérdésére, mindenekelelt azzal válaszol, hogy vázolja a két uralkodó nemzet közötti politikai integráció bonyolult szisztémáját, közelebbről a „Monarchia új közjogi struktúráját” (20–30. o.). Ismerteti továbbá a magyar uralkodó körök külpolitikai orientációját is befolyásoló nemzetiségi kérdést valamint azt a sajátos történelmi hagyományokra épülő magyar államrendszert amely a dualista kereteken belül biztosította a magyar királyság politikai különállását. A külpolitika mindenkor vezetőjének ebből következően nemcsak az uralkodói szándékok kellett figyelembe vennie, hanem a Monarchia két részének gyakran egymással ellentétes kormányzati álláspontjait is, és ismernie kellett a főbb pártok, valamint a nemzetiségek törekvéseit.

Ennek látszólag ellentmond Diószegi egy későbbi megjegyzése, amely szerint „a külpolitika a Monarchiában 1867 után is királyi foglalkozás maradt”, irányának „megszabása az uralkodóra és külügyminiszterére tartozott”, érdemben abba sem a ciszlajtán, sem pedig a magyar kormány nem szólt bele. Andrássy ugyan miniszterelnökként is kivételt képezett, de „az őt követő magyar miniszterelnökök egészen Tisza Istvánig passzivitásukkal tűntek ki”. (135. o.) Ez azonban magyarázatra szorulna — legalábbis a könyv által tárgyalt jó két évtizedre vonatkozóan —, hiszen példák egész sorával találkozunk benne, amelyekből arra lehet következtetni, hogy a bécsi udvar számos esetben — különösen a balkáni válságok során — kénytelen volt számolni a belpolitikai körülményekkel. Ami pedig az uralkodók irányító szerepét illeti, Diószegi könyve egyik legnagyobb érdemének a magunk részéről éppen azt tartjuk, hogy — bár nem fogalmazza meg — adatok tömegével bizonyítja: ott és akkor kezdődött el az a kor, amikor már a külügyek, mi több, a hadügyek vezetése is a hivatásos politikusok kezébe került, s összhangban a demokrácia érvényesülésének fokával, egyre határozottabban szorult háttérbe az udvari intrika és az uralkodói voluntarizmus a Monarchiában és Németországban egyaránt.

A könyv kiemelten ismerteti azt az igen élénk érdeklődést, amellyel Bismarck kísérte ezekben az években a Monarchián belüli eseményeket, s meglepő, de — mint kiderül — nem volt alaptalan az a kölcsönös bizalmatlanság, amely nemcsak Berlin és Bécs, hanem Berlin és Budapest között is megállapítható a korabeli dokumentumok alapján. A magyar kormánykörökkel szembeni gyanakvás annak ellenére élt a vaskancellárban, hogy maga is vallotta a porosz diplomácia már 1871 előtt általánosan elfogadott feltételezését, amely szerint „a magyar és porosz érdekek egybevágnak”, mivel mindkét fél érdekelt abban, hogy „Ausztia ne nyerje vissza régi németországi állását”. (47–48. o.)

Különösen a porosz-francia háború „forró” hónapjaiban — 1870 második és 71 első felében — lezajlott diplomáciai küzdelmek mutattak arra, hogy a Monarchia és Poroszország közötti bizalmatlanság nem volt ok nélküli. Diószegi közléseiből megismerhetjük annak az izgalomnak és aggodalomnak a hátterét, egyúttal indokoltságát is, amelyet Bécsben és Budapesten egyrészt a Monarchia európai, közelebbről délnémet pozícióit hátrányosan érintő gyors és váratlan porosz győzelmek, másrészt az Oroszország Fekete-tengeri törekvéseit elősegítő berlini engedmények okoztak. A két ország közötti feszültségek azonban — mint ismeretes — nem vezettek súlyosabb konfliktusra, s ebben Andrássynak és a magyar kormányköröknek is szerepük volt: a Monarchia revansra vágyó csoportjai nem kaptak részükről biztatást, s már csak ezért is úrrá válhatott a ciszlajtán tartományokban annak józan belátása, hogy képtelenség lenne megakadályozni a délnémet államokat is magában foglaló új Német Birodalom megszületését.

Ezzel párhuzamosan kudarcot vallott a Hohenwart-féle föderációs kísérlet, amely siker esetén a Monarchia külpolitikáját orosz-barát irányba befolyásolhatta volna. A könyv behatóan ismerteti a „cseh kiegyezéssel” kapcsolatos belső vitákat, ráébredtve az olvasót annak a veszélynek a nagyságára, amelybe 1870/71 során a Monarchiának nemcsak nemzetközi pozíciója, de alig négy éves múltira visszatekintő dualista rendszere is került. 1871 novemberére azonban, amikor a Hohenwart-kormány bukását követően a közös külügyminiszteri széket Andrássy Gyula foglalta el, a Monarchia lényegében már túljutott ezeken a bel- és külpolitikáját egyaránt érintő megingásokon. Véget ért az 1867-1871 közötti periódus s egy új periódus kezdődött amelynek a nemzetközi politika szempontjából legjellemzőbb vonása a Német Birodalom meghatározó tényezővé válása volt.

Diószegi egyik figyelemre méltó tétele — méghozzá nemcsak az 1871–1879 közötti évekre, hanem az 1880-as évtizedre vonatkozóan is — annak a történeti irodalomban „közkeletű és elfogadott” állításnak az elvetése, amely szerint Bismarck a frankfurti béke után „nem törekedett másra, mint az 1871-ben elért status quo fenntartására”. (145. o.) Az újabb kutatások ugyanis arra mutatnak, hogy a bismarcki külpolitika fő célja a Franciaország leverése következtében kivívott európai „félhegemón státusz” állandó erősítése volt. A szerző szerint azonban csak az 1870-es években „kacérkodott” Bismarck „az európai német hegemonia megteremtésének gondolatával”, az 1887/88-as balkáni krízis időszakában viszont már „nem akart egyebet, mint a Németország státuszát garantáló viszonyok fenntartását és megszilárdítását”. (357. o.)

A tétel helyességét nehéz lenne kétségbe vonni, néhány vele kapcsolatban felvethető kérdés azonban — úgy érezzük — nyitva maradt. Így mindenekelőtt az, hogy Bismarck mennyire volt tudatában ennek az objektíve valóban létező félhegemón státusznak, mikor ismerte azt fel, felismerte-e egyáltalán, ha igen, mivel magyarázható franciaellenessége ellenére is inkább defenzív, mint agresszív külpolitikája, amely még az 1870-es évek második felének balkáni krízise idején is jellemző volt.

A hegemoniára törekvés bizonyítását elsősorban a kancellár fegyverkezési politikája szolgálhatná, amelynek célja Franciaország újbóli lerochanása lett volna. A könyv másik és szintén akceptálható tétele szerint ugyanis Bismarck külpolitikai gondolkodásának tulajdonképpen sarkpontja a francia revánstól való félelem volt, amelyet a szerző frankofóbiának nevez és — ennek megfelelően — eltúlzottnak tart. Magyarázatként egyrészt a „fridericiánus” múlt emlékeinek utóhatását, másrészt azt említi, hogy Bismarck nem tudta felmérni azt a nagy különbséget, amely hatalmi szempontból a korábbi porosz királyság és a császári Német Birodalom között volt. (145–147. o.) Más szóval feltételezhetően nem ismerte fel, hogy Németország immár félhegemón státuszt élvez Európában, innn a „frankofóbia”, Franciaország erejének és jelentőségének túlbecsülése. Ebben az esetben azonban nehezen állná meg a helyét az a hipotézis, hogy az 1870-es években a kancellár Németország európai hegemoniájának megteremtésével „kacérkodott” volna.

Más a helyzet viszont, ha a bismarcki frankofóbia indítékai között nemcsak az 1871 utáni nemzetközi erőviszonyok téves megítélésének tulajdonítunk szerepet, hanem a taktikai megfontolásoknak is. Ebben az esetben ugyanis a veszély tudatos és szándékos felmagyarázása nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy Franciaország elleni német propagandát, az állandó fegyverkezést, a preventív háborúra való készenlétet kényszerű védekezésékként lehessen bel- és külföldön egyaránt feltüntetni. Erre mutató példákat Diószegi könyvében is találhatunk: belpolitikai vonatkozásban különösen meggyőző az 1874-ben Bismarck által keltett háborús hisztéria leírása, amikor is a vaskancellár egy francia püspöki pásztorlevél németekre vonatkozó egyik megjegyzését készülő francia támadás jeleként tüntette fel, hogy ily módon gyakoroljon nyomást a Reichstagra az ekkor beterveztett „birodalmi katonai törvény” elfogadása érdekében. (167. és 179–181. o.)

Mindamellet nem zárható ki, hogy a nem összeurópai, hanem kifejezetten német biztonsági szempontokat szem előtt tartó Bismarck a legfőbb veszélyt a francia revánsvágyakban látta — a veszély nagyságának eltúlzása tévedésen is alapulhatott —, s külpolitikai lépéseit, sőt stratégiáját alapvetően ez határozta meg. Különben aligha lehetne magyarázatot adni azokra az erőfeszítéseire, amelyek a három császár szövetségének létrehozására és minden közbejött megrázkódtatás ellenére — csaknem 20 éven át való — fenntartására irányultak.

A könyvből kikövetkeztethető, hogy a szövetség alapvetően defenzív jellegű volt lényegében mindhárom résztvevő hatalom esetében. Németország két olyan vele szomszédos birodalom „kézben tartására” törekedett általa, amelynek egyike sem volt érdekelt Franciaország újbóli lerochanásában, s az európai német hegemonia megteremtésében sem. Más szóval Bismarck egyik szövetségestársa aktív segítségével, de még jóindulatú semlegességében sem lehetett volna biztos Franciaország lerochanása esetén.

Diószegi azonban arról is dokumentumok sorozatával győz meg bennünket, hogy a Monarchiának és Oroszországnak szintén szüksége volt Németország barátságára. De a szövetségekötés pillanatában még nem konkrét hatalmi-terjeszkedési célok elérése érdekében, hanem ugyanazon célból, mint Németországnak: a nemzetközi elszigetelődés elkerülése céljából. Az is kiderül, hogy a köztük levő érdekellentétek miatt — főleg az említett francia és a még nem említett Balkán-kérdésben — végső soron mindegyik fél csak önmagára számíthatott. Berlin nem lett volna hajlandó összefogni Pétervárral a Monarchia rovására, de a Monarchiával sem Oroszország ellenében. Bécs és Pétervár esetleges közös fellépése Németországgal szemben pedig szóba sem jöhetett az 1870-es évek első felében még latens, második felében viszont nyíltá vált balkáni érdekütközések miatt.

Végül az orosz-török háború néhány hónapjától eltekintve a három császárság egyike sem számíthatott volna — katonai felkészületlenség, hatalmi érdektelenség, vagy geopolitikai okok miatt — egymással való háborús konfliktus esetén Európa másik két nagyhatalmának, Angliának és Franciaországnak a szövetségére sem.

Ezeknek az összefüggésének az átgondolása, átgondoltatása érteti meg az olvasóval, hogy az 1873-ban megkötött három császár szövetsége nem lehetett több — Diószegi szavaival élve — egyszerű „politikai szándéknyilatkozatnál” (160–167. o.), hogy nem került sor a későbbiek során sem a kapcsolatok szorosabbá tételére, de — 1989-ig — azok totális szétverésére sem. Így a szövetség hozzájárulhatott az európai hatalmi egyensúly fennmaradásához, elsősorban a bismarcki politikának köszönhetően, nem kis részben azonban annak a meglepően rugalmas magatartásnak az eredményeként, amelyet létrehozásában és fennállásának első éveiben Andrassy Gyula tanúsított.

E magatartás — az iratok tanúsága és Diószegi következtetései szerint — azonban csak kompromisszum-készséget fejezett ki, stratégiai irányváltást nem. Andrassy kész volt figyelembe venni a Német Birodalom hatalmi érdekeit, hozzájárulni tehát Franciaország elszigeteléséhez, de nem kötelezte el a Monarchiát — sem ekkor, sem később — egy esetleges franciaellenes preventív háború támogatására. Nem jelentette továbbá ez a magatartás az orosz hatalmi törekvések akceptálását sem, sőt éppen ezek megakadályozása volt a legfontosabb külpolitikai cél. A legfőbb cél pedig a Németországgal kötendő orosz-ellenes védelmi szerződés maradt továbbra is, amelyről Andrassy véglegesen még ezekben az években sem mondott le, sőt a három császár szövetsége ellenére is bízott annak megvalósításában. Diószegi több összefüggésben is utal könyvében Andrassy 1870-ben kialakult, s mindvégig vallott meggyőződésére, amely szerint Németország rá van szorulva a Monarchiára, egyrészt azért, mert a „német-orosz ellentétek kibékíthetetlenek”, másrészt pedig azért, mert „Elzász-Lotaringia annektálása miatt egyszerűen nincs választási lehetőség”. (158. o.)

A három hatalom közötti egyensúlyozás bismarcki politikáját, amelynek szinte minden fontosabb lépését nyomon követhetjük a könyvben, az 1875-ben elkezdődött, s egyre súlyosabbá váló nemzetközi konfliktusok végleges kudarcral fenyegették. Elsőként az ebben az évben Berlin által kiprovokált „német-francia háborús riadalomról” kapunk tájékoztatást, és persze arról a csalódásról is, amelyet a német vezető körökben a Franciaország melletti orosz kiállás okozott. Nyilvánvaló lett, hogy Németország lényegében csak önmagára számíthat a francia kérdésben, annál is inkább, mert Anglia is interveniált Párizs érdekében, a Monarchiától pedig semlegességnél többet nem lehetett várni.

Ennél azonban jóval nagyobb mértékben tette próbára a három császár szövetségét, s általában az európai békét az ugyancsak 1875-ben elkezdődött balkáni válság, amelynek mélypontján — mint ismeretes — az orosz-osztrák-magyar ellentétek csaknem háborús konfliktusban torkollottak. San Stefanó előtt Bismarck — bár a külpolitikai prioritásokat az említett 1875-ös „háborús riadalom” tanulságaképpen némileg átrendezte (188–197. o.) — Diószegi megfogalmazásában a „kezünket a tűznél melegíteni”, illetve a „mérsékelt ügyvéd” taktikáját követte, megpróbált tehát megnyerni a balkáni krízisen, azaz kedvezőbb nemzetközi pozícióba kerülni, erősíteni befolyását a három császár szövetségén belül, továbbra is ügyelve arra, hogy a két partnere közötti kibékíthetlenné váló ellentétek dacára létre ne jöhessen egy új, Németország érdekeit sértő koalíciós rendszer. Támogatta a Monarchia balkáni igényeit, de orosz-ellenes együttműködést nem vállalt fel vele, ellenvetés nélkül tudomásul vette a Monarchia és Oroszország közötti reichstadi megállapodást (204. és 214. o.), tehát a Balkán érdekszférákra osztásának tervét, amelyet azonban a később kitoró orosz-török háború semmissé tett.

Az egyensúlyozó manőverezés politikája a lényegét illetően nem változott meg akkor sem, amikor Anglia is belekapcsolódott a balkáni konfliktusba — török-barát és orosz-ellenes „zászlóval” természetesen —, Diószegi legutóbb nem számol be semmiféle markáns fordulatról. Úgy tűnik tehát, hogy a konstantinápolyi konferencia — amelyet egyébként brit kezdeményezésre hívtak össze — sem készítette Bismarckot a korábbiakhoz képest határozottabb, s főleg egyértelműbb állásfoglalásra. Pedig a konferencia — mint ismeretes — kudarcral végződött, s ez több mint valószínűvé tette Oroszország katonai fellépését. Diószegi szerint a cári udvar ekkor — 1877 áprilisában — kedvezőnek látta a pillanatot a háborúba való bekapcsolódáshoz: csupán Angliától kellett tartania, Németország és a Monarchia semlegességet vállalt, Olaszország, amely ellenezte Ausztria-Magyarország balkáni törekvéseit, Oroszországgal szimpatizált, a permanens német veszélynek kitétt Franciaország aktív szereplésére pedig nem lehetett számítani. (252–253. o.) Feltételezhető lett volna tehát, hogy a krími háború, illetve a párizsi béke után hosszú időre háttérbe szorult Oroszország elérkezettnek tartja az időt arra, hogy megkísérelje folytatni korábbi expanzív politikáját

a Balkánon, noha ezzel nemcsak Törökország, hanem Anglia, még inkább azonban a Monarchia ellenállását is kiválthatja, miközben másik „szövetséges”, azaz Németország egyetértésében sem lehet biztos.

1878 januárjától, amikor az oroszok már Konstantinápoly előtt álltak, készen a tengerszorosok megszerzésére, Európa nemzetközi méretű háború küszöbére érkezett. Várható volt Anglia és a Monarchia közös katonai fellépése Törökország mellett és Oroszországgal szemben. Mégsem került sor a háború eszkalációjára, s ennek Diószegi több okát is megjelöli. Kiemelésre kívánkozik közülük Oroszország és a Monarchia meghátrálása. Mindkét hatalomban végül is a nemzetközi erőviszonyokkal és a háború lehetséges következményeivel reálisabban számolni tudó politikai csoportok jutottak túlsúlyba, a háború-pártiak elszigetelődtek.

A Monarchia esetében Andrássy és Tisza teljes izolálódásáról volt szó. A magyar vezető politikusok az Angliától kapható támogatásra, Németország várhatóan pozitív — bár feltételezhetően selegyes — magatartására számítva és a katonai helyzetet kedvezőnek tartva elérkezettnek látták az időt a történelmi leszámolásra, amelyet egyébként is elkerülhetetlennek vélték. Diószegi ugyan állásfoglalás nélkül közli ezt a politikai fiaskót, de nyilvánvalónak látszik, hogy az nemcsak a két államférfi személyes kudarcát jelezte, hanem a Monarchia külpolitikájára gyakorolt magyar befolyás korlátozottságát is, egyúttal kifejezésre juttatta mind a két uralkodó nemzet, mind pedig a nemzetiségek közötti érdekkülönbségeket.

A háború elkerülésében szerepe volt továbbá a kezdetben rendkívül harcias angol álláspont fokozatos megváltozásának — részletes feltárása a könyv kiemelkedő érdemei közé sorolható —, amelyet az oroszok kaukázusi hódításának részbeni annulálása, valamint Ciprus Törökország általi átengedése tett lehetővé. Az európai béke fennmaradása azonban — megítélésünk szerint Diószegi könyve ezt egyértelműen alátámasztja — elsősorban Németország tartózkodó magatartásának, 1878-ban pedig a nemzetközi közvetítő szerep elvállalásának volt köszönhető.

Bismarck helyesen döntött, amikor — a San Stefanó-i békét megelőző és követő rendkívül feszült nemzetközi légkörben — aközött kellett választania, hogy tudomásul veszi-e Oroszországnak a német hegemonia-álmok szempontjából legfeljebb szám másodrendű jelentőségű Balkánon elért hódításait, vagy vállalja-e a tőle elvárt közvetítő szerepet, amely az adott situációban csak akkor lehetett eredményes, ha akceptálja azoknak a hatalmaknak az igényeit, amelyek e hódítások erős korlátozását akarták elérni.

A végeredmény, az 1878-as berlini kongresszus, Bismarck addigi politikájának megfelelően szintén egyfajta nemzetközi konszenzusra törekvést fejezett ki, amelynek eredményességét elősegítette, hogy — miként Diószegi rámutat — nem módosította azokat az erőviszonyokat, amelyek „a balkáni válság, a háború és a háborút követő időszak” során alakultak ki, hanem csupán az ezeknek „megfelelő nemzetközi jogi kereteket alkotta meg”. (315. o.)

Ebből következően a szerző magával a kongresszussal csak röviden foglalkozik, annál is inkább, mert úgy látja, hogy a legfőbb vitatott kérdésekben már előbb egyezsége jutottak az érintett hatalmak. Nagyobb figyelmet fordít viszont az egy évvel későbbi kettős szövetség megkötésének a körülményeire. A lépés meglepő váratlansága ugyanis és az, hogy a kezdeményező Bismarck volt, nem pedig a szövetségkötést régóta szorgalmazó Andrássy, ugyanis valóban magyarázatra szorul.

Mint Diószegi írja, Bismarck Oroszország fenyegetően ellenséges magatartásával indokolta lépését, de ez az „uralkodó meggyőzésére szóló argumentum volt csupán, nem pedig az új külpolitikai rendszer létrehozásának valódi indítéka.” (338. o.) Annak ellenére jut a szerző erre a következtetésre, hogy előzőleg részletesen beszámol a Bismarck 1879 tavaszától megfigyelhető „új politikai tájékozódásáról” (326–330. o.), s ennek okai között kiemelt fontosságot tulajdonít a két hatalom közötti katonai feszültségek növekedésének. Feltételezhető persze, hogy a kancellár szándékosan eltúlozta e feszültségek veszélyességét, létüket azonban nem lehetett tagadni, így azok önmagukban véve is a másik potenciális szövetségeshez való közeledésre ösztönözhettek. A közeledés sikerét azonban valóban kérdésessé teheték a szövetséges, tehát a Monarchia belpolitikájában bekövetkezett nem várt változások, amelyeknek Diószegi elsőszámú fontosságot tulajdonít. A kettős szövetséget „félelem szülte elkötelezettségnek” nevezi (334–341. o.), s nehéz lenne kétségbe vonni, hogy ezt a Berlinben támadt félelmet a Bécsből jött riasztó hírek keltették, de talán azt sem lehet kizárni, hogy annak kiváltásában a berlini kongresszus miatt elégedetlenkedő Oroszországnak is volt szerepe.

Berlinben 1879 augusztusában szereztek tudomást arról, hogy Andrássynak rövidesen meg kell válnia külügyminiszteri székétől. A „kényszerű visszalépés” (331–334. o.) egyik nyilvánvaló oka az az általánosan ismert elégedetlenség volt, amelyet Andrássy Bosznia-Hercegovinával és Oroszország balkáni expanziójával kapcsolatos külpolitikája keltett a Monarchia vezető köreiből,

főleg pedig a magyar közvéleményben (Diószegi könyvből sok érdekes újdonságot tudhatunk meg ennek részleteiről), a másik ok pedig az Ausztriában ugyanebben az időben bekövetkezett belpolitikai fordulat volt. Az 1879 nyarán megtartott választásokon ugyanis az addig többséget élvező liberálisok háttérbe szorultak és kénytelenek voltak átadni pozíciójukat a konzervatív tömbnek, az uralkodó bizalmát bíró Eduard Taaffe kormányának.

Ez a változás érthetővé teszi Bismarck aggodalmát, azt a félelmét, hogy a liberális Andrásy menesztése konzervatív külpolitikával jár majd együtt, Bécs eltávolodhat Németországtól és más hatalmakhoz — Franciaországhoz, Angliához, sőt Oroszországhoz — közeledhet. (339–340. o.) A német kancellár ugyanis — Diószegi szavaival élve — „1867 óta a magyar külpolitikai befolyás érvényesülésében és Andrásy miniszterelnökségében, majd külügyministerségében látta a legfőbb biztosítékot arra, hogy a Monarchiában ne kerekedjenek fölül a mindig is meglévő német-ellenes indulatok. Előbb abban, hogy visszafogja a Königráztért veendő revansot, majd 1871 után abban, hogy megakadályozzon minden német szempontból veszélyes szövetségi tájékozódást”. (339. o.)

Ezek a könyvben természetesen részletesen kibontott összefüggések nemcsak arra adnak meggyőző magyarázatot, hogy miért Bismarck kezdeményezte a kettős szövetséget és miért lett számára hirtelen olyan sürgető annak tető alá hozása, hanem arra is, hogy — eleget téve Andrásy követelésének — miért járult hozzá ahhoz is, hogy a védelmi szerződés Oroszország-ellenes célja világos megfogalmazásra kerüljön.

Diószegi azt a kérdést is felveti, hogy mi volt Bismarck tulajdonképpeni célja a kettős szövetséggel. Nem tartja elfogadhatónak, még kevésbé bizonyíthatónak azt a meglehetősen elterjedt feltevést, amely szerint a vaskancellár egy jövőbeni német Mitteleuropa kiinduló pontjának tekintette volna a szövetséget, sőt még azt sem, hogy Németország európai hegemoniáját szerezte volna annak segítségével kivívni. Egyik Andrásyhoz küldött üzenetében annak a véleményének adott hangot, hogy Németország a Monarchiával együtt sem elég erős ahhoz, hogy megbirkózzék az orosz-francia-olasz koalícióval. (343. o.)

A kettős szövetséggel Bismarck — Diószegi szerint — csupán azt akarta, hogy visszatartsa a Monarchiát Oroszországtól és Franciaországtól, semmi egyebet. Szemben Andrásyval tehát, aki mindvégig meg volt győződve arról, hogy az Oroszországgal való összeütközés hosszabb távon elkerülhetetlen, az ellentétek nemcsak Bécs és Pétervár, hanem Berlin és Pétervár között is áthidalhatatlanok, Bismarck továbbra is korábbi egyensúlyozó politikáját akarta folytatni. A kettős szövetség ellenére sem akart tehát Oroszországtól elszakadni, nem vállalta a nyílt orosz-ellenességet, sem pedig a Monarchia fenntartás nélküli támogatását, amit pedig Andrásy és a magyar uralkodó körök elvártak volna tőle.

Ebből következett az a „budapesti kiábrándulás” 1879 és 1889 között, amelyet a könyv utolsó fejezete tárgyal (347–364. o.) s amely szinte szembe-, vagy legalábbis elfordulással torzult 1887/88-ban, az újbóli Balkán-krisis mélypontján: Bismarck ugyanis határozottan és világosan Bécs és Budapest értésére adta, hogy a Monarchia nem számíthat Németországra, ha Bulgária miatt háborúba bonyolódna Oroszországgal.

Az események és a könyvben olvasható bizonyítékok újragondolása után az olvasó — a recenzens mindenesetre — magáévá tudja tenni azt a bismarcki külpolitikai koncepciót, amelyet a szerző felvázol, s amely sok vonatkozásban eltér az eddig elfogadhatónak tartott felfogástól. Nem a félhegemón státusz teljessé tétele, amely feltételezhetően súlyos háborús veszélyekkel, esetleg konfliktussal járt volna együtt, lebegett az 1880-as években Bismarck szeméi előtt, hanem egyfajta „béke liga” megteremtése. A kettős szövetség az első lépés lett volna ehhez, amelyet a három császár szövetségének Bismarck általi helyreállítása, majd a kettős szövetség hármas szövetséggé szélesítése követett Olaszország bekapcsolódása révén. Románia titkos egyezménye a Monarchiával tovább szélesítette az alakulató „béke ligát”, de a továbblépést lehetetlenné tették a bulgáriai események, s velük összefüggésben a Monarchia és Oroszország között ismét kritikussá vált ellentétek. Az 1887-es viszontbiztosító szerződés Németország és Oroszország között ugyan fenntartotta még az együttműködési készség látszatát, de a Franciaország elszigetelését fő célnak tekintő, a félhegemón státuszt pedig kontinentális keretek közé szorító bismarcki külpolitika el lehetetlenülését nem lehetett már feltartóztatni. A szerződés három évvel később esedékessé vált meghosszabbítására nem került sor, Bismarck ugyancsak 1890-ben bekövetkezett bukása pedig külpolitikai koncepciójának is a végét jelentette.

Diószegi korábbi munkáiból is jól tudjuk, hogy az ekkor már 75 éves kancellár menesztésében fontos belpolitikai okok is szerepet játszottak, s talán itt is érdemes lett volna utalni arra, hogy a vele szemben felgyülemlett elégedetlenség kiváltásában a külpolitika terén — főleg az orosz kér-

désben — elszenvedett kisebb-nagyobb fiasokknak csak másodrendű jelentőséget tulajdoníthatunk. Egészében véve ugyanis sikeres külpolitikáról volt szó, amelynek lényegét aligha lehetne frappánsabban összefoglalni, miként azt maga a szerző teszi könyve befejező soraiban: „A német egyesítés, amelynek ő (Bismarck) volt a kovácsa, olyan birodalmat hozott létre, amely születése pillanatától a másokhoz igazodás vagy a magához igazítás dilemmájával küszködött. Azzal, hogy ereje és nagysága ellenére tud-e alkalmazkodni az európai hatalmi rendszerhez, avagy elegendőnek érzi adottságait ahhoz, hogy Európát a maga képére formálja. A kérdés második felére Bismarck nemmel felelt, az utódok igennel válaszoltak. Hogy kinek volt igaz, azt csak a gyakorlat próbája dönthette el.” (363. o.)

Tohody Gyula

RETHINKING THE INTERNATIONAL CONFLICT IN COMMUNIST AND POST-COMMUNIST STATES.

Essays in honor of Miklós Molnár

Ed. by Renéo Lukic. Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sidney, 1998, Ashgate
XIII, 1, 175 1.

A NEMZETKÖZI KONFLIKTUS ÚJRAGONDOLÁSA A KOMMUNISTA ÉS POSZT-KOMMUNISTA ÁLLAMOKBAN

Ez a Molnár Miklós-émlékkönyv az ő tanítványainak a munkáit közli, többen meg is emlékeznek az ő oktatói tevékenységéről és neki nyújtott segítségről. A Kanadában szerkesztett, de Angliában kiadott könyv az angolszász országokban tevékenykedő kutatók munkája.

Andrew Williams időben az egész szovjet korszakra is kitekintve azt vizsgálja, hogyan hatnak a gazdasági tényezők és az eszmék a nemzetközi kapcsolatokra. A hidegháború idején a Nyugat egységes volt, mert egy ellenség volt. Ma vagy 1917 táján a helyzet más volt. 1917 után Leninnek és társainak szüksége volt az Egyesült Államokra, akarták a gazdasági kapcsolatokat. Akkoriban még az addigi gazdasági rend továbbélésben gondolkodtak. A versailles-i béketárgyalásokon nem vették figyelembe a gazdasági tényezőket. Keynes akkoriban jól látta ezt, Hoover, elnökként is, igyekezett ezen segíteni. De gazdasági eszközökkel a Nyugat nem tudott hatni a Szovjetunióra, megakadályozni a nagy tisztogatást. 1947-ben létrehozták a Coordinating Committee-t (Cocom) a gazdasági intézkedések koordinálására. Ma a WTO (világkereskedelmi szervezet) látja el ezt a funkciót. Ennek a megléte a 90-es években is hasznos lett volna. A szovjet összeomlásban talán a nép ellenállása is szerepet játszott, de a döntő a gazdasági összeomlás volt. Korábban nem mindig látták jól a gazdasági tényező szerepét, ma egyértelmű.

Allen C. Lynch az 1992–98 közti orosz–amerikai kapcsolatokat vizsgálja. Ezt Oroszország fejlődésének iránya erősen befolyásolja. A demokrácia meggyökerezése Oroszországban nemcsak valószínűtlen, de lehetetlen is, bár a szovjet rendszerhez való visszatérés is lehetetlen. Oroszország most éppen szabadesésben van, de külpolitikája erélyes és eredményes, a jugoszláviai fejleményekben szerephez jutott, beavatkozásait egyéb FÁK-államokba a nyugati hatalmak elnézték. A nagy probléma az orosz kisebbségek megléte az utódállamokban, ez elősegíti az orosz nacionalizmust. Kozirev külügyminiszter 1992-ben agresszív beszédet mondott, de ez valójában segélykérés volt. Utána megerősödött az orosz befolyás a FÁK-országokban, ami nem segíti elő a *stabilitást*. A Nyugat engedékenysége azt a benyomást kelti, hogyha Oroszország makacs marad, a Nyugat enged, minden elérhető. Ha az USA ezt így hagyja, az orosz nacionalisták megerősödnek.

Elizabeth Wishnick a szovjet–kínai határvidék szerepét vizsgálja a két állam viszonyának alakulásában, négy konkrét példán. Az egyik a habarovszki terület állásfoglalása az 1969-es Koszigin–Csou-En-laj találkozó után. A pártbizottsági jegyzőkönyv azt mutatja, hogy az itteni lakosság erősen bírálta a hivatalos külpolitikát, saját gazdasági érdekében, a munkások sok kellemetlen kérdést vetettek fel. De a Moszkvának küldött jelentésekben egyértelmű volt a hivatalos szovjet álláspont támogatása. Az 1980-as évek elejére még inkább érződött a határ teljes lezárásának hátrányos gazdasági hatása. Az itteni fizetések rendezését is kívánták. De ezek a hangok a hivatalos jelentésből megint kimaradtak. Az itteni lakosságnak is be kellett kapcsolódnia a Kína-ellenes kampányba. A szovjetek két vitás szigetet meg is tartottak, ma itt nyaralók vannak, és itt természetik a Harbint ellátó zöldségféléket. Az elsőnek elővett kínai forrás a szovjet incidenseket összegezte 1964–69 közt, 4189 határincidens volt, 5 kínai halottal, 122 sebesülttel, a szovjetek vesztesége csak

10 sebesült volt. A válasznak szánt kínai támadást Pekingben 1969 februárjában hagyták jóvá, március 2-án indult a támadás, ezt azonban a szovjet erők visszaverték. 1982-ben Hu Jao-pang harbini látogatása alkalmából került elő a határ kérdése, az általános közeledés közepette. Több tanácskozás is zajlott erről, végül 1985-ben négy helyen megnyitották a határt a kereskedelem előtt. Itt az egyik fő forrás egy akkori vezető közlése a kutatásban résztvevő amerikai számára. Vagyis a nemzetközi kapcsolatokban olykor a helyi tényezőknek is lehet szerepük.

Jasna Adler első tanulmányában a horvát államiség 1918 októberi előzményeit mutatja be. A Zágrábban október 29-én megalakult Délszláv Nemzeti Tanács Ljubljánát és Szarajevót is képviselte. A horvát függetlenség kikiáltása után kérdéses volt a további fejlődés. A Tanács barátságáról biztosította az Antantot egy kiáltványában. A szerb–horvát viszonyt az osztrák–magyar kiegyezés mintájára képzelték el. Pašić szerb miniszterelnök elismerte az önálló horvát államot, de az Antant nem. A november 3-i páduai fegyverszünet után az olasz és a szerb csapatok megindultak, hogy a háború során nekik ígért területeket elfoglalják. Ez november 24-ére meg is történt. A Tanács elnöke, a szlovén Korošec Párizsban volt, a helyettes, a horvátországi szerb Svetozar Pribičević ragadta magához a kezdeményezést, szinte diktátorként, fivérét és rokonát küldte Belgrádba, később egy nagyobb küldöttséget, 24 órán belül megegyezett Sándor szerb régenssel, így jött létre december 1-én a Szerb–Horvát–Szlovén királyság. Valójában egységes szerb állam alakult ekkor, a föderációt a szerbek a tarka nemzetiségi összetételre hivatkozva utasították el.

Második tanulmányában Jasna Adler Jugoszlávia 1989 utáni felbomlását az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-as szétesésével veti össze. A bevezetőben utal arra, hogy Molnár Miklóstól mindig azt tanulta, a civil társadalomra kell figyelni. A kommunista párt Tito idején sem tartotta teljesen kezében a társadalmat, és a horvát és szlovén közegekben erős volt a Monarchia hatása. Jugoszlávia 1989 után is megmaradhatott volna, ha nincsenek a súlyos gazdasági ellentétek. A szerb dominancia a Titói korszakban is erős volt, különösen a közigazgatásban és a hadseregben. Az ismert 1986-os szerb akadémiai emlékirat ennek állítólagos hiányát panaszolta fel, azt hirdette, hogy az erős Jugoszlávia előfeltétele az erős Szerbia. A szovjet blokk felbomlásával aztán az etnikai nacionalizmus került elő, Szerbiában vörös–barna koalíció vette át a hatalmat. A Közép–Európához tartozó Horvátország és Szlovénia a föderáció mellett volt. Kompromisszummal az államot meg lehetett volna menteni. A szerb álláspont 1989 után az volt, hogy Jugoszlávia voltaképp túl nagy volt, kisebb államra van szükség, de az legyen szerb és egyesítsen minden szerbet. A külső, nagyhatalmi tényezők szerepe 1918 óta nyilvánvaló, 1989 után is az angolok és a franciák Jugoszlávia fennmaradását akarták. Itt kerít sort a szerző az összevetésre a Monarchiával, előrebocsátva azt, hogy a szerb felfogás szerint Tito csak osztrák őrmester. A Monarchia kérdésében Adler Fejtő Ferenc felfogásához csatlakozik, a felbomlást a külső tényezők okozták. Nem tartja elkerülhetetlennek a felbomlást, a sok nemzetiség miatt, amire hivatkozni szoktak. Négy mozzanatban hasonlítja össze Adler az összetartó tényezőket. Gazdaságilag a Monarchia erősödőben volt, Jugoszlávia viszont gyenge, Szerbia kizsákmányolta a többieket, és ez 1945 után sem sokat változott. Az egyes köztársaságok egyre inkább másfelé tájékozódtak, kölcsönösen elzárkóztak a gazdasági kapcsolatoktól. Az állami intézmények vonatkozásában a Monarchia hivatalnoksága emelkedési lehetőségeket biztosított, tekintélye volt. 1918 után ez az intézmény egyértelműen szerb volt, 1945 után az is maradt. Az államjog szempontjából a Monarchia biztosította egyes országainak történeti különállását, történeti jogait. 1918 után két külön világ kényszerült össze Jugoszláviában. A közös csak a kommunista uralom lett. Jugoszlávia egységét 1918 után nemcsak a nagyhatalmak támogatták, hanem az a belső meggyőződés is, hogy a szomszédos országok mind ellenségesek. Ez a külső fenyegetés 1989-ben megszűnt. A kommunizmus összeomlása miatt Jugoszlávia szétesése elkerülhetetlen volt, még a belső háború is.

A kötetet szerkesztő Renéo Lukic is két tanulmánnyal jelentkezett. Az elsőkben az Egyesült Államok, Európa és a balkáni háborúk kérdését vetette fel, Európa, vagyis az EU nem tudott semmit elérni a boszniai problematikában, bár eleinte az USA kikapcsolásával szerette volna elintézni a kérdést. Clinton már 1992-ben felvetette a légitűsítések lehetőségét elnöksége első éveiben, de halogató külpolitikája révén (minél kevesebbet tenni minél később) voltaképpen csak 1995-ben avatkozott be, valóban légitűsítésekkel, és kényszerítette a szerbeket a béketárgyalásokra. Dayton értelmében Bosznia területének 51%-a horvát–muszlim, 49%-a szerb. A szerző itt veti fel a Realpolitik vagy Moralpolitik kérdését. Az USA 1823 óta csak akkor avatkozik be, ha életbevágó érdekeiről van szó, addig az elvek síkján marad. Bosznia nem tartozik ebbe a kategóriába. 1995-ben Clinton úgy látta, hogy a háború további eskalációra is vezethet, ezért lépett közbe, ezzel a

Moralpolitikot egyesítette a Realpolitikkal, vagy inkább pragmatikus Realpolitik volt. Az EU tehetlenség bizonyult, ezért az amerikai részvételre a továbbiakban is szükség van.

Másik tanulmányában Lukic az 1991 utáni Jugoszlávia problémáit tárgyalja, különös tekintettel a szerb–montenegrói viszonyra. Itt nagyon sok eseménytörténeti részlet is előkerült, egészen az 1997-es elnökválasztás jelöltjeinek a személyéig és a különböző elnök — és miniszterelnök — választások meg a parlamenti választások kimenetelére. Utal arra, hogy a szerbek az albánokat démonizálni igyekezzenek, (kábitószér–csempészek, AIDS betegek stb.) Koszovo kérdése tehát előkerült, de 1998-ig, tehát a kézirat lezárásáig még nem látszottak meg a későbbi fejlemények lehetőségei. Milošević mint Jugoszláv elnök a föderáció legtöbb kulcspozíciójába saját emberét juttatta, vörös–barna koalíciója továbbra is meghatározó. Ő és Šešelj továbbra is a kulcsfigurák, a szerb ellenzék nem tud tartósan uralomra jutni belső ellentétei miatt, mert csak a Milošević–ellenességben egységesek. A montenegrói Djukanović, előbb miniszterelnök, aztán elnök, határozottan Nyugatbarát, és látja, milyen gazdasági nehézségekre vezet Milošević politikája. A vörös–barna koalíció továbbra is uralmon van, bár a parlamenti választásokon nem szerzett többséget. Milošević egyfajta Sonderweget céloz meg, nacionalista oldalról erős támogatással. Az ellenzéki Drašković véleménye folyton változik, ezért nem eléggé súlyos ellentét. A mai jugoszláv állam jövője tehát továbbra is Miloševićhez van kötve. Az ő valamilyen formában a politikából való kiválását az állam aligha éli túl.

Ha a svájci Molnár Miklós–emlékkönyv az ünnepelt sokoldalúságát mutatta, egész pályájának hatását, ez az angolszászos jellegű kötet elsősorban a genfi (és lausanne-i) professzor tevékenységére és hatására épül fel, a történelem és a nemzetközi kapcsolatok közti térségben, ahol Molnárnak igen sok ötlete volt, és tanítványai azokból sokat meg is valósítottak. Együttal azonban a politológiai jelleg a műfaj korlátait is mutatja: voltaképpen csak napilapban érdemes publikálni, hogy az aktualizálás megtartható legyen, mert különben az akármilyen gyors könyvkiadás is elavulttá teheti a mondanivalót. Hogy Koszovo kapcsán milyen háborúra kerül majd sor, azt 1998-ban nyilván nem lehetett látni. A történészek helyzete sokkal könnyebb, mert nekik csak jóval utólag kell bölcseknek lenniük, amikor az már könnyű. Molnár Miklós tanítványai mindkét területen alkotnak, a nehézségek közepette is. Svájci mesterük hatása nyilván még sokáig elkíséri őket tudományos pályájukon.

Végeredményben azt mondhatjuk: a két emlékkönyv jól kiegészíti egymást, megközelítő, de persze nem teljes képet ad Molnár Miklós emberi és tudósi arculatáról.

Niederhauser Emil

SOCIALISME, CULTURES, HISTOIRE: ITINÉRAIRES ET REPRÉSENTATIONS

Mélanges offerts à Miklós Molnár

Textes réunis par Jasna Adler et Lubor Jílek. Bern, Berlin, Frankfurt/Main, New York, Paris, Wien, 1999, Peter Lang, 522 o.

SZOCIALIZMUS, KULTÚRAK, TÖRTÉNELEM:

ÉLETUTAK ÉS MEGNYILVÁNULÁSOK

Molnár Miklós emlékkönyv

Szerk. Jasna Adler és Lubor Jílek.

A Molnár Miklós 80. születésnapjára készült kötetben bevezetőként *Vásárhelyi Miklós* vilantja fel az ünnepelt hosszú útját, 1935 óta ismerik egymást, amikor Ostiában voltak diáktáborban, 1953-ban a szigligeti alkotóházban már kiábrándulásukról beszélgettek.

A kötet öt részre osztva sorjázza a tanulmányokat. Az első csak levelekről szól a címben. *Fejtő Ferenc* értő és együttérző portrét rajzol Karinthy Frigyesről, a humoristáról, aki az abszurd irodalomnak is előfutára. *Eva Haldimann* Mészöly Miklós munkásságát mutatja be, hangsúlyozva, hogy mindig újat hozott. Nehezen érvényesült, de 1989 után semmi sem kellett változtatnia fel fogásán. *Georges Nivat* 13, a pruti csatában 1711-ben elpusztult magyarról szól, egy tisztról és 12 katonáról, akik az orosz hadseregben harcoltak, Péter oldalán, a tatárok ellen támadtak, az oroszok segíteni akartak rajtuk, a németek nem, mind elesetek. *Adam Michnik* Jerzy Giedroyról ír, a párizsi–lengyel emigránsról, akire a többi emigráns mindig számíthatott. Igazi politikai tehetség volt, nem hajolt meg a szükségszerűség, vagyis az orosz uralom előtt.

A második rész a nemzetközi szocializmus kérdéseit tárgyalja. *Antoinette Blum* Charles Adler és Lucien Herr, két elzászi francia példáján mutatja be az értelmiség nehézségeit a francia–német viszony terén. Mindketten alkotó értelmiségiek voltak, bár Herr keveset publikált. A két

országot kívülről és belülről látták egyszerre, és igyekeztek az első világháború előtti években a két nép közti megértést előmozdítani. Aandler a szocialista párt tagja volt, de 1912–13-ban sokat vitatkozott a párt állásfoglalásával. Részt vett a breslauer egyetem fennállásának 100. évfordulóján rendezett ünnepségen, ott németül beszélt a közeledésről, ami nagy felháborodást keltett francia körökben. A párizsi egyetemen sokat tett a német oktatás kiszélesítéséért, a nyelvészetben és irodalmon túl, a történelem és kultúrtörténet irányában. Herr 1920-ban járt Berlinben a háború alatt kimaradt kiadványok megszerzése ügyében, végül is sikerrel, de Berlin nem tett rá jó benyomást. Aandler a német egyetemek háború utáni átalakulásáról írt. Az egyetemet olyan fontosnak tartotta, hogy nem fogadta el a felajánlott állást a Collège de France-on. *André Donneur* a magyar, osztrák és német szociáldemokraták tevékenységét tárgyalja forradalmi időszakban 1918–20 során, főképp eseménytörténetet ad. A magyar szociáldemokraták kísérlete kudarcba fulladt, ezért ők a felelősek, mert nem valósították meg programjukat. A munkásoknak viszont nem kellett a proletárdiktatúra, Kun Béla éretlen volt szerepére. De román segítség nélkül az ellenforradalom nem jutott volna uralomra. Egyedül az osztrák szociáldemokraták voltak sikeresek Bécsben 1934-ig municipiális szocializmusukkal. *Pierre du Bois* egy svájci kommunista sanghaji tevékenységét mutatja be 1932-ben. Jean Vincent-ről van szó, aki régi kommunista, ügyvéd. Amikor 1932-ben letartóztatták két Komintern-ügynököt, őt kérték fel a védelemre. Jakov Matvejevics Rudnyik és Tatjana Nyikolajevna Mojszenko több néven tevékenykedett, 1931-től Paul és Gertrud Ruegg néven, így tartóztatták le őket. A sanghaji svájci főkonzul szerint nem svájciak, mert Schwyzerdütsch-ből egy szót sem értettek. Willy Münzenberg nagy nemzetközi kampányt szervezett védelmükben. Vincent-nak hónapokig Sanghajban kellett maradnia, végül a felesége is utána jött, de a tárgyaláson nem vehetett részt, az nem is Sajnhájban volt. A két ügynököt végül halálra ítélték, de ezt azonnal átváltoztatták életfogytiglanra, 1937-ben ki is engedték őket. Münzenberg azonban még a tárgyalás után is sokáig nem engedte hazamenni a svájci kommunistát. A szerző személyesen beszélt vele, de Vincent sok évvel később sem volt hajlandó nyilatkozni. A tanulmány így végül a kommunisták fanatizmusát hangsúlyozza. *Stéphane Courtois* a francia kommunisták Párizs és Moszkva, a demokrácia és a totalitarizmus közti nehéz helyzetét tárgyalja. A Komintern sokáig a német kommunistákban bízott elsősorban, de 1939-től a francia kommunisták kerültek az előtérbe. A Komintern rájuk is kiterjesztette a hazai módszereket, az önéletrajzok és a kritika-önkritika megalázó módszerét, amely szinte már az önfeljelentéssel ért fel. A francia párt kongresszusait Moszkvában készítették elő. 1931–32-ben a párt vezetőit Moszkvában árulással vádolták a párt vezetői tudták, hogy ez hazugság, mégis elfogadták, mert Moszkva ezt parancsolta. A francia párt tagjai persze szabadok voltak, 1939-ben a Molotov–Ribbentrop paktum miatt sokan ki is léptek. A Komintern a szovjet hatalom szervezete volt, ez a Komintern feloszlatása után is így maradt, 1948–49 során az új francia párttagokat ideológiai téren képezték tovább. Persze a nyugati országokban, nem uralmi helyzetben lévő kommunista pártok nem lehetnek olyan zártak, mint azt Moszkvában szerették volna. *Antoine Fleury* egy 1945-ben a Szovjetunióban járt svájci pedagógus küldöttség tapasztalatairól számol be. A látogatás nem sokkal a diplomáciai kapcsolatok felvétele után történt, a svájci pedagógusokat több iskolába is elvitték, még Moszkvában írnak is beszámolót benyomásaikról. Úgy látták, hogy a gyerekek kiváltságos helyzetben vannak. Feltűnt, milyen sok a nő a pedagógusok közt. A természettudományos tárgyak oktatása jól megy, a testnevelés is. A nyelvi oktatás azonban gyenge, a görög és a latin szinte teljesen hiányzik. Az iskolai berendezések ódivatúak. A házi feladatok nehezek. A beszámolót elküldték a szovjet pedagógusoknak, de a visszhangról nincs adat. Kétséges, hogy kit láthatott a delegáció egyáltalában. *Frederigo Argentieri* Bibó István véleményét elemzi a fasizmusról és a kommunizmusról. Az elsőre a német hisztéria alapján tér ki, amely sok későbbi interpretációt megelőzött. Bibó három interpretációja közül a marxistát bírálja a szerző a leginkább. Felvázolja Bibó 1956-os szereplését is. Bibó is írt a két rendszer hasonló vonásairól, de fontosabbnak tartotta a különbségeket. Lehet, hogy a demokratikus szocializmus is illúzió?

A következő rész a közép-európai társadalmak és kultúrák kérdéseit feszegeti. *Kende Péter* a Bibótól kölcsönzött címmel az itteni népek nyomoráról és három opciójáról értekezik. Az egyik a birodalomnak való alárendeltség, a másik a teljes függetlenség és az ebből következő versengés. Kende mindegyikre hoz fel sok példát. A harmadik opció szerinte a föderáció, de ez 1939 táján sem ment a határok miatt, 1989 után még a meglévők is felbomlottak. Valamilyen egyesítő erő és tárgyalókészség kellene a megvalósításhoz. Gazdaságilag nem megy, a hasonló gazdasági berendezkedés miatt, politikailag a határok miatt. Előbb hozzá kellene szokni a mássághoz. *André Liebich* a kisebbségek megszámlálásának nehézségeit veszi sorra. Felülről, a hatalom részéről megnehezítik pl. bizonytalan kategóriák felvetésével (cehszlovák, szerb–horvát), de inkább a fragmentáció a

szokásos, egy nemzeti kisebbséget több kisebbségre osztanak fel, hogy azok aztán külön-külön már ne legyenek jelentősek (magyarok, székelyek, csángók). A másik módszer új nemzetiségek kitalálása (macedónok, vagy a muszlimok Jugoszláviában). A zsidókat és a cigányokat általában kihagyják a kisebbségek sorából. De alulról, a társadalom részéről is vannak bizonytalanságok, az anyanyelv kérdésében. A sziléziaiak ma se lengyeleknek, se németnek nem tartják magukat, hanem „idevalósiaknak”. Ha felülről igyekeznek csökkenteni a kisebbségek számát, maguk a kisebbségek viszont növelik. Egy számadat sem fogadható el kritika nélkül. Egy függelékben az egyes kisebbségekre vonatkozó számadatokat közli négyes felosztásban: a nem hihető alacsony, a hivatalos és félhivatalos, a legmagasabb hihető és a legmagasabb, de már nem hihető számokat sorolja fel. Nagy László Molnár Miklós egyik könyvének címét kölcsönözve egy vereség győzelme címen Pest és Buda megmagyarosodását mutatja be 1849-től a kiegyezésig. Kissé azon is túl. Ez készülő Budapest-történetének egyik fejezete, a két (három) város gyors fejlődését hangsúlyozza. *Garamvölgyi Judit* a Párizsban 1900-ban létrehozott munkásvédelmi szervezet magyarországi hatását, mint a Nyugathoz való hidat tárgyalja. Egyúttal a reformbarát, de nem radikális polgárság mintájaként. Szterényi József volt a magyarországi egylet létrehozója, ez 1918-ig rendszeresen működött, 30 kiadványa látott napvilágot, saját folyóirata is volt, a Munkásügyi Szemle. A nyugattal való összehasonlítás mindig az elmaradottságot mutatta, de ezzel ösztönözte is a javítást. Nem kétséges persze, hogy az egész nemzetközi szervezet a felső osztályok önvédelmét szolgálta. Viszont Magyarországon létrehozta a szociálpolitikai nyilvánosságot. *Lubor Jilek* azt elemzi, hogyan látta az 1848 utáni Svájcot három közép-európai, Coudenhove-Kalergi, Masaryk és Adolf Fischhof, az egykori negyvennyolcas. Coudenhove az 1930-as években a svájci példa követését sürgette, Masaryk 1900 táján fokozatos reformokkal akart eljutni a Monarchián belüli egyenjogúsághoz, de 1914 után már megreformálhatatlannak találta, ezért fordult ismét a svájci példához. Az új cseh-szlovák állam nem adott helyet a kisebbségeknek az alkotmányban, de jogokat biztosított számukra. A különbségek Svájjal szemben hangsúlyosabbak. Svájc inkább mint kisállam a minta, meg a kisebbségeknek adott garanciákkal. Fischhof az 1860-as években a svájci decentralizációt tartotta követendő példának, a koronátartományokat a kantonokkal vetette össze. Vissza szeretne térni az 1849-es kremseri megoldáshoz, a curiatvotummal a kisebbségnek vétőjogot adna. Coudenhove végül is a svájci nacionalizmus exportját tartotta kívánatosnak, Masaryknál a svájci példa a helyi önkormányzatban kerül elő, Fischhof a nyelvi vitákat a lehető legalacsonyabb közigazgatási szintre kívánta levinni. Ő látta a legjobban, mi vehető át kisebbségi vonatkozásban Svájcból. A semlegesség tényét egyik elemző sem vette figyelembe. *Antoine A. Marès* Beneš, mint a frankofília mintaképet mutatja be, kezdő angolszász rokonszenvein után 1905–1908 közti franciaországi tartózkodása tette véglegessé francia-barátságát. 1908-ban doktori disszertációját még arról írta, hogy a cseheknek csak ártalmas volna a teljes önállóság, a világháború alatt már Ausztria–Magyarország lerombolása mellett érvelt. Francia orientációja ideológiai és politikai volt, a két háború közt már államközi, de 1938-ban csatlódott a franciákban, mintegy elvált Franciaországtól. *Litván György* az 1918-as magyar demokrátiát és a győztesek viszonyának bemutatása során hangsúlyozza, hogy az októbristák a nyugati támogatástól függték volna, de azok nem akartak velük szóbaállni, egyedül Franchet d'Esperey vette őket komolyan, de ezért meg is rótták. A franciák, Pichon külügyminiszter és Clemenceau miniszterelnök végig különösen ellenségesek voltak. A magyarok meghívását 1919 májusában a béketárgyalásokra Pichon elszabotálta. *Moritz Csáky* Közép-Európa fogalma kapcsán a történelem és a kulturális emlékezet kapcsolatát idézi meg. Pándi Lajos nyomán ő is hajlandó Köztes-Európáról beszélni, utal arra, hogy ez inkább egy Kokoschka-festmény sokszínűségére emlékeztető térség, mint Modiglianira, ahol a színek pontosan elválnak. A kulturális síkon a térség pluralitása maradt meg mindmáig. Ez lehet endogén, két és többnyelvűség, cseregyerekek, vegyes házasságok formájában. De lehet exogén, külső hatás alatt is. Ilyen a kezdetektől a német birodalom felől jövő német befolyás, a 16. századtól a spanyol, az autoritás tiszteletével, de még a bécsi Moderne-re is volt hatása. A 17. század második felétől ezt váltotta fel a francia hatás, ez szélesebb körökre is kihatott pl. a számos kölcsönszó révén. Ez persze összeurópai, mint az olasz hatás is, pl. Graz városépítészében, vagy a nápolyi opera révén. De oszmán hatás is volt, pl. a katonazenében. Különösen a három nagyváros, Bécs, Budapest és Prága mutatja ezt világosan. Az etnogenезisben az akkulturációnak lényeges szerepe volt, Csáky Kosztolányit idézi, aki magát szlávoknak tartotta. Az identitás-zavar persze nemcsak ebben a térségben mutatkozik meg. A „nemzeti látószög” messzemenően nem magyaráz meg mindent, a politikai és gazdasági tényezők mellett igen fontosak a kulturálisak. A belső bizonytalanság tette lehetővé a totalitárius ideológiák eluralkodását.

A negyedik rész a jelenlévő múltat, a történeti fejlődés reprezentációját tárgyalja *Jean-Claude Favez* az 1898-as föderáció 150. évfordulóján a svájci parlamentben tartott beszédében a (svájci) politika jövőjét taglalta. Az európai környezet új, erre új válaszokat kell adnia az országnak, a honvédelem és a külpolitika terén. A nemzetállam még sokáig megmarad. A svájci példa a közvetlen demokrácia lehetőségeinek a továbbfejlesztésében lehet hasznos, de ehhez művelt és öntudatos állampolgárok kellene. Deák István a kollaboráció, beletörődés és ellenállás kérdéseit vizsgálja a második világháború idején. Nemcsak német megszállás volt, hanem nagyon sok más állam is megszállt területeket. A terrort olykor eleve alkalmazták, még a fegyveres ellenállás megindulása előtt, mint a szovjetek az 1939-ben elfoglalt lengyel területeken. A partizán szót az ellenállókra először a litvánok használták a szovjetekkel szemben. Az ukrainai megszállásra (keleten szovjet, nyugaton német) kétféle válasz adódott, mert a német megszállás a Holocaustot is jelentette. A kollaborálás az akkor használatos értelemben és az ellenállás egyaránt csak kisebbségek ügye. A kollaborálás itt nyereséghezó együttműködést jelent, nem mint az 1907-es hágai konvencióban, ahol csak a megszállás eltűréséről van szó, amíg nem kerül ellentétbe a hágai konvencióval. A Skandináviából az SS-be jelentkezett fiatalokat a kalandvágy hajtotta, a háború után viszont súlyosabban büntették őket, mint azokat az üzletembereket, akik nagy vagyont szereztek a kollaborálásból. Francia tisztakat, akik zsidókat szolgáltattak ki a németeknek, utólag mint ellenállókat tüntették ki. És mit lehet mondani a Škoda-művek alkalmazottairól, akik a német háborús erőfeszítésben igen jelentős szerepet vittek, vagy Weiss Manfréd csepeli gyáráról, amelynek ugyanilyen szerepe volt, de az ő támogatása tette lehetővé, hogy Horthy 1943-ban még elutasítsa az Endlő-sungot. 1945 után minden kormányzat igyekezett a Népet felmenteni, a kollaborálást csak a régi elit tevékenységének tüntették fel. A zsidók ellenállását nemzeti hőstettekké nyilvánították. Menzel 1966-os filmjében is az ellenállásról van szó, holott egyetlen német katonavonatot sem robbantottak fel Csehszlovákiában. Dánia 1941-ben csatlakozott az antikomintern-paktumhoz, tehát voltaképpen Németország szövetségese volt, a dán gazdaság virult, amíg a németeket kiszolgált. Ukrán vonatkozásban különösen sok az elhallgatás, a hidegháború idején pedig még bizonytalanabbá vált a téma. *Saul Friedländer* Ernst Kantorowicz és Marc Bloch példáját vizsgálja, két zsidó történészt, akik mindketten teljesen asszimilálódtak a német, ill. a francia nemzetbe. Kantorowicz II. Frigyes császárról írt nagy monográfiát. 1933-ban csak fél évre kért szabadságot, a zsidóellenes első intézkedések után, még továbbra is megpróbálkozott állása fenntartásával, hivatkozva első világháborús frontarcos voltára. Ez Blochra is érvényes, aki 1939-ben önként vonult be a hadseregbe. 1938-ban Halifax angol külügyminiszter nem volt hajlandó támogatni Kantorowiczot, de mégis eljut Angliába, majd az Egyesült Államokba. Anyját és unokahúgát otthon elgázosították. Bloch 1941 végéig még mehetett volna az USA-ba, de nem tette. Mindketten a maguk választotta nemzeti identitást és vele a mítoszt fogadták el, zsidó voltak nem tagadták, de voltaképpen elutasították. *Jasna Adler* 1918 október 28., vagyis a csehszlovák köztársaság kikiáltásához fűz reflexiókat. A Monarchia szétesésével kapcsolatban az egyik felfogás szerint ez elkerülhetetlen volt, a másik szerint külső erők okozták, egy harmadik felfogás szerint, amelyhez Molnár Miklós vagy Jean Bérenger tartozik, az okok bizonytalanok. Adler a többi forradalmat is ehhez az október 28-ához kapcsolja, kétségtelenül csak néhány napi eltérések vannak. Az összeomlás egyfajta vacuum jurist teremtett, a felsők ezért kérték Bécs megszállását az Antant-erők által. Az eseményeket sorra véve úgy látja, egyedül Csehországban maradt fenn az október 28-i dátum mint megemlékezés. Szerinte a többiek elfelejtik. Valójában nem felejtik el, mert 29-ét a délszlávok, 30-át a szlovákok, 31-ét pedig a magyarok nagyon is számon tartják, dehát egyik sem azonos 28-cal, tehát miért ünnepeleik ezt? *André Reszler* a hanyatlás gondolatát vizsgálja a Habsburg-bírodalomban. Sokan sokáig nem így látták, Wickham Steed még 1913-ban a Monarchia vitalitásától írt. De már Metternich átmeneti korban érezte magát, s ezt nem tartotta egészségesnek. Úgy látta, a monarchiák feladják magukat. Gentz is ügyük elvesztéséről szólt. Adalbert Stifter, az író a mérték hiányát emlegette. Ferenc József maga is Theodore Roosevelt elnökkel beszélve élő anakronizmusnak nevezte magát, a régi világ utolsó emberének. Justh Zsigmond pedig arról írt, hogy Bécs meghalt. Musil és Joseph Roth persze már utólag írtak a hanyatlásról. Karl Kraus az általános hanyatlás laboratóriumának nevezte a Monarchiát. Éppen a legjobbban élt a hanyatlás tudata. *Helena Volet* a múlt század divatjáról, a történeti hamisítványokról ír, konkrétan a Václav Hanka-féle kéziratokról, ezek hitelességét Palacky élete végéig elismerte, Šafáriknak később már voltak aggodalmai. De a cseh közvélemény egyenesen terrorizálta azokat, akik kétségbe vonták a hitelességet. 1858-ban hangzott el nyilvánosan az első kétely, és azután Jan Gebauer Masaryk folyóiratában bizonyította be a hamisítást, de sokáig még Masaryk tekintélye is kevés volt ennek a nézetnek az elfogadásához. A nemzeti tudatban valahol

máig megmaradt. *Erik W. Maeder* azt mutatja be, hogyan viszonyult a későbbi kor az i. e. utolsó évezred kínai történetéhez, amikor már vannak írásos emlékek. Röviden kitér a korábbi régészeti leletekre is.

Az ötödik rész a *Miscellanea* címet viseli, ide nyilván azok az írások kerültek, amelyeket a szerkesztők az előző négy részben nem tudtak elhelyezni. *Krzysztof Pomian* a négy Európát tárgyalja meg: Eredetileg a nyugat- és kelet-római birodalom révén csak két Európa volt. A mongol és az oszmán hódítás ezt a kettőt elválasztotta egymástól. A vallás (katolikus és ortodox) 15 századon át más volt, 10 századon át az intézmények is mások, öt századon keresztül idegen hatalmak uralkodtak itt. Ezért ez a terület elmaradt a Nyugat fejlődésétől, gyenge kapitalizmus, a szabadságjogok hiánya a jellemző. Közép-Európa fogalma csak a 19. sz. derekán került elő a köztudatban, de a 16. század óta különbözik Nyugat-Európától. A jobbágyrendszert itt csak a 19. században számolták fel. A szovjet uralom még további elmaradást okozott. Nyugat- és Közép-Európa intézményei azonosak. De Nyugaton a reformáció hozott változást, protestáns északra és katolikus délre osztotta fel. Franciaország mindkettőhöz tartozik. A katolikus hatalmak eltűntek (Spanyolország, Lengyelország). Tehát négy aire culturelle van, a protestáns Nyugat, a katolikus Közép- és Kelet-Európa. A kezdeteknél a kelet táplálta a nyugatot, de azután a kultúra nyugat felől Közép-Európa felé halad. A 17. században minden Itáliából indult ki, azután Franciaországból. A tudományt a protestáns Észak adja. A romantika megszünteti a felső rétegek kulturális egységét, mert most a nép vált a legfontosabbá. Az európai kultúra tehát ekkortól transznacionális lesz. Közép-Európa nyugat felől nézve csak periféria. Az irodalom nyelvi okokból ismeretlen, de a 20. századra a képzőművészetben Közép- és Kelet-Európa adja a kreativitást. Ezt a nemzetiszocialista és bolsevik uralom nyomta el. Nyugat viszont újabban az amerikai kultúrát integrálta. Ma nincs európai kultúra, csak pluralitás. Művészeti téren van bizonyos egyesülés, talán ezt követi majd a gazdasági és a politikai. *Bronislaw Bacsko* szerint a nagy francia forradalomnak sincs monokauzális magyarázata, de az egyik ok kétségtelenül a felvilágosodásban kereshető. A felvilágosodás a forradalom szükséges, de nem elégséges feltétele volt. *Marlis Steiner* a totalitarizmus fogalmát és az összehasonlítható történetírás nehézségeit veti fel. A Szovjetunió az újabb irodalom alapján nem volt mindig totalitárius. A despotia, a tyrannia és a diktatúra nagyon korai fogalmak, de sokáig hiányzott a tömeg és az ideológia. Mussolini az államot tartotta alapvetőnek, van baloldali fasiszmus és jobboldali bolsevizmus. Az autoritárius rendszer korlátozza a szabadságjogokat, a totalitárius megszünteti. Az egypártrendszer, az ideológia, az irányított gazdaság, a Führer-elv körül is még nagyon sok a vita. A totalitárius állam visszafejlődhet autotáriussá. Francois Furet 1995-ös könyvében azt vetette fel, hogy a totalitárius állam nem a francia forradalom folytatása, hanem új vallás. A vezető személyek is fontosak. Erdemes volna részletesen vizsgálni a volt NDK-t, ahol a náci diktatúra egyből a bolsevikba ment át. A náci diktatúra áldozatainak a számát 25 millióban adja meg, a bolsevikét 100 millióban, de nem ad magyarázatot a számokra. Még sok a kérdés, a közösségi értékek tisztelete elősegíti a totalitárius állam megalakulását? Karizmatikus uralomról van szó, vagy politikai vallásról? A szociáldemokrácia, szocializmus, kommunizmus, bolsevizmus fogalmak közti különbségeket is még fel kellene tární. *Bruno Arvidiacono* egy Molnár Miklós által tanácsolt kutatásának néhány kérdését veti itt fel, hogyan látta a brit kormányzat a szovjet előrenyomulás kérdését. 1942 táján még egy a Bismarckhoz hasonló, szaturált hatalomnak tekintették a háború utáni Szovjetuniót. 1944-re viszont már sok jel mutatott arra, hogy a Szovjetunió erőszakot fog alkalmazni. A katonák már a jövőendő ellenséget látták benne, a diplomáták ezt önteljesítő jóslatnak vélték, ezért elvetették. Az illető országok belső helyzete, az esetleges káosz is elősegítheti a szovjet behatolást. A helyi eliték is okozhatnak nehézségeket. A demokratikus elvárások nem teljesültek. Különösen Bulgária okozhat dominó-effektust görög és török vonatkozásban. A brit külpolitika a háborús szövetség fenntartását és az államok alávétésének az elkerülését tartotta fő céljának, erre instruálta az itteni szövetséges ellenőrző bizottságokban működő kiküldötteit, és nem figyelte azok szavára, hogy ez a két cél ellentétes. A szovjetek olyan megbízható kormányokat igényeltek, amelyekben a kommunisták is benne vannak. Groza kormányát a kisebbik rossznak tartották az angolok. Az USA 1945 szeptemberében elismerte a magyar kormányt, helybeli képviselőinek a tanácsai ellenére, hogy kimutassa jóindulatát a Szovjetunió iránt. Az angolok a Nagy Ferenc-kormányban saját elképzeléseik igazolását látták. Norman Scott a nacionalizmus erősödését mutatja ki. A nacionalizmus sokszor épp úgy nem kontrollálható, mint a technika fejlődése. Már az ókor óta állandóak a konfliktusok, az idegenek bűnössége alapján. Az érzelmek persze manipulálhatók. Az állami szuverenitásra történő hivatkozás lehetetlenné teszi a konfliktusok rendezését. Ez az 1960-as években még Svájcban is előkerült problémaként a francia nyelvű Júra kapcsán. 1989 óta

a konfliktusok száma tovább nőtt. Talán a regionalizmus térhódítása segíthet, ahogy azt a francia–német megbékélés mutatja. Gazdasági egyenlenségek olykor szerepet játszanak, de pl. a boszniai háborúban egyáltalában nem. Ahol más oka is van a konfliktusnak, ott a gazdasági beavatkozás sem segíthet. Nagyobb számban együttélő kisebbségek nagyobb problémát jelentenek. Fontos a pontos információ. Egyes régiók preferálása ne okozzon elégedetlenséget másutt. A katalánok és a baszkok előnyösebb gazdasági helyzetben vannak, mint a spanyolok, autonómia-követeléseik tehát más okokból fakadnak. Egészében azonban a gazdaságpolitika csökkentheti a konfliktusokat. *Gilbert Etienne* Merész Fülöp csatakiáltását idézi az 1356-os poitiers-i ütközetből, apjának, Jó Jánosnak azt tanácsolta, hogy vigyázzon jobb felé és bal felé. Ma már nem dogmatikus konfliktusok vannak, hanem inkább laikusak, és a média játszanak nagyobb szerepet. Totalitárius államokban a non-konformizmus életveszélyes. Ázsiában marxista elképzelések vannak, de az állami beavatkozást ígérő reformista elképzelések is. A Zöld Forradalom sokfelé segített. Thatcher és Reagan kormányzása a neoliberális megoldást állította az előtérbe. Dogmák helyett pragmatizmusra van szükség. Vannak jobboldali dogmák is. Az állam szerepét továbbra is meg kell őrizni. Az agráriumot nem eléggé támogatják. A szabad tőkeáramlást sokan megkérdőjelezzik, mint megoldást. A jobboldali dogmatizmus idáig kevesebb bajt okozott, mint elődje. Molnár Miklós a baloldaltól elfordulva nem tért át jobbra. Merész Károly csatakiáltása manapság is megfontolandó.

A kötet végén Nagy László ad rövid életrajzt Molnár Miklósról, hangsúlyozva szakítását egykori dogmatizmusával. Utána következik Molnár Miklós munkáinak a bibliográfiája és az általa irányított téziseknek (vagyis disszertációknak) a jegyzéke.

Ez az emlékkönyv valóban igen sokoldalú témákat vetett fel. Annak idején Molnár Miklós akadémiai külső taggá választásakor sokan fanyalogtak, hogy csak egy újságíróról van szó. Genfi működése és ennek ebben a kötetben (és még egy másikban) megmutatkozó széles visszhangja talán megnyugtathatja az egykori fanyalgókat, ha még élnek.

Niederhauser Emil

SZINAI MIKLÓS (1918–1999)

1999. augusztus 9-én — alig egy héttel 81. születésnapja után — elhunyt Dr. Szinai Miklós történész, c. egyetemi docens, a történelemtudomány doktora, nyugdíjas főlevéltáros, a hazai és külföldi szakmai világ kedvelt és szeretett Miklósa.

Szinai Miklós 1918-ban született Nyíregyházán szegény zsidó családban. A jó eszű, érdeklődő fiút a helybeli evangélikus gimnáziumba írták be és ott is tett érettségi vizsgát. Miután továbbtanulásra nem volt lehetősége, a fővárosba költözött és magántisztviselőként kezdett dolgozni az akkori Mechanikai szövőgyárban. Alig egy esztendő múlva tbc-ben megbetegedett, amely kór szinte egész életén végigkísérte. Gyógyulása után az akkori őt is sújtó törvények következtében mint segédmunkás, kifutófiú, könyvügynök, stb. kereste meg a szűkös életlehetőséget biztosító kenyerét. Igazságkereső természete az alapvető emberi jogokat semmibevevő erők mind fokozatosabb felülkerekedése idején azokhoz vonzotta, akikben hozzá hasonlóan élt a tiltakozás, ezért is csatlakozott a baloldali mozgalmakhoz. Az 1930-as évek második felétől aktív résztvevője lett a terézvárosi szociáldemokrata szervezetnek — egyidejűleg kerületi ifjúsági titkár volt — majd tovább lépett balra, vállalva az illegaritást, az üldöztetést. Ez utóbbi hamar utol is érte. 1942 elején be kellett vonulnia munkaszolgálatra, ahonnan ugyanazon év júliusában több társával együtt a Vezérkari Főnökség Különbírósa elé állították a magyar függetlenségi mozgalomban való részvételért. A VKF Különbírósa Szinai Miklóst 14 havi börtönre ítélte, büntetésének egy részét a váci fegyházban, majd Jászberényben fegyencszázadban töltötte le, végül csak húsz hónapi fogság után, 1944 februárjában szabadult. Nem sokáig örülhetett a szabadságnak, mert újra bevonultatták munkaszolgálatra és a határon túlra vitték. A magyar hadsereg visszavonulásakor több sikertelen kísérlet után 1944 vége felé sikerült megszöknie és rövid ideig tartó bujkálás után Debrecenbe „szabad földre” érkezett. Szinte természetes, hogy útja a kommunista pártba vezetett, ahol előbb a debreceni, majd a budapesti pártapparátusban kapott helyet. A börtönben, a fegyenc- majd munkaszolgálatos században eltöltött idő hatásaként betegsége kiújult, több mint két évnyi hazai és külföldi gyógykezelés után tudott csak újra munkába állni. A Rajk-per időszakában elkerült a pártapparátusból, előbb egy rövid ideig a Magyar Rádiónál, majd az akkori Filmgyárban dolgozott.

Ezekben az években éledt fel benne a régi vágya, hogy történészi pályára lépjen. E cél érdekében — már nem teljesen fiatalon — 1953-ban beiratkozott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol 1958-ban diplomát szerzett. Tanulmányi ideje alatt, 1957. október elsejétől a Magyar Országos Levéltárba helyezték, a II., az Újkori Osztályon a belügyminisztériumi iratanyag referense lett és tizenhét évig az is maradt. Hogy levéltári feladatainak minél jobban meg tudja felelni, magas színvonalú kétéves levéltári szaktanfolyamot is elvégzett. Referensi ideje alatt mintegy 3000 csomónyi iratanyagot ren-

dezett és 12 545 fascikulusnyiról készített repertóriumszintű jegyzéket. Munkája eredményeként jelent meg 1973-ban a Levéltári Leltárak sorozatban a „Belügyminisztériumi Levéltár 1867–1945. (1949.)” c. repertórium. Mint a belügyminisztériumi iratanyag referense — amely azokban az esztendőekben a MOL egyik legkutatottabb anyaga volt — mindenkor nagy segítőkészséggel állt a tanácsért és segítségért hozzá fordulóknak rendelkezésére. Kollégái — a kezelőktől az osztályvezetőig — nagy érdeklődéssel és tisztelettel kísérték azt az erőfeszítést, amelyet mint „kívülről jött” tanúsított, hogy levéltárosi munkáját magas szinten és eredményesen végezze. Az ötvenes évek egyre szigorodó és mind komorabbá váló időszaka felkavarta humánumát, az erőltetett, rosszul értelmezett internacionalizmus ellenhatásaként a gondolkodásában mindig meglevő magyar nemzeti kötődés felerősödött. 1956 jogos törekvéseivel azonosult, kevésen múlt, hogy 1957-ben nem zárták ki abból a pártból, amelynek a legnehezebb időkben illegális harcosa volt. A számára igen fájdalmas körülmények közepette sem veszítette el érdeklődését a társadalmi problémák iránt. Kiemelkedő szerepe volt abban, hogy a MOL 1956 után megmerevedett, fagyos légkörében olvadás induljon meg. Nagy erőfeszítést fejtett ki annak érdekében, hogy az 1956-os forradalomban vállalt szerepükért a levéltárakba „száműzött” egykori egyetemi tanárok, előadók, a politikai élet egyes korábbi szereplői értelmes feladatokat kapjanak és munkásságukkal pezsgést vihessenek a múlt századi és az 1945 utáni abszolutizmusból ötvöződött konzervatív levéltári életbe.

Levéltáros munkájának csúcspontját a majd nyolc évig tartó — 1973–1980 — közötti bécsi kiküldetése jelentette. Mint hivatalos magyar levéltári delegátus a Bécsben őrzött, volt közös levéltárakban a magyar vonatkozású dokumentumok feltárása és mikrofilmezésre történő előkészítése terén hatalmas munkát végzett. A Haus-, Hof- und Staatsarchivban a magyar történelem legfontosabb külföldön őrzött forrásegyüttesében mintegy 2 600 000 pagina iratanyagot kutatott fel, jegyzékelt és küldött haza a MOL Hungarica Gyűjteménye, a hazai történeti kutatások számára. Elismerést azonban nemcsak fegyelmezett, szorgalmas munkájával váltott ki, de figyelmet keltett eredeti gondolkodásával, problémafelvető képességével, főleg pedig emberi, megnyerő barátságosságával az osztrák levéltáros kollégák, történészek, egyetemi tanárok körében is. A Bécsben megforduló magyar kutatók mindenkor hálával emlegették fáradhatatlan segítőkészségét, szívélyes vendéglátását. A bécsi kiküldetése alatt kiépült kapcsolataira jellemző volt, hogy évekkal hazarendelése után is számos alkalommal meghívták Bécsbe, Linzbe, Grazba, Salzburgba egy-egy konferenciára, előadásra, több írása megjelent osztrák szakmai folyóiratokban is. Bécsi kutatásai mellett dolgozott mint kutató-történész Münchenben a Bayerische Hauptstaatsarchivban, az Institut für Zeitgeschichte-ben, a koblenzi Bundesarchivban és másutt is. Munkáiban elsősorban a Horthy-rendszer történetével, struktúrájával, Ausztria és Magyarország kapcsolataival, összehasonlító történetével (1867–1945), a munkáskultúra és az elitkultúra viszonyával, a nemzeti ellenállási mozgalmak (1939–1990) problematikájával, a magyar parasztság parlamenti képviselőjével (1867–1990) és politikai antiszemitizmus (1939–1990) történetével foglalkozott. A fentebb jelzett témakörökből közel száz — magyar és német nyelvű — különböző terjedelmű publikációja jelent meg önálló kötetekben, szakmai és más folyóiratokban, napilapokban. Munkássága ma már

megkerülhetetlen igazodási pont a két világháború közötti korszak történetével foglalkozó szakmabeliek és érdeklődők számára, de az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeinek kutatói számára is.

Érett, ismert és elismert történészként szerezte meg 1985-ben a történelem-tudomány kandidátusa tudományos minősítést és 1992-ben sikeresen védte meg „A Horthy-rendszer kezdetei 1919–1922.” című nagydoktori disszertációját.

Életének utolsó korszakában — mint ahogy ez idősebb emberekkel gyakorta megesik — egyre erősebben foglalkoztatta annak a közösségnek az élete, hagyományai, története, amelybe beleszületett. Az emlékek felelevenítésén túl történészként is foglalkoztatta a magyarországi zsidóság 19–20. századi sorsa, a magyar társadalomban elfoglalt szerepe és helye. E tárgykörből is több írása született, számos előadásban fejtette ki véleményét a nyilvánosság előtt. (Szinai Miklós publikálta magyar nyelven először a híres–hírhedt wanseei értekezlet jegyzőkönyvét, amely az európai zsidóság elpusztításának hitleri tervét, az Endlösungot foglalta írásba.)

1991-ben a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosaként vonult nyugdíjba. Mint nyugdíjas a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének külső munkatársaként az ELTE Történeti Segédtudományok Tanszékén címzetes egyetemi docensként tevékenykedett.

Német Katalinnal kötött házasságából két fiúgyermeke született, akiknek boldogulását mindenkor nagy figyelemmel és segítő apaként kísérte. Boldog örömmel követte unokái fejlődését, reménykedett abban, hogy kezébe veheti majd dedunokáját is. Ezt az örömet a kegyetlen sors megtagadta Tőle!

Szinai Miklós végigélte a huszadik század nagyobbik hányadát. Életútjáról szinte pontosan leolvasható e viharos évszázad valamennyi jelentősebb változása. A megélt életpálya tanúskodik arról is, hogy a töretlen emberi akarat, a mélységes humánus a fáradhatatlan tennivágyás egy jobb, emberibb világért széleskörű megbecsülést, elismerést hozott az egykori nyíregyházi fiúnak.

Nyugodjék békében!

Gáspár Ferenc–Szűcs László

BARTHA ANTAL (1927–1999)

Munkatársai nevében búcsúzom* Bartha Antaltól, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének tudományos tanácsadójától, Etnológiai Osztályának első vezetőjétől, aki 1988-as nyugdíjazását követően még évekig részese volt az intézmény tudományos programjainak, eredeti kutatásaival, meglátásaival, szervező erejével, nemzetközi kapcsolatainak mozgósításával segített bennünket. Főlényes tudásának tisztelettel adóztunk, de tanulhattunk tőle kutatói bátorságot, alázatot, emberi tartást és méltóságot is.

Bartha Antal századunk második felének nagy formátumú történésze volt. Kutatási területe a magyar őstörténet egész folyamata, s ennek következtében

* A beszéd a Farkasréti temetőben hangzott el, 2000. január 10-én.

Eurázsia jelentős része múltjának vizsgálata volt. Olyan témakör, amelynek kimunkálása egymást követő kutatógenerációk erőfeszítéseinek eredménye, s az egymáshoz illeszkedő adatok meglelése, összekapcsolása versengő vagy éppen egymást váltó elméletek sugallatát követve megy végbe, nem mentesen attól az igénytől, hogy mindenkor a maga történelmévé avassa azt, ami a kívülálló számára csupán történet.

Erre az aprólékos adatgyűjtést és a nagy távlatokban gondolkodást egyaránt igénylő munkára Bartha Antal, rövid angliai tanulmányok után, a magyar őstörténet színtereinek közelében fekvő városok egyetemlein készült fel, Kazanyban és Ogyesszában. Az angol és az orosz tudományosság egyaránt nagy hatást gyakorolt gondolkodásmódjának alakulására. Ahogyan beszélgetéseink során elmondta, az előbbiből sajátította el az adatok és értelmezésük elkülönítésének fontosságát, az utóbbiból pedig a tények feltétlen tisztelete mellett az inspiratív teóriákat.

Az egyetemi tanulmányokat követően az 1950-es években módja nyílt szovjet földrajzi és néprajzi expedíciók tagjaként bejárni Északnyugat-Szibériát, Közép-Ázsiát és Mongóliát nyomaiban látni még kultúrákat, amelyek mérvadónak tekinthetők, ha valaki a magyar ősidők életviszonyairól szeretne képet alkotni.

1954-ben hazatérve először a Nemzeti Múzeumban dolgozott. 1958 és 1976 között a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében, ezt követően pedig a Néprajzi Kutatóintézetben alkotta meg azt a megkerülhetetlen életművet, amely át gondolt monográfiákból, a „Magyarország története” kézikönyvsorozat általa szerkesztett első kötetéből, melynek jelentős részét ő írta és számos tanulmányból tárulkozik fel.

Munkájában az a cél vezérelte, hogy nemzeti történelmünk az összemberi fejlődéssel kimutatott kapcsolatában nyerje el értelmét. Az őstörténet vonatkozásában ez két dologot jelentett számára.

Egyfelől elfogadhatónak ítélt társadalomfejlődési elmélet szerinti korszakolást, amelyet a marxista történetfelfogásban, s különösen Engelsnek „A család, a magántulajdon és az állam eredete” című művében talált meg – egy olyan fejlődésrajzban és magyarázatmódban, amely ott munkál a legfrisebb evolúciós teóriák mögött is. Ez a történetfilozófiai alapállás és az abból fakadó fogalomrendszer gondolkodásának keretet szolgáltatott, de nem a konkrét vizsgálódást helyettesítette. Ezen a nyomvonalon haladva nem csupán a magyar társadalom viszonyainak alakulását írta le a felvethető kezdetektől a feudalizmus kialakulásáig, hanem jelezte a történeti párhuzamokat is az európai feudalizmus peremvidékén Angliától Skandinávián át Kelet-Európáig.

Másfelől jelentette ez a célkitűzés azt is, hogy a vizsgálódásoknak ki kell terjednie a magyar etnikum illetve előzményei másokkal érintkezésének minden lehetséges formájára, legyen szó akár az őshaza helye meghatározásának mindmáig vitatott kérdéséről, akár a Kazár Kaganátus bonyolult etnikai és vallási viszonyainak megvilágításáról, vagy a kelet-európai sztyepp műveltségi állapotának, életformáinak rekonstruálásáról. Ez a széleskörű tudás nyújtott alapot ahhoz, hogy a magyar őstörténeten túllépve, olyan, sokak által vitatott kérdésben is megfogalmazza alaposan végiggondolt véleményét, mint a román etnogenezis problémája.

Munkamódszeréről legrészletesebben a magyar nép őstörténetéről 1988-ban közreadott összegezésében vall. A töprengő tudós beszélget velünk, aki nem hisz

hangzatos módszertani jelszavakban. Tisztában van a korlátokkal, amelyekbe a különböző tudományok eredményeit ötvöző őstörténész ütközik, aki nem mindig van abban a helyzetben, hogy megítélje más szakismeretek megalapozottságát, s ezért az óvatosság a mentsvára. Az adatok gyarapodása és a megismert teóriák kihívást jelentenek korábbi álláspontokat illetően, s Bartha Antal nem habozott felülvizsgálni saját vélekedését sem, ha meggyőző érvek szóltak egy jobb megoldás mellett, (mint például a matrilineáris leszármazás gondolatának elvetése esetén). Tisztelte az elmélyült tudást, a valós teljesítményt, bármilyen elméleti alapállásból született is meg. Így szólhatott megbecsüléssel olyan eltérő társadalmi helyzetű és beállítottságú tudósok elképzeléseiről egymás mellett, mint gróf Zichy István, a finn radikális demokrata Tallgren és Molnár Erik. Művei így illeszkedhettek be a magyar tudomány őstörténeti vizsgálódásainak a múlt század második felében kijelölt fő sodrába, kiszélesítve és elmélyítve annak medrét, s levágva néhány holt ágat.

Bartha Antal életéből nem hiányzott az elismerés, de a címeket és rangokat, legyen szó egyetemi tanárságról az ELTE Bölcsészettudományi Karán, a finnországi Oulu egyetemének díszsalagjával való kitüntetéséről, a tudományos és egyéb társasági tagságokról, mind-mind a helyükön értékelte. Szigorú rendet tartott maga körül és magában, elméjében és kapcsolataiban. Figyelmes és megértő volt, de nem megalkuvó.

Feladatot pedig mindig talált. Soha, egyetlen korábban vizsgált témájának követésével nem hagyott fel, s ha másként nem, tanítványaival közölte új észleleteit. Ha éppen nem írt, szerkesztett. Emellett nagy vállalkozásba fogott az 1990-es években. Az észak-eurázsiai kis népek, elsősorban a finnugorok mai sorsának feltárásába. Ezt is a tőle megszokott körültekintéssel végezte. Figyelme éppúgy kiterjedt a kisebbségek nemzetközi jogi helyzetének megismerésére, az oroszországi finnugor népek vezető értelmiségének továbbképzésére, amelynek az 1994-től Szombathelyen, Pusztay Jánossal együtt minden évben megszervezett nyári egyetem adott keretet, mint a helyi információk gyűjtésére. A munkát már nem tudta befejezni.

A sokat utazó Bartha Antal szemében a világ legszebb látványát a Bajkál tó nyújtotta, arra vágyott, hogy minden évben eljusson oda. December 13-án azonban már Léthé vize várta.

Kedves Barátom, nyugodj békében!

Sárkány Mihály

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES — *Pál Engel*, Les effets démographiques des dévastations: exemple du comitat Valkó — *Henrik Kéri*, Les propriétaires du domaine de Hidas (de Bonyhád) entre 1660 et 1740. L'impopulation du domaine après l'expulsion des Turcs — COMMUNICATIONS — *Gabriella Erdélyi*, Débat sur la lieutenance (Contributions à l'analyse des rapports de Ferdinand Ier et de l'élite politique hongroise) — *Antal Molnár*, Le différend de chapelle de Belgrad (1612-1643) Commerce et l'église catholique dans la Hongrie soumise — *Péter Tusor*, La Conférence de l'Ordre des Evêques de 1639 à Nagyszombat (La crise et la réforme des relations du clergé hongrois et de la Curie Romaine) — LITTÉRATURE HISTORIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *Pál Engel*: The Influence of Ottoman Incursions on the Population: the Example of Valkó County — *Henrik Kéri*: The Owners of the Estate of Hidas (Bonyhád) between 1660 and 1740. Resettlement after the Expulsion of the Ottomans — ARTICLES — *Gabriella Erdélyi*: Dispute over the Locumtenentia (Some Remarks on the Relationship of Ferdinand I and the Hungarian Political Elite) — *Antal Molnár*: The Chapel-dispute in Belgrade (1612-1643). Commerce and the Catholic Church in Ottoman Hungary — *Péter Tusor*: The Episcopal Conference at Nagyszombat in 1639 (Crisis and Reform of the Relationship of the Hungarian Clergy and the Roman Curia) — HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Bur Márta: A katolikus bolgárok szerepéről Havasföld, Erdély és a Bánság gazdasági életében (17–18. század)

Hoffmann Tamás: Domus lignea – Domus lapidea (Vázlat a középkori házakról és az erdőkről Európában)

Soós László: Dokumentumok a kétszintű magyar bankrendszer létrehozásáról 1984–1987

Csász László: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül”. Gettósítás Szolnokon

Kecskés Gusztáv: Franciaország politikája az ENSZ-ben a „magyar ügy” kapcsán

E számunk munkatársai

Csetri Elek az MTA kültagja (Kolozsvár, Románia) — *Dóka Klára* kandidátus, levéltári főmunkatárs (Magyar Országos Levéltár, Budapest) — *Engel Pál* az MTA levelező tagja, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) — *Erdélyi Gabriella* PhD-ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) — *Gáspár Ferenc* Budapest Főváros Levéltárának nyugalmazott főigazgató-helyettese (Budapest) — *Kerényi Ferenc* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest) — *Kéri Henrik* nyugdíjas középiskolai tanár (Budapest) — *Molnár Antal* egyetemi adjunktus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba) — *Niederhauser Emil* az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) — *Sárkány Mihály* tudományos főmunkatárs, osztályvezető (MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest) — *Szűcs László* a Magyar Országos Levéltár nyugalmazott fősztályvezetője (Budapest) — *Tokody Gyula* a történelemtudomány doktora, nyugdíjas egyetemi tanár (Budapest) — *Tulok Péter* egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) — *Tusor Péter* nyelvtanár (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Idegennyelvi Intézet, Piliscsaba) — *Urbán Aladár* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) — *Veszprémy László* kandidátus, könyvtárigazgató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtudományi Könyvtára, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el*. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziratot javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. *(A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!)*

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát*. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi.

5. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 B.T. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 1500,-Ft
Egy szám ára: 250,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

François Boulet: A vesztes államok delegáció és a francia közvélemény a Párizs környéki békeszerződések tükrében (1919–1920)

Tilkovszky Loránt: Területi integritás és területi autonómia. A magyar kormány 1920. évi "szlovák felvidéki" autonómia-terve.

Sallai Gergely: Az első bécsi döntés diplomáciai és politikai előtörténete

Csász László: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül” Gettósítás Szolnokon

Szita Szabolcs: Ebensee. Magyar deportáltak Mauthausen altáborában

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
134. ÉVFOLYAM 2000. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER
ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS,
KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztő-
bizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER,
SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>François Boulet</i> : A vesztes államok delegáció és a francia közvélemény a Párizs kör- nyéki békeszerzések tükrében (1919-1920)	503
<i>Tilkovszky Loránt</i> : Területi integritás és területi autonómia. A magyar kormány 1920. évi "szlovák felvidéki" autonómia-terve	555

KÖZLEMÉNYEK

<i>Sallai Gergely</i> : Az első bécsi döntés diplomáciai és politikai előtörténete	597
<i>Csőszy László</i> : „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül”. Gettósitás Szolnokon	633
<i>Szita Szabolcs</i> : Ebensee. Magyar deportáltak Mauthausen altáborában	681

KISEBB CIKKEK

<i>Tóth Gyula</i> : Markó Árpád	701
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak (Ism.: <i>Ronkovichs Attila</i>)	717
<i>Ladislav Deák</i> : Viedenská Arbitráž (Ism.: <i>Janek István</i>)	718
Kosovo and the Albanian Dimension in Southeastern Europe: the need for regional security and conflict prevention (Ism.: <i>Berky Tamás</i>)	721

<i>Eric Hobshawm–Nenad Popovic: Leipziger Buchpreis zur Europäischen Verständigung 1999. (Ism.: Jemnitz János)</i>	724
<i>Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára (Ism.: Horn Ildikó)</i>	725
<i>Metianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1989 (Ism.: Vesztróczy Zsolt)</i>	728
<i>Sudeshna Chakravarti: German racism. An Old or New Disease (Ism.: Jemnitz János)</i>	732
<i>Fekete fehér sorozat. Ormos Mária: Hitler, Krausz Tamás: Sztálin (Ism.: Rozsnyai Jenő)</i>	733

FOLYÓIRATSZEMLE

Irene Maver: Glasgow közparkjai és a város, 1850-1914. A skót civil társadalom szerepe a város környezeti politikájának alakulásában 736 — *Colin G. Pooley és Jean Turnbull: Az otthon és a munkahely változása a viktoriánus Londonban. Henry Jacques, ingkészítő munkás élete* 737 — *Proszkurjakova, N. A.: A paraszti földbank (1883–1916)* 740 — *Barry M. Doyle: Az elit hatalom szerkezete a 20. század elején Norwichban (1900–1935)* 741 — *James Flint: Az angol katolikusok és a tervezett brit-szovjet szövetség* 742

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

François Boulet:

A VESZTES ÁLLAMOK DELEGÁCIÓI ÉS A FRANCIA KÖZVÉLEMÉNY A PÁRIZS KÖRNYÉKI BÉKESZERZŐDÉSEK TÜKRÉBEN (1919–1920)

Stefan Mária emlékére

*Bevezető*¹

Az 1919–1920-as békeszerződések nagy győzteseinek képviselői jól ismertek, ha másként nem, hát tekintélyes vezetőik révén, mint Clemenceau, Wilson, illetve Lloyd George. Ezért úgy véljük, érdemes volna mélyebben megismerni a versaillesi, saint-germaini, neuilly-i, trianoni és sèvres-i békeszerződések öt vesztes államának delegátusait.

A huszonzét szövetséges és társult állam javaslataival szemben az öt vesztes állam delegációja számos nehézségbe ütközik. Nemcsak amiatt, hogy nem tekintették őket egyenrangú partnereknek —, hanem sokkal inkább a békefeltételek módosításának nehézségei miatt. Érveléseik, illúzióik hamar romba dőlnek a szövetségesek hajthatatlanságával szemben. Pedig az öt delegáció tagjai nem sajnáltak sem erőt, sem fáradságot akár a legcsekélyebb engedmény elérésének érdekében, főleg ami a területi és háborús kártérítéseket illeti.

A delegációk vezetői: a német Brockdorff-Rantzau gróf, Renner osztrák kancellár, Sztambolijzski bolgár miniszter; a magyar Apponyi gróf és a török vezír Damad Ferid pasa voltak. A békekonferencia ideje alatt országaik nagykövetei és ügyvédei. „Vádlott és bűnös”² nemzetek képviselői, akik Karl Renner³ találó megjegyzésével élve inkább vezekelnek, mint egyezkednek. A tárgyalások idején kialakult közvélemény- és hangulatváltozások megértéséhez szükségesnek tűnik e delegációknak mélyebb ismerete is.⁴

---

¹ Ez a munka nem jöhetett volna létre Ádám Magda professzor, Vörös Melinda és Boulet-Stefan Hajnalka közreműködése nélkül.

² *Victor L. Tapie*, *Monarchies et peuples du Danube* (Dunamenti népek és monarchiák), Paris, Fayard, 1969. 426–429.

³ Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Franciaország Külügyminisztériumának Levéltára, ezentúl AMAE), *A Paix*, vol. 27, Renner kancellár Nemzetgyűlés előtt tartott beszédének kivonata, 1919. május 8.

⁴ Munkánkat messzemenően inspirálták a nemzetközi kapcsolatok két eminens francia tudósának, Pierre Renouvinnek és Jean-Baptiste Durosellenek a kutatásai, melyek során különös hangsúlyt fektetnek az államférfiak, a közvélemény és a „mélyen gyökerező erők” tanulmányozására. Lásd erről *Pierre Renouvin* és *Jean-Baptiste Duroselle*: *Introduction à l'histoire des relations internationales*, (Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok történetébe) Párizs, Armand Colin kiadó, 1991.; uo. Bevezetés 1–4. 9. fejezet „La personnalité de l'homme d'Etat” 284–313.; 12. fejezet „L'action de l'homme d'Etat sur les forces profondes” 384–410.

Forrásanyagként a „Secrétariat général de la Conférence au Quai d’Orsay” francia levéltár dokumentumait használtuk.

Tanulmányunknak óhatatlanul korlátai vannak: egyedül francia szemszögből vizsgálják a vesztes államok delegációit. Kutatásaink során különleges hangsúlyt fektettünk azoknak a katonai misszióknak az információira, melyek az „el-lenséges” delegációk megfigyelésével voltak megbízva. Főleg a francia vezérkar és a közbiztonsági osztály adatai, a postai és telefonos ellenőrzések, különböző megfigyelések és lehallgatások, francia és külföldi lapok kivonatai szolgálnak vizsgálódásunk alapjául.⁵ Véleményünk szerint érdemes kitérőt tenni és megismerkedni ezekkel a kiadatlan, sokrétű és sokszor furcsaságokkal szolgáló forrásanyagokkal.

Tanulmányunk másik fő aspektusa a helyi, esetenként szélesebb körű francia közvélemény feltárása az 1919–1920-as szerződéseket illetően, több, különböző forrás felhasználásával. Vizsgáltuk a sajtót, a békekonferencia főszereplőinek autentikus megjegyzéseit, a helyi és megyei levéltárak anyagait, vagy más, a vesztes államok delegációinak fogadásában és ellátásában érdekelt körök — például a rendőrség, illetve az idegenforgalommal foglalkozók — dokumentumait.

Célunk tehát e békeszerződések helyi — nem egyszer anekdotikus — történetének a felidézése. A helyi közvélemény, követve az általános hangulatot, hamar szkeptikussá válik egy olyan béke láttán, amelynek megvalósítása túl nagy akadályokba ütközik. Már maguk az aláírási ceremóniák is gyanakvást, kétséget vagy közömbösséget árasztó hangulatban zajlanak le. Amilyen mértékben tolnak el az aláírás időpontjai, olyan mértékben csökken az érdeklődés a szerződések iránt. Versaillesban az erős németellenes közvélemény és az üzleti szféra még igen nagy érdeklődést mutat e „történelmi” esemény iránt. Saint-Germainben viszont — ahol furcsa módon valóságos osztrák-párti hangulat alakul ki, — az érdeklődés sokkal enyhébb a kiváló „második”-at illetően. A többi: neuilly-i, trianoni és sèvres-i szerződések esetében a helyi közvélemény teljesen közömbös: a bolgár, magyar és török nemzetek másodlagosnak tűnnek, még akkor is, ha Neuillyben az aláírás némi feltűnést kelt.

A két háború között emléktáblákat helyeznek el Versaillesban, Saint-Germainben és Neuillyben. Számos, a békeszerződések aláírását ábrázoló képeslap kerül forgalomba, ami turisztikai szempontból új megvilágításba helyezi a versaillesi és saint-germaini kastélyokat. De a II. világháborús német megszállás és az azt követő időszak után az 1919–1920-as szerződések emlékei sokat veszítenek aktualitásukból. Pedig 1989 óta a nemzetközi viszonyok változásainak függvényében a francia közvéleményben ezek az emlékek néha újjáélednek. Gondoljunk csak a balkáni vagy a közel-keleti konfliktusok kapcsán feléledt érdeklődésre, mely azonban nagyon részleges és hiányos maradt.⁶

⁵ Archives Départementale des Yvelines (Yvelines Megye Levéltára, ezentúl ADY), 1F20, Henry misszió, Versailles, 1919. május 5., „A Henry misszió hírszerző szolgálatának megszervezése és működése”; uo. Versailles, 1919. május 11. „Kiegészítő jegyzet a Henry misszió hírszerző szolgálatának megszervezéséről és működéséről”.

⁶ Kutatásunk első anyaga a békeszerződések (1919–1920) történetével kapcsolatban megtalálható Yvelines megye levéltárában, a Saint-Germain-en Laye és Mareil-Marly könyvtáraiban. Címe: La France a-t-elle gagné la paix après la Grande Guerre 1914–1918? Histoire de Saint-Germain-en-Laye, de Mareil-Marly, et des traites de paix 1918–1923, (Megnyerte-e Franciaország a békét az

I. A versaillesi békeszerződés (1919. június 28.)

A német delegáció: sértett büszkeség és elveszett illúziók között

A Kölnből, vonattal induló német küldöttség 1919. április 29-én 21 óra 30-kor érkezik a Vaucresson-i állomásra. Minden nehézség és provokáció nélkül haladnak át a Saint-Quentin környéki feldúlt, régi frontvonalakon.⁷

Versaillesban három erre a célra kibérelt hotelben szállnak meg: a „Réservoirs” luxushotelben, a szerény „Suisse” és a kényelmes „Vatel” szállókban.⁸

A német küldöttek meghatalmazásait május 1-jén ellenőrzik egy igen egyszerű és rövid eljárás során.⁹

A delegátusok száma a két hónap alatt ötven és kétszáz között váltakozik. A delegáció élén elsősorban diplomaták találhatók, úgymint a delegáció vezetője a porosz származású Ulrich von Brockdorff zu Rantzau gróf külügyminiszter; von Lersner báró, aki részt vett a breszt-litovszki tárgyalásokban, Walter Simons a külügyminisztérium igazgatója, és minden párt militáns politikusa, így a szocialista David, Giesberts, a Zentrum-párti Legien és Leinert, a porosz Landtag elnöke, Hannover polgármestere.

Kiemelendő az üzletemberek elsőrendű fontossága Warburg hamburgi bankár és Melchior az AEG igazgatójának személyében. Számos „szakember” és értelmiségi száll meg Versaillesban, többek között a pacifista Dr. Schückling, Bonn professzor Münchenből, újságírók, mint Redlich a „Vossische Zeitung”-tól,¹⁰ több tolmács, titkár, sőt még egy orvos, dr. Bier és egy Hammer nevezetű rajzoló is, akik a delegáció kuriózumainak tekinthetők.¹¹ Különbséget kell tenni a csupán átmenetileg ott tartózkodó küldöttek között, mint például Max Weber, a híres Heidelberg-i közgazdász, Thyssen nagyiparos, vagy Köln alpolgármestere, Adenauer,¹²

1914–1918-as világháborút követően? Saint-Germain-en-Laye, Mareil-Marly és az 1918–1923-as békeszerződések története), gépelt formában, 1999. 50.

⁷ Archives communales (Városi Levéltár), Versailles, D3 988. Különböző újságcikkek. Három német delegátus és hat titkár — valódi „szálláscsinálók” — újságírók szerint már április 25-e reggelén megérkeznek Versailles Chantiers állomásra, azután, hogy áthaladnak Span, Creilen és Achèresen. Petit Parisien, 1919. április 26.

⁸ AMAE, A-Paix 26, 171, 179–180, „Schutz parancsnok jelentése a német delegátusok békekonferenciára való utazásáról”. ADY, 4M2/113, Seine-et-Oise prefektus levele M. Arnavonnak, 1919. április 7., azután, hogy a prefektus meglátogatja a három szállodát. Annuaire de département de Seine-et-Oise, 1920–1921, Versailles-i hotelek listája, 341. A Réservoirs hotel valójában a régi Madame de Pompadour hotel; a Suisse szálloda a Rue Pétigny 3. szám, míg a Vatel hotel a Rue des Réservoirs 38. szám alatt található, a mai Réservoirs utca és a Boulevard de la Reine sarkán. Ez utóbbi szállodában kerülnek elhelyezésre az újságírók és titkárok.

⁹ Archives communales, Versailles, DR 988, Journal, Petit Parisien, Petit Journal Presse, 1919. május 2.

¹⁰ A német újságíróknak azonban óriási nehézségeket okoz az információk beszerzése olyannyira, hogy néhányan közülük visszatérnek Németországba.

¹¹ AMAE, A-Paix 26, 8–44, „A hat német delegátus a békekonferencián” (Brockdorff-Rantzau, Warburg, David, Müller, Giesberts, Dr. Schückling); 70–85, „Egy német forrásanyag kivonata, amely a konferencián résztvevő német képviselőről tartalmaz adatokat”. ADY, 1F20, Bulletin de renseignements (hivatalos jelentések, ezentúl BR) n° 15, 1919. május 22.

¹² ADY, 1F20, BR n° 14, Versailles, 1919. május 20, „Brockdorff-Rantzau báró és a híres német közgazdász Weber professzor kirándulása Danescaut főhadnagy kíséretében. Útvonal: Villacoublay, Robinson. Heves vitatkozás a két német között. Beszélgetés-töredékek: „Egyedül maradtunk!... A-zoknak az embereknek ott nincs diplomáciai érzékük.” – Célzást tettek Regierungura, és valahányszor

és azok között, akik a két hónapig tartó tárgyalások egész idejére maradnak, s akiket a fentiekben már említettünk.

Brockdorff-Rantzau gróf határozott egyénisége oly erős hatással van az egész delegációra, hogy az árnyékot vet a többi képviselőre. A francia hírszerzés egy időben a német politika irányítójának tartja: „a jelenlegi kormány lelké”-nek. Politikai és társadalmi pályafutása során a végtelenségig rugalmasnak mutatkozik. A régi rendszer arisztokratái közé tartozik. Néhányak által arrogánsnak ítélt személyiség, aki rokonsága révén kapcsolatban van a császári család köreivel is. Ugyanakkor jól ismeri a berlini üzleti miliót, főleg a zsidó pénzembereket, és ennek kapcsán szívesen hangoztat liberális nézeteket. S végül kitűnő személyes kapcsolatai vannak szocialista körökkel. Egyik főszereplője azoknak az intrikáknak, amelyek elősegítik Oroszországban a bolsevizmus hatalomra jutását.¹³

Brockdorff véleménye döntő befolyással van a delegációra. Küldetésének elején célkitűzései világosak, s ezt legkevesebb öt érveléssel támasztja alá. Először is Wilson amerikai elnök 14 pontjához tartja magát, a népek önrendelkezési jogát véve alapul. Tehát a vitatott területeken népszavazás kiírását kéri, és ebben a delegáció nemzetközi jogi szakértőire támaszkodik. Másodsor: ki akarja használni az antant államok közötti ellentmondásokat, előnyben részesítve Nagy-Britanniát és főleg az Egyesült Államokat, mivel azok „a priori” kevésbé mutatkoznak ellenségesnek a német állásponttal szemben. Az amerikai segítségre és Wilson elnök feltételezett szimpátiájára is támaszkodik. Továbbá abban reménykedik, hogy nemcsak a szövetséges angolszász, de a francia képviselőkkel is sikerül tárgyalnia, és esetleg részt vehet a szövetségesek Ausztriával, Bulgáriával és Törökországgal való megbeszélésein. Brockdorff szerint, ha a szerződés elfogadhatatlan lenne, a németországi bolsevizmus-veszélyt komoly érvenként lehetné felhasználni, főként egy olyan Franciaországgal szemben, amelynek egész területét forradalmi sztrájkok bénítják. Végül arra is felkészül, hogy visszautasítsa a szerződés jó néhány feltételét, az „ellenállás” kockázatos álláspontját választva.

A német delegációnak eme öt érve — wilsoni jog, angolszász támogatás, közvetlen tárgyalás, bolsevizmus-ellenesség és a végtelenségig való kitartás — a szövetségesekkel való egyezkedések során teljesen szétfoszlik, és ez hatalmas csalódást okoz.

Brockdorff-Rantzau túlzott magabiztossággal utazik Versaillesba. Tökéletesen bízik magában és sikerében. Egyetlen gondja csupán: nem biztos abban, hogy magára vállalhatja a béke aláírásának felelősségét. A gróf taktikája és polemikus, jogi s néha arrogáns hangneme éles ellentétben áll Erzbergerrel, azzal a weimari politikussal, aki csalódással veszi tudomásul, hogy nem képviselheti Németországot a Szövetséges Hatalmak előtt, s aki egy sokkal rugalmasabb egyezkedés híve.¹⁴

csak az autónak lassítania kellett — és a motor bűgása nem fedte a beszélgetés zaját — annyiszor hallgatott el a két beszélgetőtárs. Incidens nélküli visszatérés.” BRR. n° 17, 1919. május 23., n° 30–31, 1919. június 7. Gerd Krumeich, „Le traité de Versailles vu d’Allemagne” (A versaillesi békeszerződés német szemmel), L’Histoire, n° 233, 1999. június 20.

¹³ AMAE, A-Paix 26, 8, op. cit. ADY, 1 F2O, BR. n° 10, 1919. május 17.

¹⁴ AMAE, A-Paix 74, 157–160, Fiches de renseignements (hivatalos jelentések, ezentúl FR), Bern, 1919. április 14. és 20.; távirat Koppenhágából, 1919. április 21.; 168–170, René Massigli

A „hideg zuhany” május 7-én, szerdán, a „Trianon Palace” hotelben éri a delegációt, a békefeltételek átvételekor.¹⁵

Valóságos „csapást” jelent ez a német küldöttek számára, s még a legméréseltebb delegátusok is rendkívül szigorú feltételekről beszélnek. Brockdorff-Rantzau nyilatkozatában „több millió német halálos ítéleté”-ről szól, amit csak tovább erősít a békefeltételek által sokkolt német közvélemény széleskörű felhőrdülése. Egy elfogott táviratból — amit Versaillesból a Neue Berliner Zeitungnak küldenek — megtudjuk, hogy a felháborodott német delegátusok „megsemmisítő”-nek tartják a békefeltételeket. Ezek minden egyes pontja fölülmúlja még a legmerészebb elképzeléseket is. Landsberg birodalmi miniszter „erőszakos béké”-ről beszél, hiszen a delegátusoknak nincs lehetőségük szóbeli egyezkedésre: igen vagy nem között választhatnak, néhány írásbeli ellenvetés benyújtása mellett. Schückling professzor a következőket válaszolja Versaillesban egy berlini újságírónak: „Az a benyomásom, hogy mélyen gyökerező szadista hajlam készíti Franciaországot, hogy megtörje Németországot. A tegnap délután kapott dokumentum egész egyszerűen rettenetes.” Giesberts miniszter az egyetlen kiutat egy Oroszországgal kötendő békében és bolsevista csapatok bevonásában látja. Végül az a Brockdorff-Rantzau, aki a ceremónia alatt ülve marad — így bizonyítva, hogy nem vádloltként áll bírái előtt — a következő napon magán kívül van.¹⁶

A küldötteket keserűség, csüggedtség sújtja le Versaillesban. Brockdorff „versaillesi kalitkáról” beszél.

A delegáció tagjait figyeli a csendőrség, melynek létszáma 35 és 125 között váltakozik. Ehhez járul még egy 17 tagú, felügyelőkből és biztosokból álló misszió az államvédelemtől. Fokozzák az áramszolgáltatást — a közvilágítást megtriplázzák — és tűzvédelmi óvintézkedéseket tesznek a Réservoirs utca, a Boulevard de la Reine és a parkban található hotelek körül. A megfigyelések központja a Réservoirs szálló, mivel ez tűnik a legkézenfekvőbbnek.¹⁷

A németek főleg a francia sajtón keresztül jutnak értesülésekhez; a távirókészüléket csak hosszas nehézségek után állítják működésbe, de hamarosan el is romlik. Egy német delegátus megjegyzése szerint ezek francia vonalak és Hughes készülékek, nem pedig német Siemens gyártmányok. Az egyetlen működő vonal a kormánnyal van összeköttetésben és nem használható privát célokra.

A delegátusok mozgástere korlátozott. A három versaillesi szálloda között, valamint a kastély parkjának egy lezárt, a „Trianon-Palace” hotelig húzódó részén közlekedhetnek. Ez utóbbi helyen egyébként számos különböző bizottság működési helye található.¹⁸

jelentése, 1919. május 4.; 230–231, Német misszió, Berlin, 1919. szeptember 23.; „Brockdorff-Rantzau missziója Versaillesban”.

¹⁵ Archives communales, Versailles, D3 988, Az országos francia sajtó különböző cikkei, 1919. május 7–8.

¹⁶ Gerd Krumeich, „Le traité de Versailles vu d'Allemagne” (A versaillesi szerződés német szemmel), i.m., 20. AMAE, A-Paix 26, 188, Német misszió, Berlin, 1919. május 9., „A német delegátusok benyomásai Versaillesról”.

¹⁷ ADY, 4M2/113, „Rekvirálások” és „Közbiztonsági és rendészeti intézkedések” dossziéi. Archives communales, Versailles, 1 1982, „Helyi rendőrség” dossziéja.

¹⁸ Archives communales, Versailles, 1D71, Extrait du registre des délibérations du conseil municipal (A városi tanács határozati könyvének kivonata, ezentúl E. R. D. C. M.), 1919. április 28.

Néhány akkreditált német küldöttnek lehetősége van komoly bevásárlásra, főleg luxuscikkeket árusító versaillesi kereskedőknél, így: piperecikkek, parfümök, jelentős konzervkészletek kerülnek megvételre, valamint rizs, kakaó, csokoládé, vaj, lencse, sütemény és rengeteg szövet, könyv, régiség, cipő – olyannyira, hogy a versaillesi cipőkereskedők összes nagy készlete elkel. A körülményekre való tekintettel a város kereskedői „szokatlan árakat” állapítanak meg. E bevásárlások nyomán igen meglepő „diplomata” csomagok hagyják el Versaillest.

A Párizs környéki autókirándulások alkalmat nyújtanak a delegáció eminens tagjainak néhány nevezetes város, illetve helyiség megtekintésére: Boulogne, Saint-Cloud, Malmaison, Terasse de Saint-Germain-en-Laye, Rambouillet, Cernay. A versaillesi kastélyt azonban sohasem látogatják meg. A bevásárlások és utazások minden esetben engedélyhez kötöttek és a francia államvédelem felügyelőinek és biztosainak kíséretében zajlanak le.¹⁹

Néhány szolid szórakozásra is sor kerül a szállodákban, mint például komolyzenei hangversenyekre, versfelolvasásokra vagy kártyapartikra. A delegátusok maguk veszik meg újságjaikat a szállodával szemben lévő újságárusnál, és gyakran betérnek az éppen mellette található szerény kávézóba. Vasárnaponként egyesek részt vesznek a Hoche utcai protestáns istentiszteleten — így Hilger tanácsos —, illetve a Notre-Dame templomban tartott misén – mint például Giesberts miniszter.²⁰

Napi 100 frankot, 230 márkának megfelelő jelentős összeget fizet minden egyes delegátus a Réservoirs hotelben való ellátásért és szállásért.²¹ Pedig a hotel állapota igen sok kívánnivalót hagy maga után. Az egyik delegátus szerint az „elnagyolt francia elegancia tipikus példája”. Hat-nyolc titkár alszik egy szobában, néha még a földön is, az ablakok nyikorognak, az ajtók rosszul zárnak, az ágyak és az egészségügyi berendezések kezdetlegesek, mint bárhol másutt Franciaországban. A követek késő estig dolgoznak és az a rossz szokásuk van, hogy elégetik a beadványok, mellékletek stb. fel nem használt példányait... olyannyira, hogy a Réservoirs szálló kandallóiban három alkalommal keletkezik tűz. Másrészt a Suisse hotelből néhány gyomorrontást jeleznek. Május elején olyan hírek kelnek szárnyra, miszerint a hotelszemélyzet nagyrésze kém lenne, s a szobák fel volnának szerelve mikrofonokkal.

Von Schubert delegátus eképpen foglalja össze versaillesi tartózkodásának benyomásait: „Megfigyelés alatt állunk és kémkednek utánunk, mintha foglyok lennénk. S az elképesztően magas árakhoz képest, amelyeket fizettetnek velünk, csapnivaló a szállás és az ellátás. Számptalan sértésnek és megaláztatásnak va-

¹⁹ ADY, 1F20, BR; 4M2/113, „Közbiztonsági és rendészeti intézkedések” Pierre de Nolhac, La résurrection de Versailles, Souvenirs d'un conservateur 1887–1920, (Versailles feltámadása. Egy múzeumi főkönyvtáros emlékiratai 1887–1920). Paris, Plon, 1937, 233–234. De Kindelen-Wechter kivételével, aki kéri, hogy megtekinthesse Kis Trianont.

²⁰ Archives Communales, Versailles, D3 988, Petit Parisien, 1919. május 5., Jean Vignaud, „Hilger tanácsos meghallgat egy prédikációt a templomban”; Ordre public, 1919. május 12.; Echo de Paris, 1919. június 8.; „Zarándoklás Versaillesba”.

²¹ ADY, 4M4/113, „Lakáshelyzet és ételmezés” dosszié. A három hotel kibérlése április 22-én vagy 28-án kezdődik, napi 3000 frank a Réservoirs, 1500 frank a Vatel és 1600 frank a Suisse Szállodáért. Ezen kívül 5 frank a reggeli, ebéd 15 frank, vacsora 18 frank. A német delegátusoknak külön luxustaxát kell fizetni a Réservoirs és Vatel szállodákért.

gyunk kitéve. Nehéz vesztesnek lenni egy olyan országban, ahol néhány hónapja még mi voltunk az urak”.²²

A bőséges ital- és dohányfogyasztás ártatlan tréfák kialakulásához vezet. Ezekről a szobalányok adnak beszámolót a hírszerző szolgálatnak. Például akadnak olyan németek, akik éppen akkor engedik át magukat az úszás örömeinek a versaillesi park „Lábáztató”-nak nevezett medencéjében, amikor a gépírókisaszonyok arra járnak.

Pedig az általános hangulat aggodalommal és szorongással telített. Ezt igen hüen fejezi ki az a leírás, amely a május 7-ről 8-ra virradó éjszakáról számol be: „Nagyon idegesek vagyunk.

Rengeteg cigarettát szívunk.

Éjfél fele cigarettát viszünk az éjjel dolgozóknak.

Nagyon sok közönséges fehér- és vörösbort, valamint whiskyt iszunk.

Hajnal felé többé-kevésbé már majdnem mindenki részeg, kivéve Brockdorff-Rantzau grófot, (aki mindig méltóságteljes).

Giesberts postaügyi minisztert holtrészegen kell elvinni és lefektetni.

Lehetetlen, hogy ne idézzük itt Henry alezredes ironikus elbeszélését, Giesberts miniszter kicsapongásai kapcsán:

„Giesberts Ó Excellenciája vesződségei híresek maradnak a delegáció történetében. Egyik ezt megelőző itt-létekor legfőbb gondja az volt, hogy megismerkedjen leghíresebb borainkkal.

Egyik este, egy kiadós vacsora után, ahol megkülönböztetett figyelmet szentelt burgundiai borainknak, egyedül merészkedett elindulni a kihalt utcán: szerencsére inkább gurult, mint ment egyik lámpaoszloptól a másikba kapaszkodva, így téve meg a Réservoirs utca teljes hosszát.

Végül Ó Excellenciája más különösebb incidens nélkül kikötött a Vatel szálló halljában, ahol diadalmas bőföggéssel jelentette be magát.

De burgundiai boraink rosszindulatú démona nem hagyta békén. Úgy kóborolt a szálloda folyosóin, mint valami éjjeliőr; a villanykapcsolókkal szórakozott, miközben könnyed lábmozdulatokkal borogatta a párosával kitett cipőket és csizmákat.

S annak ellenére, hogy a fejvesztve összesereglett követségi titkárok és gépírók a szobájába tuszkolják, tovább eregeti „vivát”-jait, mintha zászlót lengetne.

Lehet, hogy ezen az éjszakán fejezte be a postaügyi miniszter az »Übü király« olvasását?”

Amikor Giesberts június végén visszatér Németországba, Weimart teleshírja Franciaországot sújtó átkaival, s a burgundiai borok vonzó emléke ellenére megfogadja, hogy soha többé nem teszi be a lábát Versaillesba.

Eközben a német delegáció ismét munkához lát, hogy megfogalmazza ellenjavaslatait. Május közepén új stratégiát választanak: addig húzni, halasztani a tárgyalásokat, amíg az elégedetlenséget vált ki a Szövetségeseknél. A német kormány és delegációja közötti, május 23-án Spaaban tartott megbeszélés során megfogalmazzák azokat az érveket, amelyekkel alátámasztják az aláírás megtagadását

²² ADY, 1F20, Különféle hivatalos jelentések. AMAE, A-Paix 26, 180–181, Allizé távirata Pichonnak, 1919. május 7., Bécs; 196, Bern, n°3782/2, 1919. május 31.

és néhány engedmény kérését. Május 27-re készen állnak az ellenjavaslatok. Ezek a Chantiers állomásra érkező, 11 vagonból álló német vonaton lévő nyomdán kerülnek kinyomtatásra.²³

A delegáció ezzel a tervvel három főbb ponton szeretne engedményeket elérni. Elsősorban a területi határozatokat illetően: Poroszország nyugati részén, a Danzig-i rendezés, Felső-Szilézia bányái, a Saar-vidék és a kolóniák kérdésében. Másodsorban: a kártérítéseket illetően, ugyanis a területi határozatokkal kapcsolatosan ez nincs elég világosan kifejtve. És végül, de nem utolsó sorban: a Németország háborús felelősségéről szóló pont (231.§) és néhány személyiség — így II. Vilmos császár — háborús bűnökért való felelősségre vonása (227., 230.§) tekintetében, amelyek Németország számára elviselhetetlenek és megszegyenítőek. Egyedül egy semleges bíróság lenne alkalmas eféle ítéletek meghozatalára.

Versaillesban már június elejétől szétfoszlik minden illúzió, amelyet az ellenjavaslatokhoz fűztek. Ezeket egyébként Berlinből diktálták, s tartalmukban igen ügyetlenek és rossznak bizonyulnak. Ennek ellenére a delegáció türelmetlenül várja a Szövetségesek feltehető engedményeit, ugyanakkor az aláírás megtagadásának következményeitől tartanak. Német és francia delegátusok még egy utolsó alkalommal asztalhoz ülnek, de ekkor már mindenki számára világos, hogy a tárgyalások nem Versaillesban, hanem másutt folynak. Végül is a Szövetségesek visszautasítják a „német jegyzéket”, s ezt június 16-án 18 óra 30 perckor tudatják velük a Réservoirs szállóban. Ugyanakkor felszólítják a német kormányt, hogy öt napon belül hozza meg határozatát a szerződés aláírása vagy visszautasítása tekintetében.

Június 16-án este a német delegáció nagy része — 74 tag a 194-ből, köztük Brockdorff-Rantzau gróf — elhagyja Versaillest és Noisy-le-Roi-ból különvonattal hazaindul. Június 18-án érkeznek meg Weimarba. A delegáció legnagyobb része, élükön Brockdorff-Rantzauval, megtagadja a szerződés aláírását. A gróf fél órán keresztül beszél, állítólag színtelen hangon, a Scheidemann kormány előtt. Megismétli, hogy a szerződés „elviselhetetlen”, pénzügyi kikötései megvalósíthatatlannak, s elfogadása „ellenkezne a becsülettel”. A kormánytagok azonban kevés többséggel ugyan (nyolc mellette, hat ellene), de elfogadják ezt az álláspontot, és másnap az egész kormány lemond. Ráadásul a szövetségesek nem hajlandók tovább engedni, és június 22-én elutasítják az utolsó német kérelmet is. Ekkor a vezérkarral szemben álló Ebert elnök és Erzberger — Brockdorff ellenlábasa — válaszol. Befolyásos összeköttetései révén Erzbergernek sikerül elérnie, hogy a Nemzetgyűlés június 23-i határozatában engedélyezze a versaillesi szerződés aláírását. A Versaillesban maradt németek e hír hallatára letargiába esnek, lemondanak az autós kirándulásokról és a lehető legkevésbé mutatkoznak.

Az elfáradt és megkeseredett Brockdorff-Rantzau június 20-án benyújtja lemondását. A hírszerző szolgálat, június 20-án kelt levelében, így összegzi lemondásának okait: Brockdorff-Rantzau gróf „(...) teljes mértékben ellenezte a szerződés aláírását, de a weimari konferencia világosan bebizonyította számára, hogy Németország, belső helyzetéből adódóan, nem kockáztathat meg egy visszautasí-

²³ ADY, 1F20, Különféle hivatalos jelentések. Archives communales, Versailles, D3 988, Excelsior, 1919. május 28.

tást. Fájdalommal bár, de elismeri annak szükségességét, hogy alávéssék magukat a szövetségesek követeléseihez. Egyedüli olyan személy, aki a Scheidemann kormányban a régi német politika letéteményese, és képtelen egy hirtelen pálfordulásra; egyébként is olyan keményen harcolt az antant javaslatok ellen, hogy nem tehetné névaláírását a szerződésre anélkül, hogy fel ne keltené ellenfelei gyanúját.” Látván az új kormány aláírásához való hozzáállását, a delegáció pénzügyi és gazdasági szakemberei is követik őt június 25-i lemondásukkal.

Az új Bauer kabinet Daniel Heimhausent nevezi ki Versaillesba a német delegáció vezetőjének. Június 23-án este bejelenti, hogy a németek elfogadják a békefeltételeket, de ugyanakkor nem akarja, hogy a kormány őt jelölje ki a szerződés aláírására. Végül Herman Müller külügyminiszterre és Bell gyarmatügyi miniszterre esik a választás. A két miniszter június 28-án hajnali 3 óra 10 perckor érkezik Versaillesba tizenöt titkár kíséretében, s aláírás után, még aznap este visszautaznak Németországba.

Mivel majdnem minden német elhagyja Versaillest, június 30-ával feloldják az „egészségügyi zárlatot”. Egyesek visszatérnek Németországba, mások pedig a Rue de Lille-ben található német követségen rendezkednek be; mindemellett egy 40 tagból álló német csoport — akik az időközben megalakult bizottságokkal a Trianon-Palace hotelben dolgoznak — két versaillesi szállodát foglal el még néhány hónapig.²⁴

Példátlan németellenesség

1918 október-novemberében, a Quai d'Orsay kormány történelmi érveket sorakoztat fel annak érdekében, hogy Versailles váljék a béketárgyalások központjává. Clemenceau különösen ragaszkodik ehhez a történelmileg oly híres városhoz. Végül is André Tardieu az, akinek sikerül meggyőznie Wilson amerikai elnököt. Ez utóbbi szívesebben hajlott volna egy semleges város kijelölésére.²⁵

²⁴ Pierre Renouvin, *Le traité de Versailles (A versaillesi szerződés)*, Párizs, Question d'histoire-Flammarion, 1969, 84–100. AMAE, A-Paix 26, 207–208. A-Paix 74, R. Massigli jelentései május 31., június 3., június 5.; 230–231, „Brockdorff-Rantzau missziója...”, op. cit. ADY, 1F20, BR n° 49–50, 53, 54, 1919. június 26–27., június 30., július 1. Lemondásukat benyújtó szakértők: Wilhelm Beukenberg, Wilhelm Cuno, Louis Hagen, Philip Heineken, Ewald Hilger, Georg Luebsen, Karl Melchior, Emil Georg von Strauss, Frans Urbig, Max Warburg, Otto Wiedfeldt, F. H. Witthoef. Ugyanitt megjegyezzük, hogy a szerződésaláírás napjára Versaillesban maradt német delegátusok nem csinálnak nagy ügyet Hermann Müller, de főként Bell küldöttek megbízásából.

²⁵ AMAE, A-Paix 22, „Határozati javaslatok...” n° 5370, 1918-as ülészak. AMAE, A-Paix 22, 61, A külügyminiszter távirata az Egyesült Államok nagykövetének, 1918. október 31., 67, a washingtoni nagykövet távirata a külügyminiszternek, 1918. november 5.; 73, André Tardieu személyes távirata George Clemenceaunak, New York, 1911. november 8. Archives communales, Versailles, D3, 1314, Honnorat javaslata, melyben megkísérli Versaillest a nemzetközi kapcsolatok központjává tenni, 1919. 1918 októberében, még a harcok befejezése előtt, a kancellári hivatalokban az eljövendő békekonferencia helyszínét firtatják. Úgy tűnik, hogy elsőként Franciaország washingtoni nagykövete, Jusserand javasolja Versaillest (vagy Fontainebleaut). A későbbiek során több, semleges állam is javaslatot tesz, így Svájc Bernt vagy Lausanne-t javasolja. Hollandia Hágát, Belgium pedig Bruxelles. Stephen Pichon külügyminiszter állhatatosan küzd Versaillesért, különösen a Lausanne-t vagy Genfét előnyben részesítő amerikai elnökkel szemben. Érveit kitartóan többször elismélti: először, a semleges államok nem nyerték el a békekonferencia megrendezésének jogát, hiszen nem

Helyi szinten széleskörű viták bontakoznak ki, történelmi és erkölcsi érvek csapnak össze, azért, hogy Versailles váljék a béke aláírásának színhelyévé. A bosszúállás vágya is hajtja a franciákat, hiszen 1871. január 18-án éppen a versaillesi kastély híres Tükörtermében egyesíti Németországot, és alapítja meg a Német Birodalmat I. Vilmos és Bismarck kancellár.

Camille Jullian, a Collège de France professzora a következőket mondja: „Nem tudom, hogy kinek jutott legelőször eszébe Versailles. Azt hiszem, egyszerre többeknek ötlött fel ugyanaz a gondolat, olyanoknak, akik jog- és hagyománytisztelők, szimbólumimádók és praktikus felfogásúak.”

Már 1918. november 11-én, a versaillesi városi tanács közfelkiáltással és egyhangúlag megszavazott határozatot hoz arról, hogy a „kártérítő béke” a Tükörtermében íratassék alá. Hivatalosan ezt 1919. április 24-én hozzák nyilvánosságra, hozzatéve, hogy: „Versailles lakossága, amelynek még mindig eleven emlékezetében él az 1871-es év, jogos büszkeséget érezhet e nagy történelmi határozat kapcsán”.²⁶

A sajtó szintén bosszút kíván állni a „poroszok” által 1871-ben elkövetett bűnökért. Az egyik újság cikkírója szerint a „büntett és a bűnhődés helyszíne ugyanaz kell legyen”. Egy másik lap 1919 júniusi számában angol metszet jelenik meg az 1871-ben poroszok által megszállt Versaillesst ábrázolva, amint egy porosz lovascapat a Réservoirs utcát támadja.

A béke aláírásának napján, a versaillesi városi előjáróság, „meghitt” ünnepség keretében, két koszorút helyez el a Notre-Dame temetőben. Az egyiket Jules Favre sírjára, akit az 1871-es frankfurti tárgyalások során a kormány nemzetvédelemmel bízott meg; a másikat pedig Rameau akkori versaillesi polgármester sírjára. E két francia szimbolizálja Versailles-ban a poroszok által túsul és foglyul ejtett személyeket.

A Versailles-ban sorra kerülő ünnepség alkalmat ad nemcsak néhány fájó emlék felidézésére, hanem annak a történelmi szennyfoltnak a letörlésére is, amit a poroszok gyászos emlékü megszállása okozott. Valószínűleg 48 év távlatából könnyebb visszaidézni annak a „rettenetes év”-nek a történetét. A „Revue d'histoire de Versailles et de la Seine-et-Oise” című folyóirat a következő magyarázatot fűzi ennek a rögeszmének a záróakkordjaihoz: „Most, miután sikerült lemosnunk az 1870-es év gyalázatát, e gyászos kor eseményei végleg bevonulnak a történelem

---

harcoltak a németek ellen; másodsor pedig a 1 800 000 (sic) francia halott „külön jogokat” biztosít Franciaországnak; s végül „anélkül, hogy sokat időznénk a múlt emlékein, elfeledhetjük-e, hogy 1871-ben a mi területünkön, fővárosunk kapui előtt, Versaillesban vetette meg Németország világhuralmának alapjait, a népek szabadsága megsértésére építve azt? Vajon nem az igazság győzelmének szimbóluma-e az, amit a kongresszusnak képviselnie kell, s aminek legfontosabb elve a népek önrendelkezési jogának szabadsága?” A washingtoni francia nagykövet még hozzáfűzi, Wilson elnöknek ajánlja, hogy Versailles és Párizs eleve „predestináltak a szabadság és béke megalkotására”, hiszen az amerikai függetlenség két szerződését is itt írták alá. 1918-ban a képviselőház utolsó ülészakán a képviselők, Honnorrattal az élükön, azt javasolják, hogy egy állandó központot hozzanak létre Versaillesban, a nemzetközi szervezetek számára (a Nemzetek Szövetsége székhelyét).

²⁶ Archives communales, Versailles, D3, 988, A békeszerződés aláírásának előkészületei. Békekonferencia (1918. novembere – 1919. áprilisa); Salut Public, 1919. január 5. A Versailles-ért síkra szálló Democratie Nouvelle sajtókampánya november 21-től 27-ig, Camille Jullian válasza 1918. november 24-én. 1982.

lapjaira, s mert következményei már nem lehetnek súlyos kihatással jövőnkre, aggodalom és erkölcsi szégyen nélkül láthatunk hozzá tanulmányozásukhoz.”²⁷

A megbékélő hangulatot sugalló cikk ellenére, a kedélyek néha mégis fel-lángolnak. 1919. május 23-án a Réservoirs szálló előtt egy plakáton a következőket olvashatjuk:

„*Gyilkosokkal,
Gyűjtogatókkal,
Tolvajokkal
Nem tárgyalunk,
Csak elítéljük őket.
Emlékezzenek!*”

Liga a német büntettek emlékének megörökítésére – Montmartre utca 167, Párizs”

Ilyen kiélezett körülmények között Versailles polgármestere az elzászi szár-mazású Henri Simon, kötelességének érzi felhívni a lakosság figyelmét a hazafias érzelmek mérséklésére, a méltóság és nyugalom megtartására és minden incidens kerülésére.²⁸

A német delegáció meg sem érkezik Versaillesba, de már jól érezhető németel-lenes hangulatról beszélhetünk. A Seine-et-Oise prefektusának küldött jelentés ceruzával írt margójegyzete híven utal erre: „... ma este 21 órakor 90 boche ér-kezett Vaucresson-ba”.²⁹ (Boche = német (személy), pejoratív tartalmú, sértésnek tekinthető.)

Brockdorff-Rantzau báró, a delegáció vezetőjének magatartása arisztokrati-kan hideg, s hangulatváltozásai zavarba ejtik a kívülállókat. Az egyik újságíró a következőképpen mutatja be: „arca sápadt, egyébként szabályos, Talleyrand módjára legörbülő, jóság nélküli, összeszorított ajkai megvetően biggyeszkednek, s mikor bólint, fejének hajválasztéka kifogástalanul egyenes a homlokától a tar-kójáig.” Az egyik karikatúra a versaillesi kastélykertben ábrázolja egy „szellem” kíséretében, aki nem más, mint az 1871. január 18-án császárrá koronázott I. Vilmos.³⁰

Amikor a delegáció megérkezik Vaucresson állomásra, feltehetőleg németel-lenes kiáltások hangzanak el. Két német küldött is megemlíti:

²⁷ Archives communales, Versailles, Ordre Public, 1919. március 10., SCHAM, „Egy gondolat”, a L’Echo de Versailles et de Seine-et-Oise újság által átvett cikk, 1919. március 15. Bibliothèque Municipale (Városi Könyvtár, ezentúl BM), Versailles, L’Echo de Versailles et de Seine-et-Oise, 1919. június 6–3–20, metszet a The Graphic c. újságból, 1870. október 29. és december 17., 1871. február 18. Lásd még Revue de l’histoire de Versailles et de Seine-et-Oise, 1919–1920, 64.

²⁸ Archives communales, Versailles, 1982, Hirdetés, 1919. április 16. ADY, 4M2/113, Főbiztos levele a prefektusnak, 1919. május 23.

²⁹ ADY 4M2/113, „Közbiztonsági és rendészeti intézkedések” dossziéja. Fogalmazvány.

³⁰ BM, Saint-Germain-en-Laye, L’Illustration, 1919. május 3. „A Szellem Versailles fasorai között, Brockdorff-Rantzau gróf soha sincs egyedül”. A delegáció Versaillesba való érkezése április 29-én, 466–467. AD Hauts-de-Seine, Le Monde Illustré, 1919. május 10. és 17.

„Állati kiáltásokkal, füttyökkel, ordításokkal, «Le a boche-okkal» kiáltásokkal stb. fogadott bennünket a párizsi külvárosi csöcselék”.³¹

„Már Vaucressonba és Versaillesba érkezésünk napján, aztán ottlétünk első idején meggyőződhattünk arról, hogy a lakosság hozzánk való viszonya egyáltalán nem nevezhető barátinak...”³²

Minden egyes incidens során, ami egyébként híven mutatja a németellenes hangulat mértékét, szóba kerül a német „arrogancia”.

A békefeltételek május 7-én kerülnek átadásra a Trianon Palace hotelban. Brockdorff-Rantzau mindvégig ülve marad, még akkor is, mikor heves tiltakozásának ad hangot. Németországban ujjongva fogadják a grófnak ezt a magatartását, a szövetségesek azonban előre kitervelt sértésnek tekintik. Wilson, amerikai elnök „vörössé vált haragjában” Brockdorff szemtelensége miatt. „Kedve lenne az embernek felállni és s...-be rúgni” mondja bizalmasan Clemenceau a hozzá közel állóknak.³³

1919. június 16-án a német delegáció megkapja a szövetségesek választát ellenjavaslatokra. Hat meghatalmazott képviselő és 22 gépkocsi még aznap este visszautazik Németországba. A Réservoirs szállót elhagyni készülő németek gesztusokkal és szitkokkal provokálják Versailles lakosait, akik kiabálással, füttykoncerttel és hurrogással válaszolnak a „boche”-oknak. A delegátusok Le Chesnay, Rocquencourt és Bailly községein keresztülhaladva Marly-le-Roi irányába tartanak, ahol vonatra kell szállniuk. A kocsisort kövel dobálják meg. Két személy, Dr. Melchior és egy gépírókisasszony, könnyebben megsérül.

Másnap Clemenceaunak elnézést kell kérnie az „elítélendő cselekedetekért, amelyek szöges ellentétben állnak a vendégszeretet törvényeivel”. A Seine-et-Oise prefektusa, Chaleil, és Quadaille különleges megbízott, benyújtják lemondásukat. Pedig a prefektusnak írt együttérző levelekből és a sajtóból egyaránt kiténik, hogy a közvélemény túlzottnak tartja a németekkel szembeni bocsánatkérést és a két lemondást egy különben jelentéktelennek minősíthető tüntetésért: „sok hűhó semmiért”, hangzik el. Az egyik újság felidézi az 1814-ben Berlinben meggyilkolt francia képviselők és az 1914-es szövetséges meghatalmazottak sorsának emlékét. A Seine-et-Oise prefektusa minimálisnak tünteti fel szerepét a delegáció megfigyelésével megbízott katonai misszió és a különleges felügyelők előtt. A csendőrök, akikre szüksége lett volna, éppen Argenteuil-ben szálltak szembe a sztrájkolókkal. Az egyetlen német tanú, aki beszámol erről az incidensről, erősen támadja a francia sovinizmus illetően való megnyilvánulását: „... ma, amikor az antant átadta választát ellenjavaslatainkra (olyan választ, ami gorombaságban, rosszindulatban és esztelenségben minden elképzelésünket felülmúlja), teljes fényében ismerhet-

³¹ ADY, 1F20, Kivonat a „Frankfurter Volkszeitung”-ból, „Versaillesban. Megérkezés, fogadás és az első benyomások”. ADY, 4M2/113. Egy francia egyébként úgy véli, hogy ennek a francia sajtóban is megjelent német cikknek a szerzőjét perbe lehetne fogni. Masson levele a köztársasági főügyésznek, 1919. május 17.

³² AMAE, A-Paix 26, 200, Versailles, Mollendorf 393, Versailles, Felix Baumann levele, 1919. június 10.

³³ BM, Saint-Germain-en-Laye, L'Illustration, 1919. május 10. René Girault, „70 éves a versaillesi szerződés”, Le Monde, 1989. június 26. Gerd Krumeich, „Le traité de Versailles vu d'Allemagne”, L'Histoire, n°233, 1999. június 20.

tük meg a nagy francia nemzet idegengyűlöletét. A delegáció nagy részének Weimarba való utazása vérontásba torkolló tüntetést idézett elő. A tömeg, anélkül, hogy ismerte volna a távozás valódi indítékát, a Noisy-le-Roi-ba vezető úton követ dobálta meg az elhaladó kocsisort, négy személy sérülését okozva, köztük a bajor Kylander ezredesét és Melchior doktorét. S amikor nekünk magunknak is, akár akartuk, akár nem, el kellett hagynunk a Réservoirs szállót — ahol dr. Simons, bizalmi tanácsos néhány felvilágosítással szolgált a „módosított” békefeltételekkel kapcsolatban — valósággal elszabadult a pokol. A tömeg ránkvetette magát, átkokat szórt felénk, ordított, füttyölt, üvöltött és egymás között versenyezve a legválogatottabb trágárságokkal és szidalmakkal illetett bennünket. A legmesszebb menőig hiányzott belőle a vendégszeretet tisztessége, amihez így vagy úgy, de jogunk van. Mi mindnyájan, akik ma este megtettük ezt a szállodától-szállodáig vezető utat, örökre emlékezetünkbe vessük a franciák gáláns viselkedését. Milyen kár, hogy Wilson úr nem volt tanúja ezeknek a jeleneteknek, amelyek egyébként tökéletes összhangban vannak az ellenjavaslatainkra adott mai válasszal.”³⁴

A versaillesiak és a németek közötti kapcsolat nem minősíthető túl jónak. A közvélemény a kastélyparkban és a városban rendezett alapos nagytakarítást hasznosnak ítéli, azonban a németeknek tulajdonított anyagi előnyöket, azt tehát, hogy az „ellenség” a város legszebb hoteljében kapjon szállást, felháborodottan veszi tudomásul. Az egyik újságíró azzal a nem minden ironiát nélkülöző gondolattal áll elő, hogy „a barbárok küldötteinek sokkal jobban megfelelt volna szállásként a város egy kissé átalakított, régi kaszárnyája”. A három hotel körzetében megtriplázott villany-közvilágítás, a nemzetközi telefonvonalak bevezetése, a főbb delegátusok autókírandulásai, a hotelszobák, az étkezések és a németek, illetve turisták által kedvelt luxus-cikkek árainak túlzott növekedése sérti, irritálja a versaillesiakat.³⁵

Ráadásul április 28-tól a hatóságok lezárják a kastélypark egy részét: a Réservoirs hoteltől kezdve a Neptun vízmedencén keresztül egészen a Trianon kerthig. Ezt a kastély összterületének felét jelentő részt kizárólag csak a német delegátusok használhatják. A helyi sajtó ironikusan jegyzi meg: „Oda kellett volna adni a boche-oknak az egész parkot, a versaillesiakat pedig a Hoche és Jean-Houdon terek használatára korlátozni.” Ez az intézkedés a lakosok körében heves tiltakozást vált ki. Hiszen a villamosok ezentúl csak a Reine kapuig közlekedhetnek. Versailles kereskedelmi kamarája szóvá teszi a park látogatottságának jelentős csökkenését. Hamarosan a városi tanács is panaszt emel, a prefektura teljeskörű támogatásával.

³⁴ AM Versailles, H4, 989, „Újságcikkek a versaillesi béke aláírására és az azt megelőző incidensekre vonatkozóan”; D3, 988, „Előkészületek a béke aláírására. Békekongresszus. Különféle incidensek.” ADY, 4M38, „Jelentés az ez év június 16-án lezajlott incidensekről, a német delegátusok Versaillesból való távozásakor”. Fogalmazvány, Versailles, 1919. június 19., 8. A prefektusnak szóló különféle levelek. Archives communales, Versailles, 1I982, „Helyi rendőrség”, „1919. június 16-án történt incidensek. A polgármester levele a prefektushoz, 1919. június 18. AMAE, A-Paix 26, 200, Félix Baumann levele, 1919. június 16., Versailles.

³⁵ Archives communales, Versailles, 1I982, „Helyi rendőrség”. A polgármester kezdetben azt javasolja, hogy Rocquencourt és Chesnay két magánkastélyába szállásolják el a német delegátusokat. Közlekedési nehézségek miatt a javaslatot elvetik. B. M., Le Semeur, 1919. május 4., „A németek Versaillesban”.

Egy valóságos mini-forradalom — hogy Jacques Villard történész szavait idézzük — elkerülése végett, a határozatot, ami olyan benyomást keltett a versaillesiakban, mintha a „betolakodók” mellettük élnének, május 2-án sürgősen visszavonják.³⁶

A németeknek hamarosan rá kell jönniük, hogy minden franciával való kapcsolat az ellenséggel való paktálásnak számít. A delegáció által lakott hotelek személyzete visszautasítja a borraivalót, cserébe viszont 10%-kal növelik az étkezések árát. Az egyik német képviselő ironikusan számol be más hasonló esetekről: „Nem vásárolhatunk újságot anélkül, hogy azt be ne kellene mutatnunk a haditanácsnak... versaillesi borbélyhoz sem mehetünk borotválkozni”. A delegáció megfigyelésére kirendelt Henry-misszió tisztjei sohasem válaszolnak a német delegátusok üdvözlő gesztusára. Így most rajtuk a sor, hogy megbírálják a francia hiúságot. Csupán néhány versaillesi kereskedő értékeli igazából a német vevőkört, s őszinte sajnálattal veszik tudomásul, hogy az osztrák delegációt Saint-Germain-en-Laye-ben szállásolják el. Egy névtelen levél bevádolja ezeket a kereskedőket: „rossz franciáknak” titulálva őket, amiért 10%-os árengedményt adnak a németeknek. Az államvédelem vizsgálatot indít az ügyben, de nem bukkan semmilyen büntetendő cselekményre.³⁷

A közvélemény szerint a békekonferencia tárgyalásai hosszúra nyúlnak és rendkívül összetettek.³⁸ Versailles polgármestere, május-júniusban, szóvá teszi, hogy a sajtón kívül nem jut semmilyen más információhoz, hiszen a Quai d'Orsay vezette tárgyalások meghaladják a városi tanács kompetenciáját. Továbbá azon aggályának is hangot ad, miszerint a békeszerződés aláírásának történelmi napján gondok adódhatnak a rend, a közlekedés és az ellátás terén. Közel 100 000 látogatót várnak erre a nagy eseményre Versaillesba.³⁹

Csak 1919. június 23-án este 11 órakor jut a versaillesiak tudomására, hogy Németország elfogadja és aláírja a békeszerződést. Másnap a helyi sajtó „nehezen szavakba foglalható megilletődöttségről” és „a lelkek mélyéig ható reménységről” számol be. S valóban, délután 4 óra felé a templomokban megszólalnak a harangok, a középületek zászlódszbe öltözködnek és mindenünnen ágyúdörej hallatszik. Azért, hogy mindenki méltóképpen ünnepelhesse ezt a várva várt napot, június 25-én, szerdán, az iskolákban szünetel a tanítás. Az előkelőségek valóságos ostrom alá veszik a helyi polgármestert és prefektust az aláírás napjára szóló belépőjegyekért a kastély parkjába, teraszára vagy legjobb esetben Tükörtermébe. Természetesen helyjegyek csak igen korlátozott számban állnak rendelkezésre:

³⁶ Jacques Villard, „Juin 1919: la Paix était signée a Versailles” („1919 júniusa: A békét aláírták Versaillesban”), *Les Nouvelles de Versailles*, n°2686, 1999. június 16–22., 8. *Archives communales, Versailles*, 1D71, E. R. D. C. M., 1919. április 28. és május 15.; 1I982, „Helyi rendőrség”. ADY, 4M2/113, „A boche-ok (németek) jelenléte kapcsán. Reklamációk”. A versaillesi kereskedelmi kamara jegyzőkönyvéből, 1919. május 8., A prefektus levele a nagykövet úrnak, Versailles, 1919. május 13.

³⁷ ADY, 1F20, BR n°9, 1919. május 16. *Archives communales, Versailles*, 1I982, „Helyi rendőrség”, Névtelen levél és a biztonsági szervek nyomozása, 1919. május 23. *Archives communales, Versailles*, D3 988, *L'Entente*, 1919. június 6., „A konferenciával kapcsolatban”.

³⁸ *Archives communales, Versailles*, D3 988, Sajtó, 1919. április 11., „A parlament és a közvélemény a konferencia lassúsága ellen”.

³⁹ *Archives communales, Versailles*, 1I982, „Helyi rendőrség”, A polgármester levele a prefektusnak, 1919. június 3.; 1D71, E. R. D. C. M., 1919. június 16. és 30.

200 a polgármester, 300 pedig a prefektus részére. Számos kérés kerül így elutasításra, sokaknak keserű csalódást okozva.⁴⁰

1919. június 28., a békeszerződés aláírásának napja, a francia nemzet történetének kivételes nagy dátuma. A Tükörterem választása helyszínül, nem véletlen. Nemcsak I. Vilmos e helyen történt császárrá kikiáltásának emlékét kívánja eltörölni, hanem Franciaország és tekintélyes szövetségeseinek dicsőséges győzelmét is hirdeti. A Mobilier National (Nemzeti Bútoripar) tucatnyi, Savonnerie-ből származó szőnyeget küld, a szerződés aláírásához pedig egy Cressentnek tulajdonított íróasztalt. Hogy megőrizték az esemény komolyságát, a helyi szinten tervezett ünnepségek — a kastély zászlódíszbe vonása, ünnepség a Grand-Canalon — azonban elmaradnak.⁴¹

A szövetségesek delegátusai gépkocsin érkeznek a Párizsi körúton keresztül a Cour Royal-ig. A Cour d'honneur de Marbre (Márvány udvar) előtt minden állam nagykövetét katonai tisztelgés fogadja. A márványlépcsőkön a városi díszőrség tagjai tisztelegnek az elhaladó delegátusok előtt. A német követek a parkkapun át hagyják el, autóval, a Réservoirs szállót. Nekik nem jár dízsorfal és az őrség sem tiszteleg előttük. A ceremónia végeztével elsőként hagyják el a termet, s ugyanazon az úton térnek vissza, amelyen jöttek.⁴²

Huszonhét állam kormányfője, delegátusok, titkárok, tolmácsok, gyorsírók foglalnak helyet a 73 méteres Tükörterem közepén. George Clemenceau elnököl, jobbján Wilson amerikai elnök, balján pedig Lloyd George angol miniszterelnök látható. A „Békeszalon” felőli oldalon — tehát baloldalt — foglalnak helyet a generálisok, nagykövetek, szakértők és előkelőségek. A Szövetségesek — Olaszország, Nagy-Britannia, Franciaország, Egyesült Államok, Japán és a „Kis Hatalmak” — 400 újságírója jobboldalt, a „Háborús Terem” felőli részen található. A szerződés és az ahhoz tartozó függelékek aláírásához szolgáló, félkörívben felállított asztal előtt helyezkednek el a fényképészek, rajzoló, sőt még egy filmfelvevő-stáb is.⁴³ Ezen kívül majd' ezer meghívott szorong a teremben, elég nagy összevisszaságban.

Egyszerű angol, amerikai és francia katonák állnak az ablakmélyedésekben. A legbátrabb hősök, „a poilus”-k („szőrösök” — a világháborúban szolgált francia

⁴⁰ Archives communales, Versailles, 11982, „Belépőjegyek kérése, a polgármester által meghívottak számára fenntartott, a kastély park részébe. Számos meghívó-lista; 1D71, 194–195, Kivonat a városi tanács határozati könyvből, 1919. június 30. Ha a városi tanács osztályvezetői kapnak is belépőt a kastélyparkba, az alkalmazottak csupán arra kapnak engedélyt, hogy katonazenét hallgassanak a városháza előtt. A sajtó hibát követ el, mert nem cáfolja meg azokat a híreket, miszerint a tanács számos — parkba való — belépővel rendelkezik. ADY, 4M2/113, Listák és levelezések. BM Versailles, Le Semeur, „Éljen a béke”, 1919. június 29.

⁴¹ Kiállítás „Versailles, imázsok kastélya, 1852–1982, Párizs, Direction du Patrimoine, 1982. Archives communales, Versailles, 11982, op. cit, ADY, 4M2/113, op. cit.

⁴² ADY, 4M2/113, „Terv a június 25-i (déli) dátumot illetően”. Archives communales, Versailles, D3 988, Előkészületek a kastélyban, lásd még: Matin, 1919. március 30., Eclair, 1919. április 17., Echo de Paris, 1919. május 22.

⁴³ A filmfelvételeket a hadsereg filmesztálya készíti. A fényképeket az „U. S. Signal Corps” és a hadsereg fényképész osztálya készíti. A L'illustration fő rajzolója George Scott. Később, július elején, két angol művész, Ferdinand Polack és Herbert A. Olivier engedélyt kap a Tükörterem lefestésére. Ady, 4M2/113, A két festőművész levele a prefektusnak, Versailles, 1919. július 4. Lásd még Sir W. Open híres festményét, 1925., London, „Imperial War Museum”.

katonák elnevezése) közül lettek kiválasztva, legtöbbjük rokkantként került ki a háborúból. Clemenceau ragaszkodott jelenlétükhöz. Beszédében szeretettel és megindulva szól hozzájuk: „Sokat szenvedtek. Most íme itt a jutalmuk.” A Tükörteremben helyet foglaló polgármester „megható gondolatnak” tartja Clemenceau eme gesztusát.

Elsőként a két német meghatalmazott ír alá, 15 óra 12 perckor. Még nincs négy óra, mire az összes meghatalmazott illetékes képviselő ellátja aláírásával a szerződést. A béke megkötött. A „Cent Marches” lépcső mellett elhelyezett két 75-ös üteg százegy ágyúlovást ad le, és egy-egy sortűzet minden jelenlévő nagyhatalom részére. Működésbe lépnek a hatalmas park szökőkútjai. A Mail-kapu, a Reine-korlát és Saint-Antoine kapu felől érkező közönség ujjong örömeiben, s a Latone vízmedence köré tömörül. Légifelvételeket készítő katonai repülőgépek köröket írnak le a kastély fölött.

Azonban több hiba is becsúszik a hosszas előkészületeket igénylő szervezésbe és rendezésbe.⁴⁴ Erről újságírók és az eseményen résztvevők számolnak be.

Többek között kiderül, hogy a Quai d'Orsay diplomatái nem mutatnak túlzott szimpátiát az újságírókkal szemben. Kritikára ad okot a nem túl célszerűen, félkörívben elhelyezett asztal. A tömeg az aláírások időtartamát túl hosszúnak tartja. A Tükörterembe összesereglett nagyszámú közönség nem odaiáll jelleget, nagyvilági karaktert kölcsönöz a ceremóniának. Feltűnést és elégedetlenséget vált ki Foch, Joffre és Pétain marsallok távolmaradása.

Amint vége szakad a szerződés-aláírási ceremóniának, Clemenceau-t, Wilson-t és Lloyd George-ot valóságos ostrom alá veszik az autogram-kérők. A „három nagy”-ot hivatalosan a Teraszra való kijövetelükkor fényképezik le. Ezután a park felé tartanak. A tömeg tomboló éljenzéssel fogadja őket, s egymást taszigálva próbálnak közelebb jutni „a béke megalkotóihoz”. A köztársasági gárda által elhelyezett korlátok fölborulnak, s Roux rendőrprefektus és a rendőrsztagok elvesztik uralmukat a helyzet fölött. Egy újságíró később azon elmélkedik, hogy mi történt volna, ha egy rosszakaró keveredik véletlenül a tömegbe.⁴⁵

Henry Wilson marsall kemény kritikával illeti a „végtelenségig középszerű, abszolút hatástalan” ünnepséget, amiből „áradt a mesterkélttség, a hamisság”.⁴⁶

Versailles polgármestere szerint az aláírás pillanatáig elég átlagosnak lehet minősíteni a ceremóniát. Amikor azonban a német delegátusokra kerül az aláírás sora, szerinte az esemény különleges, ünnepélyes hangulatot ölt. Úgy ítéli, hogy a rendfenntartó erők és a mentőszolgálat tökéletes munkát végeztek. Igaz, kevesebb látogató érkezett a városba, mint ahogy azt várták, több mint 64 ezer a 100 ezer helyett, annak ellenére, hogy a közigazgatásban munkaszüneti nappá nyilvání-

⁴⁴ ADY, 4M2/113, „Terv a június 25-i (déli) dátumot illetően”, 15 oldal; „Közbiztonsági és rendészeti intézkedések”, „Békekongresszus” a versaillesi speciális misszió által, 4.; „II. Rendfenntartó közegek megszervezése” különleges felügyelő által, 4.

⁴⁵ L'Illustration, 1919. július 5., Gustave Babin, „Versailles-i benyomások”; Georges Lecomte, „A békeszerződés aláírása”; számtalan fénykép és vázlat (rajz). BM Saint-Germain, Le Petit Reveil, 1919. július 3., L. K. „A versailles-i nap” Jules Laroche, Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré 1913–1926 (Briand-al és Poincaréval a Quai d'Orsay-n 1913 és 1926 között), Párizs, Hachette, 1957, 93.

⁴⁶ Maurice Baumont, i.m. 71.

tották a szombatot. A polgármester ezt a kényelmetlen időpont-választással és a bizonytalan időjárással magyarázza.⁴⁷

Július 28-a estéjén, 19 és 23 óra között, majd kétezres tömeg szállja meg először a kastély kápolnáját, aztán pedig a parkot. Annak az éjszakai ünnepségnek a megtartását követelik — a Grand Canal flottillájával —, amelyet a hatóságok az utolsó pillanatban töröltek. Ráadásul a Hadügyminisztérium által elrendelt fáklyaoltás — Versailles polgármestere szerint — elég nagy felzúdulást kelt, de különösebb incidenst nem okoz.⁴⁸

A párizsi lapok, így a *L'Illustration*, kétféleképpen kommentálják az eseményt.

Először is, mint egy különlegesen megindító, emelkedett napról számolnak be, ami „a világtörténet meghatározó dátuma”, „nemzeti örömnemep” és „valami kimondhatatlanul szép dolog”. „A versaillesi szerződés dátuma örökre bevésődik a népek emlékezetébe, megihleti majd a művészeket, lábba hozza a történészeket, örök témája lesz a filozófusoknak. Annyi jelentéktelen nap után, melyet az évszázadok pora belep, íme most fölragyog előttünk egy halhatatlan nap... Amilyen mértékben távolodunk június 28-tól, idővel olyan mértékben válik ez a nap egyre fennköltebbé, magasztosabbá...”

Az újságcikk ellenben arra is felhívja a figyelmet, hogy örülni csak mérsékelten, ujjongani csak halkán szabad, mert a holtak emléke s a sebesültek fájdalma súlyos teherként nehezül erre a napra. A versaillesi békeszerződést egyébként hivatalosan sehol nem ünneplik meg.

Egy újságíró, avatott pszichológus és szemtanúja e történelmi pillanatnak, őszintén megvallja, hogy elmaradt az a különleges színházi élmény, amire számított: „Ahogy nagy úr nem szolgál cselédjének, ugyanígy nem léteznek nagy történelmi dátumok azok számára, akik a történelmet csinálják; Ófelsége csak azoknak jelenik meg, akik róla írnak!”

A sajtóban többször megemlítik a németeken vett revansot. Az 1871-es év büszke poroszai negyvennyolc év elmúltával nemzetközi bíróság elé idézett szerencsétlen vádlottakká váltak. Müller és Bell minisztereket, a két aláíró német diplomatát különösen nevetség tárgyává teszik a sajtóban.

A „*Le Figaro*” kiemeli, hogy a két német meghatalmazott nem használhatja a fölépcsőt, és a köztársasági gárda sem áll nekik díszőrséget. Redingotjukkal és fekete nyakkendőjükkel temetésre induló falusi tanító benyomását keltik. Aláírásukkal szentesítve az országuk „bűnhődését” kimondó okmányt, sápadtan és lehajtott fővel távoznak. Néhány jelenlévő azonban megsajnálja őket, mint például Jules Laroche nagykövet.⁴⁹

⁴⁷ Archives communales, Versailles, 11982, A polgármester levele a tábornoknak, 1919. július 1.; 1D71, E. R. D. C. M., 1919. június 30. BM Versailles, *L'Echo de Versailles et de Seine-et-Oise*, 1919. július 4. 64370 érkezés Versaillesba június 28-án. Jobb-part állomás: 13 500; Bal-part állomás: 33 220; Chantiers állomás: 3200; Louvre villamos: 9450; Városkapu: 5000.

⁴⁸ Archives communales, Versailles, 11982, „Helyi rendőrség”, 1D71, E. R. D. C. M., 1919. június 30. ADY, 4M2/113, 44-es számú jegyzőkönyv, katonai szolgálat, Palais National de Versailles, 1919. június 28.

⁴⁹ BM Saint-Germain, *L'Illustration*, 1919. július 5., *Le Semainier*, „Párizsi levelek”; (líraibb) *George Lecomte*, „A békeszerződés aláírása”. Archives communales, Versailles, H4 989, *Le Figaro*,

Az angolszászokat nagy ováció és tisztelgés fogadja, azért, amiért részt vettek a világbéke megteremtésében. Az egyik jelenlévő így számol be a *L'echo de Versailles* hasábjain: „Lloyd George, Wilson, Clemenceau visszatérnek autóikhoz. A Teraszon kihal az élet. Onnan szemlélem azt a sokezer embert, akik hangyamód lepik el a zöld pázsitot. Egyszer csak furcsa hangzavarra — „vivat”-ok tompa morájára — leszek figyelmes: égbetörő örömharsogás, kegyes hozsanna a jótévő békéért”.⁵⁰

Néhány közhely felhasználásával, hasonló ujjongásban tör ki a *saint-germaini* helyi újság cikkírója is: „A béke aláíratott... Mi vagyunk a győztesek! Sajnálatra méltó mindenki, aki nem talál ebben a szóban örömet... Nem állítom, hogy súlyos sérülések nélkül kerültünk volna ki ebből a háborúból. Nem! Iszonyúan sok francia vér folyt, a földet halottaink teste borítja. Gondjaink súlya aggasztó. És mégis mi vagyunk a győztesek! Mi történt volna akkor, ha mi lettünk volna a vesztesek? Borzongás nélkül fel sem tehetjük ezt a kérdést.”⁵¹

S végül, úgy gondoljuk, hogy igazán nem érdektelen felidézünk Foch marsall utolsó, június 28-i kommunikációját, a „*Canard Enchaîné*” satirikus hetilap tolmácsolásában:

„Június 28, Párizs – Késő délután, Versailles környékén az ellenség kimerészkedett sáncaiból, s tüzérségi előkészületek nélkül rohamra indult pozícióink ellen.

Jelentős ellenállás fogadta támadásukat, így erőfeszítéseik már az első frontvonalainkon csődöt mondtak. Két óra elmúltával kénytelenek voltak visszavonulni, egy hatalmas kézíratos dokumentumot és számottevő anyagi javakat hagyván hátra. A művelet heves bombázással ért véget. Egyetlen áldozat sincs.”⁵²

A békeszerződés sötétebbik változata, baloldali pacifisták és jobboldali nacionalisták értékelésében, hamar és kitörölhetetlenül beépül a közvéleménybe. De 1919-ben túl korai lett volna hasonló fejtegetésekbe bocsátkozni. A helyi sajtó egy része, így például a *Le Canton de Sèvre*, már 1920-tól elismeri, hogy ez egy rosszul megkötött szerződés.

„Íme a versaillesi szerződés! Végtevére is be kellett ismernünk, hogy rossz, s hogy feláldoztuk benne Franciaországot. Oh, micsoda eretnokség, gyalázkodás és majdhogynem szentségtörés lett volna támadni azt az elmúlt évben.

Azokat, akik voltak olyan tisztánlátók és vakmerők, (mert akkoriban ez vakmerőségnek számított), hogy felhívják a figyelmet a szerződés veszélyeire és hibáira, elátkozták, s a pokol fenekére kívánták. Íme a történelmi igazság relativitása.

Közben a kérdés továbbra is nyomasztóan nehezedik ránk, tudniillik: hogyan és miért lett a szerződés rosszul elkészítve. A felelősséget mindenki elhárítja magától, egyre sűrűbb ködöt vonva az események köré, „külső erőkre” hivatkozva.

1919. június 29., George Bourdon, „A Tükörterem körül”. *AD Hauts-deSeine, Le Monde Illustré*, 1919. július 5., Henry Bordeaux, „A versaillesi béke” (sok fotóval illusztrált szám). Jules Laroche, *Au Quai...*, op. cit., 93.

⁵⁰ Jacques Villard, „Juin 1919: la Paix était signée a Versailles”, op. cit.

⁵¹ BM Sain-Germain, *Le Petit Reveil*, 1919. július 3., *J. Duval*, „A béke”.

⁵² Archives communales, Versailles, H4 989, *Le Canard Enchaîné*, 1919. július 2.

Tegnap még Wilson elnök volt a legfőbb bűnös, minden rossz ettől az álmodozótól származott; ma Lloyd George kerül terítékre...

Ez még mindig a történelmi igazság relativitása!"⁵³

1919 júliusában Versailles híres kastélyát, amelynek történelmi vonzereje jelentősen megnőtt, francia és „szövetséges” turisták árasztják el. Az 1919-es év nyári zenés szökőkút fesztiváljait napi 100 000 látogató nézi meg.⁵⁴

Óriási sikert aratnak a szerződést követően kiadott speciális, lebélyegzett Békekonzferencia emlékbélyegegk — ezek 1 500 000 képeslapra, illetve borítékra kerülnek fel.⁵⁵

A városi önkormányzatnak sikerül engedélyt kapnia a Közoktatásügyi és Szépművészeti Minisztériumtól, hogy június 31-től július 6-ig a turisták megtekinthessék a kastély Tükörtermét abban az állapotban, amilyenben a békeszerződés aláírásának napján volt. Versailles a 20-as évek első útikalauzában a „béke városának” nyilvánítja magát. A városi tanácsban és a sajtóban javaslatok hangzanak el egy Béke utca vagy sugárút elnevezéséről, illetve egy „Béke Emlékmű” felállításáról. Később azonban a béke emlékének témája teljesen feledésbe merül, leszámítva a város északi részén elnevezett kis „Béke tér”-t. A 30-as évek Versaillesst bemutató leírásában már szóba sem kerül.⁵⁶

Clemenceau még június 28-án Versailles polgármesterének adományozza az aláíráshoz használt két töltőtollat. Néhány nap múlva az odaigért tintatartót is megkapja az önkormányzat. Henri Simon szavaival élve ezek az „értékes relikviák” a városi könyvtárban kerülnek elhelyezésre, most is ott őrzik őket.⁵⁷

Az aláírásra szolgáló XV. Lajos stílusú asztal visszakerül a kastély tulajdonába. A két háború közötti időszakban a „Királynő előszobája”-ban vagy a „Grand Couvert” szalonban állítják ki.⁵⁸ 1980-ban egy Strasser nevű kanadai a helyi levéltárnak adományoz egy francia zászlót, amely az aláírás napján a Tükörtermet díszítette.⁵⁹

Ami pedig a versaillesi szerződés eredeti példányát illeti, 1919-ben a külügyminisztérium irattárába kerül. Később, biztonsági okokból Langeais kastélyába

⁵³ AD Hauts-de-Seine, Le Canton de Sèvres, 1920. október 21, A. C., „A történelmi igazság relativitása”. Lásd még, Le Canton de Sèvres, 1920. szeptember 23., „A versaillesi szerződés megmentette a német népet. Eként nyilatkozik Erzberger, II. Vilmos volt pénzügyminisztere”.

⁵⁴ ADY, 4M2/113, A versaillesi különleges misszió jelentése. Államvédelem, 1919. július 21.

⁵⁵ Archives communales, Versailles, H4 989, Oeuvre, 1919. április 9., „A kongresszusi bélyeg”; Liberté, 1919. június 29.

⁵⁶ ADY, 4M2/113, „Közbiztonsági és rendészeti intézkedések”, A polgármester levele a prefektusnak, 1919. április 9.; Seine-et-Oise prefektus levele a Közoktatásügyi és szépművészeti miniszternek, 1919. május 14. Versailles, a béke városa: az idegenforgalmi iroda hivatalos útikalauza Versaillesről és környékéről, Párizs, Vanves, Rapp nyomda, d. n., 1920 (?), Fényképek a 6. old., „Versailles a béke aláírásának órájában” és 8. old., „A béke aláírása a Tükörteremben 1919. június 28.”. *Camille Mauclair, J. – F. Bouchor*, Versailles, Párizs, Henri Laurend, 1926. A szerzők egyáltalán nem utalnak a békeszerződésre. Archives communales, Versailles, 1D71, E. R. D. C. M., 1919. június 30., Remilly javaslata. BM Versailles, Echo de Versailles et da la Saine-et-Oise, 1919. szeptember 19. Debray professzor terve egy „Békemonumentum” létrehozásáról Versaillesban.

⁵⁷ Archives communales, Versailles, 1D71, E. R. D. C. M., 1919. június 30.

⁵⁸ *Raymond Escholier*, Versailles, Párizs, Ed. Alpina, 1930., 1945.

⁵⁹ BM Saint-Germain, „A békét aláíró töltőtoll”, *L'illustration*, 1919. május 3. René Girault, „70 éves a versaillesi szerződés”, *Le Monde*, 1989. június 26., AM Versailles, H4 989, *Le Courrier des Yvelines*, 1990. december 10–16.

szállítják, ahonnan egy náci kommandó 1939-ben elrabolja. 1940 augusztusában a német hadsereg lefoglalja s Hitler parancsára Berlinbe küldi. Azóta nyoma vett: megsemmisült? vagy egy műgyűjtő rejtegeti valahol? Mind a mai napig titok fedi. A *Canard Enchaîné* 1919. július 2-i, humoros cikke profétikusnak bizonyul: „Egyre biztosabb! A békeszerződés eltűnt! Pichon úr azonban megmaradt.” A szerző megjegyzi, hogy a rendőrség nyomozást folytat a kastélyparkban és a hotelekben. Abban az esetben, ha a német kormány lopta el a szerződést, nem marad más hátra, mint újra indítani a háborút.⁶⁰

1989. június 23–24–25-én Versailles önkormányzata Yvelines megye prefekturájának együttműködésével, jelentős megemlékezést tart a békeszerződés 70. évfordulója alkalmából. Június 23-án történész szimpóziumot rendeznek „1919: A versaillesi szerződés” elnevezéssel, melyet a Veteránok Nemzeti Titkársága (Secrétariat d'Etat chargé des Anciens Combattants), a 39/45-ös Veteránok Nemzeti Szövetségének Bizottsága (Comité national d'Entent des Combattants 1939/1945-ös) és Versailles városa közösen szervez. André Damien polgármester beszéde zárja az ünnepséget.⁶¹ A programban kiállítások is szerepelnek. Így például újra bemutatják a Tükörteremben a békeszerződés aláírására szolgált asztalt. Első világháborúban használt gépjárműveket állítanak ki Le Chesnay község Parly II. bevásárlóközpontjában. A Trianon Palace hotelben pedig 1989. június 24-én Yvelines megye prefektusa fogadja a négy aláíró unokáját,⁶² és az este folyamán tűzijátékot rendeznek a polgármesteri hivatal előtt. Vasárnap, 25-én a hagyományos, helyi szertartások mellett, katonai és történelmi felvonulások gazdagítják a programot.

De a nagy pompával megünnepeelt 1789-es forradalom 200. évfordulója árnyékot vet a versaillesi békeszerződés 70. évfordulójának rendezvényeire.⁶³

Tíz évvel később, 1999. júniusában, Versailles városi levéltára érdekes kiállítást rendez: újságok, képeslapok és a békeszerződés tintatartójának felhasználásával. De a bemutató csak igen szerény sikert arat.⁶⁴

⁶⁰ A Japánban található, az eredeti példányról készült fotók a külügyminisztérium levéltárának egyik szekrényében tekinthetők meg. Színes fac-simile, az *L'illustration* 1919. július 5-i számában, *Gustave Babin* újságcikke.

⁶¹ A François Mitterrand köztársasági elnök védnöksége alatt álló konferencia a Secrétariat d'Etat aux Anciens Combattants, a Paris I Panthéon-Sorbonne Egyetem és az Institut d'histoire des conflits contemporains szervezésében került megrendezésre. Résztvevők és hozzászólásaik listája: *Doyen Guy Pedroncini*, „A fegyverszünet, preludium a békéhez?”; *Jean-Claude Allain* professor, „A versaillesi szerződés: egy nehéz tárgyalás”; *André Kaspi* professor, „Az Egyesült Államok és a versaillesi szerződés”; *Georges Soutou* professor, „Németország és a versaillesi szerződés”; *Claude Carlier* professor, „A versaillesi szerződés és az új fegyverek”; *Marc Ferro* professor, „A béke hiányosságai: Kelet-Európa”.

⁶² Woodrow Wilson Swayre, Pierre Clemanceau, Earl Lloyd George of Duvylor, Vittorio Emmanuel Orlando.

⁶³ Mme Jacqueline Fleury által nagyon kedvesen közölt információk a szerzőnek, 1999. november 6. AM Versailles, Versailles. Mensuel d'informations municipales, 1989. június-július, 24–25.: 1989. szeptember-október, 17. „A versaillesi szerződés emléke” 1989. június 28-án rendezett konferencia a Trianon-Palace ebédlőjében kap helyet, ahol történészek idézik fel a szerződés előkészítését, életbe lépését és végső bukását.

⁶⁴ Köszönetünket fejezzük ki a versaillesi városi levéltár személyzetének szimpatikus és hatékony segítségéért. „80 éve Versaillesban, 1919. június 28-án aláírták a békét” interneten, 1999. június 24. – július 30.

Elmondható tehát, hogy az 1919. június 28-i békeszerződés kevés emléket hagy maga után – néhány Tükörtermet ábrázoló fénykép, a Trianon Palace-t, a szerződés íróasztalát, illetve a német delegátusok hoteljét ábrázoló, felülbélyegzett képeslap emlékeztet az eseményre.

A káprázatos Tükörterem mélyen hallgat a történekről.

1940–44 között a Franciaországot megszálló németek előszeretettel látogatják a szimbolikus értéket hordozó Tükörtermet, egyáltalán nem rejtve véka alá kárörömüket. Pierre Ladué szavaival élve Versailles „érdeklődésük legvonzóbb pólusává” válik. Goebbels és Göring, a Harmadik Birodalom két miniszterének, 1940-ben első dolga, hogy megtekintse a bronzaitól és aranyozásaitól megfosztott Tükörtermet, ahol „Németországot egyszer halálra ítélték”. Ezzel bosszút álltak a „diktátum”-on és lemosták a német gyalázatot. Adolf Hitler azonban sohasem járt Versaillesban, ellentétben a gyakran ismételt legendával.⁶⁵

A Trianon Palace hotel nem feledkezett meg 1919. május 7-ről, a szerződés átadásának napjáról. Az 1909–10-ben épült luxusszálloda legfényesebb termében, a „Clemenceau szalon”-ban nagyméretű emléktábla hirdeti az itt lezajlott eseményeket: „1919. május 7-én, George Clemenceau úr, a békekonferencia elnöke, ebben a teremben nyújtotta át a versaillesi békeszerződés feltételeit Németország delegációjának. Jelen voltak még: az Egyesült Államok elnöke, Woodrow Wilson, Nagy-Britannia miniszterelnöke, Lloyd George, Olaszország minisztertanácsának elnöke, M. Orlando, Belgium külügyminisztere M. Hymans, továbbá az összes szövetséges és társult hatalom képviselője.” A német megszállás idején az emléktábla lekerül helyéről, mert az kellemetlenül emlékezteti a németeket első világháborús vereségükre. Felszabaduláskor ismét visszakerül eredeti helyére, azután, hogy rábukkantak az Invalidusokban. Odaszállításának oka ismeretlen marad.⁶⁶

Napjainkban a Trianon-Palace hotel szórólapjain a következő szöveget olvashatjuk: „A Trianon Palace fontos történelmi pillanatoknak volt méltó színtere. Híres „Clemenceau szalon”-jában fogalmazták meg a versaillesi szerződést. Ebben a kivételes környezetben az itt-tartózkodás feledhetetlen élménnyé válik.”⁶⁷

II. A Saint-Germain-en-Laye-i békeszerződés (1919. szeptember 10.)

*Az osztrák delegáció: Kezdeti remények, keserű finálé*⁶⁸

A Legfelső Tanács 1919. május 2-ra hívja meg hivatalosan az osztrák delegációt Saint-Germain-en-Laye-be. A képviselők vonattal indulnak Bécsből, s két

⁶⁵ Köszönetünket fejezzük ki Roland Bossardnak, a versaillesi kastély dokumentalistájának, aki segítséget nyújtott ehhez a kutatáshoz. Pierre Ladoue, *Et Versailles fut sauvé*. Souvenirs d'un Conservateur 1939–1941 (És Versailles megmenekült. Egy főkönyvtáros emlékezései 1939–1941), Párizs, Henri Lefebvre, 1961., 41. Hélène Himelfarb, „Versailles, fonctions et légendes” (Versailles, működése és legendái”), (Pierre Nora dir.), *Emlékhelyek*, II. kötet, *A nemzet***, Párizs, NRF Gallimard, 1986., 278. és 126-os lábjegyzet, 291–292. Maria Steinert, *Hitler*, Párizs, Pluriel, 1991., 410. Mint a versaillesi kastély esetében, ez a legenda a látogatásról, megismétlődik a saint-germaini kastély esetében is; mintha a békeszerződés e kivételes városainak szüksége lett volna az „Ellenség” látogatására.

⁶⁶ Jacques Villard, Versailles. Emléktáblák, 1987., 88.

⁶⁷ Köszönjük a Trianon-Palace igazgatójának Giovanni Caronianak, az információkat.

⁶⁸ ADY vagy BM Saint-Germain-en-Laye, François Boulet, „A saint-germaini békeszerződés”, in *Histoires de Saint-Germain-en-Laye*, 1994, gépelt forma, könyvjegyzékkel, térképekkel és újság-

napos út után, 1919. április 14-én, 17 óra 50-kor érkeznek meg Grande Centure állomásra.⁶⁹

1919. áprilisában a delegáció feltételezett elnöke az a Dr. Klein külügyminisztériumi államtitkár, akit Ausztria legkitűnőbb jogászának tartanak. De belpolitikai téren túlságosan szociáldemokrata nézeteket vall, ezért nem kapja meg a másik kormánypárt — a keresztény-szocialisták — támogatását. Francia diplomáciai körökben pedig túlságosan Anschluss-párti, s Ausztria Németországhoz való csatolásának hajthatatlan híve. Ezért tehát nem kapja meg sem a kabinet, sem a parlament hozzájárulását.

Végül a különböző pártok Karl Renner kancellár személyében állapodnak meg. Karl Renner, volt parlamenti könyvtáros és szocialista teoretikus, művelt embernek és kormánypártinak számít. Allizé, Franciaország bécsi követe „jó választásnak” tartja és a franciabarát Lammasch professzor szerint is számos érv szól mellette. Elsősorban azért, mert valamennyi osztrák politikai párt támogatását élvezi. Bár híve Ausztria Németországgal való egyesítésnek, igen rugalmas, naívan egyenes természete — ami a Quai d’Orsay szerint tapasztalat-hiányból fakad és korlátolt intelligenciára vall — ellensúlyozza azt. Egymás után volt először vehemensen osztrák, majd erősen németpárti, császárhű és republikánus. Olyan ember tehát, akinek van kapacitása közeledni az antant álláspontjához és képes arra, hogy elfogadtasson pártjával egy új „Anschluss”-ellenes irányvonalat.

Franciaország bécsi követének Rennerről szóló jelentése egy, a francia diplomáciát már régóta foglalkoztató hátsó gondolatot tár fel: az osztrák delegációnak nagyobb támogatást kell nyújtani, mint a németeknek. „Mérsékelt szocialista, lojális, jó osztrák” írja Rennerről a bécsi francia követ, majd így folytatja: „Nagyobb hatást érünk el, ha megkülönböztetett figyelmet tanúsítunk iránta, és kedvezőbb elbánást biztosítunk az osztrák delegációnak, mint a németeknek.”⁷⁰

Ez az érv, ti. hogy az osztrákokat nem szabad olyan kemény elbánásban részesíteni a békekonferencián, mint a németeket, többször elhangzik a francia külügyminisztériumban: „Az osztrákok a legcsekélyebb udvariasság vagy jóindulat jelére is nagyon fogékonynak mutatkoznak a németekhez képest.”⁷¹

Ausztria küldöttei: Karl Renner kancellár teljhatalommal felruházott képviselő, egyik mellérendeltje Alfred Gürtler professzor, keresztényszocialista a grazi egyetemről, a másik a bécsi mezőgazdász professzor Schönbauer, négy főbiztos, dr. Franz Klein a Külügyminisztérium képviselőjében és a három szekció vezetője Franz Peter, Hans Andreas Eichhoff, Richard Schuller. Rajtuk kívül tizenhat tanácsos vesz részt különböző minisztériumok küldötteiként, így például Lammasch professzor vagy Slatin tábornok. Tizenkét vidéki képviselő vizsgálja a bonyolult

kivonatokkal; lásd még Michèle Bouron, „A saint-germaini béke”, in *Antiquités Nationales*, n° 12/13, 1980–81, 93–98. Számos fényképfelvétel az Ókortörténeti múzeumban.

⁶⁹ AM Saint-Germain, *L’Illustration*, 1919. május 17., „Béke Ausztriával. A bécsi delegátusok érkezése”, 517–518, fényképekkel.

⁷⁰ AMAE, A-Paix, 27, A francia bécsi követ, Allizé távirata Pichon külügyminiszternek, 1919. április 21., május 1., 2., 6., 9., 10. Francia sajtóiroda, Bern, 1919. május 9. „Az osztrák békelegáció” (Lammasch professzor kijelentései).

⁷¹ AMAE, A Paix, vol. 27, Maurice Pernot küldetése Bécsbe Pichon külügyminiszterhez, 1919. május 12.

területi kérdéseket; három Csehországból érkező német küldött részvétele tiltakozást vált ki az ausztriai csehek és szlovákok körében, s cserében követelik a delegációba való bevitelüket, de hiába. Egy másik ehhez hasonló nehézség a technikai tanácsadó Schumacher, Tirol képviselőjének túlságosan olasz-ellenesnek ítélt magatartása a háború idején. Az olasz sajtóban eltávolítását követelik, szintén eredménytelenül.⁷² Hat újságíró kíséri a delegációt, köztük a szocialista Otto Pohl és Moritz Szeps, Clemenceau barátja és szövetségese,⁷³ továbbá tizenegy titkár, öt tagú kiszolgálószemélyzet, valamint Lammasch professzor felesége és lánya.

A delegátusok, 53 férfi és 6 nő, kibérelt magánvillákban rendezkednek be: Thiers utca „Pavillon François I” villájában — itt étkeznek a delegátusok — a „Villa de Mar”-ban az Arcad utca 3–5. szám alatt, Théodor és Joseph Reinach tulajdonában a Medici utca 5–7. szám alatt, itt kap helyet Karl Renner;⁷⁴ ezen kívül öt más villában vagy házban a Thiers és Medici utcákban.

Az épületek bérlete havi 37 500 frank, ezen kívül napi 30 frankba kerül az étkezés, ehhez járul a mosás, a bútorok kopási díja és a takarítás. A saint-germaini tartózkodás óriási költséget jelent az osztrák delegációnak, és ez egyáltalán nincs arányban „Német-Ausztria” katasztrofális gazdasági helyzetével.⁷⁵ Érthető tehát, hogy az osztrák delegáció elnökének első levele 1919. május 24-én, melyet George Clemenceau-hoz címez, a hosszú várakozásról panaszodik, miközben az antant még csak meg sem indítja a tárgyalásokat.

Elmondható, hogy a saint-germaini delegáció egy csőd szélén álló országot képvisel. Párizsi követségük helyiségei, amelyek a háború előtt az Osztrák-Magyar Monarchia méreteihez voltak szabva, most az új köztársaság szerény szükségleteihez képest túl nagyoknak bizonyulnak.⁷⁶

Mindent egybevéve a Saint Germain-i tartózkodás mégis jónak nevezhető. A delegációt figyelő különböző katonai missziók, főleg az angolok és olaszok, tiszteletet és mondhatni kedves magatartást tanúsítanak az osztrák küldöttekkel szemben. Az olasz katonai misszió például többször meglátogatja őket. Az osztrákoknak azt is sikerül elérni, bár technikai okok miatt elég nehezen, hogy köz-

⁷² AMAE, A Paix, vol. 27, Allizé távirata Pichonnak, Bécs, 1919. május 17. és 22.

⁷³ Jean-Baptiste Duroselle, *Clemenceau et la Hongrie. Analyse d'une inimitié présumée* (Clemenceau és Magyarország. Egy előítéletes gyűlölet analízise), in (dir. Béatrice Gilin, Yves Lacosta) *Géohistoire de l'Europe médiane*, Párizs, La Découverte, Hérodote, 1998., 165–166.

⁷⁴ „Egy összekötőtisztnek alkalmá volt megnézni Renner kancellárt a dolgozószobájában. A kancellár íróasztala a tágas és világos helyiség közepén. Közel az asztalhoz egy szék, látogatók számára. A szobában köröskörül könyvekkel rakott polcok, kétség kívül Reinach úr tulajdona.” ADY, 4M2/113, Bourgeois misszió, BR n°28, 1919. július 3.

⁷⁵ AMAE, A Paix, vol. 27., Allizé távirata, Bécs, 1919. május 9. ADY, 4M2/113, Bourgeois misszió, Franciaország követének, a konferencia főtítkárának levele Seine-et-Oise prefektusához, 1919. május 7., Saint-germain-i összekötő csoport, Bourgeois misszió, n°6/1, Saint-Germain, 1919. május 20., „A békekonferencián résztvevő osztrák delegátusok számára a francia kormány által engedélyezett használati díjak, szállás- és étkezésárak, Saint Germain hoteljeiben és villáiban”; Bérleti szerződéstervek, 1919. június 6. és 14.; „Sajtókiadványok”, Arbeiter Zeitung, 1919. május 25., „Renner tárgyalásokat követel”. Amai, A Paix, vol. 27., Az osztrák delegáció elnökének levele George Clemenceauhoz, Saint-Germain, 1919. május 24.

⁷⁶ AMAE, A Paix, vol. 27, Bourgeois misszió, BR n°46, Saint-Germain-en-Laye, 1919. szeptember 6.

vetlen távirati és telefon-összeköttetésben legyenek Béccsel, Bern vagy Frankfurt-am-Main központok beiktatásával. Ennek apropóján, berni jelentések arról számolnak be, hogy a saint-germaini cenzúra, a bécsit is megelőzve, nagyon aktívan dolgozik. Kizárólag olyan cikkek elküldését engedélyezi, amelyek minden gyanú fölött állnak, s elsősorban azokat, amelyek kedvezően nyilatkoznak egy „Német-Ausztria” létrejöttéről, vagy Ausztria Németországhoz való csatolásáról. Ilyen körülmények között nem csoda hát, ha a Saint-Germain-ból küldött beszámolók érdektelenek.⁷⁷

Franciaország bécsi követe kelletlenül tapasztalja, hogy az osztrák delegáció vezető személyiségeinek még csak töredék része sem beszéli a francia nyelvet. Némi leereszkedéssel és paradox módon „imperialista” nosztalgiával beszél az 1918 október-novemberi forradalom során Ausztriában hatalomra került új politikai osztály képviselőiről. Hiszen a Quai d’Orsay e diplomatája számára a békekonferencián Ausztriát képviselő delegátusok nem a kozmopolita arisztokrácia soraiból kerülnek ki, — mint ahogy az a német vagy a magyar delegációra jellemző —, hanem egy sokkal szűkebb látókörű, új szociális réteg soraiból.⁷⁸

Márpedig éppen ez a nyelvi hátrány különbözteti meg az osztrák delegációt az arrogánsnak ítélt németektől, (emlékezzünk csak a Trianon Palace hotelben 1919. május 7-én lezajlott eseményekre). Karl Renner és munkatársai különösen keményen bírálják a német delegációnak azt a „melléfogását”, hogy nem fordított gondot Brockdorff-Rantzau beszédének írásos fordítására.

Május 19-én, Saint-Germain-en-Laye-ben a Pavillon Henri IV. szállodában a szövetséges és osztrák delegátusok két perc leforgása alatt kicserélik meghatalmazásaikat. Ezt követően különböző bizottságok alakulnak és dolgoznak itt a nyár egész folyamán, mint például a gazdasági és a háborús foglyok ügyét vizsgáló bizottságok.

1919. június 2-án délben, Saint-Germain Ókortörténeti Múzeumának „Kőkorszak” termében, George Clemenceau üléselnök, jobbján Woodrow Wilsonnal, balján pedig Lloyd George-al hivatalosan átnyújtja a békefeltételeket az osztrák delegációnak.

Renner kancellár ezt megelőzően, hosszan készül erre a napra, mert beszédét feltétlenül franciául akarja elmondani. Munkatársai nem rejtik véka alá félelmeiket és kétségeiket nyelvismeretének hiánya miatt. Lammasch professzor csipetnyi iróniával meséli el ennek a valódi nyelvi erőpróbának anekdotikus történetét: „Saint-Germain-ben a jó kancellár hősiiesen állt ki egy nem éppen diplomáciai jellegű erőpróbát. Sikerült érthető módon, franciául felolvasnia beszédét, pedig alig ismeri a francia nyelvet. Mindenáron Clemenceau nyelvéen akart megszólalni, mert ez a részletkérdés nem tűnt számára közömbösnek: szerinte egy német nyelven elhangzó beszédet gógös nagyképűségnek lehetett volna értelmezni. Renner, hogy bizonyítsa jószándékát, keményen gyakorolt, s vagy harmincszor olvasta fel

⁷⁷ AMAE, A Paix, vol. 24, 60, Távirat, Bécs, 1919. május 9.; vol. 27, 84, Sajtóiroda, Bern, 1919. június 20.; 94-95., Bourgeois misszió, 1919. június 23.

⁷⁸ AMAE, A Paix, vol. 27, 35-37, Allizé nagykövet levele Pichonnak, Bécs, 1919. május 10. ADY, 4M2/113, Összekötő csoport, Bourgeois misszió, BR n°17, 1919. június 7. A Saint-Germainben elszállásolt újságírócsoport egyik tagját eltávolítják arrogáns és arisztokratikus magatartásáért, ami egyébként szöveg ellentétben áll a többiek egyszerű viselkedésével.

beszédét gépirónóje előtt, aki — nagyjából ismerve a franciát — helyesbítette minisztere kiejtését.”⁷⁹

Ezek a nyelvi erőfeszítések azonban képtelenek megakadályozni azt a fájdalmas meglepetést, amivel a delegátusoknak június 2-án Saint-Germain kastélyában kell szembesülniük a békeszerződés feltételei hallatán. Három fő pontban foglalható össze az osztrákok csalódása: 1. Ausztria Németországhoz való csatlósításának elutasítása (versaillesi szerződés 80. és 88. paragrafusai); 2. pénzügyi és gazdasági kikötések szigora, Ausztria háborús felelőssége, és a szövetségeseknek okozott károk és veszteségek miatt (177.§, IX. és XIV. fejezet); 3. területi kívánásaik teljes elutasítása, elsősorban Dél-Tirol, Csehország és Karintia elvesztése (II. rész, 27. és 35.§ és térkép).

Visszautasítva az Anschluss vagy Német-Ausztria létrehozásának lehetőségét, az antant szövetségesek kizárólag egy Osztrák Köztársaság létezéséről akarnak hallani. Sokat mondó a helyi újság megjegyzése, miszerint a Clemenceau-t fordító német tolmács osztrák szerződés helyett németet mond: „A tolmács többszöri tévedése miatt Clemenceau látható elégedetlenségének ad hangot”.⁸⁰

„Ausztria határai”kérdésében az osztrák delegátusokat igen kellemetlenül érinti a lengyel képviselők jelenléte, mert szerintük az Osztrák-Magyar Monarchia idején számos lengyel vett részt az ország politikai irányításában.⁸¹

Ami pedig Ausztria háborús felelősségét illeti, június 16-án Renner kancellár így nyilatkozik: „Miért Német-Ausztria lett felelős a háborúért? – A horvát katolikusok és szerbek, a lengyelek és oroszok közötti antagonizmusok elsődleges faktorok voltak (...)”⁸²

Ausztria képviselőinek 15 nap áll rendelkezésre a válaszadáshoz; észrevételeiket kizárólag írásban tehetik meg, s a szövetségesek válaszaira is csak ebben a formában kerül sor.

A delegátusok hozzálátnak ellenjavasataik megfogalmazásához. Június közepeére készülnek el vele, s a Berger-Levrault Kiadónál nyomtatják ki őket. Reményeik azonban napról napra fogyatkoznak.

Azt követően, hogy az osztrákok kézhez kapják a békefeltételeket, egyes franciabarát delegátusok megtartása fölöslegessé válik. Lammasch professzor csatlódottan hagyja el Saint-Germain-t,⁸³ mivel semmilyen befolyást sem tudott gyakorolni a fejleményekre. Levelei Bourgeois és Lansing urakhoz megválaszolatlanul maradnak.

⁷⁹ ADY, 4M2/113, Összekötő csoport, Bourgeois misszió, BR n°14, Saint-Germain, 1919. június 3. Ám az osztrákok nyelvi aggályai nem értek ezzel véget. A június 2-i ülésen sajnálatukat fejezik ki amiatt, hogy nem tudták, hogy a kancellár beszédét nem fordítják le olaszra, egyébként megtették volna ők maguk. AMAE, A Paix, vol. 27, 74–75. A berni megbízott képviselő levele a külügyminiszternek, Bern, 1919. június 13.

⁸⁰ BM SGL, Le Petit Réveil, 1919. június 5., idézve François Boulet „Az Ausztriával kötött békeszerződés Saint-Germain-en-Layeben, 1919. szeptember 10.”, in *Histoires de Saint-Germain-en-Laye*, op. cit.

⁸¹ ADY, 4M2/113, Bourgeois misszió, BR n°17, 1919. június 7.

⁸² Uo., BR n°21, 1919. június 16.

⁸³ *Bruno Hamard*, *Austriche & Hongrie: histoire d'un divorce. Affrontement et question nationale austro-hongroise face a l'arbitrage international (1918–1922)* (Ausztria–Magyarország: egy szét-

Két nagyon súlyos gond gyötri a delegációt Saint-Germainben: Ausztria rettenetes gazdasági helyzete és a magyarországi bolsevik forradalom elkerülhetetlen és nyilvánvaló következményei. A delegátusok megfigyelésével megbízott összekötő tiszt pontosan a „bécsi ínségről szóló szokásos és őszinte siralmak”-ról számol be.⁸⁴

Való igaz, Ausztriának olyan rettenetes gazdasági helyzettel kell megküzdenie, ami valószínűleg még jóval súlyosabb a háború befejeztével, mint aközben volt. Az újonnan alakult, „mesterséges” Ausztria minden háború előtti természeti forrásától el van vágva (Csehország és Szilézia iparától, valamint Morvaország éléskamráitól). Az éhínség Európa szerte — leszámítva a bolsevik Oroszországot — itt szedi a legtöbb áldozatát, főleg a „Vörös Bécsben”. Az élelmiszerárak a csillagos égig szöknek: amerikai konzervhús 40 korona, tej abszolút hiánycikk, ami 1919-ben 60%-os gyerekhalandóságot okoz.⁸⁵ Nem csoda hát, ha a saint-germaini delegátusok csokoládét, kávé, likórt, cigarettát küldenek haza.⁸⁶ Renner kancellár egy latin közmondással jól összegzi a helyzet súlyosságát: „Primum vivere, deinde philosophari”.⁸⁷

1919. június 21-én egy Saint-Germain erdeiben tett séta alkalmával az egyik osztrák meghatalmazott így elemzi ezt az egész Európára kiterjedő gazdasági krízist: „Az idő itt kezd tavasziassá válni, s a ruháim nem túl megfelelőek az efféle időjáráshoz; de nem akarok itt egyet sem csináltatni magamnak, mert figyelembe véve az árfolyamokat, az többé kerül itt, mint Bécsben. Egyébként minden, amit a boltból hozatunk, bővli; innen látszik, hogy a háború nemcsak a központi hatalmakat, de egész Európát romba döntötte.”⁸⁸

Egy Lammasch professzonnal folytatott beszélgetés nyomán ugyanezek az aggodalmak kerülnek felszínre, külön hangsúlyt fektetve a bolsevik veszélyre, ami elérheti Ausztriát és Európát, beleértve Franciaországot is: „Hazáját mélységes nyomor sújtja és éhínség fenyegeti: az antant azt íratthat vele alá, amit akar. Anélkül, hogy fegyverként használnánk ezt az érvet, elképzelhető, hogy Bécsben végül mégis kitör a forradalom, úgy ahogy Berlinben vagy Münchenben, hiszen a betegség csírái még nem pusztultak el. Mekkora lehetnek egy hasonló szabású politikai fordulat következményei? Párizst elhagyva Lammasch professzor két égő trolit látott, amit a sztrájkolók éppen akkor gyújtottak fel. Ez a kis incidens nagyon felkavarta útítársait, akik a győzteseket sújtó legsúlyosabb szociális krízis egyik áruló jelét látták benne, ami csak árnyalatnyival különbözik a vesztesekétől.”⁸⁹

A gazdasági katasztrófán túl a Saint-Germainben tartózkodó osztrákok 1919 tavaszán és nyarán valóban tehetetlennek érzik magukat a Kun Béla vezette

---

válás története. Osztrák-magyar szembenállás és nemzeti kérdés a nemzetközi döntőbíráskodás szempontjából (1918–1922), Párizs, *Vécu contemporain*, 1996., 66. ADY, 4M2/113, BR n°15–25, St-Germain-en-Laye, 1919. június 4. – 1919. június 26. AMAE, A Paix, vol. 27, 74–75, Franciaország berni megbízott képviselője, op. cit., Bern, 1919. június 13.

⁸⁴ ADY, 4M2/113, BR n°28, 1919. július 3.

⁸⁵ ADY, 4M2/113, BR n°25 és 28, 1919. június 26., 1919. július 3.

⁸⁶ ADY, 4M2/113, Dutasta francia nagykövete, a békekongresszus főtitkárának levele Seine-et-Oise prefektusának, Párizs, 1919. május 7., az „osztrák-magyar” meghatalmazottak szállása ügyében.

⁸⁷ ADY, 4M2/113, Bourgeois misszió, 1919. augusztus 2., újságkivonat, „Renner kancellár beszéde a külügyminisztériumi személyzetnek, Saint-Germainbe való visszatértekor”.

⁸⁸ ADY, 4M2/113, BR n°23, 1919. június 22.

⁸⁹ AMAE, A Paix, vol. 27, 75. Berni megbízott képviselő, op. cit., 1919. június 13.

magyarországi kommunista forradalommal szemben. Aggódnak Bécsben maradt családjaik sorsáért, főleg a június 15-i kommunista zavargások idején (magyar propaganda akció), amikor a kommunisták pénzt tűznek ki Renner fejére. Az antant június 7-én Kun Bélának küldött távirata csak még jobban felingerli a delegátusokat, éppúgy, mint a német pénzügyi körök anyagi támogatása vagy az olasz katonai segítség a budapesti forradalmi rezsim számára.⁹⁰

Az osztrák delegáció Franciaországhoz, a békekonzferencia „bíró”-jához fordul egy „igazságos és demokratikus béke” megalkotását kérvén az „erőszak békéjé”-vel szemben, amit végül is kézhez kap.⁹¹

Július 20-án az antant engedményeket tesz Ausztria keleti határainál, magyarországi területekből szakítva ki egy darabot. Azonban ami a súlyos pénzügyi kötelezettségekre és a hadifoglyok hazaszállítására adott válaszokat illeti, azok nem egészen egyeznek az osztrák delegátusok elképzeléseivel. A pénzügyi kikötések 201. és 202. paragrafusai kétségbe ejtik az osztrák gazdasági szakembereket. Mindent egybevéve azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az 1919. szeptember 10-én aláírt békeszerződés csak nagyon minimális módosításokat tartalmaz.⁹²

Keserű hangvétellű az a privát levél is, amelyben az egyik delegátus összefoglalja a saint-germaini tartózkodás négy hónapi munkájának eredményét. „Ez alatt a hosszú és gyötrelmes periódus alatt a delegációnak a legkeservesebb körülmények között kellett dolgoznia. Rövid ideig tartó reményeinket mindig keserű csalódás követte.” Bár a nagyhatalmak mindig előzékeny magatartást tanúsítottak az osztrákokkal szemben, mégis „fogolyként őrizték őket Saint-Germain-en-Laye-ben”, s Párizsban kizárólag az utódállamok delegátusai képviselheték országukat.⁹³

Szeptember 10-én, még az aláírás napjának estéjén, az osztrák delegáció egy része vonatra ül, s az Orient Expresszel Bécsbe utazik. Renner kancellár, még mielőtt elhagyná Saint-Germaint, egy újságírónak nyilatkozva a volt Osztrák-Magyar Monarchia ellenségének nyilvánítja magát, s abbéli reményének ad hangot, hogy Franciaországnak köszönhetően Ausztriára szebb napok köszöntenek: „Ez a csapás egy olyan dinasztia alól szabadított meg bennünket, mely három évszázad óta egyetlen értékes embert sem nevelt. Feloldott minden köteléket, ami azokhoz a nemzetekhez fűzött bennünket, akik sem velünk, sem egymással sohasem tudtak kiegyezni... most végre szabadon építhetjük saját házunkat. Sajnos, ez a munka egyáltalán nem könnyű feladat! Van tűzhelyünk, de hiányzik a szén, van műhelyünk, de hol találni hozzá megmunkálendő anyagot? Van kincstárunk, de csak papírokat tartalmaz... Ha Franciaország hathatós segítséget nyújtana, Saint-

⁹⁰ ADY, 4M2/113, BR n° 14, 16, 21, 23. 1919. június 3., 5., 16., 22. AMAE, A Paix, vol. 27, 78. Bern, 1919. június 19. Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpathes 1918–1932, I. kötet, 1918. október – 1919. augusztus, (Szerk.: Ádám Magda, Litván György, Ormos Mária), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993., Clemenceau távirata a magyar kormánynak, Párizs, 1919. június 7., 658–686.

⁹¹ ADY, 4M2/113, „Hosszú és nehéz volt ez a várakozás Német-Ausztria népének...”, 5.; A szerződés átadásakor, 1919. június 2-án, a kastélyban elhangzott beszéd. Újságkivonat, Arbeiter Zeitung, 1919. május 25.

⁹² Bruno Hamard, Autriche & Hongrie..., op. cit., 66–69.

⁹³ AMAE, A Paix, vol. 27, 112, Bécsi sajtó, Osztrák delegáció Saint-Germain-en-Laye, dátum nélkül.

Germain neve hamarosan olyan emlék lenne számunkra, ami megédesíthetné szívünkben azt a keserű órát, amelyet az előbb éltünk át.”⁹⁴

*Osztrákbarát hangulat Saint-Germain-en-Laye-ben. A szerződés teljes feledésbe merülése*⁹⁵

Salomon Reinach, az Ókortörténeti Múzeum igazgatója, 1919. május 9-én értesül arról, hogy a párizsi békekonferencia Saint-Germain-en-Laye kastélyát választotta Ausztria és Magyarország békefeltételei átadásának színhelyéül.

A magyaroknak azonban várniuk kell egy darabig, mert Budapesten Kun Béla vezetésével kommunista forradalom tör ki. Ez általános zűrzavart és anarchiát okoz, ezért a magyar delegációnak egyelőre várnia kell az indulással.

A *Le Matin* szerint a németeket követően az osztrákok is — „ragyogó második”-ok — rátaláltak a maguk Versailles-ára. A *L’Illustration* hozzáfűzi, hogy: „... most csupán egy „másodikról” van szó, aki már régóta megszűnt „ragyogni”, s az az érzésünk, hogy egy ismert darab újrafeldolgozásának vagyunk tanúi, melyet egy sokkal ünnepélyesebb környezetben nagy sztárok játszottak el, érthető tehát, ha a jóval szerényebb környezet kispolgári hangulatot kölcsönöz az ünnepségnek, ahol különtség és anekdota fölülkerekedik az érzelmeken.”⁹⁶

Miért esett éppen Saint-Germain-en-Laye városára a választás? Elsősorban azért, mert közel a fővároshoz, jó közlekedési feltételekkel rendelkezik és szép villáival könnyű turisztikai szálláslehetőséget nyújt. Másodsorban, ugyanúgy mint Versailles esetében, bosszúállásra ad alkalmat Clemenceaunak, a Párizs környéki kastélyok 1870-es német megszállásáért. A saint-germaini kastélyt 1870. szeptember 20-tól 1871. március 8-ig tartották megszállás alatt. Ezzel a szerződéssel egy újabb történelmi szégyenfoltot sikerül lemosni.

A szerződés aláírására az 1. számú „La Gaule avant les métaux”, illetve „Boucher de Perthes”-nek nevezett termében kerül sor, elefántagyarak és rinoceóroz-koponyák társaságában (itt található napjainkban a Saint-Romain-en-Gal-i mozaik).⁹⁷ A város kastélyában 1868 óta működő Ókortörténeti Múzeum könnyű alapul szolgál egy helyi újságíróknak az ironikus összehasonlításra: az osztrák császárságból nem marad más, csak „maradványok”, hozzáfűzvé, hogy történelmi szerepe, mint európai nagyhatalomé „megszűnt”. Valójában ez a szerződés csak konkretizálta az 1918. november 3-i fegyverszünetkor kialakult helyzetet. Franciaország — számos hátsó gondolattal — támogatta az Osztrák-Magyar Monarchia szétesését.

A németekhez képest az osztrák delegációt jóval barátságosabb légkör fogadja. Említettük, hogy a küldöttség 1919. május 14-én érkezik Saint-Germain-

⁹⁴ ADY, BM Saint-Germain, François Boulet, „La France a-t-elle gagné...”, 1999.

⁹⁵ ADY, BM Saint-Germain, François Boulet, „Le traité de paix avec l’Autriche...”, in *Histoires de Saint-Germain-en-Laye*, 1994.

⁹⁶ Ókortörténeti Múzeum, Levéltár, „Békekonferencia” füzetek, újságcikk kivonatok gyűjteménye a szerződésre vonatkozóan, egy múzeumi alkalmazott munkája, *Le Matin*, 1919. május 10. BM St-Germain, *L’Illustration*, 1919. június 7., „A békeszerződés átadása az osztrák meghatalmazott képviselőknek” (címlap fényképekkel), 578–580.

⁹⁷ M. Bouron, „A saint-germaini béke”, *Antiquités Nationales*, n°12/13, 1980–1981, 93–98.

be.⁹⁸ Karl Rennert kellemes, mondhatni barátságos fogadtatásban részesíti minden helyi hatóság képviselője, a polgármestertől kezdve egészen Seine-et-Oise prefektusáig. Renner, a szíves fogadtatástól fellelkesülve Franciaországot felmagasztaló beszédet mond, az általa legszebbnek és legnemesebbnek tartott két foglalkozást véve példaként: a paraszti munkát és az újságírást.

Az osztrák képviselők tizenhárom hetes saint-germaini tartózkodása fárasztó és monoton, pedig a helyi lakosság hozzájuk való viszonya jóval kedvezőbbnek nevezhető, mint a versaillesiaké a németekhez. Legalábbis így vélekedik a „Le Petit Réveil” helyi újság, de az a delegátus is, aki egy bécsi lapnak a következőket nyilatkozza:

„Az osztrák-németeknek fenntartott városnegyed három utcájában sétálunk, a főutca az, amelyben dr. Renner kancellár lakik, és amit a helyi lakosok már el is neveztek «Osztrákok utcája»-nak. Talán még a történelemben is bekerül, anélkül, hogy csorbát ejtene a híres „Medici” ház reputációján. A delegáció tagjai nagyon elégedettek itt-létükkel, s ez a néhány nap pihenő igazi élvezetet nyújt az uraknak a több mint egyhónapos megerőltető szellemi munka után. A lakosság továbbra is nagyon diszkrét.”

A francia lapok persze eltúlozzák az osztrák-német jókedvet, túláradónak minősítve azt. A háborús ellenségeskedések dacára, a párizsiak már hozzászoktak a bécsi operettekhez és megszerették ezt a műfajt. Elevenen él emlékezetükben minden, ami Bécsből származik — könnyed műzsák —, és mindenben operettet sejtenek. Ennek talán az az oka, hogy az osztrák-németekhez hivatalosan közeledő francia kormány nem kíván semmilyen ellenséges érzületet kimutatni, hogy egyetlen kéz se szoruljon ökölbe, ha osztrák-német keresztezi útját; pedig soha, egyetlen tiszt sem fog kezét egy ellenséges ország állampolgárával, mert azt a francia kormány hivatalosan megtiltotta nekik.

A franciák figyelemre és tiszteletre méltónak tartják dr. Renner egyszerűségét; neki személyesen kitűnő sajtója van. Őt követi Lammasch professzor, Slatin Pacha tábornok és dr. Klein, akiket úgy látszik, a francia közvélemény befogadott.⁹⁹

Lammasch professzor „legnagyobb elégedettségének” ad hangot: „Dicséri a francia udvariasságot, és csak jókat mond a fogadtatásról.”¹⁰⁰

A németekkel ellentétben az osztrák delegátusok május 24-én meglátogatják St-Germain Ókortörténeti Múzeumát, Salomon Reinach igazgató kíséretében, sőt június 19-én a versaillesi kastélyt is.¹⁰¹

Egy saint-germaini újságíró jegyzetfüzetének egyik legmeglepőbb állítása a francia fogadás e nagyon szívélyes mivolta. Le Prou polgármester május 14-én

⁹⁸ Ókortörténeti múzeum könyvtára, levéltár, fényképkollekció. BM Saint-Germain, L'Illustration, 1919. május 17, „Béke Ausztriával. A bécsi delegátusok érkezése”, 517–518, fényképekkel.

⁹⁹ ADY, 4M2/113, Bourgeois misszió, Saint-germaini összekötő csoport, Sajtókiadvány. „Neue Freie Presse”, Bécs, 1919. május 24., „Saint-Germain leírása”, St-Germain, 1919. május 19.

¹⁰⁰ AMAE, A Paix, vol. 27, 75, Franciaország megbízott képviselője Bernben. Beszélgetés Lammasch professzorral.

¹⁰¹ Michèle Bouron, „A saint-germaini béke”, op. cit., 96. ADY, 4M2/113, 28 osztrák képviselő látogatása a versaillesi kastélyban, Poncet, különleges felügyelő és Bourgeois parancsnok vezetésével, július 19., reggel 10 óra. Speciális misszió jelentése Versaillesban, Államvédelem, 1919. július 21.

felhívást intéz a város lakosaihoz „hazafias nyugalmuk” megtartása és az „ellen-ségnek kijáró tiszteletadás” érdekében. Összehasonlítva a versaillesi helyzettel, a felhívás itt rendkívül eredményesnek mutatkozik. A „poroszk”-hoz képest, az osztrákok „kifinomult emberek” hírében állnak (május 18.). Karl Renner „udvarias” és a „Medici negyed lakói nem viselkednek olyan nyomorúságosan, mint a boche-ok” (június 2.). Bár rossz nyelvek szerint „minden élelmiszert összeharácsolnak”, hiszen Ausztriában semmi sem kapható (május 22.). De a szóbeszédnek hamar vége szakad, s a helyi kereskedők nagyon elégedettek. Az osztrákok iránt érzett szimpátián túl azt tapasztaltuk, hogy a közvéleményben egyfajta szájalom érzése is kialakul, hiszen olyan sokat veszítenek a „hűvös Saint-Germain”-ben (június 10.).

1919. szeptember 10-én, szerdán, a múzeum egyik parkra néző termében, „La Gaule avant les métaux”, 27 állam 73 meghatalmazottja, a sajtó 50 képviselője és 180 titkár foglal helyet a félkörben elhelyezett asztalnál. De a Három Nagy: Wilson amerikai elnök, Lloyd George angol miniszterelnök és az olasz Orlando nincsenek jelen; éppúgy, ahogy a békefeltételek átadásakor, június 2-án sem jelentek meg. A békeszerződést követően, ugyanezen a napon kerül sor egy kisebbségvédelmi egyezmény és egy „konvenció” aláírására, ez utóbbi az „önálló kormányzásra még képtelen népek” védelmére szolgáló valóságos nemzetközi és gyarmati alapítóokmány.¹⁰²

A kastélyhoz érve, az osztrákok nem használhatják a díszlépcsőt, ezért az udvar bal oldalán található torony szolgálati ajtaján mennek be. Az aláírást követően azonban ugyanazon a díszlépcsőn távoznak, amelyet a „szövetséges és társult” államok delegátusai vesznek igénybe.¹⁰³

Az aláírásra egy, a külügyminisztérium irodájából származó, XV Lajos stílusú asztal szolgál;¹⁰⁴ rajta egy empire és Lajos Fülöp stílusú tintatartó; Clemenceau elnököl, jobbján Renner kancellárral. 10 óra 14-kor a „Tigris” feláll és a következőket mondja: „Tisztelt Kancellár úr, megszületett a megegyezés a békefeltételekről. Aláírással hitelesítettem azt az okmányt, amelyet Önnek be kell mutatnunk. A szövetséges és társult hatalmak nevében felkérem Önt, hogy szíveskedjék aláírni.”

Karl Renner néhány beleegyező szóval válaszol németül — mint már említettük, nagyon rosszul beszél franciául — az asztal fölé hajol, és aláírja a szerződést. Amíg az Excelsior 1919. szeptember 11-i számában megjelent tudósítás szerint Renner „érzéketlen marad, a legkisebb meghatottság nélkül”, addig a Le Journal ugyanaznap száma az ellenkezőjéről számol be: „szemmel láthatólag megindult, nagyon sápadt”. 11 óra 10 percre az egész ceremónia véget ér. A kastély aláírásra szolgáló első emeleti négy termét kiürítik és visszaállítják eredeti állapotába.

Az 1919. szeptember 11-én megjelent Le Petit Réveil vezércikkírója hangsúlyozza azt a bizonyos mértékben aggasztó, de gazdag történelmi tanulságot, amivel a saint-germaini szerződés szolgál. Az osztrák dinasztia „megtöretett”, de

¹⁰² „Egy új gyarmati rendszer: St-Germain-en-Laye-i konvenciók”, *Revue des Sciences Politiques*, 1920. december 15., idézve Renée Auger által „Vaincre ou mourir” Saint-Germain et les Saint-Germainois pendant la grande guerre („Győzni vagy meghalni” Saint Germain és a saint-germainiek a nagy honvédő háború idején), gépelt forma, dátum nélkül, 60–64.

¹⁰³ Mme Bouron-tól származó részlet, F. Boulet gyűjtése, 1999. november 8.

¹⁰⁴ Ókortörténeti Múzeum könyvtára, fényképek.

valahogy még ennél is több”. A vallásháborúk során, 1570. augusztus 8-án kötött korabeli békeszerződést a résztvevők egy szójátékkal élve „sántító és megalapozatlan béké”-nek („paix boiteuse et malassise”) nevezték el. Az újság óhaja, hogy az 1919-es béke ne váljék ahhoz hasonlónak.

Ami pedig a városi tanács május 24-re tervezett ünnepségeit illeti, azok elmaradnak. Georges Clemenceau, tekintettel az osztrák vesztesekre, nem ad tűzparancsot a tüzereknek. Az ágyúk némák maradnak, nem úgy, mint Versailles-ban június 28-án. A „Le Petit Journal” szeptember 13-i száma a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Zene nélkül. Dobszó nélkül. Ágyúlövések nélkül: Saint-Germain lakói hiúságukban megsértve, úgy tűnik, mintha neheztelnének kissé.”

Versailles és Saint-Germain szerződéseit összehasonlítva az Excelsior így ír: „Újabb történelmi dátum: szeptember 10., egy újabb szerződés: Saint-Germainben. Az Ausztriával kötött béke aláírásának ceremóniája csupán megismétlése volt a versaillesinak, szerényebb környezetben és valamivel oldottabb hangulatban.”¹⁰⁵

Végül az osztrák delegáció elnöke, Renner kancellár utolsó levelében megköszöni Clemenceaunak, a szövetséges katonai misszióknak és Saint-Germain lakóinak a szívélyes fogadtatását:

„A Legfelső Tanács által május 2-ára Saint-Germain-en-Layeben a béketárgyalásokra rendelt osztrák-német delegáció feladata a béke aláírásával véget ért. Ő Excellenciája tudomására hozva a delegáció feloszlását és tagjainak távozását, megtiszteltetésnek tekintem, hogy hálámat fejezhetem ki a delegáció megfigyelésére rendelt katonai missziók vezetőinek és beosztottainak, amivel feladatukat ellátták, és Saint-Germain lakóinak azért a korrekt magatartásért, amivel az eddig ellenségnek tartott idegenekkel szemben viselkedtek. Elégedetten és elismeréssel állapíthatom meg, hogy négyhónapos itt tartózkodásunk alatt, ami hazánk történetének oly szomorú eseménye volt, soha semmilyen ellenségeskedés vagy szóváltás nem történt.” Ez a levél a polgármester közreműködésével nyilvánosságra kerül.¹⁰⁶

Később képeslapokon láthatjuk újra a szerződéssel összefüggésben lévő két helyszínt: az egyik a Pavillon Henri IV. hotel, a másik pedig Saint-Germain Ókortörténeti Múzeuma.

Néhány év elmúltával, a Pavillon Henri IV. szálloda „aláírásra” (!) szolgáló szalonjában emléktáblát helyeznek el. Ez a tudatos tévedés — egy ravasz vendéglős ötlete — az évek során jónéhányszor elhangzik még. A II. világháborút követően nem nyomtatják újra az esemény helyszíneit megörökítő képeslapokat. A Pavillon Henri IV. hotel szalonjának faláról eltűnik a valós tényeket elferdítő emléktábla, nem tudni, hogy becsületből vagy diszkréció miatt. Így Saint-Germainben nem marad egyetlen jel sem, ami a szerződéskötésre emlékeztetne.¹⁰⁷

A helyi közvélemény közömbösségét jól jellemzi az aláíráshoz használt két tintatartó és asztal sorsa: eltűntek vagy elvesztek a helyi polgármesteri hivatalból.

¹⁰⁵ ADY, BM St-Germain, *F. Boulet*, „Le traité de paix...”, 1994.

¹⁰⁶ AMAE, A Paix, vol. 27, Az osztrák delegáció elnökének levele, Saint-Germain-en-Laye, 1919. szeptember. BM St-Germain, *Renée Auger*, „Vaincre ou...”, 55–64.

¹⁰⁷ *Bernard Nabonne*, *Les grandes heures de Saint-Germain-en-Laye*, (Saint-Germain-en-Laye emlékeztető órái), Párizs, Sfelt, 1950, 237.

1989-et követően, azután, hogy Közép-Európában megszűnik a kommunista rendszer, a békeszerződés ismét felkelti a közvélemény és néhány történész érdeklődését.

Bár az osztrákokat, különösen a Tirol-vidékieket és az osztrák nacionalista mozgalom tagjait már régóta foglalkoztatja ez a téma.¹⁰⁸

Végül meg kell említenünk, hogy az Ókortörténeti Múzeumban csupán nyolc éve hirdeti egy aprócska emléktábla az itt lezajlott történelmi eseményt.¹⁰⁹

III. A Neuilly-sur-Seine-ben kötött békeszerződés (1919. november 27.)

A „his” bolgár nemzet delegációja

Már előjáróban el kell mondanunk, hogy a szövetségesek a Bolgár Királyságot másodlagos, illetve az új európai rendszer perifériáján elhelyezkedő orszákként kezelik. Erthető tehát, ha Párizsban a bolgár delegáció csak nagyon hanyag fogadtatásban részesül.

Bulgária már 1919. júniusától jelzi, hogy a török delegációhoz hasonlóan ők is részt kívánnak venni a párizsi békekonferencián. Théodoroff, a bolgár minisztertanács elnöke, lépéseket tesz ennek érdekében, felvéve a kapcsolatot a szövetséges tábornokokkal. Azt a választ kapja, hogy a török eset teljesen különböző, hiszen magáról az Oszmán Birodalom létezéséről folynak tárgyalások, ami Bulgária esetében nem áll fenn. Félhivatalos Quai d'Orsay-i jegyzetekben Theodoroffot „eléggé izgágának” tartják, akinek „eredményeket késleltető végeláthatatlan védőbeszédeire” kell számítani „anélkül, hogy az a bolgár ügy javát szolgálja”.¹¹⁰

A bolgár delegációt július 14-én hívják meg hivatalosan a béketárgyalásokra. A küldöttség alig ötven tagot számlál. Vezetője Théodoroff, legfontosabb tagjai Ganneff, Szakasov, Sarafoff és Sztambolijfszki miniszterek, hat tanácsos, nyolc szakember, tizenöt titkár, négy gépiró és néhány törvényszéki alkalmazott.¹¹¹

A Szófia-Párizs útvonalon számos kellemetlen meglepetés éri a küldötteket. Július 20-án, induláskor, a bolgárok még feltétlen el akarják kerülni a velük szemben nagyon ellenségesen viselkedő Romániát, s felhajózva Belgrádig, onnan vonattal akarnak eljutni Párizsba. Triesztben lekésik a csatlakozást, ezért egy napos késéssel, július 25-én érkeznek Lausanne-ba. Itt is időznek 24 órát, mert megfelelő öltözetet kell vásárolniuk, hiszen Bulgáriában ezidőtájt a ruha hiánycikknek számít. Július 26-án érkeznek Párizsba az Orient Expressz egy első osztályú és két luxusvagonján.¹¹²

¹⁰⁸ Marc Ferro, „Saint-Germain 1919: a hiba!”, in Saint-Germain Magazine. Le journal de Saint-Germain, 1992. január 11., n°211, 22. Exkluzív interjú Habsburg Ottóval, „Egy békés megoldás Európában”, 24–25. Le Monde, 1988. május 19, Jean-Pierre Clerc, „Olaszország. Újabb terrorista támadások Dél-Tirolban”; 1994. október 25., „Ausztia: tüntetés Innsbruckban egy szélsőjobboldali gyűlés ellen” (AFP)

¹⁰⁹ Beszélgetés Mme Bouronnel, 1999. november 8-án, Ókortörténeti Múzeum.

¹¹⁰ AMAE, A Paix, vol. 28, 41–42. Jegyzetek, 1919. június 26.

¹¹¹ Uo., 47–48–49, Távirat, Szófia, 1919. július 14.

¹¹² Uo., 60–64–65, Távirat, Szófia, július 21. Bern, 1919. július 25.

Ezt megelőzően, július 25-én, késő este 23 óra körül az egyik rendőrfelügyelő bolgár delegátusokkal találkozik véletlenül a párizsi Gare du Nord pályaudvaron. Az Egyesült Államokból, Anglián és Belgiumon keresztül érkező washingtoni bolgár követ és felesége az attasé társaságában a vasúti peronon várják egy hivatalos személy érkezését. A követ tiltakozásának ad hangot a szervezetlenség miatt, és újra tiltakozik, amikor a csomagokat szállító két taxisofőr 25–25 frank ráadást kér az éjszakai fuvarért...¹¹³

Egy héttel a delegáció megérkezése előtt Enghien-les-Bains lett kijelölve szállásként, de helyhiány miatt végül a Bois de Boulogne-nyal szemben található, 1912-ben épült „Château de Madrid” luxushotelben kapnak helyet.¹¹⁴

A küldöttek egyetlen célja, hogy a bolgár ügyekkel megbízott komisszió előtt meghallgatásra találjanak. Különösen a területi pontozatokat ítélik túlzottnak – az összterületek 10%-ának elvesztését. A szövetségesek Dél-Dobrudzsát Romániának, Sztrumica, Caribrod, Timok és Boszilevgrad járásait Jugoszláviának, az égei Thrakiát pedig Görögországnak ítélik oda. A bolgár ügynek minősített „macedón kérdés”, amit a menekültek csak tovább szítanak, teljesen megmérgezi az ország politikáját. De a többi vesztes állam delegációjához hasonlóan a közvetlen tárgyalásokra vonatkozó kérés Bulgária esetében is elutasításra talál. Ezért nem marad más hátra, mint a német és osztrák delegáció által már használt és kissé unottá vált „kommunizmus rémének” kijátszása.

1919. szeptember 19-én, a Quai d'Orsay Óratermében kerül sor Bulgária békefeltételeinek átadására. Miután a delegátusokat bevezetik a terembe, Clemenceau gúnyos kérdést intéz Dutasta követhoz: „Most Bulgária királyság, császárság vagy köztársaság?” Maga a ceremónia jóval diszkrétebb keretek között zajlik, mint Versailles-ban, illetve Saint-Germain-ben. Mivel a szövetséges képviselők nem tartják túl fontosnak a bolgár ügyet, csak nagyon kevesen jelennek meg. Théodoroff hosszú, franciául elmondott beszédben kel a bolgár nép védelmére, és minden felelősséget I. Ferdinánd királyra hárít, aki 1918. október 3-án lemondott a trónról fia, III. Borisz javára. De védőbeszéde láthatólag nincs nagy hatással a békekonferencia elnökére, akinek a L'Illustration szerint „szkeptikus” marad a tekintete.¹¹⁵

A többi vesztes állam delegációjához képest a bolgárok Párizsban nem rendelkeznek egy őket támogató lobbyval. Figyelemre méltó az is, hogy nem sikerül beférközniük a befolyásos párizsi sajtó berkeibe, valószínűleg túl szűkre szabott anyagi kereteik miatt: „A bolgárok néhány kísérlete, hogy szimpátiát ébresszenek maguk iránt, teljes kudarcba fulladt. Elügyetlenkedték a dolgot; valószínűleg túl kevésnek bizonyult az általuk felajánlott összeg.”¹¹⁶

A tárgyalások négy hónapja alatt egy új politikai személyiség kelt figyelmet a bolgár delegációban. Sztambolijszki. Volt vidéki tanító, egy mezőgazdasági újság,

¹¹³ ADY, 4M2/113, Gaffory inspektor jelentése, Különleges misszió Versaillesban, Versailles, 1919. július 26.

¹¹⁴ AMAE, A Paix, vol. 28, Dutasta távirata Henry-nak Szófiába, Párizs, 1919. július 17.

¹¹⁵ BM St-Germain, L'Illustration, n°3995, 1919. szeptember 27, „A szerződés átadása a bolgároknak”, egy fényképpel és egy térképpel illusztrálva. *George Castellan*, Histoire des Balkans XIVe-XXe siècle (A Balkán története a XIV. századtól a XX. századig), Párizs, Fayard, 1991., 426.

¹¹⁶ AN, F/7 12 951/1, F6129, Levelezés, Párizs, 1919. október 2.

a „Zemledelake Zname” szerkesztője, aki csak nemrég lett kinevezve közmunkaügyi miniszternek. Maurice Baumont történész szerint szertelen és szeszélyes, forrongó demagóg, egyszerre megalomán próféta és fortélyos paraszt. Az 1919. augusztus 17-i választásokon parasztpártjával jelentős sikereket ér el. Ugyanakkor áldozatként tünteti fel magát antant-barát érzelmei miatt. Való igaz, hogy 1910-ben nyilvánosan inzultálja I. Ferdinánd „cárt” a tirnovoi Nagy Nemzetgyűlés emelvényéről; s ami még ennél is több, 1915-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélik háborúellenes röpcédulák terjesztéséért.¹¹⁷

1919. október 18-án kinevezik hadügyminiszternek és az új minisztertanács elnökének. Ez utóbbi minőségben Théodoroff-ot váltja föl, aki visszautasítja a békeszerződés aláírását. Hiszen a feltételek között szerepel Caribrod városának — melynek választott képviselője — jugoszláv fennhatóság alá kerülése. Theodoroff november 9-én tartja utolsó beszédét a Nemzetgyűlés („Sobranie”) előtt, s itt újból ecseteli a szerződés igazságtalan és kegyetlen voltát. De Bulgária nem tehet mást, el kell fogadnia ezeket a feltételeket.

Sztambolijszki november 19-én veszi át a delegáció vezetését és november 17-én írja alá a szerződést Neuilly-sur-Seine-ben. December 8-án hagyja el véglegesen Párizst.¹¹⁸ Nagyon pesszimistán vélekedik a szerződésről, s ezt 1919. szeptember 19-én ekként fogalmazza meg pártja előtt: „Valódi hullát kaptunk, ami gyászt vet az egész bolgár népre. A békeszerződés-tervezet egyike a legförtelme-sebbeknek.”¹¹⁹

Az elfeledett neuillyi szerződés emlékhelyei

A bolgár békeszerződést 1919. november 27-én, csütörtökön írják alá, Neuilly-sur-Seine polgármesteri hivatalának dísztermében. A helyiséget az állami bútorraktár rendezi be díványokkal és értékes szöveggel bevont karosszékekkel. A három részre osztott terem közepén található az aláírásra szolgáló és a polgármester irodájából származó XV. Lajos stílusú asztal, rajta egy a Susse cég által szállított aranyozott bronz tintatartó, a polgármesteri hivatal adománya, melyet a későbbiekben megtartanak. Az asztalok rezedaszínű bársonnyal fedettek; a székek aranyozottak; a falifestményeket nagy, árammal működő csillárok világítják meg, és a parkettát a versaillesi kastély bálterméből kölcsönzött szőnyegek díszítik.

A szerződés aláírásának napján, az esős idő ellenére, már 10 órától nagyszámú „érdeklődő” gyűlik össze a polgármesteri hivatal előtti téren, „hogyan megjelenezzék a győzelem mestereit” – legalábbis így kerül be a városi tanács jegyzőkönyvébe. A teret jelentős rendfenntartó erő tartja megfigyelés alatt, többek között a párizsi rendőrség. Diplomáták, tisztek, újságírók, előkelő hölgyek szállnak ki a hivatalos gépkocsikból. 10 óra 15-kor érkeznek meg Bulgária képviselői. Seine-Autrand megye pre-

¹¹⁷ Köszönetünket fejezzük ki a saint-germaini Collège les Hauts Grillets egyik diákjának, Ludmila Kostovanak, egy Alexandre Sztambolijszkit karakterizáló mű bemutatásáért.

¹¹⁸ AMAE, A Paix, vol. 28, 66, Jelentés, Annemasse, 1919. július 22.; Henry misszió, n° 103, Neuilly-sur-Seine, 1919. november 19.; Henry misszió, 1919. december 9.

¹¹⁹ AMAE, A Paix, vol. 148, fol. 209, Távirat n° 312, 1919. november 10. Bolgár Tudományos Akadémia, La Macédonie (Macedónia), Szófia, Dokumentumok és tárgyak gyűjteménye, 1980., 693–694. George Castellan, Nikolaj Todorov, La Bulgarie (Bulgária), Párizs, PUF, „Que sais-je?”, 1976., 53.

fektusa 10 óra 25-kor fogadja George Clemenceaut, a minisztertanács elnökét, akit a tömeg „jelkes éljenzéssel” üdvözl. Ezután mindenki a kivilágított díszterem felé indul. William Martin protokollfőnök az aláírásra kijelölt asztal mellett várakozik.

Ezen a napon a következő dokumentumok kerülnek aláírásra: elsőként a Szövetségesek Bulgáriával kötött békeszerződése; aztán a szerződés végrehajtásának protokollja; és az a jegyzőkönyv, amely engedélyezi Romániának a szerződés aláírását, nyolc napos határidőn belül; s végül a kisebbségek bánásmódjáról és szabad emigrációjáról szóló egyezmények.

A bolgár delegáció vezetője, Sztambolijfszki háromnegyed tizenegy körül érkezik meg, s foglal helyet a félkör alakú asztalnál. Őt Henry ezredes, az összekötő csoport főnöke előzi meg. Clemenceau rövid, határozott mondatokkal jelenti be az ülés megnyitását, és felkéri Sztambolijfszkit a szerződés aláírására. Sztambolijfszki gyors mozdulattal ír alá, s azonnal visszatér helyére, ahonnan merev testtartással nézi végig az előtte felvonuló, aláíró személyeket. Mikor azonban az utolsó személyre, Clemenceau-ra kerül a sor, nem tudja leplezni kesztyűt tartó balkeze ideges mozdulatát. Mivel a szerződésben csak kevés aláíró szerepel, a szerződéskötés hamar befejeződik. Románia és Szerbia távol maradnak a ceremóniától a nemzeti kisebbségekről szóló konvenció miatt. Csak néhány héttel később, 1919. december 6-án írják alá ezt az egyezményt, és a neuilly-i és saint-germaini békeszerződéseket.

Tizenegy óra tíz percet mutat az óra, amikor George Clemenceau feláll s kijelenti: „Mivel a kívánt aláírások megtétettek, az ülés ezennel véget ér”. Sztambolijfszki, egy gyors üdvözlő mozdulatot intéz Clemenceau irányába, aki teljes jóindulattal viszonozza azt, és elhagyja a termet. A polgármesteri hivatal elé érve köszönti a tisztelgő csapatokat, s fedetlen fővel marad addig a pillanatig, míg gépkocsija mozgásba nem lendül, hogy szálláshelyére, a „Château de Madrid”-ba vigye.¹²⁰

Csak egyetlen újság, a La Presse de Paris számol be erről a „pompa nélkül és beszédek nélkül” lezajlott szertartásról, ami „azt a benyomást keltette, mintha egy külvárosban rendezett hivatalos ünnepség lett volna”. Pedig Európa egyik legérzékenyebb része új határainak megállapításáról van szó. Meglepetést és nyugtalanságot válthat ki a külsőségek és az ünnepélyesség eme hiánya, és az a felületesség, amivel előkészítették és aláírták Európa „francia béké”-jét.¹²¹

Sztambolijfszki mégis kellemes emléket őriz Neuilly-i lakosainak hozzájuk való viszonyáról. Henry ezredesnek írott utolsó levelében meleg szavakat intéz a helyi lakossághoz:

„Elhagyva Neuillyt, amely július óta látta vendégül a bolgár delegációt, arra kérem Önt, hogy a magam, kollégáim és munkatársaim nevében szíveskedjék átadni a lakosságnak, a polgármester úr személyén keresztül, szívből jövő köszönetünket azért a korrekt és tapintatos magatartásért, amelyet irányunkban mindvégig megőrzött.

¹²⁰ AM Neuilly-sur-Seine, II R414, Sophie Rouyer kutatása. „Bulgáriával kötött békeszerződés aláírása. 10 óra 30, csütörtök, 1919 november 27.” Henry Corbel, *Petite Histoire de Neuilly-sur-Seine* (Neuilly-sur-Seine rövid története), Tous, Ed. Arrault et Cie, 1923., 140–143.

¹²¹ BMA Saint-Germain, *L'illustration*, 1919. szeptember 27., „A szerződés átadása a bolgároknak” (1919. szeptember 19.) Quai d'Orsay; 1919. december 6. „Béke Bulgáriával”, 448. (fénykép)

A legnagyobb meglepéssel állapíthatom meg, hogy ez alatt az átmeneti időszak alatt, amíg itt tartózkodtunk, egyetlen incidens sem történt a helyi lakosok és a bolgár delegáció tagjai között.”

Neuilly polgármestere, Bertrand, teljes meglepédettséggel írhatja válaszlevelében, hogy „a mi honfitársaink képesek arra, hogy összeegyeztessék legforróbb hazafias érzelmeiket a vendégszeretet törvényeinek tiszteletben tartásával.”¹²²

A neuilly-i önkormányzat a szerződés aláírását követően szinte azonnal feliratot helyezett el a polgármesteri hivatal oszlopcsarnokában, amely a mai napig is a bejárat jobb oldalán látható, s a következő szöveg olvasható rajta:

„A neuilly-i szerződést ezen polgármesteri hivatal dísztermében írták alá 1919. november 27-én. A szövetséges és társult hatalmak Bulgáriával 1918. szeptember 29-én kötött fegyverszüneti megállapodásának célja véget vetni az 1915. október 11-e óta tartó hadiállapotnak és fölláítani egy biztos alapokon nyugvó tartós békét. Franciaország nevében Clemenceau, Pichon, Klotz, Tardieu és Cambon meghatalmazott képviselők írták alá a szerződést.”¹²³

A városi tanács termének egyik falán festmény örökíti meg a szerződés aláírásának pillanatát. Charles-Jules Duvent (1867–1940) helyi festőművész alkotása, címe: „A neuilly-i szerződés Franciaország és Bulgária között”. Baloldalt jól felismerhető Georges Clemenceau álló alakja és az éppen aláíró bolgár delegátus Sztambolijjszki.¹²⁴

1920. január 5-e, a békeszerződés ratifikálásának napja Bulgária történetének egyik legszomorúbb eseménye, legalábbis ami a két háború közötti időszakot illeti. 250 000 macedón menekült érkezik az országba, ami hatalmas méretű irredentizmushoz vezet. A neuilly-i szerződés csak tovább mérgezi a már amúgy is sok gondot okozó „macedón kérdést”-t, s olyan méreteket ölt, hogy veszélyezteti az egész Balkán és Európa békéjét. A jugoszláv-bolgár kapcsolat rendkívül feszültté válik. Bulgária több éven keresztül véres merényletek és gerillaharcok színhelye, s a „politikai gyilkosságok országa” gyanánt vonul be a köztudatba.

A hegyekben elszabadul a klánok közötti indulat, amit a „Macedón belső forradalmi szervezet” (Organisation révolutionnaire interieure macedonienne) szít, ezért Bulgáriában szállóigévé válik, hogy „egy ember élete kevesebbet ér egy tyúkénál”. Az évszázad legszörnyűbb terrorista merényleteit Bulgáriában követik el.¹²⁵

Sztambolijjszki, a neuilly-i delegáció vezetője és 1920-tól 1923-ig a minisztertanács elnöke, egyik legfőbb szenvedő alanya ennek az erőszakhullámnak. 1923 júniusában szülőfalujában megölik, lefejezik és felkoncolják. A vesztes államok delegátusainak vezetői közül ő az egyetlen, aki gyilkosság áldozata lesz. Két évvel

¹²² AM Neuilly, II R414, E. R. D. C. M., 1919. november 28., Sztambolijjszki levele Henry ezredesnek, Château de Madrid, 1919. november 27., Neuilly-sur-Seine polgármester G. Bertrand levele a bolgár minisztertanács elnökének, 1919. november 28.

¹²³ *Henri Corbel*, *Petite Histoire...*

¹²⁴ Fényképfelvétel a festményről, *F. Boulet*, 1999. július 8.

¹²⁵ Evueni Dimitrov, „Macedonia és az 1919–1920-as békeszerződések következményei”, in *Les conséquences des traités de paix de 1919–1920 en Europe centrale et sud-orientale (Az 1919–1920-as békeszerződések következményei közép- és dél-kelet Európában)*, Strasburgi Konferencia (1984. május 24–26.), Strasbourg, Association des Publications près les Universités de Strasbourg, 1987., 295–304. Xavier Raufert, *François Haut, La chaos balkanique (Balkáni káosz)*, Párizs, La Table Ronde, 1992.

később, 1925. április 16-án pokolgép robban a szófiai ortodox katedrálisban. A kormány minden tagja odavész. Két nappal ezt megelőzően sikertelen merényletet követnek el III. Borisz ellen.¹²⁶

Bulgária számtalanszor tiltakozik a neuilly-i békeszerződés ellen. Az 1920-as években, minden november 27-én propaganda — akció indul Bulgáriában a „béke” — szerződés revíziójáért. Ez az évforduló tehát „a tiltakozás vagy a gyász napja” lesz, és az ország „megcsonkításának szégyenteljes emlékét idézi fel”. De úgy tűnik, a francia közvélemény túl messzire van ahhoz, hogy ezeket a jalkiállításokat meghallja.¹²⁷

A II. világháború óta a szerződés fájó emléke halványodni látszik; ugyanakkor Bulgária történetének gyászos dátuma marad.

IV. A trianoni szerződés (1920. június 4.)

A magyar delegáció Apponyi Albert gróf vezetése alatt

Az 1919 májusában ismertté vált békefeltételek jóval igazságtalanabbnak és megalázóbbnak tűnnek a többi vesztes országokéhoz képest. Az „ezeréves” történelmi múlttal rendelkező Magyarország elveszti területének kétharmadát, s lakosainak egyharmada kerül az anyaországon kívülre, azokba az újonnan alakult, illetve megnagyobbodott államokba, amelyek nyílt ellenségnek tekintik a magyar nemzetet. A párizsi út tehát rendkívül nehéznek ígérkezik a magyar delegáció számára.

Mint azt már az előzőekben elmondottuk, a magyar delegációnak eredetileg az osztrákokkal együtt kellett volna érkeznie Saint-Germain-en-Laye-be. A szövetséges és társult hatalmak legfelső tanácsa 1919. május 1-jén határozatot hoz a magyar delegáció hivatalos meghívásáról, és az érkezés időpontját május 15-re tűzi ki. De a Magyarországon március 21-én hatalomra jutott szocialista forradalom — a Kun Béla vezetésével létrejött Tanácsköztársaság — 133 napig tart. A nagyhatalmak ezért várákózó álláspontra helyezkednek, és elhalasztják a meghívó átadását.¹²⁸

Amikor a proletárdiktatúra már megdőlt, a magyar delegáció 1919. december 1-jén — tehát hat hónappal később — ismét meghívást kap Párizsba. De már rögtön az elején számos nehézség vetődik fel, elsősorban azokat a magyarokat illetően, akik az anyaország határain kívülre kerülnek. A magyar kormány elnöke azzal a kéréssel fordul a békekonferencia elnökéhez, Georges Clemenceau-hoz, hogy járjon közben három Erdélyben rekedt személy — egy magyar és két német — szabadon engedéséért, hogy azok részt vehessenek a delegációban. A legfelső tanács elnöke elutasító válaszát azzal indokolja, hogy az nem tartozik hatáskörébe.¹²⁹

¹²⁶ Maurice Baumont, *La faillite de...*, 112–114.

¹²⁷ Archives de Vincennes, Sbat, 7N2746, Lovassági őrnagy, katonai attasé levele a hadügyminiszternek, Szófia, 1928. július 11. és 1930. december 4. „A bolgár egyetemisták nemzeti egyesületének” röpirata.

¹²⁸ AMAE, A Paix, vol. 28, fol. 158., Clemenceau levele Hallier tábornoknak, 1919. május 1.; Allizé távirata, Bécs, 1919. május.

¹²⁹ AMAE, A Paix, vol. 28, Huszár elnök levele George Clemenceau-nak, Budapest, 1919. december 4.

Párizsban kritikusan fogadják Apponyi Albert gróf (1846–1933) kinevezését a magyar delegáció élére, de a szövetséges „utód”-államoknak sincs túlságosan ínyére a magyarok választása.

Több egybehangzó vélemény szerint, a 73 éves Apponyi Albert gróf kiváló magyar államférfi, aki mindenekfelett hazája érdekeit tartja szem előtt. Sokan méltatják kedvességét, szónoki tehetségét, erőteljes, éles intelligenciáját, határtalan rugalmasságát, korának tiszteletreméltóságát, egyszóval kiválóan nemes egyéniséget látnak benne.¹³⁰

Apponyi egyszemélyben ismert publicista, volt miniszter, a parlament volt elnöke és interparlamentáris konferenciákon Magyarország képviselője. Pártelnökként mérsékelt, konzervatív jobboldali nézeteket vall, védi a magyar arisztokráta és a régi, hagyományos monarchiapárti körök érdekeit. 1906-tól egészen 1910-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter. Híres lex Apponyi törvényével (1907) ingyenessé teszi az elemi oktatást, de ezt ugyanakkor erőszakos magyarosítás kíséri, ami viszont a nemzeti kisebbségek heves tiltakozását váltja ki.¹³¹ A háború előtt és közben, sőt még 1919-ben is nyíltan németbarátnak vallja magát.

Apponyinak ezek a „retrográd” vonásai, az tehát, hogy habsburgú „reakciós” mágnás, magyar „imperialista” „németbarát” vonásokkal, egyáltalán nem kelt bizalmat a republikánus Franciaország vezetőiben, ahogy a román, csehszlovák és jugoszláv utóállamok vezetőiben sem. Clemenceau mindhiába próbálja megértetni a magyarokkal, hogy ajánlatosabb lenne másvalakit választani a delegáció élére. Jules Laroche követ, akit pedig igazán nem lehet magyarbarát viselkedéssel gyanúsítani, így számol be Clemenceau Apponyi iránt érzett nyílt ellenszenvéről: „Mélységesen megdöbbenett a fogadtatásnak az a módja, amelyet a békefeltételek átvételére érkező magyar delegáció számára tartogattak. Apponyi, a delegáció elnöke, hosszú szakállú öregember, nemes fájdalommal tiltakozott a valószínűleg nagyon kemény feltételek ellen. Clemenceau bántó durvasággal fogadta a magyar államférfi védőbeszédét, aki látható felindultsággal állta a kirohanást, anélkül, hogy valamit is veszített volna méltóságából. A távozó Tigris gúnyos kacaja igazán méltatlan volt a nagy államférfihoz.”¹³²

¹³⁰ Document diplomatiques... i.m. lásd Sir George Clerc expozéit, 1919. november 19., 29. és december 1., 263., 288., 298–300.

¹³¹ George Castellan, *Histoires des peuples...*, 198. *Molnár Miklós*, *Histoire de la Hongrie* (Magyarország története), Párizs, Hatier, 1996., 295.

¹³² AMAE, A Paix, vol. 27, fol. 130., Graziani tábornok levele a hadügyminiszternek, 1929. november 29.; vol. 28, fol. 164, E. M. Armée, Ausztria, 1919. december 12.; fol. 173, Minisztériumi útbaigazítás, kéziratos levél, 1919. december 18.; fol. 175, távirat, Párizs, 1919. december 19., Minisztertanács elnöke Graziani tábornoknak. Hét évvel a háború kitörése előtt, Apponyi azt nyilatkozta Berlinben, hogy ha véletlenül egy Marslakó földre szállna, a német nyelvet kellene megtanulnia. Jules Laroche, *Au Quai d'Orsay avec...*, 99. Idézve *La stratégie française de l'Entre-deux-Guerres* (1918–1935) (A francia stratégia a két világháború között (1918–1935), Bern, Peter Lang, 1999, 126-os lábjegyzet, 73. Jules Laroche, a román ügyekkel foglalkozó komisszió francia tagja, akinek 1919 február-márciusában, a román-magyar határvonalak meghatározásakor sikerül keresztülvinnie javaslatát, a magyarok legnagyobb kárára. (A román ügyekkel foglalkozó komisszió ülései február 11–17–19–22, március 2.) Lásd még *Jules Laroche*, *Au Quai d'Orsay...*, op. cit., 73. és *Febrice Meunier*, *La Paix des vainqueurs...*, op. cit 34–37. *Dankovics László és Pataki Gábor Zsolt*, *Clemenceau et la Hongrie...*, op. cit. 178–179.

1919 decemberében Apponyi birtokán, a Pozsonyhoz közel eső Eberhardon akarja tölteni — felesége és két lánya társaságában — az év végi ünnepeket. Azonban a Csehszlovák Köztársaság erre nem ad engedélyt. Határozatukat azzal indokolják, hogy Apponyi a magyar állam érdekeit védi majd a békekonferencián, s ebből adódóan Csehszlovákia-ellenes tevékenységet fog folytatni.¹³³

A jelentős akadályok és fenntartások ellenére végül mégis Apponyi gróf kerül a delegáció élére. Élvezi minden magyar politikai párt támogatását, a szocialista baloldaltól kezdve a monarchista vagy nacionalista jobboldalig. A gróf Budapestre érkezése egy ritkaságszámba menő — nemzeti erőt és összefogást hirdető — felvonulásra ad alkalmat. Főleg sajtókörökben terjed el az az általános vélemény, hogy megszületett a megoldás.¹³⁴

Egy magyar különvonat hagyja el Budapestet 1920. január 5-én és január 7-én 8 óra 15-kor¹³⁵ érkezik meg a párizsi Gare de l'Est pályaudvarra.

A delegáció elnyeri a teljes magyar közvélemény támogatását és bizalmát, s a lakosság reménykedni kezd a békefeltételek enyhítésében. Magyarország állomásain keresztül utazva a delegátusokat hatalmas tömeg fogadja, nemzeti dalokat énekelnek, s arra buzdítják a küldöttséget, hogy ne nyugodjon bele az ország megcsonkításába. Magyar, illetve német nyelvű röpiratokat osztogatnak, a következő jelmonddal: „Nem, nem, soha és ezerszer is soha!!!”

A delegációt nagy formátumú személyiségek alkotják, őket tartják legalkalmasabbaknak Magyarország érdekeinek képviselésére. Apponyi gróf mellett ott találjuk a kor másik két eminens magyar politikusát: Teleki Pál gróf földrajztudóst és Bethlen István gróf erdélyi földbirtokost. A küldöttség 64 tagot számlál: tizenegy főbiztos és biztos; három szakértő; tizenhárom titkár; harmincegy vegyes funkciót betöltő személy: gép- és gyorsíró, nyomdász, vasúti alkalmazott; hét személy a sajtóosztály részéről.

23 jelentős befolyással bíró magyar arisztokrata, illetve nemes vesz részt a delegációban, mint például báró Lers Vilmos, gróf Somssich László vagy gróf Csáky Imre.¹³⁶

A magyarok először Neuilly „Château de Madrid” hoteljében szállnak meg, egy hónappal a bolgár delegációt követően, azonban csak januártól április elejéig maradnak, mert a szálloda túl drágának bizonyul a delegáció büdzséjéhez képest. Április 10-én átköltöznek a versaillesi Réservoirs szállodába. Ez jelentős anyagi megtakarítást jelent, hiszen a luxushotel „Château de Madrid” napi 2700 frankos szobabérlete helyett itt csupán 600 frankot kell fizetni.

Visszatérve az 1920-as év első negyedévére, a Magyarországgal kötendő békét úgy említik, mint a békekonferencia egy újabb neuilly-i szerződését. A Ré-

¹³³ AMAE, A Paix, vol. 28, ff. 184–185, Apponyi gróf levele a tábornoknak, Budapest, 1919. december 23.

¹³⁴ AMAE, A Paix, vol. 138, fol. 65, George R. Clerc levele a minisztertanácsnak, 1919. november 29., fol. 105, Graziani tábornok levele a hadügyminiszternek, Budapest, 1919. december 31.

¹³⁵ Lásd a delegáció fényképét, in: Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról, (Szerk.: Litván György), Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1998, 258., „Apponyi Albert Párizsba, a békekonferenciára utazik”.

¹³⁶ AMAE, A Paix, vol. 28, fol. 180–182, 195–198, Henry misszió. A magyar delegáció mellé rendelt összekötő csoport, beszámoló, 1920. január 7. és 11.

servoires szállóhoz közel fekvő Nagy Trianon neve csak jóval később, június 1-jén jelenik meg a Külügyminisztérium levéltári anyagaiban. Az aláírás új helyszínválasztásának pontos eredetére azonban nem sikerült rábukkannunk.¹³⁷

Párizs külvárosába érve, a magyar delegáció hamar számot vet befolyásának és hatalmának korlátaival. A francia fogadtatás hűvössége gyorsan lehűti a magyarok kezdeti optimizmusát.¹³⁸

Apponyi gróf már január 10-én panaszt emel a katonai misszió főnökénél, amiért sem szóban, sem írásban nem érintkezhet közvetlenül az antant-hatalmak vezetőivel: Clemenceau-val, Lloyd George-al, Nitti-vel, Japán és az Egyesült Államok követeivel: „Bezárva itt, ebben a hotelben, (...) semmilyen hasznos dolgot sem tehetek” mondja. Célja pedig nyilvánvaló: „Akármilyen történjen is, minden lehetséges eszközt meg kell próbálnom hazám érdekei megvédéséért, még akkor is, ha csak tíz százaléknyi eredményt sikerül elérnem.” Hozzáteszi, hogy ugyanolyan elbánásban kíván részesülni, mint az osztrák delegáció vezetője, Karl Renner Apponyi a franciák magyarellenességétől tart, főleg az országos francia sajtóban.¹³⁹

A szövetségesek 1920. január 14-én veszik át a magyarok meghatalmazásait. Apponyi elkapkodottnak ítéli a dokumentumok ellenőrzését, valamint átadását, és szóvá teszi az Egyesült Államok képviselőinek hiányát. Clemenceau szárazon válaszol, mert szerinte ezek csak a békeszerződés átadását késleltetni akaró, jelentéktelen kifogások.¹⁴⁰ Másnap, január 15-én 16 órakor, a Quai d'Orsay Vörös Szalonjában kerülnek átadásra a legfelső tanács békefeltételei a magyar delegáció számára.

Január 16-án Apponyi gróf fontos beszédet tart a legfelső tanács előtt, szövegét a gróf maga fordítja francia, angol és olasz nyelvre. Ez a — békefeltételek átadását követő — első hivatalos magyar nyilatkozat nyílt őszinteséggel vallja, hogy a szerződés feltételei „elfogadhatatlanok”, olyannyira, hogy azt latolgatja, országának „nem kellene-e öngyilkosságot elkövetnie ahhoz, hogy fenntmaradjon”, „(...) Magyarországra rótták ki a legkeményebb s létezését legjobban sújtó feltételeket, mintha az összes többi országot megelőzve ő lenne a legbűnösebb.”

Két lényeges érvet emelünk ki ebből a Fabrice Meunier történész által elemzett beszédből. Elsőként azt a régi, közismert érvelést, ami csak sértheti a szomszédos államok büszkeségét, miszerint a magyar nemzet történelmileg egy felsőbbrendű civilizációt képvisel olyan „fajokkal szemben, amelyek ma alacsonyabb szintű kultúrával rendelkeznek”. Állítása alátámasztása érdekében a delegáció vezetője összehasonlító statisztikákat mutat be az írni-olvasni tudás és az elit körökben végzett gimnáziumi tanulmányok arányairól. A másik érv, ami kis időre megingatja a szövetségesek egyhangú állásfoglalását: népszavazás kiírását

¹³⁷ AMAE, A Paix, vol. 28, fo. 211–214, 218, Különféle jegyzetek 1920. április 7–8. és június 1.; Henry ezredes beszámolója, 1920. április 12.

¹³⁸ Jean Berenger, „A magyar revizionizmus”, in Les conséquences des..., 160.

¹³⁹ AMAE, A Paix, vol. 138, fol. 107–110. Henry misszió jelentése, Neuilly-sur-Seine, 1920. január 10. Ez a jelenet in extenso in (Ádám Magda szerkesztésében, Litván György, Ormos Mária) Documents diplomatiques français..., II. kötet, 1919. augusztus – 1920. június, 342–343.

¹⁴⁰ AMAE, A Paix, vol. 138, fol. 3, Apponyi levele a békekonferencia elnökének, Neuilly, 1920. január 14.; fol. 113, Clemenceau levele Apponyinak, Párizs, 1920. január 14.; fol. 118, Apponyi levele Clemenceaunak, Neuilly, 1920. január 14.

és a népek önrendelkezési jogának gyakorlatban való alkalmazását kéri a „jóérzés és a közérkölcös” wilsoni elvei szerint.¹⁴¹

Azt követően, hogy január 18-án George Clemenceau és munkatársai — Pichon, Klotz, Tardieu — lemondanak, Alexandre Millerand, a Minisztertanács új elnöke és külügyminiszter, Paleologue, a Quai d’Orsay főtitkára és Jules Cambon nagykövet veszik át a francia delegáció irányítását. Ez utóbbit teszik meg a frissen alakult „Nagykövetek Konferenciája” elnökévé, s ebbéli minőségében 1920. január 26-tól megbízást kap a már aláírt és ratifikált békeszerződések életbe léptetésére. A szövetségesek „legfelső tanácsa” Londonban folytatja tovább a békekonferenciára vonatkozó munkálatait, Lloyd George vezetésével.¹⁴²

Ez a személy- és helycsere reményeket ébreszt a magyar delegáció tagjaiban, s abban bíznak, hogy talán sikerül némi engedményt kieszközölni a szövetségeseknél. Főleg Angliára és Olaszországra számítanak. Apponyi január 18-án visszautazik Budapestre és február 10-ig marad. Ez idő alatt olyan híreket szivárogtat ki a magyar sajtón keresztül, amelyek szerint a saint-germaini békeszerződés megváltoztatásra kerülne. Ezeket az osztrák körökben nagy felháborodást kiváltó információkat azonban a Quai d’Orsay hamarosan megcáfolja.¹⁴³

Fordítási és kinyomtatási problémák késleltetik a magyar ellenjavaslatok benyújtását, ezért csak február 12. és 20. között látnak napvilágot, 18 jegyzék formájában és számos térkép, táblázat és statisztika kíséretében. A magyar delegátusok ekkor várakozó álláspontra helyezkednek, jöttányit sem engedve követeléseikből.¹⁴⁴

Ráadásul a februári és márciusi hónapokban a szövetségesek között átmenetileg ellentétek alakulnak ki, éppen a magyar területi határozatok tekintetében. Két különböző álláspont körül törnek ki heves viták március 8-án a „legfelső tanács” londoni és március 31-én a „Nagykövetek Tanácsa” párizsi ülésein. Anglia, Olaszország és az Egyesült Államok nagykövetei hajlandónak mutatkoznak kiegészítő tárgyalások folytatására Magyarország határai kérdésében. Ezzel szemben Franciaország és főleg az utódállamok: Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia¹⁴⁵ együttesen emelnek vétőt mind a legfelső tanács által 1919 májusában rögzített határok revíziója, mind pedig egy népszavazás kiírásának lehetőségé ellen. Már 1920. március 9-től érezhetően ez utóbbi államok hajthatatlan álláspontja kerekedik felül a magyar ellenjavaslatokkal szemben.¹⁴⁶

¹⁴¹ Document diplomatiques français..., op. cit., 344–353. BDIC, Mantoux dosszié, cote F Delte 234 Rés. Fabrice Meunier, La paix des vainqueurs..., op. cit., 63–65.

¹⁴² Jacques Bariety, „Figyelmeztetés”, a külügyminisztériumban; Francia külügyi dokumentumok kiadásával foglalkozó komisszió, Documents diplomatiques français, 1920, I. kötet (január 10. – május 18.) Párizs, Állami nyomda, 1997, XII.

¹⁴³ Fabrice Meunier, La paix des vainqueurs en Europe centrale (1918–1920). Le traité de Trianon, une question d’état et de nationalité (A győztesek békéje Közép-Európában (1918–1920). A trianoni béke. Állami és nemzetiségi kérdés), Párizs, Vécu contemporain, 1995, 65–66.

¹⁴⁴ Uo. 66.

¹⁴⁵ Documents diplomatiques français, 1920, ..., op. cit., 372–382. „Válaszlevelek” és Ghika, a román delegáció tagja, Pašić, a csehszlovák delegáció elnöke, és Ousky, a csehszlovák delegáció tagjának levele a békekonferencia elnökéhez, 1920. február 20. és 24.

¹⁴⁶ Documents diplomatiques français, 1920, ..., op. cit., 334–336, 454–455. Berthelot levele Millerand-nak, 1920. március 9.; Millerand levele Paul Cambon-nak, 1920. március 31. AMAE, A Paix,

Paradox módon, azzal egyidőben, hogy a magyarok ellenjavaslatait visszautasítják, a delegátusok ismét reménykedni kezdenek, de ezúttal a francia politikában. Március-július hónapokban politikai-gazdasági alkudozások indulnak meg a két kormány között. Magyar részről dr. Halmos vezeti a tárgyalásokat, francia részről pedig Paleologue és a Creusot-Schneider cég igazgatója.¹⁴⁷

Apponyi gróf magatartása érezhető átalakuláson megy keresztül. A magyar delegáció vezetője az idők során fokozatosan veszít francia-ellenes radikalizmusából. Április 5-én a következőket nyilatkozza a budapesti francia főbiztosnak: „Mindazok ellenére amit nekem, németbarát képviselőnek kellett eltűrnöm Párizsban, egy halvány reménysugárral térek vissza. Hosszas elmélkedés után arra az eredményre jutottam, hogy érdekeink most azt kívánják, hogy — mindenek ellenére — Franciaország felé forduljunk, ahol, és ez kezd meggyőződésemmé válni, számunkra kedvező fordulat állt be. Ugyanakkor véleményemet továbbra is fenntartom a minket szétszabdaló igazságtalanságot illetően.” Megtévesztés akar-e lenni ez a kijelentés, egy amúgy is zsákutcába jutott helyzetben? Úgy gondoljuk, hogy nem. Valóban „konkrét változtatásokat” vár még „extrém” módon is, főleg a csehek által megszállt területekkel kapcsolatban, amit „új Elzász-Lotharingia”-ként emlegetnek. Apponyi tehát most „körüldvarolja” a franciákat és az angolokat.¹⁴⁸

Az ellenjavaslatokat egész egyszerűen visszautasítják, a szerződést pedig alig módosított változatában nyújtják át a magyar delegációnak 1920. május 6-án. Ezzel egyidőben egy kísérőlevél átadására is sor kerül, mely hangvételében sokkal mérsékeltebb és a *Le Temps* szerint „reménykeltő távlatokat nyit és a megbékélések előkészítője”. Persze nem kell eltúlozni a levél pozitív jelentését. Egyetlen területi módosítás sem szerepel a tervek között, csupán néhány részlet helyreigazítása kerülhet szóba a határmegállapító bizottság javaslatára, alávetve azt a Népszövetségi Tanács határozatának. Magyarország tíz nap haladékot kap a szerződés elfogadása, illetve elutasítása eldöntésére, eközben Csehszlovákia és Románia csapatösszevonásokat hajt végre a magyar határnál.¹⁴⁹

Az „elfogadhatatlan- és megvalósíthatatlan”-nak ítélt szerződés miatt május 18-án Apponyi és a delegáció összes tagja benyújtja lemondását. De Apponyi gróf, a magyar delegáció vezetője úgy gondolja, hogy ennek a gesztusnak valójában a közvélemény kielégítését kell szolgálnia; mindazonáltal csatlakozik a szerződés aláírásához. Még mindig a francia politika-orientációváltozásában reménykedik, különösen a kísérőlevél kézhezvétele után, amelyet még lemondása előtt kap meg.¹⁵⁰

vol. 139, fol. 28, Francia nagykövetség, London, Párizs, 1920. március 30.; fol. 31-32, Millerand levele a francia nagykövetnek, 1920. március 31.

¹⁴⁷ Jacques Bariety, „Az 1920-as francia-magyar „revizionista egyezmény”. „Egy mítosz története”, in *Les conséquences des traités de paix...*, op. cit., p. 80.

¹⁴⁸ AMAE, A Paix, vol. 58, fol. 67-71, Fouchet levele Millerand-nak, Budapest, 1920. április 5.; vol. 139, fol. 80-85, még egy levél, Budapest, 1920. április 15., fol. 89-90, távirat, Budapest, április 17.

¹⁴⁹ Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpathes..., op. cit., 520-523, Lettre d'envoi átadása Apponyinak, Párizs, 1920. május 6. Egy sokkal keményebb hangvételű lettre d'envoi tervezet készítése április 4-én, lásd Documents diplomatiques français, 1920.... op. cit., 445, összehasonlítandó a végleges lettre d'envoi-val, op. cit., 610-613, *Le Temps*, 1920. május 7.

¹⁵⁰ AMAE, A Paix, vol. 139, fol. 128, Fouchet távirata, Budapest, 1920. május 21.

Május 31-én válnak ismertté a békeszerződés aláírásával megbízott miniszterek nevei: Benárd Ágoston munkaügyi és népjóléti miniszter és Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter.

Június 3-án érkeznek Franciaországba, június 4-én írják alá a békeszerződést és 9-én távoznak.

Budapesten, az aláírás napján, Horthy Miklós kormányzó elrendeli a zászlók félárbocra eresztését, s ez 18 éven keresztül marad így. A magyar nemzetgyűlés ratifikálja a trianoni békeszerződést 1920. december 6-án, ami az 1921-es év XXXIII. törvényeként vonul be a magyar történelembe.¹⁵¹

A franciák által oly kevésbé ismert trianoni szerződés

Az antant hatalmak Magyarországgal kötött szerződését a versaillesi Nagy Trianon kastély „Cotelle” termében írják alá.¹⁵²

Délután 16 óra 30-kor a következő személyeket találjuk a francia delegáció soraiban: Alexandre Millerand, a minisztertanács elnöke, külügyminiszter, Frederic François Marsal, pénzügyminiszter, Auguste Paul-Louis Isaac, kereskedelmi és ipari miniszter, Jules Cambon nagykövet és George Maurice Paléologue külügyminisztériumi főtitkár. A szövetséges hatalmak részéről: Wallace az Egyesült Államok nagykövete, Villiers Ófelsége Brit nagykövete, Olaszország és Japán képviselői és a 12 szövetséges és társult állam (Belgium, Kína, Kuba, Görögország, Nicaragua, Panama, Lengyelország, Portugália, Románia, Jugoszlávia, Sziám és Csehszlovákia) küldöttjei vesznek részt.

Benárd Ágostont és Drasche-Lázár Alfrédot felkérlik, hogy lássák el aláírásukkal a szerződést. Ez a ceremónia, amelynek jelenlévői között ott találjuk a fiatal görög királyt, Udine herceget, Lord Derbyt, Foch marsallt, Franchet d'Esperey tábornokot, Auguste Chaleil Seine-et-Oise prefektusát és Henri Saint-Mileux versaillesi polgármestert, összesen tizenhét percig tart, tehát ez az aláírás fejeződik be a leghamarabb.¹⁵³

Csak két katonai díszszázad van jelen tiszteletadás céljából. Az aláírást követően igen szerény löncsöt szolgálnak fel a néhány száz vendég részére, miközben odakint beindítják a szökőkutakat.¹⁵⁴

A rendfenntartó közegek tökéletes munkát végeznek. A városi rendőrség főfelügyelője „rövid hírből” számol be az eseményről: „Tegnap délután a Magyarországgal kötött békeszerződés aláírása alkalmából Versailles-on — a Picardie kaputól a Trianon kapuig — áthaladó hivatalos kíséretet semmilyen incidens nem érte.”¹⁵⁵

¹⁵¹ Fabrice Meunier, *La paix des vainqueurs...*, op. cit., 68–70.

¹⁵² Ez a terem Nagy Trianon északi, jobb szárnyán található. Jean Cotelle XIV. Lajos korabeli festő, aki a XVII. század Versailles-ának kertjeit örökíti meg. Lásd *Pierre Lemoine*, *Guide du Musée et Domaine national de Versailles et de Trianon*, Párizs, Réunion des Musée de France, 1990., 1995., 245–246, fig. 253. *Le Guide bleu* (Kék útikalauz) nem említi a trianoni békeszerződést. Lásd „*Ile de France*”, Párizs, Guides Bleus, Hachette, 1996., 536.

¹⁵³ Magyar Intézet Könyvtára, Párizs, „A trianoni béke”.

¹⁵⁴ BM Versailles, *Le Semeur de Versailles et de Seine-et-Oise*, „Nagy Trianonnal”, 1920. június 4.

¹⁵⁵ ADY, 4M2/151, Rendőrbiztos jelentése, Versailles, 1920. június 5.

Hasonlóan a neuilly-i szerződéshez, a helyi sajtó Trianon esetében is majdnem teljesen néma marad, főleg ha arra gondolunk, milyen jelentős reakciókat váltottak ki a versaillesi és saint-germaini békeszerződések. Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: vajon a helyi közvélemény — különösen a versaillesi — nem elégette-e meg ezeket a szerződéseket? Hiszen már 1920-tól érezhető, hogy senkit sem elégitenek ki, Közép-Európa kis népeit pedig a legkevesbé.

Egyik újság szerint az „egyik legkeményebb feltételeket tartalmazó szerződés” aláírásáról van szó,¹⁵⁶ ahol a magyar delegátusok méltóságteljes magatartása nem marad észrevétlenül.

A magyarellenes országos napilapokban épphogy csak megemlítik a békeszerződést. A *Le Temps* az utolsó oldalon, kommentár nélkül közli az eseményt. Egy másik újság, a *L'Illustration* leközli Magyarország új térképét, hozzátéve, hogy a trianoni szerződésnek köszönhetően véget ér az alig 10 milliós magyarság uralma 20 milliót (sic!) számláló más nemzetiségek fölött. A francia közvélemény megosztott: azokban a körökben, ahol a magyarokat Németország hű szövetségeseiként tekintik, — amolyan déli poroszoknak, — heves, gyűlölködő magyarellenesség alakul ki; mások viszont — és főleg ez jellemző a helyi és általános közvéleményre — leereszkedő semlegességgel viszonyulnak a magyar kérdéshez.¹⁵⁷

Tegyük hozzá azt a jól érezhető francia tendenciát, ami a republikanizmus és haladás nevében bírálja a habsburg-hű magyar nemesek reakciós beállítottságát. Ez az arisztokrata-ellenesség a francia közvélemény egyik jellemvonása. Nyomai már a békekonferencia kezdetén felfedezhetőek, de valójában a németekkel folytatott tárgyalások során válik nyilvánvalóvá.

A trianoni szerződés a jelenkori magyar történelemben állandóan napirenden marad, különösen a két világháború között és a II. világháborút követően. Horthy kormányzó 1954-es emlékirataiban ennek a szerződésnek a revízióját tartja egy negyed század politikája egyetlen igazságos és ugyanakkor tragikus céljának.¹⁵⁸

Napjainkban, is mind Magyarországon, mind a határain kívül élő magyar kisebbségek emlékezetében elevenen él a trianoni problematika.¹⁵⁹ Azok a magyarok akiknek sikerül eljutniuk Párizsba, gyakorta felkeresik Nagy-Trianont, elmélkedve e nép igazságtalannak tartott 20. századi sorsáról.¹⁶⁰

¹⁵⁶ *BM Versailles, Le sémur de Versailles...*, op. cit., 1920. június 4.; *L'Echo de Versailles et de Seine-et-Oise*, 1920. június 11.

¹⁵⁷ *L'Illustration*, 1920. június 20., 373. *L'Echo de Versailles...*, 1920. június 11., „A trianoni szerződés”. Hunyadi István, „L'image de la Hongrie en Europe occidentale à l'issue de la Première Guerre mondiale” (Magyarország képe Nyugat-Európában az első világháborút követően), in *Les conséquences des traités de paix...*, Strasbourgi konferencia, 181–182.

¹⁵⁸ Miklós Horthy, *Mémoires de l'Amiral Horthy, Régent de Hongrie* (Horthy admirális emlékiratai), Párizs, Hachette, 1954, francia nyelvű előszó.

¹⁵⁹ *François et Hajnalka Boulet*, „A romániai magyar kisebbség 1989 óta”, Magyar Intézet szervezte konferencia „Magyarország imázsa Franciaországban” (III), 1998. május 15. Párizs, kiadatlan anyag.

¹⁶⁰ Mme Marche, múzeumi teremőr becslése szerint 3%-ra tehető a magyar, illetve osztrák turisták aránya, akiket a „Cotelle terem” mint a szerződés aláírásának színhelye érdekel. Sok magyar csoport, főként iskolások, tévesztik össze Kis Trianon ebédlőjét ezzel a teremmel. Mme Marche szerint ez a tévedés a magyar iskolai tankönyvekben keresendő. Hozzátesszük, hogy a magyar turisták gyakran kéri a „Cotelle terem” fényképét.

V. A sèvres-i békeszerződés (1920. augusztus 10.)

A halálraítélt Oszmán Birodalom delegációja

1919 májusában az Oszmán Birodalmat két oldalról fenyegeti veszély. Egyrészt, május 14-től a szövetséges és görög csapatok megszállva tartják Izmir kikötőjét, másrészt a békekonferenciáról érkező félhivatalos hírek Törökország felदारabolásáról számolnak be.

IV. Mehmet Vahideddin szultán kormánya, élén Damad Ferid pasával, igen gyenge hatalommal rendelkezik. Ez utóbbi kéri, hogy országa részt vehessen a párizsi tárgyalásokon. A legfelső tanács beleegyezését adja, már csak azért is, hogy valamelyest nyugtassa a török kedélyeket. A Konstantinápolyból induló delegáció, a „Demokrácia” nevű cirkáló fedélzetén teszi meg az utat és június 11-én éri el a francia partokat, Toulonnál.

Komoly problémát okoz a delegátusok elszállásolása. Franciaország éppen a Németországgal és Ausztriával folyó tárgyalásokkal van elfoglalva. Így a törököket csak június 17-től sikerül elhelyezni. Tíz kilométerre Versailles-tól és 16-ra Párizstól, Bièvres (Seine-et-Oise megye) községtől nem messze, az eléggé elszigetelt Montéclin magánkastély szolgál végül is szálláshelyül.¹⁶¹

A delegáció tizenegy tagból áll, s két tagú személyzet tartozik hozzá. Jelen-tősebb személyiségei között találjuk Damad Ferid pasa külügyminisztert, aki egyben a delegáció vezetője, az előző nagyvezírt, Tevfik pasa pénzügyminisztert, az államtanács elnökét, Riza Tevfik bejt és a berni nagykövet Rechad Kalim bejt.¹⁶²

Damad Ferid pasát 1919. március 4-én nevezték ki nagyvezírnek. A hatvanas éveiben járó büszke, harcias és művelt, magas rangú köztisztviselő, távol a katonai köröktől, ragyogó diplomáciai pályát fut be. Sforza olasz gróf szavaival élve „egy büszke gentleman jól sikerült kópiája”. Alexandre Jevhakoff történész véleménye szerint a régi rendszer híve, s hatalomra kerülésével 10 éves visszaesés következik be Törökország életében. Ellensége az 1908-ban megalakult „Unionista” vagy „Egység és Haladás” bizottság modernista eszméinek. Mint nagyvezír látványos nagy perekben ítéli el és veti börtönbe Konstantinápolyban ezeket a kalifa-ellenes unionistákat. A szultán lányával való házassága — ennek köszönheti a „Damad” legfőbb méltóságát — csak tovább mélyíti konzervativizmusát, saját politikai pártján, a „Liberális Egyetértés”-en belül.¹⁶³

A Tízek Tanácsa — kormányfők és külügyminiszterek — június 16-án hallgatja meg először a török küldötteket. Damad Ferid pasa arról próbálja meggyőzni a szövetséges hatalmak képviselőit, hogy a szultán és a török nép nem felelősek az antanttal 1914-ben bekövetkezett szakításért. Az csupán az unionista Enver pasa II. Vilmostal kötött titkos szerződésének következménye. A nagyvezír az „Egység és Haladás” bizottságra hárítja a felelősséget a háború alatt elkövetett mézszárlásokért, és az örmény népirtásért. Aktívan keresi ezeknek a cselekedede-

¹⁶¹ ADY, 4M2/113, R. Mallet tulajdonának kibérlése az oszmán delegátusok számára, 1919. június 17.

¹⁶² AMAE, A Paix, vol. 30., fol. 194–195, Defrance távirata a külügyminiszternek.

¹⁶³ *Alexandre Jevakhoff*, Kemal Atatürk. Les chemins de l'Occident. (Kemal Atatürk. A Nyugat útjai), Párizs, Tallandier, újított kiadás 1999, 83–84.

teknek az elkövetőit, s e célból engedélyezi a levéltárak anyagaiba való betekintést. Törökország óhaja tehát megőrizni a háború előtti status quo-t. Damad Ferid pasa írásban teszi meg végkövetkeztetéseit.¹⁶⁴

Támadó stílusú, inkább győztesek küldöttjéhez méltó beszéde óriási felháborodást vált ki. „Soha ostobább dolgot nem láttam még” kommentálja Wilson. Lloyd George pedig „jó viccnek” minősíti a nagyvezír szavait.¹⁶⁵

Damad Ferid sokat dolgozik a montéclini kastélyban, miközben a török delegátusok alaposan tanulmányozzák a francia sajtót. Az Oszmán Birodalom fölött azonban óriási bizonytalanság lebeg. Június végén, a nagyvezír keserű vallomáiban számol be „szörnyű magányáról”, nem lévén lehetősége közvetlen tárgyalások folytatására a Tízek tanácsával, memorandumának különböző pontjait illetően. Arról panaszkodik, hogy országa nem kap semmilyen támogatást sem Angliától, sem Franciaországtól. Dühösen támadja a francia lapok törökellenességét: „Az Önök sajtója vagy néma, vagy ha nem, akkor lázító és barátságtalan. Ilyen jól dolgoztak a görögök érkezésünk előtt?”

A Quai d’Orsay túl aggodalmaskodónak ítéli a török delegátusokat és egyre feleslegesebbnek tartja jelenlétüket. Nem csoda, hiszen a képviselők már előre attól rettegnék, hogy az Oszmán Birodalom területi csökkentésének elfogadásával fogják vádolni őket odahaza. Még akkor is, ha Damad Ferid pasa és Tevfik pasa minden gyanú fölött álló tisztességes és becsületes személyek hírében állnak.¹⁶⁶

1919. július 3-án a francia közvélemény arról értesül — a sajtón keresztül —, hogy a török delegációnak július 5-én el kell hagynia Montéclin-t, és vissza kell térnie Konstantinápolyba. Ezt a Clemenceaunak köszönhető kényszerű távozást, aki „nemkívánatos személyeknek” nyilvánítja a török képviselőket, kiutasításnak és „minősíthetetlen” sértésnek tekintik oszmán körökben. Okai valójában még Anglia és főként Görögország törökellenességében keresendők.¹⁶⁷

Alig egy évvel később az Oszmán Birodalom még nehezebb helyzetben van. A szultánnak Anatólia szívében Musztafa Kemal tábornok vezette nacionalista ellenzékkel kell megütköznie.

Franciaország külügyminisztériuma elhatározza a békefeltételek hivatalos átadását, miközben tárgyalásokat indít Kemal-lal is.¹⁶⁸

Az újabb török delegáció 1920 májusára kitűzött indulása állandó halasztást szenved, az országban dúló zavargások és a szövetségesek között fennálló ellentétek miatt. Ez utóbbiak, így Franciaország és Anglia, nem tudnak megegyezni Konstan-

¹⁶⁴ Archives communales Versailles, H4 989, Le Petit Bleu, 1919. június 18. Yves Ternon, *Les Arméniens. Histoire d’un génocide (Az örmények. Egy népirtás története)*, Párizs, Seuil-Point-Histoire, 1996. 341.

¹⁶⁵ *Alexandre Jevakhoff*, *Kemal Atatürk...*, op. cit., 119.

¹⁶⁶ AMAE, A Paix, vol. 30, fol. 219, „Bougrain kapitány beszámolója, 1919. június 23.”; fol. 225, Jegyzet, június 24.; fol. 226, „Jegyzet az oszmán képviselőről”, 1919. június 25. Egy görög propagandát terjesztő újságcikk a Figaro-ban — aláírás Bourdon —, 1919. június 24-én elkeseríti a török delegátusokat.

¹⁶⁷ AMAE, A Paix, vol. 30, fol. 231, F. Pillault levele, 1919. július 3.; Távirat Bernből a külügyminiszternek, 1919. július 8. ADY, Henry misszió, Versailles, 1919. július 3. „Jegyzet az oszmán delegáció távozása kapcsán. Párizst elhagyva, július 4-én 20 óra 30-kor az expressz vonatnak meg kell állnia «egy» percre Villeneuve St-George állomáson, hogy fölvegye az ottomán delegátusokat, két különvagonba, egy ebédlő és egy hálókocsiba.”

¹⁶⁸ Documents diplomatiques français, 1920, I. kötet, 154–155. Millerand levele Gouraud tábornoknak, Párizs, 1920. február 10.; és I. lábjegyzet.

tinápoly jövőjét illetően. Felmerül az a kérdés is, hogy átadhatóak-e a békefeltételek a török delegátusnak, az Egyesült Államok beleegyezése nélkül, amelynek kormánya nem ratifikálja véglegesen a versaillesi békeszerződést.¹⁶⁹ A török delegáció 1920. május 1-jén végül mégiscsak útnak indul Konstantinápolyból, vonattal.

Harmíncketten vesznek részt a küldöttségben, köztük öt meghatalmazott képviselő és tizenhét tanácsos. Tevfik pasa elnököl Rechid bej belügyminiszter segédletével. Defrance Konstantinápoly francia főbiztosa szerint ez utóbbinak különleges elbánást kell biztosítani Párizsban. Idősebbik fia, aki titkári funkciót tölt be a delegációban, engedélyt kap a húga házasságához szükséges holmik bevásárlására. A bej másik, 15 éves fia ugyancsak a delegációval érkezik. Neki egy francia tartózkodási engedélyre és a Konzervatóriumba való beiratkozás megkönnyítésére van szüksége.

A delegátusokat Versailles Réservoirs hoteljében szállásolják el.¹⁷⁰

Maga a nagyvezír, Damad Ferid pasa — unokája, három szárnysegéde és két tagú személyzet kíséretében — júniusban néhány napot tölt Versailles-ban, és besegít a török delegátusok munkájába. Június 25-i nyilatkozatában újra elismeri az örmény mézszárlások okozta károkat, és elhatárolja magát a Törökországot sújtó forradalmi erők tevékenységétől.¹⁷¹

A békefeltételek átadását, 1920. május 11-ét követően a török kormány huzakodik a szerződés aláírásától, Jugoszlávia és a Hedjaz államok tartózkodásával érvelve. 1920. július 22-én azonban készek aláírni. Az utolsó pillanatban még megpróbálnak kieszközölni néhány változtatást, anélkül, hogy túl sok illúziót fűznének az eredményhez. Egyrészt apró kiigazításokat kívánnak elérni a határokat illetően, másrészt pedig, s ez kérésük lényege, azt szeretnék, hogy a „szultán-kérdés” helyet kaphasson az aláírandó „politikai” szerződésben. Damad Feridet idézve a Kalifa „az iszlám egységét jelenti, melynek következtében ez vallási problémát képez”.

Radi pasa tábornok és Riza Tevfik volt miniszter — a szerződés aláírására kijelölt két megbízott — számos nehézségbe ütközik Párizsba tartó útjuk során. A Trakia keleti részén dúló zavargások miatt nem szállhatnak a Konstantinápolyból induló Simplon Orient Expressre. Így kénytelenek a „Le Tonkinois” francia torpedónaszád fedélzetén megtenni a Konstantinápoly-Konstanca távolságot. Innen személyvonattal felutazva Bukarestig, nagy nehezen sikerül jegyet szerezniük az Orient Express járatára, de ez egy napos kiesést jelent számukra. Végül július 30-a reggelén érkezik meg Párizsba és azonnal a versaillesi Réservoirs szállodába sietnek.¹⁷²

¹⁶⁹ Uo. 353. és 359., Dambon levele Millerandnak, London, 1920. március 11., Millerand levele Cambonnak, Párizs, 1920. március 13. AMAE, A Paix, vol. 30., fol. 245, Millerand távirata a nagyköveteknek, 1920. március 5.

¹⁷⁰ Uo., fol. 246–250, Defrance távirata a külügyminiszternek, 1920. április 24., 26., május 1.; fol. 252–253. Az oszmán delegáció mellé rendelt összekötő csoport, Henry ezredes, beszámoló, Versailles, 1920. június 18. ADY, 4M2/113, „A béke aláírása Törökországgal” dosszié.

¹⁷¹ Yves Ternon, Les Arméniens..., 342.

¹⁷² AMAE, A Paix, vol. 30, fol. 255–258, Defrance távirata, dátum nélkül; Damad Ferid levele a főbiztosnak, Fényes Porta, 1920. július 22. BM Versailles, Le National de Seine-et-Oise, 1920. augusztus 21.

Ilyen feltételek mellett a Törökországgal kötendő békeszerződés aláírása legálább öt alkalommal kerül elhalasztásra: július 27-ről 28-ra, majd 29-re, aztán augusztus 3-ról 4-re és végül 6-ra. Seine-et-Oise prefektusa az aláírás reggelén, augusztus 10-én telefonon kap parancsot a rendfenntartó erők megszervezésére és a béke 16 órai aláírása feltételeinek megteremtésére.

Öt nappal azután, hogy Sèvres-ben aláírják a szerződést, az egész delegáció, köztük Hadi pasa, Riza Tevfik bég és a berni török követ Rechad Haliss elhagyják Versaillest. Egy részük visszautazik Isztambulba a Simplon Orient Expresszel, akik pedig Párizsban maradnak, a Villejust utca 33. szám alatt található török követségen helyezkednek el.¹⁷³

1920. augusztus 10-én minden újság fekete gyászkerettel jelenik meg Isztambulban; déli 1 órakor öt percre leáll az élet.¹⁷⁴

A halva született „porcelán” szerződés és aktualitása napjainkban

A Törökországgal kötött békeszerződés aláírási ceremóniája a sèvres-i porcelángyár első emeleti dísztermében zajlik le — 1920. augusztus 10-én délután 4 órakor — abban a teremben, ahol a gyár híressége a 3,17 méteres porcelánváza található.

Versaillesből érkező csapatok, valamint helyi rendőr- és csendőralakulatok biztosítják a rendet, Vidal felügyelő irányítása alatt, akit külön erre az alkalomra neveztek ki.

Alexandre Millerand 15 óra 15-kor érkezik gépkocsin Versaillesből. Seine-et-Oise prefektusa, Chaleil fogadja öt kabinetfőnöke, Natalleli társaságában. Millerand elvonul a 29. gyalogsági zászlóalj egy díszőrségben álló szakasza előtt, s a gyár dísztermébe érkezik. Ott középen foglalnak helyet, a már jelenlévő szövetséges és társult hatalmak képviselői között. Sèvres városi tanácsa M. Couderchon által képviselteti magát. A polgármester nem jelenik meg a ceremónián.

Hadi pasa tábornok, Riza Tevfik bég és Réchad Haliss bég, a három török meghatalmazott 16 óra 15-kor érkezik meg.

Egy bírósági végrehajtó vezeti be őket a terembe, s a félkörben felállított asztal egyik végében foglalnak helyet. Millerand ekkor megnyitja az ülést, s kéri a török meghatalmazottakat az Oszmán Birodalom és az antant közötti szerződés aláírására. Biztosítja őket a 433 paragrafus hitelességéről. A török képviselők aláírják a dokumentumot. Őket követően angol, francia, görög, olasz, belga, lengyel stb. diplomatákra kerül sor. Az aláírások végeztével, 16 óra 25-kor Millerand befejezettnek nyilvánítja az ülést.¹⁷⁵

Az aláírási ceremóniára vonatkozóan csupán két szűkszavú beszámoló jelenik meg a Le Canton de Sèvres helyi lap hasábjain. Viszont a versaillesi Le National de Seine-et-Oise főszerzője az ezen a napon aláírására került különböző

¹⁷³ ADY, 4M2/113, Prefektusi kabinet, Versailles, 3 oldal különféle jegyzet: „A szerződés aláírása Törökországgal, Sèvres-i porcelángyár, 1920...”, „Rendfenntartó közeg”, AD Hauts-de-Seine, Le Canton de Sèvres, 1920. augusztus 12. és 19.

¹⁷⁴ *Alexandre Jevakhoff*, *Kemal Atatürk...*, op. cit., 211.

¹⁷⁵ ADY, 4M2/113, „A béke aláírása Törökországgal”. *Charles Appuhin*, „A békekonzferencia”, op. cit., 310–311, egy Meurisse fénykép az ottomán meghatalmazottak érkezéséről.

szerződéseket: először a nagyhatalmak Törökországgal kötött szerződését; másodszor a Dodekanisosz-szigeteket illető olasz-görög egyezményt; harmadszor a Trakia bolgár részét Görögországnak ítélő szerződést; negyedszer a Török birodalom utódállamaiban élő kisebbségek védelméről szóló szerződést; ötödször Anglia, Franciaország és Olaszország Kisázsiaira vonatkozó egyezményét. Ami pedig az országos sajtót illeti, szinte teljes hallgatásba burkolódnak, a L'Illustration egy szóval sem említi az eseményt.¹⁷⁶

Raymond Poincaré vallomása szerint vészjósló hangulat nehezedik az egész ceremóniára. Egyedül Venizelosz, Görögország képviselője örvend az aláírásnak:

„A török szerződést a sèvres-i porcelángyár termeiben írták alá... már a helyiség neve is törékeny (...). Hozzáérni sem szabad, hiszen Görögország és Olaszország egymásnak ellentmondó tervei az utolsó pillanatban majdnem mindent elrontottak. A szerződés-aláírási ceremónia többször halasztást szenved. Végül igen unott hangulatban, különösebb érdeklődés nélkül kerül rá sor, ami egy figyelmes szemlélőnek melankóliát sugall, mintha ez az egyezmény a francia keleti befolyás jelentős csökkenésének jelképe lenne.”¹⁷⁷

Sèvres lakosai és önkormányzata diszkrétén háttérben maradnak. Nem érzik magukat érintettnek e távoli és bonyolult felépítésű ország sorsát meghatározó egyezményt illetően. Különbben is a Quai d'Orsay szervezi elejétől végig. Két régi képeslapot leszámítva, ami a Kerámia Múzeum dísztermében található asztalt és tintatartót ábrázolja, semmilyen más tábla vagy hely nem őrzi emlékét.¹⁷⁸

A sèvres-i szerződés halva született szerződés, hiszen a másik négy szerződéssel ellentétben sohasem kerül sor ratifikálására. Érthető, ha figyelembe vesszük, hogy 1919-et követően a szultán kormányának egy jóval nagyobb ellenséggel kell szembenéznie: Musztafa Kemal nacionalista mozgalmával, aki Anatólia szívében egy török nacionalista államot hoz létre. Angorában nemzetgyűlés megfosztja a szultánt hatalmától, amiért az hagyta Konstantinápoly megszállását. Az 1920-as év törökök felett aratott görög sikerekkel fémjelzett, ezzel ellentétben 1921–22 katonai és diplomáciai sikereket hoznak Musztafa Kemal új kormányának, aki 1922. november 2-án megszünteti a szultánságot.

Franciaországban már 1920 decemberétől javaslatok hangzanak el a sèvres-i szerződés „revíziójának” érdekében.¹⁷⁹ Ez valóban be is következik 1923. július 24-én a Lausanneban aláírt szerződéssel, amely érvényteleníti az egyébként soha életbe nem lépett sèvres-i szerződést. A tárgyalásokon szovjetorosz képviselők is részt vesznek. A fiatal Török Köztársaság számára ez igazi revansvétel: visszakapják egész Kisázsiaát; Európából Trákia keleti részét (23 000 km²); eltörlik a kapitulációt; görögországi török és törökországi görög lakosságcsereére kerül sor. Ilyen körülmények között a sèvres-i szerződésnek egyetlen hivatalos vagy félhivatalos védelmezője sem marad.¹⁸⁰

¹⁷⁶ AD Hauts-de-Seine, Le Canton de Sèvres, 1920. augusztus 12. és 19. AM Versailles, Le national de Seine-et-Oise, 1920. augusztus 21, „A békeszerződés aláírása”.

¹⁷⁷ *Alexandre Jeudahoff*, Kemal Atatürk..., 213.

¹⁷⁸ AM Sèvres, Frank Jayot levéltáros felvilágosításai, 1998. május 26., 1999. május 5.

¹⁷⁹ BM Saint-Germain, Le Petit Réveil, 1920. december 16., André Tardieu, „Elmélkedés a keleti krízisről”.

¹⁸⁰ Jean-Baptiste Duroselle, Histoire diplomatique..., op. cit., 33–35.

Így a 20. század végén, s főleg a közel-keleti háborút követően, a kurd mozgalom követelése és az örmény „népirtás” kérdése ismét aktualizálja a Sèvres-ben megkötött szerződést. Két szempont miatt válik újra jelentőssé: egyrészt ez a szerződés egy autonóm Kurdisztánt jelöl ki „az Eufrátesztől keletre és Örményország déli határától délre (...) Törökország Szíriával és Mezopotámiával határos vidékeitől északra” (62–63–64.§), másrészt egy autonóm örmény állam megalakításáról határoz Trapezunt, Erzerum, Van és Bitlis tartományaiban (88. és 93.§). Ráadásul felveti az örmény megszárlásokban játszott török felelősség gondolatát.¹⁸¹

Mint ismeretes, 1990. április 5-én születik meg a — 688. számú — első olyan határozat, amelyben az ENSZ követeli, hogy Irak vessen véget az országában élő kurdok elnyomásának. Ez az első elismert humanitárius beavatkozás egy független állam életébe. A francia nemzetgyűlésben 1998. május 29-én ünnepélyesen bejelentik, hogy „Franciaország elítéli az 1915-ös örmény megszárlásokat”.¹⁸²

De manapság Sèvres-ben főleg a diszkréció uralkodik. Nem titkolható a helyi közvélemény óvatossága. A merényletektől való félelem megfontolásra int, s lebeszél mindenkit egy túlságosan látható emlékkultusz létrehozásáról, ami a párizsi békekonferenciát záró utolsó szerződésnek állítana emléket.¹⁸³

Következtetés

Végkövetkeztetésünkben meg kell állapítanunk, hogy a „szövetséges és társult” hatalmak — hogy csak gyenge kifejezést használjunk — ellenszenvvel és megvetéssel fogadják a vesztes, illetve „ellenséges” országok delegációit. Nem feledhetjük azonban, hogy a győztes Franciaország 1,4 millió katonát veszít az I. világháború során, ezért ő maga is kételkedik a béke gyors visszaállításának lehetőségében.¹⁸⁴

Nem csoda hát, ha a Quai d’Orsay rokonszenvelistáján az új szövetségesek megelőzik a tegnapi ellenséget. Megfigyelhető, hogy a vesztes hatalmaknál éppúgy, mint a győzteseknél, létezik egy hierarchikus öntudat. Ez megkülönböztet „nagy” és „kis” hatalmakat; „civilizált”, „európai” nemzeteket (Rajna menti Németország, Ausztria, helyenként Magyarország) és „keleti” civilizációkat (Poroszország, Bulgária, Törökország és a köztudatban mindig jelenlévő, de a tárgyalásokról mindig hiányzó bolsevik Oroszország).¹⁸⁵

Meglepő azonban, hogy a 20 hónapos tárgyalások ideje alatt milyen kis mértékben közelednek a győztes hatalmak képviselői a vesztes delegációkhoz. A jakobinus haladás egyetemes ideológiáját hirdető tanok, antimonarchikus beállítottság és a francia nemzet érdekei valószínűleg megakadályozzák egy rugalmasabb politika kialakítását. A német és török delegátusok álláspontja a „végsőkéig való kitartás” jegyében csak tovább rontja a helyzetet. Igaz, a mérsékeltebb osztrákok

¹⁸¹ Le Monde, 1991. április 6., 1992. szeptember 7., 1996. június 14.

¹⁸² Le Monde, 1992. szeptember 7., 1994. április 26., 1998. május 30. Le Figaro, 1998. május 30–31.

¹⁸³ F. Boulet, személyes tapasztalat.

¹⁸⁴ BM Versailles, L’Echo de Versailles et de la Seine-et-Oise, 1919. június 27., „A versaillesi béke”. „(...) a háború után a békét is meg kellene nyerni hosszú időre (...).

¹⁸⁵ Catherine Durandin, „Nagy-Románia: a nemzeti-liberális modell bukása”, in Les conséquences des traités de paix..., 281–282.

s a tárgyalások második szakaszában megértőbbé vált magyarok sem érnek el kedvezőbb eredményeket.

Keserű csalódások közepette és elszigetelt helyzetükben a német, osztrák, bolgár, magyar és török képviselők bátran küzdenek a nemzetük sorsát „diktáló” — nem pedig tárgyalásokkal kialakított — szerződések enyhítéséért, de mindhiába. Távolról sem méltatlan vezetőiknek Bockdorff-Rantzau grófnak, Renner kancellárnak, Sztambolijszki miniszterelnöknek, Apponyi grófnak és Damad Ferid pasának — az osztrák kancellárt leszámítva,¹⁸⁶ — nem maradt nagy hírneve sem a nemzeti, sem a nemzetközi történelemben.

Ez a cikk megpróbál szembeszállni azzal a felfogással, hogy a világtörténelem csak a győztesek tollával íródik.

Mindent egybevéve megállapíthatjuk, hogy a közvélemény egyedül az osztrákokat fogadó Saint-Germainben, valamint a bolgárokat elszállásoló Neuilly-ben volt korrekt. A Versaillesban kialakult németgyűlölet, ami szinte teljes egészében az 1871-es porosz megszállás következménye, mehökkentő. A gyűlölködő megjegyzések özöne nem is emlegeti másként a németeket, csak „boche”-oknak vagy „Boche-országnak”. 1920-ban a magyar és török delegátusok iránt megnyilvánuló megvetés vagy még inkább hanyag leereszkedés is megjegyzésre méltó.

Mai szemmel nézve, a versaillesi békeszerződés történelmi jelentősége új megvilágításba kerül a 20. század első felére vonatkozóan, de újraértelmezzük a még mindig aktuális „kis” szerződések jelentőségét is. Jóllehet Franciaország küldetésének érezte Európa rekonstrukcióját — elhangzik a „francia béke” helytelen fogalma is¹⁸⁷ — „ezek a kis bolygók (...) fölébrednek”, Marc Ferro történész kifejezését használva,¹⁸⁸ minden addig soha nem rendezett problémájukkal.

A Le Monde c. francia napilap 1987-től 1997-ig terjedő periódusát vizsgálva, egy rangsorolható érdeklődés-csökkenés figyelhető meg: a versaillesi szerződést 148 cikk említi, a trianonit 36, a sèvres-i 19-szer kerül szóba, a saint-germaini 3-szor és végül a neuilly-i egyszer sem.¹⁸⁹

Mégis ezek a szerződések manapság is elevenen és néha fájdalmasan élnek a közép-európai népek tudatában. Gondoljunk csak az osztrák, magyar, szerb, horvát, bosnyák vagy albán nemzetekre a saint-germaini és trianoni szerződések kapcsán, nem feledve a manapság is aktuális sèvres-i szerződést közel-keleti problémáival, a zsidó, palesztin, szíriai, libanoni, kurd és örmény nemzetekre gondolva. Csak a versaillesi és neuilly-i szerződések vesztek égető aktualitásukból.

¹⁸⁶ Tudomásunk szerint Brockdorff-Rantzau grófról nemrég jelent meg egy német biográfia; ellenben nem találtunk semmit a bolgár Sztambolijszki, a magyar Apponyi vagy a török Damad Farid életéről.

¹⁸⁷ Victor Berard hellenista szerint, Pierre Miquel által idézve, La paix de Versailles et l'opinion publique française (A versaillesi béke és a francia közvélemény), Párizs, Flammarion, 1972., 580.

¹⁸⁸ Marc Ferro, La Grande Guerre 1914–1918 (A 1914–1918-as Nagy Honvédó háború), Párizs, Folio-Histoire, 1990., 376–392.

¹⁸⁹ CD Rom Le Monde, 1987–1997.

François Boulet

LES DÉLÉGATIONS DES ÉTATS „VAINCUS” ET L’OPINION FRANÇAISE FACE AUX TRAITÉS DE PAIX DE VERSAILLES, SAINT-GERMAIN, NEUILLY, TRIANON ET SÈVRES
(1919–1920)

(Résumé)

Notre enquête historique s’intéresse aux délégations des Etats „vaincus” et aux opinions françaises lors Traités de Paix (1919–1920) de Versailles, Saint-Germain-en-Laye, Neuilly-sur-Seine, Trianon et Sèvres.

Au cours des négociations, les principaux chefs de ces délégations, l’Allemand Brockdorff-Rantzau, l’Autrichien Renner, le Bulgare Stambouliski, le Hongrois Apponyi, l’Ottoman Damad Ferid, se sont battus à coups d’arguments, pour essayer de modérer le sort souvent douloureux de leur nation respective, mais en vain.

L’opinion publique française s’est surtout passionnée pour le traité de paix allemand de Versailles, a travers une forte germanophobie; elle fut beaucoup plus indifférente au sort des autres nations. Par la suite, ces Traités de Paix sont vite critiqués puis oubliés après la Seconde Guerre mondiale. Ils retrouvent, de façon inégale, une certaine actualité depuis 1989.

THE DELEGATIONS OF THE DEFEATED STATES AND FRENCH PUBLIC OPINION IN THE MIRROR OF THE PEACE TREATIES OF VERSAILLES, SAINT-GERMAIN, NEUILLY, TRIANON AND SEVRES (1919–1920)

by François Boulet
Summary

The study examines the delegations of the defeated countries at the peace treaties of Versailles, Saint-Germain-en-Laye, Neuilly-sur-Seine, Trianon and Sevres and the attitude of French public opinion to these treaties.

During the peace treaties the most influential members of these delegations, such as the German Brockdorff-Rantzau, the Austrian Renner, the Bulgarian Stambouliski, the Hungarian Apponyi and the Ottoman Damad Ferid tried to mitigate with a multitude of convincing arguments the punishment to be inflicted on their respective countries, but to no avail.

In Versailles the French public turned with great attention to the treaty with the Germans, which was in keeping with the general anti-German feelings. As for the other treaties, the French public attitude was much more neutral. Later on these treaties were given much justified criticism and they fell into oblivion after World War II. After 1989 some of them became disputed again, though not to the same extent.

Tilkovszky Loránt

TERÜLETI INTEGRITÁS ÉS TERÜLETI AUTONÓMIA

A magyar kormány 1920. évi felvidéki szlovák autonómia-terve.

A probléma előzményei a háborúvesztés és az 1918–1919. évi forradalmak idején

„Ausztia-Magyarország népei részére, amelyeknek helyét a nemzetek között oltalmazni és biztosítani kívánjuk, meg kell adni az önálló fejlődés legszabadabb lehetőségét” – mondotta ki az Északamerikai Egyesült Államok elnöke, Wilson által még 1918 januárjában meghirdetett, 14 pontból álló békeprogram 10. pontja.¹ Ezzel a világháború utáni békeszerződések által biztosítandó lehetőséggel élni kívánt a Monarchia nemzetiségei vezetőinek jelentős része, akik népük elnyomatottságára hivatkozva, sok sérelmet hoztak fel propagandájukban, amellel érvelve, hogy szabadulniuk kell „az eddigi igából”, és sorsuk feletti önrendelkezéssel az önálló fejlődés útjára kell lépniük.

A népek önrendelkezési jogának meghirdetése nyomán felerősödött nemzeti igények, követelések kétségtelenné tették Magyarországon, hogy súlyos veszélybe került az ország területi épsége, s védelmére fel kell készülni. Az 1918 őszen győzedelmeskedett polgári demokratikus forradalom kormánya, elismerve a népek önrendelkezési jogát, egyúttal úgy vélte, hogy szakítása a korábbi rendszer politikájával, meggyőzheti az ország nemzetiségeit: önrendelkezésük számukra legelőnyösebb megvalósulása a magyar államkeretek közt maradás lehet, hiszen az új Magyarország a legőszintebben kész biztosítani nekik a legszélesebbkörű autonómiát.² A nemzetiségi kérdést autonómia oldaná meg, nem pedig az ország feldarabolása.³ Az ezirányú propaganda⁴ nem győzte meg azonban az egyre inkább külső befolyások alá került nemzetiségi vezetőket, s a magyarokkal való további együttélés helyett az ország határai mentén élő azonos vagy rokon „fajú” népeséggel való egyesülés útját keresték. Ugyanakkor a hazai magyar közvélemény nagy része nem értett egyet a népek önrendelkezési jogának elismerése alapján a népszavazás felkínálásával, a veszélyes autonómia-ígéréssel, amely inkább szol-

¹ *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Bp. 1966. 20–22. l. *Wittmann Ernő*: A nemzetiségek önrendelkezési jogának múltja és jövője. Bp. 1918. *Révai Mór János*: Magyarország integritása és wilsoni elvek. Bp. 1920. (Kéziratának kelte: 1919. március 15.)

² *Domokos László*: Kis káté a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogáról. Bp. 1919. *Stróbl Miksa*: Tótok, akik nem akarnak elszakadni Magyarországtól. 1919

³ *Braun Róbert*: Magyarország feldarabolása és a nemzetiségi kérdés. (Időszerű kérdések 3–4.) Bp. 1919.

⁴ *Schönwald Pál*: Az Országos Propaganda Bizottság tevékenysége és kiadványai az 1918-as polgári forradalom alatt. Magyar Könyvszemle, 1969. 1. sz. 20–27. l.

gálhatja az ország területi épségének, egységének megbomlását, mint megvédelmezését, fenntartását.⁵

Cseh részről egy szlovákokkal közös, nekik teljes autonóm berendezkedést biztosító „cseh-szlovák” állam létrehozásának tervét propagálták, amelyhez 1918 májusában Masaryk és Beneš egyelőre amerikai szlovák szervezetek támogatását nyerték meg. (Pittsburgi egyezmény). A történelmi Magyarország részét képező Felvidékre ily módon formált külső igény 1918 október végéig nem váltott ki itt nyílt centrifugális törekvést: a felvidéki szlovákság képviselői azt hangsúlyozták, hogy a magyar állam keretein belül sürgetik nemzeti kisebbségi igényeik fokozottabb figyelembevételét. A Monarchia felbomlása során, a Cseh-szlovák Köztársaság megalakulása (október 28.) nyomán viszont a turócszentmártoni deklaráció (október 30.) azonnali döntő fordulatot jelentett e tekintetben.⁶

A Felvidék csak egyike volt azoknak a területeknek, amelyeket a háborúvesztes Magyarország immár polgári demokratikus forradalmi kormányának a győztes antanthatalmak követelésére ki kellett ürítenie, visszavonulva a kijelölt demarkációs vonalakra. Az ország területi épsége védelmének jelszavával azonban társadalmi szervezkedések, s helyenként fegyveres akciók is, gátolni próbálták a megszállók már novemberben megkezdődött előnyomulását, térdnyerését.⁷ A Felvidéken is területvédő szövetségbe, ligába tömörültek a különböző magyar egyesületek, társadalmi szervezetek, majd 1918 december 2-án országosan is létrejött az ilyen „részigákból”, mint „a védőligák szövetsége”, a budapesti központú Területvédő Liga, amely a maga civil társadalmi alapon, de katonatisztek erős részvételével folytatott propaganda- és hírszerző tevékenységével nem csak segíteni akarta a kormányt, amelynek igénybe vette pénzeszközeit, hanem határozottabb ellenállásra is igyekezett azt ösztönözni.⁸

A Területvédő Liga részéről egyetértés mutatkozott Károlyi Mihály kormányával abban, hogy a turócszentmártoni deklarációt nem ismerve el a felvidéki szlovákság önrendelkezése hiteles megnyilvánulásának, feltétlenül gondoskodni kell arról, hogy ezzel szemben a magyar honban való együttmaradás igénye demonstráltassék szlovák oldalról. Ezt a célt kívánta szolgálni az 1918 november végén Eperjesen, a magyarbarát („magyaron”) szlovák Dvorcsák Győző (Viktor Dvorčák) elnökletével megalakult Keleti Szlovák Tanács, mint a Turócszentmártonban létesült Szlovák Nemzeti Tanács ellenlábasa. Azt a lépést azonban már nem tartotta összeegyeztethetőnek a maga felfogásával Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, hogy az 1918 december 11-ére Dvorcsák által Kassára összehívott szlovák nemzetgyűlés egy Keletiszlovák Köztársaságot kiáltott ki. Még

⁵ *Gálcsy Árpád*: A népek önrendelkezési joga. Bp. 1919. [Ezt a brosuráját Gálcsy 1920 márciusában második kiadásban is megjelentette]. *Szentirmay Ödön*: A magyar nemzetegységtan. Bp. 1920. (Előszavának kelte: 1919. december 8.)

⁶ *Steier Lajos*: Csehek és tótok. (Időszerű kérdések 8–9.) Bp. 1919. [Az előszó kelte: 1918. december 26.]

⁷ *Ormos Mária*: Padovától Trianonig 1918–1920. Bp. 1983. *Fogarassy László*: Felvidéki gerillaharcok a Károlyi-kormány idején. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XII. k. Miskolc, 1973. 223–250. l.

⁸ *Feketéné Cselényi Zsuzsanna*: Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája megalakulásának körülményei és tevékenysége. In: Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Közleményei, XVII. k. Eger 1984. 113–126. l.

kevésbé azt, hogy miután december 30-án Kassa is cseh megszállás alá került, a Budapestre menekült Dvorcsák immár azt kezdte sürgetni a kormány nemzetiségügyi miniszterénél, Jászi Oszkárnál, hogy készítsen elő törvényt, amely széleskörű autonómiát helyezne kilátásba a Felvidék egész szlováklakta területének (Slovenská Krajina) ... a cseh-szlovák állam által igényelt, de még meg nem szállt kárpátaljai Ruténföld (Ruszká Krajna) számára december 21-én hozott autonómia-törvény mintájára.⁹

Jászi épp az ország integritása védelmében tartotta elkerülhetetlenül szükségesnek a nemzeti kisebbségeknek teendő messzemenő engedményeket, akár területi autonómiák formájában is, az országszerkezet föderatív átalakításával, Erdély kantonális berendezésével („Keleti Svájc”).¹⁰ Előkészületben volt a hazai németek számára is egy autonómia-törvény, különös tekintettel az Ausztria által magának igényelt németlakta Nyugat-Magyarország (Deutsch-Westungarn) megtartására az eddigi magyar államkeretek közt, de német nemzeti kerületek létesítését tervezve az ország belsejében is, ami aztán különösen felháborította a Területvédő Ligát: az ország teljes felbomlasztását látta „a zsidó Jászi-Jakubovics hazaáruló terveiben”. A német autonómia-törvény Berinkey Dénes kormánya idején, 1919 január 29-én jelent meg, amikor Jászi már nem volt tagja a kabinetnek, hanem a miniszterelnök foglalkozott a nemzetiségi ügyekkel is; a szlovák autonómia-törvény pedig csak március 11-én.¹¹

Az autonómia-törvényekkel szembeni berzenkedést korántsem tudta leszerelni a békekonferenciára való hivatkozás, amely 1919 januárjában megkezdte tevékenységét, s amely előtt épp e törvényekkel próbálnák bizonyítani, hogy „az önálló fejlődés legszabadabb lehetőségét”, ezt a wilsoni követelményt, Magyarország mily messzemenően kész biztosítani nemzeti kisebbségeinek.¹² De a Területvédő Liga nemcsak az autonómiák miatt támadta a polgári demokratikus forradalom nemzetiségi politikáját, hanem azért is, mert ahelyett, hogy kerekén visszautasította volna a korábbi, forradalom előtti magyar nemzetiségpolitika miatti vádakot, a nemzeti kisebbségek sérelmeit jórészt elismerte, és egy, a Károlyi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Lovászy Márton által 1918 november 22-én kiadott rendelet révén¹³, amely lehetővé tette a nemzetiségi községekben — az ország belsejében is — az anyanyelven való tanítást a népiskolákban, tulajdonképpen megtámadta három évtized „hazafias buzgalommal” folytatott szívós magyarosító iskolapolitikájának eredményeit.

⁹ *Holger Fischer: Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919. München, 1978. 81–176. l.*

¹⁰ *Szarka László: Jászi Oszkár, a miniszter. In: Jászi Oszkár hazatérése. Szerk.: Litván György. Bp. 1996. 55–62. l. Uő.: A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium működése. In: 1918. Korszakvég-korszakkezdet. Szatmárnémeti, 1988. 355–368. l.*

¹¹ A magyarországi nemzeti kisebbségekre vonatkozó programok, törvényjavaslatok, törvények és rendeletek 1827–1920. A Magyar Külügyi Társaság kiadása. Bp. 1922. 31–35. l. A Magyar Népköztársaság rendelkezései. [A nemzetiségi autonómia-törvények elemzése *Schönwald Pál: A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Bp. 1969.*]

¹² Lásd pl. „A Népköztársaság és a szabad tót nép” című, még 1918-ban kiadott broszúra fejtegetéseit.

¹³ VKM 206631/1918 sz. rendelet.

Mint ahogy ez az iskola-rendelet, úgy az autonómiatörvények is teljesen hatástalanoknak bizonyultak a megszállók visszatartására, s a békerendezésre készülő győztes hatalmak ezeket támogató magatartásának megváltoztatására. A Területvédő Liga, így a felvidéki részliga is fegyveres fellépést sürgetett a Berinkei-kormány részéről, s 1919 március 19-én csatlakozott ehhez a Felvidék fegyveres felszabadítását kérő Dvorcsák-féle „keletszlovák kormányzótanács” küldöttsége is. Amikor az un. Vix-jegyzék hatására a kormány, majd a köztársasági elnök Károlyi is lemondott, és szocialista-kommunista hatalomátvétel történt, az 1919 március 21-én kikiáltott Tanácsköztársaság kormánya elnökénél, Garbai Sándornál jelent meg már másnap ugyanez a Dvorcsák-féle küldöttség, hogy megkérdezze: a szocialista kormánynak mi az álláspontja a területi integritás kérdésében, különösen a Felvidék vonatkozásában?

Garbai válasza az volt, hogy „miután nem sikerült nyugat burzsoáziáját Magyarország igazáról meggyőzni, kelet proletáriátusához fordulunk, s nincs kétségem az iránt, hogy az ország épségét rövidesen helyreállíthatjuk”. A szovjet Vörös Hadsereg közeledésére célzott ezzel, majd a hazai proletariátus fegyverbe szólításáról beszélt. Mint kijelentette: „A cseh imperialisták által elnyomott tót nép számíthat legteljesebb támogatásunkra. A felszabadulás órája nem fog sokáig késni”.¹⁴

A Magyar Tanácsköztársaság kormányában a tényleges vezetőszerepet betöltő külügyi népbiztos, Kun Béla koncepciója szerint azonban szakítani kell az ország területi integritása védelmének illetve célul tűzött helyreállítása eddigi politikájával, s e térségben is a szocialista „világforradalom” kiterjedése folytán létrejövő szocialista államok szövetségétől várható az itt élő különféle népek „proletár önrendelkezésének” megvalósulása. A polgári demokratikus forradalomtól örökölt, „a nemzeti önrendelkezés burzsoá felfogása szerint szerkesztett” autonómia-törvények hatálytalanítására nem került ugyan sor, de azon túl, hogy mint a Berinkei-kormánynak, úgy most a Tanácskormánynak is volt egy német és egy rutén tagja, a Felvidék már korábbi, majd Kárpátalja áprilusra befejeződött cseh megszállása következtében a szlovák és a rutén autonómia ügye többé egyáltalán nem foglalkoztatta a Forradalmi Kormányzótanácsot, a német autonómia kérdésével pedig csak az Ausztria által „Burgenland” néven igényelt nyugat-magyarországi terület vonatkozásában törődött, kizárólag ott engedve bizonyos német önkormányzati szervek létesítését úgy, hogy azok semmiképpen se csorbítsák a tanácsrendszer politikai, közigazgatási, gazdasági egységét. Kun Béla kijelentése szerint a szocialista forradalom ausztriai győzelme esetén átengedi ezt a területet, addig azonban letartóztatás várta az ide érkező osztrák propagandistákat és ügynököket. A Berinkei-kormány törvénye által kijelölt további német önkormányzati kerületek, így a déldunántúli „Gau Schwäbische Türkei” megvalósításától csendben eltekintett. A Tanácsköztársaság alkotmányában autonómiáról egyáltalán szó sem esett. A nemzetiségi kérdés megoldására a Tanácskormány elégségesnek tartotta, ha a különböző szintű tanácsai szervekbe (a „szovjetekbe”) számarányuknak megfelelően beválasztanak nemzetiségieket. A Lovász-féle nemzeti-ségi népiskola-rendelet végrehajtását nem szorgalmazta különösebben erőteljesen

¹⁴ *Szviezsényi Zoltán*: Hogyan veszett el a Felvidék? Bp. 1921. 93. l.

már csak azért sem, mert az ezzel szemben mutatkozó magyar nacionalista ellenállás hevesége az ellenforradalmi erők malmára hajtotta volna a vizet.¹⁵

Voltak olyan momentumok tehát a Tanácsköztársaság politikájában, amelyek tulajdonképpen megfértek a Területvédő Liga autonómia-ellenességével és a magyarosítás eredményeit védő álláspontjával. Az integritásról való lemondás volt az, ami természetesen eleve hazaárulásnak minősült azon szervezet köreiben, amely épp az ország területi épségének védelmét tűzte céljául. De a Tanácskormánynak a cseh, román, szerb csapatok bomlasztására kifejtett élénk tevékenysége, s főleg az az elszántsága, hogy a megszállóknak a tanácshatalom elleni intervenciók fellépése visszaverésére, sőt a forradalomnak a demarkációs vonalokon túli kiterjesztésére fegyverrel is kész, olyan lehetőséget kínált, amelyet megpróbálhat saját — mindenek felett állónak tartott — céljainak megfelelően kihasználni. Így történhetett, hogy a Területvédő Liga tevékenységében nagy szerepet játszó katonatisztek egész sora mint valami felszabadító háborúban vett részt a felállított magyar Vörös Hadsereg északi hadjáratában 1919 májusában, júniusában, annak ellenére, hogy a Tanácsköztársaság proletárdiktatúrájával és internacionalista szellemével kifejezetten ellenségesen álltak szemben. Mint „izzó magyar nacionalizmustól fűtött hazafiak” természetesen mély visszatetszéssel fogadták, hogy a magyar tanácskormány szövetséges Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltását segítette elő 1919 június 16-án Eperjesen, ahelyett, hogy Magyarország felszabadított területre gyanánt kezelte volna, ámde ezt idővel megvalósíthatónak tartván, nem tulajdonítottak e lépésnek különösebb jelentőséget, mint ahogy annak sem tulajdonítottak volna, ha a Dvorcsák-féle keletiszlovák irányzat jutott volna ott újra szerephez, amire persze az most semmiképpen sem számíthatott. Fájdalmasnak azt tartották, hogy az antant-hatalmak követelésére vissza kellett vonni a magyar csapatokat. Ez az északi visszavonulás július elejére meg is történt, a Felvidék cseh csapatok általi megszállása véglegessé vált.¹⁶

A Tanácsköztársaság hadereje most a már a Tiszáig előrenyomult román megszállók ellen indított offenzívát. Ennek kudarca 1919. augusztus 1-jén a Tanácskormány lemondásához vezetett. A román csapatok megszállták az ország fővárosát is, ahol Peidl Gyula miniszterelnökségével egy ún. „szakszervezeti kormány” alakult, amely a megbukott proletárdiktatúra maradványait felszámolva, a polgári demokráciához akart visszatérni. Az ellenforradalmi erők azonban napokon belül eltávolították, hogy — bár a történetek után némi kényszerű módosításokkal — sok tekintetben mégis a forradalmak előtti viszonyok helyreállításához lássanak hozzá.

Kapcsolatfelvétel és előzetes megállapodás autonomista szlovákokkal 1919 őszén

Magyarország számára az 1918–1919. évi forradalmak időszaka lezárultával érkezett el igazán a béketárgyalásokra való közvetlen felkészülés ideje. A vádak régóta ismeretesek voltak, s fő vonásaiban kialakult már az az érvrendszer is,

¹⁵ „A forradalmi kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919” (Bp. 1986) alapján.

¹⁶ Szakály Sándor: A Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének tisztkara 1919. In: 1918. Korszakvég-korszakkezdet. Szatmárnémeti, 1998. 459–468. l.

amely a múlt hibáit részben elismerve, de egyben mentegetve, a népek, nemzetiségek együttélését a magyar államban alapvetően pozitívnak értékelte, fennmaradását továbbra is lehetségesnek és kívánatosnak minősítette, s garanciákat is kínált a nemzetiségi jogok messzemenő érvényesítése tekintetében.¹⁷ Friedrich István kormányának egyik legelső intézkedése volt, hogy igen tetszetős rendeletet hozott „A nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról”. Ez a rendelet már 1919 augusztus 21-én megszületett, de a román megszálló hatalom cenzúrája nem engedte meg közzétételét, így csak a román csapatok Budapestről történt kivonulása után, november 19-én jelenhetett meg a hivatalos lapban.¹⁸

A növekvő befolyású Területvédő Liga azzal egyetértett, hogy kifelé szükség van kedvező benyomás keltésére, mégis az 1868-as nemzetiségi törvénytől alkotmányellenesen elrugaszkodónak minősítette ezt a rendeletet, amely különösen azáltal káros és veszedelmes, hogy nem csak a megszállt területek, hanem az ország egészére vonatkozóan borítja fel a hagyományos, és alapjában jó rendet. Óvott attól, hogy ígéreteit a kormány komolyan vegye, s rendelete végrehajtásáról gondoskodják. Mihamar megdöbbenéssel kellett azonban fogadnia, hogy a Friedrich-kormány nyomába lépő Huszár-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterre, Haller István tárcája egy rendeletében¹⁹ konkrét szabályozását adja az anyanyelvi népoktatás tekintetében a nemzetiségi egyenjogúság biztosításának: ezzel tulajdonképpen a polgári demokratikus forradalom Lovászy-féle „magyar nemzet ellenes” rendeletének nyomdokában jár, s maga is a több évtizedes magyarosító iskolapolitika elért eredményeit fenyegeti megsemmisüléssel, szerte az országban.

A legnagyobb bizalmatlansággal kísérte figyelemmel a Területvédő Liga a Friedrich-kormány által felállított Nemzeti Kisebbségi Minisztérium működését is, amely kiállt a részéről korántsem szélsőségesnek, inkább mérsékeltnek tartott rendelet becsületes végrehajtása mellett. E minisztérium irányításában kizárólag nemzetiségi származású, de a magyar állameszmét valló emberek vettek részt. Egy egyetemi tanárságra, akadémiai tagságra emelkedett, egyébként ellenforradalmi érdemekkel is rendelkező hazai sváb, Bleyer Jakab volt a nemzeti kisebbségek minisztere; az apai részről sváb származású Steuer György — korábban Torontál megyei főispán — volt a minisztériumban a politikai államtitkár; aki egyben a német főosztályt vezette. A „tót” főosztálynak a felvidéki szlovák származású Szviezsényi Zoltán, a rutén főosztálynak a Kárpátaljáról származó Kutkafalvy Kutka Miklós volt a vezetője. A Területvédő Liga véleménye szerint a nemzetiségi kérdést nem szabadna egy ilyen „nemzetiségi maffia” kezére adni.

Az 1919 szeptember 10-én Ausztriával kötött Saint-Germain en Laye-i békeszerződés, és a Szövetséges és Társult Főhatalmak részéről ugyanezen a napon ugyanott aláírt szerződés Csehszlovákia függetlenségének elismeréséről,²⁰ kétségtelenné tette, hogy Magyarországnak a vele kötendő békeszerződésben le kell majd

¹⁷ *Domokos László*: A magyar béke és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1920.

¹⁸ A magyar kormány 4044/1919. M. E. sz. rendelete a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról. Budapesti Közlöny, 1919. évi 167. sz.

¹⁹ A VKM 209.494/1919. B/II. számú, 1919. december 23-án, a nemzeti kisebbségek miniszterével egyetértőleg kiadott rendelete. Megjelent a Budapesti Közlöny 1919. december 28-i (199.) számában.

²⁰ Halmosy im. 87. l.

mondania Nyugat-Magyarországról („Burgenland”) Ausztria, a Felvidékről és Kárpátaljáról („Slovensko”, „Rusinsko”) pedig Csehszlovákia javára. Horthy Miklós, a Nemzeti Hadseregnek a kormánnyal rivalizálásban lévő fővezére, úgy értékelte azonban 1919 október 28-i emlékiratában²¹ a külpolitikai helyzetet, hogy az ellenforradalmi fordulat nyomán kedvező változás állhat be Magyarország és területvédő törekvései megítélésében az antant-hatalmak részéről, s leginkább éppen az Ausztriában és Csehszlovákiában mutatkozó baloldali forradalmi veszély készítheti azokat egy fegyveres magyar „pacifikálási akció” elfogadására. Az általa létrehozott és egyre erősített Nemzeti Hadsereget alkalmasnak tartotta ilyen akciók végrehajtására.

A Területvédő Liga hírszerző szolgálatának jelentései biztatóak voltak: a Felvidéken a szlovákok körében csehellenes magyarbarát hangulat van erősödőben, s ez reménykeltő a felvidéki magyar katonai akció részükről kedvező fogadtatása tekintetében, amit még csak fokozhat, ha abban Horthy tervei szerint az olasz hadifogságból hazatért és Zalaegerszegeen szlovák tisztek alatt külön légióba szervezendő szlovákok is résztvesznek. Lengyelország felőli betörésre is kell szervezni egy magyar-szlovák légiót. A Területvédő Liga szerint van esély az ország területi integritásának megőrzésére, ha Magyarország birtokon belüli helyzetből kérhet majd e területekre népszavazást a békekonferenciától. Megfelelő előkészítés esetén a népszavazás, mint a „szabad önrendelkezés” megnyilvánulása, a magyar állam keretei közt maradás mellett fog szólni, s ezt a békekonferenciának akceptálnia kell.

A Friedrich-kormány szkeptikusabban ítélte meg a helyzetet. Álláspontját az határozta meg, hogy az ország területi integritásához, amelyről az átkos proletár-forradalom kormánya lemondott, ragaszkodnia kell: erre kötelezi az ezeréves történelmi múlt, de felelőssége is a jövőért, amely számára bárminő jogfeladás lehetetlenné tenné a jelenben szerinte aligha elkerülhető területvesztések ellenére az integritás majdani helyreállítását. A nemcsak a Tanácsköztársaság kormányának, hanem az azt „előkészítő” polgári demokratikus forradalom kormányainak politikáját is nyilvánosan és erélyesen elítélő ellenforradalom kormánya ugyanakkor — vállalva a Területvédő Liga várható „leleplezéseit” — hallgatólagosan bár, de ténylegesen visszanyúlt a Károlyi- és a Berinkey-kormánynak a területi integritás védelmében hozott, de a Liga által szélsőségesnek ítélt és kárhozottatott nemzetiségi rendelettel sőt autonómia-törvényekkel tett kísérleteihez.

Bleyer Jakab, a nemzeti kisebbségi miniszter, a területi integritás eszméjéhez való hűsége mellett, nem volt híve a területi nemzeti autonómiáknak. Ismeretes volt, hogy az 1918–1919. évi forradalmak időszakában német nemzetiségi vezetőként német vonatkozásban is ellenezte autonóm nemzetiségi területek, kerületek létesítését. A jelenlegi helyzetben azonban mégis igazodni kezdett a kormánynak a területi autonómia kilátásba helyezését is alkalmazni kívánó politikájához, sőt, a Területvédő Liga nagy felháborodására legfőbb hangsúlyozója lett annak, hogy az autonómia-ígéret teljesítését teljesen komolyan kell venni.²² Nála ez a kérdés

²¹ Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Bp. 1956. 200–207. l.

²² *Gustav Gratz: Jakob Bleyer als Politiker.* In: *Denkschrift für Jakob Bleyer (1874–1933).* Berlin-Leipzig, 1934. 24–30. l. – *Árpád Török: Jakob Bleyer als Nationalitätenminister.* Uo. 35–45. l.

nem annyira területvédelmi, mint kisebbségvédelmi szempontból játszott szerepet. Az erre való felkészülést ajánlotta már 1919 október-novemberben a kormány figyelmébe. Meg kell nyerni az elszakadó területek többségben nem-magyar lakosságát a magyar-barátságuk: ez nem csak majdani visszatérési hajlandóságuk szempontjából fontos, hanem az e területeken kisebbségi sorsra jutó magyarság helyzetének alakulása is a többségi nép jóakarától lesz függő addig. Ismételten sürgette, hogy a kisebbségi kérdés ne csak hazai vonatkozásban tartozzék minisztériumához, hanem a történeti Magyarország átmenetileg idegen uralom alá kerülő területei vonatkozásában is.²³ Ezzel szemben a Területvédő Liga azt hangoztatta, hogy a megszállt területek felé irányuló propaganda az ő feladata.

A felvidéki fejleményeket Budapesten igen nagy izgalommal és várakozással figyelték. A szlovák nemzeti mozgalom nagytekintélyű vezéralakja, a Szlovák Néppárt élén álló Andrej Hlinka rózsahegy-i katolikus plébános, a prágai parlament tagja, egyre inkább megalégtelte a csehszlovák kormánynak mindenekfölött az államegység megszilárdítását célzó, a pittsburgi egyezményben ígért szlovák autonómiát viszont épp ezért elsikkasztó politikáját, elhatározta, hogy panaszával egy szlovák küldöttség élén a békekonferenciához fordul. Miután ezt a szándékát 1919 augusztusában Tusař csehszlovák miniszterelnöknek nyílt levelében bejelentette, szeptemberben négy társával meg is jelent Párizsban, magával víve egy memorandumot, amely a szlovák népeggyéniséget hangsúlyozta a központosító, csehesítő törekvésekkel szemben, és a szlovák nép szabad fejlődése, önrendelkezése érdekében népszavazás elrendelését kérte. E delegációnak tagja volt, s a memorandum készítésében fontos szerepe volt Jehlicska Ferencnek (František Jehlička), korábban a budapesti, most a pozsonyi egyetem teológia-professzorának, szintén prágai parlamenti képviselőnek, aki a kudarcra végződött párizsi út után rövid ideig Ausztriában tartózkodván, elkerülte a Csehszlovákiába visszatért és letartóztatott Hlinka sorsát. A delegáció két tagja, Rudinsky és Kubala Amerikába ment, Mnohel viszont Lengyelországba, ahol a bizonyos területi kérdésekben (Teschen, Tešin) cseh-ellenes érdekeltsgű lengyel kormánynál keresett támogatást a szlovák autonómia-törekvésekhez, egy lengyel protektorátus alatti önálló Szlovákia gondolatát is melengetve. Jehlicska a szintén szlovák öntudatú Kmoskó Mihály (Michal Kmoško), a budapesti egyetem hittudományi karán a keleti nyelvek professzora révén a magyar kormánynál puhatolódzott, nem lehetne-e magyar államkeretben megvalósítani a csehek által megtagadott szlovák autonómiát, amit szerinte a lengyelek is támogatnának.²⁴

A szlovák viszonyok szakértőjeként ismert Steier Lajos 1919 szeptember 25-i indítványa szerint „a tót politikusokkal való tárgyalás alapja a tótságunk átnyújtott fehér lap volna. A tótság maga határozza meg azokat a feltételeket, melyek alapján kimondaná a csehektől való elszakadást. Magyar részről teljes területi autonómiát egy foederációs államszerkezet keretén belül, tehát teljes önállóságot ajánlhatunk fel. A tótság ezt el fogja fogadni.” Steier azt ajánlotta, hogy „a tár-

²³ *Bleyer Jakab*, a nemzeti kisebbségek minisztere, 1919 november 4-i előterjesztése: „A nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról szóló 1919. évi 4044/M E. számú kormányrendelet végrehajtása céljából a magyar miniszterelnökség részéről teendő intézkedések.” (Pécsi egyetemi könyvtárban, IV. 4. h. jelzet alatt).

²⁴ MOL, K67. 12. cs. 110. Die Slowakische Volkspartei und die Autonomiebewegung.

gyalások megindítására egy olyan személyt küldjön ki a magyar nemzet, ki úgy a tótság, mint a magyarság előtt rokonszenves, és a lengyelégnél is bizalmat gerjeszt”, s ez szerinte a kormánybiztossá kinevezendő Bulissa Károly lehetne. Ezzel — véleménye szerint — „a nemzetiségi minisztériumban kezdeményezett tót főosztály feleslegessé válna”.²⁵ A kormány azonban nem ebben a formában fogadta el a javaslatot, hanem azt tartotta a legjobbnak, ha a szlovákság „megbízottaival” való tárgyalások megkezdését és lefolytatását Bleyer és Szviezsényi feladatkörébe utalja.

Friedrich miniszterelnök 1919 októberében a nála jelentkező Kmoskónak kilátásba helyezte, hogy „fehér lapot” ad a szlovák autonómia-kívánságok előterjesztésére, majd utasítására Bleyer Magyarországra hívta Jehlicskát. A novemberben Budapestre települő Jehlicska „igen jó benyomásokat szerzett” az itteni kommunista-üldözésről, a szociáldemokrata és liberális erőkre is kiterjedő elnyomásról, a forradalmak után fellángolt antiszemizmusról²⁶, (amelyben Kmoskó meglehetősen pregnáns szerepet játszott), az ország életét markában tartó „zsidó maffia” hatalmának megtörésére irányuló elszánt törekvésről. Bizalomgerjesztőnek és rokonszenvesnek találta szlovák szempontból a magyarországi kereszténykurzust, s hogy a Friedrich-kormány a királyság helyreállítására gondol. Ez utóbbi elképzelés konkrétan József főherceghez kapcsolódott, annak utána is, hogy 1919 augusztus 7-én felvállalt kormányzói tisztségéről a Habsburg-ellenes antant-hatalmak nyomására már ugyanezen hó 23-án lemondásra kényszerült. Jehlicska felvette vele a kapcsolatot, s fogadtatását igen kedvezőnek találta. Csernoch János hercegprímással „mint szlovák a szlovákkal” beszélhetett; a magyarországi katolikus egyház erős felvidéki érdekeltsége találkozott a szlovák katolikus klérus ottani ambícióival.

A Friedrich miniszterelnök által felajánlott „fehér lap” konkrét felhasználására már csak Huszár Károly kormánya idején került sor, amely november 24-én váltotta fel a Friedrich-kormányt. Igaz, hogy az antant-hatalmak magyarországi missziója sürgetésére tárcát kapott benne egy szociáldemokrata is (Peyer Károly, mint munkaügyi és népjóléti miniszter), az igazságügyminiszteri tárcát pedig egy liberális demokrata kapta meg (Bárczy István), az új kormány többi tagja mind benne volt — végig, vagy egy ideig, — a többször átalakult előző kormányban is. Jehlicskát megnyugtatta, hogy a szlovákoknak „fehér lapot” adott korábbi miniszterelnök, Friedrich, tagja maradt (hadügyminiszterként) a kormánynak, de főleg az, hogy továbbra is Bleyer Jakab állt a nemzeti kisebbségek minisztériuma élén.

A Huszár-kormány 1919 december 2-án vette kézhez a felszólítást, hogy küldjön delegációt a békekonferenciára. A minisztertanács december 8-án Horthy Miklós fővezér jelenlétében határozott a béke delegáció kiküldéséről, gróf Apponyi Albert vezetésével. Jehlicskát meghökkentette, hogy a választás az 1907. évi magyarosító iskolatörvény, a Lex Apponyi miatt igen rossz hírűvé vált személyiségre

²⁵ MOL, K64. 1. cs. 1919–41–10.

²⁶ 1919 november 30-án antiszemita nagygyűlés volt Budapesten. Vö. *Harry Hill Bandholtz*: Napló, nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon. Bp. 1993. 162. l. [1919 december 3-i naplóbejegyzés]. – 1919 december 7-én az Országos Antiszemita Párt nagygyűlést tartott a Vigadóban, amelyet rombolások követtek a Népszava, Az Est, Világosság szerkesztőségében, nyomdájában, kiadóhivatalában. [Magyarország történeti kronológiája, III. k. Bp. 1982. 869. l.]

esett, de amikor most tőle is meghallgatást kért, őszintének találta kijelentését, hogy az azóta megváltozott körülményekre való tekintettel ő maga is támogatja a szlovák autonómia-törekvést. A békedelegációnak tagja lett — Budapesten maradó és „szakértőként tót ügyekben” működő — Dvorcsák Győző, aki egykori eperjesi munkatársától, a most a Területvédő Liga befolyása alatt működő Tót Központi Iroda akcióit irányító Bulissa Károlytól (Karol Bulissa) elfordulva, Jehlicskát támogatta kapcsolatai kiépítésében a Nemzeti Kisebbségek Minisztériumának „tót” főosztálya vezetőjével, Szviezsényi Zoltán miniszteri tanácsossal (Zlatož Sviežež). Míg a rutén főosztály vezetője, Kutkafalvy Kutka Miklós államtitkár maga állt élére a még november végén létrehozott Magyarbarát Rutén Pártnak²⁷, addig a Magyarbarát Tót Párt Jehlicska elnökletével alakult meg december 13-án²⁸. Mindkét pártalakulás azt kívánta kifejezésre juttatni, hogy a rutén illetve szlovák kisebbség Magyarországon belül keresi jogai érvényesülését: itt nem fenyegeti őket elnemzetietlenítés, míg a csehek részéről igen. Jehlicska december 15-én proklamációt intézett a szlovák férfiakhoz és nőkhoz, ebben az értelemben.²⁹

December közepén már folytak a tárgyalások a Jehlicska által előterjesztett szlovák autonómia-igények és a magyar tárgyalófél előzékeny, de mégis bizonyos kompromisszumokat kívánó álláspontja közötti egyeztetésről. Szviezsényi már 18-án kifejezést adott azon véleményének, hogy a megegyezést minisztertanács elé kell majd terjeszteni.³⁰ Jehlicska egy december 31-én kelt levelében, amelyet Hlinka egy bizalmasához, Tvrdy Jenő zsolnai ügyvédhez intézett³¹, arról számol be, hogy „a szlovák autonómia a napokban készen lesz, a minisztertanács elfogadja, és Apponyi elviszi Párizsba”. Azt állította, hogy Horthyt is megnyerte a szlovák autonómia ügyének. Alighanem a fővezérrel folytatott megbeszélése alapján írta: „Remélem, hogy tavasszal Szlovenszkó tiszta lesz a pepiktől [= csehektől] és békében leszünk a magyarokkal, akik megszabadulván a zsidóktól, meg akarják újítani Szent István tradícióit. Várjatok, tūrjetek: a felszabadítás jönni fog!” Úgy vélekedett levelében, hogy „itt mindenki azt akarja, a vezérszerepet mi vegyük át Szlovenszkón. Összeállítják azoknak a katolikusoknak a névsorát, akik majd átveszik ott a közigazgatást”. Magyarországon „nemsokára királyság lesz, keresztény kormány, és Szlovenszkót mi fogjuk igazgatni, keresztény szellemben”. Bevallotta, hogy a tárgyalások során engedményt is tett: lemondott a külön szlovák parlament igényéről, — (de „lesz különleges gyűlésünk az autonómiai ügyünk számára”), — mert nem akarja a keresztény kurzust túlságosan nagy teherpróbának kitenni. Kérte Tvrdyt, hogy emiatt ne vonják meg bizalmukat tőle és Kmoskótól, akik Hlinkát vallják vezérüknek; ne higgyenek a Bulissa-féle strébereknek, akik ellenük intrikálnak, mert ők akarnak urak lenni Szlovenszkón. A Hlinkát és híveit most nagyon nagyra becsülő magyarok Jehlicska és Kmoskó egyetemi tanároknak olyan szlovák előkelőségeket látnak, akik jelentősége cseh viszonylatban Masarykéhoz és Benešéhez hasonlítható.

²⁷ Nemzeti Újság, 1919 november 30. Megalakult a rutén párt.

²⁸ Szózat, 1919 december 13. Magyarbarát tót párt Budapest.

²⁹ Proklamacia. Slováci a Slovenky! – Politikatörténeti Intézet Archivuma, 503. f. 17.

³⁰ Hadtörténeti Levéltár, VKF I. 1919/2810

³¹ A szlováknyelvű levél teljes szövege magyar fordításban: MOL, K26. 1921 – XXXVIII – 13.

Jehlicska arról is említést tett e levelében, hogy „valamennyi nem-magyar nemzetiség szövetkezett”. Utalása arra vonatkozik, hogy a Területvédő Liga 1919 december 28-i nagy tüntetése³² után, amely a nemzetiségi követelésekre ügyet sem vetve szólította fel Apponyit, mint a magyar békeküldöttség elnökét, tegyen meg mindent, hogy Magyarország megőrizhesse eredeti teljes területét, másodnap, azaz december 30-án, közös értekezletre gyűltek össze — a Nemzeti Kisebbségi Minisztériumtól is ösztönözve — „a nemzeti kisebbségeknek jelenleg Budapesten tartózkodó német, román, tót, rutén, muraközi-horvát, és vend képviselői”. Határozatukat küldöttségileg eljuttatták Huszár Károly miniszterelnöknek, aki erről bejelentést tett a minisztertanács 1920 január 3-i ülésén, s annak jegyzőkönyve (35. napirendi pont) e határozataik tartalmát meg is örökítette:³³

1. A magyarországi nemzeti kisebbségek képviselői Magyarország területi integritása érdekében és népfaji érdekeik biztosítására szolidaritást vállalnak és a kitűzött honmentő feladatok megvalósítását célzó sikeres szervezkedésének és egyöntetű eljárásának biztosítása végett bizottságot választanak.

2. A nemzeti kisebbségek népfaji jogainak elismerésére a kormánytól mielőbb deklarációt és azok tényleges végrehajtására garanciát kérnek.

3. A nemzeti kisebbségek jogainak megóvására vonatkozó ügyek intézésére az erre a célra felállított nemzeti kisebbségek minisztériumát ismerik el illetékesnek, és a leghatározottabban óvást emelnek az ellen, hogy a nemzetiségi kérdésbe, mint állami közéletünk egyik legfontosabb kérdésébe, illetéktelen tényezők beavatkozzanak.

4. A nemzeti kisebbségek Magyarország újjászületését a keresztény nemzeti gondolattól áthatott demokratikus közélettől várják.

A nemzeti kisebbségek legjobb és legrátermettebb, a magyar államhoz és saját fajukhoz hű fiainak alkalmat kell nyújtani, hogy a magyar közéletben az őket megillető helyet kötelességszerűen elfoglalhassák.

5. A nemzeti kisebbségek a magyar apostoli királyság eszméjének a hívei.

6. A nemzeti kisebbségek minisztériumának ez idő szerinti vezetője, dr. Bleyer Jakab miniszter iránt a legnagyobb bizalommal viseltetnek, és őt minden erővel támogatni készek.

A nemzetiségek közös értekezletén hozott, és vele küldöttségileg közölt fenti határozatokról tett miniszterelnöki bejelentés a minisztertanácsi jegyzőkönyv szerint „tudomásul szolgál”. E szűkszavú megállapítás azonban kétségtelenül egy fontos jelentőségűnek ítélt állásfoglalás megalégedett nyugtázását jelenti, hiszen „a magyar államhoz és saját fajukhoz hű” nemzeti kisebbségek készek — jogaik kormány általi deklarálása, és tényleges biztosításuk garantálása esetén — szolidárisan részt venni az ország területi integritása megvédésének „honmentő feladatában”. Ugyanakkor elkerüli a nyílt reagálást a határozatok feltűnően hangsúlyos tiltakozására az ellen, hogy a nemzetiségi ügyek intézésébe „illetéktelen tényezők beavatkozhassanak”, s annak kinyilvánítására, hogy illetékesnek e tekintetben a nemzeti kisebbségek minisztériumát ismerik el, melynek vezetője, Bleyer iránt legnagyobb bizalmukat fejezik ki, „és őt minden erővel támogatni

³² Bandholtz im. 195. l. [1919 december 28-i naplóbejegyzés.]

³³ MOL, K27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 124. doboz: 1919 december – 1920.

készek.” Teljesen világos, hogy a Területvédő Liga beavatkozásairól, támadásairól van szó Bleyer és minisztériuma ellen, amely a kormány megbízásából és a területi integritás védelmét hangoztatva maga is, a legnagyobb titkolózás mellett tárgyal a nemzetiségekkel, és gyaníthatóan oly messzemenő engedményekre kész, amelyeket a Liga az ország területi egységét súlyosan veszélyeztetőnek, és így megengedhetetlennek tart.

A Területvédő Liga a „tótokkal” való tárgyalást csak annyiban tartotta szükségesnek, amennyiben az a Horthy által tervezett felvidéki katonai bevonulás szlovák részről is kedvező fogadtatását készíti elő. A Huszár-kormány és a Bleyer-féle minisztérium ezzel szemben nem tartotta megfelelően előkészítettnek sem katonailag, sem politikailag a decemberben „Felvidék pacifikálása” elnevezéssel kidolgozott hadműveleti tervet.³⁴ Fiasoktól féltek, s azon a véleményen voltak, hogy a szlovákokat ma már csak autonómia elégítheti ki, s hogy a békekonferencia magyar érdekű befolyásolására különben is legkevesebbé tűnik alkalmasnak egy katonai kalandorakció, viszont egy nemzetiségi autonómiákra építendő konstrukció hatásosabb lehet.

A „tót autonómia” ügyében a tárgyalások — nem utolsósorban a Területvédő Liga által szított autonómia-ellenes közvéleményre való tekintettel — a legnagyobb titokban folytak; a sajtó nem juthatott érdemi értesülésekhez. Szviezsényi egy későbbi bizalmas beszámolója³⁵ szerint Csernoch hercegprímás (budapesti, Uri utcai) palotája volt az előzetes megállapodásról folyó tanácskozások színhelye. Az ezen résztvevők között említette a nemzeti kisebbségi minisztérium szlovák, rutén, és német főosztályának vezetőjét, tehát önmagát, Kutkafalvyt és Steuert, valamint a minisztérium élén állt Bleyert, akinek a kormány tette feladatává a megegyezés tető alá hozását. Említette, hogy Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter kimentette magát, de jelen volt Dömötör Mihály, (akinek a második szegedi ellenforradalmi kormányban volt kezében ez a tárca.) Mint elmondta, jelen voltak „még egy páran”. Más forrásból arra lehet következtetni, hogy szlovák részről Jehlicska és Kmoskó mellett részt vettek, mint „itt élő tót származású magyarok”, Krechnyay Béla, Pechány Adolf, Bielek Antal is. Az éppen Olaszországban távollévő Dvorcsák 1920 január első napjaiban úgy érkezett haza, hogy most már kész volt a 18 pontból álló előzetes megállapodás,³⁶ amelyet nem hoztak nyilvánosságra:

1. A felsőmagyarországi tótság, mint élő nemzetiség, mint különálló nemzet ismertessék el.
2. A felsőmagyarországi tótság kapja meg territoriális autonómiáját.

³⁴ *Godó Ágnes*: A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei 1919–1921. Hadtörténeti Közlemények, 1961. 1. sz. 112–144. l.

³⁵ *Gálócsy Árpádnak* „Szviezsényi Zoltán nyilatkozatai a Területvédő Liga nemzetiségi gyűlésein” című összeállítása tartalmazza az 1920 július 22-i ülésen Szviezsényi által adott bizalmas, jegyzőkönyvbe venni nem engedett tájékoztatást, amelyről azonban két résztvevő is titokban feljegyzést készített, és Gálócsyhoz juttatott. – MOL, K26, 1921 – XXXVIII – 13.

³⁶ Esztergomi Primási Levéltár, Csernoch, Cat. Dc. 2975/1919. – Csupán 1928-ban tételtett közzé a Magyarország július 11-i számában: „Milyen autonómiát akart adni a magyar kormány a tótoknak 1920-ban”. A közlemény úgy tünteti fel bevezetőjében ezt a valójában előzetes megállapodást, mintha a kormány ezt fogadta volna el 1920 január 9-én.

3. A közművelődési, közigazgatási, vallási, jótékonyági ügyek egyes-egyedül csak a tót nemzet autonomikus hatáskörébe tartozzanak.

4. A felsőmagyarországi tótságnak kormányzót (gubernátor) kell állítania, kinek hatáskörébe tartozna a tót nemzetet érdeklő minden adminisztráció, a bíróságot, kivéven a legmagasabb bíróságot, amelyben azonban a tót nemzet is képviselve legyen.

5. A tót képviselők a magyar képviselőházban is jelenjenek meg.

6. A tótoknak legyen a magyar minisztériumokban egy külön tót miniszterük.

7. Az esztergomi egyházmegyének és káptalanjának diszmembrációja [=széttagolása] szükséges, ennek alapján kell létesíteni az új nagyszombati tót püspökséget.

8. A tótul nem tudó felvidéki püspökök nyugdíjaztassanak.

9. Az új püspökök kinevezése a következő elvek alapján történjen: a tót püspökök felterjesztetnek a pápának ez állásra méltónak talált több férfiút, ezek közül a pápa predestinál [=kijelöl] a magyar királynak három férfiút, a király egyet predestinál. A tót miniszter ezt a predestináltat kontraszignálja [=ellenjegyzil].

10. Szükséges Felső-Magyarországon a tót regimentek felállítását tót kommandóval és tót zászlóval.

11. Szükséges a tót csendőrség felállítása.

12. Szükségesek tót posta- és távirada-igazgatóságok.

13. A tót közoktatásügyi és autonomikus célokra az állam ugyanolyan mérvű hozzájárulást adjon, amilyen mérvűben részesítik az ország többi részeit.

14. Meg kell óvni Felső-Magyarországon a magyar és német nemzeti kisebbségek jogait.

15. A tót középiskolákban tanítani kell a magyar nyelvet és a magyar irodalmat, hogy a tótokat az egész országban alkalmazhassák köztisztviselői állásokra.

16. A magyarok ellenőrző közegeket küldhetnek ki az autonomikus tót tartományi szervek felülvizsgálására, hogy a tótok az autonómia határát át ne lépjék. Megjegyzendő, hogy ezeknek az ellenőrző közegeknek csak informatív joguk lehet.

17. A vitás ügyek elintézésére vegyes, objektív bíróságot kell felállítani.

18. A tót autonómiát a koronázási hitlevélbe be kell foglalni és törvényté emelni.

Ez a 18 pontos megállapodás arról tanúskodik, hogy mindazok a követelések, amelyeket a Magyarbarát Tót Párt nevében tárgyaló Jehlicska támasztott, s amelyekről — egy a nemzeti kisebbségi minisztérium által kiadott szlováknyelvű röplapon — röviden tájékoztatta a felvidéki szlovákokat, sorra elfogadásra találtak, szlovák részről viszont akceptáltak bizonyos magyar ellenőrzési jogot arra, hogy az autonóm szervek nem lépik át működésük engedélyezett határait, továbbá ígéretet tettek arra, hogy biztosítani fogják a szlovák autonóm területen az ott élő magyarok és németek kisebbségi jogait. A szlovákokkal folyt ezen tárgyalásokba be nem vont felvidéki (szepességi és más) németek képviselőiben e tekintetben többen is (Hayde Gyula, Seltenreich Konrád) aggodalmasan érdeklődtek Bleyernél, aki megnyugtatta őket.

Az autonómia-tervezet elfogadtatása a minisztertanácson és sorsa a békedelegáció tevékenysége során

A magyar békedelegáció 1920 január 5-én utazott el Párizsba. A Területvédő Liga küldöttsége — Krisztics Sándor főtitkár beszámolója szerint — úgy bocsátotta útjára a békedelegációt, hogy „semmit feladni ne merjen ősi jogunkból”.³⁷ Ugyanekkor az indulás előtt Magyarország összes nemzetiségeinek képviselői is megjelentek, hogy még egyszer biztosítsák Apponyit az országhoz való törhetetlen ragaszkodásukról.³⁸ Január 7-én, a békedelegáció Párizsba érkezése napján, formálisan is megalakult Magyarország Magyarbarát Nemzeti Kisebbségeinek Szövetsége, melynek elnöke Jehlicska lett. Az egyes nemzetiségeket egy-egy alelnök képviselte benne: a románokat Budó Jusztin, a németeket Huber János, a ruténeket Prodán János, a szlovákokat Dvorcsák Győző, a vendeket Mikola Sándor, a muraközi-horvátokat Polyák Kálmán.³⁹

A szlovák autonómia ügyében létrejött 18 pontos előzetes megállapodás alapján került sor „A tót autonómia tervezetének alapelvei” című dokumentum kidolgozására, amelyben fontos szerepe volt Rassay Károlynak, az igazságügyminisztérium politikai államtitkáranak. Miután Bleyer ezt az „elaborátumot”, amelyért ő volt felelős, bemutatta Wlassics Gyula bárónak, a közigazgatási bíróság elnökének, s az részéről is teljes helyesléssel fogadtatott, megküldte a minisztertanács valamennyi tagjának egy magakészítette és személyesen aláírt indoklás kíséretében, amely „Megokolás a tót autonómia alaptervezetéhez” címet viselte. Ebben személyes hangvétellel, egyes szám első személyben adta elő, hogy milyen körülmények teszik szerinte ma már elkerülhetetlenné az autonomisztikus megoldást a szlovák, de bizonyára majd más nemzetiségek viszonylatában is, s szinte védekezve a Területvédő Liga részéről már eddig is megnyilvánult s várhatóan majd fokozódó heves ellenvetésekkel, gyanúsításokkal sőt vádakkal szemben, hangsúlyozta, hogy ő nem Jászi Oszkár szerencsétlen nemzetiségi politikájának követője, s érzékeltetni igyekezett, hogy mennyire szem előtt tartotta tervezetében az ország egységének megőrzését, mi mindenre kiterjedt figyelme annak elkerülése érdekében, hogy a területi autonómia területi elkülönülést (corpus separatum) jelenthessen.

A minisztertanács 1920 január 7-i ülésén került napirendre a szlovák autonómia ügye. A szűkszavú jegyzőkönyvből⁴⁰ úgy tűnik, mintha Huszár Károly miniszterelnök elbizonytalanodott volna. Szavai arról, hogy „hozzá érkezett bizalmas jelentések szerint a csehek által megszállott tót vidékeken igen érni látszik a helyzet”, s hogy „a jelen pillanatban úgyszólván az összes tót frakciók egységesek azon felfogásukban, hogy inkább a régi Magyarország keretében látják biztosítva jólétüket és jövőjüket, mint a csehekkel való unióban”, olyasmit látszanak sugallni, hogy talán nem is szükséges az autonómia-tervezet. A helyzet értelmezéséhez érdemes felidézni egy feljegyzést Szviezsényi egy későbbi bizalmas tájékoztatásá-

³⁷ MOL, K26. 1921 – XXXVIII – 3 – 1488. Krisztics Sándor főtitkár beszámoló jelentése a Területvédő Liga 1921 január 23-án tartott közgyűlésén.

³⁸ A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S-ben 1920 januárius-március havában. Bp. 1921. I. kötet, Bevezetés XIX l.

³⁹ Szózat, 1920 január 8. Magyarország Magyarbarát Nemzeti Kisebbségeinek Szövetsége.

⁴⁰ Lásd az általunk alább közölt I. dokumentumot.

ról, mely szerint — már 1919 végétől — „közel voltunk a Felvidék visszaszerzéséhez. A robbanás közelsége akadályozta Bleyer terveinek végrehajtását. Pozsony és Losonc felé tervezték a betörést”.⁴¹ Bleyer, aki mint tudjuk nem bízott a megszállt területek megtarthatóságában egy akár sikeres katonai akció esetén sem, „a Magyarországhoz való visszacsatlakozásuk esetére” tartotta már most szükségesnek a széleskörű autonómiát. Miniszterelnöke szavaira válaszolva azt sürgette, hogy autonómia-tervezetét, amely a szlovákokkal már megtörtént előzetes megállapodás eredménye, tárgyalja meg és „minden változtatás nélkül” fogadja el a minisztertanács. Ezt ekkor nem sikerült elérnie, mert — mint Korányi Frigyes báró pénzügyminiszter adott ennek hangot — a minisztereknek még nem volt elég idejük a tervezetben felvetett nehéz kérdések pénzügyi és más vonzatainak végiggondolására, másrészt nem volt kellően világos előttük a számukra előzetesen kiküldött előterjesztés célja, jellege. Bleyer e vonatkozásban kifejtette, hogy „itt csak általános elvek vannak lefektetve”, s hogy ez „még nem végleges törvényjavaslat”. Végül is „a miniszterelnök úr indítványára a minisztertanács a Szlovákia területére vonatkozó autonómia tervezetének letárgyalását a legközelebbi ülésre halasztja”.

Az 1920 január 9-i minisztertanácson került sor az autonómia-terv érdemi megtárgyalására és – elfogadására. Ennek az ülésnek a jegyzőkönyve⁴² tartalmazza a Bleyer által már a 7-i ülés előtt megküldött előterjesztést és annak indokolását. „A tót autonómia tervezetének alapelvei” címet viselő „elaborátum” minden változtatás nélkül került a minisztertanácsí jegyzőkönyvbe, a „Megokolás” a tót autonómia alaptervezetéhez” is híven, de immár harmadik személyben átfogalmazottan tartalmazza az „előadó miniszter úr” eredetileg személyes hangvételő, egyes szám első személyben írt fejtegetéseit. Bleyer szóbelileg csupán ismertette az autonómia-tervezet alapelveit és a „megokolást”, de az ezen utóbbiban kifejtetteket némileg még tovább nyomatékosította. Utalt arra, hogy a minimumra igyekezett ugyan redukálni a szlovákok kívánságait, de a megegyezést jelenleg „nem lehetett olcsóbban megcsinálni”. A nemzeti kisebbségeket ma már nem lehet a régi alkotmány keretében és formái között visszaszerezni a régi Magyarországhoz, dacolva széleskörű autonómiára irányuló akarattal. Csak ha már most tájékoztathatjuk őket arról, milyen autonómiát vagyunk készek adni nekik, akkor remélhetjük, hogy „egy esetleges népszavazás a mi javunkra dőlné el.” Mint rámutatott: „Nemcsak Észak-Magyarországra, hanem Nyugat-Magyarországra való tekintettel is sürgősen dönteni kell e kérdésben.”

Horthy Miklós, a Nemzeti Hadsereg fővezére, aki — mint különösen fontos témáknál máskor is történt — meghívottként részt vett ezen a minisztertanácson, Bleyer előterjesztése és kiegészítő fejtegetései végeztével távozott. A vitára és a határozathozatalra már távollétében került sor. A jegyzőkönyv meglehetősen részletességgel örökítette meg a már az előző, 7-i minisztertanácson is az autonómia-tervezet ügyében felszólalt báró Korányi Frigyes most előadott, a pénzügyi tárca részéről felvethető kritikai észrevételeken túl valójában az autonómia-tervezet átfogó bírálatát nyújtó alkotmányos aggályait, amelyek jegyzőkönyvbe iktatását

⁴¹ Lásd a 35. jegyzetet.

⁴² Lásd az általunk alább közölt II. dokumentumot.

nyomatékosan kérte. A tervezetet a maga egészében szó szerint szörnyszülöttnak nevezte, s úgy vélekedett, hogy „ha ez a tervezet elfogadtatik, ez az egész ezeréves magyar állam alapjának oly gyökeres megváltoztatását vonja maga után, ami a magyar nemzet sorsára századokra menőleg ki fog hatni. Ezért a maga részéről a ránk háramló óriási felelősségnél fogva szükségesnek látná, hogy annak minden részlete a leggondosabban tárgyalassék meg, a legkiválóbb alkotmányjogászok bevonásával. Ha azonban a békekonferencia tárgyalásaira való tekintettel azonnali állásfoglalásra van szükség, a viszonyok nyomása alatt ugyan kénytelen hozzájárulni a nemzeti kisebbségi miniszter úr tervezetéhez, de fenntartja magának azt a jogot, hogy amennyiben ezen tervezet valamikor a nemzetgyűlés elé kerülne, az előtt aggályainak kifejezést adhasson.” Miután a miniszterelnök erre megjegyezte az autonómiára vonatkozóan, hogy „ha szívünk ellenére is, de ma meg kell tennünk ezen ígéretet, hiszen Apponyi Albert gróf is ezzel argumentál ma a békekonferencián, és erre fogja alapítani a népszavazást célzó kérését”, a minisztertanács végül is hozzájárult Bleyer előterjesztéséhez.

Apponyi 1920 január 14-én kelt un. „bemutakozó jegyzéke”, miután rámutatott Magyarországnak népei együttélésének, életközösségének történelmi múltjára, és kifejezést adott meggyőződésének, hogy „a nemzetiségek nagy többségének sem nem érdeke, sem nem kívánsága, hogy Magyarországtól elszakadjon”, arra kérte a békekonferencia legfelsőbb tanácsát, „adjon a magyar népnek és a magyar földön élő nemzetiségeknek alkalmat arra, hogy megbeszélés és kölcsönös megegyezés útján maguk szabják meg jövőendő életüknek és viszonyuknak kereteit.”⁴³ Mint e jegyzéke összefoglaló kivonatában kifejezésre juttatta, „azt a kérést, hogy az érdekelt lakosság plebiscitumban megkérdeztessék, nem hisszük, hogy vissza lehessen vetni.”⁴⁴ Apponyi e jegyzékével összehangoltan a Budapesten és környékén lakó szlovákok másnap, 15-én nagygyűlést tartottak a Trefort-kerti Gólyavárban, ahol a főszónok Jehlicska népszavazást követelt a felvidéki megszállt területre. Arról beszélt, hogy az ottani szlovákok ma is Magyarországhoz tartozónak érzik magukat, sem Cseh-Szlovákiát nem akarnak, sem önálló szlovák államot. Elmondta, hogy a magyar kormány biztosította őket arról, hogy a jövőben nemzetiségi különbség nélkül igazi testvériség fog uralkodni Magyarországon, ahol már a legközelebbi jövőben helyreállítják Szent István királyságát. Hasonló értelemben tartott beszédet Dvorcsák és Kmoskó is, majd a nagygyűlés elfogadta a Magyarbarát Tót Néppárt programját, amelynek lényege: Magyarország integritása, szlovák autonómiával.⁴⁵

A magyar békedelegációnak 1920 január 15-én átnyújtották a békefeltételeket: a békeszerződés-tervezet szövegét, amely absolute nem felelt meg a területi integritás megőrzésére irányuló vágyaknak és törekvéseknek. Apponyi, akinek módot nyújtottak arra, hogy másnap, 16-án felszólalhasson a békekonferencia Főtanácsa ülésén, ott megismételte: „Követeljük a népszavazást hazánk azon részeire vonatkozólag, amelyeket tőlünk most elszakítani akarnak.” Majd hozzátette: „Abban a végső esetben, ha területi változtatásokat fognak reánk kényszerí-

⁴³ A magyar béketárgyalások. Jelentés I. k. 17. l.

⁴⁴ Uo. I. k. 26. l.

⁴⁵ MOL, K26. 1297. cs. 1922 – XXXVIII -62. – Nemzeti Újság, 1920 január 16.

teni, a nemzetiségi kisebbségek jogainak védelme hatásosabban és részletesebben biztosíttassék, mint azt a nekünk átnyújtott békejavaslat tervbe veszi. Erősebb biztosítékokat kívánunk, amelyeket Magyarország területén megmaradó idegenajkú lakosokkal szemben mi is készek vagyunk alkalmazni. E tekintetben meghatalmazottjainkkal már teljes egyetértésre jutottunk.”⁴⁶

A Területvédő Liga megalkuvást látott abban, hogy Apponyi a területi integritás védelmének vonaláról késznek mutatkozik a kisebbségvédelem vonalára hátrálni. A kisebbségek „meghatalmazottjaival” folytatott tárgyalások és velük létrejött „teljes egyetértés” a Területvédő Liga szerint — ha területi autonómiát a maga részéről nem is volt hajlandó elismerni, — a területi integritást voltak hivatva szolgálni, nem pedig elcsatolásra kerülő területek kisebbségi sorsra jutó magyarjai, németjei, illetve a Magyarország megmaradó területén élő nemzetiségek jogainak kölcsönös biztosítását.

Az Apponyi vezette delegáció január 18-án „a leggyilkosabb békefeltételekkel” indult haza, ahol a Területvédő Liga máris azt követelte, hogy háromnapos gyászt rendeljenek el tiltakozásul. Az aznapi minisztertanácson többek közt arról folyt vita, hogy ha már elkerülhetetlennek látszik „legvégső esetben” Nyugat-Magyarország elvesztése is, magyar szempontból szükséges volna-e lépéseket tenni aziránt, hogy már egységes autonóm területként csatoltassék át Ausztriához. Bleyer ellenezte ezt, mert szerinte magyar szempontból előnyösebb, ha e területet az osztrákok nem egységes tartományként kezelnék majd, hanem feldarabolnák. (Mint ahogy magyar szempontból azt is jobbnak tartja, hogy a Bánát nem a maga egységében jutott akár román, akár jugoszláv kézre). A miniszterelnök teljesen osztotta Bleyer véleményét, s a minisztertanács napirendre tért a nyugat-magyarországi egységes autonóm terület kiépítésének gondolata felett.⁴⁷

Január 21-én a Külügyminisztérium épületében, Huszár miniszterelnök és Horthy fővezér jelenlétében ülést tartott a békedelegáció, amelyen részt vettek annak Budapesten dolgozó tagjai is, így nemzetiségi szakértői is, mint a román Siegescu József, az erdélyi magyar Jancsó Benedek, a német Steuer György, a szlovák Dvorcsák Győző is.⁴⁸ Apponyi beszámolt a delegáció párizsi munkájáról, majd a válaszjegyzékek elkészítéséről tárgyaltak. Teleki Pál békedelegációs főmegbízott felszólalásából különösen figyelemre méltó, hogy a területvédelem kérdését — anélkül, hogy a területi integritás elvét feladná — immár a magyar többségű területek megvédésére összpontosítja: a békeszerződés átnyújtott tervezetében ugyanis „egész összefüggő, kompakt, az alföldi magyarsággal szervesen összefüggő tömegeket szakítottak el tőlünk.”

A békeszerződés-tervezet elleni tiltakozás jegyében tartott rendezvények sorában az önrendelkezéshez való ragaszkodás jogát hangsúlyozta a Magyarországi Magyarbarát Nemzeti Kisebbségek Szövetségének ezúttal is a Gólyavárban rendezett január 23-i nagygyűlése, amelyet Jehlicska nyitott meg. Valamennyi nemzetiség szónoká, köztük szlovák részről Kmoskó, úgy foglalt állást, hogy nem nyugszanak bele az igazságtalan békefeltételekbe, és népszavazást kérnek. Ha a béke-

⁴⁶ A magyar béketárgyalások. Jelentés I. k. 278–279. l.

⁴⁷ MOL, K27. 124. doboz. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1920 január 18. (4. napirendi pont).

⁴⁸ A magyar béketárgyalások. Jelentés II. k. Bevezetés, IX–XII. l.

konferencia nem rendeli el a népszavazást, akkor nem lesz béke, hanem „késhegyig menő harc”. A Himnusz és a Szózat eléneklésével keretezett nagygyűlésen jelen volt és felszólalt a nemzeti kisebbségi miniszter Bleyer is, aki szerint „Apponyitól és Horthytól kezdve ma mindenki, akinek szava van ebben az országban, legteljesebb mértékben elismeri a nemzeti kisebbségek jogait”.⁴⁹ De a minisztertanács által elfogadott szlovák autonómia-tervezetről sem Bleyer, sem Jehlicska vagy Kmoskó nem tett említést, aminek a Területvédő Liga heves autonómia-ellenessége lehetett az oka. Szviezsényitől tudjuk, hogy belpolitikai okokból ajánlatosnak mutatkozott erről a teljes hallgatás. Az egyes nemzetiségeket képviselő személyiségek is csak egészen felületes tájékoztatást kaptak róla a kisebbségi minisztériumban, s még a felvidéki szlovák vezetők sem ismerhették meg az autonómia-tervezet szövegét, hanem annak főbb tartalmáról és a kormány általi, január 9-i elfogadásáról Jehlicska egy levél formájában szerkesztett közléséből szerezhettek csak tudomást, amelyet a Nemzeti Kisebbségi Minisztérium röplapként sokszorosított és küldött meg nekik.⁵⁰

Másnap, 1920 január 24-én küldöttségileg juttatta el a Magyarországi Magyarbarát Nemzeti Kisebbségek Szövetsége a nagygyűlésén elfogadott deklarációját Apponyinak, valamint a budapesti angol, francia, olasz, amerikai missziók vezetőinek: Gorton, Graziani, Mombelli, Bandholtz tábornokoknak. A küldöttség szónoka, Kmoskó, tiltakozva ítélte el „az entente eljárását, amely a hazai nemzetiségeket megkérdezésük nélkül új és kedvezőtlen állami kapcsolatba utalja.” Arról beszélt, hogy ezek az új államok „alacsony kultúrájúak, vagy oly zsarnokiak, hogy velük együttműködni a nemzetiségekre nézve öngyilkosság lenne.” Bandholtz azon hiedelme, hogy a küldöttség spontán jelent meg, és semmilyen ösztönzést vagy bátorítást nem kapott a magyar kormánytól, nem felel meg a valóságnak.⁵¹

1920 január 25–26-án tartották meg az antant-hatalmak részéről sürgetett nemzetgyűlési választásokat az ország azon területén, amely nem állt megszállás alatt. A Magyarország Magyarbarát Nemzeti Kisebbségeinek Szövetségében tömörült pártok és szervezetek a Nemzeti Kisebbségek Minisztériumának támogatását élvezve, már eleve jelezték igényüket nemzetiségi képviseletre a nemzetgyűlésben. A Területvédő Liga a legnagyobb bizalmatlansággal, gyanakvással kísértc, tőle telhetőleg akadályozta is ezt a törekvést; ennek ellenére mandátumhoz jutott Bleyer miniszteren kívül Német Keresztény Gazdasági Pártjának több, főleg nyugat-magyarországi jelöltje is, pl. Huber, Sabel, Scholz. (A szlovákok képviseletében Dvorcsák, a ruténekében Kutkafalvy Kutka majd csak a Tiszántúlt még megszállva tartó románok teljes távozása után, az ott 1920 június-júliusban tartott választásokon kerülnek be a nemzetgyűlésbe, a Területvédő Liga ezt meghiúsítani akaró akciói ellenére.)⁵²

⁴⁹ Nemzeti Újság, 1920 január 23., Pesti Hírlap 1920 január 24., Neue Post 1920 január 24.

⁵⁰ Szövegét közli *Juraj Kramer*: Iredenta a separatismus v slovenskej politike 1919–1938. Bratislava, 1957. 36–37. l.

⁵¹ Bandholtz im. 213. [1920 január 24-i naplóbejegyzés]

⁵² MOL, K26. 1261 cs. 1921 – XXXVIII – 13. Gálócsy 1920 május 19-i levele Tass Jánoshoz Nyíregyházára. Tudomására hozza, hogy az ottani választókerületben fellépő Dvorcsák „az országot feldaraboló nemzetiségi autonómiák alapján áll”; ezen irányzat ellen „Ligánk a legélesebb harcot folytatja, hiszen hazánk léte függ attól, hogy ez az irányzat erőre ne kaphasson”. – A nagy többséggel

Az Apponyi vezette magyar béke delegáció 1920 február 11-én utazott vissza Párizsba. A másnap, 12-én kelt kísérijegyzék, amellyel Apponyi a békefeltételekkel kapcsolatos válaszigyzékeket eljuttatta, azt az álláspontot képviselte, hogy „a nemzetiségi kérdés a mi régi területünkön találja meg természetes és méltányos megoldását abban az esetben, ha a népszavazás azt a területet nekünk meghagyja.” Kifejtve, hogy a mai Magyarországnak nincs szüksége központosításra, mint volt szüksége annak idején, „amikor az osztrák imperializmussal szemben állandó harcot kellett folytatnia”, így hát „nem magyar polgárainak széleskörű művelődési önkormányzatot nyújt, és — földrajzi lehetőségek szerint — területét is a szlovák előkelőség és a magyar kormány közt januárius 9-én kötött egyezmény mintája szerint rendezi”.⁵³ Magyarország bécsi követe, Gratz Gusztáv, február 14-én népszavazásra tett ajánlatot Renner osztrák kancellárnak, Magyarországnál maradás esetére pedig autonómiát a nyugat-magyarországi német lakosság részére.⁵⁴

Az Apponyi által „szlovák előkelőség” gyanánt aposztrofált Jehlicska és Kmoskó, akik a Területvédő Ligától és az általa manipulált közvéleménytől nagyon tartó magyar kormány kívánságára maguk is tartózkodtak a szlovák autonómia elfogadott tervezetének publikussá tételétől belföldön, politikai missziót vállaltak annak külföldi propagálására. Bécsen keresztül, ahol február 23–24-én tartózkodtak, Berlinbe utaztak, s ott 26-án a Külügyi Hivatalban, majd másnap a katolikus Centrum-pártban tárgyaltak. Mint jelentésükben, amelyet már útközvet következő állomásáról, Varsóból küldtek március 12-én, beszámoltak róla, Nyugat-Magyarország vonatkozásában azt kérték, „hasson a nagynémetség az osztrák pártokra, hogy e területeknek elszakítását ne forszírozzák, már csak azért is, mert az ott lakó németeket nem fenyegeti többé a megmagyarosítás veszedelme, mint-hogy e tekintetben a magyar politikusok mentalitása örvendetesen megváltozott.” Annak bizonyosságául, hogy „a magyarosítási mánia már nem fenyeget”, mint írták, „bejelentettük a megegyezést, mely a magyar és a tót nemzet között létrejött, midőn 1920 január 9-én a minisztertanács Horthy Miklós fővezér jelenlétében a szlovák nemzetnek adandó autonómiát tárgyalta, s egyhangúan elfogadta a területiális autonómiáról szóló elaborátumot Kértük a német nemzetet, hogy ezen megállapodást tudomásul vegye, annál is inkább, mert a magyar nemzet a magyarországi németeknek is kész hasonló jogokat biztosítani”, – állításuk szerint mindenütt, ahol Magyarországon „nagyobb német szigetek” vannak.⁵⁵

Az egy évvel ezelőtti, a polgári demokratikus forradalom idején hozott német néptörvény „Gau”-nak nevezett nemzeti területeinek felsejlése, annak ellenére, hogy a február 16-án összeült nemzetgyűlés 27-én az 1918–1919. évi forradalmak

---

mégis megválasztott Dvorcák a nemzetgyűlés 1920 július 21-i ülésén felszólalva tiltakozott „a tótok elszakítása” ellen. (Nemzetgyűlési Napló, 1920–1922. IV. k. 85. l.)

⁵³ A magyar béketárgyalások. Jelentés II. k. Apponyi 1920 február 12-i kísérijegyzéke, 2. l. – Ebből a konkrét hivatkozásból arra lehet következtetni, hogy a „tót” autonómia-tervezetet eljuttatták a békekonferenciára. A magyar békeküldöttség kiadott anyagában azonban hiába keressük a magyar kormány által elfogadott autonómia-tervezetet. Az I. kötet 437–445. lapjain közölt, 1920 január 25-ről keltezett, XIV. jegyzék „A tót kérdésről” a csehszlovák állásponttal vitázva Hlinka és társai fél évvel ezelőtti, a békekonferenciához 1919 szeptemberében intézett emlékiratára támaszkodik.

⁵⁴ Nemzeti Újság, 1920 február 15.

⁵⁵ Esztergomi Prímási Levéltár, Csernoch, Cat. 63. Miscellanea 732/1920. Jehlicska és Kmoskó jelentése külföldi politikai missziójukról. Varsó, 1920 március 12.

időszakának törvényeit és rendeleteit eltörölte⁵⁶, igen irritálta a Területvédő Ligát, amely a „nemzetiségi maffia” elleni hadjáratában most már nem csak pánszlávizmussal, hanem pángermánizmussal is vádolta azokat, akik az autonómia-tervekkel veszedelmes, bűnös üzemeket folytatnak. Mivel ezek mind azt hangsúlyozták, hogy az autonómia-tervezetet Horthy fővezér is elfogadta, a Területvédő Liga kérdést intézett hozzá erre vonatkozóan. Horthy, akit a királyságot mint államformát fenntartó nemzetgyűlés azóta, március 1-én, ideiglenes államfővé, kormányzóvá választott, kereken tagadó választ adott, amit megkönnyített számára az, hogy a január 9-i minisztertanácson az előterjesztés és indokolása meghallgatása után szó nélkül távozott, a vitán és a határozat-hozatalkor nem volt jelen, utóbb sem tett e tárgyban semmiféle nyilatkozatot, nem írt alá semmit. A Területvédő Liga propaganda-bizottságának elnöke, Gálócsy Árpád, ennek alapján hatásosan bővíthette támadó fegyvereinek arzenálját azzal, hogy Bleyer és az egész „nemzetiségi maffia” még attól sem riadt vissza, hogy félrevezető módon visszaéljen Horthy nevével és tekintélyével.

A Huszár-kormány által elfogadott autonómia szövegszerű nyilvánosságra hozása, a nemzetgyűlés elé terjesztése, és törvénybe iktatása révén alkotmányos jelentőségre emelése a kialakult helyzetben még azok előtt is képtelenségnek tűnt, akik — mint Bleyer — ezt tartották volna szükségesnek. Addig is, míg erre sor kerülhet, egy ünnepélyes kormány-deklarációval akarták megnyugtatni a szlovákokat, és befolyásolni a békekonferenciát. A Huszár-kormányt 1920 március 15-én felváltó, megváltozott összetételű Simonyi-Semadam kormány a március 21-i minisztertanácson tárgyalta és fogadta el Bleyer deklaráció-tervezetét⁵⁷, amely „addig is, míg a tót autonómiáról szóló, s a magyar minisztertanács 1920 január 9-iki ülésén egyhangúlag elfogadott tervezet alapelveinek törvényes formát adhat”, ünnepélyesen kijelenti, hogy „a tót nép autonómiája a magyar alkotmányba becikkelyeztetik és a koronázó oklevélben is biztosíthatni fog”. Bleyer tervezetének eredeti megfogalmazásában az autonómia szerveire tett utalás során „tót nemzetgyűlés” szerepelt, ezt Ferdinandy Gyula igazságügyminiszter ezzel kapcsolatosan kifejezésre juttatott aggályát figyelembe véve „tót nemzet autonóm gyűlése” kifejezéssel helyettesítették. Ferdinandy jegyzőkönyvbe iktatását kérte továbbá azon véleményének, hogy „a tót zászló bevezetése önálló tót hadsereg deklarálását jelentené”. E kérdésben csatlakozott Soós Károly hadügyminiszter tiltakozásához „az ellen, hogy a tót területekről sorozott ezredek ezrednyelven legyen a tót, és a tót nemzeti szín használata is meg legyen engedve”. Soós felvetette, hogy „miután a hadsereg vezénylete és belső szervezetének joga a kormányzót illeti meg, így szükségesnek tartaná ahhoz a kormányzó hozzájárulását”. Bleyer szerint „természetesen ezen deklaráció szövege be volna mutatandó a kormányzónak, és a kormányzó hozzájárulásával tenné azt csakis közzé a kormány”. A minisztertanácsi jegyzőkönyv szerint „felmerült azon terv is, hogy ezen deklarációt a kormányzó adná ki, de ezzel szemben a minisztertanács úgy határoz, hogy a kormány

⁵⁶ Az 1920. évi I. tc. 9. §-a érvénytelennek nyilvánította és az Országos Törvénytárból törölte. (Vö. Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Kolozsvár, 1944. 275. l.) – Megjegyzendő, hogy míg Mikó e munkája ezekkel a törvényekkel is érdemben (bár kritikusan) foglalkozik, az 1920. évi felvidéki szlovák autonómia tervezetét még csak meg sem említi.

⁵⁷ Lásd az általunk alább közölt III. dokumentumot.

bocsássa azt ki, és a kormány viselje érte a felelősséget”. A deklarációt tárgyaló és elfogadó minisztertanácson jelen nem lévő Horthy tehát ezúttal is megőrizhette intaktságát az autonómia-ügyben.

E kormány-deklaráció szövege különben épp úgy nem került az ország nyilvánossága elé, mint ahogy maga az odíuszus autonómia-tervezet sem. Semmi nyoma annak, hogy „a magyar kormány a tót autonómia ügyében előtte a közeljövőben megjelenő tót delegáció előtt” megtette volna ezt az ünnepélyes nyilatkozatot. A már Lengyelországban tartózkodó, s Szviezsényi szerint onnan Budapestre visszacsábítani hiába próbált Jehlicska — „állítása szerint a mi illetékes köreink közönye és meg nem értése következtében” — távolodni kezdett a szlovákoknak különben sem „teljes autonómiát” ígérő magyar megoldástól, melynek pedig sikerült őt megnyerni, és eddig „lelkes apostola” is volt, de immár maga is „a tót-lengyel megoldást kezdte hirdetni, a már előbb ily értelemben agitáló Mnochel, Machay, és Unger oldalán”.⁵⁸ Jehlicska magatartását nyilván erősen befolyásolta Hlinka elégedetlensége a Jehlicska és a magyar kormány megállapodása alapján létrejött autonómia-tervezettel: követelte, hogy a szlovákoknak önálló törvényhozó testületük legyen, s hogy a szlovák kormányzó mellett ne álljon magyar ellenőrző közeg.

Ami pedig a békekonferenciát illeti, teljesen hatástalan maradt a szlovákoknak adandó, de a ruténekre, nyugat-magyarországi németekre is kiterjeszthető autonómiára való minden hivatkozás. Az 1919 szeptember 10-i Saint Germain-i szerződések alapján eldöntött dolognak (res judicata) tekintette a Felvidéknek és Kárpátaljának Csehszlovákiához, Nyugat-Magyarországnak pedig Ausztriához csatolását. A csehszlovák és az osztrák kormány magától értetődően ugyanezt vallotta és ehhez tartotta magát. A végleges békefeltételek megküldésekor Millebrand, a békekonferencia elnöke, 1920 május 6-án kelt kísérő levelében ezt írta: „A magyar kormány elkésett intézkedései, amelyekkel ki akarja elégíteni a nemzetiségek autonómiára való törekvését, senkit sem fognak tévedésbe ejteni; nem változtatnak semmit azon a fontos történeti igazságon, hogy hosszú éveken keresztül a magyar politika minden erejével azon volt, hogy a nemzeti kisebbségek hangját elfojtsa”. Népszavazásra nincs szükség, mert a korábban Szent István koronája alatt élt nemzetiségek már 1918 őszén kifejezésre juttatták akaratukat.⁵⁹

Támadás a Bleyer-féle nemzetiségpolitika ellen a trianoni béke aláírása után

Teleki Pálnak, aki 1920 április 19-e óta külügyminisztere volt a Simonyi-Semadam-kormánynak, s e tárcát akkor is magánál tartotta, mikor — július 19-től — maga alakított kormányt, nem kis erőfeszítésébe került, hogy leszerelje a Területvédő Liga heves kampányait a békeszerződés aláírásának (június 4.), majd ratifikálásának (november 15.) megtagadására. Trianonra hivatkozva ugyanakkor elérkezettnek látta az időt a Területvédő Liga arra, hogy követelje nem csak az autonómia-tervezet semmisnek nyilvánítását, de a nemzetiségek egyenjogúsításá-

⁵⁸ MOL, K64. 1920-7 - 28. *Szviezsényi Zoltán*: A tót főosztály 1920. évi működése. (Dátum nélkül; 1920 december 28-án érkezett a külügyminisztériumba.)

⁵⁹ A magyar béketárgyalások. Jelentés II. k. 488. l.

ról hozott rendelet, s azzal kapcsolatos nemzetiségi iskolarendelet visszavonását is, továbbá a nemzeti kisebbségi minisztérium megszüntetését. Hogy ebbéli hadjáratát jól megalapozhassa, követelte e kárhozott rendeletek s autonómia-tervezet keletkezési körülményei tisztázásához nélkülözhetetlen, eddig „hét lakat alatt tartott” iratok rendelkezésére bocsátását. A minisztertanácsi jegyzőkönyvekbe nem nyert betekintést⁶⁰, így a Liga propaganda-bizottsága által kibocsátott, Gálócsy által írt röpiratokban hamis állítások találhatók arról, hogy az autonómia-tervezet Bleyer egyéni kezdeményezése volt, minden előkészítés nélkül került a minisztertanács elé, anélkül, hogy a miniszterek annak szövegét megismerheték volna, mert Bleyer csupán rövid szóbeli ismertetést adott róla, a hangsúlyt az ál-hazafias frázisokba burkolt „megokolásra” tette, amire a késő éjjeli órákban — éjfél után 1 órakor — a fáradt miniszterek csak rábólintottak; egyikükben sem volt „annyi hazafias érzés, hogy az ebben rejlő veszélyt megérezte volna, vagy ellene fellépni akart volna”; Bleyer „pokoli merényletet, a legádázabb támadást” készült végrehajtani az ország területi épsége, egysége ellen; ezzel a Jehlicska által sugalmazott, pánszláv érdekeket szolgáló tót autonómiával Bleyer valójában német autonóm területek létrehozásának pángermán törekvéséhez akarta megnyitni az utat. Azt csinálta, amit Jászi, akit annakidején maga Bleyer is hazaárulónak tartott. Gálócsy szerint a minisztertanács Magyarország feldarabolását határozta el egyhangúlag, a Huszár-kormány „örök szégyenére”.

A miniszterelnökség sajtófőnöke, Bonitz Ferenc, aki különben is „Bleyer embere” volt, megakadályozta Gálócsy támadásainak a sajtóban való megjelenését; „Üzenet” címmel sorozatosan megjelent röplapjait⁶¹, valamint „A holló és a róka” című névtelen röpiratát⁶² — melyek tartalmára az imént utaltunk — a Területvédő Liga adta ki. Gálócsy támadásai végülis rákényszerítették Bleyert, hogy mintegy önmaga igazolásául, a hazafiatlanság sőt hazaárulás rágalmai cáfolatául másolatban átadja neki az autonómia tervezetének elfogadott alapelveit, annak általa készített, személyes megfogalmazású „megokolását”, valamint a szintén általa fogalmazott kormánynyilatkozat szövegét, kérve, hogy ezeket a kormány intenciói szerint eddig is bizalmasan kezelt dokumentumokat maga is kezelje bizalmasan. A minisztertanácsi jegyzőkönyveknek a lefolyt vitákra illetve határozathozatalra vonatkozó részeit a kötelező titoktartáson túl már csak azért sem bocsátotta rendelkezésére, mert ezekből kiderült volna, hogy súlyos alkotmányos aggályok merültek fel a szörnyszülöttnek minősített, az ország egész szerkezetét szétbomlással fenyegető autonómia-tervvel szemben, ellenben azt közölte vele, — Horthynak a január 9-i ülésen való jelenlétét hangsúlyozva, — hogy „a

⁶⁰ Egy 1920 júniusi jelentés (MOL, K64. 1. cs. 1920 – 7 – 168) állítása szerint viszont „a cseh kémrendszert exponensei még a minisztertanácsi jegyzőkönyvek másolatait is megszerezték”. Erre nincs bizonyíték. Ha valóban így történt volna, feltétlenül nyomait találhatnánk felhasználásuknak a magyarelles csehszlovák propaganda termékeiben.

⁶¹ MOL, K26. 1920 – XXXVIII – 13. Kivonat az „Üzenet” 1920 május 15-én kelt 3. számából. Ebben kalandoroknak, alapostoloknak nevezte azokat, akik Magyarországot pokollá változtatnák, ha megvalósíthatnák „népgyilkoló tervüket”, az autonómiát.

⁶² Tartalmából, idézeteiből, megfogalmazásaiból teljes bizonyossággal állapítható meg Gálócsy Árpád szerzősége. (Egy példányát az Österreichisches Staatsarchivban találtuk meg, a budapesti osztrák követ egyik jelentésének csatolmányaként).

jogkiterjesztés mértékét mindenki őszintén és hátsó gondolat nélkül fogadta el, csupán a formára nézve nem volt mindenki részéről fenntartás nélküli hozzájárulás”. Gálóczynak adott felvilágosításából úgy tűnhetett, mintha báró Korányi Frigyes „jegyzőkönyvbe diktált közlése” pénzügyi tárcájával kapcsolatos egyetlen mondatra szorítkozott volna: „Kénytelen vagyok kikötni, hogy a szóban forgó autonómia az államháztartás és pénzügyi igazgatás egységét sértetlenül tartsa fenn, úgy, mint azt az állam szuverén pénzügyi jogai megkívánják”.⁶³

Gálócsy, miután a titkolt dokumentumok tartalmával legalább ennyire megismerkedhetett, a vitával kapcsolatos elhallgatás illetve megtévesztő félretájékoztatás mellett is elégséges bizonyítékát látta az autonómia veszélyességének és káros voltának, és ő éppen emiatt nem akarta maga sem azok nyilvánosságra hozását. Andrassy Gyula gróf 1920 április 14-i előadása⁶⁴, melyet a Széchenyi Szövetségben tartott, és amelyen a területi autonómiák mellett nyilatkozott, azt mutatta Gálócsy számára, hogy a veszély továbbra is imminens. Nem nyilvános közlés, hanem belső tájékoztatás céljából mindenesetre lesokszorosítottatta a Bleyertől kapott dokumentumokat a Területvédő Liga végrehajtóbizottságának tagjai számára, hogy „első kézből” ismerhessék meg az autonomista „ármányt” és hasznát vehessék az ellene folytatott harcban.

Míg a trianoni béke aláírása után két nappal, június 6-án, Apponyi is arról beszélt jászberényi választói előtt, hogy neki, aki korábban „a régi értelemben” volt szenvedélyes képviselője az ország egységének, „a történelemből okulva” be kellett látnia a nemzetiségi autonómiák szükségességét, s hogy meggyőződése szerint a Trianonnal elveszített nem-magyar népeségű területek Magyarországon való újraegyesítésére csak autonómia ellenében lesz majd lehetőség⁶⁵, addig június 15-én Pest-megye közgyűlésén az Ébredő Magyarok Egyesületéhez és a Kettős-kereszt Vérszövetséghez kötődő Pálóczy-Horváth István a Területvédő Ligától kapott adatokra hivatkozva támadta az autonomista nemzetiségpolitikát, és sürgett országos fellépést ellene. Kijelentette, hogy tudomása szerint a Huszár-kormány által elfogadott tót autonómiát a Simonyi-Semadam kormány máris visszavonta.⁶⁶ (Ez nem felelt meg a valóságnak). A Területvédő Liga alelnöke, Okolicsányi László, június 17-én a Magyar Társaságban tartott előadásában utasította vissza Andrassy (illetve Apponyi) érveit az autonómiák mellett.⁶⁷ Gálócsy pedig a Liga nemzetiségi kérdéssel foglalkozó bizottságában készült „tetemre hívni” a folytatott nemzetiségi politikát, valósággal hazaárulási vád alá helyezni a „nemzetiségi akarnokokat”, leleplezni a Nemzeti Kisebbségi Minisztérium összejátszását velük. A nemzetiségi képviselők egyike, a német Huber, a Neue Post című lapjában június 22-én közölt képviselői beszámolójában élesen kikelt a valósággal

⁶³ MOL, K26. 1234. cs. 1920 – XXII – 114.

⁶⁴ Vö. *Okolicsányi László: A magyar belpolitika jövője*. Bp. 1920. 6. l.

⁶⁵ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 1. Bd. 1. A budapesti német követség 1920 június 9-i jelentése.

⁶⁶ Pálóczy-Horváth beszédét az Ébredő Magyarok Egyesülete röpirat formájában terjesztette országszerte, „Pángermán izgatás Pest vármegyében. Kivonat az 1920. évi június hó 15-én megtartott közgyűlés jegyzőkönyvéből” címmel. Egy példányát a pécsi egyetemi könyvtárban találtuk meg. (IV.4.f.)

⁶⁷ *Okolicsányi László: A magyar belpolitika jövője*. Bp. 1920.

„mellékkormány” szerepét játszó Területvédő Liga, s a „nemzetvédelmi” megszállottságában semmiféle eszköztől vissza nem riadó Gálócsy ellen, kijelentve: „A sovíniszták ne higgyék, hogy hülye és gonosztevő nemzetiségi politikájukat a jövőben is űzhetik.”⁶⁸

Ilyen légkörben került sor 1920 júliusában, négy egymást követő alkalommal, a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságának folytatólagos vitájára⁶⁹, amelyben Gálócsy mint valami „számonkérő szék” elnöke viselkedett, olyannyira, hogy a lehazaárulózott nemzetiségi résztvevők felháborodott tiltakozással jórészt távolmaradtak a második és harmadik ülésről, s csak a higgadtabb Okolicsányi elnöklése mellett lehetett a vitát a negyedik ülésen lezárni. A Nemzeti Kisebbségek Minisztériumát vezető Bleyer eleve nem vett részt a vitasorozaton; szintén távol maradt attól politikai államtitkára (és a német főosztály vezetője), Steuer. Bár egyesek kezdeményező szerepet tulajdonítottak ez utóbbinak, csupán annyiban volt neki bizonyos szerepe a vita előkészítése idején, hogy a maga részéről hasznosnak véelve, hogy alkalom adódik a szenvedélyesen vitatott nemzetiségi kérdések tisztázására, gondot fordított arra, hogy a nemzetiségek számottevőnek tartott képviselői meghívást kapjanak. (Szlovák részről Kmoskó Mihály, Dvorcsák Győző, Pechány Adolf, Bobula Titusz, német részről Huber János, Müller Kálmán, Kayser Szilárd, Hayde Gyula, Seltenreich Konrád vett részt a vitában, a ruszinokat Jaczkovics Iván, a vendeket Mikola Sándor, a muraközi-horvátokat Polyák Kálmán, a lengyel gurálokat Tomcsányi János képviselte.) Gálócsy viszont felvonultatta mindazon magyar nacionalista szervezetek képviselőit, akik egyébként többnyire tagjai voltak a Területvédő Liga országos választmányának. Közülük a legtekintélyesebb és legbefolyásosabb Perényi Zsigmond báró volt, a Magyar Nemzeti Szövetség elnöke.

A Nemzeti Kisebbségek Minisztériumának a vitában résztvevő „frontemberei” a „tót” főosztályt vezető Szviezsényi, és a rutén főosztály élén álló Kutkafalvy voltak. Ők védelmére keltek Kmoskónak, Dvorcsáknak, Hubernek, (akik különösen élesen bírálták az 1918 előtti nemzetiségpolitikát s az ahhoz visszatérésre törekvést); bizalmas felvilágosításokat adtak azokról a — kizárólag külső — körülményekről, amelyek elkerülhetlenné tették az áttérést egy autonomista nemzetiségpolitikára. Hangsúlyozták, hogy az autonómia-tervezetben, ebben a külpolitikai célból kötött „házi megállapodásban” Bleyer minisztert is honmentő és nem országbontó törekvések vezették. Igaz ugyan, hogy területi autonómiát voltak kénytelenek ígérni, valójában azonban nem gondoltak az ország föderalisztikus átalakítására, hanem úgy képzelték, hogy a nemzetiségek végülis be fogják érni bizonyos kulturális autonómiával. A jelenlévő nemzetiségiek most sorra úgy nyilatkoztak, hogy mind egyetértettek ugyan azzal, hogy autonómia-ígérettekkel kell operálni, s hogy a területi integritás védelmére minden eszköz, így a beváltani nem is akart nagyvonalú ígéretés is jogosult, de a maguk részéről csupán szolid kulturális igények megvalósítását értették és értik autonómián, s most, hogy a maga szövegszerűségében és konkrét részleteiben is megismerhető lett számukra

⁶⁸ Rechenschaftsbericht des Abgeordneten J. Huber. – Neue Post, 1920 június 22.

⁶⁹ *Tilkovszky Loránt*: Viták a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságában 1920 júliusában. Baranyai Levéltári Füzetek 113. Pécs, 1988.

a szlovák vonatkozásban kidolgozott és elfogadott autonómia-tervezet, azt súlyos kisiklásnak tartják, és megdöbbenéssel — némelyek kifejezetten felháborodással — utasítják el maguktól. Kmoskó és Dvorcsák felszólalásaikban nem bűnüknek, hanem érdemüknek tartották, hogy Jehlicskát megnyerték és vele együtt dolgoztak, de immár kárhoztatták amiatt, hogy autonómia-követeléseiben túl messzire ment, sőt most Lengyelországban tartózkodván, ahonnan személyesen próbálták őt hazacsábítani, vagy „bizonyos politikai csalafintasággal hidegre tenni”, már a budapesti megállapodáson is túlmenő újabb autonómia-tervezetet dolgozott ki lengyel segítséggel.

Jehlicska egy Varsóban 1920. június 12-én kelt szlovák nyelvű hosszú levelében Csernoch hercegprímástól közbenjárását kérte a magyar kormánynál ennek a bővebb, teljesebb autonómia-tervezetnek az elfogadtatása érdekében, aki a levél magyar fordítását Teleki külügyminiszterhez eljuttatva, határozottan ajánlotta Jehlicska érvelésének megszívlelését: „Alig hiszem, hogy most egy elutasító magatartásért a felelősséget bármely komoly politikus vállalni merné. Most a legfontosabb kérdés az elveszett területek visszaszerzése. Minden más szempont ma másodrendű”.⁷⁰

A kormány azonban 1920. június második felében olyan terveket szövögetett, hogy ha az antant-hatalmak méltányolnák a magyar kérést, és Magyarország Lengyelország katonai megsegítésére siethetne a szovjetorosz hadsereggel vívott háborújában, akkor lehetőség nyílhatna nemcsak az elsődleges felvonulási terepül kínáló Kárpátalja, hanem a Felvidék — bármiféle autonómiát feleslegessé tevő — visszaszerzésére is. Ehhez kidolgozták az „Ébredés” hadműveletet. A hadügyi kormányzat — a nemzeti kisebbségek minisztériumának „tót főosztályát” teljesen mellőzve, — a vele szorosán együttműködő Bulissa-féle Tót Központi Irodára bízta az akció propagandisztikus előkészítését.⁷¹ A magyar külügyminisztériumhoz beérkező jelentések azonban arra figyelmeztettek, hogy e tervezett katonai akcióhoz az antant-hatalmak nem fognak hozzájárulni, s különben is a felvidéki szlovákság fél a magyar „felszabadítástól”: a fegyveres különítmények kegyetlenkedéseitől, a fehérterror „kinövéseitől” tart.⁷²

A Területvédő Liga nemzetiségi bizottságának utolsó ülésén elnöklő Okolicsányi — a lefolyt vita alapján, de főleg a Perényi Zsigmond felszólalásában elfoglalt álláspontot téve magáévá, — annak eredményét lényegében következőképpen összegezte: 1. Hasznos volt a vita; a szenvedélyesen vitatott, eddig meglehetősen homályos kérdések nagymértékben tisztázódtak; megnyugodhatnak a kedélyek. 2. Az 1918 előtti nemzetiségpolitika bírálata bármennyire is túlzott, mégis kétségtelen, hogy ma már többre, jobbra van szükség. 3. A nemzetiségek tényleges igényei - mint a vitán kiderült - szerények, méltányosak, és alkotmányos rendünk keretein belül megoldhatók. 4. A területi autonómia irányába való elmozdulást, egy föderális államszerkezet gondolatának újbóli felmerülését csupán a külső kö-

⁷⁰ Esztergomi Prímási Levéltár, Csernoch, Cat. C. 1483/1920.

⁷¹ *Somogyi Erika*: Magyarország részvételi kísérlete az 1920-as lengyel-szovjetorosz háborúban. Történelmi Szemle, 1986. 2. sz. 313–324. l.

⁷² MOL, K64. 1. cs. 120–7 – 168. Jelentés a felsővidéki magyar és magyar-barát tót pártok cseh-ellenes politikai szervezkedéséről és kívánalmairól. Bp. 1920 június 20.

rülmények súlyos kényszere — (Magyarország érdekeinek kétségbeesett védelme a békekonferencia előtt) — váltotta ki. 5. Nem abban volt a hiba, hogy ígéret történt autonómiára, hanem abban, hogy a szlovák vonatkozásban kidolgozott, de más nemzetiségek felé is modellnek szánt tervezet túlságosan messzemenően részletezte, konkretizálta az autonómia szerveit, hatáskörét, stb., s ezzel előre megköti a kormány kezét a tekintetben, hogy mit és hogyan valósítson meg, jól-lehet az idővel remélhetőleg kedvezőbbre változó körülményekhez kellene mindenkor alkalmazkodnia. 6. Nagyon helyesen történt, hogy a kifelé propagált autonómia-tervet az ország közvéleménye elől a lehető legnagyobb mértékben titokban tartották, mert súlyos belpolitikai következményekkel járhatott volna. 7. A területvédelem kudarcát jelentő Trianon után az immár terület-visszaszerzésért folytatandó harc továbbra is meg fogja kívánni az autonómiával való csábítás fenntartását, de ugyanakkor az autonómia-kérdés nyilvános belső pertraktálásának ezentúl is feltétlenül kívánatos mellőzését, illetve megakadályozását is. 8. Az elszakított nem-magyar népeket visszatérésük esetére autonómiával kecsegtetve, alapelv legyen ezentúl, hogy nem szabad semmiféle konkrét ígéretet tenni az autonómia milyenségére, mélységére, tartalmára vonatkozóan, hanem ez a visszatérésük előmozdításában elvárható és betöltendő saját szerepük, az akkori nemzetközi konstelláció és hazai körülmények, a közhangulat mérlegelésének lehet csak tárgya, melyek során lehetséges, hogy szükségtelennek is tűnhet autonómia adása.

Ezek a konklúziók Gálócsyt nem elégitették ki. Ő mindenáron Bleyer megbuktatására s minisztériumának felszámolására tört.⁷³ Már a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságának július 15-i harmadik vitaülése után, 17-én felkereste az éppen a gödöllői kastélyban tartózkodó Horthy kormányzót, hogy Gömbös Gyulának, a Magyar Országos Véderő Egyesület elnökének, valamint az Etelközi Szövetség egyik vezetőjének, Sréter István tábornoknak egyetértő véleményére is hivatkozva, rávegye: Teleki Pálnak a Simonyi-Semadam kormány helyébe kinevezendő kormányából Bleyert feltétlenül hagyják ki.⁷⁴ Miután ezt nem sikerült elérnie, és olyan nagy demonstrációk sem értek egyelőre sikert, mint Pest-megye 1920 augusztus 10-i rendkívüli közgyűlése, ahol különösen hevesen támadták a nemzetiségi minisztériumot, haladéktalan megszüntetését követelve, s erre valamennyi vármegyét is felszólítva⁷⁵, Gálócsy tovább foglalkoztatta a Liga saját nemzetvédelmi nyomozószervét újabb terhelő „bizonyítékok” felhajtására, s a Liga nemzetiségi bizottságában lefolyt vita gyorsírásból áttett teljes anyagát, ilyen természetű mellékletekkel együtt, október 16-án megküldte Teleki miniszterelnöknek.⁷⁶ Az anyagban megtalálható volt a szlovák autonómia tárgyában elfogadott kormánydeklaráció Bleyer által fogalmazott eredeti szövege is, amelyben — (a

⁷³ Gálócsy Árpád „Harc az egységes nemzeti Magyarorszáért” című, Budapesten 1930 január 25-én kelt sokszorosított röpirata visszatekint ezzel kapcsolatos szerepére. E röpirat egyetlen eddig ismert példányát a csehszlovák külügyminisztérium levéltárában találtuk meg, Pallier budapesti csehszlovák követ egyik jelentéséhez mellékelten. (AFMZ, II. 255. 56571/1930.)

⁷⁴ *Szinai Miklós–Szűcs László*: Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 31. l.: Kozma Miklós naplójának 1920 július 17-i bejegyzése.

⁷⁵ *Bellér Béla*: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975. 138–139. l.

⁷⁶ MOL, K26. 1920 – XXXVIII – 13.

minisztertanácsi jegyzőkönyvben megörökített végleges szövegtől eltérően) — benne volt, hogy Magyarország a népek önrendelkezési jogának alapjára helyezkedve „lemond a történelmi jogcímről”. E legutóbbi szavak különösen alkalmasaknak tűnhettek Gálócsy szemében arra, hogy azokat Bleyer hazaárulása egyik leg-eklatánsabb bizonyítékaként értelmeztesse, holott összhangban volt Apponyi taktikájával a békekonferencián, aki a történelmi jogcímre való hivatkozás helyett célravezetőbbnek gondolta, ha a nemzeti önrendelkezés wilsoni elvét magáévá téve követel népszavazást a Magyarországnak megtartani kívánt területeken. „Éppen erre a jogaalpra helyezkedve mondott le a magyar kormány elvitathatatlan történelmi jogaihoz való ragaszkodásának hangoztatásáról” — olvasható a Millerand-lévre adott 1920. május 18-i válaszbán. A Területvédő Liga azonban változatlanul Magyarország történelmi jogát hirdette területi épségének megőrzéséhez.⁷⁷

A Területvédő Liga nemzetiségi bizottságában lefolytatott vita, valamint a megyei és hamarosan nemzetgyűlési szinten is bekövetkezett támadások nem maradtak hatástalanok Bleyerre; mutatja ezt az általa október 25-én készített „Előterjesztés a minisztertanácshoz a nemzetiségi kérdésben”.⁷⁸ Ebben ugyanis így írt: „Hogy meddig kell mennünk a nemzetiségi jogok kiterjesztésében, vagy azok ígéréteiben, — [amely ígéretnak azonban becsületesnek kell lennie, — tette mégis hozzá], — az a viszonyoktól, az illető fajnak aspirációitól, és a visszakíváncolás természetétől, végre a visszacsatolás módjától függ. Erről tehát ma csak általánosságban beszélhetünk, és a részletekre nézve nem is köthetjük le magunkat véglegesen és kényszerítőleg”. De hogy az osztrákoktól meg nem szállt, és még magyar uralom alatt lévő Nyugat-Magyarországot az elszakítás sorsától megmenthessük és fenntarthatassuk ott „a történelmi magyar szupremáciát”, sürgetően szükségesnek jelentette ki egy „új közigazgatási egység szervezését és kiépítését” Magyarországnak ezen a „Burgenland” néven igényelt területén. Ezzel kapcsolatos megjegyzése szerint „a megoldás módjára nézve egy lehetőséget világít meg a tót autonómia-tervezethez adott megokolás, melyet tisztelettel mellékelek”. Aláhúzással hívta fel azonban Teleki miniszterelnök figyelmét e mellékelt „Megokolás” azon soraira, hogy „nemzetiségi járásokat és megyéket kellene létesíteni”, anélkül, hogy „corpus separatum” keletkezne az ország perifériáján. Ez arra látszik utalni, amit már az 1920 január 18-i minisztertanácson is képviselt, hogy ti. egységes autonóm terület helyett itt részekre tagoltan kellene kiépíteni azt az autonóm keretet, amely a nyugat-magyarországi németek anyanyelvi és kulturális jogai érvényesülését szolgálná. Általános elképzelése szerint is „a nagy magyar kultúrpalota tövében épülni fognak kis nemzetiségi kultúrházacskák, amelyek azonban a nagy magyar kultúrát fogják uralni” [= uralkodónak elismerni]. Teleki Pálnak azonban teljesen elutasító volt a véleménye Bleyer előterjesztéséről, s ami ezzel egyet jelentett, nemzetiségi politikájáról: „Új közigazgatási egység szervezésével és kiépítésével való foglalkozást helytelennek tartanám, egyrészt mivel ez fennálló törvényeinkkel ellenkezne, másrészt pedig mivel ez egy olyan irányt jelentene, amely előbb-utóbb az ország területi egységének megbontására vezetne”. Az előterjesztés nem került a minisztertanács elé, s Bleyernek a Teleki-

⁷⁷ Karácsonyi János: Történelmi jogunk hazánk területi épségéhez. Bp. 1921.

⁷⁸ MOL, K26. 1920 - XLIII/A - 8634.

kormány 1920 december 16-i átalakulásakor meg is kellett válnia miniszteri tárcájától, amelyet ideiglenesen Teleki miniszterelnök vett magához. Ugyanakkor másfelől arról is gondoskodott, hogy Gálócsyt „kikapcsolja” a Területvédő Liga propaganda-bizottságának irányításából, majd a militánsan irredenta jellegénél fogva Trianon után egyre nehezebben viselhető Területvédő Ligát a maga egészében fuzionáltatta 1921-ben a Magyar Nemzeti Szövetséggel, s ezentúl ellenőrzöttebb és leplezettebben végezte tevékenységét annak keretében.⁷⁹ A nemzeti kisebbségek minisztériumát a Bethlen-kormány szüntette meg (1922 decemberében), de a minisztérium államtitkára, Steuer György is azt hangsúlyozta már 1921-ben, hogy az utóbbi években a nemzetiségeknek tett ígéretek túlságosan messzemenőek voltak, s a magyarságnál a legnagyobb elkeseredést váltották ki. Főleg a modellnek szánt tót autonómia-tervezetet bírálva maga is, amely „megvalósítása esetén az államegységet megbontaná, az ország kis országok csoportjává alakulna át”, jutott arra a végkövetkeztetésre, hogy „túlzott, fantasztikus nemzetiségi programok felállításával ne veszélyeztessük a magyar állameszmét és a magyar nemzeti érzés egységét”, a nemzetiségek minimális kultúrigényei kielégítésére van csupán szükség.⁸⁰

A dokumentumok ismertté válásának folyamata

Mi lett a magyar kormány 1920. évi felvidéki szlovák autonómia-tervezetének és a vele kapcsolatos iratanyagának a sorsa? Ad acta tették, s a kérdést hallgatás övezte mindaddig, míg Apponyinak a magyarországi nemzetiségi kérdés múltjával és jövőjével foglalkozó 1926. évi előadása feltűnést keltően fel nem hívta a figyelmet többek között arra is, hogy „ha hazánk területe részben vagy egészben helyreállna, nem lehetne elzárkóznunk bizonyos területi önkormányzatok követelménye elől sem, – ott, ahol a geográfiai összefüggések erre alapot nyújtanak”.⁸¹ Valóban, a Trianon revíziójára irányult törekvések hamaros fellendülése tette ismét időszerűvé a nemzetiségi autonómiákról való gondolkozást. Amikor a magyar revíziós törekvéseket a Trianonnal elszakított területek határmenti magyar többségű részei visszaszerzése tekintetében felkaroló Rothermere-akció nyomán 1927-ben megalakult Magyar Revíziós Liga ennek megfelelően az etnikai megalapozottságú területigényeket állította követeléseinek középpontjába, s az emiatti esetleges félreértések elkerülésére 1928-ban már ajánlatosnak tűnt a nem-magyarok lakta részekre is fenntartott történelmi igény hangsúlyozása, előtérbe került az „Új Hungária” koncepció, vagyis a régi Nagy-Magyarország új életre keltésének problematikája, az autonómia-ígéretek újbóli elővételével.⁸² Az erről kibontakozott vitában Gratz Gusztáv is azt írta a nemzeti kisebbségekről, hogy — (ismerős gondolat) — „Magyarország fehér lapot fog nekik átnyújtani, hogy ők állapítsák meg azokat a módokat, amelyek mellett a magyarsággal való, hosszú ideig annyira bevált együttműködés újra felvehető legyen”.⁸³

⁷⁹ MOL. K437. 3. cs. 12/12. tétel, 21/1921. Teleki Pál levele Papp Antalhoz. Bp. 1921 július 25.

⁸⁰ MOL, K26. 1281. cs. 1922 – XIV – 2. Steuer György: A nemzetiségi minisztérium feladatköre. Bp. 1921 június 3.

⁸¹ Apponyi Albert: A nemzetiségi kérdés múltja és jövője Magyarországon. Bp. 1926.

⁸² Ottlik László: Új Hungária felé. Magyar Szemle, 1928 szeptember, 3–8. l.

⁸³ Gratz Gusztáv: Magyarország és a nemzeti kisebbségek. Magyar Szemle, 1928 október.

A „Magyarság” című lap „a csehek által papírrongynak tekintett pittsburgi egyezmény 10. évfordulóján” sietett emlékezetbe idézni, hogy ezzel szemben „milyen autonómiát akart adni a magyar kormány a tótoknak 1920-ban”⁸⁴, ám amit publikált, az valójában — mint már utaltunk rá — nem a kormány által elfogadott autonómia szövege volt, hanem a Jehlicskáékkal folytatott egyezkedési tárgyalásokon létrejött előzetes megállapodásé. Lényeges „frontáttörést” az jelentett, hogy az autonómia-gondolatot az integrális revízió szellemében újra lanszírozó Bethlen-kormány 1929-ben már nem bánta, sőt lehetővé tette, hogy a korábbi és újabb nemzetiségi politikai magatartásáért szüntelen vádaskodásoknak kitett Bleyer⁸⁵ a maga igazolására teljes terjedelmében felolvashassa a parlamentben az őáltala 1920-ban a minisztertanács elé terjesztett és ott elfogadott autonómia-tervezet alapelveit (a „Megokolás” nélkül), valamint a kormánynak a szlovák autonómiára vonatkozóan elfogadott, ugyancsak őáltala előterjesztett ünnepélyes nyilatkozatát, – hangsúlyozva az őt ért vádakkal szemben, hogy mindez nem az ő egyéni akciója volt, hanem a kormány kezdeményezésére és jóváhagyásával történt. Ezt a képviselőházi naplóban közzétett anyagot⁸⁶ vették át a nemzeti kisebbségi kérdésekkel foglalkozó folyóiratok⁸⁷, kizárólag ebből meríthette ismereteit a korabeli történetírás is⁸⁸, – rendre átvéve azt a Bleyer által elkövetett hibát, hogy a szóban forgó dokumentumok parlamenti felolvasását bevezető szavaiban a szlovák autonómiát elfogadó minisztertanács időpontjaként tévedésből 1920 január 7-ét említett 9-e helyett. A minisztertanácsi jegyzőkönyv által rögzített hiteles szöveget nem ismerve, senkinek nem tűnt fel továbbá, hogy a Bleyer által felolvasott és a képviselőházi naplóban közzétett autonómia-tervezet II/2 részéből hiányzik az autonóm egyházügyi részletezése.

A történetírás csak a legutóbbi évtizedekben, a levéltári megalapozottságú nemzetiségpolitika-történeti kutatások megindulásával és fokozatos kiszélesedésével gyarapodott lényegesebb új ismeretekkel a magyar kormány 1920. évi szlovák autonómia-tervezetének keletkezés-körülményeire vonatkozóan⁸⁹, s tudta azt elhelyezni az első világháború utáni béketárgyalások, illetve a trianoni béke alá-

⁸⁴ Magyarság, 1928 július 11.

⁸⁵ *Tilkovszky Loránt*: A Bleyer-portré problematikus vonásai. *Történelmi Szemle*, 1993. 3–4 sz. 259–277. l.

⁸⁶ KN. 1927/XXI. k. 249–251. l. – Az 1929 május 29-i ülés jegyzőkönyve.

⁸⁷ Magyar Kisebbség (Lugos), 8. évf. 13. sz. (1929 július 1.) 502–508. l.: „A tót autonómia tervezetének alapelvei.” [De közölte a Bleyer által szintén felolvasott egykori kormánynyilatkozatot is a szlovák autonómia ügyében]. – *A Nation und Staat* (Wien) 1929 júliusi számában közölte a „Megokolás” fordítását is („Der Motivenbericht”), amelyet Bleyer a magyar parlamentben nem olvasott ugyan fel, de eljuttatott e folyóirathoz, melynél tagja volt a szerkesztőbizottságnak. (A fordítás általános alany alkalmazásával tette közzé Bleyer „Megokolás”-ának azon megjegyzéseit, amelyeket valójában egyes szám első személyben tett.) Ezzel szemben a kormánynyilatkozatot e bécsi folyóirat nem közölte.

⁸⁸ *Fedor Houdek*: *Vzник hranic Slovenska*. Bratislava, 1931. 221–224. *C. A. Macartney*: *Hungary and her successors*. Oxford, 1937. 445–446. l.

⁸⁹ *Juraj Kramer*: *Iredenta a separatismus v slovenskej politike 1919–1938*. Bratislava, 1957. – *Boros Ferenc*: *Magyar-csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben*. Bp. 1970. – *Bellér Béla*: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Bp. 1975.

írását közvetlenül követő hónapok történeti összefüggéseiben⁹⁰, továbbá egyfelől a szlovák nemzeti fejlődés, másfelől a magyar nemzetiségpolitika vonulataiban.⁹¹ Az 1920 júliusában a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságában lefolytatott vita teljes anyagának 1988-ban történt publikálása⁹² során, amely lehetőséget adott a szlovák autonómia-tervezet megszületésének, fogadtatásának, kifelé propagálásának illetve befelé lehetőleg titkolásának, s végül elsüllyesztésének körülményei minden eddiginél behatóbb megismerésére, egyúttal közlésre kerültek — mint e vitaanyagban fellelhető csatolmányok — Bleyer minisztertanácsi előterjesztései is, az ő eredeti megfogalmazásában. Mindeddig publikálatlanok voltak azonban az e tárgyban tartott minisztertanácsok hiteles jegyzőkönyvei⁹³, amelyek az ott lefolyt vitákat, és az ezek nyomán az előterjesztésekben történt változtatások keresztülvitelével ténylegesen elfogadott szövegeket tartalmazták. Ezek publikálása az alábbiakban történik meg:

I.

Az 1920 január 7-i minisztertanács jegyzőkönyvében

14. napirendi pont:

A tót autonómia tervezete

A miniszterelnök úr [=Huszár Károly] előadja, hogy a hozzá érkezett bizalmas jelentések szerint a csehek által megszállott tót vidékeken igen érni látszik a helyzet. A jelen pillanatban úgyszólván az összes tót frakciók egységesek azon felfogásukban, hogy inkább a régi Magyarország keretében látják biztosítva jólétüket és jövőjüket, mint a csehekkel való unióban.

A nemzeti kisebbségi miniszter úr [=Bleyer Jakab] megjegyzi, hogy a tótok szimpátiájára csak akkor számíthatunk és úgy tudjuk biztosítani, ha már most garantálunk nekik a Magyarországhoz való visszacsatolásuk esetére egy széleskörű autonómiát. Az előmunkálatokat e tekintetben előadó miniszter úr vezette, aki vonatkozó előterjesztését már minden miniszter úrnak meg is küldötte. Ezen tervezethez Apponyi Albert gróf úr is hozzájárult, és hajlandó azt a maga autoritásával is fedezni. Nem különben közöltetett ezen tervezet a Közigazgatási Bíróság elnökével [=Wlassics Gyula báró] is, aki azt teljesen helyesli, miután ezen tervezet a magyar kormány és a tót frakciók közötti közös megállapodás eredménye, és miután ennek folytán változtatni ma ezen tervezeten nem igen lehet, kéri a minisztertanácsot, méltóztassék azt minden változtatás nélkül elfogadni.

⁹⁰ Galántai József: A trianoni békekötés. A párizsi meghívástól a ratifikálásig. Bp. 1990. *Marián Hronský*: Boj o Slovensko a Trianon 1918-1920. Bratislava, 1998. 231-277. l. *Ladislav Deák*: Madarska politika v čase prípravý mierovej zmluvy (1919-1920). In: Slovensko a Madarsko v rokoch 1918-1920. Martin, 1995.

⁹¹ *Juraj Kramer*: Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918-1929. Bratislava, 1962., *Jörg K. Hoensch*: Dokumente zur Autonomiepolitik der Slowakischen Volkspartei Hlinkas. München-Wien, 1984. – *Szarka László*: Szlovák nemzeti fejlődés — magyar nemzetiségi politika 1867-1918. Pozsony, 1995. — *Tilkovszky Loránt*: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998.

⁹² *Tilkovszky Loránt*: Viták a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságában 1920 júliusában. Baranyai Levéltári Füzetek 113. Pécs, 1988.

⁹³ MOL, K27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 124. doboz: 1919 december – 1920.

A pénzügyminiszter úr [=báró Korányi Frigyes] kifejti, hogy miután ezen autonómia keretében több pénzügyi megállapodásról van szó, és ezek oly nehéz kérdések, amelyek felett ő ma nem tud határozni, utal mint példára a horvát pénzügyi egyezményre.

A nemzeti kisebbségi miniszter úr kifejti, hogy itt csak általános elvek vannak lefektetve ezen autonómiai tervezetben és ezen tervezet még nem végleges törvényjavaslat.

A miniszterelnök úr indítványára a minisztertanács a Szlovákia területére vonatkozó autonómia tervezetének letárgyalását a legközelebbi ülésre halasztja.

II.

Az 1920 január 9-i minisztertanács jegyzőkönyvében

3. napirendi pont:

A tót autonómia tervezetének alapelvei és megokolás a tót autonómia alaptervezetéhez

A nemzeti kisebbségi miniszter úr [=Bleyer Jakab] a legutóbbi minisztertanács határozata alapján előterjeszti a tót autonómiára vonatkozólag kidolgozott elaborátumot. Ezen tót autonómia-tervezet alapelvei a következők:

A magyar állam a szlovák nemzettel egyetértésben Felsőmagyarország számára oly széleskörű önkormányzatot létesít, mely egyrészt korlátlan lehetőséget nyújt a tót nemzet kulturális fejlődésének, másrészt minden, nem közvetlen országos érdekű közügynek intézését mint személyi, mint tárgyi tekintetben az illető országrész lakosságának biztosítja, végül, amely gazdasági vonatkozásban is megfelelő tért enged a különleges érdekek érvényesítésének. Ezenfelül gondoskodik a magyar állam arról, hogy az autonómia körébe nem eső ügyeknél is kellőképp figyelembe vétessék Felsőmagyarország különállása és lakosságának túlnyomóan szlovák nemzetisége.

I. *Területi elhatárolás.* Felsőmagyarországnak szlovákok által lakott része „Szlovenszkó” elnevezés alatt önkormányzati jogkerületté alakíttatik.

Szlovenszkóhoz az összes túlnyomóan szlovák nyelvű megyék tartoznak. A magyarsággal határos megyék az ethnográfiai határ szerint fognak kikerekíttetni. Szlovenszkó pontos határait a békekötés után a magyar és a tót nemzet képviselőiből alakuló bizottság fogja kijelölni.

II. *Az autonómia tárgyai:* Szlovenszkó autonómiája következő ügyekre fog kiterjedni:

1. A közoktatás és közművelődés ügye — ideértve a kulturális célú alapítványok és egyesületek ügyeit is — Szlovenszkó belügyének tekintetnek és ehhez képest az említett ügyekben Szlovenszkó jogszabályokat alkothat s azok végrehajtásáról maga gondoskodik. A közoktatás nyelve Szlovenszkó területén szlovák lesz, köteles azonban gondoskodni Szlovenszkó arról, hogy a területén esetleg nagyobb tömegekben együttélő más nemzetiségű polgárok az általuk lakott vidék közelében Szlovenszkó intézeteiben saját anyanyelvükön nyerhessenek kiképzést, kötelesek azonban Szlovenszkó hivatalos nyelvét is tanulni. Szlovenszkó minden középfokú iskolájában a magyar nyelv kötelező tantárgy lesz és a magyar nyelv

s irodalom valamint a magyar történelem, magyar nyelven fog taníttatni. Azok az országos törvények, melyek az elemi oktatás színvonalának biztosítása végett az elemi népiskolák dologi berendezése és a tanítószemélyzet javadalmazása tekintetében bizonyos minimumot állapítanak meg, továbbá azok az országos törvények, amelyek az elemi népiskolákra az oktatási minimumot előírják, Szlovenszko területére is kiterjednek, az oktatási minimumra vonatkozó rendelkezések azonban nem érinthetik Szlovenszko népiskoláinak szlovák nemzeti jellegét. Szlovenszko középfokú tanintézeteire nézve a kiállított iskolai bizonyítványoknak képesítő ereje az ország egyéb részeiben attól tehető függővé, hogy Szlovenszko középfokú tanintézetei megfelelnek-e a minimális tananyag tekintetében az ország egyéb részein működő hasonlófokú tanintézetekre nézve előírt követelményeknek.

2. Ugyancsak belügye lesz Szlovenszkonak a vallásügy.

Az esztergomi főegyházmegye Szlovenszko területi elhatárolásának megfelelően magyar esztergomi és szlovák nagyszombati egyházmegyére osztatik szét. Az ilyképp alakuló hat, Szlovenszko területére eső püspökség (nyitrai, besztercebányai, szepesi, roznyói, kassai és nagyszombati) élén egy érsek áll.

Az esztergomi főkáptalan fokozatosan és arányosan tagoltatik szét Esztergom és Nagyszombat közt.

Föltéve, hogy az apostoli szentszék beleegyezése megnyerhető lesz, a szlovenszko püspöki székek betöltésénél a Magyarország apostoli királyát megillető főkegyúri jog olyképp fog gyakoroltatni, hogy a püspökségre alkalmas egyének listájából, melyet a püspöki kar nyújt be minden évben a római Curiához, az esztergomi hercegprimás meghallgatása után az apostoli Felség a tót miniszter ellenjegyzésével egy jelöltet fog kinevezni. (Azok a püspökök, kik a tót nyelvet szóban és írásban, miként azt a kánonjog előírja, tökéletesen nem bírják, a szlovenszko egyházmegyék élén nem maradhatnak.)

3. Belügye továbbá Szlovenszkonak a népjóléti ügy, amennyiben Szlovenszko az autonóm költségvetés keretein belül népjóléti intézményeket létesít és tart fenn.

4. Az általános közigazgatást Szlovenszko saját területén autonóm hatáskörben látja el. Az önkormányzati alapon szervezett általános igazgatási szervek, nevezetesen a községek (városok) és vármegyék felettes hatóságaként Szlovenszkonak önkormányzati alapon szervezett kormányzósága jár el, az illetékes szakminisztériumok pedig csupán mint legfelsőbb irányító és ellenőrző szervek szerepelnek, amelyekhez az ügyek Szlovenszko területéről intézkedés végett csupán kivételesen, nevezetesen a törvényalkalmazás egységességének szempontja, az ügy országos fontossága vagy egyébként való nagy jelentősége által indokolt és minden egyes igazgatási ágra nézve szabatosan körülírandó esetekben merülnek fel.

Az általános közigazgatás nyelve Szlovenszko területén a szlovák, azok a jogok azonban, amelyek a nemzeti kisebbségek javára a helyi (községi, városi), esetleg a járási hatóságok nyelvének megállapítása, valamint általában a nyelvhasználat tekintetében az ország egyéb részében biztosíttatni fognak, Szlovenszko területén is érvényesülni fognak. A járások és megyék elhatárolása a lakosság nemzeti megoszlásának alapulvétele mellett Szlovenszko területére revízió alá fog vétetni.

5. Szlovenszko autonóm hatáskörében állapítja meg az igazságszolgáltatás nyelvét, a nemzeti kisebbségek jogai azonban itt is figyelembe fognak vétetni. Szlovenszko területén működő igazságügyi hatóságok személyzete lehetőleg Szlovenszko területén illetékes s a szlovák nyelvet bíró egyének közül fog kineveztetni. A kinevezéshez a szlovák miniszter hozzájárulása is szükséges.

Az igazságügyi szervezet oly módon fog átalakíttatni, hogy Szlovenszko területe egy, esetleg két külön ítélőtáblát alkosson. A legfelsőbb bíróságoknál a Szlovenszko területén működő bírák számára megfelelő számban fognak bírói állások biztosíttatni.

6. Szlovenszko belügyeinek és autonóm szervezetének költségeit autonóm hatáskörben állapítja meg.

A Szlovenszko területén lévő azok az állami javak, amelyek Szlovenszko belügyének minősített valamely célt (például közoktatási, kulturális vagy népjóléti célt) szolgálnak, és alapítvány jellegével bírnak, Szlovenszko tulajdonába mennek át. Ugyanez áll általában az említett célokat szolgáló állami intézetekre, kivéve a selmebányai erdészeti és bányászati főiskolát, valamint esetleg még némely más ily országos jellegű intézetet. Ezekben az intézetekben a szlovák nyelv is megfelelő módon érvényesül.

Szlovenszko belügyi és autonóm igazgatási költségeihez az állam oly összeggel fog járulni, mely arányban áll azzal az összeggel, amelyet az állam a Szlovenszko által autonóm hatáskörben ellátott közfeladatokra az ország egyéb részében fordít. Az állam tehát oly arányban fog hozzájárulni Szlovenszkonak szlovák kulturális célokra fordított kiadásaihoz, amely arányban magyar kulturális célokat állami eszközökkel támogat.

Szlovenszko a vallási, tanulmányi és egyetemi alapoknak ezentúl is részese marad.

Szlovenszkonak jogában áll a belügyeknek és az autonóm igazgatás költségeinek fedezésére, ha e célokra az állami hozzájárulás keretein túlmenőleg kíván kiadásokat tenni, autonóm jogszabállyal közterheket (például pótdadót) kiróni, amelyeknek mértékére és nemére nézve az országos kormány hozzájárulására lesz szükség.

7. Végül Szlovenszko autonóm hatáskörébe tartozik minden oly ügy, amelyet országos törvény a felsoroltakon kívül autonóm hatáskörbe utal.

III. *Az autonóm szervek.* Szlovenszko jogalkotó szerve, a szlovák autonóm nemzetgyűlés, oly módon fog választatni, hogy abban a nemzeti kisebbségek képvisellete biztosíttassék. Az alkotott jogszabályok ellen azonban az országos kormány csak azon az alapon tehet kifogást, ha azok valamely országos törvénybe ütköznek. Ily esetben az autonóm jogszabály érvénye bírói döntés tárgya lesz. Szlovenszko jogalkotó testülete az autonómia körén kívül eső közügyekkel is foglalkozik és ily ügyekben az országos kormányhoz és törvényhozáshoz előterjesztést tehet.

Szlovenszko belügyeiben a legfelsőbb végrehajtó és igazgatási szerv Szlovenszko kormányzósága, amely egyúttal Szlovenszko területén az általános közigazgatásnak is szerve. A kormányzóság élén a kormányzó áll, akit korlátolt időtartamra Szlovenszko jogalkotó testülete választ. A kormányzóság egészében mint önkormányzati szerv alakul.

Miként az alábbiak szerint Szlovenszko autonómiájának és a szlovák nemzeti jogoknak biztosítására az országos szlovák miniszter fog kineveztetni, ennek megfelelően Szlovenszko kormányzósága mellé az állami főtisztviselők kinevezésére hivatott szerv egy állami közeget fog kinevezni, akinek feladata lesz az autonómia kereteinek betartását ellenőrizni, továbbá az önkormányzat és az állami igazgatás együttműködését előmozdítani. Ezen állami közegnek, amellyel szemben az önkormányzati szervek nem lesznek alárendeltségi viszonyban, Szlovenszko területére közvetlen intézkedési joga nem lesz.

A kormányzóság hivatalos és belső ügyviteli nyelve a szlovák lesz.

IV. Szlovenszko különállása nem autonóm ügyekben

1. Az országos törvényhozás tagjainak választására vonatkozó jogszabályok oly módon fognak megállapíttatni, hogy Szlovenszko népességének és területének megfelelő képviselőt nyerjen az országos törvényhozásban.

2. A Szlovenszko területéről sorozott szlovák nemzetiségű katonai legénység külön szlovák ezredekbe foglaltatik, amely ezredekben az ezrednyelv a szlovák lesz s a szlovák nemzeti színék használata meg lesz engedve.

3. A karhatalom (csendőrség, rendőrség) országos szervezésénél gondoskodás fog történni Szlovenszko területére külön szlovák osztagok alakításáról.

4. A vasút-, továbbá a posta- és távirdaigazgatás keretében Szlovenszko területére külön középfokú hatóságok (igazgatóságok) fognak felállíttatni, azonban a központ hatásköre alá helyezve.

5. Az itt külön nem említett állami szakigazgatási ágakon belül is az egyes hatóságok területi beosztása általában úgy fog megállapíttatni, hogy Szlovenszko területére külön ily hatóságok szerveztetnek.

6. A Szlovenszko területén működő állami hatóságok személyzete, úgyszintén az ottani vasúti és postai személyzet az e területeken lakó nemzetekből lehetőleg arányosan fog vétetni.

V. Garanciális rendelkezések. Szlovenszko területi autonómiájának, továbbá a nemzeti kisebbségek és az állampolgárok részére biztosított nemzeti jogoknak védelmére a következők fognak szolgálni:

1. Az országos kormánynak tagja lesz egy szlovák miniszter. A szlovák miniszter feladata Szlovenszko területi autonómiájának és ezenkívül a Szlovenszko határain túl lévő szlovák nemzeti kisebbségek és a szlovák nemzetiségű állampolgárok részére biztosított nemzeti jogoknak védelme. Ennek folytán a szlovák miniszter Szlovenszko autonómiájának és a szlovák nemzeti jogokat érintő törvényes rendelkezéseknek végrehajtását ellenőrizni és az ő hozzájárulása érvényességi kellék lesz minden oly kormányzati intézkedésnél, amely Szlovenszko autonómiáját vagy valamely szlovák nemzeti jogot közvetlenül érint. Egyebek közt a szlovák miniszter hozzájárulásához lesz kötve a szlovák nemzet által lakott területeken működő tisztviselők kinevezése, továbbá ily területekre nézve a legfőbb kegyúri jog gyakorlása.

2. A Szlovenszko részére biztosított területi autonómia valamint a nemzeti jogok bírói védelem alá helyeztetnek. A bírói védelmet a legfőbb bíróságokkal

egyenlő rangú bíróság fogja ellátni, amelynek összeállításánál a nemzeti szempontból való pártatlanság a legmesszebbmenő módon biztosítani fog. A panaszjog a bíróság előtt a közvetlenül sértett félen kívül az autonómia védelmében meg fogja illetni úgy a szlovák minisztert, mint Szlovenszko kormányzóságát, a nemzeti jogok védelmében pedig a közvetlenül sértett felel kívül a szlovák minisztert is.

Panasz tárgya lehet bármelyik állami vagy autonóm szervnek jogszabályellenes aktusa. A bíróság a jogsértő aktust hatályon kívül helyezheti és a szenvedett sérelem helyreállítása iránt az eset körülményeihez képest intézkedik.

3. A Szlovenszko területi autonómiáját és a nemzeti jogokat szabályozó törvények alaptörvény jellegével ruháztatnak fel.

4. Szlovenszko területi épsége és autonómiája a koronázó oklevélben biztosítani fog.

Megokolás a tót autonómia alaptervezetéhez

A tót kérdés ma már nem oldható meg tisztán egy általános nemzetiségi rendelet keretein belül, viszont a tótoknak adandó külön autonómia maga után fogja vonni a többi nemzetiségeknek azt a természetes törekvését, hogy ők is hasonló jogok birtokába jussanak. Éppen ezért a kérdés eldöntésénél két szempontnak kell érvényesülni. Meg kell adni a nemzetiségeknek mindazon jogokat, melyekre szükségük van, hogy faji képességeiket teljesen kifejleszthessék, másrészt azonban meg kell óvni a magyar állam egységét és magyar jellegét.

Azzal mindenki tisztában van, hogy a tótságunk föltétlenül adni kell bizonyos jogokat, de a jogkiterjesztés mértékére nézve még nincs egységesen kialakult vélemény. A kérdés helyes megoldása nem könnyű dolog, mert ha az autonómia mértéke nem elégíti ki a tót népet, úgy az agitációnak örökké hálás talaja lesz a tót föld, viszont ha az autonóm jogok a magyar államegységen ütnének rést, úgy a belső harcnak vetnők meg alapját.

A helyes utat ezen kérdés tárgyalásánál talán az fogja megadni, ha a nemzetiségek elégedetlenségeinek okaira rámutatunk s az autonómia mértékét ahhoz szabjuk, hogy a múltban mi fájt a nemzetiségeknek s igyekszünk a súrlódási lehetőségeket ezek értelmében kiküszöbölni.

A nemzetiségek elégedetlenségének egyik oka volt a magyar nyelvnek erőszakolása az iskolákban, hivatalokban és a közélet minden viszonylatában; a másik ok pedig a helytelen közigazgatásban keresendő. Hogy a nemzetiségeket megbékítsük, a legszélesebb alapon teret kell engedni kulturális és nyelvi érvényesülésüknek és a közigazgatást a saját kezükbe kell adni. Ha így a közigazgatási közegek hibájából a népet sérelem éri, nem fogja azt többé a magyarság rovására írni.

Mivel a tót autonómia természetszerűleg prejudikál [=előre meghatározó] a többi nemzetiségnek, azt tartotta előadó miniszter úr elsősorban szem előtt, hogy a többi nemzetiségeknek adandó jogok kellő összhangba legyenek hozhatók egyrészt a tót autonómiával, másrészt a magyar állam ezeréves struktúrájával. Sokkal messzebb ment el a jogkiterjesztésben, mint ahogy az az 1868-iki nemzetiségi törvényben a nemzetiségeknek biztosítva volt. Nem is annyira a maga egyénisége szabta meg ebben a mértéket, mint az a helyzet, melyet Jászi szerencsétlen nemze-

tiségi politikája teremtett, a wilsoni elvek érleltek s a cseh megszállás még jobban kiélezett. Mégis a jelen tervezet jóval a Jászi-féle néptörvények adta jogkörön belül mozog és nem jelent sem „Keleti Svájcot” sem foederatív köztársaságot.

A nyelvi engedmények megadása nem okoz nagyobb nehézséget, de a közigazgatási autonómia mikéntje már sokkal bonyolultabb, mert a tótok, rutének és a németek közül is sokan a területi autonómia megadását kívánják. Ilyenformán nagyszámú „corpus separatum” keletkezne az ország periferiáin, amit minden áron el akart kerülni. Úgy tervezte tehát a területi autonómiát, hogy amellet az állam egységes struktúrája ne érintessék. Ebben segítségére volt a több megyét magába foglaló autonóm egység (kerület) gondolata, mely, úgy tudja, a tervbevet közigazgatási reform egyik leglényegesebb szempontja, amelyhez a jelenlegi belügyminiszter úr [=Beniczky Ödön] is hozzájárult. A közigazgatás decentralizációjával egészségesebb vérkeringés indul meg az állami organizmusban egyrészt, másrészt viszont Budapest is elveszti mindent abszorbeáló befolyását, mely annyira korrupttá tette egész közéletünket, amint a két forradalom eseményei erre szomorúan rávilágítottak.

Emellett azonban megtartotta az ország régi évszázados hagyományokon nyugvó berendezését. Megtartotta a község, járás és megye szerint való tagoltságot és úgy képzeli, hogy a lehetőségek szerint nemzetiségi járásokat és megyéket kelene létesíteni, melyek a nemzetiségi kerületet alkotják.

Ezen kerületek mindegyikét megfelelő autonóm jogkörrel kell felruházni. Ezen nemzetiségi kerületek egyike volna „Szlovenszko”, mely így ugyan területi autonómiát élvezne, mivel azonban az ország egyéb kerületei is gyakorolnak autonóm jogokat, az államegység a legtávolabbról sincs érintve.

A legjobb akarattal sem lehet azonban a nemzetiségi járásokat, megyéket és kerületeket nyelvi tekintetben teljesen egységessé tenni. Mindenütt lesznek minoritások, melyek azonban azon a területen élvezni fogják a kisebbség jogait (4044/1919. sz. kormányrendelet alapelvei szerint). Egyébként is a kisebbségek kellő érvényesülése szempontjából mindenféle választásnál (községi, törvényhatósági, egyházi, autonómiai, országgyűlési képviselőválasztási, stb.) nemzetiségi választókerületeket tart szükségesnek a községenkénti választás életbeléptetésével.

Ennek a megoldásnak egyik előnye, hogy a nemzetiségi egyenetlenkedések lokalizálhatók s nem válnak országos bajokká. Ha például a ruténeknél volna valami nemzetiségi súrlódás, annak nem kellene szükségképp az egész országra (országgyűlésre) kihatni, mert ezt saját hatáskörükben is elintézhették.)

A tótok az ő autonóm területüket Szlovenszkonak nevezik és az mégsem állam az államban, mert jogköre nem nagyobb, mint bármely más kerületé. Nem is lesz Szlovenszko és valamely más magyar kerület között más különbség ilyenformán, mint hogy ott tót, itt magyar az adminisztráció nyelve. Egy-egy nemzetiség egyetemét pedig nem a kerület, hanem az illető nemzetiség minisztere fogja képviselni.

A nemzetiségi kérdés autonómia keretében való megoldásának jelentős előnye, hogy nem állapít meg fixumot, csupán maximumot. Már most az egyes nemzetiségektől függ, hogy ebből a reális viszonyoknak megfelelően mit tudunk, vagy akarunk megvalósítani. (A rutének valószínűleg a magyar szolgálati nyelv mellett döntenek; a németek a magyar és a német nyelvet párhuzamosan akarják használni).

Jelen tervezet a tótság képviselőivel történt beható és sok félreértést eloszlató tárgyalás eredménye. A minimuma annak, amivel a tótságot ki lehet elégíteni. A magyar nemzeti érzésnek ezt az áldozatot meg kell hoznia, mert különben az ország integritása meg nem menthető. Mégis a megegyezésnek őszintének, becsületesnek, hátsó gondolatoktól mentesnek kell lennie, s a legtávolabbról sem szabad azt a látszatot kelteni, mintha a megegyezés kényszerhelyzetben történt volna. A tótság a múltak után amúgy is bizalmatlan velünk szemben, adjunk nekik garanciát arra, hogy a megegyezést, ha már megkötjük, tisztességgel álljuk is.

A nemzetiségi kisebbségi miniszter úr előadja ezen alapelvek ismertetése után azt, hogy ezen tervezethez előzetesen, mint már a múlt minisztertanácsban említette, olyan tekintélyek is hozzájárultak, mint gróf Apponyi Albert, a béke-delegáció elnöke és Wlassics Gyula, a közigazgatási bíróság elnöke, úgyszintén a fővezér úr is tudomást vett róla. Tényleg sokat adunk a tervezetben a tótoknak, de mindamellett megmentjük a magyar állam jellegét és egységét. Minden igyekezete oda irányult, hogy a minimumra redukáljuk a tótok kívánságait, de a mai időpontban nem lehetett olcsóbban megcsinálni, különösen nem a wilsoni elvek hangoztatása után, és azon tervek után, amelyeket Jászi Oszkár annakidején Keleti-Svájc formájában a nyilvánosságra hozott úgy nálunk, mint külföldön. Igen sürgős, hogy a minisztertanács ezen alapelvekhez, amelyek a tót vezetőemberek hozzájárulásával jöttek létre, hozzájáruljon. Nemcsak Észak-Magyarországra, hanem Nyugat-Magyarországra való tekintettel is sürgősen dönteni kell e kérdésben. A megszállott országrészek népei ma mind visszakíváncsoznak, és ha mi ma már értesítjük őket, hogy mily engedményeket és mily autonómiát adunk nekik, akkor egy esetleges népszavazás a mi javunkra dőlne el. Akaratuk ellen úgy sem lehet ezen népeket ma már a régi alkotmány keretében és formái között a régi Magyarországhoz csatolni.

A nemzeti kisebbségi miniszter úr előadása után Horthy Fővezér Úr eltávozik a minisztertanácsból.

A pénzügyminiszter úr [=báró Korányi Frigyes] aggodalmainak ad kifejezést ezen tervezet alapelveinek bizonyos rendelkezéseivel szemben és előadja a következő észrevételeit:

A tervezetet, nézete szerint, nemcsak a tótlakta vidékek szempontjából kell elbírálni, mert kétségtelen, hogy a Felsőmagyarországnak adandó autonómia a minimuma lesz annak, amit más nemzetiségek is kívánni fognak. Eszerint tehát a tervezet elfogadása esetén a nemzetiségi kerületeknek külön-külön nemzetgyűléseik lesznek, élükön a nemzetgyűlés által választott kormányzók. Eszerint az autonóm ügyekben az ország törvényhozása esetleg négy vagy öt törvényhozó területre megy át és az autonómia kerületén belül a végrehajtó hatalom ugyan-annyi részre bomlik fel. Minthogy a kormányzót a nemzetgyűlés választja, ez annyit jelent, hogy az autonómia kerületén belül, a királyság kebelében több köztársaságféle fog létesülni, amely apró köztársaságok, félős, hogy demagogikus alapon fognak állni; de e tervezet az autonóm köztársaságok hatáskörét sem határolja el élesen, mert megengedi, hogy a nem autonóm ügyekben is előterjesztést tehessenek, sőt gondoskodik arról, hogy az autonómiák körét a törvényhozás kiterjeszthesse. Ennélfogva módot nyújt arra, hogy politikai vagy más bonyodalmak esetén a nemzetiségek mindig új és új jogokat erőszakolhassanak ki, az egységes állam rovására.

Eddig minden alkotmányos jog forrása a korona és a nemzet volt. A jövőben egyiknek sem volna befolyása az autonóm végrehajtó hatalmakra. A kormányzót sem a kinevezéssel kapcsolatos eskü nem kötné az államhoz, sem a fegyelmi függőség. Tehát bizonyos fokig souverain lesz, nagyobb függetlenséggel a királyságtól és az országos törvényhozástól, mint akár a miniszterelnök. Annál veszedelmesebb lesz ez a konstrukció, mert hiszen a karhatalom is nemzetiségi zsoldoscsapatokból fog állni. Az autonómiákkal szemben a központi törvényhozó és végrehajtó hatalom sokkal tehetetlenebb lesz, mint volt a Horvát-Szlavon és Dalmát királyságokkal szemben, melyeknek autonómiája szigorúan és örökre el volt határolva és melyek bánját, a magyar kormány előterjesztésére, a király nevezte ki. Félős az is, hogy az országos törvényhozás souverainitását el fogja homályosítani, hogy a nemzetgyűlések az autonómián kívül eső ügyekkel is foglalkozhatnak. Mert kétségtelen, hogy minden egyes esetben fognak is foglalkozni, már csak saját súlyuk érvényesíthetése végett is, és ha kívánságaikat az országos törvényhozás nem honorálja, ez súrlódásokat fog előidézni. Ha a bíróság dönt a nemzetgyűlések és az országos törvényhozás között felmerülő differenciákban, ez azok egyenrangúsítását jelenti a törvényhozás tekintélyének és súlyának rovására. A törvényhozásnak ez a kétes helyzete főleg akkor válhatik veszedelmessé a magyar nemzetre nézve, ha esetleg nagyobb nemzetiségi területek, mint pl. a Tiszántúl, pedig megtalálna esni. Ez esetben a törvényhozásban talán nemzetiségi majoritással kell számolnunk, (az idő rövidege folytán nem áll módjában előadó miniszter úrnak arról statisztikai alapon meggyőződést szerezni), és ezen esetben a magyar nemzet teljes elnyomásnak volna kitéve. Ha esetleg több nemzetiségi miniszter lesz (tót, német, szerb, oláh, rutén), ezek a kabinetben erős blokkot képezhetnek és mint-hogy mindegyikük mégiscsak bizonyos centrifugális törekvést fog képviselni, a központi kormányhatalom épp e nagy kérdések eldöntésénél gyenge lesz. A tervezetből ugyan nem tűnik ki, hogy a nemzetiségi miniszterek az autonómiát érintő ügyekben teljesjogú miniszterek lesznek-e, de hiszen alig lehet államügy, melyre vonatkozólag nem volna konstruálható a kapcsolat autonóm ügyekkel. Egyenesen ki van kötve a nemzetiségi miniszterek hozzájárulása az autonómiát közvetlenül érintő ügyekben, vagyis igen tág körben, esetleg négy-öt miniszternek lesz vétőjoga. Ez bizonyos nehézségek idején szinte lehetetlenné teszi a kormányzást. De a nemzetiségi miniszterek hozzájárulása szükséges még az állami tisztviselők kinevezéséhez is, ha nemzetiségi területre neveztetnek ki. Tehát befolyásuk lesz nem autonómiai ügyekben is. Ez a szabály nehézzé teszi a kinevező miniszter helyzetét a felelősség szempontjából, (pl. pénzügyi, vasúti, stb. tisztviselők kinevezésénél). A kabinet ilyen összetételben állandóan neme lesz a koalíciós kabinetnek, annak minden veszedelmével.

Alkotmányjogi szempontból kénytelen kijelenteni, hogy egy ilyen organizmust monstrumnak [=szörnyszülöttnek] tart, ami, mintegy különböző fizikai principiumok alapján hibásan szerkesztett gép, nem funkcionálhat rendesen.

Ami a részleteket illeti, a tervezet az általános közigazgatást az autonómia hatáskörébe utalja. Félős, hogy ebbe a tág kifejezésbe bármit lehet belemagyarázni, mint pl. a pénzügyi igazgatást, vagy a kereskedelmi törvény végrehajtását is.

A szakminiszternek csak a legfelsőbb irányítás és ellenőrzés van fenntartva és a szöveg szerint nem volna módja a végrehajtás jogának gyakorlására.

A 6. pont szerint bizonyos államjavak ellenszolgáltatás nélkül autonómia tulajdonába mennek át. Mivel az autonóm költségekhez elsősorban az állam járul hozzá, ezeknek az állami javaknak jövedelme egy többletet fog jelenteni a nemzetiségi területeken, szemben a magyar területekkel. Horvát-Szlavon és Dalmát királyságok jogai bizonyos önálló országos souverainitásból folytak és az 1868. évi XXX. tc. éppen ellenkezőleg nem ismerte el Horvátország vagyoni jogát ilyenmű javakra nézve, azok fölött a magyar állam rendelkezett, csak az volt kikötve, hogy eladásukhoz szükséges Horvátország hozzájárulása.

Nem indokolt a felsőmagyarországi állami intézetek átengedése sem, mert hiszen pl. a selmeci erdészeti és bányászati főiskola a magyar erdővidékek számára is nevel növendékeket s abszurdumnak látszik, hogy azokat a terv szerint tótul neveljék.

A magyarság rovására esik az is, hogy az autonóm, főleg kulturális költségekhez az állam olyan összegekkel járuljon, amely arányban áll a magyar területre megállapított hasonló költségeknél. Hiszen számos ily kiadás fordított ugyan magyar területen levő, pl. a fővárosban levő, de az egész országra kiható intézményre, így pl. egyetemre, főiskolára, állami színházakra, gyermekmenhelyekre, klinikákra, stb., ez a körülmény meghamisítja az arányt. A központban ezek az intézmények nemcsak magyar kulturális vagy népjóléti célt szolgálnak, hanem nemzetiségit is.

A tervezet megengedi, hogy az autonómia céljára közterhek is kirovassanak. Minthogy az autonómia igen széles körű, az ilyen közterhek kirovási jogával együtt nem közel az állami souverainitáshoz ilyen messzemenő jog még Horvátországnak sem koncedáltatott. Mindenesetre gondoskodni kellene, hogy e közterhek mikénti felhasználására az állam befolyással lehessen.

Az autonóm kormányzóságok mellé állami közeg fog ugyan kineveztetni, akinek a terv szerint ugyan közvetlen intézkedési joga lesz, de neki autonóm szervek nem lesznek alárendelve. Ebben kettős hiba rejlik: először is ily módon egyáltalán nem lesz lehetősége, hogy intézkedjék, másrésztől, hogy hatalom hiánya dacára az autonóm szervek kötelesek lesznek is intézkedéseit elfogadni, a közvetlen intézkedési jogánál fogva ez a rendelkezés megint csak a központi államhatalom és a tekintély gyengítésére vezet. Az autonóm területekre nemzetiségi tisztviselőket fognak kinevezni. Ennek folytán magyar tisztviselők tízezrei lesznek kenyértől megfoszthatók, akiknek sorsa súlyos gondja vagy elviselhetetlen terhe lesz a magyar területnek.

A rendelkezésre álló igen rövid időnél fogva csak felületesen volt módjában a tervezettel foglalkozni, ha ez a tervezet elfogadtatik, ez az egész ezeréves magyar állam alapjának oly gyökeres megváltoztatását vonja maga után, ami a magyar nemzet sorsára századokra menőleg ki fog hatni. Ezért a maga részéről a ránk háramló óriási felelősségnél fogva szükségesnek látná, hogy annak minden részlete a leggondosabban tárgyalassék meg, a legkiválóbb alkotmányjogászok bevonásával. Ha azonban a békekonferencia tárgyalásaira való tekintettel azonnali állásfoglalásra van szükség, tárcája szempontjából csak azt kénytelen kikötni, hogy a szóbanforgó autonómia az államháztartás és pénzügyi igazgatás egységét sértetlenül tartsa fent, úgy mint azt az állam souverain pénzügyi jogai megkívánják.

Mint hogy e tervezetből kifolyólag a magyar nemzettel szemben a kabinet minden egyes tagját súlyos felelősség terheli, kéri a minisztériumot, méltóztassék megengedni, hogy aggályai indokolása jegyzőkönyvbe vétessék. A viszonyok nyomása alatt ugyan kénytelen hozzájárulni a nemzeti kisebbségi miniszter úr tervezetéhez, de fenntartja magának azt a jogot, hogy amennyiben ezen tervezet valamikor a nemzetgyűlés elé kerülne, az előtt aggályainak kifejezést adhasson.

A miniszterelnök úr [= Huszár Károly] megjegyzi, hogy ha szívünk ellenére is, de ma meg kell tennünk ezen ígéretet, hiszen Apponyi Albert gróf is ezzel argumentál ma a békekonferencián és erre fogja alapítani a népszavazást célzó kérését.

A pénzügyminiszter úr ismételtelen kijelenti, hogy csak tárcája szempontjából adott bizonyos aggályoknak kifejezést, ő nem is a jogkiterjesztés ellen beszélt, hanem az állam felépítését technikailag látja rossznak akkor, ha ezen alapelvek tényleg a gyakorlatban megvalósulnának és az új alkotmányba felvétetnének.

A minisztertanács végül a nemzeti kisebbségek miniszterének előterjesztéséhez hozzájárul.

III.

*Az 1920 március 25-i minisztertanács jegyzőkönyvében
44. napirendi pont:*

A magyar kormány deklarációja a tót autonómia ügyében

A nemzeti kisebbségek minisztere [=Bleyer Jakab] felolvassa a deklaráció szövegét, melyet a magyar kormány a tót autonómia ügyében egy előtte a közeljövőben megjelenő tót delegáció előtt tenne le.

A kormány deklarációjának szövege a következő volna:

A keresztény demokrácia alapján álló Magyarország származásra való tekintet nélkül minden polgárának szabadságát és jogát egyformán tiszteli, elismeri és ezt meg is védi. Áthatva a keresztény morálban gyökerező ezen felsőbb igazságtól, a népek önrendelkezési jogának alapjára helyezkedik, s perdöntő igazságnak e népeknek szabad, minden idegen befolyástól mentes akaratát tekinti.

Bízva az igazság el nem múló erejében, a magyar kormány meg van győződve, hogy az erőszakosan elszakított részek népeinek szabad akaratmegnyilvánítása csak ideig-óráig nyomható el. Abban nincs kétség, hogy ezek a népek, ha majd megint dönthetnek sorsuk felett, vissza fognak térni az anyaországhoz, melyhez őket az ezeréves múlt közös emlékei és a gazdasági lét közös érdekszállai fűzik.

A magyar kormány kötelezően kijelenti, hogy minden nép szabad fejlődését elősegíti és intézményesen biztosítja.

A felvidéki tót nép képviselői a magyar kormányhoz fordultak kívánságaikkal, melyeket mi méltányosaknak és jogosaknak ismerünk. Addig is, míg a tót autonómiáról szóló s a magyar minisztertanács 1920 január 9-iki ülésén egyhangúlag elfogadott tervezet alapelveinek törvényes formát adhat, a magyar kormány a tót népnek a következő ünnepélyes deklarációt teszi:

A magyar állam a tót nép hivatott képviselőivel történt előzetes megállapodás és a mértékadó tényezők meghallgatása után elhatározta, hogy Felsőmagyarország tótlakta részeinek (Szlovenszók) széleskörű autonómiát biztosít.

Az autonómia tárgyai mindazon ügyek, melyek a vallás, közoktatás, közművelődés, belügyi igazgatás és az igazságszolgáltatás (a legfelsőbb bíróságok kivételével) keretébe tartoznak. A tót nép autonóm ügyeit autonóm szervek útján intézi, melyek egyrészlől a tót nemzet autonóm gyűlése, másrészlől a tót kormányzóság. Az országos ügyek intézésére a szlovák nép számarányának megfelelő képviselőket küld a magyar országgyűlésbe és a magyar kormányban tót minisztériummal van képviseltetve. A tót területekről sorozott ezredek ezrednyelve a tót, és a tót nemzeti szín használata is meg van engedve.

Minden, az autonómia értelmezéséből származó vitás kérdés egy külön független bíróság döntése alá tartozik, melynek összeállításánál a nemzeti szempontból való pártatlanság a legmesszebbmenő biztosítékban részesül.

A tót nép autonómiája a magyar alkotmányba becikkelyeztetik és a koronázó oklevélben is biztosíttatni fog.

A magyar kormány a tót népnek önként megadott ezen jogokkal egy szebb, boldogabb jövő megalapozását reméli. Semmi kétségünk nincs aziránt, hogy a világháború által megbontott egyensúly helyreálltával a tót nép magyar testvéreivel érzelmi közösségben és egyetértésben fog hozzálátni a keresztény eszméktől áthatott új Magyarország kiépítéséhez. Adja Isten, hogy úgy legyen!

A hadügyminiszter úr [=Soós Károly] tiltakozik az ellen, hogy a tót területekről sorozott ezredek ezrednyelve legyen a tót, és a tót nemzeti szín használata is meg legyen engedve, miután a hadsereg vezénylete és belszervezetének joga a kormányzót illeti meg és így szükségesnek tartaná ahhoz a kormányzó hozzájárulását.

A nemzeti kisebbségek minisztere [=Bleyer Jakab] felemlíti, hogy természetesen ezen deklaráció szövege be volna mutatandó a kormányzónak, és a kormányzó hozzájárulásával tenné azt csakis közzé a kormány. Felmerült azon terv is, hogy ezen deklarációt a kormányzó adná ki, de ezzel szemben a minisztertanács úgy határoz, hogy a kormány bocsássa azt ki és a kormány viselje érte e felelősséget.

Igazságügyminiszter úr [=Ferdinándy Gyula] aggályának adott kifejezést aziránt, hogy az eredeti deklarációba most felvett „tót nemzet autonóm gyűlése” helyett eredetileg „tót nemzetgyűlés” volt felvéve, az igazságügyminiszter úr nézete szerint a tót zászló bevezetése az önálló tót hadsereg deklarálását jelentené.

Igazságügyminiszter úr kéri ezen véleményének jegyzőkönyvbe való beiktatását is.

A nemzeti kisebbségek miniszterének megnyugtató kijelentései után a minisztertanács a nemzeti kisebbségek minisztere által előbb ismertett nyilatkozatot mint kormánydeklarációt elfogadja és ahhoz hozzájárul.

Loránt Tilkovszky

INTÉGRATION TERRITORIALE ET AUTONOMIE TERRITORIALE. LE PLAN D'AUTONOMIE DE LA „HAUTE-HONGRIE SLOVAQUE” DU GOUVERNEMENT HONGROIS ÉTABLI EN 1920
(Résumé)

Par la suite de la première guerre mondiale l'intégration territoriale de la Hongrie se trouvait en danger. Les puissances conquérantes profitaient du fait que la politique hongroise de nationalité se mit en grande mesure étrangères les minorités nationales et par conséquent il n'était pas difficile à inviter leurs groupes majeures établis aux terrains marginaux du pays à se détacher conformément

au principe de souveraineté nationale wilsonienne, ainsi qu'à les mettre aux effets des intentions de l'unification avec leurs frères nationaux habitant hors de la frontière, et à permettre à ceux-ci d'occuper militairement leurs lieux d'installation.

Déjà le gouvernement de la révolution démocratique bourgeoise de 1918–1919 essayait de démontrer qu'il rompait avec la politique minoritaire magyarisante de l'époque antérieure et qu'il était prêt à réaliser des autonomies territoriales pour pouvoir garder les territoires en état de péril dans le cadre de l'état hongrois. (Seul la République des Conseils suivait une politique différente à celle-ci qui espérait trouver la solution par l'établissement de l'alliance des pays voisins étant en route de la révolution socialiste et non pas par la protection de l'intégrité nationale.) Après la chute des révolutions le régime hongrois s'est retourné — implicitement, mais en réalité — à la politique minoritaire d'entre octobre 1918 et mars 1919, et essayait non à la fin d'influencer — sans aucun résultat — la conférence de paix, en esquissant un plan d'autonomie territoriale aux Slovaques de la Haute-Hongrie qui fut un modèle aux autres nationalités aussi.

L'étude — publiant les propositions, les débats et les résolutions prises en question du procès-verbal des séances de janvier et de mars de 1920 du Conseil Ministériel hongrois — présente en détail les luttes que les forces anti-autonomistes alliées dans la Ligue de Défense de l'Intégration Territoriale de Hongrie suivaient pour provoquer la chute de cette politique dangereuse. Bien que le plan d'autonomie slovaque de la Haute-Hongrie de 1920 ait mis ad acta par la suite du traité de Trianon, il fut cité, surtout dès 1928, il fut en partie publié. Cependant le principe de la politique de révision était toujours en vigueur d'après lequel il pouvait être nécessaire à opérer avec des promesses d'autonomie pour ramener les nationalités détachées, à la fois il devait se garder des définitions précises et détaillées du contenu, de l'extension, des ses organisations — étant instruit de l'autonomie slovaque de 1920 —, car elles lierait les mains au gouvernement et rendrait difficile le détournement de l'autonomie dans le cas où le changement de circonstances le permettrait selon toute apparence.

TERRITORIAL INTEGRITY AND TERRITORIAL AUTONOMY. THE AUTONOMY PLAN OF THE HUNGARIAN GOVERNMENT FOR THE SLOVAKS OF UPPER HUNGARY IN 1920.

by *Loránt Tilkovszky*
Summary

Her defeat in World War I put the territorial integrity of Hungary in serious danger. Profiting from the fact that the domestic policy of the Hungarian authorities had greatly alienated the ethnic minorities of the country, the triumphant powers had no difficulties in persuading the minority groups living on the peripheries to leave the country and join their brothers outside Hungary. Consequently, in the name of the Wilsonian principles of national autonomy, they set no obstacles to the occupation of these territories by the neighbouring states. In order to keep the threatened territories within the borders of Hungary, the government of the democratic revolution of 1918–1919 tried to demonstrate its break with the previous policy of aggressive Magyarization and showed its willingness to create national autonomies. (The Communist regime established in March 1919 pursued a different policy, seeking to eliminate the problem through the confederation of would-be socialist states instead of defending territorial integrity. The post-revolutionary regime tacitly continued the policy of the democratic government of 1918, trying, though in vain, to exert positive influence on the peace negotiations by elaborating an autonomy plan for the Slovaks of Upper Hungary (intended to serve as a model for other minorities as well).)

The study, which publishes in appendix the propositions, debates and decisions of the Hungarian government in January-March 1920 on the autonomy plan, follows the struggle fought by the anti-autonomy forces, joined in the so-called „League for the Defence of the Territorial Integrity of Hungary”, against this „self-destructive” policy. Although the autonomy plan was taken off the political agenda following the Treaty of Trianon, later, especially from 1928 on, it was referred to again and was at least partially published. Yet it remained one of the principles of inter-war politics that, whereas it was necessary to operate with autonomy plans to lure back the dismembered minority groups, further precisions as to their content, institutions etc had to be avoided in order to make it easier for the government to silently abandon the concept of autonomy if things took a favourable turn.

Sallai Gergely

AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS DIPLOMÁCIAI ÉS POLITIKAI ELŐTÖRTÉNETE

Az első bécsi döntés határozata alapján Magyarország visszakapta Cseh-Szlovákiától annak déli, többségében magyar lakta területeit. Ezzel a magyar külpolitika megvalósította első revíziós igényét. Dolgozatomban főként a döntéshez vezető diplomáciai és politikai eseménysorozatot tekintettem át, nem hagyva figyelmen kívül a kérdés társadalmi vonatkozásait sem. Ennek során az 1938 júliustól 1938 november 2-ig terjedő időszakra koncentráltam.

1938 közepére a csehszlovák válság oly mértékben kiéleződött, hogy egy német – csehszlovák háborús konfliktussal komolyan lehetett számolni.¹ A magyar diplomácia azt is sejtette, hogy Szlovákia teljes területének Magyarországhoz csatolása nem érdeke Hitlernek, hiszen egy ily módon megerősödő Magyarország, ráadásul Lengyelországgal létrejövő közös határszakasszal, komoly akadályát képezhetné a keleti német terveknek.² A fenyegetettség a kisantant államokat arra indította, hogy a tavalyi év óta folytatott tárgyalásokon a Magyarország által támasztott feltételekkel szemben engedékenységet mutassanak. Jugoszlávia és Románia külügyminiszterei főként azt a magyar törekvést preferálták, hogy a kisebbségi kérdésben egyelőre csak velük folytasson Magyarország tárgyalásokat.³ A magyar kormány ezzel a törekvéssel Csehszlovákia elszigetelését és a kisantant végleges megbontását igyekezett elősegíteni.

Nem látszik megalapozottnak az a nézet, hogy ezekkel a lépésekkel azt kívánta volna segíteni, hogy egy esetleges Csehszlovákia elleni katonai akcióban biztosítsa déli határaink semlegességét.⁴ Valószínűbbnek tűnik az a feltételezés, (Kánya augusztusban⁵ és szeptemberben⁶ is éppen ennek hiányával hátrította el katonai akcióban történő részvételünket, amelyet a németek ekkortól kezdtek sürgetni⁷, és katonai akcióra végül nem került sor), hogy egy katonai lépés komolyan soha nem jött szóba.⁸

---

¹ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. szerk. Ádám Magda. Bp., 1964. Továbbiakban: DIMK II. 180, 362–363.

² Uo. 362–363.

³ Uo. 175, 356.

⁴ *Deák, Ladislav*: Slovensko v politike Mad'arska v rokovach 1938–1939. Bratislava, 1990. 22.

⁵ *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant.a harmincas években. Bp., 1968. 264.

⁶ *Újpétery Elemér*: Végállomás Lisszabon. Bp., 1987. 69.

⁷ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1944. Bp., 1968. 134, 287–288.

⁸ *Ádám*: Magyarország i.m. 223. Vö: *Ormos Mária*: Magyarország a két világháború korában. Debrecen, 1998. 178.

A kisantant–magyar tárgyalások Bled-ben a parafálásig jutottak, amikor 1938 augusztus 23-án a magyar vezetés Horthy Miklós kormányzó és felesége, valamint Imrédy Béla miniszterelnök, Kánya Kálmán külügyminiszter, és néhány más politikus⁹ Kiel-be utaztak, ahol öt napig tárgyaltak a német vezetőkkel. A bledi egyezmény parafálása pontosan a látogatás idejére esett, amit a németek rendkívül rossz néven vettek.¹⁰ Az egyezmény létrejötté Magyarország mozgásterét tágította, hiszen ennek megkötéséről az angol kormány elismeréssel szólt.¹¹ A kisantant megbontására irányuló törekvés újabb sikerrel járt, ugyanakkor a csehszlovákiai magyar kérdés rendezését nyitva hagyta. A magyar vezetés a csehszlovák kisebbségi nyilatkozatot nem tartotta elegendőnek, így a kisebbségi kérdésben csak Jugoszláviával és Romániával, a fegyverkezési egyenjogúság és a meg nem támadás kérdésében mindhárom országgal parafálta az egyezményt.¹² A kisantant megegyezési hajlandóságát megnövelte a német–magyar tárgyalásoktól való félelem. A csehszlovákok sürgették a legjobban a megegyezést, erre valóban nekik volt a legtöbb okuk, ez azonban nem párosult a magyar nemzetiségi jogok átfogó rendezésének őszinte szándékával.¹³ A bizalmatlanságot fokozta, hogy Beneš elnök korábbi ígéreteit sem tartotta be¹⁴, továbbá az a tény, hogy csupán végveszélyben szánta el magát a még ekkor sem kielégítő rendezésre.

Magyarország továbbra is területi igényeinek békés realizálásáért szállt síkra. A békés megoldás mellett a magyar vezetésnek ugyanis éppen itt, Kiel-ben kellett először kiállnia. A német feljegyzések szerint Kánya igyekezett bagatellizálni a bledi egyezmény jelentőségét¹⁵, véleménye azonban azért sem volt meggyőző, mert Ribbentrop kérdésére, hogy mi lenne egy német – cseh katonai konfliktus esetén Magyarország álláspontja, Kánya Magyarország semlegességét hangsúlyozta.¹⁶ A külügyminiszter válaszában kijelentette, hogy Magyarország fegyveres felkészültsége még 1–2 évig elégtelen, továbbá Jugoszlávia semlegessége egy

⁹ *Újpestery*: i.m. 59. Keresztes-Fischer Lajos vezérkari főnök, Kuhl Lajos külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, Újpestery Elemér a miniszterelnök személyi titkára, Zilahy-Sebess Jenő a külügyminiszter személyi titkára.

¹⁰ *Ádám*: Magyarország i.m. 261. Vö: *Újpestery*: i.m. 62.

¹¹ MOL – K 74 – számjel – 1938 – London – bejövő – 6097/83.

¹² *Ádám*: Magyarország... i.m. 259–260.

¹³ Slovenský Týždenník: 1938. szeptember 15. és július 21. A szlovák sajtó az egyezményt éppen ellenkezőleg kommentálta, kiemelve, hogy a fegyvertelen és magára hagyott Magyarország valóban félti függetlenségét, hisz érzékeli a veszélyt, amit Németország szomszédsága jelent. Ezért valóban szüksége lehet a fegyverkezési egyenjogúságra. Nem térve ki a bledi egyezménnyel kapcsolatos egyéb kérdésekre, megállapítható, hogy a korabeli szlovák vélemények érzékelték és valóban létezőnek fogták fel a magyarok Németországtól való félelmét, illetve a német – magyar ellentétet. A jelenlegi szlovák szakirodalom egy része Magyarország Németországhoz történő igazodását hangsúlyozza, mely vélemény nem tűnik megalapozottnak. Egyéb sajtóközlemények, melyek számba veszik, hogy a német sajtó hányszor támadta Csehszlovákiát, valamint milyen sűrűn propagálta nyíltan a szlovák és lengyel követeléseket, a magyarokat meg sem említik. A német kormány elégedetlensége folytán ugyanis a német sajtó nem közölt magyar igényeket. (Március 21.–július 23. között 922 alkalommal támadta a német sajtó Csehszlovákiát, 34 alkalommal nyíltan propagálta a szlovák és lengyel követeléseket.)

¹⁴ DIMK II. 305, 561.

¹⁵ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Berlin – kimenő – 5761/122.

¹⁶ A Wilhelmstrasse és... i.m. 134, 287–288.

ilyen konfliktus esetén nagyon is kétséges.¹⁷ Hitler Horthy kormányzóval folytatott megbeszélésein udvarias formában szintén igényelte Magyarország részvételét egy Csehszlovákia elleni katonai akcióban. Horthy visszaemlékezése szerint ezt az ajánlatot határozottan elutasította,¹⁸ a német feljegyzések szerint részt kívánt ugyan venni, de semmilyen konkrét állásfoglalást nem tett.¹⁹ A vezérkari tisztek tárgyalásai sem vezettek konkrét eredményre. A további megbeszéléseken a magyar részről tett engedmények — Kánya módosította katonai felkészültségünkről alkotott korábbi nézeteit, kijelentve, hogy haderőnk október 1-ére fel tud készülni²⁰ — nem befolyásolták Magyarország gyakorlati hozzáállását, annál is kevésbé, mivel a fegyveres felkészültség csupán az egyik fontos feltétel volt. Ennek megvalósulása esetére a magyarok továbbra is Jugoszlávia várható magatartására hivatkoztak.²¹

Magyarország álláspontjának megítélésében nem az elvi egyetértés az irányadó — tekintettel az ismert német nyomásra — hanem az a taktikai lépéssorozat, amellyel Magyarország igyekezett távol tartani magát katonai lépésektől. A német vezetők ajánlatát — ha német-csehszlovák fegyveres konfliktus esetén Magyarország beavatkozik, a magyar igényeket a Kárpátokig, tehát az egész szlovák-lakta területre, valamint Kárpátaljára vonatkozóan elismerik²² — elutasították a magyar politikusok. Bár nem hivatalos, főleg katonai forrásokból ismertek voltak a német szándékok,²³ a magyar delegációt a német sürgetés váratlanul érte. A Kielben lezajlott látogatáson igen fagyos hangulat alakult ki, amit a német-magyar viszony romlása követett. Minthogy Magyarország a „főzésben nem akart részt venni”, a német tervek sikere esetén a „lakomából” is kimaradni látszott.²⁴

A feszültté váló német-magyar viszony mellett az angolok magatartása sem volt biztató. Imrédy a találkozó eseményeivel kapcsolatban úgy tájékoztatta az angol kormányt, hogy Magyarország semmilyen háborús fellépésben nem vesz részt. A Daily Telegraph közölte a nyilatkozatot. Ebből az indiszkrécióból a miniszterelnök azt a konzekvenciát vonta le, hogy az angol támogatásra nem lehet számítani.²⁵ A Csehszlovákiában tartózkodó lord Runciman szintén igyekezett nem létezőnek tekinteni a magyar kérdést, azzal csak a magyar kormány és Esterházy János komoly diplomáciai erőfeszítései következtében foglalkozott.²⁶ Fenczik a kárpátaljai autonómia-követelésekkel csupán a lord titkáráig jutott.²⁷

¹⁷ Uo. 288.

¹⁸ Horthy Miklós: Emlékirataim. Bp., 1990. 212p. „Én azonban kitarítottam a kimondott „nem” mellett, sőt figyelmeztettem arra is, hogy nagy kiterjedésű háború veszélyével kell számolnia.”

¹⁹ A Wilhelmstrasse és i.m. 134, 288.

²⁰ Uo. 135–289.

²¹ Uo. 136, 290.

²² Újpeéry: i.m. 60.

²³ DIMK II. 297, 550.

²⁴ A Wilhelmstrasse és... i.m. 134, 288. Vö: Vávra – Eibel: Viedenská arbitráž. Bratislava, 1963. 22. Hitler Kiel-ben jegyezte meg, hogy aki részt akar venni a lakomán, annak a főzéstől sem szabad kimaradnia.

²⁵ Juhász László: Barangolás a magyar múltban. Lakitelek, 1992. 98.

²⁶ Molnár Imre: Esterházy János. Dunaszerdahely, 1997. 74.

²⁷ Prágai Magyar Hírlap: 1938. augusztus 5. 3.

A magyar kormány és a magyar kisebbség vezetői egyaránt a szudétánemekkel azonos elbánást követeltek a csehszlovákiai magyarság számára.²⁸ Prága továbbra is halogatta a nemzetiségek ügyének rendezését.²⁹ Beneš e kérdéssel kapcsolatos célkitűzése az volt, hogy a magyar kérdést leválassza a német kérdés rendezéséről, valamint, hogy a kisebbségi kérdés ne kerüljön a nemzetközi porondra.³⁰ E tekintetben igen korlátozott eredményt sikerült elérnie, mert bár a müncheni egyezmény csak a német kérdést rendezte, a magyar (és lengyel) kérdés is függelékbe került. Hodža negyedik nemzetiségi statútuma sem felelt meg sem a németeknek, sem a szlovák Néppártnak.³¹ A lord missziója augusztus végére sikertelenségbe fulladt, ennek okát a prágai politika makacsságával magyarázta.³²

Runciman ígéretet tett a magyar kisebbségi vezetőknek, hogy a magyarok ugyanazokat a jogokat megkapják, amelyeket a szudétánemek. E szóbeli ígéret beváltását a későbbi események során hiába keressük, a londoni magyar ideiglenes ügyvivő az angol kormányt sem volt képes hivatalos állásfoglalásra bírni. Sargent azzal tért ki, hogy lord Runciman nem kormányképviselő, hanem a német kisebbség és a cseh kormány által felkért közvetítő, de a lord tárgyalási anyagát különben sem ismeri.³³ Legjobb az lenne, ha a csehszlovák és magyar kormány egymás között egyezne meg.³⁴ Kijelentette továbbá, hogy Runciman közvetítését a magyarok és a csehszlovák kormány között Prágának kell kérnie³⁵, ami nyilvánvalóan nem állt Prága érdekében. A magyar kormány ennek ellenére természetesen továbbra is igyekezett az egyenlő elbánás elvére vonatkozó konkrét garanciát ki-
eszközölni az angoloktól. Tisztában voltak vele, hogy egy esetleges területrendezés csak úgy válhat tartóssá, ha az békés úton, a nyugati nagyhatalmak elismerésével jön létre. Az angol kormány azonban e törekvésnek ellenállt.³⁶ Az egyenlő elbánás

²⁸ MOL – K – M.1 – Békeelőkészítő osztály iratai – 166. A magyar kormány-politika Milán Hodža csehszlovák miniszterelnök 1938. március 28-ai beszédében lefektetett hivatalos álláspontját tette kiindulóponttá, miszerint a csehszlovákiai kisebbségeknek az *egyenlőség alapján* kell rendezni jogait, melyet ezen az elven nyugvó statutum fog biztosítani.

²⁹ Slovenský Týždenník: 1938. szeptember 15. 2. Beneš elnök Csehszlovákia polgáraihoz ekkor intézett rádióbeszéde is — melyet a sajtó is közölt — arról tanúskodik, hogy a vezetés nem érzékelt az idők szavát. Az általánosságokat tartalmazó beszéd az elnök iránti bizalom visszatérését nem igen segítette elő. Beneš úgy vélte, legfontosabb az, hogy mindenki őrizze meg nyugalmát és egységesen sorakozzon fel a csehszlovák egység eszméje mellett (!). „ha így békében és közös munkában megoldjuk a nemzetiségi kérdést, a köztársaság lesz az egyik leggazdagabb, legjobb, legszebb, legigazságosabb ország. Lehet-e ezen kilátásoknál kedvezőbb dolog azok számára, akik ezen a földön élnek?” (saját fordítás) A beszéd tartalma csupán elkeseredést, esetleg felháborodást kelthetett a nemzeti kisebbségek körében.

³⁰ *Deák, Ladislav*: Eduard Beneš a Mad'arsko v rokov 1919–1938. In: Historický Časopis. 2/1998. 288. Érzékeltte ugyanis, hogy az angolok számára a magyar kérdés közel sem olyan fontos, mint a német. Vö: Prágai Magyar Hírlap: 1938. augusztus 5. 3. Erőfeszítést tett többek között olyan magyar közéleti személyiségek megnyerésére, akikkel bizonyítható volna, hogy a magyarság elégedett a helyzetével.

³¹ *Molnár*: i.m. 78. Vö: Slovenský Týždenník: 1938. július 7. 2. A magyar és a lengyel vezetők is többször találkoztak Hodžával – eredménytelenül. Vö: MOL – K 64 – res. pol. – 1938 – 65 – 571.

³² DIMK II. 297, 550–552.

³³ MOL – K 74 – számjel – 1938 – London – bejövő – 5909/64.

³⁴ Uo.

³⁵ *Ivaničková, Edita*: Československo-mad'arské vz'tahy v stredo-európskej politike Veľ'kej Británie. In. Historický Časopis. 46. 2. 1998. 252.

³⁶ Uo. 252.

elvét összhangban a magyar külpolitikával — mint láttuk — a magyar kisebbség vezetői is követelték.³⁷ A nyugati nagyhatalmak elismerték a magyar kormány és a kisebbség nyugodt, mérsékelt magatartását³⁸, de érdemi támogatás nélkül. A franciák a cseheket támogatták, pl. a lengyel és magyar kérdés tárgyalását nem javasolták Londonnak.³⁹

Lengyelország, Olaszország,⁴⁰ de főként Németország éppen ellenkezőleg ítélték meg Magyarország viselkedését. Bírálták, amiért „nem képviseli megfelelően” a csehszlovákiai magyarság érdekeit.⁴¹ Németországgal szemben a magyar politika továbbra is halogató taktikát folytatott, miközben komoly diplomáciai erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy Hitler fogadjon egy magyar kormányküldöttséget.⁴² Erre szeptember 20-áig kellett várni. A magyar diplomácia nyilatkozatokkal igyekezett bizonyítani Németország felé, hogy passzivitása nem tétlenség.⁴³ Minthogy a nyugat semmi érdemlegeset nem tett Magyarország támogatásával kapcsolatban, Németország szerepét a közvélemény egyre nagyobb része sorsdöntőnek érezte. A jobboldal a német orientációt követelte és élesen bírálta a magyar vezetést, amiért úgymond eljátszsa a revízió lehetőségét.⁴⁴ A közvélemény szemében csökkent a Kánya által vezetett mérsékelt külpolitika eredményességébe vetett hit. A sajtóban is fokozódott a csehszlovák-ellenesség, továbbá ilyen irányú megnyilvánulásoknak adtak teret különféle társadalmi szervezetek, így a Revíziós Liga gyűlései is.⁴⁵ Végül az egyre inkább a német orientáció eredményességét valló Imrédy miniszterelnök kirohanásai is élezték a viszonyt a csehekkel. Kaposvári beszédében élesen bírálta és életképtelennek nevezte a Csehszlovák köztársaságot.

Szeptember közepére, — a Runciman misszió sikertelenségét követően, — a német- csehszlovák háború sokak szerint elkerülhetetlennek látszott⁴⁶, a cseh hatóságok és a szudéta vidék német lakossága között több véres összetűzés is lezajlott.⁴⁷ Henlein ekkortól kezdte követelni a német lakta csehszlovák terület

³⁷ Új Hírek: 1938. szeptember 9. 1. A csehszlovákiai németek, szlovákok, magyarok és lengyelek 1938. szeptember 9-én tanácskozára gyűltek össze, ahol az egyenlő elbánást követelték. Vö: Magyar Nemzet: 1938. szeptember 12. 1–2. Mindez az autonómia megadásában realizálódna.

³⁸ MOL – K 64 – res. pol – 1938 – 7 – 6097.

³⁹ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Párizs – bejövő – 6134/58.

⁴⁰ MOL – K 429 – 28 cs. – Kozma Miklós iratai. Mussolini triezsti beszéde dobta be a köztudatba, hogy magyar kérdés is van. Ebben az összefüggésben többször a „plebiscito” kifejezést használta.

⁴¹ MOL – K 64 – res. pol – 1938 – 7 – 809. Vö: *Deák, Ladislav: Hra o Slovensko*. Bratislava, 1991. 139.

⁴² *Újpetery*: i.m. 67.

⁴³ *Ádám: Magyarország...* i.m. 266–267. Kánya Kálmán németországi sajtótájékoztatóján kifejtette, hogy a bledi egyezmény nem lép hatályba, amíg a csehek nem teljesítik a kisebbségi követeléseket. Románia és Jugoszlávia pedig a csehek nélkül is hajlandó megegyezni.

⁴⁴ *Deák: Slovensko v politike...* i.m. 73. Vö: MOL – K 429 i.m. Kozma.

⁴⁵ Pesti Hírlap: 1938. április 26. 2.

⁴⁶ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 6018/108.

⁴⁷ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 5955/92. A magyar követségen úgy tudták, hogy három szudétanémet kerület is katonai parancsnokság alatt van, így ott kormányrendeletet végrehajtani nem lehet. A szudétanémet zavargások Benešnek és a vezérkarnak is érdekében álltak. Beneš ezzel az ürüggyel el akarta gáncsolni a megegyezést — mivel nem akart engedélyt adni a szudétanémeteknek — és meg akarta buktatni Hodžát.

Németországhoz csatolását.⁴⁸ Chamberlain szeptember 13-án éjjel táviratban tudatta Hitlerrel, hogy a békés megoldás érdekében kész egy találkozóra. A magyar diplomácia ebben a helyzetben ismét kifejezte határozott igényét az egyenlő elbánás elvére vonatkozóan mind Berlinben, mind Londonban. A londoni magyar ideiglenes ügyvivő azt a választ kapta, hogy „a politika figyelme kizárólag a szudétánémetekre van korlátozva”.⁴⁹ Chamberlain elismerően szólt a magyar kormány békés magatartásáról, de csupán annyit fűzött hozzá, hogy Magyarországnak „nincs oka aggodalomra”.⁵⁰

Természetesen Németország (is) elzárkózott bármilyen magyar igény megemlítésétől, így Chamberlain és Hitler első megbeszélésén a magyar kérdés fel sem merült. Göring közölte Sztójayval, hogy a magyarok igényeinek figyelembe vétele annak függvénye, hogy Magyarország végre bekapcsolódik a Csehszlovákia elleni akcióba. Kánya külügyminiszter a békés megoldás preferálását ekkor azzal támasztotta alá, hogy „Románia csehbarát állásfoglalásai óvatosságra intenek, nehogy a szovjet karjaiba legyenek kergetve, mert semmi kedvünk a magyar alföldön román és szovjet-orosz csapatokat üdvözölni”.⁵¹ A magyar követek egyúttal minden érdekelt nagyhatalom felé hangsúlyozták, hogy Magyarország a rendelkezésre álló eszközökkel meg fogja akadályozni, hogy a magyar kérdés elsikkadjon.⁵² Ennek ellenére a nyugati érdektelenség⁵³ és a német–magyar ellentét miatt a magyar revízió sikere meglehetősen kétségesé vált.

Szeptember 19-én Nagy-Britannia és Franciaország jegyzékben szólította fel Prágát, hogy a több mint 50%-ban németek által lakott területeket engedje át Németországnak, ellenkező esetben a bekövetkező eseményekért a felelősséget Csehszlovákiára hárítják.⁵⁴ Beneš a szovjet segítségnyújtás realitását fontolgatta, de miután arra a következtetésre jutott, hogy abban nem lehet bízni,⁵⁵ elfogadta a jegyzéket. A cseh közvélemény és a vezetés úgy érezte, hogy éppen azok hagyták cserben a Köztársaságot, akikbe a legnagyobb reményt fektették.⁵⁶ A közvélemény és a hadvezetés jelentős része harcolni akart a Köztársaság területi integritásának

⁴⁸ Molnár: i.m. 78. Vö: MOL – K 429 i.m. Kozma.

⁴⁹ MOL – K 74 – számjel – 1938 – London – bejövő – 6015/73.

⁵⁰ MOL – K 74 – számjel – 1938 – London – bejövő – 6097/83. Chamberlain a magyar kormánynak a következő üzenetet küldte: „Teljes mértékben rokonszenvezek Magyarországgal, amelynek nincs oka aggodalomra. Magyarország helyzetét gondosan emlékezetemben tartom. Nagy mértékben helyeslem és továbbra is sürgösen ajánlom ama békés és nyugodt magatartás folytatását, amelyet Magyarország mindaddig tanúsított.”

⁵¹ DIMK II. 344, 606.

⁵² MOL – K 74 – számjel – 1938 – London – bejövő – 6085/80. Vö: Hanzal, Jozef: Eduard Beneš. Dunaszerdahely, 1996. 49.

⁵³ Ádám: Magyarország... i.m. 281. A franciák a magyar sürgetésre azt válaszolták, hogy az ügy megoldása érdekében Prágához kell fordulni. Vö: MOL – K 74 – számjel – 1938 – London – bejövő – 6037/76. A londoni ügyvivő e napokban úgy vélekedett: „Angol kormány /.../ magatartása egyenesen belekergeti Magyarországot Berlin és Róma karjaiba.”

⁵⁴ MOL – K 74 – számjel – 1938 – London – bejövő – 6209/90. Vö: MOL – K – M. 1. Békeelőkészítő osztály iratai. – 166.

⁵⁵ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 6066/115. és 6067/116.

⁵⁶ Slovenský Týždenník: 1938. szeptember 28. 1. Vö: MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 6117/121.

megvédése érdekében, Beneš ellenben úgy vélte, hogy egy ilyen védelmi háború nem lehet sikeres.⁵⁷

A magyar kormány eközben — szeptember 16-án — Prágától jegyzékben önrendelkezési jogot követelt a magyarok, szlovákok, és ruszinok számára. Ezzel összhangban az Egyesült Magyar Párt másnap hivatalos nyilatkozatban ugyanezt követelte, rámutatva arra, hogy ennek módja népszavazás lebonyolítása.⁵⁸ Ezekben a napokban újabb kísérlet történt a magyar kormány és Tiso közötti egyezkedésre. A magyar kormány által elfogadott szlovák feltételek⁵⁹ azonban azzal a szlovák igénnyel is párosultak, hogy Magyarországon belül létrejövő autonómiájukat Lengyelország garantálja. Ez utóbbit Esterházy János — aki a tárgyalások menetében magánemberként részt vett — kifejezetten támogatta⁶⁰ csakúgy, mint a lengyel diplomácia, a magyar kormány azonban nem.⁶¹ Lengyelország a magyar külpolitika vonalvezetését szintén bírálta, sürgette, hogy Magyarország szánja el magát a csehek elleni katonai akcióra. Ennek érdekében politikai és katonai egyezményt is kilátásba helyezett.⁶²

Szeptember 20-án létrejött a magyar vezetés által régóta szorgalmazott német-magyar találkozó, melyhez talán Horthy kormányzó két nappal korábbi Göringnél tett nem hivatalos látogatása is hozzájárult. Annak, hogy éppen most fogadta Hitler Obersalzberg-ben Imrédyt, Kányát, Keresztes-Fischert, sőt saját repülőgépjét küldte értük Budaörsre⁶³, Horthy imént említett látogatásán kívül komolyabb okai voltak. Hitler ugyanis leszögezte: eljött a kedvező pillanat, hogy Magyarország megtámadja Csehszlovákiát, amíg ő Chamberlain-nel tárgyal.⁶⁴ Meggyőződése az volt, hogy az angolok és franciák nem védik meg fegyverrel a cseheket. Sürgette továbbá, hogy Magyarország ne garantálja Csehszlovákia határait és követelje a népszavazást. A magyar politikusok ismét nem foglaltak konkrétan állást. Imrédy annyit ígért, hogy a közeljövőben a Führernek küldendő levélben rögzíti Magyarországon pontos igényeit.⁶⁵

A határgarancia megtagadásának valamint a népszavazás követelésének kérdése német sürgetés nélkül is a magyar diplomácia „ütőkártyái” közé tartozott,

⁵⁷ *Ádám Magda*: Eduard Beneš. Dunaszerdahely, 1996. 151. Beneš „nem látta, hogy a bekövetkezett tragédiáért ő is felelős. Nem a müncheni diktátum elfogadásáért, hanem azért a politikáért, amely az etnikai elvektől nagyon is eltérő határok kieroszakolásával, a Szlovákiának és Kárpátaljának beígért jogok figyelmen kívül hagyásával, a kisebbségi szerződések be nem tartásával objektíve elősegítette Münchent.”

⁵⁸ OSZK – Kézirattár: Szülő Géza hagyatéka. X/1. Vö: *Deák, Ladislav*: Slováci v Mad'arskej politike v rokoch 1918–1939. Bratislava, 1996. 41. Esterházyék kizárólag a békés megoldást tartották elképzelhetőnek.

⁵⁹ DIMK II. 364, 623.

⁶⁰ *Molnár*: i.m. 66–67. A kisebbségi magyar politikus csak abban az esetben látta értelmét a személyes közvetítésnek, ha létrejön a lengyel garancia. Ezen kívül kifejezte reményét, hogy a magyar vezetés tanult a szlovákokkal kapcsolatban elkövetett korábbi hibákból.

⁶¹ DIMK II. 364, 623.

⁶² DIMK II. 354, 611–612.

⁶³ *Újpetery*: i.m. 68–69.

⁶⁴ Magyarország története. VIII. 1918–19., 1919–45. főszerk. Ránki György. Bp., 1976. 961. Hitler és Chamberlain újabb megbeszélése szeptember 22-én zajlott le.

⁶⁵ A Wilhelmstrasse és... i.m.142, 297–298.

Imrédy nyugodtan adott ezekre pozitív választ.⁶⁶ A németek számára fontos kulcskérdésben, vagyis egy fegyveres konfliktus vállalása tekintetében a magyar vezetés továbbra is megmaradt elutasító álláspontja mellett, többek között ismét Jugoszlávia várható magatartására hivatkozva. Ha Hitler szemrehányásokkal kezdte, az említettek hallatán dühe valószínűleg tovább fokozódott. Egy magyar szemtanú szerint éles hangon mutatott rá, hogy ő már augusztusban megmondta, hogy támadni kell, most a magyarok ismét igényeikkel lépnek fel. Ezeket nemhogy nem támogatja, de még csak fel sem veti. Hozzáfűzte továbbá, hogy ez volt az utolsó alkalom, hogy magyar vezetőket fogadott.⁶⁷ Ezt látszik igazolni az a tény, hogy az elégedetlenség ellenére beigért támogatása⁶⁸ nem valósult meg.

Mint hogy ezek után német támogatásra nem lehetett számítani,⁶⁹ a magyar külpolitika Olaszország felé tett fokozottabb erőfeszítéseket a támogatás megnyerése érdekében. Mussolini erre ígéretet tett.⁷⁰ Hivatalos igények magyar részről a békés megoldás hangoztatása mellett a német kisebbséggel azonos módon megoldandó magyar kérdés, a szlovákok és ruszinok számára pedig a népszavazás követelése volt. Az egyenlő elbánás elve Chamberlain és Hitler megbeszélései következtében most már az etnikai revíziót jelentette. Szeptember 22-én⁷¹ és 28-án is ennek megfelelő jegyzékeket küldött a magyar külügyminisztérium Prágába. Az elsőt Krofta azzal utasította el, hogy a benne foglalt elvek elfogadása a közép-európai térség teljes átalakulásához vezetne, ami főként Romániának és Jugoszláviának nem állna érdekében.⁷² Népszavazás valóban nem kedvezett volna egyik államnak sem, ám ez a veszély pillanatnyilag csupán Csehszlovákiát fenyegette, Románia és Jugoszlávia pedig igyekezett távol tartani magát Csehszlovákiától.⁷³

A lengyelek hivatalosan is támogatást nyújtottak, amennyiben Londonban a saját igényeik mellett a magyarokét is felvetették⁷⁴, a szlovákoknak pedig ismételten a Magyarországhoz való csatlakozást ajánlották.⁷⁵ Anglia változatlanul nem szállt síkra a magyar igények felvetése mellett, csupán határozatlan szóbeli ígéreteket tett. A szeptember 23-i újabb Chamberlain–Hitler találkozón ismét csak a német kérdés került megvitatásra.⁷⁶ Barcza tiltakozására⁷⁷ lord Halifax úgy válaszolt, hogy a magyar kérdés „alkalmas pillanatban” megfontolás tárgyát fogja

⁶⁶ Uo. 297–298.

⁶⁷ *Újpeéry*: i.m. 68–69.

⁶⁸ DIMK II. 373, 632.

⁶⁹ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Berlin – kimenő – 6052/156.

⁷⁰ DIMK II. 380, 637. és 382, 638p. Vö: *Deák*: Slovensko v politike i.m. 72.

⁷¹ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – kimenő – 5944/68.

⁷² *Deák*: Slovensko v politike... i.m. 64. E kijelentésben tetten érhető az a ki nem mondott tény, hogy egy népszavazás esetén a nemzetiségek mindhárom országtól elszakadnának.

⁷³ *Ádám*: Magyarország... i.m. 295.

⁷⁴ MOL – K 74 – számjel – 1938 – London – bejövő – 6144/87.

⁷⁵ DIMK II. 381, 638.

⁷⁶ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 6283/140. Érintőlegesen ugyan felmerült, mivel Hitler a maradék Csehszlovákia határainak garantálását azzal utasította el, hogy az a magyar és lengyel kérdés rendezése előtt nem lehetséges. Hitler ultimátumát végül a csehek elfogadták, ezt követte München.

⁷⁷ MOL – K 64 – pol. – 1938 – 7 – 7 – 3265 – 3293.

képezni.⁷⁸ Máskor egy nyilvános beszédében Magyarország Csehszlovákiával szembeni jogos követeléseiről beszélt.⁷⁹ A magyar diplomácia a brit magatartást elégtelennek tartotta.⁸⁰ De a jóindulatú semlegesség fenntartása érdekében elengedhetetlennek tartotta a mérsékelt vonalvezetés további biztosítását.⁸¹

Olaszország látszott az egyetlen olyan nagyhatalomnak, amely meggyőzőhőnek tűnt arra, hogy a szeptember 29-ére Münchenbe összehívott négyhatalmi konferencián felvesse a magyar kérdést. Ebben az ügyben Csáky István gróf utazott Münchenbe. A kiküldetés részleteit illetően a források kissé ellentmondások. Göring szeptember 26-án sürgette Sztójajnál a magyar támadás megindítását. A változatlan magyar álláspont ellenére szeptember 28-án újra tárgyalt Sztójajjal, kilátásba helyezve a német támogatást. Sztójaj mindezt kételkedve fogadta, ezért külügyminiszterének javasolta Csáky Mussolini-hez küldését.⁸²

Kánya tehát Münchenbe küldte gr. Csáky István rendkívüli követet és meghatalmazott minisztert, aki Mussolini és Hitler előtt ismertette a magyar követeléseket:

1) Az 1910 évi népszámlálás alapján magyarlakta terület Magyarországhoz csatolása.

2) Szlovákia és Ruthénia területére nézve négy szektorban népszavazás megtartása.⁸³

Mindezt „úgy Mussolini mint Hitler megértéssel hallgatták”.⁸⁴ Más források azt emelik ki, hogy Csákyt sem Hitler, sem Ribbentrop nem fogadta, végül Ciano — bár nem kedvelte — hajlandó volt fogadni.⁸⁵ Ismét más visszaemlékezések szerint, Csáky a rendőrkordonon átjutva a konferenciára siető Ciano-t a lépcsőn érte el.⁸⁶ Lényeg az, hogy ezt a lépést siker koronázta, ugyanis a magyar kérdés olasz felvetés nyomán lett megemlítve.⁸⁷ A müncheni egyezményhez csatlakozó „kiegészítő nyilatkozat” úgy rendelkezett, hogy a lengyel és magyar kérdést közvetlen lengyel-csehszlovák, illetve magyar-csehszlovák tárgyalásokon az érdekelt feleknek három hónapon belül rendezni kell. Ha ez nem sikerülne, úgy a négy nagy-

⁷⁸ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Varsó – bejövő – 6178/219. és London – bejövő – 6107/85. és London – bejövő – 6217/89.

⁷⁹ *Romsics Ignác*: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Bp., 1996. 102.

⁸⁰ DIMK II. 384, 640–641. Barcza a Foreign Office hangulatáról úgy tájékoztatott, hogy lord Halifax külügyminisztert leszámítva mindenki azon van, hogy a németek által kieroszakolt határokon kívül senkinek ne tegyenek több engedményt. Ilyen helyzetben a cseh és francia diplomácia mindent megtesz, hogy megmentse azt, ami még menthető, igyekszik keresztül vinni, hogy a magyar kérdés ne kerüljön napirendre. Vö: MOL – K 74 – számjel – 1938 – London – kimenő – 5972/43.

⁸¹ *Magyar Nemzet*: 1938. november 13. 3. Kánya Kálmán beszéde a magyar külpolitika eredményeiről. Vö: MOL – K 74 – számjel – 1938 – Berlin – kimenő – 6009/151.

⁸² DIMK II. 401, 662–663.

⁸³ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 1.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ *Ullein – Reviczky Antal*: *Német háború - orosz béke*. Bp., 1993. 20. Vö: *Horthy*: i.m. 212.

⁸⁶ *Újpestery*: i.m. 70.

⁸⁷ Sem a németek sem az angolok nem kezdeményezték a magyar kérdés megvitatását, de az olasz felvetést elfogadták.

hatalom újra külügyminiszteri szintű konferenciát tart a kérdés rendezése ügyében. A csehszlovák határokat csak azt követően garantálják a nagyhatalmak.⁸⁸

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt lapja, más sajtóorgánumok mellett, a magyarság jogos igényeinek hivatalos elismerését üdvözölte a müncheni egyezményben, ugyanakkor sürgette a rendezés magyar vonatkozásban történő mielőbbi megindulását. A magyar politika békés úton az önrendelkezési jog és az egyenlő elbánás elvét kívánja érvényesíteni, — mutatott rá az október 2-i szám vezércikke — amely politika „vékony hegygerinc, az egyik oldalon a gyáva lemondás szándékának a másikon a felelőtlen kalandnak szakadéka”.⁸⁹ A magyar vezetés annak is tudatában volt, hogy az események az etnikai megoldás irányába mutatnak, ebből következően a szlovákokkal kapcsolatos esélyek a minimálisra csökkentek. A külügyminiszter az október 1-ei minisztertanácson felvázolta az előállt helyzetet és a kormány ezzel kapcsolatban fogantatandó lépéseit. A hadseregére vonatkozólag csupán általánosságban jegyezte meg, hogy egyetért a miniszterelnök úrral, miszerint „hadseregünk felkészültségét fokoznunk kell”.⁹⁰ Figyelmeztetett azonban, hogy „Jugoszláviából is olyan híreink vannak, hogy mindaddig, amíg a magyarok magyarlakta területeket reklamálnak Csehszlovákia jelenlegi területéből, úgy ez ellen nem tesznek kifogást. De ha mi szlovákokat akarunk területünkhöz csatolni, és ha megtámadnók a cseheket, úgy Jugoszláviában nem tudnák a szláv közvéleményt visszatartani”.⁹¹

Nem kevésbé volt fontos az a tény, hogy maguk a szlovákok rezerváltan fogadtak gyakorlatilag minden olyan magyar sürgetést, mely a két nép államjogi egyesülését célozta.⁹² Az emigráns magyarbarát szlovák politikai csoportok tevékenységét a magyar kormány sem vette komolyan.⁹³ Bár számos szlovák közéleti személyiség emelt szót a magyar orientáció fontossága mellett,⁹⁴ e megnyilvánulások szintén jelentéktelennek tekinthetők. A szlovákok önrendelkezési jogukra hivatkozva október 6-án kinyilvánították Szlovákia autonómiáját. Már a zsolnai manifesztum szövegének megfogalmazása is jelezte, hogy Pozsony politikája Németország irányába tolódik el.⁹⁵ A Szlovák Néppárt döntésével kapcsolatban a „minisztertanács azon nézetének ad kifejezést, hogy az egész magyarság tudomásul veszi a szlovák nép döntését is saját jövője felől. A magyarság kezdettől fogva

⁸⁸ *Halmosi Dénes*: Nemzetközi szerződések. 1918–1945. Bp., 1966. 433–437. Müncheni egyezmény. Vö: Mnichov v dokumentech. I. Praha, 1958. 131, 270. Vö: MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 1.

⁸⁹ Népszava: 1938. október 2. 1.

⁹⁰ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 1.

⁹¹ Uo. Vö: MOL – K 74 – számjel – 1938 – Róma – bejövő – 6342/105. Ciano azt tanácsolta: „maradjunk feltétlenül nyugodtan”.

⁹² OSZK. Szüllő. X/26. Ciano és Szüllő megbeszélésein az olasz politikus a szlovákok esetleges megszavaztatásának sikeréről érdeklődött, mire Szüllő a következőt válaszolta: „a keleti tótoknál minden baj nélkül tudom garantálni, de a nyugatiaknál nem.”

⁹³ *Deák*: Slovensko v politike... i.m. 79. A harmincas évek elején megalapított Szlovák Nemzeti Tanács tevékenységének megújítását javasolták Bazovskýék. Vö: MOL – K 64 – res. pol. – 1938 – 65 – 351.

⁹⁴ MOL – K 64 – res. pol. – 1938 – 47 – 20/84.

⁹⁵ *Lipták, Lubomír*: Slovensko v 20. Storočí. Bratislava, 1998. 162–163. A szlovák nemzet Németország oldalán csatlakozik a marxista – zsidó ideológia elleni harchoz. A szlovák autonóm kormány betöltötte a kommunista pártot és a nemzetiségi nyelvoktatást.

követelte a köztársaság összes népei, különösen a szlovákok és a rutének számára az önrendelkezési jog biztosítását. A szlovák nép jobb jövőjéért együtt érez minden magyar”.⁹⁶ Bár Szlovákia visszaszerzését a minisztertanács „teljesen reménytelennek” ítélte,⁹⁷ a szlovákok bizalmának táplálása érdekében mind a kormány, mind a mérvadó magyar sajtó⁹⁸ az iménti szellemben kommentálta az eseményeket a továbbiakban is.

A müncheni döntés és a zsolnai manifesztum kapcsán a csehszlovákiai magyar kisebbség vezetői is kifejezték véleményüket. Esterházy János a pozsonyi rádióban október 7-én este 6³⁵-kor elmondott beszédében üdvözölte a müncheni döntést, amely „felszabadulásunkhoz hathatósan hozzásegített. Tudom és érzem, hogy rövid pár napon belül a magyarság egyesül” – mondotta. Figyelmeztette azonban a magyarságot, hogy ne veszítse el idegeit. „Boldogan, hálatelt szívvel várjuk visszacsatolásunkat” – jelentette ki, egyúttal kezét nyújtott a szlovák nemzetnek is. „Ha országhatár is lesz közöttünk, mégis szeretettel fogjuk kísérni szlovák testvéreink sorsát és velük együtt óhajtunk működni”.⁹⁹ Ezen a napon a magyar párt megalakította a Magyar Nemzeti Tanácsot is, és kiáltványban terjesztette elő legfontosabb követeléseit.¹⁰⁰ Az EMP parlamenti klubjának eme határozatát Jaross Andor az EMP alelnöke Esterházy beszédét követően olvasta be a pozsonyi rádióban.¹⁰¹

A magyar kisebbség vezetőinek idézett lépéseire a szlovák szakirodalom a jogtalan szeparatizmus újabb megnyilvánulásaként tekint.¹⁰² Ezzel szemben tény, hogy a müncheni egyezmény gyakorlatilag a magyar etnikai terület visszaadásáról rendelkezett, hisz erre az angol diplomácia is felhívta Prága figyelmét.¹⁰³ A szlovákiai magyar politikai vezetők — Esterházy beszédének szellemében — több ízben nyugalomra intették a lakosságot, számottevő atrocitásokra a szlovákiai területeken nem került sor. Ezt a korabeli sajtóközlemények is igazolják.¹⁰⁴ A csehszlovák kormány már szeptember közepén bevezette a statáriumot a Szudéta vidéken, egyidejűleg bejelentve, hogy bármely területen incidensek fognak előfordulni, az a rendkívüli állapot adott területen történő azonnali bevezetését vonja

⁹⁶ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 7.

⁹⁷ Uo. MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 7. Vö: MOL – K – res. pol. – 1938 – 65 – 1148. Az október 15-én készült jelentés Szlovákia és Kárpátalja lakosságának hangulatáról így számol be: a) A szlovák értelmiség és városi polgárság erősen magyarellenes. b) A szlovák parasztság élesen cseh ellenes, keleten többnyire magyarbarát, nyugaton csupán egy-két helyen. c) A szepeességi és gölniczi németek hangulata magyarbarát, Pozsonyé hullámzó. d) Ruszinok népszavazás esetén feltétlenül magyarok mellett foglalnak állást. e) A szlovákok antiszemitizmusa napról napra nő, ebből következően a zsidóság magyarbarátsága is. MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 8. Vö: *Vávra-Eibel: Viedenská... i.m. 50–51.*

⁹⁸ Vö: Magyar Nemzet: 1938. október 8. 1.

⁹⁹ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 7.

¹⁰⁰ OSZK. i.m. Szüllő. X/1.

¹⁰¹ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 7.

¹⁰² *Deák: Slováci v maďarskej... i.m. 42.*

¹⁰³ DIMK II. 699., 21. sz. láljegyzet. Vö: *Romsics: Helyünk és... i.m. 102–103.* „A jelenlegi körülmények között szükségesnek bizonyul bizonyos területi engedményeket tenni a magyar határ mentén és ezt a tényt a cseh kormánynak azonnal és őszintén el kell fogadnia”. A térség brit követői olyan szellemben lettek tájékoztatva, hogy Ófelsége kormánya szerint Csehszlovákiának „vissza kell adni Magyarországnak azokat a körzeteket, ahol a lakosság túlnyomórészt magyar.”

¹⁰⁴ Slovenský Týždenník: 1938. október 13. 1. és október 20. 1–2.

maga után.¹⁰⁵ A csehszlovák hatóságok a pozsonyi magyar diákok által szervezett tömegdemonstráció vagy a néhány csallóközi helységben tüntető tömeg ellen keményen felléptek.¹⁰⁶ Ezek az intézkedések azonban főleg a komáromi tárgyalások megszakadása okozta helyzettel függtek össze¹⁰⁷, valamint az egyre kaotikusabb kárpátaljai eseményekkel. Ezt jelezte a csehszlovák kormány intézkedése, melyben végül október 15-én a magyarlakta járásokban is kihirdette a statáriumot, egyúttal betiltotta a Magyar Nemzeti Tanács működését is.¹⁰⁸ Kárpátalja visszatérésének kérdésében a magyar vezetés kételkedésének kifejezése mellett ugyan, de optimistább volt. A magyar kormány hivatalosan a ruszinok számára is önrendelkezési jogot követelt és abban bízott, hogy egy népszavazás Magyarország számára kedvező eredményt hozhat. Az említett világpolitikai események következtében 1938 szeptember végére nyilvánvalóan az etnikai határmódosítás lehetősége látszott a maximumnak. A kedvezőtlen kilátások ellenére a kormány — főként nem hivatalos úton — továbbra is diplomáciai tevékenységet fejtett ki ez ügyben.¹⁰⁹ Rónai András visszaemlékezéseiben is szerepel az 1938 október elején Pataky Tibor, kisebbségügyi államtitkár és Andrej Bródy között egy prágai gőzfürdőben létrejött titkos találkozó. Megállapodás nem jött létre.¹¹⁰ Bródy közismert magyarbarátságáról a csehszlovák szerveknek sikerült kompromittáló adatokat felmutatni, így 1938 október 25-én sor kerülhetett letartóztatására.¹¹¹ Az eljárás azt követően indult meg ellene, hogy a prágai parlamentben népszavazást kért.¹¹² A magyar kormány igyekezett tudatosítani a nagyhatalmakkal, hogy lám, a cseh-szlovák kormány továbbra is semmibe veszi a népek önrendelkezési jogát.¹¹³

Október első napjaiban Kárpátalja megszerzésére egyéb kísérlet is történt. A külügyminiszter kifejtette, hogy a franciák és a románok ellenzik, a németek

¹⁰⁵ Slovenský Týždenník: 1938. szeptember 15. 3.

¹⁰⁶ Pesti Hírlap: 1938. október 2. 1. és október 4. 1–3. Vö: Slovenský Týždenník: 1938. október 20. 1. A cseh katonaság lövészárkok és betonerődítések emelésére kivézényelte a helyi lakosságot. Hídvég községben elkobozták a rádiókat és a magyar újságok terjesztését betiltották. Vö: MOL – K 64 – res. pol. – 1938 – 65–1148. Magyarokból álló katonai egységeket Prágába vezényeltek, a magyar nemzetiségű katonák leszerelését számos alkalommal hátráltatták.

¹⁰⁷ MOL – K 64 – res. pol. – 1938 – 65 – 1148. A felizgatott kedélyek helyenként megmozdulásokkal is fenyegettek. Már a tárgyalások megindulásakor megfigyelhető volt, hogy a katonai hatóságok napról-napra átveszik a polgári hatóságoktól az irányítást.

¹⁰⁸ Slovenský Týždenník: 1938. október 20. 1.

¹⁰⁹ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Pozsony – kimenő – 6161/39. A pozsonyi magyar konzulnak küldött utasítás: Bródy minden fórumon és minden lehető alkalommal az önrendelkezés mellett nyilatkozzon.

¹¹⁰ Rónai András: Térképezett történelem. Bp., 1993. 108 – 111. Az eredménytelen találkozó után Rónait – Pataky kísérletét ő alkotta – a cseh rendőrök Bródynak hitték, és letartóztatták. Rónai személyazonosságának tisztázása néhány óra múlva megtörtént. A csehszlovák hatóságok információt szereztek a találkozóóról és egy esetleges megegyezést mindenképpen meg kívántak akadályozni. Vö: MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 6673/188.

¹¹¹ Zseliczy Béla: Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdekerében. 1920–1945. Bp., 1998. 38, 41. Bródynál házkutatáskor félmillió pengőt találtak, és egy levelet, melyben bárói (!) címet ígértek neki, ha Kárpátalján segít megvalósítani a magyar uralmat. E regénybe illő incidenshez annyit szükséges hozzá fűznünk, hogy a Magyar Királyság törvényei szerint nemesi címet csak a király adományozhatott, az őt helyettesítő kormányzóknak erre nem volt joga.

¹¹² MOL – K 64 – res. pol. – 1938 – 65 – 1148.

¹¹³ MOL – K 74 – számjel – 1938 – London – kimenő – 6382/63.

úgyszintén, az angolok pedig teljes érdektelenséget tanúsítanak.¹¹⁴ Ennek ellenére valószínűleg a miniszterelnök kezdeményezésére a kormány szabadcsapatok átdobását — teljes titoktartás mellett — engedélyezte,¹¹⁵ bízott ugyanis abban, hogy az akciót Olaszország elvben, Lengyelország pedig talán aktívan is támogatja,¹¹⁶ valamint, hogy a ruszinok politikai vezetőinek többsége a Magyarországhoz való csatlakozást üdvözölné. Megjegyzendő, hogy az irreguláris csapatokat néhány esetben a Szics gárda is támogatta, mivel így látta biztosítottnak az autonómia kiharcolását.¹¹⁷ A Magyar Nemzeti Tanács október 7-e óta itt Vozáry Aladár vezetésével működött – betiltásáig.¹¹⁸ Cseh-Szlovákia magatartását e területet illetően is nagyfokú fáziskésés jellemezte, mivel Kárpátalja autonómiáját csak ebben a kényszerhelyzetben — a szlovákok lépését követően — fogadta el 1938 október 8-án(!).¹¹⁹ E tények némi bizalommal töltötték el a magyar kormányt, a terület visszaszerzésének lehetőségével kapcsolatban.¹²⁰ A miniszterelnök az október 7-ei minisztertanácson bejelentette, hogy a kárpátaljai akció megszervezésével vitéz Kozma Miklós nyugalmazott belügyminisztert az MTI elnökgazdáját bízta meg.¹²¹ Kánya a varsói követet tájékoztatta, hogy a felkelők akciója október 9-től fog érezhető mértékét ölteni.¹²²

A szlovák sajtóban is október 9-én jelennek meg az első hírek magyar fegyveresek jelenlétéről. Október 20-ig 305 főt vettek őrizetbe a cseh hatóságok.¹²³ Egy szlovák szakmunka mintegy 800 ilyen fegyverest említ.¹²⁴ Ennek nyomán a cseh kormány lezárta a határt a nagyszőlősi, a beregszászi, majd a munkácsi járásban is, és statáriumot hirdetett (október 16–17).¹²⁵ A magyar kormány hi-

¹¹⁴ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek – 1938. október 7.

¹¹⁵ MOL – K 429 – 28cs. Kozma Miklós iratai.

¹¹⁶ Uo. Október 4-én éjjel Kánya és Imrédy közölték Kozmával a hivatalos lengyel álláspontot: bandaharcok igen, katonai beavatkozás nem. Kozma Magyarország keleti határához utazott, ahol türelmetlen hangulat, politikai tájékoztatlanság, fegyvelmezatlenség, kormány ellenesség, zsidózás, egyszóval „huligán társaság” fogadta.

¹¹⁷ Švorc, Peter: Zaklätá krajina. Podkarpatská Rus. 1918–1946. Prešov, 1996. 93.

¹¹⁸ Uo. 91. e

¹¹⁹ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 6421/165.

¹²⁰ Zseliczky: i.m. 32–33.

¹²¹ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 7.

¹²² MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1019.

¹²³ Slovenský Týždenník: 1938. október 20. 1–2. Vö: MOL – K 64 – res. pol. – 1939-7/a – 1108. Munkácson haditörvényszék elé állított magyar állampolgárok ellen a magyar kormány nem hivatalos közbenjárására a csehek kíméletesen jártak el.

¹²⁴ Švorc: i.m. 88. Vö: MOL – K 429 i.m. Kozma. Kozma Miklós úgy tudta, hogy a háromszáz főről szóló hír a cseh sajtó túlzása. Nyegen elfogott személyről tud, akiket az olasz közbenjárás mentett meg a statáriális kivégzéstől.

¹²⁵ Slovenský Týždenník: 1938. október 13. 1. és október 20. 1–2. Október 9-én egy pisztolyokkal és kézigránátokkal felszerelkezett csapat Beregszász közelében lépte át a határt, majd egyik része – nyolc fő – megtámadott egy vasútállomást. A további személyekkel kiegészült csapatot a cseh hadsereg egységei október 11-én felszámolták. A tűzharcban a „terroristák” többsége elesett, a maradókat pár napon belül elfogták. Az úgynevezett szabad csapatok tagjai magyarországi tisztek, altisztek és katonák voltak, akiket Kisvárdán képeztek ki Héjjas Iván vezetésével. A cikkek kiemelik, hogy a helyi lakosság nyugodt, csupán a szabadcsapatok igyekeznek propaganda alapot teremteni. A szabad csapatok szerepének, jelentőségének, hozzávetőleges létszámának kérdése külön tanulmány tárgyát képezhetné, néhány észrevétel mégis szükségesnek látszik. a) A helyi lakosság nyugodtságát kiemelő sorok ismételtlen alátámasztják egyéb források alapján levont következtetésünket, miszerint

vatalosan a népszavazás követelése mellett foglalt állást¹²⁶ és tagadta, hogy bármilyen fegyveres akcióhoz köze lenne. Ez az alapvetően nem túl sikeres elgondolás nemigen öregbítette a magyar kormány jó hírnevét, ráadásul ehhez járult az aktív lengyel támogatás hiánya¹²⁷ és az igen aktív német ellenkezés ténye is.¹²⁸

A határ menti területeken folytatódott az akció még néhány hétig, de a külpolitikai helyzet és a Munkácson elfogottak érdekében Kányáéknak — ő és néhány más politikus eleve megkérdőjelezte az akció értelmét — sikerült leállítani.¹²⁹

A magyar diplomácia homlokterében természetesen az állt, hogy minél előbb megkezdje a tárgyalásokat a csehszlovák kormánnyal. Október 1-én ilyen értelmű jegyzék ment Prágába, amit Krofta külügyminiszter megelégedésének hangsúlyozásával vett át. Mint mondotta, a két kormány felfogása a kérdéssel kapcsolatban teljesen egyezik.¹³⁰ Kijelentette, hogy kész magyar területek átadásáról tárgyalni, de a német és lengyel kérdés rendezésére hivatkozva egy hét haladékot kért.¹³¹ Wettstein prágai magyar követ beszámolt Krofta-val folytatott megbeszéléséről, melyben a cseh külügyminiszter kiemelte megértő „korrekt magatartásunkat”, amely éles ellentétben áll a „lengyel testvér” szerinte „példátlan eljárásával”.¹³² A cseh diplomácia megnyugtatónak tűnő, de halogató magatartása, párosulva a cseh katonai intézkedésekről szóló hírekkel, joggal keltett aggodalmat a magyar politikusokban. Felmerült a veszély, hogy a német- és lengyel lakta területek átadása után a magyar igények elutasítására rendezkednek be. Az idő a cseheknek dolgozott.¹³³ Továbbá a csehszlovák kormány ismételten sürgette az angolokat, hogy járjanak közben Budapesten a magyar igények mérséklése érdekében, ami elől London ugyanúgy kitért, mint ahogyan a magyar igények nyílt támogatása elől is.¹³⁴ A magyar követek tehát mindenütt követelték, hogy az adott államok

---

az ottani magyarság, vagy annak vezetői nem vettek részt erőszakos cselekményekben, még kevésbé kezdeményeztek ilyesmit. b) A sajtó kizárólag Kárpátalja és Zemplén – Szlovákia Kárpátaljával határos járása – területén tevékenykedő magyar fegyveresekről számol be. Két fontos tényre hívnánk fel a figyelmet: I. Körülbelül a komáromi tárgyalások megkezdésétől beszélhetünk a szabad csapatok tevékenységéről. II. A kizárólag Magyarországi fegyveresek – a sajtó az elfogottak névsorait is közli – Kárpátalja visszaszerzése érdekében léptek akcióba, Szlovákia visszaszerzéséről ilyen – titkos – szinten sem volt szó.

¹²⁶ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Berlin – kimenő – 6140/168.

¹²⁷ *Ádám Magda*: Magyarország... i.m. 304. Csáky október 5-án Varsóba repült, hogy megbeszélje egy esetleges magyar katonai akcióhoz nyújtandó lengyel támogatás mértékét. Vö: DIMK II. 471, 727. Beck lengyel külügyminiszter csak igen korlátozott támogatást tudott ígérni: hatóságainkat támogatják, a kárpátaljai határakat megszállják, Románia semlegességét biztosítják, probléma esetén a menekülteket befogadják. Vö: MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1017.

¹²⁸ *Deák, Ladislav*: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Polska v rokoch 1933–1939. Bratislava, 1991. 164. A németek a magyar etnikai igények elismerésén kívül minden támogatást szigorúan elutasítottak, mivel nem állt érdekükben a vonakodó Magyarország – esetleg Szlovákiával és Kárpátaljával történő kiegészüléséből adódó – megerősödése, sem a magyar – lengyel határ.

¹²⁹ MOL – K 429 - i.m. Kozma.

¹³⁰ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 6368/154.

¹³¹ Uo.

¹³² MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 6343/149. A lengyelek október 1-i ultimátumuk után bevonultak az álltaluk követelt Teschen városba és környékére.

¹³³ *Deák*: Slovensko v politike... i.m. 100. Vö: MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 6422/164.

¹³⁴ *Ivaničková*: i.m. 250–261.

a magyar–ceh–szlovák határ rendezéséig ne garantálják Cseh-Szlovákia új határait.¹³⁵ Prága felé az október 1-ei magyar jegyzéket újabb sürgető jegyzékek követték.¹³⁶ A magyar kormány a tárgyalások mielőbbi megkezdésére irányuló erőfeszítései mellé a magyar sajtó és társadalmi szervezetek egész sora felsorakozott.¹³⁷ Ugyanakkor a magyar sajtó a magyarországi közvélemény megnyugtató-sára is folyamatosan súlyt helyezett. ¹³⁸ Az október 7-én, 6³⁰ órára összehívott rendkívüli minisztertanács a zsolnai manifesztum és Krofta csehszlovák külügyminiszter újabb válaszjegyzékeinek tartalmát vitatta meg. Krofta a kormányválság és a szlovák fejlemények miatt haladékot kért, elfogadva, hogy a tárgyalások október 9-én este 7 órakor kezdődjenek meg.¹³⁹ Hozzáfűzte, hogy az október 3-i magyar jegyzék pontjait — elvi okokból — csak Komáromban, napirend előtt szeretné megválaszolni, de válasza igenlő lesz.¹⁴⁰ A minisztertanács a cseh-szlovák javaslatot elfogadta, Kánya Kálmán külügyminiszter utasította Apor Gábor követet, közölje Kobr budapesti cseh-szlovák követtel a magyar kormány egyetértését.¹⁴¹

A KOMÁROMI TÁRGYALÁSOK

A magyar és a szlovák tárgyalódelegáció 1938 október 9-én 19 órakor ült össze először. A kölcsönös üdvözlő szavakat követően Krno követ felvetette a tárgyalási nyelv kérdését. Megegyezés született, hogy a hivatalos nyelv a francia lesz, de tekintettel arra, hogy a cseh-szlovák delegátusok döntő többsége tudott magyarul, gyakorlatilag a magyar nyelvet¹⁴² és szükség szerint a szlovák nyelvet is

¹³⁵ DIMK II. 452, 710–711. Vö: *Ádám: Magyarország... i.m. 302.*

¹³⁶ DIMK II. 449, 707. A magyar kormány október 3-ai jegyzéke a csehszlovák kormányt a következő intézkedések megtételére hívta fel: a) magyar nemzetiségű politikai foglyok szabadon bocsátása, b) magyar nemzetiségű katonák leszerelése és hazabocsátása, c) élet- és vagyonvédelem biztosítására vegyes vezetésű helyi rendfenntartó osztagok felállítása. d) területátadás szimbolikus jeleként két-három város átadása, melyet a magyar csapatok megszállnak. Ezek: Komárom, Párkány-nána vagy Ipolyság. Keleten: Sátoraljaújhely, Csap vagy Beregszász. e) A magyar kormány javaslata, hogy a tárgyalások október 6-án, csütörtökön, délután 4 h-kor, Komáromban kezdődjenek. DIMK II. 457, 714. Október 4-én Kánya külügyminiszter újabb jegyzékben választ sürgetett.

¹³⁷ Pesti Hírlap: 1938. október 4. 3. A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája felhívást intézett a felvidéki zsidósághoz, hogy minden erejükkel álljanak egy sorba magyarországi hittestvéreikkel a magyar igazságért vívott harcban. Vö: Népszava 1938. október 6. 1–2. „Komáromnak a fölemelkedést kell megindítania, minden elkövetett igazságtalanság jóvátételét /.../ az első állomás, amely hazafelé, az elszakított magyarság felé mutatja az utat /.../ (az, hogy) a lecsatolt színmagyar területeknek haladéktalanul vissza kell kerülniük az anyaországhoz, a többi területen ugyancsak megfelelő gyorsasággal szabad népszavazásnak kell döntenie.” Magyarország történeti kronológiája. III. 1848–1944. főszerk. Benda Kálmán. Bp., 1982. 960. Az MSZDP ezekben a napokban azzal a felhívással fordult a világ munkáspártjaihoz, hogy támogassák a magyar revíziót. Az „események sodrában” – mellékesen – megfigyelhetjük, hogy az MSZDP sajtóorgánuma, valamint a párt ide vonatkozó megnyilvánulásai a hivatalos magyar külpolitikával való teljes azonosulást mutatják.

¹³⁸ Népszava: 1938. október 4. 4. Több ilyen jellegű beszéd hangzott el a Magyar Rádióban. Kozma Miklós a rádió elnök-igazgatója kijelentette, hogy az események jó úton haladnak, legfontosabb a nyugalom, a bizalom, és a hit.

¹³⁹ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 7. Vö: MOL – K 74 –számjel – 1938 – Prága – bejövő – 6439/168.

¹⁴⁰ MOL – K – K 74. Uo. A delegáció szlovák tagjai presztízs okokból maguk akarták közölni az igenlő választ.

¹⁴¹ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 7.

¹⁴² Záznam zo schôdzí československo-maďarských delegácií v Komárne. (Feljegyzések a cseh-szlovák-magyar tárgyalások komáromi üléséről.) AMZV – VI./ 4. 61. doboz. 1938. (A prágai külügyi

használni fogják.¹⁴³ Az előzetes megbeszélések szerint a magyar kormány október 3-ai, négy fontos kívánalmat tartalmazó jegyzékére az igenlő választ a tárgyalások napirendje előtt adja meg a szlovák delegáció, hivatalos nyilatkozat formájában. Krno ismertetéséből azonban kiderült, hogy az első pont kivételével a kérdés megnyugtató rendezése nem történt meg. Az érvelés lényege az volt, hogy általános leszerelés kezdődött meg, ami a magyar nemzetiségű katonákat is érinti. A közös magyar – cseh-szlovák rendfenntartó egységek megszervezéséről addig nem lehet tárgyalni, amíg nem nyer megállapítást, hogy a magyar kormány mely területeket igényli. Ennek rendezése után kerülhet sor a negyedik pont, azaz a jelképes területátadás megoldására. Wettstein közbevetette, hogy a külügyminiszter ígérete szerint ezek elfogadott tények, amire éles vita alakult ki. Krno a közös rendfenntartást illetően kijelentette, hogy „lehetetlen ilyesmit megengedni, amíg ez a terület Csehszlovákiához tartozik.”¹⁴⁴ A vitába bekapcsolódó Tiso pedig többször megjegyezte, hogy „erről semmit nem hallottam”, továbbá, hogy erről „a tegnapi napig egyáltalán nem volt szó, és nem kaptunk ebben az irányban semmilyen instrukciót.”¹⁴⁵ A magyar külügyminiszter leszögezte, hogy a közös rendfenntartásra a magyarlakta területeken előfordult incidensek megakadályozása érdekében mielőbb szükség van, továbbá rámutatott, hogy a magyar katonák azonnali leszerelése helyett az általános és fokozatos demobilizáció nem tekinthető a második pont teljesítésének. A magyar delegáció újra hangsúlyozta, hogy erre már „a magyar kormány prágai követe útján Chvalkovsky külügyminisztertől határozottan igenlő választ kapott”¹⁴⁶, Tiso közölte, hogy „ma itt a szlovák kormány áll, kérdés, hogy a magyar kormány most is fenntartja-e követeléseit.”¹⁴⁷ A helyzet megváltozott, a külügyeket illetően Cseh-Szlovákiát képviselik, a szlovák belügyeket érintő kérdésekben a szlovák autonóm kormány az illetékes. Ez az álláspont azt sugallta, hogy a csehszlovák külügyminiszter ígérete a szlovákokat nem kötelezi. A kül- és belügyek effajta szétválasztását a magyar delegáció a szlovák időhúzási szándék újabb megnyilvánulásaként értékelte. Viszonylag hosszú meddő vita következett, amely során a szlovák fél gazdasági és stratégiai kifogásokkal és a fenti érvek állandó ismétlésével folytatta a vitát a prágai kormány által elintéztnek ígért említett kérdésekről. A magyar delegáció sürgetésére Tiso felajánlotta a sátoraljújrhelyi állomást és Ipolyságot, amit az október 3-ai magyar jegyzék a negyedik pontban — egyéb városok mellett — megjelölt. Ennek alapján is szinte kizárt, hogy Tiso nem tudott a prágai kormány ígérteréről. A magyar delegáció

---

levéltár anyagából Ádám Magda és Szarka László által összeállított — egyelőre kéziratos formában létező — dokumentumkötet része. Az anyagot Szarka László bocsátotta a rendelkezésemre.) A továbbiakban: ZÁZNAM.

¹⁴³ DIMK II. 487–493, 738–772. Feljegyzés a magyar-csehszlovák tárgyalásokról. A továbbiakban: FELJEGYZÉS. A delegáció résztvevőit lásd: MOL – K – M.1. Békeelőkészítő osztály iratai. 164–167. Vö: MOL – K 64 – res. pol. – 1938 – 7 – Komáromi tárgyalások jegyzőkönyve.

¹⁴⁴ ZÁZNAM. 1938. október 9.

¹⁴⁵ Uo. Amikor Tiso harmadszor jelenti ki, hogy nincs tudomása a négy pont napirend előtti teljesítéséről, ez a következőképpen zajlott: Tiso: Tudni akarjuk, hogy mely területről van szó. Kánya: Ezt közlöm önökkel, bár ígéretet kaptunk, hogy ezek a pontok a napirend előtt teljesülnek. Tiso: Erről nem tudok. (O tom neviem.) Tiso ezzel folyamatosan elhárítja a felelősséget.

¹⁴⁶ FELJEGYZÉS. 1938. október 9.

¹⁴⁷ ZÁZNAM. Október 9.

vezetője sikertelen kísérletet tett Ipolyság helyett Párkányánára átadatására, ezt követően Kánya kijelentette, hogy a két település átadását „a negyedik kíváncsi teljesítése gyanánt elfogadja, és e két hely átadásában megnyilvánuló csehszlovák gesztus méltánylásoképpen hajlandó hozzájárulni ahhoz, hogy a harmadik magyar kíváncsi tárgyalása későbbre halasztassék, le óhajtja szögezni azonban azt, hogy a második magyar kíváncsi tekintetében nem jött létre kielégítő megállapodás.”¹⁴⁸ A csehszlovák katonaság képviselőinek rövid tanácskozása után Viest tábornok közölte, Sátoraljaújhelyet e nap éjféltől számított 24, Ipolyságot 36 órán belül adják át. Az első napnak nagyjából ez a mérlege. A napirend előtti kérdések foglalták le az egész napot, amikor Kánya ezt követően felvetette, hogy „áttérhetnénk a magyar álláspont ismertetésére”, Tiso az időhúzás újabb fogását bevetve így válaszolt: „Jobb lenne a tárgyalásokat Pöstyénben folytatni, ott több hely van.”¹⁴⁹ A szlovák delegáció vezetője leszögezte, hogy a magyar jegyzék tanulmányozása időbe telik, ezért a tanácskozás folytatódjék másnap délután.

A két delegáció október 10-én délután 14 órakor találkozott újra, ahol a szlovákok bizonyos határc incidenseket kértek számon. Andorka kifejtette, hogy a rend biztosítása érdekében szigorú parancs ment ki, amelyet megismételnek, Teleki pedig hozzáfűzte, hogy egy tiszt ilyen jellegű visszaélés miatt hadbíróóság elé lesz állítva. Kánya ezután kijelentette, elismeri, hogy a tárgyalások nem terjedhetnek ki a szlovák és rutén népszavazás kérdésére, majd felkérte Telekit, hogy ismertesse a magyar álláspontot. A magyar küldöttség komolyan felkészült, hogy az etnikai alapon követelt területekkel kapcsolatos igényeit megfelelően alátámassza. Ehhez kellő háttérrel nyújtott az az évtizedes rendszerező munka, melyet Teleki vezetésével az Államtudományi Intézet munkatársai végeztek. A szakértők igen alapos, minden részletre kiterjedő dokumentációval érkeztek. A magyar delegáció az abszolút többség szerinti magyar lakosságú terület visszacsatolását kívánta Csehszlovákiától, tehát a nemzetközi jogelv kiáltó sérelmével odacsatoltat. Követelésének alátámasztására bemutatta a Szlovákia nemzetiségi viszonyait feltűntető statisztikákat és térképeket 1780-tól, az első nemzetiségi számbavételtől, majd az 1880-as első népszámlálástól az 1890, 1900, 1910, 1921, 1930-as népszámlálásokot végig. A két utolsó népszámlálást már Csehszlovákia tartotta. A magyar delegáció bemutatta a népszámlálási eredményeket 1 400 000-es méretű részletes, községenkénti térképen. E térképekről bármely település, vagy nagyobb területi egység nemzetiségi viszonyai azonnal leolvashatók voltak. A szlovák delegáció ilyen részletes tárgyalási anyaggal nem rendelkezett. Tagjainak csak igen vázlatos fogalmuk volt a nemzetiségi viszonyokról. A magyar fél dokumentálta a magyar kulturális és gazdasági szervezetek történetét a Csehszlovákiához csatolás óta. Térképeken és statisztikákban bemutatta a cseh legionárius betelepítéseket a színmagyar Csallóközbe, az erőszakos csehesítés kulturális és gazdasági eszközeit. A cseh fél mindezt felkészületlenül fogadta. A csehszlovák statisztikai adatokat is a magyar fél tárta fel a csehszlovák hivatalos lap és népszámlálási kötetek szerint”.¹⁵⁰

¹⁴⁸ FELJEGYZÉS. Október 9.

¹⁴⁹ ZÁZNAM. Október 9.

¹⁵⁰ *Rónai*: i.m. 124–126p. Vö: MOL–K–M. 1. Békeelőkészítő osztály iratai. 164. Magyar követelés: 830 magyar többségű községből 812, tizenhárom magyar többségű városból tizenkettő. 14 153 km² terület 1 090 569 lakos. 848 969 magyar (77,9%), 147 294 szlovák (13,5%), 63 925 német (5,9%).

A szlovákok nem fogadták el alapnak az 1910-es népszámlálást, gazdasági és stratégiai szempontokat vetettek fel. „Nyitra vidékén épül az ipar (...) Ennek az iparnak kiútra van szüksége a Dunához...” – hangsúlyozták.¹⁵¹ Érveikre az esetlegesség és az általánosságok ismételt hangoztatása volt leginkább jellemző. Tiso ezek után kijelentette, hogy az diktátum lenne, ha nem tanácskozzhatna a szakértőivel, amire egy hétre van szüksége. Nyilvánvalóan az időhúzási szándék újabb megnyilvánulása volt ez, hiszen München óta tudott dolog volt, hogy területi kérdésekről lesz szó. Diktátumról pedig már csak azért sem lehet szó, mivel mindkét félnek jogában állt bármikor megszakítani a tárgyalásokat. E nap eseményeit jól jellemzi a következő párbeszéd-részlet:

„Teleki: Jöjjenek ide azonnal az önök szakértői. (...) Kezembem van a teljes csehszlovák anyag és én azt a rendelkezésükre bocsátom. Birtokomban van az önök statisztikai anyaga 1930-ból is. Azonnal megkezdhetjük a tárgyalást az önök szakértőivel.

Tiso: A szakértőinket idehívom, az időpontot azonban nem határozhatjuk meg.
Teleki: Hívják őket ide telefonon, holnapra itt lehetnek.

Wettstein: Elvégre önök tudták, hogy területi kérdésekről lesznek tárgyalások és önöknek erre megbízásuk van a csehszlovák kormánytól.”

Az elnapolásról és az említett kérdésekről folyó meddő vita eredményeként „amelynek során már-már a tárgyalások megszakadásának előszele lebeg az értekezlet felett, végül is a csehszlovák delegáció feladja a további kertelést és hozzájárul ahhoz, hogy október hó 11-én délelőtt 9 órakor a két delegáció szakértői közös ülésre üljenek össze, ugyanaznap 15 órakor pedig a delegációk plenáris ülést tartsanak...”¹⁵²

Az említett időpontban megkezdődött közös szakértői tanácskozáson a magyar javaslat megvitatására került sor. A szlovák fél kijelentette, hogy a magyar határmódosítási javaslatban semmiféle vezérelvet nem tudtak felfedezni. Erre válaszul Teleki ismét kifejtette a magyar fél szempontjait. Mint azt korábban már hangoztatta, a müncheni egyezmény szellemében mindazokat a területeket Magyarországhoz kell csatolni, amelyeken az 1910 évi népszámlálás anyanyelvi adatai alapján legalább 50%-ban magyar nemzetiségű lakosság él.” A nyelvhatárok többnyire elég élesek és sok helyen teljesen egybe esnek az 1930 évi csehszlovák statisztikával, kivéve a városokat.”¹⁵³ A kárpátaljai küldött (Židovsky) erre számos ruszin község tervezett elcsatolását kifogásolta, majd megkérdőjelezte a területi rendezés jogosságát. „Jogi szempontból két kérdés nem lehet vitás, ez a jelenlegi határ és a néprajzi határ.”¹⁵⁴ Kifejtette továbbá, hogy a „magyaroknak nincs joguk ahhoz, hogy a zsidók nevében tárgyaljanak (...) Ungvár városa orosz kultúrközpont volt, Munkács gazdasági központ” továbbá úgy látta, hogy a magyar javaslat katonai szempontok alapján(!) készült.¹⁵⁵ Ezt követően az 1910 évi népszámlálás megbízhatóságáról alakult ki vita. A szlovák fél az 1930-as adatokat fogadta volna

¹⁵¹ ZÁZNAM. Október 10.

¹⁵² FELJEGYZÉS. Október 10.

¹⁵³ ZÁZNAM. Október 11.

¹⁵⁴ Uo. „Po právnickej stránke o dvoch veciach nemôže byť spor...?! A területátadás elvének elutasításáról van szó, ami pedig már elfogadott tény a szlovákok részéről is.

¹⁵⁵ Uo.

el, ezt azonban a magyarok utasították el. A kérdés megértése érdekében a csehszlovák népszámlálási módszerek rövid áttekintése feltétlenül szükséges. A csehszlovák népszámlálások a nemzetiségek szempontjából történt diszkriminatív lebonyolítását a magyar politikusok a két háború között számtalanszor kifogásolták. Ez kulcskérdés volt, hiszen annak eredményei nemcsak iránymutatóak voltak, hanem vízvázasztók is, mivel a nemzetiségi nyelv használata és az iskoláztatás joga ez alapján illette meg az adott nemzetiségi közösséget. Az 1920 évi 122. számú törvény 2.§-a szerint a csehszlovák állampolgárságú, de nem csehszlovák nemzetiségű — a hivatalos állami ideológia szerint csak csehszlovák nemzetiség létezett, így az 1930 évi népszámlálás nem állapított meg külön cseh és szlovák adatokat — lakosságot egy adott bírósági járásban csak abban az esetben illette meg a nemzetiségi nyelv hivatalos használata és a nemzetiségi iskoláztatás joga, ha a hivatalos népszámlálás eredményei alapján aránya elérte a 20%-ot.¹⁵⁶ Ennek alapján az állami hivatalok igyekeztek csökkenteni a kisebbségek számát, megvonva ezáltal kisebbségi jogait. Csehszlovák adminisztratív előírások sora segítette elő, hogy a helyi hivatalok a kívánt statisztikai eredményeket érjék el.¹⁵⁷ Az adatközlő által az eredeti kérdőívben deklarált nemzetiséget a hivatal vizsgálat után tetszése szerint megváltoztathatta, illetve a „nem valóságnak megfelelő válasz” törvény szerinti büntetést vonhatott maga után.¹⁵⁸ Ennek alapján számos helyen történtek önkényes átminősítések.¹⁵⁹ A népszámláló biztosok a legtöbb esetben nem tudtak magyarul, tömegesen írtak be magyarokat akarattuk ellenére csehszlovák nemzetiségűnek,¹⁶⁰ mivel a kérdőívet nem az adatközlő töltötte ki.¹⁶¹ A zsidók esetében a cél az volt, hogy magukat ne magyarnak, vagy németnek vallják, hanem csehszlováknak. A korabeli közmondás úgy tartotta, hogy a köztársaság egyedüli valódi csehszlovákjai a zsidók.¹⁶² Ez a tendencia a cigány lakosságnál is érvényesült. Emellett az állampolgárság rendezetlensége folytán tekintélyes számú nemzetiségi — főként magyar — lakos a „külföldi” kategóriában szerepelt.¹⁶³

Ez a jelenség a csehszlovákiai magyar lakosság számát és arányát jelentősen csökkentette.¹⁶⁴ Benešt a vázolt tendencia bizakodással töltötte el. 1933-as po-

¹⁵⁶ *Gyönyör József*: Terhes örökség. Pozsony, 1994. 40–41.

¹⁵⁷ *Tomaszewsky, Jerzy*: Štatistika a politické konflikty. Sčítania ľudu v Československu a Polsku medzi dvoma svetovými vojnami. In: História a politika. ed: Dušan Kováč. Bratislava, 1993, 77.

¹⁵⁸ Uo. 77.

¹⁵⁹ *Rónai András*: Térképezett történelem. Bp., 1993. 105. Vö: A felvidéki magyarság húsz éve. szerk: Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete. Bp., 1938. (továbbiakban: A felvidéki magyarság) 122. Vágsellyen a magukat magyarnak vallókat kiutasítással fenyegették meg.

¹⁶⁰ Prágai Magyar Hírlap: 1930. november 16. 9. „A magyar Rímaszombatban egyetlenegy magyar népszámláló biztos sincs.”

¹⁶¹ A felvidéki magyarság. i.m. 122.

¹⁶² *Tomaszewsky*: i.m. 78.

¹⁶³ Uo. 77. vö.: *Peéry Rezső*: Requiem egy országrészért. Pozsony, 1993. 77. Vö: Prágai Magyar Hírlap: 1938. július 21. 4. A bürokrácia tarthatatlanul hosszúra nyújtja az állampolgárság megadását. Érthetetlen, hogy húsz év után is nagy számban élnek az országban rendezetlen jogállású óslakos magyarok.

¹⁶⁴ Prágai Magyar Hírlap: 1933. december 24. OSZK. Kézirattár. Szüllő Géza hagyatéka. X/Fol. Hung. 1859. A statisztikai hivatal közétette a népszámlálások hivatalos eredményét. 1921: 648 180. 1930: 592 337 magyar élt Szlovákia területén. A cikk leszögezi, hogy mivel a magyarság tíz évi

zsonyi propaganda-előadásán kifejtette, hogy a „csehszlovák nép” szaporasága lehetővé teszi, hogy a hamarosan bekövetkező „boldog korban 20 millió lakosa lesz a hatalmas cseh birodalomnak és ebből 15 millió a csehszlovák”.¹⁶⁵ A magyar politikusok ezzel szemben kétségbeesetten követelték az asszimiláció elősegítésére törekvő politika beszüntetését.¹⁶⁶ 1937 november 19-én Esterházy János által a prágai parlamentben elmondott beszéd a korszak csehszlovák nemzetiségi politikájának egyik legelgondolkodtatóbb összefoglalása. „A népszámlálási eredmények a magyar lakosság állandó csökkenését és a csehszlovák lakosság rapid növekedését mutatják a magyar nyelvterületen holott a magyarság szaporulata, a születések és halálozások számának összehasonlításánál kedvező képet mutat és ez a statisztika kedvező a magyarságra nézve. Ezért komoly ember nem fogja elhinni, hogy természetes szaporulat eredménye az, hogy két népszámlálás közötti időben a csehszlovák lakosság száma 350%-kal szaporodott a feledi járásban, 320%-kal a zselízi járásban, közel 400%-kal a tornaljaiban, közel 100%-kal a szepti járásban, majdnem 100%-kal a galántai járásban, s ugyanezen időben természetes úton csökkent a magyarság a kassai járásban 8100-ról 3500-ra, a tőketerebesi járásban 9000-ról 3530-ra, a szepti járásban 20600-ról 16700-ra, a rimaszombati járásban 8000-ról 6000-re, a lévai járásban 15700-ról 12 ezerre és a feledi járásban 29 ezerről 25 ezerre, holott ugyanezekben a járásokban a lakosság természetes szaporulata egészen kedvező képet mutat. Hogy az egyes községekben is milyen arányú eltolódások történtek, erre jellemzésül csak Galánta községet ragadom ki a sok közül, ahol 1921-ben még 472 csehszlovákkal szemben 2958 magyar nemzetiségű egyént mutat ki a statisztika, míg az 1930-as népszámlálási eredmény szerint ugyanott a csehszlovákok száma 1471-re emelkedett és a magyar lakosság 1670-re esett vissza. Uraim, ez így nem mehet tovább! Mi nem engedhetjük meg a magyar nyelvterületek ilyen rohamos elszlávosítását”.¹⁶⁷ Kulcsfontosságú a csehszlovák népszámlálások problematikus voltát kiemelni, hiszen a bécsi döntés etnikailag igazságos-igazságtalan voltáról a mai napig vita áll fenn a két érdekelt fél között, melynek egyik alapját képezi a népszámlálások megbízhatatlanságának összeegyeztethetetlenül eltérő megítélése. Ezzel összefüggésben számos sérelmes intézkedés is adódott. A bírósági járások határainak megvonásánál fontos szempont volt, hogy a nemzetiségi területeket szétszabdalják és nagyobb „csehszlovák” lakosságú területekhez kapcsolják, 20% alá szorítva ezzel a nemzetiségek arányát.¹⁶⁸

természetes szaporulata átlagosan 10,4 ezrelék, 1930-ra 712 ezer magyarnak kellett volna lenni Csehszlovákiában. Így a tíz évi veszteség ténylegesen 119 ezer fő. vö: *Popély Gyula*: A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében. Bp., 1991. 93–113. Vö. *Gyönyör József*: Terhes örökség. Pozsony, 1994. 53–55. 1930-ban 362 ezer fővel kevesebb magyar volt e területen, mint 1910-ben.

Szlovákia: magyar	Kárpátalja: magyar
1910: 896 271	174 482
1921: 650 597	104 177
1930: 592 337	115 805

Vö: *Podolák, Peter*: Národnostné menšiny v slovenskej republike. Martin, 1998. 12.

Szlovákia: magyar 1910: 885 397; 1921: 650 597; 1930: 571 952.

¹⁶⁵ Magyarország: 1933. december 8. OSZK – Szül. X/Fol. Hung. 1859.

¹⁶⁶ MOL – K 64 – res. pol. – 1938–65–633.

¹⁶⁷ Idézi: *Molnár*: i.m. 298–305. kiemelés: 304.

¹⁶⁸ *Rónai*: i.m. 105.

Az említett kifogások többsége itt Komáromban, a tanácskozáson is elhangzott magyar részről, a szlovák álláspont azonban a magyar kifogásokat nem vette tudomásul, ellenben felvetették, hogy az 1848-as vagy az 1880-as összeírások alapján alkossanak határokat. Többször emlegették Pozsonyt, mint a túlzó magyar követelések tipikus példáját, mondván, hogy ott soha nem volt magyar többség. (Ezzel kapcsolatban nem hangoztatták, hogy Pozsonyban szlovák többség sem volt soha, 1880-ban a város mintegy 70%-ban német lakosságú volt, 1910-ben kb. 15% volt a szlovákok aránya és 1930-ban a több tízezer cseh betelepülővel, valamint a statisztikai manipulációkkal érte el a „csehszlovák” lakosság az 51%-ot.) Teleki a népszámlálással kapcsolatos problémákon kívül arra mutatott rá, hogy a magyar javaslat tisztán etnikai szempontú, nemcsak a katonai szempontok, de a gazdasági és stratégiai megfontolások is lehetőleg teljesen ki lettek küszöbölve. A szlovák megegyezési szándék hiánya a határvonal részletes áttekintése során is megmutatkozott. Etnikailag vitásnak igazából csak Nyitra környéke, Jolsva valamint Kassa vidéke volt. A szlovákok a dualizmus kori magyarosítással összefüggő népszámlálási kifogásaik hangoztatása mellett, többek között ilyen jellegű érvekkel éltek: „Beregszász valóban magyar vidéken van, azonban itt a közlekedés és a gazdasági egyensúly nagyon fontos alapelvéről van szó.”¹⁶⁹ A szlovák fél stratégiájában a tudományos szempontok és az etnikai elv mellőzése mellett a vezérelv az volt, hogy minél kevesebbet adjanak vissza a vitatott területekből. A csehszlovák és kárpátaljai delegátusok 14 órakor a magyarok nélkül tartottak egyórás megbeszélést. Ennek jegyzőkönyve az említett szempontokat kendőzetlenül tárja elénk. Itt merültek fel azok az alternatívák is, amelyeket a következő két nap során fokozatosan felajánlottak a magyaroknak. Anton Granatier a következőket javasolta: „...engedjük át a Csallóközt (...) átadandó területbázisnak tekinthetjük az ógyallai, párkányi, zselízi járásokat, a losonci és lévai járások egy részét. Ha nagy lenne a nyomás, átengedhetnénk Lévát. (...) Átadhatjuk továbbá a feledi járást, részben a tornaljai járást, persze úgy, hogy Pelsőcöt meg kell tartanunk. (Pelsőc döntően magyar lakta település még ma is. — A szerző). Ellenvetés nélkül átengedhetjük a szepsi járást. Keleten a királyhalmeci járás jönne szóba. Az érsekújvári vasútvonalat azonban tartanunk kell.” Ez utóbbihoz Viest tábornok — nem éppen az általános közép-európai megbékélés magasabb elveitől vezérelve — hozzáfűzte, hogy „az érsekújvári vasútállomást mindenképpen meg kell tartanunk, mivel nekünk szükségünk van rá, a magyarok ellenben nincsenek ráutalva sem az állomásra, sem a fűtőházra.”(!)¹⁷⁰ Rapant azt ajánlotta, hogy ezeket az érveket ne hangsúlyozzák a magyarok előtt. „Javaslataink kidolgozásánál és érvényesítésénél csakis a nemzetiségi elvvel érveljünk. A többi indokot hagyjuk meg magunknak.”¹⁷¹ Az említettek mellett meg kell jegyezni, hogy Ivan Krno Prágába utazott, hogy a csehszlovák minisztertanáccsal — amely eddig nem adott direktívákat — megtárgyalja az engedmények azon legvégső mértékét, ameddig

¹⁶⁹ ZÁZNAM. Október 11.

¹⁷⁰ Zápisnica zo schôdzy československých a podkarpatoruských delegátov delimitačnej komisie v Komárne dňa 11. X. 1938 o 14 hodine. (A delimitációs bizottság csehszlovák és kárpátaljai küldöttei ülésének jegyzőkönyve Komáromban 1938. október 11-én 14 órakor.) AMZV. VI./4. 61.doboz 1938.

¹⁷¹ Uo.

a csehszlovák küldöttség elmegey.¹⁷² Ugyanezen a napon Durčansky és Alexander Mach Németországba utazott, ahol felhívták a figyelmet a magyar kormány úgymond túlzó követeléseire,¹⁷³ és kifejtették az autonóm kormány politikai céljait.¹⁷⁴ Világos jelét adták, hogy alárendelik magukat Németországnak, ezért kedvezőnek tűnő kilátásokkal tértek vissza.¹⁷⁵ A politikusok hazaérkezéséig azonban Tisoék a 15 órakor kezdődő aznapi második plenáris ülésen is elodázták a javaslattevést. Ezen az ülésen többnyire kölcsönösen felelgetett néhány incidens megoldására tettek ígéretet. Ezeket nem részletezzük. Kánya külügyminiszter ismételten aggodalmát fejezte ki a szlovák időhúzási taktikát, valamint a magyar nemzetiségű katonák leszerelésének elhúzódását illetően. Wettstein kérdésére, hogy vajon Durčansky valóban Hitlerhez utazott-e, Tiso úgy válaszolt, hogy arról mit sem tud. Ez nem volt igaz, ahogy az sem, amit Kánya válaszolt a Kárpátalján magyarországi irreguláris egységek által végrehajtott incidensekkel kapcsolatban. A szlovák sürgetésre ugyanis kijelentette, hogy nincs tudomása ilyesmiről. A magyar delegáció feje felolvasott egy jegyzéket, amely a tárgyalások eddigi eseményeiről tájékoztatót és az említett — lényegében jogos — aggályokat foglalta össze.¹⁷⁶ „Október 11-én délután a magyar küldöttség néhány tagja közölte, hogy szívesen elbeszélgetnének a csehszlovák delegátusokkal és szakértőkkel egy pohár sör mellett a Centrál szálló éttermében.”¹⁷⁷ Az erről készült feljegyzés kiemelte, hogy „a magyarok egyáltalán nem titkolták félelmüket Németországtól.” Elmondták, hogy a közös védekezés érdekében megegyezés szükséges, de „csak a szlovákokkal, akiket szeretnek, és nem a csehekkel, akiket utálnak.” A kötetlen beszélgetés folyamán a magyarok Szlovákia Magyarországhoz történő csatlakozásának előnyeit fejtegették, néhány magyar katonai szakértő figyelmeztetett, hogy a tárgyalások sikertelensége esetén a magyar hadsereg bevonul Szlovákiába.

Október 12-én délben kezdődött meg a negyedik plenáris ülés, amelyen a Prágából érkezett Krno először bemutatta Bacsinszkyt, Kárpátalja belügyminiszterét. A korábban megismert szlovák stratégia alapján legelső ajánlatuk a magyarok autonómiáját tartalmazta Szlovákiában és Kárpátalján. Ezen a magyar delegáció felháborodott, majd több képtelennek nevezhető szlovák érv — München nem területi kérdésekről rendelkezett, Kárpátalja egyetlen gazdasági egységet alkot, amelynek életbevágó szüksége van arra, hogy vasúti összeköttetése legyen a Fekete-tengerrel(!) — után Kánya kijelentette, hogy „ilyen kérdésekről képtelenség beszélni. Ez egy rossz vicc lenne.”¹⁷⁸ A szünet után Tiso a Pozsony mellett fekvő négy nem magyar község kivételével a Csallóközt ajánlotta fel átadásra azzal a feltétellel, hogy Komáromban csehszlovák szabadkikötő létesüljön. Az 1800 km²

¹⁷² *Deák*: Slovensko v politike... i.m. 106.

¹⁷³ *D'urica, Milan*: Dejiny Slovenska a Slovákov. Bratislava, 1996. 138.

¹⁷⁴ *Vávra – Eibel*: Vied'enská... i.m. 71. Vö: *Szegedy-Maszáik Aladár*: Az ember ősszel visszanéz. Bp., 1996. 218–219. Velük volt Karmasin is. Kijelentették, hogy önállóságra törekszenek, valamint szoros gazdasági, politikai, katonai kapcsolatokat kívánnak kiépíteni Németországgal. A zsidó kérdés megoldását német minta alapján képzelik el.

¹⁷⁵ *Deák*: Slováci v mad'arskej politike. i.m. 64.

¹⁷⁶ FELJEGYZÉS. Október 11.

¹⁷⁷ ZÁZNAM. Október 11.

¹⁷⁸ ZÁZNAM. Október 12.

nagyságú terület 121 ezer lakosából 117 ezer magyar volt.¹⁷⁹Az ezt követő vitát Kánya azzal zárta le, hogy felszólította a csehszlovák delegációt, hogy a határ többi részére is terjesszen be javaslatot. Teleki rámutatott, hogy a „Csallóközön kívül vannak más vidékek is, ahol a magyarok zárt egységben élnek. Nincs értelme, hogy különbséget tegyünk. Javaslatunk megalapozott, de az egyes pontokról tárgyalhatunk.”¹⁸⁰ Hangsúlyozta, hogy „a magyar javaslat nem alkudozás céljára készült olyan ajánlat, mint aminőt az üzleti életben szoktak tenni a felek, akik előre tisztában vannak azzal, hogy mindegyik engedni fog a saját álláspontjából és valahol a középúton találkozhatnak. A magyar javaslat elvi alapokon áll és attól csak kisebb mértékben lehet eltérni.”¹⁸¹Tiso ezt követően igyekezett bizonygatni, hogy a Kis-Duna szilárd határvonal, majd újra a lakosságcsere ajánlotta. Ismét jellemző a következő beszélgetés-részlet:

Teleki: Vannak területek, ahol az 1910. és az 1930 évi statisztikák teljesen egybeesnek, önök mégis maguknak követelik. Ez nem konciliáns álláspont.

Tiso: Konstatáljuk azt a kijelentést, hogy a magyar delegáció nem ragaszkodik visszavonhatatlanul az első javaslatához.

Kánya: Nem ragaszkodunk. A kérdéstről tárgyalhatunk.

Teleki: Már tegnap megmondtam, hogy keleten valóban volt tévedés. Nem mondhatunk le azonban zárt magyar területekről az úgynevezett természetes határokért, amelyek megszűntek létezni.

Kánya: Jó lenne folytatni a tárgyalást.

Tiso: Úgy tűnik azonban, hogy az alapelvet illetően nem tudunk megegyezni.

Teleki: Mi nem üzletelni jöttünk és a mi javaslatunk általánosan elfogadott elvek alapján lett kidolgozva.¹⁸²

A két említett ajánlatot követően a szlovákok továbbra sem voltak hajlandók az érdemi tárgyalásra. Teleki felvetésére, hogy a határvonalat nyugatról keletre részletesen tekintsék át, azt válaszolták, hogy majd másnapra beterjesztik a javaslatukat. Kijelentették, hogy az az 1930-as népszámlálás alapján fog állni, mert a szlovák nép nem nyugodhat bele abba, hogy 400 ezer testvérét Magyarországnak engedje át. (Zvrskovec küldött itt közbeszólt, hogy a szlovákok ez esetben inkább a háborút választanák. Kánya kérte a hozzászólás jegyzőkönyvbe vételét,¹⁸³azonban ez a szlovák nyelvből hiányzik.) A két delegáció végül megállapodott a másnapi folytatásban.

Október 13-án reggel 9 órakor kezdődött meg az ötödik plenáris ülés, amelynek mindjárt az elején Tiso felolvasta a politikai amnesztiának a magyarokra történő kiterjesztéséről szóló cseh-szlovák kormányrendeletet, majd magyarázatot kért a Kárpátalján zajló incidensekről. A 800 magyarországi fegyveres jelenlétével kapcsolatban Kánya úgy nyilatkozott, hogy „a magyar kormány erről semmit sem tud.”¹⁸⁴ Mint láttuk, valójában tudott a szabadcsapatok megszervezéséről, bár azzal nem értett egyet. A konferencián azonban ezt aligha vallhatta be. Ezt kö-

¹⁷⁹ MOL – K – M.1.Békeelőkészítő osztály iratai.164–167. Vö: *Rónai*: i.m. 130.

¹⁸⁰ ZÁZNAM. Október 12.

¹⁸¹ FELJEGYZÉS. Október 12.

¹⁸² ZÁZNAM. Október 12.

¹⁸³ FELJEGYZÉS. Október 12.

¹⁸⁴ ZÁZNAM. Október 13.

vetően a harmadik csehszlovák ajánlat került megvitatásra. Ez több, egymással összefüggésben nem álló területrészt jelentett, összesen 5405 km²-t tett ki 349 ezer lakossal, amelyből 342 ezer volt magyar nemzetiségű.¹⁸⁵ A benyújtott javaslat láttán Teleki elképedésének adott hangot. „Ezek vicces határok. Az alapelv nincs betartva. A határok több helyen is teljesen lehetetlenek. Tűszokként akarnak magyarokat megtartani. Sok magyar csak a vasúti összeköttetés miatt van elvágvá. Nyitra környékén kompromisszumra lesz szükség. Tovább kelet felé a határok teljesen lehetetlenek. Ez tiszta magán vélemény. Ez egy rossz vicc...”¹⁸⁶ Ezt viszonylag rövid vita követte, amely során Teleki újra rámutatott, hogy csak stratégiai, gazdasági szempontokon alapul a szlovák javaslat, a „rossz indulat jele, hogy a néprajzi határokat ott sem méltányolják, ahol az 1910 és 1930 évi határok azonosak.”¹⁸⁷ A szlovák küldöttek a szokásos érveket hangsúlyozták, Durčansky hozzáfűzte, hogy „a határok úgy lettek megállapítva, hogy annyi magyar maradjon Szlovákiában, amennyi szlovák lesz Magyarországon.”¹⁸⁸ Erre Teleki figyelmeztetett, „itt most arról van szó, hogy egy igazságos határmegvonás útján megalapozzuk két nemzet barátságát, nem pedig arról, hogy kölcsönösen tűszokat tartunk egymás birtokában.”¹⁸⁹ Ezzel Židovský, kárpátaljai küldött is egyetértett. „Teleki álláspontja közeledést jelent. Mi nem akarunk tűszokat.”¹⁹⁰ Az ülést Kánya összegzése zárta: „A viták túlságosan elhúzódtak, közeledés nélkül. Ezen az alapon nem tárgyalhatunk. A magyar delegáció nem terjeszt be további javaslatot. Kisebbségi módosításokkal számolt a saját javaslatán, de ahhoz hasonlóra, amilyen a csehszlovák javaslat, egyáltalán nem volt felkészülve.”¹⁹¹

Az elmondottakból következően a két fél álláspontja között áthidalhatatlan szakadék jött létre. Mint láttuk, a népszámlálások eltérő adatai jelentették az egyik komoly problémát. A szlovák tárgyaló küldöttség a magyar népszámlálásokat anélkül kritizálta, hogy azok hibáit konkrét tényekkel bizonyította volna.¹⁹² A szlovák szakirodalom mindehhez hozzáfűzi, hogy a magyarok kompromisszumképtelenek voltak, és nem vették figyelembe a 20 éves etnikai fejlődést, amely Szlovákia területén végbement.¹⁹³ De számos területet, melynek etnikailag magyar jellegét maguk is elismerték, stratégiai, közlekedési vagy gazdasági indokok alapján akartak megtartani.¹⁹⁴

Ami a „húsz éves etnikai fejlődést” illeti, meg kell jegyeznünk, hogy igen nehéz objektíven fejlődésnek nevezni közel százezer magyar elmenekülését, több tízezer cseh betelepülését, cseh és szlovák telepes kolóniák létrehozását a magyar etnikai területen, vagy magyar többségű városok népszámlálási manipulációkkal történő elszlovákosítását. Továbbá azt is megfigyelhettük, hogy amikor München

¹⁸⁵ *Rónai*: i.m. 130. Vö: MOL – K – M.1.Békeelőkészítő osztály iratai. 164. Lakosság: 349.026, ebből magyar: 341.987

¹⁸⁶ ZÁZNAM. Október 13.

¹⁸⁷ Uo.

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ FELJEGYZÉS. Október 13.

¹⁹⁰ ZÁZNAM. Október 13.

¹⁹¹ Uo.

¹⁹² *Rónai*: Uo. 131.

¹⁹³ *Deák*: Slovensko v politike... i.m. 103–104.

¹⁹⁴ *Deák, Ladislav*: Viedenská arbitráž. Bratislava, 1997. 25.

területek átadásáról rendelkezett, a magyar kormány többször egyértelműen kijelentette, hogy csak területi alapon kíván tárgyalni, s ezzel a csehszlovák kormány több ízben hivatalosan egyetértett. Ezért a szlovák delegáció legelső, autonómiára vonatkozó ajánlatára nemigen lehetett volna más válaszolni, mint amit Kánya külügyminiszter válaszolt: Nem vehető komolyan és arról tárgyalni sem lehet.¹⁹⁵ Ez utóbbit a csehszlovák delegáció is elismerte.¹⁹⁶ A három csehszlovák ajánlat arról tanúskodik, hogy a szlovák fél továbbra sem volt hajlandó figyelembe venni a valós etnikai helyzetet. Mindezt nem a magyar felet illeti a kompromisszumképtelenség vádja.

A harmadik csehszlovák területi koncesszió megvitatása után a delegációk tanulmányozás céljából este hat óráig visszavonultak.¹⁹⁷ Kánya és Teleki Budapestre utazott, majd Imrédy miniszterelnökkel folytatott megbeszélések után visszatért a tárgyalások helyszínére. A magyarországi közvélemény az események kapcsán igen nyugtalan volt.¹⁹⁸ A szélsőjobboldal megnyilvánulásai szintén nyugtalanságot keltettek. Kánya keze igen csak meg volt kötve. Bár nem hitt a tárgyalások sikerében, nem akart szakítani, mert — talán — arra is kíváncsi volt, hogy meddig mennek el a szlovákok.¹⁹⁹ Imrédy naponta többször telefonált, sürgette a tárgyalások megszakítását.²⁰⁰ Visszaemlékezések szerint különösen a Komáromban jelenlévő magyar újságírók sürgették a szakítást.²⁰¹

A csehszlovákiai magyarság szintén óriási várakozással tekintett az események elé. A tárgyalások ideje alatt a lakosság nap mint nap előzőnlötte az utcákat, éltette a magyar küldöttség tagjait.²⁰²

Teleki a megbeszélések egyik szünetében — Kolosváry-Borcsa Mihály sajtófőnök unszolására — sajtótájékoztatót tartott.²⁰³ Hangsúlyozta, hogy a légkör kedvező, hisz a „magyar és a szlovák nép a múltban együtt vívta szabadságharcait”, sok a közös vonás.

A szlovák jóakarata jele, hogy a jegyzék feltételeit elfogadták, átadják a két várost. Az újságírók kérdésére, hogy miért nem Komáromot adják át, Teleki azt válaszolta, hogy nem a konkrét város a lényeg, ez csak gesztus, a területi igények szimbolikus elismerése. Komárom átadása, minthogy a tárgyalások színhelye, komoly technikai akadályokba ütközött volna.²⁰⁴ Kánya Kálmán a tömeghez szólva, többek között hangsúlyozta, hogy legfontosabb az „öntudattal áthatott nyugodt, fegyelmezett magatartás”.²⁰⁵ A kormánytényezők barátságos, nyugalomra intó

¹⁹⁵ DIMK II.491, 761.

¹⁹⁶ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 6567/176. Krno a prágai német ügyvivőnek arról beszélt, hogy az autonómia-ajánlat a tárgyaláson politikai baklövés volt.

¹⁹⁷ Pesti Hírlap: 1938. október 14. 5.

¹⁹⁸ *Szegedy-Maszáik*: i.m. 219.

¹⁹⁹ Uo. 219.

²⁰⁰ *Deák*: Slovensko v politike... i.m. 99.

²⁰¹ *Szegedy-Maszáik*: i.m. 218.

²⁰² Pesti Hírlap: 1938. október 11. 6.

²⁰³ *Szegedy-Maszáik*: i.m. 218. Teleki és a német újságírók között percek alatt kölcsönös ellenszenv alakult ki. Egy német újságíró kérdésére, amely nyilvánvalóan a tárgyalások alakulására vonatkozott és így hangzott: „Őn mit hisz?”, Teleki így válaszolt: „Istent hiszem és jó katolikus vagyok!”

²⁰⁴ Pesti Hírlap: 1938. október 11. 6.

²⁰⁵ Uo. 6.

megnyilvánulásait a magyar sajtó is magáévá tette ezekben a napokban. Szükség volt az effajta hangvételre, mert a hangulat — főként Komáromban — igen felfokozott volt, Pozsonyban a Magyarország melletti szimpátiatüntetés után kijárási tilalmat rendeltek el és betiltották a nemzetiségek zászlóinak használatát.²⁰⁶ A helyi lakosság lelkesedése Komárom mellett a két visszaadott városban öltött hatalmas méreteket.²⁰⁷

Az utolsó tárgyalási napon, október 13-án este hat órakor csupán öt perc maradt, ugyanis Kánya Kálmán szót kért és a következő nyilatkozatot olvasta fel: „Amint már ismételten kijelentettük, mi a legjobb, legőszintébb szándékokkal és abban a biztos reményben jöttünk ide tárgyalni, hogy rövid időn belül sikerülni fog olyan megegyezésre jutni, amely biztos alapra helyezi az államaink között fennálló viszonyt. Sajnos ez a reményünk nem ment teljesedésbe. Nem akarnék itt újból bizonyos kedvezőtlen jelenségekre hivatkozni, mert ez részünkről a tárgyalások során többször megtörtént. Hangsúlyozottan ki kell azonban emelnem, hogy az új határokra nekünk ma reggel átnyújtott ellenjavaslat annyira eltér a mi felfogásunktól, hogy az újjárendezés alapelveit illetőleg oly űr tátong a két delegáció által képviselt álláspont között, hogy annak áthidalását meggyőződésünk szerint ezektől a tárgyalásoktól nem remélhetjük. Ezért a m. kir. kormány elhatározta, hogy e tárgyalásokat a maga részéről befejezettnek tekinti és hogy Csehszlovákiával szemben fennálló területi követeléseinek mielőbbi rendezését a müncheni jegyzőkönyvet aláíró négy nagyhatalomtól kéri. A nyilatkozat elhangzása után annak francia szövege átadatik a csehszlovák delegációnak. Tiso miniszterelnök kijelenti, hogy a magyar küldöttség vezetőjének nyilatkozatát tudomásul veszi.”²⁰⁸ Kánya ezután „Tiso felé meghajolva — anélkül, hogy a szlovák delegátusoktól egyenként elbúcsúzott volna — kisietett a teremből.” A magyar delegáció követte.²⁰⁹ A szlovák fél — tegyük hozzá — szintén nehéz helyzetben volt. Tiso kormánya első hivatalos ténykedését területi engedményekről folytatott tárgyalásokkal kezdte²¹⁰, ezért csak az elkerülhetetlen minimumot akarta átadni.²¹¹ Ez, mint láttuk, igen kicsi terület volt. Küldötteik a hazai közvélemény megnyerése, illetve saját politikai megerősödésük érdekében küzdöttek.²¹² Mindez hozzájárulhatott ahhoz, hogy váratlanul gazdasági, stratégiai érveket vetettek fel, vasútvonalak megtartására helyezték a hangsúlyt. A legtöbb magyarulakta nagyobb várost meg kívánták tartani, és általában arra törekedtek, hogy a lehető legkevesebbet adják vissza,²¹³ „noha nagyon jól tudták, hogy az egész magyar–cseh kér-

²⁰⁶ Pesti Hírlap: 1938. október 12. 2.

²⁰⁷ Uo. 2. Október 11-én fél tizenkettőkor a magyar lakosság Ipolyság közelében eltávolította a határcölöpöt. Délben a magyar csapatok megkezdték a város megszállását. „Felszabadult az első magyar rög,” – emelte ki a pillanatot a Pesti Hírlap újságírója. Vö: Uo. 3. Sátoraljaújhely átadásakor a türelmetlen tömeg a hivatalos birtokbavétel időpontja előtt átkelt a Ronyva patakon. A lelkes hangulat miatt az események említett alakulását nem lehetett befolyásolni.

²⁰⁸ FELJEGYZÉS. Október 13.

²⁰⁹ Pesti Hírlap: 1938. október 14. 5.

²¹⁰ Slovenský Týždenník: 1938. október 13. 1. Még csak most jött létre a régen várt autonómia és máris itt a kellemetlen kötelezettség, megvédeni a magyaroktól területeinket a tárgyalásokon.

²¹¹ Chorvátovič: i. m. 42.

²¹² Népszava: 1938. október 14. 7.

²¹³ MOL – K 74 – számjel. 1938 – Berlin – kimenő – 6206/183.

désben az etnikai-néprajzi határmegvonásnak van jogosultsága”.²¹⁴ Ezért a megszakításra vonatkozó bejelentést megkönnyebbüléssel fogadták.²¹⁵ Érdekükben állott, hogy újabb konferencia döntse el a vitát, mert közvéleményük előtt jobban megállhattak azzal az érveléssel, hogy nem önként, hanem nagyhatalmi kényszer alatt mondanak le területekről. Továbbá Durčansky és Mach azzal a benyomással érkezett vissza Németországból, hogy a németek mögöttük állnak,²¹⁶ ami egy nagyhatalmi döntés esetén számukra kedvező eredményt hozhat. A szlovákok rugalmatlanságának végül lélektani okai is lehettek. A magyar delegáció arisztokratikus jellegéből fakadó szlovák előítéletet Kánya néhány cinikusabb megnyilvánulása is fokozhatta.²¹⁷ Ezt a légkört a fiatalabb magyar résztvevők igyekeztek ellensúlyozni, főként Esterházy, aki jó kapcsolatban állt a szlovák értelmiség számos tagjával, és jól beszélt szlovákul.²¹⁸ Esterházy János a magyar és a csehszlovák küldöttséget külön-külön levélben kérte, hogy három magyar képviselőtársával Magyar Nemzeti Tanács nevében képviselhesse a tárgyalásokon a magyar kisebbség jogos érdekeit.²¹⁹ Mindez nem vált lehetővé, így Komáromban mint magánember volt jelen.²²⁰

A tárgyalások tehát kudarcra végződtek. A szlovák rádió még aznap bemondta, hogy a csehszlovák csapatok teljes készületben vannak és felhívta a lakosságot, hogy a határokat — ha kell — fegyverrel védje meg a magyarok fenyegetésétől.²²¹ Imrédy Béla másnap élesen bírálta a szlovákok magatartását, és a tárgyalások megszakadásáért a szlovák felet okolta. Aznap éjfélkor összeült a rendkívüli minisztertanács, ahol a tárgyalások megszakításának okait illetően azonos következtetésre jutottak. Az előállt helyzetre való tekintettel a miniszterelnök a következő intézkedések megtételét javasolta: Darányi Kálmán Münchenbe Hitlerhez, Csáky István Rómába Mussolinihez történő kiküldését, majd a katonai intézkedések vonatkozásában több lehetőséget vázolt fel. Elegendő újabb korosztályok behívása, vagy: A négy nagyhatalomhoz fordulunk és nem foganatosítunk katonai intézkedéseket, vagy hozzájuk fordulunk, egyidejűleg általános mozgósítást elrendelve.²²² Kánya Kálmán erre kifejtette álláspontját: „a németektől Münchenben lefektetett etnikai /völkisch/ elveken túlmenően támogatást nem remélhetünk. A ruszin kérdésben a németek ellene vannak a magyar álláspontnak. Ellene vannak a közös lengyel-magyar határnak. Figyelmeztet, hogy általános mozgósítás elrendelése nemzetközi kellemetlenkedéseket vonhat maga után. Nekünk a négyhatalmi bázist nem lehet elhagyni. Egy általános mozgósítás nézete szerint túl nagy rizikóval járna”.²²³

Ennek alapján a minisztertanács úgy döntött, hogy a fenyegető csehszlovák katonai intézkedések ellenére a honvédelmi miniszter csupán öt újabb korosztály

²¹⁴ Népszava: 1938. október 14. 7.

²¹⁵ DIMK II. 523, 790–791. és 526, 794. Vö: *Deák: Slovensko v politike...* i.m. 111.

²¹⁶ *Vávra – Eibel: Viedenská...* i.m. 69.

²¹⁷ *Szegedy-Maszák: i.m. 217.*

²¹⁸ Uo. 217.

²¹⁹ MOL – K 64 – res. pol. – 1938 – 7–1455.

²²⁰ *Molnár Imre: Esterházy János. Dunaszerdahely, 1997. 81.*

²²¹ Népszava: 1938. október 14. 3, 6. Vö: *Vávra – Eibel: Viedenská...* i.m. 74.

²²² MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 13.

²²³ Uo.

behívását fogja elrendelni.²²⁴ Október 14-én jegyzék készült a tárgyalásokról, Kánya hivatalosan is bejelentette, hogy a magyar kormány a négy nagyhatalomhoz fordul a vita eldöntése érdekében.

KOMÁROMTÓL A BÉCSI DÖNTÉSIG

A Németországba küldendő személy kiválasztásakor döntő szempont volt, hogy az illető bírja a németek bizalmát,²²⁵ hiszen a magyar politikusok szeptemberi látogatása óta Hitler magyar kormánytényezőket nem kívánt fogadni. Több lehetséges jelölt közül a volt miniszterelnökre, Darányi Kálmánra esett a minisztertanács választása, aki október 14-én Münchenbe utazott, ahol Hitlerrel és Ribbentropmal találkozott.²²⁶ Hitlerhez Darányi kb. öt percig beszélt, közölte a tárgyalások megszakadásának okait, majd a „Führer” kérdésére, hogy akarnak-e a magyarok harcolni? – azt felelte, „Magyarország nem tűrheti a szlovákok magatartását”.²²⁷ A revíziós törekvések és a Szlovákiára és Kárpátaljára vonatkozó népszavazási igényeink négyhatalmi konferencián történő rendezése fejében Darányi felajánlotta, hogy Magyarország csatlakozik az Antikomintern-paktumhoz és hajlandó tíz évre szóló gazdasági szerződést kötni Németországgal. Hitler közbevetésére, vajon Magyarország miért tagja még mindig a Népszövetségnek, azt felelte, hogy a kilépést kormányánál valószínűleg el tudja érni.²²⁸ A visszaemlékezések és a történeti szakmunkák a tárgyalás eseményeit némileg ellentmondásosan beszélik el, a lényegen azonban ez nemigen változtat. Egy visszaemlékező szemtanú szerint ezután Hitler kb. 45 percig beszélt, többször ismételte önmagát, kikelt a magyarok ellen, különösen Kánya külügyminisztert szidalmazta.²²⁹ Nem érti, hogy a magyarok miért mondták a szlovákokról és a ruszinokról, hogy Magyarországhoz húznak, mert tudomása szerint ez nem így van.²³⁰ Elutasította a négyhatalmi konferenciát is. Újpestery Elemér követségi titkár, aki szakértőként kísérte Darányit ezen az úton, arról számolt be, hogy a tárgyalóterem ajtaja résznyire nyitva maradt, ezért tanúja volt Hitler szóáradatának. Darányi — gyengébb német tudása következtében — nem értette az egész beszédet.²³¹ Ennek tudható be, hogy — amikor Hitler befejezte dühödt kirohanását — a következőket mondta: „Birodalmi Kancellár úr nem értettem, kérem még egyszer.” Újpestery színes visszaemlékezésével azzal zárul, hogy Hitler vörös arccal kirohant a tárgyalóteremből és Ribbentropnak adta át a tárgyalás folytatását.²³²

Aznap este a korábbi miniszterelnököt Ribbentrop újra fogadta, javaslataira vonatkozóan kijelentette, hogy azok később lesznek aktuálisak, ezúttal a magyar

²²⁴ Uo.

²²⁵ Újpestery Elemér: Végállomás Lisszabon. Bp., 1987. 73.

²²⁶ DIMK II. 801. 123. lábjegyzet. A Külügyminisztérium levéltárában e tárgyalásról nem maradtak fenn iratok, azt csupán német források közlik. Vö; A Wilhelmstrasse... i.m. 149, 303–306. Hewell német követségi tanácsos feljegyzései.

²²⁷ Uo. 303. Vö; DIMK II. 532, 798–799.

²²⁸ Uo. 305–306.

²²⁹ Újpestery: i.m. 73–74.

²³⁰ Szegedy – Maszák: i.m. 222.

²³¹ Újpestery: i.m. 74.

²³² Újpestery: uo. 74.

területi igényekre volt kíváncsi.²³³ Az Imrédy által időközben telefonon módosított igényekben Pozsony és Nyitra már nem szerepelt,²³⁴ Kassa, Ungvár és Munkács azonban igen. Ribbentrop ugyanazon a napon — október 14-én — tárgyalt még Chvalkovsky cseh-szlovák külügyminiszterrel. Kifejtette, hogy Németország nem garantálja az új Cseh-Szlovákia határait, amíg nem jön létre megegyezés a magyarokkal.²³⁵ Vázolta viszont a „Darányi vonalként” emlegetett magyar követeléseket, amelyből Ungvárt és Munkácsot kihagyta, Kassáról pedig úgy nyilatkozott, hogy még „megmenthető” a magyaroktól.²³⁶ Az olasz követ benyomása szerint távolról sem volt elég kategorikus a cseh-szlovák külügyminiszterre gyakorolt német nyomás. A magyar követeléseket nem eléggé támogatták.²³⁷ Chvalkovsky megígérte, hogy közbenjár a szlovákoknál a magyar igények elfogadása érdekében, bár — tette hozzá — nem sok befolyása van az autonóm szlovák kormányra.²³⁸ Ezért egyúttal kérte, hogy a német vezetők fogadjanak egy szlovák küldöttséget.²³⁹

A németek tehát változatlanul rezerváltan viselkedtek a magyar igényeket illetően. Ciano naplójában ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy igen csúnya játékot űznek a magyarokkal, a sok hitegetés után most ellenük foglalnak állást.²⁴⁰ A négyhatalmi konferencia ugyancsak nem állt Hitler érdekében, hiszen annak megvalósulása esetén Anglia és Franciaország nyilván Cseh-Szlovákiát támogatná,²⁴¹ így neki Magyarországot kellene, amit nem szívesen tesz.²⁴² Németország magatartásának alakulásában közrejátszott az a tény is, hogy érdekelt volt a két fél között német közvetítéssel folyó tárgyalásokban, ugyanis remélte, hogy így további engedményeket csikarhat ki.²⁴³ Ezt a taktikát Nagy-Britannia is érzékelte.²⁴⁴ Hitler kirohanását éppen az váltotta ki, hogy Magyarországtól csupán néhány — a jelenlegi konfliktus szempontjából — kisebb jelentőségűnek tekinthető engedményt sikerült kierőszakolnia, amivel nemigen volt elégedett.

Az agonizáló Cseh-Szlovákia és az önállóságra egyre céltudatosabban törekvő Szlovákia ezzel szemben egyre inkább igazodott Németország elvárásaihoz. A szlovákok esetében a „döntési folyamatot” segítette Pozsonyligetfalu és Dévény²⁴⁵ Németország által történt bekebelezése.²⁴⁶ Hitler és Ribbentrop október 19-én

²³³ Újpestery: uo. 74.

²³⁴ *Adám Magda*: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp., 1968. 314. E két város esetében népszavazást ajánlott.

²³⁵ Uo. 314.

²³⁶ *Deák*: Viedenská... i.m. 28.

²³⁷ MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1095.

²³⁸ MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1146.

²³⁹ *D'urica*: i.m. 138.

²⁴⁰ *Auer Pál*: Fél évszázad. Washington, 1971. 181.p.

²⁴¹ MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1210.

²⁴² *Auer*: i.m. 181. *Vö: Ullein – Reviczky Antal*: Német háború – orosz béke. Bp., 1993. 22.

²⁴³ *Deák*: Viedenská... i.m. 29.

²⁴⁴ *Ivančíková, Edita*: Československo-maďarské vzťahy v stredoeurópskej politike Veľkej Británie. in: *Historický Časopis*. 46. 2. 1998. 254.

²⁴⁵ MOL – K 28 – ME – 1940 – 17704. Dévény megszállásával a pozsonyi vízmű a németek kezébe került.

²⁴⁶ *Durica*: i.m. 138. Október 10-én Pozsonyligetfalut (Engerau, Petržalka), október 25-én Dévényt szállták meg a német csapatok. Az előbbi Pozsonnyal szemben, a Duna túlsópartján fekszik. (Ma mindkettő – 1971 november óta – a város részét képezi). Ezzel a szlovák főváros még kiszolgáltatottabb helyzetbe került. 25 000 lakost érintett az átcsatolás, többségük szlovák volt.

fogadta Tiso-t és Durčansky-t, akik újra kifejtették, hogy a magyar igények meg-alapozatlanok, mert az 1910-es népszámlálás nem tükrözi a valós etnikai helyzetet, továbbá kijelentették, hogy ellenzik a népszavazás lebonyolítását, mert ha a magyarok „összefognak a zsidókkal és a kommunistákkal” az eredmény nekik kedvezhet.²⁴⁷ Emellett újra kifejezték hajlandóságukat, hogy a német támogatás fejében alárendelik magukat Németországnak.²⁴⁸ Tiso véleménye szerint a nyelvhatáron fekvő városok, de különösen Kassa Szlovákiánál történő megtartása gazdasági, kulturális, stratégiai és közlekedési szempontból egyaránt életbevágóan fontos.²⁴⁹ Ribbentrop a magyarok jogos igényeit is megemlítve²⁵⁰ Pozsony, Nyitra, Ungvár, Munkács városok biztos megtartását ígérte, Kassa „megmentését” pedig valószínűnek mondta.²⁵¹ A Ribbentrop által ily módon értelmezett „Darányi vonalat” a szlovákok hajlandónak mutatkoztak elfogadni.²⁵²

Másnap október 20-án Erdmannsdorf budapesti német követ átnyújtotta Kányának az ugyanilyen tartalmú német területrendezési javaslatot, hozzáfűzve, hogy Németország ezzel kimerítette közvetítési lehetőségeit.²⁵³ Kánya hivatalosan közölte, hogy a magyar kormány a nyilatkozatot ebben a formában nem fogadja el, minthogy Kassáról, Ungvárról és Munkácsról nem mondhat le.²⁵⁴ A prágai kormány félhivatalos küldötte úgy vélekedett, ha a németek kérték volna, úgy a csehek valószínűleg lemondtak volna a három városról.²⁵⁵ A „Darányi vonal” eltérő értelmezéséből mostmár a német-magyar viszonyt tovább rontó diplomáciai probléma is kialakult.

A további események elemzése előtt vissza kell kanyarodnunk az október 13-ai minisztertanács említett másik döntéséhez, amelynek alapján gr. Csáky István, a külügyminiszter kabinetfőnöke október 14-én Rómába utazott. Csáky Mussolinivel és Ciano-val folytatott megbeszélései sikeresebbnek tekinthetők, mert — bár a szlovák és ruszin népszavazás gondolatát a Duce lényegében elvetette, — diplomáciai, sőt Kárpátalja vonatkozásában katonai támogatást is kilátásba helyezett.²⁵⁶ Az olaszok a négyhatalmi konferenciára vonatkozó magyar igényt is támogatták, bízva abban is, hogy ezáltal nemzetközi szerephez juthatnak.²⁵⁷ A komáromi tárgyalások és a bécsi döntés között eltelt időszakban, még vehemen-sebben rajzolódott ki, hogy Olaszország Magyarországot támogatja, Németország pedig a magyar etnikai igények elvi elfogadása mellett egyre nyíltabban Cseh-

²⁴⁷ *Szegedi – Maszák*: i.m. 224. Vö: MOL – K 64 – res. pol. – 1938–65 – 1148. A szlovákok valóban félték a népszavazástól. Október közepén tizenkét kormányügynököt küldtek ki, hogy a nép véleményéről tájékozódjanak. Beszámolóik szerint a szlovákság 80%-a Magyarországgal szimpatizált. A jelentés megbízhatóságát csökkentí, hogy az Dvorčáktól származik, de a népszavazástól való félelem igaz volt.

²⁴⁸ *Deák*: Slovensko v politike... i.m. 115.

²⁴⁹ *Deák*: Viedenská... i.m. 29–30.

²⁵⁰ *Szegedy-Maszák*: i.m. 224.

²⁵¹ *Vávra – Eibel*: i.m. 79.

²⁵² MOL – K 64 – res. pol. 1939 – 7/a – 1161.

²⁵³ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Berlin – kimenő – 6321/194.

²⁵⁴ MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1157.

²⁵⁵ MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1201.

²⁵⁶ *Vávra – Eibel*: i.m. 77.

²⁵⁷ OSZK – Kézirattár – Szüllő Géza hagyatéka. X/26. Az olaszok a német túlsúlyt igyekeztek kompenzálni Magyarországot támogatásával.

Szlovákiát.²⁵⁸ A cseh-szlovákiai magyarság egyik vezetőjét, Szüllő Gézát is fogadta Ciano külügyminiszter egy nappal korábban. Ciano határozottan kijelentette neki, hogy Olaszország támogatja a Kárpátokra vonatkozó magyar-lengyel törekvéseket, Pozsonyért azonban nem hajlandó sikra szállni.²⁵⁹ Szüllő a fontosabb olasz lapkiadókat végigjárva azt a következtetést vonta le, hogy Magyarország iránt általános a szimpátia, csak a „taktikázást” nem értik, továbbá, hogy a magyarok elrontották a németekkel a viszonyt.²⁶⁰ Ezekben a hetekben a bécsi rádió naponta sugárzott szlovák és rutén nyelvű magyar-, és lengyelelleses közléseket.²⁶¹

Bár Ribbentrop Ciano-t a négyhatalmi konferenciával kapcsolatos álláspontja megfontolására intette, ő kitarzott.²⁶² Mussolini lépéseket kívánt tenni, hogy egy héten belül külügyminiszteri szintű konferenciát hozzon létre Velencében, vagy Brioniban.²⁶³ Ekkor azonban Csáky megváltoztatta álláspontját. Imrédy a Darányitól kapott telefonjelentés alapján utasította Csákyt, hogy vonja vissza a négyhatalmi konferencia összehívására vonatkozó kérést. „Csáky szidalmazva a németeket és egy kicsit heroizálva (Mielőtt elnyelni hagyjuk magunkat a németek által, meghalunk mind egy szálig!) végrehajtotta az utasítást”.²⁶⁴ Az események további menetét nem befolyásolja, hogy valóban Imrédy utasítására kényszerből, vagy ahogy mások visszaemlékeznek, Csáky németbarát magatartása miatt állt el a négyhatalmi konferenciára vonatkozó kéréstől,²⁶⁵ – az utóbbi mindemellett kevésbé valószínű. Csáky kifejtette Ciononak, hogy a magyar kormány Hitler ellenkezése miatt kész lemondani a négyhatalmi döntésről „már csak azért is, mivel nem szeretné az olasz kormányt kínos helyzetbe hozni, hiszen Mussolini maga mutatott rá arra, hogy az ügyben a németek döntő szerepet játszanak”.²⁶⁶ Az olasz külügyminiszter megdöbbenését követően levonta a megfelelő következtetést, majd Mussolinivel folytatott azonnali megbeszélés után javasolta, ha a tanácskozások megfeneklenek, kérjenek a magyarok döntőbírásgot.²⁶⁷

A magyar politikusok közül többen már ekkor súlyos hibának vélték ezt a lépést, mondván, egy területi rendezést hosszútávra biztosítani csak a nyugati nagyhatalmak egyetértésével lehetséges.²⁶⁸ Imrédy nem látta ennek a kérdésnek a jelentőségét. Azonban igen valószínű, hogy határozottabb magyar kiállás esetén is, csaknem lehetetlen lett volna a nyugati hatalmakat egy újabb konferencia összehívására rávenni. Olaszországon kívül ugyanis ezt mindenki ellenezte. Még a lengyelek is — akik egyébként végig szolidaritásukat fejezték ki — kijelentették, hogy kénytelenek ezzel kapcsolatban teljes rezerváltságot mutatni.²⁶⁹ Lengyelor-

²⁵⁸ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 6577/177.

²⁵⁹ OSZK – Szüllő, X/26.

²⁶⁰ Uo.

²⁶¹ MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1182.

²⁶² DIMK II. 533 (133. szám), 800.

²⁶³ *Szegedy-Maszák*: i.m. 220.

²⁶⁴ Uo. 220. Vö: DIMK II. 533, 800 – 801.

²⁶⁵ *Barcza György*: *Diplomata emlékeim*. Bp., 1994. I. 384.

²⁶⁶ DIMK II. 533, 800 – 801.

²⁶⁷ Uo.

²⁶⁸ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 13. ld: Kánya Kálmán álláspontját.

²⁶⁹ MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1074. Vö: MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1080.

szág ugyanis az egész csehszlovák kérdésben érdekelt volt, s már Münchent is dehonesztálónak érezte magára nézve. Franciaország azzal az indokkal ellenezte, hogy ez esetben cseh-szlovák oldalra kellene állnia és ebben Anglia is bizonyára támogatná.²⁷⁰ A brit diplomácia továbbra sem lépett ki „megfigyelői” szerepéből,²⁷¹ mindenképpen el kívánta kerülni az újabb négyhatalmi konferenciát²⁷² már csak azért is, nehogy Hitler újabb követelésekkel álljon elő.²⁷³ London legfőbb törekvése továbbra is az volt, hogy ne tegyen hivatalos állásfoglalást, és semmiféle nemzetközi-jogi kötelezettséget ne vegyen magára olyan ügyben, amely — nézete szerint — német érdekszférába tartozik.²⁷⁴ (E törekvése végül sikerrel járt, aminek komoly következményeitől már ekkor sokan tartottak.) Barcza György londoni magyar követ október 17-én Cadogan-nal folytatott megbeszélést, amelynek során átadta a magyar követeléseket tartalmazó jegyzékeket és az etnikai állapotokat bemutató térképeket.²⁷⁵ Cadogan úgy nyilatkozott, hogy a néprajzi alapon álló követeléseket helyesli, a gazdasági, stratégiai, stb. szempontok tárgyalásba történt bevonását elítéli. Remélte továbbá, hogy a nagyhatalmak újabb közreműködését el lehet kerülni.²⁷⁶ Barcza a beszélgetés alapján azt jelentette haza, hogy az angolok „méltányolják békés tárgyalási hajlandóságunkat és türelmünket. Katonai intézkedéseinket Cadogan fel sem hozta”.²⁷⁷

Az október 20-án Erdmannsdorf által Kánya külügyminiszternek átadott javaslattal azonos hivatalos csehszlovák jegyzéket Wettstein János, Magyarország prágai követe október 22-én vette át. Mint említettük, a Ribbentrop által félreértelmezett „Darányi vonalnak” megfelelően a javaslat Pozsony, Nyitra, Kassa, Ungvár és Munkács városokat Cseh-Szlovákiánál hagyta.²⁷⁸ Ez az ajánlat ennek ellenére tanúsította, hogy a cseh-szlovák kormánynak mégis volt fogalma a valóságos etnikai helyzetről. A negyedik — utolsó — cseh-szlovák tervezet ugyanis — az említett városokat leszámítva — jórészt megfelelt a tényleges néprajzi állapotnak. A területnek cseh-szlovák adatok szerint is vitathatatlan magyar jellege volt²⁷⁹ és az elképzeléssel a szlovák autonóm kormány is — „komoly fenntartásait hangsúlyozva” — egyetértett.²⁸⁰ Ez a jegyzék továbbá a magyar diplomácia erőfeszítéseit és a tudományos felkészültséget is dicséri, hiszen a Bécsben ezután megállapított terület 93%-át a cseh-szlovákok — az ismert körülmények hatására

²⁷⁰ MOL - K 64 - res. pol. - 1939 - 7/a - 1210.

²⁷¹ *Čierna - Lantayová*, Dagmar: Podoby česko - slovensko - mad'arskéhu. 1938-1949. Bratislava, 1992. 12.

²⁷² *Ivaničková*: i.m. 253.

²⁷³ *Barcza*: i.m. 383.

²⁷⁴ *Čierna - Lantayová*: i.m. 12.

²⁷⁵ *Szegedy-Maszák*: i.m. 223. Cadogan erről a következőket jegyezte fel naplójában: „Nem olyan rossz, mint gondoltam, azt hiszem, Berlin meghúzta a fékét...”

²⁷⁶ MOL - K 74 - számjel - 1938 - London - bejövő - 6598/100.

²⁷⁷ Uo.

²⁷⁸ MOL - K 74 - számjel - 1938 - Berlin - kimenő - 6321/194. Vö: MOL - K 74 - számjel - 1938 - Berlin - kimenő - 6343/200. Vö: ŠSUA - SSR - SL. K 72. bez. è.Vö: MOL - K - M. 1. Békeelőkészítő osztály iratai - 164. Ez 11 300 km²-t jelentett. Az 1910-es népszámlálás szerint 740 000 lakosából 680 000 volt magyar. 1930-ban a területen 850 000 ember élt.

²⁷⁹ *Deák*: Viedenská... i.m. 30. A területen 494 000 magyar és 168 000 szlovák élt.

²⁸⁰ MOL - K 64 - res. pol. - 1939 - 7/a - 1161. Vö: *Deák*: Viedenská i.m. 30.

ugyan — mégis önként ajánlották fel.²⁸¹ A visszautasítás az említett keleten fekvő határ menti nagyvárosok miatt vált szükségessé. Október 24-én ezért a következő magyar válaszjegyzék lett átnyújtva a cseh-szlovák félnek:

1) „Nem vitás területeket február hó 27-től kezdve 3 napon belül csapataink megszállhassák.

2) Vita tárgyat képező területeken 8 szakaszban külön-külön népszavazást ajánlunk, aminek legkésőbb november 30-ig kellene megtörténnie nemzetközi ellenőrzés mellett. Népszavazás alól Pozsony ki volna véve, amiről külön tárgyalást javasolunk.

3) Javasoljuk csehszlovák nemzetiségek, különösen rutének részére önrendelkezési jog gyakorlati megvalósítását, illetőleg népszavazást nemzetközi ellenőrzés mellett. Hozzáfűzzük, hogy e nélkül a magyar kormány nem garantálhatja Csehszlovákia új határait.

) Amennyiben csehszlovák kormány népszavazásra vonatkozó javaslatunkat nem fogadja el, úgy az egész vitás területre Pozsonyt beleértve és a 3. pontban foglaltakra is arbitrage-t ajánlunk, amelyet nyugati részeken Olasz- és Németország, keleti részeken ugyanezen hatalmak és Lengyelország gyakorolnának.”²⁸²

Magyarország most már hivatalosan döntőbíráskodást kért,²⁸³ javasolva, hogy mindkét fél vállaljon kötelezettséget, hogy annak döntését előre kötelezőnek ismeri el.²⁸⁴ A döntőbíráskodás gondolatát sem támogatták a németek, amelynek egyik oka a „Darányi vonal” körül kialakult ellentét volt.²⁸⁵ A magyar diplomácia Ciano-t ezért az arbitrage támogatásán túl arra is felkérte, hogy járjon közbe a félreértés tisztázása érdekében.²⁸⁶ A német ellenkezéshez Ribbentrop egyéb fenntartásai is hozzájárultak. Tartott attól, ha valamelyik fél nem fogadja el a döntőbíráskodás ítéletét, azt neki kell fegyverrel biztosítani.²⁸⁷ Ciano hivatalos nyilatkozatot kért az érdekelt kormányoktól, hogy a döntést magukra nézve előzetesen elismerik.²⁸⁸ Október 25-én Tiso hozzájárult, majd október 26-án a cseh-szlovák kormány hivatalosan is elfogadta az arbitrage-t.²⁸⁹ A Ciano által kért hivatalos kormány-nyilatkozatot mind Magyarország, mind Cseh-Szlovákia október 29-én tette meg.²⁹⁰ A brit diplomácia úgy nyilatkozott, hogy lemond Münchenben meg-

²⁸¹ *Rónai*: i.m. 130.

²⁸² MOL - K 27 - Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 27. A harmadik pont bevezetője: „a magyar kormányt az az óhaj tölti el, hogy egy olyan állandó helyzet alapjait vesse meg, amely lehetővé tehetné a békés együttműködést mindazoknak a népeknek, amelyek Közép-Európa eme részében helyezkednek el...”

²⁸³ MOL - K 74 - számjel - 1938 - Berlin - kimenő - 6329/197. és 6339/199.

²⁸⁴ MOL - K 27 - Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 27.

²⁸⁵ MOL - K 74 - számjel - 1938 - Berlin - kimenő - 6338/198.

²⁸⁶ MOL - K 74 - számjel - 1938 - Berlin - bejövő - 6338/38. Ribbentrop „Darányi vonallal” kapcsolatos félreértését Erdmannsdorf őszintén megírta Woermann-nak. Vö: *Szegedy-Maszácz*: i.m. 224. A „félreértés” akár Magyarország kész tények elé állításának kísérleteként is értelmezhető.

²⁸⁷ MOL - K 74 - számjel - 1938 - Róma - bejövő - 6689/144.

²⁸⁸ *Deák*: Viedenská... i.m. 31-32.

²⁸⁹ MOL - K 64 - res. pol. - 1939 - 7/a - 1237. Vö: MOL - K 74 - számjel - 1938 - Prága - bejövő - 6716/192. A cseh-szlovák válaszjegyzék figyelmeztetett, ha Németország és Olaszország jóváhagyja Lengyelország részvételét, úgy Cseh-Szlovákia kérni fogja Románia bevonását.

²⁹⁰ MOL - K 64 - res. pol. - 1939 - 7/a - 1262. Vö: *Deák*: Viedenská... i.m. 31-32.

állapított jogáról,²⁹¹ és a német-olasz döntőbíróságot elfogadja. Mindezt az angol külügyminiszter tudatta Franciaországgal, és Olaszországgal is október 26-án.²⁹² Lord Halifax és Cadogan több ízben — mind Barczának, mind a közvélemény előtt — kifejtették, ha egy olyan megállapodás jön létre, amely mindkét félnek megfelel, az jó lesz Nagy-Britanniának is.²⁹³ Ribbentrop október 28-án utazott Rómába, ahol Ciano-nak sikerült rábírnia őt a döntőbíráskodás elvállalására és arra, hogy Kassa, Ungvár, és Munkács ügyében engedjen. A német külügyminiszter a cseh-szlovákokat védve és a magyar népet és vezetőit szidalmazva mindkét ügyben a hozzájárulását adta.²⁹⁴ Engedékenységének oka az volt, hogy Ciano megígérte, nem támogatja a magyar-lengyel közös határ megteremtésére irányuló terveket.²⁹⁵ Az olaszok tehát tudatták a magyarokkal, hogy Kárpátalja megszerzése jelenleg nem lehetséges.²⁹⁶ Október 31-én Villani Frigyes római magyar követ számjeltávirata adta hírül a külügyminisztériumnak, hogy Ribbentrop hozzájárult a három város Magyarországhoz csatolásához.²⁹⁷ Október 30-án pedig a német és az olasz kormány hivatalosan közölte, hogy a tanácskozás november 2-án lesz Bécsben.²⁹⁸ A döntőbíróági ítélet kiterjed az egész magyarok által igényelt területre, tekintet nélkül arra, hogy annak mintegy 93%-át a cseh-szlovákok az előzetes események során hajlandóak voltak átadni.²⁹⁹

A bécsi döntést közvetlenül megelőző napokban nem hivatalos magyar küldöttség utazott Rómába, hogy a pontos határvonalat utoljára egyeztessék az olaszokkal.³⁰⁰ Erről az útról jórészt Rónai András visszaemlékezései adnak részletekbe menő támpontot, aki — mint szakértő — maga is a küldöttség tagja volt.³⁰¹ Eszerint Ciano — a németek előtt is teljes titokban tartva a dolgot — igényelte, hogy néhány magyar szakértő felkészítse őt a bécsi döntőbíróági tárgyalásra.³⁰² Újpeéry szerint a Magyar Külügyminisztériumban született az ötlet, melyről a minisztertanács döntött azzal, hogy politikus semmiképpen nem mehet, nehogy a németek intrikát lássanak az utazás mögött.³⁰³ Meglehetősen „regényes” uta-

²⁹¹ *Romsics Ignác*: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Bp., 1996. 103. Vö: Horthy Miklós titkos iratai. Válogatták: Szinai Miklós és Szűcs László. Bp., 1962. 186.

²⁹² *Szegedy-Maszáék*: i.m. 226.

²⁹³ *Barcza*: i.m. 383. Vö: *Szegedy-Maszáék*: i.m. 225–226. Lord Halifax október 24-i edinburghi beszédében kijelentette, hogy a magyaroknak jogos követeléseik vannak. Bízott benne, hogy meg lehet találni a kielégítő megoldást. Camberlain hasonló szellemben válaszolt Horthy kormányzó október 13-án kelt, hozzá írott levelére.

²⁹⁴ *Szegedy-Maszáék*: i.m. 226.

²⁹⁵ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 27.

²⁹⁶ MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1259.

²⁹⁷ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Róma – bejövő – 6788/158.

²⁹⁸ MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1354.

²⁹⁹ MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 1257. A magyar kormány október 24-i jegyzékében foglalt törekvése – hogy csak a vitás területeken legyen arbitrage, a többi megszállhassák a magyar csapatok – tehát sikertelen maradt. Vö: MOL – K 429 – 28 cs. – Kozma Miklós iratai. A 8 szakaszos népszavazás – Nyitra, Jolsva, Mecenzéf, Kassa, Ungvár, Munkács, Feketeardő – sem valósult meg.

³⁰⁰ DIMK II. 607, 872. A számjel-táviratban foglaltak alapján a látogatás valószínű dátuma október 30. Ciano a római magyar követ útján kért szakértőket Kánya Kálmántól.

³⁰¹ Rónai András, Kardos Béla az Államtudományi Intézet cseh- szlovákiai referense és Újpeéry Elemér követségi titkár.

³⁰² *Rónai*: i.m. 113–114.

³⁰³ *Újpeéry*: i.m. 81.

zást követően³⁰⁴ éjszaka, majd a következő nappal Ciano és titkára a kérdéskörrel igen alapos ismereteket szerzett. Ciano kifejtette, hogy Magyarország a „német-olasz szövetség erőpróbája”,³⁰⁵ az adott helyzetben olasz érdek a magyarok támogatása, akkor is, ha az európai konstellációban a magyarok keveset jelentenek. Ciano a német szakértők által felkészített Ribbentropot a téma ismeretében felül kívánta múlni. Minden lehetséges érvet és ellenérvet, a határszakasz vitás pontjait, stb. meg kívánta ismerni. „Ebben a párharcban én szeretnék az alapos német lenni és szeretném, ha Ribbentrop lenne a felületes olasz,” – jegyezte meg egy alkalommal a beszélgetés folyamán.³⁰⁶

Végül a véglegesnek szánt határt ábrázoló térképen a nyugati határszakaszon — Pozsonytól keletre a nyelvhatár jelentős kanyarokat ír le — Ciano húzott egy egyenes vonalat, mondván, ezt a tárgyaláson majd minden szempontból jobban meg lehet indokolni. Ily módon Magyarországhoz került elég nagy szlovák lakosságú területrészt is. A „Ciano vonalról” értesülve Teleki bosszankodott, hiszen ő valóban néprajzi határt szeretett volna. Imrédy az esettel nem törődött, Kánya pedig cinikusan megjegyezte, hogy a fiatal Ciano bizonyára meg akarta mutatni a németeknek, hogy ő is „valaki”.³⁰⁷ Az esemény végére Esterházy János is megérkezett repülőgépen, de késése miatt csak az eredményről értesülhetett.

Ezek az események vezettek el a bécsi döntőbíróvási tárgyaláshoz, amelyre 1938 november 2-án került sor. Az 1938 november 2-ával kezdődő események ismertetése azonban nem tartozik jelen tanulmányunk keretébe.

---

³⁰⁴ *Rónai*: i.m. 114–116. Az olaszok által küldött különgép a ködben eltévedt, majd az üzemanyag-hiány miatt kényszerleszállást hajtott végre. Az olasz katonaság kémeknek hitte a magyarokat, ennek tisztázása után valószínűtlenül rövid idő alatt sikerült megtenni az utat Rómáig, ahová végül csupán tíz perc késéssel érkeztek meg.

³⁰⁵ Uo. 116.

³⁰⁶ Uo. 114.

³⁰⁷ Újpestery: i.m. 82. A kiküldetést említi: Újpestery: i.m. 78–82. és *Rónai*: i.m. 112–117.

Csős László

„KERESZTÉNY POLGÁRI ÉRDEKEK SÉRELME NÉLKÜL...”*

Gettósítás Szolnokon 1944-ben

I. Bevezető

A nyolcvanas évek végétől kezdve, majd különösen az 1944-es deportálások ötvenedik évfordulója kapcsán megjelent, a magyarországi Vészkorszak történetével foglalkozó számos szakcikket, tanulmányt és egyéb írást látva a laikus szemlélő talán úgy érezheti, hogy ez a hazai történeti irodalom legteljesebben feldolgozott témáinak egyike, sőt nehéz elkerülni annak vádját is, hogy a Holocaust túl nagy szerepet kap a magyar tudományos életben.

A látszat azonban megtévesztő: a nagy tömegű kiadványnak csak töredéke a színvonalas, eredeti dokumentumokon alapuló feldolgozás, így a témán belül akadnak még elvégzendő feladatok és vitás kérdések. Ilyen probléma a vidéki gettók és deportálások története is.

Randolph L. Braham monográfiájában a Magyarországon megjelent forráskiadványokra és feldolgozásokra, izraeli és amerikai levéltárak anyagára, valamint a hitközségek emlékkönyveire támaszkodott a helyi gettók és gyűjtőtáborok leírásában.¹ A kérdés hazai szakértői körében általános az a meggyőződés, hogy szükség van az általa megrajzolt kép árnyalására, kiegészítésére, illetve módosítására a megyei — valamint a hitközségi és egyházi — levéltárak zsidóüldözéssel kapcsolatos iratainak feldolgozása révén. Mindez aktuális maradt azután is, hogy 1997 őszén napvilágot látott a mű átdolgozott második kiadása.²

Úttörő vállalkozás volt e tekintetben Molnár Judit 1995-ben megjelent munkája, mely a „zsidótlantítás” egyik funkcionális egységére, a csendőrkerületre alapozva tárgyalja a problémát.³ A hazai történettudomány továbbra is adós a többi kilenc csendőrkerület eseményeit bemutató szintézisekkel, sőt még a kisebb, a gettósításban szerepet játszó közigazgatási egységek, a vármegyék, azon belül a járások és megyei városok 1944-es történetéről sem jelentek meg összefoglaló, a rendelkezésre álló valamennyi elsődleges forrást kimerítő munkák.⁴

* A kutatást a J. & O. Winter Fund, New York támogatta

¹ *Randolph L. Braham: The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary. Vol. I-II.* New York, Columbia University Press, 1981. Első magyarországi kiadása: Randolph L. Braham: *A magyar Holocaust I-II.* Bp., Gondolat – Blackburn International Incorporation, Wilmington, 1988.

² *Randolph L. Braham: A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon I-II: (2., bővített és átdolgozott kiadás)* Bp., Belvárosi, 1997. (a továbbiakban: *Braham* i. m.)

³ *Molnár Judit: Zsidósors az V. (szegedi) csendőrkerületben.* Bp., Cserépfalvi, 1995. (a továbbiakban: *Molnár J.* i. m.)

⁴ Győr-Moson-Pozsony vármegye tekintetében ld. *Berkes Tímea: A „végső megoldás” Győr-Moson-Pozsony vármegyében.* Szakdolgozat, JATE, 1995., illetve A bürokrácia tehetetlensége. In: *Történelmi Szemle*, 1995. 2. sz. 217–228.

A Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei Holocausttal kapcsolatos források tanulmányozása megerősítette a szerzőt abban, hogy a vidéki levéltárakban fontos feladat lenne a fent említett kutatómunka elvégzése. Az eddig megjelent szakirodalom szűkszavúan számol be a vármegyében történt eseményekről, emellett számos téves adatot és megállapítást tartalmaz.

Braham monográfiája Szolnok mellett csak öt megyei település gettósításáról emlékezik meg, a jegyzetekkel együtt mintegy másfél oldal terjedelemben.⁵ A vármegyei főjegyzőt alispánként, a Tiszai középjárás főszolgabíráját rendőrtisztként említi és tévesen adja meg a szolnoki gettó helyszínét is.

A Vádirat a náciizmus ellen című, Karsai Elek és Benoschofsky Ilona által szerkesztett dokumentumgyűjtemény kiadása a harmadik kötetnél megszakadt, így az már nem tartalmazza a vidéki zsidóság történetére vonatkozó, 1944. május 15-e után keletkezett iratokat.⁶

Ezt a hiányt azóta sem sikerült betölteni, noha a vidéki levéltárak zsidóüldözéssel kapcsolatos anyagából 1994-ben bő válogatást tettek közzé.⁷ A füzetsorozat oktatási segédanyagok készültek, a Holocaust-szaktudomány szempontjából azonban egységes szakmai koncepció, elsősorban egy érdemi szerkesztői bevezető és az iratokhoz fűzött kommentár hiányában használhatatlan.

Bizonytalan forrásértékük ellenére a vidéki zsidó közösségekről íródott emlékkönyvek is segíthetik a kutatásokat, bár túlnyomórészt szubjektív forrásokra támaszkodnak. A Szolnokon megjelent kiadvány értékes adatokat tartalmazó összeállítás, levéltári dokumentumokat is közöl, a kutatásban való felhasználhatóságát azonban korlátozza az, hogy az idézett iratok származási helyét nem közli.⁸

Molnár Judit említett monográfiája alapvető szakirodalma a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei Holocaust kutatásának, elsősorban a gyűjtőtáborokba koncentrálás és deportálás, valamint az ezt megelőző szegedi értekezlet eseményeinek tekintetében. A két jársági járás kivételével Jász-Nagykun-Szolnok megye is a IV. deportálási zónához (V. és VI. csendőrkerület) tartozott, így ott is hasonló központi alapelvek érvényesültek.

Jelen dolgozat forrásául elsősorban a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár zsidóüldözésekkel kapcsolatos anyaga szolgált. A megye közigazgatási irataival igen mostohán bánt a történelem: teljesen megsemmisültek az 1938–1944 között keletkezett főispáni és alispáni iratok, a főszolgabírói iratok is csak hiányosan maradtak fenn. Sok közülük azonban megtalálható a megyei városok és községek irataiban, a történeteket ezek, továbbá egyéb korabeli dokumentumok (csendőrség, pénzügyőrség iratai) alapján kíséreltük meg rekonstruálni. A szolnoki zsidó hitközség irattárának túlnyomó része szintén elpusztult, adatokat csak az 1945 utáni időszakra szolgáltatathat.

⁵ Braham i. m. 681, 696–697. és 740–741., a jegyzetek 708, 712–713. és 763.

⁶ Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 1. kötet (1944. március 19. – 1944. május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig.) Szerk.: Benoschofsky Ilona – Karsai Elek. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1958. (a továbbiakban: Vádirat 1.). 2. kötet (1944. május 15. – 1944. június 30. A budapesti zsidóság összeköltöztetése.) Szerk.: Benoschofsky-Karsai E. Bp., MIOK, 1960. 3. kötet (1944. május 26. – október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése) Szerk.: Karsai E. Bp., MIOK, 1967. A sorozat a Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) mikrofilmgyűjteménye alapján készült.

⁷ Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. (Iratok a Jász-Nagykun-Szolnok megyei levéltárból) Szerk.: Ságvári Ágnes. Bp., Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, 1994. (a továbbiakban: Dokumentumok...)

⁸ A szolnoki zsidóság története 1840–1944. Írta és összeállította: Varga Béla. Szolnok, Damjanich Múzeum, 1994. (a továbbiakban: A szolnoki zsidóság története)

Fentiek mellett tanulmányoztuk a vármegyei tisztviselők (jegyzőkgig bezárólag), rendőr és csendőrparancsnokok népbíróági peranyagát is – ezekhez számos esetben csatoltak eredeti iratokat, tervrajzokat.

A szubjektív kútfők között említjük az 1944. március-október közötti időszakban a vármegyében megjelent tizenhat lapot, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság jegyzőkönyveit és a memoárokat. Utóbbiak elsősorban levéltári források alapján bizonyítótények alátámasztására, illusztrálására szolgálhatnak. A szolnoki gettósítás eseményeire vonatkozólag ilyen forrás Varga Béla 14 esztendő korában írt naplója.⁹

Ez a tanulmány egy Jász-Nagykun-Szolnok megye Holocaustjával foglalkozó nagyobb vállalkozás része. Célja elsősorban annak bemutatása, milyen előzményekkel és milyen körülmények között fosztották meg fokozatosan jogaitól és javaitól, majd hogyan szállították gettóba Szolnok megyei város zsidó lakosságát, de láttatni kívánja a várost, mint gettósítást szervező központot is. Emiatt, de a rendelkezésre álló adatok jellege miatt is gyakran utal a vármegyei eseményekre. Utóbbiak részletes ismertetése csakúgy, mint a szolnoki gyűjtőtábor és deportálások története újabb tanulmány témája lesz. A keresztény egyházak szerepének tárgyalása, a kérdés fontossága és a levéltári anyag jellege — az egyházkerületi, illetve közigazgatási beosztás jelentős eltérése — miatt szintén meghaladja munkánk kereteit.

II. Szolnok zsidósága a Vészkorszak előtt

A szolnoki zsidó közösség a katasztrófa küszöbén alig több mint egy évszázados múltra tekinthetett csak vissza, a város életében játszott szerepük azonban ennél jóval régebbi. Korábban is gyakorta fordultak meg izraelita kereskedők a város területén, de állandó letelepedésüket Szolnokon éppúgy, mint a kiváltságokat féltékenyen őrző jász és kun területeken sokáig tiltották.¹⁰ A törvények ugyan megengedték a bőr- és gyapjúkereskedő, házaló, sör- és szeszfőzéssel foglalkozó zsidók számára, hogy a városba jöjjenek áruikkal, de napnyugtakor távozniuk kellett. A későbbi vármegye területén élő zsidóság előszeretettel telepedett meg a kiváltságos területek peremén és innen bejárva vették ki részüket — egyre nagyobb számban — Szolnok és a jászkun települések helyi és közvetítő kereskedelméből. Legjelentősebb központjuk a térségben a 18. század elejétől a 19. század közepéig Tiszabő volt.

Miután az 1840. évi XXIX. tc. lehetővé tette a zsidók letelepülését bárhol az országban,¹¹ a továbbiakban Szolnok város tanácsa sem gördített akadályt az izraelita vallásúak beköltözése elé. Az első ilyen engedélyt 1841-ben az abonyi illetőségű Hay Ignác tímármester és kereskedő számára adták ki.

1844-ben még csak négy, 1846-ban tizennégy zsidó élt Szolnokon, majd az 1846–1850 között lezajló utolsó nagy bevándorlás nyomán ugrásszerűen felduzzadt a közösség létszáma. Az 1850–51-es népszámlálás 145 „zsidó nyelvű és vallású” lakost

⁹ Varga Béla: Nehéz napok – egy fiú naplója. In: Jászkunság, 1984. 2. sz. 36–41. (a továbbiakban: Varga B. i. m.)

¹⁰ 1700-ban egy kikeresztelkedett zsidó tartott fenn rövid ideig mézsárszéket a városban, 1718-ból két serfőző nevét említik a források. Botár Imre: Szolnok települési, népességi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. Szolnok, Rényi Dezső Könyvnyomdája, 1941. 37–38.

¹¹ A törvény értelmében az országban született, illetve az itt lakásra engedélyt nyert zsidók Magyarországon (a bányavárosok kivételével) „akárhol szabadon lakhatnak”, kereskedelmi és ipari tevékenységet űzhetnek. Magyar Törvénytár. Az 1836–1868. évi Törvénczykkek. Bp., Franklin, 1896. 175–176.

regisztrált a városban.¹² Ekkor a nagy parasztlázadás eseményei nyomán elsősorban Galíciából, emellett pedig Morvaországból érkeztek zsidó bevándorlók Magyarországra. A szakirodalom az előbbi csoportot mint a feltétlen hagyománytisztelet és vallási ortodoxia képviselőit, az utóbbit viszont az egyházi reform és újítások, a neológ irányzat híveiként tartja számon.¹³ Varga László joggal hívta fel a figyelmet ezen vélemény némileg általánosító voltára és arra, hogy a teljes képhez szükséges volna feltárni számos vezető neológ személyiség származását.¹⁴

A szolnoki közösség 1854-ben a cseh-morva bevándorlók közül választott rabbit, Klein Elkán személyében¹⁵ és hamar a vallási újítások útjára lépett, ez megerősíteni látszik a morvaországi emigránsokat a neológiával azonosító nézetet, bár részletes adataink a betelepülők eredeti lakhelyéről nincsenek. Az azonban valószínű, hogy Szolnok hitközségének kialakulásában és fejlődésében a magyarországi zsidóság három nagy csoportja közül ez játszott meghatározó szerepet.¹⁶

A közösség vezető rétege többségében a vallási reform híve volt, aktív közéleti és politikai tevékenységet folytatott, céljának tekintette a zsidó emancipáció megvalósítását és a magyar nemzeti érdekek támogatását. Úttörője, egyben egyik fő haszonélvezője volt a város modernizációs, iparosodási folyamatának.

A 19. század közepén beáramló zsidóság elsősorban monokultúrás (gabonatermesztés, csekély szőlészettel kiegészítve) mezőgazdaságra és külterjes állattenyésztésre épülő gazdálkodást folytató, etnikailag szinte teljesen homogén népességet talált a Jászkunság és Külső-Szolnok vármegye területén. Az ipari tevékenység egyes helyi szükségletekre dolgozó kézműipari ágak kivételével hiányzott, csakúgy mint a nagyobb arányú kereskedelem. Ez korábban egyéb idegen kereskedő elemek, túlnyomórészt görögök kezében volt, akiket a 18. század utolsó harmadától a 19. század közepéig húzódozó konkurenciaharc során a zsidók teljesen kiszorítottak.¹⁷

A zsidó migráció egyik elsődleges célpontja Szolnok volt. Az ide igyekvők felismerték azt a tendenciát, hogy a hitközség alapításakor még alig több, mint 11 ezer fős, túlnyomórészt katolikus népességű kisváros gazdaságföldrajzi adottságai (vasúti és közúti csomópont, tiszai átkelőhely) révén a kapitalista fejlődés letéteményese lesz a jászkun területekkel szemben. A zsidóság mellett nagy mértékű volt a keresztény, főként református kereskedő és iparos elemek beköltözése is, a felekezeti keveredés

¹² *Palugyay Imre*: Jász-Kún-Kerületek s Külső Szolnok megye leírása. Pest-Pozsony, Heckenast, 1854. 354.

¹³ *Braham* i. m. 78–81. továbbá: *Marton Ernő*: A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez. Kolozsvár, Fraternitás, 1941.

¹⁴ *Varga László*: Zsidó bevándorlás Magyarországon. In: *Századok*, 1992. 1. sz. 59–79., 77.

¹⁵ A szolnoki hitközség történetével kapcsolatosan alapvető forrás *Heves Kornél* munkája: A szolnoki hitközség története. In: *Új hiszekegy. Beszédek, imádságok és egyéb írások. Szolnok, szerző kiadása (Wachs Nyomda), 1938. 299–325. (a továbbiakban: *Heves 1938.*)* Több olyan dokumentumot is feldolgozott, melyek az 1919-es szolnoki események során a hitközségi levéltár nagy részével együtt megsemmisültek. A rabbiválasztásról lásd: *Heves 1938. 302.*

¹⁶ Lásd erről: *Braham* i. m. 78–80.

¹⁷ A folyamatot részletesen *Papp Izabella* tanulmánya ismerteti: Görögök és zsidók gazdasági helycseréje a Jászkunságban. In: *Zounuk (a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve) 5. sz. (1990.) 25–54. lásd továbbá: Hanák Péter*: A zsidóság és a kereskedelem megújítása Magyarországon. In: *A magyarországi zsidóság gazdaságtörténetéről. Beszámoló az 1988 januárjában Jeruzsálemben tartott konferenciáról. Összeállította: Kovács Mária – Varga László.* In: *Történelmi Szemle*, 1987–88. 3. sz. 249–255.

szintén kedvezett a zsidók betelepülésének. Szolnok 1876-ban, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye létrehozásakor megyeszékhely lett, mely további lökést adott a fejlődésnek. Ez a prosperitás az első világháborúig lényegében töretlen volt, a város lakosságával együtt az izraelita közösség lélekszáma is egyenletesen emelkedett.

Szolnok néhány esztendő alatt a térség legjelentősebb és legnépesebb zsidó közösségének lakóhelyévé vált, ezt az is jelezte, hogy 1868-ban a huszonhat községkerületi székhely egyike lett, Borsod és Heves vármegye, valamint a Jászság és a Nagykunság hitközségei tartoztak hozzá.¹⁸

A század utolsó éveitől a világháborúig eltelt időszakot tekinthetjük a közösség virágkorának. Ebben nagy szerepet játszott Lippe Vilmos, aki 1897-ben került a hitközség elnöki székébe. Sikertörténet, hogy a vallási belharcok nyomán kettévált hitközség szervezetileg újra egyesüljön. Kezdeményezésére 1898–1899-ben a gyarapodó számú hívek befogadására új templomot emeltek. A Baumhorn Lipót tervei szerint épült zsinagóga — ma is Szolnok legimpozánsabb épületeinek egyike, méltó párja tervezője szegedi remekművének — a Tisza partján, a katolikus és református templommal egy vonalban, azoktól egyenlő távolságra épült fel, elhelyezésével szimbolizálva a szolnoki zsidóság integrációs törekvéseit, méreteivel pedig gazdasági erejét. A régi, 1855-ben épült Csarnok utcai zsinagóga ettől kezdve az ortodox imaközösség szertartásainak helyéül szolgált.

1898-ban választották rabbivá dr. Heves Kornélt (1870–1945), aki egészen a deportálásig a közösségnek nem csak papja, de szellemi vezére és politizáló irányítója is volt. Az integráció és a magyar nacionalizmus következetes híveként elszántan szállt szembe a cionista mozgalommal és mindvégig a feltétlen hazafiság, a vallási tolerancia és megbékélés hirdetése jellemezte közéleti és lelkipásztori tevékenységét.

A szolnoki zsidóság elitjének magatartása és nézetei az első világháború és a forradalmak nyomán előállt teljességgel megváltozott helyzetben sem alakultak át gyökeresen. A róluk alkotható kép megfelel a magyar zsidóság vezetőiről Braham által adott elemzésnek.¹⁹ Továbbra is követni igyekeztek a hagyományos konzervatív-arisztokrata értékrendet és szoros kapcsolatokat tartottak fenn a keresztény vezető réteggel. Kivették részüket a világháborús erőfeszítésekből, majd élharcosai voltak az ellenforradalomnak is. 1919 májusában a Tanácsköztársaság hadserege számos tekintélyes zsidó polgárt is letartóztatott, közülük nyolcat kivégeztetett Szamuely Tibor véstörvényszéke. Sok támogatója akadt, főként a szolnoki zsidóság gerincét alkotó középosztály köréből a szociáldemokrata és liberális elveknek is. A proletárdiktatúra híveinek aránya a túlnyomórészt kistulajdonos, önálló iparos és kereskedő elemekből álló közösségben minimális volt.²⁰

A helyi zsidóság hűségesen támogatta az 1919-ben hatalomra került, a keresztény és nemzeti jelleget hangsúlyozó kurzust, nem véve tudomást arról a tényről, hogy az antiszemitizmus immár a hivatalos politika rangjára emelkedett.

¹⁸ Izraelita községkerületek beosztása, 1968. Lásd: Magyarországi zsidó hitközségek 1944: április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész: Adattár. Közzéteszi: *Schweitzer József*, sajtó alá rend.: *Frojimovics Kinga*. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994. (a továbbiakban: Adattár) B. kötet, 833.

¹⁹ *Braham* i. m. 87–92.

²⁰ A szakirodalom a Vörös Hadsereg szolnoki toborzásában és szervezésében vezető szerepet játszó Weisz Antal ifjúmunkás nevét említi. Lásd: *Szabó László – Szabó István*: Szolnok. In: *Adatok Szolnok megye történetéből II. Szolnok, Szolnok Megyei Levéltár, 1989. 233–292., 247.*

1. táblázat. Zsidók száma és aránya Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 1880–1941 között.

	J-N-Sz lélekszáma	izraeliták	
		száma	aránya (%)
1880	278.443	8319	3.0%
1910	373.964	10313	2.8%
1920	387.225	9024	2.3%
1930	412.509	8062	1.9%
1941	424.966	7442	1.8%

2. táblázat. Zsidók száma és aránya Szolnokon 1880–1941 között.

	Szolnok lélekszáma	izraeliták	
		száma	aránya (%)
1880	18.247	1112	6.1%
1910	28.778	2062	7.2%
1920	32.539	2103	6.5%
1930	38.764	2098	5.4%
1941	42.011	2590	6.2%

A vármegye zsidóságának lélekszáma jelentősen elmaradt az országos átlagtól, 1941-ben kevesebb mint 2 százalék volt, szemben a majdnem 5 százalékos országos arányszámmal. 1910-ben még tízezer fő feletti létszáma az utolsó népszámlálás idejére hét és félezer alá esett vissza. Szolnok izraelita vallású lakossága viszont az 1920 utáni két évtizedben is egyenletesen gyarapodott. A jelenség oka egyrészt a város dinamikus demográfiai fejlődésében — a nem zsidó lakosság nagyobb arányban nőtt, a zsidók aránya 7.2%-ról 6.2%-ra csökkent — másrészt a zsidóság belső migrációjában keresendő: a községekben, kisebb megyei városokból sokan költöztek a megyeszékhelyre.

A vármegye zsidóságának az egyes értelmiségi foglalkozások körében betöltött szerepéről az alábbi táblázatok nyújthatnak tájékoztatást:

3. táblázat. Az izraelita vallásúak százalékos aránya egyes értelmiségi foglalkozások keresői körében, 1920.²¹

	gazdasági tisztviselő	ipari tisztviselő	kereskedelmi- és hiteltügyi tisztviselő	közlekedés	közigazgatás	igazságszolgáltatás	ügyvéd	egyház	tanügy	közegészségügy	orvos	egyéb
Jász-N.-Szolnok vármegyék	27.2	44.8	34.8	8.6	2.4	23.8	41.7	10.0	4.7	19.0	36.4	16.5
Magyarország	20.9	28.8	30.3	6.8	3.4	19.5	43.4	10.6	4.9	17.2	42.9	11.4
	22.3	39.1	46.4	11.5	4.4	27.6	50.6	12.0	9.0	24.9	46.4	22.2

²¹ Magyar Statisztikai Közlemények 76. kötet. Az 1920. évi népszámlálás VI. Bp., Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1929. 111.

4. táblázat. Az izraelita vallásúak százalékos aránya egyes értelmiségi foglalkozások keresői körében, 1930.²²

	gazdasági tisztviselő	ipari tisztviselő	kereskedelmi tisztviselő	hitelügyi tisztviselő	közlekedés	közigazgatás	igazságszolgáltatás	ügyvéd	egyház	tanügy	közegészségügy	orvos	egyéb	állatorvos	magánmérnök
J.-N.-Sz.	23.0	20.3	44.1	26.8	4.0	1.0	21.0	42.5	11.0	2.8	15.3	30.1	6.3	27.7	31.2
vm	15.6	20.3	37.4	25.9	3.3	1.3	18.6	41.2	12.0	3.1	14.1	29.2	6.6	22.7	17.2
Mo	16.5	33.4	52.8	35.8	6.5	1.7	26.6	49.2	12.6	6.2	20.7	34.4	17.1	24.0	30.5

Az adatok igazolják, hogy a helyi zsidóság, részben a numerus clausus törvény nyomán külföldi egyetemekre kényszerült és végül a nem Szolnokon elhelyezkedő fiatalok miatt, részben demográfiai csökkenéséből adódóan már a korlátozó zsidótörvények előtt is kezdett kiszorulni számos értelmiségi pályáról. Egyedül a vármegyei ügyvédi kamarában növekedett folyamatosan a zsidók száma, 1944-re már meghaladta az 50%-ot, ez a közszolgálati pályákról való kirekesztéssel, valamint a magánpraxis által nyújtott kedvezőbb anyagi lehetőségekkel magyarázható.

Az 1930-as népszámlálás eredményei szerint Jász-Nagykun-Szolnokban az értelmiségi foglalkozásúak 12.7%-át alkották izraeliták — a vármegyék átlaga 12.1% volt —, illetve az itt zsidóként regisztrált lakosságnak majdnem egy negyede (23.3%) végzett szellemi munkát, ami a többi vármegyével összehasonlítva igen jó arány.²³

A megye alapvetően mezőgazdasági jellege miatt elsősorban a zsidó gazdasági tisztviselők, valamint állatorvosok az országos átlagot is jelentősen meghaladó számaránya érdemel figyelmet. Kiemelkedő volt ezen felül — országos összehasonlításban — a magánzóként dolgozó mérnökök aránya. Szintén nehezen nélkülözhető réteget alkottak a jogi pályákon, a nagyobb kereskedelmi vállalatok irányításában és a közegészségügyben dolgozó izraelita vallásúak.

Az iparban és a kereskedelemben betöltött zsidó szerepről nincsenek hasonló statisztikai adatok, viszont egyéb források adnak némi tájékozódási lehetőséget.

A húszas évekből származó összesítés szerint az akkor 2100 lelket számláló közösségből 369 fő volt iparos vagy kereskedő,²⁴ míg az 1944 áprilisában iparendélyvel

²² Magyar Statisztikai Közlemények 114. kötet. Az 1930. évi népszámlálás VI. Bp., Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1941. 167.

²³ Magyar Statisztikai Közlemények 114. kötet. Az 1930. évi népszámlálás VI. Bp., Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1941. 166–167.

²⁴ Magyar Zsidó Lexikon. Szerk.: Ujvári Péter. Bp., Pallas, 1929. 864. A lexikon gyakran közöl pontatlan, bizonytalan adatokat, ezért ezt az információt kritikával kell kezelnünk.

rendelkező zsidókat felsoroló irat 296 nevet tartalmaz.²⁵ Eszerint a mintegy hatszáz családfőből 130 tartott fenn üzlethelyiséget, körülbelül 160 pedig önálló iparúzó volt. Mivel egy engedéllyel többen is működhettek, illetve nem volt ritka, hogy valakinek két, sőt három iparigazolványa is legyen, az adat nem pontos, de jelzi, hogy az önálló iparos-kereskedő réteg száma, közösségen és városon belüli aránya, ezzel jelentősége és egzisztenciális helyzete is jelentősen visszaesett a korlátozó intézkedések és gazdasági nehézségek nyomán.

A város kulturális, művészeti életének közismert és megbecsült alakjai voltak a zsidó pedagógusok, zenészek, képzőművészek, költők és publicisták. Soraikból a teljesség igénye nélkül említjük a hittudományi munkáin kívül több kötetnyi szépirodalmi művet is megjelentető Heves Kornél mellett a szolnoki Művésztelepen alkotó Fényes Adolf (1867–1945) és Zádor István (1882–1963) festőművészek, valamint a neves szolnoki születésű újságíró, Szabó Barna (1892–1944) nevét.

A jogok és életlehetőségek terén 1938-tól bekövetkező újabb korlátozásokra, melyek súlyosan megrendítették a közösség nagy többségének anyagi alapjait, a város zsidósága a karitatív, kulturális és hitéleti tevékenység fokozásával válaszolt. Ösztöndíjakat alapítottak a külföldön tanuló diákok számára, segélyezték a munkanélkülieket, utóbb gyűjtőakciókat szerveztek a munkaszolgálatosok és hozzátartozóik megsegítésére.

A szolnoki zsidóság vezetői az egyre nehezebb helyzetre a feltétlen nemzethűség és hazafiasság hangsúlyozásával válaszoltak, a közösség tagjait kitartásra, szorgos munkára és a jogfosztások hősies eltűrésére ösztönözték.

Heves Kornél beszédeiben lelkesen köszöntötte a magyar revízió eredményeit és csatlakozott a hivatalos ideológia kormányzót éltető szólamaihoz. 1942-ben így beszélt a munkaszolgálat megalázó rendszere ellen tiltakozó sorkötelesekhez: „Ne szégyeljétek hát a munkát, kedves fiatal barátaim, hisz katonák vagytok ti is, a munkatáborban küzdő katonák. (...) Legyetek büszkéek, hogy ásót, csákányt, kalapácsot adtak a ti kezetekbe. Mutassátok meg, hogy megálljátok helyeteket a munka terén is. Mindaddig, míg hazánkért dolgoztok, éppoly szolgálatot végeztek ti is, mint katonatársaitok künn a harc mezején.”²⁶

A helyzet túlélésére való törekvés és a magyar államhoz fűződő feltétlen lojalitás jellemezte Szolnok vezető zsidó személyiségeit az 1944-es katasztrófa idején is.

III. Üldöztetés a német megszállást követően

Már öt nappal a megszállás után, 1944. március 24-én Budapestre, a Pesti Izraelita Hitközség Síp utcai központjába rendelték dr. Mandel Sándor ügyvédet, a szolnoki hitközség, egyben a XI. izraelita községkerület elnökét. A levélben tájékoztatták arról is, hogy létrejött az egész magyarországi zsidóságot képviselő és irányító szervként a Magyar Zsidók Központi Tanácsa.²⁷

²⁵ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár (a továbbiakban: SzML), Szolnok polgármesteri iratai (a továbbiakban: pm. ir.) 501/1945. Az irat a külön kezelt Holocaust-gyűjteményben található (a továbbiakban: k. k.)

²⁶ *Heves Kornél*: Hozzám könyörgünk... Imádságok. Beszédék. Versek. Szolnok, szerző kiadása (Wachs Nyomda), 1943. 14–15.

²⁷ *Varga B.* i. m. 80. és *Braham* i. m. 446.

Utóbbi német utasítások nyomán hozták létre a megszállás másnapján a német, illetve magyar hatóságok és a zsidóság közötti kapcsolattartás — azaz a parancsok gyors továbbítása és teljesítése —, valamint igazgatási feladatok ellátása érdekében.²⁸ A március 28-án délelőtt 11-kor kezdődő tanácskozáson határoztak a Központi Tanács mellett működő országos szervezet létrehozásáról.²⁹

Mandel Sándor, akárcsak a vidéki elnökök túlnyomó része, optimista álláspontra helyezkedett a fizikai megsemmisítés képét megrajzoló, elsősorban a cionisták által hangoztatott vélekedésekkel szemben.³⁰ Hazatérése után a hatóságokkal való együttműködésre és a budapesti tanácstól kapott irányelvek pontos végrehajtására rendezkedett be.

Gyakorlatilag már ekkortól kezdve működött a helyi zsidó tanács, bár hivatalosan csak közel másfél hónap múltán nevezték ki. Az április 22-én megjelent kormányrendelet³¹ minden Magyarországon élő zsidót a Magyarországi Zsidók Szövetsége alá rendelt, egyben intézkedett a „zsidó jellegű egyesületek” feloszlításáról. „A vidéki zsidó tanácsok megalakulására vonatkozóan a dokumentumok ellentmondások” — írja Molnár Judit. „Egyes helyeken maga a Központi Tanács állította fel helyi szervezetét, máshol — s ez a gyakoribb eset — a közigazgatási vezetők nevezték ki a zsidók érdekeit képviselő vezetőket.”³² Szolnokon az utóbbi történet, bár a kinevezés merő formalitás volt, mivel a tanács már működött, tagjai a közösség irányításában addig is vezető szerepet játszó személyiségek voltak és a helyi közigazgatás csak szentesítette megalakulását.

Dr. Szabó Ferenc polgármester a gettósítás előestéjén, május 12-én, pénteken átiratot intézett a zsidó hitközség elnökéhez, melyben felszólította, hogy másnap délelőtt fél tízig jelentse be a zsidó tanács névsorát. Közölte továbbá, hogy a testület tagjai „egyenként és egyetemlegesen” felelősek lesznek azért, hogy valamennyi szolnoki zsidó bevonuljon a gettóba.³³ A tanács Mandel elnökletével alakult meg, tagjai — Varga Béla naplója szerint — dr. Csató Dávid községkerületi alelnök, dr. Török Lajos iskolaszéki elnök (mindketten jogászok), Weisz Ignác textilkereskedő és Singer Ferenc, az ortodox imaegyesület képviselője voltak.³⁴

A vármegyei közéletben is látszólag a megszokott mederben folytak tovább az események. A sajtó Szolnokon is a hallgatást választotta, nem tudósított a megszállás tényéről és arról is csak április 5-én szerezhettek az olvasók tudomást, hogy „letárgyalta

²⁸ Vádirat 1. 23–24. A Központi Tanács tevékenységére vonatkozóan lásd: Hungarian Jewish Studies Vol. 3. Ed. by Randolph L. Braham. New York, World Federation of Hungarian Jews, 1973. Utóbbi kiadványra támaszkodva Schmidt Mária is közzétett egy válogatást a Központi Tanács dokumentumaiból: Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács. Bp., Minerva, 1990.

²⁹ Braham i. m. 446.

³⁰ Az előbbi véleményt legmarkánsabban Freudiger Fülöp hangoztatta: „sok fájdalomra és nélkülözésre kell felkészülnünk, de az életünkért nem aggódom.” Lásd: Braham i. m. 447.

³¹ Az 1520/1944. M. E. sz. rendelet a „zsidók önkormányzata és érdekképviselője tárgyában”. Budapesti Közlöny (a továbbiakban: BK), 1944. április 22. 90. sz. – Vádirat 1. 191–194.

³² Molnár J. i. m. 121–122.

³³ A 111.911/1944. sz. polgármesteri átirat. Idézik: Budapest Főváros Levéltára Népbírói iratok (a továbbiakban: BFL Nb.) XVII/1016/1948. dr. Szabó Ferenc polgármester és társai — dr. Kerekes Sándor főjegyző, dr. Molnár János és Kmetty György tanácsnokok — pere, 59. és 107.

³⁴ Kaposvári Gyula: Nehéz napok. Részletek egy 15 éves fiú 1944-es szolnoki naplójából. In: Jászkunság, 1975. 1–2. sz. 21–28., 25.

a minisztertanács a zsidó rendeleteket”.³⁵ Továbbra is közölték a megye belpolitikai életének fontosabb eseményeit. Szinte szimbolikusan tekinthető, hogy az előbbi idézettel azonos oldalon Horthy Miklós országlásának negyedszázados évfordulóját ünneplő vezércikk olvasható.³⁶

Itt kell utalnunk Szolnok városnak a közigazgatásban és így a zsidóellenes rendeletek végrehajtásában elfoglalt pozíciójára. Mint említettük, a város 1876 óta volt az akkor megalakult Jász-Nagykun-Szolnok vármegye székhelye. A vármegye élén — 1939 óta — báró monyorói Urbán Gáspár főispán állt. A közigazgatás irányítása, ezzel a gettósítási folyamat végrehajtása azonban Alexander Imre alispánra hárult, aki 1920. június 21-e óta töltötte be a posztot. A vármegye területe hat járásra oszlott, élükön főszolgabírákkal, továbbá hat megyei városra.³⁷ A Jászság két járása (Jászsági felső- és Jászsági alsó járás, Jászberény és Jászapáti székhellyel) az I. (budapesti) csendőrkerülethez, a Tiszai alsó járás (székhely: Tiszaföldvár) az V. (szegedi) csendőrkerülethez tartozott. Szorosabb egységet képezett viszont a többi járás, mert ezek mind a VI. (debreceni) kerület részét alkották, Jászberényt leszámítva az összes megyei várossal együtt. Ezek a Tiszai felső-, a Tiszai közép- és a Központi járás, Kunhegyes, Törökszentmiklós és Szolnok székhellyel. Szolnok megyei város lévén, első tisztviselője a polgármester volt, de itt székeltek a vármegye vezetői és Scheftsik István is, aki 1923 óta látta el a Központi járás főszolgabírói tiszteit.

A vázolt szervezetből következett, hogy a március 19. után sorozatosan kiadott jogfosztó rendeleteket, a gettó létrehozásával együtt az alispánnak, illetve a neki alárendelt polgármestereknek és főszolgabíráknak kellett végrehajtaniuk, ezért ezeket megyei szinten szervezték meg, míg a gyűjtőtábor létesítése és a deportálás csendőrkerületi keretek szerint zajlott.

A vármegyei tisztikar, mely túlnyomó részben Horthy és a nevével fémjelzett politikai rendszer feltétlen híveiből került ki, miután a kormányzó helyén maradt és kinevezte az új kormányt, hivatalában maradván folytatta az ügyek intézését az addig megszokott módon, a folytonosság biztos tudatában. Március 20-án megtartották a törvényhatósági bizottság közgyűlését, ahol megünnepelték a főispán hivatalba lépésének ötödik évfordulóját és döntöttek arról, hogy Alexander Imre alispán, akinek szolgálati ideje július elsejével lejárna, még egy évig hivatalában maradhasson. Csak a színpalak mögött zajló egyes események jelezték, hogy a vármegye vezetői nem feltétlenül értenek teljesen egyet a változásokkal. Március utolsó napjaiban lemondott Vidor Győző, a Szolnokon kiadott *Nemzeti Jövők* szerkesztője és kiadója,³⁸ Scheftsik István főszolgabíró ellen pedig állítólag eljárás indult, mert baráti társaságban németellenes jelszavakat hangoztatott.³⁹ A lényeg azonban az, hogy kifelé semmi nem

³⁵ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1944. április 5. 1.

³⁶ A volt altengernagyot március 1-jén választották kormányzóvá, de 1920-ban, tehát csak huszonnégy esztendővel a tárgyalt események előtt.

³⁷ A megyei városok: Szolnok, Jászberény, Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr és Túrkeve.

³⁸ A május 31-ei alispáni véghatározat szerint a szerkesztő egyúttal a lap megszűnését is bejelentette, de az — dr. vitéz Váczy György szerkesztésében — továbbra is megjelent. SzML Szolnok város pm. ir. 14.024/1944. és *Nemzeti Jövők*, 1944. március 31.

³⁹ BFL Nb. 23.487/1949. (Homoki László csendőr százados pere) 25. és 100. Az itt elhangzott tanúvallomások szerint (25. és 27.) ekkor Scheftsiket állásából felmentették. Egyéb adatok ezt az állítást nem támasztják alá, a sajtóban továbbra is hivatalban lévőként szerepelt.

jelezte a változást, a közvélemény a közigazgatás soron következő intézkedéseit éppúgy törvényesnek fogadta el, mint azelőtt.

Az ország számos pontján végbement hivatali személycserék, illetve leváltások Jász-Nagykun-Szolnok vármegvét a deportálások befejezéséig egyáltalán nem érintették. Helyén maradt Szolnok megyei város tisztviselői kara is, élén dr. Szabó Ferenc polgármesterrel.

A sajtó elsőként a zsidók háztartási alkalmazottainak elbocsátásáról szóló rendeletet⁴⁰ ismertette, melynek révén Szolnokon is számosan maradtak munka nélkül. Ezt követte a többi jogfosztó rendelkezés, melyeket az egész vármegyében igyekeztek mindig precízen, a megadott határidőre végrehajtani, bár a központi rendeletek megelőzésére vagy túllépésére nem volt példa.

A szolnoki hivatalnokoknak különösen a zsidók közszolgálatát és ügyvédi működését megtiltó rendelkezés⁴¹ adott sok munkát. Ennek értelmében minden közalkalmazottnak igazolnia kellett keresztény származását.⁴² A vármegyei tisztikart is érintette a tisztogatás: a közgyűlés április 14-én távollétében nyugdíjazta a munkaszolgálatot teljesítő dr. Varsányi Pál aljegyzőt.⁴³ A Szolnoki Ügyvédi Kamara a rendelet alapján április 18-án tagjainak több mint a felét kizárta: 161 vármegyei tagjából 81-et, az 54 szolnoki ügyvédből 33-at. Szolnok lapjai közölték a vármegyei kamarából kizárt zsidó ügyvédek névsorát.⁴⁴

Itt jegyezzük meg, hogy a gettósításig eltelt időszakban a városban három, heti két alkalommal megjelenő időszaki lap működött.⁴⁵ A *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok*, a vármegye kiadványa politikai irányvonalában, akárcsak a megyei vezetők többsége, a Magyar Élet Pártjához állt közel. Csatlakozott a hivatalos antiszemita hangulatkeltéshez, mint arról nem egy vezércikke is tanúskodik,⁴⁶ de nagyobb terjedelemben ritkán foglalkozott a gettósítás megyei eseményeivel. Ugyanez mondható el a város lapjáról, a *Nemzeti Jövők*-ről, azzal a különbséggel, hogy ennek valamelyest radikalizálódott a hangvétele azután, hogy a főszerkesztői teendőket június 6-án a vármegye főjegyzője, dr. Áts Ferenc vette át. A cikkekből kitűnik, hogy ekkoriban igen szerény képességű munkatársak jegyezték mindkét lapot, erre utal a számos magyartalanság és helyesírási hiba is.

A harmadik lap *Szolnok és vidéke* címmel a Szolnoki Keresztény Gazdasági és Szociális Párt kiadásában jelent meg. Szerkesztői valószínűleg nem osztották kollégáik véleményét az egymást követő jogfosztásokkal kapcsolatban, mivel csak a leglény-

⁴⁰ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1944. április 5. 1. Az 1200/1944. M. E. sz. rendelet a „zsidók háztartásában nemzsidók alkalmazásának tilalma tárgyában”. BK, 1944. március 31., 73. sz. – Vádirat 1. 78–79.

⁴¹ Az 1210/1944. M. E. sz. rendelet a „zsidók közszolgálatának és közmegbízatásainak, továbbá ügyvédi működésük megszüntetése tárgyában”. BK, 1944. március 31., 73. sz. – Vádirat 1. 66–69.

⁴² SzML Szolnok város pm. ir. 10.735/1944, 11.026/1944. és 13.497/1944. Az iratok nem szólnak arról, hogy hány közalkalmazott igazolását nem fogadták el.

⁴³ SzML Szolnok város pm. ir. 8351/1945.

⁴⁴ Nemzeti Jövők, 1944. április 21. 2., Szolnok és vidéke, 1944. május 10. 3.

⁴⁵ 1944 áprilisáig egy negyedik kiadvány is létezett, a Jász-Nagykun-Szolnok vármegye Hivatalos Lapja.

⁴⁶ Lásd például: „Zsidó támadás a magyar pénz ellen”, „A zsidók faji eredete” és „A zsidó uralom a Szovjetunióban”. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1944. május 3. 2., május 20. 1. és május 31. 1.

gesebb rendeleteket közölték, igen szűkszavúan. Nem volt példa olyan antiszemita kirohanásokra sem, melyek a megyeszékhely másik két lapjában megjelentek.

A zsidók megkülönböztető jelzését előíró rendeletet április 5-én adták ki.⁴⁷ A *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok* április 8-án lelkesen üdvözölte a „sárga csillag premierjét”. „Megállapítottuk” — írja a lap —, hogy többen nem tűzték ki, vagy próbálják eltakarni (gallérral, táskával), noha „mindenki csillag viselése nélkül is tudja róluk, hogy zsidók. Épen a ezért (sic!) lehet számukra 'kellemetlen' a rendelet 'szabotálása'... esetleg egészen hat hónapig!”⁴⁸ A rendelet 4. paragrafusára szerint az előírások megszegőit háború esetén hat hónapig terjedhető szabadságvesztéssel, illetve pénzbüntetéssel kellett sújtani. Miután a rendőrség vidéki főkapitánya elrendelte a sárga csillaggal kapcsolatos razziákat,⁴⁹ Szolnokon is számos eljárás indult ilyen ügyben. A helyi rendőrök pénzbüntetést szabtak ki a nem megfelelő színű, csak feltűzve és nem felvarrva, esetleg rossz helyen viselt, kendővel eltakart, de a boltban, műhelyben nem viselt jelzés miatt is. Többnyire 150–300 pengőt fizettek a rendelkezés ellen vétők, de súlyosabb esetekben előfordult az 5000 pengős összeg is. Tehát általában megelégedtek az enyhébb büntetéssel, csak egy ügy zárult fogházbüntetéssel és internálási javaslattal.⁵⁰

Két nappal később adták ki az utazási korlátozást előíró rendeletet.⁵¹ Kivételt ez alól csak a szolgálatban lévő orvos, illetve az egyéb nyomós ok miatt, például munkahelyére utazó személy jelenthetett.⁵² Utazási kérelemért és állandó engedélyért is többen folyamodtak a polgármesteri hivatalhoz. Arról nincs adat, hogy hányan kapták meg a kedvezményt. Szolnokról többen távoztak a német megszállás után főleg Budapestre és más településekre, hogy együtt lehessenek rokonaikkal, de ide is érkeztek máshonnan. A korlátozás után is sokan megpróbálkoztak ezzel, főként a munkaszolgálat elől menekülők közül, annak ellenére, hogy a feljelentések és gyakori razziák miatt ez igen kockázatos volt.

Mint arról a *Nemzeti Jövőnk* beszámolt, a rendőrkapitányság az egyéb, kisebb jelentőségű rendelkezések megszegőit drákói szigorral büntette: egy kereskedőt internáltak, mert angol rádió hallgatására buzdított, egy zsidó asszony pedig rádiója bejelentésének elmulasztása miatt került öt napra fogdába.⁵³

A rádiók beszolgáltatásáról némi késéssel, csak május 2-án jelent meg alispáni rendelet.⁵⁴ A készülékeket megszerzte a kijelölt begyűjtőhelyekre kellett szállítani,

⁴⁷ Az 1240/1944. M. E. sz. rendelet a „zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában”. BK, 1944. március 31. 73. sz. – Vádirat 1. 53–54. A 10x10 cm-es kanárisárga csillagot lakásán kívül minden hat éven felüli zsidónak kötelező volt viselnie a felsőruha bal mellrészére felvarrva.

⁴⁸ *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok*, 1944. április 8. 2.

⁴⁹ *Molnár J. i. m.* 48.

⁵⁰ *Nemzeti Jövőnk*, 1944. április 21. 3. és április 25. 3. Összehasonlításul: Szegeden nem volt ritka a 2–4 ezer pengőig terjedő bírság. Lásd: *Molnár J. i. m.* 47.

⁵¹ Az 1270/1944. M. E. sz. rendelet a „zsidók utazásának korlátozása tárgyában”. BK, 1944. április 7. 79. sz. – Vádirat 1. 127–129.

⁵² Utóbbi kategóriába tartoztak az eltávozáson vagy szabadságon lévő munkaszolgálatosok is.

⁵³ *Nemzeti Jövőnk*, 1944. április 28. 3. és április 14. 3. A kérdéses rendeletek a „külföldi rádióállomások hallgatásának eltiltása tárgyában” – BK, 1944. április 2. 75. sz. 6., illetve az 1300/1944. M. E. sz. rendelet a „zsidó rádióengedélyesek adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában”. BK, április 7. 79. sz. – Vádirat 1. 129–131.

⁵⁴ A központi rendelet a rádiók beszolgáltatásáról: 217.300/1944. K. K. M. sz. – BK, 1944. április 21., 89. sz. 2.

ahol a hivatalnokokkal együtt szakértőként kirendelt villanyszerelők vizsgálták meg azokat és csak tökéletes állapotban vették át. Az alispán részletes jelentést kért a készülékek típusáról és műszaki adatairól. Szolnokon a VI. csendőrkerület parancsnokságának küldött összesítés szerint 200 darab rádiót vett át az átvételi bizottság. Endre László belügyminisztériumi államtitkár május 15-én a főispánok részére újabb rendeletet adott ki, mely szerint a közigazgatás, polgári légoltalom és a fegyveres alakulatok mellett egyes magánszemélyeknek is juttatni kellett a zsidóktól elkobzott rádiókészülékekből, hogy azok „használat a helyes közvélemény kialakításának céljára eszközül szolgálhasson”. A rádiókat 50–300 pengő térítés ellenében olyan „nemzethűség szempontjából minden tekintetben megfelelő” személyeknek lehetett átadni, akik biztosítják, hogy az adásokat minél többen hallgathassák (vendéglősök, borbélyok, üzlet- és műhelytulajdonosok, egyesületek). Szabó Ferenc május 27-én kelt válasza szerint a városban 50 ilyen ember akadt.⁵⁵

Hasonló elvek szerint történt a zsidók egyéb vagyontárgyainak (kerékpár, segédmotoros kerékpár, írógép, telefon) beszolgáltatása és kiutalása.

A következő alapvető fontosságú rendelet a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele, majd az ennek alapján kiadott, az üzletek bezárását elrendelő intézkedés volt.⁵⁶ Egyöntetű végrehajtása érdekében minden polgármester, illetve főszolgabíró részletes tájékoztatót kapott a kerületi Kereskedelmi és Iparkamarától. A Debrecenből május 1-jén elküldött rendelkezés előírta, hogy vállalati vezetőt kell kirendelni az olyan üzletek élére, melyek továbbfolytatása „honvédelmi vagy közellátási érdekből szükséges”. A megfelelő személy kiválasztását, lehetőleg a vállalat keresztény alkalmazottai köréből, a törvényhatóság vezetőjének feladatául szabták, de a Kamara véleményét is ki kellett kérni. A nem zsidó beosztottak járandóságát a tulajdonos továbbra is fizetni tartozott.⁵⁷ Az utasítás intézkedett a lezárt üzletek romlandó árukészletének kiárulásáról is. A június-július folyamán üzlethelyiségekben, illetve később a gettókban készült leltárok alapján bizonyos, hogy az „igénybe vett” zsidó javak egy része megromlott, tönkrement a hivatali huzavona közepette és ez a kritikus közellátási helyzetben korántsem volt lényegtelen kérdés.

Szolnokon április 22-én 130 zsidó kereskedést zártak be végleg, az előírások szerint kizárólag a már megrendelt, illetve idegen tulajdonú árukat adhatták ki május 8. és 20. között.⁵⁸ Egyéb áru vagy berendezés elvitele ettől kezdve szigorúan tilos volt, ennek ellenére nem egy kereskedő megpróbálkozott javainak megmentésével.

⁵⁵ SzML Szolnok pm. ir. k. k. 11.171/1944. 4–5. és 7.

⁵⁶ Az 1600/1944. M. E. sz. rendelet a „zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában”. BK, 1944. április 16. 85. sz. – Vádirat 1. 170–181. Az 50.500/1944. K. K. M. sz. rendelet a „zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések zár alá vétele tárgyában”. BK, 1944. április 21. 89. sz. – Vádirat 1. 204–206. A lezárt zsidó üzletek lezárásával kapcsolatosan Kunder Antal kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter távirati utasítást adott ki az iparhatóságoknak, mely szerint az üzlethelyiség bejáratán a hatóság pecsétjével ellátott feliratot kell elhelyezni, mely közli, hogy „A m. kir. Kereskedelem- és Közlekedésügyi Miniszter 50.500/1944. K. K. M. sz. rendelete alapján az árukészlet és az üzleti berendezés zár alá vétetett”. Lásd: Vádirat 1. 207.

⁵⁷ SzML Kisújszállás pm. ir. k. k. 3825/1944. 157–159.

⁵⁸ A megjelölt időszakban „reggel 7 és 9 óra között félig lehúzott redőny mellett” kellett a jogosultakat kiszolgálniuk az 56.912/1944. sz. K. K. M. rendelet alapján. SzML Kisújszállás pm. ir. k. k. 3825/1944. 153–155.

Ez azonban nem volt veszélytelen, a feljelentések eredményeként öten kerültek a kapitányság fogdájába, egyiküket, egy idős özvegyasszonyt internálták.⁵⁹

Az üzletek bezárásának hírére az üzletek árukészlete és vezetői pozícióik iránt benyújtott kérvények tömege árasztotta el a szolnoki polgármesteri hivatalt, hiába tették közzé a hirdetményt, hogy erről csak a leltározás befejeztével döntenek, egyébként pedig az üzletek volt alkalmazottait részesítik előnyben.⁶⁰

A vállalatvezetői kérelmeket szinte mind elutasították, mivel a polgármester csak két volt zsidó vállalat további működését ítélte szükségesnek. Volt alkalmazottak kapták meg a kereskedelmi hitelnnyújtást végző Áruforgalom néven működő takarékpénztárat és Hevesi Gusztáv gépjavító műhelyét.⁶¹ Hasonlóképpen jártak el az iparigazolványok iránt beadott kérelmekkel, a nagy áruhiányra hivatkozva.

A bezárt kereskedések tulajdonosai, illetve a zsidónak tekintendő iparosok — akik tevékenységüket továbbra is folytathatták, de az előírások szerint keresztény alkalmazottat nem tarthattak — közül május első napjaiban többen kérvényezték nem zsidó tanoncaik, inasaik hátralévő szolgálati idejének elengedését, melyet az illetékesek valamennyi esetben teljesítettek. A nem zsidó tanoncok alkalmazása egyébként apró adalék arra nézve, hogy a városban nem voltak monopolizált zsidó szakmák, hiszen még az általuk hagyományosan nagy százalékban gyakorolt kisipari és kereskedelmi ágakból is vannak arra példák, hogy zsidó iparos keresztény fiattal vesz fel tanoncnak, utóbb segédnek, illetve üzlettársnak és ez ellenkező viszonylatban is működött.⁶²

Több kereskedő folyamodott iparigazolványért, illetve munkakönyvért, hogy egyedüli jövedelmétől elesve megélhetését biztosítsa. A gettózásig hátralévő mintegy két hét időtartamra sem kaphatták meg azokat, mert mire az ipartestület felterjesztette a kérelmeket a polgármesterhez, azok hátoldalára már csak a „fél megérkezéséig irattárba” megjegyzés kerülhetett rá.⁶³

A rendeletek végrehajtása közepette az üldözöttek többségére a sorozatos csapásokba beletörődő, illetve a megváltozott körülményekhez minden erővel alkalmazkodni próbáló magatartás volt jellemző. Ritkaságszámba ment az olyasfajta reakció, mint azé a zsidó polgáré, aki „amikor földingatlanát egy 70 százalékos hadirokkantnak juttatták, a nemzet becsületét sértő kitételeket használt”.⁶⁴ A többség a hosszú évtizedeken át megszokott hivatalos csatornák útján, a szabályok és törvények betartásával asszisztált a kisemmizéshez – nem feltétlenül személyes félelemből, inkább egy túlélésre legalkalmasabbnak vélt stratégia részeként.

⁵⁹ Nemzeti Jövőnk, 1944. április 28. 3. és május 2. 3.

⁶⁰ Szolnok polgármesteri iratai között csak tizenhárom ilyen jellegű kérvény található meg. Ezen kívül még tizenöt olyan leltár maradt fenn, melyben árukészletet adnak át keresztény kereskedőknek.

⁶¹ Polgármesteri jelentés, 1944. szeptember 13. SzML Szolnok pm. ir. 18.315/1944. Bizonyára az is zavart okozhatott a közellátásban, hogy a kirendelés és átvétel procedúrája elhúzódott július végéig.

⁶² Például fűszeres, szabó és szücs szakmákban. Lásd: SzML Szolnok pm. ir. 10.829/1944., valamint 11.579. és 12.489/1944. Összesen 13 darab ilyen kérvény került elő.

⁶³ Például május 19-én egy üveges üzlettulajdonos beadványára, aki üveges ipar gyakorlását kérvényezte. SzML Szolnok pm. ir. 11.864/1944.

⁶⁴ Nemzeti Jövőnk, 1944. május 16. 3.

Időközben az élelmiszer-fejadagok elosztása terén is intézkedtek a zsidóság diszkriminációjáról. Az április 23-án megjelent közellátásügyi miniszteri rendelet értelmében a zsidók fejenként és havonta 30 dkg cukrot és étolajat, hetente 10 dkg ló- vagy marhahúst, szoptatós anyák és kisgyermek naponta 7, illetve 5 dl tejet kaphattak. Az addig használt élelmiszerjegyek érvényessége május hónappal megszűnt, így azokat be kellett szolgáltatóknak. Április 25-én jelentek meg Szolnok utcáin a döntést hírül adó plakátok.⁶⁵

A *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok* április 26-án a címlapon köszöntötte a „magyar kereskedelem új korszakát”, ahol egy új, megbízható, keresztény kereskedőréteg alakul majd, visszaszorul a feketepiac és gyorsan javul a közellátás. Sietett megállapítani azt is, hogy a gazdaságban semmilyen fennakadást nem okoztak a változások. A tények azonban cáfolták ezt a kincstári optimizmust.

A debreceni Kereskedelmi és Iparkamara május 31-én valamennyi polgármesternek elküldte köriratát, melyben arról érdeklődött, hogy a város gazdasági életében okozott-e zavarokat a zsidó kereskedők és iparosok teljes eltávolítása. A szolnoki válasz nem maradt fenn, de a helyzet az egész megyében hasonló lehetett ahhoz, mint amiről Túrkeve polgármestere, dr. Györffy Kálmán beszámolt. Válasza ellentmondásos: leszögezi, hogy a zsidóság eltávolítása semmilyen zavart nem okozott, majd kifejti, hogy a városban a rendeletek nyomán nem maradt egyetlen fakereskedő sem, sajnálatos módon zsidó volt mindkét bádogosmester, emellett szüksége volna 3–4 textil-, továbbá 4–5 fűszer- és vegyeskereskedőre is.⁶⁶

Megyeszerte hiány volt bizonyos nagyobb képzettséget igénylő szakmákban (órás, ékszerész, nyomdász) továbbá az élelmiszeripar (pék, mészáros) és a bőripar (szűcs, varga, cipész) egyes ágaiban.

Szolnokon bezárták a ruházati és textilkereskedések háromnegyedét, a szatócs- és fűszerüzletek több mint felét. Hiányuk valószínűleg érezhető lehetett, hiszen az Országos Hadigondozó Intézet július folyamán azon megfontolásból indított hadirokkantak számára textilkereskedői átképző tanfolyamokat, mert „ez ágazatban nagy hiány mutatkozik a zsidóság kiesése miatt”.⁶⁷

Ennél nagyobb gondokat okozott a helyi sajtó és közigazgatás számára is dolgozó nyomda, valamint gépész, műszerész szakemberek kiesése. Előbbi üzem, a Faragó-féle könyv- és műnyomda további üzemeltetése iránt a cég főnökhelyettese nyújtott be kérvényt. Azzal érvelt, hogy a Tiszántúlon ez a legnagyobb olyan cég, mely közhivatalok és cégek nyomtatványait készíti, továbbá több keresztény alkalmazottja van, akik így az utcára kerülnek. Utóbbi érvre érdemes odafigyelnünk, ez is a zsidóellenes rendelkezések hátrányos következményeinek egyike volt. A vállalat tulajdonosa, Faragó Sándor is támogatta a kérést, kiemelve beosztottjának nagyszerű képességeit és megköszönve addigi munkáját. Július 2-án az ügyet felterjesztették a Sajtóügyek Kormánybiztosságához, de az iratokból nem derül ki, miért nem szerepelt végül a nyomda az üzemben tartandó cégek listáján.

⁶⁵ A 108.500/1944. K. M. sz. rendelet. BK, 1944. április 23. 91. sz. – Vádirat 1. 228–231. SzML Szolnok város pm. ir. k. k. 10.305/1944.

⁶⁶ SzML Túrkeve pm. ir. k. k. 4992/1944.

⁶⁷ SzML Szolnok pm. ir. 14.478/1944.

Súlyos következményekkel járt a vármegyében az egészségügy „zsidótlanítása” is. Az április 14-ei rendelet értelmében 13 gyógyszerterát zártak be, köztük a szolnoki Damjanich, Fehér Kereszt és Megváltó patikákat.⁶⁸ Utóbbi tulajdonosa, Lassányi Jenő, aki negyedszázada állt a nagy forgalmat bonyolító cég élén, kérvényt nyújtott be, hogy amíg utódát nem nevezik ki, a közellátás érdekében folytathassa működését. Szabó Ferenc kikérte a vármegyei tisztiorvos-helyettes, dr. Földessy Zoltán véleményét, aki úgy vélte, a megmaradt öt gyógyszerterát tökéletesen elegendő a 42 ezres lélekszámú város ellátásához, így a kérelmet elutasították.⁶⁹

A zsidók közszolgálatát megtiltó rendelkezések következtében elbocsátották Szolnok három városi orvosának egyikét, dr. Elek Istvánt is.⁷⁰ Egyébként egy ekkora városban az érvényben lévő közegészségügyi törvény alapján négy városi orvosnak kellett volna szolgálatot teljesítenie,⁷¹ de dr. Elek távozása után csak ketten látták el a hivatalt. A hiányt az elkövetkező hónapokban csak időlegesen sikerült munkaszolgálatos vagy katonai szolgálatból hazatérő orvosokkal betölteni.

A rendeletek végrehajtásával párhuzamosan folyt megyeszerte a prominens zsidók és baloldali egyének internálása. Szilády Gyula ezredes, a VI. csendőrkerület parancsnoka népbíróági perében azt állította, hogy a németek ezt megelőzően értekeztek a helyi nyomozó alosztály parancsnokával, Kőnczey Gyula őrnaggyal és az itt már meglévő listák alapján tartóztatták le a politikailag megbízhatatlannak ítélt személyeket.⁷² Emellett — a március 31-én kiadott bizalmas belügyminisztériumi rendelet alapján⁷³ — a megye főszolgabírái és polgármesterei is fogatosítottak internálási eljárásokat.

Szolnokról március-április folyamán elhurcolták többek között dr. Halász Sándort, a vármegye volt tiszti orvosát, Baracs Lajos és Győrki István bankigazgatókat, dr. Gerő László és dr. Fehér Mihály ügyvédek, Szabó Barna újságíró, Goitein Siegfried és Török László tisztviselőket, valamint több kereskedőt és iparosmestert, köztük Kádár Elek üvegcsiszoló mestert és üzemtulajdonost.⁷⁴ Letartóztatták a helyi illegális szociáldemokrata szervezet több tagját is, köztük dr. Breuer Lászlót.⁷⁵ Az áldozatok szinte valamennyien jómódú emberek voltak. Letartóztatásukkor egyúttal otthonukat is birtokba vették, családjukat kiutasítva onnan.

A felsoroltak többségét a Debrecen melletti Józsa közelében, a szentgyörgypusztai Hartstein-birtokon létesített internálótáborba vitték. Utóbb a Debrecenből indított

⁶⁸ A zsidók gyógyszerterái jogosítványait megszüntető rendeletet lásd: BK, 1944. április 14., 83. sz. – Vádirat I. 161–163.

⁶⁹ SzML Szolnok pm. ir. 12.108/1944.

⁷⁰ Lásd a 41. sz. jegyzetet.

⁷¹ Az 1936. évi IX. tc. „a hatósági orvosi szolgálatról és a közegészségügyi törvények egyéb rendelkezéseinek módosításáról” úgy rendelkezett, hogy a legalább ötezer fős községek kötelesek hatósági orvosi állást rendszeresíteni. Városok esetében tízezer fövel számoltak. Lásd: *Elek István: Szolnok város népmozgalmi és egészségügyi viszonyai*. Szolnok, a város kiadása, 1938. 57–58.

⁷² Történeti Hivatal Népbíróági vizsgálati iratok (a továbbiakban: TH) V-98.767. 36–40. és V-78.644. 3. (Szilády Gyula csendőr ezredes vizsgálati anyagai)

⁷³ OL K 149. BM res. 287. csomó.

⁷⁴ A szolnoki zsidóság története 80–82.

⁷⁵ Breuer Lászlóné szerint Bögre Sándor rendőrfelügyelő adatai nyomán készült el a lista a Belügyminisztériumban. TH V-78.644. (Szilády Gyula csendőr ezredes vizsgálati anyaga) 6.

első szállítmányba kerültek, mely az ausztriai munkatáborokba kerülést és az életben maradás nagyobb esélyét jelentette.⁷⁶

A letartóztatások célja — mint arra Braham rámutatott⁷⁷ — a németellenes ellenzék „lefejezése”, erőfitogtatás, a zsidóság megfélemlítése és a túszedés volt. Fontos kiemelni, hogy a szolnoki zsidóság ezúton vezető értelmiségének értékes részét veszítette el, így a közösség — a munkaszolgálatra behívottakat is leszámítva — cselekvőképes férfi tagjaitól szinte teljesen megfosztva nézett a megpróbáltatások elé.

A német katonai és rendőri alakulatok tevékenységéről egyébként legtöbbször Dite Antal szolnoki pénzügyigazgató-helyettes főtanácsosnak a Pénzügyminisztériumhoz intézett június 3-ai és 13-ai beszámolóiból tudhatunk meg, melyben a zsidó vagyon kezelésével, illetve a lakások leltározásával és kiutalásával kapcsolatos nehézségekről adott számot.⁷⁸

Eszerint már a német megszállás másnapján megjelent a polgármesteri hivatalban Grabowski százados, a Wehrmacht helyőrségparancsnoka és a jó állapotban lévő zsidó lakások megjelölését követelte. Szabó Ferenc polgármester maga állt a németek rendelkezésére, majd a kellemetlen feladatot Tóth Gusztáv városgazdára (a város ingó és ingatlan vagyonát kezelő hivatalnok) ruházta. Utóbbi kísérte a lakásfoglaló különítményt a helyszínre, ahol azok a kiköltözésre alig néhány óras háttérrel adva felszólították a tulajdonost a lakás átadására. Valamennyi berendezési tárgyat és értéket ott kellett hagyniuk. A művelet Halász Jenő nyugalmazott bíró lakásában (Szabadság tér 3.) kezdődött és olyan ütemben folytatódott, hogy a városi vezetőség még csak megbecsülni sem tudta az igénybe vett ingatlanok számát. Erről csak június 6-án készült egy kimutatás, mely 92 lakást sorolt fel.⁷⁹ A német tisztek tetszésük szerint pár napon belül többször is változtattak lakást, ennek során számos berendezési tárgyat szállítottak máshová, a lakásügyekért felelős hivatalnokok számára súlyos fejtörést okozva. A zsidó vagyonnal és ingatlanokkal összefüggő központi utasítás híján tétlenül figyelték az eseményeket.⁸⁰

Az elsők között került sor a Breuer család Szapáry utca 20. szám alatti lakásának elkobzására. Dr. Breuer Lászlóné népbírói tanúvallomása szerint ez esetben a bitorlók mindent lefoglaltak és csupán fél óra haladékot adva lakoltatták ki őket. Breuerné a polgármesternél legalább egyes ruhaneműk kiadását kérte, mivel férje a fent említett körülmények miatt még egy váltás fehérneműt sem tudott magával vinni, de Szabó azzal utasította el, hogy az ügyben nem tehet semmit.⁸¹ A szokottnál nagyobb szigor oka minden bizonnyal az lehetett, hogy ezt a házat a Gestapo akarta igénybe venni, itt rendezte be szolnoki központját. Parancsnoka a pénzügyőri irat szerint Peters obersturmführer volt. Az áldozatokat először a Szapáry utcai épület pincéjébe vitték, majd internálták.

⁷⁶ *Gonda Moshe Élijáhu*: A debreceni zsidók száz éve. A mártírhalált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére. Tel-Aviv, Debreceni Zsidók Emlékbizottsága, é. n. 243. és 252. Varga Béla szerint a „politikaik” — a második csoport, ide sorolja Fehért, Goiteint és Szabó Barnát is — egy másik internálótáborba, majd onnan Auschwitzba kerültek. A szolnoki zsidóság története 80.

⁷⁷ *Braham* i. m. 493.

⁷⁸ SzML Pénzügyigazgatóság iratai, k. k. 60. és 60/1. főnöki szám.

⁷⁹ SzML Pénzügyigazgatóság ir. k. k., a 60/1. sz. irat melléklelete.

⁸⁰ SzML Pénzügyigazgatóság iratai, k. k. 60/1. főnöki szám.

⁸¹ BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 5.

Sorrendben utoljára érdemes említeni az egyes zsidó hitközségek részletes névjegyzékének elkészítését előíró április 4-ei bizalmas belügyminisztériumi rendeletet, melynek nyomán az összes magyarországi hitközség — ennek hiányában az adott törvényhatóság — összeállította a hatáskörébe tartozó zsidónak tekintendő személyek listáját. Külön kimutatást kellett készíteni a zsidó vallásúak, a zsidótörvények által érintett konvertiták és a kivételezettek számáról.⁸² Valamennyi négy példányban készült, a minisztérium mellett a helyi előjáróság, valamint az illetékes csendőri- és rendőrparancsnokság rendelkezett ilyen listával.⁸³

A szolnoki névjegyzék 595 családfőt, illetve egyedülálló személyt sorol fel név szerint, a házastársakkal és gyermekekkel együtt összesen 1379 főt említ, ehhez járult 80, a kivételezettek és kitértek listáján feltüntetett személy. Ez alapján Szolnok zsidósága a tragédia küszöbén a konvertitákkal és a harctéren lévő munkaszolgálatosokkal együtt 1459 főt számlált. A hitközségi előjáróság a névjegyzékhez utóiratként hozzáfűzte, hogy az „összeállítás a jogi pontosság követelményeinek nem felelhetett meg”, mivel elkészítői nem tudták, mely jogszabály irányadó a kérdésben és a rendelet nem tartalmazott e téren utasítást.

Az előírások szerint a listán fel kellett tüntetni a családfők lakóhelyét, pontos lakcímét, valamint anyjuk nevét. A szolnoki listáról az utóbbi adat hiányzik, a listához fűzött megjegyzések szerint az időhiány és számos személy távolléte miatt. Sok vármegyei névjegyzék között megjegyzésként, hogy a rajta szereplők közül ki nem tartózkodik otthon munkaszolgálat vagy más ok, például internálás miatt, de a szolnoki listáról ezek az adatok is hiányoznak.

Az egyes bonyolultabb esetekhez a listát aláíró Mandel Sándor részletes kommentárokat fűzött, a törvénycikkeket és paragrafusokat precízen idézve közölte, hogy milyen jogszabályok alapján tekinthető mentesnek az adott személy. A későbbi események során a kisebbik listán szereplők sem voltak biztonságban: többüket beszállították a gettóba, majd a deportálás előli felmentés esetén is a rendőrhatalóság szoros felügyelete alatt maradtak, ki voltak téve a feljelentés, letartóztatás veszélyének. Több név erről a listáról megtalálható a szolnoki mártírok névsorában.

Ezzel egyidőben a német hatóságok nyomására a Magyar Zsidók Központi Tanácsa is készítettett egy összeírást, ennek során minden hitközség nyomtatott kérdőívet kapott, melyen közölni kellett a lélekszámra, a vezetők személyére, a hitközség intézményeire és alapítványaira, azok vagyoni helyzetére vonatkozó adatokat. A Szolnokról visszaküldött kérdőív csak 1359-re teszi a közösség lélekszámát, az eltérés talán adminisztrációs tévedésből eredhet.⁸⁴

A német megszállás idején a közösség a munkaszolgálatosokkal együtt kevesebb mint 1500 főt számlált, tehát lélekszáma 1941-hez képest körülbelül negyven százalékkal csökkent. Tény, hogy a háborús viszonyok — elsősorban a munkaszolgálatos veszteségek — következtében a születési és halálozási arányok jóval kedvezőtlenebbek lettek, bizonyos népmozgás is regisztrálható a megye kisebb települései, illetve Bu-

⁸² 6136/1944. VII res. sz. B. M. rendelet. Lásd: Az Endre-Baky-Jaross per. Szerk.: Karsai László – Molnár Judit. Bp., Cserépfalvi, 1994. (a továbbiakban: EBJ) 608., valamint SzML Szolnok pm. ir. k. k. 9232/1944.

⁸³ Az iratot lásd: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (a továbbiakban: MZSML) T-65/1098. 79., mellékletét (névjegyzék): SzML Szolnok pm. ir. k. k. 9232/1944.

⁸⁴ Adattár 671.

dapest felé, ezek azonban nem adnak magyarázatot egy ekkora mérvű csökkenésre. Nincsenek rá adatok, emellett a túlnyomórészt neológ, illetve asszimiláns álláspont ismeretében is elvethető a nagyarányú külföldre szökés vagy emigráció lehetősége is. A kérdés, ezernél több ember sorsa további vizsgálódásokat igényel, egyben meggyőzően bizonyítja, hogy komoly hiba az 1944-es események tárgyalásakor az 1941-es népszámlás adatait használni.

IV. Gettósítás Szolnokon

1. A gettó kijelölése

Az 1944. április 28-án megjelent ún. gettórendelet⁸⁵ értelmében május 1-jén Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében is összehívták a zsidóság zárt lakónegyedbe telepítésének kérdéseit összehangoló értekezletet. Alexander Imre alispán rendelete alapján a megyei városok polgármesterei és a járási főszolgabírák személyesen jelentek meg a szolnoki vármegyeháza bal oldali kistermében május 10-én, délelőtt 9 órakor kezdődő értekezleten.⁸⁶ A körrendelet utasításait követve valamennyien magukkal vitték a hatóságuk területén élő zsidók április folyamán elkészített névjegyzékeit.

A május 1-jei alispáni utasítás első pontja felszólította a polgármestereket, hogy a városuk területén tervezett gettót a rendőrség vezetőjével egyetértésben jelöljék ki, valamint hozzák magukkal a település részletes térképét. A második pont a főszolgabírákhoz címezve elrendelte, hogy legkésőbb május 8-ig tartsanak járási jegyzői értekezleteket a zsidóságnak a tízezernél kisebb lélekszámú községekből a nagyobb központokba történő tömörítéséről. A vármegyei értekezleten került sor a zsidók élelmiszerellátásáról szóló közellátásügyi miniszteri rendeletek⁸⁷ végrehajtásával kapcsolatos egyeztetésre is.

Az átköltöztetés összehangolása céljából a megbeszélésen jelen voltak a városok rendőrpárancsnokai, köztük Szolnokról vitéz Bertóthy Dezső rendőrtanácsos, a csendőrség részéről a szolnoki szárnyparancsnok, Homoki (Vukovich) László százados és valamennyi megyei őrsparancsnok.⁸⁸ A VI. csendőrkerület parancsnoka, Szilády Gyula már az alispáni körirattal egyidőben átiratot küldött kerülete törvényhatóságaihoz. Ebben kérte, tudassák vele a gettósítással kapcsolatos eddigi lépéseiket, hogy a szükséges karhatalom elosztásáról és készenlétbe helyezéséről időben intézkedni tudjon.⁸⁹

A kisújszállási polgármester válaszában a megyei értekezletre ígérte a kész tervet. Más központokból hasonló irat ugyan nem áll rendelkezésre, de szinte bizonyos, hogy május 10-e előtt megyei, illetve csendőrkerületi szintű egyeztetésre nem volt mód.

⁸⁵ Az 1610/1944. M. E. számú rendelet. BK, 1944. április 28., 95. sz. Lásd: Vádirat 1. 244–250.

⁸⁶ SzML Kisújszállás pm. ir. k. k. 4566/1944.

⁸⁷ 108.000/1944. és 109.000/1944. K. M. rendeletek. Előbbi kötelezte a polgármestert, illetve a községi elöljáróságot, hogy az egyes alapvető cikkekből ellátatlan zsidók számát július 10-ig jelentse az alispánnak. Utóbbi rendelet értelmében elkülönítve, sárga jelzésű törzslapon kellett nyilvántartani a zsidó ellátandókat. Mindkét rendeletet lásd: BK, 1944. április 27. 94. sz. – Vádirat 1. 231.

⁸⁸ Homoki László vallomása saját népbíróági perében. BFL Nb. 23.487/1949. (Homoki László csendőr százados pere) 78.

⁸⁹ SzML Kisújszállás pm. ir. k. k. 4566/1944.

Ennek színtere az említett vármegyei tanácskozás volt, ahol helyenként az eredeti tervzet részleges vagy teljes módosítására is sor került. A viták során végül Alexander Imre alapelve diadalmaskodott, aki — a belügyminisztériumi irányelvekkel összhangban — arra helyezte a hangsúlyt, hogy a zárt lakónegyed kialakításakor minél kevesebb nem zsidó lakost kelljen átköltöztetni.⁹⁰ Az alispán a várható lakossági tiltakozásra hivatkozott, egyébként joggal, több megyei településről vannak arra adatok, hogy a kijelölt városrész lakói tiltakoztak a gettó odatelepítése ellen.⁹¹

A megyei főtisztviselők és a fegyveres testületek vezetői néhány óra alatt minden kérdésben megegyeztek. Alexander még aznap kiadhatta a 14.618/1944. számú rendeletet a vármegye gettósításáról. A központi irányelvek szerint a tízezernél kisebb lélekszámú településekről a nagyobb központokba kellett költöztetni a zsidóságot.⁹² Ennek megfelelően összesen tizennégy gettót hoztak létre *Szolnok, Jászberény, Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr és Túrkeve* megyei városokban, továbbá *Dévaványa, Jászapáti, Jászárokszállás, Jászládány, Kunhegyes, Kunszentmárton, Tiszaföldvár* és *Törökszentmiklós* községekben.

A Holocaust Magyarország címmel kiadott térkép⁹³ Jász-Nagykun-Szolnok vármegye vonatkozásában is igen pontatlan. A fenti gettók közül nyolcat nem jelöl,⁹⁴ Karcagot viszont helytelenül jelzi gyűjtőtábor-központként. Hasonlóképpen „elfeledkezük” a zsinagógával rendelkező települések feltüntetésekor olyan jelentős hitközségekről mint Kunmadaras, Törökszentmiklós és Jászsalsószentgyörgy. Használatát nehezíti az is, hogy a nagy térképen nem jelöli a csendőrkerületi határokat.

A május elseji körirat kézhezvétele után Dr. Szabó Ferenc azonnal megkezdte a város gettósításának megszervezését. A polgármester dr. Kerekes Sándor főjegyzőt nevezte ki a zsidó ügyek előadójaul, így minden ilyen vonatkozású irat elsőként az ő kezén ment keresztül, hivatali főnöke sokszor csak utólag, vagy egyáltalán nem szignálta az iratokat. A zsidókérdéssel kapcsolatos feladatok illetően megosztása országszerte általános volt.⁹⁵ Ebben szerepet játszott a szinte naponta megjelenő rendelkezések tengernyi adminisztrációs teendőjének megosztására, de a felelősség áthárítására törekvő igyekezet is. Kerekes valószínűleg nem örült a feladatnak, mert szóban kérte a polgármestert, hogy segítségül jelölje ki mellé dr. Molnár János tanácsnokot, aki a közéleti ügyek előadója volt. Szabó arra hivatkozva, hogy a zsidó ügy az élelmezési ügyekkel is összefügg, teljesítette a kérést.⁹⁶

⁹⁰ „Általános irányelvként állapítottam meg, hogy az összeköltöztetést a keresztény érdekek lehető legkisebb sérelmével hajtsák végre” – jelentette Endre államtitkár az 1944. június 21-ei Minisztertanácsban. Lásd: EBJ 492.

⁹¹ Karcagon például ez ügyben a helyi német parancsnoksághoz fordultak. BFL Nb. 18.809/1949. (dr. Sántha Miklós karcagi polgármester pere) 180.

⁹² Lásd az 1610/1944. M. E. sz. rendelet 8. paragrafusát. BK, 1944. április 28. 95. sz. – Vádirat 1. 246–247.

⁹³ *Ságvári Ágnes*: Holocaust Magyarország, 1944. Bp., Söllun Bt., 1994. A munka más megyék vonatkozásában sem hibátlan, így például nem jelöli a kisteleki, a mindszei és a füzegyarmati gettót sem.

⁹⁴ Csak Szolnok, Jászberény, Karcag, Kisújszállás, Kunszentmárton és Dévaványa van megjelölve.

⁹⁵ Példaként lásd: *Molnár J.* i. m. 73.

⁹⁶ BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 227.

Május 3-án Szolnok polgármestere bizottságot hívott össze a gettó kijelölésére, melynek tagjai az említett két tisztviselő mellett Bertóthy Dezső, a rendőrkapitányság vezetője, továbbá szakértőként vitéz Bajor József városi főmérnök és Pápay László városi mérnök voltak. Május 4-én, 6-án és 8-án három ízben tartottak helyszíni szemlét a kérdéssel kapcsolatban.⁹⁷

A kijelölés során elsősorban azt az irányelvet vették figyelembe, hogy a nem zsidó lakosságot minél kisebb létszámban kelljen kiköltöztetni, illetve a rendőrtanácsos szempontját, hogy a gettó őrzése kis létszámú rendőri erővel megoldható legyen. Férőhely szempontjából Szolnokon a 2 m²/fő egységgel számoltak, tehát minden esetben az adott alapterületet (négyzetméterben) osztották el kettővel és így kapták meg a férőhelyek számát. Ez a mérték, melynek meghatározásakor a nagyvárosi gettót tekintették mintának, jóval szigorúbb volt az országos átlagnál. Az adatok azt mutatják, hogy a megye más, debreceni csendőrkerülethez tartozó részein is ezt követték.⁹⁸

Összehasonlítással: a zsidókérdés „megoldásában” élen jár Szegeden a városi vezetés eredeti tervezete közelítőleg 4 négyzetméter helyet biztosított személyenként. Más kérdés, hogy a gyakorlatban a férőhely nem sokkal haladta meg a 2 m²-es értéket.⁹⁹ Egyébiránt a korabeli orvosi vélemények szerint személyenként minimálisan 6–8 négyzetméteres férőhelyre lett volna szükség a legelemibb közegészségügyi követelmények betartására.

További vizsgálat tárgya, hogy honnan származik az ötlet a nagyvárosi alpolgármester, Gyapay László által alkalmazott elvek lemásolására, melyeket a továbbiakban is előszeretettel vettek figyelembe Szolnok gettósításának irányítói. Feltehető, hogy Szilády ezredes vagy egyenesen a szolnoki deportálás német irányítója, a nagyvárosi eseményeket is felügyelő Theodor Dannecker adta ki irányelvként,¹⁰⁰ de az eddig előkerült levéltári adatok nem tartalmazznak ezen a téren információkat.

A szolnoki gettó kijelölésekor első helyen a város külterületén lévő gyárépületek jöttek számításba. Május 4-én a bizottság öt tervezett helyszínt vizsgált meg:

a VII. kerületi Attila úton a vattagyárat,

a Cukorgyár telepéhez tartozó Gyökér utcai munkáslakásokat,

a szintén az Attila úton található, 1944-ig zsidó tulajdonban lévő¹⁰¹ Fűrészesanyag Fakerskedelmi Rt. telepét a volt ládagyári épülettel, irodaépülettel és munkáslakásokkal (12. szám), valamint a Járványkórházat (14. szám),

a Kőrösy úti Bohn-téglagyárat,

végül pedig a pályaudvar tőszomszédságában a Lehel és Báró Jósika utcák által határolt ún. Kolónia-telepet.

⁹⁷ A bizottság munkáját a 11.903/1944. számú jegyzőkönyvben foglalta össze. TH V-104.177. (Homoki László csendőr százados vizsgálati anyaga), 50–53.

⁹⁸ Karcagon egy főre, padlásterekkel, ólakkal és istállókkal együtt is csak másfél négyzetméter jutott. BFL Nb. 18.809/1949.. (dr. Sántha Miklós karcagi polgármester pere) 180.

⁹⁹ A hatóságokhoz érkezett beadványok szerint a gettóban kb. 2,2, a konvertiták számára kijelölt csillagos házakban kb. 2,5 m² hely jutott egy személynek. Lásd: *Molnár J. i. m.* 82. és 84.

¹⁰⁰ Dannecker atakjával részletesen foglalkozik Ember Mária cikksorozata: *Egy úr Eichmann stábjából.* In: *Magyar Nemzet* 1984. május 13, 20, 27, június 10, 17, 24, mind 4.

¹⁰¹ Szerepel a zsidó tulajdonú iparvasutakról szóló 1944. augusztus 16-ai jelentésben is. SzML Szolnok pm. ir. k. k. 13.981/1944.

Az első két lehetőséget rögtön elvetették, a vattagyárat hadiüzem volta, a cukorgyári lakásokat az oda beszállásolt légvédelmi tüzéralakulatok miatt. A téglagyár igénybe vétele sem volt lehetséges, mivel az üzem teljes kapacitással működött, udvara tele volt téglákkal.

A hatodik, legutolsó javaslat, mely leginkább megfelelt a két fő szempontnak, a III. kerületben, a város zsidók által legsűrűbben lakott részén tervezte kijelölni a gettót, a régi, Csarnok utcai zsinagógában és környékén.

A polgármester végül három gettótervet terjesztett elő a központi értekezleten.¹⁰² Elsőként a belvárosi elkülönítés tervét, mely magában foglalta a Csarnok utca páros oldalának összes házát a 6-os szám kivételével, a Horánszky Nándor utca 62. és 66. számú házat, a Pillangó utca páratlan oldalának valamennyi házát és a Jászkiút utca 5. szám alatti ingatlant, tehát összesen 22 házat tíz zsidó és tizenkét keresztény tulajdonossal. Készült terv egy, csak négy zsidó telket tartalmazó gettóról is, de kis befogadóképessége (636 fő) miatt csak egy másik elkülönített városrészrel együtt jöhetett volna szóba.¹⁰³

A második terv a VII. kerületi gettó volt, mely két részből állt volna. A ládagyári épületből (1100 férőhely), hozzácsatolva a járványkórház felvételi épületét és egyik kórtermét (100 fő részére), valamint a fűrésztelep irodájának egy részéből hat munkáslakással együtt (400 főnek). Megvalósításában nehézséget jelentett, hogy a ládagyári épület katonai raktárként működött, mintegy nyolcvan vagonnyi árut tároltak itt. Szabó Ferenc telefonon, utóbb írásban is érdeklődött a honvédség VI/1. számú Élelmezési Fiókraktár Parancsnokságnál a telep kiürítésének lehetőségei felől. Ebben kiemelte, hogy a ládagyár lenne a legalkalmasabb hely a gettó részére, mivel ez esetben „*keresztény polgári érdekek sérelme nélkül*” (kiemelés tőlem Cs. L.) tudnák megoldani a kérdést. A hivatal vezetője kikérte felettese véleményét, majd nemleges választ adott.¹⁰⁴

Itt jegyzendő meg: a téma kutatását nagyban nehezíti az a körülmény, hogy a tárgyalt időszakban sok fontos utasítás, információ nem írásban érkezett és sokszor utólag sem került lejegyzésre. Gyakran a telefon volt a párbeszéd eszköze, de sok rendelkezést rendőrségi vagy csendőrségi rádió útján juttattak el a törvényhatóságokhoz.

A kérdéses ládagyári épület berendezés nélküli, földes padlójú csarnok volt, törött ablakokkal. A zsidó tanács elnöke, mikor tudomást szerzett a tervről, hevesen tiltakozott az alispánnál: „Méltóságos uram, ha a szolnoki zsidóknak oda kell menniök gettóba, és oda kihajtanak bennünket, kimegyünk valamennyien a bejáratához, ott leülünk és ott fogunk éhen-szomjan megdöglenni, mintsem tovább tartó pusztulásnak tennők ki magunkat.”¹⁰⁵ A szervezési nehézségek mellett talán ez a fellépés is szerepet játszott abban, hogy a terv végül nem valósult meg.

Az eset bizonyítja — csakúgy, mint a későbbiekben tett lépéseik —, hogy a helyi zsidó vezetők nagy aktivitást tanúsítottak a kritikus időszakban, megkísérelték lehetőségeikhez mérten húzni az időt vagy enyhíteni a rendeletek szigorán. Ugyanez

¹⁰² Lásd a május 7-én és 8-án készült műszaki leírásokat. SzML Szolnok pm. ir. k. k. 12.051/1944. és TH V-104.177. (Homoki László csendőr százados vizsgálati anyaga) 54, 55.

¹⁰³ Uo. 59.

¹⁰⁴ SzML Szolnok pm. ir. 11.030/1944.

¹⁰⁵ Mandel szavait hasonlóképpen idézte az esetről jelenlévő Molnár János is. BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 254. és 144.

nem mondható el több magyarországi hitközség irányítóiról. Fontos hozzátenni azonban, hogy Szolnokon erre a magatartásra lehetőségük is volt, a város vezetése és a zsidóság elitje közötti számos összefonódás, személyes kapcsolatok révén. Mandeléknek tudomásuk volt a városháza gettóval kapcsolatos elképzeléseiről, ezt támasztja alá az a tény is, hogy a polgármester vezette bizottságon kívül a zsidóság képviselői is szemrevételeztek egyes tervbe vett helyeket.¹⁰⁶ Más kérdés, hogy a város és a megye irányítói számára pozíciójuk megtartása és a feljebbvalóik iránti félelem többet nyomott a latban, mint ismerőseikhez fűződő viszonyuk. Ilyen körülmények között a szolnoki hitközség vezetőinek erőfeszítései csak minimális eredményekkel járhattak.

A harmadik gettótervet a VI. kerületi MÁV-lakások jelentették, a Lehel utca 18–36. számú és a Báró Jósika utca 13–31. számú ingatlanok összefüggő tömbje, valamint a Baross utca 92. számú házban lévő táncterem a vele egy házcsoportot alkotó három lakással (összesen 1304 férőhellyel).

Mivel itt egyetlen zsidó sem lakott, a házcsoport összes lakóját ki kellett volna költöztetni és ez nagy ellenkezésbe ütközött. Magyary Albert, a *Szolnok és Vidéke* főszerkesztője vezetésével népes küldöttség kereste fel a polgármestert hivatalában, a gettónak valamely külterleki gyártelepen történő kijelölését követelve.¹⁰⁷ Érdemes ezt a magatartást összehasonlítani a szegedi eseményekkel, ahol a vasútállomás közelében lévő ház lakói kérték, nyilvánítsák az épületet gettóházzá.¹⁰⁸

A magyar Holocaust irányítóinak politikai beszédeiben,¹⁰⁹ szélsőjobboldali újságcikkekben és röplapokon is¹¹⁰ gyakorta szerepelt a javaslat: telepítsenek zsidókat a bombaveszélyes helyekre, gyárak, pályaudvarok környékére, hiszen — szerintük — az angolszász „zsidó nagytőke” által irányított bombázók állandó kapcsolatban vannak magyarországi „cinkostársaikkal”, akik mindenről tájékoztatják őket, így a gettók területét nem bombázzák. Az álhírrrel maga a budapesti zsidó tanács is sikeresen operált, mikor ezzel igyekezett megelőzni a fővárosi gettó létrehozását.¹¹¹ Természetesen Szolnokon is nem egy ember akadt, aki hitelt adott a hasonló állításoknak. A várost ért júniusi bombatámadások után romeltakarításra vezényelt zsidókat sértések, inzultusok érték.¹¹²

További lehetőségeket keresve a bizottság május 8-án a közigazgatásilag a városhoz tartozó, attól délre fekvő Pusztaszandára látogatott el.¹¹³ Megvizsgálták az újszandai gazdaság, a nagyszandai major és a Cseber major létesítményeit. Számításba jöhető épület csak az utóbbi két helyen akadt, így két gettóterv készült.

¹⁰⁶ Uo. 254. és BFL Nb. 23.487/1949. (Homoki László csendőr százados pere) 101.

¹⁰⁷ BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 270.

¹⁰⁸ *Molnár J.* i. m. 88. Erre a magatartásra máshol is akadt példa. Szentesen több helyi lakos is követelte a gettó bombaveszélyes helyre történő telepítését. Braham i. m. 680.

¹⁰⁹ Endre László és Baky László is több ízben tett ilyen tartalmú nyilatkozatot. *Molnár J.* i. m. 80.

¹¹⁰ 1944. május 26-án megyeszerte elrendelték a „zsidók cimborálnak az angolszász terrortámadókkal/ Megtorlást követelünk!”, illetve „Követeljük: telepítsetek zsidókat a légítámadások által veszélyeztetett helyekre.” szövegű nyilas röplapok lefoglalását. SzML Jászkiiser község ir. 3357/1944.

¹¹¹ Stern hitközségi elnök visszaemlékezését idézi *Schmidt Mária*: Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács. Bp., Minerva, 1990. 77–78.

¹¹² A szolnoki zsidóság története 86.

¹¹³ A két gettóterv műszaki leírását lásd: TH V-104.177. (Homoki László csendőr százados vizsgálati anyaga) 58. és 60.

A városközponttól mintegy nyolc kilométerre lévő Szandai Nagymajorban két különálló helyet terveztek kijelölni: egy istállót, illetve a szeszgyár és egy hízó-marha istálló épületét (576, illetve 1242 m², tehát összesen 909 férőhely). A másik terv a Cseber majorban négy különálló gazdasági épületben vélte megvalósíthatónak a gettót. Ez csak 653 fő elhelyezésére lett volna „elég” és négy kilométerrel távolabb feküdt Szolnok belterületétől. A bizottság megállapította, hogy ez a megoldás csak a más településekről ideszállított zsidók számára lenne alkalmas, mivel a vízellátás „nagyobb tömeg részére kívánivalót hagy maga után”.¹¹⁴ Végül a város vezetői az előbbi tervet javasolták az alispánnak elfogadásra. Egyébként a vízellátási lehetőségek a Szanda nagymajori gazdaságban semmivel sem voltak jobbak.

A május 10-ei értekezleten Szabó, Kerekes és Bertóthy által benyújtott I. számú gettótervet az alispán a nem zsidó lakástulajdonosok tiltakozására hivatkozva elutasította. A szolnoki levéltár anyagában csak ez a tervezet maradt fenn, a végleges változat Homoki László népbírósági peranyagához csatolva került elő,¹¹⁵ ezért az eddigi szakirodalomban is a korábbi terv szerepel gettóként.¹¹⁶ A végleges tervezet alapján az elkülönített lakónegyed, mely tizenegy zsidó és egy keresztény tulajdonú (Csarnok u. 21.) telket foglalt magában, három részből állt.

Az első tömb magvát a zsidó hitközség tulajdonát képező telek alkotta (Csarnok u. 4.), melyhez a zsinagóga, az elemi iskola, szolgálati lakások, a rituális vágoda és a fürdő tartoztak,¹¹⁷ ehhez csatolták a kerítéseket áttörve a Csarnok u. 2. és Jászkürt u. 5. számú magánházat.

Ettől északi irányban, a Pillangó u. 1. számtól kezdődött a legnagyobb épület-tömb, ide tartoztak utóbbi mellett a Csarnok utca 10., 12., 14. és 20. számú házai és a Pillangó u. 11. számú ingatlan. Az átjárást a Csarnok u. 18. telkén átvezetett két méter széles folyosóval, illetve déli irányban a két legnagyobb telek közt átjáró létesítésével oldották meg. Utóbbi két tömb között az átjárást két deszkapalánk építésével biztosították, az egyetlen bejárat az iskolaudvarról, keleti irányban, a piactér felé nyílt.

Csak engedéllyel és rendőri kísérettel lehetett átjárni a harmadik épületcsoportba, mely a Csarnok utca túloldalán lévő 19., 21., és 23. számú házakból állt. Bejárata az utóbbi telek Rigó utcai (keleti) oldalán volt.

A gettó az iskola és a zsinagóga kivételével földszintes épületekből állt, helyiségeinek összes alapterülete 2303 négyzetmétert tett ki, ennek alapján a megyei vezetés alkalmasnak ítélte 1151 zsidó befogadására. Elkülönítéséhez mintegy hatszáz méter kerítésre volt szükség.

A polgármester az értekezleten szót emelt az eredeti terv mellett, valamint kifogásolta az átköltözéshez engedélyezett mindössze öt napos határidőt. Alexander Imre arra hivatkozva utasította el, hogy „a megyében már így is el vannak késve”.¹¹⁸ Feltehető, hogy a Nagyváradon példás gyorsasággal, öt nap alatt keresztülvitt gettósítás ösztönözte az alispánt hasonló „bravúr” végrehajtására.¹¹⁹

¹¹⁴ Uo. 52.

¹¹⁵ A Szolnok belvárosi gettó műszaki leírását lásd: Uo. 56.

¹¹⁶ Dokumentumok... 35. és Braham i. m. 696.

¹¹⁷ Varga B. i. m. 84.

¹¹⁸ Szabó vallomása. BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 275.

¹¹⁹ Braham i. m. 612.

Valójában Magyarország közigazgatási egységei között a jogfosztó intézkedések minél gyorsabb végrehajtására megindult versenyben Jász-Nagykun-Szolnok az elsők között haladt, bár arra nem volt példa, hogy a megye vezetői a központi utasításokat megelőzve foganatosítottak volna zsidóellenes rendeleteket. E téren sem tanúsított a vármegyei tisztikar semmiféle önállóságot. Szinte minden döntésüket tájékozódás előzte meg arra vonatkozólag, hogy a kérdéses ügyet más törvényhatóságoknál miként intézték el. Többnyire szigorúan ragaszkodtak a törvények betűihez, azoktól negatív irányban sohasem tértek el. Pozitív irányban ugyan megtörtént ez, de a különbség igen csekély mértékű volt, mellőztek minden kockázatot.

Egyébként valószínű, hogy a nagyváradi rendelkezéseken kívül egyéb hatóságok zsidókérdésben tett intézkedéseit is figyelembe vették Szolnokon. Például Újpest polgármesterének gettórendeletét, mely megerősíthette az alispán álláspontját az engedélyezett 2 m² férőhelyet illetően, továbbá innen származhatott az ötlet, hogy a gettó kerítését és házainak ajtaját 50 cm átmérőjű, festett sárga csillaggal jelöljék meg.¹²⁰

Az alispáni gettórendelet az említett lakónegyed mellett a szandai Nagymajorban lévő szeszgyár első emeletét jelölte ki az irat szerint 1505 főnyi szolnoki zsidóság és a Központi járásban lakó 78 hittestvérük (Besenyszög, Kótelek, Nagykörű, Tiszavárkony és Vezseny lakói)¹²¹ áttelepítésére. Előírta, hogy az átköltöztetést az irat kézhezvételétől — ez a bélyegző szerint május 12-ére esett — számított öt nap alatt végre kell hajtani.¹²²

Pedig a vármegyének még a rendelkezések szigorú betartása esetén is lett volna lehetősége, hogy késleltesse a zsidóság zárt lakónegyedbe telepítését. Endre államtitkár május 10-én táviratot intézett a csendőrpáncsnokságokhoz, melyben „indokolt esetben” halasztást engedélyezett a tervezett gettóban lévő nem zsidó lakások kiürítésére. Ezt másnap megismételte olyan tartalommal, hogy ha a kitelepítés nem hajtható végre, akkor „azzal a Belügyminisztériumból kiküldött tanácsadók megérkezéséig várni kell”.¹²³ A jelentéseket dr. Molnár Zsigmond miniszteri titkárhoz kellett felterjeszteni.¹²⁴ Szolnokra május 12-én érkezett az irat és — Szabó állítása szerint — mivel ekkorra már megjelent az alispán rendelete a szolnoki gettó kijelöléséről, nem volt mód a művelet elhalasztására.

A rendelet a polgármester hatáskörébe utalta a kiköltözés végrehajtását és a lakások kiutalását a nem zsidók részére, továbbá annak meghatározását, hogy a gettó lakói hol és milyen időpontban hagyhatják el az elkerített területet. A zsidó tanács kötelességéül szabta meg a belső rendfenntartást, a közegészségügyi intézmények megszervezését és a férőhelyek elosztását. Előírta, hogy legalább két heti élelmiszer legyen az érintetteknek, valamint engedélyt adott vagyontárgyak bevitelére. A ki- és

¹²⁰ Az újpesti polgármester 16.020/1944. számú határozatának fenti elemeit a kecskeméti gettó kijelölői is átvették. Idézi *Molnár J.* i. m. 97–98. Lásd továbbá: Nemzeti Jövők, 1944. május 23. 2.

¹²¹ A Tisza túlszajvári fekvő, közigazgatásilag szintén ide tartozó Rákóczi-falva és Szajol zsidói közül előbbiek a tiszaföldvári, utóbbiak a törökszentmiklósi gettóba kerültek.

¹²² TH V-104.177. (Homoki László százados vizsgálati anyaga) 44–45.

¹²³ MOL K 148. BM res. 1200. cs. 759. és Kisújszállás pm. ir. k. k. 4566/1944.

¹²⁴ A gettósítás és deportálás ügyeinek intézésére a BM XXI/b. (menekültügyi) osztályán belül a 3140/1944. eln. sz. rendelettel május 13-án különleges alosztályt hoztak létre, ennek május 30-ig Molnár volt a vezetője. Lásd: Vádirat 1. 312–313. és Braham i. m. 416.

beköltözés összes költségét (napszám, fuvardíj, a kerítés anyagköltsége) a zsidóknak kellett viselni.¹²⁵

2. A beköltöztetés végrehajtása

Az alispán május 10-ei gettórendeletének tartalmát Szabó Ferenc polgármester két nappal később plakátokon hozta a lakosság tudomására, egyben felhívta a kiköltözésre kötelezett nem zsidókat lakásaik, illetve üzlethelyiségeik elhagyására, melynek végrehajtására 48 óra határidőt adott. A lakás- és üzlethelyiség-igényléseket azonnali hatállyal a városházán kellett leadni.¹²⁶ A fennmaradt dokumentumok szerint nyolc családot és egy bútorcsarnokot kellett áttelepíteni.¹²⁷ A polgármesteri ígéretnek megfelelően valamennyien eddigi tulajdonuknál jobb, tágasabb ingatlant foglalhattak el a város központjában.

A belvárosi gettó felmérését Pápay László városi mérnök vezetésével, a zsidó tanács elnökének jelenlétében két zsidó szakember, Donáth Géza mérnök és Halász József építőmester végezték. A férőhelyek kiszámításánál az említett két négyzetméteres tér volt irányadó, az alapterületbe a fürdőszobán és a toaletten kívül minden fedett helyiséget beleszámoltak, így alvóhelyé alakítottak folyosókat, fészereket, istállót, garázst és egy szappangyártó műhelyt is.

A kiköltözködést elrendelő hirdetmény közzétételével egyidejűleg intézkedett a város első embere a gettóba költöztetés végrehajtását végző bizottságok megalakításáról is. Kezdetben hét, majd tizenöt működött, I-től XV-ig tartó számozással. A számukra készült utasításban, melyet írásban kiadtak, de Bertóthy és Molnár is felolvasta a tagok előtt, szintén a nagyváradi irányelveket követték. A megyei vezetés megszerezte a legnagyobb vidéki gettó létrehozása előtt, május 3-án tartott értekezlet nyomán a bizottságok részére kiadott utasítást,¹²⁸ mely sajátos kombinációja volt a gettósítás, illetve a gyűjtőtáborba szállítás — az április 7-én kiadott bizalmas belügyminiszteri rendeletben rögzített¹²⁹ — főbb irányelveinek.

Ennek értelmében a lakás lezárására és az értékek átvételére egy városi tisztviselőt és a rendőrhatalóság egy képviselőjét jelölték ki. Mivel a hivatalnokok száma nem lett volna elegendő, az országsszerte elterjedt gyakorlat szerint tanítókat és tanárokat neveztek ki a bizottságokba. A tagok megkapták a zsidó tanács által készített névjegyzéket, melyen a lakcím is szerepelt és ennek alapján a számukra kijelölt körzeten belül végigjárták a zsidók által lakott utcákat, ahol minden egyes lakásba tartoztak becsöngetni, hogy egyetlen személy se kerülhesse el a beszállítást. Szolgálatuk az

¹²⁵ A polgármester e tárgyban május 17-én küldött leiratot a zsidó tanácshoz. SzML Szolnok pm. ir. 12.142/1944.

¹²⁶ Szolnok polgármesterének 1944. május 12-ei, 11.911/1944. sz. hirdetménye. TH V-104.177. (Homoki László csendőr százados vizsgálati anyaga)

¹²⁷ Négy lakást a Pillangó utca 11-ből és további négyet a Csarnok utcából (4, 10, 21, egy szám nincs feltüntetve), a bútorüzletet a Csarnok u. 2-ből költöztették ki. SzML Szolnok pm. ir. 12.051/1944.

¹²⁸ SzML járszági alsó járás főszolgabírói ir. k. k. 225/1944. Az iratot Gyapay alpolgármester írta alá.

¹²⁹ A „zsidók lakhelyének kijelölése” tárgyában kiadott 6163/1944. res. VII. B. M. sz. rendelet. Lásd: Vádirat 1. 124–127., részben idézi: EBJ 484–485., *Braham* 548–550.

első napon a művelet kezdetétől este nyolcig, a többi alkalommal reggel nyolctól délután ötig tartott, két óra szünettel.

A sárga csillag viselésére kötelezettek a rajtuk lévő ruhán túl mindössze két váltás fehérneműt, az ágyneműkkel és matracokkal együtt 50 kilogrammos csomagot és *legalább (kiemelés az iratban)* 14 napi élelmet vihettek magukkal. Utóbbi tekintetben a rendelkezések tehát nem tettek szigorú megszorítást, ez azonban nem sokat jelentett, mert a beköltözők jó része vagy nem rendelkezett ekkora készlettel — például nagyon sokan, akik élelmiszerjegyben részesültek — vagy nem volt módja azt magával vinni.

Endre László május 13-án újabb rendelkezést adott ki, mely szerint a bevihető ingóságok és élelem mennyisége nem korlátozható.¹³⁰ Ennek alapján valószínűleg Szolnokon is „felülírták” az előzőekben kapott irányelvet a súlyhatárra vonatkozólag, bár a szűk férőhely erősen kérdéssé tette ezt az engedményt.

A rendelkezés további pontjai szerint a zsidók át kellett hogy adják értékeiket, tehát pénzt, értékpapírokat, nemesfémeket, drágakövet és utóbbiakból készült tárgyakat, jegygyűrűt és kegytárgyakat is beleértve, műtárgyakat továbbá értékesebb használati eszközeiket, berendezési tárgyaikat (például fényképező- és írógép, látcső, szőnyeg) is. Ezt maradéktalanul csak a gyűjtőtáborba szállításkor hajtották végre, mert pénz — családonként 3000 pengő — és apróbb személyi értékek még maradhattak a zsidóknál az alispáni gettórendelet szerint. A kisebb holmikát borítékba, a nagyobb tárgyakat a lakás egyik helyiségébe zárták el. Részletes lista készült róluk, melyet a volt tulajdonosnak is alá kellett írnia. A keresztény szomszédokat felszólították a lakás szemmeltartására, szükség esetén az állatok etetésére is.

A rendelet hatálya alá nem eső albérlők és családtagok a lakás általuk lakott részén bent maradhattak. Így például egy gettóba hurcolt orvos felesége, aki ezután saját konyhájában kényszerült lakni, mert a többi helyiséget bombakárosultaknak utalták ki.¹³¹

A zsidó orvosok részére előírták, hogy minden felszerelésüket vigyék magukkal. Egy részük az utasítás értelmében külön engedély alapján lakásában maradhatott. Ilyet főleg nem családos egyéneknek engedélyeztek, például abban az esetben, ha az illetőt munkaszolgálatosként hatósági körorvosi teendőik ellátására rendelték ki. Külön megjegyzés vonatkozik az iratban az ügyvédekre is, ők fél nap haladékot kaptak a beköltözés alól, hogy irodájukat valamely nem zsidó kollégájuknak átadhassák.

Az utasítás nyomatékosan felszólította a beköltöztetés felelőseit, hogy minden inzultus nélkül, ám a „leghatározottabban és legerélyesebben kell fellépniük” és „semmiféle érzelmi momentumokra figyelemmel lenniük nem szabad”.

A bizottságokba küldött rendőrnnyomozók számára külön utasítást adtak ki.¹³² Rendelkezései megegyeztek a bizottságnak kiadott, fentebb ismertetett irányelvekkel, de külön rendőri feladatokat is tartalmazott. Így előírta az értékekkel kapcsolatban a lakásban tartandó házkutatást és a család minden tagjának megmotozását. Utóbbihoz hozzáfűzi, hogy a „nőket gyanú esetén szülésznővel vagy orvossal meg kell vizsgáltatni”, mely a gyakorlatban a belső motozást jelentette. Ezt a megalázó vizsgálatot, mely a deportálásig vezető út egyik legkegyetlenebb állomása volt, a gyűjtőtáborba

¹³⁰ A 31.035/1944. B. M. sz. rendelet. MOL K 148. BM res. 1200. cs. 520–523.

¹³¹ BFL Nb. XVII/1016/1948., 216. A gettóba vitt dr. Köves István tanúvallomása.

¹³² A VI. (debreceni) csendőrkörület iratai. MZSML 65. d. 1099. cs.

szállítást megelőzően a Szolnokra érkező valamennyi transzport esetében elvégezték. A szolnoki emlékkönyv egyes utalásai szerint a vármegye székhelyén már a gettóba szállításkor is történtek ilyen események,¹³³ ezt azonban levéltári források nem támasztják alá.

További figyelemre méltó pontja az előbbi utasításnak, mely szerint „a nyomozóközeg a zsidókat felszólítja, hogy értékeit... adja át, mert a lakásába többé nem tér vissza...” (kiemelés tőlem Cs. L.). Az ilyen és ehhez hasonló végrehajtási utasítások, az üldözöttek ingó és ingatlan javainak állami tulajdonként való kezelése és igénybe vétele az események valamennyi résztvevője számára egyértelművé kellett, hogy tegyék: az emberek, akikkel mindez történik, mindannyian véglegesen elhagyják nem csak a települést, de az országot is. Nehezen hihető, hogy az intézkedő hivatalnokok és a lakást, üzletet, árut igénylő ezek nem gondolkodtak el azon, mi garantálhatja, hogy az eredeti tulajdonosok többé ne térhessenek haza. Mindezt azért fontos megjegyezni, mert a felelősök és tétlen szemlélők később gyakran érveltek azzal: sejtelmük sem volt róla, mi fog történni a zsidókkal és elhitték, hogy csak időlegesen, munkára szállítják el őket.

A lakásból kiköltöztetett családokat a bizottságok az utcán várakozó kéttagú rendőrjárőrnek adták át, akik a gettóba kísérték őket. A poggyászt maguk szállították, legfeljebb kézikocsit használhattak, mivel a rendőrök szigorúan betartatták a végrehajtási utasítás azon pontját, mely szerint a zsidók csomagjaikat „saját maguk cipelik az utcára és tovább”. A zsidó tanács tiltakozott a bánásmód ellen és ennek köszönhetően a gettósítás harmadik napjától már — anyagi helyzetüktől függően — fogatokat is igénybe vehettek.¹³⁴ Addig a közösség fiatalabb tagjai vállalták, hogy segítik idős vagy beteg sorstársaikat a beköltözésben.¹³⁵

Az átvétel végeztével a lakás minden bejáratát és ha volt, a tüzelő tárolására szolgáló helyiség ajtaját is lezárták és hatósági bélyegzővel lepecsételték. A kulcsokat szintén lepecsételt borítékban az értéktárgyakat tartalmazó borítékkal együtt a városházára, majd a vonatkozó pénzügyminiszteri rendelet¹³⁶ értelmében a helyi pénzügyőri hivatalba kellett vinni.

A polgármester kijárási tilalmat rendelt el a zsidó lakosság számára a beköltözés időtartama alatt, a reggel 7 és 10 óra közötti idő kivételével. A hétfőn hivatalos ügyben Budapestre utazott, ezalatt Kerekes mint polgármester-helyettes — Bertóthy indítványára — hirdetményt tett közzé, mely a kijárást már csak 9 óráig engedélyezte. Feltehető, hogy a rendőrpáncsnok szeme előtt is a nagyváradi példa állt a szigorításkor, ott ugyanis csak napi egy órát járhattak ki a zsidók.¹³⁷ Az eset jó példa arra, hogy a zsidókkal kapcsolatos ügyek intézése a vármegyén belül több kézben volt és a központi egyeztetések ellenére gyakorta megesett, hogy az utóbbihoz hasonló módon keresztezték egymás útjait, vagy épp ellenkezőleg, egymástól várták a kérdések el-

¹³³ Varga B. i. m. 38. és 84.

¹³⁴ BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 65.

¹³⁵ Varga B. i. m. 82.

¹³⁶ A 147.310/1944. VI. főnöki sz. P. M. rendelet. Idézik a bizottságoknak kiadott utasításban. Lásd a 128. sz. jegyzetet.

¹³⁷ A hirdetményt (11597/1944. sz.) idézték a népbírósi perben (BFL Nb. XVII/1016/1948. 60, 91 és 275.), de az eredeti irat nem maradt fenn. A Nagyváradon május 2-án kiadott hirdetmény szerint „a zsidók csak délelőtt 9 és 10 óra között hagyhatják el lakásukat”. Idézi Brahm i. m. 600.

intézését, melyek közül sok így csak késve vagy egyáltalán nem oldódott meg. Mindez tükrözi a vármegyei közigazgatásban ekkortájt uralkodó zűrzavart.

A gettó létesítése kapcsán a polgármesteri hivatalba számos kérvény érkezett, melyek különféle indokokkal mentességet kértek a beköltözés alól.

Dr. Krámer Dezső a gettóba helyezés alóli felmentése iránt május 13-án nyújtott be kérelmet, joggal hivatkozva arra, hogy jelenleg ő a város egyetlen gyermekgyógyász szakorvosa. A polgármester, miután kikérte a megyei tisztiorvos-helyettes véleményét, engedélyezte a beköltözés elhalasztását. Dr. Földessy Zoltán szakvéleményében a közzellátás érdekében támogatta a kérés teljesítését, de egyben szorgalmazta azt is, hogy mihamarabb intézkedjenek egy nem zsidó orvos Szolnokra rendeléséről. A kérelmező így átmenetileg — családjával együtt — mentesült a gettóba vonulás alól és a városon belül szabad mozgását is lehetővé tették. Június 10-én a tisztiorvos-helyettes sietett Szabó Ferenc tudomására hozni, hogy a városba érkezett egy keresztény orvos, aki a hadikórházban végzett munkája mellett szerinte másodállásban elláthatná a gyermekorvosi teendőket. Az ügyben végül nem született újabb döntés, mert június 16-án dr. Krámert a gyűjtőtáborba szállították.¹³⁸

Dr. Földessynek, úgy tűnik, szívügye lehetett a zsidó konkurencia eltávolítása, mert június 6-án beadványban kérte a polgármestert, adjon ki írásos utasítást, mivel a zsidók közszolgálatának megszüntetése¹³⁹ során még áprilisban szabadságot lát dr. Elek István városi orvos nem adta át hivatalát, sőt rendelőjében továbbra is orvosi teendőket lát el. Kívánsága teljesült is, négy nap múlva megszületett a határozat, dr. Elek nem gyógyíthatott tovább.¹⁴⁰

Ez a példa is bizonyítja, hogy a helyi hatóságok számára még a legelemibb közszükségletek biztosításával kapcsolatban is a rendeletek betűje volt a fontosabb. Több adat szól arról, hogy a megyében nagy hiányok voltak az orvosi ellátás terén, a közigazgatási vezetők mégis csak a legfontosabbnak ítélt esetekben engedélyezték a zsidó származású orvosok működését, noha erre megvolt a hatáskörük.

Ehhez hasonló hozzáállás jellemezte a városi hivatalnokokat az egyéb mentesítési ügyek kezelése terén is. A közigazgatáshoz számos kérvény futott be azzal kapcsolatban, hogy közérdekű munkákat végző zsidókat a gettóból alkalmoszerűen vagy rendszeres kijárással kiengedjenek. Nem engedélyezték a hadiüzemként működő Tiszai Gőzfűrés — német tudása miatt nehezen nélkülözhető — alkalmazottjának, hogy az üzem területén lévő lakásában maradhasson. Hasonlóképpen nem tudta igénybe venni „honvédelmi érdekből” a VI. honvéd hadtest helyi parancsnoksága egy zsidó építész-mérnök munkáját.¹⁴¹

Ami az egyéni mentességi kérelmeket illeti: annak elbírálásában, hogy ki tekinthető zsidónak, vagyis ki köteles hordani a sárga csillagot és bevonulni a gettóba, Szolnokon is a mentesítésekről szóló minisztériumi rendelet előírásait követték, amely mentességet adott az első világháború hadiérdemeseinek, hadirokkantjainak, illetve családtagjaiknak, a jelenlegi háború hadiözvegyeinek és hadiárváinak (a „honvédelmi özvegy”, azaz a munkaszolgálatos özvegy nem tartozott ide) továbbá a vegyes há-

¹³⁸ SzML Szolnok pm. ir. 12.142/1944.

¹³⁹ Lásd a 41. sz. jegyzetet.

¹⁴⁰ SzML Szolnok pm. ir. 11.474/1944.

¹⁴¹ SzML Szolnok pm. ir. 11.685/1944. és 13.696/1944.

zasságban élőknek, a korban divatos kifejezéssel: árja-párjának. Utóbbi csak akkor volt érvényes, ha a felek együtt éltek és a zsidó házastárs legkésőbb március 22-ig kereszténnyé lett.¹⁴²

A törvények és rendeletek részletes előírásai ellenére bonyolult egyedi esetek alakulhattak ki, ezért a szegedi értekezlet¹⁴³ utasításai értelmében Szolnokon is külön testületet, ún. hármas bizottságot alakítottak a kérelmek elbírálására, melynek tagjai a csendőr szárnyparancsnok, Homoki László, Bertóthy rendőrkapitány és Szabó polgármester voltak. Ennek megalakulásáig a gettósításért felelős tisztviselők, tehát Kerkes főjegyző, valamint Molnár János és Kmetty György tanácsnokok foglalkoztak a kérelmekkel.

A gettóba szállítás alól, illetve az onnan kiengedés érdekében beadott kérvények elbírálásakor, ha azok a vonatkozó központi intézkedéseknek nem feleltek meg, semmiféle egyéb indokra nem voltak tekintettel az illetékesek.

Egy 79 éves, nyugalmazott vármegyei és irodafőtiszt, aki egykor a rendeletek végrehajtóinak is munkatársa volt a megyeházán, „hosszú idő óta... szélütött beteg ember”, kérvényében „alázatosan kéri, miután önmagával tehetetlen, hogy... lakásában, honnan huzamosabb idő óta ki sem mozdulhat, mert járni és beszélni is alig bírok, meghagyni méltóztassék.”¹⁴⁴ A kérvényt indoklás nélkül utasították el a polgármesteri hivatalban.

Dr. Bajor Sándor, akinek apja 1919-ben a Szamuely-vész-törvényszék áldozata volt, így mentesítésben részesült, május 20-án beadott kérvényében kérte, hogy nyolchónapos terhes feleségét engedjék ki a gettóból. A kérelem hosszasan vándorolt a döntésben érdekeltkezők kezén, végül az elutasítás felelősségét június 13-án a rendőrkapitány vállalta magára: értesítette a kérelmezőt, hogy a mentesség csak egy személyre vonatkozik, egyéb körülmények pedig „törvény, illetőleg rendelet hiányában figyelembe nem vehetők.”¹⁴⁵

A vegyes házasságban élők a törvények értelmében lakásukban maradhattak, de a kritériumokat szigorúan betartották, így a kedvezmény nem vonatkozott például egy „őskeresztény” férjétől 1940-ben elvált asszonyra, de azokra sem, akiknél a házasság átterési folyamat még tartott.¹⁴⁶ A beköltöztetést végrehajtó rendőralakulat egyes tagjainak túlbuzgósa következtében több olyan embert is az elkülönített lakóegységbe szállítottak, aki mentesíthető lett volna. A gettóból a hatóságok által felállított felülvizsgáló bizottság ezeket visszaküldte, így lakásukban tölthették el az elkövetkező egy hónapot. Egy másik adat szerint laktak vegyesházások a gettóban is, külön épületben.¹⁴⁷ A forrásokból nem derül ki, hogy milyen kritériumok alapján maradhatott valaki lakásában, feltehető az is, hogy a keresztény házastársak közül többen önként vonultak a gettóba. A probléma tisztázásához, mivel eredeti iratok még nem kerültek elő, további kutatásokra van szükség.

¹⁴² Az 1730/1944. M. E. sz. rendelet. BK, 1944. május 13. 108. sz. – Vádirat 1. 250–253. A rendelet egyéb mentességeket is tartalmaz, így a külföldi állampolgárookra, a keresztény felekezetek papjaira és a szerzetesekre vonatkozóan.

¹⁴³ Lásd a 184. sz. jegyzetet.

¹⁴⁴ SzML Szolnok pm. ir. 11.685/1944.

¹⁴⁵ SzML Szolnok pm. ir. 12.831/1944.

¹⁴⁶ BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 9., 27. és 29.

¹⁴⁷ Uo. 7. és 27–28.

A beköltöztetés megkezdését a polgármester május 15-e, hétfő reggelére tűzte ki, a zsidó lakosságnak két nap állt rendelkezésére, hogy legfontosabbnak érzett tárgyait és élelmiszereit összecsomagolja.

A gettósítás végrehajtására az ország több városából vontak össze e műveletben már részt vett rendőralakulatokat a városba.¹⁴⁸ Parancsnokuk a május 14-én Szolnokra helyezett Bánhidy Antal felügyelő volt. Az intézkedésre a gyors lebonyolításhoz feltétlenül szükség volt, hiszen, mint említettük, a városban csak 27 rendőr teljesített szolgálatot. Megbízhatósági szempontok is szerepet játszhattak, a közigazgatás vezetői joggal tarthattak attól, hogy a helyi, az üldözötteket személyesen ismerő rendőrök esetleg nem minden esetben fognak a végrehajtási utasítás értelmében „ellentmondást nem tűrően” fellépni.¹⁴⁹ Az ide vezényelt egység feladata végeztével távozott, az elkülönített lakónegyedet ezután a helyi rendőrség őrizte.

A gyűjtőtáborokba tömörítés során országszerte alkalmazott gyakorlat volt, hogy más területről irányítottak e téren már tapasztalatokat szerzett karhatalmi alakulatokat a beköltöztetés végrehajtására. Az eddigi kutatások alapján kivételszámba megy, hogy egy megyei városban ezt már a gettósítás folyamatában is alkalmazták, továbbá hogy nem csendőri, hanem rendőri egységet vezényeltek ide, feltehetőleg egy miskolci vagy nagyváradai osztagot. A kérdés megoldása további levéltári vizsgáldásokat igényel.

A polgármester álláspontja, mely szerint a megadott öt nap kevés lesz a rendelet végrehajtásához, már az első napon beigazolódott. Az összeköltöztetés, mint arról a sajtó is beszámolt, május 15-én indult meg¹⁵⁰ és már aznap délelőtt szervezési problémák merültek fel. A rendőrség, mely a gettóból eltávolítandó bútorok szállítását irányította, a már korábban, a kilakoltatott zsidók által bevitt berendezési tárgyakat és csomagokat is elvitette a raktárhelyiségül kijelölt Pacsirta u. 5. számú házba.¹⁵¹ A tanács tiltakozására Molnár tanácsnok eljárta Bánhidy Antalnál, aki intézkedett a bútorok visszavételéről, de az eset miatt így is megakadt egy időre a beköltöztetés folyamata. A sietős költöztetés közepette előfordult, hogy az idegen rendőrök még megengedett holmikat sem engedtek a gettóba bevinni. Így például Molnárnak intézkednie kellett, hogy — többek között — dr. Halász Imre és dr. Donáth Zoltán orvosokat az illetékes bizottság visszakísérje lakásukba, hogy egyes fontos orvosi felszereléseiket és egyéb holmijaikat magukhoz vehessék.¹⁵²

A gettóba szállítás munkálatai közepette érkezett, Molnár Zsigmond által aláírt belügyminisztériumi utasítás szerint Szabó Ferencnek személyesen Endre Lászlóhoz címezve kellett részletes jelentést benyújtania a „zsidótlantás” terén tett intézkedéseiről. Mikor perében erről említés történt, a polgármester azt válaszolta, hogy a

¹⁴⁸ Molnár János vallomása. Uo. 227. Ezt támasztja alá *Varga Béla* is: A szolnoki zsidóság története 83.

¹⁴⁹ Lásd a 128. sz. jegyzetet.

¹⁵⁰ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1944. május 17. 3.

¹⁵¹ Így került többek között ide dr. Engelberg Oszkárné bőrdíjja is a benne lévő ezüst foglalatú tükörrel a Csarnok u. 10-ből, mint arról a III. számú bizottságnak a szolnoki rendőrkapitánysághoz május 17-én tett jelentése és az utóbbi június 5-én kelt magyarázata tanúskodik. SzML Pénzügyigazgatóság ir. k. k. szám nélkül és 3251/1944.

¹⁵² Molnár vallomása saját perében, melyet dr. Halász Imre is megerősített. BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 228. és 119.

minisztériumi irat az ellene érkezett számos feljelentés következménye volt.¹⁵³ Állítását igazolni látszik a zsidóüldözés fő irányítóinak, különösen Endrének küldött hatalmas mennyiségű, névvel — mely gyakorta fiktív — ellátott vagy névtelen feljelentő levél, melyek között nem egy Jász-Nagykun-Szolnok vármegyéből érkezett példány is akad.

A beköltöztetés végrehajtására és a gettó lezárására végül csak május 22-én került sor. A zsidó tanács katonás pontossággal még aznap jelentést tett erről Szabó Ferencnek.¹⁵⁴ Beszámoltak róla, hogy mindenki a gettóban van, leszámítva egy ismeretlen helyen tartózkodó férfit és két nőt, akik „haláleset miatt” három nap haladékot kaptak a beköltözésre. Utóbbi eset ritka példája annak, hogy emberiességi, kegyeleti szempontok érvényesültek a gettósítási folyamat során. Biztosították arról, hogy ha „bármely okból valamely csillag viselésére kötelezett zsidó még nem vétetett be a gettóba, ezt azonnal jelenteni fogjuk a polgármester úrnak”. A kimaradók utáni nyomozásra nem kellett sok energiát fordítaniuk a tanács tagjainak. Egy zsidó asszony maga üzent Mandelnek, hogy a „beutaló bizottság” még nem kereste fel. Megtudható továbbá az iratból, hogy a tanács elnöke különleges engedély alapján, melynek megszerzésében személyes összeköttetései is szerepet játszhattak, feleségével együtt egyelőre lakásában maradhatott. Rajtuk és dr. Krámeren kívül senki nem kapott felmentést.¹⁵⁵

Mandel Sándor az addig a Gorove utca 9. szám alatt működő hitközségi irodát az irattárral, pénztárral és nyilvántartási könyvekkel együtt lakására szállította át. Az ekkor már a gettóba vitt Heves Kornél, mint anyakönyvvezető rabbi a zsidó tanácshoz május 22-én intézett beadványában tiltakozott hatáskörének illetően megsértése ellen, egyben követelte, intézzék el, hogy hivatalába visszahelyezzék, mert ellenkező esetben kérni fogja a hatóságoktól, illetve a Magyarországi Zsidók Szövetségétől az elnök felmentését. Ezzel együtt kérvényezte a polgármesternél is, hogy helyezték vissza lelkészi és anyakönyvi hivatalába, mivel szinte naponta vannak válásváltoztatások és a gettóban nincs módja az ezzel kapcsolatos ügyek intézésére. A kitérések nagy számát többször említik a népbírói vallomások, de pontos adatokat tartalmazó iratok eddig nem kerültek elő. Szabó a gettórendszabályoknak megfelelően Bertóthy Dezső hatáskörébe utalta az ügyet, aki június 13-án úgy döntött, hogy a mentesség nem indokolt, mert teendőit a rabbi a gettóban is elvégezheti. A kérvényből egyébként kitűnik, hogy Heves Kornél érdekében Páter Szabó Polykárp ferences plébános is közbenjárt a hatóságoknál.¹⁵⁶

A szolnoki zsidóság két idős, köztisztviselőben álló vezetőjének a későbbi események ismeretében kicsinyesnek és némileg érthetetlennek tűnő hatásköri vitája mai szemmel megdőbbsé, ugyanakkor bizonyítéka annak, hogy a deportálásig vezető útnak még

¹⁵³ Az Endre Lászlónak címzett iratot a 12.764/1944. számon küldték el. A tanácsvezető bíró felolvasta a Szabó-per tárgyalásán, de ez az irat sem maradt fenn. BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 60–61.

¹⁵⁴ SzML Szolnok pm. ir. 12.142/1944.

¹⁵⁵ Szabó Ferenc állítása szerint a későbbiekben egy csendőr százados (Homoki?) a gettóban tett ellenőrzése után tiltotta ezt meg. BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 278.

¹⁵⁶ SzML Szolnok pm. ir. 13.087/1944.

ezen az állomásán sem látták át a helyi zsidó vezetők az akció végső célját és a megszokott módon kezelték az ügyeket, noha a tét már a közösség fizikai léte volt.

Szabó Ferenc május 22-én a Pénzügyigazgatósághoz tett jelentésében beszámolt a gettóba költöztetés végrehajtásáról, másnap pedig, az alispáni gettórendeletben foglaltak szerint ennek megtörténtét a megyei vezetés felé is jelezte. Az általa közölt adatok szerint 438 zsidó lakást zártak le a város fennhatósága alatt.¹⁵⁷

Néhány nappal később a megyeszékhely lapjai is beszámoltak a gettóba szállítás eseményeiről, bár a kérdést a belső oldalakon, csekély terjedelemben tárgyalták.

A *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok* csak a következő héten kedden ismertette az elkülönített lakónegyed helyét és a vele kapcsolatos főbb rendszabályokat, megjegyzéseket is fűzve a beköltöztetés eseményeihez. A cikkíró szerint a zsidók „nem mutattak semmiféle megatottságot, sőt egy részük feltűnő kihívóan nézett a járókelők szemébe.” „...sokan közülük tüntetőleg a legkopottabb ruhájukban vonultak a gettóba. Rájuk vall ez a jellemző viselkedés”. Nem mulasztja el hozzáfűzni: „...senki sem sajnálkozik... mert azt a sok szenvedést, amit okoztak... nem fogjuk soha elfeledni.” „...meg kell nekik is ismerni, mi az, keményen dolgozni”¹⁵⁸

A *Nemzeti Jövők* már 23-án közzétette a gettó legfontosabb rendszabályait, majd következő számában a helyszín mellett a gettó pontos létszámadatait közölte, de tartózkodott az egyéb megjegyzésektől. Szerkesztőinek értesülései szerint az elkülönített területekre 1214 szolnoki zsidó került, ebből 1070 a belvárosi gettóba.¹⁵⁹

A *Szolnok és Vidéke* május 13-ai számában csak az alispáni gettórendeletet ismertette, minden kommentár nélkül. A zsidóellenes rendeletekkel kapcsolatosan addig is száraz, tényközlő hangnem jellemezte a lapot. Politikai hovatartozása mellett ez a „passzivitás” is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a sajtóügyek kormánybiztosa, Kolosváry-Borcsa Mihály további számok kiadását nem engedélyezte és a lap május 17-ével megszűnt. Mindezek ellenére, mint azt Magyar Albert főszerkesztőnek a gettóügyben tett lépései is mutatják, a lap vezetőire az üldözöttek iránti szimpátia sem volt jellemző.

3. Élethörülmények a gettóban

A gettó rendszabályairól intézkedő, május 15-én kiadott rendőrhatalósági rendelet alapján az utcára néző ablakokat bedeszkázták, a kapukat pedig az egyetlen bejárat kivételével állandóan zárva kellett tartani. A kilépést és a nem zsidók bejárást írásos rendőri vagy csendőri engedélyhez kötötték, zsidók és keresztények érintkezése a hivatalos alkalmakat leszámítva tilos volt, csomagot vagy levelet csak a rendőrkapitányság engedélyével és átvizsgálás után adhattak fel.¹⁶⁰ A gettót a szolnoki kapitányság személyzete őrizte, a belső rendfenntartás pedig a zsidóság feladata volt.

¹⁵⁷ Szabó által személyesen aláírt irat, a 31.100/1944. XXI. res. sz. B. M. rendeletre válaszul. SzML Pénzügyigazgatóság ir. k. k. 49/1944. elnöki sz. A május 23-ai jelentést idézik: BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 60–61.

¹⁵⁸ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok, 1944. május 27. 3.

¹⁵⁹ *Nemzeti Jövők*, 1944. május 26. 2. Az adat már pontossága alapján hitelesnek vélhető, de alátámasztja Mandel Sándornak a gettóügyben beterjesztett kérvénye is (ismertetését lásd később), melyben körülbelül 1000 főre teszi a gettó létszámát. BFL Nb. 104.177. 39.

¹⁶⁰ SzML Szolnok pm. ir. k. k. 12.520/1944.

Varga Béla szerint a zsidó rendőrség élén Schenker Jenő állt, beosztottai zsidó rendőr feliratú karszalagot viseltek és állandó őrszolgálatot tartottak a gettó kapujában.¹⁶¹

Bertóthy rendőrtanácsos nagy szigort tanúsított a fentiek betartásában. A vegyesházások számára gettóba vitt rokonaik látogatását lehetővé tette ugyan, de annak alkalmait a város által javasolt heti háromról egyre csökkentette, a kijárást a tanácsstagok mellett csak a bevásárlással megbízott személyeknek engedélyezte, egyéni kérelmeknek nem adott helyt. Az ún. bevásárló bizottság működése is korlátozva volt június 6-a után, mikor a központi rendelet nyomán Szabó Ferenc napi két óra időtartamra (10 és 12 óra között) korlátozta a zsidók bevásárlási idejét.¹⁶² Szintén megtiltotta Páter Szabó Polykárpp plébánosnak, hogy a katolikus konvertiták lelki gondozása végett bejárhasson az elkülönített területre. Ez országosan nem volt egyedülálló jelenség, annak ellenére, hogy Endre államtitkár azt állította, hogy „a gettóban tömörített zsidókat, valamint a keresztény hitfelekezetekhez tartozó zsidókat vallásfelekezet(ük) papjai intézkedésre akadálytalanul látogathatják”.¹⁶³

Mindkét esetben adtak volna módot a központi rendelkezések az enyhébb bánásmódra. Az érkező küldemények közül csak a leveleket adták át, nagy késéssel és természetesen cenzúrázva, utóbb már azokat sem.¹⁶⁴

A berendezési tárgyak és csomagok miatt a gyakorlatban a megadottnál jóval kevesebb hely jutott egy személyre, így a gettóban rendkívül nagy volt a zsúfoltság.¹⁶⁵ Némi könnyebbséget jelentett viszont, hogy a munkaszolgálatra bevonult férfiak miatt az eredetileg számításba vett 1150 fő helyett csak 1070, sőt néhány nap múlva — mivel a gettóba is kézbesítettek behívókat — ennél is kevesebb ember elhelyezéséről kellett gondoskodni.

A visszaemlékezések szerint a padlón térköz nélkül, szorosan egymás mellett helyezkedtek el az alkalmi fekhelyek. A helyzetet csak kevéssé könnyítette, hogy több helyiségben emeletes ágyakat ácsoltak. A súlyos, fertőző betegek egyetlen szobába voltak összezsúfolva és nem volt szülőszoba sem. Kevés volt a mellékhelyiség, újakat kellett építeni, emellett a zsidó iskola udvarán lévő árnyékszék, mivel azt előzőleg az oda beszállásolt katonaság használta, teljesen megtelt és kiürítése vált szükségessé. Miután szinte valamennyi zsidó szakember munkaszolgálatosként távol volt, a fenti műveletek elvégzéséhez iparosokat kellett fogadni. Ez sem ment könnyen, mivel Bánhidya kiutasította a gettóból az ott dolgozó segédeket és a munka folytatása csak azután volt lehetséges, hogy a polgármester a Belügyminisztériumból telefonon engedélyt kapott a legszükségesebb közegészségügyi teendők nem zsidó szakemberek által történő elvégzésére.¹⁶⁶

¹⁶¹ *Kaposvári Gyula*: Nehéz napok. Részletek egy 15 éves fiú 1944-es szolnoki naplójából. In: *Jáskuntság*, 1975. 1–2. sz. 21–28., 22. Varga a zsidó rendőrség vezetőjét Senkel Jenőként említi, de a hitközségi névlistán ilyen név nem szerepel, így valószínűleg az előbbi név a helyes.

¹⁶² Az 1990/1944. M. E. sz. rendelet június 4-én jelent meg. Lásd: BK, 1944. június 4. 125. sz. 2. és SzML Szolnok pm. ir. k. k. 12.520/1944.

¹⁶³ EBJ 493.

¹⁶⁴ MOL Népbíróságok Országos Tanácsának (NOT) ir. I. 8048/1946. (Bertóthy Dezső rendőrtanácsos pere, ítélet)

¹⁶⁵ A kijelölés irányelveihez lásd Pápay László tanúvallomását — BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 86. —, a gettóbéli körülményekre Uo. 68, 79, 88, 92, 259. Utóbbiak szerint például egy 16 m²-es szobában kilencen, egy 20 m²-esben tizenhatan, egy 8x2.5 méteres folyosón tizenötön aludtak.

¹⁶⁶ Molnár János vallomása. Uo. 228.

A zsidó tanács időközben többször kérte a városi vezetést az elkülönített terület kibővítésére. Fáradozásuk hozott is némi eredményt: a Jászkürt utca 7. számú házat a gettóhoz csatolták, miután tulajdonosai — az iratokból nem derül ki, hogy ők a gettó lakói voltak-e — beadványban felajánlották az épületet gettó céljára. Bár ezzel együtt arra is engedélyt adtak a hatóságok, hogy a Jászkürt utca 5. alatt működő orvosi rendelő a gettótól szigorúan elkülönítve a helyén maradjon, így a nyereség mindössze néhány négyzetméter volt.¹⁶⁷

Mandelnek, aki kérelmeivel a vármegyeházán is gyakori vendég volt, ebbéli tevékenységét a zsidók mozgási szabadságát korlátozó rendelet kiadásának másnapján meg kellett szüntetnie. Alexander alispán hivatali szobája előtt május 13-ától „zsidó ügyben nem fogadok” feliratú cédula fogadta a kilincselőket.¹⁶⁸ Az országszerte általános gyakorlattal összhangban a hatóságokkal való kapcsolattartás céljából csak a tanács tagjai hagyhatták el a gettót. Kéréseikkel végig kellett járniuk a hivatali lépcsőfokokat, mely óriási késedelmet okozott, tetézve a gettók egyébként is komoly gondjait.

A bővítés ellenére sem sikerült minden szolnoki zsidót a belvárosi gettóba tömöríteni, így 144 embert a szandai gettóba kellett átszállítani beköltözésük másnapján, május 20–21. körül. Fűrész Mihály csendőr alhadnagy, szolnoki őrsparancsnok utasítást kapott, hogy aznap délután kettőkor jelenjen meg a Csarnok utcában az átköltözés végrehajtására. A csoportot az alhadnagy és három járőr négyes sorokba rendezve, gyalogmenetben kísérték át a városon, a csomagokat és a járóképteleneket kocsin szállították.

Megérkezésük után rövidesen megjelent Homoki László százados, aki a csoportot a Pusztaszandán lakó zsidókkal együtt a kijelölt szeszgyári épület helyett a hízó-marha istálló padlásterébe parancsolta fel. Itt létesült tehát a gettó – a tényről a közigazgatási vezetők csak utólag szereztek tudomást, egyetlen fennmaradt megyei irat sem tudósít róla, csak a népbírói peranyagokban említik. A százados saját perében azt az eddig feltárt anyag alapján nem cáfolható állítást tette, hogy a szeszgyári padlás tele volt rakva terményekkel, ezért kellett a csoportot máshová helyezni.¹⁶⁹ Egyébként népbírói perének ez az önkényes intézkedés lett egyik vádpontja, noha a változtatás lényegesen nem rontott az üldözöttek helyzetén.

A gettó felügyeletét a legközelebbi település, Rákóczi falva csendőrorse kapta feladatul. Parancsnoka, Székely Antal főtörzsőrmester az utasítások értelmében egy kéttagú járőrrel, 24 órás váltással éjjel-nappal őriztette a gettót. Homoki parancsa szerint a bentlakók a külvilággal nem érintkezhetek, kérvényeiket a rákóczi falvi őrsre küldték és onnan ő továbbította a tanácshoz, illetve a hatóságokhoz. Bevásárló bizottság működését sem engedélyezte Homoki, azt azonban lehetővé tette, hogy a szandai szőlőkből néhány gazdálkodó a gettóhoz vigye terményeit eladni.¹⁷⁰

¹⁶⁷ SzML Szolnok pm. ir. 12.142/1944.

¹⁶⁸ MOL K 148. BM res. 1200. cs. 485. és BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 255.

¹⁶⁹ BFL Nb. 23.487/1949. (Homoki László csendőr százados pere) 138.

¹⁷⁰ Fűrész Mihály népbírói perében igen részletesen számolt be a szandai gettóba költöztetés és a gyűjtőtáborba szállítás körülményeiről. Előbbiekről lásd: TH V-9665. (Fűrész Mihály csendőr alhadnagy vizsgálati anyaga) 20–24.

Még a belvárosi elkülönített lakónegyedhez képest is tűrhetetlen állapotok uralkodtak a szandai gettóban. A helyzetről a tanács által annak funkcióinak ellátására kinevezett háromtagú bizottság, László Ernő, dr. Réti Dávid és dr. Gyárfás György május 24-én a polgármesterhez intézett kérvényéből értesülhetünk.¹⁷¹ Az említett padlás egy 50x16 méter alapterületű,¹⁷² csak néhány, kis méretű szellőzőnyílással ellátott helyiség volt, melyhez egyetlen rozoga falépcső vezetett fel. Az istállóban pedig, mely a padláson át szellőzött, egyidejűleg teheneket tartottak. Az állandó bűz és a forróság miatt a levegő elviselhetetlen volt az ide kényszerítettek számára.

A vízellátás biztosításához az odatelepítetteknek egy háromszáz méternyire lévő kút és egy kisméretű vizes lajt állt rendelkezésére, az ivás mellett a főzéshez, mosáshoz, tisztálkodáshoz is ugyanezt kellett használni.

A teljesen fából készült padlástér és a száraz, forró levegő miatt óriási volt a tűzveszély, az egyetlen, szűk lejárát és a nagy távolságban lévő kút miatt egy esetleges tüzeset során az ott fogva tartott emberek nagy része minden bizonnyal ottveszett volna. Hogy ez mennyire reális veszély volt, azt igazolja a június 5-én kiadott körirat is, melyben az alispán „előfordult esetből kifolyólag” hívta fel alárendeltjei figyelmét az elkülönített lakónegyedek tűzrendészeti ellenőrzésére és az ezzel összefüggő intézkedések végrehajtására.¹⁷³

Főzni csak az udvaron lehetett, öltözködés, tisztálkodás, alvás során a kor és nem szerinti elkülönítés természetesen nem volt lehetséges. A szükségletek elvégzésére szintén csak egy, a kérvény szövege szerint „undorító állapotban” lévő latrina szolgált.

A zsidó tanács a gettó orvosául Gyárfás Györgyöt jelölte ki, aki, bár minden szükséges felszerelését magával hozta, érdemi segítséget — megfelelő hely, elkülönítési és fertőtlenítési lehetőség híján — nem tudott nyújtani a rászorulóknak. Mindezek alapján teljes joggal állapították meg a tanácsstagok, hogy a hely a legegységibb tűzrendészeti, higiénés és erkölcsi követelményeknek sem felel meg.

A kérvény aláírói — azon kitétel említésével, mely szerint tudják, hogy „ma csak a legszerényebb és legindokoltabb kérésekkel” állhatnak elő — mindössze annyit szerettek volna elérni, hogy ne legyenek az „ország egyéb gettóinál súlyosabb helyzetben” azon szolnoki zsidóság tagjaiként, melynek az országban arányosan a legtöbb áldozata volt a Tanácsköztársaság alatt.

A vármegyei közigazgatás zsidó ügyekkel kapcsolatos eljárási mechanizmusát jól példázza ennek az iratnak a sorsa. A fentebb tárgyalt módon a csendőrségen keresztül jutott az irat a polgármesteri hivatalba május 30-ára. Itt Kerekes kezébe került, aki egy nagy „Zs” betűt és kollégája nevét rávezetve továbbküldte Molnár Jánosnak. Utóbbi több ízben járt a kérdést kivizsgálandó Pusztaszandán és ennek nyomán néhány nap elteltével két nagy főzőüstöt utaltak ki az odatelepítetteknek, de egyéb érdemi intézkedés nem történt. Június második hetében, a Szolnokot ért

¹⁷¹ Szolnok város pm. ir. 13.695/1944. sz. – az iratot Homoki László perirataihoz csatolták. TH V-104.177. (Homoki László csendőr százados vizsgálati anyaga) 46–49. További információkat a Szabó-perben tett tanúvallomások adnak. BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 85. (dr. Gyárfás György) és 92. (dr. Szendrey Ferenc ügyvéd)

¹⁷² Homoki által közölt adat. BFL Nb. 23.487/1949. (Homoki László csendőr százados pere) 80. Ez a sőreistálló és a szeszgyári padlás együttesen 1242 m²-es alapterületét figyelembe véve megközelítőleg hitelesnek fogadható el.

¹⁷³ SzML Kisújszállás pm. ir. k. k. 4566/1944.

bombatámadásokat követően a károsultak segélyezési- és lakásügyeinek intézésére Molnárt rendelte ki hivatali főnöke. Eddigi feladatát a másik városi tanácsnok, Kmetty György vette át. Tőle június 17-én kapta csak meg a polgármester több más, az elkülönített zsidósággal kapcsolatos irattal együtt és ezekre — állítása szerint elolvasásukat mellőzve — már az „időközben tárgyalanná vált, irattárba teendő” utasítást írhatta rá.

A szandai gettó képviselőinek május 28-án fogalmazott kérelmét, mivel az részben a Központi járásbeliek ügye volt, Mandel személyesen elvitte az illetékes főszolgabíróhoz, Scheftsik Istvánhoz. Utóbbi azzal utasította vissza, hogy a gettó valamennyi ügye, beleértve az ellátási kérdéseket is, a város polgármesteréhez tartozik, így az iratot a tanács feje saját, Szabó Ferencnek címzett beadványához csatolta.¹⁷⁴

Mandel a gettóba zártak katasztrofális anyagi helyzetét festette le a városi vezetés előtt, mihamarabbi intézkedést kérve. A bevitt két heti élelmekészlet és az engedélyezett családonkénti 3000 pengő ekkorra csaknem teljesen elfogyott, annál is inkább, mert a vagyontalan gettólakók élelmezését, akik addig is helyi és az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) által nyújtott segélyekből tartották fenn magukat, így a beköltözéskor az előírt élelmiszert és pénzt bevinni nem volt módjuk, hittestvéreik látták el. Ezek számát az elnök mintegy négyszáz főben jelölte meg. Közülük kilencven ember költségeit a hitközség fedezte, a többieket a velük egy házban lakó sorstársaik élelmezték a lehetőségekhez mérten. A főzéshez szükséges tüzelőanyagból is kifogytak, olyannyira, hogy már a Csarnok utcai templom és az iskola ülépadjait hasogatták fel erre a célra. A tanács kérvényt nyújtott be a Pénzügyigazgatósághoz, hogy lakásaikban maradt, nagyrészt zár alá került élelmiszer- és tűzfakészletüket, illetve egyes, iparosmunkához szükséges eszközeiket behozhassák. A pénzügyőri iratok között ennek nincs nyoma, de a kérdéssel kapcsolatos központi elvek ismeretében valószínűtlen, hogy eleget tettek volna e kérésnek.

A kérvény másodikként a szandai gettóba zárt Központi járásbeliek súlyos helyzetének megoldására kérte a hatóságokat.¹⁷⁵ Velük kapcsolatban arra hivatkozott az elnök, hogy jogilag nem tartoznak a szolnoki hitközség hatáskörébe, így az nem vállalhatja fel hosszabb távon segélyezésüket. A szandai gettóban ugyan lehetőség volt arra, a június 5-ei alispáni rendelet alapján, hogy a munkaképesek a bérlőjéről Simay-uradalomnak nevezett gazdaságban (ehhez tartozott a szeszgyár és az istálló is) dolgozzanak, azonban a fizetség gyanánt kapott csekély mennyiségű élelmiszer nem volt elegendő az egész csoport számára. A gettót felügyelő csendőrőrs ugyan hozzájárult, hogy saját házaikból élelmiszert hozzanak be, de ez is csak néhány napig segített a bajokon.¹⁷⁶

¹⁷⁴ A két kérvényt (Szolnok pm. ir. szám nélkül, illetve 14.032/1944. sz.) idézte Szabó perében a tanácsvezető bíró. BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) Utóbbi megtalálható a Homoki-per iratai között (TH V-104.177. – Homoki László csendőr százados vizsgálati anyaga – 39–43.), a másik azonban nem maradt fenn. Szabó a bíró kérdésére válaszolva azt állította, hogy nem látta a beadványokat, mert valószínűleg aznap nem volt a városban. A május 14-ei hirdetménnyel kapcsolatos esetre utalva elképzelhető, hogy tényleg így történt. Egyébként, mint légtöltési parancsnokot sok vád érte gyakori távolléte miatt. Családja, vélhetőleg biztonsági okokból, a közeli Abonyban lakott, ide járt át rendszeresen.

¹⁷⁵ Létszámukat a beadvány 68 főre, az itt fogva tartott szolnokiakét „mintegy 125” főre teszi. Az utóbbi adat pontossága kérdéses, a tényleges összlétszám valószínűleg a május 24-ei kérvény szerinti 212 fő volt, ez jelent meg hivatalos adatként a sajtóban is: „A szandai bér gazdaság szeszgyárába 144 szolnoki és 68 központi járásbeli zsidó költözött.” Nemzeti Jövők, 1944. május 26. 2.

¹⁷⁶ BFL Nb. V-9665. (Fűrész Mihály csendőr alhadnagy vizsgálati anyaga) 25.

További problémát jelentett, hogy a hadisegélyben¹⁷⁷ vagy városi segélyben¹⁷⁸ részesített zsidóknak a juttatást személyesen kellett volna felvenniük hónap elején és a kilépési engedélyek megszerzése hosszadalmas volt, valamint hogy a postai szolgáltatás több mint tíz napja szünetelt és így közalkalmazotti nyugdíjaknak a gettóba kézbesítésére sem volt mód.

A kérelemre kézírással rávezetett szöveg szerint az előjáróság felszólította dr. Gyárfást, írja össze a hivatalos ügyeik miatt a gettó területéről kilépni szándékozók névsorát Pusztaszandán, hogy ennek alapján az előjáróság az engedélyezés ügyében eljárhasson a rendőrkapitányságon. Kérte továbbá, hogy a Bajtársi Szolgálat által hadisegélyként folyósított tűzifa-utalványokat adják át az érdekelteknek, hogy azon fát vásárolhassanak. A továbbiakra vonatkozólag levéltári forrás nem áll rendelkezésre, de mivel az irat június 3-án érkezett a városhoz és elintézése legkorábban csak a következő hét elején (5-e körül) indulhatott meg, kérdéses, hogy ha végrehajtották is, volt-e érdemi hatása az üldözöttek szempontjából.

A zsidó tanács tagjának, dr. Török Lajosnak aláírásával is maradt fenn egy beadvány, május 31-ei keltezéssel, mely a belvárosi gettó élelmiszer-ellátásával kapcsolatosan tett panaszt.¹⁷⁹ Csatoltan beterveztette a lisztből és zsírból önellátóknak nyilvánítottak listáját és sürgősen kérte, utaljanak ki számukra liszt és kenyér, illetőleg zsírjegyeket. A felsoroltak — összesen 245 személy — élelmiszerjegyeket már korábban sem kaptak, így nem volt módjuk — két heti élelmük és pénzük elfogytával — utalványokkal vásárolni. Hitsorsosaik sem segíthették ki őket, mert ők sem kapták meg a május és június hónapra esedékes mennyiséget a fenti termékekből.

Erősen kérdéses, hogy később eljutott-e hozzájuk, ugyanis a türkevei polgármester június 21-én kelt iratában azt közölte az alispánnal, hogy a kiutalt szeszámolajra nincs szükség, mert a helybeli gettó megszűnt. Feltehető, hogy a megye részére egysegesen történt az átutalás, eszerint pedig a szolnoki zsidók is hiába vártak az élelmiszerre.¹⁸⁰ A szolnoki gettó kenyérellátásáról egyébként — a beszerzett lisztmennyiség függvényében — Schwarcz Lipót Csarnok utca 20. szám alatti péksége gondoskodott. Kmetty tanácsnok a városi vezetők perében azt állította, a helyi nem zsidó pékek tiltakozó küldöttséget menesztettek hozzá, hogy miért utal ki a zsidók részére is lisztet.¹⁸¹

Egyébiránt az utóbbi két beadvány is az előzőekben leírt utat járta be: június 17-én a polgármester „időközben tárgyalanná vált” megjegyzéssel szignálta őket és két nap múlva irattárba kerültek.

A Szolnok gettóiban uralkodó állapotokat érdemes összevetni a gettóval kapcsolatos közegészségügyi intézkedések tárgyában május 16-án kiadott alispáni ren-

¹⁷⁷ Ez a hadiözevgynek számító vegyesházásokra, illetve az előző háború hadirokkantjaira vonatkozott. 1943 őszétől az elesett munkaszolgálatosok hozzátartozói is részesültek segélyben.

¹⁷⁸ A kitételrel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a főváros polgármestere már április 28-ai rendeletében megtiltotta hatósága zsidóknak minősülő polgárai számára segélyek folyósítását. Budapest székesfőváros pm. ir. 145.541/1944.- IX. - Vádirat 1. 269.

¹⁷⁹ SzML Szolnok pm. ir. k. k. 10.305/1944. 18–24.

¹⁸⁰ SzML Túrkeve pm. ir. k. k. 3950/1944.

¹⁸¹ A tanácsnok „Klein, Schwarcz és Heffner” pékek nevét említette. BFL Nb. XVII/1016/1948. 53. Talán felesleges hozzáfűzni: a liszt kiutalása kötelessége volt a gettó közelítési ügyeit júniusban átvett hivatalnoknak, így nem okozott nagy nehézséget számára a követelés elutasítása.

delettel.¹⁸² Tíz pontba foglalt irányelveit túlnyomórészt figyelmen kívül hagyta az előljáróság, de közvetve a rendelet kiadója is, hiszen az általa szentesített elhelyezési mód ismeretében tudnia kellett, hogy milyen lehetőségek vannak az előírások betartására.

Három utasítást egyáltalán nem hajtottak végre. Csak a gyűjtőtáborban kapták meg mindkét gettó lakói a hasi hagymáz (tifusz) elleni védőoltást, férőhely hiányában nem jelölhettek ki szülőszobát és járványkórházat (3., 7. és 4. pont). Az árnyékszék, illetve latrinák állandó fertőtlenítésére és gyakori ürítésére, valamint az utcák tisztántartására vonatkozó utasítás (6. és 9. pont) pedig a zsúfoltság miatt csak igen hiányosan volt végrehajtható.

További három elvet hagytak figyelmen kívül a hatóságok a szandai gettó kijelölésekor. Végrehajtották ugyan azt az utasítást, hogy a bevonuló orvosok műszereiket (2. pont) és az elsősegélynyújtáshoz szükséges injekciókat (8. pont) vigyék magukkal, de az említett körülmények között ezek használata csak korlátozott lehetett. Durván megsértették a vízellátás biztosítására vonatkozó előírást is (5. pont).

A tetvesség vizsgálatával és az előírt fertőtlenítéssel kapcsolatban nem tudjuk, hogy történtek-e intézkedések (1. pont). Szintén nincs adat arra vonatkozólag, hogy az egy hónap alatt hányszor kellett a városi orvosnak, mint hivatalos halottkémnek (a 10. pont értelmében) belépnie az elkülönített lakónegyedbe, azaz voltak-e halottai a gettónak. Annyi azonban bizonyos, hogy az üldöztetés, az életviszonyok hirtelen, radikális megváltozása és a hiányos táplálkozás következtében az összezsúfolt, nagy százalékban gyermekekből és idősekből álló közösségben igen magas lehetett a megbetegedések száma.

A gettóba kényszerített szolnoki zsidóság körülményeit a fentiek alapján csak részben tulajdoníthatjuk a központi rendelkezések nyomán támadt helyzetnek. A helyi irányítók magatartásának is része volt abban, hogy a szolnoki zsidóság jó része már eleve megromlott egészségi állapotban, lelkileg meggyötört és demoralizáltan került a gyűjtőtáborba, majd onnan a deportáló vagonokba. Noha az utóbbi események lényegesen nagyobb megpróbáltatásnak tették ki az üldözötteket, túlélési esélyeiket akkor is megnövelte volna, ha az utolsó egy hónapot kedvezőbb körülmények között tölthetik.

Szolnokot június 2-ára virradó éjjel érte az első nagy légitámadás. A legsúlyosabbak a Wehrmacht veszteségei voltak, de találat ért magyar honvédeket és zsidó munkaszolgálatosokat szállító szerelvényeket is.¹⁸³ A polgári áldozatok nagy része a korábban gettótól kiszemelt MÁV-kolónia lakói közül került ki. A Csarnok utca környékére nem hullott bomba, de megjegyzendő, hogy ebből a szempontból életveszélyes volt a gettó – a zsúfoltság mellett azért is, mert épületeinek nagy része nem volt alapincézve. Legtöbb lakója hely híján a lakásokban maradván szenvedte végig a bom-

¹⁸² SzML Kisújszállás pm. ir. k. k. 4566/1944. Valamennyi városi, járási és községi előljáróságnak, továbbá minden megyei körorvosnak elküldték.

¹⁸³ A jelentések szerint 174 német katona veszett oda. *Ránki György*: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Bp., Kossuth, 1978. (második kiadás) 232. Egy Abonyba tartó munkaszolgálatos szerelvénynek is biztosan voltak súlyos sebesültjei, pontos adatokról azonban nem szól az a távirat, melyben a polgármestertől érdeklődnek egy áldozat sorsa felől. Lásd: SzML Szolnok pm. ir. 14.567/1944.

bázást. Egyébként a vonatkozó rendelkezések szerint a tűzvédelem mellett a gettóba zártak légtalmának megszervezése is a zsidó tanács feladata volt.

Figyelemre méltó körülmény, hogy a szinte teljesen elpusztított pályaudvar, a gördülő állományt ért érzékeny veszteségek ellenére Szolnok alig több mint három hét múltán alkalmas volt a helyi, valamint fontos csomópontként a csendőrkerületi deportálások lebonyolítására.

A VI. (debreceni) és az V. (szegedi) csendőrkerület együtt alkotta a sorrendben negyedik deportálási zónát. A szegedi városházán tartották meg június 10-én délelőtt 9 órakor azt a tájékoztató értekezletet, ahol a két csendőrkerület közigazgatási és karhatalmi vezetői részletes végrehajtási utasításokat kaptak a zsidóság gyűjtőtáborba szállításával kapcsolatosan. Ennek alapján a zóna területén hét gyűjtőtábort kellett felállítani, az egyik közülük Szolnokon létesült.¹⁸⁴

A szolnoki zsidók közel egy hónapot töltöttek az elkülönített lakónegyedben. A IV. zóna kiürítési tervével összhangban június 16-án a reggeli órákban megkezdték áttelepítésüket a helyi cukorgyár területén kijelölt gyűjtőtáborba.

Kérdéses, hogy pontosan mennyi volt a deportált szolnoki zsidóság létszáma. Az eddigi szakirodalom — az 1941-es népszámlálás 2590 fős adatát alapul véve — több mint 2000 főre teszi az ide kerültek számát.¹⁸⁵ A tényleges adat már a megszállás idején jóval kevesebb volt ennél és április-május hónapokban folyamatosan csökkent. Ennek fő oka a munkaszolgálat volt, gyakorlatilag minden 18 és 48 év közötti helyi férfi ilyen okból volt távol. A gettó felállítása után néhány nappal is kézbesítettek még behívókat a beköltözöttek számára.¹⁸⁶

Kiseb volt azoknak a száma, akik elköltöztek a városból rokonaikhoz, esetleg máshol dolgoztak és nem tudtak vagy nem akartak hazatérni. Gyakori reakció volt az üldöztetések során, hogy külön élő rokonok, ismerősök összeköltöztek – ebben az esetben különösen megyén belül volt nagy a népmozgás. Utóbbi inkább a kisebb települések felé irányult, a bombázásoktól való félelem miatt. Szolnok lakosságának jelentős hányada elhagyta a várost a tárgyalt időszakban, kiköltöztek a környező falvakba és tanyákra. Közöttük még az utazási tilalom elrendelése után is sok zsidó lehetett, emiatt a vármegyében több helyütt felhívták a lakosság figyelmét, hogy tegyenek jelentést az ott letelepedett zsidókról.¹⁸⁷ Megjegyzendő, hogy a lakosság passzivitása mellett a vármegye centrális fekvése, az esetleg menedéket nyújtó román vagy szlovák államhatár és a főváros nagy távolsága is csökkentette a menekülés, bujkálás lehetőségét.

Az április 18-án kiadott hitközségi lista szerint a zsidóság lélekszáma a kivételezettek nélkül 1379 fő volt.¹⁸⁸ Mivel ez minden szolnoki illetőségű zsidó polgár nevét tartalmazta, a távollévők számát le kell ebből vonnunk. Az utazási korlátozást követően a városba zárt zsidóságról pontos adatunk van: egy augusztusban kelt pol-

¹⁸⁴ Az értekezletre vonatkozólag lásd: *Molnár J.* i. m. 133–138., EBJ 522–525.

¹⁸⁵ *Braham* szerint — aki Lévai Jenőtől veszi az adatot — a cukorgyári 4666 fő „mintegy fele” volt szolnoki. *Braham* i. m. 697., Lévai i. m. 146., 264. és 415. Valószínűleg innen ered a megyei levéltárban készült dokumentumkiadvány által használt adat is „több mint 2000” főről, bár forrást nem ad meg. Dokumentumok... 20.

¹⁸⁶ A szolnoki zsidóság története 85.

¹⁸⁷ *SzML Jászjákóhalma* dobolási könyv 1944.

¹⁸⁸ Lásd a 83. sz. jegyzetet.

gármesteri jelentés létszámukat 1944. május 1-je előtt 1271 főben adja meg.¹⁸⁹ Az utolsó két héten érkezett munkaszolgálatos behívók révén még 57 férfi került el a gettóba szállítást, így oda végül 1214 ember került. Ebből levonva az innen behívottakat — számuk nem ismert — és a gyűjtőtábor áldozatait (19 fő) a deportált szolnoki polgárok számát legalább 1150, de kevesebb mint 1195 főre tehetjük.

4. A gettó és környezete

Fontos kérdés, hogy volt-e a vidéki gettóknak kapcsolatuk egymással, illetve a budapesti központtal és milyen információk jutottak el hozzájuk. Pontos adatok birtokában közelebb juthatnánk a vidéki zsidó tanácsok helyzetének, így felelősségük megítélésének kérdéséhez. Arról nem szólnak a források, hogy a szolnoki gettóba milyen hírek juthattak el, de bizonyosan volt információáramlás, hiszen a központi tanácshoz több ízben is juttattak el innen jelentéseket.¹⁹⁰

Május 14-én jelentették, hogy a gettót kijelölték, de mivel egészségügyi szempontból nem találták megfelelőnek, a beköltözés még nem történt meg és tárgyalnak a város vezetőivel más rész kijelöléséről. Ez a gettóba költözés előtti hír is megfelel a már tárgyalt eseményeknek. Erősen torzított, másod- vagy harmadkézből szerzett lehet a május 26-án érkezett információ, mely szerint „a Debrecen melletti Szandapusztára költöztették a zsidó lakosságot”. Ez esetben vélhetőleg a szandai gettóval és a szentgyörgypusztai internálótáborral kapcsolatos híreket keverték össze. Utolsó üzenetükben (május 31.) a rossz élelmezési viszonyokat említik meg.¹⁹¹

Kérdéses, hogy kik vállalkoztak a hírek továbbítására. Elsősorban hamis papírokkal bujkáló zsidók, szökött vagy szabadságolt munkaszolgálatosok, keresztény, illetve mentesített családtagok, barátok, kisebb részben cionista aktivisták. A Központi Zsidó Tanácsnak létezett egy vidéki osztálya, Goldschmied József vezetésével, melynek feladata volt a vidéki gettókkal való kapcsolattartás. A fiatal cionisták közül válogatott kisszámú csoport azonban csak csekély eredményeket érhetett el, egyrészt a velük szemben támasztott ideológiai fenntartások miatt, másrészt pedig azért, mert a vidéki vezetők túlnyomó része, a központi tanácstól kapott útmutatásokat követve a hatóságok minél szolgálatkészebb kiszolgálását, jóindulatuk megnyerését tartotta a túlélés egyedüli útjának és nem hitte el a gettósítás tömeges méreteivel, illetve annak távolabbi céljával kapcsolatos esetleges információkat.¹⁹² Mint láthattuk, a szolnoki hitközség vezetői is ezt a magatartást követték.

Szolnokon a zsidók gyűjtőtáborba szállítása után két ízben is fogtak el Budapestről érkezett szökött munkaszolgálatos zsidókat. Mivel nevük nem szerepel a hitközség névlistáján, elképzelhető, hogy a Központi Zsidó Tanács, esetleg egyéb, zsidóüldözések ellen tevékenykedő szervezet számára információkat szállító vállalkozók közé tartoztak.¹⁹³

¹⁸⁹ A polgármester a Tej- és tejtermékforgalmi Központnak 1944. augusztus 13. SzML Szolnok pm. ir. k. k. 10.305/1944.

¹⁹⁰ A vidéki gettókból érkezett napi jelentéseket a központi tanács kartotékokon tartotta nyilván, ezek a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban találhatóak: MZSML H. 6./1. Itt köszönöm meg Karsai László segítségét, aki felhívta a figyelmemet erre a forrásanyagra.

¹⁹¹ Uo. Szolnok katonja.

¹⁹² *Braham* i. m. 452.

¹⁹³ MZSML 65. d. 1102. cs. 208. és 201.

Szót kell ejteni arról is, milyen magatartást tanúsított a város lakossága a gettósítás eseményei során. Akárcsak az ország más településein, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében is lakás és lakberendezés kiutalását kérő beadványok futottak be a hatóságokhoz, mind hivatalos szervek és egyesületek, mind magánszemélyek részéről. Valamennyi megyei törvényhatóság fennmaradt iratanyagában több ilyen kérvényt találunk.¹⁹⁴

Általában jellemző, hogy a kérvényező megjelöli, kinek a lakását kéri, illetve kívánságlistát sorol fel. Többnyire berendezési tárgyakkal, néhol üzlethelyiséggel együtt kéri a lakást. A jogosultság alátámasztására előhozott érvek is tipikusak: a kérelmező családi körülményeire (házasulandó, özvegy, sokgyermekes, férj fronton van), tűzharcos, hadiérdemes vagy hadirokkant voltára, egyéb érdemekre (társadalmi állás, vitézi cím), eddigi lakása lakhatatlanságára (kicsi, egészségtelen) hivatkozik.¹⁹⁵ Ritkán marad ki a kereszténység és a színtisztán magyar felmenők hangsúlyozása. A kérvények benyújtói között a helyi társadalom valamennyi rétege képviselve van a kereskedőtől a kishivatalnokokig, a katoná-, rendőr- és csendőrtisztektől a tanárokiig sőt egyházi személyiség is akad közöttük. Az üzlethelyiség-igénylésekhez hasonlóan itt sem volt ritka, hogy a lakásigényléshez csatolták a zsidó tulajdonos beleegyező, támogató nyilatkozatát.¹⁹⁶

A polgármesteri hivatal a kérvényezőök nagy részét kénytelen volt elutasítani, mivel a nagy számú bombakárosult, utóbb a hadműveleti területekről érkezett menekültek számára kellett a lakásokat fenntartani és sok ingatlant foglaltak le a német alakulatok is. Az erről tájékoztató végzés számára, a sok elintézendő ügyre tekintettel külön formanyomtatvány készült.

Több esélyük volt zsidó ingatlan megszerzésére az intézményeknek, különösen a katonai vagy ilyen jellegű alakulatoknak, szervezeteknek, mivel ezek részére miniszteri rendeletek írták elő a lakások kiutalását.¹⁹⁷ Kedvező elintézészt nyert például a leventegyesületek ilyen irányú kérelme, így Szolnokon a leventelányok országos parancsnoka, dr. Kokas Eszter beadványa, aki lakások mellett varrógépek és konyhafelszerelések kiutalását kérte Alexander Imre alispántól.¹⁹⁸

Nem teljesítették viszont több szolnoki egyesület, illetve a rendelkezések által kitüntetett figyelemben nem részesített közintézmény kérését, így nem kapott zsidó ingatlant székház részére a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség és nem költözhetett megürült zsidó lakásba az Országos Társadalombiztosító Intézet helyi képviselője sem.¹⁹⁹

Az üldözöttek közül számosan próbálkoztak vagyontárgyaik mellett ingatlanuk megmentésével is. Ezek a kísérletek világosan tükrözik, hogy az eseményeket ideig-

¹⁹⁴ Szolnok polgármesteri irataiban (502–506. doboz, illetve külön kezelt anyag) eddig 23 ilyen ügy iratait sikerült fellelni.

¹⁹⁵ Például: SzML Szolnok pm. ir. 12.064, 12.089, 12.158, 13.537/1944. és 14.988/1944.

¹⁹⁶ Például: SzML Szolnok pm. ir. 12.020/1944.

¹⁹⁷ A csendőrség és honvédség részére az 503.673. és 510.190/1944. XX. B. M. számú, a községeknek és vármegyéknek a 40.400. és 41.126/1944. III. B. M. számú, a leventegyesületeknek a 142.369/1944. eln. VIII. H. M. számú, a gazdasági felügyelők részére pedig a 173.700/1944. XII. 1. F. M. számú rendeletek írták elő ingatlanok kiutalását. Idézi: *Berkes Tímea: A „végső megoldás” Győr-Moson-Pozsony vármegyében. Szakdolgozat, JATE, 1995. 85.*

¹⁹⁸ SzML Szolnok pm. ir. 15.840/1944.

¹⁹⁹ SzML Szolnok pm. ir. 15.763/1944. és 12.693/1944.

lenesnek, a rendelkezéseket pedig kijátszhatónak érezték. A zsidó lakástulajdonosok közül többen lázas gyorsasággal eladták, bérbe adták, elcserélték vagy ellenszolgáltatás nélkül átengedték ingatlanukat. Több ilyen művelet mögött minden bizonytalannal meg-egyezés állhatott, a tulajdonosok abban a reményben váltak meg lakásuktól, hogy az üldöztetések befejeződésekor azokat visszakapják a keresztény ismerőstől, szomszédjától.²⁰⁰

Mint láthattuk, a szolnoki polgárok nagy aktivitást mutattak az elkobzott zsidó javak megszerzéséért folytatott hajszában, de nem volt csekély azoknak a száma sem, akik részben talán az anyagi haszon miatt, de kétségkívül kockázatot vállalva segítettek azok megőrzésében. A *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok* is ostorozta a nagy számú rejtegetőt, akik „elrejtik Juda népének harácsolts kincseit.”²⁰¹ Spontán antiszemita megnyilvánulásokra, az üldözöttek elleni atrocitásokra nincsenek adatok, a nem zsidó többséget itt is inkább a „zavarodottság, az ingadozás, a segíteni nem akarás és a segítés előli kitérés”²⁰² attitűdjei jellemezték.

Varga Béla naplójában így ír erről: „ismerőseim többnyire elkerültek az utcán. De nem mindenki. Györgyi-Szabó Bertalan a polgáriban történelmet tanított. Szigorú ember volt, jó tanár és igazi hazafi. Mikor a Szapáry utcán találkoztunk, előbb a szemembe nézett, majd a csillagomra, aztán átölelt és karonfogva kísért a megyeházáig. (...) Életében akkor szégyellte először, hogy magyar.”²⁰³ Az ehhez hasonló bátor magatartás kivételszámba ment, bár az értékelésnél az is vitán felül áll, hogy az üldözöttek melletti minimális kiállás, segítségnyújtás is komoly kockázatokkal járt. Egy zsidó asszony tanúvallomása szerint volt cselédjét a csendőrök összeverték, amikor süteményt akart bevinni neki a szandapusztai gettóba.²⁰⁴

Ami a hatóságok szerepét és felelősségét illeti, számukra a „felülről” érkező irányelvek módot adtak volna a valamivel emberségesebb bánásmódra, az üldözöttek helyzetének javítására. Számos példa van arra, hogy a zárt lakónegyed létrehozásának helyi felelősei késleltették a központi rendelkezés végrehajtását.²⁰⁵ Ezzel szemben Alexander alispán már a gettórendelet megjelenését követő harmadik napon sietett összehívni a rendkívüli vármegyei értekezletet és beosztottai mindent elkövettek a gyors és egyöntetű végrehajtás érdekében.

Tevékenységük eredményeként a helyi zsidóság több vonatkozásban is az országos átlagnál kedvezőtlenebb körülmények közé került, és pedig nem azért, mintha Szolnok város élén szélsőségesen antiszemita, a zsidókérdés megoldását életcéljuknak tekintő vezetők álltak volna. Éppen ellenkezőleg: a szolnoki gettósítási végrehajtói józan, köztisztületben álló személyiségek voltak, akik nem voltak ugyan mentesek a zsidóellenes nézetektől, de ezeket az elveket nem vonatkoztatták ismerőseikre, mun-

²⁰⁰ SzML pm. ir. 12.092, 12.020, 12.063/1944. és 12.803/1944.

²⁰¹ *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok*, 1944. május 27. 1.

²⁰² *Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Sajtó alá rendezte: *Hanák Péter*. Bp., Gondolat, 1984. 135–294., 150.

²⁰³ *Varga B.* i. m. 36.

²⁰⁴ BFL Nb. 23.487/1949. (Homoki László csendőr százados pere) 33. (Sós Alfonzné vallomása)

²⁰⁵ Így Vass János jászberényi rendőrkapitány, dr. Bernhart Sándor bajai polgármester, vagy Beretzk Pál, Hódmezővásárhely polgármester-helyettese, aki az utolsó pillanatig húzva az időt, végül egyáltalán nem állított fel gettót. Lásd: BFL Nb. 1243/1948. (dr. Tóth Lajos rendőrkapitány pere) 5., valamint *Molnár J.* i. m. 70. és 109–115.

katársaikra és távol állt tőlük a zsidóság fizikai bántalmazása.²⁰⁶ Kivételszámba ment és csak 1944 júliusában történhetett meg az olyasféle hajszja, melyet dr. Juhász János aljegyző indított az egyik városi alkalmazott ellen, mert kiderítette, hogy egyik nagyapja izraelita vallású volt.²⁰⁷ A rendszert régóta és elkötelezetten szolgáló tisztségviselők voltak, akik lelkiismeretesen és a törvényesség biztos tudatában végezték feladatukat. Ezek a hivatalnoki erények fordultak visszájukra, mikor a német megszállás után a törvényességnek csak látszatával, majd azzal sem rendelkező jogfosztásokban is az addig megszokott precizitással segédkeztek.

A források arról tanúskodnak, hogy a legtöbb helyi tisztviselő nem lelkesedett a német megszállás nyomán foganatosított zsidóellenes intézkedésekért és megvolt bennük a szándék, hogy a szenvedéseken enyhítsenek. Más kérdés, hogy mikor ehhez arra lett volna szükség, hogy akár minimálisan is szembeszegüljenek az előírásokkal, nem mertek cselekedni, igyekeztek egymásra háritani az intézkedést és így a felelősséget.

Fontos hangsúlyozni: nem az új kormány rendeleteivel való nyílt szembeszegülés kérhető számon, mert ez kétségkívül átlagon felüli hősiességet igényelt volna, hanem az események késleltetése, amire egy bürokratikus apparátus, mint az a gettóból érkező kérvények kezeléséből is kitűnt, képes volt, és amelyet éppen bürokratizmusánál fogva nem tett meg. A feltétlen tekintélyelvűségen alapuló hivatali gyakorlat totális uralma meggátolta az érdemi cselekvést, de még az üldöztetéseken könnyítő nem-cselekvést is.

Találó megállapítás volt az, melyet Mandel Sándor tett a város vezetőinek népbírósi perében. Vélekedése szerint a szolnoki köztisztviselők magatartására a „gerincesség és önállóság hiánya” volt jellemző. „Mély csalódással és fájdalommal állapítom meg” — fűzte hozzá — „nem akadt egy nem zsidó köztisztviselő, közülük számosan jó ismerősöm esetleg barátom, aki annyit tett volna, hogy megkísérel félreállni, ezzel jelezve a helytelenítését.”²⁰⁸

Az események láttán országszerte nem egy közigazgatási és rendészeti vezető döntött úgy, hogy leköszön hivataláról.²⁰⁹ Szolnokon ilyesmi nem történt, még a deportálás tényéről világos információkat nyújtó szegedi értekezlet után sem.

A megyei városokból a polgármesternek és a rendőrkapitánynak, a vármegyéből a fő- és alispánnak kellett részt vennie ezen a megbeszélésen. Szolnokról Bertóthy és Szabó Ferenc biztosan ott volt és a főispán is személyesen vett részt rajta.²¹⁰ Alexander Imre szerepe kérdéses, ő ugyanis már az értekezlet előtt bizonyíthatóan elhatározta, hogy nyugdíjazását kéri. A törvényhatóságoknak június 7-én elküldött, a június 20-ai törvényhatósági bizottsági közgyűlésről értesítő meghívóban már na-

²⁰⁶ A szakirodalom egyetért abban, hogy Horthy Miklós kormányzónak is hasonló, a zsidóság felső, „társadalmilag hasznos” rétegével szemben módosított álláspontja volt a kérdésben. Lásd például: *Ránki György*: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Bp., Kossuth, 1978. (második kiadás) 241.

²⁰⁷ SzML Szolnok pm. ir. 17.697/1944. A kisegítő munkaerőként dolgozó asszony hosszadalmas eljárás és származási iratainak betervezése után maradhatott végül állásában.

²⁰⁸ BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 256. és 260.

²⁰⁹ Például Schilling János, Szolnok-Doboka vármegye alispánja, báró Jósika János, Szilágy vármegye főispánja vagy Soós István nagyváradai polgármester. Lásd: *Braham* i. m. 606–607. és 611.

²¹⁰ Lásd erről Bertóthy Dezső népbírósi perének indoklását: MOL NOT ir. I. 8048/1946. (Bertóthy Dezső rendőrtanácsos pere, ítélet)

pirendi pontként szerepel ilyen irányú kérelme Scheftsik Istvánéval együtt.²¹¹ A lépés körülményeit érdemes részletesebben megvizsgálnunk, hiszen nem lényegtelen a megyei vezetők felelőssége szempontjából.

A megyei levéltárban készült dokumentumkiadvány bevezetője szerint az alispán és a Központi járás főszolgabírája „nyíltan is szembehelyezkedtek a Sztójay kormány intézkedéseivel. Baky László belügyi államtitkár ezért mindkettőjüket lemondatta”. Megtudhatjuk továbbá a kiadvány szerkesztőjének megjegyzéséből, hogy az alispán „a megyei közgyűlésen a deportálások ellen foglalt állást, ezért 1944-ben állásából felmentették”.²¹²

A szerzők nem közlik, milyen források nyomán dolgoztak, mindenesetre az eddig előkerült iratok nem igazolják, hogy a vármegye és a város vezetői akár közvetlenül, akár közvetve, passzivitást tanúsítva késleltetni próbálták volna a kormány intézkedéseit. A szegedi értekezleten kapott utasítások ismeretében feltétlenül át kellett gondolniuk felelősségüket, továbbá azt a kérdést, hogy mi lehet a német hatóságok célja a vármegyei zsidóság nagy részben munkára alkalmatlan tömegével. Nem kizárt, hogy kételyeiknek egymás között vagy a közgyűlésen hangot is adtak. Az is lehetséges, hogy Alexander azért döntött a visszavonulás mellett, mert nem akart asszisztálni ehhez a folyamathoz. A május 15-én megindult deportálások tervéről és történéseiről már jóval az értekezlet előtt tudomást szerezhetett.

Alkalma nyíltatott az információszerezésre Endre László és Baky László szolnoki látogatása alkalmával is. A két államtitkár Rátz Jenő miniszterelnök-helyetttel együtt, hivatalosan a június 2-ai légítámadás miatti részvétlátogatásként június 3-4-én járt Szolnokon.²¹³ De nem kizárt az sem, hogy itt nem a deportálással kapcsolatos, hanem „csak” politikai jellegű összecsapás zajlott le, Endréék egyszerűen félre akarták állítani a kormányzóhoz feltétlenül hű „régí gárda” tagját és ő nyomásuk vagy fenyegetés hatására választotta a visszavonulást. Ezt látszik bizonyítani az is, hogy a háború utáni Igazoló Bizottsági eljárás során enyhítő körülménynek számított, hogy az alispánt, illetve a főszolgabíróat, „a Sztójay kormány belügyi államtitkára lemondatta, mert szerinte az akkori politikai rezsimnek nem lett volna 100%-os kiszolgálója”.²¹⁴

Az, hogy személy szerint Baky mondatta le az alispánt, szintén nem bizonyítható, egyébként pedig a Belügyminisztériumban a közigazgatás irányítása Endre László kezében volt, így ez a döntés az ő hatásköre lett volna.²¹⁵

Alexander és Scheftsik hivatalosan a június 12-i rendkívüli ún. kisgyűlésen jelentették be, hogy nyugdíjazásukat kérik, amit a június 20-ai közgyűlés el is fogadott. Tehát az alispán nem lemondott vagy leváltották, hanem „szabályszerűen” köszönt le, így távozása, tekintettel 61 esztendő korára és lejárt szolgálati idejére, a közvélemény számára nem is lehetett nagyon váratlan. A hónap végéig hivatalában maradt, megjelent a nyilvánosság előtt²¹⁶ és írt is alá iratokat, bár az ügyek intézése már

²¹¹ SzML Tiszapüspöki k. ir. 2132/1944.

²¹² Dokumentumok... 20. és 60.

²¹³ Nemzeti Jövők, 1944. június 6. 1-2.

²¹⁴ SzML alispáni ir. k. k. 2404/1948. 2-3.

²¹⁵ Endre felügyelete alá tartozott a Belügyminisztérium III. (vármegyei és községi), a IV. (városi) és a XXI. (lakásügyi) osztálya. Lásd: *Braham* i. m. 416.

²¹⁶ Például hivatalos minőségében meglátogatta a bombatámadások károsultjait. Nemzeti Jövők, június 27. 3.

inkább helyettese, Áts Ferenc főjegyző kezében volt. A színpalak mögötti hatalomváltásra utalhat az is, hogy Áts ekkortájt, június 6-án vette át a *Nemzeti Jövők* szerkesztését.

Tehát akár a zsidósággal kapcsolatos álláspontjuk, akár egyéb ok állt a háttérben, a két vezető személyiség félreállása nem töltötte be azt a figyelmeztető szerepet, amelyet egy jóval korábban és másképpen végbevitt lépés jelenthetett volna a vármegye többi tisztviselője számára. Bár a német megszállást szinte valamennyien helytelenítették, a kormányzat továbbra is legitim maradt szemükben egészen a front megérkezéig, október elejéig.

Szabó Ferenc a népbíróság előtt azzal védekezett, hogy a gettósítás elrendelésekor le akart mondani posztjáról, de Urbán főispán személyesen kérte, maradjon a posztján, „mert a kormányzó rövidesen egy sorsdöntő elhatározásra szánja el magát”.²¹⁷ A kijelentés hitele természetesen erősen vitatható, de ennek ellenére rávilágít az országos vezetők és személy szerint Horthy felelősségére.

Akárcsak a kormányzó és köre, a megyei közigazgatás vezetői is az utolsó pillanatig fenntartották a törvényesség látszatát, a jogfosztásokkal kapcsolatos tiltakozásuknak még passzív ellenállással sem adtak hangot, a német megszállással és a Sztójay-kormány intézkedéseivel szembeni ellenérzéseik pedig a közvéleményt és főleg az üldözöttek sorsát egyáltalán nem befolyásolták. További jelenlétük azonban alkalmas volt arra, hogy fedezzék a rendeletek mögött meghúzódó hitleri gépezetnek annak céljaival együtt. Mindez csökkentette a zsidóság veszélyérzetét és a keresztény lakosság jobbik felének reagálási lehetőségeit is.

V. Epilógus

A szolnoki gyűjtőtáborból két szerelvényel deportálták a zsidóságot. Az elsőt június 25-én este 10 órakor indították, a második június 28-án délután 4 órakor hagyta el Szolnokot.²¹⁸ Előbbi egy több mint 15 ezer vidéki zsidót érintő megegyezés nyomán Ausztriába irányították és június 27-én 2567 fővel érkezett meg Strasshofba.²¹⁹ A másikat 2038 fővel június 29-én regisztrálták Kassán és végállomása Auschwitz volt.²²⁰ A deportált közel 1200 főnyi szolnoki zsidóság több mint fele tehát ausztriai munkatáborokba került, ahol jóval nagyobb esélyük volt az életben maradásra, így a város zsidóságának veszteségei az országos aránynál valamivel kisebbek voltak.

A hitközség adatai szerint 678 asszony, gyermek és idősebb férfi nem tért haza. A munkaszolgálat szolnoki áldozatainak száma 117 fő, így a mártírok emléktábláján 795 nevet örökítettek meg.²²¹

²¹⁷ BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 58.

²¹⁸ Lásd a Ferenczy alezredesnek küldött csendőri jelentéseket. MZSML 65. d. 1102. cs. 203. és 201.

²¹⁹ A Kasztner Rezsővel folytatott tárgyalások során Adolf Eichmann hozzájárult, hogy 30 ezer (ennek fele vidéki) zsidót Bécs erődítési munkálataihoz Ausztriába szállítsanak. Bővebben lásd: *Szita Szabolcs*: Utak a pokolból: Magyar deportáltak az annekált Ausztriában 1944–1945. Sopron, Metalon, 1991., *Schiller József*: A strasshofi mentőakció története és előzményei. (1944–1945) Bp., Cserépfalvi, 1996., valamint *Braham* i. m. 697–700. A Strasshofba érkezettek számára lásd Csillag Edit vallomását: MZSML DEGOB 3628. sz. jegyzőkönyv.

²²⁰ Lásd: *Vadász Ferenc*: Nappalok és éjjelek egybefolytak... Titkos feljegyzések kerültek elő a deportáltak számáról és elhurcolásuk időpontjáról. In: *Kritika*, 1988. 1. sz. 5.

²²¹ MZSML 74. d. 63.

1945 és 1950 között folytak le a szolnoki gettósítás fő irányítóinak népbírószági eljárásai. Dr. Szabó Ferenc polgármester főbüntetesként előbb másfél, majd másodfokon három év börtönbüntetést kapott, közvetlen munkatársainak újabb eljárása nem volt. Közülük dr. Molnár János tanácsnokot 6 hónap börtönre, Kmetty György tanácsnokot állásvesztésre ítélték, míg dr. Kerekes Sándor főjegyző a per folyamán elhunyt.²²² Dr. Juhász János aljegyző egy éves büntetését a Népbírószágok Országos Tanácsa fél évre mérsékelte.²²³

Szigorúbb elbánásban részesültek a helyi csendőrtisztek: Fűrész Mihály alhadnagyot és Homoki László századost Szolnokon tíz, illetve hat év kényszermunkára ítélték, ezt a NOT hat év fegyházra, illetve öt év börtönre csökkentette.²²⁴ A megyei viszonylatban is legsúlyosabb ítélet Bertóthy Dezső rendőrtanácsost sújtotta, nyolc év kényszermunkát elrendelő büntetését másodfokon — pedig az általános tendencia az volt, hogy a Szolnokon kirótt büntetésen a másodfokú budapesti döntés jelentősen mérsékelte — tizenöt év fegyházra változtatták.²²⁵ Urbán Gáspár főispánnak és dr. Áts Ferenc vármegyei főjegyzőnek eddig nem került elő népbírószági peranyaga, míg Alexander Imrét és Scheftsik Istvánt nem fogták perbe, az Igazoló Bizottság megelegetett nyugdíjuk 25%-os csökkentésével.²²⁶

Ez a tanulmány Szolnok zsidó közösségének Holocaustját, illetve a megyei város mint gettóközpont működését kívánta bemutatni. A további kutatás feladata egyrészt hasonló logikai menet szerint, az előzményeket is részletesen tárgyalva feldolgozni a kisebb Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei hitközségek megsemmisítésének történetét, másrészt bemutatni a gyűjtőtáborba tömörítés és a deportálás mechanizmusát. Utóbbi viszont a VI. csendőrkerület keretein belül lehet csak megfelelően vizsgálni, így a kutatást ki kell terjeszteni a Békés és a Hajdú-Bihar megyei levéltár anyagára is.

²²² BFL Nb. XVII/1016/1948. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere) 141, 153. és 175.

²²³ Az ítéletet lásd: MOL NOT ir. I. 3173/1947. (dr. Juhász János aljegyző pere, ítélet)

²²⁴ Lásd: BFL 3078/1950., TH V-9665. és V-19.728. 44. (Fűrész Mihály csendőr alhadnagy pere, illetve vizsgálati anyagai), illetve BFL B. 23.487/1949. (Homoki László csendőr százados pere) 134. és 141., TH V-104.177. (Homoki László csendőr százados vizsgálati anyaga) 70. és 78.

²²⁵ Az ítéletet lásd: MOL NOT ir. I. 8048/1946. (Bertóthy Dezső rendőrtanácsos pere, ítélet)

²²⁶ Lásd a 214. sz. jegyzetet.

EBENSEE

Magyar deportáltak Mauthausen altáborában

Az 1944. március 19-i német megszállás egyik következményeként a magyar zsidóság feletti kizárólagos hatalmat Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer (alezredes) különleges bevetési osztaga gyakorolta. Az európai zsidóság megsemmisítésén dolgozó SS-tisztek céljaikat Sztójay Döme kormányának készséges kollaborációjával, Jaross Andor belügyminiszter és két — német érdekből államtitkárrá előléptetett — magyar köztisztviselő, Endre László volt vármegyei alispán és Baky László ny. csendőr őrnagy legteljesebb együttműködésével valósították meg.¹ Kormányzati intézkedéseik nyomán a magyar államapparátus a megszállók rendelkezésére állt, ami — a zsidóellenes rendeletözönnel együtt — igen megkönnyítette Eichmann és 150–200 főnyi osztaga dolgát.

Kállay Miklós kormánya Berlinnek inkább gazdasági, mint politikai téren engedett. A megszállásig a magyarországi „zsidókérdés” német mintára való „megoldásának” követelését ismételten elutasította. A német nyomásra kinevezett Sztójay-kormány viszont készségesen vállalta. „Jogi kereteket” is teremtett, és a 825 000 zsidónak számító magyar állampolgárt kiszolgáltatta a deportálóknak.

Az Eichmann-stáb Budapesten tartotta főirodáját. Hamarosan vidéken kirendeltségeket létesített. Ezek „zsidótlanítási tanácsaira” a megszállást követő hét héten belül a magyar közigazgatás sikeresen elszigetelte, kifosztotta, vidéken gettóba zárta az addig reménykedő, a magyar törvényességben bízó zsidókat. Április 29-én és 30-án az első deportáló szerelvényeket az ipari méretűvé fejlesztett gyilkolás egyik központjába, az Auschwitz-Birkenau-i koncentrációs táborba indították Magyarországról.

A tömeges „áttelepítés” vasúti menetrendjéről május 4-én és 5-én Bécsben döntöttek. A megvalósítás május 14-én kezdődött. Napi négy vonattal, összesen 147 tehervonatot vett igénybe. Edmund Veessenmayer, a budapesti német birodalmi megbízott július 11-én Berlinbe táviratozta: 9-éig az elszállítás „összeredménye immár 437 402”, ennyi zsidót deportáltak Magyarországról.² Veessenmayer eredményként könyvelhette el Jurcsek Béla földművelésügyi miniszterrel történt meg egyezését is. Miután a „zsidóakcióval” Németország élelmiszer-fogyasztókat vett

---

¹ Tevékenységükről részletesen Az Endre-Baky-Jaross per. Szerk. Karsai László és Molnár Judit. Cserépfalvi, 1994.

² A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Kossuth Könyvkiadó 1968. 881.

át, Magyarország „nagyvonalú gesztussal” pótlólagos élelmiszert szállított a német félnek.³

A zsidókérdés „végső megoldása” gyors magyarországi kivitelezésének több oka volt. Főként a német nemzetiszocialista fajmítosz érvényesítése, a hadi helyzet romlásának következményei, az állandósult munkaerőhiánnyal küszködő német haditermelés szükségletei sürgették. A munkaerőhelyzet 1944 elején — a Wehrmacht által legázolt országok egyre teljesebb kifosztása, a hadifoglyok, bel- és külföldi kényszer munkások millióinak kíméletlen kizsákmányolása ellenére is — súlyossá vált.

A birodalom munkaerőhelyzetének alakulása (millió főben)⁴

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
birodalmi állampolgárok	39,1	34,8	33,1	31,3	30,3	28,4
ebből nők	14,6	14,4	14,1	14,4	14,8	14,9
külföldi kényszer munkások, 0,3	1,2	3,0	4,1	6,3	7,1	
hadifoglyok						
behívottak száma	1,4	5,7	7,4	9,4	11,2	13,0

A hitlerellenes koalíció haderejének légicsapásai a német hadsereg utánpótlását mind bizonytalanabbá tették. A szorító helyzetben 1944 elején Alfred Speer fegyverkezési- és haditermelési miniszter, a német hadigazdaság sok tekintetben eredményes vezetője több, a háború folytatásához alapvető jelentőségű programot dolgozott ki. (Magyarország a nyersanyagszállítások, a munkaerőbiztosítás terén, a repülőgépek gyártásában közvetlen részvétel formájában is számításba jött.) Minisztériuma mellett március elején „vadásztörzset” (Jägerstab) létesített. A haladéktalanul megindult tervezés bombabiztos üzemek létesítése lehetőségeinek felmérésére irányult. Hat — lehetőleg földalatti —, egyenként 800 000 négyzetméter alapterületű új vadászbombázógép-gyár megépítése is a „vadásztörzs” feladataihoz tartozott. Először főként a „Cseh-Morva-protektorátus” területén, mert azt Hitler „viszonylag biztonságosnak” tartotta. A „vadászprogram” a német hadvezetésnek új reményeket adott, mert keretében a haditermelés márciustól júli- usig mintegy 20%-kal nőtt.

A sürgős építómunkákhoz minden munkaerő kevés volt (közben a Wehrmacht is újabb, tömeges behívásokra kényszerült). Április 6–7-én a német hadiipar vezetői a légierő veszteségeinek pótlásáról Hitlerrel tanácskoztak. Az itt történtek arra mutatnak, a magyarországi deportálással ekkor már számoltak. Hitler bejelentette, ha a tervezett építkezésekhez a helyszínen elegendő munkaerő nem áll rendelkezésre, személyesen fordul Himmlerhez, az SS birodalmi vezéréhez, hogy a magyarországi zsidó kontingensből szerezzen mintegy 100 000 főnyi munkaerőt. 13-án Veessenmayer Budapesten Sztójay Döme miniszterelnökkel tárgyalt. „Kötelező ígéretet” kapott, hogy Magyarország április végéig legalább 50 000 munkaképes zsidót bocsát a birodalom rendelkezésére.⁵

³ Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Kossuth Könyvkiadó 1978. 225.

⁴ Heinz Bergschicker: Deutsche Chronik 1933–1945. Berlin, 1982. 460.

⁵ A Wilhelmstrasse 823.

19-én a német külügyminisztériumban a Magyarországon „megoldandó” gazdaságpolitikai kérdésekkel foglalkoztak. Arra jutottak, a német hadigazdaság számára minél több magyar munkaerőt kell „felszabadítani”. Leszögezték, „a Németországba szállítandó magyar munkaerőt a zsidókkal kell kezdeni”. Magyarországi ügynökeik tevékenyen dolgoztak. Ugyancsak 19-én jelentették, „kb. 10 000 zsidó útra készen áll”.⁶ A kiszállítást azonban a hadiszállítások elsőbbsége, a vagonhiány gátolta.

Közben ellenvetések is felszínre jutottak. A „zsidómentes” birodalomban zsidók „szabad” munkába állítását elvi megfontolásból aggályosnak tartották, mert „illuzórikussá tenné a zsidók régen végrehajtott kiemelését az üzemekből”. Az ügyben a német Biztonsági Rendőrség április 24-én foglalt állást. Gyakorlatilag semmi akadályát nem látta, hogy a magyar zsidókat átvegye „a birodalom területén levő munkatáborokba, melyek az SS birodalmi vezetőjének vannak alárendelve”.⁷ Ezek a munkatáborok valójában koncentrációs táborok voltak. Veessenmayer a magyarországi kiszállítások kapcsán már előző nap rögzítette: a „rendeltetési állomás Auschwitz”.⁸

Május 2-án az Auschwitz-Birkenaubába befutott első két magyar deportáló szerelvényből (Kistarcsáról 1800 és Bácsstopolyáról 2000 deportálttal) a nehéz munkára képesnek tartott 486 férfit (fogolyszámot 186 645 és 187 130 között kaptak), és 616 nőt (76 385-től 76459-ig, 80 000-től 80 540-ig regisztrálták őket) a rámpán tartott szelekción kiválogattak. Őket eltérő időpontokban és több csoportban rövidesen kényszermunkára küldték. A kora, testi állapota okán munkára alkalmatlannak minősített 2698 férfit és nőt (köztük a gyermekeket) gázkamrában megölték.⁹ Máig feltáratlan, hogy a sorra érkezett, időnként torlódó ember szállítmányokból a gyors szelekció után összességében hány magyar deportáltat minősítettek munkaképesnek. Feldolgozásra vár, hogy sorsuk az SS-lágerbirodalomban miként alakult.

A továbbiakban a Jägerstab programjában is helyet kapott egyik építkezés vizsgálatával a magyar deportáltak Auschwitz-Birkenau utáni történetét, Ebensee koncentrációs táborban a német haditermelésben végzett kényszermunkáját követjük nyomon. Nem mulaszthatjuk el annak hangsúlyozását, hogy a német megszállás után Magyarországról elhurcoltak ügyében a hazai történetírásnak jelentős tennivalói vannak.

A Linz mellett, 1938-tól kiépített mauthauseni koncentrációs tábor (KLM) altáborai között Ebensee az első olyan láger volt, melyet egy földalatti tárnarendszer kiépítéséhez létesítettek. Mauthausentól mintegy 100 km-re, a felső-ausztriai Salzkammergut közelében 1943 novemberétől másfél évig működött. A német hadigazdaság számára fontos, magas fogolyszámú altáborokhoz sorolható.

A Traunsee és a Bad Ischl közötti festői völgyben 1909 óta a Hatschek cég kőkitermelést folytatott. Az itteni hegyvonulat erdősültsége, geológiai és topográfiai adottságai kedveztek a hegyoldalba rejtendő titkos fegyvergyártás feltételei-

⁶ Ugyanott. 828.

⁷ Ugyanott. 837.

⁸ Ugyanott. 836.

⁹ *Danuta Czech*: Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939–1945 Reinbek bei Hamburg, 1989. 764.

nek. Wiener Neustadt és Peenemünde rakétagyártó üzei 1943 augusztusában angol és amerikai légicsapásoktól jelentős sérüléseket szenvedtek. Szeptemberben Berlinben a Walter Dornberger és Wernher von Braun vezette peenemündei rakétakísérleti projekt Ebenseebe telepítéséről döntöttek. Hét kilométernyi tárna fúrása indult.

Az első hatvanhárom heftling (regisztrált koncentrációs tábori fogoly) eredetileg KLM-ben dolgozott. November 18-án a lágérepítéshez Redl-Zipf altáboron át érkezett. (Gusen, Melk és Redl-Zipf altáborokban ugyancsak tárnák kiépítése folyt.) A következő napon őket négyszáznál több — lengyel, orosz, jugoszláv, görög és német — Mauthausenből átvezényelt fogoly követte.¹⁰ A korábban szövödeként használt épületbe telepítették őket. Építési cégek sora vonult fel. A heftlingek — részletes terveik szerint, a vállalkozók polgári alkalmazottainak irányításával — feszített ütemben vágatokat hajtottak a hegybe.

A kommandókba (osztagokba) sorolt heftlingek rabszolgamunkát végeztek. Többek között utakat, kőfalakat, az építkezést szolgáló vezetékeket és csatornákat építettek. Távobabb fát termeltek ki. Hamarosan gépek érkeztek, ezeket kis teherautókkal szállították a kirakás után gyorsan tovább. Az óriási tárnák kialakításának minden munkája a Deutsche Bergwerks- und Hüttenbaugesellschaft (DBHG) „mestereknek” szólított előmunkásainak irányításával folyt.

A községen kívül telepített első 15 fabarakk hamar elkészült. KLM új altáborában a fák közé rejtve folyamatosan lakóblokkokat, négy barakkot „gyengélkedőnek”, számos melléképületet, a napi kétszeri fogolyszemlére (tábori nyelven Appell) szolgáló térséget létesítettek. Mindezt három méter magas szögesdrót kerítés övezte, azonnal magasfeszültségű áram alá helyezték.

A kék-fehér vagy szürke-fehér darócba öltöztetett foglyok facipőt hordtak. A sajátos és nehéz munkakörülményekhez alkalmatlan ruházatuk hamar tönkrement. Pótlására — különösen 1944 telétől — nem volt mód. Legtöbbjük cafatokra szakadt, drótozott, kötözgetett rongyokban vonszolta magát a hegy magassára, a három kilométernyi Löwengang¹¹ kövein a mindennapi robotra. Nyílt sebekkel, sokféle sérüléssel bajlódtak. A tárnák fúrása, a lezúduló kövek és a kitermelt anyag szállítása a nehéz feltételek között számos sebesüléssel, személyi áldozattal jártak. Az utóbbi aligha számított. Ebenseeben nagyrészt olyan foglyokat dolgoztattak, akik a háború végéig nem voltak szabadon bocsájthatók, illetve őrizetbe vételük után „visszatérése nem kívánatos” minősítést kaptak.¹²

A melléktábor létesítése után néhány hét alatt a foglyok tíz százaléka erejét vesztette. A munkaképteleneket (nyomorúságos ételadagjukat azonnal csökkentették) ekkor még KLM-be visszashállították. Legtöbbjüknek utolsó útjuk volt.

¹⁰ *Edeltraud Kendler*: Nie wieder! Das Konzentrationslager Ebensee. Eine Dokumentation. Blick-Verlag Bad Ischl, é. n. 7.

¹¹ A Löwengang a „lágérszótárban” a cirkuszi oroszlanok bevonulására utalt. A foglyok tárnabeli munkára hajszolásának és visszatérésének szögesdróttal kerített, kövekkel kirakott keskeny és gyötrelmes útvonala volt.

¹² A „Rückkehr unerwünscht” minősítésű foglyok a nemzetiszocializmus ellenségeinek, halottjelöltnek számítottak. Mauthausenba hurcolt német ellenállók peranyaga és fogsága: Rückkehr unerwünscht. Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart, 1978.

Ebenseeben az első fogolyhalált 1943. december 6-án regisztrálták. A lágert 1944 februárban a községtől négy kilométerre telepítették. Az SS ekkor már növekvő fogolyhalálózással számolt. Krematóriumot építtetett, kemencéi július 13-ától állandó üzemben voltak. A fogolytelep 1945 elejére kiépült. 32 lakóbarakk (emeletes faágyakkal), két műhelybarakk, két kórházbarakk (lábadozóknak külön), mosoda és szárító, fogolykonyha és élelemtár; őrökbarakk „kantinnal”, lágeriroda, és a „krema” tartoztak hozzá. A máig fennálló lágerkapu keretét betonból öntötték. Az őrsgének a kerítésen kívül 11 lakóbarakkot létesítettek.

Az ebenseei tárnarendszert a felgyorsított rakéta-programhoz Bécsben (Fiebingner mérnöki irodában) tervezték. A náci propagandában „csodafegyvernek” magasztalt, döntő győzelmet hozó harceszközöknek híresztelt, az A4 (másként V2), és az A9 (interkontinentális, az USA és Nagy-Britannia fontos városait, ipartelepeit rombolni képes) rakéták titkos előállításához. A kísérleti földalatti műhelyek projektje „Zement” fedőnév alatt indult.¹³ Az Arthur Rudolf műszaki vezetésével működő nordhauseni „Dora-Mittelbau” mellett az ebenseei komplexumot a második jelentős földalatti üzemnek méretezték.

A tárnarendszer „A” részét — az állandósult ellenséges stratégiai légitámadások, tartós üzembénítések szorításában — Ebenseeben úgy kellett kialakítani, hogy a peenemündei rakétakísérleti berendezések befogadására 220 00 köbméter terjedelemben alkalmas legyen. A „B” részt pedig — 70 000 köbméter kapacitással — a kész rakéták bevizsgálásának feladataihoz tervezték. Az utóbbiban a munka sok nehézséggel járt, az 1944 végi határidőhöz képest 1945 májusáig hatvan százalékból készült el. A tárnak 250 méter mélységben hatoltak be a hegybe, egymással összeköttetésben. Végso kialakításuk fejlett technikával, előregyártott szerkezetek beépítésével történt. Több tárnában vasúti vágányokat is lefektettek, másokban műhelyeket és irodákat létesítettek.

1944 nyarán a peenemündei rakéta-program Ebenseebe telepítését a hadi helyzet meggátolta, kényszerűen elvetették. Az „A” tárnarészben Dachs II. fedőnévvel 1945 februárjától Franciaországban rabolt kőolajfinomítót működtettek. Felszereléséhez Franciaországból, Lengyelországból és Olaszországból leszerelt berendezéseket használtak. (Mindez a háború után 1947-ig, majd 1949 és 1952 között még üzemelt.) A mélyben az Iltis fedőnévű lepárlóban repülőbenzint gyártottak.

A birodalomnak mind több földalatti gyártási helyre volt szüksége. A hadfelszerelési törzs (Rüstungsstab) a Magyarországról a szovjet csapatok előrenyomulása miatt kivonandó hadiipari kapacitás biztonságos elhelyezésével is számolt. (A Dunai Repülőgépgyár gépparkjának egy részét, (a hajtókarüzemet) munkásokkal együtt az év végén valóban Melkbe és Ebenseebe telepítették. „Teljesen úgy kezelték őket, mint a deportáltakat.”¹⁴ Végül a „B” tárnarendszer 4. és 5. sz.

¹³ A kérdést tárgyalja *Florian Freund*: Arbeitslager Zement. Das Konzentrationslager Ebensee und die Raketenrüstung. Verlag für Gesellschaftskritik Wien, 1991., *Manfred Bornemann*: Geheimprojekt Mittelbau. Vom zentralen Öllager des Deutschen Reiches zur größten Raketenfabrik im Zweiten Weltkrieg. Bernard u. Graefe Verlag, 1996. A tárnak tervei, térképek a Mauthauseni Múzeum bécsi archívumában (a továbbiakban AMM) B/V5.

¹⁴ Országos Levéltár Z 410-5. A Dunai Repülőgépgyár további kiszállított gyártóegységeit (a hengertömb- és kompresszorüzemet) Lettenbe és Kaltenhausba telepítették.

tárnában 200-nál több gépen termeltek. A Steyr–Puch A. G. a háború végéig páncélosok és teherautók motoralkatrészeit, golyóscsapágyakat, a konzernhez tartozó Nibelungwerke pedig az 1. és 2. sz. tárnákban páncélosok fékdobjait gyártották.

A Seebergbe rejtett nagy lepárlóberendezések kiszolgálása ugyancsak a foglyok munkája volt. Termelés folyt több tucat kisebb-nagyobb, máig létező vállalat szervezésében is. Ezek a munkaosztagokba sorolt, kápókkal felvezetett heftlingeket az SS-től „bérelték”. Az elszámolás a szakképzettség és a munkaképesség figyelembevételével történt. Az építő és gyártó cégek naponta leadott precíz „igénylése” (Tägliche Häftlingsanforderung) 1944 utolsó hónapjairól fennmaradt.¹⁵

A magyar deportáltak érkezésekor parancsnokváltás történt. A szadista rémtettekben tobzódó, alkoholista Otto Riemer SS-Obersturmführert (örnagynak megfelelő rendfokozat) Anton Ganz SS-Obersturmführer váltotta. A lágertől történt megválásakor, 1944. május 23-án Riemer egy hasonlóan beszszelt SS-szel a munkából bevonuló foglyok soraiba lövöldözött. Pisztolylövessel Hans Marsalek szerint hat, Florian Freund szerint legalább nyolc foglyot azonnal megöltek.¹⁶ Harmincat — a későbbi napokban belehaltak — súlyosan megsebesítettek.

Az utód, a 45 éves Anton Ganz táborparancsnok 1931 óta volt az NSDAP tagja. 1932-től az Allgemeine SS-é, 1940-ben kiképzés után a Waffen-SS-ben Oberscharführeri (örmesteri) rendfokozatot kapott. Mauthausenban, Ternbergben, Wiener Neustadtban, majd ismét KLM-ben a lágéparancsnokság posztjain szolgált. Könyörtelenül intézkedett. (Parancsnoksága alatt 1944 májusában négy SS-Führer, 128 SS-Unterführer és 475 fős legénységi állományú őrszemélyzet¹⁷ — utóbbiak többsége a Wehrmachtból áthelyezve — felügyelte az ötezres páriasereget.) Jelentéktelen, mondvasinált vétségekért Ganz örnagy foglyokat nyilvánosan felakasztatott, nagyszámú kivégzésre adott parancsot. Bestiális gyilkosságokat saját kezűleg is elkövetett.¹⁸

Kétféle foglyot túrt meg: munkaképest vagy halottat. Az utóbbiak számának növeléséért személyesen is mindent megtett. A végkifejlet: 1945 májusa első napjaiban 2167 tetemet földeltetett két tömegsírba.¹⁹ (A krematórium már nem bírta, május 3-án leállt.) Az amerikai katonák május 6-i bevonulásakor mintegy négyezer hulla feküdt a halottégető előtt, további hatszáz – nyolcszáz a barakkokban és másutt, halmokban.

Ebensee fedőneve 1943 decemberétől SS-Arbeitslager Zement volt, korábban Kalk, de szerepelt Solvay, Kalkwerke vagy Kalksteinwerke néven is. Az altáborba vezényelt első magyar foglyok deportált zsidók voltak. Nagy olasz és francia fo-

¹⁵ Közli Konzentrationslager Ebensee. Verein Widerstandsmuseum Ebensee, 1997. 50.

¹⁶ *Hans Marsalek*: Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. Wien-Linz 1995. 241., *Florian Freund*: KZ Ebensee. Aussenlager von Mauthausen. Wien, 1990. 15.

¹⁷ AMM P 6/4.

¹⁸ Életrajza a Betrifft Widerstand c., Ebenseeben megjelenő folyóirat 33/09/1996. számában. 1949-ig egy osztrák parasztnál húzta meg magát, ezután családjával Freiburgban élt. 1964-ben nyugdíjba ment. 1967 novemberében őrizetbe vették, de kaucióval szabadult. 1972 októberében a bajországi Memmingenben életfogytiglani fegyházbüntetést kapott, a végrehajtást betegsége hivatkozással, fellebezéssel sikeresen késleltette. (Az ítélet utáni manipulációról *Lévai Jenő*: Ebensee hőhéra c. cikke, Magyar Nemzet, 1973. június 8. 7.) Anton Ganz ellen az eljárást halála miatt 1974. október 9-én megszüntették..

¹⁹ *Marsalek*: Id. mű. 215.

golycsoportokat követően pótlólagos munkaerőként — Auschwitz-Birkenauból teherhivatással Mauthausenen át — 1944 június elején érkeztek.²⁰ Kiválasztásuk kizárólag a munkaképesség és szakképzettség alapján történt. A testi erő különös figyelemmel jött számba. Az ezerötszáz magyar zsidó után 1945 elejéig zsidó foglyokat egyszerre ilyen nagyságrendben nem, csak transzportok kisebb részeként szállítottak a Traun tó közelébe. Júliusban szovjet hadifoglyokat, ősszel leginkább lengyel foglyokat hoztak. Az allágernek saját számozási rendszere volt, a fogoly-szám viselése megegyezett a KLM-ben előírtakkal.

Az október 19-éről fennmaradt transzportlistából kitűnik, hogy ezer fogolyból a többséget (440 személy, ebből 54 zsidó) a lengyelek és az orosz polgári foglyok (230) tették ki. Őket a jugoszláv politikai foglyok 184 fős, az olaszok 47 fős csoportja követte. A magyar zsidók harmincnyolcan voltak.²¹

Magyarok „különúton” is jutottak Ebenseebe. Kristó Nagy Tamás diák katonai kórházvonaton, menekült hódmezővásárhelyi orvosok, patikusok családtagjaival érkezett Szombathelyre. Kiürített iskolában kaptak szállást. A diákot december 10-én az utcán elfogták, elhurcolták. A nyilaskeresztes „testvérek” előtt semmiféle igazolvány, könyörgés nem segített. Katonaszökevénynek minősített 15 hasonló korú társával, néhány 40 év körüli férfival a szombathelyi pályaudvaron Németországba induló tehervonatra tették. A továbbiakban az ebenseei hegyoldal mélyén ronggyá lett ruhájukban, csillésként robotoltak.²²

Az általunk vizsgált időszakban, 1944. júniusától 16 beszállítást regisztráltak Ebenseeben. (Egész évben 31-et, összesen 11532 heftlinggel.) Ezek sajátossága, hogy az első három egészében magyarokból állt, és a szeptember 25-i (Oranienburg) kivételével valamennyi emberszállítmány Mauthausenből érkezett.²³

A beérkezés napja	A regisztrált foglyok száma	Az összes fogoly létszáma
június 2.	479	5369
június 10.	579	5466
június 14.	500	5959
június 22.	1	5936
július 3.	100	5858
július 4.	55	5904
július 24.	670	6435
július 25.	1	6434
augusztus 11.	1	6421
szeptember 10.	780	7151
szeptember 11.	750	7901
szeptember 23.	700	8392
szeptember 25.	1	8306
október 19.	1000	9240
november 16.	1	9176
november 16.	176	9352

²⁰ Ugyanott. 119.

²¹ *Freund: Arbeitslager Zement.* 151.

²² *Thomas Kristó-Nagy* (New Jersey, USA) visszaemlékezése a szerző számára. 1995. június 5.

²³ AMM B5/35.

A napi kiszabott munka teljesítése alapkövetelmény volt. 1944 végén különleges SS-tárnarendőrséget létesítettek, feladatát a minél alaposabb ellenőrzésben, helyszíni számonkérésben határozták meg. Mivel a kiéhezett, sebekkel és betegségekkel küszködő, mind kimerültebb foglyok halomra hullottak, újabb és újabb tömeges „munkabevetésre” volt szükség. Ebben az időben a dél-keleti országokból érkező menekültek ebenseei dolgoztatásával is számoltak.²⁴

A teljesítmény fokozása érdekében a civil munkások és a foglyok közti arányt 1:5 és 1:10 között rögzítették. 1945. február 12-e és 18-a között a hegyi tárnákban két műszakban következő összetételben dolgoztak:²⁵

	létszám	százalék
német civil munkások	1168	11,8
technikusok	219	2,2
külföldi kényszermunkások	1231	12,5
hadifoglyok	356	3,6
heftlingek	6916	69,9
összesen	9890	100,0

1945. január 3-a és május 4-e között 31 emberszállítmányt fogadott Ebensee. (Saját szükségletén felül is, mert az anyatábor képtelen volt a Keletről nagy létszámban, más koncentrációs táborokból evakuált tömeg befogadására.) Január 29-én pl. 1999 heftling érkezett KLM-en át. Auschwitz – Birkenauból január 18-án indultak, nagyrészt nyitott tehervagonokban, ellátás nélkül utaztak. A 31 „transzportból” már csak négy érkezett KLM-ből. Nyolc Melkből, öt St. Valentinból, négy Schlierből, kettő Welsből, egy-egy Wolfsbergből, Nordhausenből, Amstettenből, Leibnitzből, Dachauból, Sachsenhausenből. A két utolsó (május 4-én!) a távoli Neuengammeből, 206, ill. 214 fogollyal.

1945-ben összesen 15616 fogoly (a 31 szállítmányból 21 KLM altáboraiából) érkezett Ebenseebe. Az első beszállításkor a tábori fogolylétszám 8884 volt, az utolsó idején 16468.²⁶

Bleyer Pál 45 éves budapesti tisztviselőt 1944. április 28-án Bácsstopolyárol deportálták. Auschwitz-Birkenauból ezeröttszáz munkára szelektált fogolytársával az alsó-szászországi Wolfsbergbe szállították. Kiürítés miatt 1945 februárjában hosszú gyalogos és vonatos evakuációt szenvedett végig március 3-i érkezéséig. A stutthofi koncentrációs tábor melléktáborában, Trutenauban „nyitott marhavadonokba vagoníroztak be és Ebenseebe vittek. Az úton kb. háromszázan haltak meg. Az utolsó 24 órát állandó hóesés közben töltöttük a nyitott vagonban.

Ebenseebe megérkezve a halottakat és a járni nem tudó embereket kirakták a vagonból. Válogatás nélkül teherautókra rakták őket és vitték a krematórium felé. A járni nem tudók kivétel nélkül már az autón vagy a lerakodásnál (ledobálták őket a kocsikról) meghaltak.

²⁴ Freund: Arbeitslager Zement. 65.

²⁵ Ugyanott.

²⁶ AMM B5/35.

Az egészségesek szintén a krematórium elé vonultak, ahol 24 órát kellett a szabadban étel-ital nélkül várakozni, amíg a fertőtlenítóből a fürdőbe bejutottak. Fertőtlenítés után négy barakkba gyűjtötték az embereket és néhány nap múlva szelektálták őket munkaképesség szerint.

A munkaképtelenek az egyik barakkba kerültek, ahol csaknem kivétel nélkül meghaltak. A súlyos betegeket a blokkszemélyzet (főleg közönséges gonosztevők) agyonverték. Előfordult, hogy az SS-őr nagy farkaskutyával jött be és a földön heverő betegekre uszította kutyáját. Itt a napi halálozások számát kétszázra becsülöm.”²⁷

Az auschwitzi szelekciót túlélte deportált magyarok életkora ebben az állag-gerben az átlagnál magasabbat, 37 évet ért el, míg a jugoszlávoké 31-et, a Varsóból érkezett lengyeleké 35-öt. Az őszi hónapokban a nemzetiségi összetételt a lengyelek vezették (35%). Utánuk az orosz foglyok következtek (30%), a magyar zsidók 15%-ot, a francia foglyok hat, az olaszok öt és a jugoszlávok négy százalékot tettek ki.²⁸ Ebenseben tizenhat nemzetet fia raboskodtak.

Az újabb kutatások mérlege szerint a tábori nyomorúság, a robot, a kilátástalanság mellett a nemzetiségi összetétel alakulása, az ilyen alapú ellentétek a rabtartók kezére játszottak. Valótlan, hogy az emberlét alá szorított foglyok közösségként éltek meg a különleges, szinte elképzelhetetlen fizikai és lelki terhelést. A bajtársiasságnak ellentmondott, a szolidaritás ellen hatott az SS által kiépített fogoly „önigazgatás” egész rendszere, működése. A felsőruházaton zöld háromszöget viselt, a lágerban bűnözőként regisztrált heftlingek éles harcot folytattak a láger funkcionáriusi helyeiért a piros háromszöggel jelölt politikai foglyokkal.

Néhány fős, a túlélésért közös érdekből, önvédelemből, kisebb ügyekben összetartó kis csoportok léteztek. Alkalmilag viszont a szovjet és a lengyel foglyok közti éles ellentétek (a láger felszabadulása után lőttek is egymásra), a müncheni egyezmény okán a csehekben és a franciákban élő feszültségek hatottak. A kápók, valamint más privilegizált funkciók és beosztottjaik viszonyában a nemzetek vagy lágerbeli besorolás szerinti megkülönböztetés, kiszorítás, nem ritkán az üldöztetés elemei sokféleképp megjelentek.

Ezzel együtt a mindenórás bántalmazások nagyobb része — úgy is, mint a háború „kirobbantóira”, a teljes kiirtásra szántakra — az őrsegtől, a fogoly megbízottaktól a zsidókra zúdultak. A zömmel ukrán, lengyel kápók az SS-től a lágerban gerjesztett gyűlöletnek, saját előítéleteiknek buzgó megjelenítői voltak. A kezükre adott magyar zsidókat kényükre-kedvükre ütlegelték, rúgták. Többen munkára vagy munkából vonuláskor — az SS „szórakoztatására” — kutyaharapásokat is elszenvedtek.²⁹

Dresler Izrael 43 éves kassai deportált a tárnaépítésen dolgozott. „Legszörnyűbb volt az éjszakai munka, mert utána azonnal Appellt kellett állni. Az ebédnél rendszerint elestünk az éjszakai munkánál. Aludni viszont nem lehetett, mert a barakkban állandóan jöttek-mentek (...) Kegyetlenül vertek bennünket minden

²⁷ Országos Zsidó Múzeum (OZSM), Deportáltakat Gondozó Bizottság (DEGOB) 3486. sz. jegyzőkönyv.

²⁸ Jean Laffitte: Die Lebenden. Berlin, 1950. 292.

²⁹ A tábori antiszemitizmust Florian Freund: Arbeitslager Zement c. munkájában 166–167., a magyar zsidók elleni eseteket a 266–267. lapokon tárgyalja.

ok nélkül, munka közben is. Legtöbbször fejbeverték gumibottal. Akkor már mindenki teljesen le volt gyengülve, úgy, hogy nem kellett nagyon sokat verni valakit, hogy belehaljon.”³⁰

A féktelen brutalitásból jutott persze másoknak is. Olaszországnak a „ten-gelyről” történt leválása okán az SS-ek és elvadult végrehajtók az olasz foglyokat „külön” verésekkel sújtották. Sokuk gyötrelmes halálát okozták.

„Akik kórházba kerültek, néhány nap alatt elpusztultak. Ápolás nem volt. Négy beteg került egy ágyba és az ágy alatt is két beteget helyeztek el. Ha egy súlyos beteg túl sokáig haldokolt, azt levetkőztették és külön ágyba tették (...) néhány óra alatt meghalt, deszkára fektetve, ruha és takaró nélkül a fűtetlen helyiségben.

Aki tehetett, félholtan járt ki munkahelyére, maguk az orvosok is mindenkit lebeszéltek arról, hogy a kórházba felvétesse magát.”³¹

Az elviselhetetlennek ítélt testi és lelki szenvedés, a mély elkeseredés önkezdő halálba hajszolt többeket. Ebenseeben 1944. június 6-án Gelb Miklós felakasztotta magát. A csekély számú magyar öngyilkosság sorában feltehetőleg ez volt az első. 27-én Frankfurter Ervin, ugyancsak magyar zsidó tette ugyanezt.

Július 21-én Braun Zsigmondot lőtte agyon az őrség egyik tagja – hivatalosan „szökés közben”. Augusztus 23-án Reiner Ábrahám és Mendel Lázár magyar zsidókat lőtte le „ugyanígy” Schuch SS-ór. Ezek az esetek gyakorlatilag spontán gyilkosságok voltak.³² (Megtörtént magyar szökéseknek nem maradt nyoma.) A védtelen foglyokra leadott lövések az őrszolgálat „egyhangúságát” oldották. Alkalmilag parancsnoki elismeréssel, jutalommal jártak.

Az egyes munkahelyek és napi munkabeosztások között esetenként jelentős különbségek mutatkoztak. (A „közös” a napi 700–800 kalóriás „ellátás” volt.) A 10–11 órás, igen nehéz bányamunka közben súlyos balesetek történtek. (A „külső” munka, a kőszállítás is igen megerőltető volt. Mások a tárnák berendezéséhez többmázsás betonelemeket készítettek.) Október 1-jén Gál István és Eisenberger Jenő, 29-én Czalovits Márton, 1945. február 3-án Böhm Sándor vesztették életüket a lezuhant kövek között. Február 17-én Kohn Edét, március 16-án Mittelman Fülöpöt érte halálos szerencsétlenség. Öngyilkosságot követett el február 16-án Davidovics Mihály, 20-án Hacker Vilmos. Előző napon az SS-ek „szökés kézben” agyonlőtték Weissmann Miksát és Freund Móricot.³³

„Természetes” úton is tömeghalál aratott. Solvay Kalksteinbergwerke SS – Unterscharführer lágérorvosa 1945. április 17-i jelentésében 98 napi haláleset szerepelt. Ebből huszonkét magyar zsidó: tizennyolcan „akut szívgyengeségben”, két-két fogoly pedig tüdőgyulladásban, ill. fertőzésben végezték életüket.³⁴ Arbeitslager „Zement” állományában április 21-én 127 fogolyhalál történt, köztük harminchárom magyar zsidóét regisztrálták.³⁵ Másnap 154 halálozást jelentettek, ebből 39-et

³⁰ OZSM DEGOB 595. sz. jkv.

³¹ Ugyanott. 3486. sz. jkv.

³² AMM Mauthausen Chronik bejegyzései alapján

³³ Ugyanott.

³⁴ AMM 5/l. Ebensee

³⁵ Ugyanott. B V/19.

a magyar heftlingek köréből.³⁶ A halálokok hamis bejegyzéseiben gyakori a „keringési elégtelenség” és a „szívizom gyulladás” megjelölés.

Selmanovits Vilmos 20 éves munkácsi deportált a wolfsbergi transzportból került Ebenseebe. Az allágerből Magyarországra visszatérése után az állandósult éhezés mellett arra emlékezett, hogy „tífuszjárvány tombolt, de rengetegen meghaltak végelgyengülésben is. Egy éjszaka orosz foglyok a hullákból húst hasítottak és azt főzték meg. (...) Általában az egész udvaron felhalmozott hullák voltak”.³⁷ Kínzó éhségük csillapítására a foglyok megették a füvet, a növényi hajtásokat és a faleveleket, a környék békáit, csigáit, a tehervagonokból kiszóródott marhasót, bármilyen hulladékot, minden rághatót.

Az ebenseei melléktábor halotti könyvét az elrendelt megsemmisítés elől nagy bátorsággal Camille Scholtes luxemburgi fogoly megmentette. Az 1970-ben archivált Totenbuch lapjain sorszámmal feltüntették a halálozás napját, a fogolyszámot, a fogoly besorolását, ezután(!) a nevét, és az elhalálozás helyét.³⁸

Az első beírt magyar áldozatok:

486. sz. 1944. június 8.	68058 magyar zsidó Berkovits Bernát betegszoba
497. sz. június 13.	68497 magyar zsidó Ladányi Jenő betegszoba
499. sz. június 14.	70369 magyar zsidó Tremer Nándor betegszoba

Az 1944. évi rovatok összegezésével megállapítható, hogy az Ebenseeben legyilkolt, meghalt zsidók 95,8%-át Magyarországról deportálták, 4,2%-át pedig Lengyelországból.

Az 1943. december 22-én indított halottregisztrációt 1945. március 6-áig folytatták. Ezen a napon négy magyar halálát rögzítették. A két utolsó bejegyzés 2326-os számmal a 69972-es fogolyszámú Heimlich Joachim, a 2327. szám alatt pedig a 103554-es fogolyszámú Klausner József magyar zsidók halálát tanúsítja, további adatok nélkül.

A fogolykategóriák alapján a zsidók vesztesége Ebensee felszabadulásáig a legmagasabb, 38,5% volt. 8078 zsidóból 3110 a megpróbáltatásokba belehalt vagy legyilkolták.³⁹ Őket halandóságban 32,415%-al a politikai foglyok követték, 9901-ből 3210 hullott az enyészetbe.

Florian Freund osztrák kutató a név szerint azonosítható politikai foglyok halandóságát is elemezte.⁴⁰ (Ebből kitűnik, hogy a szovjet, az olasz és a lengyel

³⁶ Ugyanott. B/5/35.

³⁷ OZSM DEGOB 203. sz. jkv. Kannibalizmusról ír Dr. Franz Loidl, a bécsi Hofburg lelkesze Entweichte Heimat c., helyszíni tapasztalatait megőrkítő munkájában. Verlag H. Muck, Linz/Donau 1945. 35. A tömeghalál kezdetéig a lemeztelenített hullák mellére tintaceruzával felírták a fogolyszámot, regisztráció után a tetemet elhamvasztották. Veró Gábor, ny. levéltári főigazgató közlése.

³⁸ AMM B/5/35, B V/19., B V/21.

³⁹ Freund: Arbeitslager Zement. 162.

⁴⁰ Ugyanott. 165.

„politikaiak” különösen rossz bánásmódban részesültek. A németek, a csehek és a spanyolok zömmel lágerfunkciókba, ezzel külön esélyhez jutottak.)

Nemzetiség szerint a következő adatokat nyerte:

	Összes politikai fogoly	Ebből meghalt	Halálozási arány %-ban
szovjet	698	375	53,72
olasz	813	414	50,92
lengyel	1 681	681	35,96
jugoszláv	816	228	27,94
görög	252	61	24,21
francia	1315	297	22,59
magyar	29	6	20,69
német	551	50	9,07
cseh	109	6	5,50
spanyol	222	2	0,90
más	421	90	21,38

Ebensebe KLM melléktáborra létesítésétől a felszabadulásáig 27 000-nél több heftling érkezett. Közel egyharmaduk, 8200 fogolynál több meghalt, 7113 áldozat neve ismert. A halálozási adatok feldolgozása⁴¹ az egyes nemzetek fiai lágerbeli besorolásának, életfeltételeinek és túlélési esélyeinek egyik szemléletes mutatója:

Nemzetisége	Összes fogoly száma	Ebből meghalt	A veszteség %-ban
olasz	955	512	53,61
magyar	4 118	1 855	45,05
lengyel	7 845	2 499	31,85
görög	400	118	29,50
jugoszláv	829	235	28,35
francia	1526	379	24,84
szovjet	5 297	1 039	19,61
cseh	197	35	17,77
német	1 251	144	11,51
spanyol	222	2	0,90
más	922	295	32,00
Összesen	23 562	7 133	Átlag 30,19

***

Ebensee az egyik „birodalmi titoknak”, a pénzhamisító műhely működtetésének és állományának csupán végállomása volt. Mégis, az egyedülálló „akció” ekként hozzá is kötődik. Az előzmények 1939-re nyúlnak vissza, mikor a német birodalom vezetőinek szűk körében az angol font titkos, sorozatos kibocsátásáról, az angol valuta tönkretételéről döntöttek. Az igen nagyméretű pénzhamisítás a következő évben Andreas-akció fedőnévvel, a Berlinhez közeli Eberswaldeban az angol papírpénz alapanyagának kikeverésével és gyártásával indult.⁴² Egyidejűleg Németország legjobb — katonailag behívott, felesketett — vésnőkei a pénznyomó klisék előállításával foglalkoztak.

Az igen titkos munkát a német Biztonsági Szolgálat felügyelte. Megkezdődött a titkosszolgálati tevékenységhez nélkülözhetetlen, a valódival azonos jelek-

⁴¹ Ugyanott 161.

⁴² Jacques de Launay – Jean – Michel Charlier: Feketepiac és hamis pénz a Harmadik Birodalomban. Európa Könyvkiadó Bp. 1989. 184.

kel rendelkező útlevelek előállítására is. A német ügynökök legtöbbször „svájci” útlevelet kaptak, ezek a határrendőrségi ellenőrzésen mindenütt „helytálltak”.

Hasonlóan az eberwaldi kemény munkával készült hamis fontokhoz, a németek ezeket svájci banktisztviselőkkel vizsgáltatták. Örömeikre valódiságukat 1941 márciusában kétely nélkül megállapították. A csalás csak egy azonos sorszámú valódi és egy „német gyártmányú” angol font egyidejű benyújtásakor, a bank pénztárában való felbukkanásakor derülhetett volna ki. Az ilyen kockázat elenyésző, elhanyagolható volt. (A németek előzőleg feldolgozták a korábbi pénzhamisítások tanulságait! Reinhard Heydrich SS-Obergruppenführer,⁴³ a Biztonsági Főhivatal főnöke részletesen kiértékelte az 1925. évi magyarországi frankhamisítás ügyét is.) A hamis bankókat egyelőre nem az angol pénz tervezett elértéktelenítésére, inkább a külföldön működő német ügynökök növekvő költségeinek fedezésére fordították.

A mind jobb hamisítványokat produkáló műhelyt — a biztonság növelése érdekében — 1942 május, június fordulóján az Oranienburg — Sachsenhausen-i koncentrációs tábor 18. blokkjába költöztették. Munkájáért Bernhard Krüger SS-Sturmbannführer (őrnagy) felelt, a fedőnevet Bernhard-akcióra változtatták.⁴⁴

1943 áprilisában Auschwitz-Birkenauban az általános fogolykartoték vizsgálat után az összes fotográfust, retusőrt, vegyész és nyomdászt a táborból „kiemelték”. A dermedten várakozó kiválasztottak óriási meglepetéssel tapasztalták, hogy ezután a halálfejes SS-eknek nem csupán egy fogolyszámot jelentenek. Nevükön, úrnak szólították őket! Emberi hangon közölték, Berlinbe fognak utazni. Kitűnő körülmények között dolgoznak majd, a megfelelően teljesítő szakembereknek jó soruk lesz. Négy heti karantén után Sachsenhausen-Oranienburgba érkeztek, ahol újabb fogoly nyomdászokkal, grafikusokkal, festőművészekkel és bankszakemberekkel kerültek össze. Az új Fälscherkommando (hamisító különítmény) nem csikos rabruhát, a megszokott üzemi munkaruhát viselte. Közvetlen irányítója Fritz Werner SS-Hauptscharführer (törzsőrmester) volt.

A különítménybe sorolt „újonc foglyok” megtudták, hogy a korszerű nyomdában (a láger elszigetelt 18. és 19. blokkját az SS minden szükségességgel felszerelte) hamis angol fontok előállítása a fő feladat. Krüger őrnagy beszéde ígéretes volt. „Közületek a legtöbbet a biztos haláltól mentettem meg, és be fogjátok látni, hogy nem jártatok rosszul. Dolgozzatok jól...”⁴⁵

Az akció bonyolítóit mindenre gondoltak. Kizárólag a koncentrációs táborokban kiválókat zsidókkal dolgoztattak. A munka huszonnyolc szakemberrel indult, a létszám folyamatosan másfél százra nőtt. Krüger a parancsokat a legteljesebben végrehajtatta, a hamisítási programot a legprecízebben vezette. A technika tökéletesedése folytonosan új eredményeket hozott. Az öt- és tíz, húsz- és ötvenfontos angol bankjegyek a legcsekélyebb részletekig megegyeztek az Angol Bank által kibocsátottakkal.

⁴³ A legmagasabb SS-rendfokozat, vezérezredes.

⁴⁴ Ugyanott. 191.

⁴⁵ *Adolf Burger*: A hamisító csoport. Kossuth Könyvkiadó Bp. 1986. 55. A műhely felállításáról: Sachsenhausen. Dokumente, Aussagen, Forschungsergebnisse und Erlebnisberichte über das ehemalige Konzentrationslager Sachsenhausen. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften Berlin, 1986. 149.

Matematikusokat is bevetettek. Az angol sorszámozás rendszerét feldolgozták, aztán a német folyamatos fontgyártásnál a számok elosztása mindig megelőzte az Angol Bankot száz- kétszázal. Valódi egyidejűséget értek el, az alacsony címletű (öt és tíz fontos) angol bankjegyekből három milliónál több, míg a húsz és ötven fontosokból összesen hét milliónál több darab, a világon többféle módon forgalomba hozott hamis pénz készült.

„Eredeti tervünk az volt, hogy ezekkel a hamisított bankjegyekkel „légi csatát” improvizálunk, amikor is a repülőgépek bombák helyett tonnaszám szórják le a sziget felett a hamis pénzt. Az angol valutának ez nem csekély erőpróbát jelentett volna. A légi akciót azonban szűkös üzemanyaghelyzetünk miatt ismét elvetettük” – emlékezett a nagyszabású tervre Walter Schellenberg, a német Biztonsági Szolgálat hajdani főnöke.⁴⁶

1943 végén az üzemet bővítették, a hamis pénz terjesztését immár külön osztály végezte. A német Biztonsági Szolgálat ügynökei „legális” úton vagy a feketepiacon növekvő mennyiségben aranyat, drágakövet, ékszeret és valutát vásároltak. A „német” fontot Európában közel húsz országban, jó haszonnal „forgalmazták”. Adolf Burger szerint a hamisítványok legalább negyvennyolc millió dollárt vagy százkilencvenkét millió birodalmi márkát tettek ki.⁴⁷ (A mainál jelentősen nagyobb értékű dollárról volt itt szó. Sz. Sz. megjegyzi.) Ezt az összeget a feketepiaci árfolyamok tovább növelték, az aranyra váltás stb. ugyancsak érték-növeléssel járt. A Bernhard-akció pénze gyümölcöző befektetésnek bizonyult.

A hamisító műhelyben gyűlt tapasztalatok meghozták, hogy megindulhatott a bankjegyek, sokféle kötvény gyártása, készítettek bélyegeket, százféle „dokumentumot”. A különítmény nagy gyakorlattal előállított hivatalos és magán okiratokat, bármely ország hadseregének zsoldkönyveit, és a sor szinte végtelen. A brit bélyegek hamisítására különös gondot fordítottak. A göbbelsi propaganda a leleplezett hamisításokért másokat tett felelőssé, közben megtévesztő információk légióját röpitette szerte a világba.

A hamis pénzek még 1943 végén elárasztották Nagy-Britanniát. Mennyiségük szüntelen növekedett. A háború végén a forgalomban lévő hamis bankjegyek mennyisége elérte a valódiak negyven százalékát! (Az Angol Bank 1945. március 24-én minden tíz fontosnál nagyobb címletet bevont, április 30-ától érvénytelenített. Később az ötfontosokat is bevonta, újakat bocsátott ki helyettük.)⁴⁸

1944 végén megkezdték az amerikai dollár sokszorosításának előkészítését. Új, addig nem gyakorolt technikára volt szükség. A fénynyomás legjobb német egyetemi szakembereit a kommandóhoz irányították. Mire azonban (lázasan tempóban kétszázötven kísérlet történt a „megfelelő” százdolláros gyártására) Bernhard Krüger megtervezte, hogy kétszer tízórás műszakban naponta egymillió dollárt nyomtatnak, már a Vörös Hadsereg Berlin alá ért ütegei szolgáltatták a kísérezését.

1945. február 21-én berlini parancsra a munkát abbahagyták. A gépeket, eszközöket, a félkésztermékeket és az anyagokat gondosan becsomagolták és ti-

⁴⁶ Walter Schellenberg emlékiratai. Téka Könyvkiadó – Zrinyi Kiadó Bp. 1989. 314.

⁴⁷ Burger: Id. mű. 69.

⁴⁸ Ugyanott.

zenhat vasúti kocsiba rakták. (Az egyik vagonban vízmentes ládákban sok tízezer hamis font lapult.) 24-én a különvonat elindult. Az úticélt a tizenhat SS-el őrzött foglyok találgatták, végül Prágán, Linzen át egy komor éjszakán Mauthausenba érkezett. A kirakodás tíz napig tartott. A gépeket átmenetileg a pályaudvari mozdonyszínbén tárolták, minden mást a törzslágerba szállítottak.⁴⁹

A végkifejlettől mindinkább rettegő műhelyeseket KLM-ben teljesen elszigetelték, ahogy Sachsenhausen-Oranienburgban is. A szovjet foglyok február 3-i váratlan kitorése óta üres, a helyiek által rettegett 20-as blokkba parancsolták őket. (A szörnyű előzményekről, a szovjet lázadók „nyúl vadászatnak” nevezett legyilkolásáról persze mit sem tudtak.) Mauthausen valóságát csak egyik sorstársuk, Salamon (Szollij) Szmoljanov ismerte. Az 58 éves, hontalan, sokat tapasztalt pénzhamisító ugyanis 1944. augusztus 26-áig KLM-ben a 18. barakk lakója (fogolyszám 1283, besorolás „javíthatatlan bűnöző”) volt. Kitűnően rajzolt, olajjal festett. Az átlagizlést kielégítő német festők munkáit éppúgy utánozta, ahogy Rembrandt műveiről is jó másolatokat készített. Az SS-tisztek „udvari festőjeként” szorgoskodott, míg „szakértelme” okán Sachsenhausenba nem telepítették.⁵⁰ A kommandó egyetlen professzionális pénzhamisítója, a dollárgyártás kiemelt retusöre volt. A németek előtt értékes embernek számított.⁵¹

A következő hetek szigorú őrizetben, várakozással teltek. Március 25-én újabb titkos parancs érkezett. Három nap alatt összezsugorolni, és berakodni! – mindez már szitkok áradatával, hajszával folyt. A hamisító műhely tagjaival most bántak először brutálisan öreik.

Ötórányi vonatkozás (a foglyok nem zártan, hanem „platós” vagonokban) után a következő állomás a Schlier fedőnevű Redl-Zipf, Mauthausen völgyben fekvő felső-ausztriai melléktáborra volt. A Fälscherkommando mind feszültebb légkörben a vasútállomás közelében, nappali és éjjeli munkában (saját korszerű áramfejlesztőkkel, fényszórókkal rendelkezett), kirakodott. A saját kezűleg bekerített, néhány barakknyi lágerban elhelyezkedett. Tagjai „birodalmi titokhordozók” voltak, helyi fogolyszámot hosszú ideig nem kaptak. Ez is nyugtalanságukat növelte, további sorsuk bizonytalanságára utalt.⁵²

KLM 1945. április 14-i változásjelentése — a műhely nagyszámú angol font „gyártmányával” — az 1963 őszén kihalászott 18 láda egyikéből, a felső-stájerországi híres-hírhedt Toplitz tó fenekéről, jó állapotban előkerült. A ma Bécsben őrzött dokumentáció a különítményt mauthauseni fogolyszámmal, 13-i érkezéssel, Schlier külső munkakommandójának tüntette fel.⁵³ Száznegyvenegy, tizenkét nemzetből származó heftling személyi adatait és szakmáját (138328 és 138535 fogolyszám között) tartalmazta. Tanúsága szerint a műhelyben közel hatvan szakma művelője dolgozott!

A legtöbben, 54-en a lengyelek, majd 27-en a németek voltak. Utánuk tizenöt magyar következett, majd az oroszok és a hollandok. Foglalkozás szerint a legel-

⁴⁹ AMM B36/Redl-Zipf. Kurt Lewinsky visszaemlékezése, 1975. augusztus 29.

⁵⁰ AMM F/12 Változásjelentés 1944. augusztus 26.

⁵¹ *Adolf Burger*: Des Teufels Werkstatt. Die grösste Geldfälscheraktion der Weltgeschichte. Verlag Neues Leben GmbH, Berlin 1977. 207–208.

⁵² AMM B36/5

⁵³ Ugyanott. Liste der Zugänge vom 13. April 1945

terjedtebb szakmát a könyvnyomdászok képviselték, őket a fotográfusok, könyvkötők, gravírozók és a specializálódott vésnőkök követték. A kommandóba sorolt magyarokból könyvnyomdászok, reprodukciós szakemberek voltak négyen-négyen, mellettük könyvmók dolgoztak hárman, valamint két könyvkötő, és egy fénynyomó. Átlag életkoruk 44 évet tett ki. A legfiatalabb a 21 esztendő, 138396-os fogolyszámú S. István nagyváradi könyvmó, a legidősebb a hatvan éves, máramarosi születésű W. Henrik (138523) könyvkötő volt.

„Schlier” – Redl – Zipfben a műhely hat hetet töltött. A fogoly szakemberekkel igen alapos előkészítő munkát végeztek. Két barakkban felszerelték a műhelyt, a nyomdagépek alapjait betonból kiöntötték. A dollárok május elsejével tervezett nyomása azonban váratott magára. Helyette gödörösásra kaptak parancsot. Hosszúságát, szélességét és mélységét egyaránt öt méterben határozták meg. Közben hat foglyot Sonderkommando-ba (különleges osztagba) vezényeltek. Ők a már azonnal külön szállított, 4–5 km-re eső, hegybe fúrt, jól álcázott tárnák csarnokaiban a ládákbá rejtett hatalmas mennyiségű, első osztályúnak sorolt font bankjegyek pakolásával foglalkoztak. (Aztán mindent újra teherautókra raktak, elszállítottak. Jóval később kiderült, a rakományt tóba süllyesztették.) Itt találkoztak újra és utoljára a sachsenhauseni láger elhagyása óta nem látott Krüger őrnaggyal.

A hamisítási „akció” vezetője barátságos arcát mutatta. Mindenkiel kezét fogott. A „fiúkhoz” — nagy meglepetésre — arról szólt, három hét múlva új helyzet lesz, szabadok lesznek. (Bernhard Krüger megúsza a háború utáni felelősségre vonást. Jámbor kalkulátorként évtizedig a dasseli papírgyárban dolgozott, ahol egykoron a pénzhamisításhoz a papírt gyártották. Ezután Stuttgartba költözött, vádemeléskor pedig eltűnt a hatóságok és a törvényes számonkérést sürgető egykori foglyai szeme elől.)⁵⁴

A gödör elkészültével valamennyi fölöslegesnek sorolt eszközt és tárgyat, el nem szállított bankjegyet, félkész terméket, listákat, gyártási recepteket, számításokat, azaz minden írást tartalmazó és nyomtatott papírt beledobtak és hosszú órákon át, az SS aprólékos ellenőrzésével porig elégettek. A gépeket is meg rongálták, eredeti rendeltetésük immár nem volt megállapítható.⁵⁵ Egyik fogolytársuk, Karl Sussman bécsi rajzoló április végén súlyosan megbetegedett. Vele Werner SS-Hauptscharführer parancsára dupla dózisu Evipan injekcióval, a „kórházban” (Lazarett) végeztek.⁵⁶ A láger felszámolása megindult, a munkaosztagot csoportokra osztották. Május 4-én reggel teherautóra vezényelték, és az ismeretlenbe indították.

A május első napjaiban a „birodalmi titok” minden hordozója — a műhely foglyai és őrei egyaránt ebbe a kategóriába tartoztak — a halál torkában érezte magát. Puszta életét akarta valamiképp menteni. (A teherautó út alatt mindenütt látszott, a hitleri birodalom és hadserege az összeomláshoz érkezett.) Végül a járművek Ebenseeben, a tábor feletti kis SS-lágerban megálltak. A zűrzavar közel teljes volt, az ételosztás megszűnt. Ganz táborparancsnok 5-én még Appell tar-

⁵⁴ Burger: A hamisító csoport. 99–100.

⁵⁵ AMM B36/Redl-Zipf. Lewinsky visszaemlékezés.

⁵⁶ AMMB36/15. Schlier- Redl-Zipf

tatott. Onnan a láger összes foglyát a tárnákba akarta tereltetni, majd a berendezésekkel együtt felrobbantani. A tömeg megtagadta az engedelmességet, az erőszakolt végrehajtáshoz az SS-tisztnak már nem volt ereje, ideje.⁵⁷ A hamisító műhely tagjait a többi heftlinghez sorolták, velük nem törődtek tovább.

A lágerrend másnapra szétesett, ez a heftlingek kezére játszott. Az amerikai felderítő jeepok egyre közeledtek, a következményeket félő SS-ek, az őrség tagjai Bad Ischl irányában elmenekültek.

Az őrszolgálatot formálisan az osztrák „népfelkelők” (Volkssturm) csoportja, és néhány Wehrmacht – katona vették át. A drótkerítésben keringő áramot ki-kapcsolták, a vízszolgáltatás az SS rombolása miatt megszűnt. Az általános letargián felülemelkedett, mozgásképes foglyok a napi szemle terére tódultak, a Traun völgyét kémlelték. Az indulatok fékezhetetlen árában a lincselés megindult. Néhány ott szorult SS-t, számos tábori funkciót pusztá kézzel széttéptek, másokat agyontapostak. A vérgőzös bosszú teljében a pépes testdarabokat, addigi kízóik fejét szerteszörták. Kínhalál jutott a „kórház” — sokszoros gyilkos — Otto nevű kápojának. Leütötték, élve a krematórium begyűjtött kemencéjébe dobták.⁵⁸

A közelgő szabadulás reménye a heftlingek összetartására erősítőleg hatott. Nemzeti és politikai alapon a tiltott szervezkedés kiterjedt. Egyesek zászlókat készítettek, mert az április 23-án ledobott, a lágerba csempészett röplapokból tudtak az amerikai csapatok közeledéséről, szándékairól. A köszöntőnek szánt, rögtönzött zászlókat 5-én éjszaka, főként az alakulótéren kitűzték. A „politikaiak” egy része tanácskozott, a nagyrészt kommunistákból szervezett nemzetközi fogolybizottság fegyvereket gyűjtött, fogolyőrséget létesített.

Traunkirchen elfoglalása után Ross R. Courtright hadnagy vezetésével hat jeep, három páncélozott harcjármű, összesen harminc amerikai katona érkezett Ebensee községbe. Óvatosan haladtak, bár a házak, ablakok a megadás jelét mutatták, mindenütt fehér vászonleplek lógtak. A Traun-hídon át a láger bejáratához hajtottak. A masszív fakapu azonnal kinyílt. Alig tudtak továbbjutni. A még mozgó csontvázak körbe fogták, ölelték, csókolták a látványtól, a rettenetes szagtól dermedt katonákat. Május 6-a, vasárnap délelőtt, 10 óra 45 perc volt.⁵⁹

A hamisító műhelyben dolgoztatott magyarok további sorsáról annyi ismert, hogy zömük az ismét román impérium alá helyezett Nagyváradra visszatért. 1987. április 12-én a budapesti Magyarország c. hetilapban a levelezői rovatban megjelent, hogy Sachsenhausen koncentrációs tábori kegyeleti és emlékhely nyugalmazott igazgatója a Fälscherkommando egykori magyar tagjait, ill. hozzátartozóikat információkért keresi. Nem találtuk nyomát, hogy bárki is jelentkezett volna.

Ebensee alláger felszabadításával az amerikai hadsereg csapatai a káossal, új feladatok özönével szembesültek. A legnagyobb úr az éhség volt. Az ellátatlan, végsőkig leromlott rabszolgahad megrohamozta az élelmiszerraktárt, a sütődét, a konyhákat. Felforgatták az SS-barakkokat. A kevés maradék élelmiszer nagyobb részét széttaposták, értelmetlenül megsemmisült. Több fogolycsoport (pl. csehek, szlovákok) nemzetiségi alapon egybeköltözött, a lágertől elkülönült. A kétezernyi

⁵⁷ Freund: Arbeitslager Zement. 412–418.

⁵⁸ Ugyanott. 419–422., Loidl: Id. mű. 11.

⁵⁹ Betrifft Widerstand 42/08/1998. 4. old.

lengyel és a kétszer annyi orosz foglyok ugyancsak különköltöztek, korábbi ellentéteik miatt fegyveresen összecsaptak.⁶⁰

A járóképes rész (részben felfegyverkezve, kisebb-nagyobb csoportokban) előzönlötte a környéket. Voltak, akik azonnal hazafelé indultak, mások a lakosságon vettek elégtételt. Törtek-zúztak mindent, erőszakoskodtak, rombolások és gyújtogatások történtek. A láger a legteljesebb felfordulás, szervezetlenség, az agónia és a tömeghalál katasztrófális állapotába jutott.

Az amerikai tábori rendőrségnek és az egészségügyi szolgálatnak a leghatározottabban és igen körültekintően kellett cselekednie. Fogolymilíciát hoztak létre, feladata a táborbeli és kívüli rend helyreállítása, védelme volt. Segítségével sokakat visszaszállítottak a lágerba, ill. a környékén felállított amerikai sáortáborba, ahol az orvosok, szanitécek önfeláldozó, igen fáradságos munkát végeztek.

Május 8-án az amerikai egészségügyiek átfésülték a tábort, a sokszor önkívületben fekvő betegek között 450 halottat találtak.⁶¹ Az amerikai osztag betegfelvevő kapacitása nyolcszáz fő volt. Ezzel szemben ezreket kellett tetves rongyaktól megszabadítaniuk, fertőtleníteniük, tiszta helyen kezelésbe venniük. Új ruházattal, evőszközzel és más szükségességgel ellátniuk, óvatosan táplálniuk, valamiképp felerősíteniük. (Közben százak halálát a kiéhezetség okozta falánkság, a szervezetet sokkhatásként túlterhelő zsiradékfogyasztás, a rabolt, vagy kapott konzervekből történt egyszerű „jóllakás” okozta.)

Leromlott állapota okán, a korábbi sorsából való kitörésként senki sem akart tovább dolgozni. A táborélet, a tömeg ellátása pedig megkövetelte, hogy több feladatot továbbra is a volt foglyok lássanak el. (A hullahegyek elszállítását, tömegsírba temetését az amerikaiak zömmel a környék lakosságával végeztették.) Valamennyi pótélelemért önkéntesekből konyhaszolgálat, egészségügyi szolgálat létesült, de a láger alapos takarítása megoldatlan maradt. A vízvezeték, az elektromos hálózatot helyreállították.

Az amerikai 30. tábori kórház és az UNRRA (az Egyesült Nemzetek Rehabilitációs és Segélyezési Ügynöksége) 122. csoportja óriási munkát végeztek. Képzették a tábori szolgálatot, négyszáz beteget azonnal Bad Ischlbe, a német hadikórházba szállítottak. A volt foglyokból munkába állították az összes ápolót és orvost. Az ebenseei lakosságból munkára kötelezett nőkkel fertőtlenített barakkokba betegágyakat helyeztek. Hat nagy sátrat — egyenként száz könnyebb, gyors hazaszállításra alkalmas beteg számára — az Evakuations-Hospital 139 létesített.

⁶⁰ Freund: Arbeitslager Zement. 429.

⁶¹ Ugyanott. 436. Az ebenseei koncentrációs tábori gyűjtőtemetőt 1952. augusztus elsején létesítették, november 3-án közös egyházi szertartással avatták. A maradványokat több helyről, nagy ebenseei tömegsírokból, St. Konradból, Aurachkirchenből, Steyrből, St. Valentinból, 151-et Hörschingből exhumáltak. (AMM B V/38.) 1330-at egyes sírban, 1341-et tömegsírban helyeztek el (Pontos névsor AMM 5/II. alatt.) Bal oldalra a keresztény, jobbra főként a zsidó áldozatokat temették. Exhumált magyar zsidók végső nyughelyet itt kaptak huszonheten Ebenseeből, hárman Bad Goisemből, hárman St. Wolfgangból, 32-en Schönauból. 1998-ig négyezer áldozat — részben a lágerok felszabadulása után, kórházakban haltak meg — talált itt végső nyugalmat. A temetőben közben emlékművet állítottak a luxemburgi, az olasz, az orosz, a csehszlovák, a jugoszláv, és egy közöset minden zsidó áldozatnak. Minden májusban népes nemzetközi rendezvényen, koszorúzással, beszédekkel idézik fel az 1943–1945-ben az SS-Arbeitslagerban és a kényszermunkán történeteket.

Május 13-án a táborban kb. 14 000 volt fogoly tartózkodott. Legtöbben oroszok, lengyelek és franciák voltak, majd a magyarok és a csehek következtek. A lágerbeli állapotok, a higiéniai körülmények sokat javultak. Tusolókat állítottak fel, naponta lehetett fürdeni. A betegek zöldséget, levest, tejeskávét kaptak, sokan külön diétás menüt. A legsúlyosabb esetnek minősített 641 lágerlakó páciens (közte negyvenhét magyar) állapotáról az amerikaiak a következő összesítést készítették:⁶²

a betegség oka	a páciensek %-ában	a magyarok (főben)
elégtelen táplálkozás	66,0	15
vérhas,hasmenés	17,0	11
szívbántalmak	3,6	4
sebészeti eset	3,3	9
tüdőgyulladás	2,0	1
gümőkór	2,0	7
üszkösödés	0,3	
egyéb	5,8	

A fenti adatokhoz tartozik, hogy a volt heftlingek általános orvosi vizsgálatakor megállapították, az átlagsúly 34,09 kg volt!⁶³

A május 13-áról fennmaradt orvosi jelentés alapján a tábori kórházban közvetlenül 2012 beteget kezeltek. Szállítható állapotúnak soroltak 1371-et, köztük 143 magyar páciens. A (volt fogoly) egészségügyiekből a huszonöt általános orvos, sebész, és a tizenegy ápoló között hét-hét magyar dolgozott.⁶⁴ 17-én az előző napi állapotról jelentették, hogy 11686 táborlakó kapott napi ellátást, ebből 1478 magyar. A betegek között 210 magyar volt.⁶⁵

Ebenseeből, ahogy KLM más altáborából, a volt heftlingek igen nehezen vergődtek vissza Magyarországra. A franciák, spanyolok százai — szervezetten — már május 16-án elutazhattak, 23-án őket 74 holland, 140 belga és 76 luxemburgi követte. 27-étől 674 cseh utazhatott csoportokban hazájába. 707 magyar deportált elutazására június 3-án került sor, majd 15-e és 17-e között további három csoportban 1034-en követték őket.⁶⁶ A fennmaradt adatok szerint 1945-ben összesen 12 423 volt fogoly utazott el szervezetten Ebenseeből.

További ezer még hosszú ideig kezelésre, feljavításra szorult, őket a környék kórházaiban gondozták. (A korábbi lágerban az amerikaiak hadifogoly tábort, internálótábort működtettek.)⁶⁷ 1946-ban 1400 lengyel és 350 zsidó tartózkodott még Ebenseeben. Új életüket tervezték, elhurcolásuk előtti lakhelyükre visszatérni nem akartak.

⁶² AMM B V/20.

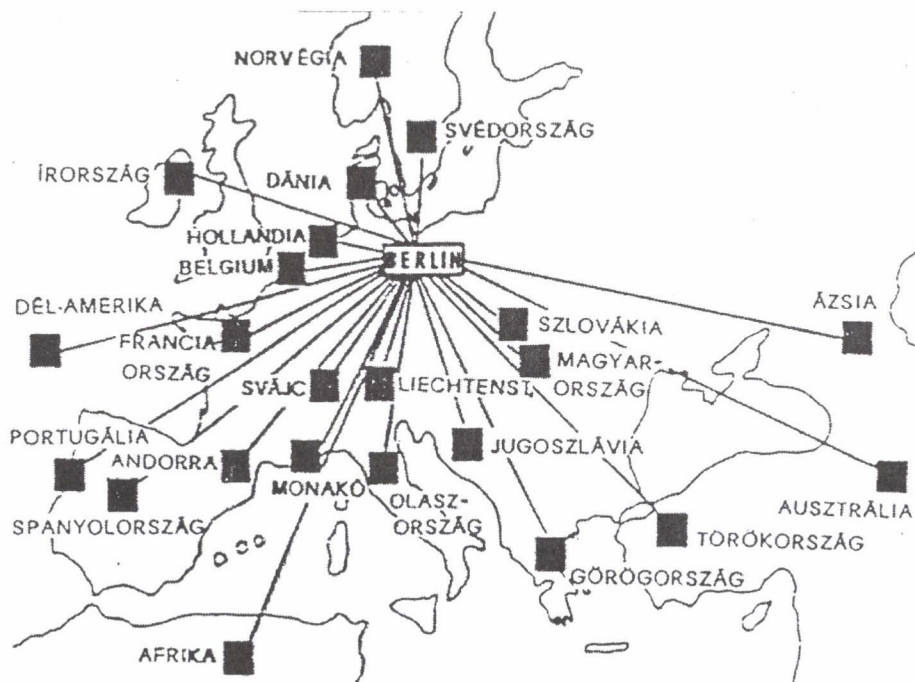
⁶³ *Freund*: Arbeitslager Zement. 439.

⁶⁴ AMM B V/20.

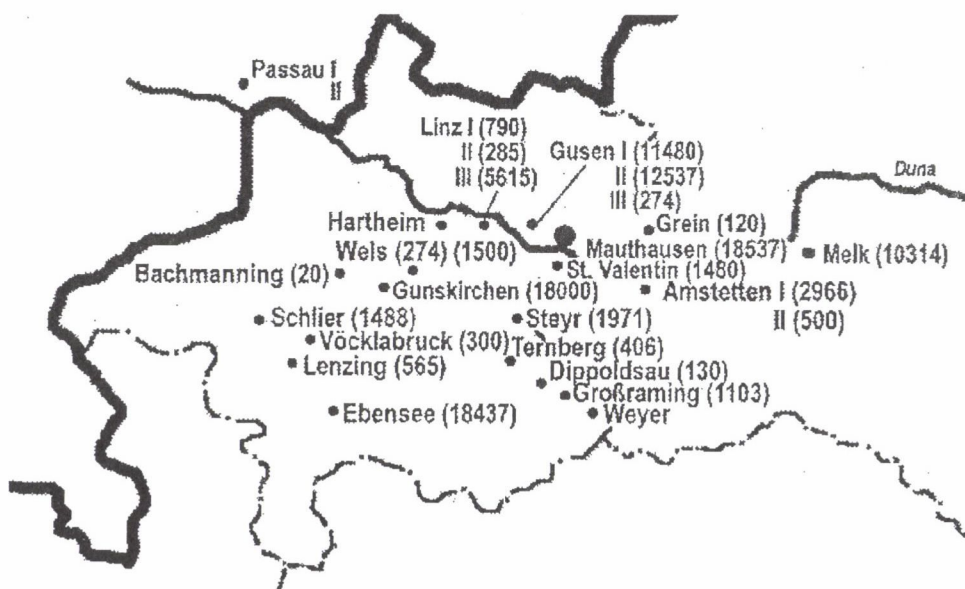
⁶⁵ Ugyanott. B V/21.

⁶⁶ *Florian Freund*: Arbeitslager Zement. 444.

⁶⁷ Betrifft Widerstand. 33/09/1996. 11-18.

Az SD által hamisított font bankjegyek terjesztési területe

A Mauthausenhoz közeli melléktáborok, zárójelben a legmagasabb fogolyszám

Tóth Gyula

MARKÓ ÁRPÁD

Történész, hadtudós, honvéd ezredes (1885–1966). A Hadtörténelmi Levéltár egyik alapítója. Az MTA levelező tagja 1934-ben lett. 1949-ben tanácskozó taggá fokozták le, 1989-ben rehabilitálták. Rövid életrajzát megírtam Markó Árpád, a magyar hadtörténetírók nesztora címmel (Magyar Tudomány 1996. 1. szám. 97–105. o.).

Markó Árpád élete hanyatló szakaszában érdekes műfajú művet kezdett írni: „1951. október 1. óta a Sztehlo Gábor lelkész unokaöcsém vezetése alatt álló Evangélikus Szeretetintézmények egyik otthonának csendes lakója vagyok. Sor-sommal nagyon meg vagyok elégedve [...] Mindnyájan, akik itt ülünk az ebédlőasztalnál, vagy a minden reggel tartott áhítatnál, valamikor jobb napokat láttunk. Most öreg, magukra maradt nénik és bácsik e ház lakói. Legtöbbje már egészen szenilis, beteg, roskatag, szellemileg is fogyatékos lény, de van köztük még [...] néhány igen kedves, művelt asszony és férfi, akikkel lehet még értelmesen szót váltani [...] Amint ülök az asztalnál, velem szemben egy fogatlan és kendőbe bugyolált öreg mamus majszolja kenyerét, és ha rám néz, csak egy viseltes ruhában csendesen kávézó pápaszemes bácsit lát [...] Így elmélázva jutott eszembe gyermekkorom egyik kedves játékszere, a kaleidoszkóp. Henger alakú cső, benne szögesen egymáshoz illesztett tükörlapok közt színes kis papírdarabkák. Ha az ember belenézett, szabályos, színes, ragyogó képet látott. Ha

pedig egyet rázott a készüléken, akkor a papírdarabkák összekavarva, más elrendezésben újból más szabályos tarka képet mutattak.” Ebből, a Kaleidoszkópból¹ közlöm az Emil Nestor Setälära, az Ilmari Krohnra és az Arvi Järventausra vonatkozó részleteket:

RÉSZLETEK

[...] Színhely: Budapest 1928 nyarán, az itt tartott finnugor kongresszus hónapjaiban.

Tudjuk, hogy mi magyarok a finnugor nyelvcsaládhoz tartozunk. Valamikor sok ezer év előtt egy közös hazából, valahonnan a Volga mellől vándoroltunk nyugat felé. A magyarok kedvezőbb földrajzi helyzetbe, a mi területünkre vetődtek. A finnek észak felé sodródtak az északi tenger partjáig, s teljesen elveszítették a kapcsolatot velünk. Így fejlődött ki ott egy olyan nyelvük, amivel — a közönséges mindennapi beszédet értem — a mi mai magyar nyelvünket nem lehet összehasonlítani. [...] A nyelvtani szabályok bizonyos azonossága, a beszélgetésben elhangzó szavak ritmusa nagyon hasonlítanak egymáshoz. És az is tagadhatatlan, hogy ha egy finn férfi vagy nő megtanul magyarul, az olyan tökéletes kiejtéssel tudja nyelvünket beszélni, mintha anyanyelve volna. Ezt magam is kétségtelenül megállapítottam Setälä volt finn nagykövettel való beszélgetésemnél egy történettudományi előadásom után az Akadémiában. [...] Az említett finnugor kongresszus 1928 nyarán Budapesten gyűlt egybe s azon Finn- és Észtországból kb. 300-an vettek részt. Az újságokból ismertük a kongresszus lefolyásának programját és

¹ Kaleidoszkóp. Kézirat. Tovább rázom a kaleidoszkópot. (8. sorozat)

Ilusommal együtt örömmel készültünk egy-két hangversenyüket meghallgatni, hiszen a finnek kiváló muzsikuskok, s főleg a karéneklésben nagy mesterek. Elhozták magukkal méltán európai hírű remek férfikarukat a „Laulu-Mihet”-et, Rautavaara karmester dirigálásával és sok ismert nevű zeneszerző s egyéb művész is bejelentette részvételét. Mindezeket okvetlenül meg akartuk hallgatni, s idejében megváltottuk jegyeinket. De egy kedves muzsikusk barátom, Nagy Géza, zeneakadémiai zongoraművész-professzor révén, még intenzívebben tudtunk bekapcsolódni a finn muzsikuskokkal való társasági életbe. [...] Nagy Géza közölte velünk, hogy itt lesznek a többi, kevésbé ismert zenészeket leszámítva, a finn muzsikuskok doyenje, Cajanus Róbert, a Helsinki-i zeneakadémia igazgatója, Erkki Melartin, a Hannikainen művész-testvérpár, egyikük zongorás és komponista, másikuk csellóművész. Alma Kuula, egy tragikusan korán elhunyt kiváló zeneszerző özvegye, alténekesnő, főleg pedig felhívta figyelmünket dr. Ilmari Krohn professzorra és feleségére. Krohn a Helsinki-i egyetemen a zenetörténet és esztétika tanára s a legnagyobb evang. egyház főtemplomának orgonistája, maga is kiváló oratórium- és dalköltő-komponista, kinek több művét itt elő is fogják adni. Felesége, Hilja Krohn, pedig Finnország egyik legkiválóbb regényírónője. Sajnos, regényei eddig csak finn nyelven jelentek meg, így hát azokat nem élvezhetjük.

Pár nappal a finnek megérkezése után Nagy Géza értesített, hogy a finn zenészek holnap a Ritz szálló teraszán este 8 óra után összegyűlnek; kért, hogy legyünk mi is ott s akkor mindenkivel megismertet, s megbeszélhetjük a további programokat. [...]

Nagy Géza különösen megkért, hogy Ilmari Krohn professzorral foglalkozzam

behatóbban. Lelkes magyarbarát, tud is már valamennyire magyarul. Apja Krohn Gyula professzor volt Jókai regényeinek első finn fordítója. Krohn professzor – akkor már úgy 70 felé közeledő, de nagyon mozgékony, friss szellemi és testi erőben lévő ember volt. Szikár, középtermetű, kis kecskeszakállas férfi, pápaszemes arcáról sugárzott az intelligencia. Nagy örömmel és némi zavarral fogadta Nagy Géza ajánlatát, s mint mosolyogva mondta, büszke lesz arra, hogy egy ezredes (ezen az első találkozáson egyenruhában jelentem meg) lesz a famulusa, mire azt válaszoltam, hogy itt most nem egy ezredes és egy professzor áll egymással szemben, hanem egy szerény amatőr kamaramuzsikusk, a nagy finn komponistának és orgonaművésznek lesz a kísérője, és szívesen áll rendelkezésére. Mindjárt két dologra kért fel. Hol hallhatna Budapesten szép katolikus zenés misét, és mondjam meg neki, hogy az Operában milyen darabot hallgasson meg, lehetőleg olyat, amit még nem ismer? Mind a két kérését könnyen teljesíthettem. Budapesten akkor két kat. templomban volt kiváló, magas színvonalú egyházi zene, a Bazilikában és a Mátyás templomban. A Bazilika zenekara volt a kitűnőbb, karnagya Demény Dezső, kat. pap, zeneakadémiai tanár, kiváló egyház-zenei tudós és jó karmester. Tehát megbeszéltük, hogy a legközelebbi vasárnap délelőtt 10 óra előtt találkozunk a Bazilika előtt. Az operát illetően pedig megkérdeztem, hogy hallotta-e már Goldmark Sába királynőjét? Ezt adják a jövő héten. Ez az előadás akkor operánknak parádés száma volt. Németh Mária énekelte Sulamith szerepét, hatalmasan zengő magas hangjaival különösen a negyedik felvonás könyörgőkórusában felülmúlhatatlanul remekelt, és a darab díszleteit Oláh Gusztáv akkor tervezte újra. Ilmari Krohn örömmel hal-

lotta ezt, mert a zene egy-két részletét ismerte, a gyakran játszott bevonulási indulót, Asszád elbeszélését, stb., s Goldmark több kompozícióját is hallotta már, de a Sába királynőjét külföldön nem igen játsszák, így hát öröme kétszeres volt. Megjegyzem, hogy folyékonyan beszélt németül, egyetemi tanulmányait Berlinben és Königsbergben végezte, s így folyamatosan tudtunk könnyen diskurálni.

A Bazilikában vasárnap egy Schubert-misét játszottak, aminek az öreg úr szintén örült, mert csak felületesen ismerte. Feltűnt nekem, hogy a templomba lépve az oltár előtt térdet hajtott, és keresztet vetett, a kimenetelnél szintén. S mikor a padban ültünk, elővett a zsebéből egy finn nyelvű misekönyvet, s abba belemerülve kísérté az oltár előtt lejátszódó liturgikus cselekményeket. Csodálkozó kérdésekre felvilágosított, hogy náluk, finn protestánsoknál, de általában az északi népek, dánok, svédek, norvégok protestáns istentiszteleténél miseruhában mond a lelkész — persze az illető nép nyelvén — szabályos miseféle szertartást. És a keresztvetést Luther nem törölte el — ezt különben magyar kátéjában is olvastam. [...] Krohnékkal a kapcsolatot Budapestről való elutazásuk után is fenntartottuk, s évekig leveleztünk egymással. Kezdetben németül, de pár év múlva egyszer már azt írta Krohn professzor, hogy ezentúl magyarul szeretné folytatni levelezésünket, s kér arra, hogy mindig magyarul írjak neki, ő is úgy fog felelni. Örömmel vállaltam ezt, s azóta magyarul leveleztünk. Első levelein még erősen látszott a gyakorlatlanság és a szótár nem mindig helyes használata. Mint egyszer írta, minden nap tanul magyarul, s este maga elé teszi a finn és a magyar bibliát, s párhuzamosan olvasva fejleszti magyar tudását. Később már egészen jól írt magyarul, bár természetesen észre lehetett

venni, hogy finnül gondolkodik, s azután fordítja mondanivalóit magyarra. Így pl. emlékszem, hogy az egyik karácsonyi üdvözlete így hangzott: „Kívánunk Önöknek üdvös Karácsonyt, megboldogítót!” Hát ez finnül szépen hangozhatik, de magyarul szokatlan. Krohn bácsi később még párszor leutazott hozzánk. Első ittlétekor panaszkodott reumájára, mire ajánlottuk neki a Császár fürdőt és Hévíz fürdőt. Mind a két helyet kipróbálta s állítólag igen kitűnő eredménnyel. Ezután, ha télen ismét kínozza a csúz vagy idegzsába, nyáron megjelent nálunk Budán, s használta a Császár fürdőt. Bámultuk az öreg úr rugalmasságát. Neki Helsinkiből Pestre utazni nem jelentett nagyobb elhatározást vagy fáradtságot, mintha mi innen a Balatonhoz utaznánk. A 30-as évek közepe táján kezdtek levelei rövidülni. Már csak pár soros lapokat írt, s panaszkodott egészségi állapota hanyatlására. Rövid idő múlva úgy hallottuk, hogy meghalt. [...] A következő képen ismét egy érdekes finn emberrel találkozunk, de függetlenül a most leírt kongresszusi ismeretségeinktől. Egy kedves, sajnos korán elhunyt értékes emberről szól, Arvi Järventaus költő- és regényíróról, aki Kerava városának — Helsinkitől nyugatra a finn tengeröböl partján — volt evangélikus lelkésze. Hogy megismerkedésünk körülményeit megértsük, közbevetőleg ki kell tennem egy Rákóczi-korabeli munkámra. A szabadságharc alatt Rákóczi serege 6 nagy csatát vívott. Mindezeket részletes monográfiákban feldolgoztam, Rákóczi, a hadvezér könyvemben is megjelentek, s különböző szaklapokban (Hadtörténelmi Közlemények, Századok, Magyar Katonai Szemle stb.) láttak annak idején napvilágot. Egyik ilyen kiadványom Rákóczi utolsó csatájáról, a Nógrád megyében Romhány mellett 1710. január 22-én vívott harcáról szól, amelyben a kuruc ha-

derő hadrendjében egy svéd-lengyel zsoldoscsapat is harcolt. Amikor Nagy Péter cár XII. Károly svéd király seregét 1709-ben Poltavánál szétverte, annak egyik része, Potocki kievi palatinus és Grudzinski lengyel tábornok vezetésével az oroszok üldözése elől Magyarországra menekült. Rákóczi örömmel fogadta zsoldjába ezt a reguláris katonaságból, mintegy 3000 lovasból álló csapatot, mert a kuruc haderőnek akkor már erősen érezhető felbomlásánál, ezekre támaszkodva szeretne volna hadinépét újonnan megszervezni. Ez a csapat — az egykorú írások svéksoknak, auxiliáris hadaknak mondják őket — a romhányi csatában valóban kitűnően verekedett, de később kijelentették, hogy haza akarnak menni, s még az év tavaszán valóban szétszéledve elhagyták az országot. A romhányi csatában soraikból 80 lovas halt hősi halált. Ez a tanulmányom a Hadtörténelmi Közlemények 1930. I. füzetében jelent meg. Következő évben Romhány község elhatározta, hogy a csata színhelyén emlékoszlopot állít. A szoborbizottság elnöke Soldos Béla, Nógrád megye főispánja volt, nekem régi barátom és rozsnyói öregdiák társam, felkért, hogy menjek ki velük a bizottsággal a csataterre, s jelöljem én ki a helyet, ahová az emlékművet felállítják. És annak leleplezésekor, ami nagy ünnepség keretében zajlott le 1932. október 4-én, én ismertessem a helyszínén röviden a csata lefolyását. Így is történt. A budapesti svéd királyi követség felfigyelt erre, s mivel — mint említém — a csatában svéddek is harcoltak, és mintegy 80 svéd-lengyel harcos halt ott hősi halált, arra kérték a szoborbizottságot, hogy az ő költséjükre engedje meg az emlékmű egyik oldalára egy svéd plakett beillesztését, amelyen ez fel van tüntetve. Természetesen szívesen egyeztek bele. A leleplezési ünnepen jelen volt az egész svéd követség. 10 év múlva

pedig, 1942-ben felkért engem a magyar-svéd egyesület, hogy tartsak egy előadást az Országos Kaszinóban erről. A budapesti svéd kolónia teljes számmal megjelent azon s előadásomat, melynek címe II. Rákóczi Ferenc felkelésének svéd vonatkozásai volt, svéd nyelvre fordítva a magyar szöveggel együtt díszes kis könyvben ki is adták.

Az előbb vázolt előzmények után, úgy emlékszem, 1933 tavaszán, hoz nekem a postás egy nagyalakú vaskos levelet Finnországból, Helsinkiből. Felbontom, szép folyóirat van a borítékban. Címe: „Hakkapelitta” képes társadalmi, tudományos folyóirat. Vajon ki és miért küldi nekem ezt? Belelapozok, hát látom nevemet: „Överste Árpád Markó”, azaz M. Á. ezredes, a négy oldalra terjedő közleményben pedig felismerem az én romhányi csatám részletes kivonatát, a tőlem szerkesztett vázlatokkal együtt. Most már igazán kíváncsi lettem, hogy miért közli ezt a finn folyóirat? A legközelebbi Tudományos Akadémia ülésre magammal vittem a füzetet s egy finnül tudó tagtársammal egy sarokba ülve, ő azt átfutotta, azután a következőkről tájékoztatott. A folyóirat címe a Gusztáv Adolf svéd király hadseregében harcoló finn katonák harci kiáltása volt: „Hakka, pelle!” ... magyarul: „Üsd, vágd!” A közlemény bevezetésében pedig elmondja, hogy mivel Finnország a Rákóczi-felkelés idejében Svédország fennhatósága alatt állott, s a finnek a svéd királyok seregeiben szolgáltak, egészen biztos, hogy a romhányi csatában résztvett svéd csapatban sok finn legény is ontotta véré a magyar szabadság ügyéért, s ők büszkék arra, hogy a testvéri magyar nemzetnek ebben a nevezetes történelmi időszakában legalább egyszer ők is szépen szerepelhettek. Természetes, hogy mindjárt másnap írtam a finn folyóirat szerkesztésé-

gének egy köszönő levelet ezért a megtiszteltetésért, s a küldött példányt elhelyeztem egyéb kisebb, bel- és külföldi folyóiratokban megjelent közleményeim dossziéjába. Sajnos azokkal együtt a dénesházi otthonunkat felprédáló garázda csöcselék eltűzte.

Körülbelül egy fél évvel e finn közlemény megjelenése után, a Hadilevéltárban irodámban dolgozva, megszólal a telefon asztalomon. Az Eötvös Kollégiumból kérdezték, hogy egy ott lakó, nemrég érkezett finn regényíró, evang. lelkész mikor tehetné tiszteletét nálam, szeretne megismerkedni velem. Mondom, örömmel várom, s ha most mindjárt elindul, még itt talál a Várban irodámban délután 2 óráig. Máris indul, felelik vissza. Alig telt el egy kis óra, kopognak ajtómon, s beszerénykedik egy zömök termetű, fekete ruhás (nyakig begombolt mellénnyel), tehát papi civilbe öltözött borotvált arcú férfi. „Gott zum Gruss! Herr Oberst. Ich bin der Pastor Arvi Järventaus.” – „Herzlich willkommen, Hochwürden” – feleltem, melegen szorongatva kezét. Arca s fejformája határozottan valami északi, lapp, vogul vagy osztják származását mutatta. Igen szerénykedve bocsánatot kért, hogy zavar, de megmondja, hogy mennyire örül annak, hogy engem így friss egészségben talál. Csodálkozva néztem rá. Németül beszéltünk, de bizony ő elég gyengén bírta a nyelvet, de azért megértettük egymást. Kérdésemre, hogy minek köszönhetem ezt a megtiszteltetést, elmondta, hogy a Hakkapelittában olvasta közleményemet, s az nagyon lekötötte figyelmét. Ő egy nagyobb, a magyar történelem különböző korszakaiban játszó történelmi regénysorozatot ír. Első kötete a tatárjárás, második a mohácsi vész, a harmadik a Rákóczi-felkelés eseményeit tárgyalja a cselekmény háttéréül. Ezek már mind megjelentek. Most dolgozik a negyedik kö-

teten az 1848/49-es szabadságharc idejéből. Szeretne velem több, neki nem egészen világos magyar hadtörténeti problémáiról beszélgetni. Közben folyton zavartak. Szólt a telefon, referenseim jöttek, majd elhívtak a főigazgatósághoz. Arra kértem, hogy jöjjön el ma délután lakásomra feketére, ott nyugodtan elbeszélgetünk, s legalább feleségemet is megismeri. Örömmel mondott igent, s délután pontosan becsengetett hozzánk. Elmondta, hogy cikkem elolvasása után az volt az érzése, hogy tőlem sok érdekes és regénytémára alkalmas hadtörténeti epizódot tudhatna meg a Rákóczi korból, de amikor Helsinkiben utánam érdeklődött, azt mondták neki, hogy már pár évvel ezelőtt meghaltam. Így hát szomorúan utazott Magyarországra, mert az, akivel szeretett volna megismerkedni, már nincs az élők sorában. Pestre érve az Eötvös Kollégiumban is elmondta bánatát, mire hamarosan megvigasztalták, hogy hiszen én a legjobb egészségben élek, s vezetem a Hadilevéltár egyik osztályát, s azonnal fel is hívtak telefonon. Így történt tehát a mi találkozásunk. Elmondta, hogy mennyire sajnálja, hogy a romhányi csataleírásomat nem ismerte Rákóczi-kori regényének megírása előtt, mert hiszen egy nagyon szép, és a valóságban is elhihető regényt tudott volna kikanyarítani abból, hogy pl. egy finn harcos eszméletlenül, súlyos sebbel a csatatéren marad, s este egy falusi lakos megkönyörül rajta, beviszi házába, s ott beköti sebeit. Leánya belészeret stb., s a regény folytatódhatik itt és Finnországban. Megtisztelve éreztem magamat, amikor megemlítette, hogy könyveim mind megvannak a Helsink-i egyetem könyvtárában, s az összes magyar tudományos folyóiratok, amelyekben gyakran jelennek meg közleményeim, szintén megtalálhatók.

Kérdésünkre, hogy meddig marad Magyarországon, és van-e ideutazásának valami határozott célja, azt válaszolta szerényen, hogy a Petőfi Társaság — az akkori magyar szépirodalmi világ egyik magas színvonalú egyesülése, amelynek tagjai sorában csak a legkiválóbb írók és költők kaptak helyet — őt megválasztotta külső tagjává s most, a jövő hét hétfőjén tartja székfoglalóját s lesz a beiktatása. „Gratulálunk! — mondjuk örömmel — és mit fog előadni?” „A 48-as magyar szabadságharc idejében játszó regényem egy rövid fejezetét.” „Természetesen finnül fog felolvasni, s majd valaki tolmácsolja nekünk, úgye? „Nem, kérem.” feleli mosolyogva, „Én magyarul fogok felolvasni.” „De hiszen, mint mondotta, nem tud magyarul.” „Nem, de ha egy ilyen előkelő és tekintélyes társulat, mint a Petőfi Társaság engem annyira kitüntet, hogy tagjai sorába emel, akkor a legkevesebb, amit megtehetek, hogy magyarul beszélve foglajjam el székemet. Egy most Finnországban tanuló magyar evang. teológus volt oly szíves, ezt a részt lefordította nekem, s azt kívánom előadni.” Ekkor hirtelen komoly arckifejezéssel, ránk szegezve hűséges kék szeméit, egyik kezével az én, a másikkal Ilusom kezét megfogva, ezt mondja: „Éppen ezzel kapcsolatban lenne egy igen nagy kérésem Magukhoz, akiket, ha szabad, máris kedves barátaim közé számítok. Előadásom magyar szövegét még nem olvastam fel senki előtt. Kérem, hozzák meg nekem azt az áldozatot, hallgassák meg, ha szükségesnek látják, szakítsák félbe minden mondatomat, és figyelmeztessenek a helyes magyar kiejtésre, szóval ilyen szempont szerint bírálják el előadásomat, hogy szereplésem ne legyen se komikus, se botrányos.” „Ezer örömmel vállaljuk ezt a megtisztelő megbízatást, Nagytiszteletű Uram” — válaszolom, s Ilus hozzáfűzi: „Ha alkalmas a Lel-

kész Úrnak, legyen szerencsénk egyik nap, amikor Magának tetszik ebédre, s utána nyugodtan leülünk, s zavartalanul meghallgatjuk érdekes előadását”. Hálásan köszönő szavak után elbúcsúzott, s a megbeszélte napon délben pontosan megjelent [...] Arvi Järventaus barátunk ebéd után felolvasta szép munkáját. Nem is nagyon sokszor kellett félbeszakítanunk, hiszen, mint már említettem, a finnek eléggé helyes magyar ritmussal és fonetikailag is megfelelő hanglejtéssel beszélnek nyelvünket. Csak a magyar „s” betűvel volt állandó bajban, mert ő azt „sz”-nek ejtette ki. Mivel regényének egyik alakját Saroltának nevezte, ez bizony nem hangzott volna szépen. De egészében véve olyan volt az előadás, hogy nyugodt lelkiismerettel mondhattuk neki, bátran leülhet a felolvasó asztal mellé, előadásának nagy sikere lesz. Hálásan köszönve végül még arra kért, hogy ha eljövünk előadására, üljünk valahol az első sorokba úgy, hogy ő minket láthasson, mert ez neki nagy megnyugvás lenne, ezt szívesen megígértük.

A Petőfi Társaság ilyen ünnepélyes üléseit az Akadémia egy üléstermében szokta tartani. Korán mentünk, hogy az első sorban kapjunk helyet. Järventaus barátunk a terembe lépésekor azonnal észrevett, és hálásan szorongatta kezünket. A Petőfi Társaság elnöke akkor Pekár Gyula, az ismert író volt. Megnyitja az ülést, meleg baráti szavakkal üdvözli Järventaus lelkész, mint a Társaság új tagját, s felkéri székfoglaló előadásának megtartására. A finn bácsi látható megilletődéssel lép fel a pódiumra, de amikor elkezd, mégpedig magyarul: „Tisztelt Társaság, igen tisztelt hölgyeim, uraim” — az idegen ajakról hangzó magyar szavak hallatára a zsúfolt terem hallgatósága hatalmas tapsviharral, éljenzéssel fogadta. Mosolyogva hajlongott mindenfelé, azután leült, s lassan tagolva, de igazán érthetően

és szépen felolvasta munkáját. Közbe-
közbe egy pillantást vetett felénk, amit
mi bátorító mosollyal viszonztunk. Elő-
adása kb. 10 percig tartott, utána tomboló
lelkesedés tört ki. Pekár igen szép sza-
vakban köszönte meg azt a különös fi-
gyelmességét, hogy magyarul olvasta fel
értékes munkáját. Azt is mondta, hogy a
Petőfi Társaság kedves kötelességének tart-
ja, hogy Järventaus lelkész művei minél
előbb magyar fordításban is megjelenhes-
senek. Sajnos, erre nem került sor, jött a
második világháború, s finn barátainkkal
való kapcsolataink megszakadtak.

Arvi Järventausszal azután még
többször együtt voltunk. Több hónapot
töltött Magyarország különböző részei-
ben. Hazautazása után élénk levelezésben
állottunk pár évig. Egyik levelemre azután
már nem jött válasz. Érdeklődtem utána,
s azt a szomorú hírt kaptam, hogy szegény
váratlanul meghalt.

Lelkészi mivoltában nem volt alkal-
mam őt megismerni. De megvagyok győ-
ződve, hogy a mi derék Järventaus bará-
tunk — amilyen jó regényíró és költői lélek
volt — mint lelképásztor is az Úr méltó
szolgájaként végezte hivatását a kerava-
i ódon lutheránus templom szószekén.
Budapest, 1955. január 4.

Árpád

A Finnországból előkerült levelek
másolatainak egy része (teljesség nélkül)

Budapest, 1933. május hó 15.²

Kegyelmes Uram!

A napilapok tegnapi számaiban ol-
vastam, hogy Nagyméltóságod egy előa-
dást tartott a finn-magyar történelmi kap-
csolatról s ebben azt is méltóztatott em-
líteni, hogy finn katonák harcoltak II. Rá-
kóczi Ferenc seregében is.

Évek óta foglalkozom a Rákóczi fel-
kelés hadtörténeti adatainak felkutatásá-
val és egy nagyobb terjedelmű munkán
dolgozom, amelynek tárgya II. Rákóczi
Ferenc felkelésének katonai története.
Finn katonák szerepléséről eddig csupán
azt sikerült megállapítanom, hogy a Rá-
kóczi zsoldjában álló svéd ezredek (Bielk
és Zülich ezredek) soraiban lehetett né-
hány finn is, de pontos adatokat sem e-
zekekről az 1709-ben Rákóczihoz csatlako-
zott zsoldosokról, sem pedig finnek korábbi
részvételéről eddig nem tudtam találni.

Mély hálára kötelezne Excellenciád,
ha kegyes volna röviden tájékoztatni a
felől, hogy hol találhatnék adatokat finn
harcosok részvételéről.

Igen örülnék, ha a Rákóczi felkelésről
készülő munkámban Rákóczi finn kato-
náiról is megemlékezhetnék hiteles ada-
tok nyomán.

Alkalmatlankodásomért Nagyméltó-
ságod elnézését kérve vagyok őszinte
nagyrabecsülésem és legmélyebb tiszte-
letem kifejezése mellett

Excellenciádnak készséges híve

Markó Árpád

m. kir. alezredes,

a M. Tud. Akadémia Hadtörténelmi bi-
zottságának tagja

Címem:

M. kir. Hadilevéltár

I. Vár. Bécsi kapu tér 4.

Budapest, 1933. június 1.

Méltóságos uram,

Nagybecsű levelét megkaptam, de
sajnos, nem sokat tudok azokról a fin-
nekről, akik II. Rákóczi Ferenc szolgálá-
tában állottak. Bizonyosra lehet venni,
hogy a svédek között finnek is voltak, de
hogy kik és milyen számmal, azt csakis

² Markó Árpád 1933. május 15-i és 1933. június
1-jei, 1933. június 3-i levelei Emil Nestor Setälä
(Szétele) (ö-rövid é a finnben) nyelvtudósoknak szóltak,

a leveleknek eme másolatai maradtak fenn a Finn
Nemzeti Levéltárban. Megtalálásában műlhatatlan
érdemei vannak Kálmán Hegedűs tudósnek.

a svéd Hadilevéltár adatai alapján lehetne pontosan megállapítani. Ott minden bizonyonnyal pontos adatok találhatók a tisztek és katonák származására vonatkozólag.

Talán érdekelni fogja Méltóságodat, hogy Järventaus,³ finn lelkész, aki járt is már Magyarországon, és regényeket írt a magyar őskorról, nagyon érdeklődik épp az iránt a kérdés iránt, hogy kik voltak a KK. Rákóczi Ferencz zászlaja alatt küzdő finnek, és szeretne ismét Magyarországra jönni, hogy itt erre vonatkozólag kutatásokat végezhesen.

Méltóztassék elfogadni őszinte nagyrabecsülésem nyilvánítását.

Budapest, 1933. június 3.

Kegyelmes Uram!

Őszinte hálás köszönettel kaptam ma Nagyméltóságod értesítését II. Rákóczi Ferenc finn katonáiról. Nagyon köszönöm azt is, hogy felhívta figyelmemet Järventaus lelkész úr érdeklődésére és igen nagy örömet okozna nekem, ha a nagytiszteletű lelkész úrral valamiképpen kapcsolatba juthatnék. Ha kegyes volna Excellenciád vele közölni címemet, szívesen állok rendelkezésére minden, a Rákóczi kort illető kérdésben. Ha pedig a lelkész úr Budapestre jön, akkor különös örömet okozna nekem, ha felkeresne, hogy kutatásaiban segítségére lehessenek.

Kiváló nagyrabecsülésem kifejezésével vagyok Nagyméltóságod mélyen tisztelő híve

Markó Árpád
alezredes

Hivatalom: Hadilevéltár. I. Bécsi kapu
tér 4. III. 10.

Lakásom: Budapest. I. Krisztina körút
167.

³ Arvi Järventaus finn lelkész, magyarországi dolgait Markó itt közölte Kaleidoszkópjában beszélte el.

⁴ E. N. Setälä levele Mészöly Gedeon professzornak. E. N. Setälä egyik magyar barátja volt budapesti nagyköveti korában Mészöly Gedeon (1880-1960) nyelvész, műfordító, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. A levél keltezésének helye: Järvenpää

Järvenpää, 1935. jan. 22-én

Kedves Barátom!⁴

Nagyon köszönöm, hogy megküldted nekem új folyóiratodnak, a Szegedi Füzeteknek első füzetét. Szívből szerencsét kívánok ehhez a szépen induló kísérlethez s igen hálás leszek, intézetem részéről is, ha továbbra is kaphatjuk azt.

És különösen köszönöm Neked a szép üdvözetet, melyet folyóiratod tartalmaz. Az olyan szép, ahogyan csakis magyarok tudnak írni. Nagyon szégyellném magam e magasztalás miatt, ha nem tudnám leszámítani azt, mi ama meleg barátságból fakad, mely Magyarországon mindig osztályrészemül jutott. S a barátság megnyilvánulása mindig melegen érinti az embert, ha búsul is azon, hogy nem érdemli meg a dicséretet.

Gondolod-e, hogy megkaphatnók a Népünk és Nyelvünk folyóiratot az első évfolyamtól kezdve? Viszonzásul adhatnánk megfelelő mértékben FUF-évfolyamokat.

Köszönetem megújítva minden jót kívánok a megkezdődött esztendőre.

Méltóságos Mészöly Gedeon egyetemi tanár úrnak.

Szeged

1934. június hó 9-én.

Mélyen tisztelt Tanár Úr!⁵

Már igen régen nem hallottunk egymásról semmit, ezért engedje meg azt, hogy felkeressem soraimmal és egyúttal küldjek egy kis füzetet legutóbbi munkáimból. Ez a közlemény Párizsban jelent

(kiejtése: Jervenpe, ää-ee – hosszú e). Kálmán Hegedűs információja szerint E. N. Setälä harmadik barátja volt, Markón és Mészölyön kívül, Brolly Imre kaposvári, Táncsics gimnáziumi tanár is.

⁵ Markó Árpád 1934. június 9-én, 1940. április 21-én és különböző időpontokban Ilmari Krohn (Krún) professzorhoz írt levelezőlapokat, rajzot Kál-

meg az év elején és talán érdekelni fogja Professzor Urat.

Az elmúlt hetekben sokat gondoltunk Finnországra, amikor itt járt Kivimäki miniszterelnök és Relander pénzügyminiszter úr. Mivel gondolom, hogy érdekelni fogja finnországi barátainkat, megküldöm egy nagy budapesti újság, a „Budapesti Hírlap” közleményét a finn vendégek itteni tartózkodásáról, amelyet mindnyájan, a finn-magyar barátság újabb jelének üdvözöltünk.

Mikor látjuk Kedves Tanár Urat és Felesége Önagságát ismét Budapesten? Mi a nyarat Győr mellett lévő birtokunkon töltjük és nagyon örülnénk, ha minket ott meglátogatnának.

Feleséggel együtt küldjük szívélyes üdvözleteinket és maradok tiszteletteljes üdvözlettel és őszinte barátsággal, Kedves Tanár Úrnak

készséges híve
Markó Árpád
alezredes

Markó svéd kapcsolatai az 1930-as évek végére alakultak ki. Fia, Markó Sándor jóvoltából megkerült dokumentumgyűjteményben található 1938-as zürichi előadásának szövege, amelyet némi módosítással 1940-ben a Magyar-Svéd Társaság kérésére Budapesten is elmondott.

SVÉD LOVASOK II. RÁKÓCZI
FERENC SZABADSÁGHARCÁNAK
UTOLSÓ CSATÁJÁBAN
ROMHÁNY MELLETT

1710. jan. 22-én.

(Ez a fejezet annak az előadásomnak a szövege, amelyet 1940-ben tartottam a „Magyar-Svéd Társaság” felkérésére Bu-

dapesten az Országos Kaszinóban a társaság egyik teaestéjén.)

1938 augusztus végén Svájcban, Zürichben gyülekeztek 45 nemzet történései a VIII. Nemzeti Történettudományos Kongresszus előadásaira, ahol abban a kitüntetésben részesültem, hogy előadást tarthattam egy magyar hadtörténeti kérdésről. Mi, hadtörténészek, a kongresszus keretén belül egy külön albizottságot képeztünk. A „Comission D' Histoire Militaire Comparée” – választmányi tagjainak sorába beválasztva, alkalmam volt igen sok külföldi katonatudóssal megismerkednem s tanácskoznom. Itt találkoztam Normann Olle svéd királyi őrnaggyal, a svéd vezérkar hadtörténelmi osztályának tagjával, sőt a véletlen folytán én elnököltem azon az ülésen, amelyen ő egy rendkívül érdekes előadást tartott Gusztáv Adolf hadvezéri egyéniségéről. A szakelőadáson kívül délután és este mi hadtörténészek rendszerint együtt voltunk társaságban, teákon, vacsorákon. Beszélgetéseink során megfogadtuk, hogy tovább is fenntartjuk a tudományos kapcsolatot egymással és hazánk hadtörténetéből kikutatjuk azokat a vonatkozásokat, amely más nemzeteket is érdekelnek s azokat egymással közöljük. Normann svéd őrnaggyal és feleségével ily módon gyakran beszélgettem Magyarországról és megígértem, hogy hazám hadtörténetéből kikeresem azokat a jelenségeket és időszakokat, amelyekben Svédország kapcsolatba került Magyarországgal. Már akkor megemlítettem, hogy legelső sorban II. Rákóczi Ferenc felkelésének egy jelenetére gondolok és ennek adatait fogom vele közölni, kérve azok kiegészítését a svéd levéltárakból.

mán Hegedűs találta meg a Finn Irodalmi Társaság Irodalomkutató Archivumában. Hegedűs 1996. július 15-i levelében hangsúlyozta: a leveleket, dokumentumokat szabad felhasználásra küldi, a közlés-

hez nem kell engedély. Mivel Markó és Krohn anyanyelvi szinten beszéltek, írtak németül, a leveleket eredeti helyesírásukban, nem fordításban közöljük. A jegyzeteléstől is eltekintettünk.

De az idő kereke azóta nagyot fordult, a mai világegésben egyelőre szünetel a más nemzetek tudományos köreivel való érintkezés. A Magyar-Svéd társaság megtisztelő meghívása azonban mégis módot ad nekem arra, hogy II. Rákóczi Ferenc háborújának svéd vonatkozásairól beszélhessek, abban a reményben, hogy ez a szerény előadásom talán majd eljut valamikor Svédországba és ott visszhangra találva, megkaphatom azokat a kiegészítő adatokat, amelyeket itthon erről a kérdésről nem találhattam.

Rákóczi Ferenc felkelése, mint ismeretes, 1703-ban kezdődött és 8 évi hősies küzdelem után 1711-ben ért véget. Időrendben tehát egybeesett a spanyol örökösödési háború eseményeivel, később pedig a XII. Károly svéd király és Nagy Péter orosz cár között kitört északi háború időszakával. Mint ismeretes, XIV. Lajos francia király segítségével vívta küzdelmét. Ma már az is világos, hogy a nemzeti felkelés nem csupán a magyar nemzet elszigetelt megmozdulása volt, hanem a spanyol örökösödési háború egyik szerves keleti függvénye. De a felkelés második időszakában Rákóczi Ferenc kénytelen volt belátni, hogy a francia politika más utakon jár és érdekeik többé már nem azonosak. Mivel pedig azt is jól tudta, hogy maga erejéből sokáig nem lesz képes hadat viselni és a nemzeti szabadság eszméjét diadalra vinni, más szövetségest keresett. Európának északi részében ebben az időben I. Péter orosz cár és XII. Károly svéd király vetélkedése és a lengyel birodalom felett való uralom körül forgó harcok voltak a külpolitika előterében. A lengyel királyválasztás felkavarta az ország békéjét. Péter cár hadaival elárasztva Lengyelországot arra törekedett, hogy azt Oroszországba bekebelezze. XII. Károly svéd király ellenben Leszcinszki Szaniszló lengyel királyt akarta trónján megerő-

síteni. Péter cár két ízben is felajánlotta Rákóczinak a lengyel királyi koronát, de ő ezt bölcs önmérséklettel visszautasította. Helyes diplomáciai érzékkel érezte a fejedelem, hogy ha a lengyel koronát a cár kezéből elfogadja, és ezzel mintegy az orosz cár hűbéresévé válik, ellenségévé teszi XII. Károlyt. Helyzeténél fogva azonban nem akarta a svéd király jóindulatát eljátszani. Az volt a terve és törekvése, hogy ezt a két hatalmas ellenséget egymással kibékíti, ezzel az északi háborút megszünteti. Ha ezután sikerül neki XII. Károlyt rábírnia arra, hogy a felszabadult seregével Bécs ellen vonuljon, akkor ezzel a magyar felkelés ügyének győzelmét is biztosíthatja.

Rákóczinak ez a terve 1707-ben irreális alapokon nyugodott, mert a magyar kérdés az északi hegemoniáért vetélkedő két nagy hatalom terveiben sokkal kisebb szerepet játszott, mint azt Rákóczi gondolta. Kedvenc terve volt az is, hogy XII. Károlytól kér 6000 zsoldos katonát és ezek segítségével igyekeznek a császári hadsereget legyőzni. Ha ez neki sikerül, akkor viszont ő lesz abban a helyzetben, hogy viszonzásképpen XII. Károlyt támogathatja Nagy Péter cár terjeszkedési tervei ellen. Azt ajánlotta a svéd királynak, hogy ebben az esetben seregének egy részével hajlandó Sziléziába betörni és egyesülni a svéd hadsereggel.

XII. Károly azonban nem akart kilépni zárkózottságából. A svédek akkor már Szászországot megszállták és 50 000 emberrel népesebb haddal állottak Szilézia határán. Rákóczit aggasztotta ennek a hatalmas, kitűnően vezetett hadseregnek közelléte, annál inkább, mert XII. Károly terveit nem tudta kipuhatolni és támogatását úgy látszik nem sikerült megnyernie. Bizonytalan helyzetében Péter cárhoz fordult támogatásért, aki Rákóczit és követeit szívesen fogadta és 1707

szeptemberében velük titkos szerződést kötött. Rákóczi ragaszkodott ahhoz, hogy ez a titkos szövetség — melynek lényege kölcsönös fegyveres támogatásban rejlett arra az esetre, ha XII. Károly valamelyik szerződő felet megtámadná — egyelőre ne lásson napvilágot, nehogy elveszítse XII. Károly jóindulatát, vagy legalábbis semlegességét. Számításait azonban XII. Károly egy váratlan lépése keresztülhúzta. A svéd király kibékült a Habsburg-házzal, csapatait Szászországból kivonta és Lengyelországba vonult, hogy Péterrel leszámoljon. A magyar ügy és a Rákóczival való együttműködés külpolitikai tervei-
ben most már qantité negligeeable-é vált, Rákóczi újabb puhatolózásaira érdemleges választ nem kapott, megkezdte hadjáratát az oroszok ellen, amely 1709. július 9-én a Pultava mellett elszenvedett vereségével végződött.

Nem tudhatjuk, hogy miként fordult volna a magyar nemzeti felkelés sorsa, ha XII. Károly elfogadja Rákóczi ajánlatait és kiváló seregével a fejedelem támogatására hadbaszáll, Rákóczi hadserege óriási erőgyarapodással folytathatta volna küzdelmét a Habsburg-ház ellen. Másrészt viszont megértjük, hogy a svédek kiváló katonakirályát közelebbről nem érdekelhette a magyar kérdés, mikor a Habsburg-háznál jóval nagyobb és közelebbről fenyegető hatalmas ellenséggel, az orosszal való adáz küzdelmet nem kerülhette ki.

Rákóczi felkelésének történetében azonban mégis találunk egy olyan hadműveleti időszakot, amelyben svéd katonák harcoltak Rákóczi zsoldjában a magyar nemzeti ügyért. A pultavai vereség után hazájukba visszavonuló svéd-lengyel csapatokat az oroszok keményen üldözték. Így történt, hogy egy, mintegy 3600 főből álló csapat (svédek, lengyelek, litvánok, tatárok vegyesen) visszavonulása közben XII. Károly főseregétől elszakadva, a ma-

gyar határig jutott. Ha nem akartak az oroszokkal újból harcba keveredni vagy magukat megadni, nem volt más útjuk, minthogy magyar határra érkezve Rákóczi fejedelemtől engedélyt kérjenek arra, hogy Magyarországra bemehessenek. Rákóczi e kérést, melyet gróf Potoczki Mihály bécsi palatinus intézett hozzá, csak olyan feltétellel volt hajlandó teljesíteni, ha ez a csapat zsoldjába áll és az ő hűségére felelszküszik. A palatinus ezt a feltételt elfogadta.

De a svéd-lengyel segédcsapatok úgy látszik vegyes érzésekkel szegődtek Rákóczi zászlója alá. Kolinovich ismert egykorú krónikájából tudjuk, hogy a lengyel palatinus csapatai és Züllich svéd ezredes dragonyosai kifakadtak Rákóczi előtt azért, hogy a császáriak ellen küldi őket harcba, holott nekik a Habsburg házzal semmi elintézni valójuk nincsen. A fejedelem erre természetesen csak azt válaszolta, hogy ő ezeket a hadakat sem nem hívta, sem vissza nem tartja, hanem mintegy cserébe veszi a svéd királytól, aki három évvel ezelőtt a császáriakhoz át-pártolt magyar dragonyos csapatokat saját ezredeibe beosztotta. A svédek és lengyelek ebbe a magyarázatba belenyugodtak. A Máramaros megyében gyülekező külföldi zsoldos csapat 1709 őszén Potoczki palatinus és Grudzinszki lengyel tábornok vezetése alatt megindult nyugat felé, hogy Rákóczinak akkor a felvidéken Kassa-Miskolc környékén táborozó seregéhez csatlakozzék. Ez a csapat a kuruc hadrendi táblázatokban és levelezésekben ezután „auxiliáris hadak” néven szerepelt. Tagozódásáról annyit tudunk, hogy Grudzinszki tábornok parancsára kb. 3000 főnyi lengyel, litván és tatár lovas hallgatott. A csapatban lévő svéd katonák három csoportba tagozódtak. Bielk ezredes 200 főből, Züllich ezredes ezrede 140 főből, végül egy dragonyos ezred, melynek

parancsnokát nem ismerjük, 160 főből állott, összesen tehát kb. 500 svéd lovas katona lépett Rákóczi zsoldjába és harcolt vitézül zászlója alatt.

Közelebbi adatokat róluk nem tudunk, a magyar ügyért harcoló svéd tisztek nevét nem ismerjük. Lehetséges, hogy az ezekben az ezredekben szolgáló tiszteken kívül még volt néhány svéd alattvaló Rákóczi szolgálatában. Bercsényi Miklós főgenerális egyik levelében melegen ajánlja a fejedelem figyelmébe Repinder (valószínűleg Rebinder) svéd tisztet „aki igen derék ember és jó katona”.

Az említett svéd-lengyel hadak a magyar felkelés hadműveleteiben két nagyobb harcban vettek részt. A felkelés legutolsó nagy csatájában 1710. jan. 22-én Romhánynál és ugyanez év február közepén a Nyitraegerszeg mellett vívott lovas harcban.

Rákóczi felkelése 1700 vége felé már a hanyatlás képét mutatta. A Felvidék és a Dunántúl elvesztése folytán a szabadságharc lassan, de feltartóztathatatlanul kezdett vissza szorulni oda, ahonnan 1703-ban kiindult – a Duna-Tisza közének felső sarkába. Rákóczi hadi helyzete ostromlott vár helyzetéhez hasonlított, amely körül a gyűrű mindig szűkebbre szorult. Külső segítséget sehonnan nem remélhetett, nem maradt más mentés, mint a császári vonalakat egy ponton áttörni és ezzel levegőt, tért nyerni nyugat felé. Ennek az áttörésnek színhelyeül igen helyes harcászati érzékkel a császári arcvonal Nógrád megyei szakaszát választotta. Egyrészt azért, mert tudta, hogy Szécsény és Vadkert körül kevés császári csapat tanyázik, másrészt pedig, ha ott sikerül az ellenség vonalát áttörni, felmentheti az ostromlott Érsekújvár várát, amely az egész kuruc háború legjelentősebb erődítménye és hadművelési támaszpontja volt.

A fejedelem erre a hadműveletre szánt kuruc seregét 1709 decemberében Eger-Miskolcz-Kassa között való gyülekezésre utasította. Ő maga Kassa vidékéről 1710 január első napjaiban Szikszóra érkezett, amikor a Mármaros megyéből nyugat felé vonuló svéd-lengyel csapat már Eger felé menetelt. Január 12-én Darócra érkezett, Borsod és Heves megye határára és 15-én találkozott először az Ónod felől közeledő svéd hadakkal. Innen tovább haladva a Mátra hegység oltalma alatt 20-án érkezett Kálló községbe, ahol már összes odarendelt hadai, már 12 000 főnyi sereg várta őt. Másnap jan. 22-én indulás előtt csatasorba állította seregét és tartotta ama nevezetes hadiszemléjét, amelyen a romhányi csata előtti napon szemtől-szembe állott egész hadinépével. Beniczky Gáspár, a fejedelem titkára feljegyezte azoknak a buzdító beszédeknek a tartalmát, amelyeket a fejedelem seregének különféle csapataihoz intézett. Először a kurucokhoz beszélt, és lelkes hangon figyelmeztette a haza iránti kötelességükre. Azután a fejedelem a svéd hadakhoz ment és francia nyelven megdicsérte őket az orosz hadszíntéren kimutatott vitézségükért. Nem kételkedik, hogy ugyanúgy fogják magukat viselni. Megígérte nekik, hogy ha valamelyikük fogságba esik, annak kiszabadításáért épúgy mindent elkövet, mintha saját katonája lenne. A lengyel ezredekhez latinul beszélt és felszólította, hogy mutassák ők is meg vitézségüket. Egyébként mind a svédeknek, mind a lengyeleknek megígérte, hogy ha dicsőségre vágyódnak, előltűk van. Ha zsákmány kell nekik, az sincs messze. A hadi szemle után csatarendben vonult a sereg a Nógrád megyei Berczel községig.

A Nógrád-Vadkerti császári hadcsoport parancsnoka, Báró Sickingen altábornagy kémei révén értesült ugyan Rá-

kóczi közeledéséről, de tévesen, mert azt hitte, hogy a kuruc seregnek csak egy része érkezett Berczelre és indul holnap Romhány felé, míg Rákóczi a fősereggel még távolabb van. Sickingen ezért csak a keze ügyében fekvő lovassággal, mindössze 1500 lovassal indult el Vadkertről 2-én délben Romhány felé. Rákóczi erről nem értesült idejekorán és azt hitte, hogy az éjszakát nyugodtan Romhány körül töltheti. Elővédje a déli órákban már átkelt a Lokus patak hídján és elérte Romhánytól északra azt a legelőt, amelyet a fejedelem táborhelyül kijelölt. Amikor azután Sickingen lovasságának közeledtéről értesült, gyorsan az elővéd után küldte seregének egy részét, mégpedig a tiszántúli hadakat és a svéd-lengyel csapatot.

Amikor Sickingen meglátta a kuruc sereg kibontakozását, szintén csatarendbe állította csapatait. De arcvonala jóval rövidebb volt a kurucokénál. Csatarendjének első vonalában középen a svédek, balszárnyán a lengyelek, jobb szárnyán a tiszántúli hajdú ezredek állottak. A kuruc huszárság és a Rákóczitól még utána küldött ezredek már a második vonalban állottak fel.

Az összecsapás délután 3 órakor kezdődött. Rákóczi először a lengyeleket indította átkaroló támadásra, Sickingen jobbszárnya ellen. Ez az első roham sikerült. Sickingen vértesei és huszársága összekavarodva szorult a Lokus patakot szegélyező mocsár felé. Rövid idő múlva Rákóczi a svéd csapatokat vetette harcba. Ezek szintén nagy erővel rontottak Sickingen harcrendjének közepére és karddal kezükben heves kézitusában szorították Sickingen lovasait a mocsár felé. A válságos helyzetben Sickingen balszárnyát ellentámadásra indította a tiszántúli hajdúság ellen. Ez a hajdúság azonban csak helyből tüzelt tudta a támadást viszonozni, mert a patak, a mocsár és az

azt szegélyező hegyvonulat közé szorítva ellentámadásra nem indulhatott. De erre már nem is volt szükség, mert a császári lovasság időközben a svédek és lengyelek mindig erősebb nyomása következtében a mocsárba szorult, minden oldalról körülzárva letette a fegyvert. Maga Sickingen altábornagy is lovával együtt nyakig merült a mocsárba.

A győzelem ebben a percben már Rákóczi kezében volt. Ezt Sickingen is elismeri Bécsbe küldött jelentésében. Ekkor azonban a kuruc csapatok rossz szokása és fegyelmetlensége folytán kicsúszott kezükből eddigi vitéz támadásuk gyümölcse. A lengyelek győzelemittasan beszüntették a további harcot és hozzáfogtak a zsákmányoláshoz. Példájukat hamar követte a sereg többi része is. A kurucok nem törődtek többet a megvertnek vélt ellenséggel. A császári lovasságnál azonban más volt a helyzet. Ott ahol a kurucok támadásaikat beszüntették, a császári lovasok elővánszorogtak a mocsárból és ismét sorakozni kezdtek. Rákóczi seregében csupán a svédek ismerték fel a helyzet veszélyességét, szintén gyülekezni kezdtek, hogy újból támadásba kezdjenek abban a hitben, hogy a velük együtt kezdetben előnyomuló tiszántúli hadak is követni fogják őket. Közöttük azonban egy kis dombhát emelkedett, a késő téli délután homályában a sűrű puszkapor és ágyuk füstje miatt nem láthatták, hogy karddal kezükben már csak egyedül viaskodtak, a tiszántúli hadak lemaradtak. Ekkor fordult meg a hadiszerecse Rákóczi hátrányára.

A császári lovasság balszárnyának gróf Saint-Croix tábornok parancsolt. Észrevette ezt a hézagot a svédek és a kuruc seregek között, és a sebtében összeszedett néhány száz lovassal vakmerően odavágtatott és ezzel éket vert a svédek és hajdúság közé. Vonalaikon áttörve

azután balra kanyarodott és váratlanul az egész kurucserег háta mögött tűnt fel. Ez a váratlan és erélyes támadás annyira megfélemlítette a zsákmányolásba merült kuruc ezredeket, hogy rendetlenül hátrálni kezdtek. A magukra maradt svédek erre szintén kénytelenek voltak visszavonulni. Közben Sickingen altábornagyot lovasai kimentették a mocsárból, mire ő újból csapatainak élére állott, gyülekeztette őket a vadkerti út mentén.

Amikor Rákóczi a felfordulást látta a bodonyi templomnál néző álláspontjáról, a küzdelem színhelyére vágatott, hogy feltartóztassa visszavonuló hadinépét. De ez már nem volt lehetséges. A csata kb. másfél óráig tartó nagyon heves küzdelem után végetért.

Rákóczi seregének vesztesége összesen kb. 350 főre tehető. Valószínű, hogy ebben a számban benne foglaltatik az auxiliáris hadak vesztesége is, amelyet Thuróczy László krónikájában 80 főben állapít meg. (40 svéd és 40 lengyel.) A császáriak vesztesége lényegesen nagyobb volt. Ott veszett Sickingen csapatának majdnem a fele. 7–800 lovas.

Rákóczi felkelésének történetében a romhányi csatát hol mint vereséget, hol mint győzelmet emlegetik. Győzelemnek nem minősíthetjük. Mert végeredményben a harc a kuruc sereg indokolatlan felbomlásával és visszavonulásával végződött. Viszont azt sem mondhatjuk, hogy a császáriak győztek, mert egyrészt a seregüknek a fele ott veszett, másrészt pedig nem üldözték a visszavonuló kurucokat, hanem ők is sietve távoztak a küzdelem színhelyéről. A harcászati siker kétségkívül Sickingené, de a romhányi csata Rákóczinak mégis több eredményt hozott mint a császáriaknak, mert Érsekújvár mégis egy időre felszabadult a császáriak szorongatásaitól és az 1710. év első felében több olyan kuruc ütközetről olvashatunk,

amelyek bizonyosságot tesznek vállalkozó szelleméről. A fejedelem szokott higgadt tárgyilagossággával jegyzi fel emlékirataiban, hogy a csata másképpen dőlt volna el, ha harcrakészebb, tanultabb tisztikartól vezetett, fegyelmezett csapatok állottak volna a császáriakkal szemben. Igazolva látta azt a nézetét, hogy reguláris hadak nélkül nem boldogulhat. A svédek és lengyelek derekas viselkedése azt a reményt ébresztette fel benne, hogy talán ezek alkothatnák egy új, fegyelmezett kurucserег magját. A csata után Aszód vidékére visszavonulva, minden igyekezete arra irányult, hogy ezt az auxiliáris hadat együtt tartsa és harci kedvüket fokozza.

De mint életében igen sokszor, ezúttal is nagy csalódás érte. Érsekújvárból Eszterházy Antal tábornagy febr. 8-án 4200 emberrel és négy ágyúval indult el, hogy a tavarnoki várkastélyban beraktározott gazdag élelmiszer készleteket a császári őrség birtokából kiragadjon. A fejedelem erre a vállalkozásra a svéd-lengyel segélycsapatot is Eszterházy rendelkezésére bocsátotta. Eszterházy serege febr. 11-én megrohanta a tavarnoki kastélyt, a császári őrséget lefegyverezte és kb. 500 szekérre való élelmiszerral, fegyverrel, ruhával fordult vissza Érsekújvár felé. De a Tavarnok felé vonulásának hírére felriasztott környékbeli császári őrségek Hochberg tábornok vezetésével utánuk vágattak és febr. 13-án hajnalban Nyitra-Egerszeg környékén feltartóztatták. A kuruc gyalogság a zsákmánnyal és az ágyúkkal Riviere francia kuruc ezredes ügyes vezetésével azonban egérutat nyert és a zsákmány nagy részét Érsekújvárra bevitte, mialatt Egerszeg mellett három óra hosszát tartó heves harcban csapott össze Hochberg és Eszterházy lovassága. A romhányi csatában tanúsított vitézségük miatt Eszterházy a svédek és lengyeleket állította az első arcvonalba. A

császári lovasok támadása a lengyeleket érte. Ezek azonban rövid küzdelem után megfutamodtak, magukkal rántották a svédeket és felborították Eszterházy lovasságának többi csatarendjét is. A császári sereg egy újabb oldaltámadására a kuruc lovasság kénytelen volt a csataterőről vágatva távozni.

Az auxiliáris hadak e viselkedése mélyen elszomorította Rákóczit és szomorúsága még fokozódott, mikor ezekre az ezredekre is átterjedt a kurucseregben akkor már általánosan lábra kapott és fokozódó fásultság, kedvetlenség. A lengyelek lázongani kezdtek. Kisebb-nagyobb csapatokra bomolva elhagyták az országot. Nemsokára a svédek is kérték Rákóczit, hogy bocsássa el őket szolgálataból. 1710 március havában ezek a csapatok is végleg elhagyták az országterületét.

A magyar hadtörténet szempontjából nagy kár, hogy Magyarország és Svédország olyan távol fekszenek egymástól, és ezért nem nyílt alkalmuk arra, hogy közösen, egy táborban viseljenek hadat közös ellenség ellen. Mind a két nemzet katonának született. Ismerjük a svéd hadsereg történetének sok dicsőséges jeleneit. Gusztáv Adolf és XII. Károly svéd katonái méltó és kitűnő bajtársai lehettek volna azoknak a magyar hős katonáknak, akiknek katonai hagyományai Mátyás király nemzeti hadseregéből táplálkoznak.

A romhányi csata színhelyén a hálás kegyelet és áldozatkészség 1932 októberében emlékművet állított fel. A szobor-bizottság felkérésére én jelöltem ki a szobor felállításának helyét azon a mezőn, ahol Rákóczi seregének elővédje lelkiismeretes megállapítások szerint a harcra gyülekezett. Az emlékoszlop egyik oldalán svéd feliratú bronz emléktábla örökíti meg azoknak a

derék és bátor svéd katonáknak az emléket, akik a magyar szabadságért küzdve áldozták fel életüket a becsület mezején.

... 1940-ben⁶ a Magyar-Svéd Társaság felkért, hogy tartsak egy előadást az Országos Kaszinóban rendezett összejövetelen. Amikor ugyanis a romhányi csatának történetét megírtam, megemlékeztem benne, hogy Rákóczi seregében harcolt egy ún. auxiliáris csapat, azaz a Pultava melletti csatában szétvert svéd hadsereg egy Magyarországra szorult csapata, amelyet Rákóczi zsoldjába fogadott, s Romhány mellett kb. 80 hősi halottja volt. Romhány község 1938 körül a csataterén emlékoszlopot állított fel, amelynek helyét az emlékbizottság elnökének, Soldos Béla nógrádi főispánnak, régi jó barátomnak és rozsnyói öregdiáktársamnak felkérésére a helyszínen én jelöltem ki, és tartottam az emlékmű leleplezésekor ott egy rövid előadást a csata lefolyásáról. A svéd követség erről tudomást szerezve, megkérte a bizottságot, engedje meg, hogy az obeliszk egyik oldalán ugyanolyan stílusú fémtáblát helyezzen el, megfelelő svéd nyelvű felirattal, amit természetesen megengedtek, s az emlékmű leleplezésekor a budapesti svéd követ és az itteni svéd kolónia teljes számban részt vett. Ez adta meg a magyar-svéd társaságnak az indítást ahhoz, hogy egy előadást tartsak nekik a Rákóczi korabeli magyar svéd kapcsolatokról. Szívesen vállaltam. Az estély ünnepélyes keretek közt folyt le Danielsson svéd követ jelenlétében, s a rendezőség kiadta ezt az előadásomat egy díszes kis könyvecskében teljes magyar és svéd szöveggel, és az emlékmű leleplezéséről készített fényképekkel....

***

⁶ *Markó Árpád*: Életem a történettudomány szolgálatában. Budapest, 1961. Kézirat. Magánarchívumban.

A svéd-magyar kapcsolatok ügye Markó Árpádot élete utolsó szakaszáig foglalkoztatta. 1966. szept. 5-én hétfőn elkészült utolsó nagy műve XII. Károly svéd királyról. A svéd követnek még személyesen adta át a munkát, majd néhány nap múlva szeptember 17-én meghalt. A ké-

zirat fogalmazványának javítatlan példányát szintén a dokumentumok között találtam meg.

A mű Stockholmban, a Svéd Intézet kiadásában, az Acta Suevo-Hungarica sorozat harmadik füzeteként, 1970-ben jelent meg.

A BALKÁN-HÁBORÚK ÉS A NAGYHATALMAK

Rigómezőtől Koszovóig
Napvilág Kiadó, 1999. 139 o.

„Magyarország 54 év után — mint NATO tagállam — ismét háborús viszonyban áll egyik szomszédjával, Jugoszláviával. Technikai, jogi, politikai és történelmi értelemben is új típusú háború zajlik most határaink mentén. Sokan értetlenül, sőt zavartan állnak a légiháború eseményei előtt. Milyen okok miatt és milyen célokért zajlik ez a képtelen háború ismét a Balkánon a 20. század végén, amely felforgatja régión életét?” olvasható Krausz Tamásnak a fent nevezett könyvhöz írt szerkesztői előszavában, mely ez év májusában egy történész-konferencia szerkesztett szövegváltozataként jelent meg. A rendezvényre az ELTE Ruzsisztiikai Központjának szervezésében került sor áprilisban, neves magyar történészek és politológusok részvételével. Megrendezésére a sajnálatos jugoszláviai események szolgáltattak alkalmat, és szervezőit az a cél vezette, hogy a külső szemlélő számára érthetetlennek tűnő balkáni konfliktus hátterét megvilágítva érthetővé tegyék azt az érdeklődők előtt. Közismert tény, hogy a világ bonyolult konfliktusai, az egyes országok és népek között feszülő ellentétek, és egyéb aktuálpolitikai kérdések az érthetlenség homályába vesznek a történelmi háttér pontos és alapos ismerete nélkül. Fokozottan érvényes ez a megállapítás a Balkán esetében, amely megkésett fejlődési ívet és rögs történelmi utat bejárva, úgymond, közelebb áll a történelmi múlthoz, mint más szerencsésebb sorsú térségek országai. A balkáni népek beidegződései keserves és véres történelmi tapasztalatokból táplálkoznak, amelyeket sokszor még a velük szomszédos régiók közvéleménye is értetlen megdöbbenéssel szemlél, hogy távolabbi országok közvéleményét és mértékadó tényezőit ne is említsük. A Balkán gordiuszi csomójának oldására, és a vele kapcsolatban felmerülő kérdések megválaszolására — véleményünk és reményeink szerint — az objektív történelmi analízis sikerrel vállalkozhat. Nem véletlen tehát, hogy a történettudomány funkcionális szerepe és a gyakorlati megértés szempontjából értelmezett hasznossága pont a Jugoszlávia felbomlását követő események hatására értékelődött föl az utóbbi években.

Ebben a szellemben ült össze az a történész-konferencia, amelynek anyagát az olvasó a kezében tartja. Az előadásokat olyan neves magyar történészek tartották, mint a balkáni és a kelet-közép-európai térség nagy szakértőiként számon tartott Niederhauser Emil, Diószegi István, Palotás Emil, és ezt a felsorolást még lehetne folytatni. Az előadók a felmerülő kérdéseket több oldalról és több szempontból is körüljárták, majd úgy döntöttek, hogy az elhangzottakat egy kiadvány formájában az érdeklődők rendelkezésére bocsátják. A kötet a Politikátörténeti Füzetek sorozatban, a Napvilág Kiadó gondozásában jelent meg.

A kötet témája, durva egyszerűsítéssel az, hogy milyen szerepet játszik a Balkán a nagyhatalmak külpolitikájában, illetve, hogy milyen helyet foglal el Koszovó a szerb és az albán nép nemzettudatában és törekvéseiben. Mint a kiadvány alcíme is mutatja (Rigómezőtől Koszovóig) széles történelmi áttekintésbe ágyazva a kérdést. Az előadások vezérfonalaként most megnevezett két témakör (tehát a Balkán szerepe a nagyhatalmi politikában, illetve a koszovói konfliktus történelmi háttere) persze több ponton is összekapcsolódik, és bizonyos aktuálpolitikai kérdéseket is fölvet, melyekkel elsősorban Bayer József és a kiadvány szerkesztője foglalkozik előadásában.

A teljesség igénye nélkül szeretnék kiragadni néhányat azok közül az előadások közül, amelyek a történelmi háttér kérdéseit tágabb összefüggésbe helyezve tárgyalják.

Niederhauser Emil a koszovói konfliktus egyik fontos előzményeként és fordulópontjaként számontartott Balkán-háborúkkal foglalkozik, természetesen a tőle megszokott széles kitekintéssel, a mélyben rejtőző fontos összefüggések kiemelésével. Történelmi áttekintése, mely a szűkre szabott keret miatt csak vázlatos lehet, különösen ha hosszú évszázadokat ölel fel, Bizánccal kezdődik, hiszen, mint írja, „a Balkán története voltaképpen Bizánccal kezdődik”. Figyelme elsősorban a balkáni térséget alakító erőkre, a félsziget népeinek történelmét, tudatát és beidegződéseit formáló bizánci és oszmán-török hatásokra terjed ki, melyek mindmáig nyomon követhetők, de figyelemmel

kíséri a nemzeti ébredés folyamatát is, és nagy ívet leírva jut el a Balkán–háborúig, melyek a maihoz hasonlatossá szabták a térség politikai térképét.

Palotás Emil, a Balkán és Kelet–Európa neves szakértője, a balkáni ortodox szláv nemzetállamok és a cári Orosz Birodalom kapcsolatait vizsgálja. Írásában elsősorban azt igyekszik bemutatni, hogy a cári Oroszország miként jutott el addig a felismerésig, hogy a balkáni rokonnépeket saját hatalmi politikájára szolgálataiba állíthassa, és hogy a felismerést milyen folyamatok, és az orosz hatalmi politika milyen megnyilvánulásai követték. A kérdés aktualitása és a külső szemlélő számára talán nehezen érthető volta éppen a koszovói válság során mutatkozott meg nemrégiben.

Az előadássorozat a szakma egyik ifjú művelőjének is megmérettetést nyújtott. Kapronczay Péter szakterülete Makedónia és Bulgária története, de ezúttal a koszovói válság történelmi, politikai és kulturális hátterének fölvázolására vállalkozott. Írásában, mely néhány kisebb tárgyi tévedéstől és vitatható megállapítástól eltekintve átfogó képet nyújt az általa érintett kérdéstről, elsősorban Koszovónak a szerb történelmi és nemzetudatban elfoglalt helyét vizsgálja, kihangsúlyozva azokat a hagyományokat, amelyek a szerbséget és a szerb pravoszláv egyházat a tartományhoz kötik.

Bayer József „A délszláv háború — a szép új világ nyitánya?” címet viselő rendkívül érdekes tanulmányában elgondolkodtató módon elemzi azokat a kérdéseket, amelyeket a NATO szerinte elhamarkodott és kellőképpen át nem gondolt akciója vet fel. Messzemenő következtetéseket von le az „új típusú háború” logikájából, és részletesen elemzi az európai hatalmak felemás szerepvállalását, amely végigkísérte Jugoszlávia felbomlását. Kitér a háború okaira és átfogó rendezést sürget, mert átfogó rendezési elvek nélkül a Balkán továbbra is Európa perifériája és veszélyes válsággóc marad.

Juhász József, a közismert Jugoszlávia–szakértő ezúttal az albánkérdés múltját és jelenét tárgyalja az 1912-es első Balkán–háborútól az 1999. évi rambouillet-i béketárgyalásokig. Tanulmánya a koszovói albánok szemszögéből tárgyalja az eseményeket, rávilágítva a kérdés összetett voltára, a tartományhoz fűződő érzelmi kötődésekre, és az albán részről fennálló etnikai, valamint a szerb részről hangoztatott történelmi érvek ellentétére és a belőlük származó újonnan felmerülő problémákra. A szerző kitér azokra a kérdésekre is, amelyeket a NATO–akció vitatható jogi alapjai vetnek felszínre.

Végezetül szeretnék személyes véleményemnek is hangot adni egy szakmai jellegű kérdést illetően, amennyiben szeretném elmondani, hogy Juhász Józseffel, illetve azokkal értek egyet, akik a volt Jugoszlávia területén 1991 óta bekövetkezett sajnálatos eseményeket következetesen délszláv háborúnak nevezik. Több okból sem tartom indokoltnak a téves „Balkán–háború”, illetőleg „legújabb Balkán–háború” megnevezést. Az 1912–13-as háborúk és a Jugoszlávia 1991-ben történt felbomlását követő események között több a különbség, mint a párhuzam, és az utóbbi nem, vagy csak áttételesen tekinthető az előbbi következményének. Ebben az összefüggésben tehát a koszovói válság a délszláv háborúk sorába illeszkedik.

A fentiekben ismertetett tanulmánykötet sok hasznos ismeretet és érdekes gondolatot tartalmaz, az aktuális kérdések sorából viszont csak a koszovói válságra reagál. Mindenképpen jó kezdeményezés ez, a Balkán azonban még számos kérdést rejt. Ha a múlt eseményeire gondolunk, értetlenül állunk a horvát–szerb konfliktus, vagy a boszniai háború okai előtt; ha a bizonytalan jövőbe akarunk bepillantást nyerni, szembetaláljuk magunkat a Sandžak, a montenegrói önállóság, a macedóniai albánok vagy a Vajdaság kérdésével, amelyek szintén érdemesek arra, hogy kicsit megálljunk és elgondolkozzunk rajtuk.

A közérthetően, ám mégis tudományos körültekintéssel készült kötetet minden érdeklődő figyelmébe ajánlom.

Ronkovic Attila

Ladislav Deák

VIEDENSKÁ ARBITRÁŽ

Nadácia Korene, Bratislava, 1998. 73 o.

AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS

Ladislav Deák ismert — és hazájában nemzetközpontú történelemszemlélete miatt is népszerű — történész újabb érdekes művel gazdagította a történeti irodalmat. A szerző kutatási területe a 20. századi szlovák történelem, annak is 1900–39 közötti időszaka. E témakörből több monográfiát

és számos tanulmányt publikált. A jelentősebbek közülük: *Küzdelem Közép-Európáért 1933–39-ben, Szlovákia Magyarország politikájában 1938–39-ben*. A térség történelme és a források alapos ismerete jellemzi Deák eme munkáját is, amelyben komplex képet próbál nyújtani az első bécsi döntésről és következményeiről. Hatalmas forrásanyag alapján mutatja be Csehszlovákia, Magyarország, Németország, valamint más hatalmak hozzáállását a tárgyalásokhoz és az azokat követő eseményekhez.

A bevezető fejezetben a szerző vázolja a könyv alapvető célját. Kifejti, hogy a 20. századi szlovák történetírás nem fordított kellő figyelmet a tények megismerésére, következményeikre, valamint a bécsi döntés közvetlen kihatásaira Szlovákiára, művét ezért egyfajta hiánypótló vállalkozásnak szánja. Másrészt gazdagítani szeretné e témakörben az érdeklődő olvasók ismereteit, ezért a jobb megértés, valamint a szemléltetés érdekében korabeli dokumentumokat, fotókat, térképeket mellékel.

A második fejezetben a trianoni béke utáni magyar politikai törekvéseket és főbb belpolitikai eseményeket tárgyalja 1938-ig. Vázolja a két háború közötti magyar uralkodó osztályok törekvéseit a határok revíziójára. Úgy fogták föl az etnikai megoldást, mint egy taktikai lépést, amely csak a kezdete a „Szent István-i állam” helyreállításának. A szerző Anglia és Franciaország szerepét vizsgálva nem említi, hogy ezek elsősorban Németország területi követeléseit akarták kielégíteni, mert így hitük szerint elkerülhető volna a háborút; Magyarországot területi követeléseire nem fordítottak nagy figyelmet, ezáltal Magyarországot és Lengyelországot a németek oldalára hajtották, aminek következményeként Csehszlovákia területi engedményekre kényszerítése megtörténhetett.

A harmadik fejezet a komáromi tárgyalásokkal foglalkozik. A csehszlovák küldöttséget Jozef Tiso, a szlovák autonóm kormány miniszterelnöke vezette. A magyar delegáció élén Kánya Kálmán külügyminiszter állt, további tagjai között találjuk Teleki Pál vallás- és közoktatási minisztert is. A tárgyalások megnyitása után a csehszlovák fél elfogadottnak nyilvánította a magyar kormány által tárgyalási feltételül szabott négy követelést: a magyar politikai foglyok szabadon bocsátását, a magyar nemzetiségű katonák leszerelését, a vegyes polgárórség létrehozásáról való tárgyalásokat, illetve bizonyos határmenti városok Csehszlovákiához tartozó részeinek jószándékú gesztusként való visszaadását (Ipolyság és Sátoraljaújhely). Ezekre a területekre még a megbeszélések idején magyar csapatok vonultak be. A magyar küldöttség az 1910. évi népszámlálás nemzetiségi adatait tartotta s, valamint követelte a magyar többségű területek haladéktalan visszacsatolását. A Felvidék további területeinek lakossága a magyar elképzelések szerint népszavazás útján nyilváníthatja ki, óhajtja-e a visszatérést Magyarországhoz, vagy továbbra is csehszlovák fennhatóság alatt kíván maradni.

Deák könyve rámutat arra, hogy a magyar kormány a tárgyalások alatt diverzáns alakulatokat szervezett, amelyeket azzal a céllal vetettek be a szlovák–magyar határvidékre, hogy destabilizálják az országot és a cseh–szlovák kormányt a tárgyalások feltételeinek mielőbbi elfogadására szorítsák. Deák szerint, hogy ezeket a részleteket a magyar történetírás igyekszik elhallgatni.

A könyv olvasójában jogosan merül fel a kérdés, hogy a prágai kormány miért a szlovákokat küldte Tiso vezetésével Komáromba tárgyalni. Hiszen az autonóm szlovák kormány éppen csak megalakult. Véleményem szerint külpolitikai és belpolitikai tényezők egyaránt indokolták: ezzel egyrészt az új szlovák kormány tényleges hatalmát kívánták demonstrálni, a másik ok, hogy ebben az időben folytak a németekkel a területátadási tárgyalások és manőverek, ami a prágai kormány teljes figyelmét lekötötte.

Deák a fejezet további részeiben a szlovákok álláspontját igyekszik bemutatni a komáromi tárgyalások alatt, akik abban reménykedtek, hogy Budapest megelégszik a magyar kisebbség számára autonómia biztosításával Szlovákia határain belül és némi területi engedményekkel, de ebben az események utólagos ismeretében már tudjuk, hogy alaposan tévedtek.

A komáromi tárgyalások végén a magyarok a csehszlovák javaslatokat elvetették, azzal az indoklással, hogy idegen München szellemétől. Ezzel 1938. október 13-án megszakadtak a tárgyalások, a magyar kormány a prágai kormányt nyilvánította ebben hibásnak, majd a négyhatalmak döntőbíráskodását kérte, de ebből végül is Anglia és Franciaország érdektelenség-nyilvánítása következtében a két tengelyhatalom (Németország és Olaszország) döntőbíráskodása lett.

A negyedik és ötödik fejezetben a szerző Szlovákia komáromi tárgyalások utáni helyzetét tárgyalja, belpolitikai és külpolitikai szempontból egyaránt. Vázolja a magyar politikai körök álláspontját, amely szerint elvetik a további tárgyalásokat a szlovák kormánnyal, és nagyobb reményeket fűztek a prágai központi kormányhoz. Budapesten arra számítottak, hogy F. Chvalkovsky, az új külügyminiszter engedékenyebb lesz, és nem fogja úgy védeni a szlovák érdekeket, mint a szlovákok Komáromban.

Mindkét tárgyalo fél a nagyhatalmakat próbálta követeléseinek támogatására megnyerni. Pozsonyban végig a németek jóindulatában reménykedtek, amiért cserében Tiso többször biztosította Hitlerrel feltétlen németbarátságáról.

Deák egyáltalán nem említette meg könyvében, hogy a magyar követelések egy része etnikai szempontból jogos is lehet, csak azt hangsúlyozza, hogy a döntőbíráskodással végzetesen meggyengült Csehszlovákia, és ennek a magyarok az okai.

A könyvből kiderül, hogy Tiso számára a bécsi döntés személyes kudarcot is jelentett, aminek következtében azt is fontolgatta, hogy földadja politikai pályafutását. A rádióban elhangzott beszédében a lakosságot arra hívta föl közvetlenül a döntés után, hogy „Nincs mit tenni, fejet kell hajtani és tovább dolgozni. De senki sem tilthatja meg nekünk, hogy kijelentsük az egész világ előtt: a szlovák nemzettel óriási igazságtalanság történt.”

Deák részletesen ismerteti a bécsi döntés következtében szlovákokat ért igazságtalanságokat. Például a határ új kialakítása során tisztán szlovák falvakat is Magyarországhoz csatoltak.

A szerző szerint az Imrédy-kormány majd a Teleki taktikája arra irányult, hogy még jobban megnehezítsék a csehszlovák állam helyzetét. A gazdasági, közlekedési, tulajdonátadási kérdésekben elutasították mindenféle kompromisszumot és együttműködést annak ellenére, hogy erre a döntőbíráóság határozata követelte volna.

Deák a magyar fél mulasztásának tartja, hogy az új helyzetben, a korábban elkövetett hibákból egyáltalán nem tanulva, nem dolgoztak ki új politikai irányvonalat, és ugyanott folytatták, ahol 1918-ban félbeszakították asszimilációs tevékenységüket, esélyt sem adva az együttműködésre. A valóságban történtek próbálkozások, a magyar államférfiak részéről több, a szlovákságnak jogokat ígérő nyilatkozat hangzott el, de ezek, még ha később rendelkezések kiadásához is vezettek, az alsó végrehajtó közegek ellenállásán rendszerint megbuktak.

Deák aláhúzza, hogy azokon a területeken, ahol vegyes lakosság élt, tiszta magyar etnikai területeket akartak kialakítani, semmibe véve a kisebbségi jogokat. 1938. november 5-én Werth Henrik tábornok, a felvidéki katonai közigazgatás parancsnoka kiadta a parancsot az összes csehszlovák telepes eltávolítására, amit azzal indokolt, hogy ez a népesség nem képezte az eredetileg is ott élő lakosság részét. Őket a szlovák tisztviselő-gárda szélnek eresztése követte. Így fordulhatott elő az is, hogy 1938-ban 1119 tanárból 862 átköltözött Szlovákiába.

A hatóságok túlkapásait maga Esterházy János is elismerte: „a magyar csendőrök mindent tönkretettek, amiért hosszú éveken át dolgoztam, ami arra irányult, hogy a szlovákok jóindulatát megnyerjem a magyarok iránt”. Több helyen is megmozdulásokra, tüntetésekre került sor a Magyarországhoz csatolt területeken, például Surányban, Komjátón.

A Tiso-kormány részéről a reciprocitás politikája érvényesült, ami azt jelentette, hogy a szlovák kormány ugyanannyi jogot biztosít a magyaroknak a saját területén, mint amennyit a magyar kormány a szlovákoknak Magyarországon (pl. ha egy szlovák iskolát bezártak a magyarok, akkor ők is ugyanezt tették Szlovákiában egy magyar iskolával).

A befejező fejezetekben Deák a nemzetközi jog előírásait taglalja történelmi aspektusból. Ebben a részben a magyar kormány hibájául rója föl, hogy elvetettek bármilyen németellenes politikát 1933 és 1938 között, de az okfejtéshez már nem teszi hozzá, hogy a szlovák kormány is végig a németekre támaszkodik és messzemenőig kiszolgálja egészen 1945-ig. Még azután is, hogy Hitler öngyilkos lesz Berlinben, utódját, Dönitz admirálist Tiso arról biztosítja, hogy a szlovákság egy emberként mellettük áll.

A szerző könyvében helyesen hangsúlyozza, hogy a közép-európai államok is felelősek a bekövetkezett tragédiáért, de csak Magyarországot tenni meg bűnbaknak, az enyhe túlzás Ladislav Deák részéről. Manapság úgy látjuk, hogy a két ország hibája, hogy nem volt képes egy reális kompromisszumra törekvő politikát létrehozni, amit mindkét fél elfogadhatott volna, és így egységesen felléphetett volna a későbbiekben.

Deák stílusa világos, hangvétele higgadt, bár néha a történész objektív hozzáállását az eseményekhez nem tudta megőrizni. Könyve érdekes olvasmány, új adalékokkal is szolgált a korszakhoz azok számára, akik e téma után érdeklődnek, de sok mindenben nem lehet vele egyetérteni.

Janek István

KOSOVO AND THE ALBANIAN DIMENSION IN SOUTH-EASTERN EUROPE: THE NEED FOR REGIONAL SECURITY AND CONFLICT PREVENTION

Szerk.: Thanos M. Veremis–Dimitrios Triantaphyllou

Athén, ELIAMEP, 1999. 330 o.

KOSZOVÓ ÉS AZ ALBÁN DIMENZIÓ DÉLKELET-EURÓPÁBAN

Az ELIAMEP (Hellenic Foundation for European and Foreign Policy) legújabb publikációja Thanos Veremis és Dimitrios Triantaphyllou szerkesztésében, egy tavaly Athénban, a koszovói válság alatt lezajlott konferencia előadásait foglalja egy tanulmánykötetbe. A konferencia célja az volt, hogy megvizsgálja a regionális stabilitás lehetséges útjait, az hogy, miképpen lehet a konfliktus továbbgyűrűzésének elejét venni, mindezt albán kérdés fényében. Az egyes előadások tanulmányok a térségben érdekelt államok, illetve különböző kutatók véleményét tükrözik. Közös vonásuk, hogy nem pusztán a konfliktus akkori formájára, hanem hosszú távú megoldásokra, és ezek regionális implikációira összpontosítottak.

Veremis és Triantaphyllou bevezetőjükben két paradigmát mutatnak be a Balkánnal kapcsolatban: az egyik egy instabil, viszályokra itélt, külső erők által irányított válságövezet, a másik egy, a problémák ellenére is fejlődő, újjáépülő és a korábinál lényegesen jobb régióban belüli multilaterális kezdeményezésekkel rendelkező térség. A koszovói konfliktus éppen az utóbbi kép alapjául szolgáló stabilizáló tényezőket veszélyezteti. A rambouilleti megállapodás egy egységes és autonóm Koszovó perspektíváját kínálta, míg Milošević vagy Koszovó kizárólagos uralmát, vagy megosztását akarta elérni. Erre éppen a NATO által támasztott fenyegetés adott neki lehetőséget, ezáltal felgyorsítva a válság végzetes kieleződését. Clinton harmadik célját, a regionális stabilitás elérését tehát éppen-séggel nem szolgálta a NATO akció, hiszen Milošević kész volt vállalni a büntetést, főként, hogy becsapva érezte magát azok után, hogy a Nyugat Jugoszlávia integritását ígerte cserébe Dayton-ért. A Jugoszlávia elleni háború az ország további dezintegrálódását vetíti előre olyan államokra, melyek túlélése nyugati támogatáson és garanciákon fog függni. A helyzetet tovább ronthatja a nyugati médiák szenzációhajász magatartása, mely meghatározó körökben is a valóságosnál rosszabb képben tünteti fel a Balkánt. Pedig, mint azt Henry Kissinger is megfogalmazta, „Az I. világháború nem etnikai konfliktus eredményeképpen tört ki a Balkánon, hanem pont az ellenkezője miatt: mert külső hatalmak beavatkoztak egy helyi viszályba. A második világháború nem a Balkánon kezdődött, ám sokkal inkább egy etnikai konfliktus eredménye volt.”

Milošević túlélése a balkáni anomáliák tartósságán múlik, a regionális stabilitás viszont nem kis részben az Európai Unióval való szorosabb kapcsolatokon. A kérdés az, hogy Délkelet-Európa Jugoszlávia nélkül is képes-e a fejlődés útjára lépni, hiszen Jugoszlávia további szétforgácsolódása láncreakciót indíthat el. Ezért amennyiben Koszovó függetlenné válik, akkor önállóságát EU és NATO garanciáknak kell óvnia, hiszen egy Nagy-Albánia létrejötté felerősítheti mind az új államon belüli ellenéteket, mind a regionális problémákat. Ezt megakadályozandó a térség államait az európai biztonsági és gazdasági rendszer kereteibe kell integrálni és a NATO, illetve az EU biztonság és bizalomépítő mechanizmusait a térségbe exportálni. Az integrálódás feltételei pedig a határok sérthetlenségének elismerése, az etnikai és kisebbségi problémák békés rendezésére szolgáló mechanizmus elfogadása, és a regionális együttműködés folytatása kell, hogy legyen.

Karl Bildt köszöntőjében elmondta, hogy az elmúlt években inkább az egymás után bekövetkező válságok kezelésének szükségessége által vezérelt politikát láthattunk, mintsem egy az egész térség problémáinak kezelését kitűző, hosszú távú stratégiát. Emellett a nemzetközi közösség sem volt képes egy világos és következetes terv végrehajtására Boszniában de a helyi vezetők se tudtak lemondani maximális céljaikról, és kompromisszumot kötni. Az ilyen helyzetek megismétlődésének elkerülése végett a nemzetközi közösségnek, és elsősorban a NATO-nak nyomást kell gyakorolni a szembenálló felekre a kompromisszumos megoldás érdekében. Az igazi megoldást azonban a politikai párbeszéd és a hosszú távú koncepciók fogják jelenteni, részben, mert a koszovói konfliktusnak is vannak regionális hatásai. Hosszú távon azonban sem a jelenlegi Jugoszláv alkotmányos keretek, de újabb törpeállamok létrejötte sem fog megoldást nyújtani, hanem egy demokratikus és európai keretekbe integrálódó Jugoszlávia, melyet az EU regionális megközelítése segíthet elő.

Predrag Šimić professzor szerint a válság kitörésében a helyi erők provokációin kívül szerepet játszott az, hogy akárcsak Bosznia esetében a nemzetközi közösségen belüli ellentétek megakadályozták az egységes és határozott fellépést a kezdetekben. Az így kitörő konfliktus szinte bármilyen

megoldás esetén precedenst teremthet. Hatása pedig az egész Balkánra kiterjed, hiszen Koszovóban szeparálta a nemzeti közösségeket, Szerbiában és Albániában változásokat idézett elő a belpolitikában, a többi országban pedig növelte a fenyegetettség érzést.

Veton Surroi, a pristinai *Koha Ditore* lap főszerkesztőjének véleménye szerint az erőszak elterjedése Koszovóban részben a nemzetközi közösség reakciójának eredménye volt, az albánok ugyanis így akarták felhívni magukra a figyelmet, Milošević pedig arra adott választ, hogy az USA őt nem a megoldás, hanem a probléma részének tekintette. Hiányzott továbbá a valódi politikai párbeszéd, hiszen az alapvető elvekben, a tárgyalás céljában és tárgyában sem volt egyetértés. A NATO politikája sem a hosszú távú megoldásokra törekedett, hanem inkább az ötvenedik évfordulóra akart eredményt produkálni de ez magának Milošević-nek a mozgásterét is leszűkítette. A helyzet eldurvulása azt is jelentette, hogy az albánok körében is az erőszak emberei kerültek előtérbe. Számukra Dayton leckéje ugyanis az volt, hogy megoldás és nemzetközi segítség csakis fegyveres úton vívható ki. A megoldás része tehát az is, hogy az albán közösségen belüli konszenzus és egység újra helyreálljon.

A válság továbbgyűrűzése kapcsán *Maqu Lakroi* az albán álláspontot ismerteti. Szerinte a válságért a Milošević-rezsim felelős, s hosszú távú megoldást az euro-atlanti struktúrákba való integráció hozhat, de rövidtávon az is szükséges hozzá, hogy a koszovói albánok közös álláspontot alakítsanak ki.

Boris Trajkovski macedón miniszterelnök-helyettes a téma kapcsán úgy vélekedik, hogy a probléma egyik gyökere az, hogy az emberi jogok védelmének kollektivistá megközelítését nem tudják meghaladni. A válság, melyért szerinte a Koszovói Felszabadítási Hadsereg (angol rövidítés szerint KLA) felelős, a menekültek, a határmenti konfliktusok révén fenyegeti a szomszédos államokat is. Kiutat az jelenthet, ha a kollektív helyett az egyéni kisebbségi jogok rendszerét fogadják el általánosan, s ha a demokratikus normák Jugoszláviában is érvényre jutnak. Emellett szükséges még a régió államainak fokozottabb együttműködése, illetve Macedónia belső kohéziójának erősítése. Szerinte ebből a szempontból Macedónia pozitív példa, itt ugyanis az albánok felismerték, hogy a változások politikai úton is bekövetkezhetnek.

Nebojsa Vucinic Montenegró véleményét ismertetve azt a megoldási javaslatot tartotta elfogadhatónak, mely Koszovónak Szerbián belül nagyfokú, nemzetközileg garantált autonómiát biztosít. Egyúttal azonban biztosítani kell a koszovói szerb és montenegrói kisebbség jogait is. Szerinte a válság továbbterjedése a demokratikus és piaczgazdasági reformokat kezdett Montenegró létét veszélyeztetné. Ezért a nemzetközi közösségnek minden eszközzel rá kell kényszerítenie mindkét felet, hogy feladja maximalista célját, az etnikailag tiszta Koszovót.

A görög álláspontot *Theodoros Pangalos* külügyminiszter mutatta be. Koszovó szerinte a Nyugat által a jugoszláv válság kezdete óta — amikor még meg lehetett volna állítani a federáció felbomlását — követett hibás politika végső határát jelenti. A jugoszláv keretek reformjának elmaradása és a nemzetközi közösség állam elismerési politikája megállíthatatlan folyamatot indított el. Szlovénia kiválása még érthető volt, de Horvátországgal szerinte már olyan vegyes terület szakadt el, ami már akkor nyilvánvalóvá tette, hogy véres konfliktusok következnek. Bosznia elismerése ugyanis már egy olyan állam függetlenségét jelentette, ahol az intézményi keretekhez nem tartozott egy domináns nemzet. Ezt az a felfogás tette lehetővé, mely szerint a volt Jugoszlávia belső határai lesznek az új nemzetközi határok. Szerbia határainak megváltozása viszont ezt a koncepciót teljesen felborítaná és Bosznia — de bizonyos mértékig Macedónia — létét különösen kétségessé tenné. A válságot mindenesetre nem lehet megoldani a nagyhatalmak szokásos opportunista és Janus-arcú politikájával. A térségben egyetlen ország van, ami ennyire cinikus és kétarcú politikát folytat, ez Törökország, ahol a valódi demokrácia hiánya teszi ezt lehetővé. Az athéni diplomácia már korábban megpróbálkozott egy rendezési terv elfogadtatásával — lényegileg a Holbrook–Milošević megállapodáshoz hasonló — de Milošević csak látszólag fogadta el a javaslatot, a valóságban semmit sem tett, így elmulasztotta a lehetőséget, hogy a jugoszláv érdekeket érvényre juttathassa. A helyzet megoldásához szükség lett volna arra, hogy egyrészt a koszovói albánok közös tárgyalási álláspontot képviseljenek, másrészt az albán-szerb határ lezárására. Ezek hiányában a szerb erők visszavonulásakor a KLA csapatai foglalták el a terepet, így tulajdonképpen csak az erőszak formája változott. A válság kontrollálásához az is szükséges, hogy az erőszakot minden fél elítélje és a bűnösöket meg is büntessék. Az emberi jogok kérdése ugyanis egyik államnak sem lehet belügye. Koszovó jövője pedig Jugoszlávia keretein belül képzeltető el, a nemzeti önrendelkezés jól hangzó jogának érvényesítése ugyanis egy harminc éves európai háborút indítana el a Balkánon. Végül Pangalos kifejtette, hogy nem szabad Milošević-et teljesíthetetlen feltételek elé állítani, mert Jugoszláviával nem

lehet mindent megtenni, amit Irakkal — már amennyiben az ott követett politikát sikeresnek ítéljük.

Fraser Cameron az Európai Unió és a nemzetközi közösség gyakorlatáról szólva úgy vélekedett, hogy a probléma egyik része az, hogy a politika napi alapon működik és nincs idő s mód arra, hogy elgondolkodjanak az egyébként a valódi megoldásokat jelentő hosszú távú koncepciókon. Ezért lényeges, hogy az elemzők a megoldási lehetőségek vizsgálatakor bele tudják magukat helyezni a politikai döntéshozók és hivatalnokok helyzetébe. Szerinte a Helsinki záróokmányban szereplő két kibékíthetetlen elv, a határok sérthetatlensége és az önrendelkezés elve, kezdettől fogva sejtette a konfliktusok kirobbanását, amit az elemzők ugyan jeleztek, de a politika napirendjébe csak az aktuális válságok fértek bele. Az EU ugyanakkor inkább csak mellékszereplő volt ezekben a válságokban. Az általa alkalmazott gazdasági szankciók csak más eszközökkel együtt lehetnek eredményesek, a gazdasági újjáépítésben viszont jelentős szerepe van, erre ugyanakkor csak a politikai rendezés után kerülhet sor. Ez utóbbit illetően az EU számára tulajdonképpen minden, a felek által jónak látott, békés megoldás elfogadható, hiszen például Csehország szétválása sem okozott problémát. A válság egyik érdekes hozománya az európai hatalmak aktívabb részvétele, mely szárazföldi csapatok telepítésében, és az EU katonai kapacitásának megerősítésében mutatkozik meg.

Mihai Carp, a NATO brüsszeli központjának munkatársa, a NATO szerepét elemezve úgy vélte, a NATO balkáni szerepvállalásai megváltoztatták a szövetség korábbi, területe védelmére összpontosító koncepcióját, és egy rugalmasabb, a másokkal való együttműködésen alapuló szemlélet került előtérbe. Szerinte a NATO tanult Boszniából, és jóval gyorsabban, határozott célokat fogalmazott meg Koszovó kapcsán, albániai és macedóniai preventív csapattelepítései és a katonai csapás fenyegetése által megakadályozta a válság kiterjedését, illetve tagjai felismerték, hogy csakis a közös transzatlanti álláspont képviselése jelenthet előrelépést. A válság kezelésében ugyanakkor problémás volt a nemzetközi közösség, így az ENSZ álláspontja, mely nem adott mandátumot az általa is támogatott célok eléréséhez. Így a NATO fellépése alapvető maradt az európai válságok kezelésében, hiszen csak az atlanti szövetségben egyesül a közös politikai akarat és a megfelelő katonai háttér valamint rugalmasság. Pozitívumnak véli azt is, hogy a válság során szoros és jó együttműködés alakult ki az EBESZ-szel.

A politikai megoldásra az *ELIAMEP* is kidolgozott néhány javaslatot. Eszerint a rendezést, egy hosszabb, többfázisú terv keretében lehet megvalósítani, mert a gyors rendezés a szomszédos államok érdekeit és a regionális stabilitás követelményeit figyelmen kívül hagyhatja. Alapvető, hogy a rendezési tervek megvitatása előtt az albán és a szerb táboron belül politikai konszenzus alakuljon ki. Érdemes megvizsgálni a macedóniai helyzetet, ahol az albánok problémáinak politikai megoldásában eddig is értek el eredményeket. A konfliktusban álló feleknek egy bizonyos szintű európai integráció ígérését kell nyújtani, mert ez kedvezően befolyásolhatja tárgyalási magatartásukat. A tárgyalásos rendezés sikeréhez az is szükséges, hogy az európai államok és így a délkelet-európaiak is jóval aktívabb szerepet kell, hogy vállaljanak a problémák megoldásában, illetve, hogy ezek ne csak a diplomácia szintjén folyjanak, hanem a társadalom, a civil szervezetek szintjén is. Koszovó jövőjét illetően a rendezést négy etapban képzeli el: először a tartomány kantonokra osztása történne meg némi lakosságcserevel egybekötve ezek között, majd a Szerbián belüli autonóm tartomány elfogadása, a tíz éven belül bekövetkező harmadik fázisban Koszovó dönthetne arról, hogy tagköztársaságként csatlakozik Jugoszláviához, végül a negyedik lépcsőben újabb tíz év múlva a kantonok dönthetnének a függetlenségről, az ez ellen szavazók pedig csatlakozhatnának Jugoszláviához.

A nemzetközi közösség fegyveres beavatkozás előtti magatartását elemezve *Sophia Clement*, a *NYEU* kutatóintézetének munkatársa megállapította, hogy az alkalmazott módszerek és szankciók némileg ellentmondásosak voltak. Egyrészt, noha a szankciók elrendelésében egység mutatkozott, az Összekötő Csoport létrehozása csak kompromisszumos, alacsony határfokú akciókat tett lehetővé. A konfliktus első szakaszában hozott egyéb intézkedések, a macedóniai, albániai és boszniai erők csökkentése, a nemzetközi erők mandátumának utolsó pillanatban való meghosszabbítása, vagy a NATO vonakodása igencsak kétértelmű jeleket küldtek a konfliktusban résztvevő feleknek. A szárazföldi csapatok telepítésével kapcsolatos idegenkedés a szerbeket bátorította, az albánokat viszont bizonytalan helyzetbe sodorta, amit tetézt az USA és az európai szövetségesek nyílt vitája a terhek megosztásáról. Az EBESZ misszió tevékenysége szintén hamis jelzéseket adott, ugyanis nem voltak eszközei és felkészültsége sem a valódi helyzet feltárására, sem a konfliktus megakadályozására. Így nem voltak meg a feltételei a tárgyalásos rendezésnek, hiszen a helyszínen az erőszak

uralkodott. Így végeredményben mindkét fél az erőszak fokozásában látta a lehetőséget a nagyobb figyelem felkeltésére és jobb tárgyalási pozíció elérésére.

Alexis Heraclides, az athéni *Panteion Egyetem* professzora szerint a politikai megoldás egyik útja az lehet, ha a koszovói albánok nem kérdőjelezik meg Jugoszlávia integritását, de az autonómia sérelmekor Koszovónak joga lenne az elszakadásra. Ezt természetesen nemzetközi ellenőrzés kísérelné figyelemmel. Az elszakadást magukban foglaló alternatívák legalább az egyik félnek nem elfogadhatók jelenleg, de ha a maximalista célkitűzések nem változnak, lehet, hogy ez lesz a megoldás. A tárgyalásokhoz szerinte is szükség van a harmadik, nem állami szereplők bevonására. Előbb-utóbb ezekre fog helyeződni a hangsúly, mivel szerinte az elmúlt négy évtizedben a belső problémák fegyveres megoldása nem eredményezett tartós megoldást, lásd Törökország esete a kurdokkal.

A kompromisszumos megoldás lehetőségeit vizsgálva *Theodore Couloumbis* professzor a megfelelő feltételekre, a jutalmak és büntetések helyes adagolására helyezte a hangsúlyt.

Dušan Janjić, a belgrádi *Nemzetiségi Kapcsolatok Fóruma* igazgatója szerint a katonai megoldásokkal az a probléma, hogy tulajdonképpen ez élteti Milošević-et, ürügyet szolgáltatva neki arra, hogy elhalassza a politikai párbeszéd megkezdését bel- és külföldön egyaránt. Szerinte Koszovó jövője egy nemzetközileg felügyelt, speciális státuszú tartomány. Ezt az albánok csak úgy fogják elfogadni, ha a tartomány függetlenségéről népszavazást rendeznek, melynek eredménye nem kétséges. Ez viszont csak abban az esetben nem fog további válságokat okozni, ha addig sikerül megteremteni egy erős és hatékony szubregionális együttműködési szervezetet.

Harriet Hentges, az *United States Institute for Peace* ügyvezető alelnöke szerint a bizalom hiánya nem ad lehetőséget a politikai párbeszédre, így a kompromisszumos rendezésre sem. A függetlenség már említett veszélyei, és a Szerbián belüli valódi autonómia valószínűtlensége miatt szerinte ezért meg kellene fontolni egy nemzetközi protektorátus bevezetését, mely idővel megteremtene a kellő bizalmi alapot és környezetet a tárgyalások rendezéshez. A jelenlegi szerb vezetés számára mindenesetre minden Szerbián belüli demokratikus megoldás veszélyes, mert alááshatja uralmát.

A bemutatott álláspontokat összegezve tehát, a koszovói konfliktus kialakulásának okaként az antidemokratikus jugoszláv politikát, a regionális konfliktusmegelőző mechanizmusok hiányát, a nemzetközi közösség ellentmondásos politikáját és késői reakcióját, a koszovói albán közösség megosztottságát és a koszovói népcsoportok közti alapvető bizalom hiányát jelölték meg.

A konfliktus megoldását és továbbterjedésének megakadályozását egy olyan rendezésben látták, ami egyrészt bevonja a térség államait és elősegíti ezek stabilizációját, másrészt egy néhány éves átmeneti periódus végén — amíg Koszovó Jugoszlávián belül, de nemzetközi ellenőrzés alatt maradna — lehetőséget adna Koszovó egy részének elszakadásához, ill. jugoszláv tagköztársasággá válásához. A részletekben, azaz az átmeneti periódusok hosszában és jellegében, illetve Koszovó végleges státuszát illetően a vélemények azonban korántsem csengenek egybe, ami előrevetíti a jövőbeni konfliktusokat.

A balkáni államok képviselőinek véleménye ugyanakkor tükrözi azt a félelmet is, ami Jugoszlávia további felbomlásához kapcsolódik. Nemcsak ők, de a nyugat-európai és amerikai felszólalók része is a nemzetközi közösséget hibáztatta a jugoszláv válság újbóli fellángolásáért, ugyanakkor a helyzet megoldását is benne látják. A regionális együttműködés gondolata ezért úgy tűnik, hogy csak kiegészítő szerepet kaphat.

Berky Tamás

Eric Hobsbawm–Nenad Popović

LEIPZIGER BUCHPREIS ZUR EUROPÄISCHEN VERSTÄNDIGUNG 1999

Verlag der Buchhandler Vereinigung GmbH, Frankfurt am Main, 1999. 67 o.
A LIPCSEI KÖNYVDÍJ AZ EURÓPAI MEGÉRTÉS JEGYÉBEN

Eric Hobsbawm jól ismert történész nemcsak a magyar történelem iránt érdeklődők, történészek számára, hanem a jóval szélesebb közönség is jól ismeri — noha az utóbbi évtizedben könyveit már alig-alig fordították le (vagy sehogyan sem — bár e folyóirat hasábjain megjelentek róluak az ismertetések.) Most Hobsbawm nagyobb elemző könyvet jelentetett meg a nacionalizmus-

ról, s ezt a német könyvkereskedők szervezete, miután a könyvet németül is kiadták, az év díjával tüntette ki.

A kis könyv több hivatalos személyiség méltatását és Hobsbawmak a díj átadásakor elmondott köszönő beszédét tartalmazza, amely szokásosan nagy történeti áttekintéssel és örök egyetemes áttekintésével a „tegnapi” és a mai bajokra világított rá.

A laudációk sorából külön megemlítenéd Hans Mommsen professzor beszéde (aki néhány évtizeddel korábban még szintén sűrűn szerepelt budapesti történész konferenciákon is). Mommsen vállalta, hogy rövid áttekintést adjon az egybegyűlteknél Hobsbawm életútjáról és nagyon szerteágazó munkásságáról. S Hans Mommsen nem lenne az, aki, ha megmaradt volna egyszerű és száraz ismertetőnek. Mindenképpen tanulságos, hogy aláhúzza: a fiatal Hobsbawm „Marxtól tanult”, miközben soha nem vált szimpla dogmatikus marxistává. Am Mommsen ebben a laudációjában (ez is az írás címe!) korántsem határolódik el Marxtól, hanem éppen azt emeli ki, hogy a gazdasági és társadalmi struktúrák elemzését éppen tőle lehetett jól megtanulni. Ugyancsak meglepőnek tűnhet napjainkban a nagyon elismert német professzor egy másik kiemelése, hogy Hobsbawm minuciózusan jól ismeri a múltat, a 19. századot nagyon érzékeny a jelen bajaira és a jövőt kémleli, arra keres megoldásokat. Van „víziója” és Mommsen azt sem veti a szemére, sőt javára írja, hogy amikor a jövőre nyitó tendenciákra felhívja a figyelmet, akkor Hobsbawm nem elégszik meg azszal, hogy gondolkozik, horrible dictu „ábrándozik”, hanem azt is érzékelteti, hogy mi, avagy melyek lennének a „kívánatos megoldások”. S Mommsen érezhetően azonosul ezzel a felfogással és gyakorlattal.

S ezekután néhány gondolat az ünnepelt beszédből, amelyben megköszönte a kitüntetését. Ez egyben kiegészítheti a nálunk kialakult „Hobsbawm-képet”, s egészen közel hozza hozzánk, hiszen többek között a mi régióink bajairól is beszélt.

A zeneértő Hobsbawm (elemző írásai jelentek meg a jazzről) nem hagyhatta ki Lipszében, ahol a díj átnyújtására sor került, hogy ne Bachhal nyisson, arra emlékeztessen, hogy Bach a világkultúra egyik mindenki által elismert részévé lett — így egyben a népek kölcsönös megértésének szimbóluma is.

A továbbiakban Hobsbawm a történetírók különleges felelősségéről beszélt, mert mint hangsúlyozta — írásaik nyomán mint eső után a gombok, különféle gondolatok, sőt „mítoszok” gyökeresnek meg az emberekben, nemzetekben, amelyek pusztításokra, etnikai tisztogatásokra vezettek Hobsbawm megjegyzi, Nápolyban egy olyan történész konferencián vett részt, amelyen a földközi tengeri közös hagyományok, történelmi vetületét vizsgálták. Ezen a konferencián francia, spanyol, marokkói, tunézai, olasz, görög, török, horvát, szerb és szlovén történészek vettek részt — és jól megértették egymást, és a közös kincseiket méltatták. Hobsbawm ezt a megértést mindjárt szembe is állította „felelős” politikusok ezzel ellentétes magatartásával és érvelési módjával — ami azután elvezetett a jól ismert különféle szörnyűségekhez. Így utalt arra, hogy persze a múltban is voltak német területen maradvá zsidó pogromokhoz vezetett, de hogy az egész zsidóságot akarják kiirtani, azt mégis a 20. század hozta meg. S utalt arra, hogy Bulgáriában, ahol már sok évtized óta békében éltek egymás mellett a bolgárok és törökök, különböző okok folytán az 1960-as években kezdődött meg a törökök kiűzése. Az 1970-es években így következett be Ciprus szétesése. Avagy itt áll előttünk az 1990-es években Jugoszlávia szétesése, a magasra izzott nacionalista gyűlölködés, amely elvezetett az ismert háborúkhoz, a boszniai, majd a koszovói elképzelhetetlen, de valós és még beláthatatlan eseményekhez. S mindebben a történetíróknak megvan a maguk felelőssége és ezzel szembenézve szorgalmazta e beszédeben is Hobsbawm, hogy munkálkodjanak a népek kölcsönös megértése és békéje érdekében.

A dolognak van még két érdekes relevanciája. Hobsbawm új könyvét — mint Hobsbawm elmondta — Soros György támogatásával albánra is lefordították, és persze azért, hogy a szörnyű nacionalizmus, a továbbbő gyilkolás ellen hasson.

Jemnitz János

EMLÉKKÖNYV IMREH ISTVÁN SZÜLETÉSÉNEK NYOLCVANADIK ÉVFORDULÓJÁRA

Szerkesztette Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1999. 680 o.

Imreh István, a rendtartó székely falu történésze 1999. szeptemberében ünnepelte 80. születésnapját. Tanítványai, pályatársai, barátai határon innen s túl, vaskos, közel 700 oldalas tanul-

mánykötettel köszöntötték. Benkő Samu megleghangú köszöntője után, amely az ünnepelt életútját és tudománytörténeti jelentőségét egyaránt kidomborítja, sorakozik a kötet 46 tanulmánya. A szerkesztők az emlékkönyvet a szerzők ábécérendje szerint állították össze, de így is felfedezhetőek a műfaji erővonalak, az egymással témájukban összecsengő írások. Imreh István munkássága előtt tisztelegve, és mintegy történetírói hatását visszatükrözve, az emlékkönyv több, a székelység múltjával foglalkozó, demográfiai, néprajzi, intézmény-, gazdaság- és helytörténeti problémákat feldolgozó cikket tartalmaz. A szerzők közül többen külön is hangot adtak az ünnepelt iránti tiszteletüknek és felidéztek egy-egy vele kapcsolatos élményüket.

A kötetben négy családtörténeti tanulmány szerepel. Szerzőikben korábbi, másirányú kutatásaik során merült fel az igény, hogy az adott család történetének egy szakaszát megismerjék. *Jakó Klára* a moldvai és havasalföldi vajdák magyar nyelvű leveleinek gyűjtése közben figyelt fel a Szalánczy családra. Tanulmányában a családnak az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájában vitt szerepét és havasalföldi érdekeltségeit világítja meg, miközben az eddigi ismereteinknél jóval pontosabb, részletesebb családfát rajzol. *Jakó Zsigmond* az 1467 évi erdélyi lázadás kapcsán kezdett érdeklődni a farnasi Veres család története iránt. A tőle megszokott magas színvonalon és precizitással rajzolja meg a család nemzedékrendjét a közös törzsből való kiszakadástól a 16. század közepéig, benne a család fénykorával, és e fénykor főszereplőinek, Veres Dénesnek és az 1467-ben elbukó Veres Benedeknek portréjával. A Gyulán felnövő *Kósa László*t cikke megírásakor személyes emlékek is inspirálták: A székelyföldről származó, de aztán Gyulán otthonra találó Bodoki család történetét, státusváltásait mutatja be a 17. századtól a 19. század végéig, középpontba állítva a Békés megyei vízrendezésben kulcsszerepet játszó: Bodoki Mihályt s fiait, Károlyt és Lajost. *Wolf Rudolf* Torda városra vonatkozó kutatásai során, a város és Bethlen Miklós közti vitából kiindulva gombolyította fel Bethlen tordai őseit, a családfát egész a 15. század elejéig visszavezetve. Tanulmányát olvasva az embernek az az érzése támad, hogy Wolf Rudolf valószínűleg sokkal alaposabban ismeri Bethlen Miklós őseit, mint maga a kancellár.

Egyházi közösségek életéről, illetve ma már művészettörténeti jelentőségű emlékeikről több tanulmányban olvashatunk. *Benkő Elek* a Bardócon fennmaradt középkori harang olvashatatlanná felíratának megfejtésére vállalkozott. Saját két évtizedes erdélyi harang-kutatásai valamint Kurt Köstner európai ábécé feliratos harang katalógusának tanulságai alapján Benkő Elek arra a következtetésre jutott, hogy a szakirodalom eddigi megállapításaival ellentétben a bardóci harang korábban, a 14. században, valószínűleg Szebenben készült, rajta pedig hiányos és hibás ábécé felírat olvasható. *Kovács András* cikke az aranyosszéki Bágyon unitárius templomának bontásáról készült lelkészi beszámólót közli és egyben elemzi. A bontás során előkerült két 1608-ból ill. 1609-ből származó feliratos kő, egy napóra és több római eredetű dombormű töredék, de a „ritkaságok” közül kétségkívül a legérdekesebb a templom 1338-ból származó építési táblája, amelynek szövegét Kovács Andrásnak sikerült megfejtenie. *Sípos Gábor* munkája egy úttörő vállalkozást, a krasznai presbitérium megszervezését (1748) és a körülötte támadt vihart dolgozza fel. A krasznai eset nemcsak a térségben korainak mondható időpont miatt érdekes, hanem társadalmi újítása miatt is, miszerint a nemeseket és „paraszt rendűeket” egy testületbe szervezte. *Zepezsaner Jenő* Székelyderzs példáján a kastélytemplomok értékörző szerepéről, közösségi életéről értekezik, és közöl több, a helyi unitárius levéltárban fennmaradt rendtartást.

Több cikket olvashatunk a gazdaságtörténet tárgyköréből is. *Buza János* nagyon alapos és részletesen dokumentált tanulmányában a Kassán használatos lengyel ill. lengyel mintára vert pénzék fajtáit, értékét és forgalmát vizsgálta Bethlen Gábor uralkodásának idején. *Pap Ferenc* az 1599–1637 közti kolozsvári marhakereskedelem adatait dolgozta fel a harmincadkönyvek alapján. A bevételek, célpontok, szállítási nehézségek megismerése mellett I. Rákóczi György érdekeltségének feltárása is kutatásainak fontos eredménye. *Pál Judit* tanulmányában a mezőgazdaságnak a székelyföldi városok életében betöltött szerepét elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a mezőgazdaság a 18. században és a 19. század elején önálló és nem árutermelő jellegű volt, a kisebb mezővárosok lakói szinte teljesen a földművelésből éltek. *Szabad György* cikke a fauszatás törvényi szabályozását mutatja be, rövid kora-újkori áttekintés után, elsősorban az 1879. évi erdő-törvény és a vízjogot korszerűsítő 1885. évi törvény alapján. *Niederhauser Emil* a kelet-európai agrártörténeti fejlődés vázlatát rajzolta meg — saját szavait idézve, „madártávlatos szinten” — a két- és háromnyomásos rendszertől szinte napjainkig. *Bereczki András* fejtegetése a 20. század gazdasági válságaival foglalkozik, és keletkezésük okairól a nemzetközi szakirodalomban kialakult véleményeket ismerteti.

A kora újkori Erdély történetéről, a már említetteken kívül, több tanulmány szól. *Demény Lajos*, hű maradványmagához és kutatásaihoz, hat, eddig publikálatlan és részben ismeretlen 1566 és 1575 közötti, Udvarhelyszékre és Háromszékre vonatkozó székely összeírás ismertet. *Kovács Kiss Gyöngy* az 1596-os mezőkeresztesi csatáról ill. az 1798-as kolozsvári tüzvészről kelt tudósítások alapján, a missziliek egy alcsoportját, a „tudósító/eseményközlő levél” fogalmát alkotja meg, külön kitérvé ennek forráskritikai sajátosságaira is. *Magyari András* tanulmánya az 1658 és 1660 közt létrejött, Rákóczi-párti, Habsburg orientációs politikai csoportosulást mutatja be, amelynek fő vezetője Lázár István Csík-Gyergyó- és Kászonszék főkapitánya volt. *Sebestyén Mihály* ifjabb Kemény Jánosnak, a fejedelem unokájának temetését rekonstruálta a temetési rendtartás és családi naplók alapján. *Rácz István* a hajdúszabadság társadalmi összefüggéseiről írt összegző cikkében megállapítja, hogy a hajdúság a magyar társadalom szervezetben a jobbágy és a nemesség közt elhelyezkedő átmeneti réteg, amelynek jogai, privilégiumai Bocskai kiváltságait követve fogalmazódtak meg. *Köpeczi Béla* írása II. Rákóczi Ferenc követének, Klement János Mihálynak sokrétű, sajnos sikertelen diplomáciai tevékenységét mutatja be, amelyet az utrechti béketárgyalásokon Erdély önállóságának elismeretése érdekében folytatott. *Kiss András* tanulmánya egy jogi fogalommal, a tolvajkiáltással foglalkozik. *Kiss András* részletesen tárgyalja magát a szokást, az erre vonatkozó törvényi szabályozást, és ezek változásait, ill. aranyosszéki példák feldolgozásával a helyhatósági szabályokat is. *Vofkori Mária* cikke a székely közigazgatási és jogi intézményrendszer fejlődését s jellemzőit foglalja össze.

Demográfiai és helytörténeti tárgyú írások is szépszámmal olvashatók a kötetben. *Pál-Antal Sándor* Marosszék 1831. évi statisztikai felmérését elemezte, amelynek kérdései az adózók létszáma mellett kitértek társadalmi állapotukra, vallásukra, nemzetiségükre, a falvak tekintetében költségvetésükre, közbiztonsági, oktatási, vallási és egészségügyi helyzetükre. A tanulmány jól áttekinthető, nagyon alapos táblázatokat tartalmaz, de sajnos nyomdatechnikai okokból a kördiagramokat nem lehet használni. *Palkó Attila* cikke a Felső-Maros mente etnikai változásait követi nyomon a honfoglalástól napjainkig. Ismerteti a hármas etnikai tagozódás (magyar-szász-román) kialakulását, majd a román és cigány lakosság megnövekedésének, a szászok és zsidók szinte teljes eltűnésének okait. *Szabó Miklós* a Mezőség földművelő népességének 18–19. századi alakulását taglalja. Vizsgálatai szerint a vidék népességének alakulásában döntő szerepet játszottak a sorozatos pestisjárványok és az éhínség, majd az ezt követő nagyméretű betelepítés, amely a szabadparasztok és a szellérek számának erőteljes növekedését idézte elő. *Kovácsics József* a Millennium jegyében a királykoronázó székváros, Székesfehérvár demográfiai jellemzőit, népességének alakulását, etnikai összetételének változásait mutatja be a honfoglalástól kezdődően. *Hermann Gusztáv Mihály* Oláhfaluról és Zetelakáról, Udvarhelyszék két kiváltságos településéről szóló tanulmányában tárja fel, miért és mikor nyertek e falvak privilégiumokat. Emellett bemutatja azt a harcot is, amelyet a falvak kiváltságai megőrzésért a székkel folytattak. *Kovács Géza* Ugocsa megye parasztságának helyzetét vizsgálja az 1771-es és az 1828-as összeírások alapján. A részletes és alapos táblázatokat felvonultató tanulmány végkövetkeztetése szerint feltűnően nagy aaránytalanság a többi tiszántúli megyéhez képest, Ugocsa parasztsága szegény, a falvak elmaradtak, nagy az elvándorlás. *Orosz István* a sárospataki mezővárosi önkormányzat 1711–1835 közötti történetét, sajátosságait tárgyalja. Levéltári kutatásokra épülő tanulmánya kiter Tokaj-Hegyalja jogszokásaira, elemzi a Sárospatak név alatt együtt élő két mezőváros egymáshoz való viszonyát, a szabadköltözködés lehetőségeit és következményeit, a bírói hatalom alakulását, a városi földek és szőlőhegyek használatának szabályozását.

A kötetből természetesen nem hiányozhat az 1848-as blokk sem. *Spira György* helyenként fanyar humorú, dokumentumokkal is kísért írásában Anton Puchner erdélyrészi főhadparancsnok magára maradásának körülményeit és „öntevékenységre kényszerülésének” eredményét mutatja be. *Egyed Ákos* tanulmánya azt a nehéz és hosszadalmas küzdelmet követi végig, amelynek során a székely határőrendszert felszámolták, és a határőrezredek, elszakadva a General Commandótól, a szabadságharc szolgálatában értek el jelentős győzelmeket. Az 1998 decemberében elhunyt *Nagy György* utolsó, befejezetlen cikke az 1848-as kolozsvári egyetemalapítási terv előzményeit, főszerplőit ismerteti.

A régió új- és legújabb kori történetét tárgyaló írások közül *Cserey Zoltán* a háromszéki faluközösségek és a határőrszervezet együttélésével, egymáshoz való viszonyával, ellentéteivel ismerteti meg az olvasót. *Csucsuj István* Mocsáry Lajos nemzetiségi programját és politikáját vizsgálja fel gondolatébresztő tanulmányában. *Szász Zoltán* munkája a Monarchia Balkán-politikájával szembeni magyar álláspontot, a törökbarát hangulat kialakulásának okait és a parlamenti harcokat elemzi. *Glatz Ferenc* az 1995-ben elhangzott *Trianon évfordulóján* című előadását adta a kötetbe.

Választását meglehangú előszavában indokolta: A beszéd megírása előtti napon több időt töltött Budapesten Imreh Istvánnal, és „az előadáson ott a beszélgetés nyoma.”

A történeti antropológia és a történeti ökológia is képviselteti magát az emlékkönyvben egy-egy írással. *Bárh János* egy 18. századvégi válóperes eset tanúvallatási jegyzőkönyvei alapján vizsgálja a korabeli székely házassági szokásokat, a mátkaságot, esküvést, hitlést, nem hanyagolva el a mindennapi élet tárgyainak, életkörülményeinek leírását sem. *R. Várkonyi Ágnes* tanulmánya a Kárpát-medence 18. századi ökológiai válságát mutatja be, amelynek okai a népességnövekedésben, a tartós aszályban, a korszerűtlen energiaváltásban, az ennek következtében fellépő rohamos erdopusztulásban és a rossz vízgazdálkodási rendszerben gyökereztek.

A kötetben három tudománytörténeti írás is helyet kapott: *Csetri Elek* Körösi Csoma Sándor „erdélyi-székely-magyar” nemzettudatát, a szülőföldhöz való kapcsolatát taglalja. *Miskolczi Ambrus* tanulmánya Eckhardt Sándornak Jules Michelet-ről és történetírásáról kialakított képét ábrázolja, miközben részletesen elemzi Eckhardt szemléletváltásának ideológiai hátterét. *Sas Péter* Herepei János életét, tudós baráti körét, múzeumi tevékenységét, és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum legértékesebb anyagainak 1945. évi pusztulását, ennek előzményeit és hátterét mutatja be, főként az MTA kéziratárában található Herepei, levelezés alapján.

Az emlékkönyv további tanulmányai közül az iskolatörténettel foglalkozók érdeklődésére tarthat számot *Balogh Béla* munkája, amely egy kevésbé ismert és kutatott intézménynek, a máramarosszigeti Református Líceumnak székely származású diákjait vette számba 1682 és 1850 között. A közelmúltban elhunyt, *Bodor András* a principátuskori rabszolgatartásról, a rabszolgák számáról, beszerzési módozatairól, a felszabadításról és a rabszolgatartó szokások változásairól írt tanulmányt. *Benkő Loránd* írásának első fele a székely nemzetségekről készülő nagyobb mű „néhány alapozó megjegyzését” tartalmazza, míg a második részből a nemzetségevek egy prototípusának az *Ecken* ágnevnek előfordulásait, változatait, kapcsolatait ismerhetjük meg. A kötetben román nyelven olvasható még *Camil Mureșanu* esszéje Thomas Jeffersonról és *Simion Retegannak* a balázsfalvi görög katolikus püspökség birtokairól írt tanulmánya.

Az emlékkönyv több korszakot és tudományterületet felölelő írásainak csak vázlatos ismeretetésére vállalkozhatunk, az értékelés az egyes témák kutatóira marad. De azt bátran állíthatjuk, hogy a szerkesztőknek, szerzőknek olyan közös alkotást sikerült létrehozniuk, amely Erdély történetének további kutatásában meghatározó illetve inspiráló lesz, s amely méltó tisztelgés és szép születésnap ajándék.

Horn Ildikó

MESTIANSTVO A OBČIANSKA SPOLOČNOST' NA SLOVENSKU 1900–1989

Academic Electronic Press, Bratislava, 1998. 255 o.

VÁROSI POLGÁRSÁG ÉS POLGÁRI TÁRSADALOM SZLOVÁKIÁBAN 1900–1989

Elena Mannová szerkesztésében jelent meg „Városi polgárság és polgári társadalom Szlovákiában 1900–1989” címmel annak a konferenciának az anyaga, amelyet a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi és Irodalomtudományi Intézete rendezett 1996. október 14–15-én. Ez a tudományos tanácskozás a „Városi polgárság Közép-Európában” projekt keretében az „Ausztria határok nélkül” című kutatási programhoz kapcsolódott. A kötet 19 történész, szociológus, had- és irodalomtörténész, néprajzkutató és jogász előadását tartalmazza korabeli fényképanyaggal gazdagon illusztrálva.

Elena Mannová bevezető tanulmányában a városi polgárság fejlődésének feltételeit vizsgálja a 20. században a mai Szlovákia területén, ahol a századfordulón a lakosságnak több mint kétharmada a mezőgazdaságban dolgozott. Ezekben az arányokban csak az urbanizáció változtathatott volna, melynek alapfeltétele a modernizáció és az iparosítás volt. A Monarchia idején tapasztalható lassú javulás a húszas évekre megszűnt, hiszen ekkor a Slovensko területén lévő vállalatok sorra maradtak alul és szűntek meg a jóval erősebb cseh konkurenciával folytatott egyenlőtlen küzdelemben, újabb gazdasági fellendülés pedig csak a harmincas években következett be a haditermelés miatt. Ekkor a foglalkoztatási arány valamelyest javult ugyan (62%), de a régió még mindig a legelmaradottabb területek közé tartozott mind csehszlovák, mind európai viszonylatban. Döntő változást ezen a téren csak az ötvenes évek hoztak, amikor a hidegháború jegyében megkezdődött az erőltetett

iparosítás, és a mezőgazdaságban dolgozók száma 1950-re 41%-ra, 1970-re pedig 20%-ra csökkent. Sajnos a szocialista típusú urbanizáció a kedvező statisztikai mutatók ellenére, a folyamat megkérdőjelezhetősége, annak erőltetése, valamint az előfeltételek hiánya miatt jövátételten károkat okozva, a városi polgárságnak.

A vizsgált időszakban mindvégig a kisvárosok számbeli túlsúlya dominált az adott régió településtípusai között, és ez a tendencia máig meg is maradt. A harmincas években az ország lakosságának 2/3-a változatlanul 10000 fő alatti kistelepüléseken élt, és mindössze Pozsony és Kassa rendelkezett 100 000 fő feletti lakossággal (1930-tól, illetve 1970-től). Ugyanakkor a 2000 fő alatti kistelepülések jelentik a települések 87,3%-át, noha a lakosságnak mindössze 30,7%-a él csak itt.

A kisvárosok világában már a múlt században kialakultak ugyan a legfontosabb polgári intézmények (pl.: gimnáziumok, egyesületek, színház, sétatér, korzó, sportpályák stb.), de számuk rendkívül alacsony volt, ugyanakkor a falusi életmód bizonyos szokásai (pl.: párválasztási szokások, marhavásár tartása stb.) változatlanul tovább éltek. A polgári értékrend és mentalitás kialakulását, annak elterjedését pedig olyan antikapitalista tényezők gátolták, mint az etatizmus, egalitásra való törekvés, paternalizmus, nepotizmus, klientizmus, szociális konzervativizmus, vallási fundamentalizmus, provincializmus, liberalizmus-ellenesség és antiszemizmus. A helyzet alapvetően a két világháború között sem változott, mivel a legfontosabb pártok, függetlenül attól, hogy centralisták vagy autonomisták voltak, kizárólag agrárorientációt követtek. 1939 és 1948 között a városi polgárság a deportálások és kitelepítések miatt komoly veszteséget, 1948 után pedig teljes vereséget szenvedett, hiszen ez a számban már amúgy is meggyengült réteg állami alkalmazottá vált. Ebben a közegben az általuk képviselt értékrend is teljesen elsikkadt, mivel a városokba nagy számban beözönlő, sokszor a régi városiakok helyére költöző falusi lakosság túlsúlyba kerülve, saját viselkedési normáit és értékrendjét erőltette a településekre.

Szociológiai szempontból a vizsgált időszakban a városi polgárságot alapvetően a kispolgárság dominanciája jellemezte, mely az iparban 1910-ben mintegy 38%-ot jelentett, míg 1930-ban 24%-ot. Ez a réteg nagyon ingatag, állandóan változó, függő helyzetben lévő volt. A különféle politikai fordulatoknak köszönhetően (pl.: árjásítás, beneši dekrétumok stb.) mindig újabb és újabb csoportok léptek a kiszorítottak helyére, azok tulajdonát örökölve. 1948 után egységesen számolták fel ezt a réteget, és 1977-re például a kistermelők aránya 1,8%-ra esett vissza.

Nemzetiségi szempontból a mai Szlovákia területén lévő városokat legnagyobb részt a szlovák-német-magyar etnikai hármasság jellemezte, magyar-német és zsidó dominanciával, míg a szlovákok főleg a kistermelésben játszottak szerepet. A Monarchia széthullása után a csehszlovák állam a maga adminisztratív eszközeivel és a földreformmal javított ezeken az arányokon (pl.: bankszféra, vasút, gépgyártás stb.), de ez az elitváltás csak a cseh, nem pedig a szlovák rétegek térnyerését készítette elő, ráadásul ezek a beavatkozások, illetve a későbbiek a jogbiztonságot és a magántulajdonba vetett bizalmat csökkentették. Az ekkor kialakult cseh elit 1938–39-ben vesztette el vezető szerepét, amikor kénytelen volt visszatérni a cseh és morva területekre, majd 1945 és 1948 között a magyar és német nemzetiségű városi polgárság vesztette el végleg korábban birtokolt pozícióját. 1948 után a városi polgárságot, mint réteget, tekintet nélkül az etnikai hovatartozásra, teljesen felszámolták.

Az a vallási sokszínűség, amely a századelőn jellemezte a területet, mind a mai napig megmaradt, de ezen belül a katolicizmus aránya volt a döntő (70% felett), a szlovák állam pedig eleve katolikusnak deklarálta magát, noha a protestáns elit az első köztársaság alatt jelentős pozíciókkal rendelkezett.

Politikai szempontból a vizsgált időszakot nagyfokú ingatagság és viszonylag rövid, de gyors fejlődési periódusok jellemezték, melyek a politikai fejlemények függvényében változtak. Ezek a töréspontok (1938–39, 1945, 1948, 1968, 1989) nem kedveztek a szerves fejlődésnek, mert ezeket az államhatalom politikai alapon történő közbeavatkozása jellemezte.

Ján Pašiak tanulmányában a városi polgárság és a polgári társadalom kapcsolatát vizsgálta a települések fejlődésének tükrében, ahol a szerző egy különös paradoxont vizsgál ezzel kapcsolatban. A polgári korban ez a réteg létezett, az aránya azonban rendkívül kicsi volt, amikor pedig ez megváltozott, már nem létezett a polgári társadalom.

A városi polgárság a területi közösségek közé tartozik, melyre mint társadalmi rétegre egyfajta tulajdonosi-, műveltségi, élet- és kultúrsvonalon; társadalmi és viselkedési normák jellemzőek, melyeket a gazdasági és társadalmi életben betöltött pozíciói révén gyakorol. Életformájának külső jelei lakóhelye, típusának megválasztásakor, berendezésekor is érvényesültek.

A mai Szlovákia területén élő városi polgárság 20. századi fejlődését vizsgálva, két nagy periódust lehet kiemelni (1910–1930, 1950–1980), amikor az urbanizációs folyamat különösen felgyorsult.

Az első részint az Osztrák-Magyar Monarchia, részint a Csehszlovák Köztársaság időszakára esik, amikor a modernizáció (iparosítás és urbanizáció) folyamata a nyugat-európai mintától eltérően nem kapcsolódott az állam demokratikus fejlődéséhez. A mai Szlovákia területén élő társadalom alapvetően agrárjellegű volt a 20. század legnagyobb részében, és mindössze 1980-ra érte el a városi polgárság aránya a társadalomban az 50%-ot. Ez nemcsak ötven éves elmaradást jelentett a fejlett országokhoz képest, hanem azt is, hogy az itt tapasztaltak sokban eltértek a klasszikus, nyugat-európai urbanizációtól. Ott a folyamat három évszázadon át tartott, melynek során a falusi lakosság új lakóhelyén, egy másik életstílust és gondolkodást felvéve, városi polgárrá vált. A szlovákiai urbanizációnál hiányzott a kellő szocializációs idő, ezért a beköltöző falusi lakosság nem volt képes átállni egy új értékrendre és életformára. Ráadásul a városi polgárság nem a legfontosabb, hanem csak egyik volt a korabeli társadalom modernizációs tényezőinek, számarányát tekintve pedig szűk, marginális rétegének bizonyult. A városok korabeli negatív megítélése is ezt tükrözte a falusi lakosság szemében, minden rossz forrásának (pl.: erkölcsi fertő, az ateizmus fészke stb.).

1910-ben a városi polgárság, 28,4%-os európai átlagával szemben csak a lakosságnak mindössze 10,1%-a élt törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokban. Ilyen város 1910-ben 39 volt a mai Szlovákia területén legalább 1000 lakossal, de közülük törvényhatósági jogúnak csak Pozsony számított. Fejlődésüket a lassú iparosítási és urbanizációs folyamat, valamint az önkormányzati mechanizmus is gátolta.

A Csehszlovák Köztársaság alatt az urbanizációs folyamat felerősödött. A legnagyobb városok (Pozsony, Kassa, Nyitra, Érsekújvár, Nagyszombat, Eperjes, Komárom), és mintegy 41 további településnek 5000 és 20 000 közötti lakossága volt. A városi polgárság növekedése az 1920-as években évi 4,1% volt, és arányuk 1930-ra 22,6%-ra nőtt. Ez a változás nem kapcsolódott a falusi lakosság nagyarányú városba áramlásához. A modernizációs folyamat felgyorsulása a beköltöző cseheknek (pl.: közhivatalnokok, szabadfoglalkozásúak, tanárok, közszolgálati-, postai-, vasúti alkalmazottak, stb. száma növekedésének) és a külföldről visszatelepülőknek volt köszönhető. A belső arányokat a Csehország felé irányuló paraszti migráció, illetve Nyugat-Európába, az USA-ba és Kanadába történő nagyarányú kivándorlás is tovább javította.

A városi polgárság számára az 1938 és 1948 közötti időszak visszacsúszást jelentett. A városi polgárságot az első bécsi döntés, a csehek kiűzése, a zsidók deportálása és az evangélikus értelmiség elbizonytalanodása tovább gyengítette, de a szlovák államban e réteg teljes felszámolása sikertelen volt. A Szlovák Nemzeti Felkelés idején ez a tendencia tovább erősödött, mivel a felkelés bázisát adó népi szervekből a polgárságot fokozatosan kiszorították.

A második periódusban, a hidegháborús készülődés jegyében megkezdődött Szlovákia urbanizációjának terve, vagyis a lakosság beköltöztetése a kiválasztott városokba. Ennek jegyében a lakosság aránya 1950 és 1990 között évi 1,5–2%-ot nőtt, mely időszakban a legerősebb növekedés 1950 és 1960 között volt évi 2,1%-kal. E folyamatnak köszönhetően 1980-ra a városi rétegek aránya először emelkedett 50% fölé, noha Nyugat-Európában a klasszikus ipari urbanizáció folyamata a hatvanas években lényegében befejeződött, és a folyamat már visszajára fordult. Itt ez tovább erősödött, s a folyamat a nyugat-európai mintákhoz viszonyítva nem spontán, hanem erőltetett volt, amit inkább nevezhetünk a lakosság városokba költöztetésének, mint modernizációnak. Ez sokszor politikai célokat is szolgált, mint Pozsony esetében is, ahol a cél a munkásság erősítése volt.

A lakosság összetételét tekintve egyfajta pszeudo-városi polgárság jött létre, melynek felső rétegeihez elsősorban a párt- és államapparátus emberei tartoztak, de ide sorolhatók a meggazdagodott kereskedők és devizaspekulánsok is. Ők általában lakóhelyüket tekintve is elkülönültek a város más lakóitól, mivel a külvárosokban, gyakran természetvédelmi területen épült villanegyedekben éltek.

A lakótelepeken az erőltetett telepítés és a rendkívül nagy népsűrűség szociális, illetve mentális problémák tömkelegét hozta létre. Az itt kialakuló magas munkanélküliségnek és a szociális elidegenedésnek köszönhetően a szociálpatológiás esetek száma is kiugróan megnőtt (pl.: öngyilkosság, fiatalkori bűnözés, stb.).

Lubomir Lipták előadásában a városi polgárság elitjében zajló változásokat elemezte. A korabeli felföldi elit életében 1918 volt a korszakhatár, melynek fő kérdése a régi elit sorsa volt az új államban. Ez a réteg, néhány tradicionális csoportot leszámítva, 1918-ig egyenletesen, különösebb ugrások és krízisek nélkül fejlődött. Az ekkor tapasztalható kivételek valójában nem is válságot

jelentettek, hanem inkább a hagyományos iparágak lehanyaglását, amellyel párhuzamosan együtt járt a régi, tradicionális vezetős csoport eltűnése is. Az elit 1918 előtti szerepének vizsgálatakor három szempontra hívta fel a figyelmet: tulajdoni és gazdasági alapjának megváltozására, társadalmi helyzetének formai kifejeződéseire és homogenizációjára.

Az elit gazdasági alapjának a vizsgálatát a foglalkozás szerinti beosztások és a városi adókönyvek alapján vizsgálta a szerző.

Az elit egyik formai kifejeződése a virilizmus volt, aminek szerepét a dualizmus kori Trencsén példáján keresztül mutatta be.

A politikai pártok vezetőségében betöltött szerep is nagy tekintélyt jelentett, különösen a Deák-, a Függetlenségi- és a Néppárt esetében. Bár a régi hagyományos rétegek vezető szerepe itt is változatlanul érvényesült (pl.: földbirtokosok, nemesség stb.), de az értelmiség és a klérus is felhasználta ezt bázisának szélesítésére, bekapcsolódva a Függetlenségi- és a Néppárt trencsényi szervezetének munkájába.

Bár az etnikai hármasság a városokban a dualizmus alatt is változatlanul megmaradt, de a szlovákok és a németek aránya csökkenést, míg a magyaroké növekedést mutatott. Az elit nemzeti szempontból történő homogenizálódását is ez jellemezte, amit néhány tényező tovább erősített. A megfelelő végzettség jelentősége felértékelődött a polgári korban, a kor műveltségi alapkövetelményévé pedig a középiskola vált, melynek elvégzése a magyarosítás terén fontos szerepet töltött be, noha etnikai és vallási szempontból ezt is a szokásos hármasság jellemezte. A magyar nyelv ugyanakkor a társadalmi, politikai és kulturális élet, illetve ezzel párhuzamosan a felsőbb rétegek kizárólagos nyelvévé vált, melynek elsajátítása az elithez való tartozás alapkövetelménye volt. A német továbbra is fontos szerepet töltött be a gazdasági és társadalmi életben, míg a szlovák az alsóbb néprétegekbe szorult vissza.

1918 nagy változásokat hozott, ami a városi polgárság számára röviden összefoglalva nacionalizációt, demokráciát és szocializációt jelentett.

Az államfordulat után a szlovák nyelv lépett a magyar helyébe, bár a magyar és a német nyelv szerepe több területen és városban változatlanul megmaradt. A városi üléseken gyakran kerültek előtérbe különféle nemzetiségi problémák, hiszen a fordulat után a városokat sokan a magyarok bázisának tartották, amelyeket gyorsan és teljesen el akartak szlovákosítani. Ebben különféle politikai pártok és újonnan alakult egyesületek (pl.: Slovenská liga, Sokol, Národná jednota, légionárius szervezetek stb.) aktív szerepet játszottak, amelyek ugyanolyan erőszakosak és türelmetlenek voltak, különösen a Slovenská liga, mint a háború előtti magyarosítók. Az 1918 előtti elit végleges vereségét politikai téren ugyanakkor nem ezek a szervezetek, hanem a virilizmus eltörlése és az általános választójog bevezetése okozta. Ezt a folyamatot a városokban érdekes módon mégis a kisebb, rendkívül heves, de sokszor csak szimbolikus viták fejezték ki a leglátványosabban (pl.: utcák nevének megváltoztatása, emlékművek eltávolítása, a boltok feliratainak cseréje, „harc” a korzóért és a kávéházakért, ahol állandóan magyarul és németül beszéltek).

A fordulat gazdasági téren is fokozatosan történt. A hatóságok az első időkben meghosszabbították a rendkívüli háborús intézkedések érvényét, de a városi elit gazdasági hatalmának anyagi alapjait ez még nem érintette (pl.: komoly föld- és háztulajdon, érvényes működési engedélyek, jól menő orvosi és ügyvédi praxis stb.). A váltást itt is a földreform okozta, ami új tulajdonosi réteget alakított ki, megtörve nemcsak a megyei nemesség, hanem a komoly földtulajdonnal rendelkező városi elitrétegek hatalmát is.

Az új elitet legfőképpen a Szlovákiába érkező csehek jelentették, akik döntő többségben (kb. 98%-ban) értelmiségi pályákon (ipari-, kereskedelmi-, pénzügyi-, szabadfoglalkozású értelmiségi-, közszolgálati pályák stb.) helyezkedtek el, de a visszatelepülők és a visszaszlovákosodók is jelentős szerephez jutottak.

A kötetben írások olvashatók még többek között a 20. századi szlovák értelmiségről, a zsidók szerepéről a városi társadalomban, az öltözködés- és lakáskultúráról, a testedző- és sportegyesületek társadalmi szerepéről is.

A mű hiánypótló, hiszen a városi polgárság kutatása mind a polgári, mind a szocialista Csehszlovákiában a társadalomtudományok, így a történettudomány és szociológia „mostohagyermekének” számított. A kötet a szlovákiai városi polgárság 20. századi történetének legfontosabb társadalomtudományi összefoglalását jelenti.

Sudeshna Chakravarti

GERMAN RACISM

An Old or New Disease

K. P. Bagacky and Co. Calcutta 1998. 90 o.

A NÉMET RASSZIZMUS

Egy régi vagy új betegség

Izgalmas, sok szempontból tragikus és minden jel szerint egyre fontosabbá váló történeti folyamatokról szól ez a könyv — amiről, ha jól sejtem, a magyar nyelvű történeti irodalom mintha megfeledezett volna (de legalábbis alig érintett). A könyvet egy éles szemű, kritikus hindu történész írta, a calcuttai egyetem angol tanszékének tanára, aki kitűnően beszél az angol mellett a német és a francia nyelvet is. Jelenkori kirándulása, 1991 és 1992-es tanulmányútja során nyelvi ismereteit kiválóan kamatoztathatta, amikor a németországi színes bőrű bevándoroltak körében sokoldalúan tájékozódott helyzetükről, és az írásos források mellett bőségesen élt az „oral history” módszerével is. Végeredményben ez a könyv sok szempontból megrázó, nem egy esetben a nagy és dicsfényvel övezett eseményekről más megvilágításban, ugyanezen események, fordulatok „harmadik oldalát” mutatja be. Végig rákérdez a megdöbbentő események, a színes bőrűekkel szembeni „kilengések okaira”, s erősen elgondolkoztatja olvasóját — végül is ez a szerző egyik fő és nem titkolt szándéka.

A kötet előszavában a szerző elmondja, hogy munkáját 1991–1992-ben írta, de 1994-ben újra hosszabb időt tölthetett Németországban, s a folyamatok nem javultak, sőt. Igaz, a kubai vendégmunkások eltűntek Németországból, de jellemző, hogy míg korábban a szélsőséges rasszista szervezetek, pártok nem juthattak be a parlamentbe — az 1990-es évek végére már ez is bekövetkezett. Mindezt súlyosbítja, — amit a messziről érkezett megfigyelő élesen exponál, — hogy Európának a német újraegyesülés után világossá vált: Németország lett Európa vezető tényezője. Ebben az összefüggésben teszi fel kérdéseit: mi a magyarázata az eklatáns rasszista borzalmaknak, emberek agyonverésének, házak felgyújtásának, olyan fiatalok esetében, akik sok évvel Hitler halála után születtek (sietve hozzátesszi, a rasszizmust nem Hitler találta ki és hozta Németországba), a nyugati, akár a keleti német területeken a sok évtizedes ellentét, vagy legalább is nagyon eltérő neveltetés után.

Chakravarti visszanyúl a „messzi” múltba, az afrikai német gyarmatosítás korába és megrázó részleteket idéz fel a namíbiai, vagy német kelet-afrikai gyarmatok életéből, ahol az 1914 előtti időkből még kegyetlen rabslolgóság „virult” és a német peranyagok archivális adataira támaszkodva vázolja fel egyfelől ezeket a hajmeresztő viszonyokat, másfelől a gazdag német telepesek sokszor ugyanannyira elborzasztó magatartását, gondolkodását is. Feljebb lépve ez áll a polgári és katonai vezetőkre is, akik az első világháború után Afrikából valamennyien tábornokként, ezredesként tértek vissza Németországba, de magukat győzteseknek tartották, s jellemzően, 1918 után a német jobboldal is így ünnepelte a hazatérő magas rangú, rasszista tisztet. Közülük nem egy 1919–1920-ban már a tisztí különítményeseket vezette a hazai német munkások ellen, s útjuk tovább vezetett a náci pártba, hitleri rendszerbe s — mint Chakravarti konkrétan rámutat — 1945 után is számosan megúszták a felelősségre vonást).

Vagyis a gyökerek mélyre nyúlnak, s anélkül, hogy a jelenségeket leegyszerűsítsen, érzékelteti, hogy sokszor nagyon világos folytonossági szálak is megfigyelhetők. Ami pedig a fiatalok körében érzékelhető jelenséget a habár nem tömeges, de nem is elszigetelt, szórványos rasszizmust illeti, hangsúlyozza a szerző, hogy a nálunk is jól ismert „kettős nevelés” ott is megtette a magáét. Vagyis a szülők és nagyszülők átörökítették azt, amit a hindu szerző úgy jellemez, hogy ennek a rossz örökségnek jellegzetes megfogalmazásai így hangoztak: „Végeredményben Hitler nem is volt olyan rossz”, „a zsidók csak azt kapták, amit megérdemeltek” stb.

A háttérhez hozzátartozik, hogy a szerző felidéri: hajdanán, még 1914 előtt feltalálták Németországban, hogy törvényesen tiltsák a színes bőrűekkel való vegyes házasságot. Ennek további, jelenkor-történeti fejezete, hogy mindezt miként élik meg a színes bőrű bevándorlók Németországban. A szerző kitér az 1918 utáni „színes bőrű németek” sorsára — akik persze nem voltak egyenjogúak az országban, hiába születtek német anyától. S megemlíti, hogy a német büszkeségen külön sebet ütött, amikor színes bőrű katonák jelentek meg megszállóként 1918-ban, 1923-ban — de 1945 után is. Ennek is nagy irodalma van.

Rávilágít, hogy a német csoda megtörténtéhez hozzájárult az olcsó színes bőrű bérmunkások beengedése, ám ezek kis gettóba kerültek, és néhány színes bőrű elit-értelmiségit leszámítva, minden megkérdozett, legyen az kurd, török, mozambiki, kubai, indiai vagy bangladesi — vala-

mennyien rasszista bánásmódra panaszkodtak, függetlenül attól, hogy egy-két éve érkeztek, vagy már tíz éve éltek az országban.

„Az érem harmadik oldala” történeteikhez tartozik, hogy aznap, amikor a hírhedt „berlini fal” leomlott, kelet-berlini fiatalok egy csoportja husángokkal felfegyverkezve átrohant Nyugat-Berlinbe, ott szétvert egy kis török vendéglőt a következő kioktató szöveggel: „Mi eddig a tetves szegénységben éltünk mi ti itt jól éltetek. Most majd leckét adunk nektek!” Mindez a szabadság első napján! Chakravarti megjegyzi, a színes bőrűek eleve fenntartással viseltettek Németországban a nagy változások iránt, és mint írja, ebben igazuk is lett.

1991-ben és 1992-ben egész Európában megdöbbenést keltett, amikor egymás után több vendégmunkásokkal teli szállodát, házat gyújtottak fel a „szkinhedek”, a volt nyugati és keleti Németországban egyaránt. A borzalmas rostocki gyújtogatásnak van azonban néhány olyan súlyos árnyoldala, amiről nálunk nem lehetett olvasnia hallani. Ott egy vietnámiak lakta szállodát gyújtottak fel, a rendőrség körülfogta az égő házat — de nem nyújtott segítséget, míg a tömeg tapsolt és éltette a gyújtogatókat. A helyszínre „fehér újságírók” érkeztek, hogy objektíven tájékoztassanak, és maguk is vizsgálatot kezdenek, — ezeket azonban a tömeg részben bekergette a felgyújtott épületbe! Végül is a bennrekedtek csak úgy szabadulhattak (beleértve a „fehéreket” is), hogy a vietnámiak egy csoportja áttörte a kordont. A „dolognak” a parlamentben is volt folytatása, amikor Kohl miniszterelnökként megnyugtatóan kijelentette, hogy „szerencsére nem volt emberáldozat” — amire az egyik újságíró közbekiáltotta: „de ez nem az ön rendőrségének köszönhető!”.

Ezen a ponton Chakravarti idézi néhány felelős rendőrpárancsnok idevágó szegyenletes kijelentését: Volt aki azt mondta, „őket nem azért fizetik, hogy a német lakossággal szembeforduljanak”, mások a kis fizetésre és a nagy veszélyre hivatkoztak. Ám a szerző azt is felidézi, hogy más esetekben ugyanezért a kis fizetésért milyen energikusan léptek fel a színes bőrűek ellen — házkutatások ürügyén, amikor kifejezetten brutális kilengésekre is sor került. Vagyis — mint a könyv egyik alfejezetének címe is hangsúlyozza — ez a rasszizmus az államszervezetet is áthatja. Ennek egy másik jelensége, hogy a gyújtogató szkinhedekkel milyen „kesztyűs kézzel” bánnak, mert hiszen mégis „a mi fiaink”.

A sok ismeretlen és lényeges „epizód” felsorolása, nagyobb és hosszabb történeti trendek érzékeltetése mellett az sem érdektelen, hogy a 19. és 20. századi német történelem fordulójáról miként vélekedik egy calcuttai egyetemi tanár. Megfogalmazásai sokszor nagyon eltérőek a nálunk napjainkban megszokottakétól. Az esetek túlnyomó többségében ismeretei alaposak, értékelései mindenképpen elgondolkodtatóak.

Persze, lehet találni néhány dátum esetében elírást, vagy harmadrendű szereplőknél névelírást, — de hiszen ez még európai szerzőnél is előfordul. Ám kétségtelen, hogy a könyv új rálátást ad évszázadunk, s az annyira ünnepelelt utolsó évtized történéseire. Ha Willy Brandt még élne, akkor az általa annyira hangsúlyozott Észak-Dél kihívás jegyében a szerzőt írásáért méltán lehetne Brandt „érdemrenddel” jutalmazni.

A könyvnek különben van egy rövidke, félig optimista fejezete. Ez a német antifasiszta, antirasszista ellenállásról szól. Ennek többek között 1992 végén az adott lökést, hogy a gyújtogatók során egy török asszonyt két kisleányával halálra égettek. Akkor sokszázezer ember tüntetett az utcákon. Ám a szerző ehhez hozzáfűzi: ez is spontán mozgalom volt, a nagy pártok igazán nem mozdultak meg. Így a folyamatok végét évekkal később is „nyitottnak” tekinti.

Jemnitz János

FEKETE FEHÉR SOROZAT

Ormos Mária

HITLER

Krausz Tamás

SZTÁLIN

Pannonica Kiadó Bp. 1999. 324 o.

Több mint fél évszázada, hogy véget ért a második világháború. Az emberiség eddig legnagyobb pusztítása után a történészeké lett a feladat, hogy kiírják magukból az eseményeket, ele-

mezzék az okokat, és választ keressenek a mértékre. Nagy mértékben elősegítették a tisztánlátást a fokozatosan megnyíló levéltárak, annál is inkább szükség volt erre, mert a háború után megszilárdultak a győztesek diktálta hatalmi struktúrák. Jalta csak 1999-ben, Magyarország, Cseh- és Lengyelország NATO tagságával szűnt meg végérvényesen.

Hitler és Sztálin egy kötetben való szerepeltetését ezek a világpolitikai összefüggések is indokolták. Ormos Mária 177 oldalas „része” nem az első publikációja ebben a témában. Hitler-életrajzának első kiadása 1994-ben, hat évvel ezelőtt jelent meg. A mostani kiadás egy induló sorozat első kötetének része.

Az első világháborút összeomlás követte, és az 1929–33-as gazdasági világválság. Ez az időszak a „klasszikus” diktatúrának kora. A Benelux és a Skandináv országok, Svájc, Franciaország, Nagy-Britannia és Csehszlovákia kimaradt ezekből az államformákból. Magyarország nem hogy a fasizmus, de még a diktatúra fogalmát sem merítette ki 1944-ig.

A polgári demokráciákban nem születtek meg a demokrácia gyakorlásához szükséges feltételek, mert a válság kezeléséhez nem voltak meg a módszerek és tapasztalatok.

Hitler a hatalom megszerzésének ún. parlamentáris formáját gyakorolta, nem volt „menetelés Róma ellen” mint Mussolini esetében, vagy a háború adta szükségállapot kiaknázása más államoknál.

Ugyanakkor a könyvből az is kiderül, mégis csak volt egy alternatíva Németországban, mégpedig a szociáldemokrata és kommunista párt hatalmas szavazói tábora. A Centrum Párt és más polgári pártok nem tudtak döntő befolyást gyakorolni, maradt a baloldal. A Weimari Köztársaságban az SDP és a KPD magatartását a szerző, „reakcióképtelen viselkedésnek” nevezi, mert a KPD vezetősége nem a fasiztákat tette meg ellenségnek, hanem a szociáldemokráciát. A „forradalom” lehetőségének dogmatikus felvetése nem tette lehetővé az események valódi elemzését. A KPD nem szervezett számottevő náciellenes megmozdulást, noha megtehetette volna.

Nagy felelősség terheli a polgári pártokat is, a politikusok naivitását, könnyelműségét nehéz megérteni. A színpadias fellépéséről írta Hitler nem vették elég komolyan. Azt hitték, a náci rendszer „magától összeomlik” egy rövid idő után. (Mindenesetre akkor is érthetetlen, hogy az egyébként monarchista Hindenburg miért egyezett bele a „fecsegő”-nek nevezett Hitler kinevezésébe.)

Persze a náciéknél is volt parlament (a Kroll operában) a többpártrendszer elvben nem szűnt meg, de csak az NSDAP volt képviselve a birodalmi gyűlésben. Nagymértékben csökkent a munkanélküliség a háborús készülődés következtében. A hatalom egyszemélyes, korlátozás nélküli formája is példa lett, amit a kisebb diktátorok az egyenruhától, a demagóg beszédektől kezdve a köszönés formájáig szívesen utánoztak.

Ormos Mária pontos, árnyalatokra is érzékeny elemzésének egyik sarkpontja a náci ellenségképek taglalása. A történelemben voltak erőszakos hatalmi törekvések népcsoportok, társadalmi rétegek ellen, de még soha addig nem tettek meg bűnbaknak egyetlen népet egészében. A zsidóságot faji megkülönböztetéssel, üldözéssel sújtották, s a „végső megoldáshoz” a németeknek nagymértékben kezükre játszott az, hogy a zsidók Madagaszkarra telepítése kudarcba fulladt. A Világbank nem adott kölcsönt a lebonyolításra, Anglia nem tudta nélkülözni a hajóit...

Valószínű ekkor döböntek rá az európai zsidók, hogy sorsuk megpecsételődött; 1941 illetve 1942-től lépett főszereplővé az Endlösung, az ún. végső megoldás az ellenfelek, elsősorban a zsidók fizikai megsemmisítése. Hitler maga soha nem látogatott meg egyetlen táborra sem, de azért tudta mi folyik az országban...

A náci politika alappillérei „a nemzeti igazságtalanságok jóvátetele és a béke fenntartása” volt a két nagy náci hazugság. Hitler politikájában a diplomáciai zsarolástól a fegyveres megszállásig minden eszköz előfordult. A Molotov-Ribbentrop paktum titkos záradékát elhallgatták, majd jó ideig tagadták.

A mai olvasó számára sok más mellett figyelemre méltók a magyar vezetők, a magyarok, és az ország megítélése náci szempontból.

Hitler gyűlölte a királyokat, a trónfosztott, Hollandiában élő II. Vilmost is beleértve, lesújtó véleménye volt Hohenzollern házból származó román királyi családról és a románokról, de szövetségeseit sem tartotta semmire. „Mussolini tekintélye Berlinben nem ért fel Horthy Miklósséval sem” – írja Ormos Mária. A mosolygó Hitler igazi arca 1944-ben a náci megszálláskor lepleződött le.

A Vezér és Kancellár fizikai állapota fokozatosan romlott, a realitás-érzék korábban sem jellemezte különösebben, s ez a háború vége felé még inkább hiányzott belőle. Arra mindenesetre még futotta erejéből, hogy pontosan fel tudta mérni, milyen sors várna rá, ha a szövetségesek kezébe kerülne? Az öngyilkosság megmentette Hitlert attól, hogy szerepeljen Nünbergben — egykori

alárendeltjei előtt — mint vádlott. Halála körülményei máig sem tisztáztak; nem temették, hanem elhamvasztották. — Felmérhetetlen a kár és pusztulás, amit okozott.

Ha már a népek életében okozott károkról beszélünk, a kötet másik „hőse” Joszif Viszário-novics Dzsugasvili (1878–1953) is meglehetősen problematikus egyéniség. A Szovjetunió vezetője országában egy időben hírek, tudósítások, tankönyvek, filmek, plakátok szinte egyedüli főszereplője volt. Maga is megírta az életrajzát, ez a „Rövid életrajz” alcímet viselte, 1952-ből származik. Nagyon sok mű született róla. A közelmúlt emlékezetes könyvsikerei: Edvard Radzinszkij: Sztálin (Európa Bp. 1997) és David Remnick: Lenin sírja (Európa Bp. 1998) című könyve volt. Az előbbiről Krausz Tamás, a jelen kötet Sztálinról szóló részének szerzője azt írja, hogy Radzinszkij moszkvai drámaíró terjedelmes könyvében mindent kész tényként kezel, amit Sztálinról valaha is összehordtak. Isaac Deutschernek 1973-ban, illetve 1990-ben megjelent munkái a különböző pártkongresszusok részletes elemzését tartalmazza, a Sztálin-kép háttérbe szorul.

A politikus élete elválaszthatatlanul összenő a korrallal, egyéni tulajdonságai döntő súllyal esnek latba, — mert ezek esetleg milliók életét befolyásolják. Sztálin (a név acélost, acélembert jelent) — magánéletében szinte csak negatív tulajdonságokkal tűnt ki. „Sajátos lelki terrort alkalmazott munkatársai megnyerése érdekében” — írja Krausz Tamás, s a Szovjetunió szükségleteivel, a hatalmi harc addigi eseménytörténetével magyarázza a terrort. Sűrűn idézi a főtitkár Molotovhoz írott leveleit, ezekből kiderül, hogy Sztálint nem lehet önmagával magyarázni. Az erőviszonyok felmérése, az ellenségkép (újra) megalkotása soha nem látott egyéni hatalomra vezetett, s e vonatkozásban nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy mi volt a történelmi háttér. Amikor Sztálin hatalomra került, a hatalom kérdése már eldőlt a bolsevikok javára. Demokratikus hagyományok nem voltak, parlament nem létezett. Sztálin a hatalmat hat év alatt szerezte meg és 1927–1953-ig gyakorolta. Ez a Szovjetunió történetének része. Egészen másként vetődik fel az egyszemélyi hatalom kérdése a második világháborúban és az azt követő időszakban. Itt már egyértelműen a nagyhatalmi, terjeszkedő politika dominált, amely lehetőséget adott népek érdekeit figyelmen kívül hagyó döntésekre. Lengyelország vagy Csehszlovákia például soha nem volt csatlós, ennek ellenére ugyanaz lett a sorsuk, mint a Hitler oldalán hadba lépő Magyarországnak vagy Romániának.

A náciizmus Németország legyőzése után megszűnt. Európa másik felén a sztálinizmust mindenki a maga valóságában érezhette. A történelem kilépett a kongresszusok lapjairól és valósággá változott. Sztálin, bár voltak tanácsadói, mégis egyszemélyi döntéseket hozott, ezt a jogot (is) fenntartotta magának. Döntései közül néhányat említünk: a mezőgazdaság fejlesztése, a kollektivizálás, az iparosítás iránya és üteme, a hadsereg reformja (vagy reformjai), az ország nemzetközi helyzetének megítélése; egyszóval ezek az egész társadalmi életet súlyosan befolyásoló döntések voltak.

Krausz Tamás Sztálin-életrajzában zavaró tényező, hogy Robert Tucker amerikai újságíró 1973-ban megjelent könyvéből többször idéz, — mindig maximálisan pozitív hangnemben. Ugyanígy tesz Churchill-lel, sőt Dálnoki Miklós Bélával is, aki átállt a szövetségeseihez.

Sztálin világpolitikai megítélése — korában, s egy ideig még halála után is — eléggé ellentmondásos volt. Sokan és sok esetben csak a náciakat leverő, nagyhatalom képviselőjét látták benne, a táborokról (GULAG-okról) akkor még nagyon keveset tudtak.

Ormos Mária, amikor politikai pályájukat összehasonlítja és elemzi, egyúttal rövid lélektani rajzot is készít a két diktátorról. Az alig 16 oldalnyi, tömör, árnyalt, körülményekintően elemző rész összefoglalja és értelmezi, elmélyíti a megállapítások igazságát.

Rozsnyai Jenő

Irene Maver

GLASGOW KÖZPARKJAI ÉS A VÁROS, 1850–1914

*A skót civil társadalom szerepe a város
környezeti politikájának alakulásában*

1872-ben egy napfényes augusztusi napon hatalmas tömeg gyűlt össze egy impozáns szökőkút leleplezése alkalmából a glasgowi Kelvingrove Parkban. A rendezvény szónoka szenvedélyes beszédében annak a reményének adott hangot, hogy a közelmúltban elindult önkormányzati kezdeményezésekre ez az alkalom is ösztönzőleg hat majd és Glasgow egyre zölddebb és egyre jobb levegőjű város lesz.

Kelvingrove, amely a város első önkormányzati parkja volt, nemcsak kísérlet volt egy kis városi oázis megteremtésére, hanem lelki megújulást is képviselt, mivel a 19. sz. elejétől kezdve a Presbiteriánus Egyház erőteljes hatást gyakorolt a skót civil erkölcsre. A század elején élt neves presbiteriánus lelkész-teológus (Dr. Thomas Chalmers) szerint a közszolgálat igen fontos szerepet tölt be a társadalom erkölcsi hanyatlásának megállításában. Ennek megfelelően számos nagy tekintélynek örvendő presbiteriánus lelkész vett részt a város irányításában, s így amellet, hogy a parkok a civil jólét látható bizonyítékává váltak, egyben az erkölcsi újjászületés jelképei is voltak.

1846-ban a középkori Glasgow területe duplájára nőtt, elsősorban déli és nyugati irányban. Ekkoriban azonban még olyan, az egész közösséget érintő ügyekben folytak tárgyalások az önkormányzatban, mint Glasgow vízellátásának megoldása. Ezért természetes, hogy a parkok létesítésének ügye háttérbe szorult. Az 1848/49-es kolerajárvány következtében azonban újra előtérbe került a kérdés, mivel tenni kellett valamit a túl sűrűn beépített, rossz levegőjű, s ezáltal a járványok terjedését igencsak elősegítő, egészségtelen városért. Glasgow keleti negyedében a Clyde folyó partján egy 60 hektáros zöldterület (a Glasgow Green) fenntartása már hosszú ideje nem helyi adókból, hanem egy sajátos skót intézmény, a "Common Good" (amely magában foglalta a város ingatlan és tőkevagyonát, valamint birtokait) segítségével történt. A Glasgow Green a közvetlen közelében elhelyezkedő gyá-

rak és műhelyek tömege miatt nem volt igazán jó levegőjű park, ezért az ekkor tervbe vett West End Parkkal kapcsolatban egyértelmű volt, hogy azt úgy alakítják ki, hogy a környezetét is megőrizték eredeti állapotában. A területet a városi önkormányzat vette meg, hogy megakadályozza a különböző telekspekulációkat. A vételár a vártól magasabb összeget tett ki, ezért ennek kompenzálására a testület a megvett terület egy kis részét értékesítette, s így született meg a város egyik exkluzív lakónegyede. Az 1851-es londoni világiállítás, melynek központi helyszíne a Hyde Park volt, segített eloszlalni azt a még mindig élő gyanút a lakosság körében, hogy a parknak nem sok hasznát látja majd a város közösége. A város kelet-nyugati társadalmi megosztottsága (a keleti részben voltak a munkásnegyedek, a nyugatiban élt a középosztály) a 19. század közepén erősebb volt, mint bármikor. A két jelentős közpark, a Kelvingrove Park (a város nyugati részében) és a Glasgow Green (a város keleti részében) pedig szinte megtestesítője volt ezen ellentéteknek. Az előbbi a város lakóinak lelki és esztétikai ízlését kívánta növelni, míg az utóbbival kapcsolatban sokkal földhöz ragadtabb élményeik voltak az embereknek. A Glasgow Green volt ui. a helyszíne többek között a Szent Iván naphoz kapcsolódó többnapos fesztiválnak, s ezen a munkások nagy tömegei vettek részt. 1857-ben újabb 60 ha földterületet vett az önkormányzat a Clyde folyótól délre a jövőendő Queen Park (Mária, skót királynőről) számára, amelyet a Kelvingrove Park-hoz hasonló stílusban terveztek építeni. A megvásárolt területből egy kis részt itt is a középosztálybelieknek szánt lakónegyed számára adtak el. Mivel a területe jóval a városon kívülre esett, nyilvánvaló, hogy a park és a lakónegyed létesítésének terve egyben a város terjeszkedésének irányát és szándékát is jelezte.

Az önkormányzat célja az volt, hogy átalakítsa a város szerkezetét, beleértve ebbe azt is, hogy megszüntessék a város keleti és nyugati részében elterülő lakónegyedek közötti igen éles ellentétet. Glasgow "úttörő úton járt" egész Angliában, amikor 1866-ban létrehozták a városban a "City Improvement Trust"-ot azzal a céllal, hogy Glasgow legszűfoltabb és legegészségtelenebb központi területeit teljes egészében átalakítsák.

Az európai városokban is folytak hasonló kísérletek, amelyek felkeltették Glasgow város vezetőinek érdeklődését is. 1866-ban a városi tisztviselők egy csoportja a francia fővárosba látogatott tapasztalatcserére. Bár a "City Improvement Trust" tisztában volt vele, hogy nem veheti fel a versenyt III. Napóleon várostervezési sikerével, de Párizs példája nyomán legfontosabb célja a megfelelő légáramlat biztosítása volt a városban. Ennek érdekében szélesebb utakat és utcákat és sok teret terveztek fákkal, bokrokkal. Ezen tervek kidolgozásával párhuzamosan kezdődött meg a város északkeleti részében, egy igen szennyezett levegőjű iparnegyed közelében, az Alexandra Park (a walesi hercegnőről elnevezve) építése, melynek területe 35 ha volt. E parkba már uszodát és golfpályát is terveztek. A park közelében felépült lakónegyed azonban sohasem vált olyan népszerűvé a közeli ipari üzemek miatt, mint a nyugati és déli városrészek lakónegyedei.

Ezután az 1890-es évekig újabb nagyméretű park létesítésére nem került sor. 1891-re létrejött "Nagy-Glasgow" (Greater Glasgow), a korábban a várostól délre és nyugatra fekvő, önálló közigazgatási települések Glasgow-hoz csatolásával. 1892-ben pedig egy újabb 22 hektáros terület megvásárlásával a város északnyugati részén terveztek park létrehozását.

Az 1890-es években megnövekedett a városatyák aktivitása a városi parkok érdekében, melyet elsősorban az angliai városokban tett tanulmányutak és a róluk szóló beszámolók jeleznek. Egyre inkább előtérbe került más angliai városok, valamint London illetve Németország és az Egyesült Államok példája nyomán, hogy a parkokban létesítsenek Természettudományi Múzeumokat, Művészetek Palotáját, stb. azzal a céllal, hogy a szegények művelődési lehetőségeihez jussanak. 1898-ban elkészült a 'Népek Palotája' a Kelvingrove Parkban. Mindezek ellenére nem szűnt meg a régóta meglévő keletnyugati ellentét Glasgowban, mivel a városatyák továbbra is részrehajlók voltak Kelvingrove irányában. Így maradt ez különösen azután, hogy 1888-ban, 1901-ben és 1911-ben is tartanak itt nemzetközi kiállításokat. Az sem változtatott ezen a helyzeten, hogy az 1888-as kiállítás bevételeiből Művészeti Galériát és Múzeumot építettek a következő évtized során a parkban.

A szerző összegzőképpen megállapítja, hogy a városoknak egyrészt azért volt érdeke a parkok létesítése az 1850-es évektől kezdődően, mert a középosztály által lakott negyedek értékét növelte, másrészt meg akarták állítani az iparosodás okozta környezeti károk hatásának terjedését és növelni szerették volna a város lakó-

inak jólétét. Mindemellett szerepet játszottak a parkok kialakításában olyan tényezők is, mint a város közigazgatási határának módosulása vagy a népsűrűség területi elhelyezkedésének változása. Gondosan védtek a tisztviselők a városi önkormányzat jóhírére is, ezért gondosan figyelték az angliai vagy külföldi példákat is. A parkok, s ezáltal a lakókörnyezeti politika egyenrangú kérdéssé vált a 19. századi Glasgow életében olyan a város életét meghatározó problémákkal, mint a víz- és gázszolgáltatás, tömegközlekedés, közbiztonság vagy az egészségügyi ellátás.

Urban History, 25, 3 (1998) 323-347.

N. M.

Colin G. Pooley és Jean Turnbull

AZ OTTHON ÉS A MUNKAHELY VÁLTOZÁSA A VIKTORIÁNUS LONDONBAN

Henry Jacques ingkészítő munkás élete

Otthon és munkahely változó kapcsolata a viktoriánus életviszonyok azon területe, amelyről nagyon keveset tudunk. Általánosan elterjedt felfogás az, hogy akkoriban a legtöbb ember számára szükséges és kényelmes is volt, hogy minél kisebb távolságra legyen otthonától a munkahelye. A szakszervezeti tagok 75%-a még a 19. század utolsó évtizedében sem használta a tömegközlekedési eszközöket munkába járásra. A 20. században, amikor a reálbérek növekedésnek indultak és a tömegközlekedés viszonylag olcsó lett, a munkahelyváltoztatás már jóval kisebb valószínűséggel járt együtt a lakóhely megváltoztatásával pusztán azért, hogy közel legyen egymáshoz a kettő. A munkahely és otthon közelségét az egyén életszakasza és családi állapota is befolyásolta. Az egyedülállók szívesebben laktak ott, ahol dolgoztak (pl. iparos inasként vagy cselédként), míg a családok nők és férfiak nagyobb függetlenségre vágyva önálló otthonot kívántak teremteni maguknak. A tanulmány Henry Jacques életén keresztül mutatja be a viktoriánus korabeli Londonban otthon és munkahely kapcsolatának néhány aspektusát.

A 19. század második felében a londoni metropolis az elővárosokkal együtt kb. 300 km² területű volt, s 1891-ben lakosságszáma már elérte a 4,2 milliót. A 19. században erőteljes társadalmi differenciálódás és szegregáció ment végbe a városban. Az egyes emberek nem londoniként, hanem az egyes városrészek lakóiként azonosították magukat. Henry Jacques főleg a

város északi és keleti (Islington, Mile End, West Ham) negyedeiben lakott. E negyedekben a házak igen sűrűn épültek, a családok nagy része közösen lakott lakásonként vagy házanként egy-egy szobát bérelve. London foglalkozási szerkezete meglehetősen változatosnak mondható: 1861-ben a lakosság 45%-a a nagy várost ellátó kereskedelmi-szolgáltató szektorban dolgozott, 32%-a a gyáriparban, 9%-a a közlekedésben, 6%-a az építőiparban. A gyáriparon belül az egyik legjelentősebb iparág a ruhakészítés volt, amely leginkább kisüzemekben folyt, ahol a munkahelyi körülmények és a fizetések országos szinten is a legnyomorúságosabbak voltak.

Henry Jacques élettörténetét naplójából ismerhetjük meg, amelynek bevezetőjéből megtudhatjuk, hogy szerzője a gyerekeinek és unokáinak szánta azt. Kezdetben még naponta vezette naplóját, a későbbiek során azonban már rövidebben és ritkábban foglalta össze élete legfontosabb eseményeit. Élettörténetét 1901-ben a napló felhasználásával írta meg.

Henry Jacques apja svájci órásmester volt, aki 1828-ban érkezett Londonba és itt nősült. Felesége első gyermekük születésekor meghalt és ezután elvette sógornőjét, akinek második gyermeke lett Jacques. Islingtonban laktak, 6–12 éves koráig iskolába járt, majd kisinasként dolgozott. Egész élete során 21 munkahelye volt és 31-szer költözött másik lakásba, ebből 26-szor azután, hogy 1858-ban, 16 évesen elhelyezkedett egy méteráru kereskedőnél és elköltözött otthonról. 1864-ben megnősült, 1865 és 1888 között 14 gyermeke született.

12 éves koráig ötször költözött családjával a város északi negyedében. A család a fiút órásnak, apja mestersége folytatójának szánta. Anyagi nehézségek miatt azonban nem apja műhelyében kezdett dolgozni, hanem egy óráüvegkészítő mesternél, ahol heti 25–30 pennyért alkalmazták. Szombat esténként heti keresetét kiegészítendő egy sajkészítőnek is segédkezett 7,5 pennyért alkalmanként. Munkába gyalog járt, a munkahelye elég közel volt otthonukhoz. 13 évesen apja üzletében kezdett dolgozni, de egyre kevésbé érdekelte a munka és apja a fiú 16 éves korára belátta, hogy sosem lesz belőle órás. Így került egy méteráru-kereskedő üzletébe, oda, ahol a bátyja dolgozott valamikor. Az állások megszerzésénél egyébként fontosak voltak az ilyen és ehhez hasonló családi kapcsolatok. Sok fiú kezdte Jacqueshoz hasonlóan az életét London keleti negyedében. Inasként mestere hálószobája sarkában aludt és csak vasárnaponként ment haza. Inasideje felét letöltötte már, amikor lopás gyanúja miatt elbocsátották. Ekkor egy kis időre ismét hazaköltözött. Apja próbálta rábe-

szelni az órásmesterségre, de sikertelenül. 1860 és 1864 között 7 állása volt, amelyeket vagy otthagytott, vagy elbocsátották. Így aztán sokat költözött ebben az időben, mert mikor állás nélkül volt, hazaköltözött, egyébként a mestereinél aludt. Mindenesetre fontos volt számára, hogy szüleihez viszonylag közel találjon munkát, és szoros kapcsolatban maradjanak. Segédként már 50 fontot keresett évente, de naponta reggel 8-tól este 10-ig dolgozott. 21 évesen még mindig szigorú időbeosztásban élt és spártai életmódot folytatott: még az ágát is meg kellett osztania munkaadójával a kisinassal. Szabad ideje alig volt, vasárnaponként haza látogatott. A helyi egyházközségben újságokat kézbesített. Ekkoriban ismerte meg jövődöbéli feleségét, akivel 1864-ben házasodtak össze.

A házasság nagyobb felelősséget jelentett Henry számára, egy rendszeres jövedelmet és otthon biztositson felesége és családja számára. Üzleti vállalkozása beindításához az egyik kereskedőház (ahol korábban dolgozott) vezetőjétől kért tanácsot, aki elegendő tőkét ajánlott fel neki ahhoz, hogy saját kis üzletet nyisson megtakarított pénzéből. 150 font kölcsönt kapott 5%-os kamatra. London Mile End negyede lett az otthonuk az elkövetkező 13 évben. Kis üzletének átalakítását, a burkolást és a berendezést maga fejezte be. Az üzletet feleségével együtt vezették, mert így nem kellett segídet fogadni. Henry esküvőjük után hamarosan megbetegedett, s akkor már állapotos felesége ápolta és dolgozott egyedül az üzletben. Felépülése után egy darabig jól mentek az üzleti dolgai, de egy év múlva már komoly anyagi nehézségeik voltak. Újabb kölcsönt kapott, de hamarosan csődbe mentek. Hitelezőjük átvette az üzletet, kifizette az adósságokat, ezentúl azonban Jacques már csak alkalmazottként dolgozhatott az üzletben. Nem sokkal később azonban személyes bútorait kivéve hitelezőjük mindent eladott, ezért 1867 júliusában el kellett költözniük. A következő hónapokban különböző üzletekben dolgozott és közben egy újabb szakmát, az ingvarrást is megtanulta, aminek nagy hasznát vette a későbbiek során. Reggel 6-tól este 9-ig dolgozott, éjjel pedig otthon ingeket varrt.

1865 és 1888 között 14 gyermekük született, tehát mind pénzügyileg, mind a lakás méretét illetően, szükségük volt a változtatásra, hiszen a növekvő család igényei szabták meg a lakás és munkahelyváltás szükségességét. Ráadásul az 1880-as években egy időre még a szülei is hozzájuk költöztek. Növelte a helyigényt az otthon végzett ingvarrás is, ami nélkülözhetetlen keresetkiegészítésnek számított. 1867 és 1907 között 11 különböző házban laktak és 4

különböző munkaadónak dolgozott. 14 évig dolgozott egy üzem főingszabászáként is, ami évi 115 fontot (valamint ebédet és teát) jelentett. Ezek az évek jelentették élete legstabilabb időszakát. Reggel 6.30-kor indult el otthonról és este 7-re ért haza. Otthon továbbra is vállalt munkát. Felesége intézte a megrendeléseket és az ingek elszállítását. A munka mellett nem igen juttott másra idejük és amint naplójából kiderül, csak a betegségek és a gyermekszületek oldották fel időről-időre életük monoton egyhangúságát. 1873-ban már évi 155 fontot keresett munkahelyén, amelyet otthoni munkájával még kiegészített. Ez az összeg viszonylag magasnak számított a korabeli londoni szak- és betanított munkások között, ám ennek ellenére szegénységben éltek és állandóan dolgoztak. Otthoni vállalkozásukban már bedolgozók, azaz náluk szegényebbek is résztvettek.

Az 1870-es évek végén egy még jelentékenyebb és jobban fizető állást kapott Henry. Ekkor elhatározta, hogy elköltözik London egyik külvárosába, családi házas övezetbe. A költözést a jobb anyagi körülmények tették lehetővé, de oka döntően a gyerekek és feleségének egészségi állapota volt. A doktor állandó "vendége" volt a családnak ezidőtájt.

A költözéssel 10 km-re kerültek Henry belvárosi munkahelyétől, s ennek következtében már igénybe kellett vennie a tömegközlekedési eszközöket is, pontosabban az 1870-re elkészült villamos vonalat, amelynek végállomása nem messze volt otthonától és egyenesen a "City"-be vitte. Költözésük idején már 7 gyermekük volt és Henry beteg szülei is velük laktak, akik 1876-ban meg is haltak. Korábbi barátaikkal továbbra is fenntartották a kapcsolatot, hiszen csak kb. 6 km-re kerültek tőlük. Ebben a negyedben az elkövetkező években még ötször költöztek másik házba. 1884-ben visszatért korai életének munkahelyi bizonytalansága, éppen akkor, amikor már 42 évesen egyre kevésbé volt versenyképes a munkaerő piacon. Munkaadójának – akinél már 14 éve dolgozott – üzlete lefelé ívelőben volt és Henry elhatározta, hogy még a teljes csőd előtt megpróbál új munkahelyet találni. Korábbi fizetésével azonos állást sikerült találnia, azonban ennek a cégnek is nehézségei támadtak és Henry is összeütközésbe került egyik munkatársával, ezért újabb munkahely után nézett. Ez lett élete utolsó munkahelye, ahol haláláig, 1907-ig dolgozott. Nagyon meg voltak vele elégedve, ezért még 2 hónapi betegsége után is újra foglalkoztatták, sőt fizetését felemelték, munkakörülményeit javították. Életének utolsó éveiben családjával együtt viszonylagos jólétben élt, de állan-

dóan betegségekkel küszködve (1891-ben feleségének is súlyos tuberkulózisa volt).

Henry Jacques élete tehát bár viszonylagosan sikeresnek mondható, nem volt nehézségek nélküli. Otthonának megválasztásában nem csak jövedelme és munkahelyi kilátásai voltak meghatározóak, hanem a lakás és munkahelye közötti távolság, valamint családjának nagysága és otthon végzett jövedelemkiegészítő tevékenységének helyigénye. Életére hatással volt még családja, az egyházközség, amelyhez tartozott és vágyai életkörülményeinek javítására. Mindazonáltal naplójából világossá válik előttünk, hogy életében nem sok ideje maradt másra, mint a munkára.

Nem sok értelme van azt vizsgálni, hogy mennyire tekinthető tipikusnak a fenti életút. Értéke sokkal inkább abban rejlik, hogy részletesen bemutatja, hogy egy család hogyan próbálta meg munkahelyét és lakáshelyzetét a változó körülményekhez igazítani.

A nagyon gyakori, kis körzeten belüli lakásváltoztatás közös jellemzője volt az embereknek. Angol családtörténeteszek 1690 1750 és 1930 között született ember élettörténetét dolgozták fel ebből a szempontból és adataikból kiderül, hogy a lakásváltoztatók 38%-a ugyanazon a környéken keresett újabb lakást. Az okok is hasonlóak voltak, mint a Jacques család esetében: 1840 és 1919 között 31%-uk a lakáviszonyok, 25%-uk házasságkötés, 23%-uk munkahelyei kapcsolatos változások és 11%-uk családi okok miatt költözött új helyre. Bár a Jacques család az átlagnál több alkalommal költözött élete során (1840 és 1899 között a családtörténeti kutatások alapján egy család átlagosan ötször költözött), életük mégis jól mutatja azt a komplex kapcsolatrendszert (családi körülmények, munkahely és lakás között), amely a városokon belüli migráció előidézője volt. Bár sok minden megváltozott a 20. század során, amióta Henry Jacques megírta élettörténetét, mégis sok hasonló gondal kell a mai családoknak is megküzdeniük életük során, mint pl. a kisvállalkozások tőke- és készpénz hiánya, a multinacionális vállalatoktól (amelyek sokkal inkább a globális gazdaság, mint a helyi emberek érdekeit tartják szem előtt) való függés, a középkorú és idős emberek kiszolgáltatottsága a munkaerőpiacon, vagy az elsősorban nőket érintő stressz, amely a házimunka, gyereknevelés és otthon vállalt munka összeegyeztetési nehézségeiből adódik, valamint a jövedelemmel összhangban álló, de megfelelően tágas otthon előteremtése.

Urban History, 24, 2 (1997) 148–178

Proszkurjakova, N. A.

A PARASZTI FÖLDBANK

(1883–1916)

A tanulmány szerzője az orosz agrárium átalakításának fontos kormányzati financiai politikai eszközét vizsgálja (ami nélkül aligha lehetett polgári agrárfejlődés), ráadásul egy olyan területen, ahol mindössze A. P. Zak 1911-es és V. A. Vdovin 1959-ben írt monográfiái állnak rendelkezésünkre. A Paraszti Földbank tevékenységének – különösen a Sztolipin kori – értékelésére mindeddig rányomták bélyegüket Lenin nézetei pl. a banknak a nemesi földtulajdon elértéktelenedését akadályozó szerepéről. Proszkurjakova szerint itt az ideje, hogy egyes elavult megállapítások félretétele után a kutatók primér források alapján elemezzék a banki kölcsönműveleteknek a magánparaszti földbirtoklásban elfoglalt helyét és a többi jelzálog-hitelintézetekkel való kapcsolatát. A szerző valóban az említett forrásokat (a bank mérlegeit, a hosszú lejáratú hitel statisztikáit, a központi földösszeírásokat és a földtulajdon adásvételéről szóló anyagokat) használja.

Tudnunk kell, hogy az orosz kormányzat a múlt század utolsó évtizedeiben földhitelpolitikájával az egyéb rétegekkel szemben a nemeseket és a parasztokat támogatta és a földtulajdonnak az állami érdekek szerinti újraelosztását próbálta előmozdítani. Amíg a Paraszti Földbanknak 1883-ban az ország európai részén csak 11 részlegé működött, addig 1915-ben az európai és az ázsiai Oroszország 68 kormányágában és 5 kerületében már (részben az 1885-ben létrejött Nemesi Bankkal közös) 52 fiókja funkcionált. Az általa nyújtott kölcsönök lejáratú ideje először huszonnégy és fél évtől 34 évig, 1894-től pedig 13-tól ötvenöt és fél évig terjedt. A folyósított hitel nem múlhatta felül a vásárolt föld értékének 80–90%-át. A bank 7,5–8,5%-os kamattal nyújtott kölcsönt, és a többi jelzálog-hitelintézettől eltérve kizárólag földvételekre a faluközösségeknek, a paraszti társulásoknak és az egyes családfőknek. A hitel felső határát közösségi földhasználatnál 125, míg teljes birtoklás esetén (egy tulajdonosra számítva) 500 rubelben limitálták.

Proszkurjakova a Paraszti Földbank tevékenységében három szakaszt (1883–1895, 1896–1905 és 1906–1916) különít el. Az első két-tőben a kölcsönöket a legkedvezőbb feltételek mellett a faluközösségek és a paraszti társulások kapták, ui. a pénzügyi politika irányítói úgy gondolták, hogy így enyhítik leginkább a földínséget. Az előbbiekkal szemben a bank szabályzatába ugyanakkor még a gazdagparasztok földvásárlását

nehezítő korlátozások is bekerültek. A szerző jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy a földesurak vagy egészben, vagy nagy tételben akarták földjüket értékesíteni, ami még a módos parasztok anyagi lehetőségeit is meghaladta. A bank a kölcsönöket igénybe vevők fizetőképessége biztosítására 1895. évi szabályzatában korlátozásokat vezetett be az elzálogosított földekkel kapcsolatos műveleteknél. Proszkurjakova óv attól, hogy az utóbbiakban „kizsákmányolást” lássunk (mint az a történetírásban elterjedt), hiszen hasonló limitálásokat figyelhetünk meg pl. a Nemesi Bank gyakorlatában is. A törlesztés elmulasztása esetén a bank késedelmi kamatot számított fel, a fizetést azonban igazolt „csapások” miatt elhalaszthatták, s ha ezt követően se javult a helyzet, akkor került sor a föld nyilvános elárverezésére. A kölcsönöket 1906-ig készpénzben folyósították, aminek fedezetét és pénzügyi mechanizmusát a szerző részletesen elemzi.

Proszkurjakova táblázatszerűen mutatja be a szakaszonkénti hitelezés számát, a folyósított összeget és a vásárolt földterület nagyságát (1. táblázat: 69. o.). A jelzáloghitelek száma, összege és az elzálogosított terület %-os aránya azonban 1895-re a Paraszti Földbank jelentősen elmaradt az akkor vezető magán részvénytársasági földbankok, sőt a Nemesi Bank mögött. Az 1880–90-es években a bank kölcsöneinek kétharmada a déli sztyeppéi, az ukrán és a belorusz kormányzóságokra esett. Figyelemre méltó, hogy a paraszti családfők egy portára számítva a legnagyobb vevők és a legpontosabb fizetők voltak (2. tábl.: 69. o.). Az 1895. nov. 27-i új szabályzat bővítette a bank tevékenységi körét. Hitelezhetett földvásárlásra, a parasztok által már megvett területekre és földet vásárolhatott a saját számlájára a parasztságnak történő viszonteladás céljából. A pénzügyi társulat saját tőkéjét olyan földesúri birtokok megszerzésére használta fel, amelyek pl. nagyságuk, a vásárlók körülményei és az ügyletek kemény feltételei miatt a parasztoknak túl nehéznek bizonyultak. A bank a nemesi földek között aszerint válogatott, hogy azok mennyire voltak alkalmasak a parasztságnak való eladásra és a magángazdaságok kialakítására. A Paraszti Földbank 1896 és 1905 között 904,6 ezer gyeszatyina ilyen területet vett meg, aminek 74%-át 1906-ig továbbadta az orosz parasztoknak.

A szakirodalomban továbbra is találkozhatunk olyan nézetekkel, hogy a bank földügyletei hozzájárultak a korabeli magas földárakhoz. A szerző rámutat, hogy a Paraszti Földbanktól alacsonyabb áron juthattak földhöz a földínséggel küzdő parasztok, mint a magánbirtokosoktól. A banknak a földmobilizációban játszott kezdeti szerény részesedése a 19. sz. végére meg-

nőtt. A parasztek rajta keresztül szereztek földjük 48,8%-át. Különösen aktívan tevékenykedett a bank a fekete földes területeken. A pénzintézet múlt század végi kliensei közül kiemelkednek a faluközösségek és a paraszti társulások. Az előbbieket a bank révén jutottak a megszerzett föld 86,9, az utóbbiak pedig 73,3%-ához. (5. tábl.: 72. o.). A sztoliplini reform kezdetéig (1906-ig) a paraszti földterület a banki ügyletek útján 62,4%-al bővült.

1906-tól a Paraszti Földbank tevékenysége szoros kapcsolatban állt a sztoliplini földreformmal. Proszkurjakova körültekintően elemzi az 1906 márciusától 1908 júniusáig a bankra vonatkozó rendeleteket. Ezekből emelnénk ki néhány fontos témakört. 1906-ban a Paraszti Földbank a készpénzes hitelezésről áttért az értékpapírokkal történő ügyletekre. Az utóbbiakkal összefüggésben a szerző rámutat, hogyan védte ki a kormány segítségével a bank a tőzsdei árfolyam csökkenéséből eredő veszteséget. Az 1906. nov. 15-i rendelet értelmében a pénzintézet a paraszti földmagántulajdon kialakításának elősegítésére kölcsönöket adhatott az elzálogosított osztásföldre. 1908-tól a bank csak egyéni tulajdonba adhatta saját földjeit. Proszkurjakova jól látja, hogy a sztoliplini reform előmozdításához a Paraszti Földbanknak megfelelő nagyságú földkészlettel kellett rendelkeznie. Az utóbbi az 1906 és 1908 közötti időszakban, a keleti, délkeleti kormányzóságokban és a központi földművelő körzetben szerzett földek révén, különösen megnőtt. A korabeli földárakra hatott a banknak legnagyobb vevőként való megjelenése és a földpiaci kínálat és kereslet aránya. Előzetes felmérések alapján a Paraszti Földbank a sztoliplini földrendezési elvek megvalósulását segítette elő. 1906 és 1916 között a magánbirtokosoktól vett, az átadott koronabirtokokból és a pontatlanul fizető adósai földjéből a bank 4748,3 ezer gyeszjatyinát mért ki, ami földkészletének 73,7%-át alkotta, (74. o. és a 48. index a 81. oldalon). A magánügyletek éves átlagban 78%-ig nőttek, ami a szerző szerint döntő fordulatot jelentett a paraszti kismagántulajdon irányába. A sztoliplini reform idején az új falusi agrárrend kialakulásában meghatározó szerepet játszottak a bank földkészletéből létrejött paraszti birtokok. Az 1883 és 1915 közötti ügyletek számára, a vásárolt területre és a folyósított kölcsönök összegére lásd a 7. táblázatot (76. o.)! A bank földkészletéből és közreműködésével 1907 és 1915 között 270 ezer tanya és irtásföldű telek alakult ki.

Az egyes parasztkategóriák bank általi földhöz jutását másképp ítéli meg Sz. M. Dubrovskij, P. N. Zirjanov és a szerző. Az utóbbi szerint a Paraszti Földbank a közepes és a nagyobb területtel rendelkező parasztek vásárlá-

sait segítette elő, de azután is megmaradt a kisbirtokok túlsúlya. A bank a hitelintézetek közti elzálogosítási rendszerbe való bekapcsolódásával a földtulajdon mobilizációjának fontos eszköze lett. A 20. sz. elején a Paraszti Földbank főleg a központi fekete földes területen tevékenykedett. 1915-re a földhitelek tekintetében az első helyet foglalta el a jelzálog-hitelintézetek között Oroszországban. Proszkurjakova a banknak a parasztságra nézve kedvezőtlen hitelezési feltételeit azzal enyhíti, hogy a hitelintézet a készpénzben történő folyósítás miatt 1906-ig jelentős veszteséget szenvedett, míg azután a jelzálogkötvényekre való áttéréssel csökkentek a kölcsönfelvevők fizetései is. A parasztság többsége elviselte az utóbbiakat és 1912-13-ban is csupán a kölcsönt igénybe vevők 1%-ánál került sor a föld elárverezésére, noha a világháború előtti objektív okok miatt az adósságok átmenetileg kétségtelenül növekedtek. A történések eddig bíralták a bank és az állami szervek összefonódását. A szerző szerint elferdítették ezeket a kapcsolatokat, pedig állami intézményről lévén szó, törvényszerű és a bank pénzügyi stabilitását biztosító jelenségről beszélhetünk. Az állami finanszírozás megfelel a hitelfelvevők érdekeinek is. A bank zálogfelveleinek árfolyama magasabb volt a részvénytársasági földbankokéinál. A Paraszti Földbank 1917-re az első helyre került az oroszországi jelzálogkötvény-forgalomban.

A szerző tanulmánya végén joggal állapítja meg, hogy a bank az állami jelzálog-hitelintézetek rendszerében fontos elemként funkcionált. Előbbi, különleges helyével elősegíthette a parasztkérdés kormányzati megoldását. A földviszonyok 1880-90-es évekbeli megőrzésének passzív eszközéből fokozatosan – különösen a sztoliplini reform idején – átalakult annak aktív átfarmálójává, mivel jelentős szerepet játszott a paraszti földmagántulajdon meghonosításában. Proszkurjakova azonban maga is utal rá, hogy ez csak a munkálatok kezdete volt, ami nem teljesezhetett ki.

Otyecsesztvennaja Isztorija, 1998. 3. 66-82.

K. J.

Barry M. Doyle

AZ ELIT HATALOM SZERKEZETE A 20. SZÁZAD ELEJÉN NORWICHBAN (1900-1935)

A tanulmány jónéhány, az angol városi elit viselkedésével kapcsolatos hipotézist vizsgál meg. Elsősorban a szabadkőműves páholyok, a gazdasági szervezetek és a házassági kapcsolatok

elemzésével értékeli a középosztály társadalmi egységét, vezető szerepét, közreműködését a városi politikában.

Az angol történészek az elmúlt években sokat tettek azért, hogy feltárják a városok vezetésében szerepet játszó középosztály szerkezetét és szerveződését a 19. században. Szinte valamennyi tanulmány egy lassan fejlődő és társadalmilag igen vegyes elitcsoportot tár elénk, amely a 19. század végére mindinkább eltávolodik városi gyökereitől. Mindazonáltal kevesen fogtak hozzá eddig, hogy alaposan szemügyre vegyék ezt az "eltávolodó" középosztályt a 20. század elején.

A fenti historiográfiai hagyomány két feltételezést is előrevetít a 20. század eleji városi hatalom természetével kapcsolatban. Az egyik szerint 1900 után a társadalmi szervezetek, rokonsági kapcsolatok és üzleti vállalkozások segítségével az angol városi középosztály egyesült, hogy véget vessen a 19. századi polgárságon belüli hagyományos (liberális – konzervatív) ellentétnek. A második feltételezés szerint pedig a városi elit a századforduló után visszavonult vidéki "magányába", feladva társadalmi-politikai vezető szerepét: elhagyta az egyházközségeket, a jótékonyági egyesületeket, elvesztette hitét, hogy képes véghez vinni a városok szükséges modernizálását és átadta a városok feletti uralmát a munkásosztálynak és a kispolgárságnak.

Bár e feltételezések tényeken alapulnak, általános érvényük egyelőre mégis megkérdőjelezhető. A cikk célja az, hogy a város esettanulmánya alapján megvizsgálja, hogy a fenti állítások igazolhatók-e Norwichban. Ennek érdekében a Liberális és Konzervatív Párt politikai elitjét adó középső- és felsőközéposztálybeliek társadalmi, politikai és kulturális világára koncentrálnak a politikai szociológia hagyományos és modern módszereivel egyaránt.

De mennyire volt Norwich fejlődése tipikus a 20. század első harmadában? Norwich, amely valamikor Anglia második legnagyobb városa volt, 1911-re már csak a harmincadik volt 121000 fős lakosságával. Az 1850 körül kezdődő nagy gazdasági fellendülés a városban az egyre rohamosabban fejlődő fogyasztás eredménye volt. Bár export piacait az első világháború következtében szinte teljesen elvesztette, az 1920-as években is stabil gazdasággal rendelkezett: 1927-ben mindössze 2%-os volt a városban a munkanélküliség. Norwich 1927-ig politikailag egységes volt, 1904 és 1945 között 1923 kivételével mindig a liberálisok nyerték a választásokat. A város rövid fejlődéstörténete alapján elmondható, hogy ha néhány szempontból különbözött is a nyugat-közép és észak-nyugati ipar-

vidék városaitól, lényegében hozzájuk hasonló fejlődési tendenciákat mutatott.

A szerző először a házassági mintákat vizsgálta meg. A városi középosztály fejlődésében a házassági és rokonsági kapcsolatokat ugyanolyan fontosságúnak tekintik ma a történészek, mint a hagyományos, földbirtokos elit dinasztikus szövetségeit. A városban a 15 vezető Liberális Párti család 1880 és 1940 között 4 parlamenti képviselőt, 9 polgármestert, 4 seriffet és 7 városi tanácstagot adott. Nagyon zárt világot alkottak, hét család a Kongregacionalista Egyház, három a Baptista, egy a Plymouth Testvérek és négy az Anglikán Egyház tagja volt és valamennyien gazdasági vagy humán értelmiségi pályákon helyezkedtek el. Az 1920-as évek előtt egyetlen példa sem volt arra, hogy a Konzervatív Párthoz tartozó középosztálybeli családdal házasodtak volna, és az 1920-as évek végén megtörtént egyetlen ilyen eset is csak kivételnek tekinthető. A házassági szokások tehát egyáltalán nem támasztják alá a liberális és konzervatív középosztály egyesülését.

A történészek egy része szerint a szabadkőművesség fontos szerepet játszott abban, hogy mind társadalmilag, mind politikailag közelebb hozza egymáshoz a városi középosztály liberális és konzervatív köreit. Azonban egy skóciai esettanulmányon kívül szinte semmit sem tudunk arról, hogy kik és miért csatlakoztak a páholyokhoz a 20. század elején.

Norwichban 6 páholyban kb. 600 tagot tartottak nyilván 1918-ban, akik közül százötvenen voltak ismert politikusok. E százötvenből pedig kb. kétszer annyi volt a Konzervatív Párt támogatója, mint a Liberálisé. A Tory párt hívei egyenletesen oszlottak el a 6 páholyban, a jóval kevesebb liberális azonban meglehetősen egyenlőtlenül. Ennek egyik oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy a páholyok tagsága más-más érdekelttségű volt. Norwich város esetében egyébként nem igazolható a páholyok integráló szerepe, a páholyok sokkal inkább a már fennálló viszonyokat tükrözték. A belépni szándékozókat ugyanis be kellett mutatni az egyes páholyok tagságának, a létszám korlátozott volt, a tagoknak vétőjoga volt a jelöltekkel szemben, tehát nyugodtan állíthatjuk, hogy a páholyok többségében a már létező üzleti, családi és társadalmi kapcsolatokban érdekelt, hasonló gondolkodású embereket találhatunk.

A társadalmi szerkezet vizsgálatához nem elég pusztán a társadalmi jellegű kapcsolatok és szervezetek vizsgálata, ezért B. M. Doyle betekintést nyújt a gazdasági szervezetek világába is. 1910 előtt a gazdasági szervezetek nem voltak különösképpen erősek. Az iparban az építési vál-

lalkozók voltak a legszervezetebbek. Hozzájuk hasonló volt még talán a cipőgyárosok szervezete. Mindkettő hosszú tárgyalásokba bocsátkozott alkalmazottaival a századfordulón, amiből győztesen kikerülve 1910-től már egyeztető bizottságokat működtettek a feszültségek elsimítására, valamint a bérek és munkafeltételek szabályozására.

Az általános gazdasági szervezetek közül a Norfolk és Norwich Traders Association – amelyet az 1870-es években alapítottak – elsősorban a kiskereskedőket tömörítette. 1896-ban jött létre a Kereskedelmi Kamara, amely azon gyáriparosok és kereskedők érdekeit volt hivatva szolgálni, amelyek a többi szervezetből kimaradtak. Azonban eltérően a más angliai városokban is működő hasonló szervezetektől nagyon gyenge volt, mert főleg a város tönkremenőfélben lévő iparágai egyesültek benne (pl. a selyemszövőipar). A helyzet csak 1911 után változik meg és az 1920-as évekre lesz a Kereskedelmi Kamara a norwichi gazdasági élet jelentékeny képviselője. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy az első feltételezés, mely szerint a norwichi középosztály mind társadalmilag, mind politikailag közelebb került egymáshoz, nem igazolható.

A következőkben a szerző a második feltételezés fennállását – a középosztály kivonulását a város politikai életéből – vizsgálta meg. Ennek első lépéseként az egyházi életet és a jótékonyági egyesületeket tanulmányozta. A városban nagyon élénk volt az egyházi élet a 20. század elején. Az egyházak igen széleskörű tevékenységet folytattak ebben az időben: nagylétszámú vasárnapi iskolákat és felnőtt esti iskolákat működtettek, melyeket sokan látogattak. A városközpont egyházközségei nagyon fontos szerepet játszottak a szociális munka terén is. Ezek élén jól ismert liberális családok női tagjai álltak, akik közül az egyik pl. Norwich első női polgármestere lett. Az önkéntes adományok mind az 1920-as, mind az 1930-as években meglehetősen magas összeget tettek ki. Az egyházak által fenntartott szociális alapítványok mellett létezett egy ún. Polgármesteri Munkanélküliségi Alap is, amelyből elsősorban a télvíz idején nyomorgó családokat segítették. Az 1912-es nagy áradás évében pedig hihetetlen nagy összeg halmozódott fel a helyi közösség segítségével a károsultak megsegítésére. A pénzadományok mellett nagymennyiségű élelmiszerről és ruháról is gondoskodtak. 1914-ben sem ért véget a jótékonykodás: az egyházak "kölcsonadták" szociális infrastruktúrális hálózatukat az Országos Segélyalapnak, a Vöröskeresztnek és más hasonló jótékonyági szervezeteknek. Tehát az 1910 előtt létrejött viktoriánus korabeli civil szervezetek nem

szűntek meg, továbbra is meghatározó szerepet játszottak a városokban jelentkező szociális problémák enyhítésében.

Milyen mértékben vonultak ki a középosztály tagjai a város politikai életéből, ha egyáltalán kivonultak? A tanulmány utolsóként erre a kérdésre kereste a választ. Nagyon kevés bizonyítékot talált a szerző arra, hogy a Liberális Párt elit tagjai 1930 előtt felhagytak volna a politizálással. Bár már 1900-tól kezdődően megfigyelhető, hogy a városi önkormányzatban csökken a Liberális Párt képviselőinek száma, ez azonban elsősorban a Liberális Pártnak az országos politikában bekövetkezett gyengülését mutatja, annak következménye.

Berry Doyle szerint tanulmánya azt bizonyítja, hogy túl korán "leírták" a középosztály aktivitását, mert Norwich példája annak bizonyítéka, hogy az 1930-as évek közepéig kitartó élkötelezettséget mutattak mind a liberalizmus eszméje, mind pedig a város iránt. Hogy a norwichiak kivételek voltak-e vagy sem, az a kérdés nyitva marad továbbra is. A két világháború közötti városi középosztály szerkezete és szerepük megítélése még alapos, több városra kiterjedő kutatómunkát igényel.

Urban History, 24, 2 1997. 179–199.

N. M.

James Flint

AZ ANGOL KATOLIKUSOK ÉS A TERVEZETT BRIT-SZOVJET SZÖVETSÉG

Az 1939-es német-szovjet paktumot eléggé nyugtalanul fogadta a világ. Evelyn Waugh 'Sword of Honour' c. a II. világháború idején játszódó regénytrilógiájának hőse, Guy Crouchback azonban másképp gondolkodott, s hogy nem volt egyedül e téren, a szerző tanulmányával ezt szeretné bizonyítani. Az angol katolikusok egy részét sokkal kevésbé rázta meg az a hír, hogy két totalitárius állam szövetségre lép egymással, mint az, hogy Anglia esetleg háborúba lép, ha kell, Szovjet-Oroszország oldalán.

A világ katolikusai úgy néztek Szovjet-Oroszországra, mint az ördög megtestesítőjére azóta, hogy az 1920-as évek elején nyilvánvalóvá vált, hogy a marxista elmélet ateizmusa a bolsevikok államában erőszakos keresztény-ellenes formát öltött. A moszkvai kommunisták nem is igyekeztek hírnevükön javítani sem külföldön, sem odahaza. Az angol katolikus egyház honfi-

társai többségétől eltérően a spanyol polgárháborúban a spanyol nacionalistákkal szimpatizált. A németek Prágába történt bevonulása mind nyilvánvalóbbá tette még a legoptimistábbak számára is egy közelgő Németország elleni háború elkerülhetlenségét. A Memel-vidék német megszállása, a lengyeleknek adott brit garancia és Albánia annektálása Angliát a Szovjet-Oroszországgal való komoly kapcsolatfelvétel irányába terelte. Sokan gondolták úgy, hogy háború esetén szükség lesz Keleten Szovjet-Oroszországra. Chamberlain ennek ellenére sem hajlott a tárgyalások felgyorsítására. Mindhárom népszerű katolikus hetilap (*Universe*, *Catholic Herald*, *Catholic Times*, összesen kb. 200000 példányban jelentek meg) szívesen támogatta a miniszterelnököt. Az angol katolikusok többsége azonban valószínűleg osztotta honfitársai véleményét abban, hogy meg kell szerezni Szovjet-Oroszország segítségét egy esetleges Németország elleni háborúban. A vezető katolikus sajtóorgánumok viszont baklövésnek, sőt egyenesen bűnnek tartottak egy szovjetekkel kötendő szövetséget. A *Catholic Herald* egyik újságírója szerint az angolok nem mocskolhatják be magukat azzal, hogy méltatlan partner oldalán háborúznak. A *Universe* figyelmeztetett, hogy a Canterbury érsek kedvezően ítélte meg azokkal a szovjetekkel kötendő paktumot, akik gyilkos diktatúra árán erőszakolták ki a 'békét' országukban és szünet nélkül azon dolgoznak, hogy más országokban polgárháborút szítsanak. 1939 áprilisának végén egyre erőteljesebbé vált a szovjetekkel való szövetséget ellenzők hangja, amint azt a *Catholic Times* vezércikkének címe is sugallta: "Állítsuk meg az ateista diktatúrával kötendő szövetséget. Katolikusok nem harcolhatnak a szovjetek oldalán!" Az újság felszólította olvasótáborát, hogy írjanak leveleket valamenyny napilapnak és ítéljék el a szövetséget. A jezsuiták lapja, a *Month* szerint a katolikusokat aligha kell emlékeztetni arra, hogy egy ilyen együttműködés veszélyes és nem méltó egy keresztény számára. A *Universe* kifejezésre juttatta egyetértését Lord Halifax külügyminiszterrel, aki azt nyilatkozta, hogy a külpolitika irányítása sem nélkülözheti az erkölcsi megfontolásokat. Westminster érseke, Arthur Hinsley bíboros május elseji magánlevelében megerősítette a külügyminisztert azon véleményében, hogy az erkölcsi megfontolások fontosak, mivel "a Szovjet-Oroszországgal kötendő szövetség lehetősége sok angolt tölt el aggodalommal. Félek, hogy sok hívő lelkiismereti konfliktust él meg hitbeli meggyőződése és a kormányzat iránti lojalitás lehetséges összeütközése miatt." Halifax a másnapi kormányülésen megemlítette az érsek levelét, a-

melyet a miniszterelnök örömmel fogadott, hiszen ő maga is mélységesen bizalmatlan volt Oroszországgal szemben. (Május folyamán még az a kijelentése is elhangzott, hogy inkább lemond, minthogy aláírja az egyezményt.) A hónap végi kormányülésen egy Moszkvával kötendő igen laza megállapodás mellett érvelt csak. A néhány nap múlva Vatikánba látogató brit küldöttségnek azonban még emiatt is 'engesztelő' nyilatkozatot kellett tennie: "Öfelsége kormánya pusztán egy védelmi egyezményt köt a szovjet kormánnyal meghatározott feltételek mellett és adott időszakra, amely semmiféle ideológiai egységet vagy szövetséget nem jelent. Célja egyedül az, hogy segítséget adjon függetlenségük megőrzése érdekében Európa kisebb államainak."

Egy neves író és megtért katolikus, Arnold Lunn hatalmas szópárbajt robbantott ki a *The Tablet* és más katolikus lapok hasábjain. Cikkét a következőképpen zárta: "egy nemzet, amely létért küzd, ott kell segítséget keresen, ahol tud, tekintet nélkül vallási, politikai vagy ideológiai szimpatiajára." Volt, aki nála is tovább ment: "ha Franco megtehethe, hogy dicső kereszteshadjáratában egy hitehagyott katolikkussal (Hitlerrel) szövetkezzen, akinek a hit iránti gyűlölete ugyanakkora, mint a vörösök iránti gyűlölete, akkor mi is szövethetünk Sztálinnal." Más vélemények azonban elfogadhatatlannak tartották, hogy "az emberek birtokaik védelmére tolvajokkal, életük védelmére pedig gyilkosokkal működjenek együtt." A német ideológia ui. nem fertőzte meg Francot, állították, a német csapatok az anarchia felszámolását segítették, míg az oroszok nem csinálnak tikit abból, hogy rendszerüket az egész világra exportálni akarják. Az ellenkező véleményen lévők a következőképpen válaszoltak: "van-e okunk feltételezni, hogy az angolok könnyebben befolyásolhatók, mint a spanyolok?" A *Catholic Times* szerint Oroszország egy egyedülállóan bűnös hatalom, mely a forradalom és rombolás mellett kötelezte el magát, ezért keresztény államok nem működhetnek együtt vele: "Ne fogd meg a kezét, melyet barátság nyújtának, mert az Júdás keze." Arnold Lunn, a heves vita kirobantója annak a prófétai véleményének is hangot adott, hogy nincs ínyére a szovjetekkel kötendő egyezmény, de ez még mindig nem túl magas ár azért, hogy elkerüljék a német-országi szövetség létrejöttét és ezzel a katolikus Lengyelország újabb felosztását.

Az augusztus 23-án Moszkvában aláírt Ribbentrop-Molotov paktum természetesen óriási visszhangot váltott ki az angol katolikus sajtóban, amely egyértelműen kifejezte megkönnyebbülését, amiért sem Anglia, sem a nyugati világ nem kompromittálta magát a szovjetekkel.

Lengyelország szeptember 17-iki szovjet lerohanása után a *Month* a következőket írta: "Németország, amely az Antikomintern Paktum létrehozója, a szovjet terror kezébe adta egy katolikus ország több, mint felét. Ez az egyik legszörnyűbb bűntett, amit valaha vallás és civilizáció ellen elkövettek." A jezsuiták lapja így jellemezte a történeteket: "két hadsereg, a Vörös Ördög és a Barna Ördög hadserege közeledik egymás felé. Az előzőről régóta tudjuk, hogy gonosz, istentelen és embertelen, az utóbbi eddig rejtegette magát és kezdetben a Vörös Ördög elleni bajnokként lépett fel. A technika kezdettől fogva azonos mindkettőnél, most már a lélek is ugyanaz. A bolsevikok és a nácik vértestvérek; a vér pedig a meggyilkolt lengyeleké." A *Dublin Review* új szerkesztője, Christopher Dawson művelődéstörténész 1940 júliusában a következőket írta: "Európának mindkét szélsőség (baloldali és jobboldali) ellensége. [Európa] kétfrontos harcot vív ellenségei ellen, amelyek együttműködnek az európai civilizáció lerombolásában."

A szerző tanulmánya végén megállapítja, hogy a katolikusoknak a kommunista Oroszországgal szembeni ellenségessége csak igen periférikus hatással volt a brit politika alakulására 1939-ben. Sem a katolikusok, sem a brit kormány nem bízott Sztálin szavahihetőségében. A kor-

mány is úgy gondolta, hogy még a katonai szükség sem igazolhat egy háborút a szovjetek oldalán. Ezért volt nagy megkönnyebbülés, amikor napvilágra került a Molotov-Ribbentrop-paktum.

Az évek előrehaladtával lehullottak az álcák és Evelyn Waugh regényének főhőse is kiábrándult a hazája és saját maga által kötött kompromisszumokból, amelyeket a túlélés érdekében tettek. A számtalan áldozat egyike így panaszkodott neki a regényben: "Túl egyszerű azt mondani, hogy a nácik háborút akarták. Úgy tűnik számomra, hogy mindenhol akarták, mindenhol halálosan vágytak a háborúra. Még a jó emberek is azt gondolták, hogy saját becsületüket csak egy háborúval védhetik meg. Angliában senki sem volt ilyen?" Guy Crouchback csak ennyit tudott felelni: "Isten bocsássa meg nekem, én is egyike voltam."

Journal of Ecclesiastical History, vol. 48. No. 3. July 1997. 468–484.

N. M.

A folyóiratszemplét összeállította: *Kurunczi Jenő* (K. J.) és *Nagy Mariann* (N. M.).

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES — *François Boulet*, Les délégations des états „vaincus” et l’opinion française face aux traités de paix de Versailles, Saint-Germain, Neuilly, Trianon et Sèvres (1919–1920) — *Loránt Tilkovszky*, Intégration territoriale et autonomie territoriale. Le plan d’autonomie „de la Haute-Hongrie slovaque” du gouvernement hongrois établi en 1920 — COMMUNICATIONS — *Gergely Sallai*, Les antécédents diplomatiques et politiques de la première décision de Vienne — *László Csosz*, „Sans vigilance des intérêts chrétiens civils”. Etablissement de ghetto à Szolnok — *Szabolcs Szita*, Ebensee. Dans le camp inférieur de Mauthausen — PETITS ARTICLES — *Gyula Tóth*, Árpád Markó — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE

CONTENTS

STUDIES — *François Boulet*: The Delegations of the Defeated States and French Public Opinion in the Mirror of the Peace Treaties of Versailles, Saint-Germain, Neuilly, Trianon and Sevres (1919–1920) — *Tilkovszky Loránt*: Territorial Integrity and Territorial Autonomy. The Autonomy Plan of the Hungarian Government for the Slovaks of Upper Hungary in 1920. — ARTICLES — *Sallai Gergely*: The Road to the First Decision of Vienna. Diplomatic and Political History — *Cosz László*: “Without Prejudice to Christian Civic Values”. Ghetto-building in Szolnok — *Szita Szabolcs*: Ebensee. Forced Labour of Hungarian Deportees in Mauthausen’s auxiliary camp — SHORTER ARTICLES — *Tóth Gyula*: Markó Árpád — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039–8098

Következő számaink tartalmából

Bur Márta: A katolikus bolgárok szerepéről Havasföld Erdély és a Bánság gazdasági életében (17–18. század)

Hoffmann Tamás: Domus lignea – Domus lapidea (Vázlat a középkori házakról és az erdőkről Európában)

Borián Elréd: Lippay érsek és Zrínyi Miklós politikai vitája a jezsuita történetíró Kazy Ferenc alapján

Szommer Gábor: Angol-holland versengés Japánban (1613–1623)

Tóth István György: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltság misszióban

E számunk munkatársai

Berky Tamás, egyetemi hallgató (Károli Gáspár Református Egyetem, BTK, Budapest) — *François Boulet*, egyetemi tanár (Saint-Germain, Franciaország) — *Csósz László* egyetemi hallgató (Közép-Európai Egyetem, Budapest) — *Horn Ildikó* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) — *Janek István* tudományos munkatárs (MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest) — *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) — *Kurunczi Jenő* főiskolai docens (Tessedik Sámuel Főiskola, Körös Főiskolai Kar, Békéscsaba) — *Nagy Mariann* egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem, BTK, Pécs) — *Ronkócs Attila* PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Budapest) — *Rozsnyai Jenő* könyvtáros, (Szegedi Tudományegyetem, BTK, Szeged) — *Sallai Gergely* egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Piliscsaba) — *Szita Szabolcs* kandidátus, tudományos főmunkatárs (Nyugat-Magyarországi Egyetem, Sopron) — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) — *Tóth Gyula* történész (Budapest) — *Vesztrócy Zsolt* történész (Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balról zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kézirátán; ha a kézirato javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. *(A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)*

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyes adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamáció elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónappal régebbi.

5. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj évre: 1500,-Ft
Egy szám ára: 250,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

- Tóth István György: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban
- Gebei Sándor: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében
- Szommer Gábor: Angol-holland kereskedelmi versengés Japánban (1613–1632)
- Buza János: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza
- Borián Elréd: Lippay érsek és Zrínyi Miklós politikai vitája a jezsuita történetíró Kazy Ferenc alapján
- Hoffmann Tamás: Parasztházak – kőfalakkal (Európai vázlat az erdők fogyásáról)

Kötelező

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
134. ÉVFOLYAM 2000. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÓGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Tóth István György*: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban 747
Gebei Sándor: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében 801

KÖZLEMÉNYEK

- Szommer Gábor*: Angol-holland kereskedelmi versengés Japánban (1613-1632) 849
Buza János: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza 881
Borián Elréd: Lippay érsek és Zrínyi Miklós politikai vitája a jezsuita történetíró Kazy Ferenc alapján 913
Bur Márta: A katolikus bolgárok szerepéről Havasalföld, Erdély és a Bánság gazdasági életében (17-18. század) 933

MŰHELY

- Hoffmann Tamás*: Parasztházak – kőfalakkal (Európai vázlat az erdők fogyásáról) 951

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Hoffmann István, Rácz Anita, Tóth Valéria*: Helytörténeti adatok a korai ómagyar korból (Ism.: *Tulok Péter*) 1005

<i>Hans Werner Goetz: Geschitsschreibung und Geschichtsbewußtsein im hohen Mittelalter</i> (Ism.: <i>Veszprémy László</i>)	1006
<i>Christopher Duhamelle: L'héritage collectif: la noblesse d'église rhénane, 17e-18e siècles</i> (Ism.: <i>Sahin-Tóth Péter</i>)	1008
Haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848-1849-ben. (Ism.: <i>Fazekas Csaba</i>)	1013
Három érdekes munka Bosznia-Hercegovináról (Ism.: <i>Nyomárkay István</i>)	1016
<i>Anderle Ádám: Latin Amerika története</i> (Ism.: <i>Rákóczi István</i>)	1018
<i>Lynn Foster: Mexikó története</i> (Ism.: <i>Rozsnyai Jenő</i>)	1020
A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948-1956. (Ism.: <i>Palasik Mária</i>)	1022
Kutatási füzetek (Ism.: <i>Lengvári István</i>)	1024

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

Tóth István György

SZENT FERENC KÖVETŐI VAGY A SZULTÁN KATONÁI?

Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban

1634. márciusában¹ a mohácsi plébános, Don Simone Matkovich a baranyai Hercegszöllősről kelt levelében azt írta Rómába, hogy a bosnyák ferences barátok, amikor „feldíszített lovakon, skarlátvörös ruhában járnak Törökországot (azaz a hódoltságot), inkább tűnnek a szultán katonáinak, mint Szent Ferenc követőinek.”² (Don Simone nem volt vádolható nemzeti elfogultsággal ezen ferencesek irányában, hiszen maga is bosnyák volt, bár nem ferencesként, hanem világi papként missziózott két évtizeden át a hódoltságban.)³ Az itáliai ferences kolostorok-

¹ A tanulmány az OTKA T 23409. sz. pályázata támogatásával készült. Itt mondok hálás köszönetet Fazekas István, Hiller István, Pálffy Géza, Borsódi Csaba, E. Kovács Péter és Zorán Velagić baráti tanácsaiért. Külön hálával tartozom Snježana Š-nek (Sarajevo), aki révén a boszniai ferences kolostorok könyvtáraiból a polgárháborús időkben is kaptam anyagokat. A kutatást az itáliai és horvátországi kolostori levéltárakban Joseph Wood és Marijan Žugaj ferences levéltárosok segítették, ezt itt is köszönöm.

² APF (=Archivio storico di Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Róma), SOCG (= Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali) Vol. 394. Fol. 374. Kiadása: *Sávai János-Pintér Gábor: Ex tabulario Romano Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Szeged 1993. 264–265.*, igen sok hibával, a szöveget teljesen félreértő regesztával. A kötet a dátumot (Hercegszöllősen = In Sulus) és a szöveg utolsó sorát (seguaci del San Francesco) tévesen egybeolvasva, „San Francesco ab Insulis, 1634. március 4.” dátummal közölte a levelet. Vö. *Tóth István György: Egy hódoltsági plébános panasza a jezsuiták, a ferencesek és Róma ellen. Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János Bp. 107–112. Benda Kálmán–Tóth István György: A jezsuiták mecsetje. (Égy forráskiadvány margójára). Budapesti Könyvszemle (BUKSZ) 1994/1. 20–25. A bosnyák ferencesek neveit a római forrásokban leggyakrabban előforduló olasz alakjukban közlöm, így könnyen visszakereshetőek a forrásokban. Az itt előforduló szerzetesek egy részének nem is ismerjük a horvát névalakját, máskor pedig ez rendkívül eltér a levelekben szereplő olasz formától, illetőleg számos, igen eltérő névalakot is használtak. A készülő forráskiadás jegyzeteiben természetesen megadom valamennyi horvát, olasz, latin és — mert ilyen is gyakran van — magyar névalakot.*

³ A bosnyák ferencesekre a legalapvetőbb források máig megkerülhetetlen gyűjteménye: *Eusebius Fermendžin: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. Zagrabiae 1892.* (= Acta Bosnae). Uő: *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis Sancti Francisci Seraphici. Starine JAZU (Zagreb) 1890.* Régi, de máig alapvető monográfiák: *Mijo Vjenceslav Batinić: Djelovanje Franjevača u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka. II. Zagreb 1883. Julijan Jelenić: Kultura i bosanski franjevci. I–II. Sarajevo 1912–1915.* különösen 183–256. (modern reprint kiadásban is, Ua. Sarajevo 1990.). Schematismus provinciae ordinis fratrum minorum Bosnae Argentinae. Romae 1963. 11–15. Bosnyák ferencesek jelentései Magyarországról és Erdélyről: *István György Tóth: Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707. Budapest–Roma 1994.* (=Relationes) 79–101. 177–182. A temesközi misszióról német tanulmány és forráskiadás: *Krista Zach: Die bosnische Franziskanermission des 17. Jh. im südöstlichen Niederungarn. München 1979. 1–73.* tanulmány és 75–153. forrásközlés. A magyar szakirodalomban összefoglalás: *Galla Ferenc: Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Bp. 1940. 18–28. 73–84.* Vö. *Uő: Ferences missziók a királyságban és Erdélyben c. kéziratok műve (Fazekas István gondozásában). A bosnyák rendtartományról: Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Bp. 1924. 331–384.* A bosnyák ferencesek hódoltsági működésének legújabb, tömör összefoglalása:

ban sürgölődő, barnacsuhás, sarus koldulórendi szerzetesekhez szokott püspököket és papokat minden bizonnal megdöbbenette az élénkvoros ruhában, lóháton, állig felfegyverkezve a török katonák élén haladó ferences barátok látványa.⁴

Nem írt több szimpátiával a bosnyák ferencesekről a közeli Belgrádból négy évvel később egy másik világi pap misszionárius, Don Pietro Sabbatini sem, aki a dalmáciai Zára (Zadar) városából érkezett a Szerémségbe, ahol élete végéig áldozatosan térített. A bosnyák ferencesek — panaszolta kétségbeesetten Sabbatini — a török katonák segítségével állandóan üldözik a világi papokat, nem sokkal korábban őt magát is majdnem megölték. Szerencsére a Nijemci faluban lakó janicsárok a falu egész lakosságával együtt felkeltek és (két másik pappal együtt, akiket ugyanaznap fogtak el a saját templomaikban), kiszabadították Sabbatinit a szandzsákbég kezei közül, – csak azért nem lett véres harc a dologból, mert a szandzsákbégnek nem volt túl sok embere. Mind a bosnyák ferences szerzetesek, mind pedig ellenfeleik, a világi pap plébánosok a török katonaságra támaszkodtak, az egyházjogi vitát az döntötte el, hogy a ferenceseket pártfogoló szandzsákbég — kétségtelenül magasabb rangja ellenére — kevesebb katonával rendelkezett a helyszínen, mint a plébánosok emberei, a helyben lakó janicsárok. A török katonák élén, írta Sabbatini, a boszniai Gradovár kolostorából származó ferences szerzetes,

---

Szakály Ferenc: Az iszlám északkeleti védőbástyája. Bosznia a 16–17. századi oszmán és magyar történelemben. História XVII. (1995). 1. 7–10. (Lásd ugyanitt, a História Bosznia-számában *Engel Pál:* A középkori Bosznia 3–6. és *Niederhauser Emil:* A nemzeti megújulás kora. 11–13. és *Tóth I. Gy.:* Misszionáriusok Magyarországon. Uo. 23–25.). A bosnyák ferencesek közül kikerülő püspökök: *Vanyó Tihamér:* Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649–1673. Levéltári közlemények 1971. 323–337. *Úó:* A hazai hódoltság vatikáni források tükrében. Vigília 38 (1973) 88–97. *Borsa Iván–Tóth István György:* Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól. 1651–1658. Levéltári Közlemények 1989. 83–142. *Tóth I. Gy.:* Egy bosnyák missziópüspök térítőútjai a hódoltságban. Matteo Benlich belgrádi püspök levelei Rómába 1653–1673. Levéltári Közlemények. 70 (1999) 1–2. 107–142. *Hodinka Antal:* Tanulmányok a bosnyák–djakovári püspökség történetéből. Bp. 1898., függelékében közli Francesco Balichevich boszniai püspök egyházlátogatását: 103–113. *Tóth István György:* Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582) Történelmi Szemle 1997/3–4. 447–472. *Vö. Molnár Antal:* Scardonai püspökök „ad limina” jelentései (1624–1648). Fons 1994. 175–314. *Úó:* Jezsuiták a hódolt Pécsen (1612–1686). In: Pécs a törökkorban. Szerk.: Szakály Ferenc. Pécs 1999. 171–264. Marco Jačov Rómában élő dalmát történész munkái: *Marco Jačov (Marko Jacsov):* Szpizsi Kongregacije za Propagandu Vere u Rimu o Srbima 1622–1644. I. Beograd 1986. 59–104. (Szerb címe ellenére olasz nyelvű forráskiadvány). *Úó:* I Balcani tra impero Ottomano e potenze europee (sec. XVI e XVII). Cosenza 1997. 157–160. *Úó:* Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669). Roma 1992. I. 619–670.

⁴ A horvátországi és boszniai szakirodalom és az emigráns horvát ferences történészek legfontosabb művei a bosnyák ferencesekről: Franjo među Hrvatima. Zbornik radova franjevačkih zajednica u prigodi 750. obljetnice smrti sv. Franje Asiskoga. Zagreb 1976., *Anto Slavko Kovačić:* Biobibliografija franjevača Bosne Srebrene. Sarajevo 1991. *Josip Buturac:* Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja. Zagreb 1970. (a magyarországi hódoltságban működő bosnyák ferencesek legjobb feldolgozása). *Ivan Stražemanac:* Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene. Zagreb 1993. (horvát címe ellenére latin nyelvű munka), 403. 410. *Petrus Čapkin:* De organisatione curae pastoralis Franciscanorum apud Croatorum gentem. Sibenici 1940. *Jovan Radonić:* Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka. Beograd 1950. *Srećko M. Džaja:* Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804. München 1984. (alapvető monográfia egy boszniai ferencesből világi professzorá lett történész tollából). *Juraj Božithković:* Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala (1339–1735). Beograd 1935. *Dominić Mandić:* Franjevačka Bosna. Rim (Roma) 1968. *Emanuel F. Hoško:* Djelovanje franjevača Bosne Srebrene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI i XVII stoljeća. In: Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine. Sarajevo 1979. (Analecta Croatica Christiana XVI.) 112–114. *Julijan Jelenić:* Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevača (1437–1878) Starine JAZU 36 (1918) 81–162.

Fra Nicolò Pelichi haladt, vörös ruhában, puskával a hátán, ezt a barátot maga a gradovári gvárdián küldte a világi papok elfogatására. Ezzel egy időben támadtak a török katonák Vukováron egy másik dalmáciai származású világi papra, a raguzai Don Nicolò Butchira, akinek a szandzsákbég emberei már többször kifosztották a házát, még a ruháit is elvették, ezért titokban és parasztruhában kereste fel Sabbatinit. Ezeket a török katonákat is egy bosnyák ferences, Fra Marco vezette.⁵

Hasonló hangnemben írt a magyarországi török hódoltságban működő bosnyák ferencesekről a Belgrádban székelő szendrői püspök, a raguzai származású Alberto Rengjich is, aki pedig nemcsak ugyanúgy horvátul beszélt, mint a bosnyák ferencesek, de ráadásul ő is ferences volt, sőt a ferences rendnek ugyanahhoz az obszerváns ágához tartozott, mint a boszniai barátok. A bosnyák ferencesek, panaszkodott Rengjich a római kardinálisoknak, a helyi török hatóságokra támaszkodnak és állandóan akadályozzák őt, az illetékes püspököt abban, hogy egyházlátogatást végezzen. Az egyik bosnyák barát, Andrea da Camengrado pedig — aki később a boszniai rendtartomány provinciálisa is lett —, egyenesen azzal fenyegette meg, hogy ha nem hagy fel az egyházlátogatással a boszniai ferencesek kizárólagos területének tekintett dél-magyarországi hódoltságban, akkor muszlim rokonai segítségével elfogatja és karóba huzatja — a bosnyák ferencesről nem úgy tűnt, mint aki tréfál, írta a döbbszent püspök.⁶

A három délszláv nemzetiségű, horvát anyanyelvű katolikus pap leveléhez hasonló panaszok tucatjait őrzik a római levéltárak. Különösen sok panasz érkezett Rómába a bosnyák misszionáriusok ellen a jezsuiták tollából, akik sorozatosan tudatlannak, orgyilkosnak, és a törökök embereinek nevezték a bosnyák ferences misszionáriusokat.

⁵ APF SOCG Vol. 157. Fol. 255 A katolikus megújulás és a missziók kérdése: *Szakály Ferenc*: A hódoltsági katolikus egyháztörténet távlatairól. In: Katolikus egyháztörténeti konferencia, Keszthely 1987. Szerk. Hólvényi György. Bp. é. n. 16–32. *Úő*: Mezőváros és reformáció. Bp. 1995. passim. *Úő*: Katolikus hierarchia a török hódoltságban. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István–Beke Margit. Esztergom 1991. 245–249. *Galla Ferenc*: A magyar katolikus restauráció misszionáriusa. Bp. 1946. *Storia della Chiesa*. Ed. Hubert Jedin. VI. Riforma e Controriforma. Milano 1993. 602. skk. *Adriano Prosperi*: Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari. Torino 1996. 57–116. 551–599. *Storia dell'Italia religiosa*. II. L'età moderna. Ed. Gabriele De Rosa–Tullio Gregory. Bari 1994. 36–40. *Ludwig von Pastor*: Geschichte der Päpste. IX. Freiburg 1923. passim. *Mario Rosa*: Per la storia della vita religiosa e della Chiesa in Italia tra il Cinquecento e il Seicento. In: Religione e società nel mezzogiorno tra Cinque e Seicento. Bari 1976. 75–144. *La Chiesa nell'età dell'assolutismo confessionale*. Dal concilio di Trento alla pace di Westfalia. Ed. Luigi Mezzadri. Roma 1986. 20–26. *Bernard Heyberger*: Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la réforme catholique. Rome 1994. 39–54. *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973. 228. 255–261. 287–291. *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1985. 127–130. *Magyarország története 1526–1686*. Szerk.: Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. 506–521. (Péter Katalin). *István György Tóth*: De Beziehungen der katholischen Kirche zum Staat in Türkisch-Ungarn im 17. Jh. In: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen der religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Ed. Joachim Bahlcke–Arno Strohmeyer. Stuttgart 1999. 211–217. *Tusor Péter*: Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia. *Századok* 134 (2000) 431–457. *Úő*: A pápai diplomácia javaslatai a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX*. Bp. 1999. 19–38. és különösen *Fazekas István*: Falusi közösségek hitváltotatása a 17. században. *Vigília* 64 (1999) 521–527., amely jóval többet nyújt, mint amennyit a címe ígér.

⁶ *Tóth I. Gy.*: Raguzai misszionáriusok levelei Rómába a magyarországi hódoltságról (1571–1627). *Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX*. Bp. 1999. 314–334. *Úő*: La tolérance religieuse, la réforme catholique et l'islam en Hongrie aux temps modernes. In: *L'Europe à un an de l'an 2000*. Ed. Michel Dumoulin. Louvaine-la-Neuve 1999. 47–57.

A római levéltárakban őrzött dokumentumokból azonban az is kiderül, hogy a bosnyák ferencesek önfeláldozó térítő munkája igen kedves volt nemcsak Bosznia és Bulgária, de a hódolt Magyarország, sőt Erdély és Moldva katolikus lakóinak is, akik megbecsülték a veszélyek közt térítő, a bajban is velük tartó boszniai ferences plébánosait. A bosnyák ferencesek a többi, a török felségterületén működő katolikus papnál sokkal „meghittebb” viszonyt alakítottak ki az oszmán birodalom hatóságaival. Ez a kapcsolat, ha a bosnyákok a katolikus egyházon belüli konkurensüket a török katonák segítségével üldözték, joggal borzasztotta el a fenyegetett raguzai, olasz vagy magyar papokat, ugyanakkor azonban ez a különleges viszony a többi hódoltsági katolikus papnál és szerzetesnél jóval nagyobb mozgásteret biztosított a számukra.

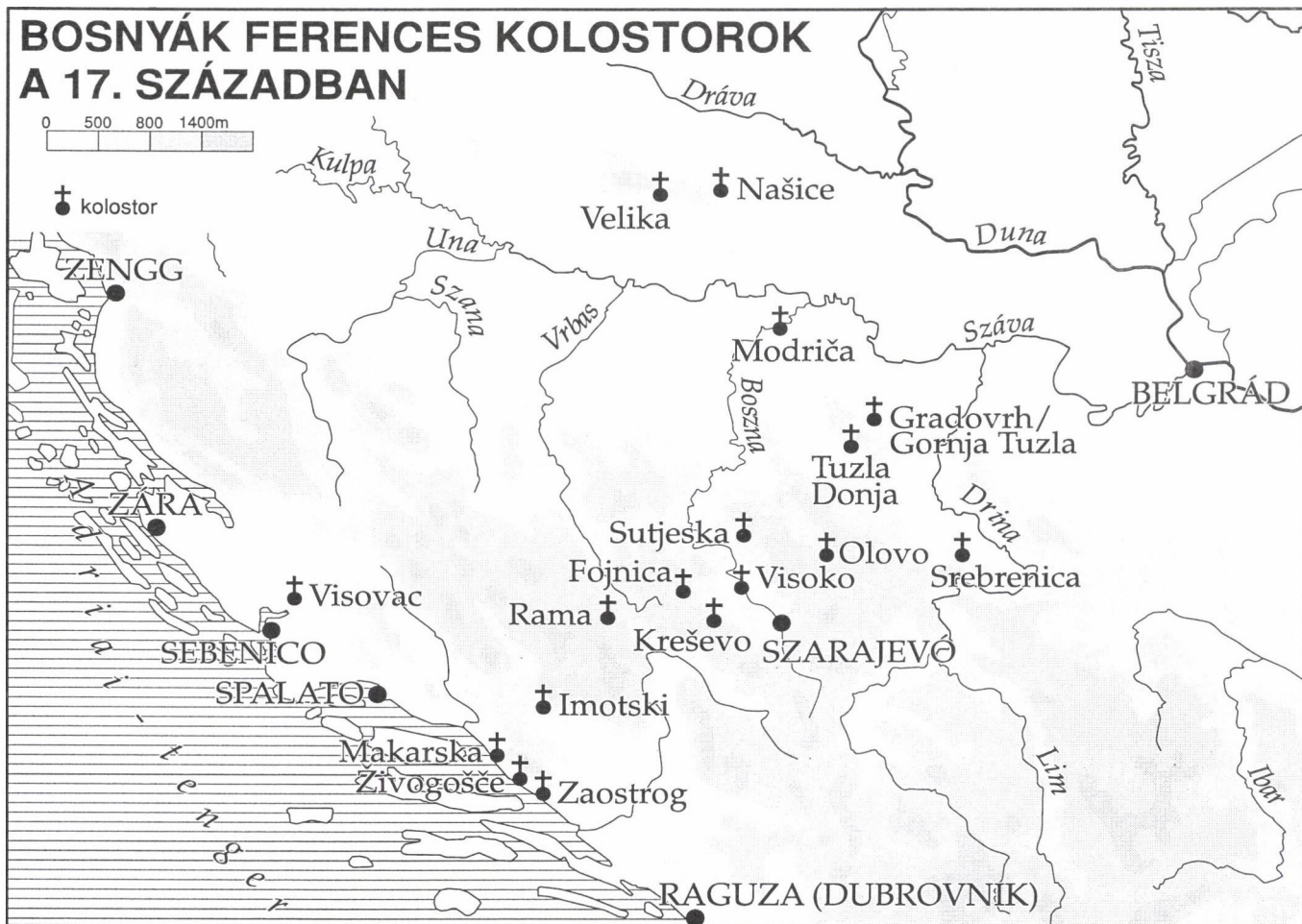
A boszniai ferences misszionáriusok hódoltsági működése sajátos, eddig igen kevésbé ismert színfoltja a katolikus megújulás magyarországi egyháztörténetének. Eddig jórészt ismeretlen, a katolikus missziókat világszerte összefogó bíborostanács, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (latin nevén Sacra Congregazione de Propaganda Fide) római levéltárában őrzött, kiadás előtt álló dokumentumok alapján kíséreltem meg bemutatni szerepüket a hódoltsági katolicizmus történetében.

A ferences rend boszniai megjelenése az eretnekeket üldöző inkvizícióhoz kötődött, és szorosan kapcsolódik a magyar egyháztörténethez, hiszen sok ferences a Magyar Királyságon keresztül érkezett Boszniába. A legismertebb közülük a híres-hírhedt inkvizítor, a később szentté avatott, Dél-Magyarországon és Boszniában egyaránt működő Markai Jakab (Jacobus di Marche) volt, aki 1436-tól a boszniai vikárius tisztét is betöltötte.

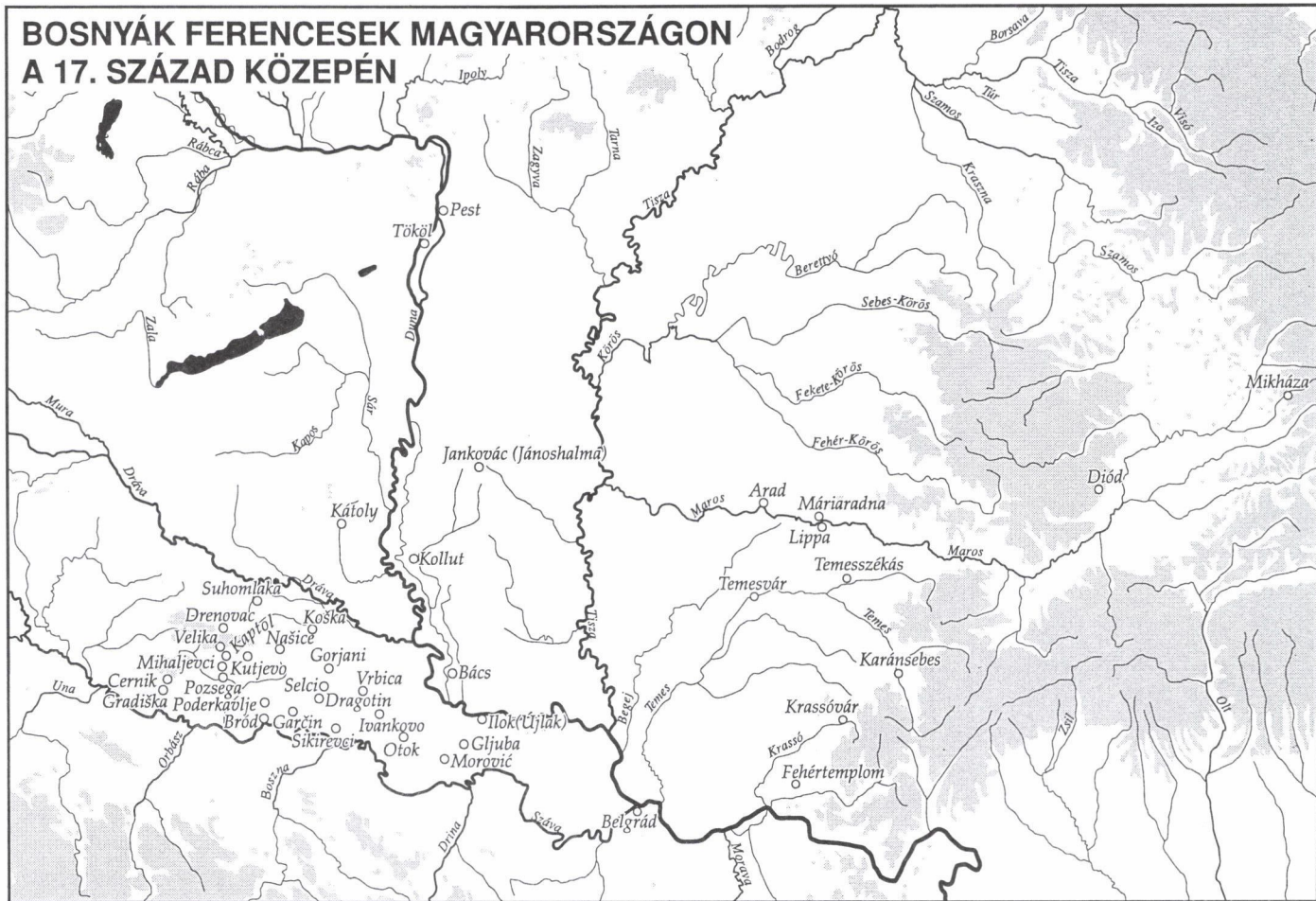
Boszniában már a 13. század végén feltűntek a ferencesek, akik a bogumil eretnek egyház elleni harcot kapták feladatukul, és a pápától, aki egész Boszniát missziós területté nyilvánította, inkvizíciós megbízást is kaptak. Ezután sok országból érkeztek ide a szerzetesek: szászországi, angol, olasz, aragón ferencesek térítették a boszniai eretnekeket. A 15. század derekán, a ferences rend boszniai működésének virágkorában mintegy hatvan kolostorban éltek barátok. Mivel a bogumil eretnekség elterjedtsége miatt az országban alig volt katolikus világi klérus, a bosnyák ferencesek — a hagyományos egyházmodelltől eltérően — pápai kiváltságaik értelmében plébánosként is szolgáltak. Privilégiumaik szerint a rendtartománynak joga volt plébániák felállítására, betöltésére, a plébánosokat a ferences előljárók nevezték ki, míg a barátok a kolostoraikat megnyithatták a hívek előtt és kiszolgáltathatták a szentségeket nekik, függetlenül a megyéspüspöki hatalomtól, feltéve, ha legalább kétnapi járóföldre nem lakott megyéspüspök — ezt a feltételt azután a magyarországi török hódoltságban sem volt nehéz teljesíteni.⁷

⁷ S. Džaja: i. m. 151–191. *Franciscus Florianus Nedić a Tolisa: Monumenta privilegiorum concessionum, gratiarum et favorum provinciae Bosnae Argentinae.* Vukovarini 1886. 107–126. *Galla F.* Marnavics... 19–28. *Josip Buturac:* Arhiv Propagande u Rimu i povijest južnih slavena. Croatica Christiana Periodica 2. II. 1978. 176–184. *Slavko Kovačić:* Crkva na skradinsko-kininskom području i XVII. stoljeću prema izvještama skradinskih biskupa Svetoj Stolici. Croatica Christiana Periodica 1. I. 1977. 24–33.

BOSNYÁK FERENCES KOLOSTOROK A 17. SZÁZADBAN

BOSNYÁK FERENCESEK MAGYARORSZÁGON A 17. SZÁZAD KÖZEPÉN

A bosnyák ferencesek és a török hódítás

A bosnyák királyság és benne a bosnyák ferenceség virágzásának a török hódítás vetett véget, az oszmánok 1463-ra az egész országot elfoglalták, és ezen már Mátyás magyar király következő téli hadjárata sem változtatható. A török hódítást követően a boszniai ferences rendtartomány kettészakadt, egy része török uralom alá került (ennek területe a török előrenyomulásával egyre növekedett), míg a másik része a keresztény világ része maradt.

1514-ben a bosnyák ferenceseket hivatalosan is kettéosztották, a keresztény kézen maradt kolostorokból a horvát boszniai vikariátusságot (három évvel később: rendtartományt) alakították ki, míg a török uralom alatt élőkől Bosna Argentina vikariátusságot (1517-től ez is önálló ferences provincia lett), – ez utóbbit magyarul bányavidéki bosnyák rendtartománynak mondták. A provincia arról a Szűz Mária-kolostorról kapta a nevét, amely az ezüstmányai miatt „ezüstös városnak” nevezett Srebrenicában, latin nevén Argentínában állt. A középkorban igen fontos boszniai bányászat emlékét őrizte az ország leghíresebb búcsújáró helyének elnevezése is: Olovo (a szó horvátul ólmot jelent) városa és kolostora az ólombányáiról kapta a nevét, latinul Plumbumnak, olaszul Piombonak nevezték. Bosna Argentina rendtartományhoz — amely missziós területnek számított — a megalakulásakor 12 kolostor tartozott, köztük a dalmát tengerparton fekvő Zastrog és Makarska⁸

Miután Boszniát bekebelezte a szultán birodalma, a bosnyák ferencesek nem menekültek el, hanem a helyükön maradtak. A török kormányzat megtűrte, sőt egyenesen támogatta a bosnyák ferenceseket, mert az adózó katolikus népesség ellenőrzésére és megkötésére, elvándorlásuk megakadályozására és a nyugalom biztosítására nagy szükségük volt a ferencesekre. A törököknek az is érdekükben állt azonban, hogy a különböző egyházakhoz tartozó keresztény, görögkeleti és katolikus alattvalóikat kölcsönösen kijátsszák egymás ellen, ezért nemcsak nem törekedtek arra, hogy a vitatkozó egyháziak között végleges békét teremtsenek, de ezeket a vitákat nagy örömmel látták és szívesen léptek fel egyházi ügyekben döntőbíróként. A kádik és a bégek előtt igazukat kereső egyházi emberek a kötelező bőséges megvesztegetés révén, amely hamar állandó licitálással fajult, rendszeresen gazdagították a török előjárókat.⁹ Ugyanakkor a hitetlenek egymás közötti elkeseredett acsarkodása csökkentette annak veszélyét, — amitől a törökök mindvégig rettegettek, és mint a 16. század, majd a 17. század végén a nagy háborúk története megmutatta, korántsem ok nélkül, — hogy a keresztény lakosság felekezeti különbségre való tekintet nélkül összefogva fellázad az oszmán uralom ellen.¹⁰

⁸ Magyar Ferences Levéltár, Bp. Jakosich-gyűjtemény. IX. 1–20. *Basilije Pandžić*: Bosna Argentina. In: *Historia Missionum OFM IV. Romae 1974. 109–127. Uő.*: Djelovanje franjevača od 13. do 15. stoljeća u bosanskoj državi. In: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Studia vrhbosnensia. IV. Sarajevo 1991. 241–267. Uő.*: Prvi izvještaj Andrije Zmajevica o barskoj nadbiskupiji. In: *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu 2–4. 1971. Roma 223–241. Vő.* *Charles A. Frazee*: *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire 1453–1923. Cambridge 1983. 88–102.*

⁹ A 18. század közepén Mehmed boszniai pasa gyilkosságért sem szívesen ítélte halálra a vádlottakat, jobban szerette a pénzbüntetést: „inkább ékszerész legyek, mint mészáros”, mondogatta. *Batinć*: *dDjelovanje... III. 119.*

¹⁰ *Andrija Nijić*: *De Lage der Katholiken im 17. Jahrhundert in der Hercegovina aufgrund der Vatikanischen Quellen. Befreiungsversuche und Islamisierung.* In: *Regiones paeninsulae Balca-*

A törökök a bosnyák ferenceseket a magyarországi hódoltságban is szívebben látták, mint a többi misszionáriust, nemcsak azért, mert a barátok szegénysége, igénytelensége tetszett nekik, hanem azért is, mert a szultán alattvalói voltak, a birodalom belsejéből jöttek a hódoltsági peremvidékre, nem pedig a törökök fő ellenfele, a Habsburg-császár országából. 1653-ban Matteo Benlich bosnyák ferences, belgrádi püspök is úgy szabadult meg — a helyi katolikus közösség által kifizetett hatalmas váltságdíj mellett — a „kémkedésért” rá kirótt karóba húzástól, hogy a temesvári kedhüda előtt a városban élő szarajevói bosnyák kereskedők igazolták, hogy Benlich a földijük, a szultán alattvalója, nem pedig kívülről a török birodalomba érkezett és emiatt gyanús ember.¹¹

A boszniai ferencesek tehát megőrizték pozícióikat az oszmán hódítás után is, sőt — bár a törökök számos kolostorukat lerombolták és állandó rettegésben kellett élniük, továbbá folyamatosan hatalmas összegeket kellett fizetniük az ország új urainak — bizonyos értelemben még nyertek is azon, hogy a boszniai királyság keresztény uralkodó helyett a muszlimok kezére került. Hasonlóan a boszniai kereskedőkhöz, akik számára a török hódítás után Budától Isztambulig egységes, országhatároktól nem szabdalt területté vált a meghódított Balkán, a bosnyák ferencesek az oszmán uralom idején a korábbihoz képest még meg is növelték a befolyásukat, mint a török által a Balkánon elismert egyetlen katolikus intézmény.

A török hódítás idején, 1462–63-ban II. Mehmed szultán két áhndámét is adott a bosnyák ferencesek számára. Mindkét eredeti oklevél a következő századokban az oly gyakori kolostortüzekben elpusztult és csak (minden bizonnyal meghamisított) másolatai (illetve egy ennek alapján készült 1483. évi fermán) maradtak fent. Az elveszett, de a későbbi iratokban rengeteget idézett és emiatt nyilván valóban létezett szultáni oklevelek a szerzetesek szabad mozgását, a katolikus vallás háborítatlan gyakorlását, a templomok megőrzött tulajdonjogát és szabad helyreállítását, felújítását, az alamizna szabad gyűjtését engedélyezte, és azt is kimondta, hogy a ferencesek nem fizetnek fejadót, és mentesülnek az ingyenes beszállásolás kötelezettsége alól, továbbá védelmet kapnak a görögkeleti püspökök zaklatásai alól.¹²

Arról azonban, hogy a közvetlenül a hódítás után, a keresztény lakosság megnyugtató és megmaradását célzó kiváltságlevelek a török uralom konszolidálása után mennyit értek, a Hódító Mehmed szultántól Konstantinápoly elfoglalása után messzemenő kiváltságokat elnyert, majd utána mégis kiszolgáltatott helyzetbe került isztambuli keresztények sokat mesélhetek volna a boszniai katolikusoknak. Legalábbis a 16. század derekától kezdve, amikor a magyarországi török tartomány kialakításával Bosznia határvidékből immár védtelen oszmán

nicae et proximi Orientis. Aspekte der Geschichte und Kultur. Festschrift für Basilius S. Pandžić. Hrsg. Elisabeth von Erdmann- Pandžić. Bamberg 1988. 70–94., *Colin Heywood: Bosnia Under Ottoman Rule 1463–1800*. In: *The Muslims of Bosnia–Herzegovina, their historic development from the Middle Ages to the dissolution of Yugoslavia*. Cambridge (Mass.) 1994. 23–53.

¹¹ *Tóth I. Gy.*: Egy bosnyák missziópüspök térítőútjai a hódoltságban. Matteo Benlich belgrádi püspök levelei Rómába 1653–1673. *Levéltári Közlemények*. 70 (1999) 1–2. 107–142.

¹² *S. Džaja*: i. m. 181–187.

belterület lett, az áhdnámében ígért kiváltságokból gyakorlatilag semmit sem tartottak be a török hatóságok.

A törökök már a hódítást követő évtizedekben leromboltak 38 boszniai ferences kolostort, és az ingyenes — és gyakran véres küzdelemben, szabadrablásba torkoló — beszállásolás is éppúgy sújtotta a bosnyák ferenceseket, mint ahogy a görögkeleti püspökök is éppen a török bégekre támaszkodva zaklatták rendszeresen a katolikusokat. A 17. században, a birodalmi adminisztráció kezdődő zűrzavara idején pedig már a török birodalomban jó pénzért mindenről és mindenek az ellenkezőjéről is lehetett kiváltságlevelet kapni, ezért igen sok katolikus papnak, bosnyák ferencesnek, magyar jezsuitának vagy ortodox vladikának volt a másikéval éppen ellentétes „végleges” török döntést tartalmazó kiváltságlevele. Arról pedig, hogy a gyakorlatban egy felmutatott török oklevélnek az oszmán hatóságok állandó és — ezen van a hangsúly! — önkényes zaklatása mellett egy, a korábinál nagyobb összegű ajándék nélkül mekkora a foganatja, több, félholtra botozott, börtönbe vetett bosnyák ferences is meggyőződhetett.

Ha korántsem olyan szabadságban, mint azt Hódító Mehmed szultán oklevele ígérte, de a bosnyák ferencesek mégiscsak működhettek a török hódítás után is, mindvégig az oszmán uralom évszázadaiban, sőt térítőmunkájukat hamarosan kiterjeszthették az egész Balkán félszigetre, amely katolikus szempontból igazi vákuumnak számított. Bosznia határai a török hódítás után gyorsan elmosódtak, Bosznia feloldódott a török uralom alatt álló Balkán területében, az egykori boszniai királyság határait már csak kevesen emlékeztek. A boszniai pasa vilajetje a középkori királyságnál jóval nagyobb területet fogott át, az pedig, hogy meddig terjedt a boszniai püspökök felségterülete, a 16–17. században végig vitatott kérdés volt, a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai sok kötetnyi levél alapján próbáltak tájékozódni ebben az ügyben, és bár többször is sor került „végső” rendezésre, a kérdést egészen a törökök magyarországi uralmának végéig nem sikerült megnyugtatóan lezárni. Nem véletlenül írták a bosnyák ferencesek ellenfelei, köztük a szintén obszerváns ferences szerzetes Alberto Rengjich szendrői püspök és az albán világi pap, Pietro Massarecchi bari érsek, hogy a bosnyák ferencesek bizonyára olyan térképeket használnak, amelyek szerint Isztambul kapujáig és Belgrádig ér Bosznia — a bosnyák ferencesek valóban az egész, török alatti Balkán-félszigetet a saját missziós területüknek tekintették.¹³

¹³ Archivum Romanum Societatis Jesu, Roma, Italia Vol. 156. Fol. 90/r-v. APF SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 69–70/v. APF SOCG Vol. 56. Fol. 222–223/v. Vol. 67. Fol. 265–266/v. *Tóth I. Gy.*: A mohácsi plébános, a budai pasa és a kálvinista konstantinápolyi pátriárka. Don Simone Matkovich levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához (1622–1635). Ráday Gyűjtemény Évkönyve VIII. Bp. 1997. 185–252. *Uő.*: Pázmány Péter négy ismeretlen levele. *Uo.* 169–184. *Tóth I. Gy.*: Raguzai miszcionáriusok... 282–284. 314–334. Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. Szerk.: Balázs Mihály-Fricsy Ádám–Lukács László–Monok István. Szeged 1990. 1/2. 356–357. *Krunoslav Draganović*: Izvešće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilika katol. naroda u Bugarskoj, Srbij, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624. *Starine JAZU (Zagreb)* 1938. 35. APF SOCG Vol. 382. Fol. 228. 229. *Djuro Kokša*: L'organizzazione periferica delle missioni in Ungheria e in Croazia. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum*. Ed. Joseph Metzler. Rom–Wien–Freiburg 1972. 274–285. *Molnár Antal*: Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról. Fons 1995. 175–220. *Relazione mbi gjendjen e Shqipërisë veriore e te mesme në shekullin XVII.* (ed. Injac Zamputi). Tirana 1963. 362–364. (Albán

Az oszmán birodalom európai területén több szerzetesrend is missziózott. A magyarországi hódoltságban, amely csak félig-meddig tagolódott bele a szultán birodalmába, magyar és német jezsuiták, olasz és magyar ferencesek, raguzai benecések is térítettek. A fővárosban, Isztambulban, ahol fontos keresztény kereskedő közösségek éltek, a jezsuiták, ferencesek és domonkosok is missziókat tartottak fent, ahonnan azután a török vazallus fejedelemségekbe, Havasalföldre és Moldvába rajzoltak ki a szerzetesek, újabb sikeres missziókat létesítve.

Belgrád és Isztambul között azonban, a török megszállta Balkán mélyén a bosnyák ferences rendtartomány jelentette a katolikus egyház egyetlen, a törökök által megtűrt intézményét. Bár a bosnyák ferences provincia maga is igen nehéz helyzetben volt, számos kolostorát elvesztette, és a tartományban egyre több katolikus hívő tért át az iszlámra, a boszniai ferencesek a 16. század második felében mégis missziós expanzióba kezdtek, Boszniától távoli tartományokban is térítómunkát indítottak. A 17. század derekán már az erdélyi Mikházán, a moldvai Bákón, a bulgáriai Csiprovacon és a magyarországi Pesten is bosnyák ferencesek gyóntattak-áldoztattak, azaz a középkori boszniai királyság határaitól már igen csak távol eső, de egyaránt a töröknek adózó vidékeken is ők tartották fent a katolikus hitet. Míg azonban Boszniában a ferencesek egyedül képviselték a katolikus egyházat, sem más szerzetesrendekkel, sem a világi klérussal nem kellett osztozniuk, a magyarországi hódoltságban és Erdélyben erős konkurenciába ütköztek, ami folyamatos konfliktusokat okozott a boszniai ferencesek és a többi katolikus pap között – legyen az érsek vagy egyszerű világi plébános.¹⁴

A bulgáriai misszió

1596-tól a bosnyák ferencesek kiterjesztették a térítómunkájukat Bulgáriára is, ahol a katolikusok száma erősen megnőtt sok pauliciánus eretnek áttéréseivel (ezt a Pál apostol nevét viselő közel-keleti dualista világgépű szektát a 12. századi bizánci császárok telepítették át Bulgáriába). VIII. Kelemen pápa a megerősödő bulgáriai katolicizmus számára 1601-ben megalapította a szófiai püspökséget (ezt 1642-ben érsekség rangjára emelték). Pietro Salinate boszniai ferences lett az első szófiai püspök. Amikor ő 1623-ban a boszniai Gradovar kolostorában meghalt, akkor Paolo Papich, a magyarországi Bácskában missziózó bosnyák ferences tűnt a legesélyesebb jelöltnek, aki ezért Rómába is elment, ám a Szentszék végül nem őt nevezte ki, hanem egy Bulgáriában született ferencset, Elia Marinit.¹⁵ A további

---

címe ellenére olasz nyelvű forráskiadvány). *Tóth István György*: Egy albán érsek a magyarországi török hódoltságban. Pietro Massarecchi belgrádi apostoli adminisztrátor levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. In: Borsa Iván Emlékkönyv. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest 1998. 245–282.

¹⁴ A szerzetesrendek szerepére a trentói zsinat utáni katolikus megújulásban: *Robert Bireley*: The refashioning of Catholicism 1450–1700. Washington 1999. 25–44. *Ronnie Po-Chia Hsia*: The world of Catholic Renewal 1540–1770. Cambridge 1998. passim. *Tóth I. Gy.*: A trentói zsinat és Magyarország. *Vigília* 1999/5. 339–347.

¹⁵ *Basilius Pandžić*: Relatio de provincia Bosnae Argentinae anni 1623. In: Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu 1–2. Roma 1965. 211–234. *Eusebius Fermendžin*: Acta Bulgariae ecclesiasticae. Zagrabiae 1887. 28–35. *Ivan Dujčev*: Il cattolicesimo in Bulgaria nel secolo XVII secondo i processi informativi sulla nomina dei vescovi cattolici. Roma 1937. 9–74. Dokumenti za katoliceskata gyejnoszt v B'lgarija prez XVII. vek. Ed. Szvilen Sztanimirov. Szofija 1993.25–29. (Bulgár címe ellenére olasz nyelvű forráskiadvány).

szófiai püspökök majd érsekek: Pietro Bogdan Deodati és Stefano Conti is bulgár obszerváns ferences szerzetesek voltak. A szófiai püspök nem is Szófia városában (ahol alig laktak katolikusok és a régi templomot a törökök mecsetté alakították át) tartotta a székhelyét, hanem a csiprováci ferences kolostorban, ennek a templomában misézett, itt szentelt papokat.¹⁶

Paolo Papich és társa 1623-ban a bosnyák rendtartományról készített nagy jelentése szerint ekkor 25 bosnyák ferences dolgozott a bulgáriai misszióban. A következő évben, 1624-ben Bulgáriát a pápa a bosnyák provincián belül önálló ferences őrséggé (kusztdíává) alakította, ennek első öre Pietro Deodato, a későbbi szófiai érsek lett, majd 1676-ban ez a bulgár őrség, leszakadva a boszniai ferencesektől, átalakult önálló rendtartománnyá.¹⁷

A bulgár ferencesek a magyar történelemben is fontos szerepet játszottak, hiszen bár Bulgária a térképen messze van a magyarországi hódoltságtól, mindkét tartomány a török birodalom része volt, nem választotta el őket országhatár, a bulgáriai ferencesek szabadon jártak-keltek a magyarországi hódoltságban is. A bosnyák ferencesekkel együtt szolgált az 1640-es évek második felében hat évet a krassóvári (temesközi) misszióban a bulgár Gabriel Manchich Thomasi, aki azután az észak-balkáni missziók egyik legambiciózusabb és legműveltebb, de egyben a legtöbb gondot okozó tagja is lett. 1647-ben mint rendi biztost küldték Erdélybe, ahol a bosnyák ferences Stefano a Salina kusztosz ellen lépett fel.¹⁸ Az 1650–60-as években Erdélyben, Havasalföldön és Moldvában térített, a havasalföldi és moldvai ferences misszió prefektusává nevezték ki, majd „Erdély, Havasalföld és Moldva” apostoli vikáriusa címet viselte.¹⁹ Az 1658–1664. évi Habsburg-erdélyi-török háború idején sűrűn forgolódott a lengyel király, a moldvai és havasalföldi vajdák és az erdélyi fejedelmek udvaraiban, – jelentései egy részét titkosírással küldte, valóságos titkos ügynökként működött.²⁰ Thomasi azt remélte, hogy Kemény János erdélyi fejedelem révén — aki bár református volt, de politikai kényszerűségből közeledett a Habsburgokhoz — katolizálhatja Erdélyt, és érdemeiért azután püspöki méltóságot kaphat, reményei azonban Kemény halálával a nagyszőlősi csatában, amelyről éppen Thomasi beszámolója a legjobb forrásunk, füstbe mentek.²¹

¹⁶ Hierarchia catholica medii et recentioris aevii. Vol. IV. Ed. Patritius Gauchat. Münster 1935. 319. Dokumenti za katolicseskata... 107–182. G. Vinulescu: Pietri Diodato e la sua relazione sulla Moldavia. 1641. Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani. Roma 1940. IV. 75–126. *Bazilije Pandžić*: L'opera della Sacra Congregazione per le popolazioni della Penisola Balcanica centrale. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum. (Hrsg. Josef Metzler). I/2. Rom–Freiburg–Wien. 1973. 292–315. *Uő*: Izvještaji Makarske biskupije sačuvani u Tajnom Vatikanskom Arhivu. Nova et vetera (Sarajevo) 30 (1980) 139–192. *Uő*: Trebinjske biskupije u tursko doba. In: Tisuću godina Trebinjska biskupje. Studia vrhbosnensia 2. Sarajevo 1988. 91–122. *Uő*: Marijan Lišnjić makarski biskup (1609–1686). Nova et vetera (Sarajevo) 27 (1977) 23–55.

¹⁷ Deodato beavatkozott az erdélyi őrségben a magyar és bosnyák ferencesek között dúló viszályba is, természetesen a boszniai barátok oldalán. APF SOCG Vol. 96. Fol. 279.

¹⁸ APF SOCG Vol. 93. Fol. 269. Vol. 94. Fol. 196/r-v.

¹⁹ APF SOCG Vol. 309. Fol. 212. Vol. 6. Fol. 186. Vol. 269. Fol. 142. Fondo di Vienna (=FV)

²⁰ APF FV Vol. 6. Fol. 89. 95–96/v. 101–102/v. 105–106/v. 107.

²¹ APF SOCG Vol. 309. Fol. 202. 212–215/v. *Tóth I. Gy.*: Gabriele Thomasi levele Kemény János erdélyi fejedelem haláláról. Ráday Gyűjtemény Évkönyve VII. Budapest. 1994. 194–198. APF SOCG Vol. 94. Fol. 196.

1659 és 1667 között a temesközi misszió prefektusa is bulgár ferences, Paolo da Cinquefonti (Pavel ot Petokladenci), a későbbi bulgáriai kusztosz volt.²² A bulgáriai katolicizmus és a ferences misszió virágzásának az 1688. évi csiprováci felkelés vetett véget, a császári csapatok balkáni hadjáratával párhuzamosan a törökök kiűzésében reménykedő bulgáriai katolikusok felkeltek az oszmánok ellen. A felkelést a törökök rendkívüli brutalitással verték le, egész falvakat romboltak le, felégették a katolikus templomokat és kolostorokat, igen sok misszionáriust és katolikus hívőt megöltek, sokakat pedig eladtak rabszolgának. (A felkelés történetében a magyaroknak ismét csak fontos — bár korántsem dicső — szerep jutott, hiszen a száműzött felső-magyarországi fejedelem, Thököly Imre, török főtisztként segített a vérbefojtásában.) Az obszerváns ferences szerzetesek, Stefano Conti szófiai érsek és sok katolikus hívő előbb Havasalföldre, majd Erdélybe menekült, az erdélyi bulgárok közti misszió a továbbiakban a Hitterjesztés Szent Kongregációja egyik fontos feladata lett.²³

Bosnyák ferencesek a magyarországi hódoltságban

Miután a törökök a 16. század derekán megszilárdították uralmukat a középkori Magyar Királyság középső részén, a bosnyák ferencesek fokozatosan nyomultak északra a hódoltságban – terjeszkedésüket megkönnyítette, hogy a reformáció és a török hódítás nyomán a pasák földjén szinte végveszélybe került a katolikus egyház, egyházi vákuum alakult ki, másrészt pedig a délszláv anyanyelvű, katolikus vallású lakosság (sokácok, bunyevácok, horvátok) is egyre északra költöztek a török uralom hatására, a nyelvhatár fokozatosan északra tolódott.

A bosnyák ferencesek a török hódítás után átjöttek a korábban a provincia határát jelentő Száva folyón, és a török hatóságok engedélyével birtokba vettek három elhagyott szlavóniai kolostort. Az eredetileg ágostonosrendű Velika, a valaha a magyarországi mariánus ferences provincia kezében lévő Našice (magyar nevén: Nekcse) és a szintén magyar, szalvatoriánus ferences rendtartomány Atya (horvát neve: Sarengrad) kolostorai lettek a bosnyák ferencesek terjeszkedésének a bázisai. A velikai kolostort még Antonio Matcovich (1573-tól boszniai püspök) alatt újjátelepítették, míg Francesco Balichevich boszniai püspök 1590 körül újjáépítette a našicei kolostort. 1597-ben, a tizenöt éves háború idején azonban a törökök kiűzték innen a ferenceseket, mondván, hogy kémeiket rejtegetnek a kolostorban, a nagy háború után azonban a našicei kolostor újjátelepült, és a környékbeli lutheránusok térítésének központja lett. Az atyai kolostor gvárdiánja, Gasparo da Piombo azonban a háború alatt segítette a keresztény rabok szökését, és ezen feldühödve a törökök karóba húzták, a többi ferencset pedig elkergették és a kolostorba török katonák költöztek. Ezért az atyai kolostor a tizenöt éves háború után sem települt újjá, a našicei és velikai kolostorok azonban a 17. században a hódoltságban működő bosnyák ferencesek támaszai lettek, általában itt

²² Relationes... 209–225. APF SOCG Vol. 309. Fol. 198/r-v. *E. Fermendžin*: Acta Bulgariae ecclesiastica ab anno 1565 usque ad annum 1799. Zagrabiae 1887. 275–276.

²³ *E. Fermendžin*: Acta Bulgariae... 302–314.

éltek a bosnyákok közül kikerülő püspökök is, itt pihentek meg a vizitációs körútjaik után.²⁴

A bosnyák ferencesek nemcsak a három elárvult kolostorban telepedtek meg, hanem a megüresedett dél-magyarországi plébániákon is. 1627-ben a korábbi boszniai provinciális, Marino da Piombo a szintén bosnyák ferences Tommaso Ivkovich scardonai püspök kérdéseire felelve úgy emlékezett, hogy az 1580-as években, a Gergely-naptár bevezetése miatt kitört zavargásokkor a világi papok mind elmenekültek a Száva és a Dráva közti területről Magyarországra, kivéve egyet, Don Nicolò a Diacovot, akit a szandzsákbég a saját temploma mellett karóba húzatott, emiatt ez a terület teljesen lekipásztorok nélkül maradt, és így ezután a bosnyák ferencesek látták el az itteni híveket.²⁵

1580–81-ben Bonifacio da Ragusa (Raguzai Bonifác) stagnoi püspök, obszerváns ferences szerzetes, miután a pápa megbízásából vizitálta a boszniai ferences provinciát, a magyar hódoltságot is felkereste. A Szerémségben, valószínűleg Babska faluban összehívta a környékbeli plébánosokat, köztük négy ferences barátot talált, ezek közül legalábbis a két, a nevét cirill betűkkel aláíró barát biztosan bosnyák ferences volt.²⁶ Fra Bonifacio útitársa volt Antonio Matkovich boszniai provinciális és boszniai püspök is, aki Temesvárig a pápai vizitátorral tartott, majd Fra Bonifacio halála után, megvárva a tél végét, visszatért Rómába. Francesco Gonzaga rendfőnök a ferences rendről 1587-ben írt nagy munkájában feltűnően részletesen szólt a bosnyák rendtartományról, emiatt a szakirodalom feltételezte, hogy Gonzaga felkereste volna a török uralom alatt álló Boszniát, – erre semmi sem utal, de nyilván ismerte Matkovich beszámolóját, és a vizitáció közben elhunyt Bonifacio püspök feljegyzéseit az egyházlátogatásáról.²⁷

A bosnyákok a Dunától északra is térítettek, már 1584 körül arról számolt be a boszniai provinciális, hogy egy Fra Casparo nevű bosnyák ferences a Bács megyei Kolluton sikeresen térítette a lutheránusokat és igyekezett rávenni a híveit a Gergely-naptár használatára.²⁸

A bosnyák ferencesek számára Szlavónia, a Szerémség és a magyarországi török hódoltság területe nemcsak azért volt fontos, mert e vidéken sok lelket megtéríthettek. Bármilyen szegénynek tűnt is a Temesköz vagy Bácska törököktől gyötört területe a királyi Magyarországon élő papok számára (akik ezért nem is vállaltak itt misszionáriusi szolgálatot, még akkor sem, ha Rómában a Hitterjesztés Szent Kongregációja kollégiumában tanultak), a boszniai hegyek között meghúzódó falvaknál még ezek a vidékek is gazdagabbak voltak. A kezelésükben álló plébániák, elsősorban a Boszniától északra fekvő falvak bevételei tartották el a boszniai kolostorokat, amelyek bár a pápai kiváltságok értelmében kisebb szülő-

²⁴ I. Gy. Tóth: The introduction of the Gregorian calendar and the Turks. In: Kubinyi András Emlékkönyv. Szerk. Laszlovszky József. Bp. 2000. s. a.

²⁵ APF SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 189–194.

²⁶ Archivio Segreto Vaticano, Róma, Archivum Arcis I–XVIII. 1851–1854. Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma, Vol. Italia 156. Fol. 90/v. *Augustinus Theiner*: Annales ecclesiastici. III. Romae 1856. 271–276. Acta Bosnae... 310–337.

²⁷ S. Džaja: i. m. 187. Tóth I. Gy.: Raguzai Bonifác... i. m. 459. *Franciscus Gonzaga*: De origine Seraphicae religionis Franciscanae eiusque progressibus. Romae 1587. 511. M. Batinić: Djelovanje Franjevača...II. 12. 56–57.

²⁸ Archivio Segreto Vaticano, Róma, Archivum Arcis. I–XVIII. 4760. Fol. 42/v.

ket, malmokat bírhattak, de a török területen nagyobb birtokokkal vagy jószágokkal természetesen nem rendelkeztek.²⁹

A missziók világszerte a központtól várták a pénzt, a boszniai ferencesek missziói azonban olyan furcsa kivételnek számítottak, ahol éppen fordítva, a missziókban beszédett adományokból küldtek a kiinduló bázisra.³⁰ A temesközi hívek adományait pl. a misszionáriusok az olovoi kolostorba irányították, de igyekeztek itt alamizsnát gyűjteni a tuzlai és a srebrenicai ferencesek is, és a viszonylag jómódúnak mondható szlavóniai és szerémségi plébániák jövedelméből is bőven jutott az „anyaországba”, Boszniába.³¹

A bosnyák ferences misszionáriusok elszánt ellenfele, a hódoltságot apostoli vikáriusként irányító albán világi pap, Pietro Massarecchi bari érsek igen éles hangon írt a boszniai ferencesek adománygyűjtéséről. Mint a méhek, éhesen repülnek ki kaptáraikból, azaz a boszniai kolostoraikból, hogy azután a mezőről, vagyis a magyarországi török hódoltságból mézzel (értsd: pénzzel, adománnyal) megrakodva térjenek vissza oda – írta felháborodottan a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak.³² Massarecchi szerint 1623-ban a boszniai Olovo kolostora csak a belgrádi plébániától évi 250 dukátot kapott – ez több volt, mint a Hitterjesztés Szent Kongregációja által az érseknek kiutalt évi segély.³³

Az 1620-as években a hódolt Dél-Magyarországon működő bosnyák ferencesek legérdekesebb alakja Paolo Papich volt. Misszionáriusként térített Bácskában, minden bizonnyal Bács mezővárosban – ez volt a bácsi érsekség egykori székhelye és ami fontosabb, itt állt egy romos Szűz Mária ferences kolostor, amelynek fiktív „bácsi apáti” címét Paolo Torelli raguzai pap magától V. Pál pápától kapta.³⁴ Torelli 1622-ben azt írta Rómába, hogy az elmúlt években két romos templomot újjáépített és azokba két papot helyezett a környékbeli nagy örömeire, – e két pap egyike feltehetően Papich lehetett.³⁵ Papich nagy ambíciókat táplált, 1623-ban – mint láttuk – szófiai püspök szeretett volna lenni, ez ügyben Rómába is utazott, ám hiába, 1628-ban pedig Alberto Rengich szendrői püspök utódának ajánlotta magát, ismét csak hiába. Papich részletes beszámolókat küldött a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára, ecsetelve megpróbáltatásait ezen a vidéken, amely éppen azért tűnt oly vadnak és védtelennek a Boszniából érkezett misszionáriusnak, mert Bácska „teljesen sík vidék, hegyek nélkül”. Papich – mint leveleiből kiderül – kálvinisták, lutheránusok, unitáriusok és ortodoxok között térített, sikereihez naponta tartott prédikációi mellett – amelyet a vidék egyre inkább délszláv anyanyelvű lakossága jól megértett – nagyban hozzájárult, hogy sikeres ördögűző hírében állt, messze földről hozták hozzá láncra verve az

²⁹ S. Džaja: i. m. 156–167. A magyarországi török hódoltságra alapvető: *Hegyí Klára: Török berendezkedés Magyarországon*. Bp. 1995. passim.

³⁰ Bosznia mint missziós terület ugyanakkor kapott adományokat a „konszolidált” keresztény országokból, így rendszeresen a távoli Spanyolországból is.

³¹ APF SOCG Vol. 218. Fol. 191. + 192/v.

³² APF Visite Vol. 10. Fol. 13.

³³ K. Draganović: Masarechija... 33.

³⁴ APF SOCG Vol. 358. Fol. 310. Vol. 148. Fol. 323. 333.-334. Acta Bosnae... 387–389.

³⁵ APF SOCG Vol. 382. Fol. 228. 229...

ördögöseket.³⁶ 1628-ban a Hitterjesztés Szent Kongregációja parancsára azután Papich elhagyta Bácskát és Belgrádba ment plébánosnak, ahol a pestisjárvány alatt is ellátta a híveket, majd — akárcsak a többi, e városban szolgáló bosnyák ferences misszionárius — rendkívül éles konfliktusba került a raguzai katolikus kereskedők helyi közösségével.³⁷

A bosnyák ferencesek a 17. század első felében egyre nagyobb területen terjeszkedtek, sorra foglalták el a dél-magyarországi plébániákat a világi papoktól, kihasználva, hogy a török hatóságokkal azoknál sokkal jobb viszonyt ápoltak.³⁸ Ahogyan a már idézett Pietro Sabbatini vikárius, dalmáciai származású világi pap panaszkodott Rómának: a bosnyák ferencesek a törökök leveleivel érkeznek a plébániákra, úgy foglalják el azokat, ami valóban kevésbé felelt meg a trentói zsinat idevágó előírásainak.³⁹

1651–56-ban az újonnan kinevezett bosnyák ferences belgrádi püspök, Matteo Benlich bejárta Szlavónia, a Szerémség és a magyarországi hódoltság plébániát, eljutott egészen Esztergomig és Gyöngyösig. A velikai és a našicei kolostorokban lakó barátokat nem számolva, a plébániákon összesen 38 bosnyák ferences szerzetest talált, a legtöbbször egyet, a nagyobb plébániákon kettőt.⁴⁰ A bosnyák ferencesek tehát meghatározó szerepet játszottak a délvidéki katolikusok ellátásában, míg a több mint 300 szerzetessel bíró boszniai ferences provincia számára a magyarországi hódoltság csak „mellékterep” volt, igaz, a ferencesek presztizsét és főként a bevételeit igencsak megnövelte az, hogy a Szávától északra is terjeszkedtek.

A missziók történetében világszerte, és így a bosnyák ferencesek misszióiban is alapvető fordulatot hozott, hogy — félévszázadnyi vajúadás után — 1622. Vízkeresztjén XV. Gergely pápa megalapította a Hitterjesztés Szent Kongregációját. Ezzel a bíborostanáccsal — mely megváltozott néven a mai napig működik — a Szentszékeknek ezentúl egy egységes, központi kormánysszerve foglalkozott a misz-

³⁶ Egy lutheránus pap — büszkélkedett Rómába — meg akarta akadályozni, hogy körmenetet tartson, ám az ördög neki esett, nyolc napig gyötörte ezt a prédikátort, aki ezután belehalt a szörnyű fájdalomba APF SOCG Vol. 391. Fol. 414.

³⁷ APF SOCG Vol. 157. Fol. 206. *Molnár Antal*: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kezdelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. Századok 134 (2000) 373–430. *Tóth I. Gy.*: A mohácsi plébános... 185–203.

³⁸ A világi papok és a ferencesek konkurenciaharca a szántók és szőlők megáldásában is érvényre jutott. A bosnyák ferencesek — némi adomány fejében — megáldották a parasztok szőleit és szántóit, amelyek így sokkal jobban teremtek. (Ez a szokás egész a boszniai polgárháborúig fennmaradt, és az ortodox sőt muszlim parasztok is kérték ezt a termésbiztosító áldást.) A szerémségi világi papok, a bosnyák ferencesek ádáz ellenfelei azonban kijelentették, hogy a bosnyák barátok által kiszolgáltatott szentségek érvénytelenek, és az így megáldott szőlőket azután megátkozták, ami a terméskilátásokat veszélyeztette. APF SOCG Vol. 17. Fol. 377.

³⁹ APF SOCG Vol. 218. Fol. 111/r-v. *I. Gy. Tóth*: Egy bosnyák missziópüspök... 111–112. Igaz, a bosnyák ferencesek ugyanezt állították Don Luca Natale világi papról, aki a temesközi missziót odahagyva a Szerémségben szerzett magának plébániát – a törökök segítségével. 1643-ban a bosnyák ferencesek felháborodottan írták levelükben Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának, hogy Pietro Sabbatini világi pap elüldözte a bosnyák ferenceseket Laze és Valkóvár plébániákról, 1658-ban pedig az olovoi kolostor gárdiánja panaszkodott a Hitterjesztés Szent Kongregációjánál, mert Laze, Nijemci és Babska plébániákat, amelyek pedig szerinte a kolostorát illetnék, elvették tőlük. APF SOCG Vol. 179. 34. és Vol. 85. Fol. 272. *E. Fermenđzin*: Chronicon... 42.

⁴⁰ Acta Bosnae... 473.

sziókkal, a Kongregáció bíborosaihoz futottak be a jelentések a világ minden pontjáról, és az itt hozott döntésekkel irányították a távolban térítő misszionáriusok munkáját. A katolikus megújulás minden korábnál hatékonyabb eszközt nyert ennek a Kongregációnak a megalakulásával.⁴¹

A temesközi misszió

A bosnyák ferencesek első olyan missziója, amely már a Hitterjesztés Szent Kongregációja irányítása alatt született, a temesközi misszió volt, és ezzel a bosnyák ferencesek egy újabb olyan területre nyomultak, amely katolikus szempontból valóságos egyházi vákuum volt. A Temesköz a 17. század elején részben a török birodalomhoz, részben az erdélyi fejedelemséghez tartozott, igen vegyes, román, magyar, délhorvát nyelvű lakossággal, akik között (a görögkeleti többség és egy református kisebbség mellett) szép számmal voltak katolikusok is.⁴² 1626-ban a boszniai Marco Bandini, a későbbi marcianopolisi érsek kezdett a török területen fekvő Krassóváron missziót egy másik bosnyák ferencessel, Elia da Poségával.⁴³ A két bosnyák ferencest a Belgrádban székelő, de szendrői címet viselő püspök, Alberto Rengjich küldte ide, miután vizitálta a Temesközt és megdöbbenve látta, hogy az itteni katolikusok milyen elhagyatottak. Ahogy a Hitterjesztés Szent Kongregációjának megírta, Temesvár környékén és Erdély határán tizenkét olyan falut talált, amelyek lakói római katolikusok voltak, akik ugyan büszkék erre a névre, de már sok-sok éve nem volt papjuk. Az itteni katolikusok ezért azután ott keresztelkedtek meg, ahol csak tudtak, vagy a protestáns lelkészeknél, vagy az ortodox pópáknál. A környéket bejárta, panasolta Rengjich, egy cigány, aki az ábécé négy betűjét (!) ismeri, mégis papnak nevezi magát, és így jár ki keresztelni a falvakba. Bandini is riasztó képet festett e vidék katolikusairól, akik még a régi naptárt használják, és — mivel itt nincsenek sem püspökök, sem papok, akik ezt megtiltanák, — közeli rokonok házasodnak össze, továbbá sok a bigámista, azaz akadtak, akik a felekezetek konkurenciáját kihasználva, házastársuk életében újra megházasodtak valamely más vallásban.⁴⁴

⁴¹ *J. Metzler*: Wegbereiter und Vorläufer der Kongregation, (Vorschlaege und erste Gründungsversuche einer römischen Missionszentrale). In.: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum. I/1. Rom-Freiburg-Wien 1971. 38–78. Relationes... 5–37. további irodalommal.

⁴² *Krista Zach*: Die bosnische Franziskanermission... 113–138. és *Uő*: De Karaschowaner des rumänischen Banats im Spiegel neuer Quellen aus dem 17. Jh. Buletinul bibliotecii romane 13 (1982) 179–234. *Juhász Kálmán*: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban. Cluj 1935. (Erdélyi Tudományos Füzetek 76.) 10–19. *Uő*: Das Tschanad-Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft 1552–1699. Dülmen in Westfalen 1938. 208–240., és *Uő*: Laien im Dienst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. Münster 1960. 26–84. *Szentkláray Jenő*: Temesvár szabad királyi város története. Bp. é. n. 48–49., *Uő*: Temes vármegye története. Bp. é. n. 334–350. *Uő*: Újabb részletek a délmagyarországi török hódoltság történetéből. Bp. 1917. 5–7. *Fodor Pál*: A temesvári vilajet a török hódoltságban. In: In memoriam Barta Gábor. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 195–208. *Hegyi Klára*: Törökvilág, rácvilág. História 1992.1. 8–10. *Fenyvesi László*: A temesközi-szörényiségi végvárvidek funkcióváltozásai (1365–1718). In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Szerk.: Petercsák Tivadar-Szabó Jolán. Eger. 1993. (Studia Agriesia 14.) 235–285.

⁴³ APF SOCG Vol. 148. Fol. 314. *Tóth István György*: A missziós faházból az érseki trónra. (Marco Bandini bosnyák ferences misszionárius levelei a hódoltságról) In: Zimányi Vera Emlékkönyv. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Bp. 2000. s. a.

⁴⁴ APF SOCG Vol. 57. Fol. 25–26. *Vö. Szakály Ferenc*: Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte des 16. Jh. In: Études historiques hongroises. Ed. Ferenc Glatz. II. Bp. 1985.

Marco Bandini és Elia da Posega igen sikeres missziót indítottak, több vármegye katolikusai számára nyújtva lelki vigaszt. A temesközi misszió központja, a templom mellett épített kis missziós faház, Krassóváron (Karasován) volt, török területen, de az erdélyi határ szomszédságában, itt Bandini működött, míg Elia da Posega térítette Lippa és a környező falvak lakóit. Bandini azt kérte a boszniai provinciálistól, hogy küldjön a missziójába hat miséspap szerzetest Boszniából, olyan sok a teendő e vidéken, de ennyi misszionáriust a bosnyák rendtartomány nem tudott nélkülözni. Marco Bandini ezért kezdetben Elia da Posegával kettesben missziózott, majd 1629-ben a boszniai provinciális ferences egy harmadik bosnyák ferences misszionáriust is küldött ide, Giovanni da Immotát.⁴⁵

A krassóvári misszió területének etnikai-nyelvi összetétele igen tarka volt, de a misszionáriusok megbirkóztak a feladattal. A református nemesekkel, mint írták, latinul érintkeztek.⁴⁶ A bosnyák ferencesek az itt élő délszlávokkal könnyen megértették egymást, hiszen ugyanaz volt az anyanyelvük, a románokkal való érintkezést pedig megkönnyítette, hogy Bandini — akárcsak a legtöbb társa — jól tudott olaszul.⁴⁷ A bosnyák ferencesek közül sokan valójában dalmátok voltak, az 1640-es években itt térítő misszionáriusok közül Giovanni Desmanich missziófőnökön kívül Paolo Horichich is a tengerparti Makarskából érkezett, Andrea Stipanchich a dalmáciai Omišból (Almissából), Antonio Suglich pedig Spalatoból jött. A nem dalmáciai származású bosnyák misszionáriusok egy része pedig, mint maga Marco Bandini is, (aki a boszniai Uskopjében, mai nevén Donji Vakufban látta meg a napvilágot) itáliai kolostorokban tanulva sajátította el az olasz nyelvet. Bandini utódja a temesközi misszióban, a dalmát Giovanni Desmanich könnyen megtanulta a román nyelvet, hiszen míg kezdetben arról írt a Kongregációnak, hogy nem tud románul, ezért román nyelvű szolgát kell tartania,⁴⁸ később már azzal érvelt a bíborosok előtt, hogy a Temesközben — ellentétben a világi papokkal — a ő és társai, a bosnyák misszionáriusok jól tudnak „vlach” nyelven.⁴⁹ A temesközi misszióban eltöltött évek alatt Marco Bandini is megtanult románul, hiszen amikor 1639-ben egy időre ismét visszatért a Temesközbe, Székás faluban kilenc román anyanyelvű hívőt gyóntatott meg.⁵⁰

1639-ben a temesközi misszióban rövid időre megfordult egy magyarul beszélő bosnyák ferences is, a szarajevói születésű Fra Filippo di Natale, aki a magyarországi, a Megváltóról elnevezett ferences rendtartományhoz tartozott, és a szegedi alsóvárosi ferences kolostorban, a hódoltságáig hittérítés egyik legfontosabb

437–459. *Új: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra.* In: Szomszédaink közt Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp. 1993. 75–88.

⁴⁵ *Tóth I. Gy.:* A missziós faházról... s. a.

⁴⁶ APF SOCG Vol. 218. Fol. 432.

⁴⁷ 1650. május 9-én Desmanich azt jelentette Lippáról Rómába, hogy Csanád vidékén a szegedi kolostor ferencesei térítettek, de ők mind magyarok, az ottani hívek pedig mind „illírek”, azaz délszlávok, így nem tudják gyóntatni őket – ezért a Hitterjesztés Szent Kongregációja rendelje a bosnyák barátok temesközi missziója alá ezt a vidéket is. APF SOCG Vol. 218. Fol. 130. + 137/v.

⁴⁸ APF SOCG Vol. 179. Fol. 125.

⁴⁹ APF SOCG Vol. 94. Fol. 196/r-v. *Relationes...* 16–20.

⁵⁰ *J. D. Suciu:* Monografia mitropoliei Banatului. Timișoara 1977. 79–85. *J. D. Suciu-Radu* Constantinescu: Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului. Timișoara 1980. 103–107. *Adian Andrei Rusu:* Ctitori si biserici din Țara Hațegului pana la 1700. Satu Mare 1997. 43–49.

bázisán szolgált. Filippo di Natale kitűnően tudott magyarul, nagyon alkalmas lett volna az itteni misszióra, Bandini azonban hiába szerette volna elérni, hogy előljárói a temesközi misszióba küldjék. 1643-ban azután Bandini azt sürgette, hogy küldjék Krassóvárra Fra Francesco ferencset (Francesco Mathiae Ungaro da Bagnaluca), aki Velencében egy kolostorban éppen ekkor fejezte be a tanulmányait, és aki a boszniai Banjalukában, bosnyák apától és magyar anyától született, és így magyar nyelven is jól prédikált, mert itt nagy hasznot hajthat – ez arra mutat, hogy a románok és délszlávok mellett sok magyar is élt a krassóvári misszió „hatáskörzetében”. Ezt a kérést 1649-ben a krassóvári misszió új főnöke, Giovanni Desmanich is megismételte, de a magyar anyanyelvű bosnyák ferences temesközi működéséről éppúgy nem tudunk, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy rabszolgaként vagy kereskedelmi kapcsolatok révén került-e a boszniai török városba ez a magyar asszony, Fra Francesco édesanyja.⁵¹

A temesközi nép nagyon vad, barbár, paraszti erkölcsű, írták a bosnyák ferencesek Rómába. Ez alatt nemcsak azt értették, hogy nem tudták a katolikus szertartásokat, és karácsonykor és húsvétkor háromnapos mulatozást csaptak, nagy evés-ivással, részegséggel, sípszóval, körtánccal. Nem kevésbé háborította fel a bosnyák misszionáriusokat az, hogy a az itteni hívek nem voltak hajlandók alamizsnát adni, mondván, hogy nem az ő kötelességük, hogy eltartsák a papot. Ezért a misszionáriusok kezdetben valóban a Hitterjesztés Szent Kongregációja mindig nehezen befolyó segélyére voltak utalva. (A misszió megszilárdulása után azonban mégiscsak adakoztak a temesközi hívek, hiszen a 17. század közepén már az olovoi kolostor számot tartott a Temesközből befolyt jövedelemre, és ha az itteni adományokból a misszionáriusok nem küldtek haza, az a anyakolostorba, akkor aposztatának, szökevénynek nyilvánították őket.)⁵² A temesközi hívek mégis megőrizték azonban a katolikus tudatukat, noha évtizedekig csak protestáns és görögkeleti papokat láttak, hiszen azt mondogatták — ahogy a bosnyák Andrea da Camengrado jelentette 1630-ban Rómába, — hogy a „mi szép hitünk Rómában van”, ami alatt azt értették, hogy a mi szép hitünk feje, a pápa, Rómában van.⁵³

1630-ban a szépen fejlődő kis misszió válságba került, mert a vezetője, Marco Bandini súlyosan megbetegedett, és ezért több hónapra Bécsbe utazott, ahol az obszerváns ferencesek Szent Jeromos-kolostorában (a Franziskanerplatzon ma is működő ferences rendház) gyógyíttatta magát. Bandini valóban súlyos beteg volt, de ellenfelei kihasználták a távollétét, és megvádolták, hogy önkényesen odahagyva misszióját, a császárvárosba szökött, és a misszió számára gyűjtött adományokat is más célokra fordította.⁵⁴

Miután Bandini Bécsbe ment, hogy gyógyulást keressen, a krassóvári missziót a boszniai provinciális, Andrea da Camengrado egy Balázs nevű világi papra (Don Biagio) bízta.⁵⁵ A misszionáriusok közül Giovanni d'Imotta visszatért Bosz-

⁵¹ APF SOCG Vol. 87. Fol. 190. Vol. 218. Fol. 72.

⁵² APF SOCG Vol. 53. Fol. 6/r-v.

⁵³ APF SOCG Vol. 148. Fol. 323.. Acta Bosnae...391–392.

⁵⁴ APF SOCG Vol. 148. Fol. 351.

⁵⁵ APF SOCG Vol. 148. Fol. 332.

niába, míg a harmadik társuk, Elia da Posega a bosnyák ferencesek ekkor induló erdélyi missziójába ment Stefano a Salina társaságában, majd onnan ő is Boszniába távozott – ezzel a temesközi misszió egy évtizedre elárvult.⁵⁶

A temesközi missziót egy évtizeddel Bandini távozása után egy másik boszniai ferences, Giovanni Desmanich folytatta. Desmanichot aki, — akárcsak korábban Marco Bandini, — belgrádi káplánként szolgált, Bandini 1639-ben rövid időre elvitte Krassóvárra, amikor fel akarta támasztani a missziót.⁵⁷ A ferences rendfőnök azonban Desmanichot egy társával együtt 1640-ben Rómába hívatta, hogy a két boszniai ferencset, mint a török ügyekben járatosakat, szentföldi misszióba küldjék. A Hitterjesztés Szent Kongregációja végül is úgy döntött, hogy a Temesközben nagyobb szükség van a két ferencesre, ezért oda kaptak missziót.⁵⁸ Krassóváron ekkor már nemcsak a katolikus imák és szertartások merültek feladásba, de erősen dűledezett az a kis fatemplom is, amelyet 1626-ban Bandini építtetett. A romos fatemplomot — mivel már egy évtizede nem miséztek benne — a helybeli parasztok ólnak használták és itt kerítettek sort a disznóvágásra is. A helybeli lakosság az évtizedes szünet után nem kis bizalmatlansággal fogadta a misszionáriust, kezdeten csak a legfontosabb, az emberi élet fordulóit jelentő szentségeket, a keresztséget és az esketést fogadták el tőle, de a prédikációit nem akarták meghallgatni.⁵⁹ Ezután Desmanich Boszniába ment, hogy társakat szerezzen a misszióba.

Az olovoi kolostorban Andrea Stipanchich d'Almissa ferencset adták mellé, akit Desmanich mint a misszió főnöke Lippára küldött, itt Bandini idejéből csak egy dűledező szalmatető faházikó maradt. Miután a bosnyák ferencesek krassóvári kis missziója megerősödött, több missziós fiókállomást létesítettek: Fehértemplomban Francesco Vlacianin ferences szolgált, hasonlóképpen Székás faluban Paolo Horichich da Makarska,⁶⁰ míg magán Krassóváron Desmanich mellett Antonio Suglich da Spalato dalmát származású bosnyák és Gabriel Thomasi bulgár ferencesek misszióztak.⁶¹ A törökök templomépítési tilalma miatt Lippa kivételével (ennek felépítéséhez Stipanchich magából Isztambulból hozott engedélyt!) a szerzetesek csak faházakat építhettek, templomot nem, a görögkeletiek így is bevádolták őket, hogy valójában templomokat emeltek engedély nélkül, — a barátok a török hatóságok előtt csak nagyösszegű „ajándékokkal” tudták tisztázni magukat.⁶²

Marco Bandini Desmanich sürgetésére 1643-ban rövid időre ismét a Temesközbe ment, de ezúttal nem a török, hanem az erdélyi területen, a korábbi jezsuita misszióban, Karánsebes mezővárosban térített, mert félt, hogy a karánsebesi jezsuitáknak az előző évben elhagyott missziója elveszik a katolikusok számára.

⁵⁶ APF SOCG Vol. 406. Fol. 349. Vol. 127. Fol. 1. A lippaiak Giovanni d'Imotta távozása után az olovoi kolostor gvardiánjától kértek maguknak papot, aki azonban nem adott, később pedig Pietro Massarecchi bari érsek — aki adminisztrátorként a hódoltságot irányította, — egy világi papot, Don Stanislao Philipovichot küldött Lippára, aki hat évig működött itt plébánosként.

⁵⁷ APF SOCG Vol. 81. Fol. 250–252. 241–242/v. Vol. 82. 200–202v.

⁵⁸ APF SOCG Vol. 401. Fol. 86. Vol. 125. Fol. 17–18/v.

⁵⁹ APF SOCG Vol. 85. Fol. 396. Relationes... 79–107.

⁶⁰ APF SOCG Vol. 172. Fol. 380.

⁶¹ APF SOCG Vol. 85. Fol. 395. Vol. 34. Fol. 9. Vol. 36. Fol. 60. Vol. 89. Fol. 51.

⁶² APF SOCG Vol. 127. Fol. 12. Vol. 179. Fol. 123. Vol. 87. Fol. 189. Vol. 218. Fol. 97. Vol. 96.

Bandini ekkor azt írta Rómába, hogy ha a személyével kapcsolatos moldvai tervek nem valósulnak meg, akkor küldjék a karánsebesi misszióba. A nagytekintélyű bosnyák misszionáriust azonban a Hitterjesztés Szent Kongregációja sokkal nagyobb feladatra szánta: A Kongregáció javaslatára 1643. december 16-án VIII. Orbán pápa kinevezte a bulgáriai romváros, az ókori Marcianopolis ekkor ismét életre hívott érseki címére, és Moldvába küldte apostoli adminisztrátorként.⁶³

1644-ben ezért Desmanich — aki maga helyett Krassóváron Suglich atyát hagyta⁶⁴ — átment Karánsebesre, és ott átvette a jezsuiták elhagyott missziós állomását. Emiatt később az ellene fordult bosnyák ferences misszionáriustársai azzal vádolták meg, hogy a török területet elhagyva keresztény földre, az erdélyi fejedelemségbe ment. Ez igaz is volt, ám ott a református karánsebesi bánok legalább annyira akadályozták a missziót, mint a török pasák és bégek.⁶⁵

Desmanich nemcsak a Temesközt járta rendületlenül, prédikálva-gyóntatva-térítve, de nagyobb utakat is megtett, évente bejárta Erdélyt, ahol a katolikusoktól gyűjtött adományokat a temesközi misszió számára, — mivel a misszió török területen feküdt, ellenfelei erre azt állították, hogy a bosnyák ferences az erdélyiek pénzét Törökországba hordja. Desmanich keresztelési anyakönyvből kiderül, hogy milyen sikeresen térített, nemcsak a Temesközben keresztelt meg igen sokakat, (nemcsak gyerekeket, de sok felnőttet is), hanem kijárt keresztelni Erdélybe: Gyulafehérvárra, Kolozsvárra, Hátszeg vidékére, sőt még Havasalföldre is. 1649 nyarán Desmanich Erdélybe utazott, hogy gondoskodjék két unokaöccséről, akiket a török fogságból váltottak ki, majd — nyilvánvalóan a Temesközben időközben tarthatatlanná vált helyzete miatt — tanácsért és támogatásért felkereste a moldvai Bogdánfalván régi patrónusát, a temesközi misszió alapítóját, Marco Bandini marcianopolisi érseket.⁶⁶

A temesközi misszióban nem sokáig tartott az egyetértés a bosnyák ferences szerzetesek között. 1647-től kezdődően, majd különösen 1650-ben Desmanich, Thomasi és Suglich között komoly konfliktusok törtek ki, a szerzetesek kölcsönös feljelentéseikkel valósággal elárasztották a Hitterjesztés Szent Kongregációját. A vita a Rómában végre-valahára megkapott segélyösszeg miatt robbant ki, Suglich nem tudott elszámolni a pénzzel, mondván, hogy Desmanich megbízásából vett belőle mindenfélét, mire Desmanich tolvajnak nevezte a szerzetest.⁶⁷ Thomasi előbb teljes mértékben Desmanich mellé állt, pár évvel később, 1650-ben azonban — amikor már maga szeretett volna Desmanich helyére kerülni, mint misszióprekátus, — minden rosszat elmondott Desmanichról.⁶⁸

⁶³ Hierarchia catholica medii et recentioris aevi... 231.

⁶⁴ APF SOCG Vol. 127. Fol. 386.

⁶⁵ A bosnyák ferencesek a karánsebesi katolikusok düledező fatemplomát is elkezdték újjáépíteni, de a református bán, Barcsay Ákos ezt is megakadályozta.

⁶⁶ APF SOCG Vol. 406. Fol. 271. Vol. 412. Fol. 129. 432. 363. 360. 345. Vol. 218. Fol. 377.

⁶⁷ APF SOCG Vol. 93. Fol. 270/r-v. 288-290. (A vita egyik szakaszában, 1649. július 11-én Suglich kibékült Desmanichsal, és ekkor azzal a meglepő kéréssel fordult a Hitterjesztés Szent Kongregációjához, hogy ha megkapják az ő leveleit, már ne adjanak hitelt az abban foglalt vádaknak: APF SOCG Vol. 218. Fol. 377.)

⁶⁸ APF SOCG Vol. 218. Fol. 353. 352.

A viszály miatt Giovanni Desmanich karrierje kettétört. A misszionárius eredetileg nagy terveket táplált: szerette volna elérni, hogy a Temesközt — természetesen az ő vezetése alatt — Erdély mintájára önálló ferences kusstódiává alakítsák,⁶⁹ továbbá azt remélte, hogy belgrádi püspök lehet belőle, vagy pedig — mint erre több Rómába írt levelében is félreérthetetlenül célzott — a délvidéki katolikusok főpásztorává nevezik ki temesvári székhellyel és érseki címmel.⁷⁰ Ehelyett azonban a sikeres és önfeláldozó munkát végző szerzetest leváltották még a misszióprefektusi tisztségről is, és Rómába rendelték. A karánsebesi-krassóvári misszió prefektusává a temesvári világi papot, Don Luca Diodatit nevezte ki a Kongregáció.⁷¹ Desmanichnak csak két évvel később sikerült tisztáznia magát, ekkor ismét misszióprefektusnak nevezték ki, ám működését Lippára korlátozták. Karánsebesen a bosnyákokat egyébként üldöző, de a katolikusok viszályát örömmel látó karánsebesi bán, Barcsay Ákos későbbi erdélyi fejedelem segítségével Desmanich átvette az itteni volt jezsuita rezidenciát. A bán kijelentette, hogy csak Desmanich lehet itt a missziófőnök, ha bárki más jönne ide prefektusnak, az ezért az életével fizet.⁷² Giovanni Desmanich azonban nem sokáig örülhetett a visszanyert tisztének, mert még 1652 decemberében Lippán meghalt.⁷³

Desmanich halála után a temesközi misszió szétesett. (A még a jezsuiták által idehívott világi papok temesközi missziója az ottani bosnyák ferencesek elenében — akikhez a hívek ragaszkodtak —, nem lehetett sikeres, a prefektus, Don Luca Diodati 1655-ben el is hagyta a Temesközt és egy megüresedett, nyugodtabb és jobban jövedelmező szerémségi plébániára távozott).⁷⁴ Miután Desmanich meghalt, a missziózó bosnyák barátok részint elhagyták a missziót, részint pedig a rendi fegyelmet felmondva önállósították magukat. Karánsebesen Barcsay bánra támaszkodva két boszniai ferences, a Krassóváról átjött Antonio Suglich és a nyilván származása miatt általában csak a Görökgént emlegetett Antonio Via a Bulgáriából idejött világi pap plébánost, Giacomo Huomodeit kiszorítva látták el a papi teendőket. Később azonban ők is összevesztek, és Antonio Via Karánsebest elhagyva vándormisszióra indult, illetve — ellenfelei szerint — kóborló életet kezdett.⁷⁵

A harmadik bosnyák ferences, Andrea Stipanich Lippán önállósította magát, mondván, hogy a lippai templomot ő építette (ez igaz is volt), ezért itt az övé a kegyúri jog (!). A lippai törökök támogatták Stipanichot, a lippai hívek

⁶⁹ APF SOCG Vol. 218. Fol. 344. *K. Zach*: De bosnische Franziskanermission... 65.

⁷⁰ APF SOCG Vol. 417. Fol. 459/r-v. + 466/r-v. Vol. 53. Fol. 5/r-v. Vol. 218. Fol. 179.

⁷¹ APF SOCG Vol. 218. Fol. 343. 373/r-v. 403. 404. 408. 409. Don Luca Diodati Boszniában született, majd a loretoi Collegio Illirico-ban, a horvát nyelvű világi papok itáliai iskolájában tanult. APF SOCG Vol. 310. Fol. 56–57/v. *Josip Jurić*: Ilirski Kolegij u Loretu (1580–1860) Vrela i prinosi (Sarajevo) 13 (1982) 23–60.

⁷² APF SOCG Vol. 218. Fol. 404/r-v. 215. 20.

⁷³ APF SOCG Vol. 218. Fol. 435/r-v. Kolozsvári Bertalan szegedi gvardián (korábban Fulgenzio a Jesi segítőtársa az erdélyi misszióban) tanúsítja, hogy a szalvatoriánus rendtartomány provinciálisa, Szegedi Ferenc utasítására vizsgálatot tartott, hogy hol lehet Giovanni Desmanich misszionárius, de sehol sem tudtak róla. Ezért elindult Erdély felé, és a temesközi Papdon megtudta a belgrádi vikáriustól, hogy 1652. december 11-én Lippán meghalt, ezért nem jelentkezett.

⁷⁴ APF SOCG Vol. 218. Fol. 20. 215. 3/r-v. 16–17. 45. SOCG Vol. 310. Fol. 56–57/v.

⁷⁵ APF SOCG Vol. 218. Fol. 407/r-v. 410/r-v. 1/r-v. 2/r-v. 16–17.

vagy legalábbis egy részük azonban ellenséges volt iránta, és ezért Boszniából, az olovoi kolostorból egy másik ferencset kértek a papjuknak: Giovanni Desmanich ugyanis a halálos ágyán megeskette a lippai híveket, hogy világi papot nem fogadnak el plébánosnak, hanem csak bosnyák ferencset.⁷⁶

1658-ban a II. Rákóczi György erdélyi fejedelem megbüntetésére érkezett török csapatok feldúlták és elfoglalták a Temesköz keleti felét is, Karánsebes, amely eddig erdélyi területen feküdt, mostantól a török hódoltság része lett, a jezsuiták egykori kollégiumába beköltözött a török kádi. A török-tatár hadak elsöpörték a temesközi missziót, a háború elérte a misszionáriusokat is: 1661-ben Antonio Suglich nemcsak arról számolt be a VII. Sándor pápának, hogy a háborúban mindenét, még misénél használt kelyhét is elvesztette, de arról is, hogy szerzetes létére a keresztény hadak táborába szállt, buzdította őket a török elleni harcra, fegyvert fogott és maga is több „hitelent” megölt.⁷⁷

Ahogy a török hadak elvonultak, a végveszélybe került temesközi misszió újjászervezését a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai a már említett bulgár Paolo da Cinquefonti obszerváns ferences szerzetesre bízta, mint új misszió-prefektusra, aki 1659. októberében érkezett meg négy ferencessel Lippára. 1664-ben azonban Paolo da Cinquefontit megválasztották a bulgár kusztódia őrének.⁷⁸ Ugyanekkor — mint a belgrádi püspök, Matteo Benlich jelentéséből tudjuk, — a régió központja, Temesvár keresztények lakta külvárosában két boszniai ferences látta el a híveket.⁷⁹

Paolo da Cinquefonti javaslatára nevezte ki 1667-ben a Hitterjesztés Szent Kongregációja Giovanni Braenovich a Derventa bosnyák ferencset, korábbi szarajevói plébánost, majd a bosnyák rendtartomány titkárát a temesközi misszió viceprefektusának. Derventa a következő évben meg is kezdte itt a térítómunkát, és hét év alatt — a saját jelenése szerint — 620 embert keresztelt meg, köztük sok felnőttet is. Kiszabadított a törökök fogságából három magyar katolikus rabot, továbbá egy rab fiút, akit már éppen Nagyváradra vittek a törökök, hogy körülmetéljék, míg négy katolikus fiatalembernek, akik már át is tértek az iszlámra, segített, hogy visszaszökjenek Erdélybe.⁸⁰

Lippán Bernardino Volascich da Piombo, a boszniai Olovo kolostorából származó ferences kezdett missziót, miután legyőzte az immár majd két évtizede itt dolgozó, ám önmagát előljáróitól már régen önállósított Andrea Stipanchich ellenállását.⁸¹ Stipanchich csak nagyon nehezen hagyta magát meggyőzni, végül azonban mégiscsak elhagyta a missziót, és visszahúzódott egy parasztházba, miután

⁷⁶ APF SOCG Vol. 218. Fol. 97. 406/r-v. 409. 410/r-v. 1/r-v. 2/r-v. Stipanchich 1658-ban Fra Bernardino Volascich lippai misszionárius segítségével kapott ugyan egy levelet a boszniai provinciálistól, hogy megerősítik a lippai házfőnöki tisztében, de kapcsolata a boszniai rendtartománnyal elég laza volt, — igaz, a boszniai provinciális még mindig szívesebben látott egy engedetlen bosnyákot, mint bulgár misszionáriusokat Lippán. APF FV Vol. 6. Fol. 113.-119.

⁷⁷ APF SOCG Vol. 310. Fol. 173. 175. 189.

⁷⁸ APF FV Vol. 6. Fol. 204. 117-119.

⁷⁹ Acta Bosnae... 510. APF SOCG Vol. 306. Fol. 64-67/v.

⁸⁰ APF SOCG Vol. 427. Fol. 275-276/v. APF SC Ungheria-Transilvania Vol. 2. Fol. 8. 20. 49. 84. 94-95/v. 121. SOCG Vol. 481. Fol. 235. Relationes... 212-225.

⁸¹ APF FV Vol. 6. Fol. 111-112.

összeszedte a templom és a missziósház mozdítható értékeit, – a továbbiakban Aracs faluban folytatott „magánmissziót”.⁸²

1676-ban öt bosnyák ferencesből állt a temesközi misszió, Giovanni a Derventa Lippán térített egy másik bosnyák baráttal, Elia a Dubocazzal, míg Aradon élt Frat'Andrea ab Imotta. Egy ferences, Pietro a Citluc a falvakat járva gyóntatott-keresztelt, és Erdély határvidékén szolgálta a híveket Antonio Suglich, aki már rég elszakadt a rendi előjárótól.⁸³ Az ismét konszolidálódott temesközi bosnyák ferences misszió felkeltette a boszniai szerzetesek figyelmét is: Míg Lippára korábban az olovoi kolostor tartott igényt,⁸⁴ most a gárdiánjuk vezetésével feltűntek a Temesközben a boszniai Tuzla kolostorának szerzetesei is, prédikáltak, térítették, és persze főleg adományokat gyűjtöttek – a töröknek kiszolgáltatott boszniai kolostorok rá voltak utalva a missziókban gyűjthető alamizsnára. A bosnyák ferencesek szeretnék volna a Temesközt kivenni a belgrádi püspök, az egyébként szintén bosnyák ferences Matteo Benlich felügyelete alól, hogy ez a vidék a boszniai ferences püspökhöz tartozzon, de a misszió vezetője, Giovanni a Derventa (egyébként szintén bosnyák ferences) római útja során elszántan tiltakozott ez ellen.⁸⁵

A Temesköz Magyarország egyetlen darabja volt, amely a karlócai béke után is török fennhatóság alatt maradt, az itt élő katolikusokról a bosnyák ferencesek gondoskodtak. A török uralom alatt élő Magyarország utolsó plébánosa is bosnyák ferences volt: a boszniai barátok budai kolostorából származó Michele Kokich, aki a horvát mellett a német és a magyar nyelveket is beszélte, sőt törökül is tudott. A hódolt Temesvár utolsó plébánosát a határon, de már magyar területen fekvő aradi ferences kolostorból (amelyet a bosnyák ferencesek éppen ez idő tájt engedtek át a bulgár barátoknak) küldte a boszniai provinciális Temesvárra, – 1715-ben, azaz egy évvel a város visszafoglalása előtt.⁸⁶

Bosnyák misszionáriusok Pesten és Budán

A bosnyák ferencesek látták el a 17. században Buda és Pest katolikus lakóit is. A 16. század második felében voltak „illír” nyelvű, azaz délszláv katolikus papok Budán, a törökök azonban később megtiltották, hogy az ellenségnek tekintett katolikus papok a legfontosabb városokban, a veszélyeztetett Budán lakjanak. Ezért amikor 1623-ban a hódoltságban missziózó címzetes bácsi apát, a raguzai Paolo Torelli Budán járt, mert testvére, egy gazdag raguzai kereskedő örökségét kereste, akkor csak nagy titokban misézhetett egy magánháznál. A miséjére azonban

⁸² APF SOCG Vol. 305. Fol. 180. APF FV Vol. 111–119.

⁸³ APF SC Ungheria Transilvania Vol. 2. Fol. 8. 20. 49. 84. 94.

⁸⁴ APF SOCG Vol. 179. Fol. 33. 34. Vol. 218. Fol. 97.

⁸⁵ APF SOCG Vol. 269. Fol. 5.

⁸⁶ APF Lettere SC Vol. 97. 1708. Fol. 414. Vol. 102. 1713. Fol. 195/v. Vol. 99. 1710. Fol. 45. Vol. 98. 1709. Fol. 43. Vol. 104. 1715. Fol. 63. Vol. 101. 1712. Fol. 94/v. APF SOCG Vol. 566. Fol. 288–291/v. Vol. 562. Fol. 607. + 610/v. + 611/v. Vol. 577. Fol. 59. + 62/v. Vol. 577. Fol. 60. + 61/v. Vol. 589. Fol. 32. + 34/v. Vol. 601. Fol. 467/r-v. Fol. 262. + 263/v. *Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története. (1608–1699). Makó 1936. 159–169. Tóth István György: Raguzai Lajos, a hódoltság utolsó misszionáriusa. Egyháztörténeti Szemle (2000) 10–48.*

nem kevesebb mint 135 hívő gyűlt össze, mert a budai katolikusok már sok éve nem láttak papot – sokan valószínűleg Pestről és a környékről is idejöttek. (Ugyanebben az évben két jezsuita misszionárius is misézett egy magánháznál Budán).⁸⁷

1633-ban két bosnyák ferences, Filippo a Camengrado és Paolo a Clamice kezdett itt missziót, a Hitterjesztés Szent Kongregációja misszionáriusi felhatalmazása alapján. Budára őket sem engedték be, de a két bosnyák barát elvette a pesti reformátusok kápolnáját, amely Pesten és Budán az egyetlen keresztény templom volt, és hét református családot is áttértett. Ezután a kápolnában miséztek, – Fra Filippo jelentése szerint 60 éve, azaz 1573 óta nem volt itt katolikus hitélet, ez azonban bizonyára tévedés, mert a 16. század végén, a tizenöt éves háborút megelőzően tudunk itteni katolikus papokról.⁸⁸ (A boszniai barátok azonban a leveleikben a missziójukat a történészeket meglepésztve nem Pestre, hanem a magyar királyság külföldön jobban ismert egykori fővárosára, Budára helyezték.) A két bosnyák ferences — Fra Filippo a Hitterjesztés Szent Kongregációjának Rómába küldött beszámolója szerint — úgy tudott leszámolni a pesti protestánsokkal, hogy a budai „vezír” jelenlétében hitvitát folytatott velük. Ekkor, aránylag hosszabb ideig, 1631 októberétől 1634. júniusáig Muszá volt a vezíri címmel a budai pasa, aki azután később még kétszer betöltötte ezt a tiszteletet.⁸⁹ Fra Filippo állítását a budai pasa előtt folytatott hitvitáról nem tudjuk ellenőrizni. Feltételezhetjük azonban, hogy a török ügyekben jártas bosnyák ferences — rendtársai jól bevált szokásához híven — nem annyira teológiai érvekkel, mint inkább nagyszámú megvesztegetéssel nyerte meg magának Muszá budai pasát.

Filippo a Camengradonak a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára készített feljegyzéséből az is kiderül, hogy még korábban, 1631-ben a Dráva mentén 35 protestáns családot térített meg, feltehetően itt volt plébános.⁹⁰ Később, 1632 decemberében pedig Fra Filippo és társa Erdélyben, Stefano a Salina bosnyák ferences 1630-ban elkezdett erdélyi missziójában segédkeztek. Fra Filippo a székellyföldi Szováta faluban 600 embert gyóntatott meg, akiknek fogalmuk sem volt arról, hogyan is kell gyónni, nyilván mert oly régen nem láttak katolikus papot.⁹¹ Filippo a Camengrado a bíborosok előtt kihangsúlyozta, hogy őket nem csupán számos falu népe hívta Erdélybe, hanem maga az erdélyi fejedelem, a kancellár és a főkapitány is. Ezt minden bizonnyal úgy kell értenünk, hogy I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek a bosnyák ferencesek számára adott engedélye alapján az erdélyi katolikus főurak, Tholdalaghy Mihály marosszéki főkapitány és

⁸⁷ *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. 50–51. Erdélyi és hódoltsági... I/2. 412. *Fekete Lajos*: Budapest a török korban. Bp. 1944. 157–161. *Uő*: Latinok a XVI. századi Budán. *Magyar Nyelv* 57 (1961) 20–25.

⁸⁸ APF SOCG Vol. 320. Fol. 91. + 98/v. Vol. 79. Fol. 174. *Acta Bosnae...* 1324. sz. APF SOCG Vol. 17. Fol. 372. *Gárdonyi Albert*: Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. Tanulmányok Budapest Múltjából. V Bp. 1936. 17–21. *Jankovich Mihály*: Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. Tanulmányok Budapest Múltjából XIV Bp. 1961. 151–154.

⁸⁹ APF SOCG Vol. 160. Fol. 308. *Fekete L.*: Budapest... 217. *Gévay Antal*: A budai pasák. Bécs 1841. 31.

⁹⁰ Fra Filippo rendi biztos, az 1634. évi boszniai rendtartományi káptalan levezető elnökének az azonosítását Fra Filippo a Camengrado budai misszionáriussal kétségesnek tartom. *E. Fermentzín*: *Chonicon*. 35. *J. Buturac*: i. m. 87–88. *Acta Bosnae...* 420.

⁹¹ Azt, hogy tolmáccsal vagy tört latinsággal gyóntat-e, nem tudjuk meg a beszámolóiból.

Kovacsóczy István kancellár hívták meg Filippo a Camengradot és társát az erdélyi misszióba.

Filippo a Camengrado feljegyzést készített azokról a hódoltsági helyekről is, amelyeket nem kerestek fel a katolikus püspökök. Bár igen sok katolikus élt Nagykánizsa, Szigetvár, Koppány, Buda, Mohács, Buda, Gyöngyös, Szeged vidékén, itt sohasem járt katolikus püspök. A Kongregáció komolyan vette a bosnyák ferences felterjesztését, és megbízta Fra Filippot, mint „alkalmas és megfelelő tudású” misszionáriust, aki nemcsak az itteni nyelveket, de a törököket is jól ismeri, hogy vizitálja ezeket a vidékeket (gyakorlatilag az egész magyarországi török hódoltságot Belgrád és környéke kivételével), és küldjön részletes jelentést az ottani katolikusok számáról, a papokról és arról, hogy vajon egy püspök elegendő-e a számukra. Fra Filippo azonban, mint erről 1636-ban tájékoztatta a bíborosokat, bele sem tudott kezdeni a vizitációba.

1634 végén az új budai pasa, Dzsáfer vezír Kirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka felbujtására „diocletianusi” üldözésbe kezdett a katolikus papok ellen. Miközben a budai várbörtönben kínozták a hódoltság déli falvaiból idehurcolt plébánosokat, köztük Don Simone Matkovichot, minden bizonnyal a két bosnyák ferences lába alatt is forró lett a talaj. Így 1635-ben visszatértek Boszniába, ahol azonban Nicolž Braikovich a Foinica provinciális és a korábbi tartományfőnök, Andrea a Camengrado rátámadt Fra Filippora: a Hitterjesztés Szent Kongregációjától kapott misszionáriusi felhatalmazását szétépték, könyveit, ruháit elvetették, és ki akarták taszítani a provinciából és a rendből is. Fra Filippo — miután a dühöngő Dzsáfer vezírt időközben elérte a végzete, és 1635. májusában megkapta a selyemzsínórt — visszatért Pestre, innen számolt be 1636. február 12-én a boszniai megpróbáltatásairól a bíborosoknak. Ugyanekkor mentegetődzött, hogy amíg új missziós megbízást nem kap, nem kezdhet a Balaton vidéke vizitálásába.

Filippo a Camengrado előkelő, a hódoltságon kívüli patrónusokat talált a missziójához. Támogatták az erdélyi katolikus urak, és rajtuk kívül pártfogói között volt a törökökkel szembenálló császári hadsereg két parancsnoka is, Michael Althan gróf császári hadvezér, a hódoltsági katolikusok legaktívabb patrónusa, és — talán azért is, hogy felettese kedvében járjon, — Nebojszai Balogh István tatai várkapitány is. Nebojszai Balogh Istvánt nemcsak Fra Filippo emlegette a pártfogói között, hanem ismerjük a tatai várkapitánynak a Hitterjesztés Szent Kongregációjához írt levelét is, amelyben kötelezettséget vállalt, hogy amíg a bosnyák ferencesek pesti missziója fennáll, két ottani barát élelmét és ruházatát ő fizeti.⁹²

A két bosnyák szerzetes nem sokáig maradhatott Pesten, hiszen Filippo a Camengradot a drivastoi püspök, Geronimo Luchich vizitációja során 1637. október 28-án már mint a szerémségi Szelce (Djakovački Selci) plébánosát látogatta meg, — ekkor már lejárt az ellensége, Braikovich tartományfőnöki megbízatása, és a rendtartomány élén új provinciális állt. Egy nem túl megbízhatónak tűnő rendi feljegyzés szerint a jó ördögűző hírében álló Filippo a Camengrado 1644-ben halt meg, miközben a pestiseseknek szolgáltatta ki a szentségeket.⁹³

⁹² APF SOCG Vol. 76. Föl. 285.

⁹³ *E. Fermendžin*: *Chronicon...* 38 Fra Filippo a Camengrado haláláról a — csak két évtizeddel később alapított! — beckói mariánus ferences kolostor feljegyzései tudósítanak. Ez a kolostor Tren-

A továbbiakban Pesten általában két bosnyák ferences működött, az itteni híveket vizitációs körútjaik során felkeresték a bosnyák ferencesek közül kikerülő belgrádi püspökök, Marino Ibrishimovich a Posega és Matteo Benlich is. A bosnyák belgrádi püspök pesti jelenléte jó alkalmat szolgáltatott a törökök számára, hogy a keresztény közösségeket egymás ellen kijátszva megszarolják a helybeli katolikusokat: 1656 júniusában, amikor Benlich püspök Pesten járt, a pesti reformátusok mozgalmat indítottak, hogy visszaszerezze a pesti templom felét. Nagy veszekedések után 260 tallérért a reformátusok „eladták” a templom felét a budai pasa defterdárjának, mire a törökök kijelentették, hogy a templomot mecsetté alakítják át. Benlich püspök erre „könnyezve” prédikált a híveinek, kérve a katolikusokat, hogy anyagi tehetségük szerint járuljanak hozzá a templom visszaszerzéséhez. Végül háromszáz tallér lefizetése ellenében a törökök elálltak (minden bizonnyal nem komolyan gondolt) tervüktől, és így a pesti katolikusok bár szegényebben, de ugyanúgy találták magukat, mint Benlich megérkezése előtt: csak az övék volt a templom és a telek.⁹⁴ 1658-ban Luca Ibrishimovich a Posega, a korábbi belgrádi püspök unokaöccse, a majdani püspöki vikárius írt alá egy levelet, mint — az egyébként Pesten található — budai kolostor házfőnöke.⁹⁵ Buda török megszállásának utolsó éveiben, 1679-ben egy, a boszniai provinciából elszökött ferences, Fra Luca Maruncich — aki hét évvel korábban Rómában kilincselte valamilyen püspökségért, bár a boszniai rendtartomány ezt hevesen ellenezte⁹⁶ — Szelepcsényi György esztergomi érsek vikáriusaként lépett fel, iratokat hamisított, és összetűzésbe keveredett a belgrádi püspöki vikárius, Giovanni a Derventa által ideküldött bosnyák ferencesekkel. A viszály magát XI. Ince pápát és Ottoboni bíborost, a későbbi VIII. Sándor pápát is foglalkoztatta, akik a nunciust bízták meg, hogy szólítsa fel esztergomi érseket: Sürgősen bocsássa el a vikáriusát és ismerje el a belgrádi püspökség jogát Budára, mert az éppen úgy missziós terület, mint Bosznia. Szelepcsényi ezt nem így gondolta, szerinte Buda az esztergomi egyházmegye csak ideiglenesen megszállt területe volt, — a pápa nem neki adott igazat, de alig hét évvel később a keresztény seregek visszafoglalták a magyar fővárost, amely ettől kezdve valóban nem volt már misszió.⁹⁷ A török Buda bosnyák ferenceseknek — valójában Pesten szolgáló — egyik utolsó házfőnöke Simone da Varese volt, akiről 1681-ben emlékeznek meg a rendi krónikák.⁹⁸

---

csén megyében volt, és a feljegyzés szerint a bosnyák obszerváns ferences szerzetes Szentmária faluban halt meg, — mind Turóc, mind Liptó megyében, viszonylag közel, van egy-egy Szentmária nevű falu. Beckóra: *Karácsonyi J.*: Szent Ferencz... I. 145. (A feljegyzést nem árt nagy óvatossággal kezelni).

⁹⁴ APF SOCG Vol. 306. Fol. 64–67/v. *Krista Zach*: De Visitation des Bischofs von Belgrad, Marin Ibrishimovic in Türkisch–Ungarn (1649) Ungarn Jahrbuch 8 München 1977. 1–31. *Batinić*: Djelovanje... II. 116. *Borsa I.–Tóth I. Gy.*: Benlich... 126–127.

⁹⁵ *Acta Bosnae*... 487. *Buturac*: i. m. 111. 133. 139. 176. A pesti bosnyák ferencesekkel volt titkos levelezésben Edward Brown angol utazó házigazdája is: Edward Brown: A brief account of some travel... München 1975. 34.

⁹⁶ *E. Fermendžin*: Chronicon... 49–50.

⁹⁷ *Tóth István György*: Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról. In R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 251–257.

⁹⁸ *E. Fermendžin*: Chronicon... 52.

Bosnyák ferencesek Erdélyben

A fentebb tárgyalt temesközi misszió jelentősége nemcsak abban állt, hogy az itt szolgáló négy-öt bosnyák barát egy fontos és kiterjedt régiót tartott meg a katolikus hitben és a nyugati kultúrában, de alig négy évvel a megalapítása után a krassóvári kis misszió lett a kiinduló bázisa az erdélyi bosnyák ferences misszióknak is, – a bosnyák ferences rendtartomány újabb paphiánnyal küzdő területen kezdett missziót.

Erdélyben a reformáció 16. századi elterjedése után is sok katolikus élt, többek között egységes katolikus tömb maradt a Székelyföldön, amelyet emiatt „Rómának” is nevezett a népnyelv. Az erdélyi fejedelemségben — bár a katolikus a négy bevett vallás egyike volt — a 17. század elején a római egyház igen nehéz helyzetbe került, hiszen évtizedek óta nem volt püspöke, nem folyt papképzés, hanem az egyre fogyó számú plébánosok a gyakorlatban egymástól lesték el a papi hivatás tudnivalóit, és ráadásul a székelyföldi katolikus papok nagy része nős volt. A magyarországi szalvatoriánus rendtartományhoz tartozó csíksomlyói Szűz Mária-kolostorba 1624-ben egy, a havasalföldi Türgovistén szolgáló krétai görög, ráadásul a ferencesek konventuális ágához tartozó szerzetest, Fra Nicolžt kellett idehívni, hogy a kolostor ne legyen teljesen lakatlan, legyen, aki vigyáz a felszerelésére.⁹⁹

Nemcsak a székelyek között volt nagyszámú katolikus. Sok erdélyi főúr is — miközben kancellári, kincstartói, tanácsosi, követi, főkapitányi tisztségekben hűen szolgálta a református fejedelmeket a katolikus Habsburgokkal vívott háborúkban is, — megmaradt a pápa hívének: a Kovacsóczy, Kornis, Apor, Lázár, Haller, Mikes, Tholdalaghy, Erdélyi, Jósika, Wesselényi, stb. családok tagjai egy igen befolyásos katolikus nemesúri csoportot alkottak, amely azután 1640-től *status catholicus* néven hivatalosan is megszerveződött, mint az erdélyi katolikusok képviselője. A bosnyák ferencesek erdélyi missziójának ez a katolikus főúri „lobby” volt a legfőbb támasza. Ezek az erdélyi katolikus urak látva a nagy paphiányt, először a magyarországi, szalvatoriánus obszerváns ferences rendtartományból kértek szerzeteseket, de a katolikus megújulás kezdetén a csak nemrégiben talpra állt magyar provincia nem tudott (talán nem is nagyon akart) a távoli és bizonytalan állomáshelyekre nélkülözhető embert küldeni. Ezért az erdélyi katolikus urak a bosnyák provinciához fordultak, (az innen jött bosnyák ferencesek már ezt megelőzően is megfordultak Erdélyben), igaz, a boszniai barátok nem

⁹⁹ Magyar Ferences Levéltár, Stefanita rendtartomány iratai, 1. doboz, Inquisitionales literae circa dilapidationem bonorum conventus. 1624. Vö. Uo. 1631. április 8. Az erdélyi katolicizmus helyzetére ebben az időben: Relationes i. m. 249–251. 295–297. 1927. *Veszely Károly*: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. I. Kolozsvár 1860. 341–344. *Bochkor Mihály*: Az erdélyi katolikus autonómia. Kolozsvár 1911. 105–106. 167., *Boga Alajos*: Az erdélyi római katolikus státus múltja és jelene. Cluj 1923. passim. Fekete könyv. Az erdélyi ferences kusstódia története. Szerk. Madas Edit. Szeged 1991. 40–43. *Bíró Vencel–Boros Fortunát*: Az erdélyi katolikus nagyok. Kolozsvár é. n., *Bíró Vencel*: Gróf Apor István. Bp. 1927. A katolikus urak tisztségeire: *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp. 1980. 22–45. 356. *Endres Miklós*: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935. 239–255. *Boros Fortunát*: A protestáns fejedelmek kora. In: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton 1925. 61–82. *Tóth I. Gy.*: Bethlen Gábor mókás temetési menete (Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból) Történelmi Szemle 39 (1997) 123–129.

tudtak magyarul, de misézhettek, keresztelhettek és a nemesek megértették a latin nyelvű prédikációjukat is. A katolikus nemesuraknak tehát elsősorban udvari papokra volt szükségük, és valóban, a két első bosnyák ferences misszionárius — világi pap ruhájában! — mint udvari pap szolgált a patrónusaik kastélyaiban. Stefano a Salina (Szalainai István) bosnyák ferences 1630 elején, a Bethlen Gábor halálát és Brandenburgi Katalin katolizálását követő rövid, a katolikusoknak kedvező zűrzavaros időszakban, három társával együtt világi ruhában a temesközi misszióból Erdélybe jött. I. Rákóczi György 1632-ben azután kiváltságlevelet állítottatott ki a számukra, így a bosnyák misszionáriusok a szerzetességet korlátozó erdélyi országgyűlési határozatok ellenére működhettek Erdélyben.¹⁰⁰

A négy bosnyák ferences közül kettő, Elia da Posega, (aki Marco Bandini első társa volt a temesközi misszióban, és Lippán szolgált), valamint Mariano a Sarajevo, (aki egy bő évtizeddel később visszatérve, Erdélyben és Moldvában missziózott és ott fontos rendi tisztségeket töltött be), hamarosan elhagyta Erdélyt, és visszatért a rendtartományukba. Stefano a Salina azonban Stefano a Lopara bosnyák ferencessel együtt Erdélyben maradt, a Hitterjesztés Szent Kongregációjától misszionáriusi felhatalmazást nyert, és kinevezték az egyelőre nem túl népes misszió prefektusává is. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem támogatta a bosnyák ferenceseket, mert azok — ellentétben a magyarországi rendtartományból jöttekkel — nem a császár országából érkeztek. Miután a bosnyák barátok kiváltságlevelet kaptak a fejedelemtől, 1636-ban a Tholdalaghy Mihály marosszéki főkapitány támogatásával Köszvényes határában, Mikházán telket vettek, templomot és szerzetesházat építettek, továbbá földeket, szőlőt, malmot vásároltak.¹⁰¹

Stefano a Salina önfeláldozó munkájával elérte, hogy a személyét bosnyák létre a magyar urak és a magyar szerzetesek is elfogadták, és ezért egészen a haláláig többé-kevésbé egyetértés uralkodott az erdélyi misszióban. Salinát a fejedelem is kedvelte és kinevezte a katolikusok vikáriusává, – Erdélynek nem volt katolikus püspöke, hanem még Bethlen Gábor idejében szokásba jött, hogy a református fejedelem egy arra méltónak ítélt katolikus papot tett meg vikáriusnak. Ez a fejedelmi kinevezés kétségkívül nem teljesen felelt meg a trentoi zsinat határozatainak, de a fejedelemségben élő katolikusokról mégis hatékonyan gondoskodott.

Salina nyerte meg az erdélyi misszió számára a jövő emberét, Damokos Kázmért is, aki élete végén misszióprefektus, kusztosz és — egy *in partibus infidelium* címmel — Erdély apostoli vikáriusa és titkos püspöke lett. Amikor azonban Damokos Kázmér a magyarországi Szűz Máriáról elnevezett ferences rendtartományból a mikházai kolostor közelében fekvő székelyföldi Szováta faluba jött, rokonai meglátogatására és megtérítésére, még csak laikus testvér volt, mert az ujjá csonkasága miatt nem szentelték fel. Salina maga mellé vette Damokost, mint latin-magyar tolmácsát és titkárát. Miután felmentést kapott az ujjá miatt, Da-

¹⁰⁰ APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 257/r-v. APF SOCG Vol. 408. Fol. 195. *Tóth I. Gy.*: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). Történelmi Szemle 40 (1998) 61–85.

¹⁰¹ Az erdélyi fejedelemségben tilos volt új kolostorok létesítése, de a katolikus pártfogók elértek, hogy Mikházát „elcserélték” a tövisi kolostorra – ez a középkori alapítású és az országgyűlés által is engedélyezett ferences kolostor romokban hevert, pusztán állt, ehelyett működhetett Mikháza.

mokos Kázmért 1639-ben Rómában pappá szentelték, és a fiatal ferences egy ideig Haller István katolikus nemesúr udvari papjaként szolgált.¹⁰²

A bosnyák ferencesek szerették volna elérni, hogy a pápa kizárólag a bosnyák szerzetesek számára — a bulgáriai őrség mintájára — önálló erdélyi ferences kusztódiát alapítson Erdélyben,¹⁰³ míg a középkori kolostorok jogán az Erdélyt a sajátjuknak érző magyar szalvatoriánus ferencesek ezt hevesen ellenezték.¹⁰⁴ Mivel az őrség alapításakor mindössze két bosnyák ferences, Stefano a Salina és Stefano a Lopara missziózott Erdélyben, az alapításhoz nyilvánvalóan szükség volt a magyar barátokra is. Stefano a Salina azt is szerette volna, hogy a Szentszék nevezze ki szendrői címmel Erdély tényleges püspökévé – Damokos Kázmér három évtizeddel később, 1668-ban hasonló módon lett Erdélynek a fejedelem előtt titokban tartott főpásztor. VIII. Orbán pápa azonban nem nevezte ki Salinát püspöknek, minden bizonnyal azért, mert nem tartotta volna helyesnek, ha egy bosnyák ferences irányítja a magyar nyelvű katolikusokat.

1640-ben VIII. Orbán pápa egy alapító bullával az erdélyi bosnyák és a magyar ferenceseket egyesítve, a mindössze két (!) működő és két tervezett kolostorból egy új, önálló őrséget hozott létre, amely sem a magyarországi szalvatoriánus, sem a boszniai rendtartomány alá nem tartozott, hanem közvetlenül a rendfőnöknek volt alávetve. Stefano a Salina szerette volna elérni, hogy a bosnyák ferencesek temesközi misszióját is csatolják az új őrséghez, de mivel ez nagyrészt török területen működött, Róma elutasította ezt a kérést.¹⁰⁵

A kicsiny őrséget kezdettől fogva erős ellentétek osztották meg, bár 1653-ig, amíg a mindenki előtt nagy tekintéllyel bíró Stefano a Salina élt, az ellentétek nem robbantak ki nyíltan. A magyar hívek nyelvét csak kevésbé értő bosnyák ferenceseket és a magyar anyanyelvű szerzeteseket az eltérő származás mellett egy másik, még fontosabb probléma is megosztotta: A bosnyák „obszerváns” ferenceseknek pápai kiváltságaik értelmében lehettek kisebb ingatlanaik, szőleik, földjeik, malmaik, míg a magyar szerzetesek a ferences rend „reformált” (strictioris observantiae, a szigorúbb obszervanciát követő) ágához tartoztak, ők csak koldulásból, a kapott alamizsnából élhettek, ingatlant nem bírhattak, sőt még élelmiszereket is tilos volt felhalmozniuk a kolostorban.¹⁰⁶ A pápa a kétféle regulájú szerzeteseket a „reformált” szabályzat szerint egyesítette, azaz az eddig a könnyebb rendelkezésekhez szokott bosnyákoknak is szigorúbb szabályzatot kellett volna elfogadniuk. Erre azonban nem voltak hajlandóak, és emiatt a kicsiny

¹⁰² Relations i. m. 249–250., 295–297. Haller birtokán feküdt Fehéregyháza, itt a szalvatoriánus ferences rendtartománynak középkori, de már romba dőlt kolostora állt, ezt a földesúr támogatásával helyreállították, két bosnyák ferences jött ide, őket éppen úgy Haller látta el élelemmel, ruhával, mint az iskolamestert. Ezt a kolostort azonban, mivel az országgyűlési határozatok ellenére épült, nem sokkal később a fejedelem elvette a ferencesektől, itteni működésüket betiltva – ezt ellenfelei Damokosnak a haláláig felrötták.

¹⁰³ Stefano a Salina azzal érvelt, hogy a bosnyákokra nem gyanakszik senki, míg a császár országából jött ferenceseket a fejedelem kémeknek tartja és a katolikus urakat is szorongatja emiatt. A fejedelem ezért csak akkor engedi meg, hogy kusztódiát állítsanak fel, ha azt a bosnyákok irányítják. APF SOCG Vol. 82. Fol. 229.

¹⁰⁴ APF SOCG Vol. 82. Fol. 215/r-v. + 220/v.

¹⁰⁵ APF SOCG Vol. 404. Fol. 272. Vol. 85. Fol. 405. Vol. 218. Fol. 418/r-v.

¹⁰⁶ APF SOCG Vol. 87. Fol. 199/r-v. SOCG Vol. 411. Fol. 347.

országban mindaddig vizsályok dúltak, amíg csak térítettek boszniai ferencesek Erdélyben.¹⁰⁷

Az őrség alapítása után Stefano a Salina sürgetésére a provinciális Boszniából újabb 3–4 fiatal szerzetest küldött Erdélybe, az egyszer itt már megfordult Mariano a Sarajevo, továbbá Bartolomeo d’Immotta vezetésével, ezután az Erdélyben térítő bosnyák ferencesek száma 4 és 7 között ingadozott, mert néhány barát hol Erdélybe jött, hol visszament Boszniába.¹⁰⁸

A bosnyákok és a magyarok közti vizsályt a Hitterjesztés Szent Kongregációja egy olasz obszerváns ferences kiküldésével igyekezett megszüntetni.¹⁰⁹ Fulgenzio a Jesi a rend római provinciájából érkezett még 1628-ban Magyarországra, mint az itteni ferences iskolák tanára. A Róma melletti farfai kolostor könyvtárában sikerült megtalálni egy 1625. évi kiadású ferences rendtörténetet, amely Fulgenzio a Jesi kolostoráé, a nazzanoi kolostoré volt, és amelyet Fra Fulgenzio a házfőnök engedélyével kikölcsönzött – talán éppen Magyarországon hasznáلتa.¹¹⁰ Fulgenzio még az erdélyi őrség megalakulása előtt, 1638-ban kapott Erdély területére missziós felhatalmazást a Hitterjesztés Szent Kongregációjától. Misszióját azonban megakadályozta Lósy Imre esztergomi érsek, aki Fulgenzionak a gyöngyösi jezsuitákkal a bójtról folytatott elmérgesedett vitáját igen rosszalotta és Fulgenziot kártékony, összeférhetetlen szerzetesnek tartotta.¹¹¹ Fulgenzio visszatért Itáliába, ahol a Róma melletti Carpenta kolostorában élt és tanított. Fulgenzio csak Lósy halála után, 1643 nyarán indulhatott el Itáliából új missziójába. A Kongregáció missziófnökké és az erdélyi kusztódia őrévé nevezte ki, azt remélve, hogy mivel Fulgenzio se nem magyar, se nem bosnyák, hanem az egyház központjából, Rómából érkezett, ezért a vizsálykodó magyar és bosnyák ferencesek a nagy tudású római szerzetest egyaránt elfogadják majd előljárójuknak, és így a bosnyák–magyar háborúságnak véget vethetnek. Valójában azonban éppen fordítva történt: Fulgenziot sem a bosnyákok, sem a magyarok nem ismerték el mint kusztoszt, és a misszió alapítója, a korábbi őr, Stefano a Salina is igen ellenségesen nézett a „betolakodó” olaszra. Ennél is fontosabb volt, hogy az erdélyi ferences misszió patrónusai, az erdélyi katolikus urak sem látták szívesen a magyarul nem tudó szerzetest. Fulgenzio hamar belátta a küldetése kudarcát és Gyergyó székbe ment, ahol az egyik katolikus földesúr, Lázár István támogatásával kis missziót létesített Szárhegyen, itt is halt meg pestisben 1646 októberében.¹¹²

¹⁰⁷ A bosnyák ferencesek szerették volna megszerezni Csíksomlyó kolostorát is a magyaroktól, de ezt az erdélyi katolikus urak — a bosnyákok beszámolóí szerint „nagy botrányok közepette” — megakadályozták. APF SOCG Vol. 34. Fol. 9.

¹⁰⁸ APF SOCG Vol. 400. Fol. 27. *Tóth I. Gy.*: Bosnyák ferencesek a Székelyföldön 1638-ban. Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve 2000. s. a.

¹⁰⁹ APF SOCG Vol. 408. Fol. 192/r-v.

¹¹⁰ Biblioteca del monasterio Santa Maria di Farfa (Lazio). Stampati. *Lucas Wadding: Annales minorum seu trium ordinum a Sancto Francisco institutorum. Tomus I. Lugduni MDCXXV.* A címlapon a címtől balra Fulgenzio a Jesi jellegzetes betűivel: *Pertinet ad conventum Sancti Francisci Nazzani* (ez utolsó szóból csak az N és a két z betű olvasható biztos, mert a szű erősen kirágta, de ez volt Fulgenzio kolostora), a címtől jobbra szintén Fulgenzio a Jesi írásával: *Nunc vero ad usum fratris Fulgentii ab Esio cum licentia superioris.*

¹¹¹ *Relationes...* 51–56. 259–265. *Galla Ferenc: Fulgenzio da Jesi ferences misszionárius vitája a bójtról a gyöngyösi jezsuitákkal.* Regnum 1944–46. Bp. 1947. 1–31.

¹¹² APF SOCG Vol. 96. Fol. 304. Vol. 219. Fol. 418.

Ezután a Hitterjesztés Szent Kongregációja 1647 elején Gabriel Thomasi bulgár ferencset küldte rendi biztosként a fejedelemségbe, valószínűleg azért, mert bár a bosnyák barátok missziójából jött, ő maga nem bosnyák, hanem bulgár volt. – Thomasi valóban Salina és a többi boszniai barát ellen lépett fel az erőszakkal megtartott őrségi káptalanon, de eredményt ő sem ért el.¹¹³ 1647-ben a Kongregáció Fulgenzio egyik, a pestisjárvány miatt Gyöngyösről visszafordult korábbi útítársát, Modesto a Roma szintén római ferencset küldte Erdélybe, mint prefektust és kusztozt, ám az erdélyi magyar urak, a bosnyák és magyar ferencesek őt is bizalmatlanul fogadták. Ezért Modesto a Roma elhagyta Erdélyt és olasz rendtársaival az erdélyi fejedelemséghez csatolt magyarországi vármegyékben, Nyírbogdányban alapított missziót a helyi katolikus földesurak segítségével, majd innen 1650 körül visszatért Itáliába.¹¹⁴

A bosnyák és magyar ferencesek viszálya Stefano a Salina 1653. évi halála után kiéleződött. 1653-ban előbb a bosnyák barátok választottak nem kevés csalással szintiszta bosnyák elöljáróságot a kusztozia élére. Ezt azonban a magyar ferencesek Damokos Kázmérral az élükön nem fogadták el, hanem a katolikus erdélyi urakhoz fordultak.¹¹⁵ Ezután egy újabb gyűlésen a többségben lévő magyar ferencesek teljesen magyar barátokból állították össze a vezetőséget, a magyar Damokos Kázmér misszióprefektust megválasztották kusztoznak is, még a bosnyák ferencesek kolostora, Mikháza élére is magyar szerzetest állítottak gvárdiánnak. Emiatt azonban a mikházi bosnyák ferencesek fellázadtak, és amikor a magyar szerzetesek át akartak venni a kolostorukat, a kolostor gvárdiánja, Bartolomeo d'Immotta felszaladt a templomtoronyba, és a nagyharangot megkongatva összehívta a környék népét, hangosan azt kiabálta, hogy tolvajok jöttek. Erre — mutatva a bosnyák ferencesek népszerűségét a magyar lakosság körében! — a környék falvaiból igen sokan gyűltek össze, fegyverekkel és husángokkal, a tömegverekedést alig sikerült elkerülni.¹¹⁶

Mivel most már egyre több magyar öltözött be ferencesnek az erdélyi kusztoziában, a misszió patrónusai, a magyar katolikus főurak szembefordultak a magyarul csak törve beszélő bosnyákokkal, akikre már nem volt akkora szükség, mint 1630 táján. Támogatta viszont a boszniai barátokat II. Rákóczi György erdélyi fejedelem, aki örömmel látta a katolikus szerzetesek viszályát. Az 1657. utáni években, II. Rákóczi György megmondolatlan lengyelországi hadjárata után azonban az erdélyi fejedelemséget feldúló török-tatár hadak kifosztották a csíksomlyói kolostort is, és több ferencset is megöltek. Még tartott a háború, amikor 1660-ban a ferences rend generálisa megelégelte az erdélyi belviszályokat, és elrendelte, hogy több bosnyák ferences ne jöjjön Erdélybe, azok, akik nem a kusz-

¹¹³ APF SOCG Vol. 94. Fol. 196/r-v. Vol. 96. Fol. 293. 294. 278. Vol. 96. Fol. 280. Thomasi szerint az erdélyi bosnyák ferencesek sok pénzt, aranyat, ékszeret loptak el, – minden bizonnyal a kolostorokhoz tartozó templomi felszerelés és kegytárgyak felett vitakoztak a magyar és bosnyák barátok. APF SOCG Vol. 96. Fol. 280.

¹¹⁴ APF Acta SC Vol. 17. Fol. 533. APF SOCG Vol. 269. Fol. 40–41. 38. 134. Relations... 267–269.

¹¹⁵ APF FV Vol. 6. Fol. 47. SOCG Vol. 269. Fol. 82. 19. 158.

¹¹⁶ APF SOCG Vol. 269. Fol. 121–125/v. *Tóth I. Gy.*: Jelentés a székelvöldi ferences szerzetességről 1655-ből. In: Mélanges Lajos Demény. Ed. Kinga S. Tüdös– Violeta Barbu. București 2000. (s. a.)

tódia tagjai, térjenek vissza Boszniába, akiket pedig befogadtak, azok éljenek békében a magyarokkal.¹¹⁷

Miután a török háború véget ért, 1665-ben a Hitterjesztés Szent Kongregációja ismét Erdélybe küldte régi Erdély-szakértőjét, Modesto a Romát, mint rendi biztost és vizitátort, hogy olaszként békét teremtsen a magyarok és az időközben a szerzetesek halála miatt megfogyatkozott számú bosnyákok között. Amikor azonban Fra Modesto Mikházára ért, a bosnyák ferencesek megrohanták, leveleit elvették, és a Rómából küldött vizitátort, Modestot, mint valami bűnözőt fogságba vetették, és bezárták az egyik cellába. A mikházai bosnyák ferencesek — Modesto a Roma szerint — azzal fenyegetődöztek, hogy a mikházi kolostort a török uralma alá vetik¹¹⁸, és a mikházai gárdián valóban azzal a kéréssel fordult Rómához, hogy a Szentszék a „bosnyák felkelés” vezetőjét, Simone ab Immottát nevezze ki erdélyi püspöknek!¹¹⁹

Ez azonban már sok volt a misszió patrónusainak, a magyar katolikus főuraknak, akik 1666-ban katonasággal jelentek meg Mikházán, elfogták a bosnyák ferenceseket, két nem idevalósi bosnyák szerzetest visszaküldtek Boszniába, két az erdélyi provinciába „inkorporált” bosnyák ferencet pedig, Pietro Novukovich da Varese mikházai gárdiánt és Francesco Bankovich da Derventát megbilincselve vezettek el Mikházáról. Modesto a Roma — akit időközben kusztoznak is megválasztottak — miután a bosnyák „frakció” felszámolásával békét teremtett Erdélyben, visszatért Rómába. Erdélyt többé nem kereste fel, de az itteni eseményeket figyelemmel követte és a bíborosok továbbra is kikérték a véleményét az erdélyi missziót illető kérdésekben. (Modesto Rómában később a római San Francesco a Ripa kolostorban élt, és a ferences rendi missziók prokurátoraként már a világ összes ferences missziójáért felelt.) Az erdélyi ferencesek Damokos Kázmért megválasztották kusztoznak, míg a misszió prefektusa a szintén magyar Jegenyei Ferenc lett.¹²⁰ A magyar ferencesek, akiknek száma egyre nőtt, kiszorították a bosnyákokat, az 1670-es években már csak három bosnyák ferences akadt Erdélyben, közülük is az egyik, az említett Simone ab Immotta, nem is kolostorban, hanem egy udvarházban, Kun Gergely nemesúrnál Diódon rejtőzködve élt.¹²¹

A bosnyák ferencesek erdélyi missziója — számottevő délszláv anyanyelvű lakosság vagy gazdag bosnyák kereskedőréteg híján — mindvégig az erdélyi katolikus főúri csoport jóindulatára, politikai támogatására és — nem utolsósorban — pénzére volt utalva. A bosnyák ferenceseket Erdélybe a katolikus magyar urak hívták be, elsősorban azért, mert nem voltak udvari papjaik, és csak kisebb mértékben a parasztjak lelki üdvét féltve. Később, amikor már számos magyar ferences térített a tartományban, a katolikus urak is számolták fel karhatalommal a kellő ellenőrzés híján mindinkább elvaduló bosnyák barátok erdélyi jelenlétét.¹²² Erdély az itt térítő hol kettő, hol hat bosnyák ferencessel nem volt igazán jelentős a boszniai tartomány számára: Ez volt azonban az egyetlen olyan terület, ahol a

¹¹⁷ APF FV Vol. 6. Fol. 129.

¹¹⁸ APF FV Vol. 6. Fol. 8. 18–20.

¹¹⁹ APF FV Vol. 6. Fol. 262. 206. 208–209/v. 8. 260.

¹²⁰ APF FV Vol. 6. Fol. 1. 18. 283. 325. 313. 349. 379. 430., APF SOCG Vol. 269. Fol. 85.

¹²¹ APF SOCG Vol. 442. Fol. 327.

¹²² APF SOCG Vol. 82. Fol. 229.

bosnyák ferencesek nem a török alatt éltek, hanem egy, a szultántól csak laza függésben élő fejedelemségben, – ezért szerették volna Erdélyt „menedéknek” kiépíteni. Ahogy Stefano a Lopara, Stefano a Salina első társa a misszióban 1654-ben Rómában megfogalmazta (a szerzetes azért utazott ide, hogy elnyerje a Salina halálával megüresedett missziófőnöki tisztségét): a bosnyák ferencesek elsősorban azért kezdtek missziót Erdélyben, mit sem törődve a veszélyekkel, hogy minél több erdélyit katolikus hitre térítsenek. Másrészt azonban az volt a céljuk, hogy valami menedéke legyen a bosnyák ferenceseknek, akiket a törökök szüntelenül gyötörnek, mert „sem Boszniában, sem Itáliában, sem Németországban, sem Spanyolországban, sem Franciaországban, sehol a világon nincs menedékük,” ahová a török elnyomás elől menekülhetnének. Boszniában a törökök állandó zaklatásai miatt nem tarthatnak fent iskolákat, ezért Erdélybe hozták a fiatalokat, akik a bosnyák ferencesek itt létesítendő iskolájában tanulnának, hogy azután Boszniában, vagy Erdélyben szolgáljanak.¹²³ Ez a terv azonban nem valósult meg, a bosnyák provinciának nem sikerült a mikházai kolostort „mentsvárrá” kiépítenie.

A moldvai misszió

A bosnyák ferencesek az 1640-es években a Boszniától igencsak távol eső Moldvában is misszióba kezdtek. Moldva — Havasalföldhöz, Erdélyhez és a Raguzai Köztársasághoz hasonlóan — a szultán keresztény vazallus állama volt. A vajdák és a lakosság többsége a görögkeleti vallást követték, de jelentős, nagyrészt magyar, kisebb részt szász katolikus lakosság is élt az országban. Ezek lelki gondozásáról lengyel és magyar jezsuiták és olasz konventuális ferences szerzetesek gondoskodtak, akik között a magyarországi hódoltságához hasonlóan elszánt harc dúlt a templomokért és a missziókért, – akárcsak a dél-magyarországi misszionáriusok, moldvai kollégáik is szinte áttekinthetetlen mennyiségű feljelentéssel árasztották el a Hitterjesztés Szent Kongregációját.¹²⁴

A Kongregáció 1643-ban egy olyan bosnyák ferencset küldött Moldva missziós főpásztorául, aki a rend temesközi missziójában prefektusként már bebizonyította misszionáriusi képességeit és jól megtanulta a Temes vidéki románok nyelvét is: Marco Bandinit, a krassóvári misszió korábbi vezetőjét.¹²⁵

A Hitterjesztés Szent Kongregációja javaslatára VIII. Orbán pápa Bandinit kinevezte Marcianopolis érseki címére. Marco Bandini 1644 szeptemberében Moldvába indult, mint a tartomány apostoli adminisztrátora, és itt igen hamar éles konfliktusba került a Moldvában térítő, a ferences rend konventuális ágához tartozó olasz misszionáriusokkal. Hasonlóképpen ellentétei támadtak a Rómából küldött Bandininek Jan Zamoyski lengyel domonkos szerzetessel is, aki — bár a

¹²³ APF SOCG Vol. 269 Fol. 82. 83. 158. 167/v. 157. Vol. 319. Fol. 29. APF FV Vol. 6. Fol. 82. Relations... 285–286.

¹²⁴ Moldvai csángó–magyar okmánytár. (1467–1706). Szerk.: Benda Kálmán. Összeállították: Benda Kálmán, Jászay Gabriella, Kenéz Győző, Tóth István György. Bp. 1989. I. 9–51. (Benda Kálmán bevezető tanulmánya).

¹²⁵ APF SOCG Vol. 179. Fol. 124. 1643. május 13. Acta Bosnae... 442. (MCCCLIX. sz.) rövid regesztát hoz egy 1643. május 18-i (!) iratról, az APF SOCG Vol. 179. kötetből, lapszám nélkül, ez visz. ezzel az irattal azonos.

híveitől távol, Lengyelországban élt — a bákói püspök címét viselte, és Moldvát a saját egyházmegyéjének tekintette. (Bandini, a misszionárius apostoli adminisztrátor és Zamoyski, a távolban élő, nem rezideáló megyéspüspök viszálya nagyon hasonlított ahhoz a konfliktushoz, amely a magyarországi török hódoltságban missziózó bosnyák ferenceseket és a közülük kikerülő belgrádi missziópüspököket a távolban, a királyi Magyarországon élő megyéspüspökökkel szembeállította.) Noha a bosnyák ferencesek és jezsuiták a magyarországi hódoltságban az elképzelhető legélesebben szemben álltak egymással, most Bandini a moldvai jezsuita misszionáriusokra, mindenek előtt a magyar Beke Pálra támaszkodott, ő volt az érsek kísérője és a tolmácsa. Bandini a távoli Moldvában is élénk érdeklődéssel kísérte egykori krassóvári missziója életétét, ott dolgozó rendtársai szenvedéseit. Rómába írt leveleiben részletesen beszámolt a Temesközben török fogságba vetett és megkínzott bosnyák ferencesek kálváriájáról.¹²⁶

Marco Bandini nem egyedül ment ebbe a távoli és ismeretlen missziós tartományba, hanem több bosnyák és bolgár obszerváns ferences szerzetes is követte. A Bosnensis-nek azaz bosznianak mondott Fra Elia Davniscianin obszerváns ferences 1645-ben Konstantinápolyból érkezett Moldvába.¹²⁷ Tommaso Koich a Camengrado bosnyák ferences 1653-ban moldvai vikárius és a bákói kolostor előljárója volt.¹²⁸ 1651 és 1655 között Moldvában térített az a Mariano a Sarajevo is, aki még 1630-ban Stefano a Salina és Stefano a Lopara társaságában érkezett Erdélybe, ám akkor az új missziót hamar odahagyva, visszament Boszniába. Az erdélyi őrség megalakítása után, az 1640-es években, Fra Mariano azonban már ismét Erdélyben missziózott, (innen már 1645-ben „átrándult „ Moldvába is), megválasztották az erdélyi kusztdia őrévé is,¹²⁹ majd — alighanem Bandini hívását követve — Moldvába ment, ahol az általános püspöki helynök tisztét töltötte be.¹³⁰

Két fiatal bosnyák szerzetest, papnövendéket Marco Bandini segített lengyelországi tanulmányaikhoz: 1647-ben Erdélybe küldte Pietro Novukovich da Varese és Francesco Bankovich da Derventa klerikusokat, — velük találkozunk már, hiszen két évtizeddel később, 1666-ban éppen őket, mint a lázadó bosnyákokat vezette el Fra Modesto a Roma bilincsbe verve a mikházai kolostorból! —, ők Erdélyben tettek fogadalmat, 1649-ben pedig Bandini Lengyelországba küldte őket, hogy ott tanuljanak.¹³¹

¹²⁶ Andrei Veress: Scrisorile misionarului Bandini din Moldova (1644–1650). Academia Româna, memoriile sectiunii istorice. III/VI. 13. București 1926. 333–397.

¹²⁷ Moldvai csángó... I. 314. 1647-ben Fra Elia vissza akart térni Boszniába, ám mivel közismertek voltak ellentétei a boszniai provinciálissal, Bandini nem engedte el, attól tartva, hogy csak botrányt okoz; – a Hitterjesztés Szent Kongregációja egyetérthetett ezzel az érveléssel, mert Fra Elia a következő években Nemen, majd Galacon szolgált mint plébános.

¹²⁸ Moldvai csángó... II. 502.

¹²⁹ APF SOCG Vol. 404 Fol. 272.

¹³⁰ Moldvai csángó... II. 463–463. 482–483.

¹³¹ Ez rendkívül felháborította az erdélyi kusztsoszt, Modesto a Romát, a római obszerváns ferences provinciához tartozó szerzetest, akit a Hitterjesztés Szent Kongregációja küldött Erdélybe, és itt, mivel a bosnyákok rendkívül ellenségesen fogadták, elszánt ellenségük lett. Most is gúnyval írt a két klerikusról, botrány volt papnövendékként elfogadni és külföldi tanulmányokra küldeni őket, mert „nem tudnak sem írni, sem olvasni”. Relations... 272.

A Bandini mellett működő ferencesek közül az előkelő bosnyák-bulgár családból származó Pietro Parchevich obszerváns ferences szerzetes játszotta később a legfontosabb szerepet. A loretoi Illír Kollégium egykori növendékét¹³² 1644-ben Bandini a bulgáriai Csiprovácon vette maga mellé titkárnak. Bandini halála után X. Ince pápa Parchevichet Moldova apostoli vikáriusává nevezte ki, 1656-ban pedig VII. Sándor pápa Bandini egykori érseki címét adományozta neki, és mint marciánopolisi érsek lett egyben Moldova apostoli vikáriusa is. Parchevich érsek azonban több időt töltött a Habsburgok követeként különböző diplomáciai feladatokat ellátva a külföldi uralkodók udvarában, mint a veszélyes és szegény egyházmezejében.¹³³

Az obszerváns ferencesek a magyarországi hódoltságban általában konkurenst láttak a konventuális ferences misszionáriusokban, itt Moldvában azonban a bosnyák barátok jó egyetértésben közösen misszióztak Fra Simone dalmát konventuális ferencessel, aki földrajzilag és nyelvileg is közel állt hozzájuk. Fra Simone — mint annyi dalmáciai rendtársa — sokféle nevet használt, emiatt a kutatás eddig két külön személyként tartotta számon Simone Appoloni da Veglia és Simone Miserchich da Sebenico ferenceseket. A zágrábi Szent Lélek-kolostorban, a rendtartományi levéltárban azonban sikerült rábukkanni olyan iratokra, amelyek alapján nemcsak megállapíthatjuk, hogy a két egy időben Moldvában térítő dalmát Fra Simone konventuális ferences egyazon személy volt, de a Krk (olasz nevén Veglia) szigetről származó misszionárius további életútját is rekonstruálhatjuk: Miután 1653-ban több mint egy évtizedes missziós szolgálat után elhagyta Moldvát, 1655-ben a trieszti kolostor gvárdiánjává választották, majd a következő években kusztosz, örökös definator, pater provinciae tisztségeket töltött be, és 1677 táján halt meg a rendtartományában.¹³⁴

Moldvában a bosnyák ferencesek nem tudtak gyökeret verni. Az országban — néhány kereskedőt és odavetődött embert leszámítva — nem volt számottevő délszláv nyelvű katolikus lakosság, nem voltak a bosnyák ferenceseket pártoló katolikus főurak, mint Erdélyben, és nem éltek itt a misszióknak bázist adó bosnyák kereskedők sem, mint Belgrádban vagy Temesvárott, ezért a bosnyák ferences misszionáriusok hátrányba kerültek a magyar, lengyel és olasz társaikkal

¹³² A horvátnyelvű papképzés legfontosabb itáliai műhelyére és növendékeinek további sorsára ld.: *Josip Jurić-Mijo Korade*: Iz arhivske grade o Ilirskom Kolegiju u Loretu. *Vrela i prinosi* 13 (1982) 61–105.

¹³³ APF SC Moldavia Vol. 1. Fol. 263. *Julian Pejacsevich*: Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopel. *Archiv für Österreichische Geschichte* LIX (1880) 590.

¹³⁴ Moldvai csángó-magyar okmánytár...I. 242–248. 261–262. 281–285. 352–360. 369–376. 380. 400. II. 459–466. 487. 503. 524–525. 779. 790. Az okmánytárban, amelynek én is egyik összeállítója voltam, a „két” Fra Simone évenként felváltva szerepel mint galaci plébános. A misszionárius további életútja, immár saját rendtartományában: Samostan Sveti Duh, Zagreb, Archivum provinciae Dalmatiae OFM Conv, Registrum provinciae Dalmatiae, Acta Congregationis provinciae annorum 1655., 1662., 1664., 1666. 1669., 1670., 1673., 1674. A konventuális ferencesek misszióira: *Franciscus Monay*: De provincia Hungarica ordinis fratrum minorum conventualium memoriae historicae. Romae 1953. 12–19. *Eva Kowalská*: Kláštor františkánov na Slovensku a národnostný problém v 17–18. storici. *Slovenský národopis* 41 (1993) 3. 304–312. Archivum generale ordinis fratrum minorum conventualium, Convento Santi Apostoli, Róma, prov. Ungheria S/XXX: A. 1. busta 1. Fasc. 1. *István György Tóth*: Un missionario italiano in Ungheria ai tempi dei turchi. In: *Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi*. Accademia d'Ungheria in Roma. Ed. József Pál. Roma 1997. 201–218.

szemben. Emiatt a bosnyák ferencesek, miután nagytekintélyű vezetőjük, Marco Bandini érsek 1650-ben a moldvai Bákóban meghalt, néhány éven belül kiszorultak Moldvából, az itt missziózó barátok visszahúzódtak Erdélybe.

Szerzetesek állig fegyverben

E tanulmány bevezetőjében idéztük már azokat a vádakat, amelyekkel ellenfeleik, és — gyakran a versenyben lemaradt — konkurensaik, a jezsuiták és világi papok illeték Rómába küldött leveleikben a boszniai ferenceseket: a törökök emberei, tudatlanok, akik csak a kolostori fegyelem alól akarnak kiszabadulni, amikor missziót kezdenek, felfegyverkezve, rikító ruhában járnak-kelnek.

A bosnyák ferencesek a 16. század derekától egészen a 19. század második feléig, a török uralom végéig, hozzászoktak ahhoz, hogy barátság helyett — amely rögtön felhívta a törökök figyelmét arra, hogy a viselője „hitetlen” egyházi ember — világi ruhában járjanak, és mint a provinciálisok és püspökök ismételt tilalmi tanúskodnak erről, sok szerzetes nem éppen a legegyszerűbb paraszti ruhát választotta, emiatt róhatták meg őket ellenfeleik élénkverős pompázatos öltözkük miatt.¹³⁵ A fegyverek viselése pedig — amelyet török fermánok engedélyeztek számukra — a balkáni közbiztonság mellett elengedhetetlen volt, nemcsak a bosnyák ferencesek, hanem pl. a jezsuita misszionáriusok is így közlekedtek. 1612-ben a Raguzából a balkáni hegyek között Belgrád felé utazó jezsuita misszionáriusok és a hozzájuk csatlakozott világi plébános, Don Simone Matkovich is felfegyverkezve vágtak neki a nem veszélytelen balkáni útnak. Nemesak a velük utazó kereskedők és a védelmükre magukkal vitt török janicsárok, hanem a szerzetesek és Don Simone is puskával, szablyával, fegyverrel ültek lóra, hogy így retentsék el a rablókat.¹³⁶ 1651-ben egy Belgrádból származó, de nem a boszniai, hanem a raguzai rendtartományhoz tartozó obszerváns ferences szerzetes, Fra Bernardino a Belgrado Raguzából hazájába, Belgrádba tartva úgy halt meg, hogy az oldalán hordott pisztolya elsült és megsebesítette, mire lebukott a lováról, — bármennyire eltért is a fegyveres lovas alakja a rendalapító Szent Ferenc ideáljától, a misszionáriusok a balkáni török tartományokban másként nem közlekedhettek.¹³⁷

A misszionáriusok és a boszniai rendtartomány

A hódoltságban végzett missziós munka a rengeteg veszély és küszködés mellett a szabadságot is jelentette a bosnyák ferences misszionáriusok számára. Aki — a nagy paphiány miatt általában egyedül — valamely faluban, a kis missziós faházban térített, az a maga ura volt, hiszen a misszió prefektusa gyakran többnapos járóföldre élt. Ez a kolostori élet szigorú fegyelméhez szokott barátokat ért-

¹³⁵ I. Andrić: i. m. 45.

¹³⁶ Miroslav Vanino: Kašičevo izvješće o Don Simunu Matkoviću (1613). Vrela i prinosi 1 (1932) 80–99. Tóth I. Gy.: A mohácsi plébános... 189. Acta Bosnae... 343–345.

¹³⁷ Sebastianus Dolci a Ragusio: Necrologium fratrum minorum de observantia provinciae S. P. Francisci Ragusii. Analecta Franciscana VI. Quaracchi 1917. 439. (415. sz.)

hető módon vonzotta. Volt igazság Luca Diodati horvát világi pap szavaiban, aki 1654-ben azt írta Temesvárról a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, hogy az egyik, a Szerémségben megüresedett plébániára egy bosnyák ferencest keres majd, mert azok szívesen szolgálnak a rossz — értsd: csak keveset jövedelmező — plébániákon is, csak azért, hogy távol lehessenek a kolostoruktól.¹³⁸

Nem egy bosnyák ferences akadt, akik — előjáróik engedélye nélkül — azért jöttek a misszióba, hogy kiszabaduljanak a kolostori fegyelemből, őket a rendtársaik szökevényeknek, „aposztatáknak” tekintették.¹³⁹ Ilyen volt például Fra Pietro a Jajca bosnyák laikus ferences, aki Boszniából szabályosan megszököve, a Temesközbe érkezett, — mivel az itteni misszióknak minden emberre szüksége volt, Giovanni Desmanich missziófőnök örömmel befogadta és alkalmazta.¹⁴⁰

Más ferencesek a misszióban egyedül eltöltött hosszú évek, évtizedek alatt szoktak el a kolostori fegyelemtől. Antonio Suglich da Spalato — aki saját bevalása szerint háromszor gvardiáni tisztet is viselt Boszniában — és Andrea Stipanich d'Almissa bosnyák ferencesek rendkívül hasznos és áldozatos munkát végeztek a temesközi misszióban. Amikor azonban a belső viszályok, Desmanich misszióprefektus leváltása, majd halála (1652) után a misszió szétesett, önállósították magukat, és nem hallgattak többé a rendi előjáróikra, hiába kaptak parancsot a hazatérésre. Suglich és Stipanich nem engedelmeskedtek a bosnyák provinciának, és — ami legalább annyit nyomott a latban — a beszédett szükös alamizsnából nem küldtek többé pénzt haza a misszió boszniai anyakolostorába, Olovoba, hanem minden püspöki és rendi ellenőrzéstől független plébánosokként éltek. Stipanich többé már nem is hagyta el a Temesközt, sem a rendi előjárók, sem a vidéket vizitáló Matteo Benlich püspök nem tudták e vidékről eltávolítani, hanem haláláig a hódoltságban szolgálta az ottani katolikusokat, és miután Lip-páról elűzték, Aracs faluba húzódott.¹⁴¹

Miután a bulgár Paolo da Cinquefonti újjászervezte a missziót, Suglich Erdélybe, Kun Gergely nemesúrhoz költözött, az ő udvari papjaként szolgált. Kun Gergely (a fejedelmi tábla ülnöke) a bosnyák ferencesek régi pártfogója volt. Egyik rokona, szerzetesi nevén Kun Szeráfin 1630-ban maga is belépett a temesközi misszióban a ferences rendbe és a boszniai provinciába. Szintén Kun Gergely diódi udvarházában húzta meg magát Simone ab Immotta bosnyák ferences, aki két évtizedet szolgált az erdélyi misszióban, ő volt a „bosnyákok lázadásának” vezetője. A bosnyák mozgalom leverése után Rómába menekült, ahonnan azonban — rendi előjárói parancsával dacolva — szabályosan megszökött és a továbbiakban Kun Gergelynél „lapult”.¹⁴²

¹³⁸ APF SOCG Vol. 218. Fol. 3/r-v. 45.

¹³⁹ APF SOCG Vol. 218. Fol. 7. 457/r-v. + 462/v. 359.

¹⁴⁰ APF SOCG Vol. 93. Fol. 289.

¹⁴¹ Relations... 5-28.

¹⁴² APF SOCG Vol. 434. Fol. 407/r-v. Voi. 442. Fol. 327-328/v. Relations... 364. *Galla Ferenc*: Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. Notter Antal Emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Szerk. Angyal Pál, Baranyay Jusztin, Móra Mihály. Bp. 1941. Klny. 17-18., *Boros Fortunát*: Az erdélyi ferencrendiek. Cluj-Kolozsvár 1927. 64.-92. *Galla Ferenc*: A csíksomlyói ferencendi kolostor viszontagságai Bethlen Gábor idején. A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. IV. Bp. 1934. 283-302. *Boros Fortunát*: A csíksomlyói harminckét confrater. Cluj-Kolozsvár 1923. 31-39.

A misszionáriusok valóban gyakran keveredtek konfliktusba a boszniai rendtartománnyal. A boszniai kolostorokban élő szerzetesek közül sokan nem nézték jó szemmel a provincián kívüli missziós munkát. A temesközi misszió megalapítója, Marco Bandini a leveleiben többször panaszkodott arra, hogy a boszniai tartományfőnökök a nagyobb tudású, alkalmas szerzeteseket nem akarják elengedni a missziókba, hanem Bosznián belül vetik be őket.¹⁴³ Sok bosnyák ferences pedig nehezen viselte el, hogy misszionárius rendtársaik a rendtartományon kívül a térítésben nagy sikereket értek el. Különös féltékenységet keltett a rendtartományban maradt boszniai ferencesek között az, hogy több misszionárius rendtársuk, mint például Marino Ibrishimovich és Matteo Benlich belgrádi püspökök, vagy pedig a marčianopolisi érseki címet elnyert Marco Bandini, kiemelkedtek társaik közül, hiszen a pápa püspöki rangot adott nekik, és — igaz, koldusszegény — egyházmegyék urává tette őket. Amikor boszniai provincia egyik tartományi káptalanán a provinciális felvetette, hogy — a misszionáriusok ösztönzésére — a misszióban szolgálatot teljesítő ferenceseket ezentúl ugyanolyan jogok illessék meg a káptalanokon, mint a kolostorok élén álló gvardiánokat, és legyen aktív és passzív választójoguk, akkor az egyik korábbi provinciális, a vérmes természetéről hírhedt Andrea da Camengrado azt kiabálta, hogy az összes misszionáriust el kell úzni a bosnyák rendtartományból.¹⁴⁴

A bosnyák ferences misszionáriusok egy része valóban megtagadta az engedelmességet és előljáróitól távol élve önállósította magát, de a többségük — a Rómába érkező jelentések tanúsága szerint — szorgosan fáradt a katolikus hit-térítésben, engedelmesen teljesítette a felettesei parancsait és a misszióban is tartotta a kapcsolatot a bosnyák rendtartomány előljáróival.

Iszlám hitre tért ferencesek

A Magyar Királyságból vagy Itáliából érkezett misszionáriusok számára a bosnyák ferencesek legmegdöbbentőbb vonása az volt, hogy számukra elképzelhetetlenül szoros kapcsolatban álltak a török hatóságokkal. Ahogy Don Simone Matkovich e tanulmány elején idézett levelében írta, gyakran nehezen döntötték el, hogy a boszniai barátok Szent Ferenc követői-e vagy a szultán katonái?¹⁴⁵

A bosnyák ferencesek a többi katolikus misszionáriusnál sokkal jobban kiismerték magukat a török hatóságok világában, ahol mindig annak volt igaza, aki több pénzzel vesztegette meg a bírakat. Az egyházi kérdések csak látszólag dőltek el a római kúriában, valójában a helyi bégek és kádik döntöttek arról, hogy hol melyik pap prédikálhat, misézhet, gyűjthet adományokat, emiatt a bosnyák ferences misszionáriusok előnyben voltak ellenfeleikkel szemben.

A magyarországi 16–17. századi egyháztörténet közös vonása volt a királyi Magyarországon és a hódoltságban az, hogy mindenhol a helyi hatalom döntött

¹⁴³ APF SOCG Vol. 125. Fol. 17–18/v.

¹⁴⁴ APF SOCG Vol. 87. Fol. 176.

¹⁴⁵ A helyi török hatóságok és a keresztény egyházak bonyolult viszonyának finom elemzése: *Szakály Ferenc: Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében.* In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 223–231.

arról, hogy milyen egyházak, milyen papok működését engedélyezi vagy tiltja. A királyi Magyarországon nem az országgyűlés oly nehezen kialakított törvényei alapján alakult egy-egy régió vallási képe, hanem a környékbeli nagybirtokos földesurak akarata szerint. Hasonlóképpen a hódoltságban nem a békeszerződések passzusai vagy a távoli fővárosban a szultántól vagy a nagyvezirtől nyert kiváltáslevelek döntötték el, hogy a református vagy az ortodox pap, a jezsuita vagy a ferences misszionárius működhet-e faluban, hanem a bégék és a kádik sohasem ingyen mért jóindulata.

A hódoltsági viszonyokat minden más misszionáriusnál jobban ismerő mohácsi plébános Don Simone Matkovich ezért úgy járt el, — legalábbis ellenfele, Tommaso Ivkovich bosnyák ferences és scardonai püspök szerint — hogy a hódoltságot járva „két brevét mutogatott, egyet a szentegyháztól, egyet pedig a szultántól”.¹⁴⁶ Ivkovich sem maradt adósa: neki is sok török oklevele van, biztosította a római bíborosokat, régiek, újak egyaránt. A bosnyák ferencesek, írta, ugyan nem szoktak a török bíróságokhoz fordulni a katolikus egyház ügyeiben (ezzel az állítással a püspök bizony eléggé eltért az igazságtól), de ha Don Simone a kádihoz fordul, ők is nála keresik igazukat, ebben biztos lehet (itt már inkább igazat írt a levélíró).¹⁴⁷

Mivel az oszmán elit jó része, a magyarországi török hódoltságban valószínűleg a többsége, nem török nemzetiségű volt, hanem iszlamizált délszláv,¹⁴⁸ a bosnyák ferenceseknek nem voltak nyelvi gondjaik, ha meg akarták értetni magukat a „törökkel”, – még akkor sem, ha a szerzetesek közül csak kevésről tudunk, aki beszélt törökül, ilyen volt pl. a Temesközben Giovanni a Piombo ferences,¹⁴⁹ vagy Erdélyben Francesco Brankovich da Derventa szintén boszniai barát.¹⁵⁰ A „török nyelvén” azonban értett a többi ferences is, ismerték a török szokásokat, tudták, hogy sohasem tanácsos bőséges ajándék nélkül meglátogatni az oszmán urakat. Don Simone Matkovich 1620 körül Pietro Catich prizreni (valójában: belgrádi) püspök társaságában felkereste ajándékaival Haszán szendrői béget. Ez a szandzsákbég gyerekadó fejében a törökökhöz került délszláv volt, aki nem felejtkezett el a gyökereiről. A bég előbb törökül, majd az anyanyelvén, „dalmátul”, azaz horvátul biztosította a jóindulatáról a misszionáriusokat, és mint „atya a fiait”, úgy óvta őket a janicsárok veszélyes társaságától. A bosnyák Don Simone könnyen megértette magát a szandzsákbéggel, hosszan elbeszélgetett a „széparcú,” lágyszavú, őszszakállú béggel, meg is állapította, hogy látszik, hiányzik neki a kereszténység, amelyet egykor Dalmáciában a kereszttségkor felvett.¹⁵¹

Voltak olyan bosnyák ferencesek, akik mindig török társaságban forgolódtak, mint például Fra Stefano a Posega, aki — a szerémségi világi papok Rómába

¹⁴⁶ APF SOCG Vol. 58. Fol. 104. *Krunoslav Draganović*: Izvješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog iz godine 1630. Croatia Sacra 4 (1934) 65–78.

¹⁴⁷ APF SOCG Vol. 58. fol. 104. *Batinčić*: Djelovanje... i. m. II. 98–99.

¹⁴⁸ *Hegyi Klára*: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. Történelmi Szemle 40 (1998) 229–256. Különösen 250–252. *Fodor Pál*: Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságtudatáról. Történelmi Szemle 1995. 367–383.

¹⁴⁹ *K. Zach*: Franziskanermission... 41.

¹⁵⁰ *Relationes*... 277.

¹⁵¹ *M. Vanino*: Kašičevo... 91. Acta Bosnae... 363–366.

küldött panaszai szerint — szégyellte a ferencesek barátságát, nem is ezt viselte, hanem mindig török módra öltözött és csakis a törökök társaságában járt-kelt, a törökökkel együtt élte fel mindazt, amit a hívektől alamizsna formájában kapott.¹⁵²

Az ilyen barátkozás a török katonákkal azután a katolikus egyházon belüli viták esetében, vagy a plébániák elfoglalásakor igencsak kifizetődött. A tanulmány elején idéztem már a világi papok és a bosnyák ferencesek vitáját a szerémségi plébániák felett — mind a két fél török katonasággal vonult ki, és a viszályban az döntött, hogy kinek volt több embere. Hasonló eset történt a szerémségi Babska falu búcsúján Don Antonio Bogdanovichcsal, akit az loretoi Illír Kollegium növendékeként, és délszláv nyelvű világi papként a bosnyák ferencesek veszélyes konkurensnek tekintettek. Don Antonio részt vett a babskai búcsún, amelyen eredetileg a szerémségi világi papok hirdettek volna igét. A bosnyák ferencesek azonban egy török emir és a török katonák segítségével szabályosan elfoglalták a templomot, és amíg a török katonák kint „biztosítottak”, a bosnyákok bent misét mondtak, és persze perselyeztek.¹⁵³

A legtöbb bosnyák barát azonban nem önszántából evett-ivott együtt a török katonákkal. Bár a Hódító Mehmed szultántól kapott kiváltságaik éppen az ellenkezőjét írták elő, a gyakorlatban a boszniai ferences kolostorok kötelesek voltak vendégül látni az úton járó törököket.¹⁵⁴ Ez a vendéglátás azonban korántsem volt önkéntes és a fosztogató törökök gyakran megsebesítették vagy megölték a barátokat, ha azok nem teljesítették elég gyorsan a kívánságaikat.

1631-ben Fra Marco ferences a pozsegai kolostorban nem tudott azonnal sütni való báránnyal kedveskedni a kanizsai pasa szolgáinak, ezért több mint hétszáz botütéssel félholtra verték, 1662-ben pedig a gradovári kolostor gvardiánját a törökök, akiket nem akart beengedni, az ajtó hasadékán keresztül karddal ledöfték.¹⁵⁵ 1660-ban a visokoi kolostor gvardiánjának, Fra Bernardinonak a kolostorban erőszakoskodó törökök levágták az egyik kezét, amikor a templomi felszerelést próbálta tőlük megvédeni.¹⁵⁶

Andrea a Camengrado boszniai provinciális 1630-ban keserűen panaszkodott arról Rómába, hogy az utóbbi időben Boszniában mind gyakoribbá váltak a törökök támadásai a kolostorok ellen. A török katonák betelepedtek a boszniai kolostorokba, kedvükre ettek-ittak, és amikor elmentek, rengeteg „ajándékot” követeltek, az esetleg ellenálló barátokat pedig félholtra verték, sőt két „akadékoskodó” ferences szerzetest le is lőtték. Az úton kirabolt ferencesektől még a ruhájukat is elvették, és a barátságukkal díszítették a lótarakójukat. Emiatt a bosnyák ferencesek a török hódítás után általában elhagyták az utak mellett fekvő, veszélyeknek kitett kolostoraikat és az erdők mélyén, távol a török katonák vonulási irányától telepedtek meg, szűk, sötét, apró ablakú, inkább börtönre vagy erődre,

¹⁵² APF SOCG Vol. 17. Fol. 368/r-v.

¹⁵³ APF SOCG Vol. 17. Fol. 368/r-v. Vol. 81. Fol. 253.

¹⁵⁴ I. Andrić: i.m. 29. Ez a „vendéglátás” az ortodox kolostorok számára is kötelező volt.

¹⁵⁵ 1630-ban a tuzlai kolostor gvardiánját gyilkolták meg a török „vendégei”. APF SOCG Vol. 148. Fol. 325. 1634-ben a budai pasa parancsára — a kálvinizmussal kacérokodó konstantinápolyi pátriárka, Kirill Lukarisz felbujtására — a török katonák megrohanták a našicei kolostort és a gvardiánt és két társát bilincsbe verve hurcolták el. E. Fermezdin: Chronicon... 33–42.

¹⁵⁶ E. Fermezdin: Chronicon...42.

mint kolostorra emlékeztető épületben. Ezenkívül — mint Fojnicában — gyakran vendégházat építettek a kolostor mellé, és magába a kolostorba igyekeztek nem beengedni a török „vendégeiket”, akik vad lármájukkal megzavarnák a szerzeteseket és mindent ellopnának¹⁵⁷. A fojnicai kolostor egy szép völgyben feküdt az országút mellett, ezt azonban a barátok a 16. században a törökök túl gyakori látogatásai miatt el kellett, hogy hagyják. Paolo da Rovigno, aki pápai ferences vizitátorként 1640-ben kereste fel a kolostort, az új épületet „lehangolónak” találta, és úgy érezte benne magát, mintha „börtönben volna”, – így védekeztek a szerzetesek a törökök ellen.¹⁵⁸

A törököknek a vallásuk ugyan tiltotta a borivást, de a kolostorok felkeresése az ajándékok kicsikarásán kívül a részegeskedésre is kitűnő alkalmat nyújtott a számukra, néha pedig a felhevült török katonák többet akartak, mint bort. A ferences kolostorokban nőket hiába kerestek volna, de arra akadt példa, hogy „török módra” akartak megerőszkolni egy fiatal fiút. A későbbi belgrádi püspök, Marino Ibrishimovich da Posega számolt be arról 1633-ban írt levelében a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, hogy hét török kereste fel a fojnicai kolostort, a boszniai rendtartomány székhelyét. Miután bőségesen ettek-ittak, — nyilván részegségükben — megtámadták a kolostorban szolgáló egyik fiatal fiút, akit már meg is kötöztek, hogy szodomiát kövessenek el rajta, – amikor a fojnicai gárdián többekkel odasietett, hogy kiszabadítsa az áldozatot, a törökök ledöfték, és a gárdián a levél elküldésekor is élet és halál között lebegett¹⁵⁹

A bosnyák ferencesek nemcsak (bár mint láttuk, általában igencsak egyoldalú) „meghitt” viszonyt alakítottak ki a törökökkel, de — bármilyen meglepőnek tűnik is ez az első hallásra! — közülük nem kevesen fel is vették az iszlám vallást.

Amikor 1631-ben Rómában járva a bosnyák világi pap misszionárius, Don Simone Matkovich arról számolt be Hitterjesztés Szent Kongregációjának, hogy a megfelelő katolikus püspök hiánya miatt (ezért jó lenne kinevezni egy nem ferences bosnyákot e tisztségre...) Boszniában igen sokan folyamatosan áttérnek az iszlám hitre, akkor természetesen a saját, annyiszor meghiúsult püspöki ambícióihoz keresett újabb érveket, de ugyanakkor egy valóban zajló folyamatról tájékoztatta a bíborosokat.¹⁶⁰

A ferences misszionáriusok természetesen a katolikus hit terjesztői voltak, azonban a boszniai több évszázados iszlamizáció általános tendenciája őket és a családjukat is elérte.

A szultán európai tartományai közül — a huszadik század végéig kiható erővel! — Boszniában haladt leginkább előre az iszlamizáció. A középkorban a bosnyák királyság lakóinak jó része a bogumil eretnekséget követte, emiatt a katolikus és a görögkeleti egyház gyengébb volt, mint a többi balkáni országban, kevesebb ellenállást fejthettek ki az iszlám terjedésével szemben. A kényszerből vagy megalkuvásból, a pénz- és gyerekadót elkerülendő, iszlám hitre tért bosnyák parasztok még nemzedékeken keresztül őrizték a keresztény vallás emlékét, meg-

¹⁵⁷ I. Andrić: i. m. 82.

¹⁵⁸ *Stipan Zlatović: Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja. Starine JAZU (Zágráb) XXIII (1890) 24.*

¹⁵⁹ APF SOCG Vol. 151. Fol. 398. 1633. október 10., Fojnica.

¹⁶⁰ APF SOCG Vol. 391. Fol. 9. +17/v.

ülték az ünnepeit, számon tartották a szentjeit, keresztény csengésű neveket adtak gyermekeiknek, mint ezt az 1580-ban a magyarországi hódoltságba tartó és Boszniában török, azaz muszlim vallású délszláv parasztnaknál vendégeskedő Bartolomeo Sfondrato raguzai jezsuita érzékletesen leírta. Boszniai muszlim vendéglátói Sfondratót kifaggták a karácsony dátuma, a szentek ünnepei és élete felől, mert mind a keresztény karácsonyt, mind a főbb szentek ünnepeit megtartották, és fiaik körülmetélésekor is igyekeztek a muszlim nevek helyett olyan neveket választani, amelyekről a törökök nem jönnek rá, hogy azok a keresztény valláshoz kötődtek.¹⁶¹

A muszlimok, katolikusok és görögkeletiek tehát egy-egy családban egymás mellett éltek, ami a vallások és szokások tarka keveredését eredményezte a mindennapokban. A szerémségi Babska katolikus Szűz Mária-búcsújára nemcsak a környék római hiten lévő lakossága tódult, de igen nagy számban jöttek az ortodoxok és a muszlimok is. Bosznia leghíresebb búcsúját, a minden évben Nagyboldogasszony napkor az olovoi kolostor csodatevő Mária-szentképével tartott körmenetet a muszlimok is felkeresték, gyógyulást remélve. A kegykép főként a megszállottak, az ördöngösök gyógyításában volt eredményes, emiatt sok muszlim is idejött. Azokat a mohamedánokat, akik megvetően beszéltek Szűz Máriáról, és arra intették társaikat, hogy inkább a prófétában bízzanak — a katolikus tanúk vallomásai szerint — rögvést elérte a baj: míg a Máriában hívő muszlim megszállottakból eltávozott az ördög, a kétkedő muszlimokba beleköltözött, ők is ott üvöltöttek-vonaglottak a többi beteggel.¹⁶²

Nemcsak a segítőtestvérek között találunk olyanokat, akik muszlim családi környezetből jöttek, hanem a provincia elitje, vezetői, a tartományfőnökök és püspökök között is. Számos, a boszniai tartományban vezető tisztségeket betöltött ferences szerzetesről tudjuk, hogy közeli rokonsága, több esetben a testvérei is muszlimok voltak.

Geronimo Luchich bosnyák ferences, drivastoi püspök édestestvérei: Behrem, Ali és Pervan a mohamedán vallást követték.¹⁶³ Martino Barguglianin ferencset 1631-ben a boszniai rendtartomány fejévé, provinciálissá választották, noha szinte az egész családja a próféta hitét követte.¹⁶⁴ Egy másik boszniai provinciális, Andrea da Camengrado pedig nemcsak hogy nem titkolta, hogy a rokonai muszlimok, de — mint idéztem már — egyenesen azzal fenyegette meg rendtársát, a szintén obszerváns ferences Alberto Rengjich püspököt, hogy mohamedán rokonai segítségével elintézi a török hatóságoknál, hogy mihamarabb karóba húzzák.¹⁶⁵

¹⁶¹ ARSI Vol. Italia 156. Fol. 169/r-v. *Tóth I. Gy.*: Raguzai Bonifác... 447–472. Bosznia iszlami-zációjára: *Noel Malcolm*: Bosnia. A short history. London 1994. 51–69., *John V. Fine*: The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society. In: *The Muslims of Bosnia-Herzegovina, their historic development from the Middle Ages to the dissolution of Yugoslavia*. Cambridge (Mass.) 1994. 20–21.

¹⁶² *I. Gy. Tóth*: A spy's report about Turkish-occupied Hungary and Bosnia in 1626. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (1998) 1–2. 185–218.

¹⁶³ *E. Fermendžin*: Chronicon... 34. *Krunoslav Draganović*: Biskup fra Jeronim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće Svetoj Stolici o prilikama u Bosni i Slavoniji. (1638) *Croatica Christiana Periodica* 6 (1982) 73–99.

¹⁶⁴ *Božićković*: i. m. 65.

¹⁶⁵ APF SOCG Vol. 67. Fol. 270. *Tóth I. Gy.*: Raguzai Bonifác... 284. 330–332.

Nem volt ritka az sem, hogy bosnyák ferencesek maguk is iszlám hitre tértek, – ez ekkoriban a győztesek vallása volt, egy legyőzhetetlennek tűnő, hatalmas birodalom vallása, amely szemmel láthatóan nagy vonzerőt gyakorolt azokra is, akik Boszniában Szent Ferenc rendjében keresték a helyüket, az „értelmiségi” létet.

Akadtt olyan bosnyák ferences, akit halállal fenyegetve vettek rá az iszlám hit felvételére. 1647-ben belgrádi püspöki kinevezése ügyében Rómában járt Marino Ibrishimovich da Posega bosnyák ferences, és ekkor részletes feljegyzést készített a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára az egyik boszniai ferences szerzetes, Giorgio Loretich át-, majd visszatéréséről. Marino Ibrishimovich, akit a hódoltságról belgrádi püspökként készített vizitációja tanúsága szerint igen megbízható forrásnak tekinthetünk, így számolt be minderről:

Fra Giorgio Loretich bosnyák ferencest — aki már 30 éve volt miséspap a rendtartományban, — kolostorából egy faluba igyekeztén, a törökök elfogták, és megfenyegették, hogy ha nem tér át, akkor karóba húzzák, vagy elevenen megégetik. A ferences az életveszélyes fenyegetések hatására áttért a próféta hitére. Mint oly sok bosnyák ferencesnek, Fra Giorgionak is volt azonban muszlim rokonsága, az egyik unokahúga a hercegovinai pasa felesége volt, aki könnyezve közölte a férjével, hogy ha nem engedi, hogy Fra Giorgio visszatérjen a ferences rendbe, akkor vízbe öli vagy felakasztja magát. A pasa a felesége fenyegetésére összehívta a török méltóságokat, kádikat és mullahokat, és kihallgatta a szerzetest. Mi a neved? – kérdezte tőle a pasa Ibrishimovich életszerű beszámolója szerint. Mehmed, felelte a volt szerzetes, hazudsz, torkolta le a pasa, mert Fra Giorgio az igazi neved. Miután az ex-szerzetes bevallotta, hogy nem azért vette fel az iszlámot, mert szereti a törökök hitét, hiszen mindig is Jézust szerette a szívében, hanem mert karóba húzással fenyegették meg, a pasa fetvát kért a kádítól és a mullahtól. A fetvából kitűnt, hogy aki féltében tér át, az nem is igazi muszlim. Erre a pasa felszólította Mehmed-Giorgiot, hogy sürgősen vesse le a török ruháit, és öltözzön vissza barátnek, menjen vissza a kolostorba, mert ha még egyszer barátcsuha nélkül találja, most már valóban karóba húztatja. A barátot ezután a makkai püspök feloldozta és visszafogadták a boszniai ferences rendtartományba.

A novellaszerű kis történet — amelyet azonban egy általában igen megbízható tudósításokat küldő, művelt ferences írt, — ismét rávilágít arra, hogy milyen fontos volt a boszniai, vallási szempontból oly kevert világban, ha Szent Ferenc valamely követője befolyásos muszlim családtagokkal rendelkezett, – Andrea da Camengrado a konkurens ferences püspököt fenyegette meg karóbahúzással, Fra Giorgio Loretich az áttérését tehette semmivé hatékony „török” pártfogók segítségével.¹⁶⁶

Más bosnyák ferencesek azonban önként lettek „törökké”, azaz mohamedáná. 1607-ben járta be a magyarországi török hódoltságot két raguzai bencés vizitátor: Antonio Velislavi (aki az albániai San Sergio és Bacco kolostor apátja címét viselte) és Ignazio Alegretti (aki ekkor már két évtizede térített a hódoltságban), akik a Ragusa melletti Mljet sziget bencés kolostorának szerzetesei voltak, és V. Pál pápa és a Szent Hivatal, az inkvizíció parancsára jöttek Magyarországra. A két raguzai bencést konkurenseik: a bosnyák obszerváns ferencesek

¹⁶⁶ APF SOCG Vol. 320. Föl. 146–147/v.

bevádolták az oszmán hatóságok előtt, hogy a pápa kémjei, és csak úgy szabadultak ki, hogy a raguzai kereskedők tetemes váltságdíjat fizettek értük. A két bencés vizitátor viszont ezek után látható elégtétellel számolt be Rómának arról, hogy több bosnyák ferences is iszlám hitre tért, és a törökök lovagokká tették őket, azaz nyilván szpáhi javadalmat kaptak. Mivel ilyen megtiszteltetés a török katonák közül sem mindenkit ért, a törökök nyilván ezzel is hangsúlyozni akarták a helyi katolikus közösségek vezetői, a bosnyák ferences plébánosok látványos át-térését az iszlám hitre.¹⁶⁷

Nem bosnyák, hanem raguzai szerzetes, de szintén a hódoltságban működő obszerváns ferences volt az a Vladislavo di Ragusa, aki laikus ferences gyógyító barátként járta be Boszniát és a hódoltságot. Többször is viharos konfliktusba került a bosnyák ferences provincia előljáróival, és — ferences szerzetes létére — kétszer is megnősült a kádi előtt, sőt az ellenfelei különböző rablásokkal is meggyanúsították. Felvette az iszlám vallást és belépett (talán felcserként?) a török hadseseregbe. 1647-ben a törökök várából, Budáról „sírva” írt a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak, hogy vegyék vissza a kereszténységbe, és a ferences rendbe, mert oda kívánczik, – a levelét így írta alá: Vladislavo di Ragusa laikus ferences vagy más néven Szulejmán janicsár.¹⁶⁸

Igen tanulságos ebből a szempontból Giorgio di Barto bosnyák obszerváns ferences szerzetes 1633-ban Anconából írt levele. Való igaz, írta Fra Giorgio, amiről a Hitterjesztés Szent Kongregációjának bíborosai tudomást szereztek, hogy egy — név szerint nem említett — bosnyák ferences iszlám hitre tért, de vegyék figyelembe azt is, hogy a szófiai érsek emiatt elfogta és a hitehagyott barát 12 évi fogságot szenvedett, és különben is, ne felejtsek el a bíborosok, hogy az apostolok között is akadt egy Júdás. Fra Giorgio nemcsak védekezett, de vádaskodott is: a bíborosok gondoljanak arra is, hogy a magyarországi hódoltságot irányító Massarecchi bari érsek (a bosnyák ferencesek elszánt ellenfele), egy olyan mohamedáná lett ferencst tartott maga mellett, aki újra és újra megtagadta a hitét, és végül Törökországba szökött. Azt, hogy mindebből mennyi volt igaz, nem tudjuk ellenőrizni, de az bizonyos, hogy a bosnyák ferencesek áttérése az iszlámra nem volt kivételes esemény.¹⁶⁹

Egy névtelen, de minden bizonnyal a boszniai provincia egyik idősebb és sértett ferencesé által (aki Nicolž Braicovich a Foinica boszniai provinciális eltökélt ellensége lehetett), a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának, Francesco Ingolinak megküldött bűnlajstrom 1636-ban nemcsak azzal vádolta a provinciális pártján álló bosnyák barátokat, hogy úton-útfélen paráználkodnak, hanem azzal

¹⁶⁷ Velislavi jelentése: Biblioteca Casanatense, Roma, Ms. Cod. No. 2672. X, VI, 20. Fol. 205–206/v. Igen sok hibával, rossz jelzettel, téves dátummal, hibás szerzőséggel kiadta: E. Fermentžin: Acta Bosnae i. m. 390–391., a különben rendkívül alapos okmánytár kiadásából még az is lemaradt, hogy a két vizitátort a pápa küldte: “mandati dalla Santità di Nostro Signore.” Új kiadása: Tóth I. Gy. Raguzai misszionáriusok... 304–307. Vö. Erdélyi és hódoltsági... I/1. 66. 183. 193. A renegátokra: Bartolomé Bennassar–Lucille Bennassar: I cristiani di Allah. Milano 1981. 21–104., 27 magyarországi renegát élettörténetével.

¹⁶⁸ Tóth István György: Raguzai Ulászló más néven Szulejmán janicsár ferences barát levele Budáról. Ráday Gyűjtemény Évkönyve VII. Bp. 1994. 191–193.

¹⁶⁹ APF SOCG Vol. 8. Fol. 391.

is, hogy a szerzetesi ruhát levéve, nyilvánosan megnősülnek a török kádik előtt, azaz nyilván felvették az iszlám hitet.¹⁷⁰

A boszniai kolostorából elszökött laikus ferences, a már említett bosnyák Pietro di Jajca 1646-ban azzal fenyegette meg a temesközi misszió szerzeteseit, hogy ha nem hagyják békén, akkor a törökök segítségével bünteti meg őket, sőt ő maga is mohamedán hitre tér.¹⁷¹ 1660-ban pedig Matteo a Derventa bosnyák ferences arról számolt be a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak, hogy a törökök — aligha függetlenül attól, hogy egyszerre álltak hadban Velencével és harcoltak Erdélyben — „diocletianusi” méretű keresztényüldözésbe kezdtek Boszniában, és emiatt a bosnyák rendtartományban a ferencesek közül négyen még a katolikus hitet is megtagadták és mohamedán hitre tértek.¹⁷²

A törökök nemcsak egy-egy alkalmi részegeskedés erejéig zaklatták a bosnyák ferenceseket, hanem a rendtartomány vezetését is a kezükben tartották. Minden egyes — háromévente esedékes — tartományi káptalanra engedélyt kellett kérni a boszniai pasától, amit sohasem adott ingyen. A törökök beleszóltak a boszniai provinciális megválasztásába is: 1637-ben Mariano Maravich sutjeskai gvardiánt (a későbbi duvnói és boszniai püspököt) a rendtartományi káptalanon egy vele rokonságban álló török méltóság, Sinanovich nyomására választották provinciálissá: Sinanovich kiküldött egy török tisztet, aki a kressevoi kolostor kapuja előtt, ahol a káptalan ülésezett, sátrat vert, és kijelentette, hogy addig nem megy el innen, amíg Maravichot meg nem választják, — ami be is következett.¹⁷³

A bosnyák ferencesek és a török hatóságok viszonya a királyi Magyarország-ról érkezett jezsuiták vagy az Itáliából jött olasz ferences misszionáriusok számára megdöbbentően meghittnek tűnt. A bosnyák ferencesek valóban sokkal jobban kiismerték magukat a török hatóságok bonyolult viszonyai között, mint ők. A bosnyák barátok tudták, hogy érvek helyett pénzzel vagy természetben adott ajándékokkal kell győzködni a bégeket, „hogy betömjük az oroszlánok száját” („ut obturentur ora leonum”), ahogy egy kressevoi ferences írta. A barátok azonban azt is tudták, hogy egy még oly magas helyről kapott oltalomlevél sem sokat ér a helyi török tisztségviselők megvásárolt jóindulata nélkül.¹⁷⁴ Ugyanakkor azonban egy a katolikusokra kedvezőtlen döntést is bármikor meg lehetett változtatni egy másik török bég vagy kádi — persze jóval nagyobb ajándék fejében elnyert — újabb határozatával.

Különösen jól kamatoztatta a török kapcsolatait az egyik, a Temesközben működő bosnyák ferences misszionárius, Andrea Stipanchich d’Almissa, bár ez sem mentette meg attól, hogy időnként a törökök fogságba ne ejtsék és félholtra ne verjék. Stipanchich valamely, a misszió irányában ellenséges török hatósággal szemben mindig egy szinttel feljebb keresett védelmet — igaz, a magasabb rangú tisztségviselő nagyobb összegű ajándékot is várt el. Stipanchich a lippai alajbéggel

¹⁷⁰ APF SOCG Vol. 17. Fol. 361–362/v.

¹⁷¹ APF SOCG Vol. 93. Fol. 290. Vol. 305. Fol. 149.

¹⁷² APF SOCG Vol. 305. Fol. 149.

¹⁷³ APF Vol. 176. Fol. 233. *D. Mandić: Franjevačka Bosna... 183–184. E. Fermendžin: Chronicon... 36. Božithovic: i. m. 66–68.*

¹⁷⁴ *M. Batinić: Djelovanje... III. 150.*

szemben a temesvári pasánál keresett (nem kis anyagi áldozatok árán) oltalmat. Amikor pedig a törökök szét akarták ágyúzni az általa Lippa mellett épített templomot, mert csak a régi templomok kijavítását engedélyezték, újak építését nem, akkor Stipanchich egyenesen a fővárosba, Isztambulba ment, ahol a nagyvezír embereitől tisztes pénzösszeg fejében olyan, számára kedvező szultáni parancsot szerzett, amelyet azután a kádi is nagy tisztelettel, állva olvasott.¹⁷⁵

Ez a török-bosnyák viszony azonban csak az olaszok vagy a magyarok számára tűnt olyan meghittnek, mert a görögkeleti egyház összehasonlíthatatlanul nagyobb kegyben állt a török méltóságoknál, mint a bosnyák barátok. Az ortodox egyház a konstantinápolyi pátriárka révén még a boszniai ferenceseknél is sokkal jobban függött a törököktől, és Konstantinápoly elfoglalása óta különleges kiváltságokat élvezett az oszmán birodalomban. Az ortodox püspököknek és érsekeknek azonban ezeket a kiváltságokat minden évben hatalmas összegű ajándékokkal meg kellett erősíteniük, ehhez pedig szükségük volt a katolikusok adójára is.¹⁷⁶

Ezért a görögkeleti püspökök, arra hivatkozva, hogy ők valamennyi, a török területen élő keresztény vezetői, rendszeresen adót követeltek a katolikusoktól is. Amikor a bosnyák ferencesek ellenálltak ennek, akkor bevádolták őket a törököknél, akik erre a bosnyák ferenceseket — ismétlődő rendszerességgel — fogásba vetették, kínozták.¹⁷⁷

Tanulatlan és könyvet író misszionáriusok

A bosnyák ferencesek tudatlanságát, középkorias gondolatvilágát felháborodottan írták le Rómába küldött leveleikben a konkurensaik. Különösen a jezsuita misszionáriusok írtak gúnnal és sajnálkozással a bosnyák hittérítők tudatlanságáról.¹⁷⁸ A hódoltsági misszionáriusok között valóban a legképzettebbek voltak Szent Ignác követői, bár a török alatt élő falvakba a rend nem a legjobban felkészült és főként nem a kontemplatív filozófiára hajlamos embereit küldte. (A római rendtartományból érkezett olasz ferences, Modesto a Roma szintén tanulatlanoknak nevezte az erdélyi bosnyák barátokat, szerinte Marco Bandini írni-olvasni nem tudó papnövéndékeket akar felszentelni. Az erdélyi katolikus urak pedig azért nem hívják a boszniai ferenceseket az udvarukba, mert ott folyton vitázni kell az eretnekekkel, márpedig a bosnyák szerzetesek ostobák és emiatt erre is alkalmatlanok.)¹⁷⁹

A jezsuiták propagandájában a többi rendénél sokkal erősebben jelent meg saját szerzetestársaik magasztalása és a többi rendhez tartozó misszionáriusok megszólása. Különösen éles szavakat olvashatunk a jezsuita beszámolókból a hó-

¹⁷⁵ APF SOCG Vol. 179. Fol. 125. Relationses... 82–107.

¹⁷⁶ APF SOCG Vol. 218. Fol. 148–149. *Steven Runciman: The Great Church in Captivity.* Cambridge 1968. 259–288. *Bernard Heyberger: Réforme catholique et union des Églises orientales.* In: *Homo religiosus. Autour de Jean Delumeau.* Paris 1997. 292–298.

¹⁷⁷ APF SOCG Vol. 127. Fol. 386. Vol. 415. Fol. 106. Vol. 417. Fol. 3. Vol. 55. Fol. 148. Vol. 96. Fol. 281. 282. Vol. 218. Fol. 148–149.

¹⁷⁸ A jezsuiták barátja, Pietro Massarecchi bari érsek és belgrádi (szendrői) apostoli vikárius is tudatlannak nevezte a bosnyák barátokat: APF Visite e Colegi Vol. 11. Fol. 117.

¹⁷⁹ APF SOCG Vol. 269. Fol. 131. 96. Relationses... 277.

doltsági missziókban működő legfontosabb — és tegyük hozzá: hosszú távon sikeresebb — konkurenseik, a bosnyák obszerváns ferences szerzetesek tudatlanságáról. A ferencesekkel — írta 1617-ben Marino de Bonis belgrádi jezsuita — csak a fegyverekről és a lovakról lehet társalogni, máshoz nem értenek, de más nem is érdekli őket. A jezsuiták a jelentéseikben arról is szóltak, hogy a boszniai ferencesek mind igen tudatlanok, alig tudnak olvasni is, kivéve azokat, akik mégis egy kicsit többet tudnak, mert Itáliában tanultak. Ők viszont Itáliából csak a paráznaságot és a csapodár életet hozták magukkal, mégis tudatlan és együgyű társaiknak úgy állítják be magukat, mintha ők lennének a világ legnagyobb tudósai. Így egy alig 20 éves bosnyák ferences fiú Belgrádban azt prédikálja, hogy ő a legnagyobb hittudós a világon, pedig összekeveri Luther Márton Aquinoi Szent Tamással, és nem átallja mint katolikus tanítást azt hirdetni, hogy csak a hit által üdvözülünk.¹⁸⁰

Nem kétséges, hogy a ferencesek átlagos tanultsága elmaradt a jezsuitáké mögött, nagy hiba lenne azonban szó szerint elhinnünk a jezsuita misszionáriusok szavait. Mint a fent idézett, igencsak elítélő beszámolókból is kitűnt, sok bosnyák ferences tanult itáliai kolostorokban és főiskolákon. Paolo Papich és társa 1623. évi jelentése szerint a bosnyák provinciából, amelyhez 355 szerzetes tartozott, nem kevesebb mint 53 növendék tanult Itáliában vagy Magyarországon, azaz minden hetedik ferences a jelentés időpontjában éppen külföldön tanult.¹⁸¹

A 17. századi boszniai ferences provincia több szerzetese is könyveket írt és jelentetett meg Itáliában. Fra Mattia Divkovich Roberto Bellarmino és más hittudósok munkáit fordította, kompilálta, népszerűsítette, könyvei a régió nyomdászatának a központjában, Velencében jelentek meg 1611-ben és 1616-ban. Stefano a Salina (az erdélyi misszióprefektusnak csak névrokona, másik neve Matijevich volt) olaszból fordított le egy gyónási kézikönyvet.

Paolo Posilovich bosnyák ferences 1642-től scardonai püspökként Bosznia főpásztora volt, aki igényt tartott a szlavóniai, sűrűn bejárt plébániákra is, amikor pedig (a Velencével ekkor folytatott háborútól aligha függetlenül) a törökök kegyetlenül üldözni kezdték Boszniában a ferenceseket, átjött a magyarországi hódoltságba és a Balaton környéki falvakat vizitálta. A misszionárius-püspök két ájtatossági munkát is kiadott Velencében.¹⁸²

Voltak irodalmi törekvései annak a Paolo Papich bosnyák ferencesnek is, aki hét évig missziózott Bácskában, prédikált, térített és ördögöt űzött. Miután visszatért Boszniába, Biblia-fordításba kezdett, majd a volt bácskai misszionárius lefordította egy 1617-ben szentség hírében meghalt olasz obszerváns ferences szerzetes, római hitszónok és misztikus író, Bartolomeo da Saluthio *Le sette trombe per risvegliar peccatori e penitenza* című, apokaliptikus ihletésű, Velencében 1619-ben megjelent népszerű munkáját. Ez a fordítás azonban — bár Papich mindent elkövetett a kiadására — kéziratban maradt.¹⁸³

¹⁸⁰ Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók... 295.

¹⁸¹ B. Pandžić: Relatio... 214–216. APF SOCG Vol. 55 Fol. 123.

¹⁸² M. Batinić: Djelovanje... II. 103–117. A. Kovačić: Biobibliografija... 103–113., 284–287., *Daniel Farlati*: Illyricum Sacrum IV. Venetiis, 1769. 182.

¹⁸³ *Ignacij Gavan*: Fra Pavao Paopic kao prevodilac. In: *Regiones Paeninsulae Balcanicae et Proximi Orientis. Aspekte der Geschichte und Kultur. Festschrift für Basilius S. Pandžić.* Hrsg.

Az említett Marco Bandini temesközi, majd moldvai misszionáriusnak minden bizonnyal rokona, feltehetően nagybátyja volt az ugyancsak Uszkopjében született másik bosnyák ferences, Giovanni Bandini (Ivan Bandulović), akinek olvasmányoskönyve a 17. század egyik legfontosabb horvátnyelvű könyve, amely századokon keresztül igen sok kiadást ért meg, a 20. század végén pedig már mint nyelvemléket adták ki újra.¹⁸⁴ Nicolò Ogramich a Piombo boszniai püspök rendszeresen járta a hódoltságot, majd igen aktívan részt vett a törökök elleni nagy háborúban (1683–1699). 1696-ban Rómában egy hagiográfiai munkát adott ki, – első pillantásra meglepőnek tűnhet, hogy rendje egy mexikói misszionáriusának az életrajzát írta meg (vagy inkább kompilálta más munkák alapján), de fiatalkorában nemcsak itáliai, hanem spanyolországi kolostorokban is tanult, ez magyarázhatja az érdeklődését.¹⁸⁵

Természetesen nehéz lemérni azt, hogy a bosnyák ferences misszionáriusok mennyire voltak tanult emberek, a leveleikből azonban mégis következtethetünk erre. A missziók vezetői igen elegáns latin és olasz nyelven írtak, kiírt kézírással, igaz, a bosnyák ferencesek általában úgy váltottak át a mondat közepén az egyik nyelvről a másikra, hogy ezt észre sem vették, leveleikben gyakran találkozunk ezzel a jellegzetes latin-olasz „makaróni” keveréknyelvvvel. Matteo Benlich belgrádi püspök vagy Marco Bandini temesközi misszionárius, majd marcianapolisi érsek latinul, olaszul egyaránt szépen írtak, Bandini 1643-ban egy kis történeti munkát is készített: műveltségét, történeti érdeklődését tükrözi, hogy kinevezése után különböző munkákból összeállította és megírta az új székhelye, Marcianopolis és az alá rendelt püspökségek történetét.¹⁸⁶

A missziók „közkatonáiként” térítő bosnyák ferencesek között azután valóban sok nehezen és gyakori nyelvtani, helyesírási hibával író szerzetest találunk, bár nem szabad elfelejtenünk, hogy számukra nemcsak a latin és az olasz volt idegen nyelv, de a latin írás is eltért a bosnyákok által használt cirill (bosančica) ábécétől. A temesközi három dalmáciai ferences misszionárius, a boszniai rendtartományból jött Paolo Horichich, Antonio Suglich és Andrea Stipanchich¹⁸⁷ egyaránt igen nehezen formálódó, össze nem kötött betűkkel írt, nagyon gyakorlatlan kézzel, a szavakból gyakran kihagyva egy-egy betűt, a három szerzetes olasz helyesírása pedig több mint bizonytalan volt.¹⁸⁸

Az erdélyi misszió prefektusa, a latinul szépen fogalmazó Stefano a Salina maga írta társáról, a haláláig 34 éven keresztül Erdélyben térítő bosnyák Fra Stefano a Loparáról, hogy „licet non adeo in studiis humanioribus sit versatus”, azaz tudományokban nem járatos, vagyis tanulatlan, de azért igen becsületes ember.¹⁸⁹ Lopara levelei valóban arról tanúskodnak, hogy nem sokat koptathatta

Elisabeth Erdmann-Pandžić. Bamberg 1988. 309–321. Uő: Fra Bartolomej da Salutio Sedam trublji za probuduti grešnika na pokoru. Grada za povijest knjževnosti Hrvatske. 33. Zagreb 1991. 157–175. Tóth István György: A misszionárius és az ördög. História XXII (2000) 3. 30–31.

¹⁸⁴ Batinić: Djelovanje... II. 106. A. Kovašić: Biobiobliografija... 51–54.

¹⁸⁵ Daniel Farlatus: Illyricum Sacrum. IV. Venetiis 1769. 82. M. Batinić: Djelovanje... II. 160. A. Kovašić: Biobiobliografija... 272–274.

¹⁸⁶ APF SOCG Vol. 127. Fol. 413/r-v.

¹⁸⁷ APF SOCG Vol. 218 Fol. 457.

¹⁸⁸ APF SOCG Vol. 172. Fol. 380.

¹⁸⁹ APF SOCG Vol. 78. Fol. 246.

az iskolapadot, az olasz szavakat gyakran fonetikusán írta le, a latin maxime, maximus pedig következetesen maccime, maccimus lett a tolla nyomán.

Bár e téren a bosnyák ferences rendtartomány aligha vethető össze a Jézus Társasággal, mégis, Szent Ferenc boszniai követői is vonzották a tanulni vágyó fiatalokat.

Kun Szeráfin, Kun Gotthárd előkelő erdélyi úr fia is, aki szüleivel együtt a református vallásról a katolikusra tért, majd a krassóvári misszióban a bosnyák ferencesek közé lépett, a rendben tanulni akart. A boszniai provinciális, Andrea da Camengrado mint tanulásra igen alkalmas ifjút ajánlotta a Hitterjesztés Szent Kongregációja figyelmébe, ezzel az ajánlólevéllel érkezett Rómába, ahol ügyével maga VIII. Orbán pápa foglalkozott, később azonban hamarosan nem kevés csalódás érte.¹⁹⁰

Rómában a ferences rend előjárói talán azt képzelik — írta a gazdag és előkelő ifjú ironikusan Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának, — hogy az éhség vezette, amikor belépett a bosnyák ferencesek közé. Előjárói nagyhirtelen elküldték Rómából, és most a rend kúriai biztosa a Róma melletti Cori kolostorába akarta küldeni, hogy ott tanuljon teológiát. Inkább, írta az igencsak öntudatos erdélyi ifjú, az ottani tanárokat küldjék el hozzá, hogy ő nyelvtanra tanítsa őket, azután majd megtanulja azt a fajta teológiát is, amit azok tanítanak, — ha már nem lehet valóban a teológia tudósa, név szerint nem akar az lenni. (Bizonyára az itáliai ferences tanárok olaszos latinsága háborította fel Kun Szeráfin.)¹⁹¹ Az előkelő katolizált erdélyi fiatalat többek között éppen az vonzotta az ellenfeleik által oly tudatlannak tartott bosnyák ferencesek közé, hogy tanulhatott, méghozzá a korabeli világ művelődésének középpontjában, Itáliában.¹⁹²

A bosnyák ferences misszionáriusok, mint például a Temesközben térítő Bandini vagy Desmanich, felismerték az iskolák fontosságát is, és ezért igyekeztek gondoskodni iskolamesterekről a misszióban. Ha a gyerekek katolikus iskolába járnak, akkor a szülei is könnyebben megtérnek, írta Desmanich a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, az iskolamesternek kiutalt segílyt sürgetve. Ha az eretnek (azaz református) szülők gyerekei a misszionáriusok iskolájában tanulnak, jó remény van megtérésükre, míg ha a katolikus szülők az eretnekekhez küldik gyermekeiket, ott könnyen elvesznek a katolikus hit számára.¹⁹³ A Temesközben

¹⁹⁰ Relaciones... 241.

¹⁹¹ APF SOCG Vol. 2. Fol. 104–106.

¹⁹² Kun Szeráfinról a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárában egy igen érdekes feljegyzést találtam, a Kongregáció titkára, Francesco Ingoli 1638-ban az egyik lap hátára, saját maga számára feljegyezte: „Fra Serafino Cun figlio del signor conte Cotardo de Gioegey (=Gyógy) minore osservante s'è fatto Calvinista. Nativo di Transilvania.” (APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 255/v.) Ezt minden bizonnyal a misszióprefektus Stefano a Salina jelentését Rómába vivő Stefano a Lopara mondta el Ingolinak, pedig Kun Szeráfin Leone da Modica konventuális ferences szerzetes erdélyi jelentése (amelyet ma már Stefano a Salina jelentésével összevetve, nem 1638-ra, hanem inkább 1635-re datálók) még mint magyarújfalvai plébánost említette. (Relaciones... 250.) A ferences szerzetes vallásváltoztatására más adatot nem találtam, de a továbbiakban valóban nem hallunk felőle. Az erdélyi ferencesek monográfusa, György József ezért úgy gondolta, hogy visszatért a hazájába, Boszniába, de ez alighanem tévedés, hiszen Kun Szeráfin székely volt, nem pedig bosnyák. *György József*: A ferencrendiek élete és működése Erdélyben, Kolozsvár 1930. 279, 372.

¹⁹³ APF SOCG Vol. 409. Fol. 215. Vol. 93. 268. Vol. 417. Fol. 3. Vol. 218. Fol. 216. 151. Vol. 410. Fol. 418. A jezsuiták karánsebesi iskolájára: *Molnár Antal*: Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642). *Történelmi Szemle* 41 (1999) 127–156. *Violeta Barbu*: Rezidente Iezuite din prima jumătate

szükség is volt a tanításra: 1659-ben Fra Bernardino Volascich azt jelentette Lip-páról Rómába, hogy nagy erőfeszítéssel iskolát tart fent, ez igencsak szükséges, mert amikor megérkezett ide, a lippai misszióban, azaz a mezővárosban és a környező falvakban, „mindössze három embert talált, akik tudtak egy keveset írni és olvasni”.¹⁹⁴

A bosnyák ferencesek — a jezsuiták által oly örömmel kipellengérezett — tudatlansága tehát nagyon is viszonylagos volt.

Összefoglalás

A bosnyák ferencesek missziója ott érhetett el eredményeket, ahol számottevő délszláv lakosságra támaszkodhattak. Moldvából és Erdélyből kiszorultak a boszniai misszionáriusok, Bulgáriában azonban rendkívül sikeres — bár időközben a boszniai rendtartományról levált és bulgár szerzetesek kezébe került — missziót indítottak, Boszniában pedig soha semmilyen konkurensük nem volt. A magyarországi török hódoltságban a törökökkel ápolt jó kapcsolataik és az egyre népesebb délszláv lakosság miatt a boszniai ferencesek missziója igen eredményes volt, a Hitterjesztés Szent Kongregációja által támogatott valamennyi hódoltsági missziós kezdeményezés közül a bosnyák ferences misszionáriusok térítők munkája volt messze a leghatásosabb. A magyarországi hódoltsági misszió a boszniai provincia szerzeteseinek csak mintegy egytizedét „foglalkoztatta”, de a török uralom alatti magyar egyházmegyéek számára ez a külső segítség életfontosságú volt.

1683, a századvégi nagy háború kezdete a bosnyák ferencesek életében alapvető fordulatot hozott. Úgy tűnt, hogy végre ütött az oszmán uralom utolsó órája és két és fél évszázad után Bosznia felszabadul a török iga alól. A bosnyák ferencesek lelkesen üdvözölték az előrenyomuló keresztény seregeket, gyakran konkrétan is segítve a császári hadsereget: Nicolž Ogramich püspök és Luca Ib-rishimovich püspöki vikárius is a keresztény csapatok között tábori lelkészként szolgált, katonai híreket továbbított, buzdította a keresztényeket, hogy keljenek fel a török uralom ellen.¹⁹⁵ Boszniában valóban megjelentek a keresztény csapatok, ám a háború végén az ország ismét az oszmán birodalom tartománya lett. A törökök, uralmukat veszélyben látva, kegyetlen dühvel fordultak a bosnyák ferencesek ellen, a kolostorok nagy részét lerombolták, és a szerzeteseknek menekülniük kellett. A karlócai béke idején már csak öt kolostor állt Boszniában, bennük mindössze 26 ferences miséspap és 3 laikus testvér élt. 1708-ban Giovanni Battista di Vietri ferences vizitátor megdöbbentő képet rajzolt a boszniai katolikusok helyzetéről.¹⁹⁶ A boszniai püspök pedig — mint egykor a 15. században — ismét a magyarországi Diakovára költözött, és a török uralom alatt élő híveitől elvágyva élt.¹⁹⁷

secolului al XVII-lea in vestul Transilvaniei strategii misionare. Verbum (București) 1995–1996. 7. 279–283. *Lucian Periș*: Le misiuni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento. Cluj–Napoca 1998. 93–119.

¹⁹⁴ APF FV Vol. 6. Föl. 111.

¹⁹⁵ *Batinić*: Djelovanje... II. 160. 181.

¹⁹⁶ *J. Jelenić*: Kultura i bosanski franjevci. I–II. Sarajevo 1912–1915. I. 173. *M. Batinić*: Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti. Starine JAZU (Zágráb) 17 (1885) 91–94.

¹⁹⁷ *Batinić*: Djelovanje... II. 156–186.

A magyarországi hódoltság viszont felszabadult az oszmán uralom alól. Az eddig „száműzetésben” a királyi Magyarországon élt katolikus egyházszervezet „vissza akarta foglalni” a hódoltságot, a magyar püspökök és ferencesek számára a bosnyák szerzetesek csak a török uralom velejárói voltak, akikre a középkorvégi egyházi szervezet helyreállításával ezentúl már nincs szükség. A 18. század eleje így kemény küzdelmeket hozott az itt maradó bosnyák és a visszatelepülő magyar ferencesek között.¹⁹⁸

Amíg azonban a törökök Magyarország jó részét megszállva tartották, addig a hódoltságban sokszor az életveszélyt is vállalva térítő, az oszmán birodalom viszonyait mindenki másnál jobban ismerő, az oszmán birodalom viszonyait mindenki másnál jobban ismerő bosnyák ferencesek nélkülözhetetlenek voltak.

István György Tóth

FIDÈLES DE ST. FRANÇOIS OU LES MILITAIRES DU SULTAN? FRANCISCAINS BOSNIAQUES DANS LES MISSIONS DE L'OCCUPATION OTTOMANE

(Résumé)

Les activités des franciscains bosniaques de l'occupation est un des touches peu connue de l'histoire ecclésiastique hongroise du renouvellement catholique. Je présente leur rôle dans l'histoire du catholicisme de l'occupation par l'intermédiaire des documents prêts à la publication, inconnus en majorité, qui étaient conservés dans les archives de Rome de la Congrégation Sainte de la Propagande de Foi (en latin: Sacra Congregazione de Propaganda Fide), conseil des cardinaux coordonnant les missions dans le monde entier.

La Bosnie fut occupée par l'empire ottomane en 1463. Pourtant les franciscains bosniaques ont conservé leur positions même après l'invasion ottomane. En plus, ils pouvaient en profiter, par le fait que le Royaume de Bosnie a été pris des mains d'un monarque chrétien par des musulmans, les franciscains bosniaques lors de l'occupation ottoman ont amplifié encore leur influence par rapport à l'époque précédente, en tant qu'unique organisation catholique aux Balkans. Les activités des missionnaires franciscains bosniaques avait une importance primordiale pour l'église catholique hongroise étant en péril extrême par l'effet des succès de la Réforme et l'occupation ottomane.

Les franciscains bosniaques ont prêché le Christ aussi au nord du Danube au cours du XVIe siècle. Déjà vers 1584 le prieur provincial a notifié qu'un frère franciscain bosniaque a reconverti avec du succès les luthériens à Kollut, dans le comitat Bács et il a essayé de les convaincre à s'user du calendrier grégorien.

La première mission en Hongrie des franciscains bosniaques qui est née sous la direction de la Congrégation Sainte de la Propagande de la Foi, fondée en 1622, était celle de la région de Temes. Par cela ils s'avançaient à un territoire effectivement dépourvu de l'organisation ecclésiastique. La région de Temes, partagé au début du XVIIe siècle par l'empire ottoman et par la Principauté de Transylvanie fut peuplée d'une population fort mixte: des Roumains, des Hongrois, des Croates du Sud. Parmi eux — près d'une majorité orthodoxe et d'une minorité calviniste — furent beaucoup de catholiques qui furent rarement visité des prêtres catholiques.

Les franciscains bosniaques ont servi aussi les habitants catholiques de Buda au XVIIe siècle. Il y avait des prêtres slaves méridionaux à Buda dans la deuxième moitié du XVIe siècle, mais plus tard les Ottomans ont interdit aux prêtres catholiques, conçus comme ennemies, de rester à Buda, à leur forteresse la plus importante et menacée. En 1633 deux franciscains bosniaques, Filippo a Camengrado et Paolo a Clamice ont y lancé une mission par l'autorisation de mission de la Congrégation Sainte de la Propagande de la Foi. Eux aussi, ils ne purent pas entrer à Buda, mais les

¹⁹⁸ A bosnyák és a magyar ferencesek háborúságára részletesen: Magyar Ferences Levéltár, Historia provinciae Bosnensis et Capistranae. (Kaizer) 1699–1702. évi iratok (rendezés alatt). Archiv Mariánskej Provincie, Šoba Bratislava, 416. Lad. 52. Fasc. 5. No. 20.

deux frères bosniaques prirent la chapelle des calvinistes de Pest qui fut la seule église catholique à Buda et à Pest, et ils reconvertirent aussi sept familles calvinistes.

Les franciscains bosniaques avaient un rôle important même dans la vie catholique de la Transylvanie. Les seigneurs catholiques de Transylvanie s'adressaient au prieur provincial bosniaque, bien que les frères bosniaques ne pratiquassent pas le hongrois, ils pouvaient célébrer la messe, baptiser et les nobles comprirent leurs prédications latines. Stefano a Salina et trois frères des franciscains bosniaques, habillés en civil, vinrent en 1630 de la mission de la région de Temes en Transylvanie. En 1632 György Rákóczi Ier fit leur délivrer un privilège, les missionnaires bosniaques pouvaient rester en Transylvanie. Plusieurs des franciscains bosniaques suivirent en Moldavie l'ancien missionnaire de la région de Temes, Fra Marco Bandini, mais après la mort de Bandini, survenue en 1651, les franciscains bosniaques quittèrent la Moldavie.

La mission des franciscains bosniaques pouvait avoir des succès là où ils pouvait se baser sur un population important des Slaves méridionaux. Les missionnaires bosniaques se reculèrent de la Moldavie et de la Transylvanie, mais ils lançaient une mission très efficace en Bulgarie, détachée entre-temps de la province de la Bosnie, et présidée par des moines bulgares. En Bosnie ils n'avaient jamais de concurrence. Dans le territoire de l'occupation ottomane de la Hongrie la mission des franciscains bosniaques était bien réussie grâce à leurs relations convenables avec des Ottomans et à la population des Slaves méridionaux de plus en plus nombreuse. Parmi les initiatives missionnaires de l'occupation soutenues par la Congrégation Sainte de la Propagande de Foi, celle des franciscains bosniaques était la plus efficace. La mission de l'occupation de la Hongrie n'a présenté une "occupation" que pour une dixième des moines de la province de Bosnie, mais cette aide extérieure était de première nécessité aux diocèse hongrois vivant sous l'occupation ottoman.

FOLLOWERS OF SAINT FRANCIS OR SOLDIERS OF THE SULTAN? THE MISSION OF BOSNIAN FRANCISCANS IN OTTOMAN HUNGARY

István György Tóth
(Summary)

The activity of Bosnian Franciscan missionaries is a hitherto hardly known chapter of Hungarian church history in the age of Catholic renewal. I analyse their role in the territories under Ottoman rule on the basis of unpublished documents which are preserved in Rome in the archives of the council of cardinals which coordinated the activity of Catholic missionaries throughout the world (Sacra Congregatio de Propaganda Fide).

Although Bosnia was occupied by the Ottomans in 1463, the Bosnian Franciscans were able to retain their positions under the new regime. They even profited from Ottoman rule in so far as their influence as the only Catholic institution recognised by the Ottomans further increased. For the Hungarian Catholic church under Ottoman rule, fatally weakened by the Reformation and the Muslims, the Bosnian Franciscans could offer vital help.

In the second half of the 16th century the Bosnian Franciscans began to evangelise north of the Danube, and as early as 1584 the provincial of Bosnia could report that a Bosnian Franciscan called Fra Casparo successfully converted Lutherans at Kollut in Bács county and persuaded the faithful to use the Gregorian calendar.

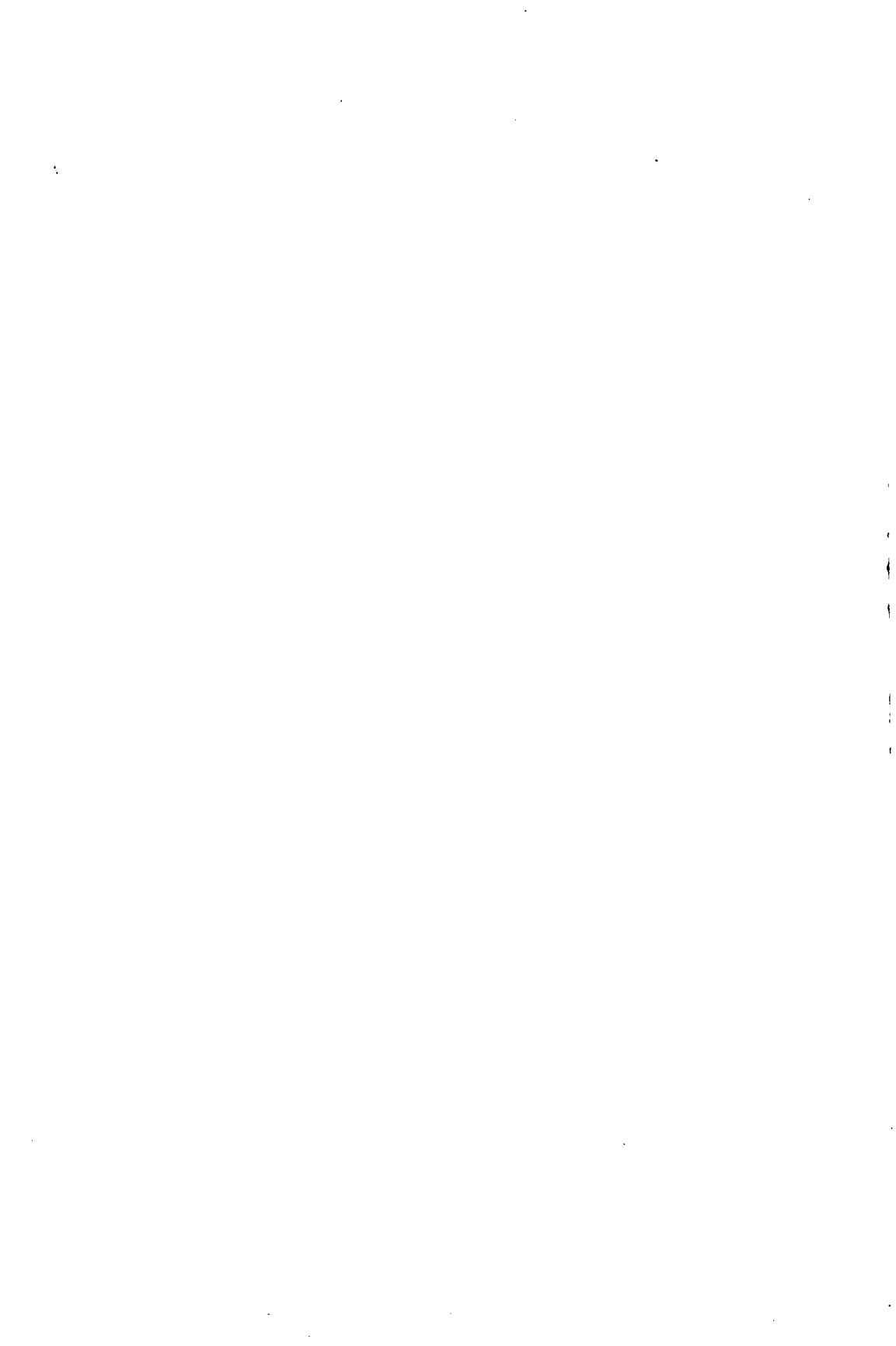
The first mission of the Bosnian Franciscans in Hungary, which was directed by the Sacra Congregatio, was sent to the Temes region, another area which had practically been lost for the Catholics. The Temes region belonged in the early 17th century partly to the Ottoman Empire and partly to Transylvania. Besides its Orthodox and Calvinist population a great number of Catholics lived here who had but very sparse contacts with their church.

In the 17th century the Catholic population of Buda and Pest was also served by Bosnian Franciscans. Although in the second half of the 16th century there had existed southern Slav Catholic priests in Buda, later the Ottomans forbade their activity in their most important and menaced castle. In 1633 two Bosnian Franciscans, Filippo a Camengrado and Paolo a Camice began their mission there with the authorisation of the Sacra Congregatio. Although they were not allowed to enter Buda either, the two Franciscans took the Calvinist chapel in Pest, the only Christian church in Buda and Pest, and even succeeded in converting seven Calvinist families.

Bosnian Franciscans also played an important role in the life of Transylvanian Catholicism. The Catholic lords of Transylvania turned to the Bosnian province. Although the Bosnian friars did

not speak Hungarian, they were allowed to celebrate mass, baptize, and the nobles were able to understand their Latin preaching. It was in the beginning of 1630 that a Bosnian Franciscan called Stefano a Salina arrived from the Temes region to Transylvania with three other friars, dressed as laymen. After György I Rákóczi had issued a privilege for them in 1632 they could begin their regular activity there. A number of Bosnian Franciscans even followed the missionary Fra Marco Bandini from the Temes region to Moldavia, but they all left the principality after Bandini's death in 1650.

The mission of the Bosnian Franciscans was most successful in the regions where there lived a considerable southern Slav population. Although they finally had to leave Moldavia and Transylvania, they launched a highly successful mission in Bulgaria (later taken over by Bulgarian friars, it is true), and in Bosnia they had always remained unrivalled. In Ottoman Hungary the preconditions of their successful activity were the good relations with the Ottoman authorities and the ever growing proportion of the southern Slav population. Of all the missions in Ottoman Hungary supported by the Sacra Congregatio that of the Bosnian Franciscans turned out to be the most effective. Although the Hungarian mission comprised a mere one tenth of the friars belonging to the Bosnian province, for the Hungarian church under Ottoman rule this external help was vital.

Gebei Sándor

II. RÁKÓCZI GYÖRGY SZEREPE A RZECZPOSPOLITA FELOSZTÁSI KÍSÉRLETÉBEN (1656–1657)

A történeti szakirodalomban nem ismeretlen a téma feldolgozása — elsősorban Szilágyi Sándor 1875-ben publikált nagyszerű tanulmányára gondolunk¹ —, ám a probléma komplexitásának bemutatásával ő is adós maradt. Ennek a magyarázata abban keresendő, hogy az említett szerző a rendelkezésére álló, főleg Magyarországon elérhető forrásbázisra építette fel gondolatmenetét. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk ma már, hogy a Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság (Rzeczpospolita = Respublica/ felosztására irányuló terveket, a szövetségesek tárgyalásait többoldalról is vizsgálhatjuk. Ebből a vizsgálatból kitetszik, hogy a Rzeczpospolita megszüntetésére törekvő országok — Svédország, Brandenburg, Erdélyi Fejedelemség, Oroszország, Ukrajna (a Zaporozsjei Had) — között csupán abban volt egyetértés, hogy a Waza-dinasztiabeli János Kázmér lengyel király, litván nagyfejedelem országait maradék nélkül fel kell, ill. lehet osztani. Megkerülhetetlen a kérdés: hogyan jutott, ill. juthatott a Rzeczpospolita, ez a kelet-európai nagyhatalom olyan mélypontra a 17. század közepén, amikor is a Lengyelországgal – Litvániával szomszédos országok állami létét kérdőjelezték meg?

A Rzeczpospolita belső és külső válsága

A hanyatlás jelei már a 17. század első évtizedeiben, III. Zsigmond (1587–1632) uralkodása idején megmutatkoztak. Az egy emberöltővel később Lengyelország történetét feldolgozó Jan Wawrzynec Rudawski egyenesen arról beszél művében, hogy Waza Zsigmond uralkodási periódusa nagyon szerencsétlen időszaknak bizonyult, mert ekkor veszett el örökre Svédország Lengyelország számára, mivel Gusztáv Adolf (1611–1632) svéd király zdożywał Inflanty, pustoszył Prussy (elfoglalta Livóniát, végigpusztította Poroszországot), a lengyel hadsereget eközben kétszer is tönkrevverte. Ugyanennek az erélytelen, „inkább a békességre, mintsem a hadakozásra” hajló királynak uralma alatt dúlták fel a tatárok „több mint tízszer” a déli végeket, Podóliát.²

A 17. század más történetíróinál — hogy csak Stephan Franciszek Medeksza, Wespazjan Kochowski nevét említsük — a Rzeczpospolita hanyatlásáért János Kázmér királyt (1648–1668) terheli a felelősség.³

¹ Szilágyi S.: Első szövetség Lengyelország felosztására. Budapesti Szemle, 1875. 8. k. 290–331.

² Rudawski W. J.: Historia Polska od śmieci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego t. I. Petersburg – Mohylew, 1855. 4. /Rudawski: Historia Polska/

³ Medeksza St. Fr.: Księga pamiatnicza /1654–1668/ In: Scriptorum rerum Polonicarum t. III. Kraków, 1875. Kochowski W.: Annalium Poloniae climacteris secundi, regnante Joanne Casimiro.

A modern lengyel történetírás sem hagyta szó nélkül a jelentős területi veszteségeket, ezt a Rzeczpospolita nagyhatalmi státuszának megrendülésével kapcsolta össze. A lengyel történetírásban I. északi háborúként emlegetett, 1626–1629. évek konfrontációja az altmarki (Stary Targ-i) fegyverszünettel zárult, Lengyelországra nézve hátrányosan. A „dominium maris Baltici” svéd megvalósítása ezzel vette a kezdetét. A Rzeczpospolita kénytelen volt Svédországnak átengedni Livóniát Riga várával és kikötőjével együtt a Dvina = Duna vonaláig, sőt, a Danzigban (Gdańskban) szedett vám 3,5%-a is a skandináv országot illette. Az 1629. évi lengyel-svéd fegyverszüneti megállapodást 1635-ben újabb 20 évre meghosszabbították (Stumsdorf = Sztumska Wieś lényegében a status quo érvényesítésével.⁴ Svédország területi gyarapodása a vesztfáliai békével tovább folytatódott, mert a Rzeczpospolita nyugati határán fekvő Elő-Pomerániát, — az Odera folyó torkolatát, Stettin (Szczecin) városával és kikötőjével együtt — megkaparintotta. Ezzel a területi nyereséggel Svédország komolyan veszélyeztette a Lengyel Királyságot, nyugatról – Elő-Pomeránia felől, keletről – Livónia felől.

Wójcik Zbigniew, Lengyelország nemzetközi helyzetét bemutató, magyarul is olvasható cikkében még „egy kiemelkedő jelentőségű fordulatra” mutatott rá, ami a Rzeczpospolita stratégiai helyzetét erősen rontotta. Az 1618-ban bekövetkezett változásnak a jelentőségét emelte ki a varsói történész, amikor is Brandenburg és a lengyel vazallus Porosz Hercegség egy kézbe, a brandenburgi Hohenzollernek kezébe ment át. „...elég a térképre pillantanunk, és nyilvánvalóvá válik, hogy a Rzeczpospolita létfontosságú artériái — a Gdański Tengermellék és a Visztula torkolat — harapófogóba kerültek. Ez volt a Rzeczpospolita nemzetközi helyzetének alakulásában az egyik leglényegesebb momentum a 17. század első felében,”⁵ – állítja a tekintélyes lengyel történész.

Andrzej Gierowski és mások, inkább a lengyel-litván állam belső problémáinak a súlyosbodásával magyarázzák az újkori nagyhatalom szétmállását. A politikai struktúra hiányosságából fakadóan a királyok, a respublica (szenátus, sejm), az egyház mint politikaformáló erők önállósították magukat, egymás ellenében politizáltak. Ezt a krízist csak tovább fokozta a slachta (köznemesség) avítt, nihil novi gondolkodásmódja, jobbágyok feletti korlátlan hatalmával való visszaélése, az állam gazdasági forrásainak teljes kisajátítása. Ebből következően a Rzeczpospolita a nemzetközi viszonyok változásaihoz nemigen tudott alkalmazkodni, az európai szövetségeken kívül rekedt. Aktivitását végérvényesen elveszítette, amíg katonai ereje fel nem morzsolódott, védekezésre kényszerült.⁶

Oroszországgal szemben — ha szabad úgy fogalmaznunk — a Rzeczpospolita őrizte előnyét a 17. század első felében. Mind az 1619-es deulinoi béke, mind az

Cracoviae, MDCLXXXVIII. Lengyel fordításban: *Kochowski W.*: Lata potopu 1655–1657 Warszawa, 1966.

⁴ *Topolski J.*: Lengyelország története. Budapest, Gondolat Kiadó, 1989. 142.

⁵ *Wójcik Zb.*: Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században Századok 1988/5–6. sz. 836.

⁶ *Czapliński W.*: Z problematyki sejm polskiego w pierwszej połowie XVII wieku. *Kwartalnik Historyczny* 1970/1. sz. *Ekes J.* Złota demokracja. Warszawa, 1987.; *Gierowski J. A.*: Polska szregy jevropejszkich goszudarsztv /XVI-XVII vv. / Voproszű isztoriji 1977/12. sz. 144.; *Olszewski H.*: Sejm Rzeczpospolitej epoki oligarchii: prawo – praktyka – teoria – programy. Poznań, 1966.; *Ochmann St.*: /pod red. / Uchwalanie konstytucji na sejmach XVI-XVII wieku Wrocław, 1979. *Wójcik Zb.*: Liberum veto Kraków, 1992.

1634-es poljanovoi fegyverszünet értékes orosz területeket (Szmolenszk, Csernyigov, Szeverszk) hagyott lengyel fennhatóság alatt. Igaz, hogy ezért a területi engedményekért Oroszország elérte azt, hogy IV. Ulászló (1632–1648) lengyel király lemondott az orosz trónigényéről, valamint visszaszolgáltatta azt a nagyon fontos iratot, amelyen az 1610-ben esküt tett orosz bojárok nevei szerepeltek. Ők ugyanis a Moszkvát is elfoglaló lengyelek előtt megfogadták, hogy az akkor még trónörökös Ulászlót választják meg Oroszország mindenható urának.

Az orosz–lengyel viszony 1638 után egyre jobban elmérgesedett, a két ország viszonyát az ún. kozák kérdés élezte ki.

A lengyel–litván állam és a nemesi társadalom ambivalens érzésekkel viszonyult a végeken élő, kraj-beli (kraj – okrajna – Ukrajna = határszél) kozáksághoz. Nélkülözhetetlen katonaelem volt a tatár portyák megakadályozására, s ezért a *respublica* a Dnyeper vidékén megtelepedett szabadokból = kozákokból lajstromozott, azaz zsoldos sereget szervezett. Számuk a 17. század első felében 3 és 6 ezer között ingadozott, míg a lajstromból kimaradtak, az ún. vipiszcsikék száma feltartóztathatatlannul növekedett. Ennek okát a romló életkörülményekben találjuk.

Egy Beauplan nevű francia hadmérnök, aki lengyel zsoldot húzva Kelet-Ukrajna helyszínelésével és feltérképezésével foglalatосkodott, naplójában sok érdekes és hasznos adatot olvashatunk a kozákokról. Felfigyelt a lengyel zsoldban álló francia arra, hogy a kozákok főleg parasztsághoz kötődtek, a parasztságból érkeztek a kozákságba, leírta azt, hogy a kozákok „szenvedélyesen szeretik” a szabadságot. Más szavakkal kifejezve ez nem jelentett egyebet, mint hogy a kozákság utánpótlását a jobbágyi társadalomból kiszakadt, zömében nőtlen férfiak biztosították, a földesúri zaklatások elől a biztonságos vidékre menekülők alkották. A jobbágyok szálnalmas helyzetéről Beauplan megjegyzi: a parasztnk hetente három napot robotolnak a földesurak javára, használatra kapott parcellájuk és földjük arányában házi szárnyasokkal, zöldséggel, gyümölcscsel, erdei bogyókkal, gombával stb. járulnak hozzá a nemesi család élelmezéséhez. Ezen kívül még „ezer kíméletlen és igazságtalan követelésnek tesznek eleget, nem beszélve a pénzjáradékról, a juh, a sertés, a méz és bármilyen termésy tizedéről. Három évente ökörharmad terheli őket.” A lengyel nemes, a slachtics jobbágyok feletti uralma korlátlan, sőt életükkel is rendelkezett. A leggazdagabb földesurak évi jövedelme a 800 ezer livre-t is eléri – Beauplan szerint. Ebből a hatalmas összegből fedezték a mágnások hivalkodó öltözéküket, vásárolták fegyvereiket, fogadták pazar lakomákon vendégeiket. Egyszerűbb vendégeskedés alkalmával is 70–80 embernek tálaltak aranyozott ezüst edényekben, kínáltak külföldi borokat drágakövekkel díszített serlegekben.⁷ Teljesen érthetőnek mondja Beauplan, hogy az ukrainai parasztnk tömegesen szöktek el a gazdáiktól, és hogy „nem múlik el 7–8 év lázadás nélkül.”⁸

A Rzeczpospolita délkeleti végein élő jobbágyáágnak egyetlen kitérésí pont kínáلكozott, ez a kozákság. Lajstromba bekerülve egy regisztrált kozák, a kozákok megillető szabadságjogokat (földtulajdon, adómentesség, önkormányzat, saját bírásokodás) élvezhette az állam javára teljesített katonai szolgálata fejében. Ők őrizték a

⁷ *Beauplan G.*: *Opisanja Okrajni. Szocsinyenyije G. Boplana /Perevod sz francuszkovo/ Szanktpeterburg /SPB/, 1832. 9–10., 110–126.*

⁸ *Ua. 7.*

déli Vadmező (Gyikoje polje) stratégiailag fontos helyeit, a folyók átkelő helyeit (réveit), a gázlókat stb., de nemcsak a tatárok ellenében, hanem a „lenti” = a Dnyeper zuhogói mögött élő, szabad kozákokkal szemben is.

Ugyancsak Beauplan írja, hogy a szökött jobbágyok bátrabbjai za porogi (zuhogók, sellők mögé) mentek, a természet által védett területre, Zaporozsjeba menekültek. A számtalan ágra bomló Dnyeper mocsárvilágában biztos menedéket találtak a veszélyt és kockázatot vállalók. A szabad kozákok halászzattal, vadászattal, sópárlással, salétromfőzéssel, és nem utolsó sorban tengeri portyázással foglalkoztak. Általában ősszel bosszulták meg a szabad kozákok a tatár-török zaklatásokat, zsákmányszerzésre még nagyobb zsákmányejtéssel válaszoltak. 60 láb hosszú, 12 láb széles, 8 láb mély, 2 kormánylapáttal, 20–30 evezővel ellátott bárkáikkal 36–40 óra alatt (!) átszelték a Fekete-tengert, nagy riadalmat okozva Szinope, esetleg Konstantinápoly térségében. A hárs-, ill. fűzfából ácsolt kozák bárkákat a nyílt tengeren alig lehetett észrevenni, mert azok mindössze 2,5 lábnyira emelkedtek a víz fölé. Egy-egy portyán 80–100 bárka vett részt, minden bárkában 50–70 kozák ült. Kevés élelmet vittek magukkal a kozákok, de lőport, lövészerszámokat annál többet. A fedélzet nélküli bárka a háborgó tengeren sem süllyedt el — meséli Beauplan —, mert a bárka mindkét oldalán, az orrtól a tatig nádkötegeket erősítettek. Ezek a szorosan egymáshoz kötözött nádkévék az egyensúlyozás mellett a hullámok becsapódását is csökkentették.⁹ Visszatéréskor a török hajók éberségét nem volt nehéz kijátszaniuk, mivel helyismeretüket kamatoztatták. Ocsakov várától 3–4 mérfölddel keletre szálltak partra a „lentie”. Azért itt, mert innen egy kb. félláb mélységű vízzel borított lapály húzódott egészen a Dnyeperig, s ezen a terepen vonszolták keresztül bárkáikat a tengeri portyáról hazatérő, a dnyeperi szicsbe (= szálfákból összeácsolt erődítmény) visszatérő kozákok.¹⁰

Természetes az is, hogy nemcsak a törökök és a tatárok, hanem a lengyel főurak nagybirtokai is megsínylették a kozákok vállalkozó kedvét. Hiába születtek szigorúbbnál szigorúbb törvények a magántulajdon védelmére, az önkényeskedés és az önbíráskodás felszámolására, a kozákosodás feltartóztathatatlannal előrehaladt. 1625-ben a Rzeczpospolita már 6 ezres kozák hadat foglalkoztatott írásos szerződés alapján, ám a Dnyeper mentén meggyökeresedett és a sajátosan értelmezett kozák szabadságot korlátok közé szorítani nem lehetett.

Ideig-óráig a lajstromozott kozákok betartották az egyezmény betűjét, azaz a 6 ezres hadból 1 ezred „a koronahetman belátása szerint és a (kozák) had hetmanjának a tudtával” a dnyeperi zuhogókon túl, „Lent” (na Nizu) teljesített szolgálatot. A folyón egyetlen hajót sem engedhettek le a tengerre, a király és a republica parancsa nélkül portyákban nem vehettek részt, idegen országok követeit nem fogadhatták, idegen országok uralkodóihoz (szultán, kán, cár) követiséget nem meneszthettek. Abban az esetben, „ha hálátlannak mutatkoznának Ófelsége ezen kegyeiért, s nem állnák adott szavukat, s megszegnék esküjüket

⁹ Ua. 62–66.

¹⁰ Ua. 67.

jelen határozat (1625. évi kurukovoi egyezés – G.S.) minden, vagy akár egyetlen pontjában is, akkor adományozott jogaik és szabadságaik megsemmisülnek...”¹¹

Az 1637–38. évi kozákelkelés valóságos polgárháborúba torkollott. A lengyel és a kozák fél egymást vádolta a szerződés pontjainak be nem tartásával, s így a fegyverekre bízta a döntést. Nagyon érzékenyen érintette a szabad és a lajstromozott kozákokat egyaránt a Dnyepert ellenőrző Kodak várának felépítése, hiszen a jövedelmező tengeri akciók megghiúsultak miatta. Már 1635-ben elfoglalták és lerombolták a szabad közlekedést akadályozó erősséget a kozákok, ami tulajdonképpen az államnak küldött hadüzenettel ért fel. Mivel a lajstromozottak szerződésben vállalt kötelezettségüknek nem tettek eleget — legalábbis a hivatalos indoklás szerint —, ezért a király és a respublica a szolgálatukba állított kozákokat szabadságjogaik elvesztésére ítélte. A Pavljuk és Osztranyenko által irányított tiltakozás minden elégedetlenkedőt fegyverbe szólított, a zaporozsjeieket (a szabadokat) is csatlakoztatta. Ha hihetünk a lengyel forrásoknak, már ekkor megfogalmazódott a másfél évtized múlva bekövetkezett kozák stratégia. Összefogva a doni kozákokkal és a krími tatárokkal ki kell kényszeríteni a Rzeczpospolitától, hogy az a kozákságot Ukrajnával egyetemben orosz cári alattvalónak engedje át.¹²

Miközben Stanisław Koniecpolski, a lajstromozott sereg királyi hadbiztosa az Ukrajnában lévő csapatok mozgósítását elrendelte, nem mondott le a lázadók meggyőzéséről sem. Amnesztiát ígért azoknak, akik két héten belül elhagyják a törvény ellen vétőket, de ez a taktikai lépés nem hozta meg a várt sikert. Eredményesebbnek mutatkozott a magánföldesúri parasztok katonának verbuválása, akik anyagi kedvezményekért hajlandók voltak a kozákok ellen harcolni, legalábbis az első ütközetig. Erre a következtetésre Koniecpolski embertelen parancsa szolgáltatott alapot. A parancs értelmében: „a lázadók gyerekeit és feleségeit büntessétek meg, házaikat romboljátok szét, mert jobb ha csalán nő azokon a helyeken, minthogy sokasodjon király öfelsége és a Rzeczpospolita ellensége.”¹³ A háború kegyetlenségére jellemző, hogy „majd minden helyen... maguk a panok (lengyel főnemesek – G.S.) is megbüntethették engedetlen alattvalóikat, kit halállal, kit vagyonelkobzással” sújtottak. Mikołaj Potocki, Jeremi Wiśniowiecki magánhadserege, valamint az ukrán vajdaságok nemesi felkelőinek éreje is szükséges volt Pavljukék 20 ezres hadának legyőzésére.

Érdekes momentumra irányítja figyelmünket az a kommentár, amelyet egy résztvevő (Szymon Okolski) a lengyel győzelemhez fűzött. A kozákok dicsőségének kovácsa (kuznyica szlavi) nem más, mint a Dnyeper, a Don, vagyis a víz, a mocsár. „Víz mellett (a kozák) igen erős, találékony, nagy tettekre képes, de nélküle süket és néma,..., ezért a tél, amikor nem lehet a folyó mögé rejtőzni és elbújni, kegyetlen ellenség a kozáknak,..., míg a tavasz, a nyár és részben az ősz, számára a kenyér, a gazdagság és a jólét.” Azért sikerült „lecsendesíteni és megbékíteni” a Dnye-

¹¹ Memuarü, otnoszjascsijeszja k isztoriji Juzsnoj Ruszi Vüpuszk II. /pervaja polovina XVII sztoletyija/. Kijev, 1896. 145–147. /Memuarü II. /; Archív Jugo-Zapadnoj Rossziji, izdannüje Komiszsziyeju dlja razbora drevnyih aktov, szosztojascsej pri Kijevszkom, Podolszkom i Volünszkom general-gubernatore III. rész, I. kötet. Kijev, 1863. 289–292. /Archív JUZR III/1. /

¹² Memuarü II. 174.

¹³ Ua. 175.

peren inneni részeket, mert a kozákok eltávolodtak a biztonságos folyótól, veszélytelenek lettek, „mint hal a szárazon.”¹⁴

A kikényszerített megegyezés, az 1638. évi Ordináció, az állam és a kozák had közötti viszonyt újra szabályozta, de facto súlyosbította 1625-höz képest. A 6 ezres létszám és a zsold nominális nagysága megmaradt, viszont az öngazgatás és önkormányzat jelentősen csorbult. Most már nem a választott parancsnok, a hetman állt a lajstromozottak élén, hanem a király megbízottja, a komisszár. Ugyancsak kinevezéssel kerültek az ezredek élére az ezereskapitányok, mégpedig iz rodovitoj slachti (a nemesi származásúak közül). A cserkasszi, a perejaszlavli, a kanyevi, a korszunyi, a belocerkovi, a csigirini ezredek tartózkodási és állomásoztatási helyét a cserkasszi, a kanyevi és a korszunyi királyi birtokokon és „egyéb határ menti városban” jelölték ki. (w inszych miastach,..., nie mieszkali i dóbr swoich w miastach tam nie mieli)¹⁵ A megtorlásnak ezzel nem volt vége. Sőt, 1638. után kezdődött meg leplezetlenül az ukrainai, kozákgyanús jobbágyosság üldözése, a legyőzött lajstrombeli kozákok zaklatása, privilégiumaik nyírbálása. 1638-ban keltezték azt a levelet, amelyben a belgorodi (orosz) vajda „a lengyel, litván emberek” kegyetlenkedéseiről számolt be. Trjochtyemirovot — ez volt a felkelés tűzfészke — hamuvá égették, sok egyéb településről elűzték a lakókat és pusztasággá változtatták. A pravoszláv „vallást megsértik, a templomokat feldőlják”, a kozákok és a parasztok éléskraktárait (horomi) kifosztják, családtagjait bántalmazzák, „lóport szórnak az ingükbe és meggyújtják” és más hasonló szörnyűséget követnek el.¹⁶

A fizikai megsemmisítés elől több ezren Oroszországban kerestek és találtak menedéket, ami az orosz-lengyel viszonyt, az 1634. évi államszerződést ásta alá. Hogy nem robbant ki az orosz-lengyel háború már az 1640-es évek elején, annak az a magyarázata, hogy IV. Ulászló lengyel király egy olyan törökellenes európai keresztény koalíció megszervezésén fáradozott, amelyhez Oroszország is csatlakozhatott volna. Moszkvának is létérdeke fűződött ahhoz, hogy a krími tatárok pusztításaitól megszabaduljon. A lengyel király nagyszabású tervét a lengyel-litván országgyűlés, a szejm meghiúsította, mondván, hogy a király alkotmányservést követett el. Valóban, a szejm engedélye nélkül toboroztatott külföldön katonákat és a szejm megkerülésével mozgósította a lajstromozott kozákokat. IV. Ulászló megbízólevelével tevékenykedő csigirini századost, Bogdan Hmelnickijt az államhatalmat reprezentáló ukrán panok letartóztatták, birtokát elkobozták, feleségét elrabolták, fiát — állítólag — megölték. Maga Hmelnickij is kalandos körülmények között menekült meg a kivégzéstől. A szabad kozákokhoz menekülése után

¹⁴ Okolski Sz.: Diariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem a zaporoskiem, In: *Memuarü II.* 213. 218–219.

¹⁵ Ua. 278–279., *Vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. Dokumentü i matyerialü v trjoh tomah. t. II.* Moszkva, Akagyemija Nauk SzSzsZr, 1953. 256–257. */Vosszojegyinyenyije/, Halecki O.:* A nyugati civilizáció peremén. Budapest, Osiris-Századvég-2000, 1995. 143.

¹⁶ *Memuarü II.* 280.; *Golobuckij V. A.:* Zaporozsszkoje kazacsesztvo Kijev, Goszpolitizdat, USzSzsZr, 1957. 247. Matvej Stachorski és Krzysztzf Rajecki lengyel követek 1647-ben 20 ezer szökött, volt lengyel alattvaló visszatelepítését követelték a cártól, mondván, hogy azok a szököttek az 1637–38. évi kozákelkelés után menekültek orosz fennhatóság alá. – *Apanovics Je. M.:* Pereszelenyije ukraincev v Rossziju nakanunye osvobogyityeinoj vojnü 1648–1654 gg. In: *Vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej /Szbornyik sztatyej/.* Kijev, 1954. 88.

bosszúhadjáratra indult Ukrajna belseje felé, ahol a lajstromozott ezredek sorban csatlakoztak hozzá. 1648 tavaszán soha nem látott tömeg gyűlt a kozák zászlók alá és fényes győzelmeket aratott a nemesi felkelők, majd a királyi reguláris seregek fölött (Zsoltije Vodi, Korszuny).

1648-ban már nem a kiváltságosok és a kiváltság nélküliek között húzódott az elválasztó határ, hanem a lengyel-litván nemesség, a római katolikus és görög katolikus lakosság, valamint az ukrajnai, zaporozsjei kozákság, a jobbágyság, a pravoszláv vallásúak, a kis-oroszok, a nagy-oroszok között. Ezeket a gondolatokat hűen tükrözi Hmelnickij körlevele.

Azért fogott fegyvert a ljachokra (a lengyelek gúnyneve) — állította a csigirini századosból lett hetman —, mert azok „tűzzel vassal jöttek ránk, ... hamuba döntöttek mindent, jogainkat megsemmisítették.” A kijevi, a halicsi, a volhíniai, a lvovi, a chelmi, a belzi, a podóliai, a peremisli, a msztyiszlavli, a vityebszki, a polocki területeket elragadták, az itt élőket „rabigába fogták”. Hányszor meggyalázták a pravoszláv egyház papjait, ütöttek-verték, megvérezték őket, hajukat, szakállukat kitepték. „... Vam samym vsym Malorosijanam ot nich Poljakov... po sije vremja... obidy, tjazesti, ozloblenija i razorenija, ...” (nektek, mindnyájatoknak kis-oroszoknak a lengyelektől ez idáig sértések, nehézségek, gonosztettek, pusztítások jutottak). Amikor Csigirint, Trjochtyemirovot, Perejaszlavlot, Poltavát és más városokat a Dnyeper mindkét oldalán elfoglaljuk, *akkor predkovecsnuju otcsiznu nasu (őseink szülőföldjét)* vesszük vissza. „Jobb és hasznosabb nekünk a szent pravoszláv hitért és hazánk egységéért a harcmezőn fegyver által meghalni, mint házainkban legyőzöttként élni” – lelkesítette mindenre elszántan Hmelnickij a pravoszláv kis-oroszokat.¹⁷

Ez az ideológiai alap a délkeleti végek lakosságát eggyé forrasztotta, Ukrajna népessége egyöntetűen, kozákként lépett fel a lengyel nemességgel szemben. A katonai győzelmek eredményeképpen Hmelnickij 1649-ben már saját, kozákállam alapításáról tárgyalt a király és a respublica képviselőivel. A diadalittas kozákvezér feltételeit szégyenszemre el kellett fogadnia Varsónak, fejet kellett hajtania az új erőviszonyokat tükröző ukrajnai rendszer előtt. A lengyel-kozák békét Zborovban parafálták 1649. augusztus 8/18)-án. Eszerint a Zaporozsjei Had létszámát 6 ezerről 40 ezer lajstromozottra módosították a kozák kiváltságok (hetmanválasztás, sztarsina = főtisztek választása, öngazgatás, saját bírászkodás, adómentesség, tulajdonjog) visszaállításával. Minden Ukrajnában szokásos tisztséget (pl. a város előljáróit) csak pravoszláv vallású ember tölthetett be, Ukrajna ügyeit a Rzeczospolita szenátusában a kijevi metropolita képviselte. A zborovi paktum legfontosabb határozata „a Kozákország”, a hetmanátus területére vo-

¹⁷ Aktü, odnoszjascijszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji t. V. SPB., 1853. 78–83. /Aktü ZR/ Grondski S.: Historia belli. Cosacco-Polonici, (conscripta authore Samuele Grondski de Grondi anno MDCLXXVI) Pestini, 1789. 29–33. 46. /Grondski: Historia belli/ Az 1648-as kozák rebellio 18 okát elemzi Grondski. Többek között a Zaporozsjei Had sérelmezte, hogy parancsnokait a lengyel komisszárok nevezik ki, a kozák ezredek elhelyezkedését és feladatait ők határozzák meg. A krimi és a török portyák megakadályozására és a Dnyeper ellenőrzésére a lengyelek — közel a zuhogókhoz — felépítették Kodak várát. A határvédelemre hivatkozva a kozákok halászatát és vadászatát korlátozták, az engedélyek fejében részesedést követeltek a zsákmányból. A kozákok fiait csak külön pénz lefizetése ellenében írták be a lajstromba, egyébként a kozákok családtagjait szolgáltatásokra, mint a szántó-vetőket, kényszerítették. stb.

natkozott. Tudomásul vette a lengyel tárgyaló bizottság a Hmelnickij-i javaslatot. Kozák territóriumnak a kijevi, a csernyigovi és a braclavi vajdaságok számítottak. Nyugaton a Szlucs és a Goriny folyók, északon a Pripjaty és a Szozs folyók, keleten az orosz-lengyel államhatár, délen a Krími Kánság és Ukrajna között elterülő Vadmező, délnyugaton a Dnyeszter folyó képezte a Zaporozsjei Had országát. Tulajdonképpen a kozákok megközelítőleg egy 200 ezer km²-es országot alapítottak az országban (Ukrajna a Rzeczospolitában), hiszen kikötötték azt is Zborovban, hogy itt sem királyi, sem lengyel nemesi haderő nem tartózkodhat, nem állomásozhat.¹⁸

Mivel a varsói szejm ezt a Rzeczospolitára szégyent hozó megállapodást nem ratifikálta, a domowa wojna = belháború folytatódott. 1651-ben úgy tűnt, hogy a Zaporozsjei Had ereje megroppant a beresztcekskoi vereséggel, ám 1652-ben Batognál revansot vett a kozákság Beresztcekskoért. Az 1648 óta tomboló háborúban bebizonyosodott, hogy a küzdő felek egymással nem bírnak, de a Rzeczospolitá nem mondhatott le értékes, halban, vadban, nyersanyagokban gazdag országrészeről, nagyhatalmi státuszához nélkülözhetetlen katonaaanyagáról. Hmelnickij kitartó diplomáciai erőfeszítéseinek következtében — 1649 tavaszán jelent meg Moszkvában a Zaporozsjei Had első „nagykövetsége”, hogy Alekszej Mihajlovics cár közvetítsen a hadakozó felek között — Moszkva 1653 ősziére semlegesítést feladta és a cár az egyvállásúak feletti protektori szándékát a zemszkij szobor (rendi gyűlés) határozata alapján kinyilvánította. „Velikij goszudar... za getmana i za vszjo Vojszko Zaporozsszkoje sztanyet dlja pravoszlavnije hrisztijianszkije veri” (a hatalmas uralkodó... kiáll a hetmanért és a teljes Zaporozsjei Hadért, a pravoszláv keresztény hit mellett).¹⁹

Felmerül a kérdés: miért csak most, 1653-ban döntött Moszkva a beavatkozás mellett? Miért csak most, 1653-ban rúgta fel a békét Lengyelországgal?

Az orosz követ Varsóban a király és a respublica vétkeivel magyarázta a béke felmondását. Elhangzott a hivatalos indokolásban az, hogy a cár a pravoszlávok üldözését, és a keresztény vér további ontását nem tűrhette tovább. János Kázmér király méltatlan a kozákok feletti seniorságra, alattvalói az ellenük elkövetett bűnök miatt mentesülnek a vazallusi kötelmek alól és szabadon dönthetnek az új seniorjuk felől. Mivel a Zaporozsjei Had komolyan fontolgatja a szultán vagy a krími kán hatalmának elismerését, Alekszej Mihajlovics cár, egy igazi keresztény uralkodóhoz méltóan cselekszik, ezután kiáll a hetman és kozákság mellett.²⁰

A ki nem mondott és legfontosabb ok az volt, hogy a Rzeczospolitá katonai és gazdasági erejét ekkorra már a hatéves háború maradéktalanul felőrölte és a

¹⁸ Aktü, otnoszjascsisjeszja k isztoriji Jugo-Zapadnoj Rossziji t. III. SPB., 342–344. /Aktü JUZR/, Voszsojegyinyenyije t. III. 303–304.; *Szilágyi S.*: Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok I. k. Bp., 1890. 53. /Erdély/ Erdélyi országgyűlési emlékek /EOE/ /Szilágyi S. szerk. / XI. k. Budapest., 1886. 32.; *Kripjakevics I. P.*: Bogdan Hmelnickij. Kijiv, Vid. Akademii Nauk URSzR, 1954. 345. Ukrajna államhatáiról: *Kripjakevics I. P.*: Derzsavni mezszi In: Zapiszki Naukovovo Tovariszstva im. Sevcsenka t. CXLIV-CXLV. Lviv, 1926. 109–125.; *Temberski St.*: Annales 1647–1656 In: *Scriptores rerum Polonicarum t. XIV.* (Wydal: W. Czermak). Kraków, 1897. 126–128.

¹⁹ Vosszejegyinyenyije t. III. Moszkva, 1953. 304.

²⁰ Ismerünk olyan dokumentumokat, amelyek azt bizonyítják, hogy Hmelnickij valóban érdeklődött a török alattvalóság mibenlétééről. 1653 végén a szilisztriai pasa örömeinek kifejezése mellett a szultán bőkezű jutalmával csábítja a hetmant átállásra. „Hatalmas uralkodónk pasasággal és birtokkal tüntet ki, zászlót küld neked. „ – Archív JUZR III/4. Kijev, 1914. 802–803. Hmelnickij

meggyengült szomszédállamtól nemcsak az 1634-ben átengedett területeket (Szmolenszk, Csernyigov, Szeverszk) lehetett visszaszerezni, hanem esély nyílt Ukrajna bekebelezésére is. A Rzeczpospolitára végső soron nem az orosz, a svéd, a török-tatár fenyegetés jelentette az igazi veszélyt, hanem az elhúzódó belső, „házi háború”. Amíg 1648–1653 között a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság számára az állami egység megőrzése forgott kockán, addig 1654-től kezdve állami létéért kellett küzdenie.

A Rzeczpospolita előzönlése (potop)

A Zaporozsjei Had hetmanjának és parancsnoki karának perejaszavlai eskütételével (1654. január 8-án, „a régi naptár szerint”, vagyis a gregorián naptárban, 18-án) kezdődött el és a Zaporozsjei Had ezredeinek januári, februári Alekszej Mihajlovics cárra és utódaira való felesketésével folytatódott Ukrajna csatlakoztatása Oroszországhoz. A moszkvai Külügyi Hivatal (Poszolszkij prikáz) kimutatásában az szerepel, hogy 64659 kozák, 188 slachtics, 62454 nem kozák, 37 klostori szolga, tehát összesen 127338 fő fogadott alattvalói hűséget az új uralkodónak.²¹ Magyarázt képpen hozzá kell tennünk, hogy az orosz állam működésének alapelvéről van itt szó, amikor csak a szolgáló embereket (az állami szolgálatban fizetésért alkalmazottakat) vették nyilvántartásba. Mivel 1654. elején küszöbön állt a Rzeczpospolita elleni háború, bizonyosak lehetünk abban, hogy a statisztikai adat a hasznosítható katonai létszámra vonatkozik.

Vaszilij Buturlin tveri helytartó, cári követ, aki az egész ukrajnai processzust irányította, már itt, Perejaszavlban a kozák vezetőknek jelezte a cári politika következő, a Rzeczpospolitára nézve még súlyosabb lépését. „Hatalmas cárunk magas uralkodói keze alá fogad mindenkit és éppúgy kiáll értük (értsd: szmolenszkiek, mogiljoviak = belorusz lakosság – G.S.), mint a Zaporozsjei Hadért.²² Nem is késlekedett Alekszej Mihajlovics cár felhívásának közzétételével. A hadjárat megindításának előestéjén „Belorusszia népével” azt tudatta, hogy hadai parancsba kapták „házaitok és vagyonotok háborús pusztítástól való megőrzését”²³ A meghirdetett „új elv” szerinti háború a megszólítottaknak nem kevesebbet ígért, mint azt, hogy az orosz hadak nem ellenséges területre, hanem az ellenségre támadnak.

1654. május 18 (28)-án a cár személyesen indult a hadjáratba Szmolenszk és belorusz városok visszafoglalásának deklarált céljával. A támadó hadsereg jobbszárnyának parancsnoka Vaszilij Petrovics Seremetyev a Nyugati-Dvina mentén irányította a hadműveleteket, a balszárny parancsnokának, Alekszej Nyikitics Trubeckojnak délnyugat felé kellett előretörnie és Msztyiszlavl városát kellett elfoglalnia.

1654 elején a szilisztriai pasa révén azt kérte a szultántól, hogy az erdélyi, moldvai és havasalföldi török alattvalóinak tiltsa meg a lengyel-kozák háborúban a lengyel oldalon való részvételt. – Archív JUZR III/4. 804–805. Hmelnickij 1654 júniusában egyik levelében azt írta: z Polakami godzić się po wieku nie będziemy /a lengyelekkel soha nem egyezünk ki/. – Archív JUZR III/6. 67–68.

²¹ Vosszejegyinyenyje t. III. 535., Aktü JUZR t. X. SPB. ,1878. 291–306., 781–800. ,800–838.

²² Vosszejegyinyenyje t. III. 471., 474.

²³ Vityebszkaja sztarina IV/2. Vityebszk, 1885. 29–30.

Az ukrán front megerősítésére, azaz Hmelnickij 40 ezres kozákhadával való egyesülésre 20 ezer orosz katona masírozott Kijevhez. Feladatuk kettős volt: egyrészt a krími tatárok valószínű támadásának elhárítása, akár Ukrajna, akár Oroszország ellen következne be, másrészt a legfontosabb lengyel végvár, a podóliai Kamenyec elfoglalása.²⁴ Az ukrán fronttól távolabb eső, északi kozák ezredek, a nyezsini, a sztárovubi, a csernyigovi ezredek Ivan Zolotarenko megbízott hetman vezetésével a cári főerőkhöz csatlakoztak és az orosz parancsnokságnak alárendelve a belorusz hadjáratban működtek közre.

Az „új elv szerinti háború” rövid időn belül látványos eredményeket hozott. A pravoszláv vallású nemesség és parasztság örömmel fogadta az orosz-kozák seregek közeledtét, a katolikusok pedig pánikszerűen Lengyelországba vagy Livóniába, Rigába menekültek. Jelentősebb ellenállásra csak néhány vár gondolható (Szmolenszk, Mogiljov, Polock, Vityebszk), amennyiben a litván hadakat sürgősen a veszélyeztetett körzetekbe vonják össze. Miután a várparancsnokok meggyőződtek arról, hogy a litván hetmanok, Janusz Radziwiłł és Korvin Gonsiewski képtelenek megbirkózni a mozgósítással, a magukra hagyott várak egymásután megadták magukat.

Az első város, amely minden ellenállás nélkül 1654. június 4-én kapitulált az odaérkezett cári katonák előtt, Dorogobuzs volt. Egy hét múlva Nevel vára hódolt ugyancsak ostrom nélkül Seremetyev főparancsnok előtt. A vár védelméért felelős német „von Deren” nemcsak hogy feladta az erősséget, hanem orosz szolgálatba jelentkezett, sőt a pravoszláv vallás felvételére is késznek mutatkozott. Átállását gazdagon magjutalmazta Alekszej Mihajlovics, az ezredesi kinevezés mellé orosz nemességet és birtokot adományozott von Derennek.²⁵ Még ugyanebben a hónapban, 29-én a Dvina menti Polock nyitotta meg kapuit némi alkudozás után. Alekszej Trubeckoj herceg csapatai viszont kemény harc árán jutottak a fontos Msztyiszlav birtokába, „sok lengyel katona elesett és sokan fogságba estek”.²⁶ Kisebb jelentőségű helységek orosz és kozák kézre kerüléséről (Druja, Orsa, Gomel) ugyancsak értesítette a főhadiszállás Nyikon pátriárkát a pestistől szenvedő Moszkvában.²⁷

²⁴ Zserela do isztoriji Ukrainü-Ruszi /Matyerialü do isztoriji ukrajnszkoj kozaccsinü/ t. XII. Lviv, 1911. 322–323., 326. /Zserela/; Dokumentü Bogdana Hmelnickovo (1648–1657) Kijev 1961. 381–382., 383–384., 400.

²⁵ Dopolnyenija k aktam isztoricesszkim t. III. SPB., 1848. 529–530. /DAI/

²⁶ Ua. 522.

²⁷ Ua. 528., A pestis pusztító hatásáról részletes felmérés készült Moszkvában. Ebből idézünk néhány kiragadott példát. – DAI t. III. 508–511., 458–459. A hadjáratban lévő Alekszej Mihajlovics cár parancsára a moszkvai állapotokról jelentés készült 1654 december elején. Kuzma Mosnyin /minisztériumi/ prikázkancellár a három napos városi körjárat tapasztalatait foglalta össze. A cár és a cárné három, Kremlbeli palotájában mindössze 15 ember maradt életben. A cár és a cárné lakostályait Moszkva kormányzójának, Mihail Pronszkij pecsétjével lezárták. Olyan hótörlaszok halmozódtak fel a Kremlben, hogy egyes helyeken csak hason csúszva lehetett előrehaladni. A Kremlbeli Blagoveszenszkij székesegyház papjai, teljes személyzete pestisben meghalt, de az Arhangelszkijben is mindössze két pap élte túl a járványt. Egyetlen templomban folyt csak szertartás emberhiány miatt. A Rangtáblázatnak megfelelően Mosnyin felsorolta az életben maradtakat. A bojárok közül él Borisz Morozov és 19 embere, meghalt 343 embere, Alekszej Trubeckojnak 8 embere él, 270 meghalt, Nyikita Odojevskijnek 15 embere maradt, 295 elhalálozott, Nyikita Romanov és 134 embere túlélte a pestist, 352 embere nem. Jakov Cserkasszkij és 110 embere ugyancsak él, 423 embere áldozatul esett. A sor az okolnyicsijek, a dumanemesek, a dumakancellárok stb. számbavételével,

Az igazi, kiaknázható győzelmet a Dnyeper parti Mogiljov elfoglalása jelentette Alekszej Mihajlovics számára, mivel a város kézre kerítése után titulusában szerepeltethette a „Fehér-Oroszország egyeduralkodója” címet a „Nagy- és Kis-Oroszország egyeduralkodója” mellett.²⁸ Szeptember 23-án a legnagyobb védrendszerrel ellátott Szmolenszk, majd november vége felé az utolsó jelentős belorusz helység, a Dvina mentén fekvő Vityebszk tűzte ki a megadás fehér zászlaját.

Az alattvalói hűséget fogadott városok, mind kivétel nélkül, azonnal terjedelmes kérvényt fogalmaztak Alekszej Mihajlovics cárhoz korábbi kiváltságaik megerősítettése érdekében. Polock, Mogiljov, Vityebszk városainak privilegizálása a cár engedékenységet tükrözte, a beteresztett kérelmeket némi változtatással jóváhagyta. Általában a magdeburgi városjogot élvező eddigi litván városok csorbítatlanul megőrizték korábban szerzett kiváltságaikat: a választott magisztrátus irányíthatta a továbbiakban is a város életét, saját városi bíróságuk működhetett, csupán az egyháziak kerültek ki joghatóságuk alól, vámmentes kereskedelmet csak városukban folytathattak, évente kétszer — január 6-i, szeptember 8-i nyitónappal (Mogiljovban) — három-három hétig tartó országos vásárt tarthattak. Az ital kimérésének monopóliumához sem ragaszkodott ezeken a helyeken a cár, kikötése mindössze az volt, hogy a kocsmáltatási jogból származó bevételek a város védelmére fordítandók. Lemondott „Fehér-Oroszország ura” adománylevelében a városiak külső katonaszolgálatáról, sőt megígérte azt is, hogy kozák garnizon nem létesülhet ezekben a városokban. A bizalom elnyerése céljából a települések általában három évi adómentességet kaptak. A nemesek megtarthatták előjogaikat, ha híven szolgálják új uralkodójukat. Hadiadót nem kellett fizetniük nemesi birtokuk után. Polock és Vityebszk városának a Dvina folyóhoz kapcsolódó speciális engedménye az lett, hogy a régebben lengyel király javára szedett jövedelmeket (az átmenő forgalom tranzitdíjai, a halászhelyek, a malmok után járó illetékek) a magisztrátus gyűjtötte össze saját díjbeszedői révén. Vallási ügyekben viszont könyörtelenül intézkedett Alekszej Mihajlovics. A görög katolikus templomokat és kolostorokat kivétel nélkül a pravoszláv egyháznak adta át, szertartásaikat betilttatta. Annak ellenére, hogy a római katolikus templomokat bezáratta, a hívők „otthon énekelhettek”. A papoknak és barátoknak, de a lutheránusoknak is, el kellett hagyniuk a városokat, ingóságaikkal együtt bántatlanul távozhattak.²⁹

A Litván Nagyfejedelemség keleti részében = Belorussziában elért fényes sikerekkel ellentétben Ukrajnában nem a vártaknak megfelelően alakultak a dolgok. Logikusnak az tűnt, hogy itt roppant meg igazán a ljachok ereje, az igazi áttörés, az elháríthatatlan veszély innen leselkedik a Rzeczpospolitára. Hmelnycikij a beígért orosz csapatok megérkezése után sem vállalkozott a kitűzött stratégiai cél, Kamenyec-Podolszk ostromára. Igaz, hogy csapatait Belaja Cerkovhoz

---

majd a prikázok emberveszteségeinek a feltüntetésével folytatódott. A nagykereskedők és kereskedők testületeinek /szotnyák/, majd az iparos telepek /szlobodák/ elnéptelenedéséről számolt be a kancellár. A Moszkva környékén dühöngő járvány /morovoje povetrije/ következményeiről – DAI t. III. 517–521.

²⁸ Litopisz Szamovidca /Druge vipravlene sztereotipne vidannja/ Kijiv, 1971. 69.

²⁹ Russzko-belorusszkije szvjazi. Szbornyik dokumentov Minszk, Akagyemija Nauk BSzSZR, 1963. 302–303., 304–307., 311–315.

mozgósította, de időhúzása nyilvánvaló lett. Nyugtalanító híreket kapott mind Varsóból, mind Bahcsiszerájából, a lengyel-krími tatár kiegyezéssel létrejött katonai szövetség reális veszélyt jelentett Ukrajnára. Az új kán, Mehmed-Girej igen harciasan és fenyegetőleg nyilatkozott. „A zaporozsjei cserkaszok (kozákok – G.S.) 80 éven át a lengyel királyok alattvalói voltak, azután nálunk, a tatároknál voltak hét évig (utalás az 1648–1654 közötti együttműködésre – G.S.), mi krímiek... támogattuk őket, a lengyelek és litvánok ellenében hadakoztunk..., akkor a zaporozsjei cserkaszok csak 8 ezren voltak, de mi, a tatárok 20 ezressé tettük őket,... a zaporozsjei cserkaszok hazudtak nekünk, aljasul elhagytak bennünket, jószágunkat elfeledték..., ilyen sértés, hitszegés bosszúért és megtorlásért kiált” – jelentette ki a török támogatásában is reménykedő krími kán.³⁰

A lengyel-krími ellentámadás egyre késett, viszont készülődésből nem volt hiány. 1654 késő őszén indult csak meg a St. Potocki és St. Lanckoroński hada Ukrajna ellen, éppen akkor, amikor Litvániában J. Radziwiłł és K. Gonsiewski (Gašiewski) hetmanok a nyáron elszenvedett vereségeket akarták helyrehozni. Ezeket az egyeztetett manővereket az orosz-kozák csapatok sikerrel elhárították, a legnagyobb erőfeszítések árán sem sikerült visszafoglalniuk a lengyel-litván-tatár erőknek Mogiljovot. (Visszaulva a város fontosságára ismételjük, hogy ennek a helységnek bevétele után módosult a cári titulus, „Fehér-Oroszország egyeduralkodója” címre.) Ez a moguljovi próbálkozás alaposan megnövelte a cári ambíciókat. Tudniillik az 1654-es támadásának akcióradiuszát a Berezina folyón túlra nem terjesztette ki, második litván hadjárata alkalmával, 1655-ben viszont a katonai fölényében biztos Alekszej Mihajlovics már a litván főváros, Vilno elfoglalását tekintette fő céljának az ukrán front változatlan feladata mellett (a podóliai Kamenyec bevétele).

Ezúttal is személyesen állt a hadak élére, május 24-én indult útnak a „Berezinán túlra”, hogy a lengyel királyt „vétkeinek és bűneinek a bevallására” kényszerítse.³¹ Egy hónap múlva az egyesült orosz — kozák seregek (Jakov Cserkassz-kij és Iván Zolotarenko vezetésével) Boriszovot és Minszket vitték a cár uralma alá. Radziwiłł — Gonsiewski hetmanok összevont erői sem voltak elegendőek ahhoz, hogy a Vilnohoz vezető utat elvágják. A litván főváros rövid ostrom után elesett (1655. július 29., vagyis a gregorián naptár szerint, augusztus 8.), a győztesek „igazi” nyertesekként viselkedtek.

Szinte teljesen felégették a várost, a gazdag zsákmányból mindenki részesedett. Oroszország uralkodója most sem mulasztotta el, hogy újabb kiegészítésekkel bővítse titulussát, vagyis legitimálja hódításait. A „Nagy-, Kis-, Fehér-Oroszország egyeduralkodója” mellett a hivatalos iratokon feltüntették a „Litván Nagyfejedelemség, Volhínia és Podólia egyeduralkodója” megnevezést is. Volhíniára és Podóliára való utalás a megelőlegezett sikereket szimbolizálta, hiszen Turov, Davidgorodok, Pinszk, Kowno (ma: Kaunasz – Litvánia), Grodno elfoglalása csak

³⁰ Szolowjov Sz. M.: Szocsinyenyija. Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon knyiga V tom 10. Moszkva, 1961. 639. /Isztorija Rossziji/

³¹ Ua. 642., Aktü, izdavajemüje Vilenszkoju Komisszijeju dlja razbora drevnyih aktov t. XXXIV Vilna, 1909. /AVK/; *Abecedarszkij L. Sz.*: Belorusszija i Rosszija. Ocserki russzko-belorusszkih szvjazej vtoroj polovinu XVI–XVII vv. Minszk, 1978.; *Malcev A. N.*: Rosszija i Belorusszija v szereginyne XVII veka Moszkva, 1974.

augusztus végére történt meg, ellenben a podóliai részekkel nem boldogult a B. Hmelnickij – V. Buturlin kozák-orosz vezérpáros. Még azzal is megpróbálkoztak, hogy — cári jóváhagyással — Kamenyec-Podolszkra közvetett úton mérjenek csapást. Ugyanis Lvov kereskedővárossal és erősséggel való leszámolás Kamenyec teljes elszigetelését jelentette volna a belső területektől. Lvov sikeres ostromával egy csapásra két rendkívül fontos lengyel város kerülhetett volna cári fennhatóság alá. Alekszej Mihajlovics cár legnagyobb csodálkozására, de döbbenetére is, a parancsnokok a kijelölt célpontokkal nem boldogultak. Mindegyikük a másik felet okolta a kudarcért az 1655-ös kampányidény végén. Valószínűnek látszik, hogy a Belorussziában és Litvániában elért fényes sikerek — 1655 végére 26 litván helység önként, 68 pedig katonai akció eredményeképpen lett cári alattvaló³² — egyik oldalról elhalványították a cár haragját, másik oldalról viszont egy újabb nemzetközi bonyodalom terelte el figyelmét Ukrajnáról. Svédország is részt követelt magának a „lengyel zsákmányból”.

1655 nyarán az új svéd uralkodó, Károly Gusztáv (Wittelsbach von Pfalz-Zweibrücken) megbízottja egy javaslatot és egy kérést terjesztett Alekszej Mihajlovics cár elé. Az ambiciózus „északi Nagy Sándor” Svédország–Oroszország közötti „örök végzés” megerősítését javasolta a korábbi feltételekkel (1617. Sztolbovo). Kérése viszont arról árulkodik, hogy az orosz katonai sikerek egyáltalán nem kerültek el a figyelmét, a Livóniáért való aggódás sejlík fel mögötte. Arra kérte a cárt, hogy Oroszország ne támadja meg a Kurlandi Hercegséget, mert Kurland Svédország barátja. Minden oroszok cárhoja azonnal visszautasította a kérést az alábbi indoklással: a herceg, annak dacára hogy a lengyel király alattvalója, arra kötelezte magát, hogy az orosz-lengyel háborúban a lengyel királynak nem nyújt segítséget országának megkímélése fejében, de ígéretét nem tartotta meg. Nagyon sok kurlandi idegen (nyemec = német = idegen) esett orosz fogságba, sőt jelenleg is folyik a kurlandiak lengyel zsoldba fogadása, mintha saját akaratukból szegődnének szolgálatba.³³

A Kurland melletti kiállás valójában a Livónia miatti svéd nyugtalanságot tükrözte, hiszen Polock és Vityebszk elfoglalása a Dvina folyó ellenőrzését, ily módon a folyó torkolatában fekvő Riga helyzetét alapvetően befolyásolta. (Rigából a svédek évente több mint 60 ezer „hajófontnyi” (shippound = 320 font) lent és kendert exportáltak a gabona, a prém, a viasz, az állatbőrök, a faggyú stb. mellett.)³⁴ Nem véletlen tehát, hogy Károly Gusztáv már 1654 decemberében elkötelezte magát a háborúra, csak azt nem döntötte el, hogy csapatait a lengyelek vagy az oroszok ellen vezényelje.

Az igazi veszélyt kétségtelenül Oroszország jelentette, ám a Lengyelországgal való leszámolás fontosabb volt. Egyrészt azért, mert János Kázmért (Wazadinasztiabeli) a svéd trónutódlási jogáról lemondásra kényszeríthette, másrészt azért, mert a lengyel tengerpart elhódítására most nyílt kedvező alkalom, harmadrészt azért, mert Lengyelország katonai veresége a svéd befolyási övezetet

³² Bantüs-Kamenszkij N. N.: Obzor vnyesnyih sznosenyij Rossziji csaszty III. Moszkva, 1897. 130.

³³ Vityebszkaja sztarina IV/2. 41–42.

³⁴ Atman A.: The Russian Market in World Trade 1500–1860. In: Scandinavian Economic History Review 1981. (t. 29.) 13.

Livóniától Kurlandon keresztül Kelet-Poroszorszáig kiterjeszthette, negyedrészt azért, mert egy győztes háború Svédország megrendült anyagi helyzetét rendezhette. (Ludwig Kubala, a századforduló híres lengyel történésze szerint Károly Gusztáv a következőket mondta: „Za pomocą żelaza, którego nam przyroda nie poskapiła, możemy się zaopatrzyć w złoto.” – A vas segítségével, amit a természet nem sajnált tőlünk, el tudjuk látni magunkat arannyal.)³⁵

A svéd haditerv alapjait a „dominium maris Baltici” megálmodója, Axel Oxenstierna (1583–1654) már az 1630-as években kidolgozta, a megvalósítás ideje most jött el. Pomerániából és Poroszországból megindított, egyidejű támadással számolt a svéd katonai doktrína. Ehhez az alapelvezéshez maga Károly Gusztáv is ragaszkodott. Cristoffer Schlippenbach követe azért ment Berlinbe Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemhez, porosz herceghez, hogy Memel (ma: Klaipėda – Litvánia) és Pillau (ma: Baltijszk – Oroszország) porosz kikötőket biztosítsa a partraszálló svéd erőknek. Frigyes Vilmos komolyan fontolgatta a katonai ellenállás módzatait, hiszen a porosz terület elvesztése a Hohenzollern-országok legértékesebbje volt. Otto von Schwerin, a brandenburgi Titkos Tanács elnöke a svéd követelés teljesítését öngyilkossággal felérő cselekedetnek minősítette. („Soll man sich die Gurgel gutwillig durchstechen lassen? Preussen ist unser Augapfel oder das Herz unseres Staates.” — 1655. január 2-án. — Sajátkezűleg vágjuk át a torkunkat? Poroszország a szemünk fénye, államunk szíve.)³⁶

Frigyes Vilmos tanácsadói (Waldeck, Hoverbeck, Sparr, Blumenthal) úgy számoltak, hogy Brandenburg és Poroszország sikeres védelméhez minimum 4 ezer lovasra, 8 ezer gyalogosra lenne szükség (az utóbbit rövid időn belül 10 ezerre módosították), ami havonta 80–90 ezer birodalmi tallért emésztene fel, a toborzásra fordított összeget nem is számolva.³⁷ Ilyen óriási áldozatot csak akkor vállalhat Berlin, ha a lengyel király, mint Poroszország seniora a maga részéről ugyanilyen hadsereggel képviselteti magát a veszélyeztetett zónában. Márpedig Varsóból meglepő hírek futottak be Frigyes Vilmoshoz. Az 1655-ben kétszer is összehívott szejm (március, május) dolgavégezetlenül feloszlott, adót sem szavazott meg zsoldosok toborzására, nemesi felkelést sem rendeltek el. Varsóban az emberek teljes nyugalomban, veszélyérzet nélkül élnek, „mintha a svédekről soha nem hallottak volna” – írta Hoverbeck követ Frigyes Vilmosnak 1655 júliusában.³⁸ Waldeck gróf III. Ferdinánd császár tétlenségét és féltékenységét jelentette Bécsből. Az ekkor már komolyan beteg császár — hordszéken hozták-vitték az audienciákra is — a vesztfáliai békerendszer fenntartására hivatkozva utasította el a választófejedelem fegyveres támogatását. Ezek után a kortársak nemigen lepődtek meg azon, hogy Frigyes Vilmos és Károly Gusztáv stettini (szczeceni) tárgyalásainak eredményeképpen a svéd hadak ellenállás nélkül, szabadon átvonulhattak Frigyes Vilmos országain keresztül Lengyelország ellen.

³⁵ Kubala L.: *Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Szkice historyczne*, Lwów, 1913. 15.

³⁶ Idézve Eckardt Opitz nyomán. *Opitz E.: Österreich und Brandenburg im Schwedisch-Polnischen Krieg, 1655–1660. „Militärgeschichtliche Studien 10.”* Boppard am Rhein, 1969. 23. /Österreich und Brandenburg/

³⁷ Ua. 30.

³⁸ Ua. 20.

1655 tavaszán a Rzeczpospolita ellen készülődő svéd csapatok szétszórtan különböző bázisokon gyülekeztek:

	Lovas	Gyalogos	Dragonyos
Svéd-Pomerániában	350	4950	–
Svédországban	4450	14200	–
Finnországban	650	1075	500
Balti-tartományokban	3650	9500	500
Wismarban	–	875	–
Brémában, Werdenben	–	1025	–
Összesen:	9100	31625	1000

Teljes létszám 41725

(Ez a létszám még kiegészült a sebtiben toborzott 7200 lovassal, 5200 gyalogossal, 200 dragonyossal.)³⁹

Arvid Wittenberg svéd tábornagy 17 ezer katonájával — ebből 10 ezren Svédországból hajókon Stettinbe szállítva — és 72 ágyújával a brandenburgi Pomeránián keresztül haladva 1655. július 21-én lépte át a lengyel határt.⁴⁰ Apró, jelentéktelen csatározások után — Nagy-Lengyelország nemesi felkelése (pospolite ruszenie) a krónikás szerint elérte a 30 ezer főt, valójában, az egész Lengyelország nemesi hadfelkelése képezett csak ilyen tömeget⁴¹ — a nemesi felkelés vezetői, Krzysztof Opaliński poznaíni és Andrzej Karol Grudziński kaliszi vajdák már négy nap elteltével, július 25-én Ujścieben (a Warta folyó partján) kapituláltak, a svéd feltételeket maradéktalanul elfogadták. Az ujściei kapitulációs okmány szerint a poznaísi és a kaliszi vajdaságok — Gniezno érsekprimási központtal együtt — Károly Gusztáv protekciója alá kerültek, Nagy-Lengyelország fontosabb váraiban, városaiban svéd garnizonok állomásoztak. A vajdasági központokon kívül Leszno, Międzyrzecz is svéd kontingenseket fogadott be falai közé. A svéd király védnöksége alá adott területek összes bevételi forrása (adók, vámok, királyi ingatlanok stb.) Károly Gusztáv szabad felhasználásába ment át, sőt az ujściei hódolók még a gyalogos katonáikat is az új uralkodójuk rendelkezésére bocsátották. Cserébe a len-

³⁹ *Tesmeden L.*: Carl X. Gustavfs arme en Konturteckning című tanulmányának adatait közli *Wimmer J.*: Przegląd operacji w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660 In: *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660* Warszawa, 1973. 132. *Herbst St.*: *Wojna obronna 1655–1660* In: *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660 t. II.* Warszawa, 1957. 49–50. Svédország hadereje a 30 éves háborúban meghaladta az 50 ezret, 1655-ben a Rzeczpospolita ellen 90 ezret //! mozgósított – mondja Herbst. Nem világos a lengyel hadtörténész számítása. Vajon Brandenburg 24 ezres kontingensét beleszámolta vagy nem? Arról nem is beszélve, hogy a mozgósítás kiterjedhetett olyan távoli területekre is, amelyek a hadműveletek helyétől massze estek.

⁴⁰ *Kubala*: *Wojna szwecka 70.*, *Velicko Sz.*: /Wieliczko lengyel munkájának orosz fordítása/ *Letopisz szobutyij v Juzozapadnoj Rossziji v XVII veke.* Kijev, 1848. 223. /*Letopisz/*

⁴¹ *Velicko*: *Letopisz uo.*, *Wimmer J.*: *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku.* Warszawa, 1965., *Uő*: *Wojsko i finanse Rzeczypospolitej przed wojną polsko-szwedzka.* In: *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660.* Warszawa, 1973. 69–71. *Wimmer* adatai szerint a svédek ellen vonultatott lengyel haderő 1655-ben: zsoldosok – 10200 fő, telekkatonák /tanowé/ – 4300 fő, nemesi felkelők – 32000 fő, vajdasági és magáncsapatok – 5300 fő. Összesen kb. 52000 fő.

gyekek „minden régi jogukat és privilégiumaikat egészében és változatlanul” megtarthatták. Így többek között: a nemesi birtokok mindenféle hadiadótól és stációtól, forsponttól mentesültek, ellenben a volt királyi és egyházi birtokok ilyen kiváltságokkal nem élhettek. Bekerült a megállapodásba a szabad vallásgyakorlat is.⁴²

Mialatt Wittenberg katonái puskalövés nélkül vonultak be Poznańba (augusztus 2.), Károly Gusztáv Gniezno érseki székhelyet sarcoltatta meg. A kirótt hadisarc tekintélyes részét a templomi kegytárgyak lefoglalásával egyenlítettette ki.⁴³ Itt, Gnieznoban ütköztek ki először a svéd király emberi jellemének fogyatékoságai, a cinizmus és a megbízhatatlanság. A szabad vallásgyakorlat betű szerinti értelmezéséhez valóban nem kapcsolódott a kegytárgyak tiszteletben tartása.

Gyors előretörését senki és semmi nem akadályozta, Koninnál (a Warta folyónál) egyesítette 15 ezres hadát a Wittenberg-haddal és Varsó felé vette az irányt. A várakozásokat messze felülmúló sikerek miatt a nagyszabású katonai akció inkább egy dicsőséges lengyelországi bevonuláshoz hasonlított. Nem volt ez másképpen Litvániában sem, ahol a svéd Livóniából támadó Magnus Gabriel de la Gardie szinte lemásolta a nagy-lengyelországi eseményeket. 1655. július 10-én a lengyel Livónia legfontosabb városát, Dvinaburgot (Dünaburgot, ma: Daugavpils – Lettország) kerítette hatalmába néhány nap leforgása alatt, mire Nicolas Korf livón vajda svéd protektorátus alá helyezte magát. J. Radziwiłł és K. Gonsiewski hetmanok képtelenek voltak segítséget nyújtani Dvinaburgnak, és tétlenül nézték fővárosuk, Vilno július 29-i (augusztus 8-i) orosz kézbe kerülését is. A litvánok két tűz közé szorultak.

Az oroszok 1654-ben és 1655-ben a Litván Nagyfejedelemség háromnegyed részét okkupálták és most a svédek is hódítókként jelentek meg a maradék Litvániában. Mivel János Kázmértól semmiféle segítségre nem számíthatott a litván nemesség, de la Gardie július 24-i megadást sürgető és svéd alattvalóságot ígérő levelére J. Radziwiłł és K. Gonsiewski a megadás mellett döntött. A közel egy hónapon át folytatott tárgyalások eredményeképpen a Litván Nagyfejedelemség szenátorai és nemesei „a maguk és utódaik nevében” örök hűséget fogadtak Károly Gusztávnak és a Lengyelországgal érvényes, 1569-es lublini unióját felbontotta. A svéd uralkodó megígérte, hogy Litvániának állami státusza ugyanolyan lesz, mint a Rzeczpospolita keretében volt. Ebbe az új svéd-litván államszerződésbe belekerült az is, hogy az egyesített svéd-litván hadsereg a lengyel király ellen nem hadakozhat, viszont az oroszok által elragadott területeket visszahódítja és azok a Nagyfejedelemség részét alkotják. Piotr Parczewski źmudzi püspök, Janusz Radziwiłł főhetman, vilnoi vajda, Wincenty Korwin Gonsiewski hetman, alkincstárnok és Bogusław Radziwiłł minszki vajda aláírásukkal szentesítették Litvánia Lengyelországtól való elszakítását és az augusztus 17-én Kiejdanyban (ma: Kedajnaj – Litvánia) megszületett svéd-litván perszonáuniót.⁴⁴

⁴² *Kubala*: Wojna szwecka 75–76.; *Velicsko*: Letopisz 223–224.

⁴³ *Velicsko*: Letopisz 224.

⁴⁴ *Velicsko*: Letopisz 225., *Kubala*: Wojna szwecka 87–88. *Jacoby J.*: Bogusław Radziwiłł. – Der Statthalter des Grossen Kurfürsten in Ostpreussen Marburg, 1959. 23–24.; *Zaborovszkij L. V.*: Velikoje Knyzasesztvo Litovszkoje i Rosszija vo vremja polszkovo Potopa (1655–1656 gg.). Dokumentü, isszledovanyija Moszkva, 1994. 131–187.

A svéd pártütés hírére a litván nemesség egy része kitartott János Kázmér hűségén és Paweł Sapieha újonnan kinevezett hetman, Krzysztof Pac litván alkancellár vezetésével Breszt térségében, a svédektől és az oroszoktól sem háborgatott vidéken továbbra is fegyverben állottak.

A Litván Nagyfejedelemséget egyformán sajátjuknak valló orosz és svéd győztesek között ádáz versengés kezdődött az alattvalók átcsábításáért. Alekszej Mihajlovics cár és X. Károly Gusztáv egymást túllicitálva igyekeztek befolyásukat növelni. Ez az adományozási kedv különösen szemet szűrő a cár esetében, hiszen a rivális litvániai megjelenése előtt óvatosan, sőt szűkmarkúan osztogatta kegyeit. 1655 augusztusától felgyorsult ez a folyamat, a kancellária szériában bocsátotta ki a cári privilégiumokat. Az elmenekülő nemesek visszatérésére már nem számított, javaikat (házaikat, szántóikat, kaszálóikat, városi kedvezményeiket) Alekszej Mihajlovics cár szétosztogatta.⁴⁵ (A cár engedékenysége odáig terjedt, hogy Adam Sakowicz oszmáni sztarosza felvetéséről — egy mindenkitől független, Litvániából és „a lengyelek által elszakított Ukrajnából, Volhíniából és Podóliából” egyesült Litván Nagyfejedelemség létrehozásáról — is hajlandó volt eszmecserét folytatni.⁴⁶ Ugyanakkor türelmetlensége és haragja Janusz Radziwiłł ellen azonban fellobbant, mert a Kiejdanyban kiadott leveleit „a svéd király és a Litván Nagyfejedelemség főhetmanja, vilnoi vajda” szignatúrával látta el. Liharjov követ a cári ukáznak megfelelően négszemközt kifejtette Radziwiłłnek, hogy ilyen igazságtalanságot többet ne kövessen el, mert „Wilna a svéd királyé soha nem volt” (nyikoli nye bivala za szvijszkim koroljem), a svéd király ilyen címet soha nem adományozhatott, erre csak a hatalmas cárnak van joga. Önkényeskedésével a svéd-orosz békét ne veszélyeztesse. A vilnoi vajda titulus használatának egyetlen feltétele van — hangzott el a csábító ajánlat —, ha J. Radziwiłł „cár öfelsége keze alá” húzódik. Tíz napig (augusztus 18/28) — augusztus 18/szeptember 8.) győzködtek egymást az orosz-litván felek, minden eredmény nélkül.⁴⁷ A soron következő veszekedés már de la Gardie és Jakov Cserkasszkij bojár között zajlott, mégpedig amiatt, hogy a svéd tábornagy Druja városának bevételéről tájékoztatta az orosz hadak jobbszárnyának parancsnokát. Cserkasszkij dühösen és szemrehányóan válaszolt. Tudhatná a generális, hogy „Druját, Driszát, Glubokojet már 1654-ben Vaszilij Seremetyev bojár vívta meg”, lakosai cári hűsége tértek. Hogyan lehetséges az, hogy a svéd sereg cári területeket foglal el? S egyáltalán, hogyan mertek a svéd csapatok Kownoba, ugyancsak cári városba bevonulni?⁴⁸

A sűrűsödő konfliktusok egyelőre — a lengyelországi események miatt — robbanáshoz nem vezettek. Károly Gusztáv sikereinek a csúcán állt ekkor. Kiüldözte János Kázmért országából (Sziléziába, a Waza-család opolei birtokára menekült) és 1655. október 19-én belovagolhatott az ősi lengyel koronázó városba, Krakkóba, megpihenhetett a királyi várban, a Wawelben. A kis-lengyelországi vajdaságok (a krakkói, a sandomierzi, a lublini) képviselői egymás után Károly „ha-

⁴⁵ AVK t. XXXIV 47–59.

⁴⁶ Russzko-belorusszkije szvjazi 362–365., 367–368., *Zaborovszkij*: Velikoje Knyazsesztvo Litovszkoje i Rosszija 80–101.

⁴⁷ *Zaborovszkij*: Velikoje Knyazsesztvo Litovszkoje i Rosszija 22–33.

⁴⁸ *Szolowjov*: Isztorija Rossziji V/10. 649.

talma és protekciója alá” kívánkoztak, a rusz földi (= Lvovi) és a volhíniai vajdaságok szószólói „a Moszkva és a kozákok által elvett földek” visszavétele és a tulajdonosoknak való visszajuttatása feltételével tették le a hűségüket.

Az északi katonakirály mindenkor és mindenben a maximumot óhajtotta, határozottan és gyorsan cselekedett. Október 30-ra az „üres” = király nélküli Lengyelország szenátorait és a szejmikek (vajdasági vagy tartományi gyűlések) választott követeit királyválasztó szejmre parancsolta Varsóba. Természetesen saját magát szánta a háború sikeres lezárásaként a lengyel trónra. Ambícióit már a Balti-tenger svéd beltengerré változtatásának programja sem elégítette ki, kontinentális birodalom megteremtéséről álmodozott. Délre tett tervének realizálásában megbízható tanácsosa az új kancellár, Eryk Oxenstierna — a több évtizeden át kancellár Axel Oxenstierna fia — lett. Az átrajzolt térkép szerint a lengyel Livónia, Kurland, a lengyel királyi vazallus ország, Poroszország az új Svédország szerves részét alkotta, de anektálandó területnek számított Nagy-Lengyelország (Poznań központtal), Mazóvia (Mazowsze) és a Litván Nagyfejedelemség északi része is. A maradék Lengyelországból Brandenburg, Erdély, a Zaporozsjei Had és 3–4 tartományúr számára szabott volna ki javadalmakat.⁴⁹

Érzelmelhető, hogy a „világ rablója” (razbojnik świata) — X. Károly nagy ellenfelének, St. Czarnieckinek, az előzőlenség időszak hőségének szavai — alaposan felkészült minden lehetőségre. 1655-ben, amikor a svéd hadsereg minden külső segítség nélkül alaposan elbánt Lengyelországgal, a megszerzett zsákmányon osztozkodni nem kívánt, ill. csak „morzsákkal” jutalmazta potenciális partnereit. Ám ezek a „morzsák”, például Erdély esetében, a meg nem szerzett területekből való részesedést jelentették. Ez a svéd „nagylelkűség” egyidejűleg mégis azt sugallta a lengyelországi szomszédoknak, hogy reális sanszuk nyílt az osztozkodásra.

Rzeczpospolita felosztásának elvi lehetősége a gyakorlati megvalósítás útjára akkor terelődött át, amikor Károly Gusztáv a királyválasztó szejmmel és Czesztochowa ostromával kudarcot vallott. Hiába fenyegette meg a szejmtől távolmaradókat a svéd király birtokaik elkobzásával. A hiányzók kikezdehetetlen érvekkel — betegség, bizonytalan közállapotok, katonai szolgálati helyen való tartózkodás stb. — hozakodtak elő. Amíg az alkotmányozás útján okozott bosszúságot a lengyel nemesség passzív ellenállásának tudhatjuk be, addig a czesztochowai kegyhely, a pálosok kolostorának svéd ostromával (1655. november 18–december 27.) a lengyel társadalom (nemcsak a nemesség!) aktív ellenállását váltotta ki.⁵⁰ A kolostor megóvása nem is annyira a hadi dicsőséget, hanem a morális győzelmet, a katolicizmus protestantizmus feletti fölényét hirdette. János Kázmér Sziléziából küldött üzenete, opolei kiáltványa ekkor hatott igazán. Lvov és Gdańsk városa eltökélten dacolt az ellenséggel, Jerzy Lubomirski a királyhű lengyel egységeket, Paweł Sapieha a litván csapatokat gyűjtötte egybe a Lublin–Zamość–Breszt háromszögben, a hegyi falvak lakosaiból gerilla csapatok szerveződtek. A hazafias lelkesedés János Kázmér hazatéréseivel még magasabbra csapott. 1656. február 9-i Lvovban tett ünnepélyes fogadalmával a lengyel-litván nemesség lelkiismeretét életre keltette,

⁴⁹ Kubala: *Wojna szwecka* 149–150.

⁵⁰ *Uő.* 179–182., *Halecki: A nyugati civilizáció peremén* 147.; *Neuber A.: Der schwedisch-polnische Krieg und die österreichische Politik (1655–1657)* Prag, 1915. 17.

a svédellenes érzelmeket, szenvedélyeket felkorbácsolta.⁵¹ 1655/56 telén az 56 éves Stefan Czarniecki — akit katonái „öreg apónak” becéztek — hadi bravúrok sorozatát hajtotta végre kb. 6 ezer lovasával. Ezredeit hol megosztva, hol egyesítve a svédek téli szállása környékén portyáztatta, az élelmet és muníciót szállító svéd konvojokat elfogta. A lakosságtól szerzett hírek megkönnyítették a dolgát abban, hogy a szétszórt svéd erők között egerutat nyerjen.⁵² A kis-lengyelországi „lázdások lecsendesítésére” Károly Gusztáv a hozzápártolt Koniecpolskit küldte, sikeréért 100 ezer arany jutalmat tűzött ki. Ám a „lázdók” területére érve a csapatában lévő svédeket „levágatta az utolsó szálig” és visszapártolt János Kázmérhoz.⁵³

A svéd hódítók lengyelországi pozíciója a lengyel harci kedv és elszántság fokozódásával egyenes arányban romlott. 1656. február 18-án a Lublinhoz közeli Goląbnál a svéd király öccse, Adolf Johann szerzett keserű tapasztalatokat a Czarniecki-ezredek ügyes manőverezése következtében. 1656. április 7-én Károly Gusztáv sógorának, Friedrich der Marggraf von Baden tekintélyét tépázták meg a lengyelek Warkánál, a Pilica folyó mentén.⁵⁴ Májusban az oroszok hallattak magukról: az orosz-svéd békét felmondták, mert a katonai erejében rendületlenül bízó Károly Gusztáv nem volt hajlandó elismerni a cár új titulussát, azaz, de facto kétségbe vonta Oroszország területi növekedését. A békés viszony megszakításának hátterében az állt, hogy III. Ferdinánd békeközvetítő ajánlatát Alekszej Mihajlovics cár elfogadta és gyors fegyverszünet megkötésében állapodott meg János Kázmérral. Meg kell jegyeznünk, hogy Alekszej Mihajlovics cár stratégiai hibát követett el akkor, amikor egy le nem zárt és be nem fejezett háborút egy újabb háborúval váltott fel. Bizonyára ő is, akárcsak Károly Gusztáv, a nemzetközi kap-

⁵¹ AVK t. XXXIV. 80–81.

⁵² *Kubala: Wojna szwecka 473–474.* 36. l. ábrájegyzet, Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy t. I. 1648–1660 /Zebrała i opacowała St. Ochmann–Staniszewska/ Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1989. 151. Lásd még: *Kersten. A.: Stefan Czarniecki 1599–1665.* Warszawa, 1963.; *Podhorodecki L.: Stefan Czarniecki.* Warszawa, 1966. *Spierski Zd.: Stefan Czarniecki.* Warszawa, 1974.; *Podhorodecki L.: Rapier i koncerz: Z dziejów polsko-szwedzkich.* Warszawa, 1985.

⁵³ *Velicko: Letopisz 240.,* Archiw JUZR III/6. 111.

⁵⁴ A lengyel–litván győzelem a svédek felett Goląbnál /1656. február 18. / – A svéd király testvére, Adolf Johann alól kilőtték a lovat ebben a csatában és lábát törte. IV. Keresztély természetes fia, Waldemar olyan súlyosan megsebesült, hogy néhány nap múlva Lublinban meghalt. A svédek komoly veszteségeket szenvedtek a Visztula s a Wieprz folyók találkozásánál fekvő Goląb térségében. – *Kochowski: Lata potopu 142–143.* Czarniecki 1656. március 18-ai levelében János Kázmérnak jelentette, hogy Przemyslnél Douglas seregét „verte fel”, majd az üldözésére küldött 2 ezer svédet tönkrevverte. – In: *Polska sztuka wojenna w latach 1648–1683. Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej /Opracowali: B. Baranowski, K. Piwarski/. Zeszyt szósty.* Warszawa, 1954. 43. Az 1656. április 7-én aratott warkai /Pilica folyónál/ diadalról tájékoztatta Czarniecki uralkodóját. Karol von Baden svéd tábornok csapatait Czarniecki és Sapieha lovas egységei teljesen szétverték. „akik elkerülték éles szabványokat — írja Czarniecki —, azok a parasztok kezeitől pusztultak el /zginęli z rąk chłopów/, senkinek nem kegyelmeztek.” In: *Polska sztuka wojenna 44–45., Kochowski: Lata potopu 155–157.* Az ekkor svéd szolgálatban álló Patrick Gordon memoárjában a lengyelek Károly Gusztávtól való elpártolásának okait feltárta. A svéd király kilenc havi zsoldot, jó téli szállást, szabad vallásgyakorlatot, öngazgatást, a helyi szokások és a törvények tiszteletét ígérte. Az ígéretek közül vajmi kevés valósult meg, a svéd atrocitások a lengyel lakosságot az idegenek ellen fordították. Pl. a sandomierzi fosztogatások miatt a slachta a jobbágyokkal összefogott és a svédeket kiüzte a vajdaságból. – *Dnyevnyk generala Patrika Gordona, veyonnij im vo vremja jevo svedszkoj i polszkoj szluzsb ot 1655 do 1661 g. i vo vremja jevo prebuvanyija v Rossziji ot 1661 do 1669 g. /Perevod sz nyemeckovo/ Moskva, 1892. 77–78. /Dnyevnyk Gordona/*

csolatok terén kiszolgáltatót országnak gondolta Lengyelországot és már nem tekintette olyan potens hatalomnak, amellyel valaha is számolnia kell.

Alekszej Mihajlovszics cár ezúttal is személyesen indult hadba, 1654, 1655 után most harmadjára, de nem a Rzeczpospolita ellen, hanem „a Rzeczpospolita ellensége ellen”. Hadszintérré változott svéd Livónia.⁵⁵ 1656-ban Svédország ugyanolyan katonai szituációba került, mint 1655-ben a Rzeczpospolita, ti. két fronton kellett háborúznia. Livóniában az oroszok ellen — a védekező hadműveletek ellenére is — jelentős kontingenseket állomásoztatott. Az említett évben a fontosabb fegyvernemeknél szolgálók létszáma ekképpen alakult:

GYALOGSÁG ⁵⁶											
Hónap											
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
4948	5149	5036	4886	5677	5575	5914	5783	5397	6409	5820	5309
Ebből Rigában szolgált											
2838	3044	2640	2694	3656	3348	3308	3335	2869	4274	4231	3549
LOVASSÁG ⁵⁷											
1510	1116	1817	807	164	964	2445	1305	2601	1848	942	778

Ha kerek számokat veszünk alapul, úgy 5500–8500 fő pótlásáról kellett gondoskodnia Károly Gusztávnak a lengyelországi fronton. A hiányzó létszámot akár Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem, akár II. Rákóczi György erdélyi fejedelem, akár Bogdan Hmelnickij kozák hetman pótolhatta. Meg is indult a svéd diplomáciai szolgálat a kívánt cél érdekében — leegyszerűsítve a problémát —, hogy lengyel területekért katonákat szerezzen, hogy az idegen és meg nem szerzett részeket minél magasabb áron eladhassa („áruba bocsáthassa”).⁵⁸

A Rzeczpospolita „hiárúsítása”

1656 nyarára már Károly Gusztáv magabiztossága megcsappant, a január 17-én Brandenburggal aláírt königsbergi (królewieci = ma Kalinyingrad) szerződést haladéktalanul módosítani kellett. Már a königsbergi egyezmény „kölsönös barátságot és bizalmat” hangsúlyozó passzusai – 1. A brandenburgi választófejedelem a svéd királynak hűségesküt tesz, ha megválasztják és megkoronázzák lengyel királynak. 2. Brandenburg csak a lengyel király ellen bevethető 1500 katonáját svéd parancsnokság alá rendeli. 3. A svédek által okozott károk fejében a választófejedelemé lesz mint hűbér az ermlandi (warmiai – a mai Olsztyn és környéke) püspökség. 4. A szerződés megerősítésével Brandenburg Hollandiával kötött szövetsége érvényét veszíti. 5. A választófejedelem a pillai (ma Baltiyszk – Oroszország) és a memeli (ma Klaipeda – Litvánia) vámbevételek felét átengedi

⁵⁵ Vityebszkaja sztarina IV/2. 19–25., AVK t. XXXIV. 30–32., Szbornyik goszudarsztvennüh gramot i dogovorov. Aszaszty IV. Moszkva, 1828. 19–20.

⁵⁶ Laidre M.: Koliczesztvo i szosztav svedszkoj pehotü v Liflandiji v 1655–1661 godah In: Szkanandinavszkij szbornyik t. XXX. Tallin, 1986. Részlet a 36. és a 37–38. oldalakon található táblázatokból.

⁵⁷ Uő: Svedszkaja kavalerija i artillerija v Liflandiji v 1655–1661 godah In: Szkanandinavszkij szbornyik t. XXXI. Tallin, 1988. Részlet a 75. oldalon lévő táblázatból

⁵⁸ Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy t. I. 149.

a svéd királynak. 6. A pillai garnizon vegyes összetételű (svéd-brandenburgi) lesz. 7. Szükség esetén a svéd hadihajók befuthatnak Pillau kikötőjébe. 8. Marienburgot (Malborkot, a Visztula deltájában) négy hét alatt a svédek kiürítik és a brandenburgiaknak átengedik. 9. Ez a megállapodás Danzigra (Gdańskra) nem vonatkozik stb.⁵⁹ – a háborús események következtében elavultak.

X. Károly a lengyelországi helyzetet elemezve világosan látta, hogy sikerre csak abban az esetben számíthat, ha az erősödő császári diplomácia akcióit háttástanítja. III. Ferdinánd császár követeinek színrelépését semmilyen formában nem óhajtotta. Egyszerűbb volt a helyzete a nála jelentkező császári diplomatákkal, pontosabban szólva a svéd király audienciájára várakozó diplomatákkal. Több mint egy hónapig várakoztatta őket, tehát így adta tudomásukra, hogy nem kívánatos személyek a svéd királynál. Bonyolultabb feladatnak ígérkezett a császári befolyás csökkentése Berlinben, hiszen a császár és a választófejedelem viszonyának külső segítséggel elért módosítása könnyen az egész birodalom felbolydulásához, az 1648-as vesztfáliai békerendszer felbomlásához vezethetett volna. Olyan megoldást kellett találni, amely egyrészt az európai békerendszert nem borítja fel, másrészt a svéd érdekeket a Balti-tenger medencéjében kifejezésre juttatja. Károly Gusztáv a kényes problémát a lengyel hűbér Porosz Hercegség, tehát Német Birodalmon kívüli tartomány áruba bocsátásával oldotta meg. A Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemnek felkínált vásárlási lehetőség kényszerdöntés elé állította Berlint, hiszen a brandenburgi Titkos Tanácsban vagy a svéd, vagy a császár által is szorgalmazott lengyel ajánlat közül kellett választani. A svédek Poroszországot kínálták hűbérként a svéd fegyverek jelenlétében, a lengyelek a közös haza (Lengyelország, Poroszország) védelmére ösztönözték a formálisan vazallusuknak számító Frigyes Vilmost. Brandenburg katonai ereje mellé a lengyel és a császári haderőt ígérték.

Ebben a vetélkedésben — függetlenül attól, hogy a Titkos Tanácsban Hoverbeck, Somnitz, Jena a lengyel, Waldeck pedig a svéd variáció mellett voksolt⁶⁰ — a realitás, azaz a svéd fegyveres jelenlét, másképpen szólva, a svéd katonai fenyegetés döntött. *1656. június 15-én Marienburgban a königsbergi szerződést érvényben hagyó, de lényegét tekintve, egy új megállapodást kötött Svédország és Brandenburg.*

Svédország részéről Eryk Oxenstierna, Schering Rosenhan, Steno Bielke, Brandenburg részéről Georg Friedrich Graf von Waldeck, Nicholas Ernst von Platen, Johann Ulrich Dobrzeski által aláírt okmány szerint a Porosz Hercegség lengyel vazallussága megszűnt, helyébe a porosz herceg (= brandenburgi választófejedelem) svéd hűbérisége lépett. Minden Brandenburg – Lengyelország közötti „conventiones, pacta et correspondentiae” — akár állami, akár egyéni szinten létesültek — azonnali hatállyal érvényüket veszítették. (vim nullam habeant a momento conclusae hujus transactionis). Frigyes Vilmos választófejedelem és „törvényes egyenesági leszármazottai” (legitimi successores masculi) a hűbérbe átadott Poroszorszáért, plusz az ermlandi (warmiai) püspökségért évente 40 ezer birodalmi tallért kötelesek fizetni. Károly Gusztáv királyi utódai nevében is kö-

⁵⁹ Dnyevnyik Gordona 74–75., *Rudawski*: Historia Polska t. II. 65–66.

⁶⁰ *Neuber*: Der schwedisch-polnische Krieg 21.

telezte Svédországot arra, hogy a szóban forgó területeket semmilyen ürüggyel nem kebelezheti be a senior. A senior-váltáson túlmenően, ez a védelmi hűbéri szerződés a katonai együttműködés feltételeit is szabályozta. Védekező háború esetén Brandenburg 4 ezer katonával, Svédország 6 ezer katonával segíti szövetségését bárhol, akár Poroszországban, akár Brandenburgban mutatkozna rá szükség. A brandenburgi katonaságot a svéd király csak a lengyel király elleni háborújában alkalmazhatta saját parancsnoksága alatt, az orosz cárral és a kurlandi herceggel szemben nem. Jellemző a „bizalomra” és árulkodó a svédek nehéz helyzetére az a kitétel, ahol konkrétan megnevezik a brandenburgi had bevetési területeit. Eszerint, Pomerániában, Kasubiában, Kujáviában (a Visztula bal partján a Noteć folyóig terjedő terület), Nagy- és Kis-Lengyelországban, Mazuriában (a Mazuri-tavak vidékén), Podlasieban (fordításban Erdőalján, a Bug folyótól északra a Narew folyó felső folyásáig), a plocki és a dobrzyíni körzetekben, a bełzi, a chełmi, a Rusz (Ivovi) vajdaságokban, a kurlandi Semigalliában (Dvinaburg és környéke) és Samogitiában (= Żmudź = Zsemajtija, ma Litvániában) harcolhattak a brandenburgi egységek. A svéd király a választófejedelem országaiban utánpótlását feltölthette, katonákat toborozhatott.⁶¹

Az egyébként 23 pontból álló szerződés 9. pontja részletesen foglalkozik a kikötők használatával. A svéd király és alattvalóinak tulajdonában lévő kereskedelmi hajók szabadon befuthattak a porosz kikötőkbe, használhatták annak be- és kiutazásait, szabadon tartózkodhattak a kikötőkben, akadálytalanul távozhattak onnan. Egyetlen feltétele volt a be- és kifutásnak, a vámok és a kikötői illetékek lefizetése. A hadihajók nem vámkötelesek (non utentur), de csak a kikötői parancsnok értesítése után vehettek horgonyt. Amennyiben a hadihajók veszélybe kerülnének, a partmenti erődítmények kötelesek segíteni a bajbajutottaknak. Egyébként, csak „a porosz Herceg kormányzójának engedélyével” tartózkodhattak svéd matrózok porosz szárazföldön.⁶²

A marienburgi szerződéshez egy titkos paktum is járult, amely ugyancsak a lengyel területekkel való üzletelést bizonyítja. Károly Gusztáv vier Woywodschafften in Gross-Polen Kalisch, Posen, Laussiz, Siradien mit dem Wielunischen Kraisse (Nagy-Lengyelország négy vajdaságát, a kaliszit, a poznańit, a lausitzit, a sieradzit a wieluńi körzettel együtt) als ein souverainer Herr ins künftige besitzten sollte (mint szuverén uralkodó birtokolja).⁶³

Ez a területi gyarapodás mégsem volt igazán Frigyes Vilmos kedvére való, ő Poroszország szuverenitásában reménykedett, ezt pedig sem a lengyelek, sem a svédek nem támogatták, legalábbis az adott politikai szituációban nem. A nagylengyelországi vajdaságok „önzetlen” átengedése is elegendő volt ahhoz, hogy Svédország elérje a célját, hiszen az okkupáció révén Brandenburg a svéd-lengyel

⁶¹ *Samuelis de Pufendorf: De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni, Electoris Brandenburgici, commentariorum. Libri novendecim. Berolini, MDCLXXXV. 298–301. /Pufendorf: De rebus gestis Friderici Wilhelmi; Pufendorf Samuel: Sieben Büchern von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden. Nürnberg, MDCXCVII. Drittes Buch 171–172. /Pufendorf: von denen Thaten Carl Gustavs; Dnyevnyik Gordona 84.; Archív JUZR III/6. 123.*

⁶² *Pufendorf: De rebus gestis Friderici Wilhelmi 299.*

⁶³ *Pufendorf: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 172., Gordon csak három vajdaságról — poznańi, kaliszi, sieradzi — beszél. – Dnyevnyik Gordona 84.*

háborúnak aktív résztvevője lett. A svéd-brandenburgi szerződés megghiúsításáért munkálkodó császári követ, Franz Paul von Lisola találóan jegyezte meg: Károly Gusztáv már megosztzott a medve bőrén, de a medvét még nem terítették le (Der Schwedenkönig teilte so, mit dem Kurfürsten vorzeitig das Fell des Bären, den er noch nicht vollständig gebändigt hatte).⁶⁴

Ugyanezt a taktikai fogást alkalmazta Károly Gusztáv II. Rákóczi Györgynél is. Már 1655 tavaszától a svéd–erdélyi diplomáciában szokatlan aktivitás mutatkozott. II. Rákóczi György Svédország bécsi képviselőinek (Heinrich Stayger, Dietrich Kleihe) közvetítésével⁶⁵, valamint Schaum Konstantin erdélyi követ stockholmi látogatásával indult be a diplomáciai gépezet.⁶⁶ Sebessi Ferenc és Jakabfalvi Miklós a svédek 1655-ös lengyel diadalmenetének befejezése után, 1656 telén keresték fel Károly Gusztávot Poroszországban. A „poroszországi Sesilbeilban” és a különböző lengyelországi táborhelyeken folytatott tárgyalásokon az erdélyi fejedelem barátságát és támogatását ajánlották a svéd király figyelmébe. Hogy a kapcsolatfelvétel elmélyüljön és II. Rákóczi György őszinteségében se kételkedhessen a svéd király, a lengyel ajánlatokról Sebessi Ferenc részletesen beszámolt. Elmondta, hogy János Kázmér király országának „legjobb vajdaságát” ígérte (die allerbeste Woywodschafft angetragen) uralkodójának, ha Svédország ellen katonáival segíti, de ha katonai együttműködésre nem vállalkozna, akkor az erdélyiek lengyel zsoldba való toborzását kérte engedélyezni. A katonai támogatás elnyerésére tett javaslatok nem nyerték meg, de nem is nyerhették meg a gyulafehérvári udvar tetszését, mert Erdélyben a protestáns országok összefogásával, koalíció kötésével számoltak éppúgy, mint annak idején. (Utalás a 30 éves háborúban létrejött svéd–erdélyi kapcsolatokra.) Károly Gusztáv az erdélyi fejedelem békekötésére vonatkozó ajánlkozását köszönettel elhárította. A szóbahozott szépassági tizenhárom város (Tredcem Civitates in comitatu Scepusiensi) további sorsának alakulásáról halogató és kitérő választ adott.⁶⁷

Kétségtelen, hogy a Sebessi-Jakabfalvi-misszió a svéd király és a fejedelem közötti diplomáciai kontaktust rendszeressé tette, de közelebről szemügyre véve a misszió tevékenységét, kételyeinket nem hallgathatjuk el. Károly Gusztáv jóindulatának elnyeréséért tényleg ki kellett szolgálatni a lengyel bizalmas információkat? Ha tetszik, Rákóczi György csak a lengyelek beárusulásával biztosíthatta magának Károly Gusztáv rokonszenvét? Vajon, helyes taktikai lépés volt a lengyel király területi engedményét szóba hozni? Vagy éppen így akarta Rákóczi a győztes svéd tudomására adni területi aspirációit? Vajon, hogyan képzelte Rákóczi a szépassági városok visszaszerzését? Károly Gusztáv, mint leendő lengyel király Erdély kinyilvánított semlegességéért visszaszolgáltatta a kérdéses városokat? De kinek? Az erdélyi fejedelemnek? Ez lehetetlen, hiszen a magyar királyt illetve a zálogból kiengedett terület. Vagy merészebb politikai kombináció fogant meg Rákóczi fe-

⁶⁴ Neuber: Der schwedisch–polnische Krieg 23.

⁶⁵ Heckenast G.: Bécsi svéd követjelentések Magyarországról, 1652–1662 Történelmi Szemle 1983/2. sz. 206–209.

⁶⁶ EOE XI. k. 208–223., Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XXIII. k. (Szerk.: Szilágyi S.) Budapest, 1874. 275–276. /MHHD/

⁶⁷ EOE XI. k. 227–229., MHHD XXIII. k. 290–292.; Pufendorf: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 222.

jében? Svédország támogatásával, pontosabban, Károly Gusztáv svéd és lengyel királlyal szövetségbe megszerzi magának a Magyar Királyságot?

Perdöntő válasz nincs, ellenben mélyen elgondolkodtató az a tény, hogy a lengyel közvéleményben gyökeret vert ez a gondolat. „Rákóczi fejedelem...barátságát követői révén deklarálta neki (Károly Gusztávnak – G.S.). A Birodalom és az Ausztriai Ház iránt szeretne gyűlölséget kelteni (et spe Regni Hungarici, do którego spodziewa się mieć pomoc i asystencyją szwedzką,...) és a Magyar Királyság megszerzéséhez segítségben és svéd asszisztenciában reménykedik)”⁶⁸

Rákóczi feljárnlközása nagyon is kapóra jött Károly Gusztávnak, hiszen a korábban jelzett katonai vereségek (Gołąb, Warka) és Oroszország hadüzenete miatt a brandenburgi vonal mellett a Kis-Lengyelország (Krakkó) felől támasztott veszélyeztetésre ugyancsak szüksége volt. Hogy ez a potenciális fenyegetés valószínű veszélyforrássá alakuljon, csupán a Rákóczi-gondolkodásmódot kellett megerősítenie. Tehát nem kellett mást tennie, mint a Lengyelországból való területi részesedést kilátásba helyezni. 1656 májusában Károly Gusztáv két tapasztalt diplomatáját, Coelestin Sternbachot és Gotthard Wellinget, részletes utasítással ellátva Erdélybe küldte.⁶⁹

A nagy kerülővel — Szilézia, Morvaország, Királyi Magyarország, Kassa, Tokaj, Nánás, Böszörmény, Debrecen, Pocsaj, Várad érintésével⁷⁰ — Kolozsvárra érkezett svéd diplomaták csábító ajánlatokkal vették ostrom alá a fejedelmet. A sikert hozó brandenburgi forgatókönyv szerint alakultak itt is az események.

Először a szepességi városok felkínálása került a napirendre, természetesen svéd hűbérbirtok, svéd grófság (Grafschafft von dem Königreiche Schweden) formában.⁷¹ Magától értetődő volt Károly Gusztávnak is, hogy ez az alamizna juttatás „a fegyverek szövetségét” (in armorum societatem) még nem realizálhatja, ezért a Rusz vajdaságból (a Lvovi vajdaságból) való részesedéssel próbálta ajánlatát vonzóbbá tenni. A svéd király a fejedelemnek átengedi „*ex palatinatu Russiae districtus duos: primo Haliciensem districtum*” (a halicsi körzetet), amely az Erdélyi Fejedelemséggel közvetlen határos terület, továbbá átengedi *Secundo: Districtum Leopoliensem cum urbe et aliis suis appertinentiis* (a Lvovi körzetet a várossal és egyéb tartozékaival). A Rusz vajdaság przemysli és sanoki körzeteit a belzi és a chełmi területekkel együtt Károly Gusztáv sajátjának tekinti (reservat... sibi). A svéd-erdélyi határ a Nyugati-Bug felső folyását, illetve a przemysli, sanoki

⁶⁸ Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy t. I. 149.

⁶⁹ *Hiltebrandt C. J.*: Dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658) Leiden, 1937.; *Coelestin /Coelestin/ Sternbach*: A wittenbergi egyetemen jogot végzett. Rostockban magisterként, Stettinben professzorként tanított. Svéd nemesiséget kapott tudományos tevékenységéért, 1652–1655 között a wismari svéd katonai bíróságon dolgozott. 1656–1658 között diplomáciai küldetésben megfordult Erdélyben, Ukrajnában és a Portán. Ezután Pomeránia kancelláriáján, 1670-től 1676-ig Malmöben a burggraf mellett érvényesítette jogi ismereteit. Életének utolsó éveit /1676–1679/ Lübeckben töltötte. *Gotthard /Gothard/ Welling*: Rigában született 1624-ben, iskoláit Leidenben, Strassburgban végezte. Károly Gusztáv követeként Sternbachhal együtt felemás eredményeket ért el a diplomáciai küldetése során. 1658-ban hazatért Livóniába és Magnus de la Gardie svéd kormányzó foglalkoztatta. Egy év múlva a Rigában kitört pestisjárvány áldozata lett.

⁷⁰ Ua. 16–22.

⁷¹ *Pufendorf*: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 222.

körzetek déli vonalát követné. Rákóczi ezekkel az új szerzeményekkel teljhatalommal rendelkezhet, akár örökítheti is (Supradicti... districtus cum suis appertinentiis possunt accrescere et assignari principi Transylvaniae jure summae et independentis potestatis, eoque haereditario.), sőt kiválaszthatja magának azt az új titulust is, ami a legjobban tetszik neki, habár a halicsi (= galíciai) nagyfejedelem titulus felvételét kellene szorgalmazni – olvashatjuk a követutasításban (*existimare titulum et qualitatem magni ducis Haliciae*). Podólia felosztásától sem zárkózott el Károly Gusztáv, de erről külön tárgyaláson hozzanak döntést Rákóczi javaslatai alapján.⁷²

A követutasítás a meggyőzés módozataira is kitér, hiszen II. Rákóczi György „kegyeit” a lengyelekkel szemben kellett elnyerni. Sternbach és Welling a Svédországgal létesítendő fegyverszövetség előnyein kívül a protestáns érdekek lengyelországi csorbulását, Erdély protestáns hatalmakhoz való (Anglia, Hollandia, Svédország) csatlakozási lehetőségét, a Rákóczi-ház jelentőségének emelkedését stb. hangsúlyozta. Eszköztárukból nem hiányzott a megvesztegetés sem. Ugyanis a fejedelem bizalmi emberét, Kemény Jánost a szerződés tető alá hozásáért komoly honoráriummal kecsegtették. A szambori prefektusság mellé a svéd követek évi 5 ezer birodalmi tallért (a krakkói sójövödelmekből) és 300 hordó magyar bor vámmentes importját ígérték (*trecenta dolia vini Hungarici sine nullo vectigali*).⁷³

Károly Gusztáv gyors eredményre számított, ezért delegátusai a szerződés tervezetét is magukkal vitték Erdélybe. Svédország és Erdély katonai szövetsége „János Kázmér lengyel király és utódai ellenében” köttetik meg és a lengyel háború befejezéséig, illetve a szövetségesek egyetértésével kötött, közös békekötéséig marad érvényben. Svédország és az Erdélyi Fejedelemség uralkodója külön-külön állják a harcot, a fejedelem a paktum értelmében (*occupet partes sibi in Polonia*) okkupálja a lengyel területeket. Kétezer erdélyi katona svéd szolgálatba kerül át, 2–3 ezer katona magyarországi és erdélyi toborzására engedélyt kap Svédország. Ha a hadakozás úgy kívánná, „ex communi consensu” egyesítik a két hadsereget a svéd király főparancsnoksága alatt. Ha a szerződéshez valamilyen ok folytán kiegészítés kívánkozna, mindkét fél megbízottai kezdeményezhetik a külön tárgyalásokat.⁷⁴

Alaposan felborult a politikai konstelláció 1656 júliusában, amikor is Rákóczi követe, Mednyánszky Jónás Károly Gusztávnak a nowodwori táborban (a Visztula – Narew összefolyásánál) egy teljesen figyelmen kívül hagyott problémát vetett fel: Hogyan fogadná király őfelsége azt hírt, ha az erdélyi fejedelmet lengyel királlyá választanák a rendek?⁷⁵ – kérdezte Mednyánszky.

Az érdeklődésből legalább három következtetés azonnal adódott: 1. a lengyel diplomácia bizonyosan ilyen javaslattal élt Rákóczinál, márpedig a korona-ajánlat messze felülmúlja a svéd kínálatot, 2. Rákóczi Györgyben a lengyel korona megszerzésének gondolata nyilvánvalóan már megfogant, a lengyel-svéd licitálásból a számára előnyösebbet fogadja el, 3. Károly Gusztáv 1655-ös királyválasztási ku-

⁷² Uo., *Szilágyi*: Erdély II. k. Budapest, 1891. 137., 141.

⁷³ *Szilágyi*: Erdély II. k. 140.

⁷⁴ Uo. 140–141.

⁷⁵ Uo. 142.

darca másnak esetleg Rákóczinak is, utat nyit a lengyel trónhoz. A július 3/13-án beadott erdélyi kérdésre három nap múlva megszületett a válasz. Ez idő alatt a svéd király alaposan meghányta-vetette magában a dolgokat. A lengyel trónról egyértelműen lemondani még nem szándékozott, hiszen lengyelországi adományozásai egy leendő király cselekedeteinek minősültek, ugyanakkor Rákóczi Györgyöt sem taszíthatta el magától, mert a hadi helyzet egy újabb hadviselő fél beavatkozását nem engedte meg. Július 16-án kelt kiegészítő követutasítását gyorsfutárral továbbította Erdélybe, hogy meghatalmazottai az új szituációhoz igazodhassanak. Az instrukció úgy szólt, hogy ha a tárgyalásokon szóba hoznák a fejedelem lengyel királlyá választását (si forte a celsissimo principe Transylvaniae... *injiciatur de ejus electione in regem Poloniae*) nem szabad elutasítani a kérést, de feltétlenül Svédországgal és Brandenburggal együtt, egyidejűleg konzultálnia kell (*simul consulatur*).⁷⁶

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy János Kázmér követutasítása alapján is betekintést nyerhetünk a kulisszák mögé. Személyi titkára, Mikołaj Prażmowski a megfelelő időben, a lengyelek győzelme után (Warka) nagyon vonzó kilátásokkal kecsgettette Rákóczit. A svédek elleni segítségért — akár katonai, akár anyagi — Rákóczi fiát királlyá választják Lengyelországban, de koronázására csak János Kázmér halála után kerülhetne sor. Az ifjú Rákóczinak vallását katolikusra kell módosítania, a királyi udvarban kell élnie, hogy a lengyel szokásokat elsajátítsa. A választott király mellett a hivatalokat csak lengyelekkel szabad betölteni. János Kázmér és felesége kész Rákóczi Ferencet fiukká fogadni. Amennyiben a fejedelem maga szeretne a trónra ülni — hangzik az instrukció —, le kell beszélni erről az ötletéről. Protestáns uralkodót semmiképpen nem választhatnak a katolikus ország élére, de ha — feltételezve a lehetetlent — ez bekövetkezne, Rákóczi György nem léphetne Lengyelország földjére, hiszen a legitim király él. Hadseregét se vezethetné személyesen a svédek ellen, azt alvezéreire kell bízni. Maximum, amit elérhet Rákóczi György, az a rex electus cím Lengyelországon kívül.⁷⁷

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy éppen ez a csapdaszerű — kapni, de nem adni elvet követő — lengyel ajánlat keltette fel Rákóczi György korona iránti érdeklődését, mivel a koronával folytatott „üzletelés” nem lehet más, mint az ország gyengeségének a megnyilvánulása. Talán ekkor érelődött meg benne igazán az az elhatározás, hogy az erős félnél, azaz Károly Gusztávnál puhatolozzon a kényes ügyről. Úgy tűnhetett fel Rákóczinak, hogy a koronáról egyezkedni nem a lengyel, hanem a svéd királlyal lehet és kell. (Mednyánszky követjárása). Tárgyalási pozíciója rövid időn belül, 1656 júliusától szeptemberre, ugrásszerűen javult. Egyfelől azért, mert a brandenburgi választófejedelem egyre elégedetleneb-

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Zserela t. XII. 373., *Kubala*: Wojna szwecka 310–311., Walewski A. másképpen jeleníti meg az eseményeket. Az ő verziója szerint János Kázmér maga ajánlotta fel a koronát Rákóczi Györgynek, de kikötötte, hogy az életében királynak megválasztott Rákóczit csak halála után szabad megkoronázni. Ha Rákóczi György halálozna el hamarabb, akkor Rákóczi fia, Ferenc lépne a lengyel trónra. – *Walewski A.*: *Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655–1660) t. II. Kraków, 1868. 3. /Historia wyzwolenia/*

ben nyilatkozott a svédekkel kötött paktumáról, Brandenburg aránytalan tehervállalásáról, ami az Erdélyi Fejedelemség szerepének a felértékelődését vonta maga után. Másfelől azért, mert Erdély és a Zaporozsjei Had véd- és dacszövetségének megkötéséről folyó tárgyalások a sikeres befejezéshez közeledtek. Károly Gusztáv egyszerűen nem volt abban a helyzetben, hogy lemondhatott volna Erdély (Moldva, Havasalföld) – Zaporozsjei Had egyesített katonai potenciáljáról.

Éppen ezért Gyulafehérvárott Erdély hadbalépéséért egyre magasabb árat szabott az erdélyi diplomácia. Az alkudozásokat maga Rákóczi György vagy bizalmas tanácsnoka, Kemény János vezette. Azon az augusztus 11-i megbeszélésen mindketten részt vettek, ahol éles szóváltás kerekedett a területi osztozkodásról. Rákóczi ezúttal azt fejtegette, hogy a lengyel háborúba való bekapcsolódása nagy kockázattal jár, mert a Porta sem és Ausztria sem nézné jó szemmel az erdélyi fejedelem szövetségését a svéd királlyal. Ha létrejönne mégis a svéd–erdélyi együttműködés, hogyan tudná megvédeni Svédország Erdélyt a rátámadó ellenségei ellen? Sternbach és Welling a nagy koalíció — Svédország, Brandenburg, Erdély, Zaporozsjei Had (Ukrajna) — hatékonyságával replikázott, valamint a svéd diplomácia konstantinápolyi és nyugat-európai sikereivel érvelt. Kemény János a diplomáciai tárgyalások udvariaskodó hangnemet félredobva, szokatlan nyerseséggel azt kérdezte: van-e felhatalmazásuk a követeknek arra, hogy területek átengedéséről tárgyaljanak? Miután a svéd követek megnyugtató módon tisztázták a helyzetet, Kemény János előrukkolt a konkrétumokkal. Erdélyt a svéd király a Rusz vajdaság két körzetének átadásával fegyvertársnak nem nyerheti meg, pusztán azért, mert a kockázatvállalással nincs egyenes arányban a felkínált adomány. Merészen azt javasolta, hogy Károly Gusztáv az egész Rusz vajdaságról, tehát ne csak a halicsi és a lvovi, hanem a sanoki és a przemysli körzetekről is mondjon le és toldja meg a fenti részeket még a belzi vajdasággal (Palatinatum Belzensem cum districtu Sanocensi et Premisliensi concessissent). A svéd küldöttek élénken tiltakoztak a felvetés ellen és arra hivatkoztak, hogy a kozákok ukrainai érdeke nem sérülhet, különben is, Ukrajnát a kozákok tartják ellenőrzésük alatt (excepta pro Cosaccis Ucraina). *Mindenképpen új tárgyaláson kell a „sanoki körzettől Bugig húzódó részen és Podlasieben” (a Bug – Narew folyók közötti vidék) a határvonalat pontosítani (a districtu Sanocensi usque ad Bugum et Podlachiam).*⁷⁸ A belzi vajdaság, Sanok és Przemysl miatt kirobbant veszekedést Rákóczi állítólag az alábbi, fenyegetéssel is felérő kijelentéssel rekesztette be: a lengyelek készen állnak arra, hogy őt, Rákóczit védelmezőjüknek ismerjék el (ihn die Polen freiwillig zu ihren Beschützer annehmen mögten).⁷⁹

A kínos közzjáték ellenére sem szakadtak meg a tárgyalások. Kemény és a Sternbach – Welling páros heveskedésüket félretették és másodszor is nekiláttak az ominózus probléma tisztázásának. Miközben a svédek Rákóczi mohóságát fessegették (nach mehren begierig war), belátták, hogy az erdélyi álláspont megintgathatatlan. Az erdélyi főúr kategorikusan leszögezte: a katonai erők egyesítésére semmi remény nincs, ha az erdélyiek nem kapják meg a szóban forgó térséget

⁷⁸ Pufendorf S.: De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege gestis commentariorum Libri septem. Norimbergae, anno MDCXCVI. Liber III. 200. /Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo/

⁷⁹ Pufendorf: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 224.

(keine Hoffnung zu einer Vereinigung der Waffen). A svédeknek visszakoziuk kellett. Végül is felajánlották Rákóczi Györgynek a kikövetelt vajdaságokat valamilyen, külön egyezményben rögzítendő titulussal, továbbá azzal a kikötéssel, hogy a fejedelem csak azután veheti birtokba új szerzeményét, amikor haderejét a svéd király haderejével egyesítette. Mire Kemény a fegyverbarátság árát azonnal magasabbra emelte. *Tudnia kellene a fejedelemnek, hogy „Carolus Gustavus... dignitatem regiam in Polonia usurpaturus ipse, an eandem in alium translaturus sit?”* (A lengyel királyi méltóságot Károly Gusztáv magának megtartja, vagy átengedi másnak?) Ugyanis ilyen jelentéktelen országrészekért, mint a Rusz és a belzi vajdaság, nem érdemes kockáztatni a nyugalmas Erdélyt. A Bugig terjedő részekre, Krakkóra és a kis-lengyelországi sóbányák jövedelmére nyugodtan igényt tarthat a fejedelem – vélekedett Kemény János.⁸⁰ Ezt a leplezetlen mohóságot Károly Gusztáv részletes instrukciója sem orvosolhatta. Sternbach, Welling kiegészítő utasításért fordultak uralkodójukhoz.

II. Rákóczi György a helyzetet tudatosan élte ki a végletekig, hiszen szeptember 7-én Gyulafehérvárott Kovalevszkij és Grusa (Hriusza) kozák követek előtt az Erdélyi Fejedelemség és a Zaporozsjei Had szerződése Rákóczi György és Mikes Mihály kancellár sajátkezű aláírásaival és fejedelmi pecséttel hitelesítve hatályba lépett.⁸¹ Az okmányok kicserélésére Újlaki László a kozák követekkel együtt a kozák fővárosba, Csigirinbe indult. A kölcsönös barátság kinyilvánításán, a segítségnyújtáson, a közös ellenség elleni együttműködésen kívül a felek a befolyási övezetek kijelölésében is megállapodtak, bár a határok pontos rögzítésétől eltekintettek. *Rákóczi György a Zaporozsjei Had felségterületének „totam Russiam Rubram usque ad Vistulam” (az egész Vörös-Ruszt a Visztuláig) ismerte el.*⁸²

Közbevetőleg megjegyezzük, hogy a *Russia Rubra* = Galíciát (Lvov, Halics, Przemysl, Sanok városokkal) és Volhíniát (Luck, Belz, Wladimir városokkal a Nyugati-Bugtól keletre a Pripjaty folyóig) foglalta magába, tehát az erdélyiek Belzért folytatott viaskodása alig érthető. Hacsak nem gondolunk arra, hogy Rákóczi az egyidejű svéd–erdélyi és kozák–erdélyi tárgyalások pillanatnyi menetét összekombinálta, és a svéd királytól kizsarolandó területeket továbbadományozta. Az uralma alá nem tartozó Vörös-Ruszt, illetve a Vörös-Rusz Zaporozsjei Had országrészeként való elismerése fejében a kozákok fegyveres támogatását biztosította magának. A lengyel korona utáni vágyakozásáról egy szót sem ejtett a kozákoknak, az a svéd király és az erdélyi fejedelem kompetenciája – vélhette Rákóczi.

Károly Gusztáv október 15/25-én Frauenburgban kelt és gyorsan Sternbach, Welling kezeihez juttatott meghatalmazása a svéd–erdélyi alkudozások új fejezetét nyitotta meg. Az erdélyi fejedelem minden követelését és feltételét elfogadta a nehéz helyzetbe jutott király és úgy instruálta követeit, hogy „az egész Rusz vajdaság és a belzi sztarosztaság minden földjével és tartozékával együtt” (*in satisfactionem totum palatinum Russiae et Satrapiam Belzensem cum omnibus singulisque suis terris et pertinentiis*) átherülhet Rákóczihoz, de csak akkor, ha a terü-

⁸⁰ Uo. 224–225., *Pufendorf*: De rebus a Carolo Gustavo, Liber III. 201.

⁸¹ *Szilágyi*: Erdély II. k. 110–111., MHHD XXIII. k. 450–451., Aktü JUZR t. III. 546–547., Isztocsnnyiki Malorosszjzskoj isztoriji /Szobral: D. N. Bantüs-Kamenszkij/ csaszty I., Moszkva, 1858. 87–88.

⁸² *Szilágyi*: Erdély II. k. 160.

letek hovatartozása Erdély és a Zaporoszjei Had viszonyát nem mérgezi. Soha ne veszítsék szem elől a legfontosabb célt — hangzott a királyi figyelmeztetés —, hogy „a közös ellenséggel szemben” Svédország–Erdély–Zaporoszjei Had koalíciójának kell helytállnia, semmiféle zavaró körülmény nem késleltetheti a közös fegyveres támadást. Ennek a stratégiának a jegyében *mondott igent a svéd király Rákóczi lengyel királyi címére (princeps regia dignitate in Polonia coronetur), sőt ez irányú befolyását „a brandenburgi választófejedelemnél és a kozákoknál is” megígérte.*⁸³ Ha Rákóczi György a katonai szövetségért a krakkói vajdaságot a várossal együtt kérné — tért át Károly Gusztáv az újabb feszültségócra —, körültekintően járjanak el a követek. Krakkó városáért magas árat kell szabni. A korona mellé az ősi koronázó várost 1 millió, de minimum 400–500 ezer birodalmi tallér lefizetése ellenében megkaphatja. Ezt a pénzüsszeget Stettinben vagy Hamburgban letétbe kell helyeznie, a pénz megérkezéséig a krakkói svéd helyőrség a városban marad. Mihelyt a stettini vagy hamburgi magisztrátus a pénz meglétéről értesíti a svéd királyt, csak akkor kezdődhet meg az evakuáció. Rákóczi köteles az elvonulók személyes bántatlanságát, a vagyontárgyak sérthetlenségét, a fegyverzet szabad elszállítását garantálni. Károly Gusztáv gyanakvására és bizalmatlanságára vall az utasítás azon része, amely a követektől fokozott éberséget vár el a leírtak végrehajtása során. Haladéktalanul jelenteniük kell, ha Rákóczi György Krakkó átvétele után netán a lengyelekkel egyezkedne a koronáról (*cum Polonis agat de corona Poloniae*) és a svéd–erdélyi szövetség felrúgásán munkálkodna.⁸⁴

Ugyanebben a levelében Károly Gusztáv Wellinget Ukrajnába parancsolta, hogy késelem nélkül Svédország–Erdély–Zaporoszjei Had (*inter Nos, principem et Kossacos*) koalíciós egyezkedéseit végleges formába öntse.⁸⁵ Önmagában az a tény, hogy a király megbízottját új szolgálati helyre rendelte, nem sok mindent árult el a közvetlen környezetének. Senki előtt nem volt titok Károly Gusztáv és Hmelnjickij hetman gyakori levélváltása⁸⁶ — pl. 1656. június 30., július 13., 15. —, svéd–kozák relációban is várható volt a szerződés aláírása. A szeptember 25-én megbízott Jacob Törneschild követ erősítésére utazott Welling Erdélyből Csigrinbe. A svéd király a Zaporoszjei Haddal szemben is roppant liberális volt. Ajánlatai között ilyenek szerepeltek: „ukrán szabad köztársaság” (*libera respublica in Ucraina*), vagy Lengyelországon belüli teljes autonómia, vagy részesedés a feldarabolt Lengyelországból (*Polonia laceranda sit*), vagy tetszésük szerinti király uralmának elismerése (*sub quo Rege potissimum vivere placeat?*). A maximális engedmények mögött az orosz–kozák kapcsolat szétszakítása állt, remekül kihasználva az orosz–kozák viszonyt mérgező körülményeket. Hmelnjickijt rá kell döbenteni arra — a követutasítás szerint —, hogy a kozákok szabadságát nemcsak megsértette, hanem megsemmisítette Oroszország. Alekszej Mihajlovics cár Kis-, és Fehér-Oroszország egyeduralmódója, litván nagyfejedelem titulusokkal nem érte be, Volhínia és Podólia uralkodójának is hirdeti magát. Ezek a területek a kozák-

⁸³ Ua. 177–179.

⁸⁴ Ua. 180–181.

⁸⁵ Ua. 181.

⁸⁶ Archív JUZR III/6. 123., 124–125., 127.

ságot illetnék, mint ahogyan Kijevvel is nekik kellene rendelkezni. Svédország felajánlja segítségét a Zaporozsjei Hadnak, hogy Kijevet jogos tulajdonába vegye, „a moszkvai helyőrségektől megszabaduljon” (oppida a praesidiis Moscicis liberandi), hogy a számára leginkább kedves jövőt válassza. Szövetségesi ajánlatáért 30 ezer kozákot remélt a Dnyeper vidékéről.⁸⁷

Úgy tűnt, hogy Károly Gusztáv erőfeszítéseit siker koronázza, Svédország Erdéllyel és a Zaporozsjei Haddal kötendő szerződéseit csak aláírásra várják, a Lengyelország köré font gyűrű véglegesen bezárult. A gondosan megtervezett, vagy annak látszó koncepció 1656 novemberében immár harmadik válságát érte meg. A harmadik hullám elindítója megint csak Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem volt.

A lengyel fronton harcoló 18 ezer svéd–brandenburgi koalíciós sereg — amelynek majdnem fele (8500 fő) Frigyes Vilmos katonája volt⁸⁸ — igaz, nem szenvedett vereséget, de teljes defenzívába szorult. A svéd–brandenburgi sereg hódítóként volt jelen Lengyelországban, de az országot nem győzte le. A svéd király által beígért gyors győzelem, a lengyel zsákmányon való osztozkodás a hadi év befejezésének előestéjén sem történt meg. Károly Gusztáv is érezte az egyre nehezebben tartható helyzetet, ezért hajlandó volt harmadszor is tárgyaló asztalhoz ülni Frigyes Vilmossal. Hangsúlyozzuk, hogy a *Labiaban (Labiawaban) 1656. november 10/20-án megkötött paktum Brandenburgnak nyújtott kedvezményeivel Svédország gyengülő pozícióját illusztrálja.*

Az 1655-ben még senkivel osztozkodni nem akaró „észak oroszlánja” másfél évi viaskodás után a Porosz Hercegséget kénytelen volt a kezéből kiengedni. Poroszország és az ermlandi (warmiai) püspökség felett a brandenburgi választófejedelem és „törvényes egyenesági leszármazottai” teljes szuverenitást (die völlige Souverainität) élveznek, s Brandenburg ezen jogát sem a lengyel, sem a svéd király nem vitathatja el a jövőben, hűbéri kapcsolatra egyszer s mindenkorra nem kényszeríthető. A svéd király a brandenburgi választóval, mint Poroszország szuverén uralkodójával, hercegeivel egyezett meg abban, hogy mindkét fél a saját költségén 3500–3500 gyalogost, 1500–1500 lovaszt küld még a lengyel háborúba, amely csak a kölcsönös előnyökkel járó békével zárható le.⁸⁹

Titkos, négy pontból álló kiegészítést csatoltak még a szerződéshez. Itt szerepeltették az annektálandó területeket: Svédországnak jutott Pomeránia Kasubiával együtt, az egész Livónia, Kurland Szemigalliával, Szamogitia (Żmudz = Zsemajtija). Brandenburg a háborút lezáró béketárgyalásoktól függően Nagy-Lengyelország négy vajdaságát, vagy azok nagy részét kebelezi be. Svédország a poroszországi kikötők vámbevételeiből nem részesedett a későbbiekben, de szükség esetén — csakis háborús veszély esetén — a választófejedelem kikötőit megvédelmezi. A titkos záradék alapján Svédország Brandenburg katonai támogatására kizárólag csak Lengyelországban — tehát a tengerparton szerzett svéd tartományokban (Pomeránia, Livónia, Kurland stb.) nem (!) — számíthatott.⁹⁰

⁸⁷ Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo, Liber III. 205–207.

⁸⁸ Neuber: Der schwedisch–polnische Krieg 23.

⁸⁹ Pufendorf: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 188., Uő: De rebus gestis Friderici Wilhelmi 349–354., Rudawski: Historia Polska t. II. 148–151.

⁹⁰ Pufendorf: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 189., Uő: De rebus gestis Friderici Wilhelmi 354–356.

Szintúgy harmadik fordulóra, de a be nem fejezett gyulafehérvári tárgyalás harmadik etapjára jöttek össze a svéd és az erdélyi megbízottak a svéd–brandenburgi találkozóval egyidejűleg. Erdélyben is hasonlóan zajlottak az ügyek, mint Labiauban. Károly Gusztáv szinte minden vitatott kérdésben meghátrált, a *conjunctio armorum* érdekében Rákóczi majdnem minden feltételét teljesítette. Az 1656. november 14/24-én keltezett marienburgi (malborki) instrukció a tárgyalások mihamarabbi lezárását sürgette Sternbachéknál. Nem „kicsinyeskedett” X. Károly többé, Rákóczi a lengyel királyságához méltó országnagyságot kanyaríthatott ki magának Lengyelországból. Nem ragaszkodott a Nyugati-Bug folyó vonalához, mint határvonalhoz, attól északabbra, Podlasiet (a Narew folyóig) és nyugatabbra, Mazóviát is hajlandó volt Rákóczi Lengyelországának elismerni. Mindössze a Bug és a Narew folyók, a Narew és a Visztula folyók torkolatvidékét és az itt található Novodvor (Nowy Dwor) várát akarta megtartani.⁹¹ Ennek az a magyarázata, hogy az elképzelt új Svédország keleti és délkeleti határát Novodvor védelmezte.

Az 1656 novemberi Svédország — a király felsorolásában — így nézett ki: Pomeránia, Livónia, Szamogitia, Kurland, Szemigallia, Poroszország (Borussia) belső részei vagy a Dvináig, vagy a Bugig terjedően (parti Bugi vel Dunae... adjacet) és Kujávia, amelynek keleti határa a Narew folyó (linea nostra ex Cuiavia correspondeat fluvio Narvae). Svédország és Brandenburg nagy-lengyelországi területeinek határvonala a Kujáviát nyugaton lezáró Notec folyó, de úgy, hogy a folyó mindkét partja svéd fennhatóság alá tartozzon (Cuiaviam aut quod ab utraque Notessii parte... Nobis competit). Radziwiłł fejedelem érdekét képviselve Károly Gusztáv leszögezte, hogy Rákóczinak el kell ismernie a litván főúr szuverenitását, szuverén államát, amely a szlucky fejedelemségből és a novogradoki vajdaságból, ill. a főúr magánbirtokaiból áll (nostra sententia est, ut exceptis ducatu Slucensi et palatinatu Nowogrodensi... jure habeantur).⁹² Radziwiłł kijelölt országa a mai Belorussziában, a Pripjaty folyó és a Nyeman folyó felső szakasza közötti erdős, lápos, mocsaras vidék.

Károly Gusztáv elképzése világos. Tanult a lengyelországi fiaskókból, de a küzdelmet még nem adta fel. A lengyel királyi címről könnyű szívvel lemondott, mert az egy évvel korábbi próbálkozásából — királyválasztó szejm sikertelen összehívása Varsóba — leszűrte a kellő tapasztalatokat. Kifejezetten örült annak, hogy az önjelölt Rákóczi felbukkant a diplomáciai hadszíntéren. Károly Gusztáv akár felelősen, akár felelőtlenül, bátran felüllicitálhatta János Kázmér tétjeit, mert a titulus mellé országot kínált. 1656 novemberében Rákóczi Györgynek és Mikes Mihály kancellárnak alkalma nyílt a svéd javaslat mellett a lengyel ajánlatot is mérlegre tenni. Jerzy Lubomirski udvari marsall a rokonát, Michał Stanisławski halicsi zászlóst indította Rákóczihoz a svéd befolyás ellensúlyozására. „... My suppetias potrzebowali w ludziach i pieniadzach, in recompensum offerebatur Regnum” (katonákat és pénzt kértünk a királyságért).⁹³

⁹¹ Uő: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 226–227., Uő: De rebus a Carolo Gustavo, Liber III. 202.; *Szilágyi*: Erdély II. k. 184.

⁹² *Pufendorf*: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 226., Uő: De rebus a Carolo Gustavo, Liber III. 202., *Szilágyi*: Erdély II. k. 185–186.

⁹³ Zserela t. XII. 408., Dnyevnyik Gordona 103–104.

Nem véletlenül dühödött fel Rákóczi György Lubomirski üzenetére, hiszen a lengyel főurak (St. Potocki, J. Lubomirski) és a lengyel király (Prażmowski májusi küldetése) megkeresései egy és ugyanazon dolgot, unos-untalanul ismételték. Az electus non coronatus üres ígéretéért, vagy fiának királyi adoptálásáért Erdély pénzét és hadát kívánták. Összehasonlíthatatlanul hízelgőbb és tekintélyt emelőbb volt arról töprengeni, hogy a Károly Gusztáv által kiötlött királyi titulusok közül melyik felel meg leginkább Erdély becsvágyó uralkodójának.

„*Caeterum titulo regni sive Minoris sive Citerioris sive Orientalis* („lterioris” nyomdahiba és „Occidentalis” értelmezési hiba „Citerioris-ra” és „Orientalis-ra” javítva – G.S.) *Poloniae sive etiam regni Haliciae et dominii Minoris Poloniae, ducis Lithuaniae... se scribere possit...*”⁹⁴ Az már igazán nem okozhatott fejtörést Rákóczinak, hogy a Kis-Lengyelország, vagy az Elő (Innenső)-Lengyelország, vagy a Keleti-Lengyelország királya, vagy a Galícia és Kis-Lengyelország területeinek királya, Litván nagyfejedelem aláírásokat, pecsétet Svédország és Brandenburg felé ne használja.

Nagyon jól ráérezett Károly Gusztáv az erdélyi fejedelem gyenge pontjára. A lengyel koronát reprezentálni képes Kis-Lengyelország, Mazóviával, Podlasievel kiegészítve, már egy olyan terület-komplexumot alkotott, amelyért Rákóczi hajlandó volt a török fenyegetéséről is megfedkezni, hajlandó volt Svédország ellenségeivel harcba bocsátkozni.

Pufendorf Samuil (1631–1694), a 17. század híres nemzetközi jogásza és történésze az ősi főváros, Krakó átadásával kapcsolatos királyi alkudozásokat az utánpótlás nehézségeivel magyarázta. Amíg a koronázó hely a kezében volt, Magyarországról és Erdélyből élelmiszerre számíthatott, a város kiürítése miatti anyagi veszteséget Rákóczival fizettette meg. Az októberi feltételek érvényben maradtak – 1 millió birodalmi tallér, de minimum 400–500 ezer letétbe helyezése Stettinben vagy Hamburgban, de nem zárkozott el Károly Gusztáv Lipcsétől (Lipsiae) sem. Biztosítani kellett a svéd helyőrség akadálytalan elvonulását minden ingó vagyonával, hadfelszerelésével Szilézián keresztül, a sóbányák (Wieliczka, Bochnia) eddig kitermelt mennyiségét a svéd király elszállíthatta.⁹⁵

A novemberi mandátum legbizalmasabb része a ratifikáció kérdésével foglalkozott, mégpedig Károly Gusztávnak jogi vészkijáratot garantálva bármilyen előre nem kalkulálható esetre. A svéd király ravaszsága és csalárdsága abban rejlett, hogy Rákóczi hadát minél hamarabb (primo quoque tempore), már a télen, amikor az utak felfagytak és járhatóak, „circa Lovitium” (Lowicznál, Varsótól nyugatra, Erdélytől legalább 700 km-nyire!) vagy „más helyen” (alio in loco) a svéd haddal egyesíteni akarta.⁹⁶ Tulajdonképpen Erdély katonai potenciálját még a ratifikációt megelőzően, a jogi felelősség és garanciák nyújtása előtt igyekezett hasznosítani, hogy a hadi helyzettől függően tegye meg, illetve halogassa ezt a diplomáciai aktust. Károly Gusztáv egyszerűen csapdát állított Rákóczi Györgynek. Sternbachék bizalmasan azt a feladatot kapták, hogy a ratifikációt sürgető

⁹⁴ Pufendorf: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 226., Uő: De rebus a Carolo Gustavo, Liber III. 203.; Szilágyi: Erdély II. k. 185.; Walewski: Historia wyzwolenia t. II. 4–5.

⁹⁵ Pufendorf: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 226., Uő: De rebus a Carolo Gustavo, Liber III. 201., 202.; Szilágyi: Erdély II. k. 182–183.

⁹⁶ Szilágyi: Erdély II. k. 184.

Rákóczi megnyugtatósa érdekében hivatkozzanak a szokásra, vagyis arra, hogy a miniszterek által letárgyalt ügyek áttekintése, jóváhagyása mindig az uralkodók jogköre volt és maradt. Igen rövid időn belül Svédország is ratifikálja a szerződést (nec diu).⁹⁷ December 6-án Radnóton aláírásra került az a svéd–erdélyi szerződés, amely Lengyelországot öt részesedő fél (Svédország, Brandenburg, Erdély, Zaporozsjei Had, Litvánia) között felosztotta.⁹⁸

Tévedés lenne azt gondolni, hogy Rákóczit a diplomáciai ügyekben és szokásokban való tájékozatlansága vagy járatlansága vezette a biztosítékok nélküli lengyel hadi vállalkozásba. Nagyon is jól értette a nemzetközi szerződések koreográfiáját. Addig egy tapodtat sem mozdult indulásra kész hadával, amíg Bogdan Hmelnickij, a Zaporozsjei Had hetmanja parancsnoki karával együtt a Rákóczi által megkívánt formula szerint fel nem esküdött a szeptember 7-i szövetségi szerződés betartására. Nem tett mást, mint szigorúan ragaszkodott a szerződéskötés betűjéhez. Károly Gusztávval szemben ilyen lépésre nem szánta el magát, sőt, maga siettetette a kedvezőtlen időjárás ellenére is a téli hadjárat megindítását. Láthatóan nem egyforma mértékkel mért. Hmelnickijben csak a campiductort, a hadvezért, a katonát ismerte el, politikusnak, országvezetőnek, egyenrangú politikai (tárgyaló)partnernek nem fogadta el. Károly Gusztávra felnézett, a fejedelmi és a királyi méltóság minőségi különbségét érzekelte, a királyi adott szó megmásíthatatlanságában vakon hitt.

Ezt a súlyos hibáját és tévedését még súlyosabbal tetézte! Azzal tudniillik, hogy Csigirin politikai szándékait a Zaporozsjei Had szövetségbe hívásakor egyáltalán nem tisztázta. A gyulafehérvári paktum Rákóczinak a Vörös-Rusz Ukrajnához való csatolása fejében 20 ezer kozákot garantált a lengyelországi harcokhoz. Rákóczi ezzel a segélyhaddal a lengyel trónra szeretett volna kerülni, viszont a kozákok a területi juttatást és a tárgyalás alatt álló svéd–erdélyi, svéd–kozák újabb felosztási terveket alapvetően másképpen értelmezték. Ők Lengyelország maradék nélküli feldarabolására szerződtek. Csigirinben a lehető legegyszerűbb, de a legdrasztikusabb politikai „konceptió” született Lengyelország jövőjéről: végérvényesen ki kell iktatni az államok sorából. „*A Rakocze b vengerszkomu takzse i jemu szvejszkomu na Korunye polszkoj nye büty i koroljom polszkim nye imjanovatszja, a sznyesztyi b Koruna vszja, a gorodü za promüszl vojszkovoj pogyelity po szebje, komu gde szrucznyeje.... A ucsynyityi b tak, cstob Koruna polszkaja u Rakocü i u szvejszkovo v titlah nye imjanovalasz, tak bü ucsynyity, budto Koruna polszkaja i nye büvava*” (“Se a magyar Rákóczi, se a svéd (király – G.S.) a lengyel Koronában (lengyel királyként) ne legyen, lengyel királynak ne nevezzék magukat, az egész Koronát el kell tüntetni, a városokat hadizsákmányként egymás között felosztani, kinek hol előnyösebb. Úgy kell elrendezni (a dolgokat), hogy a lengyel Korona se

⁹⁷ Uo. 185., *Pufendorf*: von denen Thaten Carl Gustavs, Drittes Buch 227.

⁹⁸ *Grondski*: Historia belli 358.; *Velicsko*: Letopisz 273–274.; *Kosztomarov N. I.*: Bogdan Hmelnickij „Russzkaja isztoricseszskaja bibliotheca XII.” Ternopol, 1889. 39.; *Pavlicsev N. I.*: Szocsinyenija II. Polszkaja anarchija pri Jane Kazimire i vojna za Ukrainu csaszty II. SPB., 1878. 199. *Szilágyi S.*: II. Rákóczy György. Budapest., 1891. 170., *Uő*: Első szövetkezés Lengyelország felosztására 1656-ban 326. – Radziwiłł országát nem említi Szilágyi S.

Rákóczi, se a svéd tituluszában ne említessék, úgy kell elrendezni, mintha a lengyel Korona nem is létezett volna.”)⁹⁹

Megkerülhetetlen a kérdés: miért éledt fel újra a kozákság izzó gyűlölete a ljachok iránt? Hasonló érzéseket és érzelmeket, féktelen rombolási vágyat csak a kozákháború nyitányán, 1648–49-ben lehetett tapasztalni. Oroszország 1656-ban végrehajtott politikai kurzusváltása — III. Ferdinánd közvetítésével Oroszország fegyverszünetben állapodott meg Rzeczospolitával, miközben Oroszország hadat üzent Svédországnak — óriási felhördülést váltott ki Ukrajnában. A Vlnoban realizált orosz–lengyel fegyverszünet, az 1656 júliusától novemberig elhúzódó tárgyalássorozat a kozákság stratégiájáról tudomást sem vett, tehát a Zaporozsjei Hadnak is váltani kellett. Svédország felé a nyitás az orosz–svéd háború miatt elképzelhetetlen volt, koalíciós partnerként egyedül az Erdélyi Fejedelemség jöhetett szóba. Csigirinben megszületett a döntés: Oroszország–Ukrajna 1654. évi egyesülése nem bomlik fel, de az „átkozott ljachok ellen” folytatni kell a harcot. Hmelnickij a kozákok elszántságát és eltökéltségét átérezve, egyéni sérelmét és bánatát félresöpörte, az Erdélyi Fejedelemséggel paktált le. Azzal az Erdélyi Fejedelemséggel alkotott ligát, amelynek katonái Szucsava ostromakor, 1653-ban Tyimofej fiát halálra sebeztek.

Rákóczi György politikai hibáit és mulasztásait boncolgatva határozottan kijelenthetjük, hogy az erdélyi fejedelem és a kozák hetman politikai célkitűzései divergáltak. A Lengyel Királyság megsemmisítésében érdekelt Zaporozsjei Had nem arra szerződött Rákóczi Györggyel, hogy a fejedelmet a lengyel trónra segítse, hanem arra, hogy a Lengyel Királyságot letöröljék a föld színéről, hogy a Lengyel Királyság még a tituluszokban se maradjon fenn.

A svéd ratifikáció elmaradása és a kozák célok ismeretének hiánya önmagában is elegendő ok ahhoz, hogy egy hadjárat kimenetelét kétségessé tegye. Mégis Rákóczi György legsúlyosabb mulasztása az európai politikai rendszer működésének helytelen felmérésében rejlett. A Rzeczospolita felosztására létrehozott koalíció az európai nagyhatalmakat aktivizálta. Szilágyi Sándornak, a tekintélyes történésznek maximálisan igaza van abban, hogy Rákóczi „legnagyobb tévedése” az volt, hogy a nemzetközi következményeket rosszul mérte fel, abban viszont téved, hogy Rákóczi intervenciója indította el az addig „semleges országok” színrelépését.¹⁰⁰ Amikor egy évvel korábban, 1655-ben Moldvában is, Havasalföldön is az erdélyi hadak teremtettek rendet és „Rákóczi-vazallusokat” juttattak a vajdai székekbe, a katonai akció megtorlatlanul maradt. Holott a térség jelenét-jövőjét formáló nagyhatalom, az Oszmán Birodalom közép-európai befolyása került veszélybe. Ez a fenyegetés azonban 1655-ben nem volt több, mint a birodalom belső válságainak egyike, amely országhatáron túli jelentőséggel nem bírt.

1656-ban a situáció minőségileg megváltozott. A moldvai és havasalföldi támogatást is élvező Rákóczi a Zaporozsjei Haddal és Svédországgal katonai ligában egyesült Lengyelország felosztására. A Lengyelország elnyelésében közvetlenül érdekelt országok — Svédország kivételével — vazallus országok voltak, ám Brandenburg Svédország jóvoltából Poroszországban szuverén államisághoz jutott

⁹⁹ Aktü JUZR t. III. 586.

¹⁰⁰ Szilágyi: II. Rákóczy György 173.

1656 novemberében. Vagyis egy olyan folyamat kezdődött el, amely a Német Birodalom, az Oszmán Birodalom és Oroszország számára egyaránt elfogadhatatlanná vált. Reálisan fenyegetett a veszély, hogy a Rzeczpospolita eltüntetése Európából svéd orientációjú független államok születéséhez vezethet. Miközben a Rzeczpospolita „az életéért” küzdött, a szomszédos nagyhatalmak a túlságosan is autonóm módon cselekvő vazallusaikat csendesítették le. Következésképpen, Európa hagyományos rendjének megőrzése céljából a Rzeczpospolitát életben kellett tartani, a befolyási övezetét kiterjesztő Svédországot vissza kellett szorítani a Balti-tenger partvidékére. Ennek a stratégiai célkitűzésnek kivitelezése csak Svédország elszigetelésével történhetett meg.

A Német Birodalom Svédország elleni háborúja a vesztfáliai békerendszert felborította volna, ellenben a svéd szövetségesek támadásának elhárításához nyújtott katonai támogatás az európai koordinátákat nem módosította.

Az Oszmán Birodalom kétszeresen is érintett volt a konfliktushalmazban, Erdély és a Krími Kánság kapcsán. Rákóczi György a lengyelelles szövetség tagja, Mehmed-Girej pedig 1655 óta Lengyelország szövetségese. Ha a svéd–erdélyi–kozák liga győzelmet arat ebben a háborúban, Erdély–Moldva–Havasalföld régióval lesz szegényebb a Porta. A beindult folyamat továbbgyűrűző hatása feltartóztathatatlan lenne. Ez a komoly hadi potenciállal rendelkező, esetleg szuverén né fejlődő ország a Habsburg–Oszmán békét, a Magyarország területi szétszabdaltságában egyformán érdekelt nagyhatalmak megegyezését kérdőjelezi meg. Az európai erővonalak átrajzolásához sem Bécs, sem Sztambul nem adhatta beleegyezését.

Ugyancsak képlékeny volt a Zaporozsjei Had jövője annak ellenére, hogy 1654-ben — a kozákok által ellenőrzött ukrán területek — Ukrajna Oroszországhoz csatlakozott. Bogdan Hmelynickij a cári politizálás önkényes változtatgatásával messze nem értett egyet, de a perejaszlavli végzést a lengyel–krími szövetkezés miatt nem boríthatta fel. Amikor Alekszej Mihajlovics cár a Zaporozsjei Had véleményének megkérdezése nélkül, a hetman feje fölött átnyúlva fegyverszünetben egyezett meg a lengyel királlyal (1656. november 3. Vilno),¹⁰¹ Hmelynickijben az önálló Ukrajna megteremtésének gondolata erősödött fel. A hagyományosan értelmezett Ukrajnából, Vörös-Ruszból (Galícia, Volhínia), Belorusszia déli területeiből (Szluck, Novij-Bihov, Csauszi) formálódott volna ki a lengyel, orosz, krími törekvéseket keresztező politikai terv.

A koalíció kudarca

Az élet-halál harcot folytató Rzeczpospolita 1657-ben nem katonailag, hanem diplomáciailag kerekedett felül ellenségein. Csak egyetlen példát említsünk a svéd–lengyel hadakozás történetéből, az 1656-os varsói ostromot. A hatalmas lengyel sereg, még ha a 200 ezres adatot nem is fogadhatjuk el, egy hetet szánt Varsó visszafoglalására. Óriási önbizalommal kezdték el a falak rohamozását, de néhány nap múlva kiderült, hogy a lengyelek nem értenek a várostromhoz, sem haditech-

¹⁰¹ HHuStArchív, Bécs, Polonica 68 I., cs. 35b., f. 8–10., Dokumentü Bogdana Hmelynickovo 548–550.; Lipiński W.: *Z dziejów Ukrainy Kijów*, 1912. 531.

nikájuk, sem megfelelő szakértelmük nincs. Az ostromlók tömege a svédek nem ijesztette el, a svéd helyőrség alaposan felkészült a várvédelemre. „Szégyen ki-mondani” — vélekedik a korabeli lengyel politikus —, de a lengyelek 14 hétig táboroztak Varsó alatt minden eredmény nélkül.¹⁰²

Daniel Żytkiewicz, egy királyi tisztségviselő politikai prognózisa a Rzeczpospolitának keserves 1656-os évet jósolt, mert ha a lengyelek győznének az 1656. évi kampány időszakban, akkor a svédek Poroszországba visszahúzódhatnak és egy év múlva kezdődik minden előlről. Ellenkező esetben, ha a svédek kerekednének felül, a lengyeleket „világgá kergetnék, le a török birodalom határáig” (musieli uciekać w świat aż do tureckiego państwa). Mindkét variáció az elkerülhetetlen hadakozást rója az országra, tehát meg kell találni Svédország sebezhető pontjait. Żytkiewicz helyesen állapította meg azt, hogy a svéd királyi titulus János Kázmér általi bitorlásának, mint háborús oknak az emlegetése pusztá kifogás, az igazi ok a Balti-tenger fölötti kizárólagos hatalom megszerzése. Itt, ebben a térségben kell és lehet megsebezni a betolakodót, tehát a tengeri hatalmakat (Dánia, Hollandia) kellene mozgósítani Svédország ellen, valamint Oroszországot kelet felől.¹⁰³

Ez a cselekvési program többé-kevésbé meg is valósult, és ebben a főszerep mégis a német császárnak jutott. III. Ferdinánd császár a konfliktus első percétől kezdve igyekezett a hadakozó feleket összehétközíteni. Mivel erőfeszítései csak lengyel–oroszlációban eredményeztek átmeneti sikert, az eldurvult lengyel–svéd viszonyt más eszközökkel kellett orvosolni. A lengyel probléma diplomáciai lezárásáért fáradozó Franz Lisolának, a császár svéd és brandenburgi rezidensének határozott állásfoglalása döntötte el a fegyveres beavatkozás körüli bizonytalankodást.¹⁰⁴ János Kázmér és Frigyes Vilmos környezetében szerzett tapasztalatai alapján ő sem látott egyéb kiutat, mint segélyhadak küldését Lengyelországba. Lengyelországot az osztrák–lengyel katonai szerződéssel a háború folytatására alkalmassá kell tenni — győzködte Lisola a császár legbefolyásosabb tanácsnokát, Auersperg herceget —, nehogy a francia diplomácia a bécsi udvar hezitálása miatt a saját előnyére kamatoztassa a lengyelországi bonyodalmakat.

Lisola javaslatának a komolyságát a svéd–brandenburgi seregek varsói győzelme (1656. július 28–30.) visszaigazolta és augusztus 7-én a Titkos Tanács meghozta a Lisola által sürgetett döntést: Ausztria kész a háborúba beavatkozni Lengyelország oldalán. 1656. december 1-ére államszerződéssé formálódott III. Ferdinánd császár és János Kázmér lengyel király akarata. A császár kötelezte magát arra, hogy a volt királyi alattvalókat, a brandenburgi választófejedelem és a kozák hetmant lengyelelles szövetségük felbontására és a megbékélésre ráveszi. Erősíti békeközvetítő tevékenységét Svédország és Oroszország uralkodójánál. Egy 4 ezer fős segélyhadat Ausztria a lengyel király parancsnoksága alá bocsát (quatuor milia peditum ex copiis suis exactorabit, eaque sub signa polonica concedere permittet), amely Lengyelország és Poroszország területén bevethető, de a bran-

¹⁰² Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy t. I. 155.

¹⁰³ Ua. 148.

¹⁰⁴ HHuStArchív, Bécs, Polonica 68 I., cs. 35b., f. 54. ,84. ,154. – Franz Lisola császári követ jelentései III. Ferdinándnak 1656. szeptember 7-én, 15-én, 27-én.

denburgiak ellen nem hadakozhat. A lengyel király „arma et munitionem bellicam” beszerzésére a császár országaiban és tartományaiban szabad kezet kapott. A császári segélyhad, mivel Lengyelország védelmét szolgálja, a vesztfáliai békét nem sérti, a császár és a svéd király között hadiállapot nincs. A bécsi egyezményt Johann Auersperg és Ernest Öttingen hercegek, valamint Jan Leszczyński poznańi vajda és Jan Wielopolski wojniczi várnagy látta el kézjegyével.¹⁰⁵

Melchior Hatzfeld császári tábornok a mozgósított hadakat Sziléziába koncentráltta és a ratifikációt követő indulási parancsra várakozott. Igaz, hogy a ratifikációs okmányok kicserélése március végére Czesztochowában és Bécsben végbement, de Rákóczi György lengyelországi intervenciója és sikeres előrenyomulása, III. Ferdinánd április 2-i halála teljesen új helyzetet teremtett az osztrák-lengyel kapcsolatokban. A császári tisztség várományosával, Magyarország–Csehország királyával, I. Lipóttal a december 1-jei bécsi megállapodást revideálni kellett.

A Bethlen-i politika nyomdokain haladó Rákóczi (in hoc motu princeps Rakoczius Bethlehem quondam principis Transylvaniae consiliis ac vestigiis insistent)¹⁰⁶ támadása miatt Károly Gusztáv szerencsecsillaga újra felragyogott. Rákóczi a közel 60 ezres seregtől — a 20 ezres kozák kiegészítő sereggel együtt — (aus sechzig tausend combatanten)¹⁰⁷ Lengyelország sorsának a beteljesülését remélte. Március 23-án Thornból (Toruńból) maga Károly Gusztáv vezette 4 ezer svéd és 3 ezer brandenburgi katonáját déli irányba az egyesülésre. Március 29-én Rákóczi György fényes külsőségek között bevonult a krakkói királyi várba, a Wawelbe, hivatalosan is átvette a várost Paul Würtz svéd tábornoktól. Április 1-én a svéd király táborában fogadta a seregtől előrelovagló Rákóczit, 7-én pedig Czmielówban viszontlátogatást tett Rákóczinál. Az erdélyi fejedelem úgy gondolta, hogy a seregek egyesítésével legfontosabb célját elérte, a lengyelek behódolása, az értelmetlen hadakozás felfüggesztése rövid időn belül bekövetkezik. Csalódottsága már akkor elkezdődött, amikor Károly Gusztáv a Lublin térségében gyülekező lengyel-litván had bekerítésére és megsemmisítésére adott parancsot. Erőltetett menetben közelítették meg a kijelölt térséget, de hiába, a lengyelek egérutat nyertek. A hadi fegyelmet nem tűrő magyarok és kozákok szinte egymással versenyezve pusztították a falvakat, sanyargatták az embereket, előszeretettel rabolták ki a templomokat és a kolostorokat. Ilyen körülmények között távolodtak el egyre inkább Kis-Lengyelországtól Litvánia felé, a Bug folyó menti Breszthez.

Körülbelül ekkorra vált véglegessé a lengyel királyi és a magyar–cseh királyi, osztrák főhercegi megbízottak tárgyalásain az a szövegtervezet, amelyet — az egyszerűség kedvéért — lengyel-osztrák megegyezésnek nevezünk. Az 1657.

¹⁰⁵ HHuStArchív, Bécs, Urkundenreihe, Repertorium I., XIV./1., Bd. 11. Nyomtatásban /újabbban/: Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku /Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Zł. Wójcik/ Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. 31–37.

¹⁰⁶ Wibling K.: Diplomáciai okmányok II. Rákóczy György uralkodása történetéhez Történelmi Tár 1893. 423.

¹⁰⁷ Pufendorf: von denen Thaten Carl Gustavs, Vierdtes /sic!/ Buch 287.; Dnyevnyik Gordona 137–138. – 33800 főre teszi a sereg létszámát, a 6 ezer kozákkal együtt.; Sternbach, aki Rákóczi hadjárataiban is a fejedelem mellett képviselte a svéd királyt, az alábbi adatokat továbbította uralkodójának: 18 ezer lovas, 5 ezer gyalogos Rákóczi serege, plusz 6 ezer vlach és 20 ezer kozák csatlakozott hozzá, a szekereknél szolgálókat és egyéb cselédeket nem számítva. – Szilágyi: Erdély II. k. 273.

május 27-én Bécsben keltezett véd- és dacszövetségben I. Lipót király és János Kázmér „országai és királyságai biztonsága érdekében”, a lengyelországi béke helyreállításáért (pro restauranda pace in Polonia) egyesítik erőiket anélkül, hogy a münsteri és az osnabrücki békétől elállnának (a pace monasteriensi et osnabrugensi recedere). A decemberi szerződésben rögzített 4 ezer katona helyett megnövelt létszámú és saját felszereléssel ellátott sereg vonul a lengyel király és a köztársaság támogatására az uralkodók által konkretizált időben és helyre. A segélyhad felszerelésének kiegészítésére a lengyel király 500 ezer rajnai forintot fizet, a lengyelországi hadakozás költségeihez évente 300 ezer rajnai forinttal járul hozzá. Téli szállást biztosítanak a Sziléziából érkező segélyhadnak. I. Lipót azt is kikötötte, hogy a hadi helyzettől függően a lengyel várak és erősségek kötelesek befogadni katonáit, sőt biztonságuk fokozására két később megnevezett városban osztrák garnizonok létesülhetnek. A szövetségi szerződéshez más, svédellenes ország, plusz a svédbarát Brandenburg is csatlakozhatott. Rámutattak a szerződő felek név szerint is azokra az országokra, amelyeket szívesen látnának a csatlakozók között. A „cum Cosacorum Duce Chmielnicio, ... cum Ser-mo Magno Duce Moscoviae...” tárgyalni, Dánia királyát „a közös biztonságért létrehozott fegyverszövetségbe” (in societatem armorum) invitálni kell. Hasonló jellegű tárgyalásokat a különböző német fejedelmekkel is szükséges kezdeményezni.¹⁰⁸

A fenti megállapodást konvencióval egészítették ki. Itt fektették le írásban azt, hogy osztrák helyőrségek Krakóban és Poznańban létesülnek, valamint azt, hogy Lengyelország milyen feltételekkel engedte át a wieliczki és a bochniai sóbányák üzemeltetését és jövedelmét I. Lipótnak. A separata conventio 14. pontja az érvényesség határidejét „a szövetség szóról-szóra való beteljesüléseiig” tolta ki.¹⁰⁹ Nem a lengyel-osztrák szerződés részeként, hanem „sima” mellékletként csatolták az iratokhoz a lengyel főmegbízott, Bogusław Leszczyński ünnepélyes fogadalmát. A lengyel kincstárnok János Kázmér és a szenátorok nevében kötelezte magát arra, hogy János Kázmér halála után a Habsburg-házból (ex domo Augustissima Austriaca) azt a személyt, akit „a Magyar király a Köztársaságnak ajánl” (a Ser-mo Rege Hungariae Reipublicae commendabitur), a szabad királyválasztáskor előterjesztik királyjelöltnek és a többi jelölttel szemben őt támogatják.¹¹⁰

Nincs itt semmi tévedés, egyidejűleg három helyen is „eladásra” került a lengyel korona. Az orosz cár 1654–55. évi hadi sikereit Vilnóban a lengyel királyi címmel fékeztek le, Rákóczi György lengyel koronával való hitegetése éppen az ellenkező hatást érte el, az erdélyi fejedelem a becsapottság érzésétől vezérelve, rátört Lengyelországra. Bécsben a Habsburgok lengyel trónra kerülése, mint a szövetségkötés kritériuma, nem játszott szerepet, mivel Bécset a nagyhatalmi politizálás, a protestáns Svédország hatalmi túlsúlyának és fenyegető következményeinek a felszámolása kényszerítette — a lengyel és a svéd történetírásban hasz-

¹⁰⁸ HHuStArchív, Bécs, Urkundenreihe, Repertorium I., XIV/1., Bd. 11.; Nyomtatásban: Traktaty polsko-austriackie 38–43.; Dnyevnyik Gordona 113–114.

¹⁰⁹ HHuStArchív, Bécs, Urkundenreihe, Repertorium I., XIV/1., Bd. 11., Traktaty polsko-austriackie 44–45., 46–49.

¹¹⁰ Traktaty polsko-austriackie 50–52.

nálatos terminológiával élve — „a második északi háborúba”. (A német történetírás első északi háborújának tekinti.)

1657 május utolsó napjaiban is folyt a Sziléziában gyülekeztetett hadak létszámának a feltöltése. Mivel a sziléziai toborzások kudarcot vallottak, — a protestáns tartomány férfilakossága szívesebben szegődött a svédekhez, mint az osztrákokhoz — zsoldosokat Alsó- és Felső-Ausztriában kellett verbuválni. Komoly erőfeszítések árán sikerült a gyalogság létszámát kb. 16 ezerre, a lovasságét 6 ezerre növelni. Ebből a kontingensből minimum 4500 gyalogosra a sziléziai erősségekben (Glogau, Liegnitz, Neisse, Schweidnitz, Jagerndorf, Oppeln, Troppau stb.) volt szükség, ily módon a Lengyelországba szánt erő nagysága a szerződésileg kikötött 12 ezres kvótát meghaladta.¹¹¹ Egyelőre viszont a segélyhad Sziléziából nem moccant ki. János Kázmér többszöri sürgetésére a neissei főhadiszállás mindig ugyanazt a választ ismételte: I. Lipót parancsa nélkül a lengyel határ átlépése tilos. Vajon miért késett a királyi parancs?

Minden jel szerint azért, mert I. Lipót kívárta a Dánia hadbalépésére adott svéd ellenlépést. Károly Gusztáv már Breszt kapitulációja (május 23.) előtt két-három nappal értesült a kellemetlen hírről, a Bréma elleni dán támadásról. A kapituláció másnapján tartott haditanácson Rákóczi nemcsak Dánia hadbalépéséről, hanem Károly Gusztáv Dániába vonulásáról is értesült. A svéd király a fejedelem megértésére apellált és azzal biztatta, hogy a Dánia elleni villámhadjárat után megint egyesítik hadaikat. Rákóczi támogatására Gusztáv király Stenbock tábornagyot néhány ezer emberével hátrahagyta. Látszatra a svéd király embersegesen viselkedett a fejedelemmel szemben, valójában szó sincs erről. Károly Gusztáv attól rettegett, hogy az osztrákok a dánokkal Pomerániában egyesülnek és a Brémánál harcoló seregének visszavonulási útját elvágják. Ezért hagyta Rákóczi „segítségére” vissza Stenbockot!¹¹² Károly Gusztáv politikai cselszövésére, amellyel szövetségeseit egymás ellen uszította, példaként idézzük Hmelynickijhez írott levelének részletét. A levél keltezése külön figyelmet érdemel, hiszen a svéd-erdélyi seregek egyesülése után három nappal — 1657. április 10-én — vetette papírra a Rzeczpospolita felosztásának újabb változatát. Egy olyan felosztási variáns került a hetmani kancelláriára, amely a kozák szíveket megdobogtatta. A svéd király a saját, lengyel-litván országrészek feltüntetésével a kozákokhoz kerülő részeket mintegy kijelölte. Egy pillanatig sem zavarta az a tény, hogy a Rákóczinak ígért területet, az egész Podlasiet, svéd uralom alattinak tüntesse fel, de a Frigyes Vilmosnak átengedett poznańi és kaliszi vajdaságokból — ezen felosztás szerint — a Noteć folyó mindkét partja Svédország tartozékaként volt feltüntetve. A közös svéd-kozák határvonalak a Dvina, a Nyugati-Bug és a Visztula folyókra támaszkodtak, legalábbis Károly Gusztáv elképzelésében.¹¹³

A fejedelem határozatlanságára, tanácstalanságára és döntésképtelenségére jellemző, hogy a Rákóczi-had a határozott céllal nyugat felé masírozó svéd sereget

¹¹¹ *Jerusalem E.*: Die Teilnahme Österreichs am ersten nordischen Kriege bis zu Vertragen von Wehlau und Bromberg. 1655-1657. Wien, 1908. 14. /Die Teilnahme Österreichs/

¹¹² *Pufendorf*: von denen Thaten Carl Gustavs, Vierdtes Buch 292., Eckardt Opitz átvéve Carlson F. F. — Geschichte Schwedens Bd. IV. Gotha, 1855. — közlését, Károly Gusztáv a dán hadjáratról 1657. május 21-én döntött. — *Opitz*: Österreich und Brandenburg 12.

¹¹³ Archiv JUZR III/6. 222.

a Bug folyó mentén végig követte, majd Varsó értelmetlen felprédálásában vett részt. A Lengyelországból Pomeránia felé tartó svédok mindent, ami az útjukba került, felgyújtottak, felégettek. A Rákóczinál maradó Stenbock egységek sem viselkedtek másképpen. A kozákok és a magyarok méltó partnereknek bizonyultak a pusztításban (alles in Brand...gestecket).¹¹⁴ Június 13-án, amikor Károly Gusztáv csapatai Thorn (Toruń) felé fordultak, a Rákóczi-had sorsa már megpecsételődött. Tudniillik, ezen a napon lépték át a magyar-cseh király segélyhadának első egységei a lengyel határt, 18-án Hatzfeld főparancsnok már az új főhadiszállására, a lengyel határ menti Tarnovitzba készülődött.

Hatzfeldék (Spork, Montecuccoli, Souches, Weidlinger parancsnok-helyettesek) körövényeikkel ország-világ tudtára adták, hogy a segélyhadak Lengyelország megsegítésére és védelmére érkeztek, a svéd, erdélyi, kozák hadak Lengyelországból való kiűzésének céljából. „Magyarország, Csehország királya, Ausztria főhercege” a svéd király lengyelországi kegyetlenkedését nem tűrhette tovább, a vesztfáliai béke veszélyeztetését nem nézhette tétlenül – hangoztatja I. Lipót univerzáléja. Károly Gusztáv háborús elképzeléseit mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a mainzi (katolikus) és a szász (protestáns) választófejedelmek bevonásával közvetített megbékélést a svéd király visszautasította, sőt Szilázia elszakításán meszterkedett (Einfall von den Schwedischen Truppen in Unser Land Schlesien erfolgt waren). Ennek a fenyegetésnek elhárításához 30–40 ezer katonát kellett készenlétben tartani. Amikor pedig Rákóczival szövetkezett, a háború lángját (die Kriegeres Flammen) még közelebb, Magyarország felé irányította, a magyar király országára támadást készített elő (anzufallen). A háború mihamarabbi befejezése érdekében a magyar-cseh király és a lengyel király fegyvereiket egyesítették.¹¹⁵

Károly Gusztáv északra vonulásával és Stenbock svéd tábornok június 22-i elválásával Rákóczi György végképp reménytelen helyzetbe került. Czarniecki egységei szüntelenül zaklatták az Erdélybe hazavágyókat, a Krakkó, Breszt, Varsó váraival rendelkező fejedelem ütközetre egyáltalán nem gondolt. Még mindig tekintélyes seregével — 30 ezret maghaladónak mondják a lengyel források — csak a menekülésre, illetve a megmenekülésre összpontosított. Nagyon hiányzott az a kb. egy hónapnyi elvesztegetett idő, amely a breszti haditanács és a június 20. körüli időpont között értelmetlenül elfolyt. Nem lehet eléggé csodálkozni azon, hogy Rákóczi tanácsadói, elsősorban Kemény János és Mikes Mihály, döntő pillanatokban a fejedelmi baklövésekhez szó nélkül asszisztáltak. Johann Girardin — I. Lipót rezidense János Kázmér mellett — 1657. június 29-i Bécsbe írott jelentésében már az áll, hogy Rákóczi György mind az öt lengyel hadvezérhez békekötést ajánló levéllel fordult. („cum litteris ad quinque campi Duces... ad profatum Czarneskium, Pototzkium, Lubomirskium, Sappiam (Sapieha – G.S.) et Gonczewskium (Gonsewski – G.S.)... ad pacis tractatus amice inuitat, ...”) A „kibékülés és a régi barátság” visszanyeréséért a lengyel koronáról való lemondását, seregének kivonását, a megszállva tartott várak visszaadását kínálta fel. Ugyanebben a levélben az az információ is szerepel, hogy Garnier ezredes (Hatzfeld lovassági

¹¹⁴ *Pufendorf*: von denen Thaten Carl Gustavs, Vierdtes Buch 294.

¹¹⁵ HHuStArchív, Bécs, Polonica 70 I., cs. 36., f. 7–8.

alparancsnoka) 5 ezer fős egysége a Czarniecki-haddal egyesült és Krakkót hét mérföldnyire megközelítette (a Cracovia septem milliaribus distans).¹¹⁶

A Sziléziából előretörő egységek mozgási irányából Rákóczi megérthette, hogy a nagy álom meghiúsult. Nem elég, hogy a lengyel korona helyett még a méltányos békekötést is megtagadták tőle a lengyelek — a katolikus Mikes Mihály kancellár megegyezést sürgető próbálkozásai sem értek célba —, Hatzfeld és Czarniecki seregei a hazavonulás útját is lezárták. Sapieha és Gonsiewski pedig Litvánia felől közelített, hogy a keletre való kimenekülést megakadályozza. A válságosra fordult szituációban összehívott haditanács az erdélyiek kezén lévő lengyel várakba való beszállást elvetette, az erőszakos áttörést nem vállalta. Egyetlen lehetséges megoldásnak az Ukrajnába való vonulást fogadta el, mert kozákföldön szerzett friss csapatokkal a hadjárat kimenetele megfordítható lesz. Ez a totálisan demoralizált, jó félévvel ezelőtt kb. 60 ezres had a sorsát nem kerülhette el.

Július 22-én az ukrajnai Czarny Ostrownál (Csornij Osztrov a Déli-Bug felső folyásánál) Rákóczi György alig egy napos trakta után kapitulált a lengyelek előtt. Szándékától se Károly Gusztáv rezidense, Sternbach, se a kozákok nem téríthették el. Tulajdonképpen a szabad elvonulás fejében a lengyelek valamennyi követelésére igent mondott. A fejedelem megkövette a lengyel királyt és a köztársaságot, ünnepélyesen lemondott a lengyel koronáról. Svédországgal és a Zaporozsjei Haddal érvényes ligáját azonnali hatállyal felbontotta és beleegyezett abba, hogy szükség esetén Svédország ellen Lengyelországgal és Dániával szövetszerezik. Vállalta azt is, hogy óriási jóvátételt, 1,2 millió lengyel aranyat (distribuet duodecim centera millia floreanum Polonicalium) fizet a győzteseknek, a krími kánnak és vezíreinek „tisztességes ajándékot” nyújt át. Krakkói és breszti helyőrségeinek hazarendelése mellett a foglyok szabadon bocsátására és a lengyelországi egyházi ingóságok visszaszolgáltatására is kötelezte magát. Megalázkodása odáig terjedt, hogy az Erdélyben menedékes lengyel vallási üldözöttek kitoloncolását követelő lengyel feltételre sem mondott nemet.¹¹⁷ Az „északi háború” ezen epizódja, az erdélyiek számára tragédiája, július 31-én teljesült be, amikor Kemény János „Trimbolnánál” (lengyelül Trembowla, ma Terebovlja – Ukrajnában, Ternopoltól délre 30 km-nyire) a megmaradt sereggel együtt tatár fogságba esett.¹¹⁸

¹¹⁶ Ua. Polonica 69 I., cs. 36., f. 59.

¹¹⁷ Ua. f. 107–108., MHHD XXIII. k. 552–559.; Erdélyi Történelmi Adatok IV. k. 239., Zserela t. XII. 501–506.; Grondski: Historia belli 421–422.; Szalárdy János Siralmas magyar krónikája /Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc/. Budapest, Magyar Helikon, 1980. 372–373. Érdekességként egy lengyel kortárs elmarasztaló véleményét idézzük: „Złodziej Węgrzyn, szalony Rakocy, świerzbiała do skóry, tęskno go było z pokojem zachciało mu się polskiego czonsku, który mu ktoś na zart schwalił, że miał być lepszego nizli węgierski smaku.” /A gonosz magyar, az örült Rákóczi, nem fért a bőrében, s ahelyett, hogy békében maradt volna, megkívánta a lengyel fohagymát, amelyet valaki tréfából feldicsért neki, mintha az a magyar fohagymánál jobb ízű lenne. / – Jan Pasek: Pamiętniki /Wydanie czwarte/ Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968. 7. Ugyanez a hivatkozás más fordításban Schmidt Vilmosnál is megtalálható. – Schmidt V: II. Rákóczi György Lengyelországban In: Erdélyi Múzeum–Egylet Évkönyvei III. k. Kolozsvár, 1864. 101. Kiegészítve még az alábbiakkal: „Mi is szolgáltunk neki Czarniecki alatt, amint csak tőlünk kitelt, s így nagy boldogságában úgy jóllakott fohagymával, hogy miatta egész seregét elvesztette...” – Uo.

¹¹⁸ Bethlen János: Erdély története, 1629–1673. Budapest, Balassa Kiadó, 1993. 28–29., Erdélyi Történelmi Adatok IV. k. 243–248.; Kemény János: Ruina exercitus Transsylvanici In: Kemény János és Bethlen Miklós művei /A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája/. Budapest,

Az erdélyi–kozák hadi potenciál szétzúzása után Krakkó ostroma került a figyelem középpontjába. Paul Würtz svéd tábornok és Bethlen János kinevezett parancsnok 5–6 ezer katonával védte Hatzfeld 13 ezer emberével szemben a városfalakat. Valóságos ostromra augusztus első napjaiig nem is került sor, hiszen a faltörő ágyúk először csak augusztus 2-án szólaltak meg. A módszeres ostrom előkészületeit (circumvallatio, megközelítő árkok, aknaárkok, fedezékek stb.) az élelmiszerhiány és a tömeges megbetegedés hátráltatta.¹¹⁹ János Kázmér és seeregének Krakkóhoz való érkezése — ostromeszközök híján — nem javított az ostromlók helyzetén. Rákóczi Bethlen Jánoshoz intézett parancsa vetett véget a krakkói eseményeknek. A fejedelem a Czarny Ostrow-i megállapodásról tájékoztatta a vár parancsnokait és az erődítmény haladéktalan átadásáról rendelkezett. Würtznek szólóan is megparancsolta az engedelmességet, arra hivatkozván, hogy Károly Gusztáv Rákóczi birtokába adta a várost. Ez a hír a harcok azonnali beszüntetését eredményezte, de a vár feladása húzódott. Vita kezdődött a várbeliek között afelől: kié Krakkó? Igaz, hogy az 1656. december 6-ai radnóti szerződés Rákóczi Györgynek juttatta a Visztula parti várost, de minimum 400–500 ezer birodalmi tallér letétbe helyezése után. Ezen kívül azt sem téveszthetjük szem elől, hogy a radnóti paktumot nem ratifikálták. Tehát, ki is rendelkezik Krakkóval?

A jogi huzavona még bonyolultabbá vált amiatt, hogy I. Lipót és Károly Gusztáv országai között hadiállapot nem volt, azaz Hatzfeldék csak az erdélyiek ellenségei voltak, a svédeknek nem. A többszörösen összetett probléma az erdélyiek szabad elvonulása után (augusztus 18.), Würtz feltételeit elfogadva, megoldódott. A svédek számára kedvező átadás-átvétel szerződés tisztázta, hogy a le nem győzött svéd csapatok hadi zászlóik alatt, teljes fegyverzetükkel, ágyúik nagy részével, társzekerekkel az osztrák Garnier-ezred kíséretében a svéd-pomerániai határig szabadon és bántatlanul elvonulhatnak. A város teljes kiürítéséről hatnapos határidőben állapodtak meg.¹²⁰ Egy szemtanú szerint a svédek „ágyúikkal, municiójukkal, kibontott zászlóikkal, zeneszó mellett” hagyták el a várat: „kb. 1500 gyalogos, 2 század (80–80 fő) dragonyos, 12 század lovas (672 fő), 500 lovas muskétás, 317 társzeker, 27 hintó, 46 kocsi, 132 igásló, 221 nő”. (Ebben a sorrendben feltüntetve!)¹²¹

Száz százalékosan beigazolódtak a már többször is emlegetett, kiváló császári diplomata, Franz Lisola szavai. Lengyelország megmentésének „ütemtervét” az alábbiak szerint képzelte el:

1. Ausztria és Lengyelország védelmi szövetsége,
2. Rákóczi György hadának katonai megsemmisítése,
3. Dánia csatlakoztatása az osztrák-lengyel szerződéshez,

Szépirodalmi Kiadó, 1980. 313–321., Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus. 1608–1665. In: Fontes rerum Austriacarum Bd. III. Theil I. Wien, 1862. 291–295.; Szalárdy János Siralmas magyar krónikája 377–382. stb.

¹¹⁹ *Jerusalem: Die Teilnahme Österreichs* 33.

¹²⁰ Uo. 35., *Dolleczek A.: Der österreichisch–polnische Auxiliarkrieg gegen Schweden /1657–1660/*, „Österreichische militär. Zeitschrift” 1886/1. 25–26.

¹²¹ Dnyevnyik Gordona 117.

4. osztrák csapatok Kelet-Poroszországhoz való felvonulása az ottani nemesség veszélyérzetét kelti és a kelet-porosz nemesség Frigyes Vilmostól a lengyelekkel történő kiegyezést kikényszerítheti,
5. Frigyes Vilmos külső-belső elszigeteltsége a lengyel–brandenburgi végleges megegyezést készíti elő,
6. A brandenburgi választófejedelemmel kötendő különbéke a császárválasztásakor hasznosul a Habsburg-háznak. (Egy előnyös és biztonságot garantáló szerződés esetén Brandenburg szavazatára feltétlenül számíthat Bécs.)

Ezzel a programmal Lengyelország a legkisebb hátrányt szenved el, Brandenburg pedig a legnagyobb előnyhöz jut – győzte meg uralkodóját, I. Lipótot a lengyel király és a brandenburgi választófejedelem között ingázó Lisola.¹²²

Berlinben az ún. békepárt befolyása Rákóczi kudarcával egyenes arányban növekedett, Waldeck gróf svédbarát politikája 1657 nyarára megingott. Schwerin, Somnitz, Jena, Hoverbock a Lisola-féle koncepciót magáévá tette, a háborúból való kiugrást szorgalmazta a holland királyné (a választófejedelem anyósa) is. Frigyes Vilmos számvetésétől sem volt idegen a békekötés. A körülményeket kihasználva 1656-ban a háborútól többet várt és kapott, mint a békétől, 1657 nyarán pedig, a békétől remélt többet, mint a háborútól. Más megközelítésben ez nem jelentett kevesebbet, mint hogy a békekötés áráként a háborúban szerzett előnyök megtartását óhajtotta.

A titkos tárgyalások előkészítésében a fordulatot a brandenburgi választófejedelem kelet-poroszországi helynöke (Statthalter), a svéd szolgálatból berlini joghatóságához önként átállt Bogusław Radziwiłł és a János Kázmér lengyel királyhoz visszatért Wincenty Gonsiewski litván hetman készítette elő.¹²³ Königsbergben Frigyes Vilmos és Lisola összejövetelén a megegyezés kölcsönös szándéka hamar megnyilvánult, a felek alkudozása gyorsan révbe ért.

1657. augusztus 22-én Somnitz, Gonsiewski és Lisola aláírásával a brandenburgi–lengyel semlegességi szerződés megszületett, Svédország így az utolsó szövetségesét is elveszítette ebben a háborúban. A szerződés hatályát a magyar királyra, a dán királyra és az orosz nagyfejedelemre(!) is kiterjesztették, azaz Brandenburg a felsorolt országokkal szemben is vállalta a neutralitást. Az érdekelt felek az első pillanattól fogva csak átmeneti megoldásnak tekintették a semlegességet, Lisola közvetítésével tovább folytatták a tárgyalásokat. A lengyel király és a brandenburgi választófejedelem háború előtti senior-vazallus kapcsolatának felszámolásában gyorsan dülőre jutottak a felek, viszont Elbing (Elbląg) hovatartozásának a kérdése és a kálvinisták szabad vallásgyakorlatának a problémája sokáig mérgezte a tárgyalások légkérét.¹²⁴ Elbinggel a lengyel király által szuverén porosz hercegnek elismert Frigyes Vilmos Poroszországhoz csatolandó városként, kikötőként számolt, amelybe János Kázmér semmiképpen nem egyezhetett bele.

¹²² Neuber: Der schwedisch–polnische Krieg 78–81.

¹²³ Jacoby: Bogusław Radziwiłł 35.

¹²⁴ Neuber: Der schwedisch–polnische Krieg 133–134., Gdańsk gazdasági jelentőségére lásd például: Cięślak E.–Biernat C.: Dzieje Gdańska Gdańsk, 1969. 111–121., 180–194. Kutrzeba S.: Handel i przemysł do roku 1793 In: Przeszłość i teraźniejszość (Pod red.: Kutrzeba S.). Lwów–Warszawa–Kraków, 1928.; Krannhals D.: Danzig und der Weichselhandel in seiner Blütezeit vom 16 zum 17 Jahrhundert Leipzig, 1842 stb.

Danzig (Gdańsk) kikötőváros privilegizált helyzetét nem kockáztathatta egy konkurens támogatásával, Elbing porosz kézbe adását kategorikusan elutasította. Ugyancsak mereven elzárkózott a választófejedelem azon kérésétől is, miszerint Kelet-Poroszországban a lutheránusokhoz hasonlóan, a kálvinisták is szabadon gyakorolhassák vallásukat. Az ádáz vita kompromisszummal zárult: Elbing lengyel királyi város maradt, a kelet-poroszországi kálvinisták a lutheránus egyházat megillető jogokat kaptak.

Miután a nézetkülönbségek az utolsó pontokban is tisztázódtak, 1657. szeptember 19-én *Wehlauban* (Welawa = Znamenszk, Oroszország) osztrák közvetítéssel egy olyan lengyel–brandenburgi béke született, amelyből a közvetítőnek is komoly előnye származott. Tudniillik I. Lipót magyar-cseh király a császárrá választásához nélkülözhetetlen brandenburgi voksot Lisola diplomáciai tehetségének köszönhetően ekkor szerezte meg. János Kázmér nyereségként Svédország katonai elszigetelését és megjósolható vereségét, veszteségként a Poroszországról való lemondást könyvelhette el.

A wehlai békepaktum 10. cikkelye kimondta, hogy „a vazallusság helyébe” a választófejedelemnek és utódainak a lengyel királlyal és utódaival, továbbá a Lengyel Köztársasággal érvényes „örökérvényű és felbonthatatlan szövetsége” lép (in immerwährendem und unverletzlichem Bündnis). A szuverenitás gyakorlásának feltételeit az 5–9. articulusokban dolgozták ki: a brandenburgi választófejedelem mint Poroszország hercege a lengyel királytól független uralkodó lett, a lengyel király a porosz herceget vazallusi kötelekéből elbocsátotta. Törvényes egyenesági utód híján a lengyel király és a Rzeczpospolita seniori jogviszonya Poroszország felett helyreáll.¹²⁵

Nézzük a wehlai paktum nyereség oldalát! A szerződő felek azonnali hatállyal beszüntettek mindennemű ellenségeskedést, a hadifoglyokat megváltás nélkül szabadon bocsátották, kölcsönösen lemondtak az egymásnak okozott károk megtérítéséről. A Rzeczpospolita és Brandenburg-Poroszország a biztonság és a védelem célján túlmenően arra is szövetkezett, hogy az ellenséget Lengyelországból, Litvániából és Poroszországból kiűzi. Ehhez az általánosságban megfogalmazott 3. cikkelyhez a katonai együttműködés feltételeit részletesen szabályozó speciális konvenció járult. Itt határozták meg az egyezsége lépők a brandenburgi segélyhad létszámát (a 6 ezer fős mindennel ellátott és felszerelt hadat vagy maga a választófejedelem vezeti, vagy a lengyel parancsnokságra bízta), a *coniunctio armorum* érvényességi idejét (ha a jelenlegi háború befejezése után tíz éven belül támadás érné a brandenburgi választófejedelem vagy a lengyel király országát, illetve bármely országrészét — tehát egyrészt a német birodalmi területeket és Poroszországot, másrészt Litvániát, Lengyel-Livóniát stb. — az agresszor ellen a fegyveres erőket közösen alkalmazzák, a közös hadsereg irányítása, a főparancsnoki beosztás a hadműveletek helyétől függően, vagy a lengyel királyt, vagy a választófejedelemt illeti stb.¹²⁶

¹²⁵ Uo. 139–141., HHuStArchív, Bécs, Polonica 70 I., cs. 36., f. 68–79.; Dnyevnyik Gordona 121–122.

¹²⁶ *Neuber*: Der schwedisch-polnische Krieg 143–144.; *Opitz*: Österreich und Brandenburg 44.

A wehlai békeszerződés utolsó két pontjában (21., 22. art.) a jelenlegi uralkodók, utódaik nevében is kötelezték magukat arra, hogy a paktumot minden esedékes alkalommal ratifikálják és esküvel megerősítik. János Kázmér és Frigyes Vilmos még egy nemzetközi garanciát is szükségesnek vélt a megállapodás életbe léptetéséhez. A magyar és a dán király, valamint az Egyesült Németalföldi Államok kezessége — úgy látszik — kellett a szerződő felek megnyugtatására.¹²⁷ A ratifikációs okmányok brombergi (bydgoszczi) kicserélésével (november 9.),¹²⁸ János Kázmér – Frigyes Vilmos személyes eskütételével a Rzeczpospolita állami létének egyik legkritikusabb szakasza lezárult, de a háború még nem fejeződött be.

Károly Gusztáv Erdély és Brandenburg kiválása ellenére sem adta fel a diplomáciai ütközetet. Teljhatalmú követe, *Gusztáv Lilliecrona 1657. október 6/16-ra tető alá hozta a lengyeleket komolyan aggasztó svéd-kozák szövetséget*. A Kozákföldön, Korszunyanban parafált szerződés a Zaporozsjei Had kivánalmainak a maximumát teljesítette, hiszen Svédország a kozákságot „szabad nemzetnek” (pro libera gente) ismerte el, minden ellensége ellen védelmet ígért (defendet contra omnes hostes), a Zaporozsjei Had országhatárának Lengyelország felől a Visztulát (ad ripam Vistulam), Litvánia felől a Berezinát (ad flumen Berezynam) fogadta el. A konföderáltak megegyeztek abban, hogy a svéd–lengyel békekötés egyik feltétele a svéd-kozák megállapodások érvényesítése lesz, azaz, a lengyelek pro libero populo nyilvánítják majd a kozákokat és országukat. Svédország ellenszolgálatásként a Zaporozsjei Had fegyveres erejére támaszkodhatott Oroszország kivételével (excepto Magno Duce Moschorum).¹²⁹

A kozák fegyverekért folytatott vetélkedésben is alulmaradt Károly Gusztáv, mert Lengyelország is, Oroszország is kivédhetetlen nyomást gyakorolt a Hmelnyickij halála után hetmanságra választott Ivan Vigovszkijra. Moszkva az 1654. évi egyesülésre, a Zaporozsjei Had esküjére, a kozákoknak engedélyezett privilégiumokra hivatkozva a svéd kapcsolatok azonnali felszámolását követelte. Alekszej Mihajlovics cár szavainak a súlyát az Ukrajnában, Belorussziában és Litvániában állomásozó orosz hadakkal nyomatékosította. Lengyelország a Zaporozsjei Hadat ugyancsak katonai fenyegetéssel, a lengyel–krími szövetséggel tartotta sakkban.

A Zaporozsjei Had politikai illúziói ugyanolyan hamar szertefoszlottak, mint az erdélyi álom. Svédország az Oroszország és a Rzeczpospolita közé beékelte „Kozákország” politikai céljainak megvalósításához kézzel fogható segítséget nem tudott, de nem is akart nyújtani. Az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság érdekeit egyaránt sértő gyulafehérvári politizálás, II. Rákóczi György vágyálmainak papírra vetése, államszerződéssé formálása kitérés alternatívát kínált Erdélynek éppúgy, mint a Csigirinnek tetsző dolgok diplomáciai fixálása. Ám a valóság, a lengyel, orosz expanziós törekvések elől kitérni nem lehetett. A Zaporozsjei Had ezredkörzeteinek földrajzi fekvése a kozákság orosz, illetve lengyel orientációját erősítette fel, ami a Dnyeperen inneni és túli, lengyel királyi és orosz cári fennhatóságot elismerő Zaporozsjei Had kettészakadásához vezetett. Ez a Dnye-

¹²⁷ *Neuber*: Der schwedisch-polnische Krieg 143.

¹²⁸ Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lisola aus den Jahren 1655–1660. Hrsg.: A. F. Pribram In: Archiv für österreichische Geschichte Bd. LXX. Wien, 1887. 328–333.

¹²⁹ Archiv JUZR III/6: 333–335, 336–337.; *Wibling*: Diplomáciai okmányok II. Rákóczy György uralkodása történetéhez Történelmi Tár 1893. 700–701.

peren inneni kozáktömeg alkotta a lengyel király utánpótlási bázisát 1658-tól kezdve, amellyel képes volt 1660-ig Svédországgal, 1667-ig Oroszországgal háborús félként helytállni.

Összegzőként kiemelném, hogy a Rzeczpospolita 1656–57. évi felosztásának az ötlete és terve Stockholmból származott. A svéd-lengyel háború eredményességétől, illetve eredménytelenségétől függően jelentek meg Svédország oldalán a Rzeczpospolita felbontásában érdekelt vazallus államok: a lengyel vazallus Brandenburg-Poroszország, a török vazallus Erdély, az orosz vazallus Zaporozsjei Had (Ukrajna).

A svéd ajánlatok hatására a vazallus államok mindegyike külön-külön bilaterális szövetséget kötött Svédországgal, sőt Erdély–Zaporozsjei Had paktuma is megszületett. Am ezek a diplomáciai kezdemények hármas vagy négyes szövetséggé, koherens koalícióvá — Svédország taktikázása miatt — nem fejlődhettek. A viszonylagos önállósággal rendelkező alattvaló államok státuszukat — a svéd nagyhatalom erejében vakon megbízva — a szuverenitás fokára szerették volna emelni, ami természetesen az érintett nagyhatalmak (Rzeczpospolita, Oroszország, a Habsburg és az Oszmán Birodalom) ellenállásába ütközött.

Brandenburg poroszországi sikere sem Károly Gusztáv érdemének, hanem Ausztria–Rzeczpospolita politikai kombinációjának tudható be. A császárválasztás kimenetelét befolyásoló brandenburgi szavazattal egyenértékű pluszt Erdély sem, a Zaporozsjei Had sem tudott felmutatni. A katonai vereségek utáni pártosodás, Erdély Habsburg- és törökpárti megosztottsága, a Zaporozsjei Had lengyel és oroszbarát differenciáltsága a szóban forgó nagyhatalmak expanzióját megkönnyítette. A szuverén államalkotás gondolatát a kudarcok felőrölték, az Erdélyben és Ukrajnában egyformán jelentkező belső széthúzás korábbi külpolitikai jelentőségüket szüntette meg.

Sándor Gebei

LE RÔLE DE GYÖRGY RÁKÓCZI II DANS LES ESSAIS DE DIVISION DE LA RZECZPOSPOLITA (1656–1657)

(Résumé)

L'étude s'occupe de son plans politique et des son essai de division réelle de la République Nobiliaire Litouano-Polonaise. L'importance de l'étude est qu'elle présente les motifs des ambitions politiques, des aspirations polonaise de György Rákóczi II. C'est un point très important, car il peut vérifier si la politique du prince de Transylvanie était juste ou injuste, ainsi que sa responsabilité, laissée en ombre dans la historiographie.

Il devint évident en une année que les victoire militaires suédoises ne résultèrent pas des succès politiques attendus, il fallait chercher des alliés. Les négociations et les contrats avec le prince électeur de Brandebourg, Guillaume Frédéric (Königsberg = Królewiec, Marienburg = Malbork, Labiau = Labiawa) apportèrent au "grand électeur" (elector) la Principauté Prusse, mais la diplomatie suédoise eut plus de difficultés avec György Rákóczi II. Principalement pour des raisons, car et la Rzeczpospolita et le Zaporogije (l'Ukraine), près de la Suède se présentait pour avoir le potentiel militaire de la Transylvanie.

Les Polonais offrirent au début leur "meilleur voïvodie", ensuite la restitution des treize villes de Szepesség (tredecem civitates in comitatu Scepusiensi) en contrepartie de l'aide militaire du prince ou de leur subvention financière. La valeur de leur proposition fut augmenté remarquablement lorsqu'ils offrirent la couronne polonaise, premièrement au fils du prince, plus tard au prince même,

sous réserve que la constitution polonaise ne permît que le royaume élu, mais non couronné (electus non coronatus). Les manoeuvres diplomatiques polonaises – ne pas donner, mais obtenir – l'appel à la constitution et au droit nobiliaire fut de plus en plus favorable aux Suédois. Les ministres suédois présents en Transylvanie depuis le printemps de 1656 se rendraient compte du fait que l'obtention de l'aide de György Rákóczi était équivalent à la fois à l'assurance du potentiel militaire des Cosaques (Zaporogije), de la Moldavie et de la Valachie, par conséquent il ne refusèrent pas un "prix d'achat" plus élevé. Rákóczi, et encore plus, le conseiller de Transylvanie, János Kemény émit des exigences contre les propositions suédoises, l'une après l'autre, lors des négociations qui duraient plus de six mois. Gustav Charles eut beau compléter la proposition de l'offre des villes de Szepesség par celle de deux arrondissements (Halitsch et Lvov) de la voïvodie de Rus (Lvov), de la ville riche des commerçants de Lvov, Rákóczi et Kemény prétendaient aux arrondissements de Sanok, de Przemysl, ainsi qu'à la voïvodine de Belz. Lorsqu'il devint évident que Rákóczi aspirait à la couronne de la Pologne, le roi suédois – sans aucune hésitation – proposa plusieurs variations de titre au prince ambitieux. Il lui demanda seulement de ne pas user le titre de roi vers la Suède et Brandebourg. Rákóczi pouvait choisir à son gré parmi les titres: roi de la Petite-Pologne, de la Pologne Antérieure, de la Pologne de l'Est, des Parties de la Galicie et de la Petite-Pologne.

Gustav Charles bien toucha le point faible du prince de la Transylvanie. La couronne et les parties polonaises, étant capable de représenter la couronne, semblaient un proposition si bien sûr et sans risques que Rákóczi était disposé à ne pas rendre compte des menaces de la Porte, à se mettre en conflit avec les ennemies des Suédois. Le 6 décembre 1656 fut signé à Radnót le contrat de la Suède et de la Transylvanie qui divisa la Rzeczpospolita parmi les 5 partie intéressées (Suède, Brandebourg, Transylvanie, Zaporogije, Litouanie)

Rákóczi comblait son plan irréel d'une faute diplomatique, car il traitait, dès le début, le contrat paraphé de Radnót, en tant que document ratifié: il se précipitait à s'introduire à la guerre sans aucune caution. Il a commit une autre défaillance grave, parce qu'il ne rendait pas compte des ambitions politiques du hetman cosaque (Bogdan Hmelnitski) et de ses Cosaques – annulation de la Pologne –, il les traitait seulement comme force militaire.

L'erreur majeur du prince de la Transylvanie, György Rákóczi II fut la fausse interprétaion du fonctionnement du système politique européen. Il est évident que la "révolte des vassaux" (invention personnelle) – le vassal des Ottoman: la Transylvanie, le vassal de la Russie: Ukraine, le vassal de la Pologne: la Prussie – avec l'aide de la Suède portait atteinte aux intérêts de l'Europe Centrale de l'empire des Habsbourgs et des Ottomans. Autrement dit: les grandes puissances ne pouvaient pas consentir au reaménagement des lignes de force européennes. La campagne audacieuse de Rákóczi, en 1657 en Pologne fut fructueuse seulement dans la mesure où la direction de la Suède dans la coalition contre la Rzeczpospolita fut maintenue, où l'illusion de la répartition du butin espéré, proposé par le roi suédois subsistait.

THE ROLE OF GYÖRGY II RÁKÓCZI IN THE ATTEMPT TO DISMEMBER THE RZECZPOSPOLITA (1656-1657)

by *Sándor Gebei*
(Summary)

The study examines the plan to dismember the Lithuanian-Polish republic of nobles elaborated in 1656-57 and the subsequent attempt to put it into effect. The basic result is a detailed study of the motivations underlying the political ambitions of György II Rákóczi concerning Poland, which may help to formulate an unbiased judgement on his policies and raise the hitherto rather avoided question of his personal responsibility.

By the end of 1655 the « deluge » (potop), that is, the attack of the neighbouring countries menaced to dismember the whole of Poland-Lithuania.

Yet it became evident within a year that the Swedish military victories were not followed by the hoped political breakthrough and it was necessary to seek for allies. Although a series of negotiations and treaties (Königsberg/Królewiec, Marienburg/Malbork, Labiau/Labiawa) with the Elector of Brandenburg, Frederick William, had secured the Duchy of Prussia for the „Great Elector”, the Swedish diplomacy had much greater difficulties in winning the alliance of György II Rákóczi. The

main obstacle in the way of this alliance was the fact that, besides Sweden, the Rzeczpospolita and the Army of Zaporozhie (Ukraine) also „applied for” the military potential of Transylvania.

At first the Poles offered the „best voivodate” and then the restitution of the thirteen towns of the Szepesség for the prince of Transylvania’s military or financial aid. Later they went one step further and offered the Polish throne first to Rákóczi’s son and then to the prince himself with the stipulation that he could only be elected but not crowned according to the Polish constitution. The diplomatic subterfuge of the Poles—to gain as much as possible without giving anything in return—and their constant reference to the noble constitution and law was all grist to the Swedes’s mill. The Swedish envoys who stayed in Transylvania from May 1656 were perfectly aware that an alliance with Rákóczi would at the same time secure the military force of the Cossacks, the Moldavians and the Wallachians, and were consequently ready to raise the price. Rákóczi and his chief councillor, János Kemény set ever more ambitious demands against the Swedish offers. Charles Gustav’s offer comprised, besides the the thirteen towns of the Szepesség, two districts of the voivodate of Lvov and the rich trading city of Lvov itself, but Rákóczi and Kemény wanted to have the district of Sanok and Przemysl and the voivodate of Belz as well. When it became apparent that Rákóczi longed for no less than the Polish crown, the king of Sweden proposed a series of possible titles, only demanding in return that the prince should not use his royal title towards Sweden and Brandenburg. Rákóczi was free to become king of Little Poland, of Eastern Poland, or that of „parts of Galicia and Little Poland”.

Charles Gustav was perfectly aware of what the weak point of Rákóczi was. The Polish crown and the regions which represented it seemed such a safe, non-hazardous offer that the prince was willing to forget about the Ottoman menace and wage war against the enemies of Sweden. The Swedish-Transylvanian treaty, signed on 6 December 1656 at Radnót, prepared the partition of the Rzeczpospolita among five powers (Sweden, Brandenburg, Transylvania, Army of Zaporozhie, Lithuania).

Moreover, Rákóczi crowned his overambitious plan with a serious diplomatic mistake, for he regarded the treaty as a ratified document right from the outset, and engaged himself to enter war without formal pledges. He also misjudged the aims of the Cossacks and ignored the fact that the ultimate aim of hetman Bogdan Chmielnicki was the military destruction of Poland.

Yet his greatest error was to misjudge the functioning of the European political system. For the „revolt of the vassals” (Transylvania was a vassal state of the Ottoman Empire, Ukraine that of Russia, and Prussia was dependent on Poland), supported by Sweden, ran counter to the interests in Central Europe of the Ottoman and Habsburg Empires, which were by no means ready to acquiesce in any modification of the European *status quo*. Consequently, the success of Rákóczi’s Polish campaign was dependent on Sweden’s keeping together the coalition and it collapsed as soon as the illusion of the territorial aggrandizement offered by the king of Sweden was over.

Szommer Gábor

ANGOL–HOLLAND KERESKEDELMI VERSENGÉS JAPÁNBAN (1613–1623)

A hollandok nagy álma vált valóra, amikor 1597-ben, első ízben, egy holland expedíció sikerrel tért vissza a Távól-Keletről. Ezen felbuzdulva számos holland társaság jött létre az ázsiai kereskedelem lebonyolítására, majd 1600-ban, ill. 1602-ben megalakult az angol, valamint a holland Kelet-Indiai Társaság. A kereskedés ilyen lebonyolítása merőben új jelenség volt a Távól-Keleten. Korábban a spanyolok és a portugálok is királyi irányítás alatt bonyolították le az ázsiai kereskedelmet. A protestáns államok megjelenésével hamarosan az erőviszonyok is átrendeződtek Ázsiában. A hollandok gyors terjeszkedésbe kezdtek és egyre-másra foglalták el a portugál területeket. Emellett a társasági forma kereskedelmi szempontból is jóval hatékonyabbnak bizonyult az ibériai államok által követett módszernél. Dolgozatomban a két első és egyben a Távól-Keleten a 17. században legjelentősebb társaság, az angol és a holland Kelet-Indiai Társaság első lépéseinek egyikét, Japánban folytatott kereskedelmüket vizsgálom. Témaválasztásommal a koraujkori európai-távól-keleti kapcsolatok — a magyar történetírásban mindeddig kevésbé vizsgált — területét szeretném kicsit ismertebbé tenni.¹

Mindenekelőtt arra kereselek választ, hogy az angol telep Japánban miért működött veszteségesen, amíg a hollandoké hasznot hozott. A kereskedést első sorban angol szemszögből vizsgálom, főleg a Japánban (Hirado kisvárosában) illetve a környező térségben működő kereskedők naplóit, illetve leveleit felhasználva. A holland versenyt első sorban angol nézőpontból veszem szemügyre, főleg az angol forrásokban, valamint a szakirodalomban megtalálható adatok alapján.²

Ahhoz, hogy az angol és holland telepek működését, azok jelentőségét megfelelően tudjuk értékelni, nélkülözhetetlen a Távól-Kelet 16–17. századi kereskedelmének, s benne az európai országok működésének elemzése.³ Erre alapozva

¹ A témával főleg egyes művek részeként találkozhatunk. Ezek közül az egyik legújabb *Wolf, Eric*: Európa és a történelem nélküli népek. Bp., 1995. Az angolok Japán-beli működésére nézve *l. Berend Nóra*: Egy európai Japánban. William Adams és a "Sógun" In: *Sicttur Ad Astra* 1989/4-5.– A hollandok távól-keleti tevékenységéről: *Pálvölgyi Endre*: Németalföldi tengerjárók. Bp., 1961.

² A telep alapítására nézve a legfontosabb forrás a Japánba indított első angol expedíció vezetőjének, John Sarisnak a naplója (*Saris, John*: The First Voiage of the English to the Islands of Iapan. Tokió, 1941). A telep későbbi működéséről a vezető kereskedő, Richard Cocks naplója ad megbízható képet (*Cocks, Richard*: Diary of Richard Cocks. 2 kötet Ed.: Murakami, Naojiro. H.n., é.n.). Emellett mind a Japánban, mind a Távól-Kelet többi részén működő kereskedők jelentős mennyiségű levelet írtak. Ezek nagy része ma az India Office Original Correspondence nevű gyűjteményét alkotják. Az 1618-ig írt levelezés nyomtatásban is megjelent (Foster, William (ed.): Letters Received by the East India Company from Its Servants in the East. London, 1896–1902).

³ Dolgozatomban szinte kizárólag a tengerparti területeket vizsgálom, első sorban az Indiai-óceán térségét, valamint a Dél-Kínai tenger vidékét. A 'Távól-Kelet'-nek nevezett térségen ezt a tengerparti régiót értem, ebbe a szárazföld belsejében levő területeket nem értem bele.

tekinthetjük át a két kereskedelmi ügynökség történetének fontosabb állomásait, valamint a Japánban folyó kereskedelmi tevékenység sajátosságait.

***

A 17. század első harmadában az európai országok közül négy játszott meghatározó szerepet a távol-keleti tengereken: Portugália, Spanyolország, Anglia és Hollandia. Noha rajtuk kívül más nemzetek is képviseltették magukat, ezek jelenléte nem volt jelentős. A franciák 1601-ben indítottak egy sikeres kereskedelmi utazást a Fűszer-szigetekre, míg a dánok 1616-ban hoztak létre saját társaságot (Dán Kelet-Indiai Társaság), azonban egyik próbálkozás sem volt mérhető a fenti négy ország súlyához a térségben.

Az európaiak közül először a portugálok találták meg az Ázsiába vezető tengeri utat.⁴ A 15. század folyamán egymást követték expedícióik Afrika partjai mentén, míg végül Vasco da Gama, a Jöreménység-fokot megkerülve eljutott Indiába (1497–98). Hamarosan sorban foglalták el a térség stratégiailag fontos pontjait: Goa (1510), Malakka (1511), Hormuz (1515). 1517-ben portugál hajók jelentek meg Kínában is, ám tartós kereskedelmet csak azután sikerült kiépíteniük, hogy Makaóban állandó telepet létesíthettek (1557). A fenti próbálkozások mellett a Maluku-szigeteket (más néven a Molukkákat) is célba vették a portugálok, ám itt nem sikerült tartósan berendezkedniük.

A gyors portugál sikerek alapja a tengeri fölény megteremtése volt, azáltal, hogy hajóikat jelentős tüzérséggel szerelték fel. Egyes ázsiai országokban ugyan gyorsan elterjedt a tűzfegyverek használata (helyenként még a gyártása is), de az ázsiai hajótípusok nem tették lehetővé, hogy tömegesen használjanak rajtuk ágyúkat. A technikai fölényt azonban szárazföldön már nem lehetett érvényesíteni, emiatt a portugálok nem is tudtak nagyobb összefüggő földterületet elfoglalni. Emellett az ilyen jellegű hódításokat az ázsiai hadseregek hatalmas méretei is lehetetlenné tették. A portugálok — mint később a többi európai hatalom is — az alkalmasnak tartott településeken telepeket, ügynökségeket hoztak létre. Ezek többsége kereskedelmi céllal alakult, de elláthattak igazgatási feladatokat is, bennük helyenként kisebb-nagyobb haderő is állomásozott. A fentiek miatt, a portugál dominanciát a térségben komolyan csak egy másik európai hatalom veszélyeztethette.

A második Távol-Keleten terjeszkedő európai hatalom Spanyolország volt. Ők — mivel Afrika mentén a portugálok nyomultak előre — már a 15. században is nyugat felé próbáltak meg ide eljutni. Az első eredményes kísérletük Magellán nevéhez fűződik, aki mind a Maluku-szigeteken, mind a Fülöp-szigeteken járt. Utazása révén a spanyolok az utóbbi területet jelentős aranykitermelő vidéknek ismerték meg.⁵ 1564-ben kezdték elfoglalni a szigetcsoportot, ami a legjelentősebb hódításuk lett a térségben.

⁴ A portugálok távol-keleti fellépéséről bővebben ld. *Boxer, Charles Ralph: Four Centuries of Portuguese Expansion, 1415–1825.* Johannesburg, 1963; *Furber, Holden: Rival Empires of Trade in the Orient, 1600–1800.* Minneapolis, 1981 22–27.; *Boxer, Charles Ralph: Three Portuguese Seaborne Empire.* London, 1969; *Hall, Daniel G.E.: A History of Southeast Asia.* New York, 1966 217–225.

⁵ *Pigafetta, Antonio: A Föld első körülhajózása.* Bp., 1924 54., 65.

A következő jelentkező Anglia volt. Noha a szigetországban már a 15. század végén célul tűzték ki a Távol-Kelet elérését (John Cabot utazása), ezt sokáig nem sikerült teljesíteni. A 16. század közepétől mind gyakrabban próbálkoztak, de kísérleteik útiránya különbözött az ibériai államokétól. Ezek az expedíciók nem hoztak sikert, mivel vagy északkelet, vagy északnyugat felé indultak, hogy Ázsia, illetve Amerika észak felőli megkerülésével jussanak el a kiszemelt területre.⁶ Az első angol utazás, amely elérte a Távol-Keletet, Francis Drake nevéhez fűződött (1577–80), aki a Föld körülhajózása során elhajózott mind a Maluku-szigetcsoportha, mind Jávára. Az angol jelenlét Ázsiában azonban csak a Kelet-Indiai Társaság létrehozása után vált állandóvá.

Az angol Kelet-Indiai Társaság 1600-ban kapta meg kiváltságait. Ezek közül a legfontosabbak a következők voltak: a Távol-Kelettel folytatott kereskedelem monopóliuma 15 évre; az első négy utazás visszatéréséig vámmentesség Angliában, valamint engedély bizonyos mennyiségű (kezdetben évente 30.000 £) nemesfém exportálására.⁷ A kormányzat azonban ezeket a jogosítványokat gyakran figyelmen kívül hagyta. Többször is királyi engedéllyel indultak angol hajók a Távol-Kelet felé.⁸

A Társaság fennállásának első éveiben nem rendelkezett állandó tőkével. Elkülönített utazásokat indított, amelyekre külön-külön kerestek befektetőket, így mindegyik vállalkozásnak saját, külön kezelt pénzalapja volt. A rendszer legfőbb hátrányának az tekinthető, hogy nem sikerült összhangot teremteni az egyes expedíciók között. Az utazások vezetői saját belátásuk szerint dönthettek és gyakran saját vállalkozásuk érdekeit tartották elsődlegesnek, ami a Társaság eredményességének rovására ment.⁹ A fenti rendszeren 1613-ban változtattak: nem egyes utazásokra lehetett pénzt befektetni, hanem meghatározott időtartamra. E szervezési probléma ellenére a Társaság számos ügynökséget hozott létre fennállásának első éveiben. Az elsők ezek közül a szumátrai Acehban és a jávai Bantamban voltak. Az 1610-es évek közepéig telep létesült Suratban (India nyugati partján), Masulipatamban (a Koromandel-parton, India keleti partvidékén), Pataniban és Ajutiában (Indokína), Makasarban (Celebes-sziget), Sukadanaban (Nyugat-Borneó) és Japarában (Kelet-Jáva). Ebbe az alapítási hullámba esett bele az említett hirodai kereskedőtelep alapítása is Japánban.

A 17. században azonban nemcsak az egyre jobban szervezett angol kísérletek veszélyeztették a portugálok vezető szerepét; mindinkább a hollandok je-

⁶ Egész sor ilyen expedíció indult a 16. század második felében, ám egyik sem hozta a kívánt eredményt. Elsősorban földrajzilag fontos felfedezések születtek. A 17. században is indultak vállalkozások, ám ekkorra már bebizonyosodott, hogy erre csak minimális kereskedelmet lehetne lebonyolítani. A kísérletekről fennmaradt útleírások nyomtatásban megjelentek: *Hakluyt, Richard*: *Principall Navigations*. 10 kötet. 3. h.n., é.n. Emellett még jó összefoglalást ad: *Sainsbury, Noel* (ed.): *Calendar of State Papers, Colonial Series, East Indies, China and Japan, 1513–1616*. London, 1862. Az angol tengerentúli utazásokról részletesebben: *Andrews, Kenneth Robert*: *Trade, Plunder and Settlement*. Cambridge, 1984

⁷ *Sainsbury, Noel* (ed.): i.m. 115–118.

⁸ Az adott kiváltságok megsértése volt 1604-ben Sir Edward Michelborne vállalkozása, valamint egy skót társaság létrehozására adott engedély.

⁹ Ilyen vetélkedés volt Sir Henry Middleton és John Saris (a Hatodik és a Nyolcadik Utazás vezetője) között.

lentették a fő kihívást.¹⁰ Az angolokhoz hasonlóan, eleinte — szintén sikertelenül — ők is egy északi útvonalat próbáltak meg keresni, ám 1595-ben négy holland hajó, Afrika megkerülésével eljutott a keleti szigetekre. Közülük három érkezett vissza 1597-ben, amin felbuzdulva számos holland társaság jött létre, hogy az ázsiai fűszerkereskedelemből hasznot húzzon, majd 1602-ben a társaságok többsége az Egyesített Kelet-Indiai Társaságba (Vereenigde Oost-Indische Compagnie=VOC) tömörült.

A VOC, hasonlóan angol társához, monopóliumot kapott a Távól-Kelettel történő kereskedés lebonyolítására. Ezen kívül joga volt erődöket építeni, katonákat tartani a Távól-Keleten, továbbá ázsiai uralkodókkal tárgyalni és szerződést kötni; azaz gyakorlatilag állami jogosítványokat kapott. Már az első kiküldött VOC-flotta agresszíven lépett fel: 1605-ben elűzte a portugálokat a maluku-szigeteki Amboináról, majd az elkövetkező években is sorozatos támadásokat indítottak a hollandok mindkét ibériai állam pozíciói ellen. Fontos politikai-kereskedelmi célkitűzés volt, hogy kiterjesszék a hatalmukat a Maluku-szigetcsoportha. 1613-ban az alábbi helyeken voltak a jelentősebb holland telepek: Masulipatamban, Petapoliban és Pulikatban az indiai Koromandel-parton; Jáva szigetén Bantamban, Dzsakartában; Szumátrán Acehban; Pataniban és Ajutiában; a Maluku-szigeteken tíznél is több; Hiradoban (Japán)¹¹. A Társaság ázsiai központja Batávia (ma Dzsakarta) lett. A helyi uralkodó 1611-ben engedélyt adott kereskedelmi telep alapítására, de erődöt tilos volt építeniük. Végül a hollandok néhány év múlva elfoglalták a települést, ezzel teremtve maguknak állandó független bázist a Távól-Keleten.

A 17. századi Ázsia tengerein ez a négy állam volt a döntő katonai tényező. A kereskedés évszázadokkal korábban kialakult rendszerén azonban ekkor még nem tudtak változtatni: ekkor ehhez még nem voltak adottak a gazdasági feltételek. Így az európaiak is ebbe a rendszerbe illeszkedtek bele.¹²

***

A Távól-Kelet tengeri kereskedelmének vizsgálatakor több, egymástól földrajzilag elkülönülő „alrégiót” különböztetnek meg.¹³ Annak ellenére, hogy ezek

¹⁰ A hollandok Európán kívüli működéséről lásd részletesen: *Boxer, Charles Ralph: The Dutch Seaborne Empire, 1600–1800. h.n., 1965.* Emellett forrásokat közöl: Pálvölgyi Endre: i.m.; a távólkeleti utazásaikról: *Bruijn-Gaastera, F.-Schöffer, I.: Dutch-Asiatic Shipping. 1. kötet The Hague, 1979;* a területi terjeszkedésükről Ázsiában: *Furber, Holden:* i.m.; *Hall, Daniel G.E.:* i.m. 267–273.

¹¹ Foster, William (ed.): i.m. 309–310.

¹² Wallerstein elmélete szerint a Távól-Kelet az európai világgazdasághoz képest külső erőternek minősült. Vö.: *Wallerstein, Immanuel: A modern világgazdasági rendszer kialakulása.* Budapest, 1983 576–673.; *Wallerstein, Immanuel: The Modern World System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy.* New York, 1979 8–9.; Braudel modelljében „gazdasági világokat” említ. Vö. A „gazdasági világokról” általában: *Braudel, Fernand: A tér és idő felosztása Európában.* In: *Világtörténet 1980/4 3–70.*; a távólkeleti „gazdasági világról”: *Braudel, Fernand: Civilization and Capitalism. The Perspective of the World.* New York, 1984 484–533.; emellett Braudel átveszi Blussé gondolatát, miszerint Japán 1638 után (miután a hollandok maradhattak egyedüli európaiként az országban) önálló gazdasági világ lett: *Braudel, Fernand: Civilization and Capitalism. The Perspective of the World.* New York, 1984 533.

¹³ A fontosabbak ezek közül: India, Kína, továbbá a fűszer- és nyersanyagtermelő területek: Szumátra, Jáva, a Maluku-szigetek, valamint Indokína, ami több kisebb politikai egységből állt.

viszonylag távol estek egymástól, szoros kereskedelmi kapcsolatban álltak, gyakorlatilag rendszert alkotva. E rendszer egységességét legjobban az mutatja, hogy a térségnek a belső kereskedelme nagyságrendekkel túlta felül a más „gazdasági világokkal” folytatott kereskedelmet.¹⁴ Fontos hangsúlyozni, hogy az európai kereskedők itteni tevékenysége nem korlátozódott az Európa és Ázsia közötti kereskedelemre. A térségben jelen levő jelentős mennyiségű európai hajó igen gyakran kereskedett ázsiai termékekkel, ázsiai kikötők között. Az itt folyó kereskedelmet két nagy csoportra bonthatjuk: az Ázsián belüli kereskedelemre, valamint az Ázsia és a „külső világ” (mindenekelőtt Európa és Amerika) közötti árucserére.

A távol-keleti vizeken a kereskedelem csak a szélrendszer figyelembe vételével lehetett eredményes.¹⁵ A szelek iránya évszakonként váltakozott, amihez a hajósoknak alkalmazkodniuk kellett. A kereskedőhajók minden évben rendszeresen ugyanakkor érkeztek egy adott kikötőbe és ugyanakkor távoztak. Ha egy hajó nem tudott elvitorlázni az aktuális monszunszél segítségével, akkor gyakran egy teljes évet is kellett várnia, hogy a tervbe vett utazást végrehajtsa. Ez természetesen jelentős veszteségeket okozott.

A Föld déli féltekéjén egyszerűbb áttekinteni a helyzetet: kb. a Baktérítőtől északra a délkeleti széljárás az uralkodó, csak ennek a szélnek az északi határa változik félévente. Ez télen kb. a déli szélesség 10°-nál, nyáron pedig valamivel az Egyenlítőtől északra található.

Az északi féltekén a monszunszelek biztosították a szükséges mozgatóerőt, azonban ezek iránya évszakonként megváltozott. Télen északkelet felől fújt a szél, ám ez az Egyenlítő és a déli szélesség 10°-a között északnyugati irányúra változott. Nyáron a monszunszél délnyugat felől fújt. Egész évben jellemző volt, hogy a monszun déli határán többnyire gyenge a szél, ami az itteni hajózást nagyban megnehezítette.

Összefoglalva: télen a Baktérítő és a déli szélesség 10°-a között délkeletről, a déli szélesség 10°-a és az Egyenlítő között északnyugatról, míg az Egyenlítőtől északra északkeletről fújt a szél. Nyáron kb. az Egyenlítőtől délre délkeleti, az Egyenlítőtől északra pedig északkeleti szél fújt.

A vizsgált kereskedelmi térségben az „alrégión” közül kettő rendelkezett jelentős kézművesiparral: India és Kína, azonban mindkét területről jelentős mennyiségű nyersanyag is származott. A többi terület döntően fűszer- és nyersanyagtermelő volt, mindegyik egy-egy jellemző termékkel. A térség kereskedelmének dinamizmusát az indiai és kínai termékek exportja jelentette, melyekért cserébe saját - feldolgozatlan - termékeivel fizetett a többi ázsiai vidék.

India főleg textiláruirol volt híres. A kortársak ezeket többnyire készítési helyük szerint csoportosították, így beszéltek pl. „Kambajai”, vagy „Koromandeli” szövetekről. Egy adott helyen is több fajta textiliát állítottak elő. Közös jellemzőjük volt, hogy a térség legnagyobb részén hatalmas keresletnek örvendtek. A szub-

¹⁴ Vö.: *Iheda, Satoshi*: The History of the Capitalist Worldsystem vs. The History of East-Southeast Asia. In: Review 1996 59.

¹⁵ Az ázsiai széljárásokat igen sok, az európai-távol-keleti kapcsolatokkal foglalkozó munka ismerteti. Pl.: *Bruijn-Gaastra, F. Schöffer, I.*: i.m. Ezen kívül a széljárások és az egyes területek közti utazási lehetőségek korabeli ismertetésére ld. *Hakluyt, Richard*: i.m. 3. kötet 344-349.

kontinens másik jelentős terméke a fontos színezőanyag, az indigó volt. Ebből szintén többfajta volt forgalomban, különböző minőségben. Ugyancsak fontos indiai cikkek voltak ezen kívül a különböző fűszerek: a fahéj, amit csak Ceylonon termeltek, a gyömbér, a tömjén illetve az ekkor még kevésbé jelentős ópium. Surat (India nyugati partján) fontos központja volt a cukor és a salétrom előállításának.

Az indiai export egyik célpontja a Vörös-tenger bejáratának vidéke volt, elsősorban Moha kisvárosa. Minden év márciusától nagy számban jelentek meg itt az indiai kereskedőhajók. John Jourdain Moha kikötőjében jártakor 40 hajót számolt meg.¹⁶ Egy másik példa a kereskedelem virágzására: 1612-ben az angolok (a Hatodik és a Nyolcadik Utazás hajói) nem egészen egy hónap alatt, több mint egy tucat keletről érkező kereskedőhajót tartóztattak fel a Vörös-tenger előtt. Szinte az összes megállított hajón volt indigó és indiai textiliák. Ezen felül szállítottak borsot (ezt főleg a Malabar-parton — India délnyugati partvidékén — termelték, valamint az Indiától keletebbre fekvő területekről szerezték be), fahéjat, rizst, tömjént.¹⁷ Két ilyen elfogott hajóval (mindkettő 500 tonna feletti volt¹⁸) folytatott kereskedésről találtam részletes adatot.¹⁹ Rakományuk döntő részben (az elcserélt áruk értékének 95%-a) indigóból és textilárukból állt, amin kívül az angolok még vettek rizst, cukrot, gyömbért, mézgát, nyerslakkot, utóbbiakat kis mennyiségben. A térségből az indiaiak főleg egy madder nevű vörös színezőanyagot, valamint nemesfémeket szállítottak haza.

Indiából jelentős mennyiségű termék került keletre is. Ott azonban elsősorban a textiliák voltak keresettek. Ezek egyik fontos felvevőpiaca a maláj félsziget és Indokína volt. A térség kereskedelmében fennakadásokat okoztak a gyakori háborúk, valamint az, hogy esetenként túlzott mennyiségű indiai terméket hoztak a kereskedők, így azok eladása nehézségekbe ütközhetett. További zavarok keletkezhetnek abból, hogy az eladni kívánt textilián jelentéktelennek tűnő részletbeli különbségek is komoly kereskedelmi hátrányt okozhattak. Egy ilyen esetről a Kelet-Indiai Társaság egyik alkalmazottja számol be (miután ezt a saját kárán tapasztalta): „Nagy tévedést követtünk el az említett maláj [azaz maláj piacra készült indiai – Sz.G.] szövet, nevezetesen a patta, dragan, salalas és a többi hasonló megrendelésekor, ugyanis mindegyik Petapoliban készült textilián egy keskeny fehér perem van, aminek nem lenne szabad ott lennie, mert így nem felel meg a malájoknak. E tekintetben annyira körültekintőek, hogy a kezüket sem mozdítják az ilyen termékekért.”²⁰

Sok indiai textilárut lehetett eladni még a Maluku-szigeteken (ám ebben a térségben a hollandok igyekeztek kisajátítani a kereskedést), valamint Bantam

¹⁶ Jourdain, John: The Journal of John Jourdain. Cambridge, 1905 100.

¹⁷ Jourdain, John: i.m. 201–210.

¹⁸ A hajók méretét a korban a 'tonna' nevű mértékegységgel jelölték. Ez a szállítható árumentyiségre utalt. A módszer elég pontatlan volt; az, hogy egy 'tonna' mennyi árut jelentett, cikkenként változott (Pl. borsból, ami egy súlyos termék volt, kb. 1000 kg, míg szegfűszegből jóval kevesebb). Lane szerint átlagosan 1016 kg teherbírást tett ki egy 'tonna'. Az összevetést nehezíti, hogy országonként eltérő mértékegységekkel is találkozhatunk. vö. Lane, Frederic C.: Tonnages, Medieval and Modern. In: Economic History Review. 1964/65 213–233.

¹⁹ Saris, John: i.m. 62–63.

²⁰ Floris, Peter: Floris Peter, His Voyage to the East Indies, 1611–1615. London, 1934 71. Petapoli a Koromandel-part egyik jelentős kikötője volt.

kikötőjében is. A térségben egyedül Japán volt kivétel: itt az indiai textíliák jóval kisebb keresettségnek örvendtek. Az indiai piacon egyrészt a kínai termékek voltak keresettek, másrészt a maluku-szigeteki fűszerek. Természetesen az indiaiak habozás nélkül elfogadtak áruikért cserébe nemesfémeket is.

A kínai termékek iránt, ha lehet, még az indiaiakénál is nagyobb volt az érdeklődés. Az egyik ilyen fontos árucsoport a selyem és a selyemtermékek voltak. Ezekből — készítési helyük szerint — több fajtát különböztettek meg, amelyek többnyire minőségükben is különböztek. Emellett igen fontos kínai árucikk volt a porcelán, valamint a különböző illatszerek.

A kínai cikkek szinte az egész Indiai-óceán térségében megtalálhatók voltak (még Hormuzban is²¹), azonban elsősorban Indiában és az attól keletebbre eső területeken voltak kelendők. Indokína és az indonéz szigetek fontosabb központjaiban kínai kereskedők tömege települt le, akik ezt a kereskedelmet bonyolították. Szinte minden fontosabb városban létrejött elkülönített ún. kínai negyed, ahol a kínai kereskedők kirakodták áruikat és beszerezték a kínai piacokra szánt rakományukat.

Az itteni keresletet mutatja az alábbi, Floris által lejegyzett eset. 1614-ben Goába érkezett 8 hajó Kínából, „*amelyek annyiféle és olyan sok árucikket hoztak, hogy az Indiák összes piacai romba dőlnek.*” Egy hónap múlva a következőket írja: „*Az itteni piacon semmi élet nincs, egy kereskedő sem jön vásárolni, mert mindegyikük Goába ment.*”²²

A kínai hajók azonban elsősorban a közelebbi kikötőket választották, a távolabbra történő kereskedés főleg közvetítők révén történt. Minden márciusban néhány hajóból álló kis flották indultak dél felé Kínából, főleg Manilába, Indokínába és Bantamba. Rakományuk döntően a fent említett cikkekből állt.

A három közelebbi piac közül a legkedveltebb a spanyol fennhatóság alatt álló Manila volt. 1571 és 1600 között, egy becslés szerint évente 7000 kínai kereskedő látogatott ide a monszunszelet kihasználva, míg a város spanyol és mexikói lakossága nem érte el az 1000 főt.²³ Az angol John Saris szerint évente legalább 40 dzsunka hajózott ide.²⁴ A kikötő vonzerejét valószínűleg az Amerikából tömegesen szállított ezüst adta, ugyanis Kínában ez a nemesfém szinte korlátlanul keresett volt. Így természetesen a kínai kereskedők a visszaútra szinte csak ezüstöt szállítottak.

Indokínában több kikötő volt, amit kínaiak látogattak, azonban ezekbe összesen sem jöttek annyian, mint Manilába. Sem Pataniba, sem Ajutiába nem érkezett évi 3–4 hajónál több. Mivel itt a beszerezhető ezüst mennyisége kisebb volt, más termékeket szállítottak a hazaúton: borsot, különböző állatbőröket, bölényszarvat.

Még egy nagyobb központot kell kiemelni, ahova több kínai kereskedő érkezett: Bantamot. A három térség közül ez volt a legkevésbé jelentős. Saris négyre

---

²¹ Jourdain, John: i.m. 196.

²² Floris, Peter: i.m. 120–121. Floris Masulipatamban volt, vagyis India Goával átellenben levő partján.

²³ Curtin, Philip: *Cross-Cultural Trade in World History*. Cambridge, 1984 150.

²⁴ Saris, John: i.m. 244.

teszi az évente érkező kínai dzsunkák számát, amit a többi forrás is megerősít.²⁵ Emellett az ide szállított termékek minősége is rosszabb volt. A hazaútra a kínaiak legfőbb rakománya itt is az ezüst volt. Emellett ezek a hajók évente néhány ezer zsák borsot, valamint szantálfát is vittek. A kínai hajók más területek felé induló utazásai jelentőségüket tekintve jóval kisebbek voltak.

A selyem és a porcelán mellett Kínában számos más termék is megtalálható volt (pl. a timsó, a benzoin és az aloe fa²⁶), ám ezek keresettsége és exportja eltört a fentieké mellett.

A Kínába importált termékek közül a legfontosabb az ezüst volt. A 16. században a fő ellátó még Japán, ám a századforduló környékén egyre jobban előtérbe került az amerikai ezüst. Egy kutató szerint 1597-ben Manilába 345.000 kg ezüst érkezett az Újvilágból.²⁷ A kínai „ezüsthétséget” mutatja, hogy 1620-ban, az ezüst aranyhoz viszonyított átváltási aránya 8:1 volt, ami ugyanekkor Japánban és a Spanyol Birodalomban kb. 13:1. Ez az aránytalanság 1570 és 1640 között végig megfigyelhető.²⁸ Az ezüst mellett a többi importáru jóval kisebb jelentőségű volt. Ezek közül a legfontosabbak: a bors, amit tonnaszámra szállítottak Kínába; a viasz (ez főleg Indokínából származott); az elefántcsont, továbbá a különböző fémek, főleg az ón és az ólom.

A térség többi országa ugyan sok szempontból különbözött egymástól, egyvalami azonban közös volt bennük: a vásárolt indiai textiliákért és kínai selyemért, porcelánért — mivel minimális kézművesiparral rendelkeztek — csak fűszereket, vagy nyersanyagokat tudtak szolgáltatni. A fűszerek közül, mennyiségét tekintve a bors volt a legjelentősebb. Ezt a növényt a Távol-Keleten több helyen is nagy mennyiségben termesztették: Indiában a Malabar-parton; Szumátra szigetén, valamint Indonéziában. Az itteni egyik jelentős központ Bantam; termelését Saris évi 30–32.000 zsákra becsüli.²⁹ A fűszernek, mivel India saját ellátóterülettel rendelkezett, Ázsiában elsősorban Kínában volt jelentős piaca.

A fűszerek másik csoportjába a szegfűszeg és a szerecsendió tartozott. Ezeket kizárólag a Maluku-szigeteken termesztették, ahonnan — kis területről lévén szó — viszonylag könnyen ki lehetett zárni a riválisokat, ami az itteni kereskedelem monopolizálásához vezetett.

A térség fémekben viszonylag szegény volt. Ezüstöt, rezet és vasat Japánban bányásztak. A nemesfémek közül az arany kevésbé volt jelentős. Saris ugyan azt írja, hogy Sukadanában (Borneó szigetén) többre becsülik az ezüsthétséget, azonban pár sossal korábban Borneót jelentős aranykitermelő központként ismerteti, ami kétséges teszi közlésének pontosságát.³⁰ Emellett az aranyszállítmányok fontos célpontja Japán volt. Johorban (a Maláj-félszigeten) a kis kereslet ellenére viszonylag jelentős aranybányászat folyt. A fémek közül a régióban még az óntermelés volt említésre méltó: ez is a Maláj-félsziget egyes kis országaiban folyt. A

²⁵ Saris, John: i.m. 228.; Floris, Peter: i.m. 27.; Jourdain, John: i.m. 316.

²⁶ Mindkettő fontos illatszer volt.

²⁷ Atwell, William S.: International Bullion Flows and the Chinese Economy circa 1530–1650. In: Past and Present 1982. 74.

²⁸ Atwell, William S.: i.m. 82.

²⁹ Saris, John: i.m. 224.

³⁰ Saris, John: i.m. 238.

fentiek mellett a bányászott termékek közül a gyémánt képviseltette magát: ezt Borneó nyugati részén termelték ki és a fent említett Sukadanából exportálták.

Az Ázsiából Európába és Amerikába szállított áruk többsége luxuscikk volt. Emellett az Európába és Amerikába irányuló kereskedelem sajátossága, hogy a hajókat annyira megrakodták, amennyire csak lehetett. Ezzel szemben az Ázsiába irányuló export főleg fémekből, azon belül is elsősorban nemesfémekből állt. Mivel a nagy távolság nem tette lehetővé, hogy egyéni kereskedők jelentős szerepet vállaljanak, így a két régió közötti kereskedelmet vagy az állam, vagy kereskedőtársaságok bonyolították le.

***

Az Európa és Ázsia közötti tengeri kereskedelem a közvetlen útvonal felfedezése után villámgyorsan igen jelentős méreteket öltött. A 16. században szinte csak a portugálok hajóztak keletre, de ők számos hajót küldtek. Ugyan pontos adatot nem lehet mondani, de a források 700 és 750 közé teszik ezt a számot. Ezeknek a hajóknak gyakran a mérete is hatalmas volt: a század második felében nem ritkák az 1000 tonnás egységek sem. Ehhez a mennyiséghez képest a többiek teljesítménye eltörpült. Az angolok 1580 és 1600 között 14 hajót küldtek a távolkeleti vizekre, míg a hollandok a VOC létrejötte előtt 66-ot. A holland hajók közül 54 méretére van adatunk: az átlagos nagyság kb. 340 tonna volt.

A 17. században változott a helyzet: a hollandok küldték a legtöbb hajót a Távol-Keletre. 1602 és 1620 között 193 egységük indult a térségbe. Ezzel szemben a portugálok 20 év alatt csak 122 hajót küldtek ki, az angol Kelet-Indiai Társaság pedig 85 és 95 között (emellett még néhány — nem a Társasághoz tartozó hajó — is látogatást tett Ázsiában).³¹

Mun, a Kelet-Indiai Társaság egyik vezetője 79 kiküldött hajót említ (1620 júliusáig), amiből 34 visszatért Angliába, 21 az Indiákon tartózkodik, 12 holland kézre került, 6 hajótörést szenvedett, 4 kiüregedett, így azokat kiselejtezték, kettőt pedig éppen felújítottak. Ez 22%-os veszteség míg a hajók 27%-a maradt a Keleten.³² Ugyanez az arány a portugáloknál 28% és 33%, viszont az adatok jóval tágabb időhatárokra vonatkoznak, így valamivel hívebben tükrözik a valóságot.³³

A fenti hajózási adatok pontosan mutatják a 16. és 17. század fordulóján bekövetkezett változást, mely során a hollandok átvették a portugálok helyét a Távol-Kelet tengerein. A VOC mind a szállított árukat, mind a kiküldött hajókat tekintve évtizedekre a döntő erővé vált az európai országok versenyében.

A kelet-indiai termékek közül a fűszerek adták az Európába szállított cikkek legnagyobb részét. Ezek közül is a bors iránt volt a legnagyobb kereslet. Braudel

³¹ A holland adatok forrása: *Bruijn-Gaastera, F.-Schöffer, I.*: i.m. 2. kötet. A portugál és angol adatokat idézi: *Steensgaard, Niels*: *European Shipping to Asia, 1497–1700*. In: *Scandinavian Economic History* 1970. 1–11.

³² *Mun, Thomas*: *Discourse of Trade from England unto the East Indies*. In: *McCulloch, John* (ed.): *Early English Tracts on Commerce*. Cambridge, 1954 31.

³³ *Curtin, Philip*: i.m. 134.

Európa borsfogyasztását 1600 körül évi 2 millió kg-ra teszi.³⁴ Ezt az adatot pontosítja a Kelet-Indiai Társaság egyik vezetőjének 1620-ban írt műve. Ő évi 6 millió fontnyi fogyasztásról számol be, amiből 400.000 fontot Angliában használtak fel.³⁵

Mivel Ázsia sok területén természetett növényről van szó, ehhez minden, a Távol-Keleten jelen lévő európai ország hozzájuthatott. A portugálok saját részüket főleg az indiai Malabar-partról és Malakkából szerezték be, majd Goán keresztül szállították Európába. 1612 és 1634 között Goából évente átlagosan 8797 métermázsa jutott Lisszabonba.³⁶

Kezdetben az angol és holland társaságok is főleg borsot próbáltak meg beszerezni. A VOC által Európába vitt áruknak 56,45%-a volt bors 1619 és 1621 között.³⁷ Az angolok a Kelet-Indiai Társaság Első Utazása során szinte csak borsot vittek haza, ám ekkor még jelentős nehézségeket okozott annak eladása. A század közepe táján váltak az angol szállítmányok egyre kisebbé, míg a hollandok fokozták borskereskedelmüket. A 17. század közepén már a VOC elégítette ki az európai igények közel 50%-át.³⁸ Arra, hogy az európai kereskedők ilyen nagy energiát fektettek a bors beszerzésébe, az otthon elérhető hatalmas haszon ad magyarázatot.³⁹

A fűszerek között jelentőségében a második helyen a Maluku-szigeteken beszerezhető termékek álltak: a szegfűszeg és a szerecsendió. Ezt a területet a hollandok igyekeztek teljesen az ellenőrzésük alá vonni, fegyverrel szorítva ki a portugálokat, a később megjelenő spanyolokat és angolokat pedig igyekeztek minél inkább gátolni az itteni kereskedésben. Ez utóbbit eleinte a bennszülöttek fenyegetésével és elriasztásával próbálták elérni, ám ha a közelben angol hajó horgonyzott, a helyiek igyekeztek titokban kereskedni. A hollandoknak két érve volt: egyfelől arra hivatkoztak, hogy *„minden nép a Maluku-szigeteken örökös szerződést kötött velünk az összes szegfűszegükre 50 réal áron a 200 cattie-s baharért, cserébe azért, hogy kiszabadítottuk őket a spanyol szolgaságból”*.⁴⁰ Másfelől az angoloktól azt követelték, hogy vállaljanak részt a spanyolok elleni harcban a Távol-Keleten. Erre az angolok, a kereskedés szabadságát hangoztatták, valamint Drake utazására hivatkoztak: *„[Ternata királya – Sz.G.] azt is megígérte, hogy más mindenkitől megvonja a kereskedelmi engedélyt... A szigeten való kereskedés*

³⁴ Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest, 1985 227. (A továbbiakban Braudel, 1985)

³⁵ Mun, Thomas: i.m. 36.

³⁶ Disney, Anthony: Twilight of Pepper Empire. Cambridge, Mass., 1978 162.

³⁷ Glamann, Kristof: Dutch-Asiatic Trade, 1620–1740. The Hague, 1958 13.

³⁸ Furber, Holden: i.m. 236.

³⁹ Egy zsák bors ára Bantamban ritkán ment 2 réal fölé. Ha beszámítjuk a helyi vámokat és elvégezzük a megfelelő átszámításokat, akkor egy font bors árára kb. 1, 85 pennyt kapunk. A szállítási és egyéb költségek be kalkulálásával, a bors Angliába szállítva fontonként 6–6, 5 pennybe került. Ezzel szemben Mun adatai szerint egy font borsot 20 pennyért lehetett eladni Angliában. Vö. Mun, Thomas: i.m. 20.

⁴⁰ Saris, John: i.m. 106. A bahar és a catty az egész Távol-Keleten használt mértékegységek voltak, azonban területenként különböztek. Pl. 1 bahar Bantamban kb. 135 kg volt, míg Goában kb. 230 kg. A catty, régióként eltérően 0.6 és 1.3 kg közti tömegeket jelölt. Az idézetre vonatkozóan: 1 bahar=120 kg.

kizárólagos jogát nemzetünknek ajánlja fel”.⁴¹ Így hajóik továbbra is látogatták a szigetcsoportot, aminek eredményeként a tízes évek második felében egyre gyakrabban történtek fegyveres összetűzések a két társaság emberei között. Az ellentéteket az magyarázza, hogy a konkurens kereskedők tevékenysége nagy mértékben felhajtotta az említett fűszerek árát. Az angolok egy bahar szegfűszegért akár 60–70 reált is hajlandók voltak kifizetni, így a hollandok könnyen hoppon maradhattak, ha nem ajánlottak ők is többet, vagy nem űzték el a versenytársakat. Az európai fogyasztásra a fent említett angol kereskedő-igazgató a következő becslést teszi: szegfűszegből évi 450.000 fontra, szerecsendióból és annak virágából pedig 550.000 fontra volt kereslet Európában. Ugyanezen adatok Angliára nézve: 40.000, illetve 180.000 font.⁴²

Az ázsiai fűszerek közül a többi, mint pl. a fahéj (csak Ceylonon termett, így kereskedelme főleg a portugálok révén történt), valamint a gyömbér kisebb jelentőségű volt. A fűszereken kívül viszonylag nagyobb mennyiségben kerültek ázsiai illatszerek és festékanyagok Európába (indigó, ámbra, áloé, pézsma, kámfor, szantálfa). Keresettek voltak az indiai textíliák, a kínai nyersselyem (az európai fogyasztás kb. évi 50.000, illetve 100.000 font)⁴³, valamint az Indiából szállított salétrom.

Ezért a nagy mennyiségű és értékes áruért cserébe az európaiak jóval kevesebb terméket tudtak szolgáltatni. A kiszállított cikkek közül a fémek elsődleges jelentőségűek voltak, ezek közül is az ezüst volt a legfontosabb. Ez kétfelől áramlott Ázsiába: Akapulkból Manilába a spanyolok révén és a többi európai ország közvetítésével a Jóreménység-fok felől. Nem túlzás azt állítani, hogy az Újvilág hatalmas ezüstkészletei nélkül a kelet-indiai kereskedelem (legalábbis ilyen volumenben) nem lett volna lebonyolítható.

Furber szerint Amerika ezüsttermelésének 1/3-a Ázsiába került. A Csendes-óceánt átszelve a spanyolok 1500 és 1780 között összesen 4–5000 tonna ezüstöt fuvaroztak Manilába.⁴⁴ A 17. század elején a szállítmányok jó esetben elérték évente a 345 tonnát (1597-ben), de az átlagos évi rakomány is 150 tonna körül volt.⁴⁵ Az erre hozott hatalmas mennyiség azonban eltöprel az Ázsiát nyugat felől elérő szállítmányok mellett. A Jóreménység-fokot megkerülve, 1503 és 1650 között kb. 17.000 tonna ezüst került Ázsiába.⁴⁶ Ez elsősorban az ibériai államok révén jutott keletre, azonban a 17. században az angolok és a hollandok is kivették a részüket a szállításokból. 1600 és 1620 között az ezüst a Kelet-Indiai Társaság által exportált összes termék értékének (840.376 £) a 65%-át (548.090 £) tette ki, ami miatt a Társaságot sorozatos támadások érték. A VOC 1620-ig kb. 1,5 millió £ értékben szállított nemesfémeket Ázsiába, aminek több mint 90%-a ezüst volt.⁴⁷

⁴¹ *Drake, Francis*: Angol lobogó alatt a Föld körül. Budapest, é.n. 82. Ternata a Molukkák egyik szigete volt.

⁴² *Mun, Thomas*: i.m. 11, 36.

⁴³ *Mun, Thomas*: i.m. 20.

⁴⁴ *Furber, Holden*: i.m. 231., 368.

⁴⁵ *Atwell, William S.*: i.m. 74.

⁴⁶ *Furber, Holden*: i.m. 368.

⁴⁷ *Bruijn-Gaastera, F.-Schöffer, I.*: i.m. 1. kötet 226.

A többi fém közül a legfontosabb a vas volt, amiből — Japánt leszámítva — nem termeltek jelentős mennyiséget Ázsiában, valamint az ólom, — ami iránt az egész térségben állandó volt a kereslet. Az ón is fontos exportcikk volt, ám ez az igény — az ázsiai bányászat függvényében — időszakonként változott. A fémek főleg az angol kereskedelem tekintetében számítottak fontos kiviteli cikknek, mivel a szigetország számos jelentős bányával rendelkezett.

Ugyancsak elsősorban az angolok törekedtek arra, hogy szöveteket adjanak el Ázsiában. Különösen az 1610-es évek végétől, amikor az európai piacokon egyre kisebb lett az angol textíliák iránti kereslet. Ennek a próbálkozásnak azonban komoly akadályai voltak; közülük a legfontosabb az indiai árucikkek versenye. Ezek a textíliák nemcsak régóta voltak ismertek a környező területeken, de jó minőségük miatt is keresték őket. Az áruk is komoly versenytárrá tette őket.⁴⁸ Az angol árukat tovább drágította, hogy messziről kellett az eladási helyre szállítaniuk. Az indiai cikkek mellett még számottevő volt a holland verseny is, főleg, ha számba vesszük, hogy a legtöbb helyen, ahol az angoloknak telepük volt, a hollandok is jelen voltak. Tovább nehezítette az angol textíliák eladhatóságát azok gyenge minősége.⁴⁹ A fentiek alapján nem meglepő, hogy az angolok a 17. században még nem tudtak döntő pozíciókat szerezni az ázsiai textiltermékek piacán.

Fontos európai exportcikkek voltak a különböző hadianyagok, elsősorban a tűzfegyverek és a puskapor. Számos ázsiai vidéken már a vizsgált korszak előtt elsajátították ezeknek a fegyvereknek a használatát, ám nagyon kevés helyen gyártották őket. Az európai fegyverek technikailag sokkal jobb minőségűek voltak, amire több forrás is utal.⁵⁰

***

A térség más részeihez hasonlóan, Japánban is az ázsiai termékek voltak keresettebbek, Európából jóval kevesebb áru került ide. Japán földrajzilag a térség peremén helyezkedett el, gyakorlatilag végállomás volt. Ezért közvetlenül Európából ritkán jöttek hajók; az országba került európai árucikkeket gyakran ázsiai kikötőkben rakodták át.

A japán kereskedelem két alapvető pilléren nyugodott. Az ország, egyedülállóként a Távol-Keleten, jelentős ezüstleőhelyekkel rendelkezett, melyekből jócskán futotta exportra is. A másik meghatározó jellegzetesség az óriási japán igény volt a kínai selyemtermékekre. E két tényből következően természetes lett volna, ha a két ország között virágzó kereskedelem alakul ki. Ez azonban nem jöhetett létre, ugyanis Kínában halálbüntetéssel sújtottak mindennemű kapcsolatfelvételt a japánokkal.⁵¹ Ez szükségessé tette, hogy az árucseré egy harmadik helyen történjen meg, illetve

⁴⁸ „*Suratban... a kersey darabjának ára 84 mammudi, ami olcsóbb, mint a miénk Angliában.*” *Saris, John*: i.m. 59. (A kersey egy vastag szövetfajta volt.)

⁴⁹ *Gould, J.D.*: The Trade Depression of the Early 1620's. In: *Economic History Review* 1954/1955. 83

⁵⁰ 1626-ban Las Cortes atya feljegyzi, hogy a kínai puskák rossz minőségűek. *Rodrigo Vivero*, spanyol utazó ugyanezt állítja a japán puskaporról. Vö.: *Braudel*, 1985 396.

⁵¹ *Boxer, Charles Ralph*: The Christian Century in Japan. Los Angeles, 1951 (a továbbiakban: *Boxer*, 1951) Ennek oka a 16. század első felében folytatott japán kalózkodás volt. A tiltás ellenére azonban a kínaiak igen jelentős csempészkereskedelmet folytattak Japán felé.

lehetőséget teremtett rá, hogy további országok kapcsolódjanak be a japán-kínai árucserébe.

Az európaiak közül ezt a közvetítő szerepet a 16. században döntően a portugálok töltötték be, bázisul Makaót felhasználva.⁵² A kortársak közül sokan megemlítik ezt a portugál részvételt. Pl. Cesare Frederick ezt írja: „*Minden évben egy igen nagy jelentőségű, selyemmel megrakott hajó megy Kínából Japánba, ami visszafelé... ezüstrudakat hoz*”.⁵³

A portugálok Goából Makaóba küldtek egy — általában 1000 tonna feletti — hajót, ami elsősorban ezüstöt szállított (évente 6000–30.000 kg-nyit).⁵⁴ Ott a rakományt partra tették és ebből új, Japánba szánt árukat szereztek be. A szigetországba szánt szállítmány többsége selyemből és selyemtermékekből állt, ám emellett vittek porcelánt, aranyat, ólmot és ónt is. A hajó júniusban indult útnak Japán felé, ahol egészen az 1570-es évekig nem volt állandóan látogatott kikötőhelye. Ezután a portugálok szinte minden évben Nagaszakiba mentek, csak alkalmanként látogattak másik települést. Innen — ezüsttel megrakodva — visszahajóztak Makaóba, és a kör előről kezdődött. Ez a közvetítő kereskedelem a 17. század elején élte virágkorát: 1600 és 1620 között az éves nyersselyem szállítmányok átlagban 1000 picult tettek ki, azonban előfordult 2600 piculnyi szállítmány is. A kereskedésnek a piac felvevőképessége szabott határt. A századfordulón kb. 1600 picul volt az összes éves import, ami 1610 és 1620 között a legtöbb: 3000–3500 piculra emelkedett.⁵⁵ Japán selyemellátását természetesen nem egyedül a portugálok végezték, hanem közel hasonló súllyal vettek részt a kínaiak és a japánok is. A portugálok számára az egyetlen korlátozás 1604-ben lépett életbe: a sógun engedélyezte a jelentősebb japán kereskedők egy csoportjának, hogy a portugálokkal tárgyaljanak az általuk hozott nyersselyem áráról és az így meghatározott áron vásárolják meg. Ez volt az ún. pancada-rendszer.

Az évenkénti egy út (Makaóból Japánba, és vissza) hatalmas hasznot hozott. Egy angol utazó — Ralph Fitch, aki az 1580-as évek végén járt Indiában — szerint a hajó évente több, mint 600.000 cruzadot (dukát) hoz el Japánból.⁵⁶ Boxer egy út tiszta hasznát 50.000 dukátra teszi.⁵⁷

A japán külkereskedelem másik jelentős célállomása Indokína volt. Itt is a selyem beszerzése volt az elsődleges cél, azonban más, a fentiekben említett termék is elérhető volt. Peter Floris, Pataniban a következőket írja a Japánnal folytatott kereskedelem lehetőségeiről: „*Innen és Sziámból szállítanak mindenféle kínai terméket, a legközönségesebb nyersselymet, amit nankinginek hívnak, mindenfajta selyemárut, mint például taffetiát, szatént, damasztot, bársonyt, minden fajta porcelánt, továbbá a fűszerek mindegyikét, legfőképp borsot; emellett sziámi viaszt és*

⁵² A Makaó-Nagaszaki kereskedelem leírását lásd: Boxer, 1951 106–109.; Boxer, Charles Ralph: Portuguese Merchants and Missionaries in Feudal Japan, 1543–1640. Aldershot, 1990 1–13.; Cooper, Michael: Mechanics of the Macao-Nagasaki Silk Trade. In: Monumenta Nipponica 1972 423–433.

⁵³ Hakluyt, Richard: i.m. 3. kötet 232.

⁵⁴ Atwell, William S.: i.m. 82.

⁵⁵ Kato, Eiichi: The Japanese-Dutch Trade in the Formative Period of the Seclusion Policy. In: Acta Asiatica 1976. 48. (A továbbiakban Kato, 1976) 1 picul kb. 60 kg volt.

⁵⁶ Hakluyt, Richard: i.m. 3. kötet 30.

⁵⁷ Boxer, 1951 106.

szarvasbőrt és egy bizonyos hal bőrét, más néven pikkelyeit.” Egy másik helyen ugyanő ezt írja: „Sziámból hatalmas kereskedelmet lehet Japánnal lebonyolítani, mind szappanfával és bőrökkel, mind viasszal és más ilyen áruval, mint a nyers-lakk. A legtöbb pénz azonban a szarvasbőrökből nyerhető.”⁵⁸

Ebbe a térségbe számos hajó utazott évente, amelyek nagyobb része kínai, vagy japán kereskedő tulajdonában volt. Az európaiak közül a portugálok nem voltak érdekeltek ezeknek a kereskedelmi lehetőségeknek a kihasználásában. Nekik megvolt a saját bázisuk, ahonnan kínai termékekhez jutottak, így nem szorultak rá az indokínai források kiaknázásához. Noha a helyi termékek Japánba szállításából nyerhető haszon jelentős volt, ez eltörpült a Makaó-Nagaszaki kereskedeleméhez képest. Így az európaiak közül a térséget az angolok és a hollandok látogatták.

E két helyen kívül más vidékekre is látogatott néhány — elsősorban angol, holland és kínai — kereskedőhajó.⁵⁹ A hollandok viszonylag sok hajót küldtek a Maluku-szigetekre, míg Jáva szigete (elsősorban Bantam és Dzsakarta) mindkét említett európai nemzet Japánnal folytatott kereskedésében fontos volt. Nemcsak a helyi, vagy az ide szállított kínai termékek miatt, hanem azért is, mert amolyan átrakodó- és ellátóközpontként funkcionált számukra a Távol-Keleten.

Japánba a hollandok először a véletlennek köszönhetően jutottak el. 1600 elején a Liefde nevű hajó kényszerből a szigetország felé vette az irányt. Áprilisban érkezett meg, a végletekig elcsigázott legénységgel. A tengerészek nem kaptak engedélyt az ország elhagyására, majd hajójuk is elsüllyedt, így, más választásuk nem lévén, meg kellett próbálniuk Japánban boldogulni. A hajón érkezettek közül az évek során többen jelentős befolyásra tettek szert Iejaszunál,⁶⁰ így a főnavigátor, az angol William Adams is.⁶¹

A legénység tagjai közül elsőként a kapitány és Van Santvoort rakományfelügyelő hagyhatta el Japánt. Magukkal vitték Iejaszu levelét 'Hollandia Királynak' és az üzenetet, melyben a sógun meghívta a hollandokat az országába kereskedni. A VOC azonban, a spanyolokkal és portugálokkal folytatott harcai miatt csak 1609-ben tudott két hajót küldeni, Orániai Móric válaszlevelével. A hollandok hivatalos engedélyt kaptak a kereskedésre Japán bármely kikötőjében. Fontos, hogy ebben nem szerepel, hogy a pancada-rendszer vonatkozna a hollandokra. 1611-ben további jogosítványokat kaptak: ezután gyakorlatilag közvetlen ellenőrzés nélkül kereskedhettek. A hollandok telepüket egy dél-kjúsu-i kisvárosban, Hiradoban alapították meg. A főkereskedő Jacques Specx lett. Rajta kívül még öten alkották a személyzetet. Az induló árukészlet elsősorban nyersselyemből állt (kb. 15.000 guilder), emellett 2025 zélandi fontnyi ólom, 12.000 picul bors és 300 reálnyi pénz volt a telepen.⁶² 1611-ben Specx Pataniba utazott, ahonnan szö-

⁵⁸ *Floris, Peter*: i.m. 64., 74. A szappanfá (brazilfa), vörös festékanyagot tartalmazott, ezért keresték elsősorban.

⁵⁹ Az angolok és a hollandok Bantamba és a Maluku-szigetekre, a kínaiak pedig főleg Tajvanra.

⁶⁰ Iejaszu ezekben az években került ki győztesen a hatalomért folytatott harcból. 1602-ben felvette a sógun címet. Erről 1605-ben lemondott, de haláláig (1616) ő maradt Japán de facto uralkodója.

⁶¹ William Adams életére vonatkozóan ld. *Tames, Richard*: *Servant of the Shogun*. New York, 1987

⁶² *Kato*, 1976 36.

veteket, ólmot, elefántcsontot, borsot és selyemtermékeket hozott.⁶³ A következő holland hajók csak 1612-ben érkeztek Japánba. Röviden összefoglalva: a VOC kedvező feltételek mellett indíthatta meg japán telepét, azonban az adott politikai-kereskedelmi viszonyok mellett ez az ügynökség csak másodlagos szerepet tudott játszani.

Az angol telep létrehozása a Kelet-Indiai Társaság Nyolcadik Utazásához köthető.⁶⁴ A japán kereskedésre elsősorban két dolog irányította rá a figyelmet. Egyfelől John Saris, a bantami kirendeltség egyik kereskedőjének megfigyelései, melyek szerint Japánban jelentős hasznot lehet szerezni, másrészt a fent említett William Adams — aki a hírek szerint „*nagy hegyben áll a Császárnál*”⁶⁵ — jelenléte az országban.

Az Utazás keretében három hajó indult kelet felé John Saris parancsnoksága alatt: a Clove, a Thomas és a Hector. Japán elérése azonban nem volt elsődleges szempont, amit a Társaság által az Utazás számára kibocsátott utasítás bizonyít: „*19. Ha, akár a korábban Suratban hagyott áruk, akár a jelen rakomány eladása által az angliai piacon kelendő árukat lehet beszerezni [Suratban], mind a három hajó közvetlenül hazatérhet.*”⁶⁶ Az út során azonban kiderült, hogy Indiában nincs lehetőség a kereskedésre, így a hajók Bantamba mentek. Innen csak a Clove hajózott keletnek, a másik két hajó hazatért. Saris a Maluku-szigetek útba ejtésével 1613 júniusában érkezett meg Hirado kikötőjébe. A helyi daimjó⁶⁷ barátságosan fogadta az angolokat, majd William Adams is megjelent, akivel Saris Iejaszu udvarába utazott, és hivatalos engedélyt kért a kereskedésre. Októberben kapta kézhez a választ, egy privilégiumlevél kíséretében. Az angoloknak (hasonlóan a hollandokhoz) nem kellett vámot fizetniük. Hajóik bármely japán kikötőbe mehettek, Edóban pedig területet kaptak egy telep létrehozására.

Az angol és a holland kiváltságok összevetésekor kevés olyan eltérés akad, amely a kereskedést komolyan befolyásolta. Mindkét nemzet képviselői szabadon látogathatták a japán városokat. Vámokat sem kellett fizetniük, azonban ez nem minősült speciális dolognak: „*Japánban nem nagyok a költségek: csak egy ajándék a császárnak és a királynak [a daimjónak – Sz.G.] és 2–3 a titkároknak. Más vámok nincsenek erre*”⁶⁸ Emellett az angolok több olyan kiváltságot is kaptak, amit a hollandok de jure nem, ám de facto élveztek.

Saris szerint a japán telep létrehozását több dolog is indokolta: „*A Molukákön magánjellegű forrásból szerzett biztos információk; az, hogy a holland telep már ide, Firandoba [Hirado megnevezése angol forrásokban – Sz.G.] települt; a most, a Japán Császártól kapott nagy kiváltságok; bizonyosság, hogy angol telepek jöttek létre Sziámban és Pataniban; az erre a vidékre szánt áruk megléte, melyeket*

⁶³ Foster, William (ed.): i.m. 1. kötet 151.

⁶⁴ Részletesebben ld. Szommer Gábor: John Saris utazása Japánba, 1611–1614. In: *Világtörténet* 1998 ősz-tél. 20–36.

⁶⁵ Pratt, Peter: *The History of Japan, Compiled from the Records of the East India Company*. Kobe, 1931 14.

⁶⁶ Pratt, Peter: i.m. 11–12.

⁶⁷ Japán tartományúr. Hiradoban a Macúra család kezében volt a hatalom.

⁶⁸ Az idézet Adams egyik leveléből való. Idézi: Riess, Ludwig: *History of the English Factory at Hirado*. In: *Transactions of the Asiatic Society of Japan* 1898. 197, 198.

eddig még nem sikerült eladnunk; végül a haszon reménye, amit a későbbi tapasztalatok eredményezhetnek."⁶⁹

A Clove indulásakor végül 8 angol maradt Hiradoban, mint a telep személyzete: Richard Cocks, főkereskedő; William Adams (évi 100 £ fizetéssel); Tempest Peacock (50 £/év); Richard Wickham (20 £/év); William Eaton (18 £/év); Walter Carwarden (12 £/év); Edmund Sayers (12 £/év) és William Nelson.

Mind az angolok, mind a hollandok egy kisvárosban, Hiradoban települtek le. A döntéssel szemben igen komoly ellenérvek hozhatók fel, azonban a telep itt történő létesítése nem vezetett szükségszerűen kudarchoz. Massarella szerint a döntést több dolog indokolta. A település fekvésénél fogva megfelelő volt a Bantamból érkező hajók fogadására és régóta nyitva állt a Dél-Kínai tenger kereskedelme felé. Emellett, mire dönteniük kellett, már mind a hollandok, mind az angolok jelentős pénzt fektettek be a daimjó jóindulatának megnyerése érdekében, továbbá sikerült jó viszonyt kiépíteni a helyi lakosokkal. Az angolok innen szemmel tarthatták a hollandokat és sokat tanulhattak hibáikból.⁷⁰ Az indokok közül egyedül az elsőt tartom elfogadhatónak.

A kortársak egyöntetűen negatívan nyilatkoztak Hiradoról. A választott településnek hajózási szempontból igen komoly hátrányai voltak. Saris így írt, amikor behajózott a város kikötőjébe: „*A király [daimjó – Sz.G.] legalább háromszor húsz csónakot, más néven gályát küldött hogy átvontassák hajónkat egy valamelyest veszélyes ponton, mivel ott a tengerjárás annyira erős volt, hogy hiába fújt erős szél, nem tudtunk ellene tenni. És ha az örvénybe bekerültünk volna, az a sziklákra sodor minket*”⁷¹ Ezt a jelentést a többi hajó példája is alátámasztja: mindegyiknek csónakokra volt szüksége, hogy megközelítsék a várost. 1621-ben az Elizabeth nevű angol hajó engedély nélkül próbált meg Hiradoba behajózni és partra sodródott.⁷² A kikötő is sok kívánnivalót hagyott maga után. Richard Cocks, az angol telep vezetője ezt írja egyik levelében, Hiradot és Nagaszakit összehasonlítva: „*[Nagaszakiban – Sz.G.] a világ legnagyobb hajói, vagy karakkjai kedvükre ki- és bemehetnek és a város előtt horgonyozhatnak egy kábel hosszú partszakaszon, legalább 7–8 ölnyi vízben: nagy város és sok gazdag kereskedő él benne. Ezzel szemben Firando kis halászwáros, nagyon kicsi és rossz kikötővel, ahol 8–10 hajónál több nem lehet egyszerre anélkül a nagy veszély nélkül, hogy viharban tönkreteszik egymást.*”⁷³

Hirado kereskedelmi szempontból is elég kedvezőtlen volt, a csekély helyi kereslet miatt: 1584-ben a városban kb. 2000 lakos élt. Még 1637-ben is azt írta egy holland kereskedő, hogy a VOC telepe nélkül Hirado nem más, mint egy jelentéktelen halászközösség.⁷⁴ A daimjó, aki helyi vásárlóként leginkább számításba jöhetett, szintén szegény volt. Gyakran kért kölcsönöket mind az angoloktól,

⁶⁹ Saris, John: i.m. 202. A „Molukkákon” szerzett információk egy ottani holland kereskedőtől származtak, és a VOC Japánnal folytatott tevékenységére nézve is szolgáltak felvilágosítással, azonban Saris nem taglalja részletesen az esetet. Vö. Saris, John: i.m. 90.

⁷⁰ Massarella, Derek: *A World Elsewhere*. New Haven, 1990 121.

⁷¹ Saris, John: i.m. 147.

⁷² Cocks, Richard: i.m. 2. kötet 175.

⁷³ Cocks, Richard: i.m. 2. kötet 313–314.

⁷⁴ Massarella, Derek: i.m. 107

mind a hollandoktól. Egy holland kereskedő ezt írja: „*Nem várhat semmi bevételt, kivéve kb. 5000 taelt a cetvadászoktól és egy kevéskét a birtokán kitermelt fából... Magtáraiban már semmi rizs nincs. Ez Hiraóban megszokott állapot.*”⁷⁵ Adams, aki szintén jól ismerte a helyi viszonyokat, 1613-ban — még a Clove Japánba érkezése előtt — a bantami angol kereskedőknek írt levelében ezt a tanácsot adja: „*Ha egy hajó érkezne, ne oda jöjjön ahol a hollandok [vannak – Sz.G.]; az ugyanis az áruk eladására nem alkalmas, hanem kifejezetten rossz hely.*”⁷⁶

Az itteni kereskedést az angol részéről tovább nehezítette, hogy a hollandok hibáiból nemcsak tanulni lehetett, hanem a kezdetektől igen komoly vetélytársnak is bizonyultak, nem utolsósorban azért, mert hasonló termékekkel kereskedtek (szövetvel, ólommal, acéllal, üvegárukkal stb.). Már a Saris megérkezése utáni első napokban megmutatkozott, hogy aligha hagyják, hogy az angolok kiszorítsák őket: „*Jövetelünkör 1 matt posztót a hollandok 40 reálért árultak. Másnap reggel jó adag posztót különböző szigetekre szállítottak, közönséges áron, pl. 20, 18 és 16 reálért eladva 1 mattot, hogy mind gyorsabban megszabaduljanak attól és hogy túltelíték a piacot.*”⁷⁷ Nagaszaki közelsége tovább rontotta a helyzetet, ugyanis oda tucatjával érkeztek a különböző külföldi kereskedők, ami szintén növelte az angol áruk konkurenciáját.

A lakosokkal a telep létrehozása előtti fél évben kiépített jó kapcsolatot valószínűleg egy másik helyen is ugyanilyen gyorsan el lehetett volna érni. A lakosság kedvező hozzáállását pedig az alábbi Saris-idézet cáfolja: „*A bennszülöttek most sokkal kelletlenebbek a vásárlásra mint korábban.*”⁷⁸ A jóindulat főleg a daimjó viselkedésében nyilvánult meg: gyakran járt vendégségbe az angolokhoz és igyekezett minél egészségesebb lenni. A Macúra családnak fontos volt, hogy minél több külföldi kereskedő jöjjön tartományába, ugyanis mind birtokuk, mind jövedelmük igen kicsi volt.

Ugyanakkor számos választási lehetőség kínálkozott. Mind Adams, mind Iejaszu Edót — a mai Tokiót — preferálta volna. A privilégiumlevélben is ez áll. Edó nagyváros volt, egy 17. század eleji spanyol utazó, Rodrigo Vivero szerint 150.000 lakossal.⁷⁹ Itt volt a sógun székhelye, ahol emiatt hatalmas helyőrség állomásozott, és egész évben nemesek tömkelege tartózkodott. Ez a gigantikus piac mellett számos támogatót is biztosíthatott volna az angolok számára. A sógun 'kötelező' meglátogatásához sem kellett volna hosszasan utazni, ami jelentős pénzek megtakarítását tette volna lehetővé.

A következő lehetséges város Oszaka volt, számos kereskedőjével és roppant kedvező fekvésével. Ebben az esetben viszont gondot jelenthetett, hogy az előző uralkodó fia — az egyetlen lehetséges veszélyforrás Iejaszu uralmára — itt élt,

⁷⁵ Idézi Nagazumi, Yoko: Japan's Isolationist Policy as Seen Through Dutch Source Materials. In: Acta Asiatica 1972 27.

⁷⁶ Foster, William (ed.): i.m. 1. kötet 211.

⁷⁷ Saris, John: i.m. 159.

⁷⁸ Saris, John: i.m. 199. Ezt 1613 decemberében írta, vagyis pár hónappal Japánba érkezése után és néhány nappal a telep létrejötte előtt.

⁷⁹ Cooper, Michael (ed.): They Came to Japan. London, 1965 (A továbbiakban: Cooper, 1965) 284.

így egy telep létrehozása meglehetősen modortalanság lett volna, nem beszélve egy esetleges polgárháború kitörésének veszélyéről.

Kiotó is hatalmas méretű város volt: Rodrigo Vivero az itt élők számát 800.000-re teszi, míg a környéken 3–400.000-en laktak.⁸⁰ Felmerült Uraga neve is — egy kisvárosé Edó közelében. Saris több napot töltött itt és így írt róla: „*Oring Gaw hajózási célokra nagyon jó kikötő, ahol a hajók olyan biztonságban vannak, mint London előtt a Temze folyón. Az oda vezető tengeri út nagyon biztonságos és jó, így sokkal jobb lesz hajóinkon oda utazni, mint Firandoba, figyelembe véve, hogy Oring Gaw a főszigeten van és csak 14–15 league távolságra Edótól. A hely nem bővelkedik annyira élelmiszerben és húsban mint Firando. Ez az egyedüli hiányossága, Oring Gaw minden más dolgot tekintve Firandonál jobbnak tekinthető.*”⁸¹

A Hiradoba település mellett egy nagyon komoly érv szólt, ami részben egybeesik Massarella első indokával. Saris, miután éveket töltött Bantamban, tisztában volt vele, hogy Japánban úgy lehet leginkább nyereséget elérni, ha az angolok (és a hollandok) minél nagyobb kereskedelmet bonyolítanak le a környező térségekkel. Japánban hagyott tanácsaiban első helyen említi az Indokínával folytatandó kereskedelem fontosságát, valamint felveti egy Korea felé irányuló kereskedelmi vállalkozás ötletét is. Emellett a környező vizeken igen jelentős hajóforgalom van, Sarisnál pedig — igaz csak utalás szintjén — felvetődik a kalózkodás is, mint módszer. Naplójában megemlíti, hogy az igényelt kiváltságok közül csak egy teljesítését utasította vissza Iejaszu: „*Mivel a kínaiak nem voltak hajlandók kereskedni az angolokkal, ha egyet elfognánk... kapjunk engedélyt és szabadságot arra, hogy Japánba hozzuk.*”⁸²

A fenti szempontoknak a közeli Nagaszaki kikötője is megfelelt volna, jóval nagyobb piaccal szolgálva. A városban viszont a portugálok és spanyolok befolyása sok kellemetlenséget okozhatott volna az angoloknak, emellett a külföldről érkező kereskedők többsége is itt adta el rakományát.

A hiradói piac kis méretét mind a hollandok, mind az angolok úgy próbálták ellensúlyozni, hogy ún. altelepeket hoztak létre, vagyis az országban többfelé — elsősorban nagyvárosokba — küldtek árukat egy-egy kereskedővel.

1616 közepén meghalt Iejaszu, így fia, Hidetada vált Japán teljhatalmú uralkodójává. A hír hallatán az angolok Edóba indítottak egy küldöttséget a sógunhoz, hogy köszöntsék és hivatalosan megújíttassák kiváltságaikat. Minden rendben ment: ajándékaikat gyorsan átadták Hidetadának és a fontosabb udvari tisztségviselőknek, majd három hét után kézhez kapták privilégiumlevelüket. Nem merült fel gyanú, hogy bárminemű változás történt volna az Iejaszu alatti állapothoz képest. Az angolok még a megkapott kiváltságlevelet sem vizsgálták meg. Edóból Adams birtokára mentek vendégségbe. Itt kapták meg a hírt Wickhamtól: az uralkodó megtiltotta, hogy „*Miakóban [Kiotó – Sz.G.], Oszakában és Szakaiban japánok külföldiektől bármilyen árut vásároljanak*”.⁸³ Ennek hallatára

⁸⁰ Cooper, 1965 279–280.

⁸¹ Saris, John: i.m. 195.

⁸² Saris, John: i.m. 185.

⁸³ Cocks, Richard: i.m. 1. kötet 183.

Cocksék visszatértek az udvarba, ahol megbizonyosodtak a hír igaz voltáról. A privilégiumlevél legfontosabb része így hangzott: „Az angol nemzet egész Japánból, bármely részre is érkeznek hajóikkal, köteles, a számukra lehetséges legnagyobb sebességgel visszavonulni Firando városába (és kikötőjébe), ott eladni áruikat; utasítunk minden más helyet és területet, legyen az bárhol Japánban, hogy termékeiket, sem áruikat ne fogadják a parton máshol, csak Firandoban”.⁸⁴ Annyit sikerült csak kiharcolniuk, hogy a japán nagyvárosokban felhalmozott árukészleteiket japán kereskedők révén eladhatták, nem kellett azokat Hiradoba visszaszállítani. Emellett néhány hét múlva Nagaszaki neve is Hirado mellé került, mint olyan hely, ahol az angolok kereskedhettek.

Ugyanez a szabályozás vonatkozott a hollandokra is, akiket szintén érzékenyen érintett a sógun döntése. A privilégiumuk ilyen megkurtítása véget vetett az altelepek működésének, hatalmas veszteségeket okozva mindkét társaságnak. A helyzet súlyosságát Cocks kommentárja érzékelteti: „A Császár éppúgy azonnal kiűzhetett volna bennünket Japánból, mint ahogy ilyen paranccsal megköt minket, mert azon a helyen [Hirado] nem tudunk üzleteket kötni, ahogy azt már több mint három éve tapasztalom.”⁸⁵ Most mutatkozott meg, hogy a Hiradoba település milyen hátrányokkal is járt, így egyre sürgetőbbé vált, hogy valamilyen megoldás találjanak, mellyel a kereskedelmet sikerül nyereségesebbé tenni.

Japánban az angol és holland kereskedők — annak ellenére, hogy mindkét fél tudott a maluku-szigeteki ellentétekről — mindvégig jó viszonyban voltak. Ez többnyire apróságokban nyilvánult meg: a hajók kölcsönösen szállították egymás leveleit; a telepek dolgozói vendégségbe jártak egymáshoz; segítettek egymás hajóit a kikötőbe vontatni stb. Másfelől viszont jellemzők voltak az apró civódások is — többnyire jelentéktelen dolgokon —, valamint olvashatók a levelekben és naplókban bizalmatlanságot sugalló bejegyzések, ám ezek nem voltak általánosak. A két fél közötti viszonyt hirtelen kiélezte a VOC és a Kelet-Indiai Társaság között kirobbanó fegyveres ellentét.⁸⁶

A hollandok már megjelenésükkor agresszíven léptek fel a Távols-Keleten, elsősorban a spanyolokkal és a portugálokkal szemben, de az 1610-es években az angolokkal is egyre inkább szembekerültek. Ennek oka, mint fentebb olvasható, főleg a szegfűszegtermelő vidékeken folytatott kereskedés eltérő megítélése volt. Az ellentétek végül 1617-ben fegyveres összecsapáshoz vezettek a két társaság között. Az angolok kezdetben sikereket értek el, azonban lassan érvényesült a hollandok erőfölénye. Ebben az is szerepet játszott, hogy az angol flotta vezetője megbetegedett és meghalt, majd John Jourdain, a Kelet-Indiai Társaság egyik vezető egyénisége Ázsiában, egy tengeri csata során szintén életét vesztette. A harcok teljes holland sikert hoztak: 11 hajót fogtak el, míg az angolok csak egyet. Emellett a dzsakartai angol telep is elpusztult.⁸⁷ A két társaság 1619-ben kötött békét, megosztva egymás között az indonéz szigetvilágon folytatott fűszerkereskedelmet: a bors esetében 50–50%-os részesedést kapott mindkét nemzet, míg a

⁸⁴ Cocks, Richard: i.m. 2. kötet 289.

⁸⁵ Cocks, Richard: i.m. 1. kötet 186.

⁸⁶ Az angol és holland társaság közötti háborúra vonatkozóan ld. Hall, Daniel G.E.: i.m. 279–285.

⁸⁷ Massarella, Derek: i.m. 250.

többi fűszer esetében ez az arány 2:1 volt, a hollandok javára. Ezen felül mindkét társaság köteles volt hajókat küldeni egy közös flottába (Fleet of Defense; Vloot van Defensie=A Védelem Flottája), melyet elsősorban a spanyolok és a portugálok ellen használtak fel a Távols-Keleten. A flotta egyik alegységének központja Hirado lett.

A japán telepek életére ez a háború jelentős hatást gyakorolt. Az Advice 1617 (1618)⁸⁸ februárjában hagyta el Hiradot (már az ellenségeskedések kitörése után), és egészen 1620 júniusáig nem jött másik angol hajó Japánba. Sayers és Adams kísérlete egy Kokinkínába tett utazásra szintén meghiúsult, így a telep gyakorlatilag el volt vágva a Japánon kívüli világtól, következképp igen kevés árut tudott beszerezni ebben az időszakban. Ezzel szemben a hollandok hajói egyre-másra érkeztek Hiradoba, köztük több elfogott angol hajó is. Cocks ugyan Edóba utazott tiltakozni, ám a sógun elhatárolta magát a külföldiek Japánon kívüli ellentéteitől és semmilyen lépést nem tett a hollandok ellen. Az érkező hajók rengeteg árut hoztak Japánba, azonban ennek jelentős részét, még a Japánban igen keresett selyemcikket is, magukkal vitték elhajózáskor.

A hollandok ilyen erőteljes megjelenése az angol telep helyzetét igen kritikusá tette. Noha a telepet védték a japán törvények, nem lehetett tudni, hogy meddig sikerül visszafogni a többszáz — többnyire botrányosan viselkedő — tengerészt. A hollandok végül szabályszerűen megrohanták a telepet. Az angoloknak japánokat kellett felfogadniuk védelmükre, gyakran pedig a daimjó beavatkozására is szükség volt, hogy ne történjen tragédia. Az indulatok ilyen elszabadulása azonban a holland kereskedők részéről sem élvezett támogatást. Nemcsak a két telep alkalmazottai közti, többé-kevésbé jó viszony miatt, hanem azért is, mert ők tudták: ha az angoloknak komolyabb baja esik, az valószínűleg a hollandok kitalálásához vezet, mivel a sógunátus nem tűrte el törvényei ilyen súlyos megsértését.

A helyzet 1620 közepén gyökeresen megváltozott, amikor váratlanul 5 angol és 5 holland hajó — a közös flotta tagjaként — érkezett Hiradoba, jelentős árukészlettel. Egy kritikus időszakot átélt telepnek, a rakomány ellenére, az angol egységek komoly megterhelést jelentettek. Több hajót fel kellett újítani, amihez — mivel a hajók váratlanul érkeztek — nem sikerült korábban biztosítani a szükséges fát. Emellett a legénység számára élelmiszert kellett vásárolni, ami szintén komoly kiadásokat jelentett. Cocks a hajók ellátásának költségeit 10.000 £-nál is többre becsülte.⁸⁹ Az angol hajókon ennyi készpénz nem érkezett, a telepnek pedig ekkora tartalékai nem voltak, így kölcsönöket kellett felvenni. Ezek összege több mint 20.000 tael volt, havi 2%-os kamattal.⁹⁰

A flotta 1620 végén elhajózott Manila felé, hogy a kikötőt blokádnál helyezze, ám ottani tevékenysége csekély sikert hozott: összesen csak 5 kínai dzsunkát sikerült elfogni.⁹¹ Az elfogott áruk (jórészt selyem) angolokra jutó részével a hiradoi telep rendelkezett, ám ennek eladását megnehezítette, hogy a tengerészek

⁸⁸ A tárgyalt időszakban az angolok még nem tértek át a gregorián naptár használatára, így említett dátumaik 10 nappal eltérnek a többi jelenlevő európai nemzetéhez képest. Ezen kívül csak márciusban jelölték a következő évet. A dolgozatban említett dátumoknál — ahol kétséges lehet a pontos időpont — az angol források adatait adom meg, zárójelben közölve a gregorián féle időpontot.

⁸⁹ *Cocks, Richard*: i.m. 2. kötet 319.

⁹⁰ *Cocks, Richard*: i.m. 2. kötet 115., 118., 122., 130.

⁹¹ *Cocks, Richard*: i.m. 2. kötet 173.

kezén is jelentős mennyiségű zsákmány volt, amitől a leghamarabb próbáltak megszabadulni, így az árak gyorsan zuhanni kezdtek. A helyzetet súlyosbította, hogy több portugál hajó is érkezett Nagaszakiba selyemtermékekkel megrakva. A következő évben a hajók valamivel sikeresebben tevékenykedtek, ennek ellenére a Batáviában működő közös angol-holland tanács úgy határozott, hogy nem érdemes további vállalkozásokat indítani a manilai vizekre.

A japán kikötő illetén felhasználása hamarosan a sógunátus rosszállását is kivívta, ugyanis ezek a támadások — a japán vezetés megítélése szerint — elriasztották a Japánba tartó külföldi kereskedőket. Emellett komoly nehézségeket okozott az angoloknak és hollandoknak, hogy egy japán hajót is elfogtak, amiből hosszú hónapokra elhúzódó ügy lett. A flotta további működését hátráltatta, hogy 1621-ben törvény született, mely tiltotta a fegyverek és hadianyagok külföldre szállítását és japán tengerészek európai hajón történő alkalmazását.⁹² A batáviai döntés, noha oka nem a fenti incidensekben rejlett, épp időben született, hogy megakadályozza a helyzet további kiéleződését a társaságok és a japán központi hatalom között.

***

A Japánnal folytatott kereskedés lehetőségeiről a Clove hazatérte után kezdtek nagyobb mennyiségben áramlani az információk Londonba, a Kelet-Indiai Társaság igazgatóihoz. Terjedelmében és hatásában leginkább Saris — Angliába érkezése után, 1614 októberében papírra vetett — ismertetője volt a legjelentősebb. Eszerint az angol textíliák jó keresletnek örvendtek, viszonylag magas áron. (30–50 tael/tatami) lehetett értékesíteni őket. Kelendők voltak a fémek: az ólom, ón, vas, acél. Számos kínai terméket sorolt fel mint igen keresett cikket, a különböző selymfajtáktól a cukorig. Emellett még egyes egyedi termékek eladhatóságát is megemlíti, pl. a korallét, valamint bizonyos festményekét. Saris a hollandok versenye miatt sem aggódott: feltételezése szerint, mikor jelentését írta, Cocks már meg tudott állapodni velük. Japán exportcikkei közül megemlíti a kendert, a rizst, salétromot, a különböző festékanyagokat, végül a nemesfémeket, melyek közül, a kereskedést illetően, az ezüst a fontosabb. Emellett fontosnak tartotta az Ázsia más részeivel folytatandó kereskedelmet is. Első helyen Sziámot és Patanit emeli ki, egyrészt viszonylagos közelségük miatt, másrészt mivel angol telepeknek adtak helyet. A jelentés azonban számos valótlanságot tartalmazott és túlzottan kedvező képet adott a japán kereskedés lehetőségeiről. Sőt, nyilvánvaló tévedések is voltak benne, pl. a réz, mint Japánban keresett termék említése, annak ellenére, hogy az ország jelentős réztermelő volt.⁹³

A képet más jelentések pontosították, amelyek korántsem tüntették fel a helyzetet ilyen jó színben, sőt gyakran éppen ellentmondtak a Saris által leírtaknak. Az ellenkező vélelet Adams véleménye jelentette. 1614 júliusában, még a Clove megérkezése előtt, olvasták fel 1613-ban keltezett levelét⁹⁴, melyben a ke-

⁹² Cocks, Richard: i.m. 2. kötet 178.

⁹³ Saris jelentésének kivonatát tartalmazza: Pratt, Peter: i.m. 117–121.

⁹⁴ Sainsbury, Noel (ed.): i.m. 302.

reskedelmi lehetőségekről is ír. Állítása szerint a szövetek — sajnálatos módon — a holland és spanyol szállítások miatt olyan olcsók, mint Angliában. A hollandok fő árucikkeinek — melyek jórészt egybeestek az angolok által forgalmazott termékekkel — kelendőségéről így írt: „*Először is, a vásznukból nincs haszon; az ólom fontja kb. 4 penny, vagy még kevesebb, akár 3 penny, ami nem hoz profitot; az acél fontja 6 penny és a más dolgokból szereshető nyereség is kicsi.*” Sarishoz hasonlóan megemlíti a Patanival folytatott kereskedés fontosságát, valamint a kínai termékek nagy keresettségét, ám ezek ára időszakonként változó volt. A kiszállítható áruk közül két nagy csoportot emelt ki: az élelmiszereket és hadi-cikkeket, valamint a nemesfémeket.⁹⁵ Egy másik levelében szintén nem festett túlzottan kedvező képet a lehetőségekről. Az elefántcsont olcsó, mert a hollandok nagy mennyiséget hoztak belőle; „*Az ón olyan olcsó, mint Angliában; az ágyúk egyáltalán nem örvendenek nagy keresletnek; a kalikó és a kambajai termékek egyáltalán nem keresettek. A borsot és a szegfűszeget illetően: ez az ország nem használ belőlük sokat, sem bármely másik fűszerből.*”⁹⁶

A Japánban maradt kereskedők közül is többen elküldték levelüket a Cloveval. Cocks a Sziámra és Pataniba irányuló hasznot emelte ki, a hollandok példájára utalva. A japán termékek közül az ezüst fontosságát hangsúlyozta. A vászon eladhatóságáról így írt: „*Ha bármilyen nagy mennyiségű szövetet el tudnánk adni, az nagy dolog lenne, annak ellenére, hogy az ár alacsony; mivel itt még annyira a selyem rabjai, hogy figyelembe sem veszik a szövet viselésének előnyeit; azonban az idő megváltoztathatja gondolkodásukat, ezalatt pedig nekünk más hasznot hozó ügyleteket kell keresnünk.*”⁹⁷

Tempest Peacock pedig a következőképp látta a lehetőségeket a kereskedelemre: „*Ami bármilyen, az Önök által elvárt, itt szereshető hasznot illet: kevés lehetőséget látok ebben a helyben. Hogy Sziámból és Pataniból miféle profit nyerhető még nem tudom, de bizakodhatunk, hogy a fent említett két helyvel kereskedve jó pénzt szereshetünk. Meglátásom szerint angol termékeink — ha mindent figyelembe veszünk — nem hajtanak nagy hasznot, keveset tudunk belőlük eladni, noha reményeink jók.*”⁹⁸

Amikor a Társaság vezetői először értékelték a japán lehetőségeket, a fentiek voltak a számukra hozzáférhető információk. A jelentések többsége óvatosan mutatta be a helyzetet, jórészt reményekről szólt. Nem beszéltek azonnal elérhető hatalmas haszonról és az angol termékek iránti óriási keresletről. Mindegyik kiemelte a Japánon kívüli területekkel folytatandó kereskedelem fontosságát (első-sorban Sziámot és Patanit hangsúlyozva), valamint azt, hogy a sziget bővelkedik ezüstben. Egyedül Saris beszélt nagy profitról. Az általa leírtakat alátámasztani látszott a holland példa, akik a Társaság információi szerint nagy hasznot szereztek a japán telepük révén.⁹⁹ Az ő jelentése azt tartalmazta, amit az igazgatók leginkább hallani szerettek volna, az egyes részletek valótlanságáról pedig az il-

⁹⁵ Riess, Ludwig: i.m. 196. A teljes levelet közli: Riess, Ludwig: i.m. 194–200.

⁹⁶ Foster, William (ed.): i.m. 1. kötet 320–321.

⁹⁷ Foster, William (ed.): i.m. 1. kötet 317.

⁹⁸ Foster, William (ed.): i.m. 2. kötet 3.

⁹⁹ Sainsbury, Noel (ed.): i.m. 336.

letékesek nem tudtak meggyőződni. Terjedelmében is ez volt a legnagyobb; a többi levél főleg beszámoló volt, melyek kevés részletet tartalmaztak a kereskedés lehetőségeiről.

A jelentés alapján a Társaság egyik ülésén vita bontakozott ki. Már ekkor kecsegtetőnek tartották a Japán felé irányuló kereskedelmet, de a végleges döntést Saris meghallgatása utánra hagyták. A reményeket így foglalták össze: „*Bantamból, Sziámból és az Indiák többi részéből származó áruk forgalma jövedelmező. A fő ok az ott folytatandó kereskedésre a vásznunk iránti kereslet.*”¹⁰⁰ Novemberben megszületett a döntés, hogy Japánba újabb hajót indítanak. A küldendő áruk összeállításához pedig elsősorban a Saris-féle jelentés szolgált alapul.¹⁰¹

Amikor Saris elhagyta Japánt, javaslatokat tett a kereskedés megszervezésére. Az teljesen nyilvánvaló volt, hogy nagyvárosokba is kell eladandó árukat küldeni, úgy, ahogy azt a hollandok tették. Saris két helyet ajánlott: Surungát és Oszakát.¹⁰² A Japánban hagyott kereskedők egy helyen változtattak: Surunga helyett Edóban létesült altelep. Itt Wickham lett az ügynök, akinek Adams is segítséget nyújtott a kezdeti problémák megoldásában. Oszakába Eaton került. A két fő kirendeltség mellett Csuzima szigetén volt még angol kereskedő. Emellett több városban voltak megbízottak — többnyire japánok —, akikre több-kevesebb árut bízta.

Az altelepek a kezdetektől fogva kulcsfontosságúak voltak. 1614-ben Edóba kb. 2900 taelnyi¹⁰³, Oszakába kb. 1500 taelnyi, Csuzimába pedig kb. 800 taelnyi áru került. A három vidéken felhalmozott áruk értéke jóval meghaladta a Hiradoban hagyottat (kb. 4000 tael). A második angol hajó (a Hozlander 1615-ben) által hozott áruknak közel a felét vitték Oszakába.¹⁰⁴ A rendszeren ugyan történtek kisebb változtatások (pl. Wickham egy sziámi utazás miatt elhagyta Edót), azonban a kereskedésben az altelepek mindaddig kulcsfontosságúak voltak, amíg a japán törvények lehetetlenné nem tették működésüket.

Az angol telep induló árukészletének értéke közel 12.000 tael volt. Ennek legnagyobb részét az Angliából hozott szövetek tették ki, melyekből összesen 1755 1/2 yard volt, majdnem 3900 tael értékben. (Az egész készlet értékének 32,5%-a.) Az Angliából hozott árucikkek közül az elefántcsont (kb. 2100 tael=18%), az ágyúk és puskapor (kb. 1100 tael=9,2%), valamint ólom (kb. 600 tael=5%) maradt számottevő mennyiségben Japánban. Az Ázsiából származó áruk közül az indiai textil- és (csekély mennyiségű) selyemtermékek (kb. 2500 tael=21%), valamint a 315 picul bors (kb. 740 tael=6,3%) volt fontos. A fenti adatokból kitűnik, hogy a Japánban hagyott áruk döntő többsége Európából származott.¹⁰⁵ Emellett közel ugyanennyi értékben (12.000 tael) pénz is maradt a telepen.

A következő hajókon¹⁰⁶ is hasonló termékek érkeztek, azonban a részletekről igen kevés adat maradt fenn. Az 1615-ös szállítmány értéke 8600 taelnyi volt.

¹⁰⁰ Sainsbury, Noel (ed.): i.m. 329.

¹⁰¹ Sainsbury, Noel (ed.): i.m. 902.

¹⁰² Foster, William (ed.): i.m. 2. kötet 5.

¹⁰³ Foster, William (ed.): i.m. 2. kötet 13.

¹⁰⁴ Massarella, Derek: i.m. 146., 152., 168.

¹⁰⁵ Az angolok induló árukészletét részletesen ld. Pratt, Peter: i.m. 46–49

¹⁰⁶ 1615-ben a *Hozlander*, 1616-ban a *Thomas* és az *Advice*, 1617-ben pedig újra az *Advice* látogatott Japánba. Az 1615-ös és 1616-os rakomány értékéről: Massarella, Derek: i.m. 168.; Foster,

A rakományból jelentős hányadot tett ki az ólom (kb. 27.600 catty¹⁰⁷), valamint a tűzfegyverek, acél, bors, indiai textíliák, higany és viasz (Pataniból). 1616-ban, mivel két hajó érkezett, a hozott áruk értéke is jóval nagyobb volt: kb. 18.500 tael. Ennek közel a felét az angol szövet és posztó tette ki, ami mellett ólom, ón és acél is érkezett számottevő mennyiségben. A két hajó igen sok eladhatatlannak minősített terméket is hozott. A későbbiekre nézve reményt keltő volt, hogy első ízben hozott angol hajó selymet, viszonylag jelentős mennyiségben (337 catty¹⁰⁸).

Az Advice 1617 elején, Wickhammel a fedélzetén Bantamba ment, majd fél év múlva visszatért. Cocks elég részletesen leírja rakományát: viszonylag nagy mennyiségben (valószínűleg Wickham unszolására) hozott selymet; 2065 rúd ólmot; viaszt, higanyt, valamint az átlagosnál jóval kevesebb angol szövetet és posztót.

Az angol-holland ellenségeskedések kitöréséig tehát összesen 5 angol szállítmány érkezett. Holland részről valamivel jobban látták el a telepet. Ugyanezen időhatárok között 11 hajójuk érkezett, ami jóval több áru Japánba szállítását tette lehetővé. 1615-ben két hajón 57.000 guildert értékű árut szállítottak.¹⁰⁹ Ez a szám a későbbiekben jelentős mértékben megnőtt, elsősorban a kínai hajók ellen végrehajtott kalóztámadások révén.

Az angol termékek közül az ólom volt az egyetlen, amiből szinte korlátlan mennyiséget lehetett eladni. A fő vásárló maga a sógun volt, aki a szállítmányok nagyobb részére lecsapott, akár Angliából származott a fém, akár a hollandok által hozott gyengébb minőségű, délkelet-ázsiai ólom volt. A kereslet ellenére 1616 után az ólom ára lassú csökkenésnek indult, így a szereshető haszon is egyre kisebb lett (1616-ban 1 picul ólmot 7 taelért, míg 1620-ban 4,5 taelért lehetett eladni).¹¹⁰

Az angol szövetek is viszonylag jó keresletnek örvendtek, azonban az eladható mennyiségnek határt szabott, hogy nem elsősorban ruházatkészítés célra vásárolták a japánok, hanem leginkább páncélok és fegyvereket csomagoltak beléjük.¹¹¹ Az eladást valamelyest nehezítette, hogy gyakran évente változott a leginkább keresett szín; egyedül a fekete szövetek voltak állandóan eladhatók.¹¹²

Az angolok számára a legnagyobb probléma a hollandok versenye volt, akik hasonló termékekkel kereskedtek. Noha már a kezdetektől jellemző volt, hogy a hollandok az angoloknál olcsóbban kínálták áruikat, a konkurrenciaharc a privilégiumok csökkentése után vált igazán élessé. Ezt világosan mutatja Cocks egyik, a Társaság vezetéséhez írott levele: „Minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy a

---

William (ed.): i.m. 4. kötet 120., 132., 183., 266. A *Hozzianderen* jött termékekről ld. Foster, William (ed.): i.m. 4. kötet 60. Emellett Cocks naplójában olvasható, hogy milyen cikkek érkeztek. Az *Advice* második japán útja során szállított termékekkel kapcsolatban v.ö.: Foster, William (ed.): i.m. 6. kötet 9., valamint Cocks, Richard: i.m. 1. kötet 292–295.

¹⁰⁷ Cocks, Richard: i.m. 2. kötet 60.

¹⁰⁸ Foster, William (ed.): i.m. 4. kötet 266.

¹⁰⁹ Kato, Eiichi: *Unification and Adaptation, the Early Shogunate and Dutch Trade Policies*. In: Blussé, L.- Gaastra, F. (eds.): *Companies and Trade*. Leiden, 1981 (A továbbiakban Kato, 1981) 220.

¹¹⁰ Cocks, Richard: i.m. 1. kötet 204.; 2. kötet 187.

¹¹¹ Cocks, Richard: i.m. 2. kötet 311.

¹¹² Foster, William (ed.): i.m. 2. kötet 198., 202.

kereskedésünket megszüntessék, nem törődve azzal, hogy van-e hasznuk az eladott termékeiken. Ha mi tízen adunk el, ők ötön fognak.”¹¹³ A mérleg nyelvét két további dolog billentette a hollandok felé. Angliából igen sok nem, vagy csak nehezen eladható termék érkezett, mint az orosz bőrök, sziléziai batiszt, nyúlprémek, szemüvegek, kések. Egyre inkább ilyennek bizonyult az elefántcsont is.¹¹⁴ Ezek mellett több, a kereskedés szempontjából teljesen irreális áru érkezett: pl. Anglia térképe; I. Jakabot a Parlamentben ábrázoló festmény; Anglia királyainak családfái (Brútusztól kezdve); térképek Londonról.¹¹⁵ A másik nehézséget az angol áruk rossz csomagolása és ebből fakadó, sokszor igen gyatra minősége okozta. A kereskedők gyakran panaszkodtak emiatt: „A szövet némelyike megrongálódott, rohadt és molyrágta, a szegélyek egyik végüktől a másikig leszakadtak és egy fél szövet (ami nagyon jó minőségű volt) különböző helyeken át van lyuggatva a csomagolással együtt, így eladhatatlan; ez az Advice-on jött. A tükrök közül, amiket a Thomas hozott, sok eltört és mindegyik annyira foltos, hogy nem eladhatók. A nyúl- és mókusprémek borítása annyira rossz, sőt rosszabb állapotban van mint a többi; annyira molyrágta mind, hogy az összes szőr kihullott belőlük. A képek és a városok, tartományok, megyék térképei annyira szakadtan, törötten és megrongálódva jöttek, hogy semmit nem érnek. Az olajfestményeket nedvesen illesztették össze, így amikor szétszedtük őket, mind tönkrement.”¹¹⁶

A Japánból kiszállított cikkekről valamivel pontosabb képet adnak a források. A Clove minimális mennyiségű japán árut vitt magával a hazaútra; ezek is inkább különlegesnek, mint értékesnek mondhatók.¹¹⁷ 1615-ben a Hozlander már közel 4500 taelnyi árut szállított Bantam felé. Ennek igen jelentős részét (959 tael) képezte ámbra, amit egyfelől az előző évben hozott Wickham a Ryukyu-szigetekről, másfelől, ezen a sikeren felbuzdulva Hiradoban vásároltak az angolok. A későbbi kereskedést illetően azonban fontosabb, hogy a hajón 3200 taelnyi ezüst is elhagyta az országot (ebből 1200 reálban).¹¹⁸ Ennek ellenére a hajó szállítókapacitását nem sikerült teljes mértékig kihasználni, így Cocks engedélyezte a hollandoknak, hogy jelentős mennyiségű (929 picul) ébenfát küldjenek Bantamba.¹¹⁹

A következő évben nemcsak a hozott áruk, hanem a kivitt termékek értéke is nagyobb lett: az angolok 11.000 taelnél is több árut küldtek Bantamba.¹²⁰ A Thomason 6400 taelnyi ezüst, valamint 200 picul tömegű réz volt.¹²¹ Amikor pedig az Advice pár hét múlva elhagyta Japánt, 5000 tael¹²², 1618-ban, második

¹¹³ Foster, William (ed.): i.m. 5. kötet 26.

¹¹⁴ Foster, William (ed.): i.m. 5. kötet 45.

¹¹⁵ Ezeket valószínűleg Saris javaslatára küldték Japánba, aki a festmények keresettségét is említi a Társaságnak írt beszámolójában. A cikkek egy része japán urakhoz került, mint ajándék. Cocks, Richard: i.m. 1. kötet 153., 172.

¹¹⁶ Foster, William (ed.): 5. kötet 72. További panaszokat lásd: Foster, William (ed.): 4. kötet 266.

¹¹⁷ Sainsbury, Noel (ed.): i.m. 358.

¹¹⁸ Foster, William (ed.): i.m. 4. kötet 54.

¹¹⁹ Cocks, Richard: i.m. 1. kötet 111.

¹²⁰ Foster, William (ed.): i.m. 5. kötet 49

¹²¹ Foster, William (ed.): i.m. 6. kötet 8.

¹²² Massarella, Derek: i.m. 244.

látogatása során pedig közel 11.000 tael ezüstöt vitt.¹²³ A kiszállított ezüst mennyisége azonban elmaradt a vezetők által elvárttól. Nem biztosította az angolok által Délkelet-Ázsiában szükségesnek tartott export fedezetét.¹²⁴

A hollandok esetében, első ránézésre jóval nagyobb exportról beszélhetünk: 1614-ben 66.000 guilder, 1615-ben közel 200.000, míg 1618-ban már jóval félmillió guilder felett van a kivitt szállítmány értéke. Ez az érték még akkor is jelentős, ha beszámítjuk, hogy ezeknek a termékeknek közel 2/3-a kalózkodással szerzett zsákmány volt. A maradék 1/3 az angol exportot is meghaladó mértékben tartalmazott ezüstöt.¹²⁵

A kínai termékek beszerzése a korábban ismertetett speciális körülmények miatt óriási profitot eredményezhetett Japánban. Saris Japánban hagyott utasításaiban nem említi, hogy próbálkozni kellene egy kínai telep létrehozásával, de a tény, hogy a sóguntól kérte a kínai hajók Japánba kényszerítésének engedélyezését, a kínai termékek fontosságának felismerésére utal.¹²⁶ Hamarosan a Japánban hagyott ügynökök körében is felmerült, hogy Kínával hivatalos kereskedelmi kapcsolatokat kell létesíteni ahhoz, hogy a japán telep igazán nyereséges lehessen. Ezt Wickham hangoztatta először,¹²⁷ majd hamarosan a többiek is átvették: 1614-től már elég sok levélben feltűnik a gondolat.

A kereskedés biztosításának elérésére Cocks egy Hiradoban élő kínai kereskedőt, Li Tant, a „Kínai Kapitányt” találta a legalkalmasabbnak.¹²⁸ Vele az angolok már kezdettől fogva kapcsolatban álltak. Saris Japánba érkeztekor tőle bérelt házat, amit az angolok később megvettek; ez képezte a telep alapját. Li Tan jelentős kapcsolatokkal rendelkezett, mind Japánban, mind Japánon kívül és rendszeres kereskedelmi kapcsolatban állt a környező területekkel (Tajvan, Annam). Emellett szívesen segített az angoloknak, időnként más dolgokban is. Cocks jelentős összegeket adott Li Tannak (1615-ből van az első feljegyzés ilyen pénzről), aki látszólag mindent megtett a Kínába történő angol kereskedés biztosítására; azt is megígérte, hogy I. Jakab levelét is továbbítja Kínába.¹²⁹ A telep fennállása folyamán ezek a pénzek jóval 6500 tael fölé kerültek, ám a kínai kereskedésben semmi haladás nem mutatkozott. 1622-ben már teljesen nyilvánvaló volt, hogy az angolokat becsapták. Ezt egyedül Cocks nem vette észre, amit a szemére is hánytak a Társaság ázsiai vezetői.¹³⁰

Az évek múlásával az angol kereskedők között egyre inkább az a nézet terjedt el, hogy ha a kínai kereskedelem elérése nem sikerül, akkor Japánban nem ér-

¹²³ *Cocks, Richard*: i.m. 2. Kötet 15.

¹²⁴ Ezeket a reményeket Saris jelentése alapján táplálták Londonban. Egy utalás a japán telep-től elvártakra: Foster, William (ed.): i.m. 3. Kötet 112.

¹²⁵ *Kato*, 1981 220.

¹²⁶ *Saris, John*: i.m. 185.

¹²⁷ *Farrington, Anthony*: The Japan Letter Book of Richard Wickham. In: India Office Library and Records. Report for the Year 1979 39.

¹²⁸ Li Tanról a legrészletesebb ismertetés: *Iwao, Seiichi*: Li Tan, Chief of the Chinese Residents at Hirado, Japan in the Last Days of the Ming Dynasty. In: Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 1958. 27–85.

¹²⁹ A pénzek átadását ld. *Cocks, Richard*: i.m. 1 kötet 20., 74., 223.; 2. kötet 3., 126.; I. Jakab leveléről: *Cocks, Richard*: i.m. 1. Kötet 21.

¹³⁰ *Cocks, Richard*: i.m. 2. kötet 341.

demes fenntartani a telepet. Cocks így ír 1620 elején: „*Napról napra fogy bennem a remény, hogy Japánban bármi hasznosat lehet cselekedni, kivéve, ha sikerül biztosítani a kereskedést Kínával.*”¹³¹ A közvetlen kapcsolat létrehozására szükség volt, mert a többi telepre kevésbé lehetett számítani a selyem beszerzésében. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a patani és ajutiai telep e téren nem váltja be a hozzájuk fűzött reményeket. A korábban feltételezettnél jóval kevesebb selyem érkezett Kínából, mennyisége pedig évenként nagy ingadozásokat mutatott. Ekkor az angol kereskedők között felmerült „Kokinkína”, mint lehetséges selyemellátó terület¹³², ám egy utazás (1617-ben) szertefoszlatta a túlzott reményeket. A japán telep helyzetét nehezítette, hogy az indokínai telepek Bantamba is küldtek selymet, aminek nagyobb részét onnan továbbküldték Európába.

A hollandok ebben a tekintetben is az angolok előtt jártak. Ugyan a fentebb említett vidékekről ők sem tudtak túl sok selymet szerezni, ám a kínai kereskedők kifosztása révén ennek sokszorosát tudták biztosítani. Az elfogott hajók számát nehéz pontosan megállapítani: az angol kereskedők 10 és 40 közé teszik.¹³³ 1617-ben pl. 5 holland hajó érkezett Japánba. „*Kettő ezek közül teljesen meg volt rakva selyemmel és a kínaiaktól elvett termékekkel, ami mellett 2 dzsunkájuk is van hasonló árukkal.*”¹³⁴ 1618-ban a hollandok 600.000 guildert meghaladó értékben hoztak — főleg kalózkodás révén szerzett — kínai árukat Japánba, azonban ebből 350.000 guildernyt tovább is küldtek Dzsakartába.¹³⁵ A jelentős selyemkivitel Japánból azt mutatja, hogy a holland vezetőség ekkor még nem ismerte fel az itteni kereskedelem lehetőségeit. A hatalmas haszon mellett a rengeteg zsákmányolt áru lehetővé tette, hogy a hollandok sokkal olcsóbban kínálják termékeiket, hátrányos helyzetbe hozva vetélytársaikat.

Ez a nagyarányú kalózkodás természetesen hamarosan tiltakozásokhoz vezetett. A hollandok mégis tovább folytathatták tevékenységüket, mert a sógun a spanyol, portugál, kínai, és végül az angol panaszok ellenére sem avatkozott be, egészen 1621-ig, a fegyverexport betiltásáig.¹³⁶ Ez azonban a hollandok selyemellátásában nem okozott komolyabb zavart, ugyanis hamarosan sikerült Tajvanon telepet létesíteniük. Az itteni ügynökség felállítása azt jelzi, hogy ekkorra már a holland vezetők is felismerték, mekkora hasznot hajt a selyem Japánba szállítása. Így virágzó kereskedelem alakult ki a két sziget között. Ez azonban már a tárgyalt korszakon kívül valósult meg.

Az Indokína felé irányuló kereskedéshez az angolok igen nagy reményeket fűztek — nem alaptalanul. A térség felé már régóta indultak hajók a szigetországból, és a hollandok is jelentős hasznot szereztek az ide irányuló utazások révén. Az, hogy a Hetedik Utazás során angol telepek létesültek Pataniban és Ajutiában, tovább javította az itteni kereskedés lehetőségeit. Saris utasításai között az első helyen említi egy dzsunka vásárlását és egy „szíami” utazás megszervezését. Mivel nem sikerült eladó hajót találni, így 1614-ben nem Ajutia lett az

¹³¹ Cocks, Richard: i.m. 2. kötet 309.

¹³² Foster, William (ed.): i.m. 5. kötet 16.

¹³³ Cocks, Richard: i.m. 1. kötet 260.

¹³⁴ Foster, William (ed.): i.m. 6. kötet 260.

¹³⁵ Massarella, Derek: i.m. 255

¹³⁶ Cocks, Richard: i.m. 2. kötet 178.

úticél, hanem Annam („Kokinkína”), méghozzá bérelt hajón. 1614-ben indult útnak Peacock és Carwarden közel 3000 taelnyi áruval. A szállítmány jelentős része angol és kambajai szövet, elefántcsont, valamint kb. 1000 taelnyi pénz volt. Az utazás azonban balul sikerült: érkezés után mindkét angol meghalt. Így aztán hiába ment jól a kereskedés, az eladott áruk ellenértékét nem sikerült visszaszerezni.¹³⁷

A következő évben már saját hajóval, az időközben vásárolt Sea Adventure-rel indultak el az angolok. Ekkor már a szállítmány értéke is jóval nagyobb volt: majdnem 6000 tael, amiből 5000 ezüst volt, a maradék pedig kambajai szövetben, fegyverben és hadcikkekben.¹³⁸ Ez alkalommal az időjárás szólt közbe: csak a Ryukyu-szigetekig sikerült eljutniuk, így ez az utazás is ráfizetéssel végződött.

A kudarcok ellenére az angoloknak tovább kellett próbálkozniuk. A következő években a Sea Adventure többször indult Ajutiába. 1616-ban a rakomány értéke kb. 3000 tael volt. (Ebből 2400 pénzben.) Ez az út volt a legsikeresebb: érkezés után annyi árut sikerült beszerezniük, hogy a hazaútra két másik hajót kellett bérelni. Az angolok kb. 3200 piculnyi szappanfát és közel 10.000 szarvasbőrt hoztak haza, ami Ajutiában 5200 taelbe került, Japánban viszont ennek kétszereséért lehetett eladni.¹³⁹ 1617 ismét sikeres év volt: a hajó 3000 tael áruval ismét Ajutiába ment és onnan a korábbihoz hasonló termékeket hozott (2500 picul szappanfa és 5000 szarvasbőr). A következő próbálkozás azonban újra kudarcot hozott: a viharok miatt Eaton (a kiküldött kereskedő) csak jókora kényszerűsünet beiktatása után jutott Ajutiába, ám hajója annyira megrongálódott a viharok miatt, hogy újat kellett vásárolnia, ami a haszon nagyobb részét elvitte.¹⁴⁰

A „Sziám” indított utazások mellett hamarosan új úticél is feltűnt: ismét „Kokinkína”. Lassan tisztázódtak a két angol kereskedő halálának körülményei is, így egyre biztonságosabbnak tűnt fel a terület. Emellett nagy angol remények voltak, hogy innen végre jelentős mennyiségű selymet lehet szerezni. 1617-ben Adams hajóján 2000 tael értékű pénzt és Japánban eladhatatlan árut vitt Sayers. Az út mérsékelt sikerrel járt volna, ám Sayerstől a pénz jelentős részét kicsalták. A következő évben a széljárás miatt nem volt sikeres az utazás, majd 1619-ben ismét kismértékű sikert hozott.

A hollandok is igen alapvetőnek tartották a térséggel folytatott kereskedést, ezért nagy energiákat fektettek bele. Az angolokkal szemben ők inkább Patani kikötőjét látogatták. 1614-ben egy hajójuk érkezett innen, jelentős mennyiségű selyemáruval és viasszal.¹⁴¹ A következő években a hollandok egyre több vállalkozást indítottak: 1615-ben két hajó érkezett (mindkettő Pataniból) 43 picul nyerselyemmel, 2500 picul viasszal és 1190 cápabőrrel, összesen kb. 32.000 guilder értékben. 1616-ban ismét két hajó jött Pataniból, valamint egy Ajutiából. A rakomány 5488 cápabőrből, 37.397 szarvasbőrből és 6114 picul szappanfából állt.¹⁴²

¹³⁷ A Kokinkínába küldött rakományt ld. Foster, William (ed.): i.m. 2. kötet 5., 68., 197.

¹³⁸ Foster, William (ed.): i.m. 2. kötet 233.

¹³⁹ Foster, William (ed.): i.m. 5. kötet 18., 19. A cikkek Japán-beli árait ld. Foster, William (ed.): i.m. 4. kötet 22.

¹⁴⁰ Az 1617-es rakományt ld. Massarella, Derek: i.m. 203. Az 1618-as utazásról Cocks ír: Cocks, Richard: i.m. 2. kötet 36.

¹⁴¹ Floris, Peter: i.m. 35.

¹⁴² Massarella, Derek: i.m. 178., 179.

1617-ben újra érkezett egy hajó, ami fél év múlva indult vissza.¹⁴³ Emellett többször is küldtek árukat Kokinkínába is.¹⁴⁴ Mindazonáltal a hollandok — e térségbe irányuló kereskedelemmel szerzett — nyereségének fontossága eltörpült a kalózkodás útján szerezhető javak mellett.

Mint láttuk, a hollandok viszonylag kevés jelentőséget tulajdonítottak a nyersselyem jó árának, ami azt mutatja, hogy a VOC döntéshozói nem elsősorban a kereskedelmi lehetőségek miatt tartották fontosnak a japán telepet. Egyfelől Hirado igen fontos bázisa volt a kalózkodó hajóknak, amelyek igen nagy mennyiségű árut hoztak ide. A holland kalózkodást a japán vezetés hozzáállása tette lehetővé: amikor kínaiak és portugálok panaszra járultak a sógun elé, az „*mondta nekik, hogy országa minden külföldi számára nyitott, és ha bármilyen magánjellegű vitájuk van a hollandokkal, saját hercegeikhez forduljanak jogorvoslatért*”.¹⁴⁵ A Védelem Flottájának ténykedése során látta úgy a sógun, hogy a kalózkodás rontja országa hírnevét és a külföldi kereskedőket is elriasztja, ezért 1621-ben megtiltotta a fegyverek és hadianyagok kivitelét országából, valamint a japán tengerészek európai hajókon történő alkalmazását.¹⁴⁶

Legalább ilyen fontos feladata volt a japán telepnek, hogy a hollandok flottáját, illetve a Maluku-szigeteket ellássa élelmiszerekkel és hadianyagokkal. „*A hollandok évente hajót hajó után küldenek ágyúgolyóval, puskaporral, ágyúkkal, élelemmel és lőszerral.*”¹⁴⁷ A japán réz, ami az európainál jobb minőségű volt¹⁴⁸ és az ón (elsősorban angliai) viszonylag megbízható bronzágyúöntését tette lehetővé. Emellett mind a munkaerő, mind a nyersanyag igen olcsó volt (Specx szerint kb. a fele az európai áraknak¹⁴⁹). Fából is rendkívül sok volt az országban, még hozzá alacsony áron. Ez tette lehetővé, hogy Japánban újítsanak fel igen sok hajót mind az angolok, mind a hollandok.¹⁵⁰

Egészében Japán egymaga igen fontos forrása volt azoknak a nyersanyagoknak, amelyekre a hollandoknak szükségük volt hadi vállalkozásaikhoz: „*Innen szállítanak maguknak bőséges utánpótlást: nagy bronz- és vaságyúkat, olcsó puskaporral és lövedékekkel; jelentős mennyiségű marha- és disznóhúst; annyi ételt és kétszersültet, amennyit csak akarnak; kis borsót vagy babot bőségesen; emellett rengeteg, a dévérkeszeghez hasonló szárított halat, amit itt tanyak hívnak; igen sok sózott tonhalat... rizst kedvük szerint, az általuk kívánt mennyiségű, rizsből készült japán borral; rengeteg szardíniát, akár pácolva, akár másképp. A hajók számára pedig van gerenda, deszka, árbócokkal, vitorlarudakkal és minden más-sal, ami egy hajó megépítéséhez csak kell; vannak jó ácsok, akik elkészítik, emellett van elég szurok is, csak a kátrány az, ami nem található itt meg. Van kender, hajókötelek készítéséhez, olyan mesterekkel, akik megmunkálják. Vasáruban, sző-*

¹⁴³ Cocks, Richard: i.m. 1. kötet 292., 332.

¹⁴⁴ Az 1614-es angol kokinkínai expedíció hajóján holland kereskedők is utaztak, akik hasonlóan jártak Peacockékhoz. További holland vállalkozás Kokinkína felé: Cocks, Richard: i.m. 2. kötet 24.

¹⁴⁵ Cocks, Richard: i.m. 1. kötet 306.

¹⁴⁶ Cocks, Richard: i.m. 2. kötet 178.

¹⁴⁷ Cocks, Richard: i.m. 1. kötet 94.

¹⁴⁸ Cipolla, Carlo: Guns and Sails in the Early Phase of the European Expansion. London, 1965 51.

¹⁴⁹ Cocks, Richard: i.m. 1. kötet 34.

¹⁵⁰ Néhány példa: Cocks, Richard: i.m. 2. kötet 319.; Foster, William (ed.): i.m. 4. kötet 49.

*gekben és hasonlóknban sincs hiány; ha kell, vannak olyan kovácsok is, akik 20–30 métermázsa súlyú horgonyt is el tudnak készíteni.”*¹⁵¹

Látható tehát, hogy Japánban minden megtalálható volt, amire szükség lehetett egy esetleges távol-keleti háborúhoz, illetve a flották fenntartásához. Az angolok azonban ezzel nem nagyon éltek, egyedül a hollandok ellen vívott háború idején küldtek egy bárkát Jáva szigetére, ám a széljárás miatt ez sem ért célba.¹⁵²

A hollandok azonban, mivel szinte mindenkivel harcban álltak a térségben, a kezdetektől igen jól ki tudták használni Japán ilyen jellegű adottságait.

***

Az angol társaság ázsiai vezetősége 1622-ben döntött a japán telep bezárásáról, valamint a patani és az ajutiai telepről történő visszavonulásról. A japán kereskedelem nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a Kelet-Indiai Társaság pedig átmeneti pénzzavarral küzdött a térségben. Mindazonáltal a japán telep bezárását a vezetők csak átmenetinek gondolták és néhány éven belül újra fel akarták venni Japánnal a kereskedelmi kapcsolatokat.

A Japánban működő kereskedők nem számítottak ilyen döntésre. Ezt igazolja, hogy 1621-ben még nagyszabású építkezésekbe kezdtek. A döntés váratlan volta miatt a kintlevőségek begyűjtésére sem jutott idő. Ezek közel 3.000 taelre rúgtak, aminek fele Li Tan adóssága volt. A kereskedők 1623-ban hagyták el Japánt a Bull nevű hajó fedélzetén, akik még némi ezüstöt és megmaradt árut is vittek magukkal.

A dolgozat elején feltett kérdésre (hogy a hollandok miért voltak sikeresebbek az angoloknál Japánban) több válaszlehetőség merülhet fel.

A jogi helyzet különbözősége. Ebből a szempontból nem találok olyan lényeges eltérést, ami a hollandokat hozta volna előnyösebb helyzetbe: inkább az angolok kaptak szélesebb privilégiumokat, ám de facto a két nemzet kereskedői egyenlő helyzetben voltak. 1616-ban a kiváltságok korlátozása egyenlő mértékben sújtotta a két telepet, csakúgy, mint az 1621. évi fegyverkiviteli tilalom.

A telep elhelyezkedése. Mivel mindkét telep ugyanott jött létre, ez sem lehetett a különbség oka. A piac szűk volta inkább 1616 után éreztette hatását (mivel addig egész Japán nyitva állt a kereskedők előtt), ám ez egyaránt hátrányos volt mind a holland, mind az angol kereskedelemre nézve. Mindazonáltal megállapítható, hogy a hollandok jobban tudtak élni a Hirado fekvésében rejlő előnyökkel.

Az érkező áruk. Mint láttuk, a közös flotta felállítása előtt a hollandok kétszer annyi hajót küldtek Japánba, mint az angolok. A holland telep ugyan kisebb készlettel kezdte meg működését, ám a későbbiek során ezt a lemaradást jócskán behozták. A hozott áruk tekintetében is a hollandok voltak a jobbak: érvényes ez volt mind a termékek minőségére, mind azok eladhatóságára.

A környező vidékekkel folytatott kereskedelem. Noha ezen a téren kisebb az eltérés mint az Európából szállított cikkek esetében, ez a különbség is a hollandok

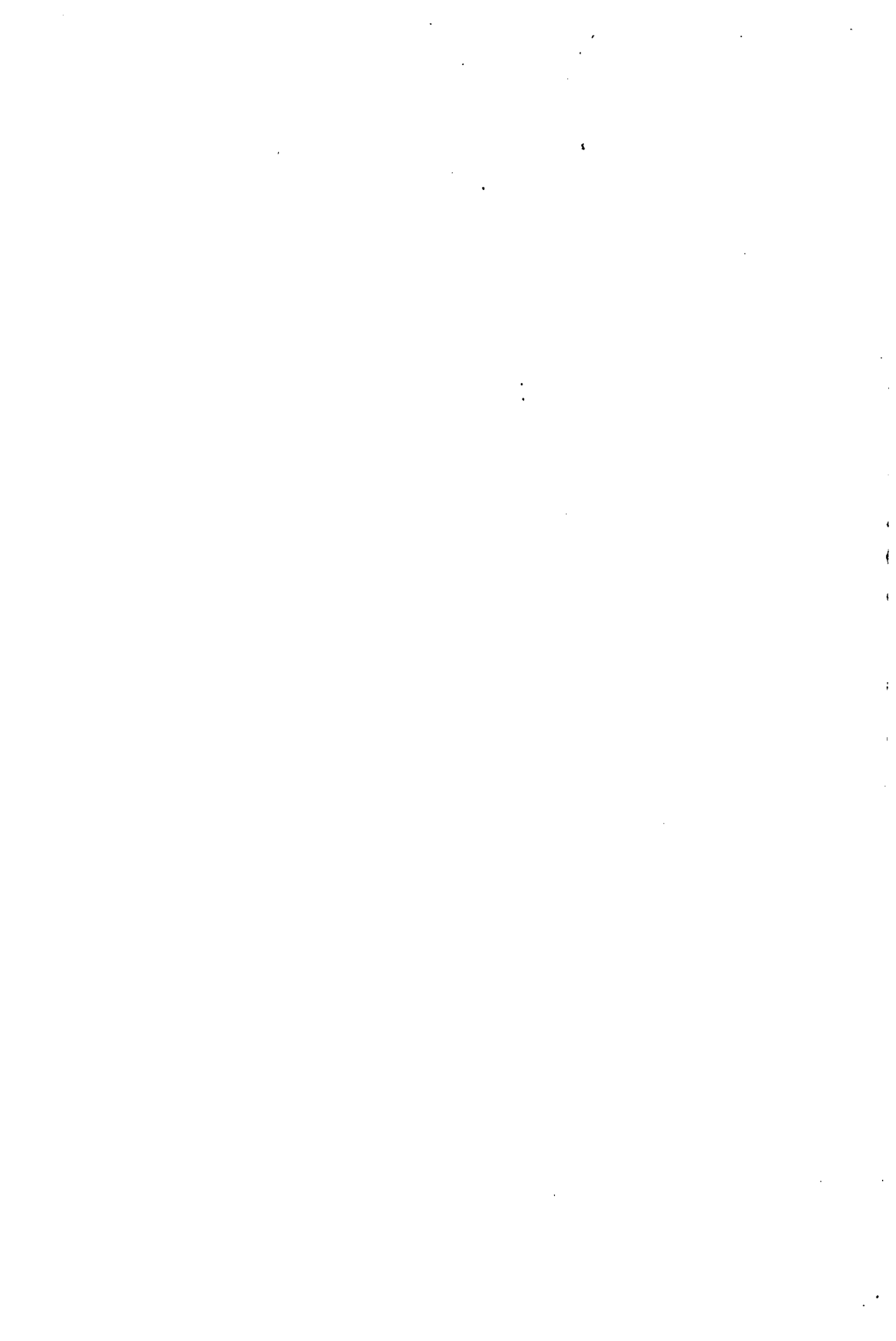
¹⁵¹ *Cocks, Richard*: i.m. 2. kötet 311., 312. Emellett egyik levelében is hasonlóan ír: Foster, William (ed.): i.m. 6. kötet 260.

¹⁵² Az esetre részletesebben ld. *Cocks, Richard*: i.m. 2. kötet 308., 309.

javára szólt. Itt ugyan nem voltak minőségbeli különbségek a szállított áruk tekintetében, azonban a hollandok több hajóval tevékenykedtek ezen az útvonalon is. Emellett a holland és az angol telep kb. hasonló mértékben szenvedett el „véletlenszerű” kudarccokat az Indokínával folytatott kereskedésben.

Kalózkodás. A hollandok igen eredményesen éltek ezzel az eszközzel, ami által a Hirado fekvésében rejlő előnyöket nagy mértékben ki tudták használni. A szerzett termékekhez gyakorlatilag ingyen jutottak, így nem volt veszteséges az átlagos áraknál alacsonyabban eladni őket, ami az angol kereskedőket igen nehéz helyzetbe hozta. Emellett a zsákmány nagy része olyan árucikk volt, ami iránt Japánban nagy volt a kereslet. Az angolok, nem kis lehetőséget elszalasztva, csak a közös flotta működése alatt használták ezt a módszert.

A japán élelmiszerek és hajózási cikkek olcsóságának kihasználása. Japán ilyen jellegű előnyeit a két nemzet közül szinte csak a hollandok használták ki. Mivel rendszeresen csatáztak a térségben (főleg a spanyolokkal és a portugálokkal), erre a forrásra igencsak rá voltak utalva. Így — főleg miután a spanyolokkal kötött 12 évre szóló fegyverszünet lejárt (1621) — szóba sem kerülhetett a japán telep bezárása. Az angolok ezzel szemben főleg kereskedni akartak Japánnal: főként textíliákat eladni és helyi ezüsttel ellátni távol-keleti telepeiket. Mivel egyik várákozásuk sem teljesült, egy kedvezőtlen pénzügyi helyzet kialakulása után nem volt miért fenntartaniuk a nem túl nyereséges telepet. A hirtelen hozott döntés további veszteségeket eredményezett: kintlevőségeiket — amelyek jelentős része személyes mulasztás eredményeképp jött létre — nem sikerült begyűjteniük.

KIPPER-PÉNZEK A MÉRLEGEN

Az 1620-as évek inflációjának két szakasza

Egy gadebuschi pénzverőmester, bizonyos Simon Lüdemann, 1611-ben azzal a kéréssel fordult a mecklenburgi hercegekhez, hogy ismét folytathassa tevékenységét. Korábban hamis doppelschillingek kibocsátásának vádjával távolíthatták el a hivatalából, erre beadványából következtethetünk, ugyanis mentegetőzése szerint nemcsak könnyű, hanem súlyosabb példányokat is vert, de az utóbbiakat „kibillentették (= ausgekippt)” és eltüntették a forgalomból.¹ Lüdemann nyilván nem szolgálta meg a hercegi kegyelmet, mert később vesztere billent ki Justitia mérlege, ugyanis Schwerinben 1619-ben, — a Kipper- und Wipperzeit idején — mint hamispénzverőt lefejezték.²

A súlyosabb, jónak tartott pénzek forgalomból való kivonása, mérleggel vagy anélkül történő kibillentése sokkal korábbi a hírhedt inflációnál, s közismerten azzal függött össze, hogy az „al marco” pénzverés közepette egyenetlen volt az egyes darabok tömege. Braunschweigben, 1582-ben éppen azt várták a pénznyomógép üzemeltetésétől, hogy egyenletes méretű garasokat állíthatnak elő vele, s így a károsnak tartott „Ausküppen und Wüppen” — azaz a testesebb példányok előállítására, pontosabban a *forgalomból történő kivonása* megszűnik.³ Ma már tudjuk, hogy hiú ábránd volt e várakozás, s az 1585-ben megfogalmazott mértékadó tiltás ellenére egyre kiterjedtebbé vált a pénzkereskedelem, a birodalmi veretek kivitele és beváltása; majd a külföldi, rossz pénzek behozatala következtében fékezhetlenné vált a jó birodalmi tallérok árfolyamának emelkedése.⁴

¹ „Das erkläre sich einfach daraus, daß die schwersten Stücke ausgekippt und die leichten im Verkehr geblieben seien.” 1611. Febr. 16. Münzmeister Simon Lüdemann zu Gadebusch. Entschuldigungsschreiben an die Herzöge zu Mecklenburg. *Max Bahrfeldt*: Niedersächsisches Münzarchiv. Verhandlungen auf den Kreis- und Münzprobationstagen des Niedersächsischen Kreises 1551 — 1625. Halle, 1930. IV. 215. Az 1620-as évek inflációjának történeti irodalma egyidős a nagy pénzrontás századával, nem is a legkorábbi példa erre: *Leonhard Willibald Hoffmann*: Alter und neuer Münz-Schlüssel, oder Beantwort- und Eröffnung CCXXII. Curioser Fragen das Münzwesen betreffend. Nürnberg, 1692. 316–336. A Kipper- und Wipperzeit forrásaira ld.: *Johann Cristoph Hirsch*: Des Teutschen Reichs Münz-Archiv. Nürnberg, 1758. Bd. IV. 1–282.

² *Bahrfeldt*: i. m. 423.

³ „Erwähnte Groschen seindt durch das Druckwerk bereitet und verfertigt worden. Und ob sie wohl nicht allerdings gleich, wie allhier zu ersehen, so ist doch verhoffentlich, daß ihm von Tag zu Tage möge näher gerücket und endlich so gleich gemacht werden, daß dadurch die extrahiren, Ausküppen und Wüppen vorkommen und verhütet werde,” Nr. 122. 1582. Juni 24. Visitationsbericht *Bahrfeldt*: i. m. Halle, 1929. III. 106.

⁴ „so befehlen wir Euch und einem jeden insoderheit und vornemblich auch Bürgermeistern, Richtern und Räthen in unseren und unserer Herrschaft Städten, weil durch die schädliche Ausfuhr

A katasztrófába torkolló pénzrontás előtt és kezdetén a jó pénzeket tették szívesen mérlegre, a hiperinflációt⁵ követően pedig a rossz pénzeket mérték font-ra, illetve márkára, mert — egyfelől nagy számuk, másfelől csekély értékük miatt — nem volt érdemes leszámolni őket. Addig azonban, amíg erre sor került, el kellett telnie néhány esztendőnek, olyan éveknak, amelyek megrendítették a pénzbe és az uralkodói tekintélybe vetett bizalmat, és szinte az árucserre állapotába taszították vissza a gazdaságot.

A már említett Kipper- und Wipperzeit a korájúri Közép-Európa gazdaságát megrendítő monetáris válság volt, amely heves, de igen rövid epizódnak bizonyult a sokak szerint átfogó krízis idejének⁶ tekintett 17. századon belül. Mivel a papírpénz előtti korszakban tört ki, a fém pénzek, közelebbről a *rézpénz* inflációjának is nevezhető.⁷ Német inflációként⁸ ugyancsak ismert, de éppen azért, mert hatása a Német-római Birodalmon kívül⁹ is érezhető volt, illetve legfőbb

---

der guten Reichsmünzen alle andern Mängel und Einschlebung der fremden und bösen Münzen ihren Ursprung haben, daß Ihr Euren Bürgern und Gerichtsverwandten, sonderlich aber den Kippern und Wippnern, auch denjenigen, so Handel und Wandel im Kaufen und Verkaufen treiben, in ihrem bürgerlichen Eide mit auflieg, sich der Ausfuhr, Einwechsels und Steigerung der guten Reichstaler, desgleichen mit Gelde um Geld zu handeln, des Kippens, Wippens, Granulierens, Beschneidens, Auswägens und Verfälschens sich gänzlich enthalten müssen.“ 1585. Aug. 3. Abschied des Kreistags zu Halberstadt. Muster zu einem Münzedeikte. *Bahrfeldt*: i. m. III. 156.

⁵ Bármennyire modernnek is tűnik, a „Kipper- und Wipperzeit” kiemelte a hiperinflációs minősítést: *Charles P. Kindleberger*: The Economic Crisis of 1619 to 1623. The Journal of Economic History 51 (1991) 149–175., *Buza János*: Az első európai infláció és magyarországi hatása (1618–1628). Aula, Társadalom és gazdaság 1991. 94–102. *Hans-Jürgen Gerhard*: Niedersachsen und das deutsche Geld- und Währungsgeschehen der Frühen Neuzeit (Ein Werkstattbericht), Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte. Bd. 64 (1992). 82.

⁶ Az európai gazdaság általános válságáról vallott felfogásra ld.: *Eric J. Hobsbawm*: The general Crisis of the European Economy in the 17th Century. Past and Present 5/1954. Sokoldalú elemzés nyomán a gazdasági — a termelési és a kereskedelmi — válságot hangsúlyozta pl.: *Ruggiero Romano*: Between the Sixteenth and Seventeenth Centuries: the Economic Crisis of the 1619–22., in: The General Crisis of the Seventeenth Century. Ed. by Geoffrey Parker and Lesley M. Smith. London, Henley and Boston, 1978. 165–225. A század egészére kivetített általános válság felfogásával szemben a 17. századot a lecsendesedés és nyugalom idejének tekintette: *Immanuel Wallerstein*: Y a-t-il une crise du XVIIe siècle? Annales, Economies Sociétés Civilisations 34 (1979) 126–144. A későbbi évekre ld. *Helmut G. Koenigsberger*: Die Krise des 17. Jahrhunderts. Zeitschrift für historische Forschung 9 (1982) 143–165.

⁷ „Les terribles inflations de cuivre nous permettent de parler d’un coup d’état, d’une révolution de cuivre.” *Frank C. Spooner*: L’Économie Mondiale et les Frappes Monétaires en France 1493–1680. Monnaie – Prix – Conjoncture IV Paris, 1956. 32.

⁸ Klasszikus tanulmány e tekintetben: *J. D. Oettel*: Deutsche Finanznoth beim Beginn des dreißigjährigen Krieges. Historische Zeitschrift, 16 (1866) 213–268., illetve a 20. század elejéről: *Gustav Schötle*: Die große deutsche Geldkrise von 1620–23 und ihr Verlauf in Oberschwaben. Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte. Neue Folge, XXX. (1921) 36–57., a II. világháborút követően: *Fritz Redlich*: Die deutsche Inflation des frühen siebzehnten Jahrhunderts in der zeitgenössischen Literatur: Die Kipper und Wipper. Hrg. Hermann Kellenbenz. Köln – Wien, 1972. passim. (Továbbiakban: *Redlich*: Die Kipper). A könyvtárnyíráv duzzadt szakirodalom néhány kitűnő, a regionális kutatásokat is dokumentáló, későbbi példájára ld. *Konrad Schneider*: Hamburg während der Kipper- und Wipperzeit. Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte, 67 (1981). 47–74., *Niklot Klüßendorf*: Kontinuität und Diskontinuität im hessischen Geldumlauf des frühen 17. Jahrhunderts. Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte Bd. 38(1988) 103–138., *Niklot Klüßendorf*: Der Münzschatz von Herborn zur Kipperzeit in der Grafschaft Nassau-Dillenburg. Marburg, 1989. 201.

⁹ Svájcban és Tirolon át Észak-Itáliában szintén érezte kedvezőtlen hatását: *Alain Dubois*: Une crise monétaire au XVIIe siècle: La Suisse pendant les Années 1620–1623. Etudes de Lettres 1973. 39–54. Szélesebb háttérrel: *Martin Körner*: Réform, rupture, croissances (1515–1648). Nouvelle Histoire de la Suisse et des Suisses. Lausanne, 1983. II. 4–96., ill. *Josef Hirn*: Die Lange Münze in Tirol und ihre Folgen. Archiv für österreichische Geschichte, Bd. 104 (1915) 18–19., ill. *Heinz Moser* – *Heinz Turzky*: Die Münzstätte Hall in Tirol. Innsbruck, 1977. 248–250.

haszonélvezőit a „*fejedelmi pénzcshalókban*” látták, akadt olyan mű is, amely nem az etnikai, illetve a birodalmi tényezőt, hanem az utóbbi — a társadalmi hovatartozásra utaló — elemet kívánta hangsúlyozni.¹⁰ Ha a tomboló infláció kezdetét tekintenők csupán, akkor a harmincéves háború¹¹ pénzrontásának is nevezhetnénk a monetáris válságot, amely persze szintén pontatlan megközelítés lenne, hiszen az 1620-as évek második felében lecsendesítették a pénzügyi viharokat, miközben az ágyúdörgés megszűnésére még évtizedekig kellett várni. Végül a teljesség igénye nélkül említhető, hogy a kríziselmélet hívei tágabb értelemben a 17. század — a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet — gazdasági válsága egyik megnyilvánulási formájának vélik az 1620-as évek pénzügyi összeomlását, szűkebb értelemben pedig olyan gazdasági válságnak, amely a Gresham-törvény érvényesülésének iskolapéldája.¹² A Kipper- und Wipperzeit felfogható a jéghegy csúcsaként is úgy, hogy az árforradalom tetőpontjának tekintjük, de nem tévesztjük szem elől azt, hogy az ún. árforradalom olyan összetett jelenség volt, amelynek egyik — kétségtelenül igen lényeges — elemét a pénzrontásban kereshetjük.¹³

Az osztrák,¹⁴ a cseh¹⁵ és a lengyel¹⁶ területekre szintén áttérjedő közép-európai¹⁷ pénzrontás nem állt meg a magyar határon, s hamarosan érezte ked-

¹⁰ „daß ihr Produkt in die Kassen der fürstlichen Münzbetrüger floß – als Steuer, Zoll, Zins.” *Herbert Langer*: Hortus Bellicus. Der Dreißigjährige Krieg. Leipzig, 1982. 31.

¹¹ Számos kiadást megért alapmű: *Gustav Freytag*: Der dreißigjährige Krieg. Die Kipper und Wipper und die öffentliche Meinung. in: Bilder aus der duetschen Vergangenheit. Bd. 3. Aus der Jahrhundert des großen Krieges. Leipzig, 1894. 145–187.

¹² Igen jó áttekintést és válogatott irodalomjegyzéket nyújt erre *Kindleberger* tanulmánya, ld. fentebb.

¹³ *Bernd Sprenger*: Münzverschlechterung, Geldmengenwachstum und Bevölkerungsvermehrung als Einflußgrößen der sogenannten Preisrevolution im 16. und 17. Jahrhundert in Deutschland. In: Theorie und Empirie in Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsgeschichte. Festschrift für Wilhelm Abel zum 80. Geburtstag. Hrsg. von *Karl Heinrich Kaufhold* und *Friedrich Riemann*. Göttingen, 1984. 127–144.

¹⁴ Ausztriára nézve a klasszikus mű: *Johann Newald*: Die lange Münze in Österreich. Numismatische Zeitschrift 1881. 88. 132. Az ár- és bértörténet igényeinek megfelelő tanulmány: *Rudolf Geyer*: Münz- und Geldgeschichte seit der Mitte des 14. Jahrhunderts. In: Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. Hrsg. von A. F. Pribram. Wien, 1938. 27–42. Monografikus összegezésében újabban: *Günther Probszt*: Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918. Wien–Köln–Graz, 1973. 425–440.

¹⁵ *Anton Ernstberger*: Hans de Witte, Finanzmann Wallensteins. Wiesbaden, 1958. 86–108., *Eduard Simek*: K cinnosti moravských mincoven v dobe de Wittova Konsorcía 1622–1623. Numismaticky sborník 14, Praha, 1976. 117–132., *Antonín Kostlán*: Dlouhá mince v Čechách. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1, Studia Historica XXXIV (1989) 101–127., *Arnost Klíma*: Inflation in Bohemia in the Early Stage of the 17th Century, in: Economy, Industry and Society in Bohemia in the 17th and 19th centuries. Praha, 1991. 51–60.

¹⁶ *Maria Bogucka*: Zur Problematik der Münzkrise in Danzig in der ersten Hälfte des XVII. Jh. Studia Historiae Oeconomica, vol. 6. Poznan, 1971. 65–75. *Andrzej Mikolajczyk*: Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. Łódź, 1988. 61–72., ill. kisebb közlemények: *Tadeusz Kalowski*: Niemiecka katastrofa pieniezna „Kipper und Wipperzeit” w pierwszej cwierci XVII wieku. Wiadomosci Numismaticzne. Warszawa 1957. 71–75. *Janina Bieniarzówna*: Kryzys monetarny w Krakowie w latach 1621–1623. Rocznik Krakowski, Kraków 1972. 115–120.

¹⁷ *Zimányi Vera*: A Typology of Central European Inflation in the XVIth and XVIIth Centuries. The Journal of European Economic History 4 (1975) 399–402.

vezőtlen következményeit a részekre szakadt Magyarország¹⁸ területén, illetve áthúzódott Havasalföldre és Moldvába¹⁹ is. A kortársi visszaemlékezések egyike szerint — mivel a „*roß pénznek Anno 1617. esztendőben híre sem volt, az után három esztendővel jüt be az Országban az drága és megh vettetet pinz*” — 1620-ban kezdődött²⁰ a pénzrontás; az előjelek azonban korábbra tehetők. Kassa követeinek tudósítása szerint már az 1618. évi pozsonyi országgyűlésen felmerült az 5 dénáros garasok és a polturák forgalmának²¹ tilalma, de végül csak a Nagybányán készült 5 dénáros garasok²² verését szüntették be. E minőségi kifogással vert²³ fizetési eszközökben nem volt hiány, s mivel a fejedelem 1617-től maga is bocsátott ki 5 dénáros garasokat,²⁴ az erdélyi rendek szerint 1619-ben „*semmiféle moneta oly bővön köztünk nem jár; mint az öt pénzes garas.*” Bethlen Gábor váltópénzeit azonban jónak, sőt a magyarországiaknál is jobbnak minősítették Gyulafehérvárról.²⁵ A későbbi finomsági próbák szerint mind a 3, mind az 5 dénáros erdélyi garasok minősége felülmúlta a hasonló magyar és lengyel monétákét.²⁶

A nagy pénzrontás magyarországi főszereplőjévé azonban nem a magyar dénár, hanem az ún. *poltura* vált, s mellette az ugyancsak ún. *öt pénzes garasokat* kárhóztatták még a kortársak. *Úgynevezett polturákat és úgynevezett öt pénzes garasokat* kell említenem, mert meggyőződésem, hogy sem a jelző nélküli polturák nem voltak feltétlenül azonosak a lengyel 1,5 garasosokkal, sem az elmarasztalt

¹⁸ Huszár Lajos: Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. Corpus Nummorum Hungariae III/I. Budapest, 1975. 30–37. (Továbbiakban: Huszár: Habsburg-házi)

¹⁹ Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. Erdélyi Tudományos Füzetek 211. Kolozsvár, 1992. 73. (Továbbiakban: Imreh: A fejedelmi). E tanulmány megjelent a szerző legújabb gyűjteményes kötetében: Imreh István: Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850). Társadalom és gazdaságtörténeti tanulmányok. Budapest–Kolozsvár, 1999. (Hivatkozásaim az 1992. évi kiadás oldalszámait jelölik.)

²⁰ Szegedi Gáspár levele Kassa város előljáróságához; Nagyszombat, 1624. jún. 21. Kassa város levéltára (=Archív mesta Košice), Archivum secretum, Fasc. S – Szegedi, Nr. 40. (Továbbiakban: Kassa v. lt. A. S.). A Szegedi család történetére ld.: J. Újváry Zsuzsanna: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa (A mezőszegedi Szegedi család). In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Szerk.: Zimányi Vera. Budapest, 1994. 33–85. (Továbbiakban: J. Újváry: Egy kereskedőcsalád). A Szegedi család múltjára ld. még.: Dr. J. Újváry Zsuzsanna: A polgári életforma változása a XVI–XVII. századi Magyarországon; egy kereskedőcsalád metamorfózisa. Ph.D. értekezés. Budapest, 1997. (Megvédve: KLTE, Debrecen).

²¹ „*Az öt pénzes Garast es az Poltorakatis sokan igeön vadnak azon, hagi tollaltatnak, nemeliek latuan országunkban az penznek szük voltath, megh azer semmi certomat felole nem concludatának.*” Tánzos Pál és Zoltán Szabó György levele, Pozsony, 1618. júni. 23., amelynek tartalmát Kassán június 28-án ismerték meg. Kassa v. lt. Suppl. H. 1. Nr. 5818/3.

²² Az 1618. évi 19. tc. Corpus Juris Hungarici – Magyar törvénytár. 1608–1657 közötti törvények. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest, 1900. 137. (Továbbiakban: CIH.)

²³ Huszár: Habsburg-házi 33.

²⁴ Huszár Lajos: A munkácsi pénzverő működése (1624) és a pénzrontás kora Erdélyben Bethlen Gábor idejében. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve IV. Budapest, 1934. 308–309. (Továbbiakban: Huszár: A munkácsi).

²⁵ A minémű aprópénzt pedig Felséged pro forma készítettett és közinkbe küldött volt, mivel comperiatott, hogy minden magyarországi afféle monétákat jóssággal feljül halad, felette igen javasoljuk.” „Erdélyi országgyűlési emlékek (1614–1621). Monumenta Hungariae Historica III., Monumenta comitialia regni Transilvaniae. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1881. VII. 515. (Továbbiakban: EOE.)

²⁶ Huszár Lajos: Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Sajtó alá rendezte Rádóczy Gyula. Budapest, 1995. 14. (Továbbiakban: Huszár: Az Erdélyi).

öt pénzes garasok nem egyeztek meg minden esetben az 1619 előtt vert nagybányai öt pénzesekkel. Az állítás természetesen bizonyítékokat kíván, az argumentumokat először a polturák tárgyában tekintsük át!

Az 1614-től vert lengyel váltópéNZ²⁷magyarországi értékét — eddigi ismereteink szerint — 1617-ben állapították meg először, amikor is 1 polturát 3 krajcárral, illetve 4 dénárral tekintettek azonosnak.²⁸ Viszonylag magas árfolyama ellenére bizalmatlanul fogadhatta a lakosság az új lengyel váltópénzt, mert 1618-ban Borsod vármegye 12 forint bírság terhe mellett kötelezte a lakosságot a jó pénznek tartott „*pothura*” elfogadására.²⁹ A kis garasnak nevezett polturát Pozsonyban³⁰ is erővel akarták elfogadtatni 1619-ben. Ez év őszén Győr vármegyében a nádori leirat 4 dénárban határozta meg a poltura kurzusát.³¹ A katonai igények figyelembevételével 1619 szeptemberében úgy végeztek a kassai gyűlésen, hogy „*Az polturak is ötött fél pynzben el vitessenek.*”³² Ezzel egyezően szabályozta Bethlen Gábor Pozsonyban a pénzértékviszonyokat úgy, hogy „*az polturákat ötödfél pénzben, marhájak, árujak vesztése alatt elvegyék, secus non facturi.*”³³ Rendelkezésének csak formailag eltérő változata szerint a „*polturákat*” — helyi értelmezésben a „*3 Creutzer*” — 4 dénárban kellett elfogadni.³⁴ Ezt az árfolyamot tette közzé Nyitra megye is 1620 második felében,³⁵ amikor a besztercebányai országgyűlés³⁶ végzésére hivatkozott.

A hivatalos kurzus és a tényleges árfolyam már akkor sem esett feltétlenül egybe, de a poltura 4 dénárban történt elfogadására kocsmáltatási példa³⁷ hozható

²⁷ Gumowski: Mennica bydgoska. Toruń, 1955. 57., 281.

²⁸ Štefan Kazimír: Polish coins in east Slovakia in the 16th and 17th centuries. *Studia Historica Slovaca* III (1965) 124.

²⁹ Tóth Péter – Barsi János: Borsod vármegye statutumai (1578–1785). Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek 23. sz. Miskolc, 1989. 17. (Továbbiakban: Tóth – Barsi: Borsod statutumai).

³⁰ „Die kleinen gröschl oder polturackern sollen von ieder man ohn Vnterscheidt genommen werden,” — de ekkor még letettek az általános elfogadási kötelezettségről — „Dieser Articul ist cassiert.” *Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Monumenta Hungariae Juridico-Historica. Corpus statutorum. Budapest, 1897. IV/2. 306.* (Továbbiakban: Corpus statutorum).

³¹ Győrött 1619. szept. 13-án hirdették ki a leiratot. *Gecsényi Lajos: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. II. kötetet. 1617–1626. Győr, 1995. 23.* (Továbbiakban: *Gecsényi: Győr vármegye*).

³² Magyar Országos Levéltár. Regnicolaris levéltár. Nr. 124. Országgyűlési iratok, 8. csomó, 7. tétel, nr. 18. p. 68.

³³ „Datum in Libera ac Regia Civitate Poson, die 20 Decembris Anno 1619.” *Érdy János: Bethlen Gábor néhány éremtani okmánya. Magyar Történelmi Tár XX (1875) 280.*

³⁴ Besztercebányán 1620. jan. 3-án egyeztették a pénzneveket: „*az régi ó dutkát [=Alter Dutkhen] tíz pénzben; és az új dutkát [Neuer Dutkhen] kilenczben; az öt pénzes garast [Cremnitzer Groschen] öt pénzben; az polturákat [3. Creutzer] ötödfél pénzben.*” *Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedlem uralkodásának történetéhez. Történelmi Tár 1879. 246.*

³⁵ „*polturae vero omnis quantitatis currant in valore denariorum quatuor et medii.*” *Corpus statutorum, IV/1. 151.*

³⁶ *Sinkovics István: Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1526–1790. Budapest, 1968. II/1. 446.*

³⁷ „*Egi hordo bort Cassaj faban kiarultatvan iczeiet 5 Polturakon, azaz d 22 1/2, teszen az arra fl. 90.*” *Illetve: „Item. Ket hordo Bort ki arultatvan iczeiet 4 Polturakon, azaz d 18, teszen fl. 144.”* *Kassa v. lt. Suppl. H. 2. Restantiak, Anni 1622.*

Kassáról 1622-ből, illetve közvetett bizonyítékot³⁸ szintén lehet találni. Viszont ugyancsak 1622. évi — hónapot és napot nézve az áruforgalmiaknál korábbiak — azok az adatok és panaszok, amelyek a drágaságra, a poltura árfolyama körüli zavarokra utalnak. Ismeretes, hogy Bethlen Gábor és Kassa előljárósága között heves szóváltás zajlott le 1622 márciusában, amikor a fejedelem a drágaság miatt, Alvinczy Péter — a neves prédikátor — pedig a rossz pénz miatt fakadt ki.³⁹ Kassa tanácsülési jegyzőkönyvének vezetője szerint „*Ez dologh penig osztan annira ment, hogj eö Fel[sé]lge is azt mondta, bator kialtassuk az iauath 4 ismét az Polturának, az ujat es roszat 3 d.*”⁴⁰ Semmi jel nem mutat arra, hogy a fejedelmi javaslat átment volna a gyakorlatba. A monetáris nehézségek — leegyszerűsítve: a „*polturák*” által előidézett zavarok — pedig hétről-hétre fokozták a gazdasági bajokat olyannyira, hogy a sok hitvány pénz miatt a lakosság már a jókat sem akarta elvenni. Kassa főbírája ekkor az eperjesi példa követését — *mindenféle poltura elfogadtatását* — javasolta.⁴¹

A felső-magyarországi gondok láttán nem meglepő, hogy az 1622. évi országgyűléseken — a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben egyaránt — felmerült a pénzértékviszonyok szabályozásának szükségessége.⁴² A kolozsvári országgyűlés végzése szerint a „*régi quantitású poltúrákat*” 4, az 1620–1622 között vert „*apró poltúrákat*” pedig 2 dénárban kellett elfogadni.⁴³ A királyi Magyarország soproni országgyűlésén — „*a török uralomnak alávetett népre*” is gondolva — úgy határoztak, hogy a 3 krajcáros garasok 4 magyar dénárt érjenek, az új, kisebb címletűek pedig arányosan kevesebbet, s értékük a következő húsvétjáig tartson.⁴⁴ A beszercei — 1622-ben a második erdélyi — országgyűlés a jó poltúrák árfolyamát 4, az aprókét 1623 húsvétjáig 3, azt követően pedig 2 dénárban szabta meg.⁴⁵

Az országgyűlési végzésekkel egyezően négy magyar dénárban határozta meg a „*polturák*” névvel illetett pénzek árfolyamát Abaúj vármegye nemessége Szinán, az 1622 augusztusában tartott közgyűlésen, amely alól csupán a kisebb,

³⁸ „*Item 72 uj Patkot egy polturakon egyet. Tezen fl. 3 d. 24.*” (324: 72 = 4,5) Görgei Szöcz András hagyatéka, 1622. okt. 11. Kassa v. lt. Suppl. H. 2.

³⁹ *Kemény Lajos*: A magyar valuta történetéből. Századok 1910. 222–223. (Továbbiakban: *Kemény*: A magyar valuta), *Kerekes György*: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629. Kassa, 1943. 302. (Továbbiakban: *Kerekes*: Bethlen Kassán) *Huszár Lajos*: Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár, 1945. 47. (Továbbiakban: *Huszár*: Bethlen)

⁴⁰ 1622. márc. 11. Protocollum deliberationum magistratualium ab anno 1620 usque 1624. Kassa v. lt. H III/2. pur. 14. fol. 115. (Továbbiakban: Prot. delib.)

⁴¹ „*Mivel hogj ighen nagj fogiatkozás vagio(n) az penz mia, ugj hogj immar az iot sem veszik az sok hitva(n) penz mia. Azert mit hogj masuttis, ugj mint Epperiest kj kialtattak, hogj mindenféle polturakot el vegienek.*” 1622. ápr. 23. Kassa v. lt. Prot. delib. p. 122.

⁴² Valamennyit tárgyalta *Huszár*: Bethlen 48–49., illetve az erdélyi fejedelem gazdaságpolitikájára ld.: *Mráz Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 1953. 512–564., a monetáris zavaroktól az árszabályozásig terjedő rész: 532–548. (Továbbiakban: *Mráz*: Bethlen gazdaságpolitikája.), ill. *Zimányi Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 115(1981) 703–713., valamint *Imreh István*: A fejedelmi gazdálkodás 64–82.

⁴³ EOE. VIII. 95.

⁴⁴ Az 1622. évi 77. törvénycikkben poltúrákról nem, hanem csak garasokról olvashatunk. CIH. 1608–1657. 230–231.

⁴⁵ EOE. VIII. 112.

a népnyelv által „*fejes apró polturák*”-nak nevezett veretek voltak kivételek.⁴⁶ Kassán 1622. november 10-én ismertették Bethlen Gábor mandátumát a polturák elfogadási kötelezettségéről, amely csupán az „*egi feier*” nevezetűre nem vonatkozott. Kassa, bár „*az sok roß Poltura pénz*” miatt elég kárt szenvedett, meghajolt a fejedelmi akarat előtt, és publikáltatta a poltura elfogadásának kötelezettségét.⁴⁷ Sáros vármegye⁴⁸ a soproni országgyűlésre hivatkozva tette közzé, „*hogy a moneta polturak vocata valogatás nélkül forogjon 4 dénár értékben,*” s nem véletlen, hogy Eperjes város tanácsa az ország- és a megyegyűlést egyaránt megemlítette 1622 decemberében, amikor a felső-magyarországi öt város⁴⁹ közül elsőként Kassát igyekezett meggyőzni a polturák 4 dénáros, átmeneti árfolyamának helyességéről: „*Nekünk is úgy tetszik, ha négy pénzben minden fele poltorák az apró fejessen kívül el vétetnének, nem volna oly nagy difficultas az pénz dolgában.*”⁵⁰ Kassa magisztrátusa úgy vélekedett, hogy a pénzürtékviszonyok szabályozása terén kimerült az eszköztára, s a vármegyei döntésre⁵¹ várt, majd a felső-magyarországi

⁴⁶ „*Quia circa valorem monetae modo currentis, signanter autem grossorum Bohemicorum, vulgo polturak dictorum, non leve incommodum irrepisse sentitur; ideo publice unanimique voto decernitur, ut omnis generis moneta, ubicunque intra ambitum huius comitatus nostri libere currat, et a quibuscunque ac per quoscunque pro quattuor denaris hungaricalibus cum dimidio acceptetur; exceptis solummodo illis minoribus, vulgo fejes apró polturák dictis.*” Corpus statutorum. II/1. 128–129. Szinán 1622. aug. 29-én tartotta közgyűlését a megyei nemesség, a jegyzőkönyv eredeti példánya Kassán található (Štátní oblastný archiv v Košiciach).

⁴⁷ „*Item Dom(inu)s Judex p(ro)posuit. Eö Fel(sé)ge, az mi keg(yel)mes Vr(un)k egi mandatumot küldöt, melyben serio parancziolla, hogy minden fele Polturakoth az egi feirem kívül az Sopronj giulesnek vegezese szerint el vetessünk szemelj valogatas nélkül, sub poena confisca(tio)nis honor(um), Kassa v. lt. Prot. delib. A korábbi közlés szerint 1622. okt. 6-án (?) ismertette Kassa főbírája a fejedelmi mandátumot, amelyben rendelkezett a polturák elfogadtatásáról „az egy fejesen kívül” Kerekes György: Kassa város jegyzőkönyveiből. Történelmi Tár 1908. 92. (Továbbiakban: Kerekes: Kassa jegyzőkönyveiből).*

⁴⁸ Huszár: Bethlen 48. (Sáros vármegye határozatát 1622. dec. 14-én hozták, miként ez Eperjes város dec. 15-i leveléből kitűnik, ld. erre a 47. jegyzetet.)

⁴⁹ Bártfa, Eperjes, Kassa, Kisszeben és Lőcse együtt alkotta a városszövetséget, amelyhez később Késmárk is csatlakozott, vö.: Németh István: Információszerzés és hírközlés a felső-magyarországi városokban. Studia Agriensia 20 (1999) 117–127.

⁵⁰ Eperjes 1622. dec. 15-én kelt levelének részlete ismert a történeti irodalomban: Kerekes György: Bethlen pénzüjavítási törekvése; pénzhamisítás. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1901. 320., ennek ellenére indokoltnak tartom pénztörténeti részének — mai helyesírás szerinti — közlését. „*Mennyi búsulás, kár s nagy fogyatkozás követte legyen ez mostani új monetának bevételét, nem ítéljük arról írásunkat szükségesnek, tudván, hogy azon dolog elég difficultást szerezzen naponként kegyelmeteknek is. Generális uram önagsága, Szétsi György levelével talált vala meg bennünket ez elmúlt napokban intűen arra, kiáltatának ki városunkban, hogy az moneta az soproni utolsó országunk gyűlésében lett végezés szerint folyna, főképpen az poltorák mindenektől egyaránt húsvét napig vétetnék négy pénzben. Mivel azért ekkedig az öt város minden közönséges jó dologban egyetértett, mostan is azon jó reménység alatt (noha külön uraság alatt, de azon egy ország törvényével élűen) akaránk kegyelmetektől érteni, legyen-e azon dologról kegyelmeteknek, vagy az fejedelemtől öfelségétől, vagy pedig az öfelsége után való gondviselőktől bizonyos tanúsága. Az nemes vármegyének tegnapi napon gyűlések lévén itt, végezték, hogy az megmondott ország végezése szerint négy pénzre kiáltassák az poltorákat. Nekünk is úgy tetszik, ha négy pénzben mindenféle poltorák — az apró fejessen kívül — elvétetnének, nem volna oly nagy difficultas az pénz dolgában. Kegyelmetektől akarván ebben is érteni először, az több városoknak is aszerint írni készek vagyunk.*” Kassán dec. 17-én olvasták a szomszéd város levelét. Kassa v. lt. Suppl. H I. Missiles, 5991/16.

⁵¹ „*Del(iberatum): Az my az penz dolgot illetj, mint hogi mj mindent czelekedtünk, mj immar mostan az Varmegie es kapitanj Vram hire nélkül semmit nem czelekedhattünk: hanem megh uariuk*

öt város határozatához igazodott, amely 1623 januárjában a vármegyei állásponttal egyezően szintén 4 dénárra tette „*az Polturának valorát.*”⁵² A polturák kívánatosnak tartott 4 dénáros árfolyama azonban bizonyíthatóan nem ment át maradéktalanul a gyakorlatba, ugyanis 1622 végén — egy német nyelvű testaméntumban — 4 dénáron számított fehér polturákat említettek.⁵³

A pénzürtékviszonyok zavarai természetesen nemcsak az észak-keleti országrészen, hanem Nyugat-Magyarországon is éreztették hatásukat. Győr vármegye 1623 februárjában ismertette azokat a nádori leveleket, amelyekben a már többször említett soproni országgyűlésre hivatkozva parancsolta meg a palatinus a „*polturak*”-nak nevezett új garasok elfogadását.⁵⁴

A végrehajtó hatalom által megszabott *kényszerárfolyam* mellett előfordult az is, hogy uradalmi szinten maga a földesúr igyekezett meghatározni a poltura árfolyamát, sőt mi több, *kettős árfolyam* alkalmazását írta elő. Példa erre Rákóczi György, aki 1624 márciusában Sárospatakról küldött levelében utasította makovicai provisorát arra, hogy „*az polturákat jószág jövedelmében ötödfél [= 4,5] pénzben vedd be, de bor árában csak négy pénzben, az szekereseknek is ötödfélben osszad ki,*”⁵⁵ s így polturánként 12,5%-os nyereségre igyekezett szert tenni. Kassa — fejedelmi presszióra — 1624 tavaszán „*négy pénzre*” kiáltatta ki a polturát, s ugyanezt ismételte meg decemberi határozatában.⁵⁶ Borsodban — szintén 1624-ben — tették közhírré, hogy a „*polthurák*”-nak nevezett lengyel pénzeket 4 dénár értékben kell elfogadni.⁵⁷ A gyakorlatban azonban magasabb árfolyamra is volt példa, Kassán 1624-ben a „*lengyel polturákat*” 4, az „*apró, fejes polturákat*” pedig 3 dénárban számították.⁵⁸

A polturák árfolyamának követése közben óhatatlanul fény derült arra, hogy *nem csak egyfajta poltura forgott az 1610-es évek végén és az 1620-as évek elején Magyarországon. A korábbi kutatások nyomán*⁵⁹ a jelzőkkel illetett polturák csoportosíthatóak *koruk*, azaz *ó és új; színük*, azaz *fehér és barna; méretük*, azaz

a *Warmegie veghezeseth.*” 1622. dec. 17. Kassa v. lt. Prot delib. p. 150., vö.: *Kerekes*: Kassa jegyzőkönyveiből 93.

⁵² „*Item Dominus Judex proposuit, Almási István uram megh jöuen az Gülésbul referálta, hogy 4 d vegheztek el az Polturanak valorát. ha ki kell kialtatnunk, kialtassunk kj ugi, az mint az Nemes Varmegie vegezte el.*” Rendkívüli tanácsülés, 1623. jan. 10. Kassa v. lt. Prot delib. p. 155/v., vö.: *Kerekes*: Bethlen Kassán 307. A teljesség igénye nélkül álljon itt, hogy 1622-ből több, 1623-ból pedig egy lokalizálatlan példa ismert a poltura 4 dénáros árfolyamára. *Huszár*: Habsburg-házi 51., 163.

⁵³ „*In weissen Poltoracken a d. 4 1/2 f. 12 (d.) 12.*” Inventarium Bonorum Casparis Elinger, Kassa, 1622. dec. 24. Kassa v. lt. Collectio Schwartzembachiana, Nr. 5974.

⁵⁴ Győr, 1623. febr. 6. Győr vármegye kész volt a pénz elfogadására, de a megyehatárig terjedő illetékességére hivatkozva generalis conventus összehívását javasolta, hogy tanácskozás után a többi megye is hasonló állápontra helyezkedhessen. *Gecsényi*: Győr vármegye 48

⁵⁵ Levél Rozgonyi Mihálynak, Patak, 1624. márc. 21. *Szilágyi Sándor*: A Rákóczyak levéltárából. Történelmi Tár 1894. 668.

⁵⁶ Kassa város jegyzőkönyvei nyomán, 1624. máj. 22., ill. 1624. dec. 18. „*Deliberatum: Ő nagysága lássa, mi az ő felsége mandátumát nem láttuk, mindazáltal az ellen bizonyára nem rugódozhatnak. Az polturát is négy pénzben vegyék el.*” *Kemény*: A magyar valuta 232–233.

⁵⁷ *Tóth – Barsi*: Borsod statutumai 21.

⁵⁸ *Kemény*: A magyar valuta 233.

⁵⁹ *Kerekes*: Bethlen Kassán 302–304., illetve *Huszár*: Bethlen 47–51.

apró és *nagy* (értelemszerűen ide kívánczik az „*öreg*” jelző⁶⁰ is!); *minőségük*, azaz *jó* és *rossz*; valamint *eredetük* szerint, azaz *hazai*, *erdélyi*, illetve *lengyel*; továbbá ide sorolható még — az újabb közlések eredményeként — a *bitkoczi*,⁶¹ a *brigai*, a *keresztes*⁶² és az *oli* poltura.⁶³ Olyan jelzőjű polturára is van példa, amely önmagában alig, illetve nehezen értelmezhető, pl. az „*egyfejes poltura*,”⁶⁴ ha azonban szembeállítjuk egy kortársi kikötéssel, — „*egyéb penzt en nem veszek az Czábbár poturainal, ket sasosnal*,”⁶⁵ — akkor nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a lengyel, illetve lengyel mintára készített polturára — az *egyfejű sasos éremképű* — veretre utal az „*egyfejes poltura*” jelzős szerkezet. Ez utóbbi valóban poltura volt, a „*császár polturája*” azonban csak a népnyelvben lehetett poltura, valójában a 3 krajcár értékű garassal azonosítható. Folyamatban lévő kutatásokról lévén szó, természetesen több esetben hiányzik a kellő fogódzó ahhoz, hogy a jelzőkkel bőven ellátott polturákat megnyugtató módon identifikálhassuk. A kipper-kori pénzek között Kassán említett „*pontos potturak*”-at az „*elegy-belegy*” pénzek⁶⁶ közé sorolták, velük szemben az „*O pantos poltura*”⁶⁷ viszont a maga nemében jó minőségű pénz volt, ami az *ó polturákra* általában jellemzőnek tekinthető. Az azonban, hogy miért kapták a „*pontos*,” esetleg „*pántos*”(?) kiegészítő jelzőt, ez idő szerint ugyanúgy megállapíthatatlan, mint ahogy tisztázatlan az ún. „*táblás* — esetleg (?) *gerefnás* — *poltura*” mibenléte.⁶⁸ A „*pontos*” olvasat emlékeztet az 1622. évi, besztercei országgyűlés végzésére, amelyik tiltotta a polturák pontolását.⁶⁹

A különböző polturák közötti rendteremtés reményét feladva térjünk vissza a polturák *korának*, ó és új voltának kérdéséhez. Kezdetben, mint láttuk, a polturát csak általánosságban említették, s mint ismeretlen veretet vonakodtak elfogadni, illetve kívánatosnak tartották árfolyamuknak — pontosabban dénárban

⁶⁰ Az „*új öreg poltura*” szintagma különben nehezen lenne értelmezhető, ld. *Kerekes*: Bethlen Kassán 302.

⁶¹ Ez utóbbira ld. *Kerekes György*: Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró üzleti-, köz- és családi élete 1573–1635. Kereskedelemtörténeti egyedirat. A „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle” kiadása. Budapest, 1902. 171. (Továbbiakban: *Kerekes*: Nemes Almássy). A „*bitkoczi*” poltura identifikálására ld. *Huszár Lajos*: A bitkowsky poltura. Numizmatikai Közöny 84–85 (1986) 69–71.

⁶² *Huszár*: Bethlen 50.

⁶³ Az utóbbi három pénznévre újabban ld. *Buza János*: Sziléziai kipper-veretek Felső-Magyarország pénzforgalmában. Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina és Torbágyi Melinda. Budapest, 1999. 356–369. (Továbbiakban: *Buza*: Sziléziai)

⁶⁴ *Kerekes*: Bethlen Kassán 302.

⁶⁵ Paulus Mawrach levele Joannes Boock nagyszombati szenátorhoz, Pozsony, 1623. jún. 11. Nagyszombat város levéltára, levelek. Štátny okresný archív v Trnave, MG. Missiles.

⁶⁶ Szegedi István ((1625) javainak átadási jegyzéke. Kassa, 1628. júni. 14.. Kassa v. lt. A. S. Fasc. S – Szegedi, Nr. 47.

⁶⁷ „*Elsőben is vagon O Pantos Polturak, mely teszen fontot Nro. 692 1/2, fontjat p. fl. 12 (=) fl. 8310.*” Szegedi Mihály hagyatéka. Kassa, 1632. dec. 8. Kassa v. lt. A. S. Fasc. S – Szegedi, Nr. 60. Mivel ekkor a jó polturákat 3 dénárban számították, a 8310 forintnyi készpénz 277000 polturával egyenlő.

⁶⁸ Az előző évi — Szent Mihály nap előtti — borvásárlás kapcsán emlékezett vissza a vallomást tevő: „*es az araba(n) attam egi nehany forint ara oh poltura gyalant tablas polturat [felette beszúrva] auagi gerefnas, de nem tudom 9 forintos volt-e uagi keuseb az az tablas polturak, az tobbit olj polturaiul attam megh.*” 1623. márc. 25-i bejegyzés. Kassa v. lt. Prot. delib. 184/v.

⁶⁹ „*Senkinek ne is legyen szabad az polturat pontolni, az mint addig cselekedték, pénzek és minden marhájoknak elvesztések alatt.*” EOE. VIII. 112.

kifejezett értéküknek — megállapítását. Vannak olyan jelek, melyek szerint 1620-ra a poltura polgárjogot nyert a magyarországi pénzforgalomban, Thury Szabó András 70 forint értékű poltura és 24 tallér átadásáról rendelkezett úgy, hogy a polturára nem tett semminemű terhelő megjegyzést.⁷⁰ „Elsőben Vagion Poltura penzem fl. 158.” – diktálta testamentumát 1621 őszen Komornik István.⁷¹ Nos, az összeg láttán feltételezhető, hogy a több ezer monétát számláló „poltura pénz” aligha állhatott egynemű veretekből, tulajdonosa azonban nem tartotta szükségesnek az eltérő polturák megkülönböztetését. Az „új polturáról” a 60 és 120 krajcáros tallérokkal együtt 1622 nyarán kelt egy olyan korai híradás,⁷² amely összecseng az új császári pénzekről szóló, korábbi királyi leirattal, csakhogy abban nem a poltura, hanem a 4 dénárban számított közönséges kis garas (minor grossus ordinarius) szerepelt.⁷³ E ponton legyen szabad utalni a fentebb többször említett 1622. évi 77. törvénycikkre, amelyben nem a polturáról, hanem a „most három krajcárral forgalomban levő garasok”-ról határoztak, Felső-Magyarországon pedig mindig erre az articulusra hivatkoztak, amikor a polturák árfolyamát — kénytelen-kelletlen — meg akarták állapítani. Kézenfekvő tehát a következtetés, hogy a poltura pénznév mögött nemcsak a valódi lengyel 1,5 garas névértékű váltópénzek, hanem egyéb, krajcárértékű veretek is meghúzódhattak.

Az „új poltura” 1622 nyaratól dokumentálható tehát, de néhány héttel később az „ó poltura” jelzős szerkezet is kimutatható. Az idővel bírói tisztig jutó Kőszegi Szűcs Miklós 132 forint értékben „o polturakul” vett meg egy házrész 1622 augusztusában.⁷⁴ Az ó polturák (= „altte polturakhen”)⁷⁵ mellett hamarosan feltűntek újabb pénzek is, amelyek láthatóan zavart okoztak a lakosság körében: „Item vagion kez penz o potiurak fl. 40. Item megis mas fele potiurak vagion vi [= új] penz fl. 40.” – emlékezett meg polturáiról a végrendelező Margit asszony.⁷⁶ A másféle polturákkal, az új pénzzel szemben hamarosan megnőtt az ó polturák becsülete: „Vagyon O Potturakom Araniaall Tallerral Egyetemben f. 100.” – mondta tollba a túlvilágra készülő.⁷⁷ Az ó és új poltura közötti különbség — írhatnók úgy

⁷⁰ „hetven forint poturak(ot), 24 tallért. Adgia kegyelmed ez levél vivő Uram keziben,” Kassai Szűcs Miklósnak címzett levél; Debrecen, 1620. jún. 7. Kassa v. lt. Suppl. H 1. Nr. 5902/7.

⁷¹ A 158 forintnyi poltura mellett 35 aranya, egy 20 aranyat nyomó „láncocskája,” valamint feleségénél 50 forintja volt még. Kassa, 1621. okt. 7. Kassa v. lt. Collectio Schwartzbachiana 5915.

⁷² „miulta itt Vagiunk, mind Wj penz, ugy mint uy poltura, 60 és 120 kraiczaros Tallero forognak.” (Pozsony, 1622. jún. 14.) – idézte Horváth Tibor Antal: Régi magyar pénznevek. Numizmatikai Közlöny 1953–1954. 21.

⁷³ Győr vármegye közgyűlésén 1622. ápr. 22-én hirdették ki az uralkodói leiratot. *Gecsényi: Győr vármegye 34–35.*

⁷⁴ Horváth György abaujkéri lakos megbízottként adta el egy abaujszántói asszony kassai „házbeli részét Cassan lakozo Küzőgy Szöcz Miklos uramnak aru szerint ugy mint f. 132-ton o polturakul, mely zaz harmincz ket forintot egyyszersmin megh adot,” Kassa, 1622. aug. 10., Kassa v. lt. Collectio Schwartzbachiana Nr. 5947. A városi levéltárban számos nyoma van annak, hogy Kőszegi Szűcs Miklós ingatlanba fektette pénzét. Később Kassa főbírája lett, vö.: *Kerekes: Nemes Almássy 105., 165.*

⁷⁵ „altte polturakhen sindt fl. 19 d. 30.” olvasható — számos más pénz mellett — Peter Vihertz hagyatéki leltárában. Kassa, 1622. nov. 10. Kassa v. lt. Collectio Schwartzbachiana Nr. 5972.

⁷⁶ Cicko Andrásné testamentuma. Kassa, 1622. okt. 3., Kassa v. lt. Collectio Schwartzbachiana Nr. 5962.

⁷⁷ „Testamentum Margarethae R(elic)tae Michaelis Szygyártó.” Kassa, 1622. okt. 30. Kassa v. lt. A.S. Fasc. LL – Szijarto, Nr. 3.

is, hogy a jó, ó poltura szűkös volta egyfelől, másfelől pedig az új poltura túlaradó bősége — a városgazdaságot is kényszerlépésre szorította, ami részben az ármximáláshoz, részben pedig — az ó és új polturával történő fizetés esetére számítva — eltérő minőségű borok kiméréséhez, *pénznemenként megkülönböztetett borárak* kialakításához vezetett, azaz a jó, ó polturáért jó bort, az új polturáért pedig gyengébbet kínáltak.⁷⁸

Minden jel arra mutat, hogy az országot elárasztó,⁷⁹ ún. „új polturák” iránti bizalom 1622 őszére teljesen elillant, miként azt a barsi nemesség 1623 első napjaiban írott véleménye tükrözi: „az új *Polturatol* *ugj megh idegenedtek*” a megyében, hogy a szokásos parancs ellenére sem akarták elvenni.⁸⁰

E ponton elkerülhetetlen annak a — hazai szakirodalomból jól ismert⁸¹ — pénztörténeti háttérnek az érintése, mely szerint az 1614-ben kibocsátott lengyel polturák nemesfém-tartalma sem volt állandó, az 1619-től vertek már jóval kevesebb ezüstöt tartalmaztak, illetve a finomság szerényebb csökkentésére került sor 1623-ban. Röviden úgy összegezhetjük a lényegi változást, hogy az egy márkában lévő ezüstmennyiséget csökkentették, viszont az egy márkából vert polturák számát növelték. Mivel e kettősség mindenütt kimutatható volt, ahol a pénzrontás vihara dúlt, jó félévszázada kézenfekvőnek tűnt a konklúzió, hogy „*Tipikus kipper-pénzfaj volt végül a poltura.*”⁸² Ha azonban a polturák teljes és tiszta tömegének (nyers- és színsúlyának) változását közelebbről nézzük, akkor arra következtethetünk, hogy a nemesfém-tartalom jelentős csökkenése nem nevezhető drasztikusnak, sőt a kipper-kor viszonyai közepette inkább mérsékeltnek mondható.

Év	Teljes tömeg (g)	Tiszta tömeg (g)	A tiszta tömeg %-os változása
			(100%=1614)
1614	1,576	0,739	100,0
1619	1,230	0,500	67,7
1623	1,201	0,450	60,9

⁷⁸ A mai helyesíráshoz közelítő átírásban: „*Deliberatum. Árulják 10 polturán a bort egy helyen, más helyen 6 ó polturán, hogy így jó pénz is jöjjön a város számára. De úgy, hogy az ó polturakos bor jobb legyen az új polturakos bornál,*” Kassa, 1623. jan. 17., Kassa v. lt. Prot. delib. 158/v. A rossz pénz és a kocsmáltatás körüli gondok korábban jelentkeztek, az 1622. nov. 28-án tartott rendkívüli tanácsülésen hangzott el, „*Ím(e) az bor igen kel, az sok rossz polturának kevés böcsi lévén, Del(iberatum): Minthogy igen fogy az bor és drága is, árulják mostan egy ideig 5 polturán. Az pénz addig legyen hallgatásban, és jónál egyebet ne vegyenek el.*” Kassa v. lt. Prot. delib. 133/v, vö.: Kerekes: Kassa jegyzőkönyveiből 93., Kerekes: Bethlen Kassán 305.

⁷⁹ „*az rossz pénz el bővítette ezt a feoldet, hogy sohul egiebet nem lát az ember; chyak affele újonnan keöltt és wertt polturakokat*” – panaszták 1622. okt. 31-én., idézi: Huszár: Habsburg-házi 158–159.

⁸⁰ Az indoklás lényeges eleme az, hogy a megyén kívül „*semmi marhatt nem vehet az új Polturan*” a lakosság, a török pedig nyilván nem fogadta el adóra. Péch Antal: Alsó Magyarország bányamívelésének története. Budapest, 1887. II. 602. (Továbbiakban: Péch: Alsó Magyarország) Az igen jó kortársi helyzetelemzés más összefüggésben ugyancsak ismert a szakirodalomban, vö.: Huszár: Habsburg-házi 34–35., 158. Bars megye népességére nyomasztóan hatott az Oszmán Birodalom adóztatása, ld. erre: Szerémi (*Odescalchi Artúr*): Emlékek Bars vármegye hajdanából (1439–1711). Történelmi Tár 1892.

⁸¹ Huszár: Bethlen 34–35., Huszár: Habsburg-házi 43., 51.

⁸² Huszár: Bethlen 34.

Miként a táblázatból⁸³ kitűnik, a valódi lengyel polturák nemesfémtartalmának csaknem 40%-os (pontosabban 39,1%-os) csökkenése számottevő ugyan, de 37,5%-os ezüsttartalmukkal a mélyponton is igen távol álltak a kipper-kor inkább réz-, mint ezüstpénzeitől. Sejthetően a lengyel polturák ezüstartalmának 1619. évi csökkentése és az 1622-ben tartott erdélyi országgyűlési végzések nyomán alakult ki az a vélemény, hogy „A jó és rossz poltura között a határ az 1620-ik év.”⁸⁴ A polturák okozta felső-magyarországi monetáris zavarok kezdetét Huszár Lajos 1622 tavaszára tette, akkorra, amikor Bethlen Gábor és Kassa város előjárósága között — egyfelől a magas árak, másfelől a rossz pénz miatt — lezajlott a már említett szópárbaj.⁸⁵ Ekkor hangzott el a verbális fejedelmi instrukció, hogy a város a poltura javát 4 , az újat és rosszat pedig 3 dénárón kiáltassa, azaz hirdesse ki. Akár megtörtént a közzététel, akár nem, Bethlen utasítása nem ment át a gyakorlatba. Úgy tűnik, hogy az új poltura és a rossz poltura jelzős páros fokozatosan közelített egymáshoz, s legkésőbb az 1623. esztendő elején azonos fogalomná vált. Az egybeesésből persze nem következik automatikusan, hogy a rossznak minősített új polturák valóban lengyel veretek voltak. A kétely az ún. olj polturák kapcsán vethető fel és oszlatható el.

A kutatás jelen állapotában 1622 őszétől bizonyítható az olj polturák — minden valószínűség szerint valamivel korábbra tehető — forgalma,⁸⁶ amelyeket kezdetben egyesek jó pénzeknek tarthattak, mert ingatlan árában is elfogadták.⁸⁷ A hagyatéki leltárak egyikében „olli polturát” 93 forint 96 dénár, „elegyes polturát” 31 forint 86 dénár, illetve „rossz elegyes polturát” 7 forint 45 dénár értékben írtak össze,⁸⁸ ami arra enged következtetni, hogy az olj polturát az összeírók nem tartották rossz pénznek. Ugyanakkor az „elegyes” jelzőből egyértelműen következik, hogy 1622 második felében különféle — polturának nevezett — veretek forogtak már, s mivel „rossz, elegyes polturákat” is említettek, nyilvánvaló, hogy a kortársak előtt nem volt kétséges egyes, ún. polturák silány volta. Valamennyi olj polturát azonban még nem minősíthettek rossznak 1622 őszén, ugyanis a városi magisztrátushoz karácsony előtt benyújtott — jó pénz iránti — kérvényt úgy bírálták el, hogy vagy tallérban, vagy olj polturában történjék a kifizetés.⁸⁹

⁸³ Andrzej Mikota: *Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII*. Acta Archeologica Lodziensia Nr. 28. Łódź, 1980. 14., ill. Buza János: Lengyel pénzek Kassán Bethlen Gábor fejedelemsége idején. in: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kiss András. Kolozsvár, 1999. 106. (Továbbiakban: Buza: Lengyel pénzek Kassán).

⁸⁴ Kerekes: Bethlen Kassán 303.

⁸⁵ Huszár: Bethlen 47., vö. fentebb 34–35. Jegyzet.

⁸⁶ „vagjon nalam olj polturakia tizen eöt forintia es egi karasia dolmania” Kassa, 1622. szept. 20. „Thott Adam Testamentuma.” Kassa v. lt. A. S. Fasc. CC –Tóth, Nr. 8.

⁸⁷ Baranyai István 1622. szept. 18-án 3000 magyar forintért eladta házát minden tartozékával és zálogban bírt rétjeivel együtt. (Kassa v. lt. A. S. Fasc. V – Baranyai, Nr. 4.) Nagyszombatban lakó rokona jogi úton megtámadta az adásvételi szerződést, s a per a tárnoki szék elé került. Az 1626. jún. 30-án felvett tanúvallatási jegyzőkönyvből derül fény arra, hogy a 3000 magyar forintot többnyire tallérral egyenlítették ki, de „egy kevés olj Poltura is” volt közte, amit az egyik tanú már az elidegenítéskor is bizalmatlanul szemlélt. Kassa v. lt. A. S. Fasc. V – Baranyai, Nr. 10.

⁸⁸ Kezicz István javainak inventáriuma. Kassa, 1622. okt. 18. Kassa v. lt. Collectio Schwartzbachiana Nr. 5975.

⁸⁹ Az Eperjesen lakó Újhelyi Sipos András supplicatioja tartalmazza azt, hogy felesége atyai örökségét „io penzul adgiak” ki, a tanácsi határozat szövege: „(Deliberatum) uag tallerul vagi olj

Egy gönci tanúvallatásból pár hónappal később derült fény arra, hogy 1622 végén még ingatlan árában is elfogadták az *olj polturát*, mindent lehetett érte venni.⁹⁰ Tokajban 1622 utolsó, esetleg 1623 első napjaiban bort adtak el egy kassai özvegy-asszonyoknak, aki 4 dénárban számított *fehér olj polturákkal* fizetett.⁹¹

Az 1623. esztendő azonban megnehezítette azoknak a dolgát, akik *olj polturákkal* akartak fizetni. Január első napjaiban Rákóczi György Ónodból írta Patakra azt, hogy „*Itt az jó olj poltorákat sem akarják elvenni, mind ó polturákat kívánnak, az számtartó penig Patakon egyaránt veszi az oljval együtt az rosszat is; jó volna kgdnek meghadni neki, az korcsmákon bár megvólogattatni az pénzt s olyan rosszat, minemőt némely nap otthon nekem adott vala, el ne venne.*”⁹² A levél közlője az *olj* jelzőt „*új*”-ként értelmezte, utólagosan elmondható, hogy egyes forrásokban, illetve az *olj polturák forgalmának kezdetén* az azonosság kétségtelen. Az, az özvegy, aki *olj polturáért* vásárolt bort Tokajban, végrendelete egyik pontjának esetleges megtámadóját *ó polturában* fizetendő 125 forinttal kívánta sújtatni, nyilvánvalóan azért, mert tudatában volt annak, hogy az *ó* és az „*új polturák*” minősége között nagy a különbség. Testamentumából kiténik továbbá, hogy — már özvegyként — jelentős összeget kapott „*új polturáku*” férje egyik lengyel adósától, *ő* maga viszont tokaji üzletfelétől már *jó pénzt* várt 1623 februárjában. Igen valószínű, hogy a borért olyan *új polturákkal* fizetett Tokajban,⁹³ ahol azokat *olj polturáknak* nevezték. A már idézett gönci tanúvallomásokban keveredik az *olj poltura* a *fehér polturával*.⁹⁴ Az utóbbiak nyomán arra lehet következtetni, hogy Felső-Magyarország keleti részében a *fehér*, az *olj* és az *új poltura* — három jelző, egy jelzett szó! — esetenként azonos veretet jelentett, s mivel az ún. *új polturákat* szakirodalmunk lengyel pénzeknek tartja, az *olj polturákat* szintén lengyel monétáknak tekinthetnénk.

poltoraiul adgiak megh.” Kassa, 1622. dec. 22. Kassa v. lt. Prot. delib. 154/v. A felvett készpénzpénz összetételét elleplezi a csak számítási forintban kiállított nyugta: „*in Summa f. 109 d. 16, id est száz kilenc forintot es d. 16 penzt.*” Kívül: „*Quietantia Andrae Sipos de percepta a Civitate Uxoris Suae Susannae Szécsi paterna rata A. 1622.*” Kassa, 1622. dec. 23. Kassa v. lt. Collectio Schwartzzenbachiana, Nr. 5944. Elképzelhető, hogy az örökség egy részét „*olj polturában*” vették fel, ui. az összeg maradéktalanul osztható négygel, 10916: 4 = 2729, s mint fentebb láttuk, ekkor a *poltura* hivatalos árfolyama 4 dénár volt.

⁹⁰ „*2. Tanú, Gazdagh Mihali hitti utan azt uallia, hallottam Szabo Pettörtul, hogj mondotta, cziak adgion io olli polturat Henkol Andras, fel ueßöm, de ez megh karatczon ellöt uolt, megh akor kedues uolt az az polturak, mindent uehett ember rajta, foluast el uolt,*” illetve részlet az alperes vallomásából: „*megh attam az arat jo penzul, olyan penzt attam ő keg(yelmene)k, az minemő penz az orszagban foljuast el költ,*” Gönc, 1623. ápr. 6. Kassa v. lt. A. S. Nr. 6033.

⁹¹ „*es el mult karacson utan en az bort megh mutata(m) es meg arula tölem feier olj polturán f. 45, negi penzeuel oluasua(n) egyi potur(at): az arrat megh ada*” Lakatos János vallomása. Tokaj, 1623. ápr. 5. Kassa v. lt. A. S. Fasc. Y – Békessi, Nr. 10.

⁹² A levél 1623. jan. 11-én kelt. Szilágyi Sándor: A Rákóczyak levéltárából. Történelmi Tár 1894. 651.

⁹³ „*az ki peniglen ezt az en allegatiomat föl akarna bontanj, tegyen elle(n) það hußon öth forintot o polturakul. Ittem az Vram halala utan adot Egi lengien Vy polturákuil ennekem Adossagot ugi mint öt það niolczuan öt forintot. Ittem Tokaiban Lakatos Janos ado það forintual es Egi hordo borral, melliet tartofik ez iouendeö karacsonra megh adni io pinßul.*” Kassa, 1623. febr. 18. Gelléy Benedékné, sz. Kakas Judit végrendelete. Kassa v. lt. A. S. Fasc. GG- Gelléy, Nr. 2.

⁹⁴ „*ő fölsege ellene mondot az fejer polturaknak*” – hangzott el többször is. Gönc, 1623. ápr. 6. Kassa v. lt. A. S. 6033.

Nyomós okok szólnak azonban a mellett, hogy megkérdőjelezzük az *olj polturák* lengyel mivoltát! Kassán, 1623 nyarán *rossz pénzt, olyt és brigait* említettek egy sorban, olyanokat, amelyeket a helyi pénzverdében — vesztességgel — 1 dénárért váltottak be.⁹⁵ Pár hónappal korábban az *olj polturákat* még 4 dénárban számították, ami azt jelenti, hogy *e fizetési eszközök viszonylag rövid idő alatt elvesztették forgalmi értékük 75%-át!* Nem csoda, hogy a kortársak „*hitvány pénznek*”⁹⁶ nevezték az értékük háromnegyedétől megfosztott vereteket, amelyekhez — az *ó polturákkal* szemben — a *brigai* mellett a *keresztes* pénzek is hozzákapcsolhatók.⁹⁷ Addig, amíg az *olj polturák* említése gyakori, a *brigai* pénzre csak három,⁹⁸ a *keresztesre* pedig csupán egyetlen példa ismert napjainkig. A 20. század elejéről származó közlés nyomán a *brigai* jelző a rigai tollhíbas változatának, a *keresztes* pedig — Danzig címere nyomán — az élénk forgalmú város veretének tűnt, a társítást az éremletek összetételéből levonható tanulságok ugyancsak valószínűsítették.⁹⁹ Nos, az utóbbit illetően szkepszist támasztó tény, hogy Danzig pénzeit meglehetősen jól ismerték Kassán, „*14 dantzcker Ortzhaller*”¹⁰⁰ olvasható a már fentebb említett, 1622 őszén kelt hagyatéki leltárban, magyarul pedig „*danczkai orthok*”¹⁰¹ szerepelnek egy 1624. évi elszámolásban. E példák nyomán a *keresztes* pénzek eredetét nem Danzigban, hanem másutt kell keresnünk.

A nyomra vezető *a brigai pénzek*, lehetnek részben azért, mert három egymást követő említés ismeretében már nem számolhatunk elírással, részben pedig azért, mert a jelző helységnévi eredetre vall. A sziléziai *Brieg* ugyanúgy lehetett

⁹⁵ Érdemes idézni a teljes szöveget, ugyanis a korábbi közlés rövidített formában jelent meg! Kassa, 1623. jún. 25. „*Az Ispotalibely tisztviselők sup(likálnak) azon, hagi az minemü rosz pénz, oly, brigay vagion az tiszt. ladajokba(n), azzal mit cselekedgüink, mert nincs mitt költenünk. Del(iberatum). Adgiak be az Müzhazba(n), mit tehetünk rola, hagi ha vesztenek rajta, mert csak egi d(enárban) veszik be.*” Kassa v. lt. Prot. delib. 223/v. A korábbi közlés olvasmányosabbá tett és rövidített szövegéből az *oly* és a *brigay* jelző kimaradt! – vö.: *Kerekes*: Kassa jegyzőkönyveiből 98.

⁹⁶ „*Király Gáspár sup(lical), hogy az mely hitua(n) penzt az boraiert attak volt, venne be az N. Tancs. Del(iberatum) el halad mostan.*” Kassa, 1623. jún. 14. (Rendkívüli tanácsülés volt, amelyen Király Gáspár sérelmét nem orvosolták, ezt jelentette az „*elhalad mostan*” kitétel.) Kassa v. lt. Prot. delib. 221/v.

⁹⁷ Rutkay Ferenc *ó polturával* fizetett Király Gáspárnak az 1800 forint ára borért, amelyet a Kassa „*borurai*” (bortisztjei) a város számára foglaltak le. A vételárat pedig *brigai* és *keresztes* pénzzel akarták kiegyenlíteni, amit Rutkay nem volt hajlandó elfogadni; „*miul hagi oh poltura volt, azert mind brigait es hersztest attak, Mely penzi Rutkay fel nem vöit, es nem is veszy, hanem oly penzt ker, az minemöt eö adot,*” Mivel megegyezés nem született, a kárvalott a fejedelemhez akart fordulni: „*mert eö Fel(sége)get akaria Rutkay Ferenc megh talalni, miuel hagi eö Fel(sége) dolgaba(n) volt akkor.*” Erre a városi elöljáróság vállalta a költségek felét, s úgy rendelkezett, hogy másik felét viszont „*az bor tiszben leuö tavaly Vrak fizessek megh.*” Kassa, 1623. aug. 28. Kassa v. lt. Prot. delib. 252–253., az *ó polturával* történt fizetés helyett „*jó ó pénzzel*”-t írva közölte *Kerekes*: Kassa jegyzőkönyveiből 98.

⁹⁸ A fentebbi idézetekhez hasonlóan „*hitua(n), roß penzul akar fizetnj, brigai es olj polturakal*” az adós, aki tallérokat költött el, vö.: Kassay György keresete Thuri Pállal szemben. 1623. júl. 7. Kassa v. lt. Prot. delib. 239/v.

⁹⁹ *Huszár*: Bethlen 50.

¹⁰⁰ Inventarium bonorum Petri Vihertz. Kassa, 1622. nov. 10. Kassa v. lt. Collectio Schwartzembachiana Nr. 5972.

¹⁰¹ Szentkirályi Sebestyén elszámolása szerint a danckai ortok árfolyama 48 dénár volt 1624-ben, (*Kemény*: A magyar valuta 233.), 1632-ben azonban már csak 30 dénárért adtak értük: „*Daczukai ortos pinz vagyon 305. Per d. 30, facit fl. 91 d. 50.*” Kassa, 1632. dec. 8. Szegedi Mihály hagyatéka. Kassa v. lt. A. S. Fasc. S – Szegedi, Nr. 60.

Briga, ahogyan Göttingen *Göttinga*, Heidelberg *Heidelberga*, Wittenberg *Wittenberga* volt a régi magyar nyelvhasználatban. Ha *Brieg* hajdani nyelvi megfelelője *Briga* volt, akkor *brigai* pénzek nyugodtan foroghattak Felső-Magyarországon, annál is inkább feltételezhető ez, mert tudott dolog, hogy Liegnitz, *Brieg* és Woh-lau sziléziai hercegségekben igen élénk volt a kipper-kori pénzverés. A „*Moneta BREGENSIS*” feliratú pénzekből nem készült sok, de Johann Christian herceg 1621-től — a legjelentősebb verdéjének helyet adó — Ohlauban nagy mennyiségben veretett „*ohlaische*” garasokat és 24 krajcárosokat.¹⁰² Ohlau nevéből, az „*ohlaische*” jelzőből eredeztethető az 1620-as évek magyar *olj* jelzője, illetve a Kassán, 1623-ban leírt — jelen esetben igen értékes — „*ollesch gelt zu bolturacken*”¹⁰³ német szókapcsolat. A sziléziai kipper-pénzverés ismert a hazai szakirodalomban.¹⁰⁴ Mivel az ott készült pénzek egy része nemcsak külföldön, hanem Sziléziában is feszültségeket okozott, 1622 nyarán — a Liegnitzben tartott hercegi gyűlés alkalmával — kísérletet tettek „*a kipper-veretek mennyiségének korlátozására, illetve elhatárolták az ezüst garasok teljes és tiszta tömegének (nyers- és színsúlyának) egységesítését.*”¹⁰⁵ A felső-magyarországi és az erdélyi pénzforgalom szempontjából is figyelemre méltó, *hogy az eltérő tömegű és ezüsttartalmú garasok verését a hercegi gyűlést követően sem szüntették be.* Sőt, Ohlauban még 1623-ban is folytatódott kibocsátásuk. Ohlau és Brieg mellett 1621-től Kreuzburgban ugyancsak működtek verdét,¹⁰⁶ ez utóbbi terméke lehetett a „*keresztes pénz,*” amely — szemben a danckaiakkal — nyilván ismeretlen volt Kassán.

Az ún. *olj polturák* korukat tekintve 1622-ben — ha már 1621-ben is felbukkantak, akkor még inkább — „*új polturák*” voltak Felső-Magyarországon, hiszen két-három éves múltra tekinthettek vissza csupán, *sziléziai eredetük azonban erősen megkérdőjelezi azt, hogy a tényleges lengyel polturák váltották ki a lakosság rossz pénzekkel szembeni, jogos ellenszenvét.* E ponton különös figyelmet érdemel a gyakran idézett *lőcsei krónika*, amely az 1622-ben kialakult drágaságot részben a *sziléziai polturák behozatalával* magyarázta.¹⁰⁷ Lőcse földrajzi helyzetéből és

¹⁰² „*Nach der Theilung betrieb er die ihm angefallene Münze zu Ohlau weiter, und zwar war sie seine Hauptmünzstätte, wie schon die Menge der sich ausdrücklich als ohlaisch bezeichnenden Gepräge, Groschen und Vierundzwanziger, erkennen lässt.*” F. Friedensburg: Schlesiens neuere Münzgeschichte. Breslau, 1899. 128. (Továbbiakban: *Friedensburg: Schlesiens*)

¹⁰³ „*Item ollesch gelt zu bolturacken gezelt ist fl. 19.*” Kassa, 1623. nov. 27. „1623 Inventarium bonorum et rerum Mathiae [Veischab] Weishaupt” Kassa v. lt. Collectio Schwartzbachiana Nr. 6014.

¹⁰⁴ *Huszár*: Bethlen 29–30.

¹⁰⁵ „*die Masse des vorhandenen Kippergeldes einzuschränken, beschloss und für Silbergroschen ein einheitliches Schrot und Korn festsetzte.*” Friedensburg: Schlesiens 52.

¹⁰⁶ *Friedensburg*: Schlesiens 128–129.

¹⁰⁷ „*Ebben az esztendőben jóságos istenünk jogos haragjában a várost és az egész országot két szörnyű büntetéssel — a pestissel és a drágasággal — sújtotta. A drágaság a silány, hamis pénzek miatt keletkezett, azért mert egyes akasztófáralók az összes régi, jó pénzt kivitték és mindenféle hitvány sziléziai polturát hoztak be, ily módon az egész ország régi, jó pénzét szégyenletesen elrabolták, nekünk kárt okoztak és romlást zúdítottak ránk, míg az álnokok, az országrontó csalók egy csapásra meggazdagodtak.*” A német eredetiből csupán a kiemelt szavakat idézve: „*dasz alte gutte geld gantz hienausz geführet, vund allerlej schelmische schlesische Polturacken hereingebracht haben,*” Zipserische, oder Leutschauerische Chronica und Zeitbeschreibung. Zusammengetragen der lieben Posterität zur Nachricht von Caspar Hain. Szerk.: Baal Jeromos, Förster Jenő, Kauffmann Aurél. Lőcse, 1910. 161. (Az eredeti szövegben nincs kiemelés.)

tehetős polgárainak kereskedelmi összeköttetéseiből, kulturális és egyházi kapcsolataiból adódóan nehéz feltételezni azt, hogy a lengyel pénzeket összetévesztették volna a Sziléziában vert fizetési eszközökkel. Idő- és térbeli egyezést mutat a lőcsei krónikával annak az erdélyi kereskedőnek a memoriáléja, aki szintén az 1622. esztendő-t tartotta a drágaság évének, s Bethlen sziléziai szerzeményeit „*Opuliát és Ratiboriát,*” a sziléziai hercegségeket, jelölte meg a rossz pénzek forrásaként, „*onnat származik bé valami hamis poltura*” — írta, illetve más szavakkal — „*onnat hoztak vala sok veszedelmes polturát.*”¹⁰⁸

Pénztörténeti, pontosabban numizmatikai szempontból sem az *olj poltura*, sem a *brigai*, valamint a *keresztes pénz* nem nevezhető polturának, krajcárértékű veretek voltak, *garasok, amelyeket* — mint fentebb láttuk a kétfejű sasos pénzekhez hasonlóan Magyarország német ajkú lakossága is — *tévesen nevezett sziléziai polturáknak.*

Kassán, 1623 nyarán a *hitvány* vagy *rossz pénz*, az *új*, illetve *olj poltura*, a *brigai* és a *keresztes pénz* azonos fogalom volt. Noha Rákóczi György idézett, 1623 januári levelében *jó olj poltorákról* is¹⁰⁹ írt, s a marosvásárhelyi kereskedő sem hallgatta el, hogy „*hozának Felső-Magyarországból jó öreg, jó ezüstű gazdag polturát Erdélybe búzáért; de azért alábbvalóval elegy volt, mellyel megrakodék az ország,*”¹¹⁰ a sziléziai garasok esetében a közvélemény nem a jó, hanem az „*alábbvaló*” minősítést tarthatta valósnak, s ezért akart szabadulni tőlük.

Joggal vetődnek fel persze azok a kérdések, hogy *miként és mikor történt a fordulat? Mikor ismerték el hivatalosan is azt, ami sokak számára hetek, egyesek számára pedig már hónapok óta nyilvánvaló volt.* Mint láttuk, az 1622. évi országgyűlések végzései szerint 1623 húsvétjáig (április 16-ig) kellett volna érvényben hagyni a polturák árfolyamát, Kassán és a hozzá közel fekvő felső-magyarországi részeken azonban ennél korábban történt meg a radikális változás. Napja ismeretlen ez idő szerint, de kétségtelen, hogy a 7 vármegye számára 1623 februárjára meghirdetett *kassai gyűlést*¹¹¹ megelőző heves viták, illetve a gyűlésen előterjesztett fejedelmi javaslatok¹¹² adták meg a kegyelemdőfést az ekkorra már teljesen hitelüket vesztett sziléziai váltópénzeknek. Bethlen 1623. február 15-én vonult be Kassára, és minden valószínűség szerint március közepén távozott onnan.¹¹³

¹⁰⁸ *Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc* memoriáléja. in: Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Összeállította, bevezette és jegyzetekkel ellátta *Makkai László*. Budapest, 1980. 234–236. (Továbbiakban: *Marosvásárhelyi Nagy Szabó*). Az erdélyi emlékirat- és naplói- és megfigyeléseit, értékeléseit a régebbi forráskiadások nyomán hasznosította a korábbi szakirodalom, vö.: *Kerekes*: Bethlen Kassán, *Huszár*: Bethlen.; *Mráz*: Bethlen gazdaságpolitikája, ill. *Imreh István*: A fejedelmi gazdálkodás. A közelmúltban teljes fordításban jelent meg a száz krónikás műve: *Georg Kraus*: Erdélyi krónika 1608–1665. Ford.: Vogel Sándor. Budapest, 1994. 116–118.

¹⁰⁹ Vö.: 92.. Jegyzet.

¹¹⁰ *Marosvásárhelyi Nagy Szabó*: 234.

¹¹¹ Korábban csak valószínűsítettem, hogy a kassai gyűlésen történt a fordulat. *Buza*: Sziléziai 365.

¹¹² Bethlen kassai gyűlésen előadott javaslatai keltezetlenül, s a forrás közlésekor kassai tartózkodásának ideje sem volt ismert. *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. TT. 1879. 448–452. (Továbbiakban: *Szilágyi*: Propositiones)

¹¹³ Bethlen 1623. febr. 15-én (szerdán) ünnepélyes külsőségek közepette vonult be Kassára. Kassa v. lt. Prot. delib. p. 166., s márc. 14-én még bizonyíthatóan a városban volt. *Kerekes*: Kassa

Bethlen nem pillanatnyi felindulásában nyilatkozott úgy, hogy a „rossz monétát tollani akarjuk birodalmunkban,” mert a „Propositiones” pénzügyekre vonatkozó részét saját kezűleg írta,¹¹⁴ s Kassa magisztrátusának küldött válaszeleveléből kitűnik, hogy hetekkel korábban készült a fontos lépésre, s tisztában volt azzal, hogy a pénzügyek teljes rendbetétele — amit a kassaiak leveleikben sürgethettek — rövid időn belül megoldhatatlan.¹¹⁵

A Kassán előterjesztett „Propositiones” helyzetelemzése szerint a rossz pénz miatt „annyira jutott immár az dolog, hogy az nagy drágaság és életnek szüksége miatt az szegény népek mindennapi nyomorúságát mind magunk és egyebek is méltán keserves szívvel láthatják.” Részben ezért határozott úgy a fejedelem, hogy „mi sehol magunk és fiscusunk számára ez rossz monétát birodalmunkban ezután elvételni nem akarjuk.”¹¹⁶

Elhitték-e a kortársak azt, hogy Bethlen — miként előterjesztette — ezt követően jó és elegendő pénzt veret, s új pénze a körmöcinél is jobb lesz? — nem tudjuk megállapítani. Az azonban kétségtelen, hogy Kassán 1623 márciusában már jó pénzre, ó polturára volt szükségük azoknak, akik szüleiket meg akarták „művelteni,” a városi elöljáróság pedig robotkényszerről határozott, hogy megművelthesse a kassai szőlőket.¹¹⁷ Április elején azután már nemcsak Kassán, hanem Tokajban¹¹⁸ is úgy tudták, hogy a „polturának állapotja megfordula.” Göncön¹¹⁹ pedig azt adta elő az alperes, hogy „az Kassai város két tanácsbeli böcsülletes szömélyt választott volt ő Felségéhez az pénz állapotja felől, ő Felsége szabadon hagyta, akár vegyék, akár ne ezt az hitvány polturát.” A tanúvallomásban pedig többször elhangzott, hogy „ő felsége ellene mondott az fejr polturáknak,” amelyek 1622 karácsonya előtt — sokak számára még vélhetően — „jó olli polturák” voltak, és az „országban folyvást” elkelték.

---

jegyzőkönyveiből 95–96. Az 1623. márc. 14-itanácsülési jegyzőkönyv szerint Kovacsóczy István kancellár március 13-án közölte főbírájával és tanácsuraival azt, hogy Bethlen Varanay Andrást bízta meg a pénzverde vezetésével. Kassa v. lt. Prot. delib. p. 180/v.–181. Kassai keltezésű még Bethlen 1623. márc. 15-i levele, amelyben felszólítja a várost az esedékes taxa befizetésére, ezt a levelet azonban már úgy küldhették vissza Kassára, mert felbontásának ideje márc. 20. Kassa v. lt. Collectio Schwartzbachiana 5995.

¹¹⁴ Szilágyi: Propositiones 452–453., részletesen ismertette Kerekes: Bethlen Kassán 304–305.

¹¹⁵ „Az mi pedig a rossz monéták miatt való nagy szükségét illeti, ... hogy innét azokat mindjárt, in instanti remediálhassuk, abban módot lenni nem látunk. ... ott Cassai városunkban azon is leszünk, hogy mind az monétákból való nagy fogyatkozásokat, mind pedig egyéb alkalmatlanságokat ... tollalunk.” Udvarhely, 1623. jan. 14. Kassa v. lt. Collectio Schwartzbachiana, Nr. 5992., a levél tartalmát ismertette Kerekes György: Bethlen pénzügyvitási törekvése; pénzhamisítás. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1901. 318.

¹¹⁶ Szilágyi: Propositiones 451–452.

¹¹⁷ „De mostan mint szóló művelte(tés)re köll Rutkay uramnak, tehat szaz forintho adjyok polturaiul ” Király Gáspár. Kassa, 1623. márc. 8., továbbá Szegedy István kérelméből kitűnik, „hogi az szóló műveltesere keuantatik jo penz, ” Kassa, 1623. márc. 23., illetve „Az kassay szóló művelteserül az Jobbgiokath erőlttessek rea, hogy miuelliek megh az Vereshegyi szölöth.”, Kassa, 1623. márc. 29. Kassa v. lt. Prot. delib. 174/v–175., 184., 186/v.

¹¹⁸ Lakatos János vallomása. Tokaj, 1623. ápr. 5. Kassa v. lt. A. S. Fasc. Y – Békessi, Nr. 10.

¹¹⁹ Henköl/Henkely Andras felperes keresete Szabó Péter alperes ellen 140 forinton vett szántó és rét visszavásárlása tárgyában. (Ha a teljes vételárat oly polturával egyenlítették ki, akkor 3500 példányt kellett belőlük leszámolni!) Gönc, 1623. ápr. 6. Kassa v. lt. A. S. Nr. 6033/1–2.

Ha csak a gönci periratok maradtak volna ránk, akkor *arra következtethetnénk, hogy Kassa város elöljáróinak karakán kiállása nyomán született meg a fejedelmi döntés a rossz pénznek devalválásáról*. Kassa tanácsülési jegyzőkönyveiből azonban kitűnik, hogy a nemes város vezetőire igen nagy nyomás nehezedett a fejedelmi udvar részéről. Két nappal a parádés bevonulás után a fejedelmi udvarba hívták a főbíró két tanácsúr kíséretében, ahol azután az udvari emberek szemükre vetették az általános drágaságot és a kaotikus piaci viszonyokat, sőt tudatos áremeléssel vádolták meg a várost.¹²⁰ Egy hét múlva pedig a fejedelmi megbízottak jelenlétében Alvinczy Péter továbbította Bethlen véleményét, mely szerint a drágaságért Kassa *hamis tanácsa* a felelős.¹²¹ Kassa főbíráját és tanácsát porig sújtotta a fejedelemnek tulajdonított vád,¹²² amelyet Bethlen emberei később úgy tompítottak, hogy nem a bíró és a városi tanács, „*hanem az kalmarok felől monta eő Fel(sége), hogy hamissak es nem igazak, mert mindent dragan adnak.*”¹²³

Mint látható, 1623 februárjának végén felső szinten is vizsályokhoz vezetett a drágaság, amelynek valós oka a Közép-Európát sújtó pénzrontás volt. Kassa város magisztrátusának már korábban is súlyos gondokat okoztak a monetáris zavarok, aligha kételkedhetünk abban, hogy az 1622. esztendő végén Bethlennek küldött levelükre hivatkozva a fejedelem megérkezését követően — immár a falakon belül is — hangot adtak elégedetlenségüknek. 1623. februárjának végén, legkésőbbben március első napjaiban egyeztetett bele Bethlen a közmegvetés tárgyává vált sziléziai garasok drasztikus devalválásába. Felső-Magyarország fővárosának vezetői csak a fejedelmi jóváhagyás után adhatták ki ismert — de keltezetlen — rendeletüket 1623-ban: „*Valaki ezután városunkban rossz monétát, úgy mint új polturát hozna, vagy concivis atyánkfia vagy egyéb rendbeli ember, tehát annak minden marhája confiscáltassék, minden kedvezés nélkül.*”¹²⁴ Félreértések elkerülése céljából kívánatos megismételni azt, hogy *a statutumban említett új poltura nem azonosítható a valódi lengyel polturával!*

Az 1623-ban nem kívánatosnak minősített új polturák — más szóval rossz polturák — sziléziai, vagy azokhoz hasonló, a legsilányabb minőségű kipperveretek voltak. Devalválásuk napját még nem tudjuk, az azonban bizonyos, hogy

¹²⁰ „*minden draga volna, seminek (sic!) rendi nem volna, hanem minden ember az jó akarattia szerint ad mindent, es hogy ny az bornak mostan utöttük volna fel az arrath, mikor vetettük vrunknak bejovetelith: az kin eő Fel(se)ge is ighen csudalkoznek, el sem akarna szenvedni,*” Kassa, 1623. febr. 17. Kassa v. lt. Prot. delib. 166/v.

¹²¹ „*24. Feruarii inter 11 et 12 horam... holott az bort is oly drágán adatta kegyelmetek, az kit soha senki nem hallott Kassán, és az is olyan, mintha valami löre volna, úgy mond, sőt minden hamisság dolgok, mert hamis az bíró és hamis az tanács, miért nem limitálja el minden dolognak állapotját.*” Kassa v. lt. Prot delib. 167. Aligha lehetett véletlen, hogy a szabad királyi város jegyzőkönyvében a fejedelmi feddésnek nemcsak a hónapját és napját, hanem az *óráját* is feljegyezték!

¹²² Bethlen és a város közötti feszültség fő oka abban keresendő, hogy a fejedelem a város vezetőivel akarta elkészíttetni a limitáció, — más néven az országgyűlés elé terjesztendő árszabás — tervét, erre azonban Kassa elöljárósága „*az statusok,*” azaz a rendek nélkül nem volt hajlandó. Bethlen nem fogadta a város vezetőit, akiknek megalázottságát a főbíró summázta: „*holot elege busulunk, hogi sem audientiank nem leheth: es immar hamis az hirünk is.*” Kassa, 1623. febr. 25. Kassa v. lt. Prot delib. 167., 170.

¹²³ Bethlen udvari emberei szerint Alvinczy Péter informálta tévesen a tanácsot. Kassa, 1623. febr. 25. Kassa v. lt. Prot delib. 170/v.

¹²⁴ Corpus statutorum II/2. Budapest, 1890. 169.

1623 februárjának végén, illetve márciusának első napjaiban Kassán nagyon várták már az *olj polturák* kikiáltását.¹²⁵ Ezt követően az *olj poltura* „letett” vagy „megunt” váltópénz lett, amelyért 4 helyett csupán 1 dénárt adtak és ugyanilyen arányban számították be a kassai pénzverdében, illetve 1624-ben a kereskedelmi árfolyamát szintén 1 dénárért értékelték, miközben a *lengyel polturák* kurzusa 4,5, az „*apró fejés polturáké*” pedig 3 dénár volt.¹²⁶ A devalvációt követően Kassa város előljárósága a városi háztartást illetően sem tehetett mást, utasította a fizetőtiszteket, hogy a rossz pénzt, *olj polturát* adják be a kassai verdébe,¹²⁷ de ezzel egyidejűleg áruelemek terhe mellett *rendelte el a* — nem minősített, tehát nyilván jónak tartott — *polturák elfogadási kötelezettségét*.¹²⁸

Az *olj polturák* devalválása után Kassával — a szabad királyi várossal, mint jogi személlyel — szemben is támasztottak kártérítési igényt. Maklári András és Maklári Gáspár bécsi útja alkalmával 1623-ban „*az Város adot volt olj polturáiul*” 1500 forintot. Nevezettek vesztek az „*oli pénzen*,” s a városatyáktól várták káruk rendezését, amelyre azonban csak 1624 tavaszán került sor.¹²⁹ Figyelemre méltó, hogy 1623 őszén *olj poltura*, 1624 tavaszán pedig *oli pénz* olvasható a beadványban, tehát az *olj* jelzőjű monétákat a kortársak sem hívták mindig *polturáknak*.

¹²⁵ „*Azt is tudom, hogy mikor az olj polturákat ki akarták kiáltani, már híre volt, hogy reggel kikiáltják, este gyertyánál hozá az Poroszlay szolgálja keszkenőben pénzét, de én nem tudom micsoda adósság volt, de Izdenczy uram nem vevé el az szolgától, hanem visszavitte az szolgálja.*” Varannay Szabó György vallomása az Izdenczy István által Poroszlay István ellen indított perben. Kassa, 1625. márc. 8. Kassa v. lt. H/I. Nr. 6123/51. A február utolsó, illetve március első napjaira tehető intervallummal módosítom korábbi álláspontomat. Akkor is az 1623. évi, februári kassai gyűléshez kapcsoltam a devalvációt — napra pontosan meg nem határozható — idejét, csak éppen kissé későbbre, március végére, ill. április elejére helyeztem, vö.: *Buza*: Sziléziai 365.

¹²⁶ Szentkirályi Sebestyén 8918 forint 12 dénárról adott számot 1624. április 11-én, az erősen vegyes összetételű készpénzben 4,5 dénáros „*Lengyel Polturák*” 700 forint, két tételben — de szintén 4,5 dénáron — „*Item ollyan Polturák*” látható 1054 forint 28 dénár, illetve 3 dénáros „*Apró fejés Polturák*” 16 forint 5 dénár, valamint 1 dénáros „*Olly Polturák*” 70 forint 76 dénár értékben. *Computus originalis Sebastiani Szent-királyi cum successore Georgy Szegedi*” MOL, NRA Fasc. 310., N. 50. p. 30., vö.: *J. Újváry*: Egy kereskedőcsalád 53., 82. Az elszámolásból megállapítható pénzürtékeket az „*Olly Polturák*”-ra, a lengyel garasokra és sillingekre, valamint a közelebről meg nem határozható „*apró pénzek*”-re való utalás nélkül közölte: *Kemény*: A magyar valuta 233. Kemény szignatúra nélküli hivatkozása szerint Szentkirályi elszámolásának az Archivum Secretumában kellene lennie, ahol azonban sikertelenül kerestem. A Magyar Országos Levéltárban lévő iratról *J. Újváry Zsuzsanna* bocsátotta rendelkezésemre NRA xerox-másolatait, amelyekért ez alkalommal is köszöntet mondok.

¹²⁷ Kassán Bethlen állította fel a pénzverdét, ld. erre *Kerekes*: Bethlen Kassán 344., et passim, ill. *Huszár*: Bethlen 77–85., újabban és tömören: *Huszár*: Az Erdélyi 22. A pénzverde Bethlen bevételei közötti jelentőségére ld.: *Mráz*: Bethlen gazdaságpolitikája 527., illetve *Emil Petách*: Dejiny mincovnia v Košiciach. Košice, 1986. 111–121.

¹²⁸ „*Az minemű rossz pénz, olj poltura fenn vagyon. Deliberatu(m), hogy az fizető uraim adják be.*” – ti. a verdébe, illetve folytatólagosan: „*Az polturák felől is végezte az N(emes) Tanács, hogy minden ember elvegye, valaki el nem veszi, az mit áruba bocsát, azt a marhát confiscálják.*” Kassa, 1623. szept. 28. Kassa v. lt. Prot. delib. 265/v. Rövidítve közölte *Kerekes*: Kassa jegyzőkönyveiből 99.

¹²⁹ Az 1623. szept. 28-i határozat elutasító volt: „*Del.iberatum) elhalad mostan.*” Maklári András azonban szívós kérelmező lehetett, mert az „*oli pénz*” okozta kára miatt többször is supplicált. Végül 1624. ápr. 15-én javára döntött az előljáróság: „*Mivel hogi immar ennit busította az Nemes tanaczozt, Adgia megh az 1000 forintot es legien eöve az marha [= áru], megengedik az 500 forintival.*” Kassa v. lt. Prot. delib. 264/v, ill. 345.

Az *olj polturák* szókapcsolat azonban nem merült teljesen feledésbe, évekkel később is előfordult a hagyatéki leltárakban, illetve ritkábban peres ügyek kapcsán,¹³⁰ noha akkor már nyilván senkinek sem juthatott eszébe az, hogy *új pénzeknek* tekintse, vagy új polturáknak hívja e vereteket. A későbbi források egyikéből félreérthetetlenül kitűnik, hogy az *olj* jelző nem a pénzek korára utalt, mert az „*o pottwrak*” mellett „*Wy [= új] lengyel*” dutkákat említettek,¹³¹ az ó (= régi) természetes ellentéte az új, s ennek nem lehetett a szinonimája az egyazon jegyzékben kétszer is előforduló „*olj*” attributum.¹³²

Mint fentebb láttuk, a sziléziai eredetű — „*brigai és olj polturákat*” — 4 dénár helyett csupán egy dénár értékben váltotta be a kassai pénzverde 1623-ban, s a végrendelkező Debreczeni János 1627-ben ugyanennyire taksálta az *olj polturát*, — szám szerint 3500 veretet — amely mai mérés szerint 3 kiló körül járna.¹³³ Az *olj polturák* és a hozzájuk hasonló monéták 1623 tavaszán elvesztették fizetési eszköz funkciójukat, korábbi névértéküknek csupán töredékéért lehetett őket beváltani, illetve zsákban vagy a ládafiában veszteg¹³⁴ tartani, miként Erdélyben Bethlen inflációs pénzeivel történt. A vesztegen tartott *olj poltura* pedig a pénzvagyron elvesztését jelentette, amit jó évtized múltán is keserűséggel panaszkodott fel az egyik kárvallott: „*minden keues penzem, az mi volt, az oli polturak el uessessekor az en penzemis oli polturak leuen, raitam uesset uolt.*”¹³⁵ Tehetős kereskedők hagyatékában azért jócskán maradtak *olj polturák*, Szegedi István 1628-ban átadott javai között összesen 17 font 25 latot mértek meg belőlük 62 forint 25 dénár értékben.¹³⁶ Elképesztő mennyiségű *olj polturát* írtak össze Szegedi Mihály örökösei számára 1632-ben, 296 fontot, amit fontonként 3 forintjával 888 forint 75 dénárért értékeltek.¹³⁷ A nemességet szerzett Almássy István pénzei között 1635-ben a „*letöet Oli polturak*” „*polturák*”-pénz a hitvány lett apró

¹³⁰ Így 1625-ben, ld. erre a fentebb említett *Izdency contra Poroszlay processust*. Kassa, 1625. márc. 8. Kassa v. lt. H/I. Nr. 6123/51.

¹³¹ A dutka — a lengyel, illetve lengyel mintára vert III-as garas — nevére és forgalmára ld. *Huszár*: Habsburg-házi 51–52., *Buza János*: Báthori Gábor dutkája délnémet pénzforgalomban. Numizmatikai Közöny 1989–1990., *Buza János*: Lengyel és magyar pénz Alsó-Ausztriában (A „*polturás garasok*” magyarországi forgalmához a XVII. század második felében). Numizmatikai Közöny 1991–1992. 140–141., *Huszár Lajos – Pap Ferenc – Winkler Judit*: Erdélyi éremművesség a 16–18. században. Bucuresti, 1996. 27–31., 173., et passim., *Buza János*: Dukát — tallér — dutka. Erdély pénzverésének strukturális változásai a 17. század elejéig. in: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. *Lengvári István* Pécs, 1996. 267–283., *Buza*: Lengyel pénzek Kassán 98–101.

¹³² Szegedi István (1625) javainak átadási jegyzéke. Kassa, 1628. júni. 14. Kassa v. lt. A. S. Fasc. S – Szegedi, Nr. 47.

¹³³ „*NB. Item Vagion egi Sakba(n) olj Poturak három Ezer eött szaz egi egi penzben tudvan Niom mindenesteöl heted fel fontot. Id est Lib. 6 1/2 Lot 3 1/2 (=) fl. 35. d. 75.*” Kassa, 1627. jún. 25. Kassa v. lt. A. S. Fasc. Y – Debreczeni, Nr. 11.

¹³⁴ Kényszerárfolyamon „*cementre költett vinni [= verdében beváltani], avagy hogy veszteg tartotta a ládájában*” az ember. *Marosvásárhelyi Nagy Szabó*: 235.

¹³⁵ Debreczeni Mihályné, sz. Horváth Szabó Kata testamentuma. Kassa 1635. szept. 2. Kassa v. lt. A. S. Fasc. Y – Debreczeni, Nr. 13.

¹³⁶ Kassa, 1628. júni. 14. Kassa v. lt. A. S. Fasc. S – Szegedi, Nr. 47.

¹³⁷ Kassa, 1632. dec. 8. Kassa v. lt. A. S. Fasc. S – Szegedi, Nr. 60.

pénzzel együtt csak 3 fontot nyomott 9 forint értékben.¹³⁸ Szegedi György hátrahagyott javai között 1646-ban 8 font *oli polturát* és Ferdinánd réz tallérokat mértek meg úgy, hogy értéküket már nem is becsülték fel.¹³⁹ Az eddig ismert utolsó példa 1648 tavaszán kelt, s szintén a Szegedi-örökségből meríthető, amikor egyéb pénzek között több esetben írtak össze „*apró oly polturákat*.”¹⁴⁰ Bár nem kassai, de a kései példák sorába illeszthető Szatmár megyéből Czeglédi István, kemecsei lakos hagyatéka, amelyben 1633 őszén szintén volt némi *oly poltura*.¹⁴¹

Részösszefoglalásként elmondható, hogy az 1620-as és az 1630-as évek, pontosabban az 1622–1648 közötti időszak adatai, amelyek az ún. *oly polturák* nyomatát mutatják, Abauj, Borsod, Zemplén és Szabolcs megye térségéből származnak, meglehetősen szűk területre korlátozódnak. Minden jel arra mutat, hogy Kassán, az „*oly poltura*” és az „*új poltura*” jelzős szerkezet keveredett az 1620-as évek elején. Az *oly poltura* név azonban a későbbiekben is fennmaradt, még akkor sem merült feledésbe, amikor már egyáltalán nem volt új, silánysághoz pedig már régen nem fért kétség. A gyakori *oly*, egy esetben a kassai németiséggel írott *ollesch*, valamint a *brigai* és a *heresztes* jelző a Liegnitz, Brieg és Wohlau hercegségek verdéinek ismeretében a sziléziai eredetet húzza alá, ami összevág a kortársi megfigyelésekkel, melyek szerint a sziléziai monéták voltak a legrosszabb minőségű kipper-pénzek Felső-Magyarországon. Mindezeket figyelembe véve két igen lényeges következtetés levonása szükséges:

1. Az ún. *új polturák* zöme nem lengyelországi veret volt, hanem főként sziléziai és egyéb kipper-pénz.

2. Mivel az (*oly*) *új polturákat* 1623 tavaszát követően sehol nem fogadták el fizetési eszközként, tarthatatlanok azok a nézetek, melyek szerint 1625, illetve a pénzrontás megszűnte után az ó és az ún. új polturák együtt forogtak Magyarországon. A pénztörténeti irodalomból jól ismert, hogy a lengyel, illetve a lengyel mintára vert másfél garas névértékű veretek, tehát polturák igen fontos szerepet játszottak a későbbiek folyamán Magyarország egész — azaz mindhárom országrész — területén, ez azonban többek között azért történhetett meg, mert e fizetési eszközök lényegesen jobb minőségűek voltak a kipper-kor réz, illetve erősen rezes pénzéinél.

Bevezetőben az *úgynevezett polturák* mellett az ugyancsak ún. *öt pénzes garasokról* esett szó, mint olyan veretekről, amelyeknek forgalomból történő kizárása már az 1618. évi pozsonyi országgyűlésen felmerült. Az 1623 elején diszkreditált rossz, azaz „*új*” — köznapi nevén *oly poltura* — elutasítása minden jel szerint megrendítette a lakosság egyéb polturákba vetett bizalmát is. A kassai

¹³⁸ „Wagion leteöt Oli polturak hitva(n) leteöt apro penzel egiöt, nio(m) lib. 3 [=] fl. 9.” A hagyatéki leltárba felvett összesen 6930 forint és 9 dénár készpénzen belül jelentéktelen volt e rossz pénzek részesedése. Kassa, 1635. nov. 26. Kassa v. lt. A: S. Fasc. U – Almási, Nr. 35. E silány, értéküket vesztett monéták nem szerepelnek a végösszeget korrektil közlő monográfiában. *Kerekes: Nemes Almássy* 171.

¹³⁹ Szegedi György hagyatékában maradt pénz. Kassa, 1646. febr. 21. Kassa v. lt. Suppl. H. 159. (számozatlan). Jól olvasható átirata maradt fenn: MOL NRA. Fasc. 310., N. 50. p. 67.

¹⁴⁰ „Item vagyon még is apró fejár pénz egyveleges apró oly pólturákkal font No. 2, Item apró oly pólturák más fele apró eött pénzel egyveleges volt No. 59 font, 20 lott, ”Fragmentum divisionalium bonorum Martini Szegedi Anno 1648 die 29 Aprilj.” MOL NRA. Fasc. 310., N. 50. p. 94.

¹⁴¹ Szabolcs megyei adat. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár, IV. A. 1. Fasc. 52. Nr. 33 (1634). *Ulrich Attila* szíves közlése.

mészárosok beadványa szerint a polturát sehol nem fogadták el, ezért kértek engedélyt a „Nemes Tanácstól,” hogy *öt pénzesekért* — azaz 5 dénárral egyenértékű garasokért — árulhassák a húst.¹⁴² Bethlen Gábor váltópénzei között nominálisan az öt pénzes, azaz a *széles garasok* voltak a legértékesebbek, ezüsttartalmukat tekintve azonban elmaradtak a pénzrontás előtti hasonló körmöci veretektől. Sőt, minőségüket még rontották is az 1620-as évek elején.¹⁴³ A rossz polturákkal együtt forgó, majd azokat felváltó 5 pénzes garasok meglehetősen gyorsan elvesztették hitelüket, 1624 decemberében Abaúj megye ismert statútuma szerint az öt pénzes garasban válogatva „*sohan nem kicsiny kárt szereznek*” — azaz okoznak a köznek. Ezt elkerülendő rendelkezett úgy a Göncön összegyűlt nemesség, hogy áruelekobzás, illetve 12 forint bírság terhe alatt „*minden renden való ember az kassai, munkácsi és nagybányai öt pénzes garast, melyeket Urunk ő felsége neve alatt vertenek és még igen meg nem rezesedtenek elvegye.*”¹⁴⁴ Nyilvánvaló, hogy a részben idézett rendelet eleve kudarcra ítéltetett, hiszen az öt pénzes garasok válogatás nélküli elvételére akarta kötelezni a lakosságot, miközben csak az *igen meg nem rezesedett* példányokat kellett elfogadni. A válogatás nélküli pénzelvételt szorgalmazó rendelkezés maga is válogatásra készítette a megye népességét!

Kassa város tanácsa 1625. április 15-én döntött úgy, hogy a városban „*elvegyék a kassai, munkácsi és nagybányai öt pénzes garast.*” A városi határozat csak látszólag tűnik a megyei statútum egyszerű ismétlésének, ui. ezt követően kihirdették azt, hogy „*Az polturát pedig senki el ne vegye*”(!)¹⁴⁵ E ponton idézzük fel az 1623 szeptember végi városi rendeletet, amely még a közelebből nem specifikált polturák elfogadási kényszerét tartalmazta! Nyilvánvaló, hogy az 1625. áprilisi és az 1623. szeptemberi rendeletek szöges ellentétben állnak egymással. Az ellentmondás feloldásának lehetőségét abban látom, hogy az *olj, brigai, új, stb.* — röviden a *rossz* — *poltura* forgalmának megszüntetése után fokozatosan az *ó polturák* kerültek túlsúlyba a jónak tartott pénzek között, amelyekkel a gyenge minőségű — *igen rezes* — *öt pénzes garasok* nem vehették fel a versenyt. Ezért kellett szorgalmazni az utóbbiak elfogadtatását, illetve a náluknál határozottan jobb kvalitású polturák forgalmának tilalmát.

Felső-Magyarországon a Kassán, Munkácson és Nagybányán vert öt pénzes garasok elfogadtatása okozott gondot, Erdélyben szintén forogtak e pénzek, illetve

¹⁴² Kassa, 1623. jún. 25., Kassa v. lt. Prot. delib. 223/v.

¹⁴³ *Huszár Lajos*: A munkácsi pénzverő működése és a pénzrontás kora Erdélyben Bethlen Gábor idejében. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet* évkönyve. Budapest, 1934. IV. 303–317. (Továbbiakban: *Huszár*: A munkácsi). *Tudománytörténeti kitekintésül ld.: *Ujváry Gábor*: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kunó és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr, 1996.

¹⁴⁴ *Corpus statutorum* II/1. 133. A hivatkozott helyen nincs kiemelés a szövegben. Jelen esetben azért tartottam szükségesnek a figyelem felkeltését, mert az 1890. évi közlésbe „*meg nem rezesedtenek*” szavak kerültek, az eredeti forrásban viszont kétségtelenül „*meg nem rezesedtenek*” szókapcsolat olvasható, s vitathatatlan, hogy értelme is csak így van a szövegnek, vö. Abaúj megye közgyűlési jegyzőkönyvei 1619–1632., 167. Az 1624. dec. 9-i megyegyűlés téves olvasatú határozata elterjedt a numizmatikai szakirodalomban, félő, hogy jelen korrekció után is a hibás változatot idézik a jövőben.

¹⁴⁵ *Kerekes*: Kassa jegyzőkönyveiből 112.

az ott lakók is megismerkedhettek Bethlen Gábor kipper-garasaival, így a legrosszabbaknak tartott sziléziai veretekkel szintén.¹⁴⁶ Kortársi vélemény szerint „mind garassa, mind polturája apró és igen rezes volt – úgy vettem eszembe, hogy három lótos is szűkön volt.” – írta a fejedelem gyakran idézett heves bírálója.¹⁴⁷ Bethlen sziléziai pénzeinek silánysága a kibocsátási hely lezüllesztett pénzürtékviszonyaival állt összhangban. Így pl. a magyarországi pénzforgalomban helytelenül polturáknak vélt sziléziai 3 krajcárosokról tudjuk, hogy csupán 2 latosak¹⁴⁸ voltak, ennek fényében elmondható, hogy a „három lótos is szűkön volt” – csaknem pocskondiázással felérő kortársi — vélemény még szépítette is a valóságot. Nem meglepő tehát, hogy 1625-ben Kassán senki sem akarta elfogadni azt a 440 forintot, amely „oett penzes Garasul *Opolia Garas*” formájában maradt a végrendelkezőnél.¹⁴⁹ Jelentősebb tartozások törlesztését persze *kassai garassal* sem tartották kívánatosnak a hitelezők, pl. a már ismert Almási Istvánt Kassa város tanácsánál panaszolta be adósa, mert nem vett fel „*kassai garas pénzü*” 1700 forintot.¹⁵⁰

Addig, amíg Felső-Magyarországon és Erdélyben a kassai, munkácsi, nagybányai és sziléziai ötdénáros garasok silánysága miatt elégedetlenkedett a lakosság, Alsó-Magyarországon főként a *pozsonyi garasok* okoztak súlyos zavarokat a pénzforgalomban. Az 1623 végén felállított verde¹⁵¹ produktumai láttán az élénk közvetítő kereskedelmet folytató komáromiak emelték fel szavukat, mert — mint írták — „*őfőlsége garasának napról-napra való kisebbitése és alább-alább szállítása miatt*” semmilyen árucikkhez nem jutottak a Dunántúlon. Főként a bort nem adták aprópénzért, hanem egész tallért, aranyat, illetve régi jó váltópénzt követeltek az eladók.¹⁵² Miközben a jó pénz szűkössége miatt számos panasz

¹⁴⁶ Huszár: Az Erdélyi 15.

¹⁴⁷ Marosvásárhelyi Nagy Szabó: 234.

¹⁴⁸ Friedensburg: Schlesiens 129.

¹⁴⁹ Szegedi István testamentuma. Kassa, 1625. dec. 3., Kassa v. lt. A. S. Fasc. S – Szegedi, Nr. 41.

¹⁵⁰ Süteő Borbála ismételt kérvénye, Kassa, 1625. jan. 19. Kassa v. lt. Suppl. H. 2. Másutt is megfigyelhető az adósságok rendezésére irányuló törekvés: „Az adósok, aki másnak igen régi adóssággal adós volt, ugyan erővel megadta olyan garassal s arannyal is, nem várta, hogy a nap elé jőjjön.” — jegyezte fel az éles szemű erdélyi kortárs. Marosvásárhelyi Nagy Szabó: 235. Abauj vármegyében több nemes kért jogsegélyt, hogy szolgabírói segédlettel rendezhesse tartozását. Viszszatéró elem a jegyzőkönyvekben a hitelezőnek címzett felszólítás: „*adja okát, miért nem veszik fel ő kegyelmek az pénzt.*” 1623. jan. 10. és máj. 8-a közötti esetek. Abauj megye közgyűlési jegyzőkönyvei 1619–1632. p. 80–106. A hirtelen támadt pénzbőség egyeseket a zálogbirtok mielőbbi kiváltására ösztönzött, pl. Győr vármegye közgyűlése 1623. jan. 27.-i közgyűlésén Ostffy Erzsébet asszony több részbirtokot követelt vissza 600 forint letétele mellett. *Gecsényi*: Győr vármegye 47.

¹⁵¹ A pozsonyi verdét az a hazai szakirodalomból ismert, hírhedt Balthasar Zwirner vezette, aki egyike volt azoknak, akiket a rossz pénzek miatt felbőszült boroszlói tömeg akasztófára kívánt juttatni, vö.: *Friedensburg*: Schlesiens 49–50. Pozsonyban elsősorban garasokat, kisebb mértékben pedig dénárokat vertek. *Huszár*: Habsburg-házi 35., 63–64., *Štefan Kazimír*: Mincovanie v Bratislave v 17. a 18. storoči. Numismatické Listy XXXV (1980) 100–108., Győr vármegyében már 1623 szept. 2-án hírül adták, hogy kötelező lesz a pozsonyi pénzek elfogadása. *Gecsényi*: Győr vármegye 60–61.

¹⁵² *Takáts Sándor*: Pénzeink értékéhez 1624-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1900. 32.

¹⁵³ „*sőt az minemű pénzzel élünk, el sem akarják venni, hanem apró magyar pénzre erőltetnek bennünket, melyet mi csak hírrel hallunk ez helyen.*” — Győr vármegyei törvényszék, 1623. szept. 16., illetve: Mivel szűkében vannak a „jó pénznek,” az 1623. évi adó behajtására sem került sor — Győr vármegyei törvényszék, 1624. febr. 10., ezek után a megyei közgyűlés 1624. március 8-án

hangzott el, Győr vármegyében is a pozsonyi pénzeket erőltették a lakosságra.¹⁵³ Mint mindenütt, itt sem vált be a kényszer,¹⁵⁴ így 1624 augusztusában a vármegyei nemesség írásba foglalta, hogy mivel a pozsonyi pénzt sehol sem fogadják el, továbbá újabb királyi parancs sem érkezett a pozsonyi veretek kötelező elfogadásáról, kinek-kinek szabadságában áll a pozsonyi pénzek elvétele.¹⁵⁵

Nyilvánvaló, hogy a pozsonyi veretek főként Alsó-Magyarországon forogtak, de az árupiaci kapcsolatok révén eljutottak Felső-Magyarországra is. Kassán, 1625 tavaszán még megemlékezett „*Posoni ött pinzes garas*”-airól¹⁵⁶ a testamentumot tevő, pedig ekkor már az ország nyugati felében teljes volt e monéták bukása.

Az ötdénáros garasok eredetét nem lehet mindig megállapítani, így a pénzrontás utolsó heteiből is maradt fenn olyan adat, amely arról tudósít csupán, hogy az aranyforintok és az ezüst tallérok, valamint az ó, a régi barna és az ezüstpénzek között 19 forint 80 dénárban számított „*öt pinzes garas*” volt, amely kimondatlanul, de félreérthetetlenül jelzi azt, hogy az ötdénáros garasokat 1625 őszén rossz pénznek tartották.¹⁵⁷

Magyarországon a jogalkotás szintjén az 1625. évi, soproni országgyűlésen hoztak végzést az értékálló pénzek¹⁵⁸ bevezetéséről, a törvénycikk azonban értelemszerűen nem tűntethette el a forgalomból egy csapásra a rossz pénzeket. Bethlen és II. Ferdinánd már korábban ígéretet tett arra, hogy jó és azonos minőségű pénzt veret a jövőben,¹⁵⁹ s nyilván Kassa város tanácsa sem állt véleményével egyedül a szabad királyi városok között akkor, amikor követutasításában azt hangsúlyozta, hogy az új pénzeket mindkét országrészben különbségtétel nélkül kelljen

---

büntetés terhe mellett rendelte el a pozsonyi pénz elfogadásának kötelezettségét. Mindháromra ld. *Gecsényi*: Győr vármegye 63., 71–72.

¹⁵⁴ Az 1624. ápr. 2-án tartott megyegyűlés még bírsággal fenyegette azokat a szőlőművelő napszámosokat, akik a „minores Posonienses”-ként említett pénzeket nem akarták elfogadni. *Gecsényi*: Győr vármegye 74.

¹⁵⁵ Győr vármegye közgyűlése, 1624. aug. 30. *Gecsényi*: Győr vármegye 80. Zala megye közgyűlési határozata szerint 1625-ben a „*lencsés garas*” 4, az ún. „*karikás garas*” pedig 3 dénárón kellett beváltani. E pénzekről nem állítható azonban az, hogy pozsonyi veretek lettek volna, identifikálásukhoz újabb adatok szükségesek. *Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II. 1611–1655. Zalai Gyűjtemény 39. Zalaegerszeg, 1996. 54.

¹⁵⁶ Jó pénz – ó dutka, és ó aprópénz – 35 forint, eredet szempontjából ismeretlen öt pénzes garas ugyancsak 35 forint, illetve pozsonyi öt pénzes garas 50 forint értékben szerepel a végrendeletben. Kévés Mihály testamentuma. Kassa, 1625. máj. 13. Kassa v. lt. *Collectio Schwartzbachiana*, Nr. 6106.

¹⁵⁷ A végrendeletben 2 aranyforint, 16 egész tallér, „*Öt Pénzes Garas fl. 19 d. 20; Nr. 52 Ó Poltthurak*,” 6 ó dutka, 9 régi barna garas és 4 ezüstpénz reprezentálta a készpénzt. Vári Borbély Istvánné testamentuma. Kassa, 1625. okt. 19. Figyelemre méltó, hogy csak az öt pénzes garasok értékét adták meg számítási forintban. Ennek ellenére vagy veszteséggel szabadulhattak meg az örökösök a 396 verettől, vagy a nyakukon maradt, mert a végrendelet tartalma csak 1626. febr. 5-én vált ismertté. Kassa v. lt. *Collectio Schwartzbachiana*, Nr. 6144.

¹⁵⁸ CIH. 1608–1657 közötti törvénycikkek. 258–261.

¹⁵⁹ *Kerekes*: Bethlen Kassán 311., *Huszár*: Bethlen 43–47., *Mráz*: Bethlen gazdaságpolitikája 543–544., *Imreh*: A fejedelmi 75.

¹⁶⁰ „*Mivel ő Felsege, az mi kegyelmes Urunk immár melioraltatni kezdi az pénzt, úgy hogy öt latos pénz kezd ezután járni, az nemes országnak is persuadealni kell, hogy azon(os) ligában vert pénz legyen ezután az Császár Urunk bányáiban is, és ez két rendbeli pénz indifferenter mind az ő Felsege Császár Urunk, mind az mi kegyelmes Urunk ditiójában elkelljen.*” Kassa város instructioja

elfogadni.¹⁶⁰ A későbbi szakszerű vizsgálat azt bizonyította, hogy végül eredményes lett az uralkodók közötti egyeztetés, ugyanis Bethlen új ötdénáros garasai a körmőciekkel egyező finomságúak voltak.¹⁶¹

Kassán türelmetlenül várták az új és jó pénzek bevezetését, 1625 novemberében a „Nemes Tanács” még azt írta az országgyűlési követeknek, hogy a sok 5 pénzes miatt „*semmi olcsóságot nem érünk mindaddig, míg el nem végzik kegyelmezek a pénz állapotját.*”¹⁶²

Valószínű, hogy az 1626. esztendő az átmenet éve volt, regionális jelleggel 1627 tavaszán még kisebb zavarok támadtak az ötdénáros garasok elfogadása körül.¹⁶³ A Felföldön azonban 1627 nyarán már — minden jel szerint — jó pénznek minősült a „*mostani Cassai előtt pénzes garas,*” amit a nagybányai — Mátyás király idejében vert — öt pénzes garasokkal egyezően 5 dénárban számítottak; ugyanekkor a devalvált 5 pénzeseket „*másfél pénzben*” tudták be.¹⁶⁴ Erdélyi kortárs — Bethlen Gábort ostorozó — feljegyzése szerint „*amely garast öt pénzbe kibocsátott vala, egy-egy pénzbe vették bé a cementre,*”¹⁶⁵ amiből arra lehet következtetni, hogy Felső-Magyarország, illetve az Erdélyi Fejedelemség beváltási gyakorlata és aránya nem egyezett meg teljesen. Korábban Kassán a hónapokig négy dénárban kikiáltott *olj polturák* tulajdonosait sújtották egy dénáros kényszerárfolyammal, amely nemcsak 1623 tavaszán volt jellemző, hanem később szintén, mert 1627-ben ugyancsak egy-egy pénzben tudták be az *olj polturákat*, miközben másfél pénzben számították az ötdénáros garasokat.¹⁶⁶

Az öt pénzes garasok erdélyi és felföldi kényszerárfolyama különbségének háttere további kutatást igényel, az 1625 végi leértékelést követő pénzsűke idején Erdélyben sem volt példátlan az öt pénzes garas 1 dénáros kurzusa.¹⁶⁷ Figyelemre méltó továbbá az is, hogy az *olj polturák* és az ugyancsak *inflációs öt pénzes*

Almási István és Demek András országgyűlési követek számára. Kassa, 1625. szept. 23. Kassa v. lt. Collectio Schwartzbachiana, Nr. 6118.

¹⁶¹ Körmőcbánya, 1626. nov. 26. *Pécb*: Alsó Magyarország 210–211., 643. Tágabb összefüggésben: *Huszár*: Az Erdélyi 16.

¹⁶² *Kerekes*: Nemes Almásy 92–93.

¹⁶³ Kassa város tanácsa szerint nem a városi lakosok, hanem az *alföldiek kezdték a válogatást az öt pénzes garasok között. *Kerekes*: Bethlen Kassán 309. *A 17. századi Kassán az alföldieken nem az Alföld lakosságát, hanem a hegyaljaiakat értették! – Buza J.

¹⁶⁴ „*Item. Mostani Cassai előtt penzes garas vagion szaz forintot [érő]. Id est fl. 100.*” – ezt a pénzt ugyancsak 100 forintnyi 3 dénáros polturával, 285,5 tallérral és 275 arannyal együtt magánál tartotta a végrendelező! Továbbá: „*Item. Vagion egi Sakba(n) Nagi Banjai Mathjás király ideiben valo előtt penzes Garas N(r). 907 eöt penzül [ezt a két szót utólag áthúzták!] tuduan Nr. 1 p(er) 5 d. (=) fl. 45 d. 35.*” A 25 forint 45,5 dénárban számított régi öt pénzesek számát elírták az eredetiben, 1697 helyett 16917 olvasható, de az árfolyam — „Masfel penzben tudua(n)” — ismeretében világos, hogy 1697 rossz minőségű ötdénarost számláltak össze. Valamennyi példára ld. Debreczeni János végrendelete. Kassa, 1627. jun. 25. Kassa v. lt. A. S. Fasc. Y – Debreczeni, Nr. 11.

¹⁶⁵ *Marosvásárhelyi Nagy Szabó*: 235. A kortársi elégedetlenségre ld.: *Imreh*: A fejedelmi 75.

¹⁶⁶ Mindkettőre van példa Debreczeni János idézett végrendeletében. Kassa, 1627. jun. 25. Kassa v. lt. A. S. Fasc. Y – Debreczeni, Nr. 11

¹⁶⁷ Karácsony után „*olyan szük lön az pénz, hogy az elvesztett garast másfél pénzben és egy pénzben is eleget váltották, apró pénzt pedig négyet és ötöt is.*” *Segesvári Bálint* krónikája 1606–1654. Erdélyi történelmi adatok IV Szerk.: *Szabó Károly*. Kolozsvár, 1862. 193. Részleteit ld. Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemtől. Összeállította, bevezette és jegyzetekkel ellátta *Makkai László*. Budapest, 1980. 197–210., ill. a fenti idézetre 208.

garasok nem forogtak együtt a pénzrontás végéig. A gyakorta *újnak* nevezett *polturák* — illetve mindazok a krajcárértékű és hasonló kipper-veretek, amelyeket téves gyűjtőnéven *polturáknak* hívtak — devalválására 1623 tavaszán került sor. Alsó-Magyarországon¹⁶⁸ és az Erdélyi Fejedelemségben 1623 húsvétja (április 16) volt a határidő, Felső-Magyarországon pedig az 1623 február-márciusi kassai gyűlésen tették le az *oly, brigai, stb., polturákat*. Az öt pénzes garasok forgalmi szerepe ezt követően növekedett meg, Alsó-Magyarországon II. Ferdinánd pozsonyi, Felső-Magyarországon és Erdélyben pedig Bethlen kassai, munkácsi és nagybányai inflációs ötdénárosai lettek a pénzrontás leggyakrabban emlegetett megtestesítői.

A Közép-Európát sújtó infláció ideje Magyarországon 1619 és 1626 közé tehető, e nyolc esztendő azonban nem alkotott egységes egészet. Nem lehet azt mondani, hogy folyamatos pénzértékcsökkenés jellemezte, s mindvégig ugyanazok a veretek voltak a monetáris válság hordozói. Az infláció tartama legalább *két szakaszra osztható*, amelyek közül az első, vagy hosszabb 1619-től 1623 tavaszáig, illetve a második, vagy rövidebb szakasz 1623 tavaszától — az átmenetinek tekinthető — 1626. esztendő közepéig, végéig terjedt.¹⁶⁹ Az 1625. évi országgyűlés törvényhozási szempontból mérföldkőnek bizonyult, de az új, immár értékálló¹⁷⁰ pénzek bevezetése időt igényelt, amely jócskán belenyúlt a következő esztendőbe. Gazdaságtörténeti szempontból a pénzrontás idejének két szakaszra osztása nem pusztán a periodizáció miatt, hanem azért is fontos, mert azt nyomatékosítja, hogy viszonylag rövid időn belül, alig két esztendő különbséggel *kétszer csapolták* meg a lakosság pénzvagyonát; *először* akkor, amikor az *ún. polturákat* négy helyett egy, *másodszor* pedig akkor, amikor az *öt pénzes garasokat* Felső-Magyarországon másfél, Erdélyben pedig csak egy dénárért váltották be.¹⁷¹

Az inflációs veretek — a rossz hangzású, kölcsönzött szakkifejezés szerint a *kipper-pénzek* — többször is megmérettek. *Először* akkor, amikor még ismeretlen, új pénzek voltak, s árfolyamukat magyar dénárban kellett meghatározni; *másodszor* pedig akkor, amikor már silányságuk ismeretében kényszerárfolyamukat állapították meg magyar dénárban; végül *harmadszor* akkor, amikor mérlegre tették a nagyobb mennyiségben fennmaradtakat, s fontjukért sem adtak már sokat. Az utóbbiakra számos példát nyújt Szegedi István hagyatékának jegyzéke, amely — az 1625. évi XL. törvénycikkekben megállapított pénzértékviszonyoknak

¹⁶⁸ Szilágyi János (= Joannes Zilagy) 1623 nyarán Nagyszombatból Pozsonyba küldött levelében azt írta, hogy „*itten és főképpen Nyitra vármegyében az császár és egyéb új polturáknak semmi keletek nincsen, mivel moneta Hungarica és antiqui grossi currens.*” 1623. jún. 22. Archiv mesta Bratislavy (=Pozsony város levéltára) 9618/N. 2532. E forrás másolatát *Štefan Kazimír*: Inflácia na Slovensku v rokoch 1619–1625. Numismatické Listy XXXI (1976) 147. c. tanulmánya nyomán — a fiatalon elhunyt — *Dr. Peter Lebovič* küldte meg számomra.

¹⁶⁹ Bethlen 1627-ben örömmel írta, hogy „Erdélyben még az emlékezete is kiveszett a rossz polturának” *Imreh*: A fejedelmi 75.

¹⁷⁰ „*Állandó értékű aprópénz,*” vö.: *Huszár*: Habsburg-házi 57.

¹⁷¹ A kétszeri beváltási kényszer a már többször idézett kortársi feljegyzésből is kitűnik, noha a memoriale szerzője 1622 és 1626 között nem különítette el az esztendőket: „*Így azért Bányára vitték, akinek gazdag polturája volt, és garast helle belőle veretni, de az is nem volt jó.*”, illetve „*És amely garast öt pénzbe kibocsátott vala, egy-egy pénzbe vették bé a cementre.*” *Marosvásárhelyi Nagy Szabó*: 234–235.

megfelelő árfolyamokon¹⁷²— 931 forint 64 dénár készpénzt tartalmazott. A kipper-pénzek részesedése a következőképpen alakult:

Megnevezés	Mennyiség		Egységár		Összeg	
	Font	lat	fl.	den.	fl.	den.
Ortok és fél ortok	3,00	10,0	4	50	14	90,0
Ótdénáros garas	7,75	–	4	50	34	87,5
Oli poltura (két részletben)	17,00	15,0	3	50	62	25,0
Pontos poltura, Ferdinand tallérja és egyéb pénz	–	26,5	3	50	2	91,0
Körmöci dénár	–	–	–	–	10	0,0
Összesen	29,00	11,5	–	–	124	93,5

Kamarai vagy magyar forintban számolva megállapítható, hogy az „*abrogált*,” illetve korabeli magyarsággal „*letételt*” inflációs pénz csaknem pontosan fele (49,8%-a) *olj polturákból*, illetve több mint egynegyede (27,9%-a) az ugyancsak „*letételt eott pinzes garasokból*” állt. E két pénznem együttes részesedése 77,7%-ra rúgott, azaz a rossz pénzek bő háromnegyedét alkották, mintegy jelezve, hogy az *olj polturákat* és az *öt pénzes garasokat* nem véletlenül emlegették gyakorta a kortársak, miként az sem volt esetleges, hogy e két pénznem értékének megállapítása és elfogadási kötelezettségének deklarálása mind a megyei, mind a városi statutumokban megtalálható. Mellettük természetesen számos, az írott források nyomán identifikálhatatlan, kipper-pénz forgott. Igen valószínű, hogy egy részüknek az eredete a kortársak számára sem lehetett világos, példa erre a csupán 2,3%-nyi, „*pontos polturákkal*” kezdődő tétel, amely betűhíven így maradt ránk: „*Item Vagyon pontos potturak Ferdinand(us) Tallera es egyéb fele Elegh beleg pinz 26 lott. P(er) fl. 3 d. 50 [=] fl. 2 d. 91.*” Mai szemmel csupán az állapítható meg az idézetből, hogy csekély számszaki hiba csúszott a részösszegbe, kerekítve is 2 forint 90 dénár lett volna a helyes summa, de az *egyébféle elegy-belegy pénz* összetétele megfejthetetlen marad. Értelmezhetőbbek az ortok és a fél ortok, amelyek tulajdonképpen kipper-kori negyed- és nyolcadtallérok voltak, lehettek éppenséggel II. Ferdinánd pénzei, de lengyelországi eredetű veretek is. A táblázatba szorított körmöci dénárok az eredeti összesítésbe „*Mas fele Apro fejer pinz le tetetott keormeoczý*” szókapcsolattal kerültek bele, részarányuk csekély (kerekén 8%), ha azonban devalválásuk mértéke a sziléziai eredetű *olj polturákéval* egyező volt, akkor éppen 40 000 veret lehetett belőlük a Szegedi-hagyatékban.

Szegedi István Kassa tehetős kereskedői¹⁷³ közé tartozott, 1622-ben az előjáróság tagja, a város egyik fizetőtiszteje¹⁷⁴ volt, foglalkozásából és hivatali tiszteiből adódóan egyaránt értenie kellett a forgalomban lévő pénznemekhez, ennek ellenére hátrahagyott készpénzének több mint egy nyolcada (13,4%-a) különböző kipper-pénzekből állt. Mennyire kiszolgáltatott lehetett a Közép-Európán végig

¹⁷² Nevezett végrendeletét 1625. dec. 3-án foglalták írásba, a hagyaték átadására azonban csak 1628. jún. 14-én került sor. Kassa v. lt. A. S. Fasc. S – Szegedi, Nr. 41., 47.

¹⁷³ *J. Újváry*: Egy kereskedőcsalád 34–35.

¹⁷⁴ A két fizetőtiszte egyike volt, amikor az eperjesi Sipos István tallérban vagy *olj polturákban* felvette a feleségét illető örökrészt. 1622. dec. 23. Kassa v. lt. Collectio Schwartzbachiana, Nr. 5944. (ld. fentebb!).

söprő pénzrontás évei alatt a többségben lévő, iskolázatlan,¹⁷⁵ pénzét meg sem olvaso¹⁷⁶ közember, ha a hivatásos kereskedő sem tudott túladni a rossz pénzeken!

Több zsáknyi és igen változatos összetételű, nagyobbrészt régi készpénzről rendelkezett 1627-ben Debreczeni János, de az inventárium szerinti kipper-pénzeinek mennyisége sem volt lebecsülendő. A fentebb már említett 3500 *olj poltura*n és az 1697 öt *pénzes garason* kívül, egy kevés „akkori három pénzes garas,” valamint 18 latot nyomó „629 apró körmeőczi pénz” szerepel a gyakori áthúzássokkal, betoldásokkal tarkított szövegben, amely nem tartalmazza a fontonkénti egységárakat.¹⁷⁷

A legnagyobb mennyiségű, több százezer veretre rúgó *olj polturát* Szegedi Mihály — szintén hivatkozott — hagyatéki leltárában írták össze. Az 1632-ben, két részletben lefolytatott inventálás során az első jegyzékbe vették fel a kipper-pénzek zömét, a második alig tartalmaz silány pénzeket.¹⁷⁸ Táblázatos formában áttekinthetőbbek a rossz pénzek adatai:

Megnevezés ¹⁷⁹	Mennyiség		Egységár		Összeg	
	Font	lat	fl	den	fl	den
Oli poltura	296,25	–	3	00	888	75
Öt pénzes garas	28,00	24	4	00	115	00
Unió tallérok ¹⁸⁰	12,50	–	4	00	50	00
Bavarica pénz ¹⁸¹	14,50	–	4	00	57	00
Jó és hitvány aprópénz (vegyesen)	10,00	–	3	50	35	00
Összesen	362,00	–	–	–	1145	75

¹⁷⁵ Az iskolázottságra ld.: *Tóth István György*: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhődítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Budapest, 1996 passim.

¹⁷⁶ „*vagion egi keves penzem au ladaban, magam sem tudom menj*” Nagy Máténé, Ilona asszony testamentuma. Kassa, 1633. máj. 2. Kassa v. lt. A. S. Fasc. PĚ Miscellamea, Appendix, Nr. 49., ill. „*Nekem sok kinczem, sem penzem ninczen, hanem vagion N. 9 egyes Aranyam, es egi pogany arani, es holmi regi o apro penz, nem tudom menj lehet, mert megh nem oluastam. Miklos Kouacz-nak vagion nalam penze, de nem tudom menj, mert en nem oluastam.*” Szesztai Borbála testamentuma. Kassa, 1636. Ápr. 17. Kassa v. lt. A. S. Fasc. FF – Szesztai, Nr. 3.

¹⁷⁷ Már a készpénz összeírásának címét is átszámozták, illetve javították: „*Elseöben(2) keövetkezik (1) az (3) penznek rend szerent ualo *szama.*” Eredetileg **szamlalasa* volt, amit utólag rövidítették, de a rend szerint való összesítés erre az iratra nem jellemző. Kassa, 1627. jún. 5. Kassa v. lt. A. S. Fasc. Y – Debreczeni, Nr. 11.

¹⁷⁸ Kassa, 1632. dec. 8. Ekkor kezdték a javak megosztását, de a tekintélyes vagyon 5 örökös közötti szétosztását csak karácsony után folytatták. Kassa v. lt., A. S. Fasc. S – Szegedi, Nr. 60., vö.: *J. Újváry*: Egy kereskedőcsalád 37.

¹⁷⁹ Az összeírások szerint: „*Oli Poltura Pinz mely tesze(n) font szamra Nro. 296 1/4 fontjat p(er) fl. 3, facit fl. 888 d. 75 1/2; ...Le tött avagy megh unt ött Pinzes Garas vago(n) font 28 Lott 24 fontjat p(er) fl. 4, facit fl. 115 d. —; Unio Tallérok nyomnak fontot 12 1/2 font p(er) fl. 4, [facit] 50. D. —; Holmi Elegyes Bavarica pinz nyo(m) fontot 14 1/2 fontyat p(er) fl. 4, facit fl. 57 d.—.*” illetve a II. részből „*Jo es hitvan holmi apro elegyes pinz 10 font, fontja p(er) fl. 3 d. 50 [facit] fl. 35. d —.*”

¹⁸⁰ Az „*unió tallér*” ebben a formában egyedi elnevezés Kassán, s a hazai pénztörténeti irodalomban sem ismert, az 1648. évi vagyonmegosztás alkalmával unió pénzeket vettek számba: „*Item Unio pénzféle völt No. 186, ennek is az harmad részét Vacciné Asszonyomnak attuk No. 62. Marad mégh is jövendő osztályra a' féle Unio pénz No. 124.*” *Fragmentum divisionalium bonorum Martini Szegedi Anno 1648 die 29 Aprilij.* MOL NRA. Fasc. 310., N. 50. p. 93. Az unió név eredete az 1608-ban alakított protestáns unióra — vö.: *Bruno Gebhardt*: Handbuch der deutschen Geschichte. Hrg. Herbert Grundmann. Stuttgart, 1955. Bd. II. S. 128., illetve *Ernst Walter Zeeden*: Das Zeitalter der Glaubenskämpfe (Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte Bd. 9), Stuttgart, 1970. S. 70–75.

Szegedi Mihály hagyatékában az *olj polturák* nemcsak mennyiségüket, hanem arányukat tekintve is a legjelentősebbek voltak, a kipper-pénzek jó háromnegyede (77,6%-a) belőlük került ki, mellettük az ötdénáros garasok 10%-os részesedése szinte szerénynek tűnik, összességükben azonban e két inflációs veret alkotta a rossz pénzek csaknem kilenc tizedét!

Az 1632. évi Szegedi hagyatékon belül a kipper-pénzek megoszlása nem egyezik meg a fentebb látott, 1628. évi — Szegedi István után maradt — hagyaték inflációs vereteinek arányaival, a tendencia azonban egyező, a kipper-pénzekben belül mindkét hagyatékban az *olj polturák* és az *öt pénzes garasok* voltak a domináns elemek.

A fenti példák nyomán természetesen hiba lenne arra gondolni, hogy a mérlegre tett monéták kivétel nélkül rossz pénzek lettek volna. Szó sincs erről! A legmeggyőzőbb ellenpéldákat éppen az 1632. évi hagyatéki leltárból meríthetjük, s hogy teljes legyen a kontraszt, helyezzük az élre a jónak tartott polturák adatait!

Megnevezés	Mennyiség		Egységár		Összeg	
	Font	lat	fl	den	fl	den
Jó ó poltura ¹⁸²	200	25	16	75	3362	55,0
Bitkoczki poltura	–	–	–	–	1200	0,0
Ó, pontos poltura	692	16	12	00	8310	0,0
Három pénzes lengyel garas	32	16	10	00	325	0,0
Apró, barna pénz ¹⁸³	47	16	9	45	448	87,5
Seckemberger ¹⁸⁴ és ortos pénz	10	–	14	00	140	0,0
Fillér (féldénár)	1	–	–	–	9	0,0
Muszka pénz I. ¹⁸⁵	1	8	20	00	25	0,0
Muszka pénz II.	–	20	–	–	15	0,0
Összesen	–	–	–	–	13835	42,50
Ebből poltura					12872	55,00

— vezethető vissza. Konkrétan a morva rendek tallérait jelentette, amelyeknek hátlapján „VNIO” felirat is olvasható, az ugyanott látható BZ rövidítés pedig Balthasar Zwirner, a kipper-kor hírhedt verdebérlőjének, monogramja, vö.: *Jiří Sejbal*: Dějiny peněz na Morave. Blok, 1979. 70–73., 179., ill. 26–27. tábla, nr. 127. Az unió tallérok után nyomozva Dr. Konrad Schneider (Frankfurt a. M.) volt segítségemre, ez alkalommal is köszönet érte. Az unió tallérok morva eredetét erősíti Türki Sebestyén hagyatéki leltára, melynek 498 forint 62 dénárnyi készpénzén belül „2 Mährische halbe thaler [thut] fl. 2.” tétel is szerepel. Kassa, 1623. jan. 16. Kassa v. lt., A. S. Nr. 6013. Balthasar Zwirner ténykedésére ld. még: *Huszár*: Habsburg-házi 32–35. Morvaország kipper-kori pénzverésére ld. még: *Eduard Šimek*: K činnosti moravských mincoven v době de Wittova Konsorcia 1622–1623. Numismatický sborník 14, Praha, 1976. 117–132. A morvaországi veretek magyarországi szerepével *Garami Erika* foglalkozott egyik előadásában: Die Münzfunde der mährischen Talerprägungen in Ungarn. Kézírata másolatának átengedéséért köszönettel tartozom.

¹⁸¹ „Holmi elegyes Bavarica pinz nyo(m) fontot 14 1/2, fontyat p(er) fl. 4 facit fl. 57, d -.” – a teljes idézet, amelyből nem szabad csupán váltópénzekre következtetni, ui. kipper-tallérok szintén lehettek bennük, megerősíti ezt az 1648. évi vagyommegosztásból vett idézet: „Item volt valami letett Bavariai pénz Tallérul, iortul és fél Tallérul No. 1 font 19 latt.” Fragmentum divisionalium bonorum Martini Szegedi Anno 1648 die 29 Aprilij.” MOL NRA. Fasc. 310., N. 50. p. 94. A bajorországi kipper-veretekre ld.: *Valuation des Löblichen Niedersächsischen Kreises (Halberstadt, 1622)*. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sign.: Fg 486.

¹⁸² Az egységárat nem tartalmazza az eredeti forrás, a fontonkénti 16 forint 75 dénár általam számított érték.

¹⁸³ Az eredetiben 444 forint 87 dénár a részösszeg, amely vagy számszaki, vagy tollhiba.

¹⁸⁴ Pontosabban Schreckenberger nevű ezüstpénz, ld. Freiherr *Friedrich Schrötter*: Wörterbuch der Münzkunde. Berlin, 1931. 607., ill. *Huszár*: Habsburg-házi 52.

¹⁸⁵ Az ún. muszka pénzekre bővebben ld. *Buza János*: Orosz és török váltópénzek Kassán a XVII. század első felében. Numizmatika Közöny 1999/2000. (sajtó alatt).

A jó minőségűnek tartott, ennek ellenére mégis mérlegelt váltópénzek nem a kvalitásuk, hanem *roppant mennyiségük miatt kerültek mérlegre*, ugyanis pl. a három — különböző — poltura, amely az e csoporton belüli a váltópénzek 93 százalékát alkotta, egyenként 3 dénáros¹⁸⁶ kurzuson 429085 veretet jelentett, amelyeknek egyenkénti számlálása igencsak időigényesnek bizonyult volna. Hasonló praktikus okból ennél szerényebb tételeket is mértek a későbbiekben, amikor a városi háztartás polturáit s egyéb készpénzét vették számba.¹⁸⁷

Szegedi Mihály pénzvagyonának megosztásakor természetesen az értéke-
sebb pénznemek árfolyamára is ügyeltek, az aranyforintok és a tallérok számát, valamint árfolyamát gondosan feljegyezték. Az előbbiektől kurzusa 3 forint 30 dénár, az utóbbiaké 1 forint 80 dénár volt, s ezzel mindkettő meghaladta az 1625. évi országgyűlés által megszabott szintet. A keresett dutkákat, a Kassán jól ismert „*danczkay ortos*” pénzeket a polturáknál jobban megválogatták és szám szerint, árfolyamuk¹⁸⁸ feltüntetésével írták össze.

A városi főbíróságig emelkedő, nemességet szerző Almássy István Szegedi Mihályénál alig későbbi hagyatékában jóval szerényebb volt a készpénz. Az 1635 őszén felvett leltárba 6930 forintot és 6 dénárért jegyeztek be.¹⁸⁹ Szűkebb témánk szempontjából kiemelendő, hogy az inflációs pénzek nyomai¹⁹⁰ még ebben az inventáriumban is láthatóak: „*Wagio(n) leteöt oli polturak hitua(n) leteöt apro penzel egiüt, nio(m) lib. 3 [=] fl. 9.*” Az *oli polturákkal* együtt mért silány — valószínűleg körmöci — dénárook fontját ugyanúgy 3 forintra becsülték mint Szegedi Mihály 3 évvel korábbi hagyatékában. Szegedi István készpénzének 1628. évi átadásakor még 3 forint 50 dénárért értékelték az *oli polturák* fontját, amiből persze nem lehet automatikusan arra következtetni, hogy az idő múlásával fokozatosan csökkent az inflációs veretek jócskán leszállított ára. A rossz pénz fontjának ára mérséklődhetett azért is, mert az ezüst ára sem volt állandó, továbbá figyelembe kell venni azt is, hogy az *oli polturák* fontjának 3 forint 50 dénáros becsértékét közvetlenül az új pénzek bevezetése után, vagy azzal egyidejűleg állapították meg, amikor még a legelterjedtebb magyar váltópénz, a „körmöci jó aprópénz” minőségében sem bíztak maradéktalanul.

Akár nagy mennyiségű kipper-veret, akár csak néhány aprópénz maradt meg a kereskedők pénzeszsákjaiban, illetve a szegényebb néprétegnél itt-ott a ládafiában, a késő utókor már nyilván nem őrizgette tovább az értéktelen monétákat. Kivételesen ritka esetben több száz fontnyit írtak össze belőlük, de ha

¹⁸⁶ A „*Bitkoczki*” és az „*ó, pántos polturák*” dénárértékét nem tartalmazzák a források, de a „*Jó, ó polturak pinz wagyon(n), mely nyo(m) fontot Nr. 200 lott 25, egy polturakot p(er) d. 3, facit fl. 3362 d. 55.*” bejegyzés egyértelműen közli az árfolyamot, amely viszont kiterjeszhető a másik két tételre, ugyanis a különböző polturák végösszege szintén osztható 3-mal.

¹⁸⁷ Kassán 1643-ban a városi pénztár készpénzállományának mintegy kétharmad része polturából állt, amelyeket szintén nem számláltak meg, hanem megmérték a lengyel, illetve lengyel mintára vert monétákat. *Pettkó Béla*: Kassa város kincstára 1643–1644-ben. Történelmi Tár 1883. 176–180.

¹⁸⁸ Azonos pénznemeken belül is voltak árfolyamkülönbségek, pl. a „*régi jó ó dutkákat*” 10, az „*ó dutka pinz*” pedig 9 dénárban számították, viszont a „*danczkay ortos pinzből*” egyért 30 dénárt adtak.

¹⁸⁹ *Kerekes*: Nemes Almássy 171.

¹⁹⁰ Kassa, 1635. nov. 26. Kassa v. lt. A. S. Fasc. U – Almási, Nr. 35.

mázsányit nyomtak is a valóságban, az áruforgalom képletes mérlegén már igen könnyűnek találtattak.

Az újabb történeti és pénztörténeti irodalomnak valamint a feltárt, illetve ismét vállaltára fogott levéltári forrásoknak köszönhetően a korábbiaknál valamelyest többet tudunk a közép-európai nagy pénzrontás hordozóiról, de identifikációs teendőink még bőven vannak, amelyek gondot okoznak a jelenben, s így óhatatlanul jelzik a jövő kutatási feladatait.

Összegezés. A harmincéves háborúhoz kötött, valójában azonban már jóval korábban megkezdődött közép-európai pénzrontás a részekre szakadt Magyarországon is erősen érezte hatását. Régebbi szakirodalmunk az infláció legfőbb hordozójának, pénztörténeti bűnbaknak a lengyel polturákat, konkrétan az ún. *új polturákat* tette meg, mert az 1620-as évek elejéről származó források a különböző jelzőkkel ellátott rossz polturák forgalmáról tanúskodtak. Éppen a jelzők sokasága szól azonban az ellen, hogy a lengyel polturák lettek volna a magyarországi és az erdélyi monetáris válság okozói. *Valójában arról volt szó, hogy a Lengyelországban 1614-től nagy mennyiségben vert polturák az 1610-es évek végén és az 1620-as évek elején viszonylag új pénzek voltak a magyarországi pénzforgalomban, s a hozzájuk formailag hasonlító, vagy eleinte velük egyező értékűnek vélt kipper-vereteket is **poltura névvel** ruházták fel a kortársak.*

A diszkreditálódott, inkább rézből mint ezüsből készített, *vulgo polturáknak* nevezett inflációs monétákat az 1622. évi országgyűlési végzéseknak megfelelően 1623 tavaszán devalválták, *viszont a valódi lengyel és a lengyel mintára vert jobb minőségű polturák forgalomban maradtak, sőt nélkülözhetetlenül fontos szerepet játszottak a pénzforgalomban.* Az 1614–1619 között kibocsátott, — korhű kifejezéssel élve *igen-igen szép, választott* — *ó polturákat*¹⁹¹ fokozatosan kiemelték a forgalomból, pontosabban tudatosan kiválogatták őket; az 1619-től, illetve 1623-tól 1627-ig vert valódi lengyel polturák tiszta tömege (színsúlya, vö. 1. sz. táblázat) között pedig nem volt olyan nagy a különbség, hogy az eltérés pénzforgalmi zavarokat okozott volna. Az 1614-től vert lengyel ó polturákhoz képest az 1619 utániakat is nevezhették új polturáknak, de a kortársak által megvetetté vált kipper-pénzeket Magyarországon az 1623-ig terjedő években tévesen ruházták fel az „*új poltura*” névvel, mert azok délnémet, osztrák, brandenburgi, stb., illetve *főként sziléziai inflációs váltópénzek* voltak. Ez utóbbiakat 1623 tavasza után sem az eladók, sem a napszámosok nem fogadták el, így pénzként többé nem funkcionálhattak.

Mivel az 1623. esztendő tavasza fordulópont volt a magyarországi infláció menetében, a pénzrontás ideje nem alkotott egységes egészet, hanem *két szakaszra* osztható. Az *első szakasz* 1619-től 1623 tavaszáig, a *második pedig* 1623 tavaszától

¹⁹¹ Egy felső-magyarországi feljegyzés szerint 1623 tavaszán többször is átválogatták a polturákat: „*summa az első ualasztásban az niolcz sakban uagion igen igen zep oh poltura három ezer forint. Id est fl. 3000. Item Az második es harmadik ualasztásban az három sakban uagion oh polturak ezer negi zaz forint. Id est fl. 1400.*” Végül „*summa ez ket sakban uagion egiueleges oh polturak ualasztatlan mas fel ezer forintt, id est fl. 1500.*” Az 1623. április 4-én készült jegyzék keletkezési helyét nem tüntették fel, Zemplén megyei provenienciát sejtet a „*nem ualasztot oh polturak Varanaiak attak*” utalás. Magyar Országos Levéltár P 707 Zichy család levéltára. Fasc. 285. et B. 1. fol. 58. E forrást Pálffy Géza bocsátotta rendelkezésemre, ez alkalommal is köszönet érte.

1626 közepéig, végéig terjedt, ui. az új — már valóban jó — magyarországi és erdélyi váltópénzek 1625. évi bevezetése egy csapásra nem állíthatta helyre a lakosság megrendült bizalmát. Hetek alatt nem lehetett feledtetni az évekig tartó feszültséget, a pénzvagyon kétszeri megcsapolását, az uralkodói tekintélybe és a pénz minőségébe vetett hit megingását.*

---

* Jelen dolgozat bővített változata annak az előadásnak, amelyik a Magyar Numizmatikai Társulat szervezésében megrendezett, a „Numizmatika és a társtudományok IV.” c. konferencián hangzott el Esztergomban 1999. októberében.

Ismételt köszönetet mondok mindazoknak a munkatársaknak és kollegáknak, akik forrásokkal, kritikai észrevételekkel segítettek munkámat. Kassa város levéltárából *Balogh Ladislav, Mária Hajdúová, Dr. Jozef Kírst*, a Magyar Országos Levéltárból *Dr. Gecsényi Lajos, Németh István*; továbbá *Dr. Peter Lebovič, Dr. Konrad Schneider, Dr. Maria Tischler*, illetve *Dr. Fodor Pál, Dr. Pálffy Géza, V. Székely György, Dr. J. Újváry Zsuzsanna és Dr. Zimányi Vera* nevét emelem ki.

Az elmúlt húsz év alatt több intézmény támogatásával folytattam kutatásaimat, jelen esetben az alábbiak kiemelése indokolt: Alexander von Humboldt–Stiftung, OTKA, „Pro Renovanda Cultura Hungariae Osztrák-magyar közös múlt” szakalapítvány, illetve a MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája.

Borián Elréd

LIPPAY ÉRSEK ÉS ZRÍNYI MIKLÓS POLITIKAI VITÁJA

A jezsuita történetíró, Kazy Ferenc alapján

Kazy Ferenc évkönyvének (*Historia Regni Hungariae, 1737–1749*), amely átfogja a 17. század Magyarországgal kapcsolatos eseményeinek nagy részét, egyik legfontosabb fejezete az 1655. évi pozsonyi országgyűlésről szóló beszámolója. A szerző különös figyelmet szentel a Habsburg örökletes királyságot indítványozó, teljes egészében közölt röpiratnak. Kazyt követve mi is központba állítjuk ezt a latin nyelvű discursust (*Modus recuperandi Hungariam*). Megvizsgáljuk Lippay érsek és a horvát bán véleményét az oratióról, és innen elindulva megpróbáljuk értelmezni az érsek és Zrínyi Miklós néhány évig tartó ellenszenvének okait. Lippay érsek szerepét tisztábban kellene látnunk, mert a Zrínyi-kutatók azonosulva a bán elkéseredt hangú leveleivel, anélkül nyilatkoznak róla meglehetősen elítélően, hogy megpróbálnák megérteni nézeteit. A Pázmány által majdani utódjának nevelt Lippay György politikájának értékelése vezet el egyrészt Kazy felfogásának megközelítéséhez, másrészt a Lippay–Zrínyi ellentét valódi okaihoz.

Részletesen ki kell térnünk a történeti háttér megrajzolására, mert különben nem tudjuk megérteni, hogy a jezsuita historikus miért nem említi meg az 1655-ös országgyűlésről szólva Zrínyi Miklós nevét, aki köztudomásúan mindenképpen el akarta érni a nádorságot. A híres hadvezér és költő nem említése a megvetés, a damnatio jele, vagy esetleg egy más véleményen levő jezsuita historikus tapintatos hallgatása?

I. Az ellentétek politikai okai

Perjés Géza Zrínyi-könyvében így jellemzi a Mohács óta egyedülálló, bár nem előzmény nélküli történelmi helyzetet: „Ha [...] kihalna a Habsburg-ház, itt lenne az alkalom a nemzeti királyság megvalósítására. S ki más jöhetett volna tekintetbe, mint Rákóczi György? Rákóczi maga is pályázott a magyar koronára. Mint elődei, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György, ő is Erdély és Magyarország egyesítésében látta a kiutat abból a helyzetből, amibe az ország az idegen uralkodó és a török hódítás folytán került. Így Rákóczi számára igen fontos volt Zrínyi támogatása. Bár konkrét tervük a két országrész egyesítésének megvalósítására még nem volt, elég sűrű levelezésükben gyakorta felmerült annak gondolata. A maga módján készült mindkettő a nagy feladatra. Rákóczi fejedelmi hatalmát erősítette és külpolitikai bázist akart teremteni tervei megvalósításához. Zrínyi pedig a magyarországi erők megszervezésével, a lelkek előkészítésével és a nemzeti abszolutizmus gondolatának elhintésével akarta az előfeltételeket megteremteni Rákóczi

királyságához. Ezt az utóbbi célt szolgálta nagy politikai műve: a Mátyás király életéről való elmélkedések.”¹

Ezt a politikát készítette elő az 1653-ban keletkezett *Nádori emlékirat*, amelyet korábban Zrínyinek tulajdonítottak, de ma már legtöbbször nem az ő művének tartják. Az emlékirat Zrínyi nádorsága mellett főként azzal érvel, hogy a többi jelöltet alkalmatlannak mondja, és különösen elmarasztalja Wesselényit, „az ki az érseket istenének tartja, és érte az magyar szabadságot lábbal tiporná, ha lehetne”.²

A *Nádori emlékirat* szerzői köre azért fontos, mert a *Modus recuperandi Hungariam* nyilvánvalóan velük vitázik. Várkonyi Gábor így foglalja össze e kérdésről szóló, nemrég megjelent, elgondolkodtató tanulmányát: „megállapítottuk, hogy Zrínyi és az alkalmatlan nádorok összehasonlítása nagyon emlékeztet egy kortesíratra, egy Zrínyi mellett érvelő politikai propagandaszövegre. A nádorjelöltek jellemzése pedig a protestáns erdélyi követek véleményével mutat rokonságot. Tudjuk, hogy Zrínyi valóban törekedett a nádorság megszerzésére, és az erdélyi politika hajlandóságot is mutatott arra, hogy támogassa. Zrínyi személye a magyarországi protestáns rendek számára is megfelelő volt. Nem volna meglepő, ha a további kutatások igazolnák azt a feltevésünket, hogy a nádori emlékiratot Zrínyi melletti érvelésül protestáns politikai körök állították össze, természetesen Zrínyi leveleinek, írásainak a felhasználásával.”³

Véleményünk szerint Várkonyi Gábor alapján helyesen mutatott rá, hogy hol kell keresni a szerzőt vagy a szerzői kört, de nem világította meg Wesselényi és Zrínyi nézetei közötti lényeges politikai különbséget. Idézetekkel bizonyította, hogy Zrínyi leveleiben milyen szeretettel írt a vele rokonságban álló Wesselényiről, de az erdélyi követek Wesselényi-ellenességét nem merte politikai koncepcióval magyarázni.

Wesselényire már 1644 óta haragudtak Erdélyben. I. Rákóczi György ekkor lépett szövetségre a svédekkel, kezdetben valószínűleg azt remélve, hogy sikerül egyesítenie Erdélyt a királyi Magyarországgal. A hadjárat folyamán Wesselényi megszegte a fejedelem hadvezérének, Kemény Jánosnak tett ígéreteit, ráadásul a fontos Murány várát „romantikus módon” megszerezte.⁴ A király felhívására az ifjú Zrínyi sereget gyűjtött az erdélyi fejedelem és a svédek ellen, s ezzel is hozzájárult a báni méltóság igen fiatalon történő elnyeréséhez. Lippay érsek határozottan támogatta Zrínyinek a horvát báni tisztségre való jelölését. A költő a *Szigeti veszedelem* XIV. énekében két versszakot is szánt Lippay György dicsőítésére, de később kihagyta őket, az 1651-ben megjelent *Syrena*-kötetben már hiányzanak ezek a strófák.⁵

¹ Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora, Bp., 1965, 191–192. A lengyel királyság elnyerésére irányuló diplomáciai és hadi eseményeket a legteljesebben *Gebei Sándor*: II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657) című műve foglalja össze, Eger, 1996.

² II. Rákóczi Györgynek („Nádori emlékirat”) = Zrínyi Miklós válogatott levelei, Régi magyar könyvtár 6., szerk. Kószeghy Péter, válogatta, jegyzetelte: Bene Sándor és Hauser Gábor, Bp., 1997, 178. Péter Katalin Zrínyi és II. Rákóczi György kapcsolatáról szóló jelentős tanulmányában még Zrínyi művének tekintette a „nádori emlékiratot”. *Péter Katalin*: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról, Századok, 1972, 3. szám, 654.

³ *Várkonyi Gábor*: Emlékirat a nádorság ügyében, Irodalomismeret, 1995, 1–2., 45.

⁴ Történelmi Tár, 1880, 29. „Wesselényi Ferenc minden praetensióban hamis...” vö. *Nagy Levente*: Zrínyi műveinek recepciója a XVII–XVIII. századi Erdélyben, doktori tézis, 1999. kézirat.

⁵ *Kovács Sándor Iván*: A lírikus Zrínyi, Bp., 1985, 52–55.

A báni kinevezés után fokozatosan megváltozott Zrínyi Erdély-felfogása, és egyetértett II. Rákóczi György fejedelem tervével, Erdély státuszának megváltoztatásával. R. Várkonyi Ágnes szerint Rákóczi azért növelte a hatalmát, s törekedett a lengyel trónnak vagy a királyság egy részének megszerzésére önmaga, illetve Ferenc fia számára, hogy a meggyengülő Oszmán Birodalom alávetettségéből kiszabaduljon, és a királyi Magyarországgal valamint a közös szövetségeseikkel a török ellen támadjanak.⁶ Közvetve az önálló magyar királyságot akarta visszaállítani. Ennek legfőbb támasza Zrínyi Miklós lett volna. Európai példa is volt a sikerre: Portugália, amely francia segítséggel és jó helyzetfelismeréssel megszabadult a spanyol Habsburgoktól, és újra önálló királysággá vált. I. Rákóczi György 1644-ben a hadjáratát megindító kiáltványában nem véletlenül hivatkozott Portugália és Katalónia példájára.⁷

A protestáns szövetség Habsburg-ellenes is volt, de két nagyhatalom ellen egyszerre fellépni kétséges vállalkozásnak bizonyult. Nem véletlenül gyanakodtak a bánra a bécsi udvarban, és Erdélyt, a királyi Magyarországot, valamint Lengyelországot átfogó jezsuita „hírszerzés” alapján az esztergomi érsek is ezt a tervet ellenezte. Lippay Pázmányhoz hasonlóan nem akart protestáns fejedelmet a magyar trónon, s nem hitt e tervben, Pázmány Erdély-politikájához ragaszkodott, aki szerint Erdélynek a töröktől való függése, adózása és viszonylagos önállósága a királyi Magyarország szabadságának záloga. Pázmány ezért törekedett minden politikai látszat ellenére jó kapcsolatra Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelemmel. R. Várkonyi Ágnes kimutatta, hogy Pázmánynak is volt nagyívű terve a török kiűzésére, és biztatta I. Rákóczi György fejedelmet, hogy Lengyelországgal összefogva támadja meg a török területeket, ha eljön majd egyszer a megfelelő idő, mikor Isten megkönyörül rajtunk. De Pázmány a pápa vezette összefogásban bízott, és azt remélte, hogy a Habsburg uralkodóval együttműködő erdélyi fejedelem vezeti majd a hadait a törökök ellen.⁸

Lippay jó ismerte a partiumi viszonyokat, a soproni jezsuiták historia domusából is tudjuk, hogy a király 1639-ben egri püspökként őt küldte „Erdélbe”, útja során Szatmárig jutott el.⁹ Valószínűleg a jezsuiták és a katolikus egyház érdekeit képviselte, és a készülődő svéd-erdélyi szövetség ellen fejtette ki nézeteit. Lippay életrajzírója, a jezsuita Korneli János megemlíti, hogy 1643-ban I. Rákóczi György meghívta fia és Báthory Zsófia esküvőjére a már esztergomi érsekké ki-nevezett Lippayt, de az érsek nem ment el, nehogy gyanúba kerüljön, ha a francia

---

⁶ R. Várkonyi Ágnes: Megújulások kora, Magyarország története 1526–1711, Új képes történelem, Bp., 56.

⁷ Péter Katalin: Köznemesi publicisztika, köznemesi politika a 17. század derekán, Az „Országgyűlési pasquillus”, TSz, 1979/2, 200–225.

⁸ R. Várkonyi Ágnes: Pázmány és Erdély a törököt kiűző háború eszmei megfogalmazásában, = Az értelmiség Magyarországon a 16.–17. században, szerk.: Zombori István, Szeged, 1988, 89–90.

⁹ Originalkorrespondenz der Jesuiten (in Sopron), Evangélikus Egyházközségi Levéltár Sopron, 177. I. 20. vö. A kézirati lapszámozás szerint: 40. és 81. 6/a. „Engemet ő Felseghi Erdelben küld követseghben. Kivannom az kgd uti tarsasaghat, az Societas iavaért, Erdelben és magam consolutioiaért es segítsegeért.” Így kezdődik Lippay püspök levele Dobronoky paterhez, az egyik híres jezsuitához, aki éppen soproni rector volt. A levél dátuma: 1639. március 31. Bécs. Pater Dobronoky egyébként Pázmánynak és Esterházy Miklósnak is egyik legfontosabb tanácsadója volt. Köszönettel tartozom Kovács Józsefnek, aki a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.

és a svéd követtel beszél a lakodalom idején. Lippay levelet írt a fejedelemnek, amelyben kérte, hogy ne tegye a svéd király barátságát a császáré elé.¹⁰

II. Rákóczi György meglepő függetlenségre tudott szert tenni a Portával szemben annak belső gyengesége és Velencével való háborúskodása miatt, de nem akart III. Ferdinánddal és utódjával együttműködni, hanem a svéd királyságban és a német protestáns fejedelmekben bízott. Ezzel a kialakult nagyhatalmi politikai viszonyt szerette volna megváltoztatni. Igaz, a fejedelemnek igen rossz tapasztalatai voltak, mert már a megválasztása után 1648-ban, a westfáliai béke évében felajánlotta III. Ferdinándnak a segítségét a török kiűzésére, de válaszként a békét fenntartani kívánó bécsi udvar beárulta a Portánál, s alig tudta magát tisztázni.¹¹

II. Rákóczi György növelni akarta hatalmát a katolikus Lengyelország és Habsburg-ház ellenében, és egyben a töröktől is függetlenedni szeretett volna, apja politikáját folytatva. Zrínyi Miklós pedig az erdélyi fejedelmet támogatta, ezért nem lehetett nádor. Porcia herceg és Lippay érsek a bán politikai nézetei miatt akarta Zrínyi nádorságát mindenképpen megakadályozni, s ehhez talált megfelelő segítséget Wesselényiben. Az erdélyi követ, a valószínűleg lengyel származású Klobusiczky András azért szidta Wesselényi Ferencet, mert ellenezte a gyulafehérvári udvar törekvéseit. Klobusiczky levelében Várkonyi Gábor a *Nádori emlékirattal* egyező gondolatokat talált. Véleményünk szerint nem véletlenül, mert Klobusiczky, illetve az ő köre lehet a *Nádori emlékirat* szerzője, és a protestáns soproni ügyvéd, Vitnyédi István, Zrínyi titkára lehet a tanácsadó. Ezt a feltételezést erősíti meg Klobusiczky Andrásnak a fejedelemhez írt, 1655. április 7-i híres levele, amelyben Vitnyédivel külön foglalkozik.¹² De azt is tudjuk, hogy Vitnyédi már 1650-ben részt vett Klobusiczky és Pálffy nádor tárgyalásain, amiről bizonyára tájékoztatta Zrínyit.¹³ Pálffy nádor és Rákóczi Zsigmond szövetsége lehet a legfontosabb esemény, amely Zrínyi politikájában döntő változást hozott. A *Nádori emlékirat* valószínűleg Klobusiczkyék jelentése az erdélyi fejedelem részére, amelyet később röpirat formájában terjeszteni kezdtek.

Zrínyi és Klobusiczky András leveleiből egyértelmű, hogy az ötvenes években mennyire feszült volt a viszony Lippay érsek és Zrínyi között. De nem féltékenység vagy szűklátókörűség az ellentét oka, hanem Magyarország felszabadításának a módja, vagyis komoly koncepcionális politikai különbség. Különösen élesen vetődött fel a nádorság kérdése a lengyelországi helyzet miatt. Klobusiczky a következőket adja tudtul a fejedelemnek a nádorválasztás után igen elkeseredett Zrínyiről: „Zrini uram most Nagodnak nem írt, úgy látom tart attúl, valahogy ne intercipiálják leveleit, rettenetes nagy ellensége Pucham, Ausperger és az érsek, de ezeken kívül az egész udvar jóakarója, becsülik igen s bizony félnek is tőle. Az érsek levelit communicaltam vele, szidja. Bizonyos legyen Nagod benne, ha Lengyelországban lenne hivatalja, elmenne, felette igen disgustus, nímetnek, érseknek,

¹⁰ Korneli János: *Quinque Lustra Georgii Lippai de Zombor Archi-Episcopi Strigoniensis*, Nagyszombat, 1722. 56.

¹¹ R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország története, 1526–1686*, Bp., II. köt., 1049–1050.

¹² Pettkó Béla: Az 1655-i pozsonyi országgyűlés történetéhez, *Történelmi Tár* 1891, 173.

¹³ Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós, Bp., 1964, 368. TT, 1890, 245. TT, 1891, 218–219.

papoknak, jesuitáknak nem barátja. Nagodnak pedig lelki jóakarója, szolgálja.”¹⁴ Klobusiczky egy másik levelében arról is beszámol, hogy az érsek nyilvánosan hangoztatta, hogy Erdélytől is kell félni. „*Soha ilyen confusioval nem volt együtt országgyűlése is, egyedül csak az egy pap hordozza az dolgot, megmondotta publice, Erdély ellen is köll nekhik vigyázni, mert onnat is lehet félelmek.*”¹⁵ Az erdélyi követ megnevezi az Angliával kapcsolatot tartó Saumot és Comeniust, Zrínyit pedig úgy említi, mint aki jól ismeri ezeknek a követeknek az útját és tervét. Egy harmadik levelében pedig arról tudósítja a fejedelmet, hogy „Brusellisbul” azt írták, hogy a svédangol szövetség a katolikus egyház és az Ausztriai Ház ellen irányul.¹⁶

II. Rákóczi György levélben fordult az érsekhez, hogy megnyugtassa: követei nem traktáltak semmelyik országban a császár ellen, de ragaszkodik a követek küldésének szabadságához. A megválasztott nádort, Wesselényit tartja a feszültségek forrásának. A fejedelem levelét azzal zárja, hogy békeségre van szüksége, s nem kíván többet, mert a „*magunk sorsával contentusok vagyunk*”.¹⁷

Lippay tisztában volt a lengyelországi eseményekkel, és nagyon félt attól, hogy a lengyel király Sziléziából Magyarországra menekül, mert azt szerinte svéd és tatár betörés követi. Mindez világosan kiderül Forgách Ádámnak 1655. október 7-én küldött leveléből.¹⁸ Lehetséges, hogy e támadástól való félelme miatt kezdte gyorsan megerősíteni Érsekújvár védelmét. Forgáchot, Érsekújvár főkapitányát bizonyára többször is tájékoztatta a nemzetközi protestáns összefogás veszélyéről, amely a harmincéves háború folytatásával fenyegetett. Forgáchon, Wesselényin kívül többen is ostromolták vagy legalábbis nagyon megfontolandónak tartották Lippay nézeteit. Közéjük tartozhatott a Magyarországi birtokain élő katolikus erdélyi főúr, a fiatal Rákóczi László, aki naplója szerint az 1655-ös országgyűlés alatt sokszor beszélgetett Zrínyivel, de az érsekkel is jó kapcsolatot ápol. Klobusiczky nem bízott benne, ezt írta a fejedelemnek: „*Rákóczy László nem igaz atyjafia Nagodnak. Felette igen oda csatlotta magát az érsekhez. Zrini uram sem szereti.*”¹⁹ A napló tanúsága szerint azonban Zrínyi Miklós nagyon is szerette a fiatal erdélyi főurat. Minden bizonnyal Rákóczi Lászlónak, akárcsak a fejedelem anyjának, komoly fenntartásai lehettek II. Rákóczi György lengyelországi tervével kapcsolatban.²⁰

A készülődő protestáns szövetség erejében bízva II. Rákóczi György Moldva után Havasalföldön is „rendet tett”, vagyis olyan új vajdát ültetett az uralkodói

¹⁴ TT, 1891, 173.

¹⁵ TT, 1891, 174.

¹⁶ TT, 1891, 175.

¹⁷ Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háború, Bp., 1890, I. köt., 421–422.

¹⁸ Tusor Péter: Egyház és közélet a 17. századi Magyarországon. Lippay György esztergomi érsek levelei királyságbeli főurakhoz, Budapest, 1994, (Szakdolgozat, ELTE BTK) II., 195–196. OL. P. 287. Fasc. CC. Forgách Ádámmal és feleségéhez írt levelek. (fol. 7980.) Tusor Péter szíves közléséből tudom, hogy Lippay érsek 1655. december 12-én levelet írt VII. Sándor pápához, amelyben tájékoztatta a svéd és lengyelországi kegyetlenségeiről, és arról, hogy János Kázmér király kétségbeesésében a tatárokhoz és a törökökhöz fordult segítségül, de mit lehet tőlük várni? Lippay VII. Sándorhoz. Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Vescovi e prelati, vol. 39, fol. 349^v 355^v s.k.

¹⁹ TT, 1891, 174.

²⁰ Rákóczi László naplója, kiad. Horn Ildikó, utószó: R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1990. Zrínyi és Rákóczi László kapcsolatáról Kovács Sándor Iván írt tanulmányt: Rákóczi László felföldi naplója, 1653–1658 = Vágy és emlékezet, Kalauzolás felföldi írókhoz és „Kárpát szent bécérére”, Dunaszerdahely, 1996. 233–277.

székbe, aki hűséges volt hozzá. Klobusiczky a fentebb említett levelében ezt a háborút tartotta a próbakőnek, hogy a távolabbi tervek megvalósulhassanak: „Csak az Úristen adna szerencsét Nagodnak az havasalföldi állapothoz, mert úgy tetszik, az leszen jele és fundamentuma Nagod jövőendőbeli állapotjának. Lengyelnek hogy hogy adhat Nagod segítséget, ha így vadnak az svéciai dolgok?”²¹ Erre egyértelműen negatív a válasz, csak az a kérdés, hogy a Porta elfogadja-e az erdélyi fejedelem hatalmának ilyen mértékű növekedését, amely veszélyeztetné a fejedelemséget az Oszmán Birodalomtól függő hűbéri voltát.

A szász történetíró, Georg Krauss *Erdélyi krónika* (*Siebenbürgische Chronik*) című művében leír egy érdekes epizódot, amelyet Sík Sándor is megemlíti Zrínyi-könyvében, és jól tükrözi egyrészt az erdélyi fejedelem mindenre kiterjedő figyelmét, másrészt Wesselényi és Zrínyi közötti politikai különbséget. A krónikás az 1654. évről szólva egy keresztelőn történeteket mond el. Wesselényi ekkor még nem volt nádor, de a nádorválasztás előtt egy éven belül, 1654 májusában történtek egyrészt Wesselényi és Zrínyi személyes jó viszonyáról, másrészt Erdély-politikájuk különbözőségéről tanúskodnak:

„Ugyancsak májusban néhány főúr keresztelőt tartott Magyarországon. Jelen volt Wesselény Ferenc nádor, Zrínyi Miklós és Péter, Csáky István, Batthyány, Pálffy és mások. Erről a fejedelmet egy magyarországi úr és jóbarát értesítette. A fejedelem magyar módra szabott hitvány ruhában sietve elküldte hozzájuk egyik bejáróját, Vajna Zsigmondot, hogy helyzetüket kikémlelje és beszédeiket kihallgassa. A bejáró minden beszédet észrevétlenül kihallgatott s azokat a fejedelem tudomására hozta. Feljegyzésre és figyelemre méltó volt többek között a következő: a nádor, miközben mindenféle badar beszéd és fecsegés elhangzott, felköszöntötte Csáky Istvánt, és azt kívánta, hogy Rákóczi fejedelemnek mostani feltett szándékában nyaka szakadjon. Csáky szívesen fogadta az üdvözlést és ivott rá. Zrínyi és a többiek azonban nem fogadták el ezt a kívánságot, és nem akartak inni rá, hanem jó egészséget kívántak a fejedelemnek. Azt mondták, hogy nem akarnak erre inni, hanem éppen ellenkezőleg azt kívánják, hogy Isten teljes boldogságot adjon Rákóczinak. Ezután pedig hozzáfűzték, hogy mindenki jegyezze meg: amíg Erdély a török császár védelme és oltalma alatt áll, árnyékában Magyarország is megmaradhat ha azonban Erdély veszélybe kerül, vele pusztul Magyarország is. E beszéd hallatán a nádor és Csáky egyként meglepődtek.”²²

A havasalföldi hadjárat sikere után Krauss ezt jegyzi meg: „Emberemlékezet óta nem történt meg, hogy az erdélyi fejedelemnek egyszerre két vajda, a moldvai és az havaselvi [havasalföldi] szolgáljon...”²³

II. Rákóczi György Báthory Zsófiát vette feleségül, e házasság is a nagy terv része volt, mert egyszer már a Báthory család tagját, Báthory Istvánt lengyel

²¹ Történelmi Tár, 1891, 175–176.

²² Georg Krauss: *Erdélyi krónika, 1608–1665*, (Siebenbürgische Chronik), ford., bevezette és jegyzetekkel ellátta Vogel Sándor, Bp., 1994, 226. vö. *Nagy Levente*: Zrínyi műveinek recepciója a XVII–XVIII. századi Erdélyben. Kézirat PhD-dolgozat, 20., illetve vö. *Sík Sándor*: Zrínyi Miklós, Bp., 1941, 103. A kémtől származó információval is kapcsolatban lehet II. Rákóczi György Mednyánszky Jónáshoz írt levelének megállapítása: „Zrímben megnyúgodtunk.” = Erdély és az északkeleti háború, I. köt., kiad., Szilágyi Sándor, Bp., 1890, 334.

²³ Georg Krauss: i. m. 235.

királlyá választották. Báthory fejedelem azonban katolikus volt, a tiltakozások ellenére Kolozsvárott megtelepítette a jezsuitákat, míg II. Rákóczi György harcos református, aki a lengyel király, János Kázmér és III. Ferdinánd császár kérése ellenére 1652-ben Erdélyből kiűzte őket.²⁴ Wesselényi Ferenc testvére, Wesselényi Miklós jezsuita volt, aki 1653–54-ben Kassán házfőnökként működött, így pontos információi lehettek a Wesselényi családnak az erdélyi vallási helyzetről. Lippay érsek testvére szintén jezsuita volt, és Kassán is tanított.

II. Rákóczi György lengyel, majd valószínűleg magyar király akart lenni a svéd és a német fejedelmek támogatásával. Kemény János emlékiratából tudjuk, hogy már Bethlen Gábor fejedelem is ezt szerette volna megvalósítani 1629-ben, amikor teljesen készen állt a lengyel hadjáratra, de súlyosan beteg lett, és hamarosan meghalt. A katolikus országok, és a pápa azonban nem támogatták volna ezt a tervet. A harmincéves háború borzalmainak emléke még a Habsburg-ellenes országokat is visszatartotta volna a támogatástól, a Porta is leghatározottabban ellenezte volna egy ellenséges ország és egy hűbéri fejedelemség unióját.

Mi lehetett Zrínyi terve? A Krauss-féle elbeszélésből látszik, hogy a bán Pázmányhoz hasonlóan fontosnak tartotta Erdélynek a Portához tartozását a királyi Magyarország érdekében. De hogyan lehet egyeztetni véleményével a fejedelem lengyel királyságát, Kemény János leghatározottabb támogatását? Nehéz erre válaszolni. A mohácsi vész óta Lengyelország és Magyarország, illetve Erdély gazdasági, politikai érdekei között igen szoros kapcsolat volt. Zrínyi szeme előtt egyszerűen lebeghetett a töröktől való megszabadulás és az önállóság eszménye, s elérkezettnek láthatta az időt, hogy Báthory István után újra az erdélyi fejedelem legyen a lengyel király, aki a leghathatósabban tudja támogatni a felszabadító küzdelmet és az ország önállóságának eszményét.

Nagy László *Báthory István emlékezete* című művének *Epilógus*ában részletesen foglalkozik Bethlen Gábor és I. Rákóczi György lengyel királyságának tervével és politikai háttérével. Így összegzi a „harmadik út” lehetőségét: „Több magyar történetírói generáció elfogadta minden további gondolkodás nélkül, hogy Magyarországon csupán két elképzelés létezett a török kiűzésével kapcsolatban. Egy önmagába zárkózó magyar álláspont, amit szívesen kötöttek a költő és hadvezér Zrínyi Miklós nevéhez, és egy másik, amit a mindvégig Habsburg-hű »nyugati magyarok« képviseltek. Pedig már a 16. század második felétől kezdve létezett egy olyan magyar elképzelés is, amelyik ugyan nem a Habsburg-hatalomra támaszkodva, de nem önerőből, hanem európai szövetségrendszerben képzelte el a török kiűzését, amely koncepció tervét először Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem vázolta fel. Ez az elgondolás kapott teret Báthory Gábor, majd Bethlen Gábor perspektivikus külpolitikájában is, és ez vezérelte a Habsburg-ellenes küzdelmet 1646-ban emiatt kompromisszumos békével befejező I. Rákóczi Györgyöt is.”²⁵

²⁴ OL, E 152, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Acta Jesuitica, Irre-gestata, Acta Collegii Cassoviensis, fasc. 1. 313. pag. János Kázmér lengyel király 1652. február 15-én írt a jezsuiták ügyében a fejedelemnek, amelyre határozott, elutasító választ kapott. III. Ferdinánd levele: BEK, Kéziratár, G 522, Res Transylvaniae, 43–44.

²⁵ Nagy László: *Báthory István emlékezete*, Bp., 1994, 306–307. Gebei Sándor és az általa idézett történész ugyanezt a politikai célt látja II. Rákóczi György szövetkezésében. „Az ismertett

Zrínyi gondolkodása gyaníthatóan ehhez a politikai tervhez közeledett, amely Velence, Erdély, Lengyelország és a protestáns nagyhatalom, Svédország haderejét akarta egyesíteni. Zrínyit segíthette az is, hogy rendkívül megértő volt a más vallásúak iránt, mert apja evangélikus hitről tért át a katolikus vallásra, ráadásul szülei halála után protestáns vallású nevelőanyja volt. Nem tudta elképzelni, hogy a református II. Rákóczi György gyűlöletes tettekkel sérti meg a lengyel katolikusokat. Egy nép többségnek akarata ellen nem lehetett fejedelem, ráadásul lengyel királysága már súlyosan sértette volna a Porta és a Habsburg uralkodó érdekeit is. Zrínyi úgy gondolhatta, hogy Velence a katolikus országokat, a svéd király és II. Rákóczi György pedig a protestáns országokat fordíthatja az Oszmán Birodalom ellen. Sajnos ezek az uralkodók jobban tartottak egymástól mint a töröktől, ráadásul Franciaország a Porta szövetségese volt. A bécsi nuncius nagy figyelmet fordított Zrínyire, igen nagyra értékelte. Az 1663-ban írt titkos leveléből tudjuk, hogy a bécsi udvarban egyesek mennyire féltek attól, hogy Bethlen Gábor példájára király akar lenni, sőt a váratlan haláláról szóló jelentése után is megjegyzi: azzal rágalmazták, hogy Velence és Franciaország támogatásával Magyarország királyává kiáltja ki magát.²⁶ Ennek nem volt realitása, de az tény, hogy míg Bethlen Miklós *Önéletírásában* büszkén mondja Zrínyit Bethlen Gáborhoz egyedül hasonlíthatónak, addig a bécsi udvarban természetesen félelemmel gondoltak a párhuzamra.

A horvát bán már 1655-ben is tarthatott egy Velence ellen irányuló szárazföldi, átkaroló hadművelettől, amely a maga birtokait és testvére, Zrínyi Péter tengerparti kikötőit is veszélyeztette volna. 1657-ben is úgy vélte, hogy Csáktornya nem tudna ellenállni, s ezért kezdte el építtetni Zrínyi-Újvárt két folyó találkozásánál.²⁷ A hadjárat nem következett be, mert 1657-ben és a következő években Erdélyben kellett rendet csinálni a tatár és török seregeknek, de 1663-ban a török seregek többször is átkelőt kerestek a Murán Itália ellenes célzattal.

Zrínyiék abban bíztak, hogy a török császárt elfoglalja Kréta ostroma, s ezért nem avatkozik be a havasalföldi eseményekbe. Nem számítottak arra, hogy a Portával sokszor háborúzó Lengyelország nevében János Kázmér király tatár hadakat hív segítségül, a svéd király pedig nem számolt a Habsburg szövetséges dánok fegyveres támadásával. A Habsburg és az Oszmán Birodalom szorosan együttműködött a „harmadik úton” való politizálás ellen.

---

földrajzi egységek térképre vetítésekor egy közép-kelet-európai birodalom álmképe rajzolódik ki, olyan államalakulaté, amely az európai erőviszonyokat gyökeresen megváltoztatná, amely akár a római császárral, akár a török szultánnal szembefordítható lenne. Grusevskij szerint Rákóczi által elképzelt, balti-, fekete-tengeri-dunai liga (Svédország, Ukrajna, Erdély, Moldva, Havasalföld) feladata éppen a császárok elleni küzdelem lett volna.” *Gebei Sándor: II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657)*, Eger, 1996, 169.

²⁶ Zrínyi Miklós pályájának vége, 1664 április–november, *Közlemények a vatikáni levéltárból*, kiad., Fraknói Vilmos, Történelmi Társ, 1894, 577–595.

²⁷ *Kovács József László: Zrínyi-iratok a grazi Landesarchivban, Hadtörténelmi Közlemények*, 1998, 4. sz., 923–926. Zrínyi nagyívű politikáját jól szemléltető, Lipót császárnak 1664-ben olasz nyelven írt levelében kérdésként fogalmazza meg az ottomán seregek célját: „Ha (Isten óvjon ettől) Horvátország elesne és szabaddá tenné az utat, milyen helyzetbe kerülnének Velence birtokai és a szemközti tengerpart, avagy Spanyolország és az Egyház földjei?” Zrínyi Miklós válogatott levelei, kiad. Bene Sándor, Hausner Gábor, Bp., 1997, 211.

II. Az 1655. évi pozsonyi országgyűlés Kazy Ferenc évkönyve alapján

Széchy Károly szerint a *Modus recuperandi Hungariam* (MRH) kezdetű irat arra akarta rávenni a rendek küldötteit az 1655-ös pozsonyi országgyűlésen, hogy mondjanak le a királyválasztási jogról, s nyilvánítsák örökössé a Habsburg utódlást a magyar trónon.²⁸ Széchyhez hasonlóan néhány felháborodott mondattal szokás megemlíteni e beadványt, majd pedig örömmel nyugtázzák, hogy nem sikerült elérni a királyválasztás megszüntetését. Szerintünk összetett kérdésről van szó, s lehetséges, hogy a memorandumnak nem egyetlen célja volt. Egyik kézírata ugyanis ezt a címet viseli: *Elmélkedés Magyarország felszabadításának módjáról* (*Discursus de modo recuperandi Hungariam*). Kazy művének szöveghelyzetét alaposan fontolóra véve olyan következtetéseket vonhatunk le, amelyek alapján ezt a címet az írás szándékát kifejezőnek tartjuk.

Az oratio először Magyarország szörnyű helyzetét vázolja fel, melyet már nem is lehet országnak nevezni, mert a török nagy részét elfoglalta és lerombolta, szent helyeit pedig meggyalázta. Még ennél is drámaibban beszél a belső háborúkról: nyilván a királyi Magyarország és Erdély között újra és újra fellángoló küzdelmekre utal. A névtelen szerző nem tenné ezt ily hangsúlyozottan, ha nem félne egy újabb konfliktustól. E félelemnek oka elsősorban a protestáns Svédország és az erdélyi fejedelemség esetleges összefogása, mint ahogy erre 1644-ben I. Rákóczi György fejedelemsége alatt már volt példa.

Az oratio arról is meg akarta győzni a rendeket, hogy a törököknek jóval nagyobb adót kellene fizetni, mint a Habsburg királynak. Azért elmélkedik erről, mert vannak, akik inkább a telhetetlen oszmán ellenség kezére adnák magukat. Ez nyilvánvaló célzás a török orientáció, illetve az Erdélyhez csatolt, zömében protestáns vármegyék nemesi köreiből terjedő nézetekre, melyek már ekkor, 1655-ben erősen aggasztották az udvart. Az elmélkedés célja a beteg hazának orvosságot találni (*aegrae Reipublicae medicamentum*), akárcsak később Zrínyi Áfiumáé. Az MRH és az *Áfium* azonban egymással teljesen ellentétes nézeteket képviselnek. A memorandum azt fejegeti, hogy nincs senki a magyarok között, aki a hazát meg tudná menteni, a nagy királyaink nem is kívánnának ebben a nyomorúságra jutott országban élni. Zrínyi épp az ellenkezőjét fejt ki a *Mátyás királyról való elmélkedésben*, illetve az *Áfiumban*. Az MRH politikai okból kevesli a magyar erőket, ezzel leplezi II. Rákóczi György sikereitől és tekintélyétől való félelmét: „sorszerű lelki fásultságtól bágyadunk” („*fatali animorum torpore languescimus*”), illetve „Senki (szégyen kimondani) senki nincs közöttünk, aki szavakon kívül valamit tenni merne, hogy a haza fájdalmanak megbosszulására rászánná magát.” (Jellemző azonban, hogy a magyarokat a török orientációtól féltő bécsi udvar együttműködik a Portával, hogy a fejedelem erejét megtörje.)

Majd három kérdést tesz fel az oratio. A legfontosabb: vajon mi, magyarok meg tudjuk-e magunkat szabadítani a török igájától? Válasza egyértelműen tagadó, sőt szerinte csak az örökös tartományok adóiból védhetjük meg várainkat, illetve fizethetjük a katonaságot.

²⁸ Széchy Károly: Gróf Zrínyi Miklós, (1620–1664), III, Magyar Történelmi Életrajzok, Bp., 1900. 86–92.

Ezután következik az oratio legfontosabb bekezdése: a *rex domesticus*, a nemzeti király kérdése. A Mohács utáni politikai gondolkodásban azóta lett ez komolyan veendő lehetőség, mióta Bocskai fejedelem a török szultántól megkapta az ország újraegyesítését jelképező koronát (1605), mégha csak ajándékként fogadta is el. Az MRH elég meglepően Mátyás királyt hozza fel rossz példának, akire történetíróink mint a virágzó ország utolsó nagy uralkodójára szoktak tekinteni. Az MRH a Mátyás idejében való nagy adókra, a szomszédos népekkel való küzdelmekre hívja fel a figyelmet, amelyek az országra várnának, ha nemzeti királya lenne. Az Ausztriai Háznak köszönhetjük Lengyelországgal való jó viszonyunkat, amely különösen fontos. A jó viszonyt a törökben való bizakodás tönkretenné. Ezt a bírálatot egyrészt úgy értelmezhetjük, mint olyan egyházi írók gondolatát, akik felevenítik Vitéz János esztergomi érsek és hívei, valamint Mátyás király ellentétét, amely részben az egyház megadóztatása miatt tört ki, illetve azért, mert Mátyás király a törökök visszaszorítása helyett a Nyugat ellen hadakozott.

Zrínyi a *Mátyás királyról való elmélkedésében* mindezt visszájára fordítja, és nála Vitéz János és köre bizonyára Lippayval és a jezsuitákkal azonosítható.

Az MRH Mátyás-bírálatának lehet más értelmezése. Allegorikusan is érthető, mert az oratio szerzőit, akárcsak Zrínyit, nem a történelem Mátyás királya érdekli, hanem a jelenkor párhuzama. Mátyásról beszél az oratio, de igazában II. Rákóczi Györgyre gondol. Azt sugallja, ha II. Rákóczi György nemzeti király lenne, a török hatalma növekedne, és a környező katolikus országokkal is megromlana a viszonyunk, illetve állandó belső-külső háború veszélyeztetné az országot. (Valószínűleg ismeri az író Bogáti Fazakas Miklósnak Mátyás királyról írt művét, amelyet Báthory István lengyel királlyá való koronázására írt 1576-ban.) Hogy mindenkinek világos legyen, mire gondol a beadvány szerzője, nyíltan is megemlíti a svédekert, s felteszi a kérdést: vajon reménykedhetünk-e bennük. Természetesen elutasító a válasz.

Szilágyi Sándor a svéd–lengyel háború fő okának János Kázmér megfontolatlanságát tartja. „Több gyűanyag mellett az volt a fő, hogy János Kázmér, mint a Wasa-ház tagja, Krisztina lemondása után kijelenté, hogy Svédország trónjához igényt formál, nem számítva azzal, hogy a belviszályok és orosz háború által zaklatott Lengyelország erejével hogyan lesz képes igényeinek érvényt szerezni.”²⁹ Lengyelország pár hónap alatt összeomlott, az elmenekült lengyel király, János Kázmér küldöttei a katonai segítség fejében II. Rákóczi György fiának a lengyel koronát ígérték. A fejedelem azonban apja példájára a svédek mellett döntött, főként azért, mert a többségében katolikus lengyelek nem engedtek protestánst a trónjukra, az erdélyi fejedelem fiának is csak katolizálása után ígértek koronát.

A rőpirat szerint a következő lényeges kérdés, hogy a magyaroknak nincs megfelelő hadvezérük, nincs már meg Mátyás király fekete serege, nincs módjuk a magyaroknak várakat ostromolni, nagy hadseregeket vezetni. Montecuccoli érvelésére gyanakszunk, mert az oratio Buda és Esztergom várának költséges ostromát nevezi meg, s ez utóbbi volt az olasz hadvezér elsődleges célja.

Az MRH végső következtetése: csak Habsburg uralkodó mentheti meg az országot. Ciceróra hivatkozva így érvel: „ez az egy hely van, ahová menekülhe-

²⁹ Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háború, I. köt., Bp., 1890, 368.

tünk, ez kikötő, ez Magyarország vára és oltára”. De az Ausztriai Ház jól tudja, hogy a magyarok csak kényszerből választották meg királyuknak, ha a törököt kiűzik, megint nemzeti királyt választanának, sőt ellene támadnának, ezért nem küzd teljes erővel az oszmán ellen. Az ország bajaira tehát az „orvosság”: a királyválasztásról való lemondás.

Kazy Ferenc szerint az ifjú Lipót királlyá választásának tárgyalásakor találták meg ezt az iratot a nádor házában. III. Ferdinánd Lippay érseket Pálffy nádor halála után helytartónak nevezte ki, és e jogi helyzet fenntartására törekedett, de a rendek erősen tiltakoztak. A császár Lippayt „gondosnak, bölcsnek, nyugodtnak, hűnek” és sok más erénnyel ékesnek ismerte meg. Kazy szerint III. Ferdinánd főként azért akarta Lippayt továbbra is helytartónak, mert többen kívánták elérni a nádori méltóságot, magukat alkalmasnak tartva rá. Kazy nem említi neveteket, de valószínűleg Zrínyire, Nádasdyra és Forgáchra gondolt, ők valóban egymás riválisai voltak. A császárnak azonban fia megválasztása érdekében engednie kellett a rendeknek, akik nádort akartak előbb választani. Wesselényi megfelelő Lippaynak és a bécsi udvarnak, Zrínyinek pedig rokona volt.

A nádorválasztás után pedig vallási ügyekről, főként a jezsuiták jogállásáról tárgyalt az országgyűlés. Kazy ezután a lengyel király levelét ismerteti, aki a régi szomszédi jóviszonyra hivatkozva kéri Magyarországot segítségét. 1655 márciusában ugyanis X. Károly svéd király hadat üzent Lengyelországnak. A lengyel király, János Kázmér levelet írt a császárnak is, de az évkönyv ennek tartalmát nem ismerteti.

Az MRH keletkezésével kapcsolatban Kazy sem ad pontos időmeghatározást, csak azt mondja, hogy amikor a legfontosabb kérdésről, az új király megválasztásáról kezdtek el beszélni, akkor néhányan a nádor házában a következő *oratio svasoriát* tették le. Ez elég tág időmeghatározás, hiszen lassan gyülekeztek a rendek, hónapokon át beszéltek már a királyválasztásról. Így az MRH már jóval a nádorválasztás előtt elkészülhetett.

Zrínyi a néhány évvel később keletkezett *Áfiumában* is vitatkozik az MRH-val, különösen a *Disciplina militaris* című fejezetben. Ezt Zrínyi szintén *discursus*-nak nevezi, és három részre tagolja. Az egyes pontokat párhuzamba lehet állítani az MRH felosztásával. Zrínyi szerint azonban más az „orvosság” az ország bajaira: fegyverre és erős önálló magyar hadseregre van szükség. A katonasághoz szükséges pénzről is sokat beszél, és szerinte az oltárról is el lehet venni, miként Dávid tette. Ez a vélemény közvetve Mátyás király védelme, illetve az egyházi írók által készített oratióra való felelet is. (Másképp talán egy konkrét példára való utalás, mert Lengyelországban 1657-ben az egyházi kincsek feláldozásából nyertek pénz az ország megmentésére.)

A korábban Zrínyinek tulajdonított *Siralmas könyörgő levél* pasquillusnak nevezi a beadványt. A *Siralmas könyörgő levelet* a *Modus recuperandi Hungariam* ellen írták, így az természetesen politikai gúnyiratnak aposztrofálja, de ez nem ok arra, hogy mi is annak tartasuk. Kazy Ferenc *oratio svasoria*-nak, vagyis meggyőző beszédnek nevezi. Mivel tudomásunk szerint nem mondták el, helyesebb a műfaját *discursus*-nak, elmélkedésnek tartani, de mindkét műfaji elnevezést használjuk, mert igazában vegyes műfajú ez az írás: az elmélkedés és a szónoki kiált-

vány határán van. A terjesztési mód miatt pedig a röpirat meghatározás is használható rá. Lehetséges azonban, hogy az ellentét feloldásának az a magyarázata, hogy a rövidebb változat valóban egy oratio, a hosszabb inkább discursus. A Kazy által megőrzött beadványt tehát elsősorban elmélkedésnek tartjuk, akárcsak Zrínyinek Mátyás király életéről való elmélkedését. A műfaj azonos, a tartalom elmentéses.

Péter Katalin a röpirat fellelhető változatairól a következőket írja: „Az MRH-nak *Modus recuperandi Hungariam* két szövegváltozata ismeretes. Az egyiket Kazy Ferenc *Históriája*, a másikat három kézirat tartotta fenn.”³⁰ A kéziratok és a Kazy-féle szöveg között szerinte azért van különbség, mert „Kazy Ferenc a saját szavaival átfogalmazva illesztette az elbeszélésebe az eredeti MRH szöveget.”³¹ Nem igazán valószínű, hogy Kazy Ferenc, a Hevenesi-tanítvány önkényesen kiegészít forrásokat, inkább azt tartjuk valószínűnek, hogy két változat létezett.³²

A harmadik kézirat hátlapján három megjegyzés található: „*Discursus de modo recuperandi Hungariam*”, „*de haereditaria e. Transylvanus ad palatinum*”, valamint a talán visszautalásként értelmezhető „*I. v. I. 1647*”. A minket érdeklő második bejegyzésben az „e.” feloldása minden valószínűleg: *episcopus*, a jegyzet jelentése: az örökletes királyságról az erdélyi püspök a nádornak. A nádori tisztséget Pálffy halála után Lippay primás töltötte be, valószínűleg elsősorban neki írták, de országgyűlési vitára is szánták. Ez nem következett be, elsősorban azért, mert Lippay sem fogadta el az érvelését.

R. Várkonyi Ágnes Pálfalvy János választott erdélyi püspöknek és szepesi prépostnak tulajdonítja az MRH megfogalmazását, aki azt Porcia herceg és Szepcsényi György kancellár hatására írta.³³ Valószínűnek tarthatjuk, hogy Montecuccoli is támogatta a háttérből, aki többször kifejtette, hogy az örökös tartományok mintájára kellene Magyarországot átszervezni.

Péter Katalin kételkedik az erdélyi püspök személyében, és szerinte korábban keletkezett ez a röpirat. Valóban lehetséges, hogy felhasználtak korábbi érvelést, de végső formába öntését mi is 1655-re tesszük, és egy erdélyi érdekeltségű megfogalmazó, aki ráadásul szepesi főpap is, jól beleillik a Kazy Ferenc által rajzolt szöveggörnyezetbe, illetve magába a történelmi szituációba. Nem tudjuk elfogadni Péter Katalin következő nézetét sem: „Az MRH mind mondanivalójában, mind rendkívül élesen elváló szerkezetében két részre tagolódik.”³⁴ Szerintünk szerves egésznek alkot, mert a Magyarország felszabadításának módjáról szóló elmélkedés igazában Erdély és Magyarország viszonyát elemzi.

A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kaprinai-gyűjteményében Timon Sámuel *Annales Regni Hungariae* című kéziratát tanulmányozva, az 1655. év leírásánál

³⁰ Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei, Irodalomtörténeti Füzetek 83., Bp., 1973, 17.

³¹ Péter Katalin: i. m., 19.

³² Jellemző adat a jezsuita forrásgyűjtemény fontosságára, hogy Széchy Károly többször hivatkozik a Hevenesi-gyűjteményre, például Wesselényi egyik 1655-ből származó levele is ott található. Széchy: i. m., 71.

³³ R. Várkonyi Ágnes: Magyarország története, 1526–1686. II. köt., Bp., 1985. 1056.

³⁴ Péter K.: i. m., 19. sk.

rátaláltunk az MRH negyedik kéziratára.³⁵ Az MRH újabb variánsa is a rövidebb változat.

Az eddig figyelemre nem méltatott *Annales* Kazy minden valószínűség szerint ismerte, de kimutattuk már, hogy nem írhatta Timon az egész művet, mert több helyen utal Kazy megjelent *Historiájára*. Nagyon valószínű, hogy az MRH eddig nem ismert negyedik kéziratát már nem Timon Sámuel másolta le. Az *Annales Regni Hungariae*nak az 1655. év elbeszéléséről szóló része ugyanis Timonétól annyira eltérő kézírással van lejegyezve, hogy joggal feltételezzük: Timon betegsége és halála miatt egy másik jezsuita egészítette ki. Az *Annales* a pozsonyi országgyűlés krónikája előtt Lengyelországról és a kozákok helyzetéről tájékoztat. Az oratio után pedig János Kázmér lengyel királynak a római császárhoz írt levelét találjuk, majd a svéd–lengyel háborúról van szó. Később arról olvashatunk, hogy a krakkói érsek Trencsénbe ment, hogy találkozzon az esztergomi érsekkel. Ez is mutatja, hogy Lippay érseknek milyen fontos diplomáciai szerepe volt. A szövegkörnyezethez kapcsolhatjuk még a kolozsvári tűzvész leírását, a katolikusok üldözését, illetve az *Annales* öt oldalon át tárgyalja az okait annak, hogy II. Rákóczi György miért vonult be seregével Lengyelországba. Az Oszmán Birodalom semlegességébe elsősorban azért hitt, mert az Velencével már évek óta nagy háborút vívott. A császár Szelepcsényi kancellárt küldte, hogy lebeszélje a fejedelmet a tervéről. A margón levő fejezetcím elárulja, hogy miért nem mondott le az újáról: „*Praeparavit omnia ad coronationem necessaria.*” („Minden szükségeset előkészítettek a megkoronázásra.”)

Az *Annales Regni Hungariae* tartalmazza a pozsonyi országgyűlésen résztvevő legfőbb méltóságok névsorát. Az *Episcopi* (püspökök) között az első természetesen Lippay érsek, negyedik a rangsorban Szelepcsényi nyitrai püspök és kancellár, és nyolcadikként ott látjuk az erdélyi püspököt, Pálfalvai Jánost (*Pálfalvius János Transylvanien*). Az országos méltóságok és a királyi tanácsosok (*Barones majores et consilii regii*) között az első hely Zrínyi Miklóst bánt és királyi főlovászt illetve, utána Csáky István, Batthyány Ádám, Forgách Ádám, Erdődy gróf, Nádasdy Ferenc, hetediknek pedig Wesselényi Ferenc következik, majd kilencedik a névsorban Zrínyi Péter. A *Secunda classis*ban találunk két ismert Zrínyi tisztelőt is: Pázmány Miklóst, az érsek unokaöccsét, és Esterházy Pált. Az *Abbates* (apátok) között az első helyen a nemrég visszaállított bencés Szent Márton Apátság előljárója, Magger Placid szerepel, aki a harmincéves háborúban menekült Magyarországra a svéd csapatok által feldúlt sziléziai kolostorból.

Az *Annales* szerint III. Ferdinánd március első napján érkezett Pozsonyba. Sokan vágytak a nádori tisztségre, a császár azonban az esztergomi érseket akarta helyettesének, akinek érdemeit mind vallási, mind világi ügyekben már jól megismerte. A rendek azonban egyhangúan (*una voce*) tiltakoztak ellene. A szerző felsorolja a négy jelöltet, akik közül a rangsorban a hetedik, Wesselényi Ferenc került az első helyre, és erényeire tekintettel óriási többséggel meg is választották. A felekezetek közötti szokásos vitakérdések következnek, sokan felszólaltak a je-

³⁵ BEK, Kaprinai-gyűjtemény, A. fol., Tom., XXXVII. A Timon Sámuelnek tulajdonított *Annales*ről már részletesebben írtam A történetíró jezsuita testvérek: Kazy Ferenc és Kazy János újraértékelése című tanulmányomban. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IX, Bp., 1999, 45–65.

zsuiták ellen, de a császár megvédte őket. Ezek után következik a királyság örökletességéért érvelő oratio. A margón a következő a címe: „*Oratio suasoria, ut domui austriacae subjiaciatur Ungaria jure haereditario*”. Az oratiót bevezető bekezdés hasonló tartalmú, mint Kazyé, csak másképpen van megfogalmazva: a vallási ügyek tárgyalása közben, a nádor házában egy beadványt találtak, amelynek szerzője ismeretlen. Tartalmáról nem akar véleményt mondani, de közlést teszi.

Kazy *Historiájában* az 1653. év utolsó és egyben legfontosabb eseménye Erdély szerepének növekedése. II. Rákóczi György fejedelem elűzte Moldva vajdáját, és a hozzá hűséges Gheorghe Stephant tette meg vajdának, aki később hűbérúrának is elismerte Rákóczit. Az 1654. év legfontosabb eseménye a fiatal IV. Ferdinánd halála, így érthetően a császár nagyon aggódott a trónöröklés miatt. A már súlyosan beteg III. Ferdinánd második fia, a papnak nevelt Lipót még csak tizenöt éves volt. Az udvar mindenképpen el akarta érni az ifjú trónörökös megkoronázását. Ilyen történelmi- és szövegkörnyezetben következik a *Modus recuperandi Hungariam* teljes szövege, majd a szabadon megválasztás ténye, s utána újra részletesen az erdélyi események.

A *Historia* és az *Annales* szövegkörnyezetét nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha meg akarjuk érteni az elmélkedés logikáját. Az írás egyrészt a Habsburg-ház jogfolytonosságának veszélyeztettségéből fakad, s ezt palástolja Magyarország gyengeségének ecsetelésével, másrészt Erdély hatalmi törekvéseitől tart. Jóindulatúan fel kell tételeznünk, hogy íróinak véleménye őszintén az, hogy ha nem Habsburg király lesz, még tovább romlik ez a már országnak is alig nevezhető Magyarország.

Az MRH pozsonyi kéziratán található egy érdekes, német nyelvű marginális jegyzet: „eszerint ennek az iratnak az eredetijét Zrínyi Miklós találta »itt Pozsonyban« 1655. április 14-én éjszaka, a pénzverőház előtt.”³⁶ Ez a bejegyzés is azt mutatja, hogy Zrínyit mennyire foglalkoztatta ez az oratio, sőt Klobusiczky levélből tudjuk, hogy „kemény írást” adott át a császári udvarnak. Zrínyi egyenesen az ország árulójának nevezte Forgách Ádámot, aki hajlott az örökletes királyság megszavazására.³⁷ Annyira elkeseredett a nádorsága, illetve a nagy terv megbuktatásán, hogy arra gondolt, Erdélybe vagy Lengyelországba költözik, és a fejedelem szolgálatába áll. Nyilván ez is mutatja a nádorságra való terv és Erdély kapcsolatát. Állítólag többször mondta Klobusiczkynek: „Bizony ma tenne koronát Rákóczi fejére, ha lehetne.”³⁸

III. Zrínyi álmainak történelmi hatása

Az Egyetemi Könyvtárban a jezsuita Kaprinai István forrásgyűjteményében is fellelhetünk egy politikai kérdéseket hosszan tárgyaló írást, amelyet a szakirodalom, ha egyáltalán említi, *Elméledésnek* nevez, de az említett kéziraton *Oktatás elmélkedésre* címet olvashatunk.³⁹ R. Várkonyi Ágnes a vasvári béke után Zrínyi Miklós környezetében keletkezett politikai programiratnak nevezi.⁴⁰ A

³⁶ Péter K.: i. m., 18. OSZK Kézirattára, Fol. Germ. 172.

³⁷ Pettkó Béla közlése, *Történelmi Tár*, 1891, 172. vö. *Széchy K.*: I. m., 86.

³⁸ K. Papp Miklós közlése, *Történelmi Lapok*, 1. k. 117. Vö. *Széchy K.*: i. m. 81–82.

³⁹ BEK, Kaprinai-gyűjtemény, A. Tom. XXXIII. 22. 83–95. és 115–142.

⁴⁰ R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország keresztlútjain*, Bp., 1978, 288–297., illetve R. Várkonyi Ágnes: „Vagyon-é egymáshoz való igaz szeretet?”, *Történeztvita Zrínyiről 1868-ban*, Liget, 2000, 5. szám, 63–73.

margóra valamelyik jezsuita azt írta, hogy 1700 körül keletkezett. A bevezető mondata szerint, amely nyilván utólagos hozzátoldás, Wesselényi nádor, Lippay érsek, Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter gondolatait tartalmazza. Elsőként A *Honban* publikálta Ráday László, aki Ráday Pált tartotta a szerzőjének, mert a család levéltárában találta meg, és 1705-re tette a keletkezését, amikor Lócsén a fejedelem ki is adatta.⁴¹ Egy névtelen szerző a *Pesti Napló*ban megtámadta Ráday Lászlót, és szerinte 1686 előtt kellett keletkeznie az írásnak, mert az ország felszabaddításáról egy szót sem szól. Mivel az *Elmélkedés* rendkívül élesen beszél az Ausztriai Ház ellen, a kiegyezés után napi politikai felhangot is kapott a Jókai Mór biztatására megjelent szöveg.

Az *Elmélkedés* biztos, hogy 1662 után keletkezett, mert ezt a dátumot még említi a szerző. (Az 1672. év említése téves olvasatnak bizonyult, helyesen: 1649.) Magyarul írták, és nagy valószínűség szerint a korban elterjedt discursus műfaját képviseli, s így újabb kifejeződése lehet a *Modus recuperandi Hungariam* ellen írt nézeteknek. Ezt a gondolatot támasztja alá, hogy Kaprinai gyűjteményében a két részletben lemásolt discursus után a jezsuiták által is Zrínyi Miklósnak tulajdonított *Siralmas panaszt (Luctuosissimae Comitiss Nicolai Zrinii Quaerelae)* jegyezték le. A *Siralmas panasz* után pedig Andtler *Memoriája* következik a forrásgyűjteményben. Andtlernek az 1663–64-es Magyarországon folyó török háborúkról szóló latin nyelvű műve már 1665-ben megjelent, és Zrínyi váratlan halálának siratásával fejeződik be. Andtler után pedig Széchenyi Pál kalocsai érseknek a Rákóczi-felkeléssel kapcsolatos, I. József császárnak szóló írása található. Ez az összeállítás azt sugallja, hogy az *Elmélkedés* valóban Zrínyi Miklós nézeteit tartalmazza, és köze van a Rákóczi-felkelés eszmeiségéhez.

A discursus nagyon erősen támadja Montecuccolinak erdélyi hadjáratát, és a vasvári békét „gyalázatos békeségnek” nevezi. A magyar szabadságról pedig tömören ezt vallja: „Ez a szép szabadság, mellyel szabadon fogyasztatik ez az nemzet.” Kanizsát is visszafoglalhattuk volna, de az Ausztriai Ház célja az, hogy „magát örökös urrá” tegye az országban.

Három „orvosságot” ír elő: erős országgyűlési határozatokra, fegyveres erőre és idegenekkel való szövetségre van szükség. Hosszan tárgyalja az Erdélyhez hasonló státus előnyeit, a nagyvezér 1663-ban terjesztett röpiratának érvelését ismerjük fel benne. De aztán megcáfolja az oszmán szövetkezés érveit. A némettel való egység gondolatát is gyorsan elutasítja, és Morva-, Csehországgal, a lengyelekkel, a franciákkal, a „respublikákkal” (Anglia, Hollandia), a „muszkákkal”, a pápával, az olasz fejedelmekkel való ligát gondolja végig. Skolasztikus módon pro és contra érveket sorol fel. Horvátország szabadsága és a tengeri kereskedelem fontossága is nagy hangsúlyt kap a discursusban. R. Várkonyi Ágnes szerint az *Elmélkedés* a „közép-európai konföderációban” látja az ország jövőjét. Az *Áfiummal* való feltűnő hasonlósága arra mutat, hogy Zrínyi Miklós a szöveg ihletője. Az *Elmélkedés* és az *Áfium* között a legnagyobb különbség az Ausztriai Ház erős bírálata, amely jól illik a vasvári béke utáni helyzetre. A befejezés is az összefogásra biztat, „mert késő lehetetlen léssen még az is, a mi most lehetséges lenne,

⁴¹ Ráday Pál emlékirata 1705-ből, közli Ráday László, A *Hon*, 1868, 203–213. sz.

mivel jobban el fogjunk”. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy Zrínyi Miklós nevét a másolók később kicserélték Zrínyi Péterével, ahogy azt az 1666-os szövetséglevelénél R. Várkonyi Ágnes kimutatta.⁴²

Klaniczay Tibor Zrínyi-könyvében olvashatjuk, hogy Sobieski János lengyel király (1674–1696) egy francia diplomatának állítólag többször is beszélt Zrínyi Miklós nagy tervéről, melynek lényege az lett volna, hogy Zrínyi Morvaországot és Sziléziát fel akarta lázítani Bécs ellen. Klaniczay megjegyzi, hogy Mátyás király terve pontosan ez volt.⁴³ Valószínűbb azonban, hogy a törökellenes szövetségbe akarta őket bevonni. Tény azonban, hogy Sobieski és Lipót császár udvara közötti feszültséget fokozta, hogy Bécs felszabadítása után a katolikus lengyel király a protestáns lázadó hadvezért, Thököly Imrét, Zrínyi Ilona férjét be akarta vonni a Szent Ligába. Lipót és udvara a leghatározottabban tiltakozott, mert félték, hogy a töröktől való felszabadítás egyben Thököly elszakadási törekvéseinek, esetleg királyságának lesz a kiindulópontja.

Bethlen Miklós a Habsburgoktól és a királyi Magyarországtól is önálló Erdély megmaradásának álmáért került fogságba, csak a Lipót császárral való korábbi jó kapcsolata mentette meg életét. Az idős kancellár azonban nem véletlenül 1704-ben írta meg a *Columba Noét*. Tudjuk, hogy híret vette a *Breznai Kiáltvány*-nak (1703), II. Rákóczi Ferenc zászlóbontásának. A Kaprinai-gyűjteményben a *Columba Noe cum ramo olivae* (*Az olajágot viselő Noe galambja*) után a *Manifestum Francisci Rákóczi, ad universos orbis christiani principes* másolták le. Ha a jezsuita atyák kapcsolatot láttak a két írás között, akkor bizonyára attól tartottak, hogy II. Rákóczi Ferenc lesz Erdély olajágot hozó Noéja.⁴⁴

Bethlenben új remény éledhetett Zrínyi Ilona és a Rákóczi fejedelmek sárjának fellépésével, és felvázolta az önálló Erdély megmaradásának tervét, ifjúkorára emlékezve, amikor példaképével, Zrínyi Miklóssal találkozott, és közösen gondolkodtak Magyarország és Erdély jövőjéről. Bethlen tudatosan jegyezte fel Zrínyi utolsó talányos allegóriáját Erdély és Magyarország viszonyáról, mielőtt a végzetes vadászat elkezdődött. Sőt azt is meg merjük kockáztatni, hogy Bethlen azért írta le olyan talányosan Zrínyi halálát, mert ezzel egyrészt a Wesselényi-összeesküvésnek akart politikai hátteret biztosítani, másrészt a Zrínyi-utód, az önállóságra törekvő II. Rákóczi Ferenc fejedelem fellépését is a történelmi mitosz szintjén igazolni, támogatni akarta. Bethlen azonban hangsúlyozta, hogy Erdélyben protestáns fejedelmet kíván, s a kancellár valóban erősen akadályozta a katolikus egyházat, mert az ország függetlenségét, hagyományát féltette a katolikusoktól.⁴⁵

Zrínyi nagy álmódónak bizonyult, akinek álma a magyar történelemben folytatódott, ezt jelképezi Zrínyi Ilona és I. Rákóczi Ferenc, majd Thököly Imre házassága. Apafi fejedelemnek Tökölyhez csatlakozó manifesztuma Magyarország szabad királyválasztásának megakadályozásával vádolta az Ausztriai Házát, mert

⁴² R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi szövetséglevele = R. Várkonyi Ágnes: *Europica varietas Hungarica varietas*, Bp., 1994, 91–121.

⁴³ Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós, Bp., 1964,² 796.

⁴⁴ BEK, Kaprinai-gyűjtemény A, Tom., XXXIII. 30., 31. tétel.

⁴⁵ BEK, Kézirattár, G 522, Res Transylvaniae, 61. tétel. A kolozsvári plébános beszámol arról, hogy Bethlen Miklós szerint Erdélyben nem lesz addig béke, amíg ő és a gyulafehérvári katolikus plébános Erdélyben marad.

1681-ben sikerült elérnie a királyság örökletessé tételét a nádorság és a rendi jogok visszaállítása ürügyén.⁴⁶

Zrínyi álmának igazi politikai megvalósítására Zrínyi Ilona fia, II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelem tett kísérletet. Szép jele ennek az álomnak a Zrínyiek és Erdély egyesített címere, amelyet Zrínyi Ilona mint I. Rákóczi Ferenc özvegye használt, és az *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv* borítóját díszíti. A sors tragédiája és egyben a függetlenség álmának megvalósíthatatlanságát jelképezi, hogy a vezérlő fejedelem élete végén Törökország élt és halt meg, az Oszmán Birodalom segítségével reménykedett.

1848-ban Kossuth Lajos beszédeiben többször is hivatkozott az *Áfiumra*, mert az erős magyar hadsereget nemcsak a török ellen, hanem a Habsburg törvénytelen abszolutizmus ellen is fel lehetett használni.

IV. Lippay érsek és Zrínyi Miklós megbékélése

Magyarország felszabadításának két koncepciója bontakozik ki előttünk, ha megfontoljuk az MRH és Zrínyi tervét. Lippay érsek 1655-ben, az adott szituációban nem tartotta semmelyiket sem megfelelő alternatívának. Lippay érte el, hogy a királyválasztás feltételeként rögzítsék: Lipót kötelessége, hogy még az életében kiűzze a törököt az ország területéről. A történelem Pálfalvyt és Szelepcsényit igazolta, mert a Habsburg Birodalom segítségével, illetve az egész keresztény Európa összefogásával lehetett felszabadítani az országot, — a vasvári béke megkötése után azonban már Lippay primás sem hitt a megvalósulásában. Zrínyinek is bebizonyosodott azonban hosszabb távon a maga igaza, mert az ország felszabadításának ára a magyar jogok és szabadság sérelme lett, amely miatt II. Rákóczi Ferenc zászlót bontott. De nyugodtan kimondhatjuk, hogy Magyarország önállóságának el nemérése a trianoni döntésig érezteti hatását.

Mi lehetett Kazy véleménye? Minden bizonnyal nem értett egyet II. Rákóczi György és Zrínyi terveivel, ezért nem ír a nádorválasztánál fontos szerepet játszó bánról. Abból a tényből, hogy Kazy csak Lippay érseket magasztalja, s a beadvány szerzőit sem említi név szerint — talán azért mert Szelepcsényi lett Lippay utóda — arra következtethetünk, hogy a jezsuita historikus Lippay érsekkel értett egyet, aki 1655-ben az országgyűlésen határozottan elutasította mind II. Rákóczi György terveit, mind az örökletes királyságot.⁴⁷

Zrínyi hiába próbálta megnyerni 1654-ben az érseket két küldöttje, Ivanovics Tamás és Keglevics Zsigmond révén, az ország első zászlósura nem került rá az uralkodó által felsorolt nádorjelöltek közé.⁴⁸

Az országgyűlésen a rendek azt válaszolták a beadvánnyal kapcsolatban, hogy nagyon alapos megfontoltás után és az Ausztriai Ház iránti feltétlen tiszte-

⁴⁶ BEK, Hevenesi-gyűjtemény, Tom. XXVIII. 85. tétel.

⁴⁷ Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei, Bp., 1973, 41.

⁴⁸ Primási Levéltár, Archivum Saeculare, Acta Radicalia, No. 196 [időrendezett missilis-sorozat], 61. cs. fol. 135 és 149. Az Országos Levéltár mikrofilmtárában a régi jelzetek alapján kérhetők ki: Pl AEV Act. rel., fasc. 149 (No. 1781–1809) fol. 42, illetve Uo., no. 1788/1, fol. 70. Tusor Péter találta meg az Esztergomi Érseki Levéltárban a két levelet, köszönettel tartozom a még publikálatlan levelek megismeréséért.

lettel úgy döntöttek: nincs elég idő ennek a megvitatására. Az örökletes király ellen ugyanis később gyűlölet támadhat, és az utódok elítélhetik a döntésüket, hogy hűtlenség nélkül nincs mód kilépniük e kötelékből (*laqueus*). Megjegyzésre méltó, hogy a *laqueus* szót *csapdának* is lehet fordítani. A jezsuita történétíró az országgyűlés ellentmondását fogalmazza meg diplomatikus módon. Úgy véljük, hogy a historikus valójában Lippay primás érvelését örökíti meg az utókornak.

De 1655-ben az örökletes királyság felvetésének nem is volt igazi realitása, lehetséges, hogy az MRH-t csak azért írták, hogy megakadályozzák az erdélyi tervet, Zrínyi nádorságát, és közvetve a politikai status quo megváltoztatásának kísérletét, vagyis a protestáns nemzetközi összefogás magyarországi támogatását. Az országos rendek felháborodtak az örökletes királyság gondolatán, és a protestáns rendek is szinte egyöntetűen megválasztották Wesselényit, aki nem volt hajlandó együttműködni II. Rákóczi György fejdelemmel.

Ahogy megváltozott és újra testvérivé vált Zrínyi és Lippay érsek kapcsolata, úgy említi Kazy Ferenc egyre gyakrabban a hős hadvezért, akit annalesében többször is határozottan megvédett Montecuccoli és Franz Wagner bírálataitól. A nagyszombati egyetem történetében az 1663–64. év eseményeinek felsorolásánál Zrínyi Miklóst már „*incomparabilis Heros*”-nak, vagyis „páratlan hősként” dicsőíti.⁴⁹ Ez a megítélés megegyezik Lippay primás 1663 júliusában kelt levelével, amelyben „*dux optimus*”-nak, a legkitűnőbb hadvezérnek nevezi a horvát bánt.⁵⁰ Kazy *Historiáját* már a Wesselényi-összeesküvés után írta, amelyet lényegében a vasvári béke váltott ki. Lippayt ez a békeszerződés nagyon bántotta, fennmaradt egy levele a Kaprinai-gyűjteményben, amelyben a jezsuita tartományfőnöknek magyarázza, hogy miért nem akar elmenni a bécsi megbeszélésre.⁵¹

A nádorválasztáskor Kazy valóban nem írja le Zrínyi nevét, de ez nem a megvetése jele, hanem a későbbi megbecsülés miatti hallgatás. Nem akarta az érsek és a bán közötti feszültséget felemlegetni a későbbi barátságuk, szövetségük tükrében. A Wesselényi-féle szervezkedésről sok mindent tudhatott az érsek. Végkifejletéről a jezsuita historikus részletesen beszámol, és főként a megvalósíthatatlan terveket szövő protestáns Vitnyédyt hibáztatja. A felségsértés és a töröknek való alávetettség gondolata éppúgy nem tetszhetett Kazynak, mint a megtorlás: a lefejezések, illetve a nádorság és az Aranybulla ellenállási záradékának eltörlése. Talán erre utal az 1655. évi országgyűlés nádorjelölését kommentáló Kazynak egy figyelemre méltó mondata. A négy jelölt megnevezése előtt ezt olvashatjuk: „Ez még nem az az idő volt, amelyben a legősibb méltóságot felfüggesztve az államforma a rendek akarata ellenére kívülről megváltoztatott volna, nehogy harag támadjon azokban, akiknek kedvező jóindulatára Lipótnak, a királyság várományosának szüksége volt.”⁵² Ez világos beszéd az örökletes királyság ellen. Híven

⁴⁹ Kazy Ferenc: *Historia Universitatis Tyrnaviensis*, 1738. 131.

⁵⁰ BEK, Hevenes-i-gyűjtemény, Tomus XVI. 50. tétel. 1663. júl. 15. Pozsony. Litterae archiepiscopi Strigoniensis Lippay ad aliquem (Trinkelium?) ratione belli Turcici, datae. A levél elején az derül ki: Lippay megtudta, hogy a török nem Zrínyi vára ellen támad. Az idézet így van szó szerint: „contra Zrinium, duce optimo”.

⁵¹ BEK, Kaprinai-gyűjtemény B. Tomus XVI. 55. tétel. 1664. 19. oct. Posonii. Litterae archiepiscopi Strigoniensis, ad P. Trinkelium S.J. datae, cur ad consultationem Viennam ascendere nolit. 375.

⁵² Kazy: *Historia Regni Hungariae*, id. kiad., 175.

tükrözi Lippay érsek véleményét is. Lippay és Zrínyi tehát alapelvekben nem is álltak olyan távol egymástól, csak a célhoz vezető utat látták másképpen. Ezért békülhetettek ki, és Lippayt, akárcsak korábban Pázmányt, az 1660-as évektől már atyai viszony fűzte Zrínyihez.

Korneli János Lippay halála előtt az érsek legnagyobb lelki fájdalmait sorolja fel: II. Rákóczi György nem hallgatott rá, Erdélyt leigázta a török, Várad elesett, majd (Érsek)Újvárt is bevették, és végül a vasvári békét tartja legnagyobb megpróbáltatásának. Lippay végrendeletében azt kérte, hogy minden nagyobb pompa nélkül Pázmány mellé temessék el. Korneli János Lippay magasztalása helyett Kazy Ferenc egyetemtörténetének az érsekre vonatkozó részét idézi, jelezve, hogy a két kiváló historikus milyen nagyra becsülte Lippayt és egymást.⁵³

Zrínyinek is rá kellett jönnie, hogy a történelem tanúsága szerint Erdély megerősödése és a nemzetközi protestáns szövetségben való bizakodása a „Tündérország” bukását hordozza magában. A „harmadik út” módosított tervét azonban nem adta fel, ennek lehet az egyik tanúbizonysága az *Elmélkedés* politikája. Érdekes adat lehet a szövetségkereséshez, hogy 1665 júniusában a francia követnek Vitnyédi István Zrínyire hivatkozva „örökös szövetséget javasolt a magyarok és a franciák között, valamint azt hogy az orléans-i herceget válasszák lengyel királlyá, és így járjon közbe Franciaország egy lengyel-magyar szövetség megteremtésében”⁵⁴

Pázmány Lippaynak adta át Erdélybe írt leveleit, s „minden titkos írásit”⁵⁵ A történelmi események bizonyítják, hogy Lippay érsek az 1650-es években realpolitikus volt, és Pázmány méltó utódjának bizonyult. 1660-tól egyre szorosabb lett az érsek és Zrínyi Miklós között a kapcsolat. Lippay éppen a bán halála napján írt levelében élesen elítélte a magyarságot elpusztító „veszedelmes békességet”, sőt a halálhír vétele után kétségbeesésében azt nyilatkozta: „Zrínyi halálát előkészítették!”⁵⁶

A megbékélés kölcsönös volt. Egymás megértése a haza javának, felszabadításának vágyából fakadt.

⁵³ Korneli János: *Fragmenta Ungaricae Historiae*, (1663–1666), Kassa, 1739, 428–430.

⁵⁴ Szilágyi Sándor: Rákóczi és Pázmány, Pest, 1870, 242–243. Vö. *Hardi Gábor Titusz*: Lippay György egyházszerző tevékenysége. Szakdolgozat, ELTE BTK, 1997, kézirat.

⁵⁵ Nagy Levente: Wittnyédi István erdélyi kapcsolatai, *Századok*, 1999. 6.szám, 1232.

⁵⁶ Bene Sándor–Borián Gellért *Elréd*: Zrínyi és a vadkan, Labirintus, Bp., 1988, 24.

Bur Márta

A KATOLIKUS BOLGÁROK SZEREPÉRŐL HAVASAL- FÖLD, ERDÉLY ÉS A BÁNSÁG GAZDASÁGI ÉLETÉBEN (17–18. SZÁZAD)

Erdély évszázadokon keresztül kiemelkedően fontos szerepet játszott Közép- és Délkelet-Európa gazdasági életében. Az erdélyi városok szász polgárai kapcsolatban álltak a középkori világgazdaság központjaival és a levantei áruk közvetítőiként a Kelet-Nyugat közötti árucserre nélkülözhetetlen tényezőivé váltak. Emellett az erdélyi szász kereskedők vásárolták fel a Kárpátokon túl elterülő tartományok nyerstermék feleslegének jelentős részét és nyugatra szállították azt, onnan pedig textilfeleségeket, szerszámokat importáltak.¹

A 15–16. sz. fordulójától kezdve, ahogyan azt Pach Zs. Pál kimutatja, az erdélyi szász kereskedők délkelet-európai pozíciói — újonnan támadt versenytársaik miatt — gyengülni kezdtek.² A 16–18. sz.-ban végbement, Közép- és Délkelet-Európát is érintő politikai-gazdasági változások feltűnő kísérő jelensége volt, hogy a régiók közötti árucserre közvetítői — a megelőző korszakhoz képest — kicserélődtek. A 16. sz. közepétől kezdve a kelet-lengyelországi, ukrainai, moldvai, havasalföldi piachelyeken egyre nagyobb befolyásra tettek szert a görög kereskedőkként ismertté vált török alattvalók. A 16. sz. második felében már az erdélyi törvényhozás is kénytelen volt foglalkozni velük.³ Erdély 16–17. sz.-i kereskedelmének jellemzése során Biró Vencel joggal emeli ki az Oszmán Birodalom területéről érkező jövevények szerepét. A fontosság tekintetében az első helyen álló görögök mellett — mondja — az ország gazdasági életében befolyásra tettek szert a spanyol zsidók, a bolgárok, az örmények.⁴ A Balkán félszigeten fekvő oszmán tartományokból származó kereskedők jelenléte kimutatható a Hódoltságban, a Királyi Magyarországon, eljutottak Bécsbe, Boroszlóba, Poznanba, Lipcsébe, a távoli Varsóba, ahol többen közülük polgárjogot is nyertek. A balkáni elemek sikereit a számukra korábban elérhetetlen piacokon — sok más tényezővel együtt — nagyban elősegítette az Oszmán Birodalom európai térhódítása, politikai súlyának növekedése.

---

¹ *Lj. Miletics*: Dako-rumänite i tjhната piszmenoszt. II. Novi vlaho-balgarszki gramoti ot Brasov. Szbornik za harodni umotvorenja, nauka i knizsnina. (Szbunuk) XII, Szófia, 1896.; Kám brasovszkíte vlaho-balgarszki gramoti ot Brasovszkata szbirka. Szbunuk, XVI–XVII, Szófia, 1900.; Kám gramotite ot Brasovszkata szbirka. Szbunuk. XXV, Szófia, 1909

² *Pach Zsigmond Pál*: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond Korában. Századok, 1975. 1. Uo.: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján. Századok, 1978, 1.

³ *Zsolt Trócsányi*: Gesetzgebung der fürstliche Epoche Siebenbürgens und die Rechtstellung der Balkankriegs in Siebenbürgen. Etudes Balkaniques, Sofia, 1971. 1.

⁴ *Biró Vencel*: Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez. Magyar Hírmondó. Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok. Első kötet. Budapest, 1986. 221–248.

A fentebb körülírt régióban tevékenykedő török alattvalók elnevezése mind a köznyelvben, mind a hivatalos iratokban nélkülözi a következetességet. A leggyakrabban előforduló görög és rác elnevezés nem népi, hanem vallási, az orthodox egyházhoz való tartozásra utal.

A Balkán félsziget különböző tájairól származó kereskedők elvileg ideiglenesen, családjuk nélkül tartózkodtak a közép-európai piachelyeken és az idegen alattvalókat megillető jogosítványokat, hogy t. i. csak török áruval és csak nagyban kereskedhetnek, figyelmen kívül hagyva, a legkülönbözőbb ügyletekkel foglalkoztak, beleértve a helyi termékek forgalmazását is.

Az idegenek sokoldalú tevékenységüket a helyi kereskedő és kézműves réteg kárára fejtették ki. A helyi elemek drámai harca az idegenek ellen vereséggel végződött. Az állam és a helyi hatalom pénzügyi szervei igyekeztek hasznot húzni az idegenek kezén forgó jövedelmekből, így a jövevények tevékenységével kapcsolatos jogi és fiskális problémák megoldására törekedtek. Ennek egyik lehetséges formája az ún. görög kompániák megalakítása volt. A 17. sz. első felében görög kompániák jöttek létre Erdélyben (Brassó, Nagyszeben), később pedig a Magyar Királyság területén. A kompániákban tömörült török alattvalók a helyi vagy a központi hatóságoknak lefizetett pénzügyi ellenében működési engedélyt kaptak és védelmet élveztek a konkurensok ellen. A hatóságokkal való érintkezés, valamint a kompánia belső ügyeinek intézése a választott vezető testület joga és kötelessége volt. A török alattvaló kompánia-tagok a befogadó ország hatóságaival szemben fennálló kötelezettségeik mellett szülőföldjükön is adóztak, a nyereségük bizonyos részét is ott fektették be.

A keleti kereskedelemmel, valamint a problémával rendszerint együtt tárgyalt görög kérdéssel foglalkozó munkák viszonylag nagy száma a téma iránt megnyilvánuló érdeklődésről tanúskodik.⁵ Ennek ellenére a 16–18. sz.-ban Közép- és Délkelet-Európa piacain mozgó-üzletelő, népi, nemzetiségi hovatartozás szempontjából korántsem homogén balkáni kereskedők népes csoportjában csaknem teljesen ismeretlen maradt a katolikus bolgárok tevékenysége.

A mai É-Ny. Bulgáriában, a Nyugati Sztara Planina (Balkán) nehezen megközelíthető völgyeiben fekvő Csiprovci, Kopilovci, Zselezna és Kliszura nevű helységekből kirajzó katolikus bolgárokat a politikai mozgalmak története, az egyház- és diplomácia-történet, valamint a művelődéstörténet tartja számon.⁶

⁵ A legfontosabb munkák: *Thallóczy Lajos*: A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bp. 1882; Eckhart Ferenc *Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században*. Századok, 1918; *Schäfer László*: A görögök vezetőszerpe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. Bp. 1930; *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban. 1600–1650. Bp. 1976; *Papp Gizella*: Görög kereskedők a Jászkunságban. Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. 1987, 2.; *Miskolczy Ambrus*: A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780–1860) Bp. 1987; *Petri Edit*: A görögök közvetítő szerepe a 17–19. századi Magyarországon. Századok, 1996, 1.; *Sl. Gavrilović*: Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan-Podunavlje XVII–XIX stoleća. Beograd, 1969; *Marta Bur-Markovszka*: Balkanite i ungarszkiat pazar prez XVIII vek. Szófia, 1977; *Sztóján Maszlev*: Targovijata mezdu bálgarszkit zemi i Transzilvania prez XVI–XVII vek. Szófia, 1991; *Szecska Panova*: Bálgarszkit targovci prez XVII vek. Szófia, 1980. Bálgarszki targovszki kompanii na avsztijszki pazar prez XVIII vek. Szófia, 1996; *Milka Zdraveva*: Trgovci i zanaetcsii vo juzsen Szrem i juzsen Banat vo XVIII i prvata polovina na XIX vek Szkopje, 1996.

⁶ *Nikola Milev*: Katoliskata propaganda v Bálgaria prez XVII vek. Szófia, 1914; *Bozsidar Dimitrov*: Petár Bogdan Baksev, bálgarszki politik i isztorik prez XVII vek. Szófia, 1985; *Lj. Miletics*: Iszledvania za bálgarite v Szedmigradszko i Banat. Szófia, 1987; *Joanna Szpizarevszka*: Csiprovskoto vástanie i evropejszkiat svjzat. Szófia, 1988; *Szúilen Sztanimirov*: Politiceszkatata dejnoszt na

Csiprovczi és környékének lakói évszázadokon keresztül nemesfém- és ólombányászattal keresték kenyerüket, de messze földön híressé váltak az itteni ötvösök készítményei is. A török időkben ez a vidék hász birtok része volt, amelynek lakói számára a szultánok foglalkozásuk gyakorlásához szükséges státuszt, bizonyos értelemben privilégiumokat biztosítottak. A katolikus bolgárok lelki gondozását a Boszniából érkező ferences atyák látták el. A bányavidéken uralkodó viszonylagos jólét és közbiztonság Csiprovciába vonzotta a bolgár katolikus egyház fejét, a szerdikai-szófiaii püspököt ill. érseket, akinek az itteni ferences kolostorban volt a székhelye.

A 16–17. sz. fordulóján aktivizálódó katolikus propaganda eredményeként a nyugati egyház híveinek száma bolgár földön növekedett, templomok, kolostorok, iskolák épültek. A bolgár katolicizmus szervezetileg is megerősödött. Ennek egyik jele volt, hogy 1626-ban az itt szolgáló ferences atyák külön kusstódiába szerveződtek, majd 1676-ban X. Kelemen pápa engedélyével a havas-alföldi és a bulgáriai kusstódiá egységes ferences tartomány rangjára emelkedett.

A 17. sz.-ban, a bolgár katolicizmus fénykorában az egyházi vezetők szervező-egyházépítő munkájuk mellett jelentős irodalmi, tudományos és politikai tevékenységet fejtettek ki. Péter Bogdán (Deodat) Baksev (1601–1674) többek között megírta a bolgárok rövid történetét. Peter Parcevic (1612–1674) európai jelentőségű politikus és diplomata volt.⁷

A szakemberek által eddig megbízhatóan meg nem határozott időpontban és körülmények között a csiproveczi bányavidék lakói új kereseti forrás után néztek, – kereskedők lettek.⁸

A csiproveczi katolikus bolgárok foglalkozás- és életmód-váltásával kapcsolatban érdemes felfigyelni az alvinci ferences kolostorban készült „Archivium Tripartitum” nemrégiben felfedezett harmadik részében olvasható szövegre. Eszerint 1590-ben a csiproveczi bolgárok jelentős anyagi áldozatok árán szultáni fermánt eszközöltek ki maguknak, amely lehetővé tette számukra, hogy mind az Oszmán Birodalomban, mind annak határain kívül szabadon kereskedhessenek, templomokat és kolostorokat építhessenek.⁹

A csiproveczi bolgárok Havasalföldön kifejtett kereskedői tevékenységére vonatkozó első hivatalos irat, Konsztandin vajda (1654–1658) oklevele, 1654-ből származik. A vajda évi 130 magyar dukát ellenében biztosította a jövevények számára a kereskedői tevékenységhez szükséges feltételeket: – mentességet különböző adók fizetése és bizonyos szolgáltatások teljesítésének kötelezettsége alól. Másfél évtized múltán Joan Antonie (Anton Palest 1669–1672) fejedelem trónra lépése alkalmával megerősítette

bългарите католици през 30-те-70-те години на XVII век. София, 1988 Csiprovci. Szbornik. (Georgi Nesev) Szófia, 1989

⁷ B. Dimitrov: Petăr Bogdan Baksev... 114–196: Dokumenti za katoliceszkata dejnoszt v Balgaria prez XVII vek. Szófia, 1993. 35–53; Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martionopol, 1612–1674, von Julius Grafen Pejacsevich. Archiv für österreichische Geschichte, 59. zweite Hälfte. Wien, 1880

⁸ Marta Bur: Bălgari ot Csiprovsko-poszrednici na tãrgovszkia obmen prez XVII-XVIII vek. Istoriceszki pregled, 1997, 2, 3–24

⁹ Az „Archivium Tripartitum” Blasius Kleiner atya, az alvinci ferences kolostor főnökének a munkája. Az első rész — „Bulgária története” — 1761-ben, a befejező, harmadik rész 1775-ben készült el. Az első részt Iván Dujcsev és Karol Telbizov 1977-ben adták ki Szófiában. A harmadik, sokáig elveszettnek hitt részt, amely a Bolgár-Vlach Ferences Tartomány történetét foglalja össze, Magyar István Lénárd, budapesti történész fedezte fel 1988-ban és készítette elő annak szófiai kiadását. Hronika na bălgarszkoto franciszkansztvo – XIV–XVIII vek. (Szásztavena ot Blaziusz Kleiner prez 1775 godina v grad Alvinz) Archivium Tripartitum. Szófia, 1999.

az elődje által kiadott oklevelet, figyelembe véve az időközben végbement változásokat is. Az 1669-es oklevelet a bolgár kereskedők „kapitánya”-előljárója, Jakov nevére adták ki, aki minden bizonnyal kereskedő társainak közössége-kompaniája nevében lépett fel és vállalta az uralkodó által jelentősen felemelt összeg, az évi 400 magyar dukát lefizetését. Ennek fejében az oszmán alattvaló csiproveci kereskedők, mint korábban, felmentést kaptak a helyi alattvalók számára kötelező terhek viselése alól. A bolgárok által fizetendő összeg jelentős felemelése azt jelenti, hogy azok jövedelme, s ezzel fizetőképessége megnőtt és képesek voltak megfelelni az újonnan támasztott követelményeknek.¹⁰

Az oklevelekből kitűnik, hogy a lényegét tekintve a katolikus bolgárok státusza Havasalföldön megegyezett az Erdélyben és a Magyarországon működő kereskedő kompaniákhoz tartozó török alattvalók státuszával; évi pénzbeli adó lefizetése ellenében a hatalom képviselői biztosították az idegen kereskedők számára a működésükhöz szükséges feltételeket.

A katolikus főpásztori vizitációk tapasztalatait összegező jelentések alátámasztják a vajdai oklevelekben foglaltakat. Ezek az értékes dokumentumok elsősorban a hívek lelki épülésének feltételeit ismertetik, de a megélhetési forrásokra vonatkozó adatokat is tartalmaznak. Peter Bogdan Baksev szófiai érsek 1647-ben készült jelentésében a Csiproveci körzetében fekvő Zselezna község lakóiról azt írja, hogy szegénységük miatt az örökmécsesbe való olajat sem tudják folyamatosan biztosítani. Az 1656-os állapotokat tükröző jelentésben már arról van szó, hogy Zselezna kb. 400 főnyi lakossága csaknem kivétel nélkül kereskedéssel foglalkozik és nagy buzgalmat tanúsítva gondoskodnak templomuk felszereléséről.

1647-ben, Kopilovciban a főpásztor az előző évben összedőlt templom romjait tekinthette csak meg, de 1656-ban az istenházát már felépítve találta. Baksev érsek Csiprovciról azt írja, hogy itt található a Török Birodalom legjobban felszerelt katolikus temploma. A meglátogatott községekben ferences rendház, ill. Csiprovciban iskola is volt.¹¹

Mivel a 17. században a mai Bulgária egy részén kívül Havasalföld is a szófiai érsek főhatósága alá tartozott, a Rómába küldött jelentések az ottani katolikus közösségek állapotáról is beszámolnak. Baksev érsek hivatalos látogatásai során felkereste Tirgovistet, Krajovát, Cimpulongot és Bukarestet is. Nagyobb, kb. kétszáz lélekből álló, viszonylag erős és szervezett katolikus közösséget csak Cimpulongban talált. Az itteni, Baksev szerint oláhul beszélő szász katolikusokon kívül szerte az országban igen sok római hitű ember élt, akik nem részesülhettek rendszeres, szervezett lelki gondozásban. Ezek közé tartoztak a katolikus bolgár kereskedők is. Az 1656-ban, tehát az 1654-es vajdai oklevéllel szinte egy időben keletkezett főpapi jelentésben ezt olvassuk: „Praeter praefatos Catholicos sunt alij Christiani ritus Romani sparsim diuisi in multis locis, hos saepius uisitare solet aliquis Sacerdos Regularus et eis Missam in Domo priuata celebrat.

Reperuntur in variis locis per dictam Prouintiam multi Mercatores Christiani latini ritus Bulgari slauui, quos pariter uisitare solet dictus Regularus Sacerdos et in prinata domo eis sacrum facit.”¹²

¹⁰ Bългарите в Румъния, XVII-XIX век. Документи и материали. Szófia, 1994, 11–15

¹¹ Документи за Католическата дейност... 91, 95, 135, 137, 140

¹² Op. cit., 129

A székhelyét Csiprovciiban tartó szófiai érsek rendszerint kereskedők társaságában indult havasalföldi körútjára és velük együtt kelt át a Dunán. Az 1663. évi vizitációról fennmaradt jelentés szerint a vajdák hagyományos székhelye, Tirgoviste a török és tatár dúlások nyomait hordozta, latin rítusú keresztények itt nem éltek, csupán a vásárok időtartamára érkeztek katolikus bolgár kereskedők, akik árujuk eladása után tovább mentek. Az 1663-as vizitáció tapasztalatait összegezve a beszámoló szerzője elmondja, hogy Havasalföldön igen sok olyan katolikus hívő tartózkodik, akiknek családja a szófiai érsek egyházmegyéjében él. Ők maguk kereskedő foglalkozásukat gyakorolván a falvakat és városokat járják áruikkal, eladnak és vesznek, szinte állandóan úton vannak, s csak időnként térhetnek vissza családjukhoz.

1667-ben Baksev érsek hivatalos havasalföldi látogatása húsvét idejére esett. Cimpulomból Csiprovciiba tartva, mintegy 20 főnyi kereskedőcsoporthoz, honfitársaihoz csatlakozott, akiknek útközben, a fák alatt felállított oltár előtt misét mondott, többeket meggyóntatott, áldoztatott. A főpap a kereskedőkkel együtt érkezett Krajovába, ahol éppen vásárt tartottak. Ez alkalommal a városban igen sok katolikus kereskedő gyűlt össze. Ők viszont egy magánháznál hallgattak ünnepi misét. A vásár lezajlása után a főpásztor csiproveci kereskedők társaságában tért haza.¹³

A főpapi vizitációkról készült jelentések kb. egy negyedévszázados periódus állapotait tükrözik. A katolikus bolgárookra vonatkozó információk szerint a Csiprovciából és környékéről kirajzó kereskedők elsősorban vásározással foglalkoztak, és hosszabb-rövidebb távollét után tértek vissza szülőföldjükön élő családjukhoz. A jelzett időszakban a katolikus főpapok által felkeresett központokban alakult bolgár kereskedő kolóniákról nem hallunk, ami nem jelenti azt, hogy másutt ilyenek nem léteztek. Valószínűnek látszik, hogy a havasalföldi gazdasági viszonyok, a gyengén fejlett városi élet nem tették sem lehetővé, sem szükségessé a bolgárok számára a szülőföldtől távol eső bázisok kialakítását.

A katolikus bolgárok kereskedői tevékenységének jellegére, tárgyára és méreteire vetnek fényt a rendelkezésünkre álló erdélyi források adalékai. A Bornemisza Anna által vezetett gazdasági naplók szerint az 1660-as években Kiprovczai Mihály „rác” a fejedelmi udvar ügyfelei közé tartozott. 1667-ben egy, a következő évben hat mázsas kénest vásárolt. Az utóbbi mennyiség ára 750 Ft-ot tett ki. Csiproveci vevőről — hosszabb szünet után — 1674-ben hallunk újból. 1683-ban három csiproveci kereskedő vásárolt kénest 2–3 és 8 mázsás tételekben. A nyolc mázsás vásárlás ellenértékét, 1500 Ft-ot a vevő, Kiprovcza Kristóf Naláczi István harmincados kezessége mellett két részletben fizette meg.¹⁴

Az erdélyi higany az oszmán területeken, elsősorban Konstantinápolyban keresett cikk volt, így valószínű, hogy a csiproveciek más török alattvalókkal együtt ott adtak túl rajta.

A zajkányi és volkányi harmincadhelyeket a fejedelmi udvar rendszerint egy kéz alá adta, 1667-től kezdve Tornya Péter számolt el az innen származó, eléggé változó összegű jövedelmekkel. A gazdasági naplók 500–1000 forintos bevételeket rögzítenek.¹⁵

¹³ Dokumenti za Katolicseskata dejnoszt... 199, 201, 263–264

¹⁴ Szádeczky Béla: Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. Budapest, 1911, 35, 155, 339, 340–342

¹⁵ Szádeczky: Apafi Mihály fejedelem... i.m. 84, 90, 92–93

A Zajkányon át Erdélybe vezető kereskedelmi utat az Oszmán Birodalomból érkező görög, örmény, zsidó stb. kereskedők is igénybe vették. Tornya Péter harmincados 1671-ben vezetett feljegyzései szerint Csiprovciából, Zseleznából, Kopilovciából érkező személyek is fizettek vámot.¹⁶

1671 folyamán erdélyi üzleti utakra hat csiproveci, öt kopiloveci és nyolc zseleznai illetőségű személy vállalkozott. A látogatások gyakoriságát tekintve a legaktívabbak a zseleznai kereskedők voltak. Az 1671-es év folyamán az említett nyolc zseleznai lakos legalább kétszer, némelyikük többször is megfordult Erdélyben. A három bolgár községben lakó 19 személy 33 esetben fizetett vámot Zajkányon.

Az üzleti utak jellegére, azok feltételezett eredményeire a Zajkányban fizetett vámösszegek és a harmincad alá eső áruajták alapján következtethetünk:

1671			
Zajkány			
Helység	személy	szállítmány	harmincad, Ft
Csiprovci	6	8	79,85
Zselezna	8	19	77,34
Kopilovci	5	6	13,15
Összesen	19	33	170,34

Egy, a verestoronyi harmincad-naplók adataira épülő közleményből megtudjuk, hogy az 1673 és 1691 között eltelt kb. húsz év leforgása alatt 32 csiproveci, 9 zseleznai és két kopiloveci lakos, összesen 43 személy jelent meg Nagyszeben kapujában és fizetett ott harmincadot áruja után.¹⁷ Az idézett közlemény adatai közül az 1673-ból származók látszanak alkalmasnak a zajkányi adatokkal való összehasonlításra. A verestoronyi vámnaplóban 1673-ban szereplő hat csiproveci kereskedő 11, a nyolc zseleznai 12, és a két kopiloveci 4 alkalommal fizetett harmincadot.

1673			
Verestorony			
Helység	személy	szállítmány	harmincad, Ft
Csiprovci	6	11	65,17
Zselezna	8	12	86,78
Kopilovci	2	4	16,78
Összesen	16	27	168,71

Adatainkból kiderül, hogy a jelzett években Zajkányon át és Verestoronyon át Erdélybe igyekvő katolikus bolgárok által fizetett vám összege átlagban 9–10 Ft, az egy szállítmányra eső vámösszeg pedig 5–6 Ft körül mozgott, ami kétségtelenül szerény értéket képviselő, viszonylag kismennyiségű áruszállítmányokra vall. A verestoronyi vámnaplókból való adatok szerint 1682–1687 között az erdélyi piachelyeket felkeresni szándékozó csiproveci kereskedők száma 1673-hoz képest lényegében nem változott: évenként maximum 5–6 szállítmány után fizettek vámot Nagyszeben előtt. Az egy

¹⁶ Tornya Péter harmincados 1671-ben vezetett feljegyzéseinek fénymásolatát Kulcsár Árpád budapesti történész bocsátotta rendelkezésemre. A kollegiális gesztusért ezúton is őszinte köszönetet fejezem ki. Jelzet: MOL F 12, Gy.f. ly. XIX–XX. cs.

¹⁷ Sznecska Panova: Za csiprovskite targovci. 300 godini Csiprovsko vásztanie. Szófia, 1988, 48–60

szállítmányra eső vámösszeg azonban esetenként az 50–60 Ft-ot is meghaladta, így a jelzett hatéves időszakban az egy szállítmányra eső vámösszeg átlaga 21 Ft körül mozgott.

A bolgár kereskedők Zajkánynál és Verestoronynál áthaladó szállítmányai — azok tartalmát és összetételét tekintve — nem különböztek a többi török alattvaló Közép-Európa piacaira szánt szállítmányaitól. A legtöbb kereskedő olcsó textilféleségek, bőrkészítmények, rövidáru után fizetett vámot. A bolgár kereskedők minden bizonnyal ezekkel az olcsó tömegcikkkel járták a havasalföldi vásárokat is.

Az erdélyi források, valamint a verestornyai vámadatok szerint a lengyel piac-helyeket is látogató bolgárok aligha tértek vissza üres kézzel. Havasalföld és az oszmán tartományok fogyasztóinak igényeit kielégítő nyugati import árura vonatkozó — a már említett higanyvásárlásokon kívül — konkrét adatokkal nem rendelkezünk. A Havasalföld és a török tartományok felé irányuló szállítmányokról egy 1676-ban kiadott és Konsztantin Baszaráb vajda idejében kiegészített és megerősített vámtarifája alapján próbálunk képet alkotni magunknak.¹⁸ A helyi termékek — méz, viasz, bor, cserzőanyag, élőállat stb. — és az egyéb áruk után magyar forintban kellett fizetni. A vám alá eső áruk sorában az árufajták számát tekintve az első helyen az oszmán területekről származó termékek állnak; a Konstantinápolyból, Brüsszából, Adrianopból, Rume-liából, Szófiából, Tirnovóból útnak indított, de közelebről meg nem határozott áruk; textilféleségek; kávé, déligyümölcs, több fajta kikészített bőr, stb.

A török árukhöz képest a vámtarifában szereplő nyugati ill. erdélyi gyártmányok választéka nagyon szerény; vékony szövet, velencei és bécsi áru. Importárúként szerepel a szebeni posztó, a Karánsebesen, Szebenben, Brassó környékén gyártott szűr,¹⁹ az Erdélyből származó higany, a sertés, a báránybőr, a fekete süveg, a kötél stb. Bizonyosra vehető, hogy a lengyelországi és erdélyi piacokat látogató katolikus bolgár kereskedők is bekapcsolódtak az 1676-os havasalföldi vámtarifában felsorolt impor-tárúkat közvetítésébe.

Az 1683–1699-es felszabadító háborúval kapcsolatos események gyökeresen meg-változtatták a katolikus bolgárok életét. 1688-ig kereseti forrásaikat, jogi helyzetüket, életmódjukat tekintve nem különböztek a Közép-európai piacok vonzásába került török alattvalóktól, akik szülőföldjüktől távol, többnyire kompániákba szerveződve adtak-vettek, s nem ritkán jelentős vagyonokat halmoztak fel.

A keresztény hadak közeledtének hírére a balkáni lakosság körében helyi jellegű felkelések törtek ki. A bolgárok által kiállított fegyveres csapat 1688-ban már az osztrákok oldalán harcolt a törökök ellen. A megtorlás nem késett. A törökök feldúlták és kirabolták Csiprovcit és a környékbeli katolikus helységeket. Az életben maradtak, és akik elkerülték a fogságba hurcolást, menekülni kényszerültek. Egy csoport Ge-orgius Pejacevics vezetésével északnyugatnak indult, és Péterváradon, Eszéken és környékén keresett menedéket.²⁰ Más adatok szerint a bolgárok egy része Eszékre,

¹⁸ *Constantin Giurescu*: Material pentru istoria Olteniei supt Austriaci. I. 1716–1725. București. 1913. 137–140.

¹⁹ *Pach Zsigmond Pál*: Szűrmívesség és árszabályozás a fejedelemségkori Erdélyben. Szomszédaink között Kelet-Európában. 1993, 45–54

²⁰ *Veszelin Trajkov*: Szádbata na naszebenieto ot Csiprovskia Kraj szled vástanieto ot 1688 godina. 300 godini Csiprovsko básztonie. Szófia. 1988, 292–302

Bajára és Budára menekült.²¹ A legnépesebb csoport azonban északnak vette útját, és a Dunán átkelve a havasalföldi vajda oltalma alá kéredzkedvén, Cimpolung, Rimnik, Krajova, Bradicsen, Brinkovan, Tirgu Jiu, Oltanest, Sutest stb. helységeekben húzta meg magát. Voltak, akik a Kárpátokon túlra, Erdélybe igyekeztek. A menekülő bolgárokat — saját hatáskörön belül — mind az osztrák hadvezetés, mind a havasalföldi uralkodó támogatta. Az osztrákok védlevéllel látták el a bolgárokat, a vajda pedig a régi oklevelekben foglalt kötelezettségek egy része alól mentette fel őket. A menekültek telepeinek egy része azonban a Moldvát és Havasalföldet végig pusztító tatár támadás áldozatául esett. Így nagyon sokan Erdélybe indultak, biztonságosabb otthon megteremthetőségének reményében, s Brassóban, Nagyszébenben, Gyulafehérvárott próbáltak megtelepedni. A legtöbb bolgár — az osztrák katonai és kamarai hatóságok segítségével — Alvincen talált otthonra, ahol letelepedésük és helybenlakásuk feltételeinek okmányban rögzített tisztázása után igyekeztek tartósan berendezkedni. A Rákóczi-szabadságharc idején a hadak járása és a bizonytalan közállapotok erősen zavarták kereskedői tevékenységüket, ezért sokan visszatértek a Havasalföldön funkcionáló bolgár telepekre. A harcok elülte után az alvinci kolónia talpra állt, sőt Déván újabb bolgár közösség alakult.

Az 1718–1737 között eltelt két évtizedet a katolikus bolgárok sikeres korszakának tekinthetjük. Az Olténiában berendezkedő Habsburgok a régió gazdasági életét jól ismerő katolikus bolgár kereskedőkben megbízható szövetségeseket láttak, akikre mind a politikai, mind a gazdasági életben támaszkodni tudtak. A sikeres berendezkedés érdekében támogatták a Duna déli partja mentén élő katolikusok, az un. paulikánusok Olténiába való áttelepedését. Az olténiai katonai főparancsnokság 1735-ben kelt jelentéséből megtudjuk, hogy Krajova, Izlaz és Jurac nevű helységekből összesen 223 fölműveléssel foglalkozó, többségükben ígásállattal is rendelkező paulikánus család él, s ezek száma a török területről történő bevándorlás következtében növekedik.²² Az 1739-es belgrádi békével lezáruló vesztes háború Olténia kiürítésére kényszerítette az osztrákokat, s velük együtt menekültek a bolgárok is, akiket a kamarai igazgatás alá vetett Temesi Bánságban telepítettek le.

A csiproveci bázis, a szülőhely 1688-ban történt elvesztése után előállt új helyzetben a bolgárok legfőbb feladatuknak tekintették közösségeik jogi helyzetének rendezését, olyan státusz biztosítását, amely a kereskedői tevékenység gyakorlását lehetővé teszi. Ennek érdekében 1691-ben sikerült kieszközölni Kosztandin Brankovan Baszarab vajdától a korábban kiharcolt jogok megerősítését és terheik könnyítését. Az 1700 május 15-én kelt, nyolc pontból álló oklevél az alvinci fészekrakás feltételeit volt hivatva biztosítani. Az olténiai berendezkedés törvényesítését szolgáló oklevél kiadása érdekében 1719-ben tették meg az első lépéseket, de az osztrák bürokrácia lassúsága miatt csak 1727-ben kaphatták kézhez azt. Ez utóbbi, 12 pontból álló oklevél az osztrák telepítési politika érdekeit szem előtt tartva, erős, szervezett bolgár közösségek létrehozását célozta. Az Olténiában szétszórta élő bolgárokat — a nyugati

²¹ C. Giurescu: i. m. 400

²² Marta Bur: Bálgari v Madzsarszko prez XV–XVIII vek. 300 godini Csiprovszko vásztania. Szófia, 1988, 385–388

és a keleti egyházhoz tartozókat egyaránt — Bradicsenben, Rimnikben és Krajovában vonta össze, kihangsúlyozva és jogilag is biztosítva a katolikusok vezető szerepét.²³

Az osztrák hatóságok által kiadott 1700-as és 1727-es oklevél — a helyi adottságokhoz alkalmazkodó kitételektől eltekintve — azonos tartalmú: a bolgárok szabadon kereskedhetnek a Habsburgokat uraló tartományokban; kivonják őket a helyi szervek joghatósága alól; a bolgárok felmentést kapnak a helyi lakosok számára kötelező legnehezebb terhek viselése alól (pl. katonai beszállásolás, forspontozás stb.), s ennek fejében évi pénzadó fizetésére kötelezik őket; szabadon gyakorolhatják vallásukat; a bolgár közösségek belső életét saját körükből választott vezetők irányítják. Figyelemre méltó, hogy az Olténiában élő bolgárok a bojárokhoz hasonlóan adó- és tizedbérlőkként is felléphettek, megkapták a piac és vásártartás, valamint a kocsmáltatás és mészárszék tartás jogát is.

A bolgárok oklevelekkel biztosított kereskedői tevékenységének méreteire és irányára vonatkozó adatokat K. Telbizov munkájában²⁴, valamint az 1689–1712 között Lippán, Baján, Szigetváron és Nagykanizsán vezetett vámnaplókban találunk.²⁵

Annak ellenére, hogy a jelzett két évtizedből ránk maradt vámnaplók csak egy-egy év vagy néhány hónap forgalmát tükrözik, mégis figyelmet érdemelnek. Lippa az Erdély és a Magyar Királyság központja, valamint az északi és északnyugati irányba vezető kereskedelmi utak fontos pontján feküdt, így a Kelet-Nyugat közötti áruforgalom egy részét is ellenőrizhette. Baja, Sziget és Nagykanizsa egy régi, Moldvából Velence felé vezető marhahajtó út állomásait képezték.²⁶ Ezeket az utakat nyilvánvalóan a török alatt is használták, azok a Balkán és a Közép-Európa közötti árucserét és főleg a marhakereskedelmet szolgáló úthálózatból, legelőkből és itatóhelyekből, kereskedőkolóniákból, vámhelyekből álló rendszer részét képezték. A kamarai hatóságok a felszabadító háború idején a harcok elültével szinte azonnal megjelentek Lippán és Baján, s megszervezték az áruforgalom ellenőrzését. A rendszer, a Balkán és Közép-Európa közötti árucserre mechanizmusa az idők folyamán változott, de 1689–1712 között a török alatt megszokott gyakorlat érvényesült.

Az említett vámhelyek forgalmára ill. jelentőségére az onnan származó jövedelmek nagyságából következtethetünk. A hivatalos kimutatások szerint a Lippáról származó évi jövedelmek esetenként a 25 ezer forintot is meghaladták, míg Baja átlagban 1000–3000 Ft-ot hozott évenként a Budai Kamarai Jóságkormányzásnak, s csak ritkán fizettek be onnan ötezer Ft-ot meghaladó összeget.²⁷

A lippai vámon áthaladó kereskedőkre, ill. áruszállítmányokra vonatkozó adatok az 1689–1696-os évkörből állnak rendelkezésünkre. Elsősorban Erdélyből érkező sót, viaszt, mézet, élelmiszert vámostak itt el. A szegedi, bajai, csanádi, lippai stb. illetőségű

²³ *Lj. Miletics: Izzledvaniata bälgarite b szedmigradszko... 223–224, 238; Bälgarite Rumänia..., 14–15. Magyar István Lénárd: A havasalföldi, erdélyi és bánáti bolgárok közösségi jogai a XVIII. században. Szomszédaink között Kelet-Európában. Budapest, 1993. 103–107*

²⁴ *Karol Telbizov: Bälgarszki tárgovszki kolonii v Transzilvania. prez XVIII vek. Szófia, 1984*

²⁵ *Šl. Gavrilović–Ivan Jakšić–Šr. Pecinjački: Građa o balkanškim trgovcima u Ungarskoj XVIII vek. Carinarnice i Kontumazi. Knjiga prva. Beograd, 1985 Lippa, 1689–1695 év, 16–59; Baja, 1699–1701. év 64–217, 233–278; Sziget, 1696–1710. év, 217–226, 278–424; Kanizsa, 1712. év, 428–462*

²⁶ A Moldvából Velencébe hajtott marhák útja 1545 körül. M.G.Sz. 1897, 316.

²⁷ A Budai Kamarai Jóságigazgatóság jövedelmei és kiadásai 1686–1700 között, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1997, 286

kereskedők jelentős számú szarvasmarhát hajtottak nyugat felé. A szebeni, budai, komáromi, szentendrei, pesti görögnek vagy rácnak nevezett kereskedők a sokat emlegetett balkáni termékek — aba, gyapotszövetek, kikészített bőrök stb. — után fizettek vámot. Gyakoriak voltak az 500–900 Ft-ra értékelt áruszállítmányok. 1695 júniusában egy szebeni görög kereskedő 1200 Ft-os, egy budai Jovan Rascianus nevű kereskedő 7700 Ft értéket képviselő, balkáni készítményekből összeállított szállítmány után fizetett vámot.²⁸ Jelentős tételekben szállították az abát: egy szentendrei kereskedő 600, egy bajai 1100 vég abát szállított.

A lippai vámnaplókban bolgár nevekkkel is találkozunk: 1690 márciusában egy Jován Bugarin Rascianus nevű, lippai illetőségű személy sót, dohányt s valami apróságot szállított 18 Ft értékben. Marko Kiprovizc aba után fizetett jelentéktelen összeget. Rajtuk kívül még két bolgárra bukkanunk, akik szintén kis értékű szállítmányok után rótták le a kötelező összegeket. De megfordultak itt tehetősebb kereskedők is: 1695 júniusában magát bajai lakosnak valló katolikus bolgár, Joanes Trandojan 1400 Ft-ra értékelt, balkáni eredetű készítmények — aba, bogazia, stb. — után fizetett vámot.

A lippai forrásanyag szerint a katolikus bolgárok a régió egyik keresett agrártermékének, a viasznak az adás-vételével is foglalkoztak. Trandojánnal csaknem egy időben két csipoveci „rác” 184 mázsa viasz után fizetett vámot. 1695 májusában hat, magát szebeninek valló, rácnak nevezett kereskedő 330 mázsa viaszt szállított keresztül a lippai vámon.

A katolikus bolgárok részvétele a régió nyerstermékeinek forgalmazásában a bajai vámnaplók adataival is bizonyítható.

Baja 1687-ben került a keresztény hadak kezére, s vámhivatalának működésére vonatkozó első adatunk 1688-ból származik. A bajai vámnaplók közül csak az 1899–1701 között vezetett, 29 hónap forgalmát tükröző feljegyzéseket ismerjük.²⁹

Baján 1699-ben 535 német, magyar és rác háztartást írtak össze. A lakosság kereskedéssel, kézművességgel és természetesen földműveléssel foglalkozott. A város dinamikusan fejlődött, 1696-ban vásárjogot, majd más királyi privilégiumokat is szerzett.³⁰ A város gyors fejlődése a rajta keresztül lebonyolított tranzitkereskedelemnek volt köszönhető. Itt ellenőrizhették a dunai — elsősorban — a gabonaszállítmányokat, valamint az Erdélyből és az Oszmán Birodalomból útnak indított, nyugat felé tartó ill. az onnan érkező áru egy részét.

A bajai vámhivatal tisztviselői közel két és fél év leforgása alatt 2464 esetben vetettek ki vámot vagy helyi illetéket, sok esetben mindkettőt az arra haladó kereskedőkre, termelőkre. A szállítmányok több, mint fele (1509 szállítmány, 61%) mezőgazdasági termékekből állt. Fizetési kötelezettségének a Magyar Királyság 118 helységéből érkező személy tett eleget. Az Oszmán Birodalomból érkezők nyolc várost vallottak lakóhelyüknek, köztük Konstantinápolyt, Plovdivot, Szkopjet. A legnagyobb aktivitás a belgrádi kereskedők részéről volt tapasztalható. A jelzett 29 hónap folyamán

²⁸ I.m. 50–51

²⁹ *Št. Gavrilović–Ir. Jakšić*: Izvori o šrbima u Ungarškoj s Kraja XVII i početkom XVII veka. 1. Beograd, 1987, 460–762; *Št. Gavrilović–Ir. Jakšić–Šr. Pecinjački*: Građa o balkanskim trgovcima 64–278; A Budai Kamarai Jóságigazgatóság jövedelmei...

³⁰ *P. Flalch*: Die königlichen Privilegienbriefe der Stadt Baja (Ungarn) München, 1979.

82 belgrádi lakos — szerbek, törökök, zsidók és örmények — fizettek vámot Baján a már jól ismert török áruk után. A belgrádi zsidók és örmények az osztrák tartományokból fémeszközöket, finom szövetet, rövidárut szállítottak az Oszmán Birodalomba. Érdeemes figyelni a keletről, pontosabban az Oszmán Birodalomból és az osztrák tartományokból érkező, ipari termékeket tartalmazó szállítmányok egymáshoz viszonyított számarányára: a nyugati kézműipari termékek 329, a keletiek 262 szállítmányban szerepeltek.

Miután Baja a keleti és nyugati, északi és déli irányba futó forgalmas kereskedelmi utak kereszteződésénél feküdt, érthető, hogy a katolikus bolgár kereskedők is igyekeztek itt megvetni a lábukat. A már említett, 1699-ben készült bajai összeírás csak német, magyar és rác lakosokról tud, nyilván nem téve különbséget a szerb és bolgár nemzetiségük között. Egyéb adatok viszont kétségtelenné teszik egy tehetős és befolyásos bolgár kolónia jelenlétét.

Egy 1697. január 11-én kelt felterjesztésben a Knezevich-Pejacsevich család három férfi tagja — „nos fratres Georgius, Joannes et Marcus Knezevichi, aliter Pechich natione Bulgari, Baiae degentes...” — a török járma alól menekülő honfitársaik nevében arra kéri az uralkodót, hogy engedélyezze a jövevények számára a Baja közelében fekvő pusztai falu, Madaras területén való letelepedést. A kérvényben hivatkoznak a III. Ferdinánd által Peter Parchevich érsek nevére kiadott privilégiumokra, amelyeket a Madarason történő letelepedés esetén realizálni akarnak. A fivérek a kérvény aláírásakor külön hangsúlyozzák katolikus mivoltukat: „...Georgius, Joannes et Marcus...Catholici Bulgari...”.

A bajai harmincados feletteseivel folytatott levelezéséből kiderül, hogy Marcus Knezevich Pechich (Pejacsevics) és a már bajai lakosként említett Tomagianovich az illetékes hatóságok engedélyével viasszal kereskednek. 1698 júniusában a két bolgár kereskedő egy Erdélyből érkezett és továbbküldésre szánt 300 mázsás sárgaviasz szállítmány miatt vitába keveredett a helyi harmincadossal, aki csempészettel gyanúsította meg őket, s árujukat lefoglalta. A konfliktus megoldását egy jelentős összeg, 12 ezer Gulden letétbe helyezése jelentette. Az ügyvel kapcsolatban kezesként és tanúként tíz, kétségtelenül bolgár nemzetiségű, bajai illetőségű kereskedő írt alá nyilatkozatot vagy kötelezvényt – köztük Petrus Doka, Ilia Demikola, Joannes Markus, Antun Tomin és mások. Az 1699–1701 között (összesen 29 hónap) vezetett bajai vámnapló tanúsága szerint 22 helyi lakos, köztük a sokszor emlegetett Markus Knezevich-Pejacsevich, Trandoján és mások fizettek vámot sárgaviasz szállítmányokért – összesen 815 mázsa és külön 460 oka mennyiségben.³¹

A rendelkezésünkre álló adatok elégségeseknek tűnnek annak bizonyítására, hogy a 17. sz. utolsó évtizedeiben Baja egy tehetős, befolyásos bolgár kereskedő-kolóniának adott otthont. A katolikus bolgárok bajai jelenlétét figyelembe véve természetesen találjuk, hogy a fentebb idézett adalék szerint Csiprovczi 1688-ban történt feldúlása után Georgius Pejacsevich vezetésével a menekülők egy csoportja Eszéknek, ill. Bajának vette útját.

A bajai vámnaplók általunk ismert anyagában a régióban élő többi katolikus bolgár kereskedői tevékenységének méreteire és annak irányára is találunk adatokat.

³¹ Šl. Gavrilović... Izvori o srbima... 326, 460–462; Građa o balkanskim trgovcima, 102, 245, 260, 279.

Az 1699-es év folyamán öt, Nagyszebenből érkező kereskedő 1310, a következő évben 1463 mázsa sárgaviasz után fizetett vámot. 1701 kora tavaszán, március-április hónapban tíz, Alvincről érkező bolgár — köztük M. Prentich, Simon Danovich, Anton Korizan, Mate Tomaj és mások — 1205 mázsa viasz után fizetett vámot Baján.

A nyugat felé vezető út fontos állomása, ahol a különböző szállítmányok után szintén fizetni kellett, Szigetvár (Sziget) volt. A vámhely anyagából az 1696–1710-ből származó feljegyzéseket ismerjük.³² Ezek tanúsága szerint 1703 május-júniusában 12 alvinci bolgár, Teodor Pap, Anton Katics, Josef Nikolin, Peter Duralin, Vaszil Paulich, Gyura Bibin, Marko Petrovich, Matija Lazarovich, Georgius Gyura Bibich, stb. fordult meg itt. Tíz kereskedő viaszt szállított összesen 1032 mázsa mennyiségben, Lazarovich 98 ökröt hajtott fel, – bemondása szerint Törökországból, Bibich pedig velencei áru után fizetett vámot.

Az alvinci bolgárok viasz-szállítmányainak eredetére — egyéb adalékok híján — a határvám lefizetésének helyéből következtetünk. Az említett Lazarovich, aki 1703-ban alvinci lakosként Szigeten fizetett helyi illetéket a törökországi szarvasmarha után, a harmincadot Szegeden róttá le. A viaszt szállító alvinciek többsége viszont Lippán és Aradon fizette le a harmincadot, s csak ketten Szegeden. Így elképzelhető, hogy a Szigetváron helyi illetéket fizető alvinci bolgárok árujukat Erdélyben és török részen, a Bánságban és Havasalföldön vásárolták fel.

Miután bizonyítást nyert, hogy a Dél-Dunántúlon át vezető, Szigetvárt és Nagykanizsát is érintő kereskedelmi utat az alvinci bolgárok is igénybe vették a nyugati piacokra szánt áruik szállítása során, a rendelkezésünkre álló vámanyagból igyekeztünk kiszűrni a katolikus bolgárokra vonatkozó feljegyzéseket. (A Nagykanizsán vezetett vámnaplók közül csak az 1712-ben vezetett feljegyzéseket ismerjük.³³)

A keleti irányból érkező szállítmányokra figyelve azt láttuk, hogy 1703-ban Szigeten több, számunkra már ismert bajai viaszkereskedő is megjelent, pl. a magukat a bolgár nemzethez tartozóknak valló Pejacevich család tagjai, azután Jacob Radoich, Jurko Sztanislaus és mások. Ez év folyamán hét bajai kereskedő 323 mázsa sárgaviasz után fizetett Szigeten. Figyelemre méltó, hogy a jelölt szerény mennyiségű viasz után a harmincadot különböző helyeken — Szegeden, Aradon, Jenőn, Budán, Pécsen és Baján — fizették meg. Ez azt is jelentheti, hogy a különböző irányból Bajára érkező viasz-szállítmányokat hivatásos kereskedők vásárolták fel és vitték tovább pl. Itáliába. E feltételezést valószínűsíti a tény, hogy a már említett alvinci lakos Georgius Gyura Bibics, a bajai lakos Joannes Pejacevich, valamint polgártársa Jacob Radovich és mások velencei áruval érkeztek Szigetre, amelyért a harmincadot Ráckanizsán (ma Razkrizje) vagy Babocsán fizették meg.

A szigeti vámnaplók 1703-ból származó feljegyzéseiből értesülünk arról is, hogy a Baján élő bolgárok közül jó néhányan állatkereskedelemmel foglalkoztak. Ez év szeptemberében Antonius Gyuramarek 452, Szegeden keresztül érkező ökör után fizetett Szigetváron. Ezen üzletágban érdekelve volt még Iván Adamovich, Franciscus Csergics és a sokat emlegetett Joannes Pejacevich. Nevezettek összesen 951 Szegeden és Péterváradon keresztül érkező szarvasmarha után fizették meg a szigeti vámot.

³² Šl. Gavrilović: Građa o balkanskim trgovcima... 217, 232, 278–414

³³ Šl. Gavrilović: Građa o balkanskim trgovcima... 428–462

1705 őszen, szeptember hónapban és október elején 10 pétervárad lakos 1298 havasalföldi ökröt hajtott át a szigeti vámon, amelyért a harmincadot lakóhelyükön fizették meg. Nyolcan közülük, pl. Blasius Butich, Anton Lekich, Franko Rogasich, Michael Birisich stb., minden bizonnyal bolgárok voltak.³⁴ 1712-ben a kanizsai vámnapló bejegyzése szerint a pétervárad lakosként szereplő Mihajlo és Georgius Pejacevich, valamint Pavel Adamovich 350 ökör után fizettek vámot. Ezek az adatok arról győznek meg minket, hogy Péterváradon, akárcsak Baján, katolikus bolgár kereskedő-kolónia létezett, amelynek tagjai főként állatkereskedelemmel foglalkoztak. Ezek a bolgárok minden bizonnyal kapcsolatban álltak havasalföldi honfitársaikkal, akik ottani telepeikről, Bradicsenből és Rimnikből Nagykanizsáig is eljutottak. 1712-ben Rimnikből 440, Bradicsenből 196 szarvasmarha érkezett Péterváradon és Zsablyán keresztül Kanizsára.

A pozsareváci békekötés (1718) után a bécsi központ nagy energiával látott hozzá, hogy a visszaszerzett, ill. az újonnan meghódított tartományokat gazdaságilag hasznosítsa. A cél elérésének érdekében alkalmazott eszközöket a helyi körülményeket figyelembe véve választotta meg. Olténiában tekintettel kellett lennie a helyi elit, a bojárok, a klérus, s különösen a kolostorok érdekeire. A helyi jövedelemforrásokat — vámhelyek, adóbérletek — a kiváltságos réteghez tartozó befolyásos emberek ellenőrizték. Ugyanakkor az osztrák kamarai igazgatásnak érdekében állott, hogy a helyi elit e téren élvezett monopóliumát megtörje.

Az Olténiában élő bolgárok a fentebb ismertetett privilégiumaik kiharcolása során kerültek szorosabb kapcsolatba az osztrák hatóságokkal. A bolgárok ügyeivel az Udvari Kamara részéről Ignaz Haan kamarai tanácsos foglalkozott, s a bécsi központnak küldött jelentéseiben rendszerint a bolgárok kéréseinek teljesítését ajánlotta feletteseinek.

Haan 1719 novemberében Bécsbe küldött jelentéseiben található bolgár vonatkozású kitételek összhangban vannak az egyéb forrásokból merített adatokkal. Haan szerint Olténiában elsősorban a bolgárok, s rajtuk kívül még a görögök foglalkoznak kereskedéssel. A tanácsos említést tesz a bolgárok Krajovában működő kompániájáról, mint exkluzív formációról. Az 1719 november 17-én kelt Haan féle jelentés az osztrák hatóságok által készített összeírásra hivatkozva elmondja, hogy Krajovában 40 katolikus és 35 orthodox, Rimnikben 20 katolikus és 20 orthodox, Bradicsenben pedig 39 katolikus vallású, összesen 151 bolgár család él. 1721-ből származó adatok szerint a nevezett helységekből már 162 adófizető bolgár családot tartottak számon.³⁵

A néhány száz főből álló bolgár közösség és az osztrák hatóságok viszonyának kedvező alakulását a római egyházhoz való tartozáson és a törökellenes harcokban való aktív részvételen kívül az is elősegítette, hogy a bolgárok az átélt megpróbáltatások ellenére jelentős anyagi eszközökkel rendelkeztek. 1720 februárjában harmincezer magyar forint ellenében az Udvari Kamara Olténiában működő képviselőitől megszerezték a juhtized szedésének a jogát. Az erről szóló szerződést Elias Andrehich, a „krajovai bolgárok kapitánya”, Petrus Duralli, a Rimnikben élő bolgárok „bírája” és mások írták alá. Ugyanazon évben 14,416 Guldenért megkapták a méz, a sertés,

³⁴ A bolgár nevek azonosítása során figyelembe vettük a katolikus bolgárokra vonatkozó dokumentumokat, valamint a Ljuben Miletics által publikált összeírásokat. Lásd 6. sz. jegyzet.

³⁵ C. Giurescu: i. m. 388, 395, 399–409

a dohány és a bortized szedésének a jogát. A következő évben ugyanezért a Kamara már 23 ezer, 1724-ben pedig 43,430 Guldent követelt tőlük. A bérleti díj drasztikus emelése ellenére a bolgárok nem mondtak le erről a „nyilván jövedelmező” tevékenységről.³⁶ A közösség tekintélyét bizonyítja, hogy Oltenia egyházi ügyeinek rendezése során, 1725–1726-ban Nikolaus Stanislavich, a későbbi csanádi püspök Havasalföld pápai vikáriusává való kinevezése előtt a krajovai bolgárokhoz fordultak a jelölt családjára vonatkozó információért.³⁷

Az 1720-as években — úgy tűnik — a bolgárok az állatkereskedelem területén is sikereket értek el. Az 1729-ben vezetett orsovai vámnapló bejegyzései szerint az Olténiából a Magyar Királyság területére érkező szarvasmarha túlnyomó részét Baja de Aram, Rimnik, Krajova és Bradicsen lakói hajtották fel, az év folyamán összesen 6450 darabot. Rimnikből 510, Bradicsenből 3688, Krajovából 2165, Baja de Aramból 87 darab állat érkezett Orsovába.³⁸

Az orsovai vámnapló áprilisi bejegyzései szerint Bradicsenből egy hónap leforgása alatt felhajtott 3235 jószágból 2307 darab után 21 bolgár és 928 darab után 14 román kereskedő fizettette a vámot.

Egyetlen év vámadatai nem adnak alapot messzemenő következtetések levonására, de figyelembe véve a már idézett Magyarországi vámhelyek adatait is, leszögezhetjük, hogy a bolgárok által lakott helységek, elsősorban Bradicsen, a havasalföldi marhakivitel központjai voltak, s e jövedelmező üzletágban a bolgárok vezető szerepet játszottak.

A Csiprovicból és környékéről kirajzott vagy elmenekült bolgárok Havasalföldön kifejtett kereskedői tevékenysége természetesen meghatározott termelő- bázisra támaszkodott. A bolgár oszmanisztikai kutatások legújabb eredményeinek köszönhetően némi fény derül a nyugati piacokra szánt szarvasmarha, méz, viasz termelőinek, a bolgár kereskedők valószínű üzlet- és ügyfeleinek kilétére is.

A Fényes Portához fűződő viszonyában széleskörű önkormányzattal rendelkező Havasalföldön nem vezették be az oszmán földbirtokrendszert. A bojárok, a kolostorok és a parasztok a hagyományos keretek között használhatták a rendelkezésükre álló termőföldet, és a piaci keresletet kihasználva igyekeztek értékesíteni feleslegeiket. A balkáni oszmán provinciákban a piaci konjunktúra haszonélvezői között találjuk a Ruméliában (a mai Bulgária egy része) szolgáló oszmán katonai elit, a főhivatalnokok, az uzsorások, kereskedők, adóbérlők, vagyis a tehetős réteghez tartozó emberek egy részét, akik jövedelmeik növelése érdekében majorkodni kezdtek, csiftlikeket szerveztek. E tekintetben az egyébként is jó üzleti érzékkel megáldott janicsárok jártak az élen. Egy 1707-ben kiadott fermánból arról értesülünk, hogy a Duna mentén élő, dzsizje (fejadó) fizetésére kötelezett bolgárok közül nagyon sokan havasalföldi majorkokban telepedtek le. Ez a fermán 200, a Duna bal partján létesített majorról és kb. tízezer szökevényről tud. Az adófizetők elvándorlása nehezen megoldható problémának bizonyult. 1752-ben a vidini oszmán adminisztráció számba vette a Krajova környékén létesített majorkákat és azok tulajdonosait. A 197 gazdaságot méhesként regisztrálták, de jó részükben szarvasmarha- tenyésztéssel, ill. hizlalással foglalkoztak.

³⁶ A. Ivič: Ansiedlungen der Bulgaren in Ungarn. Archiv für Slavische Philologie, XXXI, Wien, 1910. 414–430 C. Giurescu: Material pentru istoria... i. m. 468–469

³⁷ Lj. Miletics: Izsledvanja za balgarite 358–361

³⁸ Št. Gavrilović: Građa o balkanskim trgovcima... 506–544

A nyilván eladásra szánt állatok száma meghaladta a 15 ezret. A gazdaságok szervezői vagy fenntartói kivétel nélkül a vidini erődben szolgáló janicsárok közül kerültek ki.³⁹ Joggal tételezzük fel, hogy 1707-ben az oszmán központi hatalom hosszabb idő óta érlelődő problémát igyekezett megoldani, vagyis a janicsárok és mások által fenntartott majorságok termékei a 17. sz. utolsó évtizedeiben is rendelkezésre álltak és ezek piaci értékesítésében a katolikus bolgárok is részt vállaltak.

1727 áprilisában egy krajovai bolgárokból álló 3 tagú kereskedő társaság a már említett Sztanislavich család egy tagjával az élen 3 évre bérbe vette a bánáti halfogásra ill. halívásra szolgáló helyeket és ezekért a Kamarának évenként 6666 Ft-ot fizetett. A kereskedők a bérletet a következő évekre is megújították annak ellenére, hogy 1733-ban a Kamara évenként már 8 ezer Ft-ot követelt tőlük. Ebben az üzletben érdekelve volt egy Andreovich nevű krajovai bolgár is, akit az olténiai juhtized- bérlők egyikével, Andrenichal kell azonosítanunk. Jellemző, hogy Sztanislavich több bánáti praediumot is bérelt, amelyek közül kettőt Andreovichnak engedett át.⁴⁰

Az olténiai bolgárok gazdasági prosperitása a 18. sz. első harmadában — a lakóhelyükön, valamint a Bánságban lévő érdekeltségei után ítélve — kétségtelennek látszik. Többek között ezzel is magyarázható, hogy 1718 után ők próbálták megoldani a szétszórtan élő közösség gondjait, ők tárgyaltak az osztrák hatóságokkal a privilégiumok ügyében, az ő véleményüket kérték ki egyházi ügyekben.

Az 1719–1726 között keletkezett különböző iratok aláíróiként 17 krajovai bolgár nevét ismerjük. Köztük van Blasius Marinovich ferences provinciális, a kapitányságot viselt Élias Andrenich-Andreovich családjának több tagja, a két Bibics fivér, akiknek egy 1726-ban kelt iraton szereplő pecsétjük és aláírásuk mellett az is olvasható, hogy ők, Georgius és Joannes Bogdan-Deodat Baksev, csiproveci érsek rokonai. Krajovában élt Nikolaus Sztanislavich, a későbbi csanádi püspök családja is.

A Krajovában élő, de a Bánságban bérletekkel rendelkező bolgárokon kívül temesvári lakosokról is tudunk: Mathias Pejacevich pl. 1722 és 1726 között Csomboly pusztafalu határát bérelte; báró Marko Pejacevich pedig 1723-ban három évre szóló halászlai jogot járt ki magának.⁴¹

Az osztrák katonai-kamarai igazgatás alá vetett Temesi Bánság gazdasági életének egyik fontos szereplője volt Jovan-Joannes Bibics, akinek csiproveci, tehát bolgár származásában nincs okunk kételkedni. 1723-ban és a következő években a Temesvári Adminisztráció ügyfeleként Csatád, Bogáros és más helységek határát bérelte, ami kétségtelenül marhakereskedői foglalkozást feltételez.⁴² Bibics tagja volt az 1723-ban gróf. Mercy és gr. Wallis tábornokokkal az élen megalakult temesvári Kereskedelmi Társaságnak. A Bánságban szolgáló arisztokrata főtisztekből, kamarai főtisztviselőkből és kerületi főnökökből álló Társaság üzleti kapcsolatban állt Velencével, Regensburggal és Ravensburggal, ahová helyi mezőgazdasági termékeket, valamint rezet szállított,

³⁹ *Eugenij Radusev*: Agrarnite institucii v oszmanskata imperia prez XVII–XVIII vek. Szófia, 1995, 156–162

⁴⁰ *Baróti Lajos*: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. II. Temesvár, 1900–1904. 684, 589, 594, 597, 600

⁴¹ *Baróti Lajos*: Adattár Délmagyarország... II. 575, 576, Uo.: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. 5–8, Temesvár, 1900–1903, 475

⁴² *Baróti Lajos*: Adattár... 5–8, 499. Uo.: Adattár... II. 579–580

de a Bánságban gyártott abaposztó forgalmazását is vállalta.⁴³ 1724-ben a Társaság Erdélyben, Bánságban, Oláhországban és Szerbiában felvásárolandó 2 ezer mázsa viasz, ezer mázsa viza-ikra, ezer mázsa dohány 11 ezer mázsa gabona stb. kivitelére kapott engedélyt.⁴⁴ 1725-ben — egy adatokban gazdag monográfia szerint — egy Bibics nevű temesvári polgár elnökletével 76 tagból álló rác-görög kompánia alakult, amely megkapta a kicsiben és nagyban való árusítás jogát, és ezzel együtt export-tevékenységet is folytatott.⁴⁵ Ugyancsak 1725-ben alakult meg a Viehhandlungs-Societat, amely legelőket bérelt és nagyméretű állattenyésztéssel foglalkozott. Egy 1729–1731-re szóló elszámolásból kiderül, hogy Jovan Bibics e Társaságban húszezer forinttal volt érdekelve.⁴⁶

A katolikus bolgárok bánsági jelenlétét, ottani gazdasági szerepének súlyát jelzi az a tény is, hogy az olténiai telepések által kiharcolt 1727-es privilégiumokat az Udvari Kamara hivatalból megküldte a Temesvári Adminisztrációnak és az a maga részéről 1728-ban szabályozta bánsági kereskedésüket. Az export és import áruk után 5%-os vám fizetését írta elő számukra, azzal a megjegyzéssel, hogy az általuk a Bánságba hajtott szarvasmarha után a többi kereskedővel együtt kell a fizetési kötelezettségeknek eleget tenniük.⁴⁷

Dávid Géza megállapítja, hogy a Bánság törökkori és a Habsburgok által 1718 után bevezetett adminisztratív területi felosztás fedte egymást.⁴⁸ A katonai-kamarai igazgatás azonban nemcsak az újonnan birtokba vett tartomány területi felosztása, hanem annak gazdasági irányítása és hasznosítása terén is nagyfokú praktícizmusról tett tanúbizonyságot. A gazdaságpolitikai célok megvalósítása során az Adminisztráció biztosította a németek vezető szerepét, ugyanakkor óvakodott attól, hogy a jövedelemforrások hasznosítását akadályozza, pl. a török korban kialakult gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok szétzilálásával. A Mercy és Wallis tábornokok részvételével működő Kereskedelmi Társaság tagjai közé fogadta a nyilván tehetős, kitűnő hely- és piac- ismerettel rendelkező bolgárt, Jovan Bibics-t, s gyakorlatilag kihasználta a régióban hosszú évtizedek óta funkcionáló gazdasági kapcsolatrendszert. Ez pedig lehetővé tette a viasz, a méz, az ikra, a szarvasmarha stb. exportjának zavartalan és nyereséges lebonyolítását. A katolikus bolgárokon kívül — a Habsburg vezetés által előírt szabályok betartása mellett — a Bánság gazdasági életében fontos szerepet játszhattak az „öslakosnak” számító szerbek, a románok, a spanyol zsidók, az 1718 után beköltöző görögök, albánok, stb.

Az osztrák gazdaságpolitika gyakorlati érvényesítésével kapcsolatban nem kerülhető meg a kontinuitás kérdése, a török alatt kialakult kézműves és kereskedő réteg 1718 utáni sorsának megvilágítása.

⁴³ *Sonja Jordan*: Kaiserliche Wirtschaftspolitik in Banat im 18. Jahrhundert. München, 1967, 65; A temesvári Kereskedelmi Társaság alapítólevelei 1723–1725-ből. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (MGSZ) 1897, 447

⁴⁴ A temesi Kereskedelmi Társaság útlevele 1724-ből, MGSZ, 1902, 432

⁴⁵ *Sonja Jordan*: Kaiserliche Wirtschaftspolitik... i. m. 66

⁴⁶ *Baróti Lajos*: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. Pótfüzet. Temesvár, 1907, 67.

⁴⁷ *Baróti Lajos*: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez 1–4, Temesvár, 1893–1896, 20

⁴⁸ *Dávid Géza*: Adatok a Temesvári Ejalet 18. századi történetéhez. Keletkutatás, 1993. ősz, 42–53

Az 1737-es török háború által előidézett rendkívüli állapotok miatt a hatóságok 1739-ben elrendelték a temesvári erőd falain belül illetéktelenül tartózkodó személyek összeírását. A hivatalos irat 113 családfő, ill. a vezetésük alatt álló háztartások összesen 548 tagjára vonatkozó adatokat tartalmaznak. A szóban forgó családok kereskedéssel és kézművességgel tartották fenn magukat. Az összeírás szerbek, görögök, albánok, valamint a német és spanyol zsidók csoportját különbözteti meg. A szerb csoportban különböző nemzetiségű személyeket találunk, többek között hét orthodox vallású bolgárt, akik közül négyen már a török alatt is Temesvárott éltek, 22 családfőről tudni lehet, hogy bánági születésű volt, mások Budáról, Egerből, Pestről költöztek Temesvárra. A spanyol, tehát a távolabbi török provinciákból beköltözött zsidó családok száma 19 volt. A többség, 15 személy, a török időkben is Temesváron élt, vagy ott született. Az összeírt kereskedő és kézműves családok egyharmada (36,3%) a törököt is uralta. Figyelemreméltó a spanyol zsidók 1718 utáni szereplése. Jó néhányan közülük a kamarai kezelésben lévő bányák termékeinek törökországi exportjával foglalkoztak.⁴⁹ A spanyol zsidók a Török Birodalomban jelentős tőkével, szolid nyugati kapcsolatokkal rendelkeztek, így a gazdasági életben komoly befolyásra tettek szert. A spanyol zsidók 1718 után regisztrált temesvári jelenlétét a török provinciákkal fenntartott gazdasági kapcsolatok garanciájaként tekinthetjük.

Az 1739-es összeírás szerint a törökkori Temesváron orthodox vallású bolgárok is éltek. A katolikus bolgárok 1718 előtti bánági jelenlétére vonatkozó konkrét adatokkal nem rendelkezünk. Ennek ellenére úgy véljük, hogy a régió keresett nyers-termékeinek — viasz, viza-ikra, szarvasmarha stb. exportőreiként a bánági legelőket, halívó és halfogó helyeket a török korban sem nélkülözhatték és nem is nélkülözték.

Ember Győző a 16. sz.-i Magyarország külkereskedelmének árustruktúrájáról szólva megállapítja, hogy az állatkivitel az egész forgalom csaknem 65%-át tette ki, majd így folytatja: „Az élő állat túlsúlyához a mezőgazdasági termékekben nyilván hozzájárult a román vajdaságokból Erdélyen át tranzitáruként érkezett marha.”⁵⁰ A mezőgazdasági termékek kivitelét értékelő megállapítások a 17–18. századra vonatkoztatva is megállják a helyüket.⁵¹ A katolikus bolgárok tevékenységét tükröző adatok a Moldvában, Havasalföldön és Erdélyben útnak indított, mezőgazdasági termékekből álló tranzitszállítmányokról és azok közvetítőiről árulnak el fontos részleteket.

A mai Északnyugat-Bulgáriában fekvő Csiprovciából elszármazott katolikus bolgárok tevékenységét a 17. sz. negyvenes éveitől a 18. sz. harmincas éveinek végéig kísérelhetjük figyelemmel. E csaknem egy évszázados periódusra esik a bolgár katolicizmus virágkora, amikor a Rómához ill. a nyugati országokhoz fűződő kapcsolatok különösen intenzívek voltak.

A katolikus bolgár kereskedők tevékenységi köre kiterjedt — az általunk ismert források szerint — Havasalföldre, Erdélyre, a Temesi Bánásra, de megtaláljuk őket a Dél-Magyarország egy részén át vezető kereskedelmi út mentén is. Ezen az úton

⁴⁹ *Marta Bur*: The Jewish presence in Banat in the 18th century. Annual of the Organization of the Jewish in Bulgaria „Shalom”, XXVII. Sofia 1993–1994., 85–101

⁵⁰ *Ember Győző*: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Budapest, 1988. 709

⁵¹ *Takács Sándor*: Az auspitzli magyar marhavásárok régi kiváltságlevele. MGSZ. 1905, 228–232; *Tagányi Károly*: Marhakivitelünk és behozatalunk 1733–1737-ben MGSZ. 1900, 234–236

jutott el a moldvai, havasalföldi, erdélyi, s persze magyarországi nyerstermékek egy része a délnyugat-európai piacközpontokba.

A csiproveci bolgárok szoros üzleti kapcsolatban álltak a balkáni piachelyekkel, pl. Szófiával, ahol az erdélyi harmincadosok által regisztrált ún. török árut beszerzték.

Csiprovci 1688-ban történt feldúlása után a katolikus bolgár kereskedők török területen lévő bázisukat, szülőhelyüket elvesztették, így a külföldön létrehozott ideiglenes és állandó telepek — Bradicsen, Krajova, Rimnik, Nagyszeben, Alvinc, Déva, Baja, Pétervárad stb. — szerepe megnövekedett életükben. A szétszórta élő közösségnek sikerült a térségben hegemoniára törekvő osztrákokkal kiegyezni és a havasalföldi vajdától nyert jogokat velük elismertetni, sőt kiszélesíteni.

A Csiprovciából elszármazott katolikus bolgár kereskedők a leírt térségben kifejtett tevékenységük során komoly versenytársakkal, a raguzai, a görög, a szerb, a román stb. kereskedőkkel találták szembe magukat. A konkurens ellenében — a raguzaiakat leszámítva — előnyt jelentett számukra katolikus vallásuk, nyugati műveltségük, ami megkönnyítette számukra a nyugati központokkal való üzleti kapcsolatok kiépítését és fenntartását. Így a katolikus bolgárok nagy sikerrel kapcsolódtak be — a kisigényű fogyasztóknak szánt olcsó török áru forgalmazása mellett — Közép- és Délkelet-Európa mezőgazdasági termékeinek nyugat felé irányuló exportjába. Amennyiben a 17–18. századi Kelet-Nyugat közötti árucserre területén szakosodásról lehet beszélni, úgy a bolgárok a legkeresettebb cikkek, a szarvasmarha, a viasz, a viza-ikra kivitelére specializálódtak.

Az a körülmény, hogy az Erdélyben és Havasalföldön élő bolgárok a Bánság felszabadítása után szinte azonnal üzleti kapcsolatba léptek az osztrák katonai-kamarai adminisztrációval, hogy halászati jogot és legelőbérleteket szerezzenek maguknak, arra enged következtetni, hogy helyismeretüket egy korábbi időszakban szerezték meg, és e terület adottságainak kihasználásában a török időkben is érdekelve voltak. Nem lehet véletlen, hogy az újonnan meghódított tartományok termékeinek exportjával foglalkozó Temesvári Kereskedelmi Társaság, valamint a Legelőbérlet Társaság tagjai között katolikus bolgárokat is találunk.

Figyelemre méltó, hogy a vidini janicsárok többek között Krajova környékén, tehát a bolgár telepek közelében is tartottak fenn állattenyésztő gazdaságokat és méheseket. Valószínűnek látszik, hogy a külföldi, ill. a nyugati piacok vonzáskörébe került oszmán elit termékeinek adás-vételében a katolikus bolgár kereskedők is részt vettek.

A csiproveci bolgárok tevékenységére vonatkozó, eddig kevésbé ismert adatok összegezése során kiderül, hogy a közép-európai piacokon mozgó, s elsősorban a kisigényű vásárlók szükségleteinek kielégítésére berendezkedett balkáni kereskedők egy csoportja már a 17. sz.-ban be tudott kapcsolódni a fejlett európai centrumok élelmiszterrel és nyersanyaggal való ellátásába, s így részévé tudott válni Európa újkori gazdaságát alakító folyamatoknak. E tekintetben a katolikus bolgárokat az úttörők között kell számon tartanunk. A görögök, a makedo-románok csillagát csak később, a 18. sz. folyamán látjuk felemelkedni, amikor is gyapjúval, gyapottal, veresfonállal, stb. kezdték ellátni a fejlődésnek indult közép-európai, szászországi, sziléziai textilipart.

Hoffmann Tamás

DOMUS LIGNEA - DOMUS LAPIDEA

(Vázlat a középkori házakról és az erdőkről Európában)*

1. HÁZUNK ÉS HÁZUNKTÁJA

Több mint két emberöltő óta tudjuk, hogy Európában a vidék hagyományos építőkulturájában csak a legszükségesebb beruházásokat végezték el. Őseink olyan építőanyagokból teremtették meg mesterséges környezetüket, amelyeknek bővében voltak.

A kontinens nagy részén fakonstrukciókat építettek: a fenyőövben csapolt gerendák ácsolatait, a lombhullató zónában (mely Európa kétharmadát foglalja el) a prehistóriában főleg oszlop-házakat, néhol pallóházakat, majd mindinkább sártapasztású, gerendavázás és vesszőfonatos épületeket. Az anyagihiányos Délkelet-Európa földfalú házairól volt nevezetes. A Mediterrán-medencében kőfalak kölcsönözték a kortalanság, az időfelettség látszatát — kezdetben (a bronzkori nyomokból ítélve) a mesterségbeli tudás nyilvánvaló hiányával összeügyeskedett — kivételes esetben: emeletes építményeknek.

A kontinens déli és északnyugati periferiáján már az őskorban is kőfalú kunyhókat építettek. Szicíliában, Korzikában, Kalábriában, Pugliában, Isztriában, Dalmáciában, a Görög-szigeteken, a Rhone völgyében, Portugáliában, Spanyolországban, Bretagne-ban, Írországban és Skóciában a bronzkor óta folyamatos a kőépítkezés hagyománya. A legrégebb épületek maradványai azt látszanak bizonyítani, hogy a falrakók nem tudtak szögleteket kialakítani, az alaprajzok oválisak. Ahol csak az alapfal romja maradt, ki lehet következtetni az épület egykori kupolaborítását. Ennek a szerkezetnek a hagyományához az Adriai-tenger mindkét partján napjainkig ragaszkodnak. Több településen laknak ilyen házakban.

Északnyugat-Európában és Skandinávia déli részén egy kelet-nyugati irányú övezet követi a tenger és a szárazföld találkozásának vonalát, ahol a prehistorikus

---

* Ez a dolgozat kivonata az „Európai parasztok. I. A munka”. Budapest — Osiris Kiadó által 1998-ban megjelentetett, valamint „II. A fogyasztás” uo. sajtó alatt lévő könyvemnek. Bővebb irodalomjegyzék ott található. Főként terjedelmi okok miatt eltekintek a lábjegyzetes hivatkozásoktól és a bibliográfiai adatok részletező közlésétől. Az itt olvasható szöveg természetesen átfedéseket is tartalmaz terjedelmesebb köteteim egyes fejezeteivel. Bár sok kedvem volna ahhoz, hogy most is elmondjam, mit gondolok az Ibériai-félsziget, Skandinávia, Anglia vagy Oroszország lakói hagyományos építőkulturájának alakulásáról, ezt sem tehetem meg. Mondandómat a Kelet-Közép-európai összefüggésekre koncentrálok. A magyarországi tények ebben a mozgástérben nyerhetik el magyarázatukat. A történetírásban, minden tudományban a rendelkezésre álló tantételek meghaladására van szükség. – Ezt kívántam elősegíteni.

időktől a középkorig cölöpházakat építettek. A maradványokból arra kell következtetni, hogy a földbeásott cölöpök — falat alkotó — sora a legegyszerűbben megoldható feladat elé állította az építkezőket, mert bővében voltak az épületfának. Ekkor még mindannyian erdei irtásokon laktak. Házaikhoz építőanyagot biztosítva, kivágták a fákat. Ők tették meg az első (bizonyára a döntő) lépést: egy darab természet helyett létrehozták mesterséges környezetüket, a kultúrtájukat.

Északnyugat-Európában a koraközépkori templomokat is többnyire cölöfalakkal építették. Az ezredforduló táján, amikor terjedt a kereszténység, sietni kellett az építkezéssel és olcsón kellett megoldani a feladatokat. A hittérítők, akik ígét hirdettek és mindmegannyi József, a helyi mesterek segítségével gyarapították a templomok számát, maguk is értettek az ácsmesterséghez, nem is röstellték, ha az Isten házáat kellett tető alá hozni. A helybeliekkel összefogva, alkalmazkodtak azok építkezési szokásaihoz.

A magyar nyelvű szakirodalomban ezeknek a falaknak a neve (szláv jövevényszóval jelölve) *paliszád*. A legfontosabb templomok a kontinensen a korai középkorból megmaradtak közül Lund, Bergen, Oslo, Trondheim, Lüneburg stb. egy-egy fatemploma. Vannak profán emlékek is. Ezeket régészek tárták fel. A dániai Njore Fand falumaradványai, a Rajna-melléki Husterknupp épületkomplexusa a 10. századból (amely egy főrangú udvartartásának rommezője), minden egyes emlékből a vidék építészeti kultúráját lehet tanulmányozni. Basel óvárosában feltárt romokból kiindulva felidézhető az Alpok városainak az ezredforduló után épült polgárházai is. A Schwarzwald régi parasztházai között pedig sok a cölöpház még napjainkban is (ezek a 17–19. században épültek) és a faépítészet mesterfogásait illetőleg még korunkban is értékes információkhoz segíthetik az építészettörténet kutatóit.

Nyilvánvaló, hogy a kontinens nagyobb részén: Északnyugat- és Közép-Európában, továbbá Északon és Keleten a fa volt a leggyakrabban felhasznált építőanyag, továbbá, hogy még Dél- és Délkelet-Európában sem tudták nélkülözni födémek, tetőszerkezetek építésekor a gerendákat. A temperált Európában tölgyerdők zöldelltek, a házakat a kivágott fatörzsekből ácsolták. Cölöpöket ástak a földbe, vagy csak néhány cölöpöt, amelyekbe hornyokat vágtek és a hasadékba tölgyfa-pallókat zsilipeltek. A leggyakrabban gerendavázat építettek, amelynek a közeit vesszővel befonták és a fonatot sárral betapasztották. Ahol fenyvesek voltak, a házakat fenyők törzseiből rótták.

A tetőszerkezet szintén gerendaácsolat mindenütt.

Itt pontot is lehetne tenni a történet végére és azt mondani értékelvén elődeink építkezési szokásait (miként ezt a szakirodalomban úgyszólván mindenki megtette), hogy az építkezők alkalmazkodtak a környezeti adottságokhoz. Ahol nem volt fájuk, kőből raktak falat, ahol a tölgynek vagy a fenyőnek voltak bővében, ott különféle faházakat eszkábáltak össze. A megjegyzés azonban — maradéktalanul — mégsem igaz. A prehistóriában — alternatíva hiányában — kellett kitölteniük az építkezőknek a teret és csak olyan anyagot használhattak, amelyet környezetükben ismertek meg. Mihelyst növekedtek igényeik, el kellett távolodniuk a természet kínálatától. Tulajdonképpen átlépték a kényszer határát. Igényeiket keresztelte a kiábrándító való: a kontinentális erdőzónában fogyott a fa, mert

irtották az erdőket. Ezért építették előbb a paticsfalú, majd a téglaházakat. Komplikáltabb a magyarázat Skandináviában és az Alpokban, ahol a faházakban kőfalú helyiségeket építettek, noha egyáltalában nem szenvedtek hiányt fenyőgerendákban. Ezek az emberek azonban rájöttek mind a két anyag, a fa és a kő hasznos tulajdonságaira, s arra a következtetésre jutottak, hogy a kétféle építkezést kombinálják is egymással.

Annak következtében, hogy a civilizáció délről észak felé haladva hódította meg kontinensünket, a reprezentatív épületek falát mindig kőből vagy téglából rakták még ott is, ahol egyébként a faépületekhez voltak hozzászokva mindannyian. Imponálni akarván, emeleteket építettek, noha rendszeren mindenki beérte egy földszintes házzal.

Amilyen mértékben hatalmasodott el a civilizáció, úgy csökkentek a természetes nyersanyagkészletek. Mind jobban fogyott az épületfa, az új helyzet sokhelyütt ismételt értékválasztáshoz terelte az építkezőket. A fát téglával vagy kővel helyettesítették. Egy-egy településen belül sok építkezésnél változtattak az építőanyagokon. Közeli bányák vagy égetőkemencék hiányában jókora távolságokból kellett szállítaniuk az építőanyagot. Ebbe a döntésbe természetesen beleszóltak a házak leendő tulajdonosai is. A kőművesek új falu- vagy városképet kölcsönöztek működésük terepének. Az épületállomány értékhierarchiájából kiderült, hogy milyen az itt élő társadalom szerkezete. Aki gazdagabb volt, az drágább anyagból és időtállóbb módon építkezett. A kőház építéskor még növelték is az építmények tömegét, bővült a házak alaprajzi kiosztása. Két irányba terjedt tehát a ház tömege: horizontálisan és vertikálisan. Sok lakóépületet emeletesnek építettek, holt még nem is oly régen beérték azzal, hogy földszintes viskót tákoljanak össze. A lakóház mellett több gazdasági melléképületet emeltek. A parasztudvart benépesítették különféle rendeltetésű építményekkel.

Itáliában a középkor végén a paraszti tanyavilágban sokhelyütt látható emeletes téglaház. A mellette meghúzódó — fából rótt — gazdasági melléképület már arról árulkodik, hogy a vidéki társadalomban megváltoztak az értékválasztási szokások. Az Alpoktól északra ebben az időben divat lett olyan lakóházakat építeni, melyeket közös tető alatt egyesítettek a gazdasági melléképületekkel. A recept bevált. A „minden egyetlen tető alatt” elvnek érvényt szerezve az utóbbi kétszáz évben már többszintes épületmonstrumokat emeltek, amelyekben — anyagtakarékosági szempontokat érvényesítve — remélték megvalósíthatni valamennyi eddig ismert épülettípus koncentrációját. A középkor elmúltával megváltozott a Közép- és Nyugat-európai vidéki települések látképe. Gomba-módra nőttek ki a földből az emeletes parasztházak, amelyeknek tömegét több eladdig különálló épületek összessége alkotta, volt tehát mindegyikben lakóház, csűr, több ól és istálló. Az építkezéseknél a városi többszintes házak statikai tapasztalatait kamatoztatták. Ezzel szemben Északnyugat-Európában voltak másfajta parasztházak is, amelyekben szintén a „minden egyetlen tető alatt” elv szerint éltek a vidékiek. Itt azonban eredetileg a természet, a szünni nem akaró eső kényszerítette ki a mondott elv alkalmazását, de a létesítmény földszintes maradt.

A Német Síkságon és Skandinávia déli részén a vaskor óta, majd az angol-szász bevándorlás nyomán a szigetországban csarnokházakat építettek, amelyek-

nek egyharmadát az emberek számára lakásnak, kétharmadát pedig a számos állatok részére istállónak alakították ki. Ebben az övezetben (a Golf-áram hatására) enyhe a klíma, de télen-nyáron esik az eső. Embernek, állatnak, terménynek közös tető alatt a helye. A házak falai eredetileg gerendaszerkezetek, amelyeknek közeit vesszővel fonták be, majd betapasztották sárral. A 18–19. században a vesszőfonatokat többnyire téglákkal cserélték fel.

A házak átépítésének büszke örömét a középkori parasztok élték meg először a történelem folyamán. Az Alpok lábainál húzódó város, Trentino városházának 15. századi freskóin, egy allegorikus városképen tárul elénk a kő- és téglaházak látványa, illetve a hegyoldalon az alpesi szállások fából ácsolt épületcsoportja. Amikor az utóbbiakat fenyőgerendákból ácsolták, már a külterületen megengedhető igénytelenség lett úrrá rajtuk, fenntartották egy korábbi építészeti kultúra helyi hagyományait. Feltehető, hogy a festő mecénása, a város magisztrátusa reprezentálni akart, és olyan emberek életéből választotta témáját, akik gazdasági beruházásaikban a „maradékeltvet” érvényesítették. A városban és vidéken ebben a korban kőből, téglából építkeztek, viszont a gazdaság „hátsó udvarában”, a hegyi legelőkön, fából. Ennek az ellenkezőjét látjuk a magyarországi „Schwaebische Türkei” falvaiban, ahol a múlt század utolsó harmadában — egy konjunktúra hatására — átépítették az istállókat. A parasztok mesterembereket fogadtak, akik kő- és téglafalakat emeltek. Az új istállókban — higiénés tekintetben — korszerűsítették a jószág tartást, de a lakóházak építésénél még nem változtattak a föld- és vályogfalakon, sokan nem is fogadtak szakiparost, továbbra is igénybe vették a rokonok, szomszédok közösségi összefogásának segítségét. Valamennyien megelégedtek egy-egy — őket irányító — kontár építésvezető szakértelmével. A szakszerű vagy magas színvonalon végzett művezetés egyébként is aligha tipikus a kialakuló ipari társadalomban. A falu irányítóival ezek a gazdák rosszabbul jártak. Akik dirigáltak nekik, rendszerint csak féltehetségek voltak. Mégsem zavarták el őket. Holott maguk is sokat hallottak már arról, hogy a talajvizet felszívó, rosszul szigetelt vályog- és földfalak károsak az egészségre. Ráhagyták azokra, akik azt mondták, hogy lakóházaikat nem kell átépíteni, noha maguk is jól tudták, rájuk fért volna. Nyilvánvaló, hogy állataikat, mert belőlük éltek, fontosabbnak tartották saját maguknál.

A magatartási minták tehát különbözőek. Az indítékokat aligha lehet egyetlen időmetszetben, egyetlen állapotot elemezve feltárni. Ehhez folyamatokat kell áttekinteni. A prekapitalista társadalmak legszélesebb rétegeinek, a parasztnak életkörülményei sokkal lassabban változnak, mint a piramis csúcsán állóké. A parasztnak életviszonyainak szabályai csaknem változatlanok maradnak „hosszú tartamokon át”. Ha meg akarjuk érteni helyzetüket, építészeti kultúrájukat és lakáviszonyaikat, meg kell vizsgálnunk életmódjukat.

Az első problémakomplexus kétségtelenül a kontinens növényföldrajzával kapcsolatos.

2. A FAVILÁG EMLÉKEI

Európa erdőállománya alaposan megfogyatkozott. Napjainkban megközelítőleg egyharmadát borítja földrészünknek erdő, holott jó kétezer évvel ezelőtt a

kontinens több mint kétharmadán fák nőttek. Még a római időkben is sűrű vadon adott árnyat csaknem mindenütt, az erdősültség kétszerese volt a mainak. A változásokban klimatikus okok is szerepet játszottak ugyan, de a fő-fő tényező mégis maga az ember. Végeredményben parasztok irtották ki az erdőket, mert termőföldre volt szükségük.

További elemi igényeknek engedelmeskedve favágók tarolták a facsoportokat, mert épületfát akartak kitermelni vagy hajóácsoknak sudár törzseket, majdani árbocnak valókat dönteni.

Voltak, akiknek válogatás nélkül minden jó volt, csak izzó parázs legyen belőle! Hiszen ők csak faszenet égettek. Ezt a foglalkozást (kivált a mediterrán medencében) évezredek óta egy piszkos sereg űzte. Itáliában a *carbonarinak* nevezett népség tekintette saját privilégiumának az erdőirtást és teljesen megváltoztatta a táj képét.

Bár csaknem mindent ők taroltak le, de mások is közreműködtek a környezetpusztításban.

A Mediterrán-medence nyolc-tízezer évvel ezelőtt mintegy 60%-ában erdővidék volt. Ma általában 10% alatt van erdősültsége. Dél-Franciaország barlangjaiban lakó pionír parasztok és pásztorok (a Jean Cros és a Montbolo kultúra képviselői) nyolcezer évvel ezelőtt transzhumáltak juhnyájaikkal. A Riviéra és az Azúr-part egykori lakói között sokan művelték földjeiket, sertést is tartottak, amelyeket a helyi vaddisznóállományból szelídítettek meg. Később megfogyatkoztak a tölgyesek, sertést pedig már jó ideje nem tart senki sem. A régi ökocönózisnak hírmondója se maradt. Erre vannak további példák még a mediterrán világban. Történetesen Szicíliában a vaddisznóhús a 15. században még olcsóbb volt a marhák hújánál. Később végképp eltűntek a tölgyesek. A vaddisznó — biotop hiányában — kipusztult. A fenyők itt-ott átvészelték ugyan a favágók rohamát, de csak ott, ahol az erdő távol feküdt az olcsó szállítási útvonaltól, a tengertől, ha nem, dokkokban vagy házakban fejezték be a földi létet.

Így történt ez mindenütt a Mediterrán-medencében. Például Lord Byron szomorúan vette tudomásul, hogy Attikában nincsenek árnyat adó pagonyok, nem azt találja, amit Homérosz eposzát olvasva képzelt. A Strabón *Geographica* által festett kép sem azonosítható a mai látvánnyal. Az antik civilizáció fakereskedői gátlástalanul kivágattak minden egyes szálfát, mert eladhatták a gerendákat. Szicília kopár partszakaszait nekik köszönhetjük. A fatörzseket Alexandria dokkjaiiban ácsolták össze. S ez csak az ókori kezdet!

Róma, ez a — majd kétezer évvel ezelőtt Budapest méretű — város állandó fahiánnyal küszködött, mert épületgerendáit főleg Etruriából szállították. Ily módon az „örök város” környezetében csaknem teljesen letaroltak mindent. Provence, Languedoc tölgyeseit cisztercita apátok tüntették el a 11. század óta, hogy szőlőt telepítsenek. A fát Marseille-ben dolgozták fel, dokkokban változtak hajókká az árnyat adó faóriások. Ha érdekeik úgy kívánták, az apátságok majorjaiban hasogatták szét a törzseket, ahol hordót gyártottak belőlük. A barátok borát Angliában és a Hanza-liga városaiban adták el.

Hosszú sora volt az erdőpusztítóknak. Kiemelkedtek közülük Genova és Vence hajóácsai, akik — mondhatni — kitettek magukért. A ligúriai és a dalmát

partszakaszok kopár szikláinak látványát ők varázsolták elénk. A favágók olyan alapos pusztítást végeztek, hogy nyomukban már nem is regenerálódott az erdő. Helyette csak csenevész bokor nőtt, a mediterrán világ bozótja, a *maquis*. Napóleon hajócsai már alig találtak árboznak való sudár törzseket a dalmát partokon. Két évezred hajóparkjának estek áldozatul az adriai partvidék, a Monte Gargabo és Calabria erdei. A hajózás és a kereskedelmi kapitalizmus erőszakosan belevatkozott a környezet természetes rendjébe. A 16. század óta már Törökország erdeit tarolták. Amikor itt elfogyott a fa, a hajócsok kényszerűen be is fejezték jóvátételmenten működésüket, a 17. században a Baltikumban (kivált Litvániában), majd Észak-Európában találták meg akcióik ideális terepét. Áldásosnak aligha mondható tevékenységük egyszerűbbé és olcsóbbá vált, mert lerövidültek szállítási útvonalaik. A fapusztítást kiváltó központokban, az Atlanti-Európa tengeri hatalmainak kikötővárosaiban a hajóépítő dokkok munkásai hatalmas fogyasztó piacot szolgáltak ki. A városi patríciusok, maguk a nemes tanácsok alig kockáztattak bármit is és sokat kerestek az üzleten. Észak-Európában fogyott a nyersanyag, miáltal gazdagodott az erdők és a tengerek mindenható ura, a mindenen, kivált a természeti kincsek kiaknázásán nyereszkeskedni akaró svéd királyság. Másutt is ugyanezt a forgatókönyvet lapozgatták. A Baltikumban, a poroszok lakta parti övezetben a 16. század előtt mintegy 40%-os volt az erdősültség, de ez a rákövetkező három évszázadban csaknem a felére csökkent. Pétervár alapítása jelzi, hogy amikor a Nyugat-Európai hajóipar nyersanyagbázisa az Atlanti- és Dél-Európában fogyóban volt, az export központja eltolódott messze északra.

Hogy a preindusztriális társadalmakban milyen mértékű a — technológiai adottságok és az energiagazdálkodás fogyasztékoságai folytán elkerülhetetlené váló — fapusztítás, arra jellemzők egy fiziokratának 17. században elvégzett számításai. Szerinte egy birtok, 475 ha területű erdő — a telepítéstől számított húsz év múlva — minden évben 350 öl gerendát, 49.000 nyaláb tűzifát és 12.000 rőzseköteget jövedelmez, ami elegendő 110 háztartás ellátására.

Bár az antikvitásból nem ismerünk ilyen számításokat, de tudjuk azt, hogy a mediterrán építkezés klasszikus típusépületének, a *megaron*-háznak *timpanont* tartó oszlopaikat az elmúlt több mint két évezred folyamán fokozatosan cserélték ki fatörzsekről egymásra rakott kőhengerekre. A belső-udvaros tanyaépület, az *atrium* oszlopsorának anyaga egykoron fa volt, és sok *fermée* (ahogyan franciául ezt az épülettípust nevezik) vagy *corte* (az olasz illetve a spanyol név) egyaránt arról nevezetes, hogy — belső udvarát a ház épülettömbjétől elhatároló — tartóoszlopai ma is fából vannak. Megmaradtak a faoszlopok, a római bérkaszárnnyák körfolyosós, azaz *átriumos* házaiban. Az *ater* füstöt jelent, ami az egymás mellett húzódó lakások konyháiból tódult ki az ajtónyíláson a körfolyosóra, illetve a belső udvarra. A konyha mögött hálókamra húzódott, építettek a lakóknak emeletenként egy árnyékszékét is. Az ókori építkezés hagyományait nem temették maguk alá a városrendezések során a mindenkitől megutált omladozó házmatuzsálemek. Ilyen bérházakban ma is laknak több európai nagyvárosban, a munkáskerületekben. (A pesti „Franzstadt” kétes értékű reneszánsz alkotása a latinok civilizációjának! A konyhában zajlik az élet, mögötte a szoba, melyet nem is fűtenek, s hova inkább csak aludni térnek. Ha vendég van, be is fűtenek és itt fogadják. Ez

már szoba. Hétköznap azonban a régi hálókamra. Két történelmi korszak lakáskultúrája váltogatja egymást 20 m²-en.) A körfolyosós házak téglapületek, fafödém választja el az emeleteket és rendszerint faoszlopok tartják a „gang” terhét. Bécs, München, Budapest, Prága, Lipcse, Drezda, Berlin városrendezési programjainak örökzöld tételei.

Persze a Mediterráneumban emberemlékezet óta megelégedtek a kővel. A falakat kőből rakták. A divat terjedt. Észak-Itáliában és Dél-Franciaországban a korai középkorban átépültek a városok, a középkorban pedig a tanyaépületek változtak meg. Mindenütt követ fejtettek és téglát égettek, hogy enyhítsenek a keserves fahiányon. A szilárd anyagok megváltoztatták a városképet és azt a fogalomtárt, amelyet a népi építészet hagyományaként tart számon a tudomány.

Csakhogy a kő- és téglafal jóval régebbi Dél-Európában is, mintsem hogy ókori vagy a középkori változásokhoz lehetne kötni a vele kapcsolatos mesterségbeli tudás gyarapodását. A kör alaprajzú viskó, a *trulli* és a hengerre emlékeztető toronyház, a *turri* tulajdonképpen bronzkori építmények és a legrégebbiről fennmaradt romok arról tanúskodnak (Itáliában, Szardíniában, Korzikán, Szicíliában, Dalmáciában stb.), hogy a kőépítkezés tapasztalatait a prehistorikum óta halmozták az egymást követő nemzedékek. A *turri* — az anatóliai Jericho és Catal Hüyük romjai után keletkezett — legrégebb emeletes építménye civilizációnknak. Másrészt viszont a mediterrán emberek később, de még a római idők előtt már adaptálták (valószínűleg Délnyugat-Ázsiából) a tégláégetés és falazás mesterfogásait. Ezeknek a technikáknak az alkalmazásával később sem hagytak fel. Sőt a kő- és téglafalak építésének technológiáját mindenütt elterjesztették a római provinciákban is - az Alpoktól északra. Az igényesebben megépített létesítmények bizonyítják, milyen tanulékonyak voltak a barbár mesteremberek. Középületek, vízvezetékek, hidak, templomok, kaszárnyák, majorok, villák, városi házak építkezéseinek gyakorta vizsgáztott a Dél-európai mesterségbeli tudás, miáltal a barbár gyarmatokon is meghonosodott a vaskori antik civilizáció műszaki kultúrája, az istenhátamögötti tartományokban olyan házakat akartak építeni, mint Rómában, ott, ahol él a császár, maga az isten... Idővel mérséklődtek ugyan az igények, de a szilárd építőanyag felhasználásának tapasztalatai korántsem mentek veszendőbe még a „sötét középkor” évszázadaiban sem. Bár a boltoszatok és a — Délnyugat-ázsiai eredetű — csegyes szerkezetek építésének divatja Dél-Európára korlátozódott és később is inkább kelet, mintsem nyugat felé terjedt (miközben Délnyugat-Ázsiában ragaszkodtak hagyományaikhoz). Perzsiában vagy Irakban a kő- és földfalú parasztházak lakóhelyiségeinek födémét még ma is egymás mellett több kupolát kialakítva építik sokhelyütt. A statikailag jelentős technológia azonban a kisemberek építkezéseinek nem vált közkeletűvé sehol sem a kontinentális Európában. A találmány mégsem ment veszendőbe. Nyugat- és Közép-Európában sok bazilikát emeltek kupolával a korai középkorban. Ugyanakkor és később a középületek többségén csak szükségmegoldásokat (álboltoszatokat stb.) alkalmaztak, ezekkel helyettesítették az architektúra Közel-keleti vívmányait.

Végeredményben mindannyian innovatívnak bizonyultak. Fából is ácsoltak boltoszatok födémét. Az Alpok völgyeiben (például Esslingen, Rothenburg, Regensburg vagy Konstanz építkezéseinek) gerendákból képezték ki a kőfalú házakban a

lakóteret fedő boltíveket még a 13. században is. Bernben a 13. században alápincézett házakat építettek és a pincék födémét gerendákból ácsolták. Mindazonáltal az Alpoktól északra a középkori építkezéseken elsősorban a gerendaácsolatok tapasztalatait hasznosították. Nemcsak akkor, ha parasztok viskóit vagy a kisebb városi lakóházakat építették. Így jártak el északon még akkor is, ha a toronyházak födémeit képezték ki. A Bayeux-ben őrzött 11. századi (tévesen szőnyegnek mondott) hímzést látva megbizonyosodhatunk arról, hogy a társadalom elitje gerendákból ácsolt erősségekben érezte biztonságban magát. Ha nem háborúzott vagy vadászott, itt találta meg a semmittevés ideális terepét, itt érezhette magát otthon. Erre a meggondolásra jutunk a lakótoronyok maradványait feltáró ásások eredményeit láttán.

További gerendaépítményekről szólva (a bevezetőben mondott okok miatt) Északnyugat- és Közép-Európa legrégebbi keresztény templomairól is elmondható, hogy többségük ácsolat volt. Ácsolatok továbbá a dézsmacsűrök, (ahova, a *grangia*-ba behordják a parasztok adóját), ezek a nagy, tágas hodályok; szerkezetük a templomhajóktól úgyszólván semmiben sem tér el.

A presztízis persze sokhelyütt változtatott a lakótorony- és a templomépítés gyakorlatán. A római *burgus* kései mása kőből rakott monstrum a középkori Francia — vagy Németországban — változatlan kivitelben. Most is igazi sasfészek. Rablólovag lakik az 1 méternél is vastagabb falak védelmében. Az urak beérnek vékonyabbal is, de ilyent senki nem tud építeni. Dél-Angliában a 12–14. század között (a lakótoronyokon kívül) már sok kőtemplomot emeltek, nem is egynek kegyura hajókon szállította az építőanyagot Észak-franciországi kőfejtőkből a szigetországba. Másutt alacsonyabbra tették a mércét. A kereszténység koraközépkori terjeszkedésének idején Északnyugat-Európában egyelőre főleg fatemplomokat építettek. Ez a történet ismétlődött meg Skandináviában is, ahol sok középkori fatemplomot máig nem bontottak el. Az ezredforduló után Oroszországban találkozott a gerendaácsolatok divatja a keleti téglá- és kőépítkezés hagyományaival. Ebből a kombinációból hibridek jöttek létre, amelyeknek hagyományait sokáig megőrizték Kelet-Európában. A Délkelet-európai rezervátumokban (így a Kárpátokban) például még a 18. században is szépszámmal ácsoltak olyan fatemplomokat, amelyeken a bazilikák kő- és tégláépítészetének stílusjegyeit fedezhetjük fel. (Aminthogy a török hódoltság után — szegénységük okán — sokhelyütt építettek a magyarok gótikus ácstechnikával fatemplomokat.)

Mindamellettt egyre több lett a kőtemplom, a kő- és a téglaház. A presztíziszempontok mellett nyomós ok volt, hogy szilárd anyagokból építkezzenek, mert fogytán volt a fájuk. Bár egyáltalában nem akarták az elkerülhetetlen véget, és mindent megtettek, hogy legalább elodázzák az elkerülhetetlennek látszó következményeket, a talajpusztulás mégis utolérte őket. A kultúrtáj áldozatul esett az erózióknak.

Dél-Európa nagyobb részén az ókori gazdaság működése tüntette el az erdők zömét. Itt egyébként is kevesebb volt a fa, mint a lombhullató erdők övében Közép- és Nyugat-Európában. A kőépítkezés a technológia prehistorikus emlékeit őrizte ugyan, de teljesítményeinek előnyös tulajdonságait csupán a korai középkorban ismerték fel széles körben. Azóta dominálnak a kőépületek. Ahol nem volt elegendő kő, ott téglát égettek. Urbanizált övezetekben még a parasztházak is tégl-

lából épültek. Az itáliai folyamvölgyek síkságain a középkor folyamán téglafalú házakba költözött a föld népe. Az Alpoktól északra a váltás jóval később következett be, az itt lakók ráadásul különböző anyagokat kombinálva alakították épületállományukat. Például kő alapokra fektetett gerendákból faácsolatokat építettek, a favázak közeit téglával befalazták stb.

Franciaország nagy részén az elmúlt négyszáz évben már csak kőből építkeztek, Angliában, Hollandiában pedig téglaházakat emeltek. Németországban kő- és téglakombinációjú gerendaszerkezetekkel húzták fel sokhelyütt a házfalakat. A vidék építkezési szokásainak átalakulása mindenütt együttjárt az erdők fogyásával és ennek ellensúlyozásaképpen a városokban szerzett építészeti tapasztalatok felhalmozásával.

Amikor Európában 1050–1300 között kiterjesztették a gazdaságot, erdőket kellett irtaniuk, és minthogy javarészában az agráriumból éltek, szakadatlan növelniük kellett szántóföldeiket, ezt viszont csak erdőt irtva vagy mocsarat lecsapolva tehették meg. Új falvakat hoztak létre, mert szükségük volt a gazdaság prosperitásának tolóenergiájára. Az agrárgazdaság és a kereskedelem felvirágzása Dél-Európában kezdődött el, abban az időben, amikor Marseille, Genova, Velence, Nápoly kereskedői és hajóskapitányai összekötötték Délnyugat-Ázsiát Európával, másrészt — a szárazföldi szállításokkal — a Közel-Keletet Északnyugat-Európával. A rakományok ugyan luxusjavakra (fűszerekre, ötvöskészítményekre, kelmékre) korlátozódtak, de javították a pénz értékének hatékonyságát. A kontinentális Európa monetáris forgalma, mint valami hatalmas örvény, elnyelt mindent: Dél- és Észak-európai árukat, a helyi iparosok készítményeit, a vidék agrárproduktumait, az átalakuló gazdaság sodrából földjüktől elválasztott parasztok roppant tömegét.

Már a 12–13. században Közép-Itáliában, majd az Alpok hágóin átjutva, Svájcban, továbbá a délnémet tájakon, végül Északnyugat-Európában emelkedett a javak forgalmának mutatója. Megélnékültek a cserefolyamatok. Ennek elkerülhetetlen következményeként a fogyasztási szokások szintje alább szállt a társadalom piramisában, a fogyasztási cikkek vásárlásának mámora pedig szép lassan átítatta a középrétegeket is. Növekedett tehát a kereslet.

Ennek nyomán kiszélesedett a professzionalisták által űzött ipar bázisa: a 12–13. század óta hatása kiterjedt egyes — nagy laksűrűségű körzetekben talán minden egyes — városi és a falusi háztartásra. Az építkezések új korszakát kereskedők és iparosok nyitották meg. Addig ingyen — maguknak vagy szolgáltatásként az uraknak — építettek házat az emberek. Amióta pénzük volt, fizetni kellett érte, mert iparosokat alkalmaztak. Az építőipar városi képződmény, de nem az első, sem időrendjét, sem rangját tekintve. Az ipar sajátos városi foglalkozás, ágazat, mely kezdetben jószerével csak a textil és bőriparra korlátozódott, továbbá fát dolgozott fel, tehát a mesterek és alkalmazottaik olyan mezőgazdasági eredetű szerves anyagokat alakítottak át kis műhelyekben, ahol a késztermékek előállításához nem volt szükség jelentős beruházásokra és egyetlen mesterség sem volt különösebben energiaigényes.

Firenzében (azidőtájt mintegy tízezer lakosú városban) például, a korszak tipikus ipari „metropolis”-ainak egyikében — a 15. század második felében — 270 posztószövő takács műhelye működött. Dolgozott itt még 84 asztalos és in-

tarziakészítő mester is, továbbá 83 selyemszövő, 74 aranyműves és 54 kőfaragó. Végeredményben az ipar szerkezetét a textilfeldolgozás döntő fölénye határozta meg. Magas volt az ékszereket és az ötvöstárgyakat előállító iparosok száma. Fel-tűnően sok volt ebben a városban a kőfaragó, kezük nyomán születtek az épület-díszek, az oszlopok, sőt a falak, hiszen ők voltak az igényesebb építkezések kivi-telezői. A fafeldolgozás terepén nem annyira az ácsok, mint az asztalosok osztoz-kodtak. Elmélyedt műgonddal készített ajtók, ablakkeretek és falborítások kerül-tek ki a házak hátához ragasztott udvari műhelyekből. Az iparszerkezet átalaku-lására és a fogyasztók ízlésének standard értékeire vet fényt, hogy a Meditterá-neum városi iparában sem a kontinens belsejének ipari központjaiban nem tértek el a déli mintától. Brugge, Amszterdam vagy Nürnberg iparoscéheinek arányai a mondottakra emlékeztetnek, jóllehet itt — a fa- és téglapépítés miatt — keve-sebb a kővel dolgozó mesterember, mindamelllett, hogy itt is dominál a textilipar. A városokban a gerendaszerkezetű (és téglafalú) házak épületdíszeit nem kőfara-gók, hanem ácsok készítették el. A látványtervezés igénye — úgy tűnik — a kon-tinentális Európában is széles iparosrétegnek adott kenyeret.

Ekkor már tulajdonképpen két pólus szerint rendeződtek a Dél-, illetve az Észnyugat-Európában (a Csatorna mindkét partján) kialakult ipari körzetek: Közép- és Észak-Itália, a Francia-Dél (és a mórok Hispániája) egyfelől, Dél-Anglia, a Szajna melléke, Flandria, Hollandia, az Északi-tenger partja és a Rajna-völgy az urbanizáció ígéretes terepei az első évezred fordulóján és később. Egy nagy agrármasszívum húzódott közöttük, amelynek lakossága hovatovább fogyasztóvá vált a mind jobban prosperáló könnyűipar termékeinek. Dél-Európában kevés-bé érzékelhető módon, ám a kontinens nyugati felén mindenütt jól észrevehetően kis városok hálózata alakult ki. A háló maga a gazdaság és az infrastruktúra. Csomópontjain sokan éltek, akik miután észlelték, hogy városuk a vidék piacköz-pontjává vált, szinte automatikusan gondoskodtak a falu-város kapcsolatok meg-újításáról. Minden igyekezetük ellenére az agrárium mégis nehézkesen igazodott a benne élők igényeihez.

A kontinens másik, keleti felén rosszabb volt a helyzet. A mondottakkal ellentétben Kelet- és Észak-Európa lakóinak gazdaságát egyelőre alig érték ser-kentő impulzusok. Az első évezred végén zavartalanul folytatódott a fenyőerdők-ben lakó parasztok spontán kirajzása. Őket is a gazdag termést ígérő szűzföldek csábították. Bár megjelent (délről és nyugatról hatolva előre) a kereskedelem, át is szelte útjaival a kontinens felét, de ennek eredményeként csak egy szűk réteg, a törzsi elit kapcsolódott be a cserefolyamatokba. Anakronisztikus méretek! A prémekeket, ékszereket, fegyvereket csere-berélő klánfőnökök nem tudtak tovább-lépni a bronzkorban kijelölt gazdaság bűvös köréből, másvalaki pedig nem jutott be oda. Semmiképpen nem számított fogyasztónak a paraszt ebben a rendszerben. Nem is csoda, ha a föld népe mindössze a helyi adottságokat hasznosította építé-szeti kultúrájában. Fenyőronkókból ácsoltak kicsiny házakat vagy bebújtak a félig földbevált putrikba. (Dél-Kelet-Európában ezt a gyakorlatot szinte az ipari forra-dalom hatására szüntették meg.) A sztyeppén veremházak és jurták jutottak a mezőgazdaságból élőknek és a kézműveseknek osztályrészüln.

Helyzetük, ha lakáskultúrájukat tekintjük életformájuk szintmérőjének, nem sok jóval biztatott. A föld népe és a kétkeze után emberszámba vett iparos mindenütt nyomorúságos kalyibákban lakott, a kontinens keleti felének gazdasága pedig semmi reménnyel nem kecsegtetett arra nézve, hogy a lakásviszonyok változhatnak. A periférián az élet mindig is kilátástalannak tűnt.

Ezzel szemben a kontinens nyugati felén már több mint egy évezred óta sokat tettek annak érdekében, hogy lerombolják a gazdaság múltból megmaradt korlátait, eredményesen gazdálkodhattak, és javult az emberek életminősége. Minden látványos siker ellenére (melyet a civilizáció központjaiban mutattak fel), az egész ügy mégsem ment simán. A fő nehézség a parasztok által működtetett gazdaság konzervatívizmusában volt.

A bajokra először akkor derült fény, amikor (mindenek előtt fényűző központjaiban) összeomlott a mediterrán gazdaság és civilizáció. A rákövetkező sötét korszak átmeneti nehézségei több mint fél évezreden át meghatározták az emberek életét. A parasztokét különösképpen. Gazdálkodásuk hatékonysága önjelölésükben nem javult, lakáskultúrájuk maradt a régi. A középkori agrárcivilizáció munkakultúrájának gyökerei Észak-Nyugat-Európába nyúltak vissza, a fogyasztási szokások elérni kívánt mutatói Dél-Európa egykori és kortársi teljesítményei szerint alakultak. Ebből az ellentmondásból a középkori emberek mindennapi életében nem is igen látszott semmilyen kiút.

A második krízist akkor észlelték, amikor Nyugat- és Közép-Európában egyaránt kiderült, hogy a gazdaság (legalábbis vidéken) szinte bővíthetetlen. Megélhetésük kereteit alig lehetett tágítani. A termelési kultúra merevsége miatt a parasztoknak kell a legtöbbet nélkülözniük. A törzsökös öröklés folytán földhözragadt rendszer képtelen volt az újabb nemzedékek számára munkaalkalmat biztosítani, mindenki a fennálló rend megtartására rendezkedett be. A termelést már alig tudták bővíteni, az ehhez szükséges földterület elfogyott — legfőképpen Nyugat- és Közép-Európa határövezetében, de maga a krízis az intenzív gazdálkodást és a szakosodást ekkor még nem kényszerítette ki. Sem a család munkaerőgazdálkodása, sem a település (tanya vagy falu) termelőkapacitása nem volt bővíthető. A fölöslegessé vált munkaerőnek tehát folyamatosan el kellett költöznie szülőföldjéről. Bréma püspöke a 12. században még holland parasztokat telepített a fríz mocsarakba, hogy lecsapolják és termőre fordítsák az ingoványt. Mikor elfogytak a „jó helyek”, Kelet-Közép-Európa lett a cél, a kontinensnek több mint 1000 km széles övezetében áramlott Közép- és Nyugat-Európa érintkezésének sűrűn lakott, már a rómaiak által is igénybe vett sávjából a fölös népesség. Kialakult tehát az Elbától keletre, Gdansk és Trieszt vonaláig, a Keleti-tenger és a Kárpát-medence között a középkori agrárcivilizáció második nagy övezete.

Hatalmas arányú változások módosították a lakosság összetételén és életviszonyain attól kezdve, hogy megkezdődött (ezen a földön a 11–13. században alapított) feudális majorok működése. Ezek mintájára szervezték meg a falvakban a paraszti gazdálkodást. Csakhogy ezen a ponton már meg kellett tapasztalniuk a rendszer szinte korrigálhatatlannak tűnő zavarait is. A gazdaság rugalmatlansága egyrészt azért vált nyilvánvalóvá, mert a család munkaerő kerete nem volt

bővíthető, másrészt azért, mert a majorokban az egész középkoron át kevesen dolgoztak, és nemigen volt munkaerő utánpótlásuk.

A Nyugat- és Közép-Európát határoló sávban, továbbá még inkább Kelet-Közép-Európában szinte még háborítatlan ősvadonban éltek, ahol alacsony volt a népsűrűség. Ezért telepítették ide a parasztokat, akik túlnépesedett körzetekből költöztek el, és miként remélték tőlük: új hazájukban lassan megváltoztatták a táj arculatát. A telepesek számára a földesurak új gazdálkodási módszereket vezettek be, a parasztok pedig magukkal hozott építkezési tapasztalataikat felhasználva alakították ki új lakókörnyezetüket, majd anyagi gyarapodásuk mértéke szerint, néhány nemzedék múltán változtattak lakásaik berendezésén is. A telepítések révén egészen új faluformációkat teremtettek. A szórványok és a rendezetlen halmazok helyett új alaprajzokat építettek a térképre (erdőtelkes-, láptelkes-, kör-, és orsósfalvakat). Ezek mind teleksoros falvak. A paraszt és földesúr közötti megállapodás értelmében ugyanis kimérték a paraszt telkét (házának udvarát és a hozzá tartozó földeket, szabályozták a közhasznú birtoktesteken a munkát és a javadalmakat stb). Ez korszakalkotó tett volt.

Teljesítményük elsősorban a természet átalakítását megbecsülve mérhető meg. Ők a pionírok, a középkori civilizáció terjeszkedésének névtelen hősei. Mindamellett a vállalkozások értelmi szerzői nem a parasztok, hanem a földesurak voltak, főként a szerzetesrendek apáтурai, akik körültekintő és rátermett gazdálkodóknak bizonyultak. Persze az új agrárcivilizációt ők is csak az erdőállomány pusztítása révén teremthették meg. A tanyák, tanyacsoportok vagy a rendezetlen halmazok tartományaiban épült falvak lakói egy eddig ismeretlen munkakultúrát honosítottak meg. A teleksoros falvak határaiban bevezették a kollektív szolgalmakat (például a nyomáskényszert és vele együtt a munkatársulások korábban szükségtelen, de most már nélkülözhetetlen rendszerét). Ők hozták létre és ők működtették évszázadokon át a vidék legfontosabb intézményét, a faluközösséget. Egyszerűen átalakították a parasztok társadalmi kapcsolatait, mert új gazdálkodási módszereket alkalmaztak. Ennek következtében megváltozott a határ képe. Még az irtásfalvak szántóterületét is hamarosan módosították, néhány évtized múlva újabb dűlőkkel egészítették ki szántóföldjeik tömbjeit, végeredményben lassan-lassan itt is megvalósították a nyomásos gazdálkodást.

Nyugatról keleti irányban terjeszkedett tehát a feudális falusi gazdálkodás. A folyamat egészében véve kitöltötte a 4–14. század között eltelt évezredet. A terjeszkedésre mindenesetre a növekvő népesség, az erdőtakaró irtása, a termőföld szűke egyaránt kényszerítette őket. Ezt a teljesítményt azonban elsősorban a faállomány pusztítása, az erdők tarvágása árán érték el.

A középkor végére Kelet-Közép-Európában az agrárium helyzete az Elba és Loire közötti övezethez kezdett hasonlítani. Holott az itt élők mindössze a mondott kezdetleges módszerekkel megemelve a munkakultúra színvonalát — szélesítették élelmiszerbázisukat. Az ellátás színvonal-emelkedésében megmutatkozó következmények itt sem maradtak el, bár az itteni városhálózat összehasonlíthatatlanul ritkább volt és ipara, illetve élelmiszerpiaca gyengébben működött. Kevesebb volt a transzkontinentális útvonal, a forgalom elenyésző, a fogyasztási szokásokat az emberek sem a tájak, sem a társadalmi csoportok közötti különb-

ségeket tekintve nem tudták vagy nem is akarták kiegyenlíteni. A gazdálkodás átalakulása mégis jótékonyan hatott magára a gazdaságra. Életük tárgyi feltételeit természetesen itt is nekik, az itt élőknek kellett megteremteniük. A meghatározó tényezők adva voltak. Kis városok épültek az utak mentén. A városfalak kis épüle csoportokat védtek, megakadályozva a támadók behatolását, ám azt is, hogy a városiak kitelepüljenek és a házak rendezetlen sokasága szétfolyjon — a falakon kívül. Minthogy a népesség lélekszáma nőttön-nőtt, a település viszont nem terjeszkedhetett, egy darab ideig még falak határolták mozgásterét, a házak lettek magasabbak. A sok ember csak emeletes házakban fért el. A szűk utcákat és sikátorokat szegélyező házsorok felett egyre csak emelkedtek a tetők. Az emberek — szorult helyzetükből, mint annyszor, most is — az ég felé igyekeztek kitörni. Közép-és Nyugat-Európában a 13–15. században kezdtek tömegesen építeni többszintes lakóházakat. A kényszer hajtotta őket. Ugyanakkor meg voltak győződve arról, hogy munkájuk nyomán csinosodnak a városok, majd nyomukban a falvak is.

Kortársaik ugyanis átépítették a házakat még vidéken is. Szorgoskodtak annak érdekében, hogy új faluképet kölcsönözzenek a településnek, amelyet magukénak mondhattak. Szépíteni akarták azt a környezetet, ahol szülőházuk állt. A föld népe kezdett megállapodni. Az európai történelemben először éltek az egymást váltó generációk — hosszú korszakon át — ugyanabban a lakókörnyezetben. Eddig másfél-kétszáz év volt a leghosszabb ideje egy-egy falu életének. A 12. század óta sok olyan falu van a kontinentális Európában, ahol a családi házak egyszer kimért portáinak kerítését nem helyezték át máshová, s a porta lakói sem költöztek el, üresen hagyva az atyai örökséget. Ez arra ösztönözte valamennyiüket, hogy jobb minőségű házakat építsenek, javítsanak a lakáskultúráján. Növelték tehát lakóházaik alapterületét, funkcionálisan javítottak az alaprajzi kiosztáson. Hovatovább már csak az emlékekben (no meg a periférián, azaz Skandinávia jórészén, Kelet- és Délkelet-Európában, kivált a Balkánon, tehát a kontinens felén!) élt a hagyomány. A kontinens gazdaságilag haladottabb részén nem törekedtek arra, hogy változatlan érvénnyel megvalósítsák azt a szokást, hogy mikor egy kalyiba összeomlott, ugyanazt újraépítették. Ebben a rendszerben gondolkodva ősidők óta a ház=lakóépülettel szokványos képletet alkalmazták. A kontinens másik felén azonban már a korai középkor óta nem is számoltak vele. Többhelyiséges házakat építettek.

Délen már a 13. században megjelentek az első emeletes parasztházak. Alul konyha volt (benne ebédlő), felette hálókamrák. Vagy alul istálló és szerszámokkamra, az emeleten konyha és hálókamra. Ezekhez az épületekhez mérten Közép-és Nyugat-Európában terebélyesebb házakban is laktak, sőt néhol még gazdasági épületeket is illesztettek lakásukhoz. A vidéki építészetben új korszak kezdett formálódni a kontinens egyik részén. A 13–15. században Kelet-Közép-Európában az agro- és zootechnika, az üzemszervezet újításai mellett legalább olyan fontosak voltak a falusi épületállományon végrehajtott szerkezeti változások, továbbá a gazdálkodás átalakítása. Az építkezésekkel és termelékenyebb munkakultúrájukkal javítottak lakásviszonyaikon, megemelték életük színvonalát.

A város és a vidék népe a kontinens egyik felén tehát új körülményeket teremtett magának.

A közjátékban a parasztok jóhíret öregbítették az innovációk, miközben — akarva-akaratlan — földes-urások garantálták a megvalósulás feltételeit. Ezt az egész átalakulást munkájuk, valamint eredendően a rájuk nehezedő népesedési nyomás kényszerítette ki. Szerepe volt még a klíma romlásának is, mely Északnyugat- és Közép-Európában a 13. század elején érte el az ókorban elkezdődött jégkori lehülés mélypontját. (Erre a gazdaság romló hozamokkal és ezeket ellensúlyozandó: a termelés kiterjesztésével, erdőirtásokkal válaszolt.) A legtöbb energiát persze a gazdaság szolgáltatta. Főként az értékek cseréjének intenzíválódása miatt váltak kötelező érvényűvé az új fogyasztási szokások.

Az épületállomány további sorsának alakulását valamennyi itt említett tényező meghatározta.

Ezenközben mind többen laktak kontinensünkön. A gyarapodás kiegyenlítően volt és aránylag lassú ütemű. Kelet-Közép-Európában a 13–16. század között a népesség kb. 7–8 millióról 20 millióra növekedett. Ugyanakkor a kontinens nyugati felén jelentős veszteségeket kellett elkönyvelni, mert a népességszám — a gazdaság 14. századi depressziójával és epidémiákkal társulva — visszaesett. Európa egészét tekintve a görbe alig emelkedett. Az ezredfordulón 44 millióan éltek földrészünkön, a 14. század derekára a lélekszám megkétszereződött, majd Amerika felfedezéséig ismét megkétszereződött, ekkor már 80 millió lakója volt Európának. A bajok ellenére a mérleg Nyugat felé billent. Az itt élők többen voltak. Ennyi embernek tizenötmillió lakásra volt szüksége. Optimálisan becslve hozzávetőleg 180–260 millió m² hasznos alapterületen rendezkedtek be. Kis teljesítmény mai lakásviszonyainkhoz képest. Még a sokat kárhozott börtönviszonyok is jobbak a középkori parasztok laksűrűségéhez mérten.

3. TÖLGYERDŐK TISZTÁSAIN

Bár a kontinens nyugati felén az elemi szükségleteket kielégítő lakásoknál (amelyekben a házak többségének volt lakótere+kamrája vagy pitvara, tehát egy hármás épület-együttes alkotta valamennyit) nagyobbakat is építettek a középkorban. Sőt egészen bizonyos, hogy egyidejűleg más változásokra is sor került. Például a lombhullató fák nyugati övezetében szokásos gerendavázis építészeti csaknem mindenütt uralkodóvá vált Közép-Európában is. A dombok lankáin, a folyamvölgyekben ekkor még tölgyesek díszlettek. A magashegységeket fenyvesek borították, az Alpokban tehát sudár fenyőfákból ácsolták az épületeket. Így építkeztek a nyír és a fenyő hazájában, Északkelet-Európában is, sőt az egynegyedén fenyőgerendákból rótták házaikat a parasztácsok. Eddigél beérték azzal, hogy a ház a minimális lakásigényeknek megfelelően. Most valamelyest e téren is változott a helyzet. A Baltikumban — a tenger olcsó szállítási útvonalát kihasználva — az új földesurak és a Hanza-liga kereskedői a 15–16. században gabonaexportáló övezetté alakították a tengermelléket, sőt a Visztulán és más folyókon is úsztatták gabonával megrakott gályáikat a kikötővárosokba. Ezek a vállalkozások jóformán csak a majortulajdonosok hasznát növelték, a lakosságét alig, hatásuk mégis észrevehetően változtatott az építkezési szokásokon is.

Itt még nem is olyan régen egészen más világ volt. Az ezredforduló előtt törzsi gazdaságukban tengődő parasztok vegetáltak. De már a transzkontinentális

kereskedelem szele is megcsapta őket és valamelyest átrendezte soraikat. A 13–14. század óta majorokkal vertek éket az urak az ősi paraszti masszívumba. Ezt elsősorban azzal érték el, hogy — mindenek előtt Kelet-Közép-Európába — parasztokat telepítettek.

Persze a középkori agrárium nemcsak Kelet-Közép-Európában terjeszkedett, nemcsak a *Drang nach Osten* váltotta ki a hatékonyabb gazdálkodást és emelte meg — földet túró telepések jóvoltából — a vidékiek életszínvonalát. Az expanziót Nyugat-Európában is kikényszerítette a rendszer. Itt a Kelet-Közép-Európainál nagyobb tömegek hajtották végre a gazdaság átalakítását. Franciaország és Anglia erdeit irtva telepítőktől toborzott parasztnépség tágított a középkori agrárcivilizáció keretein. Normandiában, Aquitaniában, Gascogneban, Auvergneben és Burgundiában, másrészt Wessexben, sőt még Walesben is alaposan megritkították a vadont. Az Elba és a Loire között is sokat tettek annak érdekében, hogy minél többen térjenek át az intenzívebb gazdálkodásra. (A majorok mintájára nyomásrendszert alkalmaztak, nagyobb hozamú gabonákat termesztettek, a parasztnépség munkatársulásával javították a termelékenységüket stb.) Észak és Kelet azonban ekkor még továbbra is késésben volt. Skandináviában csak a korszak végén indult meg a telepítési folyamat. Scania és Közép-Svédország területén ekkor tanyák, tanyacsoportok és falvak épültek a nagy lendülettel irtott őserdő tisztásain. Oroszországban a változások a 16. századig vártak magukra. Nem tudtak mindannyian kibontakozni a természet szorításából.

Ami az erdőket illeti, nyilvánvaló, hogy a középkort megelőzően a klíma is kedvezett a vadon növekedésének. Grönland ekkor még 'zöld föld' volt, Izlandon a ('jeges föld'-ön) a pollenrétegekből ítélve — 500–1200 között — nyírfák nőttek. A Közép-európai táj is jóval melegebb volt a "sötét középkorban". Például a Riesengebirge vagy a Bayerischer Wald határa 100–200 méterrel magasabban húzódott. Amikor 1200 táján visszatért egy hideghullám miatt a Pireneusokban a klímaromlás, a favágók és a juhnyájak már együttesen akadályozták az erdőállomány gyarapodását. A vidéki társadalom szegényei tehát a középkor derekán tagadhatatlanul jelentős károkat okoztak. Legalább is ezt lehet olvasni a történelemkönyvekben, mert az írók megismélik mindazt, amit a középkori ügyvédek felhánytorgattak. Arról azonban kevesebb szó esik, hogy a kisemberek újabb fejezetekkel egészítették ki az erdőpusztítás és az agrárcivilizáció működésének krónikáját.

Mindamellettt mindenütt kísértett a múlt. Bretagne-ban történetesen, ahol mostanában főleg a jégkori gleccserek maradványaiból épített falak adnak keretet a föld tulajdonlásának, 410–871 között a növényzet még mindenütt eltakarta az egykori jégfolyam koptatta köveket, csaknem összefüggő erdőtakaró borította a tájat. Délnyugat-Angliában is sűrű erdők nőttek. Az oklevelekben Andredeswald a táj neve. Tölgy és a nyír váltogatta egymást. Kent és Sussex területén terült el a *Limenwera wald*, nemkülönben a *Weowera wald*. Winchester püspökének ekkor még kiterjedt erdeje volt Bershire és Hampshire között. Úgyszólván összefüggő erdőség díszlett Essex, Suffolk és Norfolk tájain. Tehát csaknem bolygatatlan ősvadon zöldellt a Themzétől északra és Kelet-Angliában. Itt sötétlett *Dean* híres erdeje. A Fen mocsaráig terjedt a *Bruneswald*, nemkülönben a nagy masz-

szívumban — Worchestertől északra — *Wyre, Morfe és Ardane (Earden)* úgyszólván áthatolhatatlan rengetege, valamennyiben tölgyek nőttek. A királyi javak összeírása, a *Domesday Book* — többek között — éppen azért íródott, mert a parasztok megtámadták az erdőt. „*Silva ad x porcos*”, „*x acrae sylvae pastilis*” és más kitételek bizonyítják, hogy a makkoltatással újabb üzemkört vontak be a gazdálkodásba a falvak és a szántók határain kívül.

Persze az irtások ellenére mindenütt maradtak még erdőfoltok és nagyobb összefüggő erdőségek. A művelésnyomok azonban szaporodnak a helynevekben. A *-leys, -dens, és -hurst* mind egy évezreddel ezelőtt (ha nem korábban?) ejtett sebek az erdő testén. A Weald közepén — a helynevek szerint — már jókora darabot kiirtottak a 11–12. században. Fogyott a fa Fen környékén, Lincolnshireban. Még gyorsabb a táj változása Midland-ban, ahol (Severn és Worchestershire között, a gall *border* mellékén) eddig áthatolhatatlannak tűnő rengeteg terült el. Északon azonban — Cheshire keleti részén, Lanchashire-tól délre, Yorkshire nyugati karéjában — még sok tölgyes maradt meg. Ezzel szemben a kelták földjén a *caledon wald* már kezdett ritkulni.

A parasztokat — úgy látszik — semmi sem tartózhatta fel. Erdőt irtottak, mert sokasodtak. Angliában a népesség a 7–11. század között hatszáz-nyolcszáz ezer lélekről egymillió egyszázézerre növekedett.

A csatorna másik oldalán is nőtt a laksűrűség és fogyott az erdő. A római időkben még Belgium nagy részén a gallok erdeje terült el. A táj a középkorra teljesen megváltozott. Noha Flandriában a 9. században még arról írnak, hogy az maga a *vastus saltus*, a középkorban ebből a vidékből füves pusztaság lett, ahol tanyák és falvak épültek, lakóik (miután kivágták a fákat) szántogatták, majd bevetették a keveset termő hantokat. (Csaknem így történt a Magyar Alföldön is!) A Térounanne egyházmegye a gall erdő helyén épült ki. Az Ypres és Poperinghe között zöldellt a *sylva Thigabusca*, (Lys mellett) a *sylva Lisga*, (Escot mellett) a *silva Scadeholt* folytatásában a *silva Waes*, továbbá a (Brügge mellett) *silva Wawre*. Másutt azonban már fahiány rontotta a parasztok életesélyeit. Ugyanakkor az erdő tulajdonképpen nem sokat ért, periféria volt számukra. A középkorban az erdőíveket mindenütt szegénynek tartották, *densissimum nemus* — mondták róla.

Az Ardennek a kelta idők óta maga volt az ősvadon. Központja a Meuse és a Potées között volt, ez a rengeteg elborította Thiérache környékét (*Theoracia sylva*), tovább nyúlt és elfoglalta Picardia szélét, Arrosise vidékét (*Arida gemantia sylva*). Itt bükkösök árnyéka enyhítette a nyári forróságot. A táj arculata a 7. század után kezdett megváltozni. Ekkor alapították Stavelot-Malmédy kolostorát, ekkor új erőre kapott az erdőirtás. A 9. századi Quierzy capituláriumában már a terület déli és északi részén egyaránt említenek irtásokat: Attigny, Stenay és Herstal környékén. Délkeleten azonban (ahol Sarra érintkezik az Eifel-lel) még sűrűn nőttek a fák a Warndt fennsíkján. Metz egyházkerületének nagyrészt, főleg keleten összefüggő erdőtakaró borított mindent. Ez az erdő összekötötte a tájat a Vogézekkel.

Voltak természetesen olyan körzetek, ahol eleve foltszerűen nőtt az erdő, másrészt olyanok, ahol valamikor árnyat adó lombok takartak mindent, az aljnő-

vényzet alig kapott napot, de ezekből a növénytársulásokból semmi sem maradt, mert már régebben kivágták a fákat. A Párizsi medencében például a 11–13. századig (amikor az irtások új lendületet vettek) mindenütt a talajadottságokhoz igazodott a vegetáció. A prehistóriában és az antik időkben jőszerűen inkább a fennsíkokat művelték. Lorraine vidékén (a Meuse és a Mosel között) hatalmas erdőség terült el, a *Wavra sylva* egészen a Woevre márgás medencéjéig ért. Még ennél is nagyobb kiterjedésű volt a *sylva Argonna*, mely érintkezett egy másik — valamikor ugyancsak nagy és összefüggő erdővel —, ez volt a *sylva Perthois*, a *Trois Fontaines* maradványa. Ennél a korai középkorban még nagyobb volt a *saltus Denveris*, a *Der*, maga a tölgyek országa. Itt 673–676 között több monostort alapítottak (Saint Berchaire de Luxeuil, Montier-en-Der). A szerzetesek nem kegyelmeztek a fáknak. Itt volt továbbá az *Utta sylva* (az Othe erdő), amely a Vanne völgyének északi részén terült el és délen érintkezett Pontigny facsoportjaival. Amerre a szem ellát, tölgyesek és bükkösök mindenütt.

A Párizsi-medence közepe táján meszes és homokos a talaj. Itt nem is műveltek földet. Erdő nőtt mindenütt. A frank korszakban még háborítatlan volt a vadon, a neve La Brie (*Bringensis saltus*).

Aztán favágók végeztek vele. Végül, az elmúlt századokban a dűsfűvű mezőket legelőként hasznosították, errefelé már csak marhacsordák kóboroltak. Sajtjuk (*brie*) tartotta fenn a múlt emlékezetét, az egykori tájfogalom márkanév lett. Egy 12. századi oklevél írója még a tölgyet és bükköt nevezi meg a tájra jellemző fának.

Reims hegységéről azt mondják, hogy a *nemus Righetus*. Úgy látszik, hogy még mindig bőven maradtak itt facsoportok, noha az ókor óta vágták a fákat. Korántsem egyedi eset. Például az Oise völgyének nyugati részén is jókora erdőket neveznek meg a frank korszak okleveleiben: *Salmontiacum* (Sammousy), *Karisi-ocu*, (Quieryz), *Vosagues* (Voes), *Silvacum* (Servais, amely Saint Gobain és Coucy mellett terült el), *Cotia* (Laige, Compiègne és Halatte között), *Vernensis* és *Retia* (Retz szomszédságában). Egy sor, azóta már alaposan megfogyatkozott erdő. Az antik világ sötét vadonából a 11–12. századra már csak néhány liget maradt. Fogyott az erdő Arthie, Thelle, Hez, Lassigny és Bouvresse körzetében is.

Mindamellettt maguk a párizsiak ragaszkodtak erdeikhez.

Chantilly erdejét és Yvelline nagy kiterjedésű pagonyait ők őrizték meg (*Aquilina sylva*). Délen megmaradt a Fontainebleaui erdő. A Párizs alatti dombokon is erdők zöldelltek a Szajna mentén: *Roveritum* (Rouvray, Boulogne), *Cornioletum* (Corneille), *Lida* (Laye), *Vulcenia* (Vincennes) olyan foltok, amelyeket a mai térképeken is fákkal jelölnek. A középkori helyzetet érzékelteti, hogy Saint Germain des Pres apátság 40.000 ha-nyi birtokának csaknem felén (17.000 ha) nem volt kultúrtáj, itt fák nőttek.

Sűrű erdők borították a Szajna és a Loire közötti vidéket (ez volt az ókori Carnutum), amelyet még a középkori oklevelekben is csak erdőkkel kapcsolatban emlegettek. Itt volt az antik világban a *sylva Bertica* (Perche), délen a *sylva Longa* (Fréteval és Marchenoire között), ettől délkeletre húzódott *Loges* erdeje (a mai Orleans környékén), s érintkezett *Gatinais* rengetegével. Itt volt — jóval nagyobb területet foglalva el — Beauce árnyat adó erdeje (*Belisa*), amelyet akkortájt kezdtek irtani, ezért lett a neve 'tisztásnak letarolt erdő' jelentésű. (Ennek ellentéte

a közelben lévő táj: *Belsa*, amelynek neve arra utal, hogy már régen túl voltak ezen az állapoton, hiszen 'letarolt füves síkság' a jelentése.) A kifejezések mind arra engednek következtetni, hogy a parasztok — a kelta, a római, a frank időkben — nem sokat körülményeskedtek, ha termőföldre volt szükségük, kivágták a fákat. Az erdő azonban minden igyekezetük ellenére még olyan hatalmas volt, hogy a 7–9. században továbbra is uralta a tájat. Rouen környékén jóformán alig volt szántóföld. Perche erdeje is nagysokára, a 13. században kezdett ritkulni. Az erdő neve akkor még *Evercine* volt és mindenfelé fa: tölgy, bükk, vadcseresznye, gyertyán, juhar és nyár nőtt benne. Sok volt a mogyoróbokor és a nyírfa. A Szajnától északra még csaknem összefüggő vadon húzódott a tengerig. Néhány erdőt el is lehet határolni benne. Itt volt például Vexin, Lyons, Bray (a *pagus Bracius*) és Eu. A nagy mészkőfennsík (mai nevén Fécamp) erdővel volt benőve (*Fiscanensis saltus*), erdő díszlett a Szajna mindkét partján, kivált a folyó kanyarulataiban. A 7. században ezért telepítették ide a Saint Wandrille apátságot. A major földesura által idecsalogatott parasztok derekasan megszolgálták adókedvezményeiket, nagy nyiladékokat vágtak a fák között (az erdő neve akkoriban *sylva Aureulana*). Nemsokára a szomszédos Jumiege bencés kolostorának gabonát a kivágott vadon, az egykori *saltus Gammaticus* helyén arattak.

A Meroving- és a Karoling-korban kibocsátott oklevelekből az derül ki, hogy Maine területének a parasztok még nem sok kárt tettek az erdőkben. Le Mans városa is irtáson épült, körülvette a *Carneta sylva* Bercé, Vibraye és Longuenaye hegyei között. A Bas-Maine még a középkorban is főleg erdőiről volt nevezetes.

Ugyanakkor a Loire-völgy termékeny lapályát sokhelyütt kezdték feltörni. Bár a domboldalakon még sokáig megmaradtak az erdők, de a folyóvölgy bőven termő talaját, ahol tudták, felszántották. Sologneban például még a százéves háború idején is két nagy — tölgyes és nyíres — erdőség díszlett. Aztán eltűnt. Touraine és Anjou között húzódott az a sáv, ahol még a középkor végén sem voltak szántóföldek, aztán itt is elkezdődött a visszajára ritkán forduló folyamat. Az erdők ekkor még elválasztották a Loire-völgyét Neustrée és Aquitania tartományaitól.

Ezidőtájt még mindent betakartak az erdők Burgundiában (Langres, Châtillonais és Morvan vidékén). Tölgyesek, bükkösök és gyertyánosok mindenfelé. Még a Saone mindkét partján is sűrű erdők zöldelltek. Maradványaik ma láthatók, de az erdőfoltok sokhelyütt jóformán csak kisebb-nagyobb facsoportok. Citeaux, Gergy, Serre, Arne, Chaux, Doubs mellett (*saltus Brexius Macon*). Persze, ahol a természet nem anyaföld, jószerével csak az ember mostohája, megmaradtak a fák is. A Jura faállománya vegyes a középkorban, ma a hegyeket fenyvesek borítják, itt sem a középkorban, sem azóta nem sok dolguk akadt a favágóknak.

Az Armorique felé haladva (Erdre és Cotentin területén) még ma is felismerhetők a múlt tanúi (Gavre, Juigné, La Guerche és Fougeres erdői). Nem tudni, mekkora volt korábban a Brocéliande. Mindazonáltal kétségtelen, hogy a Nantes melletti erdő, mely a középkorban a Loiretől délre húzódott, a koraközépkorban még csaknem teljesen kitöltötte a Sèvres és a tengerpart közötti területet. Nagyobb arányú volt az erdősültség Vendée és Vouvant területén is. Állítható továbbá, hogy sűrűbben nőttek a fák Obostier mellett (*sylva Obistierii*) — Sable d'Orlonne és Chizé közelében.

A Massif Central egész területén csak Basse-Auvergne az egyetlen vidék, amelyről biztosan el lehet mondani, hogy a hegyeket erdők borították, miután másutt hiányoznak a középkori információk. Limousin környékén a Karoling-kori oklevelekből az derül ki, hogy már jelentős területeken kiirtották a fákat, ekkor már mindenütt szántanak és vetnek a parasztnak. Arra vonatkozóan azonban hiányosak ismereteink, hogy milyen volt a flóra ott, ahol még fel sem törték a parlagot. A telepések ideális életfeltételeket találtak. A Pireneusok előterében — a környékén szokásosnál alacsonyabb átlaghőmérséklet miatt — szépen fejlődtek a nyíresek is, a hegyvidék pedig (talán ugyanezért?) egyáltalában nem vonzotta a parasztnak. Végeredményben a természet háborítatlanul vészelt át a századokat.

Poitou és Aunis arról nevezetes a 12. században, hogy itt hatalmas erdőket emlegetnek. *Argencon* a vadon neve, maradványa ma is körülhatárolható, persze csak töredéke az egykorinak: ez a Benon melletti erdő. Saintonge mellett, a várostól nyugatra húzódott a *Santonae sylva*, mely egészen a tengerpartig ért. Emlékét már csak a helynevek őrzik, a fákat régen kivágták. A tájat az antikvitásban kezdték átalakítani. Az Angoulême melletti erdő (Angoumois) érintkezett a Braconne melletttel (*Braconne*) és folytatódott a *Petit Angoumois* nevűvel, ezért a három rengeteg egyetlen nagy tájat tett ki. Még Périgord is (Périgueux és Dordogne között) a 11. század előtt összefüggő ősvadon volt, ám később teljesen megváltozott a táj képe.

Kitisztult Quercy fennsíkja is. Aquitania királyai (a Karoling-korban) még erdővidékek hűbérurai voltak. Később szőlőtőkéket telepítettek ide is, miután a parasztnak kivágták a fákat, a földesurak pedig tetemes részt vállaltak az Északnyugat-európai piacokra irányuló borkereskedelemből. A kora-középkor után nem susogott többé a királyi erdő. Csonkok maradtak belőle. Pedig korábban a táj közepén Preindeigne (*foresta Panderemia*) vadonja sötétlett, amely egészen Albige, másrészt Toulouse irányába terjedt. Letarolták ezt is. A középkorban már csak néhány folt maradt belőle. Megváltozott akkoriban Gascogne vegetációja is. Itt terült el valamikor Médoc erdeje, továbbá Bazadais vadonja, még Armagnac dombjait is sűrűn nőttek be a fák. Ezek a nevek ma bormárkákat jelentenek. Az Adur völgye *garric volt* (azaz tölgyek nőttek az erdőben), de Médoc vadonja az oklevelekben *pinetum* (tehát 'fenyves'). Saint-Sever környékén a 7. századi iratokban fenyvesekről van szó. A 10. századtól kezdve minden megváltozott. A parasztnak lassanként letarolták a fákat, szőlőt telepítettek, a nemes borok jó hírnevét ők, és az apáturak teremtették meg. Voltak, akik csákánnyal a kézben verejtékeztek, és néhányan üzleteltek. A Garrone jobbpartján húzódó szelíd lankákon és a folyami terraszokon egyaránt megváltozott a vegetáció, de a neve, a *terminium Bocona* fönmaradt az oklevelekben, hírt adva az utókornak azokról az állapotokról, mikor még erdő díszlett ezen a tájon. A fák lombjai árnyékolták Tursan, Astarac és Magnoac dombjait is. A 11–12. századi oklevelekben rekettyésekkel tagolt füves mezőkről és szántóföldekről írnak. Az erdő itt (*Béarn*) ekkor már visszahúzódott a hegyekbe. Noha Nyugat-Franciaország sosem volt olyan mértékben erdősült, mint Észak-Franciaország vagy Anglia, mégis elmondható az itt élő parasztnakról, hogy ők tették a legtöbbet, ha már elérték a vegetáció teljes átalakulásának előre nem látszott célját.

A középkorban már fahiány lépett fel. Nehézségek mutatkoztak mindenekelelt a hajóépítésben, mert elfogytak a sudár fatörzsek. Az árbocnak valót már akkor kivágták, amikor az Ibériai-félszigeten is hatalomhoz jutott muzulmánok révén a 7–10. században megújult a mediterrán hajóforgalom.

Az erdőirtás visszafordíthatatlan változásokat eredményezett a mai Itália és Franciaország határövezetében. Valamikor (a korai középkorban szerkesztett oklevelek szerint) Chartreuse városától és a prealpin hegyektől a Rhone folyóig terült el a *foresta Chambareana*. Már a szaracénok terjeszkedését követően (972 után) Haut-Provence alpi hegyoldalain letarolták az erdőket. A 13. században már csak a magasabban fekvő övezetekben maradtak meg a fák. A Pireneusok keleti völgyeiben, másrészt a fennsíkon a 8–9. században pusztították el az eredeti növénytakarót.

A történetek után csaknem minden tájfogalomból eltűnt a vidék jellemző növényzetének megnevezése. Néhol azonban fennmaradt a régi gyakorlat. Paalmody mellett az oklevelekben emlegetett *pineta* vagy a Sete hegységben a *sylva Godesca* nevű fenyves és néhány facsoport a középkori hírmondó. Sokhelyütt ezidőtájt mindössze bozót nőtt ott, ahol az ezredfordulón még zöldellt az erdő.

Bár letagadhatatlan, hogy a legsúlyosabb veszteségeket a mediterrán táj szenvedte el, néhol a Közép-európai lombhullató erdőkben is végzetesnek bizonyult a fapusztítás. Itt csaknem mindenütt azt tapasztaljuk a 4–14. században, tehát egy évezreden át, hogy a túlnépesedés és az alacsony hatékonyságú agrárprodukciónak feszültségeinek csapdájából nagyarányú népvándorlásokkal menekült a lakosság. Germánok — a jobb megélhetés reményében indított hadjárataik eredményeként — rátelepedtek az idegen törzsekre, sőt néhol még a germán-lakta területeken is kierőszakolták azt, hogy otthonra leljenek. Frankföldön vagy Weserberg-land területén — a helynevek vallomása szerint — a népesség feltöltődött északi hazájából messzire vándorolt jövevényekkel. Az őslakosság még itt élt a korai középkorban, de a népvándorlást követően már csak mintegy 30–50%-a lehetett az itteni népességnek. A törzsek összekeveredtek. Még ennél is nagyobb arányú változásokat kell sejtenuünk a vegetáció összetételében. A Duna felső szakaszán például ekkor több volt a tölgy- és bükkerdő, mint a fenyves. A betelepülők alapos munkát végeztek. A római idők elmúltával a Cseh-medencétől az Ardennekig csaknem összefüggő erdősáv fogadta a bevándorlókat. Caesar és Strabon valamikor azt gondolta erről a vidékről, hogy itt van Germánia közepe. Maga a Cseh-medence is csaknem összefüggő rengetegnek tűnik. A kelták, majd a szlávok irtásai csak apró szigetek az erdő óceánjában. Prága erdőben épült. (Cosmas de Praga azt írja a krónikában, hogy „*continuo itur in antiquam silvam et urbenedificant pragam.*”) A vezető fanem a tölgy. Erre emlékeztetnek a helynevek, köztük a sok ősi szláv helynév. *Visegrad* például tölgygerendákból ácsolt földvárát jelent. Prága környékén a középkorban *silvae maximae et copiosae* látványa fogadja az utast, északon viszont *hvozď silva* található, azaz *provincia silvana*, s folytatódik nyugati — délnyugati irányban a véget érni nem akaró *nemus Boemicum* tartományában. Ez már érintkezik a Bajor-erdővel. Itt a 12. században jelennek meg az első német telepések.

Eleddig a Thüringiai-erdő még csaknem lakatlan volt. A Werra völgyében, Fulda mellett a Rhön, a Vogelsberg hegyvonulatain a Karoling-korban még min-

denütt erdők zöldelltek. A Fuldai apátság alapításakor is (szokásos módon) gyéren lakott erdővidékre telepítették a kolostort, a papok pedig gondoskodtak a munkaerőről, paasztoakat toboroztak és telepítettek.

A 8–9. századi oklevelekben *Silva Buchonia*, tehát „bükkös” a vidék neve. (A pollenanalízis megerősíti a népetimológiát.) A Harz hegység is csaknem összefüggő vadon volt. Karfungerwald, Reinherdwald, Sollingerwald, Habitschwald egytől-egyig középkori tájfogalmak. Másrészt Waldeck — fával benőtt — dombjain ekkor már csökkent a vadon.

Az ellenkezőjére is van példa. A Schwarzwald nem is olyan régen még áthatolhatatlan rengeteg volt. Értéktelen birtok. Éppen ezért a Kinsig völgyének peremén egész sor monostort telepítettek az ezredforduló táján: Ettelheim, Schutten, Sankt Trudbert. Ezek a kolostorok is a civilizáció előőrsei voltak az őserdőben. A szerzetesrendek birtokszerveződésében stratégiai fontosságuk a lakatlan erdőrengetegek. Telepes paraszttal kell kivágni először csak az erdőszélen a fákat, majd haladni egyre beljebb, gyarapítani a szántók, rétek értékes birtokteteit. Hasonló módon alakult a sorsa a Vogézek vegetációjának (*Silva Vosagus*). A név tulajdonképpen egy nagy homokkő-fennsíkot borító rengeteg. Itt a Szent Lélek tiszteletére alapított apátságok (Annergray, Luxeuil és Fontaines) papjai telepítettek parasztoakat és ők tettek pontot az erdei történet végére. Nekik is szántóföldre volt szükségük.

Valamikor (történetesen 632–670 táján) ez a nagy erdőség délen a Wisenburg apátságig ért. Később a (10. században) parasztoakat telepítettek keleti részébe, a mai Spessart és Odenwald környékére. A Taunus hegységben (a helynevekből ítélve) ekkor még 300–400 méteres magasságban kezdődött az összefüggő erdőtakaró. Helynevek őrzik (-scheid összetételekben) a Westerwald és Sauerland irtásainak emlékeit. Ugyanakkor az Eifel erdei még érintetlenek maradtak. A mészkőhegység talaja gyengén terem, ez a táj egy darabig még nem vonzott senkit sem. A középső fennsík erdei egészen Sinzig értek. Az ezredfordulón lakatlan vidék a magas Eifel és Hunsrück. Ahol jó termést reméltek, ott — a mondtak előtt — telepesek irtották Hochwald kiterjedt erdeit. Kevesebb sikerrel jártak a parasztoak a Sváb-Frankföld fennsíkján. Nem így a germán-retiai háromszögben, ahol fenyeseket ritkítottak, sőt sok helyütt egész erdőket vágta ki.

Valamennyi táj változatos, eltérőek térszíni formái, növénytakarója kényszerű alkalmazkodásra készíti a letelepedni szándékozókat. Innen a települési körzetek kultúrföldrajzi változatossága. Másként fest a Tübingi-medence, Hessen, a Majna és a Rajna közötti övezet, ahol csak hegyek magaslatain maradtak meg az erdők, alább azonban egyre nyitottabbá vált a táj. Persze voltak kivételek is: például a Rajna árterei (Lorsch vagy az elzászi Hart erdői), Ingelheim homoktalaja, a Rajna síkságának déli része, ahol tölgyesek díszlettek, ahogyan erre maradványaikból következtetni lehet — elsősorban a Vogézekben — Brumarth és Haguenau térségében.

Mindent egybevetve, a nagy erdővidékeken (a Fekete-erdőben vagy Odenwald, Spessart táján) mindössze a peremeken irtottak ki egy-egy foltot az erdőből. Itt vetették meg lábukat a parasztoak a korai középkorban, de egyelőre beljebb senki sem merészkedett. A mesék ősvadonjában szellemek és vadállatok tanyáztak. A rengetegben rablók ijesztgették az embereket. IV. Henrik király — Harz-

burgból menekülve — egy krónikaíró szerint „három napon át bolyongott étlenszomjan az erdőben, ahol csak kevés csapásnyom vezetett, mígnem egy vadász megmutatta neki az utat egy olyan erdőrészen, ahol már nem volt olyan sűrű a rengeteg, ezért itt emberemlékezet óta vadászni is szoktak.” Négy nap után ért véget a már-már kilátástalannak tűnő kaland. Az uralkodó éhezett, éjjel is virasztott és volt része bőven fáradalmakban. Aztán megritkult a rengeteg. Amikor a 7–10. században Odenwald és Spessart peremén majorokat alapítottak, a parasztok nekiláttak a fapusztításnak. Mindamellett a Taunus hegységben 400–500 m tengerszint felett senki sem épített tanyát, még nem is törték fel a szántóföldeket. A helyzet egyelőre nem sokat változott a kelták idején kialakított állapot óta. A kelta agrárcivilizáció emlékei Északnyugat- és Közép-Európában tudvalevőleg mindenütt 500 m alatt találhatóak, feljebb már nem. Még a Karoling-kor óta végrehajtott telepítések is (a *precaira ad excolendum* jogait gyakorolva) csak a hegyek lábainál kezdték ki az eredeti növénytakarót. De kikezdték. Szent Maxim kolostora (Trier mellett) Martell Károlytól 120 parasztgazdaságot kapott, és az adományt Kis Pippin további 23 gazdasággal egészítette ki. A kolostor birtokállománya 950 és 1300 között további javakkal gyarapodott. Egyelőre azonban a gazdálkodók megmaradtak a hegyek alján és az erdők peremén. Ez az állapot csak a 14. században változott meg, amikor a földesurak és parasztjaik egyrészt a népesedés nyomására, másrészt a klímához idomuló gazdálkodási módszerek birtokában magasabbra emelheték az agrikultúra hatékonyságának szintvonalát. Erre egyenesen rákényszerültek, hiszen alább már minden igénybe vehető földdarabot régen birtokba vettek őseik.

Ugyanakkor a mélyebben fekvő övezetekben ide-oda tolódott a kultúrtáj és a települések, illetve a természet, mindenek előtt az erdő határa. A gazdaság konjunktúrái és az energiák kimerülésének periódusai váltogatták egymást. A ciklikus folyamat nyomon követhető a Rajna-völgyben, ahol már a római időkben bőven vannak a mondottakra utaló jelek. Sok római településről az 5. században elszéledtek a lakók, és házaik helyén felsarjadtak a fák is. Kottenfrost (Bonn mellett), Hambacher Frost (Bernheim és Jülich között), Reichswald (Kleve mellett), Hürtgenwald (Aschen közelében) mind olyan erdő, amely római kori települések helyén nőtt. Az elmúlt másfél évezredben nem akart itt lakni senki, szinte nem is igen fogyott a faállomány. De néhány erdőrészetet a múlt században teljesen letaroltak a parasztok, mert répaföldekre volt szükségük.

Közép-Európa északnyugati részén nagy kiterjedésű mocsarak (az egykori gleccserek maradványai) akadályozták az agrárium terjeszkedését. Hollandiától Lengyelországig, sőt Litvániáig húzódott a láp és az ingovány. A szárazulatokon, az egykori homokpadokon (*Geest*) erdők sarjadtak. Minthogy a fapusztítás pótolhatatlan károkat okozott, Hollandiában a 14. század óta néhány város (például Amszterdam, Dordrecht stb.) tanácsa kénytelen volt csemetéket telepíteni — jobb jövő reményében. A szükségleteket így sem sikerült fedezniük. Növekedett a faimport, házépítések meg a dokkok nyelték el a törzseket. Az Elbán, a Rajnán tutajok úsztak. Érkezett fa a tenger hullámain is. A cseh erdőkben, a bajor fenyvesekben és a szálfák skandináv hazájában megszámlálhatatlanul sok törzset döntöttek ki. A történet kezdetén, a 13. században Amszterdamban rájöttek, hogy a

fűrészmalomok hulladék deszkájából (ezt ugyanis a hajóépítők nem tudták hasznosítani) ruhásládákat lehet fabrikálni. Beköszöntött a ládákat, szekrényeket keretekkel merevítő és abba vékony lapokat illesztő asztalosok korszaka, a bútorművéség megújította a kelták óta innovációk nélkül gyakorolt mesterséget. A háziipari keretekből nemsokára ki is léptek az asztalosok. Céhekbe szerveződtek. A hasogatott fadarabokból bárdolt és faragókéssel megmunkált ácsolatok készítőit pedig egyre kevesebb megrendelő foglalkoztatta. Favillákat, gereblyéket, ácsolt szökrönyöket fabrikáltak és házalók módjára járták a vidéket, hogy élelmiszerre cseréljék portékájukat. A famegmunkálás új technikája miatt a majd kétezer esztendeje sikeres barkácsolás tehát a paraszti házimunka perifériájára szorult. A 16. században megjelentek az épületasztalosok is, ajtóik szerkezete semmiben nem különbözik a szekrényoldalaktól. Mindenki fűrészelt deszkából akart dolgozni, nem kellett senkinek sem a hasított palló.

A prehistóriában a folyópartokon (amerre csak a szem ellát, mindenütt) erdők nőttek. Például a Rajna alsó szakaszán (Nimegues és Veluwe magasságában) csaknem mindent beleptek. Ettől északkeletre terült el a *Silva Bacenis*, a legsűrűbb fríz erdő, az a vidék, amelyet a legrégebb oklevelek írói is *sylvestris* jelzővel illettek. Münster környékét (Westfáliában) sűrű erdő borította, mígnem Alsó-Szászországban (Brunswick táján) az ezredforduló óta egyre nagyobbak lettek a 6–8. században keletkezett — tisztások. A síkságon, Diepholz környékén tölgyek és nyírfák nőttek.

Schleswig-Holsteinben terült el, Hamburgtól keletre, a *Sachsenwald*; a 9. században ezt tartották a *limes Saxonienak*. Járhatatlan rengetegnek tapasztalták. Ugyanígy vélekedtek a Schleswig északi részén elterülő *Isarnho* nevű erdőről. Ez választotta el a szlávok, a dánok és a szászok településtartományát. Jütland, Lolleland, Langeland és Sjaeland területét akkoriban még csaknem összefüggő lomsátor fedte. Persze a neolitik földművesek óta mind nagyobbak lettek a tisztások, de a fenyvesek és nyíresek elege még elfedte a szigetek nagyobb részét.

A parasztok fapusztítása akkor vett nagyobb lendületet, amikor az Elba Saale vonaltól keletre is megjelentek a telepések. Először a majorok épültek ki, majd a telepesfalvak. A jövevények — vontatottan, a 13–16. század közötti időben — kiterjesztették az agrárcivilizációt Brandenburgon, Mecklenburgon és Pomeránián át (keleti irányban) messze, a Finn-öböl partjáig. Ettől északkeletre már csak fenyvesek, nyíresek és tavak váltogatták egymást. Itt kezdődik a mindenkori európai periféria, ahol a középkor végéig konzerválódtak a prehistorikus állapotok. Skandinávia nagyobb részén és Észak-Oroszországban járhatatlan mocsarak meg erdők uraltak mindent, a szárazulatokon vadászok és halászok tengették életüket. Hiányoztak a gazdálkodás intenzívválódását kikényszerítő okok. Észak-Európában alacsony volt a népsűrűség mutatója, (a távolsági kereskedelem átrakodó állomásait kivéve, amelyek egyben a prémkerkedelem központjai voltak) hiányoztak a városok és hiányoztak a feudális majorok, a lakosság zöme még nem a mezőgazdaságból élt ekkor.

A földművesek égetéses irtásgazdálkodása a középkor után is belefért a bronz- és vaskorban megalapozott gazdálkodási rendszer kereteibe. Fenyőgerendákból ácsolták századokon át lakóházaikat. Keleten másként alakultak a mindennapok tényei. Még Közép-Európán is, minél inkább haladunk kelet felé, új-régi

világ tárul fel. Ritkul a népesség, a gazdálkodás menete mindinkább külterjes, a társadalmi szerveződésben meghatározók a közösségi kapcsolatok, a rendszer még alig veszítette el prehistorikus múltjának kötöttségeit.

Már a mai Lengyelország területén is tapasztaljuk a nyugathoz mérten kiütöző különbségeket. Az országban északon és délen hatalmas erdősáv húzódott, s a kettő között (a 'síkság'-on, ahonnan a lengyeleket elnevezték: *polski*) lábolhatatlan mocsarak tartották fogságukban az embereket. Itt tehát a környezet okán megkéstek a történelmi változások. A prehistorikus rablólovagok és kézművesekből verbuválódott környezetük élősködött a kiskirályságot gyakorló klánfőnök rokonain, a környékbéli paraszton. Lengyel földön mintegy 250 földvárat tartanak számon a régészek a 10–13. században, valamennyit alluviális talajon építették, körülöttük rendezetlen tanyavilág terült el, a parasztok erdei tisztásokon feltört földjeiken gazdálkodtak. Az egész rendszer minden részletében igazodott a természethez. Az emberek faházakat tákoltak össze gerendákból, ezeknek többsége osztatlan volt vagy két kis lakrészt különítettek el benne. A nagyobb volt a lakóhelyiség (ezt tornáccal vagy előtérrel építették és valószínűleg kamraként használták). Némely esetben a funkciók megcserélődtek. Ha a kamra előtér volt, szerszámok és élelmiszerek tárolására való (ez a magyar pitvar), ha viszont a kamra a házból nyílik: alszanak benne. Kemencék vagy kőből rakott tűzhelyek sugározták az otthon melegét. (Persze füstjükkel mindent bebüdösítve.)

A Drang nach Osten elvitathatatlan ténye, hogy az életminőség változásait elsőként a telepített parasztok kezdeményezték. Az innovációkat hozták magukkal. Ez volt a munka-, stb. kultúrájuk. Alkalmassint ennyivel volt magasabb az életminőségük keleti szomszédaikénál. Mikor új hazájukban berendezkedtek, a föld népe új életfeltételek közé került, mert az itteni mértékhez képest másként lakott, többségük falvakban, továbbá gazdálkodásukat is a majorokban kikísérletezett munkaoperációkkal tartották fenn. Noha faházakat építettek, azonban épületeikben növelték a helyiségek számát. Volt egy kemencével fűtött lakóterük, ahol főztek is, volt kamrájuk és nem ritkán a háznak egy előteret, pitvart ácsoltak. A füstelenített szobát csak a 18. században igényelték. (Érdekes, hogy a 18–19. századi telepések, a Volga-németek, a tolnai svábok stb. másként jártak el. Ők elfogadták a helyi építészeti kultúrát, nem adaptáltak régebbi lakókörzetük építkezési szokásaiból szinte semmit sem.)

Az egykori Kelet-Németországban és a mai Lengyelország területén a telepítések elsősorban az északi és a déli erdősávot célozták. A településformákon (körfaluk, erdőtlen falvak stb.) napjainkban is felismerhető az egykori kolónusok kezényoma. Később (a 16–17. században) újabb csoportok érkeztek, hogy kiszikkasszák a mocsarakat. Németek, hollandok stb. voltak a betelepülők. A vendégek a középkor óta tömböket alkotva befészkeltek magukat a szlávok szórványai közé. Falvaik építése új fejezetet nyitott az építészettörténet Kelet-Közép-Európai krónikájában.

4. KÉTLAKIAK ÉPÍTKEZÉSEI

Kortársaik a mediterrán Európában mutatták fel a középkor második felében a civilizáció leglátványosabb teljesítményeit. Jószerével csak a városokban! A vidéken más volt a helyzet.

Délen a vidéket mindig is a parasztok és a pásztorok sajátos elegye töltötte fel. A parasztoknak jókora juh- és kecskenyájak voltak, családjuk egyes férfitagjai sosem fogták meg az eke szarvát. Vándoroltak, mert a nyáj vándorolt. Télen a pásztor lakóhelyének közelében a mélyebben fekvő völgyekben, néhol a tengerparton, nyaranta a hegyi legelőkön időzött. A jószág itt talált eleséget. Úgy működött a rendszer, mint az ázsiai nomádok gazdasága. Akik ebből éltek, kétlaki életet éltek. Mindenütt igazodniuk kellett a természeti adottságokhoz. A termelésen és a fogyasztáson fel lehetett ismerni a biotopot. Ők mindenesetre felismerték. Igazodtak hozzá. Elemi érdekeik azt kívánták, hogy növeljék a családi munkaerőlétszámot, a fiúk közül többen nem is választhattak feleséget, önkéntes legelés, a legelőkön. A parasztok ugyanakkor ültetvényeiken, szántóikon dolgoztak, felépítették tanyájukat, kőházaikat, majd a középkorban egyre többen használták téglát, mert kevesebb munkával (és talán már olcsóbban) jutottak hozzá ehhez az építőanyaghoz. Másrészt, a hegyi legelőkön megteremtették azt a másik, ugyancsak egyszerű világot, amely minden tekintetben más volt, mint az eddigi megszokott környezetük. Ideiglenesen használható kalyibákat tákolták össze, szívták az út porát, baktatván a nyáj után. Szamarukkal vontatott, fedett kordén költöztették legelőről-legelőre személyes holmijukat. Kettős életet éltek. Másutt is.

Az Alpok és a Pireneusok magashegyi legelőin létesített tehenészetek hasznára talán a prehistorikusban jöttek rá. Mindenesetre a középkori majorok fenntartói már kiegészítették gazdaságukat egy-egy tej- és sajtüzemmel. Később a polgárok is éltek az alkalommal. A 16. század óta a parasztok próbálkoztak.

Sokan ezt tették a norvég hegyekben is. Mindannyiuk közös vonása, hogy vajat és sajtot állítottak elő, s azt értékesítették a városokban. Utódaik ugyanezen céllal máig tartanak fenn tejgazdaságokat a hegyi legelőkön, lakó- és szántógazdasági övezetük pedig nem kúszik a tengerszint feletti 800 méter fölé. Ők is kétféle építészeti kultúrát mondhatnak magukénak.

Ez a sajátos fejlemény annak köszönhető, hogy az Alpok hágóin át vezető transzkontinentális utak forgalma megélenkült a középkorban, a mediterrán világból anyagi és szellemi javak ezeken a kapukon át jutottak el Észak-Európába. Az Alpok építészeti kultúráját a geológiai viszonyok forgalmi csatornáin át érkező innovációk táplálták. Sokszor nem is a technikai megoldások, hanem az azokat alkalmazó mesterek származtak délről. Városon és vidéken egyaránt építettek házakat. A parasztok is felsorakoztak a megrendelőkhöz. A hegyi szállásokon azonban csak a maguk hagyományai szerint építkeztek.

Bár a mondottakhoz hasonlóan kétlaki életet éltek a Pireneusokban is sokan, de építészeti kultúrájuk nem gyarapodott olyan mértékben újításokkal, mint Közép-európai kollégáik mesterséges környezete. A baszkok földjén a városi befolyás mértéke jóval kisebb volt. Ez jellemzi továbbá a skandináv viszonyokat és főként az ottani építészeti kultúrát. Itt olyan közel volt egymáshoz a kettő (urbanizációs befolyás hiánya vagy erőtlensége miatt), hogy nem is fedezhető fel számottevő különbség a lakóhely és a szállás architektúrája között.

Dél- és Közép-Svédországban, nemkülönben az Upplandban (a Malar-tó mellett), sőt a nyugati parton a középkor végén tanyasi parasztok éltek már mindenütt. Állataikat (mikor a nyár és a szúnyoginvázió beköszöntött) valamennyien

a távolabbi és magasabban fekvő erdei tisztásokra terelték, ahol egész nyáron át őrizték jószágait. Régi gyakorlat lehetett. Az ok valószínűleg az, hogy az emberek, féltve az állatvagyonot, menekültek a szúnyogok és más bogarak milliárdjainak csípéseitől, amint ez Euráziában mindenütt szokásos a nyájakat tartók körében. Minél magasabbra mentek nyáron, annál később sarjadt a fű, vándorlásukat a takarmánybázis szabályozta. A svéd *sagak* is ezt az életmódot tükrözik. A parasztok — a középkort követően — az erdei tisztásokon a karámok helyett istállókat kezdtek építeni. Néhány legény ki is települt a szállásra. Ekkor már olyan tehenészeteket létesítettek, mint kollégáik az Alpokban. A rendszer — magától értetődően — újabb erőfeszítéseket követelt tőlük. A svédek és a norvégok nem csekély fáradtsággal tartották fenn téli és nyári szállásaikat, hiszen a kiegészítő gazdaságokat olykor több napi járőföldre telepítették lakóhelyüktől. Minden épületet és kerítést gerendákból ácsoltak. A tartósan lakott eredeti településeken, ahol nyaranta öregek, nők és gyerekek éltek, kőalapokra fektetették a fatörzseket, sőt a 18. század óta kőből rakták a lakóház — télen át mindig fűtött helyiségeinek — falait. Mindent megtettek, hogy ott, ahol tartós lakás céljára építik a házukat, dacoljanak az elemi erőkkal. A szállásokon beérték fenyőfából ácsolt ólakkal és kalyibákkal meg karámokkal. Így éltek a norvég fjordokban, illetve a hegyekben, másrészt a Bottin-öböl mellett és Norrland erdőlakói is. Voltaképpen mindenütt fenntartották a nomádok állattartására emlékeztető hagyományaikat. A norvégok zöme őrizte meg, néhol napjainkig, a kétlakiságot. Többségük ugyan már a középkorban fjordok partján lakott vagy délen és délkeleten a tengerparton szántogatva a keveset termő homokot, de mindannyiuknak voltak szállásaik a hegyek között. A mezőgazdaságon kívül halászattal biztosították élelmezésüket. Tulajdonképpen nem pásztorok, inkább tanyasi paraszt-halászok voltak. Házaik az előbbiekhöz hasonló gerendaácsolatok. A hegyi tehenészeteken az istállókat ők is fenyőtörzsekből rótták össze.

Végeredményben aligha kétséges, hogy ennek az építészeti és gazdálkodási kultúrának a gyökerei szintén a prehistória talajából szívták életető nedveiket. Számos — régészetileg jól értékelhető — leletegyüttesből kiemelkednek Vallhagar tanyacsoportjának maradványai Gotland szigetén a római korból és az azt követő századokból. A tanyacsoportokban egyidejűleg 25–40 fő élt együtt. Ők is gerendaházakat ácsoltak. A morénaköveket kis szántóföldjeik mezsgyéire rakták. Nem jöttek még rá arra, hogy az épület nem omlik össze, tovább áll, ha nem rothadnak szét a talajjal érintkező gerendái, ha kőlabazatra fektetik a fenyőtörzseket. A gerendák egyelőre a földön feküdtek.

Épületeiket ismerjük az Északi-tenger mellékéről is. A háztípus — az ásások leleteiből ítélve — Északnyugat-Európa síkságán a vaskor óta szokványos látvány lehetett. Csarnokházakat építettek. A Rajna felső folyamszakaszán és a Német Síkságon ezidőtájt emelt — zömmel cölöpökből ácsolt — csarnokházakban a követ csak a lakókonyha járőfelületére (ahol tűz is égett) és az állatok állásai közötti folyosó borítására használták, nem pedig a falak alapozására. A jószág (a marha) volt a legfőbb érték. Már a gotlandi parasztok is nyaranta kiköltöztek állataikkal téli szállásukról és az erdei tisztásokat legeltették.

A téli és nyári szállás az őskori Euráziában sokaknál megosztotta az életformát, és nem volt sztyepei nomád specialitás. A Balkánon (és a Mediterráneum több pontján) a pusztuló vegetációjú völgyek, másrészt a hegyoldalak legelői között vándorolt a jószág, mert a magaslatokra több eső hullott, de télen a magasabban fekvő legelőket befedte a hó. Dél-Ukrajnában a parasztok ármentes platókon művelték földjeiket, mígnem nyájaik — az ár elvonultával — a tavasszal elöntött réteken és mezőkön ismét legeltek. Ilyen volt gazdálkodási stratégiája a magyarok zömének is a 8–12. században.

Ekkortájt még minden paraszt kis alapterületű házban húzta meg magát.

A Balkán vagy az Abruzzoz gerendákból tákolt, esetleg terméskőből rakott házacskái — a lakáshasználatot tekintve — nem sokban különböztek egymástól. Az ásatásokon feltárt maradványokból ítélve a 20 m² alapterületűnél ritkán nagyobb belvilágú építmény padlóján mindig találtak hamut és faszédarabkákat, mert itt főztek, legalább is télen. A tüzet a ház közepén rakták. Nyáron viszont a ház mellett, a szabadban gyújtottak tüzet, a tűzhely mellett tapasztottak még egy — jobbára csak kenyérsütésre használt — sárkemencét is. Ugyanakkor sokuk hajlékában építettek kemencét is, ez melegített és ennél főzték, aszalták a gyümölcsöt, szárították és sütötték a gesztenyét meg az agyag- vagy kőlapon (kenyér helyett) a lepényt.

Hasonló módon használták lakásaikat a ligetes sztyeppén élők is, holott közülük a legtöbb család egy-egy veremházban szorongott. A többnyire nyeregtes épületben kis, félgömb alakú kemencét tapasztottak, ahol is sütöttek-főztek. Kelet- és Észak-Európában a téli hónapokban eltetvesedtek. Ezért kis fürdőházakat építettek — kőkemencével. A szauna régészeti emléke a kőkemence. A ligetes sztyepe lakói közül a parasztok biztosan élvezték a gőzfürdőt, a pásztorokról ezt nem lehet határozottan állítani. A nyári szállásokon kevesen építettek házakat, az állatokat őrző férfiak ugyanis ragaszkodtak sátraikhoz.

A házaknak a középkorig Európában sehol sem volt még kéménye vagy padlósa.

Ez a technikai minimum öltött testet a ligetes sztyepe 15–16. század óta létesült pásztorszállásain, majd a legrégebb földműves tanyák lakóépületein egyaránt. Ebben az övezetben csak a 17–18. században sikerült megszabadulni a nomád bandáktól. A magyaroknál kezdődött. A 13–15. században az Alföldön sporadikusan telepítették le a népvándorláskor utolsó hullámaival érkező kunokat, jászokat stb. A tájon, ahol minden évben a terület egyharmadát ellepte a tavaszi áradás, a 12. század óta létesítettek majorokat, majd a 13–14. század között kiépült a magyar falurendszer, amikor a homokos hátságokat és a szikes legelőket viszont nem adták oda a jobbágytartó földesuraknak, hanem pásztortörzsek között osztották fel. Letelepedésük a 14–15. században ment végbe. Időközben és a 15–17. században sok falu elnéptelenedett. A magánháborúk, a parasztháború, a portyázó oszmán-török és más csapatok mind megtették a magukét. Az elnéptelenedett falvak szántóföldjeit sok helyen a szomszéd falubeliek szántogatták, adóztak is utánuk, de előfordult, mert kevesebb munkával járt, ha marhalegelőként hasznosították a pusztát. A jószágot lábon elhajthatták a piacra, az árut nem kellett szállítaniuk. Ezzel a gazdálkodással földesurak és városok közttestületei is próbál-

koztak. A külterjesen tartott állományt őrző pásztorok számára kunyhókat, veremházakat építettek, noha a falvakban már a 16. század elején is három-, négyosztatú kályhával fűtött szobájú lakóházaik voltak. Az építkezési szokások és a lakáskultúra kettősségét csak a 19. században szüntették meg, amikor a gabonakonjunktúra kiváltotta a vízrendezést és az egykori legelők feltörését. (A romantika elkötelezettjei a még utolsó óráikat élő pásztorokat valóságos nomádok örökösének tartották.)

Az események csaknem a mondott forgatókönyv szerint zajlottak le a Duna és más, a Fekete-tengerbe ömlő folyók síkságain. Mindenesetre tovább tartottak az özönvíz előtti állapotok. A nomád bandáktól csak a 18. században szabadultak meg. A külpiacok vonzatában a 19. században gabonatermesztő tanyákká alakultak át a pásztorszállások. A külterületeken élő parasztok ragaszkodtak legtovább földbe mélyített házaikhoz.

5. A FAHÁZAK LEGRÉGIBB LAKÁSAI

A kétlaki életstratégiákat korunkban az iparszerveződés, mígnem a prekapitalista társadalmakban a természeti feltételekhez való kényszerű alkalmazkodás váltja ki. A kétlakiak — mondhatni — csöbörből vödörbe kerültek. A hagyományos társadalmak mindennapi életében a lakásviszonyok között nem is volt olyan nagy a színvonalbeli különbség, noha a házak közül az egyik tartósan lakott településen épült és egy-két nemzedéken át lakni is akartak benne. Számottevő eltérést a sztyeppi nomádok éltek meg, egyrészt veremházaikban, másrészt szétszedhető és órákon belül összeszerelhető jurtaikban. A házak alapterülete sehol sem haladta meg a 16 m²-t.

Ennél több a parasztoknak sem jutott, sem a Földközi-tenger fátlan partjai mentén, sem kontinentális erdők övében vagy az északi fenyvesekben. Nyomorúságos kalyibákban éltek a Kelet-Európai földművesek. Fenntartásukat a halászat és a vadfogás legalább olyan mértékben biztosította, mint a növénytermesztés vagy háziállataik haszna. A prehistóriában a gazdálkodás nem tudta tartós megtelepedésre bírni őket, vándoroltak ők is, ha nem is olyan gyakran változtatva megélhetésük színtereit, mint a nomád pásztorok.

Bár a kemencét a kontinens területén sehol sem tudták volna nélkülözni, de ez a berendezés Kelet-Európában játszotta a legnagyobb szerepet a hagyományos kultúrájú társadalmak életében.

Az erdőövenben (bármilyen technikával) épült házakban a lakótér közepén tapasztották össze kemencéjüket. Ennek hiányában szabadon égett a tűz. És mind a két esetben terjengett a füst. Szalmaágyon aludtak. Ahogy még Arany János is tudta: "földre hintik a zizegő szalmát" vagy fűz-, gyékény-, szalmafonatú dikókat ácsoltak maguknak. (Ilyen alkalmatosságokat a neolitikum óta használtak.) Nem volt ágyiruhájuk. Ritkán tisztálkodva gyakorta megesett, hogy eltetvesedtek. Még csak kényelmesen sem laktak. Alacsony asztaluk lapja nem volt 0.7 m-nél magasabban. Mellékuporodtak vagy gyalogszékekre ültek. (Ezt a szokást a cipészműhelyekben őrizték meg.) Volt egy ácsolt technikával készült ládájuk, amelyben féltettebb értékeiket (pl. hímzések, ékszerek stb.) tartották és ugyanazzal a módszerrel, ahogyan a ládát megcsinálták, fabrikáltak, bölcsőt is. A teknő-szerű al-

kotmányt többnyire felakasztották a házban egy gerendára, hogy a rágcsálók és más állatok ne tehessenek kárt a benne fekvő pólyásban. A főgondot a füst okozta. Az égés kellemetlen mellékterméke az ajtón távozott. Némelyik épületen ablaknyílást is hagytak, mert ezzel keresztvázatot idéztek elő, hamarabb megszabadultak a fojtogató füsttől. A nyílást, ha kiszellőztettek, betömködték. Néhol a lakótértől elrekesztettek fallal egy hálókamrát. Minthogy a szűk belvilágú épület gyorsan elpiszkolódott, évente többször is (ünnepeik előtt) híg sárral bekenték falait, s ilyenkor egy-két szóttessel fel is "öltöztették" házukat — legalább néhány napra.

Ugyanígy alakult az élet a kőkunyhókban is.

Bár voltak nagyobb alapterületű kalyibák a kontinensen, főleg a kelták lakta tartományokban (némelyeknek alapterülete akár a 40m²-t is elérte), a mindennapi élet ezekben sem zajlott másképpen, mint a kisebb építményekben. Az ilyen ház egyik végében istállót rendeztek be. Skandináviában veremépítményekben teleltek át a parasztok — jószágaikkal megosztva a ház belvilágát. A rendszer a csarnokházakra emlékeztet, de ezek az épületek földbe is voltak mélyítve és tejükön fű nőtt. Az épületekben a falak mellett volt egy-egy sor marhaállás, köztük folyosó, s annak végében a lakótér, közepén nyílt tűzhellyel. Így éltek már a szegény sorsú vikingek és, ezekhez a körülményekhez ragaszkodott még — eldugott dán, norvég tanyákon — néhány parasztfamília a múlt században.

6. A FALU-VÁROS KAPCSOLATOK ÉS A TELEPÍTÉSEK

KÖVETKEZMÉNYEI AZ ÉPÍTKEZÉSI SZOKÁSOKBAN

A házak méreteit az ezredforduló után (szinte észrevétlenül) kezdték lakóik növelni. A középkor derekán a gazdaságilag jobban működő tájakon a házak általagos alapterülete már 50–60 m² között volt.

A történetekben számunkra megkülönböztetett jelentőségű falvak létrejöttével a Kárpát-, a Cseh- és Morva-medencében, továbbá a korábban szlávok, litvánok és poroszoktól (és más, már felszívódott etnikumoktól) lakott Kelet- Közép-Európában is új fejleményeket kell regisztrálnunk.

A 13–14. században az Elbától keletre és a ligetes sztyeppe Közép-európai nyúlványán, tehát a Magyar Alföldön a parasztok elhagyták a veremházakat, új otthonaikba költöztek, mindenütt felmenő falú épületeket kezdtek emelni. Rendszerint két helyiségből álló épületeket (vagy ház+kamra, esetleg ház+pítvar+kamra) kedveltek. A ház finnugor szó (tehát az alapszókincshez tartozik), a pitvar szláv kölcsönszó, a kamra pedig középkori latinból került át a magyar nyelvbe. Az európai nyelvekben is a ház (pl. a német Haus) épület és lakótér jelentésű, a kunyhó (a német Kate) ennél jóval kisebb építményt jelent. Idetartozik még a neolatin nyelvekben megmaradt *casa* vagy a lapp *kota* stb. Eredetileg (talán a bronzkorban?) ezek a kifejezések mind, 'lakás't, 'ház'at jelentettek. A jelentések később szétváltak és a különféle hangalakú szavaknak kialakult a maguk sajátos értelme. A kifejezések arra utalnak, hogy a korai középkorban és főleg a középkorban megnőtt az épületek alapterülete, két, néha három helyiséget választottak szét egy-egy lakóház belső terében, s ezáltal mintegy csatlakoztak is a tőlük nyugatabbra élők lakásnormáihoz. A rendszert Közép- és Dél-Európa érintkezésének

övezetében találták ki. Közép-Európa déli sávjában terjedt el. A házépítés és új divatja nyugatról keletre tartva változtatott a lakásviszonyokon. Ezt a telepítéseknek és az igények színvonal emelkedésének egyaránt köszönhetjük. A kisemberek számára kedvezőbb életfeltételeket jelentő építészeti kultúrát részint a középkorban betelepített városlakó mesteremberek, részint a vidék új lakói, a földesurak kultúrtájtát teremtő népe, a szántó-vető parasztsztrók valósították meg. Az adaptációt megkönnyítette a vidéki lakosság társadalmi helyzetének alapvető változása. A parasztsztrók kiléptek a klánrendszer kötelékéből.

A parasztsztrók — földesurával kötött megállapodása szerint — foglalhatta el ház-helyét, építkezett és gazdálkodott. Nem tanyákon vagy rendezetlen halmazokban élt, hanem rendezett falvakban, ahol — szolgáltatások ellenében — a földesúr szavatolta a parasztsztrókgazdaság örökíthetőségét. A jobbágyrendszer tehát stabilizálta a mindennapi életvitelt és megemelte annak színvonalát. A lakóépületek többsztróztatú házak, sokakhoz istállót társítanak. Itt tartják a lovakat. A marhák és a sertések számára sokan megelégednek azzal, ha a jószágsztrók a földbe vájt veremből kiképzett ólban pihen éjszaka. (A baromfi óla még a huszadik században is ilyen veremépítmény maradt.) A házak a 14–15. században kialakított portákon állnak. A porták lakóudvarra, kertre és szérűskertre tagozódtak. Megváltozott a település képe. Út vagy tér mellett sorakozó udvarok látványa fogadta az idegent, lakóházakkal és gazdasági melléképületekkel, többsztrógüket még gerendavázás paticsfalakkal építették. Az utat vagy a teret szegélyező portákon az első épület volt a lakóház. Azokban az irtásfalvakban, ahol a falu határa csak szántóföld és erdő, a munkaállatok a falu közepén elterülő tágas téren legeltek. A térrel érintkező porta első épülete istálló volt. A szokást Normandiában vagy Dániában ugyanúgy megtartották, mint Kelet-Közép-Európa hosszannyúló sávjában. Ahol még bővében voltak az épületfának, zsilipelt boronafalakat építettek, a magasabban fekvő tartományokban, a fenyvesek között, szálfákból rótták a házakat. A mélyfekvésű síkságsztrók földfalakat raktak, Magyarországsztrók a 16. században már vályogot vetettek. (Ez alighanem visszalépés volt, de a falu végi tégláégető kemence üzemeltetését költségsztrógnak találták és megelégedtek a napon szárított vályoggsztróggal. Egyidejűleg a lakóházakban sem raktak már szemeskályhát, beérték a fusermunkával, egy vesszőfonatú, sártapasztású búbos kemencével.)

Az új lakásnormákkal kapcsolatos igények a 15–16. század fordulójára már szélesebb körben standardizálódtak — legalább is ott, ahol élénkebben lüktetett a gazdaság. (Ezekben a körzetsztrógekben nemsokára sokan kerestek a feszültségsztrógek miatt kiutat eretnek tanokban, a reformációban vagy a parasztháború pusztítá-saiban.) Mindenesetre a környezet elleni támadás, illetve nyomában a nyersanyaghíány, majd a 16–17. század krízise — jóvátéhetetlen károkat okozott. Ennek eredményeként a középkor végén szokásos házak lakásnormái később alig változtak. Mások a fejlemények az urbanizált tájakon. Az Alpokban vagy a francia Massive Centrale-ban, Normandiában, Dél-Németországsztrógnban, Belgiumban, Angliában stb. többnyire olyan lakóházakat építettek, amelyben istálló is volt. Az épületben pajtát is rekesztettek el. Bár mindezen változások eredményeként megnőtt az épület tömege, de a felhasznált építőanyaggal végül is takarékosan bántak, ami arról árulkodik, hogy a városi kis telkeken, stabilabb statikai megoldásokat kia-

lakító ácsok és kőművesek, meg a velük együttműködő ezermesterek nekiláttak a 13–16. század között a vidék épületállománya megújításának. A ház bejárata rendszerint az épület közepén volt, aki itt belépett, a konyhájába jutott, a konyhából az épület egyik oldalszárnyát kitöltő szobába nyílt egy ajtó, míg a másik szárnyban a jószág férőhelyét alakították ki. Sok ház még ma is lakott azok közül, amelyet ezen elv szerint építettek. Már a középkor végén előfordult, hogy a házat megemelték egy emelettel. A földszinten szobát képeztek ki, a konyhából egy lépcsőn felmentek az emeletre, ahol a hálókamrákat rekesztettek el. Az emeletes ház reprezentálta gazdáját. A földszinten nem volt lakóhelyiség, a szobában csak néha étkeztek. Thuringia, Schwarzwald, Hessen, Westfália, Brandenburg, Burgundia, Ile-de France, Maine, Normandia, Dél-Anglia ház- és lakáskultúrájának egyidejűleg bekövetkezett fejleményei. A rendszer előzményei az Alpoktól délre valósultak meg, mintegy igazolva a vidék és a város kapcsolatainak eredményes voltát. Az itt felkinált megoldásokat sokan elfogadták Kelet-Közép-Európában is. A cseh és magyar falvak épületállományában a 15–16. század óta vezették be a célszerűbben funkcionáló parasztház normáit. Végül is szobát+konyhát és kamrát építettek. A házhoz ragasztottak egy istállót is. Az Alpokban vagy a Schwarzwaldban ezt a rendszert úgy módosították, hogy — az épület tömegét növelve — csúrt is kiképeztek benne. A középkorban szokásos 50–60 m²-nyi alapterület megkét-szereződött és az emeletráépítés következtében a földszint hasznos terének több mint egyharmadával egészült ki.

Nyilvánvaló, hogy ezekben a lakóházakban mesteremberek szaktudása öltött testet, továbbá, hogy építésük a városi lakóház-építés tapasztalatainak birtokában valósult meg. További tanulsága a középkor-vég falu-város kapcsolatainak, hogy az új építésmód átalakított változatának terjedése (ahol egybeépítik a lakóházat, az istállót és a pajtát) egyelőre még nem érzékelhető az Elbától keletre. Végeredményben, akármerre tekintünk, négy-, ötszáz éven át konzerválódott a középkor végének építészeti kultúrája, még a 19. század második felében is változatlan alaprajzi elrendezéssel adtak otthont a szóban forgó épületek a parasztnak túlnyomó többségének. Az emberek nem módosították a lakásnormákat. Mert a döntő lépést a középkorban élt őseik már megtették. Szűk veremházaikból és előteres vagy hálókamrás hajlékaikból költöztek nagyobb házakba, itt már konyhára, kamrára, majd szobára tagozódott a belvilág. Noha ez a lakásnorma a délnémet területeken alakult ki, sok mindent átvettek belőle a cseh, morva, magyar falvakban is. Az itt élő parasztnak lakásainak hasznos alapterülete megnőtt a 15–16. századtól kezdve, már ekkor elérte a 70 m²-t. A középkori telepített falvak lakói által bevezetett újítások (amelyeket pl. a Sarvally romjaiból kirajzolódó lakóházak alaprajzain, a fűtéstechnikák emlékein tanulmányozhatunk) szemléletesen igazolják a mondottakat.

Ezek az állapotok később, Kelet-Közép-Európa ipari forradalmának idején már csak a földrajzi és társadalmi értelemben mondott periférián éltek tovább, például Erdélyben, vagy a nyugat-keleti kultúrhullám egy másik keleti partján, a Sziléziát övező hegyekben. Itt mindenütt volt még fa, beérték azzal a kevés kővel, amelyet a házak alapozásához felhasználtak, mert a legtöbb helyen nem mondtak le a kőalapokra fektetett gerendaépítkezés előnyeiről. A Magyar Alföld

16. században elpusztult falvainak romjai olyan házakat sejtetnek (rendszerint három osztattal, kályhával, kemencével), amelyhez hasonlókat azidőtájt építettek Alsó-Ausztriában, a Morva- és a Cseh-medencében, sőt Sziléziában.

Az átalakulás nyilvánvaló feszültségeit nélkülözniük kellett a Kelet-európai parasztnak. Oroszországban történetesen a 16. században vált érezhetővé az ökológia válsága, mely Kelet felé (később Szibériába) nyomta a muzsikokat. A terület eltartóképességén a 19. század kihívásai változtattak, az ipari forradalom és a gabonaexport átalakította a falut és a hagyományokat. A falu-város kapcsolatai és hatásuk az építkezési szokásokra alaposan megkésték, összehasonlítva az e téren tapasztalt fejleményeket a Kelet-Közép-Európai vagy a Közép-európai változásokkal. Az urbanizáció következményeit nem ismerték meg a középkorban. Az események sodra elkerülte őket. Tanyacsoportjaikban kis gerendaházakat építettek, minden kis kalyibát más rendeltetéssel. Lakás, szauna, hombár, ól, mind-mind külön épület. Kialakult az a szokás, amelyből éles fény vetődik a parasztnak életvezetésére. Racionalitásuk nyilvánvaló.

A tanyákon akkor tudnak eredményesen gazdálkodni, felelni a piac kihívásainak, ha koncentrálódik a családi munkaerő. Bővített családok alakulnak ki. Nem költöznek el a házas fiúk, a gazda irányítja a mezei munkát, felesége a házban elvégzendőket. Amíg bírják! Ha már nem, helyükre a legidősebb vagy legtöbb tekintélyt parancsoló fiú és annak a felesége lép. Az öregek kiköltöznek a családi házból — a kemence mellől, az udvaron egy kisebb, disznóól méretű — kalyibában rendezkednek be. Itt nem fűtenek. Nincs kemencéjük. Ugyanígy laknak az özvegyek, az agglegények, a vénlányok és a szellemi fogyatékos nyomorultak. Ezt a stratégiát Skandináviában is egészen általánosan elterjedtnek értékelték a 18–19. századi paraszti világot leíró tudósok. A gazdaságszervezés és beruházás tulajdonképpen a kelta idők Nyugat- és Kö. ép-Európai gyakorlatára emlékeztetett. A Kelet-európai lakáskultúra egészében véve megtartotta a prehistóriából hátramaradott felépítését. Az orosz parasztnak még a 19. században is egy kemencével fűtött lakókonyhában éltek, amelynek ajtaja előtt pitvar volt — a háztartási eszközök és az élelmiszerek tárolására.

7. KŐ ÉS TÉGLAHÁZAK A NAPSUGARAS DÉLEN

A Duna völgye, a Morva és a Cseh-medence már ekkor perifériája volt egy olyan gazdasági-társadalmi rendszernek, mely Dél-és Északnyugat-Európa között létesített összeköttetések nyomán emelkedett fel a kontinens lakói tektonikus mozgásának eredményeként. Az átrétegződés és a telepítés együttes hatására átépült továbbá Pomeránia és Szilézia és a közöttük elterülő övezet a mai Lengyelországban. Az események hététerében mindenütt ott húzódtott a termelés szervezetének fundamentális átalakulása.

Az első lépéseket Dél-Európában tették meg. A tenger hajóforgalma (legálábbis, ami a kalózatok illeti) sosem szünetelt. A Földközi-tengert egykor a római birodalomban mint holmi belső tót és fő-fő útvonalat hasznosították, a kereskedelem szervezete nem mállott teljesen szét, a vizet hovatovább ismét áruszállító hajók szelték át. A forgalom elsősorban a partok mentén tette próbára a sokat látott tengeri medvéket, de a kikötővárosokban mindenütt a szemfüles kalmárok

élénkségével cserélték fel a kalózkorszak szorongását és áporodott nyugalmát. Itt volt továbbá a gazdálkodó hátország, a mezei szorgalom évezredek terepe. Az Alpoktól délre, illetve délnyugatra az 5–9. század között a gazdaság folyamatait új mederbe terelték. Itáliában, Dél-Franciaországban átszervezték a majorok és a parasztek gazdálkodását. Dél-Európában a vidék földesurai gazdálkodtak ugyan, de még évszázadok teltek el, amíg időtöltésükből végképpen kiiktatták a nem is olyan régen még mindennél jobban kedvelt kalandorságot.

Ezzel egyidejűleg az ezredforduló után a kedvezőtlen adottságú területeken (a Rajna-völgyben, Baden-Würtembergben, Pfalzban, Hessenben, másfelől Burgundiában, az Ile- de Franceban, Flandriában, sőt Dél-és Kelet Angliában is kialakult a feudális gazdaság. A középkori agrárcivilizáció érdekeltiségi viszonyainak tulajdonképpen lassan északabbra tolták a súlypontját, bevezettek egy sor technikai újítást, növelték a hatékonyságot.

A 11–13. században átalakították a majorok gazdálkodását, az itt alkalmazott munkakultúrát kiterjesztették a falusi gazdálkodásra, tulajdonképpen a parasztek életvitelére. Még a tanyasiak is átvették az új munkamódszert és az alkalmazásukhoz szükséges eszközállományt. Növekedett a gazdaságok teljesítménye, javultak a hozamok, a nemesek pedig követték Dél-európai kollégáik példáját: jól védhető tornyokba költöztek és — amikor alkalom kínálkozott — a majorokodáson és az adószedésen kívül még fosztogattak is. A kolostorok szintén majorokat létesítettek, és a papok — érthető okoknál fogva — távol tartották magukat az útonállástól. Gazdaságaik mintabirtokok lettek. A gazdálkodást átjárta a kreativitás. Elérte a parasztokat is, elsősorban ott, ahol a földbirtokosok átszervezték a munkaerőgazdálkodást. Itt is javultak a teljesítmények, ami visszahatott az elosztási rendszerre, végül is a falusiak szintén megváltoztatták fogyasztási szokásaikat. Újraalkották lakáskultúrájukat. Nagyobb házakat építettek és portáikon rendezettebben telepítették az épületeket. Mostmár mindenki a talajszint felett emelkedő falak között kívánt lakni. A házakban legalább két helyiség volt. Az emberek mind kiköltöztek a régi putrikból. Gazdasági melléképületeiket is igényesebben építették meg. Előfordult már az is, hogy néhány paraszt három-négy helyiségből álló házat épített családjának és megnövelte az ólban az állati férőhelyek számát. Mindenki erejét meghaladóan dolgozott a mezőn és a szántóföldön. A falu hovatovább önellátásán felül is termelt. Az ipar ugyanezt tette — természetéből következően. A gazdaságban majdhogynem árubőség keletkezett. A Mediterrán- az Északi- és a Keleti-tengeri áruszállítások kiegészültek a szárazföldiekkel. Megerősödött a helyi áruforgalom is. A kereskedők karavánjai szélesebbre taposták az ókori nyomokat. A kontinens belsejében Közép- és Nyugat-Európában már hovatovább nem is volt járhatatlan út.

Az ezredforduló után még az Alpok hágóin is megnőtt a forgalom, noha a kereskedelem jó ideig csak a kiváltságosok és a városok előkelőinek igényeit elégítette ki. A nemes urak pedig rájöttek milyen jövedelmező foglalkozás az útonállás. A szorosokon és a hágókon átvezető utak mentén tehát a 7–8. század óta egyre-másra épültek a ragadozók sásfészkei, a nemesek lakótornyai. Aosta és a Dolomitok között lépten-nyomon ma is kétes dicsőségű monstrumok merednek az égnek. Hideg és sötét tornyok. Tulajdonosai rájöttek, hogy a gazdálkodásnál

sokszorta jövedelmezőbb útonállásból jobban el tudják tartani népes familiájukat és persze kevesebb gonddal tudják fedezni költséges szórakozásaikat. A származásukra és vitézi tetteikre egyaránt büszke urak rivalizálni akartak egymással, és ez sikerült is nekik. A fosztogatásban fáradhatatlanoknak bizonyultak. De ezek a rablók mégsem tudták lefékezni a javak mozgását. Ha a kereskedőknek kára esett, emelkedtek ugyan az árak, de továbbra is serkentő tényező maradt a kereslet. Ha áruhiány keletkezett, a portékát drágábban — busás haszonnal — értékesítették a városokban. (Eladtak mindent, a rablott árut is, az sem vált ki a forgalomból.) Lassan, de biztosan gyarapodtak a kereskedők és a rablólovagok. Délkelet-ázsiai fűszerek, Közél-keleti textiliák, Dél-európai ötvösmunkák, afrikai elefántagyarak és strucctojások, az európai magashegységek bányáiból és a tengerparti *salinak*ból való sószállítmányok stb. táplálták a piacot.

A pénzt a kereskedők és nyomukban a fogyasztási cikkek előállító helyi iparosok — két okból — főleg építkezésekbe fektették. Az egyik ok az volt, hogy Provencetól Umbriáig megszédtek magukat a kalmárok és bár közülük sokan vásároltak birtokot, a gazdaság kezdetleges szerkezetét látva, nemigen tudták mire költeni jövedelmüket. A másik ok, hogy egyáltalában nem akarták titkolni, milyen jómódban élnek. A mediterrán városok átépültek. Mindenki azon igyekezett, hogy nagyobb házat építsen, mint amekkorát örökölt. A városi telekkiosztás azonban akadályozta őket céljaik elérésében. Fel kellett vásárolni a szomszéd telkét, ha valaki építkezni akart. Új házaikkal, tulajdonosai — mondhatni — határozottan hencegtek. A gyengén jövedelmező birtokvásárlások befektetésein kívül ekkor még más lehetőségük nem lévén pénzüket költeni, a számukra csak az ősi barbár pompa maradt. Dicsekedtek tehát öltözkükkel, házukkal, ékszerekkel. Az ilyenirányú pénzköltés kezdetben kizárólag nemesi kiváltságnak számított: a kiváltságosok ékszereket, ötvöstárgyakat vettek, majd nemsokára életmentő páncélzatot. Ezek a tranzakciók sok kockázatot rejtettek magukban: minden drága volt és nem tőkésedett. Sokan, ha erejükön felük költekeztek, tönkre is mentek. Természetesen, amíg vidéken volt a lakásuk, állandó fenyegetettségben éltek. Okkal tartottak attól, hogy kirabolják őket. Ismerték osztályos társaikat. Biztonságos befektetésnek tűnt tehát, ha beköltöznek a városokba.

A jövevények élénkséget hoztak a Dél-európai városokba. Minthogy nem volt hol lakniuk, a nemesek, majd — a nemeseket utánozva régi-új szomszédaik — a náluknál módosabb polgárok, toronyházakat emeltek és drága kelmékből varraták ruháikat. Vastag falak mögé húzódtak és tüntetőleg cifrázkodtak. A *corso* megtelt naponta: a város lakói megbámulták egymást. Divatbemutatót tartottak minden nap, hacsak az eső keresztül nem húzta számításukat. Aki mozgásképtelen volt, a ház loggiájáról, egy megnagyobbított ablaknyílásból gyönyörködhetett a hőmpölygő tömegben, olykor pedig irigyen méricskélte magában a látottakat. A *corso* azonkívül, hogy vagyondemonstációra adott lehetőséget, jó hely volt arra, hogy minden családfő megmutassa: mekkora az őt követő népes rokonsága. A szokás kétféle úton él tovább: 1.) ünnepi alkalmakon rendezett látványos felvonulások, amelyeken a várost alkotó családok katonai erejével és a kardforgató férfiak (köztük a zsoldosok) hadrafoghatóságával ámitották el a báméskodókat. Sikerült meggyőzni egymást. Ez a felvonulás túlélte az elmúlt századokat, ma is

megrendezik: idegenforgalmi látványosság. 2.) a közönséges hétköznapi *korzó*, ahol (miután a középkori társadalom szövedéke szertefoszlott) vagyoni különbségek szerint csoportokban korzóznak napjainkban a családok. Van úri-korzó és van cseléd-korzó. Nem számít, kik a rokonok. Pedig egykor másként festett minden! A rokoni szálak (e szokások kialakulásának idején) átszőtték a mindennapi életet és a házak falait. A rokonok és elkötelezettek kapcsolatai tartósan behálózta a Dél-európai várost és persze megtöltöttek valamennyi odút a falak között. A házakban olyan zsúfoltság alakult ki, mint soha és sehol annak előtte. A nemesek és a polgárok — élet- és vagyónbiztonsági okokból — ragaszkodtak ahhoz, hogy kőfalú házakban, hideg és sötét tornyokban lakjanak, időnként vendégségeket csapjanak, amikor is igyekeztek divatosan és költségesen kiöltözni.

Amikor még vidéken éltek, volt szükségük igazán tornyokra. Aligha mondható, hogy ezekben a házakban kényelemben éltek. A legtöbb torony alapterülete alatta maradt a 10x10 m-es négyzetnek (bár voltak kör-alaprajzúak is). Három-négy szintes építményeket tekintettek otthonuknak. A földszinten istálló, az első emeleten konyha és ebédlő, felettük — egy-két szinten — hálókamrák. Minthogy el kellett helyezniük egy falépcsőt (sokszor csak létrát), a lakóhelyiségek nem mondhatók túlméretezettnek.

Mindazonáltal az építkezés konjunktúrája talán a sík tájakon okozott minden más vidékkel összehasonlítva — korszakalkotónak mondható — változásokat. A sűrűn lakott Toszkánában, Lombardiában, másrészt Északnyugat-Európában, mindenek előtt Németalföldön, Flandriában, ahol valamikor mocsarak voltak és egyre fogyott az erdő, bárki megtapasztalhatta a vidék és a város prosperitását. Akármerre fordult, mindenütt látott építkezéseket. Persze, aki építkezett, kénytelen volt számolni a krónikus nyersanyaghiánnyal.

A legtöbb baj abból származott, hogy sokhelyütt nem jutottak hozzá épületfához. Minthogy sok erdőt irtottak ki, a szállítási technológia fogyatékoságai következtében csak drága áron tudták volna pótolni mindazt, amit abban az időben másutt a környezet még szinte ingyen kínált. Hollandiában és Belgiumban a 13. század óta kemencéket építettek, hogy a folyami iszapból téglát vagy cserepet égensenek. Erre azért is rákényszerültek, mert a szalmával vagy náddal fedett faházakat gyakorta pusztította tűzvész. Sok városban már a középkorban cserepellel borították be a háztetőket. (A bécsi Stephanskirche híres, színes cserephéjazata a 15. század óta hirdeti a szakértelem időállóságát és a városi építkezések költségeit álló polgárok rátartóságát.) A városok átépültek a 15–17. századi nagy tűzvészek nyomán. A cserep- és téglaegetés technológiáját (kivált északon) a középkor nagy nemzetközi szervezeteinek, a szerzetesrendeknek, építkezéseinél kísérletezték ki. A kolostorok építéskomplexuma minden másnál anyagigényesebb beruházásként tette próbára teljesítőkéességüket. A 13–15. század között egy új értékrendszert teremtettek: az ingatlanvagyon, amelyben ráadásul még gyönyörködhettek is. A templomokról és a kolostorokról ideális normákat rögzítő alaprajzok maradtak ránk. Ezeknek nem sok hasznát vették a kivitelezők. Az építkezéseket inkább csak művezették, lemondva a tervek böngészéséről. A 14–15. század között emelt épületek zömének — tartósnak ígérkező — műszaki megoldásait ácsok kísérletezték ki. A földön összeállították a gerendaszerkezetet, minden mű-

szerük egy darab kenderkötél volt: Nem készítettek kiviteli rajzokat. (Nem is nagyon értettek az ilyesmihez.)

Fontos viszont és a munkakultúra hagyományainak hasznosítására vall, hogy a város és a vidék kapcsolatainak mechanizmusa mégsem rekeszthető ki a rendszer működéséből. A köfejtőknek és a tégláégetők munkakultúrájának mindenütt hasznát vette a vidék népe is. Például a szicíliai parasztlakfallal kerített településein a 14. század óta földszintes (a középkor elmúltával emeletes) sorházakat raktak kövekből. Ezekben a településeken (*città rurale*) a házhoz nem is tartozott udvar vagy gazdasági melléképület. A parasztlak mindössze néhány szántóparcellát és egy-két kisebb olajfaligetet vagy a citrusfélék fáit művelték. Akik pedig tanyákon éltek, hasonló módon gazdálkodtak. Mindannyian tartottak — ősidők óta — nyájukat, de nem a települések közelében, hanem távoli hegyoldalakon legeltették nyájukat. Gabonát alig termesztettek. Néhány falut ma is laknak. A kőfallal kerített települések akkoriban mindössze három-négy utcából álltak. Cefalu, Brucato, Aluminosa, Barrafranca és társaiban a településmagban húzódó sorház eredendően a városias tömörülés benyomását kelti. Mindenütt, „az olasz csizma” valamennyi tartományában erősödött az a szándék, hogy a környék legalkalmasabb dombján épült házak közötti teret, a *piazza*t érintkezésük csomópontjává tegyék, s akik e körül laknak (kézzelfogható bizonyítékot szolgáltatva életfunkciói és fontosságuk növekedésének), emeletes házba költözzenek. A tanyasiak mindenesetre irigyen sandítottak rájuk. Megközelítőleg fél évezreden át.

A kora-középkori városokban még többnyire csak földszintes viskók épültek. Később egyre több emeletes családi házat húztak fel. Ezt részben a kis telekmelekek miatt, részben pedig a városi lakótoronyépítkezéseken szerzett tapasztalatok hasznosításával érték el. Az emeletes típusház földszintjén folyosóvá elhúzódozó kapubejáratot képeztek ki, egyfelől egy szobát és egy konyhát, más oldalán pedig a cselédek kamráját és egy lóistállót, az emeleten viszont hálókamrákat építettek. A középfolyosós ház a kisebb telkeken csak egyetlen konyha és lakóhelyiség céljára kialakított épületrésszel készült, de ennek is kamrák voltak az emeletén. Az udvaron falépcső vezetett a magasba. Néhol a kapubejárat folyosóján tákolták össze a lépcsőt.

Ezek az új épülettípusok Dél-Franciaországban és a Rajna-völgyben is elterjedtek. Később az Ibériai-félszigeten is sok épült belőlük. Miután megtapasztalták előnyeiket, a 13-14. század után az Alpoktól északra is építettek ilyen házakat. Három-négy emberöltő múltán a városi építkezések mindenütt követendő példái lettek a vidéki lakosságnak. Közép-Itáliában a parasztházak zömét a 14. század óta több szintűre építették. Ezidőtájt Dél-Franciaországban Provence (pl. a híres Montailou) és Languedoc tehetősebb parasztjai közül sokan szintén emeletes házban laktak. Itáliában a 15-16. század fordulóján lefolytatott birtokpercek iratai még egy sor épület rajzát is megőrizték. Bár az alapterület kicsiny (átlagosan mindkét szinten alatta marad a 40 m²-nek!), az ilyen épület — mondhatni — nyomorúságos viskó, de az emeleten lévő alvókamrák a földszinti (étkezésre is használt) lakókonyha és éléskamra beosztása típusrendjével tanúsítja már a paraszti életforma urbanizálódását. A 13-15. századi Itáliában épített parasztházak zöme kő- vagy téglafalazatú, mert az emeletes házakat teherbíró konstrukcióval

kellott építeniük. Mai tudásunk szerint statikai okokból erre nem lett volna szükségük, de biztonságos megoldásokra törekedtek. Az Alpoktól északra lakók még a mindenhol gerendaácsolatú falakkal állították össze házaikat, az emeleteseket is. Csakhogy a középkori Dél-Európában hiánycikk volt és drága az épületfa.

Észak- és Közép-Itáliában az ezredforduló után a városokban teljesen csődöt mondott a gerendaszerkezeteket alkalmazó faépítkezés. A nagyobb épületeket már az ókor óta kőből és téglából emelték, évezredek óta, nem is tettek kötőanyagot a kövek közé, csak sarat, ezért még a földszintes épületek is — statikai tekintetben — kívánivalókat hagytak maguk után. Az ilyen fal néhány emberöltő után leomlott. Az alap sértetlenül ott maradt. Ezt hasznosítva mindig újraépítették a házat. A kötőanyag használatában áttértek a mészre. Még ma is állnak olyan lakóépületek, amelyeknek alapfalait az antikvitásban rakták le. A hagyomány fennmaradása szinte töretlen az ókor óta. Minden időben oltatlan meszet szórtak a kövek közé és időnként az épülő falat leöntötték vízzel: az oxidáció megbont-hatatlan falat eredményezett. A technológiát a középkorban is alkalmazták.

Sokszor még olyan épületek falait felhúzza is arra törekedtek, hogy jó vas-tagra rakják a kötőmegeket, nehogy összedőljön a ház, ahol az épület tömege — statikailag — nem indokolta a vastag falakat. De nem tudtak mást építeni. Építőmesterségük tapasztalati fogyatékoságait árulják el házaik. Még az emelet építéséről is lemondanak.

A technológiai tudásukhoz ugyanis a társadalom viselkedéséről szerzett ismereteik társultak. Noha időtálló, inorganikus építőanyagokat alkalmaztak, már mindenki tartós beruházásokat akart eszközölni, hiszen utódaira is gondolt. Mindamellett a lakásnorma délen semmivel sem volt jobb, mint a kontinens frissen civilizálódó belsejében, ott, ahol még beérték a faépületekkel.

A mediterrán városokban további problémákkal kellett a telektulajdonosoknak szembenézniük, mert növekvő igényeiket zsebkendőnyi telken kellett kielégíteniük. Minden négyzetméternyi területet igyekeztek kihasználni. A nagyobb házak mögött elterülő udvart beépítették. Istállók, raktárak, a cselédség lakrészei, műhelyek stb. húzódtak meg az utcafrontján hivalkodó polgárház mögött. Ez az építkezésmód, miután a létrejöttét kényszerítő okok azonosak voltak, másutt is, az Alpoktól északra is, gyorsan terjedt. A négy oldalról beépített udvar a 14–18. században általános lett sok Közép- és Nyugat-Európai városban. A telkek beépítésének ezen célszerű módját látva sok földesúr azon volt, hogy telepített parasztjai is olyan gazdaságot építsenek, amely négy oldalon épületekkel határolt udvart keretez. Ezt a települési-építkezési módot talán a frankok *Staatskolonisation*jakor valósították meg. Sok középkori major is hasonló rendszerben épült a 14. század után. A zárt udvarú parasztház a mediterrán világban ugyanúgy elterjedt, mint az Orosz Északon vagy Angliában, az Alpokban, a Kárpátokban stb. Az sem lehetetlen, hogy a négy oldalról épületekkel határolt majort a római időkben építették először, ha tehenészetet akartak létesíteni. Az is valószínű tehát, hogy minden korszakban a célszerű módon építkezők újra felhasználták (nem is mindig tudatosan) az antik példát.

A települési-építkezési rendszer alapötletére a városi telkek beépítése nyomán jöttek rá. A vidék urbanizálódásának ez volt talán az első visszavonhatatlan eredménye.

Közép- és Nyugat-Európában (Kelet-Európáról nem is szólva) ekkor még sok volt az erdő. A 10–12 m² alapterületű viskó mindenütt befogadta az öt-hattagú családot és tűz égett a közepén, volt, hogy kettőt is építettek, ahogyan a 19. században „nyári konyhát” emelve tették. Ilyen házmaradványokra bukkantak nemrég a Szent Gotthárd-hágó környékén, Ticinóban, ahol a 13. században épült kőházak alapjait tárták fel. Az épületek mindössze egyetlen helyiségből álltak. Itt élt, szűkösködött tehát a paraszt. Másként fest Toszkanában a városi hatásra épített lakóház még abban az időben, amikor nélkülözte az emeletet. Van benne konyha és alvókamra, sőt még egy — alapterületében az előbbiekkal csaknem azonos méretű — helyiség is: a jószág istállója. A ház 50–80 m²-en épült fel. Latióban ilyen házakat építettek a 15. században — a középkor után már emeletekkel. Szokványos épülettípus volt valamikor a mediterrán délen. Hasonló rendszerű Provence és Languedoc rurális architektúrája is, de ez is átalakult a középkor után, mert az Oroszlán-öböltől és az Azúr-parttól északra növekedtek az igények: emeletes házakat építettek a parasztok is. Rougier (Bourgogne) romjai még lakóteres kamrás-házak emlékei a 13. századból. Ez történt az Ibériai-félsziget keleti déli sávjában, ahol mindig is kevés volt a fa, de mikor a mórok kezén fellendült a gazdaság, a vidéket is elérték az urbanizáció középkori hullámai, a parasztok tehát — csaknem kötelességszerűen — nekifogtak átalakítani házaikat. A délnémet tartományokban a 15–17. században már mindenfelé építettek öt-hat helyiséges parasztházakat. Ezekben az épületekben egy szobát rekesztettek el, azaz egy étkezőhelyiséget, amelyet kályhával fűtöttek és amelyből egy fűtetlen hálókamrát választottak le. A szobát és a kamrát fedémmel építették, a fedém feletti padlástér tágasát telerakták lomokkal vagy szálastakarmánnyal. A szobával voltaképpen egy nagyobb dobozt képeztek ki a házban. A fűtött és füstelenített helyiségek megteremtésével korszakalkotóan emelték a házak komfortfokozatát.

Persze az egész folyamat — figyelembe véve a társadalmi piramis csúcsa alatt húzódó módosabb rétegek lakásviszonyait — mindenütt jóval korábban kezdődött el. A lakótoronyok és a patríciusházak lakáskultúrája már a 12–14. században alapvető átalakuláson ment keresztül, Dél-Európa, Északnyugat-Európa, Közép-Európa keleti övezete által képződött háromszögben. A minta tehát adva volt. Először talán a 13. században Toszkanában emeltek többszintes parasztházakat. Egyrészt a módos parasztokra hatottak a városokban látottak. Az emeletes házakban lakó rokonaik nyomdokaiba akartak lépni. A másik ösztönzést — a történelem sajátos fintoraként — a szegénység adta. Az ötletszegénység kézzelfogható bizonyítékait alkották meg, amikor megalkották a ház-lilliputország mintapéldáit. Az emeletes parasztházak építői ugyanis minden áron ragaszkodtak a városi mintákhoz, még akkor is, ha a leendő lakók ágrólszakadtan szegények voltak. Kis alapterületen építkeztek, holott volt tágas telkük, emeletet építettek, ahova alig tudtak felkapaszkodni. De mivel a lakók szegény ördögök voltak, híjával az innovációs tapasztalatoknak, így kellett felépíteni leendő otthonaikat. Nem volt választásuk, álmaik azonban voltak. A városokból kerültek vidékre, mert kizsuppolták őket, miután elkövették az urbánus közösségekben a legnagyobb vétséget: nem fizették az adót.

A történet röviden a következő: ezek az emberek a városok környezetéből a nemes tanács hűbéres tanyabokraikból költöztek be néhány emberöltővel ko-

rábban a biztos védelmet ígérő falak mögé. Rendszerint volt valamilyen atyafia minden nyomorultnak, aki polgárként kezességet vállalt érte. A város pedig semmivel sem volt nagyvonalúbb, mint korábban, amikor *contadot* kényszerített rájuk, azaz alacsony áron kellett értékesíteniük a város piacán termelvényeiket. A parasztokra jellemző furfanggal majd mindegyikük talált egerutat. Tehetős rokonaik hívó szavára sokan költöztek tehát az ígéret földjére, a városba, de ott legtöbbször rendszerint munka nélkül maradt. Ingyenélő népség lett belőlük. Csak az utcán lebzseltek, a lumpenek, loptak-csaltak és nap-nap után megbotránkoztatották a tiszteleltre méltó polgárokat. Ezért noha — szegről-végről — rokonai voltak a közrend és az erkölcs legfőbb csőszeinek, ha a nemes tanács úgy határozott, kénytelen-kelletlen ki kellett az ágrólszakadtaknak költözniük a város köztulajdonban lévő juhlegelőire, tehát oda, ahonnan — néhány emberöltővel korábban — őseik jöttek és ahol most (a városi magisztrátus kegyes akaratából) bérlők lettek. Életkörülményeik ettől kezdve kézzel foghatóan megváltoztak. Bár a jövevények ismét parasztok voltak, de otthonaik városi mintára épültek, földszintjükön istálló volt, emeletükön konyha és alvókamra.

Ilyen házakat festett Sienában a városháza tanácstermének falára Ambrogio Lorenzetti 1338-ban, a „Jó Kormányzat hatása a városra és a vidékre” c. allegorikus freskóján. A várost kőfal védi. Sok az égnek meredő — tenyérnyi ablakokkal vakoskodó — torony. A város körüli parasztházak emeletesek és téglából épültek, cserép fedi őket. Nem messze innen, a másfélezer lelkes toszkán kereskedővároskában, Gimignianóban mintegy félszáz lakótornyot építettek a 14. századig, de a városi köztársaságok közötti vesztett háborúk után több mint egy tucatot kellett lebontaniuk. Firenze urai nem tűrték a sáfrányügyleteken meggazdagodott konkurencia látványos magamutogatását.

Az érzelmeken túlmenően egyéb ok is kézenfekvő: Itáliában a város eredetileg a nemes-patrónus és klientúrájának erődített települése. Siena körzetében ilyen városka a 13–14. századi Montagnola, ahol (miként a környék többi *castrum*-nak tekintett településén) az urak familiástól kb. 65–90 m² alapterületen élnek, településeként vagy másfél tucatnyi tornyot lakva, körülöttük a köznép szorong, négy-öttször annyi házban. A városi házak többsége kisebb a parasztok otthonainál. Pedig vidéken a pór házának lakótere sem nagyobb a 20–25 m²-nél. Ideje, hogy átépüljenek a házak. A kérdéses időszakban ez be is következett. A környék tölgyerdői ennek estek áldozatul. Végül már minden falat kőből raktak. Az emeletes ház eleinte itt is torony volt, mert a kőművesek egyelőre más műszaki megoldást nem is tudtak volna elképzelni. Másrészt ezeket a kőmonstrumokat főleg a vidékről beköltöző nemeseknek emelték, akiknek, életvitelében nagy úr volt a megszokás. Nemsokára azonban a kereskedők és az iparosok kezdték utánozni a nemeseket és minthogy több pénzük volt a rivalizáló polgároknak, lehetőleg még magasabb toronyházakat emeltek. A technológia adott volt, a telkek kicsik és drágák, úgyhogy végül nemcsak ők, hanem — az idővel már munka nélkül maradt a rangosabb házakba költözők helyére szivárgó — kliensek hada, s ez az ingyenélő népség is emeletes házban lakott. A kisméretű emeletes házacska negyedei slummá váltak. A középkori Dél-Európa urbanizálódása különösen az itáliai köztársaságokban, ahol városonként a helyi bölcsesség szerint kormá-

nyoztak, a közélet irányítói estek kelepcébe. A családi házak méreteit növelni akarták, egyidejűleg javítván azok küllemét. Másfelől pedig megálljt akartak parancsolni a szociális viszonyok romlásának. Ez persze nem ment nekik sem szépszóval. A potyaleső dologtalanok sok fejtörést okoztak valamennyi középkori olasz város nemes tanácsának. Az utca-népe kellemetlen, kényelmetlen közeg volt már a város patríciusa szemében, hiszen hangoskodott, követelődött, miközben tartozott a közadókkal és lakbérrel, meg — ha lehetett — fünek-fának. Azonfelül sokan voltak, számuk sehogyan sem akart fogyni, sőt egyre csak növekedett. A 16. századi Genovában sokan a hajléktalanok közül elszegődtek a gályákra evezősnek, félve, hogy az utcán nem tudják átvészelni a telet. A tanács mindenütt már régen arra a bölcs belátásra jutott, hogy meg kell a hajléktalanoktól szabadulnia. Kiszuppolta tehát az ingyenélőket. A csócselék így lett ismét a vidék lakója, kényszerintézkedések hatására parasztként élt tovább, úgy dolgozott, mint ősei valamikor, de otthona már városi mintára épült — még akkor is, ha építészeti értéke (a városi mintákhoz mérten) alig értékelhető, mert csekély, a periratokból kitetszően a kortársak is csak nyomorúságos viskóknak tekintették ezeket a házakat.

Minden jel arra vall tehát, hogy ezektől a társadalmi folyamatoktól elvaszthatatlanul indult el az Alpoktól délre az építőkéltúra átalakulása, az időtálló anyagok, főleg a kövek alkalmazása és az emeletek építése. Az Alpoktól északra az architektúrális változások tulajdonképpen készenkapott minták nyomán öltöttek testet. Közép- és Nyugat-Európa kőházait, toronyépületeit végül is a Dél eredményeinek köszönhatték tulajdonosaik.

A kőépítkezés divatja a középkorban először Itáliát és Dél-Franciaországot alakította át, csaknem mindent itt délen találtak ki, főleg a fában már szegény környezetben épült városokban. Az építetők égretörő tornyok látványával kompenzálták környezetük sivárságát. Azonfelül, hogy féltették életüket. A hatótényezők már korán működnek, az építőanyaghiány, illetve a jól védhető, sőt időtálló, rangos épületek iránti vágy már az ezredforduló után kezdtek megváltoztatni a városképet Itáliában és a Mediterrán-medence nyugati karéjában. Minthogy mindkét tényező — előbb-utóbb — másutt is adva volt, a folyamatot sehol sem állították meg a városfalak.

8. ÚJÍTÁSOK A TÖLGYRÉGIÓBAN

Amilyen mértékben prosperált a gazdaság, úgy fogyott az erdő, miközben egyre gyakoribbá váltak a város meg a vidék között létesíthető árukapcsolatok. A mechanizmus feltartóztatlanul működött. A 11–13. században mátt látványos eredmények bizonyították életképességét, amikor is az ókor óta kitaposott útvonalon haladt észak felé az áruforgalom és vele együtt maga a kereskedelmi kapitalizmus. Az építkezési kéltúra új divatja először a Rajna és a Duna völgyében, Svájcban, Elzászban, Württembergben, azaz fában ekkor még ugyancsak gazdag területeken alakította át a társadalom tehetős rétegeinek építkezési szokásait. Érdekes, hogy Aquitániában vagy Észak-Franciaországban, sőt Dél-Angliában a 13. században teljesen megszokottak voltak a nemesek kőtornyai, holott három emberöltővel előtte még beérték gerendatákolmányokkal. A kőépítkezés azonban

túlságosan drága volt ahhoz, hogy divattá váljon ott is, ahol a táj még sűrűn volt benőve fával. Az Északi-tenger mellékén sem építettek egyelőre annyi kőházat, hogy azok utcahosszan sorakoztak volna, holott nem annyira a pénzhiány korlátozta ebbeli igyekezetükben a polgárokat, inkább az, hogy éltek azon lehetőséggel, amelyet az épületfában gazdag erdők karnyújtásnyi közelben kínáltak. Például a tehetős német kereskedővárosban, Lübeckben a 13. században csak gerendaácsolatú és sövényfonású falakkal épített emeletes házak álltak, amelyekben égetett csuprokból összerakott kályhával fűtötték a szobát. (Ez rendszerint az emeleten volt!) Itt, a távoli északon kályhával fűtött szobát jóval korábban igényeltek a polgárok, a városokban több komfortot akartak házukban, mint kortársaik a délnémet tartományokban.

A lakáskultúra korszakalkotó újítása az volt, hogy a konyhából — a közfalon át — nyitottak egy kályhanyílást, miközben a kályha légterét, azaz a szobát füstmentessé téve, pallókkal lefedték, elválasztva azt a padlástértől vagy a fölötte épített emeleti helyiségtől. Ez a kora-középkori találmány alighanem az Olasz Alpokból való, tehát arról a vidékről, ahol a Dél-, illetve a Közép-európai klímazóna frontvonala húzódik. A rendszer (lakótornyok, várak, kastélyok, polgárházak) lépcsőin jutott el a 11–16. század során a délnémet övezet parasztházaiba, s onnan Kelet-Közép-Európa különféle tájaira. A terjedés társadalmi útja természetesen itt is lépcsőzetesnek jellemezhető. Északnyugat-Európát ehhez az átalakuláshoz képest későn, a 17–19. században hódította meg a kályhafűtés. A Golf-áram melege visszatartotta az építőket. Jó volt a kandalló is. Sokaknak még ma is. Amikor a vasolvasztást feltalálták, a 16. században a délnémet területeken — vallásos jelenetek reliefszerű ábrázolásaival díszített — öntöttvas-kályhákkal cserélték ki a cserépkályhákat. A divat Kelet-Európába jutott el a legkésőbb, a 19. században állították be a szobába a vaskályhát. Persze sok parasztházban még ezután is nélkülözték, ahogyan az Atlanti-Európában is megelégedtek a lakókonyhában vagy a „szalonban” a nyílt tűz felett épített füstfogóval. Ahol a kályha a 17–18. században elterjedt, a szobákhoz mindenütt tartozott a házban egy kémény.

Annak ellenére, hogy az Észak-itáliai eredetű kályhaállítás és maga a fűtés-technika, tehát az új, korszakalkotó rendszer az Alpokban (s kivált Svájcban) az itt áthúzódó útvonalakon jutott északra. A középkori komfort ezen csúcsteljesítménye, a kályhával fűtött szoba kialakításának divatja a kantonális köztársaság városaiban nem déli hatásra illeszkedett be a lakáskultúrába, hanem a Rajnavölgyből dél felé terjedő német szokások átvételeként.

Ez a fűtésrendszer nagyon sok próbálkozás után alakult ki. Maga az újítás tulajdonképpen ókori innovációk tökéletesítése volt. Egyrészt szükséges volt annak ismerete, miként tudják a tűz füstjét úgy elvezetni, hogy annak a helyiségnek a légterét, amelyet fűtenek, ne szennyezzék és ráadásul az ott tartózkodó emberek számára továbbra is biztosítsák a meleget. A hideg és a kényelem közötti szakadékot eleinte a padlófűtéssel hidalták át. Kemencét építettek, melynek égéstermékeit a ház járószintje (vagy egyes fürdőkben a medence) alatt épített csatornába vezették és innen tovább, az építmény falán hagyott lyukon keresztül a szabadba. Ez az építkezés azonban nagyon költséges, és a beruházás is csak nagy kiterjedésű épületekben fizetődik ki. Üzemeltetése is jelentős számú munkaerőt

köt le. Családi házakban ezért nem is alkalmazták. Hát még a középkorban, amikor az előkelőségek nem voltak olyan tehetősek, mint ókori példaképeik! A városokban a helyzet egyenesen siralmas volt. A tisztálkodással hadilábon álltak, el is tetvesedtek. Európában a lakóházakból még mindig hiányoztak az elemi higiénés feltételek, az embereknek szükségük volt közfürdőkre. A *balnea* rendszerint egy kisebb ház volt, fűtését a rómaiak által kitalált módon, később pedig kályhákat állítva oldották meg. A másik találmány tehát, a csuprokból rakott cserépkályha jóval olcsóbb volt, akár fürdőt, akár lakást melegítettek vele. A kályharakás is lényegesen egyszerűbb műszaki feladat, mint a padlófűtés labirintusának és kemencéjének építése. A későközépkorban le is mondtak a padlófűtésről. A cserépkályha hasznát tömegesen először városi fürdőházakban, a szabatos élet egykori központjaiban fürdőzők tapasztalták meg.

Már a görög építészek rájöttek arra, hogy a félgömb alakú csupor felületén tökéletesebben oszlik el a súly, mint egy sima lapon, ha azt alátámasztják. Még egy sima kőlap is kevésbé bírja a ránehezülő terhet, mint egy kupola. A római mérnökök kamatoztatták ezt a felismerést. A kályha csuprainak összeállítói valószínűleg tisztában voltak azzal is, hogy a félgömb fűtőfelülete jóval nagyobb, mint egy sima lapnak.

A csuprokból rakott kályha ismeretét — az Alpok hágóin át — északra közvetítették az ezredforduló táján.

Konstanzenban egy — a *münster* mellett — kőből emelt és kívül falépcsővel kiegészített, impozáns méretű toronyház első emeleti ebédlőjének, azaz egy 10x8 méteres alapterületű szobának egyik falát falképekkel díszítette a 13. században a háztulajdonos. Ez az ember egy gazdag ügyvéd volt, aki kezében tartotta a környék szövőiparát. (Középkori gyáros!) A képeken a fonás-szövés munkaműveleteit, azonfelül egy szauna belsejét láthatjuk, egy másik képmezőben egy asszonyt, aki a csuprokból épített kályha padkáján ül, a fűtőberendezésnek támaszkodva. A képmező felirata a polgárház komfortjának felsőbbrendűségét dicséri. Az asszony imígyen okítja az őt bámulókat: „itt jó nekem pihenni, ha elfáradtam”. Joggal büszkélkedik, ebben az élményben a középkor végéig nem volt sehol sem része parasztnak az Alpokban vagy attól északra.

A parasztház kályhája füstjét a konyhába vagy a ház középfolysójára vezették és felette egy füstfogó tölcsért építettek. A kürtő a padlástérben végződött. A héjazaton (szalma között vagy a zsendely résein) szivárgott a füst.

A kantonális köztársaság 15–16. századi városi krónikáinak illusztrátorai faházakat pingáltak a kötetek lapjaira, s jóllehet vannak köztük emeletesek is, a kémény egyelőre ritka rajtuk. Pedig a svájci lakótornyokban, kivált azokban, amelyekhez várfalakat is építettek, a 12–13. század óta szükséges berendezésnek tekintették a konyhai füstfogót és az épület oldalához ragasztott vagy középső részén — a tető héjazatát áttörő — kéményt. Ezeket a komfortjavító újításokat a polgárházakon is alkalmazták, majd a 15. század második felétől kezdve a vidéken, néhány parasztházban.

A jelek szerint a kulturális változások nem egyenes vonalban, esetleg árvíz-ként terjednek. Ármentes szigetek maradnak ki a hullámverésből, holmi magaslatok, ahol megtalálható a múlt emlékeinek mind megannyi rezervátuma, néha

okkal, néha ok nélkül. Sőt az is nyilvánvaló, hogy változó irányból fújt a szél, a hatások valamikor több felől érkeztek, a dolgok természetétől függően csak változtatásokkal sikerült adaptálni őket. Még az is megtörtént, hogy elhalasztották átvételüket. Sőt ott is, ahol alkalmazták közülük a nekik tetszőket, csupán módosításokkal vették hasznukat. Bonyolult, kanyargós folyamat. Az innovációk emberi alkotások, minden egyes esetben egy már meglévő rendszerbe kell beilleszteni valamennyit. Az anyagi kultúra építményében a célszerűség határozza meg, miként kívánják felhasználni azt, amit adaptálnak, ilyenkor tehát változtatnak is rajta.

Arra mindenesetre korán rájöttek, hogy a fa pusztuló építőanyag, ellentétben a kővel. A Rajna és az Elba közötti övezetben a 9–12. század között még a faácsolat volt a domináns építkezési technika városon és vidéken egyaránt. Ugyanakkor az Elbától keletre még csak a jelentősebb forgalmi vagy közigazgatási központnak számító településeken, tehát a későbbi városokban építettek faházakat, ellenben a parasztok többsége holmi veremépítményekben lakott.

Az Elbától nyugatra talált és régészetileg értékelhető cölöpházakat (amelyeknek építéskor a függőlegesen állított gerendákat ásták a talajba) a 12–13. század óta csaknem mindenütt gerendaácsolatok váltották fel, mert az építők takarékoskodni akartak az építőanyaggal, miközben időtállóbb szerkezeteket készítettek. Azokat a gerendaépítményeket ugyanis, amelyeknek a tartóoszlopait a talajba mélyített gödrökbe állították eddig (és a közöket befönték, majd betapasztották), olyan ácsolatokkal helyettesítették, ahol a ház vázát egy — az épület alaprajzát kijelölő — gerendakeretbe illeszthetik. Előfordult, hogy a függőleges oszlopokat kőágyzatba helyezték. Lundban két templom (Santa Maria Minor és Santus Clemens), továbbá több — 11. században alapozott — polgárház, Dániában (Nörre Hjörning és Brörn) 11–12. századi templomainak és Lindholm Jöje parasztházainak, a belgiumi Antwerpen és a hollandiai Emden 12. századi polgárházainak, valamint egy parasztháznak a romjai, amelyeket a svájci Petersberg (Basel mellett) tártak fel, meglehetősen nagy területen bizonyítják az építkezésmód egykori gyakoriságát. Angliában a legkorábbi épület Thirlings (Nothumberland) faluból való, ez egy 6–7. században épült ház, és azt a gyanút erősíti meg, hogy a szász bevándorlással került a technika a szigetországba, korábban a paliszádépítkezést egyáltalában nem ismerték.

Ahogy a kontinensen délről megyünk észak felé, 5–10. századi írásos emlékekben sokszor előfordul az *ecclesia lignea* és az *ecclesia ligneis tabulis fabricata* kifejezés, ami feltehetőleg, cölöpfalú templomcskákra utal. Ezeknek az épületeknek a helyén már a középkorban kő- vagy téglatemplomot építettek.

Egy másik megoldás az volt, hogy a függőleges cölöpökbe hornyot vágtak és a hornyok közé pallókat zsilipeltek. A technológia lényegében megegyezik a zsilipelt faladák, a magyar *szökrönyök* (vagy *szuszékok*) készítmésmódjával. Németországban az i.e. 6. században épített halomsír kamrája (Heunerburg, Hochmichelet mellett) és több vaskori kútkáva a legkorábbi bizonyíték arra, hogy a legkülönbözőbb fakonstrukciókban alkalmazták ezt a megoldást. Egy Karoling-kori törvényt (Lex baiuvariorum X: 8–11) bünteti azt, aki egy „épület belsejéből eltávolít egy oszlopot, amelyet sarokgerendának neveznek” (*si interioiris aedificii illam*

columnam eiecerit, quam winchilsol vocant). Közép-Európa és Skandinávia érintkezésének övezetében az ilyen épületeknek meglehetősen sok régészeti bizonyítékát tárták fel. A Bayeuxban őrzött 11. századi hímezésen is láthatók ábrázolásai. Normandiában (Mirville, Notre-Dame-de-Gravenchon) 11–12. századi épületmaradványaiban is rá lehet ismerni a technológia alkalmazására. Több Északnyugat-európai toronyépület ásatása során hasonló ácsolatok maradványaira leltek. Egy Rajna-völgyi 13. századi szöveg írója, Venatius Faustus azt állítja, hogy az ács nem hasítja ketté a gerendát és nem tömíti el abban a rést (*neque rima papet*), mert ez az ács — szerintem — a zsilipelt pallókat fabrikálva építkezik.

A röviden bemutatott archaikus építésmódoknál Európa kontinentális klímaövének lakói jóval tovább ragaszkodtak a gerendavázás vesszőfonatú, sárral tapasztott falú (*patics*-) épületekhez. A paticsfal a neolitikum óta épült és a technológia a középkori, meg a későbbi *Fachwerk* építményekben jutott el csúcsára. Lehetséges, hogy Tacitus azon megjegyzése (Germania 16), miszerint a germánok házaik falát festik, erre az építésmódra vonatkozik. Angliától Svájcig és Franciaországtól Skandinávia déli részéig a városokban is gyakran építettek paticsfalú házakat. Északon — kontinentális hatásra — először a Közép-Európában régebben használatos kötéseket nem lehet felfedezni.

Mіндеzen falazatok keményfa-, elsősorban tölgy-ácsolatok. A fenyőrégióban viszont gerendaépítkezés volt a szokásos. Ennek előnye mindenekelőtt az, hogy a horizontálisan egymásra rakott szálfáknak nagy a teherbíró képességük, továbbá, hogy az ácsolatok elkészítése sem igényel magasabb színvonalú szaktudást. A Boden-tó melletti halásznépség (Taubried, Aargau kanton) és az Egolzwill (Luzern) határában feltárt neolitikus földművesek épületei ezzel a technológiával készültek. Luzern híres középkori hídja szintén. Németországban szinte mindenütt tártak fel — fenyőácsolatú gerendaszerkezetek — vaskori leleteit. Végeredményben a vaskori épületmaradványok a két szélső póluson, Svájcban és Svédországban egyaránt bizonyítják népszerűségüket. Vitruvius azt állítja (*De architectura II*), hogy a Fekete-tenger mellékén így szokták csapolni a gerendákat. Dél-Ukrajnában és a Kazány központú *sрубная-kultúra* népei — sírkamrát készítve — gerendaácsolatú épületet fabrikáltak. Az Altáj és a Szaján hegység szkíta sírjaiból ugyanilyen épületmaradványok kerültek elő, itt is a már ismert csapolt gerendákból készült a kamra falborítása. Az a tény, hogy Skandináviában csak a 15. században tűnnek fel a gerendák “fecske-farok csapolásai”, továbbá, hogy a német leletek ennél nem sokkal fiatalabbak, azt az elgondolást valószínűsíti, hogy a 18–19. századból ismert nagyszámú “fecske-farkos” csapolású építmény ács technológiája középkori innováció lehetett. Nem ismerjük azonban a bajuvárok vagy allemanok építkezéseinek maradványait. Tudjuk azonban azt, hogy ezektől távol, Észtországban megtaláltak néhány olyan boronafalú épület maradványát (Rouge), amelyet a 6–7. században ácsoltak. A Don vidéki földvárakban sok ilyen — a 9–10. században épült — veremházat tártak fel, ezeket is gerendákkal bélelték.

Novgorod, Sztaraja Rjazan, Pszkov, Moszkva, Minszk, Kijev és környékükön kiásott 12–13. századi házak romjainak gerendái fenyőácsolatok. Az Alpokban ugyan több dendrochnológiailag vizsgált fenyőtörzsekből összerakott épületmatu-

zsálem (pl. Graubündenben vagy Karinthiában) közül egy sem korábbi a 16. századnál.

Ezen a környéken (pl. Schaffhausen közelében) a talpgerendákat a 11. század óta kövekre fektették, miáltal megakadályozták a talaj és az ácsolt építmény falazatának érintkezését, nemkülönben a talajnedvesség felszívódását. Valószínű, hogy ezt az építésmódot eleinte csak a szakrális épületeken és az előkelőek lakóházainál alkalmazták. Trier városából ismerjük a legrégebb — a 7. században — kőalapokra épített lakóház maradványát. Franciaországban a 11. században Colletière (Chavarine mellett, Isère) lakói már így építettek fel néhány házat. Később, a középkorban Queyras és Brianconais tájain már — mondhatni — megszokottá vált ez az építésmód. A vidék számára például szolgált. Dordogne, Agenais, Lot-en-Garonne és a Massif Central területén a 15–16. században élt parasztnak is már így építették házaikat. Tőlük függetlenül, a 13–15. századi Angliában és Bretagnében úgyszintén sokan éltek ezzel a technikával. Sőt a kelták középkori utódai kőházakat is építettek, aminthogy így tették Skóciában és Írországbán is, de nem etnikai sajátosságuk bizonyoságaképpen, hanem azért, mivel ezeken a tájakon, az egykori jégmezők talaján sok a kő és a középkorban már egyre kevesebb volt a fa. Csaknem ez a helyzet Skandinávia déli övezetében is, ahol az egykori gleccserek moréna-köveivel már a prehistorikus parasztnak megalapozták fenyőtörzsekből ácsolt épületeiket. A Közép-és Nyugat-európai építkezési szokások azonban jelentősen különböznek a skandinávokétól. A kőalapra fektetett tölgygerendák architektúrája rendszerint olyan vidéken tűnik fel, ahol a középkorban városok vannak, sőt a technológia egyenesen a városokban van korábban képviselve, nem vidéken a parasztházakban.

Bár a sudár szálfából technikailag jóval könnyebben lehet emeletes épületet összeállítani, mint a tölgyek rövidebb rönkjeiből, a fenyőgerendákból a középkorban sehol sem róttak emeletes házat. Jóformán csak az utóbbi kétszázötven évben ácsoltak többszintes lakóépületeket. A vidéken, Kelet-Európában ez a divathullám csak nagysokára vonult át.

A faépítészet anyagkímélő újításai tehát elsősorban a lombhullató erdőzónákban váltak be, talán Közép-és Nyugat-Európa érintkezési övezetében kísérletezték ki ezt az architektúrát, ott, ahol az ókorban és a középkorban több volt a város, mint a kontinens más részein. A nehézségek abból adódtak, hogy itt a telekrendszer mindenütt korlátok közé szorította az építkezéseket, az épületek befogadóképességét nem horizontálisan, hanem vertikálisan kellett növelniük. Az emeletes épület statikailag igényesebb alkotás, megvalósulásának az egyik, ha nem a legfőbb akadálya, hogy a vállalkozást szabályozta a drágaság. Az építőanyag korántsem volt olcsó. Minden építkezés csődbe jutott volna, de a műszaki kultúra alkalmazása során mindig rátaláltak a kivezető útra. Sok mesterember élt a városokban, nem is tudták valamennyit foglalkoztatni, a fölösleg mégis megtalálta számításait, bár ennek érdekében ott kellett hagyni familiájukat és vidéken vállaltak munkát. Elsősorban a majorokba szerződött a legtöbb kőműves és ács, falusi templomokat, kastélyokat építettek továbbá, majd a középkor végén már paróchiákat és a tehetősebb parasztnak, vidéki iparosok lakóházait. Mikor kibontakozott vidéken az építőipari piac, a városban már túltermelési válság volt, az építő-

ipari szakmunkások túlságosan sokan voltak ahhoz, hogy munkát kapjanak, ezért közülük sokan áttelepültek a falvakba. Számukra tehát a gazdasági-társadalmi mozgás egyetlen lehetséges történelmi pályája járhatónak bizonyult. A reálfolyamatok ismételten nyomot hagytak az architektúrán. Érdekes, hogy Nyugat- és Közép-Európa kelet felé terjedő építésmódja is ott honosodott meg, ahol az új architektúra nyersanyag ellátása adva volt, a specialisták tudása, másrészt az építetők igényei találkoztak egymással.

Például a Cseh-medencében épült kisvárosok (Stare Mesto, Mikulcice stb.) 12–13. századi épületmaradványai már az innováció terjedését bizonyítják, de az is lehet, hogy csupán az egykori lakók leleményességét. Házakat építve megosztották a belső tereket. A főhelyiség persze továbbra is a járószinten volt tűzhellyel vagy kemencével és következményével, a gomolygó füsttel, de a család nem lakott többé vereméptményben. Újításait idővel átvették a vidéken. A szlávoktól lakott tájakon — az Elbától keletre — sehol sem ismerünk falusias környezetből a 12. századnál korábbi példákat, későbbieket igen. Ennél fogva nem is világos, miként terjedt ez az építkezési szokás. Mindenesetre a korai majorudvarok építményei közül a sütőházat építették meg elsőként. Ilyen házakra engednek következtetni a Rajnától keletre talált 12–13. századi majorbeli pékségek maradványai (pl. Dreibergen-Altkirchen, Eime, Bork, mely utóbbi lelőhelyén 25m² belső tere volt az épületnek). A legtöbb majorban gerendákból összeeszkábáltak egy lakótornyot, majd a 14–15. században felhúztak mellette vagy helyette egy-egy úrilakot is. Ugyanitt malomépületek igazolják, hogy a tartós építőanyagok használatának városokban kialakított mesterfogásait vidéken is alkalmazták. A középkor végén épített parasztházakba szintén bevezettek több újítást. Például nagyobb ablaknyílásokat hagytak, ezeket hólyaggal stb. befedték, a szobában kályhát állítottak, asztalos készítette magas asztalt és hozzá való padot meg széket vásároltak, a láda helyett később szekrényt csináltattak stb.

A városokból vidékre vezettek az innovációs útvonalak. A kőalapra épített faházak architektúrája városokban és majorokban tűnt fel, majd a parasztek épületein. Ezek a házak jobban voltak szigetelve. Ha valaki ilyen falakat akart, mesteremberek nélkül aligha boldogult. Talán Brebières (Arras mellett) falujának a Karoling-korból származó leletei bizonyítják legkorábban a mondottakat. Itt kőlabazatokra fektették a ház talapzatát, majd ezekbe a fatörzsekbe csapolták be a házfalak függőleges gerendáit (amelyeknek közeit befönték és betapasztották). A technológia (amennyire a csekélyszámú régészeti leletből megítélhető) korántsem volt még általános. A példa sem volt ragadós. A gerendavázás paticsfalak építésének középkori tartományaiban majdnem mindenhol előszeretettel ragaszkodtak a cölöpházakhoz. A Meroving-kori településekben (amelyeket az ezredforduló után elhagytak lakóik) sok bizonyítékot tártak fel a mondottakra. A Német-síkságon még később is sokáig élt ez az építészet, noha itt nem az erdők, hanem a mocsarak sokasága, tehát a talajvíz szintje szabályozta az életet. Cölöpházak nyomaira bukkantak a régészek. A tanyák dombokra települtek. (Neuwid-Gladbach: 6–9., Merdingen am Kaiserstuhl: 7–12., Geislingen-Württemberg 7–9., Kirchheim-Bajorország: 10–13., Warendorf-Westfalia: 8–10., Kootwijk., Gerdeland-Hollandia: 8–10., Odoorn-Hollandia: 8–10., Elisenhof-Eiderstedt: 10–13., Hessens-Wil-

helmshaven: 7–13. századi lelőhelyek.) Ezekben a tanyacsoportokban általában négy-öt családi gazdaság működött. A parasztok kulináris kultúrája szegényes volt, kását adó kis gabonatermésüket szarvasmarhák húásával és tejtermékekkel egészítették ki. Halásztak is. A délnémet tájon erre nem igen volt lehetőségük az ittlakóknak. Ezek a parasztok nagyobb településekben éltek. A házmaradványokból ítélve két-háromszoros volt a telekszám — az északiakhoz mérten. Valamennyi udvaron állt egy lakóház és több mint egy tucat melléképület. A Karoling-kor kezdetén még veremépítményeik is voltak, ezek mind eltűntek a középkor folyamán. Egyébként is javarészüket csak a prehistóriumban lakták, később csak gazdasági rendeltetéssel építették őket (a leggyakrabban szövőháznak rendezvén be). A délnémet övezetben feltárt épületmaradványok jóval kisebbek az északiakhoz mérten. A vesszővel befont karókerítésű udvarokon álló lakóházak alapterülete 6–13x 5–6 méter. Vidéken is arról árulkodnak a középkori építészeti emlékek, hogy az embereket az anyagtakarékosság célja vezette. Tipikus példája ennek a Harz hegységbeli Hohenrode irtásfalú. A 13. században alapították. Itt 65–85 m² alapterületű lakóházak talpgerendáit fektették nagyobb kövekre, a házak falát függőlegesen tartó gerendákat ebbe a koszorúba csapolták, holott elődeik a 12. században itt még cölöpházakat állítottak. A kőtalapzat további lehetőségeket rejtett. Ahol erre építettek, akár kimélyíthették a pincét is (Merdingen). Az ilyen házak városi példák nyomán épültek. A szőlősgazdák pincékben tárolták a bort, Közép-Európa polgári gazdaságának spekulációs tartalékát. (Dél-Európában nincs pincegazdaság. A termés minden évben kiegyenlített, nem kell tartalékolni a borból, ha sok van, hogy el lehessen adni, mikor nem lesz.) A pincék földemét dongaboltozattal készítették kezdetben. Ilyenek a svájci Bern, a németországi Freiburg 12. századi házai. Regensburg, Stockheim (Unterfranken), Bécs, Prága, vagy Sopron, Buda 13–15. századi házait pincével írják le az oklevelekben. A Bécsi-medencében egy egész pincesor maradt meg a 14. századból ilyen építményekből. A bajor Marienstein területén egy hasonló építmény 1380-ból. Sajnos Magyarországon a műemlékvédő hivatal tollforgatói — tudva vagy sem, mindent megtettek annak érdekében, hogy a nekik tetsző kőfalú házak maradványait mutassák be. Nem voltak kíváncsiak arra, hogy találnak-e cölöplyukakat a talajban. A gerendanyomok (ha ilyenek voltak) a „falkutatások” során tűntek el. Meg kell maradni tehát egyszer-s-mindenkorra a fakonstrukciók tárgyában a feltevések tartományában. A szokványos talány: hiteles-e Schedel krónikájában Buda ábrázolása? Számomra valószínűnek tűnik, igen! Továbbá azt is valószínűnek tartom, hogy az említett városokban a kisebb épületek Hollókő műemlékegyüttesének típusházaihoz lehettek hasonlóak (persze nélkülözve a napjaink építészetében megszokott, de a népművészettől idegen sablon-szerű vonásokat, jóllehet ezekkel sikerült felruházni a „világörökséget”). Részben alapincézett épületek Erdélyben és a mai Szlovákiában sokfelé láthatók ma is. Úgy látszik, a Dél-német tájaktól a Kárpátok ívéig a középkorban kialakult egy bortárolási technológia. Az eljárást eredménnyel alkalmazták a Rajna-menti városokban is, persze csak ott, ahol a klímaromlást követően még megtermett a szőlő. Mindenesetre az alapincézett házak építészeteinek kultúrája a Duna-menti német városoknál jóval nagyobb területén felismerhető a középkorban, ezért fel kell tételezni, hogy mindenütt érvényesült az épi-

tészettörténetnek a házak építéstechnológiájában a fokozatosság elve. A probléma ugyanis az, hogy a Kárpát-medencében az építészeti kultúra középkori hagyományait egyedül a rangos kőépületek nem reprezentálják. Ezek úri paloták vagy polgárok lakta patríciusházak mind.

Az alapincézett épületek egyúttal bizonyítékokat szolgáltatnak az itáliai eredetű középfolyosós házak terjedésére Közép-Európában. A típus jobbára ott tűnik fel, ahol a részben alapincézett házakat építették. A házak itt is három egymás mellett húzódó — téglalap alaprajzú — épületkomplexusból és egy emeletből állnak. A középső folyosótól jobbra egy szobát és egy, vele szomszédos konyhát találunk. A folyosó másik oldalán egy lóistállót, illetve a cselédek hálókamráját. Az emeletre az udvaron épített (fából összeeszkábált) nyitott lépcsőn vagy egy lépcsőházban lehetett feljutni, néhol egy olyan falépcsőn, mely a folyosó belső terének egy részét töltötte ki, s a lépcső alatt egy másik vezetett a pincébe. A folyosó falában ülőfülkéket képeztek ki, hogy a cselédség, ha éppen nem volt munkája, dologtalanul üldögéljen és trécseljen.

Mindent egybevetve, valószínű, hogy a városi házak és a majorok, az udvarházak kőtalapzata és egyáltalában a kő- vagy téglalapítkezés a lombhullató erdők övezetében vált be. Sokhelyütt (ahol fogyott az épületfa, illetve az erdő) egy idő után a parasztházakat is kőalapokon építették, még keletre települt parasztnak is alkalmazták új hazájukban ezt az architektúrát. Ahonnan jöttek, már túlnépesegett a táj és híjával voltak az épületfának. Másrészt nőttek az igények. A jobbágyéletforma, az urbriális birtok- és munkaviszony tartós, több generáción át állandónak remélt otthont kínált a parasztnak. A 13. században alapított morvaországi irtásfalu (Pfaffenschlag) faházainak gerendáit kő-alapokra fektetve illesztették egymáshoz. Az ausztriai Taya archeológiai emlékei hasonló építőkultúra bizonyítékai. Ilyen továbbá a pannóniai Sarvaly, egy 13. századi telepített falu épületállománya is. Itt mindenütt házanként lehet egy-egy lakóhelyiséget alaprajzilag elkülöníteni a kiegészítő mellékhelyiségektől. Ahol laktak, tűzhelyet raktak kőből. Volt faluban háromosztatú épület, amelyben egymás mellett sorakozott a lakóhelyiség (a tulajdonképpeni „ház”), a kamra és egy istálló. Kályhájuk a 15–16. század fordulóján, amikor a falucska leégett és ezért elnéptelenedett — még nem is volt.

Az építőkultúra, mely a kőalapokra rakott gerendaácsolatokat, s köztük a „talpas házak” szerkezeteit sejteti, már nem a kísérletezés korszakából való, megállapodott építők rutinmegoldásaira enged következtetni. Közép- és Nyugat-Európában többhelyütt megkedvelték ezt az architektúrát, mert a gerendák nem rohadtak szét, nekik viszont fájuk egyre kevesebb volt már. A 13. századi Grimmshausen épületei gerendaszerkezetű paticsfalakkal épültek, s ezeket — a mondotakhoz hasonlóan — kőalapokra helyezték. Anyagkímélő és biztonságos megoldásban reménykedtek. Ezt áhították az ezredforduló táján Quedlinburg lakóházainak építői is. Talán nem is csak ők. A kőalapú „talpas ház” építményét joggal tekinthetjük a városi, majd a rurális architektúra egyik legfontosabb újításának. Németországban közel másfélszáz — dendrokronológiailag datálható — 13–16. századi lakóépületeket ismerünk, városi és falusi házakat egyaránt, többségük „talpas”, másrészt alapterületükben nagyobbak a fenyőgerendák ácsolataiból álló

hegyvidéki parasztházaknál vagy a vidéken épített kő- és téglalapú épületeknél. (Nem beszélve most Északnyugat-Európa csarnokházairól, amelyeknek alapterülete — a marhaállások miatt — jóval meghaladja valamennyit!) A kőalapra rakott „talpas házak” között vannak olyan 15. századi épületek is, amelyeknek alapterülete meghaladja a 200m²-t, jóllehet az átlagos házalap 50–60 m² közötti. Figyelemre méltó, hogy az ezredforduló táján istállót nem építettek kőalappal, sőt sok példa van arra az Elbától keletre vagy Skandináviában, hogy az állatokat veremépítményben helyezték el. Másrészt figyelembe kell venni, hogy a délnémet övezetben a falu-ásatások során feltárt kőalapú házak elenyésző kisebbséget képviselnek.

Egy — a hatvanas évek végéről származó — vizsgálat tanulsága, hogy Németországban mintegy 1500 cölöpház maradványát regisztrálták, 996 (nem csupán lakásul szolgáló) veremépítményt és mindössze egyetlen — pincével épített — házmaradványt ástak ki (az utóbbit a Kocher völgyében). Nemesember lakta (Wülffingen). A település a 3. század óta élt. A Schwarzwaldban egy dunai terraszon (Wittislingen) feltárt 75x150 m-nyi beépített területet foglalt el az a római időben épített majorgazdaság, amely a 12. századig működött. A római időkben kőépületeket emeltek. A fához a germán időkben tértek vissza, ettől kezdve cölöpházakat ácsoltak és veremépítmények gödreit ásták ki. Végeredményben nyilvánvaló, hogy az építőműveltség visszaesett a „sötét korszakba.” Csaknem mindent előlről kellett kezdeni. A 12. században cölöpházakban laktak a cselédek, noha a majorban a tehének nyári állását kőfallal kerítették el. A 12–14. századi udvarház (Schönfeld, Tauberbischofsheim körzet) kőalapokra épített lakóháza (12x19 m) két helyiségből áll, az egyikben (a ház kétharmad részét foglalva el) konyha van kőből rakott tűzhellyel (mellette egy vasalókövet találtak!). Ennek a háznak a kisebbik része kályhával fűtött szoba lehetett. Meglehet, hogy az épülethez hasonló belső osztásaival épült parasztházak a középkor végén elterjedtek a szomszédos Thüringiában is.

9. HÁZÉPÍTÉS ÉS KOMFORT A KÖZÉP-EURÓPAI FALUBAN

Az elmondottak szerint a középkori rurális architektúra újításait majorokból és városokból kölcsönözték. Az új épületek az emberek kényelmét, a parasztek életszínvonalának emelkedését támasztották alá. Mindenekelőtt azért, hogy változtattak a lakóházak alapozásán és ezzel javították szigetelésükön, növelték a lakások élettartamát. A cölöpházak falai elrohadtak a talajban. Eleddig minden ház összerogyott két emberöltő múltán. A gerendákból ácsolt épületeket, ha lakóik továbbköltöztek, szétszedhették és újra összeállították. A legrégebb gerendaház „utazó ház”. Az erőszakoskodó földesúr gyakorta kényszerítette valamelyik haragosának „népeit” lebontani a házukat és áttelepülni házastól új uruk birtokára. A fenyőgerendák ácsolatai szintén költöztethetők. A középkorban és Keleten később is, Koppenhágától Moszkváig működtek azok a piacok, ahol gerendaházakat lehetett vásárolni. Ezekhez képest az olyan parasztház, amelyet kőalapokra építettek, akár több évszázadon át lakható volt és senki sem akarta szétszedni. Az ideiglenesség és az időtállóság két sarokpontja között formálódó paraszti életmód biztos alapon állt az ilyen épületben. Ennek köszönhető, ha további — a komfortot javító — változtatásokra sor került. A legfontosabb újítás a faépítészetben ekkor az volt, hogy kőfalat is raktak az épülő faházba. Kezdetben csak egyetlen helyi-

séget falaztak kövekből: ez volt a kályhával fűtött és kéménnyel ellátott szoba, a német *kemenata* nevű házrész (innen terjedt a szokás Kelet-Európában, a 16–17. századi jövevényszó, az orosz *komnata* ezt igazolja). Ez az újítás is a várakból és a városokból jutott el a vidékre. Kőfalazatú szobájú, gerendákból ácsolt parasztház az Alpok völgyeiben a 15–16. század fordulóján jelent meg. A faházban elkülönített kőfalú építmény középkori újítás és a kályha állításával, illetve azzal függ össze, hogy megoldották a füst elvezetését.

Egy másik újítás az emelet kialakítását célozta. Ennek jól ismertek a Dél-Európai, majd az Alpoktól északra elterjedt középkori mintái. A vidék nemesi rablóbarlangjaitól a városi patricius-házakig széles a skála. A paraszti vidék lakossága Dél-Európában (ha kiebrudalták a városból) a kényszer hatására utánozta ezt a modellt. Közép-Európában azonban erre nem volt szükség. A városokban megsokasodó mesteremberek túlkínálata és a paraszti igények emelkedése együttesen vált okává annak, hogy a házépítő mesteremberek egy része a városból a vidékre telepedjék.

A szaktudás színvonalának emelkedése együtt járt az emelet kialakításával. A „kaláka”-szerű építkezést, amely egy ügyes kezű kontár művezetésével zajlott, felváltotta a szakiparosok alkalmazásával létrehozott beruházás. A 17–19. századi hagyatéki perek irataiban ugrásszerűen megnőtt az építőmesterek kezenyomát viselő házak ára. A „régí szép idők” építészeti kultúrájához már csak Kelet-Európában ragaszkodtak. Egy 18. századi francia utazó lengyel falvakat járva álmélkodik, mondván, hogy a paraszt mindössze egyetlen szerszámmal, egy szekercével építi házát.

Így barkácsoltak a vaskor óta. Végül is a középkorban változott a helyzet. A famegmunkáló szerszámok alkalmazásának technikatörténeti kronológiája úgy fest, hogy a kelták a baltához társították a felhasogatott pallók faragásakor használt faragószék és a kettős markolatú faragókés együttesét, valamint a kézi- és a keresztvágó-fűrész, továbbá a vésőt, nemkülönben a fűrót. A görög-római korban ezt az együttest kiegészítették a gyaluval, a korai középkorban pedig a mellfűrővel. A középkor találegonyságát a szorító, szintező, peremsimító látszanak igazolni, de ezeket épületasztalosok nem használták.

Ezek szerint a faépítkezések szerszámkészletét jóformán a kelták óta mindenütt alkalmazták. Óskori technológia segítségével építkeztek tehát a középkori Európában — nyugaton és keleten egyaránt. Az épületek műszaki kivitele azonban jelentős színvonal különbségeket árul el. Különbözik a méretek, a belső terek elosztása, az épületszerkezetek szilárdsága stb. tekintetében. A szerszám tehát (ha a teljesítményeket hasonlítjuk össze egymással) még nem minden! Az alkalmazása az emberek ismeretein múlik. Az építőkultúra tájilag felismerhető történelmi különbségeit mindenfelé érzékeljük ma is.

Az Alpokban és másutt a délnémet övezetben például számtalan parasztházat építettek a 15–19. század folyamán. A megoldás még egyetlen nagyobb körzetben, ahol az emberek egy nyelven beszéltek vagy legalább is megértették egymást, mégsem volt egyetemleges. Néhol az értékrendszer csak egyetlen irányba terelt valamennyi építkezést. Svájcban, Bajorországban, a Schwarzwaldban vannak faházak, amelyekben csak az istállót építették kőfallal. (A példák a 18. szá-

zadból valók és gyaníthatóan ugyanazon okok miatt tanulmányozhatók, mint a tolnai svábok tehénistállói. Mindenesetre korábban épültek, mint a magyarországiak.) Másutt a szobát építették kőből, a ház többi része gerendaácsolat. A kőfalú szoba, a *kemenate* voltaképpen a *caminata stuba* ('kéménnyel épített szoba') jelzős szerkezetből a jelző főnevesítése. A kifejezés közszóvá válása a nyelvben a társadalom minden rétegét átható szándékot bizonyítja, mely szerint az emberek javítani akarnak házaik lakhatóságán. A városokban a fürdőkben és sok polgárházban ez már sikerült.

Másrészt, a képhez hozzátartoznak azok az — urbanizált — övezetek, ahol a fát végleg helyettesíthették a kővel és néha a téglával. Nemcsak Dél-Európában jártak el így. A középkor vége óta faragott kővekből emeltek falakat Elzászban és raktak téglát egymásra Hollandiában vagy néhány Dél-Angliai grófságban. (A hollandok a 16. században téglát exportáltak Angliába és visszaruként gabonát szállítottak.) Nyilvánvaló, hogy ez már egy másik történet. Aminthogy annak az olasz kőművesáradatnak a működése sem tartozik ennek a beszámolóknak a lapjaira, mely a 17. század óta zúdult át az Alpok hágóin és átépítette a völgyekben gyarapodó városokat. Mikor Itáliában összeroppant a gazdaság, nyugaton felvirágzott. A kettő között húzódó övezet lakói inkább az északi fellendülés hullámainak farvizén navigáltak. A városokban megrendelők nélkül maradt kőművesek náluk kerestek munkaalkalmakat. (A Közép-európai barokk építészet nélkülük elképzelhetetlen!) Ez a kultúrhatás jutott el — áttételesen — Magyarországra is. A 18. században a kőfaragók olaszok és németek, ők építik és díszítik fel Budapestet a 19–20. században, a nemrég még provinciális barokk és klasszicista stílusú templomok, kolostorok, szegényes paloták és hamarosan lelakott bércsárnyák együttesének — az új épületekkel rangot kölcsönző — európai metropolisává.

Végeredményben a kőművesek és a kőfaragók, majd az épületasztalosok — a falu-város kapcsolatok következményeként — két döntő újítással javítottak a parasztházak architektúráján. Talán nem is ők, hanem az ácsok kezdték. Egyrészt azzal, hogy kőalapokat készítettek a gerendaácsolatokat szigetelve a talaj nedveségétől. Majd nemsokára kollégáik ott, ahol végképp elfogyott a fa, kő- (esetleg téгла-) falakkal, másrészt a szoba kiképzésével és az emelet építésével újították meg a hagyományokat. Ezek természetesen mind egymástól függetlenül bevezetett innovációk voltak, de előfordult, hogy együttesen alkalmazták őket. Közös volt bennük továbbá, hogy valamennyien a vidéki népszerűség igényeinek emelkedéséről beszéltek. Kézzel fogható bizonyítékok arról, hogy a parasztlakó fogasztási kultúrája új korszak határához érkezett.

Végeredményben a középkori parasztlakó a centrumban átvették a városban alkalmazott építészeti szokásokat. Ők is alkalmazták szakiparosokat, akik talán a legfontosabb közvetítőknek bizonyultak. Az építőanyagokban válogatva előnyben részesítették a faragott követ és téglát, mert igyekeztek minél kevesebb fát beépíteni. A földszintes vidék lakói elindultak a városiasodás útján, kezdtek emeletes házakat építeni. Dél-Európa után — a középkor végén — Közép- és Északnyugat-Európa lakói — lehetőségeik szerint szintén — módosították a lakáshaszna-
lalatot és a fűtésrendszert. A Közép-európaiak kályhát állítottak. (Nyugaton fűtött a Golf-áram) Ahol javítottak a fűtéstechnikán, előbb-utóbb kéményt is emel-

tek. Egelőre szerény eredmény. A szobát fűtötték csak kályhával, azt a helyiséget temperálták a házban, ahová a legritkábban tették be a lábukat. A vidéken élők közül a tehetősebbek mind azon voltak, hogy javítsanak házaik komfortfokozatán. Ezzel a lépéssel el is érték azt a 19. századig érvényes határt, amelyen túl a központi fűtésrendszer csőhálózata biztosítja az egész házban a meleget.

A középkori parasztház egy kis alapterületű kunyhó volt a korszak kezdetén (olyik közülük még verem-szerűen kiképezve), a középkor végén Közép- és Nyugat-Európában hasznosítva a déli minták adta tapasztalatokat, sokhelyiséges, multifunkciós épületkomplexusokat tudhattak magukénak, legalábbis a módos parasztnak. Dél-Európában emeletet építettek, Közép-Európában szobát. A helyzet fonákja, hogy mindennapjaikat úgyszólván semmivel sem nagyobb mozgástérben töltötték el, mint távoli őseik. A középkor végének olykor a 100 m²-nél tágasabb lakásai voltaképpen kihasználatlanul maradtak. A mostanság elismert 50m²-t alig meghaladó lakásnormát sokan elérték már közülük. A középkor végén azonban ezt a teret még többnyire kirakatnak tekintették, nem „lakták be” az egész házat, nem jöttek rá, hogy a ház egy nagy lakás, a mindennapok jól hasznosítható és kényelmet adó közege. Mindazonáltal bútorozkodtak. Lakástextíliákkal díszítették a megkímélni szándékozó lakóhelyiségeket. Lakáskultúrájukat tökéletesítendő beszerezték mindazokat az asztalos- (és más ipari) készítményeket, amelyek révén közelebb kerültek — otthonukban reprezentálva — a nemesekhez és a polgárokhoz. Korszakalkotó lépést tettek továbbá a házuk és lakáskultúrájuk temperáltságát biztosító berendezések beépítésével. A kályhát csak manapság váltja fel a központi fűtés. A középkor elején még a ház és a lakás egyetlen multifunkciós helyiség volt, a lakáskultúra majdnem mindenütt egyetlen helyiségre korlátozódott. A középkor végén ehhez a megoldáshoz már csak a periférián ragaszkodtak. A modern idők szele még nem járta át a házat. Nem tudták valamennyi zugát temperálni és célszerűen meg lakályosan használni. Mégis megpróbálták azt, ami évezredek át lehetetlennek tűnt, házat fordítottak nyirkos és füstös otthonaik őskori örökségének és legalább az ünnepen remélt kényelmet választották, amikor berendeztek egy kályhával temperált szobát.

Éppen a történet utolsó fejezete jó példa arra nézve, hogy nem egyedül az erdősültség és tágabban érteve a földrajzi környezet, hanem ezzel együtt a fogyasztási szokások is meghatározzák az építészeti kultúrát. A kezdetek kétségtelenül természeti adottságok függvényei. Így telik el a prehistória és az antikvitás csaknem mindenütt a Mediterráneumban, másfelől ehhez alkalmazkodnak idővel az Alpoktól északra lakók is. A fordulat — úgy látszik — ezt követően, a “sötét középkorban” következik be, először délen a városokban, majd a mezei szorgalom lapályain. Mindenesetre a 12–13. század óta már Közép- és Nyugat-Európában is új fogyasztási mintákat követve tértek át a kő- (és a téгла-) építészetre. Már a középkorban, amikor — úgy látszik — a legnagyobb fordulatot hajtották végre, több övezet rajzolódott ki a kontinensen. 1.) A Dél, ahol az urbanizáció hatására mind nagyobb méreteket öltött idővel a korszak végén kezdődött emeletes házak építése vidéken. 2.) Északnyugat-Európa, ahol megnagyobbodott a házak befogadóképessége és a multifunkciós rendszert felváltotta a sajátos rendeltetésű helyiségek kialakítása. 3.) Közép-Európa, ahol a változások csúcsteljesítményeként a

nagyobb alapterületű lakóházak — városi minták nyomán — magukba fogadták a lakásokat meg a gazdasági építményeket. A telepítések és a komfortosítás különféle hullámai révén javult a parasztházak lakhatósága. 4.) Északon és keleten egyelőre még vártak magukra a változások.

Persze a környezetrombolás, az erdők tarvágása ennek a függvénynek a másik koordinátája volt. Ma, amikor technikailag már szinte minden lehetséges, a vasbeton épületek elfedni látszanak az építkezők kötődését a természethez. Kétséges, hogy ez a magatartás csak a fogyasztási szokások változásával magyarázható meg. Amerika, Kanada, Svédország, tehát a világ nem éppen szegény országainak lakói zömmel még ma is faházakban laknak.

Hoffmann István, Rác Anita, Tóth Valéria

HELYNÉVTÖRTÉNETI ADATOK A KORAI ÓMAGYAR KORBÓL

1. Abaúj-Csongrád vármegye

A Magyar Névvárostudományi Kiadó Kiadványai, Szerk.: Hoffmann István, 1. kötet.

Debrecen, 1997. 156 o.

Maga Györffy György állapította meg, hogy a történeti földrajz tárgya egy adott terület adott történeti korban fennállott természeti, gazdasági és társadalmi viszonyainak földrajzi szempontból rendszerezett leírása történeti források alapján. A történeti földrajz nem azonos a történeti helynévtárral, a történeti helynévtár azonban nélkülözhetetlen segédeszköze a történeti földrajzi leírásnak.

A történeti földrajz fogalma éppen ezért elválaszthatatlanul összeforrt a helynévtárakkal. Átmenetet képez a humán- és reáltudományok között, bemutatja az ember által átalakított természet valószínűsíthető elrendezését a vizsgált korban. Gróf Teleki Pál méltán világhírnévre szert tett nagy formátumú tudós és politikus 1917-ben megjelentetett művében „A Földrajzi Gondolat Története” c. könyvében a történeti földrajz fogalmát a következőképpen határozta meg: „Kifejlődésében még hátrább van a gazdaságánál, de elvi lényegének és feladatainak kérdéseit, a gazdasági földrajz kérdéseire való hasonlóságuknál fogva azokkal együtt kell tisztázni. Erről a történeti földrajzról azt mondja Hettner és ha nem csalódom, a történeti földrajz legtöbb művelőjének, például Kretschmer és Günther véleménye is egyezik azzal, hogy középpontot foglal el a történelem és a földrajz között”.

A középkori Magyarország történeti földrajza tudományos igényességű kutatásának megindulása a 19. század kezdetére tehető. Ekkor Kovachich Márton György vállalkozott egy Árpád-kori történeti földrajzi szótár összeállítására: *Lexicon antiquae Geographiae Hungariae*. Ez a szótár tartalmazta volna a Magyarországon előforduló összes földrajzi nevet, a munka azonban sajnálatos módon befejezetlen maradt. Az ezt követő legnagyobb lélegzetű munka a Csánki Dezso által szerkesztett és 1890–1913 között megjelent „Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában” című sorozat, mely azonban négy kötet megjelenése után befejezetlen maradt. A közelmúlt legnagyobb, történeti földrajzi témájú kézikönyve kétségtelenül a Györffy György által írt „Az Árpád-kori Magyarország Történeti Földrajza”, az ÁMTF. Ez nyelvtörténeti szempontból is alapmű, így nyelvtörténészek is alapforrásként használhatják.

Ez a máris, még a teljes megjelenés előtt nélkülözhetlenné vált nagy munka az Árpád-kori Magyarország valamennyi egykori városát, községét, teljes vízrajzát és a várneveket magába foglaló történeti topográfia. Új kiadvány a Bak Borbála által írt Magyarország történeti topográfiája című, 1997-ben megjelent könyv. A történeti földrajztól kétségkívül elválaszthatatlanok a nyelvtörténeti kutatások. Ezek mindmáig hiányát érezték a nyelvészeti szempontok szerint is feldolgozott helytörténeti adattáraknak. Ez a megállapítás különösen érvényes a korai ómagyar korra, amelyből az írásos források lényegében csak személy- és helyneveket őriztek meg. E töredékek nyelvtörténeti szempontból vizsgálható forrásértéke igen különböző képet mutat, az azonban egyértelmű, hogy a két tulajdonnévi csoport közül ebből a szempontból a jelentősebb rész a helynevek. A helyesírás- és hangtörténet korai ómagyar-kori jelenségeinek megítélése e szórványemlékek nélkül lehetetlen. A helynévi adatok döntő többségükben időben jól behatárolhatók, illetve lokalizálhatók. E helynevek valószínűleg a beszélt nyelv elemei voltak.

A helynévtörténeti adatok szótári formában rendszerezett megjelentetése az ómagyar-kori helynévrendszer bemutatása szempontjából is fontos, hiszen a történeti topográfia névföldrajzi sajátosságai a kronológia oldaláról is elemezhetők. Ezen okok is azt bizonyítják, milyen jó eredményekkel kecsegtető vállalkozásba fogott Hoffmann István, Rác Anita és Tóth Valéria, amikor e kétségkívül nagy munkára vállalkoztak.

Az általuk összeállított „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar-korból” c. könyv a teljes névtársorozat első része. Ez az első kötet az ÁMTF első kötete alapján készült. Mivel Györffy települések szerint rendezve közli az adatokat, mégpedig a településneveket, de etimológiákat (egyes kivételektől eltekintve) nem ad, a források, elsősorban a határjárások mikrotoponímiai anyagának nyelvtörténeti adatokként való felhasználása nehéz. A szótárszerű elrendezés nagyon segíti majd a nyelvtörténeti kutatómunkát. Az adattár, hasonlóan az ÁMTF-hez, a helyneveket szintén a középkori vármegyék sorrendjében ismerteti. Tájegységek, folyók neveinek közlésekor, melyek területei több vármegyére is kiterjednek, minden vármegyénél külön kerülnek listára. Fontos, hogy a kötetben szereplő nyelvi adatok összegyűjtésekor az egyszerűbb használhatóság érdekében a szerkesztők nem voltak tekintettel arra, hogy az egyes elemek mely nyelvhez tartoznak. Ugyanis nem vonhatók meg a határok azon dialektusok között, melyeket bármely etnikum használt a Kárpát-medencében élők közül, és az ilyen nevek névhasználati hovatartozását sok esetben nem lehet pontosan megállapítani.

A helynévtár településlistája azonban nem teljes kigyűjtésű. Példa erre Csongrád vármegye, melynek településlistájából a kötet 15-öt nem tartalmaz Györffy adatai közül. Például Csákány, Csatárszeg, Egenfa, Ete/Etej, Etény, Kéra, Koxol, Latibár stb. Minden egyes vármegye szóanyagához térképmelléleteket is csatoltak a szerkesztők, így segítve a könnyebb tájékozódást. A térképek Györffy vármegye-térképein alapulnak. A térképek 2440 települést tartalmaznak. A könyv szerkesztői mindvégig szem előtt tartották az áttekinthetőséget, ezt bizonyítja az is, hogy azon vármegyék esetében, ahol a települések nagy száma miatt egy térkép zsúfolt lett volna, a mikrotoponímiákat külön térképeken mutatták be.

Az adattárban található név- és szóalak-mutató, névgyüműtató, címszómutató mind a keresés könnyebbé tételét szolgálja. Az etimológiai olvasatok szintén segítséget nyújtanak mind a történetesek, mind a nyelvtörténetesek számára. Az adattár általában olyan címszókat közöl, melyek egykori használata magyar nyelven egyértelműen bizonyítható, az azonban minden valószínűség szerint megtörtént, hogy egyes helyneveket latin tükörfordításban jegyezték fel. A szerkesztők átvették Györffy keltezéseit, a forrást magában foglaló oklevél valószínűsíthető keletkezési idejének megadásával. Sajnos, ők sem vállalkoztak arra, legalábbis e mutatónyelvtörténetben nem említik, hogy minden felvett mikrotoponímiának megadják az etimológiáját. Például ÁMTF I, 662: *ad vallem Lapaz, locum iuxta Kuegetew*, p. 660: *ad finem silve Chaslo*, és így tovább, bizonyára sok ezer határnév.

A helynévtörténeti adatok a korai ómagyar-korból című sorozat fontos vállalkozás. Fontos, hiszen a munka Györffy György művével kerek egészet fog alkotni, amikor megjelenik a sorozat többi kötete, illetve az *Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának* befejező kötetei is. A történetesek, nyelvtörténetesek egyaránt fontos forrásként forgathatják, és egyetemi hallgatók is használnak olvashatják tanulmányaik során. A vállalkozást mindenképpen dicséret illeti, hiszen hazánk korai történetének kutatásához elengedhetetlen kézikönyvnek bizonyulhat. A könyv szép kiállítása, térképeinek pontos, igényes megjelenítése pedig sok segítséget nyújthat a pontos és gyors tájékozódáshoz.

Tulok Péter

Hans-Werner Goetz

GESCHICHTSSCHREIBUNG UND GESCHICHTSBEWUßTSEIN IM HOHEN MITTELALTER

Akademie Verlag, Berlin, 1999. 501 l.

(Orbis Mediaevalis. Vorstellungswelten des Mittelalters, Bd. 1.)

TÖRTÉNETÍRÁS ÉS TÖRTÉNETI TUDAT AZ ÉRETT KÖZÉPKORBAN

Az Akademie Verlag neves kutatók, köztük éppen Goetz szerkesztésében indította el új sorozatát, azzal a kifejezett céllal, hogy az írott, képi vagy éppen képzőművészeti alkotások a „Vorstellungswelt”-et kutató számára ne egyszerűen az elmúlt események rekonstrukciójára szolgáló források legyenek, hanem az akkori ember világképének, jelen és múlt-képének a megrajzolásához nyújtsanak segítséget. A szellemtörténeti hagyományokon túllépve a társadalomban élő megközelítések és gondolkozásmódok megragadására törekszik, legyenek azok társadalmiak, vallásiak, jogiak, földrajziak. E célok a történettudományt a történeti antropológia és a művelődéstörténet

(Kulturwissenschaft) irányába gazdagítja, hiszen a világgép megismerése és megrajzolása magának a korszaknak a tanulmányozásához alapvető.

A kötet szerzője közel két tucat német és angol nyelvű tanulmány, s két kötet (Freisingi Ottó történetképe, Köln-Wien, 1984 és a Későközépkori történeti tudat, Berlin, 1998) után szánta rá magát arra, hogy összefoglaló ígérennyel írjon egy kézikönyvet a középkori historiográfia kétségkívül meghatározó, és magyar szempontból sem érdektelen időszakáról, a 11. század vége és a 13. század eleje közötti bő egy évszázadról. A hatalmas forrásanyaggal, a szempontok sokaságával maga a szerző is tisztában volt, s maga mentegetőzik, hogy még e két évszázadra nézve is mennyire reménytelen vállalkozás összefoglalást készíteni. Az 501 sűrű sorközzel szedett, gyakran még apróbb betűs betétekkel megterhelt oldal, az ezer lábjegyzet egyaránt azt jelzi, hogy a terjedelmet illetően a kiadó és szerző a végsőkig elment. Mint Adalbold II. Henrik-életírásából idézi, a történetírásban két szempont számít, a szerző, aki művében a valóságot akarja visszatükrözni, s az olvasó, aki az olvasottakból profitálni akar. A kötetben valóban végighúzódik a szerző ill. megrendelő és a befogadó közti viszony több szempontú megközelítése, annak értelmezése, hogy a jelenorientált középkori történetírás miként viszonyul a múlthoz, milyen viszony alakul ki a jelen számára alkotó és a múltban történt események ábrázolása között.

A bevezető fejezetben a szerző a téma alapfogalmait igyekszik tisztázni, mit is értünk történetképen, történeti tudaton, s az milyen módszerekkel ragadható meg a középkori eszmetörténetben. A kötet első nagy egysége (41–106.) a történeti gondolkodás kereteit vázolja fel. Rövidre fogott, frappáns összefoglalásokat olvashatunk az érett középkor szellemi és tudományos vívmányairól, az antik hagyomány és szerzők továbbéléséről a korabeli művelődésben, a történelem helyéről és jelentőségéről. A második nagy egység (107–160.) a korszak historiográfiáját tekinti át. Szempontjai kiterjednek a történetírás műfajaira, a megrendelők és befogadók körére, a történetírás céljaira, míg a történeti mű születését az anyag kiválasztásának, a tények elrendezésének, az értelmezésnek és az igazságigény érvényesítésének a tárgyalásán keresztül mutatja be.

A harmadik nagy egység (161–242.) a mű lényegi fejezete, amely a történetírás és a jelen közti kapcsolatot veszi górcső alá. A „negotium, persona, locus, tempus” kategóriáin keresztül világítja meg hagyomány és változás, a múlt, jelen és jövő idősikjainak összemosisódását, bonyolult viszonyát a historiográfiai alkotásokban. A negyedik nagy egységet a szerző (243–410.) immár teljesen a történelem és aktualitás viszonya vizsgálatának szenteli. Az investitúraküzdelmek irodalmában azt vizsgálja, hogy a szembenálló felekkel való azonosulás miként tükröződik az egyes művekben, így Ekkehard von Aura világtörténetében, Bernold von St. Blasien krónikájában, a „Gesta Treverorum” és a „Gesta Manassis et Walcheri” lapjain. A tematikus megközelítés után Goetz a tendenciózus alkotás jellemzőit az egyes műfajokban követi nyomon: a püspökségek és kolostorok krónikáiban, a szentek életírásaiban, a politikai vitairatokban, mint pl. Bonizo „Liber ad amicum” című művében. Külön kiemeli a történeti hamisítások, a történeti példaképek választásának jelentőségét. Joggal veti fel a kérdést, hogy mennyiben határozták meg az intézmények a történetírói tájékozódás és pártállás szempontjait, különösen az egyházakhoz és városokhoz kötődő historiográfiában. Ennek konkrét példait az Eichstätti püspökség krónikája, Annalista Saxo műve, Caffaro Genovai évkönyvei alapján mutatja be. Elemzései ugyanakkor kiemelik a dinasztikus- és országkrónikák, a dinasztikus történeti tudat, a feudális méltóságokhoz kötődő öntudat érvényesülésének fontosságát. A zárófejezetekben történetírás és azonosságkeresés, a válságperiódusok tükrözésének példáit veszi számba.

Műve konklúzióját a szerző abban vonta meg, hogy az érett középkor historiográfiája formáiban, tartalmában és funkcióiban éppúgy összetett, mint a benne tükröződő történeti tudat a maga sokféleségében. A krónikásokban mélyen élt a világ történetiségének tudata. Ebből következett a középkori dinamikus szemlélet, ami számolt az emberek és birodalmak-korszakok váltakozásával, változékonyásával, az idő felett álló és a ahistorikus Örökkévalóság irányában. A történetiség tudata ösztönözte őket a hamis és kitalált híradásokkal való szembehehelyezkedésre, még ha igazságfogalmuk alapjaiban különbözött is a későbbi korokétól.

A történetiségnek az érett középkori társadalomban rendkívül nagy szerepe jutott, a történeti művek olyan érzékenyek voltak a befogadók elvárásaival szemben, hogy mindig újra és újra át kellett őket írni. Ugyanakkor a történetiszemlélet teológiai vonatkozásai rendkívül erősen érvényesültek, exegetikussá és allegorikus megközelítésűek ebből a megfontolásból táplálkoztak. Ebből az is következett, hogy a történelmi eseményeket a kor embere számára érdemes volt minél alaposabban megismerni, hiszen üzenetet, tanulságot hordozhattak az örök élete után törekvő emberiségnek. Maga a történeti kép múltba tekintő volt, hiszen a jelen számára onnan merítette az ideálokat és

példákat. A műveket mindig a kortárs olvasóknak szánták, mivel az ideálokat és tanulságokat változatlanoknak tekintették, a keresztény etikai normák felfogásuk szerint mit sem változtak. Az üdvtörténeti dimenziók azonban nem zárták ki a napi aktualitások iránti fogékonyságot, az igényt, hogy e művekkel a napi politikai krízisek, az egyes intézmények által megkívánt jogbiztosító funkciók megoldását ill. érvényesülését segítsék elő. Ilyen esetben a történeti események rendező elvét a jelen társadalmá és annak elvárásai diktálták, s magának a történeti műnek a célja is funkcionálisnak tekinthető. A nép, nemzetiség, püspökség vagy éppen város mitikus eredetéhez való tudatos visszanyúlás nem csak öncélú historizálás volt, hanem a tekintély, autoritás és jogbiztonság megteremtésének az eszköze. A történelem az ideológiai és politikai érvrendszer nem lebecsülendő részét alkotta, ami mögött egy határozott múlt-tudat és a múlt tudatos megbecsülése húzódott meg. A „múlt” a középkornak nem volt idegen abban az értelemben, ahogy nekünk az a középkor vagy a koraujkor. A múlt éppen az üdvtörténet révén a jelenben való közvetlen jelenléte révén hatott, morális tanulságai azonnal alkalmazhatók voltak a mára. A „Gegenwart der Vergangenheit” kulcsfogalma az érett középkor historiográfiájának, hiszen maga a művekből elének táruoló történetkép is sokkal többet árul el a megrendelőkről, szerzőkről és az adott korszakról, mint a tárgyalt múltbeli időszakról.

A szerző tollából a témának valóban izgalmas és gondolatébresztő összefoglalását, nyugodtan kijelenthetjük, hogy egyik alapmunkáját vehetjük kézbe. A kötetet illő, alapos, több száz oldalas szakirodalmi- és mutató apparátus zárja. Azt persze még elhisszük a szerzőnek, hogy a történeti tudat és történeti emlékezet általánosabb jellegű témaköreinél fogva könyvét nem csak mediévisztáknak szánta. Azt azonban már kételkedve kell fogadnunk, még németországi viszonyok között is, hogy műve az érdeklődő nagyközönség figyelmét is felkelti. Ehhez erudíciójában és nyelvi szintjében túlságosan is szakszerű, még ha olyan frappáns kifejezéseket használ is, mint „Vergangenheitsvergegenwärtigung”. A filológián túli historiográfia szempontjainak és módszertanának meggyökerezése a hazai krónikakutatásban nem kis hasznára válna a magyar mediévisztikának. Ebben nem kis szerepet játszhat jelen mű.

Veszprémy László

Christophe Duhamelle

L'HÉRITAGE COLLECTIF: LA NOBLESSE D'ÉGLISE RHÉNANE, 17e–18e SIÈCLES

Paris, 1998. Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 367 o.
KÖZÖS ÖRÖKSÉG: A RAJNAI EGYHÁZI NEMESSÉG A 17–18. SZÁZADBAN

A kora újkori európai nemességek összehasonlító kutatásához jelentős új adatokkal és szempontokkal járulhat hozzá az alábbiakban a szokásosnál nagyobb terjedelemben bemutatandó munka. Szerzője, a jelenleg az Amiens-i Jules Verne egyetemen tanító Christophe Duhamelle a rajnai birodalmi lovagság és egyházfejedelemségek sajátos összefonódását tárgyaló doktori disszertációját 1994-ben védte meg az Université de Paris I Újkori Történeti Kutatások Központjában (Centre de Recherches d'Histoire Moderne). Az értekezés megjelenését viszont — s ez jelzésértékű — a francia társadalomtörténeti kutatások fellegránán számító École des Hautes Etudes en Sciences Sociales tette lehetővé.

A szerző bevezetőjében mindenek előtt üdvözli a 17–18. századi német történelem értékelésében megfigyelhető szemléletváltást. Úgy látja, hogy mára túlhaladottá vált az a séma, amely a Birodalmat a korabeli központosító és expanzív „nemzeti” monarchiák mellett anakronisztikus, cselekvésképtelen, érthetetlenül bonyolult intézmények által gúzsba kötött képződményként mutatja be. Manapság, vélhetően az Európai Unió szülési fájdalmaitól sem függetlenül, a vallási, jogi és társadalmi különbözőségek kifejezésére, az eltérő érdekek kiegyensúlyozására képes birodalmi intézmények több megértésre találnak a történészek körében.

Duhamelle vizsgálatának célja és eredménye röviden így foglalható össze: azokat a társadalmi mechanizmusokat tárta fel, amelyek egy egyedi csoport önfenntartási törekvései és egy sajátos intézményi és felekezeti közeg között szinte tökéletes illeszkedést eredményeztek, fejlődésük teljes összefonódásához vezettek. E folyamatot húsz, családi stratégiáját szinte kizárólag az egyházon belüli érvényesülési lehetőségekre építő lovagi familia (*lignage*) két évszázados fejlődésén keresztül elemzi. (A vizsgált családok a következők: von Bicken (1732-ben kihalt), Boos von Waldeck, von

Breidbach-Bürresheim, Cratz von Scharffenstein (1721-ben kihalt), von Eltz, Frei von Dehrn (1737-ben kihalt), von Franckenstein, von Greiffenclau, von Hoheneck (1800-ban kihalt), von Ingelheim, Kämmerer von Worms von Dalberg, von Kesselstatt, von der Leyen, von Metternich, Schenck von Schmidburg, von Schönborn, von Sötern (1680-ban kihalt), von Waldbott-Bassenheim, von Walderdorff és von Warsberg.) Elsősorban a családrekonstrukció és a prozopográfia módszereivel él. Erre a lovagokra vonatkozó színvonalas genealógiai adatok, jogi irodalom és gazdag családi levéltárak különösen kedvező lehetőséget nyújtanak.

A szerző kategóriáit főként Pierre Bourdieu társadalmi reprodukcióról szóló munkáiból meríti. Ezek túntek számára a legalkalmasabbaknak társadalmi pozíció és családi magatartás, illetve egy egyedi intézmény (a káptalanokra alapozódó egyházfejedelemségek) és egy jól körülhatárolható csoport (a birodalmi lovagság) társadalmi reprodukciójának egységes leírására.

A könyv három nagyobb egységre tagolódik, amelyek az elemzés három, fokozatosan szűkülő látószögű fázisát reprezentálják. Az *Egy egyházi oligarchia* címet viselő első rész a birodalmi lovagok bonyolult, aprólékosan szabályozott jogi státusát mutatja be.

A birodalmi rendek a 15–16. század fordulóján sorra kerülő reformkísérletek idején ismerték el a lovagság közvetlen státusát, azt hogy a lovagok kizárólag a császár joghatósága alá tartoznak, s csak ő tarthat igényt szolgálataikra. A lovagság azonban kivonta magát a birodalmi szervezetről, így nem is jutott képviselőhöz a birodalmi gyűlésben. Saját szervezetet hozott létre: kantonokat (*Kanton*, *Ritterort*) és ezek összefogására három (sváb, frank és rajnai) kerületet (*Ritterkreis*). Jogállását a Habsburg császárok szilárdították meg véglegesen, elsőként a tartományfejedelmek ellen támaszt kereső V. Károly.

Duhamelle a lovagságot olyan köztes helyzetű birodalmi köznemességnek tekinti, amelynek közjogi állását és szinte teljes magánjogi autonómiáját elsősorban a császárhoz fűződő kiváltságos viszony szavatolta. A két fél egyébként kölcsönösen egymásra volt utalva. A „területen kívüli” lovagoknak érdekükben állt az önállóságukat fenyegető tartományurak feletti császári hatalom fennmaradása, míg a lovagság pusztá léte is akadályozta a területi államok fejlődését a Birodalom délnyugati részén. Emellett a lovagok rendszeres pénzbeli segélyeket (*Charitativsubsidiën*) is fizettek a császárnak, valamint a mainzi és trieri érsekségek ellenőrzése révén fontos szerepet játszottak a császárválasztások alkalmával.

A szerző ezután azt a folyamatot vázolja fel, amelynek eredményeképpen a német nemesség, s benne a rajnai lovagság valósággal kisajátította a birodalmi egyházfejedelemségeket. A középkor végére ugyanis a Birodalom valamennyi püspöki káptalanjában gyakorlattá vált, hogy kizárólag ősi származásukat igazolni tudó nemeseket fogadtak tagjaik közé. Ennek következtében egy mereven elzárkózó káptalani nemesség (*Stiftsadel*) alakult ki.

A lovagok a Rajna, Majna és Mosel közti területek prebendáira (Mainz, Trier, Würzburg, Bamberg, Speyer, Worms, Eichstätt) tették rá a kezüket. Köztük is a rajnai kerülethez tartozók, mindenekelőtt a mintául választott hűs család tagjai voltak a legsikeresebbek. A trieri, mainzi, speyeri és wormsi káptalanokban a prebendák mintegy 70%-át tartották kézben. Bambergben, Würzburgban, Wormsban és Mainzban 1648 és 1803 között a fejedelmek (érsekek és püspökök) 80–100%-a a lovagok közül került ki. Az azonos társadalmi csoporthoz tartozó kanonokok és az általuk választott püspök-fejedelmek között igazi hatalommegosztás jött létre. A káptalanok valószínű társírányítói lettek e tartományoknak, oligarchikus jellegű kölcsönözve a politikai berendezkedésnek.

Monopóliumuk megszilárdítása érdekében a káptalanok többsége — a kánonjoggal ellentétben — elérte, hogy új tagok kizárólag egyetértésükkel kerülhessenek soraik közé. Minden megüresedő javadalom betöltésére egy *Turnus*-nak nevezett dokumentumban rögzített rend szerint egy-egy kanonok tett javaslatot, avagy adta át saját prebendáját egy előre kijelölt rokonának (*resignatio in favorem*). A jelölt azonban csak a többiek egyetértésével, valamint makulátlan származása bizonyítékainak felmutatása után válhatott káptalani taggá. A rendszert a káptalanokat átszövő rokoni szálak tették stabilá és kiszámíthatóvá. A *Stiftsadel* ugyanis szinte kizárólag saját körén belül házasodott, így őrizve családfáinak tisztaságát, káptalanképességét (*Stiftsfähigkeit*).

A *Házassági stratégiák* címet viselő második részben az egyházi karrier, a házassági kapcsolatok, valamint a családi és reprodukciós stratégiák kölcsönhatásait vizsgálja Duhamelle. Arra a következtetésre jut, hogy a fent említett monopolhelyzetet csak igen fegyelmezett családi politikával lehetett fenntartani. Egyszerre kellett ugyanis tiszteletben tartani minden családban a rokonházaságra vonatkozó kánoni tilalmakat, illetve egy zárt és „sűrű” házassági mezőn belül a lehető legváltozatosabb, hatékony támogatást biztosító rokoni hálót létrehozni. Sokszor több családra

kiterjedő, generációkon átnyúló házassági konfigurációkra volt szükség, hogy az érintettek mindkét követelménynek eleget tehessenek. A cél végső soron mindig ugyanaz volt: egyik fél se jusson előnyhöz a többiekkel szemben a tranzakció(k) során. A „kicszerélt” férfiak és nők száma — lehetőség szerint — azonos kellett legyen.

Bizonyos családok házassági politikájában megfigyelhető az a törekvés, hogy tagjaik karrier-lehetőségeit a rajnai egyházfejedelemségeken túlra is kiterjesszék. Frank lovagi családokkal, vagy a szomszédos tartományok vazallus nemességével házasodtak, hogy közvetlen érdekkörükön kívül eső egyházmegyékben is prebendákhoz jussanak.

A terjeszkedés egyik kitüntetett iránya a császári udvar, a Habsburgok szolgálata volt. A káptalanképesség fenntartására irányuló házassági stratégiát azonban a bécsi kozmopolita nemesség körében fel kellett adni. Az udvari karrierhez nélkülözhetetlen rokoni kapcsolatokat mégis a lehető legkisebb áldozat árán, mindössze néhány családra korlátozva, s továbbra is a kölcsönösség elvére alapozva igyekeztek kiépíteni. A lovagi családok így eredeti pozícióik feladása nélkül jutottak új lehetőségekhez, s gazdagították a csoport társadalmi túlélésének esélyeit. Ennek előnyei a rajnai egyházfejedelemségek 1803-ban végrehajtott szekularizációja után mutatkoztak meg igazán. Ekkor a Metternich, a Schönborn, az Eltz, vagy a Boos von Waldeck familiák nagyobb megrázkódtatás nélkül tudták családi életük súlypontját Ausztriába áthelyezni.

Duhamelle a továbbiakban árnyalja a szigorú kölcsönösségre épülő oligarchikus viszonyokról felvázolt képet. A kollektív érdekek tiszteletben tartása ugyanis nem zárta ki az olykor vérré menő küzdelmeket sem a saját pozíciójukat javítani igyekvő családok között. A házasságok ennek egyik megnyilvánulási formáját jelentették, hiszen nemcsak rokoni kapcsolatokat, hanem egyszersmind politikai-hatalmi szövetségeket is teremtettek.

Az egyes frakciók közti olykor igen éles küzdelem mégsem célozta a másik fél teljes megsemmisítését. Erre nem volt szükség. A választáson alapuló politikai berendezkedés mindig fenntartotta a valamikori hatalomra kerülés lehetőségét, s a rendszer, a játéktér megőrzésének mindenek feletti közös érdeke józan pragmatizmust eredményezett a politikai gyakorlatban.

A vetélkedés végül odavezetett, hogy a 18. századra egy jól körülhatárolható, öntudatát főként a felmenői közti egyházfejedelmekre alapozó elit különült el a rajnai lovagságon belül. Ezek a családok egyre inkább csak egymás között, vagy felfelé, grófi rangú vagy státusú familiákkal akartak összeházasodni. A tendencia a század végére odáig fejlődött, állapítja meg Duhamelle, hogy az amúgy is zárt egyházi nemességen belül egyfajta belső kör keletkezett, amelynek házassági stratégiáját már nem annyira a lovagi hagyomány, mint inkább a grófi rendbe emelkedés igénye határozta meg. A házasodási gyakorlatban és a rokonság értelmezésében az addigi oligarchikus szemlélet helyébe fokozatosan a dinasztikus szempont lépett. A belső elit egyre inkább magát tekintette az egyházfejedelemségek kizárólagos birtokosának és vélt jogainak érvényesítését, örökítését igyekezett férfiai leszármazottaira, de legalábbis a széles értelemben vett családra korlátozni. Ezért a feleségek kiválasztásánál is a leendő férjhez fűződő lehetőleg közeli rokoni kapcsolat vált elsőleges szemponttá.

A szerző a családnak és a házasságnak ezzel az új értelmezésével könyve harmadik részében foglalkozik, amelynek *A családi rend* címet adta. Ebben tárja fel azt is, hogyan érvényesült a családi fejelem, valamint a kollektív érvényű normák és az egyéni helyzetek közti kölcsönhatás.

A lovagi család fejlődését meghatározó jogi, intézményi és demográfiai tényezők egymásra hatását vizsgálva kiemeli, hogy a lovagságnak e tekintetben tág tere nyílt a családi magatartás rugalmas alkalmazására a mindenkor szükségletekhez, kedvező, vagy kedvezőtlen külső tényezők-höz. Az egymás közti jogviszonyt ugyanis a szokásjogra hivatkozó, de azt mindenkor az alkalmi érdekeknek megfelelően értelmező magánszerződés (örökösödési egyezségek, házassági szerződések, végrendeletek stb.) rögzítették. Márpedig a 17. század közepén a lovagi családok olyan nehézségekkel kerültek szembe, amelyekre a választ csak e jogi függetlenség hajlékony alkalmazásával, új családi gyakorlat bevezetésével lehetett megtalálni.

A szokásjognak az az alapelve, hogy a szülői örökséget nemre való tekintet nélkül egyenlően kell megosztani a gyermekek között, óhatatlanul a családi javak és birtokok elaprózódásához vezetett. Az örökösödési jog e kedvezőtlen hatását a lovagság hagyományos demográfiai magatartása, nevezetesen a magas termékenység és a házasságok nagy száma még inkább felerősítette. Ezért a 17. század közepén, amikor számos család az elszegényedés, a deklaszálódás rémével kellett szembenézzen több kedvezőtlen tényező (ingadozó, sőt hanyatló jövedelmek, háborús pusztítások) együttes hatásának következtében, a lovagi familiák a családi fejelem szigorításában találták meg a megoldást. Felszámolták a lányok örökösödési jogát és észrevehetően változtattak demográfiai magatartásukon. A házasságokat, vagyis az összcsaládi termékenységet szigorú szabályozásnak vetették alá.

Egyfelől a természetes kihálás következményeit kihasználva, másfelől unokatestvérek gyakori összeházasítása révén a családon belüli oldalágak számát minimálisra csökkentették. Ezt az állapotot úgy konzerválták, hogy egy ágból általában csak egy férfit engedtek megnősülni, míg a nőtelenül maradókat káptalani prebendákhoz jutottak.

A szerző egy érdekes összefüggésre hívja fel figyelmünket e változás kapcsán. A lovagságon belüli magas nőtlenségi arány, illetve az oldalágak elburjánzása ellen foganatosított rendszabályok azt sugallhatják, hogy egy védekező, csökkenő anyagi alapjaihoz foggal-körömmel ragaszkodó csoportról van szó. Duhamelle azonban ennél összetettebbnek látja e jelenséget. A rajnai lovagság családi stratégiájában megfigyelhető demográfiai és szokásjogi változások, amelyek az egyházfejedelemségek káptalanjai feletti ellenőrzés tökéletessé válásával egy időben mentek végbe, véleménye szerint nem hanyatlásként, hanem sikeres alkalmazkodásként értelmezendők. Az egyház ugyanis e csoport számára nem „parkolóhely”, ahová jobb híján kellett fiatalabb gyermekeit elhelyeznie, hogy a legidősebb minél hatékonyabban tarthassa egyben a családi örökséget. Éppen ellenkezőleg. Vonzó perspektíva, a családi stratégia központi eleme. A káptalani helyek betöltését nem is a fiatalbakra bízta, hanem rendszerint az idősebbekre, akiket már gyerekkoruktól erre készítettek fel.

Mint már utaltunk rá, a családi fegyelem szigorodása az örökség kezelési módjának megváltozásában is tetten érhető. Megszűnt az ingatlanok, főként a földek tényleges felosztása az örökösök között. A továbbiakban csak a jövedelmeken osztottak szigorú rend szerint (a testvérek egyikét bízta meg a gondnoki teendővel, tevékenységét egy családi tanács felügyelte).

A birtokok és a családi tőke megőrzésének egy másik hatékony eszköze jelentette a hitbizomány bevezetése a 17. század közepétől. A hitbizományokat általában örökérvényűnek tekintett családi szerződések formájában hozták létre, amelyek szigorú házassági, erkölcsi, vagyonkezelési és végrendekezési szabályok betartására kötelezték a mindenkori haszonélvezőket. Fontos megjegyezni, hogy az új intézmény nem járt együtt az elsőszülöttségi örökösödés kizárólagossá válásával, amint az más európai nemességek esetében megfigyelhető. Ez persze csak olyan hatékony családi fegyelem mellett volt lehetséges, amely az elsőszülöttségi jog deklarálása nélkül is mindenkor zökkenőmentes vagyonátadást garantált. A hitbizomány azután alapvető változásokat hozott a lovagi családok életében. Az egyenlőség elve ugyan fennmaradt, de a család tagjai birtokosokból haszonélvezőkkel váltak, az egyének pedig az örökkévalónak tekintett család érdekeinek rendelték alá.

Az átalakulás vesztesei — első látásra — a nők voltak. Korábban a feleségek eredeti családjukat képviselték a házasságban. Ha ez lezárult, az őket illető javakkal szabadon távozhattak, illetve önálló egzisztenciát teremthettek maguknak. Férjük családjának nem volt különösebb kötelezettsége velük szemben, örökségük is eredeti rokonságukra szállt vissza. Ehhez képest a 18. századra teljesen függő helyzetbe kerültek, mivel örökölt javaik, jövedelmeik kezelését a befogadó család vette át. Mindazonáltal Duhamelle óv attól, hogy ez elhamarkodott következtetésekre ragadtasson bennünket. Felhívja a figyelmet az egyéni sorsok közötti jelentős eltérésekre, valamint arra, hogy a nők veszteségeit bizonyos kompenzációkkal igyekeztek ellensúlyozni. Csakis olyan megoldások válhattak gyakorlattá, amelyeket a családi rend uralma alá hajtott egyének, azaz a nők többsége is el tudott fogadni. A szerző szerint ezért helyesebb a nők 18. századi helyzetének változásáról és nem annak romlásáról beszélni.

A családi fegyelem szigorodásának vesztesei — legalábbis látszólag — az egyházi pályára irányított férfiak is. Őket is örökösödési jogukról való „önkéntes” — bár a nőkével ellentétben visszavonható — lemondásra kényszerítette családjuk, ráadásul nőtlenségre ítéltettek. Cserében viszont ők kerültek az új, feszebb családi rend középpontjába. Mivel a családi stratégia az ő prebendáik megőrzésére irányult, saját, szabadon örökíthető szerzeményeik pedig a családi vagyont gyarapíthatták, s létszámuk a 18. századra meghaladta a világi férfi családtagokét, úgy érezték, hogy joggal követelhetnek beleszólást a család irányításába. Ok kezdeményezték a hitbizomány bevezetését, s általában is a család gazdasági és morális irányításában egyfajta felügyelői funkciókat töltöttek be, amit a világi tagok sokszor nehezen viseltek el.

A női, a kanonoki, illetve a (biológiai) családfenntartói szerepek elemzése során Duhamelle arra a következtetésre jut, hogy ezek semmiképpen sem írhatók le a győztes-vesztes kategóriákkal, mivel mindenki egyszerre könyvelhetett el előnyöket és volt kénytelen elfogadni bizonyos számára hátrányos feltételeket. Konszenzusos családi fegyelem alakult ki, melynek rendező elve magának a tagjai számára valós és absztrakt funkcióit egyszerre betöltő családnak valamiféle „szublimált” érdeke lett. Valamennyi családtagba igyekeztek beleplántálni a családi „örökkévalóság” tudatát, miszerint az éppen élő generáció tagjai egy végtelen lánc egy-egy szemét jelentik. Helyzetük büszkeséggel tölthette el őket, ugyanakkor kötelezettségeket rótt rájuk. Meg kellett tenniük a magukét

a lánc, a család nevének fenntartása érdekében. Az önkorlátozás ennek az ideológiának a nevében tűnt elfogadhatónak.

Ez azonban csak az egyik pillére volt az egyházi nemesség által a 18. századra tökélyre fejlesztett rendszernek, amely egy stabil karrier-perspektíván és az ennek megfelelően szabályozott biológiai reprodukción alapult. A másik pillért a legszélesebb értelemben vett társadalmi környezet (intézmények, kulturális jelenségek, mint pl. divatok, ideológiák stb.) alkotta.

Duhamelle könyve harmadik részének utolsó fejezetében éppen azt taglalja, hogy a felvilágosodás szellemi és divatjelenségei mennyire megnehezítették az igen merev családi fegyelem automatikus érvényesülését. Az eladósodás, a nem önként vállalt cölibátus és az érdekházasságok többször vezettek konfliktusokhoz. Ezeket elsősorban az érzelmek, az egyén, a személyiség és a család új, individualista felfogásának térhódítása gerjesztette. Az újfajta érzékenység ugyanis többek számára megkérdőjelezte áldozatuknak, ha nem is a hasznát, de „természetes” voltát, mégpedig az egyén „elidegeníthetetlen jogainak” nevében.

Végezetül a szerző kísérletet tesz a lovagság családi rendjének definiálására, amelyet dinamikusnak nevez, mert állandó átalakuláson, fejlődésen ment keresztül. Az egyes családi stratégiák központi elemét éppen a változásokhoz való alkalmazkodás képezte. De paradox is ez a rend, mert az alkalmazkodás nyilvánvalóan az állandóság igényén alapult. Paradox, mert egy olyan bensővé váló ideálból merítette erejét, amely alkotóelemei, az egyéni sorsok és társadalmi meghatározottság meghaladására készítette. Így vált a rajnai *Stiftsadel* a változásokra való pusztá reagáláson túl fenntartójává, sőt alakítójává is azoknak a struktúráknak, nevezetesen az egyházfejedelemségeknek, amelyek családi stratégiáit, társadalmi arculatát meghatározták.

Christophe Duhamelle munkájának tartalmi bemutatásán túl külön ki kell emelni a szerző módszertani észrevételeit, illetve bizonyos társadalomtörténeti elméletekkel vitázó megjegyzéseit. Ezek a tárgyalás logikájából következően szétszórta lennének meg könyvében, ám egymás mellé sorakoztatva markáns történeti szemléletet tükröznek.

Az intézmények, a társadalom és a társadalmi reprodukció története elválaszthatatlanok egymástól, szögezi le Bourdieu nyomán. Megismerésük, változásaik megértése csak egymásra kifejett kölcsönhatásaik feltérképezésével lehetséges, nem pedig úgy, hogy mindenáron ok-okozati összefüggéseket akarunk rájuk erőltetni. Az intézményeket nem lehet „mozdulatlanok” tekinteni, avagy valamiféle „mentalitást”, „szellemet” képzelni mögéjük. Átalakulásaik magyarázatát még kevésbé remélhetjük teleologikus absztrakcióktól, sorolja a Duhamelle a számára elfogadhatatlan megközelítéseket.

Ugyancsak elveti az olyan modelleket, amelyek egy csoport viselkedésének általános magyarázata érdekében hajlamosak elsiklani az egyedi jelenségek keltette anomáliák felett. Le is szögezi, hogy az általa kidolgozott lovagi családi modellt sem lehet valamiféle természetes normaként kezelni, mivel nincs olyan csoport, amelynek szokásait egyszerűen szabályok és elvárások mechanikus alkalmazásaként lehetne értelmezni. Számos tényező játszik össze minden döntésben, s éppen ettől lesznek egy normán belül is egyedivé, bírnak valódi tétellel. Egy modell használata — írja — annyiban indokolt, amennyiben kiemeli a különféle magatartások összetartó jelenségeit. „A családi modell a reprodukciós stratégiák egyfajta polarizáló eleme. Nem tünteti el sem a véletleneket, sem a [modellel szembeni] ellenállást, sem a változásokat. Hatékonyságát azon mérhetjük le, hogy mennyire képes ezeket ténylegesen, vagy legalább látszólag integrálni.”

A pusztán tipológiai egyezésekre, analógiákra építő oksági magyarázatok veszélyeit több példával is illusztrálja Duhamelle. Megállapítja, hogy nem beszélhetünk *általában* nemesi struktúrákról, mivel hasonló intézmények léte egy-egy csoport esetében különböző társadalmi háttérrel takarhat. Ilyen például a hitbizomány, vagy a demográfiai magatartásban megfigyelhető „összehúzóási” reflex (termékenység, illetve családméret korlátozása). Ezek gyakoriak az európai nemességek körében a 17. századtól kezdődően. A velencei nemességnél egyértelműen anyagi forrásainak szűkülése váltott ki efféle „pánikreakciót”. A rajnai lovagok ugyan hasonló válságjelenségekkel szembesülve kényszerültek hasonló válaszra, ezt azonban értékelhetjük úgy is, hogy egyházi monopóliumuk működtetésének hatékonyságát fokozták a végletekig. Tény, hogy egy olyan, látszólag egy töről fakadó intézmény, mint a hitbizomány konkrét társadalmi jelentésének megállapítása is aprólékos vizsgálódást igényel minden egyes érintett családra sőt egyénre vonatkozóan.

Ugyanígy viszonyul Duhamelle a számos történetész szerint általános nemesi jellegzetességnek tekinthető leszármazási tudat kérdéséhez, illetve az ezen alapuló folytonosság-ideológiához. Lawrence Stone kutatásai nyomán megállapítja például, hogy a brit birtokos nemesség név- és vagyónörökítési technikái valóban közel állónak tűnnek a rajnai lovagságéihoz, de a fejedelmi hatalom

által meghatározott funkción alapuló (pl. orosz és dán) nemességek esetében a vér szerinti folytonosság, vagy a „vér tisztaságának” követelménye nem volt a családi reprodukciós stratégia központi eleme.

Hasonló természetű megjegyzést fűz a német nemességet, s azon belül a lovagságot sújtó 18. századi eladósodás problémájához. E tekintetben sem beszélhetünk valamiféle végzetserűen beteljesülő általános folyamatról; a regionális, sőt az egyes családok közti különbségek igen jelentősnek tűnnek. A lovagság körében a 18. század utolsó évtizedeiben jelentkező krízisjelenségeket tehát nem lehet valamiféle abszolutizált nemesi válság részének tekinteni.

Végül szemléletének rugalmasságát jól példázza, hogy a lovagság családi rendjének 18. század végi megrendülését nem pusztán hanyatlásnak tekinti. Az 1648 utáni évtizedekben megfigyelhető folyamathoz hasonló újabb adaptációs válság, illetve megoldási próbálkozás bizonyítékát (is) látja benne; egy a családi stabilitás elsődleges forrását már nem feltétlenül az egyházi javadalmakban kereső új modell felé való elmozdulás kísérletét. E felvetések, úgy hisszük, értékes és megfontolandó szempontokat nyújthatnak a magyar nemesség történetét kutatóknak is.

Christophe Duhamelle igazi társadalomtudósi erényekről tesz tanúbizonyságot könyvében. Szociológiai ihletésű fogalmi rendszerét példászerűen ötvözi az empirikus történeti anyaggal. Egyszerre építi, finomítja modelljét és kategóriáit, ugyanakkor szüntelenül reflektál is ezekre. Így háritja el annak veszélyét, hogy túlzottan hatásuk alá kerülve esetleg anakronisztikus következtetésekre jusson. Olvasói elé összefüggő, ugyanakkor dinamikus képet tár az általa tanulmányozott csoport belső viszonyairól, külső meghatározottságairól, s ezek folyamatos kölcsönhatásairól. Mindezt pontos, világos, sőt élvezetes stílusban adja elő. A lapalji jegyzetek és a mű végén található jól tagolt, ám sajnos csak a birodalmi lovagságra vonatkozó irodalomban eligazító bibliográfia segítik a témában és annak elágazásaiban való részletesebb tájékozódást. A szövegbe illesztett ábrák jól illusztrálják a családi és házassági stratégiákról szóló fejtegetéseket.

Christophe Duhamelle színvonalas, adatgazdag és gondolatébresztő munkával lépett a társadalomtörténet francia művelőinek táborába. Munkássága feltétlenül megérdemli a magyar történészek további figyelmét.

Sahin-Tóth Péter

A HAZA, AZ EGYHÁZ ÉS A TRÓN ÉRDEKÉBEN

A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben.

Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Elmer István
Budapest, Új Ember, 1999. 391 o.

Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójának egyik szembetűnő hozadéka a korszak egyháztörténeti vonatkozásainak előtérbe kerülése. Számos cikk, tanulmány, az évfordulónak szentelt különszámok egyes írásai foglalkoztak az egyházak, egyháziak tevékenységével a „nagy év” viszonytárságai között. Szinte valamennyi szerző felhívta ugyanakkor a figyelmet a negyvennyolcas egyháztörténeti kutatások egyik neuralgikus pontjára: a vonatkozó terjedelmes forrásanyag feltáratlan és kiadatlan voltára.

Ezért örömmel vehette kézbe az olvasó az Elmer István szerkesztésében megjelent kötetet, mely nem más, mint az elmúlt másfél évszázadban már nyomtatásban napvilágot látott – valamilyen katolikus egyháztörténeti vonatkozással bíró – dokumentum újra kiadása. A szerkesztő mintegy 20 oldalas előszavában igyekezett összefoglalni az állam és a katolikus egyház 1848–49-es kapcsolatainak alakulását. Bemutatását már az 1790–91. évi országgyűléssel kezdte és megemlékezett a „joezefinizmus koráról”, vagyis a 19. század közepéig tartó időszak egyházpolitikai jellegzetességeiről (a Habsburg-udvarnak az egyház feletti felügyeletéről), valamint a magyar reformellenzék és a katolicizmus sokrétű konfliktusairól. Az 1848–49-es eseményeket elsősorban a katolikus egyháztörténeti monográfiák — pl. Meszlényi Antal 1928-ban megjelent kötete az állam és a katolikus egyház forradalom és szabadságharc alatti kapcsolatairól, Hermann Egved 1973-as általános magyar egyháztörténeti összefoglalása stb. — alapján ismerteti. Ugyanakkor bibliográfiai apparátusában feltűnik egy-egy újabb keletű tanulmányra — pl. Csorba László 1999-ben kiadott, a vallásalap „jogi természetével” foglalkozó kötetére — történő hivatkozás is.

A szerző terjedelmes fejezetet szentelt az áprilisi törvények megalkotásának, az utolsó pozsonyi diétán új utakat kereső katolikus egyház tanácskozásainak, például az először kibontakozó

autonómia-mozgalom ismertetésének. A következő részek az alsópapság reformtörekvéseit, a szerzetesrendek tevékenységét, majd a püspökkari körlevelekkel kapcsolatos tudnivalókat foglalják össze. A szerző külön fejezetet szentelt – a katolikus egyháztörténet-írásban érthető okokból mindig előtérbe kerülő – hazafiatlansági vád visszautasításának illetve az egyházellenesség 1848–49-es megjelenési formáinak. Utóbbiakban elismeri, hogy – miközben az alsópapság jelentős része azonosult a szabadságharc nemzeti céljaival – a főpapok 1848 folyamán egyre passzívabban viszonyultak a magyar ügyhöz, s miután gyakran úgy vélték, hogy az amúgy is bizalmatlanul szemlélő liberális kormány, az Országos Honvédelmi Bizottmány, a Szemere-kabinet, egyes helyeken pedig a kormánybiztosok beavatkozásnak az egyház belügyeibe, szembe is fordultak azzal. Elmer István hosszasan ismerteti a papság hazafiasságának bizonyítékait, de elismeri, hogy a magyar kormány által hazaárulónak nyilvánított főpapok több irányú szorításban tevékenykedtek és miközben az egyház számára legkedvezőbb megoldást keresték, többségük az udvartól remélte a helyzet konszolidációját. Az Előszó utolsó részeit a tábori lelkipásztorkodás kérdésének illetve a szabadságharc bukása utáni, egyháziakkal szembeni megtorlás ismertetésének szentelte.

Bár távolról sem mondható, hogy a szerző igyekezett a 48-as egyháztörténeti vonatkozású publikációk teljességére hivatkozni, tény, hogy bevezető ismertetését az elfogulatlanságra irányuló egyértelmű törekvés jellemzi. Mivel a kérdéskör történeti vizsgálatát 1848 óta szinte mindig politikai szándékok és ideológiai árnyalták be (1945 előtt és után értelemszerűen ellentétes előjellel), örvendetes, hogy Elmer túllépett a pártosság kívánalmain, és kiegyensúlyozott szemlélettel nyúlt forrásaihoz. Álláspontját a 48-as egyháztörténeti kutatásokban nyugodtan tekinthetjük követendőnek, hiszen a katolikusokat ilyen vagy olyan tömbként kezelő értékelés helyett felhívja a figyelmet arra, hogy „az egyház nem volt egységes, sem a püspöki karon belül, sem a papság egészét tekintve”. (30. o.) A differenciált kezelésre pedig nemcsak ebből a szempontból van szükség, hanem 1848–49 fordulópontjainak egyházpolitikai kihatásai miatt is, vagyis nyilván más tényezők jellemezték azt az utolsó rendi országgyűlésen, a fegyveres önvédelem kibontakozása idején, vagy a Függetlenségi Nyilatkozatot követően. Sőt, nagyon helyesen rámutat, hogy az egyház 48-as szerepvállalása szorosan összefügg a főszereplők személyiségének vonásaival is. A politikai és katonai események fordulatossága miatt az egyház nem kerülhette el az „ütközéseket és félreértéseket” – írja, és elismeri, hogy az egyház is gyakran helytelenül reagált az egymást követő kihívásokra, továbbá „a személyes hősiesség helyettállások és markáns egyéni politikai, egyházpolitikai megnyilvánulások mellett nemzeti szempontból árulással és (...) a magyarság összérdekeitől különböző szempontok érvényesítéséből következő megalkuvással (...) is találkozunk.” (29. o.)

Amennyire örvendetesnek tartjuk a kötet megjelenését és a szerkesztő egyháztörténet-írói álláspontját, olyannyira problematikus maguknak a forrásoknak a sajtó alá rendezése. A források kiválogatásának szempontja lényegében érthető: a nyomtatásban korábban megjelent, esetenként nehezen hozzáférhető dokumentumokat kívánta egy kötetben az érdeklődő nagyközönség elé tárni, a történeti kutatásokat pedig megkönnyíteni. (Bár újra csak azt tudjuk megemlíteni, hogy a 48-as egyháztörténet forrásanyagának többsége még mindig feltáratlan és kiadatlan, mely hiányosságon csak az utóbbi évek publikációi enyhítettek valamelyest.) Elsőként néhány oldalban az áprilisi törvények egyházi vonatkozású paragrafusait közölte, majd „Országgyűlési munkálatok” fejezetcím alatt két rövid sajtóhírt a *Religio és Nevelés* c. egyházi lapból, mely a pozsonyi diéta március 18-i napjáról, a papi tized eltörléséről tudósított. (Hogy a többi egyházi vonatkozású törvény tárgyalásaival kapcsolatos sajtóhírektől miért tekintett el, nem indokolta.) Ezt követi sorrendben a Fogarasy Mihály c. püspök által sajtó alá rendezett emlékirat, mely a márciusi-áprilisi püspökkari tanácskozások tárgyalásait foglalja össze. Ezt a „Püspökkari és püspöki körlevelek” c. fejezet követi, melyben Elmer összeválogatta a *Religio és Nevelésben* megjelent körleveleket, utána pedig külön fejezetként közölte az 1848. október 28-án a királyhoz, majd a november 15-én az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz intézett – a kormány iskolapolitikája ellen tiltakozó – feliratokat. (Meglepő azonban, hogy ez utóbbiak önállóan jelentek meg, míg pl. a püspöki kar 1848. júliusi, Batthyány-kormányhoz intézett – a papság nemzetőri szolgálat alóli felmentését kérő – felirata az előző fejezetben, a népnek és/vagy az egyháziaknak szánt püspökkari körlevelek fejezetében került közlésre. – 108–110. o.) Az egykorú dokumentumokat követi Hám János 1848-ban esztergomi érseké kinevezett szatmári püspök 1855-ös emlékirata (pontosabban annak 1928-as Scheffler János-féle fordítása) teljes terjedelemben, majd Horváth Mihály 1865-ben megjelent történeti kézikönyvének egy szemelvénye. Érthetetlen módon ezt a visszaemlékezést Horváthnak, mint a Szemere-kabinet kultuszminiszterének egy 1849. júniusi rendelete követi, melyben az egyháziakat hazafias kötelességük végrehajtására figyelmeztette, egyben biztosította őket, hogy a kormány nem avatkozik belügyeikbe. A

következő szöveg pedig Vukovics Sebő igazságügyminiszter 1849. május 17-i rendelete, melyben a hazaárulással vádolt Hám János és Scitovszky János pécsi püspök birtokainak zár alá vételéről intézkedett, majd az ezt követő fejezetben a szerkesztő még visszább lépett a kronológiai sorrendben: a pest-budai alsópapság 1848. áprilisi értekezletének 12 pontba foglalt átfogó reformtervét, illetve az azokra adott (sajtóban is megjelent) reakciókat, publicisztikákat tárja az olvasó elé.

A kötet második felében egyházi személyektől származó korábbi napló- és emlékirat-publicációkat tesz közzé, változatos sorrendben. Rónay Jácint bencés szerzetes egykorú naplóját 1884-es, Koller János adonyi plébánosét 1996-os kiadása alapján közölte, mely után négy minorita szerzetesnek az aradi vértanúk kivégzésére vonatkozó emléksorait iktatta Katona Tamás 1983-as szövegkiadása alapján. (Meggjegyezzük, ez utóbbiak tartalmilag is kissé „kilógnak” a többi szöveg közül, hiszen csak közvetett módon utalnak a forradalom és szabadságharc egyházi vonatkozásaira, azok középpontjában sokkal inkább a vértanú honvédtábornokok utolsó óráinak megörökítése állt.) A következő terjedelmes részt az Ambrus József kisoroszi plébános által 1892-ben sajtó alá rendezett „paphonvédek albuma” egyes szemelvényei teszik ki, majd újra egy kortárs emlékiratát (Mednyánszky Cézár visszaemlékezéseinek 1930-as fordítását) hozza, a kötetet pedig Lakatos Ottó aradi minorita szerzetes 1854–1857-re vonatkozó feljegyzései zárják.

Bár érzékelhető a szerkesztő azon szándéka, hogy az olvasó eltérő szemléletű dokumentumokon keresztül kapjon képet az eseményekről, mégis megelégedett a szövegek egyszerű újraközlésével, még a közöttük lévő nyilvánvaló ellentmondásokra sem hívta fel a figyelmet, sőt a különböző időpontokból származó és eltérő műfajú források közlési rendjében egyszerűen nem lehet koncepciót felfedezni. Pl. egy emigrációs vagy dualizmus kori visszaemlékezés illetve egy 1849-es miniszteri rendelet műfajai eltérései nyilvánvalóak, arról nem is beszélve, hogy az egykorú sajtóban folyamatosan megjelentek Eötvös, az OHB (Szász Károly), Horváth Mihály további rendeletei is, érdemes lett volna egyet-kettőt ebből a típusból legalább megemlíteni. Nem is beszélve arról, hogy például a püspöki körlevelek, feliratok és a rájuk adott válaszok jó része nem jelent meg nyomtatásban, érdemes lett volna az egykorúan publikált illetve máig levéltárakban lapuló forrásoknak legalább az arányára utalni.

Bár az egyháztörténészek körében gyakran forgatott Fogarasy-emlékirat, Hám János-memoár vagy az alsópapság követeléseit tartalmazó jegyzőkönyv stb. hozzáférhetőségének megkönnyítése a történeti kutatás számára mindenképp nagyon hasznos, mégis kifogásolható a közzététel módja. Erről a szerkesztő csak annyit jegyzett meg a bevezetőben, hogy a rendelkezésére álló szövegek teljesen betűhív közléséhez ragaszkodott. A szövegek forráskiadásáról tehát aligha beszélhetünk, legfeljebb mechanikus átgépelésről, melynél nem voltak tekintettel még az első közreadások különbségeire sem, feltűnő némelyikben a régies, pl. c-s írásmód, másokban modernebb szó- és betűhasználat stb. Semmilyen magyarázó jegyzetet a sajtó alá rendező a szövegekhez nem fűzött, leszámítva a kiadás alapjául szolgáló folyóirat vagy kötet jelzeteit valamint a fontosabb nevek első említéseinél *-gal jelölt rövid életrajzokat. Ugyanakkor változatlan formában megőrizte az alapkiadások jegyzeteit, tekintet nélkül arra, hogy az a *Religio és Nevelés* egykorú szerkesztőjétől, a körlevelet aláíró püspöktől vagy épp egy emlékirat 20. századi sajtó alá rendezőjétől származik. Nem oldotta fel a dátumokat, az egykorúan részben kiírt vagy pontatlan neveket, a forrásszövegekben szereplő utalásokhoz semmilyen magyarázatot, háttérismeretet biztosító megjegyzést nem fűzött (az ilyenkor szokásos idegen szavak és kifejezések jegyzékéről, a terjedelmesebb latin idézetek fordításairól stb. nem is beszélve), így az olvasó sok mindent egyszerűen nem ért meg a múlt század közepén élők számára egyértelmű, napjainkban viszont utánajárást igénylő utalásokból. Gyakran találkozunk olyan utalásokkal, hogy például valami „az idecsatolt hirdetményekből is látható” (124–125. o.), de nem tudjuk meg, hogy azok mik is lehettek. Az átgépelésnél olyan indokolatlan betűhűséggel jártak elő, hogy például egy folyóiratban terjedelmi okok miatt több részben közölt körlevél vagy tudósítás folyamatos szövegében is benne hagyták a zárójelekben szerepelt „vége kövtek.”, „folyt.”, „vége” kifejezéseket (pl. 117., 175. o. stb.), a sajtótermék rovatcímeit, pl. „megyei közlés” (182. o.) stb. De még az a néhány forrásmegjelölés is kifogásolható, melyet a szerkesztő például a püspökkari körleveleknél alkalmazott, azok ugyanis gyakran következtetlenség (van, ahol feltünteteti a *Religio és Nevelés* lapszámát, dátumozását, máshol nem; sőt egy-egy helyen – feleslegesen – meghagyta az egykori impresszum „új folyam VI. éve” típusú szövegrészeit is), illetve gyakran pontatlanok. (Nádasdy Ferenc kalocsai érsek és mások körlevelei az említett egyházi lapnak nem a 33., hanem a 39.; Scitovszky pécsi püspök 1848. május 1-i körlevele nem a 39., hanem eggyel korábbi lapszámában jelent meg stb.) Megjegyzésre érdemes még, hogy Elmer István sehol nem említette meg, ha egy forrásszövegnek az általa alkalmazott óta megjelent más kiadása is. A püs-

pókkari körlevelek egy jó részét ugyanis számos kiadás mellett például Andics Erzsébetnek a „nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepét” bizonyítani hivatott vaskos dokumentumkötetei is tartalmazzák, amelyet akkor is érdemes megemlíteni, ha nyilvánvalóan ózdkodunk e kiadványok „klerikális reakció”-t ostorozó sztálinista-marxista koncepciójától. De kevéssé szerencsés Rónay Jácint naplójának is a múlt századi kiadását újraközölni, amikor rendelkezésre áll a naplónak a METEM (Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség) gondozásában 1996-ban megjelent, Hölvényi György által imponáló alapossággal szerkesztett publikálása stb.

Fazekas Csaba

HÁROM ÉRDEKES MUNKA BOSZNIA-HERCEGOVINÁRÓL

(Neweklowsky, Gerhard: Die bosnisch-herzegowinischen Muslime. Geschichte. Bräuche. Kultur. Wieser Verlag. Klagenfurt 1996; Benedict Curipeschitz: Itinerarium oder Wegrayß Königlich Mayestät Potschafft gen Constantinopel zu dem Türckischen Keiser Soleyman. Anno 1530. Bearbeitet von Gerhard Neweklowsky. Wieser Verlag. Klagenfurt 1997; Benedict Curipeschitz: Ein Disputation oder Gespräch zwayer Stalubben (So mit Königlicher Maye. Botschafft bey dem Türckischen Keyser zu Constantinopel gewesen. 1531. Einführung, Transkription, Kommentar von Gerhard Neweklowsky. Faksimile von 1932. Wieser Verlag. Klagenfurt 1998)

Jugoszlávia felbomlása és az azt követő véres háború olyan tudományos és tudomány-npszerűsítő munkák megjelenését is ösztönözte, amelyek az érintett népek múltjának feltárásával a jelen eseményeinek megértéséhez kívántak hozzásegíteni. Az említett alkotások többsége nyelvi kérdésekkel foglalkozik, de mellettük figyelmet érdemelnek azok a művek, amelyek Bosznia-Hercegovina múltjáról, történelmi hagyományairól szólnak, bepillantást nyújtva így az ott élő nép (főképp a muzulmánok) érzés- és gondolatvilágába. A bemutatandó három munka közül az első történelmi és néprajzi tárgyú, a második korabeli útleírás, a harmadik pedig két istállófűi képzelt beszélgetéséből élénk táruuló 16. századi korrajz.

A szerző, illetve a kiadások gondozója Gerhard Neweklowsky a Klagenfurti Egyetem szlavista professzora. Fő kutatási területe a déli szláv nyelvek és nyelvjárások. Egyetemi tanulmányai alatt több ízben töltött ösztöndíjas féléveket az egykori Jugoszláviában, leggyakrabban Szarajevóban. Az ottani nép és nyelv kitűnő ismerője, akit tudományos érdeklődése mellett Bosznia-Hercegovinához érzelmi szálak is fűznek. Erről a Die bosnisch-herzegowinischen Muslime előszavában így ír: „Bosznia-Hercegovina iránti érdeklődésem ifjúkoromra nyúlik vissza. Első közleményem arról az utazásomról szólt, amelyeket Bosznián, sandzsákon, Koszovón, Montenegróban és Hercegovinában tettem, ez a tudósítás 1958-ban, tizenhét éves koromban jelent meg a Linzer Volksblatt című napilapban.”

A Die bosnisch-herzegowinischen Muslime tárgya a múlt. A bevezetőt és az előszót a bosnyák-szerbhorvát és török szavak kiejtési útmutatója követi, majd az első rész Bosznia és Hercegovina történetét vázolja fel a legrégebb időktől napjainkig. A második rész (Bräuche und Alltagskultur) a mindennapokról, a mindennapi szokásokról szól, de itt már nem a tudós szerző beszél, hanem a megszólított interjúalanyok. Többségük a háború elől Ausztriában menedéket kereső bosnyák, néhányuk azonban mint vendégmunkás már több éve Ausztriában él. Ez a rész két nagyobb egységre különül: az elsőben az iszlámmal kapcsolatos vallási szokásokról és előírásokról olvasunk, a másodikban pedig az ottani életmód széles spektruma tárul elénk, kezdve az iskoláztatástól a házasságkötésen és a bosnyák ház leírásán át egészen a keleti ételek, a népi gyógymódok leírásáig. A munkát irodalomjegyzék, képjegyzék, valamint a bosnyák szavak mutatója zárja. Igen gazdag az illusztrációs anyag. A képek nagyrészt a k. u. k. időkbeli való képeslapok másolatai. Jellegetes tájak, városok, népviselet, piac, vendégfogadó stb. látható rajtuk. A gondosan megszerkesztett és igényesen kiállított könyv egyaránt ajánlható történelem-néprajz és szláv szakos hallgatóknak és doktorandusoknak is. Magyar fordítása már másfél esztendeje elkészült, kiadóra vár.

Az *Itinerarium* és az *Ein Disputation* Neweklowsky gondozásában jelent meg. Az utóbbihoz bevezetőt és magyarázatot is csatolt. Az *Itinerarium* annak a diplomáciai küldöttségnek az útját írja le, amelyet Ferdinánd király 1530-ban, röviddel Bécs ostroma után Szulejmán szultánhoz indított azzal a céllal, hogy békekötést készítsen elő, vagy legalábbis egy huzamosabb ideig tartó fegyverszünetről tárgyaljon. A küldöttség egyik vezetője báró Joseph von Lamberg, a másik pedig Nikola (Niclas, Nikolaus) Jurišić, Kőszeg későbbi védője volt. A küldöttséghez tartozott latin tolmácsként Benedikt Curipeschitz (Kuripečič~Kuripešič). Ő volt az, aki 1531-ben feljegyzéseket je-

lentett meg erről a misszióról, és részletesen leírta a delegáció útját, amelynek a hadi események miatt kerülő utat kellett választania, Bosznián keresztül juthatott csak el Sztambulba. Kuripešić úti naplója az első leírás Boszniáról; gondosan kitér a néppességi viszonyok ismertetésére: „Az érintett Boszniai Királyságban háromféle nemzetet és háromféle hitű népet találunk. Az első a régi bosnyákok, akik római katolikus vallásúak, akiket a török Bosznia elfoglalása után hitükben elfogadott és meg is hagyott.

A második nemzet a szerbek, akiket vlahoknak is neveznek, akiket mi csicsiknek vagy martalócoknak hívunk. Ezek Smedravo(=*Smedrevo*, m. Szendrő) és Görög Fehérvár (=Belgrád) helységekből jöttek, és Szent Pál hitén vannak (=ortodoxok). Jó keresztényeknek tartjuk őket, mert csak kicsit különböznek a római hittől.

A negyedik náció az igazi törökök...”

A vlahok név a Balkán félsziget eredetileg nem szláv pásztornépeire vonatkozik. Mivel ortodox hitűek voltak, ezt a megjelölést használták a szerbekre is. A *Zistzn* elnevezés nem világos. Nyomatásban Zigen is olvasható, amit Neweklowsky szerint tévesen Zigeuner-nek interpretáltak. Talán azonos a magyar cincár-ral? (V. ö. TESz).

Az *Itinerarium* nyomtatásban megjelent változatán kívül előkerült egy korabeli másolat, amelyet 1910-ben Lamberger-Schwarzenberg Eleonora grófnő jelentetett meg. A Neweklowsky-féle kritikai kiadás az 1531-i kiadás alapján készült. A szöveget glosszárium követi, amely az archaikus német szavak mai alakját tartalmazza. A család- és földrajzi nevek konkordanciája az 1881-ben megjelent horvát és az 1950-ben kiadott szerb fordítás megfelelő szóalakjait tartalmazza. A munkát az 1531-es kiadás faksimiléja zárja.

Míg az *Itinerarium* Bosznia legkorábbi leírása, a *Gesprech zuayer Staluben* a török erkölcsről és szokásokról szól, rámutat a török túlerő legfőbb okára, a keresztények közötti széthúzásra. Hasonló tartalmú munka ismeretes már 15. század végéről is: Konstantin Mihailović szerb szerző műve, aki ifjúkorában török fogságba esett, majd janicsárnak képeztek ki. Részt vett Mehmed szultán hódító hadjáratában, és Zvečaj vára parancsnokának is kinevezték. Jajca visszahódítása után magyar fogságba esett, majd később feltehetően Lengyelországba vándorolt, ahol Török krónika vagy egy janicsár emlékezése címmel könyvet írt Kazimierz Jagello királynak. A munka cseh és lengyel kéziratban őrződött meg. Kuripešić fiatalabb generációhoz tartozott, s a könyvnyomtatás is segítette. A képzelt beszélgetés szerzője a törökökben természetesen ellenséget, így nem tudja ellenszenv nélkül ábrázolni őket, így is képtelen azonban kivonni magát annak a fénynek és pompának a hatása alól, amit a szultán udvarában tapasztal. A török társadalom szervezetét a nyugati országokéval összehasonlítva így szól az idősebbik:

Országukban sem urak, sem nemesség nincs, király és herceg sincs. Egyetlen úr létezik (t. i. a szultán), senki sem rendelkezik saját földdel (országgal). A földet, amelynek tulajdonosa (=ideiglenes birtokosa) halála után hátrahagy, a császártól (=szultántól) kell megvásárolni.

Majd így folytatja:... Az egyedüli úr a császár (=szultán) és senkinek sincs semmije. Ha valaki jól viselkedik, azt megajándékozza, ha nem, szigorúan megbünteti. Így valóban engedelmeskednek neki.)

Érdekes párbeszéd, amelyet az „istállófiúk” a török férfi és keresztény nő házasságáról és gyermekeiről folytatnak:

Az idősebb: ha egy igazi (született) török egy keresztény nőnek gyermeket nemz, fiút, kedvesebb lesz számára, mint egy olyan fiúgyermek, aki igazi török nőtől született.

A fiatalabb: Jobban kedvelik tehát a keresztény nőket, mint a török nőket?

Az idősebb: Igen, azt mondják, hogy a keresztény nők hűségesebbek.

A fiatalabb: Hány asszonya lehet egy töröknek?

Az idősebb: Ahányat el tud tartani.

A fiatalabb: Hány felesége van a császárnak?

Az idősebb: Körülbelül száz.

A török hódítást a keresztények széthúzása miatti büntetésnek tartják:

A fiatalabb: úgy vélem, hogy Isten különleges büntetése sújtja az összes keresztény fejedelmet és hatalmasságot azzal, hogy keresztény vér ontatik. Végül azonban remélem, hogy ha minden keresztény megőrzi Isten kegyelmét és helyesen lát munkához, a mindenható Isten közölni fogja velünk kegyelmét.

A röviden bemutatott munkák legfőbb értéke az első kézből származó információ: a kortársi leírások, benyomások, vélemények.

Nyomárkay István

Anderle Ádám

LATIN-AMERIKA TÖRTÉNETE

Pannonica Kiadó, Budapest, 1998.

Anderle Ádám legújabb munkájának elemző bemutatásakor kérem, engedjenek meg számomra egyrészt némi a recenzió műfajától idegen szubjektivitást, másrészt pedig azt is, hogy magához a műhöz egyfajta tágabb perspektívából közelítsek. Ezt nem azért teszem, mert a szerző felé bármilyen formában elfogult volnék, vagy mert az adott mű önmagában is nem jelenthetne elégséges okot vagy jogalapot arra, hogy a figyelmet recenzió formájában is felkeltsük iránta. Ami erre készletet, az nem más, mint a szerencsére szaporodó számú történelmi tárgyú monográfiák kolofonjai táján is megjelenő olykor diszkrét félmondatok, sorok, amelyek a megrendelőre, támogatóra, mecénatúrára vagy alapítványokra vonatkoznak, ahonnan az adott, könyvvé lett idea megvalósulásához tökélet merített: anyagiakat vagy erkölcsieket. Ez a jelen esetben a Művelődésügyi és Közoktatási Minisztérium volt, a Felsőoktatási Pályázatok Irodája tankönyv-támogatási programja keretében. Mindez pedig azt a talán nem is hamis érzetet kelti bennünk, hogy a *Latin-Amerika története* valójában nem más mint egyetemi jegyzet. Ez a körülmény pedig, ha szabad, egy rövid kitérőre készletet, ami egyben a közelmúltba tett kalandozásra illetve annak a jelennel való egybevetésére ösztönöz.

Két évtizede, amikor először kerültem az egyetemi jegyzet műfajával élő kapcsolatba, küllemében ez (már akkor) elsárgult és silány újságpapírra nyomott majd fűzött, de inkább csak sokszorosított mint nyomtatott kiadvány volt. Célját tekintve ez kevésben tért el a már a Gutenberg kora előtti egyetem vendiákjainak soványka megélhetését is biztosító sokszorosító „másoldák” termékeitől, hacsak nem abban a nem lényegtelen vonatkozásban, hogy szerzői nem famulusok, hanem professzorok voltak. Az első, saját történész évfolyamom forgatta jegyzetet történetesen az ókori görög történelem tárgyában írták, és mi tagadás, tetszési indexe korántsem közelítette meg a relatíve elvárható, vagy az objektíve megérdemeltet. Ebben bizonyára közrejátszott egy általunk sűrűn idézett, majd kiforgatott, s végül már a gonosz általánosítás szintjére emelt kiragadott bölcs frázis, miszerint is „az archaikus korban hiányozni tűnő baromfityenésztés a klasszikus korban előtűnni látszik”. Számunkra ez akkor problematikusnak nyilván csak azért tűnhetett, mert az archaikus és klasszikus korok periodizációbeli egymásutániségén kívül gyarló, ifjonti, heves vérmérsékletű és kritikai „realista” elménk nem talált a fenti mondatban több információt. Mi pedig egy jegyzettől általában is, de a vizsga közeledtével arányosan sürgető módon különösen is leginkább ezt vártuk (el). Vizsga előtti hagymázos álmaink még attól a tiszteletlenségtől sem riadtak vissza, hogy az általunk ismeretlen, másutt októató, ezért absztrakt értelemben is vehetett nagybetűs Szerző díjazása és Műve terjedelme, azaz a bennünket nyomasztó megtanulatlán oldalak nagy száma között egy merész és elhamarkodott okozati összefüggést állítsunk fel. Végül kiderült, hogy első kollokviumunk anyaga szerencsésen megoszlott az általunk hallgatott előadások, a jegyzet és egy bibliográfia ismerete között, ami bennünket és vizsgáztatóinkat is jobb színben tüntetett fel nem csak akkori, mostani szemünkben is. A jegyzettel kötött első és majdnem végzetes találkozásunk óta szerezhetünk persze egészen másfajta tapasztalatokat is. Voltak olyan bestsellereink, amiről már akkor jól sejtettük, hogy valójában semmi közük sincsen a jegyzetek tartalmi vagy formai elemeihez, lévén inkább fontos esszék vagy hasznos kismonográfiák. Tartok tőle, hogy mára sincsen sokkal nagyobb történelmi konszenzus vagy módszertani összhang abban a tekintetben, hogy mi vagy milyen is a (jó) egyetemi jegyzet, miközben megmaradt, sőt nemcsak használhatóságuk vagy információtartalmuk vonatkozásában is egy elég nagy szóródás közöttük: az okos tudományos célú ismeretterjesztéstől a bölcs(ész) pszeudo-jegyzetig. Azóta a változó szakmai és hallgatói elvárásoknál talán csak a piaci mechanizmusok változtak jobban, s erre a hivatkozott támogatási keret csupán az egyik utalás. Az egyetemi jegyzet, amelyet egy adott tárgy oktatási célja és általános tudományos igényessége egyszerre jellemez tehát jócskán megváltozott.

Mindezen kitérő után hadd kanyarodjak vissza Anderle Ádám jelen munkájához, ami csaknem mindenben ellentettje az anekdotázó emlékezet által felidézett hajdani egyetemi jegyzetnek. Borítója — Révész László munkája — nemcsak az „átkos” közelmúlt egyetemi jegyzetbolti polcainak hajdani egyszínűségét lett volna képes önmagában is megtörni, hanem bátran felveheti a versenyt nemcsak a ma könyvesboltjának polikróm ízlés- (?) és színvilágával, hanem akár egy utazási iroda egzotikus repülőjegy katalógusával is. Kemény kötése tartást és minőséget, összesen 184 oldala tömörséget, számítógépes tördelése és szövegszerkesztett lapképe jó áttekinthetőséget ígér: a jegyzet külsőjének könyvpiaci megújulása – úgy hiszem, bátran állíthatjuk, máris megtörtént. A kérdés most már

csupán az, hogy igazi, vagyis tartalmi és belső metamorfózison vagy csak külső metaszkhémán ment át maga a jegyzet műfaja, mi több az új Latin-Amerika értelmezés is, amit hallgatóinak és tágabban minden olvasójának Anderle ígér?

A szerző előszava szerint vállalkozása nem más, mint az, hogy „bevallottan rövid, tanulható” összefoglalást nyújtson Latin-Amerikáról. Ennek szükségességét részben azzal indokolja, hogy „minden generáció megalkotja a maga történelemképét” — esetünkben nyilván a mester, Wittman Tiborétól eltérő képét — részben pedig azzal, hogy az előd negyed százada megjelent első magyar *Latin-Amerika története* óta a Latin-Amerika-kutatás nemzetközi és magyar eredményeit — a pionírság akkori és kényszerítő körülményeinek múltával — egyéni értelmezésben időszerűnek véli most azt az olvasó elé tárni.

Az ősi Amerikának és a conquistának szentelt fejezet első része messzemenőn a szerző igazát igazolja. Találó hasonlatával élve, „a régészet és néprajztudomány (...) évtizedek óta a különböző korok „filmkockáit” egymásról finoman leoperálva, egymáshoz és egymás után ragasztva igyekeznek a „mozgóképet” rekonstruálni”, maga a történész Anderle is biztos kezű operatőrnek bizonyul, amikor az indián Amerikának a kulturális antropológia által újraírt szakirodalmát tárgyalja. Az új látásmód, nevezetesen az ökológiai szempont, mint a migrációt és az indiánkultúrák bizonyos jellegzetességeit magyarázó mozzanat persze átkerül a fejezet második felébe is, és sikeresen szolgálja Wittman szintézisének Anderle által is elismert egykori módszerbeli novumát, jelesül a regionális sajátosságok bemutatását. A szerző úgy rajzolja fel a hódítás vázlatát, hogy szép ívű korrajza elkerül minden megszokott, ideológia gerjesztett mozzanatot, legyen ez az indián ‘magas’ kultúrák civilizációjának siratója vagy éppen hiperkritikája, akár a „jötték a fehérek” fekete vagy éppen rózsaszín legendáiból visszaköszönő kliséi. Minden bizonnyal az elmúlt évtizedek gazdag saját kutatói tapasztalatán túl a spanyol és latin-amerikai kritikai gyarmat-historiográfiájának beható és jól interiorizált ismerete is szerepet játszik abban, hogy a „conquista” és a „colonia” nem csak egymás utáni kronológiai és gyarmatosítástörténeti szintre, hanem mintegy jól kiemelt ellentét-párba is kerül. Wittman szemléletével összevetve mégis van egy pont, ahol nem előrelépést jelent ez a megközelítésmód, és ez a gazdasági folyamatnak a világpiaci vetülete. Ebben éppen Wittman — és mások — „atlanti triangulum-elméletei”, majd a nyomában felvázolt többféle árú- és kereskedelmi sokszögek olyan eszközök lehetnek volna Anderle kezében is, amelyek nemcsak az amerikai régiók közötti, hanem az atlanti, mi több még a globális léptékű gyarmatosítás-interpretáció is elősegíthetik. Gondolok itt pl. elsősorban arra, hogy szerzőnk az Acapulco-Manila tengely megnyitásban kizárólag az anyaország és egy amerikai „királysága” (ill. subregiója) törekvését látja. Arról ír ui. (50. o.), hogy a „portugál és spanyol birtokok közötti kereskedelem dinamizmusa, az európai árúk dömpingje nagyon is aggasztotta a sevillaiakat, és az 1580–1640 közötti időszakot leszámítva, amikor Portugália spanyol uralom alá került, Sevilla sikerrel akadályozta meg e kereskedelmet(...)”. A helyzet valójában az, hogy, mint ezt Vitorino Magalhães Godinho a portugál felfedezések és a világpiac kapcsolatáról szóló klasszikus művében kimutatta, a két komplementer és kölcsönös függésbe került anyaország éppen ekkor szentesítette dinasztikusan is azt a gazdasági helyzetet, hogy az Indikum portugál „zárt tengerének” fűszermonopóliumát megtörő spanyol-amerikai belső piacát most, mintegy „viszonosság alapon” megnyitották az arra igényt tartó portugál kereskedők előtt is. Őket azonban nem Sevilla, — és erre már Peru Alkirályságból is szép számmal hozhatunk fel példát —, hanem az újkereszténység vádjával könnyen és opportunusan bélyegező, (és az Anderle által elég kevéssé bemutatott) Inkvizíció segített kiakolbólintani.

A szegedi professzor új, rövid Latin-Amerika történetének általában is talán legsikeresebb részei azok a politikátörténeti fejezetek, amelyek lesöpörgetik a korábbi marxista Latin-Amerika kutatás és magyarul is olvasható (az utolsó oldalon jelzettnél azért jóval bőségesebb) szakirodalma terminológiai porát azokról a meglátásokról, amelyeknek érvényességét a szerző jórészt nem kérdőjelezi meg, hanem új megvilágításba helyezi. A függetlenség korát taglaló illetve a kreol identitással foglalkozó részek vagy az új politikai szabadságra adott régióspecifikus válaszokat felvillantó oldalai minden igényt kielégítenek, reflexiói figyelemre méltók, olvasmányosak, sőt néhol belletrisztikusan szárnyalók (pl. „A háború lőporfüstje mögül önálló államok kontúrjai tűnnek elő”). „Az elveszett század?” című fejezet — a mű egészének mintegy harmada — a 20. század eseményeinek regisztrálását úgy vállalja, hogy nem csak a múlt és a jelen között ívelő történéseket, hanem a nemzeti keretekre töredezett dél-amerikai kontinens históriájának lényegesebbnek tartott mozzanatait villantja fel. A szerző itt természetesen már nem élhetett a történészi perspektíva minden kellő elemével, és egymást követő gyorsfényképei talán azért is nem állhatnak össze, mint pl. első fejezete, színes „mozgófilmmé”, hanem csak fekete-fehér, s ezért is realista fotódokumentummá.

Kétségtelenül ember feletti feladat egy szerző számára egy egész kontinens átfogó történetének felvázolása. Mégis elmondható, hogy a magyar latin-amerikanisztika most egy ilyen új szintézissel gyarapodott, amely részben elszakít szálakat, de részben folytat is „haladó” wittmani hagyományokat ezzel a dinamikus, kiérlelt munkával. A kérdés az, hogy ezt kezdő, irányt és mértéket adó bevezetőnek tekintik-e a nagy múltú és Anderle Ádám keze alatt továbbérlelt szegedi iskola vagy éppen összegzésnek? Ez a kiváló egyetemi jegyzet ugyanis, éppen műfaji sajátosságai miatt, illetve a tudományos ismeretterjesztés kritériumainak tett engedmények okán csak részben képes eleget tenni a bevezetőben ígért tudományos revízió minden pontjának. Elég talán csak arra utalni, hogy a hivatkozott szakirodalom filológiai jegyzetapparátus és komoly nemzetközi bibliográfia nélkül nem ösztönöz igazán sem a lezárásra, sem a továbblépésre. A szerző 1977-ben éppen a Wittman Tibor-féle *Latin-Amerika története* második kiadása elé írt frappáns előszavában, megemlékezik az interdiszciplinárisnak álmódott műhely múltjáról és perspektíváiról. Ki tudja, talán az időközben felnőtt új generáció térségekre és korszakokra specializálódott teljesítményének summaja egy érett kutatóprofesszor integráló orientációja alatt az a módszertanilag követhető irány, amely elhozza a 21. — reményeink szerint „megtalált” — század igazi *Latin-Amerika történetét*. Ennek megszületéséig azonban Anderle Ádám mostani új munkája olyan értékes mérőszinór, amelyre nemcsak minden hallgatója, de minden olvasója is bátran bízhatja magát.

Rákóczi István

Lynn V. Foster

MEXIKÓ TÖRTÉNETE

Pannonica Kiadó Bp. 214 oldal + függelék + 4 oldal képmelléklet

A történészek régóta érzik a hiányát egy-egy alapos ország-történetnek. Tavalyelőtt jelentette meg a Pannonica Kiadó Anderle Ádám „Latin-Amerika története” című átfogó, alapos, új szempontokat, eredményeket hozó munkáját. A kitűnő mű csak fokozta az igényt az egy-egy országra irányuló szakmunkára.

A 20. század első felében úgy tűnt — részben az emigránsok leírásai, írók művei alapján —, hogy Brazília lesz Latin-Amerika és a harmadik világ, a jövő országa. Stefan Zweig ezzel a címmel jelentette meg híressé vált könyvét.

A térség nagy országairól: Argentínáról vagy Peruról, a már említett Brazíliáról hiányzik egy eligazító munka. Bolívia történetét megírta Wittman Tibor egyetemi tanár. Csak spanyolul olvasható.

Mexikóról most jelent meg Lynn Foster történész könyve magyarul. Az eredeti cím „Brief History of Mexico” jelzi a mű szándékát, valóban rövid történetet vetett papírra. A mű az Egyesült Államok és Mexikó ellentétére építi az egész históriát. Ez javarészt behatárolja az elemzés szempontjait is. Keveset lehet olvasni Mexikó más államokhoz fűződő viszonyáról. (Diplomácia, gazdaság, politika, katonapolitika). A nagy északi szomszédot Mexikótól a történelmi hagyományok, a nyelvi és vallási ellentétek választják el. A feszültséget elmélyítette a háború (1836–1845); napjainkban az etnikai konfliktusok, a többnyire illegális bevándorlás az Egyesült Államokba tovább szítja az ellentétek parázsát. A folyamat egyirányú utca, csak Délről vezet Északra. (Visszafelé már nem).

A mai politikai és földrajzi meghatározottság ellenére Mexikó történetét mégis csak a négyszer kisebb Spanyolország határozta meg. Az állam hivatalos nyelve, a gyarmati korszak problémái, a függetlenségi háború, a forradalmak végső soron a spanyol múltra vezethetők vissza.

Gazdag és változatos az egymásra épülő indián államok múltja — mintegy 2500 év: i. e. 1200-tól i. u. 1519-ig.

Az ún. preklasszikus kort és kultúrát (i. e. 1200-tól–i. e. 400-ig), az ún. klasszikus kor követte, Teotihuacan, Monte Alban (i. e. 500–700-ig) a nagy városok kora. A nagy kódexek, teremtés-mítoszok és matematika-tudomány, a kő-sztélék, a vándorló törzsek világa.

Az aztékok 1345-ben a Texcoco tó egyik szigetén telepedtek meg. Fokozatosan terjeszkedtek és leigázták a környező szigetek, vidékek népét. Hatalmuk delelőjén voltak, amikor megjelentek a tengerben az „úszó házak”: megérkeztek a spanyolok hajói.

A világtörténelem egyik legvitatottabb fejezete a spanyol hódítás. Cortez a mai Olaszország nagyságú, a század elején még terjeszkedő birodalmat igázott le. A sokat elemzett és vitatott események középpontjában a ló, a lovaskatonák, a tüzfegyverek lélektani hatása került.

Valószínűbb, hogy az aztékokat gyűlölő thaszkalaiak rövidlátó politikája, a szövetség nélkül a spanyolok soha nem hódították volna meg Mexicót.

Ezzel kapcsolatban észrevehető a szemléletváltozás. Maga Cortez V. Károly császárhoz írott leveleiben gátlástalan őszinteséggel beszéli el a cselekedeteit, a hódítást igazolandó. A 500. évfordulón (1992) viszont már „két világ találkozásán” volt a hangsúly, az indián múlt jelentős felértékelődésével. Mexikó soknemzetiségű állam lett, amelyben a meszticek játsszák a vezető szerepet, de a többi indián is művelheti a saját kultúráját.

Tény, hogy 1810-ig, a függetlenség kikiáltásáig, Mexikó az Új Spanyolország alkirályság része és legfontosabb állama lett. Történetéből — máshonnan már ismert — eseménysor rövid leírása következik. A „lelkek meghódítása” az egyház szerepe, az encomienda, a haciendák, az adóbrabszolgaság és bányászat, a múlt és a spanyol örökség összekapcsolódása, — ezek főbb témák.

II. Károly (1655–1700) uralkodása után kihalt a Habsburgok spanyol ága, alattvalói „desdichado”-nak nevezték. Az uralkodó valóban szerencsétlen volt. (Nem „átkozott” sőt elátkozott, mint ahogy a könyvben áll). Két házassága is gyermektelen maradt. A spanyol Habsburgok kihalása lehetővé tette az óvatos Bourbon reformokat, bár az elszakadást ezek sem tudták elodázni.

Az ország történetét a szerző az új és legújabb korig korszakokra osztja a forradalomig illetve a második világháború végéig. A konzervativizmus és liberalizmus váltogatása, az egyes elnökök hivatali idejének sorrendjében beszéli a históriát, így vezeti el az olvasóját a ma hivatalban lévő Ernesto Zedilloig, aki 1994-től lett az állam első embere 2000-ig. Az elnökök hivatali ideje 6 év.

A függetlenségi háború 1810-től új fejezet az ország történetében. A „Grito de Dolores” (Hidalgo) után José Maria Morelos állt a függetlenségi harc élére; 1820-ban született meg a független ország.

L. Foster könyvét olvasva a recenzensnek az a benyomása, hogy Mexikó nagyon nehezen talált magára. A forradalom kezdetéig tartó korszakot joggal nevezi „a káosz éveit”-nek. A porfiriato megszüléséig ívelő 53 évben (1910-ig) különféle, rendszerint sikertelen kísérletek történtek a hatékony államszervezésre.

A konzervativizmus és liberalizmus váltakozása párosult az európai országok beavatkozási kísérletével. Az ország területe az amerikai háborúig 4,480.000 km² volt. Az óriási állam az első időszakban a caudillismo-ban látta a felemelkedés útját. Iturbide császár 8 hónapig tartó országlása után Santa Anna tábornok (1794–1876.) lett a hatalom ura. Több perióduson át volt az ország elnöke, később leváltották, száműzték, végül összeesküvés vádjával kivégezték.

A nemzettudat kialakulásában két tényező játszott szerepet. Az egyik a már említett háború, amelyen Mexikó elveszítette területének csaknem a felét. A megalázó vereség mély nyomot hagyott a mexikóiak tudatában.

A másik körülmény már a liberálisok hatalma idején Európa (Franciaország, Anglia) beavatkozása, Miksa császársága 1863–1867-ig.

Több fordítási gondatlanság lenne említendő. Zavaró a könyvben például, hogy az egyébként mértéktartó, tömör elemzés végig Maximiliannak nevezi a 19. századi császárt, holott a magyar szakirodalomban „Miksa császár” néven ismerik a tragikus sorsú osztrák főherceget.

A „Juarez elnöksége (1867–1876)” című részben az évszám pontatlan. Juarez három periódust élt meg elnökként, 1872-ben meghalt (1876-ban semmiképp nem lehetett államfő).

Benito Juarez egyik tábornoka Don Porfirio Diaz (1830–1915) neve fémjelzi az ország történetének egyik időszakát. A porfiriato a 1876–1910-ig tartó 34 éves uralom, amelyben a névadó örökös elnökként vezette az országot; 80 éves volt, amikor száműzetésbe kényszerült.

„Békés fejlődés, de nagy politikai elnyomás”, — ahogy az egyik magyar lexikon fogalmazott. Az „újraválasztás nincs” jelszóval nyerte meg a választásokat. Uralma olyan mély nyomot hagyott, hogy az alkotmányban máig tiltják 2 hivatali periódus egymás utáni betöltését. Lynn Foster úgy fogalmaz, hogy „ő lett a huszadik század mexikói történetének gonosztevője”. Diaz maga mesztic volt, miszték anyától származott. Első elnöki periódusa (1876–1886) után jött létre a pax porfiriana: kiegyensúlyozott költségvetés, az ipar fejlesztése, a növekvő külföldi befolyás és az óriási, juttatott földterületek időszakai. Uralmának negatív oldalai: faj- és idegengyűlölet, a nagy többség éhezése, a közoktatás elhanyagolása, a gazdagokra szegényekre szakadt állam, ami időtlennek tűnt.

A porfiriato öröksége volt a talaj, amelyen a forradalom kinőtt. A kezdetben fegyveres, később békés eszközökkel is folyó átalakulás három évig tartott. Fransisco Madero (1873–1913) elnöksége, Huerta uralma (1913–1914), Emiliano Zapata és Pancho Villa (Doroteo Arango) fegyveres háborúi voltak a nevezetes események.

Az 1917-es alkotmány, a polgári Mexikó alapja, visszaadta a nemzet jogát természeti kincseihez. Meghatározta az indián ejdök elidegeníthetetlenségét. A munkával kapcsolatos összes szabályozást törvénybe iktatták. A vallásszabadság kimondása jelentősen csökkentette az egyház befolyását.

Mindez nem akadályozta meg a „váltógazdálkodás” továbbélését. Venustiano Carranza elnöksége (1917–1920) Alvaro Obregón elnöksége (1920–1924) Plutarco Calle elnök, s Jefe Maximo (1923–1945) a következő periódus meghatározó személyiségei. Az ún. Cristero felkelés 3 éve a konzervatív erők és az egyház reakciója volt az alkotmányra.

Lázaro Cardenas (1934–1940) hivatali idejében a mezőgazdasági reformok voltak a legnevezetesebbek. A spanyol hódítás óta fennálló intézményt, a hacendadot sikerült megsemmisíteni. Mellettük a reálbérek megállapítása, a szakszervezetek létrehozása, az olajipar államosítása tették nevezetessé ezt a periódust.

Mexikó a második világháborúban a szövetségesek oldalán vett részt. Az ország háborút követő története a kor kihívásaira adott válaszok története, amelyet az egymást követő elnökök személyesítettek meg.

Melyek ezek a kihívások? Az ország alkalmazkodása a nemzeti iparhoz, ennek problémáihoz, a modern közlekedés megszervezése és fejlesztése, az infrastruktúra, a modern agrárpolitika kialakítása, a fellépő pénzügyi válságok, az eladósodás kezelése, a környezetszennyezés gondjai, a kábítószert elterjedése és a küzdelem a népességrobbanással. (A második világháború utáni évtizedekben a népesség 20 millióról 81 millióra nőtt.)

Befejezésül az időrendi tábla, a legfontosabb tudnivalók teszik teljessé a kötetet. Kár, hogy a képanyag kevés. Jóval több politikus író, művész, tudós fotója tovább gazdagíthatta volna az alapjában sikeres mű értékét.

Rozsnyai Jenő

A MAGYAR DOLGOZÓK PÁRTJA HATÁROZATAI 1948–1956.

Összeállította, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette: Habuda Miklós, Rákosi Sándor, Székely Gábor, T. Varga György. Főszerkesztő: Izsák Lajos.

Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 524 o.

Egy új, értékes forráskiadvánnyal gyarapodott a történeti szakirodalom. A hatvanas évek második felében kezdődött az a forrásfeldolgozás és publikálás, amelynek az volt a célja, hogy az 1944 utáni párthatározatokat a nagy nyilvánosság elé tárják. Sorra jelentek meg az 1944–1948, majd az 1956–1989 közötti időszakra vonatkozó dokumentumok, azonban a sorból, illetve a sorozatból hiányzott az 1948–1956 közötti korszak határozatainak közreadása. Ezt pótolja most a Napvilág kiadó gondozásában és Izsák Lajos főszerkesztésében megjelent kötet.

A kiadvány forrásbázisaként a Magyar Dolgozók Pártja országos vezető szerveinek és központi apparátusának iratállománya szolgált, amely 1992-ben a Politikatörténeti Intézetből került a Magyar Országos Levéltár kezelésébe. A közölt források többsége első közlésű levéltári anyag, van azonban néhány, amit a korabeli sajtóból, esetleg egyéb tematikus dokumentumgyűjteményből ismerhetünk már. Az újraközléssel valószínűleg az volt a szerkesztők szándéka, hogy az általuk legfontosabbnak tartott, és a korszak megítélése szempontjából mellőzhetetlen dokumentumok egy csokorba gyűjtve váljanak hozzáférhetővé.

A könyv előszava tájékoztatja az olvasót arról, hogy a szerkesztők a sorozatba történő beilleszthetőség miatt csak párthatározatokat válogattak be a kötetbe annak ellenére, hogy az iratanyag gazdagsága és hozzáférhetősége lehetővé tenné más jellegű dokumentumok közlését is. A szerkesztők leszögezik, hogy számos jelentős döntés egyszerűen azért nem szerepel a kötetben, mert nem született róla határozat. Azonban az 1948–1956 közötti határozatok teljes közreadására sem vállalkozhattak, mert a források olyan bőségesen állnak rendelkezésre, hogy hiánytalan kiadásuk a korlátozott anyagi lehetőségek miatt nem kivitelezhető. Viszont a függelékben közölnek egy részletesebb jegyzéket az általuk fontosnak vélt határozatokról, így segítve a kutatókat és a korszak iránt behatóbban érdeklődőket.

A dokumentumkötet az 1948–1956 között keletkezett párthatározatokból ad közre válogatást. Az MDP-ben a határozathozatal joga csak a kongresszust és a párt egyéb országos vezető szerveit: a Központi Bizottságot, a Politikai Bizottságot, a Titkárságot és a Szervező Bizottságot illette meg.

A döntéshozatalon keresztül a kötet segítséget nyújt az MDP szervezettörténetének megismeréséhez is. A tárgyalt időszakban három kongresszusa volt az MDP-nek: 1948. június 12–14., 1951. február 24–március 2. és 1954. május 24–30. között. A kötet tartalmazza az MKP és az SZDP egyesítését kimondó 1948. nyári kongresszusnak programnyilatkozatát, a Szervezeti Szabályzatáról szóló határozatát, a másik két esetben a határozatokat ismerteti.

A két kongresszus között az MDP legfőbb szerve – a Szervezeti Szabályzat szerint – a Központi Vezetőség volt, amelynek tagjait a kongresszusokon választották. Kötelezően háromhavonta ülésezett, a korszakban összesen 38 alkalommal, de munkájából az érdemi vita hiányzott, és a legfontosabb kérdések nem a KV, hanem az elvileg neki alárendelt Politikai Bizottság ülésein születtek. Ez azt is jelentette, hogy a gyakorlatban KV rendelődött alá a PB-nek. A Politikai Bizottság kéthetente ülésezett, a korszakban összesen 309 ülés anyagait tartják számon. Az MDP KV hetente ülésező Titkársága főként a folyamatban lévő ügyekkel foglalkozott, hatáskörét nem határolták el pontosan a Politikai Bizottságétól. A KV 1953 júniusában a Titkárságot mint vezető szervezet megszüntette, és helyette létrehozta a KV titkáraitól álló, a PB-nek alárendelt Titkárságot. 1948–1956 között a Titkárság 417 ülést tartott. A Szervező Bizottság feladata a pártapparátus munkájának koordinálása, a pártépítés irányítása volt. 1949 elejéig hetente kétszer, majd ezt követve egy alkalommal ülésezett. Javaslatát minden lényeges kérdésben a PB vagy a Titkárság elé kellett terjesztenie.

A dokumentumkötet külön jelentőséggel bír, ha figyelembe vesszük, hogy egy olyan párt határozatait tartalmazza, amely a kötetben megadott korszakhatárok előtt még nem, és utána pedig már nem létezett. A kötet legelső dokumentuma az MDP programnyilatkozata – amelyet szembesíteni lehet a bekövetkező gyakorlattal –, a legutolsó pedig az MSZMP Intéző Bizottságának nyilatkozata az MDP feloszlásáról, az MSZMP megalakulásáról. Az utóbbi dokumentum születésének időpontja a forradalom viharos óráiban máig bizonytalan: 1956. október 31-i vagy november 1-jei keletkezésű. S a két korszakhatár között ott vannak az ún. ötvenes évek, avagy más néven: az egész Rákosi-korszak.

Az MDP programnyilatkozata meghirdette, hogy az MDP „a demokratikus pártok eddigi többé-kevésbé laza koalíciója helyett a népi egység politikai tömegszervezetének, az új Függetlenségi Frontnak a megteremtéséért száll síkra. Ebben a szervezetben fokozatosan háttérbe kell szorulni a pártversengésnek.” (25. o.) A Magyar Függetlenségi Népfront 1949. február 1-jei megalakítása után szinte egyik napról a másikra valóban megszűnt a „szalámitaktikát” addig túlélt ellenzéki és liberális pártok akkorra már gyakorlatilag formálissá váló tevékenysége. Történt ez annak ellenére, hogy erre vonatkozóan sem törvény, sem rendelet nem született. A gyakorlatban minden hatalom a megmaradt egyetlen párt, a Magyar Dolgozók Pártjának kezében koncentráldott. Kiépült egy kettős struktúra: az egypárt lett a kezdeményező, irányító és ellenőrző szerv, és akaratát csak közvetíthette a törvényhozás, a végrehajtás és a közigazgatás. Az MDP egyeduralkodóvá, állampárttá vált. A kötet dokumentumai bizonyítják, hogy minden lényeges kérdésben a vezető párt-szervezetben született meg a döntés. De így volt ez még a kevésbé fontosnak tűnő területeken is. A hétköznapiak összes szintere átpolitizálódott, a pártállami döntéshozatal és ellenőrzés az élet minden területére kiterjedt, azaz kiépült a totális állam. Bár történt kezdeményezés arra vonatkozóan, hogy a párt központi apparátusa ne vegye át az állami apparátus feladatait. Például a szerkesztők a kötet előszavában idézik Gerő Ernőnek a Titkárság 1949. február 9-i ülésén elhangzott erre vonatkozó javaslatát: „Vagyis helyes az, hogy a jelenlegi helyzetben a pártnak már nem kell és nem szabad magára vállalnia olyan feladatok közvetlen megoldását, melyeket az államapparátusnak kell elvégeznie, s amelyeket már el is tud végezni. Ezért a munka jelentékeny részét át lehet és át kell tenni állami vonalra. Figyelembe kell venni, hogy jelenleg a Minisztertanács ülésein részt vesz a párt főtítkára, három főtítkárhelyettese, három más politikai bizottsági tag és egy tagjelölt [a PB póttagja], vagyis a Politikai Bizottság tagjainak többsége. Ilyen körülmények között a gyakorlati kérdések megvitatását és eldöntését jórészt a Minisztertanácsban lehet elvégezni. Ennek folytán a minisztertanács ülések nem lennének tisztán formális ülések, s a kormány tekintélye is növekednék. Hasonlóképpen a minisztériumokra rá kell bízni számos olyan gyakorlati munkát, melyeket jelenleg pártvonalon végzünk.” (5. o.) Erre azonban nem került sor, az MDP, illetve annak szűk vezetése teljesen kisajátította a politikai főhatalmat.

A válogatást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy dokumentumok egy része a párt belső életével foglalkozik, többek között a már említett Szervezeti Szabályzaton kívül a tag- és tagjelölt zárhlattal (5. számú dokumentum), a párt elméleti színvonalának emelésével (13. számú dokumentum), a pártmunka hibáival (15. számú dokumentum), a kádermunka feladataival (24. számú dokumentum), a párt ifjúsági szervezetének létrehozásával (17. számú dokumentum), Rákosi Máttyás első titkári funkcióból történő felmentésével (82. számú dokumentum), Farkas Mihály pártból való kizárásával

(84. számú dokumentum). De megtalálhatjuk a Nagy Imrével kapcsolatosan született párthatározatokat is: agrárpolitikai nézeteinek elítélését 1949-ből (11. számú dokumentum), kizárását a PB-ből és a KV-ből (62. számú dokumentum), majd a pártból (72. számú dokumentum), illetve visszavételét a pártba (88. számú dokumentum). Ezenkívül tartalmazza a korszak legfontosabb párthatározatait: az 1953. június 27–28-i KV-határozatot a párt irányvonalában és a gyakorlati munkában elkövetett hibákról, s az ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról, az 1955. március 2–4-i, a politikai helyzetről és a párt feladatairól szóló KV-határozatot, az SZKP XX. kongresszusán részt vett magyar delegáció beszámolójáról, és az 1956. október 20-i PB-határozatot, valamint a forradalom idején született legfontosabb PB- és KV-határozatokat (90–91. számú dokumentum), illetve a KV 1956. október 28-i, a politikai helyzetet elemző nyilatkozatát.

A kötetben benne vannak a tulajdonviszonyok átalakítását célul kitűző párthatározatok az ipari üzemek államosításáról, a mezőgazdaságban meghirdetett tagosítási kampányról, a követendő gazdaságpolitikáról. Az utóbbi az ötéves tervekben kívül kiterjedt többek között a Dunai Vasmű felépítéséről történő döntésre, a jegyrendszer megszüntetésére, a beszolgáltatások fokozására, vagyis a valós piaci törvényszerűségek érvényesülésének párthatározatokkal történő megakadályozására (12., 14., 19., 20., 27., 43., 45., 56., számú dokumentumok). Színfoltja a kötetnek az a két dokumentum, amely a magyar-szovjet vegyes tulajdonú vállalatok megvételéről, illetve az 1956. évi külkereskedelmi terv teljesítéséről és a tőkés adósságállomány csökkentésével kapcsolatos feladatokról szól (53. és 74. számú).

Szintén jól dokumentálja a válogatás a társadalom átalakításának folyamatát, elsősorban a kulákok ellen meghirdetett kampányt (9., 25., 34., 42. számú dokumentumok).

A hatalom megosztása a törvényhozó, végrehajtó és bírói-ügyészi szervek között csak papíron létezett. A bíróságok függetlensége teljesen megszűnt. A bíróságok elé kerülő büntetőügyek egy része az MDP egyre szűkebb vezetésének politikai-gazdasági céljait szolgálta. Erre szolgálnak bizonyítékul a MAORT-ügyben, a Rajk-Szónyi-ügyben, a Kádár-Kállai-Donáth-ügyben hozott határozatok, majd ellenpéldaként az 1954. május 19-i PB-határozat a politikai eliteltek ügyeinek felülvizsgálatáról.

A párt vezető szervei a társadalom minden szféráját átfogták, semmilyen önállóságot nem hagyva az egyes alrendszereknek: a párt maga alá gyűrte a kultúrát (64. 70. 71. számú dokumentumok), a tudományt (63.), az egyházakat (30. 66. 67. számú dokumentumok), az oktatást (6., 29. számú dokumentumok). A tulajdonos parasztság érdekképviselet nélkül maradt, a szakszervezeteket pedig megfosztották valós érdekvédelmi funkcióiktól (18., 40., 68. dokumentumok).

Természetesen a források dokumentálják a Nagy Imre nevéhez kapcsolódó „új szakasz” politikáját, valamint a miniszterelnök és a párt első titkára, Rákosi Mátyás között zajló drámai küzdelmet, illetve az 1956-os forradalomhoz vezető okokat is.

Külön említést érdemel a dokumentumok nyelvezete, amelyről megállapítható: tartalmazzák egy diktatúra kulcsszavait, bemutatják a politikai rendszer fogalmi zártságát.

A dokumentumokat kitűnő magyarázó jegyzetek kísérik, amelyek segítik az olvasók eligazodását. Ugyan ezt a célt szolgálják a további segédletek: a válogatott könyvészeti bibliográfia, a rövidítések jegyzéke és a névmutató.

Aki kézbe veszi a kötet, az egy darab 20. századi letűnt történelmet tart a kezében. A kötet sok mindenről szól, de elengedhetetlenül szükséges annak megértéséhez, hogyan is működött a diktatúra a század közepén. Ajánlom mindenkinek: szaktörténésznek épp úgy, mint tanárnak, diáknak, vagy „csak” érdeklődő olvasónak.

Palasik Mária

KUTATÁSI FÜZETEK

1, 2, 3 (1996); 4 (1998); 5 (1999)

JPTE Történelem Doktori Program, Pécs.

Nemrégiben jelent meg a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészkar *Európa és Magyarország a 19–20. században* történeti doktori programja kiadásában megjelenő periodika új, ötödik száma. Ez alkalomból érdemes szemlét tartani, annál is inkább, mivel a füzetek nem kerülnek könyvtárusi forgalomba. Az elkészült és megvédett disszertációkon kívül ezek mutatják be az iskola hallgatóinak munkáját, és lehetőséget adnak az oktatók publikációinak közzétételére is. A szerkesztőbizottság tagjai az első négy számnál Ormos Mária, Harsányi Iván, Flódung János és Soós Gábor voltak, az utolsónál csak az előbbi kettő. A harmadik számtól külön feltüntetik azt,

hogy az adott számot ki szerkesztette. A füzetek megjelenése nincs adott naptári évhez kötve, ugyanez a szabadság mutatkozik meg a füzetek összeállításában. A második számtól eltekintve, mely önálló kötetként jelent meg, nincsenek tematikus számok. A tanulmányok összességéből azonban kirajzolódik a program oktatóinak és hallgatóinak legfontosabb kutatási területei. A füzetek közleményei *tanulmányok – forrásközlések – recenziók* sorrendben következnek. Az alábbiakban kronologikus sorrendben tekintjük át a publikációkat, a kötet- és oldalszám feltüntetésével.

A 18. századot *Berkes Tímea* forrásközlése képviseli (John Jay és a föderáció kérdése. 1: 37–41), melyben az amerikai föderalisták mára már kevésbé ismert alakjának Publius álnév alatt jegyzett nagy hatású hírlapi cikkét közli, mely az amerikai alkotmány eszmei hátterét mutatja be.

A 19. századi egyetemes történettel két recenzió foglalkozik. *Soós Gábor* egy Skóciával foglalkozó történeti antropológiai kötetet (Hobsbawm, E., Ranger, T., *The Invention of Tradition* – 1:42–51), míg *Melega Miklós* a komparatív várostörténet-írás egy publikációját (Ladd, B., *Urban Planning and Civic Order in Germany, 1860–1914*) mutatja be (4:84–97).

A 19. századi magyar történet egy különösen érdekes és fontos forrása önállóan, a második füzetben jelent meg, melyben *Pordán Ildikó* közli László Károly beszámolóját Kossuth amerikai útjáról. Az 1815-ben született László Károly egykori iskolarektor majd mérnök, a szabadságharc tüzérszázadosa a bukás után Kossuth Lajossal együtt emigrált, annak testőre, titkára, egyik bizalmasa lett. Vidinben majd Kütahyába is követte, és 1852-ig, Kossuth amerikai útjáig volt vele, azután mérnökként ott és Mexikóban dolgozott, és 1867-es hazatérte után 1894-ig, haláláig ismét itthon élt. A korszak divatjának megfelelően ő is naplót vezetett, ebből töredékeket maga jelentetett meg, de egészében azóta sem került sor a kritikai kiadásra. A kilenc kéziratos kötet, melyet a Széchényi Könyvtár őriz, felbecsülhetetlen forrás, mivel szerzője pontos, számszerű tényeket is közöl, fontos feljegyzések találhatók a szabadságharc utolsó szakaszáról, az emigráció belső világáról (és ellentéteiről), a korabeli amerikai és mexikói életről és mentalitásról – egy európai szemszögéből. Ezekon felül – ahogy emellett a forrás bevezetőjében a fentiekben túl Pordán Ildikó megjegyzi – legalább ennyire érdekes László Károly, „egy jellegzetesen 19. századi magyar emigráns” sorsa.

A naplórészlet élvezetes és változatos adalékokkal szolgál az utazás lefolyására, az azokon résztvevő emigránsok felsorolásával. Érdekes megfigyelni, hogy mennyire megszervezett volt Kossuth útja, melynek célja egyértelműen az volt, hogy az Egyesült Államok beavatkozzon Magyarország ügyeibe az osztrákokkal szemben, és hogy pénzt gyűjtsön a további szabadságküzdelmekhez. A napló bejegyzései is azt mutatják, hogy Kossuthot a rabszolgaság ellen harcolók is fel próbálták használni – délen nem is járt sikerrel, New Orleans-i útja bukás volt (nem tűztek ki zászlót tiszteletére, nem látogatták meg stb.). Ugyanakkor az az amerikai meggyőződés, hogy kivívott szabadságukban az azért küzdő nemzeteket támogatni kell, sok hívet szerzett a magyar ügynek. Fontos, és a legélvezetesebb a korabeli amerikai életmód és mentalitás leírása, ahogy mérnök-emberként a hajókról, épületekről, hegyi-vasútról is feljegyzi pontosan az érdekességeket, eltűnődik egy-egy újdonságon. Kiemelendő a forrásközlés részletes és adatgazdag jegyzetapparátusa, amely az összes – mára elfeledett – szereplő fontosabb adatait, a nem közismert idegen szavak magyar megfelelőit is hozza. Ezek segítségével a nem-szakember érdeklődő is a forrásközlő segítségével zavartalanul, szinte szépirodalomként élvezheti a forrást.

A másik 19. századi magyar közlemény Melega Miklós kitűnő munkája (A városi vízellátás kérdése: néhány magyar kezdeményezés a 19. században, 5:74–101), melyben az európai jellemzők bemutatása után Sopron, Szombathely és Nagykanizsa vízellátásának történetét írja le, levéltári források alapján; hangsúlyozva a közművek a városfejlesztésre gyakorolt hatását.

A Kutatási Füzetek több publikációja is foglalkozik két témával. Az egyik a nemzetiségtörténet, a másik a diplomáciatörténet, mely a pécsi doktori program talán legnagyobb erőssége.

A nemzetiségtörténet itt elsősorban a németiség történetének vizsgálatát jelenti. *Mayer János* két cikkel is jelentkezett, melyekben a kollektív bűnösség elvéből következően hazájuk elhagyására kényszerített és az anyaországban telepedett németek történetéről ír. Az első egy forrásközlés (A Hazájukból Elűzött Németek Chartája, 1:32–36), az 1950-es dokumentumban a leteleplülők kinyilvánítják, hogy nem készülnek bosszúra, és Németország építésével az egyesült Európa megvalósítását kívánják. A másik (Fogalmi zavarok, buktatók és tévhitek. Fejtegetések a kitelepített németek beilleszkedésének vizsgálatához, 1:14–28) a terminológiai problémák áttekintése mellett a köztudatban, és részben a tudományos kutatásban élő tévhitek és téveszmék cáfolatát is adja, felveti az önkritika és a felelősség kérdését. Leszögezi, hogy sem a kitelepítettek, sem a Magyarországon maradtak nem voltak a másikkal „jobb” helyzetben. *Flodung János* két részben közölte tanulmányát és forrásait a németiség századfordulós történetéhez (A Magyarországi Német Néppárt (MNPP) Prog-

ramja és a Magyarországi Németek katekizmusa. Adalékok a magyarországi németek mozgalma történetéhez, 3:70–101, 4:40–46). A dokumentumokból kitűnik, hogy az összetartozás érzésének kialakítása volt a legfontosabb cél – sokszor a tudatos ferdtítés és történelemhamisítás eszközeivel is.

A diplomáciatörténet munkái közül *Harsányi Iván* (A spanyol diplomácia magyar vonatkozású dokumentumaiból I. (1936–1937) 1:12–31), a francoista külügyi szolgálat kialakulásáról, a Spanyol Nemzeti Kormány elismertetéséről közöl magyar vonatkozású iratokat. *Tilkovszky Loránt* (Teleki Pál és a magyar–jugoszláv viszony, 3:3–12), a miniszterelnök halála előtti napok történéseit elemzi. *Kolnhofer Vince* két tanulmányában (A Moson megyei határkijelölés – Az 1922. évi osztrák–magyar határcsere-egyezmény és következményei, 4:3–15, 16–32) elemzi az 1922-es osztrák magyar határkijelölés. A Népszövetség 1922-es döntése nyomán tíz osztrák fennhatóság alatt lévő község került Magyarországhoz, mellyel mindkét kormány elégedetlen volt, s végül a tárgyalásos rendezés kompromisszummal zárult. *Ormos Mária* (Bánffy–Csicserin találkozók Genovában, 4:33–39), a két titkos találkozóra vonatkozó dokumentumot, Bánffy feljegyzését közli.

Kolontár Attila (Magyar–szovjet tárgyalások a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéről, 5:3–29) levéltári források alapján ismerteti az egyezmény előkészítését, aláírását. Miután azonban a magyar parlament elé nem került elfogadásra az egyezmény, a szovjet fél is elállt a ratifikálástól. *Hornják Árpád* a Magyar–jugoszláv határ kialakulása az I. világháború után című (5:51–73) tanulmányában a Monarchia széthullásától követi a viharos eseményeket 1920 június 4.-ig, a békeszerződés aláírásáig.

A 20. századi egyetemes történelmet két tanulmány képviseli: *Krámlai Mihály* (Kísérlet a hadiflották harcértékét meghatározó módszer kidolgozására (1861–1918) 1:3–11) újszerű modellt ad, mely nemcsak a vízkiszorítás–harcérték összefüggést veszi figyelembe, hanem a tüzérez, védettség és mozgékonyág szempontjait is. *Soós Gábor* (Párizs, Algír, Colombey. Az 1958-as politikai válság Franciaországban, 3:29–69.) vizsgálja a politikai válság fogalmát, a politikai intézményrendszer strukturális problémáit. Az eseményeket az algériai válságtól az V. Köztársaság megszületéséig tekinti át, és elemzi miért épp De Gaulle került kulcspozícióba.

A 20. századi magyar témákat két cikk képviseli. *Vonyó József* forrásközlése (A Magyar Élet Pártjának szervezete, 4:47–83) ismeretlen szerző által írt szabályzatot közli, amely bemutatja a helyi szervezetek kiépítését, felépítését. *Papp Sándor* érdekes és eddig kevésbé kutatott témával jelentkezett (Trianon baloldalon: a Trianoni béke és a magyar revíziós törekvések megítélése az MSZDP állásfoglalásai alapján az 1920-as években, 5:30–50), melyben a párt politizálásának ket-tősségét mutatja be: a kormány ellenzéke volt, de a revízió gondolatát nem utasíthatták el.

A kötetekben a második számtól idegen nyelvű összefoglalók is találhatóak – hol csak németül, mint a 4. számban, de a 2. és 3.-ban angolul (sőt magyarul) is. Nagy kár, hogy az utolsó füzetben ismét visszatértek az első kötet gyakorlatához. Bosszantó hiányosság ugyanitt Melega Miklós tanulmányának hiányzó jegyzetei, melyek épp levéltári forrásokra vagy helyi publikációkra utalhatnak. Remélhető, hogy a *Kutatási Füzetek* további kötetei is sok, hasonló fontosságú forrás és tanulmány közlésére vállalkoznak.

Lengvári István

TABLE DES MATIERES

ETUDES – *István György Tóth*, Fidéles de St. François ou les militaires du sultan? Franciscains bosniaques dans les missions de l'occupation ottomane – *Sándor Gebei*, Le rôle de György Rákóczi II dans les essais de division de la Rzeczpospolita (1656–1657) – COMMUNICATION – *Gábor Szommer*, Rivalisation commerciale de l'Angleterre et du Pays-Bas au Japon (1613–1632) – *János Buza*, Monnaies de Kipper au bilan: deux périodes de l'inflation des années 1620 – *Borián Elréd*, Le débat politique de l'archevêque Lippay et de Miklós Zrínyi d'après l'historien jésuite Ferenc Kazy – *Bur Márta*, Sur le rôle des bulgares catholiques dans la vie économique de la Valachie, la Transylvanie et du Banat (17ème–18ème siècles) – ATELIER – *Tamás Hoffmann*, Maison des payans – des murs de pierres (Esquisse européenne de la diminuation des forêts – LITTÉRATURE HISTORIQUE

CONTENTS

STUDIES – *István György Tóth*: Followers of Saint Francis or soldiers of the Sultan? The mission of Bosnian Franciscans in Ottoman Hungary – *Sándor Gebei*: The role of György II Rákóczi in the attempt to dismember the Rzeczpospolita – ARTICLES – *Gábor Szommer*: Anglo-Dutch commercial rivalry in Japan (1613–1632) – *János Buza*: Kipper coins on the balance. The two phases of the inflation of the 1620s – *Elréd Borián*: The polemic between archbishop Lippay and Miklós Zrínyi: the evidence of the Jesuit historian Ferenc Kazy – *Márta Bur*: On the role of the catholic Bulgarians in the economic life of Transylvania, Wallachia and the Banate (17 th.–18 th. Centuries) – ATELIER – *Tamás Hoffmann*: Peasant houses – with stone walls. (On the decrease of the woodlands in a European context) – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039–8098

Következő számaink tartalmából

Baráth Magdolna: Pártközi kapcsolatok (MKP-SZK(b)P) 1943–1947

Gecsényi Lajos–Vida István: Iratok az osztrák–magyar kapcsolatok történetéhez. 1953. október–1956. január 21.

Kecskés Gusztáv: Franciaország politikája az ENSZ-ben a „magyar ügy” kapcsán: 1956–1963

Solymosi Péter: Svéd diplomáciai jelentések az 1956. évi magyar forradalom napjaiból

Vida István: Egy Polgár az 50-es évekről, az 56-os forradalomról és az első benyomásairól. Szöllősy Pál levele Pfeiffer Zoltánhoz. Bécs, 1957. június 2

E számunk munkatársai

Bur Márta történész (Bulgária) – *Borián Elnéd* középiskolai tanár (Pannonhalmi Szent Benedek Rend, Pannonhalma) – *Buza János* kandidátus, egyetemi tanár (Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Gazdaságtörténeti Tanszék) – *Hoffmann Tamás* egyetemi tanár (Budapest) – *Fazekas Csaba* adjunktus (Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Lengvári István*, PhD-ösztöndíjas, levéltáros (Baranya Megyei Levéltár, Pécs) – *Nyomárkay István* a nyelvtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Palasik Mária* egyetemi docens, kandidátus (Budapesti Műszaki Egyetem) – *Rákóczi István* egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Rozsnyai Jenő* könyvtáros (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Sahin Tóth Péter* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Szommer Gábor* középiskolai tanár (Szigetvár) – *Tóth István György* kandidátus, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tulok Péter* egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Veszprémy László* kandidátus, könyvtárigazgató (Hadtörténeti Múzeum és Könyvtár, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el*. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. *(A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!)*

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát*. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 1500,-Ft
Egy szám ára: 250,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Takács Tibor: A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon

Tilkovszky Loránt: A budapesti osztrák követség politikai jelentései (1937 április–1938 március)

Ablonczy Balázs: Francia diplomaták Magyarországon 1920–1934

Kecskés Gusztáv: Franciaország politikája az ENSZ-ben a „magyar ügy” kapcsán: 1956–1963

Gecsényi Lajos–Vida István: Iratok az osztrák–magyar kapcsolatok történetéhez. 1953. október–1956. január 21.

Solymosi Péter: Svéd diplomáciai jelentések az 1956. évi magyar forradalom napjaiból

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
134. ÉVFOLYAM 2000. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Takács Tibor</i> : A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon	1029
<i>Tilkovszky Loránt</i> : A budapesti osztrák követség politikai jelentései (1937 április–1938 március)	1103

KÖZLEMÉNYEK

<i>Ablonczy Balázs</i> : Francia diplomaták Magyarországon 1920–1934	1149
<i>Kecskés Gusztáv</i> : Franciaország politikája az ENSZ-ben a „magyar ügy” kapcsán: 1956–1963	1171

DOKUMENTUMOK

<i>Gecsényi Lajos–Vida István</i> : Iratok az osztrák–magyar kapcsolatok történetéhez. 1953. október–1956. január 21.	1195
<i>Solymosi Péter</i> : Svéd diplomáciai jelentések az 1956. évi magyar forradalom napjaiból	1235

KISEBB CIKKEK

<i>Vida István</i> : Egy Polgár az 50-es évekről, az 56-os forradalomról és az első benyomásairól. Szöllősy Pál levele Pfeiffer Zoltánhoz. Bécs, 1957. június 2	1279
---	------

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Walter Pietsch</i> : REFORM ÉS ORTODOXIA A magyar zsidóság belépése a modern világba. Magyar Zsidó Történelem (Ism.: <i>Bácskay Vera</i>)	1293
„Magyarország legkedvesebb embere” Göndöcs Benedek munkássága (Válogatott dokumentumok) (Ism.: <i>Gergely Jenő</i>)	1295
1956 Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára (Ism.: <i>Szakolczai Attila</i>)	1297
<i>Kalmár Melinda</i> : Ennivaló és hozomány. A korai kádárizmus ideológiája (Ism.: <i>Dónáth Péter</i>)	1301
Martin Eve remembered (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	1304
Portugália 1974–1975 The Forgotten Dream (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	1305
<i>Andrew, Christopher – Mitrokhin, Vasilii</i> : The Mitrokhin Archive (Ism.: <i>Berky Tamás</i>)	1306

*E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg*

Takács Tibor

A FŐISPÁNI KAR TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELÉNEK ALAKULÁSA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON

A két világháború között a főispánok pozíciója sajátos volt mind a politikában, mind a közigazgatásban: kormánytisztviselők voltak, állásuk viszont egy-egy vidéki törvényhatósághoz kapcsolódott, tehát mintegy összekötő kapcsot képeztek a központi és helyi adminisztráció, és ugyanúgy az országos politika és a helyi közélet között. Talán ez a „helyi jelleg” eredményezte azt, hogy még csak kísérletek sem történtek a főispáni kar *önálló* politika-, jog- vagy társadalomtörténeti szempontú feldolgozására. (Stipta Istvánnak a későbbiekben idézett, ám elsősorban a tisztség létrehozásával, a formálódó modern polgári államrendszerben elfoglalt helyével kapcsolatos jogtörténeti munkái jelentik a kivételt.) Megfelelő kutatások hiányában a főispáni kar működése kellően nem tisztázott, annak fontossága, kulcsszerepe azonban még így is, a korszakkal foglalkozó átfogó jellegű közigazgatás- valamint politikatörténeti feldolgozások alapján is megállapítható. Ezek szerint a főispánok és általában a helyi közigazgatás tevékenysége nehezen illeszthető abba az ötvenes-hatvanas években kialakított sztereotípiába, amely a vármegyét „a vadászgató főispán, az ügyeket lezser nagystílúséggel s mégis bürokratizmussal irányító alispán, a megyeháza ódon falai között tenyésző urambátyám szellem”¹ képevel írja le. Én a főispáni kart az országos szintű kormányzati elit részeként tárgyalom, hangsúlyozottan mint annak egyik elemét képező *csoportot*, tehát a főispánok és az általuk felügyelt törvényhatóság kapcsolatára csak abban az esetben térek ki, ha azt a vizsgálat szempontja kifejezetten megköveteli.

A főispáni karban lezajlott változásokat 1924 és 1939 között vizsgáltam. A kezdő évet az 1923:XXXVtc. életbe lépése indokolta. Ez a közigazgatási területrendezéssel tulajdonképpen a korszak egészére érvényes kereteket hozott létre, ami érvényes volt a főispáni állások számára és eloszlására nézve is. Ráadásul a húszas évek elején a bizonytalan belpolitikai helyzet a főispáncserék nagy számában is megnyilvánult, amelynek során több olyan személy került hivatalba, aki csupán pár hónapig töltötte be a tisztséget. 1924-re némileg konszolidálódott a helyzet, amit a fenti törvényi rendezés is jelzett. (Pusztán technikai megfontolásokból — néhány üres poszt miatt — nem 1924. január 1-t, hanem július 1-t tekintettem a kiindulásnak.) A záróévet az jelölte ki, hogy a háború kitörésével — habár Magyarország nem volt kezdettől fogva hadban álló fél — a békeidőszaktól gyökeresen eltérő politikai helyzet állt elő, ami a politikai és a kormányzati

¹ Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában (1920–1926), Bp. 1965. 34.

élet működésének egészére, így a főispáni karra is hatással volt. Ez a hatás főképpen a stabilitás-igényben fogalmazódott meg, amit jól jelzett, hogy 1939 őszén még volt néhány személycsere, ám ezután nagyobb arányú változtatások csak a revíziós sikerek idején következtek be. (Éppen a néhány őszi személycsere miatt — ismét csak technikai okokból — nem 1939. szeptember 1-t, hanem december 31-t vettem a záró időpontnak.) E két időpont között megvizsgálható, hogy miként és milyen mértékben változott az a bázis, ahonnan az első világháborút követően konszolidálódó, majd a harmincas években a stabilitását elvesztő rendszer a főispánjait kiválasztotta, egészen a második világháború kitöréséig. Ennek során mód nyílik arra is, hogy a Felvidékkel kapcsolatban megnézzük egy visszatért terület újonnan felállított törvényhatóságaiban folytatott főispáni személyi politikát.

Számításba vettem a karban ebben az időszakban bekövetkezett valamennyi személyi változást, ebből próbáltam következtetéseket levonni a vizsgált időszak egészére, illetve a kormányok és az egyes belügyminiszterek hivatali idejére vonatkozóan. Utóbbit az indokolta, hogy a főispánok feletti felügyelet és tulajdonképpen a kinevezés (ebben az államfő hatásköre szinte formális) szempontjából is a kormányon belül a belügyminiszternek volt kulcsszerepe. A forrásokat elsősorban közéleti almanachok, életrajzi lexikonok és más publikus adatközlések² jelentették, figyelembe véve ezek ellentmondásait és hiányosságait; ahol szükséges volt, ott a hiányokat levéltári forrásokból pótoltam.³ Ezek alapján a vizsgálatba bevont mind a 106 személyről rendelkezésemre állt valamilyen információ. (Néhány személy esetében nem volt egységes a névhasználat; én igyekeztem következetesen a legáltalánosabban előforduló névalakkal dolgozni. Két családnév esetében tértem el ettől: a Széchenyiek 1905-ös nemzeti gyűlésük óta hivatalosan és kizárólagosan két ékezzel írják, vagy kellene, hogy írják nevüket;⁴ hasonlóképpen a hivatalos névalak Ricsóy-Uhlyarik, nem pedig a több helyen felbukkanó Uhlárik, Uhlarik stb. Fay István nevét, a Keresztény magyar közéleti almanach nyomán, kizárólag a másik Fáy Istvántól való megkülönböztetés érdekében használom ilyen formában. A két Thuránszky László — apa és fia — megkülönböztetése azért nem indokolt, mert hivatali idejük jól elkülöníthető: előbbi 1925-ig, utóbbi 1935-től volt főispán.)

A vizsgálati szempontok kialakításában, az elitkutatásokban használt általános nézőpontok mellett, elsősorban a főispáni karral kapcsolatban különösen fontos elemeket vettem figyelembe. Ennek megfelelően — a pozíció politikai és adminisztratív szerepének tisztázására tett kísérlet után — a korösszetételt, a helyi kötődést és az iskolázottságot néztem meg, tehát azokat a mutatókat, ame-

² A legfontosabbak: Magyar politikai és közigazgatási compass 1919–1939. Bp. é.n., Keresztény magyar közéleti almanach I–II. Bp. 1940., Magyar politikai lexikon I–III. Bp. 1929–1935., A magyar legújabb kor lexikona, Bp. 1932., A magyar társadalom lexikona, Bp. 1930., A magyar állam élete, Bp. 1932., *Sziklay János*: Dunántúli kultúrunkások, Bp. 1941., *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái, Bp. 1939- megjelent kötetei, Magyar életrajzi lexikon I–IV Bp. 1967–1994., *Gudenus János-Szentirmay László*: Összetört címerek, Bp. 1989. A kinevezések és felmentések pontos időpontja megtalálható a Belügyi Közlöny ebben az időszakban megjelent számainak személyi hírei között.

³ A főispánok törzslapjait személyenként, valamint a főispánokra vonatkozóan általában lásd: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) K148 (Belügyminisztérium. Elnöki iratok.), 11. tétel. A leváltott főispánok törzslapjai (nem teljes): MOL K148, 1187.cs. („Főispánok törzslapjai 1944”)

⁴ *Gudenus János*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája IV. kötet, Bp. 1998.

lyek elsősorban a főispánok *személyéhez* kapcsolódnak. A hivatali múlt, a felekezeti megoszlás valamint a vagyoni és jövedelmi viszonyok vizsgálata már szorosabban a kar *társadalmi* összetételének bemutatásához tartozik; a *politikai* előélet feltárását pedig a hivatal jellege indokolta. Nem vizsgáltam a *nemek* szerinti megoszlást, mivel a főispánok kivétel nélkül férfiak voltak. Ez nem véletlen, hiszen a korszakban, és nem csak Magyarországon — egy-két képviselőtől eltekintve — a politika a férfiak kiváltsága volt, és a közigazgatás felsőbb szintjein sem fordultak meg nők. Hasonlóképpen homogénnek tekinthető a kar *nemzetiségi szempontból*. Ezt, a trianoni ország egynemzetiségű volta által csak felerősített, a dualizmus idejére visszanyúló több évtizedes tendencia eredményezte.⁵ A kérdés azért sem vizsgálható, mert semmilyen forrás nem szól az egyes személyek nemzetiségi hovatartozásáról; a névelemzés sem lehet célra vezető, hiszen az csak erős kétségekkel mutat rá az illető származására, az általa felvállalt identitásra vonatkozóan pedig semmilyen információt nem hordoz.

A közigazgatásban és a politikában

A törvényhatóságok élén álló főispánok a mindenkori kormány bizalmi emberei és politikai irányzatának követői voltak. Az egész kormányzati rendszer politikai—adminisztratív jellegéből adódóan⁶ a főispánok helyét, szerepét is e két területen jelölhetjük ki. *Közigazgatási* jogkörüket korszakunkra nézve alapvetően az 1886:XXI. tc. szabályozta, az 1929:XXX. tc. ebben lényeges változást nem hozott. A főispán tisztviselő volt, akit azonban az állandóság és a szakképzettségi követelményekre vonatkozó törvényi előírások hiánya jellemzett. A belügyminiszter előterjesztésére az államfő nevezte ki, közvetlenül is a belügyminiszternek volt alárendelve. A főispán a megyei önkormányzat szervezetén kívül állt, állami szervként a kormányt képviselte a törvényhatóságban.⁷ Ugyanakkor beiktatása a törvényhatósági bizottság közgyűlésén, rendszerint fényes külsőségek között, a helyi társadalmi—társasági elit részvételével zajlott le.

A főispán *felügyeleti és ellenőrzési jogköre* kiterjedt a vármegye valamennyi testületi és egyéni szervére, mind az igazgatási, mind pedig az önkormányzati ügyekben. Megvizsgálhatta a tisztviselők hivatali eljárását és ügykezelését, a községekben és megyei városokban hivatalvizsgálatot tarthatott, és ha szükséges volt, intézkedéseket hozhatott. Az általa törvényellenesnek tartott vagy az állam érdekeire sérelmesnek vélt törvényhatósági határozatok ellen a miniszterhez fellebbezéssel vagy felterjesztéssel élhetett. Tulajdonképpen bármely önkormányzati hatáskörbe tartozó ügyben (beleértve a fegyelmi ügyeket is) a végső döntést a miniszter számára biztosíthatta. A főispán felügyeleti jogának érvényesítését meg-

⁵ „1867 után hamarosan ritka madár lett a nemzetiségi származású főispán is (utoljára talán Széll Kálmán nevezett ki ilyet a századfordulón.)” (*Hajdu Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után*, in: *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig* [Szöveggyűjtemény] 2. kötet [Szerk. Kövér György], Bp. 1995. 418.)

⁶ „A kormány feladata kettős: egyrészt politikai, másrészt adminisztratív. Az első azt jelenti, hogy döntő szerepe van az ország politikájának irányításában, a második pedig azt, hogy feje a közigazgatási apparátusnak.” (*Magyar Zoltán: Közigazgatási vezérkar*, Bp. 1938. 10–11.)

⁷ *Vörös Károly: A polgári kori magyar törvényhatósági közigazgatás*, Bp. 1956. 14.

könnyítette, hogy a központi választmány kivételével elnöke volt a törvényhatóság, tehát az önkormányzat testületi szerveinek. Kivételes hatalma folytán közvetlenül is rendelkezhetett a tisztviselőkkel, abban az esetben, ha az alispán nem teljesítette törvényes kötelezettségeit. Az ellenőrzési jog kiterjedt a vármegye (illetve város) területén működő állami tisztviselőkre is, a törvénykezési közegek és egyes testületi önkormányzatok kivételével; ugyanakkor ez a jogkör szűk körű volt, csak konkrét ügyekben kérhetett felvilágosítást és tehetett jelentést a miniszternek. A közigazgatási bizottságon keresztül érvényesülő kontroll révén a középszintű állami adminisztráció felett is jelentős befolyással rendelkezett. Általában véve megkönnyítette felügyeleti jogkörének érvényesítését, hogy a törvényhatóságok igazgatási és önkormányzati ügyköre nem vált el élesen egymástól.⁸ Ennek megfelelően az ellenőrzésen túl a főispánnak — egyes kinevezések, helyettesítések, szolgabírák hivatali beosztása erejéig — volt bizonyos *közigazgatási, szervezési hatásköre* is. Hiába próbált a törvény biztosítékokat nyújtani a törvényhatóságoknak a központi kormányzat illetve a főispán esetleges túlkapásai ellen, nyilvánvaló, hogy — miként azt Weis István megfogalmazta — a helyi klikkek, az „uralmat tulajdonképpen kezében tartó szűkkörű társaságok” mellett a „főispánok túlhatalma” is nagyban hozzájárult a valódi önkormányzati élet elsorvadásához.⁹ Hozzátehetjük azonban, hogy a megyei önkormányzatiság a főispáni tisztség megítélésének csak egyik, de nem az egyetlen nézőpontja: a pozíciót az egész közigazgatási (és politikai) gépezet részeként szemlélve kiderül, hogy a főispáni hatalom a helyi autonómiák csorbulásának nem az oka, hanem annak — igaz, eléggé szembetűnő — megnyilvánulási formája volt.

A közigazgatási feladatok mellett a főispánok jelentős *politikai* tevékenységet is folytattak. Egy korabeli szakértő külön kihangsúlyozta: „sajátos szerepe a főispánnak, hogy mint politikai tisztviselőt, a kormány azzal a feladattal is megbizsa, hogy a parlamenti többségét biztosító pártnak a vármegyében való szervezetét kiépítse és vezesse.”¹⁰ Bethlen már 1922-ben kísérletet tett szilárdabb pártszervezet kiépítésére, ám éppen a főispánok negatív válaszai nyomán ez nem járt sikerrel. A rendszer gerince a közigazgatási apparátus lett, s ennek megfelelően „az Egységes Párt vidéken a főispánok választási apparátusa maradt, a fővárosban pedig a kormánytól függő képviselők parlamenti frakcióját jelentette.”¹¹ Kudarcot vallott Gömbös pártépítési elképzelése is, nem kis mértékben a főispánok ellenállása miatt.¹² A képviselőválasztások mellett fontos szerepet játszottak a rendszer

⁸ Magyary szerint „A vármegye az állam tagozataként jött létre”, tehát nem közvetíti az állami közigazgatást, hanem maga is az igazgatás szerves része. (*Magyary Zoltán: Magyar közigazgatás*, Bp. 1942. 272.)

⁹ *Weis István: A mai magyar társadalom*, Bp. 1930. 221–222.

¹⁰ *Magyary: i.m.(1942)*, 288. Rakovszky belügyminiszter egy ízben egyenesen azt hangsúlyozta, hogy a „főispáni állás elsősorban is politikai jellegű”. (Idézi: *Pándi Ilona: Osztályok és pártok a Bethlen-konzolidáció időszakában*, Bp. 1966. 160.)

¹¹ *Szinai Miklós-Szűcs László: Bevezetés*, in: Bethlen István titkos iratai (Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta Szinai Miklós és Szűcs László), Bp. 1972. 37.

¹² „Az 1935. december 12-én tartott főispáni értekezleten, amelyen Marton is részt vett, a főispánok megvalósíthatatlannak tartották az útmutatóban foglalt elveknek a gyakorlatba való átültetését.” Mindezek után „a pártszervezésben a főispánokhoz intézett utasítás hallgatólagosan oda szelődött, hogy az útmutatóban foglaltakból annyit hajtsanak végre, amennyit tudnak, illetve helyesnek tartanak.” (*Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére*, Bp. 1968. 186–187.)

egészének működési mechanizmusában, elsősorban a kormány és a törvényhatóságok, illetve — tágabban értelmezve — a központi hatalom és a helyi elittársaságok közötti kapcsolatban.

Hatalmuk, befolyásuk sokszor túlmutatott a helyi viszonyokon, és az ország politikában is fontos szerepet kapott. 1925-ben például az új választójogi tervezet elfogadásához — végső soron a parlamenti többség biztosításához! — vette igénybe a kormány a főispánokat.¹³ A főispáni értekezleteken általános politikai kérdéseket is tárgyaltak, és ezekkel kapcsolatban a főispánok véleményét is kikérték. Jelentős befolyásuk volt továbbá a kinevezések, előléptetések területén. Hivatalos megfogalmazás szerint „Az illető főispán mint a kormány reprezentánsa és bizalmának letéteményese van hivatva ugyanis elsősorban arra, hogy a helyi helyzet ismeretének alapján, mint általános kormányzati szempontból is, minden egyes állami kinevezésnél véleményét nyilvánítsa és fennforgó aggályok esetén megjegyzéseit idejében megtegye.”¹⁴ „Ez a köteleesség természetesen nem jelenti azt, hogy a főispánok kérése szerint kellene a kinevezéseket vagy előléptetéseket eszközölni, mert csak meghallgatást ír elő a törvény.”¹⁵ Az előírást sem mindig vették figyelembe, ami főispáni panaszok és belügyminiszteri előterjesztések sorát idézte elő. Ezek némi vitára is okot adtak a kormányban, hiszen a főispánok kifogásaikkal elsősorban a miniszterelnökhöz és a belügyminiszterhez fordultak; pedig — mint azt Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter egy hasonló esettel kapcsolatban megjegyezte — „ők mint a kormány közegei valamennyi minisztert egyformán képviselik s konkrét ügyekben mindenkor az illetékes miniszterhez, illetőleg helyetteséhez kell fordulniok.”¹⁶

A főispánság jellegének megítélését megnehezítheti, hogy a pozíciót konkrét működésében eddig nem vizsgálták, így pontosan nem lehet meghatározni, hogy abban milyen részt foglalt el a bürokratikus és milyen a hatalmi-politikai tevékenység. Éppen ezért azt sem lehet tudni, hogy az egyes főispánok leváltásában milyen mértékben játszott szerepet a kormányzati bizalom elvesztése és milyen az a tény, hogy az illető nem tudta megfelelően ellátni hivatali teendőit. A főispán, bármennyire is bizalmi állást töltött be, közvetlenül a belügyminiszter alá rendelt tisztviselő volt, akinek a feladata és hatásköre jogszabályok által körülhatárolt. Magától értetődő, hogy egy modern polgári államgépezetben a törvényileg rögzí-

¹³ Mivel „a javaslat egyik fő ütköző pontjának: a szavazás titkosságának kérdése” tekintetében „a kormányt támogató pártok tagjai sorában az állásfoglalás nem egységes, (...) nyomatékosan kérek arra, szíveskedjél törvényhatóságodat illetően mindazoknál a kormánytámogató nemzetgyűlési képviselőknél, — akiknél erre csak módodban van — saját részéről is befolyással odahatni, hogy az illető képviselők szavazataikkal a kormány javaslatának elfogadását támogassák.” (MOL, K148, 775.cs. 2461/1925. Félhivatalos, szigorúan bizalmas levél valamennyi főispánnak, 1925. május 30.)

¹⁴ Minisztertanácsi jegyzőkönyv a főispánok véleményének kikérési kötelezettségéről — az egyes tárcák által foganatosított kinevezéseknél (1928. november 23.), in: Iratok az ellenforradalom történetéhez V. kötet. A magyar ellenforradalmi rendszer belpolitikája és gazdasági helyzete 1927. január-1931. augusztus 24. (A bevezető tanulmányt írta, a kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta Karsai Elek), Bp. 1976. 280.

¹⁵ MOL K148, 1072.cs. 1940–11–8314, 5885/1938. Emlékeztető (az 1938. július 22-i főispáni értekezletről)

¹⁶ MOL K429, 20.cs. 98/1936. Hóman Bálint levele Kozma Miklós belügyminiszternek (1936. január 10.)

tett feladatkörrel rendelkező főispáni állás jellege, szerepe más volt, mint a mindennapi döntésektől, kicsinyes helyi pozícióharcoktól magát távontartó főúri főispánoké, akiknek jogosítványait — Stipta István szavaival élve — csak „hiányos törvények és a bizonytalan értelmű alkotmányos szokásjog”¹⁷ szabályozta. A tulajdonképpen csak elnevezésében tradicionális tisztségben sokkal inkább Metternich adminisztrátorainak és a Bach-korszak megyefőnökeinek hagyományai folytatódtak.¹⁸ Ez a tisztségviselői, bürokratikus jelleg természetesen a modern kormányzat követelményeiből adódott. Azt is mondhatjuk tehát, hogy a főispánság egyre kevésbé *méltóság*, sokkal inkább *hivatal*. Már közvetlenül az első törvényi szabályozás után a belügyminiszter egy bizalmas levelében azt hangsúlyozta, „hogy a törvényhatósági szervezet és a jó közigazgatás jövőjének záloga legnagyobbrészt a főispán kezeibe van letéve.”¹⁹ A hivatali jelleg erősödését jelezte, hogy — összefüggésben jogkörük küszöbön álló kiterjesztésével — 1885-től a főispánok már nem voltak a főrendiház tagjai. Tisza Kálmán ezt azzal indokolta, hogy „mentől inkább tökéletesbedik közigazgatásunk, annál inkább állandó hivatalos teendők kötik le a főispánt”.²⁰ Ugyanakkor az 1870-es években kiépülő, „miniszteriális despotizmuson” alapuló hivatalállam olyan fontos szerepet játszott,²¹ hogy az általi adminisztrációban elfoglalt kulcspozíció önmagában is befolyást biztosított e magas hivatal számára. Különösen igaz lehet ez a két világháború közötti időszakban, amikor a miniszteri hatalom még tovább bővült.²² „Az adminisztratív funkció jelentősége ma legalább is egyenlő a politikaival. Ha a kormány nem ura a közigazgatási apparátusnak, nem tud politikát csinálni, programját nem tudja végrehajtani” — állapította meg Magyary Zoltán a harmincas évek végén.²³

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a főispán — a miniszterekhez és a politikai államtitkárokhoz hasonlóan — *politikai tisztségviselő*, ennek megfelelően pozíciójának betöltése nincs szakképesítéshez kötve, valamint abból bármikor felmenthető.²⁴ Állásával kapcsolatban nem — pontosabban nem csak — az admi-

¹⁷ *Stipta István*: A főispáni hatáskör törvényi szabályozása (1870, 1886), in: Degré Alajos emlékkönyv (Szerk. Máthé Gábor és Zlinszky János), Bp. 1995. 299.

¹⁸ Lásd erre: *Bibó István*: A magyar közigazgatásról II. (Jellegzetes kórformák), in: uő, Különbség, Bp. 1990. 56.

¹⁹ Idézi: *Stipta István*: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására, Bp. 1995. 160. Az 1871-es belügyminiszteri bizalmas levélből származó idézet jól jelzi, hogy már az első törvényi szabályozáskor, tehát a jogkörüket jelentékenyen kiterjesztő 1886-os törvényt megelőzően is, milyen szerepet szántak a főispánoknak.

²⁰ Idézi: *Püski Levente*: A liberális alkotmányosság és az 1885. évi főrendiházi reform, in: Történeti Tanulmányok I. (Szerk. L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza), Debrecen, 1992. 71.

²¹ „Én magát az államot tartottam mindig a főszereplőnek” (Beszélgetés Péter László történeüsszel), *Aetas*, 1992/4. 122–123. Lásd még: *Péter László*: Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamenti tradíció a XIX. századi Magyarországon, in: *Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában* (A kötetet válogatta Kontler László), Bp. 1993: 191–241.

²² „A Belügyminisztérium szempontjából a vármegyei közigazgatás kulcsembere változatlanul a főispán maradt, aki megőrizte a dualizmus korszakában kialakított széles hatáskörét, sőt szerepe, fontossága tovább nőtt.” (*Botos János*: A Belügyminisztérium története a Monarchia széthullásától a második világháború végéig, Bp. 1995. 64.)

²³ *Magyary*: i.m. (1938) 11.

²⁴ A politikai államtitkárok „a minisztérium hivatali fegyelmi joga alatt állanak, de állásuk bizalmi természetű lévén, ellenük formális fegyelmi eljárás folytatására rendszerint nincs szükség (...) (Ugyanez a megfontolás áll különben a főispánokra is.)” (*Tomcsányi Móric*: Magyarország köz-

nisztratív szakszerűség, hanem a bizalmi jelleg dominált. A vármegyék, városok vezetése, a helyi hatalmi viszonyokban való tájékozódás szintén olyan tulajdonságok létét követelte meg, amelyek a pusztai hivatalnok-jellegben túlmutattak. A mindenkori kormányzat is igyekezett védeni, őrizni a pozíció tekintélyét azokkal szemben, akik nem voltak kellően tisztában annak súlyával. A belügyminiszter többször rámutatott arra, hogy a „hivatalos rangsor” — melyben a főispánok eléggé hátul, az érsekek és püspökök után, az ítélőtáblai elnökökkel, tábornokokkal vagy a budapesti rendőr-főkapitánnyal egy helyen szerepeltek — „kivétel nélkül, minden esetben való alkalmazása” vidéken súrlódásokat okozhat, és „kényes helyzetbe hozhatja a főispánt, mint a kormány képviselőjét”. Ezért leiratában a miniszter utasítást adott, hogy a főispán a törvényhatósága területén tartott hivatalos, egyházi, társadalmi ünnepségeken, díszebédeken az őt megillető helyre kerülhessen.²⁵ Más esetben a honvédség főparancsnokának figyelmét kellett felhívnia „a nagy történelmi múlttal bíró főispáni állás közjogi jelentőségére és fontosságára, valamint arra, hogy annak betöltői a vidéki törvényhatóságok területén az egész kormány, s így ennek révén az államhatalom reprezentánsai s mint ilyenek méltán és joggal tarthatnak igényt olyan bánásmódra, amely őket tisztségüknel fogva mindenkor megilleti.”²⁶

A fentieket figyelembe véve a főispánok a helyi társadalmakban „személyenként”, országos viszonylatban „főispáni karként” olyan helyzetben voltak, hogy már pusztán az általuk elfoglalt pozíció révén az elitekhez sorolhatjuk őket. Habár sem az egyes főispáni hivatalok, sem a főispáni kar működését önállóan eddig még nem vizsgálták, a Horthy-korszak politikatörténetét feldolgozó tanulmányok azt mutatják, hogy a főispánok tevékenysége nem csak a végrehajtásra korlátozódott: gondoljunk például arra a szerepre, amit Gömbös terveinek kudarcában játszottak.²⁷ Összefoglalva: a főispánok nem csupán a végrehajtó apparátus részét alkották (habár ebben is kulcspozícióval rendelkeztek), hanem a döntési folyamatokban is meghatározó volt a szerepük. Jelentőségüket növelte a Horthy-korszakban, illetve már azt megelőzően, a politikai váltógazdaság hiánya és általában a végrehajtó hatalom túlsúlya; ennek fenntartásában — a választások irányításával, az ellenzék adminisztratív úton történő visszaszorításával — maguk is fontos szerepet játszottak. Funkciójuk nemcsak kormányzati, hanem szélesebb értelem-

joga, Bp. 1940. 486.) „A főispán jogállásában a szakképzettség és az állandóság hiánya éppoly jellemző, mint a miniszterében és a politikai államtitkárában. Ennek a közszolgálatban érvényesülő káros kihatásai is ugyanazok.” (*Magyar*: i.m.[1942], 285.)

²⁵ Lásd: MOL K148, 1016.cs. 6875/1939.

²⁶ MOL K148, 932.cs. 3507/1936. (az én kiemelésem) A levél kiváltó oka egyébként Ricsóy-Uhlyarik Béla békési főispán panasza volt, amelyet azzal kapcsolatban tett, hogy a gyulai állomásparancsnokságnak úrnapi körmenetre valamit harcgyakorlatra szóló meghívóinak címzése, kiállítás és hangja nem megfelelő, a főispáni pozícióhoz méltatlan.

²⁷ Lásd pl.: *Glatz Ferenc-Stier Miklós*: Megyei küzdelmek a gömbösi reformtörekvések körül, *Történelmi Szemle*, 1971/1–2. 156–186.; *Vonyó József*: A Nemzeti Egység Pártjának megszervezése és taglétszámának alakulása Baranya megyében (1932–1936), Pécs, 1982. Szerintem Csizmadia Andor túlságosan egyoldalú képet rajzol Gömbös és „gauleiterei”, vagyis „a közvetlenül tőle függő főispánok” viszonyáról. (*Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig, Bp. 1976. 428.) A függés nem ennyire egyirányú, sokkal inkább kölcsönös.

ben vett politikai is, különösen, ha figyelembe vesszük azt a befolyást, amivel a helyi társadalom felett rendelkeztek.

A személyi állomány változása

A főispánnal, mint bizalmi emberrel szemben alapvető követelmény volt, hogy lojális legyen a mindenkori kormányzathoz. Ezt fejezte ki az a gesztus, hogy új miniszterelnök vagy új belügyminiszter kinevezésekor a főispánok a kormány rendelkezésére bocsátották állásukat. A jogszabály ugyan ezt nem írta elő, a szokásjog azonban megkövetelte. Ehhez az aktushoz a kormányzat is ragaszkodott,²⁸ még akkor is, ha merőben formális eljárásról volt szó, hiszen a főispánok az esetek döntő hányadában a helyükön maradtak, esetleges leváltásukra csak később, a kormányzat tájékozódása után kerülhetett sor. A kabinetváltások tehát nem jártak együtt feltétlenül és automatikusan a főispáni kar leváltásával, ami a rendszer működési mechanizmusának ismeretében nem meglepő. Egyetlen újonnan kinevezett miniszterelnök (és belügyminisztere) sem volt abban a helyzetben, hogy szabadon alakítsa politikáját, tekintettel kellett lennie a hatalmi körök aktuális erőviszonyára. A személycserék száma tehát fontos információkat tartalmazhat arra nézve, hogy az egyes kormányok mikor és milyen mértékben tartották szükségesnek az elődöktől „örökölt” garnitúra átalakítását, illetve hogy milyen mértékben sikerült ezen politikai akaratra érvényt szerezniük. A személycseréknek természetesen számtalan egyedi oka lehetett, a leváltások és kinevezések alakulása mégis kirajzol bizonyos tendenciákat, amelyek árnyaltabbá tehetik a Horthy-korszak kormányairól eddig meglévő ismereteinket.

1924 januárja és 1938 decembere között Magyarországon 25 vármegyei és 10 városi törvényhatóság állt fent. Ez — még az általam vizsgált korszakban — a Felvidék visszacsatolásával 6 megyei és 3 városi törvényhatósággal bővült. (A Kárpátalján felállított közigazgatási kirendeltségekkel nem foglalkozom, azok külön jogállása — Budapesthez hasonlóan — nem teszi lehetővé az összevetést.) Ennyi főispán egyszerre nem volt hivatalban, hiszen egy személy több vármegye (város) élén állhatott, illetve egyes vármegyei és városi főispáni állásokat — esetleg még a főispáni hivatalt is — tartósan összevontak. Így évente 24–27 főből állt a főispáni kar, ami csak a felvidéki állások betöltése után emelkedett 30 fölé. Takarékosági szempontból többször felvetődött a főispáni állások számának nagymértékű csökkentése. Az Országos Takarékosági Bizottság 1925. április 25-i ülésén például mindössze 10 állást javasolt, úgy, hogy egy személy több — szomszédos — törvényhatóságot vezessen.²⁹ A kormány azonban elvetette a létszámcsökkentésre tett javaslatot, hiszen „ahol személyi tekintetek és a helyi viszonyok megengedik”, ott már eddig is előfordult, hogy több hivatalt egy személy töltsön

²⁸ „Az alkotmányos szokásnak megfelelően a múltban az volt az állandóan követett gyakorlat, hogy mindakkor, amikor az egész kormány lemondása folytán új kormány nevezetik ki, vagy ha a belügyminiszter személye változott, a főispánok állásukat a kormány rendelkezésére bocsátották. Ezt az álláspontot a jövőre nézve is helyesnek tartom és arra kérem Nagyméltóságodat, hogy azt a maga részére is irányadónak tekinteni szíveskedjék.” (MOL K148, 1035.cs. 1940–11–1086, 1715/1938. A belügyminiszter bizalmas levele valamennyi főispánhoz, 1938. március 22.)

²⁹ MOL K148, 836.cs. 1932–4–76. (645. lap) 2056/1925.(BM)

be. „Ez azonban csak ritkán vihető keresztül s általános érvényesítése feltétlenül azoknak a feladatoknak rovására menne, amelyeknek ellátására a főispán hivatott.”³⁰ Hasonló indokokat hozott fel a belügyminiszter egy konkrét esetben, amikor a szegedi és a hódmezővásárhelyi főispáni állást választották szét (noha a kormányzó nem szívesen látta az állások szaporítását): „a kötelezettségének ugyanis nagyobb terjedelmű s nagyobb kulturális vagy közigazgatási jelentőségű törvényhatóságnál a főispán, ha nem lakik ott a törvényhatóság területén, csak részben tud megfelelni”, s a mellőzhetetlen feladatok ellátásán kívül „arra azonban már nem lehet képes, hogy az ügyek vitelénél a megkívánt befolyást érvényesíthesse.”³¹ A kormányzat érvei világosak és érthetőek, azonban bizonyos hivatalok összevonásában és szétválasztásában megfigyelhető esetlegesség, véletlenszerűség arra enged következtetni, hogy a főispáni állások betöltésénél a fentiek mellett más — például „jutalmazási” — motivációk is léteztek.³²

Az egymást követő kormányok 1919 őszétől az 1912:LVIII. tc. alapján a törvényhatóságok élére kormánybiztos-főispánokat neveztek ki. A bizonytalan belpolitikai helyzetben azonban gyorsan cserélődtek a személyek. Növelte a zűrzavart az is, hogy a végleges határmegvonásig az egyes törvényhatóságok léte is kétséges volt. A békeszerződés aláírását követően — a konszolidáció egyik jeleként — 1920 augusztusában és szeptemberében a kormánybiztosokat főispánok váltották fel, ami pusztán elnevezésbeli változást jelentett, hiszen jórészt ugyanazok a személyek maradtak hivatalban. Ám ezután is szinte havonta sor került változásokra, a kar személyi állomány csak lassan, 1923–1924-re szilárdult meg. A normalizálódás fontos állomása volt a törvényhatóságok területrendezése (1923:XXXV. tc.). *Az általam vizsgált időszakban 107 személycsere (illetve kinevezés*³³*) történt. Az áthelyezéseket, más helyre is történő kinevezéseket figyelembe véve ez 85 új személynek a karba kerülését jelentette; pontosabban 81-et, mivel 4 főt ebben a periódusban két különböző időpontban is kineveztek. A tulajdonképpen „homo novusok” még ennél is kevesebben szerepeltek, hiszen többen már voltak főispánok egy korábbi időszakban. Sokat sejtető az a tény, miszerint a 107 személycsere döntő többsége — kétharmada — a korszak második felére esett, míg a Bethlen- és a Károlyi-kormány időszakára csupán kevesebb mint 30%-a. Különösen az 1930-as évek második felében, 1935 és 1939 között figyelhető meg nagy cserélődés: a változások több mint fele ekkor zajlik. (Természetesen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a felvidéki törvényhatóságok megszervezése már önmagában is növelte a főispáni kinevezések számát.) Ezen általános irány*

³⁰ MOL K148, 836.cs. 1932–4–76, (szám nélkül, az 501. laptól); kivonat az 1927. február 18-i minisztertanács jegyzőkönyvéből; az indoklást lásd a csatolt mellékletben: „Ad XX. Főispáni állások csökkentése”

³¹ MOL K148, 959.cs. 1937–11–486, 669/1927.

³² A konkrét példánál maradva: sem Mokcsay főispánsága előtt, sem utána nem érezte úgy a kormányzat, hogy Hódmezővásárhely élére külön személyt kellene állítani. Szinte adódik a feltevés, hogy a külön állást az illető számára „hozták létre”.

³³ A felmentett főispánok helyére természetesen minden esetben kineveztek újat, még ha arra esetleg több hónap múlva került is sor; a fenti megkülönböztetést mégis az teszi indokolttá, hogy Széchenyi Viktor leváltása (1939. március 13.) után a székesfehérvári főispáni állás hosszú ideig — így a vizsgált időszakban már — betöltetlen maradt.

mellett a változások számának alakulásában tapasztalható ingadozások részleteiben is jól rávilágítanak a korszak belpolitikai mozgásaira.

A *Bethlen-kormány* 1924-re az elődeitől átvett főispáni garnitúrát szinte teljes egészében lecserélte, az 1924-es főispáni kar legnagyobb részét 1922–1924-ben nevezték ki. Mindössze 8 olyan személy volt ekkor hivatalban, akiket még korábban, Teleki Pál kormánya alatt helyeztek pozícióba, valamennyit még kormánybiztos-főispánként. Nagyobb arányú változásra került sor az 1926-os belpolitikai mozgásokkal kapcsolatban, ám ezek többsége nem hozható közvetlen összefüggésbe az új belügyminiszter, Scitovszky Béla kinevezésével. Néhány idősebb főispán kikerülése mellett nyilvánvalóan politikai elégedetlenség játszott szerepet például Sárközy György somogyi főispán leváltásában: „A kormány politikai szempontból szükségesnek látja, hogy a kormányzatodra bízott törvényhatóság további vezetésében személyi változást tegyen. Ennekfolytán sajnálatomra kénytelen vagyok főispáni állásodtól való felmentésed iránt illetékes helyen lépéseket tenni. (...) Ez okból kérek, hogy állásodról való lemondásodat bejelenteni szíveskedjél.”³⁴ Ez a belügyminiszteri levél arra utal, hogy a kabinet fontosnak tartotta azt a látszatot kelteni, miszerint itt önkéntes lemondásról van szó: a kormányzóhoz szóló felterjesztés már arra hivatkozik, hogy az illető „előrehaladott korára való hivatkozással ettől az állástól leendő felmentését kérte.”³⁵ Alkalmatlansága miatt váltották le Nagy Pál fejér megyei főispánt is, aki Bethlen szerint „csak báb a különböző politikai irányzatok kezében, és a kormány megbízottjának funkcióját nem tudja ellátni”.³⁶ Mivel már az 1926. évi országgyűlési választásokat sem akarták rá bízni, helyére a „kormány — a nagyobb politikai rutinnal rendelkező és a vármegyei élet irányításában is tapasztalatokkal rendelkező — Széchenyi Viktor sárpentelei földbirtokost”³⁷ nevezte ki. Feltűnő, hogy mennyire nehezen találtak megfelelő embert Csongrád vármegye élére: Csúcs János halála (1924. szeptember) után Nagy Sándor alispán látta el a főispáni teendőket, majd — fél év múltán — ténylegesen is kinevezték. A megbízatást azonban csak átmenetileg vállalta, így fél év múlva helyére Madarassy Gábort állították; újabb év elteltével aztán őt is felmentették. Utóda, Farkas Béla — úgy tűnik — beváltotta a személyéhez fűzött reményeket, hiszen majdnem egy évtizedig állt a megye élén.

1927-re a főispáni kar stabilizálódott. Jól mutatja ezt az a tény, hogy 1927 júniusa és 1929 szeptembere között — azaz több mint két évig — semmiféle változás nem történt a testületben. Ezt követően a Bethlen-kabinet évente csak 2–3 kinevezést hajtott végre, amit tulajdonképpen már a „természetes cserélődés” eredményének tarthatunk. A konszolidáció erősödését, a rendszerrel korábban részben ellenséges elemek integrálását mutatja, hogy ekkor nevezték ki főispánná

³⁴ MOL K148, 995.cs. 1938–11–5270. 4792/1925. Bizalmas levél Sárközy Györgynek, 1925. december 1.

³⁵ MOL K148, 995.cs. 1938–11–5270. 4871/1925. Belügyminiszteri felterjesztés, 1925. december 21.

³⁶ *Farkas Gábor*: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945, Bp. 1980. 85. A miniszterelnök felháborodását az váltotta ki, hogy a megyei törvényhatósági bizottság a királykérdésben leszavazta a kormányt.

³⁷ *Farkas G.*: i.m. 96. „A vármegyei hangadó köröket — különösen a konzervatív legitimista és mágnás csoportot — Széchenyi Viktor főispánnak sikerült is semlegesítenie (...). Széchenyinek ugyanis aktív ellenforradalmi múltja mellett legitimista múltja is volt.” (uo.)

a kormánypártba Gömbössel visszatérő Borbély-Maczky Emilt, a MOVE elnökét, vagy Feilitzsch Bertholdot, az Ex „vezérintézőjét”.³⁸ A számokat tekintve 1924 és 1931 augusztusa között 17 törvényhatóságban 23 változás történt: 18 fő került ki és 20 fő került be, valamint 3 esetben már hivatalban lévő főispánt neveztek ki egy másik törvényhatóság élére. (A Bethlen-kormány lemondásakor tehát 27 főispán volt tisztségben.) A 18 leváltott személy közül 5 korábban ugyancsak ebben az időszakban került be, Soldos Béla pedig egy év elteltével visszakерült a karba. Mindez azt jelenti, hogy az 1924-es főispáni karnak csak kevesebb mint a felét érintették a változások. Ez a periódus a főispáni kar nyugalmi időszaka; a Bethlen-kabinet megtalálta a megfelelő embereit a vidéki törvényhatóságok élére, és így egy stabil testületet hagyott utódára.

A *Károlyi Gyula-kormány* rövid ideig működött, és ez — az előtte tornyosuló gazdasági és politikai problémák mellett — már eleve lehetetlenné tette, hogy nagyobb arányú változtatásokat eszközölgjön a főispáni karban. Ráadásul a személycserék, Aigner Károly lemondásától eltekintve, a kabinet működésének első hat hónapjára estek. Összesen 14 törvényhatóság élén történt változás: 8 személyt felmentettek és 4 főt neveztek ki a helyükre; ezen kívül 2 hivatalban lévő főispánt másik helyre is állítottak, míg Huszár Aladárt Komárom–Esztergomból Győr–Moson–Pozsony élére helyezték át. Szembetűnő az új emberek kevés száma, melynek eredményeképpen a kar létszáma 27-ről 23-ra csökkent.³⁹ A kormány megalakulásakor fel is vetődött a főispáni állások számának csökkentése;⁴⁰ sok olyan törvényhatóság vezetését kapcsolták össze (pl. Kecskemét és Csanád, Bács–Bodrog és Tolna), amelynek más indítéka nem lehetett. Még kisebbnek tűnik a változások mértéke, ha figyelembe vesszük azt, hogy a 8 kikerült közül Németh Károly meghalt, Keresztes–Fischer Ferenc és Purgly Emil miniszterek lettek, és a 75 éves Jankó Ágoston felmentésében az életkora volt a legfőbb ok. Még vele együtt is csupán 5 személynél játszhattak szerepet az alkalmassági vagy politikai, bizalmi szempontok. Kétségtelenül így történt ez Feilitzsch esetében: „(...) a közhangulat különösen vidéken az egységes pártban is erősen Bethlen-ellenes volt. Feilitzsch Berchtold [sic!] békési főispánt például a vármegye törvényhatósági bizottságában leszavazták, és így lemondásra kényszerült.”⁴¹ O maga némileg másképp magyarázta az eseményeket: „(...) tisztában voltam azzal, hogy az új kormányelnök, gróf Károlyi Gyula, *régebbi ellentétek okából* személyemnek Békés megye élén mara-

³⁸ Zdravec páter jegyzi meg az Ex elégedetlenkedőiről: „A konc, mit Bethlen mindig idejében eléjük dobott, elnémította őket, sőt hűséges csatlósaivá tette. A vezérintéző, Feilitzsch báró, idegesen lázongott — míg főispán nem lett...” (Páter Zdravec titkos naplója [Szerk. Borsányi György], Bp. 1967. 141.)

³⁹ A szegedi főispáni állás Aigner Károly lemondását (1932. augusztus 30.) követően betöltetlen maradt, a kabinet nem sietett az utód megválasztásával. Igaz, ekkor már valószínűleg más kérdések kötötték le a kormányzat figyelmét.

⁴⁰ „Takarékossági szempontból ez nem volna rossz, de kormányzati szempontból sok hátrány volna. Az a főispán, aki öt-hat vármegyének ügyeit van hivatva irányítani, alig tehetne mást mint az öt-hat vármegyében betölténé a törvényhatósági és közigazgatási bizottságok elnöki székét, de a kormány intencióit aligha tudná eredménnyel szolgálni.” (Kozma György levele Kozma Miklóshoz, MOL K429 45.cs. 4/1.)

⁴¹ *Márkus László*: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája, Bp. 1968. 156. „Utódja a szintén EKSZ tag, Körösi [sic!] György, volt temesi főispán, ny. belügyi államtitkár lett.” (uo.)

dását nem fogja óhajtani, ezért lemondásomat augusztus 25-én az új belügyminiszternek benyújtottam.”⁴² Aigner Károly szegedi és Hadházy Zsigmond debreceni főispánok szintén olyannyira elkötelezték magukat Bethlen politikája mellett, hogy felmentésük elkerülhetetlen volt.⁴³ A Károlyi-kormány tehát viszonylag kevés figyelmet fordított a főispáni karra, főleg az új emberek kiválasztására: ahol lehetett, már hivatalban lévő, gyakorlott személyeket ültetett a megüresedett helyekre. (Debrecenbe például az előzetesen kiszemelt jelölt helyett mégis Vay László bihari főispánt nevezték ki.⁴⁴) Igaz, sem előzetes szándéka, sem oka nem volt a nagyobb mértékű cserére, hiszen a főispánok többsége — a jelek szerint — lojális maradt a kormányfőhöz. Igaz, az ellenkezőjére is volt példa: az 1932. augusztusi mezőcsáti időközi választáson a hivatalos jelölt, Purgly Emil földművelésügyi miniszter súlyos vereségében Borbély-Maczkó Emil főispánnak is szerepe volt, hiszen egyes vélemények szerint — Gömbössel együtt — titokban a kisgazdapárti jelölt, Eckhardt Tibor ügyét támogatta.⁴⁵ A kormányzaton belüli egység hiánya, és ebből fakadóan a főispán feletti központi ellenőrzés meglazulása tehát teret engedett más erők és érdekek, konkrétan az egykori fajvédők közötti szolidaritás érvényesülésének.

Gömbös Gyula kormányra kerülésével a kortársak számára is valami „új” kezdődött a magyar politikában. Valóban, kormányzása alatt a korábbi évekhez képest nagyobb méretű mozgások zajlottak le a főispáni karban is. Ebből a szempontból érdemes azonban két — látszólag nyugalmasabb (1932–1934) és több változást hozó (1935–1936) — szakaszra osztani ezt az időszakot. Gömbös tisztában volt azzal, hogy a bethleni garnitúrával nem valósíthatja meg reformelképzeléseit, hatalomra kerülése azonban csak bizonyos kompromisszumok árán volt lehetséges. Elsősorban személyi kérdésekben kellett engednie, így — többek között — arra is ígéretet kellett tennie, hogy nem cseréli le a főispánokat,⁴⁶ pedig pártépítési tervei végrehajtásában nem nélkülözhetette a közigazgatási gépezet támogatását.⁴⁷ Mindazonáltal a kormányváltás a főispáni karban már azonnal együtt járt némi változással. 1932 végén 6 főt váltottak le, köztük olyan jellegzetesen „bethlenista” figurákat, mint Mikszáth Kálmán miskolci vagy Erdőhegyi Lajos szabolcsi főispán. A következő két évben meglehetősen kevés csere történt, ami nagy valószínűséggel a kiegyensúlyozott belpolitikai erőviszonyoknak volt

⁴² *Feilitzsch Berthold*: Emlékeimből! Bp. 1933. 41. (az én kiemelésem)

⁴³ Shvoy Kálmán igyekszik saját szerepét kihangsúlyozni Aigner lemondásában: Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945 (Sajtó alá rendezte Pernecki Mihály), Bp. 1983. 113–114.

⁴⁴ Olchváry Pál 1932. január 12-i naplóbejegyzése szerint Debrecenbe „Szabó Zoltánt nevezik ki főispánnak, már meg is hívott az installációjára.” (*Gyarmathy Zsigmond*: A dzsentri főszolgabíró [1922–1938], Nyíregyháza, 1990. II. kötet, 69.) Vay kinevezésére február 17-én került sor.

⁴⁵ C. A. *Macartney*: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Part I. Edinburgh, 1956. 102.

⁴⁶ *Kónya*: i.m. 45. „Gömbös miniszterelnöki kinevezése után (...) csak néhány megyében került sor a régi garnitúrához tartozó főispán újjal való felváltására, s a vármegyei adminisztrációban is igen sok olyan tisztviselő működött tovább, akinek a ‘régí vágású’ főispánhoz való igazodása többnyire — mert így láthatta biztonságban egzisztenciáját — alapvetően meghatározta politikai orientációját is.” (*Stier Miklós*: Uralkodó elit, kormányzati hatalom — kormányzó réteg a Horthy-korszakban, Századok, 1983/2. 442.)

⁴⁷ *Kónya*: i.m. 91–92. Lásd még: *Vonyó*: i.m.

köszönhető, amellet a Bethlennel kötött kompromisszum még korlátozta a miniszterelnököt. Figyelemre méltó viszont, hogy a Károlyi-kormány alatt kinevezett 4 új főispán közül 3-at 1933–1934-ben leváltottak: úgy tűnik, hogy a garanciák Károlyi embereit nem védték. Ez már azért is különös, mivel a belügyminiszter Keresztes-Fischer Ferenc személyében ugyanaz volt ekkor, mint a Károlyi-kormányban.

Ebben az időszakban összesen 10 főt cseréltek le, és 12 új személyt neveztek ki (köztük a korábban távozott Aigner Károly helyére). A felmentettek közül csak Huszár Aladár került magasabb, vagy legalább hasonló szintű helyre, Budapest főpolgármesteri székébe. Nagyrésztük politikai, bizalmi, alkalmatlansági okok miatt volt kénytelen távozni. Az újak többsége már természetesen Gömbös híve, miként például Mikecz Ödön vagy Kozma Miklós öccse, Kozma György; ám melléjük politikailag „semleges”, sőt konzervatív személyek (pl. Nagy Pál) vagy besorolhatatlanok, mint „a baloldaltól a jobboldalig és vissza mindent megjárt” Szilágyi Lajos,⁴⁸ is jelen voltak. A jelek szerint tehát Gömbös bizonyos korlátok között cselekedhetett, legalábbis olyan értelemben, hogy eredendően nem állt rendelkezésre megfelelő számú megbízható „káder”. Igyekezett ezért tapasztalt, főispánként is kipróbált személyeket (például Lichtenstein, Nagy Pál, Ostffy) kinevezni, többek politikai megbízhatósága azonban felettébb kérdéses volt. Ezzel magyarázható az a tény, hogy az ekkor pozícióba helyezett 12 főből 5-öt, sőt a karba korábban bekerült, de ekkor újabb helyre is történő kinevezéssel „megerősített” Farkas Bélával együtt 6 személyt, már 1935-ben felmentettek. A Gömbös-kormány első éveinek személyi politikáját — a főispáni kar tekintetében legalábbis — inkább a kísérletezés, semmint a célirányos tudatosság jellemezte, és lényegében évekig a bethleni garnitúrával volt kénytelen kormányozni.

Az egyre feszültebbé váló belpolitikai helyzet, az élesedő Gömbös–Bethlen ellentét hatásai megmutatkoztak a főispáni karban is: 1935–1936-ban — lényegében egy év leforgása alatt — több változás zajlott le, mint a korábbi években. Eckhardt Tibor már 1935 januárjában, egy szűk körű megbeszélésen, azt javasolta Gömbösnek, hogy „váltsák le és számukra megbízható emberekkel cseréljék ki a főispánok háromnegyed részét”.⁴⁹ Jóllehet ilyen mértékű cserére nem került sor, a márciusi kormányváltással, benne az új belügyminiszter, Kozma Miklós kinevezésével, majd a választásokkal kapcsolatban már történt néhány változás. Lemondott, sőt Bethlennel együtt a kormánypártból is kilépett Szapáry Lajos, aki általában sem értett egyet a miniszterelnök pártszervezési elképzeléseivel.⁵⁰ Farkas Bélát viszont alkalmatlansága, különösen pedig a választási kudarc miatt váltották le.⁵¹ A főispán-cserék újabb hullámára ősszel és télen került sor, ami bizonyosan összefüggött a NEP szervezésének eredménytelenségével, illetve az ezzel kapcsolatban egyre erősebben megnyilvánuló kormányzati elégedetlenséggel. 1935

⁴⁸ Márkus: i.m. 21.

⁴⁹ Kónya: i.m. 135.

⁵⁰ Vonyó: i.m. 25–26.

⁵¹ Farkas állítólag „még a főispáni méltóság viselése idejében a kormánypolitika irányától lényegesen eltérő irányzat szolgálatára vállalkozott”, többek között „a legitimista néppárt kezébe akarta átjásznani a Nemzeti Egység szervezetét is”. (MOL K429, 19.cs. 43/1935) A főispánok választási szerepére lásd: Kónya: i.m. 160–168.

decemberében azonban a főispánok többsége, és maga a belügyminiszter is személyesen a pártvezetéssel, különösen az „élharcosok” növekvő hatalma miatt.⁵² Marton Béláék ugyanis arra törekedtek, hogy a párttitkárokon, mint „második vonalon” keresztül gyakoroljanak közvetlen ellenőrzést és befolyást az államapparátusra. Hiszen — Kónya Sándor megállapítása szerint — „a párttitkárok, az ‘élharcosok’ ekkor már nem pusztán ‘segédszervei’ a főispánoknak, hanem közvetlen kapcsolatban lévén a központtal, önállóságuk elsősorban a személyi kérdésekben egyre jobban növekedett és egyre nagyobb hatalomra tettek szert.”⁵³ Itt tehát már nem egyes személyekről, hanem a főispánság intézményének helyéről, és ezen keresztül a rendszer lényegéről volt szó. Nem véletlen, hogy a kísérlet kudarcot vallott. Gömbös 1936 tavaszára megbukott, és betegsége miatt számottevő működést már nem fejtett ki kormánya; ezt jelzi az is, hogy 1936 februárja után — halálesettől eltekintve — nem történt változás a főispáni karban. A számokat tekintve ebben az időszakban 20 törvényhatóság élén zajlott változás, 13 személy került ki a karból, 12 új került be, emellett aránylag jelentős belső mozgás is történt. A kikerülők közül Benyovszky Móric és Tabódy Tibor meghalt (mindkettejüket a Gömbös-kormány alatt nevezték ki), míg Preszly Elemér államtitkár, Mikecz Ödön pedig a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője lett. Utóbbival együtt — mint arról már volt szó — 6 olyan főispánt mozdítottak el állásából, akit korábban Gömbösök neveztek ki. Ebben az időszakban Gömbös keze már kevésbé volt megkötve, ami az új emberek kiválasztásánál is megmutatkozott: többségük a kormányfő híve. Olyan jellegzetes szélsőjobboldali alakok voltak közöttük, mint Ricsóy-Uhlyarik Béla vagy Thuránszky Pál. Ezzel szemben Benyovszky Móric inkább konzervatív, „régí vágású” főispán volt.⁵⁴

Mindent egybevéve a Gömbös-kormány ideje alatt 25 törvényhatóság élén történt változás: összesen 23 fő került ki, és 24 fő került be, azaz 1936 októberében 24 főből állt a főispáni kar (egy hely betöltetlen volt). Ez önmagában jelentős változásnak tűnhet, a kép teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy — mint láttuk — sok esetben a Gömbös-kabinet saját korábbi kinevezetteit mentette fel. 10 törvényhatóság élén egyáltalán nem történt változás, ami 7 főispánnak, a Gömbös által „örökölt” kar 30%-ának pozícióban maradását jelentette. Gömbösnek tehát nem a kar — Eckhardt által javasolt — háromnegyedét, hanem csak alig több mint kétharmadát sikerült lecserélnie, így 1936 októberében 17 Gömbös alatt kinevezett volt hivatalban. Igaz, a helyükön maradók között Gömbös feltétlen hívei (Borbély-Maczky Emil és Vay László) is előfordultak, de — mint láthattuk — az új emberek sem voltak feltétlenül „gömbösisták”. Egyszóval megfigyelhető a gömbösi gárda előretörése a főispáni karban, ennek a nagysága és hatása azon-

⁵²Kozma Miklós belügyminiszter és Marton Béla pártfőtitkár közötti nézeteltérésekről lásd: Magyarország évkönyve 1936 (Szerkesztette Béry László és Kun Andor), Bp. é. n. 3–5.

⁵³Kónya: i. m. 179. Igen érdekes ebből a szempontból Mecsér Endre pettendi földbirtokos Gömböshöz szóló levele 1932 októberéből [!]: „a Te leendő 13 párttitkárod szerepe kizárólag politikai jellegű? Nem lesz azoknak gazdasági szerepük is? Nem a főispánokat teszed ezzel skartba?” (MOL K35 1.cs. b. dosszié) Válaszlevegében Gömbös nem tér ki a kérdésre. (uo.)

⁵⁴Benyovszky „politikai megfontolásokból, majd súlyos betegsége miatt is elődjénél lényegesen kevesebbet törődött a NEP szervezésével”. (Vonyó: i. m. 56.) Ez annál is inkább figyelemre méltó, mivel elődje a pártszervezéssel ugyancsak szembenálló — már említett — Szapáry Lajos volt.

ban korántsem annyira jelentős, kevésbé lehetett a későbbiekre nézve meghatározó, mint a törvényhozásban, vagy a hadsereg vezetésében tapasztaltaké.⁵⁵ Már csak azért sem, mert a főispánokat még mindig könnyebben le lehetett váltani, mint például új hadvezetést felállítani, vagy új képviselőválasztásokat kiírni.

Darányi Kálmán kormányfői kinevezése nem hozott nagy elmozdulásokat, hiszen gyakorlatilag már hónapok óta ellátta a miniszterelnök feladatát, amellet kormányában a belügyminiszter személye is változatlan maradt. A főispánok közül csak Karay-Kraker Kálmánt állították fel helyéről, azért, hogy Preszly Elemér belügyi államtitkárnak „visszaadják” Pest-Pilis-Solt-Kiskun főispáni székét. Ekkor töltötték be a júniusban meghalt Tabódy helyét is: Teleki Bélát már október 5-én kinevezték, ám időközben — a Gömbös halála miatti kormányváltáskor — a többi főispán benyújtotta lemondását, ezért, habár a korábbi kinevezés érvényét nem érintette a kormányváltás, „gyakorlati okokból” újra megerősítették.⁵⁶ A kormány tehát fontosnak tartotta, hogy Teleki személyét ne tegye ki indokolatlan támadásoknak. Tervbe vették a határozottan szélsőjobboldali Thuránszky Pál leváltását is,⁵⁷ ám a szabolcsi alispánválasztásban élesen szembekecült a Kállay Miklós és Erdőhegyi Lajos vezette csoporttal; felmentése így az utóbbiak győzelmének látszatát keltette volna, amit a kormány igyekezett elkerülni. Thuránszky ezért a következő év augusztusáig főispán maradhatott.⁵⁸ 1937 februárjában történt néhány csere, de nagyobb változásokat az 1937 áprilisában kinevezett új belügyminiszter, Széll József hajtott végre, igaz, nem azonnal, hanem csak 1937 őszén, majd 1938 márciusában. Széll 1937 szeptemberében — példátlan módon — sajtótájékoztatón jelentette be egyes főispánok megerősítését, ami a többiek személyével kapcsolatban találgatásokra adott okot.⁵⁹ Jogosan sérelmezhetette az eljárást Széchényi Viktor, akinek különben is eléggé ingatag volt a helyzete Fejér vármegye élén.⁶⁰

Összességében a Darányi-kormány bő másfél éve alatt a főispáni karban ismét nagyobb átalakulások következtek be: 20 törvényhatóságban 22 változás történt, 9 személyt váltottak le és 13 új ember került be; emellett a karon belüli mozgás is aránylag jelentősnek mondható: 3 személyt máshova helyeztek, míg 2-öt másik törvényhatóságok élére is kinevezték. Az új kinevezések nagy száma következtében Darányi idejében a kar létszáma 28-ra emelkedett. Figyelemre méltó, hogy a miniszterelnöksége folyamán felmentett 9 főből 8-at Gömbös idejében neveztek ki; de „a fajvédő csoport fő támaszát jelentő” Vay László felmentését sem véletlenül követelték a konzervatív körök: „Arra hivatkoztak, hogy a debreceni főispán annyira elkötelezte magát a korábbi kormányzat mellett, hogy képtelen a Darányi-kormány programját megvalósítani.”⁶¹ 1938 tavaszára már

⁵⁵ „(...) érdekes, hogy a nagy őrsváltás idején is a Gömbös-kormány alig néhány főispánt cserélt le a megyék éléről!” *Glatz Ferenc-Stier Miklós*: i.m. 185.

⁵⁶ MOL K148 1176.cs. 1944-11-8991. 5356/1936., 5424/1936.

⁵⁷ Olchváry már 1936. október 16-án ezt írja: „Az a hír, hogy Thuránszky Pál főispánt felmentették állásából.” (*Gyarmathy*: i.m. II. kötet, 175.)

⁵⁸ Lásd: MOL K429 22.cs. 606/1936. Thuránszky 1937 augusztusában azért mondott le, mert képviselőként lépett fel a kemecsei időközi választáson (MOL K148 960.cs. 1937-11-4456.)

⁵⁹ Pesti Napló, 1937. szeptember 26. 8., Esti Kurir, 1937. szeptember 26. 5.

⁶⁰ MOL K148 959.cs. 1937-11-645.

⁶¹ Debrecen története 4. 1919-1944. (Szerk. Tokody Gyula), Debrecen, 1986. 262.

csak 9 olyan főispán volt hivatalban, akit Gömbös kormányzása során neveztek ki. Ezek szerint Darányi fő feladatát, a Gömbös alatt megerősödött szélsőjobboldali erők visszaszorítását — legalábbis a főispáni kar szintjén — teljesítette. A siker persze csak részleges volt, hiszen meghatározó fajvédő, szélsőjobb alakok maradtak helyükön, mint Ricsóy-Uhlyarik Béla,⁶² Preszlyt pedig egyenesen a Gömbös-kormányból neveztek ki.

Az *Imrédy-kormány* — és benne az új belügyminiszter, Keresztes-Fischer — kinevezését nem követték jelentősebb főispán-váltások. Az 1938. júniusi cserék voltaképpen egyetlen személlyel, Fay Istvánnal kapcsolatosak: Preszlyt váltotta a pest megyei főispáni székben, míg korábbi pozícióit másokkal töltötték be. A kar összetételében a novemberi kormányválság sem hozott érdemi változást, csupán az államtitkárrá kinevezett Lukács Béla és Bonczos Miklós helyére állítottak új embereket december elején.⁶³ (Latinovits János, Bács-Bodrog és Baja főispánja még októberben lemondott.) Mindenekelőtt a feszült kül- és belpolitikai helyzet, a küszöbön álló felvidéki terület-visszacsatolás magyarázhatja, hogy a kormányzat keveset törődött a főispáni karral. A Felvidék visszatéréséig az Imrédy-kormány idejében mindössze 4 főispán került ki a karból és 3 került be, ami egészen csekély változást jelentett. Az új emberek közül Kiss Endre és Lossonczy István⁶⁴ feltétlenül Imrédy híveinek számítottak, míg Lichtenstein László, aki korábban már kétszer volt Miskolc főispánja, inkább a régi gárdához tartozott.

A bécsi döntéssel visszakerült felvidéki területek közigazgatásának rendezése 1938. december közepére befejeződött. Néhány korábban egyesített vármegyét szétbontottak, illetve új megyéket hoztak létre, melynek eredményeképpen 6 új vármegyei és egy városi (Kassa) törvényhatóságot állítottak fel. A változások a korábbi egyesített megyék főispánjait egyáltalán nem érintették, ők az „utód-megyék” élén maradtak. Új személyeket (6 főt) csak az új törvényhatóságok élére neveztek ki, akik — Borbíró Ferenc volt bajai polgármester kivételével — valamennyien felvidékiek voltak, részt vettek a magyar politikai mozgalmakban.⁶⁵ A behívott felvidéki képviselőkhez hasonlóan ők is a Jaross Andor-féle áramlatot képviselték, s mint ilyenek a miniszterelnök egyik fő támaszának számítottak. A főispánok között tehát elsősorban ők reprezentálták az „Imrédyista gárdát”. A „régikarban” előforduló kevés csere ugyanakkor arra utal, hogy a főispáni kar többsége támogatta Imrédyt, vagy legalább lojális volt vele szemben.

⁶² Lásd: *Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*, Bp. 1970. 17. (lábjegyzet)

⁶³ A Békés megyébe kinevezett Ricsóy-Uhlyarik beiktatási beszéde országos visszhangot váltott ki, és jó ürügyet szolgáltatott az Imrédy-ellenes akció megindításához. (*Sipos: i. m.* 94.)

⁶⁴ „A Fáy helyébe lépő Lossonczy István tipikus képviselője volt azoknak a harmincas években politikai pályát befutó, egykor Horthy fővezér körül tömörülő katonatiszteknek, akik Gömböst váltották eszményképüknek. Az Imrédy közeli baráti köréhez tartozó új főispán a miniszterelnök politikai elgondolásainak elszánt híve, következetes támogatója volt.” (Debrecen története 4. i. m. 269.) Lossonczy részt vett az Imrédy melletti tüntetéseken, és jelen volt a „csodaszarvas-mozgalom” helyi zászlóbontásán is. (uo. 270–271.)

⁶⁵ „Az Egyesült Magyar Párt nagybirtokos vezetői, akik eddig polgári tanácsadói szerepet tölthettek be a katonai közigazgatás mellett, most — az újonnan felállított főispáni székektől kezdve — mindenütt elfoglalták az átcsatolt területen a polgári közigazgatás vezető posztjait.” (*Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika [1938–1941]*, Bp. 1967. 72–73.)

Teleki Pál kormányra kerülésekor „ellenséges” közegben foghatott egyik fő feladatához, a szélsőjobb visszaszorításához. Szemben állt vele a kormánypárt többsége, nem számíthatott feltétlenül a főispáni karra, főleg a felvidékiekre nem.⁶⁶ Macartney szerint Teleki helyzetét súlyosbította, hogy „a főispánok és beosztottjaik, kevés kivételtől eltekintve, jobboldaliak voltak, kinevezésüket EKSZ-beli tagságuknak köszönheték és át voltak itatva annak ideológiájától.”⁶⁷ Ez már eleve megnehezítette, hogy egy új választáson biztosítsa politikájának a többséget, ezért még az 1939-es választások előtt jelentős változásokat eszközölt a főispáni karban, amelyeket a nyár folyamán, majd ősszel újabbak követték. Az év végéig összesen 12 főispánt cserélt le, 2-öt helyezett át és 15 újat nevezett ki, így a kar már 36 főből állt, ráadásul egy hely — még több mint két évig — betöltetlen maradt. A távozók többsége Gömbös és Imrédy alatt lépett hivatalba, azoknak a politikai híve volt, de ekkor menesztették az idős Széchényi Viktort is, akinek már évek óta ingatag volt a helyzete, leginkább a kormánypárt országos központja kívánta az eltávolítását.⁶⁸ Jellemző, hogy a pár hónapja hivatalban lévő felvidéki főispánok kétharmadát leváltották⁶⁹ (egy további személy pedig egy éven belül követte őket): elsősorban az Imrédy iránt különösen elkötelezett személyeknek kellett távozniuk. Ez jól illeszkedett a Jaross-csoport visszaszorítására tett egyéb kormányzati lépésekhez is.⁷⁰

Figyelemre méltó, hogy 1939 decemberére a Gömbös miniszterelnöksége idejében kinevezett főispánok közül már csak 3 volt hivatalban, a Bethlen alatt kinevezettek közül ugyanakkor 4. A Gömbös által kezdeményezett változások tehát ezen a kormányzati területen nem voltak hosszú életűek, a „Gömbös-fiókák” lényegében három év alatt kiestek a főispáni karból. Kétségtelen azonban, hogy kar korábbi stabilitása Gömbös kormányzása alatt megbomlott, ennek hatása megmutatkozott az 1930-as évek végének nagy számú cseréjében is. (Figyelembe kell venni persze, hogy a terület-visszacsatolások következtében az Imrédy- és a Teleki-kormányok — és az őket követő kabinetek — számára már egy felduzzasztott létszámú főispáni kar állt rendelkezésre, ami főleg az új állások betöltésénél tette lehetővé a kormányzati akarat szabadabb érvényesülését.) A nagyfokú mobilitás ellenére 1939 szeptemberében volt két személy, aki már 1924-ben is főispán volt: Soldos Béla — igaz, egy év szünettel — 1924 és 1943 között viselte ezt a hivatalt; az „örök főispán” igazán jellegzetes típusa, Fay István pedig 1920-tól

⁶⁶ Teleki és a felvidékiek feszült viszonyát mutatja, hogy Korláth Endre Ung megye főispánjaként (!) Kárpátalja tervezett autonómiája elleni tiltakozásául lemondással fenyegetőzött, amire a miniszterelnök azt válaszolta, hogy ha ezzel az indokkal mond le, akkor azonnal fejbe löveti. (Kozma Miklós naplóját idézi: *Tilkovszky*: i.m. 167.)

⁶⁷ C. A. Macartney: *Teleki Pál miniszterelnöksége*, Bp. 1993. 10. A szerző szerint a Független Kisgazdapárt választási veresége „élénken mutatja, hogy Teleki mennyire nem volt képes ellenőrizni a főispánokat.” (uo. 246. lábjegyzet)

⁶⁸ *Farkas G.*: i.m. 225–226.

⁶⁹ Az 1938 decemberében kinevezett Korláth Endre beregi installációjára csak 1939. június 20-án került sor (Kárpáti Magyar Hírlap, 1939. június 20. és 23.), pár nap múlva azonban leváltották.

⁷⁰ „Az Egyesült Magyar Párt befolyásának csökkentésére tett kormány-erőfeszítések nemcsak a főispánokat sem kímélő leváltásokban mutatkoztak meg, hanem abban is, hogy az Egyesült Magyar Pártnak 1939 őszén, 1940 tavaszán már nem állt módjában híveit zsirosabb állásokhoz juttatni.” (*Tilkovszky*: i.m. 60.)

1939-ig szolgálta a különböző kormányokat. Megemlíthető még Hedry Lőrinc, Borbély-Maczkó Emil és Péchy Miklós Szabolcs neve is, akik szintén elnyerték az összes kormány bizalmát Bethlentől Kállayig, sőt Lakatosig.

A világháború kitörése után a Teleki-kormány figyelmét elsősorban már nem a főispáni kar kötötte le. Az 1939 őszén foganatosított személycserét követően csak Észak-Erdély visszacsatolása adott alkalmat nagyobb számú kinevezésre. A kiválasztásnál annyiban követték a felvidéki példát, hogy itt is főleg a kisebbségi magyar mozgalmakban aktív helyi földbirtokosokat részesítettek előnyben, csakúgy mint később a Délvidéken. Utóbbiakkal együtt a Bárdossy-kormány alatt csak 7 új főispánt neveztek ki (köztük az 1939 márciusa óta betöltetlen székesfehérvári posztot), a Kállay-kormány idejében pedig csak 3 személycsere történt, ekkor a megüresedett helyeket inkább már hivatalban lévő főispánokkal töltötték be. A főispáni kar stabilitásában valószínűleg nagy szerepet játszott az is, hogy a belügyminiszter ebben az időszakban mindvégig Keresztes-Fischer Ferenc volt. A német megszállást követően aztán 1944 áprilisában és májusában szinte az egész kart leváltották és Sztójay bábkormányát feltétlenül kiszolgáló garnitúrával helyettesítették. Utódjának, az egyre szűkülő mozgástérrel rendelkező Lakatos-kormányban a főispán-kinevezési tevékenységét sokkal inkább a címadományozás, mintsem a tényleges adminisztratív feladatokkal való megbízás inspirálta, különösen Erdélyben, ahol az egymást sűrűn váltó főispánok érdemi munkát már nem végezhetek. Az egész folyamatot betetőzte a nyilas kormányzat, amely október végén tulajdonképpen a „horthysta” kar teljes cseréjét hajtotta végre.

Összességében azt lehet mondani, hogy a személycserék dinamikáját a kormány- és a belügyminiszter-váltások adták meg. Az új kormány hivatalba lépése következtében 1931-ben, majd még inkább 1932-ben és 1939-ben nőtt meg a személycserék száma; utóbbi két esetben a belügyminiszter személye a kormányváltással nem változott. Az 1935-ben és 1937–38-ban bekövetkezett cserék nagy száma viszont egyértelműen az új belügyminiszter kinevezéséhez köthető. Ezekkel szemben sem a belügyi kormányzat élén történő 1926-os változás, sem pedig az Imrédy-kormány, és benne Keresztes-Fischer kinevezése nem járt együtt nagyobb arányú változással a főispáni kar személyi összetételében. A két világháború közötti kormányok közül csak a több mint tíz évig hivatalban lévő Bethlen-kormányban volt lehetősége és ideje, hogy a főispáni kart saját célkitűzéseinek megfelelően alakítsa ki. Az utána következő miniszterelnökök már nem rendelkeztek az ehhez szükséges politikai támogatottsággal és hivatali idejük sem volt elegendő a teljes átalakításhoz, így többé-kevésbé az elődök keze nyomát is magán viselő karral voltak kénytelenek dolgozni. Az „elmaradó” személycserék ugyanakkor azt is jelentették, hogy a hivatalban maradó főispánok, ha a miniszterelnök személye és politikája iránt nem is feltétlenül voltak elkötelezve, a rendszer egésze iránt mindvégig lojálisak maradtak. A lojalitás fennmaradásában — mint említettük — a közvetlen felettes belügyminiszter személyének változatlansága is szerepet játszhatott. A főispáni kar személyi állománya drasztikusan sosem alakult át, a változások alakulását a vezető politikai csoportok aktuális erőviszonyai határozták meg. A kar „*változékony állandósága*” egyúttal maga is az erőviszonyok alakító tényezőjévé vált. A főispáni kar ezen *kiegyensúlyozó, a folyamatosságot egyszerre*

jelképező és biztosító szerepe az ország német megszállásáig, részben a nyilas hatalomátvételig megmaradt.

Mivel egy személy több állást is betölthetett, egy-egy személycseré több törvényhatóságot is érinthetett. Az egyes vármegyei, városi főispáni állásokat külön véve 1924 és 1939 között 133 csere történt, ami — az 1924-es kart is beszámítva — azt jelenti, hogy az egyes törvényhatóságok élén ebben az időszakban átlagban körülbelül 4 főispán váltotta egymást. A személycserék — mint láttuk — időben nem egyenletesen oszlottak meg, de eltérő mértékben érintették a különböző vármegyéket is. A legkevesebb változás természetesen a Felvidéken történt, itt legfeljebb egy-egy Imrédy mellett túlságosan elkötelezett ember elmozdítására került sor. Az „anyaországban” a főispán személyét tekintve legstabilabb törvényhatóság Kecskemét, Borsod és Szatmár volt a korszakban, 2–2 főispánnal. Ezek elsősorban Fay István, Borbély-Maczkó Emil valamint a Péchy-testvérek hosszú hivatali idejének köszönhetően a relatív állandóságot. Szilárdnak tekinthetők ebből a szempontból azok a törvényhatóságok is, amelyek élén 3–4 főispán állt ebben az időszakban. Ide főleg az ország közepén elterülő, illetve az északi és a nyugat-dunántúli vármegyék tartoztak. Az átlagnál valamivel több (5) főispán váltotta egymást két dél-dunántúli vármegyében (Tolna, Baranya) és Pécssett, valamint Veszprém megyében. (5 csere történt Pest megye élén is, főispáni székében azonban — Preszly kétszeri hivatalviselése miatt — csak 4 személy fordult meg.) A legtöbb főispánt „elhasználó”, mondhatni a kormányzat számára a „legproblémásabb” törvényhatóságok — Somogy és Győr megyék valamint Győr város kivételével — az Alföldön helyezkedtek el. Elsősorban a Viharsarok megyéi sorolhatók ide, Csongrád 8, Bihar 7, Békés illetve Hódmezővásárhely 6–6 főispánnal; hozzájuk csatlakozik Szabolcs, Bács-Bodrog és Baja ugyancsak hattal-hattal.

Noha a személycserék konkrét okai igen eltérőek lehettek, mégis sokat mond az a tény, hogy a főispán kiválasztásánál a legtöbb gondot a kormányok számára az erőteljesen ellenzéki hangulatú délkeleti vármegyék jelentették. (Még akkor is, ha Csanád és Szeged élén csak 4–4 főispán váltotta egymást.) Jellemző példa Feilitzsch Berthold esete, aki sem Biharban, sem pedig Békésben nem vált be. Egyik helyen sem sikerült jó kapcsolatot kialakítania az alispánnal, utóbbi megyében pedig nyílt és állandó ellenségeskedés folyt közte és a törvényhatósági bizottság szociáldemokrata és „liberális” többsége között.⁷¹ Nehézséget jelentettek a kormányzat számára a dél-dunántúli — jelentős német kisebbséggel rendelkező — megyék is.⁷² Talán nem véletlen, hogy itteni erélyes és hatékony működése hívta fel a figyelmet Keresztes-Fischer Ferencre,⁷³ aki azután Károlyi Gyulától kezdve szinte minden kormányfőt szolgált belügyminiszterként. Feltűnő ugyanakkor, hogy a legitimista ellenzék fő bázisát adó nyugati megyékben (Fejér, Vas, Zala, Sopron) milyen kevés cserére került sor. Pedig amint azt Ostffy Lajos megjegyezte: „Vasmegyei főispánnak lenni — senkivel össze nem veszni — az

⁷¹ *Feilitzsch*: i.m. 38–40. Sokat sejtetőek a Biharból való távozását kommentáló szavai: „Berettyóújfaluban néhány jóbaráttól búcsúzván, csendben hagytam el a vármegyét. Az előzmények és a helyzet is így követelték. Nem voltam barátja soha a krokodilkönnyeknek.” (uo. 39.)

⁷² „Talán az ország egyik legnehezebb vármegyéje Tolna” – állítja Dencz Ákos volt képviselő a belügyminiszterhez írott levelében. (MOL K429 19.cs. 48/1936.)

⁷³ Lásd: C. A. *Macartney*: October Fifteenth. i.m. Part I. 104.

íteni klerikális ellenzéki ideológiát a legitimista frazeológiát megtagadtatni és az ezekkel telített közönséget a klérussal egy párton nem lévő, nem legitimista, nemzeti kormány mellé állítani nem könnyű dolog!”⁷⁴ Különösen fontos lehetett a kormány számára, hogy „az ország első vármegyéje”, Pest-Pilis-Solt-Kiskun élére megtalálja a megfelelő embert, ami Preszly Elemér személyében — úgy tűnik — sikerült is. Preszly 1920 májusától kormánybiztosként, szeptembertől pedig főispánként állt a megye élén 1935 márciusáig, amikor belügyi államtitkárnak nevezték ki. Másfél év múlva, 1936 novemberében visszatért Pest megye élére, ahonnan 1938. június 14-én mentették fel véglegesen. Nem lehet véletlen, hogy a perifériális helyzetű, kisebb területű és kisebb jelentőségű megyék kevesebb gondot okoztak a kormányoknak, kevesebb figyelmet is fordítottak rájuk, főképpen ha az illető főispán jól tudott alkalmazkodni. Így például Péchy Miklós Szabolcsnak, az előző évben kinevezett szatmári főispánnak a menesztéséről már 1932-ben szó volt,⁷⁵ ennek ellenére helyén maradt 1940 novemberéig, Bereg megye élén pedig 1944 áprilisáig.

A kiválasztás

A főispánok kinevezésének *formális* mechanizmusában a belügyminiszternek volt meghatározó szerepe. Ő terjesztette személyi javaslatát a kormány elé, majd miután az elfogadta, felterjesztette az államfőnek, aki „legfelsőbb elhatározásával” szentesítette a kinevezést. Ezt követően került sor — immár a megyegyűlés előtt — az eskütételre, majd a főispáni teendők átvételére. Mindezeket megelőzően azonban a személyek kiválasztásában fontos — majdhogynem elsődleges — szerepe volt az *informális* kapcsolatoknak. A tisztség betöltésében a legkülönbözőbb bizalmi és alkalmassági tényezők játszottak szerepet kormányoktól és törvényhatóságoktól függően, viszont „formális” választási mechanizmus nem létezett. Valakinek már a potenciális főispánokra fel kellett hívni a kormány illetve a belügyminiszter figyelmét, a kifogástalan közigazgatási munka vagy a politikai megbízhatóság önmagában még nem vezetett kinevezéshez. A poszt betöltéséhez szükséges törvényi előírások hiánya miatt a „jelöltek” közötti választásban is nagy volt az informális elemek súlya. Szinte állandóan érkeztek a belügyminiszterekhez személyeket támogató, ajánló levelek, amelyek száma egy-egy főispáni hely megüresedésének hírére különösen megemelkedett. Az ajánlások az országos és a helyi elitek legkülönbözőbb csoportjaiból származhattak, súlyukat a támogatók által betöltött pozíció határozta meg. Mivel alapjában véve kormánykinevezésről volt szó, a központhoz közelebbi pártfogók voltak a fontosabbak,⁷⁶ de nem elhanyagolható a helyi kapcsolatok fontossága sem. Természetesen önmagában az ajánló személye még nem jelentett garanciát a tisztség elnyerésére vagy megtartására.

⁷⁴ MOL K429 19.cs. 83/1935.

⁷⁵ Erre utal Kozma György vásárosnaményi főszolgabíró 1933. januári levele Kozma Miklós-hoz: MOL K429 45.cs. 4/1.

⁷⁶ Szomjas Gusztáv hajdú vármegyei főispánról egy 1921 körül keletkezett „pro domo” feljegyzés így szól: „[miféle] (...) állapot az, hogy egy főispán akit a megye egyetlen képviselője sem óhajt, helyén maradjon csak azért, mert a protektora, az öccse, véletlenül adm. államtitkár a földművelésügyi minisztériumban, bármennyi baklövést csináljon is a megyéjében.” (MOL K468, B/1 1.cs. 311/1922.)

Például 1929 szeptemberében maga József főherceg járt közben Kovacsics békési főispán érdekében, Bethlen válaszlevelében azonban tudomására hozta, hogy az illető „távozását eladósodott volta és különösképpen egy bírói ítélet, mely reánézve kedvezőtlen volt, tette elkerülhetetlenné.”⁷⁷ Október végén nyugdíjazták is.

Az informális kapcsolatok nagy szerepe nem kizárólag a főispáni kar sajátossága, a Horthy-korszak elitjeit általában jellemezte, hogy a bekerülés legfontosabb iránya „a megfelelő társadalmi kapcsolatok, az elitalakulás legpregnansabb ható tendenciájának, a nepotizmusnak, klikkrendszernek felismerése és kihasználása”.⁷⁸ Már a dualista korszak politikai életében megfigyelhető a formálison túl, a mellett egy informális kapcsolati háló megléte, s habár a háborús összeomlással, forradalmakkal, ellenforradalommal terhelt bizonytalan időszakban, különösen 1919–20-ban ez a háló egyesületekben „formalizálódott”, a konszolidáció előrehaladása újra a személyi-informális kapcsolatok jelentőségét növelte meg.⁷⁹ A társadalmi egyesületek csekély súlyát jelzi a kinevezési politikában, hogy még vezetőik sem ezen szervezetek révén, hanem más csatornák felhasználásával remélhették magasabb pozíció elnyerését. A teljes kapcsolati háló rekonstrukciója, feltérképezése — akár még a főispáni kar szintjén is — lehetetlen, példák bemutatásával azonban érzékeltetni lehet egy-egy részletének működését a személyek kiválasztásában. Elsősorban a politikai szolgálatok, politikai kapcsolatok, a képviselősséggel összefüggő pártpolitikai aktivitás, illetve a szerteágazó társadalmi-társasági valamint rokoni összeköttetések lehettek fontosak. Az esetek nagy részében — már amennyire ez megállapítható — ezek együttesen érvényesültek, több tényező játszott össze. Ami biztosnak tűnik: a fajsúlyos támogató nélküli „önjelöltek” nem igazán számíthattak kinevezésre. Hiába fordult például a belügyminiszterhez Dencz Ákos volt képviselő 1936 októberében, Gömbös halála után: „(...) igen leköteleznél, ha a főispáni kar személyváltozása idején, igénytelen személyemre gondolni méltóztatnál. A legnehezebb időszakban vezettem egy országos intézetet, a postatakarékpénztárt, nyugodtan vállalnám egy törvényhatóságát is.”⁸⁰ Olykor az ellenkezőjére is volt példa, azaz ambíció nélkül került valaki a főispáni szék közelébe. Olchváry Pál neve 1922 márciusában Szabolcs, szeptemberben Hajdú, 1924 augusztusában pedig Zemplén vármegyével kapcsolatban került fel, ám ezek érdekében — ha hitelt adunk szavainak — egy lépést sem tett.⁸¹ 1932-ben ugyancsak a tudta nélkül járt közbe Mezőssy Béla. Mint naplójában írta, Mezőssy „sajnálja, hogy első levelét későn vettem, mert el van döntve az ügy, holott

⁷⁷ MOL K468 B/1, 2.cs. 991/1929.

⁷⁸ *Márkus László*: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről, in: A közép- és délkelet-európai államok a két világháború között (Szerk. Incze Miklós), Bp. 1986. 222. A közigazgatásban is „a kiválasztás első tényezője az összeköttetés volt, melyet általánosan is protekciónak neveztek.” (*Csizmadia*: i.m. 455.) A felsőházra nézve lásd: *Püski Levente*: Társadalmi érdekképviselet és konzervativizmus. A felsőház felépítése a Horthy-korszakban, Debrecen, 1996. 35–36. A gazdasági elite vonatkozóan: *Lengyel György*: A multipozionális gazdasági elit a két világháború között, Bp. 1993. 69. Lásd még: *Szekfü Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik, Bp. 1934. 406–407.

⁷⁹ *Püski Levente*: A politikai elit változása 1919 után, in: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben* (Szerk. Valuch Tibor), Bp. 1995. 402.

⁸⁰ MOL K429 22.cs. 601/1936. Dencz Ákos levele Kozma Miklósnak, 1936. október 10.

⁸¹ *Gyarmathy*: i.m. I. kötet, 60.; 82., 96.; 178. (1922. március 10–11., szeptember 14., december 16., 1924. augusztus 11.)

a két rivális között 'befuthattam' volna. Megköszöntem szívességét, de jeleztem, hogy ma 68 éves embert nem neveznek ki, így sikerre sem lehetett kilátás."⁸²

Sokszor bizonyos *politikai szolgálatok* játszottak domináns szerepet a támogatók megnyerésében. Gömbös a hatvani időszaki választáson a pártját ért hatósági terrorttal kapcsolatban Bethlenhez írott levele (1925. augusztus 3.) szerint Isaák Gyula hevesi alispán, „aki mindenáron főispán akar lenni”, „be is vallotta, hogy érdemeket kívánt szerezni Petrichevich megválasztása körül, aki viszont azt híreszteli, hogy zsebében hordja Izsák [sic!] kinevezését”.⁸³ A hírek igaznak bizonyultak: Isaákot pár nappal később, augusztus 8-án valóban kinevezték Heves megye főispánjának. Egy hónap múlva aztán az alispánválasztáson — habár „az volt a közhangulat, hogy lehetőleg korteskedés nélkül egyhangú választás útján töltsék be az alispáni szék” — a megyei földbirtokosok jelöltje, Mártonffy árvaszéki elnökkel szemben fellépett az új főispán veje, Okolicsányi főszolgabíró. Noha — mint azt az ellentábor egyik képviselője megfogalmazta — „etika szempontjából incompatibilis, hogy a megye első tisztviselője a főispán veje legyen”,⁸⁴ végül is az utóbbi nyerte el a tisztséget. A családi összeköttetések mellett ugyancsak a választások körüli szolgálatok segítettek főispáni székbe Kenessey Pongrác enyingi főszolgabírót. (Kinevezésének körülményei felekezeti szempontból is figyelemre méltóak, ezért később lesz róla szó.) Jékey Ferenc és Thuránszky Pál esetében jól megragadható a *politikai* kapcsolat kormánypárti frakcióhoz, történetesen a Bárczay-csoporthoz való tartozás. Bárczayék ugyanis Gömbös halála után — a Martonéktól való eltávolodást és a Kozma belügyminiszterhez való közeledést kilátásba helyezve — kifejezetten kérték az említett főispánok maradását.⁸⁵ (Nem is váltották le őket, de kérdéses ebben Bárczay szerepe, mivel a Darányi-kormány hivatalba lépését egyébként sem követte nagyarányú személycseré.) Sajátos módon juttatta főispánsághoz pozíciója — és kétségtelenül meglévő lojalitása — Erdőhegyi Lajos országgyűlési képviselőt. A szóbeszéd szerint azért esett rá a választás, mert elődjének, az államtitkárnak kinevezett Kállay Miklós-nak szüksége volt a kemecsei képviselői kerületre.⁸⁶

Feilitzsch és Borbély-Maczky esete jól mutatja Bethlen azon törekvését, amellyel csökkenteni igyekezett a *társadalmi egyesületek* befolyását: minden biztonnyal figyelembe vette, hogy mely szervezetek vezetőiről volt szó, mégsem az Etelközi Szövetségbeli vagy a MOVE-beli tisztségüknek, hanem személyesen Bethlennek köszönhetően jutottak pozíciókba. Feilitzsch Berthold, az EKSZ vezérintézője 1925-ben közvetlenül a miniszterelnöktől kért támogatást: „Miután én csekély nyugdíjammal nem tudom családomat eltartani, nagyon kérek, végy pártfogásodba, és vagy választass meg képviselőnek — vagy protezsálj be egy jobb vállalat — vagy banknál egy helyre. Én eleget dolgoztam önzetlenül, hogy megérdemelném, hogy öreg napjaimra gondoskodjatok valamiképp rólam; úgy látom,

⁸² *Gyarmathy*: i.m. II. kötet, 90–91. (1932. november 15-i bejegyzés)

⁸³ Bethlen titkos iratai, i.m. 170.

⁸⁴ MOL K468 B/1, 1.cs. 527/1925. Biró Lajos levele Bethlen István miniszterelnöknek, 1925. szeptember 14.

⁸⁵ Rátz Kálmán levele Kozma Miklóshoz, 1936. október 12. (MOL K429 22.cs. 602/1936)

⁸⁶ *Gyarmathy*: i.m. I. kötet, 367. Erdőhegyiről „Senki se hitte, ő talán a legkevésbé, hogy főispán lesz.” (uo. 370.)

a kabinetnek és a pártnak is több tagja méltányolja működésemet, s szívesen látnának a pártban.”⁸⁷ Pénzügyminiszteri segítséggel be is került több vállalat vezetésébe, azonban, amint azt maga írta: „képviselővé való megválasztásom — ahogy ez a politikában szokás — elgáncsolatott. Így merült fel azután a gondolat, hogy újból a főispáni méltóságban vegyék igénybe szolgálataimat.”⁸⁸ Úgyszintén felhívta Bethlen, illetve rajta keresztül a pénzügyminiszter figyelmét a Hitelbankban dolgozó, Jenő nevű fiára, és ígéretet is kapott előléptetésére.⁸⁹

Nem nélkülözhetette a pártfogókat a MOVE elnöke, Borbély-Maczky Emil sem, akit 1930 tavaszán szemeltek ki Borsod megye élére. Bethlen külföldi tartózkodása után azonban áprilisban Gömbös arról számolt be neki, hogy „Borbély-Maczky főispánsága ügyében nehézségek merültek fel a Kormányzó Úrnál, kinek sógora, Melczer László, mindenáron vejét, Lukács Bélát akarja kineveztetni. A Főméltóságú Urat meggyőztem Borbély-Maczky kinevezésének szükségességéről, amiről tisztelettel értesítelek, arra kérve téged, hogy te is méltóztassál Borbély-Maczky mellett kitartani.”⁹⁰ Utóbbi mellett, és a református Lukács ellen nyilatkozott Szmrecsányi egri érsek is,⁹¹ azonban a bizonytalanságot, a kérdés eldöntetlenségét jelzi, hogy június elején maga Borbély-Maczky is kihallgatást kért a miniszterelnöktől. „Azt a játékot, ami személyemmel 3 hónapja folyik, tovább nem bírom” — írja. Szerinte Lukács Béla — aki „minden áron borsodi főispán akar lenni, minden nemtelen eszközt fölhasznál, hogy érvényesüljön” — most „olyan irányba indított actiót, hogy ha már ő nem jöhet főispánnak, maradjon Soldos Béla, akit pedig éveken át fúrt és a legnagyobb gyűlöletet szította ellene; még pedig azért maradjon Soldos, mert ő bizony közismert gyenge ember, aki mellett Lukács folytathatja legcsúnyább, legádázabb intrikáit.”⁹² Július 7-én végül kinevezték főispánnak, amiben kevés szerepet játszott ellenfelének befektetése. Sokkal valószínűbb, hogy Bethlen tekintettel volt arra, hogy mégiscsak a MOVE valamint a Frontharcos Szövetség elnökét tudta ezáltal közvetlenebb ellenőrzés alá vonni, illetve ezen keresztül integrálnia rendszerébe. Feltehetően Gömbös is presztízskérdésként kezelte egyik leghűségesebb hívének kinevezését. Nem véletlen azonban, hogy Lukács Béla — aki már 1923-ban Borsod, Gömör és Kishont főispánjelöltjeként szerepelt⁹³ — később éppen Gömbös miniszterelnöksége alatt lett főispán. Lukács ugyanis szintén „szegedi”, a Nemzeti Hadsereg tagja volt, Siófokon a fővezérséghez osztották be, majd testőrtisztként szolgált. Már 1935 közepén közel állt a kinevezéshez, a nagy távolság miatt azonban visszautasította a lehetőséget. Ugyanakkor a belügyminiszter jóindulatát kérte egy esetleges közelebbi megoldás esetén,⁹⁴ kérését teljesítették: 1935 októberében Miskolc város főispáni székébe került.

⁸⁷ Bethlen titkos iratai, i.m. 171.

⁸⁸ *Feilitsch*: i.m. 38. Egyébként már 1922-ben felmerült, hogy korábbi helyére, Szabolcsba kerül főispánnak; legalábbis Olchváry Pál 1922. március 2-i naplóbejegyzése erre utal. (*Gyarmathy*: i.m. I. kötet, 59.)

⁸⁹ MOL K468 B/1, 2.cs. 316/1926.

⁹⁰ Bethlen titkos iratai, i.m. 235.

⁹¹ MOL K468 B/1, 2.cs. 564/1930.

⁹² MOL K468 B/1, 2.cs. 777/1930.

⁹³ MOL K468 B/1, 1.cs. 893/1923.

⁹⁴ MOL K429 19.cs. 41/1935.

Farkas Béla csongrádi főispán is igen szerteágazó összeköttetésekkel, *befolyásos patrónusokkal* rendelkezett: „Felső körök előtt közismert volt, hogy Farkas Béla, a csongrádi kiskirály, Károlyi Imre gróf bizalmi embere, Gömbös Gyula viszont Károlyi Imre állandó vadásztársa, kiegészítette a kört a Horthy és Károlyi közötti rokoni kapcsolat (...)”⁹⁵ Érthető, hogy az 1926 óta hivatalban lévő főispánt 1932-ben a Gömbös-kormány Hódmezővásárhely élére is kinevezte. 1935-ös felmentése mégis azt bizonyítja, hogy a támogatók és a kapcsolatok nagy száma nem jelentett biztosítékot a poszt megtartására, ha fontosabb szempontok — jelen esetben a pártépítési és választási kudarcok — jelentkeztek. Még Károlyi Imre is úgy látta, hogy Farkas helyzete mind a pártvezetőségben, mind a megyében annyira tarthatatlanná vált, hogy felmentése elkerülhetetlen. Éppen ezért — több helyi NEP-szervezethez, a vármegyei gazdasági egyesülethez és a megyei vitézi székkapitányhoz hasonlóan — ajánlotta helyére Bonczos Miklós megyei főügyészt.⁹⁶ Utóbbi a NEP megyei elnöke és Gömbös megbízható híve volt évek óta, mégsem lett — ekkor — főispán. (1938 márciusában került a csongrádi főispáni székbe, de csak decemberig, államtitkári kinevezéséig töltötte be ezt a hivatalt.) A Gömbös-féle pártaktivistáknak egyébként kevés esélyük volt a kinevezésre: mindössze Fernbach Bálint, a Nemzeti Egység pest megyei adminisztratív titkára lett főispán.

Farkas helyére a vitathatatlanul jobb, elsősorban *rokoni, családi összeköttetésekkel* rendelkező Kozma György, Kozma Miklósnak, az MTI elnökének, a későbbi belügyminiszternek a testvére, került. Kozma korábban vásárosnaményi főszolgabíró volt, ám Szatmár megyében, ahol az országos kapcsolatokkal is rendelkező Péchy-család és a hozzá csatlakozó körök a korszakban mindvégig kezükben tartották az irányítást, nem sok lehetőség állt előtte: „Én már természetesen lettem arról, hogy itt érvényesüljek, de fájó érzéssel nézem, hogy Péchy László még mindig markában tartja a hatalmat” — írta 1932 novemberében.⁹⁷ (Péchy László 1920-tól 1931-ig, képviselőjelöltként való fellépéséig volt főispán. Utóda — az előzetes várakozásokkal ellentétben⁹⁸ — öccse, Péchy Miklós Szabolcs lett, aki 1940-ig állt Szatmár, majd 1944-ig Bereg élén.) Kozma György már 1931-ben közel került a képviselőjelöltséghez,⁹⁹ ám az igazi kiugrási lehetőséget Gömbös Gyula kormányra kerülése hozta meg számára. Már 1932. október 7-én úgy írt: „(...) én, aki mindig vármegyében szolgáltam, tapasztalataimat jobban tudnám itt érvényesíteni, s arra már ezer példa volt, hogy főszolgabírókat főispánná neveztek ki.”¹⁰⁰ Nem szeretett volna türelmetlennek látszani, ezért nem sürgette és nem is sür-

⁹⁵ Márkus: i.m. (1968) 39.

⁹⁶ Károlyi levele Gömböshöz: MOL K429 19.cs. 4/1935; a többi támogató levél: uo. 16, 20–22, 24/1935.

⁹⁷ MOL K429 45.cs. 4/1.

⁹⁸ Kozma György levelében erről tájékoztatja Kozma Miklóst: „A levegőben van ugyanis, hogy Péchy Laci fellép képviselőnek és utódja Gulácsy István lesz.” (MOL K429 45.cs. 4/1)

⁹⁹ „A saját járásomban nem léphetek fel, mert sem Tomcsányi ellen, sem Konkoly ellen, sőt Zsilinszky ellen sem volna ildomos tőlem, idegen kerületben pedig egyáltalában nem fizetné ki magát. Ma már nincsenek olyan kincstári kerületek, mint voltak a boldog békében, ahová más nem kellett csak egy kis protekció. Ma súlyos küzdelem kell minden kerületben és súlyos pénzáldozat is, ennél fogva a képviselőnek való fellépésről tegyünk le.” (MOL K429 45.cs. 4/1.)

¹⁰⁰ uo.

gettette ügyét, amellel számolnia kellett Péchy László befolyásával is. 1933 elején még szóban forgott a neve Szatmárral kapcsolatban,¹⁰¹ márciusban már zempléni főispánságához kapott gratulációkat.¹⁰² 1935 májusában — mint láttuk — Csongrád vármegye és Hódmezővásárhely élére nevezette ki Kozma Miklós. Ennek hivatali ideje alatt biztosítva volt Kozma György helye is, azonban az új belügyminiszter, Széll József által 1937 őszén kilátásba helyezett személycserék megintgatták az ő pozícióját is. Ekkor még — Darányi ígéretének megfelelően¹⁰³ — főispán maradt, a következő év tavaszára azonban végképp tarthatatlanná vált helyzete, és lemondott.

A példákból kitűnik, hogy a főispánsághoz segítő informális csatornák között a családi, rokon kapcsolatoknak volt nagy jelentősége, ezek még a politikai szolgálatokért kinevezéssel „jutalmazott” személyek esetében is fontos szerepet játszottak. Már ezért sem lényegtelen, hogy a főispánok *milyen családi, származási háttérrel* rendelkeztek. Az arisztokraták „kiszűrése” egyszerűbb volt, a nemesség megállapítása azonban több esetben nehézséget okozott, így csak azokat soroltam hozzájuk, akiknek a címe kétséget kizáróan igazolható.¹⁰⁴ Szembetűnő, hogy a *főnemességet* mindössze 9 személy, 5 gróf (Teleki, Szapáry, Benyovszky és két Széchényi) és 4 báró (Vay, Urbán, Feilitzsch, Schell) képviselte. 1926-tól 1, 1927 és 1929 között 2, 1935-ig 3, 1936-tól ismét 2 arisztokrata főispán volt egy-egy évben hivatalban, 1939-ben aztán számuk 4-re nőtt. Az „igazi” arisztokrácia súlya még kisebbnek tekinthető, hiszen a monyorói Urbán család csupán 1912-ben kapott bárói címet (és 1914-ben örökös főrendiházi tagságot), és Benyovszky Móric is örökbefogadás útján jutott a grófi ranghoz, 1902-ben. Ebben a csoportban csak Feilitzsch nem volt nagybirtokos, valamint csak ő és Szapáry Lajos volt egy ideig, még a világháború előtt, köztisztviselő. Úgy tűnik tehát, hogy az arisztokrácia számára a közéleti aktivitás igazi terepét nem a főispánság jelentette.

1. táblázat: a főispáni kar megoszlása társadalmi származás szerint

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
főnemesi	0	0	1	2	2	2	3	3	3	3	3	3	3	2	2	4
köznemesi	20	21	20	21	21	20	20	20	18	18	18	20	20	21	24	23
polgári	5	3	4	4	4	4	4	2	3	4	4	2	3	3	7	9
összesen	25	24	25	27	27	26	27	25	24	25	25	25	26	26	33	36

¹⁰¹ 1933. január 1-i levelében beszámol arról, hogy Zsilinszky támadásától sarokba szorítva Antal István „kijelentette, hogy ő keresztülviszi a poklok árán is, hogy Szatmárba engem nevezzenek ki főispánnak. (...) Gondolhatod, hogy vegyes érzelmekkel fogadtam a dolgot. Egy főispánság, amit Zsilinszky erőszakol ki, — ha ugyan sikerül neki.” A legjobb megoldásnak azt tartaná, hogy „[Péchy] Szabolcs maradjon pár hónapig s azután jöhet akár idegen, akár én is. Tisztuljon a helyzet.” (MOL K429 45.cs. 4/1.)

¹⁰² uo.

¹⁰³ Lásd: Kozma György 1937. október 23-i és november 6-i levele Kozma Miklóshoz (MOL K429 45.cs. 4/1.)

¹⁰⁴ Nemesnek vettem mindazokat, akik a címtárakban nemesi előnévvel rendelkeztek, valamint azokat, akiknek a nemessége a Nemesi évkönyv (Szerk. Daróczy Zoltán) kötetei (I–XIII. évf. Bp. 1923–1935.), illetve A királyi könyvek (1527–1867, Szerk. Illésy János és Pettkó Béla, Bp. 1895.; 1867–1918, Szerk. Gerő József, Bp. 1940.) alapján megállapítható.

A főispáni garnitúra legnagyobb részét, 70%-át a *köznemesség* alkotta. Arányuk 75–80% között mozgott, és csupán a vizsgált időszak végén, 1939-ben csökkent 70% alá (64%), tehát a karnak legkevesebb kétharmada mindig közülük került ki. A túlnyomó többségük, már amennyire ezt meg lehet állapítani, régi nemesi családból származott, 1867 utáni nemesítések csak elvétve fordult elő. A már többször említett homrogydi Lichtenstein László apja, József 1902-ben kapott címet, címert és előnevet. Bejci Németh Károlynak valamint apatini Fernbach Bálintnak szintén az apja nyert nemességet (1894-ben illetve 1896-ban). Újnémesnek tekinthető a rétháti Kovacsics és a pusztaszentgyörgyi és tetétleni Darányi család is. Körmendy-Ékes Lajos 1911-ben mint Körmendy Ede fogadott fia kapott nemesi címet. Még egy-két esetben valószínűsíthető az 1867 utáni nemesítés, ez azonban a régiek és újak közötti arányt érdemben nem módosítja; ennek a különbségtételnek a trónfosztás után már nem is volt igazi jelentősége, hiszen uralkodó hiányában újabb címadományozásra nem volt lehetőség, ami a nemesség egészének zártságát, exkluzivitását megnövelte. Ennek a csoportnak valamivel kevesebb mint a fele volt birtokos nemes, a nagyobbik fele egyáltalán nem, vagy csak elhanyagolható nagyságú birtokkal rendelkezett. A főispánoknak több mint ötöde (22%) volt csak *polgári származású*, sőt arányuk ennél is kevesebb lehet, mivel hozzájuk soroltam azokat is, akiknek a nemessége bizonytalan, vagy nem megállapítható. Arányuk a húszas években a felére, 20%-ról 11%-ra csökkent; 1934-re ismét 16%-ra nőtt, ám a következő évben már csak 2 polgári származású főispán volt hivatalban (8%). A harmincas évek második felétől egyre nagyobb arányban neveztek ki főispánt közülük, így 1939-ben arányuk a kibővített létszámú karban meghaladta a 25%-ot.

A korszak egészében tehát a főispáni kart a nemesi, azon belül is a köznemesi származásúak uralták. Andrew C. Janos szerint ez azzal magyarázható, hogy az első világháborút követő időszakban a bürokrácia és a politikai gépezet kapui megnyíltak az új, polgári rétegek számára, aminek ellenhatásaként a történelmi osztályok — felhasználva családi kapcsolataikat — megőrizték pozícióikat az országos és megyei adminisztráció felső szintjein.¹⁰⁵ Úgy vélem azonban, hogy ez a törekvés — legalábbis „osztályszinten” — kevésbé lehetett tudatos, hiszen sokszor egymással is konkuráló nemesi famíliák fiai kerültek a magas hivatalokba. Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy helyi szinten kevésbé kezdtek ki a hagyományos nemesi származású elit uralmát, így befolyását is jobban érvényesíteni tudta. A nemességnek elsősorban *helyi értéke* volt, meghatározott területhez, vidékhez (esetleg csak egyetlen vármegyéhez) kapcsolódott; a nemesi cím, különösen ha birtokkal járt együtt, befolyást biztosított a helyi társadalmi és közéletben. Ugyanakkor a nemesi származású állami hivatalnokokat, de akár megyei tisztviselőket és birtokosokat is, sokszor nem annak a megyének, városnak az élére nevezték ki, ahol címük igazából érvényesülhetett volna. Amellett több, *repatriáltként* már eleve „talaját” veszített nemes lett főispán. A repatriáltak a főispáni garnitúra egészében nem alkottak jelentős csoportot: 12 személy esetében lehet a források

¹⁰⁵ Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*, Princeton, 1982. 250–251. (Egyébként a nemesi származásúak aránya magasabb volt a főispánok között, mint általában a közölt táblázatban.)

alaján megragadni, hogy ténylegesen kénytelen volt az elszakított területekről menekülni. Számuk a húszas évek végén volt a legmagasabb, ekkor egyszerre 5 ilyen személy volt hivatalban, a harmincas években egyszerre rendszerint 3 fő képviselte őket; döntő hányaduk Bethlen (5) és Gömbös (4) alatt lett főispán. Ebben a csoportban 8, rajtuk kívül még 28 fő születési helye volt a trianoni határokon kívül, együttesen a teljes garnitúrának mintegy harmadát alkották. Látható, hogy a repatriáltaknak elég jelentéktelen súlyuk volt a főispánok között, azonban az elszakított területek iránti érzelmi kapcsolat — a születési hely révén — már erősebb volt, ám a főispánok kiválasztásában az emocionális kötődés kevésbé játszhatott szerepet.

További kutatások az informális kapcsolatok hálózatának újabb elemeit tárhatják majd fel, különösen a családi-rokonsági kötelékek területén. Regionális szinten a „befolyásos” családok közötti rokoni kapcsolatok nagy száma még a főispánok esetében is megfigyelhető. A Gyömörey és Mesterházy, vagy a Lossonczy és Borbély családok közötti házassági kötelékek mellett utalhatnak például arra, hogy Lichtenstein László és Rakovszky Endre, illetve Széll József és Purgly Emil sógorok voltak, ez utóbbi a kormányzó feleségének unokatestvére; amellet Urbán Gáspár anyja is Purgly-lány volt. Minden bizonnyal Jaross Vilmos főispánságában szerepet játszott, hogy Jaross Andor miniszter nagybátyja volt. A fenti példák is elégségesek annak szemléltetésére, hogy milyen fontos szerepe volt a protekciónak a főispáni kar személyi állományának alakulásában is.

Korösszetétel, származási hely, képzettség

2. táblázat: a főispáni kar átlagéletkora

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
	48,08	48,04	48,36	49,60	50,60	51,88	52,18	50,40	51,29	52,20	52,88	50,44	49,88	51,00	52,55	50,69

A főispáni kar *átlagéletkora* a vizsgált időszakban mindvégig 50 év körül mozgott, ami a hivatalviselés szempontjából előnyösnek tekinthető, hiszen kellő élettapasztalat, rutin állhatott a főispánok mögött. Az 1920-as évek második felében a stabilizálódott kar átlagéletkora fokozatosan 52 fölé emelkedett, ami a kormányváltásokkal járó cserélődés nyomán 50 évre csökkent, ám 1934-ben már megközelítette az 53 évet. A Gömbös-kormány által 1935–1936-ban végrehajtott személycserék újra megfiatalították a főispáni kart, a Darányi-, majd sokkal inkább az Imrédy-kormány kinevezési gyakorlata következtében azonban az átlagéletkor rövid időn belül ismét emelkedett; 1939-ben aztán valamivel 51 év alá esett. A főispáni kar átlagéletkorának változását alapvetően két tényező alakította. *Először* is összefüggött a karban lezajlott személyi változások, mindenekelőtt az új emberek bekerülésének mértékével. Ha kevés új személyt neveztek ki, ha a kar személyi állománya stabil volt, a természetes öregedési folyamatból adódóan az átlagéletkor növekedett. Ellenkező esetben, ha a régi garnitúrához képest megnőtt az újonnan

A korszak első felében tehát döntően olyanokból állt a főispáni kar, akik az 1870-es és 1880-as években születtek, a századforduló-századelő környékén érték el a felnőttkort és kezdték meg hivatali, politikai pályafutásukat. Ez a generáció jelent meg ekkor a kormányzati hatalom más pozícióiban is. Az 1930-as évek közepétől aztán egyre inkább megnőtt annak a nemzedéknek a súlya, amely közvetlenül a háború előtt vált felnőtté illetve vállalt tisztséget, és a politikai életbe is jórészt csak 1918–19-ben, vagy azt követően kapcsolódott be. Ezt a generációt már súlyosan érintette az „értelmiségi túltermelés”, az érvényesülési nehézségek, az egyre romló kilátások nemzedéki ellentéteket gerjesztettek és a jobboldali szélsőségek felé terelték a fiatalságot. Megnövekedő szerepvállalásuk Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején éppen ezért nem meglepő. Habár térnyerésük üteme némileg visszaesett a következő években (főleg néhány idősebb, a felvidéki magyar mozgalmakban érdemeket szerzett személy pozícióba juttatása miatt), arányuk, súlyuk az 1930-as évek legvégén is jelentékeny maradt. A kutatott időszakban tehát egy teljes generációváltás ment végbe a főispáni karban, a dualizmus nyugalmasabb időszakában felnőtt és pályát kezdett nemzedékekkel szemben egyre inkább megnőtt a radikális jobboldali nézetek iránt fogékonyabb fiatalabb korosztályok súlya. 1924-ben a legidősebb főispán Jankó Ágoston volt, aki 1856-ban született, azaz 1923-ban 67 évesen került Tolna vármegye főispáni székébe. Jankó 1881-ben kezdte meg hivatali pályafutását, amikor a vizsgált személyek többsége még sem született. Az 1924-es karban a legfiatalabb Kállay Miklós szabolcsi főispán, aki 1887-ben született, azaz a 20. század legelső éveiben ő is hivatali pályára léphetett. 1939-ben a legidősebb Nyitra és Pozsony főispánja, az 1872-es születésű Jaross Vilmos Móric volt, míg a legfiatalabb a Fejér vármegye élére kinevezett Janovich Miklós (született 1904-ben), ő már iskoláit is a világháború után fejezte be.

Az elitekkel kapcsolatos kutatásokban fontos szempont lehet tagjainak a *származási helye*. A főispánok a kormány bizalmi emberei, a központi hatalmat képviselték a törvényhatóságokban, mégsem érdektelen megnézni, hogy a kabinet honnan választotta ki őket. Esetükben a pusztá származási hely keveset mond, elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy korábbi pályafutásuk alapján mennyire kötődtek ahhoz a törvényhatósághoz, amelynek élére kinevezték őket, azaz „helyiek” vagy „idegenek” voltak-e. A kérdést a főispáni állás kettőssége különösen fontossá tette. *Egyrészt* a kormányzat számára előnyös volt a helyi viszonyokat jól ismerő személy kinevezése, és a főispán munkája is eredményesebb volt, ha jól együtt tudott működni a helyi társadalom vezető erőivel. Ezek az erők természetesen arra törekedtek, hogy a megye vagy város első embere a saját soraikból kerüljön ki, és ennek megfelelő kérelmekkel fordultak a kormányhoz a tervbe vett személycserék hallatán. Ahogyan azt Shvoy Kálmán a szegedi „társadalom” elégedetlenségét közvetítve megfogalmazta: „Sérelmesnek fogja érezni, hogy a város főispáni állása egy miniszteri titkár előmenetelére lesz felhasználva, mert ezen feltevésből emancipálni őket nem fog sikerülni.”¹⁰⁶ *Másrészt* a főispánság, a pozícióval járó társadalmi presztízs miatt, alkalmas volt arra is, hogy a kor-

¹⁰⁶ MOL K 429 20.cs. szám nélkül (Shvoy levele Kozma belügyminiszternek)

mányzat a híveit „megjutalmazza”, vagy anyagi helyzetükön javítson. Ez némileg korlátozta, de nem szüntette meg az alkalmassági kritériumnak, mint kiválasztási szempontnak az érvényesítését. Előfordult, hogy a kormányzat egyes „problémás” vármegyék vezetését jobbnak látta a helyi klikkekhez nem túlságosan kötődő, kifejezetten kívülről emberekre bízni. E mögött tulajdonképpen a helyi társadalom nagy részével szembeni bizalmatlanságot tételezhetjük fel.

A helyi társaság figyelmen kívül hagyása, idegen főispán kinevezése kritikus időszakban akár veszélyes politikai következményekkel járhatott a kormányra nézve,¹⁰⁷ bizonyos feszültséget azonban mindig okozott az adott törvényhatóságban. Jól példázza ezt az 1936 januárjában megüresedett szegedi főispáni állás körüli kielezett helyzet. A kormány Shvoy Kálmánt szemelte ki, ő azonban elhárította a felkérést, és maga helyett Vinkler Elemér helyi ügyvédet ajánlotta, akit a szegedi „vezető urak” is támogattak. Gömbös állítólag elfogadta Vinkler személyét, ám Kozma Miklós belügyminiszter — talán az ügyvéd zsidó származása miatt — mégsem őt, hanem Imecs György belügyminiszteri titkárt nevezte ki. Shvoy szerint utóbbi mögött Tomcsányi Kálmán államtitkár állt, aki igen jó „viszony”-ban volt Imecs feleségével.¹⁰⁸ Erős helyi kötődéssel rendelkező személy kinevezése sem nyerte el azonban feltétlenül a „helyi társaság” támogatását. Mikecz Ödön Nyíregyházán született, itt ügyvédeskedett, emellett Szabolcs vármegye tiszteletbeli főügyésze volt; erős családi kötelek is ide kapcsolták, apja, Dezső korábban a vármegye alispánjaként tevékenykedett. Főispáni kinevezése 1932 novemberében mégis ellenállást váltott ki, hiszen Antal István úgy nyilatkozott: „Mikecz Ödön főispánságát is megcsinálta Szabolcsban a vármegye közönségének legélénkebb opponálása mellett.”¹⁰⁹

Az, hogy az illető a kinevezését megelőzően milyen kapcsolatban állt a törvényhatósággal, csak új kinevezésekkel illetve áthelyezésekkel, és nem az adott időpontban hivatalban lévő kar egészével kapcsolatban vizsgálható. Ugyanis a korábban kinevezett „idegen” személyek főispánságuk éve alatt, helyzetükből adódóan, szoros helyi kapcsolatokat építhettek ki. Éppen ezért a vizsgált időszakban történt változásokra összpontosítottam. Ez — minden törvényhatóságot külön számítva — 133 új helyre történő kinevezést jelentett, ennyi esetben tudtam megvizsgálni a főispán és a törvényhatóság viszonyát a lokális kötődés szempontjából. Elsősorban a hivatali előéletet, földbirtokot, politikai és egyéb közéleti tevékenységet tartottam irányadónak. A „helyiek” és az „idegenek” kategóriájának elkülönítése így némileg bizonytalanabbá, szubjektívabbá vált, mint ha csak a születési helyet vettem volna figyelembe, mégis úgy vélem, hogy pontosabb kép megrajzolásához segíthet bennünket. (A törvényhatósági jogú városokat ebből a szempont-

¹⁰⁷ „Amennyiben idegen ember kerülne Biharba főispánnak, férjem nem leplezheti el aggodalmait, hogy ez a megyei urakat az új politikai alakulással szemben elkedvetlenülé és az ellenzék agitációjának erős tápot adna.” — írta Erődi-Harrach Béláné 1922 márciusában Bethlen miniszterelnöknek. (MOL K468, B/1 l.cs. 301/1922.)

¹⁰⁸ Shvoy: i.m. 145–146. Lásd még: MOL K429 20.cs. 99/1936. (Shvoy levele Kozma belügyminiszternek, 1936. január 28.) Az indokok mindenesetre érthetőek: a belügyminiszter nem ismerte Vinklert, tehát nem is bízhatott benne, a város viszont Vinklert ismerte, és benne bízott. (Lásd Shvoynak a korábban idézett levelét.)

¹⁰⁹ MOL K429 45.cs. 4/1. Kozma György levele Kozma Miklósnak, 1933. január 1.

ból közösen kezelttem azzal a megyével, amelynek területén feküdt.) Összességében a kormányok ebben az időben valamivel több helyi (72), mint idegen (61) főispánt neveztek ki. A Bethlen-kormány kinevezési politikáját ebben a vonatkozásban a kiegyensúlyozottság jellemezte, ezzel szemben a Károlyi-kormány 12 törvényhatóság élére helyi kötődéssel nem rendelkező személyt ültetett, és csak 1 törvényhatóságba nevezett ki „hazai” főispánt. Igaz, egyes főispáni állások összevonása több helyen lehetetlenné tette helyi személy kinevezését. Gömbös idejében ismét kiegyensúlyozottabbá vált a helyzet, majd az 1930-as évek második felében a főispáni kinevezéseknél egyre inkább előtérbe kerültek a helyi emberek. Különösen így volt ez a felvidéki megyékben, ahol Borbíró Ferenc kivételével valamennyi főispán felvidéki volt, ráadásul Bars és Hont kivételével mindegyik vármegye élére szorosabb helyi kötődéssel rendelkező ember került.

4. táblázat: az újonnan kinevezett főispánok származása a törvényhatóság szempontjából

	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
helyi	2	3	2	0	1	2	4	6	2	0	8	6	5	13	18
idegen	3	5	3	0	1	0	6	9	3	2	11	1	4	9	4

Viszonylag magas azoknak a törvényhatóságoknak a száma, amelyekben a vizsgált időszakban kizárólag helyi emberek ültek a főispáni székekben. (A Felvidéket ebben az esetben figyelmen kívül hagytam, mivel kevés személycsere történt, így összehasonlításra kevésbé alkalmasak; figyelemre méltó persze, hogy itt szinte kizárólag a helyi vezetők közül kerültek ki a főispánok.) 10 törvényhatóság tartozott ide, köztük dunántúliak (Vas, Fejér, Sopron), északiak (Nógrád, Borsod) és alföldiek (Jász-Nagykun-Szolnok, Szatmár, Kecskemét) egyaránt. Kevés „idegen” fordult meg Miskolc illetve Pest, Baranya, Tolna és Szabolcs megyék élén is. Feltételezhető, hogy azokon a helyeken, ahol gazdaságilag erős, országos befolyással is rendelkező elit volt uralmon, és belőlük került ki a törvényhatósági bizottság többsége, ott inkább sikerült elérni „honi” főispán kinevezését. Gondoljunk például a dunántúli nagybirtokos arisztokráciára, vagy a miskolci és soproni kereskedő polgárságra. A magyarázat persze korántsem ilyen egyszerű, hiszen politikai értelemben „súlytalan”, periférikus helyzetű megyék is szerepelnek a sorban; általános érvényű törvényszerűségek tehát nem ragadhatók meg. A délkeleti megyékben viszonylag sok volt az idegen főispán, ami — figyelembe véve a személycserekéle magasságát — nyilvánvalóan összefüggött ezen területek kormányzati szempontból „problémás” voltaival. Az arányokat tekintve azonban nem különböztek más országrészeketől, hiszen főispánjaiknak nagyjából a fele volt idegen. Természetesen voltak olyan törvényhatóságok, amelyek kicsiny súlyukból, vagy éppen kényes politikai-társadalmi helyzetükből adódóan nem tudtak kellő befolyást gyakorolni a központra, így szinte csak kívülálló embereket neveztek ki élükre (például Bács-Bodrog és Békés). Hajdú, Zemplén valamint Komárom és

Esztergom vármegyék főispáni székébe pedig ebben az időszakban kizárólag olyan személyeket ültettek, akik nem, vagy csak csekély mértékben kötődtek hozzájuk. Mindent összevetve azt lehet mondani, hogy mind országosan, mind az egyes törvényhatóságokat tekintve a helyi és kívülről érkezett emberek nagyjából hasonló arányban jelentkeztek a főispáni karban, némi súlyponteltolódással az előbiek javára.¹¹⁰

A főispáni kar *iskolázottsági, képzettségi* színvonalának vizsgálatát fontossá teszi, hogy a főispán politikai tisztviselő volt, betöltéséhez nem volt képesítési szint megállapítva, elvileg tehát alacsonyabb végzettségű személyt is ki lehetett nevezni. A gimnáziumokat és más középiskolákat figyelmen kívül hagytam, mivel a rendelkezésre álló források ebből a szempontból meglehetősen hiányosak, illetve a későbbi tanulmányaikból következtethetően az érettségi megléte szinte valamennyiüknél adottnak tekinthető. Aligha véletlen, hogy túlnyomó többségük *jogi tanulmányokat* folytatott. 1924-ben a kar 92%-a tartozott ide, ezután arányuk — a Károlyi-kormány idején megfigyelhető átmeneti emelkedéstől eltekintve — az 1930-as évek elejéig folyamatosan csökkent, de még ebben az időszakban (1932–1935) is elérte a 75–76%-ot. A következő pár év emelkedése után 1938-ban ismét csupán háromnegyedük végzett jogot, majd 1939-re ez az arány minden korábbinál alacsonyabb szintre, 65,71%-ra csökkent. A többség valamely tudományegyetem jogi karán fejezte be tanulmányait, a jogakadémiát végzetek — a fiatalabb generációk bekerülésével — fokozatosan kiszorultak. Kisebb mértékű ingadozásoktól eltekintve nem változott számottevően a jogi illetve államtudományi doktorátussal rendelkezők aránya: az egyes években a jogász főispánok kétharmada-háromgyede volt doktor. A jogászok egy része egyéb (gazdasági, pénzügyi, katonai, stb.) iskolát is végzett, ám a kizárólagosan jogi képzettségűek aránya a karban még így is elég magas volt: a fenti trendet követve 76 és 56% között mozgott. Ugyanakkor a jogi tanulmányt egyáltalán nem folytató főispánok — habár arányuk folyamatosan növekedett — legfeljebb a kar negyedét tették ki. Viszonylag magas volt a *gazdasági akadémiát* végzett vagy más mezőgazdasági iskolát látogató főispánok száma. Arányuk az 1920-as évek közepén 20%, ezt követően 10–15% körül mozgott, 1939-ben aztán ismét megközelítette a 20%-ot. Nagyobb részük jogi műveltséggel is rendelkezett, a kizárólag gazdasági végzettségűek száma évente mindössze 1–2 (a korszak végén 3) volt (4–9%). 1927-től folyamatos jelen voltak a karban a *közgazdasági (pénzügyi, kereskedelmi) végzettségű* személyek is, habár szerepük nem jelentős. Arányuk a harmincas évek elején (3 fő, 12%) valamint a legvégén (6 fő, 16,6%) nőtt meg, ám a kizárólag valamilyen közgazdasági képzettséggel rendelkező főispánok lényegében csak a korszak végén jelentek meg a karban.¹¹¹ A *katonai iskolát végzetek* aránya a harmincas évek közepéig folyamatosan növekedett: míg 1927 előtt senki sem, addig 1935-ben már 6 főispán rendel-

¹¹⁰ Erősen túlzóak tehát Shvoy Kálmán szavai, még a szegedi főispánsággal kapcsolatban is: „Elég hibás volt a rendszer, hogy sohasem helybeli embert nevezett ki, aki ismerte a viszonyokat, hanem mindig ilyen protekciókat. Meg is hozta a gyümölcsét.” (Shvoy: i.m. 115.)

¹¹¹ Köztük volt Beliczey Miklós, aki „széleskörű közgazdasági ismeretekkel kezdte meg közéleti pályáját, egyik első képviselőjeként annak a magyar generációnak, mely tudomásul vette, hogy a közgazdasági ténykedés egyik legfontosabb funkciója a nemzeti életnek.” (Keresztény Magyar Közéleti Almanach I. Bp. 1940. 85–86.)

kezett ilyen képesítéssel. (Egy részük jogi vagy gazdasági tanulmányt is folytatott.) Számuk és arányuk a következő években csökkent, és 1939-ben csak Borbély-Maczkó Emil képviselte őket. Nem volt jellegzetes a korszakban a *mérnöki képzettségű* főispán. Habár az 1935–1938 közötti szakasztól eltekintve 1–2 személy folyamatosan jelen volt a karban (1935-ig Nagy Pál és Gyömörey György, 1939-ben Urbán Gáspár), igazából csak színezték, mintsem meghatározták annak összetételét. Az 1939-ben kinevezett Tukats Sándor pedig az egyetlen *gyógyszerész* végzettségű főispán volt: a kolozsvári majd szegedi egyetemen szerzett oklevelet, majd doktori címet.

5. táblázat: a kar megoszlása a főispánok végzettsége szerint

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
jogi	23	22	22	24	24	23	22	21	18	19	19	19	21	22	25	23
mezőgazdasági	5	5	4	3	3	3	4	4	3	3	3	4	4	2	5	7
katonai	0	0	1	1	1	1	2	2	2	3	3	6	4	3	2	1
más gazdasági	0	0	0	1	1	2	2	1	3	3	2	1	1	1	4	5
mérnöki	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	0	0	0	0	1
gyógyszerész	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
a kar létszáma	25	24	25	27	27	26	27	25	24	25	25	25	26	26	33	35

Az egyes kormányok és belügyminiszterek személyi politikájában tehát nem következett be lényeges változás, az általuk kinevezettek többségét a jogászok alkották: ez az arány Bethlentől Darányiig több mint 80%, a korszak végén azonban — Imrédy és Teleki miniszterelnöksége alatt — alig haladta meg az 50%-ot. Érdekes, hogy gazdasági (mezőgazdasági, pénzügyi, kereskedelmi stb.) képzettségű személyt valamennyi kormány idejében kineveztek, míg a katonai iskolát végzetek csak Bethlen, Gömbös és Darányi alatt kerültek a karba. Azt is fontos kihangsúlyozni, hogy egy-két kivételtől eltekintve a főispánok szinte kivétel nélkül — elsősorban a jogi tanulmányokhoz kapcsolódó — felsőfokú képesítéssel rendelkeztek. A jogi végzettség meghatározó volta egyáltalán nem tekinthető véletlennek. *Egyrészt* a magyar politikai elitet hagyományosan jellemezte a jogászok nagy arányú részvétele.¹¹² *Másrészt* a főispánok nemcsak politikai, hanem fontos adminisztratív feladatokat is elláttak. A korabeli felfogás szerint a közigazgatásban „a jó gyakorlatnak alapja a szilárd jogelmélet, a jogelveknek az ismerete és a jogelvekkel való bánásmód. (...) igazán jó közigazgatási tisztviselő és különösen vezető pozícióban csak az lehet, aki tisztában van a jogelvekkel, és aki teljes mélyreható jogászi kiképzésben részesült.”¹¹³ A kormányok — annak ellenére, hogy a kinevezésnek nem volt képesítési kritériuma — hangsúlyt fektettek arra, hogy

¹¹² 1931-ben a képviselők 65%-a, 1935-ben 48%-a, 1939-ben pedig 49%-a rendelkezett jogi diplomával. (Sipos Péter–Stier Miklós–Vida István: Változások a kormánypárt parlamenti képviselőinek összetételében 1931–1939, Századok, 1967/3–4. 606.)

¹¹³ Tomcsányi Móric, A magyar közigazgatási jog rendszere és néhány alapkérdése, in: A mai magyar közigazgatás (Szerk. Mártonffy Károly), Bp. 1936. 44.

a főispánok bizonyos szintű jogi képzettséggel rendelkezzenek. Ez a bürokratikus apparátus irányításában való kulcspozíció betöltéséhez elengedhetetlennek számított. Ebből a szempontból mellékes a közigazgatási képzés színvonala, az egységes közigazgatási képzés tulajdonképpeni hiánya,¹¹⁴ és az is, hogy egyes korabeli kritikusok szerint ez a „werbőczyánus”,¹¹⁵ nemesi jogászságból kifejlődött jogi kultúra „most sem alakult át adminisztratív szakszerűséggé, hanem továbbra is ugyanaz a rendelkező, jogteremtő, felsőséges eljárás mód maradt”.¹¹⁶ Sokkal fontosabb annak kihangsúlyozása, hogy a főispán és a hivatalnoki kar ugyanannak a jogi kultúrának voltak a birtokában, ugyanazt a jogi nyelvet beszélték, ami pedig a főispáni munka hatékonyságát, eredményességét jelentősen növelhette.

Korábbi pozíció

Mivel a korszak társadalmáról nem áll rendelkezésünkre átfogó kép, az egyes osztályok és rétegek meghatározását és elhatárolását segítő kritériumok is hiányoznak, ezért nem is próbáltam a kar tagjait előre felállított, bizonytalan körvonalú és tartalmú kategóriákba („földbirtokos”, „hivatalnoki-katonatiszti réteg”, „dzsentri” stb.) sorolni. Az „egydimenziós, fölöttébb rugalmatlan osztályozási séma”¹¹⁷ helyett a korábbi életutat vizsgálva elsősorban a foglalkozási megoszlásra helyeztem a hangsúlyt. Először — a Belügyi Közlöny személycserékről tudósító rovata alapján — azt vizsgáltam meg, hogy a főispánokat közvetlenül honnan nevezték ki. Ez sok esetben véletlenszerű, esetleges, nem tudósít a korábbi életpálya egyes szakaszairól, arról, hogy az illető milyen közigazgatási, politikai, gazdasági tapasztalatokat szerzett. (Lichtenstein Lászlót például 1920-ban „takarékpénztári igazgató”-ként, 1932-ben „földbirtokos, volt főispán”-ként, 1938-ban „országgyűlési képviselő”-ként nevezték ki; az éppen aktuális legfontosabb pozíció tehát minden esetben változott.) Ezért megvizsgálom az egész életpálya során betöltött posztokat is, a hivatali pályát, illetve a földbirtokot és az egyéb gazdasági pozíciókat állítva előtérbe.

A kinevezést *közvetlenül* megelőző állás többnyire az életút egyetlen pontjára utal, csupán arra vonatkozóan hordoz információkat, hogy az egyes kormányok

¹¹⁴ Lásd: *Egyed István: A közigazgatási tisztviselők képzése és képesítése*, Bp. 1936.; különösen „A közigazgatási képzés reformja” című, 1927-ben írott tanulmányát (uo. 9–24.)

¹¹⁵ *Bibó István: Értelmiség és szakszerűség*, in: *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból*, Bp. 1994. 331.

¹¹⁶ *Erdei Ferenc: i.m. 36.* Valóban igaz, „hogy a írói és ügyvédi pályán több volt a követelmény, mint a magasabbfokú közigazgatásban és ezért arra azok mentek, akiknek megvolt a becsvágyuk, munkabírásuk és képességük ennek a vizsgának letételére. Viszont a közigazgatásban sokan elhelyezkedhettek, akik az ügyvédi és bírói vizsga letételére nem vállalkoztak. Így 1874-től kezdve állandó szelektálás folyt a közigazgatás kárára.” (*Magyary Zoltán: A közigazgatási tisztviselők gyakorlati szakképzésének problémája*, in: *Fejezetek a közjog és közigazgatási jog köréből*. Szerk. Mártonffy Károly. Bp. 1932. 299–300.) Az 1931-ben bevezetett közigazgatási vizsga — illetve annak jóval korábban megfogalmazódott igénye — az adminisztratív szakszerűség felé tett jelentős lépésnek tekinthető.

¹¹⁷ *Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban*, in: *Gyáni Gábor- Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 1998. 210. Lakatos Ernő szerint: „A statisztikai módszernek nagy hátránya, hogy élesen elhatárolt csoportokkal dolgozik, pedig az életben átmenetek vannak és az emberek nehezen skatulyázhatók.” (*Lakatos Ernő: A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Társadalomtörténeti tanulmány*, Bp. 1942. 97.)

honnan választották ki bizalmi embereiket. A főispánok felmentéséről és kinevezéséről, az új személyek „civil” tisztségéről a Belügyi Közlöny elég pontosan, még ha nem is minden esetben, tudósított. A kategóriák elsősorban csak konkrét hivatali vagy törvényhozásbeli pozíció esetében egyértelműek, a „volt” vagy „nyugalmazott” meghatározások azonban nem sokat árulnak el a tényleges státuszról. A vizsgált garnitúra egészét tekintve 22 esetben (16,67%) főispánt neveztek ki más helyre (is), ők tehát nem számítottak új embereknek. *Helyi*, döntően vármezei *hivatalból* 31 személy (23,48%, az új személyek között 28,18%) került főispáni székbe. Különösen a főszolgabírók súlya jelentős 16 fővel, őket követik a főjegyzők (6), alispánok (5) és a főügyészek (2). Két polgármestert neveztek ki főispánnak: Kiss Endre Kecskemét törvényhatósági jogú város élén tulajdonképpen az alispánnak megfelelő pozíciót töltött be, míg Karay-Kraker Kálmán egy megyei város, Vác élén állott. Kevésbé volt jellemző *állami hivatalnokok* kinevezése; a vizsgált időszakban (Schell Péter „országmozgósítási kormánybiztossal” együtt) mindössze 9 fő (6,81%, az újak között 8,18%) tartozott ide, közöttük 4 miniszteri titkár. Szorosabb volt a kapcsolat a *törvényhozással*: 15 képviselőt és 6 felsőházi tagot (összesen 16,41%, az új kinevezések esetében 19,09%) neveztek ki főispánnak. A legnagyobb csoport, 48 fő a „*magánszférából*” került főispáni székbe: 24 földbirtokos (18,18% illetve 21,82%), 4 ügyvéd illetve 1–1 hitelszövetkezeti elnök és egyetemi tanár. Ide soroltam azt a 19 személyt (nyugalmazott tisztviselőket, volt képviselőket, stb.), akikről a közölt megnevezés semmiféle információt nem hordoz a ténylegesen elfoglalt pozícióról.¹¹⁸ Ezen „pozíció nélküliek” között a legnagyobb csoportot a „nyugalmazott főispánok” alkották 7 fővel. Nyilvánvaló, hogy az egyes kategóriák elhatárolása nem kellően pontos, egy személy több állást is betölthetett, és ezekről a kinevezési határozatok csak ritkán tájékoztattak. Különösen a képviselők és felsőházi tagok között lehettek nagy számban tisztviselők, földbirtokosok, ügyvédek. Szemléletes példa erre Németh Károly esete, akit — a Belügyi Közlöny szerint — ügyvédként neveztek ki győri főispánná 1927 februárjában. Időközben azonban felsőházi taggá választották, amiről a főispánság javára lemondott. Ténylegesen tehát a felsőházból került Győr élére (én is ott szerepeltem), viszont a kinevezési határozatában ez nem jelent meg. (Felvetődhet persze, hogy mivel személyének kiválasztásakor még ügyvéd volt, indokoltabb lehetne őt az ügyvédek közé sorolni.)

6. táblázat: a főispáni kinevezéskor betöltött pozíció

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
<i>főispán</i>	0	1	1	0	0	1	0	0	4	1	0	4	0	1	6	3
alispán	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
főszolgabíró	4	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	1	2	2	3	1
főjegyző	3	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0
tiszti főügyész	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1

¹¹⁸ 1938. december 20-án például Koczor Gyula „komáromi lakost” nevezték ki Bars és Hont főispánjának.

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
polgármester	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0
helyi hivatalból	8	2	1	0	0	0	0	1	1	2	0	2	2	3	5	4
államtitkár	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
miniszteri titkár	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0
min. osztálytan.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
„külső” állami	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
követségi titkár	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
állami hivatalból	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	1	1	1
képviselő	2	0	1	1	0	1	1	0	0	1	1	2	0	0	3	2
felsőházi tag	0	0	0	1	0	0	1	1	2	0	0	0	0	1	0	0
törvényhozásból	2	0	1	2	0	1	2	1	2	1	1	2	0	1	3	2
egyetemi tanár	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
ügyvéd	3	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
hitelszöv. elnöke	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
földbirtokos	7	0	2	0	0	0	0	2	1	0	0	3	1	0	2	6
pozíció nélkül	4	2	1	2	0	0	0	2	3	0	0	1	0	0	3	1
„magánzférából”	14	2	3	2	0	0	0	4	5	0	1	4	1	0	5	8

Az előzőekben a vizsgált időszakban hivatalban lévő valamennyi főispánt figyelembe vettem. A változások alakulásának szemrevételezések azonban az 1924-es kar nem összevethető a későbbiekkel, hiszen tagjait különböző években nevezték ki, ennek megfelelően összetétele nem egy, hanem több év kinevezési gyakorlatát tükrözi. A kép teljessége érdekében megjegyzem, hogy az 1924-ben hivatalban lévők közül 8 főt (4 főszolgabíró, 3 főjegyzőt és 1 alispánt) a vármegyei adminisztrációból neveztek ki (a főszolgabírók közül hármat még Teleki idejében), egy személy állami hivatalból, 2 fő pedig a nemzetgyűlésből került a karba. Kineveztek 7 földbirtokost (többségüket 1922-ben), 3 ügyvédet (valamennyit 1920–21-ben), valamint 3 nyugalmazott főispánt és egy nyugalmazott miniszteri tanácsost. Szembetűnő a magánzférából bekerültek magas száma, főleg a földbirtokosoké és még inkább az ügyvédeké.

Főispánok másik főispáni helyre állítása Bethlen miniszterelnöksége alatt nem volt jellemző, a karon belüli ilyen értelmű mozgások a Károlyi-kormány idejében, 1931-ben, majd ezt követően 1935-ben és 1937–1938-ban váltak intenzívebbé. Különösen a Darányi-kormányánál tapasztalható nagyobb arányban főispánok törvényhatóságok közötti mozgása. A helyi hivatalból kinevezettek számának alakulása a korszak nagy részében egyenletes (évi 1–2 fő), kivéve a Károlyi-kormány időszakát, illetve az 1927 és 1930 közötti éveket, amikor amúgy is kevés cserére került sor. A Darányi-kormány már nagyobb számban ültetett helyi tisztviselőket (8 fő), különösen főszolgabírókat (6 személy) a főispáni székbe. Imrédy alatt csak Kiss Endre kecskeméti polgármester képviselte ezt a csoportot, míg 1939-ben számuk 4-re emelkedett. 1925 és 1939 között (a már említett Schell Péter kormánybiztoson kívül) mindössze 7 személyt választottak ki állami hivatalból, minisztériumból. (A helyi kötődéssel nem rendelkező főispánok jóval nagyobb száma arra utal, hogy az „idegen” nem jelentette feltétlenül a központi apparátusból származó hivatalnokot.) Eltekintve Farkas Béla 1926-os kinevezésétől, kizárólag

1935 és 1938 között, Gömbös és Darányi miniszterelnöksége, Kozma Miklós és Széll József belügyminisztersége alatt volt igazán jellemző, hogy „miniszteriális kis hivatalnokokból csináltak főispánt”.¹¹⁹ Ezek jórészt miniszteri titkárok, osztálytanácsosok voltak, államtitkárt csak egy esetben neveztek ki, amikor Preszly Elemért ültették vissza Pest-Pilis-Solt-Kiskun élére. 1935-ig csak a Földművelésügyi Minisztériumból kerültek ki főispánok (az 1924-ben már hivatalban lévő Balku Gyulával együtt 3 fő). 1935-ben aztán egy külügyi, 1936–37-ben 3 belügyminisztériumi, 1938-ban pedig egy pénzügyminisztériumi tisztviselő lett főispán.

Nagyjából egyenletesen alakult a *nemzetgyűlési és országgyűlési képviselők*-ből lett főispánok száma (a korszak első felében évente 1, a második felében évente 2 fő). 1925-től eltekintve csak 1931–32-ben és 1936–37-ben, a Károlyi- és a Darányi-kormányok idejében nem neveztek ki képviselőt. Imrédy alatt, 1938-ban viszont a kinevezetteknek több mint negyede, a nem felvidékieknek kétharmada volt képviselő. Jóval kisebb volt a lehetőség a *felsőházból* a főispáni karba kerülni, és ez is tulajdonképpen (a vizsgált időszakban) csak 1932-ig volt adott: a 6 személyből 5-öt már eddig kineveztek, egy további személyt, Latinovits Jánost pedig 1937 októberében. Összességében a törvényhozásból a főispáni karba irányuló személyi mozgás Bethlen és Imrédy miniszterelnöksége idején volt a legintenzívebb; ezzel szemben Darányi alatt mindössze egyetlen felsőházi tag főispáni kinevezésére került sor. Különösen Kozma és Széll belügyminisztersége alatt volt kevés esély az országgyűlésből a főispáni karba kerülni. A pártonkívüliként mandátumot szerzett Szilágyi Lajoson kívül a képviselőként kinevezettek természetesen valamennyien a kormánypárt tagjai voltak. A *földbirtokos-főispánokat* négy szakaszban (1926, 1931–1932, 1935–1936, 1938–1939), a kormányok többsége nagyjából hasonló arányban (14–18%) nevezte ki. Darányi idejében viszont a 18 kinevezett között csupán egyetlen földbirtokos volt. Jóval nagyobb mértékben támaszkodott rájuk a Teleki-kormány: az általuk kinevezettek harmada volt földbirtokos. Az egész időszakban — Németh Károlyt nem számítva — csak egyetlen személy, Mikecz Ödön lett *ügyvédként* főispán (1932 novemberében). Ezt megelőzően az 1924-ben hivatalban lévők közül Preszly Elemért és Aigner Károlyt még 1920 májusában, Fischer Ferencet pedig 1921 októberében nevezték ki. Radocsy László a Duna-Tiszaközi Körzeti Mezőgazdasági Hitelszövetkezet *igazgatójaként*, Tukats Sándor pedig a Ferenc József Tudományegyetem *tanáraként* került a főispáni székbe. A *formális pozícióval nem rendelkezők*, pontosabban a nem meghatározható pozícióból kinevezettek (döntően nyugalmazott köztisztviselők) száma az időszak első éveiben volt magas, ezután csak átmenetileg nőtt meg 1931–1932-ben majd 1938-ban, mindkétszer elsősorban Keresztes-Fischer belügyminisztersége idején. Összességében a „*magánszférából*”, tehát nem valamilyen hivatali vagy politikai pozícióból, a Bethlen-érában az új kinevezéseknek mintegy a fele került ki. A Károlyi-kormány alatt megnőtt ez a szám, ezután azonban súlyuk fokozatosan csökkent, és a Darányi-kormány, főleg pedig Széll József belügyminiszter a bizalmi személyek kiválasztásában figyelmen kívül hagyta ezt a területet. A felvidéki főispáni helyek betöltésével arányuk ismét megnőtt; Teleki pedig a jelek szerint még inkább támaszkodott a „civil szférára”.

¹¹⁹ *Shvoy*: i.m. 146.

Az egyes kormányok által kinevezett főispáni személyi állomány összetételét tekintve a legnagyobb hasonlóság a Bethlen-, Imrédy- és a Teleki-féle garnitúra között van, jóllehet az utóbbi kettőben nagyobb a magánszférából bekerültek száma, illetve az Imrédy-kormány kevesebb személyt nevezett ki a helyi apparátusból. A Károlyi-kormány kinevezési gyakorlatának sajátossága a viszonylag kevés új személy karba kerülése mellett az, hogy főispánjait egyáltalán nem a bürokráciából, hanem a civil szférából és részben a törvényhozásból, egész pontosan a felsőházból szemelte ki. Meglepően nagy a hasonlóság a Bethlen-kormány alatt és a Gömbös-kormány első időszakában kinevezett állomány között. A Gömbös-korszak második felében (1935–1936) a fő elmozdulást az állami hivatalnokok nagy száma, illetve ezzel párhuzamosan a törvényhozásból kiválasztottak csökkenése jelentette. Egyedinek tekinthető a Darányi-féle főispáni állomány, hiszen a magánszféra és a törvényhozás csaknem teljes hiánya mellett a kinevezettek szinte kizárólag (89%-ban) a vármegyei és a miniszteriális tisztviselők közül kerültek ki, beleértve a főispáni áthelyezéseket is. Habár főispáni garnitúra szintjén a hivatalnoki, különösen a vármegyei hivatalnoki réteg némileg nagyobb szerepet kapott Darányi alatt, mint a Gömbös-érában, a Gömbös-kormány utolsó éveinek és a Darányi-kormánynak a kinevezési gyakorlata nagy hasonlóságot mutat: Kozma Miklós belügyminiszter személye jelentette az összekötő kapcsot, habár Széll József sem hozott ebben változást. Nem lehet véletlen az sem, hogy a régi-új belügyminiszter, Keresztes-Fischer által kiválasztott személyek megoszlása hasonló volt a Gömbös- és az Imrédy-kormányban viselt hivatali ideje alatt is.

Társadalmi háttér

A vizsgált időszakban a főispáni kar gerincét a helyi illetve az állami *tisztviselők* alkották. Számuk évente 16–18 között mozgott, ami a karnak mintegy 64–66%-át tette ki. Ez az arány csupán a Bethlen-kormányzat utolsó időszakában csökkent 60% alá, illetve a Károlyi-kormány idején és a Gömbös-éra utolsó hónapjaiban emelkedett 70% fölé. 1937-ben és 1938-ban számuk fokozatosan 26-ra emelkedett (85%), 1939-re azután némileg csökkent (23 fő, 63,9%). Általában tehát a kar körülbelül kétharmadának volt adminisztratív múltja és tapasztalata. A főispánok többsége nemcsak bizonyos — az adminisztrációban szükséges — jogi végzettséggel, „szakképzettséggel”, hanem „szakmai előélettel” is rendelkezett. Másképpen szólva, nemcsak ugyanazt a — jogi — „nyelvet” beszélték, hanem, különösen a vármegyei tisztviselők, ugyanazon hivatali-eljárásbeli beidegződéseknek is birtokában voltak, mint az apparátus, már eleve tisztában lehettek annak működési mechanizmusaival. Ez nem hagyható figyelmen kívül még akkor sem, ha tisztában vagyunk a főispáni tisztség politikai jellegével is. Ám ebből a szempontból sem meglepő a közhivatalnokok magas aránya, hiszen ezek egyébként is az ellenforradalmi rendszer egyik legfontosabb támaszát alkották. Korszakunkban felmerült az igény a főispánság tisztviselői jellegének erősítésére, illetve a főispán és a közigazgatási apparátus közelítésére: Madarász Elemér vizsgálóbiztosnak 1925-ben az Országos Takarékosági Bizottsághoz benyújtott javaslata szerint „Főispánnak is csak azt tartom kinevezhetőnek, aki legalább tíz évig közszolgá-

latban volt.”¹²⁰ Ezt azonban a kormányzat minden bizonnyal azért nem fogadhatta el, mivel — leszűkítve a „potenciális főispánok” körét — túlságosan megkötötte volna kezét a megfelelő bizalmi személy megválasztásában. (A javaslat indítéka elsősorban az lehetett, hogy a tisztviselők főispáni kinevezésével nem növelték volna a nyugdíjra jogosultak körét.)

7. táblázat: tisztviselők a főispáni karban

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
vármegyei	15	13	14	15	15	14	13	14	13	13	14	14	14	15	20	19
állami	3	5	6	5	5	4	4	2	3	3	3	5	6	8	8	4
mindkettő	2	3	3	2	2	1	1	0	0	0	1	2	2	2	2	1
összesen	16	15	17	18	18	17	16	16	16	16	16	17	18	21	26	22
a kar létszáma	25	24	25	27	27	26	27	25	24	25	25	25	26	26	33	36

A közhivatali múlttal rendelkező főispánok nagyobb része *vármegyei (részben városi) tisztviselő* volt. Számuk a korszak nagy részében 13–14 volt, arányuk évente körülbelül 55% körül mozgott. Csak két periódusban tért el ettől jelentősebben: a Bethlen-éra utolsó éveiben arányuk 48%-ra csökkent, míg a Károlyi-kormány utolsó hónapjaiban elérte a 60%-ot. A hivatalban lévő főispánoknak tehát több mint a fele mindig rendelkezett helyi-területi közigazgatási gyakorlattal. Többségük főszolgabíró vagy valamilyen központi vármegyei tisztségviselő (alispán, főjegyző, aljegyző stb.) volt, városiak (zömmel polgármesterek) elvértve fordultak elő közöttük. Az *állami, miniszteriális* (csak Balku Gyula volt „külső” alkalmazásban: vármegyei gazdasági felügyelőségeket vezetett) *hivatalnokok* számaránya korántsem alakult ennyire egyenletesen. 1926-ra számuk megduplázódott (6 fő, a kar közel negyede), a következő években azonban lecsökkent, s 1931-ben csak 2 személy képviselte ezt a csoportot (8%); a harmincas évek első felében aztán 12%-ban stabilizálódott (3 fő). 1935-ben, majd még inkább 1937 után súlyuk újra megnőtt, arányuk elérte a 30%-ot, és a 8 volt minisztériumi tisztviselő a felvidéki kinevezésekkel megnövekedő létszámú főispáni karnak is a negyedét tette ki. A Teleki-kormány első hónapjaiban a tisztviselők számának csökkenése elsősorban az állami hivatalnokokat érintette, így arányuk a harmincas évek elejei szintre esett vissza. (Néhány tisztviselő vármegyei és állami alkalmazásban is volt pályája során, így őket mindkét helyen figyelembe vettem; a tisztviselők összlet-számába azonban természetesen csak egyszer számoltam be őket.)

A tisztviselők, különösen a volt minisztériumi alkalmazottak súlya tehát alapvetően az 1930-as évek második felében nőtt meg. A Gömbös-kormány nevezett ki először nagyobb számban állami hivatalnokokat főispánnak; hogy nagyobb arányú térnyerésükre mégsem került sor, azzal magyarázható, hogy ugyanekkor sok hasonló háttérrel rendelkező személyt fel is mentettek. Darányi és Imrédy alatt az új kinevezéseket nem követték felmentések, így szerepük a karban még fajsúlyosabb lett. A Bethlen-kormány első éveitől eltekintve a miniszteriális hiva-

¹²⁰ MOL K148 836.cs. 1932–4–76. (599. lap)

talnokok főispáni kinevezésére zömmel a Gömbös-éra utolsó éveiben és a Darányi-kormány idején, Kozma Miklós és Széll József belügyminisztersége alatt került sor; a Gömbös-kormány első éveiben Keresztes-Fischer belügyminiszter a főispáni kinevezéseknél inkább a vármegyei tisztviselőket preferálta. Látható, hogy a két világháború közötti kormányok súlyt fektettek arra, hogy bizalmi embereik jártasak legyenek a közigazgatásban, különösen a vidéki törvényhatósági igazgatásban. A tisztviselői múlttal és tapasztalatokkal rendelkező egyének sikeresebben alakíthattak ki jó viszonyt az apparátussal, mint a hasonló háttérrel nem rendelkezők.¹²¹ Más oldalról a hivatali fegyelemhez szokott személyek kinevezése a főispánok kormányzati ellenőrzésnek — a jogszabályi alapokon túl — személyi feltételeit is megteremtette.

Meghatározó szerepet játszott a főispánok társadalmi hátterében a föld is, mint látható, a kinevezettek jelentős hányada volt „földbirtokos”. Ám éppen a birtok esetében jelentkezett nagy átfedés más csoportokkal, mindenekelőtt a tisztviselői réteggel. A földbirtok a vagyoni, jövedelmi viszonyok szempontjából is fontos, ezért tárgyalására még visszatérek. Jelen esetben csak azokat soroltam ide, akikről a források kifejezetten megemlítik, hogy életének bizonyos szakaszában „gazdálkodott”. Az ilyen értelemben vett *gazdálkodók* aránya az 1920-as években 30%-hoz közel, de mindvégig az alatt mozgott, majd 1930-tól számuk fokozatosan 10 fölé emelkedett, aminek eredményeképpen a harmincas évek első kétharmadában a karnak körülbelül a fele (12–13 személy) tartozott ide. Darányi miniszterelnöksége alatt súlyuk ugyan valamivel csökkent, de a felvidéki főispánok kinevezésének, majd a Teleki-kormány személyi politikájának köszönhetően az időszak végére számuk ismét megnőtt (1939-ben 17 fő), s arányuk még a felduzzadt létszámú karban is meghaladta a 47%-ot. A „gazdálkodók” stabil jelenléte arra utal, hogy a mindenkori kormányzat — talán a Bethlen-kormány első éveit valamint Darányi miniszterelnökségét leszámítva — bizalmi embereinek kiválasztásában támaszkodott a földbirtokos rétegre. Más kérdés, hogy ez csak részben szólt a birtoknak, hiszen — mint arra már utaltam — jelentős részük tisztviselői múlttal is rendelkezett. Az is igaz, hogy a helyi birtokosok kinevezésével mindenképpen a helyi hatalmi viszonyokat jól ismerő főispánja lett a kormányzatnak, és a helyi társadalmi-társasági elit bizalmát és támogatását is sikerült biztosítani. Ezt a motívumot nem gyengíti, sőt csak tovább erősíti az egyes földbirtokosok tisztviselő múltja és tapasztalatai. Akárhogyan is, a földbirtokosok — a vármegyei és állami hivatalnokok mellett — a főispáni kar legjelentősebb bázisát alkották.

8. táblázat: a gazdasági élet szereplői a főispánok között

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
gazdálkodik	7	7	7	8	8	9	11	13	13	12	12	13	13	11	13	17
egyéb gazd. tev.	1	1	3	3	3	4	4	3	4	4	3	1	1	1	3	3
a kar létszáma	25	24	25	27	27	26	27	25	24	25	25	25	26	26	33	36

¹²¹ A korábban hivatalnokként nem dolgozó Thuránszky Pál szabolcsi főispán beiktatásakor „a tisztviselőket intette le az állítólagos intrikáktól, nem szerzett népszerűséget” - áll Olchváry naplójában. (*Gyarmathy*: i.m. II. kötet, 166.)

A vizsgált időszakban mindössze 10 főispán végzett a mezőgazdaságon kívül egyéb *gyakorlati gazdasági* — ipari, kereskedelmi, pénzügyi — tevékenységet. A húszas évek második és a harmincas évek első felében 3–4 ilyen személy volt hivatalban; arányuk 10–15% között mozgott, sőt 1932-ben ezt is meghaladta. A következő években gyakorlatilag eltűntek a karból (habár jelenlétük egy személy révén folyamatos); csak 1938–39-ben nőtt meg a számuk, ám arányuk ekkor sem emelkedett 10% fölé. Az egész körben mindössze hárman nem voltak köztisztviselők pályájuk egy másik szakaszában, s közülük is Kovács Imre az első világháború után már csak birtokán gazdálkodott, Koczor pedig a felvidéki magyar mozgalmakban betöltött szerepének köszönhette a kinevezést. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági élet szereplői — a gazdálkodóktól, földbirtokosoktól eltekintve — figyelmen kívül maradtak, ha a főispánok személyének kiválasztásáról volt szó. (Jellemző példa: Lingauer Sándor — amint életrajzából is kiderül, illetve compassok alapján rekonstruálható — jelentős gazdasági vezető pozíciót töltött be, elsősorban a Hitelbank érdekelttségébe tartozó malomipari és élelmiszeripari cégekben. Ennek ellenére mint „nyugalmazott pénzügyminiszteri tanácsost” nevezték ki főispánná.) Ez nem véletlen, hiszen az itt szerzett tapasztalatokat a főispáni munkában kevésbé lehetett hasznosítani, az ezen a területen megszerezhető kapcsolatok, informális pozíciók pedig csak egy-egy nagyobb vidéki városban biztosíthatnak befolyást. A számba jöhető törvényhatósági jogú városok, mint például Győr, Pécs, esetleg Sopron, főispáni állása azonban a környező vármegyéivel össze volt vonva, így a személyek kiválasztásában a városok „érdekei” önállóan nem tudtak érvényesülni. Kivételt csak Miskolc jelentett: Lichtenstein László az egyetlen főispán, aki valóban régi kereskedő-dinasztiából származott, és maga is fontos szereplője volt a helyi gazdasági életnek, háromszor volt a város főispánja, igaz a harmadszori kinevezésekor a közigazgatási élettől már jórészt visszavonult, igazgatósági, felügyelő-bizottsági pozícióiról is lemondott. (A gazdasági életben való „szerepvállalás” formája lehet a különböző kereskedelmi és iparvállalatok, valamint pénzügyintézetek vezetőségében való pozíciószerzés; ez természetesen tágabb kört jelent, ám nem feltétlenül jelentette a tényleges és érdemi gazdasági tevékenységet. A vagyoni, jövedelmi viszonyok szempontjából azonban fontos lehetett, ezért még visszatérek rá.)

9. táblázat: a volt katonatisztek és az ügyvédek a főispáni karban

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
katonai pálya	0	0	1	1	1	1	2	2	2	3	3	8	6	4	3	3
ügyvédi oklevél	6	6	7	8	8	8	8	6	4	4	5	1	2	2	3	2
ügyvédi működés	5	5	6	7	7	7	7	5	4	4	5	1	2	2	3	2
főispánok száma	25	24	25	27	27	26	27	25	24	25	25	25	26	26	33	36

A volt katonatisztek, katonai pályát (is) befutottak 1926-tól folyamatosan jelen voltak a főispáni karban, sőt 1930-tól 2, 1933-tól pedig már 3 fő képviselte őket. Számuk 1935-ben ugrott meg: ekkor 5 hasonló háttérrel rendelkező személyt

neveztek ki, amivel arányuk a karban elérte a 32%-ot (8 fő). A következő kormányok alatt is történtek erről a területről kinevezések, súlyuk mégis fokozatosan csökkent. Nem véletlen, hogy a 11 volt tisztt közül 6-ot Gömbös miniszterelnöksége alatt, elsősorban Kozma belügyminiszter idejében neveztek ki, hiszen ekkor a politikai életben általában véve megfigyelhető a volt katonatiszti réteg növekvő szerepvállalása. Az előzőtől éppen ellentétes irányú változások zajlottak az *ügyvédek* esetében. A Bethlen-kormány időszakában meghatározó volt a jelenlétük, 1927 után az ügyvédi oklevéllel rendelkező főispánok (8 fő) aránya meghaladta a 30%-ot, de még a ténylegesen ügyvédi gyakorlatot folytatók is a kar negyedét alkották. Számuk ezután 4–5 főben stabilizálódott (15–20%), majd 1935-re tulajdonképpen kikerültek a karból. Számuk ezután ugyan 2–3 között ingadozott, de a 10%-ot el nem érő arányuk jelzi, hogy ekkor már nem tartoztak a főispáni kar arculatát meghatározó rétegek közé. Ráadásul a húszas évek „politikusközeleti ügyvédekkel” (Simon Elemér, Németh Károly, Hadházy Zsigmond, Preszly Elemér vagy Aigner Károly) szemben a harmincas években szinte csak olyanok maradtak a karban, akik ügyvédi pályájukat feladva valamilyen állami vagy más közhivatalt vállaltak (Radocsay László, Kiss Endre, Bonczos Miklós). Az ügyvédekre tehát — a politikai élet más szegmenseihez hasonlóan¹²² — elsősorban a Bethlen-kormány támaszkodott, és habár Károlyi kivételével valamennyi kormányfő alatt neveztek ki volt ügyvédet főispánnak (sőt az Imrédy alatt kinevezettek egyötöde ide tartozott), ezek bizalmi embereiket döntően más helyről választották ki.

Összességében azt lehet mondani, hogy a két világháború közötti főispáni személyi garnitúra társadalmi hátterét alapvetően a vármegyei és az állami, központi tisztviselők határozták meg. Meghatározó súlya volt még az előzőt részben fedő földbirtokos rétegnek, valamint Bethlen idejében az ügyvédeknek, Gömbös és Darányi alatt pedig a volt katonatiszteknek, akiknek szintén nagy része földbirtokos is volt. Előfordultak természetesen olyanok is a karban, akik pályafutásuk során más foglalkozásokat is űztek. *Közjegyzőként* tevékenykedett Sztranyavszky Sándor, *bíró* volt Feilitzsch Berthold a közigazgatási, Széll József a földbirtokrendezési bíróságon. Nagy Pál és Gyömörey György *mérnök* volt, utóbbi Németh Károllyal együtt tanárként is működött: előbbi a műegyetemen volt tanársegéd, utóbbi pedig a győri felsőkereskedelmi iskolában tanított. „Főállásban” tanított viszont Tukats Sándor, aki a szegedi tudományegyetem gyógyszerismereti intézetében folytatott *egyetemi tudományos tevékenységet*. Utóbbi eléggé „kilóg” a főispánok közül, habár ekkor, 1939-ben több egyetemi tanár megjelent a kormánypárt parlamenti képviselőjében is, akik általában Teleki személyes felkérésére vállaltak politikai közszereplést.¹²³

A főispáni kar *vallási megoszlásának* vizsgálatát a korszakban szinte állandóan, a főispánok személyével kapcsolatban is felbukkanó felekezeti kérdés teszi indokolttá. A rendszer a bevett felekezetek, különösen a nagy történelmi egyházak számára nagyfokú szabadságot és támogatást biztosított, ennek ellenére, miként

¹²² „Az ügyvédi pálya lehetőséget biztosított széleskörű társadalmi-társasági kapcsolatok kiépítésére, így ezek a mozgékony, a paragrafusokat jól ismerő elemek alkalmassá váltak arra, hogy Bethlen az állami bürokrácia mellett rájuk is támaszkodjék politikai elgondolásainak megvalósításában.” *Sipos-Stier-Vida*: i.m. 606.)

¹²³ *Sipos-Stier-Vida*: i.m. 618.

a kortárs kritikus megfogalmazta: „A neobarokknak hangtompító légkörében is hallhatók a panaszok: protestánsok és katolikusok egyaránt elnyomott helyzetéről panaszkodnak, az állami életben háttérbe szorulásukról és mindegyik a másikat vádolja a sokat emlegetett ‘felekezeti béke’ megzavarásával.”¹²⁴ Kétségtelen, hogy a háború után földjei egy részének elvesztése és a király távolléte illetve hiánya, ezzel szemben pedig a protestáns kormányzó jelenléte és protestáns miniszterelnökök sora a katolikusok térvesztéséről és a protestánsok térnyeréséről tanúskodik. Ugyanakkor a kormányoknak nemcsak a legitimista állásponton lévő katolikus egyházzal, hanem egyes szabadelvű református püspökkel is szembe kellett néznie. A protestánsok nagyobb közéleti szerepvállalása mögött sokkal inkább az állt, hogy ők hagyományosan nagy teret biztosítottak a világiak részvételének az egyházszervezetben, az egyházi önkormányzatban, és más területeken is szorgalmazták fiaik közéleti aktivitását és az ehhez szükséges képzettség megszerzését. Szekfü szerint is „ez a nagyszámú, jóminőségű, s emellett többségében öntudatos protestáns intelligencia magyarázza azt, hogy ha nem is általában az államszolgálatban, de annak befolyásos, vezető helyein a protestánsok nagy számmal találhatók, ami katolikus részről gyakori panaszoknak teszi tárgyát.”¹²⁵ A hagyományosnak mondható feszültségforrások¹²⁶ mellett az ellenségeskedés elsősorban a személyi kérdésekben jelentkezett, legyen szó akár főszolgabíró-választásról,¹²⁷ akár vármegyei tisztii főorvos kinevezéséről.¹²⁸

A felekezeti kérdés a főispáni karban is jelentkezett. Szmrecsányi Lajos egri érsek a küszöbön álló borsodi főispánváltással kapcsolatban megjegyezte, hogy „az új főispántól némi enyhülést vár a közönség nagy része abban a kizárólagos felekezeti irányzatban, mely csak egészen kivételes esetekben juttat állásba katolikus egyént.”¹²⁹ Az érsek Borbély-Maczky Emilt támogatta, azonban nyilvánvaló, hogy az illetőt nem ez juttatta a főispáni székre, mint ahogy az érseknek kevés szerepe volt az előző, református főispán felmentésében is. Szmrecsányi a

¹²⁴ Szekfü: i.m. 429. „A ‘felekezeti kérdés’ mindig ilyen hatalmi, illetve érvényesülési ellentétek miatt újult ki, miután mindkét részről gyakran úgy érezték, hogy a másik fél nagyobb teret vagy nagyobb támogatást kapott.” (*Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között, Valóság* 1976/4. 32.)

¹²⁵ Szekfü: i.m. 432. Macartney szerint is „Úgy látszik, hogy a protestánsok, bár nem tervszerűen, lassanként elfoglalják az államban a főhelyeket.” (*C. A. Macartney: Magyarország, Bp. é.n. 59.*)

¹²⁶ Az 1936. novemberi evangélikus zsinaton például Sztranyavszky Sándor azzal vádolta meg a „túlso oldalt”, hogy vegyes házasságok kötése előtt „a középkori inkvizíció eszközeire emlékeztető” módon szereznek reverzálist a születendő gyermek vallására vonatkozólag. Beszéde hatalmas felzúdulást váltott ki katolikus körökben, aminek végül is Sztranyavszky hivatalos bocsánatkérése vetett véget. Lásd: Magyarország évkönyve 1936 (Szerkesztette Béry László és Kun Andor), Bp. é.n. 42–43., valamint: C. A. Macartney: *October Fifteenth*, i.m. Part I. 180.

¹²⁷ Kozma György arról számolt be, hogy a választásnál — többek között — a protestáns papok is ellene vannak, katolikus volta miatt. (MOL K429 45.cs. 4d/1. Kozma György levele Kozma Miklósnak, 1929. november 21.)

¹²⁸ A zalai főispán tájékoztatása szerint Pehm József „helybeli apátplébános, aki az egész vármegyére kiterjedőleg a keresztény párt exponensének, mondhatnám vezérének tekinthető” az új — történetesen református — tisztii főorvos kinevezése ellen agítál, mivel abban „tendenciát lát, azt, hogy a csaknem 90%-ban katolikus Zalavármegyében a vezető állásokat protestánsokkal akarják betölteni”. Kozma belügyminiszter szelvényzete („Pehm véleménye nem érdekel”) azt mutatja, hogy a kormányzat nem tulajdonított jelentőséget a kérdésnek. (MOL K429 21.cs. 386/1936)

¹²⁹ MOL K468 2.cs. 564/1936. Szmrecsányi levele Bethlen miniszterelnöknek, 1930. május 1.

későbbiekben (1933-ban) egy másik megye, Jász-Nagykun-Szolnok vonatkozásában is elégedetlenségének adott hangot. Horthyhoz írott levele szerint „tervszerűnek találhatik, hogy noha a vármegye többsége katolikus, s mégis a vezető állások kivétel nélkül reformátusokkal vannak feltöltve.”¹³⁰ Kiemeli többek között a főispánt is, annak személyére nézve azonban a levélnek semmilyen következménye nem volt, Borbély György 1939-ig tisztségében maradt. Az előzőekkel szemben az egyház némi befolyásáról tudósít Ugron Gábor képviselőnek 1931-ben Bethlen miniszterelnöknek írott levele Kenessey Pongrác főszolgabírónak veszprémi főispáni kinevezése érdekében. Eszerint Kenesseynek „már évek óta kilátásba van helyezve különböző szolgálatok alapján (...) egy főispánság, de sajnos mostanáig ezen ígéret nem volt, megfelelő hely hiányában, betölthető. Most megvan a lehetőség saját megyéjében. Remélem, Rott megyés püspök nem fog *megint vétót mondani* Kenessey református volta miatt.”¹³¹ Az illető végül megkapta a kinevezését, ami arra utal, hogy a katolikus egyháznak módjában állt olykor megakadályozni a kinevezést, kellő kormányzati akarat esetén azonban erre nem volt lehetősége. Ugyanakkor a főispán katolikus volta sem lehetett teljes mértékben biztosíték az egyház jóindulatának elnyeréséhez. Egy volt tolnai képviselő ezt ekképpen fogalmazta meg: „A vármegye 65%-ban katolikus, így azt is mondhatnám, hogy az új főispán is e hiten legyen, de ez most másodlagos kérdés, hiába voltunk s vagyunk mi jó katolikusok, egyetlen plébános sem állott politikánk mellé.”¹³²

A kar többségét a vizsgált időszakban mindvégig a *római katolikus* főispánok alkották. Arányuk kezdetben növekedett, az 1920-as évek második felében 65% körül mozgott, ami megfelelt az országos arányuknak. 1929-től kezdve számuk fokozatosan csökkent, aminek eredményeképpen 1933–1934-ben a karnak csupán fele volt római katolikus. A következő években kisebb ingadozások történtek ugyan, de arányuk egész idő alatt leginkább 50% körül, valamivel a fölött mozgott. A *református* főispánok aránya szinte az egész időszakban meghaladta az országos szintet (21%), egyedül 1927–1928-ban volt ahhoz közel. A harmincas évek elején számuk különösen megnőtt, 1933-ra meghaladta a 40%-ot. Kisebb mértékű elmozdulásokat követően az 1930-as évek második felében a református jelenlét a karban fokozatosan 30%-ra, sőt 1939-ben messze az alá csökkent, ám ekkor sem esett országos arányszámuk alá. Ugyancsak szembetűnő az *evangélikus* főispánok nagy száma: a 2–4 személy a kar 8–12%-át jelentette, amely messze felülmúlta országos arányukat (6%). (Egyedül 1937-ben csökkent le a számuk, sőt — Ostffy Lajos decemberi felmentése miatt — az év végére átmenetileg teljesen kikerültek a karból.) Más vallású főispán ebben az időszakban nem volt hivatalban, ami csekély országos arányukat, valamint a zsidóságnak a kormányzó rétegből való csaknem teljes kiszorítottságát figyelembe véve nem is meglepő. Összegezve azt lehet mondani, hogy az 1920-as évek végén egy rövid időszaktól eltekintve a fő-

¹³⁰ Horthy Miklós titkos iratai (Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta Szinai Miklós és Szücs László), Bp. 1963. 142.

¹³¹ Bethlen titkos iratai, i.m. 399–400. (az én kiemelésem)

¹³² MOL K429 19.cs. 48/1936. Dencz Ákos levele Kozma Miklós belügyminiszternek, 1936. augusztus 24.

ispáni kar felekezeti megoszlása nem felelt meg az országos vallási arányoknak. (1939-ben viszonylag sok, 5 főispán vallása ismeretlen, az ismertek felekezeti megoszlása azonban az országos megoszláshoz hasonló.) A római katolikusok általában alulreprezentáltak voltak, míg a reformátusok és evangélikusok számaránya mindvégig felülmúlta az országosét.

10. táblázat: a főispáni kar felekezeti megoszlása

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
római katolikus	15	16	16	18	18	16	17	15	14	13	13	14	14	17	16	20
református	8	6	7	6	6	7	7	8	8	10	10	9	10	9	11	8
evangélikus	2	2	2	3	3	3	3	2	2	2	2	2	2	0	4	3
ismeretlen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	5
Összesen	25	24	25	27	27	26	27	25	24	25	25	25	26	26	33	36

A főispáni állás helyhez kötött, ezért a testület egészének felekezeti megoszlásán túl azt is meg kell vizsgálni, hogy a törvényhatóságok között hogyan oszlottak meg a különböző vallású személyek. A trianoni Magyarországon lévő 35 törvényhatóság közül 28-ban (80%) a római katolikusok voltak többségben, a többinek nagy részében pedig jelentős kisebbséget alkottak. A 6 református többségű törvényhatóság a Tiszántúlon helyezkedett el, ezenkívül országos arányukat csak néhány más keleti megyében és városban haladták meg. Az evangélikusok csak Békés megyében alkottak minimális többséget, számuk itt is szinte megegyezett a reformátusokéval; számottevő volt még arányuk néhány nyugat-dunántúli megyében, különösen Sopron városában. (A felvidéki terület-visszacsatolások ezeken az arányokon csak egészen kis mértékű változásokat okoztak.) Ehhez a megoszláshoz legközelebb 1927–1928-ban jártak, amikor 25 törvényhatóság élén katolikus, 7 élén református, 3 élén pedig evangélikus főispán állt. Ezt követően a katolikus vezetésűek száma fokozatosan csökkent, és 1936-ban már csak 19 főispáni székben ült katolikus, 12-ben református, 4-ben evangélikus. A következő években az arányok némileg módosultak az előbbieik javára, de számuk sosem érte el a katolikus többségű megyék számát. A protestánsok relatív felülreprezentáltsága tehát ebben a vonatkozásban is megmutatkozik. Azonban ez a megközelítés sem elég pontos, mivel nem mutatja az adott helyre kinevezett személy és az adott vármegye vagy város közti kapcsolatot.

Árnyaltabb képet kapunk, ha konkrétan azt nézzük meg, hogy hány esetben egyezett meg vagy tért el az adott törvényhatóság többségi vallása az oda kinevezett főispán vallásával. 1924 és 1930 között 21-ről 31-re (60%-ról 89%-ra) emelkedett azon helyek száma, ahol a többségnek megfelelő felekezetű személy volt hivatalban, majd 1936-ig ismét 21-re csökkent. Ezután némileg javult az arány, de az 1930-as helyzetet meg sem közelítette. (A megyék és főispánjaik vallása még így is az esetek több mint felében megegyezett.) Úgy tűnik tehát, hogy — a konszolidáció előrehaladtával — leginkább a Bethlen-kormány helyezett súlyt arra, hogy „megfelelő” vallású embereket állítson a megyék élére. Károlyi, majd sokkal

inkább Gömbös alatt ebből a szempontból romlott a helyzet, a főispánok kiválasztásánál a felekezeti kérdés — a jelek szerint — kisebb szerepet kapott. Hasonló tendencia érvényesült a későbbi kormányok alatt is. Római katolikus főispán csak ritkán állt protestáns törvényhatóság élén: számuk többnyire 2–4 körül mozgott, de 1929-ben és 1930-ban nem állt katolikus személy protestáns megye élén. Reformátusok és evangélikusok már nagyobb számmal szerepeltek más — többnyire katolikus törvényhatóságok főispáni székében: számuk évente 4 és 12 között (leggyakrabban 8–10 körül) mozgott. Látszólag tehát jogosabbnak tűnhettek a katolikus panaszok, hiszen *szám szerint* több protestáns főispánt neveztek ki római katolikus megyébe, városba, mint fordítva. Figyelembe kell azonban venni, hogy eleve jóval több volt a katolikus többségű törvényhatóságok száma, így a kevesebb katolikus a kevesebb protestáns megyében nagyobb arányt képviselt. A viszonyok tehát sokkal kiegyenlítettebbek, az *arányokat tekintve* körülbelül ugyanannyi katolikus volt protestáns megye élén, mint fordítva.

A legtöbb törvényhatóságban mind „többségi”, mind „kisebbségi” felekezetű főispán megfordult. Viszonylag kevés az olyan vármegye, város (a felvidéki megyéket nem számítva), ahol valamennyi főispán az előzőekhez tartozott. Nem véletlen, hogy néhány fontos katolikus centrumba, mint például Székesfehérvár és Fejér, Pécs és Baranya, Szeged vagy mindenekelőtt Komárom és Esztergom vármegye, nem neveztek ki protestáns főispánt. Ugyanígy nem állt katolikus a „kálvinista Róma”, Debrecen (illetve Hajdú megye) élén. Az már inkább véletlennek tekinthető, hogy a periférikus Szatmárban vagy Bács-Bodrogban mindvégig többségi, református illetve katolikus személy volt főispán. Elenyészően kevés azoknak a törvényhatóságoknak a száma, amelyek élén csak a többségi vallástól eltérő felekezetű személy fordult elő. Mindössze Kecskemét és Miskolc tartozik ide, esetükben azonban különleges, mert noha katolikus többségűek, a hagyományos városi polgárság vezető csoportjai mindkettőben protestánsok.¹³³ Szembetűnő még, hogy az erősen protestáns többségű Hódmezővásárhely és Békés főispáni székében szinte végig katolikusok ültek, mint ahogy az is, hogy a katolikus Nógrádba csak az általam vizsgált időszak legvégén nevezték ki az első katolikus főispánt. Összességében azt lehet elmondani, hogy a főispán személyének kiválasztásakor a kormányzat nem mindig vette figyelembe a törvényhatóság felekezeti megoszlását, nem a vallás volt az elsődleges szelekciós szempont. Ugyanakkor az a tény, hogy a korszakban a megyék és városok többségének élén a többségi valláson lévő főispán állt, azt mutatja, hogy a kormányok, ha különböző mértékben is, de törekedtek az egyensúlyra.

A főispánok *jövedelmi viszonyairól* viszonylag pontos képet kaphatunk. Az állás 1931-ig az V. osztályba volt sorolva, ennek megfelelő fizetéssel és ezen felüli átalánnyal. Az 1929:XXX. tc. 95.§-a már külön rendezte a főispánok fizetését: a hivatal havi 850 P nyugdíjba beszámítható fizetéssel és havi 400 P nyugdíjba be nem számítható terhes átalánnyal járt. (Két, össze nem kapcsolt főispáni állás betöltése esetén a második pozíció után pótlékként a fizetés fele és az átalány

¹³³ Miskolcon „az evangélikusok a lakosságnak csak 5-7%-át tették ki, a város vezetésében azonban — különösen gazdasági téren — városi arányuknál lényegesen súlyosabb részt foglaltak el.” (Tóvári Judit: Az elit Miskolc város társadalmában 1872–1917, Nyíregyháza, 1997. 31.)

egésze járt, ám ez a pótlék a nyugdíjba nem volt beszámítható.) A törvény intézkedett a végkielégítésről is: ez már három évi szolgálat után is az egy évi fizetés összegét érte el; négy évi szolgálat után pedig két évi fizetésnek megfelelő végkielégítés járt, és ez a szolgálati idővel együtt emelkedett. 1931 augusztusa és 1933 januárja között a takarékosági intézkedések részeként csökkentették a főispánok javadalmazását is (előbb 12%-kal, majd további 3,5 illetve 6%-kal¹³⁴), melynek eredményeképpen a harmincas évek elejére 650P-re esett vissza; a következő években is csak lassan emelkedett, az 1940-es évekre viszont újra elérte és meghaladta a 800P-t. A vizsgált időszak végén, 1939 júliusában felmentett Ricsóy-Uhlyarik Béla például havi 680P fizetést, 320P képviseleti átalányt, 184P lakáspénzt és 225P úti átalányt kapott; ez az 1409P kiegészült a második főispáni állása után járó havi 340P pótlékkal és 320P képviseleti átalánnyal, valamint 180P úti átalánnyal. (Ricsóy még hadipótlékot és felesége után családi pótlékot is kapott, havi 7P 20f-t illetve 12P-t.)¹³⁵

A főispáni hivattal tehát — azt lehet mondani — tisztos középosztályi fizetés járt. Ez az összeg természetesen többet jelentett egy volt vármegyei vagy minisztériumi hivatalnoknak, akinek még a főispánság helyére való költözés is anyagi problémát okozott. Imecs György belügyminiszteri titkárt 1936 februárjában neveztek ki Szeged élére. Mivel Szegedre való leköltözéséig kettős háztartást vezetett és „vagyontalan ember”, ezért a belügyminiszter 500P segélyt utaltatott ki a részére.¹³⁶ Madarassy Gábor volt pénzügyminisztériumi tisztviselő díjazás nélkül vezette a Felvidéki Menekültek Önségélyező Irodáját, így a főispáni javadalmazás egzisztenciális helyzetén sokat javított. Sokkal kevésbé lehetett kielégítő ez a fizetés egy középbirtokos számára. Erre enged következtetni Lukács Béla ónodi birtokos levele, aki a nagy távolság miatt háritotta el magától a felajánlott állást: „Ha oda mennék, liquidálni kellene gazdaságomat. Ez esetben jövedelmem annyira csökkenne, hogy legfeljebb az adót és adósági kamatokat tudnám fizetni. Míután pedig nekem még 2 gyermeket kell nevelnem és bár szerény, de némi apanage-t is fizetni, *anyagilag megoldhatatlan lenne* reám egy ily távoli kombináció. Engedd meg, hogy további jóindulatodat kérhessem magam részére, ha egy közelebbi megoldás adódhatna.”¹³⁷ (Adódott is, hiszen nem sokkal később a megyeszékhely, Miskolc főispánjának nevezték ki.) 267 holdas birtoka tehát jövedelmezőbb volt annál, mintsem egy főispáni állásért feladja.

Közvetve szintén a főispáni fizetés elégtelenségére utal Borbély György levele, amelyben belügyminiszteri engedélyt kért (és kapott), hogy a Péti Nitrogén Műtrágyagyár igazgatósági tagságát elfoglalhassa: „Tisztelettel bejelentem, hogy az állással járó reprezentációs és a legkülönbözőbb karitatív kiadások *anyagilag igen nagy mértékben igénybe vesznek* és ugyanakkor mezőgazdasági ingatlanom kezelését elfoglaltságom miatt elhanyagolni vagyok kénytelen. A kérdéses igazgatósági tagságnak évi mintegy 1500 pengős tiszteletdíjára *rá volnék szorulva* és évtizedek óta tervszerűen űzött talajjavítási kísérleteimnél ezen állás előnyeit

¹³⁴ 5000/1931.ME.sz. 1.§(2)b.; 7000/1931.ME.sz. 1.§(2)b.; 3000/1932.ME.sz. 1.§(2)a.; 1400/1933.ME.sz. 1.§(2)a. Lásd még: Magyarország Tiszti Cím- és Névtára 1927–1944. évi kötetét.

¹³⁵ MOL K 148, 1053.cs. 1939–11–325, 5024/1939.

¹³⁶ MOL K429, 20.cs. 208/1936.

¹³⁷ MOL K429, 19.cs. 41/1935. (az én kiemelésem)

gyümölcsöztetni tudnám.”¹³⁸ A levél több szempontból is tanulságos. Egyrészt az illetőnek valóban jelentős kiadásai lehettek, ami miatt nem csak az említett tagsággal járó díjazásra szorult, hiszen ekkor (1937-ben) Borbély már a Tiszavidéki Villamossági Rt és a Szolnoki Cukorgyár Rt igazgatósága mellett az Első Magyar Általános Biztosító Társaság vezetőségében is szerepelt, a Szolnoki Papírgyár Rt-nek pedig az igazgató-helyettese volt. Másrészt figyelemre méltó, hogy „elhanyagolt” birtokán (sőt birtokain, hiszen a 648 holdnyi saját tulajdonú föld mellett még 283 holdat bérelt is 1935-ben) talajjavítási kísérleteket folytatott! Különös igények kielégítésére tehát a főispáni fizetés nem volt elegendő, ám tisztességes megélhetést mindenképpen biztosított. Ugyanakkor az említett példák is felhívják a figyelmet az ugyanazon pozícióban lévők meglehetősen eltérő vagyoni viszonyaira, és az ebből fakadó eltérő igényekre. A vagyoni helyzet fontosságára utal, hogy Kovacsics Dezső leváltását — amint korábban már volt róla szó — többek között eladósodott voltával indokolták, a szóbeszéd szerint Kállay Miklós és Erdőhegyi Lajos felmentésében is ez játszott szerepet.¹³⁹

A főispánok *vagyoni viszonyainak* feltárása meglehetősen nehéz vállalkozás, hiszen a rendelkezésre álló források csak a földbirtokról és a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok vezetőségében meglévő pozíciókról tájékoztatnak, ezzel szemben például az esetleges háztulajdon, tőke- vagy részvénytulajdon rejtve marad. Ezért csupán e két területen lehet megragadni a vagyoni körülményeket. (Aprólékos munkával, a hitelinformációs jelentések és a helyi levéltárak anyagának felhasználásával teljesebb képet kaphatnánk, ez azonban a kutatás lehetőségeit és céljait messze meghaladó vállalkozás lett volna.) A *földbirtokról* az 1925-ös és az 1935-ös gazdacímtárak¹⁴⁰ tájékoztatnak. Mivel a két adatsor — több főispánt közvetlenül is érintve — eltér, igyekeztem mindig a kinevezés évéhez „közelebbi” adatokat használni. Előfordult, hogy olyan személyeket is beszámítottam (mint Sztranyavszky Sándor vagy Jankovich Miklós), akik nevén egyik összeírás évében sem volt föld, azonban életrajzuk szerint a többnyire szüleik kezén lévő birtokon gazdálkodtak. (Kihagytam viszont Mikecz Ödönt, mivel nincs arra utaló jel, hogy apja birtokát kezelte volna.) Nem tudtam figyelembe venni a trianoni határon túl lévő birtokot sem, amely ugyan hozzátartozott az illető személyek társadalmi hátteréhez, ám a vizsgált korszakban anyagi, vagyoni hátterüket már nem érintette. Kivételt a felvidéki főispánokkal sem tettem, habár életrajzuk szerint Jaross Vilmos, Nagy Nándor és Schell Péter is földjén gazdálkodott. A publikus források alapján ugyanis a birtok méretét nem lehetett meghatározni, így a besorolás eléggé bizonytalanra vált volna. (Bartal Ivánnak és Hevessy Lászlónak a trianoni területen lévő birtokait természetesen figyelembe vettem.) Általában a forrás kezelhetősége miatt hagyatkoztam *kizárólag* az egységes szempontok szerint, átfogó igényekkel készült gazdacímtárak anyagára.

A birtoknagyságot figyelembe véve két kategóriát állítottam fel: a 200–1000 holddal rendelkező középbirtokosokét, valamint az 1000 holdnál többet birtokló

¹³⁸ MOL K148, 760.cs. 1937–11–6273. Borbély György levele a belügyminiszterhez, 1937. október 28. (az én kiemelésem)

¹³⁹ Lásd Olchváry naplójegyzeteit: 1925. március 3., 1928. október 10. (Kállay); 1931. április 4., 1931. október 27. (Erdőhegyi). (*Gyarmathy*: i.m. I. kötet, 200. és 334., II. kötet, 45. és 63.)

¹⁴⁰ Magyarország földbirtokosai és földbérlői (gazdacímtár), Bp. 1925.; Bp. 1937.

nagybirtokosokét. Rajtuk kívül még néhány személy (Kovács Imre, Igmándy-Hegyessy László, Borbély-Maczky Emil, illetve Blaskovich Iván és Szendrey László) 200 holdnál kevesebbel, tehát meglehetősen kis birtokkal rendelkezett, a 100 holdnál kisebb birtokosok száma viszont nem megállapítható. A *nagybirtokosok* száma általában 4 és 6 között mozgott; kezdetben a kar ötödét alkották, a húszas évek második felében azonban arányuk 15%-ra esett vissza. A Károlyi-kormány idején és a Gömbös-éra első szakaszában ismét megnőtt a súlyuk, ekkor a főispánok negyede rendelkezett nagybirtokkal. Az 1930-as évek második felében arányuk ismét csökkent, és 11–14% körül stabilizálódott; csak 1939-ben közelítette meg a 17%-ot (6 fő). Náluk mindvégig nagyobb súllyal szerepeltek a *középbirtokosok*: az 1920-as évek közepén arányuk 25-ről 30%-ra nőtt, a következő évtized elején pedig elérte a 37%-ot. Ezt követően súlyuk csökkent, a vizsgált időszak végén 21–25% között ingadozott, 1939-ben pedig minden korábbinál alacsonyabb szintet (19,44%) ért el. Az *összes földbirtokos* a Bethlen-féle karnak 44–46%-át alkotta, 1931-ben és 1932-ben aztán elérte a 62%-ot. A következő években szerepük csökkent, különösen Kozma és Széll belügyminiszterek nem preferálták őket a kinevezéseknél. A korszak végén a karnak alig valamivel több mint egyharmada, 35–37%-a rendelkezett 200 holdnál nagyobb birtokkal. (Hozzátehetjük, hogy az említett kisbirtokosok valamint a felvidékiek zömmel a harmincas évek második felében kerültek a karba, ezáltal a birtokosok aránya ekkor valamivel magasabb lehetett.)

11. táblázat: a földbirtokos főispánok

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
nagybirtokosok	5	5	5	4	4	4	4	6	6	6	6	5	4	3	4	6
középbirtokosok	7	6	6	8	8	8	8	8	9	8	8	7	7	6	8	7
összesen	12	11	11	12	12	12	12	14	15	14	14	12	11	9	12	13
a kar létszáma	25	24	25	27	27	26	27	25	24	25	25	25	26	26	33	36

A vizsgált időszakban összesen 16 nagybirtokos volt főispán, közülük 6 arisztokrata (4 gróf, 2 báró) és 10 köznemes. Az előbbieket 1926-tól képviseltették magukat, s legnagyobb számban a harmincas évek első felében (3 fő) szerepeltek a karban. Utóbbiak száma a kezdeti 5 után 2–3 között mozgott, majd a korszak végén — a megemelkedett létszámú karban — elérte a 4-et. A középbirtokosok kategóriáját egyértelműen a köznemesség uralta: a 25 személy között mindössze gróf Teleki Béla valamint a nem-nemes Bartal Iván jelentette a kivételt (utóbbi csak pár hónapig volt hivatalban). A közép- és nagybirtokos (köz)nemesség az összes vizsgált személy 32%-át tette ki, ami azt jelenti, hogy számuk a kisbirtokos nemesekkel együtt sem érte el a birtoktalan nemesekét (utóbbiba beleszámítva a birtoktalan főnemes báró Feilitzsch Bertholdot és báró Schell Pétert is). A húszas években nagyjából egyenlő volt az arányuk, a harmincas évek elején azonban a 6–7 birtoktalan szemben 11–12 birtokos nemes volt a karban. A következő

években viszont az előbbiek száma megduplázódott, az utóbbiaké visszaesett, így a birtokkal nem rendelkező nemesi származásúak váltak a legnagyobb csoporttá.

A különböző ipari és kereskedelmi vállalatok, bankok vezetésében betöltött pozíciók megállapításában a Leonhardt-féle compass névmutatót tartalmazó kötetekt¹⁴¹ használtam fel (sajnos, ezek csak 1927-től állnak rendelkezésre). A kérdés két szempontból fontos. Ezekből megállapítható, hogy az újonnan kinevezettek közül kik rendelkeztek számottevő gazdasági pozícióval, illetve, hogy a főispánság alatt mi lett ezeknek a pozícióknak a „sorsa”, hiszen azok — elvileg — a főispáni állással összeférhetetlenek voltak. 1927 és 1939 között a kinevezettek többsége, 59 személy semmiféle vállalati pozícióval nem rendelkezett. Az 1–2, többségében kisebb helyi takarékpénztár, közlekedési és iparvállalat vezetésében helyet foglaló 9 (pontosabban csak 8, mivel Lichtenstein erre az időszakra eső második kinevezésekor csak két hellyel szerepelt, ezért ide is besoroltam) fő esetében sem beszélhetünk jelentős gazdasági szerepvállalásról. Számottevő pozícióval, 3–4 vezetőségi hellyel bírókat mindössze 4 kinevezett (Erdőhegyi Lajos, Feilitzsch Berthold, Borbély György és Urbán Gáspár) képviselte. Feilitzschről már megemlítettem, hogy miniszterelnöki és pénzügyminiszteri segítséggel jutott ezekhez a tisztségekhez, amelyek megszerzését nem kis mértékben egzisztenciális problémái tették szükségessé. A többiek esetében ilyen szükség nem létezett, hiszen valamenynyien birtokosok voltak, sőt Urbán nagybirtokkal rendelkezett. Igazából egyik esetben sem lehet eldönteni, hogy az elfoglalt pozíció mögött tényleges gazdasági érdeklődés állt-e, vagy pusztán a vele járó javadalmazás érdekében foglalták el azokat. A nagyobb számú vezető poszt inkább az előzőt valószínűsíti, ide 3 személy sorolható. Lichtenstein László kinevezésekor 6, döntően miskolci vállalkozás vezetésében vett részt; méltán nevezhetjük őt a helyi középtörkések tipikus képviselőjének, még akkor is, ha szintén nagykereskedő apjától jelentős földbirtokot és az általa szerzett nemesi címet is örökölt.¹⁴² Lingauer Sándor kinevezésének évében, 1932-ben 7 malom- és élelmiszeripari valamint mezőgazdasági vállalat vezetésében szerepelt, amelyek többnyire a Hitelbank érdekeltségébe tartoztak. „Főállása” a Molinum Malomipari Rt elnöki tisztje, de elnöke volt az Egyesült Magyar Malomipari Rt-nek is. A legtöbb vezetőségi hellyel (8) Németh Károly győri ügyvéd rendelkezett. Általában ő is helyi, tehát győri cégek irányításában vállalt szerepet, amellet a Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzáloghitelbankjának elnöki tisztét is ellátta, valamint a Pénzügyminiszteri Központ vezetésében is részt vett. Megismételhetjük a korábban mondottakat, azaz a főispánok kiválasztásában az ipari és kereskedelmi aktivitás nem játszott meghatározó szerepet. Ez is a vizsgált időszak első felére, a Bethlen- és a Károlyi-kormány idejére valamint a Gömbös-kormány első pár hónapjára jellemző. Ezután csak 1939-ben neveztek ki kettőnél több vezetőségi hellyel bíró személyt, egyébként csak néhány „egypozíciós” egyén kinevezésére került sor, a Darányi-időszakban pedig még arra sem.

¹⁴¹ Compass. Finanzielles Jahrbuch (G. von Gustav Leonhardt), Personenverzeichnis, Wien, 1927–1944.

¹⁴² Lichtenstein tulajdonában volt ezen kívül Miskolc központjában 3 ház, Avason egy borpince; felesége nevén további 6 városi ingatlan szerepelt. (Tóvári: i.m. 97.)

A korszakra vonatkozóan egy 1923. évi belügyminiszteri körrendelet (8398/1923. BM. sz.) szabályozta, többek között, a főispáni állással össze nem férhető foglalkozásokat. Eszerint a főispánok nem vehettek részt részvénytársaságok, szövetkezetek és általában nyereszkesedésre irányuló vállalatok alapításában és igazgatásában, azokban semmilyen jövedelmezéssel összefüggő állást, beleértve az elnöki, igazgatói tisztelet, igazgatósági és felügyelő-bizottsági tagságot, nem tölthettek be. Önkormányzati vagy egyéb közérdekből kifolyólag azonban kivételt lehetett tenni, sőt a főispánoknak a belügyminiszter, a minisztertanács hozzájárulásával, külön engedélyt is adhatott. (Ez utóbbira vonatkozik az 7471/1923. ME. sz. rendelet.) A fentebb már említett Borbély-féle levél azt mutatja, hogy a „magasabb érdekeket” eléggé tágan lehetett értelmezni. Idézni lehet Aigner Károly szegedi főispán 1927-ben írott levelét is, amelyben a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár Rt igazgatósági tagságához kért miniszteri jóváhagyást. Aignertől — mint írja — ugyan távol áll igazgatósági tagságainak szaporítása, azonban a szóban forgó intézet alapításában saját nagyapja is részt vett, és annak vezetésében kellő befolyást tudna gyakorolni a kisegyzisztenciák hitelgényeinek kielégítésére. Emellett „nemcsak közigazgatási, hanem szociális és politikai vonatkozásban is szélesebb körű közérdekű tevékenységet” tudna kifejteni, mint a már elfoglalt helyén, a Szegedi Kereskedelmi és Iparbank igazgatóságában. Indoka komolyságának alátámasztásául utóbbi tagságáról le is mondott. A belügyminiszter támogatta Aignert, és a minisztertanács is jóváhagyta az engedélyt.¹⁴³ Habár pontos adatok nem állnak rendelkezésre arra nézve, hogy ebben az időszakban hány engedélyt adtak ki, és mennyit utasítottak el, valószínűnek tűnik, hogy általában lehetett találni beleegyezéshez szükséges indokot.

Ezt alátámasztja, hogy a 15 pozícióval bekerült személlyel szemben összesen 36 főispán rendelkezett főispánsága alatt valamilyen vezető vállalati tisztséggel. (Igaz, utóbbiakban benne vannak azok is, akik 1927 előtt kerültek a karba, tehát korábbi összevetésben nem szerepelnek.) A főispánok tehát nem váltak meg valamennyi tisztségüktől, sőt lehetőség volt új posztok szerzésére is. A legtöbb vezetőségi hellyel a nagy- és középbirtokos főispánok rendelkeztek: Széchényi Viktor 5–7, Borbély György 4–6, Kállay Miklós 4–5 pozíciót birtokolt főispánsága alatt. Esetükben nyilvánvalóan a birtokosság, a nemesség, a helyi befolyás és tradíciók játszottak szerepet. Az utóbbi kettő zömmel helyi, Szolnok és Szabolcs megyei, az arisztokrata Széchényi amellet sokszor budapesti székhelyű vállalatok (Magyar Rézhengerművek Rt, Polonia Rt, Magyar Mezőgazdasági és Kiviteli Rt, Krausz-Moskovits Egyesült Ipartelepek Rt) vezetésében vett részt. Almásy Sándor 1928-ban még csak a Biharvármegyei Bank Rt elnöke volt, ám 1929-ben egyszerre 4 új igazgatósági tagságot szerzett (igaz, egyiket sem a vezetése alatt álló megyében, hanem korábbi közigazgatási állomáshelyén, Pest megyében), amelyet a következő években tovább növelt. A már számottevő pozícióval bekerülők közül megtartotta azokat Feilitzsch, Urbán, Erdőhegyi, némileg növelte azt Szilágyi Lajos. A főispánok közül tehát nem azok jártak az élen a pozíciók halmozásában, akik már eleve jelentős szerepet tölthettek be a gazdasági életben. A legtöbb gazdasági vezető poszttal kinevezett személyek főispánságuk alatt azok nagy részét feladták,

¹⁴³ MOL K148, 959.cs. 486–11–1937, 1258/1927.

újabbakat pedig nem szereztek. Így Németh Károly 8-ból 2, Lingauer Sándor 7-ből 4, Lichtenstein László 6-ból 3 vezetőségi helyet tartott meg. Összesen mintegy 14 főispán rendelkezett hivatali ideje alatt maximum 3 pozícióval, további 10 legfeljebb 2, további 12 pedig 1 vezetőségi tagsággal rendelkezett egy-egy évben. A főispánok nagy része nem viselt cégekben vezető posztot, ám különösen egy-egy helyi intézet vezető testületeiben nem volt ritka a főispán, habár jelentékeny szerepvállalásra kevesen vállalkoztak, vállalkozhattak közülük.

Politikai előélet

Annak ellenére, hogy a főispánok legnagyobb része tisztviselői múlttal rendelkezett, az újonnan kinevezetteknek csak mintegy harmada, 28,2 és 8,2%-a érkezett *közvetlenül* is valamilyen helyi hivatalból vagy minisztériumból a karba. Habár a formális pozícióval nem rendelkezők között többnyire volt tisztviselők szerepelnek, és a földbirtokosként kinevezettek egy része is dolgozott korábban a közigazgatásban, ez rávilágít arra, hogy a jó és megbízható tisztviselőből még nem lett automatikusan főispán. Ahhoz, mint arról már esett szó, megfelelő kapcsolatokra, informális támogatásra is szükség volt. Emellett nem elhanyagolható a politikai és közéleti aktivitás jelentősége sem, hiszen a főispáni tisztség hangsúlyozottan politikai jellegű volt, aminek betöltéséhez nem lehetett elegendő a kormányzati politika passzív igenlése, hanem aktív közreműködésre volt szükség. A politikai tevékenység jelentőségét mutatja a személyek kiválasztásában, hogy a főispánok ötöde közvetlenül a törvényhozás valamelyik házából lett kinevezve. Amellett sokan a helyi közéletben betöltött szerepükkel nyerték el a kormányzat figyelmét és elismerését. Érdemes tehát azt is megvizsgálni, hogy a főispánok milyen *politikai előélettel* érkeztek a karba. Elsősorban a parlamenti képviselőséget, felsőházi tagságot vettem figyelembe; emellett, ahol a források jelezték, megnéztem az esetleges 1919-es „ellenforradalmi” szereplést is, illetve a parlamenten kívüli pártpolitikai aktivitást, valamint — mivel részben politikai tisztségről volt szó — a vizsgált időszak előtt viselt főispánságot is.

A korszak főispánjainak egy része már az *1918 előtt* is aktív elemekből került ki: összesen 11 személy volt a dualista képviselőház tagja: számuk egy-egy évben 4 körül mozgott, 1933–34-ben viszont elérte a 6-ot. Szabadelvűek és függetlenségiiek egyaránt előfordultak, többségük azonban 1910 utáni munkapárti honatya. Közülük Széchényi Viktor rövid ideig volt képviselő (az 1904-es választáson szerzett mandátumot), azonban ő volt az egyetlen, aki a főrendiház tagja is volt, 1895-től. A húszas években többnyire olyanok (például Széchényi, Preszly, Sztranyavszky, Magyar Károly) képviselték őket, akiknek politikai aktivitása „átmentődött” a trianoni Magyarországra is, a harmincas években viszont olyanokat neveztek ki, akik (mint például Ostffy, Borbély, Benyovszky) jobbára a világháborút, forradalmakat követő passzivitásuk után Gömbös miniszterelnöksége alatt kapcsolódtak be ismét a közéletbe. Új személyként még a felvidéki főispánokkal is jutott be a régi országgyűlés képviselője (Jaross Vilmos). A többség persze — mint látható — a húszas években került a karba, ám jellegadó csoporttá ekkor sem vált: az ő kinevezésükben is kevésbé játszott szerepet az 1918 előtti képvi-

selőség, hiszen közülük négy személy az 1920 utáni parlamentnek is tagja volt, sőt közvetlenül onnan kerültek a főispáni székbe.

12. táblázat: a törvényhozói múlttal rendelkező főispánok száma

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
képviselő	2	2	4	7	7	8	9	9	5	6	7	7	7	6	9	11
felsőházi tag	0	0	0	1	1	1	2	2	5	4	4	3	3	3	3	2
képviselő 1918 előtt	4	4	3	4	4	4	4	3	5	6	6	5	5	3	2	0
csehszlovák képviselő	0	0	1	- 1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	2	2

A főispánok együtöde, 22 személy volt korábban az 1920 utáni *nemzetgyűlés* illetve *országgyűlés képviselője*, közülük 15 fő közvetlenül ebből a pozícióból került kinevezésre. Számuk a húszas évek közepén még jelentéktelen (2), ám 1926-tól emelkedett, 1930-ban és 1931-ben elérte a 9-et. A Gömbös- és a Darányi-kormányok idején súlyuk valamivel csökkent: az 1932-es „mélypontot” (5) követően 6–7 személy tartozott ide. Számuk visszaesésében az is szerepet játszott, hogy Darányi alatt nemigen neveztek ki (volt) képviselőt főispánnak. Imrédy viszont csak képviselőházi tapasztalatokkal rendelkező személyeket nevezett ki, sőt még a felvidéki Koczor Gyula is pár nappal korábban a magyar országgyűlésbe behívott képviselőként lett főispán. Újabb kinevezésekkel együtt az időszak végére számuk így 11-re nőtt, igaz a megemelt létszámú karban arányuk már nem volt olyan magas, mint a harmincas évek legelején. Kinevezésre leginkább a még hivatalban lévő képviselőknek volt esélyük: 15, Mokcsay Zoltánnal együtt, aki nem sokkal mandátumának lejárt után lett főispán, 16 személy példája legalábbis ezt támasztja alá. A képviselőházból kiesett, formális pozícióval nem rendelkező, a politikai élettől tartósan visszavonulóknak már kevésbé volt esélyük a főispánságra: két volt képviselő polgármesterként, egy alispánként, egy pedig felsőházi tagként lett kinevezve, míg Gyömörey György és Szapáry Lajos tekintélyes földbirtokosokként a helyi közéletnek voltak meghatározó szereplői, utóbbi pedig főnemessége folytán sokkal kiterjedtebb összeköttetésekkel, kapcsolatokkal is rendelkezett.

Valamennyi képviselő a kormánypártban foglalt helyet, ide sorolva az első nemzetgyűlés kisgazdapárti képviselőjét, Széchényi Viktort és a KNEP-disszidens Gyömörey Györgyöt is. Frey Vilmos a Keresztény Gazdasági Szociális Párt képviselője volt; Tabódy Tibor ugyancsak a KGSZP keretében tevékenykedett, innen csatlakozott a NEP fővárosi szervezetéhez. Időlegesen csupán két ember állt ellenzéki oldalon. Borbély-Maczky Emil, főispánságáról is lemondva, Gömbössel együtt hagyta el az Egységes Pártot, és fajvédőpárti programmal lett képviselő; később ugyancsak Gömbössel tért vissza a kormánypártba, és még Bethlen alatt, 1930-ban újból kinevezték főispánnak. A másik személy Szilágyi Lajos, aki még Tisza István Munkapártjában kezdte politikai karrierjét. 1920-ban, a Tiszántúl felszabadulását követően a kisgazdapártot szervezte, és Bihar kormánybiztos-főispánja is volt. A következő években azonban a baloldali, demokrata erőkhöz csatlakozott, ám velük is szakított, és 1926-ban létrehozta a Kispolgárok Országos Pártját. Fellépett a politikai szabadságjogok érdekében, mindeközben éles össze-

tűzésekre keveredett, leggyakrabban Gömbös környezetével. 1933-ban aztán Gömbös Gyula kormánya nevezte ki főispánnak.

A *felsőházi tagok* tulajdonképpen a második kamara felállításától kezdve, 1927-től képviseltették magukat a főispáni kinevezettek között: Németh Károly a pár héttel korábban elnyert felsőházi tagságáról mondott le Győr főispáni szé- kéért. Rajta kívül még 6 személy került közvetlenül a felsőházból a karba, ám Lichtenstein László 1932-es kinevezése is tulajdonképpen a második kamarából történt (1932-ig volt tag). Volt felsőházi tag kinevezésére tehát gyakorlatilag nem volt lehetőség, Lichtenstein 1938-as példája volt az egyetlen, amikor nem közvetlenül a felsőházból került ki főispán. Súlyuk 1932-ben volt a legnagyobb, amikor ugyanannyi korábbi felsőházi tag (5) volt a karban, mint egykori képviselő. Számuk ezután visszaesett, 1935-től 3, 1939-ben aztán már csak 2 személy képviselte őket. A főispáni kar és a felsőház közötti személyi kapcsolódás mértéke tehát már jóval kisebb, amiben szerepet játszhatott annak erősen konzervatív jellege. A Gömbössel kezdődő kormányok — elvileg — híveiket, bizalmi embereiket kevésbe találhatták meg ott. Ennek némileg ellentmond, hogy a Gömbös-kormány alatt több felsőházi tagot neveztek ki főispánnak, mint korábban együttvéve. Ezen személyek kiválasztására azonban kizárólag kormányzatának első hónapjaiban, Keresztes-Fischer belügyminisztersége idejében került sor, s a szelekciós tényezők között általában a helyi jelleg, helyi ismertség lehetett a döntő. 1933-tól azonban — mint azt már korábban említettem — szinte semmi esély nem volt a felsőházi múlttal rendelkezők kinevezésére: Lichtenstein utolsó főispánságát leszámítva csak egy esetben fordult elő.

A parlamenti tevékenységet tekintve legaktívabb főispán Németh Károly volt, aki 1910-től munkapárti képviselő, a világháború után pedig a második nemzetgyűlésnek majd a felsőháznak a tagja (még ha utóbbiban semmilyen munkát nem tudott végezni). Szintén mindkét kamarában tevékenykedett Lichtenstein László, míg Szilágyi, Borbély György és Széchényi Viktor 1918 előtti törvényhozó ténykedésüket folytatták 1919 után is. Emellett voltak olyan személyek is, akik a *csehszlovák parlament* kisebbségi képviselői voltak: a felvidéki főispánok közül Koczor Gyula és Korláth Endre Prágában, Nagy Nándor pedig a szlovák tartománygyűlésben képviselte a magyar kisebbség érdekeit. Első reprezentánsuk viszont Körmeny-Ékes Lajos, aki a húszas évek első felében volt a cseh parlament tagja: 1925-ben kiutasították Csehszlovákiából, a következő évben már Veszprém megye élére nevezték ki. A többiek 1938–39-ben lettek a visszacsatolt területeken főispánok. Mindent egybevéve, a főispánoknak valamivel kevesebb mint harmada, 34 személy rendelkezett valamilyen parlamenti tapasztalattal. Kezdetben nem játszottak nagy szerepet, ám az 1920-as évek végétől számottevő lett arányuk, és általában 8–10 személy mindig képviselte őket a karban.

A vizsgált személyek közül 14 volt már, a vizsgált időszakot megelőzően, *korábban is főispán*. (A korszakunkban kétszer pozícióban lévők nélkül.) 1919 előtt 8 személy, Feilitzsch Bertholdtól eltekintve valamennyien 1906 után, a koalíció, majd a munkapárti kormányok idejében. Közülük Széchényi Viktor, Benyovszky Móric és Ostffy Lajos képviselők is voltak. 6 személy a húszas évek elején töltött be főispáni hivatalt, a politikai változások miatt azonban távozni

kényszerültek, és csak évekkel később kerültek ismét magas tisztségbe, Huszár Aladár kivételével, aki 1922 márciusáig volt Nógrád főispánja, majd 1923 februárjában nevezték ki Esztergom és Komárom élére. A többség (Kovacsics Dezső előbb bács-bodrogi, majd békési főispántól eltekintve) korábbi helyére került viszsza. A „volt főispánokat” elsősorban a Bethlen- és (első éveiben) a Gömbös-kormány preferálta.

Egyes esetekben a politikai aktivitás *nem kötődött intézményes pozíciókhoz*. Fernbach Bálint és Bonczos Miklós a Gömbös-féle pártszervezésben játszottak szerepet: előbbi pest megyei párttitkár, utóbbi csongrád megyei pártvezető is volt. Az ilyen jellegű aktivitás csak kivételesen vezetett a főispáni székbe, hiszen Gömbösnek a párt építésében volt rájuk szüksége, a következő kormányok viszont nem a korábbi „élharcosok” közül választották ki bizalmi embereket. Megvizsgáltam még, hogyan alakult az 1919-es „ellenforradalmi” múlttal rendelkező főispánok aránya. (Csak a publikus források által megemlített eseteket vettem figyelembe, ennél az aktív ellenforradalmárok száma — minden valószínűség szerint — magasabb lehetett.) Összesen 8 olyan főispán volt ebben az időszakban hivatalban, akik valamilyen formában részesei voltak a szegedi ellenforradalomnak: 3 „civil” és 5 katonatiszt. Előbbiek közül Aigner Károly még 1920-ban Szeged főispánja lett, Korossy Györgyöt — egykori államtitkárát — pedig Károlyi Gyula nevezte ki; Simkó Elemér 1939-es főispánságában már kevés szerepet játszhatott ellenforradalmi múltja. A második csoportból 3 személyt a Gömbös-érában, 1935-ben, további kettőt pedig Imrédy és Teleki alatt neveztek ki. Érdekes, hogy Bethlen István idejében, legalábbis 1924 után, egyáltalán nem került „szegedi” a karba. Néhány főispán (6) esetében az 1919-es tevékenységet a források alapján nem lehetett Szegedhez kötni. Közülük 3 személy Bethlen alatt jutott ide, igaz, (Keresztes-)Fischer Ferenc és Mokcsay Zoltán elsősorban a „nemzeti” ellenállásban vett részt, előbbi a szerb megszállás alatti Pécsen, utóbbi pedig a ruszin nemzeti törekvésekkel szemben a Kárpátalján. A Gömbös által kineveztetett 3 személy, különösen Igmándy-Hegyessy László, már sokkal inkább az aktív katonatiszti-ellenforradalmi elemekhez sorolható. A többség (akik nem lettek a húszas évek elején főispánok) más irányú politikai tevékenységet is folytatott: 5 fő a képviselőházból, 1 pedig a felsőházból került a főispáni székbe. Előfordulhatott persze, például Aigner, Fischer, esetleg Kovacsics esetében, hogy a kormányzat figyelmét ez hívta fel az illetőkre. Néhány személynél — ugyanúgy, mint a „szegediek” esetében — ténylegesen megragadható, hogy volt ellenforradalmárként Gömbös alatt, a hasonló múlttal rendelkező Kozma Miklós minisztersége alatt tértek vissza a politikához (Jékey Ferenc); Fejér Miklós és Simkó Elemér viszont később, Teleki alatt lett csak főispán. Az ellenforradalmi aktivitás „főispán-kiválasztó” szerepe tehát még a „volt szegediek” esetében sem volt jelentős, noha a személyi kapcsolatok kialakításában szerepet játszhatott.

Főispáni életutak

Az „életút-elemek” különálló vizsgálata után — fenntartva a tipizálással szembeni korábbi aggályokat — megpróbálkoztam bizonyos, a főispánsághoz ve-

zető „tipikus életutak” felvázolásával. Az egyes személyek által *ténylegesen befutott életpályák* ugyanis teljesen nem hagyhatók figyelmen kívül, külön elemzésük, csoportosításuk jól kiegészíti a korábbiakat. A tipizálásakor elsősorban a foglalkozást, élethivatást, majd a földbirtokot, illetve a politikai aktivitást vettem figyelembe, annak függvényében, hogy az egyes életút-elemek milyen súlyúak, fontoságúak voltak (lehettek) a főispánságot megelőzően. A besorolás szubjektivitását csökkentendő, a nagyobb típusokon belül igyekeztem alcsoportokat, altípusokat meghatározni.

A főispánok legnagyobb csoportja, mintegy 44 személy a *köztisztviselők* közül került ki. A nagyobb társaságot természetesen a *helyi, vármegyei tisztviselők* alkották. A „tipikus megyei hivatalnokokat” összesen 31 fő képviselte, közülük 22 nemesi és 9 nem-nemesi származású. Többségük (24 fő) földbirtokkal nem rendelkezett. Pályájuk kizárólag közszolgálatban telt, végigjárva a helyi hivatali ranglétrát a közigazgatási gyakornokságtól vagy tiszteletbeli hivataloktól a fősolgabíróságig vagy főjegyzőségig, amelynek mintegy „betetőzéseként”, a kormány bizalmának elnyerésével, főispánok lettek. Közéleti aktivitásuk csekély, jórészt helyi szintre korlátozódott; hasonló mondható el gazdasági szerepvállalásukról is: csak a legtrikább esetben voltak igazgatósági, felügyelő-bizottsági tagok, akkor is kizárólag helyi cégekben. Horváth István fősolgabíró, Baranya megye későbbi főispánja például 1931-ig a Szentlőrinci Takarékpénztár alelnöke, míg Baross József nógrádi főispán a Pest- és Nógrádmegyei Egyesült Kőbánya és Útépítő Rt alelnöke, majd, immár főispánként, 1942-től elnöke volt. Az egész csoportot jól szemlélteti Hagymássy Zoltán, illetve azon belül a repatriáltakét Barcsay Ákos pályája. Hagymássy a kolozsvári egyetem elvégzése, a jogi és államtudományi doktorátus megszerzése után 1903-ban lépett Tolna vármegye szolgálatába, közigazgatási gyakornokként. Három év múlva már solgabíró, 1917-től 1927-ig pedig fősolgabíró. Ezután megyei főjegyző, és ilyen minőségében is nevezték ki 1933-ban Tolna megye főispánjának. Barcsay Ákos közszolgálatát Hunyad vármegyében kezdte 1905-ben, a következő évben már solgabíró, 1917-től pedig a puji járás fősolgabírója. 1918 decemberében azonban a románok eltávolították, az állását vesztett Barcsay így repatriált. 1924-ig a belügyminisztériumba beosztott tisztviselőként különböző megyékben látott el átmenetileg fősolgabírói feladatokat, majd 1926-ig ideiglenesen nyugdíjazták. Ezután került Somogy megye szolgálatába, ahol előbb aljegyző, majd 1927-től fősolgabíró lett (a barcsi, majd a kaposvári járásban). Tíz esztendei működést követően került a kormány bizalmából Bihar, később Somogy, majd pedig Pest megye élére.

Voltak olyanok, akiknél a „szabályos” hivatali pályát bizonyos elemek „zavarták”. Fernbach Bálint például Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye szolgálatában állott, és végül árvaszéki ülnökként, tiszteletbeli fősolgabírói címmel került Bács-Bodrog és Baja élére. Közben azonban aktívan részt vett Gömbös pártépítésében, és a NEP pest megyei adminisztratív titkára is volt. Bonczos Miklós változatosabb, kevésbé „tipikus” pályát futott be: a Ludovika Akadémiát végezte el, 1925-ig katonai szolgálatban állt, közben azonban jogi doktorátust szerzett, valamint bírói és ügyvédi vizsgát tett. Évekig ügyvédként működött, de 1926-tól — Gömbös híveként — bekapcsolódott a helyi politikai életbe is. 1933-ban megyei tisztséget

vállalt, Csongrád megye tiszti főügyésze lett; mindeközben a NEP egyik vezető helyi személyisége volt. 1938-ban került aztán Csongrád megye élére. Fejér Miklós rövid megyei szolgálat után 1918 októberében visszavonult, majd a szegedi ellenforradalom cselekvő részesévé vált: a szintén Jász-Nagykun-Szolnok megyében birtokos Horthy titkára volt előbb az ellenforradalmi kormány hadügyminisztériumában, majd a kormányzói kabinetirodában, egészen 1922-ig. Ezután Tiszvárkonyban gazdálkodott, ám 12 év szünet után, 1930-ban ismét a megye szolgálatába lépett. 1937-től a tiszai alsó járás főszolgabírója, innen nevezték ki 1939-ben Csanád megye főispánjának. Frey Vilmos „szabályos” megyei pályát futott be, főjegyző, majd az árvaszék elnöke volt. Ezután, egyedüliként ebben a csoportban, országgyűlési képviselő lett, ám 1934-ben alispánnak választották, így mandátumáról lemondott és visszatért a vármegyei közigazgatásba.

Fejér Miklóson kívül még 6, egyébként „tipikus megyei tisztviselői” pályát befutó későbbi főispán rendelkezett földbirtokkal. Többségük — 5 fő, valamenynyen nemesek — elég számottevő birtokkal bírt: Sárközy György 600, Kenessey Pongrác 900, Mesterházy Ferenc 1000, Darányi Kálmán és Soldos Béla pedig 1700 hold feletti birtokos volt. Egyedül Blaskovich Iván nem nemesi származású, neki 138 holdja volt. Mesterházyt kívül, aki egy ideig gazdálkodott, és csak azután állt megyei szolgálatba, pályájukat érdemben nem módosította a birtokos, sőt nagybirtokos lét, annak egészét a tisztviselőség töltötte ki, és tisztviselőként is lettek főispánná kinevezve. Az egyedüli kivétel Darányi Kálmán, aki már 1917–18-ban Zólyom megye főispánja volt, így 1920-ban mint „nyugalmazott főispánt” nevezték ki. Végezetül külön csoportba vettem azokat a személyeket, akik városok éléről kerültek a főispáni székbe. Karay-Kraker Kálmán „szabályos” tisztviselői pályát kezdett Pest vármegye szolgálatában, amelynek végén főszolgabíró is lett. 1922-től azonban nemzetgyűlési képviselő, 1924-ben pedig Vác polgármesterének választották meg. 1935-ben az ugyancsak váci kötődésű Preszly Elemért váltotta a pesti főispánságban. Szintén a közigazgatási ranglétrát végigjárva lett polgármester Borbiri (1932-ig Vojnics) Ferenc: 1897-től Szabadka törvényhatósági jogú város szolgálatában állt, ahol a főjegyzőségig jutott. 1915-től volt Baja polgármestere, amely tisztet egészen 1937-ig betöltötte (igaz, 1918 és 1920 között akadályozva volt). Minden bizonnyal mint „városi szakértőt” nevezték ki Kassára, előbb a katonai közigazgatás polgári előadójának, majd főispánnak 1938 decemberében. Kiss Endre, Bonczos Miklóshoz hasonlóan, az ügyvédi pályáját cserélte fel a közszolgálattal: 1925-ben lett Kecskemét tiszti főügyésze, majd 1934-től polgármestere, 1938 és 1944 között pedig a város főispánja. Kiss mind ügyvédként, mind tisztviselőként a helyi közélet aktív tagja volt, hiszen elnöke volt a Kecskeméti Ipartestületnek, a helyi Ügyvédi Kamarának és a Katona József Társaságnak is; amellet 1919-ben elindítója, 1925-ig pedig szerkesztője volt a Kecskeméti Közlöny című lapnak.

Az *állami tisztviselők* csoportját 4 belügyi, 4 pénzügyi, 1 földművelésügyi és 1 külügyi tisztviselő alkotta. Közülük 5 fő tekinthető „tipikus miniszteriális hivatalnoknak”, akik sem földbirtokkal, sem cégek vezetőségi posztjaival nem rendelkeztek. A minisztériumi bürokrácia fokait járták végig, és többnyire miniszteri titkárként kerültek a főispáni karba: a belügyminisztériumból Imecs György és

Vajay Károly, a földművelésügyi minisztériumból Ricsóy-Uhlyarik Béla, a pénzügyminisztériumból Nikolits Mihály, aki az egyetlen nem-nemes volt közöttük; Thuránszky László a külügyminisztériumból, I. osztályú követségi tanácsosként lett főispán. Vajay Károly kinevezésében minden bizonnyal nagy szerepet játszott, hogy Rakovszkytól Kozmaig valamennyi belügyminiszternek a személyi titkára volt, így előbb-utóbb „kijárt” neki egy főispánság. Igen jellegzetes a régi nemesi családból származó Ricsóy-Uhlyarik pályája: az államtudományi doktorátus megszerzése után 1919-ben segédfogalmazóként állt a földművelésügyi minisztérium szolgálatába, majd a következő évtől miniszteri segédtitkár lett, előbb a termelési osztályon, majd 1931-től az elnöki osztályon. 1935-ben lett miniszteri titkár, és ugyanekkor kapott minisztériumi osztálytanácsosi címet is. Még ugyanebben az évben nevezték ki Békés, 1938-ban pedig Csongrád megye élére.

Kevésbé volt „szabályos” 3 további személyi pályája. Balku Gyula a gazdasági akadémiai oklevél megszerzése után előbb nagy uradalmak jószágfelügyelőjeként tevékenykedett, majd 1910-ben állami szolgálatba lépett: különböző vármegyei gazdasági felügyelőségek vezetője volt. Ő szervezte meg, majd vezette a bács-bodrog megyei felügyelőséget, ám 1920 októberében a szerbek kiutasították. A repatriált tisztviselőt a Földművelésügyi Minisztériumba osztották be, kis idő múlva pedig főispánná nevezték ki (Bács-Bodrog, majd Baja élére). Balku egyébként a csanád megyei Dombegyházán 221 holdas birtokkal is rendelkezett. Farkas Béla ügyvéd és bírósági jegyző volt, mielőtt állami alkalmazásba lépett volna. 1918-tól már „tipikus” életutat futott be a földművelésügyi minisztériumban; 1926-ban, főispáni kinevezésének évében miniszteri titkár volt. Kovacsics Dezső 1908-ban vármegyei szolgálatba állt, de már 1913-ban a belügyminisztériumba került, ahonnan 1920-ban, miniszteri tanácsosként ment nyugdíjba. A következő évben Bács-Bodrog főispánjának nevezték ki, de fél év után felmentették, és újra a minisztériumba osztották be; 1924-ben ismét főispán lett, ezúttal Békés megyébe nevezték ki. A vármegyei tisztviselők közé soroltam további 2 személyt, akiket a „jellegzetes” hivatalnoki életút határozott meg, még akkor is, ha azt feladták, és főispáni kinevezésükre már nem közvetlenül a minisztériumi bürokráciából került sor. Madarassy Gábort a budapesti adófelügyelőségtől helyezték át a pénzügyminisztériumba, ahonnan miniszteri titkárként ment nyugdíjba. Évekig a felvidéki menekültek segélyirodáját vezette, míg 1925-ben Csongrád megye élére nevezték ki. Ugyancsak a külső adóügyi közigazgatásból került a pénzügyminisztériumba Lingauer Sándor. Részt vett a Monarchia felbomlásával és a béke-előkészítéssel kapcsolatos munkálatokban, majd a jóvátételi osztályon dolgozott. 1923-ban osztálytanácsosként vált meg a közszolgálattól, és a Hitelbank érdekeltiségébe tartozó Hazai Fésűsfonó Rt ügyvezető igazgatója, majd 1926-tól a Molinum Rt elnöke lett, amellett — mint láttuk — egy sor élelmiszeripari és malomipari cég vezetésében vett részt. Annak ellenére, hogy jelentős magántisztviselői pályát is befutott, az állami tisztviselőkhöz soroltam, mert ez volt a meghatározóbb, a „privát gazdasági szférában” befutott pályáját is ennek köszönhettem.

A tisztviselők után a főispáni kar meghatározó csoportját a *földbirtokosok* alkották: 39 személy, az összesnek több mint a harmada sorolható ebbe a kategóriába. Azokat vettem ide, akik mindenekelőtt gazdálkodtak, tehát semmilyen

(más) foglalkozást, hivatalt nem vállaltak; rajtuk kívül azokat is, akik korábbi hivatali és egyéb pályájukat időközben feladták, és a főispánok között elsősorban mint „földbirtokosok” jelentek meg. Közöttük volt 8 arisztokrata, a többség köznemes, a „polgári” származásúakat mindössze 2 személy, Bartal Iván és Szendrey László képviselték. Nagybirtokos volt 16, a többi középbirtokos, illetve voltak olyanok, akik csak 200 hold alatti birtokkal rendelkeztek. (Ők a földbirtok tárgyalásánál, mivel nem középbirtokosok, nem szerepeltek.) Így Szendrey Lászlónak Algyőn 100 holdas, Igmándy-Hegyessy Lászlónak Karádon 121 holdas birtoka volt; Kovács Imre Gerjenben 1925-ben a testvéreivel még 592 holddal bírt, 1935-ben azonban a saját nevének már csak 146 hold volt. Ide soroltam Jékey Ferencet is, akinek a nevének sem 1925-ben, sem 1935-ben (főispáni kinevezésének évében) nem volt birtok, habár életrajza szerint gazdálkodott. (A Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs jelentése szerint azonban 1942 májusában 265 hold volt a tulajdonában, sőt a felesége és a lányai nevének lévő birtokokkal együtt akár nagybirtokosnak is tekinthető.¹⁴⁴)

A földbirtokosok leginkább a helyi közéletben játszottak szerepet, habár voltak, akik képviselőként, felsőházi tagként az országos politikába is bekapcsolódtak. A helyi szerepvállalást ösztönözték a köznemesi birtokos többség helyi kapcsolatai, családi hagyományai. Ugyanakkor egyeseknek — leginkább a nagybirtokos arisztokratáknak — országos, sőt szélesebb körű családi és egyéb formális és informális kapcsolataik lehettek. Különösen a protestánsoknak volt lehetőségük — községi vagy egyházkerületi szinten — az egyházi közéletbe is bekapcsolódni; a legmagasabb pozíciót ezen a területen kétségkívül Vay László töltötte be, aki a tiszántúli református egyházkerület főgondnokaként a felsőház tagja lett (természetesen nem a főispánsága alatt). Egy részük különböző cégek vezetésében is részt vállalt, amint azt láttuk például Széchényi Viktor, Urbán Gáspár, Borbély György vagy Kállay Miklós esetében. Gazdasági tevékenységük mégis leginkább a földbirtokhoz kapcsolódott, közéleti működésük legjellemzőbb terepei a mezőgazdasági érdekvédelmi szervezetek, egyesületek, kamarák voltak. A helyi, vármegyei gazdasági egyesületekben vezető szerepet vitt például Szapáry Lajos, Patay Sámuel, Tarányi Ferenc, Latinovits János. Gyömörey György és Ostffy Lajos az OMGE tagja volt, előbbi az igazgatóság munkájában is részt vett, Nagy Pál pedig a szervezet alelnöke volt. A regionális mezőgazdasági kamarák vezetésében is több (későbbi) főispán vállalt szerepet. Benyovszky Móric a dunántúlinak, Lukács Béla a tiszajobbpartinak az elnöke, míg Simon Elemér a felsődunántúlinak alelnöke volt. A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamarának három egymást követő elnöke került főispáni székbe a korszakban: Kállay Miklós, Vay László és Lossonczy István. A gazdasági közéletben kétségkívül Purgly Emil volt a legaktívabb: a Csanádmegyei Gazdasági Egyesület után 1922-től a Tisza-Dunaközi Mezőgazdasági Kamara elnöke, majd az Országos Mezőgazdasági Kamara elnökeként a felsőház tagja lett. Ezen kívül az OMGE alelnöke, a Gazdák Biztosító Szövetkezetének igazgató-választmányi tagja és más szervezetek és intézetek (pl. a „Kéve” Rt) vezetőségi tagja is volt. A közéleti aktivitás minden bizonnyal szerepet kapott az illetők főispáni kinevezésében, hiszen ismert és elismert, befolyásos helyi vezetőkről volt

¹⁴⁴ MOL Z19, 24.d. 20. tétel (Nyíregyháza)

szó. Igaz, a sok közéleti pozíció a támadási felületet is növelhette és összeütközésre is alkalmat adott, amire Vay László és Szilágyi Lajos (két főispán!) konfliktusa szolgáltatta a konkrét példát.¹⁴⁵

Ez a kategória sem tekinthető egységesnek, tovább bontva több kisebb csoportot lehet elkülöníteni. 19 személy, a csoport több mint a fele „tipikus földbirtokos”. Ők nagyobb részben nagybirtokosok, akik semmilyen más állással nem rendelkeztek. Közéjük tartoztak a helyi, egyházi és gazdasági közélet legaktívabb elemei, mint Vay, Purgly, vagy Tarányi. A fentiekén kívül megemlíthető még Teleki Béla vagy Mikszáth Kálmán (az író fia), utóbbi nógrádi birtokosként került Miskolc város főispáni székébe. A kisebb birtokosok jellegzetes képviselője Thuránszky Pál. Az ősi lipthói nemesi családból származó Thuránszky jogi tanulmányait a háború miatt nem tudta befejezni; katonai szolgálatot teljesített, majd a forradalmak alatt lipthói birtokaira vonult vissza. Ezeket később eladta, Magyarországra jött át, ahol egy ideig ismét katona volt, majd Szabolcs vármegyében, Besenyődön vásárolt egy kisebb birtokot (1925-ben 265, 1935-ben 274 hold). Évekig gazdálkodott, amellet a község bírása, illetve a tiszai evangélikus egyházkerület gondnoka volt. Gömbös személyes híveként egyre aktívabban politizált, kerületi NEP-elnök lett, az 1935-ös választáson szerzett mandátumát viszont a Közigazgatási Bíróság megsemmisítette. Pár hónappal később, 1935 decemberében Szabolcs megye főispánjának nevezték ki.

A földbirtokosok másik csoportja abban különbözött az előzőtől, hogy rendelkezett valamilyen más „előélettel”, háttérrel is. Az egykori katonatisztek 7 fővel képviseltették magukat: köztük voltak igazi nagybirtokos arisztokraták (Benyovszky Móric és Széchényi Viktor), középbirtokos nemesek (Lukács Béla, Tabódy Tibor és Lossonczy István), és kisbirtokosok (Igmándy-Hegyessy László, Szendrey László). Többnyire ők is a közéletben aktív személyek, az alig 100 holdas Szendrey László például Csongrád vármegye vitézi széktartója, majd vitézi székkapitánya volt. Mások vármegyei (illetve Jékey Ferenc állami) tisztviselői múlttal rendelkeztek, ám a főispánságuk előtti években már gazdálkodtak, illetve elsősorban birtokosként vettek részt a közéletben. (Összesen 9 fő. Ide soroltam Kállay Miklós kállósemjéni földbirtokost is, aki ugyan 1919-ben elhagyta a közigazgatási szolgálatot, ám egyes források szerint 1920 és 1922 között ismét főszolgabíró volt; 1922-es kinevezésében mindenestre mint „földbirtokos” szerepel.) Hevessy László Gömör vármegye szolgálatában állott, és 1910-től főszolgabíró volt. 1919-ben a csehszlovák hatóságok eltávolították, ezek után birtokain gazdálkodott, illetve a felvidéki magyar mozgalmakban vett részt. Péchy Miklós Szabolcs Bereg megyében volt alkalmazásban, 1910-től mint főszolgabíró. 1923 végén azonban Csonka-Bereg megszüntetésével (Szatmár, Ugocsa és Bereg k.e.e. vm. felállításával) kérte

¹⁴⁵ Vay Lászlónak 1936 januárjában a belügyminiszterhez írott levele alapján régebbi eredetű szembenállásról volt szó, amelynek csak betetőzése Szilágyi Lajos indokolatlan támadása a Vay elnöksége alatt álló Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara, illetve Vay református egyházkerületi főgondnoki működése ellen. Vay szerint pedig „helyi közéleti harcai”-nak sikere éppen annak volt köszönhető, hogy kamarai elnökként a mezőgazdasági népességre, főgondnokként meg a református népességre (ne feledjük, református többségű tiszántúli területekről van szó!) nagy befolyást tudott érvényesíteni. Mindazonáltal kormányzati állásfoglalást kér, hogy ezen állások összeegyeztethetőek-e a főispánsággal. (MOL K429 20.cs. 121/1936)

nyugdíjazását. Porcsalmi és nagydobosi birtokain gazdálkodott, míg 1931-ben, testvérét felváltva, Szatmár megye élére került. Voltak, akik a közszolgálattól való visszavonulásukat követően, a gazdálkodás mellett, nem vonultak vissza teljesen, sőt képviselőként (Hedry Lőrinc, Szapáry Lajos) vagy felsőházi tagként (Perczel Béla, Borbély György) az országos politikába is bekapcsolódtak.

Más földbirtokosok „egyéb”, a fentiek közé nem sorolható pályát futottak be. Sztranyavszky Sándor közjegyző, majd 1912-től országgyűlési képviselő volt. A forradalmak alatt nógrádmarcali — egyébként 1925-ben és 1935-ben is apja, Sztranyavszky Géza nevére szerezte — birtokára vonult vissza; 1922-től lett Nógrád megye főispánja. Kovács Imre kereskedelmi tanulmányai után 1914-ig bankszakmát tanult Németországban. A világháború után azonban — a gazdasági akadémia elvégzését követően — kinevezéséig gerjenni birtokain gazdálkodott. Simon Elemér tiszteletbeli tisztviselő volt, ügyvédként tevékenykedett, 1910-től pedig képviselővé választották. 1922-ben „földbirtokosként” nevezték ki a — már az apja által is betöltött — soproni főispáni székbe. A legkevésbé „tipikus” pályát Gyömörey György futotta be a földbirtokos-főispánok között. Gyömörey gépészmérnöki oklevelet szerzett (amellett mozdonyvezetői forgalmi vizsgát is tett), és egy évi tanársegédség után előbb a Danubius hajógyárban, majd a MÁV-gépgyárban illetve a MÁV vontatási osztályán dolgozott mérnökként. 1908-ban került közszolgálatba a vasúti és hajózási főfelügyelethez, majd 1914-ben a Kereskedelmi Minisztérium vasúti osztályára. 1920-ban a nemzetgyűlés tagja lett, 1922-ben azonban visszavonult és főispáni kinevezéséig Vas megyei birtokain gazdálkodott.

Az *ügyvédek* szerepe, aránya a főispánok között már jóval kisebb, mint a fenti csoportoké: mindössze 7 személy képviselte őket a karban. Egyedül Siménfalvy Árpád rendelkezett közülük közigazgatási tapasztalatokkal, mivel ő Ugocsa megye tiszti főügyésze volt. A csehek azonban elbocsátották, így ügyvédként és bankügyészként tevékenykedett tovább, illetve a felvidéki magyar mozgalomban vett részt. A csoport egy része már korábban bekapcsolódott az országos politikai életbe: Preszly Elemért és Németh Károlyt 1918 előtt országgyűlési képviselőnek választották; utóbbi és Hadházy Zsigmond nemzetgyűlési képviselők is voltak. A többieknek (3 személy) a főispánság volt az első jelentős politikai pozíciójuk. Természetesen ők sem voltak teljesen új emberek a közéletben: Aigner Károly a szegedi ellenforradalomban, Fischer Ferenc a szerbek elleni „ellenállásban” vállalt szerepet, Mikecz Ödön pedig alighanem a Gömbös-féle politika iránti aktív elkötelezettségének köszönhető kinevezését.¹⁴⁶

Külön kategóriába soroltam azt az igen heterogén társaságot, amelyet a fentebb csoportok egyikébe sem lehetett beilleszteni. Ami közös bennük, hogy a főispánságukat megelőző időszakban a *politikai aktivitás* a meghatározó. A „politikus-főispánok” közé tartozik 3 volt tisztviselő, akik a közigazgatási pályát önként (Fáy István, Molnár Imre) vagy kényszerből (a repatriált Mokcsay Zoltán) feladták, képviselővé váltak, és egy-két ciklus után főispánoknak nevezték ki őket. Egyiküknek sem volt földbirtoka, cégek vezető pozícióival sem rendelkeztek. Mivel kinevezésük nem közhivatalból történt, ezért indokolt ide sorolni őket.

¹⁴⁶ Erre utal a kortárs Olchváry Pál kommentárja is (1932. november 16.): „Mikecz Ödönt kinevezték főispánnak, régóta összeköttetésben állott Gömbössel.” (*Gyarmathy*: i.m. II. kötet, 91.)

Erdőhegyi Lajos esete annyiban más, hogy a vármegyei hivatal feladása (1918) és a képviselőség (1922–1929) mellett orosi mintagazdaságában gazdálkodott, és a közgazdasági életben is aktívan részt vett, elsősorban helyi szinten. A két cikluson keresztüli képviselőség azonban a „politikuskhoz” sorolja őt is. Borbély-Maczkó Emil és Szilágyi Lajos esetében a volt katonatisztek politikai szerepvállalása figyelhető meg. Utóbbi 1916-tól képviselő (természetesen leszámítva az 1918–1920 közötti időszakot), közben Bihar kormánybiztos-főispánja. 1920-tól számítva a negyedik ciklusát töltötte a képviselőházban, amikor 1933-ban Bihar vármegye élére nevezték ki. Borbély-Maczkó a világháború végén vonult vissza bótai birtokára. 1920-ban kapcsolódott be a politikai életbe:¹⁴⁷ előbb nemzetgyűlési képviselő, majd Borsod főispánja, ám Gömbössel együtt ő is elhagyta a kormánypártot. 1926-tól ismét képviselő, fajvédő programmal. Gömbös visszatérése után „levegőben lógott” az újabb főispánja,¹⁴⁸ 1930-ban ki is nevezték Borsod, Gömör és Kishont élére. A politikuskhoz soroltam a felvidéki magyar mozgalom vezetői közül azokat, akik emellett más számottevő tevékenységet nem folytattak és földbirtokuk sem volt. Körmeny-Ékes Lajos 1920–1925 között a csehszlovák nemzetgyűlés képviselője volt; kiutasítását követően Magyarországon rövid időn belül főispánná nevezték ki. Koczor Gyula a felvidéki Magyar Nemzeti Párt, majd az Egyesült Magyar Párt egyik országos vezetője, 1925–1929 között csehszlovák képviselő volt. Pályafutásukban a politika elsőbbsége akkor is nyilvánvaló, ha tudjuk, hogy Körmeny-Ékesnek divatáru-üzlete volt Kassán, Koczor pedig iparosként működött. A felvidéki politikus-főispánok jellegzetes alakja azonban kétségtelenül Korláth Endre. Korláth előbb ügyvédeskedett, majd Ung megye főügyésze lett. A csehek elbocsátották, ezután a felvidéki és a kárpátaljai magyar mozgalmak egyik legaktívabb vezetője, egy sor egyesület elnöke, több kisebbségi lap szerkesztője, kiadója, amellett református egyházmegyei főgondnok, konventi és zsinati tag. 1923-tól a csehszlovák nemzetgyűlés képviselője illetve a szenátus tagja, ezenkívül „Tűzoltó” fedőnévvel és 280-as számmal a magyar kormány fizetett ügynöke is volt.¹⁴⁹

A „politikuskhoz” soroltam azokat is, akik nem formális pozícióik, hanem informális kapcsolataik, múltjuk révén szerepelhetnek ebben a csoportban. Összesen 3 főről van szó, valamennyien vármegyei szolgálatban kezdték pályájukat, még a dualizmus éveiben főispánok is lettek, a háború után, kinevezésüket megelőző években azonban — a források szerint — semmilyen formális politikai pozíciót nem töltöttek be. Rakovszky Iván helyi tisztviselőként 1906-ban lett Abaúj-Torna és Kassa főispánja, de még ebben az évben állami szolgálatba, a belügyminisztérium vármegyei osztályára került. 1914-ben (más adatok szerint 1919-ben) ment nyugdíjba, ám főispáni kinevezésére csak 1924 januárjában került sor. Ko-

¹⁴⁷ Borbély-Maczkó politikai pályakezdéséről szóló patetikus és idealizált beszámoló lásd: Vitéz Borbély-Maczkó Emil húsz esztendeje a magyar közéletben, Miskolc, 1940. 10–11. Első főispánágáról és lemondásáról: uo. 12–13.

¹⁴⁸ „Amikor Bethlen István felkérésére Gömbös Gyula többedmagával visszatér a többségi pártba és vállalja a honvédelmi államtitkárságot, majd átveszi a honvédelmi tárcát, általános vélemény, hogy Borbély-Maczkó Emil lesz a borsodi főispán. Mellőzzük most a háttér kavargását, átugorjunk a kinevezését megelőző s hónapokra terjedő intermezzót...” (Vitéz Borbély-Maczkó Emil húszesztendeje, i.m. 14.)

¹⁴⁹ *Tilkovszky*: i.m. 156.

rossy György ugyancsak helyi szolgálatból ült Temes vármegye és Temesvár főispáni székébe 1918 elején. Az ellenforradalmi Károlyi-kormányban belügyi államtitkár volt, majd 1919-ben a Friedrich-kormány nyugdíjazta. 1931-es főispáni kinevezéséig jószágigazgatóként dolgozott Zselinszky Róbert birtokain. Torontál megyei hivatalnokként kezdte pályáját a már többször említett Feilitzsch Berthold. 1897 és 1906 között Szabolcs vármegye főispánja, ezután a közigazgatási bíróság bírója 1920-ban történő nyugdíjazásáig. Nyilvános pozíciót nem vállalt, azonban az EKSZ vezérintézőjeként befolyásos személy. Mindenesetre az 1920-as évek közepén már ő is Bethlen segítségére szorult, és végül 1927-ben főispánná is kinevezték.

Voltak a főispánok között olyanok, akik egészen „szabálytalan” pályát futtattak be, így egyik fenti kategóriába sem lehetett őket beleerőszakolni. A gyógyszerész-egyetemi tanár Tukats Sándort és a kereskedő-földbirtokos és politikus Lichtenstein Lászlót már többször említettük. Előbbit ugyan értelmiségként az ügyvédekhez lehetne sorolni, de annak a csoportnak homogén jogászi jellege ezt mégsem indokolja. Hasonló megfontolásból, azok tisztviselői múltja miatt nem soroltam a politikusok közé Lichtensteint, még ha birtoka, gazdasági pozíciói és képviselősege révén helyzete (különösen 1938-as kinevezése előtt) sokban hasonlított az oda sorolt Erdőhegyi Lajoséhoz. A további két „besorolhatatlan” személy inkább a tisztviselőkhöz közelíthető. Széll József különböző erdélyi megyékben hivatalnok, 1908 és 1917 között pedig Fogaras vármegye főispánja volt, majd egy ideig József főherceg mellett dolgozott. 1918-ban Kisküküllő megyében lévő birtokaira vonult vissza, ám a román megszállás elől egészen Drezdáig menekült. Hazatérése után az Országos Földbirtokrendezési Bíróság bírója, 1925-ben aztán Zemplén főispánja lett. (A vármegyei tisztviselőktől eltérően őt nem közvetlenül megyei hivatalból nevezték ki, ezért nem szerepel ott.) Radocsay László pályája még változatosabb: a jogi doktorátus és az ügyvédi oklevél megszerzése után éveken át ügyvédi tevékenységet folytatott Temesvárott, majd közsolgálatba lépett: 1912-től Temes vármegye alügyésze, 1914-től pedig Temesvár főjegyzője volt. A románok a hűségeskü megtagadása miatt felmentették, így Magyarországra jött. 1920-ban a Közélelmezési Minisztérium Csanád megyei kirendeltségére osztották be, 1924-től pedig főispáni kinevezéséig, 1934-ig a Duna-Tiszaközi Körzeti Mezőgazdasági Hitelszövetkezet ügyvezető igazgatója volt.

13. táblázat: a főispáni kar megoszlása az egyes „típusok” között

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
helyi tisztviselő	10	7	8	6	6	6	5	5	4	6	6	6	6	8	11	13
állami tisztviselő	2	3	3	3	3	2	2	1	2	2	1	2	3	4	5	1
földbirtokos	8	8	8	9	9	8	9	11	12	11	11	13	12	10	11	15
ügyvéd	4	4	4	5	5	5	5	3	2	2	2	0	1	1	0	1
„politikus”	1	1	1	3	3	4	5	4	2	3	3	3	3	2	4	4
egyéb	0	1	1	1	1	1	1	1	2	1	2	1	1	1	2	2
a kar létszáma	25	24	25	27	27	26	27	25	24	25	25	25	26	26	33	36

A korszak legelső éveit leszámítva a domináns csoportot a főispáni karban mindvégig a *földbirtokosok* alkották. A húszas években 8–9, a harmincas évek első felében 10–11, majd pedig 11–12 (sőt 1935-ben 13) személy képviselte ezt a kategóriát. Számuk 1927 és 1936 között még a megyei és állami tisztviselők együttes létszámát is meghaladta. Arányuk 1937–38-ban némileg visszaesett, ám a felvidéki főispánok kinevezésének, majd a Teleki-kormány kiválasztási politikájának köszönhetően számuk újra megnőtt (14), ismét meghaladva a vármegyei és állami hivatalnokok együttes arányát. Kiszámú új emberéhez képest különösen a Károlyi-kormány részesítette előnyben őket; Gömbös alatt már inkább az ebbe a kategóriába tartozó főispánok cseréjéről volt szó, azaz hiába neveztek ki ekkor viszonylag sok földbirtokost, a leváltások miatt arányuk a karban nem nőtt számottevően. A Darányi-kormány még kevésbé vette figyelembe ezt a csoportot, a következőkben azonban — mint láttuk — már jobban támaszkodtak rájuk.

A *köztisztviselők* 1926-ig (10–12 fő), majd 1937-ban és 1938-ban (12–16 fő) alkották a kar többségét, a húszas évek végén és a harmincas évek nagy részében azonban szerepük kevésbé meghatározó, együttes létszámuk mindössze 6–9 között mozgott. Ebből a szempontból a 1931-ben és 1932-ben volt legkevésbé meghatározó a bürokrácia jelenléte a főispáni karban. A nagyobb csoportot mindvégig a *vármegyei tisztviselők* alkották: számuk a kezdeti 10-ről hamar lecsökkent, és az időszak nagy részében 6 körül mozgott. (Az 1932-es „mélyponton” viszont csak 4 volt helyi hivatalnok volt a karban). Az utolsó évekre — döntően a Darányi-kormány idejében foganatosított kinevezéseknek köszönhetően — ismét megnőtt számuk, és 1938-ban elérték a földbirtokosok arányát. 1939-re számuk ugyan 13-ra emelkedett, ez azonban alatta maradt a földbirtokosokénak. Az *állami tisztviselők* az 1920-as években többnyire 3, az 1930-as évek első felében 2 személlyel képviseltették magukat a karban. 1935-től egyre több miniszteriális hivatalnokot neveztek ki, miközben egyet sem váltottak le, így számuk 5-re emelkedett. 1939 márciusában azonban — egyetlen kivétellel — gyakorlatilag kikerültek a főispánok közül. A tisztviselők főispáni kinevezésére döntően 1926-ig, majd 1935–1938 között, Gömbös és Darányi miniszterelnöksége, Kozma Miklós és Széll József belügyminisztersége alatt került sor. Vagyis sem a Scitovszky-, sem pedig a Keresztes-Fischer-féle belügyi kormányzat nem preferálta a „tipikus” helyi és az állami bürokratákat a főispánok személyének kiválasztásában.

A többi csoport sokkal kevésbé határozta meg a főispáni kar arculatát, szerepük csak kisebb időszakokban volt viszonylag jelentős. Az *ügyvédek* jelenléte az 1920-as évekre korlátozódott (nagy részük már 1924-ben hivatalban volt), súlyuk ekkor megközelítette a megyei tisztviselőkéét. Károlyi és Gömbös alatt azonban a jellegzetes „bethlenista” ügyvéd-főispánok kiestek: Hadházyt, Aignert, Simont leváltották, Németh meghalt, Keresztes-Fischer miniszter lett. Ezután csak mutatóba neveztek ki ügyvédet főispánnak, mint a Gömbös-hívő Mikecz Ödönt 1932-ben, Preszly Elemért másodszor 1936-ban és a felvidéki Siménfalvy Árpádot 1939-ben. „*Politikusok*” kinevezésére leginkább Bethlen alatt, döntően Scitovszky belügyminisztersége idején került sor. A következő kormányok és belügyminiszterek kevésbé támaszkodtak rájuk, habár Kozma és Széll éveitől eltekintve valamennyi kormány választott ebből a csoportból bizalmi embert. A „*besorolhatatlanok*” nem

alkottak csoportot, így csak az jegyezhető meg, hogy közülük 1–2 személy mindig szerepelt a főispáni karban.

***

A két világháború között főispáni kinevezésre leginkább a nemesi származású, jogi végzettségű vármegyei (részben állami) tisztviselőknek, illetve tisztviselői múlttal rendelkező földbirtokosoknak és politikusoknak volt legnagyobb esélyük. Ez az esély különösen a harmincas évek második felében, Kozma Miklós és Széll József belügyminisztersége alatt, még inkább megnőtt. A főispáni kar társadalmi háttere lényegesen nem alakult át a vizsgált időszakban, noha hosszú távon a jogi képzettség szerepe némileg csökkent. Kinevezésre számíthattak még — a húszas évek első felében — az ügyvédek, valamint — inkább a harmincas években — a volt katonatisztek (birtokosok és politikusok). A harmincas évek elejére, 1932 körül átmenetileg megnőtt a közép- és nagybirtokkal rendelkezők és a „gazdálkodók” aránya is, ugyanakkor a volt képviselő-főispánok száma, ugyancsak átmenetileg, lecsökkent. Döntően negyvenes, ötvenes éveikben járó személyeket, kezdetben tehát az 1870-es és 1880-as, a harmincas években már nyomatékosabban az 1880-as, illetve 1890-es években születetteket neveztek ki. Különösen 1935-től volt hangsúlyosabb a fiatalabb generációk jelenléte. Általában, de korántsem minden esetben, a törvényhatóság többségének megfelelő vallású személyt neveztek ki, országos arányukhoz viszonyítva valamelyest nagyobb számban protestánsokat, mint a katolikusokat. A korszak végére egyre nagyobb szerepe lett a helyi kötődésnek is. Mindezek a mutatók azonban — az újabb generációk belépését leszámítva — csak kisebb ingadozást mutattak. Nagyobb arányú és jellegzetes elmozdulás csak a „tipikus életutak” vizsgálatánál figyelhető meg. A húszas években a tisztviselők súlyának csökkenésével párhuzamosan a földbirtokosok aránya folyamatosan nőtt, míg a harmincas években a tendencia megfordult, és a hivatalnoki réteg lett ismét a legnagyobb csoport. A harmincas évek közepén különösen jellemző a miniszteriális tisztviselők fokozottabb jelenléte. 1939-ben megint változott a kép: földbirtokosok súlya nőtt meg leginkább. Ugyancsak jellegzetes a húszas évek második felében az ügyvédek és a „politikusok” nagy aránya, mindkettő a kar politikus-közéleti hátterét, jellegét erősítette.

A főispáni kar többsége egy viszonylag jól körülhatárolható csoportból került ki, társadalmi értelemben tehát viszonylag szűk volt a rekrutációs bázisa. A *társadalmi zártság* azonban nagyfokú *személyi nyitottsággal* járt együtt, hiszen a hivatal természete nagyarányú fluktuációt, kicserélődést tett lehetővé. Ez eredményezte azt, hogy a társadalmi háttér változatlansága ellenére a személycserék nyomán a főispáni kar politikai arculata fokozatosan megváltozott. A kiválasztás szempontjai természetesen minden egyes főispánnál mások lehettek és időben is változhattak, az illető személyének és a vármegye, város helyzetének függvényében. Az arisztokraták és nagybirtokosok által uralt Fejér megyében például, legalábbis a húszas években, célszerű volt nagybirtokos arisztokrata főispánt kinevezni: Nagy Pál „sismándi középbirtokosnak nincs akkora tekintélye, még hivatali funkciójánál fogva sem, hogy a mágnásokat legalább a kormány iránti tiszteletre

szólíthatta volna.”¹⁵⁰ Nem véletlenül váltották le, és ültették helyére a szintén mágnás Széchényi Viktort. A leváltások többé-kevésbé világos indokaival (pl. túlzott elkötelezettség az előző kormányfő iránt, a kormány bizalmatlansága, az illető erélytelensége, alkalmatlansága, stb.) szemben a kiválasztás szempontjai legtöbbször rejtve maradtak. A kormányzóhoz történő felterjesztésekhez csatoltak ugyan rövid magyarázatot, ám leginkább csak olyan sablonos megjegyzéseket tartalmaztak, mint „Nevezett egyéniségénél és kiváló munkaképességénél fogva igen alkalmas a főispáni állással járó feladatok sikeres megoldására.”¹⁵¹ Rakovszky Endre kinevezését például azzal okolták, hogy „vezető állásban szerzett széleskörű közgazgatási ismereteinél, szakképzettségénél és a helyi viszonyokban való teljes tájékozottságánál fogva személye kiválóan alkalmasnak mutatkozik a főispáni állás betöltésére.”¹⁵² Ezek az indoklások tehát nem árulnak el többet, mint ami a képzettség, a korábbi életút vagy a helyi kötődés vizsgálatokor az életrajzból amúgy is valószínűsíthető.

Tisztában vagyok azzal, hogy a hivatali és a politikai előélet vizsgálata, de még bizonyos tipikus életpályák felvázolása sem adhatja meg egyértelműen a választ arra a kérdésre, hogy végül is *mely társadalmi rétegekből, osztályokból* kerültek ki a főispánok. A világos társadalmi kategória-fogalmak hiányán túl problémát jelent, hogy a szülők társadalmi hátteréről csak néhány esetben áll rendelkezésre információ, többnyire akkor, ha az illető apja képviselő, miniszter, esetleg főispán volt. Emellett ismételten szeretném hangsúlyozni, hogy a főispáni hivatal önmagában is a besorolás alapja lehet, jelentősen módosíthatja azt, többnyire azáltal, hogy a hivatal viselőit — időlegesen vagy tartósan — a politikai „osztályba”, vagy legalábbis a politikai, azon belül pedig a kormányzati elitbe emelte. Az egymást amúgy is átfedő származási, vagyoni és foglalkozási kategóriák (arisztokrata, nemes, földbirtokos, hivatalnok, értelmiségi, politikus stb.) számtalan módon variálhatók és csoportosíthatók, ezzel még nem jutunk közelebb a társadalmi összetétel osztály-, rend- és más rétegekategóriák szerinti feltárásához. A kérdést mégsem lehet megkerülni. A válasz leglényegesebb eleme — véleményem szerint — az, hogy a főispáni állás hivatali jellegét nemcsak a törvényi szabályozás, hanem a társadalmi, személyi összetétel is alátámasztotta, illetve megerősítette. A többség tisztviselők illetve tisztviselői múlttal rendelkezők közül került ki, és ennek a ténynek sokkal nagyobb a jelentősége, mint a származásnak. A nemesi cím egyébként sem lehetett akadálya annak, hogy viselője adminisztratív szakszerűséggel rendelkezzen. A nemesség, csakúgy, mint a földbirtok, leginkább a vele járó „helyi érték”, általa az egyes személyeknek biztosított helyi kapcsolatok szempontjából volt fontos. Láthattuk azt is, hogy a nemesi származásúak jó része „idegen” főispán volt, az adott törvényhatóságban még inkább hivatalnokként jelentek meg.

A főispánság méltóság-jellegének elvesztésére közvetetten utal, hogy jelentéktelen volt ebben a korszakban az arisztokrata főispánok száma. A főnemesség csekély szerepét egyrészt a képzettségéből, neveltetéséből fakadó tényezők ma-

¹⁵⁰ Farkas G.: i.m. 85.

¹⁵¹ MOL K148, 1176.cs. 1944–11–8991, 4601/1936. (Tabódy Tibor kinevezésének felterjesztése)

¹⁵² MOL K148, 932.cs. 1936–11–2822, 3958/1924.

gyarázhatják: Erdei szerint az arisztokrácia „a történelmi alakulása során kifejtett politikai szakszerűséget képviselte. Nem is azt a köznemesi-úri középosztályi jó-gászszerűséget, amely az igazgatásban és a jogalkalmazásban otthonos, hanem a kormányzás hatalmi-diplomáciai képzettségét, amely az erőtényezőkkal való el-bánásban mozog fölényesen.”¹⁵³ Csekély szerepükre magyarázat lehet másrészt az arisztokrácia politikai szerepének általános csökkenése, visszaszorulása. Amint azt Macartney a mágnásokkal kapcsolatban igen szemléletesen megfogalmazta: „A hatalomról való fokozatos lemondásuk világosan látható az uralkodó osztályok történetében, a többi közt pl. a *főispánok* és alispánok arképeinek sorában is bármely megyeház falán. A száz év előtti képek csaknem kizárólag mágnásokat ábrázolnak, jóformán ugyanazokat a neveket tüntetik föl; Pálffyakat, Zichyeket, Erdődyeket, Széchenyieket és másokat. Az újabb arcok kevésbé érdekesek s a nevek alattuk sokszor egyszerűen csak Szabók vagy Tóthok.”¹⁵⁴ Lehet-e ezek után azt mondani, hogy a főispánok többsége a „dzsentri” közül került ki? (Mind ez idáig szándékosan kerültem még a kifejezés használatát is.) Ha a dzsentrit negatív felhangok nélkül, pusztán származási kategóriának tekintjük, akkor a válasz igen lehet. Ha ezen felül más kritériumokat (birtok, hivatal, stb.) is figye-lembe veszünk, akkor már erősen leszűkül a kör. Mindazonáltal a dzsentri-probléma, és általában a származás kérdésének fontosságát jelentősen csökkenti, hogy a főispánok kiválasztásában mindig az *egyéni életpálya, az egyén által megszerzett képzettség, tapasztalatok és társadalmi kapcsolatok* játszottak szerepet. Ezek megszerzésében természetesen nem volt mellékes a származás, ám önmagában és kizárólag a nagynevű ősök senkit sem tettek főispánná. Ezt már a kormányzati érdekek sem tették lehetővé.

A foglalkozási, vagyoni és politikai mutatók alapján a főispánok szinte teljes egészében a középrétegekből (középosztályból, középrendből) kerültek ki, mind saját helyzetüket, mind pedig származásukat tekintve. A rendelkezésre álló for-rások egyedül Simkó Elemér esetében valószínűsítik az alsó középosztályi, esetleg kispolgári eredet: szülei tanítók voltak. A másik végleten a több ezer holdas, je-lentős gazdasági pozíciókkal is rendelkező arisztokrata nagybirtokosok, mint Szé-chenyi Viktor, Benyovszky Móric, álltak. Ők azonban kivételt képeztek mind a főispánok, mind pedig az arisztokraták körében: a főispánság a két világháború között nem számított a főnemesség tagjainak jellegzetes életcéljai közé. A két szélső érték között a társadalmi csoportok szerint nehezen bontható középrétegek képviselői álltak, akiket részben a hivatal, részben a származás, részben a föld-birtok kapcsolt össze. A főispáni kar társadalmi bázisát tehát — egy-két kivételtől eltekintve — a *hagyományos középosztály* alkotta, főleg annak két egymással é-rintkező szegmense, a köztisztviselői réteg („tisztviselő-osztály”) és a földbirto-kosok. De megfogalmazható a válasz úgy is, hogy a *tradicionális helyi igazgatási és birtokos elit* jelent meg elsősorban a főispáni karban.

Nem tartozik szorosan a dolgozat témájához a főispánok „*utóéletének*” vizs-gálata, azonban a hivatal életpályákba helyezése, általában a pozíció helyének

¹⁵³ Erdei F.: i.m. 45.

¹⁵⁴ C. A. Macartney: Magyarország, i.m. 70–71. (az én kiemelésem)

kijelölése szempontjából mindenképpen fontos kitérni erre is. Természetesen az 1945 előtti pályának volt jelentősége, hiszen a politikai garnitúrának azt a részét, ahova a főispánok is tartoztak az 1944–45-ös események szinte teljesen elsodorták. (1944–45-ben egy részük emigrált, másik részük itthon maradt, ám a közéletben már nem vehettek részt, sőt egyeseknek a pusztá létfenntartás is gondot jelentett.) 29 személy esetében nincs értelme utóéletről beszélni, hiszen ők 1943–1944-ig főispánok maradtak, más irányú tevékenységre már ezért sem volt lehetőségük. A többség (38 fő) felmentése után nem töltött be számottevő pozíciót: nyugdíjba vonultak, gazdálkodtak, esetleg a helyi közéletben vettek részt. (Ide soroltam azokat is, akik főispánként haltak meg.) Nem volt jellemző, hogy a volt főispánok a kinevezésüket megelőző pozícióba térjenek vissza. Kettlen (Ricsóy-Uhlyarik Béla és Thuránszky László) a minisztériumi bürokráciába került vissza, míg ugyancsak két személy (Perczel Béla és Horváth István) alispánná történő megválasztásukkal a vármegyei adminisztráció élére került. Perczel egyébként 1937-ben időközi választáson képviselői mandátumhoz is jutott, ám nem sokkal később lemondott.¹⁵⁵ Szapáry Lajos volt baranyai főispán is fellépett a pest megyei alispánválasztáson 1938 januárjában, ám hiába volt a kormánypárt hivatalos jelöltje, a szélsőjobboldal előretörésének és erősödésének jegyében (kormánypárti szavazatokkal!) vereséget szenvedett Endre Lászlóval szemben.¹⁵⁶ Néhányan a gazdasági életben szereztek pozíciókat: Lingauer Sándor és Feilitzsch Berthold esetében tulajdonképpen „visszatérésről” beszélhetünk, Fernbach Bálint viszont új embernek számított ezen a területen: 1939-től egy sor — részben fővárosi, részben délvidéki — vállalat és pénzintézet vezetésébe került, többek között a Nemzeti Takarékpénztár alelnöke volt. Összességében megállapítható, hogy a többség számára a főispáni szék jelentette a legmagasabb elért pozíciót.

A volt főispánok másik része felmentése után is aktívan részt vett az országos politikában. A felsőház tagja lett 15 volt főispán, többségükben választás útján, ám például Huszár Aladár az OTI elnökeként. Képviselőnek 20 volt főispánt választottak meg (Perczel Bélát nem számolva), közülük 4 fő más időben a felsőháznak is tagja volt. Összesen tehát 31 személy lett felmentése után a törvényhozás tagja. Közöttük voltak olyanok is, akik magasabb hivatalt vállaltak, azaz államtitkárok, miniszterek, sőt miniszterelnökök lettek (az egyedüliként nem törvényhozó Schell Péterrel együtt 15 fő). Figyelemre méltó egyébként, hogy a tényleges politikai aktivitást igazából igénylő képviselőség elsősorban az államtitkárok, miniszterek sajátja: a felsőházi tag Purgly kivételével valamennyien képviselők voltak (1 fő előtte, 3 pedig utána felsőházi tag is), rajtuk kívül 10 volt főispán lett a felsőház tagja, és 6 (Perczellel együtt 7) lett képviselő. Belügyi államtitkárrá nevezték ki Sztranyavszky Sándort, Preszly Elemért és — igaz, csak pár hónapra — Bobory Györgyöt; Vay László földművelésügyi, majd miniszterelnökségi államtitkár, míg Fay István a kultuszárca államtitkára lett. 10 későbbi miniszter is volt a főispánok között: Keresztes-Fischer Ferenc, Széll József, Bonczos Miklós és Schell Péter belügyminiszterek, Purgly Emil, Darányi Kálmán és Kállay Miklós

¹⁵⁵ „Minthogy programját nem valósíthatta meg és látta, hogy küzdelme sikertelen, mandátumáról és bizottsági tagságáról lemondott és a közélettől teljesen visszavonult.” (Sziklay: i.m. 313.)

¹⁵⁶ Sipos: i.m. 19.

földművelésügyi miniszterek, Mikecz Ödön és Radocsy László igazságügy-miniszterek, valamint Lukács Béla, mint a hadigondozási ügyek tárca nélküli minisztere. (6 fő előtte államtitkár is volt, 3 személyt közvetlenül főispánként, míg Széll József közigazgatási bíróság bírójaként került a bársonyszékbe.) A legmagasabb tisztségbe közülük a két miniszterelnök, Darányi Kálmán és Kállay Miklós jutott. A fentiek közül Vay és Lukács a kormánypárt elnökeként is fontos pozíciót töltek be.

A főispáni pozíciót betöltött személyek politikai irányultságát többnyire nehéz meghatározni. Csak egy-két életrajz jegyzi meg, hogy az illető Bethlen, Gömbös vagy esetleg Imrédy híve volt. A főispáni hivatal már eleve megkövetelte a kormány iránti lojalitást, elfedve az illető nézeteit; ezek csak a leváltásuk esetén kerülhettek felszínre. Korántsem volt azonban törvényszerű, hogy az egyes kormányok kizárólag a politikájuknak megfelelő személyt neveztek (nevezhettek) ki. A főispáni kar személyi összetételét, csakúgy, mint az egyes kormányokét, a hatalmi csoportok erőviszonyai és kompromisszuma alakította, így tulajdonképpen sosem volt homogén. Természetesen a főispánok közül is fokozatosan kiestek a Bethlen-féle kar prominensei, a „régí vágású” személyek (talán Hadházy Zsigmond a legtipikusabb), és egyre inkább az „új emberek” (a legjobb példa Ricsóy-Uhlyarik Béla) határozták meg a kar arculatát. Előfordult azonban, hogy éppen a politikai „színtelenség”, jelentéktelenség bizonyította az illető megbízhatóságát, és emelte például Radocsy Lászlót a főispáni állásból miniszteri székbe.¹⁵⁷ A politikai arculatról tehát legfeljebb annyi mondható el, hogy a főispánok az ellenforradalmi rendszer keretein belül mozgó személyek közül kerültek ki, és ilyen módon leképezték a Horthy-kor kormánypárti elitcsoportjait a bethleni „baloldaltól” a szélsőjobbáig. Jellemző, hogy Ricsóy-Uhlyarik a német megszállás után lett Erdély kormánybiztosa, Thuránszky Pál pedig újra főispán, ugyanakkor több volt főispán koncentrációs táborba került, Huszár Aladár pedig ott is halt meg 1945-ben.

Az életpályákból világosan kitűnik, hogy a főispánság a politikai és a kormányzati életben a törvényhozás két házával állt a legszorosabb kapcsolatban. A személyi átfedés, a viszonylag nagy fokú átjárhatóság, az a tény, hogy aránylag sok főispán került ki az országgyűlés tagjai közül, és sokan kerültek oda be, azt mutatja, hogy a politikai-kormányzati hierarchiának nagyjából ugyanazon szintjén helyezkedtek el. A főispánság viszont egyértelműen az alsó- illetve középszintű megyei és minisztériumi tisztségek fölött állt: a főispánoknak elenyészően kis része tért vissza különösen a vármegyei közigazgatásba, akár az alispáni tisztség erejéig is. (Minden bizonnyal a központi kormányzat sem vette volna jó néven, ha az általa leváltott, az ő szempontjából nem megbízható személyt a törvényhatósági bizottság alispánná választja.) Nem lehetett véletlen az sem, hogy minisztert, sőt államtitkárt sem neveztek ki főispánnak (Korossy ellenforradalmi államtitkárságától eltekintve csak Preszly második főispánsága sorolható ide, ám az ő 1936-os kinevezése egy — a kormányból való eltávolítását célzó — politikai alku része volt), viszont a vármegyék éléről nyitva állt az út a legmagasabb kormányzati pozíciók felé. Mindez azt mutatja, hogy a miniszterek és államtitkárok a politikai-kormányzati hierarchia magasabb posztját foglalták el, mint a főispánok.

¹⁵⁷ Sipos: i.m. 163.

A főispánság abban is hasonlított a képviselőházhoz és a felsőházhoz, hogy lehetőséget teremtett *a helyi elit tagjainak az országos elitbe kerüléshez*. A főispánok korábban ritkán foglaltak el jelentős elitpozíciót, országos szinten csak a politikai elit egy részével (törvényhozás) illetve a hagyományos rendi elitnek, az arisztokráciának egy igen szűk szegmensével volt személyi kapcsolódása, nagyjából a vizsgált személyek egyharmadának. A főispáni kar a személyeken keresztül ugyan érintkezett a birtokos-tulajdonos, a gazdasági, sőt még a tudományos elitel is, mindezeknek azonban többnyire a „második vonalával”, azzal, amelynek befolyása helyileg meghatározott, adott helyre korlátozódott. Őket a főispáni pozíció emelte be az országos elitbe, igaz, sokszor csak hivatali idejük éveire. Az sem mellékes azonban, hogy ezalatt helyi befolyásukat, hatalmukat is megerősíthették. A pozíció-átváltó funkció mellett a főispánságnak nem elhanyagolható tényleges *elitteremtő szerepe* is volt. Igen nagy részük — mint láttuk — a megyei és állami bürokráciából érkezett, akik, főleg ha nem volt birtokuk, gyakran nem tartoztak még a megyei elitbe sem. Különösen a miniszteriális hivatalnokoknak, de sokszor a főszoabgábíróknak, főjegyzőknek is a főispánság biztosította az elitbe kerülés útját. A többség számára, még a számottevő helyi hatalommal rendelkezőket is ide számítva, a főispáni szék jelentette „a” pozíciót: az 1943–44-ig főispáni hivatalban maradottakat is beleértve a személyek kétharmada tartozott ide. Jellemző, hogy a főispánságuk után a képviselőházba vagy a felsőházba bekerülők (31 fő) jelentős része (14 fő) már főispáni kinevezését megelőző pályaszakaszában is a törvényhozás tagja volt. Tehát mindössze 17, a „csak” kormánytag Schell Péterrel együtt 18 személy volt képes a főispánságot más országos szintű elitpozícióra átváltani. A multipozícionális jelleg tehát csak helyi szinten érvényesült, országos szinten a más elitcsoportoktól való relatív elkülönülés figyelhető meg. Ez összefüggött a főispáni pozíció jellegével, ami elsősorban a helyi befolyásos személyek és tisztviselők kinevezésének kedvezett, illetve azzal, hogy hivatali teendőik és a főispáni összeférhetetlenség — a hivatalviselés ideje alatt — eleve lehetetlenné tette más területen az érvényesülést. A pozíciónak nem elhanyagolható szerepe volt a köztisztviselők felsőbb körökbe kerülésében sem, *a főispánságnak az elitalakulásban betöltött legfontosabb szerepét mégis abban látom, hogy a befolyásos helyi elittagokat személyükben az országos elitbe emelte, és ezáltal közelítette egymáshoz az elitcsoportokat.*

Tibor Takács

L'ÉVOLUTION DE LA CONSTITUTION SOCIALE DE L'EFFECTIF DES COMTES SUPRÊMES DANS LA HONGRIE D'ENTRE-DEUX-GUERRES

(Résumé)

Les comtes suprêmes furent des officiers de gouvernement, leur titre se liait, par contre, à telle ou telle municipalité, ils constituaient donc une sorte de lien entre l'administration centrale et locale, entre la politique nationale et la vie publique locale. Ils pouvaient contrôler et surveiller les municipalités en tant qu'hommes fidèles du gouvernement en fonction, et par la suite de leur juridiction bien large, ils pouvaient assurer le droit de décision au ministre dans toutes les affaires

de la compétence municipale. L'exercice du droit de surveillance du comte suprême fut facilité par le fait qu'il était président des offices corporatifs de l'autodirection de la municipalité, sauf de la comité central. Les comtes suprêmes exerçaient près des tâches de l'administration publique, des activités politiques importantes. Ils assuraient la majorité du parti de gouvernement dans le parlement en présidant l'organisation locale du parti de gouvernement, en coordonnant les élections législatives. En plus ils avaient en générale un rôle important dans le fonctionnement de tout le mécanisme, dans les relations du gouvernement et des municipalités, et, en élargissant le contexte, dans celles du pouvoir centrale et des sociétés d'élite locales.

Parmi les gouvernements de la période d'entre-deux-guerres, seul le gouvernement de Bethlen, étant en fonction plus de dix ans, avait de l'occasion et du temps de changer l'effectif des comtes suprêmes conformément à leur exigences. Les premiers ministres qui le succédèrent furent obligés de travailler avec l'effectif influencé plus ou moins même par les prédécesseurs, car ils ne possédaient pas assez de soutien politique, leur mandat n'était pas assez long pour pouvoir réaliser un changement complet. Il est incontestable que la stabilité d'avant de l'effectif se désorganisa pendant le gouvernement de Gömbös. Plus de deux tiers des changements de personnes de la période étudiée fut survenu dans la deuxième partie de l'ère, après 1932, un grand nombre des changements peut être observé surtout dans la deuxième partie des années 1930, entre 1935 et 1939. L'effectif des comtes suprêmes ne se transformait jamais d'une façon définitivement, l'évolution des changements fut déterminée par les positions éventuelles des groupes politiques dominants. Les changements de personne "supprimés" annonçaient à la fois que les comtes suprêmes restant en fonction persistaient loyaux au régime, même s'ils n'étaient pas engagés absolument au personnage et à la politique du premier ministre. Dans le choix du personnage des comtes suprêmes les relations informelles avaient un rôle prépondérant. Surtout les services politiques, les relations politiques, les activités dans la politique du parti relatives à la députation, ainsi que les liens sociaux et mondains divergeant et les relations de parenté furent importants et dans la plupart des cas ils prévalaient ensemble – dans la mesure où cela peut être dénoncé.

Entre les deux guerres surtout les officiers de combat (et de l'état) d'origines nobles, ayant une formation de juriste, ainsi que les possesseurs de biens et politiciens ayant des expériences administratives avaient de la chance d'obtenir la nomination du comte suprême. L'arrière-plan social de l'effectif des comtes suprêmes ne se transformait pas remarquablement dans la période étudiée, bien que le rôle de la formation de droit légèrement perdit de l'importance. Des avocats – surtout dans la première moitié des années vingt – pouvaient être nommés, ainsi que les anciens officiers militaires (propriétaires de biens et politiciens) – ceux, plutôt dans les années trente. Au début des années trente, vers 1932 la proportion des possesseurs des biens moyens et des grand-propriétaires, ainsi que des "exploiteurs" augmentait provisoirement, alors que celui des anciens députés-comtes suprêmes se diminuait d'un titre provisoire. Des personnes âgées de quarante et de cinquante furent surtout nommées, pourtant, une échange de génération se déroula: à partir des années 1930 le poids de la génération plus jeune, devenue mûre juste avant la guerre et qui se présentait dans la politique en générale en ou après 1918-1919, plus ouverte aux idées du radicalisme de droit, prévalait contre la génération qui fut élevée et qui entra dans la politique dans l'ère plus tranquille de la double monarchie. En générale, mais pas dans tous les cas, des personnages furent nommés qui avait la même confession que la majorité de la municipalité, plus de réformés que catholiques par rapport à leurs proportions nationales. A la fin de la période les liens locaux eurent un rôle plus important. Ces facteurs montraient seulement un balancement léger sans compter l'entrée des générations plus jeunes. Des changements plus importants et caractéristiques ne peuvent être observés que dans le cas des "vies typiques". Dans les années vingt la proportion des propriétaires de biens augmenta sans cesse à l'encontre de l'abaissement du poids des bureaucrates, cependant, dans les années trente la tendance se retourna, de nouveau le groupe des bureaucrates devint le plus important. Au milieu des années trente, la présence des officiers ministériels est particulièrement caractéristique. En 1939, de nouveau, le tableau fut réaménagé, surtout le poids des propriétaires de biens augmenta. Il est aussi typique dans la deuxième partie des années vingt, la proportion élevée des avocats et des "politiciens", tous les deux éléments renforçait l'arrière-plan politique et public. En générale le caractère bureaucratique du titre du comte suprême fut dominant qui fut soutenir et renforcé non seulement par le règlement législatif, mais al composition sociale et personnelle.

Les comtes suprêmes furent recrutés d'un groupe bien déterminable d'après les facteurs d'activité, de bien et politiques. Cela fut les couches moyennes (classes moyennes, ordres moyens) en prenant en considération leurs positions, leurs origines et carrières antérieurs. La base sociale

de l'effectif des comtes suprêmes fut constituée – sauf quelques exceptions – de la classe moyenne traditionnelle, surtout de deux segments voisins, du groupe des officiers de l'administration publique ("classe des officiers") et des propriétaires de biens. La réponse peut être formulée d'une autre manière, à savoir que l'élite de l'administration locale traditionnelle et celui des propriétaires de biens se présentait dans l'effectif des comtes suprêmes. Avant les comtes suprêmes occupèrent rarement des positions élitaires, au niveau national ils n'avaient contacts personnels qu'avec l'élite politique nationale (législation) et avec l'élite d'ordre traditionnel, avec un segment étroit de l'aristocratie, un tiers des personnes étudiées. Pour la majorité, y compris ceux qui possédaient d'un pouvoir local important, le siège du comte suprême fut "la" position, seulement peu nombreux d'entre eux étaient capables d'échanger le titre de comte suprême à une position d'élite nationale. Le caractère des positions multipliées ne se manifesta qu'au niveau local, au niveau national un détachement relatif des autres groupes d'élitaires peut être formulé. Cela était en corrélation avec le caractère de la position du comte suprême qui favorisait surtout la nomination des personnes et des officiers locaux et puissants, et avec le fait que les devoirs et l'incomptabilité des comtes suprêmes rendirent ab ovo impossible la réalisation d'une carrière à un autre domaine, durant la fonction. Le titre des comtes suprêmes jouait le rôle le plus important des comtes suprêmes dans l'évolution de l'élite par le fait qu'il élevait en personne les membres de l'élite puissants de la localité – durant, sans aucune doute la fonction – à l'élite nationale.

CHANGES IN THE SOCIAL STRUCTURE OF THE BODY OF HIGH SHERIFFS IN THE INTERWAR PERIOD IN HUNGARY

by Tibor Takács
(Summary)

Although the high sheriffs were government officers, their position attached them to the municipal authorities and thus they constituted a kind of link between the central and local levels of administration and politics. As the confidential agents of the government they controlled the municipalities and thanks to their extensive powers they were able to reserve the final decision for the minister in virtually all municipal affairs. The practical use of their right of supervision was made easier by the fact that they presided the corporate organs of the municipality with the only exception of the central elected committee. Besides their administrative duties the high sheriffs also engaged in political activities: by directing the local organisation of the governing party and by controlling the election of representatives they secured majority for the government in the parliament. They also played an important role in the functioning of the regime itself by providing the vital link between the government and the municipalities or, in a more general sense, between the central power and the local elites.

Among the inter-war governments only that of István Bethlen, which was in office for more than ten years, had enough power and time to transform the body of high sheriffs to its own liking. His successors lacked both political support and time for a complete change and were thus forced to cooperate with a body basically formed by their predecessors. It is evident that the former stability of the group was broken during the government of Gyula Gömbös, for more than half of the changes effected in the period under consideration took place after 1932. Especially marked was the mobility between 1935 and 1939. Yet the group of high sheriffs never went through a really drastic transformation and the changes depended on the shifting relations of power between the leading political groups. At the same time the lack of changes meant that those high sheriffs who remained in office, even if not entirely committed to the person and policies of the prime minister, were generally loyal to the regime itself. The high sheriffs were as a rule selected on the basis of informal relationships. What counted was political services, party activity and wide-ranging social and family networks, and in most cases these factors seem to have operated simultaneously.

In the inter-war period most of the high sheriffs were recruited among the noble jurists of the local and central government and among land-owners and politicians with administrative experience. The social background of the group was not modified significantly during the period under consideration, though the importance of legal experience somewhat diminished on the long run. Lawyers and former army officers also had some chance to be appointed, the former in the 1920s, the latter rather in the 1930s. In the early 1930s the proportion of middle and great landowners and of active "farmers" increased, whereas the number of former parliamentary representatives

temporarily fell. Most of those appointed were in their forties and fifties, but a new generation also appeared on the stage: from the beginning of the 1930s those who had begun their political career in the calm period of the dualistic monarchy were gradually replaced by members of the generation which entered the stormy waters of politics shortly before or during World War I and were consequently more receptive to right-wing radicalism. Generally, but not without exception, the high sheriff belonged to the same religion as the majority of the municipality. On a national scale Protestant high sheriffs were somewhat overrepresented (especially with regard to Catholics). By the end of the period the importance of local networks had somewhat grown in importance. Yet in general all these indicators reflected but minor modifications, with the exception of the appearance of new generations. More characteristic developments can only be discovered through the analysis of "typical" careers. Whereas in the 1920s the importance of officials decreased in favour of land-owners, in the 1930s the trend turned again. In the middle of the 1930s the presence of ministry officials was especially marked. In 1939 the picture changed again thanks to the growing weight of land-owners. Also characteristic was in the late 1920s the great proportion of lawyers and "politicians", both groups strengthening the political-public background of the body of high sheriffs. In general of course the official character of the position of high sheriff was dominant, supported as it was by legal regulation and the social and personal background of the group in general.

Upon the basis of profession, wealth and political background therefore most of the high sheriffs can be shown to have come from a well-defined group of society, namely the middle class(es). The social basis of the body of high sheriffs was constituted by two, contiguous segments of the traditional middle class, the public servants and the land-owners. In other words, most of the high sheriffs came from the local administrative and land-owning elite. Formerly the high sheriffs rarely had access to positions of power on a national level, maintaining personal contacts with only a part of the political elite (the legislation) and with a very narrow fraction of the traditional aristocracy. For most of them, however great their local influence was, social position remained identical with their office of high sheriff itself, and only some of them were able to ascend into the national political elite. Multipositionalism therefore remained limited to the local level, segregation from the other groups of the elite being dominant at the national level. This phenomenon was linked to the nature of the office of high sheriff itself, which favoured the appointment of persons of local influence, but also to the fact that the official burdens of the high sheriffs coupled with the principle of official incompatibility made a career in other spheres of the administration impossible. On the basis of all this the role of the office of high sheriff in the forming of the elite was to lift the influential members of the local elites into the national political elite, at least for the time of their office-holding.

Tilkowszky Loránt

A BUDAPESTI OSZTRÁK KÖVETSÉG POLITIKAI JELENTÉSEI

(1937. április–1938. március)¹

A magyar külpolitika osztrákbarát és kisantant-ellenes kurzusa a nagyhatalmi befolyások erőterében (1937. április–október)

1937 április 21–23-án Kurt von Schuschnigg osztrák kancellár Guido Schmidt külügyi államtitkár kíséretében Velencébe utazott, ahol az olasz nép „Vezérével” (Duce), Benito Mussolini miniszterelnökkel és Galeazzo Ciano gróf külügyminiszterrel tárgyalt. Ez a velencei találkozó fordulatot hozott Olaszországnak Ausztria függetlenségéhez való eddigi hozzáállásában: olasz részről immár eléggé félreérthetetlenül érzékeltették osztrák tárgyalópartnereikkel, hogy annak aktív olasz védelmére — mint az 1934. júliusi olasz csapat-összevonás volt a Brenneren, — többé nem számíthatnak; Ausztria sorsa attól függ, hogy az osztrák kormány eleget tesz-e végre Németország sürgető kívánságainak az 1935. július 11-i német-osztrák egyezmény végrehajtásával kapcsolatban. A múlt év novemberi kormányátalakítással ugyanis a német birodalom korántsem volt elégedett: kulcspozíciókat

¹ Részlet a szerző készülő, a budapesti osztrák követség politikai jelentéseit az első osztrák köztársaság (1918–1938) idejéből feldolgozó munkájából. E jelentések az Osztrák Állami Levéltárnak (Österreichisches Staatsarchiv) „A köztársaság levéltára” (Archiv der Republik) osztálya „Új politikai levéltár” (Neues Politisches Archiv) című állagában található, a 17–21. számú öt dobozban, időrendben. (A most közölt részletben bemutatott és tárgyalt jelentések a 21. sz. dobozban vannak.) Amennyiben valamely jelentés lelőhelye kivételesen más, az külön fel van tüntetve. A jelentésekre való hivatkozás a jegyzetekben a jelentés számának, keltének, és szerzőjének feltüntetésével történik. Az idézetek belüli szögletes zárójelek között a szerzőtől származó magyarázó kiegészítések találhatóak. A jelentések címzettje a most bemutatott 1937. április–1938. március időszakban az ausztriai „német kurzus” reprezentánsának ismert Guido Schmidt külügyi államtitkár, aki a külügyi tárcát is kezében tartó Kurt von Schuschnigg kancellár mellett külügyi államtitkárként vezette az ügyeket, 1938. február 15. óta viszont már külügyminiszterré kinevezve. A jelentések feldolgozása a bécsi Ballhausplatzon lévő Szövetségi Kancellári Hivatal külügyi osztályán (Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten) történt. Innen kapta utasításait a budapesti osztrák követség is. Az utasítások nem maradtak fenn; tartalmukra a követség politikai jelentéseinek mindenkori reagálásából következtethetünk. A budapesti osztrák követjelentésekben tárgyalt kérdések megvilágításához a jegyzetekben utalunk a Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához (DIMK) című magyar aktapublikáció egészben illetve részben idevágó két kötetére: I. A Berlin-Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936–1938. (*Kerekes Lajos*, Bp. 1962.), II. A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. (*Adám Magda*, Bp. 1965.), valamint helyenként a Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. (Bp. 1968. *Ránki György, Pamlényi Erwin, Tilkowszky Loránt, Juhász Gyula*) egyes dokumentumaira is. Nagy segítséget jelentettek — az itt közölt részletben tárgyaltak tekintetében is — *Kerekes Lajos*: Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933–1938 (Bp. 1963.) és *Adám Magda*: Magyarország és a kisantant a harmincas években (Bp. 1968.) alapos monográfiái, az osztrák történetírás több idevágó értékes terméke közül pedig különösen *Hanns Leo Mikoletzky*: Österreichische Zeitgeschichte. Vom Ende der Monarchie bis zum Anschluss des Staatsvertrages 1955. (Wien, 1962.), valamint *Walter Goldinger-Dieter A. Binder*: Geschichte der Republik Österreich 1918–1938. (München, 1992.)

és tág mozgásteret követelt az Anschluss-törekvések osztrák nemzetiszocialista híveinek, akik belülről meg is teremthetik Ausztria bekebelezésének feltételeit.²

A magyar sajtó, mint a budapesti osztrák követ, Eduard von Baar-Baarenfels³ április 27-i jelentése beszámolt róla, – kezdetben úgy vélekedett erről a találkozóról, hogy „semmi világrengető eredmény nem várható tőle”, ám az olasz kormány külpolitikai szócsövének számító *Giornale d' Italia* április 28-i vezércikke Virginio Gayda főszerkesztő tollából, — amelytől az olasz kormány igyekezett ugyan magát elhatárolni, mint amely csak egyéni véleményt fejezett ki, — azt a benyomást keltette a magyarországi lapok egész sorában, — (a legitimista *Magyarságban*, a liberális *Pesti Naplóban*, a demokrata *Magyar Hírlapban*, a szociáldemokrata *Népszavában*), — hogy abban tulajdonképpen Ausztria sorsa „korai kifecsegéséről” van szó. Ausztriát Velencében kényszerhelyzet elé állították; a múlt év októbere óta „tengelyhatalmak” gyanánt szereplő Németország és Olaszország úgy látszik immár megegyeztek egymással a nemzetiszocializmus hatalomra juttatásáról Ausztriában. Rokonszenvükről biztosítják ezek a magyar lapok az osztrák kormányt, reményüket fejezik ki, hogy nem engedi az ország náciifikálását, s bíznak abban, hogy Anglia és Franciaország különben sem fogja túrni ezt.⁴ (Hamarosan kiderült azonban Schmidt külügyi államtitkár májusi londoni, majd párizsi látogatásakor, hogy Ausztria nem számíthat részükről igazán hatékony támogatásra: függetlensége garantálására.)⁵

A budapesti olasz követ, Luigi da Vinci gróf, május 1-én felkereste az osztrák követet, hogy eloszlasson minden „félreértést”, ami a két ország között a velencei találkozó kimenetele miatt adódott vagy még adódhat. Baar e napról kelt jelentése szerint olasz kollegája „utalt arra, hogy az olasz politika nehéz időket él át, s ennek megfelelően időről-ídőre lavíroznia kell,⁶ de — mint hangsúlyozni kívánja — az osztrák függetlenség minden körülmények közt alaptétele marad az olasz politikának”. Újra és újra hangsúlyozta „Olaszország változhatatlan beállítottságát Ausztria iránt”.

„Ezután Magyarországnak a kisantanthoz való viszonyáról kezdtünk beszélgetni”, – olvashatjuk a jelentés további részében. „Az olasz követ azt mondta, hogy ami Jugoszláviát illeti, már egy némileg barátságosabb viszony volt kialakulóban Magyarország és Jugoszlávia között, amikor Beneš elnök belgrádi látogatása⁷ után

² A német-osztrák viszony újabb kiéleződéséről és az olasz magatartás velencei változásáról *Kerekes* i.m. 247–249., *Mikoletzky* i.m. 353.

³ Eduard von Baar-Baarenfels, aki egyszerűen Baar aláírással látta el jelentéseit, 1937. január 4-től az Anschluss bekövetkeztéig volt Ausztria budapesti követe. 1935. október 17-től 1936. november 3-ig az osztrák kormány belügyminisztere, 1936. május 14-től egyben alkancellár is volt. Schuschnigg a német birodalmi nyomásra végrehajtott 1936. november 3-i kormány-átalakításkor volt kénytelen ejteni őt. Mivel ekkor Odo von Neustädter–Stürmer örgróf, aki 1936. február óta budapesti osztrák követ volt, közbiztonsági miniszterként visszakerült a bécsi kormányba, (ahol 1934. májusától 1935. októberéig szociális miniszter volt), Baar lett megbízva az Akadémia utca 17. sz. alatti budapesti osztrák követség vezetésével.

⁴ 77/Pol. 1937. április 27. Baar

⁵ *Kerekes* i.m. 251–253., *Mikoletzky* i.m. 355.

⁶ Ti. nemzetközi helyzetének az abessziniai hadjárata (1934. október–1935. május) miatti meggyengülése, majd a spanyol polgárháborúban bevetett olasz katonai erő válságossá vált helyzete (guadalajarai vereség, 1937. márciusában) folytán fokozottan tekintettel kellett lennie a baráti Németországra, amellyel Ciano 1936. október 25-én „tengely”-szerződést írt alá Berlinben.

⁷ A kisantant ottani konferenciája alkalmával. Vö. *Adám* i.m. 147–148.

ez a folyamat elakadt. Da Vinci gróf megjegyezte, Olaszországnak az a kívánsága, hogy Magyarország ne csak Jugoszláviával, hanem Romániával is jobb viszonyba kerüljön, s ezzel mintegy levegőhöz jusson és magának nyugalmat szerezzen. Románia vonatkozásában mindazonáltal még jókora az út egy jobb viszonyhoz.

Ami Magyarországnak Csehszlovákiához való viszonyát illeti, Da Vinci gróf megjegyezte, hogy ez áttekinthetetlen, és hogy Kánya úr erről a kérdéstről teljesen hallgat. Végül megemlítette, hogy a kisantant mindenestre mára már rendkívül meggyengült. Nézeteink találkoztak abban, hogy nem jó, ha a magyar sajtó a kisantant e szétesési folyamatáról túl sokat ír, és afölött örvendezik, mert az csak visszatartólag hathat a meglévő szétesési jelenségekre; jobb, ha ezt a folyamatot zavartalanul engedik végbemenni.

E beszélgetés után Da Vinci gróf különösen szívélyes formában búcsúzott tőlem” – végződik a jelentés.⁸

A magyar képviselőháznak a költségvetésről folytatott vitáját — mint mindig — ezúttal is nagy érdeklődéssel figyelte az osztrák követ. A felszólalások közül különös figyelmére méltatta az „alkotmányos ellenzékben” lévő Bethlen István gróf május 11-i, szinte programmatikus beszédét⁹, amely Darányi Kálmán miniszterelnök felfogásával megegyezően diktatúra-ellenes volt, és a magyar parlamentarizmus fenntartásának szükségességét hangsúlyozta. Ezzel kapcsolatban Baar május 12-i jelentése megjegyzi: „Tudatában kell lennünk, hogy azok, akik itt a parlamentarizmust, mint a magyar szükségleteknek megfelelőt, nagyra tartják, egyszermind ugyanazok, akik a leginkább osztrák-barátok”. Beszédének külpolitikai fejtegetéseit azonban némely vonatkozásban már túlzottnak tűnő kritikával illette: „Semmitmondók azok a megjegyzések, amelyeket Bethlen gróf a kisebbségi problémáról, és különösen Romániával szemben tett. Bethlen gróf nem csak miniszterelnöksége idején [1921–1931] nem ért el semmiféle eredményt az erdélyi kérdésben, hanem később sem fejtett ki semmiféle konstruktív gondolatot. Az a nagy beszéde, amelyet még a Gömbös-rezsim idejében tartott¹⁰ aligha értékelhető reális tervnek egy konstruktív munka számára. Mostani beszédében sem tesz semmiféle pozitív indítványt a nemzetiségi kérdés megoldására Romániában”.

A Csehszlovákiához való viszonyt illetően ebben a jelentésben Baar szembeállít egymással két interjút, amelyet egyfelől Bethlen, másfelől Eckhardt Tibor adott M. C. Ravage amerikai újságírónak. A Bethlen-interjúban az áll, hogy Csehszlovákia saját magát szigetelte el, amikor Franciaországot követte, és a Szovjetunióval segítségnyújtási egyezményt kötött¹¹. Az Eckhardt-interjú a Csehszlovákiához

⁸ 83/Pol. 1937. május 1. Baar

⁹ Képviselőházi Napló (KN), 1935. évi ciklus, XIII. köt. 61–65.– Lásd még a *Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek* című, Romsics Ignác által szerkesztett kötetben (Bp. 2000.) 174–189.

¹⁰ Valószínűleg Bethlennek arra a debreceni beszédére utal, amelyet a Csonka-Magyarországon élő erdélyi magyarok és székelyek összejövetelén tartott, s amelyről az akkori budapesti osztrák követ, Leopold Hennem 1934. június 5-i jelentésében (94/Pol.) esett szó.– (Bethlen 1933. novemberi angliai előadó-körútján külön előadást szentelt az erdélyi kérdésnek. Szövegét közölte — Bethlen István angliai előadásai. Bp. é.n. 63–91. nyomán — *Romsics Ignác*. i.m. 289–315. A többi közt ezzel az előadással is foglalkozott Hennem követ 1933. december 7-i jelentésének (116/Pol.) terjedelmes melléklete.

¹¹ Az 1935. május 2-án aláírt francia-szovjet barátsági és segítségnyújtási egyezményt május 16-án szovjet-csehszlovák kölcsönös segítségnyújtási egyezmény aláírása követte,

való magyar közeledés mellett emelt szót, mert e két ország egymásra van utalva. Baar ezen kívül megemlíti, hogy nem csak az Eckhardt vezette Független Kisgazdapárt, de Zichy János gróf Egyesült Keresztény Pártja is — (mindkettő közel áll G. G. Knox angol követhez) — keresi a megértést a szomszédokkal, miközben várakozással tekint Angliára és Franciaországra. A legitimista Sigray Antal gróf Ausztria függetlensége mellett azt hangsúlyozva száll síkra, hogy annak biztosítása nem érhető el monarchista restauráció, Habsburg Ottó trónra ültetése nélkül. Dicséri Angliát, ahol a monarchista gondolat a demokratikus gondolattal tökéletesen harmonizál. A német- és olaszbarátokat, akik a revíziós törekvések támogatását a tengelyhatalmaktól várták, csalódások érték azáltal, hogy Hitler román frontharcosokhoz intézett szózatában¹² az erdélyi területek Magyarországnak visszaadása ellen nyilatkozott, illetve annak következtében, hogy Olaszország a Jugoszláviával Belgrádban március 25-én aláírt barátsági szerződésében véglegesnek nyilvánította a jugoszláv–magyar határt.¹³ Mindezek ellenére továbbra is változatlan elánnal folyik a szélső-jobboldali radikálisok — főleg a nemzetiszocialista Németországra támaszkodó — szervezkedése. „A szociáldemokraták és kommunisták viszont ez idő szerint semmi szerepet nem játszanak Magyarországon”, – állapítja meg az osztrák követ.¹⁴

Az a beszéd, amellyel Darányi miniszterelnök május 12-én lezárta a külügyi költségvetés vitáját a képviselőházban¹⁵, két követelést állított előtérbe: először is a nemzetközi egyenjogúság elérését, amin főleg a fegyverkezési egyenjogúság értendő, másodikként a kisebbségvédelem szerződéses megvalósítását. A revízió követelését — anélkül, hogy ezt kimondaná — visszaszorítja. Baar szerint „ez azért van, hogy békés egyetértés révén kerüljön közelebb e célhoz. Így reméli Darányi miniszterelnök megszerezni a külföld szimpátiáit, és utat csinálni egy közép-európai kooperáció számára, másfelől viszont a revízióról való lemondás ki nem mondásával reméli, hogy nem veszíti el követőit belföldön”.¹⁶

III. Viktor Emanuel olasz király és felesége május 19–22-i magyarországi látogatásakor itt volt Ciano olasz külügyminiszter is, aki megbeszéléseket folytatott ekkor magyar államférfiakkal, így Kánya Kálmán külügyminiszterrel.¹⁷ A budapesti osztrák követnek sikerült elérnie, hogy az itt tartózkodó olasz külügyminiszter szakítson időt számára is egy rövid eszmecsereére. A kb. húsz perces beszélgetésre Baar május 21-i jelentése szerint aznap délután négy órakor igen baráti és szívélyes hangulatban került sor. Ciano tulajdonképpen örült, hogy az osztrák követ előtt is megismételheti megnyugtató szándékú kijelentéseit, amelyeket a velencei találkozón Ausztria ügyében elfoglalt olasz álláspont és a Gaydatick kimagyarázására Kánya előtt tett. Ezúttal is arról biztosított, hogy „Ausztria teljes önrendelkezése és szuverenitása nem csak alapvető pontja az olasz birodalom politikájának, hanem azt a Duce saját szívügyének is tekinti”, s azt mondta,

¹² *Max Domarus: Hitler Reden und Proklamationen 1932–1945.* Wiesbaden, 1973.

¹³ Téves értesülésen alapuló állítás. Kizárólag az olasz–jugoszláv határ véglegesnek nyilvánítása történt. (Vö. DIMK, I. 254. sz. dok. Ciano–Kánya megbeszélés, Bp. 1937. május 21.)

¹⁴ 93/Pol. 1937. május 12. Baar

¹⁵ KN 1935. XIII.

¹⁶ 94/Pol. 1937. május 13. Baar

¹⁷ DIMK, I. 254. sz. dok.

hogy ezt Mussolini közölte is Velencében Schuschnigg kancellárral. A bajt a felelőtlen Gayda-cikk okozta, amelyhez szerzője sem a külügyminisztériumtól, sem propaganda- és sajtóügyek minisztériumától nem kapott semmiféle ösztönzést vagy instrukciót. Ciano, mint Baarnak mondotta, magához hívatta Gaydát, s igen leteremtette e cikk miatt. Az olasz külügyminiszter „ezután mosolyogva mondta nekem, hogy meg kell értenem: Olaszország politikájában is vannak kis nüanszok, s külpolitikájának alkalmazkodnia kell a változó viszonyokhoz, és ezáltal természetesen szükségszerűen időnként kis ingadozások keletkeznek, de Ausztria függetlenségének nagy ügyét továbbra is megőrzi minden körülmények között”, – olvashatjuk Baar jelentésében, amely szerint Ciano azon közlések alapján, amelyeket a londoni és párizsi olasz követtől, illetve Kányától kapott, teljes helyesléssel fogadja Schmidt osztrák külügyi államtitkárnak az angol és francia kormánnyal folytatott tárgyalásait.¹⁸

Ciano az osztrák követ előtt röviden összefoglalva Kányával folytatott beszélgetésének lényegét, „teljes egyetértést állapított meg valamennyi kérdésben”, amelyek az 1934. márciusában aláírt római paktum államaira vonatkoznak, Közép-Európát, és egyáltalán az európai kérdéseket illetik. Különösen érvényes ez az Olaszország, Ausztria és Magyarország között a római jegyzőkönyvek alapján nyugvó együttműködés szilárdsága és hasznossága újabb megállapítására, valamint az 1936. július 11-i német–osztrák egyezmény végrehajtásának fontossága hangsúlyozásában. A kisantant államokhoz való viszonyra térve, „a Jugoszláviával kötött belgrádi olasz egyezmény vonatkozásában is teljes egyetértésben van Kánya külügyminiszterrel. Egy olasz–román egyezmény vonatkozásában pedig teljesen nyíltan és világosan tudtára adta Kánya külügyminiszternek és a románoknak, hogy ilyen egyezménynek feltétele kell hogy legyen egy előzetes formális megegyezés Románia és Magyarország között, annál is inkább, mert — hangsúlyozta Ciano gróf, — Romániának elégtételt kell adnia Magyarországnak a múltért. Az olasz–csehszlovák viszonyt illetően Ciano gróf azon a nézeten van, hogy Csehszlovákia a Párizs–Prága–Moszkva tengely részét képezi, amely a maga hangsúlyozottan agresszív demokratikus-bolsevista jellegével teljes ellentétben van a fasiszta politikával. Ehhez nem kell semmi további kommentár”, – olvashatjuk Baar jelentésében.¹⁹

Amikor egy hét múlva, május 28-án, alkalma volt az osztrák követnek Apor Gábor báróval, a külügyminiszter állandó helyettesével beszélgetve visszatérni a Ciano budapesti tartózkodása alkalmával folytatott eszmecserékre, erről szóló aznapi jelentésében ez áll: „Apor báró elmondta nekem, titoktartást kérve, hogy Kánya úr világosan és energikusan megmondta Ciano grófnak, hogy ha Ausztria függetlensége veszélyeztetve lenne a Németország irányában folytatott olasz politika révén, ő kénytelen lenne a külpolitika egy más útját választani Magyarország számára”. Ezzel a bizalmas információval kapcsolatban a jöhiszemű osztrák követ az alábbi megállapításra jutott: „Magyarország tehát abban a felismerésben, hogy

¹⁸ Kerekes i.m. 251–253., Mikoletzky i.m. 355.

¹⁹ 101/Pol. 1937. május 21. Baar

az osztrák függetlenség veszélyeztetése Magyarországot is fenyegetné, itt ismét hűséges szekundánsnak bizonyult a mi függetlenségünk erősítésében”.²⁰

Baar június 8-i jelentését — meg nem nevezett jól értesült és kompetens forrásokra hivatkozva — azoknak a közeledési kísérleteknek szentelte, amelyek az utóbbi időben részben Magyarországtól, részben egyes kisantant-államoktól indultak ki: „Nemrég magyar részről kopogtattak halkan Belgrádban, de ezt a magyar közeledési kísérletet a belgrádi külügyminisztériumban igen hidegen fogadták. Ez megfelel annak a tézisnek, amelyet az itteni jugoszláv követ [Alexander Vukčević], — akiről mindazonáltal ismeretes, hogy gyakran és szívesen folytat politikát a saját szakállára, — leginkább hangoztat, hogy ti. »Belgrádba az út Prágán át vezet.«²¹ A másik oldalról a román kormány tett kísérletet arra, hogy Magyarországhoz a viszonyt elviselhetőbbé tegye. E célra az itteni román követ [Raoul Bossy] felhatalmazást kapott arra, hogy javaslatokat terjesszen elő a Budapest és Bukarest közti függőben lévő vitás kérdések (kisebbségi kérdés, stb.) tisztázására,²² hogy ily módon végre jobb légkör és a politikai helyzet tehermentesítése következzen be a Duna-medencében”. Mint Baar megjegyzi, „a román javaslatok az én itteni román kollégám felfogása szerint igen messzemenőek és előzékenyek voltak, és most itt az ellentettje mutatkozik a Belgrádban tett budapesti közeledési kísérletnek: Kánya úr az itteni román követtel folytatott megbeszélései során igen keménynek és hajthatatlannak mutatkozott, úgyhogy a tárgyalások nem hoztak semmi eredményt.²³ De a Romániával kezdődött tárgyalások is valójában Csehszlovákia közbelépése folytán jutottak zátonyra, a kisantant 1937 áprilisának első napjaiban Belgrádban tartott konferenciáján, ahol határozat született a kisantant tagállamai különtárgyalásainak tilalmáról.²⁴

Konstantin Neurath báró, németbirodalmi külügyminiszter küszöbön álló magyarországi látogatásával kapcsolatban a budapesti osztrák követ már előzetesen tájékozódni igyekezett útjának tulajdonképpeni célja felől. Német kollégájánál, Otto von Erdmannsdorff követnél tett látogatása során főként arról hallhatott, hogy a külpolitika minden fontos kérdésében — kivéve Magyarország viszonyát egyes szomszédos kisantant-államokhoz, — teljes az egyetértés Németország és Magyarország között. A magyar fegyverkezés kérdésében azonban a birodalmi külügyminiszter bizonyára „igen óvatos lesz: nem hagyja magát abba be-

²⁰ 106/Pol. 1937. május 28. Baar

²¹ A magyar kormány — belgrádi követe, Alth Waldemar útján — 1937. március 23-án átadta deklarációjának tervezetét, amelyben kijelenti, hogy a kívánatos jó viszony érdekében békés megegyezőssel és semmiképpen sem erőszakosan fog törekedni a két ország közt függőben lévő kérdések megoldására. Ennek a deklarációnak a szellemében nyújtott át egy memorandumot is a jugoszláviai magyar kisebbség helyzetével kapcsolatos kívánságokról. Alth követ közölte a külügyi tárcát is birtokló jugoszláv miniszterelnökkel, hogy a magyar kormány a másik két kisantant-állam felé nem tesz ilyen gesztust, s Stojadinović egyet is értett azzal, hogy külön-megállapodásról lenne szó. Kedvezően fogadta a magyar közeledést, ám 31-én már észlelhető volt, hogy — gyaníthatóan elsősorban csehszlovák hatásra — változás történik a magyar kezdeményezés fogadtatásában. (Vö. DIMK, II. 72.sz. dok.)

²² Ez még Kánya külügyminiszter és Bossy román követ 1937. január 23-i megbeszélésén történt. (DIMK, II. 57.sz. dok.)

²³ 112/Pol. 1937. június 8. Baar

²⁴ *Ádám* i.m. 147.

vonni a magyaroktól, mert Németország abban a pillanatban elrontaná viszonyát Jugoszláviával és Romániával”.

S. C. Stoiloff bolgár követtel is beszélgetett az osztrák követ. Bolgár kollégája véleménye szerint a német külügyminiszter balkáni útjának, belgrádi, majd szófiai, s ezek után most következő budapesti látogatásának „célja nem utolsó sorban annak a látszatnak a keltése, hogy a német befolyás a mérvadó a Balkánon és Magyarországon, vagy hogy legalábbis nagyobbnak látsszon a ténylegesnél”. Ezen kívül nyilván azon fog fáradozni Budapesten is, hogy egy jugoszláv–magyar szövetséget mozdítson elő.

A Neurath-látogatás e június 12-i Baar-jelentésben előadott előtörténetéhez tartozott az osztrák katonai attasé, Oskar Regele ezredes beszélgetése az angol katonai attaséval, K. V. B. Benfield ezredessel, a német külügyminiszter érkezése napján, de még gépe landolását megelőzően. Az angol attasé szerint Neurath célja kettős: egyrészt tovább élezni Magyarország viszonyát Csehszlovákiához, másrészt a magyar–jugoszláv viszony javítására törekvés. Benfield szerint „Németország és Magyarország között, — ha a birodalom pángermán tendenciáitól eltekintünk, — külpolitikai téren nincs semmi divergencia, és ami Csehszlovákiát illeti, mindkét partner egyetért abban, hogy fel osztni”. — Az angol katonai attasé e fejtegetéséhez Baar a következő megjegyzést fűzte jelentésében: „Az én nézetem szerint, ha Magyarország belemegy Neurath úr terveibe, az azt jelentené, hogy Magyarország külpolitikailag teljesen meg lesz bénítva. Magyarország ezzel délen és dél-keleten lemondana a határrevízióról, és magát Csehszlovákiával szemben olyan kalandba sodorná, amelyben emberi számítás szerint ez idő szerint elérhetetlen célokkal hitegetnék. Ezzel szemben mint további realitást kellene számításba venni egy minden valósínűség szerint erősebb pángermán propagandát saját országában, anélkül, hogy az ellen hatékonyan védekezhetne”.

A beszélgetés során Benfield arról is tájékoztatta osztrák kollégáját, hogy a Budapestre érkező Neurath — értesülései szerint — milyen véleménnyel van Ausztria politikájáról. Erről Baar jelentésében ez olvasható: „Az angol katonai attasé a fent említetteken kívül azt is elmondta, hogy Neurath úr, mint hallotta, igen csúnyákat mond Ausztriára, mert nem tartotta meg arra vonatkozó ígéretét, hogy nemzetiszocialista bizalmi embereket felvesz a kormányba. Regele ezredes azon megjegyzésére, hogy Németország az 1936. július 11-i egyezményt már 12-én nem tartotta meg, hanem megszegte, és hogy erről az illojalitásról elegendő bizonyíték van a kezünkben, angol kollégája ezt válaszolta: Önnek teljesen igaza van, hogy az erről kezében lévő anyagot még nem használta fel, de ez még jól fog jönni Önnek”.

Ilyen előzmények után ment ki a budapesti osztrák követ a repülőtérré, ahova Neurathot várták. „Jelen voltak a magyar méltóságviselők mellett Olaszország, Jugoszlávia, Bulgária követei, és én. A birodalmi külügyminiszter az olasz követet, Da Vinci grófort a szeretetreméltóság és — szinte azt szeretném mondani — a hódolat különös elegyével üdvözölte; nekem be kellett érnem egy északi-sarki hidegségű röpke kézszorítással”.²⁵

²⁵ 115/Pol. 1937. június 12. Baar

A Ballhausplatz már értesülve lévén azokról a kijelentésekről, amelyeket Neurath Ausztriával kapcsolatban még Belgrádban tett, arra utasította budapesti követét, hogy lehetőség szerint lépjen érintkezésbe a magyar fővárosba látogató németbirodalmi külügyminiszterrel, és kérjen tőle felvilágosításokat e kijelentései felől. Baar a budapesti német követ, Erdmannsdorff révén kért és kapott lehetőséget arra, hogy Neurath fogadja őt, mégpedig június 12-én este 1/2 7-kor. Először Da Vinci olasz követtel együtt jelenhetett meg és beszélgetett Neurath-tal a kelet-közép-európai külpolitikai kérdésekről, majd az olasz követ távozása után — kérésére — ő még maradhatott, hogy négy szemközti beszélgetésen tárgyaljanak speciálisan az osztrák–német viszonyról. Baar másnap, 13-án, egy-egy külön jelentésben számolt be Neurathnál tett látogatása e két részéről.

Az előbbi jelentésben ez olvasható:

„A németbirodalmi külügyminiszter tegnap olasz kollégámmal, Da Vinci gróffal együtt fogadott engem, és akkor — ellentétben rendkívül fagyos üdvözlésével a repülőtéren, — feltűnően kedves és szeretetreméltó volt. Balkáni és budapesti útja céljáról kérdezve, Neurath báró azonban mindössze ennyit mondott: »Csak hogy egyszer itt legyünk«.

Ami Németország viszonyát a kisantanthoz illeti, ő a Jugoszlávia–Németország–Olaszország viszonyt igen jónak minősítené. Romániával fennállnak még bizonyos nehézségek, és itt mostanig még nincsenek meg a feltételek szorosabb politikai együttműködés számára. A kapcsolatokat Romániához óvatosan és lassan kell majd kiépíteni. E kapcsolatok további fejlődése tekintetében ő inkább optimista. Ezzel szemben teljesen lehetetlen Csehszlovákiával közös platformra jutni. Dr. Hodža egy teoretikus, aki minden nap új, érthetetlen tervvel áll elő.²⁶

Az én kérdésemre, hogy felfogása szerint a politikai kapcsolatok fejlődése Jugoszlávia és Magyarország között előrehaladást tett-e, avagy nem, s továbbá, hogy nem az-e a benyomása, hogy a két állam közt a viszony Beneš belgrádi látogatása után ismét némileg keményebb lett, Neurath, akinek ez utóbbi kérdés szemlátomást kellemetlen volt, el kellett, hogy ismerje ezt; mégis reménykedik, mint mondta, a lassú javulásban, mert éppen e két ország jó viszonya szükséges, és kellene, hogy elérkezzék. Kánya úr kész megegyezésre, ezzel szemben Stojadinovićnak bizonyos tekintettel kell lennie kisantant-kollégáira²⁷, de ő (Neurath) emiatt semmivel sem kevésbé optimista e vonatkozásban.

E beszélgetés után olasz kollégám ajánlotta magát, míg én Neurath bárót még egy négy szemközti beszélgetésre kértem.²⁸

Második jelentésében ez utóbbiról számol be, következőképpen:

„Éltem az alkalommal, hogy a német külügyminisztert, miután előbb az olasz követet és engem fogadott, négy szemközt interpelláljam meg belgrádi kijelentéseiről a német–osztrák viszony fejlődését illetően.

²⁶ Milan Hodža csehszlovák miniszterelnök angol és francia támogatásban bízva 1937. május-júniusban újra felevenítette tervét és felélénkítette erőfeszítéseit, hogy a német birodalom Duna-medencei, főleg Ausztria és Csehszlovákia ellen irányuló törekvései ellenében az itteni államok együttműködését próbálja előmozdítani. Vö. *Ádám* i.m. 158–159.

²⁷ Lásd a 21. jegyzetet

²⁸ 116/Pol. 1937. június 13. Baar

Neurath báró, mielőtt én még egyáltalán egy szót szólhattam volna róla, magától kezdte az ügyet taglalni, és kifejtette, hogy ő már Kánya úrtól hallotta: ezúttal ismét nagy intrikát szőttek. Állítólag ő Belgrádban a német-osztrák viszony fejlődéséről igen pesszimistán nyilatkozott, és így tovább.

Ehhez azt kell nekem mondania, hogy ő erről a témáról Belgrádban senkivel sem beszélt; teljesen világos előtte, hogy ez a demokratikus államok blokkjának mesterkedése lehet, amely mögött valószínűleg ismét dr. Hodža rejtőzik, — (egy ellenakna, amelyet a július 11-i egyezmény ellen ástak).

Mindazonáltal ő, mint a július 11-i egyezmény nagy barátja, azt kell, hogy mondja nekem: a kölcsönös kapcsolatok további fejlődése tekintetében nagy gondban van, és nagy aggályai vannak aziránt, hogy az egyezmény hosszabb távra tartható lesz-e.

Nem egészen logikus felépítésben fejtegette azután tovább Neurath báró: »Ön tudja, hiszen az időben alkancellár volt, hogy a Führert én beszéltem rá erre az egyezményre, hogy én őt kötelességszerűen figyelmeztettem arra, hogy a [nemzetiszocialista] pártkörökkel Németországban és Ausztriában ellentétbe kerül és nehézségei lesznek, hogy azonban a Führer kijelentette nekem: az egyezményt meg kell kötni, mert ő azt külpolitikailag helyesnek tartja. Ön be fogja látni, hogy én ezért magamat a Führerrel szemben elkötelezettnek tartom a július 11-i egyezmény funkcionálásáért«.

Anélkül, hogy engem előbb szóhoz jutni engedett volna, Neurath úr a továbbiakban arról panaszkodott, hogy bár Berlinben magától értetődően nem a zonnal vártak Bécs részéről megfelelő intézkedéseket, de most, hogy egy év után még mindig nem láttak hozzá a kivételes törvények lépésenkénti leépítéséhez, meg sem próbálták az emigránsok²⁹ problémájának megoldását, és nem vettek fel, mint ígérték, nemzeti személyiségeket — [értsd: náciakat] — a kormányba, érthető, hogy a dolgok ily állása mellett az ellenkezés növekedőben van a pártkörökben. A katasztrófa nem kell hogy közel legyen, de a jelenlegi állapot folytatódása esetén a július 11-i egyezmény, mint már mondta, tartósan nem lesz fenntartható. Kísérletemet, hogy ezen a ponton állást foglaljak az eddigi fejtegetéseimhez, Neurath úr a következő szavakkal szakította félbe: »Tudom, mi mindent fog Ön mondani nekem: be nem avatkozás, stb. Mindezt már mondta nekem Schuschnigg úr, ezt mondja nekem Papen úr³⁰, és én meg is értem teljesen az Önök álláspontját. De éppen Ausztria nem veheti körül magát fallal; mondja meg nekem, hogyan tehetném én azt? E fal fölött is átrepülnének — így mondta — ezek a dögök [emigránsok és náci-propagandisták]. Ismert előttünk, hogy Bécsben mind-egyre náci kapcsolatokat fedeznek fel, és azt is, hogy a Führer nevével visszaélnék az ő alvezérei közül, hazugságok terjesztésével, parancsok és utasítások osztogatásával, amelyeket az ő nevében adnak ki, azonban teljesen ellentétben állnak az ő kifejezett utasításaival.

²⁹ Az osztrák kormány és hatóságok náciellenes intézkedései elől tömegesen Németországba menekültekről van szó. Neurath — mint a továbbiakból kitűnik — el akarja hitetni, hogy ottani szervezkedéseik és a határ ismételt átlépésével végrehajtott, szerinte meggátolhatatlan akcióik Hitler akarata és kifejezett utasítása ellenére történnek.

³⁰ Franz von Papen — korábban a német birodalom alkancellárja — 1934. augusztusa óta Németország különleges megbízatású, közvetlenül Hitlernek alárendelt követe Bécsben.

Meg vagyok győződve arról, hogy mindkét oldalon meg van a jóakarát az egyezmény betartására és végrehajtására, de meg kell Önnek nyíltan mondanom, hogy én már tanácstalan vagyok, és igen-igen pesszimiztikusan nézek a jövőbe, ha nem történik változás, és nem történik meg a leggyorsabban nemzeti körök bevonása Ausztriában«.

Most volt először alkalmam, hogy a kapott utasítások értelmében, és a Neurath úr előtti kijelentései folytán megváltozott helyzetnek megfelelően, behatóan megértsessem magam, s azonkívül többek közt az is aláhúzzam, hogy a két állam együttműködése az osztrák szuverenitás kifejezett tiszteletben tartása és Németország azon elkötelezettsége mellett lett elhatározva, hogy Ausztria belső viszonyaiba nem avatkozik.

Ebben az összefüggésben Neurath úr még egyszer visszatért az emigráns-problémára, amely még mindig megoldásra vár; ennek során hozzáfűzte, hogy éppen az osztrák legionáriusok és emigránsok a nyugtalanság gócai Németországban, akik, mint már említette, magától értetődően a Führer intenciói ellenében saját szakállukra vállalkoznak akciókra és törnek előre.

A beszélgetés vége az volt, hogy kölcsönösen egymás szemére vetettük az egyezmény be nem tartását.

Neurath úr végül arra kért engem, hogy a beszélgetés részleteit ne továbbítsam Bécsbe, mert ő Papen úrnak olyan utasításokat adott, amelyek megegyeznek az ő nekem tett közléseivel. Én azonban kötelességemnek érzem, hogy a beszélgetést teljes terjedelemben ismertessem, de szabadjon kérnem, hogy ezt szíveskedjék szigorúan titokban tartani”.³¹

De ezzel még nem ér véget Baar e jelentése, mert beszámol arról is, hogy még aznap, 12-én este, a németbirodalmi külügyminiszter tiszteletére adott vacsora és fogadás alkalmával milyen beszélgetést folytatott a magyar külügyminiszterrel, Kánya Kálmánnal, és állandó helyettesével, Apor Gáborral, akiket azzal informált Neurath-tal folytatott eszmecserejéről „nagy vonásokban és megfelelő formában”. Amikor a Ballhausplatz utasítását követve azzal a kéréssel fordult Kányához, hogy a Neurath által az osztrák-német viszonyról kifejtettekkel szembesítse a magyar felfogást ugyanerről a kérdéstről, a magyar külügyminiszter „enyhe mosollyal megjegyezte, hogy ő már beszélt Neurath báróval, és leszögezte vele szemben a magyar álláspontot”. Majd Kánya kérdésére, hogy ő hogyan ítéli meg a helyzetet, az osztrák követ azt válaszolta, hogy elegendő szilárdságot tanúsítva az osztrák belpolitikába való túlságos német beavatkozásokkal szemben, és az osztrák kormány álláspontjának budapesti támogatása mellett, „igen jó esélyünk van arra, hogy ragaszkodjunk a július 11-i egyezményhez, amelynek nem csak számunkra, hanem Németország számára is nagy előnyei vannak”. Az volt a benyomása, hogy e választ „Kánya úr látható megnyugvással vette tudomásul”.

Azok után, hogy Neurath csak az imént érzékeltette a budapesti osztrák követtel, hogy mily nagy immár a német birodalom elégedetlensége az 1936. július 11-i egyezmény végrehajtásának ausztriai szabotálása miatt, Baarnak nagyon jól esett, s bizonyára túl is értékelte, hogy — éppen egy olyan fogadáson, amelyet a

³¹ 117/Pol. 1937. június 13. Baar

német külügyminiszter tiszteletére rendeznek, — mily feltűnést keltően hosszasan és nyájasan beszélgetnek vele, az osztrák követtel, magyar államférfiak. Így ír erről jelentésében:

„Beszélgetésünk, amely az ünnepi nyüzsgés ellenére kb. 20 percig tartott, egy kis szenzáció volt a nagyszámú vendég körében. Ezt közvetlenül ezután egy második követte, mert Kánya úr rögtön ezután szinte ugyanilyen hosszasan és intenzíven beszélgetett Darányi úrral, aki végül tüntetően és hangsúlyozott szívéllyességgel társult feleségemhez és hozzám.

Apor báróval is volt egy hosszabb beszélgetésem, aki álláspontunkat teljesen helyesli. Apor báró megismételte ugyanazt, amit Kánya úr már mondott, és megerősített engem abban a felfogásban, hogy csak szilárd és öntudatos fellépéssel lehet tartósan fenntartani tűrhető viszonyt Németországgal, egyenjogú államok bázisán.

Beszélgetőtársam, aki e vonatkozásban rendkívül drasztikus szavakat használt, teljesen osztotta véleményemet, hogy itt az NSDAP radikális elemeinek általános támadásáról van szó, akik mindig ellene voltak a július 11-i egyezménynek, s akiknek most — a birodalomnak az ő felfogásuk szerint kedvező külpolitikai helyzete által bátorítva³² — megnőtt a szarvuk. Én kétlem, hogy Neurathnak, aki egy évvel ezelőtt elég erős volt, hogy július 11-ét keresztülvigye, ma lenne még ereje e támadás kivédésére, — fejeződik be a jelentés.³³

A magyarországi belpolitikai helyzet alakulásának megítélésében az osztrák követ június 24-i jelentése Ausztria szempontjából fontosnak tartja, hogy a szélsőjobboldali erők szűnni nem akaró intrikái ellenére Darányi miniszterelnök mind- eddig sikerrel tudta megőrizni pozícióját a februári puccskísérlet³⁴ óta is szívósan megbuktatására irányuló törekvésekkel szemben. Így ír erről: „E körökben azt remélték, hogy Horthy Miklós kormányzót rávehetik: a mostani honvédelmi minisztert, Röder Vilmos tábornokot bízva meg kormányalakítással, amelyben azután Keresztes-Fischer Lajos tábornok lenne a honvédelmi miniszter. Arra számítottak, hogy Röder tábornok, aki a kormányzó teljes bizalmát élvezzi, és a hadseregben betöltött állásánál fogva gyakorlatilag kezében tartja a hatalmat az országban, mint miniszterelnök gyorsan kompromittálódik és elhasználódik, míg Keresztes-Fischer tábornok megtartja posztját mint honvédelmi miniszter, és bármely miniszterelnök alatt mérvadó ember lenne a kormányban. Egy ilyen kormány magától értetődően észrevehető eltávolodását jelentene Magyarország osztrákbarát kurzusától. E terv megvalósítása eddig nem sikerült, de előbb-utóbb bizonyára ismét meg fogják kísérelni megfelelő alkalommal.”³⁵

³² Különös tekintettel egyfelől Franciaország belpolitikai és gazdasági problémáira, másfelől a Szovjetunió „bénultságára”, a végrehajtott „tisztogatások”, a hadseregevezetés „lefejezése” következtében. (Tuhacsevszkij-per: 1937. június).

³³ 117/Pol. 1937. június 13. Baar

³⁴ A többnyire „MOVE-puccs” elnevezéssel emlegetni szokott szélsőjobboldali puccskísérlet számos homályos bel- és külpolitikai mozzanatával Baar 1937. márciusi jelentéseinek egész sora foglalkozott, érdekes megfigyelésekre és megállapításokra jutva. (Ezekkel munkánk itt nem közölt előző fejezete foglalkozik.)

³⁵ 121/Pol. 1937. június 24. Baar

Baar ugyanezen jelentésének másik témája egy barátságos gesztus Csehszlovákia miniszterelnöke részéről, s annak magyarországi fogadtatása. „Hodža miniszterelnök beszédét, amelyet ezekben a napokban Jókai Mór emlékművének felavatása alkalmával Komáromban (Komarno) tartott, a magyar nyilvánosság mértékadó köreiből általában igen jól fogadták. Okos politikusok egész nyíltan megmondják, hogy Magyarországnak a nagyhatalmaktól nincs mit várnia, mert azok sokkal inkább feláldozzák szükség esetén; ennek következtében feltétlenül szükséges a szomszéd országokkal való megegyezés. A jelenleg még rossz atmoszféra feszültségének oldásához bizonyára értékes hozzájárulásnak kell tekinteni a csehszlovák miniszterelnök beszédét. Mégis erős kétely figyelhető meg abban a tekintetben, hogy vajon Hodža miniszterelnök elég erős lesz-e saját honfitársaival szemben egy magyarbarát politika megvalósítására, amely áldozatokkal járhat Csehszlovákia számára. Ez a kétely odáig megy, hogy az itteni jobboldali, keresztény sajtó — a budapesti külügyminisztériummal egyetértésben — egyáltalán nem közölte a Hodža-beszédet, mert Dr. Hodža, mint csehszlovák miniszterelnök, abban túlságosan Magyarország mellett exponálta magát; ő a magyar sajtóban ne nagyon kerüljön előtérbe, mint a magyarok és a megegyezés barátja, mert nem akarnak neki ártani, és egy Magyarország számára ily kedvező és jóindulatú csehszlovák miniszterelnököt többé nem egyhamar lehetne találni”.

Hogy az effajta — valójában igen szemforgató — vélekedés mögött mi húzódik meg, annak nyitjára Baar e jelentésének utolsó bekezdésében derül némi fény: „Kormánykörökben igen tartózkodóak Hodža kijelentéseivel szemben. Egyelőre csak egy gesztust látnak benne, amelyet tetteknek is kellene követniük. Bizalmi emberem az itteni külügyminisztériumban, kijelentette: „Talán Prága egy hasonló autonómiát akar bevezetni magyar kisebbségei számára, mint a csehszlovákiai németeknek. Az természetesen édeskevés lenne, és nem hozná közelebb a megoldás problémáját. Várjuk, hogy mi jön még, és magától értetődően mindig készek vagyunk arra, hogy Prágával beszéljünk, ha elfogadható javaslatokat tesz nekünk.” Vagyis: a magyar kormánykörökben azzal sietnek mérsékelni a csehszlovák gesztus kedvező magyarországi visszhangját, hogy tetteket várnak. Ha ez a tett az volna, hogy autonómiát kínálnak fel a csehszlovákiai magyarságnak, azt sem tartanák magyar kormánykörökben elfogadható javaslatnak; a magyar tárgyalókészség tulajdonképpen egyedül terület-visszacsatolásra irányul.³⁶

A július–augusztusi meleg nyári hónapokban Baar szabadságon lévén, Clemens Wildner tanácsos helyettesítette, s írta a budapesti osztrák követség politikai jelentéseit. Ezek arról szólnak, hogy nem történik semmi érdemleges; szinte idilli nyugalom van. Egy-két kivétellel a kormánytagok mind szabadságon vannak; a nagy kánikulában a pártok se nagyon tevékenykednek; őszre tartalékolják energiáikat. Nem ülésezik a parlament, a képviselők szabadságra mentek. Egyetlen érdekesség: Amikor Wildner július 20-án arról érdeklődik a külügyminisztériumban, hogy miként is jött létre a július 15–16-i nyilatkozatcsere a németországi és magyarországi sajtóban Széll József magyar belügyminiszter és Rudolf Hess, a Führer helyettese részéről, egyfelől a magyarországi német kisebbség jogainak

---

³⁶ Uo.

biztosításáról, másfelől az annak ügyeibe való külső beavatkozás ígért mellőzéséről, Apor báró azzal a bizalmas megjegyzéssel világította meg annak a múlt év decemberéig, Kozma Miklós akkori belügyminiszter németországi látogatásáig visszanyúló történetét, hogy jobbnak látták közzétételével addig várni, míg a parlament munkája be nem fejeződik, s a képviselők szét nem szélednek.³⁷

Az augusztus 18-i Wildner-jelentés is változatlanul a „politikai uborkaszegző” jegyében áll, azonban már utalással „zsidóellenes kis incidensek” egész sorára, amelyek fokozzák a magyarországi zsidók izgatottságát, a zsidó lapok „gyakran már hisztérikus írásmódját”. Mindez „semmi jót nem sejtet a jövőre”: az antiszemitizmus újabb heves fellángolása várható Budapesten és vidéken.³⁸

Augusztus 21-ére tűzte ki a magyarországi németiség Népinémet Bajtársak (Volksdeutsche Kameradschaft) elnevezésű radikális irányzata az 1933. végén elhunyt Bleyer Jakab, a magyarországi németiség „előharcosa” (Vorkämpfer) sírelmének felavatását, amelyet emlékünnepekként előz meg a Zeneakadémián. A budapesti német követség Erdmannsdorff követ és Karl Dreihann-Holenia attasé révén képviseltette magát, az osztrák követség azt az utasítást kapta a Ballhausplatzról, a külügyminisztérium politikai osztályát vezető Theodor Hornbosteltől,³⁹ hogy a feszült és ismét éleződő német–osztrák viszony ne befolyásolja a külföldi németiség sorsát szintén — de más szellemben — szívében viselő Ausztria külképviseletét abban, hogy maga is lerója kegyeletét „a magyarországi németiség nagy halottjára” iránt: Joseph Kripp báró követségi titkár helyezzen el koszorút Bleyer sírelmének vörös–fehér–vörös szalagokkal, az osztrák kormány és budapesti követsége nevében. Az erről beszámoló jelentést Kripp írta, megemlítve benne, hogy „az osztrák koszorúnak előnyös elhelyezésben lett része” s hogy a koszorúzáskor Bleyer özvegyének, illetve Richard Huss professzornak, mint a rendezvény szervezőjének, néhány szóban kifejezte azt a kegyeletet, amellyel Ausztria a megboldogultra, a magyarországi németiség nagy fiára emlékezik. Beszámolt róla, hogy jelen voltak a külföldi németiséggel foglalkozó németbirodalmi szervezetek vezetői, így Hans Steinacher a VDA (Verein für das Deutschtum im Ausland) részéről, valamint a külföldi németiség csehszlovákiai (Henlein-párti), jugoszláviai és romániai küldöttei, továbbá igen nagyszámú magyarországi német község küldöttsége.

A rendezvényről Kripp a következő jellemzést adta: „A beszédeknel és a koszorúzásoknál megállapítható volt, hogy a magyarországi németiség radikális irányzatának nem csak főiskolai képzettségű képviselői, mint Huss professzor, Franz Basch, stb. végeztek Hitler-köszöntést, — [náci módra, előre nyújtott felémelt karral] — és juttatták kifejezésre szavaikban is szimpátiájukat a nemzetiszocializmus iránt, hanem a magyarországi németiség számos paraszti (férfi és nő) képviselője is. A birodalomból jövő propaganda a magyarországi németek egy részénél, különösen az ifjabb generációnál, nyilvánvalóan összezavarta már a német néphez és a német nemzetiszocialista párthoz tartozás fogalmát. — A mérsékeltbb irányzat prominens képviselői (Gustav Gratz, Anton König, stb.) nem voltak

³⁷ 124/Pol. 1937. július 21. Wildner. — A nyilatkozatcsere ügyéről *Tilkovszky Loránt*: A magyarországi németiség a Darányi-kormány idején. Századok 1981. 6.sz. 1099–1103.

³⁸ 127/Pol. 1937. augusztus 18. Wildner

³⁹ A magyar nyelvtudással is rendelkező Hornbostel az 1920-as években 7 és fél éven át teljesített szolgálatot a budapesti osztrák követségen, végül mint I. osztályú követségi tanácsos.

jelen, épp így általában az idősebb generáció, a Bleyerrel egykorúak, gyengén voltak képviselve”.⁴⁰

A nyári szabadságáról augusztus végén visszatért osztrák követ 31-én kelt — de aláírni elfelejtett — jelentésében számolt be arról, hogyan tájékozódott ezen a napon a magyar külügyminisztériumban a politikai osztályt vezető Bakach-Besseney György bárónál a magyar külpolitika aktuális kérdései felől. Sajnálta ugyan, hogy Apor báró, akivel mindig igen nyíltan és őszintén beszélhetett a legkényesebb kérdésekről is, ezúttal szabadságon volt, de örömmel tapasztalhatta, hogy a különben zárkózottabb természetű Bakach-Besseney ezúttal igen meleg szavakkal szolt a „köztudomásúan igen bensőséges” osztrák–magyar kapcsolatokról, melyek „lehetővé teszik, hogy mi minden tartózkodás nélkül beszélhessük meg a külpolitikai kérdéseket”. Ilyen kérdés volt az olasz–magyar viszony, amelynek a januári olasz–jugoszláv egyezményt követő elhidegüléséről Baarnak — Darányi miniszterelnök révén is — tudomása volt ugyan, mégis meglepte most, hogy mennyire teret nyert a külügyminisztériumban az Olaszországgal szembeni korábbi érzelmeket felváltó bosszús hangulat.

A beszélgetés másik fő témája az előző napon, augusztus 30-án Sinaiában megnyílt kisantant-konferencia volt, amelynek középpontjában az ezen államszövetségbe tömörült országoknak immár az a törekvése fog állni, hogy rendezzék viszonyukat Magyarországhoz. Ezzel összefüggésben Sinaiában tartózkodik egyfelől a bukaresti magyar követ, Bárdossy László, másfelől Raoul Bossy, a budapesti román követ. Bakach-Besseneytől Baar megtudhatta, hogy Magyarország katonai egyenjogúsága elismerésének felajánlását semmivel sem lesznek hajlandók magyar részről ellentételezni, mert Magyarország jogosultságát katonai felségjoga érvényesítésére a fegyverkezési egyenjogúság kérdésének mai nemzetközi megítélése és az e téren eddig történtek következtében⁴¹ a kisantant mihamar maga is kénytelen lesz elismerni. Magyarország tud várni, különben is felfegyverkezése már önelhatározásból megtörtént.⁴² Fontos és sürgős ellenben számára, hogy a magyar kisebbségek helyzetének rendezésére meghatározó jelentőségű lépések történjenek; ez feltétele annak, hogy Magyarország a kisantanttal illetve országaival érdemi tárgyalásokba bocsátkozzék, és egyezményi megállapodásra jusson. Ennek érdekében viszont kész lenne Magyarország „bizonyos ellenszolgáltatásra”. Romániával például talán „egy egészen kis” megnemtámadási szerződést is köthetne, az 1928. évi Kellogg-paktum⁴³ szellemében. Baar hangsúlyosnak találta

⁴⁰ 129/Pol. 1937. augusztus 21. Kripp

⁴¹ Miután Németország 1935. márciusában az általános hadkötelezettség bevezetésével túltette magát a versailles-i békeszerződés katonai korlátozásain, s egy évvel később a demilitarizált Rajnavidék megszállásával helyreállította ott a német katonai felségjogot, a mindebbe kénytelen-kelletlen beletörődő európai hatalmak — különösen Anglia — már nem ellenezték a fegyverkezési egyenjogúság visszaszerzésére irányuló törekvést nemcsak Ausztria, de Magyarország részéről sem, amennyiben ezek nem e német lépésekhez kapcsolódnak, hanem katonai erősödésük a német befolyással többé-kevésbé szemben történhet meg; ezért szorgalmazták is, hogy a kisantant-államok hagyjanak fel merev ellenzésükkal e tekintetben, különösen, ha megfelelő biztosítékokat kapnak.

⁴² Valójában csupán kezdetét vette.

⁴³ „Általános szerződés a háború igénybevételéről való lemondásról”, amely kimondta, hogy a szerződő felek között esetleg felmerülő problémák megoldását mindenkor csak békés úton szabad keresni. Magyarország 1929-ben csatlakozott e szerződéshez.

az „egész kis” szavakat; egyébként is rögtön az jutott eszébe, visszaemlékezve Bossy román követtel folytatott korábbi beszélgetésein szerzett benyomásaira, hogy „rendkívül nehéz Románia közvéleményét előkészíteni kisebbségpolitikájának e bizonyára radikális megváltoztatására”; legfeljebb „bizonyos enyhülést lehet talán mégis elérni a legközelebbi időben”.⁴⁴

A budapesti osztrák követ szeptember 2-i jelentése egy újabb beszélgetésről számol be, amelyet Bakach-Besseneyvel a sinaiai konferencia eredményeiről folytatott a magyar külügyminisztériumban, különös tekintettel a Sinaiban tartózkodott Bárdossy tárgyalásaira augusztus 30-án este Victor Antonescu román, szeptember 1-jén pedig Milan Stojadinović jugoszláv, majd Kamill Krofta csehszlovák külügyminiszterrel. Ezek részletei helyett, — amelyek ma már diplomáciatörténeti dokumentum-kiadványokból, feldolgozásokból általában ismeretesek⁴⁵ — Bakach-Besseneynek Baar részére adott tájékoztatása inkább azt igyekezett érzékeltetni, hogy milyen meglehetősen hosszú előtörténet után kerültek Sinaiban megvitatásra azok a kérdések, amelyek tekintetében a kisantant egyre többet volt kénytelen engedni korábbi mereven elutasító álláspontjából:

Magyarország fegyverkezése kérdésében a kisantant több évvel ezelőtt még minden alkalommal mozgósítással fenyegetőzött, amikor csak Magyarország ezt a kérdést szóba hozta. Később kénytelen volt belátni, hogy más államokhoz hasonlóan tőle sem lehet megtagadni a fegyverkezési egyenjogúságot, de ennek elismerésére csak a revíziós törekvésekről való lemondás ellenében lett volna hajlandó. Ez a követelése azonban a magyar politika következetessége folytán, amely szerint a Magyarországot is megillető katonai egyenjogúság nem lehet alku tárgya, zsákutcába jutott, s — Bakach-Besseney szavai szerint — „egyenesen nevétségessé vált”. Különben is, mint Bakach-Besseney mondta, „Magyarország fegyverkezett, amennyire pénzeszközei engedték, tekintet nélkül fennálló tiltó rendelkezésekre, — és a továbbiakban is ezt fogja tenni”. A kisantant bizonyos idő múltán már nem is követelte a trianoni határok Magyarország általi elismerését, hanem beérni részéről megneemtámadási szerződéssel. A magyar politika, hogy ezzel bizonyosságát is adja tárgyalási készségének, nem zárkózik el kereken e kívánság elől, s hajlandóságát nyilvánítja megneemtámadási szerződés kötésére, ám „annak egy igen legyengített értelmezésében”, de így is most már Magyarország az, amely feltételt szab: megegyezést a magyar kisebbségek lojális kezeléséről. E tekintetben azonban, különösen román részről, nagy az ellenállás, arra hivatkozva, hogy a kisebbségi állampolgárok viszonyainak rendezése szuverén belügy, amely nem lehet tárgya más állammal való egyezkedésnek. Semmiféle konkrét megállapodás nem történt, az egyetlen — de nem lebecsülendő — eredmény, hogy most Sinaiban a kisantant három külügyminisztere első ízben kezdett tárgyalni a magyar kisebbségek kérdéseiről, Bárdossy követtel. A tárgyalások nemsokára folytatódni fognak a kisantanttal, mégpedig Genfben.

Bakach-Besseney nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Magyarország rendkívül nagy bizalmatlansággal és a legnagyobb tartózkodással áll szemben ezekkel a tárgyalásokkal, amelyek — nézete szerint — csak Angliának a kisantanttra gya-

⁴⁴ 131/Pol. 1937. augusztus 31. Baar

⁴⁵ DIMK, II. 83.sz. dok.; *Ádám* i.m. 159–162.

korolt nyomása révén jöttek mozgásba. A fegyverkezés folytatását tartotta a legfontosabbnak. Kijelentése szerint Magyarországnak az a szándéka, hogy a küszöbön álló őszi hadgyakorlatokon, ahol természetesen a kisantant katonai attaséi is jelen lesznek, Magyarország „igen sokat mutasson”. Ezzel kapcsolatban Baarnak az a beszélgetés jutott eszébe, amelyet Horthy kormányzóval folytatott Wilhelm Miklas osztrák államelnök majd az olasz királyi pár májusi budapesti látogatásával kapcsolatban. „A kormányzó úr azt mondta nekem, hogy ő azon két katonai parádén, amelyet a két államfőnek Budapesten rendeztek, igen szívesen megmutatta volna az ő ügynevezett tiltott fegyvereit, de ez alkalommal nem akarta ezt tenni, nehogy a két államfőt politikailag kellemetlen helyzetbe hozza”.⁴⁶

Egy szeptember 17-i jelentésében Baar — a sinaiai konferencián is észlelhető kisantanton belüli ellentétek ismeretében — a következőkben foglalja össze röviden véleményét a kisantant-ról és annak Magyarországhoz való viszonyáról:

„A kisantant szerkezete, amely külpolitikailag éveken át egységesnek tűnt, az utóbbi időben észrevehetően fellazult. Egyik állam a másik után táncolt ki a sorból, azzal, hogy önálló külpolitikát csinál, ami felfogása szerint számára reálpolitika. Kisantant-beli társai külpolitikai érdekeivel és tendenciáival azonban ez nem egyezik meg, és minden utólagos kommuniké és megnyugtató magyarázatok ellenére egyre inkább napfényre kerülő elhidegülést hoz magával (Jugoszlávia–Olaszország, Jugoszlávia–Bulgária, Csehszlovákia–Szovjetunió, Románia–Lengyelország).

Másrészt mégis szilárd és minden alkalommal szembeszökő összetartozás mutatkozik mindazokban a kérdésekben, amelyek a kisantant-államok Magyarországhoz való viszonyát illetik, úgy hogy — nyersen megmondva — a kisantant létének tartalma ma főként a magyar revíziós követelésektől való félelem, párosulva azzal a törekvéssel, hogy ezeket a súlyosbodó problémákat csak közösen oldják meg. E vonatkozásban a három kisantant-állam elválaszthatatlanul összetart, és Budapest azon törekvése, hogy ezeket a nyitott kérdéseket az egyes államokkal egyenként tisztázza, eddig hiábavaló maradt.

Minden más külpolitikai problémánál — Budapestről nézve — mégis egyre világosabban mutatkozik meg a három kisantant-állam közt a külpolitikai tendenciák különbözősége. A külpolitikai együttműködés Bukarest és Belgrád között, amely a [január 27-i] Belgrád–Szófia barátsági szerződés ellenére úgy látszik egyre szorosabb lesz, az itteni mértékadó magyar politikusok felfogása és különböző kollégáim kijelentése szerint helytálló lehet. Épp így az is, hogy Csehszlovákia a kisantant szervezetében egyre erősebben elszigetelődik, ami nem utolsó sorban ezen állam Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatára vezetendő vissza. A Daily Herald egy cikkének állításával ellentétben, megfigyeléseim alapján az a benyomásom, hogy Prága viszonya Moszkvához és Párizshoz nem idegenebbé, hanem az utóbbi időben ismét egyre bensőségesebbé vált.

Az utóbbi időben az olasz diplomácia minden eszközzel lázasan dolgozik azon, hogy Jugoszláviát erősebben magához láncolja, — akár az olasz–magyar barátság kárára. Ha az a terve, hogy Jugoszláviát a kisantant szervezetéből kiküldön, sikerülne, akkor gyakorlatilag itt volna a kisantant széthullása.”

⁴⁶ 132/Pol. 1937. szeptember 2. Baar

A kisantanttal Sinaiában megindult tárgyalások kilátásait, s az azokban az általa képviselt egyezménytervezet révén különlegesen fontos szerepet játszott Bárdossy ambícióit illetően a jelentés Baar következő megjegyzéseivel zárul: „Kánya úr, és a magyar külügyminisztérium mértékadó urai, Apor báró és Besenyey báró, ezután is, mint előbb, pesszimistán állnak szemben a Magyarország–kisantant megegyezés problémájával, és nem nagyon hisznek abban, hogy a jelenlegi tárgyalások valóban praktikus és értékes eredményt hoznak. Az optimista ebben a vonatkozásban Bárdossy úr, a bukaresti magyar követ, akit előttem az utóbbi időben szigorúan bizalmasan úgy említettek, mint aki Kánya utódlására várományos, és aki minden — még ha csak külsődleges — előrelépést e téren, fontosnak tart célja eléréséhez, hogy ti. magyar külügyminiszter legyen”.⁴⁷

A kisantanttal Sinaiában kezdődött, Bárdossy által folytatott tárgyalások második fordulójára szeptember 20–23-án került sor Genfben, ahol magyar részről immár maga a külügyminiszter, Kánya Kálmán ült tárgyalóasztalhoz.⁴⁸ A budapesti osztrák követ azonnal informálódni igyekezett a kilátásokról Apor bárónál a külügyminisztériumban. Baar 20-i jelentése szerint Apor úgy tájékoztatta, hogy a kilátások ezúttal kedvezőbbnek tűnnek: „Csehszlovákia és Jugoszlávia, valamint Olaszország, Anglia és Franciaország igen erős nyomást gyakorolnak Romániára, hogy megfogható eredményre jusson a Magyarországgal folytatott tárgyalásokon. Apor báró véleménye szerint a mostani román kormánynál is — [Gheorghe Tarescu kormánya] — meg van ehhez az akarat, mégsem érzi magát a román kormány elég erősnek, és legjobb esetben is csak oly messzire mehet el, hogy belpolitikailag ne legyenek nehézségei”. Baar azonban nem hitt az ezúttal kedvezőbbnek vélt kilátásokban és megjósolta a tárgyalások eredménytelenségét.⁴⁹

Amikor Baar szeptember 29-én ismét megjelent Apor bárónál, hogy a már lezajlott genfi tárgyalások eredményéről érdeklődjék, az ő válaszából az eredménytelenség derült ki: „Romániával gyakorlatilag egyáltalán nem lehet beszélni. Bukarestben a helyzet teljesen zavaros. Csehszlovákia, hogy ne mérgezze még jobban az atmoszférát, lemondott néhány határmenti magyar nagybirtok stratégiai okokból végrehajtani kívánt kisajátításáról. Ez minden, s így igen kevés. Még Jugoszláviában bánnak a magyar kisebbséggel legtisztességesebben”. Mint tudatta, „Kánya külügyminiszternek az a véleménye, hogy nyugodtan ki kell várni a további fejleményeket. Az a nézet, hogy Magyarország helyzete egyre kedvezőbben alakul”.⁵⁰

A kisantanttal eredménytelenül folytatott sinaiai és genfi tárgyalások utáni hetek eseménye volt a Darányi-kormány ellenzékének körmendi nagygyűlése október 10-én, ahol ismét hangot kapott egy elsősorban Magyarországra, Ausztriára és Csehszlovákiára alapozandó dunai konföderáció legitimista és restaurációs elképzelésektől is áthatott gondolata, amelyet — inkább csak árnyalati különbségekkel — mindazok támogatni látszottak, akik — mint nem csak a legitimista pártvezér Sigray Antal gróf, az Egyesült Keresztény Párt elnöki tisztét betöltő

⁴⁷ 133/Pol. 1937. szeptember 17. Baar

⁴⁸ DIMK, II. 90, 91, 92.sz. dok.; *Ádám* i.m. 163–165.

⁴⁹ 134/Pol. 1937. szeptember 20. Baar

⁵⁰ 137/Pol. 1937. szeptember 29. Baar

Zichy János gróf és párttársa Makray Lajos, de a demokrata pártot képviselő Rassay Károly, s a kiszegedő párt vezére Eckhardt Tibor is, aki augusztusban Párizsban Ottó királyfival is találkozott — frontot akartak alkotni azokkal szemben, akik „a Németországra való támaszkodásban keresik Magyarország üdvét.”⁵¹ A kormány külpolitikája azonban változatlan maradt. Kánya külügyminiszter a parlament külügyi bizottságaiban november 8-án tartott expozéjában⁵² — Wildner másnapi jelentése szerint — „hangsúlyozta, hogy Magyarország külpolitikája ezután is, mint eddig, a római jegyzőkönyvekre, és a Németországgal való őszinte barátságra támaszkodik. Ausztriáról ezzel kapcsolatban nem tett semmi említést, ezzel szemben egy Anglia Duna-politikája előtti meghajlás után oldalvágást tett Franciaország felé, melynek szemére vetette barátságát a kisantant iránt, amellyel szemben Magyarországnak még sok kérdésben van tisztázni valója. A kisantant államaival a magyar kisebbségekről kezdett, de eredménytelen tárgyalásokról szólva a további kilátásokról pesszimistán nyilatkozott, arra utalva, hogy a romániai tisztázatlan belpolitikai helyzet miatt ez idő szerint nem lehet pozitív eredménnyel számolni.”⁵³

A Csehszlovákia elleni német tervek és Magyarországnak tett ígérek hatása a revíziós magyar politikára (1937 november–1938 február)

November 5-én Hitler — Neurath külügyminiszter, Hermann Göring, és a legfőbb katonai vezetők részvételével — konferenciát tartott a „német élettér” feltétlenül szükségesnek mondott kibővítése kérdéséről, amely egyfelől a németlakta Szudeta-vidék Csehszlovákiától való elragadása, másfelől az ausztriai Anschlussa irányult. Hitlernek ekkor már egyre erősebb volt az a meggyőződése, hogy a nyugati demokratikus államok végül is el fogják fogadni ezeket a törekvéseit. Előtérben a Szudeta-kérdés állott, amellyel kapcsolatban a Hitlert 19-én Obersalzbergben az angol kormány megbízásából felkereső Edward Halifax, a lordok házának elnöke, e szempontból tényleg a Führer várakozásainak megfelelően nyilatkozott, s csupán a békés megoldás szükségességét hangsúlyozta. Hitler persze már jó ideje felkészült katonai megoldásra is: június óta rendelkezésre állt egy Csehszlovákia elleni hadművelet terve, (a „Fall Grün” első változata).⁵⁴

Halifax látogatását követően a német katonai vezetés azonnal Berlinbe invitálta a magyar honvéd vezérkar főnökét, Rátz Jenő altábornagyot, hogy felvesse előtte a Csehszlovákia elleni katonai együttműködés kérdését, még azt megelőzően, hogy sor kerülne a magyar államférfiak november 20–28. közötti németországi útjára, és a velük folytatandó tárgyalásokra. Rátz visszaérkezve teljesen titokban tartott berlini útjáról, még idejében tájékoztatni tudta mind a „legfelsőbb hadurat”, Horthyt, mind Darányi miniszterelnököt és Kánya külügyminisztert. Majd maga is csatlakozott a kiutazó magyar kormánydelegációhoz, amelyben Darányi

⁵¹ 141/Pol. 1937. október 13. Baar- Vö. Kardos József: Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Bp. 1998. 249–255.

⁵² A külügyi bizottsági ülésekről ezúttal is, mint mindig, csupán szükségzavú kommuniké jelent meg a lapokban.

⁵³ 150/Pol. 1937. november 9. Wildner

⁵⁴ Kerekes i.m. 275–279.

és Kánya mellett ott volt Röder honvédelmi miniszter is, (és még a kormányzat különböző reszortjainak számos szakértője).

Míg a Németországban tárgyaló delegáció magatartását a Darányi és Kánya által megszabott nagyfokú óvatosság jellemezte, azalatt a budai várpalotában a híreket izgatottan váró Horthy osztrák vonatkozásban különös kezdeményezést tett. November 22-én, tehát azon a napon, amikor a magyar kormánydelegáció még csak Göringgel tárgyalt Carinhallban,⁵⁵ audiencián fogadta René Eberle ezredest, az új osztrák katonai attasét, aki a köztük lefolyt beszélgetésről, s Horthy elképesztő ajánlatáról, másnap, 23-án azonnal értesítette a bécsi hadügyminisztérium hírszolgálati osztályát, (és természetesen Baar követet is):

„Audienciám alkalmával a kormányzó úr, miután előrebocsátotta, hogy velem nyíltan beszélhet, mert Ausztria és Magyarország korábban összetartoztak, most igen szoros barátok, és a jövőben is össze kell tartaniuk, a következőkben lényegében arról beszélt, amihez a magyar vezérkar főnökének közvetlenül az én audienciámat megelőzően a magyar és a német vezérkari főnök multheti találkozásának eredményéről a kormányzó úrnál történt referálása adhatott indítékot”.

Miután Horthy hosszabban fejtegette, hogy milyen nagy szerepe volt cseh ügynököknek Magyarország trianoni megcsönkítésében, s hogy a most cseh részről komolyan fenyegetett szlovák nyelv és kultúra a magyar uralom visszatérése esetén szabadulhatna meg ettől a fenyegetettségtől, a kormányzó rátért mondanivalója lényegére: „A csehszlovák államnak nincs létjogosultsága. Ennek az államnak a felosztásával Ausztria is csak nyerne. Kívánatos lenne hát, hogy Ausztria is közreműködjék e tekintetben. Azt a veszélyt, hogy Ausztriát egy Csehszlovákia elleni vállalkozás során német csapatok átvonulásakor Németország bekebelezi, leginkább éppen által lehetne elkerülni, ha már előbb kötelező megállapodásokat kötnek”. Eberle attasé jelentése szerint Horthy ez utáni „kérdésére, hogy Ausztriában miként vélekednek erről, én azt válaszoltam, nem vagyok illetékes nyilatkozni, mire a kormányzó úr azt mondta, hogy ő is csak a maga saját nézetét juttatta kifejezésre.”⁵⁶

Baar követ — a Horthy–Eberle beszélgetés ismeretében — a következő napokban vissza-visszatért jelentéseiben a kormányzó és a katonai vezető körök viszonyának, s ezzel összefüggésben általában a szélsőjobboldali körök várakozásainak vizsgálatára: „Úgy tűnik, hogy a főméltóságú úrhoz közel álló körökben gyakran játszanak egy katonai diktatúra gondolatával”. A hadsereg két részre oszlik: a vezető állásban lévő tiszték többsége Ausztria-barát ugyan, de a másik oldalon azok gyülekeznek, akik a német birodalom hívei. „Mindkét csoportnál közös a növekvő antiszemitizmus, amely a tiszték között helyenként szinte aggasztó méretet ölt”. Darányi diktatúra-ellenes irányzata, mely élvezi az ellenzéki alkotmányos erők támogatását, jelenleg biztosítottnak látszik ugyan, de „meglepetések nincsenek kizárva, és a lehetőségek határain belül van, hogy kedvező politikai konstelláció bekövetkezésekor a szélsőjobboldali radikális körök, amelyek nyíltan azzal dicsekszenek, hogy legfőbb protektoruk a kormányzó, egy katonai diktatúra révén legális úton hatalomra jutnak”.⁵⁷

⁵⁵ DIMK, I. 313.sz. dok.

⁵⁶ 722/1937. 1937. november 23. Eberle

⁵⁷ 152/Pol. 1937. november 29. Baar

Egy másik, ugyancsak november 29-én kelt jelentése szerint azokban a napokban, amikor Horthy izgatottan várta, hogy Darányi és Kánya „mit hoznak Berlinből”, ahol 24-én Neurath-tal, 25-én Hitlerrel tárgyaltak⁵⁸, az osztrák követ Horthy meghívása alapján részt vehetett egy vadászaton. Ennek során egy alkalommal hosszasan beszélgethetett a kormányzóval. Horthy öelötte nem hozta szóba az osztrák katonai attasénak mondottakat, Baar pedig nem adhatta jelé- annak, hogy azokról tudomása van. Az osztrák követ azon véleményének adott hangot Horthy előtt, hogy a magyar államférfiak németországi tárgyalásai folya- mán bizonyára nem merül fel semmi új momentum, s tulajdonképpen csak meg- erősítik Magyarország fennálló baráti kapcsolatait Németországgal. Mint mon- dotta, sokkal érdekesebbnek tűnik neki az angol-német érintkezésbe lépés Halifax lord révén: ez nézete szerint a béke és az európai viszonyok konszolidálódása szempontjából nagy értékű lehet. Horthy erre a reá oly jellemző bolsevizmus-el- lenesség jegyében reagált, kijelentve, hogy „a legmelegebben üdvözlönné, ha az angolok el tudnák magukat szánni arra, hogy a bolsevizmussal szakítsanak”. Min- tmondotta: „Nekem minden barát jó, nem kötöm magam semmihez, csak ahho- hogy ez a barát politikailag bolsevizmus-ellenes beállítottságú legyen”. Baar azo- megjegyzésére, hogy „az angolok biztosan nem barátai a bolsevistáknak”, Hortl- ezt kész volt elismerni, de Franciaországért annál inkább aggódott: „lecsúsása- igen veszélyes lenne”.

Ugyanezen alkalommal beszélt az osztrák követ „József főherceg ő császári és királyi felségével”, aki szóba hozta, hogy egy lengyel lapnak adott interjúját meghamisították; ő csak olyan értelemben nyilatkozott „Ausztia és Magyarország új egyesülésének lehetőségéről”, hogy „ha erre sor kerülne, úgy az csak a Habs- burg-dinasztia alatt történhet”.

„Végül még hosszasan beszélgettem Lázár Andor igazságügyminisz- terrel a magyarországi belpolitikai helyzetről, amikor is én a beszélgetést bizonyos, a hadseregben is meglévő tendenciákra tereltem, hogy ti. Magyarországon dikta- túrát vezessenek be. Ezzel kapcsolatban annak a véleményemnek adtam kifeje- zést, hogy a diktatúra a politikának csak egy segédeszköze lehet, amely kizárólag csak akkor kerülhet alkalmazásra, ha a politikát normális eszközökkel már nem lehet tovább folytatni, amelynek azonban, mihelyt elérte a célt, rögtön, ahogy csak lehet, helyet kell adnia ismét a nép iránti elkötelezettségnek. Lázár úr tel- jesen osztotta nézetemet, és azután hosszabb fejtegetésekben előadta nekem, hogy Magyarországon minden diktatúra-törekvést meg kell akadályozni, és hogy az állam minden rendelkezésre álló eszközzel fel fog lépni az ellen” – olvashatjuk az osztrák követ e jelentésében.⁵⁹

A Németországban járt magyar kormánydelegáció hazaérkezése után Baar december 1-én felkereste a magyar külügyminisztériumban Apor bárót, hogy meg- tudja tőle, hogyan alakultak az ottani megbeszélések, és milyen konzekvenciákat fognak azokból levonni a magyar politika számára. A tőle kapott tájékoztatást még aznap továbbította a Ballhausplatzra:

⁵⁸ DIMK, I. 314.sz. dok.; Wilhelmstrasse 104.sz. dok.

⁵⁹ 153/Pol. 1937. november 29. Baar

„A berlini megbeszélések rendkívül behatóak voltak, és azok során megvittattak minden problémát, melyek a két államot érintik, és minden kérdésben egy Magyarország számára kielégítő megoldást találtak” – kezdte fejtegetéseit a külügyminiszter állandó helyettese. Különösen elégedett volt azzal a „nagy megértéssel”, amellyel az amiatti sok magyar panaszt fogadták, hogy a Széll–Hess nyilatkozatcsere óta is sorozatos németbirodalmi beavatkozások történtek a magyarországi németiség ügyeibe. Ígéretet kaptak a további ilyen esetek megakadályozására, akár drasztikus eszközökkel is.

„A gazdasági kérdésekről is igen kielégítő megállapodásokat kötöttek. Apor báró arra utalt előttem, hogy a jelenlegi kereskedelmi forgalmat nem bővítették, de azt előkészítették, hogy a magyar követeléseket az eddiginél jobban fedezzék arany-devizában” – olvasható Baar jelentésében.

A külpolitikai kérdésekről folytatott berlini tárgyalásokról szólva, Apor báró mindenekelőtt az osztrák kérdésben tapasztalt hangulatról tájékoztatta a budapesti osztrák követet, aki így foglalta ezt össze jelentésében, a maga ellenvetéseivel együtt:

„Ő (Apor báró), meg kell hogy állapítsa e vonatkozásban, hogy a hangulat Ausztriával szemben Berlinben ez idő szerint egészen különlegesen kedvezőtlen. Mindenekelőtt mint egészen különlegesen barátságtalan akciót vetik szemünkre a Németországgal szembeni erődítéseket a határvidéken, és a Csehszlovákiával való tárgyalásokat is nagyon felróják. Egyetlen szóval: »Mindenki azon csodálkozik és mérgelődik Berlinben, hogy az osztrákok még nem lettek nációk«. Én azt válaszoltam Apor bárónak, hogy Németországnak éppen ahhoz kellene hozzászoknia, hogy mi nem leszünk nációk. Ami az erődítéseket illeti a német határon, ha azok egyáltalán léteznek, — én magam nem vagyok erről informálva, — bizonyára nem a német Wehrmacht ellen irányulnak, hiszen mi egészen pontosan tudjuk, hogy egy 6 milliós állam erődítésekkel nem védekezhet és tarthatja magát egy 65 milliós néppel szemben. Inkább az képzelhető el, hogy épp úgy, mint a múltban, a jövőben is fennáll annak lehetősége, hogy felelőtlen és többnyire nehezen ellenőrizhető elemek (mint korábban a légiók és hasonlók) hajtsanak végre meggondolatlan akciókat a határon, mert Ausztria függetlensége — mint Apor báró is megerősítette, — a római paktum és a nagyhatalmak nyilatkozatai, valamint július 11. révén van biztosítva, és nem erődítésekkel a német határon.

Ami a most Berlin által nekünk oly erősen felrótt tárgyalásokat Csehszlovákiával illeti, hangsúlyoztam, hogy én az osztrák kancellár kifejezett utasítására, és minden kétséget kizáró formában kijelenthetem neki, hogy ezek a tárgyalások mindenekelőtt gazdasági természetűek”. Baar ehhez azt is jónak látta hozzátenni, hogy Ausztria tárgyalásai Csehszlovákiával mindig csak Magyarország tudtával és érdekei szemmel-tartásával folynak: „A mi lojalitásunk Magyarország iránt ez esetben is mindig elsődleges”. Apor ehhez fűzött megjegyzése szerint: „Magyarországon nincs is felelős tényező, amely bármit is felhozhatna e tárgyalások ellen”.

Ezután így folytatódik Baar jelentése:

„E téma megbeszélése során megemlítettem az itteni csehszlovák követség köreiből származó híreket is arról, hogy Magyarország és Németország katonai szövetséget kötött, valamint a Német Hírszolgálati Iroda itteni képviselőjének,

Max Hahn úrnak egy kijelentését e vonatkozásban, hogy ti. »ő többet tud, mint a budapesti német követség«. Én természetesen teljesen meg vagyok győződve arról, hogy ezek a híresztelések valótlanok, mert Magyarország ilyen esetben biztosan előbb érintkezésbe lépett volna velünk, azonban a magyar vezérkar főnökének, Rátz altábornagynak kb. 14 nappal ezelőtti és teljesen titokban tartott látogatása Berlinben, nyilván hozzájárulhatott e hírek megerősítéséhez azok között, akik tudtak róla. Ebben az összefüggésben óvatosan utaltam arra, hogy magas állású itteni személyiségek katonai attasénkhoz félreérthetetlen módon felszólítást intéztek katonai egyezmény kötésére Csehszlovákia ellen”.

Apor báró ezzel kapcsolatban tett megjegyzéséből úgy tűnt, hogy bár „ő is ismeri bizonyos embereknek ezt a vágyalmát”, az effajta „külön-politika” kezdeményezésében szerepet játszó „magas állású itteni személyiség” kilétét illetően fel sem merült benne, hogy az maga a kormányzó is lehet; azt hitte, hogy Röder honvédelmi minisztert kell megvédenie az ilyen természetű híresztelésekkel szemben, arról biztosítva Baart, hogy „Röder tábornok is ebben a vonatkozásban teljesen a hivatalos kormánypolitikát vallja”. Apor úgy vélte, az osztrák követ elég jól ismerheti a magyar viszonyokat ahhoz, hogy tudja: „egyfelől kizárólag a hivatalos külpolitika érvényesülhet, másfelől a kormány elég erős ahhoz, hogy más tényezők külön-politikáját minden körülmények között megakadályozza”. A hivatalos magyar politikát illetően hangsúlyozta: „Magyarország ellene van minden katonai szerződésnek”.

A budapesti osztrák követ jelentésében a továbbiakban a következőkről esik szó:

„Beszélgetésünk végén még szóba hoztam az ez idő szerinti magyar-csehszlovák kapcsolatokat is, és megkérdeztem beszélgetőpartneremet, milyen visszhangra találtak itt azok az utóbbi időben oly különösen szívélyes, barátságos hangok, amelyeket Hodža ütött meg Magyarországgal szemben néhány utóbbi beszédében, és hogy azok nem nyújthatnak-e lehetőséget jobb megértésére. Apor báró úgy jellemezte Hodžát, hogy bár tisztességes, belpolitikailag túlságosan gyenge ahhoz, hogy e tekintetben konkrétan érvényesülhessen. Ellenfele, Beneš elnök, bensőleg ellene van minden közép-európai megértésnek, és szilárdan tartja magát Csehszlovákia a Franciaországgal és a Szovjetunióval való szövetséghez. Az ő ereje az, hogy mögötte áll a hadsereg és a baloldal (szociáldemokraták és kommunisták). Beszélgetőtársamnak ezen élesen elutasító válaszából meg kellett állapítanom Magyarország bizonyos megmerevedését a Csehszlovákiával való megértés politikájával szemben, valamint megkeményedését a szigorú teoretikus-reviziós beállítottság talaján.

Tisztára személyes véleményemként előadott azon közbevetésemre, hogy *ennek* a problémának *ezen* az alapon való megoldása csak háború útján lehetséges, Apor báró kifejtette: Csehszlovákia annyira természetellenes képződmény, hogy elkerülhetetlen ennek az államnak az összeomlása belátható időn (talán csak 30 vagy 50 éven) belül. Elsőként feltétlenül a szudétanémetek messzemenő autonómiaja várható.

Búcsúzáskor megjegyezte beszélgetőtársam, hogy néhány napon belül elkül-dik a magyar kormány hivatalos meghívását a római paktum országai budapesti

hármaskonferenciájára a kancellár úrnak, a maga külügyminiszteri minőségében, és hogy Magyarország igen örülne, ha Dr. Guido Schmidt külügyi államtitkár úr is részt venne ezeken a megbeszéléseken.⁶⁰

Mint fejtegetéséből látható, Apor bárónál változatlanul rendkívül baráti beállítottságot tapasztalhattam Ausztria iránt, másfelől azonban igen világos javulását is a Németország és Magyarország közötti politikai atmoszférának; úgy tűnik, Berlinben igen sokat ígértek és biztosítottak a magyar uraknak, ügyes alkalmazkodással lelkivilágukhoz és mentalitásukhoz”.⁶¹

Baar december 2-i jelentése „pikáns részletet” közöl, amely „jellemző arra az impulzusra, amelyet a szélsőjobboldali mozgalom most Magyarországon kapott. Néhány nappal ezelőtt a parlament legszélsőségesebb jobbszárnyának képviselője, Ifj. Balogh István úr, egy táviratot intézett a kormányzóhoz ezzel a címmel: „I. Miklós királynak”, s ebben őt mint Magyarország királyát üdvözölte. A távirat eljutott a kabinetirodáig, de onnan visszaküldték mint kézbesíthetetlen. Úgy hallatszik, a kormányzó úr „igen bosszús volt miatta”. Ezzel kapcsolatban utalt „a debreceni incidensekre is, amelyek során azt is megkísérelték, hogy a kormányzót mint Magyarország jövőbeli királyát röpcédulák és plakátok által úgyszólván kiáltsák. A miniszterelnök nyilatkozata — közvetlenül Berlinből való visszatérte után, — azt jelentette ki, hogy a királykérdés Magyarországon egyáltalán nem aktuális, s hogy e kérdés effajta kezelése politikai éretlenséget árul el”.

Ugyanebben a jelentésben egy éles parlamenti összetűzéssel kapcsolatban, amikor is Eckhardt Hóman Bálint miniszternek szemére vetette, hogy „bár unokatestvére Darányi miniszterelnöknek, a nemzetiszocialistákhoz dörgölődzik”, Baar maga is úgy vélekedett, hogy „az ez idő szerinti magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter a politikai életben némileg ide-oda ingadozó, és nem egészen egyértelműen jellemezhető személyiség”. Mint megemlíti, „egészen nyíltan beszél, hogy Hóman az utóbbi időben különösen a jobboldali csoportoknál magát mint jövőbeli miniszterelnököt propagálja, mégpedig azzal a megokolással, hogy a jövő évben Budapesten megrendezésre kerülő Eucharisztikus Kongresszus alkalmával nem lehet egy protestáns (Darányi úr) a miniszterelnök, hanem csak egy katolikus, s erre elsősorban ő jöhet számításba”.⁶²

Egy december 6-i fogadáson, amelyet Lázár Andor igazságügyminiszter rendezett, végre alkalma nyílt az osztrák követnek arra, hogy magával a miniszterelnökkel beszéljen az ő németországi útjáról. Azonban „a beszélgetés Darányi úrral semmi új momentumot nem hozott erről a témáról. Ő alapján véve ugyanazt mondta el nekem, mint amit már Apor bárótól hallottam arról.

Jól informált és mértékadó magyar oldalról viszont ehhez kapcsolódva elmondották nekem, hogy Berlinben mindegyre kísérletet tettek arra, hogy Darányi úrral külpolitikai problémákat beszéljenek meg, ő azonban e vonatkozásban teljesen háttérben maradt, s e témák megvitatását Kánya külügyminiszter úrnak engedte át.

⁶⁰ E konferenciára 1938. január 10–12-én került sor.

⁶¹ 154/Pol. 1937. december 1. Baar

⁶² 155/Pol. 1937. december 2. Baar

Egyébként, mint nekem ugyanerről az oldalról elmondották, a beszélgetés a [szomszédos országokbeli] magyar kisebbségekről, különösen kezdetben, igen kemény volt, és megegyezés — [ti. egy magyar–német kisebbségi együttműködésről] — végül Csehszlovákia hátrányára történt, miután német részről a kisebbségi kérdés tekintetében az ég kékjét is a magyaroknak ígérték.

Szeretnék ebben a vonatkozásban megemlíteni egy hírt, amelyet a legkülönbözőbb oldalakról juttattak el hozzám, és amelyet a gazdasági és politikai élet néhány abszolút komolyan veendő embere teljesen igaznak tart, és amely — még ha csak egy bonmot is [vagyis: anekdotaszerű], — jellemző arra a hangra, amely ezen a beszélgetésen helyenként uralkodott. A megbeszélések során ugyanis Darányi kénytelen volt a szavaiba belebeszélő birodalmi propagandaminisztert, Dr. Joseph Goebbelst félbeszakítani a következő megjegyzéssel: »Ön engem úgy lát-szik összetéveszt a württembergi miniszterelnökkel.«.

Ugyanezen a fogadáson beszélgetett Baar — mi másról, mint a magyar kormánydelegáció németországi útjáról s azzal összefüggésben a külpolitikai helyzetről — Gaston Maugras francia, és Sir Geoffrey Knox angol követtel. „Francia kollégám összefoglalóan úgy nyilatkozott, hogy a helyzetet nem lehet eléggé pesszimisztikusan megítélni. Úgy tűnik, Berlinben végül igen jól beszéltek és azon kívül a magyaroknak hallatlanul sokat ígértek; ő mindenesetre még itt sohasem figyelhetett meg a mértékadó emberek körében ennyire jó, megelégedett, és öntudatos hangulatot, amit most, Darányi úr és Kánya úr Berlinből visszatérte után. Ebben az összefüggésben emlékeznie kell egy korábbi beszélgetésére Kánya úrral, aki akkor — [ti. amikor Olaszország november 6-án csatlakozott az egy évvel azelőtt Németország és Japán által kötött antikomintern paktumhoz] — félig tréfásan az mondta neki, hogy Magyarország csatlakozása az antikomintern paktumhoz attól függ, milyen borraivalót kap ezért. A borraivaló, amit Berlin most fizetett, úgy látszik igen nagy: ti. Csehszlovákia felosztása, és Szlovákia visszacszerzése Magyarország által. Megfigyelése szerint az a magyar rész, amelyik a Csehszlovákiával való megegyezés mellett van, hallgatásra van kényszerítve, és most azok vannak hatalmon, akik Csehszlovákia brutális felosztását akarják, amit Berlinben elhatároztak. Közbevetésemre, vajon nem gondolja-e, hogy Csehszlovákia felosztása talán mégis csak háború útján lehetséges, beszélgetőtársam ezt válaszolta: »Nem háborúval, hanem anélkül«. Csehszlovákia annak idején nagy hibát követett el azzal, hogy elmulasztott engedményeket tenni olyan időpontban, amikor még erős volt; ma minden engedmény ezen a területen eleve a végét jelenti Csehszlovákiának.

A beszélgetés további folyamán francia kollégám a dunai együttműködés gondolatát nagyon szépnek nevezte, de fejtegetéseiben hangot kapott az az aggály is, hogy a fejlemények már túl messzire jutottak, és Csehszlovákia olyan állam, amely felett már pálcát törtek.

Ennyit mondott francia kollégám ehhez a kérdéshez. Én mindenesetre azt kell hogy mondjam, hogy Maugras úr itt általában igen pesszimistának számít. Knox követ is úgy vélte, hogy a francia kolléga túl sötéten lát. Ő maga nem tartja az európai helyzetet oly fenyegetőnek, sőt inkább valamelyest javultnak; a legnagyobb veszélyt a kelet-ázsiai viszonyok alakulásában látja.” [Július 7-e óta folyik

Japán háborúja Kína ellen, amely augusztus 21-én a Szovjetunióval megemeltámadási egyezményt kötött; szeptemberben Japán-ellenes nemzeti egységfront jött létre a kínai kommunista párt és a Csang-Kai-sek fele Kuomintang között.]

Végül Maugras főnökének, Yvon Delbos francia külügyminiszternek Lengyelországba, Romániába, Jugoszláviába, Csehszlovákiába történő decemberi körutazása került szóba. Baar különösnek találta, hogy a jugoszláv miniszterelnök, Stojadinović, aki épp akkor utazik Rómába, amikor Delbos belgrádi látogatása esedékes. Ez a kisantant végét jelenti? „Maugras úr röviden úgy vélte, hogy a szerb miniszterelnök olyan ember, aki minden táborban keverni akarja a maga kártyáit, saját országában azonban igen gyenge”. A budapesti osztrák követ azt is felvetette: A Budapesten átutazó francia külügyminiszter nem fogja-e keresni a találkozás lehetőségét magyar kollégájával, Kánya külügyminiszterrel. Erre Maugras „azt válaszolta, hogy a francia külügyminiszter reggel 6 órakor lesz Budapesten, és egy órát fog itt tartózkodni; bizonyára igen szívesen volna kész Kánya úrral beszélni, ő személy szerint azonban nem tudja elképzelni, hogy Kánya úr evégett ily korán felkel”.⁶³ [A magyar külügyminiszter állandó helyettese, Apor báró ment ki végül is a pályaudvarra.]

Baarnak legközelebb december 12-én volt alkalma Apor báróval hosszasan beszélgetnie különböző politikai kérdésekről: „Megbeszéltünk minden témát, amelyekről én az utóbbi időben jelentettem, anélkül, hogy új nézőpontok adódtak volna. Csak Olaszországnak a Népszövetségből való — [december 11-én, tehát az előző napon történt] — kilépését tárgyalva vélte úgy Apor báró, hogy Magyarország minden rendelkezésre álló eszközzel, és minden ereje megfeszítésével a végéig fog küzdeni minden befolyás ellen, bármely oldalról jöhet is, a Népszövetségben maradásáért. Magyarországnak feltétlenül szüksége van — kisebbségi és egyéb, így pénzügyi kérdésekre való tekintettel — a Népszövetségre, mint nyilvános fórumra, és ezt a tényt előtérbe fogják állítani minden arra irányuló kísérletnél, hogy Magyarországot elszakítsák a Népszövetségtől”.⁶⁴

December 18-án Eberle katonai attasé „Tervek Csehszlovákia felosztására” című jelentésének másolatát küldte meg Baar a Ballhausplatzra, a külügyi államtitkárnak. Ez a bizonyára igen fontos dokumentum sajnos nem került elő, jöllehet jelentésének eredetijét az osztrák attasé előírászerűen a bécsi hadügyminisztériumnak küldte.⁶⁵

Amit Delbos francia külügyminiszter említett körútjával és esetleges következményeivel kapcsolatban a budapesti osztrák követ az itteni személyiségekkel és követ-társakkal beszélgetve leszűrhetett, azt december 28-i jelentésében a következőképpen adta elő:

„Delbos úr útja, annak ellenére, hogy gyakorlatilag talán balsikerrel végződött, hozzájárult ahhoz, hogy Franciaország presztízsét azokban az országokban és városokban, amelyeket felkeresett, és azon túl Közép- és Kelet-Európában, bizonyos fokig ismét emelje. Ez kizárólag Delbos jelentős személyiségének köszön-

⁶³ 156/Pol. 1937. december 7. Baar

⁶⁴ 158/Pol. 1937. december 13. Baar

⁶⁵ 160/Pol. 1937. december 18. Baar

hető, aki mindenütt jó benyomást tett, s aki mögött ráadásul ott állt néma segítő és szekundáns gyanánt Anglia.

Ami Lengyelországot illeti, mindazok után, amit én hallottam, Delbos úrnak úgy látszik nem sikerült varsói útjának fő célját elérnie, nevezetesen jobb kapcsolatok létrehozását Csehszlovákia és Lengyelország között. Ennek egyik akadály a Lengyelország azon elvi álláspontja is lehetett, hogy ragaszkodik bilaterális szerződések kötéséhez, és a francia általános paktum-szisztémát elutasítja.

Románia a megbeszélések során némileg kétértelmű szerepet vállalt, amennyiben bár teljes támogatást ígér Csehszlovákiának egy indokolatlan támadás esetében, de azzal a megszorítással, hogy e vonatkozásban csak annyira kötelezheti el magát, amennyire azt Anglia és Jugoszlávia teszi; ebben bizonyára szerepet játszhatott a mentális rezerváció, nevezetesen, hogy e két országtól nem kapott ígéretet Csehszlovákia támogatására.

Belgrádban — a hozzám érkezett egybehangzó jelentések szerint — Delbos úr kizárólag baráti szavakra, ezzel szemben Csehszlovákia fegyveres támogatása tekintetében teljes elutasításra talált. Ez azt mutatja, hogy Jugoszlávia már igen erősen beilleszkedett a Róma–Berlin tengelybe. Ehhez mint egészen kis részletet szeretném megjegyezni a tényállás illusztrálására, hogy a jugoszláv magyar határon már annyira megjavultak a viszonyok, hogy ott a határmenti lakosság és különösen a helyőrségek tisztjei a legbarátságosabban érintkeznek egymással.

Prágában a fogadtatás és a két külügyminiszter megbeszélése rendkívül szívélyes volt, tekintettel azonban az előbb mondottakra, gyakorlatilag nem nagy eredménnyel járt. Említésre csak az az egy méltó, hogy — mint nekem mondták, — Delbos úr számára alapjában véve meglepő kellett hogy legyen, mennyire nem voltak messzemenőek a Henlein-párt (szinte kizárólag gazdasági) panaszai a prágai kormánnyal szemben, továbbá, hogy a viszony a kormány és e párt között tulajdonképpen egyáltalán nem olyan rossz, mint azt ő a hozzá érkezett jelentések alapján magának elképzelte.⁶⁶ — [Ezzel kapcsolatban a történész úgy véli, hogy Baar ezen információja nyilván csehszlovák forrásból származhatott.]

Az esztendő utolsó napján, december 31-én kelt Baar-jelentés az olasz, magyar és osztrák hadsereg baráti kapcsolataival, illetve az olasz hadseregnek a német hadsereghez való viszonyával foglalkozott: „Mint ismeretes, Röder honvédelmi miniszter röviddel ezelőtt vizonozta Pietro Badoglio tábornagy, Addisz Abeba hercege, budapesti látogatását, és hosszabb időre is Olaszországban tartózkodott. Mint most hallom, az olasz hadseregnek különösen baráti kapcsolata a magyarral — és az osztrákkal is, amit Röder miniszter sokszor hangsúlyozott feltűnő módon, — rendkívüli benyomást tett rá. A német hadsereg szervezete Olaszországban igen elismert; de mindig hangsúlyozzák: »A Brennernél nem akarjuk a német hadsereget.«⁶⁷ Ezeket az információkat teljes mértékben meg fogja erősíteni a jövő év első napjaiban Baar egy bizalmi embere, aki „állására való tekintettel igen jól informálnak tekinthető”, hozzátéve még azt is, hogy „olasz katonai oldalról igen tartózkodóan kell viselkedniük német bajtársaikkal

⁶⁶ 162/Pol. 1937. december 28. Baar

⁶⁷ 164/Pol. 1937. december 31. Baar

szemben, és eltitkolni előlük olyan bizalmas dolgokat, melyeket ők a magyaroknak és nekünk megmutatnak”.⁶⁸

A budapesti osztrák követ 1938. január 5-i jelentése az imént említett, de mint minden esetben is, így most sem megnevezett bizalmi emberének belpolitikai vonatkozású közléseit így adja vissza: „Darányi úr egyelőre talán meg tud maradni a kormány élén. Esetleges utóda — a kurzus megmaradása mellett — Röder honvédelmi miniszter lehet, ám az ő miniszterelnökségének élettartama csak igen rövidnek ígérkezne, mert a parlamentáris gépezet 3–4 hónapon belül felőrölné. Ha a kurzus némileg erőteljesebben jobbra tolódik, akkor egy Hóman-kormány lesz, és ha az inga még jobban kileng jobbfelé, akkor egy Bornemisza-kormány valószínű.⁶⁹ Nagy kérdőjel azonban Keresztes-Fischer altábornagy, a kormányzó katonai irodájának főnöke, akit sokan még be nem írt lapnak tekintenek, és aki egy katonai diktatúra számára szóba jöhet”. A helyzet jellemzésére felhozta a magyar hadsereg tisztikarának — az állami tisztviselői karra is jellemzőnek talált — felfogását és hangulatát: „Az egyébként lojálisnak mondható tisztikar — ezredestől lefelé — bizonyos értelemben szimpatizál Szálasi Ferenc eszméivel, mégpedig különösen antiszemita és szociális programjával.⁷⁰ Efféle tendenciák egyébként a közép- és alsóbb tisztviselőknél is egyre erősebben figyelhetők meg, amennyiben a kormánynak szemére hányják, hogy a kapitalizmussal és a zsidósággal szemben nagyon kevésbé kemény. Ezt a beállítottságot azonban nem szabad tiszta németbarátságának, vagy nemzetiszocializmusnak, vagy egy Németországhoz való szoros politikai kötődés vagy éppen csatlakozás vágyának értékelni. A tisztek túlnyomó többsége távol áll ilyen tendenciáktól, de politikailag túl képzetlen ahhoz, hogy megérthesse: manapság itt egy erősödő antiszemitizmus nemzetiszocializmust jelent”.

„A külpolitikára áttérve, bizalmi emberem végül azt mondta, hogy Olaszország és Németország elárulta Magyarországot. Nézete szerint a külpolitikai helyzet alakulása megköveteli, hogy Magyarország még szorosabban működjek együtt Ausztriával, s belátható időn belül Csehszlovákiával is. A kibékülés és együttműködés Csehszlovákiával azonnal lehetséges lesz a tisztán magyar területek visszaadása esetén, s az a magyar államférfi, amelyik az utóbbit végbeviszi, elmozdíthatatlan lesz Magyarországon. De bizalmi emberem, aki előtt Kánya úr azt a kijelentést tette, hogy néhány faluval nem éri be, nem hiszi, hogy ő lesz a Csehszlovákiával való megegyezés embere” – olvasható Baar e jelentésében.⁷¹

Január 10–12-én került sor Budapesten a római hármaspaktum külügyminisztereinek már november óta tervezett soron következő, (s két hónap múlva már utolsónak bizonyult) konferenciájára. Ezt immár a Németország érdekeivel messzemenően azonosuló olasz külügyminiszter, Ciano gróf azon követelései jellemezték Magyarországgal és Ausztriával szemben, hogy lépjenek ki ők is a Népszövetségből, csatlakozzanak maguk is az antikomintern paktumhoz, és de jure is ismerjék el a spanyolországi Franco-kormányt. Csak ez utóbbi történt meg; a

⁶⁸ 1/Pol. 1938. január 5. Baar

⁶⁹ Bornemisza Géza, a Darányi-kormány kereskedelem- és közlekedéstudományi minisztere, a szélsőjobboldal felé tendáló ún. Reformnemzedék-mozgalom vezére.

⁷⁰ Vö. *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Bp. 1966.

⁷¹ 1/Pol. 1938. január 5. Baar

Népszövetségben való bennmaradásuk mellett Schuschnigg és Kánya vállvetve küzdöttek, és az antikomintern paktumhoz való csatlakozás elől is elzárkóztak. Azt viszont Ciano utasította el, hogy a tárgyalásokról kiadott záróközleményben a három állam fejezze ki az osztrák függetlenség fennmaradására vonatkozó együttes kívánságát.⁷²

Baar január 20-i jelentése szerint Magyarországon általában nagyon kedvező fogadtatásra talált, hogy a Ciano által a konferencián igen erőteljesen képviselt Róma–Berlin tengely igényeivel szemben valamiféle „Bécs–Budapest magántengely” látszott körvonalazódni Schuschnigg és Kánya egybehangzó tárgyalási magatartásában. A budapesti osztrák követnek ez a jelentése két jellegzetesnek tűnő kijelentést is idéz azokból a beszélgetésekből, amelyek e budapesti konferencia napjaiban hangzottak el, s tudomására jutottak:

„Egy előkelő hölgy mesélte nekem, hogy Ciano gróf körülbelül a következőket mondta itt neki: Ha enyém volna Olaszországban minden hatalom, akkor pénzzé tennék minden értéket, műalkotást, képeket, stb., hogy még több ágyút és repülőgépet teremtsék, mert a legközelebbi időben csak az fog végérvényesen felülkerekedni, aki erősebben van felfegyverkezve.

Olyan emberektől, akik arról ismertek, hogy a német követséghez és német kormányhivatalokhoz különösen jó kapcsolataik vannak, hallottam ismételt az állítólag Göring miniszterelnöktől származó kijelentést: Jugoszlávia nagyhatalom kell hogy legyen és maradjon, (mint ellensúly Olaszországgal szemben, és mint Németország szövetségese a Habsburgok visszatérése ellen). Románia belsőleg annyira szétzilált állam, hogy német gyarmattá kell lennie. Csehszlovákia idény-állam”.⁷³

Ugyancsak január 20-án kelt a budapesti osztrák követnek az a jelentése is, amelyben arról számol be, hogyan nyilatkozott Kánya külügyminiszter, és helyettese, Apor báró a németbirodalmi meghívásra 15-én Berlinbe érkezett Stojadinović jugoszláv miniszterelnök (és külügyminiszter) szokatlanul feltűnő fogadtatására, amiről a Ballhausplatz utasítására érdeklődni kellett a magyar külügyminisztériumban:

„Az előbb megnevezett — [ti. Kánya] — felhívta a figyelmet arra az impulzív és dithyrambikus módra, ahogyan a németországi új rezsim — kivéve a nyugodt, józan birodalmi külügyminisztert, Neurathot, — a maga külpolitikai kapcsolatait olykor a hangulatnak megfelelően és teátrálisan szereti hangsúlyozni. Ennek megfelelően itt mértékadó körökben nem tulajdonítanak az ünnepélyes fogadtatásnak, amelyben a jugoszláv miniszterelnököt Berlinben részesítették, túl nagy szimpotomatikus és a német külpolitika amúgy is ismert tendenciáin túlmenő jelentőséget. A látogatás különleges ünnepélyességéhez bizonyára hozzájárult Göring miniszterelnök részvétele, aki a maga részéről különleges szerelemmel viseltet Jugoszlávia iránt”.- Ehhez Baar azt a megjegyzést fűzte a jelentésében, hogy „mivel Magyarország az utóbbi években barátságosabb volt Jugoszlávia, mint a két másik kisantant-állam iránt, és a revízió kérdését e déli szomszédjával szemben a legkevésbé élesen hangsúlyozta, az a benyomásom, hogy a német–jugoszláv

⁷² Kerekes i.m. 288–290.

⁷³ 4/Pol. 1938. január 20. Baar

barátság aláhúzása itt egyáltalán sokkal kevésbé ijesztő és sértő, mint volna egy német-román barátság kialakulása esetén”. Majd arról számolt be, hogy Apor báró hangsúlyozta: „a jugoszláv barátság a Csehszlovákiával szembeni éles német bekerítő politika része. Ő azonban nem hisz a jugoszláv németbarátság őszinteségében, mert az a nézete, hogy Stojadinović miniszterelnök sajnos nem akarja magát eloldani a francia szövetségi rendszertől”.⁷⁴

Olyan feladatot is kapott a Ballhausplatztól a budapesti osztrák követ, hogy egy odaérkezett jelentéssel kapcsolatban ő is érdeklődjék — bolgár követtársánál — „Bulgária beállítottsága” felől. Erről ez áll Baar január 27-i jelentésében:

„Stoiloff úrral folytatott beszélgetéseim során azt a benyomást szereztem, hogy az ő felfogása szerint Bulgária sokkal inkább számítható a tekintélyuralmi, mint a demokratikus államokhoz, és hogy ott igen sok szimpátia van Olaszország és Németország, de különösen Magyarország és Ausztria iránt. Az itteni követ éppen az utóbbi barátságokat akarja hangsúlyosan ápolni, sok szeretettel. A legjellemzőbbnek az a kijelentése tűnik, amelyet nemrégiben tett előttem:

„Apám évtizedeken át németbarát miniszterelnök volt Bulgáriában. Én magam mindig a németbarátságot képviseltem, tevékenységem minden bel- és külpolitikai területén. De ma látom, szerencse volt, hogy Németország nem nyerte meg a világháborút, mert különben mi valamennyien nem volnánk már önálló államok, hanem gyarmatok. Anglia ellen ma sem lehet győzelmes háborút viselni”.⁷⁵

Egy ugyancsak e napon kelt belpolitikai jelentésében Baar a magyarországi szélsőjobboldali agitáció szociális demagógiájával, s azzal a propaganda-fogásával foglalkozik, hogy a kormányzót a szélsőjobboldal patrónusának tünteti fel. [E vonatkozásban február 4-én majd azt jelenti, hogy „a kormányzónak az utóbbi időben, a legkülönbözőbb momentumok által befolyásolva, észrevehetően revideálnia kellett jobboldali orientáltságú és kifejezetten németbarát beállítottságát”.]⁷⁶ A sokak által Darányi utódjának jószolt Bornemissza miniszter úgy jellemezte Baar előtt a jelenlegi miniszterelnököt, „mint kiváló közigazgatási tisztviselőt, aki azonban nem is több ennél, s aki az ő véleménye szerint aligha van abban a helyzetben, hogy a kormányt és a pártot az eljövendő nagy konfliktusok idején kifelé képviselje”. A zsidókérdés megoldásának mellőzhetetlen nagy feladatára úgy kell felkészülni, hogy keresztény utánpótlás felnevelésével válják lehetővé „a zsidó pénz- és iparhierarchia lefejezése”. Baar azonban, jóllehet „a jóslás politikai ügyekben mindig kényes dolog, mert itt túlságosan sok imponderabilia — [előre nem mérlegelhető körülmény] — játszik közre”, bízik benne, hogy Darányi igen okos és ügyes taktikus lévén, úrrá fog lenni a belpolitikai nehézségeken, különösen a szélsőséges áramlatokon; ebben számíthat a zsidó tőke és sajtó révén rendelkezésre álló segítségre.⁷⁷

Ezt a gondolatmenetet folytatta a követ február 4-i már említett jelentése is, mely — mint írja: „az itteni politikai életben mindig fontos szerepet játszó

⁷⁴ 6/Pol. 1938. január 20. Baar

⁷⁵ 7/Pol. 1938. január 27. Baar

⁷⁶ 12/Pol. 1938. február 4. Baar

⁷⁷ 8/Pol. 1938. január 27. Baar

bizalmi embereim kijelentései alapján” — többek között azt a Baar szerint „figyelemre méltó és sikert ígérő körülményt tárgyalja, hogy a nemzetközi tőke (demokrata-zsidó csoport) is, amely a nemzetiszocializmus előretörése által egyre erősebben látja fenyegetve érdekeit, egyértelműen Darányi mögött áll. Ebben az összefüggésben tartja említésre méltónak, hogy ha már Darányi esetleges utódlásáról van szó, akkor a nemzetközi pénzügyi körök támogatottja a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Imrédy Béla, (aki egyébként — katolikus lévén — az ez évi Eucharisztikus Kongresszusra való tekintettel is esélyes jelölt lehet), de mint Baar megjegyzi, belpolitikailag is sok függ a külpolitikai helyzet alakulásától.⁷⁸

Néhány nappal ezelőtt, január 31-én jelentette a budapesti osztrák követ: „Mértékadó forrásból értesülök éppen, hogy Kánya úr e napokban hosszabb beszélgetést folytatott az itteni csehszlovák követtel, [Miloš] Kobr úrral, Budapest és Prága további viszonyának kérdéséről. Kánya úr ez alkalommal élénk sajnálatának adott kifejezést afölött, hogy a Magyarország és a kisantant közti tárgyalások nem jutottak előbbre, és hogy ez hosszabb időre tarthatatlan állapot; ha e vonatkozásban belátható időn belül nem következik be tisztázódás, akkor Magyarország kénytelen lesz még szorosabban csatlakozni a Róma–Berlin tengelyhez”. [Ez Baar szerint úgy értendő: Berlinhez.]

Az osztrák követ jelentése szerint Kánya e fejtegetései „riadóztató hatásúak voltak” a csehszlovák követre, aki tulajdonképpen — még csehszlovák területi engedmények árán is — a Magyarországgal való megegyezés mellett látszik lenni, és a dunai államok gazdasági és politikai együttműködésének képviselője”. A jóhiszemű Baar szerint „Kobrnak nem volna szabad Kánya úr szemrehányásait csak fenyegetésnek tekintenie, látnia kellene benne Magyarország megegyezési készségét Csehszlovákiával”. Azon elterjedt, a sajtóban is napvilágot látott hírekkel kapcsolatban, hogy számolni kell Kobr követ visszahívásának lehetőségével a közeljövőben, Baar az osztrák érdekek szempontjából sajnálatosnak tartaná ezt, mert „nevezett diplomata mindig a megértés és a kiegyezés mellett lépett fel a közép-európai térség tekintetében”.⁷⁹

Horthy kormányzó Darányi miniszterelnökkel és Kánya külügyminiszterrel együtt tett február 5–9 közti lengyelországi útja⁸⁰ volt az a legközelebbi esemény, amely a budapesti osztrák követ jelentéseinek vissza-visszatérő tárgya lett. „Kezdetben kevés figyelemre talált az itteni politikai és diplomáciai körökben, és alapjában véve többé-kevésbé udvariassági aktusnak és vadászati látogatásnak tekintették”. De ezután egyre inkább megindultak a találgatások a lengyelországi út mégis csak valószínű politikai célja felől. „Kollégáim túlnyomó részének az a véleménye, hogy a lengyelországi út Magyarország önállóságát hivatott dokumentálni a német gyámkodási kísérletekkel szemben, s hogy itt egy sakkhúzásról van szó a német nyomással és befolyással szemben”. A budapesti német követségen azonban éppenséggel a Csehszlovákia bekerítésére irányuló német politikába illeszkedő, igen pozitív és üdvözlendő lépésnek fogják fel: „most bezárul a gyűrü Csehszlovákia körül”. Baar ezzel kapcsolatban a Csehszlovákiával szemben kiala-

⁷⁸ 12/Pol. 1938. február 4. Baar

⁷⁹ 10/Pol. 1938. január 31. Baar

⁸⁰ Kovács Endre: Magyar-lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp. 1971. 312.

kult magyar álláspontra utal: „Német kollégáimnak ezt a felfogását megerősítheti az a körülmény és az a tény, hogy a közvélemény és különösen a magyar politikai vélemény Csehszlovákiával szemben — szinte azt mondanám, napról-napra — keményebbé válik, mert azt hiszik, lassan de biztosan arra a meggyőződésre kell jutni, hogy Prágától nem várható semmiféle engedékenységek a kisebbségi kérdésben, és hogy a prágai urakkal, akiktől hébe-korba csak néhány szép szót hallani, de semmi egyebet, semmi értelme tovább beszélni. Ez olyan álláspont, amelyet német részről természetesen lelkesen erősítenek.”⁸¹

Az osztrák követ február 5-én megjelent a magyar külügyminisztériumban, ahol arra igyekezett rábírni Apor bárót, hogy „szakítsa meg már végre hallgatását, s tekintettel jó kapcsolatainkra, nyilatkozzék ennek az útnak a céljáról”. A külügyminiszter állandó helyettese végül is hajlandónak mutatkozott arra, hogy „nyíltan megmondja nekem az igazságot. Körülbelül a következő szavakkal fejezte ki magát: Mi azt akarjuk Lengyelországtól, hogy számunkra közvetítő szolgálatot teljesítsen Románia és Magyarország között. Ez lehetséges, mert Románia a maga balsevizmussal elleni harcában erősen rá van utalva a Lengyelországgal való szövetségre. Így hát mi meg vagyunk győződve arról, hogy Varsó a mi érdekünkben erős nyomást fog gyakorolni Romániára, és hogy mi ezáltal belátható időn belül legalább Bukaresttel kilátásteljes megbeszélésre fogunk jutni”.

„Beszélgetésünk további folyamán Apor báró szigorúan bizalmasan tudatta még velem, — jelentette Baar, — hogy Lengyelország Párizsban tudomására hozta: bár nem dunai hatalom, mégis érdekelt a dunai térség konszolidálásában. Varsó támogatni fog olyan megoldást a dunai térségben, amelyet Magyarország helyesnek tart. Ez Lengyelországnak Németországgal való jó kapcsolatai folytán — [1937. november 5-én írtak alá egyezményt a kisebbségek kezeléséről], — Magyarország számára óriási jelentőségű”.⁸²

Az osztrák követ egy későbbi, február 23-i jelentése további információkkal szolgált a szóban forgó lengyelországi útról:

„Egy bizalmi emberem elmondta, hogy Magyarország kérése Lengyelországhoz, hogy ti. vállaljon közvetítő szolgálatot Budapest és Bukarest között, a gyakorlatban egyáltalán nem teljesült, mert Románia most és valószínűleg a közeljövőben is éppenséggel nem lesz tárgyalópartner, és különben is még mindig nagyothonos.”

Bizalmi emberem a továbbiakban megerősítette, hogy Lengyelország részéről Magyarország szabad kezet kap a dunai térségben.

E már jelentett hírek kiegészítéséül megtudtam továbbá, hogy Varsóban a kétoldali tanácskozások alkalmával arra a meggyőződésre jutottak, hogy tárgyalások Csehszlovákiával — akár a prágai mentalitás miatt, akár egyéb okokból — semmiféle eredményre nem vezethetnek. Ezért a csehszlovák ügyek »közös kezelésében« egyeztek meg.

Azt a tanácsot adták végül Varsóban a magyar látogatóknak, hogy Magyarország most már a kisantanttal való minden további — ma már úgyszólván csak teoretikus — megegyezés nélkül hajtsa végre felfegyverkezését, és hogy Lengyelor-

⁸¹ 11/Pol. 1938. február 4. Baar

⁸² 13/Pol. 1938. február 5. Baar

szág nem csak el fogja ismerni ezt a státust, hanem meg is ad hozzá minden diplomáciai támogatást”.⁸³

*A magyar politika magatartása a sorsára hagyott Ausztriával szemben
(1938 február 12–március 11), s az Anschluss következményei*

A legfontosabb feladatot azonban az osztrák–német viszonyban február 12-én bekövetkezett súlyos jelentőségű változással kapcsolatban a magyarországi vezetőkörökben megfigyelhető véleményekről való informálás jelentette a budapesti osztrák követ számára. Az előzmények annyiban foglalhatók össze, hogy miután Hitler elégedetlen volt a múlt év november 5-i konferencián előadott „életter-ki-bővítési” terveivel ellenkezők magatartásával, most, február 4-én átszervezte a hadsereg vezetését: a hadügyminisztérium megszüntetésével megvált Werner von Blomberg altábornagytól, és a hadsereg-főparancsnoki tisztséget viselő báró Werner von Fritsch vezérezredes helyébe Walther von Brauchitsch vezérezredes lépett; létrehozta a Véderő-főparancsnokságot (Oberkommando der Wehrmacht) Wilhelm Keitel tábornok vezetése alatt. A Csehszlovákia és Ausztria ellen irányuló hitleri tervek újból nem csak a katonai vezetés oldaláról fennállott nehézségek háruáltak el így, hanem egyúttal a külpolitikai vezetés részéről is azáltal, hogy Neurath helyett Joachim von Ribbentrop lett a németbirodalmi külügyminiszter (Hitler a gazdasági miniszteri tárcát is készségesebb kezekben látta a január 15-én kinevezett Walther Funknál, mint a már novemberben lemondott Hjalmar Schactnál volt.) Miután mindez megtörtént, a Führer elérkezettnek látta az időt arra, hogy új alapokra helyezze Németország és Ausztria viszonyát, amellyel elégedetlen volt. E célból hívatta magához Schuschnigg osztrák kancellárt február 12-ére Berchtesgadenbe.

Mintegy tíz órás tárgyalásra került ott sor, Hitler fenyegető vádaskodásai megfélemlítő légkörében, amelyben Schuschnigg nem csekély lélekjelenléttel igyekezett védelmezni Ausztria önállóságának érdekeit. A tíz pontba foglalt német követelések, amelyeket Ribbentrop nyújtott át, igen súlyosak voltak, ám végül is sokat engedtek belőlük, azt a látszatot akarván kelteni, hogy kompromisszum-készek az egyaránt német népiségű két ország „barátságos” megegyezése érdekében. Az osztrák tárgyaló fél végül is bizonyos megkönnyebbüléssel fogadta, hogy a Berchtesgadenben született megállapodás továbbra is érvényben lévőnek ismerete el az Ausztria függetlenségét kétségbe nem vonó, 1936. július 11-i egyezményt, s hogy az új egyezmény jelentőségét amannak maradéktalan végrehajtása biztosításában jelölte meg. Az osztrák kormány kívánt mértékű és jellegű átalakítása, a nemzetiszocialista elitéltek amnesztiában részesítése, az osztrák nemzetiszocialisták legális szervezkedésének lehetővé tétele megfizethető árnak tűnt azért, hogy Hitler viszont intézkedéseket tesz a külső izgatás beszüntetésére. Az osztrák kormány úgy vélte, hogy legalább fél évre lélegzetvételi szünetet sikerült biztosítani Ausztriának, s addig kedvezőbbre változhat a nemzetközi helyzet, amelyben Ausztria jelenleg meglehetősen magára maradottnak érzi magát. Valójában azonban az 1938. február 12-i berchtesgadeni egyezmény a független Ausztria megszüntetése, az Anschluss egy hónap múlva bekövetkező megvalósítása feltételei közvetlen megteremtésének bizonyult.⁸⁴

⁸³ 16/Pol. 1938. február 23. Baar

⁸⁴ Kerekes i.m. 292–310.; Mikoletzky i.m. 361–363.; Goldinger-Binder i.m. 274–276.

A február 15-én megtörtént kormányátalakítás — a több-kevesebb következménnyel járó egyéb változásoktól eltekintve — belügyi kulcspozíciót juttatott a nemzetiszocialista Arthur Seyss-Inquart kezébe, aki február 17-én máris németországi (Hitlerrel, Göringgel, Hess-szel, Heinrich Himmlerrel folytatott) tárgyalásokra utazott. Baar értesülése szerint ezt a sietséget és leplezetlenséget még a német birodalom budapesti követe is helytelenítette: „Hogyan lehet ilyen ügyetlenséget elkövetni? Ha van külügyminiszter — [az eddig Schuschnigg kancellár által kézbentartott külügyi tárcát a most külügyminiszterre kinevezett eddigi külügyi államtitkár Guido Schmidt vette át] — akkor annak kell Berlinbe utaznia, ha már ily rövid idő múltán oda kell utazni; de van követ is [Stephan Tauschitz, berlini osztrák követ] — meg telefon, és futárok”, – jelentette ki Erdmannsdorff.⁸⁵

Az osztrák kormányátalakítás napján, február 15-én, a késő esti órákban — egy fogadáson — volt alkalma a budapesti osztrák követnek arra, hogy a magyar külügyminiszterrel beszéljen „a legutóbbi eseményekről”, amelyekről a Ballhausplatztól kapott utasítások alapján felvilágosításokkal szolgált. Másnapi jelentése szerint Kánya „nagy együttérzését fejezte ki Schuschnigg kancellár iránt”. De mint megjegyezte, az 1936. július 11-i egyezmény végrehajtása körüli elfajult vita során kialakult feszült helyzetben „egy további megállapodás Ausztria és Németország között mellőzhetetlen volt, s előbb vagy utóbb meg kellett történnie”. Érezhető volt szavaiból, hogy a Csehszlovákiával való osztrák kontaktusokat, amelyeket Hitler oly hevesen vetett Berchtesgadenben Schuschnigg szemére, maga is mennyire helytelenítette. Meg is jegyezte most „a maga maliciózus stílusában”, hogy a berchtesgadeni mostani, újabb egyezmény folytán „a mi Csehszlovákia irányába tett kis félrelépéseink immár meg fognak szünni”. Baar hangsúlyozta, hogy az osztrák részről Csehszlovákiával folytatott tárgyalásokon nem politikai, hanem „elsőrendűen gazdasági kérdésekről volt szó”, s mivel a fogadáson jelenlévő német ügyvivő [Karl Werkmeister] közben hozzájuk lépett, magyarzátként tréfásan hozzátette: „mi ugyanis olyan államokkal keresünk gazdasági kapcsolatokat, amelyek megfizetik árutartozásaikat”.⁸⁶

Részletesebb megbeszélést 16-án Kánya helyettesével, Apor báróval tudott folytatni az osztrák követ. A 12-i berchtesgadeni egyezményről. Erről készített jelentése szerint Apor a berchtesgadeni tanácskozások eredményét Schuschnigg kancellár igen nagy sikereként jellemezte, akire pedig rendkívül erős nyomás nehezedett. Hozzáfűzte, hogy az adott körülmények között, és tekintettel arra, hogy mi — minden támogatás híján Olaszország, Anglia, és Franciaország részéről, — egyedül magunkra voltunk utalva, bámulatosan olcsók a feltételek, amelyekre kényszerültünk. Különösen megnyugtató sikernek tekintette, hogy — [bár a nemzetiszocialista Seyss-Inquart belügyi tárcájához tartozóan] — engedélyezték Dr. Michael Skubl biztonsági államtitkárságát, továbbá hogy a hadsereg érintetlen marad, mert továbbra is egyedül a kancellár úr alatt áll.

Apor báró behatóan érdeklődött a beszélgetés során az osztrák munkásság politikai beállítottsága iránt, amihez én megjegyeztem, hogy az — legnagyobb részét keresztényszocialista táborból jöve — hazafias, egy csekélyebb rész mérsékelten

⁸⁵ 18/Pol. 1938. február 23. Baar

⁸⁶ 15/Pol. 1938. február 16. Baar

szocialista, és csak egy töredék rész kommunista érzelmű. Ezek a fejtegetések szemlátomást megnyugtatták beszélgető-partneremet.

Végül úgy foglalta össze Apor báró a véleményét, hogy a politikai fejlődés Ausztriában, de Magyarországon is, végül is a nagyhatalmak külpolitikájától függ; főleg attól, hogy Anglia politikai befolyása érvényre fog-e jutni a jövőben Európában, s mennyire. Ez idő szerint az olyan kis államok, mint Ausztria és Magyarország, tekintettel Franciaországnak és a Szovjetunióknak belpolitikai okok által előidézett külpolitikai bénultságára, valamint a még kellően fel sem fegyverkezett Anglia elkötelezettségére Távol-Keleten és a Földközi-tengeren, – nem vonhatják ki magukat a német birodalom jelenleg túlnyomó politikai befolyása alól”.

„Apor báró felfogása szerint a jelenlegi osztrák kormány koalíciós kabinet, amelyben az egyes pártok elfoglalhatták állásaikat, ám amelyben a szövetségi kancellár úrnak igen erős a pozíciója”, – olvashatjuk a jelentésben. [Ez a benyomás azáltal keletkezhetett, hogy ebben az újjáalakított — utolsó — Schuschnigg kormányban nem csak a nemzetiszocialista Seyss-Inquart és a hozzá közelálló Edmund Glaise-Horstenau foglalt helyet, hanem pl. a keresztényszocialista Julius Raab, vagy a munkások és alkalmazottak védelmét szolgáló államtitkárként a korábban szociáldemokrata szakszervezeti funkcionárius Adolf Watzek is. A kancellár azonban sietett leszögezni, hogy a továbbra is fennálló hivatásrendi alkotmány értelmében pártok ezután sem létezhetnek. Nem pártok, hanem különböző politikai színezetű egyének, illetve nem-politikus tudósok bevonásával alakította át kormányát és próbálta biztosítani a kancellár a maga kormányon belüli pozícióját.]⁸⁷ „Beszélgető-partnerem úgy vélte, hogy a kancellár úrnak, akinek sikerült [Berchtesgadenben], mint a példa mutatja, helyt állnia hatalmasabb erőkkel szemben, az is lehetséges kell legyen, hogy érvényesítse akaratát a kabinetben”.⁸⁸

Február 20-ának két olyan eseménye is volt, amely arra készítette az osztrák követet, hogy azok kapcsán 22-én további eszmecserét folytasson Apor báróval a külügyminisztériumban Ausztria kilátásairól a 12-i berchtesgadeni egyezmény után. Az egyik Hitler beszéde volt a német birodalmi gyűlésben, a másik Sir Anthony Eden angol külügyminiszter lemondása.

A magyar külügyminiszter állandó helyettese a Hitler-beszédről úgy vélekedett, hogy abban — az 1936. július 11-i egyezmény kétszeri említésével — a németbirodalmi kancellár „kifejezetten elismerte Ausztria függetlenségét”. Mint mondotta, „a magyar kormány igen derűlátó Ausztria és Németország viszonyának további fejlődése tekintetében; úgy látja, hogy a mostani berchtesgadeni megállapodások révén jelentősen jobb lesz a légkör Berlinnel, amely az erőszakkal való fenyegetőzésekről most áttér barátságos tárgyalásokra”. Bár — mint Apor megjegyezte — „információi szerint Göring élesen kritizálja Hitler beszédét, amely neki túlságosan szelídnek és kevésbé energikusnak tűnt”. Azzal kapcsolatban, hogy az osztrák közvélemény hogyan fogadja a berchtesgadeni egyezményt, az volt Apor báró véleménye az általa szerzett értesülések alapján, hogy „az osztrák lakosság többsége hallani sem akar Anschlusról”, s hivatkozott arra, hogy viszonylag csekély volt a részvétel a nemzetiszocialisták bécsi tüntetésén február

⁸⁷ *Mikoletzky* i.m. 364, 366–367.

⁸⁸ 15/Pol. 1938. február 16. Baar

12-én. Ezzel kapcsolatban „sugalmazásszerűen adott kifejezést azon nézetének, hogy most talán lehetőség lesz annak megállapítására, hogy tulajdonképpen hányan vannak az Anschluss mellett”.

Ami Edennek a kiválását illeti Neville Chamberlain kormányából,⁸⁹ Apor nem osztotta Baar aggályait. Nem az általa egyébként szimpatikus jelenségként jellemzett és méltatott Edent, hanem a Hitlert „békéltető” Chamberlaint tartotta reálpolitikusnak, s úgy nyilatkozott, hogy távozását „itt Budapesten jelentős haladásnak tartják Európa általános megbékélése és a politikai helyzet feszültségtől mentesítése szempontjából”. Mint mondotta, „most már lényegesen optimistában szemléli az Olaszország és Anglia közti tárgyalások kilátásait is”, amelyeket Chamberlain és külügyi államtitkára, Halifax — [aki most felváltja Edent a külügyminiszteri székben] — immár e másik tengelyhatalom megnyerésére kezdeményezett, de Eden ellenzett. Mussolini kedvezően viszonyult ehhez a törekvéshez, s Apor báró szerint „röviddel ezelőtt egy Bethlen gróffal külpolitikai kérdésekről folytatott másfélórás beszélgetés során kijelentette: egyáltalán nincsenek áthidalhatatlan ténybeli differenciák Olaszország és Anglia között, hanem főleg pszichológiaiak, amelyek Eden személyével függnek össze”.⁹⁰

Azon a vacsorán, amelyet az osztrák követségen február 22-én adtak Kánya külügyminiszter tiszteletére, ő is „úgy jellemezte Eden angol külügyminiszter menesztését, mint bizonyos feszültség-csökkenést. Mindazonáltal nem mutatkozott oly optimistának, mint Apor báró, amennyiben a maga részéről hozzáfűzte, hogy nem szabad túl sokat várni ettől a cserétől az angol külügyminisztériumban, és a Róma és London közti tárgyalásoktól sem, mert Mussolini nem csak Edent gyűlöli és néhány más angol politikust, hanem egyáltalán Angliát, és ez a gyűlölet diktálja politikáját, amely természetesen opportunista módon zezzugosan halad. Kánya úr véleménye szerint az olasz–angol tárgyalásokat a mi közös álláspontunkról nem kell túl optimistán megítélni, úgy értelmezve, hogy ezáltal esetleg a Róma–Berlin tengely fellazulása és alapvető változás következhetne be az angol–francia politikában az egyik oldalon Ausztriával, a másik oldalon Németországgal szemben, mert az angol–olasz tárgyalásokat Olaszország esetében a Róma–Berlin tengely, tehát a Németországgal való barátság, Anglia esetében pedig a Franciaországhoz való viszony fogja terhelni, illetve befolyásolni. Ezért — mint optimizmus — egy két tengelyből álló négyhatalmi koncert lehetséges, amiben ő mindazonáltal nem hisz”.

Kánya és Baar beszélgetése — félrevonulva a többi meghívottól — több mint két órán át tartott. A követ jelentése szerint beszélgetésük a hosszassága folytán egyenesen szenzációs hatást tett a jelenlévőkre. „Kánya úr ez alkalommal rendkívül őszintén beszélt mindazokról a problémákról, amelyek jelenleg Európát és nem utolsósorban minket [Ausztriát] és a velünk határos Magyarországot érintik. Szinte minden mondatában a szokásos mértéket meghaladó barátságos érzületet tanúsított Ausztria iránt, és szívélyes csodálattal adózott Schuschnigg kancellár politikai munkájának. Ez utóbbit mint valami különlegeset kell értékelni, tekintettel Kánya úr inkább hűvös természetére”.

⁸⁹ Haraszi Éva: Békéltetők. A brit külpolitika az 1930-as években. Bp. 1981. 112–114.

⁹⁰ 17/Pol. 1938. február 22. Baar

Az Ausztria és Németország közötti viszonyt illetően Kánya „száz százalékgig egyetértett azzal, hogy a Berchtesgadenben tett osztrák engedmények a maximumot jelentik”, s úgy vélte, hogy az ott kötött egyezményvel a probléma „most végre lezárul”. Mint az előző napon Apor báró, ő is megjegyezte, hogy „a nemzetiszocialisták száma Ausztriában, vagy ha úgy tetszik azon csoportok ereje, amelyek németbarátok, lényegesen kisebb és gyengébb, mint ahogy a hangsúlyozottan intranzigens-nemzetiek Ausztriában, vagy a Berlinben is szolgálatra készek, mindig elhithetni kívánják. Ebben az összefüggésben Kánya úr élesen bírálta az új belügyminiszter, Seyss-Inquart úr legutóbbi berlini útját”.

Baar e február 23-i jelentése hangsúlyosan kiemelte „Kánya úr egy bizonyos keserűséggel tett megállapítását, hogy ti. Ausztria (mint Magyarország is). döntő pillanatban egyedül áll, és hogy e két állam adott esetben senkire sem hagyatkozhat. Róma részéről még továbbra is arról biztosítanak ugyan, hogy Ausztria és Magyarország függetlensége fontos, ha ugyan nem életkérdés Olaszország számára, ő azonban sohasem hitt ezeknek az olasz bizonykodásoknak, és ezt január hónapban, az akkori tanácskozások alkalmával — [a római hármas-paktum országai külügyminisztereinek budapesti konferenciáján] — Ciano grófnak leplezetlenül tudtára is adta.

Tekintettel a komoly helyzetre, amit a bizonyossággal várható elszigeteltség jelent, Magyarországnak most le kell vonnia a szükséges konzekvenciákat. Mint bizalmasan tudomásomra hozta, az a terv, hogy a legközelebbi időben kereken egy milliárd pengős kombinált kölcsönt vesznek fel részben belföldön, részben külföldön, amelynek legnagyobb részét fegyverkezésre fordítják, csekélyebb részét a folyamatban lévő szociális reformokra. [Ez az a program, amelyet Darányi majd március 5-én hirdet meg nyilvánosan győri beszédében.]” Mi más lehet itt tenni”, mint fegyverkezni? A Hodža-tervről szarkasztikusan nyilatkozott: azzal nem lehet mit kezdeni.

„Kánya úr a beszélgetést befejezve körülbelül azt mondta, hogy a külpolitika még soha nem volt oly nehéz és oly bonyolult, mint most; csak hibákat csinálhatunk, és a legjobb amit tehetünk, hogy lehetőleg kevés hibát kövessünk el. Kánya úr fejtegetéseiből, aki beszélgetése során *legalábbis* nem zárta ki háború lehetőségét belátható időn belül, azt a benyomást szereztem, hogy ő nem csak Magyarország és Ausztria politikai helyzetét látja igen pesszimistán, hanem egyébként is Európáét és hogy véleménye szerint egy esetleges robbanással is számolni lehet”.⁹¹

Ugyanezen a napon, február 23-án, az osztrák követ egy külön jelentésben adott összefoglaló áttekintést arról a benyomásról, amelyet az osztrák-német egyezmény Budapesten tett:

„A berchtesgadeni megbeszélések itt szenzációként s bombaként hatottak; bizonyos időbe telt, míg a kerengő nagyszámú és legvadabb híresztelés ellenére ismét megnyugodtak valamennyire a kedélyek. Kánya úr azt mondta nekem, pontosan tudják, hogy Schuschnigg úrra a megbeszélések idején katonai nyomást gyakoroltak a legbrutálisabb módon. [Hitler ingerülten beszólította a tárgyalóterembe hadseregének vezetőit, hogy mutassák meg térképen a történt katonai

⁹¹ 18/Pol. 1938. február 23. Baar

előkészületeket arra az esetre, ha Schuschnigg továbbra is vonakodna elfogadni követeléseit.] Ez a körülmény egyfelől erős pesszimizmust keltett, másfelől azonban ismét felszította a magyar nemzeti érzést, mert végtére is joggal mondják itt azt, hogy az a sors, amelyet Berlinben most alkalmasint Ausztriának készítenek elő, belátható időn belül a sorra kerülő más kis államoknak, tehát Csehszlovákiának és Magyarországnak is sorsa lesz. Így hát a február 12-i német-osztrák megállapodások végeredménye, — ez az első pillantásra kétségtelennek tűnő külpolitikai német siker, — éppen Magyarországon tartósan negatív lehet, mert az a nemzet, amely egyre világosabban és félelmek közt látja a most kemény léptekkel közelgő német politikai, gazdasági és katonai nyomást, magától értetődően egyre elutasítóbb lesz minden további belpolitikai jobboldali radikális törekvéssel szemben. — [Erre látszott utalni, hogy a Darányi-kormány február 21-én rendőri felügyelet alá helyeztette Szálasit, pártját pedig feloszlatta.]

Baar e jelentése illúziókat táplált aziránt is, hogy Magyarország a közös fenyegetettségre rádöbbenve, végre ki fog józanodni állameszméjének és revízióspolitikai szemléletének irrealitásaiból, s felszámolva azok külpolitikai konzekvenciáit, szorosabbra fogja fűzni kapcsolatait Ausztriával. Már is észlelni vélte, hogy „minden lehetséges oldalról, s különösen olyan személyiségek részéről, akik korábban egészen egyértelműen az orthodox-magyar táborban álltak, és legszívesebben egy áthághatatlan magas falat húztak volna Ausztria és Magyarország közé, és politikai frázisok kimeríthetetlen kútjánál próbálták megtalálni Magyarország üdvét a Szent István koronája (magyar glóbusz) mint eddig, úgy most is képtelen politikai képződményében, most lassan felismerik politikai ostobaságukat e vonatkozásban, és nem tudják eléggé visszafojtani szimpátiájukat és megnyilatkozásaikat az Ausztriával való összetartozás-érzés tekintetében”.

Az osztrák követ úgy látszik engedte magát befolyásoltatni a magyar külpolitika irányítóinak azon kijelentéseitől, amelyek a Berchtesgadenben történtek kapcsán a kis államok fenyegetettségéről szóltak, Ausztria és Magyarország mellett még Csehszlovákiát is említve. Valójában ugyanis „erős pesszimizmus” helyett várakozásteli optimizmus hatotta át a magyar politikát a kormánydelegáció novemberi németországi útja óta, amikor nyilvánvalóvá tették előtte, hogy Németország katonai fellépésre készül Csehszlovákia ellen: ez akkor is igen reményt keltő a magyar revíziós törekvések szempontjából, ha ajánlatosnak tűnik is az óvatosság a Csehszlovákiával szembeni német-magyar katonai együttműködés felvetésével szemben, amellyel kapcsolatban Németország nem fukarkodott az ígéretekkel. A magyar politika, amely különben is régóta hajlott annak elismerésére, hogy az Anschluss bekövetkezése végső soron történelmi szükségszerűség, ugyanakkor azt is tudomásul vette a Csehszlovákia elleni katonai fellépés tervével összefüggésben, hogy az osztrák függetlenség nem állhat ennek útjában. A valószínű helyzet tehát az volt, hogy a magyar politika messzemenően Németország irányában érzett ígéretes érdekeltséget; esze ágában sem volt Ausztriával — és legfőképpen Csehszlovákiával — vállalni „fenyegettségi-sorsközösséget”; mindössze együttérzéséről biztosította, nyugtatgatta, hitegette az osztrák kormányt. Baar követ sem hallgathatja el jelentésében, „különböző oldalokról jelentik nekem: Kánya úr azt hiszi, hogy — hacsak valamiféle külpolitikai esemény be nem kö-

vetkezik — Ausztriát előbb-utóbb gleichschoaltolják, bármennyire is sajnálja ő ezt”.⁹²

Azon beszélgetések során, amelyeket a budapesti osztrák követség egyik név szerint meg nem nevezett tagja Maugras francia, illetve Vukčević jugoszláv követtel folytatott, Baar véleménye szerint olyan vélemények jutottak kifejezésre, amelyekben — bár Berchtesgaden után rendkívül izgatott hangulatuk az utóbbi időben megnyugodott — igen erősen érvényesült bizonyos fatalizmus.

A francia követ a német-osztrák egyezményről „borúlátón nyilatkozott, mert Ausztria, önmagára utaltan, aligha állhat helyt tartósan a német nyomással szemben. Véleménye szerint Franciaország és Anglia ujját sem fogja mozdítani az esetben, ha Ausztriát Németország »felfalja«. Amíg Olaszország a maga mostani külön-politikáját csinálja, és Franciaországot esetleg oldalba támadhatja, Anglia és Franciaország keze kötve lesz, és megkötött kézzel kell nézniük minden eseményt Közép-Európában és máshol.

A követség tagjának azon kérdésére, hogy mit tenne Franciaország és Anglia egy Csehszlovákia elleni támadás esetén, Maugras úr úgy vélekedett, hogy Csehszlovákiára és Magyarországra is ugyanaz vonatkozik, amit ő éppen Ausztriáról mondott. A helyzet csak akkor változna, ha valamely okból a Róma–Berlin tengely fellazulna. Ez nem is lenne lehetetlen, mivel Olaszország a háborúban minket cserbenhagyott és elárult, és biztos, hogy ezt Németországgal is megteszi, ha szükséges lesz.⁹³

Hasonló értelemben nyilatkozott a követség említett tagja előtt az itteni jugoszláv követ, aki amellet van, hogy Jugoszlávia meleg barátságban legyen a mai Németországgal, de nem egy olyan Németországgal, amely határos Jugoszláviával. Ő is inkább borúlátón néz a jövőbe. Arra a kérdésre, hogy Jugoszlávia segítségére sietne-e Csehszlovákiának Németország támadása esetén, úgy vélekedett, — [igen jellemző módon] — hogy ez egyáltalán nem jönne szóba, teljesen magukra kellene hagyni a prágai urakat, akiknek most bizony rendszeresen hascsikarásuk van. Jugoszlávia az utóbbi években túlságosan rossz tapasztalatokat szerzett szövetségeseivel és a többi hatalommal. A politikában nincs többé hűség és hit, s ezért — ha szabad így mondani — a sacro egoismo [szent önzés] politikáját kell folytatnia, s nem kötheti le magát valamiképpen sem itt, sem ott. Hosszú távra szóló politika, mint azt Németország a háború után a Jugoszláviához és Olaszországhoz közeledése révén tette, az ő kis országa számára nem lehetséges. Jugoszláviának politikailag egyik napról a másikra kell élnie. Tartósan ez bizonyára nem helyes, de ezidőszerint más nem lehetséges”.⁹⁴

Egy ugyancsak február 23-án kelt Baar-jelentésben arról van szó, hogy éppen felkereste őt a budapesti görög követ, D. P. Pipinelis úr, informálódni kívánván nála a berchtesgadeni megbeszélésekről, és azokkal összefüggő legutóbbi fejleményekről. Ő ezt a tájékoztatást „a viszonyokhoz mérten optimista hangütéssel”

⁹² 19/Pol. 1938. február 23. Baar

⁹³ Az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben bizonyos területi igényekkel fellépő Olaszország az első világháború idején az antanthatalmak diplomáciájának ösztönzésére feladta kezdeti semlegességét s 1915. májusában hadat üzent Ausztria–Magyarországnak, majd 1916. augusztusában Németországnak is.

⁹⁴ 19/Pol. 1938. február 23. Baar

tette meg. Beszélgetésük során a görög követ a következő szigorúan bizalmas közlést tette: A Balkán-szövetségben tömörült kis államok⁹⁵ részéről, s nem utolsósorban Görögország kezdeményezésére, amely magát Olaszország és Anglia féltékenysége következtében Scylla és Charybdis közt találja, felmerült az a Törökország részéről különösen meleg fogadtatásra talált terv, hogy e szövetséget kiterjesztik nyugat felé, a dunai térség államaira, hogy ily módon a kisebb államok politikai önállósága biztosítva legyen a nagyhatalmak túlságos nyomásával szemben. Azon szavak, amelyek kíséretében e jelentését Baar továbbította — „Azt hiszem, jelentenem kell e fentieket, tudomásulvétel végett” — érzékeltetik, hogy Ausztria jelenlegi helyzetében a Ballhausplatz számára sem lehet e tervnek és a róla kapott közlésnek egyéb jelentősége, mint hogy „tudomásul szolgál”.⁹⁶

Baar másnap, február 24-én este egy vacsorán találkozott és hosszabban beszélgetett Darányi miniszterelnökkel, aki — mint ismételtlen aláhúzta — a saját „igen pontos” információira hivatkozva a következőket közölte vele a berchtesgadeni egyezményről kapcsolatban: „Ausztria — miként Magyarország is — örülhet, hogy Németországban ez idő szerint Hitler adja meg a hangot, és nem Göring, mert ez utóbbi teljesen amellet van, hogy még élesebben kell eljárni Ausztriával szemben. Ausztria a berchtesgadeni egyezmény révén kerek hat hónapi lélegzetvételi szünetet kapott most Németországtól, és ez a kíméleti idő igen sokat ér, mert végtére is Ausztria, mint Magyarország, a maga helyzetében nem tehet mást, mint hogy igyekezzék időt nyerni”. Hogy mit lehet remélni ettől az időnyeréstől, Darányi így fogalmazta meg: „Olaszország a legrövidebb időn belül ismét erősebben fel fog lépni függetlenségünkért, mégpedig Angliával való tárgyalásai befejeződése után”.⁹⁷

Az osztrák követ február 25-én az angol követtel beszélgetett. Erről készített aznapji jelentése a következőképpen számolt be erről:

„Épp úgy, mint Darányi úr, Knox úr is úgy vélte, hogy a berchtesgadeni megegyezések egy hat hónapos lélegzetvételi szünetet jelentenek Ausztria számára. Ehhez a megállapításhoz azt a megjegyzést fűzte, hogy hat hónapon belül Anglia is sokkal erősebb lesz, mint ma.

De ez volt az össze pozitívum, amit Knox úr, aki különben igen pesszimista volt, mondott. Sajnálkozott, hogy honfitársai az ő minden fáradozása ellenére sokkal több érdeklődéssel vannak Ázsia, a Kelet, stb., mint a Duna-térség iránt”. Ezzel kapcsolatban Baar maga is így foglalta össze jelentésében véleményét Angliának Ausztriához való viszonyáról: „Londonban és Angliában igen nagy és meleg szimpátia van ugyan Ausztria iránt, de ez komoly helyzetben ez idő szerint teljesen platonikus”.

„Beszélgetésünk ezután az angliai belső viszonyok felé fordult, — [folytatta jelentését] — Knox úr ezzel kapcsolatban nagy sajnálkozásának adott kifejezést Eden visszalépése miatt, mert ez az ő felfogása szerint máris elhidegülést hozott az angol-amerikai viszonyban, és nyomot fog hagyni a domíniumokhoz fűződő

⁹⁵ A Balkán-szövetséget 1934. februárjában kötötte Görögország, Románia, Törökország és Jugoszlávia.

⁹⁶ 20/Pol. 1938. február 23. Baar

⁹⁷ 22/Pol. 1938. február 25. Baar

viszonyon is, amelyek Eden mellett vannak. Kérdésemre, hogy most, vagy belátható időn belül, kell-e számítani új választásokkal Angliában, Knox úr nem-mel válaszolt: a kormány nem vállalja azt, mert az új választások a Munkáspárt (Labour Party) győzelmét hoznák, minthogy a gazdasági helyzet Angliában már nem olyan jó, mint fél évvel ezelőtt, és most nem lehetne semmiféle szociálpolitikai kísérletet tenni. [Tegyük ehhez hozzá: a Labour Party éles ellenzője volt Chamberlain Hitlert „békéltető” és Mussolinivel megegyezni akaró politikájának.]⁹⁸

Magyarország Csehszlovákiával szembeni politikáját, amely arra irányul, hogy Csehszlovákiát szétzúzzák, Knox úr nagy hibaként jellemezte, mert Magyarországnak kellemesebb, ha a kis Csehszlovákia a szomszédja, mint a gazdaságilag, politikailag és katonailag túl hatalmas Németország”.⁹⁹

Baar február 28-i jelentése arról számol be, hogy Rátz Jenő altábornagy, a magyar vezérkar főnöke, 26-án vacsorát adott magyarországi cserelátogatáson lévő osztrák tiszteknek, s ez alkalommal azt mondta a vacsorán résztvevő osztrák követnek, hogy „a berchtesgadeni tárgyalásokkal Németország elsősorban azt a számára katonailag fontos célt akarta elérni, hogy a német szárnyakat fedezzék, s miután ez most megtörtént, a közeljövőben számítani lehet Prága elleni hadművelettel.” Szerinte a Csehszlovákiával szemben megindított sajtókampány már ennek bevezetője.

„A fentieket csak teljes fenntartással adom tovább” — olvashatjuk Baar e jelentésében. — „Nyitott kérdés marad, hogy itt egy becsvágyó vezérkari főnök pusztá vágyálmairól van-e szó, avagy nem. Mindenesetre tény, hogy Rátz altábornagy, Keresztes-Fischer altábornagy, a kormányzó katonai irodájának főnöke, és több háborúpárti tábornok és ezredes minden alkalommal háborúról beszél, és egyről biztosítanak, hogy ti. az a legközelebbi időben várható”.¹⁰⁰

Németország előkészületei azonban valójában most még nem Csehszlovákia, hanem Ausztria ellen irányultak. Hitler február végén már olyan követelések sorát támasztotta Ausztriával szemben, amelyek messze meghaladták a berchtesgadeni megállapodásokat. Az osztrák kancellár, akinek — mint láttuk — magyar részről is sugalmazták már közvetlenül Berchtesgaden után, hogy állapítsa meg, mutassa ki, mennyire körülhatárolható valójában azon osztrákok száma, akik az Anschlusst kívánják, szemben az Ausztria függetlensége mellett kiállókkal, március első napjaiban elszánta magát népszavazás kiírására, s ezt 9-én nyilvánosan is bejelentette, megtéve az előkészületeket a különböző társadalmi erők, köztük a munkásság hazafias állásfoglalása biztosítására. Március 13-ra volt kitűzve a népszavazás, de az előző napon a németbirodalmi haderő benyomult Ausztriába. Nem vehette ennek elejét, hogy a náci Németország által leginkább gyűlölt Schuschnigg kancellár 11-én visszavonta a népszavazást és lemondott, Miklas államelnök pedig Seyss-Inquartot bízta meg kormányalakítással. Március 13-án Miklas is visszalépett, elnöki jogköre reá, az új kancellárra szállt, ám e hivatala és egész kormánya 15-én megszűnt az Anschluss-t kimondó 13-i törvény folyo-

⁹⁸ *Surányi Róbert*: A brit munkásmozgalom és az Anschluss. In Német István (szerk.): Anschluss-München, 1938. Bp. 1988. 43–60.

⁹⁹ 23/Pol. 1938. február 25. Baar

¹⁰⁰ 24/Pol. 1938. február 28. Baar

mányaként. Hitler véget vetett Ausztria függetlenségének, s ezt tudomásul vette a nagyvilág, épp úgy, mint a szomszédos Magyarország.¹⁰¹

Az Anschluss-t közvetlenül megelőző két hétről jóformán nem is találunk politikai jelentéseket a budapesti osztrák követség részéről. Kivételt képez Baar egy március 10-i belpolitikai beszámolója a Darányi-kormány előző napi részleges átalakításáról: a feltételezhetően egészségi okokból lemondott Lázár Andor igazságügyminiszter utóda Mikecz Ödön államtitkár lett, Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter helyébe pedig, aki mélyen megsértődött azon, hogy Darányi kizárólag Imrédyvel beszélte meg a győri program néven ismertté vált pénzügyi programot, s különben is ellenzője volt a gazdasági életbe való erőteljesebb beavatkozásnak, Reményi-Schneller Lajos lépett, míg Imrédyt tárca nélküli közgazdasági miniszterré nevezték ki az ország gazdasági politikájának egységes irányítására (gazdasági „csúcsminiszter”). Darányi, aki miniszterelnöksége mellett eddig magánál tartotta 1935. januárja óta birtokolt földművelésügyi tárcáját, most átadta azt Marschall Ferencnek, aki eddig is — államtitkárként — a földművelésügyi minisztérium tényleges vezetője volt. Baar az egész átalakulást úgy értelmezte, mint Darányi pozíciójának jelentős erősödését a szélsőjobboldallal szembeni harcban.¹⁰² Ezt a tévedését már nem volt módjában budapesti osztrák követi minőségében megtapasztalni.

De hol vannak a követ külpolitikai tárgyu jelentései az első osztrák köztársaság drámai végnapjaiból? Nem kérte már Kánya és Apor vagy Darányi véleményét Ausztria sorsáról, amely immár az egyetlen igazi kérdés, a lét vagy nemlét immár reménytelenül megpecsételődöttnek látott kérdése maradt, vagy a rossz lelkiismeretű magyar államférfiak kerültek ekkor már teljesen az osztrák követtel való találkozást? Vagy voltak ilyen jelentések is, csak lappanganak, vagy a megsemmisítés–megsemmisülés sorsára jutottak?

1938. március 13-án törvény jelent meg „Ausztriának a német birodalommal való újraegyesítéséről”. Ezzel egybehangzóan a következő napon, 14-én, egyszerű „szolgálati jegy” (Dienstzettel) adta meg az osztrák külügyi apparátusnak az utasításokat arra vonatkozóan, hogy a bécsi osztrák kancellári hivatal külügyi részlege (Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten) helyett immár a berlini német birodalmi külügyminisztérium (Auswärtiges Amt) az illetékes, (a „Ballhausplatz” helyett tehát a „Wilhelmstrasse”); a külföldi osztrák képviseltek (követ-ségek, konzulátusok) pedig beszüntetik tevékenységüket.¹⁰³

Az Anschluss nyomán főkonzulátussá degradálódott bécsi magyar követség Berlinben kénytelen erőfeszítéseket tenni a németbirodalmi „illetékes” hatóságoknál az „Ostmark” tartománnyá vált Ausztria helyi hatóságainak, rendőri szerveinek, a nemzetiszocialista párt SA-alakulatainak zaklatásaival, önkényeskedéseivel szemben az ott élő magyar állampolgárok, köztük a különös kéjjel üldözni kezdett zsidók személyes biztonságának és javaiknak a legritkább esetben sikeres megvédésére.¹⁰⁴ A Ma-

¹⁰¹ Kerekes i.m. 327–384.; Mikoletzky i.m. 373–384.; Goldinger–Binder i.m. 277–289.

¹⁰² 27/Pol. 1938. március 10. Baar

¹⁰³ NPA, Karton 478. Liasse Normalien 8. Folio 464–465. Dienstzettel. Wien, 1938. március 14. (Aláírás: Schiffner).

¹⁰⁴ MOL, (Magyar Országos Levéltár), K 81. Bécsi magyar főkonzulátus iratai. 392.cs. (A 415. csomóban Kálmán Imre zaklatásának aktái. Vö. *Tilkowszky Loránt*: A világhírű bécsi operettszerző Kálmán Imre és az Anschluss. Holocaust Füzetek, 1999/13. 35–41.

gyarországon élt mintegy tízezer osztrák állampolgár az Anschluss következtében egyszerűen németbirodalmi állampolgárnak minősült, s az NSDAP Külföldi Szervezete (Auslandsorganisation) magyarországi csoportja (Landesgruppe Ungarn) keretében részesült ezentúl világnézeti nevelésben és küzdősportok gyakorlatában.¹⁰⁵

Burgenlandban a most németbirodalmi állampolgárrá vált (eddig osztrák állampolgárságú) magyar népességrész elveszítette iskoláit, kulturális egyesületeik működését betiltották; a védelmükre Magyarország részéről a német–magyar barátságra történt hivatkozások semmit sem használtak.¹⁰⁶

Magyarországi szélsőjobboldali körök azt remélték, hogy Hitler az Anschluss nyomán vissza fogja adni Burgenlandot, vagy legalábbis azon területrészeit, ahol viszonylag nagyobb számú a magyar lakosság. Ez azonban hiú ábránd volt részükről: Hitler az 1937. novemberi tárgyalások alkalmával sem ígért egyebet, mint hogy a trianoni Magyarország németlakta területeire nem tart igényt, (amitől pedig sokan féltek), s az Anschluss után — a magyar kormány sürgetésére — március 22-én meg is erősítette, hogy „a birodalmi kormány Magyarország jelenlegi határainak sérthetlenségét a maga részéről elismeri”. Ezt a kijelentést már másnap, 23-án, megnyugvással nyugtázta Kánya külügyminiszter a parlament külügyi bizottságaiban. A szélesebb közvéleményt azután Horthy kormányzó április 3-i rádióbeszéde biztosította arról, hogy nyugtalanságra és izgalomra nincsen semmi ok. Mint kijelentette, a rémhírterjesztőkkel szemben erélyesen fel kell lépni.¹⁰⁷

A mértékadó magyar vezetőköröket a fennálló határ tiszteletben tartásának ígérete megnyugtatón látszott afelől, hogy a német birodalom politikája nem azonos „egyes német fantaszták” elképzeléseivel és törekvéseivel. E határ Magyarország javára való esetleges — különben is tulajdonképpen jelentéktelen — korrekciójának gondolatával nem foglalkoztak komolyan, mert hiszen mióta tudták-márpedig az említett 1937. novemberi németországi tárgyalásokon már közölték a magyar államférfiakkal, hogy az összefüggő, de politikai határok által szétdarabolt „német néptalaj” (Volksboden) németbirodalmon belüli egyesítésének az osztrák Anschluss csak első lépése, s azt rövidesen a Szudétaföld bekebelezése fogja követni, s ez egyidejűleg utat nyit a Csehszlovákiával szembeni magyar revíziós igények érvényesítésének- a magyar kormányt teljességgel a német segítséggel elérhető felvidéki és kárpátaljai nagyszabású terület-visszaszerzés kérdése foglalkoztatta. Még Bethlen István egykori miniszterelnök is arról írt a Pesti Naplóban 1938. április 17-én „Magyarország helyzete Ausztria csatlakozása után” címmel megjelent cikkében, hogy az Anschluss következtében hazánkkal közvetlenül szomszédossá vált Nagynémet Birodalom nagymértékben megnövekvő gazdasági és politikai befolyása okozhat ugyan majd nekünk problémákat, nehézségeket, de az Anschluss jelentősége számunkra elsősorban az, hogy általa „rohamléptekkel” jutunk közelebb a revízióhoz. Német–magyar sorsközösségről írt, s zavartalan kooperációt remélt a német birodalommal „a Duna-medence újjárendezésében”.

¹⁰⁵ MOL, BM res. VII. 1940–8–5776

¹⁰⁶ MOL, K 71. Külföldön élő magyarok gondozása, 122. cs. Burgenlandi magyarok helyzete az Anschluss után.

¹⁰⁷ *Kerekes* i.m. 384–387.

Jelezte, hogy ennek keretében Németország „megkaphatja tőlünk mindezt, amire szüksége van”.¹⁰⁸

Ebben a szituációban eleve vert helyzetbe kerültek a magyar politikai élet azon kisszámú képviselői, akik már korábbról is Anschluss-ellenességükről voltak ismeretesek. Egyenesen neveltség tárgya lett a független kisgazdapárti Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki „Schuschnigg győzni fog!” címmel írt cikket az osztrák kancellár által Ausztria függetlensége védelmében meghirdetett népszavazással kapcsolatban, a tragédia bekövetkezésének küszöbén.¹⁰⁹ (Az a népszavazás, amelyet Hitler tűzött ki a megtörtént Anschluss „szentesítésére”, a félrevezetettek és megfélemlítettek szavazatainak együttes eredményével elsöprő „győzelmet” hozott április 10-én).¹¹⁰ Gratz Gusztáv, egykori bécsi magyar követ, jelenleg a liberális Polgári Szabadságpárt képviselője, aki idejében figyelmeztetett a Darányi-kormányhoz intézett memorandumában,¹¹¹ s — még Gömbös alatt — nagy parlamenti beszédben is az Anschluss Magyarországot fenyegető gazdasági, politikai, világnézeti veszélyeire,¹¹² most mint a hitleri német birodalom és a nemzetiszocializmus esküdt ellensége, „zsidóbérenc liberális” került a szélsőjobboldali erők, — nem utolsósorban a „népinémet bajtársak” (Volksdeutsche Kameradschaft) németországi német nemzetiszocialista kapcsolatokkal is rendelkező irányzatának — pergőtüzébe.¹¹³

A hazai német és magyar nemzetiszocialistáknak az Anschluss nyomán nagy fellendülést mutató mozgalmával szemben a magyar kormány nem lépett fel kellő határozottsággal sem a május 14-ig még hivatalban lévő Darányi-kormány, sem Imrédy Béla azt felváltó kormánya idején. Amikor a nyugati hatalmak „békéltető” politikája Csehszlovákia fegyveres megtámadása nélkül lehetővé tette Hitler számára a Szudéta-vidék bekebelezését a szeptember 29-i müncheni négyhatalmi egyezmény alapján, a Csehszlovákiával szemben emelt magyar igények részleges érvényesítésére viszont — ugyancsak a népiségi elv alapján — a tengelyhatalmak november 2-i bécsi döntőbíráskodása révén kerülhetett sor, s az ezen túlmenő igények katonai elérésére tett kísérlet a tengelyhatalmak tiltása folytán megghiúsult, Imrédy a kormánya emiatt megrendült helyzetére való tekintettel — amellett, hogy Németországnak a náci irányzatú Volksbund megalakulása lehetővé tételével súlyos kihatású engedményt tett, — az Anschluss előtti Ausztria Vaterländische Frontjának tudatos mintául-vételével a pártok helyett egy Magyar Élet Mozgalomra igyekezett építeni a hatalmat. E kísérletét Teleki Pál hiúsította meg, aki Imrédyt 1939. február 16-án felváltva, biztosította a korábbi parlamentáris rend fennmaradását, s Magyar Élet Pártja elnevezéssel a Gömbös-féle kormány-pártot, a Nemzeti Egység Pártját szervezte újjá, s juttatta ismét abszolút többségre a parlamentben, ám a szélsőjobboldal jelentős megerősödése mellett.¹¹⁴

¹⁰⁸ Vö. Wilhelmstrasse, 120. sz. dok.

¹⁰⁹ Magyarország, 1938. március 12.

¹¹⁰ *Kerekes* i.m. 389.; *Mikoletzky* i.m. 401.; *Goldinger-Binder* i.m. 298–299.

¹¹¹ MOL, K 28. 1938–C–15311.

¹¹² KN 1935/VII. 202–203. (1936. május 19.)

¹¹³ BA (Bundesarchív, Koblenz), R18/3331. fol. 13–19. „Dr. Gustav Gratz. Das Bild einer Persönlichkeit im Spiegel eigener Äusserungen”.

¹¹⁴ *Tilkovszky Loránt*: Magyarország a második világháború előestéjén (1938–1939). Specimina Nova. Pécs 1989. II. 189–194.

Azt a bel- és külpolitikai jobbratolódást, amely — összefüggésben a revíziós törekvésekkel — Gömbös–Darányi–Imrédy idején egyre inkább fokozódott, ő sem tudta megállítani. Amikor 1939. márciusában saját fegyveres erővel — de német hozzájárulással — vehette birtokba Kárpátalját a Csehszlovákia teljes felosztására irányuló német terv keretében, majd a tengelyhatalmak 1940. augusztus 30-i második bécsi döntőbíráskodása kelet-magyarországi, észak-erdélyi, székelyföldi területek visszaszerzéséhez segíti, a tengelyhatalmak s főleg Németország iránti elkötelezettsége óhatatlanul megnövekszik. Jelzi ezt, hogy az 1940. őszén immár a Szálasi vezetésével egységesülő nyilaskeresztes mozgalom lesz az ország legnagyobb ellenzéki pártja, a Horthy mint „legfelsőbb hadúr” támogatását élvező németbarát és jobboldali szélsőséggel rokonszenvező katonai vezetőkörök nyomása nehezedik a kormányra. 1940. novemberében Magyarország csatlakozik a fasiszta államok blokkjához, a háromhatalmi szerződéshez, s az annak ellensúlyául szánt magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés Teleki által nem vállalt, és demonstratív öngyilkosságát kiváltó 1941. áprilisi megszegésével,¹¹⁵ majd a Szovjetunió elleni júliusi hadbalépésével rálépett a „második Trianon” felé vezető útra. Az Anschlussnak és az azzal kapcsolatos magyar magatartásnak tehát végeredményben igen messze ható következményei lettek: Magyarország, amely annakidején – a függetlenségéért küzdő Ausztria felé – maga is gyakorta hangoztatta az osztrák–magyar sorsközösséget, valójában nem vállalta azt, és sorsát Ausztria és Csehszlovákia ellenségének, a nemzetiszocialista Németországnak sorsához csatolva, jutott el a maga tragédiájához.¹¹⁶

Loránt Tilkovszky

RAPPORTS POLITIQUES DE L'AMBASSADE D'AUTRICHE À BUDAPEST
(AVRIL 1937 – MARS 1938)

(Résumé)

L'étude présente constitue une partie d'un travail en préparation qui traite les rapports politiques de l'Ambassade d'Autriche à Budapest de la période de la Première République d'Autriche (1928–1938). Parmi les trois chapitres publiés ci-joint, le premier présente le cours de la politique extérieure de la Hongrie, favorable vers l'Autriche et qui s'exerçait contre la petite-entente dans le contexte des influences des grandes puissances (avril-octobre 1937). Le deuxième chapitre montre les effets des plans allemands contre la Tchécoslovaquie et des promesses faites pour la Hongrie sur la politique de révision hongroise (novembre 1937 – février 1938), le troisième étudie le comportement de la politique hongroise par rapport à l'Autriche abandonnée à son sort (12 février – 11 mars 1938), ainsi que les conséquences de l'Anschluss. L'auteur compare les rapports de l'ambassadeur d'alors, Eduard von Baar-Baarenfels les publications des actes relatives de l'histoire de la diplomatie, et les affirmations de l'historiographie hongroise et autrichienne. Les rapports permettent bien de connaître les sources de l'ambassadeur, de leur compétence. Il est possible aussi de savoir comment il acheva auprès du gouvernement hongrois les ordres obtenus de Vienne, quelles furent les négociations qu'il mena avec les ambassadeurs des autres pays, accrédités à Budapest, ainsi qu'avec les ministres des affaires étrangères italien, Ciano, et avec son collègue allemand, Neurath, rendant visite à Budapest. Ses négociations intimes faites avec le gouverneur Horthy, le premier ministre Darányi, le ministre des affaires étrangères, Kánya et avec des autres éclairent des incidents inconnus jusqu'ici et permettent d'avoir un portrait intéressant sur les hommes d'Etat hongrois.

¹¹⁵ Uő.: Teleki Pál. *Legenda és valóság*. Bp. 1969; Uő.: Teleki Pál *titokzatos halála*. Bp. 1989.

¹¹⁶ Uő.: *Az Anschluss és következményei Magyarországon*. Holocaust Füzetek, 1999/12. 32–42.

THE POLITICAL REPORTS OF THE AUSTRIAN EMBASSY AT BUDAPEST
(APRIL 1937 – MARCH 1938)

by *Loránt Tilkovszky*
(*Summary*)

The study is part of a book which analyses the political reports of the Austrian Embassy at Budapest in the period of the first Austrian Republic (1928-1938). The first of the three chapters published here deals with the pro-Austrian and anti-Little Entente course of the Hungarian foreign policy as influenced by the great powers (October-April 1937). The second examines the influence of German plans against Czechoslovakia and of the consequent German promises to Hungary upon the revisionist policy of the Hungarian government (November 1937-February 1938). The third analyses the attitude of the Hungarian government towards a defenceless Austria and the consequences of the Anschluss (12 February-11 March 1938). The study compares the reports of the Austrian ambassador, Eduard von Baar-Baarenfels, with the documents contained in diplomatic source publications and with the conclusions hitherto drawn by Austrian and Hungarian historiography. The reports made it possible to identify the ambassador's sources of information and to establish how trustworthy they were. The author also succeeded in illustrating how the ambassador intervened at the Hungarian government according to instructions received from Vienna, and what kind of negotiations he pursued with other foreign ambassadors then residing at Budapest and the German and Italian ministers of foreign affairs visiting the Hungarian capital. His confidential talks with governor Horthy, prime minister Darányi and the Hungarian minister of foreign affairs, Kálmán Kánya, shed new light on hitherto unknown episodes and add interesting details to the portraits of these Hungarian statesmen.

Ablonczy Balázs

FRANCIA DIPLOMATÁK MAGYARORSZÁGON 1920–1934¹

„Hogyan határozom meg első benyomásaimat? Különben is, először a levegőből láttam a várost. Felülről jó volt, de leszállás után? Szemre? Szófukarnak mondanának, pedig, tudom, méltányosnak kell lennem. Orrom után tetszik nekem. Mert a szem tévedhet, az orr soha. Orrom szerint a Matriarchátus székhelye három városból áll. Az első város penészszagú, a második fagyútól szaglik, a harmadik benzinbűzös. A második és a harmadik város közrefogja az elsőt. Ez utóbbi egy sziklaszirten emelkedik Igutszk és a tenger között, és úgy néz ki, mint egy romantikus középkori vár.”

(*Louis-Edmond Le Ratz*: *George dans la lune*. Paris, 1932, Grasset, 61.)

A magyar-francia kapcsolatok tengernyi irodalmának súlypontja az irodalom és a művelődésen van.² Nincs ez másképp a 20. századi kapcsolattörténetben sem. Vannak ugyan olyan momentumai a két ország diplomáciai viszonyának, amelyek joggal mondhatók túlírtnak: ilyen az 1920-as titkos tárgyalások ügye. E bőség azt eredményezte, hogy francia és magyar történészek munkái mellett román, olasz, angolszász és finn feldolgozások is születtek 1920–1921 titkosnak gondolt történetéről.³ Ormos Mária, — a népszövetségi kölcsön megszerzése körüli diplomáciai kötélhúzás megismertetése után — a hatvanas évek végén, a Magyar Országos Levéltár iratai alapján rekonstruálta Franciaország keleti politikáját.⁴ Pritz Pál Gömbös-korszakról szóló monográfiája kimerítően használta a francia kiadott forrásokat, és Romsics Ignác ismertette a frankhamisítás kapcsán

¹ A tanulmány levéltári anyaggyűjtése idején a francia kormány posztgraduális ösztöndíjában részesültem.

² Ezek tanulmányozásához máig alapvető: *Sótér István*: *Magyar-francia kapcsolatok*. Budapest, 1946, Teleki Pál Intézet.

³ *Pierre Renouvin*: *Aux origines de la Petite Entente. Les hésitations de la politique française dans l'été 1920. Etudes européennes. Mélanges offerts à Victor L. Tapié*. Paris, 1973., 489–500. *Jacques Bariéty*: *L'«accord révisionniste» franco-hongrois de 1920 – Histoire d'un mythe*. In: Pierre Aycoberry – Jean-Paul Bled (éd. par): *Les conséquences des traités de paix de 1919–1920 en Europe centrale et sud-orientale*. Strasbourg, 1987, 75–83. *Mario Toscano*: *L'accordo revisionista franco-ungarese del 1920*. In: *Uő: Pagine di Storia Diplomatica Contemporanea – Origini e vicende della Prima Guerra Mondiale t. I.*, Milano, 1963, Giuffrè Editore, 305–348. *Ádám Magda*: *Duna konföderáció vagy kisantant? Történelmi Szemle 1977/3–4.* 440–448. *Anne Orde*: *France and Hungary in 1920 – Revisionism and Railways*. *Journal of Contemporary History* 1980 (15) 475–492. *Romsics Ignác*: *Détruire ou reconstruire l'Autriche-Hongrie?* In: *Uő: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Bp, 1996, Osiris, 11–34. *Ormos Mária*: *Francia-magyar tárgyalások 1920-ban*. *Századok* 1975/5–6. 904–949. *Kalervo Hovi*: *Alliance de revers – Stabilization of France's Alliance Policies in East Central Europe*. Turku, 1984, *Annales Universitatis Turkuensis*, 53–64., 85–89., 110–115.

⁴ *Ormos Mária*: *Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936.*, Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó

kialakult francia álláspontot.⁵ Ezen túl keveset tudunk Magyarország és a III. Köztársaság viszonyáról. A jelenlegihez hasonló témában Ormos Mária publikált fontos szempontokat a közelmúltban.⁶ Jelen munkánkban arra vállalkozunk, hogy levéltári források, visszaemlékezések és szépirodalmi utalások segítségével felidézük, a Budapesten szolgálatot teljesített francia diplomaták, elsősorban követelek, hogyan látták Magyarországot, Budapestet, a magyarokat és a magyar politikáló csoportokat. A címben jelzett időhatár önkényesnek tűnik – hiszen észszerű lenne a két világháború közötti időszakról írni, ám ezt a források csekély volta nem teszi lehetővé. Az 1934 utáni két francia követ, Gaston Maugras⁷ és Pierre Guerlet⁸ személyi anyaga, a francia törvényi rendelkezések értelmében, még nem hozzáférhető, és ugyanez vonatkozik azon beosztott diplomaták anyagára is, akik 1879 után (levéltári adatgyűjtésünk lezárása előtt kevesebb mint 120 évvel) születtek. E két diplomata személyes irathagyatékot nem hagyományozott az utókorra, és a francia külügyi levéltár 1940 május-júniusában elégetett vagy eltűnt anyaga is javarészt a háborút megelőző öt év terméséből állt. Kielégítő forrásbázis híján előnyösebbnek véltük tehát a fenti szűkítést.

I. Francia térfoglalás Közép-Európában: személyek és intézmények

Annak ellenére, hogy az első világháború után Franciaország az európai kontinens vezető hatalma lett, és a Duna-medencében sem azelőtt, sem azóta nem tapasztalt befolyásra tett szert, a diplomáciai apparátus, amely ezt a befolyást biztosította, meglepően alacsony létszámú volt. 1935-ben a francia külügyminisztérium állományába — nem beszélve a hivatalszolgákról, kisegítő személyzetről stb. — mindössze 686 fő tartozott. Közülük mindössze 191 személy számított a diplomaták közé, 398-an szolgáltak a konzuli pályán, a maradékot pedig a tolmácsok, levéltárosok, siffírrozók tették ki.⁹ Az utánpótlás is meglehetősen szűk körű volt, egy tucatnál több új diplomatát soha nem vettek fel. 1936-ban például mindössze ketten jutottak be a Quai d'Orsay adminisztrációjába. A felvettek ritka kivétellel a jelentős presztízsű Ecole libre des sciences politiques (Politikatudományi Főiskola) hallgatói és társadalmi hátterüket tekintve pedig csaknem valamennyien tekintélyes nagypolgári vagy arisztokrata családok sarjai voltak. E rendkívül zárt közegben mindenki ismert mindenkit, és e csoport világlátásában, választásaiban számos azonosság tapasztalható. (Ilyen körülmények között nem csoda,

⁵ Romsics Ignác: Franciaország, Bethlen és a frankhamisítás. Történelmi Szemle 1983/1 67–84.

⁶ Ormos Mária: Képek Magyarországról az első világháború után. In: Pataki Ferenc – Ritoók Zsigmond (szerk.): A magyarságkép és történeti változásai. Budapest, 1999, MTA, 49–57. Úó: Portraits croisés: regard des Hongrois sur les Français et vice versa 1918–1920. Bulletin de la Société d'Histoire Moderne et Contemporaine 1996/3–4. 56–63.

⁷ Gaston Maugras (1884–?) Jogi és irodalmi tanulmányok után 1908 májusában lépett külügyi szolgálatba. Konzul Jeruzsálemben és Teheránban. 1934 augusztus 5. és 1938 december 5. között budapesti francia követ (előbb másod- majd első osztályú besorolással.) A magyar főváros után Athénban teljesített szolgálatot. (Az életrajzi adatokhoz az Annuaire diplomatique két világháború közötti kötetének és a Ministère des Affaires Etrangères – Archives Diplomatiques (MÁE AD), Personnel 2ème série vonatkozó személyi dossziéinak felhasználásával jutottam. – A. B.)

⁸ Pierre Guerlet (1883–?): az Ecole libre des sciences politiques hallgatója volt, 1908 májusában lépett külügyi szolgálatba. Fontosabb állomáshelyei: Népszövetség, Bern, Berlin, Dublin. 1938. december 5-től 1940-ig budapesti francia követ. Budapestre 1939 januárjában érkezett.

⁹ Jean-Baptiste Duroselle: Politique étrangère de la France – La décadence 1932–1939. Paris, 1983, Seuil, 269–270.

ha valóságos diplomatadinasztiák, -családok dolgoztak a minisztériumban: a Puaux, Cambon, Maugras, de Margerie névvel számtalanszor találkozhatunk az évkönyvekben és a jelentések, táviratok alján.) Azonos világgép, neveltetés vagy származás természetesen nem feltétlenül jelentett azonos elkötelezettségeket: a diplomatákat személyes ellenszenv, a szövetségi kapcsolatok megítélése vagy a nemzetközi szervezetekhez, jelesen a Népszövetséghez való viszony erősen tagolta. Sőt, a központi adminisztrációban számon tartották az úgynevezett „protestáns klikket” is, minthogy Franciaországban e felekezeti elkötelezettség világnézeti hangsúlyokat is rejtett.

A francia külügyminisztérium szervezeti felépítése viszonylag egyszerű volt. A két világháború között számos kormánya és számos külügyminisztere volt a Harmadik Köztársaságnak. A külügyminiszteri kabinet a sajtószolgálatot és a futárpostát irányította közvetlenül, a többi ügy elintézése tekintetében a minisztérium főtitkára rendelkezett. Ebben viszont meglepő állandóság mutatkozott: 1920 és 1940 között két személy volt döntő hatással a Quai d’Orsay működésére: Philippe Berthelot 1920 és 1933 (némi kihagyással 1922 és 1925 között), Alexis Léger 1933 és 1940 között töltötte be főtitkári posztot. (Ez utóbbi 1960-ban Saint-John Perse néven írt verseiért irodalmi Nobel-díjban részesült.) 1925 után az egyetlen főosztály, a politikai és kereskedelmi (Direction des affaires politiques et commerciales) alá tartozott tíz osztály, amelyek közül a legfontosabb az európai ügyekkel foglalkozó volt (Sous-Direction Europe). A miniszteri kabinet, a főtitkár és az európai osztály közötti pontos munkamegosztás mibenléte még a francia kutatók számára is titokzatos, és valószínűleg személyes kapcsolatokra épült.¹⁰ Bizonyos azonban, hogy a követjelentéseket mindhárom szervezet megkapta, ám értékelésében és a rá adandó válaszban mindenképpen a főtitkáré volt a döntő szó – természetesen egyetértésben a miniszterrel. Nagy általánosságban elmondható, hogy a követjelentésekben megfogalmazott vélemény az esetek elsöprő többségében egyúttal a Quai d’Orsay véleménye is volt. A lehető legritkábban került sor arra, hogy a külügyminisztérium egyet nem értését nyilvánítsa egy-egy, helyszínen tartózkodó diplomata helyzetértékelésével kapcsolatban. Jóval gyakoribb volt az, hogy a miniszter vagy a főtitkár számára készített emlékeztetők, feljegyzések szóról-szóra megismételték a témával foglalkozó követi jelentésben foglaltakat.

Budapesten 1920 és 1940 között hét francia főbiztos illetve követ szolgált. Származásuk, iskoláik tekintetében semmivel nem ríttak ki a francia külügyminisztérium átlagából. Ötvenedik életévük körül jártak, amikor Budapestre kerültek: Maurice Fouchet¹¹ volt a legfiatalabb 47 évével, utóda, Jean Doucet¹² pedig

¹⁰ Jean Baillou (sous la direction de): Les Affaires Etrangères et le corps diplomatique français 1870–1980 II. Paris, 1984, Editions du CNRS, 371–412. Duroselle: i. m., 272–275.

¹¹ Maurice Fouchet (1873–1924): Bankárcsalád sarja. Az Ecole libre des sciences politiques hallgatója volt, 1896-ban lépett külügyi szolgálatba. Állomáshelyei: Hága, Berlin, Konstantinápoly, Kairó. 1920. május 19-én nevezték ki budapesti francia főbiztosnak (haut commissaire). Állomáshelyét már 1920. március 28-án elfoglalta, 1. osztályú követségi tanácsosként. 1921. november 15-ig látta el feladatát. 1922. áprilisában kinevezték kabuli követnek. Afganisztánból hazatérőben, 1924. december 9-én hunyt el.

¹² Jean Doucet (1865–1928): Az Ecole libre des sciences politiques hallgatója volt, és irodalmi tanulmányokat is folytatott. 1887-ben lépett külügyi szolgálatba. Fontosabb állomáshelyei: Christiania (Oslo); 1920. január 8-i dátummal kinevezték budapesti francia képviselőnek, állomáshelyét

a legidősebb: 56 évesen foglalta el állomáshelyét. A két világháború között megszűnt az a szokás, hogy egy követ/nagykövet akár több évtizedig is helyén maradhatott (így történt ez Londonban, Washingtonban, Rómában), a diplomaták gyorsan váltották egymást. Bukarestben például átlagosan kétévente volt követcsere, a két háború közötti rekordot a berlini francia követ, André François-Poncet tartotta, aki nyolc évet töltött állomáshelyén, mígnem 1938-ban Rómába távozott. Budapesten is átlagosan kétévente volt váltás, egészen 1927-ig, amikor 1934-ig Louis Mathieu de Vienne¹³ képviselte Budapesten Franciaországot. Utódja, Gaston Maugras négy évet maradt.

A háború előtt Budapesten csak francia főkonzulátus működött, bár annak tevékenysége sem elhanyagolható: számos jel mutat arra, hogy az 1905–1906-os válság idején, majd a koalíció kormányzása alatt a budapesti francia főkonzul, (későbbi belgrádi követ), Louis de Fontenay kiemelkedő szerepet játszott a kormányra jutott erők franciaországi népszerűsítésében.¹⁴ A kapcsolatok a háború alatt megszakadtak. 1918 november végén érkezett Budapestre Fernand Vix ezredes katonai missziója, hogy ellenőrizze a belgrádi fegyverszüneti egyezmény végrehajtását és előkészítsen egy esetleges katonai megszállást. Több mint egy évig — kivéve a Tanácsköztársaság néhány hónapját — a különböző katonai missziók tájékoztatták a Quai d'Orsay-t is a magyar belpolitika fejleményeiről. A magyar békeszerződés közeli aláírása, a többé-kevésbé demokratikus választások és az 1919 novemberében létrejött nemzeti egységkormány antant általi elismerése szükségessé tette francia diplomáciai képviselő létrehozását.

Ezért 1920. január 8-án Jean Doucet-t nevezték ki budapesti francia főmegbízottnak és márciusban kapta meg utasításait.¹⁵ Posztját azonban nem foglalhatta el rögtön, ennek oka nem annyira a francia politikában időközben bekövetkezett személyi változás: Clémenceau és külügyminisztere, Pichon visszavonulása volt, hanem az, hogy javulni látszott Franciaország és a pápai állam 1905 óta hűvös viszonya és Doucet e tárgyalások során komoly szerepet kapott. Kétségtelen tény azonban, hogy a helyettesítésével megbízott Maurice Fouchet elsősorban az új külügyminisztériumi főtítkárra, Maurice Paléologue pártfogoltjára volt.¹⁶ Az új budapesti francia képviselővezető 1920 márciusának végén érkezett Budapestre.

---

azonban nem foglalta el, hanem a Szentszékkal folytatott tárgyalásokban vett részt. 1921. novemberétől ténylegesen is budapesti francia követ 1924. január 26-ig. Ekkor Franciaország első szentszéki nagykövete lett 1905 óta. Állomáshelyén érte a halál.

¹³ Louis Mathieu de Vienne (1874-?), az Ecole libre des sciences politiques hallgatója volt, 1899-ben lépett a francia külügyminisztérium szolgálatába, 1899 és 1904 között Bukarestben teljesített szolgálatot. Fontosabb állomáshelyei: Madrid, Reval, Konstantinápoly. 1926. december 31. és 1934 július 23. (ténylegesen október) között budapesti francia követ. Ezután nyugdíjba vonult.

¹⁴ Ld. *Nicolas Bauquet*: „Egy ártatlan külpolitikai flört”: Franciaország és a Koalíció 1905–1909. Kézirat. A tanulmányt a Valóság következő számainak egyike közli.

¹⁵ A követutastást ld. Ádám Magda–Litván György–Ormos Mária (összeáll.): *Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates tome II. (Août 1919 – juin 1920)* (a továbbiakban DDFHBC II.). Budapest, 1995, Akadémiai, n° 179.

¹⁶ Ministère des Affaires Etrangères – Archives Diplomatiques, Papiers d'Agents – Archives Privées (a továbbiakban MAE AD, PA-AP), Papiers Fouchet, 3. köt., “Haut commissaire à Budapest 1920–1921”, 1920. augusztus 23-i levél.

II. Francia diplomaták Magyarországon: élmények és körülmények

A főbiztos eleinte számos nehézséggel találta magát szemben. A semmiből kellett működő külképviseletet teremtenie. Első éjszakáját a Duna Bizottság tanácstermében, egy tábori ágyon töltötte, majd hosszas keresés után a Várban lévő Hatvány-palota földszintjét bérelte ki havi négyezer koronáért (ekkor körülbelül 900 francia frank) hivatali helyiségnek, maga pedig később a Ritzben lakott.¹⁷ Ez azonban átmeneti állapotnak bizonyult: a követség nemsokára hosszú lejáratra kibérelte a Reviczky és a Múzeum utca által közrefogott Károlyi-palota egyik szárnyát. 1923. november 16-án, este 9 tájban az épület ellen követtek el merényletet az Ébredő Magyarok.¹⁸ A robbanás több ijedtséget, mint kárt okozott és nem befolyásolta az akkor már eléggé elhidegült magyar-francia kapcsolatokat, sem a diplomaták magyarokkal kapcsolatos érzelmeit. Ahogy az egyik követségi alkalmazott megjegyezte: „Biztos az üvegesünk volt.”¹⁹ 1926 júniusának elején pedig a követség kapujára ismeretlenek franciákat becsmélő plakátokat ragasztottak.²⁰ A követség 1933-ban elköltözött a budai Fő utca 17. szám alá. Az épület Budapest ostroma alatt megsemmisült, helyén ma a budapesti Francia Intézet áll.

A követség nem tartozott a francia diplomácia legjobbban ellátott és legforgalmasabb megfigyelőpontjai közé. A személyzet nagysága szempontjából (egy követ és két-három diplomata) a kisebbek közé számított. A Karlsruhe-Stuttgart-München-Bécs-Budapest-Bukarest útvonalon közlekedő diplomáciai futár — ha csak valami rendkívüli nem történt — háromhetente szedte össze a budapesti állomás jelentéseit. Sürgős esetekre ott volt a távíró, de gyakran igénybevétték átutazó diplomaták, katonatisztek, üzletemberek szolgálatait is.²¹ Az egyéb felszereltség sem volt tökéletes. Az 1931-ben Budapesten járt francia nemzetgyűlési képviselők útijelentésükben azt kifogásolták, hogy a követségnek nincs rádiókészüléke sem.²² Két évvel később sem változott a helyzet, amikor a francia külképviseletet ellenőrző tízévenkénti inspekciónak érkezett Budapestre. Egy, a nantes-i konzuli levéltárban őrzött jelentés ismertette az állomáshely belső szervezettségét és feladatait.²³ Eszerint az 1932. évben a követségre 453 távirat érkezett és 573 távirat indult innen. Hasonló nagyságrendet képviselt a levelezés: 588 beérkezett küldeményre 606 kimenő levél jutott. E forgalomnak több mint a felét a francia, 10–15 százalékát a magyar külügyminisztériummal bonyolította le a képviselet. (A konzulátusi forgalom a fenti számoknak nagyjából a kétszerese

¹⁷ MAE AD PA-AP Papiers Doulcet, 30. köt., 25. f., Fouchet levele Doulcet-nak 1920. április 18-án. És *Jean Mistler: Le jeune homme qui rôde*. Paris, 1984, Grasset, 57. A könyv — elsősorban irodalomtörténeti — kritikáját ld. *Dobossy László: Egy gondtalan fiatalember Budapesten*. In: *Uő: Válságok és változások*. Budapest, 1988, Magvető, 307–312.

¹⁸ MAE AD, Europe 1918–1940, Hongrie, 1. köt., 50–52. f., de Robien ügyvivő távirata, Budapest, 1923. november 17.

¹⁹ Mistler: i. m., 100–103.

²⁰ MAE AD, Europe 1918–1940, Hongrie, 1. köt., 66. f., Gueyraud ügyvivő Briand-nak, Budapest, 1926. június 6.

²¹ Baillou: i. m., 380–381.

²² MAE AD, Europe 1918–1940, Hongrie, 146. köt., 149. f., francia képviselők feljegyzése, Párizs, 1931. április 2.

²³ Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (a továbbiakban CADN), Budapest-Légation, 11. doboz, sz. n., Budapest, 1933 június.

volt). A jelentés részletesen felsorolta a francia érdekeltségű cégeket, a Budapesten élő fontosabb francia személyiségeket (például Jean Carrère egyetemi francia lektort vagy François Gachot-t, a képzőművészeti főiskola tanárát, a magyar kultúra lelkes franciaországi közvetítőjét), a francia kultúra és propaganda helyzetét, legyen szó újságokról, vagy az Irányi utcában működő francia könyvesboltról. A jelentés kiemelte, hogy a szociáldemokrata párttal és a szakszervezetekkel nem célszerű felvenni a kapcsolatot, mert ezt mind a magyar hatóságok, mind a kis-antant országok követségei rossz szemmel néznék.

A Budapestre jövő francia diplomaták vegyes érzelmekkel érkeztek. Kifárasztotta őket a vég nélküli, a húszas évek elején bécsi átszállással csaknem két-napos Párizs-Budapest vonatút („dantei pokol” – jegyezte meg Maurice Fouchet, némileg túlzóan), sokszor érezték úgy, hogy túl messzire, túl vad vidékre („a lakosok kicsit túlságosan cigány kinézetűek” – tette hozzá a főbiztos²⁴), egy ismeretlen, barbár nyelvet beszélő országba kerültek. A magyart a diplomaták rendszerint nem is tanulták meg. Az ország különösége, a király nélküli királysággal, amelynek élén egy tengernagy állt, az általuk reakciónak tekintett politikai berendezkedés, az újságok harsánysága és a politikusok megbízhatatlansága instabil és szürreális világ benyomását tette a megfigyelőkre. A Budapesten működött francia diplomaták ezt az élményt eltérő módon dolgozták fel: Louis de Vienne, a bethleni politikával egyébként rokonszenvező francia követ Budapesten írta egyik regényét, a fentiekben már idézett *George dans la lune* (George a holdon) címűt.²⁵ A regény egy osztjákok lakta képzeletbeli országban játszódik, amelynek államformája matriarchátus. Leila hercegnő, a matriarcha lányát Ildikónak hívják, a parlamentben kizárólag szélsőséges feminista vénlányok ülnek. A kormányban Nagy-Kurucz Piroska és Dolmány-Faragó Zsuzsa miniszterek mellett helyet foglal még Bogyó Dömötör, a keménykezű rendőrminiszter, aki később puccsot kísérel meg. A könyv csak úgy hemzseg a magyar kiszólásoktól és a vaskos fordulatoktól. A kormányközeli, Budapesten megjelenő *Nouvelle Revue de Hongrie* recenziójának írója kedélyesen tudakozódott a szerzőnél afelől, hogy vajon miért nem mellékelte „glosszákat” regénye mellé, mint Rabelais a *Pantagruel*hez, már csak azért is, hogy azonosítani lehessen a szereplőket.²⁶ Jean Mistler a budapesti egyetem francia lektora, a francia Akadémia későbbi örökös főtitkára felületes emlékirataiban és egy hirtelenjében összegereblyézett, *Ethelka* című regényben gyűjtötte össze magyarországi tapasztalatait. (Maurice Fouchet és François Gachot szintén alkotott magyar témájú vagy Budapesten született regényt.²⁷) Annak ellenére, hogy 1984-es visszaemlékezéseiben Mistler lesújtó képet festett Magyarországról és a magyar politikai középosztályról, az itt-tartózkodás valamelyes nyomokat mégiscsak hagyott benne. Budapestről való távozása után másfél évtizeddel, a

²⁴ MAE AD PA-AP, Papiers Fouchet, 3. köt., „Haut commissaire à Budapest 1920–1921”, 1920. március 31-i levél.

²⁵ *Louis-Edmond Le Ratz* (írói álnév): *George dans la lune*. Paris, 1932, Grasset.

²⁶ (H. A.): *George dans la lune*. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1933 octobre, 864.

²⁷ A két világháború közötti francia magyarságképet alakító művekről ld. még: *Karafiáth Judit*: *Le paysan du Danube – Francia írók úti beszámolóí a magyarokról és a magyar irodalomról*. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.* köt. Budapest-Szeged, 1993, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, 1033–1039.

francia nemzetgyűlés külügyi bizottságának elnökeként úgy nyilatkozott, hogy Magyarországnak szüksége van bizonyos elveszített területek visszaszerzésére.²⁸

A Budapestről való távozás azonban nem csak negatív élményeket jelentett. Maurice Fouchet jó emlékeket hagyott maga után Budapesten, mert amikor 1924 decemberében elhunyt, Budapesten magas közjogi méltóságok jelenlétében gyászmisén emlékeztek rá. Utóda, Jean Doucet, annak ellenére, hogy gyakran gőgös fantasztáknak minősítette magyar tárgyalópartnereit, négszemközt nem volt híján a megértésnek: „Magyarországnak régi vitája van a történelemmel, és végülis, sohasem befolyásolhatjuk a dolgok menetét, és egy ország esetében képtelenség mindig erre számítani. (...) Megértem a magyarok bánatát és haragját. Milyen lett volna 1871-ben a francia nemzeti tudat, ha Franciaországnak át kellett volna engednie Normandiát az angoloknak, Nancyt és Verdunt Németországnak, Szavóját Olaszországnak, Roussillon-t és Béarn-t Spanyolországnak? (...) Magyarország természetes határait valaha oly sok támadás érte, amelyek mint az árvizek, folyami hordalékként itt hagytak újabb és újabb népcsoportokat, ezeket a térképet tarkító sárga, kék és zöld foltokat, szóval meg kell érteni a magyarokat, hogy a természetes határok nélkül nem nézik az európai politikát olyan objektíven, mint mi” – emlékezett főnöke álláspontjára Jean Mistler.²⁹ Ebbéli véleményének azonban Doucet nem csapott nagy hírverést Budapesten. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy Budapestről történő távozása fagyos körülmények között zajlott le: nem kapta meg a kormányzótól az ilyenkor kijáró érdemrendet, arra való hivatkozással, hogy akkor a Budapestet vele egyidőben elhagyó jugoszláv követnek, Milojevićnek is adni kellett volna, amit a magyar kormányzat mindenképpen igyekezett elkerülni.³⁰ Pályaudvari búcsúztatását pedig feltűnően bojkottálta az angol és a német követ.³¹ Az idős diplomata nem felejtett: gondosan eltette és őrizte az egyébként súlytalan Képes Krónika című lap 1923. december 23-i számában megjelent képaláírást, amely így búcsúztatta őt: „a követet nem sokan sajnálják, mert nem szeretett bennünket, és nem is titkolta ezt. Hisszük, hogy az utódja jobban megismer, jobban megért és jobban megszeret bennünket.”³²

Ha nem is az utód, „a Budapesten előkelően unatkozó” (Jean Mistler kifejezése) François de Carbonnel³³, de más francia személyiségek megértőeknek bizonyultak a magyarok problémáival kapcsolatban. Elsősorban a katonák. Jean-César Graziani tábornok, a szövetséges katonai misszió francia tagja úgy látta 1920 júniusában, hogy a magyarok szimpátiája egyértelműen Franciaország felé fordult és a következő hónapban, amikor távozott a posztjáról, egyhangú magyar

²⁸ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie 127. köt. 25. f., Gaston Maugras a külügyminisztériumnak, Budapest, 1938. március 1.

²⁹ Mistler: i. m., 131.

³⁰ MAE AD PA-AP, Papiers Doucet, 29. köt. 33–34. f., de Robien ügyvivő Raymond Poincarénak, Budapest, 1924. január 7.

³¹ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 1. köt. 53. f., de Robien ügyvivő Raymond Poincarénak, Budapest, 1923. december 11.

³² MAE AD PA-AP, Papiers Doucet, 30. köt. 158. f.

³³ François de Carbonnel (1874–?) az Ecole libre des sciences politiques hallgatója, 1898-ban lépett külügyi szolgálatba. Fontosabb állomáshelyei: Szentpétervár, Madrid, Berlin, Tanger. Budapesti francia követ 1924. január 26. és 1925. november 10. között. Távozása után Párizsba tért vissza, majd luxemburgi követ lett.

elismerésben részesült, ahogy ezt jelentésében, láthatóan elfogódottan tudatta a hadügyminiszterrel.³⁴ Utóda, Maurice Hamelin tábornok, többek között a soproni népszavazás francia megfigyelője, ennél is továbbment: „Akármit is gondolnak erről szomszédaink [sic!], Budapest valóban Közép-Európa középpontja, politikai, gazdasági, katonai szempontból.” Majd kissé nyersen hozzátette, Jean Doulcet-nek címezve szavait: „ez volt a véleménye Pétain marsallnak, a vezérkarnak, és ez kell hogy legyen a véleménye a külügyminisztériumnak is, már csak azért is, mert Önt ide küldte.”³⁵ Hamelin-nek Párizsban nem felejtették el e kijelentéseket. Amikor 1923-ban budapesti posztra jelentkezett, kínálkozását azzal a megjegyzéssel vetették el a külügyminisztériumban, hogy a tábornok magyarországi tartózkodása alatt „teljesen a magyarok befolyása alatt volt”, mentségeként pedig mindössze a titokzatos magyar vonzerőt (séduction) hozták fel.³⁶

III. A befolyásszerzés módjai: gazdaság, kultúra, sajtó

Az első világháború utáni Közép-Európában a francia hegemonia megteremtésének számtalan eszköze ismert. Szerepelt közöttük a gazdasági befolyás megszerzése az egykori német és osztrák érdekeltségek átvételével vagy masszív tőkeberuházásokkal. Annak ellenére, hogy a kísérletek végül kudarcra vagy kudarcra végződtek a térségben, a franciák fel tudtak mutatni bizonyos részeredményeket, elsősorban Csehszlovákiában, Lengyelországban és Romániában.³⁷ A „szegény imperializmus” és a „pénzügyi fegyver” bevetése Magyarországon nagyrészt elmaradt, és még időszakos térnyerése idején sem ütötte meg a közép- és kelet-európai mértéket.³⁸ Pedig Philippe Berthelot „pilléreken nyugvó” (azaz a térségben csak egyes kivételezett országokra támaszkodó) politikájának időleges háttérbe szorulása 1920-ban, a minimális térségbeli harmóniát és együttműködést kívánó Millerand-féle koncepcióval szemben eleinte nagy reményekre jogosított.³⁹ A Franciaországnak tett számos magyar gazdasági koncesszió (Hitelbank, csepeli szabadkikötő építése, stb.), a magyar-francia gazdasági kamara létrejötte 1921 januárjában, Hatvany Károly, Raoul Chélard kereskedelmi attasé és Charmant Oszkár vezetésével, fokozott francia jelenlétet vetített előre. Sőt, a két ország 1925 októberében kereskedelmi szerződést kötött, ami egészen a második világháborúig érvényben volt.

A reményekből azonban nem sok lett. A már említett külügyi ellenőrzés 1933-ban egészen csekély francia gazdasági jelenlétet talált Magyarországon: az 1920-ban megszerzett néhány banki részesedést, valamint ipari téren a Weiss

³⁴ Service Historique de l'Armée de Terre – Archives de Guerre, Vincennes (a továbbiakban SHAT AG) 7N 2885, sz. n., Graziani a hadügyminiszternek, Budapest, 1920. április 4. Valamint DDFHBC II. n° 232.

³⁵ MAE AD PA-AP, Papiers Doulcet, 30. köt. 63. f., Hamelin tábornok Jean Doulcet-nak, Sopron, 1922. február 14.

³⁶ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 61. köt. 129. f., feljegyzés Maurice Hamelin és Jules Laroche megbeszeléséről, Párizs, 1923. december 13. Vö. Ormos: *Képek Magyarországról...*, 56–57.

³⁷ *Ránki György: Gazdaság és külpolitika.* Budapest, 1981, Magvető, 35–43.

³⁸ A kérdésről és a fogalmakról ld. *Georges Soutou: L'impérialisme du pauvre: la politique économique du Gouvernement français en Europe Centrale et Orientale de 1918 à 1929. Relations Internationales 1976/7.* 219–239.

³⁹ A kétféle politikáról ld. Soutou: i. m. 223.

Manfréd Művekben licenccben gyártott francia repülőgépmotorokat. Ugyane jelentés a csendesen működő kereskedelmi kamara adatai alapján nyolc százalékra tette a francia hányadot a magyar kereskedelemben. Ez valójában még ennél is kevesebb volt.⁴⁰ A franciaországi forgalom (kivitel-behozatal) jelentősége Magyarország viszonylatában sohasem haladta meg a négy százalékot a két világháború között. Magyarország részese a francia piacon pedig csak ezrelékekben volt mérhető.⁴¹ Franciaország nem jegyzett a magyar népszövetségi kölcsönből, és 1931-ig komoly pénzügyi segítyt sem nyújtott Magyarországnak, míg például Romániának 1929-ig csak hitelekkel 561 millió franknyit adott. 1931 októberében — nem függetlenül a közép-európai francia diplomáciai offenzívától — francia befektetők kétharmadát jegyezték a Banque de l'Union Parisienne által létrehozott nemzetközi konzorcium 621 millió frankos magyarországi kölcsönének. Ennek azonban sem komolyabb pénzügyi, sem külpolitikai következményei már nem voltak, nem lehettek.⁴²

Az elsősorban Csehszlovákiában és Lengyelországban, kisebb mértékben Romániában jelenlévő francia katonai befolyásról (katonai missziók, fegyverellátás, stratégiai egyeztetés stb.) már csak a világháború és a békeszerződés miatt sem lehetett szó. A különböző katonai missziókban jelenlévő katonák informális tájékoztatói lehetőségeit pedig az is csökkentette, hogy a francia hírszerzés — talán érdektelenség miatt — elég lagymatagon és kevésbé hatékonyan működött. Hamelin tábornok 1920 júniusában arról tájékoztatta feletteseit, hogy a Budapesten működő francia információs szolgálatot már másodszer dekonspirálták, így működését további intézkedésig szüneteltetni kell.⁴³ A húszas évek utolsó harmadáig francia katonai attasé sem állomásozott Budapesten, így a hivatalosoknak Párizsban meg kellett elégedniük a kisantant-országok hírszerzői által juttatott tájékoztatásokkal. Ezzel szemben a magyar hírszerzés gondosan szemmel tartotta a francia követséget, és sikerült is rábírnuk néhány magyar követségi alkalmazottat arra, hogy információkat szállítsanak. A követség eszköztelenségét mutatja, hogy a dolgról tudtak, mégsem állt módjukban eltávolítani az egyik gyanúsnak tartott portást.⁴⁴

A francia befolyás érvényesítésére csak a kultúra és a propaganda maradt.⁴⁵ A kultúra terjesztése nem ütközött különös akadályokba. A követség továbbra is melegen támogatta a franciás szellemű Eötvös Collegium működését, szorgalmazta egyetemi lektorok kiküldését (így tanított például Debrecenben 1937–38-ban a fiatal Roland Barthes), továbbította a könyvadományokat. Működött az Alliance

⁴⁰ CADN, Budapest-Légation, 11. doboz, sz. n., 1933. június.

⁴¹ *Ségner Andrea*: Magyar-francia gazdasági kapcsolatok. In: Sötér: i. m., 213.

⁴² Uo., 203., Ránki: i. m. 170–179.

⁴³ SHAT AG, 7N 2885 sz. n., Hamelin a hadügyminiszternek, Budapest, 1920. június 10.

⁴⁴ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 1. köt., 166. f., de Vienne André Lefèvre de Laboulaye-nak, Budapest, 1928. szeptember 3.

⁴⁵ Erről ld. általában *Annie Guénard-Maget*: La présence culturelle française en Europe Centrale et Orientale avant et après la guerre. Thèse de doctorat, sous la direction de René Girault, Paris, 1994, Université Paris 1 – Sorbonne. (Université Paris 1 – Sorbonne, az Institut des Etudes Slaves könyvtára) Politikai használatát egy területre alkalmazva pedig: *Ablonczy Balázs*: A zsidó, a mágnes meg a revízió – Francia diplomaták és az erdélyi magyar kisebbség 1920–1940. Megjelenik a Pro Minoritate 2000/nyári számában.

française nyelvtanfolyamainak és könyvtárainak hálózata. A franciaországi magyar ösztöndíjasok egynegyede mindenkor a francia kormány támogatásával utazhatott tanulmányútra. Számuk azonban a húszas években nem haladta meg a tucatot, jóllehet a harmincas évek elején már több száz magyar fiatal tanult Franciaországban.⁴⁶ Ugyancsak a követség révén járult hozzá a francia fél Aurélien Sauvageot hatalmas magyar-francia szótárának budapesti kiadásához.⁴⁷

A magyar szellemi élet jónéhány személyisége részesült francia kitüntetésben ezekben az években: Becsületrendet kapott például Heltai Jenő és Molnár Ferenc (1927-ben), Zolnai Béla és Hankiss János (1938-ban). És a követség kulturális attaséja körül tömörült a „házifűk” (Cs. Szabó László kifejezése) csoportja, amely a francia kultúrához kötődő fiatal értelmiségiekből verbuválódott. Ez a társaság azonban meglehetősen szűk körű volt. Nem sok vizet zavart a Francia-Magyar Baráti Társaság sem, amelynek minden lében kanál elnöke, Pekár Gyula volt államtitkár és író, a Parlamentben tett izgága kijelentéseivel gyakran hozta kínos helyzetbe a francia diplomatákat, mert nekik diszkréten támogatniuk kellett a látszattműködésre szorítókozó szervezetet.⁴⁸

A francia befolyás elmélyítésének útja lehetett volna a nyelvtanítás. A követség által szervezett nyelvórák tanulói létszáma 1926 és 1933 között azonban 2000 körül stagnált.⁴⁹ Bár az igazsághoz hozzátartozik, hogy a középiskolákban sok helyen tanították a franciát és magyar részről később felmerült egy francia gimnázium felállításának terve is. Az elképzelést végül a premontrei rend valósította meg Gödöllőn; a történész Gábel Asztrik irányításával. A francia filmeknek szintén nem volt nagy nézettsége: az 1932-ben Magyarországon bemutatott 228 film hozzávetőlegesen nyolcvan százaléka Németországból és az Egyesült Államokból származott. Mindössze négy francia filmet mutattak be ebben az évben. A nyíltan propagandának szánt háborús témájú filmeket amúgy nem engedték bemutatni a magyar hatóságok. A Magyarországon viszonylag széles körben elterjedt rádiókészülékek egy részével nem lehetett más állomást fogni, csak Budapestet. A korszerűbb rádiókészülékek esetében Párizs és Strasbourg vételét erősen zavarta a bresloui és milánói illetve a stuttgarti adó.

A sajtó volt az a terület, amelyen a legtöbbször próbálkozott a francia külügyminisztérium, hogy politikájának fórumot teremtsen Magyarországon. Voltak lapok és személyiségek, amelyek készségesen ajánlották magukat erre a feladatra. A Nap című bulvárlap 1919-ben felkínálkozott a francia hírszerző szolgálat budapesti rezidensének. Bernben, 1919 novemberében a későbbi neves párizsi bankár, Mannheim Lajos, vetette fel a berni francia követségnek, hogy franciabarát lapot indítana Budapesten. Javaslatát megfontolás után elutasították.⁵⁰ Maurice

⁴⁶ Romsics Ignác: Francia-magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi „Magyar Intézet” a két világháború között. Magyarországtudomány 1989, 194.

⁴⁷ Aurélien Sauvageot: Magyarországi életutam. Budapest, 1988, Európa, 258.

⁴⁸ Uo., 274–275.

⁴⁹ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 1. köt., 86. f., Aristide Briand de Vienne követnek, Párizs, 1927. február 11., Függelék. Valamint CADN, Budapest-Légation, 11. doboz., sz. n., 1933. június

⁵⁰ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 65. köt. 6. f., Lacroix távirata, Bern, 1919. november 10.

Fouchet 1921-ben még láthatóan egy magyar újság franciabarát irányvonalának pénzügyi ösztönzésén gondolkodott. Ebben a kísérletben partnerre talált Bangha Béla jezsuita publicistában, a Központi Sajtóvállalat fejében. Bangha anyagi támogatás ellenében felajánlotta az Új Nemzedék „segítségét” a francia politika támogatására. Az első részletet meg is kapta, a főbiztos, párizsi jóváhagyással 4000 frank (hozzávetőlegesen 200 000 korona) havi apanaszt juttatott a lapnak. Bangha azonban kevesellte az összeget, a dupláját követelte, mire Fouchet leállította a folyósítást.⁵¹ A publicista pedig — becsületére legyen mondva — visszaadta az összeget.

A jelentkezőkben azonban továbbra sem volt hiány. Simonyi-Semadam Sándor egykori kormányfő és belügyminisztere, Dömötör Mihály azzal kereste meg de Robien ügyvivőt, hogy a követség támogasson egy franciabarát irányzatú lapot, amely kettejük politikai irányvonalát követné.⁵² A diplomata kitért a válaszadás elől, mert ekkor már zajlottak egy nagyszabású munkálat előkészületei. Félix de Gérando, francia-magyar származású publicista, földbirtokos irányításával az Echo du Danube című, francia nyelvű budapesti napilap kiadására készült a francia követség. A kísérlet nem volt egyedülálló: a két világháború között Közép- és Kelet-Európában csak úgy rajzottak a francia nyelvű periodikák és napilapok, Athéntól (Messagère d’Athènes), Szófián (La Bulgarie) és Bukaresten (L’Indépendance Roumaine) át Prágáig (Gazette de Prague). A budapesti lap első száma 1922. október 20-án jelent meg, a magyar (havi 3500 frank) és a francia külügyminisztérium (havi 2500 frank) anyagi támogatásával. Az ígéretes kezdet után rövidesen viták robbantak ki a szerkesztőségben, a lap jelentős deficitet termelt, állandóak voltak körülötte a pénzügyi szabálytalanságok, tartalma miatt többször betiltották terjesztését a szomszédos országokban. A franciák hamarosan összeférhetetlennek találták de Gérando-t, és úgy vélték, hogy a külügyminisztérium a magyar revíziós igények szétkürtölésére használja a lapot. Egy év múltán megvonták támogatásukat a kezdeményezéstől. A lap elvegetált még néhány hónapig, majd 1924 májusában megszűnt. Az eltűnés okai között, a francia követ érvelése szerint, szerepet játszott — de Gérando működése és politikai szimpátiái mellett — az is, hogy Magyarországon nem volt megfelelő olvasóközönsége egy ilyen orgánumnak, nem voltak franciául jól tudó újságírók és nem sikerült elosztatni a szomszédos országok gyanakvását. Franciaország céljait leginkább egy havilap szolgálná Magyarországon – írta de Carbonnel követ.⁵³

A kudarcból okulva, többet nem kísérleteztek napilappal, 1929 novemberében viszont újraindult (a kiegészítés korában már létezett) Gazette de Hongrie című hetilap. A francia külügyminisztérium havi 2500 frankkal támogatta az új-

⁵¹ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 11. köt. 234. f., Fouchet Aristide Briand külügyminiszternek, Budapest, Budapest, 1921. október 3.

⁵² MAE AD PA-AP, Papiers Doucet, 29. köt. 289. f., de Robien levele Jean Doucet-nak, Budapest, 1922. október 13.

⁵³ MAE AD PA-AP, Papiers Doucet, 31. köt. 74–77. f., Doucet harmadéves jelentése, Budapest, 1923. február 21. Uo. 31. köt. 89–90. f., Doucet Raymond Poincaré-nak, Budapest, 1923. augusztus 27., MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 65. köt. 89. f., feljegyzés a miniszterelnök részére, Párizs, 1923. szeptember 5., Uo., 65. köt. 110–111. f., Jean Mistler feljegyzése, Budapest, 1924. február 4., Uo., 65. köt. 264. f., de Carbonnel Raymond Poincaré-nak, Budapest, 1924. május 10.

ságot, a miniszterelnökség és a Dísz téri külügyminisztérium pedig több száz előfizetéssel.⁵⁴ A kedvezőtlen előzmények és az olasz Corrière Danubiano konkurrenciája ellenére az újság megélt, és bár nem volt különösebben friss, de elkötelezett sem, így a világháborúig megjelenhetett.

Magyar ötlet volt a Nouvelle Revue de Hongrie elindítása 1931-ben. A csendben sorvadozó és szalonképtelenül frankofób Revue de Hongrie tulajdonosának, Huszár Vilmosnak halála után özvegyétől megvették a folyóiratot és Ottlik György irányítása alatt, a rendszer neves személyiségeinek támogatásával színvonalas havi szemlét alapítottak helyén. Az új főszerkesztő eleinte csak a francia külügyminisztérium morális támogatását kérte párizsi látogatása során.⁵⁵ A Quai d'Orsay megértőnek mutatkozott, és a szimpátia kinyilvánításán felül néhány tucat előfizetőt is toborzott a folyóiratnak, elsősorban egyes minisztériumok, külgazdasággal foglalkozó szervezetek, a francia gazdasági terjeszkedésben érdekelt konzorciumok körében.⁵⁶ Mindezt annak ellenére, hogy a folyóirat szerkesztőbizottsága élén a frankhamisítás óta a franciák előtt persona non gratának számító Teleki Pál állt. Tetszésüket megnyerhette a hivatalos Magyarország kulturált, magas színvonalú bemutatása, az igényes szépirodalmi és esszérovat, a közép-európai kitekintés és bizonyos világnézeti nyitottság, amelybe belefért a volt radikális miniszterelnök, Edouard Herriot vagy a neves publicista, Pertinax (André Géraud) egy-egy cikkének közlése. A budapesti francia követ elégedetten jelenthette Párizsba, hogy több mint két évnyi működés után a „jó francia nyelven szerkesztett” folyóiratnak „sikerült megőriznie objektivitását” s az ilyen típusú publikációk közül Közép- és Kelet-Európában a havilap „valószínűleg a legjobb.”⁵⁷ Ennek is köszönhető, hogy a folyóirat a negyvenes évek elejéig fennmaradt. Bár hangsúlyozni kell, hogy működését már *nem* a Közép-Európából egyre jobban kiszoruló Franciaország kezdeményezte.

Már csak apró közjáték volt ezek után, és inkább a húszas évek elejét idézte, hogy Milotay István többször is nyílt ajánlatot tett a francia diplomatáknak illetve a francia külügyminisztérium Budapestre küldött képviselőjének, Henri Pozzinak. 1932-ben még csak arról lett volna szó, hogy a lap a francia érdekek szolgálatába áll, a következő évben már pontos összegek is felmerültek. A lap havi 100 ezer frankért vállalta volna Franciaország érdekeinek képviselését. Talán az árat sokkalhathták Párizsban: az üzletből nem lett semmi. Ám a publicista még 1934 augusztusában is, amikor megválni készült a Magyarságtól, hogy új, kormánypárti lapot alapítson, félreérthetetlenül de Vienne követ értésére adta: csak a franciákon áll, hogy németbarátnak minősített viselkedése megváltozzon.⁵⁸

⁵⁴ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 11. köt. 317. f., de Vienne Aristide Briand-nak, Budapest, 1929. november 26. Uo., 98. köt. 34–35. f., de Vienne Aristide Briand-nak, Budapest, 1930. július 7.

⁵⁵ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 98. köt. 106–107. f., de Vienne Pierre Lavalnak, Budapest, 1932. január 27.

⁵⁶ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 98. köt. 123. f., Pierre Laval de Vienne-nek, Párizs, 1932. május 10.

⁵⁷ Idézi Romsics: Francia–magyar kulturális kapcsolatok..., 195.

⁵⁸ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 98. köt. 157., Henri Pozzi feljegyzése, Párizs, 1932. augusztus 23., uo., 164. f., a Sous-direction d'Europe vezetőjének feljegyzése, Párizs, 1933. február 28., uo., 205. f., de Vienne Louis Barthou-nak, Budapest, 1934. augusztus 11.

IV. A távolságtartástól a revízió támogatásáig: Louis de Vienne

Louis de Vienne a frankbotrány miatt elhidegült magyar-francia kapcsolatot helyreállítani jött Budapestre, és küldetése részint sikerrel járt. A részére szerkesztett követutasításban nagyjából megismételték egy korábbi követ, François de Carbonnel utasításában foglaltakat, majd az irat kitért a frankhamisítás nyomán kialakult helyzetre, annál is inkább, mert ez az ügy „végre teljesen megvilágította a magyar mentalitást és egyértelművé tette a bizalomnak azt a fokát, amellyel viseltethetünk az ország különféle politikai csoportjaival szemben.”⁵⁹ Az irat egyértelműen megállapította az ügyben Bethlen személyes felelősségét – még ha a politikait nem is sikerült bizonyítania. A külügyminiszter, Aristide Briand felhívta de Vienne figyelmét, hogy „az elődje által a legitimistákkal fenntartott kapcsolatot” ápolja, mert a szocialisták kivételével egyedül ez a csoport ítélte el a frankhamisítást. Jóllehet, Franciaország továbbra is szembenáll a Habsburg-restaurációval – szögezte le a Quai d’Orsay irányítója. Egyúttal figyelmeztette az új követet arra, hogy tartsa szemmel Nagy-Britannia fokozott pénzügyi jelenlétét Magyarországon, és nyomatékosította, hogy a követ feladata a brit térfoglalás figyelemmel kísérése. Briand támogatta a budapesti kormány és a kisantant közti feszültségek enyhítését, annál is inkább, mert a francia diplomácia aggodalommal tekintett Németország belépésére a Népszövetségbe. Attól tartott, hogy kisebbségvédelmi kérdésekben Magyarország a német befolyást erősíti.

A szigorúnak hangzó utasítás ellenére az új követnek sikerült jó kapcsolatokat kialakítania Bethlen Istvánnal és a kormányzó elittel. Bár a munkásságát közéről, szinte barátként követő Aurélien Sauvageot szerint világnézetileg nem állt annyira közel magyar tárgyalófeleihez, mint azt gondolhatnánk.⁶⁰ De a Budapesten töltött hosszú idő során a diplomataktól elvárhatónál jóval alaposabban megismerkedett az ország kultúrájával, gazdasági, politikai helyzetével. Ennek az érdeklődésnek első jele volt, amikor de Vienne 1927 nyarán-őszén nyílt vitába keveredett az akkor éppen Bukarestben szolgáló Georges Clinchant-nal.⁶¹ A Rottermere-kampány által felpaprikázott hangulatban Clinchant vehemensen és a diplomáciai nyelvezettel nem mindig összhangban ismertette véleményét a magyarokról: „a nemzeti érzés oly hatalmas erejű a magyaroknál, hogy minden mást háttérbe szorít. Ez a legkorlátoltabb és legveszedelmesebb sovinizmus.” Hozzátette: egyetlen emberrel találkozott, aki elítélte volna a frankhamisítást, Csernoch János hercegprímással, és egyetlen ember volt, aki kijelentette, hogy Magyarország megelégedne az etnikai revízióval, de ez az illető — tette hozzá gyorsan a volt budapesti követ — nem is volt igazi magyar, mert az izraelita felekezethez tartozott. A magyarok Clinchant szerint „engesztelhetetlenek”. Jelentését azzal

⁵⁹ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 1. köt., 76–85. f., Aristide Briand de Vienne követnek, Párizs, 1927. február 11. Vö. Uo. 61. köt. 138–145. f., a külügyminiszter de Carbonnel-nek, Párizs, 1924. március 22. Valamint *Romsics*: Franciaország, Bethlen és ..., 84.

⁶⁰ Sauvageot: i. m., 320–324.

⁶¹ Georges Clinchant (1873–?) az Ecole libre des sciences politiques hallgatója volt, 1897-ben lépett a francia külügyminisztérium szolgálatába. Fontosabb állomáshelyei: Mexikóváros, Népszövetség, a Memel-bizottság vezetői posztja. 1925 november 10. és 1926. december 31 között budapesti francia követ. Utána Bukarestben teljesített szolgálatot. 1935 áprilisában nyugállományba került.

zárta: „Ma Magyarország »Európa veszett kutyája« – jöllehet ezt az elnevezést valamikor ránk, franciákra igaztalanul alkalmazták.”⁶²

Mint már említettük, a Quai d’Orsay adminisztrációja a leggyakrabban elfogadta a követek, konzulok véleményét amikor az illető országokkal kapcsolatos véleményét alakította ki. Éppen ezért meglepő, ami ezután történt: a budapesti francia követ nemcsak vitába keveredett elődjével, hanem jelentésében határozottan visszautasította annak állításait. 1927. szeptember 11-én de Vienne több kérdésben (Anschluss, a magyar külpolitikai irányvonal) is különvéleményt fogalmazott meg, megértőnek mutatkozott Bethlennek az Anschluss veszélye kapcsán tett, Magyarország erőtlenségét említő kijelentéseivel. A magyar területi igényekről szólva pedig úgy találta, hogy az új olasz szövetség mérsékletre szorítja majd a magyar külpolitikát. Az etnikai revízió magyarországi támogatottságát pedig számára bizonyította a Rothermere-kampány váratlan és széles néptömegeket érintő sikere. A maga részéről nem tartotta kizártnak néhány határmódosítás lehetőségét abban az esetben, ha ezek egyúttal arra is ráébresztik Magyarországot, hogy együtt kell működnie a kisantant országaival. A „veszett kutya” minősítést egyértelműen elvetette, már csak azért is, mert ez a fogalom a lelövést implikálta. Nem kutyáról, „hanem egy nemzetről van szó, és legyen az veszett vagy sem, mi voltunk a nemzetiségi elv apostolai, ma pedig védelmezői ugyanennek az elvnek.”⁶³

De Vienne azonban nem maradt meg e nézeténél. Budapestről való távozása után is kapcsolatban állt a magyar politikával. 1935 során öt cikkben ismertette nézeteit Magyarországról, Ausztriáról, a magyarokról, a revízió és Közép-Európa összefüggéseiről a Nouvelle Revue de Hongrie hasábjain. Az öt cikk, kiegészítve egy hatodik fejezettel 1937-ben könyvalakban is napvilágot látott.⁶⁴ A szerzőt ekkor már nem kötelezte a diplomáciai mértéktartás és világosan szót emelt az etnikai revízióért. „Magyarországnak vissza kell adni azt, ami igazság szerint jár neki, vagyis azokat a területeket a Bácskában, a Bánságban, Erdélyben, Ruténföldön és Szlovákiában, amelyek a trianoni szerződés által megállapított határvonal túlsó oldalán fekszenek, és amelyeken a lakosság többsége vitathatatlanul magyar.”⁶⁵ Szorgalmazta továbbá, hogy az ebben az esetben vissza nem kerülő erdélyi magyarság kultúrájának és hagyományainak megfelelő bánásmódban részesüljön Romániában – jöllehet az autonómiát azért ő is egyértelmű túlzásnak tartotta.⁶⁶ Sőt, bizonyos mértékig azt is hajlandónak látszott elismerni, hogy a magyar nemzetet vezető szerep illeti meg a régióban.⁶⁷

⁶² MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 51. köt. 171. f., Clinchant Briand-nak, Bukarest, 1927. július 30.

⁶³ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 52. köt. 22–23. f., de Vienne Briand-nak, Budapest, 1927. szeptember 11.

⁶⁴ *Louis de Vienne: Le guépier de l’Europe Centrale.* Paris, 1937, Editions Baudinière. Egyes francia revíziós elképzelések leíró jellegű ismertetését ld. még: *Zsoffai Andrea: Trianon francia szemmel.* In: Kiss Károly – Lovas Krisztina (szerk.): *Történelem és nemzet. Tanulmányok Galántai József tiszteletére.* Budapest, 1996, ELTE Eötvös Kiadó, 361–397.

⁶⁵ De Vienne: i. m., 17–18. ill. 152–153.

⁶⁶ Uo., 154.

⁶⁷ Uo., 35. és 152. Vö.: MAE AD PA-AP, Papiers Seydoux, 15. köt. 107–109. f. Feljegyzés de Vienne és Jacques Seydoux találkozójáról. Párizs, 1927. november 11.

Könyve végén felhívást intézett a francia közvéleményhez, hogy figyeljen Közép-Európára, mert a kontinens sorsa könnyen ezen a problémán múlhat. A mű egész hangvétele és az elősorolt problémák felvetése: Ausztria gyengesége, a Habsburg-dinasztia kérdése, a magyar revíziós igények, a német előrenyomulás, a bolsevikoktól való félelem, mind a klasszikus francia hatalmi politika érvrendszerére épített. Ebben állt előnye, mert a magyar revízió szempontjait nem merész gondolat kísérletekre mindig kész publicisták vagy magyar pénzen megvett francia nemzetgyűlési képviselők tollával írta le, hanem egy diplomata elemzőképességével és a francia biztonság szempontjait előtérbe helyezve. A mű szerzője ezért is volt értékes szövetséges a magyar politika számára. Olyannyira, hogy de Vienne még 1940 tavaszán is Budapesten járt és tárgyalt többek között Teleki miniszterelnökkel.⁶⁸

V. A békíthetetlenek: Raoul Chélard, André Leval és Louis de Robien

A magyar politikai elit célkitűzéseivel, elképzeléseivel azonban nem mindenki értett egyet. Akadtak olyanok, akik hosszú magyarországi tartózkodás végzetével vagy a diplomáciai szolgálat lejárta után csömörrel távoztak Budapestről. Amikor Maurice Fouchet 1920 márciusában Budapestre érkezett, kíséretként és kereskedelmi attaséként melléadták a francia-magyar viszony egyik vadregényes figuráját, az akkor már 63 éves Raoul Chélard-t. A magyarul kitűnően beszélő újságíró számos magyar lap párizsi és francia lap magyarországi tudósítója volt a háború előtt. Első felesége magyar nő volt, és emlékiratai szerint Chélard-nak fontos szerepe volt a Koalíció és a francia külpolitika közötti közvetítésben, majd 1910 után a Franciaországban kibocsátani kívánt magyar államkötvények jegyzésének megghiúsításában. Az újságíró a háború alatt a berni francia követségen a Monarchia sajtóját szemlélte. Ebbéli minőségében még 1918 végén is mérsékletre intette feletteseit a magyar kérdés kezelésében, és óvta őket az utódállamok propagandájának túlzásaitól.⁶⁹ Budapesten azonban tízes évek eleji működése nem aratott osztatlan elismerést: ennek tulajdonítható, hogy a magyar hatóságok feltűnő ridegséggel kezelték személyét. Kollégái sem rajongtak érte: a hivatásos francia diplomatákat taszította Chélard vérbő stílusa. A mindennapi munkában sem mindig vált be: „éhenkórász bohém, szegény ördög”, sőt „börtönviselt”, „kissé öreg, sokat ígér és keveset tart be” – nyilatkozott segítőjéről Fouchet. Ugyanakkor hozzátette, hogy beosztottjának helyismerete roppant hasznos és az attasé néha értékes szolgálatokat tesz.⁷⁰ A Chélard-ral kapcsolatos botrányok a húszas években csak szaporodtak. 1922 novemberében a Hungária szállóban egy magyar katonatiszt provokálta a kereskedelmi attasét. A párbajt csak a legmagasabb szintű francia és magyar közbeavatkozással sikerült elkerülni. Ilyen élmények hatására 1926-ban Chélard sebezten hagyta el Budapestet.

A volt attasé ezentúl engesztelhetetlen gyűlölettel írt a magyar „uralkodó osztályról” és szenvedélyes stílusban támadta politikáját. Úgy látta, hogy Buda-

⁶⁸ *Barcza György*: Diplomataemlékeim 1911–1945. 2. köt. Budapest, 1994, Európa, 284. és 290.

⁶⁹ MAE Europe 1918–1940, Hongrie, 11. köt., 8. f., Chélard a sajtóosztálynak, dátum nélkül, valószínűleg 1918. decemberében.

⁷⁰ MAE AD PA-AP, Papiers Fouchet, 3. köt., „Haut commissaire à Budapest 1920–1921”, 1920. április 16-i és június 14-i levél.

pestről történt távozását a magyar és a francia külügyminisztérium egyes diplomatainak közös akciója idézte elő. El akarták távolítani őt Pestről a frankhamisítás idején, mert belelátott a magyar fél kártyáiba, ezért olyan hírlapi ügybe keverték, ami az őt személyesen utáló francia követ fellépését is előidézte.⁷¹ Nézete szerint az egész kezdeményezés kiagyalója Kánya Kálmán volt (aki ekkor már berlini követként teljesített szolgálatot), és az ő tevékenysége nyomta rá bélyegét az egész magyar külügyminisztériumra. Nem átalotta azzal vádolni Kányát, hogy a Ballhausplatz sajtóirodájának élén voltaképpen ő robbantotta ki a világháborút.⁷² Sőt, 1917-ben ő segítette volna haza Oroszországba Trockijt és Lenint.⁷³ Holott Kánya — akinek az annalesekben valóban fennmaradt egy-két tanulságos és cinikus humortól sem mentes diplomáciai lépése — 1913 októberétől 1918 végéig a Monarchia mexikói követe volt.

Chélard 1891 óta számtalan népszerűsítő és hangsúlyozottan magyarbarát könyvet és cikket publikált az országról, ez utóbbiakat rangos francia folyóiratokban vagy éppen saját — és vélhetően magyar kormánypénzekből finanszírozott — lapjában, az 1910-ig megjelenő *La France à l'Étranger*-ban. Könyvei 1926 után látványosan magyarellenesek lettek. 1931-ben jelent meg a „Magyarország felelőssége a világháborúban”, majd nem sokkal később a „Magyarország felelőssége az oroszországi bolsevizmus előkészítésében” című kötete. Készült továbbá a „Hogyan ölette meg Tisza gróf Ferenc Ferdinánd főherceget?” megírására. Irányváltását nagyra értékelte a kisantant propagandagépezete. 1931 után a Prágában megjelenő *Europe Centrale* munkatársnak kérte fel, és itt 1937-ig Chélard több mint 200 cikket publikált.⁷⁴

Az expresszionista stílusú publicistánál lényegesen mértékadóbb véleményt képviselt Magyarország másik jó ismerője, André Leval. A francia újságíró a *Temps* című, a francia külügyminisztérium félhivatalosának számító délutáni lap budapesti tudósítójaként évtizedeket töltött a magyar fővárosban. Magyar nőt vett feleségül, kedvenc étele volt a paprikás csirke, és ez a két tény jól leplezte élénk magyarellenességét. Jean Mistler úgy emlékezett, hogy a Konstantinápolyban született újságíró „hazafiasabb volt valamennyiünkénél”, utálta a Monarchiát, a „kétfejű dögkeselyűt”, és különösen annak magyar fejét, mert a magyarok szerinte döntő felelősséget viseltek a világháború kirobbantásában.⁷⁵ E ponton érdekes módon osztotta Chélard Kánya-fóbiáját is, majd a háborút követő években Nelky Jenőt, a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetőjét is kitüntette utálatával.

A háború végét követő és a békeszerződést megelőző időszakban Leval a békekonzferencia szakértői csoportjait koordináló André Tardieu-nek szolgált magyarországi hírekkel.⁷⁶ Időnként nemcsak őt, hanem a Quai d'Orsay más átutazó képviselőit is informálta. Valószínűnek tűnik, hogy mint a háború előtti Turáni

⁷¹ Raoul Chélard: *Mémoires d'un nègre du Quai d'Orsay*. Paris, 1937, 36–39.

⁷² Uo., 29–33.

⁷³ Uo., 42.

⁷⁴ Chélard-ról ld.: *Nicolas Bauquet: Les francophiles hongrois entre nationalisme et occidentalisme 1896–1914. Mémoire de maîtrise, sous la direction de Bernard Michel, Université Paris 1 – Sorbonne, 1999, passim. Ill: Chélard: i. m., 29–43.*

⁷⁵ Mistler: i. m., 82.

⁷⁶ Olivier Buirette: *La paix des diplomates*. Paris, 1996, *Vécu Contemporain*, 25–26.

Társaság előadásainak egyik látogatója, ő tájékoztatta úgy a Budapesten nem ismerős, átutazóban lévő Saint-Aulaire bukaresti követet 1919 őszén: Teleki Pál „pángermán, pániszlám, pánturáni” terveket szövögetett 1914 előtt.⁷⁷ Ez az adott helyzetben egyáltalán nem vetett jó fényt az erdélyi tudós-politikusra, könnyen kettétörhette volna politikusi pályáját. Telekit valamilyen okból Leval amúgy sem szívelhette. Állította: tudni lehet, hogy az időközben miniszterelnökké előlépett Teleki mikor hazudik, mert olyankor mindig a jobb fülét dörzsöli a bal hüvelykujjával.⁷⁸ Leval időnként politikai koncepciókra váltotta ellenszenvét: 1922-ben, miután Bécsbe távozott, úgy nyilatkozott, hogy Franciaországnak hamarosan be kellene szüntetnie a kísérleteket Magyarország megnyerésére. Egy-két év múlva talán sikerül „Magyarország bekerítése”. Szláv korridort kell teremteni, elválasztva Budapestet és Bécset. A folyosó lehet politikai vagy gazdasági [?], de mindenképpen katonai lehetőségeket is kell nyújtania, mert a magyaroktól nincs mit várni, megnyerésük felesleges.⁷⁹

Chélar-d-tól és Leval-tól eltérően Louis de Robien⁸⁰ nem ismerte a háború előtti Magyarországot. Első bentromásai pedig nem voltak kedvezőtlenek. Nagy lehetőségeket látott a francia nyelv és kultúra magyarországi propagálása terén.⁸¹ Kezdeti lelkesedése aztán hamar lelohadt, későbbi leveleiben, jelentéseiben már nem sok jó szava volt a magyarokról. Az országban megfizethetetlenül magasak az árak, a főváros piszkos, a budapesti élet unalmas, az emberek kellemetlenek, a politikusok hazugok, a posta lassú, a Duna nem kék, és a karácsonyra méregdrágán vett gyerekjátékok is rondák – állította elkeseredetten.⁸² A magyarok rosszabbak mint a németek – tette hozzá. „Az utóbbiak az ellenségeink és nem is csinálnak titkot belőle, míg a magyarok azt mondják, a barátaink, csak azért, hogy pénzt csikarjanak ki tőlünk, a végén pedig tört döfnek a hátunkba.”⁸³ Ennek a viselkedésnek tudta be azt is az ügyvivő, hogy a lakosság egyre barátságtalanabb a franciákkal szemben, legyenek azok katonák vagy civilek. Nem szolgálják ki őket az éttermekben, kávéházakban és megszorodtak a sajtótámadások is.⁸⁴ A követségi titkár a maga módján vette fel a harcot. Jean Mistler segítségével ott

⁷⁷ DDFHBC II. n° 94.

⁷⁸ Mistler: i. m., 96.

⁷⁹ CADN, Budapest-Légation, 11. doboz / André Leval hagyatéka, sz. n., Leval levele Jean Mistlernek, Bécs, 1922. június 20.

⁸⁰ Louis de Robien (1888–?) irodalmi tanulmányokat folytatott és az Ecole libre des sciences politiques valamint az Ecole des langues orientales vivantes (Élő keleti nyelvek főiskolája) hallgatója volt. 1920 szeptembere és 1925. július 31. között a budapesti francia követség titkára, a követ távollétében ügyvivője volt. Budapest után Rio de Janeiróba helyezték. 1933-tól a külügyminisztérium személyzeti osztályának (service du Personnel) vezetője. 1940 után pekingi francia nagykövet.

⁸¹ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 65. köt. sz. n., de Robien Georges Leygues-nek, Budapest, 1920. december 5.

⁸² MAE AD PA-AP, Papiers Doulcet, 30. köt. 15–16. f., de Carbonnel levele Jean Doulcet-nak, Tanger, 1924. február 5. Uo., 29. köt. 313. f., de Robien levele Jean Doulcet feleségének, Budapest, 1923. december 29.

⁸³ MAE AD PA-AP, Papiers Doulcet, 29. köt. 313. f., de Robien levele Jean Doulcet feleségének, Budapest, 1923. december 29.

⁸⁴ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 62. köt. 103–106. f., de Robien Raymond Poincaré-nak, Budapest, 1922. október 19.

igyekezett kellemetlenkedni „ezeknek a gazember magyaroknak”, (értve ezalatt a külügyminisztériumot meg „Bethlent és cimboráit”), ahol csak tudott.⁸⁵

VI. A magyar politizáló réteg – francia szemmel

A követjelentések megjegyzései gyakran odavetettnek hatnak, holott ebben az időben, amikor a Quai d’Orsay valóságos „irodalmi minisztériumnak” számított (hiszen Léger mellett ott dolgozott például Paul Claudel, Paul Morand, továbbá Jean Giraudoux, és, mint láttuk, üres óráikban sokan írogattak), ahol különös gondot fordítottak a kapcsolattartás hangnemére.⁸⁶ A rögtönzöttnek ható vélemények tehát alapos megfontolást takartak. E tudatos nyelvpolitikának volt része a nép megjelölése is: a semleges ható „hongrois” megjelöléssel szemben a „magyar” már hangzásával és a franciák számára nyelvtörő voltával is jelezte, hogy a jelzett személy vagy viselkedés barbár, sok esetben sovén, nacionalista. A müncheni konferencia utáni időszakban például a prágai francia képviselő vezetője dicsérte a magyar követ megfontolt magatartását, de rögtön hozzátette, hogy Wettstein János „nem »magyar« [az eredetiben így!] és nem ő a budapesti kormány”, így viselkedése nem revelatív értékű.⁸⁷

Az ország hangulatát a diplomaták általában úgy látták, hogy az telítve van a revízió gondolatával: „az országba érkező idegenek először is megdöbbennek, mindenütt hazafias dalokat hallanak. „Nem, nem sohat” [az eredetiben így – A. B.] — azaz soha nem nyugszunk bele — kiáltva visszhangozzák ezeket a gyerekek. (...) A meglehetősen kicsi hadsereg zárt alakulatokban közlekedik és meglepően harcias a kiállása,” – csodálkozott rá az ország hangulatára de Carbonnel követ. És „bár a magyarok tudják, hogy az erő nem az ő oldalukon áll, és ellenállásuk mostanság mindenekelőtt erkölcsi, ez nem azt jelenti, hogy ez az ellenállás ne jelentene gondot a jövőre nézve.” Mindenki: bankárok, franciabarát ügyvédek, baloldali demokraták a trianoni igazságtalanságot visszhangozták.⁸⁸ Minden gondolatuk szinte rögeszmésen Trianon körül jár, mindegy miről van szó, a kisebbségek sorsáról vagy a tavaszi áradásokról – így látták a legkülönbözőbb alapállású követek.⁸⁹ A magyarok követelései, revíziós igényeik hangoztatásával voltaképpen álomvilágban, elzárkózottan élnek. Nehezen emészti meg, hogy immár nem egy nagyhatalom részei, hanem kis ország, és „a világ már nem körülöttük forog”.⁹⁰ Ez a fontosságérzet másfél évtized elteltével sem múlt el a franciák szerint. Hiszen a belgrádi magyar követ, Bakách-Bessenyei György 1938 októbe-

⁸⁵ MAE AD PA-AP, Papiers Doucet, 29. köt. 313. f., de Robien levele Jean Doucet feleségének, Budapest, 1923. december 29. Ill. uo., 29. köt. 227. f., Armand Gazel levele Jean Doucet-nak, Budapest, 1924. november 12.

⁸⁶ Ld. Sauvageot: i. m., 316.

⁸⁷ Documents diplomatiques français 2ème série (DDF) tome XII, Párizs, 1977, Imprimerie Nationale. n° 4.

⁸⁸ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 51. köt. 21. f., de Carbonnel Aristide Briand-nak, Budapest, 1925. július 20.

⁸⁹ MAE AD Europe 1918–1940, Roumanie, 54. köt. 66. f., Clinchant Aristide Briand-nak, Budapest, 1926. január 25.

⁹⁰ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 49. köt. 182. f., Doucet Aristide Briand-nak, Budapest, 1921. december 26. és uo., 146. köt. 105. f., de Vienne Aristide Briand-nak, Budapest, 1931. szeptember 1.

rében mondott beszéde tökéletes példája volt annak, hogy „a magyarok semmit sem tanultak, semmit sem felejtettek (...) mentalitásuk azé a földbirtokosé, aki megmásíthatatlanul ragaszkodik a családi birtok visszaszerzéséhez.”⁹¹

Ilyen értelmezésben a kisebbségi sérelmek hangoztatása sem szolgált tulajdonképpen másra, mint Trianon revíziójának előkészítésére, hiszen „akármit is mondjanak a nacionalizmus teoretikusai, a nemzeti érzület nagyon kevésé fejlett Közép-Európa paraszti lakosságánál... Szlovákok, horvátok, magyarok, ruszinok, lengyelek, kisoroszok [sic!] nem különböznek, hacsak nem nyelvükben és néhány egyházi rítusban. Ugyanúgy néznek ki: ugyanazok a hímzett ingek, ugyanazok a csizmák, ugyanazok a sokrétegű szoknyák, amelyekre oly büszkék az asszonyok, ugyanazok a primitív szekerek, amelyek ugyanolyan utakon döcögnek és ugyanabba a sárba süppednek.” Kelet-Közép-Európa nem más mint a „csizmás parasztok országa”. Az analfabéta és csak falujuk határát, a papot, a földesurat meg a zsidó boltost ismerő parasztknál értelmetlen nemzeti érzésről beszélni – állította egy jelentés a húszas évek közepén. Készítője pontosította is érveit: „minden ellenkező híresztelés ellenére, az alföldi parasztot nem érdekli az erdélyi magyar egyetemek [sic!] vagy a szlovákiai magyar iskolák sorsa.” Az ezek érdekében folytatott kampány tehát nem szolgál másra, mint a revízió előkészítésére.⁹² A revízió felvetése azonban a harmincas évek elejétől nem számított szentségtörésnek – még Párizsban sem. Jóllehet a Quai d’Orsay-n inkább egy időben minél inkább kitolt, minimális területi változtatásokat tartalmazó és a Népszövetség keretein belül végrehajtott felülvizsgálatot tartottak célszerűnek.⁹³ Az első bécsi döntésbe pedig több-kevesebb nehezteléssel belenyugodtak, annál is inkább, mert Franciország is elfogadta a kéthatalmi (német-olasz) döntőbíráskodást.⁹⁴

A magyar külpolitika egyes kiemelkedő személyiségeiről szintén meglehetősen sarkos vélemények jelentek meg a követjelentések oldalain. Teleki Pál volt az első olyan külügyminiszter, aki részletes francia értékeléseket kapott. Fouchet főbiztos, aki a jelentéseket írta róla, nem rejtette véka alá a politikus iránt érzett rokonszenvét, talán emiatt is könyvelték el őt nemegyszer magyarbarátnak. „Becsületes, tökéletes úriember” – vélekedett a főbiztos és még ha bizalma meg is ingott 1920 májusában-júniusában a külügyminiszterben, a rokonszenve gyorsan visszaállt.⁹⁵ 1921 januárjában a miniszterelnök politikai realitásérzékét, az ország igényeinek pontos ismeretét, intellektuális leleményét és parlamenti ügyességét dicsérte Fouchet.⁹⁶ Elismerő véleményét Teleki lemondása után is fenntartotta: „becsületes ember, hiteles tudós, ügyes parlamenti taktikus, körültekintő debatter – talán az anyjától örökölt görög vér miatt.”⁹⁷ Fouchet utóda, Jean Doulet úgy

⁹¹ MAE AD Europe 1918–1940, Tchecoslovaquie, 136. köt. 110. f., Raymond Brugère Georges Bonnet-nak, Belgrád, 1938. október 25.

⁹² CADN, Bucarest-Consulat, 50. doboz, sz. n., de Robien Edouard Herriot-nak, Budapest, 1925. január 17. (másolat)

⁹³ Ld. pl. DDF 1ère série, tome I., n° 137.

⁹⁴ *Ádám Magda*: A versailles-i Közép-Európa összeomlása. Századok 1999/4., 717–718.

⁹⁵ DDFHBC II., n° 207., 227., 262., 293.

⁹⁶ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 48. köt. 103. f., Fouchet Aristide Briand-nak, Budapest, 1921. január 22.

⁹⁷ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 61. köt. 13. f., Fouchet Aristide Briand-nak, Budapest, 1921. május 14.

találta 1920 januárjában, amikor Párizsban a magyar béke delegáció ott tartózkodása alatt találkoztak, hogy Teleki „kellemes ember”.⁹⁸ A vélemények rögvest ennek ellenkezőjére fordultak, amikor Teleki érintettnek tűnt a frankhamisításban. A francia diplomácia soha nem bocsátotta meg neki szereplését. Neve mellett mindig feltüntették az ügyben vállalt szerepét. Mozgását még 8 évvel a frankügyp után is nyomon követték, sőt a prágai francia követ arról értesült, hogy a nyomdúccokkal kapcsolatos elintézetlen ügyek miatt Teleki Németországba látogatott és tárgyalt Ludendorffal.⁹⁹ Amikor Teleki 1933 októberében egy értelmiségi konferenciára Párizsba érkezett, megfigyelte a francia rendőrség, és úgy találták, túl sokat mutatkozik a nácinak tekintett Hermann von Keyserling német filozófus társaságában.¹⁰⁰ Mentségére még a vele feltehetően rokonszenvező de Vienne is csak annyit tudott/mert írni, hogy a frankügyp óta Teleki „visszavonult az odújába, és onnan csak néha bújik elő, hogy előadást tartson vagy közöljön egy cikket, ezek a jelentkezései azonban mindig érdekesek, mert [Teleki] művelt koponya, de továbbra is olyan irányban tájékozódik, amelyik nem a mi irányunk.”¹⁰¹

Teleki földije és barátja volt Bánffy Miklós, aki Bethlen István kormányában több mint másfél évig állt a külügyek élén. Sokoldalú személyisége és a bohém külseje mögött megbúvó politikai érzék már hivatali ideje alatt dühös reflexiókra készítette francia tárgyalópartnereit. Maurice Fouchet távozása után úgy ítélte meg, hogy Nyugatmagyarország és a Lajtabánság ügyében Bánffy kettős játékot űzött, és bolondot csinált a nyugati diplomatákból. „Attól a naptól komolyan megrendült bizalmam »legfőbb tárgyalópartneremben«, pedig ez a köntörfalazó mongol [a szó a franciában jelölhet néphez tartozást és alkalmazták a születési rendellenesség jelölésére is – A. B.] nekem mindig kicsit kevésbé tűnt lelkiismeretlennek mint a többiek.”¹⁰² Louis de Robien több gondot fordított a „Bánffy-jelenség” feltérképezésére, amikor úgy tűnt, hogy külügyminisztersége végeztével a gróf párizsi magyar követ lesz. „Nagyon művelt és szellemes. Művész, és olyan ember, akinek ízlése van. (...) Bánffy gróf jól ismeri a nyelvünket és beszédébe néha idejémtúlt fordulatokat fűz, ami egészen különös bájt ad mondandójának. (...) Nagyon kifinomult és tökéletesen csiszolt ember, aki egyúttal hanyag; hosszú, hátrafésült hajával, művészien kötött nyakkendőjével egyszerre nagyúr és bohém.” A párizsi szalonok kedvence lesz — jósolta de Robien — de veszélyessége éppen ebben állt: „Bánffy erdélyi magyar, aki a »magyar« [az eredetiben így – A. B.] házafias gyűlöletet egyesíti a levantei álnoksággal. (...) De valószínű, hogy ezek a mondén sikerek kielégítik a jövődöbeli követet, és ambíciói nem lépik túl ezeket a kereteket. Európa túlságosan hatalmas színpad Bánffy grófnak, mert ahhoz, hogy ott szerepet játszasson, mégiscsak többre van szükség mint balettmesteri képessé-

⁹⁸ MAE AD PA-AP, Papiers Doucset, 31. köt. 160. f., feljegyzés, Párizs, 1920. január 30.

⁹⁹ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 94. köt. 173. f., Léon Noël Joseph Paul-Boncour-nak, Prága, 1933. március 29.

¹⁰⁰ MOL K63 Külügyminisztérium pol. vegyes iratok. 1933– sz.n –469. 192. f. Köszönöm Zeidler Miklósnak, hogy az iratra felhívta a figyelmemet. Vö. *Tilkovszky Loránt*: Teleki Pál. 1969. 89.

¹⁰¹ MAE Internationale 1918–1940, 588. köt. 60. f., de Vienne Aristide Briand-nak, Budapest, 1931. február 21.

¹⁰² MAE AD PA-AP, Papiers Doucset, 30. köt. 54. f., Fouchet levele Jean Doucset-nak, Párizs, 1922. február 22.

gekre.”¹⁰³ Bánffy végül nem képviselhette Párizsban Magyarországot. Súlyos betegség döntötte le lábáról, pontosan akkor, amikor az utódának kiszemelt Teleki is veseműtéten esett át. A művész-politikust a Dísz téren Daruváry Géza követte, akiről — csakúgy mint Walko Lajosról — alig-alig írtak jellemzést: tudott dolog volt, hogy a legfontosabb külpolitikai döntések a miniszterelnökségen születnek.¹⁰⁴

Ha Telekiben csalódtak, Bánffy-t lenézték, akkor nyugodtan mondható, hogy Kánya Kálmánt, a korszak talán legkarakteresebb magyar külpolitikáját valóság-gal diabolizálták a jelentések írói. André Leval még annak is jelentőséget tulajdonított, hogy Kánya a skorpió jegyében született, mert az „utálatos és gyilkos” teremtmény.¹⁰⁵ Meggyőződéses antiszláv, elvakult szerbellenes, németbarát, frankhamisító – sorjázta Kányáról a minősítések. Ugyanakkor azt is kénytelenek voltak belátni az őt valamennyire is ismerők, hogy egyúttal roppant aktív, udvarias, kitűnően és szívesen beszél franciául, továbbá Berlinben szívélyes kapcsolatokat épített ki a bankszféra valamint a nagyipar képviselőivel. „Nem hiszem, hogy különösebben örülnünk kellene külügyminiszteri kinevezésének” – összegezte a tapasztalatokat a berlini francia ügyvivő.¹⁰⁶ De Vienne követ budapesti hírforrásokból szintén a fenti következtetésekre jutott, bár tévesen úgy vélte, hogy Kánya elsősorban Gömbös embere. Mégis inkább az együttműködésre helyezte a hangsúlyt: „ha igaz, amit róla mondanak, bizonyos sportos örömmel nézek találkozásaink elé.”¹⁰⁷

***

Nehéz lenne rekonstruálni, hogy Budapest fontossága mekkora volt a francia diplomácia őrhelyei között. Ha a hivatali előlépést tekintjük, megállapítható, hogy a húszas években a magyarországi állomáshely „unalmassága” ellenére sem esett kívül a diplomáciai vérkeringésen. A kétévenkénti váltásban érkező diplomaták innen mindig nagyobb presztízst nyújtó városba kerülhettek: a vatikáni vagy bukaresti követi kinevezés, esetleg visszatérés a Quai d’Orsay adminisztrációjába okvetlenül előlépést jelentett. Kivétel volt a szabály alól Maurice Fouchet, akit valószínűleg „ellenséges klánhoz” való tartozása, és a párizsi minisztériummal szembeni ismételt lázadásai miatt tett parkoló pályára Berthelot főtítkárr. Afganisztáni követi kinevezése nem számított kifejezetten az elismerés jelének. Louis de Vienne hosszú tartózkodásának valószínűleg az a magyarázata, hogy úgy tekintették: ő a „megfelelő ember a megfelelő poszton”. A gazdasági

¹⁰³ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 61. köt. 103–106. f., de Robien Raymond Poincaré-nak, Budapest, 1922. október 19.

¹⁰⁴ Ld. *Romsics Ignác*: Bethlen István. Budapest, 1991, Magyarországtudató Intézet, 213.

¹⁰⁵ CADN, Budapest-Légation, 11. doboz/ André Leval hagyatéka, sz. n., Leval levele Jean Mistlernek, Bécs, 1924. október 6. Ld. még Documents d’archives français sur l’histoire du Bassin des Carpates tome III. (juillet 1920–décembre 1921) (DDFHBC III.) Budapest, 1999, Akadémiai Kiadó n° 531.

¹⁰⁶ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 94. köt. 128. f., feljegyzés Pierre Cot helyettes államtitkár részére, Párizs, 1933. január 6., ill. uo., 94. köt. 132. f., François-Ponçet Joseph Paul-Boncour-nak, Berlin, 1933. január 12.

¹⁰⁷ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 94. köt. 144–145. f., de Vienne Joseph Paul-Boncour-nak, Budapest, 1933. január 21.

válság okozta pénzügyi megszorítások amúgyis megzavarták a követek ütemes cseréjét. De Vienne maga kezdetben büntetésnek tekintette állomáshelyét és elkönyvelte, hogy már sohasem lesz belőle nagykövet – nem is lett: elsőosztályú követként küldték nyugdíjba 1934-ben, amikor a világválság elérte Franciaországot is, és a pénzügyminisztérium nekilátott a külügyi költségvetés lefaragásának. A francia érdeklődés kezdetben sem túl magas hőfokát jelzi, hogy de Vienne 1932-ben protestált feljebbvalóinál: Denis de Senneville katonai attasé mindössze századosi rangot viselt, ami egyfelől kínos volt Franciaországnak, hiszen Európában ő volt az egyetlen ilyen alacsony rangú francia katonai képviselő, másfelől kínos volt magának a követségnek is, hiszen a Budapesten akkreditált külföldi kollégái mind legalább őrnagyi rangot viseltek. De Senneville elődjét, Jouart alezredest sem léptették elő ezredessé hosszú szolgálati ideje és vitathatatlan érdemei ellenére.¹⁰⁸

Szolgálati idejük alatt a diplomaták egy pillanatra sem tévesztették szem elől azt a tényt, hogy Magyarország, kulturális irányultságából, a világháborúból, a békeszerződésből következően – ellenséges ország volt. A „magyarbarátság” vádja adott esetben elég sokba kerülhetett – nem feltétlenül a párizsi hivatal rosszindulata miatt; elég volt ha a kisantant képviselői ezt az állítást kitartóan ismételték valakiről. Ebből következően hivatali megnyilvánulásaik alapján meglehetősen nehéz – talán nem is érdemes – a diplomatákat „magyarbarátok – magyarellenesek” csoportjaira osztani. Azok, akik magánbeszélgetésben, levelezésben vagy nyugdíjba vonulásuk után mégis kedvezően nyilatkoztak Magyarországról, nem azért tették, mert ezt sugallta világnézetük (a követek jó része mérsékelt jobboldali volt) vagy mert a magyar propaganda meggyőzte volna őket az ország társadalmi berendezkedésének helyességéről és a trianoni szerződés revíziójának szükségességéről, ez utóbbira rendszerint saját meggyőződésük vezette őket.¹⁰⁹ A magyar külügyminisztérium, a miniszterelnökség vagy a revíziós szervezetek által szövögetett franciaországi hálózatot és annak személyiségeit (politikusként mint Charles Tisseyre, Anatole de Monzie, Xavier Vallat, vagy publicistákként mint René Dupuis, Jean de Bonnefon és mások) jó adag gyanakvással nézték. Véleményük, álláspontjuk változása azonban jelzi: a francia diplomáciai kar nem jellemezhető egységes blokkként, amely a két világháború között egységes válaszokat adott a Közép-Európa rekonstrukciójával és ezen belül Magyarország helyével kapcsolatos kérdésekre.

¹⁰⁸ MAE AD Europe 1918–1940, Hongrie, 92. köt. 52. f., de Vienne a külügyminisztériumnak, d. n.

¹⁰⁹ *Sauvageot*: i. m., 315–344.

FRANCIAORSZÁG POLITIKÁJA AZ ENSZBEN A „MAGYAR ÜGY” KAPCSÁN: 1956–1963¹

1956. október 27-én az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország ENSZ-képviselői levélben kérték a Biztonsági Tanács összehívását a magyarországi helyzet megvitatására. A másnap, október 28-án megtartott ülésen napirendre is tűzték a *magyar kérdést*, ami azután több mint hat éven át újra és újra előkerült a világszervezet különböző fórumain. Mi volt Franciaország álláspontja ebben az oly hosszan elhúzódó „ügyben”? Milyen érdekek, célok vezették a francia külpolitikát? Milyen lépéseket tett Párizs a „magyar kérdés” ENSZ-beli tárgyalásával összefüggésben? Hogyan születtek döntései? Mekkora erővel rendelkezett Franciaország céljainak megvalósításához? Siker? Kudarcs? Érdeklődés vagy érdektelenség? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre igyekszünk megtalálni a választ.

A francia diplomácia ENSZ-ben játszott szerepének elemzése és értékelése nagyban hozzájárul annak megértéséhez, hogy a francia külpolitika egésze milyen magatartást tanúsított a magyar forradalommal kapcsolatban. A hidegháborús viszonyok miatt beszűkült nemzetközi mozgástér — a nyugati és a szovjet blokk katonai szembenállása — eleve kizárta, hogy a francia kormányzat tervbe vegyen közvetlen magyarországi beavatkozást. Az ENSZ-ben való fellépés jelentette a francia külpolitika számára a legfontosabb cselekvési lehetőséget Magyarország kapcsán. Az ENSZ Közgyűlést tartották a legmagasabb szintű és legfontosabb nemzetközi fórumnak. A téma jelentőségét tovább növeli, hogy a világszervezetben illetve a világszervezettel szemben tanúsított magatartás döntő hatással volt a kétoldalú francia–magyar kapcsolatokra: egyrészt a francia ENSZ-delegáció állásfoglalása közvetlenül befolyásolta a budapesti francia követség cselekvési feltevéleit, másrészt a Kádár-kormány az ENSZ döntéseit következetesen elutasító attitűdjé nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a francia diplomaták a magyar hatóságok irányában hosszú ideig hűvös távolságtartással viselkedtek. A francia ENSZ-misszió lépései — a sajátos külügyi intézményrendszer miatt — nagy pontossággal tükrözték vissza a francia kormány politikáját, így ennek vizsgálataival a francia külpolitika egészének reakciójáról is képet alkothatunk.

A magyar forradalom illetve a magyar ügy ENSZ-beli útjának tanulmányozása már az eseményekkel egyidőben megkezdődhetett, hiszen az ENSZ működése

---

¹ E cikk alapjául szolgáló franciaországi kutatásokhoz a francia kormány és a Soros Alapítvány nyújtott ösztöndíjat, az összegyűjtött anyag feldolgozását pedig Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete és a Hidegháború-történelmi Kutatóközpont szakmailag, a Project on Openness in Eastern Europe and the Former Soviet Union Magyarországi Kutatási Programja és az OTKA (a kutatási szerződés nyilvántartási száma: F 030125) anyagilag támogatta.

során keletkezett dokumentumok — így a Biztonsági Tanács és a Közgyűlés üléseinek jegyzőkönyvei, a határozatok és a határozati javaslatok, valamint a különböző kormányok, társadalmi és politikai szervezetek által az ENSZ-hez intézett beadványok — hozzáférhetőek a nyilvánosság számára. A fontosabb állásfoglalásokról a világsajtó is hírt adott. Így a források alapján az a vélemény körvonalazódott, hogy a nyugati hatalmak a Biztonsági Tanács 1956. október 28. és november 4. közötti ülésein igyekeztek elérni, hogy az ENSZ hatékony intézkedéseket hozzon a magyar forradalom megsegítése érdekében, ezt azonban a szovjetek a vétő birtokában megakadályozták. Az 1980-as évek második felétől kutathatóvá vált amerikai, angol, francia és más nyugati archívumok anyagai azonban azt erősítik, amint erre a kérdés angolszász forrásait feldolgozó Békés Csaba rámutatott, hogy a magyar forradalom sorsát döntően meghatározó napokban nem a Biztonsági Tanács volt a nagyhatalmi egyeztetés fő színtere, hanem az angolok, franciák és amerikaiak ENSZ-beli titkos tárgyalásai. A fő ellentét pedig nem a nyugati és a szovjet álláspont között figyelhető meg, mivel a magyarországi forradalom kitörése után néhány nappal kipattant szuezi ügy jelentősen bonyolította a magyar válság megítélését az ENSZ-ben. Anglia, Franciaország és Izrael egyiptomi akciójával szemben ugyanis — amint erről a későbbiekben még részletesen szó lesz — váratlan keménységgel lépett fel az amerikai külpolitika.²

Az 1945 utáni nemzetközi kapcsolatokkal és a Franciaország külpolitikájával foglalkozó francia szakirodalom, bár általában részletesen tárgyalja a magyar forradalom kérdését, alig szól a magyar kérdés ENSZ-beli útjáról. Kivételt képez Pierre Gerbet-nek az ENSZ történetét feldolgozó átfogó műve.³

Ami a magyar szakirodalmat illeti: több cikk, résztanulmány és forrásközlés látott napvilágot az 1956-os magyar forradalom és az ENSZ kapcsolatáról,⁴ hiányzik azonban még a kérdéskör egészét feldolgozó monográfia. Angol és amerikai levéltári dokumentumok feltárásával és publikálásával, valamint a magyarországi események világpolitikai összefüggéseinek tanulmányozásával Békés Csaba nevé-

² A magyar kérdés az ENSZ-ben és a nyugati nagyhatalmak titkos tárgyalásai. 1956. október 28–november 4. Brit külügyi dokumentumok. Közli: *Békés Csaba*. In *Évkönyv II*. 1993. Budapest, 1993, 1956-os Intézet, 39–71.

³ *Gerbet, Pierre* (*Ghébal, Victor Yves és Marie-Renée Mouton* közreműködésével): *Le rêve d'un ordre mondial de la SDN à l'ONU* [Álom egy világrendről, a Népszövetségtől az ENSZ-ig]. Párizs, 1996, Imprimerie Nationale.

⁴ 1956. Az Egyesült Nemzetek Szervezete különbizottságának jelentése. Angolból ford. Stan-kovich Viktor. Budapest, 1989, Hunnia; *Varga László*: *Az ENSZ és a magyar forradalom*. História, XIV. évf. (1992) 8. sz. 30–32.; *Békés Csaba*: *A brit kormány és az 1956-os magyar forradalom*. In *Évkönyv I*. 1992. Budapest, 1992, 1956-os Intézet, 19–38.; *A magyar kérdés az ENSZ-ben és a nyugati nagyhatalmak titkos tárgyalásai*. 1956. október 28–november 4. Brit külügyi dokumentumok. Közli: *Békés Csaba*. In *Évkönyv II*. 1993. Budapest, 1993, 1956-os Intézet, 39–71.; *Király Béla*: *A magyar kérdés az ENSZ-ben: 1956–1963*. In Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában*. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára, Budapest, 1993, MTA Történettudományi Intézete, 379–381.; *Nagy András*: *Jelentés egy kutatásról*. A „Bang Jensen-ügy”. Ami történt és ami nem történt 1956 után az ENSZ-ben. In *Évkönyv III*. 1994. Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 293–298. *Az ENSZ és Magyarország*. 1957. Dokumentumok az ENSZ Ötös Bizottságának jelentése elleni magyarországi tiltakozó kampány szervezéséhez. Bev. *Pór Edit, Cseh Gergő Bendegúz*. Társadalmi Szemle, L. évf. (1995) 5. sz. 80–92. *A magyar ügy ENSZ-beli történetének rekonstrukciójához felhasználtam a Nagy Miklós által összeállított Magyar külpolitika 1956–1989. Történeti kronológia című művet* (Budapest, 1993, MTA Jelenkorkutató Bizottság).

hez fűződik a témáról eddig megjelent legjelentősebb összegzés.⁵ Ebben szó esik Franciaország magatartásáról is.

A francia külpolitikának a magyar kérdéssel kapcsolatos ENSZ-beli szerepéről változatos és bőséges forrásanyag áll rendelkezésünkre. A korabeli francia sajtó jelentős lapjai közül a *Le Monde* és a *Le Figaro* rendelkezett a világszervezethez akkreditált állandó tudósítóval, rendszeresen informálva olvasóikat az ENSZ fejleményeiről.⁶ Más újságok csak a fontosabbnak ítélt eseményekről adtak hírt. Márpedig a magyar–szuezi „ikerválság” ilyen volt. A szinte keletkezésüktől kezdve hozzáférhető — már korábban említett — ún. hivatalos ENSZ-dokumentumok egy része Franciaországban is tanulmányozható (Centre de Documentation des Nations Unies [Az ENSZ Dokumentációs Központja], Párizs). A magyar ügy tárgyalása idején az ENSZ-ben megfordult francia diplomaták visszaemlékezései szintén felhasználhatók.⁷

Ezeknél az eleve a nyilvánosság számára készült dokumentumoknál jóval nagyobb jelentősége van a francia kormányzat motivációinak és tényleges lépéseinek megismerésében a külügyminisztérium levéltárában (Les Archives Diplomatiques) őrzött, és a harminc éves lejáratú idő elteltével a nyolcvanas évek második fele óta szabadon kutatható iratoknak. Az ENSZ-szel és más nemzetközi szervezetekkel foglalkozó külügyi szekció bőséges iratanyagából külön dobozokban helyezték el a magyar ügyre vonatkozó dokumentumokat részben tematikus, részben kronológikus egységekben.⁸ Az anyagok bősége és rendezettsége lehetővé teszi, hogy nyomon kövessük a magyar ügy útját az ENSZ-ben 1956-tól 1963-ig. Nagy számban vannak a francia ENSZ-misszió jelentéseit, és a külügyminisztérium által gyakran küldött instrukciókat tartalmazó táviratok, a Quai d’Orsay illetékes osztályain készített helyzetértékelések, a budapesti francia követség információi és tanácsai, valamint a más országokban lévő diplomáciai képviseltek anyagai, amelyek bepillantást engednek a nagyhatalmi egyeztetés titkos mechanizmusába. A NATO-országok budapesti követségeinek az ENSZ ügyeivel kapcsolatban gyakran megnyilvánuló együttműködését ismerhetjük meg az Európával kapcsolatos 1956 és 1960 között keletkezett külügyi anyag Magyarországra vonatkozó egyes dossziéiból.⁹ A külügyminisztérium könyvtárában őrzik a francia ENSZ-delegáció munkáját az egyes közgyűlési időszakokra előzetesen szabályzó

⁵ *Békés Csaba*: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok. Az amerikai, angol és francia dokumentumokat ford. és a szerkesztésben közreműködött Somlai Katalin. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

⁶ *Smouts, Marie-Claude*: La France à l’ONU, premiers rôles et second rang [Franciaország az ENSZ-ben, elsődleges szerepek és másodlagos rang]. Párizs, 1979, Presse de la Fondation nationale des Sciences politiques. 182. A mű elemzi Franciaország és az ENSZ kapcsolatát az elmúlt évtizedek során. Franciaország és az ENSZ viszonyát tárgyaló további művek: *Manin, Aleth*: La France et l’ONU [Franciaország és az ENSZ]. Párizs, 1970. október 15., Documentation française. /Notes et Etudes documentaires, 3728. sz./; La France aux Nations Unies [Franciaország az ENSZ-ben]. Deuxième journée d’actualité internationale, 1985. március 26. Cahiers de CEDIN (Centre de Droit International de Nanterre), 2. sz.; *Lewin, André* (szerk.): La France et l’ONU (1945–1995) [Franciaország és az ENSZ (1945–1995)]. Condé-sur-Noireau, 1995, Arléa-Corlet. /Panoramiques/

⁷ *Pineau, Christian*: 1956/Suez [1956/Szuezi]. Párizs, 1976, Robert Laffont; *Bérard, Armand*: L’ambassadeur se souvient [A nagykövet visszaemlékezik]. 3. köt. L’ONU, oui ou non (1959–1970) [Az ENSZ, igen vagy nem]. Párizs, 1979, Plon.

⁸ Archives Diplomatiques [a továbbiakban AD], série: Nations Unies et organisations internationales [a továbbiakban NUOI], 242., 243. és 244. doboz.

⁹ AD, série: Europe 1956–1960, sous-série Hongrie, 112., 113., 114. és 115. dosszié.

instrukciókat, amelyek segítenek a francia álláspont változásainak tanulmányozásában. Szintén itt helyezték el a külügyminisztérium ENSZ ügyekben illetékes osztálya által a lezárult közgyűlési periódusok után készített összefoglaló jelentéseket, melyek ismertetik és értékelik az egyes kérdések előrehaladását.

Mielőtt e nagyszámú és tartalmas forrás segítségével hozzáfognánk, hogy Franciaországnak a magyar ügyben kifejtett tevékenységét rekonstruáljuk, vizsgáljuk meg röviden azokat a bel- és külpolitikai valamint intézményi feltételeket, amelyek között a francia vezetés meghozta hazánkat is érintő döntéseit.

A francia belpolitikai élet nagy szabadságot hagyott a kormánynak ENSZ-beli magatartásának kialakításában. Mind a közvélemény, mind a különböző politikai irányzatok hozzáállásában sajátos kettősség figyelhető meg: egyrészt jellemző az érdektelenségből, információhiányból és rossz emlékek (pl. a szuezi ügy kezelése az ENSZ-ben, lásd később) keverékéből összeálló bizalmatlanság, másrészt a világszervezetet egy olyan megvalósítandó ideálnak tartják, amellyel szemben nincsen alternatíva. A parlamentben — noha egyes külpolitikai kérdések tárgyalásánál időről időre szó esik az ENSZ-ről — ritkán folyik vita magáról az intézményről, és a parlamenti erők kevéssé igyekeznek nyomást gyakorolni a kormánynak a világszervezetben folytatott politikájára.¹⁰

Ami Franciaországnak az ENSZ-ben elfoglalt helyét, befolyását, mozgásterét illeti: fejlett európai hatalomként nagyszámú, jól képzett elittel, szilárd adminisztratív hagyománnyal rendelkezik. A nemzetközi szervezetekben szerzett hosszú gyakorlat és a Népszövetség tapasztalatai állnak mögötte. Nem okozott számára problémát az ENSZ-hez való alkalmazkodás. Képes volt véleményét kifejteni, képviselni minden vitatott kérdésben, anélkül, hogy ez túlzott megterhelést jelentett volna számára. A francia diplomáciai apparátusban — amint erről még az alábbiakban szó lesz — külön szerv foglalkozik az ENSZ-ben képviselendő francia politika meghatározásával és végrehajtásával. A New York-ban székelő állandó francia ENSZ-misszió pedig folyamatos kapcsolatot biztosít a világszervezet és Párizs között. Franciaország a Közgyűléseken jelentős létszámú delegációval van jelen, és képviselteti magát minden bizottságban. Mint a Biztonsági Tanács állandó tagja részt vehet annak munkájában és vétőjoggal rendelkezik.¹¹ Mozgásterét azonban jelentősen behatárolta egyfelől, hogy Franciaország nem volt az Egyesült Államokhoz vagy a Szovjetunióhoz hasonló, az ENSZ-ben jelentős klienshálózatot irányító superhatalom, sőt érdekei sem mindig estek egybe az 1946 és 1960 között a Közgyűlésen „automatikus többséggel” rendelkező Washington érdekeivel. Másfelől, természetesen, nem tartozott a gyarmati rendszer felbomlása nyomán a Közgyűlésen különösen 1960 után számbeli fölénybe kerülő afroázsiai országok közé sem. Az elhúzódozó gyarmati háburúk miatt a francia delegációt számos támadás érte, és korlátozott érdekérvényesítési lehetőségei miatt rá volt utalva az amerikaiak támogatására.

¹⁰ Smouts: i. m. 1979. 178–192.

¹¹ Uo. 72.

A képlet tehát összetett: gyengeség a közgyűlési szavazások befolyásolásában, viszont markáns, aktív részvétel az ENSZ munkájában. Franciaország határozottan kifejezésre juttatta álláspontját, és szerepe nem volt elhanyagolható.¹²

A francia diplomácia ENSZ-ügyekkel foglalkozó intézményrendszere három fő elemből áll: a külügyminisztérium ENSZ-kérdésekkel foglalkozó osztályából, a New York-i székhelyű ENSZ-misszióból és a Közgyűlés ülészakán részt vevő delegációból.

A Konferenciák Titkársága (Secrétariat des conférences), majd 1958 júniusától az ENSZ és a Nemzetközi Szervezetek Igazgatósága (Direction des Nations Unies et des Organisations Internationales) nevet viselte a külügyminisztériumnak a nemzetközi szervezetek ügyeiben illetékes szerve, amelynek fő feladatai a következők: a kormány és az ENSZ különböző szervei és bizottságai közti kapcsolatok fenntartása, a nemzetközi intézményekbe delegált francia küldöttek tevékenységének koordinálása, valamint — az állandó ENSZ-misszióval együttműködve — azoknak az eszközöknek a megtalálása, amelyek révén a kormányzat által meghatározott külpolitikai álláspontok a leghatékonyabban képviselhetők a világszervezetben. Nem célja tehát ennek az osztálynak önálló doktrinák kidolgozása. Működése során állandó kapcsolatban áll a külügyminisztérium egész tevékenységét felügyelő Főtítkársággal (Secrétariat Général) és a területi igazgatóságokkal és aligazgatóságokkal.¹³

Az állandó ENSZ-misszió feladata — tömören összefoglalva — a képviselőlet valamint az információszerzés és továbbítás. A francia ENSZ-misszió nagyköveti rangú vezetője képviseli Franciaországot a Biztonsági Tanácsban, míg helyettese, meghatalmazott követként a Közgyűlés Irodájának ülésein vesz részt. A misszió munkájának fontos része a világszervezet tevékenységének nyomonkövetése, a hírek gyűjtése formális és informális csatornákon. A Párizsba küldött jelentések általában helyzetértékeléseket és gyakran taktikai javaslatokat is tartalmaznak, amelyeket nagy súllyal vesznek figyelembe a külügyminisztérium döntéshozói. A nyilvánosság előtt és a kulisszák mögött szakadatlanul folynak a két- és többoldalú egyeztető tárgyalások, amelyek többnyire az ENSZ-határozatokkal kapcsolatos szavazásokat vannak hivatva előkészíteni.¹⁴

Az évenként ősszel kezdődő Közgyűlések időszakában jelentős létszámú francia delegáció van jelen New York-ban. A küldöttséget minden esetben a külügyminiszter vezeti, és magában foglalja az állandó ENSZ-misszió diplomatáit, a külügyminisztérium magasrangú funkcionáriusait, egyes nagyköveteket és tanácsosokat valamint a Parlament néhány tagját. A külügyminiszter legalább egy beszédet mond a Közgyűlés általános vitájában.¹⁵

¹² Uo. 100–104.

¹³ Uo. 72–76. Lásd még: *Baillou, Jean* (szerk.): *Les Affaires Étrangères et le corps diplomatique français* [A külügyek és a francia diplomáciai testület]. 2. köt. 1870–1980. (Párizs, 1984. Centre National de la Recherche Scientifique) és *Guillaume, Gilbert*: *Le rôle de l'Administration Centrale* [A Központi Igazgatás szerepe]. *Cahiers de CEDIN*, 2. sz., 11.

¹⁴ *Smouts*: i. m. 1979. 76–82. Az ENSZ-missziók szerepéről, működéséről, kölcsönhatásairól részletes elemzés: *E. R. Appathurai*: *Les Missions permanentes auprès des Organisations Internationales*. 1–3. köt. Brüsszel, 1975, Etablissements Emile Bruylant.

¹⁵ *Smouts*: i. m. 1979. 82–85.

A Franciaországot érintő legfontosabb téma az ENSZ-ben az 1950-es évek második felében és az 1960-as évek elején az algériai háború kérdése volt. 1955 óta szerepelt a Közgyűlés napirendjén. Párizs álláspontja szerint Algéria a Francia Köztársaság integráns része, ezért a belügyekbe való beavatkozásnak minősítették az ügy tárgyalását. Az 1958-ban újra hatalomra kerülő Charles de Gaulle is a leghatározottabban visszautasította az ENSZ-ben megfogalmazott vádakát. A francia kormánynak minden diplomáciai eszközt be kellett vetnie, hogy elkerülje a számára kínos határozati javaslatok elfogadását, így 1960-ban az Algériában ENSZ-ellenőrzés alatt megtartandó népszavazás tervét.¹⁶ A francia delegáció csak az algériai függetlenség megadása után, 1962-től került ki a támadások keresztjüzből.

Az általunk vizsgált időszakban a francia kül- és belpolitika figyelmét szinte teljesen lekötötte a drámai aktualitású kérdés: Algéria.¹⁷ Marokkó, Tunézia és fekete Afrika problémája ehhez képest mellékesnek tűnt. A magyar forradalommal egyidőben lezajló szuezi ügy egyik legfontosabb oka is ebben a konfliktusban keresendő. Az egyiptom elleni támadással ugyanis a francia kormányzat meg akarta akadályozni, hogy Gamal Abdel Nasszer titokban segítséget nyújtson az algériai felkelőknek.

A kelet-nyugati szembenállás Sztálin halálát követően sokat vesztett intenzitásából, és kevésbé volt jelen a francia politikai tudatban, mint a megelőző években.¹⁸ A nyugat-európai egység — tengelyében a francia–német közeledéssel — viszont ekkor kezdett látható formákat ölteni (1957. március 25. Róma: egyezmény az Európai Gazdasági Közösség és az Európai Atomenergia Közösség létrehozásáról).

A fentiekben áttekintettük Franciaország hazánk ügyében való ENSZ-beli fellépésének bel- és külpolitikai feltételeit, valamint intézményi hátterét. Most vegyük sorra az eseményeket, és vizsgáljuk meg ezek mozgató rugóit!

A magyar kérdés több mint hat éves története három fő szakaszra bontható: az 1956. október 25-től november 4-ig, vagyis a forradalom leveréséig tartó első időszakban rendkívül sűrűn követték egymást az események, amelyeknek alakulására a szuezi ügy jelentős befolyással volt. Az 1956. december közepén lezáruló második periódus során nyilvánvalóvá válik, hogy az ENSZ — a közel-keleti válsággal ellentétben — Magyarországon nem képes hatékony eszközökkel fellépni. A harmadik szakaszban, amely 1957 januárjától a magyar ügy lezárásáig, 1962 decemberéig tartott, noha rendszeresen napirendre kerül a magyar kérdés, és számos újabb ENSZ-határozat születik, a magyar nép sorsát érdemlegesen befolyásoló eseményre továbbra sem kerül sor.

1956. október 25-én az amerikai kormányzat úgy döntött, hogy szövetségeseivel együtt kezdeményezi a magyarországi helyzet tárgyalását az ENSZ-ben. Ezért az Egyesült Államok párizsi követségén keresztül azt javasolta a francia külügyminisztériumnak, hogy a magyar ügy kapcsán írjanak levelet a Biztonsági

¹⁶ *Gerbet*: i. m. 1996. 260.

¹⁷ *Grosser, Alfred*: *Affaires Extérieures. La politique de la France 1944–1989* [A külügyek. Franciaország politikája 1944–1989]. Párizs, 1989, Flammarion. 125.

¹⁸ *Uo.* 118–119.

Tanács elnökének. A francia diplomácia visszafogottan reagált. Mindenekelőtt egyeztetni kívánt a brit külügyminisztériummal. Az angolok kezdetben hasonlóképpen tartózkodóak voltak, gondolva egyrészt arra, hogy a felkelést minden bizonnyal hamarosan leverik, másrészt pedig a következő homályos tartalmú magyarázatba bocsátkoztak: „a brit kormány inkább arra hajlik, hogy tartalékoljuk a magyarországi szovjet beavatkozásból adódó érveinket arra az esetre, ha az oroszok később támadnának minket olyan akció miatt, amelyet a körülmények szükségessé tehetnek *másutt* [kiemelés – K. G.]”¹⁹ Mi lehet ez a „másutt”? Ciprus? Algéria? Esetleg Szuezi? Ez utóbbi kézenfekvő válaszban azért nem lehetünk biztosak, mert a szuezi előkészületeket mind a francia, mind az angol kormány a legnagyobb titokban, a külügyminisztériumok kizárásával hajtotta végre.

Miután azonban az amerikaiak a brit vezetéshez is eljuttatták javaslatukat, a brit miniszterelnök, Anthony Eden úgy döntött, hogy helyt ad a kérésnek, de kifejezte igényét, hogy a közös akcióhoz a franciák is csatlakozzanak. Párizsban erre megvolt a készség. A levél szövegének gyors kidolgozása céljából titkos tárgyalások kezdődtek New York-ban az amerikai, az angol és a francia ENSZ-képviselők között. A későbbi napokban ezek a megbeszélések jelentették a legfontosabb egyeztetési fórumot a magyar ügyben a nyugati hatalmak között.²⁰ A helyzet különlegessége abból fakadt, hogy ekkor még nem csak az amerikai delegáció vezetője, Henry Cabot Lodge nem volt tisztában a brit és a francia kormány visszafogottságának okaival, de maguk az angol–francia képviselők sem. Kormányaik attól féltek, hogy a magyar kérdés napirendre tűzése az ENSZ-ben kellemetlen precedenst teremthet az október végére időzített egyiptomi akcióval kapcsolatban, viszont mivel a szuezi katonai beavatkozás tervét nem egyeztették az amerikaiakkal, ezért kénytelen-kelletlen csatlakozva, október 27-én együtt kérték a Biztonsági Tanács összehívását.²¹

A francia külügyminisztériumnak az ENSZ-misszióhoz ekkoriban küldött instrukciói nagyfokú óvatosságról tanúskodnak: el akarták kerülni az aktív, kezdeményező fellépést. Egyetlen dologra helyeztek csak hangsúlyt: „Feltétlenül szükséges, hogy a magyar kérdésben a Biztonsági Tanács elé kerülő határozati javaslat ne tartalmazzon semmi olyan rendelkezést, ami zavarhatná algériai akciónkat és Marokkóval valamint Tunéziával fenntartott kapcsolatainkat. Különösen ellene vagyunk vizsgálóbizottság létrehozásának.”²²

Az egyeztetések során a tárgyalópartnerek „teljesen egyetértettek abban, hogy a nyilvánosság előtt határozottan el kell ítélni a szovjet beavatkozást, ezen túl azonban, a magyarországi helyzet áttekinthetetlensége miatt egyelőre kivárási taktikát alkalmaznak.”²³ Ezért nem terjesztettek be határozati javaslatot a Biztonsági Tanács október 28-i ülésén.²⁴

¹⁹ AD NOUI. 242. (1956. október 27. Chauvel londoni francia nagykövet távirata, n° 4659/64)

²⁰ *Békes*: i. m. 1993. 40.

²¹ *Békes*: i. m. 1996. 63.

²² AD NOUI. 242. (1956. október 27. A külügyminisztérium instrukciói a francia ENSZ-misszió vezetőjének, távirat, n° 3282)

²³ *Békes*: i. m. 1996. 64.

²⁴ Uo.

A francia külügyminisztériumban azonban készült ilyen tárgyú szövegtervezet, amelyet el is küldtek a francia ENSZ-képviselőnek, hangsúlyozva, hogy csak javaslatokról van szó az egyeztető tárgyalásokra. Az indítvány emlékeztetett rá, hogy az ENSZ egyik alapelve az államok önrendelkezésének tiszteletben tartása, megállapította, hogy a szovjet csapatok közvetlenül beavatkoztak, és leszögezte, tiszteletben kívánja tartatni Magyarország függetlenségét és szuverenitását, s ezért felszólítja a Szovjetuniót, hogy azonnal szüntesse be a Magyarország belügyeibe való beavatkozást.²⁵

A Biztonsági Tanács 1956. október 28-ra összehívott ülésén a francia ENSZ-képviselő, Bernard Cornut-Gentille elnökölt.²⁶ Miután emlékeztette az ülés összehívása miatt tiltakozó Arkagyij Szoboljev szovjet ENSZ-képviselőt, hogy a Tanács belső szabályzata szerint egyedül az elnök hatásköre az összehívás időpontjának meghatározása, javasolta a napirend elfogadását. Ez meg is történt a szovjet ellenszavazat és a jugoszláv tartózkodás mellett. A szovjet képviselő az Egyesült Államokhoz és Nagy-Britanniához hasonlóan Franciaországot is azzal vádolta, hogy beleavatkozik Magyarország belső ügyeibe. Míg a briteknek a ciprusi ügyet, addig a franciáknak az Algériában követett politikát róttá fel.

Az általános vita során Henry Cabot Lodge amerikai és Sir Pierson Dixon brit képviselő után szólalt fel a francia ENSZ-delegáció vezetője. Előadásában, amely mérsékeltebb hangnemű volt, mint a brit felszólalás, kifejtette, hogy a francia kormány hivatalos álláspontja szerint miért volt indokolt a Biztonsági Tanács összehívása. Azzal érvelt, hogy a magyarországi súlyos helyzet veszélybe sodorja a béke és a nemzetközi biztonság ügyét (az ENSZ Kartája 34. cikkelye). Az 1947-es párizsi békeszerződés garantálja Magyarország számára alapvető jogainak gyakorlását, a szovjet beavatkozás viszont megsérti ezt az előírást. Visszautasítja azt a szovjet érvet, hogy a Varsói Szerződés 4. pontja alapján a Szovjetunió katonailag felléphet, mivel az csak külső támadás esetén van érvényben „De kik is a felkelő magyarok?”, teszi fel a kérdést Cornut-Gentille. „Minden jelentés szerint munkások, diákok, sőt katonák”, szögezi le, majd a forradalom kitörésének és történetének tárgyyszerű leírását adja. Franciaország attitűdjének lényegét abban határozza meg, hogy noha nem akar beavatkozni egyetlen ország belügyeibe sem, mégis támogatni kívánja Magyarország önrendelkezési törekvéseit, és a nemzetközi jog súlyos megsértésének tartja a szovjet fellépést. „Helyre kell állítani a magyar nép szuverenitását. A szovjet csapatok kivonásával haladéktalanul be kell fejezni a harcot és a vérontást”, mondta. Határozati javaslatot azonban, amint ezt korábban említettük — amerikai és brit kollégáihoz hasonlóan — Cornut-Gentille sem terjesztett be.

Az ENSZ-ben lezajló tárgyalásokkal egyidőben a diplomácia mellékhadszínterei is élénk mozgásban voltak. Az amerikai külügyminisztérium minél több országot igyekezett rábírní a világszervezetben kifejtett nyugati álláspont támogatására. Ennek megvalósítása érdekében az amerikai külképviseletek többhelyütt

²⁵ AD NOUI. 242. (1956. október 28. A külügyminisztérium instrukciói a francia ENSZ-misszió vezetőjének, távirat, n° 3328/29)

²⁶ AD NOUI. 242. (1956. október 28. A francia ENSZ-misszió vezetőjének távirata a külügyminisztériumba, n° 2022)

egyeztettek francia kollégáikkal. Kambodzsában azt is kívánatosnak tartották — nyilván a francia gyarmati múltra való tekintettel —, hogy a három aláíró ország nevében a francia követ kérje ki a Phnom Penh-i kormány véleményét az angol-francia-amerikai panaszról, amelyet a Biztonsági Tanácshoz nyújtottak be a szovjet hadsereg magyarországi intervenciója miatt. A francia külügyminisztérium helyt adott ennek a kérésnek. Finnországban az amerikaiak a francia követ támogatásával hasonló kezdeményezést tettek, Helsinki azonban a közeli szovjet fenyegetés árnyékában elzárkózott az ajánlat elől. A magyarországi eseményeket sokkal közelebbről szemlélő Ausztria diplomáciája viszont igen élénken reagált a válságra: az osztrák külügyminisztériumban október végén két ízben is tárgyaltak a bécsi francia nagykövettel, François Seydoux-val, és kifejtették álláspontjukat. A magyar forradalom sorsa miatt aggódva igyekeztek határozottabb fellépésre ösztönözni a nyugati hatalmakat. Ennek kapcsán célzást tettek arra, hogy az ENSZ-nek vizsgálóbizottságot kellene küldenie Magyarországra, hangsúlyozták továbbá gazdasági segélyprogram szükségességét, kiemelve Európa, s ezen belül Franciaország szerepét.

Közben azonban a magyar forradalmi események mellett egy másik válság-góc került a világsajtó és a döntéshozó központok érdeklődésének homlokterébe: 1956. október 29-én a Sèvres-i angol-francia-izraeli megállapodásnak²⁷ megfelelően az izraeli csapatok Egyiptom elleni támadásával megindult a szuezi akció. A háború előkészületei már eddig is jelentősen befolyásolták Franciaországnak és Nagy-Britanniának a magyar ügyben folytatott ENSZ-beli politikáját. A konfliktus nyílt kirobbanása után pedig ez a tendencia tovább erősödött. A magyarországi felkelésnek ettől kezdve lett komolyabb jelentősége a francia és a brit kormányzat számára, mivel tapasztalták az Egyesült Államok kemény fellépését az ENSZ-ben és a széleskörű nemzetközi tiltakozást. Még a Nasszernek átadott brit-francia ultimátum napján, október 30-án amerikai kezdeményezésre sürgősséggel összehívták az ENSZ Biztonsági Tanácsát. Az ülésen Cabot Lodge egy olyan határozati javaslatot terjesztett elő, amely utasította Izraelt, hogy vonja ki csapatait egyiptomi területről, és kötelezte az ENSZ összes tagállamát, hogy a kialakult konfliktusban mondjon le az erő alkalmazásáról, sőt a katonai beavatkozással való fenyegetésről is. Ez utóbbi kitétel a támadásra készülő Nagy-Britanniát és Franciaországot vette célba. A javaslat hét szavazatot kapott, és — az ENSZ történetében egyedülálló módon — a szovjet képviselő amerikai kollégájával együtt szavazott Franciaország és Nagy-Britannia ellen. Az érintett hatalmak vétót emeltek. Ezután következett a szovjet határozati javaslat, amely azonnali fegyverszünetre hívta fel Izraelt és Egyiptomot, és azt követelte Izraeltől, hogy vonja vissza csapatait az 1949-es fegyverszüneti vonalak mögé. Ez a tervezet szintén kiváltotta a francia-brit vétót, míg az Egyesült Államok tartózkodott. Franciaország és Nagy-Britannia nem akarták leállítani katonai akciójukat, amely október 31-én este kezdődött az egyiptomi stratégiai pontok és repülőterek bombázásával. A

²⁷ 1956. október 22. és 24. között a franciaországi Sèvres-ben angol-francia-izraeli titkos egyeztető tárgyalásokra került sor, amelyek során véglegesen rögzítették a szuezi háború forgatókönyvét. A szuezi akció és az 1956-os magyarországi események kapcsolatáról lásd *Kecskés Gusztáv: A szuezi válság és az 1956-os magyar forradalom. Denis Lefebvre A szuezi ügy című* (Budapest, 1999, Osiris Kiadó) könyvének Utószava.

jugoszláv küldött ekkor az ENSZ Közgyűlés rendkívüli ülészakának összehívását javasolta, mivel nem jöhetett létre megegyezés a Biztonsági Tanácsban. Míg a Szovjetunió és az Egyesült Államok elfogadta az indítványt, a francia és a brit képviselő ellene foglalt állást. Mivel azonban ügyrendi kérdésről volt szó, az „egyesülés a békéért” eljárás értelmében a vétójog nem érvényesülhetett. Így 1956. november 1-én megkezdődött a Közgyűlés november 10-ig tartó rendkívüli ülészakája.²⁸

Október végétől, a közel-keleti fejlemények hatásával összefüggésben, lényegesen dinamikusabbá válik a magyar ügyvel kapcsolatos francia politika az ENSZ-ben. „A szuezi kérdés, ha nem vigyázunk, háttérbe szoríthatja a magyar kérdést. Fontos, hogy elkerüljük a dolgok ilyenén alakulását, ami csak ellenfeleink malmára hajtaná a vizet...”, táviratozta a francia külügyminisztérium az ENSZ-delegációnak. A Közgyűlés rendkívüli ülészakának lehetőségét latolgatva pedig arra utasítja a képviselőt, „ne szalassza el az alkalmat, hogy amerikai és brit kollégájával egyetértésben kezdeményezze a tanácsban a magyar kérdésnek ugyanazon közgyűlés napirendjére tűzését.”²⁹ A brit külpolitikát is hasonló célok vezérelték. Igyekeztek a magyar ügyet a szuezi események tárgyalására összehívott rendkívüli ENSZ Közgyűlés elé utalni, annak érdekében, hogy eltereljék illetve megosszák a rájuk irányuló figyelmet.³⁰

E politika részeként november 1-én Hervé Alphand washingtoni francia nagykövet közölte az amerikai külügyminisztériummal, hogy Franciaország fel kívánja venni a Közgyűlés rendkívüli ülészakának napirendjére a magyar ügyet.³¹ November 2-án — Nagy Imre deklarációit³² követően — Párizs utasította ENSZ-képviselőjét e lépés megtételére. Még aznap a Biztonsági Tanácsba szánt határozattervezetet küldtek Cornut-Gentille-nak azzal a céllal, hogy vitassa meg azt az amerikai, a brit és más érdekelt delegációkkal. Ez a dokumentum felszólította volna a Szovjetuniót, hogy vonja ki csapatait Magyarország területéről, kérte a tagállamokat, hogy az elfogadandó határozatot a legsürgősebben és a lehető legnyomatékosabban támogassák a Szovjetuniónál, felhívta a tagállamok kormányait, hogy ismerjék el és tartsák tiszteletben Magyarország semlegességét. Szintén november 2-án Franciaország a Biztonsági Tanács lehető leghamarabbi összehívását kérte a magyar kérdés tárgyalására. Noha a nagyfokú aktivitás indoklásaként a magyarországi fejleményeket hozták fel (pl. újabb szovjet egységek Magyarországra érkezése, a magyar kormány november 1-i nyilatkozata), a valódi ok Szuez: „ne hagyja a [magyar] kérdést háttérbe szorítani, amikor az ENSZ érdeklődése teljes mértékben az izraeli-egyiptomi kérdés felé irányul”, írta a Quai d'Orsay a francia ENSZ-delegáció vezetőjének.³³

²⁸ *Gerbet*: i. m. 1996. 230–232.

²⁹ *Békés*: i. m. 1996. 153. (Közli a Documents diplomatiques français 1956. Tome III (24 octobre-31 décembre) (Paris, Ministère des Affaires Etrangères, 1990.) alapján, 122.)

³⁰ *Békés*: i. m. 1992. 36.

³¹ AD NOUI. 242. (1956. november 1. Hervé Alphand washingtoni francia nagykövet távirata a külügyminisztériumnak).

³² 1956. november 1-én Nagy Imre kormánya felmondja a Varsói Szerződést, és kinyilvánítja Magyarország semlegességét, az ENSZ-hez fordul, és az ország semlegességének védelmére a négy nagyhatalom segítségét kéri.

³³ *Békés*: i. m. 1996. 154. (Közli a Documents diplomatiques français 1956. Tome III (24 octobre-31 décembre) (Paris, Ministère des Affaires Etrangères, 1990.) alapján, 149.)

A francia és a brit kormány figyelemelterelő politikája azonban Washington erőteljes ellenállásába ütközött. A magyar ENSZ-képviselő akkreditációs problémáira hivatkozva nem látták időszerűnek a Biztonsági Tanács sürgős összehívását. Noha erre november 2-án mégis sor került, és másnap, november 3-án szintén tárgyaltak a magyar kérdéssel a Biztonsági Tanácsban, az amerikaiak ellenállása miatt — a brit és a francia szándék ellenére — a magyar ügy csak november 4-én került át az ENSZ Szuezi miatt ülésező rendkívüli Közgyűlésére.

Mivel magyarázható, hogy az Egyesült Államok ilyen határozottan szembe helyezkedett legfontosabb szövetségeseinek szándékaival? Az „amerikaiak a szuezi hadjárat megkezdésének pillanatától kezdve tisztában voltak a fent vázolt angol (–francia) törekvések mögött meghúzódó valódi indítékokkal. Az amerikai vezetés ugyanis úgy ítélte meg, hogy mivel a szovjet érdekszférába tartozó Magyarország esetében nincsenek hatékony eszközei az események befolyásolására, minden erejét a szuezi válság megoldására koncentrálhatja, ahol nem egy vele szemben álló szuperhatalomra, hanem saját politikai-katonai szövetségeseire kell nyomást gyakorolnia.”³⁴ Washington számára a kelet-európai térségnél összehasonlíthatatlanul fontosabb volt a Közel-Kelet, és, tágabb értelemben, az ekkor formálódó harmadik világ, amelyet szeretett volna saját gazdasági és politikai érdekszférájába vonni, és megakadályozni ezeken a területeken a szovjet térhódítást.

De mi történt a november 2-i és 3-i biztonsági tanácsi ülésen? Semmi olyan, ami tényleges befolyással lett volna a magyarországi események alakulására. Határozatot ugyanis még mindig nem hoztak. A felszólalók pedig — kormányaik instrukcióit követve — inkább a közvéleményhez, mint a jelenlévő tárgyalópartnereikhez szóltak. Franciaország és általában a nyugati orientációjú országok élesen elítélték a Szovjetunió magyarországi politikáját, míg a szovjet ENSZ-képviselő, Szoboljev azzal érvelt, hogy a magyar ügy napirendre tűzése a Biztonsági Tanácsban csak arra szolgál, hogy elterelje a figyelmet a közel-keleti fejleményekről. Ebben részben igaza is volt. A francia ENSZ-delegáció helyettes vezetője, Louis de Guiringaud, aki Franciaországot képviselte ezeken a tárgyalásokon, határozottan kérte, hogy hozzanak mielőbb „megfelelő határozatot” a magyar ügyben, és „ha nem sikerülne elérni ezt az eredményt egy vétó miatt, sürgősen tervbe kellene vennünk a rendkívüli Közgyűlés azonnali összehívását.”, mondta.³⁵ A francia (és az angol) diplomácia tehát a néhány nappal korábban Szuezi miatt ellenük alkalmazott „egyesülés a békéért” eljárást igyekezett felhasználni, hogy — a figyelem elterelése és megosztása révén — enyhüljön a Közgyűlésen rájuk nehezedő nemzetközi nyomás. Ez a terv azonban a Biztonsági Tanács november 3-i ülésén sem valósult meg, noha ekkor már beterveztették az amerikaiak határozati javaslatukat. Éles fényt vet a nyugati hatalmak között húzódó érdekellentétekre az ülés elhalasztásáról folytatott vita. A francia képviselő határozottan fellépett amellett, hogy még a Tanács akkori ülésén hozzanak határozatot. A soros elnöki funkciót betöltő iráni Entezam Nasrollah azonban úgy vélekedett, hogy a szavazás előtt még több delegáció fel kíván szólalni. Mikor legyen hát a következő ülés?

³⁴ *Békes*: i. m. 1992. 36.

³⁵ AD NOUI. 242. (1956. november 2. A francia ENSZ-misszió vezetőjének távirata a külügyminisztériumba, n° 2167/76)

Ausztrál képviselő november 4-ét javasolta, s támogatta az indítványt Franciaország és Nagy-Britannia is. Szavazáskor azonban az Egyesült Államok képviselője újra szövetségei érdekeivel ellentétesen voksolt. A Szovjetunióknak elegendő volt tartózkodnia. Az ülést végül november 5-én fél 11-ig függesztették fel. Az ausztrál, a brit és a francia képviselő azonban fenntartotta magának a jogot, hogy, ha a magyarországi helyzet alakulása ezt szükségessé teszi, az ülés korábbi összehívását kérje.

November 4-én helyi idő szerint éjjel 1 órakor érkezett az ENSZ Közgyűlésre a Magyarország elleni újabb szovjet támadás híre. A francia delegáció ösztönzésére az ausztrál képviselő szót kért, és javasolta, hogy a Biztonsági Tanács elnöke azonnal hívja össze az irodájába a tanács tagjait. A november 4-én hajnali 3-kor kezdődő ülésen megszavazták a már korábban beterjesztett amerikai határozati javaslatot, ami a várakozásoknak megfelelően kiváltotta a szovjet vétót, így az ügyet az „egyesülés a békéért” eljárás keretében a rendkívüli Közgyűlés elé utalták.

A magyar forradalom és a szuezi válság feszültségterhes napjaiban a világ-szervezet nyilvános fórumain kívül több diplomáciai csatornán folyt a magyar ügy ENSZ-beli kezelésével kapcsolatos nyugati érdekegyeztetés. A felkelés időszakában döntő jelentősége volt az ENSZ székhelyén folyó már korábban említett angol-francia-amerikai titkos tárgyalásoknak. A megbeszélések dokumentumai alapján e nagyhatalmak tényleges érdekeiről és politikájáról sokkal pontosabb képet nyerhetünk, mint a mindenki számára propagandaeszközként használt Biztonsági Tanács jegyzőkönyveinek elemzésével.³⁶ A francia álláspont, amint korábban utaltunk rá, a napok múlásával radikális változáson ment át. Az első időszakot a visszafogottság és a passzivitás jellemezte, részben a bipoláris világrend realitásainak figyelembevétele miatt — hiszen a „vasfüggöny” túloldalán lévő Magyarországot a nukleáris háború veszélye nélkül nem segíthették volna meg a Szovjetunióval szemben —, részben pedig a közelgő szuezi akció miatti taktikai megfontolások következtében. Cornu-Gentille így fogalmazott amerikai és brit kollégái előtt október 29-én: „nem szabad, hogy úgy tűnjön, propagandacélokra használjuk fel a magyarországi helyzetet. Ügyetlenség lenne a részünkről, ha olyan színben tűnnénk fel, mintha megragadnánk az alkalmat, hogy támadást intézzünk az oroszok ellen. Mi Magyarország megsegítését akarjuk.”³⁷ A szuezi háború kibontakozása nyomán viszont a francia diplomácia az ENSZ-ben zajló, Magyarországgal kapcsolatos háromoldalú tárgyalások során is jóval aktívabb lett. A francia képviselő az angollal együtt határozottan fellépett a halogató taktikát alkalmazó amerikai küldöttel szemben. A Biztonsági Tanács munkájának felgyorsítása érdekében a francia kormányzat még egyedül is hajlandónak mutatkozott határozati javaslat beterjesztésére.

A nyugati érdekegyeztetés további lehetőségeit jelentették a külügyminisztériumok közötti üzenetváltások, amelyek a nagykövetségeken keresztül bonyolódtak le, ilyenekre a fentiekben több példát láttunk, valamint Párizsban, a NATO Tanácsában folyó megbeszélések. A forradalom időszakában két ízben tárgyaltak

³⁶ Lásd 2. láb.

³⁷ AD NOUI. 242. (1956. október 29. A francia ENSZ-misszió vezetőjének távirata a külügyminisztériumba, n° 2040/2048)

a magyar kérdésről a NATO nagykövetei. 1956. október 27-én a brit képviselő megerősítette, hogy a brit, a francia és az amerikai kormánynak szándékában áll a Biztonsági Tanács összehívása az ügyben. Az ülés során a norvég küldött felvetette, hogy más államok is csatlakozzanak a három kormány indítványához, márcsak Spanyolország ENSZ-beli fellépése miatt is. A francia nagykövet, Parodi támogatta ezt a javaslatot. Abban állapodtak meg, hogy amely állam csatlakozni kíván a brit–francia–amerikai kezdeményezéshez, ENSZ-képviselői útján lépjen kapcsolatba a három ország New York-i delegációjával.³⁸ November 2-án folytatták a magyar ügy tárgyalását a NATO Tanácsában. Hollandia képviselője ekkor vetette fel azt a sokáig felszínen maradó gondolatot, hogy a magyar helyzetről szóló ENSZ-beli vitát az Atlanti Szövetség tagállamai közötti teljes akcióegység demonstrálására kellene felhasználni. Az egyeztető tárgyalások színteréül ugyancsak New Yorkot javasolták. A francia küldött ezt a felvetést is támogatta.³⁹

A november 4-én meginduló szovjet haderő túlereje igen rövid idő alatt felszámolta a magyar felkelést, miközben New York-ban, az ENSZ székhelyén a magyar ügy átkerült a Biztonsági Tanácsból a Közgyűlésre. Ezzel véget ért a magyar ügy ENSZ-beli történetének első szakasza, amelynek során a biztonsági tanácsi ülések és a kulisszák mögött folyó alkudozások ellenére semmilyen, a magyar forradalom sorsát érdemlegesen befolyásoló esemény nem történt. A francia diplomáciának október végétől a magyar kérdésben mutatott aktivitása pedig — amint korábban bemutattuk — a szuezi ügy ENSZ-beli hatásával állott összefüggésben.

De voltak-e egyáltalán az ENSZ-nek hatékony eszközei a magyarországi válság megoldására? Erre a kérdésre kapunk majd egyértelmű választ, ha megvizsgáljuk a magyar ügy történetének 1956. december közepéig tartó második szakaszát.

A háttérrel továbbra is a szuezi válság szolgáltatta, amelyet az ENSZ-ben addig példátlan sajtónyilvánosság előtt vitattak meg. A francia és a brit küldöttségnek valóban minden oka megvolt arra, hogy a magyar kérdés előtérbeállításával igyekezzenek csökkenteni a rájuk irányuló figyelmet. Noha a nagy többséggel megszavazott amerikai határozati javaslat szövege nem bélyegezte agresszornak Nagy-Britanniát, Franciaországot és Izraelt, mégis az országok többségének szemében nagyon rossz fényt vetett rájuk az ügy. Bár november 4-én India kezdeményezésére a Közgyűlés újra kérte a harcok leállítását, és november 5-én a Sínai-félszigetet addigra elvesztő Egyiptom kinyilvánította, hogy hajlandó elfogadni a tűzszünetet, ha az izraeliek is ugyanezt teszik, mégis megindult a francia és brit ejtőernyősök támadása Port-Szaíd ellen. A helyzetet bonyolította, hogy az ENSZ Magyarországot érintő határozataival mit sem törődő Szovjetunió szintén november 5-én kérte a Biztonsági Tanácsban, hogy 12 órán belül szüntessék be a harcokat Egyiptomban. Arra az esetre pedig, ha ezt nem tartanák be, azt javasolta, hogy a Biztonsági Tanács bízza meg a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat, hogy nyújtsanak katonai segítséget Egyiptomnak az ENSZ nevében. Nem volt

³⁸ AD NOUI. 242. (1956. október 27. A francia NATO-képviselő vezetőjének távirata a külügyminisztériumnak, n° 50.408)

³⁹ AD NOUI. 242. (1956. november 2. A francia NATO-képviselő vezetőjének távirata a külügyminisztériumnak, n° 50.420)

könnyű ekkor az amerikai kormány helyzete sem, hiszen nem fogadhatta el, hogy szövetségesei ellen a szovjetekkel együttműködve katonailag lépjen fel, viszont azt sem hagyhatta, hogy Moszkva egyedül avatkozzon be Egyiptomban. Növelték a feszültséget Nyikolaj Bulganyin szovjet miniszterelnök Nagy-Britanniához, Franciaországhoz és Izraelhez címzett fenyegető hangnemű levelei, amelyekben az atomrakéták esetleges bevetésére éppúgy utalt, mint szovjet „önkéntesek” egyiptomi megjelenésére. Eisenhower elnök követelte Anthony Edentől a katonai akció leállítását. Ennek ellenére november 6-án lezajlott a partraszállás, és motorizált egységek indultak meg a Szezei-csatorna mentén. De csak 24 km-re jutottak el Port-Szaídtól, mivel a brit és a francia kormány november 7-e 0 órától amerikai nyomásra kénytelen volt elrendelni a tűzszünetet.⁴⁰

1956. november 4-én kanadai kezdeményezésre, amerikai támogatás mellett a Közgyűlés megszavazta rendkívüli ENSZ-haderő felállítását és Egyiptomba küldését, ami lehetővé tette, hogy a francia–brit csapatok kisebb presztizisvesztéssel távozzanak. A gyors és sikeres szervezés eredményeként az első „kéksisakosok” már november 15-én megérkeztek repülővel, decemberben pedig már 3700 katonából álló nemzetközi ENSZ-haderő állomásozott a térségben, melynek létszáma 1957 februárjában elérte a 6000 főt. Az akció folyamányaként 1956. december 22-én befejeződött a francia–brit erők kivonása a területről.⁴¹

A szezei háború ügyében tehát minden jel szerint eredményesen járt el a világszervezet. A siker kulcsa egyrészt abban keresendő, hogy a két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió egyetértett a vállalkozással, másrészt a harmadik világ országainak többsége szintén helyeselte az akciót. Világosan megmutatkozott a középhatalmak, Nagy-Britannia és Franciaország gyengesége: miután a Biztonsági Tanácsban éltek vétőjogukkal, az ügy átkerült a Közgyűlésre, ahol viszont egyértelműen meglátszott elszigeteltségük. A Szovjetunió Magyarország kérdése kapcsán került hasonló helyzetbe, hiszen miután a Biztonsági Tanácsban vétőt emelt, a Közgyűlés kezdte tárgyalni az ügyet. Vajon Moszkvával szemben is fel tud majd lépni az ENSZ olyan hatásosan, mint ezt a szezei események tárgyában tette?⁴²

A francia külügyminisztérium november 3-án utasította ENSZ-képviselőjét, hogy amennyiben a magyar kérdés átkerül a Biztonsági Tanácsból a rendkívüli Közgyűlésre, kérje, állítsanak fel nemzetközi ENSZ-haderőt a lehető legrövidebb időn belül, amely véget vet a magyarországi konfliktusnak, és ellenőrzi a szovjet csapatok kivonását. Emlékeztetnek rá, hogy Franciaország és Nagy-Britannia közös nyilatkozatukban elvben elfogadták egy ilyen nemzetközi haderő egyiptomi beavatkozását. A másnap küldött instrukciók már óvatosabban fogalmaznak: csak annyit kérnek, hogy a francia felszólaló tegyen célzást erre a megoldásra, anélkül azonban, hogy maga kezdeményezné az amerikai határozati javaslat ilyen irányú módosítását; de ha ezt más delegáció indítványozza, akkor a francia küldött támogathatja. Mindenképpen el akarták érni, hogy a Közgyűlés Szezzel szemben a magyar ügy vizsgálatának adjon prioritást. A francia ENSZ-képviselőre hárult

⁴⁰ Gerbet: i. m. 1996. 232–233.

⁴¹ Uo. 233–236.

⁴² Uo. 237.

a feladat, hogy úgy próbálja megvalósítani ezt a célt, hogy közben ne lehessen a francia lépéseket úgy értelmezni, mintha csak az egyiptomi kérdés vizsgálatának késleltetésére irányulnának. A Quai d'Orsay fontosnak tartotta, hogy az amerikaiak által benyújtandó határozati javaslat legyen rendkívül kemény a Szovjetunióval szemben, tartalmazza a szovjet katonai akció elítélését, követelje a szovjet csapatok azonnali kivonását, irányozza elő azon feltételek helyreállítását, amelyek biztosítják a magyar nép alapvető szabadságjogait, beleértve a nemzetközi ellenőrzés mellett tartandó szabad választásokat is. Ez utóbbi követelésre nagy hangsúlyt helyeztek más táviratokban is.

Mi valósult meg ezekből az elképzelésekből az ENSZ rendkívüli Közgyűlésén november 4-én amerikai kezdeményezésre elfogadott határozatban? Szerepelt a szovjet beavatkozás elítélése, felszólították a Szovjetuniót csapatai kivonására, elismerték a magyar nép jogát, hogy nemzeti érdekeinek megfelelő kormánya legyen. Előirányozták ENSZ-megfigyelők, valamint a lakosság szükségleteinek megfelelő segély Magyarországra küldését.⁴³ Ugyanakkor Franciaország korlátozott érdekérvényesítési lehetőségeit jelzi, hogy az amerikaiak által kidolgozott szöveg meg sem említi a magyar kormány semlegességi nyilatkozatát, amelyre pedig Nagy Imre november 1-én és 2-án az ENSZ főtitkárának küldött üzenetei nyomtatékosan felhívták a figyelmet, s amelyet Anglia és Franciaország kezdettől fogva támogatott.⁴⁴ Nincs szó Magyarországra küldendő nemzetközi ENSZ-haderő felállításáról sem. A francia diplomácia csak árnyalatnyi változtatásokat tudott elérni: így a „magyarországi helyzet” helyett a francia módosító indítvány hatására „külföldi beavatkozás által kiváltott helyzet” szerepelt, és a „jelenlegi magyarországi helyzet” helyébe „külföldi beavatkozás Magyarországon” került, de ez a lényegen mit sem változtatott.

Louis de Guiringaud Franciaország helyettes ENSZ-képviselője november 4-i felszólalásában — a párizsi instrukciónak megfelelően — miután keményen bírálta a Szovjetuniót, és élénk színekkel ecsetelte a szovjet típusú „rendőrterror rendszere” ellen felkelt magyar nép hősiességét, határozottan rámutatott a világszervezet felelősségére a magyarországi válság alakulásában. A vég nélküli tárgyalások, az ügyrendi kérdések hosszas taglalása, a cselekvésképtelenség jellemezte szerinte az ENSZ politikáját a magyar felkelés ügyében. Taktikai megfontolásból nem említi ekkor, hogy milyen éles ellentétben van ez a hozzáállás a Suez kérdésében tapasztalt dinamizmussal. Nagy hangsúllyal beszél viszont erről november 4-i rádiónyilatkozatában a francia külügyminiszter, Christian Pineau: „Egész Franciaország, csakúgy mint a francia kormány, fejet hajt annak a népnek a bátorsága és vértanúsága előtt, amely kész volt vállalni a halált függetlenségéért. Sajnáljuk viszont, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete és egyes kormányok az utóbbi napokban inkább a többszörös agressziót elkövető és szent háborút emlegető egyiptomi diktátor megmentésére szentelték a drága időt, ahelyett, hogy támogattak volna egy bátor népet, amely csupán a semlegesség és a szabadság iránti vágyát fejezte ki.”⁴⁵ Franciaországban a közvélemény túlnyomó többsége is erre

⁴³ *Békés*: i. m. 1993. 71.

⁴⁴ *Békés*: i. m. 1996. 65.

⁴⁵ AD NOUI. 242. (1956. november 4. 86. számú körlevél, távirat)

az aspektusra helyezte a hangsúlyt: azt nehezményezték, hogy míg az ENSZ a Magyarországon beavatkozó Szovjetuniót csak szavakban ítélte el, addig Nagy-Britannia és Franciaország szuezi akciója nyomán ENSZ-haderő felállítására került sor.⁴⁶

Irritáló volt a francia vezetés számára az a képmutatás és cinizmus, amellyel a szovjet kormány a szuezi ügy kapcsán, a harmadik világ országainak megnyerése érdekében „a béke és a népek szabadságának bajnokaként” kívánt fellépni az ENSZ-ben és azon kívül is. November 5-én Dmitrij Sepilov szovjet külügyminiszter levélben kérte az ENSZ Biztonsági Tanácsának összehívását abból a célból, hogy vizsgálja meg a helyzetet, amely amiatt állott elő, hogy Nagy-Britannia, Franciaország és Izrael nem hajtották végre a november 2-i ENSZ-határozatot (tűzszünet, az izraeli és az egyiptomi csapatok visszavonása, a tagállamok tartózkodása attól, hogy a hadianyagszállítással vagy bármilyen segítségnyújtással késleltessék a határozat végrehajtását). A diplomáciai akció folytatásaként még aznap este Nyikolaj Bulganyin szovjet miniszterelnök több üzenetet küldött a konfliktusban érdekelt hatalmaknak: Eisenhower amerikai elnöknek, Anthony Eden brit, Guy Mollet francia és David Ben Gurion izraeli kormányfőknek. A Párizsba írt levél, amely mérsékeltebb hangnemű volt, mint az Izraelnek és Nagy-Britanniának szánt üzenet, felszólította Guy Mollet-t, hogy saját érdekében mielőbb állítsa le az egyiptomi akciót.

A francia miniszterelnök másnap válaszolt Bulganyin levelére: először is kétségbe vonta, hogy a Szovjetunióknak lenne bármiféle jogalapja arra, hogy sajnálkozzon a Közép-Keleten kiontott vér miatt, amikor maga ártatlanokat mészárolt le Magyarországon.⁴⁷ Az ENSZ-ben folytatott szovjet politika kapcsán pedig kifejti: „a Szovjetunió, ha valóban az ENSZ tekintélyének megóvását kívánná, a Közgyűlés határozatának megfelelően nyilván gyorsan véget vetne az emberiség törvényeit és az igazságosság és a jog normáit sértő magyarországi hadműveleteinek.”⁴⁸

A francia politika a magyar kérdésben az ENSZ rendkívüli Közgyűlésének hátralévő napjaiban is igen nagy aktivitást mutatott. Amint ismeretes, 1956. november 8-án, 9-én és 10-én is tárgyalták New York-ban hazánk ügyét. A francia diplomácia egyik fő törekvése továbbra is az volt — amint ez a külügyminisztérium által az ENSZ-képviselőhöz küldött instrukciókból kiviláglik —, hogy a világszervezet hozzon létre és küldjön Magyarországra nemzetközi fegyveres erőt a konfliktus lezárása és a szovjet csapatok kivonásának ellenőrzése céljából. A döntést megfogalmazó határozat szövege pedig a lehető legnagyobb mértékben hasonlítson a Közgyűlésnek a közel-keleti válsággal kapcsolatban elfogadott határozatához. Ezt az álláspontot formális és informális eszközökkel egyaránt igyekeztek érvényre juttatni. A Közgyűlés ülésein oly nagy lendülettel támogatták a terv megvalósulását, hogy november 8-án, amikor az olasz delegáció betejesztette az erre vonatkozó határozati javaslatot, és a Közgyűlés elnöke a vita másnapra halasztását

⁴⁶ Grosser, Alfred: La IVe République et sa politique extérieure [A IV. Köztársaság és külpolitikája], Armand Colin, Párizs, 1972, 373–374.

⁴⁷ Lefebvre, Denis: A szuezi ügy, Budapest, 1999, Osiris Kiadó, 113–115.

⁴⁸ AD NOUI. 242. (1956. november 7. A francia külügyminisztérium távirata a moszkvai francia nagykövetségnek, n° 4610)

kért, a francia felszólaló erősen fellépett annak érdekében, hogy még aznap este folytassák az ügy tárgyalását, s amikor szavazásra került sor, egyedül Franciaország képviselője voksolt a halasztás ellen. A francia diplomaták — ahogyan az ENSZ-ben mondani szokták — a „folyosókon” is agitáltak: „a francia delegáció szüntelenül bátorította az olasz delegáció vezetőjét, hogy rávegye a határozati javaslat benyújtására”, jelentették Párizsba.⁴⁹ A Quai d’Orsay pedig a brit külügyminisztériumnál járt közben, hogy ENSZ-képviselőjüket utasítsák, lépjen fel annak érdekében, hogy a nemzetközi fegyveres erő létrehozását előirányzó határozati javaslat minél közelebb legyen a Közel-Kelettel kapcsolatban röviddel korábban született dokumentumhoz. Ezek a próbálkozások azonban nem hozták meg a kívánt eredményt.

A francia külpolitika igen sérelmesnek találta, hogy az ENSZ másképpen lépett fel a magyarországi és a szuezi válság esetén: Franciaország helyettes ENSZ-képviselőjének, Louis de Guiringaud-nak a szavaival élve, mintha más „mértéket” és más „súlyt” alkalmaznának a Szovjetunióval, mint Angliával és Franciaországgal szemben. A francia diplomata szóvá is tette ezt az ellentmondást, amikor a „folyosókon” találkozott Henry Cabot Lodge-dzal, az amerikai delegáció vezetőjével. Áttörésnek számított ez a beszélgetés, hiszen november 3-án a szuezi ügy miatt, „mintegy büntetésből” az amerikaiak felfüggesztették az angolokkal és a franciákkal a magyar kérdéstről folytatott egyeztető tárgyalásokat.⁵⁰ Guiringaud kifejtette amerikai kollégájának, hogy a francia kormány számára érthetetlennek és veszélyesnek tűnik az amerikai külpolitika: Washington a Szabad Európa Rádión keresztül már évek óta bátorítja a „vasfüggöny” túoldalán élő népeket, hogy álljanak ellene a szovjet elnyomásnak, s amikor egyhelyütt felkelés tör ki, az Egyesült Államok inkább segít Moszkvának, hogy az a Közel-Keletre terelje a figyelmet. A francia diplomata élénken ecsetelte a kommunizmus európai terjedésének és az amerikaiak tekintélyvesztésének veszélyeit. Bár a Párizsba küldött jelentés szerint Cabot Lodge nagy figyelemmel hallgatta az előadást, sőt meg is hatódott tőle, mindez azonban nem készítette irányváltásra az amerikai külpolitikát. Hiába kérték, hogy Eisenhower elnök azonnal intézzen ünnepélyes felhívást a szovjetekhez, és támogassa a megszavazott ENSZ-határozatot, az amerikai vezetés nem volt erre hajlandó. Annyi történt csupán, hogy Cabot Lodge újra a Közgyűlés tribünjére lépve keményebb szavakkal védte a betervezett amerikai határozati javaslatot.

A november 8-án és 9-én lezajlott ülésen elfogadott határozat újra felszólította a Szovjetuniót, hogy vonja ki csapatait Magyarországról, leszögezte, hogy a rend helyreállítása után az ENSZ felügyelete mellett szabad választásokat kell tartani, valamint előirányozta, hogy az országban kialakult helyzetet az ENSZ főtitkára által kinevezett bizottság vizsgálja meg. Ezután — november 9-én — elfogadták Ausztria javaslatát, hogy az ENSZ valamennyi tagállama nyújtson azonnali és nagyarányú segítséget Magyarországnak. A francia törekvések ellenére tehát nem került bele a határozatba nemzetközi haderő felállítására és Magyaror-

⁴⁹ AD NOUI. 242. (1956. november 9. A francia ENSZ-misszió vezetőjének távirata a külügyminisztériumba, n° 2352)

⁵⁰ *Békes*: i. m. 1996. 65.

szágra küldése. Annyi történt még, hogy a magyar ügyet felvették a Közgyűlés november 12-én kezdődő XI. (rendes) ülészakának napirendjére.

November 11-én a magyar kormány elutasította az ENSZ főtítkárának azt a javaslatát, hogy ENSZ-megfigyelők menjenek Magyarországra. Néhány nappal később a francia képviselő a főtítkárral tárgyalva felvetette, hogy maga Dag Hammarskjöld menjen Budapestre, aki nem zárkózott el ettől a lehetőségtől. A Kádár-kormány viszont, mint ismeretes, nem egyezett bele.

November 16-án a főtítkár háromtagú bizottságot hozott létre, hogy megvizsgálja a szovjet beavatkozás nyomán kialakult magyarországi helyzetet, és jelentést tegyen az ENSZ Közgyűlésének. A francia delegátus nem várt sokat a testülettől, mert annak tagja volt Arthur Lall, India ENSZ-nagykövete, s Nehru országa eddig a magyar ügy kapcsán vagy a szovjetekkel szavazott, vagy tartózkodott. November 19–20-án a Közgyűlés újra tárgyalta hazánkról. A vita során Dmitrij Sepilov szovjet és Horváth Imre magyar külügyminiszter mellett a francia diplomácia vezetője, Christian Pineau is felszólalt. Igen éles, olykor szarkasztikus hangnemű beszédében emlékeztetett rá, hogy a világszervezet ismételt felhívásai nem tudták leállítani „történelmünk egyik legnagyobb drámáját”, a Szovjetunióba folyó deportálásokat a Buchenwald-i koncentrációs táborral állította párhuzamba. Visszautasította azt a szovjet érvet, hogy az ENSZ Magyarország belügyeibe avatkozna, mivel a Kádár-kormányt maga a Szovjetunió kreálta. Kifejezésre juttatta, hogy nem fogadja el a „fasiszta üzelmekről” szóló teóriát sem. A szuezi ügyről szólva pedig kifejtette — a kényszerből erkölcsi tőkét kovácsolva —, hogy Franciaország és Nagy-Britannia „vállalta a felelősséget”, s hangot adott annak a reményének, hogy Moszkva is hasonlóképpen cselekszik.⁵¹ A kanadai küldött szintén pozitív példaként említette a francia és a brit kormányt, hiszen ők rögtön elfogadták a Közgyűlés tüzszünetre vonatkozó ajánlását, míg a Szovjetunió nem. Pineau népirtást emlegető felszólalására válaszul a bjelorusz képviselő viszont éppen Franciaországot vádolta azzal, hogy „irtóháborút folytat az algériai hazafiak ellen”. Sepilov pedig egyértelműen leszögezte, hogy veszélyeztetné a békét bármiféle olyan kezdeményezés, amely nemzetközi rendőri erő magyarországra küldését irányozná elő.

Végül november 21-én háromnapos vita után a Közgyűlés több határozatot fogadott el Magyarország ügyében, így a deportálások megszüntetéséről, a szovjet csapatok kivonásáról és az ENSZ megfigyelők beengedéséről. A kérdés azonban továbbra is fennállt: sikerül-e ezeknek a döntéseknek érvényt szerezni?

A francia diplomácia továbbra is arra törekedett, hogy a magyar ügy a Közgyűlés napirendjén maradjon: a kubai követtel találkozáva a francia ENSZ-képviselő azt javasolta, hogy ha a főtítkár beszámolója nem lenne kielégítő a Kádár-kormányval folytatott tárgyalásainak jelenlegi állapotáról, két nappal később újra tüzszünetre a magyar kérdést; valamint támogatták a kubai delegátust abban, hogy magától a főtítkártól kérjen tájékoztatást. A francia nagykövet személyesen is tárgyalta Dag Hammarskjölddel a magyar ügy állásáról. 1956. november végén felújították a Szuezi miatt immár egy hónapja szünetelő francia–brit–

⁵¹ AD NOUI. 243. (1956. november 19. A francia ENSZ-misszió vezetőjének távirata a külügyminisztériumba, n° 2526)

amerikai egyeztető tárgyalásokat. Ennek során a francia és a brit képviselők azt igyekeztek elérni, hogy az amerikaiak által kidolgozott újabb határozati javaslat ne keltse azt a benyomást, mintha feladnák a korábban megszavazott követelések többségét. Ezt sikerült is elérniük.

1956. november 30-án az ENSZ főtítkára jelentést tett közzé a magyar ügyben végzett addigi tevékenységéről. Eszerint a magyar hatóságok nem járultak hozzá, hogy személyesen Budapestre utazzon, és akadályozták az általa kinevezett háromtagú bizottság munkáját is. Ezt követően 1956. december 3-án újabb közgyűlési vita kezdődött a magyar kérdésről. A felszólalók egy része — köztük a Franciaországot képviselő Edmond Michelet is — élesen bírálta a szovjet és a magyar kormány álláspontját, míg a szocialista országok képviselői azt a korábbi érvet ismételték, hogy az ENSZ megfigyelők beavatkozását jelentenének a magyar belügyekbe. A ceyloni küldött viszont az ún. bandungi országok⁵² közül az ENSZ határozatainak betartásáért emelt szót, és emlékeztetett rá, hogy az angolok és a franciák a szuezi ügyben gyakorlati tanúbizonyságát adták együttműködési készségüknek. A francia küldöttség is megszavazta a december 4-én a Közgyűlés által elfogadott határozatot, amelyet az Egyesült Államok kezdeményezésére 14 hatalom terjesztett be (sem Franciaország sem Nagy-Britannia nem volt az aláírók között). A dokumentum kifejezte a világszervezet nyugtalanságát amiatt, hogy a Szovjetunió visszautasította csapatainak kivonását Magyarországról és tovább folytatja magyar állampolgárok deportálását; újra követelte továbbá, hogy a Kádár-kormány fogadja az Egyesült Nemzetek megfigyelőit. A magyar hatóságok azonban, mint ismeretes, nem voltak hajlandók az ENSZ főtítkárának és a megfigyelőknek az azonnali fogadására.

A francia diplomácia nem akarta következmények nélkül hagyni ezt a lépést. A kérdés csak az volt, hogy milyen módon fordítsa le nemtetszését a diplomácia nyelvére. Lehetőség volt rá, hogy ne fogadják el a magyar delegátus képviseleti jogát. Már röviddel a második szovjet katonai beavatkozás után jelezte az olasz külügyminisztérium Párizsnak, hogy nem kívánják elismerni a Kádár-kormány által delegált ENSZ-képviselőt, és ebben remélik a New York-i francia ENSZ-küldöttség támogatását is. 1956. december elejétől pedig az amerikai külügyminisztérium vetette fel a magyar képviselet ideiglenes felfüggesztésének gondolatát, s a képviseleti jog kérdésével egészen 1962-ig rendszeresen foglalkoztak. A francia külpolitika állásfoglalását főként két tényező befolyásolta: egyrészt az algériai kérdés, amelynek a közgyűlési napirendre tűzését a francia diplomácia 1956 novemberében elfogadta, s amelyre számos felszólalásban utalás is történt. Ennek következtében a magyar ügyben nem léphettek fel nagy aktivitással anélkül, hogy a figyelemelterelés vádját magukra ne vonták volna. Másrészt nem akarták, hogy esetleges erélyes ENSZ-beli fellépésük maga után vonja a budapesti francia diplomáciai misszió megszüntetését. Az amerikai és a brit kormányzat szintén a diplomáciai kapcsolatok fenntartását kívánta Magyarországgal.

Ebben a helyzetben kezdte meg újra az ENSZ Közgyűlése a magyar kérdés vizsgálatát 1956. december 10-én. Az amerikaiak által kidolgozott, és húsz hata-

⁵² 1955 áprilisában az indonéziai Bandungban 29 afrikai és ázsiai ország részvételével konferenciát tartottak, amely az el nem kötelezett mozgalom létrejöttének fontos állomása volt.

lom által aláírt újabb határozati javaslatot, amely szerint a Szovjetunió megsértette az ENSZ Kartáját, és felszólította, hogy azonnal mondjon le a magyar ügyekbe való beavatkozásról, Franciaország is támogatta. A szovjet képviselő nem is mulasztotta el, hogy Algéria kapcsán franciaellenes kirohanást illesszen beszédébe. December 11-én a magyar delegáció elhagyta az ENSZ Közgyűlést, mert az úgymond nem az alapokmány szellemében kezelte a magyar kérdést. A francia külügyminisztérium az újabb tervezett ENSZ-határozattal kapcsolatban szeretne volna elérni, hogy azt lehetőleg egyeztessék az indiai állásponttal, mert így, még ha enyhébb is lesz a határozat megfogalmazása, mégis a Közgyűlés nagyobb többsége fogja támogatni, és nagyobb lesz a morális súlya, mintha keményebb ugyan a megfogalmazás, de kevesebben támogatják, és főleg az ázsiai csoport kívül marad.

A koncepció képviseletére jó alkalom kínálkozott az amerikai határozati javaslatot támogató húsz ország képviselőinek megbeszélésén, ahová a francia és a brit delegátus egyaránt meghívást kapott. Ezen az egyeztetési fórumon sikerült is megtalálni a franciák által is helyesnek tartott cél elérésére alkalmas formulát. December 12-én ugyanis a Közgyűlés nagy többséggel elfogadta a határozati javaslatot, amely elítélte a Szovjetuniót a magyarországi beavatkozás miatt. Nagy eredménynek számított, hogy 25 afroázsiai országból 14 az indítvány mellett voksolt. „A ma esti szavazás a magyar ügy ENSZ-beli tárgyalásának kezdete óta a Szovjetunió által elszenvedett legsúlyosabb kudarc volt”, vélekedett a francia delegáció vezetője.⁵³ Mindez persze a magyar nép sorsán mit sem változtatott.

A magyar ügy történetének második szakasza ezzel lezárult. Továbbra is szembe kellett tehát nézni azzal a ténnyel, hogy az ENSZ a Szovjetunióval szemben nem rendelkezik hathatós kényszerítő eszközökkel. Ezután is cél maradt viszont a közvéleményre gyakorolt hatás. 1957. január elején az amerikai delegáció újabb határozati javaslattal állt elő a magyar kérdésben, amelyet megvitattak az angol, a francia, az olasz, az ausztrál és a norvég képviselőkkel tartott szűkkörű megbeszélésen. Öttagú vizsgálóbizottság felállítását javasolták. A francia és a brit delegációk megállapodtak, hogy ők is aláírják az amerikai indítványt. Közben Hammarskjöld ENSZ főtitkár jelentést tett közzé, amelyben ugyancsak javasolta, hogy a Közgyűlés hozzon létre egy olyan vizsgálóbizottságot, amely hatékonyabb lenne az előző háromtagú bizottságnál.

1957. január 9-én kezdődött a magyar ügyről folytatott újabb vita az ENSZ-ben, melynek eredményeként január 10-én nagy többséggel elfogadták az ezúttal huszonnégy hatalom által beterjesztett határozati javaslatot öttagú bizottság felállításáról. Az Ausztrália, Tunézia, Ceylon, Dánia és Uruguay képviselőiből álló testület azt a feladatot kapta, hogy vizsgálja ki a magyarországi eseményeket, és végezzen tényfeltárási munkát Magyarországon. A közgyűlési szavazás újra a szovjet blokk teljes elszigeteltségét jelezte, nemmel ugyanis csak a Szovjetunió és szatellitállamai szavaztak, míg Jugoszlávia, Finnország és hét „bandungi ország” tartózkodott. A bizottság tevékenységét a francia diplomácia kezdettől fogva helyeselte, élénk érdeklődéssel figyelte és a lehetőségeihez mérten támogatta. A kül-

⁵³ AD NOUI. 243. (1956. december 13. A francia ENSZ-misszió vezetőjének távirata a külügyminisztériumba, n° 3076/80)

ügyminisztérium utasítására a budapesti francia követség, együttműködve a többi nyugati diplomáciai misszióval, alapos jelentést készített a magyarországi eseményekről, amelyet át is adtak a testületnek. S meghívták az egy ideig Európában dolgozó bizottságot Franciaországba is. Ami Magyarország ENSZ-beli képviseleti jogát illeti, 1957. február 12-én a világszervezetnek a megbízóleveleket vizsgáló bizottsága elfogadta azt az amerikai javaslatot, hogy a magyar delegátus képviseleti jogának kérdését napolják el. Ezt a döntést azután 1962 végéig még számos esetben megismételték.

A magyar kérdés ENSZ-beli tárgyalásának első három hónapja tehát nem hozott, de nem is hozhatott megoldást a magyar nép számára. S noha csak az ENSZ Közgyűlésének 1956 novemberében kezdődő XI. ülészakán a magyar kérdésben tizenegy határozatot fogadtak el, ezeknek a dokumentumoknak nem volt gyakorlati jelentőségük Magyarország sorsát illetően. Hazánk ügyét ugyanis az Egyesült Államok és a Szovjetunió szembenállásával jellemezhető bipoláris világrend kialakult játékszabályai döntötték el. Ennek biztos tudatában Moszkva nyugodtan megtehetette, hogy szabotálja a világszervezet rendelkezéseit.

A magyar ügy történetének harmadik szakasza váratlanul hosszúra nyúlt: a kérdés 1962 decemberéig nem került le az ENSZ Közgyűlésének napirendjéről, sőt látszólag újabb fordulatokat vett. Az Ötös Bizottság 1957. június 7-én közzétette jelentését, amely a forradalom nyugatra menekült résztvevőinek beszámolóí, a budapesti diplomáciai missziók jelentései és más hozzáférhető dokumentumok alapján a magyarországi események történetének lehetőségig hiteles rajzát adta. A XII. ülészak előestéjén 1957 szeptemberében összehívott Közgyűlés nagy többséggel elfogadta a jelentést, és elítélte a Szovjetunió valamint a magyar hatóságok magatartását. A határozatokat azonban továbbra sem sikerült megvalósítani, így a magyar ügy az elkövetkező években is rendre felkerült a Közgyűlés napirendjére.

Mivel magyarázható a magyar forradalom ilyen hosszú utóélete az ENSZ-ben? Az 1950-es évek második felében az Egyesült Államoknak még döntő befolyása volt a világszervezetben. A magyar felkelés témájának felelevenítése és a Szovjetunió ismételt elítélése — a forradalom véres leverése és az azt követő megtorlások miatt felháborodott nemzetközi közvélemény kielégítésén túl — mindegyik Washington politikai érdekeit szolgálta. Egyrészt ezáltal próbálták csökkenteni a magyarországi események idején tanúsított be nem avatkozási politikájuk által okozott tekintélyvesztést, másrészt igyekeztek gátat vetni a harmadik világban terjedő szovjet befolyásnak. Moszkvának a szuezi válságban tanúsított magatartása — Bulgaryin jól időzített rakétafenyegetései —, valamint a szovjet tudományos-technikai fejlettséget mutató szputnyik fellövése ugyanis jelentősen megnövelte a Szovjetunió tekintélyét az afrikai és ázsiai országok között. Az Egyesült Államok és a többi nyugati hatalom az ENSZ Közgyűlésének magyar ügyben folytatott vitái által főként ezt a tendenciát kívánta visszafordítani, bemutatva Moszkva „igazi” arcát.⁵⁴

Összefoglalva tehát, az 1956. őszi magyarországi forradalmi eseményekre a hidegháborús korszak körülményei között a francia külpolitika nem reagált, de

⁵⁴ *Békés*: i. m. 1996. 73–76.

nem is reagálhatott közvetlen beavatkozással, hiszen az egy újabb világháború kitörésének kockázatával járt volna. Ugyanakkor az egész francia közvéleményben, sőt az akkoriban hivatalban lévő francia diplomatákkal készített interjúk tanúsága szerint a külügyminisztérium funkcionáriusai között is jellemző volt a magyar forradalom ügyével való együttérzés és cselekvő segíteni akarás.⁵⁵ Ezért nem lehet pusztán propagandának tekinteni az ENSZ-ben felszólaló francia diplomatáknak a magyar ügyben elmondott olykor patetikus hangnemű beszédeit.⁵⁶ A diplomáciai iratokban is időről időre előkerül szempontként az egyes döntések mérlegelése kapcsán a magyar nép érdeke illetve a magyar közvéleményre gyakorolt várható hatás. A kormányzat ugyanakkor tisztában volt a bipoláris világrend szabályaiból adódó szűk mozgástérrel, és igen visszafogottan reagált a magyar felkelés híreire. Ezt fejezte ki Christian Pineau külügyminiszter 1956. október 26-i nyilatkozata, amely óvott attól, hogy a nyugati országok kihasználják a kelet-európai helyzetet, és leszögezte, hogy Franciaország nem kíván belekeveredni a lengyelországi és magyarországi eseményekbe.⁵⁷

Két fő terület volt, ahol a francia vezetés aktívan léphetett fel a magyar forradalom kérdésében: a közvélemény és ezzel összefüggésben az Egyesült Nemzetek Szervezete. A világszervezet nyilvános fórumain előadott állásfoglalások is főként a közvélemény befolyásolását szolgálták. Amint láttuk, az egyes ENSZ-beli lépéseket hosszas egyeztető tárgyalások előzték meg, amelyek egy része a világszervezet székhelyén zajlott, így a forradalom napjaiban különösen fontos francia-brit-amerikai titkos tárgyalások, a határozati javaslatokat előkészítő több vagy kevesebb partnert bevonó egyeztetések, az ENSZ főtitkárával folytatott megbeszélések, valamint a bizonyos célok eléréséért a világszervezet „folyosóin” folytatott agitációk. A döntések nemzetközi előkészítésének az ENSZ-en kívüli lehetőségeit jelentették a külügyminisztériumok közötti konzultációk, amelyek a szuezi események időszakában különösen Párizs és London között voltak gyakoriak, de Washington is fontos viszonyítási pontnak számított. A nyugati érdekegyeztetés állandó intézményes keretét jelentette a NATO Párizsban székelő Tanácsa, ahol ugyancsak több ízben szóba került a magyar kérdés ENSZ-beli kezelése. A NATO országok budapesti diplomáciai testületeinek együttműködésére az Ötös Bizottság számára készítendő jelentések összehangolásánál láttunk példát. A francia külpolitika a magyar kérdés kapcsán mindezeket az egyeztetési lehetőségeket aktívan kihasználta.

Franciaországnak a magyar ügyben való fellépését megkönnyítette a kitűnő diplomáciai kar, és a külügyi rendszer olajozott együttműködése. A New York-i ENSZ-misszió hatékony munkáját elősegítette, hogy a budapesti francia követség információit rendszeresen elküldték számára, s maga a követség a helyi viszonyok

⁵⁵ *Kecskés Gusztáv*: De l'autre côté du „rideau de fer”. La révolution hongroise de 1956 et la politique étrangère française à la lumière de quelques entretiens avec d'anciens diplomates [A „vasfüggöny” túloldaláról. Az 1956-os magyar forradalom és a francia külpolitika néhány korabeli diplomátával készített interjú alapján], Specimina Nova, 1999.

⁵⁶ Az ENSZ-beli francia diplomaták magyar ügygel való szimpátiájáról emlékezett meg az ENSZ Ötös Bizottsága által New Yorkban meghallgatott Király Béla. (Interjú, Budapest, 1998. szeptember)

⁵⁷ *Békés*: i. m. 1996. 54. és 61.

ismeretében javaslatokat is tett az ENSZ-beli fellépésre. A francia külügyminisztériumban a világszervezettel kapcsolatos ügyek koordinálását végző Konferenciák Titkársága gyakran támaszkodott a Kelet-Európai Aligazgatóság szakszerű jelentéseire, de időről időre kikérték az ENSZ-delegáció véleményét is.

Franciaországnak a magyar ügygel kapcsolatos politikájára döntő hatással voltak az országot közvetlenül érintő nemzetközi események. Az 1954 óta folyó algériai háború miatt Párizs az egész vizsgált korszakban az ENSZ-beli támadások kereszttüzében állt. Ezért a döntések meghozatalakor gondosan mérlegelték az algériai kérdés alakulására gyakorolt várható hatást: emiatt elleneztek például egy ideig vizsgálóbizottság felállítását vagy az ENSZ főtítkárnak Magyarországra utazását, tartottak ugyanis attól, hogy ezáltal kellemetlen precedenst teremthetnek Algériával kapcsolatban. Máskor a „túlzottan” aktív fellépés az észak-afrikai ügyekről való figyelemelterelés vádját vagy a Szovjetunió esetleg káros hatással járó provokálását vonhatta maga után. A magyar forradalom és a szuezi válság ENSZ-beli kölcsönhatásának ismertetésekor pedig megfigyelhettük, hogy 1956 őszének kritikus heteiben a magyar kérdéshez való francia hozzáállás teljesen alárendelődött a közel-keleti konfliktus fejleményeinek. Ezzel magyarázhatók a francia magatartás cikkcakkjai: a szuezi háború kitörése előtti napokat a csendes visszafogottság jellemezte, majd a fegyveres harc megindulása és az ennek nyomán járó nemzetközi felháborodás teljes taktikai fordulatot eredményez: a francia diplomácia minden erejével a magyar kérdés előtérbeállítását szorgalmazza, hogy ezáltal elterelje és megossa a közel-keleti események miatt ráirányuló figyelmet. A szuezi válság lezárulásával viszont csökkenni látszik a francia kezdeményezőkédv.

Párizsnak a magyar ügygel összefüggésben megfogalmazott politikájára a fentebb kifejtett közvetlen érdekeltségeken túl döntő hatása volt a világpolitikai erőviszonyoknak is. Franciaország ugyanis a Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal ellentétben nem számított szuperhatalomnak. Kiszolgáltatottságát meggyőzően bizonyította a szuezi válság lezárása is. Korlátozott érdekérvényesítési lehetőségeit mutatja, hogy csak azoknál a magyar ügygel kapcsolatos ENSZ-beli szavazásoknál állt a győztes oldalon, amelyeknél céljai egybeestek Washington érdekeivel. Konfliktushelyzetekben viszont — amint a szuezi kérdés alakulása nyomán láthattuk — rendre alulmaradt tengerentúli szövetségeseivel szemben.

Teljes volt a nézetazonosság az amerikai és a francia külpolitika között abban, hogy a világszervezet napirendjén szereplő magyar ügyet fel kell használni a harmadik világ országaiban terjedő szovjet befolyás visszaszorítására: „a Nyugat általános érdekében mindent meg kell tenni, hogy a szovjet várakozásokkal ellentétben ne merüljenek feledésbe az 1956. október–novemberi események, hanem a magyar ügy elsőrendű kérdés maradjon. Franciaország érdekében pedig hasznos megmutatni különösen az afroázsiai országoknak és a nyugati kommunista pártoknak, hogy a Szovjetunió másként cselekszik, ha a saját érdekszférájáról van szó, mint a Közel-Kelet esetében”, hangsúlyozta a külügyminisztérium kelet-európai szekciójának feljegyzése.⁵⁸

⁵⁸ AD NOUI. 244. (1957. április 30. A francia külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése)

Megállapíthatjuk tehát, hogy a francia döntéshozókat elsősorban külpolitikai tényezők befolyásolták. Bár a francia külügyminisztérium levéltára különféle szervezetektől és egyénektől származó számos beadványt őriz, amelyekben kifejtették álláspontjukat, vagy igyekeztek cselekvésre ösztönözni a kormányzatot — például egyes ifjúsági szervezetek, szakszervezetek, a francia ENSZ Társaság, valamint a magyar politikai emigráció képviselői —, ezeknek a kezdeményezéseknek nem mutatható ki érdemleges hatása a francia kormány politikájára.

Mivel a magyar felkelés illetve annak leverése kapcsán nem került sor a szuperhatalmak, az Egyesült Államok és a Szovjetunió összeütközésére, a keletnyugati viszony történetében a magyarországi események nem okoztak lényeges fordulatot.⁵⁹ Nem számított a magyar ügy központi jelentőségű kérdésnek az ENSZ-ben sem, mivel Szuezzel ellentétben nem érintette közvetlenül a Közgyűlésben többségben lévő harmadik világbeli országokat, és nem ennek az ügynek adott prioritást az Egyesült Államok sem. A Szovjetunióval szemben egyébként is fegyvertelennek érezte magát a világszervezet.⁶⁰ Ebben az összefüggésben nem meglepő, hogy a magyarországi válsággal a francia külpolitika sem foglalkozott elsőrendű kérdésként. Inkább egyrészt a közvéleményre való tekintettel elvi jelentőséget tulajdonított neki, másrészt bizonyos időleges külpolitikai célok (Algéria, Suez) elérése érdekében mint taktikai eszköz jött számításba.

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének fórumain több mint hat éven át napirenden lévő „magyar ügy” történetében tehát a szuperhatalmaké volt a vezető szerep. A forradalmat eltipró Szovjetunió következetesen megakadályozta, hogy a világszervezetben elfogadott határozatok megvalósuljanak Magyarországon. Az Egyesült Államok viszont hasonló következetességgel újabb és újabb kezdeményezésekkel állott elő. Végül a magyar kérdés ENSZ-beli tárgyalásának befejezésére is Washington indítványára került sor: az 1960 óta a Kádár-kormányzattal folytatott titkos tárgyalások eredményeként 1962 decemberében amerikai javaslatra a Közgyűlés levette napirendjéről hazánk ügyét. Ellentételezésképpen 1963 márciusában Magyarországon általános amnesztiában részesítették az 1956-os forradalomban való részvételükért elítéltek döntő többségét. A francia diplomácia 1962 nyarán még ellene volt annak, hogy lezárják a magyar kérdést a Nyugat számára szerintük előnytelen körülmények között, mivel úgy értékelték, hogy „Magyarországon folyamatosan megsértik az emberi jogokat, és a jelenlegi magyar hatóságok és a szovjet kormány viselik ezért a felelősséget”⁶¹, mégis amikor Washington előállt a magyar ügyet lezáró határozati javaslatával, csatlakoztak szövetségeseikhez.

Az ENSZ Közgyűlésének 1963 májusában kezdődő IV. rendkívüli ülészakától kezdve a nyugatiak nem vitatták többé a magyar delegáció képviselői jogát. A magyar–francia kapcsolatok normalizálódásának jeleként pedig 1963 decemberében nagyköveti szintre emelték a két ország közötti diplomáciai kapcsolatokat. De ez már egy másik történet.

⁵⁹ *Békés*: i. m. 1996. 70.

⁶⁰ *Gerbet*: i. m. 1996. 232.

⁶¹ A francia külügyminisztérium könyvtára (Instrukciók a francia delegációnak az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének XVII. ülészakára, 1962.)

Gecsényi Lajos–Vida István

IRATOK AZ OSZTRÁK–MAGYAR KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉHEZ

1953. október 7–1956. január 21.

A második világháború utáni években Magyarország és Ausztria viszonya alapvetően mentes volt a komolyabb feszültségektől, az ún. soproni kérdés körül nem hivatalos osztrák körök részéről ismételt felszított kampány nem befolyásolta a kapcsolatfelvételt. A működését beszüntetett bécsi magyar főkonzulátus (követség) épületében, a háború utolsó hónapjaiban osztrák földön rekedt százezer főt meghaladó polgári és katonai menekült érdekeinek képviseletére, már 1945 őszén létrejött egy iroda. Alig néhány hónappal a háború befejezése után, 1945 augusztusában megállapodás született arról, hogy Magyarország kompenzációs alapon szemet szállít a súlyos fűtőanyag gondokkal küzdő szomszédos országba.¹ 1946 februárjában az osztrák külügyi hivatal egyik vezető beosztású tisztviselőjének látogatását követően Budapestre érkezett Ausztria nem hivatalos állandó képviselője, Falser követségi tanácsos. Májusban Bécsben is elfoglalhatta hivatalát, mint ún. felszámoló biztos, a régi diplomáciai testülethez tartozó dr. Bartók László tanácsos. 1947 március 11-én az elsők között került sor fizetési, 1948. június 3-án árucserre megállapodás aláírására a két ország között, amelyek azután majd 15 esztendőn át a kereskedelmi kapcsolatok alapjául szolgáltak. 1947 elején — a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyével, hónapokkal a békeszerződés életbe lépése előtt — mindkét kormány „politikai képviseletté” alakíthatta bécsi és budapesti irodáit. Egy esztendővel később követségi szintre emelhették a külképviseleteket, amelyeket továbbra is ügyvivői beosztású diplomaták vezettek.² A kapcsolatok azonban — különösen politikai téren — lassan és szűk körben fejlődtek, mivel mindkét ország nemzetközi ellenőrzés és katonai megszállás alatt állt s a szovjet befolyás erősödése Magyarországon egyre nyilvánvalóbbá vált.

1948 és 1953 között a hidegháborús légkör; az eltérő irányú fejlődés és politikai berendezkedés, Magyarország „blokkosítása” miatt a kétoldalú kapcsolatokban teljes elhidegülés következett be. Ausztriában megmaradt a piacgazdaság, a polgári társadalomban strukturális változások nem történtek, s az ország mind gazdaságilag, mind politikailag a Nyugat felé orientálódott. 1947 július 8-án az osztrák kormány úgy döntött, hogy Ausztria részt vesz a Marshall-segély ügyében összehívott párizsi értekezleten, amelyről a Szovjetunió és kelet-európai „népi

¹ Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J-1-k Jegyzőkönyv az Ausztriába irányuló szén szállításokról. Bp., 1945. augusztus 28.

² Lásd *Gecsényi Lajos*: A budapesti osztrák képviselet jelentéseiből 1946–1947. In: Levéltári Szemle, 1992. 1. 57–76., *uő.*: Magyar osztrák kapcsolatok 1955–1956. In: Társadalmi Szemle, 1995. 10. 78–90.

demokratikus országok” távolmaradtak, s így részesült az amerikai gazdasági támogatásból. 1948-ban tagja lett nemcsak az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetének, hanem a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Banknak (a Világbanknak) és a Nemzetközi Valutaalapnak is. 1951-ben csatlakozott a az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezményhez (a GATT-hoz), és még ebben az évben megfigyelői státust kapott az Európa Tanácsban.³

1948 után, bár az államközi kapcsolatok alacsony szintre estek vissza, a kereskedelmi forgalom nem szűnt meg. Az MDP és Ausztria Kommunista Pártja közötti érintkezés is alkalmoszerűvé vált.⁴ A felelősség mindezt alapvetően a magyar politikai vezetést terhelte. 1947 végétől a magyar-osztrák határon felépítették a műszaki zárat, drótsövénnyel és taposó aknákat telepítésével. Megnövekedtek a fegyverhasználattal járó határincidensek, amelyek 1952-ben már a két ország közötti teljes szakítás veszélyét hordozták magukban. A lakosság közötti személyes érintkezés, s a turistaforgalom minimálisra csökkent. Magyar részről a ki- és beutazásokat jelentősen korlátozták.

Sztálin halála, majd a Nagy Imre-kormány megalakulása és az „új irányvonal” meghirdetése után – noha a külpolitikában is lassú olvadás indult meg, ez 1955 nyaráig csupán szerény diplomáciai eredményeket hozott. (1. és 2. sz. d.) 1953-ban egyetlen érdemi megállapodás született, a hajózási egyezmény, amely lehetővé tette a szabad hajózást a Dunán.⁵ A következő évben tárgyalások kezdődtek egy növényvédelmi megállapodás létrehozásáról és a határ menti folyók szabályozásáról.⁶ A lassúság, az óvatosság és a késlekedés a magyar-osztrák kapcsolatok normalizálásban csak részben függött össze Ausztria nemzetközi státusának rendezetlenségével, legalább ennyire volt függvénye a magyar-szovjet viszonyoknak is, pontosabban Magyarország alárendelt helyzetének, s az önálló külpolitika hiányának. 1953 után továbbra is minden jelentősebb nemzetközi kezdeményezés Moszkvából indult ki, azzal együtt, hogy az új szovjet politikai vezetés külpolitikai téren a Sztálini örökség felszámolására törekedett, s igyekezett csökkenteni a feszültséget Kelet és Nyugat között. Az egyes kelet-európai országok önálló külpolitikai mozgástere azonban továbbra is nagyon korlátozott maradt. Olivier Ressèguier 1953. november 11-én kelt jelentésében azt írta Budapestről Figl külügyminiszternek: „Külpolitikai tekintetben az új kurzus azért sem hozhatott változást, mert magyar külpolitika nincsen, mivel a magyar kormány, mely-

³ Lásd bővebben: Österreich und die Europäische Integration 1945–1993. Szerk.: Michel Gehler – Rolf Steininger. Böhlau Verlag. Wien, Köln. 1993.

⁴ 1949-ben a magyar párt képviselőjében Kiss Károly részt vett Bécsben az AKP május 1-jei ünnepségén. Az MDP mellett érdekes módon Kelet-Európából csak a lengyel párt küldte el megbíztottját. (MOL M-KS 276. f. 65/123. ó. e. Kiss Károly jelentése. 1949. május 3). 1951 májusában Molnár Erik utazott az osztrák fővárosba Johann Koplenignek, az AKP elnökének 60. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségre és a bécsi ifjúsági találkozóra. (MOL M-KS 276. f. 65/218. ó. e. Molnár Erik jelentése. Bp., 1951. május 18.) 1951. novemberében Hidas Istvánnak, az MDP PB tagjának, a Budapesti Pártbizottság titkárának vezetésével kéttagú delegáció vett részt az AKP XV. kongresszusán. (MOL M-KS 276. f. 65/123. ó. e. Hidas István jelentése. 1951. november 12.)

⁵ Magyarország és Ausztria között a dunai hajózás kérdéséről a tárgyalások 1952 szeptemberében kezdődtek, az érdemi megbeszélésekre 1953 április 27 és május 12-e között került sor, amelyek egyezmény kidolgozásával és jegyzőkönyv aláírásával fejeződtek be. A megállapodást a két kormány 1953 május 16-án hagyta jóvá. (Szabad Nép, 1956. május 14.), MOL XIX-J-1-j 1. doboz 1/b. 002545/1955. sz.

⁶ MOL XIX-J-1-j 1. doboz 1/b. 002545/1955 A bécsi magyar követség 1954. évi összefoglaló jelentése.

nek léte kizárólag azoknak az akaratától függ, akik a Szovjetunióban a hatalom birtokosai, nem folytathat önálló politikát.”⁷ A Nagy Imre nevéhez fűződő un. korrekciós politikai irányvonal külpolitikai téren nem is irányzott elő változásokat. Jellemző módon az MDP KV 1953. júniusi, a Rákosi–Gerő-csoport politikáját, főként a gazdaságpolitikában elkövetett hibákat, keményen bíráló nevezetes határozata külpolitikai kérdéseket egyáltalán nem érintett.⁸ A kormányprogramot is ez jellemezte

A külképviseletek élén mindkét kormány személycserét hajtott végre, de annak ellenére, hogy a követségeket követi rangú diplomaták vezették, a misszióvezetők státusa nem változott, továbbra is ügyvivőként látták el feladatukat.⁹ 1954. július 14-én állapodott meg Bécs és Budapest abban, hogy az ügyvivők helyébe kölcsönösen követeket neveznek ki.¹⁰ Az osztrák kormány 1954. június 22-i ülésén hatalmazta fel a külügyminisztert, hogy készítse elő ezt magyarországi (és lengyelországi) vonatkozásban. Ezt követően a július 26-i minisztertanács budapesti követté nevezte ki Olivier Ressèguier addigi ügyvivőt¹¹, aki 1954. november 24-én e minőségében bemutatkozó látogatást tett Nagy Imre miniszterelnöknél, majd néhány nap múlva átadta megbízólevelét Dobi Istvánnak, az Elnöki Tanács elnökének.¹² 1954 májusában Bécsben, majd szeptember 1. és 17. között Budapesten került sor kereskedelmi tárgyalásokra. Szeptember 17-én aláírták az 1954–1955. évre szóló árucseré-forgalmi egyezményt és jegyzőkönyvet. Ennek értelmében bővült az áruforgalom; Ausztria fát, műtrágyát, acélt, hengerelt árút, vegyi cikkeket szállított, míg Magyarország élelmiszert, mezőgazdasági termékeket, egészségügyi berendezéseket exportált a szomszédos országba.¹³ Osztrák részről felajánlottak egy millió dolláros hitelt is fogyasztási cikkek vásárlására.¹⁴

A magyar–osztrák határ mentén 1954 folyamán fokozatosan enyhült a feszültség, a határincidensek száma csökkent.¹⁵

Az osztrákok számára fontos, korábbiól függően maradt kérdések rendezése, mindenekeelőtt a kettős állampolgárságú személyek kiengedése, még inkább a vitás gazdasági és pénzügyi kérdések megoldása terén viszont alig történt elő-

⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik. Bundeskanzleramt/Auswärtige Angelegenheiten. (A továbbiakban: ÖStA AdR BKA/AA) Pol.-II. Ungarn GZ 142. 500/1953 Ressèguier egyébként is erős kritikával figyelte az 1953 júniusi kormányprogram végrehajtását és úgy vélte, nem hozott számottevő fordulatot.

⁸ Az MKP KV 1953 június 27–28-ai ülésén elfogadott határozatot lásd: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. Főszerk.: Izsák Lajos. Napvilág Kiadó. Bp., 1988. 188–212.

⁹ Az osztrák kormány Olivier Ressèguiert nevezte ki ügyvivőnek, aki 1953. július 27-én adta át megbízólevelét Boldoczki János külügyminiszternek. (Szabad Nép, 1953. július 29.) A magyar ügyvivőt, Szeri Lénárd, volt tiranai ill. Buenos Airesi követet, 1953 augusztus elején jelölték ki.

¹⁰ Szabad Nép, 1954. július 15.

¹¹ ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ 201. 932/1954

¹² Szabad Nép, 1954. november 27.

¹³ Szabad Nép, 1955. szeptember 23.

¹⁴ MOL M-KS 276. f. 65/218. ó. e. Rubin Péter feljegyzése. 1955. július 6. és MOL XIX-J-1-j 53. doboz 25/c 003032/I/1955 szig. biz.

¹⁵ Parragi György 1954 június 16-án a költségvetési vitában elhangzott felszólalásában külön is hangsúlyozta: „Örülünk annak is, hogy egyre inkább normalizálódik a viszony a két szomszédos ország, Jugoszlávia és Ausztria, valamint Magyarország között. A feszültség határainkon lényegesen enyhült, amit legjobban bizonyít az, hogy a határincidensek száma erősen csökkent.” (Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott országgyűlés naplója. 1953–1958. Athenaeum. Bp., 1960. I. k. 250.)

rehaladás. Az utóbbiak több témakört érintettek. Így a potsdami konferencia határozata értelmében a német vagyon részeként szovjet (majd magyar) tulajdonba került korábban osztrák tulajdonú vagyontárgyakat, osztrák állampolgárok államcsinált vállalatait, a Magyarországról kitelepített és osztrák állampolgárságot szerzett németek hátramaradt vagyonát, a határon átnyúló osztrák birtokok dolgát s végül a háború folyamán osztrák területre hurcolt magyar értékeket. A vagyoni kérdésekről 1953 októberében Budapesten ugyan megkezdődtek a tárgyalások, de az álláspontok tisztázásán túl nem jutottak. A megbeszélések, melyeket az osztrákok az államközi kapcsolatok rendezése egyik legfőbb céljának tekintettek, 1954 tavaszán a várakozások ellenére a magyar fél tartózkodó magatartása miatt nem folytatódtak. Budapesten arra hivatkoztak, hogy Ausztria nem független állam.¹⁶

Bár az MDP 1954. májusi III. kongresszusán, majd júniusban a parlamentben a költségvetési vitában szó esett a magyar-osztrák viszony lassú javulásáról, felelős magyar államférfi szájából egyértelmű s Bécsben is jó visszhangot kiváltó állásfoglalás (18. sz. d.) a viszony normalizálása mellett csak 1954. december 1-jén hangzott el — talán nem is véletlenül — Moszkvában. Az európai béke és biztonság kérdéseivel foglalkozó értekezleten, amelyen a szovjet blokkhoz tartozó országok vettek részt, Hegedüs András miniszterelnök-helyettes többek között kijelentette: „Kormányunk egész külpolitikáját az a törekvés jellemzi, hogy [a szocialista országokhoz fűződő – G. L.–V. I.] kapcsolatok állandó továbbfejlesztése mellett normális kapcsolatokat létesítsen a többi országgal is. Ennek megfelelően normalizáltuk a viszonyunkat a szomszédos Jugoszláviával, amellyel több fontos egyezményt illetve megállapodást kötöttünk, és az a szándékunk, hogy tovább haladunk ezen az úton. Azon vagyunk, hogy helyreállítsuk a normális jószomszédi viszonyt Ausztriával. Ezen a vonalon is értünk már el eredményeket.”¹⁷

Sztálin halála után, szovjet párt- és kormány körökben már 1953 májusában felmerült az osztrák államszerződés rendezésének kérdése. G. M. Malenkov miniszterelnök és mások, többek között A. A. Gromiko, támogatták azt a javaslatot, hogy kezdjenek külön tárgyalásokat a nyugati hatalmakkal Ausztriáról. Molotov, aki visszakerült a külügyminisztérium élére, s akinek külpolitikai koncepciója a legkevésbé változott, azonban ellenezte ezt. Azzal érvelt, hogy előnytelen lenne szovjet szempontból, ha az osztrák államszerződés ügyét különválasztanák, mielőtt más fontosabb világpolitikai kérésekben a nyugati nagyhatalmakkal dűlőre jutnának. Ebben volt igazság, valójában azonban arról volt szó, hogy Molotov fenn akarta tartani a szovjet hadsereg ausztriai jelenlétét és a magyar illetve a romániai összekötő vonalakat, abból kiindulva, hogy Nyugat-Németországgal vagy Jugoszláviával való konfliktus esetén mind a csapatokra, mind az utánpótlási vonalakra szükség lehet.¹⁸ A szovjet pártvezetésen belüli hatalmi harcok és a nézeteltérések miatt majd másfél évig Ausztria ügyében sem történt előrelépés. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa 1955. február 8-i ülésén, a nemzetközi közösség és Bécs számára teljesen váratlanul, Molotov szovjet külügyminiszter felvetette az osztrák

¹⁶ Pálmány B.: A magyar-osztrák viszony. Valóság, 1997. 4. sz. 88. és MOL XIX-J-1-j 1. doboz 1/b. 002545/1955 sz. ügyirat, a bécsi követség 1954. évi összefoglaló jelentése.

¹⁷ Szabad Nép, 1954. december 2.

¹⁸ V. Zubok and C. Pleshakov: Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev. Harvard Univ. Press. Cambridge, London. 1996. 157–158.

kérdés rendezésének szükségességét és javaslatokat terjesztett elő Ausztria függetlenségének helyreállítására, az államszerződés megkötésére vonatkozóan. Ezeknek a lényege az volt, hogy a Szovjetunió kész hozzájárulni a szövetséges csapatok kivonásához, amennyiben Ausztria — megfelelő garanciákkal — tartós semlegességet vállal.¹⁹

A szovjet álláspont megváltozása több tényezőre vezethető vissza. Az 1954. október 23-i párizsi szerződések nemcsak a Nyugat-Európai Unió létrehozását irányozták elő, hanem megszüntették a megszállást és helyreállították a Német Szövetségi Köztársaság szuverenitását, lehetővé tették az NSZK újra felfegyverzését és belépését a NATO-ba. A szovjet párt- és kormánykörökben, valamint a tábornoki karban, alig tíz évvel a második világháború befejeződése után mindez komoly aggodalmat váltott ki, s tartottak attól, hogy a modern fegyverekkel felszerelt német hadsereg veszélyt jelenthet a Szovjetunió biztonságára. Emellett számoltak azzal is, hogy a katonailag és gazdaságilag megerősödő NSZK fenyegetést jelenhet Ausztriára nézve is, ellenőrzése alá vonhatja, sőt nem zárták ki azt sem, hogy újra felmerülhet Ausztria erőszakos bekebelezésének, az Anschlussnak a gondolata. Kettős célt tűztek maguk elé: egyrészt szerették volna megakadályozni, hogy az NSZK a NATO tagja legyen, másrészt igyekeztek elejét venni annak, hogy Ausztria német befolyás alá kerüljön, bevonják a nyugati katonai szervezetbe, vagy az NSZK újra magához csatolja.

Mindemellett más külpolitikai megfontolások is szerepet játszottak. Az osztrák kérdés rendezésével a moszkvai politikai vezetés a genfi csúcstalálkozó előtt, amelyet 1955. július 18-a és 23-a között tartottak, demonstrálni akarta kompromisszumkészségét és azt, hogy komolyan gondolja a nemzetközi feszültség enyhítését. A Belgrádba készülő Hruscsov Titót és a jugoszláv pártvezetést is megkívánta nyugtatni, s számukra is érzékeltetni, hogy valóban megváltozott a szovjet felső vezetés gondolkodása külpolitikai kérésekről a Sztálini időkhöz képest, és másként kezelik a nemzetközi konfliktusokat. A régóta húzóódó osztrák államszerződés napirendre tűzésének az áprilisra tervezett bandungi konferencia előtt az el nem kötelezett országok számára is volt üzenete: a Szovjetunió — a nyugati propagandával szemben — nem agresszív, terjeszkedő, „imperialista” nagyhatalom, hanem komoly engedményekre, kompromisszumokra kész állam, amely egyes államok semlegességét is kész garantálni. Moszkvában remélték, hogy a semlegesség gondolata népszerű lesz a harmadik világban.

Az osztrák kérdés rendezésének szovjet szempontból katonai jelentősége is volt. Ausztria semlegességével és a szovjet csapatok kivonásával jelentős, mintegy 20 hadosztály szabadult fel. A NATO északi és déli szárnya között földrajzilag megszakadt az összeköttetés, s létrejött egy, a semleges államokból álló korridor, amely Svédországtól Finnországon és Ausztrián át Svájcig húzódott.²⁰ A Varsói Szerződés létrehozása, s annak révén szovjet katonai egységek állomásoztatásának fennmaradása Magyarországon és Romániában biztonsági szempontból elegendő volt Moszkva számára.

¹⁹ Szabad Nép, 1955. február 9.

²⁰ *Andrey Kurth Cronin: Great Power Politics and the Struggle over Austria. 1945–1955.* Cornell Univ. Press. Ithaca. London. 1986. 151–157.

Norbert Bischoff, Ausztria moszkvai nagykövete 1955. február 25-én, majd március 2-án felkereste Molotov szovjet külügyminisztert, hogy az általa a Legfelsőbb Tanács 1955. február 8-i ülésén az osztrák kérdés rendezésére előterjesztett javaslatokról tárgyaljon. 1955. március 11-én a szovjet külügyminisztérium nyilatkozatot adott ki, mely szerint Molotov a tárgyalások során hangsúlyozta: a Szovjetunió nem ragaszkodik tovább a megszálló csapatok ausztriai jelenlétéhez, feltéve, ha intézkedéseket hoznak annak érdekében, nehogy újabb Anschlusra kerülhessen sor Ausztria és Németország között, továbbá, ha Ausztria nem csatlakozik semmilyen katonai szövetséghez, s nem engedélyezi idegen hatalmak számára katonai támaszpontok létesítését saját területén. A szovjet külügyminiszter javasolta, hogy Ausztria és a Szovjetunió vezetői tartsanak előzetes, közvetlen megbeszéléseket az osztrák államszerződésről. Együttal felvetette azt is, hogy hívjának össze négyhatalmi értekezletet az osztrák államszerződés és a német békeszerződés előkészítésére és aláírására. Március 14-én Bischoff nagykövet szóbeli jegyzék formájában átadta az osztrák választ a szovjet javaslatokra. Az osztrák kormány ígéretet tett a Molotov által kívánt feltételek teljesítésére, de azt kérte, hogy az összehívandó négyhatalmi konferencia csak az osztrák államszerződés ügyével foglalkozzon. A március 24-ei Molotov–Bischoff találkozón a szovjet külügyminiszter közölte, a szovjet fél hozzájárul ahhoz, hogy a négyhatalmi konferencia külön — a német békeszerződéstől függetlenül — tárgyalja meg az osztrák kérést és meghívta J. Raab kancellárt Moszkvába. Az osztrák kormányküldöttség tárgyalásai 1955. április 12–15. között zajlottak le a szovjet fővárosban. Megállapodtak az államszerződés fontosabb pontjaiban, és egy sor gazdasági és pénzügyi kérdésben. Az osztrák kormány vállalta, Ausztria aláírja az államszerződést, deklarálja örök semlegességét és a parlament törvénybe iktatja azt. A szovjet kormány viszont arra kötelezte magát, hogy szintén aláírja az államszerződést és legkésőbb 1955. december 31-ig kivonja csapatait Ausztria területéről. A négy szövetséges nagyhatalom bécsi nagykövetei május 2-a és 11-e között véglegesítették az államszerződés szövegét, amelyet a külügyminiszterek május 14-én jóváhagytak. Az osztrák államszerződés aláírására, ünnepélyes keretek között, május 15-én került sor Bécsben. 1955. július 27-én lépett életbe, miután az osztrák parlament, majd a Szovjetunió és a nyugati nagyhatalmak ratifikálták. A szovjet hadsereg utolsó egységei, jóval a kitűzött időpont előtt, szeptember 19-én elhagyták az országot, utoljára, október 21-én az amerikai csapatok távoztak. Az osztrák parlament október 26-án egyhangú szavazással törvénybe iktatta az örök semlegességről szóló törvényt.²¹

Az osztrák–szovjet tárgyalásokkal kapcsolatos moszkvai hírek, az államszerződés aláírása és életbe lépése, majd az örökös semlegesség törvénybe iktatása a magyar pártvezetés magatartására is hatottak. A fordulat már 1955 áprilisától érzékelhető volt, amikortól mind az állami mind a párttisztviselőket betöltő magyar politikusok sorra álltak ki a nyilvánosság előtt az Ausztriával való jószomszédi

²¹ Lásd: Österreich. Die Zweite Republik. Hgb von Erika Weinzierl und Kurt Skalnik. Bd. 1. Verlag Styria. 1972. 241–242.; *Kerekes Lajos*: Ausztria hatvan éve. 1918–1978). Gondolat. Bp., 1984. 323–333.; *Eva-Marie Csáky*: Der Weg zu Freiheit und Neutralität. Dokumentation zur österreichischen Aussenpolitik 1945–1955. Wien 1980. 351–449. (A továbbiakban: *Eva-Marie Csáky*: Der Weg zu Freiheit und Neutralität.)

viszony helyreállítása mellett. Rákosi Mátyás, az MDP első titkára 1955. április 3-án, a felszabadulás 10. évfordulója alkalmából rendezett operaházi díszünnepségen többek között bejelentette, hogy a különböző társadalmi rendszerek békés egymás mellett élése szellemében Magyarország javítani kívánja kapcsolatait Ausztriával.²² Hegedüs András április 18-i miniszterelnöki expozéjában üdvözölte a moszkvai megállapodásokat: „Ausztriával fennálló viszonyunkat erősen zavarta az a körülmény, hogy a nyugat-német imperializmus felélesztése megnövelte Ausztria bekebelezésének, az új Anschlussnak a veszélyét. A Magyar Népköztársaság kormánya örömmel üdvözli azt a megállapodást, amely a Szovjetunió és Ausztria kormánya között a napokban lezajlott tárgyalások során létrejött. Ennek a megállapodásnak a megvalósulása nagymértékben előmozdítaná a Magyarország és Ausztria közötti jószomszédi viszony további elmélyítését, amely mindkét népnek — mind a magyarnak, mind az osztráknak — egyaránt érdeke.”²³ Hasonlóképpen foglalt állást pár nap múlva Boldoczki János külügyminiszter parlamenti felszólalásában.²⁴ Az államszerződés életbelépése alkalmából, július 29-én, a magyar vezetők üdvözlő táviratot küldtek osztrák partnereiknek. Hegedüs András ismételten hangsúlyozta: „A magyar nép őszinte óhaja, hogy a szomszédos Ausztria népével ápolt jószomszédi viszonya tovább fejlődjék és hozzájáruljon az európai béke és biztonság megszilárdulásához.”²⁵

A moszkvai osztrák–szovjet tárgyalások után pár nappal, 1955. április 23-án az MDP Politikai Bizottsága, miután meghallgatta Rákosi beszámolóját a szovjet fővárosban aláírt megállapodásról, a következő határozatot hozta: „Ki kell dolgozni, hogy a szerződés elfogadása esetén politikai, gazdasági, stb. téren milyen tennivalóink vannak. Ezért a PB megbízza a Titkárságot, hogy a külügyminisztérium bevonásával dolgozza ki a politikai és kulturális, Gerő elvtársat, hogy az Országos Tervhivatallal és a Kereskedelmi Minisztériummal dolgozza ki a gazdasági, Bata István elvtársat, hogy a szovjet tanácsadó elvtársak bevonásával dolgozza ki a katonai kérdésekkel kapcsolatos tennivalókat.”²⁶ Az államszerződés aláírását követő másfél hónapon belül azután, még ha egy rövid megbicsaklással is, a Politikai Bizottság határozatot hozott az Ausztriával kapcsolatos feladatokról. Első ízben ugyanis június 23-án került a PB elé a külügyminisztérium 22 pontos, a kapcsolatok minden szféráját érintő javaslata, ám rövid vita után levették a napirendről, arra hivatkozva, hogy az érintett minisztériumokkal előzetesen egyeztetni kell az előterjesztést.²⁷ Egy héttel később azután, június 30-án, a Politikai Bizottság, immár „A nemzetközi helyzet és az ebből adódó feladataink” c. napirend részeként — a Jugoszláviával és Nyugat-Németországgal fennálló kapcsolatokkal együtt — mégiscsak megtárgyalta Boldoczki külügyminiszter jelentését. A határozat Ausztriára vonatkozó pontjai politikai, gazdasági és kulturális teendőket tartalmaztak: így többek között az osztrák és a kettős állampolgárok kiutazásának engedélyezését, elítélt osztrák állampolgárok kegyelemben részesí-

²² Szabad Nép, 1955. április 3.

²³ Szabad Nép, 1955. április 19.

²⁴ Szabad Nép, 1955. április 23. 1955. április 3-án

²⁵ Szabad Nép, 1955. július 29.

²⁶ MOL M-KS 276. f. 53/227. ó. e. Az MDP PB 1955. április 23-ai ülésének jegyzőkönyve.

²⁷ *Pálmány B.*: A magyar-osztrák viszony. Valóság, 1997. 4. sz. 83–84.

tését, a vagyoni tárgyalások lefolytatását, az áruforgalom bővítését, a közlekedési és mezőgazdasági együttműködés erősítését, közös kulturális munkaterv összeállítását, az irodalmi, művészeti, tudományos kapcsolatok bővítését, nem utolsósorban egy magyar levéltári delegátus bécsi kiküldetését.²⁸ A magyar kormány jó szándékát és az ügy iránti elkötelezettségét bizonyítandó, június 27-én diplomáciai úton közölte Béccsel: az ősz folyamán készek felújítani az 1953 őszi abamaradt vagyoni tárgyalásokat²⁹ (7. sz. d.), és meghívták az osztrák parlament küldöttségét egy magyarországi látogatásra.

Ausztria vezetői, akik kizárólag az államszerződés létrehozására fordították a figyelmüket, 1955 tavasza előtt egyáltalán nem reagáltak a magyar kezdeményezésekre.³⁰ Jóllehet a szovjet blokk országai közül gazdasági és politikai okok miatt Csehszlovákia fontosabb volt Ausztria számára, mint Magyarország, az osztrák diplomácia a jószomszédi kapcsolatok javítására vonatkozó első magyar nyilatkozatok hatására mégis szorgalmazta, hogy a két állam viszonyát terhelő problémák rendezésére történjenek gyakorlati lépések. (3., 4., 5., 6. sz. d.) Tárgyalási készségüket — noha alapvető feltételként jelölték meg a vagyoni egyezmény ügyében történő megállapodást — az államszerződés aláírását követően — az 1955 július 3-án hivatalba lépett második Raab kormány programnyilatkozatában — ismételten megerősítették, felvetették a gazdasági kapcsolatok bővítésének, a kulturális együttműködés létrehozásának lehetőségét is.³¹

A változások a diplomáciai képviseletek szintjén is tükröződtek. 1955 márciusában az az igen tevékeny Karl Braunias egykori belgrádi követ váltotta fel Ressèguiert, aki pályája során a külügyminisztériumban vagyoni kérdésekkel is foglalkozott.³² A magyar kormány ugyancsak szükségét érezte annak, hogy cserét hajtson végre Bécsben. Az új követ kinevezésére láthatóan nagy sietséggel került sor.³³ A hajdani kommunista pártmunkás Puja Frigyes igen rövid stockholmi működést követően 1955. április 19-én kapott hivatalos megbízást a bécsi képviselet vezetésére és 1955. május 27-én nyújtotta át megbízólevelét Theodor Körner köztársasági elnöknek.³⁴ Leopold Figl külügyminiszternél tett látogatása

²⁸ MOL M-KS 276. f. 53/239. ó. e. 17–26. lap A PB egyedül a bécsi Magyar Kulturális Intézet ismételt megnyitásának tervével nem értett egyet.

²⁹ Az MDP KV Politikai Bizottsága június 11-én hagyta jóvá a tárgyaló küldöttség névsorát. MOL M-KS 276. f. 53/236. ó. e. 100–101. lap.

³⁰ Bruno Kreisky, aki ekkor már államtitkári posztot töltött be a külügyben, emlékirataiban azt írta: „a magyar felkelésig – kevés figyelmet szenteltem a magyarországi fejlődésnek és az ottani viszonyoknak” Lásd: *Bruno Kreisky: Im Strom der Politik. Erfahrungen eines Europäers* (Goldmann, 1988) 226.

³¹ Puja Frigyes követ jelentése 1955 július 7. Közölte *Gecsényi L.: Magyar–osztrák kapcsolatok. Társadalmi Szemle, 1995. 10. 80–82. továbbá v. ö. Erich Bielka: Österreich und seine volksdemokratischen Nachbarn In: Die Ära Kreisky. Schwerpunkte der österreichischen Aussenpolitik. Hgb. Erich Bielka, Peter Jankowitsch, Hans Thalberg (Europaverlag, 1983) 200–201.*

³² Karl Braunias 1955. március 9-én adta át a megbízólevelét Dobi Istvánnak. (Szabad Nép, 1955. március 10.)

³³ *Gecsényi L.: Magyar–osztrák kapcsolatok. Társadalmi Szemle, 1995. 10. 80. Téved Pálmány Béla: A magyar–osztrák viszony: diplomácia, semlegesség és menekültkérdés (1955–1959). Valóság, 1997. 4. sz. 82–83. c. cikkében, amikor arról ír, hogy Puja kiküldetésére nagy késéssel került sor, ami már az osztrákok rosszállását is kiváltotta.*

³⁴ Szabad Nép, 1955. május 31.

alkalmával Figl kijelentette, hogy szeretné, ha jó kapcsolatok alakulnának ki a két ország között s erre meg is van a lehetőség, ha rendezik a problémákat, normalizálják a viszonyokat.³⁵

1955. július 6-án — 12 nappal a genfi csúcstalálkozó előtt — Braunias kérésére, Rákosi Mátyás pártfőtitkári minőségében fogadta az osztrák követet. (9. sz. d.) Első alkalommal került sor ilyen szintű találkozóra egy osztrák diplomata és egy magyar pártvezető között. Rákosi, akit nyomasztott a szovjet–jugoszláv megbékélés és személyében is veszélyeztetve érezte magát, hiszen a román párt mellett az MDP volt az, amely a szovjet vonalhoz igazodva, a legdurvább és legostobább politikai kampányt folytatta Jugoszlávia ellen, az Ausztriával való viszony javításában vállalt nagyobb szereppel igyekezett kompenzálni a magyar–jugoszláv kapcsolatok terén elkövetett korábbi hibákat, s elejét venni a Moszkva esetleges újabb nehezítésének. (14. sz. d.) A jó légkörben lezajlott tanácskozáson Braunias felvetette a kétoldalú kapcsolatokat érintő összes lényeges kérdést, elsősorban az osztrákokat legjobban érdeklő ügyeket, a kettős állampolgárságú személyek helyzetének és a vagyoni jogi kérdéseknek a rendezését, valamint a magyar–osztrák határon uralkodó állapotok normalizálását. Emellett sürgette azt is, hogy magyar részről enyhítsenek a vízumkényszeren, mert további fenntartása esetén a gazdasági, kulturális és sport kapcsolatok nem fejlődhetnek, s nyissanak újabb határátkelőhelyeket. Az MDP első embere kijelentette, hogy az államszerződés megkötése és a semlegesség deklarálása után magyar részről számos lehetőséget látnak a két ország viszonyának normalizálására, s több alkalommal nyomtatékosan hangsúlyozta, hogy magyar hivatalos szervek mindent meg fognak tenni a magyar–osztrák kapcsolatok javítása és elmélyítése érdekében. Felhatalmazta vendégét, hogy kijelentéseit közölje az osztrák kormánnyal. Ígéretet tett a felmerült problémák rendezésére, a hangsúlyt azonban a gazdasági kapcsolatok bővítésére helyezte, s külön is érdeklődött az áram és a fa importjának lehetősége iránt. A beszélgetés hangulatára jellemző, hogy Rákosi szóba hozta: szívesen utazna Bécsbe, ahol fiatalkorában gyakran megfordult.³⁶

Braunias Rákosinál tett vizitjének meg volt a hatása. Azzal együtt, hogy az MDP PB július 7-én határozatot hozott a 354 kilométer hosszú magyar–osztrák határszakasz katonai megerősítésére,³⁷ a hónap végén Kárpáti József külügyminiszter-helyettes magához kérte az osztrák követség titkárát, aki a szabadságon lévő Brauniast helyettesítette, s elégedettségének adott hangot amiatt, hogy az osztrák államszerződés aláírása után mód nyílik nemcsak a jószomszédi, hanem a közvetlenebb, baráti viszony megteremtésére is. A kulturális és tudományos kapcsolatok élénkítésére vonatkozó javaslatok mellett miniszterek kölcsönös látogatására, küldöttségek cseréjére tett előterjesztést. Kifejezésre jutatta a magyar kormány készségét az osztrák részről megfogalmazott kívánságok, mindenekelőtt a kettős állampolgárságúak kiengedése és az új határátkelők nyitása teljesítésére. (10. sz. d.) Kijelentette, hogy magyar részről az osztrák javaslatokat komolyan

³⁵ MOL XIX-J-1-j 3. doboz 1/c 005942/sz. t. /1955 KÜM

³⁶ MOL M-KS-276. f. 65/218. ő. e. Rubin Péter feljegyzése. 1955. július 6. A látogatásról készített osztrák követi jelentés rövid bevezetővel megjelent a *História* c. folyóirat 1995. 3. számában. *Gecsényi Lajos*: Az osztrák követ látogatása Rákosinál 1955 júliusában címmel.

³⁷ *Pálmány B.*: A magyar–osztrák viszony. Valóság, 1997. 4. 83–84.

veszik, s annak a reményének adott hangot, hogy Ausztria és Magyarország között hasznos együttműködés alakulhat ki.

1955 őszén a két ország viszonyának rendezése lendületet vett. Szeptember-október folyamán a magyar hatóságok fokozatosan enyhítettek a be- és kiutazási engedélyek kiadásának korábbi szigorú előírásain. 1955. október 16-án a 100. magyar-osztrák futball mérkőzésre 4000 osztrák érkezett Bécsből, többen, mint amennyien a megelőző öt évben Magyarországon jártak. (15. sz. d.) Osztrák részről azonnal nyugtázták az első komolyabb engedményeket a lakosság személyi érintkezése terén.³⁸

Az osztrák–magyar határon 1955 őszére a helyzet normalizálódott, a magyar határőrség beszüntette a lövöldözést. (18. sz. d.) Az aknazár léte azonban továbbra is nyugtalanította az osztrákokat. Az államszerződés aláírása után hónapról hónapra emelkedett a határátlépési kísérletek száma, amelyeknek egy része sikeres volt.³⁹ 1955 októberében magyar határőrök Luisignál határsértést követtek el. Magyar javaslatra közös ad hoc bizottságot állítottak fel az ügy kivizsgálására, amely 1955. december 12-től 1956. január 3-ig ülésezett Szentgotthárdon. A korrekt szellemű tárgyalás során eredményre nem jutottak, de osztrák kezdeményezésre megállapodtak abban, hogy mindkét delegáció javasolni fogja kormányának egy állandó vegyes bizottság felállítását a határincidensek kivizsgálására.⁴⁰

A gazdasági tárgyalások 1955 szeptemberében Budapesten kezdődtek, ám a nézeteltérések — a faféleségek exportjára vonatkozó túlzott magyar igények — miatt lassan haladtak. (15. sz. d.) Az árucseré-forgalmi egyezmény aláírására végül november 23-án került sor, amely a korábbi stagnálás után a kölcsönös szállítások 40%-os növelését irányozta elő. Az árucseré-forgalom struktúrája nem változott.

1955 szeptemberében került sor az első miniszteri szintű látogatásokra. Mekis József miniszterelnök-helyettes és Bognár József belkereskedelmi miniszter megtekintették a bécsi őszi vásárt, és fogadta őket Udo Illing kereskedelemügyi miniszter. Ezt megelőzően azonban Franz Thoma mezőgazdasági és erdészeti miniszter lemondta a budapesti mezőgazdasági kiállításon teendő látogatását. Hivatalosan ezt azzal indokolták, hogy a miniszter a vásár időpontjában — augusztusban — szabadságon volt. Sík Endre ezt a magyarzatot elfogadta, holott valószínűleg nem erről, hanem politikai megfontolásokról, túlzott óvatosságról volt szó.⁴¹ (15. sz. d.) Kínos helyzetet teremtett az is, hogy október közepén H. Drim-

³⁸ Leopold Figl külügyminiszter szeptember közepén egy nyugat-német lapnak adott nyilatkozatában kijelentette: „Az osztrák államszerződés megkötése óta lényegesen javult Ausztria viszonya az egyes szomszéd országokkal; mindenekelőtt a Csehszlovák Köztársasággal és a Magyar Népköztársasággal. Így például fontos könnyítések történtek a két állammal való utasforgalomban.” (Idézi: Szabad Nép, 1955. szeptember 20.)

³⁹ Pálmány Béla adatai szerint 1955 második felében 629-en, 1956 első négy hónapjában 367-en kísérelték meg az országot illegálisan elhagyni. Az utóbbi időszakban a disszidálók 18,5%-át a magyar határőrök nem tudták elfogni. (Pálmány B.: A magyar-osztrák viszony. Valóság, 1997. 4. sz. 85.)

⁴⁰ Szabad Nép, 1955. december 24., 1956 január 4. – A BM elkészítette az állandó vegyes bizottság felállítására vonatkozó egyezmény magyar tervezetét, amelyet Piros László belügyminiszter az MDP PB 1956. március 9-ei jóváhagyása után a kormány elé terjesztett. (MOL M-KS 276. f. 53/275. ó. e. Az MDP PB 1956. március 9-ei ülésének jegyzőkönyve.)

⁴¹ Puja Frigyes bécsi magyar követ 1955. november 1-i jelentése szerint az igazi ok az volt, hogy ebben az időszakban osztrák részről a két ország közötti kapcsolatok fejlődésnek ütemét vissza kívánták fogni. (MOL XIX-J-1-j 5. doboz 4/b KÜM 006837/1955) Kétségtelen, hogy az osztrák politikai

mel oktatási miniszter szintén lemondta budapesti látogatását — a 100. magyar-osztrák meccsen vett volna részt— arra hivatkozva, hogy ott kell lennie a Burgtheater megnyitására. (15. sz. d.) A magyar kormány — szovjet kezdeményezésre — osztrák parlamenti delegációt hívott meg magyarországi látogatásra, amelyet Bécsben elfogadtak, de az időpontot nem határozták meg.⁴² (18. sz. d.)

Budapesten ugyanakkor jó visszhangot váltott ki Raab kancellárnak a semlegességi törvény benyújtásakor, 1955. október 26-án az osztrák parlamentben elmondott beszéde, amelyben elismerően szólt a magyar-osztrák (és csehszlovák-osztrák) kapcsolatok alakulásáról. Többek között kijelentette: „Mi osztrákok megnyugvással vesszük tudomásul, hogy javulnak Csehszlovákiához és Magyarországhoz fűződő kapcsolataink. Ugyanúgy mint ennek a két országnak, nekünk is érdekünk gazdasági kapcsolataink kiszélesítése... Üdvözlöm e két, északi és keleti szomszéd államot és biztosíthatom őket, hogy Ausztria hajlandó a megértő szomszédi együttműködésre.”⁴³ Hegedüs András miniszterelnök november 15-ei országgyűlési expozéjában magyar részről meglelégedéssel nyugtázta Raab kancellár kijelentéseit. (16., 17. sz. d.)

Bécsben kedvezően fogadták, hogy Budapest viszonylag gyorsan reagált Ausztria örökös semlegességének törvénybe foglalására, s a Szovjetuniót és más országokat megelőzve, ötödikként ismerte el Ausztria új nemzetközi státusát. (18. sz. d.) Az Elnöki Tanács 1955. november 24-én nyilatkozatot adott ki, amelyben bejelentette: „A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa meglelégedéssel veszi tudomásul, hogy az Osztrák Köztársaság az 1955. évi október hó 26. napján hozott szövetségi alkotmánytörvényben kinyilvánította örökös semlegességét és kimondta, hogy a jövőben sohasem fog katonai szövetségben részt venni és területén idegen államok katonai támaszpontjának felállításához hozzájárulni.— A Magyar Köztársaság az Osztrák Köztársaságnak a fenti törvény értelmében vett örökös semlegességét a jelen nyilatkozattal elismeri.”⁴⁴

1955 végére, mint Braunias követ összefoglaló jelentése is mutatja, a kétoldalú kapcsolatok terén igen jelentős előrehaladás történt, 44 vitás kérdés közül 26-ban sikerült megállapodni. (18. sz. d.) 1956-ban az enyhülő nemzetközi légkörben, különösen az SZKP XX. kongresszusa után, a magyar-osztrák kapcsolatok egyre intenzívebbé és sokrétűbbé váltak. Számos fontos egyezményt kötöttek. 1956. január 23-án Bécsben folytatódtek az 1953 őszen abbamaradt tárgyalások a vagyoni jogi kérdésekről. A magyar delegáció vezetője az előzetes terveknek megfelelően Sík Endre, helyettese Szita János pénzügyminiszter-helyettes volt. Az osztrák tárgyaló küldöttség élén Josef Schöner nagykövet, a külügyminisztérium főtitkára állt. Figl külügyminiszter február 21-én fogadta Sík Endrét és a magyar delegáció tagjait. Az egyes kérdések tisztázására szakértő bizottságokat állítottak

élet konzervatív személyiségei sem sietették a helyzet javulását a kommunista vezetés alatt álló Magyarországgal. V. ö. *Bielka* i. m. 200–201.

⁴² A korabeli magyar sajtó ugyanakkor közölte, hogy 1955. november 20-án osztrák parlamenti delegáció érkezett Moszkvába. (Szabad Nép, 1955. november 21.)

⁴³ *Eva-Marie Csáky*: Der Weg zu Freiheit und Neutralität. 442. Idézi: Szabad Nép, 1955. október 27.

⁴⁴ Magyar Közlöny, 1955. november 26.

fel. Júniusban Budapesten folytatták a megbeszéléseket, de nem sikerült megállapodásra jutniuk.⁴⁵

Meghatározó, és a maga nemében példátlan jelentőségű előrelépés volt, hogy az osztrák kormány (és Ausztria Kommunistá Pártja egyöntetű) szorgalmazására az MDP PB 1956. március 9-i állásfoglalása alapján a magyar kormány 1956. május 9-én határozatot hozott a magyar-osztrák határnál létesített műszaki zár (drótsövény és érintőaknáknak) megszüntetéséről, amivel magára vonta a szomszédos kommunista pártok rosszállását.⁴⁶ A magyar-osztrák viszonyról 1956 júliusában a külügyminisztérium kollégiuma elé került előterjesztés nem csupán az egy esztendő alatt elért eredményeket értékelte pozitívan, de az államközi kapcsolatok minden részterületére kiterjedő (sőt az osztrák szocialista párttal erősítendő viszonyt érintő) feladatrendszert is meghatározott.⁴⁷ Ezek realizálására a magyar kormányzatnak azonban az elhatalmasodó belső válság, a tekintélyvesztés miatt már nem futotta az erejéből.

Így a két ország vezetői között magas szintű kapcsolatfelvételt, kormány- és parlamenti delegációk kölcsönös látogatására, átfogó egyezmény megkötésére, amikre ha eltérő mértékben is, mindkét részről meg volt a készség, sőt előkészületek is történtek, 1956. október 23-a előtt már nem került sor.⁴⁸ A magyar forradalom leverése, a november 4-ei szovjet invázió után kialakult különleges körülmények közepette azután a kapcsolatok újjáépítését szinte az alapoknál kellett kezdeni.

⁴⁵ Szabad Nép, 1956. január 24, 26. ; MOL XIX-J-1-j. 48. doboz 23/j. A magyar-osztrák pénzügyi tárgyalások jegyzőkönyvei. 1956 február 24. – június 8. – A vagyoni jogi egyezmény megkötésére végül is csak 1964-ben került sor.

⁴⁶ MOL M-KS 276. f. 53/275. ó. e. ; Hegedüs András miniszterelnök emlékirataiban megjegyzi, hogy az intézkedés igen nagy vitát váltott ki. „Ma is magam előtt látom az emiatt dühösen bíráló Siroky csehszlovák miniszterelnök lángvörös arcát. Ez az egyoldalú intézkedés joggal sértette a csehszlovák vezetést.” Lásd: *Hegedüs András: A történelem és a hatalom ígézetében.* Budapest, Kossuth, 1988. 258. Az MDP Politikai Bizottsága 1956 május 24-i határozatában ugyanakkor döntött a műszaki zár megszüntetését követően, a nyugati határon, az új helyzetnek megfelelően, kialakítandó határőrizet alapjairól, többek között a rejtett technikai eszközök alkalmazásáról, a hatékonyabb felderítésről, a belső országterület intenzívebb biztosításáról, a személyi állomány „éberségének” növeléséről, egyben azonban a határvidék infrastrukturális, kereskedelmi, kulturális fejlesztéséről, a határállomások és az odavezető közlekedési utak rendbe tételéről is. (MOL M-KS 276. f. 53/288. óe. 62–78. lap.)

⁴⁷ Lásd *Gecsényi L.: A magyar-osztrák kapcsolatok.* Társadalmi Szemle, 1995. 10. 82–90.

⁴⁸ Julius Raab kancellár 1956 szeptember 6-án. interjút adott a Szabad Népek és a Magyar Rádióknak, melyben pozitívan ítélte meg az osztrák–magyar kapcsolatok alakulását. (Open Society Archives, Hung. Monitoring, 1956. IX. 6. Szabad Nép 1956 szeptember 7.– Köszönjük Vámos György szíves segítségét.) Ezt követően a budapesti külképviseletek vezetői számára rendezett esztergomi hajókiránduláson Sebes István külügyminiszter-helyettes „magánbeszélgetés” keretében felvetette az 1956 nyarán Budapestre érkezett Walther Peinsipp követnek Raab magyarországi látogatásának, meghívásának kérdését. A követ ezt az adott pillanatban nem tartotta megvalósíthatónak. (ÖStA AdR BKA/AA Pol.-II. Ungarn-2. GZ 511. 049/1956)

1.

*Tájékoztató Josef Schöner⁴⁹, a külügyminisztérium politikai igazgatója számára
a magyar-osztrák kapcsolatokról*
Bécs, 1953. október 7.

A csehszlovák követségen rendezett tegnapi fogadáson (a Csehszlovák Hadsereg Napja Ötvös⁵⁰ magyar ügyvivő a következőket közölte velem.

Magyarországról, szabadságáról tért vissza és elutazása előtt hosszabb beszélgetést folytatott Berei⁵¹ külügyminiszter-helyettessel, aki gyakorlatilag évek óta a magyar külügyminisztériumot vezeti.

Berei az Ausztriával szemben követendő magyar külpolitika jövőbeni irányvonalát a következőképpen vázolta:

Magyarország erősen érdekelt az Ausztriához fűződő kapcsolatok további javításában. Ezzel összefüggésben a magyar kormányhivatalokban két kérdéssel foglalkoznak. 1.) A követségeket a jövőben ne ügyvivők, hanem követek vezessék. 2.) Az osztrák állampolgárok Magyarországra történő utazásának megkönnyítése.

Fischer⁵² sk.

ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ-318.973/1953 (324.425)

Az előadói íven lévő feljegyzés szerint utasítást küldtek Olivier Ressèguier rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, budapesti ügyvivőnek, hogy szerezzen be további információkat.

2.

Jelentés a diplomáciai képviseltek követségi rangra emelésének lehetőségéről.
Budapest, 1954. május 11.

64-Res/54

Mint utolsó bécsi látogatásom alkalmával megtudtam, a magyarok a vegyes bizottság⁵³ megbeszélései folyamán világosan jelezték, hogy szívesen vennék követek kinevezését Bécsben és Budapesten. Jelenleg mindkét képviseltestet ügyvivők vezetik, akik követi címmel rendelkeznek.

Hivatkozással a főtítkár⁵⁴ úr által május 10-én adott szóbeli megbízásra tisztelettel jelentem ehhez a következőket:

⁴⁹ Schöner, Josef, dr. (1904–1978) osztrák diplomata. 1933-ban lépett külügyi szolgálatba. 1938-ban, az Anschluss után „nyugdíjazták”. A második világháború után visszatért a külügyi pályára. 1953 nyaratól a külügyminisztérium politikai igazgatója, 1955 késő ősztől főtítkára. Jelentős szerepet játszott az osztrák békeszerződést előkészítő nemzetközi tárgyalásokon. 1958-tól 1970-ig, nyugdíjazásáig berni, majd londoni nagykövet.

⁵⁰ Ötvös Alajos, (1915–?) 1950. március 7-én került a külügyminisztériumba. 1950-től 1956-ig Bécsben teljesített szolgálatot, mint első titkár. 1957. május 7-én áthelyezték a Ferunion Külkereskedelmi Vállalathoz.

⁵¹ Berei Andor (1900–1979) közgazdász. 1946-ban tért haza az emigrációból. 1947. július 18-tól 1948. november 5-ig az Országos Tervhivatal főtítkára. 1948. november 5-től a magyar külügyminisztérium politikai államtitkára. 1951. január 17-től 1954. október 30-ig a külügyminiszter első helyettese. 1954. október 30-tól 1956. október 24-ig az Országos Tervhivatal elnöke. 1948 és 1956 között az MDP KV tagja.

⁵² Fischer, Karl (?-?) osztrák külügyi tisztviselő. 1953-ban a külügyminisztérium politikai osztályán dolgozott III. osztályú követségi titkár rangban.

⁵³ 1954 májusában az osztrák-magyar kereskedelmi vegyes bizottság Bécsben ülésezett, a következő évi kereskedelmi szállítási egyezményről tárgyaltak.

⁵⁴ Wildmann, Karl, dr. (1898–1956) hivatásos diplomata. 1938-ban, az Anschluss után elbocsátották állásából. A háború után berni követ lett, majd 1949-től 1955 őszéig az osztrák külügyminisztérium főtítkára.

1.) Annak ellenére, hogy a témáról itteni beszélgető partnereim direkten nem nyilatkoztak, nincsenek kétségeim aziránt, hogy a magyar kormány szívesen látna Bécsben és Budapesten szabályosan akkreditált követeket az eddigi ügyvivők helyén.

2.) Az itteni belga és svájci követségek élére, amelyeket hosszú időn át ügyvivők vezettek, most küldtek követeket.

3.) Ami a mozgásteret illeti, jelentem, hogy a követ rutinszerűen könnyebben talál lehetőséget tárgyalásokat folytatni a mértékadó külügyminiszter-helyettesekkel, míg az ügyvivőt szívesen utasítják az osztályvezetőkhez.

*Ressèguier*⁵⁵ sk.
ügyvivő

ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ 143.682/1954 (201.932) Tisztázat.

3.

Jelentés a magyar külügyminisztériumban tett látogatásról
Budapest, 1955. március 17.

16-Pol/55

Szövetségi Miniszter Úr!

Az itteni szokások szerint a megbízólevél átadása után illendő látogatást tenni a miniszterelnöknél és az országgyűlés elnökénél. Tekintve a miniszterelnöki tisztségben várható változást⁵⁶, a külügyminisztérium azt ajánlotta, hogy a két látogatás időpontját toljuk el és helyettük a külügyminisztérium vezető funkcionáriusait látogassam meg.

A külügyminiszter első helyettese Sík⁵⁷ úr politikai ügyekben, második helyettese Kárpáti⁵⁸ úr adminisztratív ügyekben képviseli főnökét.⁵⁹ Ha a sorrend nem is jutna kifejezésre külsőségekben, akkor is világos lenne, hogy Sík úr a külügyminiszter jobb keze és talán még több is. Az ősz funkcionárius tudta, hogyan kell a minisztériumban felbukkanó különböző irányzatok és személyek kö-

⁵⁵ Ressenquier, Oliver, dr. (1901–1964) hivatásos diplomata. 1938-ig rendőrtisztviselő. 1938-tól 1945-ig emigrációban élt. 1945-ben kezdte diplomáciai pályáját. 1951–53-ban Szófiában követségi tanácsos, majd ügyvivő. 1953. július 27-én, mint Magyarországon akkreditált osztrák ügyvivő adta át megbízólevelét Boldoczki János magyar külügyminiszternek. 1954. július 26-tól 1955 márciusáig budapesti osztrák követ. 1955 és 1960 között a kairói osztrák diplomáciai képviselőt vezette. 1960-tól osztályvezető a külügyminisztériumban.

⁵⁶ Utalás Nagy Imre miniszterelnök felmentésére, amely az MDP KV 1955. március 2–4-i, a párt politikájában bekövetkezett szektás fordulatot szentesítő ülése után várható volt. A formális felmentésre 1955. április 18-án került sor, utóda Hegedüs András lett.

⁵⁷ Sík Endre, dr. (1891–1978) jogász, történész, diplomata. 1945-ben tért haza az emigrációból. 1945. október 31-én került a külügyminisztériumba. 1946-tól 1949-ig Washingtonban tanácsos, ügyvivő, majd követ. 1949-ben hazarendelték és megbízták a külügyminisztérium Politikai Főosztálya vezetésével. 1954-től külügyminiszter-helyettes, 1955. január 12-től a külügyminiszter első helyettese, 1958. február 15-től 1961. szeptember 13-ig külügyminiszter. 1920-tól az SZKP, 1945-től az MKP, majd az MDP tagja.

⁵⁸ Kárpáti József (1916-?) szabósegéd, diplomata. 1933-tól az illegális kommunista párt tagja, 1938–39-ben Spanyolországban harcolt, 1939 és 1941 között Franciaországban internáló táborban volt. 1941-ben tért haza. 1948. július 14-én került a külügyminisztériumba. 1948–1949-ben Belgrádban, 1949–51-ben Bernben, 1951-től 1953-ig Teheránban teljesített szolgálatot. 1954-ben külügyminiszter-helyettesé nevezték ki. 1957-től 1962-ig a Magyar Vöröskeresztnél dolgozott.

⁵⁹ Boldoczki Jánost (1912–1988), aki 1953. július 4-től 1956 július 30-ig vezette a külügyminisztériumot.

zött immár egy évtizede fenntartania magát, sőt politikai igazgatóból első miniszterhelyettségé emelkedni. Első látogatásomat konkrétan olyan kérdések megbeszélésére használtam fel, mint az osztrák és osztrák–magyar kettős állampolgárok kiutazása, valamint a vagyontárgyalások, melyekről külön tesztek jelentést. Ha kettőnk elképzelései szerint mennének a dolgok, mondta Sík úr, nem lennének nehézségek a két ország között fennálló problémák rendezésében. Különben sincsenek olyan kérdések, amelyeket ne lehetne megoldani.

Kárpáti miniszterhelyettes látszólag rendkívül barátságos nyilatkozataiban az általánosságoknál maradt, melyek között a labdarúgás játszotta a legnagyobb szerepet. Hangsúlyozta a két ország közötti hagyományos összetartozást és kifejezte reményét, hogy sport és kulturális kapcsolatok ápolása révén ezek a kapcsolatok még tovább fejlődnek.

A politikai igazgató, Hajdú⁶⁰ úr, 1949-ig magyar ügyvivő volt Bécsben, mindenekelőtt az osztrák államszerződés iránt érdeklődött. Abban a helyzetben voltam, hogy a Molotov–Bischoff megbeszélésekről⁶¹ többet közölhettem vele, mint amit ő tudott. Rámutathattam arra, hogy Molotov számára az Anschluss-kérdés nem olyan akut, amint azt a magyar sajtó ábrázolja. Hajdú úr megragadta az alkalmat, hogy szóvá tegye: az osztrák sajtó tendenciózusan ír Magyarországról, de beismerte, hogy a stílus az utóbbi időben lényegesen enyhült. Magyarázatul megjegyeztem, hogy Magyarország az osztrákok számára történő vízumkiadásnál bevezetett nagyvonalú gyakorlat következtében már nem „terra incognita” és az osztrák nyilvánosságnak lehetősége van arra, hogy a magyarországi viszonyokról maga informálódjék.

A politikai igazgató helyettesével Rubin⁶² úrral folytatott tárgyaláson a két ország közötti közeledés fő kérdései kerültek szóba. Ő is hangsúlyozta a magyar kormány készségét a jószomszédságtól még messze távol álló kapcsolatok átalakítására.

A politikai igazgatóval és helyettesével folytatott megbeszélések nem négy szemközt zajlottak, Hajdú úrnál Ács⁶³ asszony, az osztrák referens, Rubin úrnál

⁶⁰ Hajdú József (1898–1966) 1948. november 30-án került a külügyminisztériumba. 1949-ben bécsi ügyvivő, majd 1949 és 1953 között berlini követ. 1953-ban a külügyminisztériumban főosztályvezetővé nevezték ki. 1955 áprilisától 1957-ig Stockholmban szolgált, egyúttal vezette az oslói és a koppenhágai, majd a reykjavíki magyar követségeket is. 1957. május 31-én nyugdíjazták.

⁶¹ A Molotov–Bischoff tárgyalások az osztrák államszerződésről 1955. február végén március folyamán zajlottak le. (Lásd a bevezetőt.)

⁶² Rubin Péter (1918–1980) hivatásos diplomata, író, műfordító. Középiskolai tanári oklevelet szerzett. 1942-től katona, majd munkaszolgálatos, Borba vitték. Innen megszökött és csatlakozott a jugoszláv partizánokhoz. 1945 elején tért haza. 1945 és 1948 között újságíró. 1948. március 1-től a külügyminisztérium alkalmazottja; Belgrádba került követségi titkárként. 1948 és 1951 között Prágában szolgált. 1953. decembertől a Politikai Főosztályon osztályvezető, majd főosztályvezető-helyettes. 1955-től a II. Politikai Főosztály vezetője. 1945-től az MKP ill. az MDP tagja. 1957. január 18-án elbocsátották a külügyminisztériumból. A hatvanas években az Akadémiai Kiadó propaganda- és sajtóosztályának vezetője volt.

⁶³ Ács Árpádné (Süveg Erzsébet, 1906–) hivatásos diplomata. Konzuli Akadémiát végzett. 1949. május 4-én került a külügyminisztériumba. 1949–1950-ban New Yorkban és Washingtonban, 1950–51-ben Bécsben teljesített szolgálatot. 1951-ben a Washingtoni magyar követség tanácsosa, majd hazarendelték, a külügyminisztériumban dolgozott különböző beosztásokban. 1957-től 1959-ig Helsinki, 1959 és 1966 között Bécsben a magyar követség munkatársa.

pedig Fáy⁶⁴ asszony, a Politikai Osztályon a közép-európai országok csoportjának vezetője volt jelen.

Dr. Braunias⁶⁵

ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ 320.705/1955. Másodlat.
Irattárba helyezték 1955 március 30-án.

4.

Jelentés a Hegedüs Andrásnál miniszterelnöknél tett látogatásról
Budapest, 1955. április 27.

63-Pol/55

Bizalmas!

Szövetségi Miniszter Úr!

Ma délután a Parlamentben fogadott a miniszterelnök úr⁶⁶. Mivel Hegedüs úr csak e hó 18-a óta van hivatalában én voltam az első misszióvezető, aki őt meglátogathatta.

Kihasználtam az alkalmat, hogy megköszönjem a miniszterelnök úr szavait, amelyeket a múlt év decemberi moszkvai konferencián⁶⁷ a két ország közötti jószomszédi kapcsolatok helyreállításáról mondott és részletesebben kormánynyilatkozatában⁶⁸ is megismételt. Hegedüs úr azt válaszolta, hogy ezek az egész magyar nép óhaját juttatják kifejezésre, s az osztrák államszerződés aláírását a magyar nép a legszívélyesebben üdvözölte. Ez új lehetőségeket teremt a két ország közötti baráti kapcsolatok javítására és elmélyítésére. Már eddig is sok minden történt, mindenekelőtt a gazdaság, a kultúra és a sport területén. Az európai labdarúgás történetében nincsenek olyan országok, amelyek oly hosszú kapcsolatokra tekinthetnek vissza, mint Ausztria és Magyarország. Az elmúlt vasárnapi nemzetközi mérkőzés⁶⁹ döntetlen eredménye a két nép azonos erőnlétének egyfajta kifejezése. Ahogyan a két csapat a játéktéren képességeik kölcsönös figyelembevételével és elismerésével, barátián és bajtársiasan találkozott, úgy alakulhat a két nép közötti viszony is. Felszólított arra, hogy koccintsak vele az osztrák–magyar barátságra. A beszélgetés folyamán, miután utalt rá, hogy a múltból csak két rendezetlen probléma maradt — a kettős állampolgárok kiutazása és a

⁶⁴ Helyesen Fái Boriska (1908–1982) külügyi tisztviselő. Eredeti foglalkozása gyógytornász. 1932-től részt vett az illegális kommunista mozgalomban. 1945–1948-ban a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének titkára volt. 1949–1957 között a külügyminisztériumban, a későbbi években a Magyar Vöröskereszt központjában dolgozott.

⁶⁵ Braunias, Karl dr. (1899–1965) hivatásos diplomata, nemzetközi jogász. 1929-től állt külügyi szolgálatban. 1943-ban a náci kényszernyugdíjazták. 1945-től az újjászervezett osztrák külügyminisztérium munkatársa. 1948–49-ben tanácsos Moszkvában. 1950-től 1954-ig belgrádi ügyvivő, majd követ. 1955. március 7-én adta át megbízólevelét Dobi Istvánnak, az Elnöki Tanács elnökének. Visszahívására 1956 január 31-én került sor. 1956-tól a külügyminisztérium osztályvezetője.

⁶⁶ Hegedüs András

⁶⁷ Hegedüs András 1954. december 1-én szólalt fel az európai béke és biztonság kérdéseivel foglalkozó moszkvai értekezleten, amelyet az európai népi demokratikus országok vezetőinek a részvételével rendeztek. (Szabad Nép, 1954. december 2.)

⁶⁸ Lásd: Szabad Nép, 1955. április 19.

⁶⁹ Az 1955. április 24-ei magyar-osztrák válogatott mérkőzés 2:2-vel végződött. (Szabad Nép, 1955. április 25.)

vagyoni tárgyalások — a miniszterelnök úr kijelentette, hogy ezeket is rendezni fogják. Miként a két ország között egyáltalán nincsen olyan vitás ügy, amelyet tárgyalások útján ne lehetne tisztázni. Biztosított, hogy a magyar kormány minden jelenlegi és jövőbeni vitát barátságos módon akar megoldani és még egyszer hangsúlyozta, az államszerződés küszöbön álló aláírása egészen új távlatokat nyit a két ország előtt.

A beszélgetés azután más témákat érintett, mint pl. a főváros és a vidék újjáépítési terveit. Amikor a miniszterelnök úr azt ajánlotta, hogy egyszer látogassam meg a műemlékeiről nevezetes Sopront, azt válaszoltam, hogy nekem, mint diplomatának erre nincs lehetőségem, mert a város a diplomaták számára zárt zónában fekszik. Erre Hegedüs úr megjegyezte, hogy erre is megoldást találnak.

Hegedüs úr alapos és lelkiismeretes funkcionárius benyomását keltette, különösebb szellemi profil nélkül.

Dr. Braunias

ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ 320.705/55. (321.764) Másodlat.
Irattárba helyezték 1955. május 17-én.

5.

Jelentés a Sík Endre külügyminiszter-helyetessel folytatott beszélgetésről
Budapest, 1955. május 20.

78-Pol/55

Szövetségi Miniszter Úr!

A vezető magyar politikusok részéről az Ausztriához fűződő jószomszédi kapcsolatok helyreállításáról elhangzott nyilatkozatokkal összhangban, a külügyminiszter első helyettesével⁷⁰ folytatott két beszélgetés során azt hangsúlyoztam, hogy mi is ezt óhajtjuk s erről bizonyos konkrét elképzeléseink is vannak.

Előadtam Sík úrnak, hogy mindenekelőtt két kérdést kellene megoldani. Az egyik Magyarországnak egyáltalán nem kerül semmibe, míg a másikat illetően biztosan találni lehet olyan utat, amely megfelel mindkét ország érdekeinek.

Az első kérdés a kiutazási engedélyek kiadása az osztrák és az osztrák-magyar kettős állampolgárok számára. Ausztriában nem értik, hogy Magyarország miért támaszt nehézségeket olyan kérdésekben, amelyekben az előzékenység a magyar államnak semmibe sem kerül. Kihasználtam az alkalmat, hogy átadjak néhány feljegyzést olyan folyó ügyekről, amelyek egyúttal példák az egyes kategóriákra is. A Halmy ügy (az illetőt sok éves fáradozás után elbocsátották a magyar állampolgárságból, de osztrák útlevelébe még mindig nem kapott magyar kiutazó vízumot), Nagy Margit ügye (az illető nyolc év után megkapta a magyar kivándorló útlevelet, de még mindig nehézségei vannak a Magyar Nemzeti Banknál és a Pénzügyminisztériumnál annak az igazolványnak a kiállításával, amely a kiutazó vízum kiadásának alapját képezi – jelentésem erről 5739-A/55 sz.⁷¹); Landauer Teréz ügye (az illető, akinek kérvényét a magyar állampolgárságból történő elbocsátás iránt eddig állandóan elutasították, most kivándorló útlevelet szeretne kapni, hogy kivándorolhasson Ausztriába – jelentésem: 5924-A/55⁷²); Müller Fran-

⁷⁰ Sík Endrével

⁷¹ Nem közöljük

⁷² Nem közöljük

ciska és gyermekei ügye (ők a magyar állampolgárságból való elbocsátásukat kérelmezik azért, hogy osztrák útlevéllal Ausztriába vándorolhassanak ki, ahol a férj illetve a gyermekek apja tartózkodik – jelentésem: 6048-A/55⁷³). Ezekben és hasonló esetekben Ausztria számára egy pozitív intézkedés könnyűnek és a magyar államérdekek sérelme nélkül megvalósíthatónak látszik. A nehézségek, amelyek a magyar hatóságok támasztanak, Ausztriában okvetetlenkedésnek tűnnek.

Sík úr megígérte, hogy az adatok alapján érintkezésbe lép az illetékes hivatalokkal és értesít a felülvizsgálat eredményéről. Figyelemre méltó, hogy közbenjárásunkat a kettős állampolgárok érdekében nem utasította el az arra történő hivatkozással, hogy ők Magyarországon élnek.

A múltból származó második megoldatlan probléma a lefoglalt osztrák tulajdon természetbeni visszaadása, illetve, ahol ez nem lehetséges, ott a kártalanítás biztosítása — véleményünk szerint nem könnyen rendezhető. Tárgyaló partnerem, hasonlóan, mint az első alkalommal, formalitások mögé bújt, mondván, hogy ezt a kifejezetten technikai kérdést nem ismeri. Hivatkozhattam egy korábbi beszélgetésre az illetékes osztályvezetőnél, Kolozs⁷⁴ asszonynál, aki szerint a tárgyalások újrafelvétele azért húzódik, mert a brit kormánytól el akarják érni a brit zónában lévő magyar javak visszaadását. Kijelentettem, hogy az államszerződés új helyzetet teremtett és ezért a kérdés gyors megoldása kedvezőbb feltételek között történhet. Sík úr ennek nem mondott ellent.

Összefüggésben a Szovjetunió Legfelső Tanácsának a moszkvai Pravdában⁷⁵ nyilvánosságra hozott határozatával a Szovjetunióban lévő 613 elítélt osztrák állampolgár amnesztijáról, kifejeztem reményem, hogy a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa követi ezt a példát. A miniszterhelyettes úr az óhajt tudomásul vette, és elfogadta, hogy a követség a konkrét eseteket a magyar külügyminisztériummal közölni fogja.

Megbízásomnak megfelelően átnyújtottam Sík úrnak a magyar szervek által elkövetett határsértések ellen a tiltakozó jegyzéket.⁷⁶ Kijelentettem, hogy ez az utolsó lépés lehetne ebben a műfajban, mivel a jószomszédi kapcsolatok megteremtéséről szóló nyilatkozatoknak éppen abba az irányba kellene hatnia, hogy a határon megszűnjön a lövöldözés. Partnerem megjegyezte, hogy ő is örülne, ha ilyesfajta esetek a jövőben megszűnnének és megígérte, hogy magyar részről mindent megtesznek megakadályozásukra.

Kapcsolódva a jószomszédi kapcsolatok helyreállításáról tett, már említett magyar nyilatkozatokhoz, megjegyeztem, hogy alkalmat fogok találni kívánságaink előterjesztésére. Általánosságban nyilatkoztam arról, hogy a határok hermetikus lezárása nem hozható összhangba a jószomszédi kapcsolatokkal. Magyarország a vízumrendszer lazításával megtette a kezdő lépést és mi azt szeretnénk, hogy ezen az úton haladjon tovább. Teljesen abnormalis, ha két szomszédos ország között csak egyetlen határátkelő van mind a közúti, mind a vasúti forgalomban. A további határátkelő helyek megnyitása látható jele lenne annak, hogy a magyar

⁷³ Nem közöljük

⁷⁴ Kolozs Márta (Sebes Sándorné, 1914–1993) külügyi tisztviselő. Érettségizett. 1949. december 1-én került a külügyminisztériumba. 1951-ben osztályvezetővé, 1953-ban főosztályvezető-helyettesé, 1956-ban pedig főosztályvezetővé nevezték ki. 1963. május 31-én nyugdíjba vonult.

⁷⁵ Pravda 1955. április 25.

⁷⁶ Nem közöljük

nyilatkozatok komolyan vehetőek. A diplomaták mozgásszabadságának korlátozása oly módon, hogy az osztrák határtól 200 km mélységben húzódó övezetet zárt területnek nyilvánították, diszkrimináció egy olyan ország követségének tagjaival szemben, amely a magyar diplomatákat a legcsekélyebb módon sem korlátozza. Sík úr valamennyi adatot feljegyezte és kijelentette, hogy később nyilatkozik velük kapcsolatban. Hozzáfűzte, — vajon komolyan-e vagy udvarias szóvirágként, nem tudom eldönteni — hogy magyar oldalról mindent megtesznek az Ausztriához fűződő jószomszédi kapcsolatok sikeréért.

Dr. Braunias

ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ 320.705/1955. Másodlat.
Iráttárba helyezték 1955. június 6-án.

6.

Jelentés a magyar országgyűlés elnökénél tett látogatásról
Budapest, 1955. május 27.

84-Pol/55

Szövetségi Miniszter Úr!

Tegnap meglátogattam a magyar országgyűlés elnökét⁷⁷, mivel az itteni protokoll minden újonnan akkreditált misszióvezető számára ezt előírja.

Rónai úr a miniszterelnöknek a tegnapelőtti parlamenti ülésen a Varsói Szerződésről előterjesztett expozéja kapcsán⁷⁸ Magyarországnak az Egyesült Nemzetek közé történő felvételi kérelméről kezdett beszélni. Csalódott szavakkal nyilatkozott arról, hogy az osztrák küldöttség az elmúlt évi bécsi interparlamentáris konferencián a mindkét oldalról javasolt országoknak az Egyesült Nemzetekbe való en bloc felvétele ellen szavazott. Ő akkor az egyik szünetben beszélt dr. Migsch⁷⁹ képviselővel és megkísérelte, hogy felvilágosítást kapjon tőle az osztrák küldöttség különös magatartásáról, de ez nem sikerült. Az előző hónapban a római tanácskozáson⁸⁰ a magyar küldöttség hasonló indítványt tett, amelyet a helsinki interparlamentáris konferencia⁸¹ elé terjesztenek. Rónai úr kijelentette, nagyon kíváncsi, miként fog ez alkalommal az osztrák küldöttség szavazni.

Egyebekben Rónai úr főként az Ausztria és Magyarország közötti kereskedelem kérdései iránt érdeklődött. 1946-ban kereskedelmi miniszteri minőségében ő írta alá Magyarország első háború utáni kereskedelmi szerződését Ausztriával. A gazdasági kérdéseket továbbra is szívén viseli. Kifejezte reményét, hogy Ausztriának az államszerződés aláírásával létrejött teljes szuverenitása hozzájárulhat a két ország közötti gazdasági kapcsolatok kiépítéséhez is. Felhasználtam az alkalmat, hogy néhány információt közöljek az elnök úrral az Ausztria által Ma-

⁷⁷ Rónai Sándor (1892–1965) szociáldemokrata, majd kommunista politikus. 1945 és 1950 között közellátásügyi, kereskedelem- és szövetkezetügyi, majd külkereskedelmi miniszter. 1950–52-ben az Elnöki Tanács elnöke. 1952. augusztus 18-tól 1962. november 5-ig az országgyűlés elnöke.

⁷⁸ Szabad Nép, 1955. május 26.

⁷⁹ Migsch, Alfred, dr. (1901–1975) szociáldemokrata politikus, parlamenti képviselő. 1947–49-ben villamosági és energiagazdálkodási miniszter.

⁸⁰ Az Interparlamentáris Unió Végrehajtó Bizottsága 1955. április 13. és 17-e között Rómában ülésezett. A magyar delegációt Rónai Sándor vezette. (Szabad Nép, 1955. április 12. és 20.)

⁸¹ Helsinkiben 1955. augusztus 25-től 31-éig ülésezett az Interparlamentáris Unió.

gyarországnak nyújtott „fogyasztási javak hitel”-ről,⁸² ami eddig — hasonlóképpen az államelnökhöz — ismeretlen volt előtte.

Azokat a témákat, amelyeknek a megbeszélésére vártam, mint például a Szovjetunió Legfelső Tanácsának felhívása⁸³ a parlamentek együttműködésére és a magyar országgyűlés delegációjának meghívása a szomszédos államok parlamentje által, Rónai úr nem hozta szóba.

Braunias sk.

ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ 320.705/1955.(322.633) Tisztázat.
Irártárba helyezték 1955. június 7-én.

7.

Jelentés az osztrák–magyar vagyoni tárgyalások folytatására tett magyar javaslatról

Budapest, 1955. június 27.

129-Pol/55.

Titkos!

Szövetségi Miniszter Úr!

Kárpáti⁸⁴ úr a külügyminiszter második helyettese (a miniszter első helyettese jelenleg szabadságon van), ma magához kéretett és a következőket közölte:

A magyar kormány annak érdekében, hogy az Ausztriához fűződő jószomszédi kapcsolatok helyreállítására és elmélyítésére vonatkozóan több ízben kinyilvánított óhajának konkrét formát adjon, elhatározta az 1953 őszén megszakított vagyoni tárgyalások nagyobb keretben történő folytatását. Ebből a célból ez év őszén, az osztrák kormány számára megfelelő időpontban delegációt küld Bécsbe, melynek élén a külügyminiszter első helyettese áll. Kárpáti úr hozzáfűzte, hogy ezek a tárgyalások nemcsak a két állam között korábbról megmaradt utolsó nagyobb probléma rendezéséhez vezethetnek, hanem azon túl a két szomszéd — amelyek között régóta szoros kötelékek állnak fenn — megtárgyalhatja a baráti kapcsolatok helyreállításának minden lehetőségét. Sok gazdasági és más jellegű lehetőség lenne e kapcsolatok kiépítésére és elmélyítésére. Befejezésül Kárpáti úr átnyújtotta a fordításban mellékelt jegyzéket.⁸⁵

Köszönetet mondtam a tájékoztatásért és kijelentettem, hogy a magyar lépés Bécsben baráti fogadtatásra talál majd. Osztrák részről is meg vannak győződve arról, hogy vannak lehetőségek a jószomszédi kapcsolatok megteremtésére és a múlt problémáinak félretételére, amelyekből szerencsére csak kettő van: a tulajdonjogi kérdés és a kettős állampolgárok kiutazása. Mindez alapot ad a fejlődésre, ami mindkét nép érdekében áll. Hozzáfűztem, Bécsben különösen értékeli a ma-

⁸² Az osztrák kormány által felajánlott 1 millió dolláros, fogyasztási cikkek vásárlását elősegítő hiteltől van szó.

⁸³ A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa felhívása a világ népeihez és parlamentjeihez. Moszkva. 1955. február 9. (Szabad Nép, 1955. február 10.)

⁸⁴ Kárpáti József

⁸⁵ Nem közöljük. A magyar külügyminisztérium 00754/1/1955.számú, 1955. március 4-i szóbeli jegyzéke, amely válasz volt az osztrák követség 1955. január 4-i jegyzékére, közölte: a vagyoni tárgyalások folytatására nincs mód, mert a korábbi akadályok továbbra is fennállnak. A 00 754/2/1955. számú, 1955. június 27-ei magyar jegyzék viszont azt tudatta, hogy a magyar kormány kész az 1953-ban megkezdett, majd félbeszakadt vagyoni tárgyalások újratekzésére. Bejelentette: Budapest hajlandó Sík Endrének, a külügyminiszter első helyettesének vezetésével szakértői delegációt küldeni Bécsbe.

gyar kormány döntését, hogy a küldöttség vezetőjének a külügyminisztérium első tisztviselőjét nevezte ki.

A fordításban mellékelt jegyzékhez a következőket jegyzem meg:

1. A vagyoni jogi tárgyalásokra, két évvel félbeszakításuk után, már csak azért is sor kerülhet, mert az a kifogás, amelyet nemcsak Magyarország, de más a keleti tömbhöz tartozó országok is támasztottak, azaz az államszerződés hiánya, megszűnt.

2. A tulajdonjogi tárgyalásokat csak a gazdasági problémák megoldására célzó megbeszélések kiindulópontjának tartják. Miután a kereskedelmi szerződés keretében megtárgyalták az időszerű gazdasági kérdéseket, azután tudnának áttekinteni olyan gazdasági témákat, mint a szorosabb együttműködés, esetleg egy újabb hitel lehetősége, vagy a Duna-probléma.

A legjelentősebbnek Sík Endrének a küldöttség vezetőjéül történt kinevezése tűnik. Mivel ő nem szakértője sem vagyoni jogi, sem gazdasági kérdéseknek, hanem a külügyminiszter első helyetteseként a minisztérium politikai tevékenységét ellenőrzi — mint már más helyen kifejtettem — ez akként fogható fel, hogy a magyar kormány valóban komoly célok elérésére törekszik.

Véleményem szerint Sík jelenlétét ki lehetne használni arra, hogy elérjük, Magyarország ismerje el az osztrák államszerződést. Dr. Tonicic⁸⁶ képviselő a Nemzeti Tanácsban arról beszélt, hogy „az egyetlen szomszéd, amelyet nem kötelez külön egyezmény az osztrák területi sérthetatlenség elismerésére, az Magyarország”. Noha nem helytálló, ha ebből arra következtetnek, „hogy Ausztria egyetlen szerződésben nem biztosított határa az osztrák–magyar határ” (Die Wochen-Presse e hó 25-i száma 3. oldal), mert az Ausztria és Magyarország közötti 1938. január elsejei határt a magyar békeszerződésben, mint közös államhatárt rögzítették — mégis léteznek bizonyos politikai és gazdasági problémák, amelyeket e látogatás alkalmával tisztázni lehetne. A magyarok bizonyára sok kívánsággal érkeznek, de nyilván lesz alkalom saját igényeink előterjesztésére is.

Szabad legyen e tárgyban utasításokat kérnem.

Braunias sk.

ÖStA AdR BKA/AA Pol.II.-Ungarn 2. GZ 320.705/55 (323.467) Tisztázat.
Irattárba helyezték július 7-én.

8.

Jelentés a pénzügyminiszternél tett látogatásról

Budapest, 1955. július 2.

142-Pol/55

Bizalmas!

Ma látogatást tettem a pénzügyminiszternél.⁸⁷ Felhasználtam az alkalmat arra, hogy kifejezzem megelégedésem, hogy a magyar kormány majd két évi megszakítás után kész a vagyoni jogi tárgyalások újrafelvételére. Olt úr azt válaszolta, hogy a tárgyalások útjában álló akadályok elhárultak, és most már semmi sem szól újrafelvételük ellen. Magyarországnak érdekében áll, hogy a tárgyalásokat,

⁸⁶ Tonicic-Sorinj, Lujo, dr. (1915-) osztrák néppárti politikus. Parlamenti képviselő 1949–1966, külügyminiszter 1966–1968, az Európa Tanács főtítkára 1969–1974. között.

⁸⁷ Olt Károly (1904–1985) tisztviselő, kommunista politikus. 1947–49-ben népjóléti miniszter. 1949-ben rövid ideig az országgyűlés elnöke, majd az Elnöki Tanács titkára. 1950. február 25-től 1956. október 24-ig pénzügyminiszter.

amint lehetséges megkezdje, s erre szeptember látszik a legalkalmasabb időpontnak. A küldöttség vezetőjének, Sík úrnak a helyetteseként a pénzügyminisztérium egyik magas rangú hivatalnoka lesz jelen a megbeszéléseken.

A miniszter úr felvetette, hogy a vagyoni tárgyalások csak egy részét képezik az Ausztriához fűződő gazdasági kapcsolatok javítására érdekében erőfeszítéseknek. A kereskedelmi szerződésről folyó tárgyalások már járt utakon haladnak. A magyar küldöttség az ez évi kereskedelmi szerződésről folytatott tárgyalásoknál is különös érdeklődést tanúsít a fa iránt. Arra a megjegyzésemre, hogy mi gabonában és takarmányban vagyunk érdekeltek, Olt úr azt válaszolta, hogy a kilátások szerint az idei aratás kielégítő lesz, a gabonáról ez már most elmondható, a kukoricánál pedig ígéretesek az előrejelzések.

A miniszter úr kijelentette, hogy a normális kereskedelmi kapcsolatokon túlmenően további lehetőségek is vannak a két ország közeledésére, amelyek között oly régi a gazdasági együttműködés. Külön utalt a dunai hajózásra, melyet fejleszteni kell, hogy visszanyerje hajdani jelentőségét.

Az új magyar költségvetésről a miniszter úr azt mondta, hogy az kiegyensúlyozott. Különös ismertetőjele, hogy a honvédelmi kiadások nagyon szerények, csak 11%-ot tesznek ki. Védelmi célokra történő nagyobb kiadásoknak nincs értelme, hangoztatta, mert vagy marad a béke, akkor a nagyobb kiadások nem szükségesek, ha azonban mindenképpen ellenére a béke nem biztosítható, úgy Magyarország is megteszi a magáét a majdani költségvetés megemelésével.

Olt úr kommunista. A minisztériumok kevesebb mint a felének nem kommunista a főnöke, a többségében „pártonkívüliek” vagy a korábbi pártok — mint a Független Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt, stb. — tagjai.

A kommunistáknak az a taktikája, hogy lényegében csak a kulcsminisztériumokat, mint a belügy, a pénzügy, az igazságügy, a nehéz- és könnyűipar, tartják kézben. A többi minisztériumot formálisan nem kommunisták vezetik, akiket egy vagy több kommunista miniszterhelyettes ellenőriz.

A pénzügyminiszter, ellentétben a miniszterek többségével, akiket eddig meglátogattam és kik apparatcsik benyomást tettek rám, egy szakértő céltudatos politikai benyomását keltette.

Dr. Braunias

ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 3. GZ 319.156/55 (323.607) Másodlat.

9.

Jelentés a Rákosi Mátyásnál tett látogatásról

Budapest, 1955. július 6.

147-Pol/55

Bizalmas!

Szövetségi Miniszter Úr!

Ma látogatást tettem a magyar munkások pártja (sic!) központi vezetősége első titkáránál. A látogatást közvetlenül Rákosinak a Magyarország felszabadulása 10. évfordulója alkalmából, április 3-án tartott ünnepségen elhangzott előadása után, melyen az Ausztria és Magyarország közötti jószomszédi kapcsolatok helyreállításáról is beszélt, jelentettem be a külügyminisztérium protokoll osztályán.

Az volt akkor a szándékom, hogy köszönetet mondjak a barátságos nyilatkozatokért és tekintettel a hatáskör nélküli miniszterekkel és más funkcionáriusokkal folytatott haszontalan tárgyalásokra, felhasználjam az alkalmat különböző kátyúba jutott problémák megbeszélésére az országnak azzal a vezetőjével, aki a kezében tartja a tényleges hatalmat. Noha Rákosi jelenleg nem visel állami funkciót, irreális lett volna nem felvenni vele valamiféle kapcsolatot, mivel ténylegesen a párt első titkára az első ember ebben az országban. Végezetül az amerikai követ⁸⁸ is a Rákosinál teendő látogatásra bátorított.

Majd három hónap múlt el, amíg fogadott. A közbülső időben minden szóba jöhető minisztert meglátogattam és megállapíthattam bizonyos előrehaladást a követség közvetítő tevékenységében. Időközben a magyar kormány is készségét fejezte ki a vagyoni tárgyalások újrafelvételére és a további gazdasági kérdések megbeszélésére. Ily módon látogatásom a KV első titkáránál már nem ugyanolyan jelentőséggel bírt, mint abban az időpontban, amikor a látogatást kértem.

Talán éppen az előbb említett okokból tolódot a látogatás Rákosinál is ily hosszú ideig, mivel így lehetősége nyílt a dolgok más megítélésére, mint három hónappal korábban. Rákosi talán személyesen is alkalmasnak találta a pillanatot arra, hogy fogadjon és ezzel megmutassa a nyilvánosságnak, hogy nem ő az az ember, aki „megy”, hanem ő az, aki a kormánynál áll.

Különleges érzés volt számomra a KV épületének lépcsőin felmenni. Ugyanezen lépcsőkön lépkedtem 1938 februárjában, hogy követségünkön végrehajtsak egy szolgálati megbízást. Pontosan emlékeztem arra a szobára, ahol egykor Clemens Wildner⁸⁹ ült. És követünk szobájában most Rákosi Mátyást találtam.

Rákosi a Külügyminisztérium politikai igazgató helyettese, Rubin⁹⁰ úr jelenlétében fogadott, s ellentétben más funkcionáriusokkal, akikkel magyarul kellett tárgyalnom, túlnyomóan hibátlan németességgel beszélt velem.

Miután előzetes szándékom szerint köszönetet mondtam az április 3-i barátságos szavakért, beszélgető társam vette át a szót. Kifejtette, hogy április óta sok minden megváltozott, létrejöttek a két ország közötti jószomszédi kapcsolatok helyreállításának feltételei. Ausztria szabad és független lett. Ausztria semleges ország. Ily módon szükséges is, hogy minden irányban tájékozódjon és éppúgy ápolja a barátságot a Kelettel, mint a Nyugattal. Nyugatról Ausztriát komoly veszély fenyegeti. Ha az osztrák népben el is csendesedtek a csatlakozási törekvések azoknak a tapasztalatoknak az ismeretében, melyeket 1938 után szereztek a németekkel, akik az osztrákokat nemcsak a politikából, de a kultúrából és a gazdaságból is kiszorították, most minden nap hallani a nyugatnémet politikusok nyilatkozatait, akik túlteszik magukat a szabad és független Ausztria létezésének tényén.

⁸⁸ C. M. Ravndal

⁸⁹ Az Akadémia utca 17. számú házról van szó, amely az osztrák–magyar monarchia idején az osztrák parlamenti delegáció budapesti székháza, 1918 után az osztrák külképviselet épülete, 1945-től a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége épületömbjének a része volt. Wildner, Clemens dr. (1892–1965) osztrák diplomata. 1915-ben lépett külügyi szolgálatba. 1937 elejétől tanácsos a budapesti osztrák követségen. 1938-ban — az Anschlusst követően — őt bízták meg a követség felszámolásával. A hitleri időkből eltávolították a diplomáciai karból. 1945 után ismét külügyi tisztviselő. 1958-ban ment nyugdíjba.

⁹⁰ Rubin Péter

Az Ausztria és Magyarország közötti gazdasági kapcsolatok kiépítése ismét egyensúlyba hozza a dunai térség erőviszonyait. Ausztria-Magyarország nagyhatalom volt, és ellentétben más nagyhatalmakkal egy zárt gazdasági terület előnyét élvezte. 1918-ban a Monarchia összeomlott és az összeomlás gazdasági következményei Ausztria-Magyarországra hatottak legsúlyosabban. Mindezek ellenére a két állam voltaképpen olyan dunai állam maradt, amelyek természetűl fogva egymás kölcsönös kiegészítésére hivatottak. Misem természetesebb, mint a két állam között ismét kiépíteni a gazdasági kötelékeket. Sok minden megváltozott: Magyarország már nem klasszikus agrárország, Ausztria gazdasági szerkezete is egészen más. Az iparosodás ellenére Magyarországnak azonban szüksége van osztrák iparcikkre és mezőgazdasága fellendülése ellenére, Ausztriának is, a magyar agrártermékekre. A Duna a természetes kapocs a két ország között; a dunai hajózást kellene ennél fogva kiépíteni. Ausztria vízi erőművei megépítésével gazdag ország lett és Magyarország is érdekelt az Ausztriából származó elektromos áram átvételében. Magyarországnak szüksége van az osztrák fára; ismeri Ausztria gazdag erdeit, mindenekelőtt a Waldviertelben.

Erre megjegyeztem, hogy bizonyára sok lehetősége van a gazdasági kapcsolatok kiépítésének Magyarországgal és utaltam arra, hogy Ausztria a fogyasztási javakra vonatkozó hitel biztosításával teljes megértést mutatott Magyarország gazdasági helyzete iránt. Az osztrák államosított ipar ezen az őszön első alkalommal, ha még csekély mértékben is, részt kíván venni a Budapesti Mezőgazdasági Kiállításon és más cégek is elküldik képviselőiket, hogy a mezőgazdasági gépek és más eszközök értékesítési lehetőségeit tanulmányozzák. Ami minket — eltekintve a gazdasági kapcsolatok kiépítésétől — a legjobban érdekel, az a múltbeli ügyek lezárása és a határon lévő viszonyok normalizálása. A múltból még probléma a kb. 50 kettős állampolgár kiutazása. Rákosi megjegyezte, hogy ez egyáltalán nem probléma, az egyes ügyeket rendezni fogják. Azután — folytattam — itt van a vagyon-tárgyalások kérdése. Rákosi azt válaszolta, hogy a magyar kormány már kész a megbeszélések újrafelvételére.

Továbbá, mondtam, a jószomszédi viszony érdekében szívügyünk, hogy a határon megszűntessék a szélsőséges állapotokat és felhagyjanak a lövöldözéssel. Rákosi hevesen közbeszólt, hogy a lövöldözéssel már felhagytak. Ezzel vélhetően azt akarta jelezni, hogy a magyar határszervek már megfelelő utasításokat kaptak. Abnormális az is — mondtam — hogy jelenleg a két ország között csak egy határátkelőhely működik: a jószomszédi kapcsolatok helyreállítása megkívánja további határátkelőhelyek nyitását. Rákosi azt válaszolta, hogy ez meg fog történni. Végül, fejeztem be, véleményünk szerint meg kellene könnyíteni a beutazást Magyarországra, hogy ily módon az osztrák gazdasági szakemberek, a művészek ép-poly könnyen utazhassanak be, mint a sportolók. A gazdasági és kulturális kapcsolatok építése a két ország között a magyar vízumrendszer lazítása nélkül nem lehetséges. Rákosi e pontot illetően is változtatást ígért.

A KV első titkára ezután arról elmélkedett, hogy a semlegesség mennyire illik az osztrák jellemhez. Azt kívánja, hogy ennek az alapelvnek a megvalósulása áldást hozzon a militarizmustól idegenkedő osztrák népre. Az a gyorsaság azonban, amellyel Ausztria megkezdte a véderő felállítását, meglepte őt. Személyesen

ismeri Ausztria sok vidékét, különösen jól érzi magát Bécsben és szívesen látná ismét Bécszet azért, hogy régi emlékeit felfrissítse. Ezzel összefüggésben kijelentette, nem tudja pontosan, vajon érvényben van-e az ő kiutasítása Ausztriából.

A tárgyalás háromnegyed óráig tartott és kifejezetten kedélyes hangnemben folyt.

Rákosi Mátyás az első személyiség, akit Magyarországon megismertem, mivel az állam többi vezetője, akiket eddig meglátogattam, arc- és alak nélküli funkcionárius.

Braunias sk.

ÖStA AdR BKA/AA Pol. I.-Ungarn 2. GZ 320.715/1955. (323.612) Tisztázat.

10.

Jelentés az osztrák–magyar kapcsolatok időszerű kérdéseiről folytatott külügyminisztériumi megbeszélésekről

Budapest, 1955. július 26.

172-Pol/55

Bizalmas!

Szövetségi Miniszter Úr!

Kárpáti⁹¹ külügyminiszter-helyettes magához kéretett és a következőket közölte:

Mint helyettes külügyminiszter különösen elégedett azzal — s erről már megbeszélést folytattak Braunias követtel —, hogy az osztrák államszerződés aláírása után sor kerülhet a Magyar Népköztársaság és az Osztrák Köztársaság közötti jószomszédi, sőt baráti kapcsolatok megteremtésére. Hangsúlyozta, hogy ő és a munkatársai nagy örömmel dolgoznának az Ausztriához fűződő kapcsolatok javításán és kijelentette, hogy a jelenlegi budapesti osztrák diplomáciai képviselőlet biztosíték a sikeres együttműködésre.

A külügyminiszter-helyettes ezzel összefüggésben a két állam között létező kereskedelmi forgalomra, a kereskedelmi szerződésről a közeljövőben ismét meginduló tárgyalásokra valamint a már rendkívül élénk sportkapcsolatokra utalt. Magyar részről az osztrák–magyar viszony javítása terén következő lépésnek a kulturális kapcsolatok élénkítését javasolják.

A külügyminiszter-helyettes — a felettebb baráti hang illusztrálására — két szóbeli jegyzéket is átnyújtott, amelyeket másolatban és fordításban, tudomásul vétel céljából felterjesztek. Az erre vonatkozó adminisztratív jelentéseket ugyanezen postával az 1955. július 26-i 132-Res/55 és a július 26-i 7201-A/55 számok alatt küldöm meg. Másolataikat e jelentéshez csatolom.⁹²

A kulturális területen teendő következő lépésként a magyarok arra gondolnak, hogy Bécsbe ill. Ausztriába küldik vendégkoncertezésre Fischer Annit, a híres Kossuth díjas zongoraművésznőt, a Magyar Állami Operaház jelenlegi igazgatójának, Tóth Aladárnak a feleségét.⁹³ Szándékukban áll továbbá a közeljövőben meghívni a Bécsi Filharmonikusokat Budapestre, illetve magyarországi hangverseny-körútra. Remélik ezenfelül azt is, hogy az osztrák művészek részt vesznek

⁹¹ Kárpáti József

⁹² A dokumentumokat nem találtuk meg.

⁹³ Fischer Annie (1914–1995) világhírű zongoraművész. 1946-ban tért haza Svédországból, a következő övtizedekben Európában és a tengerentúlon számos nagyszerű koncertet adott. Három ízben kapott Kossuth díjat. Férje, Tóth Aladár (1898–1968) zenetudós, zeneesztéta. 1946–1956 között a Magyar Állami Operaház igazgatója.

az 1956-ban tervezett Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékünnepségeken és kulturális rendezvényeken.

A Magyar Népköztársaság kormánya azonban nem csupán a kulturális területre akarja korlátozni kezdeményezéseit — mondta a külügyminiszter-helyettes. Tervezik egy osztrák küldöttség meghívását az ősszel Budapesten megrendezésre kerülő mezőgazdasági vásárra és nagyon örülnének, ha ezt Franz Thoma⁹⁴ szövetségi mezőgazdasági és erdészeti miniszter vezetné. A két ország kapcsolatainak javítását a jövőben a tudományra is ki lehetne terjeszteni. Magyar részről ezen a területen egyelőre a kiadványok cseréjét és a tudósok kölcsönös vendéglődését szorgalmazzák. Utalt a külügyminiszter-helyettes a már előzetesen jelzett pénzügyi tárgyalásokra, amelyektől azt reméli, hozzájárulnak a két állam viszonyát terhelő jelentős problémák megoldásához.

Annak érdekében, hogy szándékainak komolyságát illetően a magyar fél további bizonyítékot szolgáltatson, közölték, hogy az ún. kettős állampolgárok kiutazásának kérdését a jövőben „globális alapon” fogják megvizsgálni. Remélik, hogy ezen a területen is az osztrák fél megelégedésére szolgáló megoldás születik.

Hasonlóképpen azon is fáradoznak, hogy felülvizsgálják a Braunias követ által többször megismételt javaslatokat az új határátkelőhelyek megnyitásáról és a követséggel közösen tisztázzák, melyeket kellene a közös érdekeknek megfelelően a közlekedés számára használhatóvá tenni.

Befejezésül a külügyminiszter-helyettes ismételtén kijelentette, hogy a javaslatokat magyar oldalról teljesen komolyan veszik és kifejezte reményét, miszerint a jövőben a két állam között valóban hasznos együttműködés jön létre.

Alulírott üdvözölte a külügyminiszter-helyettes fejtegetéseit, megköszönte Braunias követ korábbi javaslatainak méltánylását és mindenekelőtt a kettős állampolgárok kiutazása ügyében magyar oldalról jelzett készséget. A Franz Thoma mezőgazdasági és erdészeti miniszter vezetése alatt álló osztrák delegáció tervbe vett meghívását illetően kértem, hogy a meghívást, amilyen gyorsan csak lehetséges, juttassák el a címzetthez, hogy az illetékes osztrák hivataloknak legyen idejük a látogatás előkészítésére. Bizonyos, hogy a meghívást osztrák részről szívesen viszonyozzák.

A jószomszédi, sőt baráti kapcsolatok felelevenítését illetően kijelentettem:

Az Osztrák Köztársaság az első világháborút követő években, mint egy nagy birodalom csonka utódállama különféle nehézségekkel küzdött; gyakran méltatlanul bántak vele és végül a nagyhatalmak cserben hagyták, — így első áldozata lett Hitler Németországnak. Ezekben az években, az osztrák keleti határ végleges szabályozása óta, függetlenül attól, ki képviselte és személyesítette meg országainkat, lényeges konfliktusok nélkül éltünk egymás mellett. Most úgy lehet hozzákezdeni a jószomszédtság helyreállításához, hogy nem kell gyűlöletet és lélektani terheket leépíteni. Ezért is igaz az, hogy nincs szükség új kapcsolatok létrehozására, hanem csak a régi szálakat kell újra összekötni.

Rámutattam arra, hogy az Osztrák Köztársaság és a Magyar Népköztársaság kormányai, mint ismeretes, különböző utakon vezetik népeiket a jólét felé, ámde ennek nem kell azt jelentenie, hogy elutasító és intoleráns álláspontot foglaljanak

⁹⁴ Thoma, Franz (1886–1966) osztrák néppárti politikus, parlamenti képviselő. 1952–1959 között mezőgazdasági és erdészeti miniszter.

el egymással szemben. Ellenkezőleg — kényszerítő szükségből — törekedniük kell a jószomszédi kapcsolatok helyreállítására, egymás teljesítményének elismerésére, a különböző nézetek elviselésére és meg kell kísérelniük megtalálni a megértés alapjait. A történelem már többször megmutatta, hogy a közepes és a kis államok közötti viszony nincs döntő hatással a népek sorsának alakulására, de a legnagyobb katasztrófák gyakran a helyi tűzfészekben lobbannak lángra. Ebből a szempontból az Osztrák Köztársaság és a Magyar Népköztársaság közötti jó és baráti kapcsolatok visszaállítása is a világbéke építőkövét jelenti.

Még egyszer visszatérve a nem csupán jószomszédi, hanem baráti kapcsolatok létrehozását szorgalmazó magyar kívánságra, megjegyeztem, hogy az igazi barátság a két nép között nemcsak a kormánynyilatkozatokra és gesztusokra épülhet, hanem igényli a két ország mértékadó testületeinek és intézményeinek, lakóinak a kapcsolatát az élet minden területén. Ezeknek a megteremtéséhez a magyar javaslatok megfelelő alapokat kínálnak. Befejezésül megerősítettem, osztrák részről az óhaj a kapcsolatok javítására éppoly komoly, mint a magyar oldalon.

A tárgyalás jóindulatú, majdhogynem baráti légkörben zajlott le.

*Dr. Libsch*⁹⁵

ÖStA AdR BKA/AA Pol. I.-Ungarn 2. GZ 320.705/1955. (323.965) Másodlat.

Az előadói íven lévő rendelkezések szerint a jelentést betekintésre megküldték a minisztérium valamennyi osztályának, továbbá a mezőgazdasági és erdészeti minisztériumnak, illetve a washingtoni, párizsi, londoni, moszkvai, belgrádi, varsói, szófiai, prágai, ankarai külképviseleteknek. A mellékletek nincsenek az irat mellett.

11.

Jelentés Sík Endrével, a külügyminiszter első helyettesével folytatott megbeszélésről
Budapest, 1955. augusztus 18.

199-Pol/55

Szövetségi Miniszter Úr!

Ma felkerestem a külügyminiszter első helyettesét, hogy folytassam vele az eszmecserét a két ország közötti kapcsolatok normalizálásáról.

Bevezetőben kijelentettem, hogy osztrák részről méltányolják a két, múltból maradt kérdés megoldására mutatkozó magyar készséget, azaz a kettős állampolgárok részére kilátásba helyezett kiutazási engedélyek kiadását és a vagyoni tárgyalások újrafelvételét. Rámutattam, hogy Sík Endre megbízását a magyar delegáció vezetésével az osztrák sajtóban annak bizonyítékának tekintik, hogy a magyarok komolyan veszik az ügyet.

Sík azt válaszolta, hogy ismeri az osztrák sajtóvéleményeket és szeretné hozzáfűzni, azért határozta el a küldöttség vezetésének átvételét, mert a tárgyalásokat nem szabad egyedül a szakemberekre hagyni, akik csak a szakterület szempontjából néznek mindent és kicsinyes alkudozást folytatnak. Ő a bécsi tartózkodását a kedvező politikai légkör kialakítására akarja felhasználni. A további határátkelő helyek nyitását illetően megjegyeztem, hogy a konkrét osztrák javaslatokat már előkészítették, és rövid időn belül előterjesztik a magyar félnek.

⁹⁵ Libsch, Egon dr. (1926–) osztrák karrierdiplomata. 1953–1957 között a budapesti követség titkára.

A beszélgetés folyamán megemlítettem, hogy más területeken is szükséges a normalizálás. Utaltam arra, hogy a levelek átlagosan hat nap alatt érnek Bécsből Budapestre. (Az újságokat már két nap után megkapjuk.) Bizonyítékként felmutathattam egy expressz levélként küldött szolgálati küldeményt, amely ugyancsak hat nap után jött meg a követségre. Szabadságom során két magyar újságot küldtettem magam után a nyári címemre, a Semmeringre; legjobb esetben hat nap, olykor tizenkét nap alatt érkeztek meg, ha egyáltalán megérkeztek. Az újságok, mint egy pecsétből kiderült, a budapesti fővámhivatalban feküdtek el. E huzavona oka kizárólag a magyar oldalon kereshető.

Kifejtettem továbbá, hogy errefelé zavarják az osztrák rádióadásokat, ami abban is megmutatkozik, hogy az első programon az orosz nyelvre tisztán hallható volt, de mióta ez megszűnt, a program valamennyi adását zavarják.

Sík mindezt tudomásul vette és megígérte, hogy érintkezésbe lép az illetékes hivatalokkal annak érdekében, hogy a két ország kapcsolatait terhelő nehézségeket fokozatosan felszámolják. Kijelentette, hogy a tapasztalatok szerint, ha fentről kiadják a megfelelő utasításokat, akkor is jó ideig eltart, míg ezeket az alárendelt hatóságok maradéktalanul végrehajtják.

A külügyminiszter-helyettes kihasználta az alkalmat, hogy szóban is kifejezze jókívánságait az államszerződés hatályba lépése⁹⁶ alkalmából. Telitalálatként értékelte ezt az eseményt Ausztria szempontjából. Sík, miként a külügyminiszter és a külügyminisztérium vezető munkatársai is, ebből az alkalomból üdvözlő kártyát küldtek nekem, melyeket most szabadságomról való visszatérésem után tudtam nyugtázni.

Dr. Braunias

ÖStA AdR BKA/AA Pol. I.-Ungarn 2. GZ 320.705/55. (324.457) Másodlat.
Irattárba helyezték 1955 szeptember elsején.

12.

Jelentés a román nagykövetségen Rákosi Mátyással folytatott beszélgetésről
Budapest, 1955. augusztus 24.

206-Pol./55

Bizalmas!

Szövetségi Miniszter Úr!

A román nemzeti ünnep⁹⁷ alkalmából rendezett tegnapi fogadáson alkalomszerűen beszélgetésbe elegyedtem a Magyar Dolgozók Pártja első titkárával. Rákosi nagyon elégedetten nyilatkozott a két ország közötti kapcsolatok normalizálódásáról. Ha, miként ő reméli és kívánja, két osztrák miniszter a következő hónapokban Magyarországra érkezik, akkor azt követően két magyar miniszter is látogatást tesz Ausztriában, ami kedvezően fog hatni a kapcsolatok javítására. A gazdasági kapcsolatok bővíthetők. Magyarországot az osztrák villamos áram érdekli a legjobban. Hallotta, hogy a németek az áramkivitel kérdésében nehézségeket támasztanak. Ha Ausztriának nehézségei lennének az áram exportjával, Magyarország kész beugrani.

⁹⁶ Az osztrák államszerződés 1955. július 27-én lépett hatályba.

⁹⁷ Az 1944. augusztus 23-i németellenes bukaresti fegyveres felkelés és a háborúból való kilépés évfordulója.

Rákosi hozzáfűzte, ő mint régi osztrák–magyar, pontosan tudja, hogy a két ország gazdaságilag kiegészíti egymást és a különbségek ellenére továbbra is kiegészítheti egymást. Sajnos a fiatal nemzedék ennek a természetes összefüggésnek már nincsen tudatában.

Dr. Braunias

ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ 320.705/55 (324.464) Másodlat.
Irattárba helyezték 1955 szeptember elsején.

13.

Jelentés Magyarország bővülő diplomáciai kapcsolatairól
Budapest, 1955. szeptember 14.

233-Pol/55

Szövetségi Miniszter Úr!

Magyarország felvette a diplomáciai kapcsolatokat Izlanddal és a skandináv országokban lévő követét, Hajdú urat Reykjavikban is akkreditáltatta.⁹⁸ Budapesten a Nyugat- és Kelet-Európára kinevezett izlandi követet akkreditálták.

Ami a Német Szövetségi Köztársasággal való diplomáciai kapcsolatok felvételét illeti, az illetékes politikai igazgató⁹⁹ megerősítette, hogy ez is be fog következni, noha magyar oldalon eddig még nem történtek előkészületek erre. Úgy tűnik, hogy ezen a téren, miként sok más területen is, az időre hagyatkoznak. Magyarország számára egyébként adott a diplomáciai képviseltek rangjának kérdése, mivel az NDK-val nagykövetet cserélt, a Német Szövetségi Köztársasággal is ezt kellene tennie. A németeknek ily módon Budapesten, első nyugati hatalomként, nagykövettel kellene képviseltetniük magukat.

Néhány hónapja érzékelhetők bizonyos törekvések a diplomáciai kapcsolatok felvételére Görögországgal. Ezek, bár Magyarországtól indulnak ki, az adott esetben Moszkva határozott szándékával is összefüggnek. A francia követ, aki Magyarországon a görög érdekeket képviseli, s ezt a nehéz ügyet inkább ma, mint holnap szeretné elintézettnak látni, bizalmasan közölte, hogy az első májusi kapcsolatfelvétel óta nem érték el előrehaladást. Feltételezi, hogy Sík, a miniszter első helyettese, belgrádi jelenlétét¹⁰⁰ fogja kihasználni arra, hogy a kérdést megbeszélje az ottani görög nagykövettel. Az illetékes politikai igazgató elismerte, hogy a kérdés jelenleg megbeszélés tárgyát képezi, de semmit sem lehet tudni a várható megállapodásról.

Braunias sk.

ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ 325.089/1955 Tisztázat.

Az előadói íven lévő feljegyzések szerint betekintésre megküldték a stockholmi, koppenhágai, athéni és a bonni külképviseleteknek.

⁹⁸ Magyarország 1955 augusztusában ismerte el Izlandot. Az Elnöki Tanács 1955. augusztus 10-én Hajdú József oslói követet akkreditálta Reykjavikba követnek; megbízólevelét 1955. november 1-én adta át.

⁹⁹ Rubin Péter

¹⁰⁰ 1955. szeptember 5. és 25-e között Belgrádban magyar-jugoszláv gazdasági tárgyalásokra került sor. A magyar delegációnak, amelyet Háy László külkereskedelmi miniszter vezetett, tagja volt Sik Endre is.

14.

Jelentés a J. V. Andropov szovjet nagykövettel folytatott beszélgetésről
Budapest, 1955. szeptember 23.

247-Pol/55

Bizalmas!

Szövetségi Miniszter Úr!

Alkalmat találtam arra, miután a szovjet csapatok elhagyták Ausztriát¹⁰¹, hogy beszélgessek a szovjet nagykövettel,¹⁰² helyesebben szólva meghallgassam a barátságos és művelt úr monológiát.

Andropov úr aláhúzta, hogy a Szovjetunió az osztrák államszerződésből fakadó kötelezettségeit idő előtt teljesítette és csapatait a megadott időpontnál egy hónappal korábban visszavonta. Az osztrák népnek minden jót kíván az új helyzethez, a teljesen szabad Ausztriában. Beszélt a Bécsből Moszkvába visszatérő tábornokokkal, akik röviddel elutazásuk előtt a legbarátságosabban búcsúztak el az alkancellár úrtól és a külügyminisztertől.¹⁰³

Ezt követően a nagykövet úr azt fejtette, hogy a Szovjetunió békeakarata volt az, ami mindenütt lényegesen hozzájárult a nemzetközi helyzet enyhüléséhez. Az osztrák államszerződés aláírására vonatkozó javaslat jelentette a kezdetet, ezt követte a leszerelésre vonatkozó kezdeményezés, a Jugoszláviához fűződő kapcsolatok tisztázása, a normalizálás Japánnal, a Német Szövetségi Köztársasággal, stb. A Szovjetunió mindenütt mint közvetítő működött közre. A legvilágosabban Finnország esetében, mert Porkkala visszaadása Finnországnak teljesen önkéntesen és bármely ellenszolgáltatás nélkül történt.¹⁰⁴

Andropov úr sajnálkozott, hogy ezt az utóbbi szovjet példát a Nyugat még nem követte. A szovjet politika egy másik jellemzője sem talált követésre: a realizmus. A szovjet politika a tényekből indul ki. Itt van a Német Szövetségi Köztársaság a maga 50 millió lakosával, amely fontos szerepet játszik Európában. Miért kell a szovjet kormánynak a mögé a fikció mögé bújni, hogy egyedül az NDK jelenti Németországot?¹⁰⁵ — kiáltott fel a nagykövet. Az amerikaiak azonban csak az ún. kínai nemzeti kormányt¹⁰⁶ ismerik el kínainak és nem vesznek tudomást arról, hogy a Kínai Népköztársaság 600 millió lakost számlál.

A nagykövet úr nagy érdeklődéssel követi az osztrák–magyar kapcsolatokat fejlődését és meg van győződve arról, hogy a fejlődés jól halad előre.

Dr. Braunias

ÖStA AdR BKA/AA Pol. I.-Ungarn 2. GZ 325.192/55 Másodlat.
Irattárba helyezték 1955. október 4-én.

¹⁰¹ A szovjet csapatok kivonulása Ausztriából 1955. szeptember 19-én fejeződött be.

¹⁰² Andropov, Jurij Vlagyimirovics (1914–1984) szovjet diplomata államférfi. 1953. júliustól a Szovjetunió magyarországi követségének tanácsosa, 1954. júliustól 1957. márciusig a Szovjetunió magyarországi rendkívüli és meghatalmazott nagykövete.

¹⁰³ Adolf Scharftól és Leopold Figltől

¹⁰⁴ 1955. szeptember 19-én Moszkvában egyezményt írtak alá, amelyben a Szovjetunió vállalta, hogy három hónapon belül kiüríti és visszaadja Finnországnak a Helsinkitől 12 mérföldre lévő Porkkala Udd-i haditengerészeti bázist, amelyet az 1947-es békeszerződés értelmében ötven évre bérbé vett.

¹⁰⁵ Konrad Adenauer moszkvai látogatása során 1955. szeptember 13-án született a megállapodás a diplomáciai kapcsolatok felvételéről az NSZK és a Szovjetunió között.

¹⁰⁶ A Csang Kai-sek vezette tajvani kormányról van szó. Az ún. Kínai Nemzeti Köztársaság 1954. decemberben kölcsönös megnemtámadási szerződést kötött az Egyesült Államokkal.

15.

Jelentés az osztrák–magyar kapcsolatok normalizálásának időszerű kérdéseiről
Budapest, 1955. október 17.

288-Pol/55

Szövetségi Miniszter Úr!

Ma felkerestem a külügyminiszter első helyettesét, hogy folytassam vele az eszmecserét a két ország kapcsolatai időszerű kérdéseiről.

A 408.492–6A/55 számú október elsejei utasítás¹⁰⁷ alapján elmondhattam, hogy a kettős állampolgárok kiutazásának engedélyezését Ausztriában megelégedéssel vették tudomásul. Most azt várják, hogy a hátralévő ügyekben is megoldás szülessék, amihez Sík Endre a közbenjárását ígérte.

Ausztriában, mint az például a Die Presse és az Arbeiter Zeitung elmúlt napi számaiban olvasható volt, elégedetten állapították meg, hogy Magyarország az első és eddig egyetlen keleti államként kész a tulajdonjogi tárgyalások felvételére.¹⁰⁸ Beszélgető partnerem kijelentette, hogy abban az esetben, ha Magyarországot felveszik az Egyesült Nemzetek közé s át kell vennie a közgyűlésre utazó küldöttség vezetését, akkor a (bécsi) delegáció vezetését le kell adnia. Ez ugyanakkor történik, amikor Ausztria is elnyeri a tagságát a világszervezetben. Magyarország szándékairól a vagyoni tárgyalásokkal kapcsolatban a miniszterhelyettes úr nem nyilatkozott.

A határon, mondtam, a lövöldözés megszűnt. Ezzel szemben az igen érzékeny aknák elhelyezése komoly új veszélyt jelent a határterület lakosai számára. Ezen alkalommal szóban elintéztem a 412.738–6A/55 számú, október 4-ei utasítást,¹⁰⁹ és közöltem, hogy holnap e tárgyban egy jegyzéket adok át a politikai igazgatónak. Sík úr tudomásul vette a nyilatkozatot és megígérte, hogy az ügyet újból megvizsgáltatja.

Ami a két ország közötti határátkelő helyek számának szaporítását illeti, hiányzik még a magyar állásfoglalás a Nickelsdorfon és Hegyeshalmon kívüli (közúti ill. vasúti) határátkelőhelyek újra-megnyitásáról. Ebben az összefüggésben említettem, hogy Burgenlandban is szeretnék, ha a kishatárforgalmat újra lehetővé tennék.

Ami a vízumforgalmat illeti, ott az osztrákoknak kiadott magyar vízumok száma — különösen a sportesemények vonatkozásában — lényegesen emelkedett. Tegnap¹¹⁰ 4000 osztrák volt jelen a labdarugó mérkőzésen és partnerem ehhez hozzáfűzte, hogy több külföldi volt Magyarországon tegnap, mint az utolsó öt évben együttvéve.

Gazdasági területen az árucserre — mindkét részről óhajtott — emelkedése még nem következett be. A miniszterhelyettes úr egyetértett azon véleményemmel, hogy a tárgyalások félbeszakításának oka, a „fa-ügy”, kizárólag gazdasági és

¹⁰⁷ Az iratot nem sikerült megtalálnunk.

¹⁰⁸ Die Presse, 1955. október 15. Arbeiter Zeitung, 1955. október 15.

¹⁰⁹ Az iratot nem sikerült megtalálnunk.

¹¹⁰ 1955. október 16-án rendezték meg a 100. magyar-osztrák futballmérkőzést, amelyet a magyar válogatott 6:1 arányban nyert meg.

nem politikai kérdés. Hangsúlyozta, hogy a fában szegény Magyarországnak különös érdekei fűződnek az osztrák fához.¹¹¹

A közlekedésügy területén, jelentettem ki, már tettek lépést a normalizálás irányába.

A levelek Bécsből három nap alatt érnek Budapestre, az eddigi hat nap helyett. Az osztrák rádió adásainak zavarása abbamaradt. A dunai teherszállításnak a két társaság közötti megosztását illetően elvi megállapodás van kialakulóban.

Ami a kulturális kapcsolatokat illeti, mindkét részről óhajtják ápolásukat és kiépítésüket. Az osztrák válasz a magyar javaslatokra még várat magára, mivel az oktatási miniszter¹¹² úr, aki eredetileg a 16-i nemzetközi labdarugó mérkőzésre Budapestre akart jönni, a Burgtheater megnyitása és más kötelezettségei miatt csak egy későbbi időpontban tehet eleget a meghívásnak.

Partnerem teljes megértéssel fogadta ezeket az okokat és azokat is, amelyek annak idején a mezőgazdasági és erdészeti miniszter urat a budapesti mezőgazdasági kiállításon teendő látogatás lemondására kényszerítették.¹¹³ Sík láthatóan örült annak, hogy az osztrák képviselők elfogadták a magyar országgyűlés elnökének meghívását.

A miniszterhelyettes úr összefoglalóan nagyon elégedetten nyilatkozott a témában történt előrehaladásról, és azzal a megállapítással zárta a beszélgetést, hogy az osztrák államszerződés aláírása új korszak nyitánya lesz a világtörténelemben. Míg 1914-ben a Szerbiához intézett osztrák–magyar ultimátum a világtörténelem olyan új szakaszának kezdetét jelentette, mellyel a háborúk kora kezdődött, úgy az osztrák államszerződés aláírásával, mint reméli, a béke korszaka veszi kezdetét.

Dr. Braunias

ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ 320.705/55 (325.539) Másodlat.
Irártárba helyezték 1955. november 3-án

16.

Jelentés Raab kancellár parlamenti beszédének magyarországi visszhangjáról
Budapest, 1955. november 3.

321-Pol/55

Szövetségi Miniszter Úr!

Azok a megállapítások, amelyeket a szövetségi kancellár úr a semlegességi törvény benyújtása alkalmából mondott beszédében¹¹⁴ tett a Magyarországhoz

¹¹¹ Az 1956-os évre vonatkozó magyar–osztrák árucere-egyezményről a tárgyalások 1955. szeptemberében kezdődtek meg Budapesten. Bizonyos idő után az osztrák fél megszakította a tárgyalásokat, mert álláspontja szerint a magyarok túlzott igényeket támasztottak az ausztriai faimportot illetően. A tárgyalások végül 1955. november 23-án Bécsben egyezmény aláírásával fejeződtek be, amely a kölcsönös árucere forgalom 40%-os növelését irányozta elő. (Szabad Nép, 1955. november 27.)

¹¹² Drimmel, Heinrich dr. (1912–1991) osztrák néppárti politikus. 1946-tól állt állami szolgálatban, az oktatási minisztériumban volt tisztviselő. 1954–1964 között oktatási miniszter, 1964-től 1969-ig Bécs város alpolgármestere.

¹¹³ Franz Thoma miniszter látogatásáról van szó.

¹¹⁴ Az osztrák parlament 1955. október 26-án fogadta el az Ausztria semlegességéről szóló törvényt.

fűződő kapcsolatokról, nagy feltűnést és meglepődést váltottak ki itt. A kancellár úr szavai igen alkalmasak arra, hogy feloldják azt a rossz közérzetet, amely itteni hivatalos körökben az osztrák sajtó részéről az utóbbi időben megnyilvánult támadások nyomán volt érezhető.

A Dolgozók Pártjának (sic!) központi lapja, a Szabad Nép, az előző hónap 27-én részleteket hozott a kancellár úr beszédéből — miközben az osztrák kommunista vezető beszédét csak kivonatolta —, majd egy nappal később „A semleges Ausztria” címmel hosszú kommentárt szentelt a kancellár úr kijelentéseinek. A cikk befejezésésként megállapítja: „a magyar nép örül annak, hogy az osztrák kérdés rendezésével a nyugati határon megszűnt a feszültség és megteremtődtek a feltételei a szolid jószomszédi viszony kialakításának. Az osztrák állam életében új fejezetet nyitó semlegességi törvény elfogadásának időpontjában a békeszerető népek sorába tartozó magyar nép szerencsét kíván Ausztriának és bizalommal néz a magyar–osztrák kapcsolatok további kedvező alakulása elé”.¹¹⁵

Egy a követséggel bizalmas kapcsolatban álló ügyvéd¹¹⁶ elmondása szerint a semlegességi törvény elfogadása és a szövetségi kancellár úr kijelentései ismerősei körében nagy örömet okoztak. Sok magyar funkcionárius, akik valódi rokonszenvet érez Ausztria iránt, boldog, hogy ez nem egy „nyugati”, hanem egy semleges országban történik, ami a gyakorlatban lényegesen megkönnyíti az állásfoglalásukat.

A politikai igazgató¹¹⁷, akivel tegnap aktuális ügyek kapcsán beszéltem, nagy örömmel nyilatkozott a szövetségi kancellár úr beszédéről, amelyet mint hivatalos állásfoglalást a magyar kormánykörök annak bizonyítékául tekintenek, hogy a két ország között jószomszédi kapcsolatok helyreállítására vonatkozó javaslataik az osztrák kormánynál is kedvező visszhangra találtak. Az osztrák kormány különböző gyakorlati intézkedései már kifejezésre juttatták a jó szándékot, de a kormányfő nyilatkozata a parlamentben különösen kiemelkedő jelentőségű, mert az egész világ számára jelzi, hogy a hivatalos Ausztriának más véleménye van Magyarországot illetően, mint az osztrák bulvársajtónak.

Rózsa kisasszony ezzel összefüggésben sajnálkozott, hogy az Arbeiter Zeitung ismét a menekültek leírása alapján közölt néhány cikket a magyarországi állapotokról. Megkérdezte, vajon nem volna-e lehetséges az osztrák kormány által kifejezésre juttatott jóakarattal együttműködésben befolyásolni a lap beszámolóit.

Dr. Braunias

ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ 320.705/55 (325.932) Másolat.
Irattárba helyezték 1955. november 9-én.

¹¹⁵ Lásd: Szabad Nép, 1955. október 28. Máté Sándor cikke

¹¹⁶ Talán dr. Vidács Gyula budapesti ügyvédről van szó, aki ellen a magyar hatóságok már 1953-ban eljárást folytattak az osztrák külképvisellel fenntartott kapcsolatai miatt. (ÖStA AdR BKA/AA Pol.II.-Ungarn 49. - GZ 323.840/1953)

¹¹⁷ Valójában a politikai igazgató (Rubin Péter) helyetteséről, Rózsa Irénről van szó. Rózsa Irén (1909–1985) külügyi tisztviselő. 1949. január 7-én került a külügyminisztériumba. 1950-tól 1956-ig a Politikai Főosztályon osztályvezető, majd főosztályvezető-helyettes.

17.

*Jelentés Hegedűs András miniszterelnök parlamenti beszédének
Ausztriával kapcsolatos részéről*
Budapest, 1955. november 16.

333-Pol/1955.

Szövetségi Miniszter Úr!

Az országgyűlés tegnapi ülésén a miniszterelnök exozét olvasott fel, amely főként gazdasági kérdésekkel foglalkozott. Az előterjesztés vége felé Hegedűs úr többek között foglalkozott az Ausztriához fűződő kapcsolatokkal és ezzel összefüggésben a következőket nyilatkozta:

„Szeretnék egy-két szót szólni az Ausztriához fűződő viszonyunkról is. A Minisztertanács örömmel üdvözli azt a tényt, hogy a Szovjetunió kezdeményezésére Ausztria ismét elnyerte függetlenségét, s különösen azt, hogy az osztrák parlament legutóbb törvényt fogadott el Ausztria semlegességéről. Mindez lehetőséget nyújtott arra, hogy Magyarország és Ausztria között egészséges, jószomszédi viszony alakulhasson ki. Mi a magunk részéről igyekszünk is ezt a lehetőséget felhasználni. Kezdeményezésünk nyomán növekedett a két ország között az árucserre forgalom. Tárgyalásokat folytattunk az országaink közötti kulturális kapcsolatok kiszélesítésére is. Intézkedéseink eredményeként jelentősen megnövekedett az országaink közötti személyforgalom. Illetékes szerveink meghívására osztrák mezőgazdasági küldöttség vett részt a Budapesti Mezőgazdasági Kiállításon, magyar részről pedig kormánydelegáció utazott a bécsi őszi vásárra.

Örömmel vettük tudomásul, hogy Ausztria kormánya részéről kezdeményező lépéseinket jószándékkal fogadták, s Raab kancellár kijelentette: „... Ausztria hajlandó a megértő, jószomszédi együttműködésre Magyarországgal”¹¹⁸

Formális nyilatkozatot az osztrák semlegesség elismeréséről a miniszterelnök azonban már csak azért sem tudott adni, mert a jegyzékem csak hétfőn 17 órakor érkezett be a külügyminisztériumba.

Braunias sk.

ÖStA AdR BKA/AA Pol.II.-Ungarn 2. GZ 320.705/55 (326.286) Tisztázat.
Iráttárba helyezték 1955. november 26-án.

18.

*Összefoglaló jelentés az osztrák–magyar kapcsolatok fejlesztésében elért
eredményekről*
Budapest, 1956. január 21.

21-Pol/56

Bizalmas!

Szövetségi Miniszter Úr!

Mióta 1954 decemberében a moszkvai konferencián Hegedűs András akkori miniszterelnök-helyettes kifejezte a magyar kormány óháját az Ausztriához fűződő jószomszédi kapcsolatok helyreállítására,¹¹⁹ ezt a gondolatot a magyar politi-

¹¹⁸ Szabad Nép, 1955. november 16.

¹¹⁹ Lásd: Szabad Nép, 1954. december 2.

kusok különböző formában többször megismételték. Így 1955. április 3-án a magyar függetlenség 10. évfordulója alkalmából tartott ünnepi rendezvényen a Magyar Dolgozók Pártja első titkára Rákosi Mátyás¹²⁰; 1955. áprilisában az országgyűlésben Hegedüs András újonnan kinevezett miniszterelnök és Boldoczki János külügyminiszter¹²¹; november 7-én az októberi forradalom alkalmából tartott ünnepi ülésen Kovács István, a Magyar Dolgozók Pártja KV titkára;¹²² végül november 15-én az országgyűlésben ismét Hegedüs miniszterelnök.¹²³

Arra törekedtem, hogy a magyar politikusokat arra ösztönözsem, hogy a platói nyilatkozatokból konkrét tények legyenek. Párt- és államférfiakkal és vezető tisztségviselőkkel folytatott beszélgetéseimben kifejtettem, hogy Ausztriában szívesen hallják ezeket a nyilatkozatokat, de csak akkor hisznek bennük, ha a szavakat tettek követik. Ezekben a beszélgetésekben és számos intervenció során mindig rámutattam arra, hogy Ausztria számára elsősorban az a fontos, hogy eltűnjenek azok a különbségek, amelyek az osztrák állampolgárok (és a vagyonuk) magyarországi, illetve a magyar állampolgárok ausztriai megítélésében fennállnak, és helyet adjanak a normális viszonyoknak. Másodsorban pedig kiépüljenek a kölcsönös kapcsolatok az élet különböző területein.

A mellékletben felsoroltam azokat a kérdéseket, amelyek a külügyminisztériumban és az egyes kormánytagokkal folytatott beszélgetésekben mindkét részről napirendre kerültek. Az összeállítás jelzi hogy az egyes témákban születtek e már intézkedések, vagy rendezésük még a tárgyalási szakaszban van, illetve teljesen nyitott. A besorolást egyeztettem a magyar külügyminisztérium illetékes tisztségviselőivel és első sikerként könyvelhettem el, hogy magyar részről már a következő napokban három pontban engedményt tettek. Mivel az anyag iránt Dr. Sík a külügyminiszter első helyettese különösen érdeklődött, a mellékletet másolatban rendelkezésére bocsátottam.

Braunias sk.

Melléklet.

A. A kapcsolatok helyreállítása mindkét irányban

1. Osztrák állampolgárok és kettős állampolgárok kiutazása Magyarországról: magyar részről alapvetően készek lehetővé tenni a kiutazást. Több ügyet már elintézték, más ügyek még a felülvizsgálati szakaszban vannak.

2. Beutazó vízumok szabadabb kiadása az osztrákok számára: 1955-ben 4000 körüli vízumot adtak ki, nagyobb részt sportrendezvények látogatására és hétfélig autóbuzsós utakhoz.

3. A vízumdíj megszüntetése a sportolók számára: mindkét oldalon megtörtént.

4. Vízum kiadása a sportolók számára a követségek előzetes hazai tájékoztatója nélkül: osztrák részről javasolták, a magyar válasz formálisan még hiányzik.

5. A vízumdíj megszüntetése művészek és tudósok számára: eddig csak magyar részről történt meg.

¹²⁰ Szabad Nép, 1955. április 4.

¹²¹ Szabad Nép, 1955. április 18. és 23.

¹²² Szabad Nép, 1955. november 7.

¹²³ Szabad Nép, 1955. november 16.

6. Azonnali vízumkiadás az olyan különösen sürgős esetekben, mint halálest, súlyos betegség: osztrák részről már eddig is megvalósult.

7. A magyar kiutazó vízumnak a beutazó vízummal egyszerre történő kiadása az osztrák kormányfutárok számára: magyar részről most engedélyezték.

8. A DDSG¹²⁴ személyzet rendőri megfigyelésének megszüntetése Budapesten: magyar részről most engedélyezték.

9. A DDSG hajók rendőri motoros-kíséretének megszüntetése: magyar részről most engedélyezték.¹²⁵

10. Az osztrák vasúti-, rendőri és vámszemélyzet elhelyezésének javítása és mozgásának megkönnyítése a hegyeshalmi közös pályaudvaron: a két közlekedési miniszter tervezett megbeszélése alkalmával kell szabályozni.

11. Az osztrák diplomaták mozgásszabadsága korlátozásának megszüntetése: Magyarország számára probléma, hogy ez csak az országban akkreditált összes diplomata vonatkozásában szabályozható. Fontolóra veszik az osztrákok számára kiadandó külön-engedélyek esetében a külön-eljárás lehetőségét.

B. Vagyoni tárgyalások.

Az 1953 őszén megszakított tárgyalásokat 1956. január 23-án Bécsben folytatják.

C. A határforgalom megkönnyítése.

Mivel jelenleg normális határforgalom csak a Hegyeshalom–Nickelsdorf közötti vasúti és közúti szakaszon bonyolódik, osztrák részről a következő fejlesztést javasolják:

1. A meglévő Klingenbach–Sopron, Rattersdorf–Kőszeg, Heiligenkreutz–Rábafüzes és Ebgersdorf–Szentgotthárd közötti határátkelőhelyek üzembe helyezését.

2. További kilenc határátkelőhely megnyitását a kishatárforgalom számára. Fenti javaslatokra vonatkozó magyar nyilatkozat még nincs.

D. A közlekedés normalizálása és kiépítése.

1. A Szentgotthárd–Mogersdorf közötti vasúti szakasz megnyitása az általános forgalom számára: a két közlekedési miniszter beszél meg.

2. Menetrend szerinti autóbusz-kapcsolat létrehozása Bécs és Budapest között, később a Balatonhoz: osztrák oldalról javasolják, a magyar állásfoglalást kiállításba helyezték

3. Légügyi egyezmény megkötése: osztrák részről javasolták, a magyar válsznak hamarosan meg kell érkeznie.

4. A postai forgalom normalizálása: az Ausztriából Magyarországra küldött postai küldemények kézbesítési ideje már lényegesen lerövidült.

¹²⁴ DDSG — Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft — Dunagőzhajózási Társaság.

¹²⁵ A Társasággal kapcsolatos magyar rendőri intézkedések ügyében az osztrák követ 1955 szeptemberében külön is eljárta a külügyminisztériumban. ÖStA AdR BKA/AA Pol.II.-Ungarn-2 GZ 320.705/1955 (324.729)

5. A telefon-összeköttetés javítása a két főváros között: a hiányosan működő második vonalat a magyarok most hozzák rendbe.

6. Osztrák rádióadások: a magyar postaigazgatás közölte, hogy az osztrák adók sávján nem fognak adni.

E. Határviszonyok.

1. A magyar határőrök osztrák területre történő lövöldözése megszűnt.

2. Aknamezők: magyar oldalról közlik, hogy az aknák hatóköre nem olyan nagy, hogy osztrák területen károkat okozhassanak. Az ügyet továbbra is figyelemmel kísérjük, osztrák részről intézkedések kívánatosak, mivel az aknarobbanások osztrák területen már nem veszélyeztetnek emberi életet és javakat.

3. Magyarországi menekültek, az osztrák gyakorlat eddig a következő:

a.) a politikai menekülteknek menedéjogot biztosítanak;

b.) a bűnözőket kiadják, ha a magyar hatóságok kiadatási kérelmet nyújtanak be, amelyről az osztrák bíróság dönt;

c.) az ún. gazdasági menekülteket, akik a kedvezőtlen gazdasági körülmények miatt Ausztriába menekültek, az illegális határátlépés miatt rendőrileg megbüntetik és tartózkodási tilalom alá helyezik őket. Ha nem utaznak tovább egy harmadik országba, úgy humanitárius okokból, annak megakadályozására hogy a magyar hatóságok megtorló intézkedésekkel élhessenek velük szemben, fellebbezési lehetőségük van. Osztrák részről még nem foglaltak állást az átadás szabályozására vonatkozó magyar kívánságról, de vannak gyerekek, akik Ausztriába tévedtek és akiket a magyar hatóságoknak visszaadtak. Magyarország, egy amnesztia-rendelet értelmében a felszabadulás 10. évfordulója alkalmából, büntetlenséget biztosít a politikai menekülteknek, ha 1956. április 4-ig visszatérnek az országba.¹²⁶

4. Határügyi vegyes bizottság: egy 1955 októberében Luisingnál történt határkonfliktus kivizsgálására a magyar fél részről (a bizottság) ad hoc vegyes vizsgáló bizottság felállítását javasolta. A bizottság a konfliktus kivizsgálása után állandó vegyes bizottság létrehozását ajánlotta a két kormánynak.¹²⁷

F. Gazdasági kapcsolatok.

1. Az 1955 szeptemberében és novemberében tartott gazdasági tárgyalásokon megegyeztek a kereskedelmi forgalom 40%-os bővítéséről. Az ausztriai szovjet gazdasági igazgatás szabálytalanságait megszüntették.

2. A két nemzeti bank megállapodott a tőketranszferőről azoknak a vagyontárgyaknak az elidegenítésénél, amelyekre nem vonatkoznak korlátozások, azaz Ausztriában gyakorlatilag minden, Magyarországon pl. a telkek.

3. Az osztrák részről, az Ausztria és Románia között már létrejött egyezményhez hasonlóan, megkötni szándékozott dunai teherszállítási egyezmény eddig még nem kapta meg a magyar hozzájárulást.

¹²⁶ Magyar Közlöny, 1955. április 3. 39. szám 229–230. Az 1955. évi 11. tvr.

¹²⁷ A magyar-osztrák vegyes bizottsági tárgyalások 1955. december 12-én kezdődtek. Dec. 20-án közös határszemlét tartottak. Lásd: Szabad Nép, 1955. december 24.

4. A DDSG budapesti képviselője beadványának, a magyar hajós személyzet felvétele ügyében, eddig még nem adtak helyt.

G. Politikai kapcsolatok

1. Ausztria semlegességének elismerése rendkívül gyorsan és különösen ünnepléses formában történt. Magyarország volt az 5. állam, amely Ausztria semlegességét elismerte. Ez a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa, az államfői testület, által kiadott nyilatkozatban öltött testet, amit a hivatalos közlönyben tettek közzé.¹²⁸

2. A magyar országgyűlés osztrák parlamenti képviselőket hívott meg látogatásra. Az osztrák Nemzeti Tanács, túlterheltsége miatt, eddig nem tudta a meghívást teljesíteni.

H. Miniszteri látogatások:

1. A bécsi őszi vásárra 1955 szeptemberében Bécsbe érkezett Mekis¹²⁹ miniszterelnök-helyettes és Bognár¹³⁰ belkereskedelmi miniszter, akik megbeszélést folytattak az osztrák kereskedelmi miniszterrel.

2. A mezőgazdasági és erdészeti minisztert más irányú sürgős feladatai sajnos akadályozták abban, hogy eleget tegyen a magyar földművelésügyi miniszter¹³¹ meghívásának, és meglátogassa a magyar mezőgazdasági kiállítást.

3. A Burgtheater megnyitása miatt az oktatásügyi miniszter nem tudott az 1955. október 16-i nemzetközi labdarúgó mérkőzésre Budapestre utazni.

4. A magyar közlekedési miniszter¹³² a közeljövőben a hegyeshalmi határpályaudvaron tartandó szakmai beszélgetésre fogja meghívni a közlekedésügyi és az államosított üzemek miniszterét.¹³³

I. Kulturális csere:

1. Magyar részről javasolták, hogy tartsanak rendszeres programmegbeszéléseket; osztrák részről még nem történt végleges állásfoglalás.

2. Osztrák részről engedélyt kértek az oktatásügyi miniszter által Budapesten tervbe vett osztrák olvasóterem berendezésére, a magyar állásfoglalást már kilátásba helyezték.

3. A kulturális csere már létrejött, erről külön jelentettem.¹³⁴

¹²⁸ Magyar Közlöny, 1955. november 26.

¹²⁹ Mekis József (1910–1984) kommunista politikus, szakszervezeti vezető. 1951–53-ban az Elnöki Tanács tagja, 1953–55-ben az országgyűlés alelnöke. 1955. április 18-tól 1956. október 24-ig a minisztertanács elnökhelyettese.

¹³⁰ Bognár József (1917–1996) közgazdász, volt kisgazdapárti politikus. 1946–47-ben tájékoztatóügyi miniszter, 1949. június 11-től 1956. április 14-ig belkereskedelmi miniszter.

¹³¹ Matolcsi János (1923–1983) mezőgazdasági mérnök, kommunista politikus. 1955. november 15-től 1956. október 24-ig földművelésügyi miniszter.

¹³² Bebrits Lajos (1891–1963) vasúti mérnök, kommunista politikus. 1949. február 18-tól 1956. október 29-ig közlekedésügyi ill. közlekedés- és postaügyi miniszter.

¹³³ Karl Waldbrunner

¹³⁴ A jelentést nem ismerjük.

4. Osztrák kulturális szakemberek már felvették a kapcsolatokat a magyar intézményekkel, erről külön jelentettem¹³⁵

5. A Burgtheater és a Staatsoper megnyitására¹³⁶ magyar díszvendégeket hívtak.

K. Műszaki és szakmai együttműködés:

1. Vízszabályozási munkák az államhatáron: a tárgyalások folyamatban.

2. Vízgazdálkodási egyezmény: a tárgyalások folyamatban.

3. Postai szakemberek megbeszélése: 1956 nyarán Budapesten

4. A két ország szakemberei közötti együttműködés helyreállítása a szódás talajok javítása területén.

5. Együttműködés a bizám-patkány¹³⁷ elleni harcban.

6. Szakmai küldöttségek meghívása, pl. az Osztrák Mezőgazdasági Kamara meghívása a budapesti mezőgazdasági kiállításra.

A felsorolt 44 témából huszonhatot már vagy elintézték vagy tárgyalási szakaszban vannak. 14 témakörben magyar, 5 témakörben osztrák állásfoglalás várható, de a kérdésekben is számolni lehet eggyel több vagy kevesebb gyors nyilatkozattal.

ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ 511.049 Pol/56 (511.368) Tisztázat.

Az előadói íven olvasható feljegyzések szerint tájékoztatásul megküldték a londoni, moszkvai, párizsi, washingtoni, római és belgrádi nagykövetségeknek, a varsói, bukaresti és szófiai követségeknek. Irattárba helyezték 1956. január 23-án.

¹³⁵ A jelentést nem ismerjük.

¹³⁶ A Burgtheater újjáépítését követően az ünnepi megnyitóra 1955. október 14-én, az Állami Operaház megnyitására november 5-én került sor. Az előbbin Horváth István, a Madách Színház igazgatója vett részt (Szabad Nép, 1955. október 15.), az utóbbin megjelenő magyar delegáció tagjai a következők voltak: Tóth Aladár a Magyar Állami Operaház igazgatója és felesége, Fischer Annie, Nádasdy Kálmán főrendező, Kadosa Pál zeneszerző és Péterfi István a Zenei Alap igazgatója. (Szabad Nép, 1955. november 6. A megnyitó előadást Beethoven Fidelióját a Kossuth Rádió is közvetítette. (Szabad Nép, 1955. november 4.)

¹³⁷ A Fertő tónál is nagyobb számban elforduló rágcső állat. (Pézsmapatkány)

Solymossy Péter

SVÉD DIPLOMÁCIAI JELENTÉSEK AZ 1956. ÉVI MAGYAR FORRADALOM NAPJAIBÓL

Svédország külpolitikája a II. világháború után

A már hagyományosnak mondható semlegességi politika következtében Svédországnak sikerült elkerülnie az első után a második világháborúba való belesodródást is. Az 1920-as években kezdődött meg az ún. „aktív semlegességi politika”, amely a nemzetközi feszültségek enyhítésére, a béke megerősítésére és a kis államok jogainak és érdekeinek a védelmére irányult a Népszövetség keretein belül.¹ A svéd kormányok folyamatosan dolgoztak az ország és az északi térség biztonságának a megerősítése érdekében. Ezek a politikai célkitűzések a második világháború után sem módosultak, és mint el nem kötelezett állam, Svédország továbbra is aktívan részt vett a nemzetközi viszályok enyhítésében. Feladta az abszolút semlegességet, és már 1946-ban csatlakozott az ENSZ-hez, különböző nemzetközi szervezetekhez, köztük az OEEC-hez (később OECD). Folke Bernadott erőfeszítéseinek köszönhetően sok ezer dán és norvég menekült meg a náci koncentrációs táborokból, hozzájárult a német csapatok békés fegyverletételéhez Norvégiában, majd mint az ENSZ megbízottja közvetített az arab–izraeli konfliktusban, míg egy izraeli terrorszervezet meggyilkolta 1948 szeptemberében.² Svédország humanitárius segélyekkel, békefenntartó erőkkkel járult a különböző válságok megoldásának az elősegítéséhez, 1953-ban Koreában, 1956–57-ben a Közel-Keleten, 1960–64-ben Kongóban, a hatvanas években Cipruson, a hetvenes években a Sínai-félszigeten és Libanonban.

1948-ban nem járt sikerrel az a törekvése, hogy egy szövetségbe fogja össze a skandináv országokat a semlegesség védelmére, és így Észak-Európában egyedül maradt meg el nem kötelezett államként, mert Dánia és Norvégia csatlakozott a NATO-hoz, és Finnországot egy speciális barátsági és együttműködési egyezmény fűzte a Szovjetunióhoz. Mindamellet 1952-ben létrehozták az Északi Tanácsot Svédország, Norvégia, Dánia, Finnország és Izland részvételével, amely a katonai politika kivételével szoros együttműködést eredményezett a gazdasági, szociális és kulturális területeken.

Svédország az ENSZ Biztonsági Tanácsában betöltött pozíciója révén a nyugati demokráciák álláspontját képviselte, de a svéd magatartás gyakran volt meglepő és zavarba ejtő, egész egyszerűen azért, mert ez inkább jogi, mint sem politikai szempontokon alapult.³ Egyre inkább nemcsak a nemzetközi jog betartását

¹ Scott, Franklin D. Sweden. The Nation's History. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977. 501.

² I. m. 512.

³ I. m. 511.

szorgalmazta, hanem az alapvető emberi jogokra is nagy hangsúlyt fektetett. Mivel Svédországnak nem voltak gyarmatai és nem volt elkötelezett semmiféle katonai és politikai szövetséghez, a svéd kormányok úgy gondolták, hogy magukra vehetik a „világ lelkiismeretének” a szerepét, s más államok külső és belső konfliktusait egy pártatlan és jól megfontolt szellemben vizsgálhatják. A békéért és az igazságért érzett aggodalmukban többször emelték fel hangjukat az agressziók ellen. Elítélték a kommunista hatalomátvételt Csehszlovákiában 1948-ban, az ötvenes években tiltakoztak a szovjet tengeralattjárók svéd felségvizekre való behatolása és svéd repülőgépek szovjet részről elkövetett lelövése ellen. Ugyancsak elítélték a Magyarországgal szembeni szovjet agressziót 1956-ban, majd később 1968-ban a Csehszlovákia és 1979-ben az Afganisztán elleni beavatkozást. Másrészt élesen kritizálták a faji megkülönböztetési politikát Dél-Afrikában és az USA-ban, harcosan felléptek az USA vietnámi háborúja ellen, amit imperialistának, igazságtalannak és jogtalanak tartottak. 1975-ben az ENSZ-ben a PLO meghallgatásáért szállt síkra a svéd kormány, magára haragítva ezzel Izraelt, amellyel különben szoros kapcsolatban állt.

Az aktív semlegességi politikában nagy szerep hárult a svéd diplomatákra és a hagyományosan kiváló katonai hírszerzésre. A Svéd Szociáldemokrata Párt 1932 és 1976 között — eltekintve egy néhány hónapos megszakítástól 1936-ban — folyamatosan volt hatalmon,⁴ ami nagy stabilitást és kontinuitást biztosított az ország vezetése számára. A diplomáciai testület összeállításában és kiválasztásában valamint a svéd külképviseletek személyzetének a kinevezésében a Szociáldemokrata Párt pragmatikus szemlélete érvényesült. Bár a diplomáciai kar nagy része a felső középosztályból származott — mint a szociáldemokrata vezetés nagy része is —, akiknek az iskolázottsága és nyelvtudása megfelelt a magas követelményeknek, a szociáldemokrata adminisztráció mégis kinevezte, illetve meghagyta őket az állásukban. Az ország érdekében nagyon helyesen úgy vélte, hogy a legfelkészültebbek és a legalkalmasabbak töltsék be a fontos pozíciókat az állam irányításában és működtetésében, nem pedig úgy, hogy kirostálja a nem munkás, vagy paraszt származású tisztviselőket.⁵ A kinevezett diplomatáknak és az állami tisztviselőknak természetesen pártsemlegesként kellett végezniük munkájukat, működési hatásfokuk magas szinten állt, a becsületességük megkérdőjelezhetetlen volt, a korrupció ismeretlen fogalomnak számított. A szociáldemokrata stratégia az volt, hogy a társadalmi osztályok közötti egyensúly mind a diplomáciai testületben, mind az állami tisztviselői rétegben az oktatás demokratizálásával valósítható meg legjobban, úgy, hogy az összes társadalmi osztály fiataljai jó felkészültséggel rendelkezzenek az állami hivatalokban betöltendő állásokra.⁶ Ez a hosszú távú stratégia természetesen időt igényelt, de az eredmény beváltotta a hozzá fűzött reményeket, az állami adminisztrációban való részvétel valóban nyitottá vált minden társadalmi osztály számára.⁷ Az idő a szociáldemokratákat igazolta.

⁴ A II. világháború alatt 1939 decembere és 1945 júliusa között egy össznemzeti koalíciós kormány működött a szociáldemokrata Per Albin Hansson vezetésével.

⁵ Vesd össze a magyarországi B-listázás gyakorlatával!

⁶ Scott, 488.

⁷ Vö. *Solyomossy Péter*: Svéd diplomáciai jelentések Magyarország 1938–1941 közötti revíziós politikájáról. In: Századok, 1999. 4. szám. 768.

Svédország Magyarországgal való kapcsolataiban külön ki kell emelni azt a tényt, hogy a második világháború után a három szövetséges nagyhatalom, a Szovjetunió, az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia⁸ után Svédország volt az első, amely diplomáciai kapcsolatot létesített Magyarországgal 1945 decemberében, amikor Rolf Arfwedson⁹ ügyvivőként megkezdte működését Budapesten.¹⁰ Ennek a létrehozása jelentős szovjet támogatással történt, és ezt Svédország semleges státusza, valamint humanitárius segélyeivel elért nemzetközi hírneve tette lehetővé. Az első magyar stockholmi követ a háború alatt Svédországban emigránsként tartózkodó szociáldemokrata Böhm Vilmos lett.

1956-ban Svédországnak egy szociáldemokrata-parasztpárti koalíciós kormánya volt Tage Erlander¹¹ vezetésével. A magyarországi eseményekkel kapcsolatos álláspontjának kialakításában a kormány ebben az esetben is nagy mértékben támaszkodott a külügyminisztériumba küldött diplomáciai jelentésekre, ezért nagy felelősség hárult az azokat készítő különböző országokban állomásozó diplomatákra. Amint az életrajzaikból¹² kiviláglik, ők nagy tapasztalattal rendelkeztek, „öreg rókák” voltak a szakmában, és kellőképpen beilleszkedtek az állomáshelyeik légkörébe. Ez különösképpen Sven Allardról¹³ és Rolf Sohlmanról¹⁴ mondható el. Az utóbb említett hosszú Moszkvában töltött szolgálati ideje következtében a külföldi diplomáciai kar öregjének számított ott, és mivel a semleges Svédországot képviselte — Eero Aarne Wuori¹⁵ finn kollégájával egyetemben — köny-

⁸ Nagy-Britannia csak politikai megbízottat nevezett ki Budapestre (és Magyarország is Londonba), mivel vele hadiállapotban lévő államot nem ismerhetett el, és csak 1947. szeptember 16-án vette fel a hivatalos diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal. Lásd: *Fülöp Mihály-Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest: Aula Kiadó — Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 1998. 290.

⁹ Arfwedson, Lennart Gerhard Rolf (1896–?) 1921-ben lépett külügyi szolgálatba. 1945. december 1-től 1949-ig követségi tanácsos és ügyvivő Budapesten, ahol 1945. december 26-án kezdte meg szolgálatát.

¹⁰ A Svéd Országos Levéltár külügyminisztériumi archívuma Kereskedelmi Politikai Osztály (Riksarkivet Utrikesdepartementets Arkiv Handelspolitiska Avdelningen (a továbbiakban UD HP) Eu 1920. rs Dossier system volym 583. (1945. december 17.)

¹¹ Erlander, Tage Fritiof (1901–1985) svéd szociáldemokrata politikus. 1946-tól 1969-ig miniszterelnök, 1948 és 1969 között a Szociáldemokrata Párt elnöke.

¹² Kungliga Utrikesdepartementets Kalender. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1955 och 1957., Svenska män och kvinnor. Del 8. Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1955.

¹³ Allard, Sven (1896–1975) jogász és bölcsész. 1917-től állt a KÜM szolgálatában, 1917–21-ben Petrográdban működött, 1922-ben attasé Varsóban, 1922–25-ben Rigában, Revalban, Kovnoban, 1926–30-ban követségi titkár Brüsszelben és Hágában, 1930–32-ben helyettes konzul Londonban, 1932–33-ban követségi titkár Varsóban, 1933–34-ben Rómában, 1934–36-ban Párizsban, 1934–38-ban kereskedelmi tanácsos uo., 1938-ban követségi tanácsos Ankarában, Athénben (itt megbízott ügyvivő), 1938–41-ben Párizsban, 1941–44-ben Bukarestben és Szófiában (itt megbízott ügyvivő), 1944–47-ben követ Chunkingban (később Nanking), 1949-től követ Bukarestben és 1954. március 17-től Bécsben.

¹⁴ Sohlman, Rolf Ragnarsson (1900–1967) bölcsész, 1927-ben került a KÜM-be, 1928-ban attasé Rigában, 1929–31-ben főkonzul Londonban, 1930–31-ben megbízott konzul Dublinban, 1931-ben megbízott ügyvivő Varsóban, 1931–38-ban követségi titkár Rómában, 1938–39-ben Párizsban, 1940–47-ben a KÜM Kereskedelmi Osztálya vezetője, 1947. április 15-től követ Moszkvában, 1948-tól Kabulban, 1951-től Bukarestben és Szófiában.

¹⁵ Wuori, Eero Aarne (1900–1966) finn politikus és diplomata, valamint újságíró. 1944–45-ben munkaügyi miniszter, 1945–52-ben Londonban követ. 1952–53-ban a Népjóléti, 1953–55-ben a Külügyminisztériumban szolgál. 1955-től Moszkvában követ.

nyebben hozzájuthatott kényesebb információkhoz, mint többi nyugati követtársa. Sokat számított a helyismeret, az évek folyamán kialakult baráti viszony, s az, hogy kit és hogyan lehetett „vallomásra bírni.” Ugyanakkor a szovjet külpolitika irányítói is felhasználták a semleges országok képviselőit az általuk szükségesnek vélt dezinformáció továbbítására és terjesztésére. Mivel ezek a semleges követek jól értesültnek számítottak, a nekik kiszivárogtatott hamis hírek is jobban hihetőnek tűntek. Mindazonáltal Rolf Sohlman jelentései hű képet adnak a Moszkvában uralkodó határozatlanságról a magyarországi felkelésre adandó válasz tekintetében.

Sven Allard követ bécsi állomáshelye két okból is rendkívül fontos volt. Egyrészt azért, mert Ausztria maga is semleges és nem kifejezetten ellenségesnek tekintett ország volt, ahol szabadabban áramlottak az információk, és Bécs volt a legközelebbi nyugati főváros, ahonnan közvetlenül lehetett értesüléseket szerezni a Magyarországon zajló eseményekről — például a szovjet hadsereg rádióforgalmának a lehallgatásán és a menekültek elbeszélésein keresztül —, másrészt azért, mert a budapesti svéd követség hosszú időn át el volt zárva a külvilágtól, nem lévén sem rádió-, sem telefon- és távirati összeköttetése, és mozgásában igencsak korlátozott volt, valamint hogy a Budapesten folyó harcok következtében maga sem rendelkezett megfelelő információkkal a helyzetet illetően, maga sem látott tisztán és sokszor csak találgatásokra kényszerült. Ekképpen Allard nagy mértékben átvette a budapesti követség szerepét, illetve helyettesítette azt.

A budapesti követségről Stig Rynell¹⁶ jelentései többek között érdekes információval szolgálnak a Magyar Külügyminisztériumból kiszivárogtatott, illetve hivatalosan közölt állásfoglalásokról, valamint az esetleges politikai menekültekre vonatkozó bánásmód svéd megítéléséről.

Stig Unger¹⁷ belgrádi jelentései bepillantást adnak a nemzeti kommunizmus alapján álló, a Szovjetunió beavatkozása és a magyar szocialista kibontakozást képviselő Nagy-kormány között ingadozó Titó-féle politikába.

A svéd kormánynak a magyar forradalommal kapcsolatos álláspontját röviden a következőképpen foglalhatjuk össze: Már a forradalom október 23-i kirobbanását megelőzően a svéd kormány bőséges információval rendelkezett arról, hogy Magyarországon egy erjedési és enyhülési folyamat vette kezdetét. A budapesti követség beszámolóí kellőképpen tájékoztatták a svéd vezetőket az 1956 július 18-án a pártvezetőségben végrehajtott változtatásokról, és különösen Rákosi eltávolításáról. Ezenkívül a Petőfi-kör, az ún. reform-kommunista erők fokozódó tevékenysége, s Rajk László és több társa október 6-i újratemetése, mind azt jelezték, hogy „valami” készülöben volt, vagyis hogy változások várhatók az eddigi követett politikai irányvonalban.

¹⁶ Rynell, Stig Harald Gustav (1911–1958) jogász és bölcész, 1943-ban lépett a KÜM szolgálatába, 1945-ben követségi titkár Osloban, 1946–49-ben sajtóattasé uo., 1949–55-ben követségi titkár Párizsban, 1955–56-ban a KÜM Politikai Osztályának megbízott vezetője, 1956. június 19-től követségi tanácsosi beosztásban Budapesten követségi titkár (megbízott ügyvivő).

¹⁷ Unger, Stig Magnus Abraham (1910–1986) jogász, 1934-től attasé a KÜM-ban, 1935–37-ben Washingtonban, 1937–38-ban New Yorkban, 1938–39-ben Koppenhágában, 1939–46-ban követségi titkár Berlinben, 1946–47-ben Svédország kiküldöttje az amerikai német zónában, 1947–49-ben a KÜM Kereskedelmi Osztálya vezetője, 1949–51-ben kereskedelmi tanácsos, 1951–53-ban követségi tanácsos Londonban, 1953–54-ben a KÜM Politikai Osztálya helyettes vezetője, 1954-től Belgrádban ügyvivő, 1956. október 11-től követ uo.

Az október 23-i tüntetésről és az ezt követő eseményekről hitelesen értesült a svéd kormány diplomatáinak jelentéseiből. Így már október 28-án állást foglalt a kormányon lévő Szociáldemokrata Párt Végrehajtó Bizottsága az események népfelkelés, illetve nemzeti felkelés jellegéről, valamint elítélte a kommunista diktatúra vezetőségét, amely idegen csapatok fegyveres támogatását kérte saját állampolgárai leverésére (12. sz. d.). Bo Östen Undén¹⁸ külügyminiszter ugyancsak sajnálatát fejezte ki a magyarországi szovjet beavatkozás miatt, miközben rokonszenvéről biztosította a forradalmi erőket (16. sz. d.). Erlander miniszterelnök október 31-én már elítélte a magyar kibontakozást megakadályozó szovjet politikát, és ugyanakkor párhuzamot vont a szovjet beavatkozás és Izrael, Franciaország, valamint Nagy-Britannia Egyiptom elleni támadása között (24. sz. d.). A semlegességet oly nagyra értékelő svéd kormány ugyancsak „érdeklődéssel és rokonszenvvel” viszonyult a Nagy Imre-kormány november 1-jei semlegességet deklaráló közleményéhez (42. sz. d.). November 4-én Gustaf Nilsson,¹⁹ az Országgyűlés alsóházának elnöke, az egységes világgözüvéleményre is hivatkozva ítélte el az újabb szovjet agressziót, és kinyilvánította, hogy a magyar népnek a szabadságáért vívott harca egy valódi értelemben vett demokratikus forradalom volt (43. sz. d.). Ugyanilyen értelemben egységesen foglalt állást az összes svéd politikai és társadalmi szervezet, valamint a svéd közvélemény és sajtó is a Magyarország ellen indított szovjet támadással kapcsolatban (46. sz. d.).

A következőkben idézett jelentések Stockholmban, a Svéd Királyi Külügyminisztérium Archívumában (Kungliga Utrikesdepartementets arkiv) a Kereskedelmi és Politikai Osztály 1920-as évi rendszerezésű (Handels och politiska avdelning 1920-års dossiersystem) 36. és 37. számú dossziéiban (volym) található.²⁰

¹⁸ Undén, Bo Östen (1886–1974) külügyminiszter, bölcsész doktor, a nemzetközi jog doktora és elismert szakértője, 1920-ban lépett a külügyminisztérium szolgálatába. Ugyanakkor a svéd Országgyűlés alsóházának képviselője, majd 1924–26-ban külügyminiszter, később ismét képviselő. 1945. július 31-től 1962-ig újból külügyminiszter. Bátyja, Ulf Torsten Undén (1877–1962), jogász és bölcsész, 1928 és 1942 között Svédország bécsi, belgrádi és budapesti, 1939-től csak budapesti követe volt.

¹⁹ Nilsson, Gustaf (1900–1977) svéd szociáldemokrata politikus. Városi és megyei önkormányzati tisztviselő 1927-től 1957-ig. A Svéd Szociáldemokrata Párt vezetőségi tagja 1944-től 1960-ig. A svéd Országgyűlés alsóházának tagja 1937 és 1957 között, 1953–57-ben elnöke.

²⁰ Kungliga Utrikesdepartementets arkiv, a továbbiakban UD arkiv; Handels och politiska avdelning 1920 års dossiersystem, a továbbiakban 1920 srs Doss. syst. HP; volym, a továbbiakban vol. és a dosszié száma. Itt mondok köszönetet a Svéd Királyi Külügyminisztérium tisztviselőinek, Eva Lundius konzulnak és Sven Johanssonnak a külügyminisztérium archívuma vezetőjének, valamint Berit Gulyás budapesti konzuli ügyintézőnek a jelentések és adatok felkutatásában nyújtott segítségéért és ezek rendelkezésemre bocsátásáért. Egyúttal hálás köszönetem fejezem ki Vida Istvánnak, az MTA Történettudományi Intézete főmunkatársának, akinek hasznos tanácsai és útmutatásai döntően hozzájárultak munkám érdemi előmozdításához.

1.

S. Rynell jelentése Åström²¹ külügyi tanácsosnaka Magyar Külügyminisztériumban folytatott, az általános politikát érintő beszélgetéséről.

Budapest, 1956. október 23.

Bizalmas.

201. sz.

Budapestre érkezésem óta először bocsátkozott velem beszélgetésbe a külügyminisztérium egy magas rangú hivatalnokja az általános magyar és a nemzetközi politikai problémákról. Néhány rutinügyben kerestem fel, de ő gyorsan és teljesen kéretlenül tért át szélesebb körű témákra.

A részletesebb beszámoló bizonyára nem érdekel téged. A beszélgetés főbb szempontjaiból csupán néhányat szeretnék előadni.

A parlament összehívásának az elhalasztása²² elsősorban azzal magyarázható, hogy kívánatosnak tartották a parlament munkamódszerének a megváltoztatását, és hogy most ezt készítették elő. A parlamentnek a jövőben tevékenyebbnek kell lennie, mint a kézfelemeléssel való szavazás. Saját magának kell kezdeményeznie, valóban meg kell vizsgálnia a kormány javaslatait és meg kell vitatnia annak a munkáját. Ezzel szemben viszont valószínűleg alig történt nagyobb változás a kormányban az elnapolt hét során. Mindamellett azzal kell számolni, hogy Nagy Imre²³ rövidesen visszakerül a párt Központi Vezetőségébe.²⁴

Az új irányzatok a politikai életben Lengyelországban és Magyarországon figyelhetők meg a legjobban. Megkérdendhető az ember, hogy ilyen tendenciák miért nem jelentek meg Csehszlovákiában. Valószínűleg ennek az volt az oka, hogy Csehszlovákiában a lakosságnak jobbak voltak az életkörülményei.

Az új áramlatok megjelenésének azonban más volt az oka Lengyelországban és más Magyarországon. Lengyelország gazdasági helyzete rendkívül rossz volt. A szegénység a magyarázata azoknak az eseményeknek, amelyek ott bekövetkeztek. Magyarországon is nagy a szegénység, amitől az emberek meg akartak szabadulni, de Magyarországon erősebben élt a tiszta politikai szabadságvágy, mint Lengyelországban, s a nemzeti függetlenség akarása is hagyományosan erős. Most — mint ahogy korábban is az ország történelmében — az írók haladnak az élen. Magyarországon az írók és az értelmiségiek (a Petőfi-kör) általában soha nem a néptől távol élnek és működnek, hanem azzal együtt, és nagyjából ugyanolyan körülmények között. Ezért is hallgatott a nép az „írókra”.

²¹ Åström, Carl Sverker (1915–) jogász és bölcész, 1939-től állt a KÜM szolgálatában, 1946 és 1949 között követségi titkár Washingtonban, 1949–51-ben a KÜM Kereskedelmi Osztálya megbízott vezetője, 1951–53-ban a Politikai Osztály vezetője, 1953–56-ban követségi tanácsos Londonban, 1956. május 1-től a Politikai Osztály vezetője.

²² 1956. október 5-én az Elnöki Tanács október 22-ére összehívta az országgyűlést, de október 18-án október 29-ére napolta el. Lásd 1956 Kézikönyve. I. kötet. Kronológia. (Főszerk.: Hegedűs B. András) 1956-os Intézet. Budapest, 1996. 62. és 66.

²³ Nagy Imrét (1896–1958) 1955. áprilisában fosztották meg minden állami és pártfunkciójától, majd 1955. december 3-án kizárták az MDP-ből.

²⁴ Az MDP október 13-i határozata szerint Nagy Imrét visszaveszik a pártba. („Jóllehet követett el politikai hibákat, ezek nem tették indokolttá a pártból való kizárását.” A kizárásban „jelentős szerepet játszott Rákosi Mátyás elvtárs személyi elfogultsága” — olvasható az indoklásban. A határozatot, valamint Nagy Imre október 4-i levelét másnap közli a Szabad Nép.) (1956 Kézikönyve, I. 65.)

Megpróbáltam a beszélgetést Magyarország gazdasági és szociális problémáira terelni, többek között azért, hogy szakvéleményt kapjak az erőforrásoknak a beruházásokra és a fogyasztásra való elosztásáról. Ekkor ismét előhoztam Nagy (Imre) nevét és érdeklődtem szándékai felől. Végül elismerték, hogy jelentős változásnak kell elébe nézni: gazdasági, szociális és politikai okokból a beruházásokat el kell halasztani az azonnali életszínvonal-növelés javára.

A továbbiakban néhány kérdést tettem fel, hogy milyen további fejlemények várhatók Lengyelországban. A tisztviselő azt válaszolta, hogy számolni kell Rokoszovszkijnak²⁵ a hadügyminiszteri posztról való lemondásával is. Viszont nem várható a Szovjetunióval való szakítás. Lengyelországnak óriásiak a belső problémái. A népnek nagyon gyorsan kell jobban élnie. A lengyel vezetés biztosan nem akar a Szovjetunióval szembekerülni, de az általános politikájában önállóbban fog cselekedni, mint korábban.

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 201. — 23.10.1956. Eredeti gépirat. Köröztetve a külügyminisztériumban. Közölve a prágai, később a varsói és a moszkvai követséggel. Megküldve a vezérkarnak.

2.

S. Rynell számjeltávirata a külügyminisztériumnak a budapesti helyzetről.

Budapest, 1956. október 25.

Elk.: 1956. október 25. 20.30-kor

Érk.: 1956. október 25. 22.10-kor

23. sz.

Enclair 106.

Primo. Ma csütörtökön vacsoraidőben még semmi nem dőlt el a felkelést illetően. Harcok folynak Budapest központjában, ahol az utcákat holtak borítják. A felkelők tankokkal, páncéljárművekkel rendelkeznek. Úgy látszik, hogy a magyar csapatok fegyverrel és más módon is segítették őket. Eddig semmi jele annak, hogy az élet visszatérne a normális kerékvágásba, megkezdődne a munka, megindulna a közlekedés és az élelmiszerellátás.

Secundo. Egyelőre bizonytalan, vajon fel tudják-e számolni a felkelést Kádár (János)²⁶ hivatalba lépésével²⁷ és Nagy (Imre) azon ígéretével, hogy tárgyalni fog a szovjet csapatok jövőbeli visszavonásáról.²⁸ Az oroszellenes nacionalizmus erősen elterjedt.

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 11:B-23. — 25.10.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban. Közölve a követhető követségekkel: Prága, Varsó, Moszkva, Washington, London, az ENSZ, Párizs, Bécs, Belgrád, Berlin, Bonn. Közölve a vezérkarral.

²⁵ Rokoszovszkij, Konsztantij Konsztantynovics (1896–1968) szovjet, majd lengyel marsall. 1950 és 1956 között szovjet állampolgár létére a Lengyel Egyesült Munkaspárt PB tagja, egyidejűleg 1949-től lengyel nemzetvédelmi miniszter. 1956 októberében leváltották és visszatért a Szovjetunióba, ahol különböző magas katonai beosztásokban szolgált.

²⁶ Utalás arra, hogy Kádár Jánost az MDP KV első titkárává választották.

²⁷ Október 25-én „12.32-kor a rádióban felolvassák az MDP közleményét: a KV felmentette Gerő Ernőt, és Kádár Jánost választotta első titkárává.” (1956 Kézikönyve, I. 92.)

²⁸ Október 25-én „15.15-kor rádióbeszédet mond Kádár János, majd Nagy Imre. Kádár szerint a 23-i felvonulás békésnek indult, a résztvevők többsége becsületos célokért lépett fel, de a bekapcsolódott ellenforradalmárok a népi demokrácia elleni fegyveres támadássá változtatták a tüntetést. Nagy Imre is hasonlóan nyilatkozik, és a rend helyreállítása után reformokat ígér. A szovjet küldöttek (Mikojan és Szuszlov) rosszallása ellenére kilátásba helyezi a szovjet csapatok visszavonásáról való tárgyalásokat.” (1956 Kézikönyve, I. 92.)

3.

S. Rynell számjeltávirata a külügyminisztériumnak a követségen védelmet kérők ügyében

Budapest, 1956. október 25.

Elk.: 1956. október 25. 22.55-kor
24. sz.

Érk.: 1956. október 26. 02.30-kor

Primo. A svájciakkal (követségi tisztviselőkkel) való tanácskozás után felkészültem arra, hogy elutasítsam a menedéket kereső fegyveres felkelőket.

Secundo. Nem látok semmi lehetőséget arra sem, hogy befogadjuk az esetleg nagy számban védelmet kereső zsidókat, akik között ma nagy nyugtalanság figyelhető meg. Hasonló a helyzet másokat illetően is. A svéd humanitárius hírnév azonban kárt szenvedhet, ezért hálás lennék ha utasításokat kaphatnék, különösen a svéd rokonokkal rendelkező személyek tekintetében.

UD HP Eu vol. 36. DN:o 11:B-24. — 26.10.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban.

4.

S. Allard jelentése a külügyminiszternek a magyarországi helyzetről

Bécs, 1956. október 25.

Bizalmas
675. sz.

Érk.: 1956. október 27.

Ezennel legyen szabad tisztelettel közölnöm, hogy a követség fentebb idézett — (tel 71 B 24. 10. 1956., tel 72 B 24. 10. 1956. és tel 73 B 24. 10. 1956.) —, a megkapott utasítások szerint elküldött telexközleményei a magyarországi zavargásokra vonatkozólag olyan adatokon alapultak, amelyeket az itteni (budapesti) amerikai követség kéz alatt adott át, és amelyeket a magyar rádió lehallgatása révén és egyéb más módon szereztünk be.

Mivel pillanatnyilag a megszakadt telefon- és telegráf-összeköttetés miatt Budapestről még mindig nem tudunk semmiféle tájékoztatást kapni, legyen szabad elküldenem — amennyiben ezek jelentőséggel bírnak — az eseményekről azokat a beszámolókat, amelyek az itteni bécsi újságokban — a „Die Presse” és az „Arbeiterzeitung” — jelentek meg, csatolva az ezekből való kivágásokat.

Egy nagy érdeklődésre számot tartható vezércikkben, amit az „Arbeiterzeitung” — az osztrák szociáldemokraták fő orgánuma — publikált, többek között kiemelik, hogy az új magyar miniszterelnököt, Nagy Imrét, nem lehet egyfajta „magyar Gomulkának” tartani. Ő nem titóista, hanem inkább Malenkov²⁹ embere. Rámutatnak arra, hogy a Sztálin halála utáni időben miniszterelnök volt, amikor is a gazdasági rendszer enyhülését vélték azon nehézségek megoldása eszközének, amelyekkel a magyar pártvezetésnek meg kellett küzdenie. Ekképpen Nagy nem mint a nemzeti függetlenség szimbóluma, hanem legfeljebb mint az

²⁹ Malenkov, Georgij Makszimilianovics (1902–1988) szovjet politikus. 1946-tól 1957-ig az SZKP KB Politikai Bizottságának (Elnökségének) tagja, 1948 és 1953 között a KB titkára. 1953 és 1955 között miniszterelnök. 1957-ben „frakciós tevékenysége miatt” kizárták az Elnökségből és a KB-ból.

életszínvonal emelésének és a földművelő lakosság speciális kívánságainak bizonyos mértékig kedvében járó ember jelképe jelenik meg. Rákosihoz³⁰ képest bármilyen nagy is a népszerűsége, a magyar nép mégis Moszkva érdekei szószólójának tekinti. Ezért egyáltalán nem meglepő — húzza alá az újság —, hogy (Nagy) nem bízott meg a magyar hadseregben, hanem a szovjet-orosz csapatok behívására kényszerült³¹ a rendszer fenntartásának a támogatására.

A kommentárban emlékeztetnek még egy másik különbségre is a Lengyelországban és Magyarországon újonnan kinevezett állam- és pártvezetőségek között. Még ha Nagy (Imre) újra miniszterelnök is lett, Magyarországon a kommunista párt első titkárának ennél fontosabb posztját még mindig a Rákosihoz közel álló Gerő birtokolta,³² miközben Lengyelországban ezt az a Gomulka vette át, akit az előző rezsim a maga idejében letartóztatott.³³ Magyarországon tehát nem ment végbe egy olyan átfogó rendszerváltozás, mint Lengyelországban.

Azt is hozzá kell tennem, hogy az „Arbeiterzeitung”-nak a fent említett, a magyarországi párton belüli viszonyokról szóló véleménye teljesen megegyezik azokkal a benyomásokkal, amelyeket én annak idején, mint a budapesti követség vezetője szereztem.

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 58-675. — 27.10.1956. Eredeti gépirat. Köröztetve a külügyminisztériumban. Közölve a bonni és több más követséggel.

5.

*G. Bonde³⁴ emlékeztetője a stockholmi magyar követ látogatásáról
a Külügyminisztériumban
Stockholm, 1956. október 25.*

Szigorúan bizalmas

A magyar követ³⁵ (Hajdú József) tegnap sürgősen felkeresett a következő ügyben: Amióta a magyarországi zavargásokról szóló jelentéseket a svéd sajtó publikálni kezdte, a követ névtelen fenyegetéseket kapott, legtöbbször telefonon keresztül, magyarul beszélő személyektől. Eddig ő nem fektetett nagy súlyt erre. Mindazonáltal tegnap egy olyan hívást kapott, ami nyugtalanította. A hívó azt mondta magáról, hogy „a svédországi stockholmi központú magyar ellenállási

³⁰ Rákosi Mátyás (1892–1971) kommunista politikus. 1945-től az MKP, majd az MDP főtitkára, 1953-tól 1956. júliusig első titkára, a KV és PB tagja. 1945 és 1952 között államminiszter, miniszterelnök-helyettes, 1952–53-ban miniszterelnök. Leváltása után, 1956. augusztustól haláláig a Szovjetunióban élt.

³¹ A szovjet csapatokat Gerő Ernő hívta be, amit Nagy Imre eleinte nem kifogásolt.

³² Gerő Ernő (1898–1980) 1956 július 18-tól október 25-ig töltötte be az MDP KV első titkári posztját.

³³ Gomulka, Wladislaw (1905–1982) lengyel kommunista politikus. 1926-tól párttag. 1943-tól 1948-ig a Lengyel Munkáspárt főtitkára. 1951-ben koholt vádak alapján bebörtönözték, 1954-ben szabadult, majd rehabilitálták. 1956 októberétől 1970-ig a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkára.

³⁴ Bonde, Gustaf gróf (1911–1977) közgazdász, 1937-től állt a KÜM szolgálatában, attasé 1937-ben Párizsban, 1939-ben Budapesten, 1941–50-ben követségi titkár Washingtonban, 1950–55-ben Kairóban, 1955–56-ban Budapesten, 1956. július 1-től a KÜM protokollfőnöke.

³⁵ Hajdú József (1898-?) diplomata. 1948-ban lépett külügyi szolgálatba, 1955-től 1957-ig rendkívüli és meghatalmazott követ Stockholmban.

mozgalomhoz tartozik”, és a követtel való találkozást kérte egy semleges területen. Miután elvetette a követ javaslatát, hogy a követségre jöjjön, megegyezés született, hogy aznap este 20 órakor a követ magánlakásán fog megjelenni az illető. A követ nekem azt mondta, hogy a saját érdekében gondolta úgy, hogy az illető kívánságának eleget tesz, anélkül, hogy azt közelebbről megmagyarázta volna. A követ azt állította, hogy a fenyegetések olyan természetűek voltak — arra vonatkozólag, hogy különben mi fog történni —, hogy nem akart nemet mondani. Ebben a helyzetben a megbeszélt látogatás idejére olyan rendőrségi védelmet kért, amit a svéd hatóságok adhatónak vélnek. Az erre vonatkozó külön kérdésekre elvetette a követség hivatalánál és a magánlakásánál álló állandó rendőr őrszem biztosítását, viszont közvetlen telefonkapcsolatot kért egy olyan rendőrhatalósággal, amely sürgős esetben védelmet tudna nyújtani. Talán érdekes lehet, hogy a beszélgetés során a követ megemlítette, hogy a követség folyamatos kapcsolatot tartott fenn kb. 150 Svédországban letelepedett magyarral.

Miután az államrendőrség intézkedése nyomán estére megszervezték a védelmet, ezt közöltem a követtel, valamint megadtam a rendőrség járőrökci irodájának a telefonszámait.

A követ ma közölte, hogy a várt látogatás tegnap este elmaradt. Az illető ehelyett telefonon hívta fel, és új időpontot kért más helyen, mint a követ magánlakása. Ez alkalommal a követ megválaszolatlanul hagyta a kívánságot, és most aggódik a következmények miatt. Jelenleg azonban nem akart újból rendőrségi védelmet igénybe venni, hanem egyelőre megelégedett a rendőrséggel való közvetlen kapcsolattal.

UD HP Eu vol. 36. — 25.10.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban. Közölve Gisle prágai svéd követtel és Rynell budapesti ügyvivővel.

6.

Rolf Sohlman számjeltávirata a külügyminisztériumnak a moszkvai magyar követtel folytatott beszélgetéséről

Moszkva, 1956. október 26.

Elk.: 1956. október 26. 07.35-kor
528. sz.

Érk.: 1956. október 26. 09.40-kor

Viszontlátogatásomkor október 25-én délután, a magyar kollégám, aki az utóbbi időig külügyminiszter volt³⁶, azt mondta nekem, hogy a tragikus események teljesen meglepték a magyar kormányt. Az ellenforradalmi akció még Nagy Imre ellen is irányult. A tüntetések csak Nagy hivatalba lépése után mentek át felkelésbe. A szovjet segítséget a Varsói Szerződés alapján kérték és azon célból, hogy elkerüljék a szükségtelen szenvedéseket egy hosszadalmas konfliktus következtében. Információi szerint a szovjet csapatok csupán Budapesten léptek fel. Kérdésekre, hogy a demokratizálási folyamat megszakad-e most, Boldoczki³⁷ ta-

³⁶ Boldoczki János. Lásd a 37. sz. jegyzetet.

³⁷ Boldoczki János (1912–1988) kommunista politikus. 1950 júliusában került a külügyminisztériumba. 1950. július 4-től 1953. július 4-ig Prágában Magyarország követe rendkívüli követe és

gadóan válaszolt. A „sztálinizmushoz” való visszatérés elképzelhetetlen. A nyugat felé irányuló kapcsolatokat, melyek az utóbbi időben megelégnültek, bizonyosan nem fogják csökkenteni. Egy bizonyos átmeneti idő, három-négy hét lesz szükséges azonban a helyzet megszilárdítására. ...

Kérdésekre Malik³⁸ követ kifejtette, hogy tény, miszerint a felkelést a Vatikán szervezte meg.³⁹

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 36:13-528. — 26.10.1956. Gépelt másolat. Közölve az alábbi követségekkel: Budapest, Prága, Varsó, Washington, London, az ENSZ, Párizs, Bécs, Belgrád, Berlin, Bonn.

7.

R. Sohlman számjeltávirata a külügyminisztériumnak

Hruscovval folytatott beszélgetéséről

Moszkva, 1956. október 27.

Elk.: 1956. október 27. 09.00-kor
532. sz.

Érk.: 1956. október 27. 11.45-kor

Október 26-án a repülőtéren a Bulgaryinnal⁴⁰ történt több mint félórás beszélgetés alatt, amikor legnagyobb részt egyedül voltunk, semmi idegességet nem vettem észre rajta. Később ugyanazon a napon a Hruscovval⁴¹ kettesben folytatott beszélgetés során Hruscov elmondta, hogy az idej termésnek „úgy örül, mint egy gyerek”. Ez a terméseredmény, amelyből legalább 3 milliárd pudot szolgáltatnak be az államnak, feltölti majd a belső piacot és lehetővé teszi a nagyobb segély- és más szállítmányokat külföldre. Minket nem érdekel az export, jelentette ki, de Ön megérti, hogy mit jelent az nekünk, hogy teljesíteni tudjuk azokat a szállítási feladatokat, amelyeket szükségesnek tartunk. Már ebben az évben lényegesen fog javulni a helyzet a tej és a vaj kérdésében, és 1958-ban kiegyensúlyozott lesz a húsellátás. Közbevettem, hogy a termés egyes szomszédos országokban, mint például Magyarországon, Romániában és Bulgáriában, ahogy megfigyeltem, nem különösen jó. Ugyanez a helyzet Lengyelországban is, válaszolta Hruscov. Magyarországon és Lengyelországban úgy tűnik nekem, mondtam, hogy a kormányok túlterhelték a népet az iparosítási programjaikkal, és ez részben a magya-

---

meghatalmazott miniszteri rangban. 1953. július 4-től a Nagy-kormány, 1955. április 18-tól 1956. július 30-ig a Hegedűs-kormány külügyminisztere. 1956. augusztus 7-től 1960. május 17-ig Magyarország nagykövete volt Moszkvában, egyidejűleg 1957. április 24-től 1957. szeptember 1-ig Ulánbátorban is betöltötte a magyar nagyköveti tiszteletet.

³⁸ Malik, Jakov Alekszandrovcics (1906-) szovjet diplomata. 1937-től a szovjet külügyminisztérium munkatársa. 1946 és 1953, majd 1960 és 1967 között külügyminiszter-helyettes. 1948–1952-ben a Szovjetunió állandó képviselője az ENSZ-ben és a Biztonsági Tanácsban. 1953-tól 1960-ig nagykövet Nagy-Britanniában.

³⁹ Nyilvánvaló alaptalan vádaskodás dezinformálás céljából a szovjet vezetés részéről.

⁴⁰ Bulgaryin, Nyikolaj Alekszandrovcics (1895–1975) szovjet marsall. 1938–1941, valamint 1947 és 1953 között a szovjet kormány elnökhelyettese. 1955-től 1958-ig miniszterelnök. 1947 és 1949, majd 1953 és 1955 között honvédelmi miniszter. 1937-től az SZKP KB, 1948 és 1958 között az Elnökség tagja.

⁴¹ Hruscov, Nyikita Szergejevics (1894–1971) szovjet politikus. 1939-től 1964-ig az SZKP KB Politikai Bizottságának (Elnökségének) tagja, 1953-tól a párt első titkára. 1958 és 1964 között miniszterelnök. 1964-ben minden posztjáról leváltották és nyugdíjazták.

rázat arra, ami most bekövetkezett. Hruscsov azt válaszolta, hogy „igen, mi egész idő alatt óvtuk ezeket a kormányokat a rendkívül ambiciózus iparosítási terveiktől. Hangoztattuk, hogy ami nekünk, mint az első és egyetlen szocialista hatalomnak szükséges, az nem érvényes azokra, akik bízhatnak a mi segítségünkben. De ők süketnek tettették magukat. „Most learathatják politikájuk gyümölcseit”, tette hozzá egy kis mosollyal, „de talán azt hitték, hogy mi az iparosodásuk ellen voltunk.” (Vesd össze a bulgár-szovjet vitával 757-es számú jelentésünk 4. oldalán.⁴²) Malenkov épp most tért vissza szabadságról és vele is beszéltem; ragyogó hangulatban volt és kevésbé hatott olyan fáradtnak és feszültnek, mint a többiek.

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 36:B-532. — 27.10.1956. Gépelt másolat.

8.

R. Sohlman számjeltávirata a külügyminisztériumnak az indonéz ügyvivővel folytatott beszélgetéséről és Kuznyecov véleményéről

Moszkva, 1956. október 27.

Elk.: 1956. október 27. 20.50-kor
534. sz.

Érk.: 1956: október 27. 20.45-kor

Az indonéz ügyvivő, aki a (szovjet) külügyminisztériumban megkérdezett engem a magyar eseményeket illetően, elmondta nekem, hogy Kuznyecov⁴³ kifejtette, a felkelés oka a visszás gazdasági és politikai állapotokban keresendő, mégpedig abban, hogy a szabadság hiánya, Sztálin politikájával összefüggésben, mindegyik szocialista országra pontosan ugyanazt a rendszert erőlteti rá. Kuznyecov szerint a további demokratizálás, a nagyobb szabadság és a kedvezőbb gazdasági feltételek tennék lehetővé a korábbinál jobb és szorosabb kapcsolatokat a Szovjetunió és Magyarország között. Magától értetődően Kuznyecov egy szót sem szőtt a felkelés szovjetellenes jellegéről.

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 36:B-534. — 27.10.1956. Gépelt másolat.

9.

A svéd külügyminisztérium számjeltávirata a prágai és varsói követség részére a budapesti követségen segítséget kérőkre vonatkozóan

Stockholm, 1956. október 27.

Válaszként Rynell azon kérdésére, hogy milyen magatartást tanúsítson, ha különböző személyek a követségen védelmet keresnének, október 26-án táviratban a következőket közöltük vele. Idézet:

„Az olyan személyek kérdésében, akiket a magyar hatóságok köröznék, az az alapelv érvényes, hogy nekik védelem nem adható. Ha ilyen személy a követségre készül belépni, Önök szólítsák fel az illetőt, hogy távozzon. Ha valaki azon-

⁴² Nem közöljük.

⁴³ Kuznyecov, Vlagyimir Vlagyimirovics (1901–1990) szovjet diplomata. 1955-től 1977-ig a Szovjetunió külügyminiszterének első helyettese.

ban a követségre jön, hogy közvetlen fizikai veszély elől keressen oltalmat, akkor a helyzet teljesen más. Az a kérdés, hogy megengedjék-e egy ilyen személynek, hogy maradjon, teljesen a körülményektől függ, aszerint, hogy van-e elegendő hely, vagy pedig az egyes esetekben fennforgó humanitárius szempontok, stb. Nagy mértékletesség tanúsítandó. Az semmi esetre sem engedhető meg, hogy a magyar hatóságok képviselői a követség területén bárkit is őrizetbe vegyenek.” Idézet vége.

UD HP Eu vol. 36. 27.10.1956. Gépelt másolat. Közölve a prágai és a varsói svéd követségekkel.

10.

S. Allard számjeltávirata a külügyminisztériumnak Hegyeshalmon tett látogatásáról

Bécs, 1956. október 27.

Érk.: 1956. október 27. 20.30-kor telexen.

39. sz.

Délután meglátogattam a hegyeshalmi magyar határállomást, ahol minden nyugodt volt, és az ellenőrzést nemzetiszínű karszalagos munkások végezték. A magyarok elmondták, hogy a vidék Budapest 20–30 kilométeres körzetéig a felkelők ellenőrzése alatt áll. Nem volt összeköttetésük a fővárossal, és azt mondták, hogy nagy szükségük lenne gyógyszerekre. Ezek elszállítására több magyar katonai teherautó érkezett az osztrák határállomásra Nicolsburg-ba (Nickelsdorf), ahol feltehetően az Osztrák Vöröskereszt már felállított egy raktárt. A beszélgetésekből — amit egy magyarul beszélő ismerősöm azokkal a katonákkal folytatott, akik a teherautókat kísérték — az tűnt ki, hogy a hatalomátvitel vidéken, Nyugat-Magyarországon említésre méltó harcok nélkül történt. A kevés meggyőződéses kommunista tiszt és pártfunkcionárius közül néhányat megöltek, miután a többi elmenekült vagy eltűnt. Mivel a lakosság túlnyomó része antikommunista, ezután nyugalom állt be.

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 56:B-39. — 27.10.1956. Gépelt másolat.

11.

S. Rynell számjeltávirata a külügyminisztériumnak a magyarországi eseményekről

Budapest, 1956. október 28.

Érk.: 1956. október 28. 13.20-kor telexen.

25. sz.

Megkaptam az Önök 20-as és 21-es számú számjeltáviratát,⁴⁴ valamint szombaton délelőtt 11 órakor a 22–24-es számúakat.⁴⁵ Gisle (prágai követet)⁴⁶ nem tudom értesíteni, mert lehetetlen táviratozni vagy telefonálni neki.

⁴⁴ Nem közöljük.

⁴⁵ Nem közöljük.

⁴⁶ Gisle, Carl Olof (1900–1964) jogász és bíró, 1928-tól állt a KÜM szolgálatában, 1929-ben attasé Madridban és Lisszabonban, 1930-ban főkonzul Londonban, 1931-ben Varsóban, 1934–39-ben követségi titkár Berlinben, 1939–41-ben kereskedelmi tanácsos, 1941–46-ban követségi tanácsos Londonban, 1946–49-ben követ Buenos Airesben, Asunciónban és Montevideóban, 1949–54-ben követ

Alfa. Boldoczkinak az eseményekről szóló leírása részben kétséges, de prognózisa elfogadható. (Vesd össze a 255 B számú jelentés utolsó bekezdésével.) Úgy tűnik, hogy Nagy (Imre) Mihsojts (sic! — Mikoján vagy Malenkov?) embereként akar mutatkozni, és propagandával akarja lefegyverezni a felkelőket. Az fölöttébb bizonytalan, hogy a felkelők rendelkeznek-e pozitív programmal és kvalifikált személyekkel.

Beta. A szombati kormányban megtalálható Münnich (Ferenc)⁴⁷ (!)⁴⁸, valamint a korábbi kisgazdapárti Tildy (Zoltán)⁴⁹ és Kovács (Béla)⁵⁰. Jelentések szerint Kovácsról azt hitték, hogy öt több évvel ezelőtt eliminálták a Szovjetunióban. A párt titkára lett többekkel együtt Kádár (János). (Lásd 235 B számú jelentést.⁵¹) Gerő (október) 23-i keddi beszédét⁵² nagy felháborodással fogadták, és ez kétségkívül hozzájárult, hogy a tüntetés felkelésbe csapott át. (Lásd a 24-es számú jelentés secundo bekezdését.)

Alfa. Az utóbbi napokban és éjszakákon telefonon kéréseket kaptam kimerült felkelő csoportoktól, akik a kétségbeesésükben halvány reménnyel kérték a közbenjárásunkat a (magyar) hatóságoknál.

Beta. Ugyancsak kérések érkeztek a harcoló táborokon kívülálló személyektől, hogy lépjünk közbe, különösen a kormánycsapatok kíméletlen fellépése miatt, például a kórházak ellen.

Gamma. A kéréseket elutasítottuk.

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 11:B-25. — 28.10.1956. Gépelt másolat. Közölve a prágai követséggel. Köröztetve a külügyminisztériumban.

Pretoriában, majd 1954. október 2-tól Budapesten és Prágában. A forradalom ideje alatt Prágában tartózkodott.

⁴⁷ Münnich Ferenc (1889–1967) 1956. október 28-tól november 2-ig Nagy Imre kormányának belügyminisztere volt.

⁴⁸ A felkiáltójel az eredetiben szerepel.

⁴⁹ Tildy Zoltán (1889–1961) református lelkész. 1945-től a Független Kisgazdapárt elnöke. 1945. november 15-től–1946. február 1-ig miniszterelnök, 1946–48 között köztársasági elnök. Veje (Csornoky Viktor) hazaárulási pere miatt lemondott, utána házi őrizetben volt. 1956. október 28-tól november 4-ig Nagy Imre kormányában államminiszter. Ekkor kifejtett tevékenysége miatt hatévi börtönbüntetésre ítélték, 1959-ben a még hátralevő büntetési idejét felfüggesztették és szabadlábra helyezték.

⁵⁰ Kovács Béla (1908–1959) kisgazdapárti politikus, miniszter. Az 1940-es években a Paraszt-szövetség főtitkára. 1944. decembertől a debreceni Ideiglenes Kormány belügyi államtitkára. 1945. november 15-től 1946. február 23-ig földművelésügyi miniszter. 1945. augusztus 20-tól a Kisgazdapárt főtitkára. 1947. február 25-én a szovjet katonai hatóságok letartóztatják és a Szovjetunióba hurcolják. 1956. áprilisában kiszabadult. 1956. október 28-tól november 4-ig Nagy Imre kormányában földművelésügyi, majd november 2-tól 4-ig államminiszter volt.

⁵¹ Nem közöljük.

⁵² Az október 23-án, 20 órakor közvetített rádióbeszédében Gerő magabiztosnak mutatkozott. Nyilatkozatában, miközben hazafiságát hangoztatta, homályos megfogalmazásban sovinsztákról, antiszemitákról és reakciósookról beszél. Engedményekre nem hajlandó, a megmozdulást »nacionalista jellegű« tüntetésnek nevezi. (Lásd 1956 Kézikönyve. I. 77.) Más források szerint e hírhedt rádióbeszédében Gerő a felkelőket csőcseléknek is nevezte. Lásd Top Secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok, 1956. Dokumentumok. (Az iratokat gyűjtötte, válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Kiss József-Ripp Zoltán-Vida István) MTA Jelenkor-kutató Bizottság. Budapest, 1995. 18.

12.

A svéd külügyminisztérium távirata a washingtoni svéd követségnek a Svéd Szociáldemokrata Párt Végrehajtó Bizottsága nyilatkozatáról a magyarországi felkeléssel kapcsolatban
Stockholm, 1956. október 28.

213. sz.

A „Morgon-Tidningen” (Reggeli Újság) 1956. október 28-i vasárnapi számából: „A szociáldemokrata pártvezetőség végrehajtó bizottsága a magyarországi események alkalmával a következő nyilatkozatot tette:

A véres harc Magyarországon megrázó bizonyíték arra, hogy az erőszak és a terror nem képes megsemmisíteni az emberek szabadságvágyát. A kommunista kisebbség, mely a háború után lehetőséget kapott arra, hogy a magyar társadalmat átalakítsa, kudarcot vallott abban, hogy eszméinek megnyerje a széles néprétegeket.

Annak ellenére, hogy a vezetés elsősorban a munkásosztályhoz apellált, a felkelés élén a munkások haladtak. A rendszer ingadozása és az engedményekre való ígéretei arról tanúskodnak, hogy a vezetés egyre jobban elvesztette a tekintélyét. Az, ami a kommunista párton belüli viszályként kezdődött, gyorsan népfelkeléssé alakult át, s a hatalom birtokosainak külföldi csapatok támogatásában kell bízniuk, hogy leverjék saját állampolgáraikat. A harc kimenetele bizonytalan, de már az a véráldozat is, amit eddig követelt, félelmetes emlékeztető arra nézve, hogy egy népnek mennyibe kerül a diktatúra. A további elnyomás és a felszabadulás reménye között való választás során számtalan ember mutatkozott késznek arra, hogy életét áldozza. Az orosz csapatok beavatkozása a nemzeti felkelés jellegét adta a harcnak. Ez újra bizonyítékot szolgáltat arra, miszerint egy nagyhatalom azon próbálkozása, hogy más népeket az ellenőrzése alatt tartson, hosszú távon kudarcot vall ott, ahol él a szabadság akarata.”

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 213. — 28.10.1956. Gépelt másolat.

13.

S. Allard számjeltávirata a külügyminisztériumnak magyar forradalmár diákokkal folytatott beszélgetéséről és a katonai helyzetről

Bécs, 1956. október 28.

Érk.: 1956. október 28. 21.35-kor telexen.

41. sz.

Azon látogatás során, amit ma Angerrel⁵³ a határnál és a magyar területen fekvő Sopron városában tettem, németül beszélő forradalmár diákokkal való beszélgetéseim után a következő derült ki:

⁵³ Anger, Per (1913-) svéd diplomata. Jogász. 1940-ben került a külügyminisztériumba. Előbb 1940-ben Berlinben, majd 1942-ben Budapesten attasé. 1946–48-ban Kairóban és Addis Abebában teljesít szolgálatot. 1953-tól első követségi titkár Párizsban, 1955-től Bécsben. 1957-ben követségi tanácsos ugyanott. 1957 és 1961 között osztályvezető a KÜM-ben, majd 1961–66-ban konzul San Francisco-ban. 1966–69-ben a Nemzetközi Segélyügylek osztályának főnöke, 1970 óta Canberra-ban képviseli Svédországot.

Primo. Az elbeszélők szerint Szegeden a forradalom (október) 20-án szombaton, így tehát a budapesti zavargások előtt kezdődött.⁵⁴ Sopronban a forradalmi átalakulást vérontás nélkül hajtották végre, és az diák- és munkástüntetésekkel kezdődött 22 órakor. A reguláris és a határőr csapatok, valamint a lakosság gyorsan csatlakozott hozzájuk. Feltették a nemzeti színű karszalagokat. A szovjet csilagot eltávolították az egyenruhákról és az épületekről. A városban lerombolták a Sztálin-emlékművet.⁵⁵ Sopronban jelenleg egy diákokból és munkásokból álló forradalmi tanács gyakorolja a hatalmat, amely a különböző gyárak és diákszervezetek képviselőiből tevődik össze. Végrehajtó bizottságot választottak az események irányítására.⁵⁶ Dunántúlon a forradalom nagyjából hasonló módon zajlott le. Úgy tűnik, hogy a nagyobb ipari központokban, mint Pécsen, a forradalmi bizottságok főleg munkásokból állnak. A megnyilvánulások általában spontán kezdődtek. Mindazonáltal bizonyos esetekben a különböző helyeken előzetes kapcsolatot alakult ki a diákszervezetekkel az akciók összehangolására. Egy pár helyen az Államvédelmi Hatóság (az ÁVÓ) brutális fellépése miatt a kezdetben békés tüntetések teljes forradalomba csaptak át.

Secundo. A mai napi katonai helyzetről Sopronban nincs biztos értesülés. Mégis úgy vélték, hogy a felkelők 50–75%-ban uralják az országot, valamint hogy Budapestet majdnem teljesen körülzárták a szovjet páncélos csapatok, köztük azok a kötelékek, amelyek korábban Szombathelyen állomásoztak. Úgy tűnt, hogy a felkelők főbb követelései a szovjet csapatok visszavonása, a több párt részvételével történő szabad választások megrendezése és egy ilyen alapon alakuló kormány, valamint a kormánytól független szabad bíróságok felállítása és a nyugati jogrend visszaállítása voltak. Nagy (Imre) iránt nagy a bizalmatlanság. Amennyiben a most említett követeléseket kormánya nem teljesíti, a felkelők kijelentették, hogy a forradalmi mozgalom folytatódni fog.

Tertio. Az Osztrák Vöröskeresztől és más segélyszervezetektől származó élelmiszer- és gyógyszer szállítások állandóan áramlanak a határon át. Készen állok közölni a Svéd Vöröskereszttel, hogy lehetségesnek tűnik küldeményeket továbbítani Sopronból és más határátkelőhelyekről azokra a helyekre, ahol ezekre a legnagyobb szükség van.

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 06:B-41. — 28.10.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban.

⁵⁴ Október 20-án MEFESZ-nagygyűlést tartottak a szegedi tudományegyetemen. „A gyűlés jóváhagyja a szervezeti szabályzatot, és meghirdeti a politikai programot. Követelik a Rákosi-korszak terrorjáért felelős vezetők nyilvános felelősségre vonását, a sajtó szabadságát, a halálbüntetés eltörlését, demokratikus választási rendszert, az egyetemi ifjúság politikai súlyának növelését, bérreformot, valamint Nagy Imrének és Lukács Györgynek az MDP KV-ba való beválasztását. és a szovjet csapatok kivonását. A követeléseket támogatják az ország több felsőoktatási intézményéből (például a budapesti Kertészeti és Szőlészeti Főiskoláról) a gyűlés hírére Szegedre érkezett hallgatói küldöttégek is. (1956 Kézikönyve, I. 69.)

⁵⁵ Október 26-án tüntetés zajlott le Sopronban. Ledöntötték a szovjet emlékművet (tehát nem a Sztálin-emlékművet) és a Kellner-szobrot. (1956 Kézikönyve, I. 107.)

⁵⁶ Október 27-én megalakult Sopronban az ideiglenes nemzeti tanács, elnöke Takács Endre lett. (1956 Kézikönyve, I. 120.)

14.

S. Allard számjeltávirata a külügyminisztériumnak Leopold Figl osztrák külügyminiszter nyilatkozatáról

Bécs, 1956. október 29.

Érk.: 1956. október 29. 13.05-kor telexen.

42. sz.

Figl külügyminiszter⁵⁷ tegnap egyenként magához hívatta az orosz, a magyar, valamint a három nyugati hatalom követeit, hogy tájékoztassa őket annak a nyilatkozatnak⁵⁸ a főbb tartalmáról, amelyet a 78-as számú nyílt táviratomban már megküldtem, mielőtt ezt még nyilvánosságra hozták a rádióban.

Az orosz követ⁵⁹ (Szergej G. Lapin) azt válaszolta, hogy a szóban forgó nyilatkozatot Moszkvában nem fogják megérteni, mivel a Varsói Szerződés alapján az orosz csapatoknak joguk van beavatkozni Magyarországon.

Figl ezenkívül kiemelte, hogy amennyiben magyar vagy orosz katonai alakulatok megpróbálnák átlépni az osztrák határt, az érvényes nemzetközi jog értelmében ezeket azonnal le fogják fegyverezni. Amennyiben ezek ennek ellenállnának, az osztrák határvédelem a kapott utasítások szerint erőszakot is alkalmazhat.

A továbbiakban Figl közölte a nyugati hatalmak követeivel, hogy Mikojan⁶⁰ bécsi látogatását lemondták.⁶¹

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 56:B-42. — 29.10.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban.

15.

S. Allard számjeltávirata a külügyminisztériumnak az orosz csapatmozdulatokról Magyarországon

Bécs, 1956. október 29.

Érk.: 1956. október 29. 22.45-kor telexen.

44. sz.

A hadügyminiszter ma közölte velem, hogy a Canaris admirális⁶² egyik legfőbb korábbi munkatársa vezette Osztrák Katonai Hírszerző Szolgálat a magyar-

⁵⁷ Figl, Leopold (1902–1965) osztrák néppárti politikus. Az Osztrák Néppárt egyik alapítója. 1945-től 1953-ig szövetségi kancellár, 1953 és 1959 között külügyminiszter.

⁵⁸ Lásd a 23. sz. dokumentumot.

⁵⁹ Lapin, Szergej Georgievics (1912-) szovjet politikus, diplomata, újságíró, rádióműsor-szerkesztő. Külügyi szolgálatát 1953-ban kezdte mint tanácsadó Berlinben, később a külügyminisztérium 3. osztályának vezetője. 1956. október végétől a Szovjetunió bécsi nagykövete 1959-ig.

⁶⁰ Mikojan, Anasztasz Ivanovics (1895–1978) szovjet politikus. 1937-től 1964-ig a szovjet kormány elnökhelyettese, majd első elnökhelyettese. 1923-tól az SZKP KB, 1935-től 1966-ig a Politikai Bizottság (Elnökség) tagja.

⁶¹ Szergej G. Lapin, a bécsi szovjet nagykövet már október 28-án közölte az osztrák féllel Mikojan bécsi látogatásának elhalasztását, tehát nem az osztrák kormány október 28-i felhívására adott válaszként értelmezhető ez a szovjet lépés. Lásd *Gecsényi Lajos*: Osztrák külügyi iratok Magyarország történetéhez. 1956. október-november. In *Múltunk*, 1996. 2. szám.

⁶² Canaris, Wilhelm (1887–1945) német admirális. 1935-ben ellentengernagyként nevezik ki a Wehrmacht Abwehr (a Hadsereg Katonai Elhárítása) főnökévé. Eleinte szimpatizál a nációkkal, de

országi orosz csapatmozgásokról a következő információkat szerezte be, és ezeket egészen megbízhatónak vélték:

Szombaton menetparancsot kapott egy Kárpát-Ukrajnában állomásozó orosz páncélos hadsereg, amely három hadosztályból állt, és megkezdte az előrenyomulást Északkelet-Magyarországon. Ezen hadosztályok egyike, feltehetőleg a 22. gépesített hadosztály, a fő erejével vasárnap elért egy közvetlenül Miskolctól nyugatra fekvő vonalat, valamint páncélos ékeket tolt előre egészen a Dunáig, Budapesttől északra. Ugyanakkor egy Észak-Romániában elhelyezett páncélos hadosztály Debrecen felé nyomult előre, és valószínűleg a város közelében tartózkodik. Végül, egy már régóta Romániában, Aradon és Temesvárott állomásozó páncélos hadosztály bevonult Dél-Magyarországra és páncélos ékeket tolt előre Szolnok irányába. Vasárnap délután az előrenyomulás teljes egészében megállt, és ezután semmi jel nem utalt csapatmozgásokra. Mindazonáltal egy cseh páncélos dandárt a Dunához helyeztek, Győrrel szembe, és kisebb egységeket toltak előre Komarno város cseh részéig, ahol a dunai híd van. Még semmi jele nincs annak, hogy a korábban Magyarországon állomásozott kötelékek, amelyek Budapesten résztvettek a harcokban, előkészületeket tettek volna az evakuálásukra.

Kérdésemre informátorom közölte, hogy a jelentések nem a szövetségesek katonai attaséitól, hanem saját forrásokból, feltehetőleg lehallgatott rádióközleményekből származnak.

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 36:B-44. — 29.10.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban, közölve a vezérkarral.

16.

A svéd külügyminisztérium tájékoztatása a svéd diplomáciai képviselőknek

Undén külügyminiszter nyilatkozatáról

Stockholm, 1956. október 29.

Az „Arbeiderbladet” nevű újságnak Oslóban adott interjúbán, ami kedden 1956. október 30-án fog megjelenni, Undén külügyminiszter körülbelül a következőképpen nyilatkozott:

„Hallatlan izgalommal követtük a Magyarországon folyó eseményeket. Meleg rokonszenvet érzünk a tüntetők iránt, akik nagyobb demokráciát követelnek és mélységesen sajnáljuk, hogy idegen katonaságot használtak fel arra, hogy elnyomják a felkelést. Természetesen abban reménykedünk, hogy véget ér a vérontás, és az akció eléri célkitűzését.”

UD HP Eu vol. 36. — 29.10.1956. Gépelt másolat. Közölve az alábbi követségekkel: Washington, London, Párizs, Bonn, Bécs, Prága, Moszkva, és New Yorkban a svéd ENSZ képvisellel.

---

később ellenük dolgozik, aktívan támogatja az ellenállási mozgalmat. 1944-ben a július 20-i Hitler ellenes merénylet után letartóztatják. A flossenbürgi koncentrációs táborban kivégzik.

17.

*S. Rynell számjeltávirata a külügyminisztériumnak
a Magyar Külügyminisztériumban tett látogatásáról*

Budapest, 1956. október 30.

Érk.: 1956. október 30. 18.30-kor telefonon.

30. sz.

A mai — október 23-a óta az első — látogatásomkor a külügyminisztériumban többek között a következőket tudtam meg.

A szovjet csapatok problémája sürgős, de rendkívül nehezen oldható meg. Abban valóban megegyeztek, hogy elhagyják Budapestet, de a mai kivonulásnál⁶³ a városon belül megtámadtak szovjet egységeket. Ezek válaszoltak a támadásra, és így az időhúzás és az újabb vérfürdők kockázata áll fenn. Továbbá fennmaradt még a nagy probléma: a népakarat és a gyűlölet olyan erős, hogy politikailag lehetetlen megengedni az orosz csapatoknak az országban való maradását. A visszavonáshoz szükséges a Varsói Szerződés tagállamainak az egyetértése, amennyiben Magyarország nem lép ki a paktumból, ami egy olyan lehetőség, amit informátorom több ízben érintett. Természetesen nem célzott a Szovjetunióval való szakításra. Továbbá a kibontakozás most nagy mértékben függ Jugoszláviától, Romániától és Csehszlovákiától. Ez a három ország adott helyzetben jelentős szerepet játszhat. Ezek csupán azt nyilvánították ki, hogy Nagy Imrét elfogadják, de nem tűrnek el egy további lépést se jobbra.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 11:B-30. — 30.10.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban. Közölve az alábbi követségekkel: Belgrád, London, Moszkva, Prága, Varsó, Washington.

18.

*R. Sohlman számjeltávirata a külügyminisztériumnak Hruscsoval és
Szokolovszkijjal folytatott beszélgetéséről*

Moszkva, 1956. október 30. 07.35 órakor

Elk.: 1956. október 30. 07.35-kor

Érk.: 1956. október 30. 09.45-kor

536. sz.

A Hruscsoval és Szokolovszkijjal⁶⁴, valamint a szovjet külügyminisztérium skandináviai osztályának a korábbi főnökével történt beszélgetésekből ítélve úgy tűnik, hogy a Kreml ma mindenestre úgy véli, hogy a magyar kormány kérésére ki fogja vonni a csapatait Budapestről, de csak akkor, ha ott beszüntették a harcokat. Másrészt az egész Magyarország kiürítésének a kérdését, amennyiben az erre vonatkozó óhaját az említett kormány kifejezi, a Varsói Szerződés összes aláíró országa elé fogják terjeszteni. Ezen a ponton Szokolovszkij teljesen világosan

⁶³ Október 30-án „18.30-kor a honvédelmi miniszter (Janza Károly) bejelenti, hogy megállapodtak a szovjet fegyveres erők főparancsnokságával csapataik Budapestről való kivonásának rendjéről. A megegyezés szerint a fővárosban lévő összes szovjet csapatok kivonulásukat 30-án délután 16 órakor megkezdik, és 31-én virradatig befejezik. A rend fenntartását a honvédség, a rendőrség és a nemzetőrség együttesen fogja biztosítani. (1956 Kézikönyve, I. 152.) Vö. *Horváth Miklós*: Fehér foltok a forradalom és szabadságharc katonai térképén. (In: *Múltunk*, 1996. 3. szám. 117.)

⁶⁴ Szokolovszkij, Vaszilij Danyilovics (1897–1968) szovjet marsall. 1918-tól szolgált a Vörös Hadseregben. 1952-től 1960-ig vezérkari főnök, a Szovjetunió honvédelmi miniszterének első helyettese.

fogalmazott. „Ez nem egy bilaterális ügy”, jelentette ki, „mivelhogy csapataink egy multilaterális egyezmény alapján állomásoznak Magyarországon”. Hruscsov megfogalmazása általánosabb. A norvég követ (Erik Braadland⁶⁵) kérdésére, „hogymost megoldották-e a magyar kérdést”, Hruscsov azt felelte, hogy „azt a magyar nép fogja megoldani a saját és a béketábor érdekeivel összhangban”.⁶⁶ A szovjet külügyminisztérium skandináviai osztályának a korábbi vezetője — aki azt mondta magáról, hogy nem ismeri kormánya pontos szándékát azon felül, amit fentebb jeleztek — érteni engedte, hogy a Varsói Szerződés aláírói elképzelhetőnek vélték megismételni korábbi javaslatukat a csapatok kölcsönös visszavonásáról Európában. Ez kiegészíthető azzal, hogy a Szokolovszkijjal való beszélgetés — amely csupán Gromiko⁶⁷, Zorin⁶⁸ és Gorkin⁶⁹ társaságában folyt le — úgy kezdődött, hogy Szokolovszkij azt panasolta, „Ausztia most emigráns bandákat és németeket eresztett át, hogy részt vegyenek a harcokban Magyarországon, ahol egyébként az amerikaiak sikeresebbek voltak, mint Suez-nél”.⁷⁰ Ezen későbbi beszélgető partnereim közül senki sem válaszolt arra a kérdésemre, hogy vajon Nagy (Imre) már e hónap 28-án kifejezte-e a fentiekkel megegyező kívánságát.

UD HP Eu vol. 36. D.N:o 36:B-536. — 30.10.1956. Gépírat másolat.

⁶⁵ Braadland, Erik (1910-) norvég politikus, diplomata. Külügyi szolgálatba lépett 1934-ben. Ezután különböző posztokra nevezték ki Osloban és külföldön. 1947-től a norvég katonai misszió helyettes főnöke, majd 1949-től főnöke. 1952 és 1954 között Belgrádban követ, később 1954-től 1959-ig Moszkvában, majd 1959-től 1961-ig Londonban nagykövet. 1961-től centrupárti parlamenti képviselő.

⁶⁶ Erik Braadland, norvég nagykövet ugyancsak hasonló tartalmú jelentést küld Osloba. Vö. *Kiss József-Ripp Zoltán-Vida István: Források a Nagy Imre-kormány külpolitikájának történetéhez.* In: *Társadalmi Szemle*, 1993. 5. szám 80., valamint *Juhász Lajos: Norvég követjelentések az 1956. évi magyarországi eseményekről.* In: *Történelmi Szemle*, 1989. 3-4. szám. 294-295.

⁶⁷ Gromiko, Andrej Andrejevics (1909-1989) szovjet diplomata. 1939-től állt diplomáciai szolgálatban. 1946 és 1952, majd 1953 és 1957 között külügyminiszter-helyettes, 1957-től 1985-ig a Szovjetunió külügyminisztere. 1956-tól az SZKP KB, 1973-tól a PB tagja.

⁶⁸ Zorin, Valerian Alekszandrovics (1902-1986) szovjet diplomata. 1945 és 1947 között nagykövet Csehszlovákiában. 1947-től 1955-ig, majd 1956-tól 1965-ig külügyminiszter-helyettes.

⁶⁹ Gorkin, Alekszander Fjodorovics (1897-?) szovjet mezőgazdász, jogász, bíró. 1937-től az Elnökségi Tanács és a SZKP Központi Végrehajtó Bizottságának titkára. 1938-53-ban a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének titkára, 1953-56-ban helyettes titkára, majd 1956-57-ben újra titkára. 1957-től a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának elnöke. 1939 és 1952 között az SZKP KB póttagja, 1959-61-ben az SZKP Központi Ellenőrző Bizottságának elnöke.

⁷⁰ Az osztrák kormány nyilvánosan is tiltakozott az alaptalan szovjet vádaskodások ellen. „Raab szövetségi kancellár november 3-i rádióbeszédében elejétől végig kitalálásoknak minősítette a szovjet sajtó jelentéseit.” Lásd Soós Katalin: 1956 és Ausztia. In *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*, XCVII (1993) 55.

19.

*R. Sohlman számjeltávirata a külügyminisztériumnak
a magyar helyzettel kapcsolatos szovjet tervekről*

Moszkva, 1956. október 30.

Elk.: 1956. október 30. 22.06-kor
538. sz.

Érk.: 1956. október 30. 21.40-kor

Zsukov⁷¹ október 30-án bizalmasan közölte Bohlennel⁷², hogy parancsot adtak a szovjet csapatok Budapestről való visszavonására. Tegnap Zsukov hasonlóképpen bizonygatta, hogy Magyarországon a szovjet csapatokat a magyar főparancsnokság alá helyezték.⁷³ A kollégák között az a benyomás, hogy a Kreml bizonyos óvatossággal kíván lépni, és mindenesetre megpróbálja elkerülni, hogy nagy erőket vessen be a felkelés elnyomására. Bár arra nem gondoltam, hogy közvetlenül szóba hozzam a dolgot Bulganyinnál és Hruscsovnál, akikkel ma is találkoztam, félórás beszélgetésem során az utóbbinál tulajdonképpen ugyanezt az általános benyomást szereztem.

UD HP Eu vol. 27. D.N:o 36:B-538. — 30.10.1956. Gépelt másolat.

20.

*R. Sohlman jelentése a külügyminisztériumnak
a magyarországi fejleményeket illetően*

Moszkva, 1956. október 30.

Érk.: 1956. október 31.

Bizalmas

584. sz.

Sajnálkozással kell megállapítanom, hogy — azokon a rövid jelentéseken kívül, amiket táviratban adtam fel — Moszkvából mi ma nem tudunk semmi érdemlegesről beszámolni a magyarországi fejlemények alakulásáról. Úgy gondolom, hogy az említett rövid jelentések révén folyamatosan tudtam tájékoztatni Önöket arról a módszerről, ahogy az ügyet a szovjet nyilvánosságnak bemutatják, illetve arról, amit a szovjet vezetők társaságban elmondanak. Miként ezekből kitűnik, a szovjet vezetés nagy óvatosságot mutatott arra vonatkozólag, hogy a nyilvánosság előtt ne foglaljon el határozott álláspontot. Ahogy azt már az újságrovatok összeállítása is megmutatta, bizonyos eltolódás következett be a magyar kérdés nyilvánosságnak és a közvéleménynek szánt bemutatásában. Miközben néhány nappal ezelőtt a szovjet újságolvasónak azt a képzetet sugallták, hogy az egész ügy már elintézett, erős külföldi vonásokkal rendelkező kaland lett volna,

⁷¹ Zsukov, Georgij Konsztantyinovics (1896–1974) szovjet marsall. A Vörös Hadseregben különböző beosztásokban szolgált. A második világháború idején, Sztálin, a legfőbb főparancsnok helyettese, a honvédelmi miniszter első helyettese. 1955 februárjától 1957 októberéig a Szovjetunió honvédelmi minisztere.

⁷² Bohlen, Charles (1904–1974) amerikai diplomata. 1929-ben lépett külügyi szolgálatba. 1943–44-ben a moszkvai követség első titkára, 1947-ben követ Párizsban, majd a külügyminisztérium tanácsosa előbb 1947-ben, később 1951–53-ban. Moszkvai amerikai követ 1953–57-ben, később ugyanaz Manilában. 1959 és 1962 között a külügyminiszter tanácsadója a szovjet ügyekben, majd 1962–68-ban követ Párizsban.

⁷³ Zsukov állítása nem volt igaz.

az utóbbi napokban az olvasó nem kerülhette el azt az érzést, hogy az események lényegesen komolyabbak és mélyrehatóbbak ennél. Ekképpen most a néphatalom érdekében történő új kormányzati szervek felállításáról, a biztonsági szervezetek feloszlátásáról, stb. beszélnek.

Nagy figyelemmel próbáljuk követni, hogy a magyarországi eseményeknek van-e egyáltalán valami visszahatása — és ebben az esetben ez milyen módon jelentkezik — a Szovjetunióra. Itt elsősorban a rendőri és katonai intézkedésekre gondolunk. Eddig azonban nem tudtunk változásokra utaló jeleket konstatálni a desztalinizációban és az enyhülési időszak utolsó hónapjai alatt követett vonalban. Nem észleltünk semmiféle növekvő ellenőrzést vagy katonai intézkedéseket — ami természetesen nem zárja ki, hogy ilyenek előfordulhattak vidéken. Az egyetlen, amire felfigyeltünk, az a BBC orosz nyelvű adásainak az újra megkezdett zavarása volt, amit 5–6 hónappal ezelőtt leállítottak. Továbbá a SAS (skandináv légitársaság) szerint állítólag fokozták az útlevél- és vámellenőrzést a repülőtéren. A SAS-gépeken otthagyt svéd újságok olvasását is megtiltották.

Az írás pillanatában számomra az a legfeltűnőbb, hogy a propaganda gépezetet még nem indították be — sem az egyik, sem a másik irányba. Ez arra vonakodásra látszik utalni, hogy már nyilvánosan is lerögzítsék álláspontjukat; talán azért, mert nincs tiszta képük a helyzetről, vagy talán azért, mert — tekintetbe véve ennek a magyarországi közvéleményre való visszahatását — ezt taktilikailag kedvezőtlennek ítélik meg.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 584. — 31.10.1956. Gépelt másolat.

21.

S. Unger számjeltávirata a külügyminisztériumnak a magyarországi helyzet jugoszláv megítéléséről

Belgrád, 1956. október 30.

Elk.: 1956. október 30. 12.03-kor
46. sz.

Érk.: 1956. október 30. 13.20-kor

Primo. Titó október 26-i Zilliacus-szal folytatott beszélgetése⁷⁴ során politikai esztelenségként ítélte el a szovjet beavatkozást Lengyelországban, illetve a csapatok bevetését Magyarországon, ugyanakkor alig tartott hihetőnek egy szabadságmozgalmat Romániában.

Secundo. Gerőt — akit itt elsődlegesen tartanak felelősnek a szovjet csapatok behívásáért — elsősorban azért kárhóztatják, mert politikája és fellépése Nagy (Imre) kompromittálását és a (magyar) kérdésnek a Biztonsági Tanács által való felvételét⁷⁵ eredményezte.

⁷⁴ Zilliacus, Konni (1894–1967) brit munkáspárti politikus, újságíró. 1919–39-ben tagja a Népszövetség Információs Titkárságának, 1939–45-ben a Tájékoztatási Minisztérium tisztviselője. 1945–50-ben előbb munkáspárti, majd független képviselő a brit parlament Alsóházában, mert 1949 májusában kizárják a Munkáspártból a kormány külpolitikáját ellenző magatartása miatt. 1952 februárjában újra beléphet a pártba és 1955-től újra munkáspárti képviselő.

⁷⁵ Október 28-án „az ENSZ Biztonsági Tanácsa ülést tart a három nyugati nagyhatalom (az USA, Nagy-Britannia és Franciaország) kezdeményezésére, amelyen a Szovjetunió ellenszavazatával és Jugoszlávia tartózkodása mellett napirendre tűzik »A magyarországi helyzet«-et. Előzőleg Kós

Tertio. A jugoszláv fél hangsúlyozza azt a körülményt is, hogy milyen döntő szerepet játszott eddig a magyar hadsereg, amelynek kétharmad része a kormány ellen foglalt állást. Véleményük szerint, ez csupán korlátozottan befolyásolta a szovjet csapatok magatartását, amelyeket teljesen Moszkvából irányítanak. Belgrád nyilvánvalóan reménykedik a szovjet csapatok Budapestről való kivonásában, amely lélegzetvételnél is időt adna Nagynak a konszolidálásra, és előkészítené az utat a lengyel minta szerint történő végleges megoldásra. A közvetlen jugoszláv aggodalmak Nagy (Imre) gyenge helyzetére, illetve a szovjet szándékokra és fejleményekre vonatkoznak. Ha egy titóista megoldás lehetetlennek bizonyul, akkor — szerintük — két lehetséges alternatíva jöhet szóba: vagy a szabad magyar demokrácia, vagy a szovjet uralom sztálinista módszerekkel való visszaállítása; jugoszláv szemszögből mindkettő aggasztónak tekinthető. Itt Belgrádban alighanem teljes mértékben tudatában vannak a szovjet-jugoszláv kapcsolatokra nehezedő komoly megterhelésnek, de talán ezért bíznak fokozott megértésben a Nyugat részéről.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 5:B-46. — 30.10.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban.

22.

S. Allard jelentése a külügyminiszternek a magyarországi helyzet osztrák megítéléséről

Bécs, 1956. október 30.

Érk.: 1956. október 31.

Szigorúan bizalmas
695. sz.

Az osztrák hadügyminisztertől⁷⁶ megkaptam a csatolt, és személyesen neki készített emlékeztetőt, amelyben tegnap délután összefoglalták az Osztrák Katonai Hírszerző Szolgálatnak a magyarországi helyzetről szóló jelentését.

A helyzet, mint ismeretes, valamit változott, amennyiben az ellenállási mozgalom mindkét rádióadója Győrben és Miskolcon ma reggel közölte, hogy nem tartják elfogadhatónak és megnyugtatónak a Nagy-kormány ígéreteit, és ezért folytatni akarják a harcot, s fenntartják a titkos és szabad választásokra vonatkozó követelésüket. Úgy vélem, utalnom kell erre a rádióközleményre, mivel az osztrák helyzetelemzés többek között azt állítja, úgy tűnik, a Nagy-kormány nagyjából már teljesítette azokat a követeléseket, amelyeket azok a titóista kommunisták támasztottak, akik a felkelő mozgalomhoz csatlakoztak.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 58-695. — 31.10.1956. Eredeti gépirat. Köröztetve a külügyminisztériumban.

Péter, magyar ENSZ-megbízott, aki az ülésen megfigyelőként vesz részt, a tanács tagjaihoz eljuttatta azt a szovjet nyomásra kiadott nyilatkozatát, amelyben a magyar kormány az október 22-ét követő eseményeket Magyarország kizárólagos belügyének nyilvánította és tiltakozott a kérdésnek az ENSZ által történő megvitatása ellen. A nyugati nagyhatalmak a magyarországi helyzetet áttekinthetetlennek tartják, ezért az ülés előtt a kivárás politikájában egyeznek meg. Határozati javaslatot nem terjesztenek elő, csak a kérdés napirenden tartásáról döntenek.” (1956 Kézikönyve, I. 136-137.)

⁷⁶ Graf, Ferdinand (1905-1969) osztrák néppárti politikus. 1945-től 1957-ig az Osztrák Paraszt Unió elnöke és 1945 szeptemberétől az Osztrák Néppárt Szervező és Propaganda Bizottságának a főnöke. 1945 decemberétől a Belügyminisztérium államtitkára. 1955-től hadügyminiszter.

23.

S. Allard jelentése a külügyminiszternek a magyarországi eseményeket illető osztrák álláspontról

Bécs, 1956. október 30.

Érk.: 1956. október 31.

Bizalmas

696. sz.

Miként már táviratilag jelentettem, október 28-án vasárnap összeült az osztrák kormány a magyarországi események miatt, és elhatározta, hogy a következő felhívást intézi a Szovjetunió kormányához.

„Az osztrák kormány fájdalmas együttérzéssel kísérte figyelemmel a most már öt napja tartó véres és sok veszteséget okozó eseményeket a szomszédos Magyarországon. Az osztrák kormány felhívja a Szovjetunió kormányát, működjön közre abban, hogy a katonai harci cselekmények és a vérontás megszűnjön.

Támaszkodva Ausztriának a semlegesség által biztosított szabadságára és függetlenségére, az osztrák kormány síkraszáll a magyarországi viszonyok normalizálásáért, azzal a célkitűzéssel, hogy a szabadság visszaállítása az emberi jogok szellemében erősítse és biztosítsa az európai békét.”⁷⁷

Mielőtt az osztrák rádióban nyilvánosságra hozták a nyilatkozatot, a külügyminiszter egyenként magához kérte a szovjet, a magyar, valamint a három nyugati hatalom követeit, hogy tájékoztassa őket a felhívás tartalmáról. Ekkor a szovjet követ — miként azt az illetékes helyről megtudtam — azt válaszolta, attól tart, hogy Moszkvában nem fogják megérteni az osztrák nyilatkozatot, mivel az orosz csapatok a Varsói Szerződés alapján jogosultak voltak beavatkozni Magyarországon. A követ egyébként azt hangoztatta, hogy az osztrák felhívás a magyarországi fegyverletételre az utóbbi ország belügyeibe való illetéktelen beavatkozást jelenti.

Ugyanakkor Figl úr közölte a meghívott követségi vezetőkkel, hogy ha magyar vagy szovjet katonai alakulatok átlépnék a határt, ezeket a nemzetközi jog szabályainak megfelelően lefegyverzik és internálják. Amennyiben ezek ellenállást tanúsítanak, az osztrák határvédelem parancsot kapott, hogy erőszakot alkalmazzon.

Miként azt egy más összefüggésben jelentettem, az Osztrák Hadügyminisztérium a hírszerző szolgálata révén jelentéseket kapott arról, hogy a múlt szombaton Kárpát-Ukrajnából, valamint Romániából erős orosz páncélos alakulatok széles fronton nyomultak be Magyarországra.⁷⁸ Még ha a további értesülések arra

⁷⁷ A Szovjetunió kormányához intézett felhívás német szövege: „Die österreichische Regierung verfolgt mit schmerzlicher Anteilnahme das schon fünf Tage andauernde blutige und verlustreiche Geschehen im benachbarten Ungarn. Sie ersucht die Regierung der UDSSR mitzuwirken, daß die militärischen Kampfhandlungen abgebrochen werden und das Blutvergiessen aufhöre. Gestützt auf die durch die Neutralität gesicherte Freiheit und Unabhängigkeit Österreichs tritt die österreichische Bundesregierung für eine Normalisierung der Verhältnisse in Ungarn mit dem Ziele ein, daß durch die Wiederherstellung der Freiheit im Sinne der Menschenrechte der europäische Friede gestärkt und gesichert werde.” *Soós*, I. m. 51.

⁷⁸ „A Különleges Hadtest vezetését ekkor (október 31-én) Malinyin hadseregtábornok arról tájékoztatta, hogy a Magyarországon lévő csapatok vezetésével Konyev marsallt bízták meg (Mikojan és Szuszlov kérése tehát meghallgattott), s Konyev már meg is érkezett Szolnokra. Ekkor értesül-

is utalnak, hogy az előretörés megállt, a szóban forgó katonai intézkedések erős nyugtalanságot váltottak ki amiatt, hogy a Szovjetunió fegyveres erővel zúzza szét a felkelést, és megszállja egész Magyarországot. Mivel ilyen körülmények között a határsértések komoly kockázata foroghat fenn, az Osztrák Hadügyminisztérium biztonsági intézkedéseket foganatosított a magyar határ mentén. Így gyakorlatilag az összes jelenleg kiképzett alakulatot — kb. 3.500 fős törzsszemélyzetet — az összes rendelkezésre álló harcokocsival együtt a határvidéken állomásoztatják. Miként azt a hadügyminiszter elmondta nekem, az áthelyezések gyorsan és sikeresen zajlottak le. Különösen figyelemre méltó volt, hogy — eltekintve az alkalmazott törzsszemélyzettől — jó néhány frissen bevonult újoncot csupán 14 napos kiképzés után harcokocsi-vezetőként alkalmaztak, és ezeknek sikerült a harcokocsikat a Linzben lévő körletükből a legkisebb baleset nélkül a határra vezetniük.⁷⁹

A hadügyminiszter hozzátette, a kormány elhatározta, nem fog nagy titkot csinálni azokból a katonai intézkedésekből, amelyeket a jelenlegi helyzetben foganatosítottak osztrák részről. Ezért a négy nagyhatalom Bécsbe akkreditált katonai attaséját — beleértve a szovjet-oroszt is — meghívták, hogy ma Liebitzky tábornok⁸⁰ vezetése alatt utazást tegyenek a teljes osztrák-magyar határ mentén, hogy a helyszínen tájékozódjanak az osztrák alakulatok csoportosításáról és a további készenléti intézkedésekről, amelyeket a semlegesség megsértésének a megakadályozására foganatosítottak.⁸¹ Ezzel összefüggésben informátorom megemlítette, hogy az egész határvonalat osztrák zászlócskákkel jelölték meg.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 58.-696. — 31.10.1956. Eredeti gépirat. Köröztetve a külügyminisztériumban.

tek arról is, hogy — a Szovjetunió és Románia területéről — a 38. és a 8. hadsereget is Magyarországra irányítják. Megtudták, hogy a Szovjetunió területéről áldobott légideszant-egységek meg is kezdték a magyar repülőterek elfoglalását. A veszprémi repülőterre a 31. légideszant gárdahadosztály két ezrede megérkezett. Azzal az indokkal, hogy a szovjet tiszték családtagjai veszélyben vannak, s meg kell védeni őket, vasúton, gépkocsikon és katonai szállító repülőgépeken Magyarországra már megérkezett a kijelölt erők egy része.” (*Horváth: Fehér foltok...*, I. m. 118.)

⁷⁹ „Az osztrák szövetségi kormánynak az volt az álláspontja, hogy a magyarországi események nem vonhatják maguk után Ausztria szuverenitásának konkrét fenyegetését. Az osztrák kormány késlekedés nélkül intézkedett az osztrák-magyar határ védelméről. Október 24-én Graf honvédelmi miniszter a hadsereg egyes alakulatait harci készenlétségbe helyezte, és Bécs, Felső-Ausztria, Stájerország körzeteiből gépesített, valamint páncélos egységeket rendelt Burgenlandba. A szövetségi hadsereg további egységeit az elkövetkező két napon helyezték készenlétségbe, másoknak menetparancsa volt a határ irányába, ahol a legfontosabb határátkelő helyeket kontrollálták. Október 28-án ca 3000 főnyi osztrák gépesített alakulat tartózkodott az osztrák-magyar határvidéken, noha a felkelés kezdete óta nem volt komoly határincidens.” (Soós, I. m. 49.)

⁸⁰ Liebitzky, Emil (1892–1961) az osztrák tüzérség három csillagos tábornoka, a politikatudományok doktora. Az első világháborúban századosként a vezérkarnál, később az osztrák hadseregben szolgált. 1933–38-ban ezredesként katonai attasé Rómában. 1938-ban politikai okok miatt elbocsátja a náci vezetés. 1945-ben vezérőrnaggyá nevezik ki, majd a Szövetségi Kancelláriában és a Pénzügyminisztériumban dolgozik. Megbízzák a hadsereg felállításának előkészítésével. 1955-ben Nemzeti Védelmi Hivatal főnöke, majd 1956-tól az új hadügyminisztériumban dolgozott.

⁸¹ Ezt megerősíti az osztrák kormány azon memoranduma, amit november 3-án délben adott át Peinsipp budapesti osztrák követ Nagy Imrének: „A honvédelmi miniszter a négy nagyhatalom katonai attaséinak kíséretében — ebbe tehát beleértendő a szovjet katonai attasé is — megsejmelte ezt a (határ menti záró)övezetet. Lehetőséget nyújtottak nekik, hogy meggyőződhesenek azokról az intézkedésekről, amelyeket a határzónában az osztrák határ és az osztrák semlegesség biztosítására foganatosítottak.” Soós, I. m. 54.

24.

A svéd külügyminisztérium tájékoztatása a svéd külképviseleteknek a miniszterelnök és a külügyminiszter felszólalásáról a parlamenti vitában
Stockholm, 1956. október 31.

A magyar nép véres harca láttán, amit az a szabadságáért folytat, a mi gondjaink kicsinek és jelentéktelennek látszanak, mondta többek között Erlander miniszterelnök október 31-én a parlament törvényjavaslati vitája ülésén. Ami ezekben a napokban Lengyelországban és Magyarországon történt és történik, arról tanúskodik, hogy az állampolgári szabadság és a nemzeti függetlenség érzését nem tudták az önkényuralom és az elnyomás elmúlt évei alatt elfojtani. Ez valójában annak a demokratikus meggyőződésnek a megerősítése, mely szerint a diktatúrák — bármilyen erősek is mutatkoznak kifelé, és bármilyen erőteljesen is szervezzék meg az állampolgárok felügyeletét és elnyomását — mégis magukban hordják a saját bukásuk csíráját. Lengyelországban egy spontán népi mozgalom már elért bizonyos sikereket, külpolitikai téren az önrendelkezési jog, az egyenjogúság, az önbecsülés, és belpolitikailag a növekvő türelmesség és a szabadság követelésében. Mi svédek csak örülni tudunk ezeknek a fejleményeknek. Mindamelllett az események Magyarországon drámai és ijesztő fordulatot vettek. Egy idegen ország katonaságát vetették be a népfelkelés ellen. Ezt mélységesen sajnálatosnak tartjuk és természetesnek véljük, hogy ezt a kérdést az ENSZ Biztonsági Tanácsa is tárgyalja. Erősen reméljük, hogy a jelenlegi harcokból egy olyan kibontakozás fog következni, amely biztosítja majd Magyarország népe számára azokat a fontos jogokat, amelyeket mi a nemzeti függetlenség és a demokratikus szabadság fogalmával kapcsolunk össze.

A Magyar Vöröskereszttel fenntartott kapcsolatok révén úgy értesültünk, hogy azonnal szükség van vérplazmára, orvosságra, betegápolási eszközökre és felszerelésekre, valamint élelmiszerre. A miniszterelnök közölte, hogy repülőgéppel és teherautó konvojokkal 1.000 kg vérplazmát, 300.000 svéd korona értékben gyógyszereket és kötszert, valamint élelmiszert küldtek el. A további szállítmányok folyamatosan indulnak.

A helyzet stabilizálása után Magyarországnak kétségkívül komoly segélyekre lesz szüksége az ország újjáépítése érdekében, folytatta a miniszterelnök. A kormány figyelemmel fogja kísérni a további fejleményeket, teljes tudatában országunk humanitárius kötelezettségeinek.

A közel-keleti harcok kitöréséről szólva a miniszterelnök többek között a következőket mondta: A legutóbbi napok eseményeit az Izrael és arab szomszédai közötti sokéves konfliktus és a határ menti állandó zavargások háttérében kell nézni. Mégis világosan deklarálni kell, hogy a támadó háborút nem lehet elfogadni. Még akkor sem, ha ezt azzal indokolják, hogy biztonságot és békét kívánnak elérni vele. Mi a legnagyobb tisztelettel adózunk az izraeli népnek a békés építőmunka területén tett erőfeszítése miatt. Mélységesen együttérzünk az európai civilizáció egyik legszörnyűbb korszakának a túlélőivel. De az a világbéke érdekében áll, hogy a megkezdett támadó tevékenységet abbahagyják.

A reményünk az, hogy az ENSZ-nek sikerülni fog megoldást találni a konfliktus békés rendezéséhez, amely ilyen nyilvánvalóan fenyegeti a világbékét.

A Svéd Távirati Iroda szerint a külügyminiszter áttekintést adott a lengyel-magyar eseményekről és a szuezi-kérdéséről. Ami Lengyelországban történt, az elsősorban belpolitikai fejlemény. Úgy tűnik, hogy az uralkodó rendszer elleni elégedetlenség bizonyos eredményekre vezetett. A lengyel nép nem akart beletörődni abba, hogy továbbra is csatlós állam legyen. Mindazonáltal nem tértek el a kommunizmustól, hanem egyfajta nemzeti kommunizmust vezettek be, a titóizmushoz hasonló. Minden okunk megvan arra, hogy örömmel üdvözljük ezt a demokráciába való átmenetet, mert csökkentheti a Kelet és a Nyugat közti ellentéteket. Hosszú távon nem sikerül egy nép szabadságvágyát elfojtani, de a felszabadulás Magyarországon nem ment olyan fájdalommentesen, mint Lengyelországban. Mélységesen sajnálatos, hogy a világnak szemtanúként kell néznie azt a színjátékot, ahogy idegen katonaságot vetnek be egy olyan nép ellen, amely nagyobb szabadságot és nagyobb demokráciát kíván. A kérdés nemzetközi jelentőséget kapott a szovjet csapatok beavatkozása miatt. Svédországban mi általánosan együtérzünk a magyar szabadságharcosokkal, és kérjük a Szovjetuniót, hogy vonja vissza a csapatait és szakítsa félbe Magyarországon az intervenciót.

A szuezi-kérdés legutóbbi fejleményeinek és Svédország álláspontjának az összefoglalása után a külügyminiszter Izrael egyiptomi inváziójáról⁸² szólva így folytatta: Személy szerint úgy vélem, hogy Izrael egy végzetes esztelenség bűnét követte el. Tudatában vagyunk azoknak a nehézségeknek, amelyekkel Izrael a megalakulása óta birkózik, és ismerjük az arabok nézetét, hogy az izraeli államnak nincs létjogosultsága, és értesültünk a határc incidensekről. Ezek ellen Izrael intézkedései feltűnően kemények voltak, ezek indokot adtak a kételynek és (meg)gyengítették Izrael helyzetét. Egyiptom széles fronton történt megtámadása megmagyarázhatatlan. A külügyminiszter Izrael intézkedését agresszióknak minősítette, és az angol-francia intézkedéseket illetően hozzáfűzte, hogy feltűnést kelt az a magatartás, ahogy két nyugati hatalom az ENSZ helyébe lép, és hogy ez kevésbé egyeztethető össze az ENSZ alapelveivel. A svéd kormány mélységesen nyugtalan amiatt, hogy ilyen módszerek kerültek alkalmazásra. Ezek nem indokolhatók az ENSZ alapszabályzatában lefektetett elvekkel, és ezeket olyan országok alkalmazták, amelyeket különben mi az ENSZ alapelvei híveinek tekintünk. Mindamellett reménykedünk e komoly konfliktus békés megoldásában.

UD HP Eu vol. 37. — 31.10.1956. Gépelt másolat. Közölve az alábbi követségekkel: Belgrád, Budapest, Bonn, London, Moszkva, Párizs, Róma, Washington, Bécs, New York.

25.

S. Allard számjeltávirata a külügyminisztériumnak a magyarországi katonai helyzetről, az orosz csapatok előrenyomulásáról.

Bécs, 1956. október 31.

Érk.: 1956. október 31. 01.05-kor telexen.

Sürgős!

46. sz.

Az orosz előrenyomulás Kárpát-Ukrajnából és Romániából, mely vasárnap megállt, tegnap délután újra folytatódott.

⁸² Október 29-én Izrael a Sínai-félszigeten támadást indít Egyiptom ellen. Kitör a szuezi háború.

A Kárpát-Ukrajnából kiinduló páncélos hadsereg egyik hadosztálya túlhaladt Miskolcon, amelyet bekerítettek, és azután folytatta útját a Budapesttől északra levő környékre. Két hadosztály ugyancsak ebből a hadseregből áthaladt részben Salgótarjánon, részben szlovák területen, és ezután lekanyarodott Budapesttől északra és nyugatra, valamint elvágta ebből az irányból a fővárosba vezető vasúti és közúti összeköttetéseket. Azok a kötelékek, amelyek nem voltak Miskolc körülzárásához szükségesek, lezárták Budapestet részben annak a vonalnak a mentén, amely a Budapesttől északnyugatra fekvő Tokodtól követi a Budapestre menő vasútvonalat, és részben annak a vonalnak a mentén, amely a Váctól északra fekvő területről indul ki a fővárosig. Ezekhez jön egy külső zár, amely Komáromtól Kisbérig és onnan feltehetőleg egészen le Székesfehérvárig húzódik. A Vác-Budapest zárnál valószínűleg 200 tank, a Tokod-Budapest zárnál kb. 100 tank van. Úgy tűnik, hogy a Komáromnál lévő külsőzár és a Tokod-Budapest belsőzár között körülzárták azokat a magyar kötelékeket, amelyek a felkelőkhöz csatlakoztak.

Osztrák katonai értelmezés szerint minden arra utal, hogy a Budapest elleni nagy támadást előkészítő csatarendbe állás ezzel most befejeződött.⁸³

A 44-es számjeltáviratomban említett páncélos hadosztály, amely Észak-Romániából, valószínűleg Szatmárnémetiből jött, folytatta az előrenyomulását Debrecentől jóval északabbra.

A korábban Aradról és Temesvárról előrenyomult hadosztály szétvált, és néhány kötelékével elérte Szolnokot, a többivel pedig Debrecent. Ezek jelenleg mindkét városnál magyar kötelékekkel bonyolódtak harcokba.

Egy korábban Győrben állomásozó orosz zászlóaljat körülzártak azok a felkelők, akik továbbra is uralják a várost.

A 17. orosz gépesített hadosztály kisebb egységei voltak láthatók Körmentől délre a jugoszláv határnál.

Ennek az új erős orosz katonai akciónak a következtében a helyzetet itt rendkívül komolynak tekintik, és úgy vélik, ez arra utal, hogy most már a Szovjetunió elhatározta magát, hogy katonailag verje le a felkelést és megszállja az egész országot.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 36:B-46. — 31.10.1956. Gépelt másolat. Körötetve a külügyminisztériumban. Közölve a vezérkarral.

26.

S. Allard számjeltávirata a külügyminisztériumnak az orosz csapatok mozgásáról
Bécs, 1956. november 1.

Érk.: 1956. november 1. 10.40-kor telexen.

Sürgős

47. sz.

Az Osztrák Katonai Hírszerző Szolgálat a következőket jelenti:

Úgy tűnik, hogy a Magyarországon levő szovjetorosz harci erők általános visszavonása keleti és északkeleti irányba tegnap korán reggel megkezdődött.

⁸³ Aláhúzva az eredetiben a külügyminisztérium tisztviselői által.

Azok a könnyű gépesített orosz harci erők, amelyek a 46-os számú számjel-táviratom szerint zárgyűrűt — Sperriegel — létesítettek Komáromtól délkeleti irányba, most egy hídfőben gyülekeznek Komáromnál.

Az Esztergom-Budafok, valamint a Naszály-Vác térségében lévő orosz páncélos kötelékek északkeleti irányba, Salgótarján felé vonulnak vissza. Azok a csapatok, amelyek Miskolcot zárták körül, ugyancsak északkeleti irányba vonulnak vissza.

Azok az orosz páncélos kötelékek, amelyek Szolnoknál és Debrecennél keveredtek harcokba, ezeket most félbeszakították és északkeleti irányba vonulnak vissza. Azok az orosz páncélos kötelékek, amelyek nyilvánvalóan ahhoz a hadsereghez tartoznak, amely Kárpát-Ukrajnából nyomult előre és legutóbb Északkelet-Magyarországon Kisvárdánál volt megfigyelhető, beszüntették az előrenyomulásukat.

A Szombathely és Lenti körüli területen, közel az osztrák határhoz, orosz páncélos harcerők észlelhetők keleti irányba, Pápa felé való menetelésük során. Ezek valószínűleg a 17. gépesített hadosztály azon részeit alkothatták, amelyek nem keveredtek harcokba Budapesten.

Ezt az általános visszavonulást kétféleképpen értelmezték: vagy egy előkészület Magyarország teljes kiürítésére, vagy pedig a csapatoknak az ország északkeleti részeibe való átcsoportosításának a kezdete. Ezek a katonai intézkedések megerősíteni látszottak azt a feltevést, hogy orosz részről valószínűleg kedd este⁸⁴ jelentősegteljes határozatot hoznak a Magyarországgal szembeni politika megváltozásáról.

A fent említett adatok főképpen az október 31-i 15.00 órai helyzetre vonatkoznak.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 36:B-47. — 1.11.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban és közölve a vezérkarral.

27.

S. Rynell számjeltávirata a külügyminisztériumnak a magyar kormány álláspontjáról

Budapest, 1956. november 2.

Érk.: 1956. november 2. 21.00-kor telefonon.

33. sz.

Ma a külügyminisztériumban bizalmasan elmondták nekem, hogy *a magyar kormány*:

Primo. Reménykedik, hogy a magyar-ügy az ENSZ közgyűlése elé kerül, ahol nem érvényes a vétó.

Secundo. Számol az icbloni (???)⁸⁵ kormány közreműködésével, hogy az ENSZ foglalkozzon az üggyel.

Tertio. Értékesnek tekintené, ha megkapná a tagállamok támogatását nem csupán az ENSZ-ben, hanem a szóbeli jegyzéke⁸⁶ (Lásd a 113-as számú nyílt

⁸⁴ Október 30-án.

⁸⁵ Olvashatatlan szöveg. Valószínűleg a stockholmi kormányról van szó.

⁸⁶ A magyar kormány november 1-jén délután tartott ülésén a semlegességi nyilatkozat haldéktalan kiadásáról és a Varsói Szerződés felmondásáról határozott. Ugyanakkor kijelentette, hogy az ENSZ-hez fordul és az ország semlegességének védelmére a négy nagyhatalom segítségét kéri.

táviratunk⁸⁷) átvételének az elismerése által is. Ezenkívül a magyar kormány szívesen venné egy olyan nyilatkozat kibocsátását is az ENSZ tagállamai részéről, amely elismeri Magyarország semlegességét. A hirtelen létrejött látogatáson szóban elismertem a jegyzék átvételét.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 11:B-33. — 2.11.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban.

28.

S. Rynell számjeltávirata a külügyminisztériumnak Budapest körülzárásáról és a szovjet csapatok előrenyomulásáról

Budapest, 1956. november 2.

Érk.: 1956. november 2. 21.00-kor telefonon.

34. sz.

Egy külügyminisztériumi tisztviselő szerint Budapest körül van véve úgy a magyar, mint a szovjet csapatok által. Az ország repülőtereit körülzárták a szovjet erők. Magyarország keleti részében friss szovjet csapatok vannak, amelyeket szovjet nyilatkozatok szerint arra szántak, hogy fedezzék a korábbi csapatok visszavonulását. A nyilatkozatokat a magyarok szkeptikusan fogadták. A friss csapatok egyenesen a Szovjetunióból érkeztek, és nem Romániából, vagy Csehszlovákiából. Az utóbb említett két ország nem vont össze csapatokat Magyarország határai mentén, még ha a (határ)őrséget meg is erősítették.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 11:B-34. 2.11.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban. Közölve a vezérkarral, és a moszkvai, valamint a római követséggel.

29.

S. Rynell számjeltávirata a külügyminisztériumnak a Magyar Külügyminisztérium álláspontjáról a szuezi konfliktus hatásáról Magyarországra

Budapest, 1956. november 2.

Érk.: 1956. november 2. 21.00-kor telefonon.

37. sz.

A külügyminisztériumban az egyiptomi konfliktust a legnagyobb balszerencsének tekintik Magyarországra nézve, mivel ez csökkentette a nagyhatalmak és a világközvélemény figyelmét a magyar probléma iránt, és mivel a Szovjetunió modellként használhatja Anglia és Franciaország cselekvésmódját. Nem lehet előre látni, hogy a különböző akut nemzetközi problémák hogyan befolyásolják egymást, vagy hogyan fonódnak össze, de a nagyhatalmak és különösen a Szovjetunió számvetése szerint Magyarország már nem különálló probléma; a további folyamatok a Kreml azon köreitől függenek, amelyek döntései nehezen kiszámít-

---

Minderről tájékoztatni fogják a Budapesten székelő diplomáciai testületek vezetőit. Végül mindezt részben Nagy Imre rádió szövegével, részben egy kormánynyilatkozatban rádióban és sajtóban hozzák nyilvánosságra. Ezen döntés értelmében fogalmazódott meg „Nagy Imre miniszterelnök és megbízott külügyminiszter szóbeli jegyzéke a budapesti diplomáciai missziók vezetőihez.” november 1-jén, amit francia fordításban adtak át a követségeknek. Lásd *Kiss-Ripp-Vida*. Források a Nagy Imre-kormány..., I. m. 85–86.

⁸⁷ Nem közöljük.

hatóak, és amelyek mindenestre elérhetetlenek a magyar diplomácia számára. Érzékelhető egy bizonyos aggodalom, hogy a Kreml visszatér a sztálinista külpolitikához, de amikor Mikojan és Szuszlov⁸⁸ a minap Budapestre látogatott⁸⁹, Mikojan jóindulatúan viszonyult a Magyarországról való szovjet kivonulás gondolatához, és Szuszlov ugyanazt az álláspontot látszott képviselni.⁹⁰ A Szovjetunió döntésében Kína nem jelentéktelen tényező. Kína kormánya jóindulattal viseltetik Magyarország iránt. Romániában és Csehszlovákiában számos hivatalos nyilatkozat hangzott el. Titó általában óvatos.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 11:B-37. — 2.11.1956. Gépelt másolat. Körötetve a külügyminisztériumban.

30.

*Stig Unger számjeltávirata a külügyminisztériumnak
a magyarországi események jugoszláviai visszhangjáról*

Belgrád, 1956. november 2.

Elk.: 1956. november 2. 19.15-kor   Ér.: 1956. november 2. 23.30-kor
48. sz.

A legutóbbi magyarországi események itt erős csalódást és nyugtalanságot okoztak. Miután meglepéssel üdvözölték az október 30-i moszkvai deklarációt⁹¹, az orosz intézkedések — mindenekelőtt az, hogy a magyar kormánynak tett kö-

⁸⁸ Szuszlov, Mihail Andrejevics (1902–1982) szovjet politikus. 1941-től az SZKP KB, 1952–53-ban, majd 1955-től az Elnökség (PB) tagja, 1949-től a KB titkára.

⁸⁹ Mikojan és Szuszlov 1956. október 24-én érkezett Budapestre és október 30-ig maradt.

⁹⁰ Ezen optimista felfogásnak ellentmondanak a makacs tények. Hiszen október 25-én, amikor a pártvezetés Mikojannal és Szuszlovval való tárgyalásai során Kőből József, a KV titkára javasolta, hogy a rend helyreállítása után a magyar kormány kérje a szovjet csapatok kivonását, Szuszlov és Mikojan határozottan elzárkózott a kérés teljesítése elől. (Lásd 1956 Kézikönyve, I. 92.) Viszont az is igaz, hogy október 30-án, elutazásuk előtt, Mikojan és Szuszlov táviratban javasolta a szovjet csapatok magyarországi bevonulásának leállítását, és Konyev Budapestre küldését. Jóváhagyták a magyar kormány lépéseit a többpártrendszer létrehozására, de nem értettek egyet a semlegesség bejelentésével. (Uo. 151.) Ezzel szemben az SZKP KB Elnöksége október 30-i ülésén kiderül, hogy a fegyveres beavatkozást javasolta Mikojan és Szuszlov aznapi jelentése, amely a katonai helyzet romlásáról és a magyar hadsereg esetleges átállításának veszélyéről szól. (Uo. 160.) A Mikojan és Szuszlov véleményének eltérő voltára vet fényt az SZKP KB Elnökségének — november 1-jén, Hruscsov távollétében tartott — ülése, amelyen Mikojan és Szuszlov beszámolt a magyarországi helyzetről, amelyet válságosnak ítélték. Mikojan javasolta, hogy kerüljék a beavatkozást és politikai támogatással adjanak a Nagy Imre kormánynak 10–15 nap haladékot a helyzet stabilizálására. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „Magyarországot nem szabad kiengednünk a mi táborunkból”. Szuszlov viszont a katonai beavatkozás mellett tört lándzsát, Szerov pedig Nagy Imre és a felkelők együttműködését emelte ki. Az elnökség többi tagja is egyértelműen Magyarország megszállása mellett foglalt állást. (Uo. 182.)

⁹¹ Október 30-án az SZKP KB Elnöksége ülése után a szovjet kormány nyilatkozatot adott ki „a Szovjetunióknak más szocialista országokhoz fűződő kapcsolatairól”. „Ez egyebek közt megállapítja: »A rendellenességek és hibák következtében leicsinyítették az egyenjogúság elvét a szocialista államok viszonylatában.« A Szovjetunió kész megvitatni a tanácsadók (minden fontos intézményhez és a fegyveres erőkhöz delegált szovjet kiküldöttek) visszahívásának ügyét, hajlandó megvizsgálni a Varsói Szerződés értelmében más országokban állomásozó szovjet csapatok helyzetét. Magyarországon — állapítják meg — a dolgozók jogos mozgalmához ellenforradalmi erők csatlakoztak, akik a földesúri, kapitalista rendszert akarják visszaállítani. A szovjet alakulatokat, amikor a magyar kormány kéri, kivonják Budapestről, és készek tárgyalni a csapatok magyarországi teljes kivonásáról is. (Lásd 1956 Kézikönyv, I. 160.)

telező ígéretekkel ellentétben jelentős csapategységeket vezényeltek át Romániából és Ukrajnából — kínos meglepetést okoztak. Jugoszlávia, amely következetesen hangoztatta, hogy a Szovjetunió a saját érdekében kerüljön el egy ilyen lépést, a teljes felelősséget az Egyiptom elleni angol–francia akcióra hárítja, amelyet élesen elítél. (Lásd a 136-os számú nyílt táviratunk⁹²). Ha a további fejlemények megszállást, vagy egy szintizsita Quisling-rendszert eredményeznek Magyarországon, akkor féltő, hogy itt ez a Moszkvával való kapcsolatok további súlyos megterhelését, Jugoszlávia elszigetelődését és a titóista politika megvalósítási lehetőségeinek a drasztikus csökkenését vonja maga után.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 5:B-48. — 2.11.1956. Gépelt másolat.

31.

R. Sohlman számjeltávirata a külügyminisztériumnak a szovjet csapaterősítések Magyarországra érkezéséről
Moszkva, 1956. november 2.

Elk.: 1956. november 2. 15.00-kor
547. sz.

Érk.: 1956. november 2. 17.40-kor

A magyar követség titkára bizalmasan elmondta nekem, hogy szovjet csapaterősítések érkeztek a napokban Magyarországra.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 36:B-547. — 2.11.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban, közölve a vezérkarral.

32.

S. Allard számjeltávirata a külügyminisztériumnak a magyarországi katonai helyzetről

Bécs, 1956. november 2.

Érk.: 1956. november 2. 12.05-kor telexen.

48. sz.

Magyarországon a katonai helyzet 05.30 órakor a következő:

Primo. Több nagyobb repülőteret — pl. Budapesten, Debrecenben, Pápán, Veszprémben — erős orosz csapatok szálltak meg, valószínűleg azért, hogy megakadályozzák, hogy ezeket magyar repülőgépek használják, valamint hogy biztosítsák az orosz egységek szállítását. Értesülések szerint Budapest délnyugati peremét hasonlóképpen orosz egységek szállták meg.

Secundo. Amennyire ez ma megítélhető, úgy látszik, hogy az orosz csapatok általános visszavonása — amit a 47-es számú számjeltáviratomban említettem — az átcsoportosítást célozta, úgy, hogy az eddig szétforgácsolt kötelékeket stratégiaileg fontos támaszpontokra vonják össze Magyarország különböző részein. Ezáltal szükség esetén könnyebb lesz az ország gyors megszállása.

Tertio. A támaszpontok létrehozására vonatkozó csapatösszevonások szembeötlően megállapíthatók Pápán, Veszprémben, Komáromban, a főváros melletti Budafokon, Naszályon, Salgótarjánban, Miskolc környékén, Jászberényben és Cegléden. Az osztrák határnál Szombathelyen és Körmenten csapatösszevonások és a vasúti berendezések helyreállítása figyelhető meg.

⁹² Nem közöljük.

Quarto. Azoknak az orosz páncélos erőknek a visszavonása, amelyek korábban Debrecen és Szolnok környékén keveredtek harcba, megszűnt. Ezeket az erőket most néhány faluban állomásoztatják az eredeti bevonulási utak mentén. Az orosz kötelékeknek a korábban megfigyelt visszavonulását a Miskolc és Naszály körüli területekről ugyancsak megszüntették. A kárpát-ukrajnai határon lévő Csap és Miskolc közötti vasútvonalon nyugat felé nagyarányú hadianyag- és lőszerszállítás észlelhető.

UD HP Eu vol. 37. 56:B-48. — 2.11.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban. Közölve a vezérkarral.

33.

S. Rynell számjeltávirata a külügyminisztériumnak a Magyar Külügyminisztériumban tett látogatásáról

Budapest, 1956. november 3.

Érk.: 1956. november 3. 18.00-kor telefonon.

39. sz.

A külügyminisztériumban tett látogatásomkor szombat délelőtt a következő tájékoztatást kaptam.

Alfa. A helyzet súlyos, de a magyar kormány reméli, hogy a szovjet csapatok — amelyek most a főváros kivételével az egész országban megszállták a stratégiai pontokat — nem fognak támadni, hanem csupán olyan erőpozíciót akarnak létesíteni, amelyből tárgyalhatnak. A magyar kormány helyzete megerősödött azáltal, hogy a forradalmi karhatalmi bizottság csatlakozott Nagy (Imre) törekvéseihez.⁹³ A kormányban személyi változások lesznek⁹⁴, valószínűleg 24 órán belül.

Beta. A magyar kormány a Szovjetunióknak engedte át a kezdeményezést, hogy az tegyen javaslatot a tárgyalások idejére és helyére, valamint két tárgyaló-csoportot jelölt ki; az egyiket a politikai, a másikat a katonai kérdések számára, és mindkettőben részt vettek a különböző pártok képviselői.⁹⁵ A politikai delegáció elnöke egy antisztálinista kommunista.⁹⁶

Gamma. A magyar oldalon számoltak azzal, a Szovjetunió szigorú garanciákat fog követelni, hogy beleegyezzen a csapatok Magyarországról való kivonásába:

⁹³ November 3-án a Forradalmi Karhatalmi Bizottság érkekezletére kerül sor a BM Budapesti Főosztálya épületében, számos felkelő-parancsnok részvételével. Király Béla vezérőrnagyot a nemzetőrség főparancsnokává, helyettesévé Kopácsi Sándor rendőr ezredest választják. (1956 Kézikönyve, I. 193.)

⁹⁴ November 3-án valóban átalakult a Nemzeti Kormány: miniszterelnök és külügyminiszter Nagy Imre, államminiszterek: Tildy Zoltán, Kovács Béla, B. Szabó István (FKGp), Bibó István, Farkas Ferenc (Petőfi Párt), Kádár János (távollétében, névlegesen), Losonczy Géza (MSZMP), Fischer József, Kelemen Gyula, Kéthly Anna (SZDP), valamint a vezérőrnaggyá előléptetett Maléter Pál, a honvédelmi miniszter. Az előző kormány valamennyi miniszterét felmentik. (1956 Kézikönyve, I. 193.)

⁹⁵ November 2-án 9 órától ülést tartott a kabinet. Kormánydelegációt neveztek ki, hogy a lengyel fővárosban tárgyaljanak a Szovjetunió képviselőivel a Varsói Szerződés felmondásának végrehajtásáról, valamint a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kivonásáról. A delegáció vezetője Losonczy Géza államminiszter lett, tagjai id. Antall József volt kisgazdapárti miniszter, Márton András ezredes, Farkas Ferenc parasztpárti politikus és egy később kijelölendő munkástanács-tag. Kinevezték a szovjet csapatkivonásról tárgyaló küldöttség tagjait is: Maléter Pál vezérőrnagy miniszterhelyettes, Kovács István vezérőrnagy vezérkari főnök és Szűcs Miklós ezredes, hadműveleti csoportfőnök. A delegációt Erdei Ferenc miniszterelnök-helyettes vezeti. (1956 Kézikönyve, I. 185.)

⁹⁶ Losonczy Géza (1917–1957).

Primo. Magyarország változatlanul szocialista állam marad.

Secundo. Szovjet katonai támaszpontok engedélyezése Magyarországon.

Tertio. A magyar kormányban legyenek kommunista miniszterek is, például a belügyminiszter, esetleg a miniszterelnök.

Ez utóbbi követelés magyar szempontból nehezen lenne összeegyeztethető azzal a szándékkal, hogy valóban jelentőséggel bíró szabad választásokat tartsanak a kormány átalakítása céljából. Mindazonáltal az új kommunista⁹⁷ pártok a tárgyalások előtt — a Szovjetunió erejének a tudatában — nagy mérsékletet és realizmust mutattak.

Delta. Jogilag nem teljesen megalapozottnak, hanem inkább egy kétségbeesetten meghozott intézkedésnek minősítették Magyarország kilépését a 20 évre szóló Varsói Szerződésből.⁹⁸

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 11:B-39. — 3.11.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban.

34.

*S. Rynell számjeltávirata a külügyminisztériumnak
a Magyar Külügyminisztérium aggodalmáról*

Budapest, 1956. november 3.

Érk.: 1956. november 3. 18.30-kor telefonon.

41. sz.

Ma a külügyminisztériumban nyíltan kifejezték azt az aggodalmukat — amire utaltam a 37-es számú számjeltáviratunkban⁹⁹ —, hogy egy, az érintett nagyhatalmak által kötött titkos megegyezés¹⁰⁰ következtében a Szovjetunió meglehetősen szabadon rendezhetné Magyarország ügyét, a többiek pedig Egyiptomét.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 11:B-41. — 3.11.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban.

⁹⁷ Rynell nyilvánvalóan a baloldali pártokra gondolt, hiszen csak az imént megalakult MSZMP volt tekinthető kommunistának, míg az SZDP és a Petőfi (Paraszt) Párt baloldali volt.

⁹⁸ November 1-jén délután a kormány újabb ülést tartott, amelyen Andropov nagykövet is jelen volt. A szovjet nagykövet nem szolgált kielégítő magyarázattal az újabb csapatok bevonulására. A súlyos helyzetre való tekintettel a kabinet felmondta a Varsói Szerződést, és kinyilvánította Magyarország semlegességét. A Nemzeti Kormány az ENSZ-hez fordult és az ország semlegességének védelmére a négy nagyhatalom segítségét kérte. (Lásd 1956 Kézikönyve, I. 176.)

⁹⁹ Lásd a 29. sz. dokumentumot.

¹⁰⁰ Nem volt semmiféle titkos megegyezés a nagyhatalmak között arra vonatkozólag, hogy a Szovjetunió szabad kezét kapott volna a magyarországi beavatkozásra. Erre a spekulációra egyrészt Eisenhower amerikai elnök október 25-i beszéde, másrészt Dulles amerikai külügyminiszter október 27-i nyilatkozata adhatott okot. Eisenhower szerint „Amerika sajnálkozását fejezte ki a szovjet fegyveres erők intervenciója miatt, de nem követelte a harci cselekmények leállítását, a szovjet csapatok kivonását és Amerika részéről semmilyen lépést nem helyezett kilátásba.” Dulles nyilatkozata „mintegy nyomatékosította az amerikai eljárást, hogy az Egyesült Államok hallgatólagosan respektálja Kelet-Európában a szovjet befolyási szférát, kerül minden akciót, amely a Szovjetunió biztonsáágérzetét veszélyeztetné; a magyar kérdés tárgyalását az ENSZ elé utalja, mivel e grémium előtt a Szovjetunió csak morális elítélése lehetséges és ezáltal az erőegyensúly és a status quo megváltoztatása Kelet-Európában ki van zárva.” (Soós, I. m. 50.) A titkos megegyezés valószínűségét az is megerősíthette, hogy október 31-én „Eisenhower (amerikai) elnök televíziós és rádióbeszédében a magyar nép iránti csodálatának ad hangot, ugyanakkor biztosítja a Szovjetuniót arról, hogy az Egyesült Államok sem az új lengyel, sem az új magyar vezetést nem tekinti potenciális szövetségésnek.” (1956 Kézikönyve, I. 172.)

35.

*S. Rynell számjeltávirata a külügyminisztériumnak
a Magyar Külügyminisztérium vezetőiről*

Budapest, 1956. november 3.

Erk.: 1956. november 3. 18.30-kor telefonon.

42. sz.

A légi közlekedés leállt. Horváth (Imre)¹⁰¹ és Sík (Endre)¹⁰² Bécsben maradt. Azt a benyomást szereztem, miszerint aligha valószínű, hogy ők újra visszakerülnek az állásukba. Sebes (István) külügyminiszter-helyettes¹⁰³, aki még szombaton is többek között svéd ügyeket intézett, még megmaradt a külügyminisztériumban, de nincs hatalma. A minisztérium Nagynak engedelmeskedik, és a Forradalmi Bizottsága¹⁰⁴ vezeti. Az épület magyar katonai őrizet alatt áll.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 11:B-42. — 3.11.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban.

¹⁰¹ Horváth Imre (1901–1958) kommunista politikus. 1945-ben tért haza Dachauba való deportálása után. 1946-ban Moszkvában a magyar követség első titkára, majd tanácsosa. 1948-ban áthelyezték a berlini magyar követségre, 1949-től 1951-ig az USA-ban teljesített külügyi szolgálatot. 1951–53 között a londoni követség vezetője. 1953-tól 1956-ig Prágában képviselte Magyarországot, 1956 májusában kinevezték a Kulturális Kapcsolatok Intézete elnökének, júliusában beválasztották az MDP KV-be, július 30-tól — 1956. november 3.–1956. novber 12. közti megszakítással — haláláig (1958. február 2.) külügyminiszter, 1956 novemberében ő vezette az első magyar ENSZ-delegációt New Yorkba.

¹⁰² Sík Endre, dr. (1891–1978) jogász, történész, diplomata. 1945-ben tért haza Szovjetunió-beli emigrációjából, s került a külügyminisztériumba. 1946-tól 1949-ig Washingtonban tanácsos, ügyvivő, majd követ. 1949-ben haza rendelték és megbízták a külügyminisztérium Politikai Főosztálya vezetésével. 1954-től külügyminiszter-helyettes, 1955. január 12-től a külügyminiszter első helyettese, 1958. február 15-től 1961. szeptember 13-ig külügyminiszter. 1920-tól az SZKP, 1945-től az MKP, majd az MDP tagja.

¹⁰³ Sebes István (1906–1966) kommunista politikus, külügyminiszter-helyettes. 1945 után vezető párt- és állami funkciókat töltött be. 1953-ban országgyűlési képviselő. 1956. április 19-től 1959. augusztus 15-ig külügyminiszter-helyettes, majd 1959-től Magyarország bécsi követe, 1964-től haláláig nagykövete volt.

¹⁰⁴ A külügyminisztériumban 1956. október 30-án választották meg a Forradalmi Bizottságot. Tagjainak névsora: Elnök: Mód Péter. Titkárok: Turai Józsefné, Félix Pál, Illés Jenő. Tagok: Nagy János, Kurimszki Sándor, Kuti Jenő, Palotás János, Józsa Sándor, Pásztor Imre, Kalmár György, Tóth Imre, Kovács Sándor, Maráz László, Dömény János. Ugyanazon a napon a KÜM Forradalmi Bizottsága a következő nyilatkozatot adta ki: „A KÜM Forradalmi Bizottsága azonosítja magát a magyar szabadságharcossal, s elítéli a szovjet csapatok illetéktelen beavatkozását, az Államvédelmi Hatóság vérengzését, és követeli a mindazokért felelős Rákosi–Gerő–Hegedűs klikk felelősségre vonását, valamint a szovjet csapatok azonnali kivonását az ország területéről. A KÜM Forradalmi Bizottsága üdvözlő a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának nyilatkozatát, s azonosítja magát vele, és a maga területén mindent megtesz az abban kifejtett elvek megvalósításáért. Ennek értelmében a következőket határozta el: 1. Haladéktalanul ki kell dolgozni az önálló magyar külpolitika alapelveit, és ennek megfelelően új alapokra kell helyezni a Magyar Népköztársaság külpolitikáját. 2. Elítéljük azt a nyilatkozatot, amelyet Kós Péter Magyarország ENSZ-képviselője tett a Biztonsági Tanács ülésén a magyarországi helyzettel kapcsolatban, és követeljük azonnali visszahívását az ENSZ-ből. 3. Követeljük, hogy a KÜM és a külképviseletek azon néptől idegen vezetőit és munkatársait, akik a Rákosi–Gerő klikk nemzetellenes, hazaáruló politikáját képviselték és képviselik, váltásuk le, illetve hívják vissza. 4. A KÜM dolgozói kijelentik, hogy Budapesten a rend biztosításában, a békés élet kialakításában teljes erejükkel részt vesznek. 5. Végül a KÜM Forradalmi Bizottsága felszólítja a minisztérium dolgozóit, hogy szerdán reggel jelenjenek meg a munkahelyükön. Aláírás: a KÜM Forradalmi Bizottsága. (Lásd MOL KÜM XIX-J-1-j-4/j-1956. (81. d.)

36.

R. Sohlman számjeltávirata a külügyminisztériumnak a szovjet vezetőkkel folytatott beszélgetéseiről Magyarországot illetően

Moszkva, 1956. november 3. 15.00 órakor.

Elk.: 1956. november 3. 15.00-kor
550. sz.

Érk.: 1956. november 3. 17.10-kor

Primo. Miként Wuori megtudta, november 2-án Bulganyin közölte Bohlennel: a szovjet kormány egy magyar-szovjet vegyes bizottság kinevezését javasolta, hogy a szovjet-magyar kapcsolatokat illetően felülvizsgálják a kérdések egész komplexumát. Nem volt alkalmam beszélni Bohlennel az ő Bulganyinnal történt találkozása után.

Secundo. Kérdésemre Zorin kijelentette, hogy sem Budapest újbóli szovjet megszállásáról, sem újabb szovjet csapatok Magyarországra való szállításáról nem tud. Az ottani helyzetet kritikusként minősítette. A szovjet csapatok evakuálásának kérdését a Varsói Szerződés valamennyi tagállamának kell eldöntenie. A paktumból való kilépéshez ugyanígy szükségeltetik ezek jóváhagyása.

Tertio. Bulganyin, Zsukov és több más orosz vezetők november 2-án tartózkodónak látszottak. Úgy tűnik, hogy egy új, és számukra részben váratlan szituációba hozta őket egyrészt az említett paktumból való kilépésre és a semlegesség garantálására vonatkozó magyar kérés, másrészt a brit-francia akció a Közel-Keleten. A Magyarországnak teendő engedményekkel szembeni ellenállás itt szemlátomást megerősödött. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy eddig még sem nyilvánosan, sem egyéni kijelentéseikben nem rögzítették le az álláspontjukat. Jelenleg a helyzet úgy fest, hogy annyi befolyást szeretnének megtartani Magyarországon és a többi népi demokráciákban, amennyit a körülmények megengednek. A legszívesebben mégis véráldozatok nélkül.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 36:B-550. — 3.11.1956. Gépelt másolat.

37.

R. Sohlman számjeltávirata a külügyminisztériumnak a szovjet vezetők nyilatkozatairól Magyarországgal kapcsolatban

Moszkva, 1956. november 3.

Elk.: 1956. november 3. 15.00-kor
550. sz.

Érk.: 1956. november 3. 18.25-kor

Kiegészítés az 550-es számú táviratunkhoz:

Másrészt egy nyílt magyar katonai fenyegetés hatására az oroszok feltehetőleg nem fogják önként kivonni a csapataikat Magyarországról — tekintettel többek között a többi népi demokráciában is fennálló helyzetre.

Quarto. Hruscsov nem volt látható az utóbbi napokban. Tegnap Mikoján tartózkodónak látszott — csakúgy, mint a katonai vezetők —, de kevésbé tűnt fáradtnak, mint a többi orosz vezető.

Quinto. A Nagyszínházat (Bolsoj Színház) ma estére lefoglalták egy politikai manifesztációra. Hogy ezt Anglia, Franciaország, vagy Magyarország ellen is ren-

dezik-e, azt majd meglátjuk. Magyarország esetében egy nagyszabású erőszakos akciótól kétségtelenül jobban kell tartani most, mint eddig.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 36:B-550. — 3.11.1956. Gépelt másolat.

38.

*R. Sohlman számjeltávirata a külügyminisztériumnak
a szovjet vezetők nyilatkozatairól Magyarországgal kapcsolatban*
Moszkva, 1956. november 3.

551. sz.

Primo. Hruscsov, akiről feltételezik, hogy Budapestre látogatott, Bohlnel való beszélgetésekor ma este kijelentette, hogy „bizonyára meg fogják találni a megoldást”. A szovjet csapatmozgásokra vonatkozó kérdésre Hruscsov azt felelte, hogy „elegendő csapataink vannak Magyarországon. Ha többre lesz szükség akkor erősítéseket fogunk küldeni.”

Secundo. Kérdésemre Zorin ma este kifejtette, hogy nincsenek harcok, de valóban gyilkolás folyik Budapesten. Neki az a saját benyomása, hogy ott keményen fognak fellépni, legalábbis azért, hogy megmentsek a szovjet állampolgárok és a magyar kommunisták életét.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 36:B-551. — 3.11.1956. Gépelt másolat.

39.

*S. Allard számjeltávirata a külügyminisztériumnak
a magyarországi katonai helyzetről*
Bécs, 1956. november 3.

Érk.: 1956. november 3. 10.30-kor

49. sz.

Magyarországon november 2-án 19.00 órakor a katonai helyzet a következő:

A Komárom közelében levő támaszpontokról két szovjet páncélos század nyomult előre Győr irányába, és kb. 15.00 órakor elérte Mosonmagyaróvárt, néhány tíz kilométerre az osztrák határtól. Kb. öt harckocsi folytatta útját Hegyeshalomig, és kb. 19.00 órakor lezárta a Bécsbe vezető főutat, kb. 8 kilométerre az osztrák határállomástól, Nickelsdorftól. Valószínűleg a november 3-ára virradó éjszakán újabb páncélosok érkeztek. Ugyanilyen módon a legtöbb határ utat lezárták. Mindazonáltal tegnap este úgy tűnt, hogy a soproni határátkelőhely továbbra is nyitva volt. Az osztrák oldalon abból az orosz szándékból indulnak ki, hogy Ausztria felé teljesen lezárják az egész határt.

Több, a 48-as számú számjeltáviratomban¹⁰⁵ említett támaszpontot megerősítettek a további csapatösszevonások révén. Ez vonatkozik az osztrák határhoz közeli Szombathely–Körmend térségre, továbbá a bakonyi erdők és Veszprém körüli területre, ahol nagy erőösszevonás folyik, csakúgy mint Székesfehérváron a Dunától nyugatra, ahol hasonlóan erős támaszpontokat hoznak létre. A pápai repülőtéren

¹⁰⁵ Nem közöljük.

jelentős számú MIG-15-ös repülőgépet figyeltek meg. Erős páncélos kötelékek egy 20–30 kilométeres körívvel most már teljesen körülzárták Budapestet.

Kelet-Magyarországon valószínűleg megszállták Miskolcot. Mindenesetre nagy erőkoncentráció folyik a város környékének a területén. Budapest és Miskolc között nagyarányú utánpótlási szállítások folynak. November 1-én érkezett be az a közlemény, hogy Kárpát-Ukrajnából két gyalogos hadosztály, amelyek szintén magukban foglaltak kisebb páncélos kötelékeket, átlépte a határt. Egyelőre feltételezik, hogy ezek ahhoz a hadsereghez tartoznak, amelyről a 44-es számú számjeltáviratomban jelentettem. Ha ezt az utóbbi adatot megerősítik, akkor ez a hadsereg egy páncélos és két gyalogos hadosztályból áll, melyekből csak az előbbi nyomulhatott korábban előre Budapest–Komárom térségébe.

Szolnok és Debrecen között az egész térségben jelentős erőösszevonás — kb. 300 harckocsi — jött létre; itt áll most feltehetőleg a Romániából benyomult mindkét hadosztály főereje.

Az illetékes osztrák oldalon úgy vélik, hogy a jelenlegi katonai helyzet nem szükségszerűen utal egy küszöbön álló általános támadásra, hanem éppúgy jelentheti azt is, hogy a Szovjetunió megpróbál erős nyomásgyakorló eszközökre szert tenni egy túlságosan mélyreható rendszerváltozás megakadályozására Magyarországon.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 56:B-49. — 3.11.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban. Közölve a vezérkarral.

40.

S. Allard számjeltávirata a külügyminisztériumnak a jugoszláv értesülésekről
Bécs, 1956. november 3.

Érk.: 1956. november 3. 16.55-kor

52. sz.

A jugoszláv követ¹⁰⁶ (Radivoj Uvalics) ma meglátogatta Kreisky-t¹⁰⁷ és közölte vele, hogy Belgrádban tudni vélték, hogy a csatlósállamok erős nyomást gyakoroltak a Kreml vezetőire azon célból, hogy rábíráják őket a kemény és energikus intézkedésekre, hogy leverjék Magyarországon a felkelést. Belgrádban az utóbbi napokban az volt az általános benyomás, hogy Moszkva még mindig nem hozott végleges határozatot arról, hogy keményebb vagy enyhébb eszközöket fog-e alkalmazni.¹⁰⁸

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 56:B-52. — 3.11.1956. Gépelt másolat. Köröztetve a külügyminisztériumban. Közölve a vezérkarral.

¹⁰⁶ Uvalics, Radivoj dr. (1912-) jugoszláv diplomata. 1937-ben harcolt a spanyol polgárháborúban és 1941–45-ben az ellenállási mozgalomban. A politikai gazdaságtan professzora a belgrádi egyetemen 1948 és 1953 között, majd 1953–56-ban Norvégiában követ. 1956–57-ben Jugoszlávia bécsi, 1957–60-ban párizsi nagykövete.

¹⁰⁷ Kreisky, Bruno dr. (1911–1990) szociáldemokrata politikus, jogász doktor. 1959-től 1966-ig külügyminiszter, 1963-tól az Osztrák Szociáldemokrata Párt elnöke és 1970 és 1983 között szövetségi kancellár. 1956-ban a Raab-kormányban államtitkári funkciót töltött be.

¹⁰⁸ Jól sikerült a jugoszláv kormány, valamint a nemzetközi és a magyar közvélemény félrevezetése a szovjet kormány valódi szándékairól, hiszen a végleges határozatot már október 31-én meghozta az SZKP KB Elnöksége. (1956 Kézikönyve, I. 171.)

41.

A göteborgi rádió jelentése a svéd kormánynak magyar rádióadás segítségkéréséről
Göteborg, 1956. november 4.

A göteborgi rádió: Itt van egy közlemény, amit Magyarországról vettünk:
„SOS, SOS Magyarország hív... az utolsónak megmaradt országok egyike hívja az Egyesült Nemzetek Szövetségét. Ma hajnalban a szovjet csapatok általános támadást indítottak Magyarország ellen. Kérjük Önöket, hogy azonnali katonai segítséget küldjenek nekünk ejtőernyős csapatok formájában a Dunántúlra. SOS, SOS. Mentsétek meg lelkeinket!”

Ezt a táviratot a Greenwich Mean Time (az angol középídő) szerint 12.30 órakor hallgattuk le.

A Külügyminisztérium megjegyzése:

Köszönjük szépen az éberséget. Köszönet. Bibi?¹⁰⁹

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 223.-4495. — 4.11.1956. Továbbítva az ENSZ-nek.

42.

A svéd külügyminisztérium tájékoztatja a svéd követségeket Magyarországról
semlegessé nyilvánításával kapcsolatos reagálásáról
Stockholm, 1956. november 4.

Vasárnap 15.00 órakor a következő sajtóközleményt bocsátották ki:

„Vasárnap reggel a budapesti (svéd) követség közölte a Magyar Külügyminisztériummal, hogy a svéd kormány érdeklődéssel és rokonszenvvel vette tudomásul azt a közleményt, miszerint a magyar kormány az összes hatalmak által elismert semleges állam státuszára törekszik.

A közleményt válaszként adták a Magyar Külügyminisztérium november elseji körjegyzékére¹¹⁰, amit az összes budapesti külföldi követséghez intéztek, és amelyben a magyar kormány többek között Magyarországról semlegességét proklamálta.”

UD HP Eu vol. 37. — 4.11.1956. Gépelt másolat. Közölve az alábbi követségekkel: Varsó, Prága, Berlin, Belgrád, Brüsszel, Róma, Hága, Delhi, Peking, Bern.

43.

A külügyminisztérium feljegyzése Gustaf Nilsson november 4-i rádióbeszédéről
1956. november 4.

Főképpen a miniszterelnök által kidolgozott szövegből:

A magyar nép szabadságáért vívott harcát lélegzetviasszafojtva követtük.

Ez a valódi értelemben vett demokratikus forradalom volt. Ezt az egész nép támogatta. Ismeretlen vezetők alatt hősök ezrei áldozták életüket, mint a szabadság mártírjai. Néhány napig azt mertük remélni, hogy az erőszakot és az elnyo-

¹⁰⁹ Nem sikerült tisztáznunk kiről van szó.

¹¹⁰ Lásd a 86. sz. jegyzetet.

mást vissza lehet szorítani. Reményünk elhamarkodott volt. A mai vasárnapon vérbe fojtották.

Mi svédek buzgalommal kezdtük meg a munkát, hogy támogatást és segítséget adjunk a harcok áldozatainak. A legmélyebb gyászt éreztük azokért a szenvedésekért, amelyek Magyarországot érték, de ugyanakkor annak a bizonyosságát éreztük, hogy az áldozatok a szabadság ügyéért nem lehetnek hiábavalóak.

Eredetileg része annak a szövegnek, amit a külügyminiszter dolgozott ki a miniszterelnök számára:

És most hirtelen arról érkeznek jelentések, hogy szovjet orosz harcerőket vetettek be azért, hogy teljesen elfojtsák a szabadságmozgalmat. A Szovjetunió vezetése ezáltal rettenetes lelkiismereti terhet vállal magára. A világ közvéleménye — amely bizonyosan rányomja majd a bélyegét az ENSZ állásfoglalására — keményen el fogja ítélni a magyar nép azon jogának brutális szétzúzását, hogy az saját maga alakítsa ki jövőjét.

Abból a beszédből, amit a miniszterelnök, a parlament elnöke és a pénzügyminiszter közreműködésével fogalmaztak meg:

Ma az erőszak diadalmaskodik, de egy nép szabadságvágya — amely így jutott kifejezésre, ahogy ennek ezekben a napokban szemtanúi voltunk — nem tartható vissza, nem láncolható le, és le fogja győzni az elnyomást.

UD HP Eu vol. 37. — 4.11.1956. Gépirat. Aláírás nélkül.

44.

*S. Allard számjeltávirata a külügyminisztériumnak
a magyarországi katonai helyzetről*

Bécs, 1956, november 4.

Érk.: 1956. november 4. 11.05-kor telexen.

Sürgős!

51. B

Magyarországon november 3-án 19.00 órakor a katonai helyzet nagyjából változatlan.

Mindamellettt a Veszprém-Székesfehérvár közötti térségben folytatódott a (szovjet) erőkoncentráció. A Szolnok-Debrecen közötti térségben a vasúti csomópontok körül három különálló támaszpontot lehet megkülönböztetni Szolnoknál, Karcagnál és Debrecennél. Maga Budapest mentes az orosz csapatoktól, de a város körülfaló páncélosgyűri nagyjából változatlan. Eltekintve attól a kb. 40 nehéz lövegtől, amelyeket Debrecen irányába szállítottak, valamint a Záhony-Nyíregyháza vasútvonalon megfigyelt két páncélvonattól, Északkelet-Magyarországon újabb orosz erősítésekről nem érkeztek jelentések. A Magyarországon lévő orosz harci erőket jelenleg összesen 6–7 hadosztályra becsülik, amihez még hozzájön 3 repülőszázad.

Úgy tűnik, hogy tegnap megengedtek egy korlátolt mértékű forgalmat a Sopronból Ausztriába vezető határátkelőnél. Ilyenformán személyautók mehettek

át Magyarországról Ausztriába, de nem az ellenkező irányba. Ami a mai, november 4-i helyzetet illeti, egyelőre csupán a 85-ös számú táviratomra utalhatok.

Figyelembe véve az előttük lévő erőviszonyokat, az osztrák katonai oldalon azzal számolnak, hogy a magyar hadsereg — ha energikus ellenállást fejt ki az egész országban — csak maximum 3 napig tudja folytatni a harcot.

A ma reggeli 7 órai telefonbeszélgetés során érdeklődésemre megtudtam azt, amit Rynell jelentett Önöknek a szovjet támadásról.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 56:B-51. — 4.11.1956. Gépelt másolat.

45.

*S. Allard számjeltávirata a Külügyminisztériumnak
a magyarországi eseményekről*

Bécs, 1956. november 4.

Érk.: 1956. november 5.

87. sz.

Primo. Nickelsdorf után (Per) Anger felkereste az osztrák határállomást, Halbturm-ot Mosonmagyaróvártól nyugatra, valamint Klingebach-t Soprontól észak-nyugatra. Ezekben a helyeken a határőrségnek nem volt tudomása a magyaróvári viszonyokról és a svéd menetoszlopról. [A magyarországi svéd követség alkalmazottait illetve az alkalmazottak családtagjait szállító autókaravánról van szó. – S.P.]

Secundo. Az oroszok Sopront 16.00 óra tájban minden nagyobb ellenállás nélkül vették be. A menekülők nagy áradata és a magyar katonaság átlépte az osztrák határt. A határőrség az eddig érkezett személyek számát kb. 6.000 főre becsüli. Említésre méltó dolog, hogy a menetoszlopot még mindig nem tudták szabadon engedni, mivel Mosonmagyaróvár, az itt hozzáférhető térkép szerint, csak 15 kilométerre van a határtól.

Tertio. Az osztrák rádió híradásában ma 16.00 órakor közölték, hogy az egyetlen táviró kapcsolat, amit még Budapesttel fent tudtak tartani, az az ottani brit követség összeköttetése volt a Foreign Office-szal (a brit külügyminisztériummal). A brit követség ezen az úton közölte, hogy az orosz csapatok a városban megszállták a legfontosabb kulcspozíciókat, de hogy még vacsoraidőben is heves harcok folytak.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 55:A-87. — 5.11.1956. Gépelt másolat.

46.

*A svéd külügyminisztérium, a svéd sajtó és a közvélemény reagálásáról
Magyarország újabb orosz megszállására*

Stockholm, 1956. november 5.

225. sz.

A sajtó és a nyilvánosság reagálása Magyarország újabb szovjetorosz megszállására szokatlanul erős és egyértelmű. A „Svenska Dagbladet” nyolc-hasábos

vezércikke így hangzik: „Quisling-rezsim Magyarországon”, és a „Morgontidningen” egy egész oldalas címben idézi Cabot Lodge kijelentését az ENSZ-ben: „A bandita viselkedési stílust meg kell állítani!”.

A vezércímek a felháborodást húzzák alá. A „Svenska Dagbladet” „Moszkva gaztettéről” ír, a „Dagens Nyheter” „A bűn beteljesülése”, a „Morgontidningen” „Így győzött Sztálin” és a „Stockholm Tidningen” „Erőszak és álnokság” címekkel jelent meg.

Vasárnap este az Országgyűlés (felsőházának) elnöke, John Bergvall,¹¹¹ rádióbeszédében többek között azt mondta, hogy a szovjetorosz erőszakcselekmények Svédországban minden határon túli megbotránkozást és felháborodást váltottak ki. Mi svédek szükségét érezzük, hogy kifejezésre juttassuk tiltakozásunkat az ellen, hogy a szabadságot elfojtják és hogy ennek védelmezőit irgalmatlanul verik le. Gustaf Nilsson, az Országgyűlés (alsóházának) elnöke, az orosz harci erők újbóli bevetéséről szólva kijelentette, hogy ezáltal a Szovjetunió vezetősége egy hallatlan lelkiismereti terhet vont magára. Arne Geijer, az LO (Landsorganisation = a Szakszervezetek Országos Szövetsége) elnöke¹¹² azt mondta, hogy még ha a magyar népet ismét meghódolásra kényszerítik is, az erőszak és a megszállás hosszú távon nem tartható fenn egy szabadságszerető néppel szemben. A svéd szakszervezeti mozgalom rokonszenvvel és csodálattal fogja követni a magyar népnek a szabadságért és a demokráciáért folytatott harcát. Yngve Brilioth érsek¹¹³ felszólított minden keresztényt, hogy — függetlenül az egyházi és felekezeti hovatartozástól és korlátoktól — nyújtsanak segítséget.

A demokratikus politikai ifjúsági szövetségekben belül élesen reagálnak a szovjet csapatoknak a magyar szabadságmozgalomba való beavatkozása ellen, jelenti a „Svenska Dagbladet”.

UD HP Eu vol. 37. D.N:o 225. — 5.11.1956. Gépelt másolat. Közölve a washingtoni követséggel.

47.

S. Allard számjeltávirata a külügyminisztériumnak a magyarországi helyzet osztrák megítéléséről

Bécs, 1956. november 5.

Érk.: 1956. november 5. 09.35-kor telexen.

54. sz.

Magyarországon november 4-én 19.00 órakor az osztrák megítélés szerint a katonai helyzet a következő:

Primo. Reggel négy óra körül körkörös támadás indult meg Budapest ellen az azt körülfogó páncélosgyűrűből, amely valószínűleg a nyugati és a délnyugati

¹¹¹ Bergvall, John Helmer (1892–1959) 1956-ban a svéd Országgyűlés felsőházának elnöke.

¹¹² Geijer, Arne (1910–1979) fémipari munkás. 1945-től a Svéd Fémipari Munkások Szövetsége titkára, 1948 és 1956 között ennek elnöke. 1956-tól az LO (a Szakszervezetek Országos Szövetsége) elnöke.

¹¹³ Brilioth, Yngve (1891–1959) érsek, püspök, 1919-től az egyháztörténet adjunktusa az Uppsala Egyetemen, 1925-től professzor az Sbo Egyetemen. 1928-tól a lundi egyetem professzora és dékánja; 1937 és 1949 között Växjö püspöke. 1950-től Uppsala érseke.

bevezető utaknál vette kezdetét. A támadás teljesen meglepte a védelmet, mivel előző este a helyzet látszólagos enyhülése állt be a Szovjetunió azon kötelező ígéretének a következtében, hogy tárgyalni fog csapatainak Magyarországról való kivonásáról. Ezenkívül a magyar katonai vezetőknek már az éjszaka végrehajtott letartóztatása által lehetetlenné tették a központi vezetésű ellenállást magyar részről. Bár egyes pontokon, úgy Budapesten, mint vidéken, és különösen az ország déli részeiben tegnap délután még mindig folytak a harcok, úgy tűnik, hogy általánosságban megtörték az ellenállást. Úgy vélik, hogy az orosz erőbedobás — amit még nem lehet biztosan felbecsülni — jelentősen nagyobb volt annál, mint ahogy azt az elején feltételezték. Legkevesebb 7–8 hadosztállyal, köztük 2 gyalogos hadosztállyal számolnak most.

Secundo. Az osztrák határ mentén pontosabban 3 hadosztályt figyeltek meg. A 139. páncélos hadosztály a csehszlovák határtól Sopronig húzódó szakaszon helyezkedik el. Ettől délre van a 17. gépesített hadosztály, melynek frontja Szentgotthárdig halad. Az utóbb említett várostól a jugoszláv határ mentén Nagykanizsáig egy még ismeretlen orosz kötelék egységeit állapították meg.

Tertio. Az Ausztriával szembeni határlezáráshoz felhasznált rendkívül erős orosz csapatösszevonás, valamint az orosz és a cseh rádióban sugárzott állandó és gyűlölködő vádaskodások ezen ország ellen a felkelőknek különböző formában adott burkolt támogatásáért, nyugtalanságot idéztek elő az osztrák vezető katonai körökben, még ha itt az uralkodó vélemények továbbra is megosztottak az orosz katonai intézkedések horderejéről. Ezzel szemben a politikai vezetés, függetlenül a pártok álláspontjaitól, bízni látszik a nagyhatalmak azon kötelező ígéreteiben, miszerint tiszteletben tartják Ausztria semlegességét valamint a Szovjetunióból még mindig hirdetett úgynevezett koegzisztencia-politikában, és ezért hajlamos arra, hogy bagatellizálja az adott tényállást. Mindazonáltal az amerikai katonai attasé tegnap délután behívták a hadügyminiszterhez, aki tájékoztatta őt a határnál lévő helyzetről, és felhívta a figyelmét azokra az aggodalmakra, amelyekre az orosz csapatkoncentráció indokot adhat, amennyiben ez folytatódni fog.

A fenti, a „tertio”-ban lévő adatok egyes-egyedül a svéd kormányra és a hadügyi vezetésre, valamint a vezető tisztviselőkre tartoznak.

Vida István

EGY POLGÁR AZ 50-ES ÉVEKRŐL, AZ 56-OS FORRADALOMRÓL ÉS AZ ELSŐ NYUGATI BENYOMÁSAIRÓL

*(Szöllősy Pál levele Pfeiffer Zoltánhoz.
Bécs, 1957. június 2.)*

Az alább közlésre kerülő levél szerzője Szöllősy Pál, a svájci magyar emigráció ismert személyisége. 1927. szeptember 1-én született Budapesten polgári értelmiségi családban. Apai ágon ősei Fejér vármegyei gazdálkodók, jogászok, református presbiterek voltak. Apja, Szöllősy Elemér Budapesten volt mérnök és építési vállalkozó. Édesanyja Szénásy Magdolna. Anyai ágon a nagyszülők katolikus vallásúak voltak, nagyanyja bátaszéki sváb családból származott, nagyapja a tehetősebb pesti kereskedők közé számított.

Elemi iskoláit Budapesten végezte, itt kezdte középiskolai tanulmányait is, hét évig az Érseki Katolikus Gimnáziumba járt. A német megszállás idején a család átmenetileg vidékre költözött, így 1945-ben a kisújszállási Református Gimnáziumban érettségizett. 1945-ban iratkozott be a budapesti tudományegyetem jogi karára, ahol 1950-ben szerzett „summa cum laude” diplomát. Érdeklődése a politika iránt korán felkeltődött. 1945-ben — 18 éves korában — a Polgári Demokrata Párt egyik választási biztosa volt a fővárosban. Később rövid időre a Független Kisgazdapárt ifjúsági szervezetének, a Független Ifjúságnak a tagja lett. Egyetemista években a Joghallgatók Egyesületének főtít-

káraként is tevékenykedett, e minőségében kezdeményezte Pfeiffer Zoltán kisgazdapárti politikus előadóként történő meghívását.¹ Később, ahogy a szovjet típusú szocialista rendszer kiépült, minden közösségi vagy politikai jellegű tevékenységgel felhagyott. A politika iránti intenzív érdeklődése azonban megmaradt.

Az 50-es évek elején származása miatt nehezen tudott elhelyezkedni, végül egy kis építőipari vállalatnál, az Épületfestő Vállalatnál lett előbb tisztviselő, majd jogügyi előadó, gyakorlatilag vállalati jogtanácsos. 1954-ben letette az ügyvédi vizsgát, 1955-ben felvették az ügyvédi kamarába. Ahogy enyhültek a viszonyok, 1956 márciusában Veszprémben kapott ügyvédi állást, mint a Veszprémi Ügyvédi Munkaközösség tagja. A Veszprém Megyei Kisipari Szövetkezetek jogi képviselőjét látta el. Itt érte az 1956. októberi forradalom. Brusznai Árpád felkérésére, akit korábbról ismert s emberileg nagyra becsült, a Veszprém Megyei Nemzeti Forradalmi Tanács jogi tanácsadója lett és részt vett a tanács ülésein. A Forradalmi Tanács megbízására 1956 október 27 és november 4-e között szerkesztette a Veszprémi Hírlapot. A november 4-i szovjet intervenció után elhagyta Veszprémet, majd december 4-én hűgával, Szöllősy Évával és sógorával Szabó József ügyvéddel Ausztriába menekült.

A magyar menekültek támogatására és megsegítésére alakult Osztrák Nemzeti Bizottság felkérésére 1957. január 3-tól 1957 augusztusáig szerkesztette a Bécsi Magyar Híradót, amelynek feladata a menekültek tájékoztatása volt. Szeptemberben, miután bevándorlási engedélyt kapott,

---

¹ Szöllősy Pál levele Vida Istvánhoz, 1999. július

átköltözött Svájcba. Ösztöndíjjal elvégezte a St. Galleni Közgazdasági Főiskolát. Közgazdaságtant tanult Londonban is.

1964-ben nősült, felesége a svájci születésű Martine Pfister, házasságukból három gyerek származott. 1961-től Genfben, 1964-től Zürichben biztosítási jogászként dolgozott, majd egy nemzetközi viszontbiztosító károsztályát vezette. 1968-ban közgazdaságtudományból doktorált. 1988-ban a Svájci Viszontbiztosító Társaság helyettes igazgatójaként ment nyugdíjba.

1959-től részt vett a Liberális Internacionálé munkájában, a magyar csoport tagja, majd 1993-ig vezetője volt. Tevékeny szerepet játszott és játszik ma is a svájci magyar emigrációban. Egyik kezdeményezője és 1971-ben alapító tagja az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemnek. Ma a szervezet elnöke. Egyházi téren presbitere és alapító tagja volt a Zürichi Magyar nyelvű Protestáns Gyülekezetnek is. 1981-től 1994-ig a Svájci Magyar nyelvű Protestáns Gyülekezetek Szövetsége elnöki tisztét töltötte be.²

Szöllősy Pál Pfeiffer Zoltánt fiatal kora óta ismerte. Szüleit ifjúkori barátság fűzte Pfeifferhez, aki már gimnazista diákként bejáratos volt édesanyjáék zűgiget házához. A jó baráti viszony a háború után is fennmaradt. A kisczadapárti politikus időnként megfordult náluk. Amikor Magyarországról elment és Bécsben élt, természetesnek tűnt számára, hogy felveszi a kapcsolatot atyai jó barátjával és beszámol otthoni élményeiről, családjuk sorsáról.

Ma a közcgondolkodásban kisebb részben a történetírás, nagyobb részben a po-

litika és a média hatására az 50-es évekről egyoldalú, sematikus kép él. A különböző időszakok összerosódnak, a változások elhalványodnak, csaknem kizárólag a politikai önkényuralom valóban riasztó jelenségeiről, a koncepciók perekről, a börtönökről, a koncentrációs táborokról, különösen Recskről, az atrocitásokról, az emberek indokolatlan meghurcoltatásáról s a félelem mindenkit megbénító légköréről lehet olvasni. Mindebben természetesen sok az igazság, de a társadalmi valóság ennél sokrétűbb, bonyolultabb összetettebb volt. Az emberek helyzetük-nél, műveltségük-nél, vagy éppen lelki alkakuknál fogva különbözőképpen élték át ezeket az éveket. Sokféle élmény beszámolót lehetett hallani vagy olvasni az elmúlt években, de viszonylag kevesen szó-laltak meg az egykori (1948 előtti) polgárság köréből. Szöllősy Pál levele éppen azért érdekes, mert egy ilyen család sorsáról tudósít. Egyéni sorsának alakulása úgy véljük több szempontból is tipikus és tanulságos.

A levél személyes hangvételi, magánjellegű bizalmas tájékoztatásra és nem a nyilvánosság számára készült. Beszámolója korrekt, őszinte, érződik a friss élmények hatása. Mint kívülállót talán több kellemetlenség érte, mint, aki a mozgalomhoz tartozott, de élesebb szemmel látta a hibákat és jobban tudta értékelni a jó irányú változásokat. Szöllősy Pál, amint azt a levélhez fűzött pársoros megjegyzése is tanúsítja, ma már — majd ötven év múltán — másként értékeli az akkori eseményeket, de ez semmit sem von le az 1957 nyári élménybeszámoló hitelességéből.

² Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza 1945–1985. Európa. 1989. I. k. 470–471., II. k. 34, 90, 103.; u. ő.: Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia. Hítel. Bp., 1992. 354.; Európai, protestáns, magyar, liberális. Éger György interjúja Szöllősy Pállal. In: Megálmodott Magyarország. Be-

szélgetés nyugati magyarokkal. Az interjúkat készítette: Éger György. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Balla Bálint. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Basel-Budapest. 1999. 126–143. (A továbbiakban: Éger György interjúja Szöllősy Pállal).

Az 50-es években, különösen annak első három évében Szöllősy Pál — és családja — alapélményét a politikai elnyomás, a terror nyomasztó légköre és az életkörülmények zuhanásszerű romlása határozta meg. Édesanyját egy jelentéktelen ügy miatt, rövid időre is, de bebörtönözték, apja vállalatát államosították. Ő azonban hamarosan állást és munkát talált. Sorsa azt tanúsítja, hogy a jó képességű polgári szakemberek között voltak olyanok, akik — sok nehézséggel ugyan — de megmaradhattak szakmájukban a legsötétebb időben is. Az ilyen előzmények is hozzájárultak ahhoz, hogy Szöllősy Pál pontosan érzékelte és nagyra értékelte Nagy Imre miniszterelnökké történt kinevezésével kezdődő pozitív változásokat. A kommunista politikusról levelében mindvégig elismeréssel ír: Felfigyelt az un. „ pártellenzék „ megjelenésére, meglepően jól tájékozott volt törekvéseiről, erényeiről és korlátairól. 1956 nyarán azt tapasztalta, hogy a helyzet javult, ami azt tanúsítja, hogy az október 23-i népmegmozdulás nem vezethető le automatikusan a megelőző hetekben uralkodó közhangulatból, az okok mélyebben húzódtak meg. A résztvevő és a szemtanú hitelességével számol be a levélíró az 56-os forradalom veszprémi eseményeiről. Megerősíti, hogy a népharag a Rákosi-rezsim ellen irányult, de a néptömegek nem akartak rendszerváltást, nem állt szándékukban az államosított üzemek, vagy a fölöstott nagybirtokok visszaadása eredeti tulajdonosaiknak. „Magyarországon olyan változások történtek az elmúlt 10 esztendőben — amit Ti külföldön töltöttetek — melyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, melyeket nem lehet csak egyszerűen »visszacsinálni« – írta Pfeiffernek. – Átalakult — a politikai és gazdasági átalakulásokkal párhuzamosan — az emberek gondolkozása, felfogása is.

Azt lehet mondani: egy kicsit mindenki szocialista lett. A magyarországi rendszert a nép 97–98%-a utálja, gyűlöli. De a rendszer egyes — jó, vagy kevésbé jó — intézményeit, módszereit a nép magáévá tette és ezeket nem kívánja megváltoztatni. Vagy legalább is nem kívánja úgy megváltoztatni, hogy visszatérjen az 1948 előtti helyzetre. Néhány példa: „Ti és a többi polgári politikus 1948 előtt szenvedélyesen küzdöttetek a magánüzemek, vállalatok államosítása ellen. A forradalom vezetőit viszont csak Kádárék rágalmazták azzal, hogy az államosítás visszacsinálásáért küzdöttetek. A valóságban azok, akik fegyverrel, vagy tollal harcoltak októberben és novemberben óriási többségükben azért küzdöttek, hogy az államosított gyárak a munkástanácsok révén még inkább a munkásság kezébe kerüljenek. Ez vitathatatlan tény; ez nem valami átmeneti taktika volt hanem végleges következtetés a szabadságharc legtöbb vezetője s az abban részt vett tömegek részéről. Ugyanígy a parasztság gyűlölte a rákényszerített kolhoz - és beszolgáltatási rendszert, de esze ágában sem volt bármit is visszaadni a volt földbirtokosoknak vagy kártalanítást fizetni...” Október végén, november elején pártalapítási láz söpört végig az országon. Voltak azonban olyan vidékek, városok ahol a helyi nemzeti vagy forradalmi bizottságok a pártok ujjaszervezése ellen foglaltak állást. Veszprémben is ez történt. A levélíró akkori ellenérzései indokolhatóak, az érvek másutt is hasonlóan hangzottak, de a pártok jelentkezése természetes következménye volt népmozgalomnak, s ha nem lett volna a november 4-i invázió a politikai élet és az állam irányítása rövid idő múlva a politikai pártok kezébe került volna.

Szöllősy Pálnak az 1956 utáni politikai emigráció belső vitáival kapcsolatos

véleménye mai szemmel nézve is rokonszenves, s demokratikus alapállásról tanúskodik. Való igaz, hogy 56 eszméit és szellemét az emigráció tartotta fenn, de a nyugati emigráció a Kádár-korszak liberálisabb időszakában sem gyakorolt érdemleges befolyást a magyarországi eseményekre. Ebben számos ok mellett közrejátszott, hogy mind az 1947-es, mind az 56-os emigráció vezető személyiségei gyorsan elvesztették tekintélyüket és befolyásukat itthon, s egy idő után ismertségük is minimálisra csökkent, amiről persze nem tehetek. Más lett volna a helyzet, ha Nagy Imre kerül emigrációba. Nem véletlen, hogy Kádárék és a szovjetek ezt minden eszközzel megakadályozták, kioltva a kommunista vezető életét is.

Szöllősy Pál levele Pfeiffer Zoltánhoz³
Bécs, 1957. június 2.
[Bécs] III., Landstr. Hauptstr. 1/18.

Kedves Zoltán Bátyám!

Nagy örömmel vettem kedves leveledet s az ahhoz mellékelte két újságlapot. Őszintén megmondom, hogy valaha, amikor az elmúlt években otthoni beszélgetés formájában sokszor felmerült a kínzó kérdés: hogyan lehetne kimenekülni a sztálinista paradicsomból, mindig arra gondoltam: ha egyszer sikerülne szabad földre jutnom, rögtön Hozzád fordulnék tájékoz-

tatásért s esetleg segítségért. Aztán jött a dicső október, majd az iszonyú november, s december 4-én — a sok tízezer közt — én is Ausztriába menekültem. Az évek óta tervezett levelet pedig mégsem írtam meg Neked. Arra gondoltam: most, amikor bizonyára sok száz barátod és politikai küzdőtársad van a menekültek közt, ezek mind elárasztanak Téged segélykérő vagy egyéb levelekkel, így semmi értelme, hogy még én is szaporítsam gondjaidat. Húgommal és sógorommal együtt menekültünk; négy napi lágerélet után Bécsbe kerültünk, ahol anyámnak 20 éve itt élő unokabátyja vett magához. Húgomék már dec. 23-án továbbhajóztak az USA-ba, s ma Bostonban élnek igen jól.⁴ Én nem akartam óceánon túlra menni, s mivel decemberben már betelt a svájci és svéd kvóta is, kénytelen voltam Bécsben maradni, ahol január elején az Osztrák Nemzeti Bizottság elnökétől, Otto Moldentől⁵ azt a megtisztelő megbízást kaptam, hogy legyek főszerkesztője a menekültek tájékoztatására hetenkint kétszer megjelenő „Híradó”-nak. Azóta is ezt csinálom, reggeltől késő estig. S most Te vagy az, aki írsz nekem és — bizonyos értelemben — tájékoztatást kérsz tőlem.

Hadd tegyem mindjárt hozzá, hogy a tájékoztatást örömmel megadom, mégpedig legjobb lelkiismeretem szerint. Úgy érzem, képes vagyok arra, hogy elfogulatlan és az igazsághoz mindenben hű in-

³ „Az alábbi, 1957. június 2-án kelt levél írója Pfeiffer Zoltánnak, szülei évtizedes barátjának elsősorban arról akart beszámolni, hogyan élte át családjával a Pfeiffer kényszerű nyugatra távozása óta Magyarországon bekövetkezett eseményeket. A levél egy röviddel korábban Bécsbe kijutott fiatal magyar menekült látásmódját tükrözi. Írója, Szöllősy Pál — aki 1957. szeptembere óta Svájcban él — súlyt helyez annak megállapítására, hogy az 56-os forradalomról a későbbiek során szerzett további ismeretei és nyugati tapasztalatai alapján több kérdésben árnyaltabb a véleménye annál, amit ifjúkori, egyébként is magánjellegű leveleiben kifejtett. Így a reformkommunisták szerepét tartózkodóbban, a pa-

rasztságát pozitívabban ítéli ma meg, csakúgy, mint a demokratikus pártok és a nyugati magyar politikai emigráció működését, amelyet Magyarország szabadságának és függetlenségének helyreállítása terén rendkívül fontosnak tart.” (Szöllősy Pál levele Vida Istvánhoz. 1999. június 16.)

⁴ Sógora, Szabó József az Egyesült Államokban Massachusetts állam csődügyi gondnoka volt. 1993-ban halt meg Bostonban.

⁵ Molden, Otto (1918)— osztrák kultúrpolitikus. Részt vett az ellenállási mozgalomban. Az alpbachi Európai Forum és az Európai Föderalista Párt megalapítója.

formációval legyek segítségemre, egyrészt azért, mert semmilyen párthoz, politikai vagy egyéb csoportosuláshoz, klikkhez stb. tartozónak nem érzem magam, másrészt pedig mert az otthoni eseményekben — részben aktívan, részben passzívan, de mindenképp nyitott szemmel — benne éltem, azokban részt vettem, és így mint „közvetlen tanú” számolhatok be Neked sok mindenről. Kötelességemnek tartom, hogy mindenben a teljes igazságot írjam le — még akkor is, ha ez esetleg ránk, politikai nézeteinkre, elképzeléseinkre nézve nem kedvező —, mert másképp nem tudsz tisztán látni. Mindezt persze nem a nyilvánosságra hozatal, hanem csakis a Te bizalmas informálásod céljára írom le.

E hosszú bevezető után engedd még meg, hogy röviden beszámoljak életem folyásáról az elmúlt években, érintve családunk sorsát is.

Talán azzal kezdeném, hogy 1949 legvégén apám építési vállalatát államosították, mert tíz munkásnál többet foglalkoztatott (akkor éppen 16 alkalmazottja volt)⁶. Mint mérnök és jó szakember, nem volt nehéz elhelyezkednie. 1950. februárjában a Hidépitő Vállalathoz került, s ma is változatlanul ott dolgozik. Bizony eleinte nagyon fájt a szívünk, amikor Aput — aki majdnem egész életében önálló ember, a maga gazdája volt — kis beosztott mérnökként láttuk egy íróasztalnál görnyedni. De az ő vitalitása és szakmai tehetsége sokkal nagyobb volt, semmint

hogy ez a helyzet „földhöz vágta” volna. Három hónappal később már egy 3 tagú csoport, majd később egy még nagyobb csoport vezetője lett, 1952 óta pedig változatlanul a kalkulációs osztály vezetője. A politikától minden tekintetben bölcsen távol tartotta magát (most a forradalom alatt is), s így — bár 1951 nyarán, a Rákosi-terror legsötétebb esztendejében kapitalista múltja miatt a személyzeti főnök ki akarta rúgni — sikerült a sok nehézség közepette is állását megtartania; szakmai körökben nagy tekintélynek örvend és fizetése is — magyarországi viszonyok közt — szépnek mondható (az utóbbi években 2400–2700 Ft közt mozgott). Persze ebből a „szép” fizetésből is nagy gonddal, szerényen tud csak két ember megélni. Svábhegyi villánkat még 1949-ben eladtuk (aki megvette tőlünk, attól egy év múlva elvették, s egy ávos ezredes költözött be), és mi az Olasz-fasorban⁷ vettünk ki egy négyszobás, a kommunista viszonyok közt még mindig „túl szép” és elég drága lakást. Anyámmal kapcsolatban még vissza kell kanyarodnom 1948. szeptemberére. Ekkor ui., húgom esküvője előtt, Anyám értékesíteni akarta a birtokában volt 500 dollárt, s az erre ajánlkozó Fülei-Szántó Bandi⁸ ismerősünknek (közgazdasági] egyet[emi] tanár fia) adta át e célból, aki azonban igen ügyetlenül agent provocateur kezére került, s végül az egész társaságot, sőt anyámat is lefogták. Másfél hónapig ült szegény a Markóban vagy 14 közönséges bűnözővel együtt, míg végül

⁶ Az Elnöki Tanács 1949. évi 20. számú törvényerejű rendelete a 10 munkásnál többet foglalkoztató és a külföldi tulajdonban lévő üzemek államosításáról 1949. december 28-án jelent meg.

⁷ Ma Szilágyi Erzsébet fasor

⁸ Fülei Szántó Endre (1924–1995) — fordító, nyelvtanár. Fülei Szántó Endrének (1890–1958), a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi, majd később a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtudományok professzorának a fia. 1946–

1947-ben jogi és államtudományi doktorátust, 1948-ban bölcsészkarai abszolutóriumot, még ez évben Párizsban francia nyelvtanári diplomát szerzett. 1942-től tagja a Független Kisgazdapártnak. 1948-tól 1956-ig börtönben volt. Egy ideig fizikai munkás, majd nyelvtanár. 1962-ben került a budapesti közgazdasági egyetemre, tanársegéd, 1971-től docens. 1982-ben a Nyelvi Tanszék vezetőjeként ment nyugdíjba.

óriási szerencsénkre a Jávor Iván⁹ elnöklete alatti 7 tagú munkásbíróság csak másfél hónapra ítélte, s a büntetést nyomban kitöltöttnek vette (Jávor a kevés rendes kommunista közé tartozott, utóbb le is csukták). Bár nem bántották anyámat — ez is ritka szerencse volt! — természetesen természetesen nagyon megviselte az eset. Sorsa azóta is igen nehéz volt. 1949 után már nem tarthattunk személyzetet, csak hetenként kétszer jött egy-egy félnapra bejárónő, s a 4 szobás lakás rendben tartását, főzést, bevásárlást, mosogatást — szóval a nagymosás kivételével minden házi munkát — neki kellett s kell ma is végeznie (csak ma könnyebb, mert már csak 2 személyre és nem 5-re). Ehhez jött az állandó probléma: a fizetés, a pénz lehető legcélszerűbb beosztása. Aránylag szépen berendezett és nagy lakásunk jelentette azt a luxust, amelyről nem tudtunk és nem akartunk lemondani. A bútorok, könyvek, szőnyegek, a budai hegyekre néző nagy terasz — mindez egymeletes, kertes, bérvillaiban — jelentették számunkra a múlt egy darabját, azt, hogy még nem süllyedtünk le egészen a kis, szürke proletár életnívójára. Egyébként kopott ruhákban, évtizedes télikabátokban jártunk, s a kosztnál is igen takarékoskodni kellett. Szüleim az aránylag igen olcsó mozin kívül máshová szinte sosem jártak szórakozni; mi, fiatalok persze azért csak áldoztunk szórakozásra: szombatonként egy pohár vermouzh mellett hallgattuk a jazzt vagy táncoltunk a „Gellért”-ben vagy a „Bristol”-ban, s színházba, operába is jártunk havonta 2–3-szor. De egy félévig kellett — foggal-körömmel spórolva — félretenni a fizetésemből, hogy egy gyengeminőségű, csak kis részben

gyapjú szövetből új ruhát csináltassak magamnak. Pedig a mi családunk aránylag igen jól keresett, magasan az átlag fölött volt a mi életnívónk. És mégsem ez volt a legrosszabb. Sokkal rosszabb volt a politikai elnyomás, a bizonytalanság, az állandó félelem. 1951 volt a legszörnyűbb év, akkor voltak a kitelepítések; számos jó barátunkat hurcolták el 24 óra alatt, embertelen körülmények közt, az ország istenháta-mögötti kis falucskáiba. Borzalmas volt az is, hogy állandóan folytak a legkülönbözőbb kém- és hazaárulási perek teljesen ártatlan emberek ellen; tisztára a véletlenen múltott, hogy ki került — iszonyatos kínvallatások után — a vádlottak padjára. Ezeknek hatása alól az ember szinte sosem tudta magát kivonni (amint azt Illyés Gyula oly nagy-szerűen megírta „Egy mondat a zsarnokságról” c. költeményében). De persze hazudnék, ha azt mondanám, hogy „örömtelen” volt az életünk és folyton búsak voltunk. Még ilyen körülmények közt is volt örömben, szórakozásban is részünk, humorérzékünket általában mindannyian jól megőriztük, s pl. az olcsó vállalati beutalás alapján minden évben igen kellemesen nyaraltunk (én hol a Balaton mellett, hol Mátraházán, Mecseken stb.). 1953. júliusában óriási, emberi tollal szinte leírhatatlan megkönnyebbülést okozott Nagy Imre beszéde¹⁰, s az új politika. Ezt a nyugaton élők nem tudják megérteni, ők csak azt látják, hogy aránylag csekély engedmények történtek, és maga a rendszer mit sem változott. Nekünk azonban ezek a „csekély engedmények” úgy jöttek, mint fuldoklónak a mentőv, mintha egy szörnyű nyomás alól szabadultunk volna. Hazajöttek a deportáltak, ezeket enged-

⁹ Személyéről nem sikerült bővebb információt szereznünk.

¹⁰ Nagy Imre miniszterelnöki programbeszéde, amelyben meghirdette az „új szakasz” politikáját, 1953. július 4-én hangzott el.

tek ki a börtönökből, megszűnt a rendőrségen s az ÁVO-nál a verés és kínzás, megszűntek a kiagyalt perek. Nyugodtabban aludtunk éjjel és ismét hinni tudtunk egy jobb jövőben. 1955 márciusában aztán Rákosi [Mátyás] mindent vissza akart csinálni, de ez már lehetetlen volt. Az élvonalbeli kommunisták egy részében felülkerekedett a józan ész, sőt néhányban a szunnyadó lelkiismeret is felébredt. És Rákosinak az 1950–52-es évek szörnyűségeit visszahozni akaró politikája elsősorban *a párton belül*, főként a párttag intelligenciánál ütközött éles ellenállásba. 1955 végén és 1956 első felében kommunista írók, újságírók, sőt pártfunkcionáriusok és munkások vezették a harcot Rákosi és módszerei ellen. E kommunisták merték legélesebben bírálni Rákosi személyét és a múlt bűneit (persze nem vitás, hogy nekik volt meg leginkább a lehetőségük ilyen bíráló nyilvános kifejtésére). E Rákosi-ellenes belső harc annál kockázatosabb volt, mert egyben a szovjet beavatkozás elleni harcot is jelentette, tudniillik Hruscsovék a legutolsó pillanatig ragaszkodtak Rákosihoz. Végül kénytelenek voltak 1956 júliusában Rákosit elejteni¹¹, de Gerő [Ernő], az utód sem volt jobb, s a harc továbbfolyt.

Lám, életünk folyásáról akartam röviden beszélni, s íme, hogy elkanyarodtam politikai tereńmra. De hát nem is lehetett másként; életünk, sorsunk állandóan szorosan összefüggött azzal, hogy a Kremlben — s ehhez képes annak magyarországi helytartóságán — éppen milyen irányzat kerekedett felül. Fizetésünk, munkánk, boldogulásunk, személyes szabadságunk, sőt létünk állandóan a napi politika változásaitól függött — amint ezt Te is nyilván jól tudod.

Most azonban még adós maradtam a magam „curriculum vitae”-jével.

Bár 1946–47-ben igen erősen exponáltam magam — többek közt, mint a Jogászsegítő¹² főtítkára — a polgári irányzat mellett, s csak 1948. januárjában vonultam vissza (ÁVO-val való fenyegetés s egyéb kényszerítő okok miatt) a politikától, mégis „mázlim” volt, mert nem zártak ki az egyetemről, nyugodtan tanulhattam, s 1950. júniusában „summa cum laude” jog- és államtud[ományi] „dr.” lettem. Persze állást nem szereztek (noha ekkor a legtöbb diplomást már intézményesen álláshoz juttatták). Hosszas utanjárás és apám minden összeköttetésének igénybevételével sikerült 1950. novemberében az Épületfestő Vállalathoz (persze ez is államosított építőipari vállalat volt!) bejutnom tisztviselőként. (Más lehetőség akkoriban nemigen volt; az ügyvédek olyan rosszul álltak, hogy jelöltként való elhelyezkedésre gondolni sem lehetett, bírósághoz vagy ügyészséghez pedig én nem akartam menni, de különben is csak egy vidéki járásbírói-fogalmazói állásra jöhettek volna számításba „kapitalista származásom” miatt). Idővel a vállalatnak jogi természetű ügyei is keletkeztek, ezeket én intéztem, majd később jogi előadóként működtem, s végeredményben 1955 májusáig vállalati „jogtanácsos”-ként voltam állami alkalmazásban. Időközben sikerült jelöltként bejegyeztetnem magam a Kamaránál¹³ (pro forma), és 1954-ben lettettem az ügyvédi vizsgát. 1955 májusában „ügyvitel egyszerűsítése” miatt leépítették a jogi osztályt, s nekem is felmondtak, aminek őszintén örültem, mert már az 1954. évi (Nagy Imre-politika miatti) kedvezőbb konjunktúra hatására tervbe vettem, hogy önállóírom magam, s irodát nyitok. Hosszas

¹¹ Rákosi Mátyás a leváltása a párt első titkári tisztéről — a szovjet pártvezetés kezdeményezésére — 1956. július 18-án az MDP KV plénumán került sor.

¹² Joghallgatók Segítő- és Tudományos Egyesülete

¹³ Az Ügyvédi Kamaránál

hercehurca és a kamarai vezetőség s néhány kenyéririgy kolléga gáncsoskodása után végül Veszprémbe sikerült engedélyt kapnom, s így lettem én, a tősgyökeres pesti (sőt: budai!) veszprémi gyakorló ügyvéd. De nem bántam meg, mert az önállóság, az, hogy igazgató, párttitkár, személyzetis nem dirigált többé – mindent megért! Azon felül — a kezdeti hónapok nehézségeit leszámítva — anyagilag is sokkal jobban jöttem ki. A vállalatnál négyévi kemény munka (állandó ingyen túlórázásokkal) után sikerült fizetésemet hihetetlen alacsonyról 1770 Ft-ra feltornásznom. Mint ügyvéd csak a Veszprém megyei kisipari szövetkezetek állandó jogi képviselőjének ellátásáért kaptam kétezzer forintot, s ezen felül privát ügyfeleim is voltak, így 1956 nyarán és őszén 3000 Ft körül volt nettó jövedelmem, ami igen szépnek mondható. Igaz, „ügyvédi munkaközösségben” (11 tagú kollektív irodában) dolgoztam, ami a kommunisták egyik legostobább találmánya, de a kollegák mind becsületes, rendes emberek voltak, így a Magyarországról való menekülésem előtti néhány hónapban életem kezdett emberibb, elviselhető, sőt relatíve kellemes kerékvágásba jutni, és én abban az illúzióban ringattam magam, hogy a szólásszabadság fejlődésével és sok más politikai engedmény lassú, szívós, de persze békés kiharcolásával sikerül majd Magyarországon egy „modus vivendi” találni. Ne hidd, Zoltán Bátyám, hogy az én sorsom talán valamit elszigetelt jelenség volt; általában több értelmiségi réteg s a parasztság sorsa 1956 nyarától jelentősen javulni kezdett, anyagi szempontból is, de főleg politikai szempontból. Vidéken megszűnt a sok önkény, erőszakoskodás a tsz-fejlesztéssel kapcsolatban a parasztsággal szemben, márpedig az ügyvédek rögtön

megérik a parasztság sorsának javulását az iroda forgalmán! A védelem most már csaknem akadálytalanul működhetett a bíróságok előtt, s az ítélkezés is megjavult. Disszidálás kísérletéért 8 hónapot kapott egyik védencem (1 évvel előbb 5 évi börtönt sóztak volna ki rá), és egy újjal sem bántották (egy évvel előbb agyba-főbe verték volna az ávosok). De a régi emberek, Gerőtől lefelé a járási, falusi párttitkárókig és ÁVH-őrparancsnokig, szinte mind a helyükön voltak, s amennyire tőlük tellett, elszabotálták az írók, intelligencia, maguk a munkások és a párttagok becsületes csoportja által követelt változásokat. És benn volt az országban a szovjet haderő.

A lengyel események hatására a radikális változásokat egyre türelmetlenebbül követelő tömegek bátor fellépése kirobantotta a fegyveres szabadságharcot, melyet én Veszprémbe éltem végig. 1956. okt. 23-án du. 3-kor — a budapesti nagy tüntetéssel egy időben — a veszprémi színházban is egyetemista-nagygyűlés volt, ugyanolyan hangulatban és követelésekkel, mint Pesten. Másnap — a pesti események hírére — a városban dermedt csend volt, de 25-én este az ifjómunkások és egyetemisták vezetésével hatalmas tüntetés, kb. 6–7000 ember részvételével. „Ruszki, mars ki” jelszavak, „Talpra magyar” szavalása, szovjet emlékmű lerombolása, lelkes éjféli nagygyűlés a 48-as emlékműnél. 26-án de. vörös csillagok levevése (de a Lenin-szoborhoz senki sem nyúlt), du. az összes üzem és vállalat 2–2 megválasztott kiküldöttjének részvételével küldöttgyűlés az egyetemen, mely megalakította a „Megyei Nemzeti Forradalmi Tanács”-ot, melynek tagjává választottak.¹⁴ A Tanácshoz csatlakozott (i-jedtében, de nem meggyőződésből) a város

¹⁴ Szöllősy Pál valójában vissza lépett. Felszólalásában azt kérte, hogy mást válasszanak meg helyette, arra hivatkozva, hogy csak 1956 márciusa

óta veszprémi lakos, hétvégén hazajár Budapestre, s nem lenne helyes, ha „idegenként” tisztséget vállalna. Az október 27-én újjáalakult Forradalmi Ta-

katonai parancsnoka¹⁵ is, s az ÁVO főnöke¹⁶ is megígérte, hogy laktanyájukba visszavonulva nem tesznek semmit a Tanács ellen (ezt be is tartották, sőt 2 nap múlva mind meglógtak). Okt. 27-én a Tanács békésen, vér nélkül átvette a megye vezetését és rám bízta a helyi egyetlen napilap szerkesztőségének vezetését. (Miután a kompromittált kommunista főszerkesztőt¹⁷ elcsapták.) Okt. 28-án a megyei pártbizottság eddigi vezetőit kibuktatták és Nagy Imre irányzatához tartozó új vezetőséget választottak, mely szolidárisnak nyilatkozott a Forradalmi Tanácscsal.¹⁸ Lapunkban a híryanagyon kívül a Forradalmi Tanács rendeleteit is közzétettük, mert bár elismertük törvényesnek a Nagy-kormányt, de a rendkívüli helyzet tartamára magunk vettük kézbe a helyi államhatalmat. Egyébként részt vettem — veszprémi kiküldöttként — a győri Dunántúli Nemzeti Tanács alakuló ülésén s az alakuló nyilatkozat fogalmazásában.¹⁹ Nov. 4-én hajnalban az oroszok Veszprém ellen is orvtámadást intéztek, és két és fél napig csatáztak a várat védő 20–25 fiatal nemzetőr ellen. Tankjaikkal, ágyúikkal szétlőttek egy csomó épületet, templomtornyot stb. A Forradalmi Tanács elnökét és 2 másik tagját, valamint vagy

40 egyetemistát elhurcoltak. Én 3 napig ismerősöknél bujkáltam Veszprémben, le tartóztatástól félve. Aztán sikerült Pestre jutnom, ahol nov. 12-től dec. 2-ig tanúja lehettem a nagyszerű (a fegyveres harcokkal majdnem egyenértékű) passzív ellenállásnak: sztrájkoknak, néma tüntetéseknél, röpcédula-terjesztésnek stb. Amikor aztán Nagy Imrét s társait elhurcolták a jugoszláv követségtől, és Veszprémből is riasztó hírek érkeztek, sógorommal együtt — aki mint ügyvéd, a Kamara forradalmi bizottságában exponálta magát — elhatároztuk, hogy a helyzet reménytelensége miatt Nyugatra megyünk. Így hűgómékkal hármásban jöttem át dec. 4-én Sopronnál (elég nehezen, egész éjjeli gyaloglással) a határon. Őszintén megmondom, nagyon nehezen jöttem el hazulról, erős lelkiismeret-furdalást is éreztem, de most már tisztán látom: örültség lett volna otthon maradni. Mizsey Béla ügyvéd barátomat²⁰, aki Mezőkövesden csak ugyanazt tette, mint én Veszprémben, nemrég halála ítéltek, s Isten tudja, tán még ki is végzik ezek a bosszúszomjas vadállatok. – Szüleim nem akartak kijönni, de most, a legutóbbi leveleikben bizony többször is céloznak arra, hogy ha sikerülne valahogy kivándorló-ütlevelet kap-

nács mellett jogi tanácsadóként működött. (Szöllősy Pál levele Vida Istvánhoz. 1999. július 16.)

¹⁵ Sánta Károly alezredes. 1956. október 26-án beválasztották a Veszprém Megyei Nemzeti Forradalmi Tanácsba. (Veszprém megyei Népujság, 1956. október 27.) Az október 28-án újjáválasztott Forradalmi Tanácsból azonban már kimaradt. (Veszprém megyei Hírlap, 1956. október 31.)

¹⁶ Havasi László államvédelmi őrnagy, 1956 november 4-e után rendőr alezredes.

¹⁷ Slamovits Zoltánt

¹⁸ Az MDP Veszprém megyei Intézőbizottságának első nyilatkozatát lásd: Veszprém megyei Népujság, 1956. október 29. Az IB elnöke Pap János (1925–1994) vegyészmérnök, a pártbizottság osztályvezetője lett, aki később hosszú ideig az MSZMP KB tagja, a Veszprém megyei pártbizottság első titkára volt. 1961–1963-ban belügyminiszter, 1963 és

1965 között miniszterelnök-helyettes. 1994-ben öngyilkos lett.

¹⁹ Szöllősy Pál a Veszprém Megyei Hírlap tudósítójaként vett részt 1956 október 30-án a Dunántúli Nemzeti Tanács alakuló ülésén Győrött. (Éger György interjúja Szöllősy Pállal. 140.)

²⁰ Helyesen: Mizsei Béla (1922) — kisgazdapárti politikus, 1945–1947-ben nemzetgyűlési képviselő. 1948-ban szerzett jogi doktorátust, 1953-ban bírói és ügyészi, 1954-ben ügyvédi vizsgát tett. 1954-től Mezőkövesden folytatott ügyvédi gyakorlatot. 1956 október 26-án beválasztották a Mezőkövesdi Járási Munkástanácsba. A szovjet csapatok bevonulásakor ellenállásra buzdított, de később egyik kezdeményezője volt a tüzszünet megkötésének. 1957-ben államellenes szervezkedés vádjával halálra ítélték, de ítéletét a Legfelsőbb Bíróság életfogytiglani börtönrre változtatta. 1963-ban szabadult, 1988-ban rehabilitálták.

nio, s itt kint valamiképp megélhetésük biztosítva lenne, nem gondolkoznának, és ők is jönnének.

Kedves Zoltán Bátyám! Sajnos nem tudtam rövid lenni, pedig csak most szeretnék még rátérni levelemnek Téged érdeklő megállapításaira. Az előbbiekből tisztán látod — legalábbis nagy vonásokban — életünket, sorsunkat az elmúlt 10 év alatt, s az én szerepemet a forradalomban. Most szeretném a történelemből a magyar emigrációra vonatkozó következtetéseket levonni.

1./ Tökéletesen egyetértek Veled abban, hogy minden emigráns magyar politikus kötelessége elősegíteni az *egységes* magyar emigrációs politikai szervezet megalakítását, mely egyedül lenne hivatott arra, hogy a magyar népet a szabad világban — és lehetőleg az ENSZ-nél is — képviselje.

2./ Ez az egységes politikai szerv csak a *demokrácia* alapján állhat, tehát ki kell rekeszteni belőle mindazokat, akik parancsuralmi politikai rendszer hívei (nyilasok, sztalinisták).

3./ Viszont tagságot, helyet kell biztosítani benne minden olyan — bűncselekményt vagy becstelenséget el nem követett — magyar politikusnak, aki a demokrácia alapján áll, elfogadja a demokratikus alapelveket.

4./ Éppen, mert a demokrácia alapján állunk, arra kell törekedni, és azt kell megvalósítani, hogy a szervezet *vezetői* posztjain azok álljanak, akik a legutóbbi eseményekben kifejezett népakaratból következtetve *jelenleg* a magyar nép (nem a 200 000 menekült, hanem az otthonmaradt 9,7 millió!) bizalmát leginkább élvezik, tehát a magyar nép nevében beszélni leginkább jogosultak.

És ez utóbbi — szerintem vitathatatlan — igazsággal kapcsolatban, néhány nagyon fontos (esetleg keserű, de való) tényt szeretnék leszögezni:

a/ Kovács Imre igazat mond a „Látóhatár”-ban megjelent cikkében²¹: a régi emigráció mandátuma lejárt. Nem szeretném, ha félreértenél. Ez korántsem jelentheti azt, hogy az 1948-ban vagy 47-ben emigrált, s akkoriban a magyar nép nagy részének bizalmát élvező politikusok most álljanak félre, ők nem beszélhetnek a magyar nép nevében. Nem, azt nem így gondolom. De tény az — ez az idő múlásának vaskövetkezetessége —, hogy a 10 évvel ezelőtt, hogy még régebben eltávoztak emléke egyre inkább elhalványodik a nép körében. (Kossuth Lajos csak egy volt!) Aki 10 év óta nem vett részt a nemzet mindennapos küzdelmében, sorsában, nem élte együtt azzal a kilencmillióval azt az életet, amit ők (mi) éltek, ill. éltünk otthon, az szükségképp eltávolodott tőlünk, annak sok-sok apróság vagy talán nem is csak apróság tekintetében más a felfogása, gondolkozása. Ez persze az új emigrációnak is sorsa lesz; néhány év múlva ők is óhatatlanul távolabb állnak majd a néptől, mint most (ha csak addig — adja Isten — mindnyájan vissza nem térhetünk). Engedd meg, hogy néhány eklatáns példát felhozzak, lelkiismeretesen ragaszkodva a tényekhez. – A kommunista Nagy Imre ma (és 1954 óta mindig), kivéve az okt. 23–30. közti napokat, amikor hatott még a sztalinisták ördögi taktikája) népszerűbb ember, jóval több magyar bizalmát élvezi, mint mondjuk a kat[olikus] pap Varga Béla²². Joggal feltehetnéd a kérdést, hogy miként lehetséges ez, hisz Nagy Imre moszkovita kom-

²¹ Kovács Imre: Sóbálványok az emigrációban. Látóhatár, 1956. 184–188.

²² Varga Béla (1903–1995) — katolikus pap, kisgazdapárti politikus. 1939-től országgyűlési képviselő. 1945 augusztusától az FKGP ügyvezető alelnöke, a PB

tagja. November 4-től nemzetgyűlési képviselő, 1946 februárjától a nemzetgyűlés elnöke. 1947 június 2-án elhagyta az országot, s az Egyesült Államokban telepedett le. 1949-től 1956-ig a Magyar Nemzeti Bizottmány, 1960-tól a Magyar Bizottság elnöke.

munista volt, hosszú éveken keresztül ő is egyik láncszeme volt a magyar népet elnyomó szervezetnek. A feleletet az tudja megadni, aki átélte a magyarországi eseményeket. A nép annyit tud: Nagy Imre volt, aki már 1947-ben felemelte szavát a kulák-üldöző, nemzetgyilkos mezőgazd[asági] politika ellen. Ő volt, aki meghirdette és Rákosiék ellenzése dacára megvalósította 1953–54-ben a hihetetlen könnyítéseket jelentő új politikát. Ő mert egyedül ellenállni 1955-ben Rákosinak és személyes szabadságát kockáztatva megtagadni az önkritikát s a Rákosi-vonal helyeslését. Különösen 1955 végétől Nagy Imre személye a független, a nép javát szolgáló magyar politika szimbólumává

vált. (Persze nem teljesen jogosan, de mindenesetre nem is alap nélkül.) És mit csinált ez alatt mondjuk Varga Béla? – hangzik a „népvéleményt” kifejező kérdés. „Jól élt” Amerikában, míg Nagy Imre itt az életét kockáztatva küzdött értünk. – Ismétlem, ez utóbbi megállapítás nem az én véleményem akar lenni, hanem a „népszáj”-at igyekeztem idézni. És azt hiszem, ha kissé egyoldalú is ez a nézet, de ennek is van alapja. Ugyanez magyarázza meg, hogy pl. Kovács Béla²³ népszerűségéhez egyetlen kinti kisgazdavezető (Nagy Ferenc²⁴, Eckhardt²⁵, Sulyok²⁶ vagy Varga B.) népszerűségét sem lehet hasonlítani. Ezért képviseli pl. az otthoni börtönöket megjárt Kóvágó József²⁷ és Kiss Sándor²⁸

²³ Kovács Béla (1908–1959) — kisgazdapárti politikus. 1939-től a párt főtítkárhelyettese, 1945 augusztusától főtítkára, a PB tagja. 1944 december 23-tól 1945 november 15-ig a BM politikai államtitkára, majd 1946 február 23-ig földművelésügyi miniszter. Nemzetgyűlési képviselő. 1947 február 26-án a szovjet hatóságok koholt vádak alapján letartóztatták és a Szovjetunióba hurcolták, ahol 25 évi szabadságvesztésre ítélték. 1955 november 8-án adták át a magyar kormánynak, de csak 1956 április elejére szabadult. 1956 október 30-án az újjáalakult kisgazdapárt intézőbizottságának tagjává, november 2-án a párt elnökévé választották. 1956. október 27-től november 2-ig földművelésügyi miniszter; 2-a és 4-e között államminiszter a Nagy Imre-kormányban.

²⁴ Nagy Ferenc (1903–1979) — kisgazdapárti politikus. 1930-tól a párt főtítkára, 1945-től elnöke. 1939-től országgyűlési, 1945 november 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1945. november 29-től a nemzetgyűlés elnöke. 1946 február 4-től 1947. június 2-ig miniszterelnök. Az MKP zsalóval lemondásra kényszerítette, Svájcba, ahol szabadságát töltötte nem tért vissza. Az Egyesült Államokban telepedett le. A Magyar Nemzeti Bizottság alapító, egyben végrehajtó-bizottsági tagja, 1955–1956-ban alelnöke. 1958-tól a Magyar Bizottság tagja.

²⁵ Eckhardt Tibor (1888–1972) — fajvédő, majd kisgazdapárti politikus. A 20-as években az ÉME és a Fajvédő Párt egyik vezetője. 1930-ban csatlakozott a Független Kisgazdapárthoz, 1932-től a párt vezére. 1922 és 1926 között, majd 1931-től parlamenti képviselő. 1941 márciusában a nyugatbarát un. konzervatív ellenzék támogatásával, Horthy kormányzó és Teleki Pál tudtával az Egyesült Államokba utazott, s a háború után nem tért vissza Magya-

rországra. A magyar politikai emigráció konzervatív szárnyának vezéralakja volt.

²⁶ Sulyok Dezső (1897–1965) — ügyvéd, kisgazdapárti politikus. 1937-től a Független Kisgazdapárt tagja. 1945 után az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, november 4-től nemzetgyűlési képviselő. Koalíció- és kommunista ellenes magatartása miatt 1946 márciusában kizárták a pártból. Megalakította a Magyar Szabadság Pártot. Politikai zaklatások miatt 1947 júniusában feloszlatta pártját, és augusztusban külföldre menekült. Kezdetben részt vett a magyar emigráció tevékenységében, de később összeférhetetlen természete miatt elszigetelődött.

²⁷ Kóvágó József (1913–1996) — katonatiszt, kisgazdapárti politikus. 1945. november 4-től nemzetgyűlési képviselő, 1945. december 14-től 1947. június 5-ig Budapest polgármestere. 1950-ben koholt vádak alapján letartóztatták és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1956 szeptember 18-án szabadult. Az 56-os forradalom leverése után nyugatra menekült. Kéthly Annával és Király Bélával együtt a strasbourgi Magyar Forradalmi Bizottság egyik alapítója volt. Utóbb az USA-ban élt, ahol mérnök-ként dolgozott.

²⁸ Kiss Sándor (1918–1982) — kisgazdapárti politikus. 1944-ben részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945 tavaszán a Madisz egyik vezetője. 1945 májusától a Magyar Paraszt szövetség igazgatója. November 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1947 januárjában a Magyar Közösség un. köztársaság-ellenes összeesküvése kapcsán koholt vádak alapján letartóztatták, majd elítélték. 1949-ben szabadult. 1956-ig fizikai munkásként dolgozott. 1956 októberében részt vett a kisgazdapárt és a parasztszövetség újjászervezésében. November 18-án elhagyta az or-

több joggal a kisgazda tömegeket az előbb említett 47-es és 48-as emigráns politikusoknál. Persze Varga Bélának és Nagy Ferencnek azt is felrója az otthoni közvélemény — és talán némi kis joggal —, hogy amíg otthon politizáltak, megalkuvó, gerinctelen politikát folytattak. A Te és pl. Sulyok Dezső gerincességéről, személyes bátorságáról mindenki tud. De — ne haragudj — mégis közelebb áll a néphez az, aki tovább tartott ki mellette Magyarországon, aki ezért börtönt is szenvedett stb. — Ugyanez fennáll Kéthly Anna javára is természetesen. Ezt szeretném tehát a *személyi* kérdéssel kapcsolatban megállapítani.

b/ Magyarországon olyan változások történtek az elmúlt 10 esztendőben — amit Ti külföldön töltöttetek —, melyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, melyeket nem lehet csak egyszerűen „visszacsinálni”. Átalakult — a politikai és gazdasági átalakulásokkal párhuzamosan — az emberek gondolkozása, felfogása is. Azt lehet mondani: egy kicsit mindenki szocialista lett. A magyarországi rendszert a nép 97–98%-a utálja, gyűlöli. De a rendszer egyes — jó vagy kevésbé jó — intézményeit, módszereit a nép magáévá tette és ezeket nem kívánja megváltoztatni. Vagy legalább is nem kívánja úgy megváltoztatni, hogy visszatérjen az 1948 előtti helyzetre. Néhány példa: Ti és a többi polgári politikus 1948 előtt szenvedélyesen küzdöttetek a magánüzemek, vállalatok államosítása ellen. A forradalom vezetőit viszont csak Kádárék rágalmazzák azzal, hogy az államosítás visszacsinálásáért küzdöttek. A valóságban azok, akik fegyverrel vagy tollal kezükben harcoltak októberben és novemberben, óriási többségükben azért küzdöttek, hogy az államosított gyárak a munkástanácsok révén

még inkább a munkásság kezébe kerüljenek. Ez vitathatatlan tény; ez nem valami átmeneti taktika volt, hanem végleges követelés a szabadságharc legtöbb vezetője s az abban részt vett tömegek részéről. Ugyanígy a parasztság gyűlölte a rákényszerített kolhoz- és beszolgáltatási rendszert, de esze ágában sem volt bármit is visszaadni a volt földbirtokosnak vagy kártalanítást fizetni (lám, Kovács Imre is annyira elszakadt a mai parasztságtól, hogy a „Látóhatár”-ban megjelent cikkében még a földbirtokosok kártalanításáról beszél). Sőt, a parasztságnak igen nagy része belátja a szövetkezés fontosságát, gondolkozásmódja (persze ez vidékenként változó!) részben már annyira átalakult, hogy legyőzve az ősi individualizmust maga keresi a szövetkezés, társulás különböző formáit, csak épp *úgy, és azokkal* kíván társulni, ahogyan és akikkel ő akar, s nem, ahogy felülről rákényszerítik. — Erről még sokat lehetne beszélni, nem utolsósorban érdekes volna elbeszélni, hogy számosan közülünk, menekültek közül, olyanok, akik szocialistáknak igazán nem vagyunk nevezhetők, milyen csodáldozással, megütközéssel, sőt ellenérzéssel fogadtuk a Nyugat némely — ott hon már rég elfelejtett — szokását vagy intézményét (gondolok itt a társadalmi rangkülönbségektől kezdve a magánmunkáltató és alkalmazottja közti viszonyig mindenféle dologra), önkénytelenül is azt emlegetve, hogy ez antiszociális, nálunk ezt szociálisabban oldották meg. Összegezve tehát: aki a magyarságot ma külföldön képviselni akarja, annak ismernie kell a magyarság ezzel kapcsolatos vágyait, felfogását, érzésvilágát is, s ezt az újabb emigráció jobban ismeri, a dolog természeténél fogva.

szágot. 1957 januárjában strasbourgi Magyar Forradalmi Bizottság tiktára, majd a Magyar Bizottság

tagja. Később a Szabad Magyarország Nemzeti Képviselet főtitkári tisztét is ellátta.

c/ Hibának, sőt bűnnek tartom az egy-séges emigrációs szervnek politikai pártok szerinti összeállítását. Magyarországon a forradalom alatt olyan nemzeti egységjött létre — néhány napra csak — mint talán a történelem folytán még soha. A forradalmi tanácsokba mindenütt a nép bizalmát legjobban élvező *személyeket* választották be, és nem a pártok képviselőit. Mi Veszprémben nem is gondoltunk arra, hogy melyikünk milyen párti. A forradalmi eseményekben kezdettől fogva részt vett számos kommunista párttag is a szabadságharc oldalán. Az eseményeket pedig éppen a kommunista értelmiségiek — főleg írók, újságírók stb. — bátor kiállása készítette elő. Jellemző, hogy Déry [Tibor], Zelk [Zoltán] stb. vezetésével sok kommunista író jóval határozottabban és bátrabban lépett fel a rendszer ellen, mint pl. a „középutas”-nak nevezett volt parasztpártiak: Veres [Péter], Illyés [Gyula] és társaik. Ilyen körülmények közt a legnagyobb botorság volt, amikor a volt koalíciós pártok vezetői — a lehető legalkalmatlanabb pillanatban — kierőszakolták a többpártrendszer meghirdetését.²⁹ Nálunk Veszprémben ez a gyakorlatban úgy nézett ki, hogy miután az első napokban a kockázatot vállaló, [az] ÁVO- és rendőrlaktanya előtt fegyvertelenül tüntető egyetemisták és munkások kiharcolták a forrad[almi] tanács megalakítását, s abban csak a merészebbek vállaltak szerepet, okt. végén, amikor a forradalom győzött, megjelentek régi, addig sehol sem látott szoc. dem. és kisgazda pártfunkcionáriusok (gyakran egymással rivalizáló is, pl. 4-5 különböző kereszténydemokrata párt!) és előjöttek azzal, hogy a forrad.

tanácsot alakítsuk át úgy, hogy minden párt „delegáljon” abba bizonyos számú képviselőt³⁰ (úgy amint az 45-ben volt). Persze szóba se álltunk velük, a küldöttgyűlés egyhangúlag leszavazta a „pártemberek” követeléseit azzal, hogy mi tekintélyes, rátermett személyeket választunk, pártállástól függetlenül. Sajnos nov. 2-3 [-a] körül több országos szervben ismét a pártok által való delegálás jött divatba. Borzasztó, kétségbeejtő vakság volt „paritás”-ról, megpártok közti számarányokról tárgyalni, amikor a szovjet erők támadásra készültek ellenünk! Nos szerintem az emigrációban sem szabadna a politikai képviselőre hivatott szervet pártdelegálás alapján összeállítani, mert nem az a magyar nép kívánsága.

d/ Végül nekem, aki valaha (rövid ideig) a kisgazdapárthoz tartoztam, legfájdalmasabb felismerés az volt, hogy a forradalom, s az utána következő passzív ellenállás vezető ereje — az intelligenciának *egy része* mellett — a szinte teljesen egységes *munkásság* volt. A parasztság, bizony, nagy többségében passzívan viselkedett, sőt néhol a piaci árak felverésével a maga kicsinyes anyagi hasznával törődött csak, amíg a városokban vérzett a munkásság s az ifjúság. A munkásság bebizonyította, hogy igenis hazafias, nemzeti gondolkodású!

U. i. Csak arra kérlek, hogy *nevemet, személyemet ne hozd nyilvánosságra, ne írd személyemről a lapodban* (elég kár, hogy az a 2 kis hír is megjelent), mert szüleimnek ez igen sokat árthatna! – Cikket majd más alkalommal szívesen közlök. – A lapunkat ne küldjem? Hangsúlyozom, hogy bár több régi, kedves barátom tagja

²⁹ A minisztertanács, az MDP Elnökségének előzetes jóváhagyása után 1956 október 30-án döntött a többpártrendszer visszaállításáról.

³⁰ Az SZDP, az FKgP és az NPP veszprémi helyi szervezetei már 1956 október 30-án megalakultak. Három párt, valamint az MDP képviselői még aznap

pártközi értekezletet tartottak és elhatározták, hogy a szakszerveetekkel együtt 2-2 küldöttel képviseljük magukat az esti gyűlésen, ahol újjáválasztották a Veszprém Megyei Nemzeti Forradalmi Tanácsot. (Veszprém Megyei Hírlap, 1956. november 1.)

a strasbourgi Tanácsnak³¹ (így: Varga Jóska,³² Jónás Pali³³, B. Rác Pista³⁴) sem én, sem a „B. M. Híradó” semmilyen kapcsolatban nem állunk a Tanáccsal!

Pali sk.

Columbia University Library. (New York) Rare Book and Manuscript Library.

Pfeiffer's Collection. Box 5. Eredeti gépirat. A kiemelések eredetiek. — Ez úton is köszönetet mondok Kovács Máriának, aki erre a levélre felhívta a figyelmemet és Szöllősy Pálnak, aki publikálásához hozzájárult.

³¹ A Magyar Forradalmi Tanácsnak, amely 1957. január 5-én tartotta alakuló kongresszusát Strasbourgban.

³² Varga József (1923–1998) — történész. 1947-ben a budapesti tudományegyetemen jogi doktorátust szerzett. Az FKgP ifjúsági szervezetének, a Független Ifjúságnak a tagja, majd alelnöke. 1946–1947-ben Pfeiffer Zoltán közvetlen munkatársa. Belépett a Magyar Függetlenségi Pártba. 1947 októberében az AVO letartóztatta, internálták. 1953-ban szabadult. 1953 és 1956 között segédmunkás volt. Az 1956 november 4-i szovjet intervenció után hagyta el az országot. Ausztriában telepedett le. Tagja volt a strasbourgi Forradalmi Tanácsnak. 1971–1984-ig Bécs város kultúrhivatalának osztályvezetője, 1972-ben az osztrák államelnök professzori címmel tüntette ki.

³³ Jónás Pál (1922–1998) — közgazdász. 1944-ben részt vett a németellenes diákmozgalomban, a nyilasok 1944 december 12-én letartóztatták, több mint egy hónapig fogságukban volt. 1945-ben a MADISZ egyik vezetője, 1945–1947-ben a MEFESZ el-

nöke volt. 1948 végén koholt vádak alapján letartóztatták, bebörtönözték, majd Recskre internálták, 1953-ban szabadult. 1953 és 1956 között segédmunkásként dolgozott. 1956. november 3-án a Petőfi Kör elnökévé választották. November 4-e után elmenekült, a Magyar Forradalmi Tanács egyik szervezője.

³⁴ B. Rác István (1923–1994) — kisgazdapárti ifjúsági vezető. 1944-ben részt vett a diák-ellenállási mozgalomban. 1944. december 12-én a nyilasok letartóztatták, de 1945 januárjában sikerült megszöknie. 1945 tavaszán a MADISZ országos vezetőségi tagja, 1945–1947-ben a Független Ifjúság elnöke. 1945. november 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1950-ben koholt vádak lapján letartóztatták, Kistarcsára, majd Recskre internálták, 1953 szeptemberében szabadult. 1956 október 30-án beválasztották az újjalakuló Független Kisgazdapárt Ideiglenes Intézőbizottságába. 1956. december 4-én családjával külföldre távozott. Az emigráns Független Kisgazdapárt Intézőbizottsága és a Magyar Forradalmi Tanács tagja volt.

Walter Pietsch

REFORM ÉS ORTODOXIA

A magyar zsidóság belépése a modern világba

Magyar Zsidó Történelem

Múlt és Jövő Kiadó. Budapest é.n. (1999) 161 o.

A magyar zsidóság 19. századi történeti problémáit taglaló tanulmánykötet egy — mint a szerző maga vallja — „semleges”, nem magyar zsidó történész műve, ami megkönnyíti az objektív, elfogultságoktól és érzelmeiktől mentes tárgyalást. E fontos erénye mellett a kötetet a magyar zsidóság eddig — legalábbis a társadalomtörténet oldaláról — elhanyagolt, vagy csak elnagyoltan tárgyalt téma, az ultraortodoxia forrásainak és hatásának elemzése teszi különösen érdekessé.

Walter Pietsch tanulmányait elsősorban a német olvasóközönségnek szánta, vizsgálata középpontjában az a kérdés áll, hogy a német minták mennyire hatottak a magyar zsidóság gondolkodására és mentalitására és hogy mennyire és miben különbözött a német és magyar zsidóság fejlődése és sorsa. A német közönséget figyelembe véve, a központi vizsgálati témák mellett szükségszerűen némi áttekintést kellett adnia a magyar zsidóság olvasóközönsége által nem, vagy kevéssé ismert történetéről és helyzetéről is. Ezt szolgálja a „A magyar zsidóság a XIX. században” c. bevezető tanulmány, de a történeti háttér a további írásokban, amelyek eredendően előadások, illetve folyóiratokban megjelent tanulmányok voltak, szükségszerűen röviden megismétlődnek. E történeti fejtegetések, bár korrektek és alapvetően igaz képet vázolnak fel, részben rövidségük, de főképpen amiatt, mert a szerző ezek megírásában elsősorban a gyér magyar irodalomra tudott támaszkodni, gyakran sematikusak, leegyszerűsítőek. A magyar zsidóság története ugyanis köztudottan hosszú ideig tabutémának számított, valamivel gazdagabb irodalom csak az utolsó két évtizedben jelent meg.

Nyomon követhető ezek hatása a szerzőre, mert történeti fejtegetései a feltehetően később írott tanulmányokban egyre differenciáltabbá, finomabbá válnak. (Sajnálatos, hogy a kiadvány nem jelöli meg az egyes tanulmányok keletkezésének, vagy megjelenésének időpontját.)

A kötet első tanulmánya a Valóságban 1988-ban megjelent, nagy visszhangot kiváltott írásának újraközlése. E tanulmány két okból kellett nagy érdeklődést: egyrészt a tabu megtörése miatt, de főképp azért, meggy egy régi sztereotípiát cáfolt meggyőzően, azt, hogy a régen megtelepedett „jó” (értsd asszimilálódott) zsidóság helyzetét később a 19. század második felében bevándorolt „rossz” (azaz az asszimilációra nem képes, azt elutasító) zsidók veszélyeztették, s ők azok, akik a fellángoló antiszemitizmus fő célpontjai voltak. Ezt a nézetet az asszimiláló zsidóság is magáévá tette és a tőlük való elhatárolódásra készítette. A zsidó bevándorlás, illetve a zsidó népesség növekedési adatainak gondos elemzésével kimutatta, hogy a galíciai tömeges bevándorlás a 19. század első felében ment végbe, a század második felének statisztikái már korábban megtelepült, itt született zsidó népességet tartották számon, s hogy a század második felét általában is nem a bevándorlás, hanem a kivándorlás, a zsidó népesség számának csökkenése jellemezte.

Azt azonban Pietsch sem tagadja, hogy az ország keleti felében élő, nagyrészt Galíciából bevándorolt zsidó közösségeket nem az asszimilációra való hajlam, hanem annak teljes elutasítása, az ortodox, sőt az ultraortodox tanokhoz való szélsőséges ragaszkodás jellemezte. Ennek okát egyrészt gazdasági tényezőkkel magyarázza: ezek a zsidó közösségek az ország legelmaradottabb részében éltek, többnyire nemzetiségi környezetben, amely nem tette vonzóvá számukra a beilleszkedést. Nyugat-magyarországi hitsorosaiakkal szemben szegények voltak (ez, ha általában igaz is, de a zsidó lakosság zöme nyugaton sem tartozott a gazdagok közé, e többször is ismétlődő állítás is tanúsítja a zsidóságról alkotott kép némi sematikuságát). A modernizáció — sem gazdasági, sem eszmei síkon — nem hatolt el e tájra, ezt azért találom fontosnak megemlíteni, mert úgy érzem, hogy a modernizáció szerepe nem kapott kellő hangsúlyt a neológia kialakulásának elemzésében. Ugyanis, véleményem szerint, ennek kialakulásában nem csak és nem egyszerűen az asszimilációs törekvés játszott szerepet, hanem az is, hogy a modernizáló zsidóság számára az ortodoxianak,

s főleg az ultraortodoxiának a régi, avult szokásokhoz, rítusokhoz, talmudmagyarázatokhoz való görcsös ragaszkodása elfogadhatatlan volt. Ennek mélyebb elemzése hiányzik e tanulmányokból.

Kétségtelen azonban, hogy a körülmények kiváló táptalajul szolgáltak az ultraortodoxia térhódítására Magyarország északkeleti vidékén. A következő négy tanulmány (Reform és ortodoxia, Ortodoxia és reform, Az ultraortodoxia gyökerei a magyar zsidóságban, Chatam Szófértől Theodor Herzlig) a kötet legjobb, a judaisztikában kevésbé járatos magyar közönség számára legtöbb újat adó írásai ennek az irányzatnak a kialakulásáról és terjedéséről adnak meggyőző képet. A szerző bemutatja a németországi zsidóság és zsidó sajtó hatását e folyamatban, vázolja az e nézeteket terjesztő kiemelkedő rabbik életútját, eszmei gyökereit és elméleti munkásságát. Külön érdeme a munkának, hogy vizsgálatát kiterjeszti az ultraortodoxok magyarországi tevékenységének túl a kivándorlásuk után Palesztinában betöltött szerepükre is, s ennek fényében válik világossá ennek az irányzatnak fanatizmustól áthatott fundamentalista jellege. Mert ha a dualizmus-kori Magyarországon az asszimilációtól, a vallás feladásától, a zsidóság eltűnésétől való félelem még megmagyarázhatóvá teszi a minden újítás, a vallási szokások és rítusok legcsekélyebb módosításának szigorú tiltását, mindez Palesztinában minden létjogosultságát elvesztette. Az ultraortodoxia ekkor már a modern zsidó állam létrehozásának tagadásává vált.

A kötetből nem derül ki, hogy az ultraortodox irányzat milyen széles körben talált követőkre (csak feltételezni tudom, hogy e kör nem lehetett túl tág). A szerző elsősorban a neológokkal való ellentétekre tér ki részletesebben, s kevésbé tárgyalja, hogyan viszonyultak tanaikhoz a neoortodoxia hívei, mint ahogy az ortodoxia különböző irányzatokra szakadását is csak megemlíti, de ezekről nem ad alaposabb ismertetést. Ez annál is sajnálatosabb, mert ennek hiányában nehezen lehet egyetérteni a szerzővel, aki tanítómestere, a neves tudós Katz professzor nyomán a neológ és az ortodox irányzatnak, illetve hitközségeknek az 1868–69. évi Zsidó Kongresszust követő kettéválását tragikus-fatális szakadásnak nevezte. Igaz, hogy e szakadás egyedülálló volt, de az ultraortodoxia elveinek és befolyásának ismeretében, úgy vélem, a magyar zsidóság számára — ha fájdalma is, de — egyedüli reális alternatíva volt.

A kötet két utolsó tanulmánya tematikailag némileg eltér a kötet gerincét alkotó, fent felsorolt négy tanulmánytól. Az egyik, egy Jászi Oszkáról szóló, német közönség előtt elhangzott előadás (Jászi Oszkár és magatartása a magyarországi zsidókérdésben) a magyar olvasó számára nem tartalmaz sok újdonságot, legfeljebb a szerző következtetései elgondolkodtatóak.

Pietsch véleménye szerint Jászi és a zsidó származású polgári radikálisok számára mind az ortodoxia, mind a nemesi magyar vezető rétegekkel szövetkező asszimiláns neológok álláspontja elfogadhatatlan volt. Ők egy harmadik utat képviseltek: „... a zsidóság örökségét és célkitűzését folytatták egy jobb szociális és kulturális világ megteremtése érdekében. Ezt a messianisztikus örökséget nemcsak megőrizni akarták, hanem fel is használni Magyarországon... Ezért vallási tekintetben is a teljes asszimilációt választották, s így a magyarországi ortodox és neológ zsidóság között egy harmadik utat képviseltek...” (108. o.) A szerző nem tudott a tárgyalás során sem meggyőzni arról, hogy a polgári radikalizmus valóban levezethető a zsidó messianisztikus örökségből.

A kötet utolsó, Trianon és a magyar zsidók címet viselő tanulmányának tényanyaga, mint a szerző is elismeri, feldolgozott, ő a hangsúlyokat helyezte át, és elsősorban a magyarországi zsidóság szempontjából vizsgálta a tárgyalások folyamatát. Az igen olvasmányos, tárgyyszerű, informatív tanulmánynak legfeljebb a végkövetkeztetései ébresztettek a recenzióban némi kételyt. Kétségtelen, hogy a magyarországi zsidóság különböző eszközöket vetett latba a békeszerződés feltételeinek enyhítésére, s a kormány elfogadta és támogatta a zsidó töke képviselőinek kapcsolatrendszerét felhasználó ügyködését, ez azonban inkább a szükség diktálta taktikai lépésként, mint a kölcsönös közeledés jeleként értékelhető. Ezért kissé illózörikusnak érzem végkövetkeztetését, miszerint „... a zsidók törvényesen garantált egyenlőségének a felmondásához nem egyenes irányú, s nem szükségszerű fejlődés vezetett. Beékelődött a nyitottság, az együttműködésre törekvés és az egymáshoz való kölcsönös közeledés periódusa.” (131. o.)

Walter Pietsch tanulmánykötetét összehasonító szemlélete, a zsidóság belső életének számos kevésbé ismert részletének feltárása miatt a magyar zsidósággal foglalkozó történetírás fontos mérföldkövének tartom. Kritikai megjegyzéseim a magyar társadalomtörténész kívánalmait fogalmazták meg, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy e kötet tanulmányok füzére, és nem a kérdések teljes feldolgozására vállalkozó monográfia. Ráadásul a magyar történelmet és a magyar zsidóság történetét kevésbé ismerő német közönség számára készült, és gazdag információival jelentősen hozzájárul a magyar társadalom és a magyar zsidóság történetének külföldi megismeréséhez.

„MAGYARORSZÁG LEGKEDVESEBB EMBERE”

Göndöcs Benedek munkássága (Válogatott dokumentumok)

A kötetet összeállította, sajtó alá rendezte: Jároli József. A tanulmányt írta: Czeglédi Imre.

Gyulai füzetek 10. Sorozatszerkesztő: Erdmann Gyula.

Gyula, 1998. 215 o.+9 p. képmelléklet

Gyula város alplébánosát, Göndöcs Benedeket 1894. január 4-én bekövetkezett halálakor a nagytekintélyű Rákosi Jenő „Magyarország legkedvesebb embereként” aposztrofálta. Meglepőnek tűnő minősítés lehetett ez a korabeli magyar katolikus egyházban, ahol az elhunyt főpapokat szentéletű voltak miatt, lelki gazdagságuk okán, bőkezű mecenatúrájuk végett, egyszerűen elsősorban az egyházért végzett munkálkodásukért emelték piederasztárra. Volt közöttük jóságos és szigorú, az élet szépségeit élvező és aszkéta, na de hogy valakit a „legkedvesebbnek” nevezzenek, aligha fordul elő.

Ki volt hát ez a Göndöcs Benedek nevű katolikus pap, akinek nevét hiába keressük a Horthy-korszak közepén, az 1930-as évek elején a jezsuita Bangha Béla által szerkesztett Katolikus Lexikonban. (Amely nyilvánvalóan a neobarokk magyar katolicizmus szellemében íródott.) Annál biztatóbb viszont, hogy illő helyet kapott Göndöcs apát a napjainkban megjelenő Magyar Katolikus Lexikon IV. kötetében. Talán ez is jelzi az egyházban végbemenő változásokat, beleértve saját múltjának újraértelmezését.

A Békés Megyei Levéltár évtizedek óta országos viszonylatban példásnak és szinte egyedülállóan gazdagnak mondható tudományos publikációs tevékenysége, sorozatokat megtöltő forrás-publikációi a hazai történettudomány szerves részét képezik. Ez a szakmai siker az alkotó közösség élén álló Erdmann Gyula igazgató érdeme elsősorban, aki nem véletlenül vezeti a levéltárosok egyesületét. A Gyulai füzetek 10. száma igazi csemege: az alkotók, akik kitűnő kutatói érzéssel fedezik fel gazdag (mármost forrásokban gazdag) levéltárak eddig rejtve maradt kincseit, most a magyar katolikus egyháztörténet számára egy eddig elhanyagolt területhez kínálnak segítséget.

Az egyháztörténet művelői már korábban is felismerték, hogy hiteles kép kialakításához nélkülözhetetlen a plébánia-történetek megírása. A francia katolikus egyháztörténetírás eredményeire hivatkozva a bencés Ványó Tihamér az 1930-as és 40-es években kezdte itthon szorgalmazni a plébániák történetének elkészítését, a historia domusok és a canonica visitatiók segítségével. (Amint szorgalmazta az egyházmegyék történetének megírását is.) Az 1980-as évek második felében — Kanadában élő magyar jezsuiták kezdeményezésére — jött létre, majd a rendszerváltozás után itthon is megkezdte működését a METEM, a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség nevű szervezet. Ennek célja a magyar egyháztörténet forrásainak enciklopédikus összegyűjtése, feldolgozása, amelynek ugyancsak elsődleges feladata a plébániák történetének elkészítése lenne. A gyulai apátplébános életművét bemutató és gazdagon dokumentáló kötetel ehhez a célhoz Czeglédi Imre tanulmánya Göndöcs Benedekről, illetve a Jároli József által felkutatott és alaposan jegyzetelt dokumentumok nagymértékben hozzásegítenek bennünket.

A rövidre szabott recenzióknak nem lehet, és nem is kell, hogy feladata legyen Göndöcs Benedek (1824–1894) életútjának, lelkészi, közéleti, politikai és gazdasági működésének számbavétele, hiszen azt kiválóan elvégezte a kötetben olvasható tanulmány szerzője. Mi itt inkább a jelenségre hívnánk fel a figyelmet, amely a pusztaszeri apátban megtestesült, miáltal nemcsak Gyula, nemcsak Békés vármegye, hanem „Magyarország legkedvesebb embere” lett.

Ennek értelmezéséhez előre kell bocsátatunk, hogy véleményünk szerint a szigorú hierarchikus egyházi renden belül is érvényre jutott egyfajta belső tagozódás, amely ha nem is képezte le a társadalom struktúráját, de ahhoz sok szempontból hasonlított. Kicsit leegyszerűsítve, a klérus három, társadalmi, gazdasági és politikai pozícióját illetően meghatározható kategóriába tartozott: a főpapság vagy a prelátusok az egyházi elitet képezték, amely része volt a politikai és gazdasági elitnek. Az egyházi „középosztály” a kanonokok, prépostok, apátok, szemináriumi előjárók sokszínű csoportja, amely helyzetét tekintve a világi középosztály szintjén állt. A mintegy tízezres alsópapság — az esetenként tehetős plébánosoktól a már-már nélkülöző segédlelkészekig, hitoktatókig bezárólag — végezte a nép közötti pasztorációt, s élt együtt híveivel, osztozva azok hétköznapijaiban is.

Göndöcs Benedek nagyváradi egyházmegye és áldozópapként (1847-ben szentelték) Újkígyóásra került káplánnak. Későbbi karrierjét ez messzemenően meghatározta. Ugyanis az itteni plébánia kegyura gróf Wenckheim József, az ország egyik leggazdagabb arisztokratája volt. A gróf megkedvelte a fiatal papot és megtette udvari káplánjának. 1852-ben elhunyt Wenckheim gróf, aki végrendeletében egyetlen lánygyermeké, Krisztina gyámjául Göndöcs Benedeket tette meg. A dúsgazdag Krisztina grófnő a környék jétevéje lett, bőkezű adakozó, s erre nevelője, Göndöcs hatása készítette.

Miután a lelkeskedő papság előmenetele nagyban függött az illetékes kegyúrtól, Göndöcs esetében a Wenckheimektől, természetes volt, hogy 1863-ban már ő Kígyós plébánosa, 1868-ban pedig ordinarius puztaszeri apátnak nevezte ki. 1873-ban választották meg a kegyúr ajánlatára Gyula város plébánosának, amely plébánia ugyancsak a Wenckheiméké volt. Ettől kezdve haláláig, 21 éven át Göndöcs gyulai apátplébánosként működött. Mint ilyen stallumát (jövedelmét) és titulusát tekintve tehát az egyházi „középosztályba” tartozott. Bőkezű mecénatúrája, gazdag irodalmi munkássága, gazdasági és politikai sikerei, kétségtelen Békés megyei népszerűsége dacára előmenetele itt megrekedt. Azt a tényt, hogy a püspöke sem tiszteletbeli, sem rendes kanonoknak nem nevezte ki, a helybeliek a vele szembeni bizalmatlanság megnyilvánulásának tekintették. (Az, hogy nem emelkedhetett a prelátusok közé, nem tekinthető neki szóló mellőzésnek, hiszen a korabeli egyházban nem az ilyen életutak vezettek a püspöki székbe.)

Gyula városa Göndöcs plébánosi működése idején, a 19. század utolsó harmadában alapvetően mezőgazdasággal foglalkozó település volt, az agrár lakosság adta a társadalom gerincét. Nemzetiségileg többsége magyar, kisebbsége szlovák, de laktak itt németek, románok és zsidók is. A két jelentős nemzet vallása a többségi katolikus s a kisebbségi evangélikus volt. A katolikus apátplébános példás felekezeti békét valósított meg, számos helyi és regionális kezdeményezésben, szervezetben együttműködtek a katolikus, evangélikus és református egyháziak. (Ami akkor ugyancsak nem volt természetes.)

A Göndöcshez hasonló színvonalú műveltséggel rendelkező (nem végzett egyetemet, nem volt doktorátusa, nem járta be fél Európát stb.) papok, akik egyébként híveik ambiciózus nevelésén, erkölcsi és gyakorlati („szakmai”) művelésén fáradoztak, inkább a kegyes irodalom művelésében, imakönyvek, vagy tanulságos „népiratkák” közlésében jeleskedtek. Göndöcs Benedek azonban jó gazdaként felismerte, hogy a paraszti lakosság termelési szokásainak korszerűsítése igen fontos megélhetésüknek előmozdítása szempontjából. Innen adódott a méhészkedés, a selyemhernyó-tenyésztés, a gazdasági eszközök és módszerek népszerűsítése. Ezt a plébános autodidaktaérett művelte, hiszen nem volt ilyen irányú szakképesítése, de önmagát képezve jutott országos hírnévre e téren.

Göndöcs másik fontos működési területe volt a régészet. A helyi régészeti és közművelődési egyesület megszervezőjeként és vezetőjeként a nemzeti múlt tárgyi emlékeinek feltárását és megőrzését, bemutatását szorgalmazta. Ezek közül talán a legnevezetesebb a puztaszeri ásatások kezdeményezése és támogatása. (Hiszen ez a szeri apátnak eleve szívügye lehetett.) Régészeti és történelmi érdeklődésének felkeltésében bizonyára szerepe volt Ipolyi Arnoldnak is, aki bár csak igen rövid ideig – 1886. februártól ugyanezen év december 2-án történt elhunytáig nagyváradi püspökként Göndöcs ordinarius volt.

Gazdag életművéből még egy mozzanatot emelnénk ki, amely megint csak jellemzőnek mondható a korabeli magyar egyházra, illetve az azon belüli problémákra. A Gyulán osztatlan tekintélynek örvendő apátplébános hívei rávették, hogy induljon az 1881. évi országgyűlési képviselőválasztásokon. Nem csatlakozott sem a Szabadelvű Párthoz, sem a Függetlenségi Párthoz, hanem pártonkívüliként lépett fel. 1881. június 19-én, Gyulán elmondott rövid programbeszédének sumája a következő volt: „Tisztelt Választók! Egész életemnek az volt a célja: tenni, áldozni a közjóért annyit, amennyi tehetségemből kitelt.” (104. o.) A választási győzelem után a képviselőházban is ebben a szellemben szólt fel minden alkalommal. Tárgyai leginkább gazdaságpolitikaiak voltak, s gyakran hozta elő kedvelt témáját: a méhészetet. Korabeli lapvélemény szerint: „Nem cikornyázta, nem sallangozta fel beszédét, elmondta azt, amit tapasztalt, észlelt. Beszédét jóízű magyar humorral fűszerezve, még azt is kijelentette, midőn a méhészetéről beszélt, hogy ő a magyar Kánaánból való és szeretné a magyarok életét megédesíteni.” (115. o.) A T. Ház a kövérkés, jovialis vidéki pap humorát méltányolta, gyakran megtapsolták, honorálva, hogy megneveztette őket. Javaslatait azonban rendre leszavazták, nem egyszer előfordult, hogy az általa beadott indítványra csak saját maga szavazott.

Bár az egyházpolitikai küzdelmek dandárját még megélte (hiszen 1894-ben, elhunytakor jutottak azok a csúspantra), de ekkor már távol volt az országos politikától: 1884-ben még egyszer megválasztották, de a következő választásokon már kibukott a parlamentből. Az 1880-as évek elején, sem a kormánypárt, sem az ellenzék nem tartotta aktuálisnak az egyházpolitikai kérdések feszegetését. „Alulról jövő” kezdeményezésre — kérvények ezreinek beadása hatására — mégis csak téma lett a képviselőházban az egyházpolitika. Ebből a vitából Göndöcs sem vonhatta ki magát. Már csak azért sem, mert ekkor főpásztora, Schlauch Lőrinc nagyváradi püspök (1887–1902), aki 1893-tól bíboros volt, a magyarországi „Kulturkampf” vezéregyhéniségének számított.

1883 folyamán a képviselőházban a vegyes házasságból születő gyermekek vallása, illetve a katolikus autonómia körül bontakozott ki vita. Göndöcs szerint az 1868:53.tc. azon rendelkezése,

hogy a fiú követi apja, a leány követi anyja vallását (legalább is nagykorúságának idejéig), sérti a vallásszabadságot. Ez a törvény ugyanis nem tette lehetővé, hogy a házaspárok maguk döntsék el, hogy gyermekeiket mely vallásban neveljék. Göndöcs apát szerint a reverzális a megoldás: a házasságkötéskor a felek nyilatkoznak a tekintetben, hogy gyermekeik mely vallásban nevelődjenek. (Azaz le lehessen mondani a törvényes jog érvényesítéséről a másik fél javára.) Az országgyűlés ekkor elvetette ezt az indítványt, mert a kisebbségi keresztény felekezetek érdekeit kívánta védeni a többségi katolikussal szemben. (Tegyük hozzá, hogy az 1894/95. évi egyházpolitikai törvényhozás a vegyes házasságokból született gyermekek esetében a Göndöcs által ekkor javasoltat kodifikálta: lehetővé tette a közjegyző előtt kötött reverzalist.)

A másik kardinális kérdés a katolikus autonómia ügye volt. A kiegyezés utáni kísérlet elvetését követő „nyugalmi periódusban” ezt az önkormányzati problémát sem a kormányzat, sem az egyházi vezetés nem bolygatta. A vegyes házassági törvény kapcsán azonban ekkor ismét előtérbe került, s többek között Göndöcs is a katolikus vagyoni tekintetében megvalósítható autonómia, az önkormányzat szorgalmazója volt. (Saját plébániáján létre hozott egyfajta „egyházközségi szervezet”, amely a későbbi, 1919 utáni vagyonkezelés sajátos elődjének tekinthető.) Mint közismert, a katolikus autonómia megvalósítására soha nem került sor.

A Göndöcs-féle papok nélkül nem volt, nincs és nem is lesz olyan katolikus egyház, amely bírhatja hívei bizalmát, támogatását. Gyula város katolikus népe büszke lehet arra, hogy ilyen lelkipásztorai voltak. Göndöcs apátplébánosként halt meg, ám későbbi utóda, br. Apor Vilmos, akinek gyulai ténykedése igen sok szempontból hasonló volt Göndöcs apátéhoz, nemcsak a püspöki karba emelkedett, hanem II. János Pál pápa az oltárrra emelte. A boldoggá avatott győri püspök, Apor Vilmos, és a haza oltarán, még inkább a szűkebb pátria, Békés vármegye és Gyula város közéletében maradandót alkotó Göndöcs Benedek jelentik azokat az értékeket, amelyek folytán az állam és az egyház, a nép és a kereszténység ezer éven át megmaradhatott.

Gergely Jenő

1956 BÁCS-KISKUN MEGYEI KRONOLÓGIÁJA ÉS SZEMÉLYI ADATTÁRA

Szerkesztette: Tóth Ágnes

Az adatgyűjtést végezte: Orgoványi István, Pető Melinda és Tóth Ágnes
Kecskemét, 2000. I-II. kötet, 829 o.

Különleges szellemi csemege a Bács-Kiskun megyei levéltár kiadásában megjelent dokumentum-kiadvány. A több mint nyolcszáz oldalas, kétkötetes munka a korabeli járásek szerint rendezve adja meg a forradalom helyi eseményeinek történetét. A kronológiát minden esetben személyi adattár követi, bemutatva a forradalomban szerepet vállalók életútját az 1956-ért elszenvedett megtorlásig. A rövid biográfiák centrumában természetesen a forradalom napjaiban történtek állnak.

A megjelenésében is tetszetős, izléses kiadvány örvendetesen sokadik darabja a forradalom vidéki történéseit bemutató kiadványoknak, melyek között egyaránt találhatók dokumentum- és tanulmánygyűjtemények, valamint kronológiák. Az érdeklődő ma már egyre többet tudhat meg a forradalmi főváros, Budapest történetén túl a forradalmi országról is. Félő azonban, hogy a továbbiakban ritkábban, lassabban fognak megjelenni '56-os helytörténeti művek, hiszen ezzel a könyvvel a kecskeméti levéltárosok olyan magasra tették a mércét, hogy annak csak nagyon hosszú, kitarító munkával lehet megfelelni. A magabiztos helytörténeti és iratismerettel rendelkező levéltárosok, Pető Melinda, Orgoványi István és Tóth Ágnes hosszú éveken keresztül, a tények és a tudomány iránti alázattal folytatott kutatással gyűjtötték össze azt a lenyűgöző bőségű adatbázist, amit most bárki megvásárolhat viszonylag szolid áron. Amennyiben siet, hiszen félő, hogy a mindössze 500 példányban megjelent munka hamar elfogy akkor is, ha azt csak a benne említettek vagy azok gyermekei vásárolják meg.

Nemcsak a forradalomnak, hanem általánosan az életnek a gazdagságát mutatja a könyv. Elképzelni is nehéz, hogy ennyi esemény belefért abba az október 23-tól december közepéig tartó, nem egészen két hónapba. Egyedül a megyeszékhely, Kecskemét október 26-ai történéseiről ötven, október 30-ai eseményeiről negyvenöt kronológiai tétel számol be, melyek közül nem egy oldalnyi terjedelmű. Kecskemét száz oldalas kronológiája mellett Baja története is több mint nyolcvan, Kiskunfélegyházáé ötven oldal. Ez az adatrengeteg természetesen jelentős mértékben árnyalja 1956-

ról eddig alkotott képünket. Kiderül belőle, hogy a szovjetek még korábban indították meg támadásukat november 4-én, mint eddig tudtuk, hiszen már hajnali 2.30-kor elfoglalták a postát, és 3-kor a hadkiegészítő parancsnokságot például Kiskunhalason (725. o.). Mind ez ideig igazi, ténybeli ismeretekkel elsősorban a budapesti fegyveres harcokról rendelkezünk. Most már tudjuk azt is, hogy kemény összecsapások zajlottak Kecskeméten is, de csak részben a szovjetekkel. A kötet alapján ugyanis újragondolandó az, amit eddig tudunk a Magyar Néphadsereg 1956-os szerepéről. A Gyurkó Lajos vezérőrnagy által irányított III. hadtest tevékenységéről rendelkezünk már információkkal, éppen Orgoványi István, valamint Horváth Miklós hadtörténész jóvoltából, tudtuk, hogy alegységeinek magatartása eltért az országos átlagtól, de hogy mennyire, az igazán ebből a kötetből derül ki. Következetes szigorral tettek meg minden tőlük telhetőt a forradalmi megmozdulások megakadályozása, kordában tartása érdekében, deklaráltnak avagy kimondatlanul számos településen katonai diktatúrát vezettek be. A legkülönbözőbb eszközökkel előzték meg, vagy ha ez nem sikerült, számolták fel a tüntetéseket, vették őrizetbe a hangadókat, fegyverezték fel a kommunista hatalom képviselőit és szimpatizánsait. A katonák október 25-én megállították és átkutatták a Budapest–Cegléd között közlekedő vonatot, és noha fegyvereseket nem találtak, harminc gyanúsának minősített személyt mégis letartóztattak (17. o.). Kecskeméten szabályos utcai harcokat vívtak a felkelőkkel. Gyurkó Lajos parancsa alapján a fegyverrel elfogottakat — még a statáriális eljárást is nélkülözve — a helyszínen kivégezték. Két ilyen halálesetről tesz említést a könyv (32. o.). Az általános megfélemlítés érdekében Gyurkó géppuskával lövette a tüntetőket (28. o.), légierőt vetett be a fegyveres megmozdulások felszámolására, (33. o.) de Tiszakécskén a békés tüntetők ellen is (242–243. o.). Kiskunfélegyházán tiszti különítmény rontott a felvonulókra, szétverve a tömeget, miközben a hadosztály-parancsnokság épületéből golyószóróból adtak le sortüzet (611. o.). Gyurkó nemcsak civileket vetetett őrizetbe, hanem letartóztatta a megyei rendőrkapitány politikai helyettesét is, Ott József századost, aki az érvényben lévő tüzparancs ellenére nem lövetett a rendőrkapitányságra benyomulókra, sőt hozzájárult ahhoz, hogy a felkelők közül húsz főt bevonjanak a rendfenntartásba, számukra fegyvert is hajlandó volt kiadni (24–25. o.).

Arra a kérdésre nem ad választ a könyv, hogy vajon Gyurkó elszánt keménységét mennyire indukálták a felülről kapott parancsok, és mennyire saját személyisége. Baján ugyanis már október 23-án sor került letartóztatásokra, méghozzá a Honvédelmi Minisztériumból érkező utasításra. Letartóztatták és Kecskemétre szállították azokat, „aki az elmúlt időszakban megbízhatatlannak bizonyultak” (259. o.).

A III. hadtest működésének biztonságában a hatalmi szervek hasonló keménységgel léptek fel a társadalommal szemben. Jelenlegi ismereteink szerint az országban egyedül Bács-Kiskun megyében állították fel a statáriális bíróságot (14. o.), már október 24-én, amiben nagy része volt a megyei párttitkárnak is. Nem kizárt, hogy a statáriális bíróság hozott is ítéleteket, köztük két halálosat, erről azonban egyelőre csak különösen óvatosan kezelendő visszaemlékezés tesz említést (45. o.). Az ÁVH már október 25-én, vagyis lényegében a kecskeméti forradalom megindulása előtt megkezdte a letartóztatásokat (15. o.).

A forradalom sajátos jellemzőjét mutatja másfelől, hogy a hatalom minden megmozdulással szembeni elszánt fellépése nem a kívánt eredményt, a lakosság megfélemlítését, megtörését, hanem éppen az ellenállás megkeményedését, kiszélesedését eredményezte. Így történt ez Kecskeméten, ahol nemcsak a katonák folytatták a harcot a felkelőkkel, hanem azok is a katonasággal szemben. A bajai megmozdulás elfojtására irányuló törekvések lendítőleg hatottak a városban és a távolabbi szomszédságban is, Bajáról érkezett csoport forradalmasította Kalocsát (489. o.). Más esetben a fegyveres erőszakszervek kapkodása hozott a várttal ellenkező eredményt: az álhirre, hogy a dunaföldvári légvédelmi tüzérek a forradalom oldalára álltak, 265 katona és 13 harckocsi szállta meg a várost, érthető riadalmat kelteve, megtörve az addigi viszonylagos nyugalmat.

A könyv nagy előnye, hogy jelentős részletekkel gazdagítja a Magyar Néphadsereg 1956-os szerepéről eddig kialakult képet. Összességében azonban mégis úgy tűnik, hogy noha Gyurkó és a III. hadtest szerepe miatt Bács-Kiskunban az országosnál okvetlenül nagyobb szerepet játszott a katonaság, ez a könyvben mintha a valóságosnál is nagyobb súlyt kapna. Mintha több katonai forrást, ezáltal több katonai eseményt sikerült volna feltárni. A kötet készítői láthatólag a feltárt adatok teljességének közzétételére törekedtek. A válogatás hiánya következtében azonban féloldalasra sikerült a kép, a nagyobb forrásbázissal rendelkező katonai események elnyomják a forradalom civil eseményeit.

A könyv nagy előnye az eddig kiadott 56-os (helyi és országos) kronológiákkal szemben, hogy minden esetben tudományos pontossággal megadják a közölt esemény forrását. Ezáltal a könyv

Bács-Kiskun megye kronológiáján kívül a forradalomra vonatkozó, jelenleg ismert források és forrásörző helyek eddig legteljesebb gyűjteménye is. A hivatkozások legnagyobb többségét kitevő korabeli bírósági iratokon kívül felhasználták az egykorú vagy közel egykorú katonai jelentéseket, tanácsi és pártiratokat, valamint a rendőrségi-ügyészségi vizsgálatok során keletkezett aktákat. Megtalálhatók a korabeli és a későbbi sajtóközleményekre való hivatkozások, ezek között többségben vannak a rendszerváltozás idején keletkezett írások. Az írott dokumentumokat jól egészítik ki a szóbeli visszaemlékezések, és szakirodalomra is támaszkodhattak: elsősorban Gergely Ferenc Bajáról szóló írására és a Tajti Erzsébet szerkesztésében megjelent tiszakécskei kiadványra.

Ilyen adattömeget nehéz szabatosan rendezni, sok esetben lehetetlen a pontos napi kronológiát felállítani, túl azon, hogy ez megbontaná egy-egy eseménysor belső logikáját. A könyv azonban lehetőséget ad az összefüggések megrajzolására, az események egymásra hatásának feltárására. Ehhez több segítséget is nyújthattak volna a kötet készítői. A névmutató használatát megnehezíti, hogy az azonos nevű szereplőket semmilyen adattal nem különböztetik meg, így a tizenegy Szabó János között keresve nehéz eldönteni, hogy melyikük az a fegyveres felkelő, akit a forradalom leverése után halálra ítélték és kivégeztek. Ráadásul csak a kecskeméti események bemutatásakor teljes a leírás (27. o.). A Tiszakécskén történtek megrajzolásakor, ahol Szabó Jánosék megostromolták a rendőrséget, már csak mint kecskeméti felkelőket említik a csoportot, egyedül a lábjegyzet ad némi útbaigazítást (241. o.).

Máshol az adatgyűjtő forráskritikai éberségének átmeneti lankadása okoz zavart. Elhiszi a megyei párttitkár magamentését, aki az általános szokás szerint illegálisba készülésnek nevezte a menekülés fontolgatását (72. o.). Vagy a karhatalmi alakulat jelentéséből kritikátlanul átemelik azt az állítást, hogy Nyárlőrincen lövöldöző fegyvereseket fogtak el 1957. február 13-án (230. o.). Ekkor statárium volt, vagyis ha valóban lövöldöztek fegyveresek, és azokat valóban elfogták, akkor ellenük szükségképpen rögtönítélő eljárást folytattak volna le, ennek azonban sem a könyvben, sem máshol nincsen (egyelőre) nyoma.

Szinte lehetetlen feladat ilyen adatmennyiség megfelelő egyeztetése, ennek elmaradása azonban sok esetben zavaróan hat. Természetesen lehetetlen és sok esetben is értelmetlen lenne az egy napon belüli események pontos sorrendjéhez ragaszkodni, de ez olyan esetekben is elmarad, amikor ésszerű lenne. A lászófalvi események kronológiája rekonstruálható a leírásokból, érdemes lett volna ezeket az országos megyei analógiák alapján megfelelő sorrendbe rendezni (228. o.) A kiskunfélegyházi események leírásakor olvasható, hogy a hadosztály katonai tanácsának elnöke november 4-én hajnalban parancsot adott a szovjetekkel szembeni ellenállásra. Mikor Kiskunhalasról közölték, hogy a parancsot nem tudják teljesíteni, mert a szovjetek már körülrzárták őket, a leírás szerint Szabadella József őrnagy azt válaszolta: „Magukkal nem tárgyalok, mert Önök már hadifoglyok” Az esemény forrása a Szabadella őrnagy ellen lefolytatott bírósági eljárás (628. o.). Ugyanez a történet olvasható a kiskunhalasi alakulat szempontjából is. Ez a variáns természetesen bővebb Kiskunhalas vonatkozásában, itt tudjuk meg, hogy a laktanyát szovjet harckocsik vették körül, és hogy a magyar lövegek nem voltak harckész állapotban. A forrás ez esetben a kiskunhalasi tüzérezred 1956 végén adott jelentése. E verzió szerint Szabadella őrnagy válasza: „Önökkel nem tárgyalok, mert Önök nem egyebek, mint orosz hadifoglyok és árulók” (726. o.). A két forrás az események fő vonalaiban megegyezik, kölcsönösen igazolják egymást, de lényeges a különbség, hogy míg az első esetben Szabadella őrnagy válasza egyszerű ténymegállapítás, a második esetben fontos értékelést is tartalmaz: árulónak nevezi a szovjeteknek nem ellenálló kiskunhalasiakat. Ráadásul utóbbiak november 4-ei magatartásáról egy oldalon is különböző információkat kapunk: az egyik szerint a meglepetésszerű szovjet támadás lehetetlenné tett minden ellenállást, a másik szerint felkészültek a védelemre, attól csak a hadosztály-parancsnokságtól és a Honvédelmi Minisztériumtól kapott utasításra álltak el (728. o.). A különbséget feltehetően az magyarázza, hogy a leírások forrásai, az alakulatoknak 1956 végén a vezérkari főnök utasítására írt jelentései a maguk „ellenforradalmi” szerepét akarják mérsékelni, másokra hárítva a felelősséget, de ezzel csak az tudja feloldani az ellentmondást, aki maga is ismeri ezeket a dokumentumokat.

Az 1956-os források hiányossága miatt máig sok esetben alsóbb, helyi szinten keletkezett iratokból kaphatunk információkat felsőbb, sok esetben központi döntésekről. A kiskőrösi járási tanács végrehajtó bizottsága például 1956. december 5-én a járás több községében elfogadta, hogy a tanácselnököt leváltották, és a helyére választott vezetőt neveztek ki (567., 569. és 572. o.). A kiskőrösi események bemutatása ugyanakkor november 16-ával befejeződik, mit se tudunk meg magáról a járási tanácsról (563. o.).

Nagy előnye a könyvnek az is, hogy szakít az eddig alkalmazott szigorú időbeli határokkal. Máig tart a szakmai vita arról, hogy mikor kezdődött a forradalom. Kezdenek kronológiákat 1956. október 6-ával, október 23-ával, akár 1944-gyel is. Tóth Ágnesék ennyire messze nem mennek vissza az időben, az 1945 utáni korszak kronologikus feldolgozása már egy másik munka lenne. Ők ott kezdik, ahol a helyi rendkívüli, forradalmi események kezdődnek: 1956. október elején, október 21-én, 23-án, a kisközségekben általában még később. Ugyanilyen szabad a forradalmat lezáró határ. Szakítottak azzal a kádári hagyománnyal, hogy a forradalom véget ért 1956. november 4-én. Amennyiben sikerült forrást feltárni, amennyiben történt valami, igyekeztek megírni a november 4-e utáni ellenállás történetét, a munkástanácsok vezette általános sztrájkokat, a kisközségek kísérletét a helyi hatalom demokratizálására, a téészek felszámolására vagy átalakítására. Nagyon fontos és érdekes ez az időszak. Kecskeméten a forradalom tábora még olyan erős volt november végén, hogy fellépésükre eltávolították a november 4-ei intervenciótól harci bátorságra buzduzt tanácselnök-helyettes (99–100. o.). Itt a december 11–12-ei sortűzek, majd a 16-án meghozott és hamarosan végrehajtott halálos ítélet törte meg a szó szoros értelmében is a forradalmi tábor, a „veszett oroszánok” (111. o.) erejét. A forradalom záró dátuma ugyanolyan egyéni, mint a kezdeté. Kiskunfélegyházán 1957 májusában ért véget a forradalom, amikor ballagási beszédében a gimnazista tanuló Fekete Pál azzal köszöntötte a negyedikeseket, hogy „vigyétek szét az iskolából a szikrát [...] mely a nagy októberért bennünk lobogott” (637. o.).

Az egy-egy település eseménysorát bemutató kronológiát minden esetben részletes személyi adattár követi. A könyv névmutatójában szereplő mintegy hatezer név hitelesen bizonyítja, hogy 1956 valóban az egész nép megmozdulása volt. Sajnos az életrajzok befejeződnek az 1956-os büntetéssel – vagy annak elmaradásával. Megoldhatatlannak tűnő feladat ilyen sokaság egyéni történetét feltárni és megírni akár a rendszerváltozásig, a kötetek összeállítói valószínűleg az egységesség érdekében mondtak le arról, hogy azokban az esetekben, ahol rendelkeztek információval az '56 által nagy valószínűség szerint a későbbiekben is befolyásolt életpályáról, ezt ott is elhagyták. Hasonló kár, hogy elmaradt a másik oldal szereplőinek életrajza; ezek megírását a jelenlegi levéltári és személyiségi jogi törvények nem teszik lehetővé. Ez azért különösen sajnálatos, mert helyenként nagyon áttetsző volt a határ a forradalom és az ellenforradalom tábora között, sok esetben a felkelést november 4-ig támogató katonatisztek, pártmunkások és funkcionáriusok álltak a kádári restauráció élére. Bőséges és jelentős részben új információkat kapunk ez utóbbi lépcsőfokairól, a hatalomba a forradalmi ország megtörésén keresztül visszatérő apparátusról, zömmel a karhatalmi egységek jelentései alapján. Plasztikusan megrajzolható a folyamat, hogyan győzték le a pufajkások először a megszálló szovjetek bizalmatlanságát, akik nekik sem voltak hajlandók fegyvereket adni, hogyan verték le az utolsó tömegmozgalmat, és a kádári konszolidáció előrehaladtával hogyan változtak párt-, tanácsi vagy vállalati vezetővé. Horváth István járási párttitkár például október 29-én két társával jelentkezett a Gyurkó Lajos által felállított nemzetőrségbe. Az időközben Kecskeméten is bekövetkezett fordulat ellenére még november 1-jén is szolgálatot adott – tiltakozott is ez ellen a nemzetőrség felügyeletével megbízott bíró. November 5-én már a pufajkás riadócsoport vezetője volt (44–84. o.). Karrierjének további része sajnós homályban marad.

Sokkal nagyobb baj azonban, hogy az életrajzzal rendelkezők köre csak részben fedi a forradalomban részt vettekét. Nagy számban olvashatunk biográfiákat a megtorlás áldozatairól, akiknek nem volt komoly közük a forradalomhoz (például a fegyverrejtegetésért elítéltek egy jelentős része), miközben annotálatlanul maradnak a helyi forradalom fontos szereplői. Így például semmit sem tudunk meg az orgoványi forradalmi katonatanács két legfontosabb tagjáról, Marics Mátýásról és Mihalkó Józsefről, akik komoly szerepet játszottak a község november 4-ei védelemre készülésében. Nincs életrajza a nemzetőrség parancsnokának, Megyeri Mihálynak sem. Természetesen, ha nincs adat a forrásokban, akkor nem lehet többet írni, de talán érdemes lenne ezekben az esetekben megismételni a kronológiában leírtakat, mint tették ezt például az orgoványi téész-elnök, Deák Ferenc esetében (237. o.). Már csak azért is, mert az '56-os munkáknak a történetiségen túl máig van egy szélesebb, általánosabb társadalmi üzenete: az egykor elítéltek vagy csak meghurcoltak erkölcsi rehabilitációja (ami egyben indokolhatja azt is, hogy a másik oldal szereplői miért nem kapnak életrajzot).

Ha valaki veszi magának a fáradságot, és végigolvassa a két kötetet, ami az információbőség és a forrásként használt belügyi és igazságügyi iratok sajátos nyelvezetének átsugárzása miatt koránt sem könnyű feladat, nemcsak 1956 Bács-Kiskun megyei történetéről jut gazdag és árnyalt ismeretekhez, hanem az életrajzok révén az 1945-öt követő bő egy évtizedről is. A kisközségekben történekről e könyv tanúsága alapján valóban inkább csak Bács-Kiskun megye vonatkozásában

kapunk lényeges információkat, ahhoz, hogy országos érvénnyel lehessen állításokat tenni, szükség lenne hasonló munkákra más tájakról is. Bács-Kiskun községeiben a tüntetések elmosták a régi vezetést, a falvak irányítását azonnal átvette egy választott forradalmi tanács, amely megszervezte a nemzetőrséget, és felügyelt a rendre. Ezt követően már csak a Kiszgazdapárt szervezése volt hátra, aminek szinte mindenhol megtörténtek az első lépései. Utóvédharcuk pedig a téeszkek felszámolására vagy átalakítására, a demokratizált községi vezetés legalább részbeni megőrzésére irányult. De az életrajzokból élénk tárulnak a korabeli társadalom legfőbb általános jegyei: a konzervativizmus, hiszen alig elvétve találunk egy-egy nőt a forradalom táborában, még kevésbé a forradalom idején választott testületekben, mutatva, hogy abban az időben jószerivel nem a nők dolga volt a politika. A helyi, forradalmi vezetőség kiválasztásánál alapvető szempont volt, hogy a községek mellett agítáló szovjet tiszt kérdéseket tett fel a munkásoknak: „Akarjátok-e Nagy Imrét? – Igen! Akarjátok-e Kádárt? – Nem! Akarjátok-e Kádárt, ha Nagy Imre programját hajtja végre? – Nem! Akarjátok-e Nagy Imrét, ha Kádár programját hajtja végre?” Erre már nem tudtak válaszolni a dolgozók (89. o.).

Mindeközben felemelő vagy hátronzogató, helyenként megmosolyogtató kis történeteket olvashatunk. A tiszakécskei plébánosról, aki az oltárterítőkből és a ministráns karingekből csinált tépést, hogy elsősegélyt tudjanak nyújtani a templomba vitt sebesülteknek (242–243. o.). Arról, hogy első és másodfokon is halálra ítélték a kiskunmajsai Klucsó Józsefet pusztá nevécsere alapján, mert két Klucsó József lakott a faluban, ráadásul mindketten 1929-ben születtek. Szerencséjére távollétében ítélték el, és mire 1960-ban elfogták, már rendeződtek annyira a viszonyok, hogy idejében kiderülhessen a tévedés (673. o.). A Kecskeméti Gépgyárban a munka felvétele mellett agítáló szovjet tiszt kérdéseket tett fel a munkásoknak: „Akarjátok-e Nagy Imrét? – Igen! Akarjátok-e Kádárt? – Nem! Akarjátok-e Kádárt, ha Nagy Imre programját hajtja végre? – Nem! Akarjátok-e Nagy Imrét, ha Kádár programját hajtja végre?” Erre már nem tudtak válaszolni a dolgozók (89. o.).

1956 szakirodalmának, a magyar történettudománynak nagy eredménye ez a kecskeméti levéltárban folyó komoly munkáról tanúságot tevő könyv – minden apróbb hibája ellenére. Megelegéssel fogathatják mindazok, akik saját magukat (is) keresik benne, és azok is, akik csak kíváncsiak az akkor történtekre. Elsősorban talán mégis a szakmának szól, és bizonyos, hogy számos történeti, társadalomtörténeti munka fogja meghatározó jellegű vagy gondolatébresztő szakirodalmként használni.

Szakolczai Attila

Kalmár Melinda

ENNIVALÓ ÉS HOZOMÁNY

A korai kádárizmus ideológiája
Magvető, 1998. 281 o.

Különös ellentmondást tapasztalhat a hazai politikai közelet és a történeti irodalom újabb megnyilatkozásai iránt fogékony szemlélni. Miközben a médiumok által közvetített politikai nyilvánosságban ismét valamelyes teret nyerni látszanak a rendszerváltást megelőző évtizedekkel kapcsolatos sommás, egyszerűsítő ítéletek; addig a hazai történettudomány kitűnő munkák sorával gazdagítja tudásunkat az „ötvenes évekről”, 1956-ról, s a Kádár-rendszer első évtizedéről. A továbbra is rendszeresen napvilágra kerülő dokumentum- gyűjtemények, forráspublikációk mellett az utóbbi években magas professzionális színvonalú monográfiák, tanulmányok sora segít megértenünk, hogy ténylegesen mi, mikor, ki által és hogyan történt; s egyre árnyaltabban azt is, hogy miért. A vizsgált folyamatokat hajdan felnőtt fejjel átélte, ezért mélységesen érintett, méltán híressé vált történészek mellett egyre többet hallatnak magukról az ifjabb nemzedékek képviselői is.

Kalmár Melinda előszavában megvallja, hogy számukra/számára sem könnyű a közelmúlt feldolgozása: „... helyzetem az „érintett” és az „érintetlen” nemzedékek között nyilván köztes: néhány évvel a kommunista összeomlás után, itt vagyok egy rafinált diktatúra nyomasztó és feldolgozatlan emlékével, mégis biztosan utána, azzal a tudattal, hogy amikor benne voltam, már akkor is törvényszerűen kilógtam belőle, nemzedékemmel együtt. Ez a könyv talán éppen a köztes helyzetnek a lenyomata; valamiféle átvezetés vagy kapocs két korszak között.” *Rendkívül figyelemre méltó könyve* tanúsága szerint a szerzőnek kifejezetten hasznára vált sajátos helyzete, s az ifjabb történészek között igencsak ritka reflektivitása, módszertani tudatossága: „A mai jelenkor-történetírás egyik problémája éppen az, hogy néhány évvel a diktatúra bukása után a történeti leírás és az ideológiakritika kényesen egyensúlyozó önuralom kérdésévé vált: teljesen el kell szakadni az

elnyomás és az elnyomtatás történetírói pozíciótól is” – írta, az attitűd-problémák mellett érzékelve a korai Kádár-rendszer leírásával kapcsolatos terminológiai nehézségeket is.

Anélkül, hogy hivatkozna rá, hasznosítja Reinhart Koselleck figyelmeztetését: „egyetlen történelmi megmozdulás sem ismerhető meg kielégítően ugyanazon ellenfogalmak alapján, amelyekkel egykor maguk az érintettek tapasztalták meg és értelmezték a világot.” (Az aszimmetrikus ellenfogalmak történelmi politikai szemantikája. Józsoveg, 1997. 11. o.) Kalmár Melinda úgy látja, hogy a történelmi szakirodalomban sokáig általánosan használt „konszolidáció”, illetve „restauráció” kifejezések helyett „jobb lenne ha a kommunista rendszer *szanálásáról* beszélünk. A „konszolidáció” ugyanis elfedi a korábbi működés teljes csődjét, és nem érzékelteti azt sem, hogy az uralom helyreállításakor és megszilárdításakor az új vezetés a legdrasztikusabb eszközöket vette igénybe. A „restauráció” ezzel szemben nem veszi figyelembe azt, hogy az 1956 utáni politikai garnitúra végül is nem hátrált az időben, hiszen magát a klasszikus sztálinista diktatúrát, ill. annak hazai megfelelőjét, a Rákosi-rendszert nem állította vissza, nem restaurálta, merthogy nem ez volt a célja. Elsőrendű fontosságúnak tartotta viszont, hogy a csödbe ment *kommunista uralmat átalakított, működőképes formában újratertemse*, és működését nagyobb megrázkódtatás nélkül biztosítsa, vagyis szanálja.” A terminológia megújítására irányuló kísérletek sorába illeszkedő (Pl. Ständeisky Éva: „a restauráció betetőzése”; Révész Sándor: „resztalinizáció és engedmények”; Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: „liberálisok és ortodoxok”; Huszár Tibor – Szabó János: „restauráció vagy kiigazítás” stb.) javaslata intencióját méltányolva is váratlanlank – bár a „korszellemlől” tanuskodónak - látszik a „szanálni” fogalom ilyen kontextusban történő használata: eredeti jelentése ugyanis (gyógyít, orvosol) talán éppen olyasmire utal, amit Kalmár Melinda elkerülni szeretne... A — kommunista uralom 1956-ban manifesztálódott csődjét hangsúlyozni hivatott — terminus használata azért meglepő a recenzens számára, mert könyvében a szerző igen *gyakran ír a kádárizmus kapcsán a korábbi hatalmi rendszer, nyilvánosság „újjaépítéséről, újratertetéséről”, amelynek talán adekvát megfelelője a „rekonstrukció” szó lehetne*, melynek jelentése a „helyreállítás mellett gyökeres átszervezés, újjaépítés, felújítás.” Kifejezi, hogy valamilyen okból gyökeres újjaépítésre volt szükség, olyan felújításra, amely a régebbi állapot bizonyos elemeit is megőrizte valamelyest, anélkül, hogy bármilyen értékelő utalást tenne arra vonatkozóan, hogy a folyamat révén a rekonstruált szisztéma „egészségessé vált-e” vagy sem.

Ezen terminológiai javaslatomtól függetlenül *igen érdekesnek, gyakran rendkívül kifejezőnek találtam az „Ennivaló és hozomány” nyelvezetét*. Amellett, hogy igen olvasmányosan, érdekesen jelenítette meg a tárgyalt, gyakran meglehetősen „száraz” ideológiai vitákat; rendkívül *pontosan, árnyaltan fejtette ki* — a hatalmas levéltári forrásanyag gondos, átgondolt filológiai elemzése révén *leszűrt — mondanivalóját*.

Meggyőző a műben annak bemutatása, hogy az 1956 és 1962 közötti időszakban lényegében kialakult a „kádárizmus természete”; az, hogy „mind ideológiáját, mind politikai praxisát tekintve genetikusan alkalmazkodó természetű lesz, mindaddig, amíg ezt a rendszer szabta végső — vagy végsőnek vélt — határok engedik.” S hogy újításaik révén „a kommunizmus rezervátumszerű, tagolatlan, eredeti felhalmozó szakaszát felváltotta egy tagoltabb, differenciáltabb, rugalmasabb diktatórikus uralom, amely igyekezett - ha nem is összhangban lenni, de legalább - kapcsolatot teremteni az állandóan mozgásban lévő, fejlődő civilizált világgal, és közben igazodni a poszt-sztálini korszak ellentmondásaitól nem mentes mozgásaihoz is, azaz valahogy „időben” lenni.” Ezekben az években „Kádár döntéseit... (sajátos) kettősség határozta meg. A poszt-sztálini korszak pártvezéréként és egyben miniszterelnöként egyfelől arra törekedett, hogy az államot legalább részben, formálisan elkülönítse a párttól, és valahogyan modernizálja a kommunista rendszer működését, másfelől viszont a rendőrmiszteri attitűd folytonossága arra indította, hogy a veszélyesnek tartott politikai ellenfelekkel ugyanúgy — vagy nagyon hasonló módszerekkel — számoljon le, mint belügyminiszter korában.” Így azután — ahogy Kalmár Melinda aprólékos, az „ideológiai szféra” egészét és részterületeit (irodalmi, művészeti élet, sajtó, iskoláztatás stb.), „offenzíváit” áttekintő alapos elemzéssel bizonyítja — időben aligha választható el sterilen egymástól a „restauráció, a megtorlás” ill. a „kiigazítás, a konszolidáció” idősza.

1958-ig — ha változó súllyal is — mindkettő jellemzésére használt mozzanatok regisztrálhatók a „kommunista rendszer szanálására törekvő”, „poszt-archaikus kommunista garnitúra” praxisában, mely „már nem volt ortodox bolsevik, de még régi vágusú kommunista volt”. Szakított a korábbi (a szerző által Révainak tulajdonított) „irodalomközponitú, premodern” ideológia-felfogással, s az irodalom helyett — az immár a párt kézi vezérlésétől, arrogáns napi beavatkozásától valamelyest megszabadított, s bizonyos „beavató gesztusok” révén egyre inkább megnyert — sajtóra

bízta a hatalmi-politikai intenciók közvetítését”. Kádár János tisztában volt a korszerű média jelentőségével. Már 1956 novemberében kijelentette, hogy „a sajtó és a rádió többet ér mint a puská.” S ha az adott körülmények között átmenetileg az utóbbit preferálta is, tisztában volt a média szerepével, mely elsősorban már nem az volt, hogy „morális vagy esztétikai értékeket képviseljen és közvetítsen, hanem az, hogy úgy tegyen, mintha a politizáló közvéleményt jelenítené meg, azaz szimulálja a modern sajtónyilvánosság bizonyos elemeit.” „Ez az állam által vezérelt újfajta nyilvánosság... már a társadalom minden rétegét meg akarja nyerni.” Ezért „a reprezentatív, irodalmi törzsi elitpolitikát” (a népi írók korábbi helyzetének, alkupozícióinak felszámolásával; az irodalmi és politikai élet egymástól történt „elválasztásával”, az Írószövetség „átalakításával”) egy átfogóbb, az értelmiség széles rétegeit a rendszer szolgálatába állítani próbáló — s a hatalommal való kommunikáció folyamatába „társadalmi vitákkal” involváló — új koncepcióval váltották fel. (Mint közismert: általában is erős affinitást mutattak a politikailag „megbízható középszer” iránt.)

„Modernizáltak” akkor is, amikor megszüntették „az archaikus főideológus szerepet”, s az egyes területek „irányelveinek kidolgozását” olyan szakemberekre bízták, akik politikai szempontból feltétlenül lojálisak voltak (mint pl. a plasztikusan megjelenített kiadói főigazgató), vagy olyanokra, akiknek „a politika inkább hivatásuk volt már, nem annyira meggyőződésük”. Az állami- és párt-funkciók szétválasztása, a részleges szekularizáció folyamata is egy részleges professzionalizálódás irányába hatott, mintegy előkészítve a talajt a későbbi, immár valóban technokrata nemzedék számára. Az idők folyamán változott az ideológia és „a különböző szellemi területek” viszonya is. „Az ötvenes évek második felétől a politika már nem az irodalommal, hanem a filozófiával, egy évtizeddel később pedig a társadalomtudományokkal, végül, legkésőbbi korszakában a közgazdaságtannal akart közelebbi kapcsolatba kerülni; vagyis egyre inkább a tudományok eredményeinek felhasználásával akart feltölteni, megújulni, de mindig csak annyira, amennyire ezt feltétlenül szükségesnek tartotta.” Márpedig - különösen kezdetben - igencsak szűknek bizonyult a filozófia-i-politikai innováció iránti „affinitásuk”: jól példázza ezt az, ahogy az ún. „Lukács ügyet” kezelték. Az 1956-tal kapcsolatos véleménye mellett kitartó — javarészt németül írt elvont munkái révén Kádár számára amúgy is „befoghatatlan” — szuverén kommunista tudós (a nyilvánosság sajátos módozatainak, és nemzetközi kapcsolatainak kihasználásával) akarva-akaratlanul gyakran borsot tört az ideológus Révait 1957-ben könyvedén „lesre futtató”, diszkreditáló) a pártvezető orra alá...

*Az alapos levéltári kutatásai és szerencsés adottságai révén a korszakot és szereplőit nemcsak értő — de mint könyvből kiderül — sok esetben „érző” Kalmár Melinda úgy látja, hogy „Kádár a forradalom nélkül nem tudott volna kádárizmust csinálni, annak ellenére, hogy alkotát tekintve tökéletesen alkalmas volt a módszerváltó feladatra, mert korának és rendszerének mondhatni abszolút adekvát embere volt. A kommunizmus kénszerű-szükségyszerű metamorfózisát majdhogynem megszemélyesítette, mintha genetikusan azonos lett volna ezzel a programmal. Alkatánál, természeténél fogva, tökéletesen alkalmas volt arra, hogy az elengedhetetlenül szükséges korrekciót a kommunista rendszer magyar modelljén — példaértékűen — végrehajtsa... Tudatában pontosan ott tartott, nem előbbre, nem hátrébb és nem lemaradva, ahol a kommunista rendszernek ebben az időben saját fennmaradása érdekében optimálisan tartania kellett. A rendszer aktuális kívánalmai és Kádár alkata között mondhatni teljes volt az azonosság, abszolút az egybeesés. Keményen betartotta az általa és az emberei által „minőségi demokráciának” nevezett rendszerépítés két ütemét: az első két évben — a legfőképpen általa szorgalmazott — kíméletlen megtorlás a jellemző, de ezzel párhuzamosan jó néhány olyan intézkedést is hoznak, mely már a tényleges konszolidációt, a rendszer hatvanas évekbeli működését előlegezi meg. A második szakasz kezdetén, 1958 közepétől elkezdődik a mély annéziás terápia a megtorlások feledtetésére, de ugyanekkor a gyorsított ütemű ideológiai „törvényhozó” munka is... A konszolidáció nem a hatvanas évek terméke, hiszen a kádárista vezetés kezdetétől fogva tudatosan törekedett annak a rendszernek a kiépítésére, amely végül a konszolidált kádárizmus arculatát jellegzetesen meghatározta.” Éppen a róla elnevezett rendszer első évtizedeihez adekvát alkotásban rejlett fejlődésének későbbi korlátja is. Mint „a klasszikus MSZMP-nemzedék” meghatározó alakja, maga sem vált „semmilyen értelemben modernné, ezért innovációs készsége a hatvanas évek végére ki is merült, és az újabb kihívásokra már nem tudott válaszolni, így sem tovább modernizálni, sem határozottan uralkodni nem tudott” – írja, *alaposan kidolgozott, izgalmas részletekben, fontos megfigyelésekben rendkívül gazdag munkájában a szerző. A kötet remélhető második kiadása előtt talán célszerű lenne tisztázni a könyvben meglehetősen sokféleképp — talán nem is elég konzisztensen, s a poszt-modern fogalmát teljesen figyelmen kívül hagyva használt — „premodern, modern, modernebb, modernizál” stb. fogalmakat.**

Donáth Péter

MARTIN EVE REMEMBERED

Edited by Walter Kemsley

Merlin Press, Rendlesham, Suffolk, 1999. (98 o.)

EVE MARTINRA EMLÉKEZVE

Rendkívüli könyv egy meglehetősen rendhagyó életútról és érdekes, gazdag teljesítményről. Eve Martin végeredményben mint a Merlin Press kiadó feltalálója, gazdája, szerkesztője lett híressé és ez a kis „magánkiadó” márkás kiadóvá nőtte ki magát. Ráadásul érdekes és színvonalas munkákat adott ki – továbbá a Merlinnek sajátos politikai, szemléleti akusztikája volt. Független baloldali kiadó volt – így magyar relációban az egykori Cserépfalvira emlékeztetne – csakhogy Martin később született és a Merlin Press is csak 1956-ban született meg.

S itt az ideje kitérni arra is, hogy ki is volt Martin Eve. Martin 1924-ben született. Apja aktív jachtvitorlázó, hajókészítő, anyja nagyon művelt, ugyancsak aktív fábiánus szocialista volt. Martin Oxfordban nőtt fel, gyermekkorától a gyermekkorús egyik kiválasztott éneke volt, de emellett kiválóan zongorázott– és orgonán is játszott.

Ifjúkora egyik nagy „élménye” a spanyol polgárháború volt, amikor ő maga is szembesült a helybeli, a Spanyol Köztársaság megsegítésére indult gyűjtésekkel, és Martin lelkes köztársaságpárti lett.

Martin a későbbiekben az egyetemen történelmi studiumokat folytatott, amit alaposan megszakított a háború. Martin már mint meggyőződéses antifasiszta és baloldali vett részt a harcokban, apjától örökölt és kitanult hajózási tudományát (ami neki is egész életére szenvedélyévé lett) értékesíthette, amikor többnyire „a csatornában” kísért védőőrizetesként hajókat. (Meg is sebesült.)

A háború után – mint oly sokan – felnőttként folytatta tanulmányait és a cambridge-i egyetemen szerzett történelemszakra diplomát. A háború ugyanakkor elmélyítette baloldali meggyőződését, a háború után egy ideig a kommunista pártnak is tagja lett.

Az igazi fordulatot az 1956-os év hozta meg. Nem úgy, ahogyan a magyar olvasóink többsége gondolná. Martin Eve ebben az évben alapította meg a Merlin Press kiadóját – és sokakkal szemben ő már független, saját fejével gondolkodó baloldali értelmiség volt – és maradt. Semmi oka nem volt, hogy kitzúzza „a nagy csalódott” jelvényét. 1956 után megjelentette a hasonló kritikus szellemű értelmiségiek befolyásos orgánumát, a New Reasonert, ahogyan később 1998-ban bekövetkezett haláláig 30 éven át jelentette meg a méltán nagy tekintélyre szert tett évkönyvet, a The Socialist Registert. Ez utóbbiban (amely nálunk sajnos szinte teljességgel ismeretlen), olyan történészek jelentették meg írásaikat, mint Joh Saville, Imanuel Wallerstein és Ralph Miliband).

Martin Eve és a Merlin Press könyvkiadói tevékenysége is nagyon sajátos, nagyon szerteágazó és igen gazdag volt. A kiadó belső apparátusában alig-alig dolgoztak és a terjesztést is jobbára maga vállalta, a könyveket maga szállította kis furgonján.

S maguk a könyvek: csak mutatóban olyan „elavult” témákról adott ki könyveket, mint „Marx és Keynes”. Magyar vonatkozásban megemlítendő, hogy ő jelentette meg Lukács György nem kevesebb, mint hat könyvét, de Mészáros István több írását is. Itt jelentek meg Leo Panitch könyvei, és több kritikus, elemző történelmi írás – többek között a Chamberlain-Hitler kapcsolatokról, s a kítűnő és befolyásos brit történésztől, E.P. Thompsontól egy William Morris életrajzot, a szabadszellemű, évtizedes angliai emigrációban élt orosz történésztől, Isaak Deuschertől egy rendhagyó könyvet. Martin Eve válogatásában a szerzők persze ugyanúgy fontosak voltak, miként a témák is.

E kis kötetben valóban számos (legalább három tucat) írás állít emléket az embernek és a kiadónak. Az írások egyenként is érdekesek. A szerkesztők megoldása is az, amennyiben kronológiai rendbe szedve közölték azokat (amennyire lehetett, hiszen sokan az 1–2 oldalas megemlékezéseikben egyaránt szóltak Martin gyermekkoráról, közös élményeiről, de eljutottak egészen haláláig is).

A kis írások így nagyon izgalmasak, instruktívak – hiszen nemcsak egy emberről, Eve Martinról szólnak – hanem valóban rápillantásnak a művelődéstörténetre és a be nem skatulyázható brit (és nemcsak brit) független, baloldali, szocialista gondolkodás 40 éves történetére.

Peter Robinson

PORTUGAL 1974–1975

The Forgotten Dream

The Socialist History Society

Oceasional Papers Series. No. 9. London, 1999. 58 o.

PORTUGÁLIA 1974–1975

Egy elfelejtett álom

Portugália a közelmúltban lejátszódtól „rendszerváltását” valóban nagyon elfelejtették, elfelejtettük, noha a „szegfűs forradalom” napjaiban minden európai ország sajtója, TV-je teli volt híryanaggal, közvetítéssel. 25 évvel, egy nemzedékkel később azonban a mai végzős történészhallgatók közül is valószínűleg többen zavarba jönnének, ha e történelmi változásról kellene számot adniuk.

A jelen kis könyvecske szerzője 1974–75-ben másfél esztendeig volt Portugáliában egy küldöttség tagjaként, majd többször visszatért az 1980-as és 1990-es években, módszeresen kutatott a történelmi forrásokban, levéltárakban, minisztériumokban és szakszervezetekben, sok mindenkivel találkozott, s igen nagy gondot fordított arra, hogy a változásokról, a szándékokról ne csak felületen, hanem nagyon hangsúlyozottan alulnézetben is képet adjon. S könyvében nem titkoltan nem egyszerűen végső igazságok kinyilatkoztatására törekszik, inkább felidéz elfelejtett mozzanatokot, feltár nem ismert összefüggéseket – és mindenekelőtt elgondolkodtat. Röviden szólva – egyszerűen megírt kis könyvecske.

Robinson már könyve elején kitűnően exponálja a kérdéseket, amikor megjegyzi, a forradalmas napokban Portugáliában minden gyerek elmondta volna, hogy a sok párt mindegyikének mi a célja, vezetője és jelvénye, de ez az idő elillant. A forradalmas napokban olyan sztrájkhullám vonult végig az országon, amelyet csak az 1920. évi német vagy olasz, avagy az 1936. évi katalán, illetőleg francia hatalmas sztrájkhullámhoz lehet hasonlítani. S itt ezek a sztrájkok nem korlátozódtak csak az ipari üzemekre, magukkal ragadták a kórházakat, klinikákat is.

Sőt (megint csak egyes spanyol régiókra rimelve) a falvak parasztságát is, ahol több helyütt került sor „erőszakos földfoglalásokra”, ám ugyanezek a helyeken alulról, spontánul születtek meg az olyan szövetkezetek, amelyek olyan neveket kaptak, mint „Vörös Csillag”, „A proletariátus diktatúrája”.

A légkör érzékeltetése után vérbeli történészként jelzi, hogy az átalakulás egészére viszonylag hézagos a forrásanyag, nem utolsósorban azért, mert az alul, a bázison születő új forradalmi szervezetek, szakszervezetek, üzemi bizottságok jegyzőkönyvei vagy hézagosak, vagy nem is készültek. Mégis szép számban található ilyenek is, többnyire egyes minisztériumokban. A helyeket Robinson meg is jelöli.

S ezek után méltán felvetődik, hogy milyen is volt az a régi rendszer, amely most „hirtelen” és végérvényesen megbukott. Robinson emlékeztet arra, hogy Portugáliában az 1910-es forradalom után született meg a köztársaság, s ezt követően tizenegy év alatt 45 kormány alakult és bukott meg. 1926-ban azonban az akkori pénzügyminiszter, Antonio di Oliveira Salazar ragadta magához a hatalmat. A parlamentáris rendszer megszűnt, a pártokat betiltották. Salazar „újfajta” tömegmozgalmat szervezett maga és a rendszer támogatására, az ellenzékietek letartóztatták, virágozott a titkos rendőrség. Ezek jól ismert tények. Robinson maga is felveti: fasiszta volt-e a Salazar rendszer. Ő maga nem egyértelműen foglal állást. Megjegyzi, egykor annak tekintették, s a rendszer ellenségei közül sokan később is annak nevezték. Ő maga nem mond ennek ellent, de azt jelzi, hogy e rendszer eltért a német, vagy az olasz variánsától.

Persze a rendszer hosszú, félévszázados léte alatt maga is változott. Kezdetben hangsúlyozottan a hazai tőkét és a kis-középrétegeket támogatta — a külföldi nagyok ellen —. Később, az új körülmények között, külső hatásra és a modernizációs kényszer hatására ez a rendszer is változni, bomlani kezdett (amit a szerző világosan vázol föl). Így mindenekelőtt Portugáliában is végbement a tőkekoncentráció, de végül is betörték a nagy nemzetközi multik is az ország gazdaságába.

Portugália azonban több sajátos, egyedi jegyeket is hordozott. Így az 1960-as években itt volt a nyugat-európai országok közül a legnagyobb a szegénység, a munkanélküliség, az agrárlakosság aránya – és az írástudatlanság, s a „megfelelő” higiéniai állapotok.

Emellett Portugália ismeretesen gyarmati hatalom volt, amelynek gazdasága jócskán erre is épült. Ám éppen az 1960-as években ez már nem csak hozott az ország költségvetésébe, hanem növekvő mértékben már ki is vitt abból. részben az 1960-as évek első felében fellángoló nemzeti

felszabadító mozgalmak következtében, amelyek Guineában, Angolában és Mozambikban is fellángoltak (s amelyeknek mindenütt meghatározott baloldali színezetük is volt).

S itt következik a jól ismert, örök (?) történeti jelenség: a gazdasági, szociális változásokba, fellazulásban hirtelen belescap egy villám, a nagyvezér, Salazar szélütése majd halála 1968-ban. (Néhány évvel később hasonló lavinát indít meg, gyorsít fel Franco halála.)

Az utód, Caetano azonnal „liberalizál”, lazítja, feloldja a cenzúrát, embereket enged ki az országból, másokat pedig visszaenged. De mint mindig (?) az „olvadás” kései és nem is elégséges.

Robinson rávilágít, hogy 1968 az európai baloldali diákmozgalmak éve, s ennek hatása volt Portugáliára is. Ám nemcsak a diákmozgalmaknak. S ahogyan Spanyolországban, a Salazar korszakban itt is létrehoztak szakszervezeteket (ám a vezetőket többnyire a rendőrség jelölte), most azonnal új választásokat tartottak, az új vezetőket alulról választották, baloldaliak voltak — és az áttörés jegyében új szakszervezeti szövetségek is alakultak, — és a sztrájkok elharapóztak (túlnyomórészt bérsztrájkok).

Emellett azonban ugyanebben a rövid történeti korszakban fél-legálisan ekkor került felszínre a Portugál Kommunista Párt, alakult meg az emigrációban, de kezdett azonnal odahaza is hatni a Szocialista Párt, alakultak meg az új diákszervezetek— sőt az új titkos katonai szervezetek is. Vagyis minden forrásban volt — igazán hálás téma egy történész számára — és Robinson rövid vázlatában ebben az esetben is nagyon világos, konkrét és meggyőző.

Ez a valóságnak azonban csak egy része. A másik az, hogy a liberalizálás felgyorsítja a „multik” betörését és éppen egy 1968-as kimutatás szerint ezek (a Ford, a General Motors, az ITT, a Philips, stb.) az ipari termelésnek már 52%-át adták, új ipari övezetek alakultak ki— ám ezzel együtt a munkásság létszáma is megnőtt.

S a munka világát érinti, hogy Caetano a modernizálás érdekében és a béke végett vezeti be, legalizálja a kollektív szerződéseket, sőt az évenként megkötendő általános munkaszerződéseket. Ám pontosan az új reformintézkedéssel nyitotta meg a gátakat az új szociális küzdelmek előtt és 1973-ban indult meg az a bizonyos sztrájkhullám, amely végül is bevezette az 1974-es „szegfűs” forradalmat.

A történeti háttér bemutatása után Robinson ugyanilyen pontos és gondos képet ad a hadsereg helyzetéről, s a hadseregen belüli ellenzéki, sőt forradalmi szervezkedésről. Miként külön alfejezetben szól a Portugál Kommunista Pártól is, annak nagyon rátermett vezetőiről, kezdeményezőiről, ahogyan ki tudták alakítani a második országos szakszervezeti hálózatot, a „munkásbizottságokat”, avagy a lakásbérlők bizottságait— és a régi múlttra visszatekintő párt pillanatok alatt lett tömegpárt (nem ismeretlen jelenség másutt sem).

S ekkor a békés forradalom utáni első pillanatokban, amikor a kormány élére egy tábornok került (Spinola nevét már nagyon elfelejtették) nemcsak az alig egy éve alakult és ekkor még nagyon gyenge Szocialista Párt adott három minisztert, hanem a PCP (a Kommunista Párt) is egyet — Cunhált — (Robinson méltán jegyzi meg, hogy az 1945–47-es időszak után ez volt az első eset, hogy Nyugat-Európában 1947 után kommunisták kerültek be egy kormányba!).

Robinson ezt követően kronologikus és tematikus rendben (váltakozva is), követi nyomon az eseményeket, az új kormányok, s emögött az új erőviszonyok kialakulását. S miként bevezetőjében ígérte, valóban nagy figyelemmel szól, az „alullevőkről”, különös tekintettel az ezekben a hetekben, hónapokban nagy szerepet játszó munkások és katonák életét, szervezkedéseit és szándékait. Így tudja Robinson teljesíteni azt az írása címének választott feladatát is, hogy az események és a tettek felidézésén túl az olvasóval megérteti azt is, hogy miről álmodtak e szegfűs napokban Portugáliában. Kár, hogy ez az írás (nagy valószínűséggel) a csak magyarul olvasók számára megközelíthetetlen marad. Már csak azért is, mert alig negyedszázaddal ezelőtti oly „meglepően” másként álmodoztak az emberek.

Jemnitz János

Andrew, Christopher – Mitrokhin, Vasili

THE MITROKHIN ARCHIVE

Allen Lane The Penguin Press, London, 1999. 996 o.)

A MITROKHIN ARCHÍVUM

Christopher Andrew angol történész és Vaszilij Mitrohin orosz származású egykori KGB hivatalnok 1999-ben publikált monumentális műve, a „Mitrohin Archívum”, igazi tudományos szenzáció. A 20. század történetében oly fontos szerepet játszó szovjet titkosszolgálatok működéséről

egyedülállóan részletes és hiteles képet ad ez a munka, mely a Vaszilij Mitrohin által Oroszországból 1992-ben kicsempészett, KGB dokumentumokról készült, hatböröndnyi jegyzet alapján íródott. Vaszilij Mitrohin 1948-ban kezdete KGB-s pályafutását, majd 1956-ban kritikus megjegyzései miatt a szervezet levéltárához került. Mitrohin politikai nézeteit nem csak a hrucsovi változások, hanem a szovjet emigránsok küzdelmei is befolyásolták, melyet pozíciójánál fogva szoroson nyomon követett. Ennek hatására jutott arra a gondolatra, hogy saját jegyzeteket készítsen a KGB külföldi működéséről. A terv megvalósítására azáltal nyílt lehetősége, hogy 1972-ben, mikor a KGB új épületbe költözött, egy személyben vált felelőssé azért, hogy a KGB külföldi működését rögzítő mintegy 300 000 dokumentumot ellenőrizze. Mitrohin egészen nyugdíjazásáig, 1984-ig folytatta a jegyzetek készítését, melyeket családja dácájában rejtett el s megszerezett nyugdíjba vonulása után. Mitrohin a Szovjetunió bukása után, 1992-ben vette fel a kapcsolatot a brit titkosszolgálattal, mely megszervezte Mitrohin és családja, illetve a dokumentumok Angliába szállítását. Mitrohin 1995-ben találkozott először Andrew-val, majd több éves munka után 1999-ben publikálták a KGB külföldi működésének történetét, melyet a Mitrohin által kicsempészett jegyzetek alapján készítettek el. A dokumentumok jelentőségét az is mutatja, hogy a Mitrohin-tól származó információkat több nyugati titkosszolgálat is felhasználta egykori — illetve orosz ügynökként a közelmúltban is funkcionáló — szovjet titkos ügynökök felderítésére. Többen közülük ma már börtönben ülnek. Az orosz titkosszolgálat, mely pár éve ünnepelte az első szovjet titkosszolgálat alapításának 80. évfordulóját, igyekezett a dokumentumok jelentőségét kisebbiteni és természetesen a megjelentetett változatot helyezte előtérbe.

Az orosz titkosszolgálat reakciójától eltekintve a Mitrohin Archivum jelentősége tagadhatatlan. A titkosszolgálatok rendkívül jelentős szerepet játszottak a 20. század történetében és ez hatványozottan igaz a parancsuralmi rendszerek esetében — amint erre Christopher Andrew is felhívja a figyelmet. A Cseka és utódai — az OGPU, az NKVD, az MGB, a KGB és végül a jelenlegi orosz titkosszolgálat az FSB — központi jelentőségűek voltak a szovjet állam és a szovjet blokk működésére nézvést. A titkosszolgálatok felbecsülhetetlen szerepet játszottak az állandó terror, a sztálini népiértások kivitelezésében, az ideológiai elhajlók begyűjtésében, a disszidensek likvidálásában. A hidegháború korában a KGB egyik újítása a pszichiátria büntető jellegű alkalmazása volt, melynek során ügynökök beszervezett pszichiáterek egyébként valóban egészséges „diverzánsokat” intézetekbe küldtek, hogy ilyen módon különítsék el őket a társadalomtól (ez más egykori kommunista országokban is megtörtént). Ennek érdekében a KGB tiz, a Szerbszkij pszichiátriai intézetben dolgozó orvost is beszervezett, de valószínűleg ennél lényegesen több orvos működött együtt a KGB-vel ilyen típusú ügyekben. A Pszichiátriai Világszövetség a betegek jogainak rendszeres megsértése miatt 1983-ban ki is akarta zárni szovjet tagjait, ám ezek a kizárást elkerülendő még idejében kiléptek a szervezethől.

A KGB egyik jellemzője — a nyugati titkosszolgálatokkal való összehasonlítás fényében — az volt, hogy a legtriviálisabbnak tűnő ügy sem kerülhette el a figyelmét és az alapos nyomozást — emeli ki Andrew. A KGB házi újságja, a KGB Szbornyik számos ilyen esetről számolt be. Egyik jellemző eset egy Hudozsnik fedőnevű személyé volt, aki 1971 során több, a marxizmust támadó levelet is küldött a kommunista párt és a kommunista ifjúsági szövetség részére. A levél hosszas vizsgálata során kiderítették, hogy az illető rendszeresen olvas Komszomolszkaja Pravdat és hallgat külföldi rádióadásokat, valamint valószínűleg művészetet tanult és katonai kiképzőközpontokban is szolgált. Az adatok alapján a postai cenzúra által megállapított feladóhelyeken három évig keresték Hudozsnyikot, amíg végül 1974-ben Rosztovban azonosították a kézírását egy úrlapon. Ezt követően hamar megtalálták, perbe fogták és elítélték, végül pedig lecsukták. A KGB kibetelített figyelmet szentelt az ilyen és hasonló esetek felderítésére, s ide sorolható a nyugati kulturális termékek üldözése is. A KGB dnyepetrovszki hivatala szerint például a nyugati pop zene — például Michael Jackson vagy a Pink Floyd — elferdíti a fiatalokban a szovjet valóságról alkotott képüket, ellenséges magatartásra ösztönzi őket, valamint sérti a társadalom érdekeit azáltal, hogy hiú ábrándokat és igényeket ébreszt. Mindez végső soron pedig összeesküvő csoportok létrejöttéhez vezethet.

Természetesen a nyugati szovjet kirendeltségekben dolgozó, illetve a nyugatra kiránduló, utazó szovjet állampolgárok nagy százaléka is ügynök, vagy a KGB-vel együttműködő személy volt. Arányuk mind a kirendeltségek, mind a turistacsoportok és küldöttségek esetében elérte vagy meghaladta a 15%-ot. Ez a hatalmas mennyiségű „munka” kiterjedt hálózatot követelt meg, így a KGB lényegesen nagyobb volt a nyugati szolgálatoknál. Fennmaradása érdekében minden KGB hivatalnak elegendő ügyet kellett produkálnia, hogy létét igazolhassa — mint azt Oleg Kalugin, a leningrádi KGB vezetője is elismerte. Ugyanakkor, bár a KGB-nek ez az „alapossága” már abszurdnak tűnhet

számunkra, a hivatalosan megszabott állásponttól való akár csak legkisebb eléréséig alapos és ki-méletlen üldözése megakadályozta, hogy bármiféle változás vagy alternatíva lehetősége egyáltalán felmerüljön a szovjet emberek túlnyomó többségében. Ez pedig ahhoz vezetett, hogy a nyugati rendszerek is elfogadták a Szovjetuniót, mint megdönthetetlen rendszert.

Jurij Andropov, akit magyarországi elményei talán még az átlagosnál is gyanakvóbbá és paranoiássá tettek, különösen ügyelt arra, hogy az ideológiai elhajlás veszélye a Központi Bizottság figyelmének középpontjában maradjon. Andropov az első KGB főnök volt, aki sikeres kísérletet tett a legfőbb hatalom megragadására. Berija halála után valószínűtlennek tűnt, hogy egy KGB főnököt még egyszer a pártfőtökári pozíció közelébe engedjenek, ami a fiatal és hatalomra törő Selipin esetében igaznak is bizonyult. Andropov hosszú KGB főnöksége (1967–1982) alatt azonban szívósan és ravaszul küzdött hatalomra kerüléséért, amit végül el is ért. Ennek ellenére Andrew megfigyelése szerint a nyugati politikusok és elemzők folyamatosan alábecsülték a KGB és vezetői befolyását. Ez nem csak Andropov de az 1991-es puccsot kezdeményező Krjucskov esetében is így volt. Jevgenyij Primakov és Vlagyimir Putyin szintén KGB, illetve orosz titkosszolgálati vezetők voltak.

A KGB belföldi szerepe kapcsán külön említést érdemel a keresztény egyházakkal és vallással kapcsolatos tevékenysége. A II. világháború idejére a szovjet állam a vallás radikális üldözését felcserélte egy új stratégiára, mely az egyház lassú de biztos hanyatlását volt hivatva biztosítani. Az orosz ortodox egyházzal nem volt sok gondja a titkosszolgálatnak, hiszen egy ügynökökkel teletüzdelt, engedelmes klérusra támaszkodhatott. A nem ortodox keresztények és az ortodox papok egy kis csoportja viszt az emberi jogok eltiprása miatt az Egyházak Világtanácsához fordult támogatásért. Ezt nem kapták meg, hiszen a szervezet egyik elnöke, Nikodém pátriárka, a KGB ADAMANT fedőnevű ügynöke is volt egyben.

A KGB szerepe természetesen nemcsak a szovjet állam fenntartásában, hanem a szovjet külpolitika formálásában is elsőrendű volt – s ezt Andrew szerint szintén nem ismerte fel a nyugati külpolitika, de a történetírásban sem kapott kellő hangsúlyt. Ezt a szerepet még a két háború közötti szovjet (külföldi) titkosszolgálat alapozta meg egykori fehér gárdisták, trockisták likvidálásával, kisebb-nagyobb összeesküvő csoportok felszámolásával. A hidegháborút megelőzően a Szovjetunió nagyobb hangsúlyt fektetett a kémkedésre, mint a nyugati hatalmak többsége. Az 1941 előtti periódus sikereit a nyugati kémelhárítás fejletlenségén túl néhány, később legendássá váló ügynök alapozta meg, majd a terror éveiben – azaz közvetlenül a háborút megelőző, kritikus időszakban – a legjobb ügynökök jó részének likvidálása nyomán meggyengült a titkosszolgálat ereje. Ennek ellenére a II. világháború éveiben Sztálin elég jól tájékozott volt szövetségesei terveiről – sokról előbb tudott, mint az adott ország vezető államférfiai, például az amerikai atombomba építéséről is előbb értesült, mint Truman. A hidegháború egyik legnagyobb angolszász titkosszolgálati sikeréről, a VENONA fedőnevű akcióról, mely szovjet ügynökök száizat leplezte le a hidegháború elején, Sztálin öt évvel előbb értesült, mint a CIA főnöke – köszönhetően az amerikai titkosszolgálatok közti rivalizálásnak. A II. világháború előtti és közbeni sikerektől felbátorodva a szovjet titkosszolgálat illegális kémek és magas nyugati beosztásokban szolgáló ügynökök egész generációit akarta kiképezni. Ez a terv nem valósult meg úgy, ahogyan azt eltervezték, ami részben annak köszönhető, hogy az 1930-as évek után a Szovjetunió megítélése rohamosan romlott a nyugati értelmiségiek, politikusok és diákok körében, ezzel a legfőbb beszerzési forrásától fosztva meg a szovjet titkosszolgálatot. Sikereket inkább csak Olaszországban és Franciaországban értek el közvetlenül a háborút követően, míg az angolszász hatalmak a legkevésbé ígéreates területnek bizonyultak ebből a szempontból. Általában véve, a baloldali értelmiségiek inkább az eurokommunizmus-hoz vontódtak, és egyre inkább elidegenedtek a Szovjetuniótól.

Itt kell kitérni a könyv azon megállapítására is, mely szerint a szovjet vezetés erős idegenkedéssel szemlélte a nyugati testvérpártokban megjelenő euro-kommunista eretnekséget, csakúgy, mint a külföldön nagyra értékelt szovjet írók, művészek, emigránsok és más baloldali értelmiségiek sikerét. Ezt veszélyesnek ítélvén a KGB egyik fő tevékenységévé e személyek és csoportok ellehetetlenítése és hiteltelenítése lett. Ilyen akció volt például az, amikor azt próbálták megakadályozni, hogy Jurij Orlov béke Nobel-díjat kapjon. Orlov végül valóban nem kapta meg a díjat, de ez nem a KGB-n múlott, mely a pártvezetés előtt saját győzelmeiként tüntette fel az eseményt.

Az információszerezésben a gyengülő külföldi bázis miatt a moszkvai követségek megfigyelése és rejtjelek, táviratok megfejtése fontos szerepet kapott. A hidegháború során a lényegesnek ítélt és megfejtett diplomáciai rejtjeles üzenetek száma valószínűleg sohasem csökkent 100 000 alá évenként. Az ügynök beszerezésében később az NDK kapott fontos szerepet, hiszen a kelet-német ügynökök viszonylag könnyedén beszivárogtak az NSZK államszervezetébe. A legsikeresebb akciók

egyike minden bizonnyal Günter Gauillaume-é volt, aki az Ostpolitik időszakában Brandt egyik fő tanácsadója volt.

Ezen felbuzdulva — és a nyugati valóságot alaposan félreismerve — számos államférfit megpróbáltak beszervezni, mint például Willy Brandt-ot, Oskar Lafontaine-t, Wilson-t, Brzezinski-t. A velük kapcsolatos frusztrációk nem a valósághoz közelítő politikát, hanem csak még több papírmunkát és bürokráciát eredményeztek a KGB-n belül.

A hatalmas mennyiségű információ és irat feldolgozása és értelmezése problémát jelentett a KGB számára, hiszen minden információt ideológiailag szalonképesen kellett tálalni, ami eltorzította valóságtartalmát és jelentőségét. Napi titkosszolgálati összefoglaló készült a KB és a főtítkár számára is. A főtítkárok közül Sztálin és Hruscsov különösen sokat töltöttek az információk értelmezésével és természetesen az ő véleményük egyben parancs is volt. Sztálin összeesküvés elmélete, melyben Churchill tekintette fő ellenségnek, megakadályozta a titkosszolgálati információk helyes értékelését a háború előtt és közben. A német támadásról szóló híreket azzal söpörte félre, hogy az egy brit megtévesztési akció része.

Brezsnyev ezzel szemben viszonylag keveset foglalkozott a titkosszolgálati jelentésekkel, ami lehetőséget adott a KGB akkori főnökének Andropovnak, hogy a saját elképzelései szerint elferdített jelentésekkel befolyásolja a KB döntéseit és hangulatát. Andropov ítélőképességét viszont eltorzította a nyugati szabotáztól való mániás félelem és a szovjet blokkon belüli lázadástól való rettegése, ami a magyar forradalomra vezethető vissza. 1968-ban, a prágai események előestéjén megsemmisítették azokat a washingtoni jelentéseket, melyek azt mutatták, hogy a prágai reformerek nem CIA ügynökök. Mivel a szovjet kémei is tisztában voltak a felső vezetés mániáival, nem mertek a valóságot tükröző jelentéseket küldeni minden esetben. Annak ellenére, hogy a nyugati szovjet ügynökök egy része tisztában volt azzal például, hogy az USA nem tervez első atomcsapást a Szovjetunió ellen, ezt nem merték nyíltan közölni a központtal. Amint arra Andrew rámutat, a titkosszolgálati információk elferdítése és félreértelmezése az egypártrendszer természetéből fakad, hiszen minden, a legfőbb ideológiai vezetők véleményétől eltérő álláspont vagy jelentés eleve gyanúsnak és üldözendőnek számított. Ezért a titkosszolgálati jelentések inkább felerősítették, semmint korrigálták a szovjet vezetők külvilágról kialakult téves koncepcióit. Ezt a gyakorlatot csak Gorbacsov szüntette meg, aki 1985 végén rendeletben utasította a KGB-t, hogy a jelentések ne torzítsák el a valós helyzetet — ám természetesen még ő is támaszkodott ezekre politikája kialakításakor. A Szovjetunió összeomlása idején azonban ismét felmerült a különféle, amerikaiak által támogatott összeesküvések és szabotázsok rémképe — amit főként a későbbi bucciszták hangoztattak.

A szovjet rendszer tehát ideológiai okok miatt nehezen tudta hasznosítani a politikai természetű információkat, a gazdasági-, technológiai adatokkal viszont nem volt ilyen jellegű problémája. A külföldi technológiai vívmányokat még a szovjet titkosszolgálatok atyja, Dzierzinszkij jelölte meg a kémtevékenység fő célpontjainul. Sztálin maga is jobban bízott a nyugati tudósokban, mint sajátjaiban, s így a szovjet radar, rakéta, sugár-meghajtás és atombomba kifejlesztése tekintélyes részben a külföldről szerzett információkon alapult. A nyugati csúcstechnológia ilyen módon való beözönlése a Szovjetunióba segít megmagyarázni azt a paradoxont, amit úgy is jellemeztek, hogy „Felső Volta rakétákkal” — mondja Andrew. A szovjet belső fejlődés ugyanis önmagában nem tette volna lehetővé az ilyen mértékű technikai fejlesztéseket, a kémkedésnek köszönhetően azonban a Varsói Szerződés fegyverzetének mintegy 70%-a nyugati eredetű technológián alapult az 1980-as évek elején. Ezt az tette lehetővé, hogy a nyugati hadseregek szállítójaként tevékenykedő vállalatokba sokkal könnyebben be tudtak épülni szovjet ügynökök, mint ugyanezen országok kormányzati struktúráiba.

Andropov és Gorbacsov úgy látták, hogy a nyugatról szerzett technológiai információkat a nem-katonai szektorokban jobban lehetne hasznosítani, ám ennek a tervgazdaság szűk korlátokat szabott.

A szovjet gazdaságra pedig ráért volna a megújulás, de egészen Gorbacsov hatalomra jutásáig titkolták a gazdaság valós állapotát jelző információkat a szovjet pártvezetés elől. A tények napvilágra kerülése ugyanakkor alapvető hatást gyakorolt Gorbacsov politikájára és a így szovjet rendszer reformjára.

A Szovjetunió összeomlását követő szabadabb viszonyok csak bátorították az orosz ipari és technológiai kémkedést, noha a hadiipar válsága miatt a beérkező információk hasznosíthatósága erősen leszűkült.

A KGB kémtevékenységének orosz örököse az SVR hamar visszanyerte elődje befolyását, sőt még nagyobb szerepet követelt magának a külpolitika alakításában, amit nyilvános szereplésével is alátámasztott. Az SVR és az orosz külügyminisztérium közti rivalizálás végül Primakov korábbi

SVR főnök külügyminiszterré kinevezésével a titkosszolgálat javára dőlt el. Az SVR élén Primakovot bizalmasa, Trubnyikov váltotta. Az SVR ma is napi jelentéseket készít az orosz elnöknek, melyben nem csak a helyzetet vázolja fel, de megoldási javaslatokat is ajánl.

A belföldi titkosszolgálati tevékenységet az FSK, majd az FSB folytatta, de ezek jelentősége nem érte el a KGB korábbi befolyását. Ennek ellenére vezetői Jelcin közvetlen tanácsadói közé tartoztak. Szergej Sztjepasin előbb a csecsen háború idején, majd 1999-ben miniszterelnökként játszott szerepet, a következő miniszterelnök, Vlagyimir Putyin pedig egyenesen Jelcin utóda lett.

Andrew meglátása szerint bár az orosz titkosszolgálatok együttműködnek a nyugatiakkal, ám a hidegháborút követően felfedezték a nyugati és a keleti kereszténység határa mentén húzódó új politikai-gazdasági választóvonalat, mely új konfliktusokat sejtet. Emellett a NATO és az Európai Unió kibővülése, valamint Oroszország hanyatlása számos titkos ügynökben felélesztheti a szovjet idők összeesküvés elméleteit és Zjuganov kommunista pártjának táborába sodorhatja őket. A KGB és a jelenlegi orosz titkosszolgálatok közti folytonosság tehát mind tartalmi, mind eszmei téren is él – állapítja meg Andrew.

Andrew könyve a Mitrohin által kicsempészett dokumentumokra építve tehát végigkíséri a szovjet titkosszolgálat fejlődését a kezdetektől egészen az orosz, jelicini korszakig. Mint arra már utaltunk a könyv számos olyan dokumentumot, adatot említ, melyek először kerülnek napvilágra a 20. század kutatóinak értékes adalékokat jelenthetnek. A történeti fejlődés mellett végigkíséri a KGB külföldi tevékenységét a legfőbb ellenséges országokban, valamint az egykori szovjet tömbben – így többek közt az 1956-os magyar és az 1968-as csehszlovák forradalom kapcsán is. Külön újdonságot jelenthet a KGB és a nyugati kommunista mozgalmak kapcsolatára, valamint az illegális ügynökökre vonatkozó rész. Andrew egyrészt annak a fantasztikus méretű hálózatnak a bemutatására helyezi a hangsúlyt, amit a KGB külföldön kiépített, másrészt pedig a KGB és a szovjet rendszer azon belső ellentmondásaira, melyek végül is nem tették lehetővé, hogy ez a nagy gonddal felépített titkosszolgálat hatékonyan és céljának megfelelően működjön. Ennek ellenére a KGB a nyugati történészek által véltnél nagyobb hatást gyakorolt a szovjet politika alakulására, s ami lényeges, hogy ezt a befolyást utódszervezetei is megtartották. A könyvben szereplő adatok és megállapítások az eddig rendelkezésre álló információkkal, illetve nyugati politikusok, történészek munkáival, véleményével egybevetve kapnak különös jelentőséget, szinte új megvilágításba helyezve számos jelentős történelmi eseményt. A Mitrohin Archívum által említett adatok megbízhatóságát nem vonhatjuk kétségbe, de azt nem szabad elfelejteni, hogy a szovjet archívumok mélyén még jelentős anyag lapulhat, melyek akár az itt közölt információkat is új szemszögből láttathatják majd a későbbiekben. A könyv néhány megállapítása a szovjet rendszer természetéről és a kommunista titkosszolgálatok módszereiről ugyanakkor az egykori szovjet blokk területén élő kutatók számára valószínűleg kevesebb újdonságot tartalmaz, mint a nyugati olvasóknak.

A Mitrohin Archívum ennek ellenére minden, a 20. század történetét kutató személy számára nélkülözhetetlen információkat tartalmaz, melyet Christopher Andrew gördülékeny ám mégis alapos stílusban tár elénk.

Berky Tamás

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES – *Tibor Takács*, L'évolution de la constitution sociale de l'effectif des comtes suprêmes dans la Hongrie d'entre-deux-guerres – *Lóránt Tilkovszky*, Rapports politiques de l'Ambassade d'Autriche à Budapest (avril 1937 – mars 1938) – COMMUNICATIONS – *Balázs Ablonczy*, Diplomates français en Hongrie 1920–1934 – *Gusztáv Kecskés*, La politique de la France à l'O.N.U. à l'occasion de "l'affaire hongroise" 1956–1963 – DOCUMENTS – *Lajos Gecsényi – István Vida*, Documents à l'histoire des relations austro-hongroises octobre 1953 – 21 janvier 1956 – *Péter Solymosi*, Rapports diplomatiques suédois des jours de la révolution hongroise de l'année 1956 – PETITS ARTICLES – *István Vida*, Un citoyen s'annonce des années 50, de la révolution de 1956 et des ses premières impressions. La lettre de Pál Szölössi à Zoltán Pfeiffer, Vienne, 2 juin 1957. LITTÉRATURE HISTORIQUE

CONTENTS

STUDIES – *Tibor Takács*: Changes in the social structure of the body of high sheriffs in the interwar period in Hungary – *Lóránt Tilkovszky*: The political reports of the Austrian Embassy at Budapest (April 1937 - March 1938) – ARTICLES – *Balázs Ablonczy*: French diplomats in Hungary 1920-1934 – *Gusztáv Kecskés*: The policy of France and the "Hungarian cause" in the UN: 1956-1963 – DOCUMENTS – *Lajos Gecsényi - István Vida*: Documents illustrating Austro-Hungarian relations: October 1953-21 January 1956. – *Péter Solymosi*: Swedish diplomatic reports from the days of the Hungarian revolution of 1956 – SMALLER NOTICES – *István Vida*: A citizen on the 1950s, on the revolution of '56 and his first impressions. The letter of Pál Szölössi to Zoltán Pfeiffer. Vienna, 2 June 1957. – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számaink tartalmából

Buda Attila: Pest megye első embere. Gróf Károlyi István 1848–49-ben
Herger Csabáné: Rekatolizáció eszköztára Magyarországon a 16–18. században
Hornyak Árpád: A Szerb–Horvát–Szlovén–Királyság és IV. Károly első restaurációs kísérlete
Majoros István: Francia intervenció Dél-Oroszországban (1918–1919)
Mohácsi Gergely: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők rövid története
Soós László: Dokumentumok a kétszintű magyar bankrendszer létrehozásáról 1984–1987
Baráth Magdolna: Pártközi kapcsolatok (MKP–SZK(b)P) 1943–1947

E számunk munkatársai

Ablonczy Balázs PhD-ösztöndíjas (ELTE BTK, Budapest) – *Bácskai Vera* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (ELTE. BTK, Budapest) – *Berky Tamás* egyetemi hallgató (Károlyi Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Donáth Péter* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE Tanító és Óvónőképző Kar, Budapest) – *Gecsényi Lajos* kandidátus, főigazgató (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Gergely Jenő* egyetemi tanár (ELTE BTK, Budapest) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet) – *Kecskés Gusztáv* pedagógiai tudományos munkatárs (Holnap Iskolája, Általános Iskola és Zeneiskola, Győr) – *Solymossy Péter* történész (Svédország) – *Szokolczai Attila* tudományos munkatárs (1956-os Intézet, Budapest) – *Takács Tibor* PhD-hallgató (DTE BTK, Debrecen) – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Vida István* kandidátus, főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja,* mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. *(A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)*

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónappal régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 1500,-Ft
Egy szám ára: 250,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Nagy Péter Tibor: A húszas évek középiskola-politikájának kialakulása

Baráth Magdolna: Pártközi kapcsolatok (MKP-SZK(b)P) 1943–1947

Szatmári Péter: Az osztrák nemzet és nemzettudat (küldetéstudat) kérdései az 1920–30-as években

Vitári Zsolt: A testi felkészítés szerepe és fejlődése a Hitler-jugendben, 1933–1939

Papp István: Angyal Dávid 1942-es naplója

Soós László: Dokumentumok a kétszintű magyar bankrendszer létrehozásáról

Randolph L. Braham: A holokauszttal kapcsolatos perekről

Tisztelt Olvasó!

Azt a kellemetlen hírt kell közölnöm Önnel, hogy 2001. január 1-jétől a Századok példányonkénti eladási árát, 250-ről 300 forintra, éves előfizetési díját pedig 1.500-ról 1.800 forintra kell emelnünk.

A postai kézbesítési díjak radikális emelése miatt kényszerülünk erre a lépésre. Az 50 forintnyi különbözetet majdnem teljes egészében erre fordítjuk.

Megértését előre is köszönöm:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
134. ÉVFOLYAM 2000. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Nagy Péter Tibor*: A húszas évek középiskola-politikájának kialakulása 1313
Baráth Magdolna: Pártközi kapcsolatok (MKP-SZK(b)P 1943-1947 1335

KÖZLEMÉNYEK

- Szatmári Péter*: Az osztrák nemzet és nemzettudat (küldetéstudat) kérdései az 1920-30-as években 1361
Vitári Zsolt: A testi felkészítés szerepe és fejlődése a Hitlerjugendben, 1933-1939 1377

DOKUMENTUMOK

- Papp István*: Angyal Dávid 1942-es naplója 1429
Soós László: Dokumentumok a kétszintű magyar bankrendszer létrehozásáról 1449

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Hajdu Tibor*: Tisztikar és középosztály 1850-1914, Ferenc József magyar tisztjei (Ism.: *Gyáni Gábor*) 1503
Nyezabütaja Revoljucija. Epoha Oktjabrja Glazami Rosszijan (Ism.: *Jemnitz János*) 1506
Dombrády Lóránd: Katonapolitika és hadsereg 1920-1944 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1507
Pokorny Hermann: Emlékeim A láthatatlan hírszerző (Ism.: *Pollmann Ferenc*) 1512

Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1947. június 2–szeptember 19. (Ism.: <i>Gáspár Ferenc</i>)	1513
<i>Borhi László</i> : A vasfüggöny mögött (Ism.: <i>Kozma István</i>)	1515
A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága titkárságának jegyzőkönyvei. 1957. július 1–december 31. (Ism.: <i>Ripp Zoltán</i>)	1520

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Merle, Isabelle</i> : A Mabo-ügy 1523 – <i>Caron, François</i> Egy nagyléptékű technikai rendszer születése 1525 – <i>Buldakov, V. P.</i> : A birodalom válsága és a XX. sz. eleji forradalmi nacionalizmus Oroszországban 1529 – Nemzetközi kapcsolatok a 20. században 1531	
--	--

KRÓNIKA

Beszámoló az ausztriai Mogersdorfban megtartott „Egyház, állam és társadalom a Pannon térségben – népi vallásosság, oktatás és szociális gondozás” című konferenciáról (<i>Bubnó Hedvig</i>)	1533
--	------

*E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg*

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nagy Péter Tibor

A HÚSZAS ÉVEK KÖZÉPISKOLA-POLITIKÁJÁNAK KIALAKULÁSA

Az egységes alsó-középiszkola programjának félretolása

Az 1924-es törvény eddigi elemzői — az elmúlt két évtizedben — vagy a középiszkola-típusok egyenjogúsításának oktatásszervezési hatását, vagy a középosztály ill. az iskolatípus modernizálásának célját hangsúlyozták.¹

Valamennyi interpretáció igaz, döntőnek magunk mégis azt tartjuk, hogy miről nem szól a középiszkolai törvény, azaz milyen alternatívát akadályozott meg: ez pedig a 14 éves korig egységes, átjárható alsó-középiszkola alternatívája.

A középiszkola (gimnázium-reáliskola) változásától a nevelés-történetírás általában teljesen „külön ügyként” kezeli a polgári iskola változását, hiszen arról másik törvény rendelkezett, máshol képezték a pedagógusokat, s „más légköre” volt az egész intézménynek.

Az iskolai piacon azonban a polgári iskola és a középiszkola alsó négy osztálya egymás versenytársaként jelent meg. Olyannyira, hogy — amint erre Karády Viktor rámutatott — a polgárik szerveződése elszívó hatást gyakorolt az alsó-középiszkolák népszerűségére.²

A párhuzamosság tudatosságát, azaz a tantervkészítőknek a törvényeken és a rendszeres törvényhozási kísérletek során megnyilvánuló parlamenti és fenntartói akaraton átlépő mentalitását mutatja, hogy 1875-ben a reáliskolához igazítják hozzá a polgári tantervét, s amiképpen az al-reáliskolából — különbözetivel — van mód átlépni felsőgimnáziumba, úgy a polgáriból is van mód átlépni a felső-reáliskolába.

Míg a központ csak a reáliskolai átjárást tekinti célnak, a polgári iskolát fenntartó városok egy része a középiszkola törzset jelentő gimnázium és a polgári átjárhatóságát is helyi politikája céljának tekinti. A főváros nemcsak a tanterv, de a tanárok alkalmazásával kapcsolatos preferenciák szempontjából is alsó-középiszkolának tekinti a polgári iskolát, – növelve annak esélyét, hogy a különbözeti vizsgákon a polgáriból érkező tanulók megfeleljenek a középiszkolai tanárokból álló felvételi bizottságok követelményeinek.³

---

¹ Szabolcs Ottó: A középiszkola szerepe és szerepváltozása a két világháború között. Pedagógiai Szemle 1984:5, Simon Gyula: Középiszkolai reformok a két világháború között (1924, 1934.), Pedagógiai Szemle 1984:5, Kelemen Elemér: Az oktatási törvénykezés hazai történetéből. In: Az oktatási törvényhozás változásai. Budapest 1994. FPI.

² Karády Viktor: A középiszkolai elitképzés első funkcióváltozása Magyarországon *Educatio* 1995 4. sz.

³ Uo.

1879-ben az államilag kialakított újabb polgári iskolai tanterv a gimnáziumi tantervhez is igazodik, az elméleti óraszám nő, rendkívüli tárgyként lehet latint is tanulni. Van olyan polgári, ahol helyi döntéssel kötelezővé teszik a latint, s a gyerekeket iskoláztató szülők jó része is alsó-középiskolának tekinti ezt az iskolát: mi mással magyarázhatnánk, hogy a polgári fiúiskolákban a növendékek átlag fele tanult latint.⁴

A középiszkola körüli nagy erejű társadalmi csoportok lehetetlenné tették a modern iskolatípusok teljes egyenjogúsítását, épp azért az „oldalról”, azaz nem az oktatási törvénnyel, hanem az 1883-as minősítési törvénnyel — történik meg: a polgári iskolai végzettség a köztisztviselői alkalmazás szempontjából egyenértékű a négy középiszkolai végzettséggel, (az általában polgárra épülő) felsőkereskedelmis végzettség egyenértékű a gimnáziumban/reáliskolában szerzett nyolc középiszkolai végzettséggel. A polgári iskolai tanterv, a reáliskolai tanterv és a gimnáziumi tanterv tehát az 1–4 osztályban sok tekintetben párhuzamos.

Ez a bázisa az alsó fokon egységes középiszkola elképzelésének, melyet a szakkörök már korábban vitattak, az első politikai deklaráció azonban Csáky Albin kultuszminiszter 1889-es beszéde az egységes középiskoláról. Csáky szerint a polgárik dolga, hogy majd a megszüntetendő reáliskolákat pótolják.⁵

Az 1892-es országos értekezlet tanterv-politikai állásfoglalása a reáliskola és a gimnázium alsó tagozatának teljes egyesítését tűzte ki célul, azzal, hogy az al-reáliskolát is, az algimnáziumot is le kívánták mondani a reájuk jellemző idegen nyelv elsőtől történő tanulásáról, nagyobb szerepet adva ezzel a magyar nyelvnek, a „nemzeti közműveltségnek”.

Az új, egységes tanterv — az elképzelés szerint — csak másodiktól tanított volna latint, s csak harmadiktól németet. A törvény értelmében egységes alsó-középiszkola végül nem született meg, a rendkívüli tárgyak intézménye azonban már az alsóközépfok végére biztosított bizonyos átjárást: a gimnazisták harmadiktól tanulhattak franciát, hogy ne legyen akadálya annak, hogy ötödikben átléphessenek a reáliskolába, a negyedik reáliskolások pedig könyvvitelt, hogy ne kerüljenek hátrányba, ha felsőkereskedelmiben akarnák folytatni tanulmányaikat.

A polgári a századfordulóra tömeges intézménnyé válik, olyan csatornává, ahonnan azok számára is van út a középiszkolába, akik 10 éves korukban — a továbbra is alacsony életkori szelekciós pontú rendszer következtében — ez irányba még nem tájékozódhattak.

A századforduló kultuszminiszterei az alsó tagozatában egységes középiszkola gondolatával kísérleteztek. Nagy befolyású oktatáspolitikai erők törekedtek arra is, hogy az egységes középiszkola alsó négy osztályának tananyaga a polgári iskoláéval azonos legyen. Jellemző, hogy még a polgári és a középiszkola egységességének ellenfelei is az *átlépés* kormányzati eszközökkel történő *könnyítését*, a magánvizsgálatok szigorának enyhítését szorgalmazták.

A századfordulón elérhető közelségbe került egy olyan iskolastruktúra kialakítása, melynek alapját az egységesnek megőrzött (tehát a német modellel ellentétben egy gimnáziumra előkészítő iskolatípus alternatívájával nem fenyege-

⁴ Sághegyi Lajos: A magyar polgári iskola hatvan éves múltja 1929. 99.

⁵ Uo. 118.

tett) elemi iskola képezi. E rendszer második szintje az alreáliskola–algimnázium–polgári iskola keverékéből létrejövő típus, amelyben nincsen latin nyelv (ezért elvileg még a népiskola felől is átjárható), viszont egységes műveltséget ad a polgárság tömegeinek és az értelmiségnek. A késői kilencvenes évek kormányzati terveiben egy modern, sokkal kevésbé szelektív iskolarendszer képe áll előttünk...⁶

Az 1905–6-ban — Lukács György kultuszministersége alatt — elkészült tervek szerint a négy éves egységes alsó-középiszkolára épült volna a felső-középiszkola, melyben az egyes „szélsőséges tárgyakra”: a görögre, modern nyelvekre, az ábrázoló geometriára, a kémiára – mint melléktárgyakra szerveződtek volna tagozatok. A koncepciót Fináczy Ernő dolgozta ki, – ugyanaz a Fináczy, aki az 1924-es tervezetnek is egyik szerzője volt. Más kérdés, hogy Lukács — aki a húszas években már nem a kultúrpolitikában, hanem a Revíziós Ligában tevékenykedett — szintén támogatta az új, az ő akkori álláspontjától gyökeresen eltérő javaslatot.⁷

Az egységes alsó tagozatra irányuló tervek határozottságát mutatja, hogy 1913-ban — Jankovich Béla ministersége idején — még a polgárit is be kívánták volna olvasztani az alsó középiszkolába.⁸

Az alsó tagozatában egységes, (s alsó tagozatban latin nélküli) középiszkoláról egy olyan törvényjavaslat született, amelyet azután az 1918-ban felsejlő demokratikus Magyarország is felhasználhatott volna. A világháború utolsó évében persze nem kerülhetett sor ilyen alapvető törvény elfogadására.⁹

Az 1924-es törvényjavaslatot tehát nem a több évtizedes középiszkolai törvényhez kell hasonlítanunk, hanem ehhez a már törvényjavaslat formájában is létező modern oktatási szándékhoz: – a 14 éves korig egységes, sok tekintetben az amerikai iskolarendszerre, az európai szociáldemokrata programokra emlékeztető iskolakoncepcióhoz.

Ezért nem szakmai megoldások közötti „elmozdulás”, hanem társadalompolitikai döntés eredménye, hogy 1919 után az alsó tagozatában egységes középiskola híveit az oktatáspolitikai ellenzékébe szorították. A nagy tét ugyanis nem az al-reáliskola és az algimnázium egyenjogúsága, hanem a polgári iskola egyenjogúsága volt az alsó-középiszkolával.

A VKM környékén meghatározó oktatáspolitikus, Kornis Gyula hírhedt megfogalmazásában viszont a népiskola, a polgári és a középiskola egy-egy társadalmi osztály — kvázi rendi forma szerint tagolt — iskolatípusa.

Nemcsak az oktatáspolitikai ellenzékben, de a parlamentben is tovább él az egységes alsó-középiskola elképzelése: a szociáldemokrata Kéthly Anna a 8 osztályos alapiskola híve (akárcsak a református ifjúsági mozgalmak ismert alakja Eöry Szabó Dezső, vagy az egységes alsó-középiszkolai programmal fellépő keresztényszocialista Petrováczy Gyula).¹⁰

Klebelsberg viszont az egységes középiszkolai alsó tagozatról a következőképpen fogalmaz: „Kérem, nem az lesz-e ennek az eredménye egy demokratikus korban, hogy összeolvad majd a polgári iskolával? Ez a perspektíva. Már pedig

⁶ Uo.

⁷ Nemzetgyűlési Napló: 1922:22 köt. 52

⁸ Uo.

⁹ Uo. 145, 225

¹⁰ Uo. 13, 57, 78.

azt, hogy latinmentes alépítményt nyújtsunk és az egész dolgot összeolvasszuk a polgári iskolával, ezt nem tartanám helyesnek.”¹¹

A közös nemzeti tárgyak

A differenciált középiskola egyes ágai egyenlő jogosításának feltétele, hogy bizonyos szimbolikus értékű tárgyak, s azok ismeretanyaga közös legyen bennük: ezek pedig az úgynevezett nemzeti tárgyak.

A gimnázium két hagyományos nemzeti – ideológiai tárgya a magyar irodalom és főképp a történelem volt. Ezekben a tárgyakban a hagyományos humanisztikus felfogáshoz képest a liberális korban hatalmas változások történtek.

Az 1879. évi irodalomtantervben a klasszikus írók közül azok kerültek előtérbe, akiknek a modern irodalomra nagy hatásuk volt. Másfelől a (politikailag – ideológiailag semleges, viszont formális képzést nyújtó) irodalomelmélet és a poétika túlsúlya helyébe a tényleges élő irodalmi műveltség, például Arany János költészete került.¹² A magyar irodalom — közismerten — mindig igen erősen kötődött nemcsak a politikai ideológiához, de magához a politikai élethez is. A középosztály számára azt kommunikálta az iskolai irodalomtanítás: a „mi nemzedékünkkel” — melynek persze még Petőfi is tagja lehetne — hozta létre a magyar irodalom azokat az alkotásokat, amelyeket az egyébként „örök értékekre” koncentráló iskola elsősorban taníthat — s ez az irodalmi nemzedék az első, mely végre nem szegénységgel, emigrációval, üldöztetéssel küszködik életében, hanem magas királyi, kormányzati, akadémiai kitüntetésekkel. Azaz: a felekezeti elkötelezettségből kibontakozó író-nemzedék és a felekezeti elkötelezettségből kibontakozó állam együttműködése teremti a kulturális virágkört.

Az 1879-es tantervkészítés idején még elmondhatjuk, hogy az irodalom-tananyag sosem látott mértékben a kortárs magyar irodalommal kapcsolatban látott el ízlésformáló funkciót, s annak színe javát helyezte középpontba. Míg az irodalomtanítás a modern versus tradicionális ellentét-párban egyértelműen az előbbivel tartott, a kor pártpolitikai alapkonfliktusaiban nem húzott túlságosan egyik oldal felé sem, hiszen ha Aranyt „1867-es”-nek is lehetett mondani, Petőfit már semmiképpen sem.

1899 után a helyzet ellentmondásosabbá vált, hiszen már megjelent a modern irodalom, mely nem kapott helyet a tankönyvekben, tantervekben. Az 1924 utáni változások viszont igazi fordulatot jeleznek.

Az elmúlt negyed században ugyanis az irodalmi ízlést egyfelől a világirodalom, másrészt a „Nyugat” hazai körének kihívása befolyásolta. Az értelmiségi frontok 1924-ben már eszerint rendeződtek: ki fogadja el mértékadónak a Petőfi Társaságot és írófejedelemnek Herczeg Ferencet, s ki nem. S az utóbbiak is megszólhattak aszerint, kinek mi volt a viszonya Adyhoz, s mi a Nyugathoz, a másik oldalon pedig azok, akik a tradicionális magyar irodalmi értékrendet és irodalmi nyelvet szintén kétségbevonó Szabó Dezső híveiül szegődtek.

¹¹ Uo. 20.

¹² VKM: 1879:17630. sz. r., VKM: 1880:16179. sz. r., VKM 1883:26776. sz. r., VKM: 1887:8619. sz. r.

Az egységes középiskola közös lényegévé tett magyar irodalom ideológiai politikai kulcstárgy lett.

Az 1879-es történelemtanterv is szakítás a tradicionális gimnázium történelemképével. Az egyetemes történelem a felvilágosodás szellemében két súlypontú: az antikvitás és a közelmúlt uralja a tananyagot: az antikvitás nagy aránya a kereszténység előtti idők politikai és emberi értékeit mutatja be.¹³ A közelmúlt története pedig a politikai földrajz módszerét használja, „ismertetni fogja a művelt népek jelen állami és társadalmi állapotait, tekintettel azon történeti főbb jelenségekre is, melyek századunkban a közéletre befolyással voltak.”

A történelemben az eseménytörténet mellett az „állami és társadalmi intézmények taglaló ismertetése” kapott súlyt.¹⁴ Ez azt jelenti, hogy a történelem nemcsak abból a szempontból ideológiai kulcstudomány, hogy a magyar nemesség uralmát legitimálja történetileg, hanem azzal is, hogy az „Isten kegyelméből” uralkodók életrajz-története helyébe az alkotmányosság történetét helyezi: „a tények és személyek méltatásában pedig folyton szeme előtt tartsa amaz erkölcsi igazságot, hogy a népek sorsa nem az egyesek kisszerű indulatainak, sem a véletlen játékának eredménye, hogy az emberiség küzdelme, habár minden vívmánya az egyéni tevékenység buzgalmától függ és egyesek odaadó munkásságára igényt tart, mégis eredményeiben nem egyesek céljainak áll szolgálatában.”¹⁵ Másfelől pedig ez az intézményalapú felfogás szembefordulás a történelem erkölcsi — s valláserkölcsi — példatár jellegével is: immár nem az kérdés, hogy az egyes szereplők királyukhoz, vallásukhoz hűeknek bizonyultak-e, hanem hogy az általuk megteremtett „intézmények” — törvények, iskolák, hatóságok, közlekedési és ipari alkotások — mennyire tudtak befolyást gyakorolni a következő évtizedek alakulására.

Az 1894/95-ös „theoreticum” következőképpen fogalmaz: „Mit kell tehát tanítani? A közös élet intézményeinek történetét. De ezen intézmények köre is megszorítandó és csak azok tárgyalandók, melyek nélkül mai közéletünk meg nem érhető.” Kármán Mór maga is rámutat: „az egész történettantás bizonyos értelemben alkotmánytörténetté lesz.”

A dualizmus kori történelemtanítás tehát előtérbe hozta a felvilágosodás századát és a „jelen” évszázadot — a jelen alkotmányosságot, — mindazt, amit 1919 után hanyatlásként kívánt bemutatni az új kurzus.

A történelem mindig is ideológiai kulcstudomány volt, s mióta az új kurzus felrajzolta az ellenséget a „gyökértelenekben”, a magyar történelmi tradíciókkal nem rendelkező eszmékben és személyekben, még inkább az lett. Nem véletlen, hogy maga Klebelsberg a Magyar Történelmi Társulat elnöke, hogy Szekfű Gyula olyan főideológusi szerepkört kap, mint a dualizmus korának egyetlen történésze sem.

A földrajz nemzeti kulcstudománnyá válása összefügg a trianoni békével. A történelmi Magyarország idején a diákok földrajzi ismeretei a nemzeti nevelés szempontjából szinte érdektelenek voltak, hiszen Magyarországnak nem voltak

---

¹³ *Unger Mátyas*: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben. Bp., Tankönyvkiadó, 1976

¹⁴ *Kármán Mór*: Pedagógiai Dolgozatai. I-II. Budapest. 1909.: I. k. 234. és II. k. 274.

¹⁵ Uo. I. k. 234.

területi követelése, s a meglévő — sok száz éve lényegében változatlan — ország-terület természetes földrajzi egységét sem kellett külön hangsúlyozni. A Trianon utáni nemzeti nevelésnek, a revíziós tudat fenntartásának alapvető eszköze volt a földrajz. A földrajzos érdekkör nagy ereje — Bassola Zoltán VKM tisztviselő közelmúltban megjelent emlékiratai szerint — Teleki Pál személyes befolyásával is összefüggött.¹⁶

A modern és „nemzethez kevésbé kötött” társadalomtudományok, mint pl. a közgazdaság és a szociológia, — melyek tárgyiasulása már korábban megindult, — kiszorultak az iskolából. A történelem-tananyag társadalomtudományi műveltségévé szélesedése, — melyre pedig a felsőkereskedelmi iskolai történelemtanítás bázisán épp úgy lehetőség lett volna, mint a történettudomány olyan új eredményeinek bevonásával, melyet Domanovszky vagy Hajnal neve fémjeleztek — megakadt.

A reform fontos célja volt új keretet biztosítani ennek a „nemzeti műveltségnek”: ez az egységes nemzeti közszellem az, mely a középiskolák egyenlő jogosításának kellő legitimitációt ad. Azaz: az egyenlő jogosítás konkrét megvalósításában találkozott a középosztály modernizálásának, megmentésének társadalompolitikai, és az új nemzet-fogalom általánossá tételének ideológiai célja.

A humángimnázium születése

A gimnázium egyik legfontosabb sajátos tárgya az ógörög volt: az oktatástörténetet ismerők tudták, hogy a 19. század elején, ill. közepén éppen a gimnázium neohumanista irányú modernizálásának szimbolikus kérdése volt a görög beemelése.

A széles körben elfogadott és elvárt latinnal ellentétben a klasszikus gimnáziumi görög nyelvtanulás legitimitációja a 19. század végén már csak két irányú: az antik eszményekkel, a neohumanizmussal, illetve a teológusképzés igényeivel kapcsolódik össze. Ennek következtében a görög kötelező tárgyi mivoltában lépésről lépésre kiszorult a középiskolából. 1883 után a humángimnáziumban csak azért maradt kötelező tárgy a görög, mert a főrendiház akkori összetétele — a címzetes püspökök nagy száma — miatt eleve elképzelhetetlen lett volna enélkül a középiskolai törvény elfogadtatása. Az 1885-ös főrendiházi reform azonban ezt az ellenzékét eltávolította.

Az 1890:30. tc. már az ógörög tanulása nélküli gimnáziumi érettségit is lehetővé tette. A kilencvenes évek közepén a gimnazista diákoknak mintegy harmada már ógörög nélkül folytatta tanulmányait. E törvénycikk eredetileg egyértelműen „negatív” irányultságú: — önmagában arra akar lehetőséget biztosítani, hogy gimnáziumi érettségi legyen szerzhető görög tanulás nélkül is. Csak az oktatási bizottság veszi bele a „görögpótlót”.¹⁷

Az 1890 után görögpótlóként beiktatott „irodalmi” tantárgy az iskola modern világi ideológiai funkcióját erősítette meg.

¹⁶ Bassola Zoltán: Ki voltam...Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai. OPKM, Bp., 1998.

¹⁷ Nemzetgyűlési Napló: 1922:22 k. 227., 1890:30820, VKM 1891:31085, VKM, Schwartz Gyula: Tudomány és társadalom – Akad. ért. 1888

Egyrészt a görög remekírók magyar fordítását adta, mellyel rendkívül megosztotta a „görög tantervi lobbit”. E munka — és tantárgy — ugyanis számos írónak, s nemzetközi hírű klasszika-filológusnak adott rangot és feladatot, ők tehát a klasszikus görög kultúra iránti elkötelezettségük dacára eltűntek a tantervi reform ellenzői közül. Ráadásul a klasszikus görög irodalom tartalmi illetve esztétikai ismertetése a klasszikus görög kultúra ismerete, annak műveltségi javai, s annak morális nevelő értéke iránt elkötelezettek tulajdonképpen jobban kiélégíthette, mint a grammatika és lexika által túlterhelt hagyományos ógörög nyelvtanítás. (Az 1899-es tanterv e csoportok megnyerése érdekében a görögpótló anyagán belül növelte a klasszikus görög irodalomra, görög kultúrára vonatkozó ismeretek arányát.)

Hogy a kérdés mennyire tudatos politikai kompromisszum a görög történelemmel modern tudományos eszközökkel foglalkozók és a görögöt ellenző pragmatisták között a görög grammatikusok és az egyházi érdekkör ellen, mi sem mutatja jobban, mint hogy Schwarz Gyula, liberális politikus, a kötelező ógörög eltörlésének egyik legbefolyásosabb szorgalmazója, a korabeli európai értelmiség egyik intellektuális botrányhőseként igazi történeti kritika tárgyává tette a neohumanizmus bálványait: az athéni demokrácia intézményrendszerét csakúgy, mint Arisztotelészt. Azaz: érdemben, tárgyilagosan foglalkozott az antikvitással.

Így az ógörög kötelező voltát védelmező pozícióban leginkább azok a tanárok maradtak, akiket ennél megszüntetése egzisztenciájukban érintett, s akik a középiskola formális képző arculatához ragaszkodtak, — utóbbiak viszont úgyis az oktatáspolitikai ellenzékéhez tartoztak.

A „görögpótló” által átmentett hellenisztikus műveltség — minthogy magával a nyelvvel egyáltalán nem foglalkozott — minden használhatóságát elveszítette a teológusképzés előkészítése szempontjából, így az egyházak számára e fejlődési irány több, mint nemkívánatos volt. Az egyházi kritika jelentősége — s ez fontos új elem — 1919 után nyilvánvalóan megnőtt.

Másrészt a „görögpótló” nevű tantárgy a régebbi magyar irodalom nem annyira esztétikai, mint inkább történeti és nyelvpolitikai szempontból fontos munkáit emelte be a közműveltségbe: Kármán József értekező munkáit, Kazinczy és Berzsenyi levelezését, „régibb elmélkedő és történeti irodalmunkat”. Ezáltal a modern magyar irodalom tantervi súlynövekedése által visszaszorított irodalomtörténészeket sikerült megbékíteni, sőt sikerült a klasszikus magyar irodalmat is a modern értelemben vett nemzeti ideológia szolgálatába állítani. Ennek az ismeretkörnek a fontossága — minthogy Magyarország Trianon következtében nemcsak, hogy lényegében egynyelvűvé vált, de a Szekfű-féle történelemideológia a nyelvprogramot magát is elítélte, — teljesen lecsökkent.

A „görögpótló” ideológiai funkciót töltött be azzal is, hogy a modern magyar politikai gondolkodás legnagyobbjai, Széchenyi, Wesselényi, Eötvös, Kemény munkáit idézte fel. E tárgy tehát egyrészt alátámasztotta a magyar nemzeti történeti tudatot, másrészt alkalmasabbá vált a „magyar állami nyelvprogram” legitimálására, harmadrészt a feudalizmus régi és a politikai katolicizmus, agrárius konzervativizmus új erőivel szemben közvetlenül alátámasztotta a magyar állam liberális alapelveit. Ezek a korábbi politikai motívumok 1919 után kifejezetten nem-

kívánatossá tették a görögpótlót. (Magának a tárgynak a megszüntetése ideológiai értelemben egyszerűbb volt, mint annak nyílt felvállalása, hogy a 19. század magyar nagyjainak szövegeit esetleg „húzni” kell, hogy politikailag aktuálisabbak legyenek.)

A másik — ógörög helyett választható — tantárgyi alternatíva a szabadkézi rajz és az ábrázoló geometria egy másik modern faktor: a műszaki és természettudományi felsőoktatás (s ezen keresztül az ipar) igényeit elégítette ki. Ők viszont ezzel nem elégedtek meg, a rajz általánosan kötelező tárggyá tételét, illetve a reáliskola egyenjogúsítását szorgalmazták.

Az egyházi intézményekre nézvést nem csak az jelentett 1890 után csapást, hogy lehetett klasszikus gimnáziumban úgy érettségizni, hogy valaki nem tanult görögöt, hanem, hogy még *saját* intézményeikben sem akadályozhatták meg ezt. A görög kötelező érettségi tárggyá tételét az iskolafenntartók számára megtiltotta — így a középiskola érdemi befejezését az ógörög gyakorlatilag nem tudta lehetlenné tenni, még azok számára sem, akik (más helyi választék híján, szándékukkal ellentétben) görögös osztályban tanultak.

Ugyanakkor a kormányzat még azt is megakadályozta, hogy legalább ebben a szférában exkluzív intézmények legyenek az egyházi iskolák, amikor keresztülvitte, hogy a görögpótló és a görög közötti választás se determinálja véglegesen a gimnazista pályáját. Először is a jogszabály átlépést tett lehetővé a tagozatok között. Másrészt, aki nem tanult görögöt, de bölcsészkarra és teológiára jogosító érettségit akart, annak alanyi joga lett görög szóbeli érettségit tenni.¹⁸ Aki pedig tanult görögöt, s ennek alapján — görög érettségi nélkül is — járhatott bölcsészkarra s teológiára, de nem hazai, hanem külföldi egyetemre készült, ahol — elsősorban Németországban, ahol a klasszikus tanulmányok közül a görögöt fontosabbnak tartották, mint a latint — megkövetelték a görög érettségit, jogában állott érettségit tenni.

Az 1890 utáni göröggel kapcsolatos tantervmódosítások az állami-fővárosi gimnáziumok piaci helyzetét megerősítették, hiszen számukra kötelezővé vált, hogy a tanulók számára felajánlják a görögös és görögpótlós tantervi alternatívát is, – az autonóm felekezeti iskolák viszont választhattak: bevezetik a görögpótlót, s ezzel ellentmondásba kerülnek évtizedek óta hangoztatott álláspontjukkal, kockáztatva társadalmi presztízsiük csökkenését hagyományos bázisuk körében, vagy nem vezetik be, s ezzel eleve lemondanak az új középrétegek jelentős részéről. Ennek eredménye azután az, hogy az országos átlag (miszerint 30,1% járt a görögpótlós tanfolyamra) olyan szélső értékekből jön össze, mint pl. a református fenntartású gimnáziumok 15%-os és „az állam rendelkezése alatt álló” gimnáziumok 46%-os mutatója

1914–15-ös iskolai évre a görög további visszaszorulásának lehetünk tanúi. Országosan az 5–8 osztályba járó gimnazistáknak már 47%-a nem tanul görögöt, ezen belül a katolikus iskolák diákjainak 39, az állami-községi iskolák diákjainak viszont 58%-a. Trianon után az 1921–22-es tanévben már a diákok 56%-a nem tanul görögöt — s bár ekkorra nincsenek fenntartó szerinti bontásunk, ez semmiképpen nem következhet abból, hogy az állami-községi iskolákban tanulók a-

¹⁸ 105500/1905 VKM

ránya 36-ról 45%-ra emelkedett — a görögöt nem tanulók arányának növekedése egyértelműen jelzi a görögös alternatíva összeomlását.

Mindenesetre tény, hogy az 1924-es kormányzati beavatkozás következtében tovább nőtt a görögöt immár rendszerszerűen nem tanuló gimnazisták aránya. Hiszen míg 1923–24-ben még 3362-en léptek nyilvános tanulóként ötödik osztályba a gimnáziumban, addig 1924–25-ben már csak 1213-an, további 2246 tanuló reálgimnáziumba járt.

Összességében a gimnazisták 1/3 : 2/3 arányban oszlottak meg a két új típus között: az állami iskolák tanulóinak mindössze 12%-a lett humángimnazista, az egyháziaknak összességében közel fele.

Isk. típus	Intézmény 1923-24	Tanuló 1923-24	Intézmény 1924-25	Tanuló 1924-25	Intézmény arány	Tanuló arány
áll.	32	14519	4	1869	12,5	12,9
ev.	7	2830	2	1006	28,6	35,5
izr.	2	594	0	0	0,0	0,0
kat.	27	10045	12	5248	44,4	52,2
kir. kat.	7	2578	2	1081	28,6	41,9
közs.	3	1148	1	727	33,3	63,3
magán	1	228	0	0	0,0	0,0
ref.	18	6880	6	3205	33,3	46,6

Összességében tehát az intézmények 27%-át, a tanárok 30%-át a tanulók 33%-át csoportosította Klebelsberg a humángimnáziumba.¹⁹

Klebelsberg úgy fogalmaz: „az én javaslatom az utolsó kísérlet Magyarországon a humanisztikus stúdiumok megvalósítására... már a 90-es években is Schwartz Gyuláéknak főérve a görög nyelv eltörlése mellett a görög nyelv tanításának sikertelensége volt. Magam is iskolátogatásaim alkalmával igen gyakran sajnálattal tapasztaltam, hogy a gyerek csak azt a 20–30 sort tudja, ami leckének fel van adva, azonban az olvasmány szellemi összefüggéseivel tisztában nincs, nem hatol be a klasszikus olvasmány lényegébe. Ezen a téren nem fogok tréfát érteni és a klasszikus filológusnak vagy alkalmazkodnia kell ahhoz, hogy az ifjúságot bevezeti a klasszikus auktorokba, és főleg az antik műveltség szellemébe, vagy nem lesz olyan kultuszminiszter, aki megmenthetné Magyarországon a klasszikus nyelvek tanítását.”²⁰

Más alkalommal még egyértelműbben fogalmaz: „a klasszikus nyelveknek igazi művelő ereje az antik kultúrában van, nem pedig abban a grammatizálásban, amelyet undorral hallgat ma a gyermek is” – mondja.

Nem kétséges, a reform készítői abban reménykedtek, hogy nem a grammatizálás, hanem a klasszikus műveltség lesz a humángimnáziumi tananyag fő értéke. Eképpen a humángimnázium létrehozásával Klebelsberg is be akart avatkozni a grammatikusok és az antik műveltség egyéb hívei közötti küzdelembe is: ám ellentétben a kilencvenes évekkel — a szellemtörténeti irány megerősödésének illetve az egyházakhoz kötődő nagyságrendileg jobb viszonyoknak köszönhetően — ezt úgy kívánta megoldani, hogy egy szűkebb szférában megnövelte a görög befolyását. Legalábbis a tervek szerint: négy helyett hat évig tanítottak volna görög-

¹⁹ A magyar királyi kormány jelentése 1897 évről, Magyar Statisztikai Évkönyvek 25.

²⁰ Nemzetgyűlési Napló: 1922:22 k. 9., és uo. 219.

göt. Ez a tervek szerint sem tisztán másfélszeres növekedés, hiszen a régi gimnáziumban átlagosan 4,75 az újban csak 3,66 görögóra lett volna szerint hetente.

A „görög fronton” tehát Klebelsberg nagy lehetőséget, bizonyos értelemben védett piacot kínált az ógörögös érdekkörnek. E védett piac kisebb, sokkal kisebb volt, mint az előző évszázad végén, de a méretvesztést az exkluzivitás növekedése pótolta: a humángimnáziumok világa zárt elitvilág, hiszen a tervek szerint a régi gimnáziummal ellentétben már alsó tagozatában is van görög – erre utoljára az 1850-es években volt példa. Ezen utóbbi ígéretét Klebelsberg nem tartja be, a görög végül is csak ötödiktől kezdődik a humángimnáziumban is.

A humángimnázium a hagyományos elit iskolája és fellegvára, számos megfigyeléssel igazolhatóan zárja ki — sokkal inkább, mint korábban a gimnázium — az alsóbb társadalmi csoportokat, s statisztikailag igazolhatóan az izraelita kispolgárságot.

A reál-érdekkör kielégítése: az egyenlő minősítés

Az 1924-es középiskolai törvény a reáliskola háromnegyed évszázados karrierjét koronázta meg.

Az ötvenes évektől kezdve növekvő arányú és befolyású reáliskola a modern polgárság kedvelt intézménye volt. A hetvenes évek merkantil-liberális oktatáspolitikusai átlátták, hogy a középosztály és a legfelső társadalmi csoportok meghatározó iskolatípusa a klasszikus nyolcosztályos gimnázium, ezt tehát nem szabad felszámolni, sőt az újabb társadalmi csoportok igényeinek megfelelő iskolákat ennek mintájára, ennek logikájára kell átszervezni.

S ha ez nem megy — s a hetvenes években úgy tűnik, az egyházak felsőházi jelenléte miatt valóban nem megy — törvényalkotással: lehetséges ez tantervpolitikával, miniszteri rendeletekkel. A reáliskolai tantervből a technikai elem tehát kiszorult, s a reáliskola matematikai, természettudományi, élőnyelvi képzést hangsúlyozó modern középiskolává vált (12383:1875:VKM). A természettudományos körök e tantervi változás révén a reáliskola „lobbistájává” léptek elő. Ahogy az ötvenes évek tantervpolitikusi a középiskolai tanterv természettudományi irányú modernizálásával tudták megszerezni — az őket hazafias megfontolásokból egyébként meglehetősen utáló — nemzetközi hírű természettudós körök támogatását — úgy a hetvenes évek tantervpolitikusi sikerrel „csábították át” a természettudósokat a reáliskola táborába.

A reáliskola e tantervi változtatások — s a nyolcosztályossá válás — révén a műszaki és természettudományi egyetemi körök, a bányászati, erdészeti, gazdasági akadémiai körök számára elfogadottá vált, – indokolt volt tehát, hogy az érettségi adás jogát is megkapja a VKM-től.

1883-ban törvénnyel szentesítették az új középiskola-típust: a reáliskolát, s ezt eleve két részből (alsó és felső-reáliskolából) állónak, definiálták. Érettségije a minősítési törvény szerint egyenrangú volt a gimnáziuméval, de csak néhány egyetemre képesített: a műegyetemre, a természettudományos szakokra, karokra és az akadémiák egy részére.

Trefort azonban nem elégedett meg ezzel az eredménnyel, célja feltehetően az volt, hogy a reáliskolát felsőoktatási tekintetben is egyenrangúvá tegye. „Korlátolt iskolai felfogás azt hinni és azt hirdetni, hogy a klasszikus nyelvek nélkül az új irodalmak segítségével a műveltség magasabb fokát elérni ne lehessen” – mondja 1886-ban.²¹

A nemesi világhoz idomuló polgári társadalmi gyakorlat, az egyetemek követelése, s az egyházi iskolafenntartók kívánsága azonban ezt lehetetlenné teszi. A megoldás más: a felső-reáliskolákban is taníthatóvá válik — rendkívüli tárgyként — melytől a más tárgyakban „nem eléggé szorgalmas” tanulókat el is tilthatja a reáliskola tanári kara — a latin. A 8296–1887-s VKM rendelet szerint a reáliskolai latintanítás célja, hogy „elősegítse”, a reáliskolások latintanulmányait. A felső-reáliskolai latin heti átlagos 3,25-ös óraszama ugyan elmarad a felsőgimnáziumok számára az 1879-es tantervben előírt 5,75-ös átlagos óraszámától, de lényegesen közelebb van a kilencvenes évek gimnáziumi tantervpolitikáját majdan kifejező 1899-es tantervhez, mely már csak 5 órát ad hetente. A latintanárok az iskolák egy részében külső, megbízott oktatók, az általuk bonyolított éves vizsgákat az iskola saját nyelvésztanárai is felügyelik.

Valamennyi felső-reáliskola felajánlotta tanulóinak a latintanulási lehetőséget, még azok is, melyeknek nem működött hetedik és nyolcadik osztálya. A felső-reáliskolás tanulóknak közel egynegyede választja rendkívüli tárgyként a latint — azért, hogy azután gimnáziumi bizottság előtt, a gimnazistákra szabott követelményeknek megfelelően teljesítse a latin érettségi követelményeit. A jogszabály — nyilván létező, bár statisztikailag kimutathatatlan igényre hivatkozva — még a gimnáziumi görög érettségit is lehetővé kívánta tenni a reáliskolásoknak — azt a könnyítést is felajánlva, hogy a többi tárgyaknál szokásos eljárással ellentétben a görög-vizsgára jelentkezésnek nem feltétele, hogy a reáliskolás előbb a nyolcadikos gimnazisták görög abszolutóriumát is sikerrel teljesítse (a nyolcadikos görög abszolutóriumnak írásbeli és szóbeli része is nehezebbnek számított, mint a csak szóbeliből álló érettségi).

A reáliskolák mind intenzívebben tanították a latint, s mindinkább sérelmeztek, hogy tanítványaiknak egy gimnáziumhoz kell fordulniuk, mindinkább zavarta őket, hogy munkájukat egy másik — sok tekintetben konkurens — iskola tanári kara ítéli meg. Végül kérelmükre a VKM 1896-ban engedélyezte, hogy a reáliskolák érettségiztethessenek latinból is.²²

A reáliskolai és a gimnáziumi törzstanterv — különösen a rendkívüli tárgyakkal együtt a „nemzeti” műveltségben, a (nyelvi tárgyakat ide nem számító) közműveltségben találta meg a középiskola közös lényegét, – háttérbe szorítva olyan eredeti specifikumokat, mint a görög, vagy a természettudományok.

Épp ez utóbbi — azaz a természettudományok súlyvesztése — miatt figyelemreméltó, hogy az új ipari körök képesek elérni, hogy a vegytan rendkívüli tárggyá váljon a reáliskolában, a reáliskolák harmada valóban tanítja is a kémiát a 4–6 osztályos reáliskolai tanulószám közel egytizedét bevonva. (A vegytan tantervtörténetéhez egyébként hozzátartozik, hogy az eredetileg a Habsburg ellenes

²¹ Trefort Ágoston: Beszédék és levelek. Bp. 1888

²² Magyar Pedagógia: 1896: 67.

felekezeti ellenállást fontosnak tartó, s ezért „ógörögbarát” Kossuth az 1840-es években kapcsolatba kerülve az ipari körökkel, 1846-ban már az ógörögöt felváltó vegytanra szavazott... A vegytan karrierjét az 1924-es tanterv tetőzi majd be.)

A gyakorlatias rendkívüli tárgyak nemcsak egymáshoz, de még a felsőkereskedelmihez is közel hozzák a felső-középiskolákat: a gimnazistáknak és a reálisiskolásoknak is mintegy tizede tanul gyorsírást, a reálisiskolások 20%-a pedig leendő kereskedelmi iskolai karrierjét előkészítendő – két órában könyvvitelt. E rendkívüli tárgyakat egyébként az 1892-es miniszteri rendelet kifejezetten kívánatosnak minősíti.²³

Másfelől a különböző felső-középiskolai tanulmányok közelítése is cél: a VKM két (reálisiskolai és gimnáziumi) tantervet bocsátott ki, melyek a két iskolát még közelebb hozták egymáshoz.

A gimnázium és a reálisiskola érettségi szabályzata kínosan ugyanazokat a szavakat és bekezdéseket tartalmazza: az írásbeli a matematikára és magyarra terjedt ki; ehhez a gimnáziumban latin, a reálisiskolában német csatlakozott. A szóbeli érettségi ugyanezekre, mindkét iskolatípusban történelemmel és fizikával kiegészítve.²⁴

A két iskolatípus közeledése több lehetséges alternatívát vetett fel: az individuális megoldások további könnyítését, mely a reálisiskolások gimnáziumi érettségijét mind egyszerűbbé tette; az iskolák teljes egyesülését, amilyen az amerikai modell; az egységes alsó-középiskolát, s az iskolák felső tagozatán elágazó képzést – amilyen a francia modell; az elkülönült iskolák megőrzése mellett az azonos képesítést. A magyar oktatáspolitikára számára ekkoriban egyértelműen mintaoszágként szolgáló Németország ebbe az utóbbi irányba indult el a századfordulótól kezdve.

A világháború eredményeképpen a középosztályi köztudatban nyilvánvaló lett a reálismeretek fontossága. A húszas években Bethlen és Klebelsberg fokozottan kívántak támaszkodni az ezen iskolatípust preferáló nagyipari-nagykereskedelmi körökre. 1924-ben a reálisiskolák új rendes tárgya lett a kémia, igen nagy teret kapott a műegyetemi tanulmányokat közvetlenül előkészítő rajzoló geometria és ábrázoló geometria.

Ennek a reálisiskolának az egyenjogúsítása tehát a törvény másik igazi célja. Az egyenjogúsítás azonban nem vezetett a kívánt eredményhez; az iskolát nem képesítő ereje, hanem szimbolikája minősíti: a latin stúdiumok ehhez nélkülözhetetlenek. A reálisiskola tanulószáma csökkenésnek indul, s az 1932/33. tanévre megállapodik egy hétezeres tanulólétszámon.

Az élő idegen nyelvek középpontba állítása a reálgimnáziumban

Az élő idegen nyelvek tanítása már a múlt század óta a gimnázium körüli viták egyik alapeleme. A reálisiskolában, akárcsak felsőkereskedelmiben a francia, kötelező volt. A gimnáziumban a helyi tanterv részeként lehetett franciát tanulni — erre egyébként már harmadiktól lehetőség nyílt, a reálisiskolával való párhuzamosság jegyében — az 1892-es miniszteri rendelet kívánatosnak is minősítette

²³ 1891/11982 VKM

²⁴ VKM 31072:1908

ezt. Franciatanulásra a gimnáziumok fele nyújtott lehetőséget – összességében a harmadikos-nyolcadikos gimnáziumi tanulónépesség 20%-a tanult franciát. A francia, mint gimnáziumi tárgy nyíltan gyakorlati irányú volt, tanárai nem is bölcsészek voltak, hanem olyan franciául tudó érettségizettek, akik tanárvizsgálatot tettek.²⁵

A felsőgimnáziumban — tehát ötödiktől — az angol és az olasz tanulás is rendkívüli tárgy lehetett – volna. Erre ugyanis az 1890-es években csak két-két gimnáziumban nyílt lehetőség, nyilván ezzel is összefügg, hogy a felsőgimnazistáknak összesen másfél százalékáa tanulta e világnyelveket.

Az élőnyelvi érdekkör szempontjából a helyzet javult, de nem rohamosan: az 1914–15-ös tanévben a közel 65 ezer gimnazistából alig 373-an tanultak franciául, s mindössze 97-en angolul. A kötelező német mellett 183 tanuló tanult német társalgást.

A felekezeti iskolafenntartók egyáltalán nem használták ki, hogy potenciálisan intenzívebb a kötődésük egy-egy élő kultúrkörhöz. (A két háború között a reformátusok majd angol, a katolikusok francia középiskolát szerveznek.)

A századfordulón többekben felmerült, hogy a görögöptlő helyére élő idegen nyelv kerüljön, erre 1916-ban törvényjavaslat is született. Ezt a parlament közoktatásügyi bizottsága teljes egészében elfogadta.

A politikai szándék tehát már a régi Magyarországon adott volt, s Trianon után mintha a társadalmi igények is növekedtek volna kissé: de az 1922–23-as tanévben gimnáziumba járó 38 ezer gimnazistából is mindössze 1517-en tanultak második élő idegen nyelvet.

Az áttörést e vonatkozásban a húszas évek hozták meg. Ekkor a kultúrpolitika egyik legfontosabb célja volt az élő nyelvek tanításának megerősítése: – a kultúrfőlény koncepcióba, az értelmiség nyugati propagandára használásának funkciójába ez illett bele.

A leszűkült magyar piaccal szemben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok növekedésében politikusként vagy éppen munkaadóként érdekeltek is ezt szorgalmazták.

További tényező, hogy gimnáziumban a tantervek és az iskolán belüli erőviszonyok egyaránt a latinszakos illetve magyar és történelem szakos tanároknak, illetve a hozzájuk kapcsolódó műveltségköröknek kedveztek. A reáliskola ugyanilyen értelemben a reáltárgyak tanárainak, a reáltudományoknak a terepe volt. Az élőnyelvtanítás és a élőnyelvtanárok „helyzetbehozásához” egy önálló iskolatípus, a reálgimnázium kialakítása látszott szükségesnek.

Az iskolareform e célt is szolgálta. Épp ez az a terület, amely vonatkozásban nem a német példát követi a VKM, ott erősebb a reálgimnáziumban a természettudományosság, nálunk pedig a nyelviség...

A programhoz mindazonáltal nem áll rendelkezésre kellő mennyiségű nyelvtanár. Klebelsbergben felmerül, hogy a reálgimnáziumi idegennyelv-tanításhoz külföldi tanárokat fog az országba hozni.²⁶ Jelzi azt is, hogy kétszakos tanárképzés lesz: nyomást fog gyakorolni, hogy francia-olasz és német-angol szakos képzés legyen.

²⁵ 58891/1896 VKM, 20982–1892 VKM

²⁶ Nemzetgyűlési Napló: 1922:22 k. 219. és 221.

Az élőnyelveket középpontba helyező iskola megteremtése tehát a klebelsbergi kultúrpolitika egyik alapvető célja.

A latin a reálgimnáziumban

A reálgimnázium egyik legfontosabb eleme a latintanítás volt. A latintanítás, a latintanterv megértéséhez körül kell járnunk a latin „jelentését”.

A legfontosabb a latin társadalmi legitimáló ereje. A latin és a latinos műveltség az uralkodó osztályok elkülönülésének szimbóluma volt. Ez kétféle értelemben is igaz. Egyfelől az uralkodó osztályok ezzel „tartották a kapcsolatot” a múlttal, ezzel jelenítették meg folytonosságukat ezzel jelezték, hogy ha a nemzeti vagyoni növekvő százaléka ki is csúszott ellenőrzésük alól, a műveltség mibenlétét még mindig az ő hagyományos műveltségük határozza meg. Másfelől — mondjuk Angliával vagy Németországgal ellentétben, ahol bármely idegen nyelv tudása bizonyos műveltséget mutatott — Magyarországon a műveltség jelzésére kifejezetten a latinra volt szükség. Ezt a jelző és elkülönítő szerepet semmilyen más élő nyelv nem vehette át, hiszen a Habsburg birodalomban németül tudni hivatalnok és polgártulajdonság volt, de lévén Magyarország is soknyelvű ország, gyakran több nyelven beszéltek a legalacsonyabb társadalmi csoportokba tartozók is. A latintudás ugyanakkor „természetes feltételévé” vált azoknak a pályáknak is, amelyeket nem a történeti uralkodó osztályok monopolizáltak maguknak: az orvosoknak és az ügyvédeknek, — így e csoportok mintegy rendi elkülönülését is biztosította.

A latinosságnak jogi és politikai legitimációja is van. A magyar törvények korábbi latin nyelvűsége a modern magyar jogállam legitimációja szempontjából is kívánatosabbá tette a latint. A „magyar jog” ugyanis azért magasabb rendű a liberális dualizmuskori gondolkodás szerint, mint a professzionális jozefinista közelmúlt rendeleti kormányzása, mert háromnegyed évezredes törvényalkotási és törvényalkalmazási gyakorlatban gyökerezik. Az országos parlament által hozott írott törvények világa — ezt sugallja e szemlélet — nemcsak a „rendeletek világánál” magasabb rendű, de a partikuláris (s gyakran nemzeti nyelven íródott) városi jogoknál, a szóbeliségben anyanyelven élő szokásjognál is. A modern egyetemes jogállam liberális körei is érdekelték tehát — szemben Európa más liberális kormányzataival — a latin középiskolai tantervi uralmának fenntartásában. A liberalizmus bukásával a latin legitimációjában megint előtérbe került annak „nemzeti tárgy” mivolta, a latin nyelvűség állítja szembe a magyar nemesi nemzet jogalkotását és jogalkalmazását a német városi joggal.

Csak harmadsorban említjük, hogy a latin „az ókori Róma nyelve” volt. Az antikvitás értékei révén nemcsak a klasszikus római kultúra iránt elkötelezetteknek tudott megfelelni a középiskolai tanterv, hanem az ókeresztény írókat igen fontosnak tekintő teológusok, vagy a római jog fontosságát és tisztaságát hangsúlyozó tudósok és jogászok felé is. (E csoportok lényegében meghatározhatták, mi lesz az egyetem viszonya az új tantervhez.)

Negyedrész a latin kettős középkor-történeti szimbolikával rendelkezett. Egyszerre jelentette ugyanis a legnagyobb magyar történeti egyházhoz, a katolikushoz való kötődést és a középkori magyar birodalom eszmevilágát. A „középkoriság” a középkori magyar birodalom dicsősége a millennium, ill. a minden

középosztályi könyvespolcra felkerülő Szilágyi féle tízkötetes magyar történet egyik fő üzenete. Az államalapító Szent István, III. Béla, a „három tenger mosta birodalmú” Nagy Lajos, a „nemzeti dinasztia sarja” Mátyás állama mind a latinos írásbeliségen épült fel. 1919 után e középkoriség immár társadalmi eszményeiben, intaktnak gondolt vallásosságában is vonzóbbá válik a kurzus történelemszemlélete számára, mint a 19. század világa.

Ötödrészt legalább ilyen fontos, s ettől független, hogy külön újkortörténeti szimbolikával, indoklással is rendelkezik a latintanítás. Ugyanis a „németesítés”, a nemzet „elvezése” alternatívájaként működik a 17–18. század latin nyelve. Míg az ó- és középkori szimbolika használatában a latintanárok érvelése sokban párhuzamos lehetett nyugat-európai kollégáikkal, a latin koraujkor-történeti szimbolikája egészen speciális esetnek számít. A latin így nemcsak a katolikusok és középkorra tekintő etatisták, nemcsak az antik humanista gondolkodásúak és a romantikus gondolkörben felnöttek közös nevezője, hanem e sajátossága révén a protestánsok, a vidékiek, a Habsburg-ellenes hagyományt vállalók összefogásának is eszköze. 1919 után, katolikus többségű, de protestáns kormányzó által vezetett országban, ahol a katolikus történelemszemlélet erőre kap, s a parlamentben (hol kisebbsik kormánypártként, hol ellenzéki pártként) de önálló politikai tömböt formál a politikai katolicizmus – mindez igen jelentős.

Hatodrészt elvi pedagógiai-pszichológiai érvként jelent meg a latinnak a gondolkodás egészét fegyelmező jellege is. Úgy tűnik, ezzel a latinosok a gimnázium hagyományos „formálisan képző” erőivel kerestek szövetséget, azokkal, akik a gimnáziumi tanulmányok tartalmi kérdéseit tulajdonképpen *nem akarták megvitatni*.

Hetedrészt a pragmatikus pedagógiai legitimáció részét képezte, hogy a latin a többi nyelv — köztük a magyar — tanulását is megkönnyíti, s a nyelvészeti gondolkodást fejleszti. Ezt az érvet azonban a latin érdekköre mellett, legfeljebb a nyelvészek hangoztatták: az élő idegen nyelvek érdekköréhez tartozók inkább azt hangoztatták, hogy a német vagy a francia nyelv ugyanannyira alkalmas a nyelvészeti alapozásra, mint a latin. Világos volt ugyanis, hogy a tanítható idegen nyelvek száma — és különösen össz-óraszámja — nem növelhető korlátlanul: az élőnyelvtanárok — s a modern franciás-németes műveltség híveiként megjelenő értelmiségi és nagykereskedelmi csoportok — tényerésüket csak a latin visszaszorulásától remélhették.

Nem feledhető az sem, hogy a latinnak tiszta iskolatípus szimbolikája is volt. A szülők és nagyszülők nemzedékének tudatában, sőt a középiskolai tanárság jórészének tudatában is a középiskola latin-iskola. Olyan hely és olyan intézmény, ahol a tanítás nyelve még néhány évtizeddel ezelőtt is a latin. Ilyen értelemben a latin, mint idegen nyelv tanítása a középiskola saját történetéhez való kapcsolódásának, az intézmény önlegitimációjának része. (Mindennél többet mond, hogy a középiskolaügyet irányító miniszteri tanácsosok, illetve a legtekintélyesebb iskolaigazgatók elég nagy valószínűséggel klasszika-filológusok közül kerültek ki a dualizmus korában is.)

Mindenek tulajdoníthatjuk, hogy a görög visszaszorulásával párhuzamosan, ellentétben a kortárs európai tendenciákkal, a latin pozíciója rendkívül erős maradt: az Entwurfban (az 1849 utáni időket meghatározó birodalmi szabályo-

zásban) megállapított heti átlagos 5,87-es óraszám alig változott (1861:5,62, 1871: 5,5, 1879: 5,87, 1899: 5,5 óra)

Az 1899-es tantervek a gimnáziumi latintanítás követelményét radikálisan csökkentették azzal, hogy a magyarról latinra fordítást a követelmények közül törölték. A „nemzeti tárgyak” aránya és óraszámja valamennyi típusban megnőtt, s végleg ez vált a középiskolai képzés közös törzsvévé.²⁷

Új viszony az egyházakkal

A legfőbb összefüggés az, hogy az ógörög visszaszorulásának megállításával Klebelsberg véget vetett az egyházak műveltségesezményei szempontjából hátrányos dualizmuskori kultúrpolitikának.

Az egyházak felé tett alapvető gesztus volt az is, hogy míg az 1883-as törvény azt a feladatot szabta az iskolatípus elé, hogy „az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa és a felsőbb tudományos képzésre előkészítse” addig az 1924-es új középiskolai törvény szerint az, hogy a „tanulót vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje, hazafias szellemben magasabb általános műveltséghez juttassa és a felsőbb tanulmányokhoz szükséges szellemi munkára képessé tegye”.

E törvényhely alapján — először a modern magyar középfokú oktatásban — az állami oktatáspolitikai világnézeti elkötelezettsége deklaráltatott. A törvény-szövegben hagyományosan használt racionalista *oktatás*-fogalommal szemben az értékalközpontú *nevelés*-fogalmat emelte be, s a nevelés céljaként az „erkölcsös polgár” tulajdonságainak kialakítását határozta meg. Ezen erkölcs világnézeti elkötelezettsége egyértelműen deklaráltatik. Noha természetesen nem állítható, hogy a magyar liberális oktatáspolitikai a 19. században semleges lett volna a vallásossággal szemben, az erkölcsön a miniszterek és tantervkészítők már akkor is leginkább a valláserkölcst értették, s a hittan kötelező volta nem kérdőjeleződött meg, de a valláserkölcös nevelés nem volt törvényben előírt kötelezettsége az iskolának, a valláserkölcös konkrét kérdéseiben a kormányzattól eltérő álláspontot elfoglaló iskolafenntartókkal, intézményvezetőkkel szemben ezen az alapon nem lehetett eljárni. (A kötelező hittan sem olyan volt, mint Németországban, vagy Spanyolországban, hanem a tantestülettől elkülönült hitoktató biztosította azt.)

Ráadásul az új törvénysszöveg, még a magasabb általános műveltséget is korlátozni kívánja, csak azokat az ismeretanyagokat engedve az iskolába, melyek a „hazafias szellemnek” eleget tesznek.

Nemcsak az egyházak, de a parlamenti ellenzék sem tette szavá — sem negatív sem pozitív irányban — a vallásos nevelés céljának felbukkanását a törvénysszövegben — ez „benne volt a korszellemben”, nyilván nem keltett feltűnést. (Ez a magyarázat kissé közhelyszerű, de nem találtunk jobbat. Érthetetlen, hogy a világnézetileg elkötelezett kormány és a vele világnézetileg ellentétes oldalon álló politikai és értelmiségi erők nem tették szavá ezt a változást.)

²⁷ Minderről részletesen: *Nagy Péter Tibor: The Meanings and Functions of Classical Studies in Hungary in the 18th–20th Centuries.* In: *Aspects of Antiquity in the History of Education.* Ed. by F.-P. Hager et al. Hildesheim, Bildung und Wissenschaft, 1992.

Az egyházaknak tett gesztus ugyanakkor nem jelenthette — az erős állam iránt nyilvánvalóan elkötelezett Bethlen–Klebsberg kormányzat idején — az államhatalom meggyengülését. A VKM — és egyébként minden európai kultuszminisztérium — legfontosabb nagypolitikai-szakigazgatási céljai egyike volt, hogy növelje azoknak az eszközöknek a számát, amelyekkel az iskolafenntartó egyházakkal szemben alkupozícióba kerülhetett. Ráadásul ezt az igazgatásilag, szervezetszociológiailag természetes célt a magyar VKM-nek úgy kellett megvalósítania, hogy elkerülje az egyházakra akár a legkisebb mértékben is sértő politikai akusztika megjelenését, ezt ugyanis a nagyobbik kormányzópárt többsége sem vette volna jó néven, nem beszélve a kisebbik (keresztényszocialista) koalíciós partnerről. A Bethlen-kormány, alig két évvel azután, hogy a keresztény-párt elvesztette a kultusztárcát, nem engedhette meg magának, hogy egyházakat sértő lépések történjenek, s különösen nem engedhette ezt meg magának Klebsberg, akit egyébként is a liberális nagytőkével való együttműködéssel vádolt a jobboldal – s nem alaptalanul.

Ezt az óvatos alkupozíció-javítást az államsegély mértékének manipulálásával, vagy tanügy-igazgatási lépésekkel is el lehetett érni, de ez esetben egészen nyíltan az egyházi autonómia védelme-korlátozása jelentette volna a frontvonalat. Ésszerűbb volt mindezt egy általános oktatáspolitikai lépés keretében megtenni: az iskolatípusok elosztásának, mint politikai eszköznek a jelentősége felértékelődött. El kellett ugyanis dönteni, mely felekezeti iskolák lesznek humángimnáziumok, azaz melyek térhetnek el a többségtől, a reálgimnáziumi típustól.

Klebsberg eredeti elképzelése szerint a fennálló 120 középiskolából 14-et meg kívánt szüntetni (!!!). Úgy gondolta: 20 humángimnázium, 71 reálgimnázium és 15 reáliskola lesz. Később az elképzelés módosult: 26–71–21-re. Az 1930–31-es tanévben 28 gimnázium, 69 reálgimnázium és 22 reáliskola működik. Az egyházak iskoláik jelentős részét mindenképpen „görögmentessé” kellett, hogy tegyék. A törvénynek ez az előírása meglehetősen nyugtalanságot váltott ki az egyházak részéről.

A görögnyelvű tanításhoz szimbolikus okokból is ragaszkodtak, de papnevelési szempontból is: ugyanis a kissemináriumok 4. vagy 6. osztályból vették fel a növendékeket, s gyakran nem is a szerzetesi gimnáziumokból, hanem a környékbeliekből.²⁸

Valamennyi egyház és az összes püspök külön-külön is szót emelt a törvényjavaslat 5. §-ának rendelkezése ellen, mely végső soron a miniszter jóváhagyásától tette függővé az iskola típusának meghatározását.

A VKM azonban e kérdésekben nem engedett. A Katolikus Tanügyi Tanács módosító javaslatát csak akkor terjeszthette a miniszter elé, mikor a törvényjavaslat már a parlament előtt feküdt. A régi középiskolai törvény 71. §-ának módosítását a primás oly értelemben sürgette, hogy a kir. kat. gimnáziumok az egyház rendelkezése alá kerülhessenek. Azonban a vallás- és közoktatásügyi miniszter megtagadta a kívánság teljesítését. Viszont ígéretet tett, hogy a püspöki és szerzetesrendi gimnáziumok átszervezésénél az iskolafenntartóval egyetértőleg határoz.²⁹

²⁸ Nemzetgyűlési Napló: 1922:22 köt 226.

²⁹ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. Összeállította és bevezette Beke Margit. Auróra, München-Budapest 1992.

A miniszter a parlamentben elismerte, hogy nyomást gyakorol az egyházakra, hogy a reálgimnáziumi iskolatípust is fogadják el. Eldicsekedett vele, hogy a premontreiek épülő gödöllői gimnáziuma reálgimnázium lesz, s hogy a ciszterciákkal megállapodott, hogy budapesti parallel osztályok közül az egyik osztály reálgimnázium lesz. (Utóbbi megjegyzés nyomán a későbbi statisztikák értelmezése kissé nehezzé válik. A kutatás későbbi fázisában majd az iskolai értesítők alapján egyenként ellenőrizni kell, hogy az országos statisztikában humángimnáziumként szereplő iskolákban hány olyan parallel osztály működött, s hány tanulóval, melyek tulajdonképpen a reálgimnáziumi tanterv szerint tanultak. Az átszervezés részletei is tisztázásra várnak. Budapesten pl. az 1924–25-ös tanévben 5. osztályba lépő gimnazistákat reálgimnazistákká nyilvánítottak, másutt viszont a kifutó évfolyamokhoz nem nyúltak hozzá, s azok az eredeti tantervnek megfelelően haladtak tovább.)

Mindenesetre Klebelsberg is érezhette, hogy e kérdésben szorul leginkább külső támogatásra. Nyilván nem véletlen, hogy az eredeti törvényjavaslatban szereplő megoldás, hogy a fenntartók szabadon kezdeményezhetik, milyen legyen az iskolájuk, s a miniszter szabadon dönt e kérdésben, túl sok konfliktust rakott volna Esztergom és a Hold utca (VKM) viszonyára. Ezért — szokásos parlamenti — egy kormánypárti parlamenti képviselő kezdeményezte a miniszternek kedvezőbb megoldást. Erre a feladatra Szabóky Jenőt választották ki, aki — az Ármentesítő Társulat főmérnökeként — nyilvánvalóan elkötelezett híve volt a realiztikus műveltségnek. Mint az 1919-es kalocsai ellenforradalom vezére és különítményes, jobbról kikezdetetlen volt, viszont, mint 1920-ban (ráadásul az erősen katolikus Kalocsán) kigazda és nem keresztény programmal befutó képviselő az egyháztól különösebb függésben sem állt. Ő tette tehát azt az előterjesztést, hogy „gimnázium lehetőleg csak oly községben (városban) maradhat meg, vagy állítható fel, ahol másfajta középiskola (reálgimnázium vagy reáliskola) is van. Különös méltánylást érdemlő esetben e szabály alól a m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter tehet kivételt.” A részletes vitában elhangzott módosítást a szociáldemokrata Kéthly Anna támogatta, amire csak ritkán volt példa. Még nagyobb siker volt, hogy a keresztényszocialista Petrovác is felzárkózott a javaslat mellé: ő erzsébetvárosi várospolitikusként, építésmérnökként, az ipariskolai tanáregyesület elnökeként „reál-elkötelezettségét” fontosabbnak tekinthette, mint egyházi elkötelezettségeit. A többség — Klebelsberg hozzájárulása után — megszavazta a módosítást.

Amikor az iskolafenntartók speciális érdekei kerülnek szóba, Klebelsberg hangjában már az ingerültség érződik: „az már ezután kormányzati szemmérték dolga lesz, hogy az egyes iskolatípusok engedélyezésénél a legnagyobb megértéssel járjunk el és a felekezeti érdekekre is tekintettel legyünk. Kizárólag erre nem lehetek tekintettel, hiszen az iskola nem az iskolafenntartókért van, hanem első sorban a gyermekekért”.³⁰

Szelekciópolitika

A törvény ugyanakkor a szelekció politikáját is szolgálni kívánta, hogy távol tartsanak mindenkit, aki ennek a garantáltan felfelé vivő tanulmányi útnak a

³⁰ Nemzetgyűlési Napló: 1922:22 köt 226.

bejárására „alkalmatlan”. Az eredeti javaslat szigorúbb, szelektívebb volt, a bizottság már enyhített valamit — a szociáldemokrata Kéthly Anna pedig ingyenessé kívánta volna tenni a pótvizsgákat, s általában is az erős szelekció ellen foglalt állást — ahogy ez egy szociáldemokrata oktatáspolitikustól várható is.

Az iskola szelektivitásának fenntartása céljából viszont a keresztényszocialista Petrovác Gyula tett javaslatot, miszerint a négy tárgyból bukottaktól vonják meg az osztályismérlés jogát. Minthogy ez ellen Klebelsberg nem tiltakozott, a Ház megszavazta azt.

Maday Gyula — középiskolai tanáregyesületi elnök, kormánypárti képviselő — javaslatára szavazzák meg, hogy a fenntartók 10 év türelmi időt kapjanak az osztálylétszám leSORÍTÁSÁHOZ a pillanatnyi hatvanról negyvenre. Ez a program azt jelentette, hogy az esetleg megnyíló új iskolákkal együtt sem kellett attól tartani, hogy radikálisan megnövekedne a középiskolát végzettek száma.

Nem lehetünk benne biztosak, hogy ebben az esetben előre elkészített for-gatókönyvről van szó — azaz két, jobbról támadhatatlan — képviselő javaslatával stabilizálta helyzetét a kultuszminiszter – vagy pedig egyszerűen engedett. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a törvény eredeti exkluzivitási célja a középosztályi szülők nyomásától aggódó parlamentben kissé veszélybe került, – ezt kellett gyorsan képviselői indítványokkal megtámogatni.

Mindenesetre a törvény céljai között nyugodtan felsorolhatjuk a középiskola exkluzivitásának megőrzését, az expanzió elkerülését is.

Az egyetemek reakciója

A tudományegyetemi és műegyetemi érdekkör a szakosodás fennmaradásában természetesen érdekelt volt, az egységes jogosításban azonban egyáltalán nem, illetve csak differenciáltan: a hallgatóhiányban szenvedő vidékiek talán jobban, mint Budapest.

Már 1924-ben a Felső Oktatásügyi Egyesület vitáján egy műegyetemi professzor, mint a háromágú középiskolai törvényjavaslat felkért kritikusa hangsúlyozta: a humanisztikus gimnáziumokban a természettudományos műveltségre olyan kevés idő jut, hogy az egységes jogosítás eredménye hamis, a műegyetem számára elfogadhatatlan állapotot fog tükrözni. Ő az alsó tagozatában egységes 6+3-as szerkezetű kilencéves középiskolát javasolta.³¹ Minthogy a törvény a műszakiak álláspontját nem vette figyelembe, a műegyetem ellenállt a humángimnazisták felvételének.³² A reálgimnazistáknak persze már nem állhatott ellen, hiszen ők képezték a középiskolai tanuló-ság gerincét. A reálgimnázium hiába tanított a Műegyetem igényei szerinti kémiát és ábrázoló geometriát, a reálgimnazistákra tekintettel az egyetemen ezen tárgyakat újra előlről kellett kezdeni, s a Műegyetem tanterve a reálgimnáziuméhoz alkalmazkodott.

Hiába volt a humán gimnáziumnak magasabb szimbolikus értéke, mint a görögöt nem tanító iskoláknak, az egységes jogosítás a műegyetemet tanulmányi szempontból nehéz helyzetbe hozta.

³¹ Mann Miklós: Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között. Bp. 1997. 55.

³² Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny: 1925: 264.

A tudományegyetemek viszont a reáliskolások felvételének álltak ellen. A numerus clausus ez esetben a zsidókérdéstől független eredménye, hogy lehetőség mutatkozott a „betelt létszámra” történő hivatkozásra. Ide csak különbözeti vizsgával juthattak be a reáliskolások.³³

***

A fenti írás szándékosan nem reflektál a Klebelsberg portré mindazon alternatíváira, melyek az elmúlt évtizedben Glatz Ferenc, Kosáry Domokos, Ladányi Andor, Mann Miklós, Mészáros István, N. Szabó József, Stier Miklós, Szabó Miklós, Szabolcs Ottó, T. Kiss Tamás, Tőkéczi László, Újváry Gábor és mások tollából megrajzolódtak.³⁴ A jelen tanulmány ugyanis a politikatudományi nézőpontból a törvényalkotás mögött álló érdekcsoportokat (vagy potenciális érdekcsoportokat kifejező érvrendszereket) kívánja számba venni. A szerző éppen ezért nem kíván állást foglalni a Klebelsberg szerepéről folyó vitában, – illetve csak annyiban, hogy az ünnepi (vagy kritikus) jelzők helyett a tényleges ágazatpolitikai történések számbavételének és elemzésének szükségességét képviseli.

A tudámpolitika, vagy a népiskola-politika elemzéséből születő „nagykoncepciójú építő kultuszminiszter” típusú értékelések megvitatására a téma egyébként sem alkalmas, hiszen Klebelsberg idején nem nyíltak, nem épültek tömegesen középiskolák, a befogadott korcsoportok nagyságrendjében nem történt változás. Ha pedig a meglévő keretek átszabása és új tartalommal való feltöltése egy politika célja, akkor fokozottan indokolt a konkrét, pillanatnyi érdekek és érvek elemzése.

Péter Tibor Nagy

LA FORMATION DE LA POLITIQUE D'ENSEIGNEMENT SECONDAIRE DES ANNÉES VINGT

(Résumé)

Le but de la politique d'éducation de la fin du 19e et des débuts du 20e siècles consistait à établir une organisation d'enseignement secondaire pénétrable, unifiée au juste, pour le groupe d'âge de 10–14 ans. Cela fut assuré par les modifications des programmes d'enseignement des écoles

³³ Felsőházi Napló: 1934. máj. 3.:220.

³⁴ *Glatz Ferenc*: Bevezetés. In: Klebelsberg: Kultúra és politika, *Kosáry Domokos*: Magyarország kultúrpolitikája az első világháború után. in: Hat év a tudámpolitika szolgálatában. Bp. 1996. 350–358. *Ladányi Andor*: „Nemcsak a gazdasági életben van szükség racionalizálásra, hanem kultúrpolitikánk terén is.” Oktatókutatató Intézet Bp. 1994; *Mann Miklós*: Oktatókutatás és koncepciók a két világháború között. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp. 1997; *Mészáros István*: Klebelsberg iskolareformja. In: Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete, 1994; *N. Szabó József*: Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. In: Új Pedagógiai Szemle, 1998. 7–8. sz.; *Stier Miklós*: Gondolatok a Bécsi Collegium Hungaricum feladatairól. In: Magyar Tudomány, 1991. 1. sz.; *Szabó Miklós*: A Klebelsberg-legendák. In: Kritika 1993/12 29–31; *Szabolcs Ottó*: Klebelsberg és Hóman. in: Párhuzamos politikus portrék a XX. századi Magyarországról. Bp. 1994. ELTE és a Magyar Történelmi Társulat kiadványa 53–60; *T. Kiss Tamás*: Klebelsberg Kunó, Új Mandátum, Budapest 1999; *Tőkéczi László*: Klebelsberg Kunó közoktatás-politikai programja. In: Pedagógiai Szemle, 1989. 6. sz.; *Újváry Gábor*: Historia est magistra vitae? Tanul(t)unk a történelemtől? Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kunó és a bécsi Magyar Történelmi Intézet megalapítása. Kandidátusi értekezés. Bp.

civiles, réelles et des lycées, ainsi que par la proposition de loi de 1913. La proposition de loi de 1924 doit être comparée non pas à la loi d'enseignement secondaire existant depuis des décennies, mais à cette volonté d'enseignement moderne formulée en forme de proposition de loi, à la conception d'enseignement ressemblant au régime unifié jusqu'à l'âge de 14, à celui des États-Unis, aux programmes sociaux-démocrates européens. Par conséquent, *le fait que les promoteurs de l'uniformisation du premier cycle de l'enseignement secondaire furent contraints à se retirer à l'opposition de la politique d'enseignement est dû non pas d'un mouvement parmi les résolutions professionnelles, mais à une décision socio-politique.* Depuis 1890, près du latin obligatoire, le grec fut une matière facultative. La loi de 1924 divisa en deux le lycée: le lycée humain devenait un type d'école où le grec fut obligatoire. Un tiers des étudiant pouvait continuer ses études dans ce cadre de programme d'étude. Klebelsberg assurait une grande occasion, d'une certaine façon un marché protégé, au groupe d'intérêt du grec, mais avec cela le nombre des étudiants en grec diminuait enfin. Les lycées humains devenaient des écoles élites confessionnelles, avec 13 milles étudiant environ.

L'école réelle — dominée des sciences naturelles — enseignait depuis la fin du siècle passé le latin en tant que matière facultative pour assurer le prestige de la classe moyenne. Bien que la nouvelle loi ait proclamé que le baccalauréat de l'école réelle était au même niveau que celui du lycée réel et humain, mais elle refoula le latin. Étant donné que le prestige de l'école était dû surtout aux études symboliques, comme le latin, le nombre des étudiants des écoles réelles commençait à diminuer et se fixa à sept milles d'étudiant au cours de l'année 1932/33.

Le lycée réelle devenait le type dominant des écoles, avec 26 milles étudiants environ. Le caractère le plus imprégné du type d'école fut l'enseignement des langues vivantes. L'élément nécessaire de la conception de la supériorité culturelle fut la formation des intellectuels pratiquant des langues étrangères vivantes dans les écoles secondaires. L'école conservait cependant son caractère de latin, pour pouvoir satisfaire les exigences des classes moyennes traditionnelles. L'apprentissage du latin assurait — contrairement à l'Occident — non seulement l'éducation d'une élite liée à l'antiquité et l'humanisme, mais représentait les positions de domination des classes moyennes historiques de la Hongrie, le fait que l'idéal culturel compte dans les écoles secondaire dont les grands-parents usaient le latin même au début du 19e siècle aux cours des activités de l'administration d'état et de la juridiction.

Il est indéniable que les trois types d'école représentait un relativement grand choix pour la classe moyenne, par contre le premier cycle des écoles civiles et secondaires s'éloignait définitivement, et par cela l'articulation d'ordre de la structure d'enseignement devint plus approfondie, et le nombre des inscrits n'a pas augmenté dans la section des écoles secondaire.

THE POLITICAL CONCEPTION OF SECONDARY EDUCATION IN THE 1920s

by Péter Tibor Nagy
(Summary)

In the last decade of the 19th century and in the first decades of the 20th the basic aim of the Hungarian liberals was the creation of a unified system of secondary education for children between 10 and 14. This aim was served by the changes in the syllabi for the higher elementary and secondary schools and by the Bill of 1913. The Bill of 1924 should therefore be compared not to the several-decade-old law on secondary education but to the new approach manifested in the proposition of 1913, whose conception of a unified secondary education was in many ways similar to the American educational system and to the programs of the European social democrats. Consequently it was not a shift from one professional conception to another but the result of an essentially socio-political decision that the partisans of a secondary education unified in its lower section were pushed to opposition by the official educational policy.

Since 1890 Greek had been taught on a optional basis in the grammar schools (Latin being mandatory). The law of 1924 established two types of secondary school. In the first type, which comprised app. one third of the students, Greek was mandatory. The minister of education, Kuno Klebelsberg, offered something like a protected market to the intellectual group insisting on the education of Ancient Greek. As a result, these grammar schools became elitist religious institutions with some 13.000 students.

In order to secure the middle-class prestige of the so-called *reáliskola* (a form of secondary school where the exact sciences predominated) these institutions had taught Latin on an optional

basis since the end of the 19th century. Although the new law declared the equality of the certificate that could be obtained in these schools with those granted by the two forms of grammar school, it suppressed the education of Latin. Since the latter was one of the main guarantees of the prestige of the institution, the number of students going to *reáliskola* had fallen back to some 7.000 by the year 1932/33.

The dominant form of secondary education became the other type of grammar school (with some 26.000 students), where the education of living languages received outstanding attention. An important element of Klebelsberg's conception of (Hungarian) cultural superiority was the formation of a great number of intellectuals capable of expressing themselves in modern languages. At the same time this institution retained its Latin-based nature in order to meet the expectations of the traditional middle classes. In contrast to Western-Europe the teaching of Latin not only served the formation of an elite devoted to Antiquity and Humanism, but also expressed the dominant position of the traditional Hungarian middle classes, more exactly the fact that the secondary education was determined by the ideas of those whose grandfathers had still used Latin in government and jurisdiction in the early 19th century.

Although it cannot be denied that the three forms of secondary school offered real choices to the middle classes, the higher section of elementary education was definitively separated from the lower section of secondary education. Consequently, the caste-like division of the Hungarian educational system became more profound, and the number of students failed to grow.

PÁRTKÖZI KAPCSOLATOK (MKP–SZK(b)P) 1943–1947

Az oroszországi levéltárak megnyílásával az utóbbi néhány esztendőben örvendően megszapordtak a magyar-szovjet kapcsolatokra vonatkozó dokumentumközlések, tanulmányok. Ezek egyre nagyobb bepillantást engednek a szovjet politika kulisszatitkaiba, rengeteg azonban még a megválaszolatlan kérdés. A Szovjetunió Kelet-Európa politikájának alaposabb ismeretére lenne szükség ahhoz is, hogy az SZK(b)P és az egyes kommunista pártok háború utáni kapcsolatrendszerének fehér foltjait feltárjuk. A szovjet külpolitika háború utáni elképzeléseiben nem minden kelet-közép-európai ország bírt azonos jelentőséggel. Az már Majszkij 1944 elején a Szovjetunió háború utáni rendezési elképzeléseit összefoglaló feljegyzéséből kiderült, hogy Magyarország egyfelől nem volt elsőrendűen fontos Moszkva számára, másfelől nem voltak érdekelve egy erős Magyarország létrehozásában. Mint Majszkij írta: „a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét, a néprajzi elvet szigorúan követve.”¹ Ha egyenes összefüggés nem is mutatható ki, megköckéztatható az a kijelentés, hogy az SZK(b)P és az egyes kommunista pártok viszonyának alakulásában nem volt elhanyagolható tényező, hogy milyen szerepet szántak az illető országnak a Szovjetunió háború utáni külpolitikai elképzeléseiben.

A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága Elnökségének a szervezet feloszlását kimondó 1943. május 15-i határozata új fejezetet nyitott az SZK(b)P és a kommunista pártok kapcsolatrendszerének alakulásában. A háború e szakaszában az egyes szekciók nemzeti aspirációi nem voltak többé egymással összeegyeztethetőek, a nemzeti pártok feladatai annyira eltérőek voltak, hogy központi irányítás nélkül mindegyiknek magának kellett a megfelelő stratégiát kialakítania. Mindez a kapcsolatok új alapokra helyezését tette szükségessé, de ennek milyenségéről egyik oldalon sem alakult ki még világos elképzelés.

Bár nem sokkal a Komintern feloszlása után, június 13-án határozat született az SZK(b)P KB nemzetközi információs osztályának felállításáról, az csak 1944 júliusában kezdte meg tényleges működését.² Az osztály alapvető feladatai a következők voltak: a Szovjetunióból sugárzott illegális külföldi rádióadások propagandájának és ellenpropagandájának irányítása; a megszállt és a Szovjetunió ellen harcoló országok Szovjetunióban élő antifasiszta személyiségeivel és szervezeteivel történő kapcsolattartás és együttműködés; az SZK(b)P KB tájékoztatása

¹ L. Isztocsnik 1995/4. sz. 124–144. Magyarul közreadta, jegyzetekkel és bevezetővel ellátta Baráth Magdolna. *Külpolitika*, 1996/3–4. sz.

² Az osztály létrejöttének körülményeiről l. *G. M. Agyibekov*: Komintern poszle formalnogo roszpuszka (1943–1944) c. tanulmányát. (*Voproszi Isztorii* 1997/8. 28–41.)

a külföldi közéleti személyiségek és antifasiszta szervezetek fasizmus elleni harcáról és az egyes országok politikai helyzetéről; a külföldi káderek Szovjetunióban és külföldön történő munkavégzésre való előkészítésének irányítása és ellenőrzése.³ (A külföldi kommunista pártok káderügyeit egyébként az SZK(b)P Káderosztályán belül létrehozott különleges szektor intézte, a kapcsolattartás a külföldi bizottságokon keresztül, titkos rádió összeköttetés útján történt, ez utóbbi azonban az NKGB felügyelete alá tartozott.⁴) Az osztály területi elv szerint hét részlegre osztódott (Magyarország a közép-európai részleghez tartozott Németországgal, Ausztriával, Svájjal és Hollandiával együtt), s rendelkezett információs, káder szektorral, titkársággal és rejtjelező részleggel is. A Nemzetközi Információs Osztály irányítása alá tartozott a 99-es, 100-as és 205-ös számú tudományos intézet is, amelyek a Komintern különböző osztályainak feladatkörét — s ezek ellátásához a Komintern apparátusának munkatársait — vették át.⁵ Az osztály az SZK(b)P Politikai Bizottsága döntésének megfelelően 1945 végén Külpolitikai Osztállyá, majd 1948 decemberében Külföldi Kapcsolatok Osztályává alakult át, s a szovjet kommunista párt Központi Bizottsága rajta keresztül irányította és ellenőrizte az egyes állami, kulturális, társadalmi és tudományos intézetek és szervezetek nemzetközi tevékenységét.⁶

Bár formálisan az osztály vezetését Scserbakov⁷ látta el, az önálló nemzeti szekciókkal való kapcsolattartásra Dimitrov kapott megbízást, ő segítette az egyes pártok Moszkvában tartózkodó vezetőinek munkáját, s kéréseiket ő közvetítette Sztálin és Molotov felé.

A Komintern feloszlásával egyidejűleg megszűnt a magyar pártképviselő is. A hazatérésre történő felkészülés irányítására újra létrejött a párt Külföldi Bizottsága,⁸ amelynek tagjai Rákosi, Révai, Farkas — és magyar pártmunkára történő átengedése után — Gerő lettek.⁹ Ez a bizottság irányította a párt akci-

³ uo.

⁴ A Komintern Végrehajtó Bizottságának Elnöksége 1943. június 8-án döntött a külföldi bizottságokkal új rejtjellel és fedőnévvel ellátott titkos rádiókapcsolat fenntartásáról, s ezt a rádióadásokkal együtt Scserbakov hatáskörébe utalta. Az SZK(b)P Káderosztályára Belov vezetésével 6 fő átirányítást javasolták a Komintern Káderosztályáról. (Rosszijaszkij Centr Hranyenyija i Izucsenyija Dokumentov Novjeszej Isztorii [a továbbiakban RCHIDNI] f. 495. op. 73. gy. 174.)

⁵ E tudományos intézetek feladatkörének alakulásáról l. Agyibekov idézett tanulmányát. A 99-es számú Intézetet 1944. július elejétől egy ideig Gerő Ernő vezette.

⁶ Erről részletesebben Agyibekov tanulmányán kívül l. még Kun Miklós utószavát a „Moszkvának jelentjük Titkos dokumentumok 1944–1948.” (Századvég Kiadó, 1994.) c. dokumentumkötetben. 283–293.

⁷ Scserbakov, Alekszandr Szergejevics (1901–1945) 1932 és 1936 között az SZKP apparátusában dolgozott. 1936–1938-ban a leningrádi, az irkutszki, illetve a donyeci terület titkára. 1938 és 1945 között a moszkvai pártbizottság első titkára, 1941-től egyidejűleg az SZKP titkára. 1942-től a Politikai Főcsoportfőnökség vezetője, a Szovinformburo főnöke, védelmi népbiztoshelyettes.

⁸ A Külföldi Bizottság megalakulásának egészen pontos időpontját nem ismerjük, nagy valószínűséggel már közvetlenül a Komintern feloszlása után létrejött, mert 1943. májusában a 10 Moszkvában működő külföldi bizottság között emlegetik a magyart is. (RCHIDNI f. 495. op. 73. gy. 174.)

⁹ A Külföldi Bizottság összetételére az üléseken részt vevőkből következtethetünk. Manuilszkij 1944. április 4-i keltezésű levelében értesítette Dimitrovot, hogy a Politikai Főcsoportfőnökség Gerőt az I. Ukrán Frontra rendelte, s ezért ideje lenne Gerőt is bevenni a KUB-be, párhuzamosan Révai irodalmi munkára történő átirányításával. (RCHIDNI f. 495. op. 74. gy. 116.) Dimitrov a Gerőre vonatkozó javaslattal egyetért, Révai esetében pedig munkájától tette függővé a végleges döntést. (RCHIDNI f. 495. op. 74. gy. 118.) Révai - Manuilszkij szándéka ellenére - mindvégig a Külföldi Bizottság tagja maradt.

óprogramjának kidolgozását és kezdett hozzá a hazatérés előkészítéséhez. A bizottság teljes tevékenységének feltárása még várat magára, de munkájáról némi képet ad az a nyolc jegyzőkönyv, amely a Külföldi Bizottság 1944. április 2. és október 1. közötti üléseinek határozatait rögzíti.¹⁰

Ebben az időszakban a magyar és szovjet pártvezetés kapcsolatának sajátossága, hogy a szovjet vezetés csak a magyar kommunista mozgalom moszkvai vezetésével állt érintkezésben, a hazai illegális kommunista párttal, majd a Békepárttal az SZK(b)P-nek nem volt kapcsolata, de 1940–1941-től a moszkvaiak és a hazaiak között sem volt rendszeres érintkezés, s a Külföldi Bizottság hatásköre is csak a Szovjetunióban élő magyar kommunistákra terjedt ki. Ez a körülmény azonban nem akadályozta meg Rákosit abban, hogy 1943 novemberében a Moszkvában élő magyar kommunista emigránsok tanácskozásán a moszkvai kommunista vezetésnek a hazai kommunista mozgalomra is kiterjedő irányító szerepét hangsúlyozza. A tanácskozáson Rákosi meghívására, a szovjet Külügyi Népbizottság engedélyével részt vett Geiger Béla¹¹ — ő később Grigorjev néven vált ismertté Magyarországon — a Külügyi Népbizottság III. Európai Osztályának referense is, aki a tanácskozásról készített feljegyzésében bírálólag jegyezte meg, hogy Rákosi előadói beszédében gyakran használt olyan kifejezéseket, mint „meghatároztuk a taktikát”, „kijelöltük az irányvonalat”, „kiadtuk a jelszót”; holott „a magyar vezető kommunisták Moszkvában esetenként csupán sajtóhírekből tudnak a magyarországi elszigetelt kommunista csoportok létezéséről és tevékenységéről”.¹² Geiger azért is élesen körülmények között mi az emigráns magyar kommunisták feladata, viszont kijelentette, hogy fél-háromnegyed éven belül hazatérhetnek és Magyarország kapitulációja után vesznek a kormányzati munkában. Geiger Rákosi ezen kijelentéseit értelmetlennek és szovjet külpolitikai érdekekre nézve rendkívül károsnak tekintette, mert véleménye szerint az ellenséges propaganda ezt úgy állíthatja be, mintha Moszkva ezen országok szovjetizálása céljából a kommunisták hatalomba segítésére törekedne. Miután a tanácskozás másik előadója, Varga Jenő hangsúlyozta, hogy a politikai események a közeljövőben szükségessé teszik az ilyen jellegű tanácskozásokat, a hasonló esetek megelőzésére Geiger azt javasolta, hogy a jövőben a rendezvényeket megelőzően egyeztessék az előadói beszédek téziseit.

Ez már nem az első eset volt, amikor Rákosi magatartása a szovjet külügyi vezetés rosszallását váltotta ki. Ezt megelőzően ugyanis 1943. január 27-én a Szovjetunióban élő magyar emigránsok képviselői tartottak konferenciát Moszk-

¹⁰ A jegyzőkönyveket közreadta, jegyzetekkel és bevezetővel ellátta Baráth Magdolna. L. A KMP Külföldi Bizottságának 1944-es jegyzőkönyvei. 1944. április-október. Múltunk, 1997/2. sz.

¹¹ Geiger Béla (Grigorjev B. J.) (1909–1983) – szovjet diplomata. Apja fogolycserével került 1922-ben a Szovjetunióba. Nemzetközi jogot tanult és diplomáciai főiskolát végzett. 1930-tól 1950-ig a Szovjetunió külügyi népbizottságának, illetve külügyminisztériumának munkatársa. 1938–1940-ben a Szovjetunió Rádióbizottsága Magyarország felé sugárzott adásának felelős szerkesztője, 1940–1941-ben Budapesten a szovjet követség sajtóattaséja. 1945–1946-ban a budapesti szovjet követség titkára. 1950-től műfordításokból élt, több magyar író művét ültette át orosz nyelvre.

¹² Geiger feljegyzését l. Arhiv Vnyesnyej Politiki Rosszijszkoj Federacii [a továbbiakban AVP] f. 077. op. 23. papka 111. gy. 3.

vában, ahol a jelenlévők egyhangúlag elfogadták a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronthoz történő csatlakozásról szóló nyilatkozatot.¹³ Rákosi kezdeményezésére a Komintern döntött arról, hogy a konferenciáról hírt ad a külföldi emigráns sajtóban és tudósít róla a szovjet rádió is. Rákosi ezt a rádióügyekért felelős Scserbakovval ugyan megbeszélte, de Scserbakov javaslata ellenére a Külügyi Népbiztosságnak nem egyeztetnie előzetesen a híradás szövegét.

1944. közepén már kísérletek történtek a magyar kommunista emigráció egyes csoportjai hazatérésének előkészítésére, ezt azonban, csakúgy mint a szovjetunióbeli emigránsok minden egyes politikai lépését, a szovjetek által biztosított lehetőségeknek és elvárásoknak megfelelően kellett végrehajtani. Miután a magyar emigránsok Moszkva „kenyerét ették”, s tevékenységükhöz a szovjet fél biztosította a technikai és anyagi feltételeket, vitán felül állt, hogy csak olyan irányban működhetnek, ami teljes egészében megfelelt a szovjet vonalnak.¹⁴ Rákosi Mátyás már 1944. április végén azt kérte, hogy az emigráció vezérkara kapcsolatba léphessen a Vörös Hadsereg azon bizottságával, amely Magyarország megszállásával kapcsolatos politikai-adminisztratív terveket kidolgozza – a szovjet fél azonban ezt ugyanúgy elutasította, mint a magyar hadifoglyokból álló, s a németek ellen harcolni kész katonai egység felállítását.¹⁵ Ugyanez az „érdektelenség” mutatkozott meg a magyar kommunista emigráció 1944 őszi programmegbeszéléseivel¹⁶ kapcsolatban is – úgy tűnik, egyáltalán nem siettek választ adni azokra a kérdésekre, hogyan foglaljon állást a párt a nemzeti- és területi kérdéssel kapcsolatban, vagy a szövetségesek, s ezen belül a Szovjetunió Magyarországgal szemben követett politikájával kapcsolatban. Míg a Külföldi Bizottság vezetői a KÜB 1944. szeptember 7-i határozatának megfelelően a Dimitrovval folytatott beszélgetésen szerették volna az említett kérdéseket megvitatni, a Szovjetunióval szövetségesi viszonyban álló Csehszlovákia és Lengyelország kommunistái Sztálinnal személyesen konzultálva éppen ez idő tájt egyeztették a Vörös Hadsereg által követendő, mindkét fél érdekeit tiszteletben tartó politikát.

A moszkvaiak és az itthoni Központi Bizottság között végül csak 1944 végén jött létre a közvetlen kapcsolat, amikor Vas Zoltán, majd közvetlenül utána Gerő Ernő, Farkas Mihály és Nagy Imre Magyarországra érkezett, az egységes vezetés megteremtése azonban egészen 1945 tavaszáig, a debreceni és budapesti központi bizottság egyesüléséig váratott magára. A hazai és a moszkvai vezetés közötti kapcsolatfelvételre már korábban is történtek kísérletek. Farkas (Wolf) Mihály 1944. augusztus 15-én kelt levelében arról számolt be Rákosinak, hogy az egyik hadifogolytáborban találkozott Hont Ferencsel, akit állítása szerint azzal bíztak meg, hogy próbáljon átjutni a fronton és informálja a moszkvaikat – a találkozó

¹³ A nyilatkozat szövegét l. AVP f. 077. op. 23. papka 111. gy. 3. A nyilatkozat elfogadásának körülményeiről l. *Vas Zoltán: Viszontagságos életem.* Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980. 429., illetve A moszkvai magyarok csatlakozása a Függetlenségi Fronthoz. (Igaz Szó, 1943. február 24.)

¹⁴ Erről l. még *Korom Mihály: A magyar kommunista emigráció vezetőinek tevékenysége a Szovjetunióban a második világháború idején.* (Múltunk, 1997/2. sz.)

¹⁵ Rákosi 1944. április 26. levele Dimitrovnak (RCHIDNI f. 495. op. 74. gy. 116.) Dimitrov ezt követően tervezetet készített Molotov számára egy 300 hadifoglyból álló brigád alakításáról. A döntés azonban egyre húzódtott, míg egymásnak ellentmondó hírek után végleg lekerült napirendről.

¹⁶ A programmegbeszélések jegyzőkönyvét *Korom Mihály* adta közre. L. A moszkvai magyar kommunista emigráció 1944. őszi megbeszélései a programkészítésről. (Múltunk, 1993/1. sz.)

azonban nem jött létre.¹⁷ A moszkvaiak magyarországi helyzetismeretéről árulkodik Farkas levelének következő néhány sora is: „Amint már valószínűleg tudja, a Komintern feloszlatása után pártunk központi vezetősége felozlatta a Magyar Kommunista Pártot. Hont elbeszéléséből kiderül, hogy pártunk most mint Békepárt működik.”

A magyar párt Külföldi Bizottsága 1944. szeptember 7-én arról döntött, hogy hazaküldenek egy háromtagú csoportot (Molnár Jánost, Tömpe Andrást és egy Szepesi nevű rádióst) a párttal való kapcsolat megteremtésére és Farkas Mihály hazaküldésének előkészítésére. Eredetileg úgy tervezték, hogy Sztrokács¹⁸ tábornok, az ukrán partizánvezérkar főnöke segítségével egy partizáncsoporttal indulnak el, amelyről aztán leválnak és Pestre mennek. Ez a próbálkozás azonban nem járt sikerrel, így a Külföldi Bizottságban 1944. október 1-jén olyan döntés született, hogy haladéktalanul hazaküldik Nógrádi Sándort, akinek fel kell venni a kapcsolatot a hazai kommunistákkal és biztosítania kell a Tömpe András vezetése alatt álló hármass csoport Budapestre jutását. Gerőt ugyanakkor a 2. Ukrán Frontra küldték, hogy a már felszabadított területen szervezze a pártmunkát és hozzon létre egy második bázist a Budapesttel való kapcsolat megteremtésére.¹⁹

Amint a Vörös Hadsereg Magyarország határai felé közeledett, s Vas Zoltán, valamint a KÜB tagjai — Gerő és Farkas Mihály — a frontra utaztak, hogy a hadifoglyok körében és közvetlenül a fronton végezzenek propaganda munkát, a Moszkvában maradt Rákosi Mátyásra hárult az a feladat, hogy a megalakítandó magyar fegyveres alakulat létrehozásához a szükséges politikai döntést kieszközölje, valamint a partizánmozgalom irányítására, a hadifogoly-iskolákba küldendő illetve a hazai munkára alkalmas káderek kiválogatásához, felkészítéséhez és hazaküldéséhez a jóváhagyást megszerezze.

A fronton lévőkötől, mindenekelőtt Vas Zoltántól és Gerőtől érkező információs anyagokat és kéréseket Rákosi Dimitrovhoz továbbította, őt kérte fel adott esetben a kéréseknek a szovjet pártvezetéshez történő eljuttatására. Az bizonyos, hogy nem ezek a nagyon is esetlegesen, többnyire postán vagy a Középső Hadseregcsoporth Politikai Csoportfőnökségének vezetője, Burcev²⁰ apparátusán keresztül Moszkvába érkező hírek jelentették Moszkva számára az egyetlen információ-

¹⁷ Farkas Mihály levelét I. Politikatörténeti Intézet Levéltára [a továbbiakban PIL] 878. f. 8/307. ő. e.

¹⁸ *Sztrokacs, T. A.* (1903–1963) – szovjet kommunista politikus. 1927-től az SZKP tagja, ugyanekortól a határőrség szolgálatában állt. 1940 októberétől Ukrajna belügyminiszter-helyettese. A háború kitörésétől Ukrajna Kommunista Pártja megbízottja különleges katonai szervezetek létrehozására. 1942 májusától 1944 végéig a Partizánmozgalom Ukrán Törzsének parancsnoka altábornagyi rendfokozatban. 1946 és 1956 között Ukrajna belügyminisztere, majd 1956–1957-ben a Szovjetunió belügyminiszterének első helyettese.

¹⁹ L. A KMP Külföldi Bizottságának 1944-es jegyzőkönyvei. 1944. április–október. Múltunk, 1997/2. sz. Rákosi 1944. október 2-án kelt levelében informálta Dimitrovot a Külföldi Bizottság határozatairól (RCHIDNI f. 495. op. 74. gy. 116.) Gerőék tevékenységére l. *Korom Mihály*: Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet 1944–1945. Akadémiai Kiadó, 1981. 269–307.

²⁰ Burcev, M. I. (1907–) vezérőrnagy. 1940 augusztusától 1953 júniusáig a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége VII. osztályának vezetője.

forrást, hiszen a hadsereg 7. Politikai Osztálya által rendszeresen küldött jelentéseket a pártvezetés közvetlenül is megkapta.

Rákosi Mátyás 1945 január végi hazatérése után a kommunisták és Moszkva közötti kapcsolattartás több csatornán történt, de korántsem bizonyult közvetlennek. Rákosi és Gerő, amíg Dimitrov 1945 novemberében haza nem tért Bulgáriába, őt informálta a magyarországi helyzetről és a kommunista párt tevékenységéről. Őt kérték, hogy járjon közbe Moszkvában mindazokban az ügyekben, amelyeket a magyar pártvezetés nem tudott elintézni, bár néhány kérdésben, főleg a csehszlovákiai magyarok ügyében több esetben közvetlenül Sztálinhoz fordultak.²¹ Annál is inkább szükség volt Dimitrov támogatására, mert Rákosi hazatérése után a magyar párt képviselőjeként Moszkvában maradt Háty László, majd az 1945 második felében az őt felváltó Szántó Rezső nem sokat tudott elérni a szovjet vezetéssel. Rákosi Dimitrovhöz írt 1945. június 11-i keltezésű levelében keserűen jegyzi meg, hogy „amit mi az elmúlt négy és fél hónap alatt abból profittáltunk, hogy Háty elvtárs Moszkvában tartózkodik, az egyenlő a semmivel.”²²

Nem tudjuk, hogy a magyar párt képviselőjeként Moszkvában tartózkodó Háty László, majd Szántó Rezső pontosan körülhatárolt feladatkörrel rendelkezett-e, annyi ismert, hogy a magyar pártvezetés — általában Rákosi által tolmácsoltsolt és az első két évben főleg az emigráns magyar kommunisták hazaengedésére vonatkozó — kérései és az otthonról küldött információs jelentések, a szovjet pártvezetéshez címzett levelek rajtuk keresztül jutottak el az illetékesekhez, és anyagi ellátásukról is a szovjet fél gondoskodott. Háty László erről a következőket írta Rákosinak: „A pártnak nem képviselője, hanem meghatalmazottja vagyok; a különbség az, hogy minden járandóságom változatlanul a régi maradt.”²³ Háty László egyébként saját hazatérését sürgetve annak a véleményének adott hangot, hogy pártképviselő nélkül is meg lehet lenni. Rákosinak a többi párt gyakorlatának megismerését célzó kérdésére — a Hátynál magyar ügyekben egyébként sokkal nagyobb aktivitást mutató — Szántó Rezső is azt közölte, hogy az adott körülmények között nem szükséges első vonalbeli politikusként tartózkodása, a szovjetek olyan embert igényelnek, aki szükség esetén segít nekik a magyarországi események megértésében. Azt még pontosan nem tudjuk, meddig működött kint Moszkvában a magyar pártképviselő, Szántó Rezsőt egy ideig Weisz Nándor helyettesítette, majd véglegesen átvette ezt a funkciót. (1946 második felében döntés született, hogy itthonról Sziklai Sándor váltsa fel Szántót, de valószínűleg erre nem került sor.) A hazaiak és a moszkvaiak közötti információcserének azonban még jó ideig nem voltak bejáratott csatornái, rendszeres futárszolgálat nem működött, a levelek és tájékoztató anyagok továbbítása időnként egy-két hónapot is igénybe vett. A párt saját futárszolgálatának kialakulásáig anyagok küldésére igénybe vették a Szövetséges Ellenőrző Bizottság postaszolgálatát is, ám ez a lehetőség is

²¹ L. Gerő Ernő 1945. augusztus 2-i levelét Sztálinnak és Molotovnak (RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 716.)

²² Rákosi és Dimitrov levelezését Vass Henrik adta közre. L. Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. Múltunk, 1991. 2–3. sz.

²³ Háty László levele Rákosinak 1945. március 20-án. (PIL 274. f. 10/43. ő. e.)

megszűnt, amikor Háy László azt a „tanácsot” kapta, hogy a SZEB-en keresztül ne írjanak.²⁴

Amint aktuálissá vált a magyar követség megnyitása Moszkvában, Szántó Rezső arra a veszélyre hívta fel az itthoni vezetés figyelmét, hogy a hazatérni kívánók a moszkvai magyar követség fognak fordulni hazautazásuk meggyorsítása érdekében, s ezért sürgette annak közlését, milyen lesz a követség várható összetétele, kik lesznek közöttük kommunisták, akikkel közelebbi kapcsolatot tarthat fenn; mindenképpen szükségesnek tartotta „legalizálni” magát a követség felé. Dokumentálható nyoma ennek nincs, de valószínű, hogy a felsőbb vezetés (vagy a szovjet fél) nem tartotta szükségesnek a magyar pártmegbízott kilétének és munkájának felfedését a követség előtt, mert Szántó Rezső 1946. nyarán több levélben arról panaszkodott, hogy a hazautazásuk elhúzódása miatt elégedetlen politikai emigránsok egyre gyakrabban fordulnak Szekfű követséghez, hogy járjon közbe hazautazásuk érdekében, miután „pártvonalon” ez lehetetlen. Még szerencse, hogy a követségen dolgozó kommunista Horváth Imre gondoskodott arról, hogy ezek a panaszos levelek véletlenül se jussanak el a követséghez! Ennek ellenére Szántó sürgős intézkedést kért, mert szerinte „a követségi apparátusban már közismert a Szántó neve. A veszély az, hogy ily módon dekonspirálódik a barátainkkal való kapcsolat.”²⁵ Szántó már 1945. október 23-i levelében megírta, hogy a moszkvai illetékesek véleménye szerint a politikai emigránsokat helyesebb lenne a MOPR (Nemzetközi Vörös Segély) útján hazaküldeni.²⁶ Ez alkalommal ismételtén aláhúzta, hogy a repatriálásokat a MOPR-nak kell intéznie, s az őt követő pártképviselőnek semmilyen kapcsolatba nem szabad kerülnie a politikai emigránsokkal. A konspirációs szabályok betartása olyannyira fontos volt, hogy Rákosi nem is kereste fel Szántó Rezsőt, amikor 1946. április első napjaiban a béketárgyalások előkészítése végett Moszkvába utazott.²⁷

A szovjet pártvezetés nem csupán a magyar pártképviselőn keresztül, hanem közvetlenül is informálódott a magyar pártról. Baranov, az SZK(b)P Nemzetközi Információs Osztályának vezetője 1945 március 23-án következőket kérte Rákositól: küldje el a legfontosabb párthatározatok és egyéb dokumentumok másolatát, a legutóbbi hetek fontosabb magyar újságainak teljes sorozatát és részletes információkat az alábbiakról: az ország gazdasági helyzete (ipar és mezőgazdaság állapota, élelmiszer és fűtőanyag készletek, közlekedés, erőművek állapota); a reakciós erők tevékenysége, különösen a földreformmal kapcsolatban; a lakosság különböző rétegeinek és politikai köreinek viszonya az erdélyi kérdéshez; az egyház pozíciója; a lakosság viszonya a Vörös Hadsereghez, a Szovjetunióhoz és a szövetségesekhez; milyen információja van a lakoságnak a szovjet politikáról, kultúráról, mit kellene tenni a Szovjetunió népszerűsítésére; milyen a közellátás megszervezése; valamint jellemzéseket kért az általuk nem ismert vezetőkről.²⁸ Az 1946 nyarán Szántó Rezső útján érkezett kérelem még ezt is túlszárnyalta: Részletes adatokat kértek a párt történetéről (kikből szerveződött, kik voltak a

²⁴ Háy László 1945. április 17-i levele Rákosinak. (PIL 274. f. 10/43. ö. e.)

²⁵ Szántó Rezső levele Rákosihoz 1946. augusztus 2-án. (PIL 274. f. 10/143. ö. e.)

²⁶ Szántó Rezső levele Rákosinak. 1945. október 23. (Uo.)

²⁷ Rákosi Mátyás 1946. április 16-i levele Háynak (PIL 274. f. 10/43. ö. e.)

²⁸ Baranov levelét és Rákosi 1945. április 7-i válaszát L. RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 782.

szervezői; harc a párton belüli frakciókkal, ezek vezetői; a párt helye és szerepe az ország társadalmi életében; a párt tevékenysége a háború előtt és a háború alatt; a párt káderei; a káderek ideológiai felkészültsége; harc a párton belüli ellenséges és provokatív elemekkel; a kommunista emigráció), de leginkább a párt jelenlegi tevékenysége érdekelte őket: a párt szervezeti felépítésétől a kádermunkáig mindenre kíváncsiak voltak. Révai József e kéréseket látva a következőket írta Szántó levelére: "Ez a kérelem tréfának is rossz. Ki fogja ezt megcsinálni?"²⁹ Az adatok összegyűjtésére Kiss Károly kapott megbízást, aki a későbbi levelezés tanúsága szerint maradéktalanul el is végezte a feladatot. A szovjet pártvezetés ennek alapján mindent tudhatott a magyar pártról, beleértve vezető kádereik korábbi tevékenységét, valamennyi illegális pártnevét is. (Ez elsősorban a hazaiakra vonatkozik, a szovjetunióbeli emigránsokról a Komintern káderosztálya vezetett nyilvántartást, s ezt még azután is vezették egy ideig, amikor az illető már hazatért.) Az ilyen jellegű kérések között többször visszatérő kívánság volt, hogy a magyar párt adjon tájékoztatást, milyen munkára tudja használni azokat a volt politikai emigránsokat, akik a Szovjetunióból a párt kérésére tértek haza, illetve megállták-e helyüket az adott munkaterületen.

Nagy valószínűséggel ezekből az információkból állt össze az SZK(b)P Nemzetközi Információs Osztályán az egyes országokról készített kartotékrendszer, amelynek alapját az az információs anyag képezte, amit — már a háború utáni rendezésre készülve — az SZK(b)P PB 1942. január 28-i döntésével létrehozott bizottság kezdett el gyűjteni,³⁰ s amelyet azóta is folyamatosan „karbantartottak”, új adatokkal kiegészítettek, illetve módosítottak. Egy 1948 tavaszán készült emlékeztető szerint minden országról, az adott ország sajtójára, a TASSZ belső információira, levéltári anyagokra támaszkodva, külön kartonokat vezet az adott országgal foglalkozó referens vagy instruktor, minden alkalommal pontosan felüntetve az információ forrását. Ezen kartotékrendszeren belül a „Szervezetek” alcsoportban voltak megtalálhatóak az egyes pártokra, így a kommunista pártokra vonatkozó adatok is. A pártokról egy 1948-ban készült feljegyzés szerint a következő információkat gyűjtötték: a párt rövid története; adatok a párt akkori tevékenységéről; összetétele és taglétszáma; pártvezetés; részvétele a választásokon, a kormányban, a parlamentben; pártértekezletek és kongresszusok; viszonya más pártokhoz, nemzetközi kapcsolatai stb.³¹

²⁹ PIL 274. f. 10/43. ó. e.

³⁰ A bizottság feladata abból állt, hogy összegyűjtse és rendszerezze azokat az anyagokat, amelyek a háború utáni rendezés kérdéseit, a kormányok és politikai pártok, emigráns csoportok elképzeléseit érintik, különös tekintettel azokra, amelyek közvetlenül összefüggésben állnak a Szovjetunió érdekeivel. Az anyaggyűjtés forrásául szolgáltak: a különböző kormányok megegyezései a kormányzati együttműködésről és határkérdésekről; a Szovjetunió követeinek jelentései politikusokkal történt beszélgetéseikről; politikusok nyilatkozatai, nem publikus szakértői tervezetek; sajtócikkek, könyvek. A feladatokat a bizottság tagjai egymás között a területi elv alapján osztották fel, oly módon, hogy az adott országgal vagy országcsoporttal kapcsolatos valamennyi kérdés kidolgozása az illető személyhez vagy személyekhez tartozott, s a munkába bevonhattak tudományos kutatóintézeteket és a témával foglalkozó neves szakembereket is. Ez alól csak a gazdasági kérdések voltak kivételek, azokat teljes egészében Varga Jenőre bízta. A bizottság létrehozásáról szóló döntést és az előterjesztést közli az *Istocnyik* c. folyóirat 1995/4. száma 116–118.

³¹ Az emlékeztetőt l. RCHIDNI f. 17 op. 128. gy. 1139.

Az információszoigáltatás mellett mindvégig létezett a két párt vezetői között a kapcsolattartás legfontosabb formáját jelentő személyes kontaktus is. Az újabban előkerült dokumentumok igazolják azt a feltevést, hogy Rákosi és egy ideig Gerő rendszeresen kiutaztak Moszkvába, hogy tanácskozást folytassanak a magyar kérdésekről és informálják a szovjet pártvezetést. Gerő készített rövid feljegyzést arról a megbeszélésről, amelyen 1944. december 1-jén és 5-én Sztálin is részt vett és kifejtette véleményét a kommunista párt akcióprogramjával kapcsolatban.³² Rákosi Dimitrovval folytatott 1945. június 23-i beszélgetésüknek jegyzőkönyve rendelkezésünkre áll, s a kereskedelmi szerződés megkötésére Moszkvába kiutazott Gerő által a szovjet vezetés számára adott tájékoztatást is ismerjük.³³ 1946-ban egy Varga Jenőhöz írt levelében Rákosi arról tett említést, hogy a béketárgyalások előkészítésével kapcsolatban valószínűleg Moszkvába kell utaznia.³⁴ Az Isztoricceszki Arhív című orosz folyóirat folytatásokban közzé tette a Sztálint dolgozószobájában meglátogató politikusok látogatásának időpontját és a látogatás időtartamát tartalmazó füzetet. Ebből kiderül, hogy 1946. április 1-jén éjjel 22 óra 30 perc és 0 óra 50 perc között Molotov társaságában valóban járt Sztálinnál³⁵, ám a bejegyzések tanúsága szerint a következő találkozóra csak 1947. december 9-én került sor, igaz, akkor közel két óra hosszát négyszemközt tárgyalhattak. 1948 februárjában a kormánydelegációval mindössze 20 percet tölthetett Rákosi Sztálin dolgozószobájában, s 1948. december 16-án is román elvtársai (Anna Pauker, Dej, Luka) és Molotov társaságában fogadta őt a generalisszimusz.³⁶ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy mindössze ez a néhány alkalom adódott volna a két pártvezető személyes találkozására, hiszen a publikált füzetben csak azokat a látogatásokat jegyezték be, amelyek Sztálin dolgozószobájában zajlottak le, a megbeszélésre máshol is sor kerülhetett. Ez annál inkább valószínűsíthető, mivel Sztálinnak a magyar fegyverszüneti delegációval és a moszkvai emigránsokkal való találkozásáról szintén nem történt említés a füzetben. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy Rákosi moszkvai látogatásai alkalmával legtöbbször csak az SZK(b)P külpolitikai osztályának munkatársáig, jó esetben annak vezetőjéig jutott el. „Én a felszabadulás után évente néhányszor jártam Moszkvában, de mindig nem hivatalosan, mondhatni félig illegálisan. Ilyenkor a KPSZSZ külföldi osztályának hazánkkal foglalkozó munkatársa (vagy munkatársai) vártak, s rendszerint egy konspirációs lakásban laktam, ahol a házvezetőnő sem tudta, hogy tulajdonképpen ki a vendége” – emlékszik vissza e látogatásokra memoárjában.³⁷

A személyes konzultációt sürgető levelek 1948-tól kezdve váltak egyre gyakoribbá. Rákosi 1948 februárjában moszkvai tartózkodása alkalmával Baranovon keresztül kért találkozót Szuszlovtól, hogy konzultáljon vele a magyar-csehszlovák viszonyról, a Szovjetunióban korábban elítélt magyar emigránsokról, a Kominform összehívásáról, Varga Jenő professzor magyarországi utazásáról és a párton

³² Gerő kézírásos feljegyzését l. PIL 274. f. 7/8. ó. e.

³³ Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. Közreadja Póth Piroska. *Múltunk* 1994. 4. sz.; a Gerő-féle tájékoztatót (1945. augusztus 6.) lsd.: Moszkvának jelentjük i. m. 57–74.

³⁴ Rákosi 1946. február 2-i levele Varga Jenőnek. PIL 274. f. 10/46. ó. e.

³⁵ L. Isztoricceszki Arhív 1996/4. sz. 121.

³⁶ L. Isztoricceszki Arhív 1996/5–6. sz.

³⁷ *Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1940–1956.* Napvilág Kiadó, 1997. 476.

belüli helyzetről.³⁸ Révai ugyanez év májusában a svéd kommunisták kongresszusáról hazafelé tartva szakította meg útját, hogy kikérje a szovjetek véleményét a Magyar Dolgozók Pártja létrehozásáról, a párt programtervezetéről, meghívja a szovjet delegációt, valamint felvesse a jugoszláv és a csehszlovák kommunistákkal való kapcsolat kérdését, annál is inkább, mert az utóbbival való viszony kérdését a Tájékoztató Iroda elé szeretnék volna vinni.³⁹ A nyár végén Gerő az SZK(b)P-hez címzett levélben vetette fel azokat a problémákat — magyar-csehszlovák viszony, a népfront létrehozása, Jugoszláviával kapcsolatos kérdések —, amelyekben a szovjet fél állásfoglalását várta.⁴⁰ Azonban még ha tudjuk is, hogy mikor és milyen témákat javasoltak megvitatásra, a megbeszélésekről a legtöbb esetben még mindig nem áll rendelkezésre dokumentum.

Az információáramlás újabb csatornáját biztosította a közvetlen rádiókapcsolat. Az SZK(b)P KB Titkársága 1946. október 28-i döntésével a 100. számú intézetet bízta meg a kommunista pártokkal való közvetlen rádiókapcsolat megteremtésére. Míg azonban 1947 elejéig 49 helyszínnel volt rádióösszeköttetés, Baranov egy 1947 szeptemberében Szuszlovnak készített feljegyzésben arról tett említést, hogy addigra már csak 10 országgal (Kína, Bulgária, Franciaország, Magyarország, Jugoszlávia, Lengyelország, Csehszlovákia, Finnország, Albánia és Románia) volt kapcsolatuk. Mivel Baranov ezt nem tartotta kielégítőnek, azt javasolta: annak érdekében, hogy hiteles és naprakész információkkal rendelkezzenek, az SZK(b)P-nak nem hivatalos, megbízható képviselőket kellene küldeni a legfontosabb nyugat-európai és a Szovjetunióval határos országokba. E képviselők feladata lenne az SZK(b)P és az adott kommunista párt kapcsolatát érintő valamennyi gyakorlati kérdés elintézése, az információgyűjtés és az utasításnak megfelelő információk átadása. Baranov véleménye szerint ezeket a személyeket mint az illető országbeli szovjet követségek rejtjelező részlegei munkatársait kell kiküldeni és biztosítani kell velük a rádióösszeköttetést.⁴¹ (A közvetlen telefonösszeköttetés csak jóval később teremtődött meg, 1949. tavaszáig csak a budapesti szovjet követségen létezett közvetlen vonal Moszkvába. Friss István 1949. március 12-i feljegyzésében arról tájékoztatta Rákosit, hogy a közvetlen telefonösszeköttetés kérdését Rákosinak kell felvetni, mert az ún. VCS-vonalakról [különleges frekvenciájú, lehallgathatatlan telefonvonalak] közvetlenül Sztálin döntött.⁴²)

Az SZK(b)P vezetése a magyar ügyekről nemcsak „pártvonalon” szerzett információkat, hanem a hadsereg politikai osztályától és a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól is, de a szovjet követségtől érkező fontosabb információk is eljutottak a pártvezetéshez. A későbbiekben a Magyarországra érkező, elsősorban az állambiztonsági szerveknél tevékenykedő szovjet tanácsadók is rendszeresen szolgál-

³⁸ Baranov ezzel kapcsolatban Szuszlovhoz és Zsdanovhoz intézett levelét l. RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 524.

³⁹ A beszélgetésről készült feljegyzést l. Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov 1944–1953 Szibirszkij hronograf Moszkva–Novoszibirszk 1997. I. k. 872–875.

⁴⁰ Gerő levelét l. RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 1165..

⁴¹ L. RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 1019. Baranov elsősorban Franciaországba, Olaszországba, Svédországba, Norvégiába, Finnországba, Japánba, Koreába és Albániába javasolta az említett képviselők kiküldését.

⁴² Friss István 1949. március 12-i feljegyzése Rákosinak. (Magyar Országos Levéltár 276. f. 65/114. ó. e.)

tattak információkat a szovjet vezetés számára.⁴³ Az államvédelmet irányító Péter Gábor és Belkin már 1945-től rendszeresen találkozott egymással, de a szovjetek Szücs Ernő személyében saját emberrel is rendelkeztek a „szervnél”. (Ez utóbbiról Rákosi is tudomással bírt, s beteges félelemét csak növelte az a tény, hogy nem tud minden kimenő információról, s így előfordulhat, hogy a politikai rendőrség az általa nem ellenőrzött tevékenységével kompromittálhatja őt és összeveszítheti az SZK(b)P-vel.⁴⁴)

*

A hazai pártvezetés és a moszkvai pártképviselő levelezésének tanúsága szerint a magyar pártvezetésnek hosszú ideig az volt a legnagyobb szívfájdalma, hogy Rákosit idézve „nem értik meg, hogy egy tízmilliós ország vezető pártjának kérdéséről van szó. Mérhetetlen kár származhat abból, hogy rendkívül felelős posztokra kipróbálatlan, sőt néha ismeretlen embereket kell állítanunk.”⁴⁵ Rákosi ezen „elszólása” azért érdemel különös figyelmet, mert 1945 kora tavaszán, a negyedszázados üldöztetés után a legális működés kereteinek megfelelő szervezeti struktúrát éppen csak kiépíteni kezdő és Rákosi szerint is súlyos káderproblémákkal küszködő pártot az ország vezető erejének tekinteni nemcsak minden alapot nélkülöző és semmivel nem magyarázható magabiztosságról, de a politikai helyzet teljes félreismeréséről, illetve nem ismeréséről is tanúskodik.⁴⁶

A legtöbbször több évtizedes emigrációból hazatérő politikusok természetesen nem ismerhették a hazai kádereket, de nem is igazán bíztak bennük, éppen ezért a Káderosztályon belül létrehozott információs alosztály feladatává tették, hogy a párton belül nyilvántartsa „a.) az összes frakciókat, b.) az összes párttagokat, akik azelőtt polgári pártok és egyesületek tagjai voltak, c.) az összes rosvott múltú párttagokat, d.) a régi hadseregben szolgált aktív tiszteket, akik a párt tagjai, e.) más pártokban működő kommunistákat”⁴⁷ A problémákat az is fokozta, hogy a meglévő káderek Rákosi szerint „nem ütik meg az országos mértéket”, ráadásul „vezető szerepet játszanak azok az elvtársak, akik 1919-ben szerepet játszottak. Ezek olyan réteget alkotnak, amely komolyan akadályozza az új,

⁴³ A szovjet tanácsadói rendszer kelet-európai kiépüléséről és a tanácsadók feladatköréről l. A. F. Noszkova: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalapozása 1945–1953 Múltunk, 1999/3. sz. 203–219.

⁴⁴ Ezzel kapcsolatban l. még G. P. Murasko: Néhány ecsetvonás Rákosi Mátyás politikai portréjához c. tanulmányát. Múltunk, 1999/2. sz. 160–169.

⁴⁵ Rákosi Mátyás levele Háy Lászlónak 1945. március 5-én. (PIL 274. f. 10/43. ő. e.) Rákosi keserűen kifakadt a káderhiány miatt, amely különösen a rendőrség, hadsereg és állami apparátusban okozott nehézségeket. A helyzet abszurdítására azt hozta fel példának, hogy a budapesti politikai rendőrség vezetőit ő próbálta kioktatni „a nyomozás és vállalat kezdő alapelemeinek halvány segédfogalmaira”.

⁴⁶ Vorosilov minden bizonnyal reálisabban értékelte a magyarországi helyzetet, amikor az 1945. őszi nemzetgyűlési választások előtt azt javasolta Rákosinak, hogy a közös lista érdekében bármilyen százalékarányt fogadjanak el, mert az ő információja alapján az országban még 10%-ot sem kapnak a kommunisták. Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések i. m. 220.

⁴⁷ A Káderosztály felépítése. [1945.] RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 36.

fiatal erők feltörekvését. Kevés kivétellel az 1919-es esztendő ideológiájával terheltek, jelenlegi irányvonalunkat egyáltalán nem értik meg.”⁴⁸

A szovjetunióbeli emigráció hazatérésének kérdése már 1944 elejétől napirnden volt. Gerő a frontról Rákosihoz írt leveleiben minduntalan az emberek hazaküldését sürgette arra apellálva, hogy a dolgok otthon dőlnek el, s csak akkor lesz a pártnak komoly befolyása a magyar politikai életre, ha tevékenységét ott siker koronázza. „Ez az út hazafelé mindannyiunk számára. Innen fokozatosan előrehaladva fogunk belenőni a magyar talajba”- írta 1944. május 6-i levelében tőle kissé szokatlan stílusban Rákosinak.⁴⁹ Előrehaladást azonban a káderek hazaengedése ügyében nem sikerült elérni, habár többször is olyan információt kaptak, hogy a kádereket gyorsan felülvizsgálják és haladéktalanul hazairányítják. Gerő a gyorsabb cselekvés érdekében 1944. május végén személyes konzultációt javasolt Rákosinak az „öregekkel” (Dimitrov, Sztálin) a legfontosabb feladatok megbeszélésére. Gerő Ernő Moszkvába is utazott, de a találkozó létrejöttéről és eredményéről dokumentum eddig nem áll rendelkezésünkre. Ha létre is jött egy ilyen megbeszélés, a szovjet fél nem tette magáévá a magyarok kérését, mert az emberek hazaküldésének sürgetése még hosszú ideig felbukkan nemcsak Rákosi és Gerő, illetve Rákosi és Dimitrov levélváltásában, de még 1947 közepéig a magyar párt képviselőjéhez küldött levelekben is. Háy László 1945. március elején egy levelében arról számolt be, hogy Moszkvában az a vélemény alakult ki, hogy a káderek állandó sürgetése helytelen, s minden fogyatékoságuk ellenére elsősorban a hazaiakra kell támaszkodni, annál is inkább, mert az egyes szovjet intézmények — főként a gazdasági szervek és az üzemek — ragaszkodtak az embereikhez, s ez a kívánságuk a pártvezetésnél is megértésre talált.⁵⁰ Rákosi 1945. március 17-i levelében viszont ismét felháborodásának adott hangot, amiért a legjobb kádereket tartják vissza Moszkvában, s ennek a magyarországi pártmunka komoly kárát látja. Kovács János hazatérését (ő 1945 nyarán az államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának egyik vezetője lett) is csak Rákosi többszöri sürgetésére és Vorosilov személyes közbenjárására sikerült kieszközölni. A káderhiány Rákosi szerint már a napi feladatok ellátását is akadályozta, mert nem volt oroszul tudó technikai személyzetük sem, akik az orosz hatóságokkal való érintkezésben a pártvezetés segítségére lehetnek volna.

A helyzet azonban nem hogy javult volna, inkább bonyolódott: a szovjet állampolgárok hazatérésének engedélyeztetése és elindítása megnehezült, a szovjet bürokrácia útvesztőiben ezek az ügyek olyannyira elhúzódtak, hogy Háy már 1945 márciusában azt javasolta, hogy az állampolgárság kérdését az emigránsokat (beleértve az első világháború hadifoglyait is) és azok családtagjait illetően magyar részről törvényben kellene rendezni és diplomáciai úton felvetni. Még Rákosi feleségének, a szovjet állampolgár Fenyja Fjodorovnáknak is csak hosszadalmas procedúra után sikerült elérni, hogy férje után Magyarországra utazhasson, miközben egyik alkalommal már szinte a repülőgépről szállíttatta le a „legfelsőbb nacsalsztvo”. (Háy már korábban azt írta Rákosinak, hogy felesége ügyének elintézését csak

⁴⁸ Rákosi 1945. április 7-i levele Dimitrovhoz. A levelet közli Vass Henrik. (Múltunk, 1991/2–3. sz.)

⁴⁹ A levelet l. PIL, 878. f. 8/307. ó. e.

⁵⁰ Háy László 1945. március 7-i levele Rákosinak. (PIL 274. f. 10/43. ó. e.)

egy módon lehet elintézni: ha Molotov ad soron kívül külön engedélyt.) Szántó Rezső 1946 tavaszán Rákosihoz írt levelében annak a véleményének adott hangot, hogy a káderek hazatérése ügyében Puskin követ útján kellene a megfelelő hatósághoz fordulni, így a kérés talán elintézhető.⁵¹ A hazatérésre kijelöltek előterjesztése és hazaindulásuk engedélyezése azonban még optimális esetben is mintegy három hónapot vett igénybe. Valószínűleg az állandó sürgetéseket már a szovjet fél is meguntta, mert 1946. nyarán Szántó Rezső arról számolt be, hogy a korábbi módon már csak a pártmunkásokat és azok hozzátartozóit fogják küldeni, azok, akik nem kifejezetten pártmunkára mennek haza, ezt követően csakis magyar útlevéllel fognak utazni, s bár ehhez továbbra is szovjet engedély kell, sorukról már nem a legfelső fórumon születik a döntés. Ezen személyek utazásának meggyorsítása érdekében Szántó azt kérte, hogy a magyar követségnek adjanak olyan utasítást, hogy a hazatérésre jelentkező politikai emigránsokat mielőbb lássák el megfelelő úti okmányokkal,⁵² s néhány hét múlva már arról számolt be, hogy az állampolgárság nélküliek számára a követség megkezdte a magyar útlevelek kiadását. Ily módon tehát az emigránsok nagyobb része előtt elvben nyitva állt az út hazafelé, a pártmunkára kiválasztottak, s így az MKP számára fontos emberek hazatérésének időpontját azonban továbbra is a szovjet vezetés határozta meg. 1947. közepén Bíró Zoltán moszkvai küldetéséről készített beszámolójában arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar emigránsok hazaküldését csak abban az esetben lehet meggyorsítani, ha a párt minden esetben külön megindokolja a kérést.

Míg tehát a legfontosabb káderek hazaengedése érdekében minden esetben külön kellett közbenjárni, egyre nagyobb tömegben érkeztek haza olyan emigránsok, akiket elhelyezni nem tudtak, viszont a párttal szemben komoly anyagi követelésekkel léptek fel. 1945 elején Rákosi még egyre sürgette a hazatérési ügyek elintézését, az év második felében és 1946. elején már az okozott nagyobb problémát, hogy csak azok jöjjenek, akiket külön kér, ugyanis egyrészt képtelenek voltak anyagilag gondoskodni a tömegével hazatérő munkaképtelen, beteg embekekről, másrészt néhány esetben maga Rákosi igyekezett megakadályozni a számára nem kívánatos személyek hazatérését.

A káderhiány mellett a magyar kommunisták számára a front Magyarországra történt áthelyeződésével egyidejűleg újabb problémát jelentett a szovjet katonák magyarországi magatartása, amely miatt Rákosinak kellett ismételtelen szót emelnie Moszkvában, elsősorban most is Dimitrov közvetítését felhasználva. Vas Zoltán már 1944. október végén jelezte Rákosinak, hogy a helyzet kétségbeejtő és „minden úgy folyik, hogy ellenség legyen” a Szovjetunió. Már ekkor felvetette, hogy „egyenest Sztálin elvtárshoz fog kellenünk fordulni, mert csak az ő szava képes itt dolgokon változtatni, mert itt az apró-cseprő változtatás, foltozgatás nem segít.”⁵³ Míg 1944 végén mind Rákosi, mind Gerő túlzottnak tartották Vas Zoltán panaszait, s az elhúzódozó háborúval próbálták mentegezni a szovjet katonák magatartását, addig Rákosi Dimitrovhoz írt 1945. február 19-i levelében már szintén

⁵¹ Szántó Rezső 1946. május 12-i levele. (Uo.)

⁵² Szántó Rezső 1946. július 17-i levele Rákosinak. (Uo.)

⁵³ Vas Zoltán 1944. október 27-i levele Rákosinak. PIL 274. f. 7/4. ó. e.

fontolgatta: nem kellene-e közvetlenül Sztálinhoz fordulni ezzel a panasszal, hiszen a nők tömeges megerőszakolása, fosztogatások, állandó razziák, amelyek során munkásokat, köztük értékes kommunista párttagokat hadifogolytáborokba visznek, mind a kommunista párt befolyásának és népszerűségének csökkenését idézi elő, a Vörös Hadsereg túlkapásait a párt számlájára írják.

1945 nyarától nem csupán a levelezésekben, de szinte valamennyi személyes konzultáció alkalmával szóba került a csehszlovákiai magyarok jogfosztása, a magyar és csehszlovák pártvezetés közötti ellentét ebben a kérdésben. A magyar kommunista pártvezetők, elsősorban Rákosi és Gerő sorozatos fellépése ellenére ebben az ügyben nem történt elmozdulás, s nem koronázta siker a két párt vezetőinek tanácskozását sem. Pedig 1945 júniusában a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége VII. osztályának vezetője, Burcev jelentésére hivatkozva maga Dimitrov is felszólalt ebben az ügyben Molotovnál. Dimitrov szerint a szlovák közigazgatás magyarokkal szembeni eljárása „helytelen és kellemetlen következményeket vonhat maga után.” Egyidejűleg annak a véleményének is hangot adott, hogy „megfelelő formában fel kellene hívni erre a csehszlovák kormány figyelmét”.⁵⁴ Eközben hiába érvelt Rákosi, hogy a magyarok kiutasítása a reakció malmára hajtja a vizet, s óriási csapást jelent az amúgy sem nagyon erős magyar demokráciára, a „prágai elvtársak” ezzel szemben Sztálin intencióira hivatkoztak, aki állítólag a csehszlovák delegációval folytatott tárgyaláson azt mondta, hogy a magyarokat úgy kell kezelni, mint a németeket. Legfontosabb érvük azonban az volt, hogy a magyarokkal szembeni tervüket, sőt törvényjavaslataikat is Moszkvában dolgozták ki, s azokat Sztálin és Molotov is jóváhagyták.⁵⁵ A kérdés a kommunista párt számára mindenképpen rendkívül problematikus és kényes volt, hiszen mint Rákosi írta egy feltehetőleg 1945 december végén született levelében: „Ha teljes erővel fellépünk a szlovákiai magyarok üldözése ellen, akkor veszedelmes közelségbe jutunk a magyar sovinsztákhhoz. Viszont ha nem fejtünk ki kellő aktivitást, akkor a demokrata rétegek elégedetlenségét vonjuk magunkra, mert nem védjük eléggé az üldözöttek jogos érdekeit. Ma már abban a helyzetben vagyunk, hogy a cseh és jugoszláv demokrácia is úgy találja, hogy nem lépünk fel kellő eréllyel a magyar sovinizmus ellen, ugyanakkor pedig rendes magyar demokratikus körök egyre inkább keveslik azt, amit e téren teszünk.”⁵⁶ Arra, hogy a szovjet vezetés álláspontja a csehszlovák pártéhoz állt közelebb, az alábbi eset is rávilágít: 1946. augusztusában a szlovákiai magyar antifasiszták vezetői levelében keresték meg panaszaikkal Rákosit, s beszámoltak neki a delegációjuk és Moskovits, a Szlovák Kommunista Párt főtitkára, valamint a párt káderese között 1946. július 2-án lezajlott megbeszélésről. A szlovák kommunista párt vezetői kinyilvánították, hogy nincs szükségük azokra a magyar kommunistákra, akik nem veszik fel a szlovák állampolgárságot, s ezeket ki fogják zárni a pártból. A szlovákiai magyarok azt is elpanaszolták Rákosinak, hogy még a kormányrendeletek magyarrá fordítását is megtiltották, s mindenkit a szlovák nyelv tanulására

⁵⁴ Dimitrov 1945. június 22-i feljegyzése Molotovnak. RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 717. Burcev jelentését l. ugyanitt.

⁵⁵ L. erről Rákosi 1945. július 28-i levelét Dimitrovnak. A levelet Vass Henrik is közli. (Múltunk, 1991/2–3. sz.)

⁵⁶ PIL 274. f. 10/43. ó. e.

kényszerítenek. A magyarokkal szembeni diszkriminatív intézkedések miatt az említett magyar kommunisták képtelenek Szlovákiában dolgozni, ezért kérték átigazolásukat a magyar pártba. Rákosi levelüket mellékelve Puskin szovjet követen keresztül kérte a szovjet pártvezetést, hogy avatkozzon be az ügybe, s járjon el a szlovákiai magyarok érdekében. A Puskin leveléhez csatolt, Korotkevic⁵⁷ aláírásával ellátott, november 6-i keltezésű cédulán mindössze annyi állt, hogy mivel Rákosi Visinszkijnek és Guszevnek a párizsi békekonferencián elmondott beszédéből ismeri a szovjet kormány álláspontját ebben a kérdésben, a levélre nem kell válaszolni.⁵⁸ A csehszlovák és a magyar párt közötti viszony a magyar kisebbség ügye következtében még csak formálisnak sem volt nevezhető; a csehszlovák párt nem hívta meg a magyar kommunistákat kongresszusára, sőt Gottwald a lakosságcserével kapcsolatos ügyek intézése végett Szlovákiába küldött magyar kommunistáknak a vízum kiadását is megtagadta.⁵⁹ 1947 áprilisában Rákosi a szovjet pártvezetéshez írott levelében a helyzetet úgy jellemezte, hogy „olyan gócpont keletkezett, amely akár az egész Duna-medence légkörét megmérgezheti.”⁶⁰ A szovjetek azonban egyelőre közvetlenül nem avatkoztak be a két párt vitájába, annak ellenére, hogy Rákosi 1947 áprilisában Korotkeviccsel folytatott beszélgetései során többször kérte beszélgetőpartnerét, hogy tájékoztassa a szovjet vezetést a két párt közötti rendkívül feszült viszonyról és közvetítse kérését a Szovjetunió közreműködését illetően.

1947-ig a dokumentumok tanúsága szerint nagyon is egyoldalú információ-áramlásról volt szó, leginkább a magyar fél kért és tájékoztatott, a közvetlen visszacsatolás általában elmaradt. A különböző csatornákon a legfelső szovjet vezetéshez befutó jelentésekben jó ideig a tájékoztató jelleg dominált, de megfogalmazódtak benne a kommunista párt tevékenységét illető, 1947-től kezdve már egyre erősebb bírálatok is. Valószínű azonban, hogy a szovjet pártvezetők részére készített jelentésekben megfogalmazott bírálatok Rákosihoz és a magyar pártvezetéshez közvetlenül nem jutottak el. Rákosi 1945 márciusában arról számolt be Dimitrovnak, hogy munkájukat jelentős mértékben hátráltatja, hogy Moszkvából semmit sem kapnak, egy hónappal később már azt írta, hogy „igyekszünk igazolni a belénk vetett reményeket”, de sürgeti Dimitrovot: írja meg véleményét és tanácsait a magyar problémákat illetően. Rákosi 1945. júniusában Dimitrovhoz írt levelében ismételten nehezményezte, hogy semmiféle visszajelzést nem kapott Moszkvából politikájuk helyességét vagy helytelenségét illetően: „Be kell vallanom, kicsit zavarban vagyunk amiatt, hogy abszolút semmit sem hallunk arról, helyes-e a mi politikánk vagy kellene-e rajta valamit változtatni. Ezt a bizalom egyik jelének tekintjük, de jobb lenne, ha mégis megismerhetnénk az Ön véleményét.”⁶¹ Rákosi

⁵⁷ Korotkevic G. Ja. (1916–1992) Az SZK(b)P Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának, ill. Külügyi Osztályának referense, tolmács.

⁵⁸ L. RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 116. Visinszkij említett beszédét Pető Iván tette közzé. L. Pető Iván: „Megszabadítani az országot a másik ország nemzetiségéhez tartozó személyektől”. Századvég, 1988. 6–7. sz. 137–150.

⁵⁹ Moszkvának jelentjük i. m. 176–177.

⁶⁰ Rákosi Mátvás 1947. április 5-i levele. A levél megjelent: Moszkvának jelentjük i. m. 159–162.

⁶¹ Rákosi 1945. június 11-i levele Dimitrovhoz. A levelet Vass Henrik közölte. (Múltunk 1991/2–3. sz.)

a későbbiekben is szinte kétségbeesetten kéri mind Dimitrovot, mind a magyar párt moszkvai képviselőjét, hogy legalább nem hivatalos formában közölje azokat az információkat, megjegyzéseket, amelyek a tudomására jutnak a magyarországi helyzetre és a párt politikájára vonatkozóan. Vélhetően a magyar pártvezetés kezdetben leginkább csak ezekre a Háy Lászlótól, illetve később Szántó Rezsőtől érkező információkra volt utalva, hogy megismerje a szovjet fél véleményét.

Háy László szerint 1945 első felében csalódottság mutatkozott Moszkvában, amiért a kormányprogram, s ezen belül is elsősorban a földreform megvalósítása elhúzódik. Háy ugyan próbálta meggyőzni őket arról, hogy a komolyabb válságok elkerülése érdekében a párt nem követhet más vonalat, mégis olyan hangulat alakult ki, hogy a párt „elvesztegeti az időt”. Jóval többet várt a szovjet vezetés a kommunistáktól az 1945-ös választásokon is. Szántó Rezső ezzel kapcsolatban Borisz Ponomarjov véleményét idézte, aki szerint ha a választási eredmény nem is vereség, de semmi esetre sem jelent győzelmet. Általános vélemény volt Szántó szerint, hogy a párt jóval több szavazatot kapott volna, ha a szervező munka nem maradt volna el az agitációs és propaganda munka mögött, ha nagyobb figyelmet szentelnek a szakszervezeti, a nők és az ifjúság közötti munkának.

A gazdasági kérdésekkel kapcsolatban maga Háy László is véleményt nyilvánított. Az 1945-ös tervet alapján jónak tartotta, de sürgette egy átfogó, hosszabb távú terv megalkotását is, s javaslatot tett egy gazdasági csúcsmisztériumi feladatokat ellátó újjáépítési minisztérium megszervezésére és a legfontosabb gazdaságirányítási pozíciók megszerzésére.

A magyar pártképviselőkön kívül a Moszkvában élő neves magyar közgazdász, Varga Jenő is segítette véleményével, tanácsaival a magyar pártot, aki, úgy tűnik, jó kapcsolatban állt Vorosilov marsallal, s hajlandó volt Rákosi „nevében” és „megbízásából” tájékoztatni a magyar ügyekről. Szerinte Vorosilov számára Magyarországon „minden túl bal” volt, a marsall kifejezetten elégedetlen volt Rákosi 1946. augusztusi kecskeméti beszédével: szerinte nem kellett volna provokálni a kisgazdákat azzal a kijelentéssel, hogy a kommunisták csinálták a stabilizációt, mivel az volt a nézete, hogy Tildy úgy sem volna hajlandó baloldali kormányt kinevezni, ha kenyértörésre kerülne sor.⁶²

A Háy Lászlót felváltó Szántó Rezső 1946 eleji leveleiben Rákosi „felszólítására” még mindig jórészt csak alacsony rangú, másod- sőt harmadvonalbeli szovjet pártfunkcionáriusokkal folytatott beszélgetések benyomásaira alapozott személyes véleményét fejthette ki a magyar párttól kapott anyagokkal és a párt politikai irányvonalával kapcsolatban, akik alapvető politikai kérdésekben nem nyilvánítottak véleményt. E véleményeket azért érdemes valamivel részletesebben bemutatni, mert ezek azok a kérdések, amelyeknek ha az adott pillanatban a szovjet vezetés nem is tulajdonított nagy jelentőséget, a későbbiekben vissza-vissza tért rá, akkor azonban már a kommunista párt egész tevékenységét megőrző ítélet vádpontjait alkották. A különböző beszélgetések során Szántó szerint aggályosnak tartották a szakszervezeteknek a munkásság növekvő elégedetlenségével kapcsolatos reakcióit, szerintük veszedelmes lehet, hogy a szakszervezetek „fél-

⁶² L. Varga Jenő 1946. augusztus 28-i, illetve dátum nélküli levelét Rákosinak. (PIL 274. f. 10/46. ő. e.)

nek” a tömegektől. Az üzemi párt- és szakszervezetek gyengeségének és a pártellenőrzés hiányának (az üzemi bizottságok „gazda” nélkül dolgoznak) tudták be az üzemi bizottságok korrumpálódását, s félelmüknek adtak hangot, hogy elszakadnak a munkástömegektől és a gyárigazgatók eszközeivé válnak. Ezzel kapcsolatban Szántó saját véleményét is kifejezésre juttatta: szerinte a munkások bekapcsolását a termelés helyreállításába és fokozásába nem lehet megvalósítani az illető üzem munkásainak egy egységes szervezetbe történő tömörítése nélkül, ami szükségessé teszi a szakszervezetek új alapokon való átszervezését. A másik problémát a szovjetek Szántó szerint a faluban végbemenő osztálydifferenciálódás kiéleződésében látták. A magyar pártképviselő véleménye szerint a földmunkásszövetség nem találja a helyét, pedig ennek kell a párt legfontosabb bázisának lennie. Véleménye szerint az is hiba, hogy nincs a pártnak részletesen kidolgozott, konkrét programja a középparasztság és az új földbirtokosok érdekvédelmére. „Persze súlyos politikai hiba lenne a mai helyzetben kulákellenes jelszó kiadása, azonban nem lehet szemet hunyni az előtt, hogy a falun az osztályellentétek szükségképpen ki fognak éleződni. A jelen szakaszban tehát, nézetem szerint, a fő feladat az, hogy szervezetileg és politikailag óvatosan előkészítsük a kikerülhetetlenül bekövetkező harcot a faluban” – írta Szántó 1946 elején.⁶³ Nagy érdeklődés mutatkozott szovjet részről az ifjúsági- és nőmozgalom iránt is, de a kommunista párt által továbbított anyag Szántó szerint igen „sovány képet” mutatott.

Nem volt kedvezőbb a kép kulturális területen sem. Szántó nem sokkal imént idézett levele után arról tájékoztatta Rákosit: nehezményezik, hogy nagyon rossz a kapcsolat a Magyar-Szovjet Kultúrtársasággal, és az a benyomás alakult ki, hogy a társaságnak nem sikerült megtalálni a kapcsolatot a magyar értelmiség széles rétegével. Az is panaszra adott okot szovjet részről, hogy a Szovjetunióból hazatért magyar írók semmi kapcsolatot nem tartanak a szovjet írószövetséggel, s a magyar folyóiratokban nem szerepelnek szovjet írók és költők. Pedig a VOKSZ⁶⁴ vezetője, A. Karaganov már 1945. áprilisában eljuttatta a magyarországi kulturális munkára vonatkozó konkrét javaslatait az SZK(b)P Nemzetközi Információs Osztályának.⁶⁵ Ebben a Szovjetunió és Magyarország közötti kulturális kapcsolatok erősítése érdekében egy kulturális delegáció magyarországi utazása és az Alexandrov-művészegyüttes mellett többek között a legjobb szovjet filmek és a szovjet-országi zeneművészet remekműveit tartalmazó hanglemezek Magyarországra küldésére tett javaslatot. A szovjet propagandában nagy szerepet kapott a Szovjetunió kultúrájának népszerűsítése, s már Rákosi 1945. júniusi moszkvai tartózkodása idején is felvetették a szovjet filmek forgalmazásával kapcsolatos kifogásaikat, s akkor Rákosi ígéretet is tett, hogy személyesen fog ebben az ügyben a filmforgalmazókkal beszélni.

A fentiek mellett — ugyancsak Szántó szerint — a szovjet pártvezetésben a legnagyobb aggodalmat a belső pártépítés kérdésének elhanyagolása keltette. A Moszkvába küldött anyagok alapján az a benyomás alakult ki, hogy lebecsülik a

⁶³ Szántó Rezső 1946. január 26-i levele Rákosinak. (PIL, 274. f. 10/43. ó. e.)

⁶⁴ A Vszeszojuznoje Obsesztvo Kulturnoj Szvjazi sz Zagranicej (Külföldi Kulturális Kapcsolatok Összövetségi Szervezete) rövidítése.

⁶⁵ A tervezetet l. RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 38.

belső pártszervező munkát és eddig e téren semmit sem tettek, pedig „a rögtönzések ideje már lejárt, a sok százezres párt rendszeres vezetésére és fejlesztésére szigorúbb módszerek szükségesek.”

A Kelet-Európa szakértőnek számító orosz történészek, G. P. Murasko és A. F. Noszkova véleménye szerint a Szovjetunió részéről 1945–1946-ban még megvolt a törekvés az egyes országok Hitler-ellenes demokratikus koalícióinak fenntartására, s bírálták az egyes kommunista pártok balos radikalizmusát. Murasko és Noszkova tanulmányukban ennek igazolására G. M. Puskin budapesti szovjet követnek a Szovjetunió külügyminisztériumába küldött azon jelentését idézték, amelyben a követ bírálattal illette az MKP vezetését, mert nem alkotott választási blokkot a többi demokratikus párttal, holott „a kommunista párt csak abban az esetben erősíthette volna meg hatalmi pozícióit és a politikai életre gyakorolt befolyását, ha blokkra lép a demokratikus tömegpártokkal.”⁶⁶ Ugyanezt a bírálatot fogalmazta meg a budapesti szovjet diplomáciai misszió az 1945. októberi helyhatósági választásokat és az 1946-os év eseményeit végigkísérő 1947. áprilisában készített értékelésében is: „A Magyar Kommunista Párt ebben a kérdésben eltért attól az általános irányvonalától, amelyet Jugoszláviában, Bulgáriában, Romániában és Finnországban is magukévá tettek, ahol létrejöttek a demokratikus pártok választási blokkjai. Ilyen, politikáknak teljességgel megfelelő blokk a helyhatósági választásokig formálisan Magyarországon is létezett. Ugyanakkor a választási kampány időszakában a kommunisták a demokratikus pártok széleskörű blokkja helyett előnyben részesítették a szociáldemokratákkal kötött választási szövetséget. Az MKP nyilvánvalóan arra törekedett, hogy a magyar kérdést a Szovjetunió általános politikai irányvonalától elszakítva oldja meg, és időnként úgy tűnt, nem érti meg ezt a politikát.”⁶⁷

Az, hogy a szovjetek nem voltak teljesen elégedettek a magyar kommunisták tevékenységével, abból a feljegyzésből is nyilvánvaló, amit Szuszlov küldött 1946 szeptemberében Zsdanovnak Rákosi azon kérésével kapcsolatban, hogy szeretné Budapestre összehívni a Duna medence országai kommunista pártjainak képviselőit. Szuszlov nem tartotta célszerűnek és kívánatosnak ilyen konferencia összehívását, annál kevésbé, mert szerinte Rákosinak, illetve a magyar kommunistáknak ilyen fellépése semmivel sem igazolható, hiszen: „ismeretes, hogy Magyarország a hitleri Németország szövetségese volt. *A demokratikus építés sikerei Magyarországon kevésbé jelentősek, mint a szláv államokban.*” [Kiemelés tőlem – B. M.]⁶⁸

1946-tól a Magyarországról szovjet szervek által Moszkvába továbbított jelentésekben a Szántó által közölt véleményekhez hasonlóan többször visszatérő kifogás volt, hogy az MKP túlbecsüli erejét és tömegbefolyását, elhanyagolja a munkát a szakszervezetek, a nők és különösen az ifjúság körében. Az 1947-es választásokon történt várákozáson aluli szereplést is (Rákosi az SZK(b)P KB-nak a választások előestéjén küldött levelében azt állította, hogy az ellenzéki pártok

⁶⁶ L. G. P. Murasko – A. F. Noszkova: *A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948.* (Múltunk, 1996/2. sz. 59.)

⁶⁷ A dokumentum megjelent: *Vosztocsnaja Jevropa* i. m. 609–613.

⁶⁸ Szuszlov levelét l. RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 916.

együttesen aligha kapnak többet 15%-nál) a kommunistáknak a fenti rétegek, valamint az újjgazdák és szegényparasztközött végzett gyenge munkájának és választási agitációjuk helytelen módszereinek tulajdonították. Nem voltak elégedettek a párttagok körében végzett nevelőmunkával, a káderképzéssel és káderkiválasztással sem.

A szovjet vezetésnek a magyarországi helyzettel, és a magyar kommunista párttal szembeni elégedetlensége éppen abban gyökerezett, hogy nem jutottak elég messzire a „demokratikus építésben” és nem értették meg a szovjet politikát. A szovjet vezetés retorikájában ugyan — főként a nyugati szövetségeseivel való konfrontáció elkerülése érdekében — a koalíció fenntartása mellett érvelt, valójában azonban nemhogy visszatartotta volna az MKP-t a balos túlzásoktól, hanem politikai (és katonai) jelenlétével elősegítette a demokratikus választások következtében a kommunisták számára — éppen balos túlzásaik (közös lista elutasítása stb.) miatt — kedvezőtlenül alakult erőviszonyok „korrekcióját”. A szovjetek valós céljairól árulkodik a Tildy-kormány megalakításával kapcsolatban Vorosilovnak küldött utasítás⁶⁹ csakúgy, mint egy 1947-es diplomáciai összefoglalónak a Gazdasági Főtanács létrehozásának szükségességét indokló mondatai: „Mivel a kisgazdapárt az általános választásokon megszerezte a szavazatok abszolút többségét, a parlamenti mandátumok 60%-át és a kormányzati pozíciók 50%-át, nem tudtuk volna biztosítani azt, hogy a magyar kormány és parlament az ország előtt álló alapvető feladatokat a mi érdekeinkkel összhangban oldja meg. Ilyen körülmények között szükség volt Magyarországon egy olyan állami szervre, amely különleges jogokkal rendelkezik, összetétele demokratikusabb, mint a kormány, és operatív módon dönt az ország előtt álló kérdésekben.”⁷⁰

Ebben az időszakban, 1944 és 1947 között az eddig ismert dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a két párt közötti kapcsolatok a szovjet pártvezetés számára elsősorban a magyarországi viszonyokról történő információszerezést szolgálták. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy ebben az időszakban a szovjet politikai misszió nem csupán a kommunista párttal, hanem valamennyi magyarországi demokratikus párttal igyekezett kapcsolatot tartani, (az információáramlás útvonala itt a SZEB/Vorosilov-Puskin — szovjet külügyminisztérium — Sztálin vonal lehetett); a nemrégiben napvilágot látott és többször idézett „Kelet-Európa az orosz levéltárak dokumentumaiban” címet viselő kötet számos ilyen feljegyzést tartalmaz.

Tekintettel arra, hogy a térség országait a Szovjetunió szabadította fel, a Vörös Hadsereg jelenléte megkérdőjelezhetetlen volt, s korábbi politikai orientációjától függetlenül valamennyi párt tisztában volt a Szovjetunióval való együttműködés szükségességével. A háború utáni külpolitikai irányváltás szükségességét a kommunisták — már meglévő kapcsolataikat is felhasználva — igyekeztek kihasználni, kezdettől fogva megvolt a törekvés a szovjet kapcsolatok monopolizálására, ám az is tény, hogy a kommunisták politikai ellenfelei is felismerték, esetenként jól jönnek a párt moszkvai szárnyának személyes kapcsolatai – Rákosi Mátyás szerepe a

⁶⁹ L. Vida István dokumentumközlését „K. J. Vorosilov marsall jelentései a Tildy-kormány megalakulásáról” (Társadalmi Szemle, 1996/2. sz.)

⁷⁰ Vosztocsnaja Jevropa i. m. 608.

kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai útjának előkészítésében közismert.⁷¹ A szociáldemokrata Faragó László, a magyar küldöttség gazdasági fődelegátusa a párizsi békekonferencián is pontosan érzekelte, s 1946. július 23-án Rákosihoz írt levelében megírta, hogy nagyon nagy szükség van Párizsban egy Moszkvában és a moszkovita kommunisták között is ismert személyiségre, hiszen „jószoigálatot a közvetítéssel csak olyan valaki tudna tenni, aki a szovjet delegáció feltétlen bizalmát bírja.”⁷² Nem volt kérdéses a magyar kormányzervek előtt sem, hogy erre a szerepre Gerő Ernőnél keresve sem találnának jobbat, aki haladéktalanul ki is utazott a békétárgyalásokra. (Sajnálatos módon Gerő sem ért el semmit, egy régi ismeretség, tegeződés Molotovval a nagypolitikai játszmákban akkor már kevésnek bizonyult.)

A szovjetek a belpolitikai helyzet számukra kedvező formálása érdekében katonai-politikai jelenlétükkel „fedezték” a kommunistáknak politikai ellenfeleik kiszorítására irányuló törekvéseit. A szovjet megszállás kezdeti hónapjaiban alkalmazott erőszakos módszereket a későbbiekben politikai lépések követték, kívánt politikai céljuk eléréséhez egy-egy jól időzített, — esetenként a magyar kommunisták által sugalmazott —, SZEB-jegyzék a legtöbb esetben elegendőnek bizonyult. (Nyilvánvalóan Rákosiék sugalmazták 1946 júniusában azt a Szviridov és Puskin által a szovjet külügyminisztériumba továbbított javaslatot is, hogy az FKGP-ből kizárt képviselők által alapított Szabadságpárt mihamarabb kapja meg a működési engedélyt, mert ebben az esetben „az FKGP jobbszárnyának legreakciósabb elemei átléphetnének” ebbe a pártba.⁷³)

Függetlenül attól, hogy a Szovjetunióknak a demokratikus pártok koalícióját támogató politikája taktikai lépés volt-e vagy stratégiai, 1947-ig ez kellett, hogy meghatározza a kelet-európai kommunista pártok szövetségi politikáját is. 1947-től azonban irányt vettek a szövetségesek „likvidálására”, s ismét az erőpolitika kapott nagyobb szerepet a belpolitikai küzdelmekben, ekkor kezdődik a „köztársaság-ellenes” és „demokráciaellenes összeesküvések” leleplezése a szovjet blokk országaiban, először éppen Magyarországon. A jelenleg rendelkezésre álló források még nem elégségesek ahhoz, hogy megállapíthassuk, melyik fél volt a kezdeményező az „összeesküvések” teóriájának kidolgozásában és végrehajtásában, az azonban bizonyos, hogy a Szovjetunió katonai jelenlétét kihasználva támogatta ezeket az akciókat – a legszemléletesebb példa erre Kovács Béla szovjetek által történt elhurcolása. Rákosi visszaemlékezésében ugyan azt állítja, hogy ő határozottan ellenezte Kovács Béla szovjet szervek által történő letartóztatását, s a későbbiekben is arra hivatkozik, hogy Nagy Ferenc eltávolítására is Sztálin ösztönözte.⁷⁴ A már többször idézett orosz történész szerzőpáros kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a kelet-európai „összeesküvések” feltűnő hasonló-

⁷¹ L. *Békés Csaba*: Dokumentumok a magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai tárgyalásairól. Régió, 1992/3. sz. A tárgyalásokról a szovjetek által készített feljegyzést l. Vosztocsnaja Jevropa. i. m. 407–419.

⁷² Faragó Rákosihoz írt levelét, illetve Gerőnek a békekonferenciáról a pártvezetésnek küldött levelét l. „Gerő, a békeközvetítő” (Baráth Magdolna és Feitl István dokumentumközlése. Ring, 1991/30. sz.)

⁷³ L. a Szovjetunió Külügyminisztériuma Balkáni Osztálya osztályvezetője, A. P. Vlaszov ezzel kapcsolatos feljegyzését. Vosztocsnaja Jevropa i. m. 467–468.

⁷⁴ *Rákosi Mátvás*: Visszaemlékezések i. m. 361. és 377.

sága az ötlet azonos forrására vezethető vissza.⁷⁵ Ez esetben valószínűbbnek látszik azonban, hogy Rákosi a memoárjában említett aradi utazás alkalmával saját elképzelései megvalósításához kapta meg Sztálintól a támogató beleegyezést.⁷⁶

A pártkapcsolatok alakulásában lényeges fordulatot a Tájékoztató Iroda megalakítása hozott 1947-ben. Az 1947 szeptemberi szklarska-porebai találkozó a szervezők eredeti célja szerint a kommunista pártok háború utáni tapasztalatainak kicserélésére lett volna hivatott. A kommunista pártok közötti vélemény- és tapasztalatcserét több párt szorgalmazta, Tito már 1945-ben javasolta Sztálinnak egy konzultatív testület létesítését, majd 1946 tavaszán Rákosi is felvetette ennek szükségességét. 1947 tavaszától már maga Sztálin is támogatta a kommunista pártok tanácskozásának összehívását és egy információs folyóirat kiadását, s a lengyel pártot kérte fel, lépjen fel kezdeményezőként és vállalja magára a szervezés feladatait is. Az újabb orosz levéltári kutatások alapján ma már tudjuk, hogy Gomulka és Sztálin előzetes megbeszélésein még szóba sem került a Tájékoztató Iroda létrehozása, a kommunista pártok tanácskozásának gyakorlati előkészítése végig úgy folyt le, hogy a lengyelek nem ismerték Moszkva valós szándékait.⁷⁷

1947-re nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyhatalmak háború utáni együttműködése tovább már nem tartható fenn, sőt elkerülhetetlen a világ két táborra szakadása – e tézist éppen Zsdanov mondta ki a szklarska-porebai tanácskozáson a nemzetközi helyzetről tartott előadásában. A külpolitikai irányváltás szükségképpen maga után vonta a pártkapcsolatok jellegének megváltozását is, és szükségessé vált a sorok szorosabbra zárása a majdani táboron belül is. 1947-ig a szovjet vezetés kevésbé szolt bele az egyes pártok politikájának alakításába, az értekezleten Zsdanovnak az Olasz és a Francia Kommunista Párt címére intézett bírálata már az SZK(b)P-nek a kommunista mozgalmon belüli hegemonia megszerzésére irányuló törekvését fejezte ki, azt sugallva, hogy a megváltozott nemzetközi helyzetben kétségessé vált a kommunista pártoknak az a joga, hogy politikájukat továbbra is önállóan alakítsák. Azt ugyan már korábban is nehezen viselték el, ha azok a szovjet érdekeket figyelembe nem vevő, vagy azzal éppen ellentétes döntéseket hoztak, az egyes pártoknak a Marshall-terv elfogadásával vagy elutasításával kapcsolatos állásfoglalásaival azonban végképp meggyőzték a szovjet vezetést, hogy szorosabbra kell fogni a gyeplőt. De nemcsak a Marshall-tervvel kapcsolatos véleményeltérések, hanem az egyes kommunista pártok — elsősorban a magyar és a csehszlovák párt közötti — feszültségek is az egységet gyengítő tényezőként jelentek meg a szovjet vezetők számára; az SZK(b)P Külpolitikai Osztálya által a Magyar Kommunista Párt tevékenységéről összeállított, 1947 végén készült jelentésben fogalmazódott meg először, hogy a két kommunista párt viszonyában komoly rendszabályokra van szükség.⁷⁸

⁷⁵ *Murasko-Noszko*: A szovjet tényező i. m. 73.

⁷⁶ Nagy Ferenc lemondatásával kapcsolatban l. még *Rainer M. János*: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In.: A fordulat évei 1947–1949. Szerk.: Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. 1956-os Intézet, 1998. 17–39.

⁷⁷ A Tájékoztató Iroda létrejöttének körülményeiről részletesebben l. *L. J. Gibianszkij*: Kak voznyik Kominform. Po novüm arhivnüm matyerialam. Novaja i Novejsaja Isztorija 1993/4. sz.

⁷⁸ „Magyarország és Csehszlovákia viszonya már hosszabb idő óta feszült. A Magyar Kommunista Párt azon kísérlete, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdését a két kommunista párt

A Tájékoztató Iroda létrehozásával foglalkozó magyar kutató, Lipkovic Károly szerint a Kominform létrehozása egyik részlemeze volt annak a szovjet koncepciónak, amely a hidegháborús viszonyok között a Nyugat fenyegetéseivel szemben egy jól irányítható, homogén (mind gazdasági, mind politikai, mind ideológiai téren egységes) csoportosulás kialakítására törekedett.⁷⁹ Gomulka az értekezleten olyan nemzetközi szervezet létrehozására tett javaslatot, amely 3-4 havonként, illetve rendkívüli esetben a szükségleteknek megfelelő gyakorisággal ülésezik és koordinálja a pártok akcióegységét, a záródokumentumban azonban a szervezet feladatának meghatározásaként már a pártok tevékenységének összehangolása szerepelt. Miután a kommunista pártoknak a háború utáni — azért korántsem teljes — önállósága és függetlensége a megváltozott nemzetközi helyzetben komoly aggodalommal töltötte el az SZK(b)P vezetését, ezt a pártok tevékenységének összehangolásával igyekeztek ellensúlyozni. Ez rányomta a bélyegét a pártközi kapcsolatok alakulására is, felelevenedett a háború előtti centralisztikus gyakorlat.

Erre az időre tehető a magyar kommunista párt tevékenységét illető keményebb bírálatok megjelenése is az SZK(b)P Külügyi Osztálya által készített összefoglalókban. A fentebb már említett jelentés ugyan elismerően állapítja meg, hogy a magyar kommunisták elutasították a Marshall-tervet, egészében a Szovjetunió felé orientálódnak és helyeslik annak külpolitikáját, komoly hibául rótták fel, hogy időnként úgymond „nacionalista pozíciót” foglalnak el. Példának hozta fel, hogy a kommunisták vonakodtak a berlini döntés értelmében a Szovjetunióknak ítélt német vállalatok aktívumának átadásakor, illetve a jóvátétel fizetése és a kereskedelmi hajók visszaadása ügyében. E tényekre alapozza a jelentés szerzője azt a megállapítást, hogy „a kommunista párt vezetői szeretnék megmutatni, hogy az MKP nemzeti párt, ezért esetenként eltűrik a Szovjetunió érdekeit sértő tényeket.”⁸⁰ Az összefoglalóban megjelennek újra azok a már korábban is hangoztatott vádak, hogy a magyar kommunisták nem fordítanak elég figyelmet a szovjetellenes propaganda visszautasítására, attól való félelmükben, hogy szovjet ügynököknek tekintik őket, sajtójukban kevés teret szentelnek a Szovjetunió népszerűsítésének, nem segítik a Magyar–Szovjet Társaság munkáját, s még a kommunista párt által birtokolt fővárosi mozikban is inkább amerikai filmeket játszanak. Ebben az ügyben a Szovjet Exportfilm 1947 tavaszán levéllel fordult a magyar pártvezetéshez, s a kérdést a Politikai Bizottság is napirendre tűzte, majd úgy döntöttek: udvarias levélben elismerik a múltban elkövetett hibákat, megí-

---

közötti tárgyalások alapján rendezzék, nem vezetett pozitív eredményre, sőt időlegesen feszültségekhez és ellentétekhez vezetett a csehszlovák és a magyar kommunista párt között. Nemrég sikerült megállapodást kötni magyar nemzetiségű személyek Szlovákiából Magyarországra történő áttelepítéséről. A két ország kommunista pártjainak kölcsönös kapcsolataiban azonban nem következett be komoly javulás. A Magyar Kommunista Párt vezetői továbbra is barátságtalanul viszonyulnak a Csehszlovák Kommunista Párt vezetőihez és számos váddal illetik őket. A két kommunista párt közötti viszony komoly, tárgyszerű rendezésre szorul.” A Magyar Kommunista Párt tevékenységéről szóló tájékoztatót az SZK(b)P Külpolitikai Osztálya készítette, s azt az osztály helyettes vezetője, V. Mosetov 1947. december 9-én továbbította Poszkrebisevnek. (RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 1090.) Az idézett feljegyzést közli: Moszkvának jelentjük i. m. 239–248.

⁷⁹ L. Lipkovic Károly: A Tájékoztató Iroda létrehozása. Fordulat kezdete a kommunista mozgalomban. (Múltunk, 1989. 3–4. sz.)

⁸⁰ RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 1090. A dokumentumot közli: Moszkvának jelentjük i. m. 246.

gérik a párt nevében, hogy a helyzeten javítani fognak, de „felhívjuk a figyelmüket, hogy Magyarországon az orosz filmek terjesztése nehéz és semmi esetre sem mehetünk bele abba, hogy csak orosz filmeket terjesszünk.”⁸¹ A Magyar–Szovjet Társaság munkájával való elégedetlenségüket Szviridov tolmácsolta Rákosinak 1947 szeptemberében küldött levelében, amelyben felrótta, hogy a kommunisták eddig semmit nem tettek a Szovjetunió népszerűsítése érdekében, s kérte, hogy az MKP vizsgálja meg a kérdést és élénkítse fel a társaság munkáját.

Murasko és Noszkova fentebb már idézett tanulmányukban felhívják a figyelmet arra, hogy ezek a bírálatok korántsem csak magyar vonatkozásban jelentek meg.⁸² 1948 tavaszán egész sor dokumentum született az SZK(b)P KB Külpolitikai Osztályán, melyek közös vonása az volt, hogy le kell leplezni a kommunista pártokon belüli antimarxista hibákat. E feljegyzések a csehszlovák, lengyel és jugoszláv pártot illetően a magyar pártot ért bírálatnál lényegesen erőteljesebb kritikát fogalmaznak meg.⁸³ „Az MKP vezetésének nacionalista hibái és a burzsoá befolyás a magyar kommunista sajtóban” címmel 1948. március 24-i keltezéssel készült dokumentum⁸⁴ megismételte a korábbi vádakát. A feljegyzés szerint a magyar kommunisták a párt megalakulása óta hangsúlyozzák, hogy a magyar nép nemzeti érdekeit képviselik, s a párt nemzeti karakterét kifejezésre juttatták a párt plakátjain és agitációjukban is. A dokumentum elismerte, hogy a kommunisták a „reakciós” vádakkal szemben helyeseñ léptek fel, amikor Kossuth, Petöfi és a demokratikus hagyományok folytatóiként nevezték meg magukat, de eközben „eltértek a helyes irányvonalától”, attól való félelmükben, hogy Moszkva ügynökeinek tekintik őket, lebecsülik a Szovjetuniót és eltűrik a nyíltan szovjetellenes propagandát is – ez utóbbit a feljegyzés számos példával próbálta illusztrálni. Míg azonban korábban a szovjet vezetés az egyes pártok „nacionalista elhajlásáról” szóló rutinszerűen ismételt kifogásoknak nem tulajdonított különösebb jelentőséget, az új helyzetben ezek a bírálatok szinte már vádiratszámba mentek.

Miután 1947/48 folyamán nemcsak Magyarországon, hanem a többi kelet-közép-európai országban is végbement a hatalom kommunisták által történő „meghódítása”, napirendre került a „szocialista építés meggyorsítása”. Arra vonatkozóan sajnálatos módon még mindig nem rendelkezünk elegendő orosz forrással, hogyan képzelte el a szovjet vezetés e „gyorsítást”, mi az, ami Moszkva kezdeményezésére történt, s mit eredményezett az egyes kommunista pártok „magánszorgalma”.

Míg 1947-ig a szovjetek eltűrték, sőt esetenként támogatták a szocializmus-hoz vezető különböző nemzeti utak meglétét, a Tájékoztató Iroda alakuló ülésén már megkezdtek ennek felülvizsgálatát, s ezzel egyidejűleg a szovjet vezetés már 1947-ben irányt vett a kommunista párton belüli különböző áramlatok egységesítésére, a pártok vezetésének megtisztítására.⁸⁵ A magyar párt is 1947. nyarán kapta az első jelzést Bíró Zoltánon keresztül: az SZK(b)P KB Káderosztálya „fel-

⁸¹ L. a Politikai Bizottság 1947. május 8-i határozatát. PIL, 274. f. 3/87. ó. e.

⁸² L. Murasko – Noszkova: A szovjet tényező i. m. (Múltunk, 1996/2. sz.)

⁸³ Vosztocsnaja Jevropa i. m. 267., 272. és 274. sz. dokumentumok.

⁸⁴ A dokumentum megjelent Vosztocsnaja Jevropa i. m. 802–806., magyarul In.: A fordulat évei i. m. 205–208.

⁸⁵ Erről részletesebben l. T. V. Volokityina: A „nemzeti utak” elutasítása és a jugoszláv ügy. Múltunk, 1997/3. sz.

hívja pártunk vezetőségének figyelmét arra, hogy az utóbbi időben a trockisták különböző országokban aktivizálódnak úgy a kommunista párton belül, mint kívül. Kéri a volt trockistáknak, akik a párton belül dolgoznak, éberebb ellenőrzését és jelentést a működésükről.”⁸⁶ Nem zárható ki, hogy a szovjet politika eddig csak a kommunisták politikai ellenfeleivel szemben alkalmazott erőszakos elemeinek a párton belüli ellenfelekkel szembeni alkalmazásához ez a jelzés adta meg a kiindulást.

Magdolna Baráth

RELATIONS ENTRE PARTIS (PCH-PCUS) 1943-1947

(Résumé)

L'étude essaie de présenter le développement des relations de SZK(b)P (Parti Communiste de l'Union Soviétique, PCUS) et des communistes hongrois d'après sources d'archives dans la période de l'annulation du Komintern et l'établissement du Bureau d'Information. Bien que des cadres institutionnels du maintien des relations avec les partis différents se soit formé dans le parti soviétique immédiatement après l'annulation du Komintern, il fut, pourtant, éphémère même après l'arrivée des communistes hongrois émigrés à l'Union Soviétique. Pendant la guerre, le Comité Étranger et son président, Mátyás Rákosi, ayant la tâche de préparer la rentrée des émigrés, maintenait les relations avec Dimitrov et transmettait les informations et les demandes des communistes qui travaillaient au front ou en proximité du front. Après la rentrée la direction du parti soviétique put avoir des informations sur les activités du Parti Communiste Hongrois et l'état des affaires internes par divers canals: directement du parti et de la direction, des représentants du parti hongrois résidant à Moscou, de la mission du Commission de Contrôle Interallié (SZEB), ou de la Direction du Corps Majeur Politique de l'Armée Rouge. Plus tard fut établi une ligne de radio entre les deux partis, de la fin des années 1940 fonctionnait une ligne téléphonique directe.

L'auteur constate d'après les sources données que le flux d'informations entre les deux partis fut passablement à sens unique. Le parti soviétique pouvait formé son opinion d'après les matériaux d'informations demandés du parti hongrois et les procès-verbaux des organisation de la direction du partie, envoyés à la direction du parti soviétique, mais la direction du PCH n'était pas tenu au courant de ses remarques, la critique des activités du parti hongrois étaient seulement indirectement transmises à Rákosi. Il semble d'après les sources d'archives que le parti soviétique entretenait les communiste un outil de recevoir des informations plus sûres et exactes de la situation hongroise, tandis que la direction du parti hongrois essayait de profiter des ses relations avec la direction soviétique surtout pour réaliser ses vœux dans le domaine de la politique intérieure. La demande la plus fréquentée dans les lettres de la direction du PCH sollicitait constamment des soviets de laisser rentrer les émigrés qui travaillaient dans les usines et bureaux de l'Union Soviétique de qui le parti souffrant du manque des cadres aurait eu besoin aussi. Rákosi et les autres représentant de la direction s'adressaient fréquemment auprès de Dimitrov et Stalin pour régulariser la situation de la minorité hongrois en Tchécoslovaquie, mais la direction soviétique ne voulut pas assumer la tâche de décision jusqu'en 1947.

La formation du Bureau d'Information à l'automne de 1947 mit fin à l'autonomie relative des partis communistes d'après-guerre. L'établissement du Kominform fut un élément partiel de la conception soviétique qui portait des efforts à élaborer un groupe homogène et facilement maniable (unanime du point de vue économique, politique et idéologique) dans le contexte de la guerre froide, contre les menaces de l'Occident. Dans ce sens, les divergeances des opinions par rapport au plan Marshall, et les tension parmi les parties communistes — surtout celles des partie hongrois et tchécoslovaque — se manifestaient pour la direction soviétique en tant que facteur qui rendaient faible l'unité. Le changement de la politique extérieure soviétique, la proclamation de la thèse des deux camps avait des effets sur les relations des partis, la pratique centralisatrice de l'avant-guerre. La parution des critiques plus dures du Bureau des Affaires Étrangères du PCUS sur les activités

⁸⁶ PIL 274. f. 10/46. ó. e.

du parti hongrois peut être liée à cette période. Ces critiques furent mises au jour non seulement sur les affaires hongroises, une série des documents fut formulée au printemps de 1948 par le Bureau des Affaires Étrangères du PCUS, dont le point commun était qu'il était nécessaire de démasquer les fautes anti-marxistes commises à l'intérieure des parties communistes. Dans cette situation nouvelle ces critiques avait le caractère d'actes d'accusation tandis qu'avant la direction soviétique n'attribuait pas de grande importance aux objections répétées du routin, portant sur la „déviation nationaliste” des partis. La direction soviétique supporta, même soutint jusqu'en 1947 la présence des routes nationales différentes du développement du socialisme. Déjà à l'assemblée du Bureau d'Information on commenait à reviser, et, parallèlement à cela on se mettait dès 1947 à unifier les différents courants présents à l'intérieur des parties, aussi qu'à purifier de la direction des partis.

RELATIONS BETWEEN THE HUNGARIAN COMMUNIST PARTY AND THE COMMUNIST (BOLSHEVIK) PARTY OF THE SOVIET UNION (1943-1947)

by Magdolna Baráth
(Summary)

The paper analyses the relations between the Communist Party of the Soviet Union and the Hungarian communist in the period between the dissolution of the Comintern and the establishment of the Bureau of Information on the basis of hitherto unknown documents from Russian and Hungarian archives. Although the new institutional network of communication with the other communist parties began to be formed immediately after the dissolution of the Comintern, it remained somewhat rudimentary even after the return of the Hungarian communist emigres from the Soviet Union. During the war it was the so-called Foreign Committee, headed by Mátyás Rákosi, which maintained relations with Dimitrov and transmitted the informations and wishes of the communists working in or near the front to the Soviet communist leaders. After the return of the Hungarian communists to Hungary the Soviet leaders were informed about the activities of the Hungarian Communist Party and the internal situation of the country in a number of ways: through the Party itself and its representative in Moscow, through the mission of the Allied Forces in Hungary and the political bureau of the Red Army. Later on wireless connection was also established between the two parties, and a direct telephone connection functioned from the late 1940s.

The analysis of the available sources has clearly proved the essentially one-way character of this relationship. The Soviet leaders could form their opinion on the policies of the Hungarian Communist Party on the basis of information sent by the Hungarian communists and the minutes of the sessions of the most important decision-making bodies, but transferred no comments to their Hungarian fellow-communists: critical remarks only reached Rákosi and the other Hungarian leaders through indirect ways. It seems that whereas the Soviets regarded the Hungarian communists before all as a trustworthy source of information on the internal situation in Hungary, Rákosi and the other leading Hungarian communists tried to profit from their relations with the Soviet leaders in order to realize their goals in Hungarian domestic politics. The most frequently repeated demand in the letters of the Hungarian leaders urged the Soviets to let home the Hungarian emigres who were still working in Soviet factories and offices and were badly needed by a Hungarian party in need of experienced cadres. Rákosi and his fellow-leaders also frequently turned to Dimitrov and Stalin with the problem of the Hungarian minority in Czechoslovakia, but the Soviets remained unwilling to mediate in the conflict until 1947.

The relative independence of the communist parties in the post-war period was ended by the establishment of the Bureau of Information in the autumn of 1947. The Cominform was one of the elements of the Soviet conception which aimed at the creation of a (politically, economically and ideologically) homogeneous and firmly controlled group in the face of Western menaces in the milieu of the Cold War. In this context the divergent opinions concerning the Marshall plan and the tensions between the national communist parties (especially between those of Hungary and Czechoslovakia) appeared to the Soviet leaders as potentially dangerous cleavages. The change in the Soviet foreign policy and the declaration of the ideology of the two camps manifested themselves in the inter-party relations and led back to the centralizing policy of the pre-war period. It was at that time that traces of a more serious criticism concerning the activity of the Hungarian Communist Party appeared in the reports prepared by the Foreign Department of the Soviet Communist Party. Yet this critical

approach was by no means directed exclusively against Hungary. In the spring of 1948 a whole series of documents prepared at the same department urged for revealing the anti-marxist errors within the individual parties. But whereas previously the Soviet leaders paid no particular attention to the mechanically repeated statements on the „nationalistic deviation” of the different parties, in the new situation these remarks became real writs of accusation. Until 1947 the Soviet leaders had tolerated and sometimes even supported the existence of „national ways” of building communism. This attitude was revised at the very first session of the Cominform and in 1947 began the uniformization of the unorthodox ways within the individual parties as well as the purification of the leading bodies.

Szatmári Péter

AZ OSZTRÁK NEMZET ÉS NEMZETTUDAT (KÜLDETÉS-TUDAT) KÉRDÉSEI AZ 1920–30-AS ÉVEKBEN

A független Ausztria megszületése után annak létjogosultságát és lakosainak nemzeti identitását (osztrákságát) az országon belül és kívül is sokan kétségbe vonták. 1918 után Ausztriában kezdetben nem létezett olyan valóban jelentős politikai erő, mely az ország függetlenségét és életképességét meggyőződésből képviselte volna. Leginkább a kényszerhelyzet, a nemzetközi nyomás (Franciaország) és a politikai pragmatizmus játszott szerepet abban, hogy az Osztrák Szociáldemokrata Párt és az Osztrák Keresztényszociális Párt politikusai beletörődtek a békeszerződés rendelkezéseibe, de azon belül is elsősorban a Németországhoz történő csatlakozás megtiltásába.

A két nagy párt és a nemzeti kérdés

Az Osztrák Szociáldemokrata Párt a húszas évektől kezdődően célként fogalmazta meg az Anschluß mielőbbi megvalósítását és ezzel összefüggésben alapvetően tagadta az osztrák nemzet, illetve bármifajta osztrák nemzet- és küldetés-tudat létezését. A szociáldemokrácia Hitler hatalomra jutásáig az érdekek kölcsönös figyelembevételével megvalósuló békés csatlakozás programját tartotta keresztülvihetőnek. Az össznémet proletárérdekek hangsúlyozása mellett, az Osztrák Szociáldemokrata Párt védelmezte a leghatározottabban az Első Köztársaság demokratikus intézményrendszerét és utasította el a világgazdasági válság következtében megerősödő, a végrehajtó hatalom jogkörének kiterjesztését (a többi hatalmi ág rovására) szorgalmazó csoportok követeléseit. A szociáldemokraták békés csatlakozást és az össznémet proletárérdekek elsőbbségét hirdető politikáját a nemzetközi erőviszonyokat figyelembe véve nem tarthatjuk reálisnak. (A Németországban 1933-ban hatalomra jutott náci rendszer az erőszakmentes Anschluß lehetőségét szinte kizárta tette.) A párt 1933-ban módosította ugyan álláspontját és lemondott a csatlakozás azonnali megvalósításáról a németországi rendszer-váltás miatt, viszont továbbra is ragaszkodott az össznémet proletárérdekekhez, és néhány kivételtől eltekintve a szociáldemokrata vezetőkben fel sem merült Ausztria létjogosultságának elfogadása. Az osztrák szociáldemokrácia 1934. februári szétverése következtében elképzelhetlenné vált a minden józan politikai erőt, beleértve a szociáldemokratákat és a tömegbázisukat is magába foglaló egységfront létrehozása Ausztria megvédelmezésére a náci Németország ellenében. Mindezek figyelembevételével, az illegalitásba és emigrációba kényszerülő szociáldemokrata párt még ekkor sem gondolkodott osztrák nemzetállamban. A jövőt,

különösképpen az Anschluß tényleges bekövetkezése után, csak a második világháború során szerintük törvényszerűen kirobbanó össznémet forradalom eredményeképpen megszülető új, nemzetileg homogén Németország részeként tudták elképzelni. Az 1943-as évtől kezdődően az Osztrák Szociáldemokrata Párt többsége revideálta addigi nézeteit és lehetségesnek ítélte Ausztria független államiságának helyreállítását, valamint egyre inkább elfogadta az álláspontjuk szerint a második világháború éveiben és a nemzetiszocialista rémuralom következményeképpen megszülető osztrák nemzet és nemzettudat létjogosultságát küldetés-tudattal kiegészülve.

A keresztényszociális párt, mely a húszas években még csak „átmenetileg” független Ausztriáról szólt (elegánsan és kényszerűen elkerülve az Anschluß-dilemmát), a harmincas évek elején, „a rendszerváltás pillanatában” és azt követően beletörődött és számolt Ausztria „hosszú távú” életképességével, fennmaradásával. Engelbert Dollfuß kancellárságával megkezdődött a párt beépülése a „párt nélküli” struktúrába, biztosítva és megőrizve „benne” saját hatalmi pozícióit, valamint befolyását a döntési mechanizmusokra. Súlyos tehertételként nehezedett az Osztrák Keresztényszociális Pártra az autoriter szisztéma elfogadása és az abban való aktív közreműködés, melynek igazolására a legkézenfekvőbb érvként az „ostromlott vár pszichózisa” kínálkozott. A párt, demokratikus tradícióit elfeledve, asszisztált a demokratikus intézményrendszer leépítésénél, valamint a szociáldemokrata párt illegálitásba kényszerítésénél.

A keresztényszociális párt — szemben a szociáldemokratákkal — kényesen ügyelt arra, hogy se hivatalos, se informális módon ne támogassa a Németországhoz való csatlakozás előkészítését. Tette ezt részben taktikai okokból, hiszen a versailles-i békeszerződés, valamint a genfi protokoll szigorúan megtiltotta a csatlakozás felvetését is.¹ A párton belül és körül lassan formálódó, nem jelentéktelen csoport (Anton Wildgans, Guido Zernatto, Karl Ernst Winter, Leopold von Adrian stb.) véleménye szerint a Habsburg-ház egyfajta sajátos *osztrák képződményt* jelentett, és a Monarchia tradíciójának és „küldetésének” (a Duna menti népek békés egymás mellett élése) továbbvitelét kifejezetten a keresztényszociális párt-nak kell magára vállalnia.

Ignaz Seipel kancellár, az első Osztrák Köztársaság egyik legmeghatározóbb politikusa — aki korábban IV. Károly gyóntatója volt — az Anschlußt egészen haláláig nem tartotta „aktuálisnak”, ezzel egyfelől a bizonytalan jövőbe toltva annak megvalósulását, másfelől elfogadva a béke feltételeit, reálisnak tartotta Ausztria létezését, sőt bizonyos egyedi osztrák szerep meglétére utalt: „*Nekünk, osztrák-németeknek különleges feladatunk volt Közép-Európa, a kelet, a szlávok, a magyarok stb. vonatkozásában. Teljesítettünk mindent, vagy sem? Ha nem, akkor egyszerűen »haza leszünk zavarva« a »Birodalomba« és ott tartományként kerülünk, a többi tartomány mellett, porosz uralom alá, mivel az Úr nem tud velünk mit kezdeni. Nekünk mindig arra kell gondolnunk, hogy Ausztriának egy olyan*

¹ A Saint Germain-i békeszerződéssel kapcsolatos keresztényszociális állásfoglalást tükrözik Ignaz Seipel gondolatai: „ha a békeszerződések által létrehozott Ausztria nemcsak egy pillanatra, hanem mindörökké életképtelennek bizonyulna, az azt jelentené, hogy Európa térképének közepén egy lyuk keletkezne.” Idézi *Manfred Jochum*: Die Este Republik in Dokumenten und Bildern. Wien, 1983. 48-49.

országoknak kell lennie, amely más államokkal szoros és baráti kapcsolatot ápol. A »vérkeveredés« bennünk éppen annyi, mint a szomszédainkban, mint Európa összes népében.»²

Seipel nevéhez fűződik az „ein Volk in zwei Staaten”³ jelszava, mind cancellárként, mind a politika formálójaként harmonikus viszony kiépítésére törekedett a weimari Németországgal, de mindig kerülte a szorosabb egység lehetőségének felvetését. Meggyőződéséhez leginkább egy olyan nemzetek feletti királyság állt közel, amely egész Közép-Európában alternatívát nyújthatott a „vörös és a barna kór” ellenében egy stabil tekintély alatt. Megvizsgálva a korszak jelentősebb politikai áramlatait, nyilvánvalónak tűnik, hogy Ausztria önállóságának fenntartása, az osztrák nemzet létezésének elfogadása és ennek történelmi, kulturális stb. igazolása alapvetően a keresztényszociális párt és tömegbázisa, valamint az annak holdudvarához tartozó csoportok érvrendszerében jelenik meg.⁴

A tradíció és a tartományok

Ausztriában 1918-at követően a hagyományos értelemben vett hazafiság és összetartozás érzése elsősorban a növekvő önállósággal rendelkező osztrák tartományokban volt jelen. A Tirolban, Voralbergben, Karintiában, Bécsben és máshol élők mindenekelőtt tirolinak, voralberginek, karintianak és bécsinek stb. vallották magukat. A tartományok az évszázadok során szinte nemzetként őrizték hagyományaikat, kivívtak autonómiájukat, valamint szokásaikat, és adták tovább mindezt az ott élők generációról generációra. Az előbbi tényezők alapvetően befolyásolták az egységes osztrák nemzet és nemzettudat kialakulásának esélyeit tárgyalt korszakunkban. Az 1918–1938 közötti periódusban Ausztriában a tartományi hazafisággal és kötődésekkel egy időben megtalálhatjuk a német nemzethez tartozás érzését, illetve az osztrák nemzet- és küldetésstudat gondolatát is. A tartományi hazafiság ápolását politikai okokból — (hagyományos tömegbázis a „vidék”) — kiváltképpen a keresztényszociálisok szorgalmazták; ennek következményei közé tartozott Bécs és a tartományok ellentétének további elmélyülése az Első Köztársaság idején. A két nagy párt szembenállása az Első Köztársaságot gyengévé és benuítottá, a lakosság nagy százalékát pedig fogékonyra tette minden rendet, jövőt és biztonságot ígérő politika iránt. A kötődéseiben és hovatartozásában többségében bizonytalan osztrák állampolgárok természetes módon fordultak a Németországból érkező, harsogó és látszólag meggyőző nemzetiszocialista propaganda felé.

A fenyegetettség mellett a magárahagyottság, elszigetelődés és a kétségbeesett szövetségépítés sikertelensége is hozzájárult a létezés kényszerű elfogadásához, szellemi (hon)védelemhez és politikai programmá érésehez. A német nem-

² Idézi: Raimund Poukar: Dr. Ignaz Seipel: Nationalismus, Nationalsozialismus. Wien, 1935. 12–13. Lásd még: Klemens von Klemperer: Ignaz Seipel. Staatsmann einer Krisenzeit. Wien, 1976. és Friedrich Rennhofer: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann. Eine biographische Dokumentation. Wien, 1978.

³ „Számunkra a nemzet, függetlenül az állami hovatartozástól, a nagy kultúrközösség; nekünk, németeknek ez magasabb rendű, mint az állam. Mi nem hisszük, hogy az állam a nemzet számára az egyetlen létezési mód, persze sok német előtt lebeg a nyugat-európai államfogalom.” A beszédet idézi: Raimund Poukar: Dr. Ignaz Seipel: Nationalismus, Nationalsozialismus. Wien, 1935. 11–12.

⁴ Friedrich Heer: Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1981. 386.

zethez tartozás kimondása (melyet ésszerű gazdasági okok támasztottak alá) azonos táborba sodorta, ha rövid időre is, más-más okokból a szociáldemokratákat, liberálisokat és nemzetiszocialistákat. Az osztrák ideológiát, ami a harmincas évek közepétől Ausztria és az osztrákság létjogosultságát, illetve életképességét kívánta bizonyítani, jórészt politikai kényszerűségből, valamint szükségyszerűségből a Dollfuß és Schuschnigg vezette kormányok képviselték. A konzervatív és katolikus körök egy része, a legitimisták-monarchisták és a harmincas évek közepétől a kommunisták meggyőződésből fogadták el létezőnek az osztrák nemzetet és nemzetudatot (küldetéstudatot), és az osztrák függetlenség megvédése érdekében semmilyen áldozatot sem éreztek túl nagyoknak. (Gondoljunk az előzőekben megnevezett csoportok, túlzott kompromisszum- és megegyezőkézségére a „Ständestaat”-tal”.)

„Osztrákság”, tradíciók és a Monarchia

Az osztrák nemzet létezését elfogadó csoportok szerint éppen az eltérő gondolkodású, szokású és vallású népek teremtették meg Ausztria belső területein (a Monarchia évszázadai alatt) azt a sajátos osztrák embertípust, mely „német-ségét” megőrizve mégis egy teljesen új közép-európai nemzet megteremtésére hivatott.⁵ Franz Grillparzer, a kora közgondolkodására legnagyobb hatással bíró drámaíró, történész és publicista, is a Monarchia intézményeiben vélte a különös és egyedi osztrák nemzet gyökereit felfedezni. A nemzetekfelettség és univerzalizmus Grillparzer szerint könnyen, de nem rövid idő alatt egyfajta sajátos nemzetudattá alakulhat.⁶ Kifejezetten a „gyűjtőtégely” jelleg és az ezt irányító „szent” akarát szimbioziséből nőtt ki egy „tulajdonságokkal megáldott” egységes nációnáció Európa közepén. Ez a nemzet, Grillparzer nyomán, már tisztázta Poroszországhoz fűződő viszonyát (Poroszország gyakran egyet jelent Németországgal) a 19. század két nagy töréspontja, 1806 és 1866 után: „*Deutschland ist weniger, als es meint, Österreich ist mehr, als es scheint*”. (Németország kevesebb, mint gondolják, Ausztria több, mint aminek látszik.) Ausztriának és Ausztria állampolgárainak a történelem során az Ostmark elnevezésből következően mindig a „német” érdekek és kultúra bizonyosfajta „érdekképviselését és érvényesítését kellett ellátnia”. „*Az osztrák ember, a »kelet« démonaitól fenyegetve, ugyanakkor a »nyugat és dél« zsenialitásától megáldva, mindig tisztában volt küldetésével, de egyfajta alázatos féltékenység okán keveset beszélt küldetéséről.*”⁷ Ebből a különleges misszióból és a közép-európai népek ezen „nagy találkozásából” emelkedett ki egy önálló, magát fenntartani és életben tartani képes osztrák nemzet.

A nemzetteremtés kísérlete fölülről, „Európa szívében”: az osztrák mitológia

Minden kétséget kizáróan lényeges fordulatként értelmezhető Engelbert Dollfuß hatalomra kerülése 1932 áprilisában. A Monarchia hadseregében dicső-

⁵ Claudio Magris: A Habsburg-mítosz. Budapest, 1983. 13.

⁶ Grillparzer mellett az osztrák irodalmi élet több meghatározó képviselője is, például Hugo von Hoffmannsthal, Stefan Zweig, Franz Werfel, Anton Wildgans, Joseph Roth is megfogalmazta kötődését Ausztriához. Ludwig Reiter: Bekenntnis zu Österreich. Wien, 1946.

⁷ Reichspost, 1932. 39. évf. 318. sz. 1.

ségesen szolgáló, karrierjét látványosan építő Engelbert Dollfuß személyében olyan kancellár került Ausztria élére, aki fanatikusan hitt önmaga kiválasztottságában és saját küldetéstudatának lényegét a keresztény Nyugat-Európa szellemi és kulturális örökségének megőrzésében látta Ausztria vezetésével.

Bécsi diákévei során politikus nemzedékének tagjaihoz hasonlóan (Kurt Schuschnigg, Emmerich Czermak, Arthur Seyß-Inquart, Anton Rintelen, Oswald Menghin, Othmar Spann stb.) került közel az 1918 végén megalakult, egyetemistákból és értelmiségiekből álló Német Közösség nevű titkos szervezethez, melynek célja a pángermán ideológia népszerűsítése és a marxizmus, szocializmus elleni harc volt. Ebből a kapcsolatból a harmincas évek elejére döntően szigorú és merev katolicizmusát, baloldal-ellenességét, megszállottságát és az újkonzervatív forradalom vonatkozásában a hatalom „akarását” (*Wille zur Macht*) őrizte meg. Gondolkodásmódja és meggyőződése – Dollfuß mint egyén, megegyezően kortársaival, sokkos állapotban fogadta a kisállamiság adottságait – kiegészült egy határozott poroszellenességgel (párosulva a protestantizmus kritikájával, különösképpen Hitler hatalomra jutásától kezdődően) és egy, az osztrák történelmi hagyományokra, illetve egységére hivatkozó újkonzervatív autoriter-hivatásrendi állameszmével.⁸

Az 1932–38 közötti időszakot részben felfoghatjuk mint kényszerintézkedések sorozatát, melyben megnőtt a jelentősége az osztrák nemzettudat gondolatának, és melyben önálló életet kezdett élni. A náci Németországban kiépülő etatista-totalitárius struktúra a döntő többségében keresztényszociális érzelmű osztrák vezető politikai garnitúra számára nem látszott szalonképesnek. Szinte ösztönösen fordultak a viszonylag stabil létkeretet és biztonságot nyújtó, az állami iniciatívát és primátust elfogadó keresztény értékrenden nyugvó, egyedien közép-európai „osztrák mitológia” irányába. Ezt a mitológiát markáns attribútumok díszítik és teszik teljessé.

Ezek közé tartozik a küldetés-elhivatottság sokoldalúsága és belső jelentérendszerének összessége. Elsőként a németiséghez fűződő viszony tisztázandó. Ebből a gondolkodásmódból, a kor viszonyaihoz igazodva, még hiányzik vagy csak részlegesen van jelen a szecesszió⁹ víziója, pusztán a németségen belüli különállás és sajátos egyedi jelleg kerül előtérbe. Vagyis elfogadva az osztrákok évezredes együttélését és ezerszálú kötődését a német világhoz, épp az évezredes egymás mellett élés hangsúlyozódik, és nem együttéléstről esik szó. Vitathatatlan a német kultúrkörhöz kötődés, de hasonlóan látványos a kölcsönhatás Közép-Európa más népeivel. Az előbbiekből következik az osztrák ember egységése és utánozhatatlansága, azaz hogy része is a németségnek, de mégis különálló, független és szabad a németségtől. (A harmincas években mindezt a Német-Ausztria elnevezésnek „német nyelvű Ausztriává” szelidülése is plasztikusan szimbolizálja.) Az új szerepvállalás „életrealitását” a Németországtól eltérő feladatok, földrajzi fekvés és kiválasztottság adhatják meg, és egyben mindezek a függetlenség dinamikáját is biztosítják.

⁸ *Gordon Brook-Shepherd*s: Engelbert Dollfuß. Wien, 1961., továbbá: *Eva Dollfuß*: Mein Vater. Hitlers erstes Opfer. Wien, 1994.

⁹ Szó szerint értendő ezalatt a kivonulás a „német nemzetestből”, és az életképesség vállalása Németország nélkül.

A kultúra (osztrák) halhatatlansága

Mindehhez szorosan kapcsolódik a kultúrateremtő és -közvetítő szerep-hivatás. A „teremtést” éppen a történelmi hagyományok érlelték: „*Ausztria hitvallás és egyben elkötelezettség: keresztény, német, osztrák, hivatásrendi, autoriter.*”¹⁰ A korábban már jelzett Ostmark elnevezésből és keretből kilépve az „osztrákság” képviseli és képviselte legszignifikánsabban a befogadó és egyidejűleg átalakító, de közben újat alkotó európai tradíciót, melyben az eltérő kultúrák már említett békés egymás mellett és együttélése testesül meg.

„*Az egység elemei és erői, a sokféleség elemei és a sokféleség erői.*”¹¹ Ennek a hivatásnak a segélykiáltás-szerű hangsúlyozásával kívánták az 1936–38 közötti időszakban Schuschnigg, Miklas, Adam, Zernatto, Winter és mások a nemzetközi közvéleményben Ausztria esetleges megmentőit „megtalálni”, hivatkozva arra, hogy az európai örökség védelmezője- és megjelenítőjeként Ausztriának igenis helye volt és lesz a nap alatt.

A közvetítés¹² gyakorlatilag Európa nyugati és keleti részét kötötte, köti, kötné egymáshoz, biztosítva a „szellem” szabad áramlását a két régió között. Ténylegesen ezen a ponton válik érthetővé a Monarchia hagyatéka, illetve ezt szimbolizálja a megszerzett tudás, az eltérő, szemben álló „szellemek megtermékenyítése”, harmonizálása, megbékítése. Az előzőek törvényszerű folytatását adja az ország fekvéséből is adódó közép-európai atmoszféra utánozhatatlanságába vett hit.

A Monarchia örökségének újabb tartozéka a közép-európaiság. Ennek elkerülhetetlen kimondásával és az ebből adódó feladatok teljesítésével, illetve a hivatás „működtetésével” az osztrák történelem organikus fejlődése biztosítottnak látszott: „*Az összeomlás összetörte a politikai struktúrákat, mégis Ausztria az európai szellem őrzője maradt.*”¹³ (Mindez a közép-európaiságnak sokak által megénekelt életérzését is magában hordozta, valamint a Bécs–Prága–Budapest „belső hármass” együttműködésének újjáélesztését is.)

A hit illúziókkal és illúziók nélkül

A kiválasztottság érzését, valamint a küldetésre való alkalmasságot tovább erősítette a katolicizmus mindenkori súlya Ausztria történetében és mindennapjaiban. „*Ausztriában a »keresztény« szó mögött a mindennapi használatban egy egészen egyedi jelentés húzódik. »Keresztény« a népryelvben annyit tesz: rendes, tisztességes. Még pontosabban kifejezve: a »keresztényietlen« azt jelenti, tisztesség-*

¹⁰ Ö.S.A.d.R., N.P.A., Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 2. Hilfsmaterialien, 2.7.1935.

¹¹ Der katholische Staatsgedanke. Bericht über die katholisch-soziale Tagung der Zentralstelle des Volksbundes der Katholiken Österreichs am 29. und 30. April 1934 in Wien. Wien, 1934. 67.

¹² Dollfuß számtalanszor beszélt előadásaiban a közvetítés fontosságáról: „Amikor én Ausztria kormányának vezetőjeként (...) a Duna és az Alpok Ausztriában található szépségéről, a fényes történelemről, a világhírű zenéről, a művészetekről és a páratlanul gyönyörű Bécsről beszélek, akkor mindezzel Ausztria közép-európai feladatait-küldetését, népek közötti közvetítő szerepét kívánom szolgálni.” A beszédet idézi: *Edmund Weber*: Dollfuß an Österreich. Eines Mannes Wort und Ziel. Wien, 1935. 68–69.

¹³ Schuschnigg spricht. Das politische Gedankengut eines Österreicherers. Wien, 1935. 24.

telen, de istentelen is."¹⁴ A rendszer „erejét” és másságát önmagában ez is bizonyítható a poroszok¹⁵ által vezetett Németországgal szemben, másrészt utal a hovatartozás és a gyökerek kérdésére, vagyis hogy Ausztria Európa „jobbik”, keresztény-katolikus felének része, és nem azonosul a náci rendszerrel.¹⁶

A hithez való kötődés és ragaszkodás egyben a hamis értékrendekkel, gyakorlatokkal és életmódokkal szembeni védettséget is biztosíthatta. Itt alapvetően a fogyasztói tömegtársadalmak, demokráciák hamis értékválasztásáról van szó: látszatdemokrácia, a dekadencia elburjánzása, a szabadság–egyenlőség–testvériség illúziója, a tekintélytisztelőt „halála”, a tradíciók súlytalansága, a hagyományos intézményrendszerek, közösségek megkérdőjelezése, a lélektelen lét – mindezek oka és megjelenésük forrása a strukturáltság, a hierarchia és az „egészséges” rend hiánya. A „Nyugat alkonya” elkerülhetetlenné teszi a bejárattott és működő közösségek védelmét, az egyház aktivizálódását. Ausztria ilyen vonatkozásban nem más, mint a „keresztény gondolat állami megtestesülése”.¹⁷ Az egyház szándékolt feladatvállalása lényegileg a hitben látszólag homogén osztrák társadalom megbékítését és az egymás iránti szolidaritás és „alázat” markánsabbá tételét célozta a nagy távlati idea irányában: a hit erejével a nemzet politikai egységének létrehozását.

Világpolgárság-egyetemesség mint nemzeti sajátosság?

Az univerzalizmus és nemzetekfelettség eszménye véleményük szerint a küldetés legmeghatározóbb eleme, hiszen az „österreichische Mission” képviselőinek elképzeléseiben a nemzetekfelettség és egyetemesség „különös házassága” eredményezte a szerves fejlődés hatására a sajátos osztrák nemzettudat kialakulását, azaz a nemzettudat ténylegesen egy nemzetek feletti sokszínű egyetemesség szimbiozisa és példája: Ausztria nem más, mint a Duna-medence, Közép-Európa, Nyugat- és Kelet-Európa népeinek évszázados együttéléséből táplálkozó és megszülető független ország. A benne élők pedig ennek a kultúrának, hagyománynak, egymásrautaltságnak az összességét testesítik meg az osztrák nemzet formájában. Tehát mindig is létezett osztrák nemzet, egy nagyobb politikai egység részeként.

A Monarchia felbomlásának tudathasadásos pillanatában a „lenni vagy nem lenni?” kérdésfeltevés után vált önálló, független nemzetté, és nyerte el megkésvé

¹⁴ Guido Zernatto: Die Wahrheit über Österreich. New York, 1938. 81.

¹⁵ A küldetés képviselőinek felfogásában a poroszok és Poroszország egyet jelentett valamifajta diktatórikus, apparátus ízű politikai modellel: „A poroszság egyenes folytatása a nemzetszocializmus, a »történelmi tény« ezzel szemben nem más, minthogy Berlin előtt volt Ausztria, és a »történelem azt tanítja«: a poroszok cserbenhagyták Ausztriát és a keresztény Nyugat-Európát ... Aki rosszul ismeri a »német történelmet«, velünk, osztrákokkal kapcsolatban téves következtetésre juthat... Senki sem veheti magának a bátorságot, hogy lekicsinyelje-lealacsonyítsa a múltunkat.” Siegmund Guggenberg: (Hakenkreuzsymbol) In diesem Zeichen! Was der Katholik vom Nationalsozialismus wissen muß. Wien, 1932. 10.

¹⁶ Heinrich Bußhoff német történész az „osztrák misszió”-ban a náci Németországgal szembeni passzív rezisztencia életre keltését és az önállóság definícióját látja. Das Dollfuß-Regime in Österreich in geistesgeschichtlichen Perspektive unter besonderer Berücksichtigung der „Schönerer Zukunft” und „Reichspost”. (Beiträge zur politischen Wissenschaft. Band 6.) 298.

¹⁷ Ö. S. A.d.R, N.P.A. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 38. 11. 3. 1937.

a nemzetállami kereteket. Az előzőekből következően az önállóság „zászlóvivői” nyomán az osztrák történelem érlelte egységes, büszke nációvá az „osztrákságot”, de egyben felruházta és felvértezte a hagyomány, a múlt tiszteletének fegyverzetével a nemzetek közötti ellentétek elsimításának és feloldásának érdekében.¹⁸ „*Ausztria — Európa szívében — minden konfliktustól a leginkább érintve, minden más országnál nagyobb érzékenységgel rendelkezik a világbéke problémája iránt.*”¹⁹ „*Európa Ausztria nélkül halott lenne.*”²⁰

A rendszer maga

A vertikális államszervezkedés elkerülhetetlensége éppúgy alapköve az „österreichische Mission” ideáljának. A felépítésében részt vevők szerint politikai vészhelyzet eredményezte a hivatásrendi állam kiépítésének igényét és akaratát. Schuschnigg szerint a rendszerváltás és az új alkotmány (1934) kiadása politikai vészhelyzet miatt vált szükségessé. Az autoriter tendenciák erősítésével egy sokkal nagyobb katasztrófa elhárítása volt a cél, azaz az állam (Ausztria) összeomlásának, a függetlenség elvesztésének és az idegen hatalom beavatkozásának megakadályozása, illetve az életképesség igazolása. A fentiek alapján érdemes az akkori osztrák kormányzatot megítélni – véli Schuschnigg.²¹

Ebből következett a rendszer hibrid volta, melyben a helyi, tartományi autonómiák keveredtek az autoriter végrehajtó hatalom túlsúlyát biztosító panelekkel, valamint a „különleges” hivatásrendi érdekképviselő „szabadságával”. Schuschnigg a második világháború után a hivatásrendi alkotmány kiadásában, illetve az új társadalom felépítésének szükségszerűségében látta a függetlenség és az önálló lét igazolásának a garanciáját.²²

Tehát az új struktúrában benne rejtett Ausztria „sajátos” válaszáda a világgazdasági válság kihívásaira és az önálló államiság létjogosultságának alátámasztására. Nem pusztán „a” rendszer felépítésének esélyeiről volt szó, hanem az ország függetlenségének megőrzéséről.

Súlyos és feloldhatatlan problémát jelentett a berendezkedés korlátozott rugalmassága. Nem volt képes pártállásra való tekintet nélkül befogadni egyfelől a náci Németország ellenfeleit (szociáldemokratákat), másrészt kormánypozíciót és hatalmat adni az Ausztria megmentésén fáradozó erőknél, noha ezek a cso-

¹⁸ A jelszavak, a „lőzungok” az önazonosság erősítését célozták a dicső múlt felelevenítésével. Dollfuß jónéhányszor tudatosította: „Egy évezreden át Ausztria földjén dőlt el az európai történelem, hatszáz éven át Bécsben uralkodott a német császár, és innen kiindulva irányították a világ történéseit. Az osztrákok ezért is büszkék hazájukra és osztrákságukra. De éppen ezért Ausztriának joga, hogy akaratát, saját jövőjét szabadon kiteljesítse.” So sprach der Kanzler. Dollfuß Vermächtnis. Hrsg. Von Anton Tautscher. Wien, 1935. 64.

¹⁹ Dollfuß an Österreich. Eines Mannes Wort und Ziel. Hrsg. Von Edmund Weber. Wien, 1935. 63.

²⁰ Wilhelm Miklas: Der Bundespräsident spricht. Von Österreichs Wesensart und Sendung. Wien, 1934. 16.

²¹ Kurt Schuschnigg: Österreich, eine historische Schau. Salzburg, 1946. 62–63. Ezeket a gondolatokat Schuschnigg 1939 augusztus-szeptemberében vetette papírra, vagyis közvetlenül az osztrák tragédia eseményora után.

²² Kurt Schuschnigg: Im Kampf gegen Hitler. Die Überwindung der Anschlußidee. Wien, 1969. továbbá: Anton Hopfgartner: Ein Staatsmann im Kampf gegen Hitler. Wien, 1992.

portok (legitimisták, mérsékelt keresztényszocialisok, kommunisták) közel kerültek a hatalom sáncaihoz. Valójában ennek a harmonizáló, egységesítő, mozgósító és flexibilis erőternek a gyakori hiánya döntően befolyásolta az 1938 elején született válaszokat.

A Hazafias Front

Hivatalos formában és a mindennapokban a Vaterländische Front helyi szervezetei és tisztségviselői képviselték, népszerűsítették, valamint fogalmazták meg Ausztria különleges küldetését, és ezen keresztül természetesen a nemzeti önazonosság, továbbá a nemzettudat problémáit is érintették. A szervezettel kapcsolatos anyagok jelentős része foglalkozik (a szervezet 1933. májusi megalapításától kezdődően egészen 1938 márciusáig), ha áttételesen is, az „österreichische Mission” gondolatának érvrendszerével és annak alátámasztásával. A Vaterländische Fronton belül megalapított »Neues Leben« kezdeményezés volt hivatva az osztrák nemzet- és küldetéstudat létezését népszerűsíteni. A kezdeményezés folytán brosrák, tervezetek és javaslatok tömege keletkezett, melyek tartalmazták az osztrák nemzet- és küldetéstudatnak az 1930-as években már megfogalmazott gondolatrendszerét és annak jelentéstartalmait.

A „Neues Leben” kezdeményezés

A kezdeményezés alapító okiratában a következőt olvashatjuk: *„Mit akar a „Neues Leben”? Mindenekelőtt kezdeményező kíván lenni az osztrák népi jellem kibontakozása, a népi kultúra és a modern művészet terén, a szépség és a tudás terén, továbbá a munkában és a vidámságban, valamint a kulturális javak közvetítése vonatkozásában. Mindezt Ausztria kulturális és nemzeti küldetésének tudatában teszi.”*²³

A nemzetiszocialisták gyűlöletét az előbb megfogalmazott célkitűzésekkel szemben mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az egyetlen nagy nyilvános könyvégetés (Bécs, 1938) „anyagául” a Vaterländische Frontnak és ezen belül a Neues Leben kezdeményezésnek az „osztrák misszióval” és Ausztria függetlenségével foglalkozó írásait, segédanyagait, feljegyzéseit, kiadványait és plakátjait választották.²⁴

A „kezdeményezés” (Neues Leben) elnevezése önmagában fejezte ki a „feladatot”, vagyis az új keretek és élet megépítését, a mindennapok aktív átrendezését az osztrák állampolgárok „odaadó” részvételével. Művelt emberfők felnevelése és a megcsúszott, kibillent erkölcsi és morális értékek helyreigazítása tartozott a hétköznapi „kihívásai”, megmérettetései közé. A Neues Leben a VF szárnyai alatt eben a szellemben kívánta Ausztria létezéshez való jogát biztosítani, és mindehhez a tömegbázist megszervezni, illetve szélesíteni. Hozzákezdtek a népiskolai-nép-

²³ Ö.S. A.d.R. N.P.A. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. VF Karton 39. Die Organisation VF-Werkes „Neues Leben”.

²⁴ Lásd erről bővebben *Ernst Hanisch*: „Selbsthaß” als Teil der österreichischen Identität című cikkét. In: *Zeitgeschichte* 5–6/23. Jahrgang/1996. 136–139., valamint uo.: *Österreichische Geschichte 1890–1990. Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert.* Wien, 1994.

főiskolai oktatás megalapozásához, az alsó és középszinten oktató tanárok részére továbbképzést indítottak a hiteles osztrák nemzetkép bemutatására. Látványos akciókat szerveztek „az osztrák nemzet mozgósítására és az osztrák nemzettudat felébresztésére”. A kezdeményezéshez csatlakozók számára kötelezővé tették a „*Heil-Treu Österreich*”²⁵ köszönési formát. Legjobb sikerült akciójuknak a Ferenc József-emlékmű megépítésére szervezett kampányt tekinthetjük.

Elkülönített alaptól kívánták támogatni az osztrák képző-, ipar-, színház-, film- és népművészetet, a helyi-tartományi szokások életben tartását segítve ezzel. Ösztöndíj és rendszeres támogatás formájában óhajtották segíteni a tehetséges osztrák fiatalokat. 1936 januárjában például pályázatot írtak ki egy egységes osztrák nemzeti népviselet megtervezésére.

A Neues Leben vezetősége (*Rudolf Henz elnök, Rudolf Kloß főtitkár*) és kuratóriuma volt hivatva annak elbírálására, értelmezésére, mi tekinthető szervesen osztrák alkotásnak, és mi idegen a „nemzet” évszázados hagyományaitól és értékrendjétől, azaz gyakran a rendszer hivatalos cenzorának szerepkörét is ellátta ez a testület. Fel kellett emelni szavukat minden ellen, más szóval be kellett tiltani azt, „*ami nem minősül osztráknak*”.²⁶

A Neues Leben kuratóriuma sajtónyilatkozatok formájában tudatta az osztrák közvéleménnyel a *felépítendő új állam alapvonásait: keresztény, osztrák, hivatásrendi és hagyományörző*. A rendszeresen megjelenő sajtónyilatkozatok világossá tették, hogy a kuratórium csak azt hajlandó támogatni, aki az osztrák népiségből származik, az osztrák teljesítményt, munkát elismeri és művével az osztrák küldetés lényegét szolgálja. Kinyilvánították, hogy a kulturális élet mindenféle egységesítését elutasítják. Senkit sem kényszerítettek arra, hogy műveiben az osztrák alapelveket képviselje, azonban követelték, hogy mindenki tisztelje és becsülje ezeket az alapelveket, és harcoljon minden osztrákoktól idegen magatartás ellen. A segítségüket azonban csak azoknak a műveknek a kiadásához ajánlották fel, amelyeket „pozitívan” osztráknak minősítettek, illetve amelyek a kereszténység tanításai iránt (etika, rend) tiszteletet és megbecsülést mutattak.²⁷

A Vaterländische Fronton belül²⁸ ennek a „kezdeményezésnek” növekedett a legdinamikusabban a taglétszáma. Az Anschluß előestéjén közel ötszáz ezer tagról beszélnek a kortársak (pl.: Guido Zernatto²⁹) és a források.³⁰ A népszerűség valódi okai között első helyen szerepel a viszonylagos politikamentesség, az osztrák küldetés életrealitásának elfogadtatására tett őszinte kísérlet, azaz terjesztésének megszervezése és eljuttatása a legapróbb falvakba és településekre is. A Neues Leben aktivistái azt vallották, hogy kizárólag a múltját és sajátos értékeit felismerő nemzetet át vezethet az út a valódi nemzettudat felismeréséig.³¹

²⁵ A VF és a Neues Leben hivatalos dokumentumain szereplő jelmondat.

²⁶ Ö.S, A.d.R, N:P:A: Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. VF Karton 36. Richtlinien für die Kulturreferenten, 17. 12-22. 12. 1936.

²⁷ Uo. 17. 12. 1936. 4-5.

²⁸ Lásd erről részletesen *Irmgard Bärnthaler: Die Vaterländische Front*. Wien, 1972., és *Ludwig Reichold: Kampf um Österreich (Eine Dokumentation)*. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen den Anschluß 1933-1938. Wien, 1984.

²⁹ *Guido Zernatto: Die Wahrheit über Österreich*. New York, 1938. 91.

³⁰ Lásd 22-es jegyzet uo. Karton 1-45.

³¹ Uo.

A szervezet, mely túlnőtt önmagán

A Vaterländische Front egészen rövid idő alatt Ausztria csaknem valamennyi helységében szervezeti kereteket épített ki. Igazi súlya és jelentősége ennek ténylegesen az egyre határozottabb és egyértelműbb fenyegetettség éveiben és hónapjaiban (1936–38 között) nőtt meg. Otto Kemptner (a többi VF tisztségviselőhöz: Guido Zernattohoz, Rudolf Kloßhoz, Walter Adamhoz hasonlóan) minden nyilvános beszédében és felszólalásában szolt, érvelt Ausztria önálló államisága és küldetése mellett: „*Ausztria küldetése még nem ért véget, mi be fogjuk azt tölteni, azonban ezt csak szabad népként és szabad államként tehetjük a keresztény megújulás és kultúra szabadsága szerint.*” (Hasonlóan nyilatkozott 1936. július 16-án Walter Adam.)³² Tette ezt a hivatalos politika támogatásával és segítségével. Értelemszerűen, kimondva-kimondatlanul a létjogosultság igazolása és minden létező eszközzel történő alátámasztása volt a szervezet vezetőinek és tagjainak a célkitűzése. Erről árulkodnak a VF által jegyzett anyagok, írások, dokumentumok.³³

Tartalmuk megegyezik az előző részben tárgyalt „österreichische Mission” szellemiségével, mégis kiegészül több fontos gondolattal.

A történelem hatalma

Kiemelkedő közülük a „nemzetközpontú” gondolkodásmód bátorítása és tudatosítása az alap-, közép- és felsőfokú oktatásban (segédanyagok, brosúrák, tankönyvek stb. által), vagyis az „aktív” történelemszemlélet „kifejlesztése” a súlypontok nyomatékosításával. A VF történésztagozata többször megállapította, hogy „*sohasem lehet mindegy az osztrák állam számára az, ha iskoláiban olyan történelmi felfogás uralkodik, mely elsősorban nem Ausztriát veszi figyelembe. Ausztria tehát alapszava az osztrák történelemszemléletnek és felfogásnak is. Az osztrák eszme lényeges tulajdonságainak kell az osztrák történelem jellemzőit meghatároznia.*”³⁴

Sajátos megnyilvánulási formaként és kísérletként az osztrák nemzeti történelem külön tantárgyként való bevezetését fontolgatták „*vaterländische Geschichte und Erziehung*” tantárgy-megnevezéssel.³⁵

A Vaterländische Front folyamatosan ostromozta az „osztrák történésztársadalmat”, amiért az nem képes a nemzeti jövőkép kialakítására, illetve megfogalmazására a hiteles és megélt múlt és jelen eszményein, rezdülésein és történésein keresztül.³⁶ Elhibázottnak tekintették a „kor divatját” (ebben is „az északi szom-

³² Ö.S, A.d.R, N.P.A, Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. VF Karton 12, 25. 1. 1937

³³ Uo.: Kartonen 1–37.

³⁴ Uo.: Karton 12. Redner Unterlagen zur Geschichte Österreichs 12., dátum nélkül.

³⁵ Uo. 11.

³⁶ A fentiekben említett történésztagozat állásfoglalásából hasznosnak látjuk idézni az osztrák történészek számára akkoriban irányadónak szánt gondolatokat is: „Történelemszemléletünket az újonnan feltárandó történelmi forrásanyagok alapvetően befolyásolhatják, és az öntudatos osztrák kutatókat arra vezethetik, hogy további forrásanyagokat szerezzenek és egy osztrák szemével kutassák át a forrásokat, egy olyan ember érdeklődésével, aki szíve mélyén legmélyebb alapjaiban ezt a vezérelvet követi: Ausztria mindenképp felett! Ezt a munkát nem képesek költők, filozófusok vagy újságírók elvégezni, hanem csak történelmet tanult szakemberek.” Idézet megtalálható: lásd 34-es jegyzet uo. 12.

széd” egyértelmű bírálata és a tőle való elhatárolódás fejeződik ki), mely a fajok szüntelen harcaként értelmezi a történelmet. Ehelyett az osztrák történelem ma-radandó értékeire: a fényes hagyományokra, a kereszténységre, a hierarchiára, és a rugalmasságra utalnak. Úgy látták, az osztrák történelemfelfogás legtöbb jellemző tulajdonsága levezethető a kereszténység „örök értékeiből”.³⁷ Riasztónak ítélték, és az ezzel foglalkozó források többsége ezt igazolja, a nagynémet–porosz gondolkodásmód elburjánzását, megtévesztett és félrevezetett „tudós-műkedvelő” osztrák értelmiségéről szóltak.

Gyakorlatilag a nemzeti történelem hézagos ismeretének és hiányos oktatásának tulajdonították a függetlenség megőrzésébe vetett hit népszerűtlenségét, – „gyökértelenségét”. Maró gúnnyal leplezték le az „*Ausztria mindenk felett*” jelszó nevében a már jelzett források a németországi hivatalos történelemszemléletet, amely nem volt hajlandó tudomást venni az osztrák nemzetállam és nemzettudat létezéséről, s ebből kifolyólag minden németbarát osztrák történészt „hazaárulással” vádoltak.

Zsidókérdés a Ständestaatban

Az „österreichische Mission” univerzális-keresztényi szemléletét kiegészítve egyértelmű megfogalmazások születtek a zsidókérdés megítélésében is, ezzel is kifejezve a náci Németország antiszemita politikájától való különbözőést. Az akkori felfogás értelmében „*az osztrák keresztények bár a világot szintén államokra és népekre osztva szemlélik, mégsem gyűlölik a más nemzetekhez tartozót, egy más fajhoz tartozót amiatt, hogy az nem a saját osztrák nemzetéhez, a saját fajához tartozik. Ezért az osztrák történelmi felfogás, mint egy nagy, nemzetek feletti hagyomány örököse, nemcsak a német oldalt látja, hanem történelmébe a Duna-menti államok összefüggéseit és népeit, így a zsidókat is befogadja*”.³⁸

Az előbbi szemlélettel és felfogással összecseng a VF egyik jelmondata, amely egyben kifejezi Ausztria hivatalos álláspontját a zsidókérdés vonatkozásában: „*Az osztrák zsidók szerves beilleszkedése Ausztria hivatásrendi államába*.”³⁹ Nem pusztán jelszó formájában jelent meg mindez, hanem egy korabeli jobboldali folyóirat is ezzel a jelmondatral megegyező címet viselt.⁴⁰ A VF vezetői állásfoglalásaikban a békés asszimilációt és a zsidó értékek és hagyományok megőrzésének és ápolásának a lehetőségét ígérték az ausztriai zsidó szervezetek vezetőinek, és „látványos gesztusként” külön zsidószekciót is alapítottak a VF kebelén belül. A szekció feladata volt annak „bebizonyítása”, hogy az osztrák nemzeti kultúra fontos „ékköve” a zsidó tradíció – és az osztrák küldetés éppúgy „*küldetés, a Duna-térségben, az osztrák zsidók számára is*”.⁴¹

Mindez nyilvánvaló politikai állásfoglalásként értelmezhető és fogható fel mindazzal szemben, ami Németországban akkoriban történt (zsidók alapvető emberi és polgári jogainak fokozatos korlátozása és megszüntetése), és jelentette a „másik”, az „igaz” út választását, a meglehetősen anakronisztikus, mégis hasz-

³⁷ Uo. 15.

³⁸ Uo. 9.

³⁹ Uo. Karton 1. Bericht, dátum nélkül.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

nált „emberarcú” hivatásrendiség-formáció fetiszizálását. A „nem csak a rendszer, az ország és a benne élők is mások, mint Németország” megfogalmazás sűrű megjelenése is ezt bizonyítja.

Külföldön élő osztrákok hivatala?

A hivatásrendiség adta a külső burkot, a belső tartalmat pedig az európaiság tapasztalataival gazdagított, valamint a Monarchia hagyományaival érlelt, a VF-aktivisták szerint a huszadik századra nemzetté szerveződő osztrákság képezi a maga „unikális” jegyeivel.

A Vaterländische Front öntudatosan és nagy lendülettel vállalta magára a külföldön élő osztrákok megszervezését (megalakult a Határon Túli Osztrákok Irodája a Vaterländische Fronton belül) és tájékoztatásukat az Ausztriában zajló nagy „történelmi átalakításról”. Elsősorban azzal a szándékkal tették mindezt, hogy a „külföldre szakadt honfitársaik” segítségével erősítsék Ausztria pozícióit a nemzetközi közvéleményben, valamint a hathatós támogatás elnyerésének reményében az osztrák ügy lelkes és meggyőző szószólóinak nyerjék meg a más országokban magukat osztráknak valló közösségeket.⁴² Minden külképviselet feladatául kapta „az osztrák misszió” gondolatrendszerének megismertetését és népszerűsítését. Ennek a programnak a megszervezését Walter Adam, Guido Zernatto és Rudolf Henz irányította.⁴³

Kiemelt térségnek számított Közép-Európa és az amerikai kontinens. Részben ebben a törekvésben is kitapintható „a konkurálás szándéka” a náci Németországnak a külföldön élő németiség érdekeit és jogait védő politikájával. A különbségtétel igénye annál szembetűnőbb, mivel a VF, de részben a hivatalos politika is sokkal inkább a kulturális és történelmi értékek mentén kívánta, szemben a politikai-ideológiáival, az idegenben élőket összefogni, integrálni és az anyaországhoz közelíteni (nem csekély ellenérzést és indulatot kiváltva ezzel Németországban), kényesen ügyelve a „német nyelvű” kisebbségek elnevezésre.

Ausztria a határain túlra szorult „német nyelvű” kisebbségekkel történő kapcsolattartásban hangsúlyozottan és markánsan kidomborította a küldetés fontosságát, kiváltképp Közép-Európában. Szó sem volt valamiféle agresszív „ötödik hadoszlop” megszervezéséről, sokkal inkább beszélhetünk az adott nemzetállamok keretein belül vállalt különleges misszióról és feladatról, melynek lényege a közép-európaiság lángjának őrzése és a Monarchia hagyományainak életben tartása, emlékezetének fenntartása. A pángermán hegemon törekvéseket az osztrák kultúra tradicionális szintetizáló képességével helyettesítette volna a német nyelvű, szétszórta közösségekben, tudatosítva valamennyi Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában és Lengyelországban élővel, hogy Ausztria függetlensége és önállósága nélkül nincs „igazi” Közép- Európa, és nincs valódi Duna-menti együttműködés, gazdasági, kulturális, politikai, kooperáció és együtt-

⁴² Lásd erről: Ö.S, A.d.R, N.P.A. Sammlung/Nachlässe, Gruppe 09. VF Karton 20–25., Gruppe 01. Auswärtige Angelegenheiten, Österreichischen Vertretungsbehörden im Ausland, Die politischen Berichte der Gesandtschaft in Budapest, Prag, Belgrad, Bukarest, Warschau, Sao Paulo, Buenos Aires, usw. 1936–1938.

⁴³ Uo. VF Karton 39.

élés. A hagyományos ellentéteket felszámoló, osztrák békéltető misszió fűzhetne volna, az elképzelés alapján, az előbb felsorolt országokat Ausztriával egybe (nem titkolva ennek a vezető szerep iránt támasztott igényét). Az elképzelés illuzórikus volta nem csökkenti annak példaértékű bátorságát, hiszen egyértelműsíti a konkrét politikai célt: a pángermán agresszió megfékezését (1937–38-ban érthető okokból már alig-alig esik szó pánszláv veszélyről, illetve fenyegetettségről), vállalva a válaszlépések kockázatát.

Ausztria, a küldetéséből következően és a „Reichsidee”⁴⁴ alapján, a Habsburg-monarchia értékálló és nemes „hagyományával felfegyverezve”, az erőszakmentesség kinyilatkoztatásával vállalja az irányító pozíciót Európa középső régiójában, de nem nagyhatalmi pozícióban, hanem kis országgént (évszázados nagy tapasztalatokkal). Ausztria olyan ország, mely egyszerre fejezhetné ki az összes közép-európai nemzet vágyait és igényeit (orvosolva a közöttük feszülő ellentéteket is). Az előbbi gondolatok, véleményünk szerint, sűrítve szimbolizálják a „nemzeti kisebbségeket” védő politikát és a nemzeti integritásért, létjogosultságért folytatott küzdelmet, illetve az osztrákságot egységes nemzetként elfogadó tézisek összefüggését, „egymásraépülését”.

„Bizarr ötlet” a nemzet védelmében

Szükséges formának tekinthetjük a szintén a Vaterländische Fronton belül megfogalmazódó ötletet és elképzelést,⁴⁵ hogy az osztrák családi élet és kultúra stabilizálása, valamint „értékmegőrzése” címén és érdekében az „*Első osztrák házasság és keresztény házasságok intézményének*”⁴⁶ megalapítását kezdeményezték. Feladatául az igazi, hiteles, „tisztán” osztrák emberpárok egymásra találásának elősegítését, illetve a leendő életközösségek megalapításában való aktív részvételt jelölték ki. Az „igazi” osztrák házasságnak a keresztény erkölcs, hazafias érzület (vaterländische Gesinnung) és a nemzeti odaadás hármasságán kellett nyugodnia.

A fenti idea különössége ellenére szervesen illeszkedik az új társadalmi formáció gyökereihez, vagyis a családok és kis közösségek szentségéhez és primátusához („*erkölcsös, vallásos, biztonságos, tulajdonmegőrző, családias, munkateremtő házasságok*”).⁴⁷ Az ötletadók is kifejezetten az állam- és a rendszerérdekre hivatkoztak az írásos javaslatok mindegyikében.⁴⁸ A további érveket a sajátos „intézmény” életre hívása mellett a hasonló németországi elképzelésektől és törekvésektől (germán mítoszok, szimbólumok, keresztényietlenség, profanitás, és szakrális jegyek hiánya) való demonstratív elkülönülés vágya és az ehhez szorosan kapcsolódó szuverén osztrák individuum morális tartása szolgáltatta. Ennek a kellőképpen extrém „vállalkozásnak” súlyt és figyelemre számot tartható jelentőséget éppen a belső tartalma szolgáltatathatott (elkülönülés, függetlenedés, önállóság, „más, mint a német”, tradicionálisan osztrák).

⁴⁴ Uo. VF Karton 12–16. Richtlinien für die Referenten 1. 2. 1936–1.2. 1938.

⁴⁵ Uo. VF Karton 29. Vorschlag, 16. 2. 1936.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

Összegzés

Végezetül felvethető a kérdés: miért éppen ez a rendszer „látott hozzá” az önállóság igazolásához. A válaszok között első helyen szerepelhet a nemzetiszocializmus hatalomra jutása Németországban és az ebből következő agresszivitás, fenyegetés és vádaskodás Ausztria irányában. A beavatkozás veszélye, az állandó provokációk és a hegemon ambíciók szinte természetes módon kényszerítették az „osztrák konzervatív forradalom” politikusait és az őket támogató társadalmi csoportokat, szervezeteket az elhatárolódásra mindentől, ami Németországban történik, a különbségek rögzítésére (Ausztria nem ugyanaz), valamint Ausztria létjogosultságának igénylésére.

A keresztényszociális párt, mely a húszas években még csak „átmenetileg” független Ausztriáról szólt (elegánsan és kényszerűen elkerülve az Anschluss-dilemmát), a harmincas évek elejétől, „a rendszerváltás pillanatától” és azt követően Ausztria hosszú távú életképességével, fennmaradásával számolt. A fenyegetés mellett a magárahagyatottság, elszigetelődés és a kétségbeesett szövetségépítés sikertelensége is hozzájárult az önálló létezés kényszerű elfogadásához, szellemi (hon)védelméhez és politikai programmá éréséhez.

Egyértelműsíthető a hatalom és a Vaterländische Front közötti szerves kapcsolat, hiszen a Vaterländische Front célkitűzései és programjai valójában megegyeztek az akkori osztrák kormányok (Dollfuß-, Schuschnigg-) politikájával. A hivatalos politika, hasonlóképpen a Vaterländische Fronthoz, az osztrák küldetés ideáját és az osztrák nemzettudat „kialakításának” szükségszerűségét, illetve elkerülhetlenségét képviselte.

Véleményünk szerint az osztrák nemzettudat megfogalmazása és létezésének tulajdonképpen felvetései is egy lényegében tekintélyelvű konzervatív, több ponton a dél-európai fasizmusokra emlékeztető struktúrához kapcsolható (Dollfuß–Schuschnigg vezette kormányok 1932–1938). Ez a tekintélyelvű rendszer, részben a hitleri Németország irányából érkező külső fenyegetettség és a nyugat-európai államok közömbös magatartása nyomán kialakult kényszerspályák szűk lehetőségei miatt, részben tudatos politikaként, végül pedig magának a modellnek (Ständestaat) a deklarált egységén keresztül képviselte, „találta meg” és definiálta az osztrák nemzet- és küldetéstudatot (Ausztria függetlenségének, önállóságának és sérthetetlenségnek programját), felvértezve az „österreichische Mission” szimbolikájával. Az 1918 és 1938 közötti időszakban Ausztriában egyszerre volt jelen az osztrák nemzethez, a német nemzethez és a tartományokhoz tartozás érzése, éppen ez zavarta, gátolta és késleltette elsősorban, véleményünk szerint, az egységes osztrák nemzettudat kialakulását. A Dollfuß és Schuschnigg által vezetett kormányok kísérelték meg először az Ausztriában jelen lévő három különböző identitástudat egységesítését. A hivatalos politika mellett az osztrák nemzet- és küldetéstudatot mély meggyőződésből a kommunisták és a legitimisták vállalták a legszignifikánsabban. Az ő szerepük és tevékenységük, felfogásunk szerint, egy rövid időszakban felértékelődött, hiszen bátran védelmezték Ausztria integritását, és elfogadták az osztrák nemzet- és küldetéstudat létezését.

1933 és 1938 között, a fasiszta Németország fenyegető magatartásának árnyékában, elsősorban a „Ständestaatnak” az osztrák nemzettudat felébredésére

tett igyekezetének köszönhetően, az osztrák társadalom többségének zsigereibe beépülni látszottak az osztrák nemzettudat elemei. A hatalom által képviselt politika, melynek része volt Ausztria függetlenségének igazolása és az osztrák öntudat erősítése, felfogásunkban, szerves átvezetést jelentett, illetve folytonosságot biztosított a birodalmi tudat szétesése után felerősödő Anschluß iránti vágyakozás és az 1940-es évekre megszilárduló osztrák nemzettudat között, hiszen ez a politika magában hordozta a Monarchia tradícióit, a német kultúrkörhöz való részleges kapcsolódást, az osztrákság egyediségének kimondását és az Ausztriában élők szoros kötődését Közép-Európa többi nemzetéhez.

Különösen nagy súlyt fektetnek az egyes ideológiai áramlatok az osztrák kultúra sajátosságának és egyediségének bizonyítására. Az osztrák kultúra sok tekintetben tükrözi az Ausztriában élők sajátosságait, a történelmi tapasztalatokat, a hagyományokat és a fejlődést, egyben az osztrák lakosság számára a sorsközösség és az összetartozás érzését is bizonyította. Nagy jelentőséget tulajdonítottak Ausztria földrajzi fekvésének, ami az országot különleges szerepre predesztinálta. Mindezek a jelentéstartalmak együttesen adták az osztrák nemzettudat gondolatrendszerét az 1930-as években. A nemzet- és küldetéstudat jelképrendszere sokkal nyilvánvalóbb kapcsolódási pontokat jelez és mutat, mint ahogy ez a szakirodalomban megjelenik, az 1945 után formálódó osztrák nemzettudattal, önazonossággal és identitással. Elegendő lehet utalni, a teljesség igénye nélkül, a hídszerep továbbélésére Közép-Európában, a kulturális és etnikai sokszínűség szimbolikájára, a Habsburg-monarchia tradíciójára és a közép-európaiság jelentéstartalmaira. Nézetünk szerint az 1938 előtt gyökereiben már meglévő osztrák nemzet és nemzettudat, kiegészülve a küldetéstudat jelképrendszerével, a Harmadik Birodalomban „eltöltött” kijózanító és tragikus mindennapokban (1938–1945) született újjá, illetve vált az egyes osztrák állampolgárok meggyőződésévé. A kényszerpályák „ölelésében” 1933–38 között megszülető és magára találó nemzet- és küldetéstudat (misszió) — megálmodói és képviselői egy részének rendszerspecifikus kötődése, politikai „szalonképtelensége”, az autoriter szisztéma elfogadása és az abban való közreműködése miatt — nehezen válhatott mintává az 1945 után létrejövő demokratikus Ausztria politikai intézményrendszere és közgondolkodása számára.⁴⁹

---

⁴⁹ Ludwig Reichold szerint a Dullfuß-Schuschnigg-rezsim, miközben hitet tett az „osztrák ember” létezése mellett, fokozatosan jutott el az osztrákság mint egyedi népcsoport elfogadásáig. Reichold úgy véli, hogy a rendszer (1933–38) a folytonosságot fenntartva, az 1918 előtti államtudat, majd az 1918 utáni Anschluß-remények szerves folytatásaként „megkezdte” a mai nemzettudat előkészítését és „kidolgozását”. In: *Ludwig Reichold: Kampf um Österreich. Eine Dokumentation. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen Anschluß 1933–1944.* Wien, 1984. 87–88.

A TESTI FELKÉSZÍTÉS SZEREPE ÉS FEJLŐDÉSE A HITLERJUGENDBEN, 1933–1939

I. Bevezetés

A Hitlerjugend (HJ)¹ különleges helyet foglalt el a náci Németországban, szinte tökéletes szervezethez képest nem igen tudott lépést tartani más alakulat. A kusza szervezetrendszer mellett a nemzetiszocializmus „nagy vívmánya” volt a lassan az egész német ifjúságot magába foglaló Hitlerjugendben lebonyolított nevelés, vagyis az ifjúság uniformizálása, kisajátítása, nemzetiszocialistává nevelése, felkészítése a közelgő háborúra és a „felsőbbrendű faj” védelmében folytatott harcban való feláldozása. Az a szisztematikusság, amellyel a nácik egy egész generációt megfosztottak a „normális” gyerekkortól és ahogy az ifjú nemzedék naivságát kihasználta a hódító politika céljaira, ahhoz fogható valószínűleg azóta sem élt meg egyetlen ország ifjúsága sem.

Azt, hogy a nácik ezt milyen módon érték el, milyen eszközöket használtak, milyen elveket követtek, összetett kérdés. Ez a tanulmány megkísérli a Hitlerjugend szerteágazó tevékenységén belül az egyik legfontosabb mozzanatot, a testi felkészítés (körperliche Ertüchtigung) szerepét vizsgálni és ennek fejlődését a „hatalomátvételtől” a második világháború kitöréséig mutatja be.² Mivel igyekeztünk az említett téma elemzésére koncentrálni, a HJ tevékenységi körében és felépítésében szerepet játszó egyéb momentumok elemzésére nem kerül sor. Néhol azonban nem lehetett lemondani ezek egyszerűsített bemutatásáról, mivel érintőleges ismertetésük szükségesnek mutatkozott ahhoz, hogy a felvázolt fejlődési utat — főleg szervezeti téren és az egyéb szervezetekhez való kapcsolatában — is érzékeltetni lehessen.

Célunk az, hogy rátereljük a figyelmet arra, hogy fiatalok millióit készítették fel és vetették be a háborúban; hogy bemutassuk, milyen módon, milyen fokozatokon keresztül jutott el ez a folyamat a legkifejlettebb stádiumba, és azt, hogy milyen módszerekkel dolgoztak az elkövetők.

Mivel a Hitlerjugend a magyar történetírásban eddig nem jutott szerephez, a szakirodalom sem teremtette meg azt a magyar nyelvű terminológiát, amely mindenképpen szükséges ahhoz, hogy megfelelő módon elemezhesük a Hitlerjugend szerepét. A terminusok lefordításánál sokszor ütköztünk nehézségekbe, de igyekeztünk mindig a legmegfelelőbb magyar fordítást alkalmazni. A problémás esetekben az eredeti kifejezést zárójelben tüntettük fel.

¹ A Hitlerjugend elnevezés már az alapítás óta két formában szerepel, jelentésbeli különbség nélkül: Hitlerjugend és Hitler-Jugend. Ebben a munkában többnyire az előbbi változatot használjuk, az idézetekben viszont az eredetileg előforduló írásmódot.

² A német fogalom lefordítására a felkészítés szót választottuk, mivel ez jóval többet jelent, mint egyszerű testedzés: végső soron a háborúra való felkészítésről van szó.

II. A testi felkészítés előzményei³

A Hitlerjugendben 1933 után megvalósított és fokozatosan fejlesztett testi felkészítés nem volt előzmények nélküli. A testi nevelésnek és a testi egészség fokozásának komoly hagyományai voltak a századfordulótól kezdve. Új sportágak jelentek meg, és egyre több ember töltötte szabadideje egy részét sportolással. A sport beköltözött a szélesebb polgári társadalomba, elfogadott szabadidő-eltöltéssé vált. A Weimari Köztársaság idején működő ifjúsági szervezetek ugyancsak nagy hangsúlyt fektettek a testi nevelésre, jóval fontosabbnak tartották azt a szellemi képzésnél. Ezek az ifjúsági szervezetek színes programokat kínáltak tagjaik számára, sportversenyeket és kirándulásokat rendeztek. Már az első világháborút megelőzően is, de főleg 1918 után fokozatosan kialakultak azok a szervezeti keretek, amelyekben ezek az egyesületek működtek, megjelent a vezetők rendszeres képzése, a tagok tudatos toborzása, és tulajdonképpen minden olyan mozzanat, amely szükséges volt egy korszerű és átfogó ifjúságnevelési program összeállításához.

A Hitlerjugend és elődei támaszkodhattak ezekre az ifjúsági szervezetekre, átvehették tőlük mindazt, amit fontosnak tartottak az önálló nemzetiszocialista ifjúságszervezés megvalósításához.

1933 előtt a testi felkészítés szerepe még jelentéktelen volt, de az alapjait már ekkor lerakták, így a fordulat után könnyebb volt folytatni kifejlesztését. A testi nevelés azért nem volt számottevő, mivel akkoriban az volt fontos, hogy az ifjúságot ideológiailag növeljék, hogy a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) a későbbiekben erős nemzetiszocialista tudattal rendelkező párt- és SA-tagokhoz jusson. Másrészt a HJ-nak nem voltak meg a megfelelő infrastrukturális lehetőségei ahhoz, hogy komoly munka folyhasson ebben a tekintetben is. Az alacsony taglétszám pedig nem is tette időszerűvé, hogy az ifjúságot már akkor egy olyan háborúra készítsék fel, amely egyelőre még csak egyes pártvezetők gondolataiban létezett. Ennek megfelelően testi felkészítésről csak 1933 után beszélhetünk, amikor az NSDAP immár a hatalom birtokában megkezdhette külpolitikai céljainak megvalósítását, és így az ifjúságot ehhez mérten már volt mire felkészíteni. A testi felkészítés megvalósulása tehát 1933-ban kezdődött és jól kitapintható fokozatokon ment keresztül, hogy azután 1939-ig eljusson oda, hogy a Hitlerjugendben felkészített ifjak a megszerzett tudásról a háborúban adjanak számot.

A következőkben ennek a folyamatnak az alakulását vesszük szemügyre.

III. Úton az államifjúság felé (1933–1935)

III. 1. A HJ vezető szerepének megteremtése

1933. január 30-án hosszú folyamat indult el, amely a Hitlerjugend számára minden addiginál kedvezőbb feltételeket teremtett arra, hogy tevékenységét kiterjessze és még nagyobb mértékben propagálja. A rendszer fokozatos konszolidációjával és az egypártrendszer megteremtésével fokozatosan felerősödtek a HJ részéről azok a hangok, amelyek a német ifjúságon belüli vezető szerepének elis-

³ A testi felkészítés „hatalomátvétel” előtti történetéről ld. bővebben: *Vitári Zsolt*, A testi felkészítés előzményei a Hitlerjugendben 1933 előtt, In: Kutatási füzetek. A JPTE (PTE) Történelem Doktori Programjának sorozata, megjelenése 2001 nyarára várható (2001/8).

merését, illetve egyeduralmának kivívását követelték. Az „egy nép, egy párt, egy vezér” jelmondatához jól illett az „egy ifjúság” jelszava is. Az egész ifjúság összefogására irányuló tervek már közvetlenül a hatalomátvétel után megszülettek, hiszen sokan tudták, hogy akié az ifjúság, azé a hatalom, azé a jövő.

Franz Seldte, az Acélsisak (Stahlhelm) szervezet vezetője, akit Hitler a munkaügyi tárca vezetésére kért fel, a miniszteri tárca helyett szívesebben lett volna a Testi Felkészítés Birodalmi Kuratóriumának elnöke.⁴ Tervei között szerepelt, hogy a tervezett munkaszolgálatot az ifjúság katonai előképzésével szervezetileg összekösse, és a rendszert saját irányítása alá helyezze.

Még 1933 februárjában az SA javaslatot tett arra, hogy egy központi szervezet hozzanak létre a védsporthiképzés és az ifjúságnevelés koordinálására a „Német Védsporthivatal” formájában. Az SA, amely a Birodalom népi hadseregének tisztére pályázott, természetesen tudatában volt annak, hogy milyen fegyvertényt jelent a Reichswehrrel folytatott versenyben, ha az ifjúság kiképzését megkaparinthatja. A „Védsporthivatal” a birodalmi kormányzat szerve lett volna az Acélsisak és az SA irányításával. Feladatkörébe tartozott volna az összes német fiú kiképzésének koordinálása és összefogása, valamint az ifjúsági és sportszervezetek felügyelete.

A másik oldalon a Reichswehr próbálkozott, hogy az ifjúság katonai előképzésének kizárólagos jogát megszerezze. Blomberg utasítást adott egyik beosztottjának, Walter Kaysernek, hogy mérje fel a lehetőségeket és foglalja össze a Reichswehr ifjúságpolitikai terveit. A tervek között szerepelt egy Ifjúsági Minisztérium felállítása, amely a Reichswehr felügyelete alatt állt volna.⁵

Ludwig Vogt szolgálaton kívüli vezérőrnagy, az Ifjú-Németország vezetője, a Német Ifjúsági Szövetségek Birodalmi Bizottságának másodelnöke, ugyancsak kidolgozott egy tervet, amely a polgári pártok ifjúsági szervezeteinek (beleértve a Hitlerjugendet), valamint az egyleti és vallási ifjúsági szervezetek „Német Ifjúságszolgálatban” való egyesítését tűzte ki célul.⁶ Ő is kidolgozta az ifjúságnevelés katonai koncepcióját, melyhez szoros együttműködést kívánt elérni az iskolákkal. A Német „Ifjúságszolgálat” a birodalmi kuratórium feladatait vette volna át.

Javaslatok tehát voltak bőven, de végül egyik sem valósulhatott meg, hiszen a HJ maga akarta kézbe venni az egész ifjúság irányítását. Baldur von Schirach önbecsülése nem engedhette meg, hogy nagyra törő terveit más valósítsa meg. Mindamellett, hogy az ifjúság felkészítésének megkaparintása a már említett okok miatt is fontos volt a különböző szervek számára, az sem elhanyagolható, hogy sok öregebb náci vezető szemében túske volt Schirach nagyszerű karrierje, iri-

⁴ BA (Bundesarchiv), R 43. II/519, 153., Seldte írása a birodalmi belügyminiszterhez, a Birodalmi Kancelláriához és a birodalmi elnökhöz, 1933. február 14.; idézi: *Michael Buddrus*, *Zur Geschichte der Hitlerjugend (1922–1939)*, Disszertáció, Rostock 1989. (kézirat), Band I., 52.

⁵ Kayser tanulmányában következőképpen fogalmazott: „A nemzet harcképessége döntően egy testileg és szellemileg egészséges, munkaképes és bevetésre kész ifjúság lététől függ. Minden a védgondolat és védfelkészítés szolgálatában álló, a német néperő teljes mobilitásáért folyó céltudatos munka a nemzeti ifjúságnevelés és ifjúságvezetés átfogó ösztervét feltételezi. [...] A testgyakorlatok terén [...] biztosítani kell az ifjúság testi felkészítését 16 éves korig és az ifjúság ahhoz kapcsolódó katonai előképzését 16 és 25 éves kor között.” – BA, R 43. II/519, 158., Kayser írása Lammersnak, 1933. március 28.; idézi: *Buddrus*, Band I., 53.

⁶ A tervet 1933 februárjában adta át a Birodalmi Kancelláriának, melyben mintegy 30 szervezet összefogásával számolt. – BA, R 43. II/519, 148., Vogts írása Lammersnak, 1933. február 23.; idézi: *Buddrus*, Band I., 54 és Band II., 27.

gyelték fiatal kora ellenére elért magas tiszttségét, különösen jó kapcsolatát a Führerrel. Emiatt sokan lettek volna érdekeltek abban, hogy Schirach gyors előrelépését némiképp visszafogják. A javaslatok szervezetenként különböző formákat jelöltek meg, de egy mozzanatban az összes terv azonos volt, mégpedig az ifjúság tudatos katonai felkészítésében. Bár ez mindenképpen hasznos elképzelés volt, és segítette volna Hitler háborús terveinek megvalósítását, és maga is hasonlóképpen vélekedett a Mein Kampfban, illetve különböző beszédeiben, a Führer egyelőre mégis mértéktartó volt a tervek megvalósíthatóságával kapcsolatban.

A gazdaság hadi vágányra állítása mellett mindenképpen hasznos volt az ifjúságot is hasonló irányba terelni. Ekkorra már minden lehetőség adott volt, hogy a fiatalokat a későbbi, de immár elérhető közelségbe került célok szellemében készítsék fel és használják ki.

A nagy célok elérését tehát mindenképpen elősegíthette az ifjú nemzedék megfelelő kiképzése. Bár Hitler sohasem volt a „sportosság apostola”, ezt ő is egyre inkább belátta.⁷ Már a Mein Kampfban nyilatkozik ugyan a testi felkészítés fontosságáról, az egész ifjúság háborús felkészítésének megvalósíthatóságával kapcsolatban azonban mindaddig kételyei voltak, amíg a HJ ezen a téren kézzelfogható eredményeket nem ért el. A testi egészség és felkészültség szerepét a Mein Kampfban elsősorban faji elemnek tekintette. A népi állam feladata nem a tudás beszélykolása az egyes emberekbe, hanem a makkegészséges testek kinevelése. Csak másodsorban kell a szellemi képességeket fejleszteni, hiszen ha jól edzett embereket képeznek ki, akkor biztosítva van a germán faj fennmaradása is. A módszeres testi nevelést már a gyermekkor korai szakaszában meg kell kezdeni és azt fokozatosan tovább kell fejleszteni, erre pedig minden sportág és torna alkalmas, de különösen fontos az ökölvívás. A testi felkészítés nemcsak az iskola és az ifjúsági szervezetek feladata, folytatódnia kell felnőtt korban is, vagyis az SA-ban és a hadseregben. A testi egészség ugyanolyan fontos a lányoknál is, mert őket az anya szerepére kell felkészíteni, egészséges utódhoz pedig egészséges szülők kellene – írja Hitler.⁸ Hitler felhívja a figyelmet arra is, hogy ezeket a szempontokat a jelenben sokkal jobban érvényre kell juttatni, mint a múltban.⁹

Hitlernek az ifjúság felkészítéséről vallott nézetei újra és újra előkerültek a párt rendezvényein és a HJ előtt tartott beszédei során is, az alapelvek mindig azonosak

⁷ „A fasiszta diktátorral, Mussolinivel ellentétben, aki szívesen ünnepeltette magát vitális sportemberként, Hitler bizalmatlan volt saját testével szemben”; „Mélyen gyökerező kisebbségi érzésének elviselhetetlen volt, hogy valahol is tökéletlen legyen. Amikor szemüvegre volt szüksége, nem lehetett olyan fotókat nyilvánosságra hozni, amelyek ezt a 'hibát' elárulták. Egy beteges, vegetáriánus és minden élvezeti cikket aggályosan kerülő, gyenge embernek a képe ez, aki testi erejét izzó becsvágyban már korán elhasználta, ez teljes ellentétben áll az erőteljes, harcias férfiaság nemzetiszocialista nevelési ideáljával.” – *Werner Klose*, *Generation im Gleichschritt. Ein Dokumentarbericht*, Hamburg 1964., 107. Valamikori sajtófőnöke igazolja: „Hitler természete belsőleg a sporttól teljesen idegen volt.” – *O. Dietrich*, *12 Jahre mit Hitler*, München 1955, 176.; idézi: *Hajo Bennett*, *Nationalsozialistische Leibeszucht. Eine Dokumentation ihrer Theorie und Organisation*, Schorndorf 1966., 18. és *Klose*, 107. Klose azt is leírja, hogy Hitler, bécsi társa August Kubizek elbeszélése szerint, még kerékpározni sem tudott. – *Klose*, 107.

⁸ *Adolf Hitler*, *Mein Kampf* (Harcom), Budapest, é.n., 303–310., Az SA-n belüli kiképzésről 377–378.

⁹ „Amit mi kívánunk német ifjúságunktól, az valami más, mint amit a múlt kívánt. A mi szemünkben a jövő német fiának karcsúnak és sudárnak kell lennie, fürgének, mint az agár, szívós-nak, mint a bőr és keménynek, mint a Krupp-acél.” – Hitler beszéde az 1935-ös birodalmi pártnapokon In: *Sport der Jugend*, 1938., Nr. 4., 2. idézi: *Bennett*, *Leibeszucht* 25.

maradtak, legfeljebb a prezentálás változott. Elképzeléseinek talán legteljesebb szintézisét a Rauschning által feljegyzett fejtegetéseiben fogalmazta meg:¹⁰

„A fiatalssággal fogom kezdeni nagy nevelő munkámat — mondotta Hitler. — Mi, öregek, mi már elkoptunk. Igen, mi már öregek vagyunk. Csontunk velejéig meg vagyunk rontva. Nincsenek ősi, vad ősztöneink. Gyávák vagyunk, érzélgősek vagyunk. Megalázó történelem súlya s a szolgaság és megaláztatás korszakainak zavaros emléke nyom bennünket. De itt van az én ragyogó ifjaim csapata! Van-e ennél az ifjúságnál szebb a világon? Nézze csak meg ezeket a fiatal embereket és ezeket a fiatal gyerekeket! Micsoda emberanyag! Velük felépíthetem majd az új világot. Nevelési rendszerem kemény. Kalapáccsal dolgozom és lehasogatok mindent, ami gyöngé és korhad. Az én Rendem 'Burg'-jaiban olyan ifjúságot nevelünk föl, amely előtt remegni fog az egész világ. Szilaj, erőszakos, rettenthetetlen és kegyetlen ifjúságot. Ilyennek akarom. Túrni fogja a fájdalomakat. Nem akarom, hogy bármi gyöngé vagy gyöngéd maradjon benne. Azt akarom, hogy szépek és erősek legyenek, mint a fiatal vadállatok. Minden testgyakorlatra alkalmasakká fogom idomítani őket. Ez az ifjúság mindenké előtt atléta legyen; ez a legfontosabb. Így fogom megtisztítani a fajt a háziállattá szelidítés és engedelmesség évezreidétől. Így fogom visszavezetni az ártatlanság és a nemesség természetes állapotába; így fogok tudni alkotni és teremteni. Szellemi kiképzésükről szó se legyen. A tudás csak megronthatja ifjaimat. Nem szabad mást tudniok, csak amit a kíváncsiság és a vetélkedés szabad működése révén megtanulnak. Egy valaminek a tudományát fogom megkövetelni ezektől a fiatalemberektől: az önuralomét. Megtanulják a félelem leigázását. Rendem első fokozata ez, a hősi ifjúság fokozata. Ebből fog kifejlődni a második fokozat, a szabad ember fokozata, azé az emberé, aki mértéke és középpontja a világnak, a teremő emberé, az Ember-Istené. Rendem „Burg”-jaiban az Ember-Isten ragyogó alakja annak a lénynek, aki nem fogad el parancsot, csak saját magától, úgy fog felmagasodni, mint vallásunk istenképe s ő fogja előkészíteni az ifjúságot az érett férfiúi kor következő fokozatára.”

A hatalomátvételt követően a Hitlerjugend neki is látott a megfogalmazott elvek alapján az ifjúság háborúra való felkészítésének, igaz, 1936-ig még enyhébb formában. A felkészítés azonban csak akkor válhatott sikeressé, ha azt az egész ifjúságra kiterjesztik. A hatalomátvétel pillanatában a Hitlerjugend ettől még nagyon messze volt, szükség volt tehát az ifjúság fokozatos beolvasztására, most már az állam segítségével. Sorban beolvasztották a polgári és egyházi ifjúsági szervezeteket, a baloldali szervezeteket feloszlatták, a zsidó ifjúsági szervezeteket egyelőre elkülönítették. A katolikus szervezetek konkordátum értelmében még fennmaradhattak, de működésüket sok esetben zavarták. Erre különösen 1938-tól akadt számtalan példa. Az intézkedések meg is hozták a kívánt eredményeket, a HJ taglétszáma évről-évre ugrásszerűen emelkedett.

¹⁰ A Rauschning által lejegyzett hitleri gondolatok mindenképpen óvatosan kezelendők, hiszen e rövid idézet autenticitása ugyancsak megkérdőjelezhető. Bár stílusában nem illik Hitler megnyilatkozásaihoz, tartalmában azonban mindenképpen alkalmas a Hitlerjugendben érvényesülő nevelési elvek megvilágítására. — *Hermann Rauschning*, Hitler bizalmasa voltam, Budapest 1970., 208.

*A HJ-tagok számának alakulása az összes fiú és lány számához viszonyítva
1932–1939*

Év	10–14 éves fiatalok száma	ebből a DJ-ban, JM-ben	%	14–18 éves fiatalok száma	ebből a HJ-ban, BDM-ben	%	10–18 éves fiatalok száma	ebből a DJ, JM, HJ, BDM-ben	%
1932 vége	4.134.000	33.347	0,8	3.450.000	74.609	2,2	7.584.000	107.956	1,4
1933 vége	4.629.000	1.480.000	32,0	2.900.000	812.038	28,0	7.529.000	2.292.041	30,4
1934 vége	4.749.000	2.319.621	48,8	2.933.000	1.257.944	42,9	7.682.000	3.577.565	46,6
1935 vége	4.620.000	2.544.343	55,0	3.552.000	1.398.960	39,4	8.172.000	3.943.303	48,2
1936 vége	4.488.000	3.395.740	75,7	7.168.000	2.041.861	49,0	8.656.000	5.437.601	62,8
1937 vége	4.394.000	3.607.073	82,1	4.666.000	2.272.000	48,7	9.060.000	5.879.000	64,9
1938 vége	4.320.000	3.919.000	90,7	4.879.000	3.111.569	65,0	9.109.000	7.031.226	77,2
1939 vége	4.275.000	4.061.013	95,0	4.595.000	3.226.457	70,2	8.870.000	7.728.000	87,1

Az 1929-es évjárat majdnem teljes felvétele a DJ-ba és a JM-be, valamint a DJ és a JM legidősebb évjáratának (1925) átvétele a HJ-ba és a BDM-be a taglétszámot tovább növelte, amely 1939. április 20-án már kb. 8.700.000 (98,1%) volt.

*A HJ- és DJ-tagok számának alakulása az összes fiú számához viszonyítva
1932–1939*

Év	10–14 éves fiúk száma	ebből a DJ-ban	%	14–18 éves fiúk száma	ebből a HJ-ban	%	10–18 éves fiúk száma	ebből a DJ, HJ	%
1932 vége	2.105.000	28.691	1,4	1.744.000	55.365	3,2	3.849.000	84.056	2,2
1933 vége	2.354.000	1.130.521	48,8	1.472.000	568.288	38,6	3.826.000	1.698.809	44,4
1934 vége	2.412.000	1.457.304	60,4	1.495.000	786.000	42,6	3.907.000	2.243.000	57,4
1935 vége	2.346.000	1.498.209	63,9	1.809.000	829.361	45,8	4.155.000	2.327.570	56,0
1936 vége	2.278.000	1.785.424	78,4	2.121.000	1.168.734	55,1	4.399.000	2.954.158	67,2
1937 vége	2.230.000	1.884.833	84,5	2.372.000	1.237.078	52,2	4.602.000	3.121.961	67,8
1938 vége	2.191.000	2.064.538	94,2	2.431.000	1.663.305	68,4	4.622.000	3.727.843	80,2
1939 vége	2.167.000	2.137.594	98,6	2.332.000	1.723.886	73,9	4.499.000	3.861.480	85,8

A BDM- és JM-tagok számának alakulása az összes lány számához viszonyítva 1932–1939

Év	10–14 éves lányok száma	ebből a JM-ben	%	14–18 éves lányok száma	ebből a BDM-ben	%	10–18 éves lányok száma	ebből a JM-ben, BDM-ben	%
1932 vége	2.029.000	4.656	0,3	1.706.000	19.244	1,1	3.375.000	23.900	0,6
1933 vége	2.275.000	349.482	15,3	1.428.000	243.750	17,1	3.703.000	593.232	16,0
1934 vége	2.337.000	862.317	36,9	1.438.000	471.944	32,8	3.775.000	1.334.261	35,3
1935 vége	2.274.000	1.046.000	46,0	1.743.000	569.717	32,7	4.017.000	1.615.733	40,2
1936 vége	2.210.000	1.610.316	72,7	2.047.000	873.127	42,6	4.257.000	2.483.443	58,3
1937 vége	2.164.000	1.722.190	79,6	2.294.000	1.035.804	45,2	4.458.000	2.757.994	61,9
1938 vége	2.129.000	1.855.119	87,1	2.358.000	1.448.264	61,4	4.487.000	3.303.383	73,6
1939 vége	2.108.000	1.923.419	91,2	2.263.000	1.502.571	66,4	4.371.000	3.425.990	78,4

Forrás: Michael Buddrus- Karl-Heinz Jahnke: Deutsche Jugend 1933–1945. Eine Dokumentation, Hamburg 1989.

Az ifjúsági egyesületek beolvasztása, illetve feloszlása mellett szükség volt az ifjúság irányításának központosítására is. 1933. június 17-én Schirachot Hitler a Német Birodalom ifjúsági vezetőjének nevezte ki. Ettől kezdve minden — az ifjúságot érintő — ügyben ő volt illetékes. Tulajdonképpen ez volt az a lépés, amely az említett tervek sorsát is megpecsételte; nem került sor ugyanis újabb szervek és minisztériumok létrehozására, minden ifjúságot érintő ügy Schirach és a HJ kezében összpontosult. Bár a Testi Felkészítés Birodalmi Kuratóriuma április elején Seldte irányítása alá került, Schirach hamar elérte megszüntetését,¹¹ az ő szemében ez a szerv ugyanis egy állam

¹¹ „A nemzetiszocialista állam gyorsan és fájdalommentesen megszüntette ezt a „nyomorúságos” képződményt” – Baldur von Schirach, Die Hitler-Jugend. Idee und Gestalt, Berlin 1934., 72.

által vezetett ifjúságot képviselt volna, ami gyökeresen ellentétben állt Hitler hangzatos elvével: „Az ifjúságot az ifjúságnak kell vezetnie.”¹²

1933-ban kialakult a Hitlerjugend végleges tagolódása, amely lényegében a birodalom összeomlásáig fennmaradt. A Hitlerjugendet 4 alakulatra osztották, melyből 2 a lányok, 2 a fiúk részére volt fenntartva. A 10 és 14 év közötti fiúkat a Német Ifjúnép (Deutsches Jungvolk, DJ) fogta össze. Az idősebb fiúkat (14–18 év között) a Hitlerjugendbe tömörítették. A 10–14 éves kor közötti lányok az Ifjúlányok Szövetségében (Jungmädelbund, JM) tevékenykedhettek, míg az idősebbek — 14 és 18 év között — a Német Leányok Szövetségében (Bund Deutscher Mädel, BDM). A BDM és a Nemzetiszocialista Nőszervezet (Nationalsozialistische Frauenschaft) között komoly viták folytak arról, hogy a lányok mikor lépjenek át ez utóbbiba, 18 vagy 21 éves korukban. 1938-ban ezért kompromisszumos megoldásként létrehozták a „Hit és szépség” BDM-Egyletet (BDM-Werk „Glaube und Schönheit”), ahova azok a lányok léphettek be, akik 18 évesen még nem akartak a Nőszervezet tagjai lenni. Ők azután 21 éves korukig a BDM-szervezet maradhattak. Az alábbiakból kitűnik, hogy a Hitlerjugend elnevezést szűkebb és tágabb értelemben egyaránt használták. Szűkebb értelemben a 14 és 18 év közötti fiúk nemzetiszocialista ifjúsági szervezetét jelentette, tágabb értelemben pedig az egész nemzetiszocialista ifjúsági mozgalmat.

A pártok eltűnése hatással volt az ifjúsági szervezetekre is, mert sok közülük éppen a megszüntetett pártok fiókszervezete volt. Az ifjúsági szövetségek mellett lassan megszűntek a kulturális szervezetek, tudományos körök, művészeti egyesületek is. A Gleichschaltung légköre erősen tompította a továbbra is hangoztatott és a gyakorlatban is fenntartott önkéntességet a Hitlerjugend tekintetében.¹³ Minden kívülmaradóra nyomasztóan hatott, hogy az iskolapadokban, a játszótereken, a sportkörökben minden nap többen viseltek HJ-egyenruhát, hogy mindenhol másra sem ösztönözték őket, mint e példa követésére. A legnyomasztóbb pedig az volt, amikor már a szülők kérték a gyerekeket a belépésre, mivel féltették munkahelyüket, megélhetésüket. Bár ez utóbbi igazán csak 1936-tól jelentett valós veszélyt.¹⁴

Bár a nyomasztó légkör kétségkívül az élet minden területére kiterjedt, mégis volt lehetőség a távolmaradásra. 1936-ig elég jelentős volt a kilépők aránya is, a HJ taglétszáma ebben az évben közel 5 és fél milliót tett ki, amely az ifjúságnak még a kétharmadát sem jelentette.

Be- és kilépések a Hitlerjugendben, 1934 január – 1935 január:

1934 január					
	HJ	DJ	BDM	JM	összes
Belépés	45.000	85.000	56.000	26.000	212.000
Kilépés	3.000	4.500	2.000	3.000	12.500

¹² Baldur von Schirach, *Revolution der Erziehung*, München 1938., 60.

¹³ „Csak az teszi erőssé a mozgalmat, aki önként lép a HJ szervezetébe. A rajongók milliói tömegének ellenére a HJ nem a taglétszámot és a tömeget ismeri el döntőnek, hanem az egyén harci értékét. A kiválasztásnak ez a gondolata elválaszthatatlanul összefonódik a HJ-hoz való tartozás önkéntességével.” – Schirach, *Die Hitler-Jugend*, 72.

¹⁴ A hivatalnokok esetében Hess már 1935-ben elrendelte, hogy gyerekeiket kötelező a Hitlerjugendbe küldeni. A Führer helyettesének rendelete, 1935. augusztus 8. – Michael Buddrus–Karl-Heinz Jahnke, *Deutsche Jugend 1933–1945. Eine Dokumentation*, Hamburg 1989., 103–104.

1935 január					
Belépés	4.500	10.000	17.000	5.000	36.500
Kilépés	8.000	7.500	5.000	8.000	28.500

Forrás: Michael Buddrus, Zur Geschichte der Hitlerjugend 1922–1939, Disszertáció (kézirat), Rostock 1989., Band II., p. 36.

Ha ehhez azonban hozzávesszük a katolikus ifjúsági szervezeteket, amelyek egyelőre legálisan működhettek tovább, akkor azok a Hitlerjugenddel együtt már az ifjúság 76 százalékát tömörítették, amely mindenképpen lényeges eredménynek számít a nemzetiszocialista uralom első három évében. Az adatok azonban arról is tanúskodnak, hogy azok, akik mindenképpen kívül akartak maradni a Hitlerjugenden, a növekvő nyomás ellenére még megtehették.

III. 2. A testi felkészítés kiformalódása a Hitlerjugendben és a Német Ifjúnépben, 1933–35

A vezető szerep kivívásával párhuzamosan a szakszerű munka is megkezdődött a Hitlerjugendben. A nyomásgyakorlás mellett a HJ érdekes programokkal csalogatta a fiatalokat. A programok összeállításánál nagy mértékben támaszkodtak az Egyleti Ifjúság (Bündische Jugend) által kialakított formákra. Az egyleti csoportok beolvasztása után a vezetők a HJ-ban is folytatni próbálták a korábbi tevékenységüket, amit maga a HJ is szorgalmazott. 1934-től kezdve minden évnek megvolt a maga mottója, amely az éves program súlypontját jelezte, de ez csak szép hangzása és jó propagandaértéke miatt volt fontos, hiszen igazából nem befolyásolta a HJ tevékenységét.¹⁵

A testi nevelés növekvő szerepe 1933-tól egyértelműen megmutatkozott, és 1945-ig az ifjúság nevelésének egyik legfontosabb, a háború alatt pedig egyértelműen a legfontosabb részét alkotta. „A testi nevelés célja a Hitlerjugendben a német ifjúság sporttevékenység iránti lelkesedésének felébresztése, testi teljesítőképeségének fokozása és jellemének iskolázása. Ebből kifolyólag minden fiút úgy kell testileg iskoláznia, hogy felnőjön azokhoz az erőfeszítésekhez, amelyekkel később katonaként szembe kell néznie,” – írja Ernst Schlünder, a későbbi Testgyakorlás Hivatalának (Amt für Leibesübungen) vezetője 1936-ban.¹⁶

A testi felkészítés szerepének növekedése megmutatkozik a HJ birodalmi vezetésének felépítésében is. Míg 1933-ban a védsporthoz a szervezeti ügyekkel, neveléssel, felszereléssel, kulturális tevékenységekkel együtt egy osztályhoz tartoztak,¹⁷ igaz ezen belül a testi felkészítés egy kis hivatalban, a Testi Felkészítés Hivatalában (Amt für körperliche Ertüchtigung) volt összpontosítva, addig 1935-

¹⁵ Az egyes években a következő jelszavak propagálták a HJ tevékenységét: 1933 A szervezés éve (Jahr der Organisation); 1934 Az iskolázás éve (Jahr der Schulung); 1935 A testi felkészítés éve (Jahr der körperlichen Ertüchtigung); 1936 Az Ifjúnép éve (Jahr des Jungvolks); 1937 Az otthonlétesítés éve (Jahr der Heimbeschaffung); 1938 A megértés éve (Jahr der Verständigung); 1939 Az egészség éve (Jahr der Gesundheit); 1940 A helytállás éve (Jahr der Bewährung); 1941 Életünk egy út a Vezérhez (Unser Leben ein Weg zum Führer); 1942 Keleti bevetés és országszolgálat (Ostensatz und Landdienst); 1943 A német ifjúság hadibevetése (Kriegseinsatz der deutschen Jugend); 1944 A hadiönkéntesek éve (Jahr der Kriegsfreiwilligen); Jutta Rüdiger (Hg.), Die Hitler-Jugend und ihr Selbstverständnis im Spiegel ihrer Aufgabengebiete. Lindhorst 1983., 34.

¹⁶ Ernst Schlünder: Die körperliche Erziehung in der Hitlerjugend, In: Wille und Macht, 4. évf. (1936), 14–15., 12.

¹⁷ Peter D. Stachura, Nazi Youth in the Weimar Republic, Santa Barbara/Oxford 1975., 270–271.

re gyökeresen megváltozott a helyzet. 1935-ben az általános hadkötelezettség új-rabevezetésével Németország már nyíltan vállalta törekvéseit, amelyek egyelőre a birodalomtól elszakított németek „megmentésére” irányultak. A hadkötelezettség bevezetéséhez kapcsolódott a testi felkészítés előtérbe kerülése is, nem véletlenül volt éppen 1935 „A testi felkészítés éve”. 1935-re a testi felkészítés önálló hivatalt kapott a HJ birodalmi vezetésében, melynek neve: a Testi Iskolázás Hivatala.¹⁸ Élén már ekkor Helmut Stellrecht állt, aki rövid idő alatt aktív szerepet vállalt a testi felkészítés megszervezésének terén.

A fiatalok iskolán kívüli sportolása 1933–34-ig szerény mértékben a sportegyesületekben zajlott. Az ifjúság nagy részének testi nevelése igazából csak azután vált lehetségessé, miután a HJ összefogta őket. A testi képzésnél kezdetben mindig a fiatalok játékosztönét vették alapul, nem alkalmaztak hivatásszerű kiképzést. A testi felkészítés átfogó programjához először azonban meg kellett teremteni a lehetőségeket és a szükséges infrastruktúrát. A HJ elválasztotta az ifjúsági sportot a felnőtt sporttól, biztosítani kívánta a sporteszközök, valamint a sportlétesítmények és pályák díjtalan használatát. Céluł tűzték sportiskolák és kiképzőhelyek minél nagyobb számú megnyitását az ifjúság részére, illetve a HJ különleges egységeinek felszerelését.¹⁹ Mivel a program megvalósítása akkora erőfeszítést igényelt, hogy egyszerre nem lehetett minden célł megvalósítani, a fokozatosság elve végig nyomon követhető.

A HJ a testi felkészítés terén egyelőre nem vált egyeduralkodóvá. A háború kitöréséig a sportolni vágyók a lehetőségek szélesebb, bár egyre szűkülő palettájáról választhattak. A HJ törekvése elsősorban az volt, hogy a nem versenyszerűen űzött sportokat sajátítsa ki, s ez már 1934-ben sikerült is. Mivel a HJ az első években még nem foglalta magában az ifjúság egészét, és a tagság egyelőre nem is volt kötelező, más szervezetek befolyása is érvényesülhetett a sportban és a testi nevelésben. A Hitlerjugend mellett szerepet kapott a Testgyakorlás Német Birodalmi Szövetsége (Deutscher Reichsbund für Leibesübung, DRL), az iskola és az „Örömben az erő” (Kraft durch Freude) sporthivatal is. 1934-ben a HJ és a DRL között megkötött szerződésben deklarálták, hogy a torna- és sportegyletek ifjúsági részlegei továbbra is megmaradnak, a HJ a nem versenyszerűen űzött „kötelezősport” irányítását vállalta a testgyakorlás minden formájában, míg a szövetség az önkéntes versenysportokat szervezte. A szerződésnek megfelelően a testi nevelést és a sportot két főbb területre bontották. Az egyik volt a „testi nevelés alapiskolája” (Grundschule der Leibeserziehung), amely a HJ-ban a minden tag számára kötelező sportot jelentette, erre az első években heti egy duplaórát szántak. Emellett létezett a versenysport (Leistungssport) is, amelyet a szerződés értelmében továbbra is a torna- és sportegyesületek biztosítottak.

A testi felkészítés alapiskolája gimnasztikai gyakorlatokat tartalmazott szeren vagy anélkül, talajtornát, játékokat és tornát, játékokat szeren, medicin-, kézi- vagy futballabdával, rövidtávfutást, terep- és akadályfutást 3000 m-ig, magas- és távolugrást, valamint súlylökést. A fiúknál ez szabadfogású birkózással, öklölvívással, harci játékokkal, buzogányvetéssel egészült ki, és ezen kívül szorgalmazták

¹⁸ Verordnungsblatt der Reichsjugendführung, 1935.; idézi: *Buddrus*, Band II., 164.

¹⁹ *Rüdiger*, 73.

az úszásoktatást is.²⁰ A gyakorlatokat úgy kellett összeállítani, hogy azt minden HJ-tag el tudja sajátítani, illetve azok könnyen és mindenhol végrehajthatók legyenek. Ezenkívül fontos szempont volt, hogy ne igényeljenek sok eszközt, különösen nem drága sportszereket. Ügyeltek arra is, hogy egy időben sok fiatal tudja elvégezni azokat, viszonylag kis helyen.²¹ Ezért nem jöhetett szóba minden sportág, a HJ a fenti kritériumok alapján döntött egy-egy sportág kiválasztása, illetve a képzési programba történő beillesztése mellett. Másrészt olyan sportokra volt szükség, amelyek erőssé, kitartóvá tették a fiatalokat, valamint fejlesztették a harc-készséget, döntési képességet, keménységet, önbizalmat és a célratörést. A valóságban olyan sportokról volt szó, amelyek hasznosak lehettek a későbbi katonák számára, úgy mint a dobás, a futás, a birkózás stb. A gyakorlatokat gyakran csapatban hajtották végre, hogy ezzel is erősítsék a közösségi szellemet. A lényeg nem az volt, hogy ki a legjobb, hanem az, hogy a gyakorlatokat mindenki teljesítse.²²

A testi felkészítés alkalmat adott a Hitlerjugendben folyó munka propagandisztikus kihasználására is, hiszen egész Németország lázban égett, amikor az ifjúság eredményeiről hallott, illetve, amikor a sajtó a sportversenyektől volt hangozó. A viadalokat nemcsak a versenyszerűen sportolók számára rendezték meg, hanem azok számára is, akik csak a Hitlerjugend kötelező sportóráin vettek részt.

Az 1933-tól 1936-ig terjedő időszakban a testi nevelés alapiskoláját végzők számára (vagyis minden HJ-tag számára) a legnagyobb sportversenyt a Német Ifjúsági Ünnepe (Deutsches Jugendfest) jelentette, amelyet 1933-ban már másodszor rendeztek meg. Ez ekkor még csak egy könnyűatlétikai háromtusa volt. A fiatalok három sportágban: futásban, dobásban és távolugrásban mérhették össze tudásukat. A résztvevők egyéniben és csapatban is indulhattak, a számuk ebben az évben 1,5 millió volt.

1934-ben már sokkal nagyobb nyomot hagyott a HJ tevékenysége, mint az előző évben. Kötelezővé tették minden tag számára a heti két órás sportot, amelynek ideje szombatnként volt. Mivel a szombat tanítási nap volt, a HJ tagjai mentességet kaptak ezen a napon az oktatás alól, hogy a Hitlerjugendben a szolgálatot mindenki teljesíteni tudja. A szombatot ettől kezdve állami ifjúsági nappá nyilvánították.²³ Ez azonban a dolgozó ifjúság körében sok problémát okozott, az üzemek ugyanis nem szívesen engedték el fiatal dolgozóikat ezekre a foglalkozásokra. A gazdaság tiltakozása 1936-ban eredménnyel is járt, ekkor ugyanis eltörölték az állami ifjúsági napot.

A vezetők képzésénél kétharmad részben a testi képzés, egyharmad részben a világnézeti oktatás kapott helyet. Ezt az elvet a későbbiekben minden HJ-tag képzésénél szem előtt tartották. Az ösztönzés fokozására Schirach létrehozta a HJ és a DJ teljesítményjelvényét. Ebben az évben rendezték meg először a Hitlerjugend-Versenyt (HJ-Weltkampf), amelyen a HJ tagjai egyénileg és csapatokban mérhették össze tudásukat könnyűatlétikában. Ugyancsak ebben az évben alapította

²⁰ Schlünder: Die körperliche Erziehung in der HJ, 13.

²¹ Uo.

²² Rüdiger, Anhang 28.

²³ Vö. A birodalmi ifjúsági vezető rendelete az állami ifjúsági napról, 1934. június 7. – Dokumente der deutschen Politik, Band II., Berlin 1936., 287–288.

Schirach a BDM és a JM teljesítményjelvényeit és ekkor kerültek először megrendezésre a BDM területi sportünnepei (Untergau-, Gau-, Obergau-Sportfeste).²⁴

1935-ben tovább bővült a Német Ifjúsági Ünnepen résztvevők száma, ebben az évben 3,4 millióan versenyeztek. Megrendezésre került a BDM első birodalmi sportnapja is, melynek keretében a BDM alkörzeteiben (Untergau) körülbelül fél millió leány versenyzett az alábbi sportokban: könnyűatlétikai csapatversenyek, gimnasztika- és táncelőadások. A sportoláshoz fokozott mértékben volt szükség vezetőkre, akik a sportfoglalkozásokat levezették és irányították. 1935 végéig 136.000 HJ tagból vált sportfelügyelő.

A versenysportok terén is fokozatosan bővült a versenyek száma. Ezeket a versenyeket 1933-ban még nem a HJ szervezte. 1934-ben viszont már a HJ szervezésében rendezték az első könnyűatlétikai területi bajnokságokat, majd 1935-ben az első birodalmi síversenyt az Allgäuban található Nesselwangban, illetve az első birodalmi könnyűatlétikai bajnokságokat Frankfurtban (Main).

Mint látható, a sport és a testedzés az ifjúság körében nagy lendületet vett. A fejlődés mégis fokozatos volt, a versenyek és az azokon résztvevők száma lépegszerűen emelkedett. Ennek a folyamatnak fontos fordulópontja volt az 1936-os téli olimpia Garmisch-Partenkirchenben, illetve a nyári olimpiai játékok Berlinben, amelyek újabb impulzust adtak a testi képzés fokozásának.

A nagyversenyek hátterében azonban kemény munka és szigorú követelmények álltak. Minden korosztály számára részletesen előírták a minimálisan szükséges teljesítményt.

A testi nevelés folyamata már a legkisebbeknél megkezdődött. A 10–11 éves fiúknak a DJ-ba való belépésük után egy 3–6 hónapos próbaidő során kellett elsajátítaniuk a kölyökpróba (Pimpfenprobe) követelményeit.²⁵ Ezen a próbán egy túrázáson való részvétel mellett, amelyen világnézeti képzést is kaptak, a könnyűatlétika alapvető gyakorlataiban kellett tudásukról számot adni, vagyis futásból, kislabdaból és távolugrásból.²⁶ A tízévesekre a kölyökpróba való felkészülés mellett egyéb feladatok is vártak. Elkezdték az első gyakorlatokat úszásban, talajtornában, labda- és csoportjátékokban (Tummelspiele).²⁷ A kölyökpróba ebben az időben olyan szintű kihívást jelentett a fiúk életében, mint valami érettségi, hiszen ez volt az első felmérés, itt szembesültek először saját fizikai és szellemi teljesítőképeségükkel. A próbán való kudarc nagy szégyent jelentett, igaz, erre való-

²⁴ „A HJ nagy mértékben rendez versenyeket is, ezeknek azonban nem a legjobbak kiválasztása a célja, hanem minden fiú és lány részvétele a versenyeken, azoké is, akik a sport terén nem sokat teljesítenek. Ez a verseny eddigi formájánál, ahol versenyez az egyén, nem lehetséges. A csapatverseny bevezetésével, ahol nem az egyes „Hitlerjunge”, hanem a legkisebb közösség (Kameradschaft, Jungenschaft) a verseny hordozója, a Hitler-Jugend először alkotta meg minden fiú és lány részvételének lehetőségét, mert így azokat is érdekelnék a versenyek, akik sportban nem tartoznak a legjobbak közé, mivel a csapat keretében az ő csekély teljesítményük is értékelésre kerül. Ezzel a fiatalság teljesítményre való törekvése már nem kizárólagosan az „én”-nek, hanem a közösség „mi”-jének van alárendelve...” Schlünder a HJ versenyeiről a Wille und Macht című folyóiratban, idézi *Erich Blohm*, Hitler-Jugend. Soziale Tatgemeinschaft, Vlotho 1979., 123–124.

²⁵ *Ernst Schlünder*, Die körperliche Schulung im Deutschen Jungvolk, In: Wille und Macht, 4. évf. (1936) 7., 4.

²⁶ Sportkövetelmények a kölyökpróbán: 60 m-es futás 12 másodperc alatt, távolugrás minimum 275 centiméterre, kislabdaból 25 méterre. – *Rüdiger*, Anhang 25–26.

²⁷ *Schlünder*, Die körperliche Schulung im Deutschen Jungvolk, 4.

színiüleg nem is sok esetben került sor, hiszen a követelményeket általában úgy alkották meg, hogy azokat minden átlagos gyerek teljesíteni tudja. A próba hasonló volt a katonai sorozáshoz. Orvosok vizsgálták meg a fiúkat, hogy alkalmasak-e egyáltalán a DJ-ban letöltendő szolgálatra. 1936-tól, amikor is megkezdődött a tízévesek évfolyamonkénti (azaz teljes) felvétele a DJ-ba, már a felvételen való megjelenés is kötelező volt, a távolmaradást igazolni kellett. Ez a HJ összes alakulatában és minden vizsgájánál hasonlóképpen zajlott.

11–12 éves korban — miután a fiúk sikeresen teljesítették a kölyökpróba előírásait — megkezdődhetett a felkészülés az Ifjúnép teljesítményjelvényének elnyerésére. Ehhez kapcsolódóan továbbra is végeztek könnyűatlétikai gyakorlatokat, úsztak, túrákon és táborozásokon vettek részt, de megkezdődött a légfegyveres lövészet is. A testi gyakorlatok során bevezették a fiatalokat a szabadfogású birkózás, az akadálytorna, a harci játékok első fogásaiba is. Már ekkor elkezdték a terepgyakorlatokat, valamint rendgyakorlatokat. 1936-ig a lövészet, illetve a terepgyakorlat nem terjedt el általánosan a kiképzésben, mivel ehhez egyelőre a lehetőségek nem voltak adottak, alkalmazásuk 1936-tól válik rendszeressé.²⁸ Ezenkívül felkészültek a vizsga világnézeti kérdéseire is, ez leginkább szerdánként történt két órában az ún. „otthonbeli esték” (Heimabend) keretében, illetve a táborokban.²⁹

A teljesítményjelvény megszerzésére tehát 12 éves korban került sor, illetve aki ekkor még nem tudta teljesíteni a követelményeket, annak meg volt a lehetősége, hogy 13 évesen szerezzé azt meg. A vizsgára bocsátáshoz minden alkalommal orvosi engedélyre volt szükség. A jelvény megszerzéséért a fiataloknak három nagy területen kellett tudásukat bizonyítani: először a testgyakorlás, majd 1936-tól a harci felkészültség (Wehrtüchtigung) terén is, illetve számot kellett adniuk világnézeti ismereteikről is. A testi gyakorlatok esetében elvetették a korai specializálódást, mivel azt károsnak tartották az általános testi felkészítésre nézve.³⁰

*A teljesítményjelvény megszerzésének követelményei a testgyakorlás terén.*³¹

Gyakorlatok	Követelmények
60 méteres futás	10–11másodperc
húzózkodás	kétszer
távolugrás	3–3,25 m
kislabdadobás	30–35 m
guruló átfordulás (bukfenc)	kétszer előre, kétszer hátra

100 m-es úszás 3,5 perc alatt vagy 1000 m-es futás 4,5–5,5 perc alatt (ez utóbbi csak abban az esetben, ha nincs úszási lehetőség, vagy az odaút hosszabb, mint egy óra)

13–14 éves korban folytatódott a megkezdett képzés, a gyakorlatokat mindig a kornak megfelelően kissé nehezítették, ezzel is nagyobb teljesítményre ösztönözve a fiatalokat. A sportok sorát az ökölvívással bővítették, ebben a korban a sportág alapjait kérték számon, de sor kerülhetett rövidebb mérkőzésekre is. A terepgyakorlatokon már korán kezdtek ismerkedni a térképekkel, a terepen való tájékozódással, álcázással, stb.³² Az Ifjúnépben a terepgyakorlatok még játékos

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ „Minden egyoldalú specializálódást elutasítunk ebben vagy abban a sportágban, legyen az labdarúgás, jégkorong vagy evezés stb., a DJ-köteles korú fiúk számára. A mi követelésünk minden fiú általános alapképzése. A legfiatalabb korban minden specializálódás káros hatással lenne.” – Uo., 3.

³¹ Schlünder, Die körperliche Erziehung in der Hitler-Jugend, 18. und Rüdiger, Anhang 25–26.

³² Schlünder, Die körperliche Schulung im Deutschen Jungvolk, 4.

formában folytak és kapcsolódtak az egyéb gyakorlatokhoz, egyéni kiképzésről nem volt szó.

A testi teljesítmény fokozása szoros összefüggésben állott az egészséges szellemmel is. Az elért teljesítmény által büszkeségre nevelték a fiatalokat, a büszkeség útján pedig önbizalomra, hogy így érzék el a Führer követeléseinek teljesítését.³³

Az idősebbeknél a követelmények természetesen jóval komolyabbak voltak. A teljesítményt honoráló jelvényeknek a HJ-on belül három fokozata volt. A vas (vagy fekete) jelentette a jelvény A-fokozatát, ezt a 14–15 évesek érdemelhették ki. A 16 éves HJ tagok a B-fokozatot, a bronzot kaphatták meg, ha teljesítményük elérte a megkövetelt szintet. 17 éves korban vagy afelett a C-fokozatot kellett megszerezni, vagyis az ezüsfokozatot. A testi felkészítés követelményei itt is két lépcsőből tevődtek össze: teljesíteni kellett az általános testgyakorlás követelményeit, majd 1936-tól a védfelkészítés elvárásait is. Míg azonban a DJ esetében a kettő többnyire ugyanakkora részt képviselt a jelvény megszerzésénél, a HJ-nál a védfelkészítés szerepe már jóval jelentősebb, mint az egyszerű testgyakorlatoké. Érthető is, hiszen amint betöltötték a 18. életévüket, és letöltötték a birodalmi munkaszolgálatot, máris felvételt nyertek a Wehrmachtba, amely így jól kiképzett emberekhez jutott. A vizsga ideológiai része ugyancsak jelentősebb volt, mint a DJ-nál, mivel idősebb, majdnem felnőtt emberektől már el várták, hogy a nemzetiszocialista világnézet minden alapvető elemét ismerjék. A HJ teljesítményjelvényének megszerzéséhez a három fokozatban általános testgyakorlás terén a következők voltak az elvárások (a védfelkészítés követelményeit ld. a következő fejezetben):

Gyakorlatok	A-fokozat	B-fokozat	C-fokozat
1. 100 m-es futás	15 sec	14,5 sec	14 sec
2. 3000 m-es futás	15 min	14,5 min	14 min
3. távolugrás	3,75 m	4 m	4,25 m
4. buzogánydobás*	25 m	30 m	35 m
5. súlylökés (5 kg)	6 m	6,75 m	7,5 m
6. húzózkodás	kétszer	háromszor	négyszer
7. úszás	100 m**	200 m**	300 m**
vagy tartós úszás vagy kerékpározás***	5 min	10 min	15 min
	10 km**	15 km/40 min	20 km/50 min

* A buzogány tömege 500 g volt, a dobáshoz 10 m széles pályát használtak.

** Tetszés szerinti idő alatt

*** Csak ott, ahol úszásra nem volt lehetőség.

1936-ig a testi felkészítés jobbra a testgyakorlást, a magas sportteljesítményekre való nevelést tartalmazta. Ahogy azonban a háború közeledett, s a HJ egyeduralma törvényileg is biztosított lett és az ifjúság nevelése a családon és az iskolán kívül tulajdonképpen a HJ monopóliumává vált, s a taglétszáma is megfelelően alakult ahhoz, hogy egy szisztematikus katonai előképzés is megkezdődjön, fokozatosan kialakult a testi felkészítés másik nagy összetevője: a védfelkészítés (Wehrertüchtigung), amely 1936-tól már teljes, kifejtett formájában került bevezetésre, és mellette az egyszerű testgyakorlás a háború közeledtével fokozatosan háttérbe szorult.

³³ „Ezzel az önbizalommal, ügyességének és testi erejének tudatában, minden fiúnak az egész népének legyőzhetetlenségébe vetett hitet kell megszereznie.” – Hitler. – Uo., 5.

A védfelkészítésnek két válfaja volt: az általános védfelkészítés (lövész- és terepgyakorlatok), amely — mint már szó volt róla — 1936-tól vált általánossá, valamint az ún. különleges védfelkészítés. Az előbbi esetében 1933-ban még nem sok minden történt, 1934-ben kezdődik el a HJ-vezetők tömeges képzése, illetve a HJ lövészeti vezetőinek képzése és vizsgáztatása, hogy rövid időn belül kellő számú kiképző álljon rendelkezésre az egész ifjúság teljes véd kiképzéséhez.

A lövészet és a terepkiképzés a védfelkészítés alap kiképzését jelentették. Egyik sem volt náci találmány, hiszen ezeket már Weimar idején, de még azelőtt is alkalmazták, és nemcsak Németországban. Jutta Rüdiger a későbbi BDM-vezető ezen a területen azt tartotta elsősorban a HJ érdemének, hogy az addigi „lövöldözést a vakvilágba” szervezett keretek közé terelték, és így sokkal nagyobb biztonságot értek el.³⁴

A lövészetnek két típusa volt: a legkisebbek, a DJ tagjai légfegyverrel gyakoroltak, a HJ tagjai pedig kiskaliberű fegyverekkel. A HJ-nak azonban csak nagyon csekély mértékben állt rendelkezésre fegyver, lőállvány, illetve kiképzésre alkalmas hely. Bőségesen el voltak látva viszont a lövészegyletek, köztük a „Kiskaliberű Lövészeti Egylet” (Verein für Kleinkaliberschießen), illetve a „Kyffhäuser. Birodalmi Harcosok Szövetsége” (Reichskriegerbund Kyffhäuser). A HJ tehát rá volt utalva az együttműködésre, ha a lövész kiképzést be akarta építeni a testi felkészítés rendszerébe. Ennek ellenére nevelési okok miatt hamar kettéválasztották az ifjúsági lövészportot a felnőtt lövészettől.

A lövészet a kiképzésen belül a legnépszerűbb sportág volt, így nem volt mellékes, hogy a HJ miként tudja biztosítani az egyre növekvő igények kielégítését. A lövészet azonban más szempontok miatt is nagyon fontos volt, mivel a katonai kiképzés talán legjelentősebb eleme az volt, hogy a katona jól tudja kezelni a fegyvereket.³⁵ Ösztönzésként 1935-ben létrehozták a HJ-lövészjelvényt, amelyet később újabbak követtek: az éleslövész- és a mesterlövészjelvény. Az ösztönzés másik formája a versenyek területi szintű megrendezése volt, valamint a birodalmi lövészversenyek lebonyolítása. A lövészet azonban nem volt olcsó elfoglaltság, főleg a kiskaliberű fegyverek beszerzése és töltennyel való ellátása okozott gondot. Ezért a lövészet megszervezéséhez is egyelőre időre volt szükség, 1936-tól azonban fokozatosan középpontba került. A védfelkészítésről részletesebben a következő fejezetben szólnunk.

A terepgyakorlatok, illetve terepjátékok (Geländekampfspiele), amelyek később a harci felkészítés egyik összetevőjévé váltak, ugyanúgy, mint az eddig említett képzési ágak, már a náci birodalom létrejötté előtt jelen voltak az ifjúsági mozgalmak programjában. A HJ megpróbálta átvenni ezeket, és beépíteni saját

³⁴ Rüdiger, 82.

³⁵ Jutta Rüdiger állítása szerint a HJ kizárólag azért alkalmazta a lövészetet, hogy az ifjúság számára még vonzóbbá tegye a Hitlerjugendet, illetve, hogy még nagyobb örömben részesítse tagjait. Rüdiger nézeteit azzal kívánja alátámasztani, hogy a HJ semmilyen kapcsolatban nem állt a Reichswehrrel, illetve a Wehrmachttal. Mégis nagy hiba lenne azt hinni, hogy a lövészeti gyakorlatok csak a „jókedv” biztosítását szolgálták, hiszen ezt éppen Stellrecht elképzelései cáfolják meg. A hadsereg azért nem vette fel a kapcsolatokat a HJ-val ebben az időben, mivel a nagy tervek nem náluk születtek, hanem a vezér legszűkebb környezetében. Amikor pedig már a Wehrmacht is bevonják az első békés és háborús lépésekre, megnövekszik az érdeklődés a HJ iránt. – Uo.

nevelési rendszerébe. A terepjátékokat a Testi Felkészítés Birodalmi Kuratóriuma is felvállalta, és hasznos tevékenységnek ismerte el. Sőt, a terepjátékok alkalmazását az ifjúsági nevelésben még a Népszövetséggel is elfogadtatták.³⁶ A terepjátékok háborús játékokat, indiános játékokat, rabló-pandúr „összecsapásokat” jelentettek a weimari időkben. 1933 után folytatódott a terepjáték hasonló formában történő alkalmazása, de fokozatosan változások következtek be, melyek ezen a területen is 1936-tól váltak érzékelhetővé. A terepgyakorlatok egyre inkább arról szóltak, hogyan lehet távolságokat megbecsülni, térképet olvasni, megfigyeléseket tenni és jelzéseket adni, álcázni.³⁷

A különleges védfelkészítés kategóriájába tartoztak a Hitlerjugend különleges alakulatai: a Motoros-HJ, a Repülő-HJ, a Haditengerészeti-HJ, a Híradós-HJ, a Lovas-HJ és a Felcser-HJ. Ezeknél az alakulatoknál egyértelmű volt, hogy tevékenységük milyen célokat is szolgál, hiszen mindaz, amit ott tanulni lehetett, kiválóan hasznosítható volt a hadseregben, a híradósoknál, a motorizált egységeknél, a flottánál, a légiflottánál, illetve az elsősegélynyújtás terén. A Hitlerjugend mindig tagadta az alakulatok létének elsődleges célját, mivel azok a hivatalos HJ-álláspont szerint kizárólag azért létesültek, hogy az ifjúságnak még teljesebb és tartalmasabb programmal tudjanak szolgálni, és ezáltal még több fiatal tudjanak a HJ számára megnyerni. Ehhez segítségére volt a HJ-nak az a tény, hogy a különleges alakulatok többsége weimari eredetű volt. Számos vitorlázással, rádiózással, vagy motorozással foglalkozó csoportosulás létezett 1933 előtt is.

1933 után a HJ birodalmi vezetése szorgalmazta, hogy minél több fiatalember legyen tagja a különleges alakulatoknak. Ezek megszervezésénél a HJ főleg az NSDAP testületeivel vette fel a kapcsolatot. A Motoros-HJ³⁸ a Nemzetiszocialista Gépjárművezető-testülettel (Nationalsozialistisches Kraftfahrerkorps, NSKK) tartott fenn aktív kapcsolatokat, a Repülő-HJ a Nemzetiszocialista Repülőtestülettel (Nationalsozialistisches Fliegerkorps, NSFK), a Híradós-HJ³⁹ a Birodalmi Postával állt kapcsolatban. Rüdiger ebben az összefüggésben éppen ennek a kiterjedt kapcsolatrendszernek a meglétével kívánja igazolni, hogy a HJ különleges alakulatai nem lehettek a katonai előképzés fórumai, hiszen a Wehrmachttal egyáltalán nem létesültek kapcsolatok.⁴⁰

A különleges alakulatok működése akkor indult, amikor a HJ 1933-ban bekebelezte ezeket a speciális ifjúsági egyesületeket. Így már 1933-ban létrejött a Haditengerészeti HJ, a Híradós-HJ és Motoros HJ.⁴¹

³⁶ Uo., 83.

³⁷ Rüdiger szerint ezek elengedhetetlenek voltak a természetközeliség elfogadtatásához, mint ahogy a következő feladatok is:

– eldugott tábor megtalálása és megtámadása

– vár elfoglalása

– medicinlabdák vagy más tárgyak átvitele egy adott vonalon csellel vagy erővel

– az ellenség védelmi vonalának áttörése és a vonal mögött fekvő falu elérése egy adott időpontig, adott számú támadóval

– süteménycsomag, zászló, medicinlabda megtalálása és birtokba vétele. Uo., 84.

³⁸ 1933-ban kb. 3000 tagja volt. – Uo., Anhang 29.

³⁹ 1933-ban 400 tagja volt. – Uo.

⁴⁰ Uo., 79.

⁴¹ Uo., Anhang 29.

1934-ben a Haditengerészeti-HJ már 21.500 tagot számlált, a Motoros-HJ pedig 10.000-et. Az utóbbinál ez egy év alatt 25-szörös létszámnövekedést jelentett, ebben az évben közülük 1200-an szereztek jogosítványt.⁴²

Ugyancsak ebben az évben került sor a Repülős-HJ fokozottabb fejlesztésére. Létrehozták a DJ modellezőrepülős csoportjait, amelyekben kb. 10.000 fiú tölthette el a szabadidejét.

1935-ben a Motoros HJ tagsága 18.000-re duzzadt, nagyon népszerű volt az alakulat. Első ízben rendeztek kiképzőtáborokat és -utakat. 1935-től 1942-ig minden évben megrendezték a Motoros-HJ versenyét a Harz hegységben Goslar közelében (Harz-Fahrt). Ugyanebben az évben alapították az első Tengerisport Iskolát Prierosban (Mark Brandenburg).

A HJ különleges alakulatai 1936-tól váltak igazán fontossá, mivel a Wehrmachtal kiépülő együttműködés különösen elősegítette fejlődésüket. Ugyanúgy, mint az általános védfelkészítés terén, a különleges alakulatoknál is csak az első lépések történtek meg 1936-ig.

III. 3. Testi felkészítés a Német Leányok Szövetségében és a Gyermeklányok Szövetségében (1933–1935)

A Harmadik Birodalom nem hagyta ki a testi nevelésből a lányokat sem. A lányok testi nevelésének azonban nem voltak olyan hagyományai, mint a fiúk képzésének. A köztársaság idején a lányoknak majdnem kizárólag az iskolák biztosítottak lehetőséget a sportolásra, illetve az egészséges testnevelésre.⁴³ A Weimari Köztársaság ifjúsági szervezetei főleg a fiúk számára kínáltak szabadidő eltöltési lehetőséget. Ebből következik, hogy a nők testi nevelésénél a HJ nem tudott olyan jelentős előzményekre támaszkodni, mint a fiúk esetében, és 1933 előtt a Hitlerjugenden belüli leányszervezetek sem a testi felkészítést tartották elsődleges feladatuknak.

A hatalomátvétel után azonban a lányok száma is erőteljes növekedésnek indult a Hitlerjugendben. Lavinyszerűen özönlöttek az új tagok a BDM-be és a JM-be, az 1933-ban közel 30.000 tagot számláló szervezet, 1934-re már több, mint egy millió tagot tudhatott magáénak.

1934-ben a BDM sportfelügyelői elkészítettek egy általános kiképzési programot a leányok testi képzésére, amely a Leányok Testgyakorló Alapiskolája nevet viselte. A testgyakorlásra elsősorban a BDM-ben és a JM-ben is a kötelezővé tett heti két sportóra nyújtott lehetőséget. A BDM ezzel nagy feladatot vállalt magára, mivel a lányok túlnyomó többsége eddig szinte semmilyen formában nem volt érintve a testi nevelés által. Hátráltatta a megvalósítást a rendelkezésre álló pályák, sportszerek és sportfelügyelők szűkössége. A kiképzési programot ezért úgy próbálták összeállítani, hogy a legprimitívebb körülmények között is sor kerülhessen valamiféle testgyakorlásra. Versenysportról így szó sem lehetett, hiszen a HJ ennek lehetőségét biztosítani nem tudta, a lányok számára pedig a sportegyesületek sem kínáltak komolyabb sportolási alkalmat, már csak azért sem, mert a

⁴² Uo.

⁴³ Uo., 93.

női élsportnak a maival összehasonlítva szinte jelentéktelen szerepe volt. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a leányok testi nevelése a HJ-ban sem volt olyan fontos, mint a fiúk kiképzése. Ezzel magyarázható az is, hogy a kifejezetten teljesítményorientált sportokat nem vették fel a programba.

A testgyakorlás a lányok számára a következő elemekből állt: játékok, gimnasztika, leánytánc, könnyűatlétika, szertorna, talajtorna, úszás, esetleg sífutás és korcsolya. A játék különböző megjelenési formái — a fogócskajátékok, labdajátékok, futójátékok és „párjátékok” — minden korcsoportnál a testgyakorlás alapját képezték. Komolyabb játékok (kézilabda, stb.) azért nem jöhettek szóba, mert szakmai ismeretekkel rendelkező sportfelügyelők nem álltak mindenhol rendelkezésre. A labdajátékokhoz kapcsolódó előismereteket viszont igyekeztek megadni a lányoknak.⁴⁴

A gimnasztika a lányok testi nevelésének egyik legfontosabb része volt. Nemcsak a testi teljesítmény növelését (alapgimnasztika), hanem a harmonikus és természetes mozgást (mozgásalakítás) is szolgálta. Évszaktól függetlenül 10–20 percet mindig fordítottak gimnasztikára, mely az ún. német gimnasztika öt alapformáját tartalmazta, vagyis a futást, szökdelést, menést, ugrást és rugódzást. Az alapgimnasztikában a különböző sportszerek, mint a labda, buzogány, kötél, karika nagy szerepet kaptak, mivel ezek hozzásegítették a lányokat, hogy szinte észrevétlenül, játékosan sajátítsák el mindazt, amit megköveteltek tőlük. A lányoknak meg kellett tanulniuk, „hogyan kell nagy mozdulatokat tenni, amelyek segítségével le tudják győzni a nagy tértől való félelmüket.” A számolás helyett zenét alkalmaztak, főleg zongorát, furulyát, tangóharmonikát, melyekkel a tökéletes ritmus elérését akarták elősegíteni.⁴⁵

Az ifjúlányok esetében a gimnasztika nem játszott akkora szerepet, hiszen őket elsősorban még a játék kötötte le, nem pedig a gyakorlatok. A gimnasztika öt alapformáját is csak 12 éves kortól alkalmazták. Így a vezetők által feltétlenül szükségesnek tartott gimnasztikai gyakorlatokat mindig játékos formába rejtették.⁴⁶

A gimnasztika betetőzésének számított a leánytánc, amely elsősorban az érdeklődés felkeltését szolgálta az egyhangú gimnasztikai gyakorlatok után és a ritmus iránti érzéket kívánta fejleszteni. A leányok megtanulhatták a legfontosabb népi és társasági táncokat.⁴⁷

A képzés másik nagyon fontos része a könnyűatlétika volt, főleg azért, mert ugrani, futni és dobni mindenütt lehetett. Az alapképzésbe a 100- és 200 m-es futás, a 80 m-es gátfutás, a diszkoszvetés és a gerelyhajítás tartozott.⁴⁸ Ezekben a sportágakban a teljesítményről számot is kellett adni. Ahol arra lehetőség kínálkozott, szerepet kapott még a távolugrás, illetve a magasugrás is. Dobáshoz a

⁴⁴ Uo., Anhang 40.

⁴⁵ Uo., Anhang 40 és 46–47.

⁴⁶ Uo., Anhang 46–47.

⁴⁷ Uo., Anhang 41.

⁴⁸ A diszkoszvetés és a gerelyhajítás esetében feltételezhető, hogy egyelőre nem játszottak olyan nagy szerepet, mivel az eszközök beszerzése — főleg a diszkoszé — nagyon költséges volt. A fiúk esetében ezért ezekről a sportágakról le is mondtak. A lányoknál viszont nem lehetett ezeket ökölvívással helyettesíteni, így végül is részrei maradtak a képzési programnak. A gerelyhajítás a Német Ifjúsági Sportünnepeken is szerepelt.

jól bevált kislabdát használták. A könnyűatlétikai képzésre ugyancsak 12 éves kortól került sor. Minden gyakorlat csak annyiban volt fontos, hogy a lányok teljesíteni tudják a teljesítményjelvény megszerzésének kritériumait.⁴⁹

A szertornát jótékony hatásúnak tartották a test uralása, az akaraterő és a bátorság kifejlesztése terén. Míg a kisebb korosztályoknál az „akadálytornához” nem társultak külön követelmények, a nagyobbaknál a megfelelő formákra is ügyeltek. A talajtornát ugyancsak mindenhol végre lehetett hajtani. Mivel a szerekből és eszközökből mindig hiány mutatkozott, mindent felhasználtak, ami alkalmas volt valamilyen szinten a tornához: asztalokat, székeket, padokat stb.⁵⁰

Az úszás ugyancsak nagy fontosságú volt, de a technikai lehetőségek miatt nem kerülhetett sor mindenhol arra, hogy ez a sportág a testi képzés mindennapi részévé váljon. Így az úszásoktatásra leginkább az iskolákban került sor, de így sem volt biztosított mindenki számára. Elsősorban mellúszást tanítottak, amely szükséges volt a birodalmi úszóbizonyítvány megszerzéséhez. Szabadúszás kereében gyakorolták a startugrást, illetve egyszerűbb ugrásokat 1 ill. 3 m magasból.

A sportteljesítményeket természetesen számon is kérték különböző versenyek és teljesítményvizsgák⁵¹ során. A tavaszi terepfutás, amelyet játékokkal kötötték össze, nem azt mérte, hogy az adott szakaszt mennyi idő alatt teljesítettek a fiatalok, hanem a jó időt jelezve a „nyári munka” nyitánya volt. A legfontosabb teljesítménymérő a lányok esetében is a Német Ifjúsági Ünnep volt.⁵² Ezeken a versenyeken a gyermeklányok 60 m-es futásban, távolugrásban és kislabdadobásban mérhették össze tudásukat, míg a nagyobbak 100 m-es futásban, a csapatok (Schar) 4x100 m-es váltójában, magas- és távolugrásban, füleslabdadobásban és gerelyhajításban vettek részt.⁵³

1934-től a leányok részére is rendeztek birodalom szerű területi sportünnepet (Gau-, Untergausportfest). A résztvevők bevonulása mindig ünnepélyes keretek között zajlott, népdalszerű zenére. A közös dal, az irányadó jelszó és a zászló kitűzése minden sportesemény kezdetén elmaradhatatlan volt. A megnyitó

⁴⁹ Rüdiger, Anhang 41.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ „A HJ-on és a BDM-en kívül álló körök minden ellenállása és ellenségeskedése ellenére a BDM testi nevelése terén céltudatosan és eltántoríthatatlanul azt az utat járjuk, amelynek elkövetve érezzük magunkat, hogy a fiatal közösséget a nép és birodalom jövője felé vezessük. A birodalmi ifjúsági vezető, Baldur von Schirach ezekben a napokban megalapította a BDM bronz-, illetve ezüst-teljesítményjelvényét. Az alapítás alkalmából a birodalmi ifjúsági vezető a következő felhívást tette közzé minden alakulat vezetője számára:

Kedves Lányok!

A testgyakorlatok a lelki és szellemi egészség alapját képezik. A világnézetű nevelés testi iskolázás nélkül tökéletlen, mivel a mi világnézetünk a test, a lélek és a szellem egységét akarja. Ettől eltekintve elengedhetetlennek bizonyult, hogy a női ifjúság egészségi állapotát növeljük és fejlesszük, hogy megteremtsük egy eljövendő, ellenállóképes nem számára az előfeltételt. [...] Azért, hogy a BDM komoly és sporthoz fűződő munka iránti akarát kifejezésre juttassuk, ezennel megalapítom a BDM bronz-teljesítményjelvényét, amelyet lehetőség szerint minden BDM-lánynak meg kell szereznie, valamint a BDM ezüst-teljesítményjelvényét, amely a bronz-jelvény megszerzése után a fokozott követelmények teljesítése esetén szerezhető meg...

Baldur von Schirach sk.”

Das Junge Deutschland, 1934 június, 186.

⁵² Rüdiger, Anhang 42.

⁵³ Uo., Anhang 46.

után testgyakorlatok következtek zenére, melyek a birodalom egész területén azonosak voltak, azután talajtorna, gátfutás váltóban, majd egyszerű csapat-váltófutások. Az ünnepek végén következett a leánytánc, amelyre mindig külön ruhát is terveztek. Az ünnep zárásaként felvonultak a résztvevők, kihirdették a győzteseket, végül bevonták a lobogót. A fiúk versenyein hasonló volt a „szertartás” jellege. 1934 őszén Schirach HJ teljesítményjelvényének mintájára megalapította a BDM és a JM teljesítményjelvényét is.

A lányok részére az első megmérettetést az ifjúlánypróba (Jungmädelprobe) jelentette, amit a kölyökpróbához hasonlóan a szervezetbe történő belépést követő hat hónapon belül teljesíteni kellett. A próbára csak azokat bocsátották, akiket az orvos arra alkalmasnak talált. A követelmények között futás és dobás, bukfenc, lengő kötelek között való futás és vándortúra szerepelt.⁵⁴

A gyermekleány-teljesítményjelvény megszerzésére 12 éves kortól kerülhetett sor. Három fő összetevője: a világnézeti nevelés, a sportteljesítmény és a túra voltak. A testgyakorlatok közül a futásban, távolugrásban, labdadobásban, célbadobásban, úszásban és kötélugrásban szerzett ismeretekről kellett számot adni.

*A gyermekleányok teljesítményjelvényének követelményei testgyakorlás terén.*⁵⁵

Gyakorlatok	Követelmények
60 m-es futás	12 sec
távolugrás	2,5 m
labdadobás	20 m
célbadobás kislabdával [*]	60x60 cm-es céltáblára
100 m-es úszás ^{**}	tetszés szerinti idő
tigrisbukfenc	két lány felett
ugrókötelezés ^{***}	25 m távolságra

^{*} 6 m távolságból, a céltábla 2 m magasságban volt.

^{**} ahol 6 km-es távolságon belül nem volt úszási lehetőség, 8 km-es túra két órán keresztül, csomag nélkül

^{***} hozzá 10 ugrókötelezés előre, 10 hátra

A vizsga testgyakorlás részéhez tartozott a kiadós túra is. A vándortúra másfélnapos volt, az éjszakát tehát távol töltötték, ifjúsági szállóban. Megkövetelték a tábor rendes és tiszta elhagyását, a fontosabb fa- és gabonafajták, valamint a lényegesebb térképjeltek ismeretét. A táborozás idején rendfenntartó-szolgálatot kellett létrehozni.⁵⁶

A nagyobb korcsoport számára kétféle teljesítményjelvény létezett, bronz, illetve ezüst színekben. A teljesítményeket — mint minden HJ-tagnál — a tagok teljesítménykönyvébe jegyezték be. A bronz-vizsgán négyféle ismeretről kellett számot adni: testgyakorlatok, túra, világnézeti iskolázottság, elsősegély és egész-

⁵⁴ Sportkövetelmények: 60 m-es futás, távolugrás (2 m), kislabda (80 g) eldobása legalább 12 méterre. Az ügyességet is mérték: a két bukfenc előre, majd kettő hátra, illetve a kezek segítségére nélküli felállás. A vándorlásnál 8 km-et kellett gyalogolni egy napon, de 2 óras pihenővel. – Uo., Anhang 44.

⁵⁵ Uo., Anhang 34.

⁵⁶ Uo.

zség. Ez utóbbi fokozatosan épült be a követelményrendszerbe, valószínűleg 1936-tól képezte a vizsga fontos részét.

Az ezüstjelvényt azok a lányok szerezhették meg, akik teljesítették a bronzvizsgát, illetve elmúltak 16 évesek. A testgyakorlatok szerepe fokozatosan csökkent, viszont a jelvény megszerzéséhez később már gyakorlati ismereteket is fel kellett mutatni az egészségvédelem és a légvédelem terén. (Ezekről a következő fejezetben szólnunk.)

*A testgyakorlás követelményei a BDM bronz és ezüst teljesítményjelvényének megszerzéséhez:*⁵⁷

Gyakorlatok	Bronz-jelvény	Ezüst-jelvény
75 m-es futás	13 sec	12,5 sec
magasugrás	1 m	-
távolugrás	3,25 m	3,5 m
kislabdadobás (80 g)	25 m	25 m
súlylökés (4 kg)	5,8 m	6,5
25 km-es túra	6 óra alatt	-
200 m-es úszás***	tetszés szerinti idő	birodalmi úszóbizonyítvány ⁺
tetszés szerinti ugrás****	3 m-es deszkáról	-

* Az ezüst-jelvény megszerzéséhez nem kislabdával, hanem füleslabdával dobtak. A füleslabdadobás és a súlylökés közül egyet kellett kötelezően kiválasztani.

** csomag nélkül

*** Az úszást állóvízben kellett végrehajtani, vagy 15 perces árral szembeni úszással.

**** Ha nem volt lehetőség ugrásra, illetve úszásra, akkor 15 km-es kerékpározás egy óra alatt volt a követelmény.

+ A birodalmi úszóbizonyítvány követelményrendszere negyed óra megszakítás nélküli úszást tartalmazott, tetszés szerinti úszásnemben, startugrással.

Az bronz-jelvényhez ezenkívül egy olyan vándortúra is tartozott, amelyen térkép alapján (1:25000) 3 km-es utat kellett megtenni. Az ezüst jelvénynél a lányoknak egy rendezvényen kellett részt venniük az alábbiak közül: szabadidő-tábor, sporttábor, nagytúra, vezetőiskolai képzés.

A testgyakorlás bővülése a BDM-en belül is megkövetelte, hogy minél több sportvezetőt (-felügyelőt) képezzenek ki, 1935-től minden felsőközrözethez (Obergau) kineveztek felügyelőket, majd az év végén az alkörzetekhez is. A Birodalmi Ifjúságvezetőség (Reichsjugendführung) testgyakorlásért felelős hivatalának BDM-referense pedig javasolta, hogy a jól helytálló sportfelügyelők egy felsőoktatási intézményben torna- és sporttanári képzésben vegyenek részt. A javaslatot a Birodalmi Nevelésügyi Minisztérium (Reichserziehungsmínisterium) is támogatta. 1935 őszétől a Testgyakorlás Főiskolai Intézete (Hochschulínstitut für Leibesübungen) Marburgban évente 40–50 leányt képzett ki két szemeszterben a testgyakorlás vezetésére. Az államvizsga után főállású torna- és sporttanárként mint sportvezetőket alkalmazták őket a BDM alkörzeteiben. Mivel a Marburgban képzett tanárok száma nem elégítette ki a Birodalom igényeit, más egyetemeken is sor került hasonló képzési formák bevezetésére, így Münchenben, Lipszében

⁵⁷ Uo., Anhang 45.

és Greifswaldban. Ezzel az évente kiképzett leányok száma akár a kétszázat is elérhette, ami természetesen még így is kevésnek bizonyult.

1936-ban döntés született a probléma végleges rendezésére. Elhatározták, hogy Berchtesgadenben létrehoznak egy Birodalmi Sportakadémiát (Reichs-Sport-Akademie), amelyet el is kezdtek építeni, de a háború miatt nem került sor az átadására. Így a képzés bővítését a BDM birodalmi sportiskoláinak segítségével oldották meg.⁵⁸ A kiképzett sportfelügyelők tudását a Torna-, Sport- és Gimnasztikatanárok Német Birodalmi Szövetségének (Deutscher Reichsbund für die Turn-, Sport- und Gymnastiklehrer) követelményei alapján folyamatosan ellenőrizték, így az alkörzetekben működő sportfelügyelőket és a felsőkörzetekben szolgáló sportrészlegvezetőket évente egy táborban fogták össze, amely 1936-ban Buchban (Berlin mellett), 1939-ben a Birodalmi Sporttelepen (Reichssportfeld) Berlinben, a többi évben pedig Stuttgart-Degerlochban került megrendezésre. A táborok nemcsak továbbképeztek, hanem a felmerülő problémák megbeszélésére is alkalmat adtak, amelyek elsősorban technikai jellegűek voltak. Problémák főleg a szertornával adódtak, mivel ahhoz rengeteg sportszerre lett volna szükség.

1934-től mind a BDM, mind a HJ köréből egyre többen vettek részt az önkéntes légvédelmi kiképzésben. A Birodalmi Légvédelmi Szövetségben a 13–14 éves korosztályt képezték ki a légvédelem minden kérdésében. A kötelező légvédelmi kiképzést majd csak később vezették be.

Mint az elmondottakból kiderül, a BDM-ben és a JM-ben a testgyakorlás jóval szerényebb keretek között folyt, mint a HJ-ban és a DJ-ban. Egyrészt nem állt rendelkezésre annyi lehetőség, mint a fiúknál, másrészt ez a hiányos állapot abból is fakadt, hogy az erőforrásokat a fiúk testi kiképzésére fordították. Ezenkívül a lányok esetében a testgyakorlásnak a korábbi években sem volt akkora kultusza, mint a fiúk esetében. Ennek az volt a következménye, hogy a BDM és JM nem rendelkezett olyan szakszerűen képzett vezetőkkal sem, akik a sportot megfelelő módon, szakszerűen irányíthatták volna. Emiatt a lányok esetében a versenysport kérdése egészen 1936-ig nem megoldott. 1936-ig az volt a cél, hogy minél több olyan vezetőt képezzenek ki, akik később majd alkalmasak lesznek a lányoknál folyó testgyakorlás irányítására. A másik fontos szempont az volt, hogy a szűkös lehetőségek ellenére is biztosítani tudják azt a minimális testi nevelést, amely a lányokat egészségesen tartotta, illetve segített olyan külsőt kiformálni, amely a fiúk számára vonzóvá tette őket. A német leánynak, illetve később nőnek ugyanis nem volt más feladata, mint szépnek és egészségesnek lenni, és ezáltal felhívni magára a figyelmet. Ebben az esetben ugyanis jó esélye volt annak, hogy új házasságok jönnek létre, amelyek bőséges gyermekáldással örvendeztetik meg az egész birodalmat. Az egészséges és sportos nőktől elvárták, hogy egészséges gyerekeket hozzanak világra.

III. 4. Túrázás és táborozás

A testi felkészítés egyik fontos komponense volt az állandó túrázás, vándorlás, valamint az ezzel egybekötött nagy táborozások, ahol mindig volt alkalom a

⁵⁸ Ilyen birodalmi sportiskolák voltak Traunstein (Bajorország), Gladbeck (Ruhr-vidék) és Stuttgart-Degerloch. – Uo., 96.

testgyakorlásra is. Az ifjúság vándorútjai már az 1880-as évektől kezdve nélkülözhetetlenek voltak az ifjúsági csoportok működésében. Ehhez persze nagy szükség volt a meglévő ifjúsági szállók rendben tartására, illetve újak építésére. Nem véletlen tehát, hogy 1937 az ifjúsági otthonok létesítésének éve lett a Hitlerjugendben. Németország minden táját bevonták ezekbe a kirándulásokba, sok fiatalnak így nyílt lehetősége arra, hogy szülőföldjén kívül más vidékeket is megismerjen. A cél az volt, hogy a fiatalok először saját hazájukat ismerjék meg, mielőtt külföldre mennek túrázni.

A táborozások elsősorban a fiatalok pihenését és egészségét szolgálták. A legjelentősebb és legismertebb sátortábor, ahol az ifjúság a szünidejét tölthette, a Hochland-tábor volt Bad Tölz közelében. A sátortáborozások 3 hétig tartottak, 1934-ben összesen 450 táborozást tartottak, amelyen 100.000 fiú vett részt, de a résztvevők száma évről-évre emelkedett, úgyhogy 1938-ban már 620.000 volt. A leányok — egészségügyi okok miatt — elsősorban ifjúsági szállókban töltötték szabadságukat.⁵⁹

A táborokban a mindennapi testgyakorlatok mellett jutott idő zenére, beszélgetésekre, olvasásra, éneklésre, és az ifjakat arra ösztönözték, hogy ismerjék meg a természetet.

A legnagyobb menettúrát az Adolf Hitler Menet jelentette, amelyet 1935-től rendeztek. A nürnbergi pártnapokon minden nagyobb osztag (Bann) zászlaja felsorakozott, amit általában a területi egységekből kiválasztott fiatalok egy hetes túra keretében gyalog vittek oda. A menet végét a pártnapok után Landsberg jelentette, emlékezve Hitler bebörtönzésére.⁶⁰

IV. A testi felkészítés fokozása a háborút megelőző években, 1936–1939

Már a testi felkészítés eddig felvázolt menete is felveti a kérdést, hogy mire volt jó a fiatalokat ilyen sokoldalúan kiképezni. Bár a testi felkészítés az egészségre nevelés, az egészséges faj biztosításának jelszavával folyt, és a HJ vezetői kategorikusan tagadták, hogy a kiképzés konkrét célokat szolgált, a legfelsőbb vezetés már tudta, hogy melyek lesznek a legelső katonai erővel végrehajtandó feladatok. A felkészítést hasznos volt gyermekkorban megkezdeni, ha a tervezett akciókhoz jó katonákat akartak. Ily módon teljesen nyilvánvaló, hogy a testi felkészítés már 1933-tól megteszi az első lépéseket ebbe az irányba, de konkrét, jobban árulkodó jelei csak 1936-tól vannak.

A testi felkészítés fejlesztésének és elmélyítésének több közvetlen oka is volt. Az első nagyon fontos előzmény az általános hadkötelezettség bevezetése volt 1935 márciusában, amely ismét utat nyitott annak a lehetőségnek, hogy sokan a hadseregben csináljanak karriert. Mivel a törvény azt is el akarta érni, hogy ne csak a katonai ambícióval rendelkezők forduljanak szívesen a Wehrmacht felé, igyekezett értelmetlenül megfogalmazni a katonai szolgálat mibenlétét, így attól tényleg nem kellett senkinek tartania.⁶¹ A törvény szellemében minden férfi had-

⁵⁹ Uo., 151.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ „A katonai szolgálat 'tisztelet' a német népnek. [...] A Wehrmacht a német nép fegyverviselője és katonai nevelőiskolája....” – Reichsgesetzblatt I., 1935., 608–609.

köteles volt 18–45 év között, háború esetén a nőknek is „szolgálatot kellett vállalniuk a hazáért.” A fiatalokat általában 20 évesen vonultatták be, miután a HJ-ból kilépve teljesítették az egy éves birodalmi munkaszolgálatot is. A törvényt Németországban szinte mindenki nagy lelkesedéssel fogadta, hiszen ezzel a versailles-i béke egyik sérelmes korlátozásától megszabadulni. Üdvözölte a törvény kihirdetését Schirach is, mivel a hadseregben „egy általános, nagy, a vezérelvre és szocializmusra képző nevelési intézményt”⁶² látott, így nyilvánvalóan és joggal számíthatott arra is, hogy „fiai” hadseregbe küldésével mindenki számára egyértelművé válik a Hitlerjugend teljesítménye ezen a téren is.

Blomberg birodalmi hadügyminiszter a Wehrmachtban letöltendő szolgálatait „a fiatal német férfi szülőháztól az iskolán, a HJ-on és a munkaszolgálaton átvonuló általános nevelési menete utolsó és legfelső fokának”⁶³ tekintette.⁶⁴ Hitler ehhez hasonlóan a következő szavakkal bizonygatta a hadkötelezettség fontosságát: „Népünk láthatóan fegyelmezettebb, keményebb, katonásabb [...], és az ifjúság ezzel kezdődik. Németország nem tyúkól, ahol mindenki szanaszét fut, és mindenki gágog és kukorékol, mi egy nép vagyunk, amely már kicsi kora óta megtanulja, hogy fegyelmezett legyen.”⁶⁵

Az általános hadkötelezettség bevezetésével már hivatalosan is volt mire felkészíteni az ifjúságot, első lépésben a katonai szolgálatra, majd mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a háborúra is. A tudatosabbá és rendszeresebbé váló kiképzés azonban akkor válhatott igazán sikeressé, ha a német ifjúság egészét sikerül bevonni a programba. A HJ 1935 végén közel 4 millió tagot számlált, így az ifjúság felét tudhatta maga mögött, hatalmas tömegek tehát még mindig nem voltak közvetlenül a nácik befolyása alatt. A távlati katonai célok eléréséhez minden fiatal előképzésben kellett volna részesíteni, hogy a várt siker ezáltal is biztosítva legyen. Megkezdődtek tehát a tervezgetések, miként lehetne az eddig még nem érintett ifjakat is bevonni az ifjúsági nevelőprogramba. Nem véletlen az sem, hogy éppen 1936 volt az „Ifjúság Éve”, ekkor vették ugyanis először célba, hogy egy egész évjáratot (1926-os évjárat) egyszerre vegyenek fel a DJ-ba.

A távolmaradókra gyakorolt nyomás tovább erősödött. Schirach úgy nyilatkozott ebben a kérdésben, hogy „tudomásukra kell adni, hogy tehát a Führer művét nem akarják vele együtt megalkotni.”⁶⁶ Hitler ezt a következőképpen fo-

⁶² Wille und Macht, Führerorgan der nationalsozialistischen Jugend, 7. füzet, 1935. április 1.

⁶³ *Buddrus-Jahnke*, 21.

⁶⁴ „Az általános hadkötelezettség bevezetésével a Wehrmacht ismét a nemzet nagy nevelőiskolája lesz. Többször hangsúlyozta Adolf Hitler ennek a feladatnak a fontosságát. Ő jelölte ki 1934. május 1-én a hadseregnek azt a feladatot, hogy az állam és a mozgalom szervezetei mellett 'egy új német ember nevelésének nemzeti és társadalmi olvasztótégelye' legyen. [...] Egy fiatal csapat jön a Wehrmachtba, tele a legjobb akaráttal, befogadóképpen és bevetésre várva, lelkesen, de politikailag sokszorosán kiképzett, tisztos, nagyon éber és kritikára képes ifjúság is ez [...]. A német ifjúság általában a Wehrmachttal szembeni határtalan bizalmat hozza magával, mintaiskolát lát benne, és az új népközösség szolgálatában álló nevelés felső fokát várja tőle. Keménységet vár, de emberséget is, sulykolást, de nevelést is, parancsokat, amelyeket vakon kell követni, de nyitott füleket, tanácsot és [...] bajtársiasságot is[...].” – ZStA, (Zentraler Saatsarchiv) Film Nr. 1844.; idézi: *Buddrus-Jahnke*, 92–93.

⁶⁵ „Die HJ” 38. (1935); idézi: *Arno Klönne*, Hitlerjugend. Die Jugend und ihre Organisation im Dritten Reich, Hannover 1955., 60.

⁶⁶ Schirach beszéde 1935. március 21-én a külföldi sajtó és a diplomáciai testület képviselői előtt, In: *Das Archiv*, 1935. 179–180.; idézi: *Buddrus*, Band I., 95.

galmazta meg: „Aki nem kész a nevemet viselni [mint Hitlerjugend-tag (Hitlerjunge) – V ZS.], azt nem is ismerjük el a nemzetiszocializmus barátjának.”⁶⁷ Stellrecht, a testi felkészítésért felelős vezető hajlandó lett volna akár az önkéntesség elvével is szakítani, hogy az ifjúság másik felét is megkaparinthassa kiképzési terveihez.⁶⁸

Mivel úgy tűnt, hogy az önállóság fenntartásával nem lehet az egész német ifjúságot a Hitlerjugend szárnyai alá terelni, szükségesnek mutatkozott a kérdés törvényi szabályozása. A törvény előkészítésébe ismét sokan kívántak beleszólni, akik igényt tartottak az ifjúság életének befolyásolására. Megindult a harc az ifjúság feletti hatalomért, ugyanúgy, mint 1933-ban.

Az első tervek a Birodalmi Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztériumban (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, RMfWEV) készültek. Az általános hadkötelezettség bevezetése után törvényjavaslatot dolgoztak ki egy német ifjúsági szolgálat felállítására. Ez alapján egy „Birodalmi Sportszolgálatot” (Reichssportdienst) akartak létrehozni, amelyhez minden 10–18 év közötti német fiataalt be akartak hívni, akár a „rendőrség segítségének igénybevételével.”⁶⁹

A versenyfutásban Schirach sem akart alul maradni. Saját tervezetet állított össze, amelyet Lammersnak, a Birodalmi Kancellária főnökének 1935 októberében juttatott el. A javaslat lényege az volt, hogy az ifjúság teljes összefogása a Birodalmi Ifjúságvezetőség (Reichsjugendführung) ellenőrzése alatt kell, hogy végbe menjen.⁷⁰ A német ifjúságot mint államifjúságot szervezték volna meg, hogy „az államifjúság erkölcsi és testi erőit kibontakoztassák” és, hogy az ifjúságot „fegyelemre, rendre és törvénytiszteletre tanítsák.”⁷¹ Lammers a benyújtott tervezetet törvényjavaslattá fejlesztette, az államifjúság elnevezést Birodalmi Ifjúságra (Reichsjugend, RJ) változtatta, a birodalmi polgár (Reichsbürger) intézményéhez hasonlóan. Schirach több beszélgetést folytatott a kérdésben Hitlerrel, aki közölte vele, hogy komolyabb anyagi eszközök csak 1939-től állnak majd rendelkezésre, és ezért első lépésben a HJ-ból kellene egy vezetői testületet kiválasztani, amely majdan az RJ vezetését is ellátná.⁷²

1935 novemberében a tervről egy kormányülésen is tárgyaltak, ahol megbízták Stellrechtet az RJ irányelveinek kidolgozásával. Decemberben Hitler egy titkos parancsot is kiadott, amely már jelezte, hogy az ifjúságot milyen formában fogják össze.⁷³ Stellrecht a kész tervet 1936 márciusában adta át a Birodalmi

⁶⁷ ZStA, Film Nr. 18793., idézi *Buddrus-Jahnke*, 62–63.

⁶⁸ „Németországnak az ifjúság távol álló részeiben is vannak politikailag és katonailag értékes emberei, akiket elő kell hozni. Időben történő megismerésükhöz és kiválasztásukhoz csak egy eszköz létezik: az egész német ifjúságot szolgálatba kell állítani.” – *Helmut Stellrecht*, *Die Wehrrertüchtigung der deutschen Jugend*, Berlin 1936., 117.

⁶⁹ *Buddrus*, Band I., 95.

⁷⁰ BA, R 43 II/525., 5.; idézi: *Buddrus*, Band I., 96.

⁷¹ *Hajo Bernett*, *Die „totale Mobilmachung” der deutschen Jugend. Pläne zur vormilitärischen Ertüchtigung von 1933 bis 1936*, Schorndorf 1982., 358.

⁷² BA, R 43, II/525., 24., A Birodalmi Kancellária aktajegyzete; idézi: *Buddrus*, Band I., 96.

⁷³ „A 10–18 év közötti ifjúság kiképzését az iskolán kívül a Német Birodalom ifjúságvezetőjén keresztül szándékozom előkészíttetni. Az előmunkálatokkal Dr. Stellrechtet bízom meg.” – *Bernett*, *Mobilmachung* 360.

Kancelláriának. Tervezete teljes mértékben szem előtt tartotta a Birodalmi Hadügyminisztérium elképzeléseit, a benne lefektetett nevelési elvek a Wehrmacht szempontjait követték.⁷⁴ A Birodalmi Ifjúságnak mint szervezetnek tehát a HJ mellett kellett volna létrejönnie, az utóbbi vezetése alatt. Schirach az RJ-nak is vezetője lett volna, az RJ vezetésére pedig külön birodalmi hivatalt akartak berendezni. Stellrecht terve sokban hasonlított a HJ elképzeléseihez, mindkettő az ifjúság fokozatos militarizálását tűzte ki célul. A Birodalmi Ifjúság szakaszosan épült volna fel, 1936-tól kezdődően 5 év alatt. A szerkezeti felépítése minden szinten a HJ struktúrájához lett volna hasonló⁷⁵, megkönnyítve ezáltal is a két szervezet együttműködését, illetve az RJ ellenőrzését. A terv megvalósítása azonban nagy terheket rótt volna a költségvetésre, így megvalósítása egyelőre nem volt biztosított.

Ezzel egy időben Bernhard Rust, birodalmi nevelési miniszter is kidolgoztatott egy tervezetet „A német ifjúság ifjúsági szolgálatáról szóló törvényről”.⁷⁶ Ennek költségvonzatai kedvezőbbek voltak, mint a Stellrecht-tervé, de az ipar képviselői tiltakoztak az ellen, hogy komoly pénz- és börtönbüntetést javasolt, ha a dolgozó fiatalokat nem teszik szabaddá a tervezett birodalmi ifjúsági napon.⁷⁷ A HJ azért kifogásolta a tervet, mert az nem deklarálta a HJ vezető szerepét, a Wehrmacht pedig azért ellenezte, mert nem biztosítottak számára részvételt a majdani kiképzés kialakításában.⁷⁸

A végén Stellrecht elképzelései tűntek úgy, hogy ezek képezik majd a Hitlerjugendről szóló törvény és az egész ifjúság testi felkészítésének vázát. Végül megegyezés született arról, hogy a törvényt Stellrecht tervei alapján alkotják meg. Schwerin von Krosigk, birodalmi pénzügyminiszter már csak a költségek miatt aggódott, és emiatt nem született végleges döntés. Mivel a terv végrehajtását a hadügyminisztérium költségvetéséből kellett volna finanszírozni, a minisztérium leállította megvalósítását. 1936 októberében Hitler már amellett döntött, hogy az ifjúságot a Hitlerjugendben kell összefogni, a Birodalmi Ifjúság ötletét elvetette. Lammerst megbízták a megfelelő törvénysszöveg elkészítésével⁷⁹, amivel novemberben végzett. Ezután a törvény tervezett szövegét megküldték az illetékes mi-

⁷⁴ „Az állampolgárrá és katonává formálás a teljes német ifjúság rendszeres világnézeti és testi nevelését követeli meg, azaz a nemzetiszocialista eszméből fakadó szolgálatra nevelést, általános testi felkészítést, terepkiképzést, lövészeti kiképzést, a technikai alakulatok pótlásának előkészítését. Az általános hadkötelezettség bevezetéséből adódóan a Wehrmacht egységesen szabályozott általános előképzést szorgalmaz, hogy a katonai nevelés és kiképzés célját egy éves szolgálati idő alatt el lehessen érni. Az államnak az a feladata, hogy az egész német ifjúságot összefogja és politikailag nevelje [...]. Az összes fiatal összefogása ebből a célból a törvényes ifjúsági szolgálati kötelesség bevezetését követeli meg.” – BA, R 43, II/525., 44., Stellrecht-terv a RJ felállításához; idézi: *Buddrus*, Band I., 97.

⁷⁵ BA, R 43, II/525., 44.; idézi: *Buddrus*, Band II., 54.

⁷⁶ ZStA, REM, Nr. 11936., 58.; idézi: *Buddrus*, Band I., 97.

⁷⁷ Birodalmi ifjúsági nap volt minden szombat, amikor is a dolgozó ifjakat is el kellett engedni a HJ-programokon való részvételre. Ez az intézmény nem volt új, hiszen a HJ tagok számára már 1934-ben bevezették az iskolamentes szombatot, állami ifjúsági nap néven. Ennek kiterjesztése a dolgozó ifjakra nem valósulhatott meg teljesen a gazdaság oldaláról jövő tiltakozások miatt, így az állami ifjúsági nap nem lehetett hosszú életű, és 1936-ban már nem is alkalmazták. Rust javaslata tehát ennek újbóli bevezetését jelentette volna.

⁷⁸ ZStA, REM, Nr. 11936., 58. és 60.; Hess meg is tiltotta a további munkálatokat a terven. – ZStA, RK, Nr. 19439.; idézi: *Buddrus*, Band I., 54.

⁷⁹ *Buddrus*, Band II., 55.

nisztériumoknak állásfoglalásra.⁸⁰ A törvényjavaslatot kisebb viták után minden érintett miniszter támogatta, így 1936. december 1-én a kormány is elfogadta, Hitler és Lammers aláírása után pedig életbe léphetett.

A Hitlerjugend-törvény megszületése előtt tehát ismét lendületbe jött az a konkurrenciaharc, amelyben minden olyan hatalmi szerv képviseltette magát, amely valamilyen módon érintett volt az ifjúságpolitikában. A Hitlerjugend ismét sikert könyvelhetett el azáltal, hogy a törvény értelmében a HJ valósíthatta meg az ifjúság teljes uniformizálását. Bár Helmut Stellrecht teljes koncepciója elsősorban a magas költségek miatt nem valósult meg, valójában tervének jelentős részét felhasználták. A koncepció és a megvalósítás közötti eltérés inkább abban mutatkozott meg, hogy a képzésbe igyekeztek olyan gyakorlatokat bevonni, amelyek nem ütköztek túlságos anyagi nehézségekbe. Így nem lehetett az ifjúságot korlátlanul lövészetre oktatni, hiszen ezek költségeit nem tudták volna előteremteni. Azokban a kérdésekben azonban, ahol a költségek szerepe minimális volt, a tervet teljes egészében átvették. Elégedett lehetett a törvénnyel a Wehrmacht is, hiszen 1936-tól az ifjúság kiképzése — már a törvény megszületése előtt is — megfelelő irányba haladt. 1936-tól a védfelkészítés ugyanis az egész testi felkészítési program szerves részévé vált, a HJ pedig fokozatosan szoros kapcsolatokat alakított ki a Wehrmachttal. Egyedüli vesztesnek Rust érezhette magát, hiszen álláspontját nem támogatták a végső döntésben. Vesztes viszont nem azért volt, mert az ifjúság nevelése és képzése teljesen más utakra terelődött, mint ahogy ő elképzelte volna, hanem elsősorban azért, mert a jövőben elvesztette addig sem számottevő befolyását a Hitlerjugend és Baldur von Schirach felett, a küzdelemből tehát megté-pázott presztízzsel került ki.

A törvény értelmében a HJ-ba való belépés elvileg 1939 márciusáig önkéntes maradt, gyakorlatilag viszont olyan nyomás nehezedett a kívül maradókra, ami lehetetlenné tette a továbbiakban a belépés megtagadását. Schirach a törvényt „az emberiség neveléstörténetének új szakaszaként”⁸¹ tartotta számon. A végrehajtási utasítások viszonylag későn jelentek meg, mindkettő 1939-ben. Végső soron csak a második végrehajtási utasítás valósította meg az ifjúság teljes ösz-szefogását, ezért ezt „Ifjúsági szolgálati rendeletnek” is nevezték. Ez az utasítás írta elő, hogy a 10–18 év közötti fiatalok kötelesek a Hitlerjugendben szolgálatot teljesíteni. A végrehajtási utasításban foglaltak megvalósításának eredményeként a HJ tagsága 8,7 millióra emelkedett, amely szinte az ifjúság száz százalékos felvételét jelentette. Valójában csak az egészségileg alkalmatlanok maradtak ki, illetve a különböző engedetlenséget tanúsító ifjúsági csoportok.

1936 még egy szempontból fordulópontot jelentett mind a háborús felkészülés, mind a Hitlerjugend szempontjából. Ebben az évben vezették be ugyanis a második négyéves tervet, amely az élet szinte minden területén éreztette a háborús készülődés fokozódását. A gazdaság és a Wehrmacht felkészítése a háborúra még szervezettebbé vált, és ezzel párhuzamosan haladt az ifjúság mobilizálása is.

⁸⁰ BA, R 43 II/525., 164., a Birodalmi Kancellária írása a törvényjavaslattal a birodalmi minisztériumoknak, 1936. november 20.; idézi: *Buddrus*, Band I., 101.

⁸¹ Schirach beszéde a königsbergi HJ-vezetőgyűlésen 1937. január 13-án; idézi: *Buddrus*, Band I., 102.

Mielőtt rátérnénk arra, hogyan fejlődött tovább a testi felkészítés, meg kell ismerkednünk részletesebben is Stellrecht elképzeléseivel,⁸² hiszen annak ellenére, hogy a Birodalmi Ifjúság nem jött létre, terve mégis a védfelkészítés alapjává vált.

Helmut Stellrecht elképzelései az ifjúság háborús felkészítéséről

Stellrecht elképzelései teljesen szinkronban voltak a Wehrmacht elvárásaival, és talán ebből adódik, hogy műve egy katonai kiképzést segítő könyv benyomását kelti. Az első fejezetek a német katonával, illetve a német katona történeti szerepével foglalkoznak, példaként állítva a múltban sikeres katonákat az ifjúság elé. Stellrecht arra a meggyőződésre jut, hogy az északi faj szelleme megegyezik a támadás szellemével, az északiaknak vérükben van a támadás utáni vágy.⁸³ Ebből következik, hogy az északiaknak a védekezés nagy tehertétel, lelkiileg sokkal könnyebb számukra a támadás, mint a védekezés. Ezért nagyon fontos, hogy az ifjúság védfelkészítése során nagy figyelmet szenteljenek a védekezés kérdéseinek, mivel pszichológiailag ez a legnehezebb.⁸⁴ A keménységre és kitartásra nevelés mindennél fontosabb, hiszen a csatatéren nemcsak az ellenséggel kell megküzdeni, hanem az időjárással, testi szenvedéssel, lelki terhekkal, ezeket pedig le kell tudni győzni.⁸⁵

Az egyes emberek tulajdonságait — Stellrecht szerint — a fajhoz való tartozás határozza meg, ezeken nem lehet változtatni. Lehet viszont módosítani azon, hogy az egyedek hogyan viszonyuljanak a világhoz, ez a nevelés világnézeti részének a feladata.⁸⁶ A test kiformálása azonban sokkal nagyobb mértékben emeli a karakter értékét, mert „nemcsak a szellem képezi a testet, hanem a test is a szellemet.”⁸⁷ A nevelés alapkövei a bátorságra és a keménységre nevelés. A bátorságon a halál átstilizálását értették, mondván, hogy azt az élet megpróbáltatásaihoz képest kevésbé szerencsétlen dologként kell felfogni, így félni sem kell tőle, sőt ha a tisztesség megköveteli, vállalni is kell, mint ahogy tette azt egy maroknyi spártai a termophylai szoros védelménél.⁸⁸

Stellrecht ehhez a harci játékokat és a harci sportokat tartotta a legmegfelelőbb eszköznek, mivel ezek nagy koncentrációra és önuralomra tanítanak. A vereség és a győzelem egyaránt formálja a tudatot, győzelem után mindig jöhet vereség, de egy vereség előkészítheti a következő győzelmet. Minden nagy faj harcos volt, képességeiket pedig játékokban és sportokban fejlesztették.⁸⁹ A harci

⁸² Stellrecht elképzeléseit „Die Wehrerziehung der deutschen Jugend” című könyvében foglalta össze, ami még 1936-ban megjelent, Schirach és Blomberg előszavával.

⁸³ A régi hódítások nem a területek birtoklása miatt történtek, hanem a hódítás élménye miatt. — *Stellrecht*, 11.

⁸⁴ Uo., 13–14.

⁸⁵ A gyenge nemcsak azért káros, mert nem tud olyan jó teljesítményt elérni, hanem azért is, mert az erőset is depresszióban tartja. „A védnevelésre történelmi feladat. Eljön az óra, amikor meg kell valósítani ezt a nevelést.” — Uo., 16.

⁸⁶ Uo., 30.

⁸⁷ Hiszen aki testileg fitt, az szellemileg is jó állapotban van, egyszerűbben: ép testben ép lélek. — Uo. 36.

⁸⁸ Uo., 38–39.

⁸⁹ Uo., 51.

játékoknál ugyanolyan fontos a csapatverseny, mint az egyéni harc, mert már ekkor meg kell tanulni, hogy milyen egy csapat, egy egység részeként működni. Stellrecht három sportot különösen alkalmasnak tartott az egyéni kiképzésre. Az egyik a botvívás, amelyhez nem kellene nagy ráfordítások, és maga a harci technika elsajátítása is könnyű. Ez a játék különösen alkalmas a DJ tagjai számára. Hasonlóan hasznos a szabadstílusú birkózás, amely amúgy is a fiúk lényéből fakad, mivel szeretik a megmérettetéseket. Ezt a két játékos sportot 14 éves korig kell űzni, utána felváltja azokat az ökölvívás.⁹⁰

Csapatjátékként szóba jöhetnek a „csodálatos” birkózás és kergetős játékok. Még hasznosabbak a labdajátékok, mint a kézilabda, labdarúgás és rögbi, mert ezeket minden gyakorlás nélkül azonnal lehet játszani, ráadásul a futást is fejlesztik. Mivel a csapatsportokban az egyéni akaratot alá kell rendelni a csapat érdekeinek, ezek a sportok nagyon jó kiképzést adnak a későbbi lövészethez, ahol az egyes lövészcsoporthoz hasonlóképpen csapatként kell, hogy működjének. Ehhez jönnek még a terepjátékok. A birkózós és kergetős játékok kiválóan alkalmasak 14 éves korig a képzésre, utána rá lehet térni a több fegyelmet követelő labdajátékokra.⁹¹

A védnevelés során az egyik legfontosabb színhely a terep, amely rengeteg lehetőséget nyújt az ismeretek megszerzésére. A háborúban azok az ismeretek jól hasznosíthatók, amelyek már fiatal korban megszerezhetők a gyakorlatok során.

Az első helyen említendő a menetelés és túra.⁹² Kétnapos hétfégi túrákat minden hónapban legalább egyszer kellene tenni, de az igazi nagy túrára csak évente egyszer kerülne sor. A fiatalok a túrák alkalmával megismerik az év körforgását és a természetet is. Nyáron egy-egy alkalommal éjjel is szükséges lenne túrázni, télen viszont csak egynapos túrákat szabad tartani. A menetelés nagyon alkalmas a csapatszellem fokozására, arra, hogy a gyerekek hozzászokjanak a közös ritmushoz, a közös dalhoz és tempóhoz. Jó alkalom például az iskolához való menetelés.⁹³

A különböző gyakorlatok során mindig adódhatnak olyan események és helyzetek, amelyek bekövetkezésére nem lehet előre számítani. Ezért a bátorság, a keménység, a katonai tudás, a testi felkészültség mellett nagyon fontos, hogy a leendő katona minden szituációban segíteni tudjon magán, az önmegsegítésre való nevelés tehát ugyancsak fontos mozzanata a védfelkészítésnek.⁹⁴

A terepgyakorlathoz tartozik a térképismeret és a terepen való tájékozódás is, amelyhez elengedhetetlen az égtájak, az iránytű ismerete, valamint a helyes irány megtalálása a nap és az óra, illetve a sarkcsillag segítségével, de a fiúknak

⁹⁰ A ökölvívás egy jól kidolgozott testet követel, nincs nehéz technikája, a szükséges eszközöket nem nehéz beszerezni. Tehát sokkal jobb, mint a vívás, hiszen ott nincs fájdalomérzet, és a szerek beszerzése is jóval költségesebb. – Uo., 52–53.

⁹¹ Uo., 54.

⁹² A német túrázó típus. Fontos, hogy tudják beosztani az erejüket, a szüneteket jól osszák el, legyenek tekintettel a gyengébbekre. Nagy büszkeséggel fogja őket eltölteni, ha elmondhatják magukról, hogy 30 km-t túrázták és közben még csomagot is vittek. – Uo., 59–62.

⁹³ Uo., 63.

⁹⁴ Ehhez hozzátartozik a ruházat rendben tartása, a gombfelvarrás, a foltozás, valamint a sebek ellátása, a málna összepakolása. A legegyszerűbb dolgokat meg is kell tudnia főzni. – Uo., 65–66.

ajánlatos tudni, hogy a régi templomtornyok nyugati tájolásúak, a régi szőlőhegyek pedig délre néznek. A térképismerethez hozzátartozik egy térkép elkészítése, az említettek segítségével, illetve egy iránypont szerint, a térképjelek ismerete, a feliratozás, a magasságábrázolás, a talaj típusai, a természetes növénytakaró, a vizek, utak, lakóhelyek ismerete. Ezeket az ismereteket a német fiúnak 14 éves koráig meg kell tanítani. Úgy kell térképet olvasnia, mint a betűket. Miután az ismereteket mind elsajátították, azokat alkalmazni is tudni kell, fokozatosan be kell gyakorolniuk az elméletet, meg kell tanulniuk, hogy a térkép alapján egységben lássák az adott területet.⁹⁵ Mindehhez hozzátartozik a távolságok becslése és egyéni vázlatok készítése egy adott terepről. A főcél az, hogy az ifjúság „terepbiztossá” váljék, úgy tájékozódjon egy adott terepen térkép segítségével, mint saját lakóhelyén.⁹⁶

Ajánlatos a látást és a hallást is fejleszteni, amennyiben ez lehetséges, hiszen nem mindegy, hogy az ellenfelet 200 vagy 400 méterről ismeri fel valaki. Ugyanígy a fület rá kell szoktatni az éberségre, hiszen sötétben csak a fülére támaszkodhat az ember, gyakorlott fül pedig előbb hallja meg a lopakodó ellenséget.⁹⁷

A fül az ember szeme a sötétben. Az ellenség észlelése, az ellenséges repülőgépek felismerése, a hang irányának megállapítása mind megkönnyítik a katona életét, ha fülét megfelelőképpen „kiképezte”.⁹⁸ A 20. életévig rendelkezésre álló 10 éves felkészítési idő alatt a leendő katonák látási és hallási képességeit tökélyre kell fejleszteni.

A hallás gyakorlását kezdetben szobában kell megkezdeni, csukott szemmel felfigyelni zörejekre, mint például az óra ketyegésére, illetve tárgyakat a földre dobni és abból megállapítani, hova estek. A terepen célfelismerési gyakorlatokat kell végezni, kezdetben szilárd célpontokkal, majd mozgathatókkal. Nagyon nehéz azonban a zörejek távolságát behatárolni, messzebről jövő hangoknál a hibaszázalék is nagyobb. Ezt is lehet azonban gyakorolni tárgyak eldobásával, lövésekkel. A zörejeket meg is kell tudni különböztetni egymástól: motorok hangját, emberi beszédet, szél süvítését. Különösen fontos, hogy a leendő katonák fel tudják ismerni a közeledő lépések hangját, a földön kúszó emberét, csapatok menetelésének zaját. Ezeknek a gyakorlatoknak az idejét nagyon rövidre kell szabni, és játékos formába kell őket bujtatni, a végén pedig versenyt kell rendezni, ami csak ösztönzi a gyerekeket a még jobb teljesítményre.⁹⁹

Szorosan kapcsolódik a látási gyakorlatokhoz a terepleírás. Nélkülözhetetlen ehhez a talajtípusok és a növényzet ismerete. A leírás az előtér általános, majd részletes leírásával kezdődik, majd ugyanilyen módon a háttér leírása következik.

⁹⁵ Uo., 67–69.

⁹⁶ Uo., 70.

⁹⁷ Szem gyakoroltatása játékosan: ki lát ott valami furcsát, mi tűnik fel itt és itt? – minden héten legalább egyszer rendszeresen gyakorolni. A szem trenírozása együtt jár azzal, hogy a fiúk felismerik a búvóhelyeket, ahol esetleg valaki elrejtőzhet, és mindent észre kell venni, ami nem szokványos, ami feltűnő. Fel kell tudni ismerniük az álcázott ellenséget, s a gyakorlatokat fokozatosan nehezíteni kell. – Uo., 71–72.

⁹⁸ Uo., 75–76.

⁹⁹ Uo.

A terepfelmérést minden testhelyzetből gyakorolni kell, állva, térdelve, fekve, majd álcázásból is.¹⁰⁰

Ha a fiúk le tudják írni a terepet, akkor következhet a terep megítélése, melynek során kiválasztják a legmegfelelőbb utat, megfigyelőhelyet, pihenőhelyet. A terep megítélésének központjában azonban azoknak a helyeknek kell állniuk, ahol számítani lehet ellenségre, fedezékben vagy álcázva, illetve ahonnan legjobban látható vagy megközelíthető az ellenség. A körülményeket gyakorlatok során fokozatosan nehezíteni kell.¹⁰¹

A célfelismerésnél elsősorban lövészek felismeréséről van szó, kezdetben 400 m távolságból, utána álcázva, sötét háttérrel. Itt kell megismertetni a fiatalokat az álcázás fogalmával. Utána át lehet térni 600 m-es távolságra. El kell érni, hogy ilyen távolságból a fiúk még jól álcázott célpontokat is távcső nélkül felismerjenek.¹⁰²

A távolságbecslésnél fokozatosan kell eljárni, kezdetben 10, 25, 50 m távolságokat kell megbecsülni, aztán ugyanilyen távolságokból ferdén és keresztbe futó szakaszok megbecslésére is sor kerülhet. A célok távolságának megbecslését minden testhelyzetben be kell gyakorolni, utána pedig fokozni lehet, hirtelen megjelenő, aztán hirtelen eltűnő célpontok megbecslésével. Ezek után a távolság tovább növelhető. Meg kell ismertetni a fiúkat a hibalehetőségekkel, ha például nappal szemben, vagy nap irányában becsülnék távolságot, vagy csak részlegesen belátható terepen. A távolságok becslése csak állandó gyakorlással válhat tökéletessé, erre főleg a tűrák és a táborozások alkalmával nyílik lehetőség.¹⁰³

Az eddig felsorolt követelmények mind szükségesek ahhoz, hogy a terepet megfelelően használják. A megfelelő terephasználathoz elengedhetetlen az álcázás is. Az ember nem lehet mindig tökéletes fedezékben, később katonaként is ki kell emelkednie a fedezékből, hogy löni tudjon. Így tehát nagy jelentősége van az álcázásnak, amellyel a katona beleolvastja magát környezetébe.¹⁰⁴

A legjobb példa az álcázásra az állatok rejtőzködési szokásainak megfigyelése. Az első észrevétel, hogy tökéletes álcázás csak tökéletes mozdulatlanság esetén lehetséges. Sötét részek, mint erdő stb. alkalmasak az álcázásra, hiszen az árnyékban mindig rosszabbak a látási viszonyok, mint a napos helyeken. Különösen nehéz az álcázás szabad területen és mozgás közben. Az álcázás fontos a légi megfigyelés ellen is, ezért a leendő katona mindig ügyeljen, hogy ne világos utcán menjen, hanem a fák árnyékában, illetve sötét talajon. Az álcázás művészet, megtanulni annál könnyebb, minél korábban kezdi el az ember, ezért az ifjúság védfelkészítésénél az álcázás megtanítása maradandó tudást jelent a későbbiekben.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Uo., 77.

¹⁰¹ „Úgy akarjuk nevelni fiainkat, hogy úgy tudjanak az erdőn és a mezőn átszaladni, átosonni mint a farkasok és a rókák. [...] Úgy akarjuk őket kitanítani, hogy a terep mesterei legyenek. A terep pedig minden órában felkínálja magát erre a nevelésre.” – Uo.

¹⁰² Azután a feladat fokozható: célokat mozgás közben, fedezékből felismerni. Szürkületkor és éjszaka különleges képzés szükséges. A felismerés után a célt le is kell tudni írni: mit lát, embert vagy tárgyat, milyen színű, mit csinál, milyen mozgást végez. – Uo., 79–80.

¹⁰³ Minden fiúnak van egy ún. becslési könyve, amibe az elért eredményeit bejegyezték. – Uo., 80–81.

¹⁰⁴ Uo., 81–83.

¹⁰⁵ Uo.

Aki a terepen eligazodik, akinek jók az érzékszervei, le tud írni és meg tud ítélni egy terepet, aki álcázni tud, célokat felismerni, távolságokat felbecsülni, az már jó felderítő. Ez azonban nem minden, hiszen a felderítőnek nagy figyelemmel kell rendelkeznie, hogy az apró beszédes jeleket is felismerje (eltört ág, felrúgott gomba, kitaposott fű, állatok riadalma stb.). A felderítőknél két fontos feladatuk van: a felkutatás és a felderítés. A felderítési információkat jelentés formájában el kell juttatni az illetékesekhez. A felderítők munkájához tartozik a menetelések, táborozások biztosítása, ők mindig a csapat előtt haladva térképezik fel a terepet.¹⁰⁶

Minden elméletben megtanult dolgot a terepjátékokon kell gyakorolni, hiszen csak így válnak az ismeretek tudássá.

A testgyakorlásról Stellerrecht csak pár szót szól, hiszen az már amúgy is szerves részét képezte az ifjúság felkészítésének, pontos menetét nem kellett kidolgozni.¹⁰⁷ Az általános gyakorlatok betanulása után lehet elkezdni az egyes sportágak megismerését és alkalmazását. Első lépésként a könnyű atlétikát említi Stellerrecht, azon belül is előnyben részesítve azokat a sportágakat, amelyek technikai előkészületeket nem igényelnek. A könnyűatlétika csúcsa a futás, mivel az nemcsak a gyorsaságot fejleszti, hanem a kitartást is fokozza. A futás mellett nagyon fontosnak találja az ugrást: mind a távolugrást, mind a magasugrást. A kezek és a törzs erősítésére a dobás és a lökés alkalmasak, gerely, illetve súlygolyó segítségével. A gerelyhajítás azért is nagyon jó, mert a kézigránátot ugyanazzal a mozdulattal kell eldobni, mint a gerelyt. A dobásoknál többféle eszköz áll rendelkezésre. A gyakorlatok során mindig az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé kell haladni. Szóba jöhet itt a buzogánydobás, a súlylökés és a kislabdadobás. A dobásnak két fajtáját különböztetik meg: a célbadobást és a távolba dobást. A könnyűatlétika mellett nagyon fontos a menetelés szerepe, amelyet a különböző utak és táborozások alkalmával kiválóan lehet gyakorolni. Az úszást és a mentőúszást minden német fiúnak el kell sajátítania.¹⁰⁸

A test megfelelő kialakítása és karbantartása összefügg a terepen való mozgással is, hiszen a terepgyakorlatokat csak azok tudják jól végrehajtani, akik tökéletes erőnlétnek örvendenek. A testgyakorlásnak vannak persze olyan elemei, amelyek a katonának feltétlenül előnyére válnak. Ezeknek — azon túl, hogy a testet erősítik —, egyéb gyakorlati hasznuk is van, amely főleg a csataterén alkalmazható.¹⁰⁹ Ilyen volt a 100 méteres futás, amely főleg a gyalogság esetén hasznos, hiszen a csatamezőn kisebb szakaszokban közelítik meg a célpontokat. A futást fekvő helyzetből való indulással kell gyakoroltatni, mivel ez éles helyzetekben a legtöbbször így fordul elő, ugyanígy a futás végén a nagyon gyors földrevetődés életet is menthet a csaták során. Ha a katona ezeket nem tudja elég gyorsan végrehajtani, nagyobb az esélye annak, hogy az ellenség lelövi, hiszen több ideje jut célzásra. A harcban azonban a hosszútávú futás is fontos, hiszen például egy hír továbbítása általában nagyobb utat követel meg, ezért a 3000 méteres futás erre az esetre is felkészíti a leendő katonákat. Mivel a terepen

¹⁰⁶ Uo., 84-85.

¹⁰⁷ Uo., 96-97.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Uo., 98-100.

mindenféle akadály nehezíti a katonák haladását, nagy jelentőséggel bír a gátfutás, a távol- és magasugrás, a mászás, kúszás, gerendán futás, póznán felmászás vagy kötélmászás. A célbadobás a kézigránáthajtást könnyíti meg.¹¹⁰

A kiképzés csúcsa azonban a lövészet, amelyre nem lehet elég nagy hangsúlyt fektetni. Lőni ugyanis minden katonának tudni kell, és a lövés gyakorlás dolga, ezért a kiképzést nem lehet elég korán elkezdni.¹¹¹ Minden hónapban bizonyos mennyiségű lövést kell leadni. A 10–15 éves német fiúknak már a kezébe kell adni a nekik való fegyvert. Légfegyverrel kell őket kiképezni, azzal nem történhet semmi baj.¹¹² A lövészet elsajátításához hozzátartozik, hogy a fiúk megismerjék, milyen részekből áll egy puska, azok hogyan működnek, miként kell fegyvert tölteni, kibiztosítani stb., így a balesetek is elkerülhetők. Ha ezt mind tudják, akkor megkezdődhet a puska használata, a célzás, és a lövés céltáblára. Az első lövések után el kell nekik magyarázni, hogy milyen hibákat vétettek, és hogyan lehet azokat kiküszöbölni. 15 éves kor alatt csak fekvé kell lőni, támasztva vagy szabadkézzel. A légpuska olcsó, ezért mindenki annyit lőhet, amennyit a gyakorlat megkíván. A 15–19 évesek számára a kiskaliberű puska a megfelelő gyakorló eszköz. Velük ugyanúgy el kell sajátítani az elméleti ismereteket, illetve még fokozottabban is, mivel ezek a puskák már halálos fegyverek. Az idősebbeknek ülve és térdelve is kell lőniük, majd állva is. A lövőket három osztályba kell sorolni: kezdők, képzetek, és egy különleges osztály. A kezdőknek fekvé, támasztott puskával 5–25 kört kell lőniük, 20 kört fekvé, szabad kézzel, a képzeteknek 10 körrel többet, a külön osztálynak 20 körrel többet. Egy nap csak egy féle testhelyzetben kell lőni, s a lövészetéről mindig könyvet kell vezetni.¹¹³ A legjobbak már formákra is lőhetnek, majd hirtelen feltűnő, illetve keresztbe mozgó alakokra. A lövészkiképzés a hadseregben folytatódik.

A felkészítéshez természetesen hozzátartozik az értékelés is, ahol figyelmet kell fordítani arra, hogy a fiúkat ne egyszeri eredmények alapján értékeljék, hanem több éves HJ-tagságuk alatt folyamatosan ellenőrizzék. A Stellrecht által támasztott követelmények többnyire megegyeztek, néhol kicsit enyhébbek voltak, mint amit a próbákon és vizsgákon megköveteltek, de látszik, hogy ezt a rendszert az ő elvei alapján és az ő irányítása alatt fejlesztették ki.¹¹⁴

Aki a teljesítményjelvényeket megszerzi, annak nem kell szégyenkeznie tudása miatt. A HJ elhagyása után a munkaszolgálat sem hagyja eltunyulni a fiatalokat, a test edzése ott tovább folytatódik, hogy a Wehrmachtba mindenki a

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ „Végső soron minden döntés a jól irányzott és sikeres lövéstől függ, ami az ellenfelet elintézi. [...] A puskának olyan magától értetődően kell állni a kezükben, mint a tolltartónak.” – Uo., 101.

¹¹² Az üttöerejét egészen kicsire kell állítani, de még így is elvisz 8 méterre és az bőven elég. – Uo., 102.

¹¹³ Mivel a kiskaliberű fegyverek nem rúgnak vissza, a fiúknak mindent meg lehet tanítani ezeken a fegyvereken. A kiskaliberű lövészetnek egyetlen hátránya, hogy költséges, mégis ajánlatos, ha 16 éves kortól minden fiú legalább 10 lövést ad le havonta. Ezen kívül puskák is kellenek, ezek is sokba kerülnek, de egy puska elég 50 embernek is. 50 fiú kiképzéséhez szükséges egy lövészfelügyelő, erre sok katona és SA-tag szívesen vállalkozik, és így a szülőket is meg lehet nyugtatni. – Uo., 101–102.

¹¹⁴ Uo., 112–113.

legjobb testi állapotban kerüljön,¹¹⁵ a munkaszolgálat végén pedig a katonapróbát kell teljesíteniük, amely bizonyítja, hogy alkalmasak katonának – írja Stellrecht.

A HJ-szolgálatot minden héten ugyanazon a napon és időben kell teljesíteni, az időpont csapatonként változik. A szolgálat magában kell, hogy foglalja a hetenkénti torna- és sporttestet, kéthetente pedig a „Heimabendet” a világnézeti oktatásra. Mindkét foglalkozás maximálisan két óra hosszat tart, 22 óra után semmilyen szolgálat nem lehetséges. A hónap első szombatján van a lögyakorlat, melynek kezdete az üzemek munkaidejének végétől függ, nyáron legkésőbb 18 óraker véget ér, télen a sötétedés miatt előbb. A hónap első vasárnapján terepszolgálatot és terepgyakorlatot kell tartani, mely legkorábban reggel 6-kor kezdődhet, és legkésőbb este 8-ig tart. A hónap harmadik hétvégéjén kerüljön sor a túrára, mely legkésőbb vasárnap 20 óraker véget ér. Ez a szabályozás azonban csak a meleg évszakokra vonatkozott, télen a vasárnapi terepszolgálat teljesen elmaradt, a túra pedig csak egy napos volt, a harmadik vasárnapon (6–20 h). Így a felszabaduló harmadik szombatra is lögyakorlat került, ez azonban nem jelentett több gyakorlást, mivel a korábbi sötétedés miatt a csoportokat megbontották.

A különleges alakulatoknál Stellrecht javaslatai 1933-tól kezdve folyamatosan megvalósultak. Az utászok (pionírok) alakulata — bár tervezték — nem került felállításra. A kiképzés során a fiatalok megtanulták volna a balta, a fejsze, a fűrész használatát, a fák kidöntésének módszereit, a lapát, az ásó, a csákány használatát. Az itt megszerzett ismeretek rendkívül sok segítséget nyújtottak volna tűzhely, kamra, megfigyelő torony, vízelvezetés, medence, hidak, tutajok építéséhez.¹¹⁶

Stellrecht szorgalmazta, hogy minden lányt és fiút képezzenek ki légvédelemre is. Álláspontja szerint mindenkinek ismerni kell a harci anyagokat fajtáik és hatásuk szerint, a velük való helyes bánásmódot, a gázmárc használatát, az óvóhelyek berendezését és használatát, a méregetlenítést. Emellett fontos a gyújtóbombák ismerete és az ellenük való védekezés. Mindehhez hozzátartozik az általános felvilágosítás a légi veszélyekről, a jelzőszolgálat, az elsötétítés, a támadások alatti viselkedés megismerése. A gyakorlatban is ki kell próbálni a gázárc használatát, illetve a gyújtóbomba hatástalanítását.¹¹⁷

A kiképzéshez hozzátartozik az egészségvédelem is, az elsősegélynyújtás. Ennek oktatását 14 éves korban kell megkezdeni. Ide tartozik a helyes tisztálkodás megtanítása is, a helyes táplálkozás megismerése, fontosabb betegségek, a nemi betegségek ismerete, az emberi szervezet működésének megismerése.¹¹⁸

A 10 éves kiképzés eredményeként teljesen fittnek és edzettnek kell lenniük a német fiataloknak, mert 20 évesen akármikor eljöhét a nagy bevetés napja, amikor élesben kell számot adniuk a tanultakról.

Stellrecht minden olyan mozzanatot megragadott tervében, amelyek megvalósítása hozzájárult a jövő kiváló katonáinak kineveléséhez. Egyes szerzők, akik szerint a Hitlerjugend nem a katonai testi felkészítés fóruma volt, azzal akarják

---

¹¹⁵ Uo., 114–115.

¹¹⁶ Uo., 147–148.

¹¹⁷ Uo., 148.

¹¹⁸ Uo.

bizonyítani álláspontjukat, hogy amikor a képzés éppen átcsapott volna háborús felkészítésbe, leváltották Stellrechtet a Testi Felkészítés Hivatalának éléről. Ők mindössze arról feledkeznek meg, hogy erre csak 1939-ben került sor, vagyis Stellrecht több éves működése során akadály nélkül valósíthatta meg militarista elképzeléseit. Az elvégezett kiképzés és a vizsgákon számon kért tudás ezt egyértelműen bizonyítja.¹¹⁹

Stellrecht elképzeléseinek gyakorlati érvényesülése

Az általános hadkötelezettség bevezetése után, és a Hitlerjugendről szóló törvény kihirdetésével a testi felkészítés újabb lendületet vett. Stellrecht könyvének megjelenése és a berlini olimpiai játékok is jelzés értékűek voltak a folyamat felgyorsítására. 1936 végétől kezdve a Wehrmacht is mindinkább bekapcsolódott a kiképzési programba, a HJ és a Wehrmacht között szövevényes kapcsolatrendszer alakult ki, amelyből mindkét alakulat profitálhatott. A HJ a hadsereg segítségével bővíthette technikai lehetőségeit, amelyek a jó színvonalú kiképzést segítették elő, a Wehrmacht pedig első osztályú katonákhoz juthatott a Hitlerjugend előkészítő tevékenysége segítségével.

Fontos szerepet játszottak az együttműködésben a Wehrmacht összekötőtisztjei, akik a csapatrészek telephelyének közelében működő HJ-egységekkel vették fel a kapcsolatot.¹²⁰ Az együttműködés kezdetén főleg arra törekedtek, hogy a fiatalok egészséges, katonás nézeteket szerezzenek, valamint, hogy részletesen megismerjék a Wehrmacht feladatait és munkáját. A HJ-vezetők tisztában voltak azzal, hogy a Wehrmacht milyen követelményeket támaszt — mind testi, mind szellemi értelemben — a katonáival szemben, így a fiatalok testi felkészítését az elkövetkezendő katonai szolgálatra ennek megfelelően alakították ki, mint ahogy ezt a Stellrecht féle kiképzési terv is bizonyítja. Az összekötő tisztnek feladata volt továbbá, hogy az együttműködés alakulásáról feletteseiket tájékoztassák. Ők dolgozták ki az együttműködés részleteit, valamint felvették a kapcsolatot a megfelelő HJ-egységekkel.¹²¹ Blomberg 1936. január 1-i rendeletében pedig kötelezővé tette

¹¹⁹ Stellrecht 1935-től a Testi Iskolázás Hivatala élén állt, majd a hivatalt 1937-től két részre osztották. A Testi Felkészítés Hivatala a továbbiakban a védfelkészítésért volt felelős, ennek irányítása maradt az ő kezében. A másik hivatal a Testgyakorlás Hivatala nevet kapta, élére Ernst Schlünder került. 1939-ben Stellrecht valóban kivált, de a két hivatal amúgy is egy irányítás alá került, bár formálisan mindkettő fennmaradt. Így ekkortól a testi felkészítés egyedüli főfelelőse Ernst Schlünder maradt.

¹²⁰ A Wehrmacht legfelsőbb parancsnokságának központi összekötő tisztje a birodalmi ifjúságvezetőségénél a potsdami hadiiskola tanfolyamvezetője, Erwin Rommel lett. Rommel így Schirach stábjába is beletartozott. – *Buddrus*, Band I., 134.

¹²¹ Az együttműködés a Wehrmacht és HJ egységei között általában a következőképpen alakult:

- Kaszárnyák és egyéb katonai létesítmények megtekintése.
- HJ-egységek bevonása a mindennapi szolgálatba (gyakorlatok, lövészet stb.), hogy a HJ-tagok bepillantást nyerjenek a katonák egyéni kiképzésébe.

- Részvétel a csapatrészek terepkiképzésén mint néző. Különösen alkalmas erre a gyalogság és a tüzérség összecsapása, fegyverek használata, az utászok hídépítése, a motorizált csapatok terepgyakorlata, a híradósok bevetése és tevékenysége stb.

- Rövid előadások, amelyek a világháborús élményeket közel hozzák a fiatalokhoz.

- A HJ bevonása a katonai ünnepeken és sportrendezvényeken.

a Wehrmacht tagjai számára, hogy gyerekeiket a Hitlerjugendbe küldjék, hogy „a Führer művét beteljesítsék.”¹²²

Az együttműködés keretében a Wehrmacht rendelkezésre bocsátotta sportpályáit, uszodáit, amikor a csapatok azokat éppen nem használták.¹²³ Egyre több magas rangú tiszt jelent meg a HJ-egységek foglalkozásain, hogy az ifjúság körében népszerűsítsék a katonaságot. Számos egykori háborús résztvevőt hívtak meg a különböző foglalkozásokra, akik elsősorban a harci szellemet voltak hivatva továbbítani. Ez a rendezvénysorozat a „Frontharcosok mesélnek” címet kapta.¹²⁴

A védőképzés hamarosan fontosabbá vált, mint az egyszerű testgyakorlás, a háború kitörésével pedig egyértelműen lényegesebb összetevője lett a testi felkészítésnek.

A HJ hatalma erősödésének jele volt az is, hogy 1936-ban újabb szerződést kötöttek a Testgyakorlás Birodalmi Szövetségével (DRL). Az újabb változást az tette szükségessé, hogy az időközben elfogadott Hitlerjugend-törvény kizárólag a Német Birodalom ifjúsági vezetőjét és vele együtt a Hitlerjugendet bízta meg az egész német ifjúság iskolán és családon kívüli testi, szellemi és erkölcsi nevelésével. Így tehát sportolni — mindegy milyen szinten — ezután már majdnem csak a Hitlerjugend keretein belül lehetett. A német ifjúság testi nevelésének felügyeletével Schirach a birodalmi sportvezetőt, Hans von Tschammer und Osten-t bízta meg.¹²⁵ A szerződés következtében a torna- és sportegyesületek ifjúsági részlegeit (10–14 év) teljesen megszüntették, a 14–18 évesek részlegei tovább működhettek, hogy a sportegyesületek számára ily módon biztosítsák az utánpótlást, de élükre a Hitlerjugend nevezett ki vezetőket. A DRL vezető szerveit beolvasztották a Hitlerjugend vezetésébe. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy a torna- és sportegyesületek „gleichschaltolása” után, azok teljesen a HJ segédszervezeteivé váltak, különálló létük tulajdonképpen csak látszat volt, de a háború végéig fennmaradt. A HJ ezt követően minden versenyt saját keretein belül írt ki és rendezett meg, s számuk tovább gyarapodott. Mivel a 14–18 év közötti fiatalok versenysportját továbbra is a torna- és sportegyesületek biztosították, nekik nem kellett okvetlenül belépni a Hitlerjugendbe, ha továbbra is sportolni szerettek volna. A 10–14 éves korosztály számára ez már nem volt lehetséges, hiszen ők csak abban az esetben folytathatták a versenysportot, ha a HJ tagjaivá váltak, ellenkező esetben sportolói pályafutásuk befejeződött.¹²⁶

A koblenzi 34. hadosztály és a westmarki HJ-vezetés együttműködési megállapodásának tervezetéből, 1937. január 25., ZStA, Film Nr. 10900.; idézi: *Buddrus-Jahnke*, 123–124.

¹²² Das Archiv, 1936., 1328.; idézi: *Buddrus*, Band I., 93.

¹²³ A Wehrmacht legfelsőbb parancsnokságának rendelete a Wehrmacht sportpályáinak és uszodáinak HJ általi használatáról, 1938. március 18., Amtliches Nachrichtenblatt des Jugendführers des Deutschen Reiches und der Reichsjugendführung der NSDAP, VI/8, 1938. április 8., 133–134.; idézi: *Buddrus-Jahnke*, 138.

¹²⁴ A volt katonákat különleges kritériumok alapján választották ki, a fellépésükre felkészítették őket, végül is megadták nekik, hogy mit mondhatnak és mit nem. – Az ifjúságvezetőség rendelete az egykori háborús résztvevők bevetéséről a HJ világnézeti nevelésében, 1938. december 12., Amtliches Nachrichtenblatt des Jugendführers des Deutschen Reiches und der Reichsjugendführung der NSDAP, VI/25, 1938. december 2., 435.; idézi: *Buddrus-Jahnke*, 154–155.

¹²⁵ *Rüdiger*, 75. és Anhang 28.

¹²⁶ *Rüdiger*, 75.

A megkötött szerződésnek számos következménye volt a sport és a testi felkészítés további megszervezésében. Az egyik ilyen következmény az volt, hogy a testi felkészítés irányítását több felé bontották. 1933-tól 1935-ig a testi felkészítést a HJ birodalmi vezetésén belül a Testi Felkészítés Hivatala ellenőrizte, amely 1935 és 1937 között a Testi Iskolázás Hivatala nevet vette fel. A védfelkészítés bevezetésével a Testi Iskolázás Hivatala is kettévált 1937 februárjában: az egyik új hivatal, a Testgyakorlás Hivatala, a testgyakorlás szervezését, a másik, a Testi Felkészítés Hivatala pedig a védfelkészítés irányítását vette át. A háború kitörésekor a két hivatal vezetése ismét egy kézbe került, 1941. január elsejétől pedig egy közös főhivatalt hoztak létre, amely magában foglalta mind a testgyakorlásért, mind a védfelkészítésért felelős hivatalokat, vagyis a testi felkészítés egészét felügyelte. A legmagasabb területi egységeknél (Gebiet) a testi felkészítést a főosztályok irányították. Az alacsonyabb rangú területi egységeknek is megvolt a maguk sportért és testi felkészítésért felelős részlege.

A Testgyakorlás Hivatalának négy főosztálya volt:

- a, „A testgyakorlás alapiskolája” (Grundschule der Leibesübungen), vagyis a HJ-tagok kötelező sportja.¹²⁷ A főosztály illetékességi körébe tartoztak a következő feladatkörök:
- a heti kétórás kötelező sportfoglalkozások szolgálati terveinek kidolgozása
  - a birodalmi sportversenyek (1937-ig Német Ifjúsági Ünnepe) lebonyolítása
  - a sport- és teljesítményjelvények készítése a különböző sportokban
  - a vezetők versenyeinek lebonyolítása (HJ-tízpróba, DJ-ötpróba, BDM-ötpróba, JM-hárompróba)
  - az őszi és tavaszi erdőfutások, a birodalmi úszónap megszervezése
  - az alsóbb területi sportversenyek számára javaslatok kidolgozása
  - a HJ-Verseny (Kampfspiele der Hitlerjugend) Nürnbergben és a BDM birodalmi sportnapjának előkészítése és lebonyolítása Bambergben a birodalmi pártnapok alkalmából, amelyeket 1939-től együtt nyári verseny (Sommerkampfspiele) címen rendeztek
  - a sportfelügyelők képzésének megszervezése
  - a birodalmi sportiskolák alapítása és vezetése a főállású sportfelügyelők kiképzésére és továbbképzésére
  - gyakorlóléhelyek és sportszerek biztosítása a kötelező sport, valamint teljesítményvizsgák számára
  - a sportképzés megszervezése a körzeti vezetőiskolákon, az Adolf Hitler iskolákban, a HJ-vezetők sportképzésének megszervezése
  - a birodalmi szakmai versenyek sportrészének lebonyolítása.
- b, önkéntes teljesítmény- és versenysport (20 sportág).¹²⁸ Ehhez a főosztályhoz a következő feladatkörök tartoztak:

¹²⁷ Rüdiger, Anhang 27. és Buddrus, Band II., 51.

¹²⁸ Rüdiger, Anhang 27.

- bajnokságok kiírása, előkészítése és lebonyolítása 20 sportágban az alsóbb területi egységek szintjétől kezdve
- a DJ és JM egységeiben az önkéntes versenysport támogatása
- a különösen tehetséges gyerekek kiválasztása és támogatása
- a sportgyakorlatok vezetőinek, valamint a versenybíráknak kiképzése a DRL és annak birodalmi akadémiájával (Berlin Birodalmi Sporttelep) együttműködve, valamint a párt alakulataival való együttműködés útján
- az évenkénti téli sportversenyek (Winterkampfspiele) kiírása, előkészítése és lebonyolítása (korcsolya, jégkorong, gyorskorcsolya, sí)
- az évenkénti teremsportversenyek (Hallenkampfspiele) kiírása, előkészítése és lebonyolítása (szertornabajnokság, ökölvívás, birkózás, judo, vívás)
- az évenkénti nyári sportversenyek (Sommerkampfspiele) kiírása, előkészítése és lebonyolítása (könnyűatlétika, úszás, vízilabda, kézilabda, labdarúgás, teniszversenyek, görkorcsolya, kiskaliberű lövészet)
- Német Ifjúsági Bajnokságok lebonyolítása (kenubajnokság, Birodalmi Evezőszegatta, Birodalmi Vitorlásregatta, motorsport)
- a csúcsteljesítményt elérő sportolók támogatása különleges edzőtáborokkal, döntés a felnőtt sportba való átvételükről
- külföldi ifjúsági szervezetek bevonása a birodalmi ifjúsági bajnokságokba.

c, sportfelügyelet, sportstatisztika

d, sporttudomány és sportpublicisztika

A Testi Felkészítés Hivatala alá tartoztak a lövészet és terepsportok (alapképzés), valamint a különleges HJ-alakulatok irányítása.¹²⁹

A szerződés másik fontos következménye volt, hogy fokozni kellett a HJ sportvezetőinek képzését, hiszen azok száma nem tartott lépést a HJ növekvő tagságával. A DRL beolvasztásával a Hitlerjugendnek nemcsak a HJ-tagok számára kellett különféle versenyeket szervezni, hanem szinte az egész ifjúság számára, mivel a HJ már a versenysport jelentős részét is kézbe vette. Ennek megfelelően 1936-tól a sportversenyek egész palettája tárul elénk.

A sportversenyek legnagyobbika a Hitlerjugend Birodalmi Sportversenye volt, amelyet 1937-ig még Német Ifjúsági Ünnepek neveztek. A versenyeket hatalmas propagandával harangozták be, hogy minél többen vegyenek részt rajtuk.¹³⁰

A HJ-nak a Wehrmachthoz, SS-hez, DRL-hez fűződő kapcsolatai útján hatalmas területek és rengeteg csarnok állt rendelkezésére a sportgyakorlatok lebo-

¹²⁹ Motoros-HJ, Repülő-HJ, Haditengerészeti-HJ, Híradós-HJ, Lovas-HJ, Felcser-HJ.

¹³⁰ „Azt akarom, hogy az egész ifjúság évente egyszer egy nagy sportteljesítmény-vizsgának vesse alá magát, és ezzel az egész nemzet előtt bizonyosságot tegyen a nép erejéről és legyőzhetetlenségéről. Ezért minden német fiút és minden német leányt felhívok a HJ ez évi Birodalmi Sportversenyén való részvételre, amit ezennel a német ifjúság állandó, évente ismétlődő ünnepévé nyilvánítok. A lebonyolítást átruházom a Német Birodalom ifjúsági vezetőjére.” – Hitler felhívása a HJ Birodalmi Sportversenyére, 1937. május 27.; Völkischer Beobachter, 1937. május 28.; idézi *Budrus-Jahnke*, 131.

nyolítására.¹³¹ A növekvő lehetőségek, s a HJ létszámának gyarapodása lehetővé tették, hogy a versenyben résztvevők száma is jelentősen növekedjen.¹³²

A Birodalmi Sportverseny, amelyen a HJ minden alakulata (HJ, DJ, JM, BDM) részt vett, minden évben május végén vagy június elején került megrendezésre. A verseny hosszát az indulók korának megfelelően szabták meg. Míg a HJ tagjai 8 sportágban mérték össze tudásukat, addig a DJ tagjai csak ötben. A Birodalmi Sportversenyeken kizárólag könnyűatlétikai sportok szerepeltek, hiszen a többi sportágban külön versenyeket rendeztek.¹³³

1936-ban a Német Ifjúsági Ünnepen résztvevők közül a győztesek első alkalommal kapták meg az ezüsttűt. A HJ-tagság gyarapodása miatt megnövekedett az igény a sportvezetők tekintetében is. A felmerült hiányt minél előbb pótolni kellett, ha minden HJ-tagot megfelelő színvonalú sportképzésben, illetve testi felkészítésben akartak részesíteni. Ennek megfelelően sor került 4 birodalmi sportiskola megnyitására. Gladbeckben és Stuttgart-Degerlochban a BDM számára képeztek ki sportvezetőket, természetesen lányokat, a sziléziai Braunauban és a bajorországi Freiburgban pedig a fiúk sportvezetőinek képzésére nyílt lehetőség. Megalapították a BDM-vezetők sportjelvényét is, melyet a sportvezetői kiképzés után kaphattak meg a sportvezetők.

A Hitlerjugend a DRL-lel megkötött szerződésének megfelelően 1936-ban átvette a Német Alpesi Egyesület (Deutscher Alpenverein) ifjúsági csoportjait is, amelyek ettől kezdve a Hitlerjugend Hegymászócsapata nevet vették fel. Ez volt az egyetlen olyan alakulat, ahol a fiúk és a lányok közös képzésben vettek részt.

1937-ben a Német Ifjúsági Ünnepet átnevezik a Hitlerjugend Birodalmi Sportversenyére, ezzel is szimbolizálva azt a tényt, hogy a HJ átvette a vezető szerepet az egész ifjúsági sport felett. 1937-től rendezték meg a HJ vezetőinek tízpróbáját is, illetve hozták létre a HJ-vezetők sportjelvényét, valamint a birodalmi úszóbizonyítványt.

A vezetők sportjelvényét azok kaphatták, akik a vezetők tízpróbáján megfelelő eredményeket értek el. Ezt a jelvényt két fokozatban öt évre lehetett megszerezni. Ha az öt év alatt a követelményeket kétszer nem tudta az illető teljesíteni, elvesztette a jelvényt. Ha viszont ismét megfelelt a követelményeknek, akkor a jelvényt további öt éven keresztül birtokolhatta. Ha a másodszori teljesítés 35 éves kor felett történt, a jelvényt örökre megtarthatta.

¹³¹ Számokban kifejezve: 61 nagy sportpark, 27.911 állandó és 13.488 kiegészítő torna- és sportpálya, amelyek összterülete meghaladta a 30.000 hektárt. Ehhez jött még 10.567 tornacsarnok, 5.474 uszoda, 23.149 lövésztelep, 752 vitorlás-repülőtér, 1.166 téli sporttelep és 3.019 teniszpálya, valamint 136 kerékpárpálya. – Statistisches Jahrbuch, 1938., 572–573.; idézi: *Buddrus-Jahnke*, 41.

¹³² A Német Ifjúsági Ünnepe/Birodalmi Sportverseny résztvevőinek száma (millió fő): 1933: 1,5; 1934: 2,3; 1935: 3,4; 1936: 5,0; 1937: 5,2; 1938: 6,3; 1939: 7,0. *Günter Kaufmann*, *Das kommende Deutschland. Die Erziehung der Jugend im Reich Adolf Hitlers*, Berlin, 1940., 100. Ha ezeket a számokat összevetjük a HJ összlétszámával, akkor kiderül, hogy ezeken a versenyeken 1935-ig a tagok kb. 65%-a, majd ezután 90%-a vett részt.

¹³³ A következő sportokban küzdöttek a HJ tagjai: 100 m-es futás, 10-szer félkörös csapatváltó, a csapatok 4x100 m-es váltója, magasugrás, távolugrás, súlylökés, buzogányhajítás és gerelyhajítás (800 g). A DJ részére: 60 méteres futás, 10x60 méteres ingafutás (oda-visszafutás), távol- és magasugrás, kislabdadobás (80 g). – *Rüdiger*, Anhang 28.

A 18. életévüket betöltött felsőbb vezetők kétnapos tízpróbán vettek részt, két korcsoportban. Az A-csoportba tartoztak a 18–32 év közötti vezetők, a B-csoportba a 32 év felettiek.¹³⁴

Az ötpróbán azok az alsóbb vezetők vehettek részt, akik nem töltötték be 18. életévüket, és így még nem jogosultak a tízpróbán való részvételre.¹³⁵

A versenysportok területén 1937-től kezdve került sor 20 sportágban a birodalmi ifjúsági bajnokságok megrendezésére. 1937-ben rendezték az első olyan sí- és korszolyabajnokságot Bad Reichenhallban (Bajorország), amelyen már lányok is részt vettek.

1938-ban a kínálat tovább bővült. Ebben az évben rendeztek először tavaszi erdőfutást. A birodalmi pártnapok alkalmából először rendezték meg a HJ-Versenyt (Kampfspiele der HJ), amelyen a Birodalmi Sportversenyen legjobban szerepelt versenyzők és csapatok küzdhettek a győzelemért. 1938-ban a HJ-versenyt 5000 BDM-leány táncelőadása is színesítette. 1938-ban vezették be a lányok vezetőinek öt-, illetve hárompróbáját is.

A hárompróbán az alsóbb vezetők vehettek részt, az ifjúlányok vezetői közül azok, akik elmúltak 14 évesek, illetve minden olyan nagyobb egység vezetője, aki a verseny napján még nem volt 17 éves, és így az ötpróbán nem indulhatott.¹³⁶

A felsőbb vezetőknek, illetve azoknak, akik a verseny napján betöltötték a 17. életévüket az ötpróbán kellett részt venniük.¹³⁷ Az értékelést két korcsoportban hajtották végre, a fiatalabbaktól (17–21 év) eltérően értékelték az ennél idősebb lányokat.¹³⁸

A versenysportokban 1938-tól 1943-ig minden évben megrendezték a birodalmi téli sportversenyeket (Reichswintersport-Wettkämpfe) Garmisch-Partenkirchenben, valamint a „csarnokbajnokságokat” (Hallenmeisterschaften) Stuttgartban. A német ifjúsági bajnokságokat könnyűatlétikában, úszásban, kézilabdában, labdarúgásban és vízilabdában Frankfurtban (M.) bonyolították le, kb. 2000 résztvevővel. Ekkor került megrendezésre az első Birodalmi Vitorlásregatta (Reichsegel-Regatta) Kielben, valamint az első Birodalmi Evezősregatta (Reichsruder-Regatta) Berlin-Grünauban,¹³⁹ ezeket a versenyeket is 1943-ig rendezték meg. Kenubajnokság is ettől az évtől volt Breslauban, a Német Torna- és Sportünnep (Deutsches Turn- und Sportfest) alkalmából.

1939-ben az ifjúsági bajnokságokat felosztották és az egyes részeit átnevezték. Így jöttek létre a téli sportversenyek (Winterkampfspiele), amelyeket Garmisch-Partenkirchenben rendeztek, a „csarnokversenyek” (Hallenkampfspiele) Stuttgartban voltak, a nyári sportversenyekre (Sommerkampfspiele) Chemnitzben, 1940-től 1943-ig pedig Breslauban került sor. Chemnitzben először vettek

¹³⁴ A sportágak a következők voltak: 100 m-es futás, 1000 m-es futás, magasugrás, távolugrás, buzogánydobás, buzogány-célbadobás, 300 m-es mellúszás, kiskaliberű lövészet fekvő, támasztékkal; kiskaliberű lövészet fekvő, szabadkézzel, tájékozódási menetelés csomaggal. – Uo., Anhang 26.

¹³⁵ A próba sportágai: 100 m-es futás, 1000 m-es futás, távolugrás, buzogánydobás, magasugrás, súlylökés. – Uo.

¹³⁶ A három sportág a 75 m-es futás, a magasugrás és a füleslabdadobás voltak. – Uo.

¹³⁷ Futás, magasugrás, távolugrás, füleslabdadobás és 100 m-es mellúszás voltak a sportágak. – Uo.

¹³⁸ Uo., Anhang 46.

¹³⁹ 231 csapat vett részt 1370 résztvevővel. – Uo., Anhang 24.

részt görkorcsolyások és kiskaliberlövészek. 1939-ben a lányok gimnasztikai továbbképzésére Traunsteinban (Bajorország) nyitottak birodalmi iskolát.

A fejlődés a védfelkészítés területén is szembetűnő volt. Az általános védfelkészítés legfontosabb részévé ekkor már egyértelműen a lövészet vált. Ennek megfelelően 1937-ben megalapították az első HJ-lövésziskolát, amelyben az első év folyamán 2.480 HJ-vezetőt képeztek ki lövészfelügyelőnek.¹⁴⁰ A HJ területi iskoláin (Gebietsführerschulen) fokozott mértékben folyt a terepgyakorlatok felügyelőinek kiképzése, 1938-ban ilyen módon 15.000 felügyelőt képeztek ki. A háború közeledtével rohamosan növekedett a sport-, lövész- és terepfelügyelők képzése, mint ahogy a kiosztott sport-, és lövészjelvények száma is. 1938-ban először tartottak területi kiskaliberes lövészeti bajnokságokat (Bann- und Gebietsmeisterschaften) mind egyéniben, mind csapatban. Ugyancsak ebben az évben rendezték meg először a birodalmi lövészversenyt is, a birodalmi pártnapok alkalmából. A győztes a „német ifjúsági bajnok” címet kapta. 1938-ra a HJ 3 saját lövésziskolát is létrehozott, amelyek ettől kezdve ontották a lövészfelügyelőket.¹⁴¹

1939-ben a Birodalmi Ifjúságvezetőség szerződést kötött a Wehrmachttal a HJ-vezetők fokozott védfelkészítéséről. 1939-ben már a DJ tagjai számára is rendeztek birodalmi légfegyveres lövészversenyt, az első birodalmi kiskaliberes lövészbajnokságot Innsbruckban tartották. A védfelkészítés tehát ugyancsak nagy mértékben fejlődött, bár nem annyira látványosan, mint az egyszerű sportok, hiszen a lövészet és a terepképzés esetében nem lehetett olyan elkülöníthető egységeket kialakítani, mint számtalan sportág esetén. A védfelkészítés fokozása így elsősorban azt jelentette, hogy a lehető legtöbb embert tudják a megfelelő módon kiképezni.

1937-től a táborozások és túrák is sokkal fontosabb szerepet kaptak. A tábor Schirach számára az ifjúsági élet legideálisabb formáját jelentette.¹⁴² A fiataloknak ez nagy esemény volt, hiszen végre kiszakadhattak a megszokott környezetükből, és kicsit önállóvá válhattak. A sátras együttlét, a zászló, az őrség, a társak ellátása nemcsak felejthetetlen élményt jelentett, hanem jelentős közösségformáló hatása is volt. És ezt az élményt a HJ rendszeresen biztosította, jobban mondva megkövetelte. A kényszer először nem jelentett nagy megerőltetést, de később már beárnyékolta ezeket az együttléteket — ugyanúgy, mint a nagy marsírozások —, hiszen a HJ a fiatalok minden szabadidejét igénybe akarta venni. A tábori foglalkozásokon a legnagyobb szerepet a sport kapta, úgymint gimnasztika, torna. Emellett ugyancsak nagy szerepe volt a világnézeti nevelésnek, illetve a közös énekléseknek, amelyek voltaképpen az ideológiai képzést szolgálták. A neveléshez persze elengedhetetlen volt a jó vezetők kiképzése, akiknek Schirach szerint a legjobbaknak kellett lenniük futásban, ugrásban, dobásban, birkózásban, ökölvívásban, úszásban és menetelésben.¹⁴³

A nevelést minden szinten áthatotta a teljesítményre való ösztönzés, a rendszeres tudásösszemérés, az állandó vizsgák. Mindezt az egészségre és az egészsé-

¹⁴⁰ Korábban a HJ vezetőiskoláiban, illetve más pártalakulatok iskoláiban képezték ki a lövészfelügyelőket, 1936-ig több mint harminc ezret. — Uo., Anhang 29.

¹⁴¹ Uo., Anhang 30.

¹⁴² Schirach, *Die Hitler-Jugend*, 107.

¹⁴³ Uo., 137.

ges életmódra nevelés leple alatt ügyesen meg lehetett értetni mindenkivel, hiszen azzal, hogy a fiatalok egészségesek nem elsősorban maguknak, hanem nemzetüknek tartoztak, hiszen a nemzet jövője az egészséges egyedeken múltott. Így születtek meg olyan jelszavak, mint „A tested a nemzeté” vagy „Kötelességed, hogy egészséges légy”.¹⁴⁴ A terhelést orvosilag ellenőrizték, igyekeztek a gyermek korát és testi képességeit figyelembe venni.¹⁴⁵ Ez első látásra nagyon humánus és gondoskodó elképzelésnek tűnik, valójában azonban csak az motiválta ezt a figyelmességet, hogy hogyan lehet optimális módon a legnagyobb teljesítményt kisajtolni a fiatalokból. Rájöttek ugyanis, hogy a túlzott követelmények hosszú távon komoly teljesítménycsökkenéssel járnak, s éppen ezt igyekeztek elkerülni. Így sor került a menetelések hosszának kor szerinti megállapítására, a sebesség megszabására, de gondot fordítottak az időjárás viszonyok figyelembevételére, s a hideg éjszakákon nem javasoltak programot.¹⁴⁶

*Menetelési teljesítmények elvárása fiúknál.*¹⁴⁷

Kor (év)	menettáv egy napos túra esetén (km)	átlagtáv több napos túra esetén (km)	csomag tömege(kg)
10	8-10	-	-
11	10	-	-
12	15	10-12	-
13	18	12-15	-
14	20	15	-
15	22	18	5
16	25	20	5
17	25	20	7
18	30	25	10

A sebesség nem léphette át az 5 km/h-t, gyorsított menetelés esetén a 8-at, de ezt csak 4 km hosszan volt szabad megkövetelni.¹⁴⁸

A követelmények tehát elég magasak voltak, főleg az idősebbeknél, de fel kellett készíteni őket erre, hiszen a hadseregben is hosszú menetelések vártak rájuk. A menetelés nyilvánvalóan sok ifjú kedvét vette el a HJ-tól, de a többi program — főleg a lövészet — kompenzálták a túrázások nagy terheit. A sporttevékenységhez rendszeres orvosi ellenőrzések társultak.

¹⁴⁴ Klönne, 27.

¹⁴⁵ „...a teljesítmények csak olyan nagyok lehetnek, hogy az így bekövetkezett fáradtságot a következő éjszakai pihenés kiegyenlítsé. Csak iskola- és munkamentes napok előtt szabad nagyobb teljesítményeket követelni.” – Richtlinien für die Gesundheitsführung, *Schirach*, Die Hitler-Jugend, 202.

¹⁴⁶ Több napos meneteléseket csak akkor tettek, ha a szállás biztosítva volt. A 10-11 éves fiúk nem szállhattak sáttortáborokban, csak ifjúsági szállókban, 12-14 éveseknél már engedélyezték a sátras szállásokat is. A 10-11 éveseknél az éjszakai őrég sem volt előírva, a 12-14 éveseknél lehetett éjszakai őröket állítani, de az időtartam maximum egy óra volt. A terepgyakorlatok nem tarthattak tovább 3 óránál, kivételes esetekben legfeljebb 5 óra hosszát. Az éjszakai csendes pihenőt kötelező volt betartani, a vezetők kötelesek voltak ügyelni arra, hogy a fiúk legalább 8-9 órát aludjanak. A különböző szolgálatok és foglalkozások nem tarthattak tovább két óránál, illetve esténként 19 óránál. A dohányzás 18 év alatt minden szinten tilos volt, 18 év felett csak lokálokban magánemberként; szolgálatban, illetve egyenruhában szigorúan tilos volt. – *Rüdiger*, 200.

¹⁴⁷ Richtlinien für die Gesundheitsführung, *Schirach*, Die Hitler-Jugend, 202-204.

¹⁴⁸ A követelményeken később módosítottak: 10-11 éves fiúk részére 10 km, 4 km/h sebességgel, 2,5 kg csomaggal; 12-14 évesek 15 km, 4,5 km/h, 5 kg csomaggal; *Rüdiger*, 199.

Az ifjúlányok számára ugyanúgy megszabták a menetelés követelményeit, mint a fiúk számára. A lányoknál azonban több szünetet iktattak a menetbe, sőt a leggyengébbeket állították előre, hogy a tempót ők határozzák meg.

*Menetelési követelmények az ifjúlányok számára egynapos túra esetén.*¹⁴⁹

Kor (év)	napok száma	táv (km)	sebesség	csomag
10-11	1	10	3 km/h	kenyeres-tarisznya
12-14	1	15	4 km/h	kb. 3 kg
<i>többnapos túra esetén</i>				
Kor (év)	nap sorszáma	táv (km)	sebesség	csomag
12-14	1.	15	4 km/h	kb. 4 kg
12-14	2.	10	4 km/h	kb. 4 kg
12-14	3.	10	4 km/h	kb. 4 kg
12-14	4.	-	pihenés	-

1937-től a HJ különböző próbáiba és teljesítményvizsgálóiba bekerültek a védfelkészítés követelményei is. A DJ esetében ez még nem volt olyan számottevő, de a HJ esetében a védfelkészítés növekvő szerepe a vizsgákon is megmutatkozott.¹⁵⁰

A Német Ifjúnépben a védfelkészítés terén 15 km-es napi túrát teljesítettek csomag nélkül, játékos terepgyakorlaton vettek részt, valamint a légfegyveres lövészetben bizonyíthaták megfelelő tudásukat. A lövészetnél 8 m-es távolságból lövőasztal segítségével kellett eltalálni egy 12 körös céltáblát, a körök távolsága fél centiméter volt, 3 lövésből legalább 20 kört kellett teljesíteni. Ha a lövészet nem volt kivitelezhető, helyette kislabdával 8 m-es távolságból egy 60x60 cm-es célt kellett eltalálni, 5 kísérletből háromnak kellett sikerülnie.¹⁵¹

*Követelmények a védfelkészítés terén a Hitlerjugendben.*¹⁵²

Követelmények	A-fokozat (15 év)	B-fokozat (16 év)	C-fokozat (17 év)
Célzó és menetgyakorlatok			
buzogánydobás állásból (5 kg) HJ-egyenruhában csomag nélkül	15 m, a kör közepéig	20 m, a kör közepéig	25 m, a kör közepéig
Cél: 4 m átmérőjű kör; 5 dobás, 3 találat			
Kiskaliberlövészet, távolság 50 m, 12 körös céltábla, a körök távolsága 1 cm	5 lövés fekve, támasztékkal, legalább 4 kör lövésenként vagy 5 találat, össz. 25 kör	5 lövés fekve, támasztékkal, legalább 5 kör lövésenként vagy 5 találat, össz. 30 kör 5 lövés fekve, szabadkézzel, legalább 4 kör lövésenként vagy 5 találat, össz. 25 kör	5 lövés fekve, támasztékkal, legalább 6 kör lövésenként vagy 5 találat, össz. 35 kör 5 lövés fekve, szabadkézzel, legalább 5 kör lövésenként vagy 5 találat, össz. 30 kör
Ahol a kiskaliberlövészetet nem lehetett végrehajtani, ott az A- és B-fokozatokban légfegyverrel is lehetett löni. Távolság 8 m, 12 körös céltábla, körök távolsága 0,5 cm. A követelmények ugyanazok, mint a kiskaliberlövészetnél.			
Menetgyakorlat HJ-egyenruhában	10 km 2-2,5 óra alatt, 5 kg csomaggal	15 km 3-3,75 óra alatt, 5 kg csomaggal	20 km 4-5 óra alatt, 7,5 kg csomaggal
Terepsport. Értékelés: megfelelő, nem megfelelő			

¹⁴⁹ Rüdiger, 199. A BDM követelményei sajnos nem álltak rendelkezésünkre a tanulmány elkészítésénél.

¹⁵⁰ Uo., Anhang 26.

¹⁵¹ Uo., Anhang 25.

¹⁵² Schlünder, Die körperliche Erziehung in der HJ, 20-22.

Követelmények	A-fokozat (15 év)	B-fokozat (16 év)	C-fokozat (17 év)
tereptan	–	egy kb. 100x300 m terepszakasz talajformájának és talajtakarójának ismertetése	egy kb. 100x300 m terepszakasz talajformájának és talajtakarójának ismertetése
térképismeret	térképjelek ismerete, (1:25000)	Menetelés egy térképen (1:25000) megjelölt ponthoz (távolság: 2–3 km) Égtájak megállapítása iránytűvel	Menetelés egy térképen (1:100000) megjelölt ponthoz (távolság: 2–3 km) Két terepen látható pont bejelölése a térképen (1:100000) Az égtájak megállapítása iránytűvel, órával és a csillagok segítségével
A gyakorlatot akkor teljesítették, ha A-fokozatban ismerték a legfontosabb térképjeleket (erdő, rét, vasút, híd, vizek, stb.), B- és C-fokozatban a feladatok helyes megoldása esetén.			
érzékelésítés	két könnyen felismerhető célpontot (150 m-ig) felismerni és helyesen megnevezni	két közepesen nehezen felismerhető célpontot (250 m-ig) felismerni és helyesen megnevezni	két könnyen, két közepesen nehezen és két nehezen felismerhető célpontot (400 m-ig) felismerni és helyesen megnevezni
A feladatot akkor teljesítették, ha a célpontok legalább felét helyesen felismerték és megnevezték.			
távolságbecslés	két távolságot 50 és 250 m között	három távolságot 50 és 400 m között	négy távolságot 50 és 800 m között
A távolságokat lehetőleg sokoldalúan kellett megállapítani. Az egész játékerteret kihasználták. A C-fokozatnál csak 1 távolság volt 100 m alatt. A feladatot akkor teljesítették, ha a hibahatár minden egyes gyakorlatnál 30% alatt maradt. A pontos eredményeket feljegyezték.			
jelentés ¹⁵³	szóban elmagyarázni, hogy mit kell tartalmaznia egy jelentésnek, egy jelentőkártya kitöltése	egy egyszerű szóban közölt jelentés továbbítása	egy önállóan megfogalmazott jelentés továbbítása az ellenség megfigyeléséről
B-fokozatban akkor teljesítették a feladatot, ha a jelentés átadása értelemeszerű volt.			
álcázás	meglévő álcázási lehetőség kihasználása	meglévő álcázási lehetőség kihasználása saját álcázás készítése kedvező terepen	meglévő álcázási lehetőség kihasználása saját álcázás készítése kedvező terepen saját álcázás készítése kedvezőtlen terepen
A gyakorlatot teljesítették, ha az álcázás kielégítő volt.			

¹⁵³ Más helyütt más követelményeket találunk: így A-fokozatban egy idő- és helymeghatározást tartalmazó szóbeli jelentés továbbítása, B-fokozatban egy idő-, hely- és csapaterősség-megjelölést tartalmazó szóbeli jelentés továbbítása 200–300 méterre. – *Rüdiger*, Anhang 26. Valószínűsíthető, hogy kisebb mértékben többször változtattak a követelményeken, illetve a helyszíntől függött, hogy hol mit alkalmaztak.

Követelmények	A-fokozat (15 év)	B-fokozat (16 év)	C-fokozat (17 év)
terület-kihasználás ¹⁵⁴	ellenség megközelítése 100 m távolságból kedvező terepen	ellenség megközelítése 200 m távolságból kedvező terepen	felderítő egységként való eljárás kb. 400 m feletti távolságból a terep kihasználásával és a megbízás figyelembevételével
A- és B-fokozatban akkor teljesítették a feladatot, ha az ellenséggel szemben jól használták ki a terepet, a C-fokozatban a helyes magatartás és a megbízás figyelembevétele esetén.			

A védfelkészítés egyre növekvő szerepét jól mutatja a Wehrmachtal kiépülő kapcsolatrendszer is. Ennek megfelelően sokkal fontosabbak lettek a HJ különleges alakulatai is, melyek tevékenysége ekkor vált igazán szervezetté.

A Motoros-HJ sikerét az ország növekvő motorizálása és az autók, illetve motorok iránt megmutatkozó páratlan lelkesedés segítette elő. A kiképzés célja az volt, hogy a négyéves tagság alatt mindenki megszerezze a szükséges tapasztalatokat, és képes legyen minden zavart felismerni és elhárítani, ami egy gépjárműn előfordulhat. A kiképzés programját a Birodalmi Ifjúságvezetőség (Reichsjugendführung, RJF) és az NSKK közösen állította össze.¹⁵⁵

A kiképzés 80 óra vezetést és 105 óra gyakorlati műhelyszolgálatot tartalmazott évente. A műhelyszolgálat 14–15 éves fiúk számára közlekedési ismereteket, gépjárművekről szóló elméleti oktatást és gyakorlati műhelymunkát jelentett. A 14–15 évesek kiképzése csak 250 cm³ alatti motorokon történt, motort vezetni azonban nem tanultak, csak a technikával ismerkedtek, ők 16 éves korukra megszerezhetik a Motoros-HJ 1938-ban létrehozott vizsgajelvényét.¹⁵⁶ A 16–18 éves fiúk emellett elméleti és gyakorlati kiképzést kaptak motorvezetésből. A cél a jogosítvány elérése volt, amire a törvény 16. életévtől adott lehetőséget. A Motoros-HJ nyári táboraiban főleg a vezetési gyakorlatot mélyítették el.

1937-ben megnyitották a HJ első motorsportiskoláját Gandersheimban (Alsó-Szászország), és tovább bővült a Motoros-HJ technikai ellátása is. Újabb műhelyeket építettek, és rengeteg új motorkerékpárt szereztek be.

A vizsgán megfelelő ismeretekről kellett számot adni a motortan, közlekedésen, törvényismeret valamint vezetésismeret témakörökben. Az írásbeli részben a következő kérdésekre kellett választ adni: Hogy viselkedik a motoros balesetek esetén? Hogyan gondozza motorkerékpárját, illetve mikor alkalmas közlekedésre egy motor? A gyakorlati ismeretek terén 15 perc alatt le kellett cserélni egy gépkocsi hátsó kerekét, valamint a motorkerékpáron előforduló zavarok közül három egyszerűbbet 15 perc alatt fel kellett ismerni. A vezetésnél egy 10x6,5 méteres sávban hullámos talajon kellett vezetni. Az ügyességi résznél 6 zászlót kellett szlalomozva megkerülni háromszor oda, háromszor vissza. A terepvezetésnél a pálya 7,5 km hosszú volt, amelybe beépítettek 200 m-es megállás nélküli szakaszokat, homokos és agyagos úton, magasságkülönbség nélkül, valamint emelkedőket 75–150 m hosszan, amelyek műutakon kívül helyezkedtek el. Az e-

¹⁵⁴ Más helyütt más követelmények szerepelnek: B-fokozatban egy célpont megközelítése 200 m távolságból, figyelembe véve, hogy az utat belátja az ellenség. – *Rüdiger*, Anhang 26.

¹⁵⁵ Uo., Anhang 34.

¹⁵⁶ Uo., Anhang 38.

melkedő 25–30%-os meredekségű volt. Az iszap- és vízvezetésnél a mélység 25–30 cm volt, a szakasz szélessége 4–5 m. Végül értékelték a fiúk általános hozzáállását a vizsgálóhoz és a motorozáshoz. Aki a vizsgát sikeresen teljesítette, ugyancsak jelvényt kapott, melyet 1938-tól motorsportjelvénynek neveztek. A Motoros-HJ-ban megkezdett képzés az NSKK-ban folytatódott, mint ahogy a többi különleges alakulat esetében is a párt megfelelő osztágaiban.

A Repülős-HJ-ba való kiválasztás és kiképzés már a DJ-ban elkezdődött. Az érdeklődők a repülőmodellező csoportokban a 2 éves kiképzési program keretében megismerték a repüléstan alapfogalmait, a repülőgépek felépítését, valamint az egyszerűbb modellek építését. Amikor a fiúk megszerezték a megfelelő képességet, komolyabb modelleket is építhettek, sőt egyéni konstrukciókat is tervezhettek és építhettek. Az elkészült modelleket azután ki is próbálták. A fiúkat 14 éves korukban átvette a Repülős-HJ, ahol ismereteiket tovább bővíthették.¹⁵⁷

1936-ban rendezték meg először a birodalmi vitorlázó- és modellrepülőversenyt. Minden évben bővültek a Repülős-HJ technikai lehetőségei is, így egyre többen vehettek részt a kiképzésben.

A további oktatás repülőelméleti és rádiós képzést, vitorlázórepülő-építést, sikló- és vitorlázórepülést tartalmazott. A kiképzéshez a szükséges felszerelést és a pályákat a Nemzetiszocialista Repülőstestület (NS-Fliegerkorps) biztosította. A kiképzés középpontjában a sikló- és vitorlázórepülés állt, valamint az ilyen repülőgépek építése és karbantartása. Az elméleti oktatás keretében megismertették a fiúkat a repülés történetével, a repülők felépítésével és tagolásával, építőanyag- és szerszámtannal, repülőgép- és repülőgép-felismeréstanal, légiföldrajzzal, motor- és időjárás ismeretekkel, a navigációval, a repülés jogi rendszerével, valamint a mérőműszerek működésével. A rádiós oktatás elsősorban a Luftwaffe részére képezte ki a földi légiirányítókat, ennek ellenére a résztvevők célja és vágya természetesen a repülés volt.¹⁵⁸

A repülős kiképzésben rövid gyakorlás után letették az A-siklórepülős vizsgát, melyen egyenes kirepülést és egy megjelölt sávban történő kifogástalan landolást követeltek. A B-vizsgánál a gyakorlatokat kanyarokkal és célbaéréssel (landolással) nehezítették. A haladók már teljesítették a C-vizsga, vagyis a vitorlázórepülés követelményeit, és megkapták a sötét háttérben 3 ezüstsírályt ábrázoló jelvényt. A C-vizsgán legalább 5 percig kellett a starthely felett vitorlázni. A képzés folytatása során a fiatalok repülési engedélyt (jogosítványt) szerezhettek a vitorlásrepülőkre. A repülősöknek évente rendeztek sportversenyeket.¹⁵⁹

A Haditengerészeti-HJ-ban az elméleti kiképzés, melynek során a tengerészek alapvető feladatait ismerték meg a fiatalok, télen folyt. Az elméleti képzés magában foglalta az állomáshely meghatározását, a térképolvasást, és a navigáció alapismereteit. A teljesítményekről való számadás után a fiatalok 1937-től megkapták a HJ tengerisport-jelvényét, erre a belépést követő két éven belül sor kellett, hogy kerüljön, tehát legkésőbb 16 éves korban. A jelvény megszerzése tette lehetővé, hogy a fiúk tanulmányaikat a birodalmi tengerisport-iskolákon

---

¹⁵⁷ Uo., Anhang 35.

¹⁵⁸ Uo.

¹⁵⁹ Uo.

kezdjék meg Prierosban (Brandenburg) vagy Seemoosban (Bodeni-tó, 1937-től). A vizsga három részből tevődött össze: tengerészismeretek, hajózási ismeretek és jelzőszolgálat. A tengerész részhez tartozott a csomózás, a csomók kioldása, a csomók szakszerű cölöpre helyezése, illetve a hajó kikötése. Ezenkívül egy 25–30 m hosszú dobókötelet 5 m széles sávban 15 m-re kellett dobni. A csónakban való evezésnél az ülést, a csatok kioldását, a kikötésnél és az indulásnál tanúsított viselkedést értékelték, valamint a parancsokkal szembeni és az általános tengerészeti magatartást. A hajózási ismeretek során számon kérték az iránytű, a kitérés szabályok, a fényjelzések, a csónakok ismeretét. A vizsgát a jelzőszolgálat zárta, melynek során 5 perc alatt 90 betűt kellett tökéletesen fényjelekkel továbbadni, illetve 10 perc alatt 90 betűt morzejelekkel továbbítani.¹⁶⁰

A vezetők számára ugyancsak 1937-től külön A, B és C kategóriás vezetői vizsgák voltak, melyekre a két birodalmi tengerisport-iskolában és az öt területi tengerisport-iskolában készítették fel a Haditengerészeti-HJ vezetőit. Aki az A-vizsgát letette, az már kiismerte magát a kötélzetnél, helyesen viselkedett a csónakban, ismerte a fényjelzéseket, képes volt jelzéseket leadni, sebesség- és mélységmérést végezni. Aki a B-vizsgát is teljesítette, az tudott bánni az iránytűvel és a tengeri térképekkel, és rendelkezett az alapvető navigációs ismeretekkel. A tengerészeti kiképzés zárása volt a C-vizsga, amelyhez egy vitorlás kiképzőút tartozott a Balti-tengeren.¹⁶¹ A vitorlasképzéshez külön A, B, és C fokozatú vizsgák tartoztak.

A Híradós-HJ felállítására először azért került sor, hogy a táborok, illetve egyéb rendezvények távbeszélő összeköttetését megteremtsék, így egységenként (Bann) általában egy ilyen csapat volt. A képzés három fő elemből állt. Az előképzés során a fiatalokat bevezették az információtovábbítás szakterületére, és megismertették az egyszerű műszerek kezelését. Az előképzés kb. 6 hónapig tartott, melynek végén a fiúknak vizsgát kellett tenniük. Sikeres teljesítés esetén megkapták a HJ híradós-bizonyítványának A fokozatát.

Az előképzésre épült az alapképzés, amely kb. két és fél évig tartott, a végén ismét vizsgát kellett tenni, amely után megkapták a bizonyítvány B fokozatát is. A 17–18 évesek számára végképzést tartottak a birodalmi posta segítségével, melynek elvégzése és a vizsga teljesítése után a fiatalok megkapták a bizonyítvány C fokozatát is.

A kiképzés elméleti részében megismerték, hogy a műszerek milyen fizikai törvényszerűségeken alapulnak, továbbá megtanították nekik, hogy milyen módon lehetséges az információtovábbítás (vezetékes, vezeték nélküli rendszerek). Részt vettek kábelfektetésben, telefon- és adókészülékek telepítésében. A morzejelek megismerése ugyancsak szerepelt a tananyagban. Ha lehetőség volt rá, megismertették a fiatalokkal a hangosbmondást, a kutyás jelentésszolgálatot.¹⁶²

A Lovas-HJ létrehozására csak 1938-ban került sor, és főleg falusi gyerekeket fogott össze, hiszen a lótenyésztés vidéken volt jelentős. A kiképzéshez, mely lovaglásból és az állatok gondozásából állt, segítséget nyújtott a Nemzetiszocialista

¹⁶⁰ Uo., Anhang 36

¹⁶¹ Uo.

¹⁶² Uo., Anhang 37.

Lovas-testület (Nationalsozialistisches Reiterkorps). A kiképzés célja a hivatalos lovasbizonyítvány megszerzése volt, 14 éven aluliaknak az ifjú-lovasbizonyítványt adták. A lovasok tudásukat az évenként megrendezett birodalmi lovasversenyeken mérhették össze.¹⁶³

A különleges alakulatok mellett meg kell említenünk a HJ felcsereit is. Mivel a HJ különösen nagy figyelmet fordított a fiatalok egészségvédelmére, szükséges volt, hogy ehhez megfelelő embereket képezzenek ki. Különösen fontos volt az orvosi és egészségügyi felügyelet a túrázások és a táborozások alakalmával, mivel ilyenkor a sokféle tevékenység folytán előfordulhattak kisebb balesetek is. A nagyszabású táborozások esetén a közelben fekvő kórházak és azok orvosai látták el a súlyosabb eseteket, a könnyebb sérüléseket a HJ orvosai és segítői a táborokon belül kezelték. Erre a célra külön barakkokat létesítettek, nagyobb táborok esetén külön barakk volt az azonnal ellátható apróbb sérülésekre, és külön a több napos gyógyulásra szoruló fiúk és lányok részére. A fertőző betegeket minden esetben elkülönítették.

Az orvosok, illetve fogorvosok azonban nem boldogultak volna feladataik ellátásával, ha ehhez nem állt volna rendelkezésükre megfelelő segítség. A segéderő kisebb része az orvostanhallgatók köréből származott, akiknek a táborokban való orvosi segédmunka még jó gyakorlatot is jelentett. A segéderő nagyobb része a HJ soraiból jött, ők voltak a HJ felcserei és egészségügyi leányai, akiket az orvosok az alapvető elsősegélynyújtási ismeretekre maguk képezték ki. A fiúknak legalább 13, a leányoknak legalább 14 évesnek kellett lenniük, hogy az orvosi-felcseri képzésbe belekezdhessenek. Az egyik legnevesebb tábor a Hochland-tábor volt Felső-Bajorországban. Itt nyaranta 2–3-szor, háromhetes turnusokban 6–8 ezer gyerek táborozott, ezek ellátásához 12 orvos, 7 fogorvos, 21 orvostanhallgató mellett 140 felcser segédkezett az egészségvédelem terén 1936-ban.¹⁶⁴ A felcsereknek is általában két csoportja volt. Azok, akik már régebb idő óta szolgáltak felcserként, főfelcserek lettek, ezzel is biztosítva az előrelépés lehetőségét.

A HJ nagy érdemének tartotta, hogy amíg 1933 előtt a számtalan ifjúsági szervezet megfelelő orvosi felügyelete nem volt megoldott, addig a nemzetiszocializmusnak ez egy csapásra sikerült. A Birodalmi Ifjúságvezetőségben már 1934-től külön hivatal (az Egészségvezetés Hivatala) irányította a HJ egészségvédelmét, de minden területi egységben egészségvédelmi szolgálatokat hoztak létre. A HJ ebben a tekintetben is az NSDAP megfelelő szervével, annak Népegészségügyi Hivatalával tartott fenn szoros kapcsolatot.

A felcsereknek és egészségügyi lányoknak külön egyenruhájuk volt, amely az egyszerű egyenruhától annyiban különbözött, hogy feltüntették rajta valamilyen formában a vörös keresztet. A HJ alapkiképzésén kívül folyamatos továbbképzésen is részt vettek. Sokan lettek közülük valóban orvosok.

1934-től a légoltalmi kiképzésen még önkéntesen lehetett részt venni, s az nem tartozott a HJ-szolgálat hivatalos részéhez. 1939-től, a háború kitörése után a Birodalmi Légoltalmi Szövetség (Reichsluftschutzbund) szervezésében megkez-

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Unser Hochlandlager, hrsg. von der Presse- und Propagandastelle des Gebietes 19. Hochland [1936], Institut für Zeitgeschichte, München, Wqk 33.

dődik a DJ és a JM utolsó évjáratának kötelező „önvédelmi kiképzése” is. Az idősebb HJ-tagok, akik már korábban részesültek képzésben, 1939-től segítőként vettek részt a légoltalmi kiképzésben, hiszen kötelezővé válása után a kiképzendők száma drasztikusan megnőtt.¹⁶⁵ Évente egyszer (minden év első szerdáján) megrendezték a ifjúsági légoltalmi napot is, amely a megszerzett ismeretek bemutatója volt. A légvédelem hasznos dolog, a háború alatt sok fiatal segédkezett a kritikus helyzetekben, így sokan közülük megkapták a 'háborús érdemkereszt a karddal' kitüntetéset. A légoltalmi kiképzéseken évente többszázezren vettek részt.¹⁶⁶

Úgy tűnhet, hogy ebben a fejezetben nem foglalkoztunk olyan részletesen a BDM-ben és JM-ben bekövetkezett változásokkal. Ennek mindössze az az oka, hogy a lányok esetében az 1935 előtt kialakított formák éltek tovább a háború végéig. Őket a légoltalmi kiképzésen kívül nem érintette a védfelkészítés, csak a háború alatt próbálták bevonni őket ilyen tevékenységekbe, de elemzésünk erre az időszakra már nem terjed ki.

***

Az a fellendülés, amit az ifjúsági sport 1936 és 1939 között megért, a háború idején csak erősödött. Amíg 1939-ig birodalmi szinten a sportra kb. 200.000 márkát költöttek évente, a háború alatt ez az összeg 4 millióra emelkedett. A versenyeken más nemzetiségű fiatalok is részt vettek, illetve a német fiatalok is indultak más országok versenyein (Olaszország, Hollandia, Norvégia, Finnország, Szlovákia stb.) A sport fejlődése ebben a formában 1943-ig fejlődött, majd 1944-től fokozatosan megsemmisült.

1939-től kezdve az ifjúság — különösen a fiúk — „élesben” is bebizonyíthatták, hogy a testi felkészítést sikeresen végezték el. A Lengyelország elleni hadjáratban 18.000 HJ-vezető vett részt, sokan voltak, akik önként jelentkeztek a „megmérettetésre”. A HJ-tagok, akik a háborúhoz egyelőre fiatalok voltak, a Háborús Segélyszolgálatban (Kriegshilfsdienst) tevékenykedtek „a haza érdekében.”

V. Összegzés

A Hitlerjugend olyan ifjúsági szervezet volt, amelyet addig még nem látott a világ, és amelyet valószínűleg és remélhetőleg nem is fog újra megélni. A Hitlerjugend még a náci Németországban is különleges volt, valami olyan, amelynek szervezeti fokával igazából nem tudott lépést tartani egyik egyéb náci szervezet sem. Soha addig nem szervezték meg egy ország egész ifjúságát úgy, ahogy ez Németországban megtörtént. Soha a történelem folyamán nem vetették az ifjúságot egy olyan tökéletes és egységes kiképzés alá, mint akkor Németországban, és talán még soha nem éltek vissza az ifjúsággal olyan módon, mint ott és abban az időben.

Ez az ifjúság már gyerekkorától kezdve megtanulta, hogy lépést tartson, hogy beilleszkedjen, hogy alárendelje magát. Ezek a fiúk és lányok hetekig talpon

¹⁶⁵ Uo., Anhang 33.

¹⁶⁶ Rüdiger, Anhang 33.

voltak, és egy idolt követtek, aki a „káprázatos” jövőbe csalogatta őket. Ez az idola Adolf Hitler volt. Erre az emberre eskette fel Baldur von Schirach az ifjúságot, mert ő saját maga is hitt ebben az emberben. A német ifjúság kisajátítása, egyéniségének szétrombolása – ez volt Schirach programja. Schirach megvalósította a német ifjúság nemzetiszocialistává nevelését és felhasználását a nemzetiszocialista célokért.

A Hitlerjugend sikere, a benne végzett munka tőkélyre fejlesztése szorosan összefonódik Baldur von Schirach nevével. Az ő kitartása, céltudatossága és nagyra valószínűsítője nélkül a Hitlerjugend valószínűleg sohasem juthatott volna el addig, ahova eljutott. Az ő neve ugyanúgy elválaszthatatlan a Hitlerjugendtól, mint ahogy Heinrich Himmleré az SS-től vagy Ernst Röhmé az SA-tól.

Schirach vezette és meneltette ezt az ifjúságot, de ez az ifjúság nem tudta, hogy ez az út hova vezet. Ez csak később derült ki számukra, de akkor sem gondolkodtak, mert alkalmazkodtak ahhoz az elvhez, amit Hitler és Schirach nyomatékosított előtűk: megtanulni az egyén akaratát alárendelni a közösség akaratának. A parancs szent volt, nem kellett elgondolkodni rajta, hogy az helyes vagy helytelen, tisztességes vagy nem tisztességes, törvényes vagy törvénytelen, csak végre kellett hajtani. Vakon teljesíteni mindent, nem gondolkodni, megtenni, ez volt Schirach nevelési programjának egyik alapköve. Schirach ifjainak keménynek, kitartónak és bátornak kellett lenniük, állandó versenyeken kellett bizonyítani tudásukat. A gyakorlatokon és versenyeken való jó szerepléssel igazolni lehetett, hogy mindaz, amit a HJ végez, jó és hasznos, a nemzetiszocialista nevelés dicsősége megkérdőjelezhetlenné vált.

A Hitlerjugend egyre kevésbé lehetett kikerülni. Bár az önkéntesség elvét 1939-ig papíron fenntartották, ez mégsem volt igazi önkéntesség, hiszen kívül maradni egyre inkább szegényt jelentett, kilógást abból a sorból, ahova lassan tényleg minden 10–18 év közötti fiú és lány beállt. Ha valaki nem volt hajlandó belépni a HJ-ba, nemcsak magát sodorta veszélybe, hanem családját is. A vonakodók egyrészt nem érettségizhettek le, nem tehetek szakvizsgát, nem kaptak állást. Másrészt a szülők számára az állás elvesztése a megélhetést veszélyeztette. A „nemzetiszocialista mozgalom” keze mindenhova elért, mindent mindennel összefüggésbe lehetett hozni, és szankciók egész sorát lehetett alkalmazni. 1940-re a HJ magában foglalta a német ifjúság 98%-át, ami azt jelentette, hogy szinte az egész ifjúságot be tudta vonni a kiképzési programba, amelyet a meglévő lehetőségekhez mérten tőkélyre fejlesztettek.

Nem maradhattak ki a lányok sem.

A Hitlerjugend színes programjaival látszólag kompenzálni tudta azt a szomorú tényt is, hogy a HJ nem engedte meg ezeknek a fiataloknak, hogy egyszerűen csak gyerekek legyenek, mint ahogy ez addig volt. A HJ tőlük is számon kérte azokat a kötelességeket, amelyeket a nemzetiszocializmus az ifjúságtól elvárt, amelyeket a saját népi közösség fényes jövőjének felépítése megkövetelt tőlük. Ezeknek a fiataloknak nem jutott idejük az egyszerű, önfelédte játékokra, mint ahogy az gyermekkorban megszokott, mivel az iskola és a Hitlerjugend a fiatalság minden idejét igénybe vette, hamar felnöttekké tette őket. A HJ-tagoknak nem lehetett olyan haszontalan dolgokkal foglalkozni, mint a babázás vagy a kisau-

tókkal való játszás, itt csak olyasmivel volt szabad foglalkozni, aminek a fiatalok a jövőben is hasznát tudták venni: a közösségért viselendő harcban. Mindenki ideje korán megtanulhatta, hogy az egyén semmi, csak a közösségben létezik, ahol saját akaratát alá kell rendelnie a közösség akaratának. A közösség akarata pedig nem volt más, mint Adolf Hitler akarata.

Ezeknek a gyerekeknek nem lehettek egyszerű példaképeik. Erre a szülők, a rokonok, barátok már nem voltak alkalmasak és elegendők, hiszen csak az lehetett példakép, akit arra a nemzetiszocialista mozgalom kijelölt, függetlenül attól, hogy a kijelölt személy mai fogalmaink szerint alkalmas volt-e a példakép szerepre vagy sem. Emellett a horogkeresztes zászló volt a legfontosabb, amelyre fel kellett nézni, amelyet úgy kellett tisztelni, mint Adolf Hitlert, és amelyért alkalom adtán még az életet is fel kellett áldozni.

A HJ a testi felkészítés terén 1933 előtt nagyon sokat tanult más ifjúsági egyesületektől, maga a fokozott testi nevelés ötlete, illetve programjának kidolgozása is a weimari időkből származik. 1933 után a testi felkészítés állami programmá vált, az ifjúságot az egészségvédelem leple alatt módszeresen készítették fel a közelgő háborúra, és vetették be már a háború első napjaitól kezdve. Mind a testi felkészítést, mind a HJ különleges alakulataiban kiképzett fiatalokat a háborús külpolitikai célok elérésének szolgálatába állították. A felkészítés valódi céljait sem külföldön, sem a birodalomban nem propagálták, a fiatalokat pedig nem kellett meggyőzni arról, hogy a felkészítést végigcsinálják, mivel ők valóban nem a végcélt látták benne, hanem az érdekes elfoglaltságot: ki ne szeretett volna lőni, illetve érdekes terepgyakorlatokon részt venni. A felvonulások dobokkal, fanfárokkal, az egyenruha, a bajtársiasság, a sokszínű program lelkesítette az ifjúságot. Mindemellett pedig ki ne hallotta volna 10–18 éves korban szívesen, hogy ők a legjobbak, ők tudnak a világon a legtöbbet.

A védfelkészítésnek megvolt a maga hatása. A HJ-ban kiképzett fiúk már kiismerték magukat a terepen, tudtak tájékozódni, megfelelő módon tudták kezelni a fegyvereket. Mi más kellett ahhoz, hogy ezekből az ifjából jó katonák váljanak? Ez pedig hasznára vált a Wehrmachtnak, az SS-nek és a Luftwaffe-nak is.

„Igen sokszor az a felfogás uralkodik, hogy a Hitlerjugend a védfelkészítéssel az ifjúságot egy támadó háborúra készítette elő, sőt a HJ háborúhoz hasonló tevékenységéről beszélnek még a béke idején is, és azt állítják, hogy a különleges alakulatokat egyedül az katonai előképzés céljából hozták létre. Mi sem tévesebb, mint a HJ védfelkészítésével és különleges alakulataival szemben ilyen véleményt hangoztatni,”¹⁶⁷ – írja Jutta Rüdiger, a BDM vezetője. Sajnos véleményével nincs egyedül. Számos olyan szerzőt nevezhetnénk meg, akik hasonlóan vélekednek a HJ történetéről írt munkáikban.

Valószínűleg nem is következhetett volna be ilyen nagyszabású felkészítés, a HJ nem nyújtott volna ilyen sokrétű programokat és elfoglaltságot, ha ennek nem lettek volna komolyabb okai. Nehezen hihető ugyanis, hogy kizárólag az ifjúság egészségére és tartalmas „szórakoztatására” oly sok millió márkát költöttek volna, ha katonai szempontból ennek nem lett volna jelentősége. Ezt látszik

¹⁶⁷ Rüdiger, 78.

alátámasztani az is, hogy a leányok nevelése messze nem került annyi pénzbe, mint a fiúk katonai előképzése.

A testi felkészítés persze hasznára is vált az ifjúságnak. Nemcsak azért, mert ezáltal megőrizte egészségét, hanem azért is, mert később — mint katona — sokoldalú tudással, képességgel rendelkezett, ami mindenképpen előnyt jelentett a hadszíntereken. A haditervek készítői azonban nem azon az alapon készítették fel az ifjúságot a háborúra, hogy ezzel is megkímélik őket. Ennek jelentőségére valószínűleg már csak akkor ébredtek rá, amikor a veszteségek drasztikusan megnövekedtek, főleg a keleti hadjárat megindítása után.

A Hitlerjugendben hosszabb-rövidebb idő alatt kiképzett fiatalok többségében jó katonák lettek, de még így is több millióan a hódító politika áldozatává váltak, egy olyan háború áldozataivá, amiről Schirach még csak nem is álmodott, mint azt 1966-ban szabadulásakor állította.

Schirach hitt Hitlerben, és az ifjúság is hitt benne, feláldozták érte saját ifjúságukat, sokak az életüket, az ártatlanságukat, a lelkiismeretüket. Schirach legnagyobb bűne egy egész generációval történő visszaélés volt. Nürnbergben 1946-ban nem vallotta magát bűnösnek, a Hitlerjugendet nem nyilvánították háborús bűnös szervezetnek.

Végezetül álljon itt még egy idézet, amely most már a testi felkészítés céljainak ismeretében megvilágítja azt is, hogy milyen sors várt volna ezekre a fiatalokra, ha nem omlott volna össze a Harmadik Birodalom:

„... ez az ifjúság, amely semmi egyebet nem tanul, mint németül gondolkodni, németül cselekedni. És amikor ez a tízéves fiú, ez a tízéves leány bejön a mi szervezeteinkbe, és sok esetben ott jutnak egyáltalán friss levegőhöz, négy év múlva a Jungvolkból átkerülnek a Hitlerjugendbe, és ott tartjuk őket újabb négy évig, de még akkor sem adjuk őket vissza a mi öreg osztály- és rendi elődeinknek, hanem nyomban bevesszük őket a pártba vagy a Munkafrontba, az SA-ba vagy az SS-be, az NSKK-ba és így tovább. És ha ott vannak két vagy másfél évig, és netán még mindig nem váltak egészen nemzetiszocialistává, akkor bemennek a Munkaszolgálatba, és ott újabb hat meg hét hónapon át csiszolják őket, mindet ugyanazzal a szimbólummal: a német ásóval. És ami még ezután a hat vagy hét hónap után esetleg imitt-amott megmaradt bennük az osztálytudatból vagy a rendi előítéletből, azt magára vállalja a Wehrmacht, amely tovább kezeli őket két évig. És ha majd két, három vagy négy év múlva visszatérnek, hogy vissza ne essenek, azon nyomban bevesszük őket megint az SA-ba, az SS-be és így tovább. És soha életükben nem lesznek többé szabadok.” – Hitler beszéde Reichenbergben, 1938. december 2-án.¹⁶⁸

Schirach Nürnbergben a következőket mondta: „Az én bűnöm, amit Isten és nemzetünk előtt viselek, hogy a német ifjúságot a Hitlerben való hitre neveltem. [...] A bűn egyedül enyém, a német ifjúság ártatlan...”

Ahogy Werner Klose írja könyvében: „Hitlerért élni, Hitlerért meghalni, ez lett a sorsa egy egész generációnak.”¹⁶⁹

¹⁶⁸ Max von der Grün, *Ifjúságom a Harmadik Birodalomban*, B 1981., 96–67. és Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*, Stuttgart, 1981., 185.

¹⁶⁹ Klose, 10.

Papp István

ANGYAL DÁVID 1942-ES NAPLÓJA¹

Angyal Dávidnak, a 17. és 19. századi magyar történelem mára kissé elfeledett kutatójának életútja jól példázza a magyar zsidóság, különösen az alacsony sorból kiemelkedő értelmiségiek pályafutását a kiegyezéstől a II. világháború közepéig. Angyal 1857-ben született, így gyermek- és ifjúkora még a befogadás, tolerancia időszakára esett, amikor a politikai elit örömmel vette a zsidóság asszimilációját. Hosszú életpályája 1943 decemberében, 86 éves korában zárult le, így ha személyesen nem is élte meg a gettóba zárás, a deportálás borzalmait, de tanúja volt rokonai, ismerősei munkaszolgálatra való bevonulásának. Megérezte és naplójában többször utalt a magyar zsidóságot fenyegető vészre, s ő maga is többször átélte személyes megaláztatást.

Ennek az életútnak a krónikáját *Emlékezések* címmel 1943-ban megírta Angyal Dávid, s ez a kötet 1971-ben, Londonban napvilágot is látott.² De a memoár utolsó megjegyzése 1938-ból való,³ így különösen értékes ez a napló, mivel erről az időszakról már nem emlékezett meg. Magáról Angyalról eddig nem született önálló monográfia, csupán két cikk látott napvilágot: az első még Angyal életében Károlyi Árpád tollából⁴, a másik pedig az *Emlékezések* 1971-es kiadásában jelent meg, ez Péter László összefoglalása.⁵ Műveinek 1937-ig terjedő bibliográfiáját pedig Kozocsa Sándor állította össze.⁶ Nekrológiát a Századok hasábjain egykori tanítványa Balanyi György írta meg.⁷

Ha Angyal Dávid pályafutását röviden jellemezni akarjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy személyes sorsa kiváló példa a dualizmuskori gyors karrierre, a sikeres intergenerációs mobilitásra. Édesapja házaló kereskedőként kereste kenyerét. Angyal Dávid gyermekkorát két alföldi városban, Kunszentmártonban és Szentesen töltötte, majd a pesti evangélikus gimnáziumban érettségizett. Tudományos pályáját irodalomtörténészként kezdte, s a filológiai pontosságra való törekvést egész életében megőrizte. Legjelentősebb művei közé tartozik 1889-es Thököly-élet-rajza és a Millenniumi Magyar Történetbe írt összefoglaló munkája (Magyarország II. Mátyástól III. Ferdinándig). Emellett jelentős Széchenyi-kutató is volt (Gróf

¹ A napló kéziratát Polgárné Dávid Katától kaptuk meg, aki családjával együtt 1956-ban hagyta el Magyarországot. Szívességéért ezúton is köszönetünket fejezzük ki.

² *Angyal Dávid: Emlékezések.* Sajtó alá rendezte és szerkesztette: Czigány Lóránt. Szepsi Csombor Kör, London 1971. 171.

³ i. m. 153.

⁴ *Károlyi Árpád: Angyal Dávid, a történetíró* In: A gróf Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve Bp., 1937. 1–26.

⁵ *Péter László: Angyal Dávid a történész.* In: *Emlékezések* i. m. 7–29.

⁶ *Kozocsa Sándor: Angyal Dávid műveinek bibliográfiája* In: A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve Bp., 1937 324–350.

⁷ *Balanyi György: Angyal Dávid.* Századok, 1944. 1–3. szám. 155–157.

Széchenyi István történeti eszméi, 1907, egyben akadémiai székfoglalója is). Nagyon fontos forráskiadó munkát is végzett, többek között Kisfaludy Sándor, Péterfy Jenő, Cserei Mihály műveit, Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél levelezését rendezte sajtó alá. 1909-től tanított a pesti tudományegyetemen, majd nyugdíjazását, 1929-et követően a bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója volt 1935-ig.

A matuzsálemi kort megért Angyal Dávid a magyar értelmiség színe-javát ismerte, ha időrendben nézzük, akkor Toldy Ferenctől egészen Kosáry Domokosig. Nem csupán egyetemi tanárokat, történészeket, hanem politikusokat, újságírókat, zenészeket, írókat, természettudósokat, egyházi személyeket is barátai között tartott számon. Ne feledjük, hogy Angyal két évtizedig középiskolában tanított, így naplójában gyakran emlegeti egykori tanítványait, akiket érettségiztetett. Mielőtt a naplót értékelnénk, érdemes két, Angyal gondolkodását jellemző alapvetet leszögeznünk. Először is elkötelezett royalistának, a Habsburgok feltétlen hívének vallotta magát. Másodsor: konzervatív volt, a szó legnemesebb értelmében. Elutasította a jobboldali és a baloldali radikálisokat, társadalomformáló ideológiákat egyaránt. Ez nem jelenti azt, hogy érzéketlen lett volna a szegények sorsa iránt, hiszen például elismeréssel írt Móriczról, de Németh László már érthetetlen és zavaros volt számára. A Horthy-korszak értelmiségei közül leginkább Klebelsberg és Szekfű iránt érzett rokonszenvet. A rendszer hivatalos ellenzékén kívül álló baloldali értelmiségeikhez viszont semmilyen kapcsolat nem fűzte.

Angyal Dávid zsidó származású volt, s ezért is szemben állt mindenféle fasiszta, nyilas, szélsőjobboldali politikával és ezek képviselőivel. Annak ellenére, hogy saját életében szinte mindent elért, sokféle társadalmi elismerésben részesült, mégis azt írta memoárjában, hogy: „A zsidó származás átkát sokszor kellett éreznem, mind a mai napig”, majd idéz egy mondást, miszerint „a zsidóság nem vallás, hanem szerencsétlenség”.⁸ Nem véletlen, hogy ide jutott, hisz végigjárta az asszimiláció útját (1880-ban változtatta nevét Engelről Angyalra, 1885-ben katolizált), a Monarchiára és azon belül Magyarországra hazájaként tekintett, s minden ízében magyar volt. Születésétől fogva magyarnak tartotta magát, „tökéletesen asszimilálódott”. Ezért is elementáris erővel hatottak rá azok a támadások, sértések, amelyek őt vagy családját érték és azok a hírek, amelyeket a zsidók sorsáról hallott. A naplót olvasva ez a döbbenet és értetlenség nagyon jól érezhető, kitapintható a fájdalom és keserűség, amelyet az író érzett e támadások és tettek miatt.

A napló az 1942. július 1. és október 29. közötti eseményeket rögzíti. Ha a szöveget olvassuk, akkor egyet érhetünk Balanyi György megállapításával, aki szerint „Angyal Dávid nemcsak tudós, hanem íróművésznek is egyenrangú volt.... A hatást sohasem a szóvirágok halmozásában, hanem ellenkezőleg a természetes egyszerűségben s a világos, tömör és plasztikus előadásmódban kereste.”⁹ A szerző stílusa valóban élvezetes és változatos. Forrásait tekintve két dologra támaszkodott: személyes ismerőseitől hallott hírekre, értesülésekre, illetve a sajtóból szerzett információkra. Ez főleg a külföldi lapokat jelentette (elsősorban a Züricher Zeitungot), de emellett olvasta a magyar napilapokat is (Magyar Nemzet, Szabadság, Pester Lloyd),

⁸ *Angyal Dávid: Emlékezések* 31.

⁹ *Balanyi György: Angyal Dávid Századok* 1944. 1–3.szám 156.

valamint hivatkozik a rádió hírei is. A német és a hivatalos magyar híreket általában kételkedéssel fogadta, hisz a propaganda és a cenzúra eltorzította őket.

Hírei nagyobb része ismerőseitől származott, akikkel a legkülönbözőbb helyeken találkozott. Először is sok kollégájával, barátjával levelezett. Sokakkal beszélgetett balatoni nyaralása idején. Sok emberrel beszélt az Akadémia különféle rendezvényein, felolvasásain, több könyvet bírált, értékelt. Többször ebédelt együtt politikusokkal, újságírókkal, akiktől sokféle értesülést, vagy pletykát hallott.

Természetesen a napló meghatározó eseménysora a világháború. Mind a szovjet, mind az észak-afrikai front eseményei aránylag bőségesen helyet kapnak benne, de még Indiáról és a csendes-óceáni hadszíntérről is olvashatunk. Részletesen ír Angyal a háborús hátország mindennapjairól (bombázások, elsötétítés, jegyrendszer, munkaszolgálat) és a nagypolitika történéseiről (magyar veszteségek, minisztercserék, Horthy István halála). Hírt ad a különféle, zsidókat sújtó intézkedésekről, az őket érő sérelmekről, atrocitásokról, többször megjelenik a tömeges pusztulás eshetősége is. Különösen érdekes Hóman Bálintról alkotott véleménye. Angyal nincs nagy véleménnyel a magyar politikai elitről általában, többször megemlíti, hogy a nyilasok kormányra jutásától tart. Kállay miniszterelnököt gyengének tartja. A kormányzóról keveset, s azt is részvétellel írt, fia halála miatt. Az antifasiszta hatalmak vezetői közül Churchillt említette legtöbbször, s csodálattal adózott a Sztálingrádot védelmező szovjet (Angyalnál orosz) csapatoknak. Angyal Dávid naplóját olvasva egy mélységesen humanista, békére vágyó és hazáját szerető, rendkívül művelt értelmiségi képe bontakozik ki előttünk. Arról a pár hónapról, amelyet a napló felölel, színes és változatos tablót nyújt, egy vezető értelmiségi és egyben egy, az asszimiláció sikertelenségével szembeszülő, de hazájához őszintén ragaszkodó zsidó származású ember véleményét tudhatjuk meg a magyar történelem e vészterhes időszakáról. Angyal e két minőségében sokak nagyban hasonló véleményét fogalmazta meg, öntötte napló formába, így mentalitástörténeti szempontból is értékes forrást adott számunkra.

A szöveg közlése során a betűhív átírást követtük. Csupán a nyilvánvaló elírásokat javítottuk, az értelemzavaró hibákat, a szokatlan szó- és mondatrendet az alábbi módon jelezzük: sic! Terjedelmi korlátok miatt nem vállalhattuk a napló teljes szövegének közlését. Arra törekedtünk, hogy a köztörténeti vonatkozású részeket, melyek számos értékes információt tartalmaznak a magyar politikai és szellemi elitre vonatkozóan, teljes terjedelmében közöljük. A kifejezetten Angyal Dávid magánéletére, egészségi állapotára, olvasmányélményeire vonatkozó feljegyzéseket, mivel azok a személyes vonatkozásokon kívül más forrásértékkel nem bírnak, általában kihagytuk a szövegből. Ezeket a kihagyásokat (...) jel jelöltük.

BALATONFÜRED

1942. július 1. Tegnap lettem 84 éves és 7 hónapos. Későn fogok a napló-íráshoz. De ezt a szép ajándékkönyvet fel kell használnom. Tegnap délben érkeztem Balatonfüredre. A Grand Hotelben szobám igen keskeny. (...) Este dr. Süme-givel, az én tavalyi orvosommal találkoztam, azután Sebestyén Károllyal¹⁰ és ne-

¹⁰ Sebestyén Károly (1872–1945) író, újságíró (Budapesti Hírlap, Pester Lyold). 1913–1933 között a Színművészeti Akadémia tanára. Ibsen, Goethe és Schiller műveit fordította magyarra.

jével, villatulajdonosok. Én csak zsellér vagyok. Megismerkedtem Földesi (sic!) Gyula¹¹ tanárral és nejjével. A hadi helyzetről beszélgettünk. Az angolok bámulatosak a katonai tehetetlenség terén. Ma olvastam, hogy Liddel Hert¹² szemére hányja az angol katonai vezetőségnek a tisztképzés fogyatékoságát. Földessyvel Adyról nem beszéltem. Nem igen dicsérte az új Széchenyi szobrot.¹³ Valóban gyenge. Sebestyén nem meri az angol rádiót hallgatni, mert fél az internálástól. Sümegi ma megvizsgált. Vérnyomás: 160. Tízszel kevesebb, mint tavaly.

július 3. Tegnap nem írtam naplót. Esemény: újabb összeütközés Alexandriától talán 100 kilométerre. Az angol ellenállás kisebb, mint Tobruknál. De a vége? Talán holnap kitudódik. Marczali Henrik sógornéja, Gyurkáné biztosra veszi az angolok győzelmét. A budapesti zsidó gimnázium igazgatója mondta nekem, hogy Alexandriában a diaszpóra előtt volt egy zsinagóga, melyben 10 000 hívó elfért. Szerinte egészen bizonyos, hogy Lueger¹⁴ úkapja zsidó volt.

július 4. A németek Alexandriától még elég messze vannak. Az angolok most keményen harcolnak, de meddig? Hóman lemondott, Szinyei-Merse¹⁵ az utódja. Mi jó van ebben? Paula lányomtól semmi hírem. Kedden utaztam, ma szombaton egész estig semmi hír.

július 5. Kétségbeejtők a postaviszonyok. Paulától és unokáimtól egy sort sem kaptam. Malvin¹⁶ írt 3-szor, de tőlem nem kapott levelet. Sok a levél a postán és kevés az ember a behívások miatt. A szerdai (július 1.) Züricher Zeitung szerint Auchinleck¹⁷ erősen védekezik 150 kilométernyire Alexandriától. Hóman tehát megbukott. Visszatér a történettudományhoz – mondja okosan.

július 6. Hóman összeférhetetlenségi bejelentései igen különösek. Meg akarja tartani a miniszteri arcát? Van-e erre joga? Ha van, nem szükséges a bejelentés, ha nincs, hiába jelenti. Ma olvasom az Ilias I. énekét görögül. Radó Antal¹⁸ írja, hogy kapott üdvözeteket és keresztényektől is 80-ik születésnapján. „akiknek nem tetszik, hogy én ma még – házmester sem lehetnék imádott hazámban. „Az imádott nem ismér. Auchinleck nem hátrál. Észak-Afrikában tehát nincs Blitzkrieg. Oroszországban is lassan halad előre a német – magyar – oláh sereg.

¹¹ Földessy Gyula (1874–1964) irodalomtörténész, főreál-iskolai tanár. Ady első nagy méltatója volt, számos kötetét rendezte sajtó alá és több tanulmányt is írt a költőről. 1951-ben Kossuth-díjat kapott.

¹² Liddel Hert – pontosan nem azonosítható brit katonatiszt

¹³ Andrassy Kurta János Széchenyi-szobrát, mely állami megrendelésre készült, 1940-ben állították fel Balatonfüreden.

¹⁴ Karl Lueger (1844–1910) osztrák keresztényszocialista politikus, 1897-től haláláig Bécs polgármestere. Gyakran hangoztatott antiszemita szövegeket.

¹⁵ Szinyei-Merse Jenő (1888–1957) politikus, jogász. 1925-től dolgozott a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztériumban. 1926–31 és 1935–44 között nemzetgyűlési képviselő, 1938–39-ben a képviselőház alelnöke. A tárca vezetését a német megszállásig látta el.

¹⁶ Dávidné Angyal Paula, Angyal Dávid lánya; Angyal Malvin pedig Angyal Dávid húga

¹⁷ Sir Claude Auchinleck (1884–1981) brit tábornok. 1941. júliusa és 1942. augusztusa között a közel-keleti front főparancsnoka volt. A 8. brit hadsereg a ő irányításával feltartóztatta Rommel-offenzíváját.

¹⁸ Radó Antal (1862–1944) költő, irodalomtörténész. Három kötetben megírta az olasz irodalom történetét, és Petrarca, Leopardi, Ariosto és Corneille műveit fordította magyarra. A nyilas rémkorszak idején öngyilkos lett.

július 7. Auchinleck azt hiszi, hogy megnyeri az alameini csatát.¹⁹ Ez fontos volna. De ki tudja? Orosz fronton német előhaladás, de még nincs döntés. Oláhok diadalmaskodnak. Nincs levelem, senki sem ír.

július 8. Tegnap este nagy szél. Ma délelőtt bámulatosan friss levegő a Balaton partján. Orosz fronton német előhaladás. Auchinleck ellenáll Alameinél, de gyöngébb, mint Rommel. A Züricher Zeitung kételkedik az angol sikerben s akkor? Lehet-e az angolszász koalíciónak 1943 végéig várnia? Nagyon kétséges.

július 9. Malvin kórházban fekszik. Ez nem jó. Ma én se vagyok teljesen zavartalan egészségben. El-Alamein erősen védett erődítése az angoloké. Miért nem csatlakozott Auchinleck Tobruk védelmébe. Orosz fronton a német nagy veszteséggel előre megy. Ma Földesi elmondta, hogy apját még Feldmannak hívták (r.katolikus). Felesége bűbájós művésznő.

július 10. Auchinleck nem adta még át El-Alameint. Az angol most összeszedi magát. Orosz fronton a német előrenyomul nagy veszteségekkel. Sebestyén Károlynak ma gratuláltam 70. születésnapján. Melankolikusan emlegette, hogy a Pester Lloyd róla keveset ír, pedig 23 éven át szerkesztője volt ott két rovatnak. Földesi ma kifejtette előttem filozófiája alapvonalait. Vederemo.²⁰ (...) Mikola Sándor²¹ királyi főigazgató nem tudta, hogy ki az a Sebestyén Károly.

július 11. Ebéd után viharos északi szél. A levegő lehült talán 30 fokról 17 fok celsiusra. Mikola Sándorral beszéltem, a kitűnő fizikussal. Azt mondja, hogy Hóman azért bukott, mert megengedte a Volksbund elhatalmasodását. A kormány tekintettel a németekre nem akadályozhatta ezt. De nehezteltek reá, s végre hosszú ingadozás után megbuktatták. Figyelemre méltó értesülés. Észak-Afrikában Auchinleck egyelőre erősen védekezik. Azonban a német előretörés Oroszországban veszélyes az oroszokra. Kaukázus a cél. A japán miniszter szerint Észak-Amerika és Anglia meg fognak semmisülni. Egy kínai előkelőség szerint Japán fog megsemmisülni. Benne vagyunk a világtörténetnek — legalább az új korának — legnagyobb politikai válságában.

július 12. Hűvös nap, sokat sétáltam. Beszélték, hogy Szombathelyen a zsidókkal úgy akartak bánni (kik? katonák?), mint Újvidéken. De leintették őket. A rabbit azonban megverték. Ki most itt akarja kiheverni testi sérelmeit Azután Földesivel sokat beszélgettem régi írókról. Egyszerre előttünk termett Hóman. Ki egy társaságból kiszakította magát. Kezet fogott velünk és ígérte, hogy majd még beszélgetünk. (...) A Don tájékán nagy német győzelem, El-Alameinél nincs döntés. Szekfü vasárnapi cikkében a magyar turkológokat dicsérte és idézett Gyulai egy kritikájából, mely a népieskedő lírikusokat gúnyolja.

július 13. Malvina mai kártyája kissé megnyugtató. Délelőtt nagyot sétáltunk az erdőben Földesiekkel. Az asszony igen intelligens, tehetséges nő. Délután 5 után az Esterházy – ligetben Földesiekkel és Farkas Ferenc²² nevű fiatal zene-

¹⁹ A német Afrikakorps 1942. június 28-án érte el El-Alameint, ahol hónapokig tartó állóháborút követően az október 23.–november 4. közötti támadás hozta meg a brit áttörést. Auchinlecktől augusztus 13-án Montgomery vette át a 8. hadsereg parancsnokságát.

²⁰ Majd meglátjuk.

²¹ Mikola Sándor (1871–1945) matematika-fizika szakos tanár. 1897-től 1935-ig tanított a budapesti evangélikus gimnáziumban, nyolc évig igazgató is volt.

²² Farkas Ferenc (1905–...) zeneszerző. 1948–1975 között a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tanára, számos kamarazene, zongoradarab és filmzene komponistája. 1950-ben Kossuth-díjat kapott...

szerzővel. Igen jó társaság. Züricher ma sem érkezett, tegnap sem. A mi lapjaink telve vannak diadalmi füzérekkel. Észak-Afrikáról csendesen beszélnek (...) Far-
kas Ferenc nagyanyja, Reményi Ede²³ testvére volt. Faj.

július 14. Az angol diplomácia rettenetes vakságait jellemzi az, amit ma a Züricherban olvastam. A kínai-japán háború első évében a japánok fegyvereket vehettek Angliában. Oroszországban nagy német előhaladás, de az észak-afrikai német-olasz front nem megy előre. Földesi beszéli, hogy Németh László Szekfűt megbízhatatlan svábnak nevezi. Azelőtt nagy barátság volt közöttük.²⁴ Inkább hiszek Szekfűben, mint Némethben.

július 15. Nagy Miklós²⁵ Hóman bukását annak tulajdonítja, hogy túlságosan engedett a németeknek.²⁶ Ebben talán van valami. (...) Hóman bejelenti összeférhetetlenségét, azon a címen, hogy meg akarja tartani antréját, mint a Nemzeti Múzeum elnöke. Ez nem egészen világos ügy. Németek előre mennek Oroszországban, de azt nem jelentik, hogy a Tirpitz megsérült orosz torpedótól és, hogy Rommel helyzete nem a legszilárdabb.

július 16. Malvin azt írja, hogy lefogyott 45 kilóra. Igen szomorú. Földesi azt állítja, hogy Zemplén Géza²⁷ anyja zsidó volt. Nehéz elhinni. Zemplén magyarosított már. Tót a származása, fia anyagyilkos lett, vérében tehát zsidó szenvedélyek dúlnak, de a zsidó nem gyilkol. Azonban most van elterjedve a magyar Délvidéken, hogy ha a szerbek győznek, először is internálják a zsidókat, nehogy megkegyelmezzenek a németeknek. Csengery János,²⁸ hajdani osztálytársam beszéli, hogy Tisza, aki 14 éves volt a legfelsőbb gimnáziumi osztályban, történeti előadásokat mondott el, ha a tanár feleltette.

július 17. Malvina gyorsan romlik. Ilyen az igazán jó emberek jutalma. Ma Földesi fölemlítette, hogy én az ő Petőfijét méltattam az első kritikai jelentésében. Ennek már harmincegy éve múlt. Én már elfelejtettem, de jól esett hallanom, hogy a tehetséges íróról méltánylattal írtam. Az oroszok rossz állapotban vannak. Rommel valószínűen új offenzívára készül.

²³ Reményi Ede (1828–1898) hegedűművész. A szabadságharc során Görgey tábori hegedűse, majd emigrált s Liszt és Richard Wagner barátja lett. 1860-ban tért haza.

²⁴ Németh László és Szekfű között a Kisebbségben megjelenését követően romlott meg a viszony, mivel Szekfű többször bírálta a tanulmányt, „lírai történelemszemléletnek” címezve. Szekfű főleg az asszimilációról kifejtett nézeteket támadta, hiszen Németh káros dolognak tartotta ezt, mivel szerinte a tiszta „mélymagyarság” ekkor „hímagyarokkal” töltődött fel, ezáltal gyengült a nemzet életerejé. 1939-ben jelent meg többek között Szekfű részvételével a *Mi a magyar?* című tanulmánykötet, melyre válaszul napvilágot látott *Németh László: Szekfű Gyula* című kötete, melyben keményen támadta a történezt. Ennek szövegét lásd: *Németh László: Sorskérdések*, szerk: Grezsa Ferenc Bp., 1989 515–597. A vitát röviden ismerteti Grezsa Ferenc a mű jegyzeteiben 810–813., illetve *Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944.* 44–48. Bp., 1983.

²⁵ Nagy Miklós (1881–1962) könyvtáros. 1922–1940 között az Országgyűlési Könyvtár igazgatója.

²⁶ Hóman Bálint esetében nem bukásról van szó, mivel kinevezték a Teleki Pál Tudományos Intézet igazgatójává és megbízták a béketárgyalásokra való felkészülés irányításával.

²⁷ Zemplén Géza (1883–1956) kémikus, az MTA tagja. 1913-tól tanított a Műegyetemen, szer-
ves kémiaiával foglalkozott. 1948-ban Kossuth-díjjal jutalmazták.

²⁸ Csengery János (1856–1945) klasszika-filológus. 1896-tól a kolozsvári, 1921-től a szegedi egyetem tanára. Lefordította Aiszkhülosz, Euripidész és Szophoklész összes drámáját.

július 18. Ma a fürdőpénztárnál sokáig tolongás. Trikál²⁹ professzor azt hallotta a bencésekről, hogy nekik Serédy mondta: Augusztusban Istvánt (Horthyt) királlyá koronázzák. Fecsegés. Oroszok haladnak a Kaukázus felé. Amerikában egy falut Lidicére kereszteltek. (...)

július 20. Délután kiderült. Nagy Miklós délelőtt, mivel az eső miatt nem sétálhattunk, meglátogatott. Szerencse volt. Kopogtatnak, belép egy polgári rendőr egy zsandárral, kéri igazoló irataimat. Előmutattam neki a félárú jegy váltására jogosító arcképes igazolványt. Ez nem elég, mondja a rendőr: Van-e más irata? Én! Nincs! Erre Nagy Miklós erélyesen közbeszól mondván, „menjen Hómanhoz és kérdezkedjék rólam.” Egy kis szóváltás után a csend őrei elhagyták a szobát. Az egész hotelt végigjárták, állítólag Szlovákiából menekült zsidót keresnek. De miféle bírák azok, akiknek nem elég egy igazolvány, mely kétségtelenül arra mutat, hogy a tulajdonos állami hivatalnok. Nagy Miklóssal sétálva bámultam, hogy mennyire ismeri a növények latin és népies magyar nevét.

július 21. Ma az egész délelőttöt Nagy Miklóssal töltöttem. Sokat beszélt a proletárdiktatúra alatti tapasztalatairól. (...) Bemutatott Krúdynam,³⁰ a képviselőház alelnökének. Kevés szót váltottam vele.

július 22. Ma ajánlott levelet kaptam Paulától, küldtek egy igazoló iratot, mert megijesztette őket az, amit a zsandárokról írtam. Holnap utaznak Galyate-tőre és visznek magukkal igazoló iratokat. Ilyen világot élünk. Ma Nagy Miklósékkal sétálva újra találkoztunk Krúdy képviselőházi alelnökkel. Leültünk és beszélgettünk. Krúdy majdnem kizárólag reumájáról beszélt, melyet az első világháborúban szerzett. És egy zsidó rabbit gúnyolt. A Züricher szerint Auchinlecket hatalmasan segítik. Németek megint Rosztov előtt. De Voronyezsnél tovább folyik a harc, ami óriási német veszteségeket jelent. (...)

július 23. Délelőtt Nagy Miklós felolvasta, amit Asztalos Miklósról³¹ írt bírálatában rólam írt. Igen hízelgő. Azt hallottam, hogy itt a zsandárok két angol kémét fogtak el. Nehéz elhinni. Auchinleck erősen védi magát. Ez sokat jelent. De meddig? A németek a Kaukázus kapuján már átmentek.

július 24. Ma reggel figyelmeztettek, hogy a Magyar Nemzetben Sebestyén Károly ír rólam. Meglepett a hír és megvettem a lapot. A cikk címe: Pethő Sándor³² utolsó napjai. Elmondja, hogy Pethő nála volt vacsorán, velem együtt néhány nappal a katasztrófa előtt, ennyi igaz. De a többi ami ott el van monda, tódítás. Hogy mi vitatkoztunk, Pethő és én, mint a platói Akadémián, hogy Pethő az én tanítványomnak vallotta magát stb., csupa találmány.

július 25. A harcterekről nincs lényeges újság. Nagy Miklósékkal néztük a Balaton partjáról az úszóverseny kezdetét. Siófokig úsznak a versenyzők három órán át. Halálra fáradtan érnek oda. Jó ez nekik? Hasznára válik a közszellemnek

²⁹ Trikál József (1877–1950) pápai prelátus, egyetemi tanár. 1914-től tanított a Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karán, 1932–33-ban ellátta a rektori teendőket is.

³⁰ Krúdy Ferenc, a Képviselőház alelnöke, a MÉP egyik vezetője.

³¹ Asztalos Miklós (1899–1986) történész. Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, majd a Miniszterelnöki Hivatal kisebbségi szakértője volt. 1951-ben kitelepítették.

³² Pethő Sándor (1885–1940) újságíró, történész. 1934–1938 között a Magyarorság munkatársa, majd a Magyar Nemzet alapító főszerkesztője.

talán? Nem hiszem, ez a veszett imádása a sportnak beteges tünet. Együtt vacsoráltam Mikola Sándorral az Esterházy-kioszkban.

július 26. Vasárnap templomban voltam. Gyönyörködtem az ájtatos közönségben. Csöndesen imádkoztam. Hírekből kivehető, hogy Voronyezsnél az orosz védelem igen erős és akadályozza a német előretörést észak felé. Afrikában Auchinlecknek már 6000 foglya van. Az el-alameini csata igen fontos. A Züricherben olvastam azt a washingtoni hírt, hogy az angolszász hajóveszteségek nagysága igen nyugtalanítja Washingtonot és Londont. Ma nagy meleg volt.

július 30. Sok futkosás. Élelmiszerjegyek miatt először. Azután megérkezett az augusztusi nyugdíj, bámulatossággal. El kellett mennem a postára, hogy elküldjem a házbért. Lakást is változtatok elsején. (...) Talán a sok járás-kelésben az óraláncom kettészakadt. Ez rossz jel. Isten óvjon új csapástól. Este Mikolával vacsoráltam. Mikola Kánya volt miniszternek iskolatársa volt. Neki beszélt Kánya, hogy miért bukott meg.³³ A németek azt kívánták, hogy teljes erővel, egész hadseregünkkel segítsük őket. Kánya hivatkozott arra, hogy mi ezt nem bírjuk pénzügyileg, és, hogy nekünk oláh, tót, szerb ellen szükségünk van minden emberünkre. A németek ezért haragudtak rá. Darányi Kálmán és Imrédy emlegették előtte, hogy a németek nagyon haragszanak reá, ő tehát lemondott.

július 31. Hugom unokájának férjét behívták a munkatáborba. Visszakerül-e valaha? Ma Horváth Jánostól³⁴ kaptam kártyát. Igéri, hogy idejön. Az öreg doktor konstatálta, hogy a vérnyomás nálam nem szállt lejjebb. Meghültem, nátha és köhögés alkalmatlankodik. (...) A németek közelednek a Kaukázushoz. Angolok, amerikaiak csak beszélnek. A németek a nyugati frontot erősítik úgy, hogy ott lehetetlen lesz leszállni. Egy norvég szigettel úgy bántak, mint Lidicével.

augusztus 1. Hegedűsék³⁵ tragédiája borzasztó. Ez az öröklés tragédiája. Idegbeteg apu és idegbeteg anyu. Szegény Hegedűs Margit igen eszes, szellemes nő volt, de örökölte a betegséget. Élhetett volna boldogan, vidáman, de ő a ciánhalált választotta és anyját magával vitte. Apja sem fogja sokáig túlélni. Oroszország a bukás szélére jutott. Auchinleck nem bír előrejutni; az igaz, hogy Rommel sem egyelőre. Az angolszász hajóveszteségek szerfelett nagyok. (...)

augusztus 2. Találkoztam Hómannal. Igyekeztem nem zavarni, néhány szó után elsiettem. A német lapok gúnyolják az angolszászoknál hirdetett második frontot. Majd elbánnak a németek a partra szállókkal. Hiszem is. Oroszországban Voronyezsnél még mindig harcolnak, de a német főerő halad a Volga felé: Auchinleck nem bír előre menni, de hátra sem szorítják. Hamburg pusztul. De Anglia is szenved. A japánok Ausztrália felé haladnak. Amerikának négy millió embere van felfegyverezve. Ez nem elég.

augusztus 3. Ma kaptam okos levelet Tamás unokámtól a havi helyzetről. Ez őt nagyon érdekli, hiszen bőviben jár. Bár a szaktárgya is úgy érdekelné. Ma beszéltem egy okos somogyi gazdával. Tőle tudom, hogy nagy tömeg marhát kell

³³ Kánya Kálmán 1938 novemberében bukott meg, a miniszteri bársonyszékben Csáky István követte.

³⁴ Horváth János (1878–1961) irodalomtörténész. Az MTA tagja, 1923–1948 között egyetemi tanár. Kutatásai során szinte a magyar irodalom minden korszakával foglalkozott.

³⁵ Hegedűs Lóránt (1872–1943) politikus. 1905–1912 között a GYOSZ igazgatója, 1920–21-ben pénzügyminiszter volt....

szállítanunk német és olasz földre havonként. Ott, ahol nincs elég ökör, tehenet kérnek. A termés gyenge. Nemsokára liszt, zsír és tej nélkül fogunk szűkölködni.³⁶ Elhatároztam, hogy 21-ig maradok. Hadi helyzetről nem tudok újat. Eötvös cinizmusa, hol államtudományi elveket fejteget, nem jó ízű. Pedig igen eszes ember, de optimizmusa igen nagy, noha néha igen sötét pátoszt is kedvel.

augusztus 4. (...) Találkoztam Selényivel³⁷, a fizikussal, ki a gimnáziumban tanítványom volt, beszéli, hogy öt zsidó létre a német fizikai kongresszuson a Hitler kormányzás idején öt is igen jól fogadták. (sic!). Azt is beszélte, hogy a zsidó munkatáborba hívottakkal Oroszországban jól bánnak. Ott van az ő fia. Sztálingrád veszélyben van. Szeretnék Eötvös Naplójáról egy kis cikket.

augusztus 5. Esős idő, de délutánra kiderült. A németek haladása Oroszország délkeleti részén szédületes. De mit jelent a Züricher Zeitung augusztus elsejei számában a nagy census feketítés? Mi történt, amit nem szabad olvasnunk? Azt hiszem a cenzúra fontoskodik. Bécsi zsidók sorsáról szörnyű részleteket hallottam. Egy kaposvári zsidó azt mondja, hogy nemsokára a magyar zsidók is elszenvedik a német, horvát, tót zsidók sorsát. Egy nyugalmazott gimnáziumi igazgató azt mondta nekem: elvesztettem egy fogadást. Fogadtam, hogy július 31-ig meg lesz a béke. Most meghosszabbítottam a fogadást augusztus 31-ig.

augusztus 6. Ma múlt 46 éve annak, hogy megnősültem. Az oroszországi német előnyomulás katasztrófával fenyegeti az orosz, de az angolszászokat is. A japánok előhaladnak Ausztrália felé és nemsokára megtámadják Szibériát. Eden mégis úgy beszél Csehszlovákia jövőjéről, mintha már győzött volna az angolszász. A második front Európában alig lehetséges. Egyiptom volna a második front, de Auchinleck nem bír előnyomulni. Úgy látszik, mintha Rommel sem mehetne előre.

augusztus 8. A Züricherben vannak feketévé lett közlemények, tehát a harcok Oroszországban nem mindenütt kedveznek a németeknek. De az bizonyos, hogy a német halad a Kaukázus felé s az orosz sokat szenved. A rádió terjeszti azt a hírt, hogy Oroszország külön békét kötne. Ázsiában az indiai helyen igen kedvezőtlen színben tűnik fel az angolszászok előtt. (...)

augusztus 9. Délután kopogtatnak, Horváth János jött ki Balatonfüredről. Felesége két kitűnő mákos pitét küldött. Elbeszélgettünk 1/2 6–7 -ig. Elkísértem a pályaudvarig. Igen örültem neki. Egészen egy véleményen vagyunk a mai állapotokról. Churchill nincs Londonban, állítólag Moszkvába repült.³⁸ A magyar rádió egy angolszász vereséget hirdet tengeri csatában. Ide várjuk Kállay Miklóst.

augusztus 10. A japánok nagy tengeri győzelmet jelentenek,³⁹ a németek elfoglalják a városokat⁴⁰ a Kaukázus bejárata előtt. Gandhi és a Kongresszus párt

³⁶ 1941-ben a búza- és rozsfelesleg 50%-a, a kukorica 80%-a és az olajos magvak 100%-a Németországba került, valamint a bauxit csaknem teljes egészében és a kitermelt kőolaj 50–60%-a. In: L. Nagy Zsuzsa: Magyarország története 1918–1945. Debrecen, 1995. 228.

³⁷ Selényi Pál (1884–1954) fizikus, az MTA tagja. 1921-től az Egyesült Izzóban dolgozott, de 1939-ben nyugdíjazták. 1948-tól egyetemi tanár, kutatásai során kvantumelmélettel és izzólámpák fejlesztésével foglalkozott.

³⁸ Az első moszkvai konferenciára 1942. augusztus 12–18. között került sor. A szovjeteket Sztálin, Nagy-Britanniát Churchill, míg az Egyesült Államokat Harriman moszkvai követ képviselte.

³⁹ Augusztus 7-én kezdődött a Guadalcanál és a Salamon-szigeteknél lezajlott, 1943 februárjában végül amerikai győzelmet hozó ütközetsorozat.

⁴⁰ Augusztus 8-án foglalták el a német csapatok Majkopot és Krasznodart.

vezetői el vannak fogva. Nagy nyugtalanságok Indiában. Hová visz mind ez? Churchill ha Moszkvában van, elintézheth-e mindent? Tegnap nagy vacsora volt itt Kállay tiszteletére.

augusztus 11. Ma levelek Paulától, Malvinától. A németek Kaukázusban. De a front valamelyik szakaszán sok a baj az oroszokkal. A japán-amerikai tengeri csatáról nincsenek biztos hírek. Mit csinál Churchill Moszkvában? A második front nagyon kétes. Sok kivégzés Franciaországban. (...)

augusztus 12. Délelőtti sétán Hómannal találkoztam. Leültetett és vagy félóráig beszélgettünk. Elmondotta betegségeit, beszélte, hogy emlékiratait írja. Elmondja majd abban, hogy mit beszélt Hitlerrel, Mussolinivel stb. Ez igen érdekes lesz, mondtam. Azután elmondotta betegségét: funkcionális cukorbetegség. Fogyni akar itt, le is fogyott vagy húsz kilót. Így mondja, reám mégis igen elhízott ember benyomását teszi. (...) A németek a Kaukázus vidékén előrehaladnak, de valahol a fronton erősen küzdenek az oroszokkal, aki drágán adja el országát. Az angolok nem veszik komolyan az indiai zavart. Észak-Afrikában mind a két fél készül az összecsapásra.

augusztus 13. Churchill Moszkvából Kairóba utazik. Bámulatos ember. De lesz e siker? Az oroszok valahol keményen harcolnak, de helyzetük nagyon rossz. Indiában vannak zavarok, a tengely lapjai bizonyára nagyítják. Ki tudná megmondani, hogy mi lesz a világból? Az Ilias párharcai néha érdekesekek, de nem szívesen olvassa az ember a sok öldöklést.

augusztus 14. (...) Volt tanítványom Zerkovitz,⁴¹ a zeneszerző elbeszélte élete folyását. Műépítész és zeneszerző, igen jó módban él. Két fia már boldog házasságban. Erősen panaszkodik a zsidó törvények ellen. Az ország pusztulni fog, miattok, úgymond. A Pest nagy betűkkel közli, hogy egy nagy angol hajórajt a Földközi-tengeren teljesen tönkre tettek. Igaz-e, még nem tudom. De nem lehet egészen kiötlött. Most vegyük hozzá az indiai felkelést, az amerikai veszteségeket a Salamon szigetekenél, a német előhaladást a Kaukázusban, nem kell-e lemondanunk az angolszász uralom jövőjéről? Még nincs vége mindennek, de Anglia felett sötét az ég. Ma nem írt Paula, Malvina sem, senki sem.

augusztus 15. Az indiai helyzet nagyon súlyos csapás Angliára. Gandhi és társai úgy látszik a japánok szavára hallgatnak. Gandhi a vén fantasztá kitessekeli Indiából az angolokat⁴² és azt hiszi, hogy a japánok sétálnak be hozzájuk. Ha megéri a bolond, hogy hazája Japán kézbe kerül, majd vissza sírja még az angolokat. Délután visszaadtam Horváth János látogatását Káptalanfüreden. Felesége meglepett, egy nagy lány anyja, s még mindig szép asszony. Amellett higgadt, okos, kedves, boldogság ilyen asszonnal élni. A leányuk is megnyerő jelenség. Bizonyára jó tanár, beszéde után ítélve.

augusztus 16. Ritka szép nap. Beszéltem sokat Serényivel⁴³, a Szabadság szerkesztőjével. Azt mondta, hogy délután hoz nekem egy magyar könyvet, mely

⁴¹ Zerkovitz Béla (1881–1948) zeneszerző, operetteket és népszerű dalokat írt.

⁴² Az indiai Népi Kongresszus 1942. július 15-én fogadta el Mahatma Gandhi programját: passzív rezisztenciával kell elérni az angol csapatok távozását Indiából. Ez természetesen nehezítette a britek helyzetét a Burma felől közeledő japánokkal szemben.

⁴³ Serényi Gusztáv (1880–1953) újságíró. 1935–36-ban a Magyarság munkatársa volt, majd a német megszállásig a Szabadság című lapot szerkesztette.

a székeleyeket az oláhokból származtatja. Vártam reá, de nem hozott semmit. Horváth Jánostól igen gyenge s szeretetre méltó levelet kaptam tegnapi kirándulásomról. (...) Olvastam a Magyar Csillagban Németh László cikkét Móriczról⁴⁴. Nagy részét nem értettem, mivel nem ismerem azt a népies irodalmat, melyről beszél.

augusztus 17. Ma Serényi közölte velem, hogy Sebestyénék szilvaszüretre hívták. Néhány percig rosszul esett, hogy engem ignoráltak. De azután nevettem magamon és rajtuk is, akik mint a fajilag is keresztény voltukat (az asszonyét is) kimutatni sikerült (sic!), társadalmi rangjukhoz engem már nem illőnek ítélték. Tavaly még nagy becsben voltam. De így is jó. Bemutatkozott egy Friedmann Ernő nevű pénzügyi igazgató, volt tanítványom. Az angolszászok helyzete súlyosbodik vízen és szárazon. Az indiai válság nagy vereség. A Földközi-tengeren az olaszok állítólag 15 hajót süllyesztettek el. Bizonyos, hogy az angol hajók a légi és tenger alatti támadás kombinatioja ellen nem bírnak védekezni. Hóman ma elutazott, látott a parkban és nyájas bácsi volt. Ugyanakkor paroláztam Kulcsár⁴⁵ (sic!) értelmiségi biztossal, e nagy zsidó falóval. Serényi a Szabadságban igen jó cikkben támadja a kitűnő Timár⁴⁶ ellen indított hajsztát. Talán színésztársai irigylik tehetségét!

augusztus 18. Ferencz József születésnapja. Felvirul-e még egyszer az ő korához távolról is hasonlító szép idő? A ma érkezett svájci lapok mutatják, hogy a középorosz fronton az ellenállás igen erős volt Timosenko⁴⁷ visszavonul a „védelmi vonalig”, mint ő mondja Baku előtt még nagy harc lesz. Az indiai forrongás csillapul. A Salamon szigeteken Amerika támadott s keményen harcol. Kínában japán vereségek. Mit főz ki Churchill Sztalinnal Moszkvában? Laval francia munkásokat ad a németeknek, minden 3 munkásért egy francia fogoly szabadul. Laval ünnepélyes németbarát beszédet mondott, ez nap a németek 93 franciát végeztek ki. Természetesen terroristát.

augusztus 19. A földközi-tengeri csata nagy katasztrófa Anglia részére. A németek a magas hegységek kikerülésével térnek Baku felé. Az amerikaiak némi sikerrel verekednek a japánokkal a Salamon szigeteken. Dieppeben állítólag angol kísérlet a kikötésre.⁴⁸ A nem okkupált francia területen szigorítják a zsidók ellen hozott törvényeket. Öreg Sümegi doktor szerint a vérnyomás leszállt 150-re.

augusztus 20. Szent István napja. Ma délben terjedt el a híre a szegény kormányzóhelyettes doni halálának.⁴⁹ Igen szomorú, annál is inkább, mert zava-

⁴⁴ Németh László: Móricz Zsigmond s a betyárok. In: Magyar Csillag 1942. aug. 1. II. évfolyam 8. szám 99–104.

⁴⁵ A II. zsidótörvény végrehajtásában, vagyis a szabad foglalkozású zsidók kiszorításában fontos szerepet játszottak a kormányzervek, illetve a foglalkozási ágakban működő kamarák. Kultsár István az értelmiségi munkanélküliség kormánybiztosaként játszott dicstelen szerepet ebben a folyamatban.

⁴⁶ Timár József (1902–1960) színművész. 1925–1945 és 1959–1960 között a Nemzeti Színház tagja. Kossuth-díjas (1957).

⁴⁷ Szemjon Tyimosenko (1895–1970) szovjet tábornok. A szovjet–finn háborúban az északnyugati front parancsnoka, majd 1940. júniusától 1941. júliusáig hadügyi népbiztos. Ezt követően a nyugati, a délnyugati és az északnyugati front parancsnoka volt.

⁴⁸ Brit és kanadai egységek közösen kísérelték meg a partraszállást a franciaországi Dieppe-nél, de a németek visszaverték az offenzívát.

⁴⁹ Ifj. Horthy István reggel 5 óra 7 perckor zuhant le repülőgéppel pontosan nem tisztázott körülmények között.

rok lehetségesek az utód választás körül. Szegény szülők! De minek kellett az állam jövőd vezetőjét, ilyen háborúba küldeni. Borzasztó háború ez, a magyaroknak különösen. Ma hallottam, hogy a szomszéd Arács faluban már kilenc ifjú férj esett el a csatáéren. Oláhok ezt hallgatják örömmel. Az angolok partra szállottak Dieppenél. A német jelentés szerint a vállalat véres kudarcra végződött. Serényi, a Szabadság szerkesztője mutatta Győrffy⁵⁰ cikkének ismertetését. Győrffy a székelyek eredetéről beszél. Néhány szavából Serényi azt következtette, hogy Győrffy az oláh felfogást hirdeti a székelyekről. Sikerült talán elosztatnom a gyanakvását. Serényi azt hiszi, hogy novemberben nagy fordulat lesz a németek rovására.

augusztus 21. Azt mondják, hogy szegény Horthy elájult, mikor fia halálát hallotta, hogy nem lőtték le a gépet, hanem a gép hibája miatt zuhant le a szegény kormányzóhelyettes. Politikai bonyodalmak következnek. Nagy melegben utazom, Budapestben fojtogató a levegő. A kupéban néhai Bernáth (sic!) István⁵¹ veje mesélte, hogy Horthy Festeticsékkal minő megnyerő módon viselkedett. Ferenc Józsefről nagy meghatottsággal, könnyes szemekkel beszélt. (...)

augusztus 22. Szekfűvel találkoztam. Szent István napjára írt cikkét a cenzúra betiltotta. A cenzúra soha nem volt okos intézmény. Beszéli, hogy az ifjúság követeli, csak olyanok vétessenek fel az egyetemre, akiknek négy nagyszülei keresztények. A szegény kormányzóhelyettes utódjául a nyilasok Kállayt említik s akkor Lukács⁵² lenne a miniszterelnök. Lesz akkor sárga folt, talán kiüzetés is. (...)

augusztus 23. Ma este Paulával beszélgettem. Senkit sem láttam ismerőseim közül. Ma 6-kor végre hallottam valamit az angol rádión. Beszélt a Royal Air Force nagy teljesítményéről. Dieppeben a németek is szenvedtek. Brazília hadat üzent a tengelynek. Ez még nincs említve a mi lapjainkban. Nem nagy állam, de 40 évvel ezelőtt 15 millió lakosa volt. Sok kárt fog okozni a tengelynek.

augusztus 24. Reggel a kávéházban a most már igen beteg Sréter⁵³ altábornagy beszélte, hogy a háborúnak kb. 28.000 magyar halottja van már. Szörnyű mind ez a német és oláh hatalom érdekében hozott áldozat. A kormányzóhelyettes tisztségére Sréter szerint Tasnádi Nagy András⁵⁴ is törekszik. A kormányzó felességét folyvást őrzik a doktorok. Agyhártagyulladástól féltik. Szegény asszony! Minden ép érzékű magyar mélyen sajnálja. Lehetetlen hallgatni az angol rádiót. Annyira zavarják és az én rádióm nagyon beteg. Ma letisztáztam a Károlyi-felolvasást az utóbbi két még meg nem írt fejezet híján. Most a szükséges könyvek

⁵⁰ Győrffy György (1917–...) történész, az MTA tagja (1991).

⁵¹ Bernát István (1854–1942) agrárpolitikus. 1925-től a Magyar Nemzeti Bank alelnöke, 1939-től a Hangya Szövetkezet elnöke volt.

⁵² Lukács Béla (1892–1944) 1931–35, 1939–44 között országgyűlési képviselő. 1938–40-ben földművelésügyi államtitkár, majd a német megszállásig a hadigondozási ügyek tárca nélküli minisztere. 1940 novemberében a Magyar Élet Pártja országos elnökévé választották.

⁵³ Sréter István (1867–1942) katonatiszt. Az I. világháborúban ezredesi rangig vitte. Horthy kinevezte 1919 őszén a székesfehérvári hadosztály parancsnokává. Teleki Pál első kormányában ő vezette a honvédelmi tárcát, 1920 júliusa és decembere között.

⁵⁴ Tasnádi Nagy András (1882–1956) politikus. 1934–35-ben az igazságügyi tárca államtitkára. Majd egy évig a tárca első embere és a Nemzeti Egység Pártja országos elnöke volt. 1939-től egészen a nyilas rendszer bukásáig az országgyűlési elnöki posztját töltötte be.

beszerzése okoz bajt. Nálunk a közkönyvtárak akkor csukódnak, mikor a tanárok szabadságon vannak, s esetleg dolgozhatnak.

augusztus 25. Beszéltem Voinovich Gézával⁵⁵. Úgy látszik, József főherceg felfogását tette magáévá. Szerinte a szegény Horthy Istvánt az „asztaltársaság” választotta helyettesnek, ugyanaz az öccsét is megválaszthatja. Este hallottam, hogy egy szakértő véleménye szerint a kormányzóhelyettes merénylet áldozata lett. A katasztrófának nem volna más magyarázata. Nyilasok csinálták volna. Voinovich a Károlyi emlékbeszédet november 16-i számba halasztotta. Hol leszek én akkor?

augusztus 27. Ma temették a helyettes kormányzót. Semediné,⁵⁶ aki a temetést látta, azt beszélte, hogy mindenki sírt. A kormányzón látszott, hogy erőlteti arcát a nyugalomra. Felesége meg van törve. Amerika és Japán közt összeütközések. Sztálingrád heves ostroma, béke? Nincs remény. (...)

augusztus 28. Paula ma lett 44 éves. Jövője iránt aggódom. Ma végre szól a rádióm. De az angol híreket iszonyúan zavarják. Annyit hallottam, hogy Rzsav utcaín harcolnak, az oroszok azon a tájon két helységet visszafoglaltak. Sztálingrádot nagyon bombázzák, de az ostrom állítólag nem halad előre. Ellenben a németek a Kaukázusban a grúziai [? – PI.] olajmező felé haladnak. Ma úgy hallottam, az angolok tegnap Bécset bombázták. Nem lehetetlen, orosz repülők Drezdát bombázták, s Berlinig hatoltak. Kelet-Ázsiában a japán hajóhad visszavonult, nem tudta kiszorítani az amerikaiakat a Salamon szigetekről. De majd előretör. Egy 45000 bruttóregiszteres hadihajót bocsátott vízre. Mit fog csinálni? Az angol rádió szerint Hitler győzi akar Keleten, még a tél előtt. Ha addig nem győz, megbukik. Hogy akar, az bizonyos, de mégis számít a téli hadjáratra. A német néppel feltétlenül rendelkezik.

augusztus 30. Az oroszok Rzsavnél és Sztálingrádnál csodákat művelnek. Szegény jó magyar katonák! Tamás unokám megérkezett Esztergomból, el akart cipelni a Hírmondó moziba, de én megszöktem. Igen nagy a meleg. Malvin húgomnál volt Szántó Pál, legidősebb húgom unokájának férje. Tiszti szabadságot kapott a szentendrei munkatáborból. Beszéli, hogy a tábort irányító törzstisztek humánusabbak, mint a kisebb rangú tisztek.

augusztus 31. Úgy látszik, hogy a japánok pórul jártak az ausztráliai parton. Kína is üti őket. Az oroszok nagyszerű ellenállást fejtenek ki. A Fekete-tengeren sok embert és anyagot szállító hajókat süllyesztettek el. Rzsav, Sztálingrád iszonyú harcok. Ma nagy kánikula volt. Irogattam Károlyit, előre toltam. Még van rajta munkám. Sréter ma jobb színben volt, de sokat beszél logika nélkül. Nagy Miklós már előre gratulált az ifjú Ferenc Józsefért.⁵⁷

september 1. Három éve múlt a háború kezdetének. A béke még messze van. Újabb három év múlva talán eljő. Korábban aligha. De ez csak sejtés. Hallottam, hogy a Kormányzó úr nem fog sietni a helyettes tisztség betöltésével. Sztálingrád előtt óriási német hadsereg harcol, de még nem foglalta el a várost.

⁵⁵ Voinovich Géza (1877–1952) irodalomtörténész, 1935-től 1949-ig az Akadémia főtítkára. Főként Arany János költészetével foglalkozott.

⁵⁶ Azonosíthatatlan személy.

⁵⁷ Angyal Dávid 1929-es nyugdíjazása óta gyűjtötte az adatokat Ferenc József életrajzához, de a tervezett műből csupán az első kötet készült el 1942-ben.

A Kaukázusban előre megy a német. Kezdődnek a harcok Észak-Afrikában is. A még élő zsidókat kikergették Németországból és Szlovákiából. Hová? A halálba.

szeptember 2. Szegény Sréter generális igen rosszul van. Facies hippocratica.⁵⁸ Hallottam egy német tisztől, hogy Lübeckben az angol bombák 24 ezer embert öltek meg. Ma egész nap Károlyit írtam, még van munka rajta. A német támadás Észak-Afrikában nagy veszélyt jelent az angol birodalomra.

szeptember 3. Újabb szerencsétlenség. Ifj. gróf Károlyi Gyula, a Kormányzó veje repülőgéppel a Donba⁵⁹ zuhant. Holttestét még nem találták fel. Kisérője is odaveszett. Borzasztó hatással lehet a szegény Kormányzóra. A Kaukázusban ontják a vért, de döntés nincs. A kínaiak állítólag 25 kilométernyire vannak Kanton-tól. A Károlyit írom, de nem vagyok megelégedve.

szeptember 4. Sztálingrád bukás előtt. A Kaukázusban nagy német előhaladás. De Rommel hátrált, ami sokat jelent. Az amerikai katonák Ausztrália körül már nem szerencsések. Holnap be akarom fejezni Károlyit. Adná Isten! Szegény gr. Károlyi Gyula holttestét sem találják. Móricz Zsigmond igen rosszul van⁶⁰. Sajnos Sztálingrád körül magyar ezredek is harcolnak. Bizonyára nagy veszteségekkel.

szeptember 5. Tegnap éjjel 1/2 12 után légiriadó, orosz repülők bombázták Budapestet. Az első szirénák akkor jajongtak, mikor a bombák már hullottak. Bombázás volt Esztergomban, Kispesten és másutt is, összesen 8 halott és 24 súlyosan sebesült. Lent voltam a pincében éjfél előtt, azután feljöttem a sötétben és beszélgettem unokámmal, 1/2 2-kor vége volt a riadónak, de az éjjel alig aludtam. Ma befejeztem Károlyit, a végét még átalakítva tisztázom. Isten tudja, megtettem, amit tehettem. Jobban nem írhatok. Az oroszok bizonyára visszajönnek, nem volt veszteségük. A légvédelmet mindenki kárhoztatja. Óh szent béke, mikor jössz felénk, jó magyar béke! Én már nem érem meg.

szeptember 6. Tegnap nem volt légi riadó. Oroszok ellen most jobban fog készülni a légvédelem. Azonban úgy beszélnek, hogy 40-nél több volt az áldozat. Csodálatos, hogy Sztálingrád még mindig ellenáll. Rommel visszament. Kati unokám ma visszajött Esztergomból.

szeptember 7. Tegnap sem volt légi riadó, de a sötétítést 10 órára tűzték ki, másfél órát nyerünk. Reményilem jó jel. De semmi sem biztos, újabb támadás minden percben lehetséges. Sztálingrádnál az orosz ellenállás csodálatos. A fekete-tengeri kikötő, Novorosszkij német kézben. Egy magyar főhadnagy azt beszélte, hogy egy orosz iskolában 42 magyart látott fölakasztva a fogasokon. Szörnyű.

szeptember 8. Tegnap sem volt légi riadó. Churchill beszélt, természetesen bizakodik. Érdekes az a vallomása, hogy Sztálin rossz néven vette az angolszászok lanyhaságait. Szerinte nem segítenek eléggé Oroszországnak. De Churchill meggyőzte az angolszász lojalitásról. Ma olvasom Szabó István könyvét – A magyarság életrajza.

szeptember 9. (...) Átadtam Károlyit az Akadémiának, – Voinovichnak, mert a birtokán van, csak el nem vesztik! A brémai pusztítás iszonyú. Ma két sebesültje

⁵⁸ Súlyos görcsös állapot, melynek során a beteg arca görcsbe rándul, szemei beesnek és légzési nehézségei támadnak. A haldoklás során gyakran kerül ilyen, sokkosnak nevezhető állapotba a páciens.

⁵⁹ Nyilvánvaló elírás, hiszen a Dunába zuhant a repülő.

⁶⁰ Még ugyanezen a napon meg is halt.

halt meg a pénteki bombatámadásnak. Megtalálták Tasnádi holttestét, aki Károlyival repült. Szegény Károlyit még nem. Kezdem olvasni Waldapfel Katonáját.⁶¹ Úgy látszik jelentékeny. Nem volt bombatámadás tegnap sem. Ha lesz, mikor? Az orosz tudja, bizonytalanságban élünk.

szeptember 10. Igen rossz éjszaka. Megindult a légi támadás tegnap esti 1/4 11-kor és csak fél kettő után 5 perccel ért véget. Lövöldözték Szolnokot is, úgy látszik Nagyváradon is voltak. Miért nem beszél a hivatalos jelentés nyíltan? A közhangulat nem jó. Waldapfel munkája jelentékeny, de szereti az ellentmondást ott is, ahol nem szükséges. Golend [személyét nem sikerült azonosítani! – PI.] elutazik Sárvásra. Navratilnak condoleáltam. Érdekes, amit egy parasztasszony mondott neki. Eddig mondhattuk, hogy a német hajszott be a háborúba, de miután a kormányzó fia lezuhant, az oroszok látják, hogy mi nemcsak kényszerűségből harcolunk. Ezért most bosszút áll a bombatámadásokkal.

szeptember 11. Ma reggel hallottam, hogy Szandai Sréter István, a volt honvédelmi miniszter meghalt, szerdán még beszéltem vele. (9-ikén vagy talán 8-ikán) Most tudom, hogy altábornagyi rangjától megfosztották, valami pénzüzet miatt, melybe bebonyolították. Szegénynek néha zavart beszédén látszott, hogy lelkileg sokat szenvedett. Nem volt elég társasága, ezért jött hozzám minden reggel be a kávéházba, hol ő is reggelizett. Néha hallottam tőle érdekes híreket, Isten nyugosztalja. (...) Bizonyára tegnap éjjel csend volt, lesz-e most éjjel? Állítólag német vadászrepülők érkeztek ide. Jó volna. Az angol rádió kárörömmel jelenti Budapest bombázását. Most látják a magyarok, hogy nem lehet visszacsapás nélkül háborút üzeni hol ennek, hol annak. Igen keserű! Waldapfel könyve nagyon jó. Egyes észrevételeim volnának.

szeptember 12. Az éjjel csend volt. A pénteki orosz repülők közül négyet lelőttek a németek, mikor hazai gyékezték. Ez jó volt, de itt kellett volna lelőni őket. Visszajönnek talán ma éjszaka. Iszonyú vérontás Sztálingrádnál. Az angolok Düsseldorfra 10.000 gyújtóbombát dobtak. A németek Franciaországban 4000 zsidó fiút és leányt elszakítottak szüleiktől és elvitték őket nem tudni hová. A huszadik században történik mind ez, 1942-ben, mi lesz még a század végén. Gyönyörű haladás!

szeptember 13. Múlt éjjel csend. Tehát ma éjjel lesz támadás. Kényelmetlen érzés, láttam német tisztet, akik a budapesti légvédelem körül vannak elfoglalva. Külsőjük, nyugalmuk imponáló. Találkoztam Kosáry Domokossal, Kossuth életrajzának I. kötetét már befejezte.⁶² Kiváló tehetség. Azt mondta, hogy hasznát vette annak, amit Széchenyi és Kossuth vitájáról írtam. Ez némi örömet szerez nekem. Némit, de egyébként minden oly szomorú körülem és bennem.

szeptember 14. Múlt éjjel nagy izgalom. A rádió 10 óra után hirdette, hogy ellenséges gépek közelednek felénk északról. Lementünk a pincébe. De riadót nem fújtak. Felmentünk a lakásra, ott ültünk teljes sötétségben nyitott ablakok mellett 1/4 1-ig. Ekkor a rádió kihirdette, hogy a légi veszély megszűnt. Mai jelentésekből úgy látszik, hogy az orosz repülők az északi magyar határ mellett

⁶¹ Waldapfel József (1904–1968) irodalomtörténész, 1949-től az ELTE egyetemi tanára. A magyar reneszánsz és felvilágosodás korával foglalkozott.

⁶² A kötet Kossuth és a Védegyelet címmel látott napvilágot.

oláh földre vonult s ott bombázott. Sztálingrád egy része már német kézben. Brémát bombázták az angolok.

szeptember 15. Hajnal István küldött tanulmányt A kis nemzetek történeti-roínak munkaközössége, szép dedikációval. Felszólít, hogy látogassam meg. Sztálingrád fő vasúti állomás el van foglalva. Az angol rádió arról beszél, hogy ma két éves a német légi rohamot Anglia ellen visszaverték. Ez volt a németek marnei csatája, mondják. Az éjjelre várja mindenki az orosz légitámadást. Azaz, dehogy várja, tartunk tőle. Mi lesz a sorsunk? (...)

szeptember 16. A múlt éjjel megint zavar. Rádió jelezte 10 óra 5 perckor, hogy ellenséges gépek közelednek északkelet felől. Izgulva vártuk a szirénát. 11 óra 5 perckor a rádió jelentette, hogy a berepülés veszélye elmúlt. Öröm. Lefeküdtünk. Ma hallom, hogy az orosz gépek Oláhországban voltak s hogy a pozsonyi hidat is bombázták. Ma írtam Hajnalnak munkájáról, szaktudomány, plasztikus elméleti cél, udvariasan, hiszen ember, kár, hogy az elméleti berkekben tévelyeg. (...) Voinovichtól kérdeztem, hogy megkapta-e Károlyi tanulmányom második felét. Azt se tudta, miről van szó. Kisült, hogy nem is tudja, mi jelent meg a Budapesti Szemlében. Ez már így van. Reménylem, hogy Károlyi kéziratom nem veszett el. Még ez hiányoznék!

szeptember 17. Tegnap éjjel nyugalom. Hallom Galambtól,⁶³ hogy a légi támadások hihetetlenül nagy antiszemita gyűlöletet okoznak. Azt mondják, hogy a zsidók ösztönözték az oroszokat s több ilyen. Ez bármily nevetségesek, igen izgatja az embereket. Ilyen kevés ész és sok rossz indulat kormányozza a világot. Angolok Tobruknál sok embert és hajókat is vesztek. Sztálingrád végét járja. Az angol légi támadások Németországban sok veszteséggel járnak. Tegnap előtt az oroszok állítólag Bécset bombázták. Talán az éjjel idejönnek.

szeptember 18. Elmaradt a mindenkitől várt légi riadó tegnap éjjel. De ma éjjel ki tudja? Isten kezében vagyunk. Sztálingrád még mindig nincs teljesen elfoglalva. A Kaukázusban lassú az előmenetel. Ausztráliát veszély fenyegeti.

szeptember 20. Az éjjel nyugalom volt. Már némelyek azt hiszik, hogy vége van a légi veszélynek. De nem hiszem. Sztálingrádnál még mindig nagy a küzdelem. A németek? München bombázták. A japánokkal nehéz lesz bírni. Reggel dr. Szarvasi Géza tanárral beszéltem, eszes és szimpatikus ember.

szeptember 21. Múlt éjjel is nyugalom. Ma az orosz jelentés arról beszél, hogy két német ezred semmisült meg egy támadás alatt Sztálingrádban. Voltam egy villamosáru boltban, hogy „elemet” vegyek. A segéd azt mondta, kifogyott. Erre Marton Pál, egy 62 éves úr nevémen szólított és behívott irodájába. Ötven év előtt tanítványom volt a Markó utcai reáliskolában, s eladott egy elemet. (...)

szeptember 23. Az éjjel is nyugalom. Sokan azt hiszik, hogy ma újra jönnek. Sztálingrádban óriási a küzdelem. Angol részlet siker Észak-Afrikában.

szeptember 24. Éjjel nyugalom. Kezdik az emberek csekényleni a veszélyt. Nincs igazuk. Sztálingrád bevételeért folyik a harc. Mikor lesz döntés? Isten, könyörülj a szegény emberiségen!

⁶³ Azonosíthatatlan személy.

szeptember 25. Bartha⁶⁴ miniszter megbukott, utódja Nagy Vilmos.⁶⁵ Jó hírű katona. Kétfelől hallom, hogy Kállay intette a magyar szerkesztőket, ne beszéljenek megvetéssel az ellenség vezető államférfiairól, mert ez még megbosszulhatja magát rajtunk. Inog tehát a győzelembe vetett hit? Rossz napok várnak ránk.

szeptember 27. Az éjjel nem volt riadó. Ma este lányom a villamosról rosszul lépett le. A svájci német *Illustrierte* 5 pontban mutatta be, hogy a háború a tengely ellen fordul. Ezt a lapot kitépték az újságból. (...)

szeptember 29. Nem volt légi riadó. De ma hallottam, hogy a vasárnapi reggelre virradó éjjel orosz repülőök jártak határainkon. Állítólag Galíciában voltak, mások szerint Szlovákiában. Tehát fenyeget a veszély. Sztálingrádból már kevés van épségben. Egy amerikai repülő elfogott egy német tengeralattjárót. Döntés nincs, ki tudja, mikor lesz. Lányom jobban van.

szeptember 30. (...) Miskolcgy Gyula⁶⁶ szerint a németek félnek az orosz inváziótól, ha a német front megdől. Ha!! Hitler beszéde a német publikumnak bizonyára tetszik. Demagóg. Ravasz és dühös. Ez a keverék hatásos.

október 1. Ma Ádám tanár megnyugtató lányom állapotára nézve. Zimándi⁶⁷ német rokonaitól hallotta, hogy a németek bízik a feltétlen győzelemben. Mannheimben 13 németet kivégeztek, mert nem bízván a győzelemben az uralgó iránynak nem tetsző módon beszélgettek. Bécsben is kivégeztek három ilyen németet. Árják pusztítása, pedig ezzel a vezér a zsidókat vádolja.

október 2. Sztálingrád majdnem egészen a németeké. Uj-Guineában a japánok hátrálnak. Miskolcgy Gyula mondja, hogy Németországban általános az a hit, hogy a zsidók csinálták a háborút. Úgy látszik ő is hiszi. Mondtam neki, 1831-ben az első kolera-járvány idején a tótok azt hirdették, hogy az urak és a zsidók megmérgezték a kutaikat. Ez a tót pragmatikus történetírás tehát felújult a XX. század 5-ik évtizedében.

október 3. Sztálingrádból még mindig jelentenek az oroszok némi parciális sikert. Angliából azt jelentik, hogy az orosz háború szeptember 30-ig a németeknek 4 1/2 milliónyi emberébe kerül, halottakba és harcképtelenekbe. Honnan tudja?

október 4. Ma itt el volt terjedve a hír, hogy orosz-német béketárgyalások indultak meg Svédországban. Még ha igaz, Sztálingrádban a harc tovább dúl. Mind a két fél részleges sikereket jelent. Lányom betegsége még nem akar elmúlni, kételkedés.

október 5. Akadémián Huszti⁶⁸ beszélt Klebelsbergről. Néhány jó fordulattal. (...) Hóman nem volt ott. Sztálingrádban lassú előmenetele a németnek. Sztálin erősködik, hogy szembenállás nem lanyhul.

⁶⁴ Bartha Károly (1884–1964) vezérezredes, 1938–42 között honvédelmi miniszter, erősen németbarát politikus.

⁶⁵ Nagy Vilmos (1884–1976) vezérezredes, az I. magyar hadsereg parancsnoka. 1942–43-ban honvédelmi miniszter, a kormányzó feltétlen híve volt.

⁶⁶ Miskolcgy Gyula (1892–1962) levéltáros. 1928-tól egyetemi magántanár, 1930–35 között a római Magyar Intézet, majd a bécsi Collegium Hungaricum igazgatója.

⁶⁷ Zimándi Pius (1909–1974) premontrei szerzetes, irodalomtörténész.

⁶⁸ Huszti József (1887–1954) klasszika-filológus. 1921-től egyetemi tanár, 1922-től akadémiai tag. Tagságától 1949-ben megfosztották, 1989-ben rehabilitálták.

október 6. Nemzeti gyász. Lányom igen rosszul van, ez fáj. Sztálingrádból, a Kaukázusban, Új-Guineából az angolszászok kedvező jelentéseket adnak ki. A repülők Németország felett nem nagy sikerrel jártak, de 10 gépet vesztek. Kilenckor sötétítés. Szomorú élet. W. Sommerset Maugham írja: To write simply is as difficult as to be good.⁶⁹

október 7. Kisfaludyban hallottam Voinovich csinos formájú elnöki megemlékezéseit Horthy István haláláról, József főherceg 70. évi születésnapjáról, a Földi dal és a Petőfi első költeménye megjelenésének centenáriumáról. Azután Radó olvasott eredeti és fordított verseket. A kormány szereti a színes szentimentalizmusát, az öreg Radótól nem sajnálom a sikert. (...) Sztálingrád és a Kaukázus kemény diók a németeknek. A három amerikai csapatszállító hajó elsüllyesztése találmány. Borzasztó riasztás! Szegény Zilahyt⁷⁰ gúnyolják nagylelkűsége miatt. Nincs jó indulat az emberekben. Kivált hazánkban.

október 8. Sztálingrádban változó harcok. A Kaukázusban nincs döntő esemény. De vér nagyon sok ömlik. Ma az ifjú Ferenc Józsefről kaptam példányokat. Kinek kell majd?

október 9. Sztálingrádban két utcát foglaltak el a németek, 4000 ember árán. Újabb kanadai csapatok érkeztek Angliába. A ma beadott magyar törvényjavaslat értelme:⁷¹ a Horthy dinasztia alapítása.

október 10. Leányom hazaérkezett. Ma van Sztálingrád ostromának 72-ik napja. Az angol rádió szerint Sztálingrádnál megbukott a német haditerv. Germanus Gyula azt mondja, hogy 10 évvel ezelőtt komolyabb zavargások voltak mint most. Ma reggel 9 fokra szállott a hőmérő, hideg a szobánk.

október 11. Szobám már hideg. Az oroszok Sztálingrádból, az ostrom 73-ik napján még mindig jelentenek sikereket. A napokban az amerikai és brit repülők Lille-t támadták nappal, 53 német vadászgépet lőttek le és csak négy amerikai repülőt vesztek.

október 12. Ma Churchill beszélt. Azt mondta, félnek a bünösök és dühöseik. (Ti. Hitler, Ribbentrop, Goering) Ezen kacagni fognak a németek. Nagyon komoly az orosz ellenállás, mely bámulatos. Ez a németeknek szörnyű veszteségeket okoz és hátráltatja terveiket. Sajnos igen nagy a magyar veszteség is. Churchill fenyegetett a partra szállással. A németek a norvégeket ölik, a lappokat, franciákat is. Churchill szerint mikor Hitler bevonult Kievbé 54.000 embert öletett meg. Valószínűen többnyire zsidókat, csak német felfogás szerint nem emberek. Így haladt a német kultúra Lessing óta.

október 13. Roosevelt, valamint Churchill feltétlenül bíznak az angolszász győzelemben. R. szerint a háború célja megsemmisíteni a német, japán, olasz hadierőt. Mikor éri el ezt a célt? Egy félegyházi tanár, ki a tavaszt Bécsben töltötte, beszéli, hogy az osztrákok hangulata nem jó. Nem szeretik az észak-németeket, mi furcsákat találtak ki róluk. Ha látnak észak-németet, azt mondják: Tüffke, vagy Mexikaner, így hívják őket.

⁶⁹ Egyszerűen írni éppen annyira nehéz, mint jól írni.

⁷⁰ Zilahy Lajos (1891–1974) író.

⁷¹ Ez az 1942. évi XX. tv. volt, Horthy István emlékének megörökítéséről.

október 14. (...) A mai orosz jelentés kedvezőtlen a németekre nézve, a japán tengerészetnek veszteségeket okozott Amerika. Ma *A két veronai szerelme* olvastam először gimnazista korom óta. Igen bájos mese. Hóman betegsége komoly.

október 15. A német vezérkari főnököt, Halden főgenerálist a vezér elküldte az angol jelentés szerint. Sztálingrádnál az orosz ellenállás egyre erősebb. A Salamon szigetek körül két nap alatt 11 japán hajó süllyedt el, köztük két cirkáló. Tehát a hadviselés nagy ütközetei is csorbulnak. De mikor lesz vége? A sok jó magyar vér omlik szakadatlanul.

október 16. Némi amerikai sikerek a csendes óceánon. Kis német előnyomulás Sztálingrádnál. A zsidóbirtokok elkobzásáról hallottam, hogy egyes kivételezettek megengedik, hogy bérlője legyen földjének. Ma 1/2 9-kor kezdik a sötétítést.

október 17. Ma Szekfüvel beszéltem. Olvassa a cenzurálatlan Züricher Zeitungot. Ott egy orosz jelentés azt írta, hogy megvizsgálták a magyar és németországi légi támadások eredményeit és ezek alapján új támadásokat terveznek két tonnás bombákkal. Ezt komolyan kell venni. El fogunk pusztulni. Sztálingrádban a németek két új pozíciót foglaltak el. Földessy Gyulát olvastam, nagy műveltség.

október 18. Sztálingrádban messze haladtak a németek, sok veszteséggel. Amerikaiak, angol repülők kikötöttek Szibériában. Lyonban vérengzés Laval németbarát politikája miatt. Földessy szerint Ady a világirodalom legnagyobb lírikusa. No, no! Pedig Földessy igen művelt, jó tollú ró. De hát! A tudós macskája Aranytól tanulságos.

október 19. Akadémiai ülés: Voinovich mondja, hogy a Károlyi Emlékbeszéd novemberről elmarad. Mikorra? Meg kell beszélnem vele. Most már többen beszélnek, hogy a 2 tonnás bombák igen valószínűek. Az oroszok ugyan másutt turnusokban helyeztetnék el a bombákat, már nekik hasznosabban, mint Budapesten. Szörnyű sors vár reánk. (...)

október 20. Sztálingrád utolsó erődei körül dül a harc. Voinovichcsal megalapodtam, hogy december 14-én olvasok. Mi lesz addig. Hóman megköszönte a könyvet néhány obligát sorban.

október 21. Sztálingrád harcol. Az orosz partizánok sok vonatot robbantanak. Smuts⁷² tábornok beszélt az angol parlamentben angol nyelven, angol érzéssel. Holland francia eredetű. Prosztata kínoz.

október 22. Arany János halálának ötven éves fordulója. Kevés megemlékezés. Kállay azt hirdeti, hogy mi győzünk, mert katonáink igen vitézek. Küldik tehát a magyart, valahol dicsően elvérezzen. A magyar jövő?

október 23. Sztálingrád ostromának 85. napja. Don és Volga között elfoglalt az orosz] egy jelentékeny magaslatot. Angolok Genovát bombázták. Nem kapunk fizetésjavítást. Zsidó vagyonok, ingóság bejelentve.⁷³ De kiket számítanak zsidónak?

október 24. Sztálingrád 86. nap. Észak-Afrikában angol offenzíva. Ma az eredmény? Eddig igen bizonytalan. Kaukázusban német előmenetel. több japán hajó süllyedése. Elolvasom újra könyvemet. Attól félek, igen unalmas.

⁷² J.C. Smuts – dél-afrikai politikus. Miniszterelnök 1919–24 és 1939–48 között, 1941-ben brit marsallá nevezték ki.

⁷³ Kállay Miklós a MÉP országos kongresszusán mondott beszédében szólt a zsidók kiszorításáról a gazdasági- és társadalmi élet kulcspozícióiból és az égető lakáshiány megoldásáról. Angyal megjegyzése ezzel van összefüggésben.

október 25. Az angol offenzíva úgy látszik fennakadt. Sztálingrádnál orosz ellenállás nem lankad. Angolok Milánót bombázzák. A magyar veszteségek az orosz fronton iszonyúak. Hallom, hogy mi erődtjük a magyar-oláh határt.

október 26. Demeter napja. E nap után a török katonaság a XVI.-XVII. századokban nem akart tovább szolgálni, téli pihenőre ment. Most a pihenés ismeretlen fogalom. Gyilkolni kell folyvást. Sztálingrádban a németek jól értettem két utcát foglaltak el. Az angolok Észak-Afrikában 1450 foglyot ejtettek, hogy mennyit vesztek nem mondják. Milánót többször bombázták. Szegény olaszok, szegény emberiség!

október 27. Egyiptomi harc nagy jelentőségű, angol kicsi előnyomulás. Salamon szigeteknél tengeri harc. Amerikaiak hajókat vesztek. Japán veszteség csekélyebb. Egyetemről ma szép tandíjpótlékot kaptam. 750 pengőt, eddig 600-nál többet soha sem kaptam. Szép ez, igen hasznos. Sed quid est ad tantum sit ira?⁷⁴

október 28. Német siker Sztálingrádnál, de még nem döntő, a 90. napján az ostromnak. Észak-Afrikában konok harc, az angolok kisebb sikereket jelentenek. Szép őszi nap. Lusta mélabú temet.

október 29. Kányától kérdezték, hogy mikor lesz vége a háborúnak? Ki erre így felelt! Ha majd az angolok kezdik.

---

⁷⁴ De oly nagy dolog ez, hogy haragudni kelljen miatta?

Soós László

DOKUMENTUMOK A KÉTSZINTŰ MAGYAR BANKRENDSZER LÉTREHOZÁSÁRÓL

1984–1987

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1984. április 17-ei ülésén döntött az un. szocialista bankrendszer — ami nem volt más, mint a szovjet utasításos gazdálkodás intézményrendszerének bank-, illetve pénzügy-politikai része — továbbfejlesztéséről. A tervbe vett „kétszintű” bankrendszer létrehozása a valóságban már a piaci, tehát a korábbi tőkés rendszerhez való visszatérést jelentette.¹ Az átalakítás előkészítő munkája 1984 és 1987 között ment végbe. A változtatások érdekében szükséges politikai döntéseket a Magyar Szocialista Munkáspárt vezető testületei — Politikai Bizottsága, Központi Bizottsága — hozták meg, a szervezeti keretek kialakítására, valamint a pénzügyi és az állami irányítás új módozatainak kidolgozására vonatkozó tanulmányokat és javaslatokat az MSZMP Központi Bizottsága Gazdaságpolitikai Osztályának keretében, továbbá a Pénzügyminisztériumban és a Magyar Nemzeti Bankban dolgozó szakemberek végezték.

A gazdasági átalakítás érdekében készített öt dokumentum azon változatát adjuk közre, amelyet az MSZMP vezető testületei elé terjesztettek. A dokumentumokat teljes terjedelmükben, szöveghűen, magyarázó jegyzetekkel kiegészítve közöljük. A szerkesztői kiegészítések szögletes zárójelbe kerültek. A források őrzési helye: Magyar Országos Levéltár (MOL) MDP-MSZMP Iratok Osztálya (M szekció), a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei (288. fond). Ezen belül a Politikai Bizottság (MOL-M-288.f-5), a Titkárság (MOL-M-288.f-7) és az Államgazdasági Bizottság (MOL-M-288.f.-15) állagai.

A korabeli iratkezelésben „Szigorúan Titkos” illetve „Szigorúan Bizalmas” minősítéssel ellátott iratok visszaminősítése 1996-ban megtörtént.

*

---

¹ Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1984. április 17-ei állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól. MOL-M-288.f.-4/199.ö.e. KB. 1984. április 17. A gazdasági nehézségekből való kiútkeresés — a diktatúra gyengülésével egyidőben — arra kényszerítette a kommunista párt vezetőit, hogy a reformok bevezetéséhez társadalmi támogatást keressenek. Ennek jegyében született meg a „Fordulat és reform” c. tanulmány, amelynek elkészítésében és megvitatásában (1986) már a politikai ellenzék képviselői is részt vehettek.

Előzmények

A II. világháború okozta veszteségektől erősen meggyengült magyar pénzüzetek teljes szétzúzására 1947-ben került sor. A Szovjetunió által meghatározott gazdasági változások következményeként meghozott 1947. évi XXX. törvénycikk² „A Magyar Nemzeti Bank és a Pénzüzeti Központ I. kúriájába³ tartozó, részvénytársasági alapon működő pénzüzetek magyar tulajdonban lévő részvényeinek állami tulajdonba vételéről” rendelkezett.

Az 1947. december 1-én megjelent törvény szerint a pénzüzetek állami tulajdonba vételét 1948. március 31-ig kellett végrehajtani, mégpedig úgy, hogy a tulajdonosok részvényeiket a Pénzüzeti Központnál vagy az erre külön kijelölt helyen kötelesek voltak leadni.

A fenti módon állami tulajdonba került pénzüzetek vezetőit és igazgatóságait felmentették, az intézetek élére új igazgatókat neveztek ki, az igazgatóság jogköre pedig a kormány által kinevezett háromtagú un. intézőbizottságra szállt át. Ez egyben azt is jelentette, hogy a pénzüzetek által az érdekköri vállalatokhoz delegált igazgatósági tagok megbízatása is megszűnt. Az így megüresedett igazgatósági helyek betöltéséről pedig már az állami tulajdonosi túlsúlyt megerősítő közgyűlés határozott.

Annak ellenére, hogy a törvény 4. §-ában még kimondta: „a részvények állami tulajdonba vétele a Magyar Nemzeti Banknak és a pénzüzeteknek jogi személyiségét és szervezeti önállóságát nem érinti”, a 18/1948. sz. Minisztertanácsi határozat⁴ már a történelmi bankrendszer teljes felszámolásáról intézkedett.

Az 1948. április 23-án hozott határozat értelmében a Pénzüzeti Központ 1948. május 15-étől bankszerű tevékenységet nem folytathatott, eme tevékenységi körét a Magyar Nemzeti Bank vette át. A Postatakarékpénztár Rt.⁵, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt.⁶, a Magyar Leszámloló- és Pénzváltó Bank Rt.⁷ és

² Országos Törvénytár 1947. 25. szám 295–298.

³ A Pénzüzeti Központ felügyelete mellett az alaptőke nagysága szerint a pénzüzeteket három kúriába sorolták. Az első kúriába a legnagyobb bankok tartoztak. (A Pénzüzeti Központot 1916-ban azzal a céllal hozta létre a kormány, hogy a háború alatt meggyengült hazai pénzüzeteket megsegítse, továbbá az állami megbízások mellett az intézetek folyamatos ellenőrzését megvalósítsa.)

⁴ 18/1948. sz. minisztertanácsi határozat az állami hitel szervezet racionalizálása tárgyában. Magyar Közlöny. Rendeleték Tára. 1948. 95. sz. 908–909.

⁵ A M. Kir. Postatakarékpénztár létrehozására — angol minta (1861) alapján — az 1885. évi IX. törvénycikk rendelkezése alapján állami pénzüzetként került sor. A budapesti székhelyű intézet 1886. február 1-jén kezdte meg működését, a Kereskedelmi Minisztérium, majd a Pénzügyminisztérium felügyelete alatt állt. A lakossági megtakarítások növelése érdekében alapított intézet üzletágai közé a takarékbetétek, csekkszámllak, valamint az értékpapír bizományi vétele és eladása tartozott. Tevékenységét a postahivatali hálózat felhasználásával végezte.

⁶ Az 1841-ben alapított Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. az ország első bankjaként kezdte meg működését. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején Kossuth Lajos pénzügyminiszter bankjegyek kibocsátásával bízta meg. A politikai megtorlás időszakát átvészelő pénzüzet 1867 után gyors fejlődésnek indult. Az 1890-es évektől jelentős szerepet vállalt a hazai és balkáni pénzüzetek és ipari vállalatok alapításában. A két világháború közötti időszakban 20 budapesti és négy vidéki fiók apparátusával 23 affiliált pénzüzetet, 65 ipari és kereskedelmi vállalatot irányított. Az államosított pénzüzet 1948. január 1-jétől kezdve az Állami Bankok Központi Irodájának irányításával folytathatta tevékenységét, mint külkereskedelmi intézet. Fölszámolását 1949 végén hajtották végre.

⁷ A Magyar Leszámloló- és Pénzváltó Bank Rt. a Pesten működő Molvieux magán bankház átvételével a Niederösterreichische Excompte Gesellschaft és magyar vállalkozók részvételével jött létre 1869-ben. A hagyományos banki üzletágak mellett kiemelten foglalkozott mezőgazdasági kölcsönök folyósításával, termények vételével és eladásával. A 12 millió pengő (1927) alaptőkével rendelkező intézet széleskörű pénzüzeti és ipari érdekltségi hálózatot épített ki.

a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Rt.⁸ fiókjainak és affiliációinak összevonásával egységes állami takarékpénztári hálózatot hoztak létre. A Magyar Általános Hitelbank Rt.⁹ szervezetéből egy beruházási osztály, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Részvénytársaságból pedig állami külkereskedelmi pénzügyintézet alakult. A Magyar Nemzeti Bank megnövekedett feladatköréhez szükséges szervezetet a már államosított bankok tárgyi és személyi állományából 1948. június elsejei határidővel hozták létre. Az államosított és feleslegessé vált pénzügyintézetek vállalati kettőreit megszüntették.

A történelmi bankrendszer helyett létrehozott ún. „szocialista” hitelszervezetet a Magyar Nemzeti Bankon kívül öt — Magyar Beruházási Bank, Országos Takarékpénztár, Külkereskedelmi Bank, Pénzügyintézeti Központ, Állami Biztosító — szakosított nagybank alkotta.¹⁰

A Magyar Nemzeti Bank monopóliuma nem csupán a bankjegykibocsátásra terjedt ki, hanem a devizagazdálkodás mellett a vállalatok és szövetkezetek részére nyújtandó hitelekéről is itt döntöttek. Ez azt eredményezte, hogy a vállalati forgóeszközök finanszírozását végző Nemzeti Bank szoros együttműködést volt kénytelen kialakítani az állóeszközök fedezetét biztosító Magyar Beruházási Bankkal. Mivel a pénzügyintézetek kötelesek voltak az általuk kezelt pénzt a Nemzeti Banknál elhelyezni, a teljes pénzáttalási forgalom állami ellenőrzése — a szovjet mintára bevezetett ún. egyszámlarendszeren keresztül — itt valósult meg. Jelentősen megnövekedett tevékenységi körének ellátására az MNB fiókhálózatát rövid időn belül minden jelentősebb városban kiépítette.

A Magyar Általános Hitelbank Rt. szervezeti keretének átvételével létrehozott Magyar Beruházási Bank feladatkörébe utalták az állami beruházásokhoz és a vállalati felújításokhoz, továbbá az állami lakóházak tatarozásához szükséges pénzek kezelését, folyósítását, valamint a felhasználás ellenőrzését. Ezen kívül a szövetkezeti beruházásokhoz igényelt hiteleket is ez a bank biztosította. A Pénzügyminisztérium Beruházási Főosztályának keretében működő banki központ tizenkilenc megyei fiókkal rendelkezett.

A lakosság részére történő banki szolgáltatások végzését a Postatakarék-pénztár Rt. és a többi nagybank fiókhálózatát felhasználó Országos Takarékpénztárra bízták. Ez a pénzügyintézet a széleskörű lakossági megtakarítások összegyűjtése mellett rövidlejáratú hitel nyújtására, továbbá a készpénzkímélő fizetések lebonyolítására rendezkedett be. Elkülönülő üzletágként tartották nyilván a totó- és lottó játékok lebonyolítását, az államkölcsönökkel kapcsolatos feladatok végzését.

⁸ A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület Rt. 1839-ben, Fáy András kezdeményezésére alakult meg. Tevékenységi körét fokozatosan bővítve a banküzletek valamennyi ágát művelte. Alapítóját 1929-ben 20 millió pengőre emelték. Takarékpénztári jellegét mindvégig megtartotta, csak pénzügyintézeti érdeklődései voltak. Államosítás után üzletágait az Országos Takarékpénztár vette át.

⁹ A Magyar Általános Hitelbank Részvénytársaságot a bécsi Rotschild-ház érdekkörébe tartozó magyar kereskedelmi bankként hozták létre 1867-ben. Ez volt az első olyan bank hazánkban, amely a hagyományos banki üzletágak mellett mezőgazdasági és ipari vállalatok finanszírozására is vállalkozott. A Pénzügyminisztériummal kötött szerződések alapján 1873-tól az 1920-as évekig állambankári feladatokat is ellátott. A két világháború között az ország legnagyobb bankjává fejlődött.

¹⁰ A pénzügyintézetek működése és kapcsolatuk a gazdálkodó szervekkel és a lakossággal. Szerk.: Lehr György Budapest, 1960. Első rész: A magyar bankrendszer szervezete és feladatai 15–41. p.

Az OTP-hez befolyt összegek nagyobbik részét az intézet köteles volt a Magyar Nemzeti Banknál vezetett kamatozó folyószámlán tartani.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. szervezeti keretein felépülő Magyar Külkereskedelmi Bank a külföldi fizetőeszközök és nemesfémek forgalmának lebonyolítására, valamint a külkereskedelem által igényelt bankműveletek végrehajtására szakosodott. A részvénytársaságként létrehozott állami pénzügyintézet százmillió forint névértékű részvényeit csak a szintén állami tulajdonban lévő külkereskedelmi vállalatok jegyezhették. Felügyeletét a Magyar Nemzeti Bank látta el.

A Pénzügyintézeti Központ feladatai közé utalták a magyar tulajdonban lévő külföldi ingatlanok kezelését és értékesítését, a külföldi adósokkal szembeni igények érvényesítését, vállalatok és szövetkezetek felszámolását, valamint a különböző jogszabályok alapján elrendelt megbízások elvégzését. Közvetlenül a Pénzügyminisztérium felügyelete alá tartozott.

Az Állami Biztosító a személy- és vagyonszociális ügyintézésben tevékenykedett. Főigazgatósága az illetékes miniszterhelyettes közvetlen felügyelete alatt a Pénzügyminisztérium Biztosítási Főigazgatósága keretében működött. Fiókhálózatát 149 járási és városi intézet alkotta.

A szovjet mintára kialakított új bankrendszerben a Magyar Nemzeti Bank a pénzügyi nyilvántartás és az állami ellenőrzés hatóságává vált. A bevezetett ún. egyszámlarendszeren tartották nyilván a vállalatok bevételeit illetve kiadásait, továbbá ezen a rendszeren keresztül ellenőrizték a pénzügyi tervek végrehajtását. A fentiekben ismertetett öt pénzügyintézet csak a Nemzeti Bank megváltozott „üzletpolitikájának” egyes részfeladatokra korlátozott kiszolgáltatást kapta feladatul.

A fenti módon kiépített bankrendszer tette lehetővé, hogy az állami pénzügyi ellenőrzés mind a termelés, mind az elosztás területén megvalósuljon. Tevékenysége a gazdasági tervekben szereplő célkitűzések megfogalmazásában, illetve a pénzforgalomra, hitelgazdálkodásra és a beruházások pénzügyi lebonyolítására vonatkozó rendeletek betartásának ellenőrzésére korlátozódott. A pénzműveletek központosítását megvalósító bankrendszer az állami — a piaci mechanizmusokat teljesen kizáró — gazdasági irányítás és ellenőrzés hatékony eszközeként működött. Annak ellenére, hogy az 1956-os forradalmat követő években a gazdasági-irányítási rendszer egyes elemeit többször is módosították, a magyar bankrendszeren belül szervezeti és feladatköri változtatásokra csak a gazdasági reformot követő években került sor.

Az 1968-as gazdasági reform keretében — az „intenzív” fejlődésre történő áttérés érdekében — a szocialista gazdaság olyan többszektorú rendszerét kívánták kialakítani, amely a központi tervirányítás mellett az önszabályozó piaci mechanizmus működésére épül.¹¹ Pár év alatt világossá vált, hogy a piaci mechanizmusok megfelelő működésének feltételeit nem sikerült létrehozni. A jövedelmező gazdálkodás megvalósítása érdekében hozott politikai döntéseket mind a vállalatok vezetői, mind az államapparátus változtatást ellenző tagjai sikerrel hatástalanították. Általánossá vált, hogy a vállalatok nem a piaci hatásokra történő gyors

¹¹ A korabeli értékelést lásd: az MSZMP Központi Bizottsága Gazdaság-politikai Osztály összefoglaló jelentése a „Fordulat és reform” című tanulmányról. Budapest, 1986. november 28. MOL-M-288.f.-11/44. o.e.

reagálással kívántak nyereséget elérni, hanem a pénzügyi keretek felosztásánál igyekeztek érdekeiket érvényesíteni. A reform és az ellene hozott intézkedések tarka szövevényében a gazdálkodó egységek magatartását inkább a bezárkózásra való törekvés, mintsem a piaci körülmények figyelembe vétele jellemezte. A gazdaság remélt változásainak segítése és kiszolgálása érdekében a bankrendszeren belül csak lassú reformlépésekre került sor.

A bankrendszert érintő első jelentősebb változás 1972-ben következett be.¹² Ebben az évben a Magyar Beruházási Bank átszervezése nyomán megszűnt a beruházási és forgóeszköz-hitelezés szervezeti különválasztása, a vállalati finanszírozás teljes mértékben a Magyar Nemzeti Bankhoz került. Az új alapításként létrehozott Állami Fejlesztési Bank pedig a költségvetési fejlesztések pénzügyi ellátását kapta feladatul.

Az Országos Takarékpénztár tevékenységi körét is módosították. A tanácsok pénzügyeinek lebonyolítása mellett engedélyezték számára, hogy a lakosság részére nyújtott betéti illetve valuta-ellátási szolgáltatásait kibővítse. Ennek nyomán új betéti formák bevezetésére került sor és bizonyos vállalkozásszerű feladatokat is elláthatott.

A Magyar Külkereskedelmi Bank feladatköre is változott. Így jogot kapott arra, hogy deviza- és forintbetéteket gyűjtsön, vállalkozásokat hitelekkel támogasson.

Az un. tőkés külföld felé történő erőteljesebb nyitásként értékelhetjük a Közép-Európai Nemzetközi Bank (CIB) 1979-ben történt létrehozását. A 20 millió dollár alaptőkének 34%-át biztosító Magyar Nemzeti Bank mellett olasz, osztrák, nyugatnémet, francia és japán pénzügyintézetek alapították. A dollár alapon működő intézet munkáját a magyar devizahatósági előírások nem korlátozták.¹³

A reformok felemás megvalósítása, illetve a nyugati piacokon elszenvedett negatív hatások 1979-ben világhossá tették, hogy a magyar gazdaságot nem csupán a külső, hanem a belső korlátok is a mélypont felé sodorják. Az adminisztratív intézkedésekkel (import visszaszorítása, életszínvonal csökkentése, stb.) létrehozott gazdasági látszategyensúly sem tudta elfedni, hogy a KGST-re alapozott „hagyományos” módszerekkel nem lehet ebből a válságból kilábalni. Ennek ellenére közel öt évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az MSZMP Központi Bizottsága 1984. április 17-én a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről szóló állásfoglalása napvilágot lásson.

A Központi Bizottság fenti állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésén belül a bankrendszer átalakítását az alábbi pontban rögzítette:¹⁴ „Olyan bankrendszer kialakítása felé kell haladni, amelyben elkülönül a jegybanki, az államfinanszírozási és kereskedelmi banki funkció. A pénzkibocsátás és a devizagazdálkodás állami monopóliumát, a külföldi hitelfelvételek központosítását

¹² Az MSZMP Központi Bizottsága Gazdaságpolitikai Osztálya előterjesztése a Politikai Bizottság részére a bankrendszer és hitelezési gyakorlat fejlesztésére. Budapest, 1984. november 5. L. 1. sz. dokumentum.

¹³ Magyar Pénzügyi és Tőzsdei Almanach Budapest, 1990. Szerk.: Kerekes György, 118–121.

¹⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1984. április 17-ei állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól. III/5. pont. MOL-M-288.f.-4/199/KB. 1984. ápr. 17.

megőrizve a bankrendszert úgy kell fejleszteni, hogy kiteljesedjenek a jegybanki funkciók, és a hitel szerepének növelésével a hitelezés és a finanszírozás üzleti jellegének erősítésével bővüljenek a vállalkozási lehetőségek. A hitelezési tevékenységben arra kell törekedni, hogy fokozódjék a hatékonyság, a jövedelmezőség követelménye, gyorsuljon a megtérülés. A gazdasági érdekekkel összhangban elő kell segíteni az anyagi források ésszerű átcsoportosítását."

A bankrendszer un. továbbfejlesztésére, illetve a kétszintű bankrendszer létrehozására — a fenti állásfoglalás alapján — 1984 és 1987 között került sor. A leglényegesebb változást az jelentette, hogy a jegybanki, az államfinanszírozási és a kereskedelmi banki feladatkört intézményi szinten is szétválasztották. Ez azt tükrözte, hogy a hitelrendszer adminisztratív gúzsbakötése fokozatosan fellazult, az egyéni kezdeményezéseknek teret biztosító vállalkozási lehetőségek bővültek.

A Magyar Nemzeti Bank tevékenységét ez annyiban érintette, hogy a jegybanki és hitelbanki funkciók gyakorlati szétválasztása után az utóbbi tevékenységet a már meglévő, valamint az alapításra kerülő pénzügyintézetek vették át. Természetesen csak olyan keretek között, amelyeket az állami hitelpolitika az un. népgazdasági tervben meghatározott. Szervezeti téren első lépésként a Nemzeti Bankon belül két hiteltagozat jött létre¹⁵. Az egyiknél történt az ipar, építőipar, közlekedés, hírközlés és az ezen területek belkereskedelmi vállalatainak finanszírozása, a másik tagozatnál pedig a mezőgazdaság, élelmiszeripar és a hozzájuk tartozó belkereskedelmi ágazat hiteligényének kielégítése. A hiteltagozatok — az MNB által meghatározott keretek között — önállóan alakíthatták ki üzletpolitikájukat. A tagozatok hitelezési tevékenységükben már a piaci viszonyok által meghatározott feltételeket igyekeztek érvényesíteni, amelyek a vállalatok és a szövetkezetek gazdálkodásában is változásokat eredményeztek. (Pl. a vállalatok hitelképességének megítélésénél eddig nem érvényesített szempontokat — saját vagyon nagysága, technikai színvonal, hiteltartozás mértéke — kezdtek figyelembe venni.)

A fenti két hiteltagozat mellett a Magyar Nemzeti Bank egyes szervezeti egységei önálló pénzügyintézetté szerveződtek. Így például a főosztályként működő Budapesti Intézet, amely a fővárosi ipari vállalatok és szövetkezetek hiteligényét elégítette ki, nyereségérdekeltségi alapon működő leánybankká alakult át Budapesti Hitelbank néven. Hasonló folyamatként a Központi Váltó- és Hitelbank Részvénytársaság Vállalkozási Osztálya önálló Vállalkozási Bankká szerveződött, az Innovációs Alap pedig Innovációs Bank néven vált pénzügyintézetté.¹⁶

A bankrendszer átalakítása érdekében az Állami Fejlesztési Bankon belül is megalakult — az állami döntések alapján létrehozott finanszírozás és az üzleti alapon végzett bankműveletek szétválasztása érdekében — két tagozat. Ez tette lehetővé, hogy a pénzügyintézet 1983-ban az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság bevonásával megalakíthassa a Műszaki Fejlesztési Pénzügyi Egyesületet, amely 1988-ban Investbank néven részvénytársasággá alakult át. Ugyancsak az Állami

¹⁵ A Magyar Nemzeti Bank által készített előterjesztésben foglalt javaslatokat (lásd: 3. dokumentum) a Gazdaságpolitikai Bizottság 1985. október 3-án tartott ülésén elfogadta. Az ülésről készített feljegyzés megtalálható: MOL-M-288.f.-15/511. ö.e.

¹⁶ L. 4. sz. dokumentum.

Fejlesztési Bank volt az egyik alapító — az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériummal — az Építőipari Innovációs Alap (1983) létrehozásánál, amely Építőipari Innovációs Bank néven (1986) 744 millió forint alaptőkével vált részvénytársasággá.¹⁷

Ezekben az években további pénzalapokat alakítottak át szakosított pénztézetekké.¹⁸ Nevezetesen az Interinvest Külkereskedelmi Betéti Társulást 1985-ben Interinvest Külkereskedelmi Fejlesztési Hitelintézetté, az Ipari Szövetkezetek Fejlesztési Társulást, 150 millió forintos alaptőkével Ipari Szövetkezeti Fejlesztési Bankká szervezték át. Szintén a fenti formában hozta létre a Magyar Hitel Bank Rt. a Befektetési és Forgalmi Leánybankot (1985). A 250 milliós alaptőkével rendelkező intézet tevékenységi köre elsősorban a lakossági és vállalati értékpapírüzletre, magánvállalkozások finanszírozására terjedt ki.¹⁹ Ez a pénztézet a Magyar Tőzsdealapítvány létrehozásával jelentős munkát végzett annak érdekében, hogy az értéktőzsde Budapesten ismét megnyithatta kapuit.²⁰

A mezőgazdasági fejlesztések hiteligényeinek kielégítésére engedélyezték, hogy 1300 mezőgazdasági szövetkezet több mint egy milliárd forint alaptőkével megalapítsa a Mezőbank Részvénytársaságot (1986), amely 1989-ben kereskedelmi bankká alakulhatott át.

Kísérleti jelleggel 1985-ben alapították az Innofinance Részvénytársaságot, amely a szocialista országok pénztézetei közül elsőként a kockázati vállalkezési formákat is bevezette üzletágai közé. Főleg a magyar szellemi termékek kifejlesztésének és piaci bevezetésének finanszírozásával foglalkozott. Ugyancsak ebben az évben kezdte meg tevékenységét az un. szocialista tábor első külföldi tőkével működő intézete a Citibank Budapest Rt. Alaptőkéjének 80%-át külföldi tulajdonosok jegyezték és a Központi Váltó- és Hitelbank Rt. csak 20%-os tulajdonosi részesedést mondhatott magáénak.

A közel hároméves átszervezési folyamat eredményeképpen 1987. január 1-jén általános kereskedelmi banki tevékenységre három pénztézet kapott felhatalmazást:²¹

– Budapest Fejlesztési és Hitelbank (később Budapest Bank Rt.) amely a Budapest Hitelbankból, az Állami Fejlesztési Bank egyes budapesti és vidéki egységeiből, az MNB Pest megyei Igazgatóságából és fiókjából, valamint további MNB fiókokból alakult meg — 41 alapító által jegyzett — 3,5 milliárd forint alaptőkével.

– Országos Kereskedelmi és Hitelbank (később Kereskedelmi és Hitelbank Rt.) a Magyar Nemzeti Bank egyik hitelgazgatóságából jött létre, 6,6 milliárd forint alaptőkével.

¹⁷ Magyar Pénzügyi és Tőzsdei Almanach Budapest, 1990. Szerk.: Kerekes György, 142–146.

¹⁸ 1985-ben az alábbi szakosított pénztézetek működtek az országban: INTERINVEST Külkereskedelmi Fejlesztési Hitelintézet Betéti Társulás; INVEST-BANK Műszaki Fejlesztési Bank Betéti Társulás; Ipari Szövetkezetek Fejlesztési Bank; Építőipari Innovációs Bank Rt.; Agrár Innovációs Társulás; TECHNOVA Ipari Innovációs Alap; INNOFINANCE Általános Innovációs Pénztézet, valamint Általános Vállalkozási Bank Rt.

¹⁹ Magyar Pénzügyi és Tőzsdei Almanach Budapest, 1990. Szerk.: Kerekes György, 59–68.

²⁰ 1989. június 30-án Dunabank néven kereskedelmi banki részvénytársasággá alakult át.

²¹ Magyar Pénzügyi és Tőzsdei Almanach Budapest, 1990. Szerk.: Kerekes György, 27–73.

– Magyar Általános Hitelintézet (később Magyar Hitel Bank Rt.) főleg a vállalatok finanszírozásával foglalkozott.

Az új folyamán a fentiekhez igazodó kompetenciákat kapott még például az Általános Értékforgalmi Bank Rt., mely a Pénzügyi Központ szervezetéből vált ki, ahol korábban a nemzetközi vagyoni ügyeket kezelte, valamint az Agrobank Rt, melyet 600 millió forint alaptőkével a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium, az Állami Fejlesztési Bank, valamint 15 élelmiszer-gazdasági üzem alapított.

(Az Állami Fejlesztési Bank később megszűnt, feladatát részben az Állami Fejlesztési Intézet, részben a kereskedelmi bankok vették át.)

A magyar bankrendszer szervezeti kereteinek módosítását, valamint ezen új rendszer monetáris és állami irányításának megszervezését a politikai testületek és a kormányzati szervek állásfoglalásai és határozatai alapján hajtották végre.²²

A közel hároméves munka eredményeként, és mintegy fél évszázad elteltével 1987. január elsejétől a jegybanki és kereskedelmi banki funkciók ismét szétváltak. A Magyar Nemzeti Bank megtartotta ugyan a devizagazdálkodás, valamint a külföldi hitelműveletek területén betöltött korábbi szerepét, de fő feladatává a jegybanki szabályozást és ellenőrzést tették.

Az ágazati és területi korlátozás nélkül létrehozott kereskedelmi bankok már — igaz állami tulajdonú — részvénytársasági formában kezdték el munkájukat. Tevékenységi körüket annyiban korlátozták, hogy devizaműveleteket és lakossági bankműveleteket nem végezhettek, illetve a szabad bankválasztás elve az állami vállalatok körében csak korlátozott mértékben érvényesülhetett. A már meglévő szakosított pénzügyintézetek számára — a jogszabályi előírások szerint — lehetővé tették, hogy 1987 végéig részvénytársasággá alakulhassanak át.

A kétszintű bankrendszerben tovább működhetek a vegyes tulajdonban lévő kereskedelmi bankok, a lakossági bankműveleteket pedig továbbra is az OTP és a takarékszövetkezetek végezték.²³

Az új bankrendszer felügyeletét egyrészt jegybanki eszközökkel, (refinanszírozás, kamatpolitika, tartalékráta meghatározása stb.) valamint a minisztertanácsi rendeletekben előírt szabályok betartásának ellenőrzésével (Állami Bankfelügyelet) valósították meg. Már az első évben gondot okozott, hogy a bankok lénye-

²² A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1984. április 17-ei állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól. Az MSZMP Központi Bizottsága Gazdaságpolitikai Bizottság 1985. június 13-ai állásfoglalása (MOL-M-288.f.-15/505. ö.e.) Uo. 1895. október 3. (MOL-M-288.f.-15/511. ö.e.) Uo. 1896. június 24. (MOL-M-288.f.-15/526. ö.e.) A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának határozata a VII. ötéves népgazdasági terv irányelveiről. 1985. november 12. III. fejezet 4. pont: A bankrendszer korszerűsítéséről. Megjelent: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1985–1989. Szerk.: Vass Henrik Budapest, 1994. 105–116. A Minisztertanács 2022/1984. sz. határozata a hitelpolitikai irányelvekről. (Ezen határozat szellemében került sor az állami pénzügyintézetekről szóló 1979. II. törvény és az 1984. évi 25. tvr., valamint a Magyar Nemzeti Bankról szóló 1967. évi 36. tvr. és az 1984. évi 26. tvr. módosítására.)

²³ A Magyar Nemzeti Bank elnöke és a pénzügyminiszter tájékoztató jelentése a Gazdaságpolitikai Bizottság részére a kétszintű bankrendszer működésével kapcsolatos tapasztalatokról, és a bankrendszer fejlesztésének további feladatairól. Budapest, 1987. november hó. A fenti előterjesztést a Gazdaságpolitikai Bizottság 1987. november 26-án megtartott ülésén tárgyalta. MOL-M-288.f.-15/550. ö.e.

gében kockázati tartalékok nélkül kezdték meg működésüket, így a felszámolással is járó hitelezési veszteségek leírására nem volt lehetőségük.

A hazai bankrendszer irányításában eddig kizárt, új elemként vált intézménnyé a személyi tulajdonosi érdek érvényesítésének lehetősége. Ennek keretét és területét — rövid időn belül — a részvénytársasági testületek (közgyűlés, igazgatóság, felügyelőbizottság), valamint a részvénytulajdonosi jogosítványok biztosították, elsősorban azok részére, akik a politikai és gazdasági hierarchiában ezzel a lehetőséggel élhettek.

1

1984. november 5.

Az MSZMP Központi Bizottsága Gazdaságpolitikai Osztályának javaslata a Politikai Bizottságnak a bankrendszer és hitelezési gyakorlat fejlesztésére

Szigorúan Bizalmas
GPO/4565–2

Készült: 1 példányban

I.

A Központi Bizottság 1984. április 17-i,²⁴ a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére vonatkozó állásfoglalása szerint kiemelt fontossága van a társadalmi tőkeáramlás bővítésének, az eszközökkel és a vagyonnal való eredményesebb gazdálkodásnak. Olyan feltételrendszert kell kialakítani, amely eredményesen képes segíteni a hatékonyság javítását, a gazdaság jövedelemtermelő képességének növelését. Követelmény, hogy a jövőben a pénz- és hitelpolitika fokozottan segítse a gazdaságpolitikai célok megvalósítását. Ez szükségessé teszi egyrészt az áru- és pénzviszonyok erősítését, másrészt olyan intézményi rendszer — ezen belül olyan bankrendszer — létrehozását, amely keretet biztosít a pénz- és eszköz-átcsoportosítás különböző formáinak, a hitel szerepe bővítésének. Mindehhez elengedhetetlen a népgazdasági tervezés, az állami költségvetés, illetőleg a pénz- és hitelpolitika közötti munkamegosztás változtatása.

A bankrendszer fejlesztése annak a folyamatnak folytatása, ami az elmúlt másfél évtizedben e területen végbement. A gazdaságirányítási rendszer 1968. évi reformját követően a magyar bankrendszer is változott, feladatai, s ehhez igazodva szervezete is fejlődött. 1972-ben a Magyar Beruházási Bank átszervezése eredményeként az állami vállalatoknál megszűnt a beruházási és forgóeszköz-hitelezés szervezeti külön választása, a vállalatok teljes tevékenységének finanszírozása a Magyar Nemzeti Bankban összpontosult. Az újonnan létrehozott Állami Fejlesztési Bank²⁵ feladata lett az állami döntésű fejlesztések pénzügyi ellátása. Az Országos Takarékpénztárhoz került át a tanácsok pénzügyeinek bonyolítása (számlavezetés, hitelezés stb).

²⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1984. április 17-ei állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól. MOL-M-288.f.4/199 KB. 1984. április 17.

²⁵ 1987-ben megszűnt, feladatát részben az Állami Fejlesztési Intézet, részben a kétszintű bankrendszer létrehozása keretében megalakult kereskedelmi bankok vették át.

Az Országos Takarékpénztár tevékenysége a 70-es évtized folyamán jelentősen kiszélesedett és változott. Új betéti konstrukciók — például hitellevél — bevezetésére került sor, bővítették a lakosság valutaellátásával kapcsolatos szolgáltatásokat, s a 80-as évek eleje óta vállalkozásszerű feladatokat is ellát.

A Magyar Külkereskedelmi Bank²⁶ tevékenységi köre és feladatai fokozatosan bővültek, meghatározott körben jogot kapott deviza- és forintbetétek gyűjtésére és hitelnyújtásra, vállalkozásokban való részvétellel.

A 70-es évek végén új pénzüintézet, Középeurópai Nemzetközi Bank²⁷ (CIB) jött létre, amely devizában nyújt hiteleket magyar vállalatoknak is.

Az utóbbi években létrejött néhány olyan pénzüintézet és pénzalap (pl. Interinvest,²⁸ Innovációs Alapok²⁹ stb.), amelyek hatékonyan vesznek részt a tőkeáramlásban, elsősorban vállalkozói módszerekkel, de esetenként hitel formájában is.

II.

A bankrendszer továbbfejlesztése — a terv- és szabályozórendszer, valamint a gazdaságirányítás egyéb változásához igazodva — hosszabb folyamat.

A VII. ötéves tervidőszak³⁰ során olyan bankrendszer kialakítása felé kell haladni, amelyben intézményesen is elkülönül a jegybanki, az állami finanszírozási és a kereskedelmi banki funkció. A pénzkibocsátás és a devizagazdálkodás állami monopóliumát, valamint a devizagazdálkodás központosítását megőrizve olyan módosításokra van szükség, amelyek eredményeként kiteljesednek a jegybanki funkciók, a hitel, a hitelezés és a finanszírozás üzleti jellegének erősítésével pedig oldódik a hitelrendszer adminisztratív irányítása, illetve a hitelkeretekkel történő szabályozás, bővülnek a vállalkozási lehetőségek.

1985-ben a Magyar Nemzeti Bank szervezeti keretén belül a jegybanki és a hitelbanki funkciók gyakorlásának szétválasztására — hiteltagozatok szervezésére —, valamint a többi bank és a pénzüintézeti tevékenységet folytató szervezetek működésének fejlesztésére, irányításuk és ellenőrzésük kialakítására kerül sor. E lépéseknek az a célja, hogy egyrészt kibontakozzék a jegybanki gyakorlat érvényesülése, másrészt szélesedjen a jövedelmezőséget és megtérülést előtérbe helyező üzleti jellegű hitelezés. A most kialakuló szervezet működésének tapasztalatai alapján lehet és kell majd dönteni a továbblépés módozatairól és üteméről.

A jövőben is a kormány által jóváhagyott hitelpolitikai irányelvek fogalmazzák meg a jegybanki irányítás céljait. Az irányelvek a Magyar Nemzeti Bankra tartalmazznak kötelező előírásokat, s ezeket kell mind saját hiteltagozatai, mind a többi pénzüintézet működésének szabályozásában érvényesítenie, annak érdekében, hogy a vásárlóerő kiáramlás, illetve a vásárlóerő felhasználás a népgazdasági tervben meghatározott prioritások irányába történjen. E szabályozás eszköztárába

²⁶ 1950-ben részvénytársasági formában hozták létre. Feladata: a nemzetközi fizetési forgalomban való részvétel volt.

²⁷ 1979-ben dollár alapon működő pénzüintézetként alapították olasz, osztrák, nyugatnémet, francia és japán bankok, valamint a Magyar Nemzeti Bank.

²⁸ Az Interinvest Külkereskedelmi Betéti Társulást 1985-ben Interinvest Külkereskedelmi Fejlesztési Hitelintézeté szervezték át.

²⁹ Lásd: 18. sz. jegyzetet.

³⁰ A VII. ötéves terv az 1986–1990-ig terjedő időszakot jelöli.

a kamatpolitika, a refinanszírozási politika és a kötelező tartalékok rendszere, előírása tartozik.

A kamatpolitika rugalmas alkalmazásával a bank hatást gyakorol a gazdasági életre, a vállalatok és szövetkezetek üzleti döntéseire. A kamatnak döntési alternatívát kell állítania a gazdasági tevékenységet folytatók elé: pénzüket — betét formájában — alacsonyabb kamatjövdelem mellett, kockázatmentesen gyarapítják-e a bankban, vagy nagyobb jövdelem elérése reményében és kockázatot vállalva befektetik. Az eddigi kamatpolitika és kamatrendszer folytatásának megfelelően a Nemzeti Bank — a hitelkamatok egységes mértékét fenntartva — a betéti- és a hitelkamatláb szintje közti különbség központi rögzítésével biztosítja a betéti és hitelkamatlábak automatikus együttmozgását.

A központi bank refinanszírozási gyakorlatával kellő biztonsággal szabályozza a vásárlóerő kibocsátását, egyúttal megfelelő rugalmassággal biztosítja a hitelező szervek mozgásszabadságát, ösztönözve a hitelek gyors megtérülésére, a pénzforgási sebességének növelésére.

A kötelező jegybanki betétek (tartalékok) meghatározása a megtakarítások és kihelyezések összhangját segíti elő.

A hitelbanki funkciók erősítéséhez, a hitelezés üzleti jellegének fokozásához elengedhetetlen szervezeti feltétel a hitelbanki funkciókat ellátó területek mozgásterének növelése. Az üzleti alapon történő hitelezés azt jelenti, hogy a bankok elsősorban saját forrásaikból (betéteikből), saját nyereségérdekeltségüket szem előtt tartva nyújtanak kölcsönöket és viselik döntéseik kockázatát. Mivel ilyen helyzet automatikusan nem alakul ki, a szükséges feltételek csak fokozatosan teremthetők meg.

A Magyar Nemzeti Bankon belül két hiteltagozat jön létre. Egyik tagozatnál történik az ipar, építőipar, a közlekedés, hírközlés, s ezen területek belkereskedelmi vállalatainak finanszírozása, míg a másik tagozatnál a mezőgazdaság, az élelmiszeripar és a hozzájuk kapcsolódó belkereskedelem hitelezése. Az egyes tagozatokhoz tartozó külkereskedelmi tevékenység kölcsönkapcsolatai a megfelelő tagozatoknál maradnak.

A Magyar Nemzeti Bank területi szervei — a Megyei Igazgatóságok, a hozzájuk tartozó fiókokkal együtt — továbbra is a bank egységes hálózati szervei lesznek, de tevékenységük — elsősorban azáltal, hogy nagyobb önálló döntési jogkört kapnak — jelentősen bővülni fog.

A Magyar Nemzeti Bank hiteltagozatai betéteket gyűjtenek, rövid- és hosszúlejáratú hiteleket folyósíthatnak, meghatározott pénzügyi műveleteket végezhetnek (saját forrásaik bővítése érdekében, vagy más gazdálkodó szervezet megbízása alapján kötvényeket bocsáthatnak ki, részt vehetnek a kötvények forgalmazásában), s az üzleti jelleg erősítését célozza a vállalkozásokban való részvétel lehetősége.

A hiteltagozatok — a hitelpolitikai irányelvek, illetve az ennek alapján kiadott jegybanki szabályok figyelembevételével — önállóan alakítják ki saját üzletpolitikájukat a gazdasági környezet, a piaci viszonyok, valamint likviditási helyzetük folyamatos elemzése és tervezése alapján.

A tagozatok működése — hitelezési tevékenységük üzleti jellegének erősödése — változtatást követel meg a velük kapcsolatban álló gazdálkodó szervezetek

— vállalatok és szervezetek — hitelképességének megítélési rendjében és gyakorlatában. A hitelképesség megítélésekor az eddigi tényezőket újakkal is ki kell egészíteni. (Pl. a vállalat technikai színvonala, innovációs készsége, a fizetőképesség folyamatos fenntartása, saját vagyon – összes eszköz aránya, a saját vagyonhoz viszonyított hiteltartozás.)

A bankrendszer továbbfejlesztésének keretében — a két hiteltagozat mellett — egyes szervezeti egységek önálló bankká szerveződnek át.³¹

Korábban a Magyar Nemzeti Bank főosztályaként tevékenykedő — a budapesti helyiipari vállalatok és szervezetek finanszírozását végző — Budapesti Intézet nyereségérdekeltségi alapon működő leánybankká alakul át Budapesti Hitelbank néven. Működéséhez meghatározott üzleti banki felhatalmazást³² kap; a vállalati és szervezeti betétek gyűjtésén kívül, tőkéjét egyéb módon is (pl. kötvénykibocsátás) kiegészítheti. Forrásaiból hiteleket nyújthat, illetve forrásait vállalkozásokban való részvétellel hasznosíthatja.

A Központi Váltó- és Hitelbank Rt. Vállalkozási Osztálya önálló, Vállalkozási Bankká³³ szerveződik át. (Elsősorban az eszköz- és tőkeátcsoportosítás olyan sajátos formáival foglalkozik, mint alapátadás, társulásokban való részvétel, különféle berendezések, gépek bérletéhez kapcsolandó pénzügyi szolgáltatások.)

Az Innovációs Alap is pénzintézeté alakul át Innovációs Bank³⁴ néven. Működési területe az olyan akciók finanszírozása, amelyek a magyar szellemi termékek áruvá, szolgáltatássá való kifejlesztésére, illetve a piacon még nem lévő új termékek, technológiák bevezetésére irányulnak. működési területével összefüggésben elfogadhat betéteket (pl. műszaki fejlesztési alapokat), illetve meghatározott innovációs célokat szolgáló pénzeszközöket.

A Magyar Nemzeti Bankon kívüli bankok és pénzintézetek továbbfejlesztésére vonatkozó elgondolások szerint:

- az Állami Fejlesztési Bankon belül ugyancsak két tagozat jön létre: az egyik állami döntések bankszerű finanszírozásával, a másik üzleti indíttatású bankműveletekkel foglalkozik;

- a Magyar Külkereskedelmi Bank tevékenységét bővítik a belföldi hitelbanki munkával (meghatározott üzleti körben forint- és devizahiteleket nyújthat gazdálkodó szervezeteknek);

- az Országos Takarékpénztár az igényeknek megfelelően bővíti tevékenységét; (a kifejezetten üzleti jellegű tevékenysége elkülönül az egyéb feladatoktól);

- a Magyar Posta önálló postatakarékpénztárat hoz létre, (főként a falusi lakosság pénzügyeinek intézésére);

³¹ Lásd: Bevezető.

³² Budapest Bank Rt. néven 1987. január 1-jén kezdte meg kereskedelmi banki tevékenységét.

³³ Általános Vállalkozási Bank Rt. Kezdetben (1985) szakosított pénzintézetként működött. 1988-ban a teljeskörű kereskedelmi banki jogosítványok megszerzése után folyószámlavezetéssel és az ehhez kapcsolódó pénztári értékesítési szolgálattal, majd devizaműveletekkel is foglalkozott.

³⁴ Az Építőipari Innovációs Alapot 1983-ban hozta létre az építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium és az Állami Fejlesztési Bank. A 300 milliós alaptőkével rendelkező szervezet kezdetben a műszaki fejlesztést bankszerűen finanszírozó pénzügyi alapként tevékenykedett. Az Építőipari Innovációs Bank Rt. 1986. január 1-jén alakult meg 744 millió forint alaptőkével, 1989-től kereskedelmi bankként működött.

- az Állami Biztosítónál elkülönül a nemzetközi biztosítási tevékenység, amely csak az exporthitel biztosítást végzi kizárólagos joggal;
  - a takarékszövetkezetek társulást terveznek létrehozni;
  - a Pénzügyi Központnál szétválaszthatók az üzleti-banki és zömében hatósági-engedélyezési feladatok;
  - vizsgálják a szövetkezeti közös alapok pénzügyi intézményévé történő alakítását;
- A korszerűsített bankrendszernek az eddigiekénél:
- hatékonyabban kell segítenie a gazdaságpolitikai célok megvalósítását, a jegybanki irányításon keresztül eredményesebben közvetíteni a központi akaratot;
  - határozottabban szélesítenie kell a hitelezési tevékenységben a hatékonyság növekedését előmozdító forrásátcsoportosítást, fokozni a jövedelmezőséget és megtérülést szem előtt tartó üzleti alapú hitelezést;
  - a szükséges mértékben bővíteni az új, önálló pénzügyi intézmények körét és — megfelelő jegybanki szabályozás mellett — tevékenységét.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztésének fokozatosságával összhangban a bankrendszer fejlesztését szolgáló intézkedések folyamatosan vezethetők be, bontakoztathatók ki, melyek középtávon kétszintű bankrendszer kialakításához vezetnek. Fontos a tapasztalatok értékelése, az azokból adódó következtetések levonása, és a szükséges változtatások haladéktalan megvalósítása.

A bankrendszer továbbfejlesztését célzó intézkedések megvalósítása szükségessé tette a pénzügyi törvény és a Magyar Nemzeti Bankra vonatkozó törvényerejű rendelet módosítását. A módosításokat az Elnöki Tanács jóváhagyta.

Az 1970-es évek elején felmerült annak szükségessége, hogy a gazdálkodó szervezetek egymás között pénzeszközeiket, áruikat átengedhessék, illetve meghatározott időre megelőlegezhessék (meghitelezhessék) kamatfizetés ellenében. Lehetővé vált a fejlesztési pénzeszközök le nem kötött részének társulás keretében, illetve társuláson kívüli átadása, továbbá vállalatok közötti hitel és előleg nyújtása. Ezekről az intézkedésektől azt vártuk, hogy enyhítsék a fejlesztési források nem megfelelő elhelyezkedéséből adódó feszültségeket, erősítsék az egymással gazdasági kapcsolatban álló szervezetek együttműködését. Hitelkapcsolat alakult ki nemcsak a bank és vállalatok, illetve szövetkezetek, a bank és költségvetés, a bank és bankok, a bank és lakosság, hanem a lakosság és vállalatok (pl. kötvény), a lakosság és szövetkezetek (pl. célrészjegy) között.

Jogszabályaink azonban — melyek szerint kereskedelmi (áru) hitel csak szabad fejlesztési forrásból adható, legfeljebb 9 hónapra és csak törvényes kamat ellenében — merevnek bizonyultak. Így az erőforrások szűkössége mellett a szigorú megkötések is hozzájárultak ahhoz, hogy az áruhitelezés és előleg nyújtása nem vált széles körben gyakorlattá.

Ugyanakkor számos jel mutat arra, hogy a gazdálkodó szervezetek között széles körben van burkolt hitelkapcsolat. Ez nem a felek kölcsönös megegyezésén, hanem részint azon alapul, hogy sok vállalat a fizetések késleltetésével, illetve halasztásával a neki szállító vállalat hitelnyújtását kikényszeríti. Az utóbbi években jelentősen nőtt a késedelmesen fizető és a sorbanálló vállalatok köre, valamint a késedelmesen kiegyenlített fizetések összege.

Ezért szükséges az áruhitelezés és előlegnyújtás szerepének növelése, mert ezáltal elő lehet segíteni a gazdálkodó egységek közötti eszközáramlást, erősíteni a gazdasági és kooperációs kapcsolatokat, előmozdítani mind a szállítási, mind pedig a fizetési fegyelmet.

A jövőben lehetővé válik, hogy az egymással gazdasági kapcsolatban álló vállalatok és szövetkezetek szabad pénzforsráruk terhére egymásnak hitelt, illetve előleget nyújthassanak. Ezzel egyidejűleg pedig a fizetési kötelezvény (kereskedelmi váltó) alkalmazásával és ennek vásárlása (leszámitólása) lehetőségével erősíteni lehet a fizetési fegyelmen túl a pénzügyi irányítást, illetve befolyásolást. A fizetési kötelezvény a kibocsátókra fegyelmező erővel hat, ugyanis érte a gazdálkodó szervezetek ingó- és ingatlan vagyonukkal, valamint az összes követeléseikkel felelnek. A kötelezettség elmulasztása szigorú következményeket von maga után, a követelés érvényesítése egyszerű és gyors eljárással bírósági úton történik.

A fizetési kötelezvények hitelbankok által történő megvásárlásával (leszámitolásával), illetve azok jegybanknak történő eladásával (visszleszámitolásával) befolyásolható a forgalomba kerülő pénz mennyisége.

Ahhoz, hogy ez az eszköz előmozdítsa a kölcsönös gazdasági kapcsolatok fejlődését, a kooperációs és szerződéses, valamint a fizetési fegyelem erősödését, szükség van arra, hogy mind a fizetési kötelezvény kibocsátása, mind annak elfogadása az egymással gazdasági kapcsolatban állók számára kölcsönösen előnyös legyen. Eszerint az, aki a fizetési kötelezvényt kibocsátja, feltételezhesse, hogy annak ellenében megfelelő teljesítményt, áruszállítást kap, mégpedig a szerződésben kikötött minőségben, határidőre stb. Aki a fizetési kötelezvényt igényli, illetve kapja, számolhasson azzal az előnnyel, hogy a kötelezvény által megtestesített összeghez gyorsan és egyszerűen hozzájut, és ha erre szüksége van, a kötelezvényt a banknál az esedékesség előtt leszámíoltathatja.

A fizetési kötelezvény bevezetésének, illetve elterjedésének a feltételeit folyamatosan, illetve fokozatosan lehet megteremteni. Alkalmazásának jogi lehetőségei adottak. Magyarország 1965-ben csatlakozott a genfi váltójogi egyezményhez. A csatlakozást az 1965. évi 1. sz. törvényerejű rendelet kihirdette, s ennek megfelelően az igazságügyminiszter a szükséges szabályokat megállapította. A jogi szabályozás mellett azonban további részletes tájékoztatást kell adni a fizetési kötelezvény működéséről, az ezzel kapcsolatos előírások gyakorlati alkalmazásának feltételeiről. A fizetési kötelezvény gyakorlati bevezetése miatt kiegészülnek a bírósági végrehajtásról szóló jogszabályok, illetve módosulnak oly módon, hogy kialakuljon a jogi feltétele a fizetési kötelezvényen alapuló követelés behajtásának.

***

A Gazdaságpolitikai Bizottság ez év október 4-i ülésén megtárgyalta az eddig megtett és az 1985. január 1-jén bevezetendő intézkedéseket, s azokkal egyetértett. (A módosítások tapasztalatairól az I. félév végén előterjesztés készül a Gazdaságpolitikai Bizottság részére.) Szükségesnek tartotta, hogy a bankrendszer továbbfejlesztésének munkálatait úgy folytassák, hogy az előkészületek, az 1985-ben

végrehajtott intézkedések irányukban, tartalmukban a VII. ötéves tervidőszak során kialakítandó kétszintű bankrendszert szolgálják.

Határozati javaslat

A Politikai Bizottság a bankrendszer és a hitelezési gyakorlat továbbfejlesztésének 1985-től bevezetni javasolt lépéseivel — melyek összhangban vannak a Központi Bizottságnak a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről szóló állásfoglalásával — egyetért. Ezeknek és a később megteendő intézkedéseknek a kétszintű bankrendszer kialakítását kell szolgálniok. Szükségesnek tartja, hogy a gazdaságirányítás részeként a tervgazdaság keretei között növekedjék a pénz- és hitelpolitika súlya, szerepe.

Felhívja a figyelmet arra, hogy az egyes lépésekről, intézkedésekről szóló propaganda munkában, a lakosság tájékoztatásában a kereskedelmi hitel helyett vállalatok közötti hitel, a kereskedelmi váltó helyett pedig a fizetési kötelezvény fogalmat használják.

Ballai László

Záradék

A határozatot kapják:

- Lázár György elvtárs, [miniszterelnök]
- Havasi Ferenc elvtárs, [MSZMP KB titkára]
- Óvári Miklós elvtárs, [MSZMP KB titkára]
- Lakatos Ernő elvtárs, [MTI vezérigazgatója]
- Ballai László elvtárs, [MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztály vezetője]
- Marjai József elvtárs, [miniszterelnök-helyettes, a korm. Gazd. Biz. elnöke]
- Faluvégi Lajos elvtárs, [Országos Tervhivatal elnöke]
- Hetényi István elvtárs, [pénzügyminiszter]
- Tímár Mátyás elvtárs, [MNB elnöke]

Tisztázat, MOL-M-288.f.-5/924. ó. e.

2

Budapest, 1985. május 30.

A Magyar Nemzeti Bank elnökének tájékoztató jelentése a Gazdaságpolitikai

Bizottság részére a bankrendszer továbbfejlesztésének 1985. évi lépéseiről.

Szigorúan bizalmas

Készült 51 példányban

0044/1/1985. MNB TÜK

A Gazdaságpolitikai Bizottság 1984. október hóban tárgyalta meg a pénzügyminiszternek és a Magyar Nemzeti Bank elnökének együttes előterjesztését a bankrendszer továbbfejlesztésének irányairól. A Gazdaságpolitikai Bizottság ál-

lásfoglalásának megfelelően a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyminisztérium előkészítette az 1985. január 1-től bevezetett változásokat, azok jogi és szervezeti feltételeit, megkezdte a kétszintű bankrendszer létrehozására vonatkozó elgondolások kialakítását, hogy az átalakítás a VII. ötéves terv időszakának első felében megtörténhessenek. Ennek eredményeként kívánunk létrehozni olyan bankrendszert, amelyikben a jegybanki és a hitelbanki tevékenység egymástól szervezetileg is elkülönül, ahol a jegybank a bankokkal van kapcsolatban, a vállalatok hitelezését pedig a jegybanktól és egymástól is szervezetileg elkülönült, nyereségérdekelt önálló bankok, pénzügyintézetek végzik.

Az eddig elvégzett és folyamatban lévő munkákról, továbbá a megtett lépések kezdeti tapasztalatairól a következőkben adunk számot:

1. Beható előkészítő munkát követően, időben láttak napvilágot azok a *magas szintű jogszabályok*, amelyek megteremtik a bankrendszer továbbfejlesztésének, a kétszintű bankrendszer kialakításának jogi kereteit. Az Elnöki Tanács módosította az állami pénzügyekről szóló törvényt és a Magyar Nemzeti Bankról szóló törvényerejű rendeletet.³⁵ A Minisztertanácsnak a hitelpolitikai irányelvekről szóló határozata szélesítette a jegybanki hatáskört.³⁶ Újra szabályoztuk a kereskedelmi hitel és az előleg konstrukciót és lehetővé tettük ezzel kapcsolatban a fizetési igérvény (váltó) alkalmazását. A vállalatok és szövetkezetek fokozatosan élnek az új lehetőségekkel.

2. Az MNB-n belül olyan szervezeti változtatásokra került sor, amelyek előkészítik a *jegybanki és a hitelbanki tevékenység* intézményes, *szervezeti* különválasztását. A hitelbanki tevékenység irányításában törekedtünk az adminisztratív megoldások helyett jegybanki típusú eszközök alkalmazására. A hitelezési tevékenységet folytató bankszervek (hitelfőigazgatóságok) önállósága fokozódott, működésükben a hitelezési tevékenység üzleti jellege erősödött. A hitelfőigazgatóságok megkezdtek tevékenységük olyan irányú átszervezését, amit az önálló hitelbanki működés előkészítéseként lehet értékelni. Létrejöttek az ügyvezetőségek, működésük szabályait a hitelpolitikai irányelvek adta keretek között, üzletpolitikájuk alapján maguk alakítják ki. Bővítették a banktevékenység körét, így pl. sor került saját kötvény kibocsátására, megszervezik a forgalmazását is.

A kétszintű bankrendszer megteremtésének irányába történő fejlődést szolgálták azok a lépések is, amelyeknek eredményeként a korábban a Magyar Nemzeti Bank szervezetébe tartozott egyes egységek leánypénzügyintézetekké, illetőleg önálló bankokká alakultak át. Így alakult meg az MNB Budapesti Intézetéből a Budapesti Hitelbank, mint az MNB leánybankja. Ugyancsak leánypénzügyintézeté alakult az Innovációs Alap (INNO-FINANCE Általános Innovációs Pénzügyintézet), a Központi Váltó- és Hitelbank Rt. vállalkozási osztályára alapozva jött létre az Általános Vállalkozási Bank Rt.

3. Szervezeti, szabályozási intézkedések révén erősödött a *jegybanki jellegű* — a tartalékráta előírásán, a refinanszírozási hitelek megállapításán és a kamatpolitikán alapuló — *irányítás*. A jogszabályok adta lehetőségekkel élve a Magyar

³⁵ Az 1984. évi 25. tvr. az állami pénzügyekről szóló 1979. II. törvény, továbbá az 1984. évi 26. tvr. a Magyar Nemzeti Bankról szóló 1967. évi 36. tvr. módosításáról van szó.

³⁶ A Minisztertanács 2022/1984. sz. határozata a hitelpolitikai irányelvekről.

Nemzeti Bank jegybanki iránymutatást adott a bankok, a pénzintézetek és a pénzintézeti tevékenységet folytató szervezetek (szövetkezetek közös alapjai) részére és kialakult az ellenőrzést szolgáló információáramlás rendszere is. A jegybanki irányítás és ellenőrzés eddig alkalmazott módszereinek értékeléséhez, minősítéséhez még elégséges tapasztalatokkal nem rendelkezünk. E módszereket részben a felgyülemelő gyakorlati tapasztalatok alapján, részben a monetáris szabályozás erősödésének előrehaladásával összehangoltan tökéletesítjük. A jegybanknak az eddiginél szorosabb kapcsolata alakult ki a pénzintézeti tevékenységet folytató szervezetekkel.

4. A Pénzügyminisztérium szervezetében — a bankrendszer átalakulási folyamatához igazodóan — pénzintézeti önálló osztály alakult. A PM-nél folyamatban van a bankok és pénzintézetek alapító okiratainak — amelyek az új jogszabályi előírásoknak megfelelő felhatalmazásokat tartalmazzák — a kidolgozása, illetve a jóváhagyása.

Kialakult a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. új alapító okiratának tartalma, ami lehetővé teszi a vállalatok és szövetkezetek körében a forintszámlavezetést, a betétgyűjtést, és a finanszírozási tevékenységek bővítését. Az Állami Fejlesztési Bank szervezetében olyan változtatásra került sor, amely alapul szolgál az állami finanszírozási feladatok és a kereskedelmi banki tevékenység bankon belüli elhatárolásához. Folyamatban van az Állami Biztosító,³⁷ továbbá a Pénzügyi Központ tevékenységének, szervezeti fejlesztésének előkészítése.

Kidolgozás, illetve egyeztetés alatt állnak a különböző pénzalapok, betéti társaságok (Interinvest Külkereskedelmi Betéti Társulás; Műszaki Fejlesztési Pénzügyi Egyesülés; Építőipari Innovációs Alap; Ipari Szövetkezetek Fejlesztési Társulás; TECHNOVA Ipari Innovációs Alap) szakosított pénzintézetté alakítását lehetővé tevő alapító okiratok. Ezek a szervezetek sokoldalú és bővülő tevékenységet folytatnak.

A bankrendszer továbbfejlesztésével kapcsolatban ésszerűnek tartjuk néhány közös érdekeltségű bank létrehozását külföldi bankok részvételével. Az erre vonatkozó tárgyalások folyamatban vannak.

Támogatjuk a szövetkezeti közös alapok bankká szerveződését, bár ebben ezideig még számottevő előrehaladás nem történt. A takarékszövetkezetek működésének fejlesztése megindult; sorban nyitnak fiókokat városokban, ahol addig csak az OTP működött, új üzletágakra terjesztik ki tevékenységüket (lakásépítési kölcsön). Az 1985. év során az MNB átveszi a takarékszövetkezeti számlák vezetését az OTP-től, ami lehetővé teszi a takarékszövetkezetek fokozott önállóságának megvalósítását; megkezdődött a takarékszövetkezetek, a fogyasztási szövetkezetek és a lakásszövetkezetek részvételével „szövetkezeti bank” létrehozásának előkészítése is. Az Országos Takarékpénztár elsősorban vállalkozási tevékenységét bővíti, továbbá előkészületeket tesz életbiztosítással egybekötött takarékbetét konstrukció útján bizonyos biztosítási tevékenység végzésére. Kirajzolódtak bizonyos elgondolások a Posta önálló takarékpénztárának a létrehozására.

³⁷ 1986. július elsején a kormány megszüntette az állam biztosítási monopóliumát, az 1016/1986. MT. sz. határozattal az Állami Biztosító általános jogutódja az AB-AEGON Általános Biztosító Rt. és a Hungária Biztosító Rt. lett.

5. Már az eddig kialakult rendszer is lehetővé tesz bizonyos mértékű szabad bankválasztást. Mindenekelőtt a fejlesztések finanszírozását és a fejlesztési betétek gyűjtését végezheti több bank és pénzüintézet, a Budapesti Hitelbank és a Külkereskedelmi Bank pedig felhatalmazással rendelkezik számlavezetésre és hitelnyújtásra. Emellett a Nemzeti Bank hitelfőigazgatóságai között is folyamatosan lehetőséget adunk a bankkapcsolatok megválasztására.

6. Az elért eredmények mellett az üzleti jellegű banktevékenység kibontakozásának még néhány tekintetben *nem alakultak ki a feltételei*. Ezek egy része az objektív helyzetből adódik:

- a) Kidolgozásra kerültek (kiadás előtt állnak) a veszteséges, az alaphiányos, illetve a nem kielégítő hatékonysággal működő vállalatokra vonatkozó új szabályok. E vállalati kör kezelésének gyakorlata azonban még nem alakult ki, ezért a bankrendszer változatlanul küszködik kényszerű hitelezési prolongációkból adódó problémákkal, sorbanállásokkal, végső soron azzal, hogy némely, nem is jelentéktelen területen változatlanul fennáll a hitelezés kényszere.
- b) Bővíteni szükséges az MNB hitelfőigazgatóságainak mozgásterét mind a hitelforrások megszerzésében, mind a kihelyezésekben. Ma még korlátai vannak a lekötött anyagi erőforrások felszabadításának, ennek következtében korlátozott a lehetőség számos, üzleti megfontolásból egyébként támogatandó, vállalati elgondolás hitelezésére. Ebben közrejátszik a hitelkibocsátás erős determináltsága is.
- c) A különféle bankok, a szakosított pénzüintézetek, a bankszerű tevékenységet folytató egyéb szervezetek (szövetkezetek közös alapjai), valamint az MNB viszonylagos önállóságú hitelfőigazgatóságai tekintetében nem lehetett egységes jegybanki szabályokat érvényesíteni. Ebben — a népgazdasági tervből adódó követelmények szükségszerű érvényesítésének követelménye mellett — az is közrejátszott, hogy a különböző bankok, pénzüintézeti szervezetek tevékenységi köre, forráshelyzete egymástól eltérő. Az önálló bankok (Budapesti Hitelbank, Külkereskedelmi Bank) felelősségének, érdektségének erősítése érdekében ki kell alakítani ezek jövedelemszabályozási rendszerét. A szakosított pénzüintézetekre vonatkozóan ez már elkészült.

A bankrendszer továbbfejlesztésének kezdeti tapasztalatai alapot adnak ahhoz, hogy — megfelelő előkészítés után — kialakuljon a kétszintű bankrendszer. Az erre irányuló tevékenység változatlanul folyik. Ennek keretében:

– a mi viszonyainkat figyelembe véve korszerűnek mondható, rugalmas kamatrendszer kialakítására és érvényesítésére tett előterjesztés alapján az ÁTB³⁸ 1985. május 15-i ülésén határozat született. Az új kamatrendszer 1985. október 1-től lép hatályba;

– előkészítés alatt áll a forgóeszköz-finanszírozás továbbfejlesztésére vonatkozó javaslat kialakítása, ami a Gazdaságirányítási Egyeztető Bizottság³⁹ napi-rendjén szerepel;

³⁸ Állami tervbizottság.

³⁹ Gazdaságirányítási Egyeztető Bizottság. Valószínű, hogy a Minisztertanács által 1980-ban létrehozott Gazdasági Bizottságról van szó.

– az MNB elnöke⁴⁰ és a pénzügyminiszter 1985. szeptemberében beterjeszti a Gazdaságpolitikai Bizottsághoz a bankrendszer továbbfejlesztésére, átszervezésére, a kétszintű bankrendszer megteremtésére vonatkozó konkrét elgondolásait és az elgondolások végrehajtásának ütemezésére vonatkozó javaslatait. Az előkészítő munka során azt a célt tűztük magunk elé, hogy a párt- és kormányservek által jóváhagyott jelentős szervezeti lépések legkésőbb 1987. január 1-jével megvalósíthatók legyenek.

Állásfoglalás-tervezet

A Gazdaságpolitikai Bizottság a bankrendszer továbbfejlesztésének 1985. évi lépéseiről szóló tájékoztató jelentést elfogadja. A Gazdaságpolitikai Bizottság elé 1985. szeptemberében kerülő előterjesztés, illetve javaslat kialakítása során, illetve azzal párhuzamosan további erőfeszítéseket kell tenni annak érdekében, hogy egyfelől a tervezés és a szabályozás továbbfejlesztése alapozza meg a kialakítandó bankrendszer működését, a bankrendszer átalakulásától várt előnyök kibontakozását, másfelől a bankrendszer továbbfejlesztése a monetáris szabályozás útján segítse elő a tervezési és a szabályozási rendszer továbbfejlesztésének eredményességét.

Tímár Mátyás

Tisztázat, MOL-M-288.f.-15/505. ő. e.

3

Budapest, 1985. szeptember 26.

A Magyar Nemzeti Bank elnökének előterjesztése a Gazdaságpolitikai Bizottság részére a kétszintű bankrendszer létrehozására megtett konkrét intézkedésekről

Szigorúan bizalmas

Készült 70 példányban

0084/2/1985. MNB TÜK

A bankrendszer továbbfejlesztése

A bankrendszer továbbfejlesztésének célja, hogy a pénzügyi intézményi rendszer — a gazdaságirányítás fejlődésével összhangban — hatékonyabban vegyen részt a gazdaságpolitika céljainak megvalósításában; szélesedjék a jövedelmezőséget és a megtérülést szem előtt tartó üzleti jellegű hitelezés; a bankok, a pénzintézetek üzleti tevékenységének bővítése, a közöttük várhatóan kialakuló verseny eredményesen segítse elő az anyagi erőforrások áramlását. Ennek érdekében olyan kétszintű bankrendszer létrehozását készítjük elő, amelyikben a jegybank a népgaz-

⁴⁰ Lásd: a 3. sz. dokumentumot. A Gazdaságpolitikai Bizottság a Magyar Nemzeti Bank előterjesztését az 1985. június 13-án tartott ülésén tárgyalta. Az alábbi állásfoglalást készítették: „A Gazdaságpolitikai Bizottság tudomásul vette a bankrendszer továbbfejlesztésének 1985. évi lépéseiről szóló tájékoztatót. Szükségesnek tartja, hogy 1985 szeptemberében olyan előterjesztés készüljön a Gazdaságpolitikai Bizottság részére, amely konkrét elgondolásokat tartalmaz a kétszintű bankrendszer kialakításához szükséges feltételekről, teendőkről (a két hiteltagozat kereskedelmi bankká alakítása, valamint önálló számlavezető bank kialakítása).” Tájékoztató a Politikai Bizottságnak a Gazdaságpolitikai Bizottság 1985. június 13-i (9.) üléséről. Budapest, 1985. június 18. MOL-M-288. f.-15/505. ő. e.)

dasági tervezéssel, a finanszírozási kapcsolatokat illetően az állami költségvetéssel és a bankokkal van kapcsolatban, a gazdálkodó szervezetek és a lakosság banküzleteit pedig egymástól és a jegybanktól szervezetenként független bankok végzik.

A bankrendszer továbbfejlesztése csak akkor lehet eredményes, az elvárt előnyök folyamatosan csak akkor bontakozhatnak ki és a bankrendszer megfelelő működőképessége csak akkor biztosítható, ha a gazdaságirányítás fejlesztése, az áru- és pénzviszonyok, a verseny szélesítése révén növekszik a nyereség- és vagyónérdekeltség, fokozódik a vállalatok és szövetkezetek költségérzékenysége. Ezzel, valamint a költségvetés és a bankrendszer közötti ésszerű munkamegosztás megvalósításával lehet, illetve kell a gazdasági folyamatok jegybanki (monetáris típusú) eszközökkel való befolyásolását erősíteni.

A jegybanki és hitelbanki funkciók szervezeti szétválasztása és e tevékenységek új típusú összekapcsolása előmozdíthatja a vállalati önállóság növelését, a terv és a piac összekapcsolásán alapuló irányítási módszerek fejlődését. A jegybanknak meghatározó szerepe van a bankok tevékenységének orientálásában, ellenőrzésében. Gondoskodni kell arról, hogy a jegybanki irányítás és ellenőrzés, valamint a bankok tevékenységét meghatározó (részben még megalkotandó) jogszabályok kellő biztosítékokat adjanak ahhoz, hogy a gazdaságpolitika és a népgazdasági terv célkitűzései — általában és a prioritások által megfogalmazott fontos részleteiben is — a bankrendszer működése révén kellő támogatást kapjanak. A jegybanki irányítás és ellenőrzés terén kezdetben — átmenetileg — nagyobb szigorúságra lehet szükség, később — a tapasztalatok birtokában — ezt lehet mérsékelni.

I.

A bankrendszer továbbfejlesztésének folyamata — az előzetes politikai és kormányzati állásfoglalásoknak megfelelően — elkezdődött. Ennek során *eddig a következő intézkedések történtek:*

– A Magyar Nemzeti Bank szervezeti keretein belül elválasztottuk egymástól a jegybanki és hitelbanki tevékenységet és a két terület kapcsolatában — az adott lehetőségek között — jegybanki típusú irányítási módszereket vezettünk be (refinanszírozási hitelek megállapítása, tartalékráta előírás és a kamatpolitika).

– A Magyar Nemzeti Bank Budapesti Intézetéből Budapesti Hitelbank néven önálló kereskedelmi bank jött létre. Megalakult az Innovációs Osztályból az Általános Innovációs Pénzintézet; Általános Vállalkozási Bank néven önálló részvénytársaságként működik a volt Vállalkozási Osztály.

– Elkezdődött az Állami Fejlesztési Bank, az Országos Takarékpénztár, az Állami Biztosító, valamint a Pénzintézeti Központ és az Általános Értékforgalmi Bank Rt. működésének vizsgálata, részben abból a szempontból, hogy miként lehet tevékenységükben elválasztani az állami típusú feladatokat az üzleti, pénzintézeti jellegűektől. Másrészt lépések történtek e bankok, pénzintézetek üzleti tevékenységének szélesítésére, fejlesztésére.

– A Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. új jogosítványai alapján felkészül arra, hogy bekapcsolódjék az üzleti típusú belföldi hitelezésbe.

– A korábban megalakult⁴¹ (a mellékletben felsorolt) különféle pénzalapok egy része szakosított pénzintézetté alakult át, mások átalakítása folyamatban van.

⁴¹ Lásd: a Bevezető 18. sz. jegyzetét.

Ezek tekintetében egységes jegybanki szabályozás érvényesül és a Pénzügyminisztérium kialakította jövedelemszabályozásukat is.

– Előzetes javaslatok születtek a szövetkezetek közös alapjainak (KFA, KTA)⁴² pénzügyintézeté szervezésére,⁴³ illetve ilyen pénzügyintézet (Ipari Szövetkezeti Fejlesztési Bank) alakult is.

– Fejlődik a takarékszövetkezetek hálózata, folyamatosan szélesítik hitelezési és más banki tevékenységüket, városokban is létrehoznak kirendeltségeket. A Magyar Posta foglalkozik önálló takarékpénztár megalapításával.

– A Kormány hozzájárult külföldi bank magyarországi működéséhez.⁴⁴ A külföldi bank(ok) részvétele azon túl, hogy pótlólagos források bevonását teszi lehetővé, előmozdítja a fejlett banktechnika és pénzügyi szolgáltatások behozatalát, hozzájárulhat a bankok közötti verseny alakításához.

II.

1. Az elgondolások szerint kialakuló kétszintű bankrendszerben, a működő bankok, pénzügyintézetek és pénzügyintézeti tevékenységet folytató szervezetek révén, *a pénzügyintézeti rendszer jövőbeni felépítése* a következő képet mutatja:

– A bankszervezet középpontjában az állam központi bankja, a Magyar Nemzeti Bank áll, amelyik ellátja a jegybanki (központi banki) feladatokat. Ezek a feladatok a kormányzati munkához kapcsolódnak (közreműködés a gazdaságpolitika formálásában, a népgazdasági tervezésben, a gazdaságirányítás gyakorlatában, a hitel- és devizapolitika kialakításában) és irányító, szabályozó és ellenőrző tevékenységet jelentenek a bankrendszer többi tagja irányába.

– Az általános felhatalmazású kereskedelmi bankok bankszámlavezetéssel, betétgyűjtéssel, hitelezési tevékenységgel egyaránt foglalkoznak, továbbá egyéb, az előbbi körbe nem sorolható változatos bankügyleteket végeznek és pénzügyi szolgáltatásokat nyújtanak.

– A szakosított pénzügyintézetek meghatározott (fejlesztési) betéteket gyűjtenek, finanszírozási tevékenységük elsősorban a fejlesztésekre, vállalkozásokban való részvételre terjed ki. Egyéb üzletágakat (értékpapír, lízing stb.) is felvehetnek tevékenységi körükbe.

– Működni fog néhány külföldi részvétellel alapított közös érdekeltségű bank, amelyek — meghatározott korlátok között — felhatalmazást kapnak belföldi forintműveletek végzésére is. A Kormány erre vonatkozó felhatalmazása értelmében tárgyalások folynak magyar-amerikai közös vállalkozásban létrejövő bank (Citibank) alapításáról, valamint a Nemzetközi Pénzügyi Társaság (IFC) közreműködésével bank létrehozásáról. Elképzelhető, hogy még két bank (a már működő Középeurópai Nemzetközi Bank, valamint esetleg a Creditanstalt Bankverein) jelentkezik magyarországi bankalapítási igénnyel, illetve azzal, hogy forintban is

⁴² Konzuminvest Szövetkezeti Fejlesztési Alap (KFA), Szövetkezetek Kölcsönös Támogatási Alapja (KTA).

⁴³ A Mezőbank Részvénytársaságot 1986. december 17-én mintegy 1300 mezőgazdasági termelőszövetkezet hozta létre (1,66 milliárd forint alaptőkével) a fejlesztések finanszírozása érdekében. 1989-ben már 17 fiókja és 8 kirendeltsége működött.

⁴⁴ A Citibank Budapest Rt-t 1985 decemberében alapították Budapesten, üzleti tevékenységét 1986 januárjában kezdte meg. Részvényeinek 80%-a külföldi tulajdonban volt.

végezhessen műveleteket. Ezeket a törekvéseket — amennyiben a magyar érdekek képviselője biztosítható — elvileg támogatni indokolt. A további ilyen irányú lépések tekintetében, a konkrét döntések meghozatalakor értékelni kell a külföldi közreműködéssel megvalósult bankalapítások tapasztalatait. (A továbbiakban ezért a folyamatot esetleg lassítani kell.)

– A lakossági betétgyűjtést és hitelezést alapvetően továbbra is az erre szakosodott pénzüzetek végzik (Országos Takarékpénztár; takarékszövetkezetek, illetve az alapítani tervezett Postatakarékpénztár⁴⁵ és a fogyasztási szövetkezeti bank).⁴⁶ A jobb lakossági szolgáltatás érdekében bizonyos versenyhelyzet létrehozható. E funkció széleskörű gyakorlati decentralizálásának a közgazdasági, technikai feltételeit meg kell teremteni. (Az általános jogkörű kereskedelmi bankok elvi felhatalmazást kaphatnak a lakosság körében bankműveletek végzésére, jóllehet erre egyelőre nem lesz módjuk.)

– A pénzüzeti tevékenységet folytató egyéb szervezetek (szövetkezeti alapok) tekintetében a szakosított pénzüzetekre vonatkozó szabályokat kell értelemszerűen alkalmazni.

2. A bankok működését a nyereségérdekeltségre és a likviditás szabályozásra kell alapozni. Ezt figyelembevéve kell gondoskodni arról, hogy tevékenységük összhangban legyen a gazdaságpolitika tervben megfogalmazott céljaival. Ebből a szempontból kiemelt figyelmet kell fordítani a jegybank és a népgazdasági terv kapcsolatára, valamint a jegybank és az üzleti bankok viszonyára.

a) A Bankrendszer továbbfejlesztése nem érinti a *Magyar Nemzeti Bank*nak a devizagazdálkodással és a külföldi hitelműveletekkel kapcsolatos feladat- és hatáskörét. Mindenekelőtt az ország arany- és devizatartalékainak, valamint a külföldi hitelműveletek (hitelfelvét és hitelnyújtás) központi kezeléséhez, az egységes külföldi hitelpolitika megvalósításához fűződnek fontos érdekeink. Nem képzelhető el a hiteladósságainknak a Magyar Nemzeti Banktól más bankokhoz való telepítése.

Mindez nem jelenti azt, hogy adott esetben, átruházott hatáskörben (mint eddig is a Magyar Külkereskedelmi Bank, illetve az Országos Takarékpénztár) más bankok is foglalkozzanak deviza-, illetve valuta ügyletekkel, az export-import ügyletek deviza lebonyolításával. Elő kell segíteni, hogy a deviza- és valutaügyletek tekintetében az ésszerű, a devizagazdálkodás érdekeivel összhangban álló, szabályozott decentralizálódás folytatódjék.

A külföldi bankokkal kötött, érvényben lévő hitelmegállapodásaink felmondási oknak minősítik azt, ha a Magyar Nemzeti Bank tevékenységi körét jelentősen megváltoztatja, illetve ha az aktíváinak jelentős hányadát átadja.

Az aktívák harmadik személy részére történő átadása a bankrendszer soron lévő fejlesztése kapcsán azt jelenti, hogy a Magyar Nemzeti Bankból kiváló bankok átveszik a vállalatoknak és szövetkezeteknek a Magyar Nemzeti Bankkal szemben fennálló tartozásait és követeléseit (a

⁴⁵ A Postabank Rt. (Postabank és Takarékpénztár Rt.) 1988-ban alakult 1989. január 1-jétől 3200 postahivatal bevonásával kezdte meg a lakossági betétgyűjtést.

⁴⁶ A Fogyasztási Szövetkezeti Bank Rt. 1986-ban betéti társulási formában jött létre, 1987. július 1-jétől részvénytársasági formában tevékenykedett.

vállalati és szövetkezeti betéteket) is. Ennélfogva a Magyar Nemzeti Bank mérlegében, mind a mérleg fő összegében, mind pedig a mérleg részletező adataiban elmozdulások következnek be.

A jelenlegi nemzetközi pénzügyi helyzetben — ha a Magyar Nemzeti Banknak a devizapolitikával és a devizagazdálkodással kapcsolatos feladat- és hatásköre változatlan marad — nem látszik valószínűnek az, hogy hitelezőink élneek a megállapodásban kikötött felmondási joggal, bár ezt nem lehet kizárni.

Biztosítani kell azokat a megoldási lehetőségeket, amik a hitelfelmondások alkalmazását kizárhatják.

- b) A Magyar Nemzeti Bank jegybanki feladatkörét és működését a szervezeti átalakítással párhuzamosan, az új helyzethez kell igazítani, a jegybanki tevékenységet meg kell erősíteni. A jegybank résztvesz a tervezésben, a tervkonceptiók kidolgozásában, véleményezésében, a társmiszteriumokkal együttműködve gondoskodik a belső s külső egyensúlyi érdekek érvényesítéséről, ezeken keresztül a pénz értékének megóvásáról. A jegybanki irányításnak eleget kell tennie azoknak a követelményeknek, amelyek felelősségéből adódnak, vagyis a maga eszközeivel elősegíti a tervben foglalt célok és arányok megvalósítását. Ennek érvényre juttatásához az szükséges, hogy a terv és a szabályozás, valamint a költségvetési politika ezzel összhangban fordítson figyelmet a hitel- és pénzkapcsolatokra, hagyjon megfelelő mozgásteret a monetáris politika számára.

– A jegybank a gazdaság pénzellátásával mozdítsa elő a termelés és forgalom zavartalan lebonyolítását. A pénzkibocsátás szabályozása — a gazdaságirányítással összehangoltan — akadályozza az egyensúlyt veszélyeztető többletlikviditás kialakulását. A jegybanki tevékenység járuljon hozzá a konjunktúra szabályozáshoz.

– A jegybanki feladatok teljesítéséhez megfelelő, rendszerbe foglalt információkat kell gyűjteni. A jegybank prognosztizáló tevékenységével is segíti a gazdaságpolitika megvalósítását.

– A Magyar Nemzeti Bank — együttműködve más szervekkel — kidolgozza és javaslatot tesz a pénz-, hitel- és devizapolitika irányelveire. A Kormánynak a hitelpolitikára vonatkozó általános elvei mind a jegybankra, mind a bankrendszer többi tagjaira kötelezőek. A jegybanki szabályozásnak — egyebek mellett — a hitelpolitikai irányelvek érvényesülését és a hitelpolitikai irányelvek részét képező különféle előirányzatok megtartását kell biztosítani úgy, hogy ezeket közvetíti a bankok és pénzintézetek részére. A hitelpolitikai irányelvek előírásainak megtartását a jegybanknak folyamatosan ellenőriznie kell.

– Fejlesztetni kell a pénzmennyiség tervezését, a tervezett pénzügyi folyamatok elemzését, ellenőrzését. A viszonyainknak és lehetőségeinknek megfelelően kell erősíteni a pénzmennyiség szabályozása útján a monetáris irányítás hatáskörét.

– A hitelpolitika formálásában betöltött szerepe miatt fenn kell tartani

a Hitelpolitikai Tanácsot.⁴⁷ A hitelpolitika hatékonyabb érvényesítése, illetve a jegybank és a bankok közötti kapcsolat eredményesebbé tétele érdekében indokolt lehet a nagyobb bankok vezetői közös konzultatív testületének létrehozása, ami megfelelő keretet biztosíthat a bankok, illetve a Pénzügyminisztérium és a jegybank kapcsolatainak. Megfontolandó emellett a bankok sajtósági érdekeinek egyeztetésére, szervezett képviselőitől kamara jellegű szervezet létrehozása is.

- c) A bankok irányítását alapvetően közvetett eszközökkel, a működésüket előíró szabályokkal, a jegybanki előírásokkal, a jövedelemérdekeltségük útján kell megoldani. Lehetőleg egységes, minden kereskedelmi bankra nézve azonos jegybanki szabályokat kell alkalmazni. Ilyenek a tartalék-ráta elhelyezése a jegybanknál, a refinanszírozási hitel igénybevételi lehetősége és a jegybanki kamatpolitika. Ezek mellett a következő eszközök is rendelkezésre állnak a bankok működésének befolyásolására, kockázatvállalásuk ésszerű keretek között tartására, a betétesek érdekeinek védelmére:
- A bankok működésének terjedelmét alaptőkéjük határozza meg. Általánosan érvényesülő korlát az, hogy a bankok összes kihelyezéseinek összege az alaptőke hányszorosa lehet. (Ez a szorzószám például 10 és 20 közé eshet.) Ez az előírás a nyereségen, a vagyonnövelésben való érdekeltségen keresztül szabályozza azt, hogy a bankok milyen ütemben bővíthetik tevékenységük terjedelmét.
  - Szabályozni kell, hogy a bankok alaptőkéjük hányadrészét helyezhetik ki végleges tőkejuttatásként és azt is, hogy egy-egy adós (vállalkozás) finanszírozásában milyen hányadban vehetnek részt. Ezek az egyes bankokra nézve nem feltétlenül egységes előírások, a bankműködés biztonságát hivatottak előmozdítani.
  - A bankokra vonatkozó szabályozás részének kell tekinteni azokat az előírásokat is, amelyek a betétesek védelmét, biztonságát szolgálják. Szükség van arra, hogy a bankok tartalékokat képezzenek.
  - A jegybanki szabályozó eszközök közül a jegybanki kamatpolitika, valamint a kamatok megállapítására vonatkozó más előírások a nyereségérdekeltségen keresztül szabályozzák a bankok működését. Ahhoz, hogy a kamatrendszer valójában kifejtse hatását, az szükséges, hogy kialakuljon a bankok jövedelemszabályozási rendszere. A kamat befolyásolja a gazdálkodó szervezetek döntéseit, így konjunktúra szabályozó szerepet is betölthet. A kamatpolitika súlyát és szerepét növelni kell. A kamatrendszer 1986. január 1-jével történő továbbfejlesztésével az irányadó központi (úgynevezett jegybanki) kamat a Magyar Nemzeti Bank által megállapított és a bankok felé érvényesített refinanszírozási és visszleszámitolási kamat, valamint a jegybank által a bankoknak tértített betéti kamat. E kamatszintet objektív tényezők (a külső források kamatszintje, az inflációs ráta és a konjunktúra-politikai megfontolások)

⁴⁷ Hitelpolitikai Tanács, már a hetvenes években is működött, keletkezésére vonatkozó adatot nem találtam.

alakítják, míg az üzleti bankok a jegybanki kamatok keretei között, de saját lehetőségeik és üzletpolitikai megfontolásaik alapján, egymástól és ügyfelenként is eltérő kamatokat érvényesíthetnek. A vállalatokkal szemben alkalmazható eltérő kamatokban kifejezésre juthat a bank üzleti kockázata, a vállalatok hitelképességének és a finanszírozott gazdasági célnak a differenciált megítélése. Amennyiben a bankok között verseny alakul ki, ez — az adott kereteken belül — a hitelkamatok mérsklődésére és a betétkamatok növekedésére vezethet.

– A mi viszonyaink között meghatározó szerepe lesz a jegybanki refinanszírozási politikának. A bankok tartósan refinanszírozási hitelre szorulnak, mert alaptőkéjük, illetve betéteik — az alacsony megtakarítási hányad következtében — kihelyezéseikre általában nem teremtenek fedezetet. A jegybanki refinanszírozási politikában a lehetőség szerint normatív típusú szabályozásra kell törekedni.

- d) Jelenleg a lakossági betétek képezik a lakásépítési hitelek forrását és a hitelnyújtásban, különösen annak kamatában jelentős szociálpolitikai támogatások jelennek meg. A lakossági betétek gazdasági szférába való áramlását ezért erőteljesen kézben kell tartani, illetve korlátozni kell. Ezeket a korlátokat akkor lehet oldani, ha már megteremtettük az egységes kamatrendszert és a lakossági, valamint a vállalati pénzügyek összhangját.
- e) A gazdaságpolitika, illetve a népgazdasági terv kiemel néhány átfogó gazdaságpolitikai prioritást, vagy egy-egy fejlesztési célt (pl. exportfejlesztés, energiamegtakarítás). A bankrendszernek, a jegybanknak és a többi banknak e célok megvalósítását — a hitelpolitika végrehajtása keretében — prioritásként kell kezelniük.

A népgazdasági tervben foglalt célok megvalósításában az állami szabályozásnak és az állami preferencia rendszernek (adókedvezmény, állami tőke- (alap-) juttatás, kamatvisszatérítés, állami garancia a vállalatért stb.) összhangban kell lennie a hitelrendszer által nyújtott lehetőségekkel és korlátokkal.

- f) A bankátszervezés alapvetően nem érinti a világbanki hitelek felvételével, illetve belföldi továbbkölcsönzésével kapcsolatban kialakult rendet. A létrejövő kereskedelmi bankokat be kell vonni azoknak a céloknak a kiválasztásába, amelyeket világbanki finanszírozásra készítünk elő, illetve javasolunk.
- g) A bankrendszer továbbfejlesztése során a Magyar Nemzeti Bank jegybanki szervezetét az új követelményekhez igazodóan meg kell erősíteni. A jegybanknak továbbra is rendelkeznie kell területi hálózattal. A területi hálózat az alapvetően fontos emissziós (pénzellátás tervezése, a bankok fizetőeszközökkel való ellátása, pénzbegyűjtés, feldolgozás és tárolás) tevékenysége mellett a jegybank feladatkörébe tartozó pénzműveleteket végez (váltók vizszeszámítolása, a későbbiekben kibontakozó értékpapír ügyletek) és a Magyar Nemzeti Bank jogkörébe tartozó devizahatósági, devizagazdálkodási, engedélyezési és ellenőrzési feladatokat lát el. A területi bankszervek és pénzfolyamatok folyamatos vizsgálatára

épülő közgazdasági elemző, értékelő munkát végeznek és információkat szolgáltatnak. Emellett tartják a kapcsolatot az államigazgatás és a politika területi szerveivel, s azokat a szükséges közgazdasági és pénzügyi információkkal ellátják.

A vidéki elszámolásforgalmi központok folyamatban lévő kiépítése, továbbá az előterjesztésben felsorolt funkciók ellátása a megyénkénti szervek hálózatának fenntartását indokolja. mindez nem jelenti azt, hogy később — megfelelő tapasztalatok birtokában — nem lehetne megvizsgálni olyan átszervezés lehetőségét, amelynek eredményeként a Magyar Nemzeti Bank területi szervei több megyére kiterjedő hatáskörű tájkorzeti jellegű intézménnyé alakulnak át.

A Pénzügyminisztériumnak az a véleménye, hogy a jegybank országos hálózata már az induláskor tájkorzetek szerint legyen megszervezve. (Vidéki hálózatra szerintük is szükség van.)

3. Ahhoz, hogy a bankrendszer decentralizációjától várható előnyöket ki lehessen használni, az üzleti bankok számára megfelelő, a jövedelemérdekelttség kibontakozását is lehetővé tevő mozgásteret kell biztosítani. A megalapítandó bankok rendelkezzenek az általános kereskedelmi banki felhatalmazásokkal, alaptőke ellátottságuk, méreteik, üzleti partnereik köre és egyéb szempontból is versenyhelyzet alakuljon ki közöttük.

Az üzleti bankok az ésszerű kockázatvállalás és forrásaik keretei között nyújtanak hitelt. Az ésszerű kockázatvállalás mellett is előforduló hitelezési veszteség fedezetére a bankoknak tartalékot kell képezniük.

a) A hitelező szervezeteknek a Magyar Nemzeti Bankból való kiválása során a következő általános szempontokat kell érvényesíteni:

– A megszervezésre kerülő kereskedelmi bankok ne kapcsolódjanak kizárólagosan se valamelyik ágazathoz, se bizonyos területekhez. A szervezés során tehát — amennyire az csak lehetséges — kerülni kell minden olyan megoldást, amelyik az említett céllal ellentétben lenne.

– A szervezés során olyan megoldások kialakítására kell törekedni, amelyek minél inkább előmozdítják a normatív típusú jegybanki szabályozások érvényesíthetőségét. Ez azt igényli, hogy legalábbis az induláskor nagyjából azonos pénzügyi pozícióban (források, kihelyezések aránya, refinanszírozási igény nagysága stb.) lévő és hasonlóan széleskörű tevékenységet végző (mind területi, mind ágazati szempontból vegyes profilú) bankok alakuljanak ki.

– Az átszervezés során a legcélszerűbb megoldások kialakítása mellett figyelmet kell fordítani arra, hogy az újonnan kialakuló bankrendszer feleljen meg a gazdasági racionalitásnak. Nem szabad lemondani arról az előnyről sem, ami a gazdálkodó szervezetek fizetési forgalmának központosított lebonyolításából adódik (gépesíthetőség, a rendelkezésre álló információ stb.).

Az előbbieken megfogalmazott követelményeknek megfelelően az átszervezés konkrét megoldására vonatkozó elgondolások a következők:

– A Magyar Nemzeti Bank két hitelfőigazgatóságából, valamint a Magyar Nemzeti Bank megyei hálózatának részlegeiből (ideértve a megyei igazgatóságokat és a bankfiókokat) önálló, országos hatáskörű, teljes

felhatalmazással rendelkező, általános ügyfélkörű két kereskedelmi bankot kell létrehozni.

Két országos hatáskörrel rendelkező bank megalakítását javasoljuk, de felmerült olyan elgondolás is, hogy hozzunk létre további egy-két közepes nagyságú, regionálisan szervezett, de ugyancsak országos hatáskörű bankot. (Ezt az elgondolást tovább kell vizsgálni.) A két budapesti székhelyű bank — megtartva a fővárosi partnerkapcsolatokat — osztozik a Magyar Nemzeti Bank országos hálózatán. A felosztásnál olyan megoldást kell alkalmazni, hogy az öt kiemelt nagyvárosban (Debrecen, Miskolc, Szeged, Pécs, Győr) mindkét bank rendelkezzen bankfiókkal. Ez a bankválasztásnak szervezeti oldalról, helyben is megfelelő lehetőséget biztosítana.

A többi megyeszékhelyet a két bank között osztanánk szét, miként a megyékben lévő bankfiókokat is. Ezzel már induláskor minden megyében mindkét banknak lenne fiókja, amelyek számát üzleti tevékenységük függvényében növelhetnék, továbbá mindkét bank vegyes profilú lenne.

– Az 1985. január 1-jével megalakult Budapesti Hitelbank a jelenlegi profiljához képest a Pestmegyei Igazgatóság ügyfélkörével bővülne. A Nemzetközi Pénzügyi Társasággal (IFC) és a többi esetleges külföldi közreműködővel folyó tárgyalásoktól függően az ügyfelei körének bizonyos változtatásával ez a bank lehetne az említettekkel megalapítandó közös érdekeltségű bank bázisa.

Célszerűségi okokból az 1986. évben a szervezeti intézkedések megtörténtéig — a szervezési feladatok zökkenőmentes ellátása érdekében — el kell kerülni a bankkapcsolatok nagyobb átrendeződését, a jelenlegi felállás szerinti partnerkör komolyabb mértékű változását. Arra kell törekedni, hogy az átrendeződés — majd a szervezeti lépések után — gyakorlatilag a már működő kétszintű bankrendszer keretei között menjen végbe.

Az 1987. január 1-ji fordulónappal azonban lehetővé válik a bankkapcsolatok szabad megválasztásának a lehetősége. Ezt az 1986. év második felében meg kell hirdetni.

b) A bankrendszer továbbfejlesztése során folytatni kell a meglévő bankok, szakosított pénzügyintézetek tevékenységének bővítését, meglévő szervezeti keretük tartalommal való kitöltését:

– Az Állami Fejlesztési Banknak fel kell készülnie arra, hogy általános kereskedelmi banki felhatalmazásával élve kifejlessze üzleti banki tevékenységét, bekapcsolódjon a különféle pénzügyi szolgáltatások végzésébe, a hitelezési tevékenységbe, és hogy ehhez forrásokat (betéteket) gyűjtsön. Ahhoz, hogy a fejlődésnek ez az iránya kialakulhasson, olyan átszervezés is szükséges, aminek eredményeként az állami fejlesztési intézeti funkció szervezetileg is elválik az üzleti banktevékenységtől.

Nem engedhető ugyanis, hogy az Állami Fejlesztési Bank üzleti banki tevékenysége forrásául költségvetési források szolgáljanak.

Az Állami Fejlesztési Bank üzleti banki tevékenységét vidéki fiókhálózatára is támaszkodva végeznék.

– A Magyar Külkereskedelmi Bank már ma is általános felhatalmazású hitelbanki jogosítványokkal rendelkezik. Mielőbb fel kell készülnie a

jogosítványában szereplő banktevékenységek folytatására. Ezért szükséges lehet néhány fiókból álló hálózat létrehozása is.

E négy-öt általános felhatalmazású kereskedelmi (hitel-) bank alkotná az üzleti bankok gerincét. Ezeket egészítenék ki a külföldi részvétellel alapított bankok, amelyek belföldi műveleteiket forintban is végezhetik és tevékenységüket a hazai szabályok szerint a jegybank irányítása és ellenőrzése mellett végéznék.

A szövetkezeti alapok tevékenységének fejlesztése további vizsgálatot, megfontolást és előkészítést igényel. Amennyiben ezek jellegüknek megfelelő pénzintézeté alakulnak át, rájuk nézve a pénzintézetekre vonatkozó szabályok érvényesíthetők. (Továbbra is szükség van a támogatási alapok működésére, amelyek a bajba jutott szövetkezetek segítségét hivatottak megoldani.) Ilyen irányú előkészítő munka a szövetségeknél már megkezdődött. A termelőszövetkezetek Kölcsönös Támogatási Alapjából (részvénytársasági formában) általános hatáskörű üzleti bankot terveznek létrehozni. Későbbi fejlődés eredményeként az összes szövetkezeti szerv közös bankja is kialakulhat.

Általános jellegű, kereskedelmi bank (rt.) létrehozását tűzte ki célul a SZÖVOSZ.⁴⁸ A bankot a fogyasztási szövetkezeti gazdálkodó szervezetek, a takarékszövetkezetek, az ÁFÉSZ-ek,⁴⁹ a lakásszövetkezetek és a szövetkezeti (közös) vállalatok, valamint a SZÖVOSZ — a közös alapok felhasználásával — alapítanák.

Ez a bank összehangolná a továbbra is önálló, de kis méretükből adódóan korlátozott fejlődési lehetőséggel rendelkező 260 takarékszövetkezetet, közreműködne e pénzintézetek közötti tőkeáramlásban is, valamint részükre szolgáltató, koordináló tevékenységet végezne.

A lakossági bankszolgáltatások ésszerű fejlesztése elsősorban a már kialakult keretekben (Országos Takarékpénztár, takarékszövetkezetek), valamint a Posta által létrehozható takarékpénztár útján valósítható meg. Ez utóbbi mellett szól országos hálózata, technikai felszereltsége, továbbá az, hogy jelenleg is végez betétgyűjtést az Országos Takarékpénztár megbízásából.

A szervezeti átrendeződés eredményeként kialakul a bankok olyan hálózata, amely viszonyainknak és lehetőségeinknek megfelelően alkalmas változatos finanszírozási és egyéb bankfeladatok ellátására. A megoldás létszámösvülést és jelentősebb anyagi ráfordítást (banképületek kialakítása, dologi feltételek megteremtése stb.) igényel.

- c) A Magyar Nemzeti Bankból kiváló bankokat államigazgatási alapítással vagy részvénytársasági formában lehet létrehozni. Figyelembe kell venni azt, hogy a nagybankok funkcióik, a gazdaságra gyakorolt befolyásuk szempontjából nem tekinthetők „közönséges” vállalatoknak és jöllehet működésükben érvényesíteni kell az önállóságot, a nyereségérdekeltséget és a felelősséget, minden döntésük mégsem teljesen autonóm. Végső esetben bizonyos lépések megtételére a nagybankok utasítást is kaphatnak. Ugyanakkor meg kell oldani, hogy az utasítás végrehajtásából adódóan a bankoknak ne lehessen anyagi hátrányuk és hogy az ne érintse az egyébként érvényesítendő nyereségérdekeltséget.

⁴⁸ Fogyasztási Szövetkezetek Országos Szövetsége, (SZÖVOSZ)

⁴⁹ Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet (ÁFÉSZ)

Lehetséges, hogy a bankok általában részvénytársasági formában alakuljanak meg. Ebben a formában egy, a későbbiekben szükségessé váló tőkeemelés viszonylag könnyebben oldható meg (a közgyűlés elhatározhatja a tőkeemelést, esetleg új részvények kibocsátását). Ezt a kérdést tovább kell vizsgálni.

A Külkereskedelmi Bank, az Állami Fejlesztési Bank és az abból alakuló üzleti bank, az Országos Takarékpénztár a Magyar Nemzeti Bankból kiváló bankokhoz hasonló irányítási formába tartoznának.

A bankok állami felügyeletét a pénzügyminiszter látja el az állami pénzügyekről szóló törvény rendelkezéseinek megfelelően. Fontos, hogy az állami felügyelet, valamint a jegybanki irányítás és ellenőrzés koordináltan történjen. A bankoknál a tulajdonosi felügyelet gyakorlására felügyelő bizottságot kell létrehozni. A felügyelő bizottság — anélkül, hogy közreműködne a bank operatív irányításában — ügyrendjének megfelelően felülvizsgálja és állást foglal a mérleg és a számadások tekintetében, áttekinti a bank üzletpolitikáját.

1987. január 1. napjával önálló bankká kell átalakítani a Magyar Nemzeti Bank leánybankjait, illetve ezekben a Magyar Nemzeti Bank mint jegybank érdekelttségét — a külföldi, külföldi érdekelttséggel rendelkező (Központi Váltó- és Hitelbank Rt.), illetve a külföldi közreműködővel működő belföldi közös bankok kivételével — meg kell szüntetni.

d) A bankok alaptőke ellátásának megoldásakor figyelembe kell venni azt a majd érvényesülő szabályt, hogy a bankok összes kihelyezése profiltól függően nem haladhatja meg az alaptőke meghatározott többszörösét. Ebből az következik, hogy az alaptőke nagyságát a meglévő kihelyezési volumenből mintegy visszaszámítva kell megállapítani.

A bankok alaptőkéjét meg kell állapítani és ennek egy meghatározott hányadát a bankok számára ki kell utalni. (Az alaptőke kiutalása a költségvetés feladata, ennek pénzügytechnikai lebonyolítási módja az is lehet, hogy a költségvetés e célra hitelt vesz fel, amivel szemben áll a költségvetés vagyonmérlegében a kiutalt alaptőke.) A megállapított alaptőke feltöltése fokozatosan több év alatt is megtörténhet. A feltöltés üteme egyfelől függhet a bankok nyereségétől (az alaptőke feltöltésének forrása lehet a bankok nyereségének egy része), másrészt a költségvetés helyzetének alakulásától.

Ezzel a kérdéskörrel összefüggésben, de általános prezentációs szempontból is olyan megoldásokat kell kialakítani, amely biztosítja a jegybank nyereségességét.

4. A bankrendszer átalakítása és a bankpartner kapcsolatok megválasztásának szabadsága értelmében a *bankszámlákat az üzleti bank vezeti*. (Egyes bankok esetében átmenetileg sor kerülhet arra is, hogy — a bank felkészültségétől, képesítettségétől függően — a számlákat megbízásból a Magyar Nemzeti Bank számlavezető részlege vezeti.) Ez a megoldás biztosítja azt, hogy a bankok rendelkezzenek a folyószámla-betétekből adódó forrásokkal. A számlavezetési funkció decentralizálása mellett fenn kell tartani a fizetési forgalom (vagyis a különböző bankok ügyfelei bankszámlái közötti átírási forgalom) egységét és központosítottóságát. (A fizetési forgalom decentralizálása igen nagy többletköltséggel járna, miközben a központosított elszámolási forgalmat is egyidejűleg fenn kellene tartani.)

A gazdaságirányítási gyakorlatban és a jegybanki feladatok teljesítése szempontjából nélkülözhetetlenek azok az operatív adatok (beruházási kifizetés, hitel-forgalom és hitelállományok, betétforgalom és betétállományok, készpénzforgalom stb.), amelyeket az elszámolásforgalmi központ képes a leggyorsabban és megbízhatóan biztosítani.

A zökkenőmentes átmenet érdekében fenn kell tartani a Magyar Nemzeti Banknak a fizetési forgalom lebonyolítására kialakított szervezetét (központi géprendszerét). Azt követően, hogy megtörtént a kétszintű bankrendszer kialakítása, bekövetkezett a szervezeti átrendeződés és befejeződött az elszámolás-forgalmi központ folyamatban lévő gépesítési programja (a vidéki központok számítógépekkel való felszerelése és ezek összekapcsolása a központtal), az elszámolás-forgalmi szervezetet önálló zsiróközponttá lehet átalakítani.

III.

A kétszintű bankrendszer megteremtésével egyidejűleg változik a *gazdálkodó szervezetek kapcsolata a bankokkal*. A bank mindenekelőtt üzleti partner, a gazdálkodó szervezetekkel kizárólag polgári jogi kapcsolatban áll, ilyen értelemben a bankkapcsolat kialakítása, fenntartása, megváltoztatása a felek elhatározásán múlik.

– A gazdálkodó szervezetek saját elhatározásuknak megfelelően döntenek abban a kérdésben, hogy tartós és rendszeres kapcsolatot melyik bankkal kívánnak fenntartani. Ez a bank az, amelyik a gazdálkodó szervezet számláit — elsősorban folyószámláját — vezeti (amely mindennapi kapcsolatban áll a gazdálkodó szervezettel), és amelyik általában kielégíti a gazdálkodó szervezet folyó hiteligényét.

– A gazdálkodó szervezetnek jogában áll hiteligényével bármelyik bankot megkeresni és bármelyik banknak jogában áll bármelyik gazdálkodó szervezetnek hitelt nyújtani. Ennek az elvnek a kimondása azért fontos, hogy a bankok ne kerüljenek hitelezési kényszerbe. De ugyanakkor a hitelnyújtó bank szerződésben biztosítékokat köthet ki arra az esetre, ha a vállalat más bankoktól történő hitelfelvételekkel veszélyesen eladósodna és hitelképessége megromlana.

– Lehetséges, sőt kifejezetten előnyös, ha nagyobb összegű, következőképpen nagyobb kockázatot jelentő vállalati akciók finanszírozásában több bank vagy szakosított pénzügyintézet együttesen vesz részt.

– A gazdálkodó szervek pénzmegtakarításból származó betéteket bármelyik arra jogosult pénzügyintézetnél elhelyezhetnek.

– A bankok, a szakosított pénzügyintézetek között lehetnek hitel-, illetve betétkapcsolatok. A jogszabályi előírásoknak megfelelően azonban számlájukat csak a Magyar Nemzeti Banknál vezethetik.

Lehetővé kell tenni azt is, hogy minden vállalat számára legyen, adódjon stabil bankpartner. Ez vonatkozik azokra a vállalatokra is, amelyeknek jövedelmezősége nem kielégítő, fizetőkészségük, illetve fizetőképességük kifogásolható. Ez vonatkozik a veszteséges és alaphiányos vállalatokra is. Ezért ki kell mondani, hogy a számlavezetésre, továbbá az egyéb banki szolgáltatások igénybevételére irányuló vállalati igényt, tehát a bankkapcsolat kialakítására irányuló vállalati

szándékot a banknak nem áll jogában elutasítani. Ugyanakkor ez a kapcsolat a bankra nézve nem jelent hitelnyújtási kötelezettséget.

IV.

A bankrendszer továbbfejlesztésétől várható előnyök folyamatosan, a gazdaságirányítási rendszer valamennyi eleme összehangolt fejlesztése eredményeként bontakozhatnak ki. A szükséges intézkedések közül — fontosságuk miatt — a következőket kell megemlíteni:

– Megoldást kell találni a veszteséges, alaphiányos vállalatok és szövetkezetek kezelésének módjára, elsősorban annak érdekében, hogy a bankrendszer számára a kényszerű prolongációk felszámolásával források szabaduljanak fel és ezáltal a bankok mozgástere bővülhessen. Másfelől azt is figyelembe kel venni, hogy üzleti banki működés esetén nem állhat fenn a hitelezés kényszere, az üzleti bank nem vállalhat felelősséget a hitel megtagadásának, illetve visszavonásának a következményeiért. Az állam, a jegybank, illetve a kereskedelmi bankok közötti kapcsolat körében meg kell oldani a kockázatvállalás ésszerű, a bankrendszer szerkezetéből következő megosztását.

– Az új helyzetnek megfelelően kell megoldani a jövedelem- és vásárlóerő szabályozási feladatokat. A központi irányítás legyen képes tolerálni a konjunkturális ingadozásokból bekövetkező, a tervhez képest mutatkozó olyan elmozdulásokat, amelyek a fő egyensúlyi viszonyokat nem rontják.

– Hosszabb távon meg kell szüntetni a lakossági és a gazdálkodói szféra között a kamatrendszerben mutatkozó lényeges eltéréseket. E sokrétű feladatnak a megoldása teszi lehetővé a kereskedelmi bankok számára, hogy a lakosság körében is folytathassanak pénzügyi tevékenységet.

A bankrendszer továbbfejlesztésétől fokozatosan a gazdaságirányítási rendszer fejlesztésétől függően a következő előnyök megvalósulását lehet elvárni:

– Ha előrehalad a bankok likviditásának szabályozásán keresztül hatást gyakorló jegybanki irányítás szerepének szélesedése és egyidejűleg mérséklődik a költségvetési jövedelem újraelosztásának terjedelme (a juttatások és támogatások, valamint az elvonások mértékének csökkentése eredményeként), a konjunktúra szabályozásában ésszerűbb munkamegosztás alakulhat ki a bankrendszer és a költségvetés között.

– A bankok részint a jegybanki szabályozás, részint saját nyereségérdekeltségük, továbbá a bankok között folyamatosan kialakuló verseny következtében várhatóan erősíteni fogják üzleti partneri kapcsolataikat a gazdálkodó szervezetekkel, rugalmasabban igazodnak a piac és a vállalatok igényeihez, bővülő pénzügyi szolgáltatásokkal állnak ügyfeleik rendelkezésére. Mindezek — az anyagi erőforrások áramlását előmozdító egyéb intézkedések mellett — növelhetik a bankrendszer súlyát, szerepét a jövedelmezőségen alapuló tőkeáramlásban.

– A bankrendszer átszervezése és az átszervezett bankrendszerben működtethető szabályozás és irányítás jellege készíteni fog arra, hogy a szabályozásban a fejlettebb piaci viszonyoknak nem megfelelő megoldások visszaszoruljanak.

Számolni lehet azzal, hogy az üzleti bankok törekvései (a nyereség növelése, a bankok közötti verseny során a pozíciók erősítésére irányuló törekvés, a hite-

lezéssel kapcsolatos kockázatvállalás során a fokozott óvatosság stb.) adott esetben feszültségek forrása lehet. A központi akarat érvényesítésére az esetleges ellentmondások racionális feloldását előmozdító újszerű módszereket is alkalmazni kell, mint pl. a preferenciális adópolitika (kedvezmények), a vállalatok hitelképessé tétele tőke- (alap-) juttatással, garancia-, kezességvállalás a vállalat hiteleinek viszfizetéséért.

V.

A kétszintű bankrendszert szervezeti oldalról — a már megindult és folyamatban lévő intézkedések eredményeként — 1987. január 1. napjával lehet létrehozni. Ugyanakkor gondoskodni kell arról, hogy a kitűzött fordulónap ne az átrendeződés kezdete legyen, hanem addigra már alakuljanak ki a kétszintű bankrendszer működésének bizonyos, megvalósítható feltételei. Ezért nagy jelentősége van annak, hogy *az 1986-os évben milyen továbbfejlesztési lépéseket teszünk*. Ebből a szempontból a következők mérlegelése szükséges:

- 1986. évben (lehetőség szerint június 30-ig) meg kell teremteni a megyei, illetve fiókszintű hitelező szervezeteknek az új bankszervezethez való csatolását, azaz létre kell hozni az indulóállapotot.

- Ezen az alapon már 1986-ban meg lehet kezdeni a jegybanki szabályozás normatív eszközeinek alkalmazását, nevezetesen

- az egyes, a Magyar Nemzeti Bank kereteiből szerveződő bankoknál meg kell állapítani az alaptőkét és ki lehet próbálni azt a szabályt, hogy működésük terjedelme az alaptőke meghatározott többszörösére terjedhet ki;

- meg lehet vizsgálni az egyes bankok tekintetében a normatív refinanszírozási keret megállapításának lehetőségét az alaptőke és a betétek együttes összegét alapul véve; és végül kísérleti jelleggel ki lehet alakítani a bankok jövedelemszabályozását és ennek megfelelő voltát próbaszámításokkal ellenőrizni is lehetne.

Az indulóállapot előbbiek szerinti megteremtése több szempontból sürgető feladat. Egyrészt fontos volna az átszervezéseket általában megelőző bizonytalanságot mérsékelni. Minél előbb tisztázott helyzetet kell teremteni abban a tekintetben, hogy melyik banki szerv hova fog tartozni, az egyes munkatársaknak hol lesz a munkahelye, hogyan fog alakulni a munkaköre, beosztása. Ezzel meg lehet és meg kell előzni azt, hogy spontán, adott esetben céljainkkal ellentétes kádermozgások induljanak el.

Az átszervezés előkészítése keretében a jövő év első felében szükséges az újonnan alakuló bankok vezetőinek kijelölése, hogy a szervezési feladatokat ezek birtokában kellő megfontoltsággal és felelősséggel oldják meg.

A gazdálkodó szervezetek számára pedig ugyancsak időben kell a változtatásokról tájékoztatást adni.

A szervezeti átalakítás és a bankpartner megválasztása szabadságának tényleges megvalósítását követően bizonyos átrendeződési folyamat megindulásával kell számolni. Erre a folyamatra fel kell készülni elsősorban abból a szempontból, hogy a számvitel, az elszámolásforgalom azt nyomon követhesse.

A javasolt bankszervezet létrehozásának és a működés kezdeti feltételei megteremtésének elvi-jogi akadálya nincs. Szükségessé válik azonban az állami pénzügyekről szóló törvény (ideértve a végrehajtásáról szóló MT rendeletet is) pénzügyintézeti rendszerrel foglalkozó fejezetének, valamint a Magyar Nemzeti Bankról szóló törvényerejű rendeletnek a felülvizsgálása.

Tímár Mátyás

Tisztázat, MOL-M-288.f.-15/511. ó. e.

A Gazdaságpolitikai Bizottság által a Magyar Nemzeti Bank előterjesztéséhez készített állásfoglalás-tervezet⁵⁰

A Gazdaságpolitikai Bizottság szükségesnek tartja a bankrendszer olyan továbbfejlesztését, amely megfelel a magyar tervgazdálkodás követelményeinek és

⁵⁰ A Magyar Nemzeti Bank előterjesztését a Gazdaságpolitikai Bizottság 1985. október 3-án tartott ülésén vitatták meg. A bizottság az alábbi állásfoglalást fogadta el: „A Bizottság a jelentésben foglaltakat a további munka alapjául elfogadja. Megállapítja: a javaslatok végrehajtása — az eddigi lépésekkel együtt — jó alap ahhoz, hogy a bankrendszer korszerűsítése, a kétszintű bankrendszer kiépítése a Központi Bizottság 1984. április 17-i állásfoglalásának megfelelően 1987. január elsejéig megtörténjen. A jobb előkészítés érdekében 1986. június 30-ig ki kell alakítani az új banki szervezeti rendszert, megállapítani azok működésének feltételeit és kijelölni az új bankok vezetőit. A további teendőkre részletes munkaprogramot kell készíteni, melyet az illetékes kormányzati szervek hagyjanak jóvá. A kétszintű bankrendszer működése legyen rugalmas, abban váljék döntővé a kereskedelmi bankok vállalkozó jellegű, a hosszútávú jövedelemérdekeltségen alapuló tevékenysége. Ezzel segítsék elő a hitelforrások bővítését, a fejlesztési eszközök jobb allokációját, fokozott szelekcióját, a vállalkozói magatartás és kockázatvállalás erősítését, a termelés, az értékesítés és a pénzügyi szféra hatékonyabb együttműködését, mindezzel a gazdasági szféra alkalmazkodóképességének javítását. A bankrendszer továbbfejlesztésétől várt előnyök akkor bontakozhatnak ki megfelelően, ha az irányítási rendszer többi elemének fejlesztésére folyamatosan sor kerül. A Bizottság szükségesnek tartja a jegybanki irányítás és ellenőrzés erősítését, a monetáris politika nagyobb szerephez juttatását. Ennek módszereit úgy kell kialakítani, hogy ezek révén jobban érvényesíthetők legyenek a gazdaságpolitika, a népgazdasági terv követelményei. Ezzel is összefüggésben a bankrendszer továbbfejlesztése nem érinti a Magyar Nemzeti Bank (központi jegybank) feladat- és hatáskörét az ország arany- és devizakészleteinek kezelésével, a devizagazdálkodással és a külföldi hitelműveletekkel, a pénzkibocsátással, a hitelezéssel és a pénzforgalom szabályozásával kapcsolatban. A jegybank megyei hálózata a szükséges keretekben ideiglenesen fenntartható, de később fokozatosan le kell építeni. Lehetségesnek és célszerűnek tartja, hogy a bankrendszer továbbfejlesztésének keretében a magyar érdekek érvényesítése mellett újabb közös tulajdonú bankok is alakuljanak, hozzájárulva a külföldi forrásbevonáshoz, a korszerű banktechnikai módszerek és eszközök bevezetéséhez. Arra is szükség van, hogy a már önálló bankok és pénzügyintézetek felkészüljenek új, bővülő feladataik ellátására, fejlesszék tevékenységük színvonalát és szervezetüket igazítsák az új feladatokhoz (MKB, OTP stb.). Az Állami Fejlesztési Bankot illetően mielőbb dönteni kell a kereskedelmi banki és az állami fejlesztési intézeti funkció szervezeti szétválasztásában. Vizsgálni kell, majd javaslatot kidolgozni arra, hogy a kereskedelmi bankok milyen nyereségérdekeltségi rendszerben működjenek, illetve alapításuk milyen módon — például részvénytársasági, állami alapítás — történjen. A tervezett három szövetkezeti bank kialakításának célszerűségét még elemezni kell. Mindenképpen szükséges, hogy a szövetkezeti szférában felhalmozódott pénzalapok bekerüljenek a gazdaság vérkeringésébe, s ezt a legcélravezetőbb módon és formában oldják meg. A bankrendszer továbbfejlesztésére vonatkozó lépésekkel a munka jelen szakaszában a sajtó ne foglalkozzon; erre legkorábban — átgondolt propaganda-terv keretében — 1986. közepén kerülhet sor. Szükségessé tartja, hogy a bankrendszer korszerűsítésével kapcsolatos munkák helyzetéről, a kialakult javaslatokról, a konkrét teendőkről előterjesztés készüljön a Politikai Bizottság részére.” Feljegyzés a Gazdaságpolitikai Bizottság 1985. október 3-i (15.) üléséről. (MOL-M-288.f.-15/511. ó. e.)

összhangban van a gazdaságirányítás fejlődésével. A továbbfejlesztés célja, hogy a bankrendszer mind hatékonyabban vegyen részt a gazdaságpolitika kialakítása és megvalósítása mellett az anyagi erőforrások céljainknak megfelelő, a jövedelmezőséget és a megtérülést szem előtt tartó áramoltatásában. Biztosítani kell — elsősorban a szabályozás, a közgazdasági környezet formálása révén —, hogy a bankrendszer továbbfejlesztésével ésszerű munkamegosztás alakuljon ki a terv, a költségvetés, valamint a bankrendszer között.

A bankrendszer továbbfejlesztése kétszintű bankrendszer megvalósításával történjék a következő elvek érvényesítésével:

1. Szét kell választani egymástól a jegybanki és hitelbanki funkciót oly módon, hogy a jegybank irányító, ellenőrző szerepet töltsön be a bankok, a pénzintézetek és az ilyen tevékenységet folytató egyéb szervezetek (alapok) tekintetében; a bankok, pénzintézetek pedig — összhangban a vállalati önállóság növelésével, a terv és piac összekapcsolásán alapuló irányítási módszerekkel — végezzenek pénzügyi szolgáltatásokat a vállalatok és szervezetek részére. Tevékenységükben érvényesüljön az önállóság, a nyereségérdekeltség, a bankok és a vállalatok kapcsolatában pedig alapjában az üzleti partneri viszony.

2. A jegybanki irányítás és ellenőrzést erősíteni kell, módszereit pedig úgy kell kialakítani, hogy ezek révén érvényesíthetők legyenek a gazdaságpolitikából, az azt kifejező népgazdasági tervből adódó követelmények. A jegybanki irányítás és ellenőrzés a lehetőség keretei között alkalmaznom normatív előírásokat, hogy az is előmozdítsa a bankok közötti verseny kibontakozását.

3. A bankrendszer továbbfejlesztése nem változtatja meg a Magyar Nemzeti Bank feladat- és hatáskörét az ország arany- és devizakészleteinek kezelésével, a devizagazdálkodással és a külföldi hitelműveletekkel kapcsolatban. Átruházott hatáskörben más bankok is foglalkozhatnak deviza-, illetve valutaügyletekkel, külkereskedelmi ügyletek deviza lebonyolításával. A Magyar nemzeti Banknak a devizagazdálkodással kapcsolatban változatlanul fennálló feladat- és hatáskörével összehangoltan elő kell mozdítani az ésszerű, a devizagazdálkodás érdekeit szem előtt tartó, szabályozott decentralizálódási folyamatot.

4. A bankok, a pénzintézetek, az ilyen tevékenységet végző különféle szervezetek (alapok) változatos pénzügyi szolgáltatásokkal, betétgyűjtési és hitelnyújtási tevékenységük terjedelmének bővítésével járuljanak hozzá az anyagi erőforrások jövedelmezőséget és megtérülést szem előtt tartó, céljainknak megfelelő áramoltatásához. A bankok tevékenységének mércéje fokozatosan az eredményesség (nyereségérdekeltség) legyen.

5. A Gazdaságpolitikai Bizottság szükségesnek tartja, hogy a már önálló bankok és pénzintézetek készüljenek fel új, bővülő feladataik ellátására, fejlesszék tevékenységük színvonalát és szervezetüket igazítsák az új feladatokhoz. Ennek megfelelően:

– az Állami Fejlesztési Bank általános kereskedelmi banki felhatalmazásával élve fejlessze üzleti banki tevékenységét és ennek révén kapcsolódjon be a különféle pénzügyi szolgáltatás végzésébe, a betétgyűjtési és a hitelezési tevékenységbe. A fejlődés ilyen irányának megvalósítása során az állami fejlesztés intézeti funkcióit szervezetileg el kell választani az üzleti banki tevékenységtől;

– a Magyar Külkereskedelmi Bank készüljön fel a banktevékenységek szélesebb körének folytatására és ezáltal járuljon hozzá ahhoz, hogy a bankok között versenyhelyzet alakuljon ki;

– meg kell erősíteni azt a folyamatot, amelynek eredményeként a szövetkezetek közös alapjai bankká alakulnak át;

– a lakossági források gyűjtését és kezelését, illetve a lakosságnak nyújtott hitelezési tevékenységet egyelőre arra felhatalmazott pénzintézetek folytassanak. Az Országos Takarékpénztár, továbbá a takarékszövetkezetek, illetve a takarékszövetkezetek közös bankja mellett kapcsolódjon be a betétgyűjtésbe és a hitelezésbe a létrehozandó postatakarékpénztár is. Később — amikor ennek feltételei kialakulnak — az erre feljogosított bankok is bekapcsolódhatnak a lakossági pénzügyi műveletek végzésébe.

6. A Gazdaságpolitikai Bizottság egyetért azzal, hogy a bankrendszer továbbfejlesztésének keretében a magyar érdekek érvényesítése mellett közös tulajdonú külföldi bankok is bekapcsolódjanak a magyar hitelrendszerbe.

7. A bankrendszer továbbfejlesztéséhez szükséges létszámot és dologi feltételeket — a racionalitás, továbbá a takarékoság szempontjai következetes érvényesítésével — kell biztosítani.

8. Meg kell szervezni a bankszakemberképzést, mind a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben, mind pedig a már végzetek továbbképzésének keretében.

9. Biztosítani kell, hogy a bankrendszerben keletkező és a gazdaságirányítás szempontjából fontos információk változatlan módon álljanak rendelkezésre. Ezért fenn kell tartani a fizetési forgalom egységét és központosítottságát.

10. A bankrendszer átszervezésének feladatait úgy kell irányítani, hogy 1987. január 1. napjával a kétszintű bankrendszer jogilag is létrejöjjön. Annak érdekében, hogy a létrejött új bankrendszerből származó előnyök minél gyorsabban megmutatkozzanak, az 1986. évben kell az erőfeszítéseket összpontosítani a szervezési feladatok végrehajtására. Az 1986. év folyamán ki kell alakítani az új banki szervezeti rendszert, meg kell állapítani a bankok működésének feltételeit és ki kell jelölni az új bankok vezetőit is.

11. A Gazdaságpolitikai Bizottság felkéri a Kormányt, hogy a bankrendszer továbbfejlesztésével kapcsolatos feladatokat tekintse át és ezek teljesítését kísérje fokozott figyelemmel.

4

1985. október 25.

A Gazdaságpolitikai Osztály vezetőjének jelentése a Politikai Bizottságnak a bankrendszer továbbfejlesztésének tapasztalatairól; javaslat a további teendőkre

Szigorúan Bizalmas

Készült: 1 gépelt példányban

GPO/2712

A bankrendszer továbbfejlesztésének irányairól, a hitelezési gyakorlat fejlesztéséről a Politikai Bizottság 1984. november 13-án tájékoztatást kapott. Támogatta, hogy az 1985-től bevezetésre kerülő és a később megteendő intézkedések a kétszintű bankrendszer kialakítását szolgálják és ezzel összefüggésben a gazda-

ságirányítás részeként, a tervgazdaság keretei között növekedjék a pénz- és hitelpolitika súlya, szerepe.

I.

A Központi Bizottság 1984 áprilisi állásfoglalása, valamint a Politikai Bizottság határozata alapján a bankrendszer korszerűsítése keretében eddig a következő lépésekre került sor:

- a Magyar Nemzeti Bankon belül különvált a jegybanki és hitelbanki tevékenység, ez utóbbira két hiteltagozatot hoztak létre;

- megalakult a Budapesti Hitelbank, az Általános Innovációs Pénzintézet, az Általános Vállalkozási Bank;

- a Magyar Külkereskedelmi Bank felhatalmazást kapott általános banki tevékenység végzésére;

- a pénzalapok egy része szakosított pénzintézeté alakult át (INTERINVEST Külkereskedelmi Fejlesztési Hitelintézet,⁵¹ Ipari Szövetkezeti Fejlesztési Bank)⁵²;

- az eszközátcsoportosítás előmozdítása és a fizetési fegyelem javítása érdekében 1985. január elsejétől lehetővé vált a vállalatok egymás közötti hitel- és előlegnyújtása, illetve fizetési kötelezvény alkalmazása;

- a Politikai Bizottság elvi felhatalmazása alapján a kormány hozzájárult külföldi bank magyarországi működéséhez (a Citibankkal közös érdekeltségű bank alapításához.)⁵³

A Magyar Nemzeti Bankon belüli átszervezés lehetővé tette a jegybanki irányítás kialakításának megkezdését, új módszerek bevezetését, a hitelezési tevékenység javítását; a létrejött kisebb bankok és pénzintézetek tevékenysége nyomán pedig élénkült az eszközátcsoportosítás. Mindezek igazolják, hogy a bankrendszer elhatározott továbbfejlesztésének irányai helyesek.

II.

A bankrendszer továbbfejlesztésének célja, hogy a pénzügyi intézményrendszer hatékonyabban vegyen részt a gazdaságpolitika kialakításában, illetve végrehajtásában; az anyagi erőforrások jövedelmezőséget és hatékonyságot javító áramlásával, az üzleti jellegű hitelezés erősítésével segítse elő az eszközökkel és a vagyonnal való eredményesebb gazdálkodást. E feladatok megvalósításához elengedhetetlen a népgazdasági tervezés, az állami költségvetés, illetőleg a pénz- és hitelpolitika között ma meglévő munkamegosztás változtatása, a pénzügyi eszközök szerepének fokozása, a hitel szerepének növelése.

Ennek megfelelően 1986-ban olyan kétszintű bankrendszer létrehozását készítjük elő, amelyben a Magyar Nemzeti Bank, mint jegybank a gazdaságpolitika alapvető kérdéseiben a népgazdasági tervezéssel, a finanszírozási kapcsolatokat illetően pedig az állami költségvetéssel és az önálló, üzleti bankokkal van kapcso-

⁵¹ Az Interinvest Külkereskedelmi Betéti Társulást 1985-ben Interinvest Külkereskedelmi Hitelintézeté alakították át.

⁵² Az Ipari Szövetkezeti Fejlesztési Bank Rt. (korábban: Ipari Szövetkezetek Fejlesztési Társulása) 1984-ben mint betéti társulás kezdte meg működését. 1987-ben — 1 milliárd forint alaptőkével — részvénytársasággá alakult. A részvények többségét ipari szövetkezetek jegyezték.

⁵³ A Citibank Budapest Rt. alapításáról van szó.

latban. A gazdálkodó szervezetek és a lakosság banküzleteit egymástól és a jegybankból szervezetileg független bankok végzik.

A bankrendszer továbbfejlesztésére irányuló munka keretében figyelemmel kell lenni arra, hogy a kormányának a hitelpolitikára vonatkozó általános elvei mind a jegybankra, mind a bankrendszer többi tagjára kötelezőek.

1.) A bankrendszer középpontjában a jövőben is az állam központi bankja, a Magyar Nemzeti Bank, mint jegybank áll. A többi bank részben általános felhatalmazású kereskedelmi bank (ideértve a külföldi érdekeltségű bankokat is), részben szakosított pénzintézet, illetve biztosító, amelyek szervezetileg elkülönültek és gazdaságilag önállóak. Az elgondolás szerint 4–5 kereskedelmi, a már működőkön kívül még 2–3 külföldi érdekeltségű bank és mintegy 10 szakosított pénzintézet fog működni. Az Állami Biztosítóból két biztosítási intézet jön létre.⁵⁴

A Magyar Nemzeti Banknak a jövőben sem változik a devizagazdálkodással és a külföldi hitelműveletekkel kapcsolatos feladat- és hatásköre. (Ez nem zárja ki, hogy az MNB megbízása alapján átruházott hatáskörben, az ésszerű devizagazdálkodás követelményeivel összhangban más bankok is foglalkozzanak deviza, illetve valutaüzletekkel.) Továbbra is kizárólagosan jogosult a pénzkibocsátásra, a pénzforgalom szabályozására és biztosítja a hitelpolitikai irányelvek végrehajtását. Szabályozza a hitelezés útján kiáramló vásárlóerőt, ugyanakkor abba az irányba hat, hogy a vásárlóerőt a tervben meghatározott célokkal összhangba használják fel.

A jegybank feladatai egyfelől a kormányzati munkához kapcsolódnak (részvétel a gazdaságpolitika formálásában, a népgazdasági tervek, az állami költségvetés és a közzgazdasági szabályozók kidolgozásában), másfelől a kormány által jóváhagyott, de nagyobb mozgási lehetőséget biztosító hitelpolitikai irányelvek alapján a bankok és pénzintézetek tevékenységét — döntően közvetett, pénzügyi eszközökkel — irányítja és ellenőrzi.

A Magyar Nemzeti Bank szervezetét e feladatokhoz és követelményekhez igazodóan kell alakítani, érvényesítve a takarékoság szempontjait (különösen a szükséges létszám meghatározásában).

A Magyar Nemzeti Bank területi (megyei) hálózatát bizonyos feladatok elvégzésére fenn kívánja tartani. A Pénzügyminisztérium és más szervek ezt nem tartják indokoltnak, s induláskor tájkozrtek szerint felépített szervezetet javasolnak. A GPB⁵⁵ a kérdésben úgy foglalt állást, hogy a jegybank megyei hálózata a szükséges keretekben ideiglenesen fenntartható, de később fokozatosan le kell építeni.

2.) A kialakítandó kereskedelmi bankok általános felhatalmazásúak lesznek, hitelezéssel, betétgyűjtéssel, bankszámlavezetéssel egyaránt foglalkoznak, s nem kapcsolódnak kizárólagosan sem ágazathoz, sem meghatározott területekhez.

A Magyar Nemzeti Bankon belül elkülönült jelenlegi hiteltagozatokból két országos hatáskörű, budapesti székhelyű kereskedelmi bank jön létre. Mindkét bank vegyes profilú lenne, de induláskor az egyiknél elsősorban az ipar, a közlekedés, hírközlés és az építőipar, a másíknál az élelmiszergazdaság és a kereskedelem finanszírozása és hitelellátása bonyolódna. Mellettük más bankok is üzleti bankként fognak működni.

⁵⁴ Az Állami Biztosító jogutódjaként létrejött az új Állami Biztosító Rt. és a Hungária Biztosító Rt.

⁵⁵ Gazdaságpolitikai Bizottság.

További vizsgálatot és megfontolást igényel a szövetkezeti pénzalapok működésének fejlesztése. Előzetes javaslatok születtek a szövetkezetek közös alapjainak pénzügyi szervezésére, illetve ilyen pénzügyi intézet (Ipari Szövetkezeti Fejlesztési Bank) alakult ki. Biztosítani kell, hogy a szövetkezeti pénzalapok széles körűen részt vegyenek a gazdaság vérkeringésében, de el kell kerülni, hogy kizárólagosan a szövetkezeti érdekképviseleti szervek bankjaivá váljanak, illetve csak a szövetkezeti szférában működjenek. A tapasztalatok és feltételek ismeretében a későbbiekben vizsgálni és célul lehet tűzni egy egységes szövetkezeti alapítású bank létrehozását is.

Ezeket, s a szakosított pénzügyi intézeteket egészítenék ki — a magyar érdekek érvényesítése mellett — a külföldi részvétellel alapított bankok, amelyek belföldi műveleteiket forintban is végezhetik. Tevékenységüket a hazai szabályok szerint, a jegybank irányítása és ellenőrzése mellett folytatnák, hozzájárulva a külföldi forrásbevonáshoz, a korszerű banktechnikai módszerek és eszközök bevezetéséhez.

3.) A lakossági bankszolgáltatásokat elsősorban a már kialakult keretek — Országos Takarékpénztár, takarékszövetkezetek — között célszerű korszerűsíteni úgy, hogy azok színvonala lényegesen javuljon. Ezt segítheti az elgondolt posta takarékpénztár megalapítása is.

Folytatni kell az Országos Takarékpénztár, az Állami Biztosító, a Pénzügyi Központ és az Általános Értékforgalmi Bank munkájának korszerűsítését. Az Állami Fejlesztési Bank tevékenységét úgy kell fejleszteni, hogy ennek eredményeképpen szervezetileg és tartalmilag is elváljon egymástól az állami fejlesztési intézeti és kereskedelmi banki funkció.

A bankok és pénzügyi intézetek a belső és külső gazdasági környezet, a kormány hitelpolitikai irányelvein alapuló jegybanki befolyásolás, valamint forráshelyzetük alapján alakíthatják ki üzletpolitikájukat. A hitelezésben fokozottan érvényesül a hatékonyság, a jövedelmezőség, a megtérülés követelménye, egyidejűleg a bankok érdekeltek lesznek partnereik szilárd gazdasági-pénzügyi helyzetének fenntartásában, s ésszerű mértékben kockázatot vállalnak. A hitelezés esetleges veszteség fedezetére tartalékokat kell képezniük.

A kétszintű bankrendszer megteremtésével a gazdálkodó szervezetek maguk döntenek abban, hogy tartós és rendszeres kapcsolatot melyik bankkal kívánnak fenntartani. A bankoknak is jogukban áll bármely gazdálkodó szervezetnek hitelt nyújtani. Lehetővé válik, hogy nagyobb összegű, következképpen nagyobb kockázattal járó vállalati fejlesztések finanszírozásában több bank vagy szakosított pénzügyi intézet együttesen vegyen részt. Emellett közvetlenül (eszközhozzájárulással) is részt vehetnek fejlesztésekben, vállalkozásokban.

III.

A kétszintű bankrendszert — a már megtett, a folyamatban levő és javasolt intézkedések eredményeként — 1987. január 1-jével létre lehet hozni. A munkálatokat 1986-ban a kétszintű bankrendszer működési feltételeinek megteremtésére kell koncentrálni. Ennek keretében tökéletesíteni kell a jegybanki szabályozást, rendezni a bankrendszer területi és szervezeti felépítését. A különféle bankok és pénzügyi intézetek jogait és feladatait is meg kell határozni, s dönteni szükséges jogi helyzetükről, a vezetőállású dolgozók kinevezéséről és besorolásáról.

A kereskedelmi bankok működését döntően a nyereségérdekeltség elvére kell alapozni. Ennek hosszú távon kell érvényre jutnia, szoros összhangban partnereik (a vállalatok, szövetkezetek stb.) gazdasági helyzetének alakulásával. Nyereségérdekeltségi rendszerüket ezek szem előtt tartásával szükséges kialakítani és működtetni.

A kereskedelmi bankokat államigazgatási alapítással vagy részvénytársasági formában lehet létrehozni. Ennek, valamint a bankok jogi státuszának eldöntésekor figyelembe kell venni azt, hogy a nagy üzleti bankok nem tekinthetők „közönséges” vállalatoknak, jóllehet működésükben érvényesíteni kell az önállóságot, a jövedelemérdekeltséget és felelősséget, minden döntésük mégsem lehet autonóm. Amennyiben valamelyik üzleti bankot felsőbb szintű határozat kötelezi hitelnyújtásra és annak visszafizetését a bank nem látja biztosítottnak, kérheti a költségvetés garanciáját.

A bankrendszer korszerűsítésétől várt előnyök csak fokozatosan bontakozhatnak ki. Ehhez a bankok számára megfelelő, a jövedelemérdekeltséget is érvényesítő mozgásteret szükséges biztosítani. Az üzleti bankok rendelkezzenek az általános kereskedelmi banki felhatalmazásokkal, fokozatosan versenyhelyzet alakuljon ki közöttük. Emellett is szükséges feltétel, hogy a gazdaságirányítási rendszer többi elemét is megfelelő ütemben tovább fejlesszük, a gazdálkodók költségérzékenysége, nyereség- és vagyonérdekeltsége fokozódjék, belső szervezeti rendszerük tökéletesedjék; s előrelépjünk a piacépítésben.

***

A Gazdaságpolitikai Bizottság 1985. október 3-i ülésén megtárgyalta a bankrendszer továbbfejlesztésében eddig megtett és az 1986-ra elhatározott intézkedéseket, s azokkal egyetértett.

Szükségesnek tartotta, hogy a bankrendszer továbbfejlesztésének munkálatait úgy folytassák, hogy a kétszintű bankrendszer kiépítése 1987. január elsejéig megtörténjék. Ennek érdekében a felsorolt, illetve az egyéb feladatokra az illetékes kormányzati szervek dolgozzanak ki munkaprogramot, amelyet a kormány hagyjon jóvá, végrehajtását ellenőrizze.

Határozati javaslat

1.) A Politikai Bizottság tudomásul veszi a bankrendszer továbbfejlesztésének tapasztalatairól, a további teendőkre tett javaslatokról szóló jelentésben foglaltakat.

2.) Támogatja azt a javaslatot, hogy 1986 folyamán megteremtik a kétszintű bankrendszer működésének anyagi, közgazdasági, szervezeti, jogi és egyéb feltételeit. A kétszintű bankrendszert 1987. január 1-jével létre lehet hozni.

3.) Ajánlja a Minisztertanácsnak, hogy a munka jobb előkészítése érdekében az illetékes kormányzati szervek dolgozzanak ki megfelelő munkaprogramot, amit a kormány tárgyaljon meg és hagyjon jóvá; végrehajtását pedig rendszeresen ellenőrizze.

4.) A bankrendszer továbbfejlesztéséről szóló propaganda munkára a lakosság tájékoztatására átgondolt program alapján kerüljön sor, s a tájékoztatás 1986 közepétől induljon meg.

Ballai László

Záradék

A határozatot kapják:

- Lázár György elvtárs, [miniszterelnök]
- Havasi Ferenc elvtárs, [MSZMP KB titkára]
- Berecz János elvtárs, [MSZMP KB titkára]
- Lakatos Ernő elvtárs, [MTI vezérigazgatója]
- Ballai László elvtárs, [MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztály vezetője]
- Hetényi István elvtárs, [pénzügyminiszter]
- Tímár Máttyás elvtárs, [MNB elnöke]

Tisztázat, MOL-M-288.f-5/954. ó. e.

5

1986. június 12.

A pénzügyminiszter és a Magyar Nemzeti Bank elnökének tájékoztatója a Gazdaságpolitikai Bizottság részére⁵⁶ a bankrendszer továbbfejlesztésére irányuló munkálatokról

Szigorúan Titkos

Készült: 65 példányban

MNB TÜK 0027/3/1986.

Tárgy: Tájékoztató a bankrendszer továbbfejlesztésére irányuló munkálatokról

A bankrendszer továbbfejlesztésére irányuló előkészítő munkák a Politikai Bizottság 1985. novemberi állásfoglalása⁵⁷ után felgyorsultak. Az Állami Tervbi-

⁵⁶ Az előterjesztés a Gazdaságpolitikai Bizottság 1986. június 24-én tartott ülésére készült. Az ülésen az alábbi állásfoglalás született: „A Gazdaságpolitikai Bizottság a bankrendszer továbbfejlesztésére irányuló munkálatokról szóló tájékoztatójában foglaltakat — a vitában elhangzott észrevételekkel — tudomásul vette. Megállapítja, hogy az előkészítő bizottságok jelentős munkát végeztek, melynek eredményeképpen az átszervezés előkészítése kielégítően előre haladt. Ezért a bizottság köszönetet mond az előkészítő munkában részt vevőknek. Jelentős politikai érdek fűződik ahhoz, hogy az átállás és az átmenet minél zavartalanabb legyen. Az év hátralevő részében az előkészítő munkát úgy kell megszervezni, hogy 1987. január 1-re minden lényeges feltétel a zökkenőmentes átálláshoz meglegyen, illetve a lépés megalapozottsága bizonyított legyen. A vitás, még lezáratlan kérdéseket folyamatosan napirenden kell tartani. Arra kell törekedni, hogy a kereskedelmi bankok mielőbb megfeleljenek azoknak a követelményeknek, funkcióknak, melyet a bankrendszer átszervezésétől várunk. Ez időt igényel, ezért az induláshoz nem szabad nagy elvárásokat fűzni, illetve kelteni. A propaganda ebből kiindulva szolid és visszafogott legyen. A Gazdaságpolitikai Bizottság tudomásul veszi, hogy: – a jövő év elejétől öt bank kap általános felhatalmazást kereskedelmi banki tevékenységre, de a meglévő bankhálózaton és ügyfélkörön lényegében három bank osztozik; – a zavartalan átmenet érdekében a bankválasztás lehetőségét 1987. közepétől kell megnyitni, ezért az induló ügyfélkör változtatására csak ezután kerülhet sor; – az Állami Fejlesztési Bank megszűnik, feladatait részben az Állami Fejlesztési Intézet, részben a kereskedelmi bankok veszik át; – az új kereskedelmi bankok részvénytársasági formában jönnek létre, állami tulajdonnal. Az új bankok vezetőit és helyetteseit júliusban meg kell bízni, hogy irányításukkal folytatódhassék a konkrét szervezeti tevékenység. Szükség szerint erre a munkára körükük kisebb csoportok szervezhetőek. A bankok számára az indokolt létszámigényt, ennek bérfedezetét, továbbá a munkaerő minőségi javításának bérezési feltételeit az érdekelt társadalmi és kormányzati szervek vizsgálják meg és a szükséges döntéseket mielőbb hozzák meg. A bankrendszer átszervezésének tapasztalatairól megfelelő időben készüljön tájékoztató a Gazdaságpolitikai Bizottság részére.” Az ülés teljes anyagát lásd: Tájékoztató a Politikai Bizottságnak a Gazdaságpolitikai Bizottság 1986. június 24-i (11.) üléséről.) (MOL-M-288.f.-15/526. ó. e.)

⁵⁷ A Politikai Bizottság 1984. november 13-án tárgyalta meg Ballai László előterjesztését (lásd: 1. sz. dokumentum), melyet elfogadtak. A későbbi állásfoglalások is az 1984-ben elfogadott alapel-

zottság az előkészítő munkákra és a megoldandó konkrét feladatokra vonatkozó munkaprogramot hagyott jóvá, majd a Minisztertanács határozatot hozott a bank-szervezet működési elveire, a főbb feladatok megoldására, ütemezésére. Ez év júliusában az ÁTB, novemberben a Minisztertanács előtt kell beszámolni a munkaprogram végrehajtásáról.

A munkaprogramban foglalt feladatok megoldásában a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyminisztérium között szoros az együttműködés. Az illetékes pénzügyminiszter-helyettes és a banki elnökhelyettes rendszeresen áttekintik a munkák állását, szükség esetén a pénzügyminiszter és a Bank elnöke dönti el a vitás kérdéseket.

A munkaprogramban szereplő feladatok végrehajtása általában az előírt ütemnek megfelelően folyik. Egyes témák előkészítésében kisebb késés tapasztalható, emiatt ÁTB⁵⁸ elé terjesztésük is kismértékben halasztást szenved (a terv, a költségvetés és a jegybank feladatmegosztása, a jegybanki szabályozás, az állami bankfelügyelet). Nem megoldottak még az elhelyezés kérdései.

Az eddigi előkészítő munkák, a lefolytatott viták világossá teszik, hogy a bankrendszer átalakítása a kereteket teremti meg a monetáris rendszer szerepe növelésére. A kétszintű bankrendszerben a jegybank által folytatott monetáris politika, a pénzmennyiség, a pénzkereslet szabályozása befolyásolhatja a gazdaság növekedését. A kereskedelmi bankok gyorsíthatják a tőkeáramlást, segíthetik a kedvezőbb struktúra kialakulását, a piachoz való alkalmazkodást, a jövedelmező gazdálkodás megteremtését.

Ez a mechanizmus és ennek hatása azonban csak fokozatosan bontakozhat ki. Jelentősek a determináló tényezők, amelyek korlátozzák a monetáris szféra működési terének bővülését, nem teszik lehetővé az e rendszerben szükséges rugalmasságot.

A költségvetési újraelosztás mérséklése, a rugalmasabb tervezés teremthet lehetőséget a hitelszféra szerepének erősítésében.

A tervezett adóreform, a vállalati támogatások mérséklése 1988-tól hozzájárulhat a kívánatos irányú kibontakozáshoz.

A korlátozó tényezők, a hitelpiac szűkössége ellenére már kezdettől fogva várható, hogy a bankszolgáltatások minősége, az ügyfelek kiszolgálása a bankok közötti verseny következtében érzékelhetően javulni fog.

A munkák helyzetéről a következőkben számolunk be:

1. Az új bankok kialakítása

Kialakultak a kereskedelmi bankok szervezeti keretei és az 1987. január 1-jével induló ügyfélkörük.

A jövő év elejétől öt bank kap általános felhatalmazást kereskedelmi banki tevékenységre, de a meglévő bankhálózaton és ügyfélkörön lényegében három

---

vekhez igazodtak. (Jegyzőkönyv a Politikai Bizottságnak 1984. november 13-án megtartott üléséről – MOL-M-288.f.-5/924. ó. e.)

⁵⁸ Állami Tervbizottság (ATB)

bank osztozik. A Magyar Külkereskedelmi Bank csupán néhány külkereskedelmi vállalatot és kereskedő házat vesz át az induláskor, az Értékforgalmi Bank pedig később építheti ki tevékenységét.

A Magyar Nemzeti Bank ma meglévő két hitelfőigazgatóságára alapozva jön létre egy-egy bank (A. és B. bank) úgy, hogy a fővárosban húsz iparvállalatnak változik meg az eddigi bankkapcsolata, ezek az ipari hitelfőigazgatóságtól az élelmiszergazdasági hitelfőigazgatóságból alakuló bankhoz kerülnek.

Az MNB megyei igazgatóságából 7 az A. bankhoz, 10 a B. bankhoz kerül, míg Debrecenben mindkét banknak lesz fiókja. Ezekkel együtt az A. bank 23, a B. bank 46 fiókkal fog rendelkezni.

A harmadik (C.) bank a már 1985. óta önállóan működő Budapesti Hitelbankból, az MNB Pest megyei igazgatóságából és fiókjaiból, továbbá hat MNB fiókból, az ÁFB⁵⁹ budapesti apparátusából (kivéve az elkülönülő szervezetet, az Állami Fejlesztési Intézetet) és vidéki fiókjaiból alakul. E bank veszi át az energia szektorhoz tartozó vállalatok (OKGT,⁶⁰ MVMT,⁶¹ szénbányászat) túlnyomó részét. A bank megfelelő nagyságrendjének kialakítása érdekében további mintegy 12 budapesti iparvállalat kerül az MNB hitelfőigazgatóságaitól a bank ügyfélkörébe.

Az új bankok elnevezése a következő lenne:

- Magyar Általános Hitelintézet (A. bank, volt MNB Ipari Hitelfőigazgatóság),
- Országos Kereskedelmi és Hitelbank (B. bank, volt MNB Élelmiszergazdasági Hitelfőigazgatóság)
- Budapesti Fejlesztési és Hitelbank (C. bank).

A létrejövő bankok nagyságrendje az ügyfelek számát, a hitel- és betétállományt tekintve (1985. évi átlag adatok alapján) a következő képet mutatja:

	Ügyfelek száma (db)	Hitel	Betét	Betét aránya a hitelhez
		milliárd forint		
A.	2795	137	39	28,5
B.	3309	112	30	25,0
C.	1579	58	31	53,5

A bankoknak az induló betét és hitelállomány eltéréséből adódó különbségeit átmeneti jegybanki és jövedelemszabályozási eszközökkel kell enyhíteni.

A budapesti ügyfelek korlátozott átrendezése és a vidéki fiókok elosztása következtében vegyes profilú bankok jönnek létre, bár kétségtelen, hogy mindegyik banknak lesz bizonyos karaktere is.

A bankrendszer kialakított szervezeti kereteiről és induló ügyfélköréről a GPB⁶² állásfoglalását követően tájékoztatjuk az illetékes minisztereket. A számlavezető bankszervek pedig értesítik az ügyfeleiket az új bankkapcsolatokról.

Az állami struktúrapolitika *kialakításával* és végrehajtásával összefüggő banki feladatokra új intézmény, *Állami Fejlesztési Intézet jön létre*. Ilyen módon

⁵⁹ Állami Fejlesztési Bank (AFB)

⁶⁰ Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt (OKGT)

⁶¹ Magyar Villamosművek Tröszt (MVMT)

⁶² Gazdaságpolitikai Bizottság (GPB)

valószínűleg az az állásfoglalás, hogy az ÁFB tevékenységében szervezetenként is el kell választani az állami fejlesztési intézeti és az üzleti banki tevékenységet.

Az Állami Fejlesztési Intézethez kerülnek az állami finanszírozással összefüggő egyes feladatok úgy, hogy sem a döntési jogkörök, sem a döntési eljárási rend nem változik. Az Intézet:

- a központi döntésű beruházásoknál — az ÁFB-hez hasonló — döntésselőkészítő tevékenységet lát el;
- részt vesz a beruházások népgazdasági tervezésében és a költségvetési munkákban;

- javaslatot dolgoz ki a Pénzügyminisztérium számára az állami alapjuttatások pályázati feltételeire, majd gondoskodik azok meghirdetéséről.

Szükség esetén kezdeményezi a pályázati feltételek változtatását:

- figyelemmel kíséri — az információs rendszeren keresztül — beérkező pályázatokat és azok elbírálását;

- megszervezi a beruházási pénzügyi információ országos rendszerét, ellátja a központi adatszolgáltatás, az elemzés és értékelés ezzel összefüggő feladatait.

E jogkörök figyelembevételével folyamatban van az Állami Fejlesztési Intézet feladatainak részletes meghatározása, szervezeti kereteinek kialakítása úgy, hogy az mintegy 100 fő körüli létszámmal lássa el feladatait.

Az Állami Fejlesztési Intézet pénzügyi lebonyolítási feladatokat csak a központi döntésű nagyberuházásoknál végez. (E feladatok ellátására két fiókja lesz: Budapesten illetőleg Pakson egy-egy fiók.) A központi döntésű beruházások és az állami támogatások banki feladatait a kereskedelmi bankok végzik. Az állami finanszírozással összefüggő kereskedelmi banki feladatokat úgy osztjuk meg, hogy:

- a célcsoportos beruházásoknál adott célcsoport egy kereskedelmi bankhoz kerüljön (ahhoz a bankhoz, ahol a folyószámlavezetés többsége történik);

- az egyéb központi beruházások 1987. január 1-jével egy bankhoz kerülnek (a „C” bankhoz);

- a vállalati beruházások állami támogatását az ÁTB idevonatkozó határozata alapján részben az Állami Fejlesztési Intézet,⁶³ részben a kereskedelmi bankok látják el.

A külföldi érdekeltségű vegyes bankok (CIB,⁶⁴ Citi Bank)⁶⁵ kiegészítik a hazai bankrendszert, színesítik, bővítik a finanszírozási lehetőségeket. Tárgyalások folynak a CIB-et létrehozó bankok között a forintműveletek végzésére létrehozandó leánybankról, tervezzük az IFC-vel⁶⁶ és két külföldi bankkal egy közös bank felállítását 1987-től, míg a Creditanstalt⁶⁷ viszonyossági alapon kívánja budapesti banktevékenységét felújítani. E bankok nagyságrendje, piaci részesedése csak korlátozott, kiegészítő szerepet biztosít számukra, működésüket a többi bankkal összehangolt feltételek mellett folytathatják. Ezen túlmenően további külföldi rész-

⁶³ Az Állami Fejlesztési Intézet jogelődje az Állami Fejlesztési Bank volt

⁶⁴ Középeurópai Nemzetközi Bank Rt. (CIB) 1979-ben jött létre Budapesten.

⁶⁵ Citibank Budapest Rt. Cégbejegyzés: 1985. december 11. Részvényesek: Citibank Overseas Investment Corporation 80%, Magyar Nemzeti Bank 20%.

⁶⁶ Nemzetközi Pénzügyi Társaság (IFC)

⁶⁷ Creditanstalt-Bankverein. A főintézet 1855-ben alakult Bécsben. A magyarországi fióktelepet 1903-ban hozták létre. Az államosítást követően 1975-ben ismét képviselőt nyitottak Budapesten.

vételű banktevékenységet nem tervezünk mindaddig, amíg e téren megfelelő tapasztalatokkal nem rendelkezünk.

2. A kereskedelmi bankok alaptőke ellátása, a tulajdonosi funkciók gyakorlása

A kereskedelmi bankokat állami tulajdonú részvénytársasági formában hozzuk létre. (Folyamatban van annak kialakítása, hogy formailag mely szervek legyenek a részvényesek. Az állami költségvetés mellett például a Pénzügyi Központ, az Állami Fejlesztési Intézet. Vállalatok — az alapításkor — nem lesznek a bankok részvényesei.)

Az újonnan létrejövő kereskedelmi bankokat a mérlegfőösszeg 4%-ának megfelelő részvénytőkével látjuk el. A bankok induló részvénytőkáját egyszerre biztosítjuk. A juttatott alaptőkéből többletvásárlóerő nem keletkezik, ugyanis az alaptőkével azonos összegű refinanszírozási hitel a bankoknál feleslegessé válik. Később a bankok alaptőkéje, illetve az ezzel egyenértékű tartaléktőkéje a nyereségből növelhető.

A bankok legfőbb vezető szerve — a részvénytársasági formából adódóan — a Közgyűlés. Az üzletpolitikát a Közgyűlés által választott igazgatóság határozza meg; ennek szerepét, tényleges funkcióit a vezetésben még tisztázni kell. Az ellenőrzés szerve a Felügyelő Bizottság, amelyet a Közgyűlés választ. A bankokat ténylegesen a kinevezett vezérigazgató vezeti, és őt munkájában a bank vezető munkatársaiból álló testület segíti.

3. A bankok jegybanki szabályozása és állami bankfelügyelet

Azzal számolunk, hogy a gazdaság irányításában a pénzfolyamatok távlatilag erőteljesebb szerepet kapnak. A gazdálkodó szervezetek és a költségvetési szféra döntéseit a rendelkezésükre álló saját és más bevonható források és ezek gazdaságos felhasználási lehetőségei határozzák meg. A döntésekben a források kemény korlátot kell, hogy jelentsenek.

Ilyen körülmények között a gazdaságirányítás majd erőteljesebben építhet a monetáris eszközökre, ami azt jelenti, hogy

- a népgazdasági tervezés számára a jövedelemképződés, a rendelkezésre álló források jelentik a korlátot; az elosztási tervek jövedelemsávokhoz készülnek, és a makro arányokon túl a terv az állami döntési körben csak a legszükségesebb, konkrét fejlesztési feladatokat tartalmazza;

- a költségvetési politika mozgásterét, az államilag finanszírozandó feladatok nagyságát a bevételek, illetve a hiány belső vagy külső forrásokból való finanszírozhatósága, illetve annak terhei határozzák meg. A gazdálkodó szervek normatív mértékek alapján adóznak, nyilvános pályázatokon elnyerhető támogatást, kedvezményt kaphatnak bizonyos prioritások teljesítéséhez;

- a jegybank a pénz és a tőkepiac befolyásolásával a pénzügyi intézetek mozgásterét határozza meg, a kereskedelmi bankoknak nyújtott forrásokon keresztül rövid távú konjunktúra szabályozást végez.

E feltételek kialakulása és a kívánatos munkamegosztás azonban egyszerre, csupán a bankszervezet átalakításától nem várható. 1987-ben számolni kell azzal, hogy

- a gazdaság egyensúlyi helyzete feszült, a vásárlóerő kiáramlás kézbentartásában a közvetett monetáris eszközök szerepe csak fokozatosan bontakozhat ki;
- a költségvetés terjedelme kiadási oldalon nehezen mérsékelhető;
- az előbbiek miatt, továbbá mert a meglévő hitelforrások jó része le van terhelve korábbi döntésekkel és lassú megtérülésű kihelyezésekkel, a monetáris szféra mozgástere kicsi, és kevés a lehetőség a rugalmas hitelpolitikára.

A kereskedelmi bankok működésében ilyen körülmények között is egyre jobban az üzleti megfontolásoknak, az átmeneti források (tőkék) minél rugalmasabb és jövedelmezőbb befektetése szempontjainak, a nyereségérdekeltségnek kell érvényesülnie. Ugyanakkor gondoskodni kell arról, hogy működésük összhangban legyen a népgazdasági terv fő előirányzataival, a gazdaságpolitika céljaival, a terv prioritásaival. Ezt a jegybanki szabályozás és az állami bankfelügyelet egymással összhangban biztosítja úgy, hogy a bankok megfelelő mozgástérrel rendelkezzenek a vállalatok előremutató kezdeményezéseinek felkarolásában.

Jegybanki szabályozás

A jegybanki szabályozás a bankrendszer hitelnyújtási lehetőségét, likviditását szabályozza.

A jegybanki szabályozás elemei, illetve eszközei két csoportra oszthatók. Az eszközök első csoportját azok a szabályok alkotják, amelyek a monetáris irányítás tartós, stratégiai eszközei, ezek:

- a kötelező jegybanki tartalék előírása;
- a normatív refinanszírozási korlát.

A második csoportba tartoznak azok az operatív, rugalmas eszközök, amelyek a bankok hitelkínálatát rövid távon befolyásolják, ezek:

- a jegybanki kamatpolitika;
- a gyakorlati refinanszírozás;
- az értékpapír műveletek.

A jegybanki szabályozás jellegében normatív az alkalmazott eszközök és mértékek tekintetében. Lehetséges, hogy a bankok egy meghatározott körére más mérték érvényesüljön, azonban a mértékek egyedileg lehetőleg ne legyenek differenciáltak.

A *kötelező tartalékráta* közvetlenül befolyásolja az azonnal felhasználható betétek terhére nyújtott hitelek volumenét.

A *refinanszírozási hitel* felső határát normatív módon a bankok tevékenységét meghatározó saját tőkéhez indokolt kapcsolni. Azt szabályozza, hogy a mindenkori refinanszírozási hitelállomány ne haladhassa meg az egyes bankok alap-tőkéjének meghatározott többszörösét.

A jegybanki refinanszírozási hiteleknek — mint minden más hitelnek — konkrét lejárat van, és a lejárat befolyást gyakorol a bankok hitelnyújtási tevékenységére. A refinanszírozási hitelek a kereskedelmi bankok forrásellátásának az indulás évében mintegy 65–70%-át teszik ki.

A *jegybanki kamatpolitika* a monetáris szabályozás rugalmas eleme, a betétképzést és a hitelezés volumenét befolyásolja, s ezen keresztül a pénz keresletét és kínálatát.

A jegybank a bankok *eseti refinanszírozási* igényei kielégítésével vagy megtagadásával befolyásolja a bankok működését. Ezen keresztül is készíti a ban-

kokat a népgazdasági prioritások előnyben részesítésére, vagyis a terv kiemelt céljainak megvalósítására.

A hitelkibocsátás tervszerűségének és rugalmasságának biztosítása érdekében növekvő szerepet szánunk a szükséges pénz mennyisége népgazdasági tervezésének és operatív prognosztizálásának, amely a hitelkibocsátás, a keresletszabályozás fontos mércéjévé válhat.

A monetáris politika (a pénzkibocsátás és visszavonás) operatív eszközei a nyílt piaci műveletek, vagyis értékpapírok adása, vétele. Ilyenek lehetnek: kincstárjegy (rövid lejáratú), az államkötvény (közép- és hosszú lejáratú), jegybanki kötvény (közép- és hosszú lejáratú). A nyílt piaci műveletek feltételezik az ilyen értékpapírok kibocsátását.

A *jegybanki ellenőrzés* a jegybanki szabályozáshoz igazodóan a pénzügyi intézményi rendszer egészére, a bankokra, a szakosított pénzintézetekre, pénzüjraosztó alapokra és a biztosítási szféra bankműveleteire terjed ki. A jegybank folyamatosan figyelemmel kíséri a szabályok, a hitelpolitikai irányelvek megtartását, valamint a jegybanki kamatlábak változtatásának hatását.

A pénzintézetek jegybanki ellenőrzésének általános gyakorlata az előírt és a pénzintézetek által szolgáltatott információk gyűjtése, feldolgozása és vizsgálata. A jegybank helyszíni ellenőrzést is végezhet, ennek során győződhet meg arról, hogy a preferált célú refinanszírozási hitelnyújtásnál a pénzintézet az előírt feltételeket érvényesítette-e.

A jegybank az ellenőrzés eredményétől függően intézkedéseket tesz, illetve indokolt esetben szankcionál, állami bankfelügyeleti intézkedés szükségessége esetén tájékoztatja a Pénzügyminisztériumot.

A *jegybank információs rendszere* a tervezéshez, a hitelpolitika végrehajtásához, a népgazdasági folyamatok elemzéséhez, a jegybanki ellenőrzéshez és az állami bankfelügyelethez nyújt szükséges információkat.

Ehhez szükséges, hogy áttekintése legyen

- a vállalatok és szövetkezetek pénzfolyamatairól (hitelkereslet, hitelengedélyezés, hitelforgalom, betét, beruházási kifizetés, termelés, export stb.);
- a költségvetés pénzügyi helyzetéről (bevételeinek és kiadásainak, betéteinek és hiteleinek alakulásáról);
- a lakossági pénzfolyamatokról (betéteiről, hosszú lejáratú és rövid lejáratú hiteligenybevételéről);
- a külföldi pénzfolyamatok alakulásáról (külföldi hitelműveletek, deviza helyzet, fizetési mérleg).

A jegybank a szükséges információkat a kereskedelmi bankoktól és a pénzintézetektől, illetve a központi gépi adatfeldolgozás révén közvetlenül szerezheti meg.

A népgazdaság pénzügyi folyamatairól rendszeresen jelentést készít és azokat a kormányzati szervek, a minisztériumok és a főhatóságok részére megküldi. A jegybanki ellenőrzés tapasztalatairól készülő értékeléseket az állami bankfelügyelet rendelkezésére bocsátja. A vállalati törekvések értékelése, a szabályozó változások hatásának felmérése és a reálfolyamatok elemzése szükségessé teszi, hogy a kereskedelmi bankok az ügyfélkörükre vonatkozóan a jegybanki jelentésekhez elemzéseket adjanak.

A jegybank megyei hálózata a megyében történő gazdasági, pénzügyi folyamatokat elemzi, értékeli és információit a megyei párt- és tanácsi szervek rendelkezésére bocsátja. Ehhez a kereskedelmi bankok fiókjai a jegybanknak meghatározott rendben adatokat és információt szolgáltatnak.

Állami bankfelügyelet

Az állami bankfelügyelet közvetlen feladata a pénzügyi intézetek biztonságos működéséhez szükséges szabályok kialakítása, feltételek megteremtése és védelme.

Ilyen értelemben az „állami bankfelügyelet” sajátos szakmai felügyelet, amely fogalmilag ugyan közel áll az ágazati irányítás körébe tartozó „ágazati szakmai felügyelet”, illetőleg „az ágazat tevékenységének ellenőrzése” fogalmakhoz, de tartalmilag attól különbözik. A bankfelügyelet sajátossága, hogy nem a bankok ágazati irányításához kapcsolódik, hanem normatív szabályaival — és azok betartásának az ellenőrzésével — behatárolja úgy a bankok, pénzügyi intézetek tevékenységét, hogy ezek a szabályok biztonságossá tegyék a működést, ami elsődleges érdekük a betéteseknek, illetőleg a hitelezőknek. (Ilyen normatív hatósági szabályozás a pénzügyi intézeti tevékenységnél azért nélkülözhetetlen, mert a pénzügyi intézetek jellemzően — és meghatározó arányban — nem saját tőkével, hanem idegen tőkével működnek.)

A pénzügyi intézetek biztonságos működéséhez fűződő érdekek szükségessé teszik, hogy már az alapításkor feleljenek meg e célt szolgáló normatív feltételeknek, majd folyamatos működésükre is megfelelő szabályok érvényesüljenek. Ebbe a körbe tartoznak:

- az *alapításhoz* kapcsolódó szabályok (pl. kik alapíthatnak bankot, milyen formában lehet bankot alapítani, mekkora minimális tőke szükséges az alapításhoz, a benyújtott üzleti terv megfelel-e a törvényes előírásoknak stb.);

- a pénzügyi intézetek nagyobb zavarok nélküli *működéséhez* szükséges feltételek meghatározása (így pl. az egyes hitelügyletekben kihelyezhető összeg felső határának meghatározása, az egy hitelfelvevőhöz kihelyezhető össz-hitel szabályozása, a pénzügyi intézetek tartós vagy ideiglenes tőkerészesedéseinek szabályozása, a pénzügyi intézetekkel kapcsolatos ellenőrzési feladatok stb.);

- a *nem megfelelő* pénzügyi intézet *működéséhez* kapcsolódó szankciók kialakítása (pl. egyes jogosultságok gyakorlásának felfüggesztése vagy visszavonása);

- az állami bankfelügyelettel összefüggő *információk* és *információkiáramlás*.

Ezt az állami felügyeletet a Pénzügyminisztérium erre létrehozandó szervezeti egysége: a bankfelügyelet, (illetőleg a biztosításfelügyelet) látja el. A felügyelet — szervezeti és jogi formától, szektorális hovatartozástól vagy működési területtől, illetőleg minden más egyéb tényezőtől függetlenül — kiterjed valamennyi belföldi pénzügyi intézet tevékenységére.

Az állami bankfelügyelet gyakorlásához szükséges pénzügyi intézeti információk beépülnek a jegybanki információs rendszerbe. A bankfelügyelet a jegybanktól kapja meg az állami felügyelet gyakorlásához szükséges pénzügyi intézeti információkat. Az ellenőrzési feladatokat a PM Ellenőrzési Főigazgatóságra támaszkodva látja el.

Az állami bankfelügyelet tevékenységének saját jellege szükségessé teszi, hogy működésének jogosultságát (a hatósági jellegű normatív szabályok megállapítását és azok betartásának ellenőrzését) törvényes keretek között lássa el. Ennek megfelelő szintű jogi szabályozása folyamatban van.

4. A bankok jövedelem-szabályozása

A kereskedelmi bankok (az eddigi, ún. maradványelven való elszámolás helyett) olyan jövedelemszabályozási viszonyok közé kerülnek, amelyben a bank eredményességéhez kapcsolódó érdekelttség és kockázat-viselő képesség érvényesülhet. A banki tevékenység jellegéhez és különösen a maga banknyereség léteéhez igazodó szabályozás kialakítása szükséges, amely eltér a vállalati jövedelemszabályozástól.

Az eltérés lényege, hogy ez a jövedelemszabályozás kötöttebb lesz, bár a korábbiakhoz képest lényeges előrelépés az érdekelttség megteremtése, de kevésbé érvényesül (a vállalati jövedelemszabályozáshoz viszonyítottan) a személyi jövedelmeknek a nyereség alakulásával való összefüggése.

A banki jövedelemszabályozás kidolgozása folyamatban van.

A keresetszabályozás vonatkozásában át kell térni az önálló bérghazdálkodásra, azaz a jelenlegi költségvetési intézmény típusú szabályozási rendszert meg kell szüntetni és helyette

- egyfajta központi keresetszabályozásra van szükség;
- a magasabb vezető állásúak esetében a — vállalati rendszerhez hasonló — nyereségtől függő prémiumrendszert célszerű működtetni úgy, hogy jelentős arányt képviseljen a prémium a bérhez képest;
- a dolgozóknál, az adózott nyereség terhére fizetendő jutalmazást indokolt lehetősévé tenni úgy, hogy alacsonyabb legyen a jutalomnak a bérhez viszonyított aránya, mint a vezetői prémium.

A részletek kidolgozására illetőleg a társszervekkel való egyeztetésre ezután kerül sor.

5. Számlavezetés, elszámolásforgalom, gépesítés, emissziós feladatok

A megalakuló bankok 1987. január 1-től ellátnak a hozzájuk tartozó gazdálkodó szervezetek számlavezetését, illetve bonyolítják le a pénzforgalmukat.

A költségvetési gazdálkodó szervek, a pénzügyintézetek és a bizalmas szervezetek számlái vezetését a megyeszékhelyen a jegybank, más helyeken a kereskedelmi bankok látják el.

Az átszervezés során az összes számlatulajdonos mintegy 25–30 százaléknak változik meg a pénzforgalmi jelzőszáma. Mivel az ÁFB ügyvitele, valamint számítógépes feldolgozása eltér az MNB-nél kialakított módszerektől, ezért a két intézet számítóközpontjai megkezdték a gépi feldolgozások adaptálhatóságának vizsgálatát. Az eddigi megállapítások szerint várhatóan a két rendszer technikai eszközeinek kölcsönös továbbműködtetésével lehet a speciális gépi feldolgozások átmeneti folyamatosságát biztosítani.

Az egyes bankok, illetve hálózati egységei közötti pénzforgalom bankközi elszámolására vonatkozó számviteli rend kidolgozása folyamatban van.

A pénzforgalom lebonyolításához és a jegybanki információs rendszer megalapozásához bizonyos mértékű új elektronikus eszközök (pl.: terminálok stb.) is szükségesek lesznek, ennek igényét most mérjük fel. Kielégítésükre világbanki finanszírozás keretében várhatóan lehetőség lesz.

A bankrendszer korszerűsítése, a kereskedelmi bankok létrehozása módosítja az *emissziós* feladatokat.

Budapesten a készpénzforgalom lebonyolításának rendje és szervezete csak a legszükségesebb mértékig változik. Ennek háttérében a pénzfeldolgozás magas fokú gépesítettsége, a leggazdaságosabb és legcélszerűbb megoldásra való törekvés húzódik meg. El kívánjuk kerülni a kettősséget a nagy létszámú — gépesített — pénzfeldolgozó apparátus létrehozása terén. Figyelembe vesszük, hogy a Magyar Posta — amely meghatározó közvetítő szerepet játszik a készpénzforgalom lebonyolításában — jelentős erőfeszítéseket kíván tenni a postai készpénzfeldolgozás terén.

Vidéken a készpénzforgalom részben a megyeszékhelyeken, részben a kereskedelmi bankok hálózatán keresztül bonyolódik le. A készpénzfeldolgozással kapcsolatos nehézségeket könnyíteni fogja a Magyar Posta hivatalainak tervezett kiépítése, amely egyszerűsíti a pénzzállításokat is.

Az emissziós szolgáltatási tevékenység szervezetének kialakítását az új helyzetben elsősorban a dologi feltételek hiánya nehezíti (szűkös trezorkapacitás, a vidéki bankszervek pénzfeldolgozó gépekkel való hiányos ellátottsága stb.).

A jegybank legfontosabb emissziós feladatai nem változnak. Így a jegybank hatásköré tartozik a bankjegyek és érmék kibocsátása; a készpénzforgalmi rendszer címleteinek meghatározása; a szükséges készpénzmennyiség legyártatása, készletezése; a forgalom lebonyolításához szükséges készpénzmennyiség címletek szerinti összetételének szabályozása; a forgalomképtelen bankjegyek és érmék érvénytelenítése és megsemmisítése stb.

A bankrendszer korszerűsítése keretében kialakított új emissziós rend a zavartalan, zökkenőmentes átmenetet biztosítja.

6. A bankok elhelyezése

A jegybank apparátusa lényegében a jelenlegi helyén marad.

A „C” bank induláshoz szükséges épületeit az ÁFB és az MNB Pest megyei Igazgatóságának épületei adják. Az ÁFB jelenlegi székházában kerül elhelyezésre az Állami Fejlesztési Intézet is. Feszültség a „B” bank elhelyezésénél van, amelyet az V. Arany J. u. 24. sz. alatti, négy — az Ipari Minisztériumhoz tartozó — ipari intézmény által elfoglalt épületbe kívánunk telepíteni. Az említett intézmények az általunk szerzett, illetve felajánlott korszerű irodaépületeket nem akarják elfogadni, ez irányú erőfeszítéseink eddig nem jártak eredménnyel.

Amennyiben nem sikerülne az V. Arany J. u. 24. sz. alatti épületet megszerzeni, lehetetlenné válhat a bankok elhelyezése. Ennek megoldásához az illetékek — elsősorban az Ipari Minisztérium — mielőbbi intézkedése szükséges. Ehhez a Gazdaságpolitikai Bizottság támogatását is kérjük.

7. A létszám és szakemberellátás, a vezetők kiválasztása

A szervezési munka jelenlegi szakaszában a létszámszükséglet megállapításánál még bizonytalanságok vannak.

A létszámszükséglet kialakításánál a Minisztertanács határozatában foglaltakkal összhangban a takarékoság szempontjait érvényesítjük:

– az új feladatok esetében (jegybanki irányítás és ellenőrzés, refinanszírozás, elektronikus számítógép alközpontok, hálózati devizahatósági jogkörök) minimális

— a feladatokat végző dolgozóktól nagy munkaintenzitást kívánó — a többlet létszám megállapítását javasoljuk;

– a szervezeti különválás eredményeként a jegybanknál és a kereskedelmi bankoknál egyaránt jelentkező funkcionális (titkársági, ellenőrzési, személyzeti- és munkaügyi, belső gazdálkodási, üzemeltetési) feladatok ellátásánál a működéshez szükséges legalacsonyabb létszám foglalkoztatásával számolunk;

– a kereskedelmi bankok még kialakításra váró szervezeti kereteihez egységes, racionális alapon a kereskedelmi banki funkciók működtetésének feltételeit biztosító létszám megállapításával kalkulálunk.

Az előzőek figyelembevételével a létszámszükséglet előreláthatóan mintegy 500 fővel nő. Ebből mintegy 60 fő az igény a jegybanknál, a többi a kereskedelmi bankoknál van.

A teljes munkaidőben foglalkoztatottak engedélyezett létszámkeretét a bankszervezés ez ideig is részben nyugdíjasokkal és részmunkaidős dolgozókkal töltötték be.

A kereskedelmi bankoknál az induló állapotra megállapított ügyfélkör képezi a létszám megállapítás alapját, a szabad bankválasztás, valamint az új üzletágak bevezetése következtében jelentkező létszámszükséglet-változás követelése olyan keresetszabályozás kialakítását indokolja, amely ösztönöz a létszámcsökkentésre, de — megfelelő eredmény mellett — lehetővé teszi a létszámnövelést is.

A bankátszervezés többletlétszámigénye a feladatok változásával összhangban döntően a magas kvalifikált szakembereket kívánó vezetői és felsőfokú végzettségű ügyintézői munkakörökben, kisebb arányban pedig a bankszámlakönyvelés és belső gazdálkodás munkaterületein jelentkezik. A létszámnövekedés összetétele alapján — 1986. évi bérszintekkel számolva — a többlet bérigény mintegy 60–65 millió Ft. A pénzintézetek — ezen belül az átszervezés kapcsán változó feladatokat ellátó jegybank — bérelmaradásának kiegyenlítése — az 1987. évi bérintézkedéseken felül — további mintegy 10–15 millió Ft béralap juttatást igényel.

A további előkészítő munka szempontjából elengedhetetlen, hogy az új bankok vezetőinek kijelölése és kinevezése június végéig megtörténjék.⁶⁸

⁶⁸ A Gazdaságpolitikai Osztály vezetője Ballai László 1986. június 19-én az alábbi javaslatot készítette az MSZMP KB Titkárság részére az új kereskedelmi bankok vezetőinek kinevezésére: „A Központi Bizottság 1984 áprilisi állásfoglalása és a Politikai Bizottság határozata alapján intenzív munkálatok folynak a kétszintű bankrendszer létrehozására. A kereskedelmi bankok kialakításában történt előrehaladás, a további feladatok meghatározása és a szervezőmunka irányítása szükségessé teszi, hogy az új bankok vezetőit 1986 júliusában megbízzák, s 1987. január 1-jével pedig sor kerüljön kinevezésükre. Javasoljuk, hogy a Titkárság a kereskedelmi bankok első számú vezetőit tartósan, helyetteseiket pedig átmenetileg vegye hatáskörbe. A helyetteseket 2–3 év után, a bankok szervezetének működőképességének megszilárdításával célszerű lesz az illetékes területi pártszervek hatáskörébe utalni. A pénzügyminiszter kezdeményezésére javasoljuk – a Magyar Általános Hitelintézet vezérigazgatójává Demján Sándor elvtársat, helyetteseivé dr. Mohácsi László és Novák Gusztávné elvtársakat; – az Országos Kereskedelmi és Hitelbank vezérigazgatójává Kis Pál elvtársat, helyetteseivé dr. Kőpataki József és dr. Puskás Sándor elvtársakat; – a Budapesti fejlesztési és Hitelbank vezérigazgatójává Hegedűs Oszkár elvtársat, helyetteseivé dr. Orbán László és Sárosi László elvtársakat kinevezni. A javaslatokkal egyetért Lázár György elvtárs, valamint a Központi Bizottság Párt- és Tömegszervezetek Osztálya. Kérem a Titkárságot, hogy az 1987. január 1-től működő kereskedelmi bankok vezetőinek hatáskörbevitelére és kinevezésükre vonatkozó javaslatot fogadja el.” A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Gazdaságpolitikai Osztály javaslata a Titkárságnak az új kereskedelmi bankok vezetőinek hatáskörbevitelére és kinevezésére. Budapest, 1986. június 19.

Végül lehetőséget kell adni, hogy az átszervezéssel érintett néhány vezető — indokolt esetben — a korengedményes nyugdíjazási lehetőséggel élhessen.

8. A jogszabályi rendszer kérdései

A kétszintű bankrendszer kialakításához szükség van egyes *jogszabályok módosítására*, valamint a kereskedelmi bankok alapítására vonatkozó *jogi dokumentumok elkészítésére*.

Elkészültek a minisztertanácsi, vagy annál magasabb szintű jogszabálymódosítások és jogszabályok tervezetei:

- az állami pénzügyekről szóló, 1979. évi II. törvény;
- az állami pénzügyekről szóló, 1979. évi II. törvény végrehajtása tárgyában közzétett 23/1979. (VI. 28.) MT számú rendelet;
- a Magyar Nemzeti Bankról szóló módosított 1967. évi 36. számú törvényerejű rendelet;
- a pénzforgalomról és a bankhitelről szóló 39/1984. (XI. 5.) MT számú rendelet módosítására vonatkozó tervezetek.

A módosítások elveit, valamint a jogszabályok első tervezeteit június végéig a Minisztertanácsnak bemutatjuk úgy, hogy a jogszabályok szeptember végéig kiadhatók legyenek.

Előkészítés alatt áll az állami bankfelügyelet működésének jogi szabályozása. E szabályozás koncepcióját (első jogszabálytervezet formájában is) ismertetjük az Állami Tervbizottsághoz benyújtandó jelentésünkben azzal a javaslattal, hogy a szabályozás véglegesítésére — beleértve a szükséges egyeztetéseket is — a III. negyedév végén kerüljön sor.

Arra törekszünk, hogy most csak a kétszintű bankrendszer működtetéséhez legszükségesebb jogszabályi változtatásokat tegyünk meg, ugyanakkor a jogszabálymódosítások tükrözzék a létrejövő kétszintű bankrendszer szervezeti és működési elveit.

Nem hagyhatjuk számításon kívül a jogszabályalkotás jogpolitikai elveit a tekintetben, hogy bizonyos alapvető szabályokat törvényi (tvr.), de legalábbis minisztertanácsi szinten állapítsunk meg.

Figyelembe vesszük, hogy a kétszintű bankrendszer működési szabályai — különösen az első időkben — éppen újszerűségüknél fogva változtatásoknak lehetnek kitéve, s ezért a szabályozás kívánatos szintjének megállapításánál alacsonyabb szintű jogszabályokkal (pénzügyminiszteri rendelettel, MNB államtitkári rendelkezéssel) is számolunk.

Végül, a kétszintű bankrendszer bevezetése miatt szükséges jogszabálymódosítások alkalmanként is szolgálnak egy-két, a jogalkalmazási gyakorlatban egyébként is felmerült kérdés rendezésére.

9. Sajtó és propaganda

A Pénzügyminisztérium, a Magyar Nemzeti Bank és a Minisztertanács Tájékoztatói Hivatala közös tájékoztatósi tervet készített.

MOL-M-288.f./7/750 Titk. A fenti javaslattal az MSZMP KB Titkársága egyetértett. Lásd.: Jegyzőkönyv a Titkárság 1986. június 23-án megtartott üléséről. Budapest, 1986. június 23. Uo.

A bankrendszer korszerűsítéséről ez év július-augusztusban tervezünk belső sajtótájékoztatót, amelyet a Magyar Nemzeti Bank elnöke és a pénzügyminiszter tart meghatározott körben. Ezt követően a sajtó, a rádió és a televízió a korszerűsítés fontosabb mozzanataihoz kapcsolódóan számol be a változásokról. A gazdasági orientációjú hetilapok és a szaksajtó elemző igénnyel folyamatosan ad információkat a témáról. Kiegyensúlyozott, mértéktartó propagandára van szükség.

A külföldre irányuló propagandában és a beutazó újságírók informálásában — a szocialista és a tőkés országok vonatkozásában — indokoltnak tartjuk a differenciált tájékoztatást. Az egységes tájékoztatás érdekében az MNB-nél és a PM-nél egy-egy vezető tartja kézben az ez irányú munkát.

10. A II. félévben megoldandó feladatok

A második félévben folytatni kell a már kidolgozott kérdések lezárását, illetve a megvitatott témák egyeztetését és eldöntését. Különösen fontos az induláshoz szükséges technikai feltételek hiánytalan megteremtése, a bankok elhelyezésének megoldása. Folyamatba kell tenni a káderkérdések (vezetők és szakemberek) megoldását, az áthelyezéseket, átirányításokat. Ezeket — kinevezésük után — a bankvezetőkre kell bízni.

A kereskedelmi bankok alapításával kapcsolatos jogi dokumentumokat (alapító levél) szeptember 30-ig kell elkészíteni.

Tisztázni kell az új bankok felelősségét a korábbi években hozott olyan döntésekért, amelyek alapvetően nem a bankszférában születtek s miattuk kétes, vagy behajthatatlan követelések keletkeztek. Nem gondolunk itt átfogó, minden bizonytalan megtérülésű hitel rendezésére, de a nagyobb volumenű „állami döntési” körben keletkezett kötelezettségek egy része alól indokolt a bankrendszert mentesíteni. (Az ÁTB napirendre tűzte tíz nehéz helyzetben lévő vállalat felülvizsgálatát és pénzügyi rendezését.)

A zavartalan átmenet érdekében az induló ügyfélkört lezártnak tekintjük, változtatásra 1987 közepén, a bankválasztás lehetőségének megnyílása után kerülhet sor. Az érintett minisztereket tájékoztatjuk a bankrendszer átalakítási munkáiról, illetve az új bankok kialakított szervezetéről és ügyfélköréről.

A második félévben kialakítjuk a szabad bankválasztásra vonatkozó elveket és ezekről év végéig tájékoztatjuk a vállalatokat.

A bankrendszer átszervezésére vonatkozó munkaprogram végrehajtásának állásáról július hónapban az Állami Tervbizottságot tájékoztatjuk.

Budapest, 1986. június 12.

*Hetényi István
Tímár Máttyás*

Javaslat az állásfoglalásra

A Gazdaságpolitikai Bizottság a pénzügyminiszternek és a Magyar Nemzeti Bank elnökének a bankrendszer továbbfejlesztésére irányuló munkáltatókról szóló tájékoztatója alapján megállapítja, hogy az átszervezés előkészítése az idevonatkozó állásfoglalásoknak megfelelően és a jóváhagyott munkaprogram szerint történik. Egyes feladatoknál azonban kisebb késés következett be, s a technikai feltételek megteremtése is gondolt okoz.

Az eddigi előkészítő munkák megerősítik, hogy a kétszintű bankrendszer kialakítása a szervezeti és működési kereteit teremti meg annak, hogy a monetáris politika és eszközök szerepe bővüljön. Ugyanakkor a tervezésben, a költségvetési újraelosztás terjedelmében nem várhatók olyan alapvető változások, amelyek lényegesen szélesíthetnék a monetáris rendszer hatókörét. A későbbiekben mindenképpen arra kell törekedni, hogy a gazdaság irányításában a pénzfolyamatok nagyobb szerepet kapjanak.

1. A Gazdaságpolitikai Bizottság tudomásul veszi, hogy:

- a jövő év elejétől öt bank kap általános felhatalmazást kereskedelmi banki tevékenységre. A meglévő bankhálózat és ügyfélkör a jövőben lényegében három bankhoz tartozik;
- zavartalan átmenet érdekében a bankválasztás lehetőségét 1987. közepétől kell megnyitni, ezért az induló ügyfélkör változtatására ezután kerülhet sor;
- az Állami Fejlesztési Bank megszűnik, feladatait részben az Állami Fejlesztési Intézet, részben a kereskedelmi bankok veszik át;
- a már működő két külföldi egyes bankon (CIB, Citi Bank) kívül további három (az IFC és a két külföldi bank részvételével, a CIB leánybank és a Creditanstalt) hozható létre;
- az új kereskedelmi bankok részvénytársasági formában jönnek létre, állami tulajdonnal.

2. Az adott körülmények között is törekedni kell arra, hogy a kereskedelmi bankok működésében egyre jobban a gazdasági, üzleti megfontolások, a rugalmasabb és jövedelmezőbb befektetések, a nyereségérdekeltség szempontjai érvényesüljenek. A bankok irányítása alapvetően közvetett eszközökkel — a sajátosságokat figyelembe vevő jövedelem szabályozással, a jegybanki irányítás és az állami bankfelügyelet általában normatív jellegű szabályaival — történjen. Csak kivételesen kerülhet sor a bankok utasítására, de az nem sértheti a bank biztonságát és érdekeltségét.

3. Meg kell gyorsítani a bankok működése technikai feltételeinek kialakítását, mindenekelőtt az elhelyezés még meg nem oldott kérdéseinek lezárását.

4. Be kell fejezni a bankok vezetőinek és helyetteseinek kiválasztását, hogy július 1-jével irányításukkal folytatódhassék a szervezési tevékenység.

5. A bankok számára az indokolt létszámgigény bérfedezetét, továbbá a munkaerő minőségi javításának bérezési feltételeit biztosítani kell.

6. A sajtó tájékoztatása az idevonatkozó állami terv szerint kezdődjön el.

7. Folytatni kell a már kidolgozott kérdések egyeztetését és lezárását. Az 1987. évi indulás tapasztalatairól 1987. első felében tájékoztatást kell adni a Gazdaságpolitikai Bizottságnak.

IRODALOM

Magyar pénzügyi és tőzsdei almanach. 1990, 1991, 1992–93, 1995–96, 1996–97. Szerk.: Kerekes György. Budapest.

A pénzügyi és jegybank törvény. Szerk. Vargáné Csetneki Erzsébet. Lezárva 1992. okt. 1-jén.

Bankjog a gyakorlatban. Szerk.: Petrik Ferenc. Budapest, 1990.

Bogyó Tibor: Magyarország Bank- és hitelrendszere. Budapest, 1995.

Gellért Andor: Banküzletek. Budapest, 1993.

Husztai Ernő: Banktan, Budapest, 1996.

Kónya Judit: Banküzemeltetési alapismeretek. Budapest, 1994.

Nagy Márta, B.: Nagybankok a hazai bankrendszerben. Budapest, 1992.

Nagy Márta, B.: Bankok versenyben. Átalakulóban a bankrendszer. Budapest, 1993.

Sajósné Kovács Magdolna: Pénzügyi intézmények, piacok, ügyletek. Budapest, 1991.

Tízéves a magyar bankreform 1987–1997 [Ünnepség anyaga magyarul és angolul] Magyar Bank-szövetség.

Tőkés L. Rudolf: Az „átkos”, a „létező” és a jövő: politikai átmenet és társadalmi átalakulás Magyarországon. In: Társadalmi Szemle 1997. 5. sz. 20–37.

Hajdu Tibor

TISZTIKAR ÉS KÖZÉPOSZTÁLY 1850–1914

Ferenc József magyar tisztjei

(História Könyvtár Monográfiák 10.)

História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999. 360 o.

A császári és királyi, vagyis az ún. k. u. k. hadsereg tekinthető az Osztrák–Magyar Monarchia talán legemblematikusabb intézményének. Ezért is mutathatta be annak tisztikarát Deák István, a témának szentelt kitűnő, s többek között magyarul is kiadott monográfia szerzője egy legutóbbi előadásában a közép-európaiság szinte egyedüli megtestesüléseként. Am ez már korántsem áll az 1868-ban felállított magyar honvédségre. Az első világháború kezdetén, írja Hajdu, „még együtt volt az a tisztikar, mely legfőbb erényének azt tekintette, ami legjobban hiányzott belőle – a nemzeti identitás hiányát a nacionalizmus századában, kényszerű nemzetekfelettségét, mely valójában egy sajátos, anakronisztikus lelki németiséget takart” (164. o.). Az összetételét tekintve csak túlnyomó többségében német és katolikus közös hadseregtől eltérően a honvéd tisztikar – a szerző adatai szerint — rendszerint 80–90%-ban volt magyar összetételű, a katolikusok pedig a népességbeli arányuknak megfelelő mértékben képviseltették benne magukat. A honvéd hadsereg nemzeti intézményként — társadalomtörténeti tekintetben — ettől eltekintve azonban nem mutatott lényegesen más képet, mint k. u. k. megfelelője, állítja Hajdu e munkájában.

Hajdu Tibor a 20. századi hazai politikátörténeti kutatások egyik legismertebb és legelismerőbb képviselője. Munkásságának hosszú időn át 1918 és 1919 historikuma állt a középpontjában, ebből nőtt ki Károlyi Mihályról írt „politikai életrajza” is. Újabbán pedig az 1945 utáni periódus, a kommunista korszak politikai problémái foglalkoztatják. Ennek ellenére sem hat a meglepetés erejével, hogy egy a dualizmus kori tisztikarról szóló terjedelmes monográfiával lépett ki a szakmai nyilvánosság színe elé. Már az 1980-as évek elején figyelemre méltó tanulmányt közölt a Valóság hasábjain a középosztály társadalomtörténetéről, majd ezt követően egyre-másra jelentek meg a tisztikar múltját feltáró írásai. Nem véletlen tehát, hogy 1989-ben éppen az ő szerkesztésében látott napvilágot az a tanulmánykötet, melynek szerzői Bona Gábortól, Deák Istvánon és Hajdu Tiboron át egészen Szakály Sándorig átfogó képet rajzoltak „A magyar katonatiszt” (ez volt a könyv címe) társadalomtörténetéről a 19. és a 20. század dereka közötti évszázadban.

Mégsem hazudtolta meg magát Hajdu Tibor, amikor monográfia formájában most közreadta a témában hosszú ideje folytatott kutatásai eredményeit. Műve lényegében két könyvet zár magába: egyik fele (pontosabban a harmada, vagyis az első 130 oldal) kifejezetten politikátörténet, a másik, a nagyobbik fele viszont társadalomtörténeti analízis. Úgy kerül tehát a politika és a társadalom együvé, hogy a szerző mereven elválasztja egymástól a két narratívát. Ám a jól bevált és történetírásunkban még mindig uralkodó gyakorlattól eltérően Hajdu ezúttal módosít a megszokott arányokon: nála nem a politikai, hanem a társadalmi tematika képez mennyiségi túlsúlyt. Ennek folytán a politikátörténeti elbeszélés szolgál a társadalomtörténeti elemzés hosszúra nyúlt bevezetéseként, holott ennek a fordítottja szokta jellemezni a hazai történeti munkákat. Kritikai szempont lehet ugyanakkor, hogy a szerző miért választja el oly mereven a politikumtól a társadalmat? Megkockáztatom: azért, mert járhatóbbnak tűnt számára a politikátörténeti és a társadalomtörténeti beszédmód külön-külön történő alkalmazása, mint elegyítésük vagy akár a konfrontálásuk. Jóllehet ez az utóbbi minden bizonnyal több szellemi izgalommal, egyúttal persze több veszéllyel is járna, ezért csak ószintén sajnálhatjuk, hogy végül nem került rá sor.

Hajdu könyvének a tárgya a hadsereg, az, ami rendszerint a hadtörténetek illetékességi körébe tartozik. Ám Hajdu nem hadtörténeti munkát írt, ráadásul ettől a feladattól a Bevezetés második sorában határozottan el is határolja magát. Ha korábban azért ítélem rendhagyónak művét, mert az eredendően politikátörténész szerző átengedte magát a társadalomtörténet csábításának, akkor most azért tekintem azt rendhagyónak, mert Hajdu úgy ír a hadseregről történeti

munkát, hogy elkerüli a hadtörténetírás konvencionális beszédmódját. Legalábbis a hadtörténetírásnak attól a fajától tartja magát távol, amelyik nálunk honos.

S itt nem árt szólni arról, hogy nem csak akként lehet a hadseregről és a hadi eseményekről a múlt homályába veszte történésként beszélni, ahogy nálunk már megszokhattuk. Hajdu e szűkebb szakma határain kívülről érkezve pozitív példát mutat arra nézve, hogy miként újíthatná meg magát hadtörténetírásunk: például úgy, hogy társadalomtörténetet kezd művelni. Ez, persze, így még nagyon általános iránymutatás, hiszen társadalomtörténetből is többfajta akad ma már, és Hajdu közülük is csupán egynek a követésére vállalkozik, melyet röviden társadalomtudományos makrotörténet-írásként határozhatunk meg. Ez azonban semmit sem von le munkája újszerűségéből, egyúttal pedig komoly figyelmeztetés azoknak, akik nem mindig és nem teljesen elégedettek a hadtörténetírás régi jól bevált konvencióinak a szüntelen ismételtetésével.

Az olvasó, aki könyvét kezébe veszi, véli a szerző, könnyen bizonytalanná válik azt illetően, hogy „mit is olvas tulajdonképpen?” (7. o.) Úgy vélem, Hajdu téved, amikor arra gondol, hogy kizárólag csak olyan olvasóra lehet, aki vagy hadtörténeti, vagy szociológiai, vagy szokványos politikátörténeti elbeszélést vár munkájától. Bizonyára persze ők alkotják a többséget, ám kétségkívül létezik az a fajta olvasó is, aki nem egy adott diszciplínához kötött, vagy inkább szegényített beszámolót vár elsősorban, hanem olyasféle beszédre vágyik, melyet divatos szóval inter-, sőt multidiszciplináris jelzővel szokás illetni. Hajdu is ebbe az irányba tart, amikor tárgyát, a dualizmuskori hadsereget több dimenzió metszéspontjában jeleníti meg: egyszer mint korabeli politikai küzdelmek, és azokat kísérő (reprezentáló) diskurzusok tárgyát, másszor mint a társadalmi érvényesülés, a mobilitás egyik fontos és lehetséges terepét. E többirányú szakmai kíváncsiság viszi őt a szorosan vett politikátörténet keretein kívülre, hogy argumentációját társadalomtörténetivé szélesíthesse. Ami legföljebb azok számára zavarba ejtő, akik szemében a múlt továbbra is pusztán a királyok és a politikuskok tetteinek eseményűs története.

Hajdu Tibor láthatóan nem osztja ezt a véleményt, hiszen őt elsősorban az a kérdés izgatja, hogy mi alkotta Magyarországon a 19. század derekától fogva a középosztályt: miként keletkezett és milyen összetevői voltak a nálunk honos középosztálynak?

A középosztály kérdése tartósan előkelő helyet foglalt el társadalmi és vele együtt történeti közgondolkodásunkban. Már a kortársak is többnyire a „középosztály válságának” a prizmáján át tudatosították a polgári átalakulás megannyi társadalmi ellentmondását és belső feszültségét; és szinte napjainkig ennek az akkor felettébb dúsan burjánzó diskurzusnak a hagyománya és szakadatlan hatása szabja meg a múlt történeti képét. Hajdu tehát igen érzékeny ponthoz nyúlt, talán érzékenyebbhez, mint ahogy tudni véli, vagy sejtetni engedi. Jóllehet látszatra a könyv kifejezetten politikátörténeti része foglalkozik olyan kérdéssel, amely hosszú időn át szinte vízvázlatónak számított történetírói berkekben. A kurucos-labancos történeti szemlélet szempontjából volt ugyanis központi jelentősége a dualizmus kori véderő ügyének. Ez a nagy hagyományú történetész diskurzus napjainkban azonban jórészt már elvesztette intellektuális mozgósító erejét. Emiatt is a könyv nagyobbik felét, valójában a kétharmadát alkotó társadalomtörténeti gondolatmenet érdemi olvasó és bíráló részéről egyaránt a legnagyobb figyelmet.

Hat fejezetre osztva adja elő Hajdu az e területen végzett szerteágazó kutatásai eredményeit. A már címében is sokatmondó Nemesi tisztikarból polgári tisztikar című és az azt követő három fejezetben a közös hadsereg magyar származású tisztikarát állítja elemzése homlokterébe. Ennek kapcsán azt vizsgálja, hogy kikből rekrutálódtak a tisztek (kik voltak a tisztis iskolások), vagyis milyen volt a tisztikar vallási, nemzetiségi, illetve a szülőhely, vagy az apa foglalkozása szerinti összetétele; s mindezek nyomán miféle karriermintákkal írható le a katonatiszti hivatás. Nem kerüli el a figyelmét a kilépési mobilitás sem, így arra is választ keres, hogy milyen mobilitási pályára állíthatta az illetőt az (elhagyott) tisztis hivatás.

Az imént felsorolt kérdésekre empirikus vizsgálódások hosszú és fáradtságos során át próbál hitelt érdemlő választ adni. Nem elégszik meg a szakirodalom (így mindenekelőtt a Deák István által) eddig feltárt adatok, illetve a korabeli nyomtatott statisztikák vagy a katonai schematismusok használatával és adataik újraértékelésével, hanem eredeti adatgyűjtésre is vállalkozik. A bécsi Kriegersarchiv, valamint a budapesti Hadtörténeti Levéltár őrzetében lévő tisztis személyi minősítési lapokból vett (százas nagyságrendű) minták feldolgozásával teremt az általa megfogalmazott kérdésekhez adekvát adatbázist.

Mire jut ezek alapján a szerző? Könyve 7. fejezetének első soraiban tömör megfogalmazását adja elemzései legfontosabb eredményeinek. „Miután a tisztikar nemesi jellege megszűnt, összetételét tekintve már a kiegyezés utáni évtizedben középosztályi jellegű volt. Nemcsak azért, mert

ekkor már a tisztikar jó háromnegyede 'polgári' származású, hanem azért is, mert maga a nemesség adta fel osztályjellegét." (191. o.) A megfogalmazásból a némi homályosság ellenére is kiviláglik, hogy Hajdu szerint a k. u. k. hadsereg tisztikara, melynek ő, hangsúlyozzuk, csak a magyar származású tagjait vizsgálta, a modern vagy modernizálódó társadalom középosztályává alakult át. Nem egészen tisztázott viszont, hogy miért lett ettől egyszerűen polgárivá is?

Polgár és középosztály szinonimaként történő burkolt kezelése két szempontból is aggályos: egyrészt azért, mert Hajdunak, mint mindenkinek, aki makrostrukturális vizsgálatra vállalkozik, egyedül foglalkozási megnevezések birtokában kell döntenie a státushierarchiába történő besorolás kérdésében. Márpedig pusztán a tevékenység alapján lehetetlen megállapítani, hogy ki a polgár és ki nem az. A másik, inkább elvi természetű megfontolás: középosztályból a ma is uralkodó társadalomtörténeti felfogások szinte mindegyike szerint több, legalább kettő volt a dualista (és a Horthy-kori) Magyarországon, s közülük legföljebb az egyik tekinthető szorosabban vett polgári középnek. Mennyire bizonyító értékű tehát a tisztikar középosztályi jellegét tekintve az, hogy jelentős számban áramlottak a soraiba 'polgári' foglalkozási elemek leszármazottai is? Ez, szerintem, csak némi megszorítással vagy bizonyos kikötésekkel fogadható el. Történetesen azt követően, ha már állást foglaltunk a „feudalizáció”-tézisről, vagyis arról, hogy valóban polgári önfeladás nyilvánult-e meg például az eredendően nemesi karriernek számító tiszti pálya választásában és persze megannyi egyéb, a nemesi és arisztokrata értékek megszerzésére irányuló polgári törekvésben.

Szerencsére Hajdu nem bízza tézise bizonyítását egyedül az íménti strukturális tényezőkre, hanem, igen helyesen, bevonja elemzésébe a kulturális dimenziót is. „A tiszti ideál és életforma” meghatározása és értékelése képezi könyve következő fejezetének a gerincét, melyben immár zömmel narratív források (pl. memoárok) felhasználásával nyújt képet a szerző az életvitel tiszti modelljéről. Argumentációja azonban nem mindenben kielégítő. Amellett, hogy életszerű és minden problémával valószínű leírással szolgál a tisztek és családjaik életviszonyait, erkölcsi és magánéleti kérdéseik természetét, valamint a tiszti ideált megszabó normákat illetően, mindvégig adós marad annak bizonyításával, hogy mindez mennyire vág egybe a sajátosan polgári értékrend és „életvilág” követelményeivel. A kérdést ilyen formában jöszörelvel meg sem fogalmazza.

Hadd említek egyetlen, ám annál beszédesebb példát. Hosszú teret szentel egyebek közt a tiszti párbaj kérdésének (250–253. o.) úgy, hogy azt sugallja: a párbaj mégiscsak olyasvalami, ami nem kifejezetten polgári szokás. Azt írja például: „Mégis a megváltozott *polgári korszellem* győzött: a világháború előtti évtizedben jelentősen csökkent a párbajok száma, különösen a tiszti párbajoké.” (253. o.) (Kiemelés tőlem – Gy.G.) Ebből két következtetés adódik: elsőként az, hogy a párbaj nem igazán polgári jelenség; másodikként pedig az, hogy amennyiben viszont a párbaj valóban elengedhetetlen részét képezte a tiszti identitásnak és életvezetésnek, akkor a tisztek polgári társadalmi voltához igencsak sok kétség férhet.

A párbaj, melyet a tiszteken kívül egyébként sokan mások — így polgárok is — gyakoroltak, ugyanakkor másféle értelmezést is kaphat, olyat, mely szerint a párbaj a polgári identitásnak szintén a forrását képezi. Mint Ute Frevert a témának szentelt könyvében kifejti, a modern kori párbaj úgy is felfogható, mint a becsület fogalmának a polgári kisajátítása. Az individualizáció iránt megnyilvánuló fokozott igények ezúton (is) kielégülést találtak a maguk számára, hiszen a párbaj alkalmat és legfőként megfelelő formát (társadalmi rituálét) kínált ahhoz, hogy az illető az integritását, a becsületét és a férfiasságát egyaránt bizonyíthassa. Ezzel az egyetlen példával azt szerettem volna bizonyítani, hogy Hajdu nemegyszer kiaknáztatlanul hagy bizonyos értelmezési lehetőségeket, melyek egyébként éppen saját vallott tézise még megfelelőbb alátámasztást szolgálhatnák.

A tiszti pálya középosztályi és jeseül polgári tartalma vagy a köztük fennálló, s az idő előrehaladtával egyre szorosabb kapcsolat a honvéd tisztikar esetében szintúgy kellően igazolható, ahogy azt a szerző egy külön fejezetben meg is teszi. Az említett strukturális összefüggést azonban Hajdu értelmezése szerint legnyilvánvalóbb módon a tartalékos tiszti intézmény teremtette meg, amely markánsan elütött korabeli porosz megfelelőjétől. Míg a vilmosi időszak végezetéig Németországban görccsen ragaszkodtak ahhoz, hogy a hivatásos és a tartalékos tisztek társadalmilag homogénnek bizonyuljanak, s ráadásul a hivatásos tisztikar is rendesebb vonásokat mutatott ott, mint a Monarchiában, nálunk nem volt ilyen törekvés. Ennek az lett az eredménye, hogy az egyéves önkéntesi év letöltésével megszerezhető tartalékos tiszti fokozat a társadalom művelt (érettségizett), úgyszólván polgári középrétegeinek a minősítő (őket az úriemberek sorába iktató) intézményeként funkcionált. Mindez, persze, már a kortársak számára is tudott volt (Hajdu ilyen értelemben hivatkozik is Weis Istvánra), ám a szerző tovább árnyalja az ezzel kapcsolatos képet. Így például kideríti, hogy a társadalmi elismertség megszerzésének ez az útja-módja főként az értelmiségi

középosztály (a középpolgárság) és jóval kevésbé a vállalkozó polgárság tagjai számára volt könnyebben hozzáférhető, mivel az utóbbiak nem feltétlenül rendelkeztek a megkívánt iskolai végzettséggel. Mivel tehát az új polgári középosztály tetemes hányada ilyenformán betagozódott a tágan vett tisztikarba, s az első világháború poklában ténylegesen is tisztté vált a frontra került hivatásos tisztii állomány gyors megtizedelődése folytán, mindez tovább erősíti a tisztii státus polgári társadalmi arculatát.

Hajdu Tibor fontos és meggyőző munkát tett le az asztalra, melyet sok hasonló monográfiának kellene követnie az egyes társadalmi makrocsoportok 19–20. századi hazai történetéről. A fényképekkel és kitűnő, részben a szerző által tervezett térképekkel, sőt (ami magyar szakmunkákban ritka) névmutatóval is ellátott könyv olvasmányként sem utolsó munka, amely Hajdu Tibor korábbi munkáiból már ismert élvezetes stílusából, az olykor szarkasztikus vagy legalábbis ironikus elbeszélésre hajló tehetségéből fakad.

Gyáni Gábor

NYEZABŰTAJA REVOLJUCIJA

Epoha októbrja glazami rosszija

Centr Issledovanyija Politiceszkoj Kulturü Rosszií, Moszkva, 1997. 100 o.

AZ EL NEM FELEDETT FORRADALOM

Október korszaka az oroszok szemével

A kötet szerzői, összeállítói arra vállalkoztak, hogy október korszakát, amely most, nyolcvan évvel az események után is heves vitákat vált ki, s amely Oroszország és a világ történetében is, —mint a szerzők hangsúlyozzák, fontos szerepet játszott —most azt mutassák be, hogy miként vélekednek minderről ma az oroszok.

A szerzők bevezetőjükben hangsúlyozzák objektivitásukat. Megállapítják, hogy bármennyire vita is kíséri október történetét, az kétségtelen, hogy az nemcsak annak idején vetítette előre – az ország történetének azt követő évtizedeit, hanem mára is rányomja a bélyeget mind a vitákra, mind a viták stílusára. Ezek a motívumok még hosszú időre meghatározóak lesznek, s éppen ezért a szerzők úgy vélik, hogy e tendenciák figyelembevétele nyomán sok mai hangzatos kinyilatkozás, vagy ígéret, vagy felszínesnek, semmit sem érőnek, de legalábbis vitathatónak tűnik.

A kötet első fejezetben konfrontálják a Leninnel és szűken véve októberrel kapcsolatos véleményeket. Ebben ők azt hangsúlyozzák ismét, hogy a nyolcvan éve szereplő személyek, köztük Leniné, de a mögötte jelentkező társadalmi erők sem tűnnek a mai oroszok számára „távolinak”, hangsúlyozzák, hogy ez annak ellenére van így, hogy azóta az ország belépett előbb „a peresztrojka, majd a posztperesztrojka, mára pedig a piaci viszonyok korába”.

Az egész fejezet szempontjából tanulságos az a táblázat, amelynek fejlécén ez áll „te a fehérek vagy a vörösök oldalára álltál volna?”. Az teljesen homályban marad, hogy a kérdést mikor, mely körben, mekkora szórásban tették fel. Ám a táblázat így is tanulságos. A válaszolók közül arra a kérdésre, hogy a bolsevikok oldalára álltak volna-e, 27-en feleltek igennel, s ugyanannyian arra, hogy az Ideiglenes Kormány, s csak négyen jelezték, /!/ hogy a monarchia védelmére siettek volna. Majd a rákövetkező korszakra, a polgárháború éveire csoportosított kérdésekkel a megoszlás így festett: 16-an választották volna a fehéreket, míg 15-en a vörösöket. 12-en semlegesek maradtak volna, míg csak 5-en csatlakoztak volna valamilyen más jellegű mozgalomhoz, legyenek azok az anarchisták, vagy a kor iszlám-hívő mozgalmak. Igen jelentős számban, 15-en azonban emigráltak volna, míg 9-en más véleménynek adtak hangot. Vagyis a szóródás jelentős, de mindennek ellenére a hagyományos válaszok és megoszlottságok legalább ennyire továbbélők.

Az első fejezetben ilyen elgondolkodtató alfejezeteket találunk: a februári forradalom, amely még ma is különös és idegen maradt. Ehelyütt az összeállítók persze arra utalnak, hogy a korszak befejezetlen, torzó maradt, s sok minden ebből idegen maradt a tömegek általános történettudatában. Ugyancsak izgalmas egy másik kérdés fogadtatása, illetőleg az alfejezet feldolgozása, hogy büszké-e az emberek az „elvtárs” szóra. A feldolgozás ezúttal sem egyszerűsíthető le. A szerzők kritikusan szemlélik a „peresztrojka” és a piaci gazdaság korszakát, s ennek megfelelően jelzik, hogy sem a „goszpogyn”, sem a „szudjár” elnevezés nem terjedt el teljesen.

Még inkább úgy faggatja a múltat, hogy a jelenre kérdez rá az az alfejezet, amely olyan kihívó címet kapott, hogy kiben hiszünk. S itt a távoli és a közelmúlt szereplői ugyanúgy megje-

lennek, mint napjainkéi, miközben az összeállítók ehelyütt azt hangsúlyozzák, hogy ezúttal nem annyira a pártok súlya a fontos a kiválasztásban, hanem sokkal inkább az illetők személyes vonásai, képességei, s persze, hogy nem egy személyre hegyezik ki a vizsgáldóást.

Ugyancsak sokrétűek és szinte provokatívak azok a kérdések, amelyeket abban a fő fejezetben tárgyalnak, amely már Sztálin korszakával foglalkozik. Ebben olyan történeti kérdésekre kérdeznék rá, hogy az öröklés, helyettesítés bukást jelentett-e Lenin után, vagy, hogy mi az igazság Sztálin körül.

A kis kötet azonban nem áll meg 1938-nál vagy az 1953-as évnél oly mértékben, hogy már a poszt-poszt kérdések is felvetődnek. Ezekkel olyan alfejezetekben találkozhatunk, amelyek ugyancsak provokatív címeket kaptak, mint „az új gondolkodás csődje”, avagy az igazán nem új, ha úgy tetszik dosztojevszkis csengésű „Oroszország megtérése önmagához” alcímet, vagy azok, amelyek olyan „örök orosz talányokkal” foglalkoznak, mint Oroszország és a Nyugat viszonya. Nagyon régi témát tárgyal az a fejezet, amely „a szeparatizmus fekete lyuka” alcímet viseli.

A könyv bemutatását még hosszan lehetne folytatni, ám a lényeg, gondolom, így is jól kissejlik: tényleges történeti folyamatokra és problémákra talál az érdeklődő.

Jemnitz János

Dombrády Lóránd

KATONAPOLITIKA ÉS HADSEREG 1920–1944

Ister Kiadó, Budapest, 2000. 293 o.

A kiváló hadtörténész szerző, aki több nélkülözhetetlen nagy monográfiával járult hozzá a két világháború közti és a második világháború alatti évek Magyarországnak történetéhez, ezúttal 11 kisebb-nagyobb tanulmányát együttesen teszi közzé az Ister Kiadó újabb, igen jelentős kötetében. A nagyobb tanulmányok olyan szakfolyóiratokban jelentek meg eredetileg, mint a Hadtörténelmi Közlemények (4) és a Századok (2), a kisebbek, a Mozgó Világban, a Valóságban, a Rubiconban stb. Az 1977–1997 közti két évtized termékei ezek, amelyek tematikai egységet képeznek, s alapjellemzőjük az, ami Dombrády egész munkásságáé: nem szűken hadtörténelmieket, hanem a hadsereg és a civil társadalom, a katonapolitika és az országos politika történeti összefüggéseit vizsgálják. Olyan aspektusú vizsgálódás ez, amely nélkül kevés reményünk lehetne arra, hogy a tárgyalt korszakot mélyebben megértsük.

Olyan korszakról van szó, amelyben a trianoni körülmények közé került ország politikáját nagymértékben határozta meg a revízióra való törekvés, hangsúlyozottan békés eszközökkel, mint ahogy arra a Nemzetek Szövetségének alapokmánya elvileg tulajdonképpen fel is jogosított. Csak-hogy, mint általános meggyőződés volt, katonai erő nélkül békés törekvéseknek sem lehet nyomatékot adni olyan helyzetben, amikor a trianoni zsákmányt feltű szomszédos kisállamok közül három is nemcsak politikai, de katonai nyomást is gyakorol, maguk mögött tudva az első világháború után kialakított status quot fenntartani akaró győztes és „békerendező” nagyhatalmak, mindenekelött Franciaország támogatását. Ezeknek az ún. kisantant államoknak egyenként is többszörös katonai fölénye mintegy összegződött 1933. februárjában létrehozott szervezeti paktumukban, amely nemcsak politikai és gazdasági együttműködésüket tette szorosabbá, hanem rendszeresítette a csehszlovák, román, jugoszláv vezérkarok főnökségének évenkénti közös tanácskozását, ahol minden lehetséges variációban közös haditerveket dolgoztak ki Magyarország ellen, hogy ha szükségét látják, preventív jelleggel megtámadhassák, leverhessék, megszállhassák.

A magyar katonai vezető körök az 1927 óta Magyarország támogatására kész szövetségesének számító Olaszország Ausztrián keresztül történő fegyverszállítmányai segítségével igyekeztek javíttatni az ország védelmi képességén, a fegyvercsempészet ismételt lelepleződései következtében támadt bonyodalmak közepette. A Duna-medencében befolyásra törő Olaszország az Ausztriával és Magyarországgal 1934. márciusában létrehozott ún. római paktuma révén szegült szembe a dunai államok valamiféle együttműködésére vonatkozóan különféle variációkban, főleg gazdasági vonatkozásban fel-felvetett francia tervekkel, amelyek bármelyikébe az agrárválságtól sújtott Magyarország csak revíziós igényei féltetélével mehetett volna bele. A Duna-medencében saját befolyást igénylő Németország nem volt hajlandó, mint felkínálták neki, csatlakozni a római blokkhoz; ráadásul Ausztria önállóságának felszámolására tört a bekebelezésére, az Anschlussra irányuló törekvéseivel, amelyek során nemzetiszocialista terrorakciókat és véres puccskísérleteket váltogatott

megettvesztő időleges meg egyezésekkel. A magyar katonai körök által Jugoszlávia-ellenes horvát usztasa terroristáknak nyújtott titkos segítség miatt Magyarország ellen indított népszövetségi vizsgálat igen kényes helyzetbe hozta 1934-ben a magyar kormányt, amely ekkor, s a rákövetkező években is nélkülözni volt kénytelen Németország egyetértését a magyar politika minden irányban folytatott revíziós törekvéseivel. Ez a magyar-német viszonyban átmeneti feszültséget keltett, ám a magyar katonai körök befolyásának engedve, hamarosan a magyar kormánypolitika is magáévá tette a Csehszlovákiára való koncentráls kívánalmát, mihelyt meggyőződhetett a Csehszlovákia elleni német — akár katonai — fenyegetés komoly formában való előtérbe kerüléséről. Ekkor Németország és Olaszország már mint „tengelyhatalmak” szerepeltek a világpolitikában; de a szövetségen belül Németország lett a meghatározó tényező: Olaszország az abesszíniai hadjárata óta nagymértékben veszített Duna-medencei befolyásából, s egyre inkább lemondott Ausztria önállóságát védő korábbi szerepéről. Az Anschluss előzetes végrehajtása révén harapófogóba vehető Csehszlovákia ellen osztrák területen keresztül különösen kedvezőnek kínálkozó német felvonulási lehetőség figyelembevételére könnyen eltántoríthatta a Csehszlovákiával szemben végre revíziós terület-visszaszerzési lehetőséget remélő Magyarországot eddigi szintén Anschluss-ellenes, illetve azt egyelőre legalábbis elodázni igyekvő politikájától; ő is cserbenhagyta Ausztriát, a Németországot „békéltető” hatalmak mindezt végül is tudomásul vevő közönye mellett, — de a német részről felvetett fegyveres magyar közreműködés elől kitért.

A 30-as évek második felében elérkezett hát az az idő, amikor már nemcsak arról volt szó, hogy a békés revíziós törekvésekhez is szükség van ezek bizonyos katonai erővel is történő alátámasztására, hanem egyre inkább arról, hogy a nemzetközi politikai konstelláció alakulása lehetővé, szükségessé teheti, hogy a fegyverek jussanak döntő szerephez a revízió kivívásában. A magyar katonai vezetőköröknek már addig is rendkívül imponált az a bátorság, ahogy a hitleri Németország túltette magát a versaillesi békeszerződés katonai előírásain, s minden megtorló következmény nélkül láthatott hozzá nagyarányú fegyverkezéshez; a magyar kormány azonban óvakodott a német példa közvetlen követésétől, türelemre intett azzal, hogy „az idő így is nekünk dolgozik”. Mindenesetre már az 1930-as évek első felében döntően teret nyer a magyar hadsereg vezető köreiben — az Olaszország iránti szimpátia észrevehető gyengülése mellett — a hitleri Németország felé való orientálódás, az ország külpolitikáját ebben az irányban igyekeznek mindjobban befolyásolni, belpolitikailag pedig határozottan szimpatizálnak azokkal a hazai szélsőjobboldali erőkkel, amelyeket befolyása alá vont a német nemzetiszocializmus nemzeti és szociális demagógiája, szélsőséges antiszemita propagandája. A kormányt továbbra is meglehetősen óvatosság jellemzi ugyan mind kül-, mind belpolitikájában, de egyre kétségtelenebb jelei mutatkoznak annak, hogy a katonai vezető körök nem hatástalanul igyekeznek a maguk felfogásának, „katonapolitikájának” érvényt szerezni a kormány politikájában, az ország vezetésében. Sőt, fokozottan igényt formálnak arra is, hogy közvetlen ellenőrző befolyást gyakorolhassanak a sajtóra, rádióra, az irodalomra, a filmre, színházra, szórakoztatóiparra, a katonás szellem terjesztése érdekében, s mindannak kiküszöbölésére, amit e szempontból károsnak, pacifistának, destruktívnak tekintettek.

A könyv elején található tanulmányok ekként tulajdonképpen megalapozzák annak most már közelebbi vizsgálatát, hogyan viszonyul ebben a korszakban a katonapolitika a kormánypolitikához. A kormány honvédelmi minisztere, aki ekkoriban mindig magas rangú katona volt, a miniszterelnök, mint kormányfő politikáját kellett hogy kövesse, de olyan körülmények között, amikor az államfő, Horthy Miklós kormányzó, akinek külön katonai irodája is volt főhadsegéde vezetésével, tapasztalat szerint főként a honvéd vezérkar főnökére támaszkodott, annak elképzeléseit támogatta. Az 1928 óta működő Legfelsőbb Honvédelmi Tanács ülésein, ahol honvédelmi szempontból jelentőséggel bíró kérdéseket a minisztertanács tagjai a vezérkar főnöke előterjesztése alapján vitattak meg Horthy elnökletével, a „legfelsőbb hadúr” szava, elnöki állásfoglalása meghatározó jelentőségűnek bizonyult. A katonapolitikának a kormánypolitikára gyakorolt befolyása érvényesítéséhez tehát jelentős mértékben adottak voltak a feltételek. A kormány külpolitikájának, diplomáciai lépéseinek befolyásolására igen alkalmasak voltak a külföldi magyar követségeknél katonai attasék gyanánt működő vezérkari tisztek jelentései, amelyek részint már önmagukban, részint a magyar honvéd vezérkar általi kiértékelésükben, sajátosan a magyar katonapolitikai gondolkodásnak megfelelő, olykor tudatosan ferdített, vagy kifejezetten hamis információkat jutattak a magyar külpolitika intézői kezébe, illetőleg külföldi partnereiket a magyar kormány intencióitól többé-kevésbé eltérve, a magyar katonapolitika elképzeléseinek és céljainak megfelelően tájékoztatták. A magyar vezérkar főnökségének az olasz, majd később mind nagyobb súllyal a német vezérkarral kiépített és fenntartott közvetlen kapcsolatai lehetőséget adtak annak hangsúlyozására

a magyar kormány előtt, hogy pl. Németország valódi politikai szándékai és Magyarországgal szembeni elvárásai hitelesebben ismerhetők meg e vezérkari bizalmas kapcsolatokon keresztül, mint Németország akár legfőbb politikai vezetőinek sok mindentől befolyásolt hivatalos megnyilatkozásai vagy diplomatái közlései alapján. A magyar kormány, bár jó ideig igyekezett óvatos lenni, kerülni az egyoldalú külpolitikai kapcsolatokat, elkötelezettséget, mégsem tudott sokáig ellenállni a magyar katonapolitika azon nyomásgyakorlásának, amelyen keresztül a német politika jelentős mértékben érvényesíthette befolyását a magyar vezetésre.

Gömbös Gyula kormánya idején az volt a helyzet, hogy az ő személyében katonaeMBER, tábornok állt a kormány élén, aki súlyos, halálos megbetegedéséig magánál tartotta a honvédelmi tárcát is, amelyet már a Bethlen-kormány utolsó éveiben is kezében tartott. Programját nagy mértékben hatották át militáns szellemű katonapolitikai és reform-elképzelések, amelyekhez a tisztikar különösen fiatalabb rétege szociális helyzete és társadalmi megbecsültsége, karrierlehetőségei szempontjából is nagy reményeket fűzött. Csalódnuk kellett azonban, mert Gömbös kormányra kerülése olyan feltételek mellett történt, amelyek miatt, s ellenzékétől is szorongatva, a miniszterelnök csak korlátozottan felelhetett meg a múltjára való tekintettel a vele szemben természetesen tartott elvárásoknak. Ráadásul nemzetvezéri allűrjeivel Gömbös felkeltette a „legfelsőbb hadúr” bizonyos gyanakvását is. A vezérkar főnökével, Röder Vilmos tábornokkal nem tudott jól együttműködni; 1935 januárjában azzal a Somkuthy József altábornaggal váltotta fel, akinek 1936 szeptemberében a honvédelmi tárcáját átadta; a vezérkar főnöke ekkor a Gömbös által leginkább kedvelt Rácz Jenő tábornok lett.

A Gömbös halála után a diktatúrás törekvésekkel szembeforduló, és a külpolitikai egyoldalúságon lazítani próbáló Darányi-kormánynak a Gömbös által menesztett Röder Vilmos lett a honvédelmi minisztere, aki az 1937 február-márciusi szélsőjobboldali puccskísérelt alkalmával erőlyesen szembeszállt a hadsereg megkörnyékezésére tett próbálkozással. A pártpolitikai befolyásoktól sikerült továbbra is távol tartani a hadsereget, de nem a szélsőjobboldali, nemzetiszocialista eszmétől, az antiszemitizmustól, a német-imádattól. Rácz Jenő, a vezérkar főnöke volt az, aki a német vezérkarral fenntartott közvetlen kapcsolatai kihasználásával leginkább forszírozta a kormánynál a német-orientációt; a magyar és a német vezérkar főnökei közt egy fontos tárgyalás előzte meg a magyar államférfiak 1937 novemberi németországi látogatását, ahol „az ég kékjét is nekik ígérték”, ha együttműködnek egy Csehszlovákia elleni katonai fellépésben. A Darányi-kormány azonban óvatos volt, mint ahogy az azt követő Imrédy-kormány is óvatosságot tanúsított az 1938. augusztusi kielői tárgyalások idején, jóllehet Rácz Jenő ekkor már honvédelmi miniszter volt, a vezérkar főnöke tisztjét pedig a szintén erős németbarátságáról ismert Keresztes-Fischer Lajos tábornok látta el.

1938 őszén fontos változás történt: Werth Henrik tábornok lett a vezérkar főnöke, a katonapolitika legképzettebb, legmarkánsabb és legerőszakosabb képviselője, aki leginkább felelős az államvezetés, a kormánypolitika végzetes következményekkel járt befolyásolásában. A honvédelmi miniszteri székben Rácz Jenőt ekkoriban felváltó Bartha Károly tábornoknál készséges partnerére lett. Az ő működésük időszakára esik a németek iránti elkötelezettség kialakulása és elmélyülése a négy ízbeni revíziós terület-visszaszerzéssel összefüggésben; a visszacsatolt területeken a vezérkar főnöke által irányított ideiglenes katonai közigazgatás, s az ott a polgári közigazgatásra történt áttérés után is elkövetett katonai hatalmaskodások és visszaélések, amelyek nagymértékben nehezítették meg a kormány számára a törvényesség helyreállítását, az általános és különösen a nemzetiségi viszonyok konszolidálását; továbbá a zsidóellenes rendszabályok bevezetése katonai vonalon, és az átlagosnál is keményebb megvalósítása e területek vonatkozásában. A vezérkar főnöke úgy kezdett viselkedni Teleki Pál kormányával szemben, mint egy párhuzamos katonai kormány feje, aki a maga elképzelése szerint kezdeményez és tesz olyan lépéseket, amelyek keresztetik a legitim civil kormány intencióit. Míg Teleki lelkiismereti kötelességének tartotta a szomszédos országokban kisebbségi sorsra jutott magyarság védelmét, Werth nagy veszedelembé sodorta a román uralom alattiakat 1939-ben azzal, hogy egy közelinek ígért magyar bevonuláshoz fegyveres felkelés előkészítésébe rántsa bele őket. Ennek a felelőtlen akciónak a hamaros lelepleződése olyan súlyos román reagálással fenyegetett, hogy az eset miatt súlyos depresszióba esett miniszterelnök hetekig nem is tudta ellátni kormányfői feladatait.

Teleki szélsőjobboldali ellenzéke, amely a miniszterelnök leváltott elődje, Imrédy Béla körül szerveződött, 1940 tavaszán a katonai vonal — Werth és Bartha — támogatásával igyekezett Telekit behajszolni az erdélyi revízióba, amelynek napirendre tűzéséhez végül is az adott döntő ösztönzést, hogy a besszarábiai és bukovinai szovjet területi követelésnek engedni kénytelen román politika nem zárkozhat már el, diszkriminatív módon, a magyar területi igények elől sem. Teleki taktikája

arra irányult, hogy ne Magyarország kérje a tengelyhatalmak döntőbíráskodását, Werth mégis úgy informálta a németeket, hogy Magyarország döntőbíráskodást kér; Teleki súlyt helyezett arra, hogy a tárgyalások időszakában magyar részről semmiféle provokatív lépés ne történjék Romániával szemben, Werth ezzel nem törődve bombáztatta Szatmárnémeti repülőterét. Teleki meglegelve, hogy amikor a vezérkar főnökének hasonló önkényes eljárásai miatt már korábban is ismételt panaszt tett, a „legfelsőbb hadúr” vele, a kormányfővel szemben mindig a vezérkar főnökének fogta pártját, a kelet-magyarországi és erdélyi terület-visszaszerzést hozó második bécsi döntés másnapján lemondási szándékát jelentette be Horthynak, aki — bizalmáról biztosítva — lebeszélte őt erről, anélkül azonban, hogy bármit is tett volna a panaszolt visszás, súlyos helyzet megváltoztatására.

1940 őszétől egyfelől Szlovákia és Románia, mint az első és második bécsi döntés kárvallottjai, másfelől a fenekedések miatt magát fenyegetettnek érző, és az elért „felsikerekkel” különben is elégedetlen Magyarországi érdemszerző versengésbe kezdett egymással annál a hatalomnál (és hatalom-csoportnál), amelytől — hitük szerint — függeni fog a második világháború utáni végleges területrendezés, mint általában, úgy e térségben is. A német-olasz-japán ún. háromhatalmi egyezményhez 1940 novemberében történt csatlakozásukban ez fejeződik ki. Teleki úgy vélte, hogy egy decemberben kötött magyar-jugoszláv „örökbarátsági” szerződés révén bizonyos ellensúlyt teremtheti meg e súlyos lépésének, amelyre a megerősödött szélsőjobboldalra is támaszkodni tudó német-barát katonapolitika kényszerítette. De terveit teljesen felborították az 1941. márciusi váratlan jugoszláviai fejlemények, amikor is Hitler Jugoszlávia teljes likvidálásával kívánt reagálni a „belgrádi puccs”-ra, s magyar katonai közreműködés esetére a trianoni békeszerződéssel elveszített délvidéki területek visszaszerzésének lehetőségét kínálta fel. E lehetőség megragadását — a szerződésszegés ódiúmat elkerülendő — Teleki számos lényeges feltételhez próbálta kötni, de azt kellett tapasztalnia, hogy Nagy-Britannia kormánya a Jugoszlávia elleni akcióban való részvételt semmiképpen sem fogadja el, ő pedig Horthyt képtelennek bizonyul visszatartóztatni attól, hogy a magyar vezérkar által támogatott sürgető német katonai követeléseknek engedjen. Teleki öngyilkosságát követően utóda, Bárdossy László, miniszterelnöksége első ténykedéseként végrehajtotta Magyarország részvételét a németek oldalán a Jugoszlávia elleni katonai akcióban. Megkönnyítette ezt számára, hogy a Teleki tettén végül is megrendült Horthy kérésére Hitler meglegedni látszott a Teleki-féle kikötések szerinti részvétellel, de hamarosan mégis elérte, hogy a magyar hadsereg az ország Trianon előtti határain is némileg túlterjedő katonai akcióban is részt vegyen. Teleki és Horthy vitája eldőlt az államfő és a kormányfő hatáskörének elhatárolásáról, és felelősségük meghatározásáról: míg Teleki álláspontja az volt, hogy az államfő úgy képviselje az országot, hogy ne avatkozzék bele annak irányításába, mert az a kormányfő feladata és felelőssége, addig Bárdossy maradéktalanul magáévá tette Horthy felfogását, mely szerint a kormánynak és a kormányfőnek az a tulajdonképpeni feladata, hogy végrehajtsa azt, amit ő, mint legfelsőbb hadúr elhatároz.

A katonai együttműködésre a jugoszláviai hadjárat előtt felállított Himer-féle német összekötő törzs továbbra is fennmaradván, jelentős szerepe volt abban, hogy a magyar vezérkarra és Horthyra támaszkodva elérje Magyarország bekapcsolódását a Szovjetunió elleni hadjáratba is, amely Werth szerint könnyű és gyors sikerrel kecsegtet. Eltávolítja a Kárpátoktól a veszélyes szovjet szomszédságot, és döntő érdemszerzési lehetőség lehet a román és szlovák riválisokkal szemben. Bárdossy azonban arra hivatkozott, hogy egyelőre Németország semmi ilyen irányú kívánsággal nem állt elő (csak a Kárpát-határ megerősítését szorgalmazza); önként tehát ne ajánljunk fel semmit. Legyen elégséges a diplomáciai viszony megszakítása a Szovjetunióval, a németekkel való antibolsevista szolidaritás kinyilvánítása, s legfeljebb (volksbundista és nyilas) szabadcsapatokkal vegyen részt Magyarország a hadjáratban. Werth érvelése és erőszakoskodása javára az döntötte el a kérdést, hogy a szlovákok és a románok reguláris haderővel (a románok különösen nagy erővel!) kapcsolódtak be, s az ő érdemszerzésük nagyon veszélyes lehet nemcsak a további magyar revízió, hanem a visszacsatolt területek megtarthatósága szempontjából is. A kassai bombázás pedig, amelyet (okkal vagy ok nélkül) a Szovjetuniónak tulajdonítottak, Werth vezérkari főnök és Bartha Károly honvédelmi miniszter befolyására, Horthy döntése alapján casus belli-nek deklaráltatt.

Az erős szovjet ellenállás hatására a németek hamarosan, s immár egyre erőteljesebben kívánták a magyar katonai részvételt sőt annak fokozását. Werth memorandumai ennek megfelelően erőteljesen sürgették ezt. Bárdossy végre be tudta láttatni Horthyval, hogy ez a fajta katonapolitika a magyar érdekek szempontjából nagyon veszélyes és káros, s 1941. szeptemberében leváltathatta Werthet. (Werthre egyébként jellemző, hogy a több mint félmillió orosz katonát, akiknek Teleki

területi autonómiát készített elő Kárpátalján, a maguk egészében ki akarta űzni szülőföldjükről a Kárpátokon túlra, Ukrajnába.)

Mint Dombrády könyve igen meggyőzően kimutatja, Bárdossy kétségtelen háborús felelőssége (amely hamarosan a Szovjetunió nyugati szövetségeseivel való szembefordulással is tetéződött), valójában korántsem szimplifikálható tehát oly módon, mint azt a második világháború után ellene lefolytatott budapesti népbírói per a maga „célratörő” módszereivel tette. Bárdossy — a tényeknek megfelelően — joggal mutathatót volna rá a katonai vezetés által nagymértékben befolyásolt „legfelsőbb hadúr” elsőrendű felelősségére, de nem tette; Horthy felelősségre vonásától a győztes szövetséges hatalmak különben is eltekintettek.

Ami Werth Henrik utódát, a vezérkar új főnökét, Szombathelyi Ferenc altábornagyot illeti, igyekezett alkudozni a németekkel, katonai követeléseik lefaragására. 1942 elején a teljes magyar haderő bevetését kívánó Keittel, a német „véderő-főparancsnokság” főnökével szemben „csak” a második magyar hadsereget ajánlotta fel (s emellett a toborzási lehetőséget az SS-nek a magyarországi németek köréből). Hivatkozása a jelentős katonai karhatalom hazai igénybevételét is szükségessé tevő délvidéki kommunista, szerb, zsidó zavargásokra, abba a gyanúba hozták, hogy maga is felelős az újvidéki stb. vérengzésekért, s ezt megerősíteni látszott, hogy az abban vétkes katonatisztek felelősségre vonását — egyelőre Horthy egytetértésével — a lehetőségig ellenezte. A honvéd vezérkar főnöke különbíróóságának felállítása, és ennek tömeges elretentő ítélezései mindazon ügyekben, amelyeket a „hütlenség” igen tágan értelmezett, de a szélsőjobboldal tevékenységét a legkevésbé érintő kategóriájába soroltak, csak aláhúzták a vezérkar főnöke hatalma túltengésének meglétét sőt fokozódását, a Horthyt körülvevő, őt károsan befolyásoló „katonai kamarilla” szerepét.

Bárdossy utóda, Kállay Miklós, már miniszterelnöksége első évében, 1942-ben, sikeresen megszabadult Bartha Károly honvédelmi minisztertől, akinek helyébe Nagybaczoni Nagy Vilmos lépett. Ő bátor határozottsággal fellépett a frontra vitt zsidó munkaszolgálatos alakulatoknál tapasztalt embertelen bánásmód ellen, ami viszont a hazai németbérenc szélsőjobboldali erők kormánybuktató törekvései közepette hamarosan az ő feláldozásával, s helyébe Csataj Lajos vezérezredes kinevezésével járt. Az említett erők a Voronyezsnél szétvert második magyar hadsereg parancsnokát, az ismert hadparancsáról elhíresült kemény katona Jány Gusztávot látták volna szívesebben a honvédelmi miniszteri székben.

A háborúból 1943-ban már kiutat kereső Kállay miniszterelnök nem tudott jól együttműködni a vezérkar főnökével, Szombathelyivel: nem bízott benne, német-barátnak tartotta, mert támogatta azt a német kívánságot, hogy a Szovjetunióból most már mielőbb kivonni akart magyar katonai erők a Balkánon vállaljanak megszálló feladatot, ami egy ott várt angolszász partraszállás esetén megnehezítheti az átállást azokhoz, akikhez éppen közeledni igyekeztek tapogatózó tárgyalásaik során. Kállay nem avatta be a vezérkar főnökét ezekben a titkos tárgyalásokba; emiatt Szombathelyi mellőzöttségérzete elmélyült. Zokon vette Kállaytól azt is, hogy végül is rávette Horthyt, hogy bíróság elé kell állítani az újvidéki bűnösöket. Kállay elégedetlen volt Szombathelyivel azért is, mert a megbízhatatlan németbarát tisztek lecserélése tekintetében nem mutatkozott számottevő előrehaladás a legfontosabb posztokon. Egytetértettek viszont abban, hogy Olaszország kiválása a háborúból 1943 nyarán, még nem ad alkalmat e példa követésére, mert a német még nagyon erős, megszállná Magyarországot, s ez nem vállalható még átmeneti időre sem.

1944 márciusában Magyarország mégsem kerülhette el a német megszállást. Teljesen felkészületlen volt az ellenállásra s a háborúból való kiválás feltételei a szervilisen németbarát berlini magyar követ, Sztójay Döme vezérezredes vezetésével megalakult kormány alatt természetesen még inkább ellehetetlenültek. „Ki kell tartani a németek mellett, hogy elkerülhessük a szovjet veszedelmet” ez lett a meglehetősen általánossá vált nézet. Amikor a kormányzói posztján maradt Horthy elszánta magát arra, hogy fegyverszüneti kísérletet tesz, az igen könnyen leszerelhető volt. Rádöbbenhetett arra, hogy illúziókban ringatta magát a katonai vezetők — (tisztelet a kevés kivételnek) — hozzá, mint „legfelsőbb hadúrhoz” való hűsége tekintetében. Hiába váltotta fel Lakatos Géza vezérezredessel a nációk bábjának bizonyult Sztójayt a miniszterelnöki székben, hiába ragaszkodott Csataj Lajoshoz a honvédelmi miniszteri poszton, hasztalan bízott Vörös János vezérezredesben, aki Szombathelyi utódként lett a vezérkar főnöke. Az esztelen harc tovább folyt Szálasi Ferenc (volt vezérkari őrnagy, a Nyilaskeresztes Párt vezére) „nemzetvezetése” alatt, aki, miután Horthy lemondásra kényszerítették, a maga kezében egyesítette a kormányfői és államfői hatalmat. Honvédelmi miniszter Beregfy Károly vezérezredes lett, aki egyben a vezérkar főnöke, s a honvédség főparancsnoka is volt. (Ugyanis ez utóbbi, 1940-ben megszüntetett tisztséget visszaállították.)

A Magyarország második világháborús katasztrófájához vezető út — nem szólva a hadieseményekről, hadműveletekről, ütközetekről, az emberveszteségekről (mindez számos munka tárgya) —, így kísérhető nyomon a katonai vezetésnek az ország vezetésére gyakorolt növekvő befolyásának történeti bemutatása, érzékeltetése Dombrády könyvében. A szerző igen értékes szolgálatot tett e fonal végiggöngyölítésével, a téma elemző vizsgálatával; a kiadó pedig azzal, hogy Dombrády idevágó tanulmányainak mostani együttes megjelentetésével lehetővé teszi az olvasók széles rétegei számára, hogy eddigi ismereteiket jelentősen kibővítve gondolkodhassanak el az itt középpontba állított összefüggéseken, a belőlük adódó történelmi tanulságokon. Melegen ajánlható mindenki figyelmébe ez az értékes kötet.

Tilkouszky Loránt

Pokorny Hermann

EMLÉKEIM

A láthatatlan hírszerző

Összeállította, közlésre előkészítette és a tanulmányt írta Józsa Antal
 Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok, Budapest, 2000. 167 o.

Huszadik századi történelmünk alakítói közül a hazai olvasóközönség a katonákat még a politikusainknál is kevésbé ismerheti. Igaz, két veszített világháború után meglehetősen nehéz valóban sikeres magyar hadvezéreket a társadalomnak felmutatni, a sikertelenekre pedig talán jobb is, ha a feledés homálya borul. A hadsereg persze nem csupán hadvezérekből áll: sok tábornok és főtiszt már csupán beosztásából fakadóan sem kerülhet túlzottan reflektorfénybe. Vagy éppenséggel semennyire, mint az Pokorny Hermann esetére is igaz. Az ő első világháború alatti tevékenysége feletteseit kivéve végig rejtve maradt: hatása és jelentősége mégis hatalmas volt, és legalább utólag megérdemli, hogy a művelt nagyközönség is megismerkedhessék vele.

Azt azért természetesen nem lehet állítani, hogy Pokorny neve általában ismeretlen lenne az olvasók egy része számára. Az első világháború története iránt érdeklődők nyilván tudják, hogy neki sikerült megfejtenie az orosz rádióforgalom rejtjeleit, ami lehetővé tette, hogy a lehallgatott adások dekódolásával felbecsülhetetlenül értékes információk kerüljenek a osztrák-magyar hadvezetés birtokába. Neve hallatlan azonban manapság az átlagember valószínűleg mégsem a hírszerzőre asszociál elsősorban. Ezért feltétlenül elismerés illeti a Hadtörténelmi Levéltárat, amiért Pokorny 1958-ban befejezett emlékiratait megjelentette. Külön öröm, hogy ezzel a kötetrel tovább folytatódik az a sorozat, amely csupán néhány esztendeje kezdődött, s amelynek keretében a levéltár — mintegy felébredve hosszú-hosszú csipkerózsika-álmából — erőteltetett menetben próbálja meg törleszteni tetemes adósságát az olvasóközönséggel és a kutatókkal szemben. Adósságról van szó ugyanis: a raktáraiban őrzött anyag rendkívül értékes és jelentős részben a kutatók viszonylag szűk körén túl is érdeklődésre számot tartható dokumentumainak közzétételét semmiképpen nem terhes, sokkal inkább kedves kötelességének kellene tekintenie a Levéltár mindenkori vezetésének. Most dr. Szijj Jolán igazgatóasszony és munkatársai a jelek szerint, örömdetes módon, az utóbbi értelemben kezelik ezt a kérdést. Pokorny emlékiratainak kiadását ugyan eredetileg a család kezdeményezte, ám mindenképpen dicséret illeti a Levéltárat, amiért a szándékot felkarolta és anyagi valamint szellemi erőforrásait a vállalkozáshoz rendelkezésre bocsátotta.

Bármennyire elismerésre méltó a kötet megjelentetésének ténye önmagában, mégsem lehet megtakarítani vele kapcsolatban néhány kritikai megjegyzést. Kívülről befelé haladva itt van mindjárt a könyv külalakja: vajon mi indokolhatta, hogy az egyébként igen csinos, kemény táblás borítóra a térképvázlát (ami mellesleg jól felismerhető módon a régi kiadású — 1960-as — középiskolai történelmi atlaszból származik) kilencven fokkal elfordítva kerüljön rá? Elgondolkozhatunk azon is, hogy honnan származik a kötet némiképp zavarba ejtő alcímének (A láthatatlan kém) az ötlete. Egyebek mellett a Józsa Antal által készített kísérőtanulmányból is tudható, hogy ugyanez a címe Pokorny kéziratban maradt munkájának, amely 1935-ben történt nyugdíjazása után keletkezett, s amelyben a „rádiófelderítés hőskorát” írja le. Az említett kísérőtanulmányból nem világos, vajon létezik-e még példány ebből a kéziratból (a Hadtörténelmi Levéltárban nincs). Ha igen, úgy esetleges publikálása esetén a két kötet könnyen összetéveszthető lesz. Ez azonban akár a recenzens szimpla szórszálhasogatásának is tekinthető. Komolyabb kifogás érheti ugyanakkor a kötet technikai se-

gedleteit. A feltűnően szegényes és általában véve is meglehetősen egyenetlen jegyzetapparátusból következetesen kimaradtak a személyekre vonatkozó életrajzi információk. Az emlékirat szerzője hosszú pályafutása során igen sok fontos (és kevésbé fontos) emberrel került kapcsolatba, sokan közülük említésre is kerülnek a szövegben. Az olvasó azonban semmiféle segítséget nem kap az azonosításukra. Holott erre joggal tarthatna igényt. Nyilvánvaló, hogy a forráskiadványok esetében a megfelelő jegyzetapparátus önmagában is értékes része a publikációnak (olyannyira, hogy néha talán értékeesebb is, mint maga a kiadott dokumentum). Az olvasó ezek révén sok kiegészítő információval is gazdagodhat. De ha például a szóban forgó kötet 70. lapján „Sven Hedin látogatásáról” olvas, megfelelő jegyzet híján kénytelen átugrani a mondatot, és talán soha sem tudja meg, hogy itt Sven Anders Hedinről (1865–1952), a híres, Németország iránti szimpátiájáról is ismert svéd utazóról és felfedezőről lehet szó, vele találkozhatott a fronton Pokorny Hermann. (Hogy mennyire fontosak lehetnek az efféle kiegészítő adatok, arra kiváló példa a kalandos életű osztrák tábornok, Edmund Glaise von Horstenau terjedelmes emlékiratainak (Ein General im Zwielicht) publikációja, melyet a kötetek összeállítója, a kiváló osztrák hadtörténész, Peter Broucek olyan gondos alapos-sággal jegyzetelt, hogy az általa elkészített sok száz mini-életrajz miatt a kiadvány valóságos biográfiai lexikon-pótlékként is használható.) Igaz, a Pokorny által említett személyek nem mindegyike azonosítható be teljes bizonyossággal. Ezért azonban nem lett volna szabad az összes személyt következetesen jegyzet nélkül hagyni.

Legalább ekkora probléma a szövegben található elírások kérdése. Sajnos nem állapítható meg, hogy ezek a hibák hol kerültek a szövegbe (az eredeti kéziratban, az átgépeléskor vagy a szedésnél), de nem is ez a fontos. Valamikor valakinek mégis csak ellenőriznie kellett volna például, hogy ki lehet az a 82. oldalon szereplő Schönborn herceg, hadtestparancsnok. Nem lett volna ugyanis szükség túlzottan hosszú utánjárásra annak kiderítésére, hogy az illető név mögött Aloys Schönburg-Hartenstein herceg (1858–1944), a XX. hadtest akkori parancsnoka rejtőzik.

Mielőtt még az a vád érhetné a recenziót, hogy túlságosan epébe találta mártani a tollát, le kell szögezni, hogy mindezzel együtt ennek a roppant érdekes és tanulságos katonai pályafutásnak a széles körben történő megismertetése mégis csak elismerésre méltó vállalkozás. Bármennyire is szorongatja azonban időhiányra hivatkozva a kiadó a kötet gondozására felkért történészt vagy levéltárost, az „aprómunkát” nem érdemes megtakarítani.

Pollmann Ferenc

DINNYÉS LAJOS ELSŐ KORMÁNYÁNAK MINISZTERTANÁCSI JEGYZŐKÖNYVEI

1947. június 2. – szeptember 19.

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Szücs László
Magyar Országos Levéltár, Budapest 2000. 1192 o.

A Magyar Országos Levéltár tervei között szerepel hosszabb idő óta az 1867 utáni időszak egyik legfontosabb irategyüttesének, a minisztertanácsi jegyzőkönyvek sorozatának a folyamatos közzététele. E program részeként jelentek meg korábban — a kormányok működésének időrendje szerint haladva — a Szapáry- és a Wekerle-kormány, az első világháború időszakának kormányai, majd a Forradalmi Kormányzótanácsnak, valamint Dálnoki Miklós Béla Ideiglenes Nemzeti Kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyveit tartalmazó kötetek. Ehhez a sorozathoz csatlakozik az idén közrebocsátott, Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyveit tartalmazó kiadvány.

A vaskos kötet tartalmazza a kormány adott időszak alatt tartott huszoneköt ülésének jegyzőkönyvét, a jegyzőkönyvek összesen 1414 napirendi pontját — s a fontosabb napirendi pontokhoz tartozó előterjesztéseket —, továbbá a levéltári forrásokon alapuló magyarázó jegyzeteket.

A magas számok arról árulkodnak, hogy a miniszterek sokat dolgoztak még a nyári hónapok alatt is, július hónap pl. nyolcszor ülték össze, de még a szeptemberi fél hó alatt is négy alkalommal. Rendkívül magasan mondható a tárgyalat napirendi pontok száma — a Dálnoki Miklós Béla vezette kormány majd tizenegy hónapi működése során összesen „csak” 1752 napirendi ponttal foglalkozott. A Dinnyés-kormány által tárgyalat napirendi pontok között azonban igen magas volt — ötszáznál is több — a kinevezési, előléptetési, kiegészítési-kellékelengedési, díjadományozási, szolgálati idő beszámítási ügyek száma, „... ezek tömegüknél fogva rendkívüli módon megerőltették a minisztertanácsi üléseket”. (Az idézőjelbe tett szöveg itt — és a következőkben is — a kötethez írt bevezetőből

származik.) A fent említett napirendi pontokhoz hozzá kell még számolni a közel száz rehabilitációs és mintegy ötven kegydíj, illetve nyugdíj ügyet is. Azt hiszem joggal felvethető — még ha figyelembe is vesszük a szerkesztő azon törekvését, hogy teljes, kihagyás nélküli jegyzőkönyvi anyagot publikáljon, s hogy elkerülje az esetleges szubjektív megfontolásból származó szövegkihagyás, átszerkesztés vádját —, hogy nem lett volna-e helyes a személyi vonatkozású napirendi pontokat, illetve túlnyomó részüket a jegyzőkönyvi fő szövegből kihagyni és esetleg csak a napirendi pontok jegyzékében szerepeltetni. Ezzel a kötet áttekinthetőbbé, könnyebben kezelhetővé vált volna.

Még ha a fent említett személyi ügyeket le is vonjuk az érdemi munkára maradt, tárgyalás alá került napirendi pontok még mindig nagy számából, úgy tűnhet, hogy a Dinnyés-kormány kezében tartotta és irányította az ország ügyeit, sorsát. A valóság azonban szinte teljesen más volt. Már 1946 végétől a Magyar Kommunista Párt mind erősebben tört a hatalom megragadására, de Rákosiék még nem látták ekkor elérkezettnek az időt arra, hogy nyíltan is átvegyék az ország feletti uralmat. Ezt bizonyítja, hogy az 1947 májusában, a legsötétebb manipulációkkal külföldön maradásra kényszerített Nagy Ferenc miniszterelnök helyére, az akkor még a legnagyobb arányú parlamenti képvisellel rendelkező Független Kisgazda Párt soraiból kerestek utódot. Így jutottak el a saját pártja által e szempontból ötödik helyre rangsorolt Dinnyés Lajoshoz. A kötet bevezető tanulmánya a korábban megjelent munkánál részletesebben és alaposabban ismerteti Dinnyés Lajos addigi politikai pályafutását és rávilágít azokra a körülményekre, amelyek miatt reá esett a választás. Dinnyés Lajos az előző, Nagy Ferenc vezette kormánynak is tagja volt, ottani szereplésével került a politikai élet élvonalába, főleg pedig azzal, hogy „... szívélyes viszonyt alakított ki Farkas Mihállyal”. Ez a „szívelyes” viszony ténylegesen azt jelentette, hogy feltehetőleg a „kommunista párt Farkas Mihályt állította rá a kisgazdapárt egyik, miniszteri pozícióba általuk juttatott, s baloldalinak ismert politikusára”. Rákosi Mátyás nemrég megjelent memoárjában leírta azt is, hogy pártja vezető testületének állásfoglalása után — Dinnyés Lajos miniszterelnöki posztra történő jelölésénél —, mint miniszterelnök-helyettes kikérte a szovjet vezetők véleményét is. (Nagy a valószínűsége annak, hogy ez a véleménykérés már a Magyar Kommunista Párt vezetőtestületének állásfoglalása előtt megtörtént.) Hogy Dinnyés Lajos ismerte-e miniszterelnöki megbízatásának tényleges hátterét, nem tudjuk, de miniszterelnöki bemutatkozó beszédében — 1947. június 10. — a Nemzetgyűlésben többek között kihangsúlyozta: „Teljes nemzeti függetlenségünk és szuverenitásunk biztosítva van.”

A Magyar Kommunista Párt lépéseket tett abba az irányba is, hogy a Dinnyés-kormányt mindenfajta „eltévedéstől” megóvja. Ezért a kormányban — mint már a Nagy Ferenc-féle kabinetben is — államminiszter-miniszterelnök-helyettesként részt vett maga Rákosi Mátyás, aki ott „... egészen különleges helyet foglalt el ... személy szerint saját magát a helyzet urának tekintette... legtöbbszor ő mondta ki a döntő szót a határozathozatal előtt. Mellette hangadóként helyet foglalt a kormányban Rajk László, Gerő Ernő, Molnár Erik miniszter és Vas Zoltán, a Gazdasági Főtanács főtítkára is – nem említve a szociáldemokrata és parasztpárti minisztereket.

A már többször hivatkozott bevezető tanulmány nyolc fejezetben összefoglalja a Dinnyés-kormány tevékenységét és megvonja annak mértékét. Az első Dinnyés-kormány rövid működése alatt több alapvetően fontos kérdés került napirendre. Ilyen volt az ún. Marshall-terv, amely nevét az amerikai külügyminisztertől kapta és a súlyos háborús károkat szenvedett európai országok megsegítésére irányult, így többek között megalapozta a német gazdaság csodálatos kibontakozását. A Magyarországnak is megküldött tervvel, a párizsi konferenciára szóló meghívás elfogadásával az 1947. július 10-i minisztertanács foglalkozott. Az ülésen akadt két „galád” miniszter — Nyárádi Miklós pénzügy- és dr. Bárányos Károly földművelésügyi miniszter —, aki a Szovjetunió elutasító álláspontjának megismerése ellenére a konferencián való részvétel mellett érvelt. Bárányos Károly többek között a tervet kívánatosnak tartó közvéleményre hivatkozott, amire válaszul Rákosi Mátyás rendkívül éles hangú felszólalásban reagált és bizonyos „pesti társaság”-ról tett említést, amely „angol és amerikai körökkel szimpatizál”. Ezek a körök — mondta — igyekeznek Magyarországot „helytelen irányba lökni”. Természetes, hogy a minisztertanács határozatában elutasította a párizsi konferencián való részvételt. Erre az állásfoglalásra egyébként éppen az elhúzódozó szovjet-magyar pénzügyi tárgyalások közepén került sor. A szovjet részről támasztott követelések — a Marshall-tervvel ellentétben — „egy második jóvátételt vagy annál is nagyobb megterhelést jelentettek”.

A Dinnyés-kormány működésének periódusára esett a párizsi békeszerződés aláírására vonatkozó törvényjavaslat nemzetgyűlési előterjesztése, a hároméves terv nemzetgyűlési előterjesztésének a kérdése, a bankok államosítása – ezzel a kérdéssel a minisztertanács hat alkalommal foglalkozott.

Sok gondot és munkát okozott a kormánynak a már korábban aláírt csehszlovák-magyar lakosságcseré végrehajtása, s a magyarországi német lakosság kitelepítésének 1946-ban megkezdett és elhúzódó ügye.

A Dinnyés-kormány feladata lett az 1947. augusztus 31-én megtartott országgyűlési választások előkészítése. A Rajk László belügyminiszter által előterjesztett és a minisztertanács által több alkalommal is tárgyalt új választójogi törvény minden csalfintasága (kék-cédulás választás) ellenére – a háttérbeszorításra ítélt, több pártra hasítottan szétszórt Kiszgazdapárt még mindig a második legerősebb pártként, jelentős támogató táborral került be az országgyűlésbe. Ez azt is eredményezte, hogy a Magyar Kommunista Párt iránt addig is készséges Dinnyés Lajos — még engedelmesebb eszközöként — ismét megbízást nyerjen kormányalakításra.

Mindeközben — a jóvátételi kötelezettségek teljesítése — és a gazdaság, a társadalom szovjet típusú átalakítására való irányvétel miatt bevezetett takarékoság folytán (mint ahogy a jegyzőkönyvekből is kitűnik) szűkösebbé vált az ellátás, nagy volt a munkanélküliség, rosszabbodott a lakosság helyzete. (Pl. a mezőgazdasági munkanélküliségre tekintettel eltiltották az aratógépek használatát.)

Egyébként a minisztertanács által tárgyalt témákról megbízható, gazdag információt nyújt a kötetben megtalálható „Napirendi pontok tárgymutatója”, ami nagyban segíti a kutatók és érdeklődők igényeinek kielégítését.

Külön is említést érdemel a rendkívül gazdag, bőséges és tárgyyszerű jegyzetanyag, amelyben az adott témáról minden fontos információ megtalálható. Megkockázatom, hogy a jegyzetanyag terjedelme — és információs értéke — nem sokkal marad el a jegyzőkönyvektől. Jelentős mértékben növeli a jegyzetanyag értékét, hogy ennek keretében szerepelnek az adott oldalon előforduló személyek adatai, köztük olyanoké is, akik más kiadványokban nem találhatók. Ide kívánczok azonban egy megjegyzés: ezek a személyi adatok elvesznek az adott oldal jegyzetanyagában, néha szinte teljesen beolvadnak az egyéb jegyzetek közé. Helyes lett volna legalább a neveket dőlt betűkkel szedetni, hogy megtalálásuk könnyebb legyen.

Szűcs László a Bevezetőben, a jegyzetanyagban, mindenhol rendkívül árnyaltan, tárgyilagosan fogalmaz, de — megítélésem szerint — ettől egy fontos megállapításánál eltér. A Bevezető 9. oldalán Dinnyés Lajos jellemzése kapcsán a következőket írja: „Dinnyés Lajos jó képességű, képzett... Ugyanakkor a magyar értelmiséget olyannyira jellemző megalkuvási hajlam sem esett messze tőle.” Ez a megállapítás bővebb kifejtés nélkül kissé odavetettnek tűnik, igaz, megmagyarázása tán külön tanulmányt igényelne.

Feitl István a Múltunk 2000. 2. számában Dálnoki Miklós Béla kormánya minisztertanácsi jegyzőkönyveinek recenziója kapcsán többek között azt írta, hogy a mű „mélto módon követi a Magyar Történelmi Társulat 1920-ban megfogalmazott tradícióit”. Szűcs László és a munkában részt vevő többi munkatársa büszke lehet arra, hogy ezt a nemes szakmai tradíciót nemcsak megőrizte, hanem ha lehet, még magasabb színvonalra emelte ezzel az újabb kötettel.

Gáspár Ferenc

Borhi László

A VASFÜGGÖNY MÖGÖTT

Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945–1968

ISTER Kiadó és Kulturális Szolgáltató Iroda, Budapest, 2000. 235 o.

Harmadik önálló kötetében Borhi László a Washington–Moszkva–Budapest (nem egyenlő szárú) „háromszög” alkotórészei közötti viszonyrendszert vizsgálva, a negyvenes évek közepétől a hatvanas évek végéig kalauzolja olvasóját.

Borhi könyve nem monográfia, hanem önálló, önmagukban is megálló tanulmányok sorozata. Az egymást követő tanulmányok azonban egymásra épülnek: a sorban korábbi a következőt készíti elő, megalapozva, egyszersmind fel is erősítve a későbbiek mondanivalóját. Két nagyobb és egy kisebb tematikai blokkba lehet osztani a fejezeteként is funkcionáló öt tanulmányt. Az első blokk a szovjet expanzió oldaláról vizsgálja a magyar belpolitika fejleményeit, valamint a szovjet–magyar, szovjet–amerikai és a magyar–amerikai viszony alakulását 1944/45-től 1956-ig. A harmadik tanulmány az első kettő tanulságait is felhasználva általánosságban vizsgálja az ideológiák kettős szerepét

a nemzetközi politika formálásában, különös tekintettel a szovjet külpolitika belső mozgatórugóira, motivációira. Az utolsó két fejezet az Egyesült Államok szovjet- és a kelet-európai politikája felől közelíti meg az ötvenes és hatvanas évek magyar–amerikai viszonyának alakulását.

„A Vasfüggöny mögött” nagyon gazdag szakirodalmi és levéltári forrásbázisra épül föl. Borhi a magyar és a nemzetközi (főleg angolszász, továbbá orosz, skandináv stb.) szakirodalom feldolgozása mellett magyar, Egyesült Államok-beli és orosz levéltárak forrásait kutatva rekonstruálta a történeteket. A könyv feltétlen érdeme, hogy minden egyes problémakör tárgyalása során bemutatja és ütközteti az adott témával foglalkozó szerzők körében kialakult irányzatokat, kritikailag értékeli azokat, egyszersmind jelzi is ezen álláspontokhoz fűződő viszonyát. Mindazonáltal mondanivalója kifejtésében, állásfoglalásaiban Borhi mindenekelőtt saját forráskutatásaira támaszkodott.

Magyarország vasfüggöny mögé terelésében a könyv kitüntetett szerepet tulajdonít a szovjet gazdasági expanciónak, amelynek kettős funkciója volt. Egyfelől a politikai hódítás eszközeként működött: megigátta a magyar függetlenség gazdasági pilléreit, hozzájárult a szuverenitás és a nemzeti függetlenség drasztikus korlátozásához, a Nyugathoz fűződő kapcsolatok erodálódásához, valamint a gazdasági és politikai intézményrendszer sztálinista mintát követő átalakításához. Másfelől gazdasági gyarmatosításként is funkcionált, amennyiben a politikai nyomásgyakorlás eszközeivel a Szovjetunió a nemzetközi jog által igazolhatónál lényegesen nagyobb mértékben tett szert magyarországi vállalatokra, ipari és mezőgazdasági termékekre, nyersanyagokra és pénzbeli szolgáltatásokra, valamint egyoldalú előnyöket biztosított magának a kereskedelemben, végső soron tehát arra kényszerítette a magyar gazdaságot, hogy kielégítse a szovjet gazdaság igényeit.

A Szovjetunióknak fizetendő, papíron 200 millió dolláros magyar jóvátétel végül ténylegesen jóval több mint 600 millió dollárral terhelte meg a magyar államot. Emellett a szovjet megszálló hadsereg ellátása is közel ekkora mértékben nehezedett a gazdaságra. Borhi pontosan kimutatja, hogy bár az infláció már a háború alatt megindult, fékezhetelenné váló hiperinflációba csak a jóvátételi szállítások megindulása után fordult át. A nemzetközi kötelezettségek teljesítése, a zilált gazdaság talpra állítása, valamint a pénzügyi stabilizáció kivitelezése viszont hivatkozási alapot és gyakorlati lehetőséget nyújtott a kommunista pártnak a gazdasági élet központosítására, az állami beavatkozás kiterjesztésére, és ennek örve alatt a piacgazdaság felszámolására és a szovjet típusú tervgazdasági rendszer megalapozására. A magyar piacgazdaság reorganizálását, egyszersmind a jóvátételi szállítások időbeni teljesítését is akadályozták a szovjet hatóságok hadizsákmányolásai, közöttük olyan gyárak leszerelése, amelyek jóvátételre termeltek. Számos konfliktushoz vezetett a magyarországi német tulajdonok bekebelezését lehetővé tevő potsdami határozatok egyoldalú moszkvai értelmezése. Gyakran olyan javakat is birtokba vettek, amelyek egyáltalán nem, vagy csak kis részben képeztek német tulajdont. A jogosulatlan vagy legalábbis vitatható kisajátításokért viszont Magyarországtól követeltek kártérítést az érintett államok. A szovjet hatóságok a potsdami határozat alapján kisajátított magyarországi tulajdonok egy részét és a jóvátétel gyanánt szerzett berendezéseket vitték be apportként azokba a szovjet–magyar vegyes vállalatokba, amelyek stratégiai fontosságú területeken biztosítottak egyoldalú előnyöket a Szovjetunióknak a magyar gazdasági erőforrások (bauxit, olaj, légi és vízi közlekedés, stb.) kiaknázásában. Miközben a magyarországi szovjet és szovjet–magyar vegyes vállalatok a legkülönbözőbb kivételezettségeket élvezték (garantált profit és osztalék, külföldi fizetőeszközökkel való ellátottság, stb.), a nyugati érdekeltségek működését gyakorlatilag ellehetlenítették, a 40-es évek végén még létező maradványaikat pedig a legkülönbözőbb justizmordokkal (koncepciók perek, a működés és tulajdonlásra vonatkozó jogi szabályozók önkényes megállapítása, stb.) számolták fel – többnyire ellentételezés nélkül. Az itt csak vázolt, de Borhi által részletesen elemzett lépések — a nyugati államokhoz fűződő kapcsolatok mélypontra zuhanásán túlmenően — nem csak a szovjet gazdasági és politikai behatolást mélyítették és tartósították, hanem láncszemei voltak a magántulajdonra épülő piacgazdaság felszámolásának, ami megtisztította az utat az állami tulajdonon alapuló tervutasításos gazdasági rendszer, egyáltalában: az államszocialista utópia megvalósítására tett kísérlet előtt.

A könyv második fejezete az ötvenes évekbeli szovjet–magyar viszony lényegi vonásainak megragadására tesz kísérletet. A tanulmány végkövetkeztetése az, hogy a háborút követő szovjet terjeszkedés elsősorban nem forradalmi, hanem birodalmi fogantatású volt. Az alapvető szovjet érdek Kelet-Európában az ellenőrzés fenntartása volt stratégiai célokból, amelyhez a birodalom számára nyújtandó különböző katonai, gazdasági, hírszerzési és — kisebb részben — külpolitikai szolgáltatások biztosításának motivációja társult.

A szovjet modell Kelet-Európára erőltetése részben a szovjet külpolitikai érzékelés zavaraiból eredeztethető, nevezetesen abból, hogy 1946-tól a Kreml az Egyesült Államok külpolitikájának

lényegét a Szovjetunióval szembeni agresszióra való felkészülésként értelmezte, s ezért az ütközőzónának szánt kelet-európai övezetben kizárólagossá és visszafordíthatatlanná kívánta tenni befolyását, amelynek zálogát a helyi kommunista pártok hatalmi dominanciájában látta. A szovjet modell exportja másfelől a birodalmi hegemonia fenntartásának „optimalizálásaként” is felfogható, abban az értelemben, hogy a szovjet igények kielégítésének biztosítékát jelentő kommunista dominancia a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális alrendszerek, valamint a szellemi-ideológiai élet egészének szovjetizálásával, tehát a társadalom totális ellenőrzésével látszott garantálnak.

A sztálinizmus exportja révén olyan politikai rendszer jött létre Magyarországon, amely a Szovjetunió támogatása nélkül képtelen lett volna fennmaradni. A hatalmát a Szovjetuniónak köszönhető magyar politikai vezetés szinte feltétel nélküli lojalitása lehetővé is tette, hogy Magyarország, egészen 1956-ig, kisebb-nagyobb fennakadásokkal bár, de teljesítse a hegemon hatalom igényeit. Borhi a magyarországi szovjet hegemonia pilléreit és a birodalomnak nyújtandó szolgáltatások biztosítékait a következő tényezőkben látja: A szovjet segítséggel hatalomra került vezetés kiszolgáltatottsága és hajlíthatatlan ideológiai elkötelezettsége miatt a folyamatos, napi beavatkozás a belpolitikai életbe feleslegessé vált. – Hozzájárult ehhez az is, hogy a vezetés tagjainak megvoltak a Kremlbeli kapcsolatai, akikhez gyakran fordultak tanácsért, ugyanakkor „jól tudták, hogy a 'tanács' szó valójában egyet jelent azzal, hogy utasítás” (73. o.). – A hatalom fenntartásához szükség volt a szovjet jelenlét megfogható elemeire is: a hadseregre és a tanácsadókra. (Borhi meggyőzően dokumentálja, hogy jelenlétükre a magyar vezetés tartott igényt.) – Ugyanakkor szükség esetén Moszkva közvetlenül is beavatkozott a magyar belpolitikába (pl. 1953. júniusában, vagy 1956. őszén). – Végül: a negyvenes években kiépített, s az ötvenes évek első felében tovább bővített szovjet gazdasági pozíciók révén a magyar gazdaság oly nagy mértékben vált függővé a Szovjetuniótól, hogy ez már önmagában is jelentős politikai befolyást garantált a moszkvai vezetés számára. Borhi találó szavaival: „szervilitással tetézett kiszolgáltatottság” jellemezte a korszak szovjet-magyar viszonyát.

A szerző bemutatja az adaptálandó rendszer működési zavarait is, azt az anarchiát és káoszt, amelyet a szocializmus építése Sztálin által kanonizált „törvényszerűségeinek” átültetése önmagában is napról-napra növesztett, de ami a szovjet igények teljesítésére irányuló erőfeszítésekkel párosulva — különösen gazdasági téren — 1956-ra már a működésképtelenség szélére sodorta az országot.

Borhi külön is kitér a terror szerepének értelmezésére. Az ideologikus társadalomkép megvalósítására irányuló törekvések, a rendszer belső ellentmondásai, működési zavarai, legitimációs deficite, valamint a szovjet minták másolása egyaránt közrejátszottak abban, hogy a rezsim állandóan ellenségekpeket gyártson politikájának igazolására, kudarcainak leplezésére, uralmának megszilárdítására. A terror a lakosság megfélemlítését szolgálta: azt tudatosította a társadalomban, hogy senki — így a politikai osztály — sem érezheti magát biztonságban, bárki gyanús lehet. Csendes polgárháború folyt a lakosság ellen. A terror végső soron azt a célt szolgálta, hogy megszilárdítsa a politikai rendszert. A magyar kommunisták azonban abbéli buzgalmukban, hogy megvalósítsák a szovjet rendszer tökéletes mását, túlzásba vitték az „ellenséggel” történő leszámolást. Ez azt eredményezte, hogy stabilizálódás helyett a rendszer egyre népszerűtlenebbé, tehát egyre ingatagabbá vált. A szovjet vezetés beavatkozása 1953 nyarán még képes volt a válság csökkentésére viszonylag adekvát — de így is csak felszíni s ezért átmeneti — terápiát nyújtani. A terror lazult ugyan, de a rendszer működőképessége semmit sem javult, az elégedetlenség nőttön nőtt, a rendszer legitimációja idővel tovább süllyedt. S mivel a szovjet rendszer ideológiai pillérei és biztonságpolitikai axiómái Sztálin halála után sem változtak meg alapvetően, s mert a szovjet vezetők továbbra is a régi ideológiai prizma fénytörésében látták a külpolitikai folyamatokat, ezért 1956-ban hibát hibára halmoztak, s csak a nyers erőszak alkalmazásával tudták fenntartani hegemoniájukat és a kommunista párt uralmát Magyarországon.

Ez a gondolatmenet vezet el bennünket a kötet harmadik tanulmányához („Eszme és érzelés a szovjet külpolitikában”), amely — rövidege ellenére — a könyv talán legérdekesebb fejezete. A remek ívű esszéből most csak az ideológia külpolitikát befolyásoló szerepére, közelebről a szovjet külpolitika és ideológia viszonyát elemző passzusokra hívnám fel a figyelmet.

Borhi abból indul ki, hogy az ideológia és a külpolitika viszonya kétféle szemszögből vizsgálható. Egyfelől: szerepet játszik-e egy ideológiai elvokra épülő hatalom külpolitikájában az eszme messianisztikus ihletettségű terjesztésének igénye? Másfelől: egy állami ideológia alapján felépülő hatalom külpolitikájában milyen szerepet kap az adott ideológiának a külvilágot torzítva leképező prizma?

A szovjet külpolitikát tárgyaló szakirodalom zöme az elsöre igyekszik választ kapni, s különösen abból a nézőpontból közelíti meg a kérdést, hogy a szovjet rendszer exportja, a kommunista diktatúrák hatalomra segítése önmagában való cél volt-e, vagy a szovjet birodalmi igények maradéktalan kiszolgálását volt hivatva biztosítani? A történészeknek a kérdésre adott válaszai természetesen eltérőek. A szembenálló nézeteket megfogalmazó szerzők által felvonultatott konkrét történeti példák mérlegelése nyomán Borhi ugyan arra hajlik, hogy a „forradalmi vagy birodalmi” kérdésében inkább az utóbbit nevezze meg a szovjet külpolitika domináns mozzanataként, mindazonáltal felhívja a figyelmet arra, hogy a szovjet állam történetének különböző periódusaiban többször is változás állt be e kétféle motiváció erőviszonyában. Sőt, Borhi végső soron székszisztiének ad hangot abban a tekintetben, hogy a történettudomány eszközeivel egyáltalán megválaszolható-e egyértelműen az a kérdés, hogy: „egy-egy hatalom terjeszkedő politikájában az ideológia húzóerő volt-e, avagy kiegészítő szerepet játszott, illetve hivatkozási alap volt-e más, nem éppen gazdaságis célok leplezésére, mint például területszerzés, a stratégiai pontok megkaparintása vagy a gazdasági előny-szerzés. Ez a probléma a tyúk vagy tojás elsőségéről folyó örökös vita tárgyára emlékeztet.” (126. o.)

A történettudományi elemzés számára gyümölcsözőbbnek tartja annak vizsgálatát, hogy az ideológia milyen szerepet tölt be a valóságról formált kép kialakításában. Borhi leszögezi, hogy minden hatalom külpolitikájában fontos szerepe van a döntéshozók világszemléletének. De rögtön hozzáfűzi: „Ez a szempont csak azokban az esetekben válhat meghatározóvá, amelyekben az uralkodó ideológia az élet minden területét átfogja, és ahol a döntéshozók intellektuális mozgásterét szűk keretek közé zárja.” (127. o.) Ilyen rendszerként mutatja be (a náci Németország mellett) a Szovjetuniót.

A tanulmány Sztálinnak a német támadást megelőző inaktív magatartásával, továbbá az angol-amerikai-szovjet viszony jövőjéről 1944-ben és 1946-ban keletkezett két, alapvető fontosságú dokumentummal, a Majszkij-féle memorandummal és az ún. Novikov-távirattal, valamint az 1956. nyári és őszi magyarországi események szovjet értelmezésével demonstrálja az ideológia által vezérelt determinista szemlélet torzító hatását a szovjet külpolitikára. Borhi szerint az általa vizsgált források azt látszanak alátámasztani, hogy „Moszkva a nemzetközi politika eseményeit igyekezett oly módon értelmezni, hogy azok a róla előzetesen, ideológiai premisszáik alapján megformált képbe beilleszkedjenek.” (128. o.) 1946-tól — Molotov és Sztálin nyomán — a szovjet külpolitika sokáig érvényes axiómája lett az a meggyőződés, hogy a kapitalista Nyugat a Szovjetunió megsemmisítésére tör, s ez az alaptétel határozta meg a szovjet magatartást. Valószínűleg nem fogták fel, hogy „a Szovjetunió ellen irányuló vagy irányulni vélt nyugati lépések nem feltétlenül egy előre megírt program elemei, hanem számos esetben a Nyugatot fenyegető vagy fenyegetni látszó szovjet intézkedésekre, megnyilvánulásokra tett ellenlépések. Vajon megértették-e a szovjet hatalmi központban — teszi fel a kérdést Borhi -, hogy az ideológiai dogma önbeteljesítő jóslattá válhat és Moszkva saját lépései kényszeríthetik azokat a veszedelmes ellenlépéseket, amelyek a várt összeütközéshez vezetnek?” (128. o.) A szerző azt is megkockáztatja, hogy a szovjet birodalom összeomlásában végső soron az ideológiai prekonceptiók által vezérelt külpolitikának is jelentékeny szerepe volt, annyiban, hogy „segítette egy olyan kényszerpályára terelni a Szovjetuniót, amely szükségtelenül állította szembe a nálánál jóval erősebb nyugati világgal.... Így válhatott az ideológiai alapon folytatott külpolitika önbeteljesítő jóslattá.” (134. o.)

Az 1956-os forradalomig terjedő időszak amerikai-magyar kapcsolatait Borhi az Egyesült Államok Kelet-Európa politikája, az amerikai-szovjet viszony, valamint ezek változásai keretében vizsgálja. Ebből a perspektívából (egészen 1956-ig) Magyarország valóban nagyon kicsiny pont volt az USA számára. Ugyanakkor Borhi cáfolja azt a közkeletű hiedelmet, hogy az Egyesült Államok Jaltában vagy másutt beleegyezett vagy akár beletörődött volna Magyarország (és Kelet-Európa) szovjetizálásába. Washington ugyan komoly próbálkozásokat tett 1945–1946-ban arra, hogy Magyarországot (csakúgy mint Kelet-Európa többi országát) bekapcsolja a nyitott gazdaságok európai vérkeringésébe, s ezzel összefüggésben gátat kívánt szabni a Szovjetunió mérhetetlen jóvátételi igényeinek, gazdasági terjeszkedésének és hegemoniájának, de — a szovjet terjeszkedés és ennek nyomán a kommunista hatalomátvételbe torkolló belpolitikai fejlődés miatt — sem ezeket, sem a magyarországi amerikai érdekeltségek hatékony védelmét nem sikerült elérnie. 1947/48-ban az USA kormánya számot vetett a kialakult helyzettel, és új alapokra helyezte a térséggel kapcsolatos stratégiáját.

Borhi érdeklődésének homlokterében a kelet-európai térség egészét érintő amerikai politika áll, amelyet a Szovjetunió hatalmi expanziójának semlegesítésére, hadi és gazdasági potenciáljának megtörésére, befolyásának visszaszorítására, a térségnek a birodalomról való leválasztására irányuló

törekvések határoztak meg. A könyv a gazdasági és a lélektani hadviselés, a földalatti hadműveletek és a diplomáciai kezdeményezések kérdéseivel foglalkozik behatóan. Bemutatja az amerikai külpolitika döntéshozatali folyamatában résztvevő és az azt befolyásoló intézmények (az elnök, a Nemzetbiztonsági Tanács, a State Department, a Pentagon, a vezérkari főnökök stb.) közötti nézetkülönbségeket, a belső viták nyomán kiformalódó hivatalos irányvonalat, s az utóbbi változásait az ötvenes években (különös tekintettel a felszabadítás, ill. a feltartóztatás doktrínájára). Az amerikai vezetés abból indult ki, hogy a visszaszorítás politikájának alkalmazása Kelet-Európában katonai konfrontációhoz vezetne a Szovjetunióval, beleértve az atombomba kölcsönös alkalmazását is. Végso soron — állapítja meg Borhi — az USA emiatt volt kénytelen meghátrálni attól, hogy komolyabb kísérletet tegyen Kelet-Európa felszabadítására. A fegyveres erő alkalmazását tehát kizárta, s a már említett eszközökkel próbálta kieroszakolni a szovjet hatalom és a szovjetizált rendszerek megrendülését, a csatlós országok és Moszkva szembeállítását, éltetni a lakosságban a reményt a helyzet megváltoztathatóságát illetően, ily módon is nehezítve és késleltetve a kommunista indoktrinációt a Kelet-európai társadalmakban. A tanulmány ezek után veszi górcső alá az amerikai kormányzatnak az 1956-os magyar forradalom előtti és alatti — Borhi szavaival: Janus-arcú — magatartását, amely jól tükrözte az USA egész Kelet-Európa politikájának korlátait. Az amerikai politika a magyar forradalom alatt is egymásnak ellentmondó üzeneteket küldött mind a magyar népnek, mind a moszkvai vezetésnek: „Egyrészt... tárgyalásokat kezdeményezett a Szovjetunióval,... hogy megnyugtassa: nem használja ki a magyar forradalmat szovjetellenes célokra. Másrészt viszont agresszív propagandakampányt folytatott... hogy reménnyel töltse el a felkelőket, s arra buzdította őket, hogy teljes erővel küzdjenek. [...] Mindez arra enged következtetni, hogy az amerikai politikát bizonyos fokú cinizmus hatotta át. Bár a felkelés sikerére alig volt remény, az USA úgy tekintette azt, mint kis költséggel járó erőfeszítést a Szovjetunió destabilizálására.” (179. o.) Borhi sorra veszi azokat a tényezőket, amelyek a magyar forradalommal kapcsolatos amerikai politika viszonylagos passzivitását meghatározták, s ennek nyomán levonja azt a következtetést, hogy Magyarország kívül esett azon a régióban, amelyben Amerika képes eltökélt lett volna hatékonyan cselekedni. „Mindazonáltal — ad hangot meggyőződésének — Washington 1956 előtti — és főleg utáni — politikája hozzájárult a magyar kommunista rendszer hosszadalmas dezintegrálódásához, amely 1989–1990-ben fejeződött be, amikor már Moszkvának nem állt sem érdekében, sem pedig hatalmában, hogy megmentsse.” (180. o.)

A kötet utolsó tanulmánya a magyar-amerikai kapcsolatok alakulását tárja elénk a forradalom leverésétől a hatvanas évek végéig: a kétoldalú kapcsolatok mélypontjától és szinte teljes befagyásától a nagykövetségi szintre emelt diplomáciai kapcsolatok megteremtéséig. A magyar kérdés napirenden tartása az ENSZ-ben, a magyar mandátum elfogadásának lebegtetése, a Mindszenty-ügy, a forradalomban való részvétel miatt letartóztatottnak adandó amnesztia, a diplomaták szabad mozgásának korlátozása, a magyarországi amerikai javakra és az ezzel kapcsolatos magyar tartozásokra vonatkozó kérdések jelölik ki ennek a fejezetnek (és a korabeli kétoldalú viszonyoknak) a tematikáját. Vagyis azok a problémák, amelyek megoldása nyitotta meg az utat a kereskedelmi, turisztikai, kulturális kapcsolatok élénkítése, és a diplomáciai kapcsolatok magasabb szintre emelése előtt. De ehhez a magyar belpolitikának is változnia kellett, s ezzel összefüggésben előtérbe kellett kerülnie azoknak a személyiségeknek, akik felismerték, hogy amennyiben Magyarország nem kíván visszatérni az ötvenes évek kilátástalan, reménytelen és újabb társadalmi robbanással fenyegető bezártságába, aligha lehet más választása, mint nyitni ebbe az irányba is. Más kérdés, hogy — a dolgok immanens logikája következtében — ez a nyitás — a benne résztvevők akaratától függetlenül, illetve annak ellenére — végső soron a rendszer erózióját, lassú önfelszámolását indította el.

Borhi könyve nagyon értékes hozzájárulás ahhoz, hogy Magyarország második világháború utáni történetét, valós mozgásterét, lehetőségeit és korlátait tágabb, világpolitikai összefüggéseiben láthassuk. Ha tovább gondoljuk a Borhi által feltárt és elemzett folyamatokat, akkor — mutatis mutandis — szemléleti, módszertani kapaszkodókat nyerhetünk jelenbeli helyzetünk reálisabb megértéséhez, értékeléséhez is.

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT KÖZPONTI BIZOTTSÁGA TITKÁRSÁGÁNAK JEGYZŐKÖNYVEI

1957. július 1.–december 31.

Szerkesztő: Feitl István

A dokumentumokat gondozta, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta:

Horváth Sándor, Majtényi György, Tóth Eszter Zsófia

A mellékleteket összeállította: Baráth Magdolna, Feitl István, Horváth Sándor,

Majtényi György, Tóth Eszter Zsófia

Budapest, Napvilág Kiadó, 2000. 418 o.

Nem előzmények nélküli az a forráskiadvány, amely az MSZMP KB Titkárságának 1957. második félévi jegyzőkönyveit tartalmazza. A Politikátörténeti Intézetben Balogh Sándor főszerkesztésében készült el, majd jelent meg 1993–94-ben az Ideiglenes Központi Bizottság és az Intéző Bizottság jegyzőkönyveit magában foglaló négykötetes sorozat. Azóta az a kiadvány a korszak történetírásának legsűrűbben idézett forráskiadványává vált. Már a publikálás időszakában is magától értetődően felmerült a sorozat folytatásának kérdése. A szakmai problémák kiegészültek azzal is, hogy mely műhelyekben folytatódhat a munka, s mely intézmény adja közre az újabb köteteket. Az iratok a Politikátörténeti Intézet Levéltárából már a forráskiadás első szakaszának idején átkerültek a Magyar Országos Levéltárba, s ezzel együtt az MSZMP dokumentumainak kiadása koordinálatlanul kezdett válni. A MOL 1993-ban két vastkos kötetben kiadta az MSZMP Központi Bizottsága üléseinek 1989. évi jegyzőkönyveit, vagyis a történet „másik végéről” is megkezdte a források feltárását. A kezdet és a vég időszakainak dokumentumai különleges figyelemre tarthatnak számot, kiemelkedő érdekességük azonban csak időlegesen fedhette el azokat a szakmai problémákat, amelyeket a két műhelyben elkészült forráskiadványok tárgyiassult formában exponáltak.

A koncepcionális különbségek akkor váltak egészen nyilvánvalóvá, amikor a Magyar Országos Levéltár „visszatért” 1957 júniusához, az ideiglenesség időszakának lezárulásához és onnan folytatta a Központi Bizottság — de csakis a Központi Bizottság — jegyzőkönyveinek kiadását. 1997-ben két kötetben meg is jelentek az 1957–58. évi KB-ülések dokumentumai. A Politikátörténeti Intézet négykötetes sorozatához képest jelentős tematikai szűkítést jelentett, hogy a forráskiadás a formálisan legfelső — de ténylegesen nem a legfontosabb — testület üléseinek anyagaira korlátozódott. Ez pedig azonnal felvetette a sorozat perspektívájának kérdését, hiszen a KB-ülések az idő előrehaladtával egyre gyakrabban váltak érdektelenné, ezzel szemben a valódi döntések és az érdemi viták a szűkebb pártvezetés üléseinek jegyzőkönyveiből lennének megismerhetők. A korszakkal foglalkozók számára természetesen jelentős segítséget nyújt a KB-jegyzőkönyvek „házi” hozzáférhetősége, félő azonban, hogy e szűk körön kívül a könyvsorozat betűtengere érdektelenségbe fullad.

A Politikátörténeti Intézet munkaközössége az első négy kötet megjelenése után éppen a másik irányba indult el: a tárgyidőszakon belül teljessé kívánta tenni a vezető testületek jegyzőkönyveinek kiadását. A sorozat kiegészítése érdekében 1998-ban megjelent az MSZMP IKB Szervező Bizottságának és Titkárságának valamennyi jegyzőkönyvét magában foglaló ötödik kötet, amely mellékleteivel és apparátusával, az állami döntéshozatalra is kitekintve arra törekedett, hogy tárgykörén belül maradván, de az ország politikai irányítása legfelső szintjének egészéről képet adjon. Perspektivikusan ennek a koncepciónak is megvan a maga hátránya, hiszen a kötet sorozatban felállított forráskiadási normák követése olyan kiterjedt és maximalista jegyzetapparátust kíván meg, amelyre a reális kutatói igények sem feltétlenül indokolnak. Hosszú távú folytatás esetén választani kellene az „aránytalan” erőfeszítés és a dokumentumokban foglalt információk fontosságának önkényes mérlegelése között, netán fel kellene adni a korábban érvényesített forráskiadási normákat, áttérve egy redukált változatra. A pártállami rendszer működésének helyreállításával és konszolidációjával a párt vezető szerveinek ülésein az eme, csekély jelentőségű rész kérdések olyan tömege jelenik meg, hogy ez felveti a kérdést: érdemes-e, illetve meddig érdemes válogatás nélkül folytatni a vezető szervek jegyzőkönyveinek teljességre törekvő kiadását.

Az előzményeket ismertető kissé hosszadalmas bevezetés nélkül aligha lehet „elhelyezni” és főleg megfelelően értelmezni az MSZMP KB Titkárságának 1957-es üléseiről megjelent kötetet, amely egyenes folytatása a Politikátörténeti Intézetében korábban megjelent ötkötetes sorozatnak. Sajátos köztes állapotban vehetjük kézbe a könyvet: mint láttuk, az 1957 júniusától az év végéig terjedő időszak központi bizottsági üléseinek jegyzőkönyvei a MOL gondozásában már évekkal ezelőtt megjelentek, a Politikai Bizottság hasonló iratai közreadásának munkálatai azonban még

folynak a Politikatörténeti Intézetben. A titkársági iratok önálló megjelenése közvetett és szándék-talan bizonyítéka annak, hogy a legfontosabb vezető szerv, a Politikai Bizottság iratai nélkül a politikatörténeti folyamat lényege rejtve marad, sőt hiányoznak azok a legfontosabb kapcsolódási pontok is, amelyek alapján megfelelően értelmezhetőek az egyéb vezető szervek ülésein történtek. Ilyen körülmények között a bevezető tanulmány szerzői sem tehettek egyebet, mint hogy a tárgyalat korszak vonatkozásában körvonalazták a végrehajtásért felelős testületként, a „pártbürokrácia csúcsszerveként” működő Titkárság helyzetét és funkcióját az MSZMP vezetési szerkezetében; statisztikai összesítést készítettek a testület elé került témákról és az egyes vezetők aktivitásáról a testület ülésein; a működés jellemzésére pedig jó érzékkel kiemelték és elemezték néhány jellegzetes téma tárgyalását. Nem meglepő, hogy a Titkárság jegyzőkönyveit a szervezeti, adminisztratív, az apparátust érintő kérdések túlsúlya jellemzi, illetve hogy feltűnő a propaganda-ügyek magas aránya. Okkal állapították meg a szerzők, hogy a Titkárság „a kevésbé fontos aktuális események megvitatásának fórumává is válhatott időnként”, jellemzőbb azonban, hogy elsősorban azok a kérdések kíváncsítottak kiemelésre, amelyek inkább a Politikai Bizottság hatáskörébe tartoztak, de legalábbis nem ríttak volna ki a PB-ülések napirendjei közül. Kádár János a határozatokban rögzített testületi funkciókat rugalmasan kezelte, hatalmi-célszerűségi megfontolások alapján (netán csak ad hoc jelleggel) időről-időre a Titkárság elé vitt normálisan politikai bizottsági tárgyalást kívánó kérdéseket is. Kötetünk időszakában kevéssé kerültek ilyen napirendek titkársági tárgyalásra, ezért inkább a hatalom működési mechanizmusáról, mint a politikai döntések természetéről és mögöttes tényezőiről kapunk képet. A forráskiadvány ezért a politikatörténeti folyamat lényegéről egyelőre töredékes — bár helyenként igen jellemző — képet ad, a PB-jegyzőkönyvek készülő két-kötetes gyűjteményével válik majd teljessé.

A kötet szerkesztője, Feitl István szerencsésen ragaszkodott ahhoz, hogy a forráskiadvás pontosan kövesse a pozitív szakmai fogadtatásban részesült előző kötetek módszereit. A szerkesztésről, a szöveggondozás és a jegyzetelés munkájáról csak az elismerés hangján lehet szólni. A Titkárság két-három hetes sűrűséggel zajlott üléseit a PB-hez hasonlóan „kettős jegyzőkönyvezéssel” dokumentálták. A tíz ülés mindegyikéről készült ún. határozati jegyzőkönyv, amely a résztvevőket, a napirendet és napirendi pontonként a testület döntéseit tartalmazza. Emellett az ülések nagyobb részén (a tárgyidőszakban hat ülésen) készültek a legfontosabb napirendek vitáján elhangzott felszólalásokat rögzítő jegyzőkönyvek is, amelyek a kötetben hiánytalanul megtalálhatók. Ezt követően olvashatók az adott ülésen elfogadott, és a fontosságuk miatt vagy a végrehajtás érdekében külön is írásba foglalt titkársági határozatok.

A testület határozatainak többségét azonban nem foglalták külön írásba, a jegyzőkönyv az előterjesztések változatlan vagy több-kevesebb módosítással történt elfogadását rögzíti. A korábbi kötetekben is az jelentette a legsúlyosabb dilemmát, hogy éppen a vezető szervek által megtárgyalt előterjesztések — maga a vitaanyag, a határozati javaslat — közreadása maradt el a forráskiadvásból. A helyhiány okozta kényszerűségből ismertetésük gyakorta a jegyzetekben foglalt tájékoztatásra vagy részleges közlésre korlátozódott. Az előterjesztések ismertetésének módjával, részletességével kapcsolatban magától értetődően akadnak vitatható megoldások, de ez a dolog természetéből fakad; egyes részkérdések kutatói a források közlése, sőt esetenként annak ellenére sem mellőzhetik a jegyzőkönyveket mellékletként kiegészítő levéltári források kutatását. A dokumentumok igen alapos és színvonalas jegyzetelése Horváth Sándor, Majtényi György és Tóth Eszter Zsófia munkáját dicséri. A bőséges jegyzetapparátus — a határozati és szó szerinti jegyzőkönyvekkel szerves egységben — nemcsak kielégíti a korszak iránt speciálisan érdeklődő igényeit, hanem orientál a további kutatásokra is. A jegyzetek a szekunder irodalomra, a korabeli sajtóra és a kapcsolódó levéltári forrásokra egyaránt támaszkodva segítik az eligazodásban az olvasót, anélkül, hogy öncélúan túlterjeszkednének a „műfaji” határokon.

A kötet a dokumentumokat szöveghűen, az érvényes helyesírási szabályoknak megfelelően közli. A szöveggondozást végzők külön szövegkritikai jegyzetekben tüntették fel az eredeti, géppel írott dokumentumokban utólag tett javításokat, betoldásokat, illetve korrigálták a tévesztéseket, elírásokat. Mivel a párt vezető szervei kiterjedt káderhatáskörrel rendelkeztek és bőségesen éltek is a személyi döntési jogkörrel, rengeteg név fordul elő a jegyzőkönyvekben. Már a korábbi „titkársági kötet” sem vállalkozhatott arra, hogy a sorozat első négy darabjának példáját követve a névmutatót életrajzi annotációval egészítse ki, s ezáltal is csak a jegyzetekben volt mód a szöveggörnyezet megkívánta mértékben utalni egyes személyek kilétére, politikai funkciójára. Ha a teljes körű életrajzi ismertetés irreális célkitűzés volna is, az apparátus más jellegű bővítése hasznos lehetne. A sorozat folytatása vagy akár lezárása esetén érdemes volna mérlegelni egy több kötet

anyagát átfogó intézmény- és földrajzi mutató elkészítését. A kötetek dokumentumaiban és jegyzeteiben megtalálható gazdag információbázis kezeléséhez egy összevont tárgymutató is nagy segítséget jelentene.

A Titkársági jegyzőkönyvek megjelenése véletlenszerűen előzte meg a Politikai Bizottság dokumentumainak kiadását. A „szokásos ügymenet” szerint fordítva történt volna, így fordulhatott elő, hogy kötetünk mintegy „előrehozva” adja közre a vezető szervek röpszavazásairól készült iratokat, beleértve természetesen a PB-t is. A kötet mellékletként közli a kormány és a Gazdasági Bizottság 1957 júliusa és decembere között tartott üléseinek jegyzékét a napirendek és a határozatok feltüntetésével, s ez ugyancsak egy „befejező” kötet funkciójához illeszkedik – ahogyan az ideiglenes korszakot lezáró ötödik kötetben történt. A jegyzék ugyanis mindenekelőtt azt szolgálja, hogy képet kapjunk a párhuzamosságokról és eltérésekről, amelyek a párt valamennyi vezető szervének működése, illetve a legfelső szintű állami döntéshozatal között fennállnak. A bevezető megállapítása ellenére — amely szerint kivételes eset volt, ha a kormány elé kerülő problémák érintkeztek a Titkárság előtt szereplő kérdésekkel — ezért egyáltalán nem öncélú, hanem igen hasznos a mellékletben foglalt információk közreadása.

1957 februárjától Kádár János, Fock Jenő, Kállai Gyula, Kiss Károly és Marosán György voltak a Központi Bizottság titkárai, s a Titkárság összetétele 1959 végéig nem változott, valamennyien tagjai voltak a Politikai Bizottságnak is. Nemcsak a személyi összetétel miatt volt a KB-titkári funkció és a Titkárság szerepe is sokkal fontosabb annál, mint ami az ülések tematikájából és döntéseiből a dokumentumok olvasása során első pillanatra kiderül. A centralizált egypártrendszerű diktatúra rendes működésének helyreállításával az MSZMP központi apparátusának irányító funkciója és az egész politikai döntési mechanizmusban betöltött szerep határozta meg a valóságos hatalmi pozíciót. A közölt dokumentumok ennek megfelelően csak nélkülözhetetlen kiindulópontot jelentenek a központi apparátus és az állami szervek forrásainak mélyebb vizsgálataihoz, de természetesen nem helyettesítik azokat. Ami a forráskiadások jövőjét illeti: a korszak feltárásában nagy jelentősége lehetne a mélyebbre hatoló tematikus válogatásoknak, amennyiben a jelen kötethez hasonló szakmai színvonalon készülnek dokumentum-összeállítások. A Titkárság üléseinek jegyzőkönyveit olvasva ugyanakkor az is egyértelmű, hogy nem lehet pusztán a tematika alapján elkülöníteni a történelmileg jelentéktelen ügyeket, s ennek alapján készíteni hozzávetőleg teljes képet nyújtó válogatást. A párt politikájának igencsak jellegzetes momentumaira derül fény sokadrendűnek tűnő kérdések vitája kapcsán, legyen szó akár az apparátus működéséről, állami ünnepek vagy pártrendezvények megszervezéséről, netán egy külföldi delegáció tiszteletére rendezett nagygyűlés tapasztalatairól. Ugyancsak általánosabb érvényű következtetésekhez adhatnak kiindulópontot azok a viták, amelyeket egy-egy megye vagy nagyvállalat helyzetének vizsgálata alapján folytattak a pártvezetők.

A titkársági jegyzőkönyvet tartalmazó új kötetről feltűnően hiányzik a sorozatcím és vele együtt a számozás is, ez hű tükrre annak a tanácstalanságnak, eldöntetlenségnek, ami a további dokumentumok közreadása körül érezhető. Az MSZMP vezető szervek jegyzőkönyvei jövőbeni kiadásáról és általában a korszak forrásainak közreadásáról, a munka koordinálásáról immár több mint időszerű volna beható konzultációt tartani az érdekelt műhelyek és szakemberek részvételével. Ehhez összegyűltek a szükséges tapasztalatok, amelyeket az újabb kitűnő forráskiadvány csak bővített.

Ripp Zoltán

Merle, Isabelle

A MABO-ÜGY

Ausztrália szembesül gyarmati múltjával

Tíz év pereskedés után az ausztrál Legfelsőbb Bíróság precedens értékű ítéletet hozott 1992-ben: elismerte az észak-ausztrál Murray-szigetek őslakóinak területi jogát Queensland szövetségi állam ellenében. Eddie Mabo és négy társa 1982-ben azért indított pert, hogy földtulajdonosi joguknak érvényt szerezzenek, arra hivatkozva, hogy régen foglalták el a területet vér szerinti őseik, népük folyamatosan lakta a földet, és művelte azt, ráadásul társadalmukban igen jól elhatárolták az egyéni földbirtokokat. Nem kérdőjelezte meg a brit korona Queensland javára kinyilvánított szuverenitását a szigetcsoport felett, amelyre 1879-ben került sor, csak az ezen belüli birtokjogok elismerését kívánta elérni. A bírósági siker azért jelentős, mert megkérdőjelezte a korábbi szilárd hivatalos ausztrál álláspontot, amely szerint a földrész az európaiak érkezése előtt senkiföldje volt (*terra nullius*). Nem ez volt az első alkalom az ausztrál igazságszolgáltatás történetében, hogy ilyen típusú per folyt, de első alkalommal született őslakókra nézve kedvező döntés. A tanulmány azt firtatja, honnan származott az őslakókat birtokjogaiktól megfosztó elmélet, és miként tarthatta magát ilyen makacsul történeti-jogi berkekben.

Az 1992-es döntés úgynevezett *native land rights*-ot (vagy *native titles*), azaz bennszülött jogcímet állapított meg Mabo és népe, a meriam javára, de kiterjesztette az ausztrál őslakosság egészére, amely jogcímet érvényesíthetnek a korona üres földjeire (*vacant crown lands*), illetve a haszonbérletben levőkre (*lease-hold*). Ezt az ősi jogot a hasonló helyzetben levő országokban (USA, Kanada, Új-Zéland) már a múlt században elismerték, Ausztráliában viszont csak most dől meg hivatalosan is a *terra nullius* doktrínája. 1788-ban a britek ezzel a jogi kifejezéssel illették a földrészt, megtagadva így minden földtulajdonjogot az őslakóktól, akiket túl primitívnek tartottak ahhoz, hogy a fiatal állam teljes jogú tagjai legyenek. Az őslakosok csak az 1960-as évektől kezdve kezdtek fokozatosan ugyanolyan jogokkal rendelkezni (például szavazati), mint a többi ausztrál állampolgár. A Mabo-ügy elősegítette, hogy a nemzeti történetírásba

beemelődjön az őslakókkal szembeni elnyomás is, mivel az ítélet a korábbi hivatalos történeti értelmezést felülbírálta.

1780-ban a britek elhatározták, hogy Új Dél-Walesben gyarmatot alapítanak, s ennek során James Cook első expedíciójának 1770-es leírására támaszkodtak. Nem sokkal később, 1785-ben további pontosítások érdekében Joseph Banks botanikust hallgatták meg, aki úgy vélte, a szárazföld belseje lakatlan, csak a part mentén élnek vándor népek, akik még a földeket sem művelik. Az őslakókat Cook és Banks egyaránt teljesen primitívnek írták le, akik épphogy elérték a nyelvhasználat és a családszervezés szintjét, azaz a Condorcet által által megfogalmazott első civilizációs fokon álltak, ezért a kontinensre illett a *terra nullius* elmélete. Ez az elmélet a 17. században született, amikor az első nemzetközi jogi elméleteket kidolgozták az európai hatalmak hódításaik indoklására és jogszerűvé tételére. Korábban a pápa rendelkezett a felfedezett földekkel, ettől kezdve Locke, Grotius és Pufendorf munkáiban a tárgyalás, vétel, felfedezés és elfoglalás elvei kerülnek előtérbe. Az angolok főként a római és a brit jog által ihletett munkákra támaszkodtak; egy Emerich de Vattel nevű svájci jogtudós a *Le Droit des Gens ou Principes de la Loi Naturelle (A jus gentis, avagy a természettörvény elvei)* című 1758-as, angol fordításban a 18. század második felében több kiadást is megért művében háromféle területi birtokbavételt különböztet meg európai államok esetében: a hódítást, az átengedést és az elfoglalást (benépesítést). Az első két esetben őslakosokkal találkozik az állam, s őket le vagy meg kell győznie, hogy szuverenitását a terület fölött gyakorolhassa. Az utolsó fajta, az elfoglalás a római jogban *res nullius*ként aposztrofált, azaz senkihez sem tartozó tárgyakkal kapcsolatban létező birtokbavétel analógiájára a földekre alkalmazott kifejezés. *Terra nullius* kétféle lehet, az egyik a tiszta forma, vagyis az európaiak érkezése előtt ténylegesen lakatlan terület (Mauritius szigete), a másik pedig az a föld, amelyet olyan primitívek laknak, akiknek nincs semmilyen politikai szerveződésük, sem tulajdonjogi fogalmaik, még a földművelésig sem jutottak el, s ekképpen semmi jogalapjuk sincs az általuk lakott földre. Az angol jogász, Blackstone ezeket az elveket vallotta, s rá támaszkodott az ausztrál jog. A hódításnál és az átengedésnél a terület

egésze a brit koronáé a régi feudális jog alapján (*radical title*), de a területen a régi jogok érvényben maradnak, és ennek értelmében az új alattvalók meglévő földmagántulajdona megmarad. A néptelen és megműveletlen területek elfoglalásánál az angol szokásjog is érvényesül felettük, tehát minden korábbi törvény és birtokjog semmisnek tekintett, azaz a korona nemcsak az úgynevezett *radical title*-t szerzi meg, hanem a tényleges tulajdonjogot is, a *beneficial title*-t.

Vattel és Blackstone írásai nem teljesen tisztázzák, mit értenek az elfoglalás esetéhez tartozónak, mert maguk is kárhoztatják például azt az esetet, ha már lakott földről a bennszülöttet elűzik, még ha azt a földet esetleg csak közös birtokként állattartásra használják csak. Amikor a kontinensre III. György kormányzót nevez ki, az 1788. február 7-én Port Jacksonban ünnepélyesen felolvasott utasításokban éppen az szerepel, hogy ha az őslakókat zaklatnák, az elkövetőket büntesse meg. Nem egyértelmű, milyen területnek tekintették a kontinentet, de a *terra nullius* elmélet a 19. században egyre inkább teret nyert a gyakorlatban, azaz Ausztráliát az elfoglalt (betelepített) gyarmat kategóriájába tartozónak tekintették: 1812-ben Új Dél-Walest lakatlannak és 1834-ben Dél-Ausztráliát betelepületlennek nyilvánították a brit korona hivatalnokai. Ezt a megállapítást többször megerősítették, s 1889-ben a királynő magántanácsa (a legfelsőbb bíróság) egy évszázadra meghatározta az ausztrál joggyakorlatot, amikor egy telepesek közti perben kimondta, hogy Ausztrália gyakorlatilag lakatlan terület volt, amelynek sem letelepedett lakói, sem meghatározott törvényei nem voltak, amikor békésen a brit domíniumokhoz csatolták. Ez a megállapítás már az akkori ismeretek szerint sem állta meg a helyét, hiszen tudták, hogy a kontinens pereme és belseje egyaránt lakott volt, az őslakók vadászmezőiket pontosan elhatárolták egymástól, a határok megsértése összeütközéshez vezetett, és egyénileg is birtokoltak örökithető földeket. Már a 19. század elején észlelte az egyik kormányzó, hogy az őslakók ragaszkodnak földjükhöz, és elismerte, hogy megfosztották őket tőle. A rabszolga-kereskedelem elleni kampány után az angol aktivisták a tanzániai háború kapcsán (az 1820-as években) az őslakók felé fordulnak, s 1835-től a gyarmatügyi minisztériumba velük rokonszenzők kerülnek, aminek az eredményeképpen a bennszülött jogok védelmét szorgalmazzák, a földvásárlást vagy kárpótlást és rezervátumok létesítését. Dél-Ausztráliában egy magánvállalkozás alapított gyarmatot 1836-ban, és elérte, hogy az alsóház is támogassa azt az alkotmányát, mely szerint a terület lakatlan, jóllehet tudták, hogy ez nem

igaz. A gyarmatügyi minisztérium védőt nevezett ki az őslakók védelmére, akit azonban a vállalkozás könnyedén manipulált. Ráadásul a londoni intézkedéseket úgy tekintették Ausztráliában, mint karitatív megnyilvánulásokat az őslakók iránt, és nem a legitím jogaik elismerését. Míg más angolszász területeken a rezervátumok területét a bennszülötteknek adták, hogy azon belül saját tulajdonjogi szokásaik érvényesülhessenek, addig Ausztráliában néhány hektárt kaptak, hogy életben maradjanak, letelepedjenek és földművelésbe kezdjenek. Ha kudarcot vallanak, a hatóság jogot formált arra, hogy más célokra újrahasznosítsa a földet. Abból a tényből pedig, hogy a koronáé volt a szuverenitás a kontinens fölött, az következett, hogy minden korábbi tulajdonosnak elismerhette a jogait. De minden magánszemély csak az ő közvetítésével végezhetett bármilyen adás-vételi aktust. Mivel az őslakók önállóan nem végezhetek volna ilyen aktust, az ausztrál jogászok úgy értelmezték, hogy azért, mert nem rendelkeznek semmilyen földtulajdonjoggal. Számos más módon csorbították a bennszülöttek jogait, és a *terra nullius* elméletnek megfelelően a nemzeti történetírás nem, vagy csak épphogy tett említést arról, hogy Ausztráliának a fehérek előtt is voltak lakói.

Csak 1970-ben jelent meg Humphrey McQueens *A new Britannica* című műve, amelyben felvetődött a rasszizmus kérdése a nemzet történetírásával kapcsolatban. A jog viszont továbbra is makacsul ragaszkodott a tudományosan már akkor is régen tarthatatlan fikcióhoz. A hatvanas évekbeli amerikai fekete polgárjogi mozgalom hat a déli földrészen is, hiteltelenné teszi az egynemű és asszimiláló *White Australia* gondolatát, majd az 1975-ös faji megkülönböztetés elleni törvény fordulópontot jelent, mert számos őslakókat támogató mozgalom könyvelhet el sikereket védenekik jogainak érdekében. A nyolcvanas években az ausztrál közvélemény teljes mértékben szembesül azzal, hogy a földrésznek nemcsak fehér, de fekete összetevője is van. A Mabo-ügy részben egyedi eset, mert noha a felperes népe nem ugyanolyan régóta lakja a Murray-szigeteket, mint a szárazföld őslakói, de földművesek, valamint több írásos bizonyítékkal is rendelkeztek régi tulajdonjogi vitákról. Ennek ellenére a bírósági döntés az összes ausztrál őslakóra kiterjesztette érvényességét történeti-etikai alapon. Kimondta, hogy a múltbeli történelmi igazságtalansággal szakítani kell, ráadásul a *terra nullius* elméletét már 1975-ben elítélte a Nemzetközi Bíróság egy ítélete Nyugat-Szaharával kapcsolatban. A kedvező döntés nem kérdőjelezi meg a brit szokásjogot és az ausztrál jog alapjait, ezért az őslakóknak kell minden egyes

esetben bizonyítaniuk, hogy az adott terület hozzájuk tartozott, leírván a szent helyeket, a csoportjukra jellemző szokásokat, intézményeiket, családfájukat. Igazolniuk kell, hogy a brit betelepüléskor pontosan azonosíthatóan létező közösségük volt, amely szokásaiknak megfelelően folyamatosan vagy szakaszosan jelen volt egy adott területen. A magántulajdonú területeket (*freehold*) eleve kizárták a visszakövetelhető földekből, a bérelt földeket (*leasehold*) viszont végül belefoglalták, amely főleg az állattenyésztők és a bányatársaságok érdekeit sértette. A bizonyítás igen nehézkes a gyakran minden kötődést elveszített, városlakóvá vált őslakosok számára, az ítélet inkább szimbolikus jelentőségű az egész ausztrál nemzet számára, amely az utóbbi évtizedben a kibékülés folyamatát éli, ugyanakkor az őslakók közül egyesek radikális gondolatokkal lépnek fel, mert nemzetet óhajtanak a nemzetben belül, amely nem a földre alapulna, hanem az őslakók közti társadalmi kötelek szorosra fűzésén, az egész földrészen átívelve. Ez utóbbi élénk vitákat vált ki, ráadásul a jelenlegi kormányzat konzervatív, és erőteljes akciókkal igyekszik a legfelsőbb bírósági döntést megkérdőjelezni, ám ettől függetlenül egy fejezet lezárult a kontinens történetében.

Annales, 1998/2. mars-avril, 209–229.

Sz.L.

Caron, François

EGY NAGYLÉPTÉKŰ TECHNIKAI RENDSZER SZÜLETÉSE

A francia vasút (1832–1870)

A vasúthálózatok építése jelentős epizódnak számít a makrorendszerek történetében, hiszen amint T. P. Hughes megállapítja, a modern technológia jellemzője az összetett és kiterjedt technikai rendszerek létezése, amelyek térben kiterjedtek és feladatkörök alapján integráltak, mint például az elektromos áram, a vasút, és a telefon hálózatai, amelyeknek nagy szerepük volt az iparosodásban, a gazdasági fejlődésben, továbbá életmódváltozást hoztak. Ugyanígy a technikai rendszerek szemszögéből is fontos, és a két kérdéskör metszéspontjában helyezkedik el. Egy ilyen nagyléptékű technikai rendszernek a kialakulását az első negyven évében vizsgálni azt jelenti, hogy arra keressük a választ, melyek voltak a térbeli és technikai konfigurációjának magyarázó tényezői akkor, amikor első koherens formáját elnyerte. Ennek megfelelően az ilyen típusú elemzésnek egyszerre kell gazdasági, in-

tézményi és technikai adatokra támaszkodnia. Milyen kényszer nehezedett a technológiára, amely egyben irányította is a fejlődését abban a globális technikai rendszerben, amelyikben született? Milyen gazdasági és térbeli adottságok magyarázzák kialakulását és fejlődését egy olyan térben, amelyet a korábban létező közlekedési és hírközlési módok építettek fel? Milyen intézményi meghatározói tényezők magyarázzák a választott szervezési modellt és a felhasznált technológiákat? Milyen következményekkel járt a rendszer kialakulása a globális technikai rendszer fejlődésére nézve?

A válaszok a vasúti makrorendszer eredeti jegyeit segítenek elkülöníteni. A rendszerek elkülönülése a vasúttörténet jellemzője, és Franciaországban különösen érvényes ez, mert itt korán erősen strukturált hálózatok épültek ki, amelyeknek a technikai kultúrája egységivé vált. A vasút benyomulása a globális technikai rendszerbe mutatja, hogy a technológia társadalmi képződmény. Részben válasz lehet az egyre erőteljesebb gazdasági növekedés igényeire és a romantikus nemzedék elvárásaira. Részben az utakon megnövekedett forgalom és az utazási kedv erősödése is szóba jöhet. Technikailag a vasút két hagyomány közti szintézist valósít meg, a vasút előtti szállítási rendszereket és az újkornak az ipari forradalomban betekeljesülő ipari gyakorlatát. Ezek az örökségek már eleve magyarázzák az elkülönülést, hiszen a kezdeti választások a nemzeti technikai kultúrák egyediségei és a térszervezési modellek befolyásolták.

A létező technikák és szervezési gyakorlatok nem feltétlenül kínáltak kielégítő megoldást mindazon igényekre, amelyeket ez a bonyolult makrorendszer támasztott mérnökeivel szemben, akiknek létre kellett hozniuk és üzemeltetniük ezt a korábban sosem látott méretű és komplexitású rendszert. Sürgős beavatkozásokat kellett végezniük olyan esetekben, amelyekre nem voltak bevált receptek, így gyakorta merész döntéseket hoztak, amelyek szintén az elkülönüléshez járultak hozzá. Sokszor angol példákat követtek, amelyeket jól ismertek. A hálózat kiépülése ily módon együtt járt az angol technológiák tömeges átvételével, a technológiai fejlődés pedig óhatatlanul függött a rendszer előre nem látott eseményeiből és hibás működéséből levonható tanulságoktól. Ezekből a tanulságokból olyan tudás halmozódott fel, amelyet gyakran titokban tartottak, és az alkalmazottak mindennapi gyakorlatába beépült, valamint egy formális tudás, amely megjelent a mérnökök és a vizsgálóbizottságok jelentéseiben és szerződéseiben. Ezeket felhasználva és a tanulás-

gokból kiszűrt kutatási irányok által meghatározott pályákon mozogva kialakult a vasút egyre kevésbé véletlenszerűségekre épülő tudománya, amely azonban hálózatonként erősen különbözött.

A kezdeti választások nem magyarázhatók kizárólag technikai okokkal, erősen függtek a kialakított szervezési modellektől és a kereskedelmi és tarifális stratégiáktól. Az első a Franciaországban elterjedt, az adminisztratív és hierarchizált rend hatékonyságában való hit által uralt rendszerszervezést tükrözi, a második az *ancien régime* idejéből örökölt jogi és gazdasági kultúrát. A tanulmány azonban elsősorban a technikai jellemzőket vizsgálja azon hat hálózat esetében, amelyek 1832 és 1859 között jöttek létre Franciaországban. A vasút franciaországi születésének szimbolikus dátumaként 1832-t jelölhetjük meg, amikor a Saint-Étienne-ből Lyonba tartó pályán Marc Seguin mozdonyát bemutatták, s a Második Császárság alatt érte el technikai és jogi szempontból a hálózat az első érett formáját. Az állam és a hat társaság között 1859-ben és az 1860-as években kötött megállapodások vegyes gazdasági rendszert teremtettek, amelyhez erős állami gyámkodás járult technikai, kereskedelmi és pénzügyi téren kilencvenkilenc éves időtartamra. A koncessziós magántársaságok az általuk kiszolgált területen monopolhelyzetet élveztek, és az állam garantálta az új vonalak építésére kibocsátott kölcsöneik kamatait. Ezt azonban vissza kellett fizetniük az államnak, amely így megnövelte befolyását és a vonalak számát, monopóliumhoz jutott. A hasznót ráadásul egy bizonyos szint felett meg kellett osztani az állammal. Ahogy a jogi viszonyok megszilárdultak, a technikai rendszer elért egy szintet. 1830-ban 38 kilométerrel kezdtek, 1860-ban 9.500, 1869-ben pedig 17.000 kilométert tett ki a vonalak hossza, amelyeken a vonatok egy évben körülbelül 120 millió kilométert futottak be.

A vasút Franciaországban a mérnök tudásának, a közgazdász elképzeléseinek és a romantizmusnak a terméke volt, beleilleszkedve a társadalom által megfogalmazott reményekbe. A mérnökei olyan technikai kultúrával rendelkeztek, amely egyben a rendszer alapító paradigmáit is meghatározta, közvetlenül befolyásolva a vonalak kijelölését, az infrastrukturális elképzelést és az üzemeltetési módokat. A közúti fuvarozás és a belföldi hajózás szervezési modelljeit közvetlenül áthelyezték a vasútba. A hálózat összetervét a Útmérnöki Hivatal (*Ponts et Chaussées*) vizsgálta fel. A testület területrendezési elképzeléseit hosszabbította meg, a nemzeti terület egyesítésének eszközeként, a hálózat egyre kiterjedtebb tételével és sugaras szerkezetével. Az

infrastrukturális elképzeléseket is a közutak és a csatornák adta minták ihlették. A széles sugarú kanyarok és az enyhe emelkedők tipikus példái ennek. Marc Seguin alkalmazta ezeket elsőként a Lyon–Saint-Étienne vonalon 1829–1832 között. A tökéletességre való törekvés az egyik lényegi jellemzője a francia vasúti rendszernek, emiatt számos művészi alkotás jött létre és jelentősen megnöttek az építési költségek, s nem csak a fővonalakon, de a gyenge forgalmú szárnyvonalakon is, amelyek az 1860-as, 1870-es évektől épültek ki. Az országban gombamód szaporodtak a hidak és viaduktok, megalapozva a francia középépítkezési iparág fellendülését és terjeszkedését világszerte. Az utak karbantartása és a forgalom irányítása 1740-től sajátos technikai kultúrát hozott létre, amely a vasútra is hatással volt. A 18. század végétől a forgalom megnövekedett, a mérnököknek erre a kihívásra kellett választ adniuk, s a tőke egy részét ehhez a különböző postakocsi-vállalkozások adták. Az útkaparók testületének szervezete volt a minta a pálya- és épület-karbantartókéhoz. Az indulási oldalak és a pályaudvarok a fogatváltó-állomások örökösei. A vonatforgalom olyan beosztást alakított ki, amely a gyorspostakocsikét követte. A postakocsis a mozdonygépész előképe volt, a hajtó a mozdonyvezető. A postakocsik sebessége megnőtt, de egy 1842-ben ülésező bizottság feleslegesnek tartotta, hogy a vasút azoknál gyorsabban közlekedjen, mivel a sebesség luxusszámba ment. A terek megosztása a vasúti kocsikban a gyorspostakocsikban levő hierarchiát követte, ami három osztályt jelentett, folyosó nélküli, fából készült, fülkére osztott kocsikkal. A kocsiszekrények is a közútiakat idézték, a kerekek, felfüggesztések, fékek, tengelyek úgyszintén.

A közúti örökség mellé járult az ipari. Az 1840-es évek első felében úgy látszott, hogy a francia ipar képes kielégíteni az új fuvarozási rendszer igényeit, legyen szó akár fém vázszervezetekről, akár gőzerővel hajtott gépekről, akár gördülőállományról. A gőzgépek felügyeletét és a vasipari üzemek engedélyezését felügyelő szerv 1810-től a Bányászati Iskola (*Écoles des mines*) lett, tagjai igen gyakorlatias képzésben részesültek, számosan jelentős szerepet tölthettek be a francia vasút fejlődésében. Míg a Politechnikai Iskola (*École Polytechnique*) oktatása megmerevedett Arago idején 1830-tól, a Központi Iskola (*École Centrale*) alapítói az ipari tudományt akarták tanítani az 1829-es megalakítása után. A Művészetek és Mesterségek Iskolái (*Écoles des Arts et Métiers*) is megújultak 1832-től, az elméleti képzést gyakorlatival kapcsolták össze, hozzájárulva a tapasztalatokra alapozott vasúti tudományok megalapozásához. Ezek a főiskolák

adták a vasút mérnökeit. Az 1840-es évektől a vasút nagybani megrendelője lett a vasiparnak, amely képes volt azt kiszolgálni a hagyományos technológiákra épülő termékkálával. A vasúti mérnökök mindenhez a leginkább megfelelő alapanyagot keresték, az élénkülő és egyre erősödő kereslet felgyorsították a vas- és acélipar fejlődését. A hagyományos vasipar és a vasút kapcsolata azonban zsákutcának bizonyult, mert rövidesen kiderült, hogy termékei nem feleltek meg azoknak az elvárásoknak, amelyeket a vasúti igénybevétel támasztott velük szemben a sínek, járművek, vágányokhoz kapcsolódó berendezések formájában. A hagyományos vasöntődék és mechanikai üzemek felvirágzása ettől függetlenül megtörtént az 1830-as, 1840-es években. Elzászban, az Ardenneknben, a Massif Centralban. Több vállalkozó fogott mozdonyok gyártásába, a kocsigyártók pedig vasúti kocsikat kezdtek el készíteni. Az alkalmazott anyagok minőségének elégtelenségei a mérnököknek duplán okoztak gondot, hiszen sürgősen jobb megoldásokat kellett találniuk, miközben részben sötétben tapogatóztak.

A vasúti technológia minden területén számos lehetőség merült fel, amelyek egymással versenyeztek, például a kazán típusa, a tengelyek és a felfüggesztés (amerikai és európai modell) kérdésében. 1882-ben egy mérnök a következőket jegyezte meg a vasúti technológiák kapcsán: Nincs olyan témakör, amelyben több találmány született volna, és ahol a tényleg praktikus megoldások száma korlátozottabb lenne. A kezdeti választások gyakran ellenálltak a későbbi egyszerűsítési törekvéseknek. A nyomtáv ilyen kérdés volt. 1440 és 1445 cm közöttinek kellett lennie, és noha a legtöbben az 1445-öst választották, de a Dél az 1440-est, néhány vonalat pedig 1450 cm-esre készítettek. Az 1445-ös angol minta volt, azonban Európában 1880 körül a legtöbb helyen 1435 cm volt a nyomtáv. További szabványosítási törekvésekbe ülkező kérdés volt a sínprofiloké, amely az ötvenes években éleződött ki. A társaságok először a kettős gombás sínсарus angol megoldást vették át. A Dél viszont 1850 körül a Barlow-sínt alkalmazta, de nem vált be. A keleti és északi társaságok és a PLM német tapasztalatok alapján a talpas Vignole-sínt vették át. A PO, a Dél és a Nyugat a többiek kedvező tapasztalatai ellenére inkább a régihez tértek vissza, így két részre oszlott Franciaország, a sínсарus és a talpas régiókra. A kenésre sem volt egyedül üdvözítő megoldás, létezett a zsírzó és az olajozó iskola, és még azonos hálózaton belül is különböztek voltak a síkosító berendezések. Ismét csak a kezdeti választások hosszú távú következménye ez, amelyet egységiségre törekvő elkülönülésnek nevezhetnénk.

Amint már láthatjuk, a francia vasútmérnökség jelentős mértékben támaszkodott a brit tapasztalatokra, és a technológiai transzferre. A lokomotívok technológiája közvetlenül az angol modellekre alapult. A gőzgépekhez képest a mozdonyok sokkal gyorsabban terjedtek el Franciaországban, és az 1840-es évek végére már saját modelleket is kezdett kínálni a francia ipar. Egyes brit modelleknek nagyobb sikerük volt Franciaországban, mint odahaza, például a Crampton túl nehéz volt az angol pályákhoz, viszont a franciáknál a nagysebességű forgalomban a század közepétől egészen a Második Császárság végéig uralkodó szerepet töltött be. Az angloániát a kortársak is bírálták, főleg, mert nem azért vettek át valamit, mert jó volt, hanem mert már régóta csinálták. Ezért többen szorgalmazták, hogy a német tapasztalatokat is hasznosítsák.

A hibás működések első és legsúlyosabb fajtája a baleset volt, amely a vasút történetét mintegy ütemezte. Egyes baleseteknek jóval nagyobb hatásuk volt, mint másoknak. Ellenséges hangulatot gerjesztettek a technikai haladás ellen, de annak hívei elfojtották az ilyen megnyilvánulásokat. Könnyedén bizonyították a társaságok, hogy biztonságosabb a vasút, mint gyorspostakocsin utazni. Az alkalmazottak viszont nem örülhettek: a munkahelyi balesetek a bányákhoz hasonlóan gyakoriak voltak. A vasúti technikai kultúra fejlődését nagyban befolyásolta a biztonságra törekvés, annál is inkább, mivel a hálózat sűrűsödésével megnőtt az erősen balesetveszélyes helyek száma. A balesetek okainak elemzését intézményesítették, minden balesetet adminisztratív vizsgálat követett a technikai felügyelők vezetésével, s az eredményt egy bizottság elé tárták. Sokszor a következtetés az alkalmazottak felelősségére mutatott rá, mivel nem megfelelően hajtották végre az előírásokat, de egyben mindig tartalmazott ajánlásokat is a társaság számára a jövőbeni biztonságosabb működés érdekében, és új utasításokat javasolt, valamint technikai újításokat. A működtetésből eredő incidensek mindennaposak voltak: késések, anyagtorlódások, mozdonyleállások a rossz időjárás vagy rendszerhiba miatt, jelzési- és váltóhibák, anyagvesztéses és rossz anyagelosztás. Ezekhez adódnak még technikai és kereskedelmi jellegű előre nem látott problémák, amelyek gyakran lesújtó következményekkel jártak. Nem ritkán már az üzembe helyezés előtt jelentkeztek. A vonalépítés során felmerülő nehézségeket rendszeresen alábecsülték. A földmunkáknál különösen a földcsuszamlások ellen kellett jóval erősebb biztosítás, mint a hagyományos utaknál. Kellemetlen meglepetések az üzemeltetés során sem kímélték a társaságokat. Képtelenek voltak

a létesítés költségeit lezárni, mivel folyamatosan kellett vagy felújítani, vagy újraépíteni már elkészült vonalakat, pályaudvarokat, a gördülőállományt. Két okból volt ez így, egyrészt a forgalom nem várt folyamatos növekedése miatt, másrészt a nem megfelelő alapanyagok és eljárások által okozott problémák miatt. A forgalomnövekedés az áruszállítás terén jelentkezett, az utasok alatta maradt a várakozásoknak. A forgalomban a csúcsok rendszertelenül jelentkeztek mind időben, mind térben, ami nehezítette a kezelésüket, továbbá jelentős nehézségeket okoztak a pályaudvarokhoz való eljutásban a hétvégeken, nyáron és az őszi nagyvásárok idején. A kapacitásnövelésben igyekeztek megoldást találni. A sínek sokkal rövidebb idő alatt használódtak el, mint ahogy tervezték, a tengelyek sűrűbben törtek el, a szerelvények gyakrabban siklottak ki a vártnál. A fékek és a jelzőberendezések rendszeresen elégtelennek bizonyultak. Ugyanakkor egyre gyorsabb és egyre nagyobb teherbírású mozdonyok jelentek meg a hálózatban. A hibák orvoslásán folyamatosan dolgoztak, azonban figyelembe kell vennünk, hogy a vasút éppen a biztonsági előírások miatt merev rendszernek tekinthető, a változtatások ezért csak lassan léptethetők életbe, és hatásuk nem azonnali. A rendszer 1860 körül egy törékeny egyensúlyi helyzetet ért el, majd az 1870-es évekre további újításokat vezettek be, amelyek révén 1880–1890 körülre igazi egységet alkottak, de ehhez a globális technikai rendszer újraalkotása volt szükséges, amely a technológiai externáliákon alapult.

A technológiai haladás folyamatos párbeszéd eredménye, amely a vasúti rendszer különböző ágazatai között zajlott folyamatosan. Ezek az ágazatok egységben kívánnak működni, hogy biztonságosan bonyolítsák a forgalom zökkenő- és torlódásmentes lefolyását. Három példát mutat be a tanulmány az ágazatok közül, a vontatását, a vas és acél alapanyagokét, a jelzőberendezéseket és automatáikét. E három ágazat összhangba hozása három ütemben ment végbe. A gőzerőn alapuló technológia az 1850–1860-as években látványos fejlődést produkált, amely a tartalék kapacitásokat is kiaknáta. Az 1860-as évek végére a sínek elhasználódására is gyógyírt letek. A jelzőberendezések esetében viszont csak az 1870-es évektől beszélhetünk áttörésről. A vontatáson belül a nagysebességű és az áruszállító mozdonyok alágai párhuzamosan fejlődtek, de míg az első esetében a kezdeti brit minta után megmaradt a szigetországi befolyás, a másodikonál önálló francia fejlesztés kezdődött. A tüzelőanyag gazdaságos felhasználására igyekeztek a tervezésnél hangsúlyt helyezni, annak

magas ára miatt. A síneknél az anyag gyors elhasználódása a mérnököket szabályos válsághelyzetbe sodorta az 1850-es években a Párizs környéki vonalakkal, ahol évente kellett felújítani a vonalakat. A megoldást a Bessemer- és Martin-féle eljárással, acélból készült sínek jelentették a hatvanas évektől kezdve, de a hálózatok teljes síncseréje a hetvenes évektől kezdődött és évtizedekig tartott. A különleges acélfajták kifejlesztésének a váltóberendezések és a kereszteződések adtak igazi lökést. A tengelytörések szintén jobb minőség megkövetelésére és szigorú átvételi szabályokra kényszerítette a vevőket, azaz inkább a kereslet mozgatta és ösztönözte a kínálati oldalt és így a technikai változásokat. A forgalom szabályozása egy olyan összetett rendszernél, mint a vasút megköveteli, hogy az információk tökéletesen ellenőrizve és valós időben jussanak el minden pontra. A sebesség és a veszélyes pontok számának növekedése ezt megnehezítette. A nyugati és északi hálózatban továbbá a PO-nál az elektromos távíró használata általánosan elterjedt 1855-re, míg a lyoni vonalon csak a sürgős üzeneteket továbbították vele. A jelzőrendszer tökéletlensége is akadály volt a zökkenőmentes működés előtt. Eredetileg a vonatok közlekedését nappali és éjszakai örök felügyelték, az elsőket 1848 után, a másodikakat az 1860-as évektől bocsátották el, és felváltották őket az útkaparó-brigádok, a váltókezelők és a sorompóőrök. A használt jeleknek egyszerűeknek és állandóknak kellett lenniük. Leginkább mozgójelzéseket használtak, vizuálisakat (karjelek, zászlók, lámpák) és akusztikusakat (trombiták, tülkök, sípok, petárdák és elektromos csengők). Az elektromosság és a vasút az 1840-es években találkozott a távíró alakjában, majd további találmányok követték, de a vasutas szakma kissé hűvösen fogadta, csak a biztonsági érdekek és a működési zavarok logikája kényszerítette rá a mérnököket, hogy egyre több területen szavazzanak elektromos megoldásokra.

Mindezek az eredmények nem változtattak a francia rendszerek elkülönülési tendenciáján. Az elkülönülés lehetett terjedő, funkcionális vagy egyediségre törekvő. Az első azt a nézetet tükrözi, hogy az uniformizálás fékezi a haladást, a sokféle megoldással pedig tökéletesedik is a rendszer. Másképpen versengésnek is lehet nevezni ezt az elkülönülést. A másodikak úgy magyarázták, hogy minden hálózat különböző földrajzi adottságokkal és forgalomszerkezettel néz szembe, ezekhez kellett igazodniuk például az eltérő lokomotív- és vagon típusokkal. Ez az első két fajta lassan átalakult a harmadikba, mert minden hálózat meg akarta mutatni a saját technikai kultúrájának egyediségét, és minden mérnök sze-

rette volna a kézjegyét rajtahagyni a hálózatán. Az elkülönülés ellenére a konvergenciának is voltak jelei. Így a vasút tudományának kialakulása; az állam pedig szintén egységesítő hatást gyakorolt, de nem elég erőteljest. Az 1882-es és 1886-os berni konferenciák pedig, amelyek a vasutak technikai egységének megvalósítását tüzték ki, a francia képviselők kérésére vetette el a szabványok elvét, és helyette minimum és maximum határait állították fel. Az Egyesült Államokban jóval jobban ment az egységesítés, mint Európában.

Az alkalmazottak fölötti uralom is a siker kérdése, s a technológia is megmutatta korlátait. Csak a szabályzatot szigorúan betartó és buzgó alkalmazottakkal rendelkezve lehetett ellensúlyozni mindezt. Először is a felvételi politikát kellett kialakítani egy olyan rendszerhez, amelyben nagyon sokféle kompetenciára volt szükség, de amelyeknek a pontos tartalmuk egyelőre bizonytalanok voltak. Az első munkaerő-felvételek nagyszámú alkalmazott felvételét jelentették, akik között sok volt az alacsony képzettségű és fizetésű. Rövidesen a társaságok maguk képezték alkalmazottaikat, kivéve az olyan kényes foglalkozást, mint a mozdonyszerelő. A társaságok nagyon erősen építettek a hierarchiában való engedelmességre és az írásbeliségre. Az utasítások szaporodtak, az Útmérnöki Hivatal közvetlenül is részt vett megfogalmazásukban a biztonság nevében. A írott anyagok lehetővé tették az utasítások pontos végrehajtását, s hogy mindenkinek pontosan meghatározzák a felelősségét baleset vagy incidens esetén. Az utasításokat alkalmazottak továbbították, de a távirónak is jelentős szerepe volt a folyamatban, érthető viszonyt az idegenkedés a telefontól, amely kívül esett az írásbeliségen. A parancsoknak való vak engedelmesség a vasutas elsőszámú erénye volt, és összetett büntető- és jutalomrendszer támogatta ezt az erényt. A tekintélyelvűség volt az egyetlen mód arra, hogy a működtetés rendszerességét és biztonságát garantálja az alkalmazottak elégtelen intelligenciája ellenében. Eme elégtelen intelligencia ellenére a mérnökök idegenkedtek az automatizálástól és az elektromosságtól, így a vasút erősen munkaintenzív maradt az olcsó munkaerőnek köszönhetően. Az idegenkedést részben magyarázta a tökéletlenségük és a működésük bizonytalanságai, de másrészt a megszerzett vagy kialakított *know how* elismerésére alapult kultúra lényegi összetevője volt ez a gyanakvás. A mérnökök sokáig jobban bíztak egy mozgás távolra történő mechanikai átvitelében, mint egy elektromos erő továbbításában, amelynek ugyanez volt a feladata.

A társaságok kereskedelmi stratégiáit nehéz lenne teljességükben elemezni a technológiai választások függvényében, pusztán néhány megfigyelésre szorítkozik a tanulmány. Az üzemeltetők a távolsági nagybani áru fuvarozást fejlesztették, versenyezve ezzel a hajózással, valamint a nagysebességű vonatokat az utazó elit számára. Ezek a választások a piaci szegmensek jó érzékelésére mutatnak, időben ismerték fel a lehetőségeket, reagáltak a megjelenő és növekvő keresletre. Ám a gazdasági ésszerűség hajkurászása olyan döntésekre kényszerítette a társaságokat, amelyek éppen ellentmondottak annak. Az utasok számára kialakított tarifarendszer ilyen volt. A mérnökök döbbenten vették észre, hogy az 1860-as években a kocsik háromnegyede üresen járt, mégis az 1880-as évekig ellenálltak a társaságok, hogy javítsanak a második- és harmadosztályok kényelmén. Az áruszállításnál nem voltak hajlandók árképzésre az egy vagonban szállított különböző áruk összekapcsolásánál. Emiatt részletes számlás műveleteik megnövekedtek s ezzel a költségeik is, felelősségük pedig megnőtt a feladókkal szemben.

A francia vasút ereditésége számos hatás következménye, az infrastruktúra tökéletessége és a művészi kivitelezés kontrasztot képez az üzemeltetés garasoskodásával. A hat hálózatra bontás az állam és a nagybankok közti alkudozás végeredményeként alakult ki. Az egyes hálózatok kultúrája kitermelte a maga mérnök hőseit, akiknek a nevét a mai napig tisztelet övezi. A szabványosításban sokkal messzebb jutottak az USA-ban a szövetségi törvényeknek köszönhetően az 1880-as évektől, illetve Közép-Európában Németország körül, mint Franciaországban, ahol hitelvé vált az eljárások különbözősége. A vasúti makrorendszer fejlődésének elemzési sémája alkalmazható más technikai makrorendszerekre is, technológiai más szektorokban is alkalmazásra leltek. A makrorendszerek irányítását úgy tekinthetjük, mint a technikai rendszer-váltás folyamatának központi alkotóelemét.

Annales, 1998/4-5. juillet-octobre, 859-885.

Sz.L.

Buldakov, V. P.

A BIRODALOM VÁLSÁGA ÉS A XX. SZ. ELEJI FORRADALMI NACIONALIZMUS OROSZORSZÁGBAN

A szerző úgy véli, hogy a történészeknek mélyrehatóan elemezniük kell a 20. sz. eleji tö-

megmozgalmaiban a szocialista és a nacionalista alapelvek kölcsönhatását. A két utópia szimbiózisának előzményeként érdemes visszatekinteni a II. Sándor cár meggyilkolását követő eseményekre. A zsidóellenes pogromok után válaszként a zsidó fiatalok egy része ekkor fordult az értelmiségi politikai utópiák felé. Az állami paternalizmus és a tiltások a legradikálisabbakat a rendszer elleni elkeseredett harcra ösztönözték. A birodalomnak a kis népek feletti gyámkodó politikája pl. „a kizsákmányolás” és az elengyeledés felvetésével valójában az egyes nációkat egymás ellen uszította. Buldakov rámutat, hogy az orosz forradalom főszereplője a megszállott, marginális etnikumú személyiség lett, aki rossz helyzetén a törvény adta keretek között nem tudott változtatni. Az orosz birodalom társadalmi struktúrájában a marginalizáció a nacionalista és az „internacionalista”-szocialista pártoknak kedvezett. A közvélemény eszmei-politikai arculatát nem a párbeszédre való törekvés, hanem a konfliktusok jellemezték. Az etnikai összetűzések és a megváltozott geopolitikai tendenciák elősegítették a helyi nemzeti pártok létrejöttét.

Az első orosz forradalmi hullám elmúltával a kormányzat visszatért az etnikai tiltások politikájához. Így nem lehet csodálkozni a nacionalista eliték egy részének politikailag öngyilkos pszichikai arculatán. Az orosz „nihilistáktól” eltérően azonban rájuk erőteljesen hatottak a konfesszionális tényezők. Az oroszországi népek vezetői közül sokan megértették a nacionalista és a szocialista alapelvek (olykor manipulatív) összekapcsolásának jelentőségét. A finnknél ez gyakorlatiasan ment végbe. A muzulmán eliteknél ugyanez egy területileg is körülhatárolt etnokulturális közösség kialakítását és a megújult szellemi-vallási értékek védelmét szolgálta. Buldakov szerint a 20. sz. eleji nemzeti mozgalmakban az „osztály”-etnofóbia nem véletlen, hanem a birodalmi paternalizmus „betegségének” visszatükröződése.

Az első világháború alatti és főleg az 1917. évi események elemzésénél figyelembe kell venni az oroszországi munkásosztály internacionalizmus-felfogásának módosulását, az utóbbiaknál pedig azt, hogy a fő mozgatóerőt a katonák jelentették. Buldakov rámutat, hogy az orosz történelemben az internacionalizmus egyfajta etnikai toleranciaként fogják fel, holott inkább a politikai kultúra archaikusságához és az orosz nacionalizmus fejletlenségéhez kapcsolható, míg a patriotizmus az alattvalói hűséghez és a szolgálati igyekezethez. 1917 februárja után az etnikai identifikáció az egyes népeknél közös törvényszerűségeket is jelzett. Így a mérsékelt kisebbségi politikusok balrafordulását. A harcos

ukrán szociáldemokraták (pl. V. V. Vinnyicsenko és Sz. V. Petljura) eszmeileg a „nemzeti marxizmushoz” közeledtek. A „szocialista” nacionalisták — nem adva fel az önkormányzatiság elvét — többeitnikumú szervezetekbe kerültek. A kevés, szeparatizmust hirdető aktivistát maguk a mozgalmak vezetői zabolázták meg. 1917-ben a központ és a régiók korábbi ellentéte mellett növekvő jelentőségük lett a periféria etnikumok közti konfliktusainak. Valójában az utóbbi térségben a birodalmi helyett sok kis nacionalizmus jött létre.

Az egyeduralom bukásakor, a korábbi elnyomás antitéziseként, a nem orosz népek külön nemzetekként manifesztálódtak. Mozgalmaikat a kulturális és az autonómia-követelések, a védekező jelleg és a saját etnikumú hadseregrészek létrehozásának igénye jellemezte. Buldakov az ukrán szervek (pl. a Központi Rada) és a katonai vezetők (így Petljura) radikalizálódó „ukránosítási” lépéseit, másfelől pedig az Ideiglenes Kormány elutasító politikáját bemutatva jól érzékelteti az etnikai pszichózis fokozódását. Valójában az ukrán nacionalisták a tanulmány írója szerint az „ukránosítást” etnofóbikus előítéletektől vezetettve felszabadító-demokratikus és szocialistikus mezbe bújatták. A P. P. Szkoropadskij vezette 34. „ukránosított” hadtest sorsa jól mutatja, mire vezetett az „önző” nacionalizmus.

Az 1917-es eseményeknél fontos annak megítélése, hogy a katonaság körében milyen formában jelentkeztek az etnopszichikai és az identifikációs kérdések. Buldakov szerint a nacionalizmus tömegformáiban kevés a közös vonás az értelmiségi szocializmussal és a demokratikus polgárosodással. Egyes nacionalista vezetőknél olyan műveltségbeli hiányok lelhetők fel, amelyek hozzájárultak a tömegek türelmetlensége fokozódásához. A szerző rámutat, hogy a periféria sorsának alakítása fokozatosan a helyi vezetők kezébe került. A központi szervek által javallott koalíciókat legjobban a nacionalista vezetők kérielhetlensége bénította meg. Sokszor saját sikertelenségeik miatt hajlottak az elutasításra, az „ellenségek körének” bővítésére, ami kedvezett az interetnikai viszonyok törzsi szintre jutásának. A „forradalmi gyűlölet” összefonódott a primitív etnofóbiával és a rejtett zsidó- és kapitalistaellenességgel. A bolsevik hatalomátvétel a helyi nacionalistákat „az orosz anarchiától” való elhatárolásra ösztönözte. A kisebbségeknek tett kezdeti bolsevik ígéretek, főleg az alkotmányozó gyűlési választások szocialista eredményei nyomán, a különböző tiltások követték.

Az orosz birodalom szétesése az etnofóbia szélesedésével és az „önfelfegyverzés káosza” növekedésével járt. Az oroszok és a kisebbségek összetűzéseit a bolsevikok az utóbbiak szándékos

támadásaként értelmezték. Buldakov utal arra, hogy a szovjet történettudomány is így értékelte pl. az 1918 januári sahmori eseményeket, holott a tragédiát a kölcsönös etnikai félelem és a forradalmi káosz idézte elő. A zavaros helyzetben a szocialista és a nacionalista alaptételek új, szokatlan kapcsolatai jöttek létre. Pl. a világforradalom érdekében megengedhetővé vált „a zöld és a vörös zászló egyesítése”. A bolsevikoknál is felvetődött a muzulmán periféria forradalmasításának kihasználása. A korábban toleráns orosz értelmiségben terjedt a vad antiszemitizmus, de még ennél is veszélyesebb volt az etnoidentifikációs káoszról kirajzolódó „kommunista államiság”. Az etnikai háborúkon túl a kis népeket bevonták a polgárháborúba. A „vörösök, a fehérek, a zöldek és a nacionalisták” a „burzsujok” elleni harc címkéjével hajtották végre zsidópogromjaikat. Buldakov joggal mutat rá, hogy a radikális tanok felszítják a negatív érzelmeket, a nacionalista előítéleteket és a törzsi kegyetlenkedést. A forradalmi nacionalizmus és a korabeli eseményeket sem lehet megérteni a beteges etnopszichikai jelenségek figyelembevételével. Baljós törvényszerűség, hogy az „internacionalista” birodalomnak már nem volt szüksége a marginális etnikumok „segítségére”.

Ma már világos, hogy a szocializmus és a nacionalizmus kapcsolatát nem lehet a régi ideológiai kritériumok alapján értékelni. 1917-et a birodalom általános válsága folyamatába helyezve tudjuk csak helyesen értelmezni. Ebben a krízisben az etnonacionális tényezők demográfiai téren is jelentkeztek, amivel összefüggött a különböző népek szociális intoleranciájának fokozódása. A válságos időkbeli nagy szociokulturális feszültség etnikai manifesztációkat (szélsőségeket) vált ki, a forradalmi nacionalizmus pedig feltárhatja a tömegmegmozdulások legnegatívabb vonásait. A szociokulturális fundamentalizmus, mint a 20. sz. mutatta, könnyen felruházható az összes lehetséges doktrinális címkével.

Vosproszi Isztorii, 2000. 1. 29–45. o.

K.J.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK A 20. SZÁZADBAN

A negyedévenként Párizsban megjelenő folyóirat évente általában egy tematikus számot jelent meg a történelem egy-egy kérdéséről. Vizsgálta már Franciaország történetét a napóleoni korban (1970. július–szeptember), a mozi históriáját (1986. április–június), az 1875–1878 közötti évek keleti válságát (1980. január–március), de a

gyarmati Amerikát (1988. április–június) éppúgy bemutatta, mint az 1917-es esztendőt (1968. január–március) vagy a kultúrtörténet különböző területeit (1992. január–március). Még hosszan lehetne sorolni a példákat az 1968 óta tartó sorozatból. A címben jelzett szám is e hagyományokat követi, s ezúttal témaként a 20. századi nemzetközi kapcsolatok szerepelnek. Az 1995. esztendő legutolsó száma azonban úgy tematikus, hogy egyúttal emléket állít a közelmúltban (1994. szeptember 12.) elhunyt neves francia történész Jean-Baptiste Duroselle emlékének.

A *Revue d'histoire moderne et contemporaine* egykori elnökét (1965–1980) a jelenlegi elnök, Pierre Milza méltatja a bevezetőben, s Duroselle hatalmas történeti munkásságát emeli ki. A jelző ezúttal nem az elhunytak járó kötelező udvariasságot fejezi ki, hanem arról van szó, hogy munkássága a történelem szinte valamennyi területét érintette. Foglalkozott vallástörténettel, a »boldog békeidők« vagy a nagy háború Franciaországával, kitűnő életrajzot írt a *Tigrisről azaz Clémenceau-ról és Foch marsallról* is. A történész szakma azonban Európában éppúgy, mint Amerikában Duroselle nevét a nemzetközi kapcsolatok történetével azonosítja. Joggal, mert a már tizenegyedik kiadást megért *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours* (Daloz 1993) vagy a *Décadance 1932–1939* (1979), illetve a *L'Abîme 1940–1944* (1982) alapműnek, klasszikus munkának számít a 20. századdal foglalkozó történész számára.

Duroselle a nemzetközi kapcsolatok fogalmát tágan értelmezte, ezért vizsgálta a külpolitikai döntés mechanizmusát, s egy szintén alapmunkában — *Introduction à l'histoire des relations internationales, A. Colin 1966* —, melyet Pierre Renouvinnel, mesterével közösen írt, a külpolitikát befolyásoló tényezőket vizsgálták. Mester és tanítványa szinte iskolát teremtett a francia történetírásban, bár meg kell jegyezni, hogy az iskolateremtés kifejezést Duroselle nem szerette, mert kizáró jellegűnek tartotta abban az értelemben, hogy akadályozza az iskolához tartozók szabadságát. Ehelyett inkább amerikai módra a már csaknem családias jellegű összejöveteleket szerette, ahogy Maurice Vaisse írta a róla szóló méltatásban a *Le Monde*-ban. Ezek az összejövetelek a híres keddi szemináriumok voltak a Sorbonne-on, amikor Duroselle maga köré gyűjtötte azokat, franciákat, külföldieket egyaránt, akik a nemzetközi kapcsolatok történetén dolgoztak, s előadva, vitatkozva adta át a mesterség fogásait. A *Revue* már említett száma tulajdonképpen e keddi szemináriumok késői terméke, s a tanítványok tisztelgése mesterük előtt. A közel tucatnyi tanulmányból két olyan dolgozat ismert-

tésére vállalkozunk, melyeket a napjainkban nagyon is időszerű európai gondolat, az európai egység kérdésköre kapcsol össze.

A kérdés egyik neves szakértője, *Élisabeth du Réau*, — azóta a témáról egy könyve is megjelent: *L'idée d'Europe au XXe siècle. Des mythes aux réalités*, Éditions complexe, Paris 1966 — a Sorbonne Nouvelle – Paris III professzora a francia külpolitikának az európai egység irányába mutató vonalát vizsgálja Aristide Briandtól Robert Schumann-ig (*La France et l'Europe d'Aristide Briand à Robert Schumann. Naissance, déclin et redéploiement d'une politique étrangère, 1929–1950*). Kiemeli, hogy bár az *Egyesült Európa* gondolatának régi gyökerei vannak, a politikai megfogalmazás mégis az első világháborúnak köszönhető. Már a húszas években több irányzat jelezte elképzelését az új Európáról: az egyik a federalizmusban látta a megoldást, a másik egy nagy európai piacról álmódott, a harmadik pedig a kulturális kapcsolatokat hangsúlyozta. Du Réau szerint azonban a döntő fordulat akkor következett be, amikor az *Európai Egyesült Államok* tervét a hivatalos politika is magáévá tette. Ez 1929–1930-ban következett be azszal, hogy a francia kormány Aristide Briand-nal az élén kedvezően nyilatkozott a tervről. Briand 1930. májusi emlékiratáról van szó, mely a föderális vonalat hangsúlyozza az európai nemzetek között.

A memorandum egyik perspektivaként az európai béke megmentését vázolja fel. Másik távlatként azt hangsúlyozza, hogy az európai unió megoldást jelenthet a gazdasági válsággal szemben. E célok érdekében azonban az uniónak saját intézményekkel is rendelkeznie kell. A kormányok válasza sok fenntartást tartalmazott. A németek szerint, pl. biztonsági problémákkal a Népszövetségnek kell foglalkozni. A britek a saját intézményeket, s a federalizmust egyaránt kritizálták, így Briand terve 1932-ben megbukott, és csak 1944-ben tűnt reményteljesnek az európai egység ügye. Ez év júliusában ugyanis az európai ellenálló mozgalmak, keletiek, nyugatiak egyaránt, egy föderális egységtervezetet készítettek. A következő esztendőben több, egységet hirdető mozgalom is létrejött. Ám hiába nyilatkozott a hivatalos politika, pl. Vincent Auriol francia köztársasági elnök 1947-ben szintén úgy, hogy a korlátozott Európa fogalom veszélyes, a Marshall terv végleg megosztotta Európát. A hidegháború következményeként aztán az euroatlanti tengely erősödött meg, majd megindult az együttműködés gazdasági, katonai és politikai téren egyaránt. Az európai egységtörekvések között felerősödött a föderális unió híveinek tábor, s maga Churchill is emellett volt. Az amerikai ihletésű federalizmus azonban eu-

rópai szövetségi kormányt feltételezett, s azt is, hogy az egyes államok szuverenitását korlátozni kell a központi intézmények javára. Az egyszerű együttműködést és a már említett federalizmust akaró irányzatok közti kompromisszumot végül az 1948. május 7–10-ig ülésező hágai kongresszus teremtette meg, amely egy Európai Tanács létrehozását javasolta. A franciák ezt elfogadták. Robert Schumann külügyminiszter pedig 1950. május 9-én egy meglepő bejelentést tett arról, hogy az európai népek közeledésének alapfeltétele a francia–német szembenállás megszüntetése. Schumann bejelentése szimbolikus jelentőségű volt, hiszen ezt egy olyan lotaringiai család leszármazottja tette, akinek sorsát a frankfurti békeszerződés közvetlenül is befolyásolta.

Maurice Vaïsse tanulmánya szintén a francia politika európai egységvonalát vizsgálja, de ez már de Gaulle időszaka, a hatalomra kerülést követő esztendőben (*De Gaulle, l'Italie et le projet d'union politique européenne, 1958–1963. Chronique d'un échec échecé annoncé*), melyek az európai politikai egység tervének nagy pillanatait jelentik. A francia külpolitika ugyanis azt akarta, hogy Európa európai legyen, s a vezetés ne az angolszászok kezébe kerüljön. De Gaulle a nemzetek feletti Európa gondolatát is elvetette, amikor kijelentette: „*Azt képzelni, hogy lehet valami eredményes csinálni az államok felett vagy rajtuk kívül, ez agyrém.*” E célok érdekében szorosabb együttműködést akart Rómával. A francia politikát azonban az olaszok még akkor is fenntartásokkal fogadták, amikor Párizs azt hangsúlyozta, hogy politikája nem az atlanti paktum ellen irányul. A francia–olasz nemzetkülönbségeket jól mutatta az a tény, hogy Róma elfogadta az amerikai javaslatát a közép-hatósugarú rakéták telepítéséről, míg a franciák ezt elutasították, és saját atoműtőerő kifejlesztését kezdték el. Róma számára az is nyugtalanító volt, hogy de Gaulle-ban azt az embert látta, aki veszélyezteti a demokratikus szabadságokat. Az olaszoknál csak a belgák és a hollandok voltak nyugtalanabbak, tartva egy Párizs–Bonn–Róma direktórium kialakulásától Európában. Számukra ennek ellensúlyát Anglia belépése jelenthette a Közös Piacba. Mivel a Párizs–Róma–Bonn hármas blokk kialakítása nem sikerült, a de Gaulle-i Franciaország a németekkel lépett szorosabb kapcsolatba.

Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1995. október–december

M.I.

A folyóiratszemlét összeállította: Kurunczi Jenő (K.J.), Majoros István (M.I.) és Szabó Loránd (Sz.L.)

BESZÁMOLÓ

az ausztriai Mogersdorfban megtartott

„Egyház, állam és társadalom a Pannon térségben – népi vallásosság, oktatás és szociális gondozás” című konferenciáról

2000. július 4 és 7 között 30. ülését tartotta a Mogersdorf Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion. A *jubileumi* konferencia helyszíne ezúttal a *névadó* dél-burgenlandi község, Mogersdorf (régii magyar nevén Nagyfalva) volt. E kettős funkció indokolja, hogy két apró adalékkal szolgáljak a település történetével kapcsolatosan. Az egyik, mint történelmi határpont, első okleveles említése 1187-ből, Nagfalva néven, amikor is a település a szomszédos szentgotthárdi cisztercita apátság birtokába került. A másik, mint a konferenciátörténet szempontjából fontos „kiindulópont”, a vasvári békét megelőző 1664-es ütközet, melynek egyik fontos stratégiai pontja a falu határában volt. 1964-ben a szentgotthárd-mogersdorfi csata 300. évfordulóján tartott nemzetközi történésztalálkozón fogalmazódott meg a későbbi rendszeres együttműködés gondolata.

Bár a születésnap pontos időpontja ily módon vitatható, a szimpozion végül is 1969-ben kezdte meg működését *osztrák, szlovén és magyar* történészekkel. Mint Stier Miklós konferencia-történetet tárgyaló írásaiból (Életünk, 1984/9; Kisalföld, 1991. V. 2.) megtudható, az 1970-től többoldalú nemzetközi szerződésekből szabályozott működési elvek értelmében megtartott első konferencia éve 1971 volt, ugyancsak Mogersdorf helyszínnel. 1972-től bekapcsolódtak a *horvát*, majd 1973-tól — kezdetben csupán rendszeres közreműködőként — a *stájer* történészek. (Hivatalos partnerré válásuk éve 1978.; konferenciát először 1982-ben rendeztek.)

Ezzel teljessé vált az az etnikai paletta, mely a résztvevők mellett a tárgyalt régiót is meghatározza, és amelyre vonatkozóan a szimpozion szóhasználatában a *Pannon-térség* elnevezés honosodott meg. Az elnevezést a résztvevő országok egyöntetűen jónak tartották és támogatták. A közös nevező megteremtése feltétlenül a konferencia egyik fő érdeme, hiszen a megalakulás pillanatában még eltérő társadalmi berendezkedésű országok többoldalú együttműködést igénylő célkitűzéseiben kerüendő volt bármiféle historizáló tendencia.

Az 1972-től immár váltakozó helyszínnel megrendezett konferenciák célja mindenekelőtt a közös (közép-európai) történeti tudat ápolása: megismertetni és közelíteni az érintett országok történetírásának legújabb eredményeit, vagy éppen az ellentétes álláspontok feltárása és megvitatása után kialakítani a továbblépés irányvonalait. E célok megvalósítása érdekében a szervezők (Magyarország képviseletében Vas megye) az ülészakok tematikájának összeállításánál igyekeznek — a középkortól egészen a II. világháborúig — a régiót érintő legpregnansabb társadalomtörténeti, kultúrtörténeti vagy éppen mentalitástörténeti kérdéseket napirendre tűzni. A felvetett problémakörök bemutatása az egyes országok jelzett

témában kutató legnevesebb történéseinek előadásain keresztül történik. Az előadások és a kapcsolódó hozzászólások nyomán az egyes ülések, vagy az egy témakör köré szervezett 2–3 éves tanácskozásciklusok végén fogalmazódnak meg azok a konklúziók, amelyek a közös vonások, közös érdekek, összetartó erők, vagy — épp ellenkezőleg — ellentétes tendenciák illetve fejlődési szakaszok következményeként levonhatók. Hogy néhány példát említsek, ilyen közös vonások fellelhetők a városiasodás vagy polgárosodás, illetve az oktatási struktúra kiépülésének fő vonulataiban; közös érdeket jelentett a török veszély elhárítása, összetartó erőt pedig a Monarchia. Másrészről viszont fáziseltolódások mutatkoztak például az ipari fejlődés kibontakozása körül, ami eltérő gazdasági és társadalmi fejlődést vont maga után; az első világháború utáni új hatalmi helyzet pedig ellentétes politikai szövetségbe tartozást eredményezett.

E néhány kiragadott példa is mutatja, hogy a megvitatandó kérdések milyen széles palettája áll a szervezők rendelkezésére még egy európai léptékkal mérve kicsinek számító régió történeti kutatási lehetőségei között is. A 30 év „mogersdorfi” tapasztalatai és konklúziói pedig minden bizonnyal beépülnek a nemzetközi kutatási eredmények sorába, kifejezésre juttatva ezáltal e regionális konferencia nemzetközi történettudományi jelentőségét.

Éppen ezért fontos és kívánatos a szimpóziumok anyagának mielőbbi megjelentetése.

A 2000 júliusában megtartott tanácskozásra, tekintettel a jubileumi évre, minden régió három — azaz a szokottnál eggyel több — előadót delegálhatott.

Karl Stix, tartományi kormányzó hivatalos megnyitója és az ünnepi koncert után *Hans Peter Zelfel* (Eisenstadt) előadásával — „Vallás-Oktatás-Karitás. Az egyház szerepe a Pannon-térségben” (Glaube-Bildung-Caritas. Wege der Kirche im pannonischen Raum.) — vette kezdetét a konferencia. Expozéjában a keresztény közösségi funkciók elméleti alapvetésének tisztázása után áttért a Pannon térség, szorosabban véve Burgenland egyháztörténetének nagyléptékű, korszakoló felvázolására. Kiemelte a kereszténység felvételének és Szent István államalapító, egyházszervező politikájának fontosságát; a szerzetesrendek meghatározó szerepét, így például a középkorból a ciszterek gazdasági és kulturális teljesítményét és a koldulórendek városokra gyakorolt hatását, az ellenreformáció korától kezdődően a jezsuiták, ferencesek, szerviták és ágostonos remeték, a 19–20. században pedig a tanító és betegápoló rendek szerepét. Nem feledkezve meg a pálosokról, mint az egyetlen magyar alapítású rendről sem. A barokk korból a népi valóságosság, a búcsújárások és a vallási közösségek jelentőségére mutatott rá, míg a felvilágosodás idejéből a II. József alatti korlátozások következményeit taglalta, majd hangsúlyozta az 1781-es türelmi rendelet lutheránusokra, kálvinistákra és ortodoxokra egyaránt vonatkozó szabad vallásgyakorlatát és közösség-szervezési jogát. Megemlítette még az egyház fontos helyét az oktatásügyben, s befejezésként Dr. Batthyány-Strattmann László herceg kiemelkedő egyéniségét és az egyházmegyében betöltött szerepét.

A konferencia másnapjától kezdődően az előadások napok, illetőleg ülészakok szerinti tematikus csoportosításban hangzottak el, elsőként az egyház oktatásban betöltött szerepét vizsgálva.

Gustav Reingrabner (Bécs): „Az iskolaügy mint az evangélikus egyházügy része a mai Burgenlandban a türelmi rendelet és az Anschluss közötti időszakban” (Das Schulwesen als Teil des evangelischen Kirchenwesens im heutigen Burgenland zwischen Toleranzpatent und Anschluss). Kiindulva a reformáció azon nézetéből, mely a vallásos és világi alapok megteremtésére egyaránt hangsúlyt helyez, a szerző bevezetőjében az evangélikus iskolaügy teoretikus és teológikus alapvetését végezte el. Majd részletekre lebontva tárgyalta az iskolaügy helyzetét az iskolák létrehozásához jogi alapot teremtő türelmi rendeletről kezdődően a tradicionális kapocs megszűnését jelentő Anschlusson keresztül egészen az evangélikus iskolarendszer 1938 nyarán bekövetkezett megszűnéséig. Az előadó kitért a jogi, pénzügyi háttérre, az iskolák rendszerére, tárgyi feltételeire, a tanárok és a tanárképzés helyzetére.

Joze Ciperle (Ljubljana): „A ljubljanaei Lyceum” (Das Lyceum in Ljubljana) A 18. század végén az osztrák területeken a főiskolai tanulmányok duális struktúrája alakult ki, melynek szellemi alapjait a jezsuiták 16–18. századi pedagógiai koncepciója és a teréziánus-jozefinista iskolarendszeri reform adta. A három nagy egyetemi központ (Bécs, Prága, Freiburg) mellett lehetőség nyílt a tartományi líceumokban egy rövidített tanulmányi idő alatti praktikus képzés megszerzésére. A ljubljanaei Lyceum, az osztrák reformkor időszakában, bár egyetemi fakultásokkal működött (teológiai, filozófiai, orvosi, bölcsész, stb.), az iskola vezetésére és az oktatók tevékenységére irányuló helyi (tartományi) szabályozásaival, illetve az oktatás gyakorlatára vonatkozó szigorú előírásaival, meglehetősen iskolás jelleget mutatott. Ennek ellenére Krajna akkori viszonyai között fontos társadalmi és kulturális funkciót tudott betölteni (befolyás a kor szlovén nemzeti mozgalmára, ugródeszka a magasabb tanulmányokhoz).

Werner Tscherne (Graz): „Az egyház szerepe Stájerország oktatási rendszerében” (Die Rolle der Kirchen im Bildungswesen der Steiermark). Három szakaszt különböztet meg a folyamat és a funkciók alakulása szempontjából: 1. A művelődés és oktatás az egyház kezében (középkortól az ellenreformációig) 2. Az állam az egyház mellé felsorakozik (felvilágosodás) 3. Az állam nagyrészt átveszi a funkciót (szekularizáció). Hangsúlyozottan említésre méltónak tartja a reformáció–ellenreformáció nagy impulzusait a széleskörű iskolahálózat kialakulásában, az alapismereti képzés és a német nyelvű oktatás megteremtésében. A felvilágosodás korának ellentmondásosságát egy konkrét példával illusztrálta: ugyan állami megbízásból, de egyházi ember — Felbiger von Sagen apát — szervezte meg az egyetemes képzési és iskolarendszert, és vezette be a módszeres tanárképzést.

A következő nap két ciklusában a népi vallásosság, illetőleg az egyház szociális háttere és szociális szerepe került középpontba.

Elsőként, egy címválasztása miatt roppant figyelemfelkeltő, interpretációját tekintve nagyon színes és kifejező, tartalmilag pedig sok kultúrtörténeti érdekességgel megtűzdelt előadás hangzott el. *Johannes Reiss*, (Eisenstadt) „Orthodoxie und Orthopraxie in den esterházyischen 'Siebengemeinden' des Burgenlandes” címmel a burgenlandi Esterházy birtokokon letelepedett (~1670) hét zsidó közösség hétköznapi életmódját és vallásgyakorlatát elemezte és értékelte. Kifejtette, hogy e két fogalom — tradicionális zsidó közösség esetében — felfogható szino-

nimaként, ugyanis képtelenség az élet vallásos és világi területeit egymástól elválasztani. Az a tény, hogy a héber nyelvben nincs „vallás” jelentésű szó, indukálja a következtetést, hogy a zsidó életben semmi sem világi, hanem minden vallásos.

Ennek fényében a szerző, szembeállította a hivatkozott szakirodalom (Milka Zalmon, Nikolaus Vilmetti) konzekvenciáit — melyek a hét községet a tősgyökeres ortodox lakosság sztereotípiájának tartják — a forrásokból kikristályosodó napi gyakorlat levonható következtetéseivel. Eszerint a burgenlandi közösségek esetében kevésbé az *igazhitőség*, mint a *parancsok követése* állt a középpontban. Megállapítását példák hosszú sorával támasztotta alá. Megemlítette a neo-ortodoxia egyik alapítójának, a majd húsz évig Eisenstadtban működött Asriel Hildesheimernek héber nyelvű mottóját („Tora im derech erez”), amely tulajdonképpen felhívás arra, hogy a vallási törvényeket a mindennapi étellel és a modern civilizációval összhangba kell hozni.

Kiemelte továbbá Isaak Hirsch Weiss, a 19. századi Bécs legnagyobb zsidó tudósa tanulmányát (A zsidó hagyomány története, Bécs, 1871.), mely saját fiatalkori — az eisenstadti jesivában töltött — tanulóéveinek tapasztalatai alapján, az ottani hallgatók zsidó hagyománnyal kapcsolatos mentalitását tárgyalja.

Ugyancsak alkalmas forrásként hozta fel az előadó az ortodoxia és igaz valósággyakorlat (orthopraxis) között meglévő különbség megvilágítására Rabbi Meir (Eisenstadt első hivatalos rabbija 1715 és 1738 között) „Panim Meiros” című főművét, mely az úgynevezett rabbinusi „válaszirodalom” jellegzetes műfaját képviseli (Responsenliteratur). A műfaj kifejezetten alkalmas arra, hogy bepillant-hassunk a zsidók szociális, gazdasági, vallási és politikai helyzetébe, ráadásul anélkül, hogy a szépítés csapdájába esnénk. A mű kérdései és válaszai szinte kizárólag a zsidó vallási törvényre (Halacha) vonatkoznak, bármiféle vallásfilozófiai megközelítés nélkül, egyszerűen megfogalmazott „precíz” recepteket tartogatnak a mindennapokra.

Összegésképpen a „hétközségi” temetőkből található sírkövek elrendezése és sírfeliratai alapján szintén következtet a jellegzetes szellemi háttérre, mely véleménye szerint egyértelműen gyakorló Tóra-hűség, tehát nem ortodoxia, hanem „orthopraxis”.

Mijo Korade (Zágráb): „A népi vallásosság és a papság szerepe a 16–18. századig Horvátországban” (Die Volksfrömmigkeit und die Rolle der geistlichen Orden vom 16. bis zum 18. Jahrhundert in Kroatien). A népi vallásosság kutatástörténetét és elért eredményeit taglaló rövid bevezető, valamint a fogalom tömör meghatározása (népi vallásosság = a keresztény hit és a gyakorló katolicizmus légkörének népi kifejeződése) után rátért az adott kor és adott közeg sajátosságaiból eredő konkrét megjelenési formákra. A török uralom alatt lévő területek számos problémája (más vallások közelsége, papok helyett laikusok, helyi klérus képzetlensége, stb.) fölerősíti a népi vallásosság tipikus formáit (zarándoklat, keresztút, szentek, relikviák tisztelete), és annak elhajlásai is feltűnnek (babonaság, boszorkányhit, jóslás, talizmánok használata). A kor ismert író-utazói elmarasztalják a papokat a babonaság megtűrése miatt, s e tény a misszionáriusok és vizitátorok is megerősítik. Ez utóbbiak szerepét igen nagyra értékeli azért, hogy a népi vallásosság már kialakult, és az egyházi szervek által elfogadott for-

máit bevonták a gyakorlatba, miközben a babonás megnyilvánulásokat igyekeztek kiszűrni. Úgy látja, hogy a hívők lelki, szellemi gondozása révén - a rendes lelki gongozónak minősülő papokkal együtt - sokat tettek a lakosság felvilágosításáért.

Helmut Eberhard (Grác): „Népi vallásosság és ellenreformáció” (Volksfrömmigkeit und Gegenreformation). A korszak az előző előadással megegyezik, a helyszín Kelet-Stájerország, a megközelítés kicsit más, a vizsgálódás keretei tágabbak. 1600 augusztusában, Grácban, a mai Antoniuskirche helyén égették el a protestáns irodalmat. Ezzel vette kezdetét az ellenreformáció, vagyis a népi vallásosság = napi vallási praxis (Eberhard) kora. A korszak egyik kiemelt jellemzője, hogy az egyház — visszanyúlva egy a késői középkorban beindult, de a reformáció idején megszakadt tradícióhoz — a saját régió szakrális-területkénti értelmezése bázisán a lakosságot a távoli zarándokhelyek felkeresése helyett a közeli látogatására ösztönözte. A folyamat eredményeként a 18. sz. közepére a zarándokhelyek száma és földrajzi kiterjedtsége Kelet-Stájerországban elérte tetőpontját. Az előadás vizsgálta azt is, hogy mely rétegekre terjedt ki az egyház mindennapos vallási gyakorlatot érintő behatolása a társadalomba. Végül pedig feltárta azokat a kölcsönhatásokat, amelyek az eddig tárgyalt, úgynevezett elrendelt vallásosság és az alulról jövő igények között fennálltak. Így rámutatott arra a spirituális hátterre, amely a stájer embereket gyakran érintő természeti katasztrófák, háborúk, betegségek idején a hívőkben az egyházhoz menekülést erősítette.

Solyosi László, egyetemi tanár; Debrecen (Völker im sakralen Dienst in Ungarn zur Zeit der Árpáden – Egyházi szolgáló népek az Árpád-kori Magyarországon) figyelemfelkeltő előadásában a 11–13. századi magyar társadalomnak egy olyan különös helyzetű csoportját mutatta be, mely — sajátos kötelességének köszönhetően — kizárólag az egyházi birtokokon volt ismeretes, s szolgálata összekapcsolódott az egyház liturgikus tevékenységével. Végrendelkezők, vagy az elhunyt rokonai, valamely egyházi intézményhez „hozzárendelték” őket, viszonyukat meghatározták. Ettől kezdődően az egyházi birtok függésében éltek, jogi helyzetüket tekintve szolgálk, vagy az egyház számára felszabadítottak voltak. Szolgáltatuk apáról-fiúra öröklődött, az egyháztól vagy szökés, vagy szabadon bocsátás útján válhattak csak meg. Nevüket is speciális feladatuk alapján kapták, számottevőbb csoportjaik esetén lakóhelyüket is róluk nevezték el. Példaképpen hadd emeljem ki a *dusnok* vagy *torló* személyét, akit azért ajándékoznak az egyháznak, hogy urának temetésén és évfordulóján, annak lelki üdvéért halotti tort rendezzen, illetve hogy a halotti liturgiát elvégző egyházi személynek meghatározott mennyiségű étellel (hús, kenyér), itallal szolgáljon. Voltak természetesen mindennaposabb szolgáltatásra rendelték is (harangozó), vagy más, ugyancsak speciális feladattal megbízottak (sacrifer/sanctifer – a szent szolgálati tárgyak, berendezések vivője).

Ez a sajátos társadalmi csoport a 11. század vége és a tatárjárás között élte virágkorát. A 13–14. században előfordult, hogy jobbágygá, néha nemessé váltak. Ám csak nagyon ritkán találkozunk olyan esettel, amikor jobbágyként (az újkorban), megtartják archaikus kötelezettségüket.

Stanko Andrić, (Slavonski Brod) „Mittelalterliche Klöster und deren soziales Umfeld in Slawonien und Syrmien – Középkori kolostorok és társadalmi környezetük Szlavóniában és a Szerémségben” a mai Szlavónia és Szerémség területén

elhelyezkedő 30, tíz különböző rendhez tartozó, középkori kolostorral kapcsolatosan tett néhány figyelemreméltó megállapítást. Öt-hat bencés és legalább négy ferences rendház, valamint a péterváradi gazdag cisztercita apátság a Szerémségben található, s ez a tény a régió korabeli viszonylagos gazdasági prosperitására utal. Az említett kolostorcsoporton kívül eső, három fennmaradó bencés apátság Valkó, Pozsega és Kőrös megyékre esett. Meglepő, hogy - egyetlen kivételtől eltekintve (Béla) - bencések Szlavónia területén egyáltalán nem telepedtek meg. A ciszterek Péterváradon (Petrovaradin) és Gotón (Kutjevo) rendelkeztek (IV. Béla illetőleg a kalocsai érsek adományaként) birtokokkal.

A koldulórendi kolostorok elterjedése megfelel a városfejlődés és a koldulórendek megtelepedése közt fennálló összefüggésnek. Teljesen egyértelmű ez a kapcsolatok négy város esetében, melyeket párhuzamosan két-két rend vont befolyása alá. (Pozsega, Vitrovia, Nagyolaszi /Francavilla/ — ferencesek és domonkosok; Ilok — ferencesek és Ágostonosok.) Számos ferences rendház emelkedett fel közvetlenül a török hódítást megelőzően. Az előadó ennek okát egyrészt a növekvő török fenyegetésben, másrészt a török megszállás alatt lévő missziós területek közelségében vélte felfedezni.

A szerző a domonkosok esetében is egy feltűnő jelenségre, földrajzi elhelyezkedésük szabályosságára mutatott rá. Négy város, melyben a domonkosoknak háza volt, szinte azonos távolságra van egymástól, egyenlő területet biztosítva így minden egyes kolostornak a térség spirituális lefedéséhez. Ugyanez a szimmetria ismétlődik nyugatabbra, Szlavóniában is.

A pálosokkal kapcsolatosan, akiknek kiáramlása fél évszázaddal a koldulórendek érkezése után kezdődött, a bencésekkel teljesen ellentétes kép tárul elénk. Ugyanis a középkor végétől egy tucatnyi pálos kolostor koncentrálódott Szlavóniában, és egy sem volt a keleti megyékben.

Andrić végül a Templomosok és Johanniták három házáról tett említést, melyek a Dráva-Duna összefolyásánál zárt háromszöget alkottak. Bár adatok híján csak hipotézisként, de véleménye szerint feltehető, hogy sajátos elhelyezkedésük eredete a korai kereszties hadjáratok Duna menti útvonalával hozható összefüggésbe.

Kubinyi András, (Budapest) „Ispotályok a középkori magyar városokban” (Spitälen in den mittelalterlichen Städten in Ungarn) című előadásában, a forráskutatásban tőle megszokott igényességgel és alaposággal megvizsgált példák alapján vázolta a későközépkori ispotályok előfordulását és jellemzőit. Magyarországon ispotályok már Szent István idején is létrejöttek, de számuk csak a 14. században kezdett növekedni. Alapítóik ispotályos rendek, városok vagy nagybirtokosok voltak. A rendek közül csak kettőnek, az Antonitáknak és a Szentlélekrendnek voltak ilyen intézményei, a Johannitáknál és a magyar alapítású Stefanitáknál a tárgyalt időszakban kimutathatóan nem működött ispotály. Érdekes adalék, hogy a 12 rendi működésű intézmény közül 7 Erdélyre esett, ebből 6 száz területre. A középkor végére már mindegyik a helyi városi tanácsok felügyelete alá került. Ez legjobban a Szentlélek-rendiek budafelhévi ispotályánál mutatható ki, melynek képviselője a források szerint 1417-ig rendtag, majd 1449-től kezdődően „procurator” vagy „rector” néven emlegetett világi pap vagy polgár. A középkori Magyarország 120 ispotályának és lepratelepének 57,1%-a szabad királyi

városban, vagy püspöki székvárosban, 43,3%-a pedig földesúri vagy mezővárosban helyezkedett el. (A maradék falvakban vagy ismeretlen helyen.) Tehát egyértelműen városi intézmények voltak, városi tanácsi, illetőleg földesúri védnökség alatt. Alapvetően szociális intézmények, tehát nem kórházak — bár falaik között betegek is éltek —, hanem elsődlegesen szegénygondozásra alakult létesítmények. Ez is magyarázat arra, hogy falvakban, ahol ezt a funkciót a működő faluközösség ellátta, miért nem találkozunk velük. Fordítva is igaz az állítás, hogy ha tehát egy településen ispotály van, azt városi vonásként kell értékelni.

A legtöbb intézmény elővárosban, vagy város szélén telepedett meg, és gyakran találkozunk gyógyvíz mellé épült esetekkel (Felhévíz, Esztergom, Nagyvárad, stb.). Épületszerkezetüket tekintve különböző típusok léteztek, de leggyakrabban egy teremből és a kapcsolódó kápolnából álltak, így megszűnésük után könnyen átalakulhattak templommá.

Ispotályt természetesen polgár is alapíthatott (Pozsony, Debrecen), sőt előfordult, hogy az alapító vagy támogató maga is ott akart élni, mint gondozott.

A tárgyalt tematikai egységben utolsóként *Alois Ruhri*, (Graz) „Soziales Engagement kirchlicher Institutionen in der Neuzeit in der Steiermark – Az egyházi intézmények szociális elkötelezettsége az újkori Stájerországban” a karitásznak mint a felebaráti szeretet szervezett formájának korszakonként jelentkező megnyilvánulásairól értekezett. A vallásos egyesületek, újkori rendek és a 19–20. századi katolikus egyesületek példája nyomán mutatta be a vallási indíttatású szerveződéseknek a szociális szféra széles skáláján mozgó társadalmi elkötelezettségét. Felvázolta a valamikori céhek és társulások útját 1783-as teljes feloszlásukig, illetőleg egyesített szegényházi intézetteé válásukig. A 16. századtól alakuló új rendi közösségeknek elsősorban a betegápolásban (szanatóriumok, kórházak), valamint a leánynevelésben betöltött szerepét hangsúlyozta. Az 1848 utáni korszak társadalmi, gazdasági átalakulása következtében fölerősödött a szociális szférában tevékenykedő katolikus egyesületi mozgalom. A kevésbé hatékony munkásegyletek mellett az előadó a katolikus nőegyletek meglepően pozitív szerepét emelte ki.

A konferencia zárónapját, mely jórészt a barokk kori zarándoklatokkal foglalkozott, *Tüskés Gábor* és *Knapp Éva* előadása nyitotta, *Tüskés Gábor*, (Budapest) interpretálásában. (Österreichisch-ungarische Verbindungen im Spiegel des Wallfahrtswesens in der Barockzeit – Osztrák-magyar kapcsolatok a barokk kori búcsújárások tükrében). Az előadó kifejtette, hogy a korabeli osztrák és magyar népi kultúra kapcsolattörténetének vizsgálatára különösen alkalmas téma a zarándoklatok története. A két etnikum ismétlődő találkozása jó lehetőséget kínál egyrészt a kulturális jelenségek áramlási mechanizmusának, másrészt a közvetítésben szerepet játszó társadalmi csoportok vizsgálatára. Ily módon megragadható a dinasztia, az egyházi és világi vezető réteg, a városi polgárság, a hivatalnokréteg és vallási szervezetek közvetítő szerepe. A kultúrák egymásra hatásának folyamata az egyes etnikumok, társadalmi rétegek és területek között vertikálisan és horizontálisan játszódik le. A migráció által közvetített kulturális jelenségek egy része az idő múlásával maga is közvetítővé válik, s ez a szerepe megragadható publikációs, ábrázolási és építészeti típusok elemzésén, használati és kulturális formák, valamint a zarándokhelyek ikonográfiai, területi és egyházi sajátosságain ke-

resztül. A sort még kiegészítheti a peregrinációval kapcsolatosan megfogalmazódó felfogás és annak változásai.

A 17. század második és a 18. század első felében a búcsújárások fontos szerepet játszottak a Habsburg dinasztia ellenreformációs és török-ellenes politikájának alkalmazásánál. A 18. században, az európai modernizációs folyamatokkal egybecsengően, állami-egyházi rendeletek akadályozták a zarándoklatokat.

Az osztrák és magyar kultúra vizsgált kapcsolódási zónája az egyik legfontosabb olyan terület, mely Magyarországot Nyugat-Európával összekapcsolja.

Az ismertetett komoly elméleti alapvetést a helyszínen izgalmas, tarka (vetített képes), konkrét bemutatás támasztotta alá.

Az előbbiekhöz jól illeszkedett a témát más aspektusból megközelítő *Thomas Aigner*, (St. Pölten) előadása. (Niederösterreichische Wallfahrtsorte als Anziehungspunkte westungarischer Pilger in der frühen Neuzeit – Alsó-ausztriai búcsújáróhelyek, mint a nyugat-magyarországi zarándokok célpontja). Az előadó beszámolt arról, hogy a 17–18. században Alsó-Ausztriában kialakult az a búcsújáróhely együttes, melynek egyes tagjai már vagy a középkor óta fennálltak, és az ellenreformáció korában új impulzusokat kaptak, vagy teljesen újonnan jöttek létre. A mindenkori érintett terület kiválasztódása erősen függött az ismertségtől, elhelyezkedésétől, melyek révén részben a zarándokok származása is magyarázható.

Az előadás fő pontjai azok a kérdések voltak, hogy mely alsó-ausztriai helyeket látogatták a magyar zarándokok a 17–18. században, és mi lehetett ennek a magyarázata. A kegyhely vonzotta őket a látogatásra, vagy egyszerűen útba esett egy nagyobb hely eléréséhez (Mariazell), vagy összefüggésben állhat bizonyos zarándokhely csoportok célzatos felkeresésével, esetleg azok közelségével, vagy csupán esetleges mozzanatok.

A szerző a politika és egyháztörténet bázisán vizsgálta a búcsújáróhelyek regionális vagy régiók feletti jelentőségét.

Befejezésül *Stane Granda*, (Ljubljana) sok érdekes részlettel megtűzdelt előadását hallhattuk. (Die slowenischen Pilger zwischen Religion, Tourismus und Politik – A szlovén zarándokok vallás, turizmus és politika között) A szerző, egyfelől a környező népek megjegyzései (ostyahabzsolók), másfelől a szlovén nép öndefiníciója (zarándokok népe) alapján a szlovének jelleméről feltehető vallásosságot és vallási aktivitást inkább a többségi katolikusság tényeként, illetőleg a 19–20. század folyamán jelentkező antiklerikális, vallásellenes mozgalmakkal szembeni feltűnő immunitásként értékeli. A szlovének ugyanis mindig szívesen használták fel zarándoklataikat arra, hogy a fennálló gazdasági, de különösen politikai viszonyokat bírálják. A találékonyágtól a nyílt demonstrációig, ellenállásukat igen változatos formában juttatták kifejezésre a történelem folyamán. Aki pedig üldözte a zarándokokat, annak nagy kellemetlenségei támadtak. Ezt élték meg először a protestánsok, és nem volt népszerű Mária Terézia vagy II. József sem, majd a fasizmus és kommunizmus idején is érvényesült a zarándoklatok összetartó ereje, idegen vagy elnyomó hatalommal szembeni felhasználásának tendenciája.

A búcsújáróhelyek elhelyezkedését illetően az előadó megállapította, hogy a szlovének azokat a helyeket preferálták, amelyek az etnikai terület határán jöttek

létre. Ez a jelenség alkalmat kínált nemcsak az emberek, hanem a kultúrák találkozására, s annak nyomán az emberi horizont tágulására is.

Végül a szerző rámutatott arra az igen fontos mozzanatra, hogy az egyházi ünnepek során teremtődött meg az igény a hétköznapi nyelv régiók feletti variánsának kifejlődésére, amely azáltal, hogy a szertartások nyelve lett, megteremtette az alapot a szlovén nemzeti nyelv kialakulásához.

A konferencia lezárásaként *Erdődy Gábor* bejelentette, hogy a 2001-ben „Az egyház és a polgárosodás kihívásai a modern világ körében a Pannon térségben” címmel Kőszegen megrendezésre kerülő tervezett tanácskozás folytatja az egyház sokoldalú szerepének vizsgálatát.

Bubnó Hedvig

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES – *Péter Tibor Nagy*, La formation de la politique d'enseignement secondaire des années vingt – *Magdolna Baráth*, Relations entre partis (PCH-PCUS) 1943-1947– COMMUNICATIONS – *Péter Szatmári*, Les questions de la nation et de l'esprit national (esprit de mission) dans les années 1920-1930 – *Zsolt Vitári* Le rôle et le développement de la préparation physique dans l'Hitlerjugend, 1933-1939 – DOCUMENTS – *István Papp*, Le journal de 1942 de Dávid Angyal – *László Soós*, Documents sur l'établissement de l'organisation bancaire hongroise à deux niveaux– LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE – CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES – Péter Tibor Nagy: The Political Conception of Secondary Education in the 1920s – Magdolna Baráth: Relations between the Hungarian Communist Party and the Communist (Bolshevik) Party of the Soviet Union (1943-1947) – ARTICLES – Péter Szatmári: On the Problem of Nation and National Identity in Austria in the 1920s and 1930s – Zsolt Vitári: The Role of Physical Education in the Hitlerjugend 1933-1939 – HISTORICAL DOCUMENTS – István Papp: The Diary of Dávid Angyal from 1942 – László Soós: Documents on the Establishment of the Two-level Banking System in Hungary – ON THE PAST IN THE PRESENT – HISTORICAL LITERATURE – REVIEWS – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.

Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.

HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Varga János: Utolsó kísérlet a román–magyar megegyezésre 1849 nyarán

Csetri Elek: Körösi és az Akadémia

Buda Attila: Pest megye első embere. Gróf Károlyi István 1848–49-ben

Gunst Péter: Az elfelejtett történetíró: Marczali Henrik

Bodnár Erzsébet: A keleti krími háború (1853–1856) Előzmények és diplomáciai csatározások

Szabó Éva Eszter: Az amerikai küldetéstudat válsága a 19. század fordulóján

Fazekas Csaba: Dokumentumok Hajnald Lajos 1849. júniusi hivatalvesztésének történetéhez

Kozári Mónika: Tisza Kálmán személyiségének és politikájának megítélése a kortársak szemével

E számunk munkatársai

Baráth Magdolna, doktori ösztöndíjas, osztályvezető (Történeti Hivatal, Budapest) – *Bubnó Hedvig*, egyetemi adjunktus (Károlyi Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Gáspár Ferenc*, Budapest Főváros Levéltárának nyugalmazott főigazgató-helyettese – *Gyáni Gábor*, a történelemtudomány doktora, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Jemnitz János*, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Kozma István*, PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs (MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest) – *Kurunczi Jenő*, főiskolai docens (Tessedik Sámuel Főiskola, Kőrös Főiskolai Kar, Békéscsaba) – *Majoros István*, kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem) – *Nagy Péter Tibor*, kandidátus, tudományos főmunkatárs (Budapest) – *Papp István*, egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Pollmann Ferenc*, egyetemi doktor, tudományos főmunkatárs (Hadtörténeti Intézet, Budapest) – *Ripp Zoltán*, tudományos főmunkatárs (Politikatörténeti Intézet, Budapest) – *Szabó Loránd*, tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem, Pécs) – *Szatmári Péter*, főiskolai docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Tanárképző Főiskolai Kar, Budapest) – *Tilkovszky Loránt*, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Vitári Zsolt*, egyetemi hallgató (Pécsi Tudományegyetem)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows* vagy *rich text (*.rtf)* formában mentse el. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy a *beszúrás* menü szimbólum pontját ne használja, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát*. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónappal régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kéri, különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 1500,-Ft
Egy szám ára: 250,-Ft